

ધર્મ સંગ્રહ વું રાતી ભાષાતર

પહેલો ભાગ

જાનકીદાસ

શ્રી ભદ્રકવિજયજી મહાજી

ॐ ह्रीं श्री अहं नमः

श्री धर्मसंग्रहनुं गुजराती

भाषान्तर

पहिलो भाग

: ग्रन्थकार :

पू. परमशुद्धलङ्कारक श्री विजयानन्दसूरीश्वर शिष्यरत्न पू. पंडित
श्री शान्तिविजय गणिवर शिष्यरत्न पू. महोपाध्याय-
श्री भानविजयल गणिवर

: सशोधक-संयोजक :

पू. समर्थ शास्त्रकार, न्यायविशारद, न्यायाचार्य महोपाध्याय-
श्री यशोविजयल गणिवर

: भाषान्तरकार :

पू. तपागच्छाधिपति, शान्ततपोभूति, श्रीसंघस्थविर, वयोवृद्ध
आचार्यमहाराज श्री विजयसिद्धिसूरीश्वरल महाराजना
पट्टालंकार, शान्तभूति, गांधीयोद्धिगुणोपेत, स्वर्गस्थ पू. आचार्य-
महाराज श्री विजयमेघसूरीश्वरल महाराजना पद्विभूषक,
शमद्वन्द्वादिगुणभूषित, पू. आचार्यमहाराज श्री विजयमनोहर-
सूरल महाराजना शिष्य पू. मुनिराज
श्री लट्ठकरविजयल महाराज

અકાશક :

શાહ અમૃતલાલ એસીંગલાઈ
કાળુપુર-જહાંપનહની પોળ,
અમદાવાદ.

આવૃત્તિ બીજી-નકલ ૧૧૦૦
વીર સં. ૨૪૮૨ : વિ. સં. ૨૦૧૨
મૂલ્ય : ૮-૦-૦

: સુદ્રક :

૪૧ ફરમા સુધી
ધી નવપ્રભાત પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ, ધીકાંટા
રોડ, અમદાવાદ.
બાકીનું ધી નવન પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ,
હીકવાની વાડી, અમદાવાદ.

પ્રાક-કથન

અનાદિકાળથી સંસારમાં દુઃખથી પીડાતો પ્રાણીગણ દુઃખમુક્તિ [સુખ] માટે સતત ઉદ્યમ કરે છે, નિદ્રા પણ સુખ માટે જ લે છે, પ્રમાદી પ્રમાદ સેવે છે તે પણ સુખને માટે જ, અરે ! આપઘાત કરનારો મરે છે પણ સુખ માટે જ. આમ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ જીવ સુખને માટે જ કરે છે, છતાં સ્વાનુભવથી કે પરદેશાન્તોથી સ્પષ્ટ-નિશ્ચિત છે કે-અનાદિકાળથી ઉદ્યમ કરવા છતાં જીવોમાંનો ઘણો મોટો વર્ગ સુખ મેળવી શક્યો નથી.

સુખ માટે શાસ્ત્રોની આવશ્યકતા--આની પાછળ વિચાર કરતાં સમજાશે કે-જીવને જે પ્રકારનું સુખ બઢ્યે છે, તે સુખની ઝોળખ અને તે ક્યાંથી-કેવી રીતિએ મેળવી શકાય વગેરે જાણતોથી તે અજાણ છે. તેના ઉદ્યમને સફલ બનાવનારી આ જાણતોનું જ્ઞાન જીવને શાસ્ત્રનું શરણ સ્વીકાર્યા વિના બીજે ક્યાંયથી પણ મળી શકે તેમ નથી. ઉપકારીઓએ આ હેતુથી જ કહ્યું છે કે-# 'દુઃખથી મુક્ત થવાના સાચા માર્ગ માટે આગમ-શાસ્ત્રો સિવાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી, માટે છદ્મસ્થ જીવોએ આગમમાં જ પ્રયત્નશીલ બનવું બઢ્યે.' વાત પણ સાચી જ છે કે-'આંધળું ઢળે અને કુતરાં ખાય'-એ ન્યાયે ધ્યેય વિનાની પ્રવૃત્તિમાં કે માર્ગ બધુવા વગરની મુસાફરીમાં પરિણામ કાન્ય જ આવે. કહ્યું પણ છે કે- ' + શાસ્ત્ર દરેક વિષયમાં એક દીવ્ય ચક્ષુ સમાન છે અને સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્ર સાધન રૂપ છે.' બાહ્ય-ભૌતિક સુખો માટે પણ શાસ્ત્રની સહાય વિના ચાલે તેમ નથી, પછી આત્મસુખ માટે તો પૂછવું જ શું? આથી જ કૃષ્ણસમુદ્ર તારક શ્રીતીર્થ^૧કરદેવો દ્વારા ત્રિપદી પામીને શ્રુતનિધિ શ્રીગણધરદેવોએ સુખાર્થી જગતને શાસ્ત્રની અમૂલ્ય ભેટ આપી છે. એ જ અમૂલ્ય શાસ્ત્રસમ્પત્તિને [કાળખળે જેમ બુદ્ધિ-બળ ઘટતાં ગયાં તેમ તેમ] તે તે કાળે માનવીને ઉપકારક બને તે રીતિએ, પૂર્વમહર્ષિઓએ તેમાંના તરવોને અખંડ સાચવીને એક યા બીજા રૂપે વિકસાવી છે. આ 'ધર્મસંગ્રહ' નામનો ગ્રંથ પણ એવા જ ઉદ્દેશથી રચાયેલી એક અપૂર્વ કૃતિ છે.

અહીં કહાય કોઈને પ્રશ્ન થાય કે-શાસ્ત્રને તથા સુખને શું લાગેવળગે છે? અર્થાત્ શાસ્ત્રો સુખને કેવી રીતિએ આપી શકે? તો તેના સમાધાન રૂપે પરમ સુખને પામેલા પરમોપકારી શ્રીજિનેશ્વરદેવોનું એ કથન છે કે-આત્માને દુઃખ માત્ર પુદ્ગલનું પારવસ્થ છે. આ પરવશતાનું મૂળ જીવની અનાદિકાલીન 'આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ'-એ ચાર સંજ્ઞાઓ છે. તેના પ્રતાપે જીવને, ૧-આહારની મસ્તી, ૨-ઈષ્ટવિષયોના કે અનિષ્ટ-સંયોગ વગેરેનો ભય, ૩-પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તીવ્ર રાગ અને ૪-પ્રાપ્ત કે અપ્રાપ્ત વિષયોમાં અને વિષયોના સાધનોમાં અતીવ મૂર્ચ્છા છે. [આને જોઈ પરિભ્રામમાં અવિરતિ

- * " જમ્હા ન મુક્તિમગ્નો, મુષ્ણં આગમં રૂઢ પમાર્ણ ।
- " વિજ્ઞાહ છઝમત્પાળં, તમ્હા તત્થેવ જઠ્ઠઝર્વ્વ ॥૧॥ "
- + " વધુઃ સર્વત્રગં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥ "

કહેવાય છે.] સંસારનાં સર્વ જાતિનાં દુઃખોનાં કારણોનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, માટે જીવને દુઃખમુક્ત થવા સાડ તેના પ્રતિપક્ષી ‘અનાહાર, નિર્ભયતા, વિષયવિરાગ અને નિઃસંગતા’ એ ચારેયનો અભ્યાસ [કે જેને જૈન પરિભાષામાં વિરતિ કહેવાય છે તે] કરવા સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય જ નથી. અગ્નિ જેમ ઈંધણું પૂરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ આ આહાર વગેરેનો અભ્યાસ પણ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેની વાસના તીવ્ર થતી જાય છે-વધતી જાય છે. વધી ગયેલી તે વાસનાની તૃપ્તિ માટે જીવ અનેક પાપારંભો કરે છે અને એના પરિણામે તેને અકસ્માત દુઃખની પરંપરાઓ ભોગવવી પડે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે-આહારાદિનો અભ્યાસ ઘટાડવા માટે ‘અનાહાર’ વગેરેનો [વિરતિનો] અભ્યાસ કરવો એ જ સાચો-લોકોત્તર માર્ગ છે, એ જ દુઃખમુક્તિનો સાચો ઉપાય છે.

આરિસા વિના જેમ પાતાનું રૂપ જોઈ શકાતું નથી, તેમ આગમ-શાસ્ત્રો રૂપ આરિસા વિના અવિરતિ જન્ય દુઃખ અને વિરતિ જન્ય સુખનાં કારણોને પણ સમજી શકાતાં નથી. તેને સમજવા માટે શાસ્ત્રો એ જ એક પરમ સાધન છે. એ રીતિએ સુખનો સંબંધ વિરતિ સાથે અને વિરતિનો સંબંધ જ્ઞાન-શાસ્ત્ર સાથે હોવાથી શાસ્ત્ર અને સુખનો પરંપર સંબંધ છે.

આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે-શાસ્ત્રો માત્ર જાણવા માટે જાણવાનાં નથી, પણ ભૌતિક વાસનાઓ ઉપર અકુશ લાવી તે દ્વારા દુઃખમુક્તિ કરવા માટે જાણવાનાં છે. આથી જ ઉપકારીઓ જણાવે છે કે-‘શ્રુતજ્ઞાનનો સાર વિરતિ અને વિરતિનું રૂપ પરંપરાએ દુઃખમુક્તિ છે’ [પ્રશમરતિ-૧લો. ૭૨ થી ૭૪]. શ્રી જૈન શાસનનું આ પરમ સહસ્ય છે, જે જ્ઞાનની પાછળ સદાચારનો ઉદ્દેશ નથી, તે જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય તો પણ વાંઝીયું છે, અજ્ઞાન રૂપ છે, એક પ્રકારનો અધિકાર છે. એ જ રીતિએ આરિત્ર [સદાચરણ]ની પાછળ પણ જો ભૌતિક-કર્મનાં બંધનોની જાળમાંથી મુક્ત થવાનું [મોક્ષનું] ધ્યેય નથી તો તે આરિત્ર નથી, કાયકૂલેશ છે. ગુણ નહિ, ગુણભાસ છે. આથી જ ગ્રન્થકારશ્રીએ આ આખા ગ્રન્થમાં ભૌતિક વાસનાઓ ઉપર અકુશ મૂકવાના ક્રમિક ઉપાયો અને તેથી પ્રગટ થતું આત્મસુખ વગેરેનું સચોટ છતાં સરલ વર્ણન કરેલું છે, જેને વાંચ્યા અને સાંભળ્યા પછી સુખનો અર્થો કોઈ પણ સુજ્ઞ આત્મા નતમસ્તકે એને સત્ય રૂપે સ્વીકાર્યા વિના રહી શકે તેમ નથી. વર્તમાનમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવમાં અંતર્ગત ગયેલા જીવને આવાં એકાન્તે આત્માને ઉપકાર કરનારાં શાસ્ત્રો યદિ વિકૃત કે કૃત્રિમ લાગનાં હોય, તો તે જીવનમાં નિરંકુશ બનેલી ભૌતિક વાસનાઓની પૂર્તિમાં શાસ્ત્રો એક લાલબત્તી રૂપ હોવાથી તેના પ્રત્યે જન્મેલા દ્રેષનું પરિણામ કહી શકાય, તારક શાસ્ત્રો તરફનો આવો અનાદર સ્વ-પર સુખનો ઘાતક છે. આટલું પ્રાસંગિક કહ્યા પછી પ્રસ્તુત ગ્રન્થને અગે થોડુંક જણાવવું અનુચિત નહિ ગણાય.

ગ્રન્થપરિચય-પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘આ ગ્રન્થને (વ. સં. ૧૭૩૧ માં પૂજ્ય પાઠકપ્રવરશ્રી માનવિજયજી મહારાજાએ રચ્યો છે.’ આ ઉલ્લેખથી સહજ સમજાઈ જાય કે-ગ્રન્થ અર્વાચીન છે, પણ તેથી તેની મહત્તા ઓછી થતી નથી, કારણ

કે-અંથકારશ્રીએ આ અંથમાં પ્રાચીન અનેક શાસ્ત્રોના સારનો સંગ્રહ કરેલો છે. જો કે તે દરેક શાસ્ત્રોનાં પૂરાં નામો અમો મેળવી શક્યા નથી, તો પણ લગભગ એક સો પચીસ જેટલાં નામો અંથની શરૂઆતમાં આપેલાં છે, તે જોતાં જણાશે કે-આ અંથ, પચીસ સદીઓ પૂર્વે થયેલા શ્રી ગણધરભગવંતોથી માંડીને અંથકારશ્રીના સમય સુધીમાં થયેલા અનેક શાસ્ત્રકારોનાં વચનોનો એક અતિ સુંદર ખજાનો છે.

અલબત્ત! તેમાં નવીન કશું નથી અને હોઈ શકે પણ નહિ, કારણ કે-ખૂદ શ્રી તીર્થંકરદેવો પણ જગતનું જે ત્રૈકાલિક સ્વરૂપ છે તેને જ જગતની સામે યથાસ્વરૂપે રજુ કરે છે, એ જ અર્થને શ્રી ગણધરદેવો અંથ રૂપે ગુથે છે અને તેમાંથી જ ઉદ્ધરીને તે પછીના અંથકારો તેને વિશદ સ્વરૂપમાં સંકલિત કરે છે. આથી આ અંથ પ્રાચીન શાસ્ત્રવચનોના ખજાનારૂપે લગભગ ત્રણ સદીઓ પૂર્વે રચાયેલો હોવા છતાં, તેની વાસ્તવિક પ્રાચીનતા છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની પ્રાચીનતા જ માત્ર અંથની વિશિષ્ટતા નથી, કિન્તુ ‘યોજકસ્તત્ર દુર્લભઃ’ એ ઉક્તિને અનુસારે અંથકારશ્રીએ લિન્ન લિન્ન શાસ્ત્રાધારો મૂળરૂપમાં જ ટાંકીને, ‘ઉત્સર્ગ-અપવાદ કે નિશ્ચય-અવહાર’ વગેરે લિન્ન લિન્ન દૃષ્ટિઓનો પારસ્પરિક સંગ્રહ અખંડ રહે તેવા પ્રકારની ‘દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-પુરૂષ’ વગેરે અનેક અપેક્ષાઓને અનુસરતી જે વ્યાખ્યા-સંકલના કરી છે, તે આ અંથની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

અંથનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે કે-અંથકારશ્રી સ્વયં શાસ્ત્રરહસ્યોના પારંગામી છે, તેઓશ્રીમાં જ્ઞાનની સુંદર પ્રતિભા છે, તથાપિ પોતાની રચનામાં જરાય દોષ ન રહી જય તે માટે પોતાના સમકાલીન પૂ. ન્યાયાવેશારદ-ન્યાયાચાર્ય-ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દ યશોવિજયજી મહારાજ દ્વારા આ અંથની શુદ્ધ કરાવી છે. પૂ. ઉપાઠ મહારાજે પણ આખા અંથને શુદ્ધ કરવા ઉપરાંત કેટલાક જરૂરી વધારા દ્વારા શાણુભાઈને અંથને પોતાની મહોરછાપ મારી છે, તે તેની બીજી વિશિષ્ટતા છે.

જે સંસ્કૃત પ્રતિના આધારે આ ભાષાનુવાદ લખવામાં આવ્યો છે, તેના સમ્પાદક આગમોદ્ધારક પૂ. આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી મહારાજે પણ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં આ અંથને ‘અંથરાજ’ તરીકે વધાવ્યો છે. તેથીય આગળ વધીએ તો અંથરચનાની અર્વાચીનતા એ પણ એક વિશિષ્ટતા જ છે, અર્વાચીન હોવાથી જ પ્રાચીન અંથકારોના સેંકડો અંથોના હાઈનો તેમાં સંગ્રહ કરી શકાયો છે. આમ વિશિષ્ટતા અનેક પ્રકારની હોવા છતાં, તેનો સાચો આલ તો અંથનો યથાસ્વરૂપ અભ્યાસ કરનારને જ આવી શકે.

આખા અંથમાં આત્મગુણોનો વિકાસ કયા કસથી અને કયા સાધનોથી કરી શકાય, તેનું સહજ સમજી શકાય તેવું સરળ છતાં સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે; આદિધાર્મિકતાથી માંડીને મહા-શ્રાવકપણાને પ્રાપ્ત કરવાનું સરલ માર્ગદર્શન છે. જેને લૌકિક ગુણો કહેવાય છે, તે

‘ન્યાયપ્રિયતા, શિષ્ટાચારની પ્રશંસા’ વગેરે પાંત્રીશ ગુણોના વર્ણનની સાથે સુખી થવા માટે ‘આહાર-નિહાર-વિહાર-વસ્ત્ર-મકાન-ધર્મો’ વગેરે કેવાં હોવાં જોઈએ?, જીવનના એકે-એક આર્યવ્યવહારોનો પરંપરાએ દુઃખમુક્તિ સાથે કેવો ગાઢ સંબંધ છે?, મકાન માટે દૃઢ પાયાની જેમ દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે ધર્મની ભૂમિકા કેવું આર્યઆચારો કેટલાં અનિવાર્ય છે?, આજના બદલાતા જતા જીવનવ્યવહારોથી મનુષ્યે શું ગુમાવ્યું છે? અને ઈષ્ટસુખને માટે તેને પહેલી તકે શું કરવાની જરૂર છે?, વગેરે અનેક બાબતોનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવ્યું છે.

પ્રારંભમાં પુણ્યના પાપણ્યથી થતો પાપનો ક્ષય, તેથી થતી ચિત્તશુદ્ધિ અને પુષ્ટિ કેવું ધર્મનું નિરૂપણ કરીને, તેવા ધર્મ માટે જીવનમાં જરૂરી પાંત્રીશ સામાન્ય ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, કે જેની આધુનિક જગતમાં ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. એ ગુણોના અભાવથી જ જીવને સત્યની પ્રીતિને બદલે અસત્યની પ્રીતિ થાય છે. એ ગુણોના સતત અભ્યાસથી આત્મામાં સત્યનો રાગ જન્મે છે, તેથી તે સત્યનો શોધક બની પરિણામે જગતના સત્યને પારખી લે છે. [જૈન પરિભાષામાં આને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે.] પછી તે સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના કેવા શક્ય સઘળા પ્રયત્નો આરંભે છે [વ્રતધારી બને છે]? વગેરે હકીકતનું હૃદયગમ વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. તદુપરાન્ત પહેલી સવારે જાગવાથી માંડીને બીજી સવાર સુધીમાં તેણે શું શું કરવું જોઈએ? તે દરેક બાબતનું તેના સમય સાથે ભાન કરાવ્યું છે. વધારે શું? કેવળ દેવ-ગુરૂ અને ધર્મની સેવા કેવું ધાર્મિક કાર્યો જ નહિ, શરીરની હાજતો કે જરૂરીઆતો કેવું શૌચકર્મ દાતાજી-સ્નાન-ખાનપાન-વ્યાપાર-કુટુંબપાલન વગેરે જીવનને લગતાં ન્હાનાં-મોટાં દરેક કાર્યો સુખના અર્થોએ કેવી રીતે કરવાં જોઈએ? તે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. વિશેષમાં પર્વદિવસોમાં, ચોમાસામાં, પ્રતિવર્ષે તથા સમગ્ર જીવનમાં પણ કરવા ચોગ્ય કાર્યોનો વિભાગવાર ખ્યાલ આપ્યો છે.

અંતમાં માત્ર વિષયોનું નિરૂપણ જ નથી કર્યું, સ્થલે સ્થલે તે તે વિષયોનો અંતિમ નિષ્કર્ષ તથા વાસ્તવતાની સિદ્ધિ પણ કરી છે. સતતાભ્યાસાદિ પ્રકારોમાં ધર્મની ઘટના, પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનોની સંકલના, પૂ. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરસૂરીશ્વરજી તથા પૂ. શ્રીજનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજી વગેરે સ્વસ્વ મતમાં આગ્રહી હોવા છતાં આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વવાળા કેમ નહિ?, સાતમા વ્રતમાં ‘ઉપભોગ-પરિભોગ અને ભોગ-ઉપભોગ’ શબ્દોની ઘટના વગેરે અનેક બાબતોની કોઈ કોઈ સ્થલે તો એવી વિશિષ્ટ સંકલનાઓ તથા સમન્વય કર્યા છે, કે તે બાણીને વિદ્વાનોનું હૃદય નાચ્યા વિના રહી શકે નહિ. તદુપરાન્ત સ્વ-પર ગરજોમાં વિવાહારૂપદ બનેલાં મનુષ્યો, જેવાં કે-‘પર્વતિથિ વિના પૌષધ કરાય કે નહિ?, સામાયિક લેવામાં ઈશિયાવહિ પ્રતિક્રમણ પહેલાં કરાય કે પછી?, પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ ક્યારે કરવું?, શ્રીસંવત્સરી પર્વ ભાદ્રપદ શુકલ ચતુર્થીએ કે પંચમીએ કરવું?, મૂર્તિપૂજા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે કે નહિ? સ્ત્રીઓ જિનપૂજન કરી શકે કે નહિ?, સ્ત્રીની મુક્તિ થઈ શકે કે નહિ?, શાસ્ત્રોમાં કેસરપૂજનનું વિધાન છે કે

નહિ?, વીતરાગદેવને અલંકારો પહેરાવવા; અંગરચના કરવી વગેરે ઉચિત છે કે નહિ?, ગમનાગમન વિના પણ ધરિં પ્રતિક્રમણ કરવાનું પ્રયોજન શું?, સાધુને વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું ઢાન કરી શકાય કે નહિ?, લૌકિક હિત માટે શ્રી નવકારમંત્ર વગેરેનો જાપ કરી શકાય કે નહિ?, કેવદ્રવ્ય-જ્ઞાનદ્રવ્ય-સાધારણદ્રવ્ય તથા અમારિ (જીવદયા) દ્રવ્ય કેને કહેવાય? તથા તેનો ઉપયોગ કયા કયા કાર્યોમાં કરી શકાય?, નિર્માલ્ય કેને કહેવાય?, તિથિનો નિર્ણય તથા ક્ષય-વૃદ્ધિના પ્રસંગે આરાધના માટે શું કરવું?, વગેરે સેંકડો બાબતોમાં પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારો સાથે નિષ્પક્ષ સ્પષ્ટ ન્યાય આપ્યો છે. સારાંશ કે-આત્મહિતના અર્થોને આ ગ્રંથમાંથી ઘણું ઘણું મળી શકે તેવો ગ્રંથકારશ્રીનો સ્તુત્ય પ્રયાસ છે.

દૂંકમાં કહી શકાય કે-ગૃહસ્થ જન્મથી માંડીને મરણ પર્યંત શારીરિક તથા આત્મિક સુખ માટે (જન્મેના રક્ષણ તથા વૃદ્ધિ માટે) શું શું કરવું જોઈએ? તેનું આમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે અને તેથી જ આ ગ્રંથને શિક્ષકોનો પણ શિક્ષક કે ગુરૂઓનો પણ ગુરૂ કહીએ તો અનુચિત નથી.

અલબત્ત, આપા ગ્રંથમાં વિશેષતઃપણે આચારપ્રધાન છે અને તેથી સંલવ છે કે-આચારના મર્મને નહિ સમજતા શુદ્ધ જ્ઞાનવાદીને તે નીરસ પણ લાગી જાય! તથાપિ તે દોષ નિરૂપણનો નથી. શુદ્ધ આચાર-ઉચ્ચારપૂર્વકના જ શુભ વિચારો દુઃખમુક્તિ કરી શકે છે, એ વાત જરાય ભૂલવા જેવી નથી. આચાર કાયાની, ઉચ્ચાર વચનની અને વિચાર મનની પ્રવૃત્તિ રૂપ છે, એ મન-વચન અને કાયા-ત્રણેયના સહકારથી જ આત્મા આત્મહિત સાધી શકે, એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવું છે. હા, ‘મન યથ મનુષ્યાણાં. કારણં બંધમોક્ષયોઃ’-એ ઉક્તિથી ‘મનુષ્યોને દુઃખના બંધનનું કે દુઃખમુક્તિનું કારણ મન જ છે’-એમ વિદ્વાનો કહે છે, તે ખોટું નથી, તો પણ તે કથન આચાર-ઉચ્ચારને ઉડાવવા માટે નથી. આચાર-ઉચ્ચાર કરતાં વિચારનું મહત્ત્વ વધારે છે, એમ સમજાવવા માટે છે અને તે કેવળ બાહ્ય આચારોમાં જ સંપૂર્ણતા સમજતા વર્ગને ઉદ્દેશીને છે, આચાર-ઉચ્ચારની શુદ્ધિ વિના જ વિચારશુદ્ધિમાં માનનારો મનુષ્ય, યજ્ઞ વિના મુસાફરી કરવાના કે હાથ વિના ચિત્ર આલેખવાના મનોરથો કરનારના જેવી ભૂલ કરે છે; કારણ કે-મનના વ્યાપારમાં વચન અને ઇન્દ્રિયો સહિત કાયા, બંને હાથ-પગ સમાન છે. કોઈ પણ શુભાશુભ વિષયોને ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરીને જ મન તેમાં રાગ-દ્વેષના વિકલ્પો કરી શકે છે, આથી ચંચળ-અતિ ચંચળ મનને વશ કરવા માટે તેનાં સહાયક વચન અને કાયાને કળજે કરવાં વ્યાજબી જ છે. હા! એથી અમુક સમય મનનું તોફાન વધવાનો પણ સંભવ છે, તથાપિ આખરે બંધનમાં આવેલા સિંહની માફક મન શાન્ત પડે છે, બળવાન તત્ત્વોને જીતવા માટે તેનું પીઠબળ તોડવું જોઈતું જરૂરી છે, તેટલું જરૂરી બલીષ્ટ મનને વશ કરવા માટે વચન અને કાયાને વશ કરવાં એ છે. જ્યાં સુધી મન વશ ન થાય, ત્યાં સુધી વચન-કાયા ઉપરનો અંકુશ મનને કળજે કરવામાં અને મન કળજે થયા પછી તેનું રક્ષણ કરવામાં સહાય કરે છે. એ રીતિએ મનનો સંપૂર્ણ વિજય થયા પછી આચાર-ઉચ્ચારનું મહત્ત્વ તે આત્મા માટે વધારે

રહેતું નથી, છતાં પણ જગતના હિત માટે પણ તેણે આચાર-ઉચ્ચારની શુદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિ અખંડ રાખવી જરૂરી છે. વિચારશુદ્ધિ મુખ્યતઃ પોતાના જ આત્માને ઉપકાર કરનારી છે અને આચાર-ઉચ્ચારની શુદ્ધિ સ્વ-પર ઉભયને હિત કરનારી છે. વ્યવહારધર્મ બાહ્ય આચારો ઉપર જ અવલંબે છે. બેશક, જ્ઞાન વિનાની-મનશુદ્ધિ વિનાની બાહ્ય ક્રિયાની કિંમત કાંઈ જ નથી, તથાપિ ગમે તેવો જ્ઞાની સદાચારથી રહિત હોય તો તેને અજ્ઞાની કહ્યો છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. એટલે કે-સત્ય જ્ઞાનદશામાં તો આચારનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી, જિલદું વધે છે. જે જ્ઞાનથી આચારનું મહત્ત્વ સમજાયું નથી તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, એ વાત કદી ચ ભૂલવા જેવી નથી. એથી જ પૂ. ઉપાધ્યાય મહારાજ શ્રી યશોવિજયજી ગણિયરે એક પ્રસંગે ઉચ્ચાર્યું છે કે—

“જેસે પાગ કોહી શિર બાંધે, પહિરન નહિ લંગોટી;
સદયુર પાસ ક્રિયા બિનુ માગે, આગમ ખાત ત્યું ખોટી.”

આ કવનમાં આગમને પાઘડી સાથે અને ક્રિયાને લંગોટી સાથે સરખાવવા છતાં, તેઓએ ક્રિયાની-સદાચારની આવશ્યકતા જ્ઞાનથી પણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે એમ સૂચવ્યું છે. પાઘડીની જેમ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ભલે હોય, પરંતુ લંગોટીની જેમ ક્રિયાની આવશ્યકતા તો જ્ઞાન કરતાં પણ પહેલી છે. નમ્ર મનુષ્ય પાઘડી પહેરીને ફરવા નીકળે, ત્યારે જે કોટિમાં મૂકાય તે કોટિમાં આચાર વિનાના શુષ્ક જ્ઞાનીને મૂકાવું પડે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્થાને જ્ઞાનનું મહત્ત્વ છે તેમ ક્રિયાના સ્થાને ક્રિયાનું પણ તેટલું જ મહત્ત્વ છે તે કબૂલવું જ જોઈએ.

અન્યનું ભાષાન્તર કરવાનો હેતુ-અન્યને અંગે આટલું જણાવ્યા પછી સંસ્કૃત કૃતિનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કેમ કરવામાં આવ્યું? તે પણ જણાવવું અનુચિત નથી. તેમાં એક તો પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સ્વર્ગસ્થ મારા દાદાશુર શ્રી વિજયમેઘસૂરીશ્વરજી મહારાજ, કે જેઓશ્રીએ મારા ઉપર અનેકાનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેઓશ્રીના શ્રીમુખે મેં અનેકવાર આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ સાંભળ્યું હતું અને તેથી મને ગ્રંથ પ્રત્યેનું બહુમાન પહેલાંથી જ પ્રગટ્યું હતું. ઈચ્છા હોવા છતાં તેનું યથાસ્થિત વાંચન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો, તે દરમિયાન અમદાવાદનિવાસી સુશ્રાવક મયાભાઈ સાંકળચંદ, કે જેઓ શ્રીસંઘની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી નામની પેઢીના પ્રતિનિધિ હતા; શ્રી વીશા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના શેઠ હતા; જેમનું જીવન વર્તમાન યુગમાં સુશ્રાવકની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેવું ધર્મીજી હતું; ગૃહસ્થો માટે જ નહિ, પરંતુ સાધુ-સાધ્વીઓના સંયમજીવન માટે પણ જેઓ સારી એવી લાગણી ધરાવતા હતા; તેઓને પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે શ્રુતજ્ઞાનની યથાશક્ય ભક્તિ-સેવા કરવાનો મનોરથ થતાં, પોતાના પૂર્વજોમાં ત્રણ સદીઓ પહેલાં થયેલા સુશ્રાવક શેઠ શાન્તિદાસ દોશી, કે જેમની પ્રાર્થનાથી પૂ. ગ્રંથકારશ્રીએ આ ગ્રંથની રચના કરી છે, તે આ ગ્રંથને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. વિ. સં. ૨૦૦૦ થી પણ પૂર્વે કરેલા નિર્ણયને અનુસરીને તેઓએ ભાષાન્તર કરાવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા, તે સંબંધી મારી પાસે અનેક વાર માગણી કરી હતી, પરંતુ ગ્રંથના વિષયોની ગહનતા સામે મારો બોધ ઘણો અદ્ય હોવાથી એ કાર્યનો હું સ્વીકાર કરી શક્યો નહોતો. આમ

લગભગ પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં અને આખરે તેમણે મારા યોગની ખાતર પણ આ ગ્રંથનું લાપાન્તર કરવાનો આગ્રહ કર્યો. જેના પરિણામે મારે ગ્રંથનું લાપાન્તર લખવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો. તે સમયે તો આ ગ્રંથને છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો, આમ છતાં, વિ. સં. ૨૦૦૪ ના ચાતુર્માસમાં અમદાવાદ જૈન વિદ્યાશાળામાં, પરમ-પૂજ્ય, પ્રશાન્તતપોમૂર્તી, શ્રીસંઘસ્થવિર, પરમોપકારી, મારા પરમ દાદા ગુરૂદેવ આચાર્ય-મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ, કે જેઓશ્રીએ મારી ગૃહસ્થાવસ્થાથી માંડીને આજ પર્્યંત કરેલા અનેક ઉપકારોનો બદલો કેમેય વાળી શકાય તેમ નથી તેઓ-શ્રીની પવિત્ર નિશ્રામાં શુભ મુહૂર્તે એક ખરડો લખે તેમ તે કામ મેં શરૂ કર્યું. ચાતુર્માસ પછી તરત જ અમારો વિહાર મારવાડ તરફ થયો અને લખવાનું કાર્ય અધુરું રહ્યું. તે પછી વિ. સં. ૨૦૦૫ ના ચાતુર્માસમાં અમો વિસલપુર (મારવાડ) માં રહ્યા ત્યાં અધુરું કાર્ય ચાલુ કર્યું અને ત્યાં બાકી રહેલું પછીના ત્રણ મહિનામાં શીવગંજમાં વિ. સં. ૨૦૦૬ ના મહા સુદ ૧૦ ના રોજ પૂર્ણ કર્યું. આમ જેમ જેમ ગુજરાતી લખાણ તૈયાર થતું ગયું, તેમ તેમ સુ શ્રામ મયાલાઈને મોકલવામાં આવ્યું અને તેઓ તેને વાંચી ગયા. સંપૂર્ણ વાંચ્યા પછી તેઓનો છપાવવાનો વિચાર દઢ થયો. આ પ્રસંગે તેમની માંદગી ચાલુ હતી, શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું અને વધુ જીવવાની આશા છૂટી ગઈ હતી. વિ. સં. ૨૦૦૬ ના વૈશાખમાં અમારે અમદાવાદ આવવાનું થયું અને તેમણે મારી પાસે પોતાની આરાધના માટે ગ્રંથ રૂપે આ લાપાન્તર છપાવવાની લાવના પ્રદર્શિત કરી. તેમની છેલ્લી અવસ્થાના તે મનોરથોને હું ઇન્કારી શક્યો નહિ, એથી તેમણે પ્રેસ-કાગળો વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવવા માંડી, તેટલામાં તો વિ. સં. ૨૦૦૬ ના પ્રથમ અષાઢ વદ ૬ તેઓ અવસાન પામ્યા. સ્વર્ગસ્થની ભલામણ સુજળ તેમના સુપુત્રો સુશ્રાવક નરોત્તમદાસ વગેરેએ તે કાર્ય વિ. સં. ૨૦૦૭ ના ચાતુર્માસમાં, અમે ન્યારે ફ્લોદી (મારવાડ)માં હતા ત્યારે શરૂ કર્યું, કે જે આજે પૂર્ણ થાય છે. આમ ગ્રંથનું ગુજરાતી લાપાન્તર અણધાર્યું પ્રકાશન પામે છે.

નિવેદન-ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાપાન્તર પ્રકાશનના ધ્યેયથી લખાયું ન હતું. તેથી તેમાં પ્રકાશનને અંગે જે કાળજી કે પદ્ધતિ સાચવવી જોઈએ તે સચવાઈ નથી. ઉપરાન્ત મારે માટે આ પ્રયત્ન પહેલો જ હોવાથી લેખન સંબંધી અજ્ઞાનતાને યોગે તથા પ્રેસ-દોષાદિને કારણે પણ ત્રુટિઓ રહી જવા પામી છે, તેમજ ખરડા રૂપ લખાણ ઉપરથી પ્રેસકોપી કરાવેલી હોવાથી, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પદોમાં તથા લાપાન્તરમાં પણ ‘હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પદ્યચ્છેદ-પાઠભેદ-વિરામચિહ્નો’ વગેરે ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે, તેમાંથી કેટલુંક આવશ્યક શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ કરવા દરેક વાચકને ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે, અને રહી ગયેલી ત્રુટિઓને ક્ષન્તવ્ય ગણી સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.

લાપાન્તર લખવામાં મૂલ ગ્રંથને અનુસરવા શક્ય કાળજી રાખી છે એથી સંસ્કૃત ગ્રંથને વાંચવામાં આ લાપાન્તર ઉપયોગી થઈ પડશે, તથાપિ અમે અક્ષરાર્થ કે શબ્દાર્થ કર્યો નથી, પરન્તુ લાવાર્થને સાચવવા લક્ષ્ય રાખ્યું છે. સાક્ષી પાઠોના અર્થ ગ્રંથમાં નહિ

છતાં મલ્યા તેટલા તેના મૂળ સ્થાનને આધારે અને શેષ યથાભોધ લખ્યા છે તે મૂળ અંથની અપેક્ષાએ વધારે જણાશે, પ્રેક્ટોના કેટલાંક લખાણો પર્માય વાચક છે, કેટલાંક સ્પષ્ટીકરણ માટે છે, કેટલીક હકીકત બાલ હવેને સ્હેલાઈથી સમજાય માટે પુનરુક્તિ દોષની ઉપેક્ષા કરીને પણ પુનઃ પુનઃ લખી છે ઇત્યાદિ, વાચકોને લક્ષ્યમાં લેવા બલામણુ છે.

વિશેષમાં મૂલ લખાણમાં જરૂરી સ્થળોએ તે તે શબ્દો ઉપર નંબર મૂકીને પ્રસંગને અનુસરતાં ઉપપ જેટલાં ટીપ્પણો નીચે આપ્યાં છે તેનો તથા છેલ્લે કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થોની ટુંકી નોંધ પણ આપી છે તેનો પણ ઉપયોગ કરવા વાચકોને બલામણુ છે.

વસ્તુતઃ આવો ભાવાનુવાદ કરવામાં આગમોના ઊંડા અભ્યાસની અને બહોળા અનુભવની જરૂર છે. એ શક્તિનો મારામાં અભાવ હોવાથી મારી સમજમાં ન હોય તેવી પણ ભૂલો વિદ્વાનોની દષ્ટિએ હોવાનો સંભવ છે. એમ છદ્મસ્થપણને યોગે તથા ઉપયોગ શૂન્યતાને કારણે મારાથી આ અંથમાં અંથકારશ્રીના આશયવિરૂદ્ધ જે કાંઈ લખાયું હોય, તે સર્વનો અહીં ‘મિચ્છામિ દુક્કડ’ દઈ, તેવી ક્ષતિઓ જણાવવા વિદ્વાનોને વિનંતિ કરું છું.

આ અંથ લખવામાં કે તેને સુધારવામાં પૂજ્ય પદોપકારી મારા ગુરુમહારાજશ્રી આદિ જે જે પૂજ્યોએ મને સહાય કરી છે તથા તુટિઓ સુધારાવી છે, તેમજ પૂજ્ય આચાર્ય ‘મહારાજ શ્રી વિજયજમ્પૂસૂરિજી મહારાજે’ ‘ઉદ્બોધન’ લખીને અંથની જે સુંદરતા વધારી છે, તે દરેકના ઉપકારની મારામાં કૃતજ્ઞતા પ્રગટે, એવી આશા રાખું છું.

પ્રાન્તે; આ અંથલેખનમાં મારાથી શ્રુતજ્ઞાનની થએલી યત્નિચિત્ત સેવાથી ભવિષ્યમાં બોધિની પ્રાપ્તિ થાય તેવી અભિલાષા સેવતો અને એવા જ શુભ આશયથી આ અંથનું પઠન પાઠન કરવા-કરાવવાની ભવ્ય હવેને બલામણુ કરતો હું વિરમું છું.

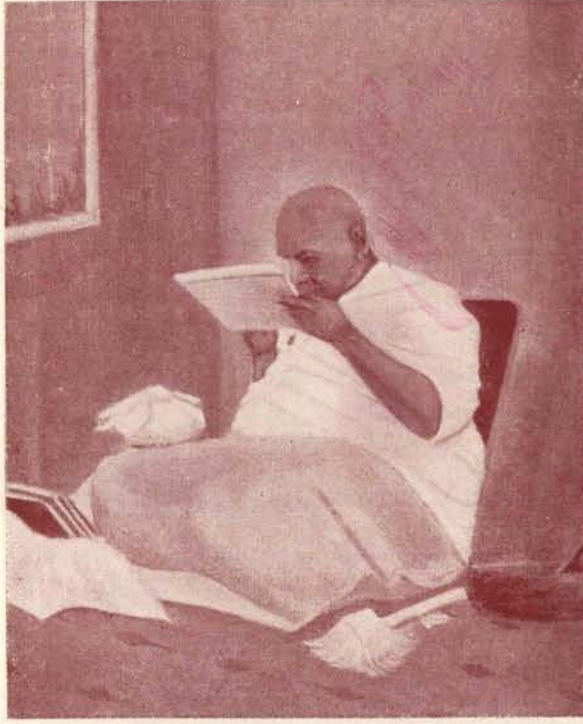
બીજી આવૃત્તિને અંગે—ખાસ કોઈ સુધારા-વધારા કર્યા નથી, માત્ર પહેલી આવૃત્તિનું શક્ય શુદ્ધિકરણ કર્યું છે, અર્થાદષ્ટિએ તેમાં સુધારો વધારો નથી. કોઈ કોઈ વાક્યોની અધિક જણાતી વિશાળતાને ટુંકાવી છે તેટલા પ્રમાણમાં પહેલી આવૃત્તિથી બીજીમાં ભિન્નતા જણાશે. પહેલી આવૃત્તિ યોગ્ય સ્થળે મોકલી તેમાં કરવા યોગ્ય સુધારો-વધારો સૂચવવા વિનંતિ કરવા છતાં તેવું કોઈ સૂચન અમને કોઈના તરફથી મલ્યું નથી.

ઐતિહ્યવિદ્ વિદ્વદ્વર્ય પૂ. પં. મહારાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી ગણિવરે સંસ્કૃત-પાકૃત ગાથાઓનું તથા પૂ. પં. પંચાસજી શ્રીમાનવિજયજી ગણિવરે પ્રયત્નપૂર્વક તૈયાર કરેલું શુદ્ધિ-પત્રક પ્રાયઃ પૂર્ણ બીજી આવૃત્તિમાં લીધું છે. ઉભયના આ ઉપકારનો હું ઋણી છું. વિદ્વાન આગમના અભ્યાસી વાચકગણને બીજી આવૃત્તિમાં પણ જે કંઈ ક્ષતિઓનો સુધારો કે વધારો કરવા યોગ્ય જણાય તે નિઃસંકેચ જણાવવા પુનઃ વિનંતિ છે પ્રાન્તે બીજી આવૃત્તિમાં પણ ક્ષતિઓ રહી હોય તેનો મિચ્છામિ ‘દુક્કડ’ દઈને વિરમું છું.

દોસીવાડાની પોળ-ઝેન વિદ્યાશાળા,
અમદાવાદ.
વિ.સં. ૨૦૧૨, ચૈત્ર સુદ ૧૩, સોમવાર

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮
શ્રી વિજયમનોહરસૂરિજી શિષ્યાણુ
ભદ્રંકરવિજય

પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય, શાન્તતપોમૂર્તિ,
શ્રીસંઘસ્થવિર, વયોવૃદ્ધ આ. ભગવાન શ્રીમદ્

વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય, ગાંભિર્યગુણનિધિ,
શાન્તમૂર્તિ, સ્વ. આ. ભગવાન શ્રીમદ્

પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય આ. ભગવાન શ્રીમદ્

વિજયમનોહરસૂરિજી મહારાજ

જ્ઞાનનું કિરણ-

જગતના સંસ્કારણવનને ઉજાસ આપનાર યદિ કોઈ પ્રકાશ હોય તો તે જ્ઞાનપ્રકાશ છે. અસંખ્ય સૂર્યના કે દીવાળત્તીના પ્રકાશો કરતાં જ્ઞાનપ્રકાશના એક કિરણનું પણ મહત્ત્વ અતિ ઘણું વધી જાય છે. સૂર્યનો કે દીવાળત્તીનો પ્રકાશ રાત્રિના અધારાને ભલે દૂર કરી શકે, પરંતુ આત્મામાં ભરેલા અજ્ઞાન અધારાને તો જ્ઞાનપ્રકાશ જ ઉલેચી શકે, કે જે વિના આદરેલી અનન્તની-મોક્ષની સુસાફરી કોઈ પણ પ્રાણીથી પૂરી થઈ શકતી જ નથી. ધન્ય છે તે અનન્તજ્ઞાની મહાપુરૂષોને, કે જેઓશ્રી અતિમાનવો-તીર્થંકરો તરીકે આ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા હતા. તેઓશ્રીએ આ જગતનાં ભાવ દારિદ્યોને નિવારવા કાળે જ જ્ઞાનનાં અમૂલ્ય દાન કરેલાં છે. આ શ્રી ‘ધર્મસંગ્રહ’ ગ્રંથ તેનો જ એક અંશ છે.

મંથકર્તા-

ઉપાધ્યાયજી શ્રી માનવિજયજી ગણિવર આ ગ્રંથરત્નના રચયિતા છે. પૂજ્યપાદ તપાગચ્છીય-વિશ્વવિશ્રુત-અકબરબાદશાહ પ્રતિબોધક-જગદ્ગુરૂ આચાર્ય શ્રીવિજયહીરસૂરી-શ્વરજી મહારાજની પાટે, બાદશાહ અકબરે આપેલ ‘સવાઈ હીરલા’નું બિરૂદ ધારણ કરનારા પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિજી મહારાજ થયા, તેઓની પાટે એક આચાર્ય પૂ. શ્રી વિજયદેવસૂરિજી મહારાજ થયા અને પછી બીજા આચાર્ય પૂ. શ્રી વિજયતિલકસૂરિજી મહારાજ થયા. આ આચાર્ય શ્રી વિજયતિલકસૂરિજી મહારાજની પાટે પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયઆનંદસૂરિજી મહારાજ થયા અને તેઓના એક શિષ્ય પંડિત શ્રી શાન્તિવિજયજી ગણી થયા. તેમના શિષ્ય તે પ્રસ્તુત મૂલ ગ્રંથના કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજી ગણિવર. (જુઓ મૂલ ગ્રંથની પ્રશસ્તિના શ્લોકો ૧-૨-૩-૪-૭-૬.)

રચનાસમય-

પ્રશસ્તિના શ્લોક ૧૪ માં, આ ગ્રંથ તેઓશ્રીએ વિ. સં. ૧૭૩૧ ના વૈશાખ સુદ ૩-અક્ષયતુતીયાના દિને રચ્યો છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. આ ઉપરથી તેઓશ્રીના સમયનું ઐતિહ્યપ્રમાણ પણ સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી માંડી અઠારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં હોવાનું નિઃશંક પ્રતીત થાય છે. તેઓશ્રીની વ્યાખ્યાન છટા ખૂબ રસ ભરપૂર હતી. મહાન્ જ્યોતિર્ધર ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી ગણિવર પણ તેઓનાં વ્યાખ્યાનો પ્રત્યે આકર્ષાયા હોવાનું કેટલીક કિંવદન્તિઓ આપણને કહી જાય છે. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજની દીક્ષા વિ. સં. ૧૬૮૮ અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૭૪૩ નો છે. તેઓશ્રીએ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સંશોધનાદિકાર્ય પણ કરેલું છે. મતલબ કે-આ બંને મહાત્માઓ સમકાલીન હતા. એટલું જ નહિ, પણ ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી ગણી તથા ઉપાધ્યાયજી શ્રી મેઘવિજયજી ગણી આદિ મહાપુરૂષો પણ તેઓશ્રીના સમકાલીન હતા.

ગ્રંથના સંશોધકો-

આ ગ્રંથમાં સ્થલે સ્થલે પૂઠ વાચકવર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે કરેલાં ઉપયોગી

ટીપ્પણી જે [] આવા પ્રેક્ટિમાં લીધેલાં છે. તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે-આ ગ્રંથમાં તેઓશ્રીનો કેટલો બધો કિંમતી ફાળો છે. ખુદ ગ્રંથકાર મહાત્મા પ્રશસ્તિના ૧૧-૧૨ માં શ્લોકોમાં આ હકીકતની ખૂબ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લેતાં જણાવે છે કે-“જેમણે તર્ક, પ્રમાણ અને નયપ્રમુખ ગહન વિચારોનાં પણ સમર્થ વિવેચનો કરીને શ્રી શ્રુતકેવલી આદિ પૂર્વ મુનિમહારાજઓને યાદ કરાવ્યા છે. તે વાચકરાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે મહારા ઉપર ઉપકાર કરી આ ગ્રંથનું પરિશોધન આદિ કરેલ છે. (૧૧)” “આ ગ્રંથમાં અતિ દુર્ગમ એવી પણ સાધુ અને શ્રાવક આદિને લગતી વિવિધ પ્રકારની સામાચારીઓનું આલેખન કરવામાં બાલકના જેવી મંદ ગતિવાળો પણ હું જે ગતિમાન-શક્તિમાન થઈ શક્યો છું, તે તેમના હસ્તાવલંબન-ટેકા જ આભારી છે. (૧૨)” આ ઉપરાંત વાચક શ્રી લાયણવિજયજીએ પણ આ ગ્રંથનું સંશોધન કર્યું છે. તેનો ઉલ્લેખ પ્રશસ્તિના ૧૩ માં શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રીએ કર્યો છે.

ગ્રંથનિર્માણ શાથી થયું?—

આપણે જોયું છે કે-પ્રાઠ સાહિત્યસ્વામીઓ સાહિત્યના રસથાળ જેમ સ્વયં જ્ઞાથીસ્કુર જનતાના ઉપકાર અર્થે પીરસે છે, તેમ ક્યારેક સ્વશિષ્યાદિની વિનંતિ વિગેરે પ્રેરણાપામીને પણ તેઓ ગ્રંથનિર્માણ કરે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનિર્માણમાં પણ ગ્રંથકાર મહર્ષિ જેઓશ્રીની પ્રાર્થનાથી પ્રયત્નશીલ બન્યા; તેઓ હતા અમદાવાદ નગરના હાજી પટેલની પોળમાં રહેતા વીશા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના શેઠ, તેમ જ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના પ્રતિનિધિ, સુપ્રસિદ્ધ ધર્મનિષ્ઠ શેઠ મયાલાઈ સાંકલચંદના પૂર્વજ શેઠ શ્રી શાન્તિદાસ. તેઓ મનિઆ શેઠના પુત્ર હતા. આ પિતા-પુત્ર કેવા ધર્મીષ્ઠ-ઉદાર-શાસનસેવી-તત્ત્વવિદ્યાસી મહાનુભાવો હતા, તેની પણ પ્રશસ્તિ ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮ માં બરાબર જ ગાયેલી છે.

પ્રથમાદર્શના લખનાર—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને સાથે તે સાધુ. જ્ઞાનાદિકે ગુણોની આરાધના માટે જેમ શ્રમણો ગ્રંથરચના વિગેરે કરતા હતા, તેમ રચાયેલા ગ્રંથની પ્રથમ શુદ્ધ નકલ લખવાનું કાર્ય પણ તેઓ કરતા હતા અને તે પણ એક મહોટું માનપ્રદ-યાદગાર સેવાના કાર્ય તરીકે ગણાતું હતું. તેમનો ‘પ્રથમાદર્શ’ ના લેખક તરીકે ઉલ્લેખ કરાતો હતો. મહોટે ભાગે આ સુચના ભાગીદાર ગ્રંથરચયિતાના શિષ્ય અથવા નિકટવર્તિ ભક્તજન બનતા હતા. આ શ્રી ધર્મસંગ્રહ ગ્રંથના પ્રથમાદર્શના લેખક મુનિ શ્રી કાન્તિવિજયજી ગણિવર હતા. જેઓ ગ્રંથકાર મહાત્માના શિષ્ય હોવાનો પૂરો સંભવ છે. ગ્રંથકારશ્રીએ આ હકીકતની નોંધ પ્રશસ્તિના ૧૬ માં શ્લોકમાં કરી છે.

ગ્રંથમાં કહેવાયેલી વસ્તુ—

ગ્રંથકાર મહર્ષિએ વિષયપ્રતિપાદનની સરલતા માટે પ્રસ્તુત ગ્રંથને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખેલ છે. પહેલા વિભાગોમાં ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે,

બીજા વિભાગમાં ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે, ત્રીજા વિભાગમાં સાપેક્ષ યતિ-સાધુધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે અને ચોથા વિભાગમાં નિરપેક્ષ યતિધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. પ્રાણી માત્રને સુખની અભિલાષા સ્વાભાવિક રહેલી છે, પણ તેને અનાદિકાલીન જન્મ-મરણાદિક ફલ આપનારા કર્મરોગનો એવો તો પક્ષાઘાત લાગુ પડેલો છે કે-અભિલાષા સુખ મેળવવાની હોવા છતાં મેળવે છે દુઃખ જ. બેભાન, બીમાર અને મદોન્મત્ત આદમીની ચેષ્ટાઓ જગતમાં જેવી જણાય છે, તેવી ચેષ્ટાઓ કર્મના રોગથી ઘેરાયેલા સંસારી આત્માઓની હોય છે. રોગને મીટાવવાની એકની એક જે રામબાણુ દવા છે તેનું જ નામ ધર્મ છે. અનેક વસ્તુઓના સ્વભાવગત અનેક ધર્મો હોય છે, તેનું પરિશીલન કરીને આપણે તો ચેતન આત્માના સ્વભાવગત ધર્મને જ્યારે આચરતા થઈશું, ત્યારે જ મુક્તાત્માઓની નિરોગ હવા આખી શકીશું. આ અંથમાં એવા ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અને તેને હાંસલ કરવાના ક્રમિક ઉપાયો-આ તમામનું અંથકારશ્રીએ ખૂબ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. સામાન્ય ધર્મ—

પહેલા વિભાગમાં ગૃહસ્થે ‘ન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવું’ વિગેરે પાંત્રીશ નિયમોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દાર્શનિક કિંવા આર્ય-અનાર્ય દષ્ટિએ પણ આ વાત માનવ માત્રના હિતની છે, એમ સૌ કોઈને કબૂલ કરવું પડે તેમ છે; અને એથી જ એ સૌને માટે આદર કરી શકાય તેવો માનવતાના પાયાનો ધર્મ હોવાથી, તેને ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે.

વિશેષ ધર્મ—

બીજા વિભાગમાં ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ બતાવવામાં આવ્યો છે. એકડીયા અને બાળ-પોથી લાજુતા બાળકે જેમ પહેલા ધોરણ વિગેરેમાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધવાનું છે, તેમ સર્વોદયની પરાકાષ્ઠાને સિદ્ધ કરવા માટે ગૃહસ્થે સામાન્ય ધર્મ રૂપી બીજસેવનમાંથી વિશેષ ધર્મ રૂપી વિકાસક્રમમાં આગળ વધવું જોઈએ. આથી જ હવે ગૃહસ્થે, પ્રથમ પોતાની શ્રદ્ધા-વૃત્તિનો ઝોક જે અસત્ય-અસ્થિરતા-સંદિગ્ધતા-આણસમજ અને કદાચહ આદિ કચરા તરફ વળેલો હોય, તેને સત્ય-સ્થિરતા-નિશ્ચય-સમજ અને સદાચર આદિ તરફ વાળવો રહ્યો. આ રીતિએ શ્રી વીતરાગદેવ આદિની પ્રતીતિ કરીને, તેઓશ્રીની પૂજા-ભક્તિપૂર્વક ‘સ્થૂલથી હિંસાત્યાગ’ આદિ વિશેષ મતોનું પરિશીલન પણ કરવું રહ્યું. આનું નામ છે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ. આ વિભાગમાં અંથકાર મહારાજે યોગદષ્ટિઓનું, શ્રાવકનાં સમ્યક્ત્વમૂલક બાર મતોનું, તેમાં ન લગાડવા જોઈતા અતિચારોનું, ગૃહસ્થે નિત્ય કરવા લાયક શ્રી જિન-પૂજા આદિનું, દેવવંદન-પ્રતિક્રમણાદિ નિત્ય ક્રિયાનાં સૂત્રોનું તથા તેના અર્થોનું, ભક્ત્યા-ભક્ત્યનું, દેવદ્રવ્યાદિક દાનવ્યવસ્થાનું, ગુરૂવંદનનું સાંજ-સવારના પચ્ચક્ષ્ણાણોનું, પર્વ-વાર્ષિક તથા જન્માદિ કૃત્યો વિગેરેનું ખૂબ ઝીણવટથી વર્ણન કરેલું છે.

જગત્શાન્તિનો ઉપાય—

આજે જગતમાં અશાન્તિનો મ્હોટો હુતાશન સળગી રહ્યો છે, તેનું કારણ છે મનુષ્યોની ભૌતિક લાલસા અને તદર્થે જીવાતું સ્વૈરજીવન. આ અંથમાં ઉપર્યુક્ત વિશેષ ધર્મનું જે

પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે મુજબ જૈન અને જૈનેતર ગૃહસ્થો સ્વજીવન જીવવાનો જો નિશ્ચય કરે, તો જગતમાં આજે શાન્તિનું સ્વર્ગ ઉતરી શકે તેવું છે. વર્તમાન યુગનો આ જ ખરો નાગરિક ધર્મ સમજાવો જોઈએ. તે જ્યારે સમજાશે, ત્યારે જ સ્વ અને પરને વિનાશની ગર્તામાં ફેંકી દેનારી હિંસા અને પરિગ્રહવાદની પાછળ આજે જે આંધળી દોટ મૂકાઈ છે તેનો અંત આવશે.

યતિધર્મ—

યતિધર્મ બે પ્રકારનો છે. એક સાપેક્ષ એટલે સ્થવિરકલ્પી, જે ગચ્છની મર્યાદામાં વર્તનારો હોય; બીજો નિરપેક્ષ એટલે જિનકલ્પી આદિ, જેને ગચ્છ આદિ કથાની અપેક્ષા ન હોવાથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરીને કેવળ ઉત્સર્ગ માર્ગે વર્તનારો હોય. જીવનપર્યાંત સંસારના સર્વ આરંભ, પરિગ્રહ, સ્ત્રીસંગ, વિગેરેનો ત્યાગ કરીને સર્વથી અહિંસા આદિ મહાવતો અંગીકાર કરવાં, તેનું નામ યતિ કિંવા સાધુધર્મ છે. જીવનસાધનાનું અહીં પૂર્ણવિરામ આવે છે. એનું બીજું નામ ‘સન્યાસ યોગ’ પણ છે. એના જેવું ભૂતોપકારક, શાન્ત, દાન્ત અવસ્થા ગ્રાહ્ય બીજું એક પણ ઉત્તમ જીવન નથી. જેઓ આ જીવન સ્વીકારી કર્મ સામે સંગ્રામ માંડે છે અને તેને છેલ્લી લપડાક મારી હૃત-પ્રહૃત કરી નાખે છે, તેઓને આ સંસારના જન્મોજન્મના અતિ કટુ પરાભવો ભોગવવા પડતા નથી. મૂલ ગ્રંથના ત્રીજા અને ચોથા વિભાગોમાં ગ્રંથકારશ્રીએ છેવટના સારભૂત સુરાસુરાદિ વંદ્ય એવા આ યતિધર્મનું પ્રાયશ્ચિતાદિ સમગ્ર વિધિ સાથે વર્ણન કરેલું છે.

ગ્રંથનું ક્લેવર—

આ શ્રી ધર્મસંગ્રહ ગ્રંથનો શબ્દદેહ મૂલ અને ટીકા ઉભયાત્મક છે અને તે ઉભયના રચયિતા ઉપાધ્યાયજી શ્રી માનવિજયજી ગણિયવર જ છે, તેથી આ ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિયુત શ્રી ધર્મસંગ્રહના નામે જે ઓળખાય છે તે ચથાર્થ છે. આ ગ્રંથનું મૂલ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે અને ટીકા સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે. મૂલની એકંદર ગાથાઓ ૧૫૬ છે. જેમાં પહેલા બે વિભાગને આવરી લેતી ગાથાઓ ૭૦ છે. બાકી સંસ્કૃત છતાં રોચક, સરલ અને પ્રસન્ન છે.

શ્લોક પ્રમાણ—

આખા ગ્રંથનું સૂત્ર તેમ જ વૃત્તિસહિત અનુષ્ટુપમાં ગણાતું શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથને અંતે ૧૪૬૦૨ આપેલું છે. તેનો પહેલો ભાગ, કે જેમાં ગ્રહસ્થના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મસ્વરૂપ બે અવાન્તર વિભાગો છે. તેનું એકંદર શ્લોકપ્રમાણ તે ભાગની વૃત્તિને અંતે ૬૪૨૩ નું લખેલું છે. આથી સમજી શકાશે કે— ગૃહસ્થધર્મને આશ્રીને ઉત્તર વિભાગ કરતાં મુલ ગાથાનું પ્રમાણ ઓછું રાખવા છતાં, ટીકાગ્રંથનું પ્રમાણ ગ્રંથકારશ્રીએ દ્વિગુણથી પણ અધિક એવું ખાસું વિસ્તૃત બનાવેલું છે.

વિષય નિરૂપણ—

આ ગ્રંથનું વિષયનિરૂપણ સ્વરૂપોપદર્શક છે, તે પોતાની સાથે વાચકોને ઘણી ઘણી બાબતોની માહિતી અને ઉપદેશ આપતું બને છે. તે કયાંય પણ અલ્પોક્તિ કે અધિકોક્તિ

કરતું નથી. તેનું ધ્યેય આગમ, પંચાંગી અને તદ્દનુસારી પૂર્વાચાર્યોની શાસ્ત્રવાણીથી સિદ્ધ થતી સુવિશુદ્ધ સામાચારી કિંવા પરંપરા માર્ગનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે. કપડું સીવનારા એક કારીગર દરજ્જાને જેમ કપડું કાપ્યા વિના સીવી શકાતું નથી, તેમ અંથકાર મહારાજ, આગ્રથમાં, કયાંક શંકા-સમાધાન કરતા, તો કયાંક ચર્ચા કરતા, કયાંક સત્યપક્ષનું સ્થાપન કરતા, તો કયાંક પરવાદિઓની અપ્રમાણિક માન્યતાઓનું ખંડન કરતા સારી રીતિએ જોવાય છે. આ પ્રમાણે યાવત્ પરમ આપ્તપુરૂષોની વચનમર્યાદામાં રહેલું તેઓશ્રીનું વિષયનિરૂપણ અસ્ખલિત પ્રવાહસ્વરૂપે વહેતું રહી પોતાના ધ્યેયસાગરમાં વિલીન થઈ જાય છે. અંથકારશ્રીનો યોગ-

આ અંથનું અવલોકન કરતાં એ સહજમાં માલુમ પડી જાય છે કે-અંથકાર મહારાજનો યોગ ઘણો વિશાળ હતો. વ્યાકરણ, તર્ક, ન્યાય, સાહિત્ય, પ્રકરણ આદિ દરેક વિષયના તલસ્પર્શી યોગ ઉપરાન્ત તેમના ઊંડા દાર્શનિક જ્ઞાનનો આ અંથમાં ધોધ વહી રહ્યો છે, એમ કહીએ તો તે જરાયે ખોટું નથી. અંથકાર મહારાજે, એકલે હાથે આ એક જ અંથમાં શ્રી આચારાંગ આદિ અંગસૂત્રો, ઉવવાઈ-રાયપસેણી આદિ ઉપાંગસૂત્રો, નિશીથ-ખૂલકલ્પાદિ છેદસૂત્રો, પચન્નાસૂત્રો, આવશ્યકાદિ મૂલસૂત્રો તથા નંદ્યાદિ સૂત્રો, ઉપરાન્ત શ્રી ધર્મખિન્દુ, ષોડશક, અષ્ટકળ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગખિન્દુ, પંચાશકળ, ઉપદેશપદ, લલિતવિસ્તરા, પંચવસ્તુ, યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર, ધર્મરત્નપ્રકરણ, શ્રાદ્ધવિધિ, શ્રાદ્ધદિન-કૃત્ય આદિ પૂર્વાચાર્યોના અનેક મનનીય અંથોનો અને નિર્ચુકિત, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ ટીકા, અવચૂરિ આદિ મોટા ભાગના શાસ્ત્રસમુદ્રનો નિષ્કર્ષ આપેલો છે.

અંથશેલી-

પૂ. પૂર્વધર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે ‘શ્રાવકધર્મ પ્રકરણ’ લખેલું છે, એ સિવાય સાધુધર્મ ઉપરનાં પણ જૂદાં જૂદાં પ્રકરણો લખાયેલાં ઘણાં માલુમ પડે છે. પરંતુ ગૃહસ્થ-ધર્મ અને સાધુધર્મ-ઉભયનું એક કડીબદ્ધ અથથી ઇતિ સુધી નિરૂપણ કરવાની પહેલ, આપણે ભૂલતા ન હોઈએ તો પ્રાચીન યાકીની મહત્તરાસૂત્ર પૂ. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજના ‘ધર્મખિન્દુ’ અંથમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તે પછી શાન્તિસૂરિજી મહારાજનું ‘ધર્મરત્નપ્રકરણ’ અને પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજનું ‘યોગ-શાસ્ત્ર’ આવે છે. સામાન્યતઃ જોતાં પ્રસ્તુત અંથકારશ્રીએ આ અંથમાં એ જ મહાપુરૂષોની શૈલિ અપનાવેલી જણાય છે. તેઓશ્રીનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ ખરેખર ફીલચક્ષુ છે.

માર્ગદર્શન-

વર્તમાનમાં ‘દેવદ્રવ્ય,’ ‘તિથિઆરાધન’ આદિ જે વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોથી શ્રીસંઘનું માનસ ડોંલાતું દેખાય છે, તેને સ્થિર અને સ્વચ્છ રાખવા માટેનું સત્તાવાર માર્ગદર્શન આ અંથમાંથી પણ વાંચકોને નિઃસંદેહ મળી રહે છે.

(૧) આરતી, પૂજા, સુપન અને ઉપધાનની માળ વિગેરે બોલીઓની ઉપજ દેવદ્રવ્ય છે. બોલનારની ઇચ્છાનુસાર તે ગમે તે ખાતે લઈ જઈ શકાય નહિ, ‘દેવદ્રવ્ય’ સ્કુલો, કોલેજો, હવાખાનામાં કે મધ્યમ વર્ગને મદદ આપવામાં વાપરી શકાય નહિ, તેને માટે જૂદું સાધારણ

ફંડ ઉભું કરી શકાય, પણ તે જ્ઞાને દેવદ્રવ્યની સ્થાપિત આવકને ધણો પહોંચાડી શકાય નહિ.

(૨) તિથિ આરાધનામાં ઉદયતિથિને ઝોળવવી જોઈએ નહિ.

આ અને એવા જ બીજા અનેક જીવનોપયોગી ખૂલાસાઓ આપણને આ ગ્રંથમાંથી સચોટ મળી રહે છે. જેવા કે-

(ક) સામાયિકમાં ઇરિયાવહી કરવી જોઈએ;

(ખ) કરેમિભતે ત્રણ નહિ પણ એક જ ઉચ્ચરવી જોઈએ;

(ગ) પર્વ સિવાય અપર્વે પણ પૌષધ કરવાનો નિષેધ નથી;

(ઘ) પૌષધમાં શ્રાવક પોતાને માટે કરેલા આહારનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે;

(ડ) સ્ત્રીથી પણ શુદ્ધિપૂર્વક ભગવાનની પૂજા કરી શકાય;

(ચ) સ્ત્રી દીક્ષા પણ લઈ શકે છે અને મોક્ષમાં પણ જઈ શકે છે;

(છ) સ્ત્રીને ઋતુધર્મ આવે છે અને તે તેણીએ પાળવો જોઈએ;

(જ) પ્રતિક્રમણમાં ચોથી સ્તુતિ (દેવ-દેવીની) બોલવી જોઈએ;

(ઝ) પાંખી ચૌદશની અને સંવત્સરી ચોથની જ થાય; ઇત્યાદિ.

મૂલ ગ્રંથનું પ્રકાશન

આ મૂલ ગ્રંથનું પ્રકાશન સુરતના શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યોગ ફંડ તરફથી બે વિભાગોમાં કરવામાં આવેલું છે. તેમાંનો પહેલો વિભાગ વિ. સં. ૧૯૭૧ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને બીજો વિભાગ વિ. સં. ૧૯૭૪ માં બહાર પડ્યો છે. તેનું સંશોધન તે સમયના પંચાસ શ્રી આનંદસાગરજી, કે જેઓ પછીથી આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદ-સૂરિજી થયા હતા, તેઓએ કરેલું છે. મજકુર સમ્પાદનમાં તેઓના તરફથી પ્રસ્તાવના તથા વિષયાનુક્રમ વિગેરે પણ આપવામાં આવેલું છે.

ગુર્જર કવિ તરીકે ગ્રંથકારશ્રીની અન્ય કૃતિઓ-

અઢારમી શતાબ્દના ગુર્જર કવિ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ પણ આપણા ગ્રંથકાર મહાત્માની ઉચ્ચ કક્ષાની હતી, 'જૈન ગુર્જર કવિઓ-ભા. ૨'માં 'નયવિચાર' એટલે 'સાત નયનો રાસ,' જેનું ગ્રંથપ્રમાણ ૨૪૦ છે, તે તેમણે વિ. સં. ૧૭૨૮ આસપાસ બનાવ્યાનું લખે છે. 'સુમતિ કુમતિ (જીનપ્રતિમા) સ્તવન, પણ એજ અરસામાં તેમણે રચેલું છે. તેમની 'ભગવતી રાસ યાને સજ્જાય સંગ્રહપોથી' વિ. સં. ૧૭૪૩ માં લખાયેલી છે. તેઓશ્રીની ચોવીશી અને આઠ મહત્તી સજ્જાય વિગેરે કૃતિઓ તો, આજે પણ ગાનાર અને સાંભળનાર સૌનાં દીલ હરી લે તેવી રસિક અને ભક્ત્યાદિ ભાવોથી પરિપૂર્ણ છે.

સમાન નામધારી અન્ય કવિઓ-

ગ્રંથકારશ્રીના સમકાલે જ બીજા પણ 'માનવિજયજી' નામના ત્રણ કવિઓ વિદ્યમાન હતા. તેમાંના બે તો તપાગચ્છીય જ હતા અને એક ખરતરગચ્છીય હતા. આ ઉપરાંત એક માનસુનિ નામના પણ સાધુ હતા. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ-ભા. ૨). તેમણે અનુક્રમે શ્રી શ્રીપાલરાસ, વિક્રમાદિત્ય ચરિત્રરાસ, પાંડવ ચરિત્રરાસ, આદિની રચનાઓ કર્યાનું

જણાય છે.

ભાષાન્તર યુગ-

વર્તમાન યુગ મૌલિક કૃતિઓના ભાષાન્તર યુગ તરીકે વધારેમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. સંસ્કૃત આદિ એક ભાષામાંથી ગુજરાતી આદિ બીજી ભાષામાં અંથને સાદાંત ઉતારવો, તેનું નામ ભાષાન્તર છે. અલ્પત્ત, 'આવાં ભાષાન્તર કરવાની શરૂઆત ક્યારથી થઈ અને પહેલવહેલું કોણે કયા અંથનું ભાષાન્તર કર્યું તથા ક્યી ક્યી ભાષાના અંથો ક્યી ક્યી ભાષામાં ઉતારાયા, ગુજરાતી અને તેવી જ બીજી પ્રાંતીય ભાષાની કૃતિઓના ભાષાન્તરો સંસ્કૃત વિગેરેમાં થયાં છે કે નહિ, આ બધા પ્રશ્નો વિદ્વાનોએ વિચારવાના છે. 'મૂલ ભાષાના અનભ્યાસી મનુષ્યોને, તેમની જ ભાષામાં મૂલ કૃતિમાં સમાયેલો જ્ઞાનનો ખજનો પ્રકટ કરી આપવો,' એ ભાષાન્તરોની ઉપયોગીતા છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં ભાષાન્તરો પણ મૌલિક કૃતિઓ જેટલાં જ ગણનાપાત્ર છે, એ એક હકીકત છે. બેશક, તે મૂલ કૃતિઓની ખૂબીઓ કે ખામીઓ જેમ હોય તેમ તેના જ 'ટોન, -આશય અને 'ટેસ્ટ-અભિરૂચીમાં રબુઆત કરનાર હોવાં જોઈએ. વ્યવહારમાં એક નકલ કરનારની જોખમદારી રહેલી છે. તે જો ગરબડ કે પ્રમાદ કરે, તો 'આગલ ગાડી'ને બદલે 'આગ લગાડી' જેવો અનર્થ પણ મચાવી દે. ભાષાન્તરકારની જોખમદારી તેનાથી પણ ચઢીઆતી છે. સાચે જ તે અંથના હાર્દ સુધી પહોંચનાર વિચારશીલ વિદ્વાન હોવો જોઈએ.

ધર્મસંગ્રહનું ભાષાન્તર-

વાચકોના કરકમલમાં જે આ અંથ મૂકાય છે, તે છે ઉપર્યુક્ત શ્રી ધર્મસંગ્રહનું ભાષાન્તર. આ ભાષાન્તરમાં ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ રૂપ બે વિભાગોનું જ વિવેચન કરેલું છે અને તે મૂલ અંથનો જે ટીકાભાગ છે તેનું ભાષાન્તર છે. મૂલ ગાથાઓ તો તેના અસલી સ્વરૂપમાં જ રજુ કરેલી છે.

ભાષાન્તરકાર-

સુનરાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી, કે જેઓ આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયમનોહર-સુરજી મહારાજના શિષ્ય છે અને સંઘસ્થવિર, શાન્તમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્ય છે, તથા સ્વર્ગસ્થ શાન્તમૂર્તિ આચાર્ય-દેવ શ્રીમદ્ વિજયમેઘસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્ય છે, તેમણે આ ભાષાન્તર કરેલું છે. આ ભાષાન્તર પાછળ તેમણે ત્રણ-ચાર વર્ષનો અખંડ શ્રમ સેવેલો છે. ભાષાન્તરકાર તરીકેની ઉપર આલેખેલી જવાબદારી અદા કરવામાં તેઓ કેટલા સફલ થયા છે, તેનો ન્યાય તો વાચકો કરશે. અત્ર એટલું કહેવું પર્યાપ્ત છે કે-તેમનો આ પરિશ્રમ જરૂરી હતો અને તે સાહિત્યની દુનિયામાં અતિ આવકારદાયક છે. પાઠકોને તે નિઃશંક ઉપકાર કરનારો છે આવો પ્રાણવાન પરિશ્રમ તેઓ બીજા ભાગના પણ ભાષાન્તર માટે કરે, એવું જરૂર ઈચ્છીએ.

સોતું અને સુગંધ-

આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે-આ શ્રી ધર્મસંગ્રહ સટિકનું નિર્માણ સુશ્રાવક

શાન્તિદાસની પ્રેરણાથી અન્ધકારશ્રીએ કયું હતું. એજ સુશ્રાવક શાન્તિદાસના વંશજ સ્વર્ગત સુશ્રાવક મયાભાઈની પ્રેરણાથી એજ અંધના આ ભાષાન્તરનું નિર્માણ થયું છે. શ્રદ્ધાળુ, અભ્યાસી, ક્રિયારૂચિ, લખ્ધાર્થી, ગૃહિતાર્થી, શાસનની ધગશવાળા, વિરલ શ્રાવકો પૈકીના તેઓ એક હતા. તેમણે પોતાના જીવતાં આ ભાષાન્તરની પ્રેસકોપી સંપૂર્ણ જોઈ-વાંચી લીધી હતી અને પ્રેસમાં ચાલુ કરવાની તૈયારીમાં જ તેઓ વિ. સં. ૨૦૦૬ માં પરલોકવાસી થયા. તેમના જ સુપુત્રો સુશ્રાવક નરોત્તમદાસ વિગેરે, પોતાના પિતાશ્રીની ઇચ્છાનુસાર પોતાની સંપૂર્ણ આર્થિક સહાયથી પ્રથમાવૃત્તિનું પ્રકાશન કરે છે. સોનામાં સુગંધ મળવા રૂપ આથી વધારે સુંદર યોગ બીજો કયો હોય ?, કે જેઓ મૂલ અંધની રચનામાં પ્રેરણામૂર્તિ હતા, તેમના જ કુલદીપક આ ભાષાન્તરની રચનામાં પ્રેરણામૂર્તિ થયા અને વળી ઉત્તરોત્તર તેમના જ કુલદીપક આ ભાષાન્તરનું મુદ્રણ કરાવી પ્રકાશમાં લાવે છે.

અન્તિમોદગાર-

આ અમૂલ્ય અંધનું ‘ઉદ્દ્યોધન’ લખવાની મારી તૈયારી ન હતી, પરંતુ ભાષાન્તર-કાર મુનિશ્રીની સહૃદય વિનંતિને મારાથી નકારી શકાઈ નહિ અને મ્હારે તદ્દયોગ્ય તૈયારી કરવી પડી. આ ભાષાન્તર સાથે મ્હારો જે અલ્પ સંબંધ છે, તે અનુભવથી હું કહી શકું છું કે-કોઈ પણ મૂલ કૃતિનું ભાષાન્તર પ્રામાણિક કરવા માટે જેટલી કાળજી રખાવી જોઈએ, તેટલી આમાં ખચિત રાખવામાં આવી છે, તથાપિ છત્રસ્થતાના યોગે સુલલ ભૂલ થયેલી ક્યાંય પણ જો દેખાય તો તજ્જ્ઞો સુધારી લેશે અને પરિશ્રમને પૂરો ન્યાય આપશે, એવી આશા રાખવી અસ્થાને નથી જ. એ ભૂલાવું ન જોઈએ કે-આ અંધના થોડા ભાગનું ભાષાન્તર વિ. સં. ૧૯૬૧ માં જૈનવિદ્યા પ્રસારક વર્ગ-પાલીતાણા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. જો કે તેનો આમાં કશો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી.

અમારી શુભેચ્છા-

ધર્મમાં કે વ્યવહારમાં મનુષ્યો જે અનેક પ્રકારના વિચાર, વચન કે પ્રવૃત્તિદોષો સેવતા માલુમ પડે છે, તે નિકેવલ તેઓની અજ્ઞાનતા આદિને આભારી છે. તેઓ સહુ સમ્યગ્જ્ઞાન પામે, એ માટે જ મહાપુરૂષો ઉત્તમ પ્રકારનાં સાહિત્યનું સર્જન કરે છે. તે પ્રતિનો એક આ અંધનો વાચકો આદર કરે, આદર કરીને માનવતાના મંદિરમાં અધ્યાત્મ-ભાવનાના દીવા સળગાવે, તેના પ્રકાશમાં પોતાનું જીવન આદર્શ જૈનપણના રંગથી રંગે, રંગીને સ્વ-પરના અભ્યુદય તેમ જ નિઃશ્રેયસની સાધનામાં કદમ કદમ આગલ બંદે અને આગે બઠતા તેઓ મૈત્ર્યાદિ ભાવયુક્ત વિશ્વશાન્તિકર શ્રી સર્વશ્રધર્મનાં નિર્દોષ અનુષ્ઠાનોનો જગતમાં જયજયકાર બોલાવે, એજ શુભેચ્છા.

વિ. સં. ૨૦૦૬, જેઠ વદ ૧૦, સોમવાર
સગરામપરા-જૈન ઉપાશ્રય,
સુરત

લિ. પૂન્યપાદ પરમગુરુ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્
વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના ચરણ-
ચંચરિક આચાર્ય વિજયજીયસૂરિજી

પ્રકાશકના બે બોલ

શ્રીમાલસાતીય દોશી શેઠ મનીઆશા'ના પુત્ર શેઠ શાન્તિદાસ દોશીની આગ્રહભરી વિનંતિથી, પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી માનવિજયજી ગણિવરે વિ. સં. ૧૭૩૧ માં શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ—એમ બંને અધિકારયુક્ત 'શ્રી ધર્મસંગ્રહ' નામનો આ વિસ્તૃત બોધદાયક ગ્રંથ રચીને જૈન સમાજ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે.

ત્રણ સદીઓ પછીના તેમના જ વંશજ સુશ્રાવક મયાભાઈ સાંકળચંદને સ્વકલ્યાણાર્થે શ્રુતજ્ઞાનની યત્કિંચિત્ લક્ષિત કરવાનો મનોરથ થતાં, તેમણે સદરહુ ગ્રંથનો ગૂર્જરભાષામાં અનુવાદ કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. અનુવાદ કેની પાસે કરાવવો?—એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં, તેમણે પૂ. પરમ ઉપકારી આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રપ્રશિષ્ય પૂ. મુનિરાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજને તે માટે વિનંતિ કરી, તેઓશ્રીએ તે સમયે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને આશરે પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. આખરે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરતાં સ્વ-પર કલ્યાણાર્થે તેઓશ્રીએ હા પાડી.

તે પછી તેઓશ્રીએ વિ. સં. ૨૦૦૪ ના અમદાવાદના ચાતુર્માસમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાની શરૂઆત કરી અને જેમ જેમ તે તૈયાર થતો ગયો તેમ તેમ સુશ્રાવક મયાભાઈ તેનું મનનપૂર્વક વાંચન કરતા ગયા. છેવટે વિ. સં. ૨૦૦૬ ના મહા સુદ ૧૦ના શુભ દિને ગ્રંથના 'શ્રાવકધર્મ' નામના પહેલા અધિકારના અનુવાદનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું અને તેઓએ તે લખાણને આનંદપૂર્વક એકદીલીથી સંપૂર્ણ વાંચી લીધું. ત્યાર બાદ આ ગ્રંથ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમની ઇચ્છા તીવ્ર બની, તેમની માંદગી ચાલુ હતી અને દિવસે દિવસે શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું. આ સમયે પૂ. મુનિરાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ, કે જેઓશ્રી મારવાડમાં વિચરતા હતા, તેઓશ્રી વૈશાખ માસમાં અમદાવાદ પધાર્યા અને તેઓની સમક્ષ સુશ્રાવક મયાભાઈએ શ્રુતજ્ઞાનની આરાધના માટે આ ગ્રંથ છપાવવાની પોતાની લાવના પ્રદર્શિત કરીને અનુમતિ મેળવી લીધી.

આથી તેને અંગેની સર્વ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, પરંતુ તેટલામાં તો તેઓ પ્રથમ અસાડવદ ૬ ના સારી સમાધિપૂર્વક અવસાન પામ્યા. માંદગીદરમિયાન તેઓએ વારંવાર કરેલી ખાસ લલામણથી આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિનું પ્રકાશન તેમના સુપુત્રોએ વિ. સં. ૨૦૧૦ ના કારતક સુદ ૫ ના રોજ પ્રગટ કરી જ્ઞાનલક્ષિતના ઉદ્દેશથી ચોચ સ્થળે ભેટ આપી દીધું.

ગ્રંથ જેમ જેમ લોકોના જોવા-જાણવામાં આવ્યો તેમ તેમ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક અને શ્રાવિકા દરેકની એક ઉપર એક અનેક માગણીઓ થવા લાગી. પ્રથમ આવૃત્તિની પરિમિત નકલો બે મહિનામાં ભેટ અપાઈ ગઈ અને લોકોની માગણી વધતી ગઈ. સમાજની આ માગણીને સંતોષવા બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને તેજ વર્ષે ચોમાસામાં એ કાર્ય સુબાઈ-શ્રી જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડલને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે તુર્તજ

અમદાવાદ નવપ્રભાત ટ્રી. પ્રેસમાં તે કામ શરૂ કરેલું. પણ ભવિતવ્યતાએ ટોઠ વર્ષ સુધી એ પૂર્ણ થયું નહિ.

આખરે એ અધુરું કામ ત્યાંથી અમે પાછું લીધું અને અમદાવાદ ખી નવન પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં સોંપ્યું. ત્રણ મહિનામાં છાપવાનું કાર્ય પૂર્ણ કરાવું આ ગ્રંથ યત્નતી ત્વરાયે લોકોને વહેલો મળી શકે તે માટે ઘટતા પ્રયત્નો કર્યા છે. એમ જે પ્રેસમાં થઈ જે વર્ષના ગાળે છપાયેલો આ ગ્રંથ આજે અર્થીઓની માગણીને સફળ કરે છે તેનો અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

કેવળ જ્ઞાનભક્તિ નિમિત્તે અમારો આ પ્રયાસ છે, એમાં થયેલો ખર્ચ જ્ઞાનખાતાના દ્રવ્યથી કરેલો છે તેથી તેનું મૂલ્ય રાખવું ઉચિત ધાર્યું છે. પહેલાં કરેલા અનુમાન પ્રમાણે એની કિંમત સાત રૂપિયા જાહેર કરી હતી પણ પાછળથી ખર્ચ વધુ જણાતાં આઠ રૂપિયા રાખી છે, જેન સાહિત્ય વિકાસ મંડલની જાહેરાત મુજબ પહેલાંથી થયેલા ગ્રાહકોને સાતમાં અને બીજાઓને આઠ રૂપિયામાં તે આપી શકાશે.

ગ્રંથની ઉપયોગીતા વિગેરેને અંગે 'પ્રાકૃકથન અને ઉદ્દેશોધન' માં લખાઈ ગયેલું હોવાથી અમે કંઈ લખતા નથી. વર્તમાન જીવન વ્યવહારોમાં ભૂલા પડેલા જીવોને પગલે પગલે માર્ગ દર્શન આપતા આ ગ્રંથને અર્થી આત્માઓ શીઘ્ર મંગાવી લે અને તેનું મનન પૂર્વક વાંચન કરી જીવન વિકાસ સાધે એજ અમારા પ્રયત્નની સફળતા છે.

પ્રાન્તે, આ ગ્રંથના ગૂર્જર અનુવાદની શરૂઆતથી તે સંપૂર્ણ છપાઈને તૈયાર થયો ત્યાં સુધીની પૂરેપૂરી કાળજીપૂર્વક સઘળી ય જાહેરમત ઉઠાવનાર અને આત્મભોગ આપનાર, તેમ જ ગ્રંથની શરૂઆતમાં સ્વહસ્તે 'પ્રાકૃ-કથન' લખી આપનાર પૂ. વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી ભદ્રકેરવિજયજી મહારાજનો અમે જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. તેઓશ્રીની શ્રુતજ્ઞાન સંખંધીની આ અનુપમ સેવા ચિરસ્મરણીય રહેશે. સાથે સાથે અમારા ઉપકારી તેઓશ્રીના ગુરૂવર્ય પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયમનોહરસૂરીશ્વરજી મહારાજે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપીને જે સંશોધન વિગેરે કરી આપ્યું છે તેઓશ્રીનો, તેમ જ પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયજગ્મૂસૂરીશ્વરજી મહારાજ, કે જેઓશ્રીએ આ ગૂર્જર અનુવાદનું સંપૂર્ણ લખાણ પોતાના વિશાળ અનુભવથી તપાસી આપવાની તથા ગ્રંથની શરૂઆતમાં સ્વકલમથી 'ઉદ્દેશોધન' શીર્ષક પ્રાસ્તાવિક લખી આપવાની જે કૃપા કરી છે, તે બદલ તે બંને પૂજ્યોનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. તે સિવાય અન્ય પૂ. મુનિવરો-એ તથા બીજાઓએ પણ અમારા આ કાર્યમાં જે જે સહકાર આપ્યો છે, તે માટે તે તે દરેકનો આભાર માનીને વિરમીએ છીએ.

-પ્રકાશક-

લ ઘુ વિ પ યા નુ ક મ

વિભાગ પહેલો

વિષય

પૃષ્ઠાંક

પ્રાકૃકચત્ર-ભિક્ષુબોધન-પ્રકાશકના બે બોલ-અનુક્રમશ્રિકા-વગેરે	૧ થી	૨૮
અન્યતુ મંગલાચરણ તથા ધર્મનું સ્વરૂપ	૧ થી	૧૦
ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ, પાંત્રીશ ગુણો વગેરે	૧૦ થી	૪૭
ધર્મદેશનાનું સ્વરૂપ	૪૭ થી	૭૪
સદ્ધર્મ માટે જીવની યોગ્યતા	૭૪ થી	૭૮

વિભાગ બીજો—પ્રકરણ પહેલું—સમ્યક્ત્વાધિકાર

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, પ્રકારો તથા મિથ્યાત્વના ભેદો વગેરે....	૭૯ થી	૧૪૪
---	-------	-----

વિભાગ બીજો—પ્રકરણ બીજું—નતાધિકાર

શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનું વર્ણન	૧૪૫ થી	૨૭૪
શ્રાવકનાં વ્રતોના ૧૨૪ અતિચારોનું સ્વરૂપ	૨૭૫ થી	૩૩૧
સાત ક્ષેત્રોને અંગે શ્રાવકનું કર્તવ્ય	૩૩૧ થી	૩૪૨

વિભાગ બીજો—પ્રકરણ ત્રીજું—દિનચર્યા

પ્રાતઃકાળે જાગવા વગેરેનો વિધિ	૩૪૩ થી	૩૫૩
ધરમદિરમાં શ્રી જિનપૂજનો વિધિ	૩૫૩ થી	૩૮૩
શ્રીસંઘના જિનમંદિરે જિનપૂજનો વિધિ	૩૮૩ થી	૪૫૨
શ્રી જિનમંદિર તથા ધાર્મિકદ્રવ્યને અંગે શ્રાવકનું વિશેષ કર્તવ્ય વગેરે	૪૫૩ થી	૪૬૬
ગુરૂવન્દન અધિકાર	૪૬૭ થી	૫૦૩
પચ્ચક્ષાણુ અધિકાર	૫૦૪ થી	૫૩૪
પચ્ચક્ષાણુ પછીનું કર્તવ્ય, ધન કેવી રીતે મેળવવું? તથા ઔચિત્ય ધર્મ	૫૩૫ થી	૫૬૧
મધ્યાહ્નાદિ વખતે કરવા યોગ્ય કાર્યો....	૫૬૧ થી	૫૭૨
સાંજના શ્રી જિનપૂજન આદિ કર્તવ્યો અને પ્રતિક્રમણ અધિકાર	૫૭૨ થી	૬૩૫
શેષ સૂત્રાર્થ અને પ્રતિક્રમણ પછીનું કર્તવ્ય.	૬૩૫ થી	૬૪૧
રાત્રિનું કર્તવ્ય	૬૪૧ થી	૬૪૩

વિભાગ બીજો—પ્રકરણ ચોથું—પર્વાદિનાં કૃત્યો

શ્રાવકનાં પર્વાકૃત્યો	૬૪૪ થી	૬૪૮
ચોમાસી કૃત્યો	૬૪૯ થી	૬૫૪
વાર્ષિક કૃત્યો	૬૫૫ થી	૬૭૬
જન્મકૃત્યો, ૧૧ પ્રતિમાઓ અને ઉપસંહાર	૬૭૭ થી	૬૯૬
પ્રશસ્તિ	૬૯૭ થી	૭૦૦
શુદ્ધિપત્રક, પારિભાષિક શબ્દાર્થ અને આધારભૂત ગ્રંથોનાં નામો	૭૦૧ થી	૭૦૮

બૃહદ્ વિષયાનુક્રમ

વિભાગ પહેલો

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ	વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
પ્રારંભિક વિષયાનુક્રમ	૧	૨૦. આશ્રિતોનું ભરણ પોષણ કરવું	૨૪
પ્રાદ્ય કથન	૧	૨૧. દીર્ઘદંષ્ટા થવું.	૨૪
ઉદ્દ્યોધન	૯	૨૨. દરેકનું ધર્મ સાંભળવો.	૨૪
પ્રકાશકના બે બોલ.	૧૭	૨૩. દીન-દુઃખીઆઓની દયા કરવી.	૨૫
લઘુવિષયાનુક્રમ.	૧૯	૨૪. બુદ્ધિના આઠ ગુણોનો યોગ સાધવો	૨૫
બૃહદ્ વિષયાનુક્રમ.	૨૦	૨૫. ગુણ-ગુણીના પદ્મપાતી થવું,	૨૫
અંતકારનું મંગલ વગેરે	૧	૨૬. દુરાગ્રહથી હાથેશાં દૂર રહેવું.	૨૫
ધર્મનુંસ્વરૂપ	૪	૨૭. દરેક ભાવોમાં વિશેષ (તારતમ્ય)નું જ્ઞાન કરવું.	૨૬
મૈત્રીઆદિ ચાર ભાવનાઓ	૭	૨૮. અતિથી-સાધુ-યાત્રક વગેરેને ઉચિત વિવેકથી	૨૬
પ્રીતિ આદિ ૪ અનુષ્ઠાનો અને તેમાં ધર્મની ઘટના	૮	દાન કરવું.	૨૬
દ્રવ્ય-ભાવધર્મ અને તેની પરસ્પર સાપેક્ષતા	૧૦	૨૯. ધર્મ-અર્થ-કામની પરસ્પર બાધકતા તજવી	૨૭
ધર્મના ભેદો-પ્રભેદો.	૧૦	૩૦. અયોગ્ય સ્થલે અયોગ્ય સમયે જવું નહિ.	૨૮
ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ—૩૫ ગુણો.	૧૦	૩૧. દરેક કાર્યોમાં બળાબળનો વિચાર કરવો.	૨૯
૧. ન્યાયસંપન્નવૈભવનું સ્વરૂપ	૧૧	૩૨. યથાશક્ત્ય લોકવ્યવહારને અનુસરવું.	૨૯
૨. વીવાહનું સ્વરૂપ, પ્રકારો અને તેમાં ધર્મ-અધર્મનો વિભાગ.	૧૩	૩૩. પરાપકારપરાયણ થવું	૨૯
૩. શિષ્ટાચારની પ્રશંસા કરવી.	૧૬	૩૪. લગ્નગળા બનવું.	૩૦
૪. અરિષડ્વર્ગનો ત્યાગ કરવો.	૧૭	૩૫. સૌમ્ય પ્રકૃતિવાળા બનવું.	૩૦
૫. ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો.	૧૮	ન્યાયથી ધન મેળવવું વગેરેમાં ધર્મ કેમ ઘટે?	૩૦
૬. ઉપદ્રવવાળા સ્થાને વસવું નહિ	૧૮	‘સતતાભ્યાસ’ વગેરે ધર્મના પ્રકારોમાં ધર્મની ઘટના.	૩૨
૭. ઘર કેવું અને ક્યાં બેઠવું ?	૧૮	અપુનર્જન્મકાદિનું સ્વરૂપ.	૩૩
૮. પાપભીરૂ થવું.	૧૯	નયોની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન ગુણસ્થાનકોમાં ધર્મ.	૩૪
૯. દેશાચારનું પાલન કરવું.	૧૯	ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મનું ફળ.	૩૫
૧૦. પરનો અવર્યાવાહ ન બોલવો.	૧૯	સામાન્ય ધર્મથી આત્મામાં વિશેષ ધર્મનાં બીજો-વવાય છે.	૩૫
૧૧. આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવો.	૨૦	ધર્મનાં બીજ --અંકુર-કંદ નાળ-પુષ્પો અને ફળ.	૩૬
૧૨. વેષ વૈભવને છાજતો રાખવો.	૨૦	જીવને ધર્મનાં બીજની આવશ્યકતા.	૩૭
૧૩. માતા-પિતાદિની સેવા કરવી.	૨૧	આદિધાર્મિકનું સ્વરૂપ અને જૈન દષ્ટિએ આદિધાર્મિક.	૩૭
૧૪. સદાચારીઓનો સંગ કરવો	૨૧	અપુનર્જન્મક કેને કહેવાય ?	૪૦
૧૫. કૃતસ થવું	૨૧	‘માર્ગાનુસારિતા’ વગેરે અવસ્થાઓનું ટૂંકું સ્વરૂપ.	૪૦
૧૬. અજીર્ણ વખતે ન જમવું.	૨૨	વ્યવહારનયથી આદિધાર્મિકમાં પણ ધર્મશ્રવણની યોગ્યતા છે.	૪૧
૧૭. યોગ્ય સમયે પથ્ય જમવું.	૨૨	નિશ્ચયનયથી સમકિતી જ ધર્મશ્રવણ માટે યોગ્ય.	૪૨
૧૮. વૃત્તધારી-જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવા કરવી.	૨૩	ધર્મ માટે આત્માનો બાલ્ય અને યૌવન કાળ કયો ?	૪૨
૧૯. સજ્જનોને અમાન્ય પ્રવૃત્તિ ન કરવી.	૨૩		

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
મિથ્યાત્વી આદિધાર્મિક ધર્મશ્રવણુ માટે યોગ્ય કેમ ?	૪૩
મિત્રાદિ ચાર યોગદષ્ટિઓનું ટૂંક સ્વરૂપ	૪૪
‘બહિરાત્મા’ વગેરે આત્માના પ્રકારો.	૪૬
ધર્મદેશનાનું સ્વરૂપ.	૪૭
ધર્મદેશના દેવામાં અધિકારી કોણ ?	૪૮
ધર્મદેશના કેવા આત્માને આપવી ?	૪૮
બાલ, મધ્યમબુદ્ધિ અને પંડિત શ્રોતાનું સ્વરૂપ તથા	
કેવો કેવો ધર્મ તેઓને સમજવો ?	૪૮
અજ્ઞાતતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો તે ઉત્સુકપ્રશ્નણા છે.	૫૦
શ્રોતાનાં લક્ષણો બાણીને દેશના દેવી.	૫૧
પ્રથમ સામાન્યતથા ગુણ-ગુણીની મહત્તા સમજાવવી.	૫૧
પછી અહિંસાદિ લોકાત્તર ગુણો સમજાવવા.	૫૧
ન સમજે તો પણ તિરસ્કાર નહિ કરતાં ઉત્સાહ	
વધારવો.	૫૧
થોડું પણ સમજે ત્યારે શ્રોતાની બુદ્ધિને વખાણવી.	૫૧
શાસ્ત્રોમાં તેને બહુમાન પેદા કરાવવું.	૫૧
આલેખિણી કથા અને તેના ચાર પ્રકારો.	૫૨
પંચાચારનું સ્વરૂપ સમજાવવું; તેમાં જ્ઞાનાચારના	
આઠ પ્રકારો અને તેનું મહત્ત્વ.	૫૨
દર્શનાચારના આઠ પ્રકારો અને તેનું મહત્ત્વ.	૫૪
ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારનું સ્વરૂપ તથા ભેદ	૫૬
એ પાંચિય આચારોના પાલન માટે શું કરવું ?	૫૭
પંચાચારના પાલનનું ફળ સમજાવવું	૫૭
પંચાચારના ઘાતક દશ અસદાચારો અને તેની	
દુષ્ટતા સમજાવવી.	૫૮
ઉપદેશકે પણ એ અસદાચારોને તજવા.	૫૮
મૂઠતા અને તેની દાણુતા તથા પંડિતાઈ અને તેની	
મહત્તા સમજાવવી.	૫૯
પુરુષાર્થની મહત્તા સમજાવવી.	૬૦
આ સામાન્ય ઉપદેશને પચાવે તેને ‘આત્મા, કર્મ’	
વગેરે તત્ત્વો સમજાવવાં.	૬૦
તે માટે પહેલાં શ્રુતધર્મ સમજાવવો.	૬૧
લિંગ લિંગ ધર્મવાળાના આગમોમાંથી સત્ય	
આગમની પરીક્ષા કરવા સમજાવવું.	૬૧
કષ, છેદ અને તાપથી શુદ્ધ તે આગમ સત્ય.	૬૧
તે કષાદિનું સ્વરૂપ.	૬૧
હૃદયસ્થનું સ્વતંત્ર વચન શુદ્ધ ન હોય.	૬૩

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
આત્માના બધ-મોક્ષ અને કર્મની જેમાં ઘટના હોય,	
તે વચન શુદ્ધ ગણાય.	૬૪
બધ અને મોક્ષના હેતુઓ.	૬૫
આત્માને અનાદિ કર્મબંધન કેમ થતે ?	૬૬
આત્મા કેવો હોય તો તેનો બધ-મોક્ષ થઈ શકે ?	૬૭
આત્માને પરિણામો માનવો જ જોઈએ.	૬૭
એકાન્તવાદમાં ‘બધ-મોક્ષ વગેરે ઘટતાં નથી.	૬૭
પરભવની સિદ્ધિ.	૬૯
વરબોધિની પ્રાપ્તિનાં ‘તથાલબ્યત્વાદિ’ પાંચ	
કારણોનું સ્વરૂપ.	૭૧
વરબોધિનું સ્વરૂપ અને તેનાં છ ફળોનું વર્ણન.	૭૨
ધર્મદેશનાના સ્વરૂપનો ઉપસંહાર,	૭૪
સદ્ધર્મ માટે જીવની યોગ્યતા.	૭૫
ધર્મપ્રાપ્તિ માટે જરૂરી ૨૧ ગુણો	૭૫
સામાન્ય ધર્મની યોગ્યતાવાળા ગૃહસ્થનાં લક્ષણો	૭૭
વિશેષ ધર્મની યોગ્યતાવાળા ગૃહસ્થનાં લક્ષણો.	૭૭
સાધુધર્મ માટે યોગ્ય જીવનાં લક્ષણો.	૭૭
શ્રાવકના ૨૧ ગુણો દરેક પ્રકારના ધર્મની પ્રાપ્તિમાં	
ભૂમિકા રૂપે જરૂરી છે.	૭૮
વિભાગ બીજો-પ્રકરણ પહેલું	
સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ.	૭૯
ધર્મમાં સમ્યક્ત્વની મુખ્યતા.	૭૯
સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ અને ફળ.	૮૦
સમ્યક્ત્વ કેટલી રીતિએ પ્રગટ થાય ? વગેરે.	૮૨
નૈસર્ગિક અને આધિગમિક સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ.	૮૨
જ્ઞાન-ચારિત્ર કરતાં ય સમ્યક્ત્વની મહત્તા વધુ છે.	૮૩
‘ઔપશમિક’ વગેરે સમકિતના પાંચ પ્રકારો.	૮૪
ઔપશમિક સમકિતનું સ્વરૂપ.	૮૪
સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિમાં કાર્મક્રમીય અને સૌદાન્તિક ક્રમભેદ.	૮૫
સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિને સમજાવવું યંત્ર.	૮૮
ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક સમકિતનું સ્વરૂપ	૮૯
વેદક અને સારવાદન સમકિતનું સ્વરૂપ.	૯૦
સમ્યક્ત્વની જગ્યાનાદિ રિથિતિ.	૯૦
એક ભવમાં તથા સંસારચક્રમાં ‘સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ’	
વગેરે ભાવો ઉત્કૃષ્ટથી કેટલી વાર પ્રગટ થાય ?	૯૧
ક્યું સમ્યક્ત્વ આ ગુણસ્થાનકોમાં હોય ?	૯૨
સમ્યક્ત્વ પછી દેશવિરતિ આદિ ગુણો ક્યારે પ્રગટે ?	૯૨

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળાને ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ થાય? ૯૨	
એક-અનેક જીવને આશ્રીને લખિય-ઉપયોગરૂપ સમ-કિતનો કાળ. ૯૩	
સમ્યક્ત્વના 'એકવિધ-દ્વિવિધ' વગેરે દશવિધ સુધીના પ્રકારો. ૯૩	
એકાન્તવાદીમાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ. ૯૫	
ભિન્ન ભિન્ન નયોથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ. ૯૬	
કારક, રાયક અને દીપક સમકિતનું સ્વરૂપ. ૯૮	
સમ્યક્ત્વના 'નિર્ગર્ગ' રૂપે વગેરે દશ પ્રકારો. ૯૯	
કેવલજ્ઞાન વિના સ્વતંત્ર ધર્મોપદેશથી નુકશાન. ૯૯	
મિથ્યાત્વ અને તેના ચાર તથા પાંચ પ્રકારોનું સ્વરૂપ ૧૦૫	
શ્રીજિનભદ્રગણિકામાત્રમણુ શ્રી સિદ્ધસેન દીવાકર આદિ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વી કેમ નહિ? ૧૧૦	
સમ્યક્ત્વ-વ્રતો વગેરે ગુરુસાક્ષીએ લેવાં. ૧૧૩	
ગુરુ કેવા જોઈએ? અને સમ્યક્ત્વ વગેરે ધર્મ સમ-જીને લેવો જોઈએ. ૧૧૪	
સમ્યક્ત્વનાં 'શમ' વગેરે પાંચ લક્ષણોનું સ્વરૂપ. ૧૧૫	
સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદોનું વર્ણન. ૧૧૯	
દ્રવ્ય-ભાવશ્રાવકનાં લક્ષણો તથા ભાવશ્રાવકના ત્રણ-આઠ વગેરે પ્રકારો. ૧૩૩	
ભાવશ્રાવકનાં ક્રિયાગત ૭ લક્ષણો. ૧૩૫	
ભાવશ્રાવકનાં ભાવગત સત્તર લક્ષણો. ૧૩૯	
સમકિતીએ વિરતિનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો? ૧૪૦	
શું નીચેના ગુણસ્થાનકવાળો ઉપરનાં ગુણસ્થાનકોમાં ઘટતી ક્રિયા કરી શકે? હા. ૧૪૨	
પરિણામ વિના પણ ક્રિયા કરવાથી લાભ થાય? હા. ૧૪૨	
દેવ-ગુર્વાદિનાં સેવા કે દાનાદિ ધર્મ વિરતિના ધ્યેય-પૂર્વકનો જ સફળ છે. ૧૪૪	
[વભાગ બીજો-પ્રકરણ બીજું]	
વ્રતાધિકાર-વ્રતાદિ ઉચ્ચરવાનો વિધિ ૧૪૫	
અણુવ્રતાદિ ધર્મ ઉચ્ચરવામાં 'યોગ્યશુદ્ધિ' વગેરેનું વર્ણન અને જરૂર. ૧૪૫	
વ્રતાદિ ઉચ્ચરવા માટે 'નાંદિની ક્રિયા' વગેરેનું વર્ણન. ૧૪૬	
'સમ્યક્ત્વ' વગેરેનાં પચ્ચક્ષણાણના આલાવા ૧૪૯	
શ્રાવકનાં બાર વ્રતો અને તેના ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૨	
લાંગાઓનું ક્રમશઃ ગણિત. ૧૫૫	
પહેલા અણુવ્રતનું સ્વરૂપ, શ્રાવકની સવા વસો દયા. ૧૭૪	

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
હિંસાના ૨૪૩ પ્રકારો, ક્યા તથા હિંસાનાં ફળો. ૧૭૬	
બીજા અણુવ્રતનું સ્વરૂપ. ૧૭૭	
સ્થૂલ અસત્યના 'ભૂતનિહ્વ' આદિ ચાર પ્રકારો. ૧૮૦	
અસત્ય ન બોલવાના-બોલવાના ગુણ-દોષ. ૧૮૧	
ત્રીજું અણુવ્રત, તેમાં ચાર પ્રકારનું અદ્વતાદાન. ૧૮૨	
અદત્ત નહિ લેવાનાં-લેવાનાં ફળો. ૧૮૪	
ચોથું અણુવ્રત, તેમાં ધ્વજઅર્ચના પ્રકારો. ૧૮૫	
સ્ત્રીને પુનર્લગ્નનો નિષેધ કેમ? (ટીપ્પન) ૧૮૬	
શીયલ પાળવા -ન પાળવાથી ગુણ-દોષ. ૧૮૮	
મૈથુનસેવનથી ઘેર હિંસા. ૧૮૯	
પાંચમું અણુવ્રત, પરિગ્રહના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો. ૧૯૦	
સંપત્તિથી પણ પરિગ્રહનું પ્રમાણ વધુ રખાય? હા. ૧૯૨	
પરિગ્રહનાં તથા તેના ત્યાગનાં ફળો. ૧૯૩	
પરિગ્રહની વ્યાખ્યા. ૧૯૩	
પહેલા ગુણુવ્રતનું સ્વરૂપ તથા તેને પાળવા-ન પાળવાથી ગુણ-દોષ. ૧૯૪	
સાધુને દિગ્પરિમાણુ વ્રત કેમ નહિ? ૧૯૫	
બીજા ગુણુવ્રતનું સ્વરૂપ ૧૯૬	
બાવીશ અલક્ષ્યનાં નામો. ૧૯૯	
મદિરાના પ્રકારો અને તેની ભયંકરતા. ૨૦૦	
માંસના પ્રકારો અને માંસાહારની દુષ્ટતા. ૨૦૧	
મધના પ્રકારો અને તેનાં દૂષણો. ૨૦૩	
માખણના પ્રકારો અને તેમાં જીવોત્પત્તિ. ૨૦૩	
ઉદુંબરપંચક અને તે ખાવામાં ઘેર હિંસા. ૨૦૩	
બરફ, વિષ, કરા, ફરેક માટી, અલક્ષ્ય કેમ? ૨૦૪	
લવણને અચિત્ત કરવાનો ઉપાય તથા તે કયાં સુધી અચિત્ત રહે? ૨૦૫	
રાત્રિભોજન કરવાથી આ ભવ-પરભવમાં નુકશાન. ૨૦૬	
રાત્રિભોજનથી પાંચેય વ્રતોની વિરાધના. (ટીપ્પણ) ૨૦૭	
બહુબીજ, અન્નણ્યાં ફળાદિ અલક્ષ્ય. ૨૧૦	
બોળ અથાણાનું અલક્ષ્યપણું. ૨૧૧	
બત્રીશ અનંતકાયિકનું વર્ણન. ૨૧૨	
અનંતકાયિકના એક શરીરમાં કેટલા જીવો હોય? ૨૧૨	
અનંતકાયિક અચિત્ત પણ તમ્બું જાઈએ. ૨૧૪	
મૂળાનાં પાંચેય અંગો તથા વૃ-તાક વર્ણનાં. ૨૧૫	
ચલિતરસનું સ્વરૂપ. ૨૧૬	
એ રાત્રિ પૂર્ણ થતાં જ 'હહી-હાસ' વગેરે અલક્ષ્ય થાય. ૨૧૮	

વિષય	શ્રે. પૃષ્ઠ	વિષય	શ્રે. પૃષ્ઠ
તુચ્છજ્ઞોનું અબક્ષ્યપાત્રું.	૨૧૮	૩૬૩ પાખંડીઓનું સ્વરૂપ.	૨૮૦
વિદ્યનું લક્ષણ, તેમાં જીવોત્પત્તિ અને અબક્ષ્યતા.	૨૧૮	પહેલા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૨૮૬
ખાવીશ સિવાયના પણ અબક્ષ્ય પદાર્થો.	૨૨૦	વધ, બંધન વગેરેને અતિચારો કેમ કહ્યા ?	૨૮૮
સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ.	૨૨૦	બીજા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૨૮૯
ક્યાં અનાજ કેટલાં વર્ષ સચિત્ત રહે ?	૨૨૩	ત્રીજા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૨૯૨
અચિત્ત લોટનો કાળ.	૨૨૪	ચોરના સાત પ્રકારો.	૨૯૨
ક્યાં પાણી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર કહેવાય ?	૨૨૫	ચોથા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૨૯૪
ચૌદ નિયમ ધારવાની સમજણ.	૨૨૭	પાંચમા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૨૯૮
ત્રીજા ગુણુવ્રતનું સ્વરૂપ.	૨૩૧	નવવિધ પરિગ્રહમાં પાંચ અતિચારોની ઘટના.	૩૦૧
અનર્થદંડના ચાર પ્રકારો અને તેનું વર્ણન.	૨૩૨	પહેલા ગુણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૩૦૨
પ્રમાદચરણો અને તેની ભયંકરતા.	૨૩૪	બીજા ગુણુવ્રતમાં ભોજનને અંગે પાંચ અતિચારો.	૩૦૪
અનર્થદંડની દુષ્ટતા અને તેનાં માહાં ફળો.	૨૩૭	બીજા ગુણુવ્રતમાં કર્મને અંગે ૧૫ અતિચારો.	૩૦૭
પહેલા શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ.	૨૩૯	પંદર કર્મોદાનોનું સ્વરૂપ.	૩૦૭
‘સામાયિક’ એટલે શું ? અને તેનો વિધિ.	૨૪૦	કર્મોદાનોને અતિચારો કેમ કહ્યા છે ?	૩૧૬
‘કરેમિ ભતિ’ સૂત્રનો અર્થ.	૨૪૧	ત્રીજા ગુણુવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૩૧૬
સામાયિકનો કાળ એ ઘડી કેમ છે ?	૨૪૪	પહેલા શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૩૧૮
સામાયિકનાં સુંદર ફળો.	૨૪૬	ધર્મ-અનુદાનની સતત કરણીયતા. (ટીપ્પણ)	૩૨૧
બીજા શિક્ષાવ્રતનું વર્ણન, તેની વ્યાખ્યા ને ફળ.	૨૪૭	‘અવિધિથી કરવા કરતાં ન કરવું સારું’ -	
ત્રીજા શિક્ષાવ્રતનું વર્ણન, વ્યાખ્યા અને પ્રકારો.	૨૪૯	એ અસૂચા વચન છે.	૩૨૨
પૌષ્ઠમાં સામાયિક કેમ ? અને પૌષ્ઠના ભાંગા.	૨૫૧	‘વિધિનો આદર’ એ આસન્નસિદ્ધિકનું લક્ષણ છે.	૩૨૩
પૌષ્ઠમાં આહાર ખવાય કે નહિ ?	૨૫૫	બીજા શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૩૨૩
પૌષ્ઠ લેવાનો, પડિલેહણનો અને પચ્ચકખાણુ		ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૩૨૫
પારવાનો વિધિ.	૨૫૬	ચોથા શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૩૨૭
પૌષ્ઠવાળાને સ્થંડિલ જવાનો વિધિ.	૨૫૯	સમ્યક્ત્વ, વ્રતો વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો,	
પૌષ્ઠમાં સાંજનાં માંડણાંનો વિધિ તથા અર્થ.	૨૬૧	રક્ષણ, ગ્રહણ, પ્રયત્ન અને તેનો વિષય.	૩૨૯
સંચારાપોરિસીનો વિધિ તથા અર્થ.	૨૬૨	સાત ક્ષેત્રોને અંગે આવકનું કર્તવ્ય.	૩૩૧
પૌષ્ઠ પારવાનો વિધિ, ૧૮ દોષો.	૨૬૬	શ્રી જિનપ્રતિમા કરાવવાનું ફળ.	૩૩૨
પર્વતિથિ સિવાય પૌષ્ઠ કરાય કે નહિ ?	૨૬૮	જડમૂર્તિની પૂજનનું ફળ મળે કે નહિ ?	૩૩૨
પૌષ્ઠવ્રતનું ફળ.	૨૬૯	શ્રી જિનમૂર્તિના ‘ભકિતચૈત્ય’ વગેરે ત્રણ પ્રકારો.	૩૩૨
ચોથા શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ.	૨૬૯	શ્રી જિનમંદિર કેવું બાંધવું ? અને તેને અંગે	
અતિથિસંવિભાગની વ્યાખ્યા.	૨૭૦	ઋદ્ધિમંત તથા સામાન્ય આવકનું કર્તવ્ય.	૩૩૩
સાધુને વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે આપી શકાય ? હા.	૨૭૨	જીર્ણોદ્ધારની મહત્તા.	૩૩૪
અતિથિસંવિભાગ ક્યારે કેવી રીતે કરાય ?	૨૭૩	શું જકાય જીવોની હિંસા થવા જતાં શ્રી જિન-	
અતિથિસંવિભાગ વ્રત કરવાનાં-ન કરવાનાં ફળો.	૨૭૪	મંદિર બંધાવવામાં ધર્મ છે ? હા.	૩૩૪
આવકનાં વ્રતોના ૧૨૪ અતિચારો.	૨૭૫	જિનમંદિર બાંધવામાં લાભ થણો છે અને	
આવકને અતિચારો કેવી રીતે થઈ ?	૨૭૫	વિરાધના નથી.	૩૩૫
સમ્યક્ત્વના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ.	૨૭૭	જિલાગમની મહત્તાનું વર્ણન.	૩૩૫

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
જિનાગમની ભક્તિ કેવી રીતિએ કરાય ?	૩૩૭
જિનાગમની ભક્તિનું અપૂર્વ ફળ.	૩૩૭
સાધુ-સાધ્વીને અંગે શ્રાવકનો ધર્મ.	૩૩૮
શું સ્ત્રીની મુક્તિ થઈ શકે ? હા.	૩૩૯
સાધુ કરતાં સાધ્વીને અંગે વિશેષ કર્તવ્ય.	૩૩૯
શ્રાવક-આવિકાની ભક્તિ કેવી રીતિએ કરાય ?	૩૪૦
સ્ત્રીઓમાં ભક્તિનાં પાત્ર પણ હોય છે.	૩૪૦
દીન-દુઃખીઆઓને પણ કશ્ચાથી દાન ઉચિત છે.	૩૪૧
મહાશ્રાવકનું લક્ષણ.	૩૪૨
વિભાગ બીજો-પ્રકરણ ત્રીજું	
શ્રાવકની દિનચર્યા.	૩૪૩
પ્રાતઃકાળે 'શ્રી નમસ્કારમંત્રનું' સ્મરણ કરવું.	૩૪૩
જાગવાનો વિધિ 'દ્રવ્યાદિનો ઉપયોગ' વગેરે	
ધર્મ જાગરિકા.	૩૪૩
નવકારમંત્રના સ્મરણનો વિધિ અને ફળ.	૩૪૪
નંદાવર્ત વગેરેની સમજ.	૩૪૫
નવકારમંત્રનો જાપ લૌકિક ફિત માટે આય ? હા.	૩૪૫
કયા પ્રસંગે કયા વર્ણની માળા ગણવી ?	૩૪૬
જાપના પ્રકારો અને તેનાં ફલો.	૩૪૬
માનસ વગેરે જાપનું સ્વરૂપ.	૩૪૬
અનાનુપૂર્વિનું સ્વરૂપ અને 'ઑ' 'પૂર્વ'ક નવ-	
કાર ક્યારે ગણાય ?	૩૪૬
સ્તુતિ, જાપ, ધ્યાન અને લયની ક્રમશઃ વિશિ-	
ષ્ટતા તથા તેનું સ્વરૂપ.	૩૪૭
ધ્યાન ક્યારે અને કેવા સ્થલમાં કરવું ?	૩૪૭
શ્રી નવકારમંત્રના જાપનું લૌકિક-લોકોત્તર ફળ.	૩૪૮
પ્રભાતે ધર્મજાગરિકા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ તથા	
પચ્ચક્ષુખાણુની કર્તવ્યતા.	૩૪૯
કુસ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્નની સમજ તથા તેનો કાઉસચ.	૩૪૯
ક્યાં પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યારે કરી શકાય ?	૩૫૦
'ભક્તિચૈત્ય' વગેરે પાંચ જિનચૈત્યોનું સ્વરૂપ.	૩૫૨
ધરમંદિરમાં શ્રી જિનપૂજનો વિધિ.	૩૫૩
શ્રી જિનપૂજ ક્યારે કરવી ?	૩૫૩
સ્નાન કયાં કેવા પાણીથી કરવું ?	૩૫૩
સ્નાનના પ્રકારો તથા ઝાડો-પેશાબ ક્યારે, ક્યાં	
અને કયી દિશા સન્મુખ બેસીને કરવાં ?	૩૫૪
દક્ષિણે મનું અને કેવી રીતિએ કરવું ?	૩૫૪

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
ભાવસ્નાનનું કારણ દ્રવ્યસ્નાન, તેનું સ્વરૂપ તથા	
ગૃહસ્થને કુપ દષ્ટાન્તથી તેની કર્તવ્યતા.	૩૫૫
ભાવસ્નાનનું સ્વરૂપ.	૩૫૭
ગડ-શુભગંવાળો અંગપૂજ કરી શકે ? નહિ.	૩૫૭
જિનપૂજાદિ માટે વસ્ત્રો કેવાં, કેટલાં ? અને તે	
પહેરવાનો વિધિ.	૩૫૮
જિનપૂજમાં સામગ્રી કેવી જાઈએ ?	૩૬૦
પૂજમાં મુખકોશનું તથા કેશરનું વિધાન.	૩૬૦
સાત પ્રકારની શુદ્ધિનું સ્વરૂપ.	૩૬૧
ધરમંદિરમાં પ્રવેશ-પૂજ વગેરે કયી દિશામાં ?	૩૬૨
પૂજકે તિલક, હસ્તકંકણ વગેરે કરવાં જોઈએ	૩૬૨
નિર્માલ્ય કેને કહેવાય ? અને તેની રક્ષાનો વિધિ.	૩૬૨
પ્રક્ષાલ વગેરે કરવાનો વિધિ.	૩૬૨
વ્યક્તિ, ક્ષેત્ર અને મહાપ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ.	૩૬૪
એક, ત્રણ, પાંચ, ચોવીશ અને ૧૭૦	
પ્રતિમાના પટ કરવામાં જુદા જુદા ઉદ્દેશ.	૩૬૫
અંગપૂજનનું વર્ણન.	૩૬૬
પૂજમાં પ્રુષ્પો કેવાં વાપરવાં ?	૩૬૬
અગ્રપૂજ અને તેનું સ્વરૂપ.	૩૬૮
ભાવપૂજ અને તેના જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારો	૩૬૯
સકૃદ્દમધક વગેરેને ભાવપૂજનો અભાવ, દ્રવ્યપૂજ	
પણ અશુદ્ધ હોય.	૩૭૧
શ્રાવકને 'નમોત્યુ જી', ઉપરાન્ત સૂત્રો બોલાય ? હા.	૩૭૨
અવિરતિનું આચરિત વિધિવાદ ન ગણાય	૩૭૩
સાધુ-શ્રાવકને દિવસમાં સાત વાર ચૈત્યવન્દના	૩૭૩
શ્રાવકને ત્રણેય કાળે અવસ્ય પૂજ કરવી જોઈએ.	૩૭૪
ગીત-નૃત્ય વગેરે દ્રવ્યપૂજ કે ભાવપૂજ ?	૩૭૫
શ્રી જિનેશ્વરદેવની 'જહ્નુમસ્થ' વગેરે અવસ્થાઓનું	
સ્વરૂપ તથા પરિકરની સમજ.	૩૭૫
પૂજના 'પંચપ્રકારી' વગેરે ત્રણ, ચાર, બે, સત્તર	
અને એકવીશ વગેરે બેદો.	૩૭૬
અંગ, અગ્ર અને ભાવપૂજનું ફળ.	૩૭૮
કયી પૂજ સાસ્ત્રિકી, રાજસી અને તામસી ?	૩૭૮
શક્તિના અભાવે સામાન્ય પૂજનું મોટું ફળ.	૩૭૯
શ્રી જિનપૂજ ઉપરાન્ત કર્તવ્યો તથા ધરદેહરાસરને	
અંગે લક્ષ્યમાં રાખવાની આખતો.	૩૮૨
શ્રીસંઘના જિનમંદિરે પૂજનો વિધિ.	૩૮૨

વિષય	૨૧૩ પૃષ્ઠ
પુરુષના પાંચ, સ્ત્રીના ત્રણ અને રાજના પાંચ અભિ- ગમોનું સ્વરૂપ.	૩૮૩
ભમતી ન હોય ત્યાં શું કરવું?	૩૮૫
સમવસરણમૈત્યનું વર્ણન.	૩૮૫
પ્રભુને ચઢાવેલાં પુષ્પો. વસ્ત્રો કે આભરણો ફરીથી ચઢાવાય કે નહિ?	૩૮૬
શ્રી મૂળનાયકજીની પૂજા વગેરે વિશિષ્ટ રીતિએ કર- વાથી બીજા પ્રભુનો અનાદર કેમ નહિ ?	૩૮૭
સ્નાત્રમહોત્સવનો વિધિ.	૩૮૯
મહાસનું જળ શરીરે લગાડાય ? હા.	૩૯૦
આરાત્રિક-મંગળદીવાની પ્રાચીનતા, મંગળદીવો છુઝાવાય નહિ.	૩૯૨
સ્નાત્રમહોત્સવનું મહાન ફળ.	૩૯૩
જિજ્ઞાસુની સમાચારીથી પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિભાજી પણ પૂજાય ? હા.	૩૯૪
નિર્ધન ગૃહસ્થોના શ્રી જિનપૂજનનો વિધિ.	૩૯૪
શ્રી જિનમંદિરે જવાના મનોરથ વગેરેથી પણ થતો લાભ અને દ્રવ્યપૂજનનું ફળ.	૩૯૫
બૃહદ્દેવવંદનનો વિધિ.	૩૯૬
દશ ત્રિકુનું સ્વરૂપ.	૩૯૬
દરેક અનુદાનની આદિમાં ધરિં નું વિધાન	૩૯૮
'હરિયાવહિં' સૂત્રના અર્થ, ગમનાગમ સિવાય પણ તેની સાર્થકતા.	૩૯૮
'મિચ્છામિ દુક્કં' એ ૭ અક્ષરોનો અર્થ	૪૦૦
તેના ૧૮૨૪૧૨૦ ભાંગા.	૪૦૧
જીવના ૫૬૩ ભેદો.	૪૦૧
'તસ્સડત્તરીં' તથા 'અજ્ઞાત્યં' સૂત્રોના અર્થ.	૪૦૩
કાઉરસમ્મતા ૧૯ દોષોનું સ્વરૂપ.	૪૦૫
જિનપ્રતિમાની હાજરીમાં સ્થાપના કેમ નહિ ?	૪૦૬
દેવવંદનનાં સૂત્રો કેવી રીતે બોલાય ?	૪૦૮
સ્ત્રીને પ્રણિધાન સૂત્રો કહેતાં મસ્તકે અંગલી કરાવ નહિ.	૪૦૮
'નમોઽસ્તુ જં' મૂળ, વિસ્તૃત અર્થ તથા હેતુઓ વગેરે.	૪૦૯
'અરિહંતચ્છેદ્ધાણં' મૂળ અર્થ હેતુઓ વગેરે.	૪૨૫
'જોગસ્મં' મૂળ, અર્થ અને હેતુઓ વગેરે.	૪૨૬
તીર્થ'કરોનાં 'ઋણમ' વગેરે નામોનાં કારણો.	૪૩૦
'જુલ્લવરવદીં' સૂત્ર અર્થ-હેતુઓ વગેરે.	૪૩૭

વિષય	૨૧૩ પૃષ્ઠ
કર્મબંધનું બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ-નિકામિત વગેરે સ્વરૂપ.	૪૩૯
'સિદ્ધાણં' જુદાણં' મૂળ અર્થ-હેતુઓ વગેરે.	૪૪૩
'કર્મસિદ્ધ' આદિ ૧૧ જાતિના સિદ્ધો.	૪૪૩
કર્મરહિત આત્મા ઉપર્વગમન કેમ કરે ?	૪૪૪
સિદ્ધના 'તીર્થસિદ્ધ' વગેરે ૧૫ ભેદો.	૪૪૫
ઉત્કૃષ્ઠથી કેટલા જીવો કેટલા સમય સુધી સિદ્ધ થાય ?	૪૪૬
દિગ્બરો પણ સ્ત્રીની મુક્તિ માને છે ? હા.	૪૪૮
'ચતારિજઠ્ઠવસદોય' નો બીજા બીજા અર્થ	૪૪૯
'વેવાવજ્જગરાણં' 'જય વીયરાયં' સૂત્રોના અર્થ.	૪૫૧
લોકવિરૂદ્ધ કાર્યો.	૪૫૨
વિનયાદિ કરવા યોગ્ય માતા પિતાદિ ગુરુવર્ગ.	૪૫૨
શ્રી જિનમંદિરને અંગે વિશેષ કર્તવ્ય વગેરે	૪૫૩
જ્ઞાનની આશાતનાઓ.	૪૫૩
દેવની આશાતના તેના જન્મ ૧૦, મધ્યમ ૪૦, અને ઉત્કૃષ્ઠ ૮૪ પ્રકારો.	૪૫૩
ગુરુ તથા સ્થાપનાચાર્યની આશાતનાઓ.	૪૫૮
જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્રનાં ઉપકરણોનો બીજા કાર્યમાં	
ઉપયોગ કરવાથી પ્રાપ્તિ	૪૫૮
ઉત્સુત્રભાષણ આદિના માફાં ફળ.	૪૫૯
દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય વગેરેની આશાતના કેમ થાય ?	૪૫૯
સાધારણદ્રવ્યની વ્યાખ્યા અને ઉપયોગ.	૪૬૦
દેવદ્રવ્ય અંગે સાધુ તથા શ્રાવકનું કર્તવ્ય.	૪૬૦
દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ તથા ભક્ષણ કરવાનાં ફળો	૪૬૧
દેવદ્રવ્યની પણ વૃદ્ધિ ન્યાયપૂર્વક કરવી જોઈએ.	૪૬૨
દેવનાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ ક્યાં કેવી રીતિએ થાય ?	૪૬૨
જ્ઞાનદ્રવ્ય, ગુરુદ્રવ્ય અને સાધારણદ્રવ્યને અંગે વિવેક	૪૬૨
અમારિદ્રવ્ય દેવ વગેરેના ઉપયોગમાં પણ ન વપરાય	૪૬૩
શ્રી જિનમંદિરને અંગે ઉચિત કર્તવ્યો.	૪૬૪
જીર્ણોદ્ધારનું વિશેષ ફળ.	૪૬૫
પચ્ચક્ષુઓ હમણાં ગુરુસાક્ષીએ કરવું.	૪૬૫
ગુરુવંદન અધિકાર.	૪૬૭
ગુરુવંદનના પ્રકારો.	૪૬૭
લઘુરાષ્ટ્ર-દેવસી પ્રતિક્રમણનો વિધિ.	૪૬૭
મુહુર્ત પતિ પડિલેલવાનો વિધિ બોલ તથા હેતુ.	૪૬૮
ગુરુવંદનનાં પચ્ચીસ આવશ્યકો.	૪૭૨
વંદનમાં શિષ્યના ૭ પ્રશ્નો, ગુરુના ૭ ઉત્તરો.	૪૭૪
ગુરુવંદનથી થતા ૭ ગુણો.	૪૭૪

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ	વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
‘આચાર્ય’ વગેરે પાંચ વન્દનીયનું સ્વરૂપ,	૪૭૫	પચ્ચન્ની એ રીતિએ ૭ શુદ્ધિનું સ્વરૂપ.	૫૩૨
‘પાસત્યો’ વગેરે પાંચ અવન્દનીયનું સ્વરૂપ.	૪૭૬	પચ્ચક્ષ્માણુનું ફળ અને તેની રક્ષા માટે વિવેક.	૫૩૩
પાસત્યાદિને વન્દન કરવાથી નુકશાન.	૪૮૦	પચ્ચક્ષ્માણુ પછીનું ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય.	૫૩૫
પાસત્યાદિને પણ કારણે વન્દન કરવાનું વિધાન,	૪૮૦	વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે એસવાનો વિધિ.	૫૩૫
ગુરવન્દનનાં પાંચ ઉદાહરણો તથા ગુરૂનો અવગ્રહ.	૪૮૧	ગુરૂને અંગે શ્રાવકનું વિશેષ કર્તવ્ય.	૫૩૬
ગુરવન્દનનાં પાંચ નામો તથા વ્યાખ્યા.	૪૮૩	પાસત્યાદિકને વન્દન કરવામાં વિધિ-નિષેધ.	૫૩૭
ગુરવન્દનમાં ખત્રીશ દોષો,	૪૮૪	શ્રી જિનમંદિરમાં વિના પ્રયોજને રોકાવાનો નિષેધ.	૫૪૧
નિર્દોષ ગુરવન્દનનું ફળ,	૪૮૭	ધન કેવી રીતિએ મેળવવું ?	૫૪૨
ગુરવન્દનનાં આઠ કારણો, ન કરવાથી ૭ દોષો.	૪૮૭	આજીવિકાના ૭ પ્રકારો, વ્યાપારમાં દ્રવ્યાદિ શુદ્ધિ.	૫૪૩
‘ગુરુવન્દન’ (વાંદણાં) સૂત્ર અને તેના અર્થ.	૪૮૯	દેવું-લ્લેણું રાખવાથી થતું નુકશાન.	૫૪૪
ગુરૂનો અવગ્રહ	૪૯૦	લેણુદારનું કર્તવ્ય.	૫૪૪
ગુરૂની તેત્રીસ આશાતનાઓ.	૪૯૨	વ્યાપારમાં અનીતિનો ત્યાગ કરવો.	૫૪૫
દ્વાદશાવર્તવન્દનની આવકને પણ કરણીયતા	૪૯૮	પાપના પ્રગટ-અપ્રગટ વગેરે ચાર પ્રકારો.	૫૪૬
‘વેવસિંઝં આલોઝં ? સંઘસ્સ ત્રિં’ સુત્રો અને અર્થ.	૪૯૯	ધર્મઋદ્ધિ, ભોગઋદ્ધિ અને પાપઋદ્ધિનું સ્વરૂપ.	૫૪૭
‘જઞ્સુદ્ધિજ્ઞો’ સૂત્રના અર્થ.	૫૦૧	આવક પ્રમાણે ખર્ચમાં વિવેક.	૫૪૭
ગુરવન્દનથી થતા લાભો,	૫૦૨	ધર્મકર્મો પણ વ્યવહારશુદ્ધિથી જ સફળ થાય છે.	૫૪૮
પચ્ચક્ષ્માણુ અધિદાર.	૫૦૪	તળવા યોગ્ય ‘દેશવિરૂદ્ધ’ વગેરે પાંચ વિરૂદ્ધ.	૫૪૯
પચ્ચક્ષ્માણુની વ્યાખ્યા, સાત દારો, તથા મૂળ		નવ પ્રકારનું ઔચિત્ય.	૫૫૧
ગુણ વગેરે ચાર પ્રકારો.	૫૦૪	પિતાને અંગે ઔચિત્ય.	૫૫૧
ઉત્તરગુણપચ્ચન્ના ‘અનાગત’ વગેરે ૧૦ પ્રકારો.	૫૦૫	માતા તથા ભાઈઓને અંગે ઔચિત્ય	૫૫૩
સંકેતપચ્ચન્ના આઠ તથા કાળપચ્ચન્ના દશ પ્રકારો	૫૦૬	મિત્ર તથા પત્નીને અંગે ઔચિત્ય.	૫૫૫
પચ્ચન્ના ૧૪૭ તથા ૪ ભાગો.	૫૦૭	પુત્રને અંગે ઔચિત્ય.	૫૫૬
પચ્ચન્નાં પાંચ ઉચ્ચારસ્થાનો.	૫૦૮	સ્વજનોને અંગે ઔચિત્ય.	૫૫૭
કયાં પચ્ચક્ષ્માણુ મહિવિહાર, તિવિહાર અને દુવિ-		ધર્મગુરૂઓને અંગે ઔચિત્ય.	૫૫૮
હારથી કેને થઈ શકે ?	૫૦૮	નગરવાસીઓને અંગે ઔચિત્ય.	૫૫૯
ક્યાં પચ્ચક્ષ્માણુમાં કેટલા આગારો છે ?	૫૧૦	અન્ય ધર્મવાળાને અંગે ઔચિત્ય	૫૬૦
પચ્ચક્ષ્માણુના સૂત્રપાઠ તથા અર્થ.	૫૧૦	મધ્યાહ્નનાદિ વખતે કરવા યોગ્ય કર્તવ્યો.	૫૬૧
નમુકકારસહિતપચ્ચન્માં એ બહીનું વિધાન.	૫૧૧	મધ્યાહ્ને જિનપૂજન વિશેષ કરવી.	૫૬૧
અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમનો વિભાગ.	૫૧૨	ભોજન પહેલાં સુપાત્રે દાન અને તેનો વિધિ	૫૬૧
દુવિહાર તથા તિવિહાર પચ્ચન્માં શું ન કહેવું ?	૫૧૩	દાન આપનારનાં દૂષણો.	૫૬૨
અણુહારી વસ્તુઓ.	૫૧૪	સુપાત્રદાનમાં વૈદ્ય-શેઠીની જેમ ઉત્સર્ગ-અપવાદ.	૫૬૩
‘પોરિસી’ વગેરેના સમય જાણવાનો ઉપાય અને		દિગ્બંધની મર્યાદાનું સ્વરૂપ.	૫૬૬
યંત્રો.	૫૧૬	આલવત વ્યવહારની મર્યાદાનું સ્વરૂપ.	૫૬૬
વિગમ્મો, તેના પ્રકારો અને સ્વરૂપ.	૫૨૫	સાફી, મુડિત અને શિખાધારીનું સ્વરૂપ.	૫૬૭
વિગમ્મોનાં નિવિચ્ચાતાનું સ્વરૂપ.	૫૨૬	દાનના પાંચ પ્રકારો અને તેનું ફળ.	૫૬૮
સંસદ્ધવ્યોનું સ્વરૂપ.	૫૨૯	સુપાત્રના જઘન્યાદિ પ્રકારો.	૫૬૮
‘મહિસહિત’ વગેરે પચ્ચન્નું ફળ.	૫૩૦	અનુકંપાદાનની કર્તવ્યતા.	૫૬૯

વિષય	ક્રમ	પૃષ્ઠ	વિષય	ક્રમ	પૃષ્ઠ
બોજન પહેલાં કરવા યોગ્ય સહુની સંભાળ		૫૬૯	પાક્ષિકાદિ પ્રતિક્રમણોનો વિધિ, હેતુઓ અને કારણ. ૫૯૩		
ગૃહસ્થે બોજન કર્યાં, કેવું, કેવી રીતિએ કરવું ?		૫૭૦	પાક્ષિકાદિ પ્રતિક્રમણોમાં કેટલા સાધુઓને ખામવા ? ૫૯૭		
સાંજે પચ્ચક્ષુખાણુ તથા શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર.		૫૭૧	પાંચમું કાયોત્સર્ગ આવસ્યક, ૬૦૧		
સાંજનાં શ્રી જિનપૂજન આદિ કર્તવ્યો.		૫૭૨	કાઉસ્સગ્ગના પ્રકારો અને તે કેવી રીતિએ કરાય ? ૬૦૧		
સાંજે ત્રીજી વાર શ્રી જિનપૂજન કરવું,		૫૭૨	કાઉસ્સગ્ગમાં નિયતાનિયત વિભાગ અને સ્વરૂપ. ૬૦૧		
સાંજે બોજન કરાશે કરવું ?		૫૭૨	નિયત કાઉસ્સગ્ગ અને આસોચ્છવાસનું સ્વરૂપ. ૬૦૨		
પ્રતિક્રમણની વ્યાખ્યા, છ આવસ્યકો અને સામાયિકાદિ ત્રણ આવસ્યકોનું ટૂંક વર્ણન.		૫૭૩	પાંચમી પ્રતિક્રમણોમાં કાઉસ્સગ્ગનું પ્રમાણ. ૬૦૨		
મોઘા પ્રતિક્રમણ આવસ્યકનું સ્વરૂપ, તેનો સમય,		૫૭૩	અનિયત કાઉસ્સગ્ગો અને તેનું પ્રમાણ. ૬૦૨		
તે ત્રણેય કાળનું પણ ચર્ચ શકે.		૫૭૩	કાઉસ્સગ્ગના ઉછિત્તાદિ પ્રકારો અને વર્ણન. ૬૦૪		
પ્રતિક્રમણ કેટલાં અને ક્યારે કરાય ?		૫૭૪	જઠા પચ્ચક્ષુખાણુ આવસ્યકનું વર્ણન. ૬૦૫		
પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ મનુર્દેશીએ જ કેમ કરવું ?		૫૭૫	વ્રત વિનાના ગૃહસ્થે પણ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ. ૬૦૫		
ધ્રુવ-અધ્રુવ પ્રતિક્રમણો.		૫૭૬	આવકને પણ છ આવસ્યક કરવાનું શાસ્ત્રીય વિધાન. ૬૦૬		
દૈવસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ તથા હેતુઓ.		૫૭૬	'વંચિત્તુ' સૂત્ર અને તેના અર્થ. ૬૦૮		
ગૃહસ્થને પણ પ્રતિક્રમણમાં ચરવણો-મુહપતિ અવસ્ય જોઈએ.		૫૭૬	શું સમગ્ર દષ્ટિ દેવો સમાધિમોહિને આપી શકે ? ૬૩૩		
આવકને પણ ગુરના અભાવે સ્થાપનાચાર્યની સાક્ષિએ			શું આવકને ધર્મદેશના દેવા માટે અધિકાર છે ? ૬૩૪		
જ પ્રતિક્રમણ કરાય.		૫૭૮	'આચરિયવજ્રહાવનં,' 'નમોસ્તુ,' 'વિશાલ-લોચન' વગેરેના અર્થ. ૬૩૫		
સ્થાપનાચાર્યના પ્રકારો.		૫૭૮	પ્રતિક્રમણ પછીનું આવકનું કર્તવ્ય : શું સાધુ સેવા કરાવી શકે ? હા. ૬૩૮		
પ્રતિક્રમણથી પંચાચારની શુદ્ધિ કેવી રીતિએ થાય ?		૫૭૮	આરેય પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાયનું મહત્ત્વ. ૬૩૮		
પ્રતિબ્રાર્હમાં પણ ધરિં પ્રતિક્રમણનું વિધાન.		૫૭૮	રાત્રિએ નિદ્રા પહેલાંનું કર્તવ્ય. ૬૩૮		
દેવવન્દનમાં આવતા બાર અધિકારો.		૫૭૯	શયન કરવાનો વિધિ. ૬૩૯		
પંચાચારમાં ચારિત્રાચારનું મહત્ત્વ.		૫૮૦	ઉપમાથી જગી જવાય ત્યારે શું શું વિચારવું ? ૬૪૧		
અતિચારની આઠ ગાથાઓ અને અર્થ.		૫૮૨	વિભાગ બીજો-પ્રકરણ ચોથું		
'વંદિતુ' સૂત્ર કેવી રીતિએ બોલવું ?		૫૮૪	આવકનાં પર્વ વગેરેનાં કૃત્યો ૬૪૪		
પ્રતિક્રમણમાં આવતા ચાર (વાંદણા) વન્દનના હેતુઓ.			પર્વદિવસો અને તેમાં કરવા યોગ્ય કર્તવ્યો ૬૪૪		
અબ્બુટ્ટિઓ કેટલા સાધુને ?		૫૮૫	પર્વોની આરાધના શા માટે કરવી ? ૬૪૬		
પ્રતિક્રમણમાં ત્રણ વાર 'કરેમિ મંત્રે' !નું કારણ.		૫૮૬	પર્વતિથિનિર્ણય વિગેરે. ૬૪૭		
સામાયિક, ચઠવિસંથો, વંદણું વગેરે તથા ઇચ્છાઓ			ચોમાસા કૃત્યો. ૬૪૯		
અણ્ણસદ્દિ' વગેરે બોલવામાં આશય.		૫૮૮	વાર્ષિક કૃત્યો. ૬૫૫		
સ્ત્રીઓને 'નમોસ્તુ વર્ધમાનાય' વગેરે કેમ નહિ ?		૫૮૮	શ્રીસંઘપૂજનું સ્વરૂપ. ૬૫૫		
અવિધિથી કે અકાળે પ્રતિક્રમણ કરવાથી પ્રાપ્તિ.		૫૯૦	સાધર્મિકલક્ષિત અને દ્રવ્ય-ભાવવાત્સલ્યનું સ્વરૂપ. ૬૫૬		
રાઇ પ્રતિક્રમણનો વિધિ તથા હેતુઓ.		૫૯૦	સાધર્મિક સાથે વિવાદ-કલહ કરનાર તીર્થંકરની આશાતના કરે છે. ૬૫૮		
રાઇ તથા દૈવસિક પ્રતિક્રમણના કાઉસ્સગ્ગોમાં બેઠનું કારણ.		૫૯૧	યાત્રાત્રિક અને તેનું સ્વરૂપ. ૬૫૮		
તપચિંતનનો કાઉસ્સગ્ગ કેવી રીતિએ કરવો ?		૫૯૨	સ્નાત્રમહોત્સવ અને દેવદ્રવ્યવૃદ્ધિ, ૬૬૨		
રાઇ પ્રતિક્રમણ મંદ સ્વરે કરવાનું વિધાન.		૫૯૩	મહાપૂજા, રાત્રિ જગરણ, શ્રુતપૂજા અને ઉદ્યાન. ૬૬૩		

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
તીર્થપ્રભાવનાનું સ્વરૂપ :	૬૬૩
સાધુનો પ્રવેશમહોત્સવ અનુચિત નથી.	૬૬૪
શોધી (આલોચના)ની પ્રતિવર્તે અવસ્થા કરણીમતા.	૬૬૪
આલોચકનું સ્વરૂપ.	૬૬૫
આલોચનાચાર્ય અને પાંચ પ્રકારના વ્યવહારનું સ્વરૂપ.	૬૬૬
આલોચનાચાર્યને અંગે અપવાદ અને સારૂપી,	
સિદ્ધપુત્ર તથા પશ્ચાત્કૃતનું સ્વરૂપ.	૬૬૮
આલોચનાનો ક્રમ અને સમ્યક્પણું.	૬૭૧
આલોચનામાં દ્રવ્યાદિની શુદ્ધિ.	૬૭૩
પરસાક્ષીએ કરેલી આલોચના જ સમ્પૂર્ણ છે.	૬૭૪
આલોચકનાં દશ દૂષણો.	૬૭૫
આલોચનાથી થતા મહાન લાભો.	૬૭૫
આવકનાં જન્મકૃત્યો.	૬૭૭
શ્રી જિનમંદિર બંધાવનારની યોગ્યતા.	૬૭૭
શ્રી જિનમંદિર કયાં અને કેવી ભૂમિમાં બંધાવવું ?	૬૭૮
શ્રી જિનમંદિરમાં લાકડું-પથર-ઘટો વગેરે કેવાં	
હોય તો શુદ્ધ ગણાય	૬૭૮
સલાહ વગેરે કારીગરો સાથે કેવો વર્તીવ રાખવો ?	૬૭૯
શ્રી જિનમંદિર બંધાવનારે કેવો ભાવ રાખવો ?	૬૮૦

વિષય	શરૂ પૃષ્ઠ
શ્રી જિનમંદિર બંધાવવામાં જ્યજ્ઞાનું મહત્ત્વ	૬૮૧
નૂતન શ્રી જિનમંદિર કરતાં જીર્ણોદ્ધારમાં વિશેષતા	૬૮૧
જિનકલ્પી સાધુની પશ્ચ જીર્ણમંદિર અંગે ફરજ.	૬૮૨
શ્રી જિનમંદિર બંધાવનારની વિશેષ ફરજો.	૬૮૨
શ્રી જિનબિચ્છ, તેનો વિધિ, કેવી રીતે અને કેવા	
કારીગર પાસે તે ધરાવવું ?	૬૮૨
શ્રી જિનબિચ્છ ભરાવવાનું ઉત્તમ ફળ.	૬૮૩
અન્યાયોપાર્જિત ધનથી ભૂતિ ભરાવવામાં ફાલ.	૬૮૪
કેવી ખંડિત પ્રતિમા ન પૂજાય ?	૬૮૪
ધરમંદિરમાં કેવી પ્રતિમા પૂજાય ?	૬૮૪
શ્રી જિનબિચ્છની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો વિધિ.	૬૮૫
પુત્રાદિને દીક્ષા અપાવવી, ગુરૂને પદસ્થ કરાવવા,	
અગમ-શસ્ત્રો લખાવવાં અને પૌષ્પશાળા કરાવવી	
વગેરેનો જન્મકૃત્યોનો વિધિ,	૬૮૦
આવકની અગીઆર પ્રતિમાઓનું વર્ણન ને ફળ.	૬૮૧
ઉપસંહાર : સાધુ ધર્મ પહેલાં ગૃહસ્થધર્મની ઉપયોગીતા	૬૮૫
પ્રશસ્તિ.	૬૮૭
શુદ્ધિપત્રક.	૭૦૧
આધારભૂત ગ્રંથોની નાનાવડી	૭૦૫
પારિભાષિક શબ્દાર્થ.	૭૦૭

। ગમોઽશ્ચુ ણં ભવહરાણં જાણાદિગુણગણહરાણ ગણહરાણં ।

॥ નમઃ ગુરુવર્યેભ્યઃ પ્રશાન્તનપોમૂર્તિશ્રીમદ્વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરેભ્યઃ ॥

સ્વર્ગતપ્રશાન્તમૂર્તિઆચાર્યમહારાજ—

શ્રીમદ્વિજયમેઘસૂરીશ્વરજી

મહારાજનું જીવનચરિત્ર.

‘ નત્વા શ્રીપાર્શ્વસંલેશં, ધ્યાત્વા ગુરું ગુણાકરમ્ ।
સ્મૃત્વાઽઽર્હતીં ગિરાં વન્મિ, કિન્ચિદ્ ગુરુગુણાનહમ્ ॥૧॥
સુવર્ણરસસંસ્પૃષ્ટં, લોહં હેમં યથા ભવેત્ ।
તથા યત્કરસ્પૃષ્ટઃ સ્યા-દજ્ઞોઽપિ પ્રાજ્ઞપદ્મિભાગ્ ॥૨॥
તેષાં શ્રીગુરુવર્યાણામ્, ધુર્યાણાં ચ યતિજને ।
યથારૂપં સ્તવં કર્તું, ક્વ ધ્રુમો માદૃશો જનઃ ॥૩॥ યુગ્મમ્ ॥
તથાપિ ગુણપોષાય, તોષાય ચ નિજાત્મનઃ ।
ગુરુપાત્રસ્તુતિનાલાદ્, ગુણપાનં કરોમ્યહમ્ ॥૪॥
યથાનુભૂતં શ્રુતં ચ, ગુર્વાદીનાં મુખાદપિ ।
તં શ્રુષ્વન્તુ ગુરુમક્ત્યા, મન્યા નિજહિતૈષિણઃ ॥૫॥ ’

જન્મભૂમિ :—ભારતભૂમિને ઇતિહાસ અનેક ઉત્તમ દેશ કાળ વિગેરેથી વિભૂષિત છે, એક કાલ એ હતો કે પૂર્વ હિંદુસ્તાનના કેટલાંય નગરો જૈન શાસનની મહાવિભૂતિઓની આજુશ્ચ હતાં, પૂર્વકાલના તે તે મહાપુરુષોના પાદતલથી સ્પર્શિત તે તે દેશો હબરો લાકુષો વર્ષો પછી આજે પણ ત્યાં રહેલા પર્વતો, જિનમંદિરો આદિના વિનષ્ટ પ્રાયઃ અવશેષોથી પણ જોનારના હૈયાને રોમાંચિત કરી દે છે, તીર્થંકર ભગવંતો આદિનાં જન્મ-દીક્ષા-કેવલજ્ઞાન કે મોક્ષ જેવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવોથી જે ભૂમિ તે તે કાળે હબરો લાકુષો મનુષ્યોથી પૂજનીય બની હતી તે આજે નિર્જન વેરાન જંગલ રૂપમાં ય તે તે પુણ્યાત્માઓનું સ્મરણ કરાવીને ક્ષણવાર ચિત્તને સ્થિર કરી દે છે. એક કાલે ત્યાંના દૃશ્ય ભાવોથી અનેક આત્માઓને આનંદ આપનારી ભૂમિ આજે તે દૃશ્યોના અભાવ દ્વારા પદાર્થોની અનિત્યતાનું ભાન કરાવીને પણ તેટલું જ ગૌરવ માગી લે છે, કહો, એક યા બીજી રીતે તેનું ગૌરવ અમર છે.

ભારત ભૂમિના ઇતિહાસમાં ચૂર્ણ દેશનું સ્થાન પણ અનેક રીતે ચઢીચાતું છે, કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય અને જગદ્ગુરુ શ્રી વિજયહીરસૂરિજી જેવા સાધુપુરુષોને, કુમારપાલાદિ

જેવા ન્યાયી અને જીવદયા પ્રતિપાલક રાજવીઓને, વસ્તુપાલ-તેજપાલ જેવા બુદ્ધિનિધાન અનેક મંત્રિઓને અને જગદુશાહ જેવા જગપ્રસિદ્ધ અનેક દાનવીરોને પકાવવાનું માન ગુજરાતને ઘટે છે. અનેક મહાપુરૂષોના પાદતલથી પવિત્ર, અનેક તીર્થોથી પુણ્યવંત અને અનેક નગરોથી સુશોભિત એ ગુજરાતદેશના દક્ષિણ વિભાગમાં 'રાંદેર' નામે પ્રસિદ્ધ શહેર છે. તાપી નદીના તીરે રહેલું આ શહેર દૂર દૂરથી પણ મનોરંજક શોભાને ધારણ કરનાર છે. યાંત્રિક સાધનોના વિરહ કાલમાં તાપી નદી દ્વારા ભરૂચની ખાડીના માર્ગે પશ્ચિમ સમુદ્રને ગુજરાત સાથે સાંધતું 'રાંદેર' એક મહાન બંદર હતું, દૂર દૂર રહેલાં સમુદ્રનાં બીજાં બંદરો તથા બીજા દેશો સાથે વહાણવટું કરી વ્યાપાર કરનારા દેશ-પરદેશના વ્યાપારીઓથી તે વિભૂષિત હતું. ચડતી પડતી જગતનાં દરેક ભાવો સાથે સંકળાયેલી છે તેમ રેલ્વે વહેવાર વધતાં ક્રમે ક્રમે ત્યાંનો વ્યાપારોદ્યોગ મંદ પડતો ગયો અને તેની નજીક તાપી નદીના બીજે કાંઠે રહેલું સુરત શહેર દિનદિન વ્યાપારાદિથી સમૃદ્ધ થતું ગયું. પૂર્વકાલિન જૈન ધર્મની જ્યોત સમાં રાંદેર બંદરનાં પ્રાચીન ભવ્ય છ જિનમંદિરો, વિશાળ ઉપાશ્રયો અને એવાં બીજાં ધર્મ સ્થાનોથી આજે પણ આ નગર વિભૂષિત છે, કેંગ્રેસ સરકારની હકુમત નીચે આવેલા મુંબઈ પ્રાન્તનું આ શહેર છે, હજારો પ્રમાણ નાગરિકોના નિવાસવાળા રાંદેરમાં જૈનોની આજે પણ સુમારે પાંચસો જેટલી વસ્તી છે, પૂર્વકાલનો ત્યાંના જૈનોનો ઇતિહાસ ગૌરવવંતો છે, આજે પણ અનેક શ્રીમન્તો શાહુકારો આ નગરને શોભાવી રહ્યા છે, બીજી કોમો કરતાં બહારા કોમ ત્યાં વધુ છે. જે મહાત્માનું જીવન આપણે જોવાનું છે તે પૂ૦ શ્રીવિજય મેઘસૂરિજી મઠની પણ જન્મભૂમિ તરીકે આ રાંદેર યશસ્વંતું છે.

માતા પિતાદિ, જન્મ અને નામસ્થાપન:—અનેક પુણ્ય પવિત્ર આત્માઓના નિવાસ સ્થાન શ્રી રાંદેર બંદરમાં તે કાળે જૈન ધર્મનાં આરાધક પુણ્યવંત 'જયચંદલાઈ' અને જમનાબાઈ' નામે સંસ્કારી અને ધર્મિષ્ઠ શ્રાવક-શ્રાવિકા વસતાં હતાં. ન્યાય, નીતિ, સદાચાર તેઓનાં ભૂષણ હતાં અને ધર્મ તેઓનું સાધ્ય હતું. સંતોષમાં સાચી શ્રીમંતાઈ સમજનાર જયચંદલાઈને જીવન નિર્વાહ માટે પાપસ્થાનકોની સહાય જરૂરી ન હતી. સુખપૂર્વક જીવન પસાર કરતાં તેઓને ત્યાં જમનાબાઈની કુક્ષિથી ક્રમશઃ હીરાકોર અને નંદકોર નામે બે પુત્રીઓનો જન્મ થયો. કાલક્રમે પુનઃ પણ જમનાબાઈની કુક્ષિમાં એક પુણ્યાત્માએ અવતાર લીધો અને ગર્ભની ઉત્તમતાને સૂચવતા ઉત્તમ મનોરથો તેઓને થવા લાગ્યા. સ્ત્રીસ્વભાવ અને ઉત્તમ ગર્ભસૂચક મનોરથો વિગેરેથી જમનાબાઈનો આનંદ દિનદિન વધતો જ ગયો. માતાનો આનંદ ગર્ભને પણ આનંદી સ્વભાવનું કારણ છે. વિક્રમની વીસમી સદીનું એ બત્રીસમું વર્ષ હતું, ત્યારે મૃગશીર્ષ માસ અને તેમાંય સુદ ૮ જેવી પુણ્યતિથિએ ગર્ભકાળ પૂર્ણ થતાં સુખરૂપ જમનાબાઈએ ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રના મુખને નિહાળી અનેરો આનંદ અનુભવતાં માતા પિતા અને બહેનો બાળે સુખ સાગરમાં ડૂબ્યાં હોય તેમ આનંદ સિવાય બીજું બધું ભૂલી ગયાં. જન્મ કાલે મૂલનક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ હોવાથી શુભ મુહૂર્તે પુત્રનું મુલચંદ નામ સ્થાપ્યું.

બાલ્યવયે માતાપિતાનો વિરહ:--અનાદિકાલીન અભ્યાસથી પડેલા સંસ્કારોને યોગે પુત્રને જ સર્વસ્વ માનતાં માતાપિતા પુત્રનું લાલન પાલન કરતાં અનેક મનોરથો સેવવા લાગ્યાં. મુલચંદની નિર્દોષ બાલચેષ્ટા, પડતી આખડતી ચાલ, અસ્પષ્ટ રમુજી શબ્દોચ્ચાર, ગાંભીર્ય, ઔજસ, આદિ ક્રમિક ખીલતા ગુણોથી માતાપિતા કે ખીજાં જે કોઈ મુલચંદના પરિચયમાં આવતાં તેઓ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે મુલચંદના ભાવિ માટે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ કરતાં. ભાવિના ગર્ભમાં રહેલા ભાવોને છદ્મસ્થ-અલ્પજ્ઞ શી રીતે બાણી શકે? માતાપિતાદિના અનેક મનોરથો સાથે ઊછરતા મુલચંદભાઈ પાંચ વર્ષના થયા ત્યાં તો પિતાજીનો વિરહ પડ્યો, ‘કુદરત બાણે મુલચંદભાઈને આપખણે જ આગળ વધારવા માગતી હોય તેમ’ એકાએક જયચંદ શેઠ કાલધર્મ પામ્યા. મનોરથો કોના પૂર્ણ થયા છે? શ્રામ જમનાબાઈને સખ્ત આઘાત લાગ્યો, પણ ‘હુઃખનું એસડ દહાડા’ એ ન્યાયે પતિના વિરહમાં પણ ‘પુત્રના સુખને જોવાનું ભાગ્ય પિતાનું નહિ હોય’ વિગેરે વિચારોથી હૃદયને શાન્ત કર્યું. યોગ્ય ઊમ્મરે મુલચંદભાઈને વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો અને પૂર્વે ભણેલું સ્મરણ કરવાની જેમ અલ્પ આયાસથી ભણતા મુલચંદભાઈએ શિક્ષકોને અને સહાધ્યાયીઓને આશ્ચર્ય સાથે આનંદ મુગ્ધ બનાવી દીધા. આઠ વર્ષની ઉમ્મર થઈ ત્યાં તો જમનાબાઈ પણ કાળધર્મ પામ્યાં અને મુલચંદભાઈ નાની વયમાં માતાપિતાના આશ્રય વિનાના બની ગયા, પૂર્વે નહિ કલ્પેલો એવો તેઓને એકાએક માતાપિતાનો વિરહ થયો. માતાપિતાની ખોટ એ મોટી ખોટ જ છે. પણ તે ઉત્તમ પુત્રોને.....

માતાપિતાનો ઉપકાર અને તેની જરૂરિયાત:--દેહને ઉંચે ચઢાવવા માટે જેમ સીડીનાં પગથીયાં સહાયક છે તેમ આત્માને ઉંચે ચઢવા (વિકાસ કરવા) માટે માતાપિતાની ભક્તિ સીડીરૂપ છે, સ્વઅનુભવોથી ઊંડું અવલોકન કર્યા વિના આ રહસ્ય સમજાય તેવું નથી. જેની સહાયથી હુણુણા ઘટે અને સફળુણા ખીલે તે માતાપિતા. પોતાના આશ્રિતને જીવન વિકાસમાં સહાય કરવી તે માતાપિતાનું કર્તવ્ય છે, કર્તવ્ય ધર્મને સમજતાં માતાપિતા સ્વસંતાનનો વિકાસ વધારવા પરને પણ સોંપે છે. ભણેલાં પણ માતાપિતા પોતાના સંતાનોને વિદ્યા માટે શિક્ષકને સોંપે છે, અનેક નોકરોને રાખનાર પણ શેઠ-શાહુકાર પોતાનાં સંતાનોને વ્યવહાર, કુશળ બનાવવા ખીજા શેઠને સોંપે છે. એ બધું જે રીતે ઘટે છે તે રીતે સ્વસંતાનોના આત્મવિકાસ માટે તેઓને આત્મનિષ્ઠ ગુરૂઓને સોંપવાં એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. હા! પુત્રને માતાપિતાની સેવા કલ્પવેલડી છે, પુણ્યવાન પુત્રો જ માતાપિતાની સેવાનો યોગ પામે છે, તો પણ આત્મવિકાસમાં તેમનો સ્નેહ બાધક થતો હોય ત્યારે તો ઉત્તમ સંતાનોએ કૃતજ્ઞ ભાવે માતાપિતાને પણ છોડવાં જોઈએ. માત્ર ધ્યેય હોવું જોઈએ ગુણપ્રાપ્તિનું, મોહની સેવા માટે કે ગુણોના વિનાશ માટે નહિ. જેઓ મોહમૂઢ બની ઉપકારી પણ માતાપિતાને છોડી સ્વચ્છંદી બને છે, તેઓ તો એક અમૂલ્ય લાલને ગુમાવી નિરંકુશ પોતાના જીવનને હુઃખની ખાઈમાં ફેંકી દે છે. જન્મ આપીને બાલ્યકાળમાં મળ-મૂત્રાદિ શુદ્ધ કરનાર-ભીનામાં

સૂઈ સુકામાં ઊંઘાડનાર-ભુખ્યાં રહી ખવડાવનાર કે એવાં અનેક કબો. સહીને પણ અજ્ઞાન સંતાનને બુદ્ધિમાન બનાવનાર માતાપિતાનો ઉપકાર તો માનવ જીવનનું મૂલ્ય કે સ્વવિકાસની મહત્તા સમજનાર જ સમજી શકે અને તે ઉપકારનો ચત્કિચિત્ બદલો પણ તે જ વાળી શકે. જન્મદાતાની જેમ જીવન (આજીવિકા) દેનારનો, આપત્તિમાં રક્ષણ કરનારનો અને તેથી જ આગળ વધીને આપત્તિઓનો નાશ તથા જન્મમરણાદિના ક્લેશોનો સર્વથા સંહાર કરાવનાર અતુલ ઉપકારી ગુરૂનો, એ દરેકના ઉપકારનો બદલો કોઈ રીતે વળે તેમ નથી, તેઓનો ઉપકાર દુષ્પ્રતિકાર્ય છે. આત્મવિકાસની સાધનામાં એ ઉપકારીઓ એક સાચા ઉત્તર સાધકની ગરજ સારે છે.

વિદ્યાભ્યાસ :—માતાપિતાનો વિરહ અને તે પણ આઠ વર્ષની જ ઉમ્મરમાં, એ મુલચંદલાઈના જીવન વિકાસ માટે જેવી તેવી ખોટ ન હતી, છતાં ભવિતવ્યતાને કોણ શકી શકે? એક પથરને કારીગર ઘડીને સુંદર બનાવે છે તો કોઈ પથર સ્વયમેવ અથડાતાં ફૂટાતાં સુંદર બને છે. મુલચંદલાઈનું ભાવિ આપ બળે જ વિકાસ સાધવાનું હશે અને તેથી જ નાની વયમાં માતાપિતાનો વિયોગ થયો હશે, એમ માનવું રહ્યું. માતાપિતાના મરણ પછી ઘરમાં બે બહેનો અને મુલચંદલાઈ ત્રણ જ રહ્યાં, તેમાંય બહેનો તો પારકા ઘરની મૂડી, એટલે ખરી રીતે મુલચંદલાઈ એકલા જ પડ્યા. માતૃપક્ષના સંબંધી તરીકે તેઓનાં માસીબા અમથી બહેન તેઓ પ્રત્યે સગી માતા જેટલું વાત્સલ્ય ધરાવતાં હતાં, તેઓની પ્રેરણાથી મુલચંદલાઈને તેઓના (માસીના) પુત્ર પ્રાણજીવનદાસ કપુરચંદ પોતાના વતન ‘લગવામોર’ લઈ ગયા. ગંભીર અને તેજસ્વી મુલચંદલાઈએ આગળનો અભ્યાસ ત્યાં શરૂ કર્યો અને ગુજરાતી ધોરણોમાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધતા ગયા. ‘અજ્ઞાન સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે’ એ અબાધિત સૂત્ર તેઓમાં પરિણામ પામ્યું. અને તેથી જ્ઞાનાભ્યાસ અને જ્ઞાનદાન તેઓનું જીવન ધ્યેય બની ગયું. ‘લગવામોર’માં સાત ગુજરાતી ધોરણો પસાર કરી વિશેષ અભ્યાસ માટે સુરત આવ્યા અને ત્યાં થર્ડ ગ્રેડની (શાલાન્ત) પરીક્ષા આપી. ત્યાંથી અમદાવાદ જઈ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો અને ત્યાં ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કરી ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરે સીનીયર થયા, અર્થાત્ ઉપરી શિક્ષક (હેડ માસ્ટર) ની પરીક્ષામાં સફળ થયા.

આ અભ્યાસ કરવામાં મુલચંદલાઈનો ઉદ્દેશ કેવળ અર્થ ઉપાર્જન કરવાનો જ ન હતો, કિન્તુ ન્યાય માર્ગે નિષ્પાપ સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાનો ઉદ્દાર આશય પણ હતો, તેથી જ તેઓને પરીક્ષામાં પાસ થવા જેટલી જ તમન્ના ન હતી, કિન્તુ શિક્ષક તરીકેની જવાબદારીને સમજવાનું અને અદા કરવાનું તેમાં વિશિષ્ટ ધ્યેય હતું. એથી જ વિદ્યાદાનની કળા તેઓએ હસ્તગત કરી હતી. એ કળાએ ગૃહસ્થાવસ્થામાં તો અનેક જીવોને ઉપકાર કર્યો પણ સાધુજીવનમાંય સાધુ-શ્રાવકોને ઘણો ઉપકાર કર્યો. મંદબુદ્ધિવાળાઓને પણ તેઓશ્રી ગંભીર અને તાત્વિક વિષયો બહુ સહેલાઈથી સમજાવી શકતા. લેખકને પણ આ વિષયમાં તેઓશ્રીનો

સાક્ષાત્ અનુભવ થયો છે, જે કદી ય ન જૂલાય તેવો અતિઉપકારક છે. જે માતાપિતા પોતાનાં વહાલામાં વહાલાં સંતાનોને વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે શિક્ષકને સોંપે તે શિક્ષકની વિદ્યાર્થીએ અને તેના મા-બાપે મૂકેલા વિશ્વાસને અંગે કેટલી મોટી જવાબદારી છે તે તેઓશ્રી સાથે સાચ સમજતા હતા.

દીક્ષાની ભાવના:—સુરતમાં મુળચંદ્રભાઈને વિ. સં. ૧૯૪૬ માં એટલે સત્તર વર્ષની ઉમ્મરે પૂ. મુનિરાજ શ્રી રત્નસાગરજીનો પહેલો પરિચય થયો, વૃદ્ધ અને નિર્મળ ચારિત્રવંત તેઓશ્રીએ મુલચંદ્રભાઈના હૃદયને વૈરાગ્યના રંગથી રંગી દીધું અને અન્યાય-અધર્મથી ડરતા મુલચંદ્રભાઈને સાધુતાનો રંગ ધરાબર લાગ્યો.

રંગવાનું વસ્ત્ર કે ચિત્ર ચિતરવાની ભીંત વિગેરેને પ્રથમ સાફ કરવાં પડે છે, સાફ કરવા છતાં જો તે વસ્ત્ર કે ભીંત વિગેરેમાં રંગ-ચિત્ર વિગેરેને ઝીલવાની યોગ્યતા હોય છે તો જ તે રંગથી કે ચિત્રથી પોતાની કિંમત વધારે છે, અનેકના જીવનમાં ઉપયોગી બને છે અને ખુદ્દિમાનોને પણ આદરણીય બને છે. માટી જેવી તુચ્છ વસ્તુ પણ કચરા મિશ્રિત અવસ્થામાં પાણી સાથે ભળી કચરાને ઉપર તારવી-બુદ્ધો કરી પોતે પાણીમાં નીચે ઝેસે છે અને પાણી સુકાઈ જતાં પિંડરૂપ બને છે ત્યારે તે ઘાટ માટે યોગ્ય બને છે. તેમાં પણ કારીગરથી કેળવાયેલી માટીની કિંમત વધી જાય છે, પાત્ર ઘડાયા પછી અને અગ્નિનો તાપ સહ્યા પછી તો વળી કિંમત વધે છે અને માનવના જીવન વ્યવહારમાં ઉપયોગી બને ત્યારે તો એક કાળે જંગલમાં પશુઓનાં પગ નીચે કચરાતી-ખુંદાતી એ માટી માનવને પણ અતિપ્રિય-ઉપકારક થઈ પડે છે. એ મહિમા છે માટીની યોગ્યતાનો અને સહિષ્ણુતાનો! આત્મ વિકાસ માટે પણ એજ પરિસ્થિતિ છે.

સાધુ પુરૂષના અદ્વયમાત્ર પરિચયથી મુલચંદ્રભાઈને સાધુતાનો જે પ્રેમ જાગ્યો તે આશ્ચર્યજનક છતાં તેઓ માટે અઘટિત ન હતો, કારણ કે-જન્મ કાળથી જ તેઓ સુયોગ્ય હતા. યોગ્યતા કોઈને પૂર્વ ભવની હોય છે, તો કોઈને ચાલુ ભવમાં પણ પ્રગટે છે. ખાણનો પથ્થર કોઈ એવો હોય છે કે જે પ્રથમથી જ એક પૂજનીય મૂર્તિ માટે નિર્માણ થયો હોય છે, બીજો કારીગરના હાથે ઘડાઈને માનવના જીવન વ્યવહારમાં સામાન્ય ઉપયોગી નીવડે છે. તો કોઈ પથ્થર ધોળીને કપડાં ધોવા પણ કામ લાગતો નથી. વસ્તુમાત્રમાં આ તારતમ્ય સદૈવ હોય છે, કારણ કે પદાર્થોમાં વિષમતા એજ જગતનું સાચું સ્વરૂપ છે. એથી મનુષ્ય પણ કોઈ બાલ્યાવસ્થાથી જ યોગ્ય હોય છે, કોઈ અનુભવોથી ઘડાઈને મોટી વયે યોગ્ય બને છે, બ્યારે કોઈ નિરક્ષર યાવજીવ પણ નામ માત્રથી જ માનવ હોય છે. તાત્પર્ય કે કોઈ પુણ્યવાન પૂર્વભવોના ઉત્તમ સંસ્કારોને લીધે બાલ્યકાળથી જ સુયોગ્ય હોય છે. શ્રી મુલચંદ્રભાઈ પ્રથમથી જ સુયોગ્ય (સમજદાર) હોવાથી શુદ્ધપરિચયમાં આવતાં જડ-ચેતનનો વિવેક કરી સાધુતાના અર્થો અન્યા.

દીક્ષાની દુર્લભતા:—વૈરાગ્ય થવા માત્રથી સહુથી દીક્ષા લઈ શકાતી નથી. વૈરાગી

થયા પછી તો ત્યાગી થતા પહેલાં વિદ્યોની પરંપરા ઊભી થાય છે, હિતસ્વીપણાનો દાવો કરનારા પણ આડા આવે છે, પોતે કલ્પેલી સ્વાર્થ હાનિ માનીને દીક્ષા લેનારની ઇચ્છાનો સખ્ત વિરોધ પણ કરે છે. મુલચંદલાઈ તો સુચોગ્ય હતા, તેઓની સહુને જરૂર હતી, એથી દૂરના સંબંધી છતાં માતા-પિતા તુલ્ય સ્નેહ-વાત્સલ્ય ધરાવનારા સંબંધીઓનો વિરોધ ઊભો અને ઇચ્છા પ્રબળ છતાં વિવેકી મુલચંદલાઈ તત્કાળ દીક્ષા લઈ શક્યા નહિ, કાળક્ષેપ કરવો ઉચિત માની ચોગ્ય સમયની રાહ જોતા રોકાઈ ગયા. હા, સાધુપણું ન લેવાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન મેળવવું અને આપવું એ જ તેઓએ ઉચિત માન્યું.

જ્ઞાનદાનનું ધ્યેય :—‘ ચોગ્ય ઉમ્મરે સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ ’ એ સિદ્ધાન્તને અનુસરી હવે પછીથી સ્વોપાર્જિત કમાઈથી નિષ્પાપ જીવન ગુબ્ધરવા માટે તેઓએ શિક્ષકનું જીવન પસંદ કર્યું, એ માટે ચોગ્યતા તો મેળવી જ હતી એટલે તુર્ત નોકરી મેળવી લીધી અને દીક્ષા ન લેવાય ત્યાં સુધી સાધુતા માટે આત્માને કેળવવાની તક પણ તેમણે એ જીવન દરમિયાન સાધી લીધી. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓ કરાવતાં અનેક જીવોના જીવન ઘાટ ઘડ્યા. તેઓનું ધ્યેય માત્ર લાણીવવાનું ન હતું પણ વિદ્યાર્થીઓના જીવનને ઘડવાનું હતું, એથી તેઓના હાથ નીચે લાણીનારા પૈકી ઘણાઓને તેઓએ સદાચાર પ્રધાન બનાવ્યા.

છેલ્લે તેઓશ્રી સુરતમાં ચાલતી શ્રી રત્નસાગરજી જૈન પાઠશાળાના અધ્યાપક થયા. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એવો ઉપકાર કર્યો કે વિદ્યાર્થી વર્ગે ખરેખર સંબંધીઓ કરતાં ય વધુ રાગથી તેમને દીક્ષા લેતાં રોક્યા. રાગ એવો વિષમ શત્રુ છે કે જો આત્મા જાગ્રત ન રહે તો પ્રારંભમાં હિતસ્વીપણાનો (પ્રશસ્તતાનો) દેખાવ કરી પરીણામે શત્રુ (અપ્રશસ્ત) બની જાય છે. ઉપકારી ગુરૂ તરીકેનું માન છતાં વિદ્યાર્થીઓના રાગે એ જ ભાવ લજળ્યો. પણ જાગ્રત મુલચંદલાઈ ઉપર તેની કંઈ અસર થઈ નહિ.

વૈરાગ્યની દૃઢતાનો એક પ્રસંગ :—એમ મુલચંદલાઈ સંસાર તરફ ઉદાસીન તો હતા જ, વૈરાગ્ય દૃઢ થતો જતો હતો, તેમાં વળી સંસારની અનિત્યતાના આકરા અનુભવે તેઓને ખૂબ પ્રેરણા આપી. રાંદેરમાં વિ. સં. ૧૯૫૭ માં ભયંકર પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલ્યો, તે સમયે રાંદેરમાં ૧૨૦૦ જેટલી જૈનોની વસતિ હતી, મુલચંદલાઈના આલ્યકાળના પચાસ જેટલા મિત્રો કે જેઓ તે સમયે પૂર્ણ યુવાનીમાં હતા તેઓ આ ઉપદ્રવમાં પાણીના પરપોટાની જેમ થોડા થોડા દિવસની બીમારીમાં જ આંતરે-આંતરે એક પછી એક કાલધર્મ પામી ગયા. આ સ્થિતિ સુરતમાં રહેલા મુલચંદલાઈથી છાની ન રહી શકી, સંસારની અસારતાનું પ્રબળ નિમિત્ત આથી બીજું શું હોઈ શકે? મિત્રોના મરણથી શોકાતુર થવાને બદલે મુલચંદલાઈએ આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા સમજી લીધી અને ઠંડેલામાં ઠંડેલી તકે દીક્ષા લેવાના નિર્ણય ઉપર આવી ગયા.

ગુરૂચોગ અને દીક્ષા :—એ અરસામાં વિ૦ સં૦ ૧૯૫૭ માં મુનિરાજ શ્રી સિદ્ધિ

વિજયજી (વર્તમાનમાં પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી) નું ચાતુર્માસ સુરતમાં થયું. વિ. સં. ૧૯૫૭ ના અષાઢ સુદ ૧૧ ના રોજ તેઓશ્રીની યોગ્યતા જોઈ ત્યાં બિરાજમાન પ્રશાન્તમૂર્તિ પૂં પંચાસજી મહારાજ શ્રી ચતુરવિજયજી ગણિવરના હસ્તે ઘણા સમારોહપૂર્વક સકળ સંઘે તેઓને ગણી-પંચાસ પદારૂઢ કરાવ્યા. તે પછી ચોમાસામાં વ્યાખ્યાન શ્રવણ આદિથી પરિચય વધ્યો અને તેઓની પાસે દીક્ષા લેવાની મુલચંદભાઈની ભાવના દઢ બની ગઈ. પોતાની ભાવના તેઓએ પૂ. પંચાસજી મહારાજ શ્રી સિદ્ધિવિજયજી ગણિવરને જણાવી અને તેઓનો ભરથોવન વયમાં ઉચ્ચ વૈરાગ્ય, ત્યાગ, વિનય, જ્ઞાનનો આદર, વિગેરે ગુણોથી પરિચિત પૂં પંચાસજી મહારાજે તેનો સ્વીકાર પણ કર્યો, ચાતુર્માસ પછી તુર્ત પોતાના પ્રશિષ્ય મુનિરાજ શ્રી સંપતવિજયજી આદિને દીક્ષા માટે વિહાર કરાવ્યો અને તેઓની આજ્ઞાનુસાર વિ. સં. ૧૯૫૮ ના કારતક વદ ૯ ના રોજ શ્રી મીયાગામ (કરજણ) માં ત્યાંના સંઘના સમ્પૂર્ણ ઉત્સાહ વચ્ચે તેઓશ્રીએ મુલચંદભાઈને ભાગવતી દીક્ષાથી વિભૂષિત કરી પૂ. પંચાસજી મહારાજશ્રી સિદ્ધિવિજયજી ગણીના શિષ્ય તરિકે મુનિ શ્રી મેઘવિજયજી નામ આપ્યું. ત્યાંથી થોડા દિવસમાં વિહાર કરી છાણી પધાર્યા અને પૂં પંચાસજી મહારાજ આદિ પણ છાણી આવી પહોંચ્યા. નૂતન મુનિ શ્રી મેઘવિજયજીને યોગોદ્ધન કરાવી વડીદીક્ષા ત્યાં આપી. આ વખતે સુરતના સંઘના કેટલાય શ્રાવકો ત્યાં આવ્યા હતા અને મુનિ શ્રી મેઘવિજયજીની દીક્ષાની અનુમોદના-પ્રશંસા કરી પોતાની કૃતજ્ઞતાને સફળ કરી ગયા હતા.

શાસ્ત્રાભ્યાસની રૂચિ:—રતલામના સંઘના આગ્રહથી ચાતુર્માસ માટે છાણીથી પૂં પંચાસજી મહારાજ આદિ સર્વ મુનિવરોનો વિહાર માળવા તરફ થયો અને ચોમાસું રતલામમાં રહ્યા. મુનિ શ્રી મેઘવિજયજીનું આ પ્રથમ ચાતુર્માસ હતું, ગૃહસ્થાવસ્થામાં શિક્ષકનું સ્થાન અનુભવનારા તેઓએ સાધુતાને પામ્યા પછી એવું વિદ્યાર્થી જીવન બનાવ્યું કે સાંભળવા પ્રમાણે વિદ્યાભ્યાસમાં દત્તચિત્ત બનેલા તેઓ ગૃહસ્થના પરિચયથી તદ્દન દૂર રહ્યા. ત્યાં સુધી કે ચાર-ચાર માસ રહેવા છતાં રતલામના સંઘના ઘણા શ્રાવકો તેઓને બાણી પણ ન શક્યા, કેવો વિદ્યાભ્યાસંગ ? કેવી નિરીહતા ?

વાત પણ સાચી છે કે—અનાદિકાળથી લાગેલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો પડદો જે આત્મા ઉપરથી ઉતારવો હોય તો જે તે વિષયમાં અનધિકાર ચેષ્ટાઓથી દૂર રહેવું જ જોઈએ. સાચા ઉદ્ધમ વિના વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી, જગતની નકામી પંચાતોમાં પડનારા વિશિષ્ટ શક્તિવાળા આત્માઓ પણ માર્ગ ચૂક્યા છે તો સામાન્ય આત્માનું શું ગળું ? (વીતરાગના શાસનની આત્મહિતકર વ્યવસ્થા ઘણી ઉંચી છે, સાધુ ગૃહસ્થના પરિચયથી દૂર રહે અને ગૃહસ્થ બને તેટલો વધુ સાધુના પરિચયને સાધી સંસારની વાસનાને કાપવાનું બળ કેળવે. આ એક અજ્ઞ કોયડો છે—જમાડનારને સમજવડું કૃપણતા કરીશ નહિ, ખામી રાખી તો ભૂલ્યો, થાય તેટલી ભક્તિ કરી લેજે ! અને જમનારને કહેવું ‘સંભાળજે, છોડાય તેટલું

છોડજે, સાધર્મીનું સમજી ધસી પડીશ નહિ, ચાર દ્રવ્યોથી ચાલે તો પાંચમાની ઇચ્છા કરીશ નહિ, હુખાથી ચલાવી શકાય તો વિગઈએનો સ્પર્શ પણ કરીશ નહિ. ' એમ વૈયાવચ્ચ કરનાર-કરાવનારના માર્ગો જુદા, દાન દેનાર-લેનાર બન્નેના માર્ગો જુદા. ઇત્યાદિ એવી ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે કે તેનું પરિણામ કદીય ખરાબ આવે નહિ, બન્ને પક્ષનું બાહ્ય-અભ્યંતર ઊભય હિત જળવાય. આત્મહિત માટે બન્ને પક્ષને ત્યાગ-વૈરાગ્ય જ કેળવવાનો હોય ત્યાં કૃપણતા કે હુંટાહુંટ કેમ ચાલે? વર્તમાનમાં વધી ગયેલી ભૌતિક ભોગોની હુખથી જગત કેટલું ઉંધે માર્ગે ચાલી રહ્યું છે તે બહુ વિચારવા જેવું છે. ક્યાં જૈન શાસનનો આત્મ વિકાસનો ઉદ્દેશ અને ક્યાં આત્મહિતના નામે પણ મોહની સેવા! મોહ અને અજ્ઞાન આત્માના બે કટ્ટર શત્રુઓ છે, અજ્ઞાન મોહને ઢાંકે છે-ઓળખવા દેતું નથી અને મોહ અજ્ઞાનને પોષે છે. બેની વચ્ચે આત્મા અનાદિકાળથી કુટાય છે, તેમાંથી બચવા માટે વિનયપૂર્વક શુભ આશયથી સહુથી પ્રથમ ઉત્તમ ગુરૂનો આશ્રય સ્વીકારી તેઓની પાસેથી શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, કે જે જ્ઞાન મોહનો પક્ષ ન કરતાં મોહને પ્રગટ કરી નાશ કરવામાં સહાય કરે. એ વિદ્યાને વિદ્યા કે કળાને કળા કેમ કહેવાય કે જેનાથી આત્મા મોહ મૂઠ બની અનેક પાપોમાં આનંદ માને? અસ્તુ, પ્રસંગાનુસાર આટલું જણાવ્યું. આવો મૂળ વાત ઉપર—

જીવનની વિશિષ્ટતા:—મુનિ શ્રીમેઘવિજયજી પૂર્વભવે પણ જ્ઞાનની ઉપાસના કરીને જન્મેલા હતા, જેના પરિણામે આ ભવમાં સમ્યગ્-જ્ઞાનનો શુદ્ધ રાગ જીવનભર તેમના આત્માને અજવાળી શક્યો હતો. એના જ પ્રતાપે એક સામાન્ય વ્યવસ્થામાંથી આગળ વધીને તેઓ મહાન બની શક્યા હતા. તેઓના જીવનની વિશિષ્ટતા તરિકે વીણવા જેવું ઘણું ઘણું છતાં 'ગુરૂ સેવાનું કૃણ સમાધિ' એ એમના જીવનની અજબ વિશિષ્ટતા હતી, જે અંતકાળે હજારો આત્માઓને આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરી રહી હતી.

ગુરૂકુળવાસ:—એમની જીવન સાધનાના મુખ્ય પ્રસંગોને વિચારીએ તો સહુથી પ્રથમ ગુરૂકુળવાસ છે. દીક્ષા પછી જીવનભર ગુરૂની સાથે જ રહ્યા અને ન્યારે ન્યારે જુદા વિહારનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પણ ગુરૂ આજ્ઞાના પાલન માટે જ, ગુરૂ આજ્ઞાને વશ થઈ પંચાસ પદવી પછીનાં ચાર ચાતુર્માસ તેઓને જુદાં કરવાં પડ્યાં હતાં. સદા ગુરૂની સેવામાં રહેવાની તેઓની વૃત્તિ કેટલી ઊંચી હતી, તે તેઓએ કરેલાં ચોમાસાંની નોંધમાંથી સમજઈ આવે છે, જીવનનાં ઠર ચાતુર્માસો પૈકી માત્ર નવ ચોમાસાંજ તેઓ ગુરૂથી જૂદા ક્ષેત્રમાં રહ્યા છે. ગુરૂપરતંત્રતામાં જ સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ લેતા ગુરૂભક્ત આત્માઓ જ્ઞાન-ક્રિયાથી વિશિષ્ટ છતાં ગુરૂને છોડી જૂદા રહી શકતા નથી. એક નિર્બળ આત્મા જીવનભર ગુરૂ પાસે રહે અને એક શક્તિ-પ્રતિભા સંપન્ન આત્મા રહે એમાં બહુ અંતર છે. ટુંકામાં સાધુ-જીવનનો મુખ્ય ગુણ ગુરૂસેવા તેઓમાં અજોડ હતી, છેલ્લે માંદગીમાં અશક્ત હોવાને કારણે કોઈવાર ગુરૂ દર્શન ન થતાં તો પણ દૂર રહ્યા-રહ્યા ગુરૂ જે દિશામાં હોય તે દિશામાં હાથ જોડી નતમસ્તકે નમી પડતા નજરે દેખાતા. પૂ. ગુરૂ-મહારાજ પણ સંઘનાં-શાસનનાં કે સમુદાય અંગેનાં ન્હાનાં-મોટાં કાર્યોમાં તેઓની સલાહને

સન્માનતા હતા, તથાપિ પોતે કોઈ કાર્યમાં ગુરૂ આજ્ઞાની લેશ પણ ઉપેક્ષા કરતા નહિ. પૂઠ ગુરૂદેવની આજ્ઞાનુસાર સર્વ પ્રવૃત્તિ કરતા, ગુરૂદેવની સેવામાં સ્વયં હોવા ઉપરાંત શારીરિક નાદુરસ્તીને લીધે પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને રાખીને એ રીતે ગુરૂની વૈયાવચ્ચનો લાભ લેતા. એના કૃણ સ્વરૂપ ગુરૂ-પ્રેમ એવો દૃઢ બનાવ્યો હતો કે અંતકાળે ગુરૂના ખોળામાં માથું મૂકી તેઓના ચરણે આત્માને સમર્પિત કરી અંતિમ સમાધિની સાધના કરી શક્યા હતા. એ દૃશ્ય તો જોણે નજરે જોયું હોય તે જ ગુરૂ પ્રેમનું માપ કાઢી શકે. પૂર્ણ વૃદ્ધ ગુરૂદેવ સવારથી તેઓને નિજમણા કરાવવા હાજર રહ્યા હતા, જોડે જ પાટ ઉપર બેસીને શિષ્યનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લઈને જાણે પોતાનું સર્વસ્વ હોય તેમ તેઓને સમાધિસ્થ બનવા માટે વારંવાર બચત કરી રહ્યા હતા. શિષ્ય પણ સ્વયં જ્ઞાની અને સત્વશાળી છતાં ગુરૂદેવની સામે તો એક અદના સેવકની નીતિ આદરી તેઓના અતુલ ઉપકારનું વારંવાર સ્મરણ કરતા તેઓના એક એક આદેશને ‘તહત્તિ’ કહી સ્વીકારી રહ્યા હતા, છેલ્લા શ્વાસ સુધી ગુરૂના ખોળામાં મસ્તક મૂકી સમાધિ કેળવવાનું આવું અનુપમ કૃણ મેળવનાર તરીકે એ મહાત્માની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી જ છે.

સંયમનો રાગ:—સંયમનો રાગ તેઓનો વિશિષ્ટ હતો. સમિતિ-ગુપ્તિના પાલનમાં તેઓશ્રી સદૈવ ખૂબ બચત રહેતા, સાધુતાને શોભે તેવી ગંભીર અને ધર્યાસમિતિ પૂર્વકની તેઓની ચાલ જોનારને પણ સંયમની પ્રેરણા આપતી. ભાષામાં મર્યાદા-મધુરતા-મિતાક્ષરતા-નિરવધતા-ગંભીરતા-હિતસ્વિતા વિગેરે એટલા બધા ગુણો હતા કે સાંભળનારને તૃપ્તિ થતી જ નહિ, પ્રભુત્વ પણ એટલું સુંદર હતું કે તેઓશ્રીના મુખમાંથી નીકળેલો શબ્દ કોઈ ઉત્થાપી શકતું નહિ. તેઓ કહી કોઈનું જરા પણ ઘસાતું ન બોલતા, ન્હાનામાં ન્હાના પણ બીજાના ગુણને જોઈ તેઓ પ્રસન્નતા બહેર કરતા, એમ છતાં કોઈની ખોટી અહિતકર પ્રશંસા ન થઈ જાય તે માટે પણ તેઓશ્રી ખૂબ બચત હતા. કડક શબ્દોનો ઉપયોગ કરતાં પણ તેઓનું હૃદય વાત્સલ્ય અને હિતસ્વિતાથી એવું ભરેલું રહેતું કે સાંભળનારને તે ઉપકારીરૂપે જ સમજાતા. આહાર-પાણી આદિ સંયમોપકારક જરૂરી વસ્તુઓમાં ઓછામાં ઓછા દોષથી કેમ નિર્વાહ થાય તે માટે તેઓની સતત કાળજી હતી. માંદગીના પ્રસંગે અપવાદનો આશ્રય કોઈવાર લેવો પડે તો એટલું દુઃખ થતું કે હૃદય વેદના શબ્દોદ્વારા પ્રગટ થઈ જતી. ઘણીવાર પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિને એ કહી દેતા કે અમારા અશુભોદયે માંદગીના કારણે અમારે દોષ સેવવા પડે છે, તેનું વિના કારણ અનુકરણ તમારાથી ન થઈ જાય તે માટે સાવધ રહેજો. બેસવા-ઉઠવામાં, લેવા-મૂકવામાં, પૂજવા-પ્રમાજવાની કાળજી અજળ હતી, ગૃહસ્થ પાસે એક ન્હાનું પણ કામ કરાવવામાં તેઓ ખૂબ સંકોચાતા, વારંવાર સંયમ શુદ્ધિ માટે શિષ્ય વર્ગને કરાતાં તેઓનાં સૂચનો ખરેખર આંતર સંયમનાં બાહ્ય ઝરણું જ હતાં એમ કહેવું તેમાં અતિ-શયોક્તિ નથી. શત્રુનું પણ હિત ચિંતવવું, કોઈની સામે વૈર ન થાય કે કોઈ કારણે થયું હોય તો તે તૂર્ત મટી જાય, એવી તેઓશ્રીની સ્વ-પરહિત સાટે સતત કાળજી હતી.

સંયમની આ દૃષ્ટિ પોતાના જીવન પુરતી જ મર્યાદિત ન હતી, પોતાના શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ, સાધુ-સાધ્વી વર્ગ કે અન્ય સમુદાયના પણ સાધુ સાધ્વી વર્ગ માટે તેઓની આ દૃષ્ટિ હતી, અને તે તેઓના હૃદયની વિશાળતાની પ્રતીતિ કરાવતી હતી. આજે પણ સાધુ સાધ્વી સમાજમાં એવા કેટલાય આત્માઓ છે કે જેઓ પોતાના સંયમની શુદ્ધિ માટે વાર વાર હિતશિક્ષા અને પ્રેરણા આપનાર તેઓશ્રીના ઋણી છે. કેટલાય સાધુ-સાધ્વીઓ તેઓની સંયમ પ્રેરણા પામીને આજે પોતાની જીવન સાધનાનો વિકાસ કરી રહ્યાં છે. અન્ય સમુદાયના પણ યોગ્ય સાધુને જાણીને પોતાનું સર્વ બળ ખર્ચીને પણ તેને આગળ વધારવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા, કોઈ સાધુની વિશિષ્ટ યોગ્યતા જાણીને રામાંચિત થઈ જતા, શાસન રક્ષાનાં કાર્યો કરવાનું શુદ્ધ સામર્થ્ય ન્યાં ન્યાં દેખતા ત્યાં તેને સર્વ રીતે સહાય કરીને સફળ કરાવવા ઘટતું કરી છૂટતા-એમ સંયમ અને શાસનનો રાગ તેમના એક એક વ્યવહારમાં પ્રગટ દેખા દેતો.

ભીમ-કાન્ત પ્રકૃતિ:—તેઓનું સંયમી જીવન એવું પ્રભાવશાળી હતું કે તેઓની નિશ્ચામાં રહેનાર સાધુ વર્ગ શૈથિલ્યનો આશ્રય કરી શકતો નહિ, વિના પ્રેરણાએ પણ તેમની ભીમપ્રકૃતિથી સાધુઓનું જીવન સહજતયા સુયોગ્ય રહેતું. એમ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય કે આજે પણ એમના સમુદાયના સાધુ વર્ગમાં જે કંઈ શિસ્ત પાલન જણાય છે તે તેઓશ્રીની ભીમ પ્રકૃતિનો પ્રભાવ છે. એમ છતાં કાન્ત ગુણને લીધે હૃદય વાત્સલ્ય અને હિતખુદ્ધિથી એટલું ભરેલું રહેતું કે ન્હાનામાં ન્હાના સાધુ પ્રત્યે પણ ખૂબ લાગણી ધરાવતા, ત્યાં કોઈને તેઓશ્રીથી નારાજ તો હોય જ શાની? સહુને પ્રસન્ન રાખી શકતા, સહુની નાની મોટી જરૂરીયાતોનું પૂર્ણ લક્ષ્ય રાખતા અને યથાશક્ય પુરી પાડવા સદૈવ બંધત રહેતા. ભાવદયાથી ભરપૂર હૃદયમાં સર્વના આત્મકલ્યાણ માટેની સતત ચિંતા રહેતી અને જે જેટલા પ્રમાણમાં યોગ્યતા ધરાવતો તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે હંમેશાં સંયમ સાધનામાં સહાય કરતા.

અનુકંપા:—ભાવદયાની ભૂમિકાસ્થ અનુકંપા ભાવ પણ તેઓના હૃદયનો એક શાશ્વતાર હતો. ન્યારે ન્યારે જગતને આકસ્મિક આપત્તિઓથી પીડાતું સાંભળતા, ત્યારે તે તે દેશની પીડિત પ્રજાના દુઃખથી તેઓશ્રીનું હૃદય દ્રવી જતું, કોઈ અતિવૃષ્ટિ-અનાવૃષ્ટિ જેવા પ્રસંગે, ભૂમિકંપ કે રેલ સંકટ જેવા પ્રસંગે, પ્રાણહીનબળવા કે હીજરત જેવા પ્રસંગે તે તે માનવો કે પશુઓ વિગેરેનાં દુઃખોનું વર્ણન સાંભળીને ગંભીર થઈ જતા, કંડીના પ્રસંગે થરથરતાં કે ભુખ તરસથી ટળવળતાં ભીખારીઓ વિગેરેના અવાજને સાંભળતાં તો ઘણી વખત સાધુઓની સમક્ષ યોલી જતા કે સંયમની વિરાધનાનાં ક્રોધો ભોગવતા દીન દુઃખીઓને જોઈ બંધત થાઓ, ઘેર ઘેર ભીખ માગવા છતાં પેટ ભરી શકતા નથી એ ભીખારીઓ આજે પગલે પગલે પૂજાતા સાધુજીવનને ખૂબ સંયમી બનાવવાની પ્રેરણા આપી રહ્યા છે, ઇત્યાદિ.—

સમ્યગ્ જ્ઞાનનો આદર:—વીતરાગનાં શાસ્ત્રોનું તેઓના હૃદયમાં જોડું માન હતું, ત્યાં સુધી કે માત્ર જાણી જાણાવીને સંતોષ નહિ માનતાં જીવનમાં ઉતરે તેટલું શાસ્ત્ર વચન જીવનમાં જીતારવા પ્રયત્ન કરતા-કરાવતા. તેઓનું જ્ઞાન માત્ર ઉપલક્ષ્યું વાંચન જ ન હતું પણ

તલસ્પર્શી બોધસ્વરૂપ હતું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વાતોનો પણ તેમાં અંતિમ ઊકેલ હતો, દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણ-કરણાનુયોગમાં તેઓને ખૂબ રસ હતો, ગણિતાનુયોગ પણ એટલો સુંદર હતો કે જે વિષયનાં ગણિત સ્વેદ પેનના આધારથી પણ બીજાઓને કષ્ટ સાધ્ય થતાં તે ગણિતને તેઓ આંગળીના ટેરવે ગણાવી શકતા. કર્મ સાહિત્યમાં તેઓ સારો રસ ધરાવતા હતા અને ધર્મકથાનુયોગ તો એટલો સુંદર હતો કે એક વાર પણ તેઓના વ્યાખ્યાનને જોણું સાંભળ્યું હશે તે જીવનભર અનુભવના કર્યા વિના રહી શક્યો નહિ હોય. વૈરાગ્ય વાહિની દેશના-સદાચાર પ્રધાન દૃષ્ટાન્તોથી રસભરપુર અને સંકલના બદ્ધ વિષયોનું નિરૂપણ-બાળક પણ સમજી શકે તેવી સરળ વાક્ય રચના-પરોપકાર પૂર્ણ મધુર-મીઠા ઉદ્દગાર, ઇત્યાદિ તેઓની દેશનામાં વિશેષતા હતી. યોગ્ય સાધુઓને જાતે લણાવવાની તેઓશ્રીની સતત કાળજી સ્થૂલ-બુદ્ધિ જીવોને પણ અભ્યાસમાં ઉત્સાહિત કરી દેતી, શરીર સ્વાસ્થ્ય ટકવું ત્યાં સુધી લણાવવાનો ઉદ્યમ આજુ જ રાખ્યો હતો. લણવાનો આદર પણ એટલો જ હતો. છેલ્લાં વર્ષોમાં નેત્રોનું તેજ ઘટી જવા છતાં પૂર્વે કંઠાચ કરેલું પુનઃ પુનઃ ગોખીને તૈયાર કરતા, રાત્રીએ પણ સ્વાધ્યાય કરતા, પત્રવણા અને ભગવતી જેવાં આગમશાસ્ત્રોને પણ સરળ રીતે સમજાવી શકતા. ન્યાય દર્શનનો પણ અભ્યાસ તેઓએ કર્યો હતો, સિદ્ધહેમ જેવા વ્યાકરણ ગ્રંથો પણ સ્વયં લણાવતા હતા. એમાં ‘સાધુએ વિનયપૂર્વક યોગ્ય ગુરૂની પાસે લણવું જોઈએ’ એ તેઓનું ધ્યેય હતું, ‘વિનય વિના મેળવેલી વિદ્યા આત્મોપકારક બનતી નથી’ એ તેઓશ્રીની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી, તેથી યોગ્ય આત્માઓને લણાવવા માટે હંમેશાં તેઓ તૈયાર રહેતા.

અપ્રમાદ:--તેઓશ્રી જ્ઞાન-ક્રિયામાં સતત ઉદ્યમી હતા, નિયમિત સ્વાધ્યાય-જપ વિગેરે આજુ હતું, માંદગીમાં શરીર તદ્દન અશક્ત બન્યું હતું ત્યારે પણ બધા સાધુઓએ શયન કર્યા પછી પોતે જાગતા અને કલાકો સુધી નવકારવાળી ગણુતા, સ્વાધ્યાયાદિ કરતા, દિવસે પણ પઠન-પાઠન ન થઈ શકતું ત્યારે ઘણું ખર્ચ નવકારવાળી ગણુવામાં સમયને સફળ કરતા. નિદ્રા અદ્ય હતી, વિકથા તો તેઓના મુખે કદી સાંભળી નથી. રાજબટપટના, આહારાદિકના કે શૃંગારિક વાતોલાપને ચતનનું કારણ જણાવી નિષેધ કરતા. અદ્ય કષાયો હોઈ તેઓને કોઈની સાથે અણબનાવ કે અબોલા રહેવાનો પ્રસંગ કદી ન આવતો, સામાન્ય વાતોલાપમાં પણ આત્મજાતિની પ્રેરણા જ દેખાતી, ક્રિયાનો આદર ઘણો સારો હતો, પ્રતિક્રમણાદિ અનુષ્ઠાનોમાં ઉપયોગ વિના તેઓને શુષ્કતા લાગતી, વિધિનો આદર તો એટલો સુંદર હતો કે ન્હાના મોટા કોઈ અનુષ્ઠાનમાં પણ તેઓ અવિધિને નિભાવી લેતા નહિ, ગુરૂવંદન કે પમ્યક્રુઆણ કરવા તેમની પાસે જતા સાધુ-સાધ્વી કે ગૃહસ્થો રખે કંઈ અવિધિ ન થઈ જાય તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ રાખતાં એ તેઓની વિધિના આદરની નિશાની હતી, મોટા પદવીધર જેવાની પણ ક્ષતિ સુધારવામાં તે નિડર રહેતા અને તેથી તેમની પાસે જનાર રાજદરબારમાં જવા જેટલો સાવધ બનીને જતો. અશક્ત છતાં જિનમંદિરમાં પણ પ્રત્યેક ખમાસમણ પૂર્ણ પંચાંગ ભેગાં કરીને જ દેતા. તેઓની પ્રત્યેક ક્રિયામાં સ્થિરતા અને આદર પ્રગટ દેખાતાં, દેવવન્દન-

ચેત્યવન્હન કરતાં તન્મય થઈ જતા, ક્રિયાનો એમનો આદર-અપ્રમાદ વિગેરે એવાં સુંદર હતાં કે બીજાને આદર્શ રૂપ બની જતાં. કેઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં જિનાસા તરફનું તેમનું લક્ષ્ય અખંડ રહેતું, જો કે કેઈ અશાતા વેદનીયના ઉદ્યે તેઓને મસ્તક શૂળ (શિરોવેદના) કાયમ રહેતી તેથી ઘણા વખત તેઓ મૌનપણે ધ્યાનમાં જ વીતાવતા, પણ એવા પ્રસંગે ય કરણીય અનુષ્ઠાનોમાં સતત જાગ્રત રહેતા, નાદુરસ્ત શરીરે પણ તેઓએ વિ૦ સં૦ ૧૯૮૪ માં પાટણમાં મૌનપૂર્વક શ્રીસૂરિમંત્રનું આરાધન કર્યું હતું. ખાસ કહી શકાય કે અશાતાના ઉદ્યમાં પણ શરીરને જ્ઞાન-ક્રિયામય બનાવી દીધું હતું. તેમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ચૈતન્ય ઝળકતું જ રહેતું, ગતાનુગતિક ક્રિયામાત્રથી તેમને સંતોષ ન થતો, પ્રત્યેક અનુષ્ઠાનનું રહસ્ય સમજતા અને સમજાવતા.

ઉચ્ચાર શુદ્ધિ:—ઉચ્ચાર તો એટલો સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ હતો કે તે તે વર્ણનો ઉચ્ચાર યથાસ્થાન કરતા, જોડાક્ષરોના, અનુસ્વાર-વિસર્ગના કે સ્વર-વ્યંજનના ઉચ્ચારો એવા શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ કરતા, કે ખરેખર તેઓનો આત્મા જ નહિ, જીભા પણ વ્યાકરણનો બોધ ધરાવતી હતી, એમ કહીએ તો ખોટું ન ગણાય.

સહિષ્ણુતા:—તેઓશ્રીમાં ઉપસર્ગો અને પરિષ્કોને સહન કરવાની શક્તિ ઘણી પ્રશંસા પાત્ર હતી. અશાતાના ઉદ્યે તો પીછો જ પકડ્યો હતો, જીવનનાં અમુક વર્ષો કે મહીના એવા થોડા જ ગણાય કે જે વેળા તેઓશ્રી શરીરે કોઈને કોઈ બાધા-પીડા વિનાના હશે. શિરોવેદના કાયમી, નેત્રોનું દર્દ પણ એને જ આભારી હતું, અમર-મોતીઆનાં બે બે વાર ઓપરેશન, ચક્ષુઓનું તેજ હણાયા પછી તો કોઈને કોઈ વ્યાધિ ચાલુ જ રહેતો, ખ્દ્યુરસીના દર્દની પીડા, પેટનું ઓપરેશન, વિગેરે અનેક પ્રસંગોમાંથી તેઓનું જીવન પસાર થયું હતું. તેમાં કેટલાક પ્રસંગો તો જીવલેણ હતા, ખ્દ્યુરસીના દર્દે તેઓના શરીરને હત-પ્રહત કરી નાખ્યું હતું. તેમાં વળી અમદાવાદમાં પેટનું ઓપરેશન, વિગેરે કેટલાક પ્રસંગો એવા જીવલેણ હતા કે તેઓના જીવન માટે આશા છૂટી જવા છતાં સંઘના પુણ્ય બળે તેઓશ્રી બચી ગયા હતા. એવી અસહ્ય પીડાઓમાં પણ કોઈ દિવસ તેમના મુખે અરેરે! નો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો નથી. બહુ પીડા વધે ત્યારે પણ શ્રીનમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ-ઉચ્ચારણ સ્વયં કરતા કે તે જ સાંભળવાની માગણી કરતા. એમની આ સહિષ્ણુતાએ તે તે પ્રસંગોને જોનારા ગૃહસ્થોને, વૈદ્ય-ડોક્ટરોને, કે વૈધાવચ્ચ કરનારા સાધુ વર્ગને ખૂબ-ખૂબ અનુમોદના કરાવી ઉપકાર કર્યો છે. માત્ર દ્રવ્યસહિષ્ણુતા જ નહિ, સંયમ અને શાસનના અવિહંગ રાગને લીધે ભાવ ઉપસર્ગો પણ તેમણે એવા જ સહન કર્યા છે. સત્યની રક્ષા માટે અપમાન અને અપ-શબ્દો સાંભળવામાં પણ તેઓ જરાય અકળાયા નથી, એ રીતે સમતા જાળવી તે તે પ્રસંગે શાસનની વફાદારી કેળવી ગયા છે કે આજે પણ તે પ્રસંગો યાદ આવતાં તેમના ધૈર્ય સામે મસ્તક નમી પડે છે. માત્ર તેઓએ સહન કર્યું છે એટલું જ નહિ, બીજા સાધુઓને એવા પ્રસંગે સહાય પણ ઘણી કરી છે. તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન દેવદ્રવ્ય, દીક્ષા વિરોધ, જડવાદ અને નાસ્તિકતાનો પ્રચાર, ઇત્યાદિ એવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા કે જે સમયે સત્યનો

પક્ષ કરનારાઓને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. તેઓશ્રી પોતાના સ્થાનને અને જવાબદારીને સમજનારા હતા, એથી એ વિકટ પ્રસંગોને પોતાની અતુલ આરાધનાના પ્રસંગો માની ખૂબ સ્થૈર્ય-ધૈર્ય અને માધ્યસ્થ્યપૂર્વક સ્વકર્તાવ્ય અદા કરી જીવનને અજવાળી ગયા હતા.

પદ પ્રદાન:—દશ વર્ષ જેટલા ટુંકા દીક્ષા પર્યાયમાં તો તેઓશ્રીએ ગુરુભક્તિ સાથે જ્ઞાન અને ક્રિયાથી જીવનને એવું સુંદર બનાવી દીધું હતું કે તેઓના જીવનની સુવાસ ઘણા જીવોને આકર્ષણરૂપ બની હતી. જે કાળે સમાજમાં પદપ્રદાનની બહુ મહત્તા અંકાતી તે કાળમાં તેઓશ્રીના ગુણથી આકર્ષાયેલા સંઘોએ તેઓને પદસ્થ બનાવવાની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરી હતી, વાર વાર વિનંતિ થવાને યોગે પૂજ્ય ગુરુદેવે પણ યોગ્યતા જોઈને ભગવતી સૂત્રના યોગોદ્ઘનાદિ કરાવી વિધિપૂર્વક છાણીમાં તેઓને વિં સં ૧૯૬૯ ના કારતક વદ ૪ ના રોજ ૧૧ વર્ષના દીક્ષા પર્યાયમાં ગણી અને પંચાસપદથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તે પછી પણ વધતી જતી યોગ્યતાએ પૂજ્ય ગુરુદેવનું અને સંઘનું આકર્ષણ વધારી દીધું હતું. જેના ફલરૂપે રાજનગરના આગેવાન શ્રાવક વર્ગના અતિ આદરને વશ થઈ વિં સં ૧૯૮૧ ના માગશર સુદ ૫ ના રોજ પૂં પરમ ઉપકારી સંઘ સ્થવિર ગુરુદેવે તેઓશ્રીને આચાર્યપદ ઉપર આરૂઢ કર્યા હતા. જગતનો એ નિયમ છે કે જીવમાં જેમ જેમ યોગ્યતા બીલે છે, તેમ તેમ જગત તેને માથે જવાબદારીનો બોલે વધારે છે. જો કે પદપ્રદાન એક ધુસરી વહન કરવા જેવો બોલે છે, કિન્તુ યોગ્ય આત્માઓ તે જવાબદારીને પૂર્ણ કરી જગતને ઉપકાર કરવા સાથે પોતાના આત્માનો પણ વિકાસ સાધી જાય છે. એ રીતે વિચારીયે તો તેઓશ્રી ઉપરપદ પ્રદાનદ્વારા ગુરુદેવે મૂકેલી જવાબદારીથી જરાય મોટાઈ કે ગુરુતાને વશ થયા વિના ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ગુણો કેળવી તેઓ સાચા ગુરુ બન્યા હતા, પોતાના પ્રભાવશાળી જીવનથી એ પદોને શોભાવી સ્વ-પર ઉપકારક બનાવ્યાં હતાં.

શિષ્ય વર્ગ:—તેઓનો શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ સુવિહિત સાધુવર્ગ પણ ઠીક ઠીક હતો. સ્વર્ગવાસ સમયે તેઓશ્રીના વિદ્યમાન શિષ્યો ૧. પૂજ્ય આચાર્ય મં શ્રીવિજયમનોહરસૂરિજી, ૨. પૂં મુનિરાજ શ્રીસુમિત્રવિજયજી, ૩. મુનિરાજ શ્રીવિચક્ષણવિજયજી, ૪. મુનિરાજ શ્રીસુબોધવિજયજી, ૫. મુનિરાજ શ્રીસુભદ્રવિજયજી, ૬. મુનિરાજ શ્રીદેવેન્દ્રવિજયજી, ૭. મુનિરાજ શ્રીજશવિજયજી, ૮. મુનિરાજ શ્રીઅરૂણવિજયજી, ૯. મુનિરાજ શ્રીભુવનવિજયજી હતા. પ્રશિષ્યો મુનિરાજ શ્રીકુમુદવિજયજી, શ્રીમલયવિજયજી, શ્રીભદ્રંકરવિજયજી, શ્રીવિબુધવિજયજી, શ્રીહેમેન્દ્રવિજયજી, શ્રીમનકવિજયજી, શ્રીવિમળવિજયજી, શ્રીજમ્બૂવિજયજી અને પ્રપ્રશિષ્ય શ્રીમૃગાંકવિજયજી વિગેરે હતા. તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછીના પણ બીજા દીક્ષિતો મલી આજે લગભગ પચીસ મુનિવરો તેઓશ્રીના ગુરુદેવ સંઘસ્થવિર આચાર્યદેવ શ્રીદાદા-મહારાજ તથા તેઓશ્રીના શિષ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયમનોહરસૂરિ મહારાજની આજ્ઞામાં આરાધના કરે છે. તેમાં કેટલાક વિદ્વાન-તપસ્વી-વૈયાવૃત્યકારક પણ છે, એકંદર તેઓશ્રીના જીવનની પવિત્ર છાયાનો વારસો આજે શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિમાં પણ અમુક અંશે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વિહાર અને ચાતુર્માસ:—જો કે પ્રથમથી જ ગુરુભક્તિનો રાગ અને શરીરની નાદુરસ્તીના કારણે તેઓ બહુ દૂર દૂર દેશમાં વિચરી શક્યા નથી, તો પણ મારવાડ-મેવાડ-માળવા-સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના દક્ષિણ ઉત્તર તથા મધ્યપ્રદેશમાં ઠીક ઠીક વિચર્યા છે. તેઓનાં ચાતુર્માસ ઘણાં ગુરુ મહારાજની સાથે જ થયાં છે, માત્ર ૯ ચાતુર્માસ જુદાં થયાં છે તે પણ ગુરુઆજ્ઞાના પાલનને ઉદ્દેશીને ચાતુર્માસની યાદી આ પ્રમાણે મળી રહે છે.

૧૯૫૮ રતલામ	૧૯૭૦ સાણુંદ	૧૯૮૧ સાણુંદ
૧૯૫૯ પાટડી	(ગુરુદેવ ભરૂચ)	૧૯૮૨ સીપોર
૧૯૬૦ અમદાવાદ	૧૯૭૧ પાટણ	(ગુરુદેવ વડનગર)
૧૯૬૧ પાલીતાણા	(ગુરુદેવ ભરૂચ)	૧૯૮૩ મહેસાણા
૧૯૬૨ ઇન્દોર	૧૯૭૨ અમદાવાદ	૧૯૮૪ પાટણ
૧૯૬૩ રતલામ	(ગુરુદેવ છાણી)	૧૯૮૫-૮૬ અમદાવાદ
૧૯૬૪ સાદડી	૧૯૭૩ અમદાવાદ	૧૯૮૭ પાટણ
૧૯૬૫ અમદાવાદ	૧૯૭૪ મહેસાણા	૧૯૮૮-૮૯-૯૦ અમદાવાદ
(ગુરુદેવ મહેસાણા)	૧૯૭૫ પાલીતાણા	૧૯૯૧ સાણુંદ
૧૯૬૬-૬૭ ભરૂચ	૧૯૭૬ રામપુરા	૧૯૯૨-૯૩ અમદાવાદ
૧૯૬૮ છાણી	૧૯૭૭ અમદાવાદ	૧૯૯૪ સાણુંદ
૧૯૬૯ અમદાવાદ	૧૯૭૮ સાણુંદ	૧૯૯૫ થી ૧૯૯૯
(ગુરુદેવ છાણી)	૧૯૭૯-૮૦ અમદાવાદ	અમદાવાદ

તીર્થયાત્રા:—મારવાડની પંચતીર્થી, કેસરીયાળ, સૌરાષ્ટ્રનાં બધાં તીર્થો, ગુજરાતનાં ન્હાનાં મોટાં તીર્થો અને સુરત-અમદાવાદ-પાટણ વિગેરેની શહેરયાત્રાઓ તેઓશ્રીએ કરી હતી. સંઘવી છોટાભાઈ લલ્લુભાઈ ઝવેરીએ કાઢેલા અમદાવાદથી શ્રીસિદ્ધાચળજીના છરી પાળતા સંઘમાં તથા શેઠ માણેકલાલ મનસુખભાઈએ વિ૦ સં૦ ૧૯૯૧ માં શ્રીશત્રુજય ગિરિરાજના મહાન શાસન પ્રભાવક છરી પાળતા કાઢેલા સંઘમાં તેઓશ્રીએ યાત્રા કરી હતી, ઉપરાંત પૂજ્યપાદ ગુરુદેવની છત્રછાયામાં રહીને અનેકવાર ઊપધાન તપ, ઉઘાપન મહોત્સવો, વ્રતપ્રદાન વિગેરે આરાધના કરાવવાનો પણ લાભ તેઓશ્રીએ લીધો હતો.

અંતિમ આરાધના:—વિ૦ સં૦ ૧૯૯૯નું અમદાવાદ-હાબપટેલની પોળમાં પગથીયાના ઉપાશ્રયનું અંતિમ ચાતુર્માસ લગભગ માંદગીમાં જ પૂર્ણ થયું. તાવ લગભગ ચાલુ જ રહેતો, શરીર ઉતરી ગયું હતું, ભારપદ માસમાં બીમારીએ ઉચ્ચ પકડયું, વૈધ-ડોક્ટરોએ ઘટિત ઉપચારો કરવા છતાં સુધારાની આશા તૂટી ગઈ અને સહુનું દીલ આરાધના કરાવવામાં લાગી ગયું. પરભવના પ્રયાણની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ, બે દિવસ વધુ બગડે, વળી કંઈક સ્વસ્થતા આવે, એમ ભારપદ પુરો થયો અને છેલ્લી અમાસની રાત્રી આવી. અસ્વસ્થતા વધી અને સહુ મુંઝાયા, રાત્રે આવક વર્ગ સ્થળે સ્થળેથી આવવા લાગ્યો, વિદ્યાશાળાએ પૂ૦ ગુરુ મહારાજને

પણ સમાચાર મળ્યા અને તેઓશ્રી સવારે પગથીયાના ઉપાશ્રયે પધાર્યા. સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગથી ઉપાશ્રય ભરાઈ ગયો, રાત્રે અસ્વસ્થ થયેલા તે પછી પુનઃ સ્વસ્થ થયા અને સવારનું પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ સાવધપણે સુતાં સુતાં કર્યું, પ્રતિદેખનાદિ કર્યા પછી આરાધનાની શરૂઆત થઈ ગઈ તે સમયનું દૃશ્ય ખૂબ અનુમોદનીય હતું. ગુરુભક્તિથી ભરેલાં હૈયાંએ છેલ્લી ભેટ તરિકે હબરો ઉપવાસ, આયંબિલ-એકાસણાં-સામાયિક, લાક્ષ્મી પ્રમાણ સ્વાધ્યાય-જીવ-દયામાં રોકડ રકમ વિગેરે એટલું કહ્યું હતું કે તેની નોંધ અશક્ય બની ગઈ હતી.

એક પાટ ઉપર ગુરુદેવ, લગોલગ બીજી પાટ ઉપર પોતે, આબુબાબુ પચાસ લગભગ સાધુમંડલ, સામી બાબુ સેંકડો સાધ્વીઓ, અને નીચે હબરો પ્રમાણમાં શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગ હાજર હતો, છતાં શાન્તિ અબજ હતી. તેઓશ્રી આરાધના માટે જેમ એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરતા હતા તેમ હાજર રહેલો સંઘ પણ એકાગ્ર બની ગયો હતો. તે વખતે તેઓશ્રીના શિષ્યવર્ગ આં શ્રીવિજયમનોહરસૂરિજી 'સંવેગરંગશાળા' ગ્રંથમાંથી આત્માના અભ્યંતર શત્રુઓ કોધાદિની હુષ્ટતાનું વર્ણન ગ્રંથકારના શબ્દોમાં જ સંભળાવી રહ્યા હતા, અને 'ભુખ્યો બે હાથે જમે' તેમ ઉભય કાન માંડી દત્તચિત્તે તેઓશ્રી શ્રવણ કરતા હતા.

વૈયાવચ્ચ અને નિર્ધામણા:—એ વાત પણ નોંધ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે આ પૂજ્ય ગુરુદેવની વૈયાવચ્ચ અને નિર્ધામણા અનુમોદનીય થઈ હતી. અંતકાળે સુચોગ્ય અને સહૃદયી આત્માઓ ખડે પગે સેવા માટે તૈયાર રહે, એ પણ સમાધિનું એક અંગ છે, આબુ-બાબુનું અનુકૂળ વાતાવરણ અને પ્રેરણા તે અવસરે ખૂબ આવશ્યક છે, કારણ કે યોગ્ય આત્મા તે નિમિત્તે સમાધિ કેળવી શકે છે. જો કે તેઓશ્રીની સેવામાં સહુ આદર ધરાવતા હતા પણ તેઓશ્રીના મુખ્ય શિષ્ય પૂં આં શ્રીવિજયમનોહરસૂરિજી, પૂં ગુરુભક્ત મુનિ શ્રીસુમિત્રવિજયજી અને તે ઉપરાંત પ્રશિષ્ય મુનિ શ્રીમનકવિજયજીની સેવા નોંધ પાત્ર હતી. સદૈવ ગુરુ સેવામાં આત્મ કલ્યાણ માનનારા એ મુનિવરો નિત્યના પ્રસંગોમાં એક અઢના સેવક તરિકે આજ્ઞા ઉઠાવતા, તો પણ છેલ્લી માંદગી પ્રસંગે તો તેઓએ ઊંઘ કે ઊબગરા, ભુખ કે તૃષ્ણા, કોઈની પણ દરકાર કર્યા વિના અવિરત પણે ખડે પગે વૈયાવચ્ચ કરી જીવન કૃતાર્થ કર્યું હતું. મુનિ શ્રીમનકવિજયજીની સેવા તો અબજ કોટિની હતી, દીક્ષા લીધી ત્યારથી પૂં ગુરુદેવે તેમને વૈયાવચ્ચનો ઉચ્ચ અપ્રતિપાતી મંત્ર એવો શીખવ્યો હતો કે ખરેખર, આ કાળમાં મુદ્દી હાડકાંવાળા કૃપશરીરે શ્રમમાં જ આરામનો અનુભવ કરનાર મુનિ શ્રીમનકવિજયજીની સેવા બીજા ઘણા મુનિવરો કરતાં વધુ પ્રશંસા માગી લે છે. તેઓમાં એ ગુણ અદ્વાવધિ અખંડ છે, એમ તેઓને યોગબળનાર સહુને પણ અનુભવમાં છે. તે ઉપરાંત મુનિ શ્રીસુબોધવિજયજી, મુનિ શ્રીસુભદ્રવિજયજી આદિએ પણ યથાશક્ય વૈયાવચ્ચ કરી ગુરુના અતુલ ઉપકારની કૃતજ્ઞતા દાખવી હતી.

જેમ સમુદ્રમાં નાવડી હંકારનાર ખલાસીને નિર્ધામક કહેવાય છે, તેમ સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઉતરવા માટે સંયમરૂપી નાવમાં બેઠેલા આત્માની સંયમનાવાને અસ્ખલિતપણે ચલાવનાર-તેમાં સહાય કરનારને નિર્ધામક કહેવાય છે. સમુદ્રમાં પાણીના વમળો, મોટા ખડકો કે બીજા

અનેક સ્થળો ઉપરાંત પ્રતિકુળ પવન નાવડીને અથડાવીને લાગી નાખે છે, તેમ આખા જીવન સુધી નિરતિચાર સંયમને પાળનાર આત્માને પણ મરણ કાળે થતી અસહ્ય યાતનાઓ ચિત્ત-ક્ષોભ કરી સંયમના અધ્યવસાયોનો નાશ કરી દે છે, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને વશ કરી આત્મભાન ભૂલાવી દે છે, એ અણીના અણુમોલ પ્રસંગે બહાલામાં બહાલા સંબંધીઓ પણ જે કરી શકતા નથી તે સહાય નિર્વામકો કરી શકે છે. અને એથી જ જૈન સમાજમાં અંતકાળે સગા-સંબંધીઓ વિગેરે રાગી વર્ગને દૂર કરી આરાધના કરાવનારાઓ મરણ સન્મુખ થએલા આત્માને સમાધિ પેદા કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આવા સહાયકો મરણકાળે મળી આવવા એ પરમ ભાગ્યની અને ભાવિ કલ્યાણની નિશાની છે.

પૂજ્યપાદ સ્વર્ગગત આચાર્ય ભગવંતના નિર્વામકો ઉત્તમ હતા, મુખ્યમાં પરમ વાત્સલ્યવંત પોતાના જ ગુરૂદેવ વારંવાર ધ્યાનસ્થ રહેવાની પ્રેરણા આપતા હતા, તે ઉપરાંત અત્યંત લઘુતાગુણનું ભાજન પ્રશમનિધિ પૂ૦ આ૦ મ૦ શ્રીવિજય કનકસૂરિજી મહારાજ, ગીતાર્થ સેવાભાવી પૂ૦ આ૦ મ૦ શ્રી વિજય પ્રેમસૂરિજી મહારાજ, બાળમાં છેક નજીકમાં તેઓશ્રીના વિનીત મુખ્ય શિષ્ય પૂ૦ આ૦ મ૦ શ્રીવિજયમનોહરસૂરિજી મહારાજ, તેમજ પૂ૦ આ૦ મ૦ શ્રીવિજયજંબૂસૂરિજી મહારાજ, આમ પાંચ-પાંચ આચાર્ય ભગવંતોના સાનિધ્યમાં તેઓશ્રી સુંદર આરાધના કરી રહ્યા હતા, બીજી બાજુ વિક્રાન શાન્તમૂર્તિ પૂ૦ પંચાસજી શ્રી-કલ્યાણવિજયજી મહારાજ પ્રસંગને અનુરૂપ પ્રેરણા આપતા હતા અને એ સિવાય પણ લગભગ ૫૦ જેટલો સુવિહિત સાધુવર્ગ તેઓશ્રીની સમાધિને ઇચ્છતો હાજર હતો. અંતકાળે આવા ઉત્તમ નિર્વામકોનો સંયોગ પ્રાપ્ત થવો એ જીવનની સુંદરતાને માપવાનું મીટર છે. જેણે જીવનભર પૂજ્યભાવ અને વાત્સલ્યથી મોટા-હાનાનાં હૃદયને જીત્યાં હોય છે, એવા પુણ્યાત્માને એ જીવોની હાજરીનો લાભ મળે છે. અને અંતકાળે કેળવાયેલા સહભાવને પરિણામે આગામી જીવનમાં પણ પ્રાયઃ તેઓ એક સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે, એકબીજાની આરાધનામાં સહાયક થાય છે અને સંસારમાં રહે ત્યાં સુધી પ્રાયઃ ભવોભવ ધર્મના સાથીદાર (સંબંધી) બની છેવટે મોક્ષમાં એ સાથે શાશ્વતો બનાવે છે.

અંતિમ ક્ષણો:—એ રીતે નિર્વામકોની વચ્ચે સમાધિને સાધતા તેઓશ્રીને ૨-૫૦ મિનિટે પૂજ્ય ગુરૂદેવે પૂછ્યું શાન્તિમાં છે ને? તેઓશ્રીએ પ્રસન્ન ચિત્તે સંજ્ઞાથી હકારાત્મક જવાબ વાળ્યો.

મિનિટો વધવા લાગી અને શ્વાસોચ્છવાસ ઘટવા લાગ્યા, ગુરૂના ચરણમાં મસ્તક મૂકી પડખે સુતેલા એ પુણ્ય પુરુષનો આત્મા બરાબર ૨-૫૫ મિનિટે જરા પણ પીડાના અનુભવ વિના પરલોકે પહોંચી ગયો. નહિ નેત્ર કે મુખના આકારમાં વિકાર, કે નહિ અવયવોનું લાંબા ટુંકા થવું, શરીરની આકૃતિ ચેતના ગયા પછી પણ તે જ સ્વરૂપમાં ટકી રહી. ઉત્તમ આત્માઓ જીવી જાણે છે તેમ સુંદર સમાધિથી જીવનને સંકેલી પણ શકે છે.

શ્વાસ અટકતાં જ અતુર્વિધ સંઘનાં હૈયાને શોકે ઘેરી લીધાં, નેત્રો નીતરતાં થયાં, રાગે

રાગી કે ત્યાગી સહુની ઉપર ઓછા-વધુ પ્રમાણમાં પોતાનો પ્રભાવ પાથર્યો, થવા યોગ્ય થઈ ગયું, આખરે ‘હું-ખનું ઓસડ દહાડા’ ધીમે ધીમે એ વિસરતું ગયું, પણ ઉપકાર અવિસ્મૃત રહ્યો. વિજળીના વેગે સમાચાર ફેલાયા, અનેક સ્થળોએ ખબરો પહોંચી ગઈ, સ્મશાન યાત્રા બીજે દિવસે કાઢવાનું નિશ્ચિત થયું અને ભક્તિવંત આત્માઓએ જીવંત દેહની જેમ મૃત દેહને પણ ભક્તિ-પૂજા કરી સુંદર પાલખી બનાવી તેમાં પધરાવ્યો.

સ્મશાન યાત્રા :—આસો સુદ રની સવારે શહેર અને બહારથી માનવ સમૂહ આવવા લાગ્યો અને લગભગ દશ હજાર જેટલી માનવ મેદની વચ્ચે સ્મશાન યાત્રા નીકળી. તે પુણ્યાત્માના પુણ્યે પક્ષ-પ્રતિપક્ષના ભેદની બળને તોડી નાખી, સહુને એક સરખી રીતે આકર્ષ્યા, સુરત વિગેરે બહારગામથી પણ ભાવુકો આવી પહોંચ્યા અને પોળે પોળેથી, પરાં પરાંઓમાંથી રાજનગરનો શ્રાવક વર્ગ પણ આવ્યો. શહેરના મુખ્ય ગણાતા શ્રીમંત શ્રાવકો-શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, શેઠ માણેકલાલ મનસુખભાઈ, શેઠ પન્નાલાલ ઉમાભાઈ, શેઠ ચીમનલાલ લાલભાઈ, શેઠ ભોગીલાલ છોટાલાલ સુતરીયા, શેઠ બકુભાઈ મણીલાલ, શા. કેશવલાલ લલ્લુભાઈ, શેઠ મયાભાઈ સાંકળચંદ, શા. કીકાભાઈ ભગુભાઈ, શા. ગીરધરલાલ છોટાલાલ, શા. મોહનલાલ છોટાલાલ, શા. ભોગીલાલ મગનલાલ સુતરીયા, શા. સારાભાઈ હઠીસીંગ, શા. ચંદ્રકાન્ત છોટાલાલ ગાંધી, શેઠ શાન્તિકુમાર જગાભાઈ, શેઠ જગાભાઈ ભોગીલાલ, શા. ચંદુલાલ તારાચંદ ઝવેરી, શા. ચીમનલાલ મંગળદાસ, શા. સોમચંદ મંગળદાસ, શા. કેશવલાલ મોહનલાલ સંઘવી, શા. મણીલાલ લલ્લુભાઈ તેલી, શા. રતિલાલ નાથાલાલ, શા. ચીમનલાલ કેશવલાલ કડીઆ, શા. જીવણલાલ છોટાલાલ ઝવેરી, શા. જેસીંગભાઈ ભગચંદ, શા. અમૃતલાલ જેસીંગભાઈ દલાલ, શા. છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ, શા. છોટાલાલ જમનાદાસ, શા. રમણલાલ વજેચંદ, શા. છોટાલાલ ત્રીકમલાલ વકીલ, શા. રતનલાલ જીવાભાઈ, શા. ચીમનલાલ પોપટલાલ, શા. મોહનલાલ વાડીલાલ, સાણંદવાળા શેઠ ચુનીલાલ પદમચંદ વિગેરે, શા. ચંદુલાલ ચુનીલાલ, નરેશચંદ્ર મનસુખરામ, શા. ડાહ્યાભાઈ પ્રેમચંદ, શા. ચીમનલાલ વાડીલાલ, શા. કલ્યાણભાઈ મણીલાલ રાવ, શા. અમૃતલાલ દલસુખભાઈ હાજી, શા. જેસીંગભાઈ કાલીદાસ જરીવાળા, શા. વાડીલાલ દેવચંદ, શા. કાન્તિલાલ ભોગીલાલ નાણાવટી, ધત્યાદિ દરેક ઉપાશ્રયના અગ્રેસરો વિગેરે તથા બહારગામથી પણ અનેક શ્રાવકો આવ્યા અને ખરાબર આઠ વાગતાં ‘જય જય નંદા જય જય ભદ્રા’ ની ઘોષણા પૂર્વક સ્મશાન યાત્રા નીકળી. શહેરના રાજમાર્ગોમાં શેરીએ અને અટારીએ ચઢી જૈન જૈનેતર માનવ સમુહ હજારોની સંખ્યામાં એ પુણ્ય દેહનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થતો હતો, ‘પુણ્યવાન આત્માનો આધાર દેહ પણ એટલો જ પૂજ્ય બને છે’ એમ તે દૃશ્ય જોનારને સાક્ષાત્ અનુભવ થતો હતો. આગળ શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ દેઘ લઈને ચાલતા હતા અને પાછળ હજારોની સંખ્યામાં પાલખી લઈ ભાવુકો વેગથી ચાલી રહ્યા હતા. રસ્તે જતાં દેઘ તથા પાલખી ઉપાડવાનો લાલ લેવા માટે ભાવુક શ્રાવકો બદલાતા જતા હતા, ખરેખર! એ દૃશ્ય જોનારા પણ ભાગ્યવંત આત્માઓ પોતાના

આત્માને નિર્મળ કરી રહ્યા હતા. સ્મશાન ભૂમિમાં છેક સુધી હજારો શ્રાવકોની હાજરી રહી હતી. નિર્વિદેને અગ્નિસંસ્કારનું કામ પૂર્ણ કરી શોકાચ્છાદિત મુખે પાછા ફરેલા તેઓએ ઉપાશ્રયે જઈ પરમ પૂજ્ય દાદામહારાજ શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજીના મુખે મંગલ સાંભલ્યું હતું, તે પ્રસંગના વાતાવરણે દરેકની આંખો ભીની કરી દીધી હતી, રહેરા ગંભીર બનાવી દીધા હતા અને વાતાવરણ શાન્ત બની ગયું હતું.

ઉપાશ્રયમાં પણ પરમ પૂજ્ય દાદા મહારાજની નિશ્રામાં દેવવન્દનની ક્રિયા વિગેરે વિધિ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં શહેરના સર્વ ઉપાશ્રયોથી પદસ્થો અને મુનિવરો પધાર્યા હતા, સર્વના હૃદય ઉપર સ્વર્ગસ્થના વિરહનો ભાર દેખાતો હતો. ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી પરમ પૂજ્ય દાદામહારાજે હિતશિક્ષારૂપે સંભળાવેલા શબ્દો હૃદયને કોતરી નાખે તેટલા અસરકારક મંગળરૂપ હતા. જેનું સાચું સ્વરૂપ શબ્દોથી આલેખી શકાય તેમ નથી.

મહોત્સવની ઉજવણી :—તેઓના પવિત્ર જીવનના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે શ્રીસંઘે હાબ-પટેલની યોજનામાં એક મોટો મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો. ઉપાશ્રયની સામેની તે વખતની વીશાશ્રીમાલીની વાડીમાં શ્રીશત્રુજય ગિરિરાજની ભવ્ય તાદ્દશ રચના, ચંડકૌશિક સર્પનો ભગવાન મહાવીરદેવને ઉપસર્ગ, પ્રભુ શ્રીપાર્શ્વનાથ સ્વામિને કમહનો ઉપસર્ગ, ઇત્યાદિ આજેહુજ રચનાઓ જોનારને તે તે પ્રસંગોનું સાક્ષાત્ સરખું ભાન કરાવતી હતી. તે ઉપરાંત ઉપાશ્રયમાં સુવર્ણમય ગઢોની રચના વિગેરે અનુપમ કોટિનાં દ્રશ્યો રચ્યાં હતાં. એ દ્રશ્યોને જોવા રાત્રિના દશ વાગ્યા સુધી માત્ર શહેરના જ નહિ, સેંકડો ગાઉ દૂર દૂરથી પણ રેલ્વે દ્વારા હજારો મનુષ્યો આવતા હતા. દરરોજ ભવ્ય અંગ રચના, સેંકડો શ્રાવકોની હાજરીમાં સર્વ સામગ્રી સહ પૂજા ભણાવવી, વિગેરે દરેક પ્રસંગો જોનારના ચિત્તને આશ્ચર્ય સાથે આનંદ પેદા કરતા હતા. એ સ્મશાન યાત્રા-મહોત્સવ વિગેરેને જોનારાઓ એમ માને છે કે સો વર્ષમાં આવું દ્રશ્ય જોવામાં આવ્યું નથી. અરેબર! સ્વર્ગત પૂ૦ શુરદેવના આત્માની પવિત્રતાનાં એ દ્રશ્યો હતાં એમ કહી શકાય.

દેશ-પરદેશમાં પણ તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે ભાવુક આત્માઓએ મહોત્સવો ઉજવવાના સમાચાર મળતા હતા.

એમ એ પુણ્યાત્મા ૨૬ વર્ષની વયે દીક્ષિત થયા અને ૪૧ વર્ષ ચારિત્રની નિર્મળ આરાધનાથી સ્વ-પર કલ્યાણ સાધીને ૬૭ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી થયા. વન્દન હો! કોડો એ પરમ ઉપકારી શુરદેવને! તેઓના પવિત્ર ચારિત્રને! ?

વિ૦ સં૦ ૨૦૧૨-વી૦ સં૦ ૨૪૮૨
જેઠ સુદ ૧૦ સોમવાર
જૈન વિદ્યાશાળા-અમદાવાદ

લી૦ પૂજ્ય આચાર્યમહારાજ
શ્રીવિજયમનોહરસૂરીશ્વરજી-શિષ્ય
મુ૦ ભદ્રંકરવિજય.

શ્રી ધર્મસંગ્રહનું
ગૂર્જર ભાષાન્તર

અન્ય પ્રકાશનનો સર્વ અધિકાર
ભાષાન્તરકારને સ્વાધિન છે.

ओं नमः श्रीमन्महावीरतायिने परमात्मने ।

नमः सुगृहीतनामधेयपरमपूज्याचार्यदेवेशश्रीमद्विजयसिद्धि-मेघ-मनहर-सूरिगुरुवरेश्वर- ।

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીમાન્ માનવિજયજી ગણિવરકૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકાસહ

શ્રીધર્મસંગ્રહનો સવિસ્તર ગૂર્જરાનુવાદ

વિભાગ પહેલો

ગૃહસ્થજીવનના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મો.

ટીકાનું મંગલાદિ :

“ પ્રણમ્ય વિશ્વેશ્વરવીરદેવં, વિશ્વાતિશાયિપ્રથિતપ્રભાવમ્ ।

શાસ્ત્રાનુસૃત્યા કિલ ધર્મસંકુપ્તહં, સુસ્વાવબુદ્ધયૈ વિવૃણોમિ લેશતઃ ॥૧॥ ”

અંતકારમહર્ષિ પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીમાન્ માનવિજયજી ગણિવર પોતાના જ રચેલા મૂળ ‘ધર્મસંગ્રહ’ નામના અંતની પોતે જ ટીકા રચતાં મંગલાચરણ કરે છે કે-‘જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે સર્વથી અતિશયવાળો પ્રભાવ જેમનો, એવા વિશ્વસ્વામી શ્રીમહાવીરદેવને ભાવપૂર્વક ત્રિકરણ-યોગે પ્રણામ કરીને બાલ જીવેને સુખપૂર્વક બોધ થાય-એ આશયથી ‘ધર્મસંગ્રહ’ નામના અંતનું શાસ્ત્રાનુસાર કાંઈક માત્ર વિવરણ કરીશ.’

મૂલનું મંગલાદિ :

હવે અંતકાર અન્યનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં બે શ્લોક દ્વારા મંગલ કરવાપૂર્વક શ્રોતા-વર્ગની પ્રવૃત્તિ માટે પોતાના અભિપ્રાયને પ્રગટ કરે છે-અભિધેય આદિને કહે છે.

મૂલ-“ પ્રણમ્ય પ્રણતાશેષ-સુરાસુરનરેશ્વરમ્ ।

તત્ત્વજ્ઞં તત્ત્વદેષ્ટારં, મહાવીરં જિનોત્તમમ્ ॥૧॥ ”

“ શ્રુતાન્ધેઃ સમ્પ્રદાયાચ્ચ, જ્ઞાત્વા સ્વાનુભવાદપિ ।

સિદ્ધાન્તસારં ગ્રંથનામિ, ધર્મસંકુપ્તહમુત્તમમ્ ॥૨॥ ” (ચુક્તમ્)

ટીકાનો ભાવાર્થ-અહીં જગવાન શ્રીમહાવીરદેવના વાસ્તવિક અતિશયો (વિશિષ્ટ ગુણો)ની સ્તુતિ કરવાપૂર્વક તેઓને પ્રણામ કરવારૂપ ભાવમંગલ આચરવામાં આવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે-

“ પ્રણતાશેષસુરાસુરનરેશ્વરમ્ ”-આ પદથી પ્રજાનો ‘પૂજાતિશય’ કહ્યો છે, અર્થાત્ પ્રજા સર્વ સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ વડે પૂજિત છે-એમ જણાવ્યું છે.

૧. સુરેન્દ્રોથી જમ્બલોક, અસુરેન્દ્રોથી અધોલોક અને નરેન્દ્રોથી તીર્થલોક-મધ્યલોક, એમ ત્રણેય લોકના જીવો તેમની પૂજા કરે છે, એ તેમનો મહાપૂજાતિશય છે.

“તત્ત્વજ્ઞ”-આ પદથી ભગવાનનો ‘જ્ઞાનાતિશય’ વર્ણવ્યો છે. તત્ત્વ એટલે ‘વસ્તુ માત્રનું ભૂત, ભાવિ તથા વર્તમાન પર્યાયોપૂર્વકનું સ્વરૂપ’, તેને ભગવાન જાણતા હોવાથી તેઓનું જ્ઞાન રચનન્ય સામાન્ય છે. એ તેઓશ્રીનો જ્ઞાનાતિશય છે.

“તત્ત્વવેદાર”-આ પદથી ભગવાનનો ‘વ્યવનાતિશય’ વર્ણવ્યો છે. તત્ત્વને જણાવવામાં ભગવાનનું વચન અતિશયવાળું હોય છે.

“જિનોત્તમમ”-આ પદથી પ્રભુનો ‘અપાયાપગમાતિશય’ વર્ણવ્યો છે. અપાય એટલે દુઃખો, તેના કારણભૂત રાગ-દ્વેષાદિ અંતરંગ શત્રુઓનો મૂળમાંથી નાશ કરી ભગવાન સ્વ-સ્વરૂપને પામેલા છે. દુઃખના કારણભૂત અંતરંગ શત્રુઓ (રાગ-દ્વેષ વગેરે)ને છૂટવાથી તેઓ ‘જિન’ કહેવાયા છે. જે કે સામાન્ય કેવલીઓ પણ ‘જિન’ કહેવાય છે, પરંતુ ભગવાન તીર્થસ્થાપક છે, માટે ઉત્તમ હોવાથી જિનોત્તમ છે. આ રીતિએ રાગ-દ્વેષાદિ શત્રુઓ, કે જે દુઃખોનાં મૂળ છે તેનો નાશ કરવાથી તેઓને દુઃખોનો સર્વથા નાશ થયો છે. આ દુઃખોના સંબંધથી સર્વથા છૂટકારો એ ભગવાનનો ૪ ‘અપાયાપગમ’ નામનો મહા અતિશય છે.

આ રીતિએ ‘પ્રણતાશેષસુરાસુરનરેશ્વરમ’ વિશેષણથી પૂજાતિશય, ‘તત્ત્વજ્ઞ’ થી જ્ઞાનાતિશય, ‘તત્ત્વવેદાર’ થી વ્યવનાતિશય અને ‘જિનોત્તમમ’ પદથી અપાયાપગમાતિશય, એમ ચારેય અતિશયો દ્વારા ભગવાનનું સદ્ભૂતગુણોત્કૃષ્ટ-સ્તવન કરવાપૂર્વક શુદ્ધ ભાવથી મન, વચન અને કાયા દ્વારા નમસ્કાર કરી મંગલ કર્યું છે.

અહીં ભગવાનના ‘મહાવીર’ નામની સાર્થકતા જણાવતાં કહે છે કે-ભગવાન કર્મનું વિદારણ કરનાર, તપથી વિરાજમાન અને તપોવીર્ય સંહિત હોવાથી ‘વીર’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. ભગવાનમાં વીરપણું ત્રણ પ્રકારે યથાસ્થિત છે, કારણ કે-વાર્ષિક દાનાવસરે કોડો સૈન્યાના

૨. પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન દરેક પદ્ધતીના ત્રણેય કાલના તે તે સ્વરૂપના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોવાથી તથા ભવ્યજીવોના સંશયોને છેદનાર હોવાથી ભગવાનનો જ્ઞાનગુણ અતિશયી છે.

૩. સ્વયં જાણવા છતાં કેટલાય જીવો એવા હોય છે કે-તે બીજને સમજાવી શકે નહિ. પ્રભુની વાણી તો પાંત્રીશ ગુણયુક્ત હોય છે : દેવો, મનુષ્યો કે તિર્થંજી ભગવાનનાં વચનને પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે : દરેકને એમ જ લાગે થાય છે કે-મને ઉદ્દેશીને જ પ્રભુ બોલે છે : તેઓનાં વચનનો રસ એવો ઉત્તમ હોય છે કે-ભૂખ, તૃષ્ણા, ટાઢ, તરકો, થાક વિગેરેનો અનુભવ પણ થતો નથી : કલાકોના કલાકો સુધી તન્મયપણે સાંભળવા છતાં સાંભળવાની ઈચ્છા ખૂટતી જ નથી : વિગેરે અચિન્ત્ય વાણીમહિમા શાસ્ત્રમાં જે વર્ણવ્યો છે તે મહિમા માત્ર પ્રભુનાં વચનનો જ હોય છે, તેથી તેઓનો તે ‘વચનાતિશય’ ગણાય છે. (વાણીના પાંત્રીશ ગુણો અભિધાનચિંતામણિ કાપના દેવાધિદેવકાણ્ડ સ્લોક ૬૫ થી ૭૧ માં જુઓ.)

૪. જ્યાં સુધી મૂળ હોય છે ત્યાં સુધી તેમાં અંકુરો સ્ફુરવાનો સંભવ છે, એટલે કે-સંસારવર્તી જીવો ગમે તેવા સુખી હોય તો પણ રાગ-દ્વેષયુક્ત હોવાથી વાસ્તવિક સુખથી રહિત જ છે. તેઓ જે કૃત્રિમ ખાણ સુખ પામે છે, તે સુખ પણ રાગ-દ્વેષાદિના યોગે આખરે દુઃખરૂપે પરિણમતું હોવાથી પરિણામે દુઃખ જ છે : જ્યારે ભગવાનને કર્મજન્ય રાગ-દ્વેષાદિનો નાશ થવાથી સ્વભાવરમણતારૂપ અનિર્વાચનીય અનંત સુખ પ્રગટ થયેલું છે, તેમાં વિદ્ધ કરનાર કારણોરૂપ રાગાદિક અપાયો સર્વથા નષ્ટ થયા છે; વળી તેઓ જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં સવાસો યોજન સુધીમાં બીજા જીવોનાં પણ કષ્ટો ટળી જાય છે, તે પ્રભુનો ‘અપાયાપગમ’ નામનો અતિશય છે.

દાન વડે જગતમાં દારિદ્ર્ય શબ્દના ઉચ્ચારનો પણ નાશ કરેલો હોવાથી 'મહા દાનવીર', સત્તામાં રહેલા મોહાદિ અંતરંગ શત્રુઓના પરિવાર (કુટુંબ)રૂપ રાગ-દ્વેષાદિ બળવાન શત્રુઓને ઊગતાં જ હણી નાખ્યા માટે 'યુદ્ધવીર' અને નિઃસ્પૃહ મન દ્વારા તીવ્ર તપ, કે જે તપ કેવળ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, તે ઘોર તપને આચર્યો છે માટે 'ધર્મવીર' છે. આમ દાનવીર, યુદ્ધ-વીર અને ધર્મવીર ભગવાન જગતના સર્વ વીરો કરતાં મહાન હોવાથી યથાર્થ 'મહાવીર' છે.

આ પ્રમાણે પ્રભુને પ્રણામરૂપ મંગલ કરી બીજા શ્લોકમાં 'અભિધેય વગેરેનું' વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે-શ્રુતસિદ્ધાન્તરૂપ સમુદ્રથી ઉદ્ભવીને, સંપ્રદાય એટલે શુરુપરંપરાથી સમ-જીને તથા સ્વાનુભવથી એટલે શ્રુતજ્ઞાન અને ચિંતાજ્ઞાનના બળે ઉત્પન્ન થયેલું ભાવનાજ્ઞાન (અનુભવજ્ઞાન), તે વડે નિર્ણય કરીને આગમના સારભૂત-લોકોત્તર ધર્મરૂપ ઉત્તમ ધર્મનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં ગૂંથીશ-કરીશ.

આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે-(શ્રુતસમુદ્રથી અને) સંપ્રદાયથી એટલે શુરુગમથી સમજીને સંગ્રહ કરું છું. આમ આગમ અને શુરુગમ બન્નેનું બળ છતાં, જે સ્વયં પર્યાલોચક-અનુપ્રેક્ષાકારી નથી તેને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજમાં આવતું નથી, માટે હું-અંધકાર પણ અનુભવજ્ઞાન એટલે આગમ અને શુરુગમથી પ્રાપ્ત થયેલા શ્રુતજ્ઞાન અને તથાવિધ સકલપ્રમાણનયયુક્ત સ્યાદ્વાદ નયપૂર્વકનું જે 'ચિંતાજ્ઞાન, તેના બળે મને ક્ષયોપશમ દ્વારા પ્રગટ થયેલું ભાવનાજ્ઞાન, કે જે ઐદંપર્યાર્થ સ્વરૂપ છે, તેનાથી જાણીને ધર્મનો સંગ્રહ કરું છું. આ ભાવનાજ્ઞાનના યોગે અન્ય કોઈ દર્શન પ્રત્યે તિરસ્કાર થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સર્વદર્શનમય શ્રીજિનદર્શનના સ્વરૂપનો યથાર્થ જ્ઞાતા બને છે, કે જેના પ્રભાવે તેને વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય છે; તેથી સર્વત્ર સત્યાંશનો ગ્રાહક બની સ્વ-પરના પક્ષ-પ્રતિપક્ષથી તે મુક્ત બને છે અને કોઈને અન્યાય કરતો નથી. આથી જ આવા જ્ઞાનીનું વચન નિષ્પક્ષપાતી હોઈ ઉપાદેય બને છે. આવા જ્ઞાનીઓથી રચાયેલા ગ્રંથો સ્વ-પરના ઉપકારક બને છે, માટે અસદાઅહરહિત ભાવનાજ્ઞાનના આધારે મધ્યસ્થભાવે ધર્મનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરીને સંગ્રહ કરીશ, એમ જણાવવા દ્વારા પોતાની મતિકલ્પનાના પરિહારપૂર્વક આગમ, શુરુગમ અને

૫. કોઈ પણ શિષ્ટપુરુષ ઉત્તમ કાર્યનો આરંભ કરતાં, તે નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થાય તેની ખાતર મંગલ કરે છે. મંગલ આવતાં વિઘ્નોને દૂર કરી કાર્યને નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ કરાવે છે. આ મંગલ ઈષ્ટદેવાદિને નમન કરવારૂપ ભાવ (યથાર્થ) મંગલ છે. જો કે તે માનસિક શુભ અભ્યવસાયરૂપ હોય છે, તથાપિ પોતાની પછીના પણ શિષ્ટપુરુષો તેનું અનુકરણ કરે તે ખાતર તેનું આલેખન કરવામાં આવે છે. અહીં પણ અંધકારશ્રીએ પ્રથમ શ્લોકમાં તે રીતે મંગલ કર્યું છે. તે પછી ત્રોતાજનોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેય જણાવવાનું હોય છે, ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ બધાં સુધી અભિધેય એટલે ગ્રંથના વિષયને ન જાણે ત્યાં સુધી તેને વાંચવા-સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, એટલે જ આ ગ્રંથમાં કયો વિષય વર્ણવ્યો છે, તે જણાવવા માટે ગ્રંથની આદિમાં 'ધર્મનો સંગ્રહ કરીશ'-એ શબ્દોથી અભિધેય જણાવ્યું છે. ધર્મના અર્થો આત્માઓ આ વાતને જાણી તુરંત ગ્રંથ વાંચવા-સાંભળવા પ્રવૃત્તિ કરે, માટે તે આવશ્યક છે.

૬. વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થરૂપ ક્રમશઃ શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ શ્રી 'પોડસક' આદિ ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે. વિશેષ અર્થોઓએ ત્યાંથી જોઈ લેવું.

તેના દ્વારા પ્રગટેલા અનુભવનો આશ્રય લઈ આ અંથ રચુ' છું-એમ તેઓએ જણાવ્યું છે. આ હકીકતમાં અંથનો શુરુપરંપરારૂપ વિગેરે સંબંધ પણ જણાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રયોજન-અંથકારને 'અનંતર પ્રયોજન' લબ્ય આત્માઓને યોગ કરાવવાનું છે, ન્યારે શ્રોતાવર્ગને તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવારૂપ છે. પરંપર પ્રયોજન તરીકે અંથકાર તથા શ્રોતાજન ઉભયને મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ રૂપ મેળવવાનું છે. એ રીતે એ પ્રલોકોમાં ૧-મંગળ, ૨-અભિષેક, ૩-સંબંધ અને ૪-પ્રયોજનરૂપ અનુબન્ધ-ચતુષ્ટયનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે ધર્મનો સંગ્રહ કરવાનો હોવાથી અંથકારશ્રી 'ધર્મ' શબ્દનો અર્થ કરે છે, અર્થાત્ ધર્મ કેને કહેવાય તે જણાવે છે.

મૂલ-"વચનાદવિરુદ્ધાદનુષ્ઠાનં યથોદિતમ્ ।

મૈત્ર્યાદિભાવસમ્મિશ્રં, તદ્ધર્મં ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૩॥"

ટીકાનો ભાવાર્થ-"અવિરુદ્ધ એટલે પરીક્ષિત વચનરૂપ આગમને અનુસરતી, આ લોક-પરલોકમાં હિતકર, આગળ આ અંથમાં જ જેનું વર્ણન કરવાનું છે તે હેય ભાવોને તજવાની અને ઉપાદેય ભાવોને આદરવાની જે પ્રવૃત્તિ, તેને 'ધર્મ' કહેલો છે."

અહીં પરીક્ષિત વચન કેને કહેવાય, તે જણાવતાં કહે છે કે-સોનાને કસોટીથી કસીને, છીણીથી કાપીને અને અગ્નિથી ગાળીને જેમ કપ, છેદ અને તાપ દ્વારા પરીક્ષા થાય છે, તેમ શાસ્ત્રવચનોની પણ કપ, છેદ અને તાપ દ્વારા પરીક્ષા થાય છે.

જે આગમમાં બહુધા કરણીય કાર્યોને કરવાનું વિધાન અને અકરણીયને કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય, તે 'કષશુદ્ધ આગમ છે.

કસોટીથી શુદ્ધ જણાતું સુવર્ણ જેમ અંદરથી અશુદ્ધ હોવાનો સંભવ છે માટે તેનો છેદ કરીને પરીક્ષા થાય છે, તેમ આગમ પણ વિધિ-નિષેધયુક્ત હોવા છતાં સ્વહિતથી વિપરીત ક્રિયાનું પ્રરૂપક હોય તો તેના વિધિનિષેધો નકામા જ નીવડે છે; માટે જે પ્રમાણે તેમાં તે કરણીય-અકરણીયના વિધિનિષેધો જણાવ્યા હોય, તે જ પ્રમાણે તેને યાદ ન પહોંચે તેવી શુદ્ધ ક્રિયાનું તે પ્રરૂપક હોય તો 'છેદશુદ્ધ ગણાય છે.

૭. અજ્ઞાન જીવોને કરણીય-અકરણીય ભાવોનું જ્ઞાન કરાવવાપૂર્વક તે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરાવવી તે આગમનું કર્તવ્ય છે. જે આગમમાં અયોગ્ય માર્ગોથી અટકાવવા કે યોગ્ય માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો પ્રયાસ ન હોય, તે આગમ કહેવાય જ કેમ ? માટે જેમાં કરણીય-અકરણીયના વિધિનિષેધ હોય તે આગમ કષ (કસોટી) થી શુદ્ધ છે.

૮. "અહિંસા પરમો ધર્મઃ" અથવા "આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ, સુખદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।

ચિન્તયન્નાત્મનોડનિષ્ઠાં, હિંસામન્યસ્ય નાચરેત્ ॥"

ભાવાર્થ-"અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે:" અથવા "આપણા આત્માની જેમ સહુ કોઈ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે-એમ સમજીને આપણને જે અનિષ્ટ છે તેવી હિંસા ખીળતી ન કરવી." વગેરે અહિંસાનું વિધાન કે હિંસાનો નિષેધ આદિ જણાવેલ હોય, છતાં એ જ આગમ જો એમ કહે કે-

"યજ્ઞાર્થં પશવઃ સુપ્તાઃ, સ્વયમેવ સ્વયમ્ભુવા ।

યજ્ઞોડસ્ય ભૂત્યે સર્વસ્ય, તસ્માદન્ને વધોડવધઃ ॥" (મનુસ્મૃતિઃ)

વળી સોનું કાપવાથી શુદ્ધ જણાયા છતાં પણ, જેમ તે અન્ય ધાતુના મિશ્રણવાળું હોવાનો સંભવ છે અને તેથી તેને ગાળીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, તેમ આગમવચન પણ વિધિનિષેધયુક્ત અને તેને અનુરૂપ-અગ્રાધક ક્રિયાઓનું પ્રરૂપક હોય, ઉપરાંત તે વિધિનિષેધોમાં કારણ બની શકે તેવા જીવાજીવાદિ ભાવોને જે આગમ સ્યાદ્રાદ-પરીક્ષાથી જણાવનાર હોય, તે તાપશુદ્ધ કહેવાય છે.

આ રીતે કષ, છેદ અને તાપ, કે જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જ ગા. ૧૯થી દેશનાના અધિકારમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવાશે, તેનાથી પરીક્ષિત હોય તે જ અવિરુદ્ધ વચન છે. શ્રીધર્મજિન્દુમાં તેનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે-“વિધિપ્રતિષેધૌ કષઃ।” “તત્સમ્ભવપાલનાચેદ્યોક્તિઃ છેદઃ।” “ઉભયનિબન્ધનં ભાવવાદસ્તાપઃ।” ઇત્યાદિ વર્ણન આગળ કહેવાશે.

નિમિત્તની શુદ્ધિ હોવાથી શ્રીજિનવચન જ આવું અવિરુદ્ધ-શુદ્ધ હોઈ શકે છે, કારણ કે-વચનનું અંતરંગ નિમિત્ત વક્તા છે, તે જો રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી પરતંત્ર હોય તો તેનું વચન અસત્ય હોવાનો સંભવ છે, એ રાગ-દ્વેષ-મોહની પરતંત્રતા શ્રીજિનેશ્વરદેવોને નાશ પામી છે, તેઓ સ્વયંશુદ્ધ છે, તેથી તેઓનું વચન અવિતથ-સત્ય જ હોય છે. રાગ-દ્વેષાદિથી પરતંત્ર હોય તે જિન કહેવાય નહિ અને જિન હોય તે રાગ-દ્વેષાદિથી પરતંત્ર હોય નહિ. ‘રાગ-દ્વેષાદિ અંતરંગ શત્રુઓને જે જીતે તે જ જિન’ છે.

આ ‘જિન’ શબ્દ નામ કે કલ્પના માત્ર નથી, પણ ‘તપાવે તે તપન, દાહ કરે તે દહન’ વગેરે શબ્દોની જેમ યથાર્થ છે; અર્થાત્ રાગાદિ શત્રુઓને જીત્યા છે માટે જ તેઓ જિન કહેવાયા છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવોની જેમ જેઓને રાગ-દ્વેષાદિની પરતંત્રતા ટળી નથી તેઓ અજિન છે. એવા

ભાવાર્થ-“બ્રહ્માએ સ્વયમેવ યજ્ઞ માટે પશુઓ બનાવ્યા છે, માટે તેનું બલિદાન દેવાથી યજ્ઞ સર્વ જગતને હિત માટે થાય છે, આથી યજ્ઞમાં થતી હિંસા તે હિંસા નથી.”

અથવા એવી જ પિતૃતર્પણાદિ (શ્રાદ્ધાદિ) હિંસક ક્રિયાઓનું પ્રરૂપક હોય, તો હિંસાનો નિષેધ કરવા છતાં ક્રિયાથી હિંસાનું પ્રરૂપક છે માટે તે વિરુદ્ધ વચન છે; આથી જ પોતે કરેલા કાયદાનો પોતે કહેલી ક્રિયાથી જોમાં ભંગ ન થતો હોય, તે આગમવચન છેદશુદ્ધ ગણાય છે.

૯. જે આગમ જીવાજીવાદિ ભાવોનું યથાર્થ પ્રરૂપક ન હોય, તે આગમની ક્રિયા કરવા છતાં પણ, તેનું ફળ ભોગવનાર તથાવિધ આત્મા-પુદ્ગલ વિગેરે પદાર્થો તેમાં કલ્પના માત્ર જ હોઈ, તેના વિધિનિષેધ કે ક્રિયા બધું નકાસું જ હરે છે. વળી આત્મા વિગેરેને જે શાસ્ત્ર એકાન્ત નિત્ય કે અનિત્ય માને, તે શાસ્ત્ર ભલે વિધિનિષેધો અને તેને અનુરૂપ ક્રિયાનું પ્રરૂપક હોય છતાં મિથ્યા છે, કારણ કે-એકાન્ત નિત્ય આત્મા કદી પણ પોતાના સ્વરૂપને છોડતો નથી કે નવું સ્વરૂપ ધારણ કરતો નથી. જો આત્મા જ આવા નિત્ય સ્વરૂપવાળો હશે-અક્રિય હશે તો ક્રિયાવાળો બનશે જ કેમ ? અગર તે સક્રિય હશે તો ક્રિયાથી અટકશે જ કેમ ? કારણ કે-નિત્ય હોવાથી તેનું સ્વરૂપ કદી બદલાશે જ નહિ, એથી તેનામાં ક્રિયાદિ ઘટે જ નહિ અને તે સંસારી મટી મુક્તાત્મા પણ બને નહિ. વળી તે સુખી હોય તો દુઃખી થઈ શકે જ નહિ અને દુઃખી હોય તો સુખી પણ થઈ શકે જ નહિ. આમ એકાન્ત નિત્યવાદથી સર્વત્ર વિશેષ જ આવશે. વળી જો એકાન્ત અનિત્ય માનવામાં આવે તો ક્ષણવિનશ્વર તે આત્મા આ ક્ષણે ક્રિયા કરીને બીજી ક્ષણે નાશ પામે, એટલે ક્રિયાનાં ફળ સુખ-દુઃખ આદિનો ભોક્તા તે બની શકશે નહિ. આ ક્ષણે ક્રિયા કરનાર આત્મા જીવો, બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર ક્રિયાનું ફળ ભોગવનાર આત્મા જીવો, એમ કોઈના પુણ્ય-પાપને કોઈ બીજો આત્મા ભોગવનાર બનશે એ વાત જ તદ્દન

અજિન, રાગ-દ્વેષાદિથી પરતંત્ર આત્માના વચનનો વક્તા (નિમિત્ત) અશુદ્ધ હોવાથી તેનું વચન સત્ય સંભવે જ નહિ, રાગ-દ્વેષના યોગે અસત્ય-વિપરીત બોલાય એ સહજ છે. દરેક કાર્યો પોતાના કારણને અનુરૂપ બને છે, અરાબ કારણોથી થયેલું કાર્ય કદાપિ સાફ થઈ શકતું નથી, લીંબડાનાં બીજો વાળોને આંબાનાં ફળો મેળવી શકાતાં નથી, કારણ કે-તેમ બને તો જગતમાં કારણ-કાર્યની વ્યવસ્થા જ રહે નહિ. પરિણામે ગમે તેવાં અશુભ કારણોથી પણ શુભ કાર્યો અને શુભ કારણોથી પણ અશુભ કાર્યો બને, કે જે પ્રત્યક્ષ અઘટિત છે, માટે રાગ-દ્વેષાદિ પારતંત્રચરહિત વક્તારૂપી શુદ્ધ નિમિત્તવાળું આગમવચન જ અવિરુદ્ધ હોય છે.

જો કે ઋદુણાક્ષરન્યાયે સ્વમતિકલ્પનાએ પ્રરૂપણા કરનાર રાગ-દ્વેષાદિ યુક્ત પરતીર્થિકોનું કોઈ કોઈ સ્થલે કોઈ કોઈ વચન અવિરુદ્ધ મળી આવે છે તથા માર્ગોનુસારી આત્માનું પણ કોઈ વચન અવિરુદ્ધ મળે છે, તો પણ તે વચન શ્રીજિનેશ્વરદેવનું કહેલું જ છે; કારણ કે અવિરુદ્ધ-સત્ય વચનનું મૂળ શ્રીતીર્થકરદેવો જ છે. કહ્યું છે કે-

“ સ્વપ્પવાયમૂલં, દુવાલસંગં જજો જિણવચાયં ।

રયણાગરતુલ્લં રવલુ, તો સર્વં સુંદરં તંમિ ॥ ” (શ્રીઉપદેશપદ ગા૦ ૬૧૪)

ભાવાર્થ—“ જે કારણથી જિનકથિત રત્નાકર-સમુદ્રતુલ્ય શ્રીદ્વાદશાંગી જ સર્વ પ્રવાહોનું મૂલ છે, તે કારણથી જે બધું સુંદર છે, તે તેમાંનું જ છે. ”

અન્ય દર્શનકારોની સર્વ પ્રરૂપણાઓનું મૂળ દ્વાદશાંગી છે, કારણ કે-જેમ સર્વ નદીઓ સમુદ્રમાં આવીને મળી જાય છે, તેમ હે ભગવંત! સર્વ દર્શનો તમારા દર્શનમાં સમાઈ જાય છે. નદીઓમાં જેમ સમુદ્ર દેખાતો નથી તેમ તેઓનાં વચનોમાં તમારું દર્શન (જૈનદર્શન) દેખાતું નથી, પણ સમુદ્રમાં જેમ સર્વ નદીઓનાં જલ હોય છે, તેમ સર્વ દર્શનોનાં અવિતથ વચનો તે સર્વજ્ઞના આગમમાં મળે છે. આથી અન્ય દર્શનકારોનાં જે અવિતથ વચનો મળી આવે છે, તે સઘળાં શ્રીજિનેશ્વરદેવના આગમસમુદ્રનાં બિન્દુઓરૂપ છે.

એ રીતે શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં આગમવચનને અનુસરતું જે અનુષ્ઠાન તે ધર્મ.

વળી પણ ‘યથોદિતં’ એ વિશેષણથી જણાવે છે કે-તે અનુષ્ઠાન યથોદિત એટલે કાલાદિ ભાવોને અનુસરીને કહેલું હોય તો ધર્મ કહેવાય. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવસાપેક્ષ અનુષ્ઠાન જ ધર્મરૂપ બને, કારણ કે-જેમ સર્વ જીવદ્રવ્યો કર્મની વિચિત્રતાથી એકસરખાં નથી, સર્વ ક્ષેત્રો પણ એકસરખી સામગ્રીવાળાં હોતાં નથી અને પડતી-ચઢતીવાળો હોવાથી અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીરૂપ સર્વ કાળ પણ એકસરખો હોતો નથી; તેમ ક્ષાયોપશમિકાદિક ભાવો અધ્યવસાયો કે

અનુચિત છે, માટે સુવર્ણ અને કટક-કુંડલની જેમ પદાર્થ માત્ર કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય છે, સોનાનું કુંડું હોય તેને ભાંગી કુંડલ કરાવવા છતાં સોનું તો સોનારૂપે જ રહે છે, માત્ર તેનો કગરૂપી પૂર્વપર્યાય નાશ થયો અને કુંડલરૂપે નવો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. તે રીતે પદાર્થ માત્ર પણ દ્રવ્યસ્વરૂપે નિત્ય જ છે, છતાં તેના એક પર્યાયનો નાશ થાય છે અને બીજો પ્રગટે છે, એટલે પદાર્થ માત્ર દ્રવ્યથી નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. તે જ રીતે પદાર્થ માત્રનું કથંચિત્ લિન્ગાલિન્નત્વ વિગેરે પણ સ્વચ્છદિથી સમજી લેવું. એ રીતે જે આગમમાં જીવાજીવાદિ ભાવોનું સ્વાદ્વાદ-શૈલીથી કથંચિત્ નિત્યાનિત્યત્વાદિ સ્વરૂપ જણાવ્યું હોય-મનાવ્યું હોય, તે જ આગમવચન તાપશુદ્ધ હોઈ ઉપાદેય બને છે.

ઋદુણ નામનો કીડો લાકડું ખાય, તેમાં ઇશિદા વિના પણ કોઈ અક્ષરના આકારે પડે છે તે ન્યાયે,

લબ્યત્વાદિ સાધનસામગ્રી પણ સર્વને એકસરખી હોતી નથી. આમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી વિચિત્રતામય જગતમાં કોઈ પણ અનુષ્ઠાન સર્વ જીવો સર્વ ક્ષેત્રમાં સર્વદા સરખી રીતિએ કરી શકે નહિ; માટે જે જીવોને જે ક્ષેત્રમાં, જે કાળે, જે અધ્યવસાય કે સામગ્રી મળી હોય, તેને અનુરૂપ 'શક્ય અનુષ્ઠાનનું' વિધાન' કરેલું હોય તે જ યથોદ્દેશિત હોવાથી ધર્મ કહેવાય.

વળી પણ ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે—'મૈત્ર્યાદિભાવસમ્મિથં.' સમસ્ત ગ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી, ૨. ગુણાધિક આત્માઓ પ્રત્યે લક્ષિતરાગરૂપ પ્રમોદ, ૩. દુઃખી જીવો પ્રત્યે કરુણા અને ૪. જેને સુધારી શકાય તેમ ન હોય તેવા અવિન્યાદિ દોષથી દુષ્ટ આત્માઓ પ્રત્યે માધ્યસ્થ્યભાવ—ઉપેક્ષાવાળું અંતઃકરણ—હૃદય, તે તે મૈત્રી આદિ ભાવો છે. જે બાહ્ય અનુષ્ઠાન આવા ભાવપૂર્વકનું હોય તે ધર્મ કહેવાય, કારણ કે—મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને ઉપેક્ષારૂપ ચારે ય ભાવનાઓને અવશ્ય મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષના મૂળ તરીકે શાસ્ત્રોમાં જણાવી છે. જેમ મૂળ વિના વૃક્ષ કે ફળ ન હોય, તેમ આ મૈત્ર્યાદિ ભાવરૂપ મૂળ વિના ધર્મરૂપી વૃક્ષ ન જ હોય, તો મોક્ષફળ મળે જ ક્યાંથી ? ૧૧

૧૦. શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ માસકલ્પવિહારાદિ કોઈ કાર્યનું એકાન્તે વિધાન કે નિષેધ કયો જ નથી. તેઓની સ્પષ્ટ આજ્ઞા એ છે કે—જેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો પ્રગટે તેમ અશકપરિણામી બનવું જોઈએ. મનુષ્યપણું દુર્લભ છે અને તેમાં ય શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં વચનની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે, માટે વિશુદ્ધ ભાવથી જેમ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું પાલન થાય તેમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ રોગીને જે જે ઔષધાદિ ઉપચારોથી રોગ દૂર થાય તે જ સાચું ઔષધ છે, તેમ જે અનુષ્ઠાન-પ્રવૃત્તિથી અનાદિસહચર મિથ્યાત્વાદિ દોષો આત્મામાં ઓછા થાય તે જ તેને માટે મોક્ષનો સાચો ઉપાય છે. (શ્રીઉપદેશ પદ-ગા. ૭૭૯ થી ૭૮૨) આથી વિપરીત (એટલે ન્યૂનાધિક) પ્રવૃત્તિ કરવી તે વાસ્તવિક ધર્મ તો નથી, પણ પોતે જે ધર્મ કરે છે તેના પ્રત્યે જ દ્રેષ્ટું તે પરિણામ છે. શ્રીયોગબિન્દુ ગા. ૨૪૦ માં જણાવ્યું છે કે—“ જે આત્મા શ્રેયસ્વંદનાદિ કરણીય અનુષ્ઠાનોમાં આગમવચનનું ઉલ્લંઘન કરીને તે જ આગમના નામે સ્વેચ્છાએ (યથેચ્છ) પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જડ-મૂઠ તે તે અનુષ્ઠાનનો કર્તા હોવા છતાં નિયમા તેનો દ્રેષી છે. પૂ. ક્ષમાશ્રમણ શ્રીધર્મદાસગણિએ પણ શ્રીઉપદેશમાલા ગા. ૫૦૪ માં કહ્યું છે કે—“ જે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાને અનુરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિને અનુસરીને પ્રવૃત્તિ નથી કરતો (જિલટી રીતે કરે છે), તેના જેવો મિથ્યાદષ્ટિ બીજો કોણ છે ? અર્થાત્ કોઈ નથી : કારણ કે—તે આગમવચનથી વિપરીત વર્તન કરીને બીજા આત્માઓને આગમવચનમાં શંકાદિ દોષો ઉત્પન્ન કરતો સ્વ-પર મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિનો કરનાર છે. ” માટે અવિરુદ્ધ આગમવચનને અનુસરતું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસાપેક્ષા જે અનુષ્ઠાન તે જ ધર્મ કહેવાય.

૧૧. જે હૃદયગત મૈત્રી આદિ ભાવો ન જ હોય તો બાહ્ય અનુષ્ઠાન ગમે તેવું હોય તો પણ તે ધર્મ બને નહિ, કારણ કે—જેને મૈત્રીભાવ નથી તે આત્મા ધર્મક્રિયા કરવા છતાં વૈરભાવને શમાવી શકે નહિ, જેને ગુણનો રાગ નથી તે કદી પોતે ગુણી બની શકે નહિ, જેને બીજાનાં દુઃખની લાગણી નથી તેને પોતાનાં પણ ભાવિ દુઃખોનું ભાન થઈ શકે નહિ અને તેથી ઉન્માર્ગથી બચી શકે નહિ. તેમ જ જીવોના કર્મજન્ય દોષો કે જેને સુધારવાનો કોઈ ઉપાય નથી, તેની જે ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ પણ જિલટો દ્રેષ કરે કે બલાતકારે તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરે, તો તે સુધારવાને બદલે જિલટો વધારે બગાડે, પરિણામે અતિપ્રવૃત્તિ દોષથી પોતાને અશુભ ખ્યાનની વૃદ્ધિ અને કર્મનો બંધ જ થાય; માટે આ ચારે ય ભાવનાઓ સંસારનો છેદ કરનાર ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકારૂપે અથવા ધર્મનાં મૂળરૂપે છે. દરેક ધર્મી આત્માએ આ ચાર ભાવનાઓને પોતાનાં જીવનમાં યથાશક્ય પ્રગટ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

+ [તેમાં ૧-પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે ‘સ્નેહના પરિણામ’ તે મૈત્રી, ૨-આપણા કરતાં અધિક ગુણવાળા વડીલો પ્રત્યે નમન આદિથી અને લઘુ (નાના) પ્રત્યે પ્રસન્નતાદિથી જણાવાતો ‘હાર્દિક ભક્તિરાગ’ તે પ્રમોદ, ૩-દીન-દુઃખી-રોગી વગેરે પ્રતિ ‘દયાની અને દુઃખ દેડવાની લાગણી’ તે કરુણા અને ૪-અયોગ્ય આત્મા પ્રત્યે ‘રાગ-દ્વેષનો અભાવ’ તે માધ્યસ્થ્ય-જેમ કહ્યું છે.]

સકલ વાસ્તવિક પદાર્થસમૂહને જાણવામાં કુશળ બુદ્ધિશાળી મહર્ષિઓએ ‘દુર્ગતિમાં પડતાં પ્રાણીને ધારી રાજે’ અને ‘સ્વર્ગોદિ સુગતિમાં ધાન કરે (એટલે પહોંચાડે),’ તેને ધર્મ કહ્યો છે. આ રીતે અવિરુદ્ધ આગમવચનને અનુસરતું, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસાપેક્ષ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને ઉપેક્ષાભાવયુક્ત, જીવોની હેયોપાદેયભાવોને ત્યાગ કરવા તથા અહુણ કરવારૂપ બાહ્ય પ્રવૃત્તિરૂપ અનુષ્ઠાન તે જ ધર્મ હોઈ શકે છે. આવા વિશિષ્ટ ધર્મ વિના જેમ-તેમ થતાં અનુષ્ઠાનો દુર્ગતિથી બચાવવા કે સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ થતાં નથી, માટે તે ધર્મ કહેવાય નહિ.

[અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે-“ આ રીતે તો શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ-જે ચારેય પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોને ધર્મ કહ્યો છે, તે અસત્ય કરે છે અને માત્ર ‘વચન-અનુષ્ઠાન’ એક જ ધર્મ-જેમ નક્કી થાય છે. ” તેનો જવાબ આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે- તમારી શંકા અઘટિત છે, કારણ કે-તમો કહો છો તેમ માત્ર વચનાનુષ્ઠાનને અહીં ધર્મ કહેવામાં નથી આવતો, પણ આગમવચન જેમાં પ્રેરક-પ્રયોજક હોય તેવી કોઈ ક્રિયા-અનુષ્ઠાન રૂપ વ્યવહારને ધર્મ કહીએ છીએ. એટલે પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનો પણ આગમવચનની પ્રેરણાવાળાં હોવાથી આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ધર્મરૂપ જ છે.]

જો કે વાસ્તવિક રીતિએ તો ચારેય અનુષ્ઠાનોનું લક્ષણ જુદું જુદું હોવાથી એકનું લક્ષણ બીજામાં ન ઘટે તે બનવાજોગ છે, કારણ કે-પ્રીતિપણું અને ભક્તિપણું આત્માની ઈચ્છાના પ્રકારોરૂપ છે. પ્રીતિમાન અને ભક્તિવંત આત્માની ક્રિયા તેનામાં રહેલી પ્રીતિ અને ભક્તિના યોગે થતી હોવાથી પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાનો વચન-અનુષ્ઠાનથી જુદાં પડે છે. વચન-અનુષ્ઠાન આગમવચનના સ્મરણપૂર્વક હોઈ તદનુસાર ચોક્કસ પ્રવૃત્તિરૂપ છે, તેમાં આગમવચનથી આધીપાછી (ન્યૂનાધિક) પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. અર્થાત્ વચનાનુષ્ઠાનમાં આગમવચનનું નિયંત્રણ (મર્યાદા) છે, ન્યારે પ્રીતિ એટલે આદર અને ભક્તિ એટલે પૂજ્યભાવ, તેમાં આગમવચન નિયામક બની શકતું નથી. સ્ત્રી અને માતા પ્રત્યે જેમ હૃદયનો અલગ ભાવ હોવા છતાં બન્નેનું પાલન કરવામાં ભેદ હોતો નથી, તેમ અહીં પણ આગમવચનની પ્રેરણા છતાં જે અનુષ્ઠાનમાં આદર-પ્રીતિ મુખ્ય હોય છે, તે પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન કહેવાય છે અને જે ક્રિયામાં આદર સાથે પૂજ્યભાવ મુખ્ય હોય છે, તે ભક્તિ-અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. આ બન્ને અનુષ્ઠાનોમાં આગમવચનની પ્રેરણા-પ્રયોજકપણું હોવા છતાં તેનું નિયંત્રણપણું નથી. એટલે કે- આગમવચનથી ન્યૂનાધિક પ્રવૃત્તિ પણ સંભવિત હોઈ આ બન્ને અનુષ્ઠાનો ઘણા અતિચારવાળાં હોય છે, ન્યારે વચન-અનુષ્ઠાન આગમવચનની નિયંત્રણાવાળું હોવાથી તેમાં અતિચાર બહુ અદ્ય અને સૂક્ષ્મ હોય છે. નિશ્ચયનયથી વચનાનુષ્ઠાન મુનિ સિવાય (છઠ્ઠાથી) નીચેના ગુણસ્થાને હોઈ શકતું નથી. આ રીતે પ્રીતિ, ભક્તિ અને વચન-અનુષ્ઠાનમાં સ્વરૂપ ભેદ છે અને એ ત્રણથી પણ ભિન્ન અસંગ-અનુષ્ઠાન છે, કે જે વચનાનુષ્ઠાનના અતિ અભ્યાસરૂપ છે. જેમ કુંભારનો ચાક પ્રથમ

+ આવા [] કાટખૂણામાંનું લખાણ પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિવરનું હોવાની માન્યતા છે.

દંડબળે અને પછી ભ્રમિના બળે દંડ વિના પણ ભયે છે, તેમ વચનાનુષ્ઠાન વચનબળે થનારું છે અને અસંગ-અનુષ્ઠાન તો તેના સતત અભ્યાસના બળે પ્રીતિ, ભક્તિ કે વચનનાં આલંબન વિના કેવળ આત્માના સહજસ્વભાવમાં રમણતાપૂર્વક થનારું છે. એ રીતે પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ-અનુષ્ઠાનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોઈ એકનું લક્ષણ બીજામાં ન ઘટે તો પણ દોષ જેવું કંઈ નથી.

વળી પ્રસ્તુત અધિકારમાં તો ‘વચનાત્’ પદમાં પંચમી વિભક્તિ પ્રયોજ્ય-પ્રયોજક સંબંધના-અર્થમાં હોવાથી (જિન) વચન જે અનુષ્ઠાનનું પ્રયોજક છે-પ્રેરક છે, તે અનુષ્ઠાનને ધર્મ કહેવાય છે. એ વ્યાખ્યા કહેલી હોવાથી પ્રીતિ, ભક્તિ અને અસંગ-અનુષ્ઠાનમાં પણ આગમવચન પ્રેરકરૂપે તો છે જ, તેથી બધાય અનુષ્ઠાનોમાં આ વ્યાખ્યા ઘટે છે, અર્થાત્ તે ચારેય અનુષ્ઠાનોમાં આ વ્યાખ્યા ઘટતી હોવાથી બધાય પ્રકારે ધર્મરૂપ છે. વધુમાં જણાવ્યું છે કે-

“ ધર્મશ્ચિત્તમમ્બો, યતઃ ક્રિયાધિકરણાશ્રયં કાર્યમ્ ।

મલવિગમેનૈતત્ સ્વલુ, પુષ્ટ્યાદિમદેષ વિજ્ઞેયઃ ॥૨૧॥ ”

“ રાગાદયો મલાઃ સ્વસ્વાગમસદ્યોગતો વિગમ ણામ્ ।

તદયં ક્રિયાત્ એવ હિ, પુષ્ટિઃ શુદ્ધિશ્ચ ચિત્તસ્ય ॥૨૨॥ ”

“ પુષ્ટિઃ પુણ્યોપચયઃ, શુદ્ધિઃ પાપક્ષયેણ નિર્મલતા ।

અનુબન્ધિનિ દ્વયેઽસ્મિન્, ક્રમેણ મુક્તિઃ પરા જ્ઞેયા ॥૨૩॥ ” (શ્રીબોડશક-૩)

ભાવાર્થ-“ રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ ચિત્તનો મેલ ઘટવાથી પુષ્ટિ તથા શુદ્ધિવાળા ચિત્તનો જે પ્રાદુર્ભાવ તે ભાવધર્મ, અને તે નિર્મળ ચિત્તદ્વારા કાયિક પ્રવૃત્તિ થાય તે વ્યવહારધર્મ; પુનઃ તે કાયિક પ્રવૃત્તિદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ પ્રગટે તે ભાવધર્મ અને તે ભાવધર્મ દ્વારા હેયોપાદેય તત્ત્વોમાં ત્યાગ અને આદરરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય તે વ્યવહારધર્મ. રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ એ ચિત્તનો મેલ છે. તેને ઓળખીને શુદ્ધ ચિત્તપૂર્વક ક્રિયા કરવાથી તે દૂર થાય છે. એ દૂર થવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય તે ભાવધર્મ છે. અહીં શુભ પુણ્યકર્મનો સંચય તે પુષ્ટિ અને અશુભ જ્ઞાના-પરણીયાદિ કર્મોની નિર્જરા તે શુદ્ધિ સમજવી. આ બન્ને પરપરાએ વધતાં ક્રમે કરીને આત્માની કર્મથી સંપૂર્ણ મુક્તિ થાય વગેરે. ”

શ્રીબોડશક અથના અનુસારે તો આવું પુષ્ટિ-શુદ્ધિમત્ ચિત્ત તે ભાવધર્મ સમજવો અને તે ચિત્તને અનુસરતી પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા તે વ્યવહારધર્મ સમજવો. આ ભાવધર્મ અને વ્યવહારધર્મનો ૧૨ નિષ્કર્ષ જાણવો. પૂ. મહોપાધ્યાયજી શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ગણિવરે સ્વકૃત દ્વાત્રિ-શિકામાં પણ આ રીતે જ ધર્મનું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે—

“ શુદ્ધ અનુષ્ઠાનદ્વારા કર્મમેલ દૂર થવાથી પ્રગટ થયેલી અને સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો જે મોક્ષનાં કારણ છે, તેના લાભ થવારૂપ ફળવાળી જે જીવશુદ્ધિ. તે જ ધર્મ. ”

૧૨. ચિત્તની શુદ્ધિ-પુષ્ટિ વિના કેવળ કાયિક-વાયિક પ્રવૃત્તિમાં જ ધર્મ માનવો તે અયોગ્ય છે, તેમ જ ચિત્તશુદ્ધિમાં કારણભૂત કાયિક-વાયિક પ્રવૃત્તિ વિના માત્ર મનશુદ્ધિ એ જ ધર્મ માની લેવો, તે પણ અયોગ્ય જ છે. આ રીતે વ્યવહાર અને નિશ્ચય બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ છે. એકલી બાહ્યક્રિયામાં કે કેવળ મનની નિર્મળતામાં જ ધર્મ સમજનારા બાન્ત છે-વસ્તુસ્વરૂપથી અજ્ઞાત છે.

‘અહીં’ જે અવિરુદ્ધ આગમવચનને અનુસરતું અનુષ્ઠાન તેને ધર્મ કહ્યો, તે પણ ઉપચારથી સમજવું. આવી ઉપચારિત વ્યાખ્યાઓ સાહિત્યમાં હોય છે. જેમકે-“નરૂવલ નામની વનસ્પતિ-વાળું પાણી પગે લાગવાથી રોગ થાય છે, માટે તે વનસ્પતિનું પાણી પાદરોગ કહેવાય છે.” ‘ઘૃત જીવન’ ‘ધી એ જીવવાનું કારણ છે’ માટે ‘ધી એ જીવન’ કહેવાય છે. આમાં વસ્તુતઃ નરૂવલનું પાણી એ કોઈ રોગ નથી, પણ પગના રોગનું કારણ છે. ધી એ જીવન નથી, પણ જીવનનું કારણ છે. આમ છતાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેનો જ કાર્યરૂપે વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. આવા વ્યવહાર-કથનને ઉપચારિત-કથન કહેવાય છે. અહીં પણ અવિરુદ્ધ આગમવચનને અનુસરતું અનુષ્ઠાન તે સ્વરૂપે ધર્મ નથી, પણ ચિત્તની શુદ્ધિ-પુષ્ટિરૂપ ભાવધર્મનાં કારણરૂપે વ્યવહારધર્મ છે; અર્થાત્ કારણને પણ કાર્ય માનીને ઉપચારથી ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. એ રીતે વ્યવહારધર્મ અને ભાવધર્મ બંનેનાં લક્ષણ કહ્યાં. કારણરૂપ દ્રવ્યધર્મમાં કારણરૂપે ભાવધર્મનો અંશ હોય છે, માટે ઉપચાર કરી શકાય છે. આવો અંશ જેમાં ન હોય તેમાં તેનો ઉપચાર કરી શકાતો નથી. દ્રવ્યધર્મ અને ભાવધર્મ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ છે, તે વાત પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ દ્રવ્યધર્મની અપેક્ષાએ જ તેના કાર્યને ભાવધર્મ અને ભાવધર્મની અપેક્ષાએ જ તેના કારણને દ્રવ્યધર્મ કહ્યો છે. આ રીતે કાર્ય-કારણરૂપે બંને પરસ્પર-એકબીજામાં રહ્યા છે.

આ રીતે ધર્મનું લક્ષણ બતાવ્યું. હવે તે જ ધર્મના ભેદ-પેટાભેદોને કહે છે.

મૂલ-“ સ દ્વિધા સ્યાદનુષ્ઠાત્-ગૃહિત્રતિવિભાગતઃ ।

સામાન્યતો વિશેષાચ્ચ, ગૃહિધર્મોઽપ્યયં દ્વિધા ॥૪॥ ”

એ રીતે પૂર્વગાથામાં જેનું લક્ષણ જણાવ્યું તે ધર્મના તેના કારક ‘ધર્મી’ના ભેદે ગૃહસ્થધર્મ અને યતિધર્મ-એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં ઘર જેને હોય તે ગૃહી, અને દરરોજ કે વિશિષ્ટ પર્વ આદિ નિમિત્ત પામીને તેનાથી કરાતું નૈમિત્તિક અનુષ્ઠાન, કે જેનું વર્ણન આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં કહેવાનું છે, તે ગૃહસ્થધર્મ; તથા વ્રત એટલે મહાવ્રતો જેનામાં હોય તે વ્રતી (યતિ) અને તેનો ચરણસિત્તરી-કરણસિત્તરી ધર્મ, કે જેનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં ગ્રંથકારશ્રીએ વર્ણવ્યું છે, તે યતિધર્મ. તેમાં ગૃહસ્થધર્મ, કે જે પ્રથમ વર્ણવવાનો હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપે હૃદયગત છે, તેના પણ ગૃહસ્થની સામાન્ય અને વિશેષ અવસ્થાના ભેદે સામાન્યધર્મ અને વિશેષધર્મ-એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં વિશિષ્ટ-લિંગ લિંગ દર્શનવાળા ધર્મી મનુષ્યોનું સર્વસાધારણ અનુષ્ઠાન તે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ અને જૈનદર્શનાનુસાર સમ્યક્ત્વ-પાસિપૂર્વક અણુવ્રતાદિ ગ્રહણ કરવારૂપ શ્રાવકનું અનુષ્ઠાન તે વિશેષધર્મ સમજવો. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થધર્મના બે ભેદો જણાવ્યા, તેમાં પહેલા સામાન્યધર્મનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દશ શ્લોકો દ્વારા વર્ણવે છે.

મૂલ-“ તત્ર સામાન્યતો ગૃહિધર્મો ન્યાયાર્જિતં ધનમ્ ।

વૈવાહ્યમન્યગોત્રીયૈઃ, કુલશીલસમૈઃ સમમ્ ॥૫॥

“ શિષ્ટાચારપ્રશંસાઽરિપદ્ધર્મત્યજનં તથા ।

ઇન્દ્રિયાણાં જય ઉપ-પ્લુતસ્થાનવિવર્જનમ્ ॥૬॥ ”

- “ સુપ્રાતિવેશ્મિકે સ્થાનેઽનતિપ્રકટગુપ્તકે ।
 અનૈકનિર્ગમદ્વારં, ગૃહસ્ય વિનિવેશનમ્ ॥૭૭॥ ”
- “ પાપભીરુકતાં રહ્યાતદેશાચારપ્રપાલનમ્ ।
 સર્વેષ્વનપવાદિત્વં, નૃપાદિષુ વિશેષતઃ ॥૮૮॥ ”
- “ આયોચિતવ્યયો વેષો, વિભવાદ્યનુસારતઃ ।
 માતાપિત્રર્ચનં સદ્ગૃહ, સદાચારૈઃ કૃતઙ્ગતા ॥૯૯॥ ”
- “ અજીર્ણેઽભોજનં કાલે, શુક્તિઃ સાત્મ્યાદલૌલ્યતઃ ।
 વૃત્તસ્થજ્ઞાનવૃદ્ધાર્દ્રા, ગર્હિતેષ્વપ્રવર્તનમ્ ॥૧૦૦॥ ”
- “ મર્ત્તવ્યભરણં દીર્ઘદષ્ટિર્ધર્મશ્રુતિદયા ।
 અષ્ટબુદ્ધિગુણૈર્યોગઃ, પક્ષપાતો ગુણેષુ ચ ॥૧૧૧॥ ”
- “ સદાઽનભિનિવેશશ્ચ, વિશેષજ્ઞાનમન્વહમ્ ।
 યથાર્હમતિથૌ સાધૌ, દીને ચ પ્રતિપન્નતા ॥૧૨૨॥ ”
- “ અન્યોન્યાનુપઘાતેન, ત્રિવર્ગસ્યાપિ સાધનં ।
 અદેશાકાલાઽચરણં, બલાબલવિચારણમ્ ॥૧૩૩॥ ”
- “ યથાર્હ લોકયાત્રા ચ, પરોપકૃતિપાટવમ્ ।
 હ્રીઃ સૌમ્યતા ચેતિ જિનૈઃ, પ્રજ્ઞન્તો હિતકારિભિઃ ॥૧૪૪॥ ” દશભિઃ કુલકમ્ ।

ટીકાનો ભાવાર્થ—તેમાં અહીં કહેવાના સામાન્ય અને વિશેષ એ બે પ્રકારના ધર્મો પૈકી ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ પરમોપકારી શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ આ પ્રમાણે કહ્યો છે, એમ વાક્યની યોજના કરવી. તે ગૃહસ્થના સામાન્યધર્મનું વર્ણન કરતાં તેના પાંત્રીશ પ્રકારો બતાવે છે. (શાસ્ત્રમાં તેને માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણો કહ્યા છે.)

૧. ન્યાયસમ્પન્નવિભવતા—જે ધન સ્વામિદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસઘાત, ખરને ઠગવાપણું, ચોરી અને આદિ શબ્દથી બુગાર વિગેરે પાપકાર્યો કર્યા વિના સ્વ-સ્વ વર્ણ (કુલાચાર)ને અનુકૂળ સદાચારરૂપ ન્યાયપૂર્વક મેળવ્યું હોય તે ધર્મરૂપ છે; કારણ કે—ન્યાયોપાર્જિત ધનનો નિઃશંકપણે—કેાઈના પણ ભય વિના પોતાના શરીર માટે ઉપભોગ કરવાથી, મિત્રાદિને ભેટ આપવાથી અને સ્વજન વિગેરેને વહેંચી આપવાથી આ લોકનું હિત જળવાય છે. કહ્યું છે કે—પોતાના ન્યાયી કર્તવ્યના બળે ધીરપુરુષો સર્વ ઠેકાણે પવિત્રપણે પકાય છે અને પાપીપુરુષો ન્યાય બળે છે

ત્યાં, પોતાના કુકર્મથી રખે કોઈ પોતાનાં કરેલાં પાપોને જાણી ન જાય વિગેરે અનેક ભયોથી શકિત-ભયવાળા-નિંદાનું પાત્ર બને છે. વળી ન્યાયોપાર્જિત ધન સુપાત્રે દાન દેવાથી, દીન-દુઃખિયા આદિને કરુણાપૂર્વક આપવાથી, વિગેરે શુભ ઉપયોગ કરવાથી પરલોકનાં સુખોમાં કારણ બને છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં ન્યાયોપાર્જિત ધાર્મિક ધનને દાનયોગ્ય કહ્યું છે. દાનનો વિધિ જાણવતાં કહ્યું છે કે-“ જે ધન સ્વયં વિરુદ્ધ નથી એટલે અન્યાયાદિ દોષવાળું નથી, એવા ધનને પોતાના પોષ્ય-આશ્રિત વર્ગની નારાજી વિગેરે વિરોધ ન થાય તે રીતે, કેલ્યાણકામનાથી, વિધિબદ્ધમા-નથી, ચિત્તની પ્રસન્નતાપૂર્વક, તુચ્છતા-સ્વાર્થબુદ્ધિ આદિ દોષરહિત બની સંતપુરુષોને-સુપાત્રોને કે કરુણાપૂર્વક દીન-દુઃખિયાઓને દેવું તે સાચું દાન છે. ” કારણ કે-શુદ્ધ ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્રનો યોગ હોય અને તે વિધિપૂર્વક અપાયું હોય, તો જ સાચું ફળ આપી શકે છે. અન્યાયથી મેળવેલું ધન તો આ લોક-પરલોકમાં અહિતકર થાય છે. આ લોકમાં અન્યાયના યોગે તે રાજદંડ, જેલ કે ફાંસી જેવા વધનું પણ કારણ બને છે અને પરલોકમાં નરક વિગેરે દુર્ગતિમાં ઘસડી જાય છે.

જો કે ૧૩પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદયથી પાપથી ધન મેળવવા છતાં, આ ભવમાં તેઓ પૈકી કોઈ કોઈને આપત્તિ-સંકટ દેખાતું નથી, પણ ભવિષ્યકાળે તેને અવશ્ય વિપત્તિ આવવાની જ; કારણ કે-વાવેલાં બીજ તરત ફળતાં નથી, પણ સમયે ફળે છે.

કહ્યું છે કે-ધનના રાગથી-મૂર્છાથી અંધ બનેલો જીવ પાપથી જે કાંઈ ધન મેળવે છે, તે માછલાંને ફસાવવા માટે તેની જાળમાં^{૧૪} લોખંડના કાંટા ઉપર ભરાવેલા માંસના ટુકડાની જેમ આખરે માલિકનો નાશ કર્યો વિના રહેતું નથી. આ રીતે ન્યાય એ જ ધન મેળવવા માટેનો પારમાર્થિક ઉપાય છે, એ રહસ્ય-તત્ત્વ સમજવું. કહ્યું છે કે-“ જેમ દેડકાં ખાઓચિયામાં અને હસો ભરેલા સરોવરમાં પહોંચે છે, તેમ સઘળી સંપત્તિઓ સત્કર્મી-ન્યાયી મનુષ્યને વશવર્તી બની આવી મળે છે. ” અર્થાત્ સંપત્તિ ન્યાયને વશ છે. આવું ન્યાયોપાર્જિત ધન ગૃહસ્થજીવનમાં (ધર્મનું) મુખ્ય સાધન હોવાથી પાંત્રીશ ગુણોમાં તેને પ્રથમ નંબરે ધર્મરૂપે વર્ણવ્યું છે. તેવા ધન વિના આજીવિકાદિ નિર્વાહના અભાવે ગૃહસ્થને સઘળી શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ અટકી પડવાથી જીવન અધર્મરૂપ બની જાય. કહ્યું છે કે-ગૃહસ્થને આજીવિકાનો વિચ્છેદ થવાથી સઘળી ક્રિયાઓ-કાર્યો સીધાંય છે, માટે ધન મેળવવાની ઉપેક્ષાવાળા ગૃહસ્થને તો સંપૂર્ણ સંયમ (સાધુપણું) અંગીકાર કરવું તે જ યોગ્ય છે.^{૧૫}

૧૩. પુણ્યના બે પ્રકારો છે. ૧-પુણ્યાનુબંધી, ૨-પાપાનુબંધી. જે પુણ્યના ઉદયથી મળેલી સામગ્રીમાં આત્માને મૂર્છાદિ ન થાય અને તે સામગ્રી તેને ધર્મનું કારણ બને-એમ ઉત્તરોત્તર વાવત્ મોક્ષસુખનું કારણ બને, તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે; તેમ જ જે પુણ્યના ઉદયથી મળેલી સામગ્રી આત્માને મૂર્છાથી લોભ, કૃપણતા વગેરે કરાવી બંધનરૂપ બને અને પાપકાર્યોમાં ખર્ચાય-એમ પરિણામે અશુભ-કર્મનું-પાપબંધનું કારણ બને, તે પાપાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે.

૧૪. માછલાંને પકડવા માટે માછીમારો જાળમાં લોખંડના કાંટામાં માંસ ભરાવે છે. જ્યારે લાલચથી મગ્ન માંસ ખાવા ઉદ્ધમ કરે છે, ત્યારે લોખંડનો કાંટો તાણવું વીધી મગ્નને જાળમાં સપડાવે છે-ગ્રાણુ લે છે.

૧૫. જગત એટલે સુખ-દુઃખ, તેનાં કારણોરૂપ ન્યાય-અન્યાયના માર્ગો અને તે તે માર્ગે ચાલનારા જીવો-આ બધું અનાદિકાલીન છે. તેમાં જીવને ન્યાયના માર્ગે ચાલવાથી સુખ અને અન્યાયના માર્ગે ચાલ-

૨. કુલશીલસમૈરન્યગોત્રીયૈઃ વૈવાહ્યં-લિન્ન લિન્ન ગોત્રવાળા અને સમાન કુલાચાર-વાળા સાથે વિવાહ કરવો. અહીં તથાવિધ કોઈ એક પુરુષથી ચાલેલો વંશ તે ગોત્ર સમજવું. ઘણા લાંબા કાળનું અંતર પડવાથી જેનો ગોત્રસંબંધ તૂટી ગયો હોય અને તેથી લિન્નગોત્રી

વાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે કોઈ પણ જીવને જીવવામાં વિઘ્ન નહિ કરવું તે ન્યાય છે. આપણી ઇચ્છાએને પૂર્ણ કરવા અન્ય કોઈને પણ તેના જીવનમાં ડખલ કરવી તે અન્યાય છે. આર્યદેશના, ઉત્તમ કુલના, ઉત્તમ જાતિના અને ઉત્તમ ધર્મના આચારો એ ન્યાયરૂપ છે, માટે તે જેમ બને તેમ ખીબને ઓછી ડખલ થાય અગર ન પણ થાય તેવા, અને અનાર્યદેશ, નીચ કુલ, નીચ જાતિ અને અધર્મના વ્યવહારો સ્વાર્થે કે વિના સ્વાર્થે પણ તે ખીબના જીવનમાં વિઘ્નરૂપ બને તેવા છે. અચારે જે જીવોને દરિદ્રતા વિગેરે દુઃખો છે, તે પૂર્વ-કાળે મોહમૂઢ બનીને ખીબ જીવોનાં જીવનની દરકાર નહિ કરતાં-તેઓને દુઃખી કરીને પણ યથેચ્છ સ્વેચ્છા-ચારી જીવન જીવવારૂપ કરેલા અન્યાયનું ફળ છે. સારું ય જગત સ્વભાવે જ ચાલે છે, ચાલ્યું છે અને ચાલશે. કોઈ જગતસંચાલનમાં નિયંત્રતા તરીકે ધૃતિરતે માને છે, કોઈ કર્મને માને છે, કોઈ પ્રકૃતિને માને છે, એ વિગેરે જુદા જુદા દર્શનનાં જુદાં જુદાં વિવિધ મન્તવ્યો છે. (આમાં શબ્દથી ભલે ભેદ છે, પરંતુ અર્થથી તો સર્વ આસ્તિકોને એ સિદ્ધ જ છે કે-સુખ-દુઃખ પૂર્વે કરેલા કર્મનું ફળ છે.) અહીં વિશેષ એ છે કે-જીવ જન્મ-મરણ દ્વારા જુદાં જુદાંરૂપો ધરે છે, તેમાં માનવરૂપ એ તેની વિશિષ્ટ અવસ્થા છે. ખીબ શબ્દોમાં કહીએ તો તેની માનવ-અવસ્થા હજારો, લાખો, કોડો કે અગણ્ય વર્ષો પછીનો પરીક્ષાકાળ છે. ન્યાય-અન્યાય મોટે ભાગે માનવને અંગે જ ગણવામાં આવે છે, પણ તો અવિવેકી-મૂર્ખ જ મનાય છે, પછી ભલે તે ન્યાય પાળે; પણ તેને માટે તે ફરજિયાત નથી. નારકીના જીવોને કે દેવોને લગભગ આપણી સાથે સંપર્ક જેવું જ નથી. ખીબ રીતે જોતાં માનવતારૂપ પરીક્ષામાં નાપાસ થનારને શિક્ષારૂપે નરક કે તિર્યંચપણું છે અને પાસ થયેલાને બદલારૂપે દેવપણું છે. માનવભવ બધાયાના કેન્દ્રરૂપે છે. ભૂતકાળમાં અનેક વખત માન-વતારૂપ પરીક્ષાનો અવસર મળ્યો, પણ નાપાસ થવાથી નીચગતિમાં જવું પડ્યું અને પાસ થવાથી દેવપણું પ્રાપ્ત થયું, પણ તે ત્યાં બધું ભૂલી ગયો-તેનો અભ્યાસ અધૂરો જ રહ્યો અને એમ અનેક રીતે તેણે ભૂલો કરી. એમ પુનઃ તેને વર્તમાનમાં માનવજીવનરૂપ પરીક્ષાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, તેમાં ભૂલ ન થાય (અન્યાય માર્ગે ચલી ન જવાય) તે માટે કેટલાકોને આર્યદેશ મળ્યો છે, જ્યાં દેશાચારોથી જ ન્યાયનું પાલન થાય છે, કોઈને તે સાથે ઉત્તમ કુલ-ઉત્તમ જાતિ-ઉત્તમ ધર્મ-ધર્મશુરુઓ વિગેરે મળ્યું છે, જેની મર્યાદાનું બરાબર પાલન કરી-ન્યાયના પંથે ચાલી-ભૂલ વગરનું જીવન જીવી-પરીક્ષામાં પાસ થઈ હોમશને માટે સુખી બની શકાય છે. ભૂતકાળમાં ભયંકર જીવન જીવનારા કેટલાક પાખી જીવોને તો માનવતા મળવા છતાં ય આર્યદેશ વિગેરે મળ્યું જ નથી, એટલે પુનઃ અનેક પાપોરૂપી ભૂલો કરી તેઓને તો નાપાસ થવાનો સંભવ છે. આ સ્થિતિમાં દેશની, કુલની, જાતિની, ધર્મની કે ધર્મશુરુની મર્યાદાને તોડીને પણ જેઓ અન્યાય માર્ગે (યથેચ્છ સ્વેચ્છાંદી જીવન) જીવવા માગે છે, તેઓને પણ તે માર્ગેથી અટકાવવા ‘રાજસત્તા’ છે, કે જે દેશવિરુદ્ધ, કાળ-વિરુદ્ધ અને ધર્મવિરુદ્ધ વર્તન કરનારાઓને ફરજિયાત અટકાવે છે અને ન્યાયના પંથે ચાલવા ફરજ પાડે છે. રાજસત્તાનું કાર્ય એ છે કે-અન્યાય માર્ગે ચાલતા માનવોને અટકાવવા અને ન્યાયના પંથે ચાલનારાઓને સહાય કરવી. એને જ આર્યરાજ્ય કહેવાય છે. ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે-ધર્મીઓને-ન્યાયી જીવન જીવનારાઓને રાજ સહાય કરે છે, માટે ધર્મનો-ન્યાયનો હિસ્સો રાજને મળે છે. પિતાની માફક રાજ પણ સદાચારી જીવન જીવવામાં સહાય કરનાર હોવાથી પિતા મનાય છે. આમ છતાં જેઓ રાજસત્તાના ભયને પણ નહિ ગણતાં અન્યાયી બને છે, તેઓને કર્મસત્તા લવિષ્યકાળે એવા દુઃખમાં નાખી દે છે, કે જ્યાં અગણ્ય વર્ષો સુધી ખાવા-પીવા-રહેવા-પહેરવા-ઓઢવા કે ભોગવવા માટે કાંઈ પણ મળતું નથી. કેવળ કાળાં દુઃખો જ ભોગવીને ત્રાસી જવાનું હોય છે. તેને નરક, તિર્યંચ, પણ વિગેરેના અવતારો કહેવામાં આવે છે અને જ્યાં પૂર્ણ પરાધીનતાનાં

તરીકે વર્તમાનમાં જે પ્રસિદ્ધ હોય તેવા પણ ^{૧૬}કુલશીલથી જે સરખા હોય, એટલે કે-જેના પિતા, દાદા વિગેરેની પરંપરા નિષ્કલંક-કુલીન હોય, અને દારૂ, માંસ, રાત્રિભોજન આદિ અશુભ આચરણો ન હોય તેવા (શીલ) સદાચારથી જેઓ સમાન કક્ષાવાળા હોય તેવાઓની સાથે વિવાહકાર્ય કરવું, તે ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મનો ખીજો ગુણ-પ્રકાર બાણવો.

આ વિષયમાં લૌકિક નીતિશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે મર્યાદા બતાવી છે-બાર વર્ષની કન્યા અને સોળ વર્ષનો વર, તે પરસ્પર વિવાહને યોગ્ય છે. આવો વિવાહ એટલે સગપણ-સંબંધ કરવાપૂર્વકનું લગ્ન, સંતતિની ઉત્પત્તિ અને તેનું પાલન કરવું, વિગેરે વ્યવહારથી ચારેય વર્ણોમાં કુલને નિર્માણ કરે છે; અર્થાત્ કુલીનતા વધારે છે. એ રીતે યોગ્યતા અનુસાર સગપણસંબંધપૂર્વક અગ્નિદેવા-

દુઃખો જ હોય છે; ત્યાં કોડો કર્મો સુધી એ દુઃખો વેડી પુનઃ માનવતામાં આવી જો ન્યાય આચરે છે તો સુખી થાય છે. કોડો કર્મો સુધી દુઃખ વેડી, દુઃખ વેડવાનો અભ્યાસ કરી, દુઃખ વેડવારૂપ પરીક્ષામાં પાસ થયા માટે પુનઃ માનવતા છે. જે મનુષ્યો આ સનાતન સત્યને ભૂલી, ધન વગેરે મેળવવામાં અન્યાય આચરે છે, તેઓને ધન મળતું નથી, તેમજે તો ટકતું નથી અને તે ટકે તો પાપ કરાવી-નાપાસ કરાવી નરકે જેવી દુર્ગતિમાં નાખ્યા વિના રહેતું નથી. પુનઃ ત્યાં અસંખ્ય વર્ષો સુધી દુઃખ ભોગવી આખરે માનવતારૂપ પરીક્ષામાં પસાર થયા વિના તેનો અંત આવવાનો નથી. મનુષ્યલવની પરીક્ષા કહો કે અન્યાય વિનાનું-કોઈ જીવને કોઈ પણ ડખલરૂપ ન અને તેવું ન્યાયી જીવન જીવવારૂપ ધર્મચરણ કહો, એ એક જ છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચારેય ગતિમાં મનુષ્યગતિ ન્યાયી જીવન જીવવા માટે જ છે અને તેથી માનવજીવન સાથે ન્યાયનો લાઠો સંબંધ છે. જ્યાં ન્યાય નહિ, ત્યાં માનવતા નહિ. એ રીતે માનવજીવન નિર્ભૂલ ધર્મજીવન જીવવા માટે છે. આથી ન્યાયોપાર્જિત ધન એ જ માનવજીવનની સફલતા કરાવી શકે છે. કહ્યું છે કે—

“ ન નિમિત્તદ્વિષાં ક્ષેમો, નાયુવૈદ્યકચિદ્વિષામ્ ।

ન ધ્રીનીતિદ્વિષાં મૃયાત્, ત્રયં ધર્મદ્વિષાં હિ ન ॥ ”

ભાવાર્થ—“ જ્યોતિષાદિ નિમિત્તોને નહિ માનનારનું ક્ષેમ થતું નથી (એટલે કે નિમિત્તશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારને સુખ-શાન્તિ થતી નથી), વૈદ્યકશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારને દીર્ઘ આયુષ્યની-આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારને અર્થાત્ નીતિના શત્રુને લક્ષ્મી મળતી નથી, અને ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારને-ધર્મવૈરીને તે સુખ, આરોગ્ય કે લક્ષ્મી-એ ત્રણેયમાંથી એકેયની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

જે ન્યાયને બદલે અન્યાયથી ધન મેળવવા ઇચ્છે છે, તે કદાચ પૂર્વોપાર્જિત પુણ્યના બળે મેળવી શકે તો પણ, તેને મેળવવામાં અનેક જીવોની હિંસા, અનેકના મનની હિંસા (નિસાસા-હાથ) વિગેરે મહાપાપો થાય છે; જેથી તે જીવોને જે દુઃખ થાય છે, તેનો બદલો સેંકડો, હજારો, લાખો કે કોડોગુણા દુઃખો ભોગવવો આપવો જ પડે છે. આ અટલ સિદ્ધાન્તથી જગતનો એક પણ જીવ કદી બચી શક્યો નથી જ. યુક્તિથી કે શ્રદ્ધાથી આ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવામાં જ માનવતા છે. સમજપૂર્વક કે અજ્ઞાનતાથી ખાવાપીવામાં કે અન્ય કોઈ પણ વતનમાં ખીજના જીવનમાં વિદ્ધ કરવું તે ભાવિકાળે આપણા જીવનને કોડોગણું વિધનરૂપ બને જ છે; માટે સુખના અર્થાએ અન્યાયને શક્ય હોય તેટલો તજીને નિર્ભૂલ જીવન જીવવું એ જ હિતાવહ છે અને એ જ સઘળા ધર્મોનો પાયો છે.

૧૬. ઉપલક્ષણથી ‘ ભાષા, વેષ, ધન વિગેરે પણ સરખાં હોય તેવાની સાથે ’ એમ પણ સમજવું. અન્યથા, જો કન્યાનો ખાપ ધનિક હોય તો પિતાના ધનથી ગર્વિત સ્ત્રી, પુરુષનો અનાદર-પરાભવ કરે. તેમ જ જો કન્યાના ખાપ કરતાં સસરો અધિક લક્ષ્મીવંત હોય તો ભર્તા સ્ત્રીને તણવત ગણે. જો ભાષાભેદ કે વેષભેદ હોય તો પરસ્પરના વ્યવહારમાં રખલના થવાથી પ્રીતિ ન વધે, ઈલાદિ દામ્પત્યધર્મમાં અનેક આપત્તિઓ નડે.

દિની સાક્ષીપૂર્વક કરાતું લગ્ન વિવાહ કહેવાય છે. લૌકિક શાસ્ત્રમાં તેના આઠ પ્રકારો છે. ૧-બ્રાહ્મવિવાહ-કન્યાને સ્વસંપત્તિ અનુસાર વસ્ત્રાભૂષણથી અલંકૃત કરી કન્યાદાન દેવું તે, ૨-પ્રાજાપત્યવિવાહ-કન્યાને વૈભવ (દાયબો) આપવાપૂર્વક પરણાવવી તે, ૩-આર્ષવિવાહ-ગાય-વૃષભના બેડલાતું દાન આપવાપૂર્વક કન્યા આપવી તે, ૪-દૈવવિવાહ-જે વિવાહમાં યજ્ઞ કરાવનાર યાજ્ઞિક (ગુરુ)ને દક્ષિણા-દાનરૂપે કન્યા અપાય તે. આ ચારેય વિવાહ ધર્મરૂપ છે. અહીં વિવાહને ધર્મરૂપ એ કારણે જ કહ્યા છે કે-ગૃહસ્થને ઉચિત દેવપૂજન, સુપાત્ર દાન આદિ ધર્મવ્યવહારોનું તે અંતરંગ કારણ છે. ૫-ગાન્ધર્વવિવાહ-માતા, પિતા કે બન્ધુજનોને અનિષ્ઠ છતાં વર-કન્યાએ પરસ્પર અનુરાગથી જોડાઈ જવું તે, ૬-આસુરવિવાહ-^૧ કન્યાને હોડ-શરતમાં (મૂકી) હારવાથી પરણાવવી તે, ૭ રાક્ષસવિવાહ-બલાતકારે કન્યાને શ્રહણ કરવી તે અને ૮-પૈશાચવિવાહ-ઉઘેલી કે પ્રમાદવશ બનેલી કન્યાને હરણ કરી જવી તે. આ છેલ્લા ચારેય પ્રકારો જે કે અધર્મરૂપ છે, પરંતુ પછીથી વર-કન્યાની કોઈ પ્રકારના નિમિત્ત કે અપવાદ વિના સાહુજિક રુચિ થઈ જાય (પરસ્પર અનુરાગી બને) તો અધર્મરૂપ વિવાહ પણ ધર્મરૂપ સમજવા.

આર્યદેશના આચારરૂપ આ વિવાહનું ફળ યોગ્ય-શુદ્ધ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થાય તે છે. આવી શુદ્ધ-યોગ્ય સ્ત્રી પ્રાપ્ત થવાથી ^૧સુખત વિગેરે પુત્રની (પરંપરાની) પ્રાપ્તિરૂપ યોગ્ય પરિવારથી પુરુષના ચિત્તને શાન્તિ, ધરનાં કાર્યોમાં વ્યવસ્થા, સ્વભત્તીય આચારોની શુદ્ધિ, દેવસેવા, અતિથિ-સ્વજન આદિનાં સત્કાર-સન્માન, તેમ જ ઔચિત્ય આચરણ આદિ ઘણા લાભો થાય છે.

૧૭. કન્યાવિક્રય વિગેરેનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૮. શાસ્ત્રમાં સુખત, અતિખત, કુખત અને કુલાંગાર-એમ ચાર પ્રકારના પુત્રો કલા છે. સુખતને આશ્રમીની ઉપમા આપી છે; જેમ આંખાતું ફળ આંખાની ગોટલીને અનુસરતા ગુણોવાળું થાય છે, તેમ સુખત પુત્ર પિતા સમાન ગુણુવાળો અને પિતાની મર્યાદાઓને-આચારોને પાળનારો હોય છે, અર્થાત્ પિતાથી ન્યૂનાધિક હોતો નથી. અતિખતને કાળા કે બીજોરાના ફળની ઉપમા આપી છે. અર્થાત્ જેમ બીજોરાનું કે કાળાનું બીજ-વેલો નહોતો છતાં ફળ મોટું હોય છે, તેમ અતિખત પુત્ર પિતાથી પણ અધિક ગુણુવાળો, ધનાઢ્ય, કુલોદ્ધારક અને ધર્મી હોય છે. આવો પિતા કરતાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ પુત્ર અતિખત કહેવાય છે. કુખતને વડના ફળની ઉપમા આપી છે; જેમ-વડનું વૃક્ષ મોટું-અનેક પથિકાને શીતલ છાયાદિ વડે ઉપકારક હોવા છતાં તેનું ફળ નાનું, તુચ્છ અને સ્વાદરહિત હોય છે, તેમ પિતા ઉત્તમ ઉપકારકાદિ ગુણુવાળો હોવા છતાં પુત્ર હીનગુણી-તુચ્છ પ્રકૃતિનો હોય, તે કુખત કહેવાય છે; અને કુલાંગારને શેરડી કે કેળના ફળની ઉપમા આપી છે; શેરડી કે કેળને ફળ આવતાં જ, જેમ શેરડી કે કેળનો નાશ થાય છે, તેમ જે પુત્ર કુલનાશક બને છે, તેને કુલાંગાર કહેલ છે. સારી સંતતિ સારા-ગુણી સ્ત્રી પુરુષના યોગથી જ પાકે છે. જેમ જમીન ઉત્તમ છતાં બીજ અયોગ્ય હોય અને બીજ યોગ્ય છતાં ક્ષેત્ર ઉખર હોય તો સારો પાક મેળવી શકાતો નથી, તેમ સ્ત્રી હલકટ અને અધમ આચાર-વિચારવાળી હોય અને પુરુષ ગુણુવાન હોય તો પણ સારી સંતતિ પાકતી નથી, તેમ જ જે પુરુષ ઉચ્છૃંખલ, અન્યાયી, બુગાર, દારૂ, માંસાદિ દુર્ગુણુવાળો અને વ્યસનયુક્ત હોય, તો ઉત્તમ સ્ત્રી મળવા છતાં ઉત્તમ સંતતિ પાકતી નથી. આ અટલ ન્યાયની અવગણના કરીને, જેઓ વિષયેશ્ચને પૂરવા કે વંશ ટકાવવાના મોહથી ભતિ કે યોગ્યતાની બેદરકારી કરે, તેઓ પુત્રનું સુખ પામવાને બદલે પોતાના નાશને જ નોતરે છે. આજે જગતમાં આવેલાં પરિણામો જોવાથી તથા પોતાના વર્તમાન અનુભવથી પણ સમજાય તેવી આ સાદી અને સત્ય વસ્તુ છે.

અહીં પ્રસંગને અનુસરીને જણાવે છે કે-કુલવાન સ્ત્રીને ઘરનાં ૧૯કાર્યોમાં જોડવાથી, પરિમિત (એટલે ઉન્મત્ત ન થઈ જાય તેટલું જ) ધન આપવાથી અને હંમેશાં સદાચારસંપન્ન માતા સમાન ઉત્તમ સ્ત્રીઓની નિશ્ચામાં રાખવાથી, એટલે કે-જ્યાં-ત્યાં સ્વતંત્ર રખડવા ન દેવાથી તેની રક્ષા થાય છે. અન્યથા તેના શીલપાલનમાં વિઘ્નો સંભવિત છે.

૩. શિષ્ટાચારપ્રદર્શના-શિષ્ટપુરુષોના વર્તનની પ્રશંસા. અહીં વ્રતધારી જ્ઞાનવૃદ્ધ એવા ગુણવાનોની સેવા^{૧૦} દ્વારા તેઓની પાસેથી જેઓએ શુદ્ધ હિતશિક્ષા મેળવી હોય તેઓ શિષ્ટ કહેવાય છે. તેઓના આચરણરૂપ શિષ્ટાચાર નીચે મુજબ છે-

લોકાપવાદનો ભય; દીન-દુઃખિયાનો ઉદ્ધાર કરવાનો આદર; ઉપકારીના ઉપકારને નહિ ભૂલવારૂપ કૃતજ્ઞતા; પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને પણ અન્યની યોગ્ય પ્રાર્થનાનો ભંગ ન કરવારૂપ સુદક્ષિણ્ય; ગુણી કે અવગુણી-કોઈની પણ ખરાબ વાત હૃદયના અસહભાવપૂર્વક અન્યની આગળ કરવારૂપ નિંદા ન કરવી; ગુણવાનોના ગુણની (જેને સંભળાવવાથી અહિત ન થાય તે રીતે) પ્રશંસા કરવી, આપત્તિમાં દીનતા ધારણ નહિ કરતાં ધીર-વીર બનવું; સંપત્તિના-સુખના સમયમાં ગર્વિષ્ઠ ન બનવું; નમ્ર રહેવું; થોડું અને અવસરોચિત હિતકર બોલવું; અવિસંવાદ એટલે પરસ્પર વિરોધી બને તેવા વિચાર, ઉચ્ચાર કે આચારનો પરિહાર કરવો અર્થાત્ બોલવા

૧૬. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય એ આર્યપણું નહિ પણ અનાર્યતા છે. જે કે સ્ત્રીઓમાં વ્યક્તિરૂપે કોઈ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ પણ હોય છે, તથાપિ જાતિરૂપે તો સ્ત્રી ભોગ્ય હોવાથી પુરુષોને વિષય તરફ ખેંચનારી છે. આથી ઘર સાફ રાખવું, પતિ કે વડીલો માટે પથારી કરવી, જળ ભરવું, રસોઈ કરવી, વાસણો અજવાળવાં, દળવું, ઘરનાં માણસોને સંભાળવાં વિગેરે અનેક પ્રકારના જે કર્તવ્યો સ્ત્રીને યોગ્ય છે, તેમાં જોડાયેલી સ્ત્રી બહુધા દુઃશીલથી બચે છે, યોગ્યતા વિનાની ચાકર-રસોઈયાની પદ્ધતિ હાનિકારક છે.

રાગના યોગે જેઓ ઘરની સંપત્તિ કે વ્યાપાર વગેરેની વાતો ઘરમાં સ્ત્રીને જણાવે છે-તિન્નેરી આદિ પણ સોંપે છે, તેઓ તુચ્છ પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીને અભિમાન આદિ દુર્ગુણોનું કારણ બને છે અને તેના સ્ત્રીધર્મને જીલ્લાવી પતિ કે ઘરનાં અન્ય મનુષ્યો પ્રત્યે અવિનય-અનાદરાદિ કરાવે છે. સ્વતંત્રતા એ સ્ત્રીધર્મનો ભયંકર શત્રુ છે, કારણ કે-તેથી દરેક કાર્યમાં પતિની કે સત્તારા, સાસુ વિગેરે વડીલોની આજ્ઞાને અનુસરવારૂપ સ્ત્રીધર્મ નાશ પામે છે. પરિણામે ઘરનાં માણસોને કોઈની ય આજ્ઞા નહિ માનનારી સ્ત્રીની આજ્ઞાને વશ બનવું પડે છે. વધુમાં સ્વેચ્છાચારી ગમનાગમન વિગેરે સ્ત્રીઓના શીલનો પણ નાશ કરે છે.

જ્યાં-ત્યાં જમણ કરવાથી અને જેના-તેના પરિચયથી સ્ત્રીનાં લજ્જાદિ ગુણરત્નો પણ નાશ પામે છે. મર્યાદાવિહીન બની દુરાચારિણી બનવા સુધી તેનું પરિણામ ખરાબ આવે છે. સમાન હક્ક, સહશિક્ષણ, સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય વિગેરે શેષાયેલાં બીજોના અંકુશ કેવા દૃઢતા છે, તે વિચારતાં, તેનાં દુર્ગો કેવાં આવશે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. સ્ત્રીમાં કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ માટે ધરિત છતાં સામાન્યતઃ સ્ત્રીજાતિ માટે જે સર્વસાધારણરૂપે આ સ્વચ્છંદતા અમલમાં મૂકાય, તો તેનું પરિણામ અનિષ્ટ જ આવે એ નિઃશંક છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સુમેળ કેમ સધાય તે, લક્ષ્ય ચૂકીને વ્યવહાર સુધારનારા નિશ્ચયનો નાશ કરે છે. વસ્તુતઃ જે વ્યવહારથી નિશ્ચયને બાધ ન પહોંચે, તે વ્યવહાર શુદ્ધ છે. આથી સર્વ વ્યવહાર સર્વને માટે એકસરખો ઉપાદેય બની શકતો નથી, પણ યોગ્યતાની તેમાં અપેક્ષા રહે છે.

૨૦. ગુણવાનોની વિનય-બહુમાનપૂર્વક સેવા કર્યા સિવાય કદી પણ આત્મહિતકર શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. ઉપકારી હોવાથી તેઓ હિતશિક્ષા આપે તો પણ બહુમાન-ભક્તિવાળું જેનું હૈયું નથી, તેવા જીવને તે કદી પણ હિતકર બની શકતી નથી; માટે કહ્યું છે કે-સેવાથી જ સત્તશિક્ષણ મેળવાય છે. વિદ્યા-ગુરુ પાસેથી પણ સત્તા કે હક્કથી મેળવેલું શિક્ષણ કદી હિત કરતું નથી.

પ્રમાણે યથાશક્ય આચરવું; અમલમાં મૂકી શકાય તેટલું ઉચ્ચારવું તે અવિસંવાદિતા છે, વિદ્યોમાં પસાર થઈને પણ અંગીકાર કરેલા શુભ કાર્યને પૂર્ણ કરવું; કુલાચારનું પાલન કરવું; આવકથી અધિક કે અયોગ્ય કાર્યોમાં લક્ષ્મીનો વ્યય નહિ કરવો; જે કાર્ય જે સ્થાને કરવા યોગ્ય હોય તે ત્યાં કરવું; સારાં કાર્યો કરવા માટે હમેશાં આદર-આગ્રહ રાખવો; અતિનિદ્રા-વિકથા-વિષય-કષાય કે વ્યસનીપણાં પ્રમાદનો પરિહાર કરવો; લોકાચારને અનુસરવું; તેનો વિશેષ નહિ કરવો; ઔચિત્ય ધર્મને કોઈ વિષયમાં ચૂકવો નહિ અને પ્રાણાન્તે પણ અયોગ્ય-નિન્દનીય કાર્ય કરવું નહિ; વગેરે શિષ્ટતા આચરે છે. આવા શિષ્ટાચારની પ્રશંસા કરવી, કારણ કે-શિષ્ટ પુરુષોના ઉપયુક્ત આચારોની પ્રશંસા ધર્મનાં બીજરૂપ હોવાથી પરલોકમાં પણ ધર્મફળ આપે છે અને પરિણામે મોક્ષફળ આપે છે. જેમ દૂધ વિનાની (વઘ્યા) ગાયને ઘંટા, મૂઘરી વગેરે બાંધીને શણગારવાથી તેની કાંઈ કિંમત વધતી નથી અર્થાત્ તેને કોઈ દૂધનો અર્થો લેતો નથી, કારણ કે-દૂધ વિના માત્ર આડંબરથી દૂધનું કામ સરતું નથી, તેમ મનુષ્ય પણ ખોટો આડંબર કરે તેથી મોટા બની જવાતું નથી, માટે ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (ગુણવાનોના ગુણોની પ્રશંસાદિ તે તે ગુણોને મેળવવાના સાચા ઉપાયરૂપ છે.) જેમ હાથીનું શરીર મોટું છતાં તે અધારામાં દેખાતું નથી અને તેના દંતૂશળ નાના છતાં શુદ્ધ-બિજળા-સફેદ હોવાથી તે દેખી શકાય છે, તેમ ગુણ વગરનો મોટો પણ જગતમાં આદર પામતો નથી અને નિર્ધન-સત્તા વગરનો પણ ગુણવાન પૂજ્ય છે-આદર પામે છે; માટે ધન, સત્તા કે એવા બાહ્ય પદાર્થોથી મોટા બનવાને બદલે ગુણવાનોની પ્રશંસાદિ દ્વારા ગુણી થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગુણીની જેમ ગુણીના ગુણોની પ્રશંસા કરનારો પણ જગતમાં આદર પામે છે, માટે શિષ્ટાચારની પ્રશંસા એ અવશ્ય કરણીય હોઈ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે.

૪. અરિષદ્વર્ગત્યજનં-કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ એ આત્માના છ અંતરંગ શત્રુઓનો ત્યાગ કરવો, એટલે કે-અયોગ્ય કાળે-સ્થળે કામ-ક્રોધાદિ કરવાં નહિ, કારણ કે-તે ઉત્તમ પુરુષોની ઉત્તમતાનાં ઘાતક છે. અહીં ૧-અન્યપરિગૃહિતા કે કન્યા, વિધવા સ્ત્રી વગેરેની સાથે દુષ્ટ વિષયેષ્છા તે કામ, ૨-અવિચારીપણે પોતાને કે પરને આપત્તિજનક હૃદયનો રોષ, ધમધમાટ, ગુસ્સાપૂર્વક કઠોર બોલવું કે કોપ કરવો વગેરે ક્રોધ; ૩-દાનને યોગ્ય સુપાત્ર કે દયાપાત્ર આત્માઓને દેવા યોગ્ય વસ્તુ પોતાની પાસે હોવા છતાં આપવી નહિ, અગર કારણ વિના પણ બીજાની પાસેથી ધન લેવા ઈષ્છા કરવી તે લોભ; ૪-દુરાગ્રહે ચઢવું કે વ્યાજબી પણ વચન ન સ્વીકારવું તે માન; ૫-સારું કુલ, શરીરમાં બળ, ઉચ્ચ જાતિ, ધણું ધન, વિદ્વત્તા, સુંદર રૂપ વગેરે પ્રાપ્ત થવાથી અહંકાર કરવામાં કે બીજાને આપણાથી હલકો પાડવામાં કારણરૂપ મનનો પરિણામ-ગર્વ તે મદ; અને ૬-કારણ વિના બીજાને દુઃખી કરીને કે પોતે જુગાર, શિકાર વગેરે અનર્થકારી કાર્યો કરીને ખુશી થવું તે હર્ષ. એ રીતે અયોગ્ય સ્થળે કરેલાં આ કામ-ક્રોધાદિ આત્માના અંતરંગ શત્રુભૂત બની આત્મગુણોરૂપી ધનનો નાશ કરે છે, માટે દુઃખનાં કારણભૂત આ છ અંતરંગ શત્રુઓનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. અહીં ૧. કામમાં દાણડકય તથા કરાલનું, ૨. ક્રોધમાં જનમેજય તથા તાલજંઘનું, ૩. લોભમાં ઐલ તથા અજબિન્દનું, ૪. માનમાં રાવણ તથા દુર્યોધનનું, ૫. મદમાં અશ્વોદૂલવ તથા હૈહયનું, અને ૬. હર્ષમાં વાતાપી તથા વૃષ્ણિ-જંઘનું, એમ દષ્ટાન્તો (અન્ય ગ્રંથોમાંથી) સમજી લેવાં.

૫. ઇન્દ્રિયાણાં જયઃ-કાન, આંખ, નાક, જીભ તથા ચામડી (સ્પર્શન)-એ પાંચેય ઇન્દ્રિયોની શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શરૂપ પોતપોતાના વિષયમાં અધિક પડતી આસક્તિનો ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ વિકારને અટકાવવો તે ઇન્દ્રિયજ્ય કહેવાય છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોના વિકારને કાબૂમાં લેવાથી મનુષ્યને બાહ્ય-અભ્યંતર મહાન્ સંપત્તિઓ મળે છે. કહ્યું છે કે- ઇન્દ્રિયોનો અસંયમ (સ્વેચ્છાચાર) તે દુઃખોનો માર્ગ છે અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજ્ય મેળવવો તે સંપદા-સુખનો માર્ગ છે. એ બે માર્ગોમાંથી જે માર્ગ ઇષ્ટ હોય તે માર્ગે ગમન કરવું (અર્થાત્ સુખની અભિલાષાવાળાએ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા સતત ઉદ્યમ કરવો). ઇન્દ્રિયો એ જ સર્વ નરક અને સ્વર્ગસ્વરૂપ છે. નિગ્રહ કરેલી ઇન્દ્રિયો પાપથી બચાવીને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે, જ્યારે છૂટી મૂકેલી ઇન્દ્રિયો યથેચ્છ પાપ કરાવીને નરકમાં લઈ જાય છે. અહીં ઇન્દ્રિયજ્યમાં અતિ આસક્તિના પરિહારરૂપ મર્યાદા બતાવી, તેનું કારણ એ છે કે-ગ્રંથકારશ્રી અહીં સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે. સર્વથા ઇન્દ્રિયજ્ય તો સાધુપણમાં કરી શકાય છે.

૬. ઉપપ્લુતસ્થાનવિવર્જનમ્-સ્વ-રાજ્ય કે પર-રાજ્યનાં લશ્કરથી લય-શ્લેષ જાગવાથી; દુષ્કાળ, મરકી, કોલેરા, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, પતંગિયા, ઉંદર, તીડ વગેરેનો ઉપદ્રવ થવાથી, તથા જન-વિરોધ એટલે પરસ્પર મનુષ્યોનો મહાવિગ્રહ-કોમી રમખાણ વગેરે કારણોથી જે ગામ, નગર વગેરે અસ્વસ્થ બન્યાં હોય અર્થાત્ ત્યાંના લોકોમાં ગભરાટ પેદા થયો હોય, તેવાં સ્થાનનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે-એવી સ્થિતિમાં ત્યાં રહેવાથી પૂર્વે મેળવેલાં ધર્મ, અર્થ અને કામ(નાં સાધનો)નો નાશ થાય છે અને તેવા સ્થાને પુનઃ તે મેળવી શકાતાં નથી, તેથી ઉભય લોકથી બ્રહ્મ થવાનું બને છે.

૭. સુપ્રાતિવેદિકે સ્થાનેઽનતિપ્રકટગુપ્તકે । અનૈકનિર્ગમદ્વારં ગૃહસ્ય વિનિવેશનમ્ ॥-ઘર કેવું, કેવા સ્થાને અને કેવા પાડોશમાં હોવું જોઈએ, તે જણાવતાં કહે છે-જે સ્થાને સારા-સદાચારી પાડોશી હોય ત્યાં ઘર રાખવું, કેમ કે-“સંસર્ગજા દોષગુણા ભવન્તિ”-જેવી સોબત મળે તેવા દોષો કે ગુણો પ્રગટે છે. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે-ગંધડા જોડે ઘોડું રહે તે ભૂકતાં ન શીખે તો બચકું ભરતાં (કરડતાં) કે પાટુ (લાત) મારતાં તો શીખે. માટે જે સ્થાનોએ “ચરિયા તિરિક્તજોળી, તાલાયરસમળમાહણસુમાળા । વગ્ગુરી અહવ ગુમ્મિઅ, હરિપસપુલિંદ-મર્ચિહદા ॥” એટલે દાસપણું કરનારા, પશુઓથી ભાડાં વગેરે દ્વારા આજીવિકા ચલાવનારા, લોકોને હાસ્યવિસ્મયથી રંજિત કરનારા મશ્કરા (મેવડા), સાધુસંન્યાસી, બ્રાહ્મણ અર્થાત્ ચાચક લોકો રહેતાં હોય તેવાં સ્થાનોએ; તેમ જ સ્મશાનરક્ષકો, બાળ નાખનારા, પારધી-શિકારી, ચાંડાળ, લીલ, માછીમાર વગેરે હલકી જાતિના ૨૧ મનુષ્યો રહેતા હોય તેવા પાડોશમાં ઘરવસવાટ નહિ રાખવો. વળી જ્યાં જમીનમાં હાડકાં, કોલસા વગેરે શસ્ત્રો ન હોય; જ્યાં જમીનમાં ઘણા પ્રમાણમાં ધરે નામની વનસ્પતિ, નવા અકુરા, કુશ એટલે દાલ નામની વનસ્પતિ વગેરે ઊગતી હોય; જે ભૂમિની માટી સારા વર્ણ-ગંધવાળી હોય; જે જમીનમાં સ્વાદિષ્ટ પાણી હોય અગર જેમાં નિધાન વગેરે હોય; તેવા ઉત્તમ સ્થાનમાં પણ તે તે નિમિત્ત શાસ્ત્રાધારથી ગુણ-દોષસૂચક શકુન, સ્વપ્ન તથા

૨૧. શ્રાદ્ધગુણુવિવરણમાં તો આ ઉપરાંત વેશ્યા, ભાંડ, નટ, ભાટ કે ચામડાં આદિનો હલકો ધંધો (કુકર્મ) કરનારાઓનો પાડોશ તજવા ઉપરાંત દેવળની પાસે, ચોકમાં, ધૂર્ત, મંત્રી, મૂર્ખ, વિધર્મી, અધર્મી, પાખંડી, નિર્લજ્જ, ચોર, રોગી, ક્રોધી, અંત્યજ, અભિમાની, ગુરુની સ્ત્રીને સેવનાર, શત્રુ, સ્વામીદ્રોહી, શિકારી, સાધુ, તેમ જ સ્ત્રીહત્યા-બાળહત્યાદિ કરનાર વગેરેનો પાડોશ પણ તજવાનું તેનાં કારણો સાથે જણાવ્યું છે.

લોકવાયકા (લોકોનો તે ભૂમિ માટે અભિપ્રાય) વગેરે જાણીને મકાન બાંધવું-વસવાટ કરવો. આવો સારો પાટોશ અને શુદ્ધ ભૂમિ છતાં રહેઠાણુ રાજમાર્ગ ઉપર કે અતિ ગુપ્ત ગલીમાં ન હોવું જોઈએ, અર્થાત્ ઘર અતિ જાહેર માર્ગ ઉપર પણ નહિ, તેમ શોધવામાં મહેનત પડે તેવાં ઘણાં ઘરોની અંદર ઠંકાઈ ગયેલા સ્થાને પણ ન હોવું જોઈએ; કારણ કે-અતિ જાહેરમાં રહેવાથી પોણ-દરવાજા-દિના અલાવે ચોર-લુંટારાદિનો ભય રહે અને અતિ ગુપ્ત સ્થળે હોય તો ઘણાં ઘરોથી ઠંકાઈ જવાથી ઘર શોભાને ન પામે, તેમ જ અગ્નિ આદિ ઉપદ્રવ વખતે જળ વગેરેની સહાય મેળવવામાં કે પેસવા-નીકળવા વગેરેમાં મુશ્કેલી પડે. વળી યોગ્ય સ્થાને પણ બાંધેલા ઘરને પેસવા-નીકળવાનાં અનેક બારણાં (માર્ગો) ન હોવાં જોઈએ, કારણ કે-જે ઘરને જવા-આવવાનાં ઘણાં બારણાં હોય ત્યાં દુષ્ટ લોકો પ્રવેશ કરી જાય તો પણ ખ્યાલ ન રહે અને તેથી ધન સ્ત્રી વગેરેની રક્ષા કરવી મુશ્કેલ પડે. આથી સારા પાટોશમાં, સારી ગુણવાળી ભૂમિ ઉપર, અતિ પ્રગટ કે ગુપ્તસ્થાનને છોડીને, ઘણાં બારણાં વિનાનું ઘર ધર્મી આત્માઓને માટે ધર્મનું પોષક બને; માટે તેને ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મરૂપે કહ્યું છે. (અહીં અનેક દ્વારનો નિષેધ કરવા દ્વારા નિયત દ્વારનું વિધાન હોવાથી, ગૃહસ્થ પ્રતિનિયતદ્વારવાળા ઘરવાળો હોવો જોઈએ-એમ અર્થાપત્તિથી સમજવું.)

૮. પાપમીલકતા-પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દુઃખોનાં કારણભૂત પાપકર્મોથી ભય પામવાપણું. તેમાં ચોરી, અભિચાર, જુગાર વગેરે કાર્યો આ લોકમાં પણ પ્રત્યક્ષ રાજદંડ આદિ મહા અપાયનાં કારણો બને છે અને દાડપાન, માંસભક્ષણ તથા રાત્રિભોજન આદિ પાપકાર્યો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં નરક આદિ પરલોકમાં દુર્ગતિનાં પરોક્ષ રૂઢિઓ આપે છે.

૯. ક્ષ્યાતદેશાચાર્યપાલનમ્-અન્ય શિષ્ટપુરુષોને માન્ય ઘણા કાળથી રૂઢ થયેલા દેશાચારો (કે દેશમાં સર્વત્ર જે વ્યવહારરૂપ બની ગયા હોય), જેવાં કે-જમવું, જમાડવું, વસ્ત્ર પહેરવાં, પહેરામણી કરવી, વગેરે અનેક પ્રકારના લૌકિક વ્યવહારો, તેનું પાલન કરવું. જે તેમ કરવામાં ન આવે તો તે દેશના લોકો સાથે વિરોધ થાય, ધર્મની નિંદા થાય વગેરે અનેક પ્રકારે અહિંત થાય. અન્ય લોકોનું મન્તવ્ય છે કે-‘યોગીપુરુષો આખી પૃથ્વીને (સકળ લોકને) ભૂલ કરતાં જુએ છે, તથાપિ (જે યોગના રહસ્યને સમજ્યા છે તથા લોકોદ્ધારની અપેક્ષાવાળા છે તે) મનથી પણ દેશાચારનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી.’ પછી ગૃહસ્થનું તો પૂછવું જ શું? આથી રૂઢ દેશાચારનું પાલન કરવું તે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

૧૦. સર્વેષ્વનપવાદિત્વં નૃપાદિષુ વિશેષતઃ-ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ એવા કોઈનો પણ (દોષ જાહેર કરવારૂપ) અવણુવાદ નહિ બોલવો, કારણ કે-પરના દોષો ગાવા એ મહાદોષ છે. શ્રી-પ્રશમરતિ નામના ગ્રંથની ૧૦૦ મી ગાથાથી વાચકચક્રવર્તી શ્રીમાન ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ જણાવે છે કે-“બીજાને હલકો પાડવાથી, તેના અવણુવાદ બોલવાથી કે પોતાનો ઉત્કર્ષ (મોટાઈ) ગાવાથી જીવ કોડો ભવોથી પણ ન છૂટે તેવું નીચ ગોત્ર નામનું કર્મ ભવે ભવે બાંધે છે.” આમ જ્યારે

૨૨. નજરાજ, પાંડવો વગેરે જુગારથી રાજ્યભ્રષ્ટ થયા; કૃષ્ણજી જેવા વાસુદેવ હયાત છતાં દારિકાનો મદિરાપાનથી નાશ થયો; દશરથ રાજા શિકાર-માંસથી દૂષિત થયા; શ્રેણિક રાજા માંસવ્યસનથી નરકમાં ગયા; રાવણ, દુર્યોધન આદિ પરસ્ત્રીલાંપટચથી ભ્રષ્ટ થયા અને કૃતપુણ્ય શેઠ વેશ્યાગમનથી નિર્ધન થયા; ચોરીના વ્યસનથી તો અનેક આત્માઓ મરણશરણ થયા છે; વગેરે પાપકાર્યોનાં દુષ્ટ ફળો છે. આથી પાપકાર્યોથી ડરવું એ ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મનું લક્ષણ છે.

સામાન્ય મનુષ્યના પણ દોષો ગાવા તે અયોગ્ય છે, તો રાજા, મંત્રી, પુરોહિત આદિ સત્તાધારીઓ કે બીજા લોકમાન્ય પુરુષોના દોષો તો જાહેરમાં બોલાવ જ કેમ ? કારણ કે-રાજાદિની નિંદાથી તો ધનનો કે પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. (કોઈનો અવર્ણવાદ સાંભળવો પણ નહિ. સાંભળનાર પણ બોલનારને કારણરૂપ હોવાથી તેટલો જ દૂષિત છે.)

૧૧. આયોચિતવ્યય:-કમાણી-આવકને અનુસાર ખર્ચ કરવું. નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-આવકનો ચોથો ભાગ (ભવિષ્યમાં આકસ્મિક કારણે જરૂર પડે તે માટે) નિધાનમાં રાખે, ચોથો ભાગ વ્યાપારમાં રોકે, ચોથા ભાગથી ધર્મકાર્યો તથા પોતાનો નિર્વાહ કરે અને બાકીના ચોથા ભાગને ભક્તિય ઐટલે જેનું પોષણ કરવાની પોતાની ફરજ છે તેવા આશ્રિતોનું પોષણ કરવામાં વાપરે. કેટલાકો તો કહે છે કે-ધનિક પુરુષ આવકનો અડધો કે તેથી પણ વધારે ભાગ જીવનના પ્રધાન-કાર્યરૂપ ધર્મમાં વાપરે અને બાકીનો અડધો ભાગ તુચ્છ એવાં આ લોકનાં બાકીનાં કાર્યોમાં ખર્ચે.^{૨૩} રાગ જેમ શરીરને દુર્બળ બનાવી પુરુષને વ્યવહાર માટે નાલાયક બનાવી દે છે, તેમ આવકને વિચાર્યા વિના કરેલો ખર્ચ પણ દરિદ્ર બનાવી સંસારનાં કે આત્મહિતનાં દરેક કાર્યોમાં મનુષ્યને અસમર્થ બનાવી દે છે. કહ્યું છે કે-આવકનો વિચાર કર્યા વિના જે કુબેરની જેમ ખર્ચ કરે છે, તે ધનવાન હોય તો પણ થોડા કાળમાં જ નિશ્ચયથી ભિખારી બની જાય છે-મજૂરી કરવા લાયક બને છે. (‘પત્તદેવ હિ પાણ્ડિત્યમ્, આયાદ્વપતરો વ્યયઃ’-આવકથી ખર્ચ ઓછો કરવો, એ જ પંડિતાર્થનું લક્ષણ છે.)

૧૨. વૈષ્ણો વિમવાચનુસારત:-પોતાની સંપત્તિ, કમાણી, વય, અવસ્થા તથા રહેવાનું ગામ, શહેર, દેશ વગેરેને અનુરૂપ વસ્ત્ર, અલંકાર, આભરણ વગેરે રાખવાં જોઈએ. જેઓ સંપત્તિ-આવક સારી છતાં કૃપણતાથી તેના પ્રમાણમાં વેષ રાખતા નથી અર્થાત્ ધન છતાં પણ અરાબ વસ્ત્ર વગેરે પહેરીને ફરે છે, તેઓ લોકોની નિંદાનું પાત્ર બની ધર્મ માટે પણ અયોગ્ય બને છે. સારા વેષવાળો મંગળરૂપ ગણાય છે અને તેવા મંગળભૂત પુરુષોથી લક્ષ્મી આવે છે. કહ્યું છે કે-લક્ષ્મી મંગળથી પ્રાપ્ત થાય છે, બુદ્ધિથી વધે છે અને કૌશલ્યથી મૂળ નાખે છે, ઐટલે તે પુરુષની તાબેદાર-દાસી બને છે, તેને છોડતી નથી. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વગેરે સંયમવાળા જીવનથી પુરુષની લક્ષ્મી શોભાને પામે છે અને લોકોની પ્રશંસાનું પાત્ર બને^{૨૪} છે: માટે પોતાની સંપત્તિ, આવક, જાતિ, વય, અવસ્થા અને દેશને અનુરૂપ વેષ રાખનારો (સદાચારી) સર્વત્ર પ્રેમનું પાત્ર બનવાથી ધર્મયોગ્ય બને છે.

૨૩. અન્યત્ર કહ્યું છે કે-ધર્મ, ચોર, અગ્નિ અને રાજા-એ ચાર ધનના ભાગીદારો છે. ધર્મરૂપ ભાગીદારનું અપમાન કરવાથી (ધર્મમાં નહિ ખર્ચવાથી) બાકીના ત્રણ ભાગીદારો બલાતકારે પણ ધનનું હરણ કરી લેશે. પંચસૂત્રના બીજા સૂત્રમાં ‘લાહોચિયદાણે, લાહોચિયમોષ, લાહોચિયપરિવારે, લાહોચિયનિહિકરે સિદ્ધા ।’ અર્થાત્ ‘આવકે આવકના પ્રમાણમાં દાન, ભોગ, પરિવારનું પોષણ અને ધનનું રક્ષણ-સંગ્રહ કરવો’ એમ કહ્યું છે.

૨૪. શ્રાદ્ધગુણવિવરણમાં તો (દેવના) મસ્તકે ફૂલ ચઢાવવાથી, ચરણો પૂજવાથી, સ્વદારાસંતોષથી, અલ્પ-ભોજન (પરિમિત ભોજન) લેવાથી, નગ્ન નહિ સુવાથી, પર્વતિથિએ મૈથુન તજવાથી તથા અદ્વયર્થ પાળવાથી ગયેલી લક્ષ્મી પાછી આવે છે-એમ કહ્યું છે. શ્રીયોગશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-સંપત્તિ ઓછી છતાં ધનવાનની માફક વેષ ધારણ કરવાથી લોકોમાં હાંસી-ઉછાંછળાપણું થાય છે અને ‘આવો ખર્ચ કરનાર જરૂર અનીતિ-અન્યાય કરતો હશે ?’ એમ લોકોમાં અનુમાન થાય છે.

૧૩. માતાપિતૃર્વર્ચન—માતાપિતાની પૂજા કરવી, એટલે કે—ત્રણે ય કાળ તેઓને પ્રણામ કરવો; પરલોકમાં હિત કરનારાં (ધર્મનાં) કાર્યોમાં તેઓને જોડવાં (સગવડ આપવી); દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું; કુળ, કુલ વગેરે ભોગોપભોગના પદાર્થો પણ, જેના વર્ણ-ગંધ-રસ સારા હોય તેવા તેઓને આપવા; અર્થાત્ વાપરવાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ તેઓને આપવી; તેઓના જમ્યા પછી જમવું; સુતા પછી સુવું; વગેરે બાહ્ય સેવા સાથે તેઓએ અંગીકાર કરેલાં વ્રત-નિયમોને જરાય બાધ ન આવે તેમ વ્યાપાર, વ્યવહાર વગેરે કાર્યો કરવાં, કે જેથી તેઓનું પૂર્ણ ઔચિત્ય જળવાય; વગેરે વર્તન માતાપિતાની ભક્તિ-પૂજન કરવારૂપ છે. તેમાં પણ પિતાથી ય માતા અધિક પૂજ્ય છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—“દશ વિદ્યાગુરુઓની બરાબર એક ધર્માચાર્ય છે, સો ધર્માચાર્યોની બરાબર પિતા છે અને માતા તો પિતા કરતાં ય હજારગુણા અધિક ગૌરવને પાત્ર છે.” માટે અહીં પણ પિતા-માતાને બદલે માતા-પિતા એ ક્રમ જણાવ્યો છે. ૨૫

૧૪. સદાચારૈઃ સંગઃ—આ લોક-પરલોકમાં હિતકારી-સુંદર આચાર સેવનારા સદાચારી પુરુષોની સોબત કરવી. તેવાઓની સોબતથી દુરાચારથી બચી સદાચારી થવાય છે અને બુઝારી, ધૂર્ત, ભાટ, ભાંડ, નટ વગેરે અસત્ પુરુષોની સોબતથી જે શીલ-સદાચાર હોય તે પણ તત્કાળ નાશ પામે છે. કહ્યું છે કે—“જે સત્સંગતિમાં રક્ત થઈશ તો સત્-સારો થઈશ અને અસદાચારીની ગોઠડીમાં પડીશ તો પતન પામીશ, અર્થાત્ જે ગુણો મળ્યા છે તે પણ નાશ પામશે.”

આત્મા સ્વયં એકલો જ છે, સંયોગ થયા પછી પણ વિયોગ થાય જ છે, એટલે વસ્તુતઃ સંગ છોડવામાં જ આત્મસુખ રહેલું છે; છતાં સંગ છોડી ન શકાય તો સોબત સત્પુરુષોની જ કરવી, કારણ કે—સત્પુરુષો સંગમાંથી છૂટવાના ઔષધતુલ્ય છે; અર્થાત્ સત્પુરુષોના યોગથી ધીમે ધીમે ગુણવાન બનતો આત્મા આખરે આખા જગતનો રાગ તોડીને સ્વ-સ્વરૂપમાં તૃપ્ત બની શકે છે, માટે જ્યાં સુધી સંગ ન છૂટે ત્યાં સુધી સંગમાંથી છૂટવા માટે પણ સત્પુરુષોની જ સોબત કરવી એ જરૂરી ૨૬ છે.

૧૫. કૃતજ્ઞતા—ઉપકારીના ઉપકારને છૂપાવવો યા વિસારવો નહિ. સત્પુરુષો ઉપકારીના ઉપકારને કદી ભૂલતા નથી, પણ શિર ઉપર ભારરૂપે માનતા તેનો યથાશક્ય બદલો કેમ વળે તેની ચિંતા સેવે છે. કહ્યું છે કે—શ્રીકૃષ્ણ પણ બાલ્યકાળમાં અદ્ય પાણી પાનાર(વૃક્ષ સિંચનાર)ને પોતાના ઉછેરનાર તરીકે ઉપકારી માની, મસ્તક ઉપર ભાર(જટારૂપે છોડાં)ને ધારણ કરી, ઉપકારીને

૨૫. માતા-પિતા પ્રત્યક્ષ ઉપકારી છે. જન્મ પછી તેઓએ જે વેસ્થાની માફક બાળકને ત્યજ દીધું હોત, તો આજે તેની હયાતિ પણ ન હોત. અનેક સંકટો વેઠી ઉછેરનારાં પ્રત્યક્ષ ઉપકારી માતા-પિતાની જોડો સેવા કરી શકતા નથી, તેઓ આખા જગતની કે દેવ-ગુરુની સેવાની વાતો ભલે કરતા હોય, પણ વાસ્તવિક સેવાધર્મ તેવા મનુષ્યોમાં હોતો જ નથી. પ્રત્યક્ષ ઉપકારી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા સેવનારો દેવ, ગુરુ કે બીજા કોઈ પરોક્ષ ઉપકારીની સેવા ક્યા કારણે કરે? તે વિચારતાં જ સ્વાર્થ, દંભ કે અજ્ઞાન આદિના યોગે તેની સેવા પાયા વિનાની પ્રવૃત્તિરૂપ જણાશે. માતા-પિતાની સેવા કરનારો જ સમાજની, દેશની, તથા દેવ, ગુરુ કે બીજા સાધર્મિક વખેરોની પણ સેવા કરી શકે છે, માટે એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

૨૬. “રાગ ન કરશો કોઈ જન કોઈશું રે, નવિ રહેવાયે તો કરજો મુનિશું રે.

મણી જિમ કૃણીવિષનો તીમ તેહો રે, રાગનું ભેપજ સુજશ સનેહો રે.”

(રાગની સજ્જાયમાં પૂ. મહાપાખ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણી)

સદાચારીની સોબતથી સદાચારી થવાય છે.

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી.” (શ્રીદેવચંદ્રજી)

પોતાના પ્રાણુનો નાશ કરીને પણ અમૃત સમાન મીઠું પાણી આપે છે, અર્થાત્ નાળીયેર ફેડવાથી નાળીયેરનો જીવ પ્રાણુમુક્ત થાય છે અને તેમાંથી માણસો મીઠું પાણી મેળવે છે. જો શ્રીફલ પણ આ રીતે કૃતજ્ઞતા ગુણને ધારણ કરે છે, તો સત્પુરુષો ઉપકારીને કેમ વિસરે ? અર્થાત્ સત્પુરુષો કદી પણ ઉપકારીને ભૂલતા નથી અને તેથી (જેમ શ્રીફલ સર્વ ફળોમાં શ્રેષ્ઠતાને પામ્યું છે તેમ) કૃતજ્ઞ પુરુષો મહાન્ (યશ-પૂજાદિને પામી) કુશલ-કલ્યાણના ભાગી બને છે.

૧૬. અજીર્ણેન્મોજનં-અજીર્ણ વખતે ભોજન ન કરવું. અજીર્ણ હોવા છતાં ભોજન કરવાથી સર્વ રોગની વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે-રોગ માત્રનું મૂળ અજીર્ણ છે. અજીર્ણના આમ, વિદગ્ધ, વિદગ્ધ અને રસરોષ-એમ ચાર પ્રકારો કહ્યા છે. તેમાં ૧-આમઅજીર્ણ, કે જેથી ઝાડો નરમ અને સડેલાં-મરેલાં માછલાંની ગંધ જેવો દુર્ગંધવાળો થાય. ૨-વિદગ્ધઅજીર્ણ, કે જેમાં અપાનવાયુ દુર્ગંધવાળો થાય. ૩-વિદગ્ધઅજીર્ણ, કે જેનાથી ઝાડો કાચો-છટો થાય, શરીરનાં ગાત્રો-અવયવો ભાંગે (શરીર તૂટે). ૪-રસરોષ અજીર્ણ, કે જેનાથી આગસ-પ્રમાદ ઘણો થાય. તેમાં ૧-અજીર્ણથી દુર્ગંધવાળો ઝાડો થવો, ૨-અપાનવાયુ દુર્ગંધવાળો થવો, ૩-ઝાડો કાચો થવો, ૪-શરીરનાં ગાત્રો (સાંધા) તૂટવાં, ૫-ખોરાક ઉપર અરુચિ થવી અને ૬-ઝોડકાર ખાટા કે દુર્ગંધવાળા આવવા, તે છ અજીર્ણનાં લક્ષણો છે. આગળ વધીને અજીર્ણથી મૂચ્છા, ઘડું બકવાટ, ઉલટી, અધિક થૂંક-લાળ આવવી, શરીર થાકવું, ચકરી આવવી, વગેરે અનેક વિકારો થાય છે અને તેમાંથી મરણ પણ નીપજે છે ૨૭ (માટે પૂર્વે લીધેલો આહાર પચી ગયા પછી ફરી ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન લેવું.)

૧૭. કાલે મુક્તિઃ સાત્મ્યાદલૌલ્યતઃ-યોગ્ય કાળે, લોહપતાવશ થયા વિના, પ્રકૃતિને અનુકૂળ પથ્ય (હિતકર) અને પરિમિત ભોજન કરવું. ક્ષુધા લાગે ત્યારે ભોજન નહિ કરવાથી અન્નઅરુચિ થાય છે-શરીર નબળું પડે છે. અગ્નિ બુઝાઈ ગયા પછી ઈંધણું અગ્નિનું કેવી રીતે પોષણ કરે ? અર્થાત્ જઠરનો અગ્નિ ભૂખ છતાં નહિ ખાવાથી મંદ પડી જાય છે અને પછી એકીસાથે ખાવાથી તેનું પાચન થઈ શકતું નથી, માટે ભૂખ ૨૮ લાગે ત્યારે ભોજન કરવું. ભૂખ વિના ખાધેલું અમૃત પણ ઝેર બને છે.

૨૭. શરીરસ્વાસ્થ્ય એ ધર્મનું અંગ છે અને અજીર્ણ છતાં જન્મવાથી સ્વાસ્થ્ય બગડવાથી ધર્મમાં શરીરની સહાય મળતી નથી, માટે અજીર્ણમાં ભોજનનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મનું કારણ છે.

૨૮. અહીં કોઈ 'રાત્રે ભૂખ લાગે તો રાત્રે પણ ભોજન કરવું' એવો અર્થ કરે તો તે અજ્ઞાનતા છે. રાત્રિભોજન એ મહાપાપ છે-એ જૈનદર્શનનો મત તો જગપ્રસિદ્ધ છે. ઉપરાંત વેદાંતીઓ ય માને છે કે-
 “ત્રયીતેજોમયો માતુરિતિ વેદવિદો વિદુઃ । તત્કરૈઃ પૂતમશિલં, શુભં કર્મ સમાચરેત્ ॥ નૈવાહુતિર્ન ચ સ્નાનં, ન શ્રાદ્ધં દેવતાર્ચનમ્ । દાનં વા વિહિતં રાત્રી, મોજનં તુ વિશેષતઃ ॥” “ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ-એ ત્રણેયનાં તેજ રૂપ સૂર્ય છે, માટે સર્વે શુભ કાર્યો સૂર્યનાં ફિરણોથી પવિત્ર થાય તે રીતે દિવસે કરવાં. યજ્ઞ, સ્નાન, પિતૃકર્મ, દેવપૂજા કે દાન વગેરે કાર્યો રાત્રે કરવાનો નિષેધ છે અને ભોજનનો તો રાત્રે સર્વથા નિષેધ કરેલો છે.” વગેરે રાત્રિભોજનના આ ભવ-પરભવના દોષો આદિ ઘણી હકીકત જૈન-જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં પ્રગટ છે. માટે ‘ભૂખ લાગે ત્યારે જન્મવું’ એટલે રાત્રે પણ જન્મવું-એવો અર્થ કરવામાં ‘વદતો વ્યાધાત’ થાય છે. જે શાસ્ત્રો રાત્રે ખાવામાં મહાપાપ વર્ણવે છે, તે શાસ્ત્રો ‘ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું’-એમ કહીને જો રાત્રે ખાવાનું જણાવે તો તે પોતાની જ વ્યાખ્યાને ખીજી રીતે ખોટી ફરાવનારાં બને છે. શાસ્ત્રનું કોઈ પણ વચન એકબીજા વચનને બાધક ન થાય તેવો જ તેનો અર્થ એકપર્યાયરૂપ હોવાથી સત્ય છે, માટે અહીં ભૂખ લાગે ત્યારે પણ દિવસે જ ખાવું, રાત્રે તો નહિ જ ખાવું એ અર્થ છે.

ભૂખ લાગે ત્યારે પણ સાત્ત્વ્ય એટલે પ્રકૃતિને અનુકૂળ-માફક આવે તેવાં જ ખોરાકપાણી લેવાં. કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે-જો જન્મથી ઝેર વાપરનારને ઝેર પણ અનુકૂળ અને છે, તો તે લેવામાં તેને શું વાધો? તેનું સમાધાન એ છે કે-જો ‘સાત્ત્વ્ય એટલે પ્રકૃતિને અનુકૂળ’ ખોરાકપાણી ન મળે તો પ્રતિકૂળ છતાં હિતકર લેવાં, પણ પ્રકૃતિને માફક છતાં અહિતકર તો ન જ લેવાં. (કારણ કે-તેથી કર્મ બધાય છે અને ઘણાં પાપનું કારણ બની તે દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે.) બલવાનને તો બધું ય પથ્ય જ છે-એમ માનનાર મૂર્ખ કાલકૂટ ઝેરનું ભક્ષણ કરે (ભલે તે ઝેરી પદાર્થોના ગુણુ-દોષને જાણનાર હોય) તો ઝેરથી મરણ જ પામે, માટે પાચન થાય તેવાં પ્રકૃતિને માફક પણ મહાપાચના કારણરૂપ (અભક્ષ્ય) આહારપાણી ન લેવાં. વળી પ્રકૃતિને માફક અને હિતકર પણ લોહુપતાથી વધારે નહિ ખાવું, જઠરાગ્નિના બળને અનુસાર અર્થાત્ સુખે સુખે પાચન થાય તેટલું મિત ખાવું. અધિક લોજનથી ઊલટી, ઝાડા કે મરણ થવાનો પણ પ્રસંગ આવે છે. ‘યો દિ મિતં મુદ્ધકે સઘ્ન મુદ્ધકે’-જે પ્રમાણે પેત લોજન લે છે, તે જ અર્થાપત્તિએ ઘણું લોજન લે છે-એ વાત બુદ્ધિથી સહજ સમજાય તેવી છે.

૧૮. વૃત્તસ્થજ્ઞાનવૃદ્ધાઽર્હી-દુરાચારના ત્યાગપૂર્વક સદાચારમાં પ્રવર્તનારા વ્રત-નિયમધારી પુરુષો, કે જેઓ ‘હિય-ઉપાદેય વસ્તુના વિવેકરૂપ’ જ્ઞાનથી વૃદ્ધ હોય, એટલે કે-આપણા કરતાં જેઓ વિશેષ જ્ઞાની અને વ્રતધારી હોય તેવા જ્ઞાનવૃદ્ધ-વ્રતધારી પુરુષોની, આવે ત્યારે ઊભા થવું, સન્મુખ જવું, હાથ જોડીને પ્રણામ કરવો, આસન આપવું, વંદન કરવું, શરીરસેવા કરવી, ઉત્તમ આહાર-પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉચિત વસ્તુઓનું તેઓને દાન કરવું, વળાવવા જવું, વગેરે વિનયરૂપ સેવા કરવી; કારણ કે-ગુણવાન પુરુષોની સેવા કરી હોય તો તેઓ કલ્પવૃક્ષની જેમ સદુપદેશાદિ મહાન્ ફળો આપે છે. અર્થાત્ ગુણવાનોની સેવાથી હિતકર ઉપદેશ મળે છે, તેઓના સંપર્કથી બીજા પણ ‘ધર્મી’ પુરુષોનાં દર્શન, મેળાપ વગેરે’ લાભો થાય છે અને યોગ્ય કાળે તેઓનો પણ વિનય કરવાનો લાભ મળે છે. એમ બાહ્ય-અભ્યંતર અનેક મોટા લાભો ગુણવાનોની સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૯. ગર્હિતેષ્વપ્રવર્તનમ્-સામાન્ય લોકમાં કે લોકોત્તર એવા સંતોમાં પણ જે કાર્યો અનાદર-હીન હોવાથી નિંદનીય ગણાતાં હોય, તેવાં સુરાપાન, માંસભક્ષણ, પરસ્ત્રીગમન વગેરે પાપોના ત્યાગ કરવો. સામાન્ય કુલમાં જન્મેલો મનુષ્ય પણ સારા આચારથી મોટાઈને મેળવે છે. કહ્યું છે કે-“સારા કુલવાળો પણ જો નીચ આચરણ કરનારો હોય તો તેના કુલની કાંઈ મહત્તા નથી અને અત્યંત કુલમાં જન્મેલાનું પણ આચરણ સાફ હોય તો તે વિશિષ્ટ છે-એમ માફ (કહેનારનું) મન્તવ્ય છે.” (અહીં કુલ પ્રમાણે આચાર પણ સારા જોઈએ-એ અંધકારનો આશય છે અને તેથી આચારની મુખ્યતા બતાવવા માટે કુલને ગૌણ કયું છે. તેનો અર્થ એ નથી કે-ગમે તે કુલવાળો પણ માત્ર સદાચારથી શ્રેષ્ઠ અને છે. કુલ અને શીલ બન્નેની ઉત્તમતા જરૂરી છે, માટે કુલ સાફ મળવાથી, પોતાને ઉચ્ચ માની યથેચ્છ પાપ કરનારાઓ કુલને ભલિન કરે છે, એમ જણાવવાનો આશય છે. ઉપલક્ષ્ય અર્થને પકડી ‘કુલની કાંઈ મહત્તા નથી, સદાચાર જ પ્રધાન છે, એવો અર્થ અહીં કરવાનો નથી. જગતમાં એવો વ્યવહાર છે કે-થોડા દુઃખના યોગે ઘણાં સુખોને પણ કિંમત વિનાના મનાવાય છે. જેમ કે-ધનવાન અંધ બોલે કે-આંખ વિના બધું નકામું છે, નિર્ધન પડિત બોલે કે-ધન વિના બધું ય શૂન્ય છે, તેમ જ ધન, સ્ત્રી અને યશવાળો કહે કે-

પુત્ર વિના બધું નકામું છે. તેનો અર્થ એ નથી કે-અધને દરિદ્રતા ગમે છે, ધન વિનાનું પાંડિત્ય ખરાબ છે કે પુત્ર વિના, ધન, યશ, સ્ત્રી બધું નકામું છે. વસ્તુતઃ જે જૂટે છે તેના અભાવમાં મળેલું બધું જેમ નકામું લાસે છે, તેમ અહીં પણ સદાચાર વિના સારું કુળ પણ વ્યર્થ જેવું છે-જેમ સમજવાનું છે. કુલ ભલે ગમે તે હોય તો પણ એક ‘સદાચારથી જ ગાલે’ એ અર્થ નથી અર્થાત્ બન્નેની મહત્તા સરખી છે.)

૨૦. **મર્ત્યવ્યમરણઃ**—માતા-પિતા-સ્રી-પુત્રાદિ-આપણા આશ્રયે રહેલાં સગાંસંબંધી કે નોકરચાકર વગેરેનું (યોગક્ષેમ દ્વારા એટલે કે-તેમને જરૂરી પદાર્થો મેળવી આપવા અને તેઓની વસ્તુઓની રક્ષા કરવા દ્વારા) ભરણપોષણ કરવું. તેમાં માતા-પિતા, સતી સ્ત્રી અને પોતાના નિર્વાહની શક્તિ જેઓમાં નથી તેવાં પુત્ર-પુત્રી-એ ત્રણેયનું સેંકડો અયોગ્ય કાર્યો (નોકરી-ચાકરી-મજૂરી વગેરે) કરીને પણ અવશ્ય ભરણપોષણ કરવું અને વૈભવ સારો હોય તો ખીજા પણ નિરાધાર સ્વજન-સંબંધી વગેરેનું ભરણપોષણ કરવું જોઈએ. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે-હે તાત ! ગૃહસ્થધર્મમાં લક્ષ્મીવંત એવા તમારે ત્યાં દરિદ્ર મિત્રો, પુત્ર વિનાની વિધવા બેન, સ્વજ્ઞાતિના વૃદ્ધો અને કુલ-વાન દરિદ્રો-એ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વસવાટ કરો ! અર્થાત્ લક્ષ્મીવંત ગૃહસ્થોએ એ ચાર દુઃખી-યાઓને અવશ્ય સંભાળવા જોઈએ.^{૨૬}

૨૧. **દીર્ઘદષ્ટિઃ**—કોઈ પણ કાર્યનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર કરીને વર્તન કરવું, કારણ કે-વિચાર કર્યા વિના કાર્ય કરનારને મહાન આપત્તિ આવે છે. કિરાતમાં જણાવ્યું છે કે—“લાભ-હાનિનો વિચાર કર્યા વિના કામ ન કરવું, અવિવેક મહા આપત્તિઓનું સ્થાન છે, વિચારીને કાર્ય કરનારને ગુણાનુરાગિણી સંપદાઓ સ્વયમેવ આવી વરે છે.”^{૨૭}

૨૨. **ધર્મચત્તિઃ**—આ અર્થમાં જેનું વર્ણન કર્યું છે અને ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ સાધી ક્રમે ક્રમે જે મોક્ષ આપનાર છે, તે ધર્મને, ‘જેમ નિરોગી, ચતુર અને યુવાન પુરુષ સુંદર સ્ત્રી સાથે દેવી-ગીતને એકતાનપૂર્વક સાંભળે; તેથી પણ અતિ રાગપૂર્વક’ હમેશાં સાંભળવો જોઈએ. ઉપયોગપૂર્વક સત્કથા શ્રવણ કરવાથી ચિત્ત થાક્યું હોય તો થાક ઊતરી જાય છે, કષાય-ઉદ્વેગથી તપી ગયું હોય તો શાન્ત થાય છે, આપત્તિ વગેરેથી દિગ્મૂઠ બની ગયું હોય તો સૂઝવાળું બને છે અને અસ્થિર-વ્યાકુળ બન્યું હોય તો સ્થિર થાય છે, વગેરે ઘણા લાભો થાય છે. જો કે-ખુદ્ધિના ગુણોમાં પૃ. ૨૫ માં શ્રવણ ગુણ કહેવાનો છે, તથાપિ હમેશાં ધર્મ શ્રવણ કરનારને ઉત્તરોત્તર અનેક સદ્-ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ક્ષણની પ્રધાનતા બતાવવા માટે અહીં આ બુદ્ધિ બતાવ્યો છે.

૨૬. પોતાનાં આશ્રિત કુટુંબ, સ્વજનસંબંધી, જ્ઞાતિજનો કે ગામના ઉત્તમ મનુષ્યોની સંભાળ નહિ લેતાં, ‘**વસુધૈવ કુટુંબકમ્**’-એ ન્યાયને આગળ કરી અન્યોના ઉદ્ધાર માટે સંભાવતો કરનારાઓ બ્રાન્ત છે. જે કુલ, જ્ઞાતિ કે ગામમાં પોતે જન્મ્યો છે, તેને કુટુંબરૂપે નહિ માનતાં, બ્યારે આખી પૃથ્વીને કુટુંબરૂપે મનાવે છે, ત્યારે સહજ રીતે સજ્જનો તેને અજ્ઞાની તરીકે ઓળખી લે છે. વ્યવહાર એ જ છે કે-જેમ ઘરની રક્ષા ખાતર મહોલ્લાની, મહોલ્લાની રક્ષા ખાતર ગામની અને ગામની રક્ષા ખાતર દેશની રક્ષા થાય, તેમ નિકટના સંબંધીઓને સંભાળવાનું સહુથી પ્રથમ આવશ્યક ગણાય. તે પછી શક્તિ અનુસાર આગળ વધાય.

૩૦. ‘**સાહસાત્ સિદ્ધિઃ**’-એ સૂત્ર દીર્ઘસૂત્રી-ખીકણ મનુષ્યોને પુરુષાર્થમાં પ્રેરક છે. સારાં કાર્યોમાં બહુ લાંબો વિચાર કરતાં સમય ચાલ્યો જાય છે, માટે તે વિલંબ વિના કરવાં જોઈએ-સાહસ બેઠું જોઈએ. જતાં તેનો અર્થ એ નથી કે-ગમે તે કાર્યો વગર વિચારે કરવાં જોઈએ.

૨૩. દયા-દુઃખી પ્રાણીઓને દુઃખથી બચાવવાની ઈચ્છા તે દયા. દયાળુ મનુષ્ય દરેક પ્રાણીને સુખી કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે તે પ્રાયઃ દયાશીલ હોવાથી સુચતનાના યોગે તેની સર્વ આરાધનામાં 'દયા' મુખ્ય હોય છે. દયા^{૩૧} એ ધર્મનું મૂળ છે. તે પ્રાપ્ત થવાથી જ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે દયાની ભાવનાપૂર્વક તે ક્ષમા વગેરે તાત્વિક ધર્મની આરાધના કરી શકે છે.

૨૪. અષ્ટબુદ્ધિગુણયોગઃ-કહ્યું છે કે-“ શુશ્રૂષા શ્રવણં ચૈવ, ગ્રહણં ધારણં તથા । ઝહોઽપોહોઽર્થવિજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ચ ધીગુણાઃ ॥ ” ૧. શુશ્રૂષા=તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા, ૨. શ્રવણુ=તત્ત્વને સાંભળવું, ૩. ગ્રહણુ=ઉપયોગપૂર્વક સાંભળેલું ગ્રહણ કરવું, ૪. ધારણુ=ગ્રહણ કરેલું ભૂલી નહિ જવું-યાદ રાખવું, ૫. ઊહુ=જે અર્થ સાંભળ્યો-જાણ્યો-યાદ રાખ્યો તેને તે જ્યાં જ્યાં ઘટિત હોય ત્યાં ત્યાં ઘટાવવો તે, અથવા ઊહુ એટલે પદાર્થનું સામાન્ય જ્ઞાન, ૬. અપોહુ=સાંભળેલાં વ્યવનોથી તથા યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ એવા હિસા-બુદ્ધિ-ચોરી વગેરે દુષ્ટ ભાવોનાં માઠાં પરિણામો (દુઃખો) જાણી તેને છોડી દેવાં : અથવા અપોહુ એટલે પદાર્થનું તે તે ગુણુ-પર્યાયપૂર્વકનું જ્ઞાન, ૭. અર્થવિજ્ઞાન=ઊહાપોહ દ્વારા થએલું ભ્રમ, સંશય કે વિપર્યય (ઊલટો અર્થ) વગેરે દોષોથી રહિત (તે તે ભાવોનું) યથાર્થ જ્ઞાન, અને ૮. તત્ત્વજ્ઞાન=ઊહાપોહથી સંશયોદિ દોષરહિત થયેલું ' આ એમ જ છે '-એવું નિશ્ચિત જ્ઞાન. આ આઠ ગુણો ઉત્તરોત્તર બુદ્ધિની વિશુદ્ધિરૂપ છે. આ ગુણોવાળો વિશિષ્ટપુરુષ કદી પણ (અકલ્યાણુ) દુઃખને પામતો નથી. એનો યોગ કરવો એટલે તે આઠ ગુણો જ્યાં જે રીતે હિતકર અને તે રીતે ઘટાવવા-સમજવા.^{૩૨}

૨૫. ગુણેષુ પક્ષપાતઃ-‘ સ્વ-પર કલ્યાણુકારક આત્મધર્મસાધક એવા સમજનતા, ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય, સ્થિરતા અને પ્રિયભાષણુપૂર્વક સામાજ્યે બોલાવ્યા પહેલાં તેને બોલાવવો ’ વગેરે ગુણોનું અને તેવા ગુણીનું બહુમાન, પ્રશંસા કરવી કે તેને સહાય કરવી, વગેરે ગુણોના પક્ષપાતરૂપ છે. ગુણના પક્ષાપાતી પુરુષો જ અવન્ય પુણ્યળીજને સિંચન કરવા દ્વારા આલોક-પરલોકમાં ઉત્તમ ગુણોરૂપ લક્ષ્મીને પામે છે, ગુણુવાન બને છે.^{૩૩}

૨૬. સદાઽનભિનિવેશઃ-હમેશાં અદુરાગહી બનવું. બીજાનો પરાભવ કરવાની બુદ્ધિથી અન્યાયી

૩૧. ધર્મક્રિયા કરવા છતાં જે મનુષ્યમાં દયાના પરિણામ નથી, તે મનુષ્યની ધર્મક્રિયા તેના ધર્મને કલંકરૂપ બને છે. ધર્મ તો શ્રેષ્ઠ જ હોય છે, પણ ધર્મ કરનારની અયોગ્યતાથી જ જગતમાં ધર્મ અયોગ્ય ઠરે છે, વગોવાય છે અને એ રીતે ધર્મ કરવા છતાં ધર્મની અપભ્રાજના કરનારો વાસ્તવિકરીતે ધર્મનો હાસ કરે છે.

૩૨. બુદ્ધિ આ ગુણોથી વિશિષ્ટ બને તો ધર્મનું રહસ્ય સહેલાઈથી સમજાય. જગતના કોઈ પણ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણવા માટે તેવી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ જોઈએ છે. જેમ ઇંધણું, અનાજ, ગોળ, સાકર, ધાતુ, ચાંદી, સોનું કે ઝવેરાત વગેરે પદાર્થોની પરીક્ષા માટે ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ બુદ્ધિ જરૂરી છે, તેમ તેથી પણ અતિ ગહન ધર્મને સમજવા માટે અતિસૂક્ષ્મ-તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અતિશય જરૂરી છે. આ વસ્તુને નહિ જાણતાં ધર્મ જેવી કિંમતી વસ્તુમાં ' ધર્મ ' આવો ન હોય ! આ તે ધર્મ કહેવાતો હશે ? આ તો લોકોને સુખથી વંચિત રાખનારી વાતો છે ! ' વગેરે વગેરે બોલનારાઓ કેવી ભયંકર ભૂલો કરે છે, તેને નિષ્પક્ષ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા જ સમજી શકે છે.

૩૩. કહ્યું છે કે-“ નાગુણી ગુણિનં વેત્તિ, ગુણી ગુણિષુ મત્સરી । ગુણી ચ ગુણરાગી ચ, ચિરલઃ સરલો જનઃ ॥ ” અર્થાત્ ' અવગુણી ગુણુવાનને જાણી શકતો નથી. ગુણુવાન પણ મોટો વર્ગ એવો હોય છે કે-બીજા ગુણુવાનના ગુણને સહન કરી શકતો નથી, મત્સર-તેજોદ્રેષ કરે છે. સ્વયંગુણી અને ગુણુ-ગુણીનો રાગી એવો સરળ ઉત્તમ મનુષ્ય કોઈક જ હોય છે. '

કાર્ય કરવું તે દુરાગ્રહ કહેવાય છે, આવો દુરાગ્રહ હલકા પુરુષોને હોય છે. કહ્યું છે કે-‘ જેમ નદીના પ્રવાહથી ઊલટા માર્ગે તરવાના સ્વાભાવવાળા માછલાને શ્રમ સિવાય કંઈ ફળ મળતું નથી, તેમ દુરાગ્રહ પણ નીચપુરુષો પાસે નિષ્ફળ, અન્યાયી અને દુષ્કર એવાં કાર્યો કરાવીને તેને થકાવી દે છે, અર્થાત્ હલકા પુરુષો દુરાગ્રહથી દુષ્ટ કાર્યો કરીને પોતાની શક્તિ ખરબાદ કરી થાકે છે. ’ કોઈ વખતે નીચ પુરુષો પણ શક્તાથી દુરાગ્રહને છોડી દે છે એટલા માત્રથી તે ઉત્તમ ગણાતા નથી, કારણ કે-સદાને માટે દુરાગ્રહને તજવો એને ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે.

૨૭. વિશેષજ્ઞાનમન્વહમ્-‘ પદાર્થોમાં સારા-નરસાભાવોના તદ્વાવત, કાર્યોમાં કરણીય-અકરણીયનો વિભાગ અને સ્વ-પરમાં રહેલું ગુણ-દોષાદિરૂપ અંતર વગેરે ’-આવા તદ્વાવતને ‘ વિશેષ ’ કહેવાય છે. દરેક વિષયમાં રહેલા આવા વિશેષનું નિશ્ચિત જાણપણું હોવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-અવિશેષજ્ઞ એટલે તે તે પદાર્થના અંતરને નહિ સમજનાર મનુષ્યમાં પશુ કરતાં કંઈ અધિકતા નથી. જેમ પશુ સારા-નરસા ભાવોના ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેક વગરનું હોય છે, તેમ વિવેક વગરનો પુરુષ પણ પશુતુલ્ય જ ગણાય છે. અથવા વિશેષ એટલે પોતાના જીવનમાં જ ગુણ-દોષની વૃદ્ધિ-હાનિરૂપ લાભ-હાનિ તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને હોવું જોઈએ. જે મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં ગુણ-દોષની વૃદ્ધિ-હાનિને તપાસતો નથી, તેનું જીવન નિષ્ફળ બને છે. કહ્યું છે કે-‘ દરરોજ મનુષ્યે પોતાના ચરિત્રને તપાસવું જોઈએ અને નક્કી કરવું જોઈએ કે-મારું ચરિત્ર પશુતુલ્ય છે કે સત્પુરુષોના જેવું છે ? ’ માત્ર કોઈ દિવસે આવું વિચારનાર તો સામાન્ય મનુષ્ય પણ હોય છે, માટે દરરોજ આ પ્રકારનો વિચાર-જાણપણું હોવું જોઈએ.

૨૮. યથાર્હમતિયૌ સાધૌ દીને ચ પ્રતિપન્નતા-પર્વતિથિ કે અપર્વતિથિના વિભાગ વિના હમેશાં સત્પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ એક ઉત્તમ જ વર્તન કરનારા મહાત્માને અતિથિ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-‘ તિથિ, પર્વો કે ઉત્સવો સઘળું જે મહાત્માએ ત્યજ્યું છે તેને અતિથિ સમજવો અને તે સિવાયનાને અભ્યાગત જાણવો. ’ તથા ઉત્તમ આચારવાળા હોવાથી સર્વ લોકોમાં કોઈ જેમના અવર્ણવાદ બોલતું નથી તેવા સાધુ, અને ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ પુરુષાર્થને સાધી શકે તેવી શક્તિ જેની ક્ષીણ થઈ છે તેવા દીન; આવા અતિથિ, સાધુ અને દીન પ્રત્યે યથોચિત-જેને જે યોગ્ય હોય તેવું-અન્ન, પાન, વસ્ત્ર વગેરે આપીને એ રીતે તેની સેવા કરવી. ઔચિત્યને છોડીને સઘળાઓ પ્રત્યે સમાન પ્રવૃત્તિ કરવી તે વાસ્તવિક સેવા નથી, પણ દરેકને સરખા ગણવા તે વ્યવહારધર્મમાં ઔચિત્યનું ખૂન કરવા સમાન છે. એક બાળુ ઔચિત્યગુણ અને બીજા બાળુ કોડે ગુણો હોય તો પણ બંને સરખા છે, કારણ કે-ઔચિત્યગુણ વિનાના બાકીના ગુણોનો સમૂહ હોય તો પણ ઝેર તુલ્ય છે. દાન-શીલ-તપ વગેરે કોઈ પણ ધર્મપ્રવૃત્તિ કે આવું-સુવું-કમાવું-બોલવું વગેરે સામાન્ય પ્રવૃત્તિ પણ ઔચિત્યરહિત હોય તો ઊલટી નિંદાનું પાત્ર બને છે, માટે ઔચિત્ય સાચવીને સેવા કરવી તે સાચી સેવા છે. ૩૪

૩૪. જેમ હાર હીરાનો હોય છતાં તે પગે બાંધ્યો હોય કે પગરખાં જરીથી ભરેલાં હોય પણ તે માથે પહેર્યો હોય તો શોભતાં નથી, પણ ઊલટી મૂર્ખતા ગણાય છે, કારણ કે-હાર ગળામાં અને પગરખાં પગમાં પોતાના સ્થાને જ શોભે છે; તેમ જ માણસની જેટલી અને જેવી સેવા યોગ્ય હોય તેની તેટલી અને તેવી સેવા થાય તો તે સેવારૂપ બને છે, -એમ દરેક વ્યવહારમાં સમજવું.

૨૯. અન્યોન્યાનુપધાતેન ત્રિવર્ગસ્યાપિ સાધનમ્—ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામ. તેમાં ૧-જેનાથી દેવાદિકનાં સુખો અને પરિણામે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ, ૨-જેનાથી ગૃહ-સ્થાશ્રમનાં સર્વ કાર્યો સાધી શકાય તે અર્થ (ધનસંપત્તિ) અને ૩-સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અભિમાનજન્ય રસરૂપ જે પ્રીતિ તે કામ. ગૃહસ્થે આ ધર્મ, અર્થ અને કામ— ત્રણેયને પરસ્પર એકબીજાને બાધક ન થાય એ રીતે સાધવાં જોઈએ—સેવવાં જોઈએ. જે પુરુષ ધર્મ, અર્થ અને કામની સાધનામાં આ મર્યાદા વૂકે છે તેના ઉભય ભવો બગડવાથી આખો આ જન્મ પણ નિરર્થક-નિષ્ફળ બને છે. કહ્યું છે કે—‘ ત્રણ વર્ગની સાધના વિના જેના દિવસો આવે છે અને જાય છે, તે હુહારની ધમણની જેમ ભલે શ્વાસોશ્વાસ લેતો હોય તો પણ મરેલો જ છે. ’

આ ત્રણમાં તત્કાલીન ક્ષણિક વિષયસુખમાં લુબ્ધ બનીને જે ધર્મ-અર્થને ધક્કો મારે છે, તે જંગલના હાથીની જેમ આપત્તિઓનો ભોગ બને છે. જંગલી હાથીને વશ કરવા માટે મનુષ્યો એક મોટા ખાડામાં કાગળની કે માટીની કૃત્રિમ હાથણી બનાવે છે, તેને દેખી વિષયાંધ બનેલો હાથી પરિણામને વિચાર્યા વિના તેના પ્રત્યે ધસી (દોડી) આવતાં જ ખાડામાં પડે છે. ત્યાંથી નીકળવાને અશક્ત બનેલા તે હાથીને ભૂખ-તૃષ્ણાનાં દુઃખોથી નિર્મદ-દીન બનાવીને મનુષ્યો તેને બંધનમાં નાખી વશ કરે છે. એ રીતે જેમ હાથી જીવનભર સ્વતંત્રતાને ગુમાવી બંધનાદિ અનેક કષ્ટોનો ભાગી થાય છે, તેમ મનુષ્ય પણ કામને વશ બની, ધર્મમાં અનાદર અને સંપત્તિનો વ્યય કરવાથી આખરે કામનાં સાધનોથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ આ લોક-પરલોકમાં દુઃખનું ભાજન બને છે. જગતપ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે કે—‘ વિષયસેવનમાં અતિ આસક્ત હોય છે તેનું શરીર ક્ષીણ થતાં ક્ષયરોગી બને છે અને આખરે તે ધર્મ તથા ધન બધું ગુમાવી દે છે. ’

વળી જેમ સિંહ હાથીનો નાશ કરી પાપનો ભાગી બને છે અને હાથીનું માંસ તો ખીજાં જ જંગલી પ્રાણીઓ ભોગવે છે, તેમ ધર્મ અને કામનો અનાદર કરી જે ધન કમાવામાં જ રાચે છે, તે મનુષ્ય કેવળ પાપનું જ ભાજન બને છે. તેનું કમાયેલું ધન તો ખીજાઓ જ ભોગવે છે.

અર્થ-કામનો તિરસ્કાર કરીને માત્ર ધર્મ કરવાનો માર્ગ તો સાધુઓનો છે, ગૃહસ્થનો નહિ. ૩૫

ધર્મને બાધ થાય તેવી અર્થ-કામની સેવા પણ ખીજાને બાધ જનારા ખેડૂતની જેમ અનર્થકારક છે. જેમ ખેડૂત વાવેતર માટે રાખેલાં ખીજાને (અનાજને) બાધ જાય તો ભાવી પાકથી વંચિત રહી દરિદ્ર બને, તેમ ધર્મરૂપી ખીજા પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરનારો આખરે અર્થ-કામથી પણ વંચિત રહે છે; કારણ કે-ધર્મરહિત પુરુષને ભાવિકાળે કાંઈ પણ કલ્યાણ-સુખ મળતું નથી. તે

૩૫. જે ગૃહસ્થ કેવળ ધર્મ-આચરણ કરે અને અર્થ-કામની ઉપેક્ષા કરે, તો ગૃહસ્થાવાસના બ્યહારો અટકી પડે અને ઘરમાં બ્યભિચારાદિ દોષો દાખલ થઈ જાય. જે ગૃહસ્થને ધન મેળવવાની ચિંતા કરવી પડે તેમ નથી તેમ વિષયપરિહારમાં બ્યભિચારાદિ થવા સંભવ નથી, તેનો ગૃહવાસ નિરર્થક છે. વસ્તુતઃ સાધુપણની રચિના અભાવે જ તે ગૃહવાસમાં રહેલો છે. ગૃહવાસનો રાગ અને સગવડ છતાં ય સાધુતા પ્રત્યે અરચિ, એ તો કેદમાં રહેલા કેદીને કેદમાં આનંદ માનવા બરાબર હોવાથી મૂર્ખતારૂપ જ છે. સંપત્તિ નિર્વાહ પૂરતી હોય ત્યાં પુત્રાદિ કમાણી કરનારા હોય અને વૃદ્ધત્વ આદિ કારણોથી કામ પ્રત્યે અરચિ પણ હોય, છતાં જોયો સંમગ્ન હોય માટે શાસ્ત્રમાં જણાવેલી યોગ્યતા ન હોવાથી ગૃહવાસમાં રહીને આવકધર્મની આરાધના કરતા હોય, તેઓને માટે અર્થ-કામની ઉપેક્ષા અયોગ્ય નથી.

જ સાચો સુખી છે, કે જે પરલોકના સુખમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે આ ભવમાં જીવે છે. ધર્મની બેઠરકારી કરનારો આ ભવમાં કદાચ પૂર્વપુણ્યના બળે દુઃખી ન થાય તો પણ ભવિષ્ય-કાળમાં તો દુઃખી થાય જ છે, કારણ કે-સુખતું મૂળ ધર્મ છે. જેમ મૂળ ગયા પછી વૃક્ષ ન ટકે તેમ ધર્મ ગયા પછી સુખ ટકી શકતું જ નથી, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ધર્મનો ધાત ન થાય તેવી રીતે અર્થ-કામમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ધનની ઉપેક્ષા કરીને ધર્મ-કામની સેવા કરનારો દેવાદાર બની જાય છે અને કામનો અનાદર કરીને ધન-ધર્મની સેવા કરનારને ગૃહસ્થપણાનો જ અભાવ થઈ જાય છે, એટલે કે-તેના ગૃહસ્થપણાના બચાવો અટકી પડે છે.

જે ધનનો કાંઈ પણ સચય નહિ કરતાં પ્રાપ્ત થતું બધું ધન ખર્ચી નાખે છે, તે માણસ 'તાદાત્વિક' કહેવાય છે, જે દાદા-પિતા વગેરેના પૂર્વજોપાર્જિત દ્રવ્યને અન્યાયથી ખર્ચી જાય છે-ખર્ચી નાખે છે તે 'મૂળહર' કહેવાય છે અને જે નોકરોની (કુટુંબની) કે પોતાની પીડાને પણ અવગણીને માત્ર ધન ભેગું જ કરે છે-કાંઈ પણ ખર્ચતો નથી, તે 'કદ્ય' કહેવાય છે. તેમાં તાદાત્વિક અને મૂળહરને ધનનો નાશ થતાં ધર્મ-કામનો પણ નાશ થાય છે-કલ્યાણ થતું નથી અને કદ્ય (કુપણ)નો ધનસંગ્રહ રાખી, ભાગીદારો કે ચોરને જ લોભ્ય બને છે-ધર્મ-કામના ઉપયોગમાં આવતો નથી. એમ તાદાત્વિક, મૂળહર અને કદ્યને ધર્મ, અર્થ અને કામ પરસ્પર બાધક થાય છે જ.

આથી ગૃહસ્થે ત્રણેય વર્ગને બાધ ન પહોંચાડતાં ત્રણેયની યથાયોગ્ય સેવા (રક્ષા) કરવી જોઈએ. સંયોગવશાત્ એ ત્રણેયને જો સરખી રીતે સાધી ન શકે તો ઉત્તર-ઉત્તરને છોડીને પૂર્વ-પૂર્વની રક્ષા કરે, એટલે કે-જો ત્રણેય ન સચવાય તો કામની ઉપેક્ષા કરીને ધર્મ અને ધનની રક્ષા કરવી, કારણ કે-ધર્મ અને ધનની રક્ષાથી પરિણામે કામની પણ સિદ્ધિ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. જો તેમ પણ ન બને તો ધન અને કામને છોડીને ધર્મની રક્ષા તો કરવી જ જોઈએ, કારણ કે-અર્થ-કામતું મૂળ ધર્મ છે. ધર્મની રક્ષા કરનારો આખરે ધન અને કામને પણ સાધી શકે છે. કહ્યું છે કે-‘લીખ માગીને જીવતાં પણ જો ધર્મ સચવાય તો સમજવું કે-હું ધનવાન જ છું’, કારણ કે-સત્પુરુષોનું સાચું ધન એક ધર્મ જ છે. ૩૬

૩૦. અદેશાકાલાઽચરણ-અદેશ એટલે જ્યાં જવા માટે નિષેધ હોય તેવાં સ્થાનો-જેલ, વધસ્થાન, જુગારનું સ્થાન, જ્યાં પરાભવ થાય તેવું સ્થળ, ખીજાના ભંડારનું સ્થાન, ખીજાનું અંતઃપુર, સ્મશાન, નિર્જન સ્થાન અને ચોર, વેશ્યા, નટ વગેરેનાં સ્થાનો; આવાં સ્થળોએ જવાથી

૩૬. આ ગુણમાં જણાવેલી હકીકતને સમજી તે પ્રમાણે ગૃહસ્થજીવન જીવનારને જીવનની સારી-માડી કોઈ અવસ્થા દુઃખનું-અધઃપતનનું કારણ બનતી નથી, પણ તેના ગૃહવાસ સુખરૂપ બને છે અને પોતે ગૃહસ્થ છતાં ધણાં પાપોથી બચી પોતાના જીવનને ધણા અંશે સફળ કરી શકે છે. આ ત્રણેયનું અબાધિત પાલન કરવામાં વિદનરૂપ ૧-અજ્ઞાનતાદિ કારણે ધર્માશયનમાં થતી અતિપ્રવૃત્તિ, ૨-અપરિમિત ધનસંચય કરવાની વૃત્તિ-લોભ અને ૩-પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોની તીવ્ર લાલસા,--એ ત્રણ દૂષણો છે. બુદ્ધિમાને પોતાના આત્માના હિતાહિતનો વિચાર કરીને આ ત્રણેય દૂષણોનો યથાશક્ય પરિહાર કરવો જોઈએ.

અનેક આપત્તિઓ આવવાનો સંભવ છે, માટે તેવાં સ્થાનોમાં ન જવું. વળી અકાલ એટલે સર્વેએ શયન કર્યા પછીનો રાત્રિનો કાળ અને પરદેશ જવા માટે મધ્યાહ્નકાળ, સાયંકાળ કે રાત્રિનો કાળ વગેરે નિષિદ્ધિકાળ ગણાય છે. તેવા કાળે ગમન વગેરે કરવાથી રાજદંડનો, ચોર-હુંટારાના ઉપદ્રવનો વગેરે સંભવ છે, માટે તે તે કાળમાં પણ ગમન કરવું નહિ.

૩૧. **બલાબલવિચારણમ્**—બલ એટલે સ્વ-પરનું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવસાપેક્ષ સામ-થર્થ^{૩૭} અને અબલ એટલે તેથી વિપરીત અસામથર્થ—એ બન્નેનો વિચાર કરી પ્રવૃત્તિ કરનાર કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે. બલાબલના પર્યાલોચનપૂર્વક આરભેલું કાર્ય સફળ થાય છે, અન્યથા નિષ્ફળ બને છે. કહ્યું છે કે—‘ક્રોધાદિને તજી શમપૂર્વક, પોતાની શક્તિને અનુરૂપ યોગ્ય સ્થાને પ્રયત્ન કરનારા પ્રાણીઓની દિન દિન વૃદ્ધિ-વિકાસ થતો જાય છે અને શક્તિ ઉપરાન્ત કરેલો આરંભ પરિણામે થયેલા વિકાસમાં પણ ક્ષયનું કારણ બને છે.’ આથી જ કહ્યું છે કે—‘સુખાભિલાષીએ, અત્યારે સમય કેવો છે?, મિત્રોનું બળ કેવું છે?, કયા સ્થાને છું?, આવક-અર્થનું પ્રમાણ કેવું છે?, હું કોણ છું? (મારી યોગ્યતા કેટલી છે?) અને મારામાં શક્તિ કેવી છે?, તેનો વારંવાર વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ.

૩૨. **યથાર્થ લોકયાત્રા**—યથાયોગ્ય લોકના ચિત્તને અનુસરી વર્તન કરવું તે. જેના જેના સંપર્કમાં આવ્યા, તેના તેના ચિત્તને ઓળખીને વર્તન કરવું. બીજાને અરોચક વર્તન કરવાથી તેને અણુગમો થાય છે અને આપણા પ્રત્યેનો જે આદર, પ્રેમ કે આપણા વચન પ્રત્યે બહુમાન વગેરે હોય તે નાશ પામે છે, બિલટો અસહુભાવ થાય છે અને આપણી હિતકારી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ તે કિંમત વિનાની ગણે છે. એ રીતે આપણા સદ્અનુશાનની પણ લઘુતા થાય એ મોટું નુક-શાન છે, માટે લોકના ચિત્તનો વિરોધ કરીને વર્તન નહિ કરવું. કહ્યું છે કે—‘સઘળા ય ધર્મી-પુરુષોને પણ લોક આધારરૂપ છે (લોકોની સહાયથી જ સત્કાર્યો થઈ શકે છે), માટે લોકવિરુદ્ધ કાર્યો તજવાં જોઈએ.’^{૩૮}

૩૩. **પરોપકૃતિપાટવમ્**—પરોપકાર કરવામાં ચતુરપણું. આવા પરોપકારપરાયણ મનુષ્યનું દર્શન સર્વને આનંદજનક બને છે.^{૩૯}

૩૭. કોઈ પણ વ્યવહારમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવનું બળ વિચારવું જરૂરી છે. ઉદાહરણ તરીકે—એક કાપડના વેપારી પાસે સારી જાતનું કાપડ હોય તો તે સહેલાઈથી વેચીને કમાણી કરે છે, પણ કાપડ (દ્રવ્ય) જ નો ખરાબ હોય તો તે પોતાના વેપારમાં આગળ વધી શકતો નથી. વળી કાપડ સાફ હોવા છતાં ધરમાં માલ ગોડવીને એસે તો પણ ગ્રાહક નહિ આવવાથી કમાઈ શકાતું નથી, માટે બજારમાં દુકાન માંડવારૂપ સ્થાન-બળની જરૂર પડે છે. જેમ સાફ કાપડ અને બજારમાં દુકાન છતાં ધરાકીના સમયે દુકાન ખોલે નહિ અને રાત્રે, પશેઠીએ કે લોકોને પ્રતિકૂળ સમયે દુકાન ખોલીને એસે, તો મહેનત માથે પડે છે અને વખતે ચોર-હુંટારાથી છાપાઈ જવાનું પણ બની જાય છે. વળી માલ સારો, બજારમાં દુકાન, વખતસર વેપાર માટે હાજરી, છતાં પણ ગ્રાહકને ઓળખવાની, માલની જાતને પારખવાની કે બજારમાં તેજ-મંદીના ઢાળને જાણવાની તેનામાં શક્તિ (આવડત) ન હોય, તો પણ તે કમાઈ શકતો નથી. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનું બળ હોય તો જ વેપારી કમાય છે. એમ બધા વ્યવહારોમાં સમજવું.

૩૮. આ ગુણને અન્ય ગ્રંથોમાં ‘**લોકપ્રિયઃ**’ નામે ગુણ કહ્યો છે. તેનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જ છે, કારણ કે—લોકોની અપ્રીતિ થાય તેવું કાર્ય તજવાથી અને પરોપકાર કરવાથી જ લોકપ્રિય બની શકાય છે.

૩૯. જડ વસ્તુ પણ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પરોપકાર કરે છે. જે ખેતરનો ચંચાપુરુષ વાવેતરનું રક્ષણ

૩૫. હ્રીઃ=લગ્ન-ધીકાર્થનો ત્યાગ. લગ્નજી માણસ પ્રાણાન્તે પણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે છે. કહ્યું છે કે-‘માતા સમાન ઉત્તમ, અતિ શુદ્ધ વાત્સલ્યવાળી અને અનેક ગુણોને પ્રકટ કરાવનારી લગ્નને અનુસરનારા સત્યપ્રતિજ્ઞાવંત-પ્રતિભાશાળી પુરુષો પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતાં મરણ આવે તો મરણને સુખપૂર્વક સ્વીકારે છે, પણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતા નથી.’

૩૫. સૌમ્યતા-અકૂર-શાન્ત સ્વભાવ. કૂર માણસ લોકોને ઉદ્દેગ કરાવે છે અને સૌમ્ય પ્રકૃતિવાળા માણસને સહુ સુખે સુખે અનુસરી શકે છે.

આ રીતે પાંત્રીશ પ્રકારોથી સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (યોગશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં આ પાંત્રીશ ગુણોના ક્રમમાં ફરક છે.)

[અહીં આ પ્રમાણે વિશેષ સમજવું. “ ન્યાયોપાર્જિત ધન મેળવવું, સુસ્થાને ઘર બંધાવવું અને માતાપિતાની પૂજા-સેવા કરવી. આવાં વિધિવાક્યો શાસ્ત્રમાં સાક્ષાત્ મળતાં નથી, તેથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉલ્લેખ ન હોય તેવાં (ન્યાયથી ધન મેળવવું, સારા સ્થાને ઘર બંધાવવું વગેરે) કાર્યોમાં ધર્મનું લક્ષણ ઉતારવું, એટલે કે-તે તે કાર્યો કરવામાં ધર્મ છે-એમ કહેવું તે અયોગ્ય ગણાય, તો પણ જેનો શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન હોય તેવી પણ જે આચરણા શિષ્ટપુરુષો કરતા હોય, તે આચરણાએ શિષ્ટપુરુષોએ આચરેલી હોવાથી કરણીય છે-એમ સમજવું. આ કાર્યો પણ શિષ્ટપુરુષોએ આચરેલાં હોવાથી તે ધર્મ છે-એમ કહેવામાં આવ્યું છે, માટે દોષ નથી.૪૦]

કરે છે, રાખેલી અનાજની રક્ષા કરે છે, દાંતમાં પકડેલું તુણ પ્રાણની રક્ષા કરે છે અને મકાન ઉપરની ખજાન મકાનનું રક્ષણ કરે છે; તો મનુષ્ય જેવો ચૈતન્યવાન પરોપકાર વિનાનો કેમ હોઈ શકે ? મનુષ્યો ચાર પ્રકારના હોય છે. ૧-નિઃસ્વાર્થ ઉપકારી-અપકારી પ્રત્યે પણ ઉપકારી, ૨-ઉપકાર કરનાર પ્રત્યે પ્રતિ ઉપકારી, ૩-ઉપકારીને પણ વિસરી જનાર અને ૪-ઉપકારી પ્રત્યે પણ અપકારી. આમાં પહેલા બે પ્રકારના મનુષ્યો ધર્મને માટે લાયક છે.

૪૦. કારણ કે-શિષ્ટપુરુષોનું આચરણ આગમવિરુદ્ધ હોય નહિ અને આગમવિરુદ્ધ આચરણ કરનાર શિષ્ટપુરુષ ગણાય નહિ. આગમમાં પ્રલક્ષ ન હોવા છતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને, આગમ અબાધિત રહે તેમ, ગીતાથી-શિષ્ટપુરુષો જે આચરણ કરે તે પણ આગમરૂપ માનવું જોઈએ. ધર્મરતનપ્રકરણમાં શ્રીશાન્તિસુરિજી મહારાજ જણાવે છે કે:-

“ અવલંબિઝ્ઞ કજ્ઞ, જં કિં પિ સમાયરંતિ ગીયત્થા ।

થેવાવરાહબહુગુણં, સર્વેસિં તં પમાણં તુ ॥ ૮૫ ॥

“ જં પુણ પમાયરુવં, ગુરુલાઘવર્ચિતવિરહિયં સર્વહં ।

સુહસીલસદાઈનં, ચરિત્તિણો તં ન સેવંતિ ॥ ૮૬ ॥ ”

ભાવાર્થ-‘જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ગુણોની કે તેના આધારભૂત સંઘ-શાસનની રક્ષા-સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી જે કાર્યો ગીતાથી પુરુષો આચરે, તે થોડા નુકશાન સાથે ઘણા લાભનું કારણ હોઈ સઘળાએ તે પ્રમાણભૂત હોય છે; તેમ જ શૈયિલ્ય, રાગ કે દ્વેષ આદિ પ્રમાદથી, લાભલાભનો વિચાર કર્યા વિનાનું, પાપ-આરભવાળું અને સુખદીક્ષીયા શક્યપુરુષોએ આચરેલું હોય, તેવા કાર્યને ચારિત્રના ખપી આત્માએ આચરે નહિ-પ્રમાણભૂત માને નહિ.’ એ રીતે આગમમાં સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં શુદ્ધ સંપ્રદાયગત આચાર પણ આગમરૂપ જ કહી છે, માટે અહીં દોષ નથી. ગ્રંથકાર પ્રથમ પ્રતિજ્ઞામાં પણ ‘આગમથી તેમ સંપ્રદાયથી સમજીને ધર્મનો સંગ્રહ કરે છું’-એમ જણાવી ગયા છે જ.

આમ છતાં અહીં શંકા થશે કે-અપ્રાપ્તઅંશનું વિધાન કરી શકાય છે,^{૪૧} પણ પ્રાપ્તઅંશમાં વિધાન કરવું અયુક્ત છે. અહીં તો ‘ધન કમાવું’, ઘર કરવું’ વગેરે અંશો પ્રાપ્તક્રિયા છે અને તેમાં ‘ન્યાયપૂર્વક’ તથા ‘યોગ્ય સ્થાને પરિમિત દ્વારવાળું’ વગેરે વિશેષણો અપ્રાપ્તઅંશરૂપ છે, તો ‘ન્યાયપૂર્વક ધન કમાવું’ તેમાં ‘ન્યાયપૂર્વક’ એટલું વિધાન જ ધર્મરૂપ કહી શકાય, પણ ‘ધન કમાવું’ તે અંશને ધર્મ કેમ કહેવાય? તેવી રીતે ‘યોગ્ય સ્થાને પરિમિત દ્વારવાળું’ વગેરે વિશેષણઅંશો ધર્મ કહી શકાય, પણ ‘ઘર બંધાવવું’ એ અંશોને ધર્મ શી રીતિએ કહેવાય? કારણ કે-તે પ્રાપ્તઅંશો છે, તેમાં પ્રેરણા કરવી નકામી છે. માત્ર ‘ન્યાયાર્જિતપણું’ વગેરે અંશો અપ્રાપ્તક્રિયારૂપ હોવાથી તેનું જ વિધાન કરવું તે ધર્મ ગણાય, પણ અહીં તો ‘ન્યાયોપાર્જિત ધન કમાવું’ વગેરે સમ્પૂર્ણ વાક્યને ધર્મ કહ્યો તે કેમ ઘટે?

ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-અનુવાદકવચન પ્રાપ્તઅંશનો એટલે સહજસિદ્ધ હોય તેનો અનુવાદ કરનાર હોય છે અને વિધિવચન અપ્રાપ્તઅંશને એટલે તુટિને પૂરનાર હોય છે. એ રીતે વાક્યમાં અનુવાદવિષય અને વિધેયવિષય બંને નિયમા યથાક્રમ હોય છે. પ્રાપ્ત એટલે વિદ્યમાન અને અપ્રાપ્ત એટલે અવિદ્યમાન અર્થ કહેવાય છે. વાક્યમાં અવિદ્યમાન અર્થ એટલે અપ્રાપ્તઅંશનું જ વિધાન કરવાનું હોય છે, તો પણ તે અપ્રાપ્તઅર્થનું સ્થાન (આધાર) પ્રાપ્ત-અર્થમાં જ હોય છે, કારણ કે-અપ્રાપ્તઅર્થ વિશેષણરૂપ અને પ્રાપ્તઅર્થ વિશેષ્યરૂપ હોય છે. વિશેષ્યમાં જ વિશેષણ કરવાનું (કરેલું) હોય છે, એટલે પ્રાપ્તઅર્થનું (વિશેષ્યનું) પણ કથન કરવું જ પડે. તે સિવાય વાક્યની સમજણ શ્રોતાને થાય તેવો કોઈ ઉપાય જ નથી. જેમ કે-અહીં ‘ન્યાયાર્જિત’ એટલું વિશેષણનું જ વિધાન જરૂરી છે, માટે માત્ર ‘ન્યાયાર્જિત’ એટલું જ કહીએ તો સાંભળનાર શું સમજે? કંઈ ન સમજે. માટે તે વિશેષણ જે વિશેષ્યમાં કરવાનું છે; તે ‘ધન’-રૂપ વિશેષ્ય, કે જે પ્રાપ્તઅંશરૂપ છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ, અર્થાત્ ન્યાયાર્જિતની સાથે ધન શબ્દની યોજના કરવાથી જ શ્રોતાને યથાર્થ સમજણ પડે. તેવી જ રીતે ‘સુસ્થાને-સારા પાઠોશમાં-પરિમિત દ્વારવાળું’ એટલું જ કથન અહીં જરૂરી છે અને ‘ઘર કરવું’ એ તો વિના પ્રેરણાએ પણ થતું હોવાથી તેને કહેવાની જરૂર નથી, છતાં ‘સુસ્થાને-સારા પાઠોશમાં-પરિમિત દ્વારવાળું’ એટલું વિશેષણ જ કહીએ અને તેના આધારભૂત ‘ઘર બંધવું’ એ વિશેષ્ય-અંશને છોડી દઈએ, તો તે વાક્ય વાસ્તવિક અર્થવાળું બનતું નથી, માટે ‘સુસ્થાને-સારા પાઠોશમાં-પરિમિત દ્વારવાળું ઘર બનાવવું’ તે ધર્મ છે. એમ બંનેની (પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્તઅંશની) યોજના કરવી જ પડે છે, કારણ કે-વિશેષણનો આધાર તે વિશેષણથી વિશિષ્ટ તેનું વિશેષ્ય જ

૪૧. જગતમાં અનાદિ પ્રવાહથી જે ચાલ્યું જ આવતું હોય અને જેમાં કોઈની પ્રેરણા કે સલાહની જરૂર ન હોય તે ‘પ્રાપ્તઅંશ’ કહેવાય. જેમ કે-ભેડું કરવું-ભોજન કરવું વગેરેમાં કોઈને કોઈની પ્રેરણાની જરૂર નથી, માટે તે ‘પ્રાપ્તક્રિયા’ કહેવાય, પરંતુ જ્યારે ભોજનમાં તે ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય કે પથ્ય-કુપથ્યના વિવેક વિના ગમે તે ખાય અને પાપનો ભાગી કે રોગી થાય, ત્યારે ત્યાં ખાવાની ક્રિયા ‘પ્રાપ્તઅંશ’રૂપ છે અને તેમાં જે વિવેક નથી, તે ‘અપ્રાપ્તઅંશ’ એટલે ખામીરૂપ છે. અહીં ખાવાની ક્રિયા સ્વયમેવ કરે છે માટે ખાવાની ભલામણ કરવી જરૂરી નથી, પણ અભક્ષ્ય કે કુપથ્યને ઓળખતો નથી કે છોડતો નથી, તે તેનો ‘અપ્રાપ્તઅંશ’ હોવાથી તેને જણાવવાનો છે, માટે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય તથા પથ્યાપથ્યને ઓળખાવવા કે છોડાવવા તેનું વિધાન કરવું જરૂરી છે.

હોવાથી વિશેષણ સાથે વિશિષ્ટ એવા વિશેષ્યનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જ જોઈએ. વિશેષ્યના ઉલ્લેખ વિના માત્ર વિશેષણનો ઉલ્લેખ વસ્તુતત્ત્વને સમજાવી શકતો નથી, કારણ કે-વિશેષણથી વિશેષ્યની જ વિશિષ્ટતા જણાવવાની છે. વિશેષ્ય વિનાનું વિશેષણ શું કરે ? જેમ કે-‘કાળો ઘોડો’ એમાં ઘોડો વિશેષ્ય છે અને કાળો વિશેષણ છે. અહીં માત્ર ‘કાળો’ એ જ જણાવવાનું છે, પણ સાથે ઘોડો ન બોલીએ, તો ‘કાળો’ એટલું જ કહેવાથી સમજનાર શું સમજે ? માટે ‘કાળો’ એ વિશેષણની સાથે જેમ ‘ઘોડો’ એ વિશેષ્યને પણ બતાવવું જ પડે છે, તેમ અહીં પણ ‘ન્યાયાર્જિત’ વગેરે અપ્રાપ્તઅંશરૂપ વિશેષણનું જ વિધાન કરવાનું છે, છતાં તે વિશેષણો વિશેષ્યમાં જ વિધાનરૂપ હોવાથી ન્યાયાર્જિત વગેરેની સાથે ‘ધન’ વગેરે શબ્દોની યોજના આવશ્યક છે. આમ પાંત્રીશ ગુણોમાં પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત અશોનો વિભાગ સ્વયમેવ કરવો અને એમાં અપ્રાપ્તઅંશનું જ વિધાન છે તથા તેટલો અંશ જ ધર્મ છે-એમ સમજવું. માત્ર તેમાં પ્રાપ્તઅંશનો તો અનુવાદ છે અને તે વિધાનના આધારભૂત હોવાથી તેની સાથે યોજેલો છે, એમ સ્વયમેવ સમજી લેવું.

વળી અહીં પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે-તમે તો ‘ન્યાયાર્જિતત્વ’ આદિ અશોમાં ધર્મ બતાવો છો, પણ તમારી આ ધર્મની વ્યાખ્યા ૧૪૪૪ અથના પ્રણેતા પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજના વચનથી વિરુદ્ધ જાય છે, કારણ કે-તેઓએ તો ઉપદેશપદમાં સતતાભ્યાસ, વિષયાભ્યાસ અને ભાવાભ્યાસ-એ ત્રણ અનુષ્ઠાનો પૈકી ભાવાભ્યાસ જ માત્ર ધર્મ-અનુષ્ઠાન છે, બાકીનાં સતતાભ્યાસ અને વિષયાભ્યાસ અનુષ્ઠાનો ધર્મરૂપ નથી’-એમ કહ્યું છે તે ખોટું કરે છે.

અહીં અંશકારશ્રી સમાધાન કરે છે કે-આ પ્રશ્નમાં કાંઈ વજુદ નથી, કારણ કે-ઉપદેશપદનું કથન સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન વગેરેને અનુસરતા આત્માના ભાવોમાં જ-અધ્યવસાયોમાં જ ધર્મને માનનારો જે નિશ્ચયનય, તેની અપેક્ષાવાળું છે, તેથી ત્યાં સતતાભ્યાસ-વિષયાભ્યાસરૂપ અનુષ્ઠાનો ધર્મરૂપ નથી, એમ કહ્યું છે તે સત્ય છે. અહીં તો અપુનર્બંધક, માર્ગાભિમુખ, માર્ગપિતિત, માર્ગાનુસારી આદિ જીવોના ભાવોને એટલે કે-અધ્યવસાયોને પણ ધર્મ માનનારો જે વ્યવહારનય, તેની અપેક્ષાએ ધર્મનું લક્ષણ કહેવાય છે, (એટલે કે-આ તો સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પૂર્વેના મિથ્યાત્વગુણ-સ્થાનવર્તી શુભ અધ્યવસાયવાળા વિશિષ્ટ જીવોને આશ્રયી સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મનું વર્ણન છે.) માટે આ કથન વ્યવહારનયનું હોવાથી તમારો પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે. આ વાતને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે ઉપદેશપદનો તે પાઠ બતાવતાં કહ્યું છે કે-

“ અન્ને મળંતિ તિવિહં, સયય-વિસય-ભાવજોગ઒ જવરં ।

ધમ્મમિ અણુદ્ધાણં, જહુત્તરપદાણરૂવં તુ ॥૧॥

एयं च ण जुत्तिखमं, णिच्छयणयजोगओ जओ विसए ।

भावेण य परिहीणं, धम्माणुद्धानमो किह णु ॥२॥

ववहारओ उ जुज्जइ, तहा तहा अपूणवंधगार्इसु । इति ” (ઉપપદ ૧૪૨-૫૦-૫૧)

ભાવાર્થ-“ હમેશાં માતા-પિતાદિ પ્રત્યે વિનય-વેદ્યાવચ્છાદિ સતત પ્રવૃત્તિ તે સતતાભ્યાસ, મોક્ષમાર્ગના નાયક શ્રીઅરિહંત ભગવાનનું વારંવાર પૂજન-દર્શન-નમન વગેરે પ્રવૃત્તિ તે

વિષયાભ્યાસ અને સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવોનું સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ-વૈરાગ્યપૂર્વક પુનઃ પરિશીલન કરવું તે ભાવાભ્યાસ. આ રીતે સતતાભ્યાસ, વિષયાભ્યાસ અને ભાવાભ્યાસ-એ ત્રણ પ્રકારે ધર્મ-અનુષ્ઠાનો છે અને તેમાં પહેલાં કરતાં બીજું તથા બીજા કરતાં ત્રીજું શ્રેષ્ઠ છે. 'આમ અન્ય આચાર્યોનું કથન છે તે નિશ્ચયનયથી યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-માતાપિતાના વિનયાદિરૂપ સતતાભ્યાસમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનાદિની આરાધનાનો અભાવ હોવાથી ધર્મપણું ઘટતું જ નથી અને વિષયાભ્યાસમાં પણ ભવવૈરાગ્યાદિ ભાવ વિનાની પૂજા-દર્શન-ભક્તિ વગેરે કેવી રીતે ધર્મ કહેવાય ? અર્થાત્ ભવ-વૈરાગ્યપૂર્વકના સમ્યગ્દર્શનાદિની આરાધનાના પરિણામ વિનાની શ્રીચરિત્તદેવની ભક્તિ પણ ધર્મ ન કહેવાય. ધર્માનુષ્ઠાન તેને કહેવાય, કે જેમાં સંસાર તરફ વૈરાગ્યપૂર્વકના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનાના પરિણામ હોય; માટે નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે ભાવાભ્યાસરૂપ ત્રીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનને જ ધર્માનુષ્ઠાન કહેવાય. પહેલા બે પ્રકારો ધર્માનુષ્ઠાનરૂપે ગણાય નહિ. વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે તો પ્રથમ ગુણુસ્થાનકવાળા અપુનર્જંધક વગેરે અવસ્થાવાળા જીવોનાં પહેલાં બે અનુષ્ઠાનો પણ ધર્મ-અનુષ્ઠાનો ગણાય. '

અહીં 'તીવ્ર રાગ-દ્વેષથી પાપ ન કરે તે' અપુનર્જંધક જીવ સમજવો. તેમાં અને આદિ શબ્દથી અપુનર્જંધકની જ ઉત્તર વિશિષ્ટ અવસ્થાઓવાળા માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત અને અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોમાં પણ પહેલા બે પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો વ્યવહારનયથી ધર્મ-અનુષ્ઠાનરૂપ છે.

૪૨. ભવાભિનંદિપણું જેનું ટળી ગયું હોય, એટલે ક્ષુદ્રતા, લોભ, દીનતા, મત્સર, ભય, શંકા, અજ્ઞાન વગેરે ભવાભિનંદીનાં લક્ષણો ન હોય અને પ્રાયઃ ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્ય વગેરે ગુણો જેનામાં વધતા હોય, તે અપુનર્જંધક કહેવાય. (યોગબિંદુ-ગા. ૧૭૮)

અહીં માર્ગાભિમુખ વગેરેનું ટૂંકું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે- 'માર્ગ' એટલે ચિત્તનું અવકાશન-સરળતા. 'અર્થાત્ જેમ સર્પની ચાલ વાંકી છતાં તે દરમાં પેસતાં સીધા પેસે છે, કારણ કે-દર સીધું હોય છે, તેમ જીવને પણ મનની અંચળતાદિ સ્વભાવના યોગે જે વક્રતા હોય છે તે દરમાં પેસતાં સર્પની માફક ટળી જાય, અર્થાત્ માયા, કપટ, આદિ ભાવો ઘટી જવાથી મન સરલ બને અને તેથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. આવી મનની સરલતામાં કારણજીત સ્વ-અભિલાષસ્વરૂપ કર્મોના ક્ષયોપશમવિશેષ તેને માર્ગ કહેવાય છે. આવા ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગમાં પ્રવેશ (પ્રારંભ) કરવા જેવી યોગ્યતાવાળો જીવ માર્ગાભિમુખ કહેવાય છે. એવા ક્ષયોપશમની જેને શરૂઆત થઈ છે, એવો ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિવાળો જીવ 'માર્ગપતિત' (માર્ગે ચાલતો) કહેવાય છે અને એ રીતે ક્ષયોપશમ વધતાં વધતાં જે જીવને (છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ) ચરમકરણ પૂર્ણ થવાની તૈયારી હોય તે 'માર્ગાનુસારી' કહેવાય છે. આ માર્ગાનુસારી જીવને છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા સાતેય કર્મોની સ્થિતિ ધરીને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક કોડકોડી સાગરોપમ જેટલી બાકી રહે, અર્થાત્ જ્યારે કર્મોની સ્થિતિ તેથી વધુ ન રહે ત્યારે તેને રાગ-દ્વેષના તીવ્ર ઉદયરૂપ ગ્રંથિ ઉદયમાં આવે છે, તેનો તે જીવ અપૂર્વકરણરૂપ અખ્યવસાઓ દ્વારા ભેદ કરી અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા ચતુર્થ ગુણુસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આ અવસ્થા પામેલો જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે, છતાં વિરતિ નહિ પામવાથી અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. એ રીતે અપુનર્જંધક દશામાંથી વિકાસ સાધતો જીવ માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત અને માર્ગાનુસારીપણું પ્રાપ્ત કરે છે. આ બધી અવસ્થાઓ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં જ મિથ્યાત્વ-ગુણુસ્થાનકે હોય છે (યોગબિંદુ-ગા. ૧૭૯ની ટીકા) અને અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિપણું એથે ગુણુસ્થાનકે હોય છે. વિશેષ સ્વરૂપ અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

આ રીતિએ જ્યારે ઉપદેશપદમાં કહેલું 'ધર્મ'નું લક્ષણ નિશ્ચય-વ્યવહારનય દ્વારા વિવેક કરીને ઘટાવ્યું; ત્યારે પ્રશ્નકાર પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે કે-તમે તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવોની પુનઃ પુનઃ સેવના-પરિશીલનરૂપ ભાવાભ્યાસ-અનુષ્ઠાનને જ 'ધર્મ' કહો છો અને તે તો નિશ્ચયનયથી અપ્રમત્તાદિ ગુણુસ્થાનકોમાં જ હોય, એટલે તમારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો નિશ્ચયનયાભિપ્રાયે સાતમા ગુણુ-સ્થાનકથી 'ધર્મ' છે એમ નક્કી થયું; પરંતુ 'ધર્મ'સંગ્રહણીમાં તો નિશ્ચયનયના મતે શૈલેશી-અવસ્થા (ચૌદમા ગુણુસ્થાનક)ના અંતિમ સમયે જ 'ધર્મ' હોય અને તેની પૂર્વાના સમયોમાં તો 'ધર્મ'ની સાધના જ હોય, 'ધર્મ' ન હોય-એમ કહ્યું છે તેનું શું ? આ રહ્યો તે પાક-

“ સો ઉભયવસ્ત્રયહેઝ, સીલેસીચરમસમયમાવી જો ।

સેસો પુણ નિચ્છયઝો, તસ્સેવ પસાહગો મણિઝો ॥ ” (ધર્મસંગ્રહણી૦ ૨૬)

ભાવાર્થ-“ શૈલેશીના ચરમ સમયે જે 'ધર્મ' છે તે જ (શુભકર્મ અને અશુભકર્મરૂપ ધર્મ-અધર્મ) બન્નેનો ક્ષય કરનાર હોવાથી 'ધર્મ' છે અને તેની પૂર્વાવસ્થામાં થતી પ્રવૃત્તિ નિશ્ચય-નયના મતે તે 'ધર્મ'ની સાધનારૂપ છે. ”

એમ નિશ્ચયનયના મતે પણ તમારી વ્યાખ્યામાં અને 'ધર્મ'સંગ્રહણીના કથનમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે, તેનું શું ?

ઉપરના પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં અંતરિક્ષાપ્રત્યક્ષ આપે છે કે-ધર્મસંગ્રહણીમાં શુદ્ધ (નિરુપચરિત) 'ધર્મ'નું જ સ્વરૂપ વર્ણવવાની ઇચ્છાથી ત્યાં 'ધર્મ' પદની વ્યુત્પત્તિમાં નિમિત્તરૂપ નિરુપચરિત ભાવોને માનનાર એવો જે એવંભૂત નામે નિશ્ચયનય તેના મતે વ્યાખ્યા કરી છે અને તે નયથી તો 'શૈલેશીના ચરમ સમયની જે અવસ્થા' તે જ (નિરુપચરિત શુદ્ધ) 'ધર્મ'રૂપ છે-એમ કહ્યું છે તે સાચું છે. અહીં તો ઉપચરિત-વ્યવહાર ધર્મ, કે જે અનુષ્ઠાનરૂપ છે, તે 'ધર્માનુષ્ઠાન' પદની વ્યુત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત (એટલે ઘટતા) ભાવોને માનનાર એવો જે એવંભૂતરૂપ નિશ્ચયનય તેના મતે વ્યાખ્યા કરી છે અને સાતમા ગુણુસ્થાનકે પણ તથાપ્રકારનું 'ધર્માનુષ્ઠાન' તો હોય છે, તેથી જરા પણ દોષ આવતો નથી.

વળી પણ અહીં મુંઝાયેલા શ્રોતાને શંકા થાય છે કે-આ આપની વ્યાખ્યાથી તો નિરુપ-ચરિત-શુદ્ધ ભાવાભ્યાસ અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મ પણ નિશ્ચયનયે અપ્રમત્ત સાધુને સાતમે ગુણુસ્થાનકેથી જ ઘટે અને (છઠ્ઠે) પ્રમત્ત ગુણુસ્થાનકે, (પાંચમે) દેશવિરતિ ગુણુસ્થાનકે કે (ચોથે) અવિ-રતિ-સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણુસ્થાનકે આપેક્ષિકપણે ઔપચારિક (ઉપચારથી) જ ઘટે, એમ નક્કી થયું અને તમે તો અહીં અપુનર્બંધક (આદિ પ્રથમ ગુણુસ્થાનવાળા જીવો)ને પણ ઔપચારિક ધર્મ હોય તેમ કહ્યું, તે કેમ ઘટે ?

તેનું સમાધાન કરતાં વ્યાખ્યાકાર જણાવે છે કે-જેમ પર્યાયની અપેક્ષા છોડીને દ્રવ્યને માનનાર (દ્રવ્યોપયોગ) દ્રવ્યાર્થિકનય અનેક પરમાણુવાળા દ્રવ્યને પણ દ્રવ્ય માને છે અને છેલ્લે એક પરમાણુને પણ દ્રવ્ય માને છે, તેમ નિશ્ચયધર્મની અપેક્ષા છોડીને વ્યવહાર માત્રને ધર્મરૂપે માનનારો વ્યવહારનય અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિમાં ય ધર્મને માને છે અને અપુનર્બંધકાદિકમાં પણ ધર્મને માને છે, એ અભિપ્રાયથી અહીં અપુનર્બંધક વગેરેને પણ ધર્મ કહ્યો છે-એમ સમજ

લે! આ અભિપ્રાયથી જ સમર્થ શાસ્ત્રપ્રણેતા શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિજીએ આ હકીકતનું સમર્થન કરતાં જણાવ્યું છે કે—

“અપુનર્વિન્યકસ્યાયં, વ્યવહારેણ તાત્ત્વિકઃ ।

અધ્યાત્મભાવનારૂપો, નિશ્ચયેનોત્તરસ્ય તુ ॥” (યોગવિન્દુ પ્રભો ૩૬૨)

ભાવાર્થ—“આ અધ્યાત્મરૂપ અને ભાવનારૂપ યોગ (ધર્મ) વ્યવહારનયથી (કારણમાં કાર્યના ઉપચાર દ્વારા) અપુનર્બંધકને તથા (તેના ઉપલક્ષણથી) અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિને પણ હોય છે અને ઉપચાર વિના નિશ્ચયનયથી તે ઉપરના ગુણસ્થાનવતી ચારિત્રવંતને હોય છે.”

એમ યોગાગ્નિ-દુમાં મૂલમાં અપુનર્બંધકને અને ટીકામાં ઉપલક્ષણથી સમ્યગ્દષ્ટિને પણ હોય છે—એમ કહ્યું છે, તે અપેક્ષાએ અમે પણ અહીં ‘અપુનર્બંધકને ધર્મ હોય’ એમ કહ્યું છે. [આ રીતે પરમાર્થ એ નક્કી થયો કે—ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મ અનુપચરિત નિશ્ચયનયથી અપ્રમત્ત સંયમીઓને જ હોય, છદ્દે ગુણસ્થાનકે પ્રમત્તસંયતને, પાંચમે દેશવિરતિને તથા ચોથે અવિરતિ-સમ્યગ્દષ્ટિને અપેક્ષાએ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેથી હોય અને અપુનર્બંધક (વગેરે)ને તે વ્યવહારથી જ હોય, માટે જે આગળ પાંચીશ ગુણરૂપ સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બતાવ્યો તે વ્યવહારનયથી અપુનર્બંધક (વગેરે) જીવેલી અપેક્ષાએ જણાવ્યો—એમ સમજવું. ૪૩ ઇતિ.]

આ રીતે ભેદ-પ્રભેદથી સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મનું સ્વરૂપ કહીને હવે તેનું ફળ બતાવે છે.

મૂઠ—“एतद्युतं सुगार्हस्थ्यं, यः करोति नरः सुधीः ।

લોકદ્વયેऽप्यसौ भूरि, सुखमाप्नोत्यनिन्दितम् ॥૧૫॥”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“જે બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાના ગૃહસ્થપણને ઉપર કહેવામાં આવ્યો તે ગૃહસ્થના સામાન્યધર્મથી યુક્ત એટલે ધર્મવાળું બનાવે છે, તે પુરુષ આ લોક-પરલોકમાં ઉત્તરોત્તર શુભ ફળોને આપનારાં ઘણાં સુખોને પામે છે.”

એ રીતે ગૃહિધર્મનું સામાન્ય ફળ બતાવ્યું. હવે આ સામાન્યધર્મરૂપી ગુણોથી યુક્ત પુરુષમાં ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણવૃદ્ધિની યોગ્યતા પ્રગટે છે, તે દૃષ્ટાંતપૂર્વક જણાવે છે.

મૂઠ—“तस्मिन् प्रायः प्ररोहन्ति, धर्मबीजानि गेहनि ।

विधिनोप्तानि बीजानि, विशुद्धायां यथा भुवि ॥૧૬॥”

૪૩. અર્થાત્—ધર્મસંગ્રહણીમાં ધર્મનું સ્વરૂપ નિરૂપચરિત એવંભૂતનયથી વર્ણવ્યું છે, માટે ત્યાં ચૌદમાના ચરમ સમયે ધર્મ હોય તેમ કહ્યું છે. ઉપદેશપદમાં ભાવાભ્યાસરૂપ ધર્મ—અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ ઉપચરિત એવંભૂતનયથી સાતમા ગુણસ્થાનથી હોય એમ જણાવ્યું છે અને અહીં તે વ્યવહાર-ધર્માનુષ્ઠાનનું લક્ષણ જણાવ્યું છે, કે જે પહેલે ગુણસ્થાનકે પણ અપુનર્બંધક વગેરે અવસ્થાઓમાં વ્યવહારનયથી ઘટે છે; માટે એકેય વ્યાખ્યામાં દોષ નથી. અંકકારે પહેલાં ધર્મની વ્યાખ્યાના અધિકારમાં ત્રીજી ગાથામાં પણ જણાવ્યું છે કે—અહીં ધર્મનું જે સ્વરૂપ કહેવાનું છે તે શુદ્ધ નિશ્ચયધર્મનું નહિ, પણ શુદ્ધ નિશ્ચયધર્મના કારણરૂપ જે અનુષ્ઠાનરૂપ વ્યવહાર-ધર્મ છે, તેમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તે અનુષ્ઠાનરૂપ વ્યવહારધર્મનું જ સ્વરૂપ કહેવાનું છે.

અર્થ—જેમ શુદ્ધ ભૂમિમાં વિધિથી વાવેલાં બીજો ભીજો નીકળે, તેમ આ સામાન્ય ધર્મનું વિધિપૂર્વક આચારણ કરનારા તે ગૃહસ્થમાં ધર્મનાં બીજોરૂપ અંકુરાઓ પ્રગટ થાય છે.

ટીકાનો ભાવાર્થ—“લોકોત્તર ધર્મના કારણભૂત એવાં ધર્મનાં બીજો, કે જે લોકોત્તર ધર્મરૂપ કૃણને આપનારાં હોવાથી ઉત્તરોત્તર ધર્મચિંતા, જિજ્ઞાસા, શ્રવણ વગેરે અંકુરાદિને અવશ્ય પ્રગટ કરે છે. તે બીજો શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે છે—

- “ જિનેષુ કુશલં ચિત્તં, તન્નમસ્કાર એવ ચ ।
 પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં, યોગબીજનુમત્તમમ્ ॥૧॥ ”
- “ ઉપાદેયધિયાત્યન્તં, સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભગાન્વિતમ્ ।
 ફલામિસન્ધિરહિતં, સંશુદ્ધં હેતદીદ્રશમ્ ॥૨॥ ”
- “ આચાર્યાદિષ્વપિ હેતદ્વિશુદ્ધં ભાવયોગિષુ ।
 વૈયાવૃત્ત્યં ચ વિવિધચ્છુદ્ધાશયવિશેષતઃ ॥૩॥ ”
- “ ભવોદ્દેગશ્ચ સહજો, દ્રવ્યાભિગ્રહપાલનમ્ ।
 તથા સિદ્ધાન્તમાશ્રિત્ય, વિધિના લેખનાદિ ચ ॥૪॥ ”
- “ લેખનાપૂજનાભ્યાં ચ (દાનં), શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ।
 પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાયથે (ચિ)તના ભાવનેતિ ચ ॥૫॥ ”
- “ દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ ।
 ઔચિત્યાસેવનં ચૈવ, સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥૬॥ ”

(યોગદષ્ટિસમુ ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૩૨.)

ભાવાર્થ—“શ્રીજિનેશ્વરદેવે પ્રત્યે ‘ઉપાદેયબુદ્ધિથી એટલે આહારાદિ સંજ્ઞાઓની અપેક્ષા વિનાની તથા ક્રોધાદિ સંજ્ઞાઓ (કારણો) વિનાની તેમ જ ઇહલોક-પરલોકના કૃણની આકાંક્ષા વિનાની’ શુદ્ધ માનસિકી પ્રીતિ, તે પ્રીતિના બળે વાચિક સ્તવન-સ્તુત્યાદિ નમસ્કાર અને કાયિક પંચાંગાદિ પ્રજ્ઞામ, ઇત્યાદિ કુશલ મન-વચન-કાયાની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ; તે યોગનું શુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ બીજ છે. (૧-૨)

“ભાવાચાર્ય, ભાવોપાધ્યાય તથા ભાવસાધુ આદિ ગુરુવર્ગ પ્રત્યે ઉપર જણાવી તેવી પ્રીતિ-નમસ્કાર અને પ્રજ્ઞામાદિરૂપ કુશલ યોગપ્રવૃત્તિ, તથા ઉપદેશપદ ગા. ૨૩૭ આદિ શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે શુદ્ધ આશયપૂર્વકની તેઓની વૈયાવચ્ચ. (૩) તથા—

“ઇષ્ટવિયોગાદિ આર્તધ્યાનરૂપ નિમિત્તો વિના જ જન્માદિ દુઃખોના ભાનથી સાહજિક ભવનો ઉદ્દેગ એટલે સંસાર તરફ અરુચિ, તથા ‘મુનિવર્ગને ઔષધાદિ દેવું’ વગેરે દ્રવ્ય-અભિગ્રહોનું રુચિપૂર્વક પરિપૂર્ણ પાલન કરવું (અંધિલેહ પૂર્વે ભાવ-અભિગ્રહ હોય નહિ માટે આ અવસ્થામાં દ્રવ્ય-અભિગ્રહ જ હોય છે.), તેમ જ સિદ્ધાન્તની ભક્તિ એટલે સિદ્ધાન્ત લખાવવાં, તેને પુષ્પ-વસ્ત્રાદિથી પૂજવાં, પુસ્તકનું દાન દેવું, વ્યાખ્યાનશ્રવણ કરવું, સ્વયં વાંચન કરવું, વિધિપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું, મેળવેલું જ્ઞાન અન્ય ભવ્યોને આપવું, વાચન-પૃચ્છનાદિ સ્વાધ્યાય કરવો, તેના અર્થ ચિંતવવા અને તેની ભાવના ભાવવી. (૪-૫) તથા—

“ શારીરિક વગેરે કળ્થેથી પીડાતા દીન-દુઃખીયાઓ પ્રત્યે યથાશક્ય દુઃખનિવારક ઉપાયો કરવાપૂર્વકની દયા કરવી, વિશિષ્ટ જ્ઞાની આદિ ગુણુવતો પ્રત્યે માત્સર્યનો ત્યાગ કરવો, દીનાદિ સર્વ પ્રત્યે સામાન્ય ઔચિત્યનું પાલન કરવું, એ વગેરે પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ યોગો(ધર્મ)ની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત હોવાથી તેને ધર્મનાં બીજો કહ્યાં છે. ” (૬)

સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મયુક્ત જીવોમાં શાસ્ત્રમાં જણાવેલા બાલ-મધ્યમ-પંડિત આદિ જીવોને આશ્રયી યથાયોગ્ય વિધિપૂર્વક દેશના દેવી, કે જેનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં જ આગળ કહેવામાં આવશે, તેવી દેશના વડે સુખપૂર્વક આવાં બીજો વાવી શકાય છે. જેમ વિધિપૂર્વક સારી જમીનમાં વાવેલાં અનાજનાં બીજો ઊગી નીકળે છે, તેમ ધર્મનાં બીજો પ્રાયઃ તે જીવોમાં ઊગી નીકળે છે. તેનું વાવેતર, ઉગારો-અંકુરો વગેરે કોને કહેવાય, તે જણાવતાં કહે છે કે-ધર્મની શુદ્ધ ભાવથી પ્રશંસા કરવી વગેરે ધર્મબીજનું વાવેતર કરવારૂપ છે, (તે ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાની) ચિંતા-અભિલાષા કરવી એ બીજનો અંકુરો કહેવાય છે, તે ધર્મની વાતો સાંભળવી તે તેનો કાણ્ડ (કંદ) કહેવાય છે, ધર્મનું આચરણ કરવું તે પુષ્પનો નાળ કહેવાય છે, તેનાથી દેવ-મનુષ્યપ્રાયોગ્ય સુખ-સંપદા મળે તે તેનાં પુષ્પો કહ્યાં છે અને પરિણામે સર્વકર્મનિવૃત્તિ (મોક્ષ) થાય તે ધર્મબીજનું ફળ કહ્યું છે. આ બીજો વાવ્યા વિના જીવમાં કદી પણ ધર્મનો ઉદય થતો નથી. કહ્યું છે કે-

“ અકલ્પ વીજક્લેવે, જહા સુવાસે વિ ન ભવઙ્ સસ્સં ।

તહ ધમ્મવીજવિરહે, ન સુસમાણ વિ તસ્સસ્સં ॥ ” (ઉપપદ-ગાઠ ૨૨૪)

ભાવાર્થ-“ સારો વરસાદ થવા છતાં પણ જેમ બીજ વાવ્યા વિના ધાન્ય પાકતું નથી, તેમ ઉપર જણાવેલાં ધર્મબીજોના વાવેતર વિના જીવમાં શ્રીતીર્થંકરદેવાદિ વર્તતા હોય તેવા સારા કાળમાં પણ ધર્મવૃક્ષ ઊગતું નથી. (મોક્ષસાધક સામગ્રી સફળ થતી નથી.) ”

અહીં ‘પ્રાયઃ’ કહેવામાં ગ્રંથકારશ્રીનો એ આશય છે કે-શ્રીમરુદેવા માતા જેવા કેઈ જીવમાં તેનું તથાભવ્યત્વ જો પરિપકવ થયું હોય તો બીજોના વાવેતર વિના પણ ધર્મ પ્રગટી શકે છે, માટે ‘પ્રાયઃ’ કહ્યું છે.

હવે ઉપર કહ્યો તેવો સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મથી યુક્ત અને યોગનાં બીજોદિની પ્રાપ્તિવાળો જે જીવ, તેનું શાસ્ત્રમાં કયી સંજ્ઞા-શું નામ હોય છે, તેમ જ તેની અવસ્થા કેવી હોય છે તે કહે છે.

મૂલ-“ સ આદિધાર્મિકશ્ચિત્રસ્તત્તત્તન્નાનુસારતઃ ।

દ્વિદ તુ સ્વાગમાપેક્ષં, લક્ષણં પરિગૃહ્યતે ॥૧૭॥ ”

અર્થ-ઉપર જણાવ્યો તેવો જીવ ‘આદિધાર્મિક’ કહેવાય છે અને પોતપોતાના દર્શનને અનુસારે તેવા જીવો અનેક પ્રકારના (જુદી જુદી પ્રવૃત્તિવાળા) હોય છે. અહીં તેો જોઈને આગમને અનુસારે તેનું લક્ષણ જણાવવાનું છે.

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ જેનું સ્વરૂપ ઉપર વર્ણવવામાં આવ્યું તેવી ગુણુવૃદ્ધિ (આત્મશુદ્ધિ) ચરમાવર્તકાળમાં જ થાય છે, તે પહેલાં થતી જ નથી. આ * ચરમાવર્તકાળ પામીને જીવ પ્રથમ જ ધર્મનો આરંભ કરે છે, માટે જોઈને સંપ્રદાયમાં તે જીવનું ‘આદિધાર્મિક’ એ સંજ્ઞા-નામ રાખ્યું છે.”

* જે પુદ્ગલપરાવર્તમાં જે જીવનો મોક્ષ અવશ્ય થાય, તે તેનો ‘ચરમાવર્તકાળ’ કહેવાય છે.

આવે આદિધાર્મિક જૈન દર્શનાનુયાયી જ હોય એમ નથી. આટલી ચોચતાને પામેલા જીવે જુદા જુદા દર્શનોને માનનારા પણ હોય છે અને તેઓ પોતપોતાને માન્ય સિદ્ધાન્તને અનુસારે ક્રિયા કરનારા હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન આચારવાળા હોઈ શકે છે. ક્રિયા અન્યદર્શનની છતાં અંતઃશુદ્ધિ થવાના યોગે તેને અપુનર્જંધક કહેવામાં-માનવામાં વિરોધ જેવું નથી. અપુનર્જંધક જીવે જુદા જુદા દર્શનોના અનુયાયી હોવાથી અનેક સ્વરૂપના હોય છે. અપુનર્જંધકની પણ ઉત્તરોત્તર અનેક અવસ્થાઓ હોય છે, તેથી સાંખ્યદર્શન-જૈનદર્શન વગેરે જુદાં જુદાં દર્શનોમાં કહેલી પણ મોક્ષના હેતુભૂત ક્રિયાઓ તેઓમાં ઘટે છે. તે ભિન્ન ભિન્ન આચારો તેઓમાં ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓમાં હોય છે. યોગબિન્દુ ગા. ૨૫૧ માં જણાવ્યું છે કે-

“ અપુનર્વન્ધકસ્યૈવ, સમ્યગ્જ્ઞીત્યોપપદ્યતે ।
તત્તત્તન્નોક્તમશ્વિલમવસ્થામેદસંશ્રયાત્ ॥ ”

અર્થ-જીવની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાને આશ્રિને તે તે દર્શનોમાં કહેલી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સમ્યગ્તયા અપુનર્જંધકમાં જ ઘટે છે.

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ અપુનર્જંધકની અનેક અવસ્થાઓ હોવાથી અંતઃશુદ્ધિના યોગે જુદા જુદા દર્શનોની કહેલી મોક્ષસાધક સઘળી ક્રિયાઓ તેઓમાં ઘટી શકે છે.

આટલું સર્વદર્શનવાળા અપુનર્જંધકોનું વર્ણન કરીને, આ ગ્રંથમાં સ્વાગમ-જૈનાગમની અપેક્ષાએ આદિધાર્મિક (અપુનર્જંધક) જીવ કેવો હોય તેનું લક્ષણ કહે છે. જેને જૈનો ‘ યોધિ-સત્ત્વ ’ કહે છે, સાંખ્યો ‘ નિવૃત્તપ્રકૃત્યધિકાર ’ કહે છે અને અન્યદર્શનવાળા ‘ શિષ્ટ ’ કહે છે, તેને જ અમે ‘ આદિધાર્મિક-અપુનર્જંધક ’ વગેરે કહીએ છીએ.

લલિતવિસ્તરામાં આદિધાર્મિકતા-અપુનર્જંધકપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે એવો વિધિ બતાવ્યો છે કે-પાપમિત્રોને તજવા, કલ્યાણમિત્રોની સોળત કરવી, ઔચિત્યનું ઉદ્ભવન ન કરવું, લોકમાર્ગને અનુસરવું, માતા-પિતા-કલાઆર્યોદિ ગુરુવર્ગનું બહુમાન કરવું, તેઓની આજ્ઞા માનવી, દાનાદિ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, ભગવંતની વિશિષ્ટ રીતિએ અષ્ટપ્રકારાદિ પૂજા કરવી, સાધુ-અસાધુનો વિવેક કરવો, વિનયાદિ વિધિપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું, પ્રયત્નપૂર્વક તેનું ચિંતન-ભાવના વગેરે કરવું અને શ્રવણાનુસાર યથાશક્તિ વર્તન કરવું, ધૈર્યનું આલંબન લેવું, ભાવિ પરિણામનો વિચાર કરવો, મરણને નજર સામે રાખવું અને તે માટે જ આ લોકની સુખસાધના કરતાં પરલોકની સાધનાને મુખ્ય ગણવી, ગુરુવર્ગની સેવા કરવી, યોગપટ એટલે જીકારનો પટ, હૌકારનો પટ, સિદ્ધચક્રપટ, સૂરિમંત્રપટ, ઋષિમંડળપટ વગેરે અનેક પ્રકારના પટ (નકશા) બનાવવામાં આવે છે તેમાંના કોઈ એક કે અધિક પટનું દર્શન કરવું (તેનું ધ્યાન કરવું), તેની આકૃતિ-સ્થાપના વગેરે હૃદયમાં ધારણ કરવી, ધારણને વારંવાર તપાસવી, યોગની સાધનામાં વિશ્લેષ થાય તેવાં કાર્યો તજવાં, જ્ઞાનાદિ યોગોની સિદ્ધિ માટે યત્ન કરવો, ભગવંતની પ્રતિમા ભરાવવી, ભગવંતનાં વચનો (આગમો) લખાવવાં, નમસ્કાર મહામંત્રરૂપી પંચપરમેષ્ઠિ-મહામંગલનો જાપ કરવો, અરિહંતાદિ ચાર શરણાં અંગીકાર કરવાં, દુષ્ટત્યોની ગુરુ-સન્મુખ ગર્હા (નિંદા) કરવી, સત્કૃત્યોની અનુમોદના

કરવી, તે તે પટોના મંત્રોના અધિષ્ઠાયક દેવોની પૂજા કરવી, સદાચારોનું શ્રવણ કરવું, ઔદાર્ય-ગુણને કેળવવો અને ઉત્તમ પુરુષોના આચારોને અનુસરવા, વગેરે પ્રવૃત્તિરૂપ લક્ષણ જેનામાં હોય તે અપુનર્જંધક-આદિધાર્મિક હોય છે.

આ જીવની સઘળી પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ હોય છે અને તેની અપુનર્જંધક વગેરે (અવસ્થાઓ) નિયમા માર્ગાનુસારી (મોક્ષમાર્ગને અનુસરતી) જ હોય છે, કારણ કે-તે સિવાય આવી ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી; માટે (નૈગમનયના અભિપ્રાયે) આવા જીવની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર છતાં પ્રથમ આશંકથી જ ઉત્તમ જ હોય-એમ કહ્યું છે. જેમ પ્રસ્થક (એક પ્રકારનું અનાજ માપવાનું માપું) બનાવવાની ઇચ્છાથી સુથાર જંગલમાં કાષ લેવા જાય, તેને કાપે, માર્ગમાં ગમનાગમન આદિ કરે, એમ કરતાં યાવત્ તે માપું તૈયાર કરે ત્યાં સુધી વચ્ચે અનેક બીજી પણ પ્રવૃત્તિઓ કરે, છતાં તે બધું પ્રસ્થક બનાવવાના ઉદ્દેશથી કરાતું હોવાથી પ્રસ્થકની ક્રિયા કહેવાય છે. લાકડું લેવા જતાં કોઈ તેને પૂછે, તો પણ કહે કે-પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું, લાકડું વગેરે બધું પ્રસ્થકની પૂર્વાવસ્થારૂપ હોવાથી નૈગમનયના (કે જે નય સામાન્ય-વિશેષ ઉભયને મુખ્ય માનનાર છે તેના) મતે પ્રસ્થક માટેની ક્રિયારૂપ છે. (આ અપેક્ષાએ) અપુનર્જંધકાદિ પણ માર્ગાનુસારી હોવાથી તેઓની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તમ જ કહેવાય છે. આ ઉદ્દેશથી જ કહ્યું છે કે-“કુઠારાદિપ્રવૃત્તિરપિ રૂપનિર્માણપ્રવૃત્તિરેવ” અર્થાત્-‘કોઈ પ્રસ્થક આદિરૂપ બનાવવું હોય, તો તેને માટે કુઠારીથી માંડીને બધી પ્રવૃત્તિ પ્રસ્થક આદિ બનાવવાની જ પ્રવૃત્તિ મનાય છે.’ એ રીતે આદિધાર્મિકની સ્વ-સ્વ દેવને પ્રણામોદિરૂપ ધર્મવિષયક જે જે પ્રવૃત્તિઓ થાય છે, તે દોષવાળી હોવા છતાં પણ સર્વ રીતે ધર્મને અનુસરનારી છે-બાધક નથી, એમ ઐદંપર્યના (ધર્મરહસ્યના) બાણપુરુષો કહે છે. અહીં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે-‘તેઓ સદોષ પ્રવૃત્તિ છતાં ધર્માનુસારિણી શા માટે કહે છે ?’ તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે-દેવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે આવા જીવનું હૃદય વિરોધવાળું હોતું નથી, પ્રવૃત્તિમાં દોષ છે તે અનાલોગ-અજ્ઞાનતાદિના યોગે છે પણ હૃદયનું દ્વેષ નથી. દેવાદિ તત્ત્વો પ્રત્યે વિરોધ નહિ હોવાથી તેનું ‘સમન્તભદ્રતા’ એટલે સર્વ રીતે કલ્યાણ જ હોય છે.

એ રીતે ઉપર જણાવેલા પ્રસ્થક દૃષ્ટાંતની જેમ જૈનદર્શનથી ભિન્ન જે જે દર્શનો (નયવાદો) છે, તેમાં કહેલાં ‘સુપ્તમણ્ડિત-પ્રબોધદર્શનાદિ’ દૃષ્ટાંતો એ જીવમાં આ રીતે ઘટાવવાં. જેમ કે-કોઈ નિદ્રાધીન પુરુષને નિદ્રામાં ચંદનાદિ વિલેપન કરવામાં અને ઘરેણાંથી શણગારવામાં આવે તે વખતે તેનો ખ્યાલ તેને ન હોય, પણ જાગ્યા પછી શરીરે ચંદનાદિનું વિલેપન અને ઘરેણાંથી અલંકૃત જોઈ તે આશ્ચર્ય પામે; જેમ નાવડીમાં નિદ્રાધીન થયેલા પુરુષને નાવડીની ગતિનો ખ્યાલ ન હોય, પણ જાગ્યા પછી પોતે સમુદ્રકાંઠે પહોંચ્યા છે-એમ જાણી આશ્ચર્ય પામે; તેમ અજ્ઞાન, અનાલોગ આદિ કારણે તે અવસ્થામાં પોતાની પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ ‘આદિધાર્મિકને’ ન સમજાય, દોષો સેવે, તથાપિ સમ્યગ્દર્શન વગેરે ગુણોની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેને આશ્ચર્યજનક વિચિત્ર ગુણોથી અલંકૃત પોતાના આત્માનું દર્શન થાય, માટે તેની તે પૂર્વની દરેક પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉત્તમ જ સમજવી.

આ પ્રમાણે અનાલોગાદિ કારણે પ્રવૃત્તિ દોષવાળી છતાં તે ઇષ્ટગુણની સાધક જ છે, કારણ

કે-અપુનર્જંધક જીવ પોતાની અવસ્થાને ઉચિત આચારને કદાચ ચૂકે, તો પણ તે સ્વ-ઉચિત આચારસેવનમાં પ્રયત્નશીલ જ હોય છે અને તેથી તેને કરેલો ઉપદેશ વગેરે સફલ થાય છે.

આ વિષયમાં સાંખ્યદર્શન માને છે કે-“ (તામસી-રાજસી-સાત્ત્વિકી) પ્રકૃતિનો અધિકાર (બળ) આત્મા ઉપરથી નિવૃત્ત ન થાય, એટલે કે-જ્યાં સુધી આત્મા પ્રકૃતિને વશ બનેલો હોય ત્યાં સુધી તેનું આવું (અપુનર્જંધક) સ્વરૂપ પ્રગટ થતું નથી. ” અને ઐશ્વરી માને છે કે-“જ્યાં સુધી ભવનો (લલિતવ્યતાનો) પરિપાક થતો નથી, ત્યાં સુધી જીવને આવી દશા પ્રાપ્ત થતી નથી.”

જૈનદર્શન માને છે કે-“ જે જીવ હવે પછી મિથ્યાત્વાદિ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને આંધવાનો નથી, તેવા જીવમાં આવી ઉત્તમતા (આદિધાર્મિકતા) પ્રગટે છે. ” અહીં સુધી લલિતવિસ્તરના સાક્ષીપાઠ દ્વારા આદિધાર્મિકનું સ્વરૂપ જણાવ્યું.

હવે પ્રસંગોપાત્ત પંચાશકની ગાથા દ્વારા અપુનર્જંધકનું સ્વરૂપ બતાવે છે—

“ પાવં ન તિવ્વમાવા, કુણ્ઙ ણ વહુ મન્નઙ મવં ધોરં ।

ઉચ્ચિઅદ્ધિ ચ સેવઙ્ઙ, સવ્વત્થવિ અપુણર્મંધો ત્તિ ॥ ” (પંચા૦ ૩, ગા૦ ૪)

ભાવાર્થ-અપુનર્જંધક જીવ હિંસાદિ પાપકર્મોને તીવ્ર પરિણામ (અતિ સંકેશ) પૂર્વક ન કરે, કારણ કે-અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વાદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવાથી તેનો આત્મા નિર્મળ થયેલો છે. એટલે પાપના તીવ્ર પરિણામ ન હોય તથાપિ સામાન્ય મોહનીયાદિ અશુભ કર્મના ચોગે સામાન્ય પરિણામથી પાપવૃત્તિવાળો તો હોય, દુઃખની ખાણ સમાન ભયંકર સંસારનું (સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા છતાં) બહુમાન તેને ન હોય અને દેવ-અતિથિ-માતા-પિતા વગેરે સર્વ પ્રત્યે દેશ-કાળ-બળ વગેરેને અનુસારે સઘળા ઉચિત વ્યવહારને બરાબર સાચવે; કારણ કે-તેનાં કર્મો પાતળાં પડવાથી તે ઉચિતને છોડી શકે નહિ. મોરના બચ્ચાના દૃષ્ટાંતથી સમજવું કે-ઉપર કહેલાં અનુદાનવાળો અપુનર્જંધક જીવ માર્ગાનુસારીપણાની સમ્મુખ છે. જેમ મોરના ઇંડાને ચિતરવાની જરૂર પડતી નથી, તે સ્વાભાવિક જ પોતાની યોગ્યતાથી સુંદર રંગવાળું બને છે, તેમ અહીં અપુનર્જંધક જીવ પણ પોતામાં થયેલા કર્મના હાસથી સ્વાભાવિક રીતે જ માર્ગાનુસારીપણાની સમ્મુખ હોય છે. ૪૪

આ રીતે (અપુનર્જંધક) આદિધાર્મિકનું સ્વરૂપ-લક્ષણ જણાવીને, હવે તે સદ્ધર્મની દેશના માટે યોગ્ય છે, એ વાત જણાવતાં કહે છે કે—

૪૪. આની પહેલાં આ પાનામાં જ લલિતવિસ્તરના સાક્ષીપાઠમાં જણાવી ગયા કે-“ અપુનર્જંધકાદિ પણ માર્ગાનુસારી હોવાથી તેની બધી પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ ગણી છે, ’ એમ કહી અપુનર્જંધકને માર્ગાનુસારી ગણાવ્યો અને અહીં ‘ અપુનર્જંધક માર્ગાનુસારીપણાની સમ્મુખ હોય ’ તેમ કહ્યું છે. વળી પાના ૩૩ ની નં. ૪૨ ની દિપ્પણીમાં ‘ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણને અંતે વર્તે તો જીવ માર્ગાનુસારી કહેવાય અને તે પહેલાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવસ્થામાં અપુનર્જંધક, માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત કહેવાય ’ એમ બતાવ્યું, એટલે કે-‘ અપુનર્જંધક તે અવસ્થાઓમાં માર્ગાનુસારી નથી ’ એમ જણાવ્યું. તે દરેકની સાથે આ વ્યાખ્યાનો સમન્વય આ રીતે કરવો કે-વાસ્તવિક માર્ગાનુસારીપણું તો યથાપ્રવૃત્તિકરણના અંતે વર્તે તો હોય છે, પણ અપુનર્જંધક જીવ સ્વાભાવિક રીતે જ મોર-શિશુ-ન્યાયે આગળ વધી માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત અને માર્ગાનુસારીપણાને નિયમા પામવાનો છે, માટે નૈગમનયની અપેક્ષાએ તે બધી અવસ્થાઓમાં પણ માર્ગાનુસારીપણું કહેવામાં દોષ નથી. વિશેષ તેના બાણકાર વિદ્વાનો પાસેથી સમજી લેવું.

મૂઠ્ઠા—“ સ ધર્મદેશનાયોગ્યઃ, મધ્યસ્થત્વાજિજ્ઞર્મતઃ ।

યોગદૃષ્ટ્યુદયાત્ સાર્થે, યદ્ગુણસ્થાનમાદિમમ્ ॥૧૮॥ ”

અર્થ—તે આદિધાર્મિકને માધ્યસ્થ ગુણને યોગે શ્રીજિનેશ્વરેએ ધર્મદેશના માટે યોગ્ય માન્યો છે અને તેનામાં યોગદૃષ્ટિનો ઉદય થવાથી તેનું પ્રથમગુણસ્થાનક સાર્થક છે.

ટીકાનો ભાવાર્થ—ઉપર જણાવેલા ગુણસંપત્તિવાળા આદિધાર્મિક જીવને શ્રીજિનેશ્વરેએ લોકોત્તર ધર્મની દેશના માટે યોગ્ય જણાવ્યો છે. આ જીવ ધર્મપ્રાપ્તિમાં કારણભૂત ચરમપુદ્ગલ-પરાવર્તરૂપ કાળખળને પામ્યો છે. ઉપદેશપદમાં જણાવ્યું છે કે—

“ વળમિચ્છત્તો કાલો, एत्थ अकालो उ होइ नायव्वो ।

કાલો અ અપુણવંધમ—પમિદ્ધી ધીરેદ્ધિ મિદ્ધિદ્ધો ॥૪૩૨॥ ”

“ ણિચ્છયઓ પુણ एसो, विन्नेओ मंठिभेअकालंमि ।

एयमि विहिसयपालणाउ आरोग्गमेया उ ॥૪૩૩॥ ”

ભાવાર્થ—“ જ્યાં તીવ્ર મિથ્યાત્વ હોય છે તેવો (ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળની પૂર્વેનો) અનંતો કાળ, કે જેને ચરમાવર્તકાળ કહેવાય છે, તે કાળ શ્રીજિનેશ્વરનાં વચનરૂપી ઔષધ માટે અયોગ્ય જાણવો. ચરમાવર્તકાળ તો જીવમાં તથાભવ્યત્વના પરિપાકથી ધર્મખીજોતું આધાન, તેની વૃદ્ધિ અને પોષણ વગેરે માટે યોગ્ય પણ બને છે; માટે અહીં અપુનર્જંધક (વગેરે) અવસ્થા જે કાળમાં પ્રગટે, તે ચરમાવર્તકાળને અવહારનયથી શ્રીજિનવચનરૂપ ઔષધ માટે યોગ્ય કહ્યો છે. નિશ્ચયથી તો અંધિલેદ થાય તે કાળ યોગ્ય જાણવો : કારણ કે—અંધિલેદ પછી શ્રીજિનવચનની પાલના સદાય થાય અને તેથી આરોગ્ય પ્રગટે. ”

અહીં અપુનર્જંધક વગેરે કહેવાથી માર્ગાભિમુખ—માર્ગપતિત પણ સમજવા. તેઓનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. માર્ગ એટલે ચિત્તની સરલતા. જેમ સર્પનું દર સીધું હોવાથી વક્રગતિવાળો પણ સર્પ દરમાં સીધો ચાલે છે અને સ્થાને પહોંચ્યા વિના વચ્ચેથી પાછો ફરી શકતો નથી—સ્વસ્થાને પહોંચે જ છે, તેમ જીવનો પણ ચિત્તની વક્રતાને દૂર કરનારો ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણપ્રાપ્તિ કરાવનારો સ્વ-અભિલાષજન્ય કર્મનો ક્ષયોપશમવિશેષ, તેને માર્ગ કહેવાય છે. અર્થાત્ ૧-ક્ષયોપ-શમમાં હેતુભૂત શ્રદ્ધાની શુદ્ધિ, તેનાથી ૨-વિમલ, વિમલતર તથા વિમલતમ ક્ષયોપશમની શુદ્ધિ અને ૩-તેના ફળરૂપે ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિરૂપ આત્માની વિશિષ્ટ અવસ્થા—આત્મશુદ્ધિ, આ ત્રણેય પ્રકારરૂપ સુઆસિકાને (આનંદ અતુલવરૂપ આત્મસ્વરૂપને) માર્ગ કહેવાય છે.^{૪૫}

આવા ક્ષયોપશમાદિરૂપ માર્ગ પામવાને યોગ્ય થયેલો તેનો પ્રારંભક જીવ માર્ગાભિમુખ કહેવાય છે અને તે ક્ષયોપશમાદિ ભાવોને પામેલો જીવ માર્ગપતિત (માર્ગ ચાલતો) કહેવાય છે. આ બે અવસ્થાની પૂર્વ-અવસ્થા અપુનર્જંધક અવસ્થા છે. એ બંને અવસ્થાઓ ચરમપુદ્ગલ-

૪૫. માર્ગનું આ વર્ણન ઉપદેશપદમાં પણ લક્ષિતવિસ્તરના ‘મગ્ગદયાણ’ પદ ઉપરના પાઠના આધારે કરેલું છે. તાત્પર્ય કે—માર્ગ એ જ કર્મોનો ક્ષયોપશમ, શ્રદ્ધા તેનું કારણ તથા એ ક્ષયોપશમનું ફળ આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપ આત્માની ઉત્તરોત્તર અવસ્થા—એમ સમજવું. એ રીતે શ્રદ્ધારૂપ હેતુ, ગુણપ્રાપ્તિરૂપ ફળ અને કર્મોનો ક્ષયોપશમ—એ હેતુ, માર્ગ અને તેનું ફળ ત્રણેયની આત્મામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ તેનું નામ માર્ગ.

પરાવર્તકાળમાં જ હોય છે. આ અવસ્થાઓવાળા ચરમાવર્તકાળને પણ વ્યવહારનયથી શ્રીજિનેશ્વરનાં વચનને ઔષધરૂપ બનાવી કર્મરોગને ઘટાડવા માટેનો યોગ્ય કાળ કહ્યો છે. નિશ્ચયનયથી તો ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ માર્ગાનુસારિતાને અંતે થનારાં અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણોદ્વારા ન્યારે ગ્રંથિલેદ અને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ થાય તે અને તેની પછીનો કાળ જ વીતરાગવચનને કર્મરોગનાં ઔષધરૂપે બનાવવા માટેનો યોગ્ય કાળ કહેલો છે, કારણ કે-ગ્રંથિલેદ પછી જ જીવની ભિન્ન ભિન્ન તે તે અવસ્થાઓને ઉચિત જે જે વિધિ-નિષેધો એટલે કરણીય-અકરણીય શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં હોય, તેનું સર્વદા પાલન કરવાની શક્તિ તે જીવોમાં પ્રગટે છે. તેના યોગે તે તે શાસ્ત્રવચનોનું બરાબર પાલન કરવારૂપ વચન-ઔષધ દ્વારા સંસાર(ના કારણભૂત કર્મ)વ્યાધિનો નિરોધ થાય છે અર્થાત્ આત્માનું આરોગ્ય પ્રગટ થતું જાય છે.

જે કે વ્યવહારથી અપુનર્જાંઘક વગેરે દશામાં પણ વચનઔષધનો પ્રયોગ માન્યો છે, તે પણ તે કાળે તથાવિધ આત્મશુદ્ધિના અભાવે અનાલોગનું અધિકપણું હોવાથી તે તે શાસ્ત્રવચનોથી વિશિષ્ટ સૂક્ષ્મજોષ થતો નથી અને ગ્રંથિલેદ પછી તો મોહનીયકર્મની ઘણી મંદતાના પરિણામે અતિ નિપુણ બુદ્ધિ પ્રગટે છે. તેના બળે તે તે કાર્યોમાં સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ કર્મવ્યાધિનો વિચ્છેદ કરી શકે છે. ગ્રંથિલેદનું જ મહત્ત્વ બતાવવા માટે કહે છે કે—

“ હ્યરાવિ હંદિ ઇયમિ એસ આરોગસાહગો ચેવ ।

પુગલપરિઅટ્ટદં, જમૂળમેઅંમિ સંસારો ॥ ” (ઉપબ્ધ, ગા. ૪૩૪)

ભાવાર્થ—“ ઇતરથા એટલે વિધિનું નિરતિચાર સતત પાલન ન થવા છતાં પણ નિશ્ચયથી શ્રીજિનેશ્વરનાં વચનોરૂપી ઔષધ ગ્રંથિલેદ પછીના કાળમાં આત્માના કર્મરોગનું નાશક બને જ છે. કહ્યું છે કે—‘મોક્ષપદપ્રાપક સમ્યક્ત્વરત્નને અંતર્મુદ્ધર્ત્ત’ પણ પામ્યા પછી તે ચાલ્યું જાય તો પણ જીવ સંસારસમુદ્રમાં લાંબો કાળ ભ્રમતો નથી, ન્યારે દીર્ઘકાળ સુધી પણ સમ્યક્ત્વને ધારણ કરનારા જીવો માટે તો કહેવાનું જ શું ? અર્થાત્ તેઓની તો બહુ અલ્પકાળમાં મુક્તિ થાય જ. ” કારણ કે-ગ્રંથિલેદ કર્યા પછી અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી શ્રીતીર્થંકરાદિકની આશાતના વગેરે મહા પાપકર્મો કરનારા જીવોને પણ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તકાળથી પણ કાંઈક ન્યૂન કાળ જ સંસારમાં ભ્રમવાનું રહે છે, તેથી વધારે નહિ જ. શ્રીવિશિકા નામના ગ્રંથમાં પણ ચરમાવર્તવિશિકામાં જણાવ્યું છે કે—

“ અચરમો પરિઅટ્ટેસું, કાલો ભવબાલકાલમો મણિઓ ।

ચરમો અ ધમ્મજુવ્વણ, કાલો તહ ચિત્તમેઓત્તિ ॥૧॥ ”

“ તા વીઅપુવ્વકાલો, ખેઓ ભવબાલકાલ એવેહ ।

હ્યરો ઉ ધમ્મજુવ્વણ-કાલો વિહિલિંગમ્મુત્તિ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ અચરમપુદ્ગલપરાવર્તરૂપ જે અનંતો કાળ તે સંસારનું કારણ હોવાથી ‘સંસાર-વર્ધક બાલકાળ’ કહ્યો છે અને ચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાળ ધર્મસાધનાનો કાળ હોવાથી ‘ધર્મચીવનકાળ’ કહ્યો છે. જીવોનું ‘ભવ્યત્વ’ અહીં વિચિત્ર વિચિત્ર કાળ, કર્મ, ભવિતવ્યતા વગેરે ભિન્ન ભિન્ન કારણો ભળવાથી ‘તથાભવ્યત્વ’ બને છે. એ કારણે ચરમાવર્તકાળ પણ જીવોને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે

જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે. (આનું વિશેષ સ્વરૂપ ૧૬ મી ગાથાના વિવેચનમાં ધર્મદેશનાના અધિકારમાં આ ગ્રંથમાં જ કહ્યું છે.) આથી ચરમાવર્તમાં પણ ધર્મ(યોગ)બીજાની પ્રાપ્તિ પહેલાંના કાળને તો સંસાર-બાલ્યકાળ જ સમજવો અને બીજાપ્રાપ્તિ પછીનો કાળ તે ધર્મ-યૌવનકાળ સમજવો. આ ભેદ તેના આચારો અને સ્વભાવ ઉપરથી સમજાય છે.” અહીં પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે—

“ ગલમચ્છ-ભવવિમોચગ-વિસન્નમોર્દૈણ જારિસો एसो ।

મોહા મુહો વિ અસુહો, તપ્પલઓ એવમેસો વિ । ” (ઉપવપદ, ગા ૧૮૮)

ભાવાર્થ—“અહીં ‘ગલ’ એટલે માછીમારોએ મચ્છને ફસાવવા માટે બળમાં ગૂંથેલો માંસના ટુકડા સાથેનો લોખંડનો કાંટો, તેનાથી લલચાઈને મચ્છો તેમાંસ ખાવા જતાં લોખંડના કાંટાથી વિધાઈને સપડાય છે. આ મચ્છને ‘ગલમચ્છ’ કહે છે. કુશાસ્ત્રના શ્રવણથી કાગડા, શિયાળ, કીડી, માખીઓ વગેરે દુઃખી જીવોને સુખી કરવાની બુદ્ધિએ મારી નાખવામાં જેઓ ધર્મ માને છે, અર્થાત્ દુઃખી જીવોને તે ભવના દુઃખથી છોડાવવાની બુદ્ધિએ મારી નાખનારા ‘ભવવિમોચક’ કહેવાય છે અને ભૂખના દુઃખથી છૂટવા માટે ઝેરમિશ્રિત ભોજન કરનારા ‘વિપાન્નભોજી’ કહેવાય છે. આ ગલમચ્છ, ભવવિમોચક કે વિપાન્નભોજી જીવોનો અંતઃપરિણામ શુભ છતાં અજ્ઞાનના યોગે તેનું કૃપા દારુણ હોવાથી જેમ અશુભ છે, તેમ અહીં પણ મોહ, અજ્ઞાનતા તથા જિનાજ્ઞાપાલનના પરિણામનો અભાવ વગેરે હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પણ પરિણામ શુભ છતાં કૃપા અશુભ જ છે.”

આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મંના વચનને અનુસારે તો, મિથ્યાદષ્ટિઓની બુદ્ધિ વિપરીત હોવાથી તેના પરિણામ સારા હોય તો પણ અશુભકૃપાજનક હોવાથી અશુભ જ છે, તો મિથ્યાદષ્ટિ એવો આદિધાર્મિક દેશના માટે યોગ્ય કેમ ગણાય ?

તેના સમાધાનમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે—આદિધાર્મિક જીવમાં મિથ્યાત્વ હોવા છતાં પણ ‘માધ્યસ્થ્ય’ ગુણ હોવાથી શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ તેને ધર્મદેશનાને યોગ્ય કહ્યો છે, કારણ કે—તેનામાં રાગ-દ્વેષની મંદતાના યોગે પ્રગટેલા પૂર્વે જણાવેલા સર્વ ગુણોના બળે તેનામાં માધ્યસ્થ્ય (નિષ્પક્ષ-પાત) ગુણ હોવાથી તેને ધર્મદેશનાને યોગ્ય કહ્યો છે. આગમશાસ્ત્રોમાં પણ મધ્યસ્થને ધર્મદેશના માટે યોગ્ય જણાવ્યો છે. ઉપદેશરત્નાકરના ત્રીજા તરંગમાં જણાવ્યું છે કે—‘રાગી, દ્વેષી, મૂઢ અને પૂર્વવ્યુદ્ધાહિત (એટલે બીજાથી ભ્રમિત થયેલો—ભરમાયેલો)—એમ ચાર પ્રકારના જીવો દેશના માટે અયોગ્ય છે અને મધ્યસ્થ-નિષ્પક્ષપાતી જીવોને ધર્મ (શ્રવણ) માટે યોગ્ય કહ્યા છે.’

તમે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીના જે કથનથી ઉપર પ્રમાણે અયોગ્યતા કહો છો, તે કથન તો કદા-અહથી ગ્રસ્ત-આભિગ્રહિક મિથ્યાદષ્ટિ જીવની અપેક્ષાએ કહેલું છે. અર્થાત્ જે જીવ દુરાગ્રહી છે, તે ધર્મશ્રવણ માટે અયોગ્ય છે—એમ ત્યાં કહેલું હોવાથી, તે વચન મધ્યસ્થ-અપુનર્જન્મકની ધર્મ-શ્રવણની યોગ્યતાનું બાધક નથી એમ સમજવું.

અહીં સાર એ છે કે—પોતાના પક્ષમાં અતિ આગ્રહવાળા કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને પ્રબળ મોહનીયનો ઉદય હોય છે, તથાપિ પોતાને માન્ય શાસ્ત્રો સાંભળવા વગેરેથી ‘રાગ-દ્વેષની મંદતા-

રૂપ ' મોહનો ઘણો ઉપશમ પણ તેમનામાં થઈ શકે છે. જો કે આ ઉપશમ થવામાં પાપાનુબંધી પુણ્ય હેતુરૂપે હોવાથી તેનું પરિણામ અતિ દુષ્ટ આવે છે, કારણ કે-તેવા જીવો પુણ્યાભાસરૂપ પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદયથી મળતાં સુખોમાં તે સમયે મૂઠ બનેલા તેઓ તે પાપાનુબંધી પુણ્યનો વિલય થતાં અવશ્ય નરકાદિ દુર્ગતિને પામે છે. એ રીતે પરિણામ દારુણ હોવાથી તે જીવોની એવા ઉપશમવાળી પ્રવૃત્તિ પણ અસત્પ્રવૃત્તિરૂપ જ છે. પરંતુ ગુણવંત પુરુષોની હિતશિક્ષાને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતાને કારણે પ્રગટેલી સત્યની જિજ્ઞાસાના પ્રભાવે મોહની મંદતા થતાં પ્રગટ થયેલો 'રાગ-દ્વેષની શક્તિના ઘાતરૂપ જે ઉપશમ' (અર્થાત્ નિમિત્તો ઉપસ્થિત છતાં રાગ-દ્વેષમાંથી બચી જવાની આત્માની શક્તિરૂપ શાન્ત પરિણામ), તે તો સત્યનો પક્ષપાતી હોવાથી દુરાગ્રહના અભાવે સત્પ્રવૃત્તિરૂપ છે જ. (અર્થાત્ તેવા ઉપશમવાળા આત્માની પ્રવૃત્તિ સત્પ્રવૃત્તિ-રૂપ છે જ.)

વળી પણ પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે-આદિધાર્મિકમાં માધ્યસ્થ્યને કારણે ધર્મશ્રવણની જે યોગ્યતા જણાવી, તે પોતાના મત(સિદ્ધાન્ત)ને માનનારા(કોઈ એક પક્ષના) આદિધાર્મિકમાં ઘટી શકે, પણ આદિધાર્મિકો જુદા જુદા મતના હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન આચારવાળા જેઓ પોત-પોતાના સિદ્ધાન્તમાં સ્થિર છે તે બધાઓમાં માધ્યસ્થ્ય કેમ ઘટે? અને માધ્યસ્થ્યના અભાવે તેઓમાં દેશના સાંભળવાની યોગ્યતા પણ કેમ ઘટે?

અહીં આચાર્યશ્રી સમાધાન આપે છે કે-તેઓમાં યોગદૃષ્ટિ પ્રગટેલી હોવાથી તેઓનું 'મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક' મિથ્યાત્વના સદ્ભાવમાં પણ ગુણુપ્રાપક હોવાથી સાર્થક છે અને તેથી મિથ્યાત્વ છતાં પણ તેઓ ધર્મશ્રવણ માટે યોગ્ય છે, કારણ કે-મિથ્યાત્વ છતાં પણ પ્રગટેલી યોગદૃષ્ટિના બળે તેઓ સત્યના શોધક, નિષ્પક્ષપાતી અને અદ્વેષાદિ ગુણોવાળા હોય છે અને સતત શુભ પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં થાકતા નથી, તેથી તેઓના સંવેગમાં પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે અને એ સંવેગ-વૃદ્ધિની તારતમ્યતાને લીધે પ્રગટ થતી માર્ગાભિમુખતારૂપ શેરડી, શેરડીનો રસ, શેરડીનો અડધો ઉકાળેલો રસ અને ગોળની મીઠાશની જેમ તેઓમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ગુણુવાળી મિત્રા, તારા, બલા અને દ્વીપ્રા-એ ચાર પ્રકારની યોગદૃષ્ટિઓ ક્રમશઃ પ્રગટે છે. ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણુપ્રાપ્તિરૂપ એ ચાર દૃષ્ટિઓમાં યથાક્રમ સવિશેષ આત્મશુદ્ધિ હોય છે. પાતંજલયોગદર્શનકાર ભગવાન પતંજલિ તથા ભદ્રન્તભાસ્કર વગેરે અન્ય યોગીઓ પણ આ વિષયમાં એમ જ માને છે. તે દૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથના આધારે ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે—

૧. 'મિત્રા' નામની દૃષ્ટિમાં બોધ સ્વરૂપ માત્ર થાય છે. (યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિ, એ યોગનાં આઠ અંગો છે, તે પૈકી) અહિંસા, સત્ય, અચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અક્રિયનતા-એ પાંચ(દેશવ્રતો કે મહાવ્રતો)ને અન્ય યોગીઓ 'યમ' કહે છે. આ યમરૂપી યોગનું પ્રથમ અંગ જીવને આ પહેલી મિત્રાદૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ દેશથી કે સર્વથી પાંચ વ્રતો (યમો) મિત્રાદૃષ્ટિવાળા આત્મામાં પ્રગટે છે. દેવ-ગુણદિકનાં કાર્યોમાં સતત પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં તે કંટાળતો કે થાકતો નથી. (આ ગ્રંથમાં જ પૃ. ૩૪ માં જણાવેલાં) 'દેવ-ગુરુ પ્રત્યે કુશલ મન-વચન-કાયાના યોગો, સંસાર પ્રત્યે સહજ વૈરાગ્ય અને

શાસ્ત્રો લખવાં-વાંચવાં વગેરે ' યોગનાં બીજોતું આત્મામાં ગ્રહણ આ દષ્ટિમાં થાય છે. એ બીજોતી વાતો સાંભળવામાં પણ તેને અતિ પ્રીતિ થાય છે અને તેથી સંતપુરુષોની સોળતમાં રહે છે. એ રીતે આ દષ્ટિવાળો જીવ આત્માના શુભ અધ્યવસાયરૂપ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણના બળે કર્મભેદને ધણો ઓછો કરી નાખે છે, કે જેથી તેનામાં ઉપર જણાવેલા સમસ્ત ગુણો પ્રગટે છે. આ હેતુથી જ ' છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણ પછી નિયમા અપૂર્વકરણ થતું હોવાથી છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણને પણ (કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને) અપૂર્વકરણ' કહ્યું છે. એ વિષયમાં યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં જણાવ્યું છે કે—

“ અપૂર્વાસન્નમાવેન, વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તત્ત્વતોષ્પૂર્વમેવેદમિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥૩૯॥ ”

“ પ્રથમં યદ્ગુણસ્થાનં, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં, મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥૪૦॥ ”

ભાવાર્થ—“ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણને અલ્પકાળનું જ અંતર હોવાથી (પાસે જ હોવાથી) અને અહીંથી પુનઃ પાછા પડવારૂપ વિષયાંસ ટળી જવાથી, યોગીઓ આ ચરમ (છેલ્લા) યથાપ્રવૃત્તિકરણને પણ અપૂર્વકરણ જ માને છે. સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રોમાં મિથ્યાત્વ દશામાં પણ જે પહેલું ગુણસ્થાનક કહ્યું છે, તે (મિથ્યાત્વનો ઉદય છતાં) આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા તે ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ તેની યથાર્થતા હોવાથી કહેલું છે. ”

૨. ‘ તારા ’ નામની દષ્ટિમાં પહેલી દષ્ટિ કરતાં યોગ કાંઈક સ્પષ્ટ થાય છે. વળી શૈય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરનું ધ્યાન-એ પાંચ ‘ નિયમો ’ કે જેને યોગની બીજી ભૂમિકારૂપ યોગનું બીજું અંગ કહ્યું છે, તે જીવમાં આ દષ્ટિથી પ્રગટે છે. એથી આત્મામાંથી કદાચક્ર દ્વર થાય છે, સત્ય ગુણોરૂપી તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છા થાય છે અને યોગનું સ્વરૂપ જાણવા-સાંભળવાની અખૂટ પ્રીતિ જન્મે છે. ઉપરાંત, યોગને પામેલા ભાવયોગીઓની સેવા માટે આત્મા યથાશક્ય તત્પર રહે છે, સર્વત્ર ઔચિત્યમાં ખામી આવવા દેતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સદાચારના પાલનમાં આવતી ખામી તેને મહા ત્રાસરૂપ લાગે છે અને અધિકાધિક યોગપ્રવૃત્તિ કરવા ઈચ્છે છે. આ દષ્ટિમાં વર્તીતો જીવ પોતાની બુદ્ધિકલ્પનામાં વિસંવાદ દેખાવાથી અને મોક્ષાર્થિઓની પ્રવૃત્તિઓને સમ્પૂર્ણ સમજવી અશક્ય હોવાથી, ‘ મોક્ષાર્થિઓની સઘળી પ્રવૃત્તિઓને યથાર્થ સમજવાની પોતાની શક્તિ નથી ’ એમ માની, તે શિષ્ટપુરુષોના આચરણને જ શુદ્ધ માને છે, તેને અનુસરે છે, પણ પોતાની કલ્પનાના વિસંવાદને ટકવા દેતો નથી. કહ્યું છે કે—

“ નાસ્માકં મહતી મહા, સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમિહ તદિત્યસ્યાં મન્યતે સદા ॥ ” (યોગદષ્ટિસ્ ૪૮)

ભાવાર્થ—“ અમારી બુદ્ધિ વિશાળ નથી અને શાસ્ત્રો તો અતિ વિશાળ છે, માટે શિષ્ટપુરુષો કહે તે પ્રમાણ-એમ આ દષ્ટિમાં હુમ્મેશાં મનાય છે. ”

અધિક ગુણીનો વિનય, પોતાના મોટા પણ ગુણો અલ્પ માનવા, લવલયથી ત્રાસ પામવો, વગેરે આ દષ્ટિમાં પ્રગટ થાય છે.

૩. ‘ બલા ’ નામની દષ્ટિમાં જીવને યોગ દઢ હોય છે. અહીં અસત્ વસ્તુની તૃષ્ણા અટકી જવાથી તેનામાં સ્થિરતાગુણ પ્રગટવા સાથે યોગના ત્રીજા અંગભૂત ‘ આસન ’ નામનો ગુણ

પ્રગટે છે. (આસન એટલે ગોદોહિકાસન, ઉત્કટાસન, પદ્માસન, વજ્રાસન, વીરાસન, પર્યાકાસન, ભદ્રાસન વગેરે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલી અંગરચનારૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બેઠક.) આવા આસનના બળથી ચિત્તની સ્થિરતા સાધી શકાય છે, તેથી સાધકને જે જે આસન પોતાની ચિત્તસ્થિરતા માટે ઉપયોગી જણાય તે આસનની સાધના આ દૃષ્ટિમાં તે કરે છે. વળી તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છામાંથી આગળ વધીને ‘યુવાવસ્થાવાળો, શરીરાદિથી સુખી અને ચતુર પુરુષ પોતાની ઉત્તમ સ્ત્રીની ખાજીમાં બેસી દિવ્ય સંગીત સાંભળવામાં જેવી પ્રીતિ રાખે,’ તેનાથી પણ અધિક પ્રીતિપૂર્વક તે તત્ત્વશ્રવણ કરે છે, યોગના વિષયોમાં આકર્ષાય છે, એટલે કે-યોગસાધના માટે તેનામાં ઉત્કંઠા જાગે છે અને ચિત્તમાં સ્થિરતા પ્રગટતી હોવાથી યોગસાધનાના ઉપાયોમાં કુશળ બને છે. (આ દૃષ્ટિમાં એક ક્રિયા કરતાં વચ્ચે બીજી ક્રિયા કરવારૂપ દ્વેષદોષ હોતો નથી. કુવામાં પાણીને આવવાના માર્ગરૂપ સેર (આવરા) સમાન અહીં તત્ત્વશ્રવણની એવી તીવ્ર ઈચ્છા જાગે છે કે-તત્ત્વો સાંભળવાના યોગે ચોથી દૃષ્ટિમાં સુંદર બોધ પ્રગટે છે.)

૪. ‘હીપ્રા’ નામની દૃષ્ટિમાં ‘પ્રાણુયામ’ નામના યોગના ચોથા અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં રહેલો પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન નામનો વાયુ, કે જે વર્ણુથી ક્રમશઃ લીલો, કાળો, સફેદ, રાતો અને મિશ્ર રંગવાળો હોય છે, તે વાયુની ગતિ ઉપર વિજય મેળવવો તેને પ્રાણુયામ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકારો છે. ૧-શરીરના તે તે સ્થાનમાંથી વાયુ ખાલી કરવો તે રેચક, ૨-તે તે સ્થાને ભરવો તે પૂરક અને ૩-તે તે સ્થાને વાયુને શેકી રાખવો તે કુંભક કહેવાય છે. આ ત્રણેય, શરીરમાં વાયુની ગતિના વિજયરૂપ હોઈ દ્રવ્ય-પ્રાણુયામ કહેવાય છે અને તેના બળે ‘આત્માની બહિરાત્મદશાના ત્યાગરૂપ રેચક, અંતરાત્મદશાના પ્રકાશરૂપ પૂરક અને પ્રગટ થયેલી અંતરાત્મદશામાં રમણુતારૂપ કુંભક’-એ ત્રણ પ્રકારના ભાવપ્રાણુયામની પ્રાપ્તિ અહીં ચોથી દૃષ્ટિમાં જીવને થાય છે. તથા પ્રકારના પ્રશાંતરસની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગની ક્રિયા વળતે બીજી ક્રિયાના ઉપયોગ-ધ્યાનરૂપ ‘યોગોત્થાન દોષ’ પણ અહીં મટી જાય છે, ત્રીજી દૃષ્ટિમાં જાગેલી તત્ત્વશ્રવણની તીવ્ર ઈચ્છાના ફળરૂપે અહીં તત્ત્વશ્રવણનો લાભ મળે છે અને તે શ્રવણથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મતત્ત્વને પ્રાણુથી પણ અધિક ગણે છે, અર્થાત્ ધર્મ માટે પ્રાણુ આપે છે પણ તેને છોડતો નથી; તેમ જ તત્ત્વના શ્રવણથી સંભળાવનાર ગુરુવર્ગ પ્રત્યે અતિ ભક્તિ જાગવાથી સમાપત્તિ વગેરેથી^{૪૬} તેને શ્રીતીર્થંકરનું દર્શન થાય છે.

૪૬. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા-એમ આત્માના ત્રણ પ્રકારો છે. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી પરભાવોને પોતાના માને તે બહિરાત્મા, પરભાવયુક્ત છતાં પરને પર માની ‘પોતાના ગુણો એ જ પોતાનું સ્વરૂપ છે’-એમ માને તે અંતરાત્મા અને ચારે ય ધાતીકર્મોનો કે આઠે ય કર્મોનો જેને મૂળથી નાથ થયો હોય તે પરમાત્મા કહેવાય છે. જ્ઞાનાવસ્થામાં અંતરાત્મા જ્ઞાતા છે, પરમાત્મા જ્યેષ્ઠ છે અને અંતરાત્માની પરમાત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા થવી તેને જ્ઞાન કહે છે. આ જ્ઞાતા, જ્યેષ્ઠ અને જ્ઞાન-એ ત્રણેય એકાકાર બની જાય તેને સમાપત્તિ કહેવાય છે. જેમ નિર્મળ સ્ફટિકરત્નમાં બીજી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ અંતરાત્મામાં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે તેને સમાપત્તિ કહેવાય છે. આને જ શ્રીતીર્થંકરદર્શન કહેવાય છે અથવા તો પોતાનો આત્મા જે શુદ્ધ ચિદાનંદમય પરમાત્મરૂપ છે, તેનું જ્ઞાનમાં દર્શન થાય તેને આત્મદર્શન કહેવાય છે. આ સમાપત્તિના બળે તીર્થંકરનામકર્મરૂપ ઉલ્કૃષ્ટ પુણ્યનો બંધ થવો, તેનો ઉદ્ધવ થવો વગેરેને આપત્તિ કહેવાય છે અને તેનાથી શ્રીતીર્થંકરદેવને જે ઋદ્ધિ પ્રગટે અર્થાત્ તીર્થંકરપણાની પ્રાપ્તિ થાય તેને સંપત્તિ કહેવાય છે. (જ્ઞાનસાર-અષ્ટક ૩૦)

૧-મિત્રાદૃષ્ટિમાં યોધ તૃણ-ધાસના અગ્નિ જેવો, બહુ ઓછા પ્રકાશને કરનારો અને જલદી છુગાઈ-ભૂલાઈ બધ ત્રેવો હોય છે. આવો યોધ કાર્યકરણકાળ સુધી ટકી શકવાના અભાવે ઇષ્ટકાર્ય સાધી શકતો નથી, યોધનું બલ અદ્ય હોવાથી ધર્મબીજોનો સંસ્કાર-ધારણા પણ સારી રીતે થઈ શકતી નથી અને તેથી ક્રિયામાં વિકલતા થવાથી ભાવચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનોનો યથાર્થ યોગ આત્માને પહેલી દૃષ્ટિમાં થતો નથી.

૨-તારાદૃષ્ટિમાં યોધ ગોમય(છાણું)ના અગ્નિ જેવો હોવાથી તે પણ લગભગ મિત્રાદૃષ્ટિ જેવો જ કાર્ય સાધવામાં અસમર્થ હોય છે. આ યોધમાં પણ તાત્વિક બળ કે સ્થૈર્ય નહિ હોવાથી ક્રિયા કરતી વખતે તે યોધનું સ્મરણ નહિ જેવું હોય છે, જેથી ક્રિયા યથાર્થ થઈ શકતી નથી. આ રીતે બીજી દૃષ્ટિમાં પણ ભાવચૈત્યવંદનાદિ તે તે અનુષ્ઠાનો યથાર્થ સ્વરૂપમાં થઈ શકતાં નથી.

૩. બલાદૃષ્ટિમાં યોધ લાકડાના અગ્નિના કણ (અંગારા) જેવો એટલે પૂર્વની એ દૃષ્ટિ કરતાં કાંઈક વિશિષ્ટ પ્રકાશક, ટકી શકે તેવો અને દંઢ હોવાથી કાર્યકરણકાળે સ્મરણ સારું હોય છે, પણ એ સ્મરણ ભાવચૈત્યવંદનાદિ કરવામાં માત્ર પ્રીતિ કરાવે છે, તેથી તે વિષયમાં પ્રયત્ન થાય છે પણ તે અધૂરો થાય છે.

૪. દીપ્રાદૃષ્ટિમાં યોધ દીવાની જ્યોત જેવો, પૂર્વની ત્રણ દૃષ્ટિ કરતાં અધિકતર સ્થિતિવાળો અને વધુ બળવાન હોય છે, જેથી કાર્યકાળે સ્મરણ પણ સુંદર હોય છે, તેથી જીવને આ અવસ્થામાં ચૈત્યવંદનાદિ અનુષ્ઠાનો સારાં થાય છે, છતાં તે ભાવસ્વરૂપ નહિ પણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોય છે, કારણ કે-અંશિભેદના અભાવે તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિમાં ભેદ રહેવાથી (અધ્યવસાયોમાં) ભાવમાં પણ ભેદ પડે છે. યોગીઓ આ ચોથી દૃષ્ટિને પહેલા ગુણસ્થાનકની જગ્યામાં જગ્યા કક્ષા માને છે.

એ રીતે ઉપર જણાવેલા યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયના પાઠના આધારે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં પણ જીવને માધ્યસ્થ ગુણમાંથી પ્રગટ થતી મિત્રા, તારા, બલા અને દીપ્રા દૃષ્ટિઓને યોગે ગુણસ્થાનકપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી તેની પ્રવૃત્તિ ગુણોને અનુસરીને હોય છે અને તેથી જ તેને દુરાગ્રહ હોતો નથી. જીવનું આ અનાભિગ્રહિકપણું (દુરાગ્રહનો અભાવ), તે જ ધર્મશ્રવણની યોગ્યતાનું સુંદર કારણ છે એમ નિશ્ચિત સમજવું. આને અંગે લલિતવિસ્તરમાં કહેલા “ઈત્યં ચાનામોગતોઽપિ માર્ગગમનમેવ સદન્ધન્યાયેન, ઇત્યધ્યાત્મચિન્તકાઃ ।” અર્થાત્-“આ રીતે સારા (ભાગ્યશાળી) આંધળાની જેમ અજાણપણે પણ સત્ય માર્ગે પ્રયાણ થાય તે શ્રેષ્ઠ જ છે-એમ અધ્યાત્મવાદીઓ કહે છે.” એ વચનને અનુસારે જો અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ મિથ્યાત્વની મંદતા થવાથી પ્રગટેલા ‘માધ્યસ્થ-તત્ત્વજ્ઞાનની ઇચ્છા’ વગેરે ગુણોના યોગે માર્ગને જ અનુસરતો હોવાથી ધર્મશ્રવણ માટે યોગ્ય જણાવ્યો છે, તો તેનાથી પણ વિશેષ ગુણ પ્રગટ થવાના યોગે દુરાગ્રહ ટળી જવાથી જે અનાભિગ્રહિક બન્યો છે તેનામાં તો ધર્મશ્રવણની યોગ્યતા સુતરાં ઘટે છે; અર્થાત્ તે યોગ્યતા ધરાવે જ છે, તેમાં સંદેહને લેશ પણ અવકાશ રહેતો નથી. એ રીતે આદિધાર્મિક જીવ ધર્મ સાંભળવા માટે યોગ્ય છે એમ જણાવીને, હવે દેશના દેનાર ગુરુએ કેવા વિધિપૂર્વક દેશના આપવી ? તે કહે છે.

મૂઠ-“સા ચ સંવેગકૃત્કાર્યા, શુશ્રૂષોર્મુનિના પરા ।

બાલાદિભાવં સંજ્ઞાય, યથાવોધં મહાત્મના ॥૧૯॥”

અર્થ-તે ધર્મદેશના મુનિએ સાંભળવા ઇચ્છતા આત્માને સંવેગ પેદા થાય તેવી શ્રેષ્ઠ આપવી.

એટલે કે-ગીતાર્થ શુરુએ પોતાના બોધ પ્રમાણે શ્રોતાની 'બાલબુદ્ધિ' વગેરે અવસ્થાને જાણીને તેને સંવેગ પ્રગટે તેવી આપવી.

ટીકાનો ભાવાર્થ-તે ધર્મદેશના શ્રોતામાં સંવેગ પ્રગટ થાય તેવી કરવી. સંવેગનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-“જીવને પાપકર્મના જનક હિંસાદિ આશ્રવો જેમાં ન હોય તેવો (૧) સત્યધર્મ, રાગ-દ્વેષ-મોહ વગેરે અંતરંગ શત્રુઓનો પરાજય કરી સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયા હોય તેવો (૨) શુદ્ધદેવ અને સર્વ રીતે ગ્રન્થિસમૂહથી એટલે મૂર્છાના કારણભૂત વિવિધ પરિગ્રહથી જેઓ મુક્ત હોય તેવો (૩) નિઝાંથ સાધુ, -જે ત્રણેય ઉપર નિશ્ચલ શુદ્ધ રાગ થયો તે સંવેગ કહેવાય છે.”

આવો સંવેગ જીવમાં પ્રગટ થાય તેવી દેશના આપવી. આવી દેશના કોણ આપી શકે? તે જણાવતાં કહે છે કે-ગીતાર્થ સિવાય બીજાને ધર્મોપદેશ દેવા માટે અધિકાર નથી, માટે ગીતાર્થ સાધુએ દેશના આપવી. નિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“જેણે નિશીથ અધ્યયનનો અભ્યાસ કર્યો છે, તે (ગીતાર્થ સાધુ) પ્રકલ્પયતિ કહેવાય છે. તેણે સંસારદુઃખનો નાશ કરનારા અને ભવ આત્માઓરૂપી પુંડરીક કમળોનો વિકાસ એટલે બોધ કરનારા એવા શ્રીજિનેશ્વરકથિત ધર્મની દેશના દેવી.” તે પણ શ્રેષ્ઠ, અર્થાત્ બીજા દર્શનવાળાઓ કરતાં અતિશયવાળી એટલે જિનધર્મની મહત્તા પૂર્ણ રીતે સમજાય તેવી રીતે દેશના આપવી. તે પણ જેને-તેને નહિ, પણ સાંભળવા માટે સામે આવેલા (સાંભળવાની માગણી કરે તેવા) અર્થીનેજ દેવી. આવા અર્થી શ્રોતાને પણ તેની બુદ્ધિ, રુચિ વગેરે ભાવો અથવા તેનું સ્વરૂપ તપાસીને તેને લાભ થાય તે રીતે દેશના દેવી. તે માટે જણાવ્યું છે કે-જીવના બાળપણાને, મધ્યમ બુદ્ધિપણાને કે પાંડિત્યને સારી રીતે જાણીને દેશના દેવી.

જીવની કેવી રુચિથી બાલ, મધ્યમ અને પાંડિત્યબુદ્ધિરૂપ ત્રણ પ્રકારના ધર્મોર્થીઓ ઓળખાય? તે માટે કહ્યું છે કે-

“બાલઃ પश्यति लिङ्गं, मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।

आगमतत्त्वं तु बुधः, परीक्षते सर्वयत्नेन ॥૧॥” (બોદ૦ ૧-૨)

ભાવાર્થ-“બાલક જેવી બુદ્ધિવાળો જીવ ઉપદેશકનો વેષ વગેરે બાહ્ય દેખાવ જોઈ આકર્ષાય છે, તેના આચારો સુધી તેનું લક્ષ્ય પહોંચતું નથી; મધ્યમબુદ્ધિવાળો આગળ વધીને ધર્મકથકના આચાર-સદાચાર દેખી આકર્ષાય છે અને પાંડિત્યબુદ્ધિ તો ધર્મકથકના બાહ્ય વેષ, આડંબર કે તેના વર્તનને ગોણ કરી, તેના ઉપદેશોલા ધર્મની પૂર્ણ આદરથી પરીક્ષા કરે છે. (આ રીતે બાહ્ય વેષાદિ રુચિભેદે શ્રોતાઓના પણ બાલ, મધ્યમ અને પાંડિત એવા ભેદો કહ્યા છે.) એ રીતે રુચિદ્વારા બાલક વગેરેનું લક્ષણ કહ્યું. તેમના વર્તનરૂપી લક્ષણને જણાવતાં કહ્યું છે કે-

“बालो ह्यसदारम्भो, मध्यमबुद्धिस्तु मध्यमाचारः ।

ज्ञेय इह तत्त्वमार्गे, बुधस्तु मार्गानुसारी यः ॥” (બોદ૦ ૧-૩)

૪૭. ધર્મશ્રવણની ધ્વજા વિનાના-રુચિ વગરના જીવને દીધેલી દેશના સફલ થતી નથી, જિહ્વો અણુગમે પેદા કરે છે, જેથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. જેમ ભૂખ વિનાના માણસને મિષ્ટાન્ન પણ અરુચિકર થાય, તેમ તેવા જીવોને શ્રીજિનેશ્વરદેવના અમૂલ્ય વચનો પણ કિંમત વિનાનાં લાગે છે. એથી દ્વંધમાં પોરા શોધવાની જેમ જિનવચનમાં પણ દ્વંધ શોધવા જેવું અનિષ્ટ ફળ પણ આવે છે. માટે તત્ત્વના જાણ મુનિ જ્યાં-ત્યાં જઈને જેને-તેને વિના માગ્યે ધર્મ સંભળાવતા નથી, પરંતુ યોગ્ય સમયે-યોગ્ય સ્થલે ધર્મ સમજાવવા આવેલા અર્થીને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે ધર્મ સમજાવે છે.

ભાવાર્થ—“નિષિદ્ધ કાર્યોને કરનારો અને અસદ્ આચરણવાળો હોય તે નિશ્ચે ૧. બાલબુદ્ધિ, લાલ-હાનિનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર સૂત્રમાં કહેલી ક્રિયા કરવામાં જ સંતોષ માનનારો, અર્થાત્ ‘આ ક્રિયામાં વિશેષ લાભ છે, આ ક્રિયામાં અલ્પ લાભ છે’ વગેરે વિચાર કરવાની શક્તિ વિનાનો હોય તે સામાન્ય આચારવાળો હોવાથી ૨. મધ્યમબુદ્ધિ અને જે જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારો હોય તે તે અહીં મોક્ષમાર્ગમાં (ધર્મસાધનામાં) ૩. પડિત સમજવો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રોતાની રૂચિ અને આચાર ઉપરથી તેને ઝોળખી તદનુસાર દેશના આપવી-એમ નક્કી થયું. હવે એ બાલબુદ્ધિ વગેરેને કેવી દેશના આપવાથી હિતકર અને તે જણાવે છે.

બાલક જેવી બુદ્ધિવાળા જીવને મુખ્યત્વે બાહ્ય આચારો, જેવા કે-લેણ કરવો, પગરખાં કે બીજું કંઈ પગે પહેરવું નહિ, પૃથ્વી ઉપર માત્ર સંથારામાં શયન કરવું પણ પલંક, તળાઈ વગેરે વાપરવાં નહિ, રાત્રિના બીજ-ત્રીજ પ્રહરમાં જ ઊંઘવું, તેથી વધારે ઊંઘવું નહિ, ઠંડી-તાપ વગેરે સહન કરવું, છટ્ટું-અટ્ટમ વગેરે જૈનદર્શનપ્રસિદ્ધ અનેક પ્રકારનાં બાહ્યતત્ત્વ જે અલ્પ સત્ત્વવાળાઓને કે દુર્બળ શરીરવાળાઓને દુઃશક્ય છે-તેવાં તપ કરવાં, ઉપધિ (વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે સામગ્રી) અલ્પ રાખવી, તેમાં પણ શાસ્ત્રકથિત ‘ઉદ્ગમાદિ’ દોષો ન લગાડવા, એંતાલીશ દોષરહિત નિર્દોષ આહાર-પાણીથી નિભાવ કરવો, તેમાં પણ જૈનાગમપ્રસિદ્ધ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના (નિયમો) અભિગ્રહો કરવા, ઘી-ગોળ-સાકર-તેલ-દહીં કે પકવાન્ન વગેરે ઇષ્ટ-મિષ્ટ ખોરાક તથા મેવા, ફૂલ-ફળાદિ ન ખાવાં, ઉપવાસાદિના પારણે પણ માત્ર એક સિક્કથ-એક જ દાણાથી અથવા આયળીલ, એકાસણા વગેરેથી પારણું કરવું, એક ક્ષેત્રમાં સ્થિર નહિ રહેતાં અનિયત-અપ્રતિબદ્ધપણે ગ્રામાનુગ્રામ (નવકલ્પી) વિહાર કરવો, હંમેશાં કાઉસ્સગ્ગ કરવા, આતાપના લેવી, વગેરે કષ્ટો સહવાં.” ઇત્યાદિ બાહ્ય ધર્મક્રિયા સવિશેષ કરવાથી જીવનો મોક્ષ થાય છે-એમ સમજાવવું અને ઉપદેશકે સ્વયં પણ તેની આગળ તે તે આચારોનું બરાબર પાલન કરવું.

મધ્યમ બુદ્ધિવાળા શ્રોતાને ઇર્થાસમિતિ આદિ સાધુના સહાચારો, જેવા કે—“રાગ-દ્વેષ-મોહ વિનાનો ત્રિકોટિશુદ્ધ સાધુવ્યવહાર, અથવા તો સચિત્તનું અચિત્ત કરવું, પકાવવું કે ખરીદ કરવું; સચિત્તનું અચિત્ત કરાવવું, પકાવરાવવું કે ખરીદ કરાવવું તથા એ ત્રણેયની અનુમોદના કરવી; એ દોષોના ત્યાગથી ત્રણ કોટિ પરિશુદ્ધ, એંતાલીશ દોષરહિત આહારાદિથી નિભાવ કરવો વગેરે સમજાવવું. (ત્રીજી ગાથાના વિવેચનમાં પૃં ૪ માં કહી ગયા તે) કષ, છેદ અને તાપથી શુદ્ધ જિન-આગમની મહત્તા સમજાવવી, અથવા પ્રથમ વય, મધ્યમ વય અને અંતિમ અવસ્થામાં હિતકારક સાધુની ક્રિયાઓને સમજાવવી. જેમ કે-મોક્ષાર્થી સાધુઓએ હંમેશાં માતા સમાન હિત કરનારી ઇર્થાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ અને મનોગુપ્તિ આદિ ત્રણ ગુપ્તિ, એ આઠ પ્રવચન માતાને^{૪૮} છોડવી નહિ-શુદ્ધ પાળવી. આઠ પ્રવચન માતાનું પાલન કરનારા સાધુને કહી પણ સંસારનો ભય રહેતો નથી, કારણ કે-તેવા સાધુને ‘માંડલીમાં બેસીને ગુરુ પાસે આગમવાચના લેવી વગેરે’ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે મેળવેલું જ્ઞાન ભાવિ અપાયોનો નાશ કરવારૂપ અત્યંત કૃણ આપે છે. (આઠ પ્રવચન માતાનું પાલન નહિ કરનાર સાધુને જ્ઞાન ભારભૂત બની સંસારમાં

૪૮. ‘પ્રતાશ્ચારિત્રગાત્રસ્ય, જનનાત્પરિપાલનાત્ । સંશોધનાન્ન સાધૂનાં, માતરોઽપ્યૈ પ્રકીર્તિતાઃ ॥’ સાધુઓમાં સંયમરૂપ ગાત્ર(પુત્ર)ને જન્મ આપનારી, તેને પાળનારી અને તેની અશુદ્ધિ ટાળનારી હોવાથી એ આઠેયને પ્રવચન(સંયમ)ની માતા કહી છે. (યોગશાસ્ત્ર-પ્રં ૧, શ્લોક ૪૫)

ભભાવે છે.) વળી, અહો ! આ પરમોપકારી ગુરુ મારા ભવદુઃખના નાશક છે, ઇત્યાદિ કૃતજ્ઞતા-પૂજ્યભાવપૂર્વક તેઓનું બહુમાન-સેવા વગેરે કરતાં મહાપુણ્ય ઉપાજન થાય છે, પરિણામે અન્ય ભવોમાં સર્વજ્ઞદર્શનની અને પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે સાધુએ અવશ્ય ગુરુઆજ્ઞાના પાલક બનવું જોઈએ, ગુર્વાદિકનું આંતરિક પ્રીતિરૂપ બહુમાન કરવું જોઈએ, વગેરે સાધુના આચારોથી મોક્ષ થાય છે”-એમ સાધુઆચારોમાં બહુમાન પેદા થાય, તે રીતે દેશના દેવી.

બુધ(પંડિત શ્રોતા)ને તો ભાવપ્રધાન આગમતત્ત્વ સમજવવું, અર્થાત્ જિનાજ્ઞાનું (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવપુરુષ સાપેક્ષ ઉત્સર્ગ-અપવાદથી) યથાયોગ્ય નિષ્કપટપણે પાલન કરવું તે ધર્મ અને જિનાજ્ઞાની વિરાધના કરવી તે અધર્મ છે, ધર્મનો આ જ સાર છે, આજ્ઞાનું પાલન એ જ ધર્મનું સર્વસ્વ છે, ૪૯ કારણ કે-મનને હિંસાદિ પાપોથી રોકનારું અને સ્વાધ્યાય-ધ્યાનાદિમાં જોડનારું એક શ્રીજિનવચન જ છે. આ શ્રીજિનવચનમાં જ ધર્મ છે, માટે શ્રીજિનેશ્વરદેવોનું વચન તે જ મોક્ષનું અનન્ય સાધન છે. જિનાજ્ઞા વિનાનું અનુષ્ઠાન તો પ્રાણુ વિનાનું કલેવર છે, જિનાજ્ઞા જ દરેક ક્રિયાનો પ્રાણુ છે, (તત્ત્વથી જો શ્રીજિનવચન હૃદયમાં છે તો શ્રીજિનેશ્વર જ હૃદયમાં છે અને શ્રીજિનેશ્વર હૃદયમાં છે તો સર્વ સુખની નિશ્ચિત સિદ્ધિ છે, કારણ કે-શ્રીજિનેશ્વર એ મહાચિંતામણિરૂપ છે. તે હૃદયમાં રહેવાથી સમતા પ્રગટે છે અને મોક્ષફળને દેનારી એ સમતા જ યોગીઓની માતારૂપ છે.) વગેરે શ્રીજિનવચનની આરાધના એ જ ધર્મ છે-એમ બુદ્ધિમાન શ્રોતાને દરેક અનુષ્ઠાનમાં જિનાજ્ઞાનું બહુમાન જાગે તેવી દેશના દેવી.

આ રીતે તે તે શ્રોતાની રુચિ અને વર્તન અનુસારે બાલ, મધ્યમ કે પંડિતનો નિર્ણય કરીને પણ પોતાને જોડેલો બોધ હોય તેને અનુસારે જ દેશના દેવી, કારણ કે-વક્તાને જેનું જ્ઞાન ન હોય તે વિષયમાં પણ પોતે ઉપદેશ દે અને તે સૂત્રાનુસારી હોય, તો પણ તેને ઉન્માર્ગ (ઉત્સૂત્ર) દેશના કહી છે. (કારણ કે-જેને ઉત્સૂત્રભાષણનો ભય ન હોય તે જ નહિ સમજવા છતાં બોલે. આવો ઉપદેશક ઉત્સૂત્રભાષક કહ્યો છે.) આવી દેશનાથી શ્રોતા-વક્તા ઉભયને અનર્થ થવા સંભવ છે. જેમ આંધળો અને બહેરો કહી પણ સન્માર્ગે ચઢી શકતો નથી, તેમ જે સ્વયં શાસ્ત્રોને સમજવામાં અજ્ઞાન (અધ) છે અને બીજાનું કહેલું માનવામાં તૈયાર નથી (બહેરો છે), તેવો ઉપદેશક પોતે સંસારમાં રખડે છે અને અન્યોને રખડાવે છે.

સ્વ-બોધના અનુસારે પણ શ્રોતાની ઉપર અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરવાની બુદ્ધિથી જ દેશના દેવી. (કોઈ તુચ્છ સ્વાર્થ સાધવા કે પોતાની મહત્તા વધારવા વગેરે દુષ્ટ આશયોથી ધર્મોપદેશ કરનારનું વચન શ્રોતામાં ધર્મરૂપે પરિણમતું નથી. વ્યવહારનયથી તો ઉપદેશ દેનારનું વચન જેવા આશયવાળું હોય છે તેવા ભાવે શ્રોતામાં પ્રગટ કરે છે. આથી જ ધર્મોપદેશનો અધિકાર ત્યાગી-ધર્મી સાધુઓનો જ છે. વેષધારી શિથિલાચારીનું વચન પ્રાયઃ ધર્મજનક થતું નથી, ભલેટું કોઈને અનાદરજનક પણ બને છે.) એ પ્રમાણે ધર્મદેશનાનો વિધિ સંક્ષેપમાં જણાવ્યો. ધર્મોબન્ધમાં તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. (તે તેના જ શબ્દોમાં અહીં કહેવાય છે.)

૧. હવે અમે ધર્મદેશનાના વિધિનું વર્ણન કહીએ છીએ. (ધર્મબિન્દુ-અધ્યાય ૨-૪)

૪૯. ‘વીતરાગ ! સપર્યાયાસ્તવાજ્ઞાપાલનં પરમ્ । આજ્ઞાડ્ડરાદ્ધા વિરાદ્ધા ચ, શિવાય ચ ભવાય ચ ॥ ૧ ॥’ હે વીતરાગ ! તમારી સેવાથી પણ તમારી આજ્ઞા પાળવી તે ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે-જીવને તમારી આજ્ઞાનું પાલન મોક્ષનું કારણ અને આજ્ઞાનો ભંગ ભવનું કારણ થાય છે. (વીતરાગસ્તોત્ર-પ્રકાશ ૧૯ મે)

૨. ઉપદેશકે પ્રથમ શ્રોતાને ઓળખવો એટલે ‘ગુણવાનોના સંગમાં પ્રીતિ, લોકપ્રિયતા વગેરે’ તેના ગુણોને જાણી લેવા; ઉપરાંત તે કયા દેવ, ગુરુ અને ધર્મને માને છે? તે જે દેવ વગેરેને માને છે તેના દર્શનમાં ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું બતાવ્યું છે? મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવું કહ્યું છે? વગેરે પણ જાણવું જોઈએ. એથી શ્રોતા જો રાગ, દ્વેષ, મોહ કે જનમથી મુક્ત હોય, તો કુશળ ઉપદેશક તેની રુચિ જાળવીને લોકોત્તર ગુણવાળો બનાવી શકે છે અને તેના દર્શનનો યોગ્ય હોવાથી, તે દર્શનમાં કહેલાં જે જે માર્ગાનુસારી કે દૂષિત વચનો હોય તેનાથી જ સત્ય સમજાવીને, તેને સુખપૂર્વક સત્ય માર્ગે દોરી શકે છે. (અધ્યાય ૨-૫)

૩ લૌકિક કે લોકોત્તર સામાન્ય ગુણો, જેવા કે-દાન ગુણ દેવું, ઘરે આવેલાનું ‘તુર્ત ઉભા થઈ સમ્મુખ જવું’ ઇત્યાદિ’ સત્કાર-સન્માન કરવું, કોઈનું સાફ કરીને બીજાને કહેવું નહિ, બીજાએ ઉપકાર કર્યો હોય તો ધણા માણસો વચ્ચે તે ઉપકારીની પ્રશંસા કરવી, લક્ષ્મીનું અભિમાન કરવું નહિ, કોઈનો પરાભવ-હુલકાઈ થાય તેવી બીજાની હલકી વાતો કરવી નહિ, ધર્મશ્રવણ વગેરે શુભ કાર્યોનો અસંતોષ રાખવો, ઇત્યાદિ ગુણો કુલીન-ઉત્તમ જાતિવાળા વિના બીજામાં પ્રગટે નહિ. એ રીતે ગુણ-ગુણીની પ્રશંસા કરવી (અધ્યાય ૨-૬)

૪. ઉપર કહ્યા તે સામાન્ય ગુણો કરતાંય વિશિષ્ટ ગુણો, જેવા કે-‘અહિંસા, સત્ય, ચોરીનો ત્યાગ, બ્રહ્મચર્યપાલન અને મૂર્છાનો ત્યાગ-આ પાંચ સર્વે દર્શનકારોને માન્ય મહાપવિત્ર ગુણો છે,’ વગેરે વિશિષ્ટ ગુણો ઓળખાવવા. (અધ્યાય ૨-૭)

૫. ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય-વિશિષ્ટ ગુણો સમજાવવા છતાં શ્રોતા ન સમજે, તો પણ ‘અરે મંદબુદ્ધિ! આટલું આટલું સમજાવવા છતાં અલ્પ માત્ર પણ તું સમજતો નથી,’ વગેરે તેનો તિરસ્કાર થાય તેમ બોલવું નહિ. એમ કરવાથી તો કાંઈક સમજવાની ઈચ્છાવાળો હોય તો પણ પછી તે પાસે આવે નહિ અને તેનો ઉપદેશક તરફ રાગ-ખંડુમાન હોય તે પણ તૂટી જાય. (અધ્યાય ૨-૮)

૬. માટે તે ન સમજે તો પણ, તેને સાંભળવાની ઈચ્છા વધે તેમ વાતસલ્યપૂર્વક કહેવું કે- ‘શાસ્ત્રો ગહન હોય છે, ઉદ્યમથી ધીમે ધીમે સમજાશે,’ વગેરે કહી તેની ઈચ્છા વધારવી. સાંભળવાની ઈચ્છા-રુચિ-પ્રેમ પ્રગટાવ્યા વિના ધર્મ કહેવાથી બિલટો અનર્થ થવા સંભવ છે. કહ્યું છે કે-‘સાંભળવાની ઈચ્છા વગરના જીવને જે ધર્મ સંભળાવે છે તે ખરેખર પિશાચગ્રસ્ત કે વાચકો છે.’ (અધ્યાય ૨-૯)

૭. વળી એક વાર કહેવાથી ન સમજે તો યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પણ તેને તે વિષય વારંવાર સમજાવવો. જેમ દઢ સંનિપાત જેવા રોગો મટાડવા માટે કડવા ઉકાળા વગેરે ઉપચારો પુનઃ પુનઃ કરવા વ્યાજબી છે, તેમ મંદબુદ્ધિ જીવને વારંવાર ઉપદેશ કરવો તે વ્યાજબી જ છે. (અધ્યાય ૨-૧૦)

૮. એ રીતે વસ્તુતત્ત્વને એક વખત કે વારંવાર કહેવાથી પણ તે સમજે, ત્યારે ‘ભારેકમી’ હોય તે આવા સૂક્ષ્મ અર્થોને સમજી શકતા નથી (અર્થાત્ તું લઘુકર્મી છે.) વગેરે કહીને તેની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવી. (અધ્યાય ૨-૧૧)

૯. શાસ્ત્રોમાં ખંડુમાન પેદા કરાવવું, એટલે કે-“અલ્પસંસારી, બુદ્ધિમાન, શ્રદ્ધાળુ જીવો પરલોકના સુખ માટે આગમ સિવાય બીજામાં શ્રદ્ધા રાખતા નથી. અર્થ અને કામમાં તો ઉપદેશ વિના પણ પ્રાણીઓ ઉદ્યમી હોય છે, જીવને ધર્મ માટે તો શાસ્ત્ર વિના બીજા કોઈ આધાર નથી,

માટે શાસ્ત્રમાં આદર કરવો તે જ હિતકર છે. અર્થ-કામનો ઉપદેશ નહિ સાંભળવાથી કે તેમાં ઉદ્ધમ નહિ કરવાથી મનુષ્યને વધારેમાં વધારે નુકશાન હોય તો દરિદ્રતા છે, પણ ધર્મના શ્રવણમાં કે ધર્મક્રિયામાં ઉદ્ધમ નહિ કરવાથી મહા અનર્થો થાય છે, તે (પન્નવણાસૂત્રમાં કહેલા ૨૨ મા) ક્રિયાપદના ઉદાહરણથી * સમજી લેવું; માટે સદાય શાસ્ત્રશ્રવણમાં પ્રયત્ન કરનારા ધર્મીનું જીવન પ્રશંસાપાત્ર બને છે. મોહરૂપી કાળી રાત્રી સમા આ જગતમાં શાસ્ત્રો એ જ દીવો છે, શાસ્ત્રો જ સન્માર્ગો ચઢાવે છે, શાસ્ત્રો જ પાપરોગનું ઔષધ અને પુણ્યનું કારણ છે, શાસ્ત્રો સર્વતોનેત્ર એટલે સઘળી વસ્તુઓને સર્વદા બતાવનારાં છે અને સઘળા સુખનાં સાધક છે. જેને શાસ્ત્રમાં ભક્તિ નથી તેની ધર્મક્રિયાઓ આંધળાની ભેવાની પ્રવૃત્તિની જેમ નિષ્ફળ જ નિવડે છે, કારણ કે-તેના કર્મના દોષે તે સફળ થતી નથી. જે શ્રદ્ધાળુ અભિમાનનો ત્યાગ કરીને (દેવ-ગુરુ-ધર્મ વગેરે) માનનીય ભાવોમાં બહુમાન ધરાવે છે, તે ગુણરાગી મહા ભાગ્યવંત છે, તેની ધર્મક્રિયા શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ છે, પણ જેને શાસ્ત્રો પ્રત્યે જ અનાદર છે તેના શ્રદ્ધા-ક્રિયા વગેરે ગુણો વાસ્તવિક નહિ પણ ઉન્માદીના ઉન્માદ જેવા છે, સત્પુરુષો તેના ગુણોને કદી પ્રશંસતા નથી. (માટે શાસ્ત્રના રાગી બનવું.) મલિન વસ્ત્રને જેમ પાણી અત્યંત શુદ્ધ કરે છે, તેમ શાસ્ત્રવચનો અંતઃકરણનો મેલ સાફ કરી ચિત્તરૂપી રત્નને શુદ્ધ બનાવે છે. “ શ્રીતીર્થ”કરદેવોએ શાસ્ત્રભક્તિને મુક્તિસ્ત્રીની મુખ્ય દૂતી કહી છે, માટે મુક્તિસ્ત્રીને જદહી વરવાની ભાવનાવાળાએ તેની દૂતીરૂપ શાસ્ત્રોની ભક્તિ કરવી તે વ્યાજબી છે. ” (અધ્યાય ૨-૧૨)

૧૦ ધર્મદેશનામાં આક્ષેપિણી કથાનો ઉપયોગ કરવો. ‘ જે કથા કહેવાથી ભવ્ય જીવો મોહના પાશમાંથી છૂટી તત્ત્વ-સત્ય તરફ ખેંચાય તે આક્ષેપિણી કથા છે. ’ તેના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : ૧-લોચ કરવો, સ્નાન ન કરવું વગેરે આચારોનું વર્ણન જેમાં મુખ્ય હોય તે ‘ આચાર-આક્ષેપિણી; ’ ૨-ક્રિયાદિમાં કોઈ પ્રસંગે અતિચાર વગેરે લાગી જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું વગેરે વ્યવહાર ધર્મનું વર્ણન જેમાં મુખ્ય હોય તે ‘ વ્યવહાર-આક્ષેપિણી; ’ ૩-શ્રોતા સંશયવાળો હોય તો મીઠા વચનોથી તેને સમજાવવો, સંશય દૂર કરવો; વગેરે જ્ઞાન કરાવવાનો ઉદ્દેશ જેમાં મુખ્ય હોય તે ‘ પ્રજ્ઞાસિ-આક્ષેપિણી, ’ અને ૪-શ્રોતાના સ્વરૂપ-શ્રદ્ધા-બુદ્ધિ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવાજીવ ભાવોના કથનરૂપ દષ્ટિવાદનું વર્ણન જેમાં મુખ્ય હોય તે ‘ દષ્ટિવાદ-આક્ષેપિણી ’ કથા સમજવી. (અધ્યાય ૨-૧૩)

૧૧. જ્ઞાનાદિ પાંચ આચારોરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવવું. તે આ પ્રમાણે—

૧. જ્ઞાનાચાર-જ્ઞાનપ્રાપ્તિ (તથા રક્ષણ) માટે સદાચારોનું પાલન, તે નીચે મુજબ આઠ પ્રકારે છે—

(ક) ‘ કાલાચાર ’-દ્વાદશાંગીગત કે દ્વાદશાંગીભિન્ન શ્રુતને ભણવા-ભણાવવાદિ સ્વાધ્યાય માટે જે જે સમય શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે તે તે સમયે સ્વાધ્યાયાદિ કરવું-નિષિદ્ધ અવસરે ન કરવું, કારણ કે-શ્રીજિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞા ‘ શ્રુત યોગ્યકાળે ભણવું ’ એવી છે. જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે-ખેતી વગેરે કામો જે જે ઋતુમાં કરવા યોગ્ય છે તે તે ઋતુમાં કરવાથી જ તે સારાં ફળો આપે છે-બીજી ઋતુમાં તે નુકશાનકારક પણ થાય છે; તેમ જ્ઞાન પણ જે કાળે શ્રુત ભણવાનું હોય તે કાળે તે ભણવાથી કર્મનાશક-ગુણપ્રાપક બને છે.

* જીવને ધર્મના અભાવે પ્રાણાતિપાતિકી વગેરે ક્રિયાઓથી કર્મબંધ અને તે દ્વારા સંસારબંધન યાત્રા જ રહે છે, માટે તે ક્રિયા-કર્મબંધથી બચવા ધર્મની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

(જ) ‘વિનયાચાર’-જેમની પાસે શ્રુત લખવાનું હોય તે વિદ્યાગુરુ આવે (ઉભા હોય) ત્યારે ઉભા થવું, સામે જવું, બેઠા પછી બેસવું, તેઓના પગ ધોવા, આસન આપવું વગેરે તેમને વિનય કરવો; કારણ કે-વિનય વિના જ્ઞાન મળતું નથી, મળે તો પણ તે ઇષ્ટજ્ઞ આપતું નથી. તેથી બિલકુલ અવિનયથી મળેલું જ્ઞાન અજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટેલું હોવાથી તે અજ્ઞાનરૂપે સંસારમાં લભાવે છે.

(ઝ) ‘બહુમાનાચાર’-વિદ્યાગુરુ પ્રત્યે હૃદયગત પ્રેમ (આંતરિક પ્રીતિ-રાગ) ધરવો. ગુરુ પ્રત્યે હાર્દિક પૂજ્યભાવ ધરાવનારને અલ્પ કાળમાં કર્મો તૂટવાથી જ્ઞાન પ્રગટ થાય જ છે અને તે જ્ઞાનથી બાકીનાં કર્મો પણ તૂટવા માંડે છે, માટે સાચો જ્ઞાની ગુરુસેવાને છોડતો નથી. અહીં બાહ્ય સેવારૂપ વિનય તથા હૃદયપ્રેમરૂપ બહુમાન-એ બન્નેના યોગે ચાર ભાંગા થાય છે. ૧-વિનય હોય પણ બહુમાન ન હોય, ૨-બહુમાન હોય પણ વિનય ન હોય, ૩-વિનય અને બહુમાન બન્ને હોય અને ૪-બન્ને ન હોય. (આ ચાર ભાંગામાં ત્રીજો ભાંગો સર્વ ઇ, બીજો ભાંગો સામાન્ય અને પહેલો તથા ચોથો ભાંગો અયોગ્ય સમજવો.)

(ઞ) ‘ઉપધાનાચાર’-‘શ્રુતને પુષ્ટ કરે તે ઉપધાન’ એક પ્રકારે તપ. શ્રુતજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાએ એ ઉપધાન-તપ કરવો જોઈએ, તે જે જે અધ્યયનને ઉદ્દેશીને જેટલો જેવો આગાઠ (કારણે પણ અધૂરો છોડાય નહિ તે) કે અનાગાઠ (કારણે અધૂરો છોડાય તે) શાસ્ત્રમાં કહ્યો હોય તેટલો તેવો તે તે અધ્યયનમાં કરવો જોઈએ, કારણ કે-તે તપ કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મો ખરે છે અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું શુદ્ધ જ્ઞાન આત્માને સફળ બને છે.^{૫૦}

(ટ) ‘અનિહ્વાચાર’-જે જે જ્ઞાન જેઓની પાસેથી મળ્યું હોય તે તે જ્ઞાન તેઓની પાસેથી મળ્યું છે-એમ સ્પષ્ટ કહેવું જ જોઈએ, પણ ભારી જાતે સ્વયં કે બીજાની પાસેથી લખ્યો છું-એમ કહી વિદ્યાગુરુને છુપાવવા ન જોઈએ. એમ કરવાથી ચિત્ત મલિન થાય છે અને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન ચાલ્યું જાય છે કે નિષ્ફળ થાય છે.

(ઠ-ઢ-ઙ) ‘અંજન, અર્થ અને તદુભય આચારો’-શ્રુતજ્ઞાન લાણીને તેનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાવાળાએ તેનો એક અક્ષર, કાનો, માત્રા, શબ્દ કે વાક્ય કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક કરવું નહિ તે વ્યંજનાચાર છે. જેમ કે-‘ઘમ્મો મંગલમુક્કિદં’ પદ છે, તેને બદલે ‘પુણ્ણં કલ્લાણમુક્કોસં’ એમ બદલો કરવો વ્યંજનભેદ છે. વળી આચારાંગસૂત્રમાં ‘આવંતી કેઆવંતી લોગંસિ વિવ્વરામુસંતિ’ એવું વાક્ય છે અને તેનો ‘લોકોમાં કેટલાક પાખંડી લોકો (કે જેઓ અસંયમી) છે તેઓ છકાય છવોને ઉપતાપ કરે છે’ એવો અર્થ છે, છતાં કોઈ ‘શબ્દાનામનેકાર્થાઃ’ એ ન્યાયે દરેક શબ્દના અનેક અર્થો થતા હોવાથી ‘અવંતિ દેશમાં દોરડું કુવામાં પડવાથી લોકો ઉપતાપ કરે છે’ એવો અર્થ પણ કરે તો થઈ શકે, પણ તે તત્ત્વથી અસત્ય છે. આવો કર્તાના આશયથી

૫૦. સામાન્ય દેવ-દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે પણ જો ઉપવાસ, અભયપાલન વગેરે કરવું પડે છે, એક વ્યાપારીની કે અધિકારીની પ્રસન્નતા માટે પણ તેઓનાં કાર્યો કરવાં વ્યાજબી મનાય છે, તો શ્રુતજ્ઞાન જેવું અમૂલ્ય રત્ન મેળવવા માટે શાસ્ત્રકથિત તપ કરવો તેને અયોગ્ય કેમ મનાય? જો વ્યાપારી જેવાને પ્રસન્ન કરવા માટે તેની આજ્ઞા ઉઠાવવી પડે છે, તો જેઓનું કહેવું આગમ લખ્યું છે તે શ્રીગિનેશ્વરદેવોએ જ બતાવેલો તપ ક્યાં વિના કાર્યસિદ્ધિ શી રીતે થાય? જેમ તપ કરીને સિદ્ધ કરેલી વિદ્યા કામ આપે છે, તેમ જ્ઞાનશુભ પણ તપ દ્વારા આત્મસાત્ કરવાથી જ કાર્યસાધક બને છે.

વિરુદ્ધ અર્થ કરવો તે અર્થભેદ કહેવાય છે તથા ‘ ધર્મો મજ્જલભુત્કુદ્ધં. ’ ‘ અહિંસા પર્વતમસ્તકે ’ એમાં વર્ણભેદ અને અર્થભેદ બન્ને થવાથી તેને ઉભયભેદ કહેવાય છે. આવો વર્ણભેદ, અર્થભેદ અને ઉભયભેદ ન કરવો તેને ક્રમશઃ વ્યંગનાચાર, અર્થાચાર અને ઉભયાચાર કહ્યા છે. જે શાસ્ત્રોના અક્ષરાર્થની રક્ષા ન કરતાં ફેરબદલી કરે તો અક્ષરભેદથી અર્થભેદ થાય, અર્થભેદથી ક્રિયાભેદ થાય, ક્રિયાભેદથી મોક્ષ થાય નહિ અને મોક્ષના અભાવમાં દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ બધું નિષ્ફળ નીવડે. એ રીતે જ્ઞાનના આઠ આચારો સમજાવવા.

૨. દર્શનાચાર-એટલે સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ કે રક્ષા માટે સદાચારોનું પાલન, તે પણ આઠ પ્રકારે છે.

(ક) ‘ નિઃશંકિત આચાર ’-જનકથિત શાસ્ત્રોમાં દેશથી (આંશિક) કે સર્વથી શંકા કરવી નહિ, પણ તેના કથક શ્રીવીતરાગદેવ રાગ-દ્વેષરહિત હોવાથી તેમનું કથન સત્ય જ છે, મારી બુદ્ધિ તેટલી તીક્ષ્ણ ન હોવાથી ન સમજાય તે બનવાભેગ છે-એમ માનવું, તે નિઃશંકિત આચાર છે.

અહીં ૧-દેશશંકા એટલે ‘ જીવો બધા સરખા કહ્યા છે તે સત્ય છે, પણ તેમાંના કોઈ લભ્ય અને કોઈ અલભ્ય હોય તેનું કારણ શું ? ’-એમ અમુક અંશમાં શંકા કરે, પણ એમ ન વિચારે કે-જગતના બધાં પદાર્થો યુક્તિથી સમજી શકાય તેવા નથી, માટે યુક્તિથી સમજાય તેને યુક્તિથી અને બાકીનાને શ્રદ્ધાથી માનવા ભોંઈએ. ‘ જીવ છે ’ વગેરે સિદ્ધ કરવા માટે યુક્તિ મળે, પણ લભ્ય કેમ કે અલભ્ય કેમ ? એ બાજુવા માટે સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિ પૂર્ણ નથી. તે તો પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનીઓ જ સમજી શકે ! ૧૧

૨-‘ સર્વશંકા એટલે શાસ્ત્રો પ્રાકૃત (સામાન્ય પ્રજાની) ભાષામાં રચેલાં છે, તો તે કોઈ સામાન્ય માનવની કલ્પનારૂપ કેમ ન હોય ? ’-એમ તર્ક કરવો, પણ શાસ્ત્રોક્ત-“ બાલ, સ્ત્રી, અલ્પ-બુદ્ધિ કે મૂર્ખ વગેરે ચારિત્રના અર્થી જીવો પણ સહેલાઈથી તત્ત્વ સમજે એ રીતે તેઓના ઉપકાર કરવા સારૂ તત્ત્વસોએ પ્રાકૃત ભાષામાં શાસ્ત્રો રચેલાં છે ”-એ સત્ય ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો, તે સર્વશંકા કહેવાય. જે ભાવો આપણને પ્રત્યક્ષ છે, અનુભવમાં આવે છે કે ઈષ્ટ છે તેનું તે પ્રમાણે જ શાસ્ત્રોમાં વર્ણન છે, માટે શાસ્ત્રો કલ્પનારૂપ નથી-એવા નિશ્ચયવાળો શ્રદ્ધાળુ જીવ શ્રીજિન-શાસનને પામેલો-દર્શનાચારવાળો છે. અહીં નિઃશંકપણું એ ગુણ છે અને નિઃશંકિત એ ગુણી છે. અપેક્ષાએ ગુણ-ગુણીનો અભેદ છે, એમ જણાવવા માટે આચારરૂપ ગુણનું કથન ગુણીના કથન-દ્વારા કર્યું છે. જે ગુણથી ગુણીને સર્વથા ભિન્ન જ માનવામાં આવે તો ગુણથી કોઈ ગુણી મનાય

૫૧. જગત્ત્વવહારમાં પણ શ્રદ્ધા વિના કંઈ ચર્ચી શકતું નથી. પોતાના પિતા કોણ છે-એ માટે માતાના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના બીજે શો ઉપાય છે ? સમુદ્રની મુસાફરીમાં નાવિકાનાં કે જંગલની મુસાફરીમાં ભોમીયાનાં વચનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જ પડે છે. શ્રદ્ધા એ જ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ માટે જોઆમાં જોંબું તત્ત્વ છે, તે વાત કોઈથી અમાન્ય કરી શકાય તેમ નથી. આત્મસુખની સિદ્ધિમાં જ્ઞાનીના વચનની શ્રદ્ધા વિના કદી આગળ વધી શકાતું નથી એ સુનિશ્ચિત છે. દરેક દર્શનવાદીએને શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો છે. જગતમાં જે ભાવો યુક્તિથી સમજાય તેવા છે તેને જ યુક્તિથી સમજવા ભોંઈએ, પણ જે અગમ્ય છે, જેને સમજવા માટે વચન કે યુક્તિ ચાલે તેમ જ નથી, તેને શ્રદ્ધાથી જ માનવા ભોંઈએ, નહિ તો સત્યથી વંચિત રહેવાય. જેઓ અગમ્ય-શ્રદ્ધાગમ્ય ભાવોને પણ સમજાવવા કુયુક્તિઓનો આશ્રય લે છે, તેઓ જિનાજ્ઞાના વિરાધક છે-એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

જ નહિ અને દર્શનાચાર પાળવા છતાં દર્શનગુણ પ્રગટે નહિ, પછી મોક્ષ તો થાય જ ક્યાંથી ? માટે ગુણ અને ગુણી (દર્શન અને દર્શની) કથંચિત્ (અપેક્ષાએ) અભિન્ન છે, એમ સમજાવવા અહીં ગુણીદ્વારા ગુણનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. હવે પછીના ત્રણ આચારોમાં પણ એ પ્રમાણે સ્વયમેવ સમજાવેલું.

(જ) ‘નિષ્કાંક્ષિત આચાર’-અહીં કાંક્ષા એટલે બીજા કોઈ દર્શનની અભિલાષા, તે જેને ન હોય તે ‘નિષ્કાંક્ષિત’ કહેવાય. શંકાની જેમ કાંક્ષા પણ દેશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે છે. ૧-દિગમ્બર આદિ કોઈ એક દર્શનની અભિલાષા તે દેશકાંક્ષા અને ૨-સર્વ દર્શનોની અભિલાષા તે સર્વકાંક્ષા. આવી દેશથી કે સર્વથી પરદર્શનની અભિલાષા કરનારો એમ નથી સમજતો કે-તે તે દર્શનકારોએ પોતાના શાસ્ત્રોમાં અહિંસાને ધર્મ જણાવવા છતાં તેમાં છકાય જીવોની હિંસા થાય તેવી ક્રિયાઓનું વિધાન કર્યું છે અને તેમાં કહેલું આત્મા, પરમાત્મા વગેરેનું સ્વરૂપ પણ અસત્ છે, કારણ કે-તેમાંના કેટલાકો મોક્ષને જ માનતા નથી, તો કોઈ આત્માને એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય માને છે, વગેરે તે દર્શનકારોનાં વચનની અસત્યતા છે. આવા દૂષિત ધર્મોની જ્યાં સુધી અભિલાષા હોય ત્યાં સુધી જૈનદર્શનની સત્યતા સમજાય નહિ અને શ્રદ્ધા ટકે નહિ, માટે પરદર્શનની કાંક્ષા તજવી તે આચાર છે.

(ઝ) ‘નિર્વિચિકિત્સ આચાર’-વિચિકિત્સા એ જુદાના જમરૂપ છે. આવો જમ જેને ન હોય તે ‘નિર્વિચિકિત્સક’ કહેવાય. કોઈ એવો સંદેહ કરે કે-જૈનદર્શન સર્વશ્રેષ્ઠ છે, છતાં ખેતી વગેરેમાં જેમ કોઈને લાલ થાય છે અને કોઈને નથી પણ થતો, તેમ મને પણ ‘આ ધર્મકાર્યોથી (જૈનદર્શનથી) લાલ થશે કે નહિ ?’-આવા સંદેહનું મૂળ અસ્થાન છે, માટે તેને છોડી નિશ્ચય કરવો. એમણે કે-વિધિપૂર્વક યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરનારને તેનું ફળ ન મળે તેમ કદાપિ ન બને.^{૫૨} આવો નિશ્ચય કરવો તે નિર્વિચિકિત્સ આચાર છે. આનો બીજો ‘નિર્વિજુગુપ્સઃ’ એવો પણ શબ્દપર્યાય છે. તેનો અર્થ ‘નિંદા-અણુગમો ન કરવો’ તે છે. અર્થાત્ સાધુ-સાધ્વીઓનાં અસ્થાન, મેલવાળા શરીર-અવયવો કે મેલાં કપડાં વગેરે દેખી તેઓ તરફ અણુગમો કે તેઓની નિંદાદિ ન કરવું, તે ‘નિર્વિજુગુપ્સા’ નામનો ત્રીજો દર્શનાચાર છે.

પર. ખરી રીતે કર્મની વિચિત્રતાદિના યોગે ક્રિયા કરવા છતાંય કોઈને તત્કાલ ફળ મળે, કોઈને કાળાન્તરે ફળ મળે, વળી કોઈને જીવોની સજા સોયથી સરી જવાની જેમ ઘણા નુકશાનમાંથી બચી જવારૂપ ફળ મળે અને કોઈને લાલ થવારૂપ પણ ફળ મળે. એ રીતે શ્રીજિનકથિત ધર્મની યથાવિધિ આરાધના કરનારો ફળથી વંચિત રહે જ નહિ એ સુનિશ્ચિત છે. છતાં આવો જમ થવામાં એ કારણ છે કે-જીવને ‘જેટલી ફળ મેળવવાની ઇચ્છા છે, તેટલી તે ફળના મૂળ કારણરૂપ ક્રિયાની રચિ નથી.’ આવી ઇચ્છા એ ‘ઉત્સુકતારૂપ’ હોવાથી જીવને ‘ફલ મળશે કે નહિ ?’ એવો જમ પેદા કરે છે. ધીરપુરુષો ફળની ઇચ્છાએ વૃક્ષના પાલનપોષણને જ મુખ્ય કર્તાવ્ય માની વૃક્ષની સંભાળમાં તન્મય બને છે તેથી અવસ્ય ફળ મેળવે છે અને ફળની ઉત્સુકતાવાળા અધીરા મનુષ્યો વૃક્ષની રક્ષા, સંભાળ કે સિંચનમાં બેદરકાર બની ફળથી અને આખરે વૃક્ષથી પણ વંચિત રહે છે, તેમ ધર્મમાં પણ આવા ઉત્સુકતાવાળા જીવો ક્રિયામાં અનાદર તેમ જ કંટાળો લાવીને નિરાશાથી ધર્મ-અનુષ્ઠાનોને વચ્ચે જ છોડી દે છે અને ફળથી વંચિત રહે છે. એ રીતે આવા જીવો બહુધા ઉભય બ્રહ્મ થાય છે, માટે જુદામાને કદી પણ ફળની ઉતાવળી ઉત્સુકતાથી ક્રિયા પ્રત્યે બેદરકાર બનવું નહિ. આવી ઉત્સુકતાને શાસ્ત્રકારોએ આત્મધ્યાનમાં ગણી છે.

(ગ) ‘અમૂઢદષ્ટિ આચાર’-અર્થાત્ મૂઢતાને પરિહાર કરવો તે. (જગતમાં જેમ સાચા કરતાં ખોટાં મોટી દેખાવમાં સુંદર અને સસ્તાં હોય છે, સોના કરતાં ચ કાંસાની ગર્જના વધારે હોય છે, સન્નજન કરતાં પણ દુર્જનનો આડંબર આકર્ષક હોય છે; તેમ અજ્ઞાન કષ્ટરૂપ તપ કરનારા બાલ તપસ્વીઓનાં તપ લોકોને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવાં પણ હોય છે અને કેટલાકો તો વિદ્યા-મંત્રની સિદ્ધિથી લોભાઓને આશ્ચર્ય થાય તેવાં કાર્યો કરનારા પણ હોય છે. આવા) બાલ (અજ્ઞાન) તપસ્વીનાં તપ, વિદ્યા વગેરેથી મૂઢતાના યોગે સ્વદર્શનમાં ચિત્તચંચલતા ન કરવી. નૈનદર્શનની શ્રદ્ધામાં જેની સ્થિરતા આવી ડોલમડોલ ન હોય, તે જીવ ‘અમૂઢદષ્ટિ’ આચારવાળો જાણવો.

અહીં એકથી ચાર આચારોનું વર્ણન ગુણના બદલે ગુણીનો નિર્દેશ કરીને કર્યું, તેનું કારણ પહેલાં જણાવી ગયા. હવે બાકીના ચાર આચારોનું વર્ણન ગુણના નિર્દેશથી કરવાનું છે, તેમાં કારણ એ છે કે-જેમ ગુણ ગુણીથી કથચિત્ અભિન્ન છે તેમ કથચિત્ ભિન્ન પણ છે. જે ગુણ-ગુણીને એકાન્ત અભિન્ન (એક સ્વરૂપે જ) માનીએ તો ગુણના અભાવે ગુણીનો પણ અભાવ જ થઈ જાય, વસ્તુ મૂળથી જ ખોટી ઠરે અને તેથી શૂન્યવાદ સાચો ઠરે; અર્થાત્ એથી મિથ્યાત્વનું પોષણ થવારૂપ મોટો અનર્થ થાય, માટે હવે છેલ્લા ચાર આચારોની વ્યાખ્યા ગુણનિર્દેશથી કરે છે.

(ઙ) ‘ઉપપૃંહણ’-સમાનધર્મી-સાધર્મીઓના ગુણોની પ્રશંસાદિ કરીને તેઓનો ધર્મ-આરાધનામાં ઉત્સાહ વધારવો, તેઓને ધર્મકરણીમાં આગળ વધારવા તે.

(ચ) ‘સ્થિરીકરણ’-ધર્મ-આરાધનામાં યાકી ગયેલા-સીદ્ધતા ધર્મીઓને તે તે પ્રકારની સહાય કરીને તથા આરાધના-વિરાધનાનાં ફળો સમજાવીને ધર્મમાં સ્થિર કરવા, કે જેથી તેઓ વચ્ચે જ ધર્મને છોડી ન દેતાં ચાલુ રાખી પૂર્ણ કરે. આને ‘સ્થિરીકરણ’ કહેવાય છે.

(છ) ‘વાત્સલ્ય’-સાધર્મીઓને ધર્મ કરવા માટે હંમેશાં જે જે અડચણો હોય તે તે દૂર થાય તેમ તન-મન-ધનથી સહાય (ભક્તિ-સેવા) કરવી, હૃદયમાં તેઓના પ્રત્યે અનુરાગ-વત્સલતા રાખી પોતાનું હિત સમજી શક્ય સાથ આપવો, વગેરે વાત્સલ્ય કહેવાય છે.

(જ) ‘પ્રભાવના’-શ્રીજિનેશ્વરદેવે સ્થાપેલા શાસન (મોક્ષમાર્ગ) તરફ જીવોનું આકર્ષણ-બહુમાન-આદર વગેરે વધે તેમ શ્રીજિનશાસનનો મહિમા વધારવો. આ પ્રભાવના સામાન્યથી ધર્મકથાદિ^{૫૩} આઠ પ્રકારે થાય છે. એ રીતે દર્શનાચારનું સ્વરૂપ ઉપદેશકે સમજાવવું.

૩. ચારિત્રાચાર-એના પણ આઠ પ્રકારો છે, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ. એ આઠ પ્રવચનમાતાનું પાલન કરવું તે આઠ પ્રકારે ચારિત્રાચાર છે, જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જ (ખીજ ભાગમાં) કહેવાશે, તથા ચારિત્રની મહત્તા વગેરે સમજાવવું.

૪. તપાચાર-બાર પ્રકારે છે, છ પ્રકારનું બાહ્ય તપ અને છ પ્રકારનું અભ્યંતર તપ યથાશક્તિ આચરવું તે તપાચાર, તેના બાર પ્રકારો છે. (જેનું સ્વરૂપ ખીજ ભાગમાં કહેવાશે.) તે તપના પ્રકારો તથા તેનું ફળ વગેરે સમજાવવું.

૫૩. આનું વિશેષ વર્ણન આગળ સમકિતના ૬૭ ભેદોમાં કહેવાશે.

૫. વીર્યાચાર-ઉપર જ્ઞાનાચારાદિ ચાર આચારોના જે છત્રીશ પ્રકારો બતાવ્યા તેના પાલનમાં બાહ્ય-અભ્યંતર સામર્થ્યને છુપાવ્યા વિના શક્તિ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરવો, એટલે શક્તિ પ્રમાણે તે આચારોને જીવનમાં ઉતારવા અને તેનું પાલન કરવા યથાશક્તિ પરાક્રમ ફેરવવું તે વીર્યાચાર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ પાંચ આચારોનું સ્વરૂપ ઉપદેશકે શ્રોતાને સમજાવવું. (અધ્યાય ૨-૧૪)

૧૨. એ રીતે આચારોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી તેને પાળવા માટે ઉપદેશ કરવો કે-“ આ લોકમાં રાજ્યાદિની કે પરલોકમાં દેવપણું વગેરે નશ્વર સુખોની અભિલાષા વિના શુદ્ધ બુદ્ધિથી આ આચારો પાળવાની ‘શ્રીજિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞા છે અને તે પાળવામાં માફ હિત છે’-એમ સમજી પાંચેય આચારોનું સ્વશક્તિ પ્રમાણે તારે પાલન કરવું,” એવો ઉપદેશ આપવો. (અધ્યાય ૨-૧૫)

૧૩. ઉપરના આચારોમાં ધૈર્ય, શરીરબળ કે કાળબળ વગેરેના અભાવે જે આચારોનું પાલન કરવું અશક્ય હોય, તેને માટે અંતઃકરણનો અનુબંધ (રાગ-પ્રેમ-ક્યારે આતું સંપૂર્ણ પાલન કરવાની સામગ્રી મળે અને આરાધું-એવો અધ્યવસાય) ધારણ કરવો અને તેવી સામગ્રી પ્રાપ્ત થવા માટે કાળક્ષેપ કરવો પણ ઉતાવળા ન થવું, કારણ કે-કાળ પાક્યા વિના ઉત્સુક થવું તે આત્મધ્યાન છે, વગેરે સમજાવવું. (અધ્યાય ૨-૧૬)

૧૪. ઉપરના સ્વીકારેલા આચારોને પાળવા માટે શ્રોતાને “ પોતાથી અધિક આચારવાળા કે સમાન આચારવાળા પુરુષોની સોબતમાં રહેવું, પોતે જે આચારોને પાળે છે તેને શોભાવે અને જેનાથી આચારનો ભંગ ન થાય તેવી ક્રિયાઓનું પાલન કરવું, તથા તે માટે ‘હું શું કઈ છું’? માફ કર્તવ્ય શું છે?’ ઇત્યાદિ વારંવાર સ્મરણ કરવું; વગેરે ” ઉપાયો સમજાવવા. (અધ્યાય ૨-૧૭)

૧૫. આ આચારોને સારી રીતે પાલન કરવાથી આ ભવમાં ઉપદ્રવો શમે છે, શુભરૂપી સંપત્તિ વધે છે અને લોકપ્રિય થવાય છે; તેમ જ પરભવમાં સદ્ગતિ, સારા દેશમાં જન્મ અને પરંપરાએ મોક્ષ થાય છે; વગેરે તેનાં ફળો સમજાવવાં, કે જેથી શ્રોતાનો તેના પાલનમાં આદર વધે. (અધ્યાય ૨-૧૮)

૧૬. આચારોનું નિરતિચાર પાલન કરવાથી જે દેવી સુખો મળે છે તેનું વર્ણન કરવું. જેમ કે-ઉત્તમ રૂપ, લાંબુ આયુષ્ય, પ્રભાવશાલિત્વ, સુખ, શરીરની કાન્તિ, સારી લેશ્યા, વિશુદ્ધ ઇન્દ્રિયો, વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન, ઉત્તમ ભોગસામગ્રી, વિમાન વગેરેના દેવતાઈ ભોગો, કે જેનું વિશેષ વર્ણન ધર્મગિન્દુમાં સાતમા અધ્યાયમાં કહેલું છે; તેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવવું. ચોથા જીવોને આવા ધર્મનાં ફળો સમજાવવાં તે, તેના આચારપાલનમાં ઉત્સાહ વધારવા માટે જરૂરી છે. (અં ૨-૧૯)

૧૭. આ આચારોનું પાલન કરવાથી જીવો ઉપર પ્રમાણેનાં દેવલોકનાં સુખો ભોગવીને, પુનઃ ઉત્તમ-આર્યદેશમાં, ધર્મના કાળમાં, સદાચારી ઉત્તમ પુરુષથી પ્રસિદ્ધ થયેલા નિષ્કલંક ઉત્તમ કુળમાં-જ્યાં અનેક મનોરથો સફળ કરી શકાય તથા નિષ્પાપ જીવન જીવી શકાય તેવા કુટુંબમાં (ધર્મીને ઘર) મનુષ્યરૂપે જન્મ ધારણ કરે છે, તે સમજાવવું. (અં ૨-૨૦)

૧૮. પંચાચારના પાલનથી સુકલમાં જન્મ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સુંદર રૂપ, સારાં લક્ષણોવાળું શરીર અને આરોગ્ય વગેરે મનુષ્યલક્ષની સર્વ ઉત્તમ સામગ્રી પણ મળે છે (કે જેવું વર્ણન ધર્મગિન્દુમાં સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે), તે જણાવવું. (અ૦ ૨-૨૧)

૧૯. ઉપર્યુક્ત પંચાચારના ઘાતક 'હિંસા, અસત્ય વગેરે દશ પ્રકારના' અસદાચારો, કે જે પાપના પ્રકારો-હેતુઓ છે, તેની દુષ્ટતા સમજાવવી. જેવા કે-હિંસા, ગૂઠ, ચોરી, મૈથુન, મૂઝાં, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને તત્ત્વનો અવિશ્વાસ (મિથ્યાત્વ-અશ્રદ્ધા)-એ પાપના હેતુઓ છે. એ દશમાં પણ 'તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધારૂપ' મિથ્યાત્વ સમાન કોઈ શત્રુ નથી, તેના જેવું બીજું કોઈ ઝેર નથી, તેના સમાન કોઈ રોગ નથી અને તેના સમાન કોઈ અજ્ઞાન-અધાર્જન નથી. શત્રુ, ઝેર, અજ્ઞાન અને રોગો વગેરેમાંનો એક કે બધાં લેગા મળીને પણ આત્માને જે દુઃખ કરી શકતા નથી, તે દુઃખ એક જ દુરન્ત મિથ્યાત્વ અનેક લવો સુધી આપે છે. સળગતા અગ્નિની જ્વાળામાં પડીને બળી મરવું તે સાડું છે, પણ મિથ્યાત્વ સાથે જીવવું તે કોઈ રીતે સાડું નથી. (બીજાં બધાં એક લવનાશક છે, જ્યારે મિથ્યાત્વ અનંતા લવોને બગાડનાર છે.) એ પ્રમાણે બીજાં હિંસા, ગૂઠ વગેરેની પણ ભયંકરતા સમજાવવી. (અ૦ ૨-૨૨)

૨૦. તે દશ પાપહેતુઓનું સ્વરૂપ પણ સમજાવવું. જેમ કે-પ્રમાદના યોગે કોઈ જીવના પ્રાણોનો વિયોગ-નાશ કરવો તે હિંસા; અપ્રિય, અહિતકર કે ખોટું બોલવું તે ગૂઠ; બીજાની વસ્તુ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેણે આખ્યા વિના લેવી તે ચોરી; વિષયસેવન કરવું તે મૈથુન અને પોતાને મળેલી કે નહિ મળેલી વસ્તુમાં મૂઝાં રાખવી તે પરિગ્રહ કહ્યો છે; વગેરે સમજાવી ક્રોધાદિનું સ્વરૂપ પણ સમજાવવું. (અ૦ ૨-૨૩)

૨૧. ઉપદેશકે પોતે પણ તે અસદાચારોનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે-અસદાચારોનો ઉપદેશ નટે કહેલી વૈરાગ્યની કથાની જેમ ઉપાદેય બનતો નથી પણ નિષ્ફળ થાય છે. (અ૦ ૨-૨૪)

૨૨. ઉપદેશકે પોતાનું વર્તન (માયા વિનાનું) સરળ રાખવું, કે જેથી શ્રોતા તેના વિશ્વાસ બની તેના ઉપદેશમાં પણ વિશ્વાસ કરે અને ઉપદેશકથી દૂર ન રહેતાં નિશ્રામાં જ રહે. (અ૦ ૨-૨૫)

૨૩. આ લોક-પરલોકમાં અપાયના-દુઃખના કારણરૂપ અસદાચારો જ છે, તે પણ સમજાવવું. જેમ કે-પુરુષ સ્વર્ગમાં નહિ જતાં અધોગતિમાં જાય છે, તેમાં દુષ્ટ એવો પ્રમાદ જ નિમિત્ત છે-એમ નિશ્ચિત સમજાવવું. અહીં પ્રમાદ એટલે કોઈ પણ પ્રકારનો અસદાચાર; તેનાથી દુઃખ થાય છે જ વગેરે. (અ૦ ૨-૨૬)

૨૪. તે અસદાચારો સેવવાથી નરકાદિનાં દુઃખો, જેવાં કે-નરકમાં તીક્ષ્ણ તાલવારો, તીક્ષ્ણ ભાલાઓ, કઠોર કુહાડાઓ, વિષમ ચક્રો, ફરસી, ત્રિશૂલ, પરોણા, મુદ્ગર (મોગર), વાંસલા, મુખંડી વગેરે શસ્ત્રો-દ્વારા તાલવાનું ભેદન, મસ્તકનું છેદન, હાથ-કાન-નાક-હોઠ વગેરે કાપવાં, છાતી-પેટ આંતરડાં ચીરવાં, આંખો ફેાડવી; વગેરે મહાદુઃખોથી નારકીઓ સતત પીડાઓ ભોગવે છે; તેથી ઉછળે છે, નીચે પડે છે, જમીન ઉપર આલોટે છે, દીનતા કરે છે, છતાં પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોના પડાથી અંધ થયેલા હોય તેમ નારકોને ત્યાં કોઈ રક્ષક નજરે ચઢતો નથી, અર્થાત્ કોઈ તેઓની રક્ષા કરતું નથી. તિર્થંચગતિમાં પણ ભૂખ, તરસ, અતિ ઠંડી, સખત તાપ, બીજાઓથી ભય, પરાધીનતા તથા તાડના-તર્જનાની પીડાઓ; વગેરે મહાદુઃખો જીવો ભોગવે છે, અર્થાત્ 'તિર્થંચો

સુખી છે' એમ બોલવું તે પણ બોલવા માત્ર છે. અસદાચારોથી આત્મા મનુષ્યગતિમાં પણ દરિદ્રતા, રોગ, દુર્ભાગ્ય, શોક, મૂર્ખતા તથા હીનજાતિ અને હીનકુળમાં જન્મ પામે છે, ઇન્દ્રિયો કે હાથ-પગ વગેરે અવયવો ન મળવા, મળે તો પણ આંધળા, બહિરા, બોખડા, લુલા, ઠુંકા થવું; વગેરે દુઃખોરૂપ અસદાચારોનાં ફળો ભોગવે છે અને દેવગતિમાં પણ વ્યવન તથા વિયોગનાં દુઃખ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, મદ, વિષયેચ્છા વગેરેથી ત્રાસે છે. એ રીતે અસદાચારોના યોગે દેવગતિમાં પણ અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે જ છે, માટે હે સન્નજનો ! વિચારીને કહો કે-ચારેય ગતિઓમાં કોઈ પણ સુખ પ્રશંસાપાત્ર છે ? અર્થાત્ નથી; વગેરે સમજાવવું. (અં ૨-૨૭)

૨૫. અસદાચારો સેવનારનો જન્મ મનુષ્યપણામાં પણ હલકાં કુળોમાં, શક જાતિ, મુસલમાન જાતિ કે ભીલ તથા વેશ્યાદિને ત્યાં થાય છે, તે સમજાવવું. (અં ૨-૨૮)

૨૬. અને એવા કુળમાં જન્મ થવાથી દુઃખની પરંપરા ચાલુ રહે છે, કારણ કે-અસદાચારથી પરવશ જીવો દુષ્કુલમાં જન્મે છે, ત્યાં પણ તેઓનાં શરીર ખરાબ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાળાં હોવાથી, સત્પુરુષોની સોબતના અભાવે દુઃખથી બચાવનારો સમર્થ ધર્મ સ્વપ્નમાં પણ જીવને પ્રાપ્ત થતો નથી, જિલ્દું નિર્ભયપણે હિંસા, બૂઠ વગેરે પાપો કરી નરકાદિ દુર્ગતિઓનાં દુઃખો વેઠવાં પડે તેવાં પાપકર્મોને આંધે છે અને તે કર્મોથી લાચાર બનેલા તે જીવોને દુઃખની કે દુઃખનાં કારણભૂત કર્મોની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે. કહ્યું છે કે-‘કર્મથી પરાધીન જીવ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ-એમ ચારેય પ્રકારના અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તો’^{૫૪} (અનંતકાળ) સુધી આ સંસારચક્રના ચક્કાવામાં ચગદાય છે અને મહા ચાતનાઓ ભોગવે છે.’ વગેરે અસદાચારોથી થતી દુઃખોની પરંપરા સમજાવવી. (અં ૨-૨૯)

૨૭. વસ્તુતઃ અનર્થકારક એવાં મૂઢપુરુષોનાં લક્ષણો જણાવવાદ્વારા યુક્તિપૂર્વક મૂઢતાની પણ દારુણતા અને અનાદરણીયતા સમજાવવી. જેમ કે-મૂઢપુરુષ શત્રુને મિત્ર માને, મિત્રને શત્રુ માને, મિત્રને હણે, ખરાબ કર્મને આચરે વગેરે મૂઢતાનાં કાર્યો છે. સાચાં, હિતકારક અને પોતાને લાગુ પડતાં યુક્તિસંગત પણ ઉપકારીનાં વચનોનો ‘મરવાની ઈચ્છાવાળો જેમ ઔષધનો અનાદર કરે તેમ’ મૂઢપુરુષ અનાદર કરે છે. કાહ્યો પુરુષ દુઃખો આવે ત્યારે બુદ્ધિથી તેના મૂળને સમજી લે છે (સંસાર દુઃખની આણ છે અને અસદાચારોથી તેની પરંપરા ચાલુ રહે છે, એમ સમજી વૈરાગી બને છે.) અને મૂઢ દુઃખી થાય ત્યારે હાયવોય કરી, ‘પત્થર ગળે આંધી પાણીમાં ડૂબવાની જેમ’ મૂઢતાઈથી પત્થરને વળગી ભવસમુદ્રમાં ડૂબે છે; વગેરે સમજાવવું. અગર તો મોહનાં વિષમ ફળો સમજાવવાં-મોહની દારુણતા સમજાવવી. જેમ કે-મોહથી મૂઢ બનેલા જીવો જગતને અત્યક્ષ જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-આધિ-શોકથી ત્રાસી ગયેલું જોવા છતાં, મોહને લીધે સંસારમાં

૫૪. પુદ્ગલપરાવર્ત એ કાળનું માપ છે. તેનું દ્વંકું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-અસંખ્યાતા વર્ષે એક પલ્યોપમ, દશ કોડકોડી પલ્યોપમે એક સાગરોપમ, દશ કોડકોડી સાગરોપમે એક ઉત્સર્પિણી, બીજા દશ કોડકોડી સાગરોપમે એક અવસર્પિણી. એ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી એ મળી વીસ કોડકોડી સાગરોપમે એક કાળચક્ર અને એવાં અનંતાં કાળચક્રોથી એક પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે. તેના દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી-એમ ચાર પ્રકારે છે. તે પણ સૂક્ષ્મ અને બાદર-બે પ્રકારે મળતાં આઠ પ્રકારે માન્યા છે, વગેરે તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ લોકપ્રકાશાદિ ગ્રંથો દ્વારા જાણવું.

ઉદ્દેગ-કંટાળો પણ કરતા નથી. વસ્તુતઃ મોહવશ પડેલા જીવોની બુદ્ધિનું મોહ હરણ કરે છે, તેથી તેઓ કર્મભૂમિરૂપ ક્ષેત્રમાં ધર્મરૂપ ખેતી માટે મનુષ્યપણારૂપ ખીજને પામેલા છતાં, ધર્મોનુદાનરૂપી ખેતીનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. ‘અહો ! ભયંકર એવા મોહને-અજ્ઞાનને ધિક્કાર થાઓ, કે જેના પ્રતાપે ‘માછીની જાળમાં ભરાવેલા માંસમાં આસક્ત થયેલા માછલાની જેમ’ જેનું પરિણામ દારુણ છે, તેવાં કૃત્રિમ સુખોમાં આસક્ત થયેલો જીવ સદાચારને તજ દે છે; વગેરે સમજાવવું. (અ૦ ૨-૩૦)

૨૮. શુદ્ધ જ્ઞાનીની અથવા સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવી. જેમ કે-‘આંખો બંધ કરીને પણ સ્થિર બુદ્ધિવાળા પંડિતપુરુષો આ જગતને જેવા સત્ય સ્વરૂપમાં જોઈ શકે છે, તેવા સત્ય સ્વરૂપમાં ત્રણ નેત્રવાળા મહાદેવ, ચાર મુખ-આઠ નેત્રવાળા બ્રહ્મા, છ મુખ-બાર નેત્રવાળા કાર્તિકસ્વામી કે હજાર નેત્રવાળા ઇન્દ્ર, અરે ! વધારે શું ? આખા જગતનાં બધાં નેત્રો ભેગાં થઈને પણ જોઈ શકતાં નથી. પંડિતો જે વસ્તુ મળવી શક્ય ન હોય તેને મેળવવાની ઇચ્છા કરતા નથી, ગઈ વસ્તુનો શોક કરતા નથી અને સંકટમાં સાત્ત્વિક વૃત્તિ કેળવે છે પણ મુંઝાતા નથી. પોતાને માન મળે કે અપમાન થાય, તો પણ ગાંગદ્રહુની જેમ હર્ષ કે શોક કરે નહિ તે સાચો પંડિત-જ્ઞાની છે. ગંગાના દ્રહુમાં પાણી આવે છે અને જાય છે પણ તે ઉભરાતો નથી કે ઊણો થતો નથી, તેમ પંડિત માન-અપમાનમાં જ્ઞાનબળે સમભાવમાં રહે છે.’ વગેરે જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનીનો મહિમા વર્ણવવો, કે જેથી જ્ઞાન અને જ્ઞાની પ્રત્યે રુચિવાળો બને. (અ૦ ૨-૩૧)

૨૯. પુરુષાર્થ, કે જે ઉત્સાહરૂપ છે તેના મહિમાની પ્રશંસા કરવી. જેમ કે-‘સમુદ્રરૂપી ખાઈને ઝોળાંબી, આકાશમાં અદ્ધર રહેલું અને પાતાળમાં ગમન કરવું; વગેરે ત્યાં સુધી જ કઠિન છે, કે જ્યાં સુધી કીર્તિના અર્થી ધીર-વીરપુરુષો, પુરુષાર્થના વિરોધી લાજ્યના માથે પગ મૂકીને (લાજ્યને તુચ્છ માનીને) અને જીવનની પણ પરવા છોડીને સાહસ ખેડતા નથી, અર્થાત્ સાહસિક ત્રણેય જગતને ડાલાવી શકે છે. વળી જે પુરુષ ઉદ્યમને છોડી લાજ્ય ઉપર બેસી રહે છે તે પ્રમાદીનું લાજ્ય પણ, જેમ નપુંસક પતિને છોડી સ્ત્રી ચાલી જાય તેમ, તેને છોડીને ચાલ્યું જાય છે, ’ વગેરે સમજાવવું, કે જેથી શ્રોતા પ્રમાદને દૂર કરી દુષ્કર કાર્યો કરવા પણ ઉત્સાહી બને. (અ૦ ૨-૩૨)

૩૦. ‘સદાચારથી પ્રાપ્ત થાય તે જ સાચું બળ છે,’ વગેરે સાચા બળનું સ્વરૂપ સમજાવવું. ‘શરીરબળ એ સામાન્ય છે અને સદાચારથી પ્રાપ્ત થતું આત્મવીર્ય સાચું બળ છે, કે જે સદાચારિ-દ્વારા પોષાતું-વધતું શ્રીતીર્થંકરદેવના બળ જેટલું ખીલે છે. જો કોઈ પોતાના બળથી મેરુપર્વતને દંડની પેઠે પકડીને પૃથ્વીને માથા ઉપર છત્રીરૂપે ધરે, અર્થાત્ પૃથ્વીને ઉંધી કરી મસ્તકે ઉપાડે, તો તે બળ સદાચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનું જ ફળ છે, જેમ મહર્ષિઓ કહે છે.’ (અ૦ ૨-૩૩)

૩૧. ઉપર જણાવેલો ધર્મોપદેશ જ્યારે શ્રોતામાં શ્રદ્ધારૂપે, સમજરૂપે અને તદ્દનુરૂપ આચરણરૂપે પરિણામ પામે (સફળ થાય), ત્યારે સમજવું કે-હવે તે તત્ત્વગ્રહણ માટે યોગ્ય બન્યો છે. આવા સદાચારી યોગ્ય શ્રોતાને તે પછી અતિ ગંભીર તત્ત્વસ્વરૂપ ‘આત્મા, તેનું અસ્તિત્વ કર્મથી બંધન અને મોક્ષ’ વગેરે અદૃષ્ટ લાવેા સમજાવવા; અર્થાત્ પૂર્વે જે સાધારણ ગુણપ્રશંસાદિ અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ જણાવ્યો, તે ઉપદેશ આત્મામાં કર્મો મંદ થવાથી જ્યારે પરિણામ પામે, (તેનામાં શ્રદ્ધા, સમજણ અને ક્રિયારૂપે ઉતરે,) ત્યારે ભૂખ્યાને ભોજનની જેમ શ્રોતાને આપેલો તાત્ત્વિક પદાર્થોનો ઉપદેશ (પચે) સફળ થાય, માટે આત્માદિ લાવેા સમજાવવા. (અ૦ ૨-૩૪)

૩૨. શ્રુતધર્મની શ્રદ્ધા અને ઓળખ વિના આવા ભાવો સમન્વય નહિ, માટે પહેલાં શ્રુતધર્મની મહત્તા અને પછી તેનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખાવવું. જેમ કે-‘ સકલ કલ્યાણના કારણમૂલ (ચારિત્ર-ધર્મસ્વરૂપ) ધર્મકલ્પવૃક્ષને ઊગવા માટે શ્રુતધર્મ એક ઉત્તમ કચારા સમાન છે, અર્થાત્ શ્રુતકચારામાં ધર્મવૃક્ષ ઊગે છે અને તેની ઉપર સકલ કલ્યાણસ્વરૂપ (મોક્ષ) ફળ આવે છે. ધર્મવૃક્ષના કચારા સમાન આ શ્રુતધર્મ ‘ વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા ’-એ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયસ્વરૂપ છે. તેનો મહિમા અનંત છે, કારણ કે-એ જ આત્માનાં સાચાં નેત્રો છે. જેઓ શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્મળ નેત્રોથી જગતમાં દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ અને હૈય-ઉપાદેયસ્વરૂપ સર્વ પદાર્થોને દેખે છે, તેઓ જ સાચા દેખતા (આંખોવાળા) છે, ’ વગેરે સમન્વયવું. (અં ૨-૩૫)

૩૩. શ્રુતધર્મ દરેક દર્શનમાં જુદો જુદો છે. તેમાંથી ‘ સત્ય-અસત્ય કયો ? ’ એ વિવેક કરવાની શ્રોતામાં શક્તિ પ્રગટી નથી, માટે તેની પરીક્ષા કરવા તેને સમન્વયવું કે-‘ શ્રુતધર્મ સ્વરૂપે એક જ છે, છતાં દરેક ધર્મવાળા પોતપોતાનાં શાસ્ત્રોથી શ્રુતધર્મને જુદો જુદો માને છે. એ બધામાંથી સાચો કયો ? તે નક્કી કરવા માટે શ્રુતધર્મની પણ સોનાની જેમ કષ, છેદ અને તાપથી પરીક્ષા કરવી. બીજાઓ પણ કહે છે કે-જગતમાં સર્વ લોકો શબ્દથી ધર્મ-ધર્મ કહે છે, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ વિચારતા નથી. જેમ આકાશનું દૂધ એ દૂધ કહેવાય છે છતાં દૂધનું કામ કરતું નથી, તેમ અહીં પણ દરેકનાં શાસ્ત્રો શ્રુતધર્મ તરીકે મનાવા છતાં તે દરેકમાં વિચિત્રતા છે, અર્થાત્ બધાં ઉપકારક નથી; માટે જ વિચારક પુરુષો, સર્વ પ્રકારની સુંદર સુખસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સમર્થ, જગત માત્રને હિતકારી અને દુર્લભ એવા શ્રુતધર્મને, ઠગાર્થ જવાના ભયથી સોનાની જેમ પરીક્ષા કરીને જ ગ્રહણ કરે છે, ’ ઇત્યાદિ કહીને તેનામાં આગમની પરીક્ષા કરવાનો ભાવ પ્રગટ કરાવવો. (અં ૨-૩૬)

૩૪. પછી તેના ઉપાયનું વર્ણન કરતાં જણાવવું કે-જેમ સુવર્ણરૂપે સમાન છતાં સોનું શુદ્ધ અને અશુદ્ધ હોય છે, છતાં ભોળા મનુષ્યો તેની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને વિચારતા નથી અને બુદ્ધિમાન પુરુષો તેને કસોટીથી કસીને, કાપીને કે તાપથી તપાવીને પરીક્ષા કરે છે, તેમ શ્રુતધર્મમાં પણ બુદ્ધિ-માનોએ કષ, છેદ અને તાપથી તેની પરીક્ષા કરવી તે જરૂરી છે, એમ સમન્વયવું. (અં ૨-૩૭)

૩૫. કષનું સ્વરૂપ-જે આગમમાં ‘ સ્વર્ગના કે મોક્ષસુખના અર્થોએ તપ, ધ્યાન વગેરે કરવું, તેમ જ પાંચ સંમિતિ-ત્રણ ગુપ્તિના પાલનપૂર્વક શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવું, ’ વગેરે અવિરુદ્ધ કાર્યોને કરવાનું જણાવનારાં વિધિવાક્યો હોય અને ‘ કોઈ જીવને હણવો નહિ, જીવું જાણવું નહિ વગેરે ’ અધમ કાર્યોનો નિષેધ કરનારાં પ્રતિષેધ વાક્યો હોય; તાત્પર્ય કે-આવાં વિધિ-પ્રતિષેધ વાક્યો જે શાસ્ત્રમાં સ્થલે સ્થલે પુષ્કળ હોય, તે શાસ્ત્ર કષ (કસોટી) થી શુદ્ધ છે, તેથી જીલટું ‘ જેમ વિષ્ણુએ અસુરોનો ઘાત કર્યો તેમ બીજાઓ પણ અન્ય ધર્મીઓનો ઘાત કરવો, કારણ કે-તેઓને મારી નાખવામાં પાપ નથી; ’ આવાં અકર્તવ્યનું વિધાન કરનારાં, વગેરે વાક્યો જે શાસ્ત્રમાં હોય તે શાસ્ત્ર કષ-કસોટીથી શુદ્ધ નથી, વગેરે સમન્વયવું. (અં ૨-૩૮)

૩૬. છેદનું સ્વરૂપ-જે શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં અનુષ્ઠાનો-ક્રિયાઓ એવી હોય કે તે ક્રિયાઓ કરવાથી પૂર્વે જણાવેલાં વિધિવાક્યો કે પ્રતિષેધવાક્યોનું સંપૂર્ણ-યથાર્થ પાલન થાય અને જે વિધિ કે પ્રતિષેધો પ્રગટરૂપે શાસ્ત્રમાં ન મળતા હોય, તેવા પણ વિધિનિષેધો તે ક્રિયાઓદ્વારા સમન્વય.

આવાં અનુષ્ઠાનો જે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યાં હોય તે શાસ્ત્ર ‘છેદશુદ્ધ’ છે. જેમ કસોટીથી પરીક્ષા કરવા છતાં અશુદ્ધિની શંકાવાળા પરીક્ષકો સોનાના ટુકડાને છેદે છે-કાપે છે, તેમ વિધિ-નિષેધ વાક્યો-રૂપી કસોટીથી શુદ્ધ શાસ્ત્ર પણ છેદાદિથી અશુદ્ધ હોવાનો સંભવ છે, માટે તેની છેદથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે છેદ બાહ્ય વિશુદ્ધ આચરણ-ક્રિયારૂપ છે. બાહ્ય ક્રિયા (આચરણ) તે જ વિશુદ્ધ છે, કે જેના દ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષરૂપે નહિ મળતા એવા પણ શુદ્ધ વિધિઓ અને નિષેધો સમન્વય અને પ્રત્યક્ષ મંત્રી આવતા વિધિઓ અને નિષેધોનું ઉત્તરોત્તર નિરતિચારપણે પાલન થાય. આવી ચેષ્ટા-ક્રિયા જે શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી જણાવી હોય તે ધર્મશાસ્ત્ર છેદશુદ્ધ-છેદની પરીક્ષાદ્વારા પણ શુદ્ધ છે, એમ બાણુવું. (અ૦ ૨-૩૬)

૩૭. તાપનું સ્વરૂપ-સોનું કષથી અને છેદથી શુદ્ધ નક્કી થવા છતાં અગ્નિમાં તપાવવાથી કાળું પડે, તાપને સહન ન કરે, તો શુદ્ધ મનાતું નથી, તેમ આગમ પણ વિધિનિષેધ વાક્યોથી સુક્ત હોય અને તે વિધિનિષેધોનું પાલન થાય તેવી ક્રિયાઓનું પ્રરૂપક હોય, અર્થાત્ કષ-છેદથી શુદ્ધ હોય, તો પણ તાપરૂપ પરીક્ષામાં જો અસત્ય ઠરે તો તે ઉપાદેય ગણાતું નથી; માટે તેની તાપથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જે શાસ્ત્રમાં ઉપર જણાવેલા વિધિનિષેધો અને અનુષ્ઠાનો જેનામાં ઘટી શકે તેવા પરિણામી (ઐતલે સત્તારૂપે સ્થિર રહેવા છતાં જેના પર્યાયો-રૂપાંતરો બદલાયા કરે તેવા) ‘જીવ-અજીવ, આદિ પદાર્થો’નું નિરૂપણ યથાર્થરૂપે હોય, તે શાસ્ત્રો તાપશુદ્ધ કહેવાય; અર્થાત્ જે શાસ્ત્રમાં ‘પદાર્થો વસ્તુરૂપે નિત્ય અને પર્યાયથી પ્રતિક્ષણ નવા નવા સ્વરૂપને ધારણ કરનારા અનિત્ય,’ એમ જીવાદિનું નિત્યતાનિત્યત્વ વગેરે સ્વરૂપ કહ્યું હોય, તે શાસ્ત્ર તાપશુદ્ધ કહેવાય. ઉપર જણાવ્યા તેમ આત્મા વગેરે પદાર્થો પરિણામી હોય, તો જ તેમાં પૂર્વના તે તે અશુદ્ધ પર્યાયોનો નાશ થવાથી અને ધ્યાન, અધ્યયન વગેરે બીજા શુભ પર્યાયો પ્રગટ થવાથી, શાસ્ત્રોક્ત વિધિનિષેધરૂપ ‘કષ’ અને બાહ્યક્રિારૂપ ‘છેદ’ તેનામાં ઘટે. જો આત્મા વગેરે પદાર્થોને એકાન્ત અપરિણામી (સ્થિર-એક સ્વરૂપવાળા) કે એકાન્ત અસ્થિર (પ્રતિક્ષણે સર્વથા બદલાઈ જતા) માનવામાં આવે તો કષ અને છેદ ઘટે જ નહિ, કારણ કે-તેનું સ્વરૂપ બદલાય જ નહિ, (કે સર્વથા તેનો નાશ થાય) તો વિધિનિષેધો કે તેને અનુરૂપ ક્રિયાઓ તેને શો લાલ કરી શકે? નકામાં જ બને. (અ૦ ૨-૪૦)

૩૮. આ કષ, છેદ અને તાપ-એ ત્રણેયમાં કેાણુ બળવાન કે નિર્બળ છે તેવો પ્રશ્ન ન્યારે શ્રોતા કરે, ત્યારે તે ત્રણેયનું પરસ્પર અંતર ઉપદેશકે નીચે પ્રમાણે બતાવવું. (અ૦ ૨-૪૧)

૩૯-૪૦-૪૧-જેમ કષ કે છેદની પરીક્ષામાં પાસ ન થાય કે પાસ થવા છતાં પણ તાપરૂપ પરીક્ષામાં ખોટું ઠરે તો તે સોનાને ડાહ્યા માણસો ગ્રહણ કરતા નથી, તેમ શાસ્ત્ર પણ કષ કે છેદથી પાસ ન થાય કે પાસ થવા છતાં પણ તાપરૂપ પરીક્ષામાં નાપાસ ઠરે તો બુદ્ધિમાનેને તે શાસ્ત્ર ઉપાદેય બનતું નથી. કષ કે છેદમાં પાસ થવા છતાં તાપથી ખોટું ઠરે તે સોનું નામ માત્રથી સોનું છે, તેમ તેવું શાસ્ત્ર પણ નામ માત્રથી જ શાસ્ત્ર-શ્રુતધર્મ છે; કારણ કે-જો તે તાપની પરીક્ષામાં પાસ થાય તો જ તેની કષ અને છેદની પરીક્ષાઓ સફળ છે. વસ્તુતઃ ધ્યાન, અધ્યયન વગેરેથી પૂર્વોપાર્જિત કર્મની નિર્જરા થાય છે, માટે શાસ્ત્રનાં તેવાં વિધાનો સફળ છે અને હિંસાદિ કાર્યો નહિ કરવાથી નવાં કર્મો આવતાં નથી, માટે તેના નિષેધો સફળ છે. છેદરૂપ બાહ્યક્રિયાઓ ‘જે વિધિ-નિષેધો અપ્રગટ હોય તેને પ્રગટ કરવાથી અને પ્રગટ હોય તેનું નિરતિચાર પાલન

કરવાથી' સફળ છે. હવે જો આત્મા (વગેરે) અપરિણામી જ હોય, (એટલે કે-તેને જુનાં કર્મોનો નાશ થયો અને નવાં કર્મો ન આવવાં વગેરે રૂપાંતરો જ ન થાય કે તે એકાન્તથી ક્ષણવિનશ્વર હોય) તો વિધિનિષેધો અને અનુષ્ઠાનોરૂપ કષ કે છેદનું ફળ શું આવે? અને તે કોને મળે? અર્થાત્ વિધિનિષેધો તથા અનુષ્ઠાનો નકામાં જ ઠરે, માટે સમજવું કે-કષ અને છેદનું ફળ તો આત્માદિ પરિણામી હોય તો જ આવે અને ત્યારે જ તે સફળ ગણાય. આત્મામાં કર્મોની નિર્જરા અને સંવર કરવા સિવાય કષ-છેદનું બીજું કંઈ ફળ નથી. (અં ૨/૪૨-૪૩-૪૪)

૪૨. અહીં કોઈ એકાંતવાદી એમ કહે કે-‘લલે આત્મા પરિણામી ન હોય, કષ અને છેદ તો સફળ જ છે!’ તેનું સમાધાન એ છે કે-‘તે જ પદાર્થ સત્ય-વાસ્તવિક કહેવાય છે, કે જે પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરે, (જેમ નિરોગીની ભૂખને મટાડે તે આહાર અને તૃષ્ણાને છીપાવે તે જળ વાસ્તવિક કહેવાય; ભૂખ મીટાવે નહિ કે તૃષ્ણા છીપાવે નહિ તે આહાર કે પાણી વાસ્તવિક નથી, તેમ.) અહીં પણ જે કષ કે છેદ આત્મામાં પોતાનું ફળ આપે તે જ વાસ્તવિક છે, જે ફળ આપી શકે નહિ તેની વાસ્તવિકતા ગણાય જ કેમ? અર્થાત્ નકામાં જ ગણાય,’ વગેરે સમજાવવું. (અં ૨-૪૫)

૪૩. કાર્ય નહિ સાધનાર વસ્તુને પણ જો સાચી માનવામાં આવે, તો માગેલાં ઘરેણાંથી શરીરશોભા કરવા જેવું (અર્થાત્ પોતાની દરિદ્રતાને જાહેર કરવા જેવું) થાય. અલંકારનાં ફળો બે છે, તેમાં પહેલું ફળ-જો આજીવિકાનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ થતો હોય તો તેને પહેરવાથી નિષ્કલંક આભિમાનિક (મોટાઈ માનવારૂપ) સુખનો અનુભવ કરાવનારી શરીરની શોભા થાય (અર્થાત્ અલંકારથી શરીરશોભા વધે છે, અન્ય લોકોમાં પહેરનારની ધનિકતા જાહેર થાય છે અને તેથી પહેરનારને મોટાઈરૂપ સુખનો અનુભવ થાય છે.) અને બીજું ફળ-કોઈ સંયોગમાં જીવનનિર્વાહની મુશ્કેલી હોય તો તે ઘરેણાંથી આજીવિકાનો નિર્વાહ થાય, પરંતુ તે પારકાં-માગેલાં હોય તો તેને પહેરવાથી થતી શરીરશોભા (પહેરનાર ધનવાન છે-એમ જણાવવાને બદલે પારકાં છે-એમ જાહેર થતાં) એવી ૧-અપકીર્તિ કરાવે, કે જેના પરિણામે અપમાનમૂલક દુઃખ થાય, અને ૨-જીવનમુશ્કેલી વળતે પણ ન્યાયમાર્ગે ચાલનારાને પારકાં ઘરેણાંથી કામ સરે નહિ. એમ બંનેમાંથી એકેય ફળ મળે નહિ; તેમ અહીં પણ ‘દ્રવ્ય અને પર્યાયથી પરિણામી આત્મામાં’ તો શાસ્ત્રકથિત એ ‘કષ અને છેદ’ કોઈ પ્રકારના અપવાદ વિના (જુનાં કર્મોનું લિન્ન-કર્મોની નિર્જરા કરવારૂપ અને નવાં કર્મો નહિ બાંધવારૂપ) પોતાનું ફળ આપે, પરંતુ આત્માદિ પદાર્થોને એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય માનનારો વાદી પોતાના વાદને શોભાવવા માટે એ કષ અને છેદને (વિધિ-નિષેધ-વાક્યો કે તદનુરૂપ અનુષ્ઠાનોને) કબૂલ રાખે-સ્વીકારે, તો પણ માગેલાં ઘરેણાંની માફક તેની આશા નિષ્ફળ જ નિવડે, એ કષ-છેદ કંઈ ફળ આપી શકે નહિ, બિલકો તેને અસત્યવાદી ઠરાવે, વગેરે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવું. (અં ૨-૪૬)

૪૪. હવે શ્રોતા એમ કહે કે-‘કષ, છેદ તથા તાપ-એ ત્રણેયથી પરીક્ષામાં જે શુદ્ધ હોય તે જ શ્રુતધર્મ’ સ્વીકારવા યોગ્ય છે, તે હું સમજ્યો, પણ આવા શુદ્ધ ધર્મના પ્રરૂપક કેવા હોય તો તે પ્રમાણભૂત મનાય?’ એમ પૂછે, ત્યારે તેના જવાબમાં તેને પ્રથમ ‘કોનો કહેલો શ્રુતધર્મ અપ્રમાણભૂત ગણાય,’ તે સમજાવવા માટે કહેવું કે-‘પોતે છદ્મરથ હોવાથી પ્રત્યક્ષ-અસેક્ષ દર્શક

પદાર્થોને પોતાના જ્ઞાનચક્ષુ વડે જોવાની જેનામાં શક્તિ નથી તેનું કથન તાત્ત્વિક-પ્રમાણુભૂત ગણાતું નથી, કારણ કે-જે કથન સત્ય હોય (વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવનારું હોય) તે જ કથન પ્રમાણુભૂત ગણાય છે. વસ્તુને સાક્ષાત્ જોયા-જાણ્યા વિના કહેનારા છદ્મસ્થનું વચન જાતિઅંધ (જન્મંધ) ચિતારાના હસ્તે બનાવેલા ચિત્ર જેવું છે; જેમ જન્મથી અંધનું ચિત્ર સત્ય હોય નહિ તેમ છદ્મસ્થે કહેલું વચન યથાર્થ હોય નહિ, માટે જોવા અસતું કહેલું શાસ્ત્ર અપ્રમાણિક ગણાય, અર્થાત્ તેવાઓનાં રચેલાં શાસ્ત્રો વસ્તુને યથાર્થ રીતે જણાવવા સમર્થ ન જ બને, વગેરે સમજાવવું. (અ૦ ૨-૪૭)

૪૫. તે પછી સમ્યગ્વચનને ઓળખવાના ઉપાયો સમજાવવા. જેમ કે-‘જે શાસ્ત્રવચનમાં કર્મના બંધ-મોક્ષની ઘટના ઘટી શકતી હોય, તે ‘શાસ્ત્રવચન’ શુદ્ધ છે. તે ઘટના સમજાવવા માટે કહેવું કે-“બંધ એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ-એ કર્મબંધના હેતુઓદ્વારા આત્માની સાથે કર્મપુદ્ગલોનું લોખંડ અને અગ્નિની જેમ કે દૂધ અને પાણીની જેમ પરસ્પરનો ભેદ ન જણાય તે રીતે મળીને રહેવું;” અને “મોક્ષ એટલે એ રીતે કર્મપુદ્ગલોથી બદ્ધ થયેલા આત્માનું સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષના ઉપાયોદ્વારા કર્મોથી સર્વથા છૂટા થવું.” આત્માની સાથે થતો કર્મનો આવો બંધ-મોક્ષ જે શાસ્ત્રમાં ઘટાવ્યો હોય તે શાસ્ત્રની શુદ્ધિ સમજવી, અર્થાત્ જે શાસ્ત્રમાં બંધ-મોક્ષ (પર્યાયો) ઘટે તેવું આત્મસ્વરૂપ તેના પર્યાયો સાથે જણાવ્યું હોય, તે જ શાસ્ત્ર સર્વજપુરુષનું કહેલું છે-એમ પડિતો નિશ્ચિત માની શકે, વગેરે સમજાવવું. (અ૦ ૨-૪૮)

૪૬. ઉપર જણાવેલી બંધ-મોક્ષની ઘટના માટે તે શાસ્ત્રમાં બંધ્યમાન (આત્મા) અને બંધન (કર્મો) પણ જણાવેલાં હોવાં જોઈએ, નહિ તો તેવા બંધ્યમાન અને બંધનના અભાવે બંધ-મોક્ષની વાતો અસત્-કલ્પના માત્ર જ ઠરે. જેમ કે—

(અ) બંધ-મોક્ષની ઘટના માટે બંધ્યમાન તથા બંધન કેવાં હોવાં જોઈએ? તે માટે સમજાવવું કે-‘બંધ્યમાન એટલે જેનું મૂળ સામર્થ્ય તિરોહિત (ઠંકાઈ ગયું) હોવાથી પરાધીન બનેલો લિન્ન લિન્ન ચૌદ પ્રકારની અવસ્થાવાળો આત્મા,^{૫૫} તથા બંધન એટલે મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી આત્માની સાથે મળી ગયેલું, પરમાર્થરૂપે સત્ (વિદ્યમાન) એવું અનંતાનંત પુદ્ગલપરમાણુના સમૂહરૂપ હોવાથી મૂર્ત-રૂપી સ્વરૂપવાળું અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ વિચિત્ર સ્વભાવવાળું આઠ પ્રકારનું કર્મ.^{૫૬}

(બ) અહીં ‘બંધ્યમાનરૂપે આત્મા છે’ એમ કહેવાથી સાંખ્યદર્શનનું અસત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-સાંખ્યદર્શનમાં જણાવ્યું છે કે-‘આત્મા તો બંધાતો નથી, છૂટતો નથી અને સંસરતો (બીજા બીજા સ્વરૂપને પામતો) પણ નથી, માત્ર જુદા જુદા રૂપોને ધારણ કરનારી (સત્ત્વ-રજસ્-તમસ્-એ ત્રણ ગુણોના સમૂહરૂપ) પ્રકૃતિ જ બંધાય છે, છૂટે છે અને સંસરણ (રૂપાંતર

૫૫-૧. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૨. બાહ્ય એકેન્દ્રિય, ૩. બેષ્ઠેન્દ્રિય, ૪. તેષ્ઠેન્દ્રિય. ૫. ચૌરિન્દ્રિય, ૬. અસંસિ-પચેન્દ્રિય, અને ૭. સંસિપચેન્દ્રિય-એ સાતેયના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બે બે પ્રકારે ગણતાં ચૌદ પ્રકારે થાય. ૭૪ એ રૂપાંતરને ધારણ કરતો હોવાથી તેના ચૌદ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.

૫૬-૧. જ્ઞાનવરણીય, ૨. દર્શનાવરણીય, ૩. વેદનીય, ૪. મોહનીય, ૫. આયુષ્ય, ૬. નામ, ૭. ગોત્ર અને ૮. અંતરાય-એ આઠ પ્રકારે કર્મના છે.

ધારણ) કરે છે, ' તેને બદલે અહીં બંધાવું, મૂકાવું અને સંસારવું આત્માને અંગે કહેલું છે, એ રીતે સાંખ્યદર્શનની અસત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

(ક) તથા 'બંધન' અનંત પુદ્ગલપરમાણુના સમૂહરૂપ હોવાથી રૂપી અને સત્ (વિદ્યમાન) સ્વરૂપ છે-એમ કહેવાથી બૌદ્ધધર્મનું ખંડન થાય છે, કારણ કે-બૌદ્ધદર્શનમાં બંધનને અસત્ માન્યું છે. તેના મતે શુદ્ધ આત્માથી એકાન્ત અભિન્ન એવાં રાગ-દ્વેષાદિ દ્વષણોથી વાસિત-સંસ્કારિત જે 'ક્લિષ્ઠ આત્મા' તે જ 'સંસાર' અને રાગાદિકથી મુક્ત જે 'શુદ્ધ આત્મા (ચિત્ત)' તે જ આત્માનો 'લવાન્ત-મોક્ષ' છે, અર્થાત્ બૌદ્ધમતમાં બધ્યમાન આત્માથી બંધન સત્સ્વરૂપે કોઈ જુદી વસ્તુ જ નથી. તાત્પર્ય કે-બધ્યમાન આત્માથી રાગ-દ્વેષ વગેરે રૂપ બંધનને (બંધનનાં કારણોને) એકાન્ત અભિન્ન માનવાથી આત્માને બંધ-મોક્ષનો અભાવ થતો હોવાથી બૌદ્ધદર્શન પણ અસત્ય ઠરે છે.

(હ) ઉપર પ્રમાણે સાંખ્યદર્શનના મતથી પ્રકૃતિનો જ બંધ-મોક્ષ થાય છે, એમ માનતાં- 'આત્મા પોતે સંસાર અને મોક્ષ એ બે અવસ્થાઓથી એકાન્ત અભિન્ન છે, અર્થાત્ સંસાર અને મોક્ષસ્વરૂપ છે' (અથવા તો 'આત્મા તે બે અવસ્થાઓથી એકાન્ત ભિન્ન-એટલે નથી તો સંસારી કે નથી તો મોક્ષ અવસ્થાવાળો') એમ નક્કી થાય છે અને તેથી તેને બંધાવાનું કે મૂકાવાનું કંઈ ઘટતું જ નથી. આથી 'યોગીઓનાં યમ-નિયમાદિ અનુષ્ઠાનોનું' ફળ મોક્ષ છે-એવું જે તે તે (સાંખ્ય) શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે તે અસત્ય ઠરે છે, માટે 'આત્મા બંધાતો નથી' વગેરે જે કથનો સાંખ્યદર્શનનાં છે તે અસત્ય પ્રલાપરૂપ જ છે. (અં ૨-૪૬)

૪૭. તથા બૌદ્ધમતનું પણ અસત્યવાદીપણું એ કારણથી છે કે-'હંમેશાં જે વસ્તુ જેનાથી ભિન્ન નથી-એકાન્ત અભિન્ન જ છે તે વસ્તુ તેનાથી જુદી નથી પણ તે જ છે,' એ ન્યાયે બૌદ્ધ-મતમાં ચિત્તથી સર્વથા અભિન્ન રાગ-દ્વેષાદિને કોઈ બીજી ભિન્ન વસ્તુ તરીકે માની નથી, માટે તેને ચિત્ત કહેવું તે ખોટું નથી. ચિત્તથી જે જુદું નહિ તે ચિત્ત જ છે અને તેથી જ તે અસત્ય ઠરે છે, કારણ કે-લોકોમાં પણ 'પોતે પોતાનાથી બંધાય' એવું કદી મનાતું નથી, પણ બંધાતો પુરૂષ અને બંધનરૂપ બેડી-એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે, માટે તે એકથી બીજી યા પરસ્પર બંધાય છે. વળી જે 'ચિત્ત (આત્મા) એ જ બંધન' એમ માનીએ તો સંસાર કે મોક્ષ જેવો ભેદ પણ રહેતો નથી, કારણ કે-તે 'ચિત્ત-આત્મા' તો સંસાર કે મોક્ષ બન્નેમાં એક જ રૂપે રહેવાનો અને તેથી 'કર્મસ્વરૂપ (કર્મબંધનથી અભિન્ન) આત્મા એ જ સંસાર અને એ જ મોક્ષ'-એમ બન્ને અવસ્થાઓનું એક જ રૂપ થવાથી બુદ્ધતું વચન તદ્દન અસત્ય ઠરવાનું. આ રીતે બધ્યમાન અને બંધન એ બે ભાવો, કે જે કથચિત્ત ભિન્ન છે, તેની એકાન્ત ભિન્નતા કે અભિન્નતા માનવા જતાં સાંખ્યદર્શનમાં કે બૌદ્ધદર્શનમાં સંસાર કે મોક્ષ અવસ્થાઓ ઘટતી જ નથી, વગેરે તે તે દર્શનોની માન્યતાઓ પૂર્વક સમજાવવું. (અં ૨-૫૦)

૪૮. એ રીતે બંધ, મોક્ષ તથા બધ્યમાન (આત્મા) અને બંધન(કર્મ)નું સ્વરૂપ સમજાવીને બંધ તથા મોક્ષનાં કારણો-હેતુઓ પણ ઓળખાવવા જોઈએ. કારણ વિના કાર્યનો સંભવ જ નથી, માટે હેતુઓને જાણ્યા વિના બંધ, મોક્ષ, બધ્યમાન કે બંધન; બંધાનું નિરૂપણ નિષ્ફળ થાય. તે બંધ અને મોક્ષના હેતુઓ આ પ્રમાણે છે-હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મૈથુન, મૂર્છા, મિથ્યાત્વ,

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ’-એ દશ પ્રકારના જે આત્માના દુષ્ટ પરિણામો (અધ્યવસાયો), તે દુઃખમય સંસારના બીજભૂત જે પાપકર્મરૂપ બંધનો, તેનાં કારણો છે. જેમ બંધનરૂપે કર્મ આત્માની સાથે રહ્યું છે, તેમ બંધનના કારણભૂત આ દશે ય પ્રકારના પરિણામો (અધ્યવસાયો) પણ આત્માની સાથે રહેલા જ છે. આથી જ બંધનરૂપ કર્મથી આત્માને બંધાવું પડે છે. એ બંધનાં કારણોથી વિપરીત ‘અહિંસા, સત્ય, અચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, તત્ત્વશ્રદ્ધા, ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ’-એ દશ પ્રકારના શુભ અધ્યવસાયો મોક્ષ (કર્મબંધનમાંથી છૂટવા)નાં કારણો-હેતુઓ છે. સર્વ કાર્યો પોતાનું કારણ જેવું હોય તેવાં બને છે, અર્થાત્ શુદ્ધ કારણથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ કારણથી અશુદ્ધ કાર્ય બને છે, વગેરે સમજાવવું. (અ૦ ૨-૫૧)

૪૬. ઉપર જણાવેલાં હિંસા, બ્રહ્મ વગેરે હેતુઓથી થતું કર્મરૂપ બંધન પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિકાલીન છે, એટલે ક્યારથી જીવને આ બંધન શરૂ થયું તેનો આદિકાળ કોઈ છે જ નહિ, જીવની જેમ તે પણ અનાદિમાન છે. અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે-‘પ્રતિસમય બંધાતું કર્મ એ કાર્યરૂપ છે, તો તેને અનાદિમાન કેમ કહેવાય? (કારણ કે-જે કાર્યરૂપ હોય તે ઉત્પત્તિધર્મવાળું હોય અને ઉત્પત્તિનો કાળ તે જ તેનો આદિકાળ કહેવાય.) કર્મ પણ એ પ્રતિસમય નવું બંધાય છે, તો તે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેની આદિ છે, અનાદિ કેમ કહેવાય?’ ત્યાં શાસ્ત્રકારમહર્ષિ સમાધાન કરે છે કે-‘કર્મ એ પોતે કાર્ય છે, તો પણ અતીત(ભૂત)કાળની જેમ તેનું અનાદિપણું અસત્ય નથી. જેમ કાળના દરેક સમયોમાં વર્તમાનપણું હોવા છતાં પોતપોતાના ઉત્તર સમયોની અપેક્ષાએ તે બધા ભૂતકાળરૂપ છે તથા અત્યારના વર્તમાન સમયની અપેક્ષાએ પણ તે બધા સમયોનું ભૂતકાળપણું છે, અર્થાત્ તેમાં તે તે કાળે વર્તમાનતા તો હતી, છતાં વર્તમાનમાં બધા ય ભૂતકાળ છે અને તેની આદિ નથી; તેમ અહીં બંધનરૂપ કર્મની પણ આદિ નથી. જેમ અતીત-કાળના અનંત સમયોમાં તે તે કાળની અપેક્ષાએ વર્તમાનતા (વર્તમાનકાળપણું) છે, તેમ અહીં પ્રતિસમયે સ્વહેતુથી થતા કર્મબંધમાં પણ કાર્યધર્મ (ઉત્પત્તિધર્મ) વર્તમાનતા રૂપે છે; પણ ઉત્તર સમયે બંધાતા કર્મની અપેક્ષાએ તો પૂર્વ પૂર્વ સમયનો બધો કર્મબંધ ભૂતકાલીન જ છે અને ભૂતકાળની જેમ તેની પણ આદિ નથી, માટે પ્રવાહથી તે અનાદિકાલીન છે’ એમ સમજવું. (અ૦ ૨-૫૨)

૫૦. અહીં કરાતું અને કરાયેલું એ જે શબ્દોમાં કરાતું ‘ચાલુ ક્રિયાને’ કહેવાય છે અને કરાયેલું ‘જે ક્રિયા સમાપ્ત થઈ હોય’ તેને કહેવાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલુ કાર્યમાં ‘ક્રિયમાણ’ અને સમાપ્ત કાર્યમાં ‘કૃતક’ શબ્દો વપરાય છે, તથાપિ અહીં કર્મબંધનની ક્રિયા પ્રતિસમય ચાલુ છતાં તેને ‘કૃતક’ જણાવીને તેના અનાદિપણાની સિદ્ધિ કરી છે. તે એ રીતે કે-‘કહેમાણે કહે’-‘કરાતું હોય તે પણ કયું’ એ પર્યાયાસ્તિકાય નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી ‘ક્રિયમાણ’ કરાતું છતાં ‘કૃતક’ કયું, એમ કહી શકાય છે. આ નવ પર્યાયને મુખ્ય માનતા હોવાથી પ્રતિસમયની ક્રિયાને પ્રતિસમયે મુખ્ય (પૂર્ણ) માને છે, અર્થાત્ તેના મતે ‘ક્રિયાકાલ એ જ સમાપ્તિકાલ’ છે. ભલે પટ હજાર તંતુનો હોય, પણ પ્રત્યેક તંતુની ક્રિયા તે તે તંતુ બેડતાં જ સમાપ્ત થાય છે. એક તંતુ ગુચ્છો એટલે હજાર તંતુનો પટ હજારમા અંશમાં તૈયાર થયો-એ જેમ સત્ય છે, તેમ અહીં પણ જે સમયે જે કર્મ બંધવાની ક્રિયા ચાલુ હોય છે, તે જ સમયે

તે ક્રિયા સમાપ્ત પણ થાય છે, તેથી તેટલા અંશમાં તે કર્મને બંધાતું છતાં બંધાયેલું કહેવું તે ખોટું નથી. એ પ્રમાણે મૂલમાં કર્મબંધને 'કૃતક' એટલે પોતાના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાવીને પણ 'પ્રતિક્ષણ કરાતો તે કર્મબંધ ઉત્તર ઉત્તર કર્મબંધની સાથે પૂર્વ પૂર્વ કર્મબંધની અપેક્ષા રૂપ પ્રવાહદ્વારા અનાદિકાલીન છે,' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે. (અં ૨-૫૩)

૫૧. એ એ પ્રમાણે અનાદિકાલીનતા ન હોત તો 'કૃતકત્વ'ને બદલે 'ક્રિયમાણત્વ' શબ્દનો પ્રયોગ વ્યાજબી ગણાત. અર્થાત્ 'કૃતક' શબ્દથી 'અનાદિ ભૂતકાલના સમયોમાં જેમ વર્તમાનપણું રહેલું છે, તેમ બંધન પણ અનાદિકાલીન છતાં તેમાં વર્તમાનતા (કાર્યરૂપતા) ઘટે છે,' એમ જે કહ્યું, તેને બદલે 'ક્રિયમાણ' એટલે 'વર્તમાનમાં કરાતું છે'—એમ શબ્દપ્રયોગ કરી તેમાં વર્તમાનતા (કાર્યપણું) છે' એમ જ જણાવત. તાત્પર્ય કે—તેનું અનાદિપણું હોવાથી અહીં 'કૃતક' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. (અં ૨-૫૪)

૫૨. ઉપર કહેલા હિંસાદિ બંધહેતુઓ કે અહિંસાદિ મોક્ષહેતુઓ આત્મા કેવા સ્વરૂપનો હોય તો તેમાં બંધ કે મોક્ષરૂપ કાર્ય કરી શકે?—એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં જણાવવું કે—'આત્મા એ પરિણામી (લિન્ન લિન્ન પર્યાયોરૂપે પરિણામ પામવાવાળો) અને શરીરથી કથચિત્ લિન્ન તથા કથચિત્ અલિન્ન હોય, તો જ તે તે બંધ કે મોક્ષના હેતુઓ પોતપોતાનું કાર્ય તેનામાં સાધી શકે.' અહીં પરિણામી એટલે દ્રવ્યથી એક રૂપે (સ્વરૂપે) સ્થિર રહેવા છતાં પર્યાયથી લિન્ન લિન્ન રૂપાંતરોને પામનારી વસ્તુને પરિણામી કહેવાય છે. (જેમ કે—સોનું સોનારૂપે રહેવા છતાં કડું, કંઠી વગેરે ઉત્તરોત્તર બદલાતા આકારો તેના પરિણામો કહેવાય છે; શરીર-શરીરરૂપે સ્થિર છતાં તેમાં બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે બદલાતી અવસ્થાઓ તેના પરિણામો છે; આત્મા આત્મારૂપે સ્થિર છતાં દેવ, નારક, મનુષ્ય, સ્ત્રી, પુરુષ વગેરે બદલાતી અવસ્થાઓ તેના પરિણામો છે; એ રીતે જેના જેના પરિણામો બદલાય, પૂર્વ અવસ્થાનો નાશ અને નુતનની ઉત્પત્તિ થાય, છતાં વસ્તુરૂપે પોતાની હાજરી દરેકમાં ચાલુ હોય તે વસ્તુ પરિણામી કહેવાય.) કહ્યું છે કે—'પરિણામના જ્ઞાતાઓ, વસ્તુનું જે સર્વથા નાશ ન પામવું કે સર્વથા મૂળ રૂપમાં ન રહેવું પણ રૂપાંતર પામવું, તેને પરિણામ કહે છે.' આવા પરિણામો જેના બદલાય તે પરિણામી કહેવાય. એ રીતે આત્મા પરિણામી હોય અને શરીરથી પણ એક અપેક્ષાએ અલિન્ન અને બીજી અપેક્ષાએ લિન્ન હોય, તો જ બંધ કે મોક્ષના હેતુઓ તેમાં બંધ કે મોક્ષરૂપ કાર્ય કરી શકે, વગેરે સમજાવવું. (અં ૨-૫૫)

૫૩. પરંતુ એ આત્માને કુટસ્થ નિત્ય એક સ્વરૂપવાળો જ અને શરીરથી સર્વથા લિન્ન સ્વરૂપ કે સર્વથા અલિન્ન સ્વરૂપવાળો જ માનવામાં આવે, તો તેના બંધ કે મોક્ષ ઇત્યાદિ થાય જ નહિ, અર્થાત્ બંધહેતુઓ કે મોક્ષહેતુઓ તેવા આત્મામાં કોઈ પણ ફેરફાર ન કરી શકવાથી નિષ્ફળ જ બને. (અં ૨-૫૬)

૫૪. '૧—આત્માના વર્તમાન પર્યાય(અવસ્થા)નો વિનાશ કરવો, અગર ૨—પર્યાયનો વિનાશ ન થાય તેમ દુઃખ દેવું અને ૩—તેને માનસિક ક્લેશ ઉપભવવો—એ ત્રણ પ્રકારે શ્રીજિનેશ્વરેએ આત્માની હિંસા કહી છે, માટે તે ત્રણેય પ્રકારની હિંસા પ્રયત્નથી તજવી,' તે અહિંસા કહેવાય

છે. હવે જો આત્મા જ પર્યાય વિનાનો માત્ર દ્રવ્યસ્વરૂપ, જેમાં કોઈ રીતે તિલ-તુષ ત્રિભાગ જેટલો (અલ્પ માત્ર) પણ ફેરફાર ન જ થાય તેવો હંમેશાં ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત સ્થિર એક જ સ્વરૂપવાળો માનવામાં આવે, તો તેના પૂર્વસ્વરૂપના નાશરૂપ મરણ, દુઃખ અને કલેશ વગેરે નવા ભાવોની ઉત્પત્તિ તેનામાં થાય જ નહિ અને ઉપર જણાવેલી ત્રણમાંથી એક પણ હિંસા તેમાં ઘટે જ નહિ, કારણ કે-તે ત્રણ પ્રકારમાંની કોઈ પણ હિંસા તેની આલુ અવસ્થાની નાશક જ છે. પહેલી હિંસા તેના વર્તમાન માનવ કે તિર્યંચ વગેરે પર્યાયની નાશક છે, બીજી હિંસા તેની સુખી અવસ્થાની નાશક છે તથા ત્રીજી હિંસા તેની પ્રસન્ન અવસ્થાની નાશક છે. ‘આત્માને નિત્ય-અપરિણામી’ માનવાથી જો આવી એકેય પ્રકારની અવસ્થાનો નાશ થાય જ નહિ, તો હિંસા કોની અને કયી રીતે થાય ?’ ન જ થાય, તે સમજાવવું. (અ૦ ૨-૫૭)

૫૫. એમ આત્માને એકાન્ત નિત્ય માનતાં જેમ હિંસા વગેરે તેમાં ઘટે નહિ, તેમ એકાન્ત અનિત્ય માનતાં પણ તેમાં હિંસા વગેરે ઘટે નહિ; કારણ કે-તેવો પ્રતિક્ષણ (સમય સમય) નાશ પામતો અનિત્ય આત્મા સ્વયમેવ મરતો હોવાથી શિકારી, ચંડાળ વગેરે કોઈ પણ તેનો ‘હિંસક મનાશે જ શી રીતે ? અને હિંસક પોતે પણ અનિત્ય-ક્ષણવિનશ્વર હોવાથી તે હિંસા કરશે પણ કેવી રીતે ? કારણ કે-તેને પણ એકાન્ત અનિત્ય (ક્ષણવિનાશી) જ માનવો પડે.’ આમ આત્મા પદાર્થને એકાન્ત અનિત્ય માનવામાં પણ પોતાની ઉત્પત્તિક્ષણની બીજી જ ક્ષણે સ્વયં નાશ પામવાથી જગતમાં કોઈ કોઈનું હિંસ્ય કે હિંસક બને જ નહિ. (અધ્યાય ૨-૫૮)

૫૬-૫૭. એ રીતે એક તો આત્માને એકાન્ત (નિત્ય કે) અનિત્ય માનવાથી હિંસા વસ્તુ જ ઉડી જાય. બીજું ‘આત્મા અને શરીર બંને તદ્દન જુદા જ છે અને પરસ્પર કાંઈ સંબંધ જ નથી,’ એમ માનવાથી પણ સ્ત્રીનો કે શયન, આસન વગેરેનો શરીરને થતો ઇષ્ટ સ્પર્શ અથવા કાંટા, અગ્નિ વગેરેનો અનિષ્ટ સ્પર્શ, કે જે કેવળ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય છે, તે આત્માને કાંઈ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવી શકે જ નહિ. જેમ દેવદત્ત અને અગ્નિદત્ત નામના માણસો જુદા છે તો દેવદત્તનું ખાધેલું અગ્નિદત્તની ભૂખ ભાંગતું નથી, તેમ શરીર અને આત્મા બંને જુદા જ છે તો શરીરના સ્પર્શનો અનુભવ આત્માને શી રીતે થઈ શકે ? એટલું જ નહિ પણ શરીરે પુષ્પમાળા પહેરવી, ચંદન ચોપડવું, સ્ત્રીસંભોગ વગેરે ક્રિડા કરવી અને વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરવા, -એ બધા ઉપકાર શરીરને જ થશે, આત્મા અત્યંત ભિન્ન હોવાથી તેને કાંઈ ઉપકાર નહિ થાય. એ જ રીતે શરીરને કરાતી શિક્ષા કે પીડા વગેરે અપકારો પણ આત્મામાં ઘટશે જ નહિ અને શરીરથી શરીરના ઘાતરૂપ થતી હિંસા પણ હિંસ્ય કે હિંસક શરીરની ક્રિયારૂપ હોવાથી આત્મા તો હિંસ્ય કે હિંસક પણ થશે નહિ. પરિણામ એ આવશે કે-આત્મામાં હિંસા-સુખ-દુઃખ વગેરે ન ઘટવાથી શાસ્ત્રો અને અનુભવો બધું જ જૂઠું ઠરશે. (અધ્યાય ૨/૫૬-૬૦)

૫૮-૫૯. જેમ એકાન્તે શરીર કે આત્માને જુદા માનવાથી ઉપર પ્રમાણે હિંસાદિ ઘટતાં નથી, તેમ એકાન્તે ‘શરીર એ જ આત્મા’ -એમ (અભેદ) માનવાથી પણ હિંસાદિ ઘટશે નહિ. જેમ કે-જેઓ ‘ચૈતન્યયુક્ત શરીર તે જ આત્મા છે’ એમ માને છે, તે નાસ્તિકવાદીઓના મતે આત્માનું મરણ જ ઉડી જાય છે; કારણ કે-શરીર કે આત્મા જુદા છે જ નહિ તો મરણ કોનું કહેવું ? જો મૃતકદેહમાં પણ દેહના આરંભક (દેહસ્વરૂપ બનેલા) પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને

આકાશ,—એ પાંચ ભૂતોમાંથી એકે ય ભૂતનો અંશ માત્ર પણ વિયોગ જણાતો નથી તો મયું કોણ ? વાયુનો વિયોગ માનો તો જે મૃતદેહ કુલે છે તે અને નહિ અને તેજનો (અગ્નિનો) વિયોગ માનીએ તો સડે છે, કહોવાટ થાય છે તે થાય નહિ, વગેરે વિચારતાં મૃતદેહમાં પણ ભૂતોનો વિયોગ તો સિદ્ધ નથી થતો, પછી મરણ કોનું કેવા રૂપનું થયું ? અહીં નાસ્તિકવાદી ‘પૂર્વે હતાં તે વાયુ-તેજનો વિયોગ થાય છે, માટે તે મરણ કહેવાય છે અને મરણ પછી બીજા વાયુ-તેજનો યોગ થવાથી તે કુલે છે, સડે છે’—એમ માનવા મહેનત કરે, તો પણ તે અસત્ય છે; કારણ કે—મરણ માનવા છતાં ય ‘પરલોક’નો તો અભાવ જ રહેવાનો. આત્મા જે દેહરૂપ છે તે દેહ તો અહીં વિદ્યમાન છે, પરલોકમાં ગયો નથી, દેહ એ જ આત્મા છે, કે જે અહીં પ્રત્યક્ષ છે અને તેનાથી બુદ્ધો આત્મા છે જ નહિ, તો પરલોક ગયું કોણ ? આના બચાવમાં ‘મરણ થાય છે અને પરલોક નથી’ એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ સર્વથા ખોટું છે. સર્વદર્શનના શિષ્ટપુરુષોને માન્ય, પ્રમાણપુરસ્સર સિદ્ધ થતા પરલોકનો આ રીતે અપલાપ કેમ થઈ શકે ? પરલોક એ કાંઈ કલ્પના માત્ર માની લીધેલી વસ્તુ નથી પણ પ્રમાણસિદ્ધ છે, કારણ કે—જીવને જે જે અભિલાષા-ઈચ્છા થાય છે તે તે પૂર્વ-અભિલાષ-ઈચ્છામાંથી જન્મે છે, અર્થાત્ તેની પૂર્વે કોઈ અભિલાષા હોય છે. જેમ યુવાવસ્થાની ઈચ્છાઓ પૂર્વે બાલ્યકાળની ઈચ્છાઓ હોય છે જ. એ નિયમાનુસાર જેમ તે દિવસના જન્મેલા બાળકને નેત્ર ખૂલતાં માતાના સ્તન ઉપર દ્રષ્ટિ પડતાં જ સ્તનપાન- (ધાવવા)ની ઈચ્છા થાય છે, તો તેની પૂર્વે પણ તેને ઈચ્છા હોવી જ જોઈએ, તે ઈચ્છા આ ભવની નહિ પણ પૂર્વભવની જ ઘટે. અહીંની સ્તનપાનની ઈચ્છા તો પહેલી જ થતી હોવાથી તે ઈચ્છાનું કારણ પૂર્વભવની ઈચ્છા જ છે એમ માનવું જ જોઈએ, આ ઈચ્છા જ પૂર્વભવની સિદ્ધિ કરે છે. પરની અપેક્ષાએ જ પૂર્વ કહેવાય છે, પરભવ વિના પૂર્વભવ કહેવાય જ નહિ, બાળકનો જે વર્તમાન ભવ તે તેના પૂર્વભવની અપેક્ષાએ પરભવ જ છે, આ પરભવ તે જ પરલોક. તેને માન્યા સિવાય કેમ ચાલે ? આવા પ્રમાણસિદ્ધ પરલોકનો નાસ્તિકો અપલાપ કરે તેટલા માત્રથી તે અસત્ય ન ગણાય, ૫૭ વગેરે સમજાવવું. (અધ્યાય ૨/૬૧-૬૨)

૬૦-૬૧. ઉપર પ્રમાણે નાસ્તિક મતે જેમ દેહ અને આત્માને અભિન્ન માનતાં મરણ અને પરલોક ઉડી જાય છે, તેમ સાંખ્યદર્શનના મતે આત્મા અને શરીરનું સર્વથા ભિન્નપણું માનતાં પણ એક શરીરે બીજાને કરેલાં તાડન, તર્જન, હિંસા વગેરે અશુભ કાર્યો કે દેવાદિને કરેલાં નમન, સ્તવન વગેરે શુભ કાર્યોનું ફળ પણ આત્માને મળશે નહિ; એટલે કે—તેથી દુઃખ કે સુખનો આત્માને અનુભવ થશે જ નહિ. બીજાએ કરેલા શુભ કે અશુભનો અનુભવ બીજાને થાય જ નહિ. ‘કરે કોઈ અને ભોગવે કોઈ’ એમ માનીએ તો જેણે કયું તેને અનુભવ ન થવાથી ‘કૃતનાશ’

૫૭. બાળકને સ્તનમાંથી દૂધ ચૂસવાની કે ગળે ઉતારવાની ક્રિયા તે કાળે શીખવાડી શકાતી નથી. તે કોઈ પ્રેરણા વિના જ સ્વયં કરે છે. કોઈ પણ ક્રિયા અભ્યાસ વિના આવડતી નથી. જે તેમ ન માનીએ તો સહુને સર્વ કાર્યો આવડ્યાં જ જોઈએ, પણ તેવું તો બનતું નથી. દરેક કાર્યમાં ‘જેમ અભ્યાસ વધારે તેમ તે જાણ અને છે,’ એટલે અભ્યાસ જ તેનું કારણ છે. અહીં બાળકના આત્માએ આ ક્રિયાનો અભ્યાસ કોઈ સ્થલે કરેલો જ છે, નહિ તો તેને તે આવડે જ કેમ ? અભિલાષા થાય જ કેમ ? તે અભ્યાસ જે સ્થલે કર્યો છે તે જ તેનો પૂર્વભવ છે. તેનો ઈન્કાર કોઈ રીતે કરી શકાય તેમ નથી જ.

અને નહિ કરનારાને અનુભવ થવાથી ‘અકૃતાગમ’ એ આપત્તિઓ આવે, કે જે જગતને માન્ય જ નથી. વળી આત્માએ શુભાશુભ ક્રિયાદ્વારા ઉપાર્જન કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનું ફળ સુખ-દુઃખ પણ આ ભવમાં કે પરભવમાં દેહને ભોગવવાનું થશે જ નહિ, કારણ કે-આત્મા તેનો કર્તા છે, તેનું ફળ અકર્તા શરીરને શી રીતે મળે ?’ વગેરે સમજાવવું. (અધ્યાય ૨/૬૩-૬૪)

૬૨. સંખ્યાદર્શન કહાય એમ મનાવે કે-ભલે શરીરનું કરેલું આત્મા ન અનુભવે કે આત્માનું કરેલું શરીર ન અનુભવે, તેથી કોઈ આપત્તિ નથી, તો તે પણ અવિચારિત છે, કારણ કે-જગતમાં સર્વલોકમાં આબાલ-ગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે કે-શરીરથી કરેલી શુભાશુભ ક્રિયાનું ફળ આત્મા અને આત્માએ કરેલાં શુભાશુભ ધ્યાનાદિનું ફળ શરીર અનુભવે છે. આ રીતે જે પ્રત્યક્ષ, દષ્ટ અને શાસ્ત્રસિદ્ધ હોવાથી ઇષ્ટ છે, તે દષ્ટ-ઈષ્ટ અસત્ય ઠરે તેને સત્ય કેમ મનાય ? પ્રત્યક્ષ જોવાય છે કે-દેહથી કરેલી ચોરી-પારહારી વગેરે દુષ્ટ ક્રિયાના યોગે જેલ વગેરેમાં દીર્ઘકાળ સુધી શોક, ખેદ વગેરે દુઃખો આત્મા ભોગવે છે અને આત્માને થયેલા ક્ષોભ, ભય વગેરેથી તાવ વગેરેની પીડા શરીર પણ ભોગવે છે. આમ પ્રત્યક્ષ દષ્ટ અને શાસ્ત્રસિદ્ધ ભાવેનો અપલાપ કરવો તે નાસ્તિકવાદનું લક્ષણ હોવાથી સમજનારોને માનવાયોગ્ય નથી જ, વગેરે સમજાવવું (અં ૨-૬૫)

૬૩. એમ આત્માને સર્વથા નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય અને શરીરથી સર્વથા ભિન્ન કે સર્વથા અભિન્ન માનવાથી હિંસા વગેરે બંધહેતુઓ કે અહિંસા વગેરે મોક્ષહેતુઓ બંધ-મોક્ષમાં હેતુરૂપ બનતા જ નથી-એ વાત સિદ્ધ થઈ, માટે આત્માને કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય કે શરીરથી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન માનવો જ જોઈએ; હિંસા-અહિંસાદિ હેતુઓની પણ યથાર્થતા ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે અને હેતુઓની સિદ્ધિથી જ આત્માના બંધ કે મોક્ષ પણ સત્ય ઠરે છે, માટે આ જ સાચું તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વને અતત્ત્વવાદીઓ મિથ્યાવાદીઓ સમજી શકતા નથી, વગેરે શ્રોતાને સમજાવવું. (અધ્યાય ૨-૬૬)

૬૪. આ પ્રમાણે તત્ત્વનો ઉપદેશ આખ્યા પછી ઉપદેશકે શ્રોતામાં તે પરિણામ પામ્યો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવી. શ્રોતા જે એકાન્તવાદ પ્રત્યે અરુચિસૂચક વાર્તા-સંભાષણાદિ કરે, તો તેને અનેકાન્તવાદ પરિણમ્યો છે, એમ સમજવું. (અં ૨-૬૭)

૬૫. એ રીતે એકાન્તવાદ અસત્ય સમજ્યા પછી બંધનના પ્રકારો એટલે બંધનરૂપ કર્મના મૂળ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારો અને તેના સત્તાણું^{૫૮} ઉત્તરલેદો વગેરે (કર્મરૂપ બંધનના પ્રકારો) બંધશતકાદિ ગ્રંથોના અનુસારે તેને સમજાવવા. (અં ૨-૬૮)

૬૬. વળી વરબોધિલાભનું સ્વરૂપ સમજાવવું. વર એટલે ‘નિકાચિત તીર્થ’ કરનામકર્મના કારણભૂત હોવાથી’ બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ, બોધિલાભ એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ, અથવા બીજા અર્થમાં વર એટલે દ્રવ્યસમકિત કરતાં શ્રેષ્ઠ, બોધિલાભ એટલે ભાવસમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ. આવા વરબોધિની પ્રાપ્તિનાં કારણો, તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અને તેનાં ફળો, -એ ત્રણ વિષયોનું જ્ઞાન કરાવવું. જેમ કે—

૫૮. ‘પञ्च नव दोषि अद्वा-वीसा चउरो तदेव बालाया । दोषि य पञ्च भणिया, पयडियो उत्तरा चेव ॥’ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠેય કર્મોની અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અદ્વાવીશ, ચાર, બેતાલીશ, બે અને પાંચ, એમ કુલ સત્તાણું ઉત્તરપ્રકૃતિઓ (લેદો) થાય છે. (બંધશતક-ગા. ૩૯)

(અ) વરબોધિની પ્રાપ્તિનાં પાંચ કારણો-વિશિષ્ટ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ બોધિલાભ, તેનાં કારણભૂત 'તથાલબ્યત્વ' વગેરે પાંચ ભાવોનો યોગ થવાથી થાય છે, તે પાંચ ભાવોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (અ. ૨-૬૬)

(૧) 'તથાલબ્યત્વ'—લબ્યત્વ એટલે આત્મામાં રહેલી મોક્ષપ્રાપ્તિની સ્વાભાવિક યોગ્યતા. આ યોગ્યતા આત્માનું મૂળ તત્ત્વ હોવાથી તે પણ આત્માની જોમ અનાદિકાળથી હોય છે. એ લબ્યત્વ જ તેમાં જ્યારે બાકીનાં કાલ, નિયતિ આદિ ચાર કારણોનો યોગ મળી જાય છે, ત્યારે લબ્યત્વને બદલે તથાલબ્યત્વ કહેવાય છે. તથાલબ્યત્વ કહેવામાં કારણ એ છે કે-બીજાં સહકારી કારણોના યોગે જીવમાં પૂર્વોક્ત ધર્મબીજોની સિદ્ધિ થાય છે. આ બીજોની (જેનું વર્ણન ધર્મ-શ્રવણની યોગ્યતાના વિષયમાં પૃ. ૩૬ માં કહેવાઈ ગયું છે તેની) પ્રાપ્તિથી કાળ વગેરે સહકારી કારણોની વિચિત્રતાને લીધે મૂળ લબ્યત્વ અનેક ભેદવાળું બની જાય છે. કોઈ જીવના લબ્યત્વ સાથે જ્યારે કાળ, નિયતિ, કર્મ વગેરે અમુક પ્રકારનાં લાગે, ત્યારે કોઈ બીજા જીવના લબ્યત્વ સાથે તે કાળ વગેરે તેથી અમુક જુદા પ્રકારનાં લાગે; એમ લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં કાળ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થનો યોગ થવાથી તે તે જીવોનું લબ્યત્વ પણ લિન્ન લિન્ન અનેક પ્રકારનું બને, માટે જ તેને તથાલબ્યત્વ કહેવાય છે.^{૫૯}

(૨) 'કાળ'—જોમ વસન્તઋતુ આદિ કાળ તે તે વનસ્પતિ ઉપર ફળો આવવામાં કારણભૂત બને છે, તેમ અહીં જીવના લબ્યત્વ (રૂપ વૃક્ષ)ને મોક્ષરૂપ ફળવાળું બનાવનારો જે ચરમાવર્તકાળ, ચરમાવર્તકાળમાંની કોઈ વિશિષ્ટ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળ, કિંવા ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાંનો મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુરૂપ દુઃખમ-સુખમાદિ આરો, તે વગેરે કાળ સમજવો. જ્યારે લબ્યત્વમાં આવેા મોક્ષગમનયોગ્ય કાળનો યોગ લાગે છે, ત્યારે તે 'તથાલબ્યત્વ' બની મોક્ષરૂપ ફળ આપે છે-સફળ બને છે.

(૩) 'નિયતિ (લવિતવ્યતા)'—લબ્યત્વ અને કાળનો યોગ થયા પછી પણ 'ન્યૂનાધિકતા વિના નિયત પ્રવૃત્તિ કરાવનારી નિયતિ' નામનું ત્રીજું કારણ મળે ત્યારે, બનેલી તે લબ્ય જીવની તથાલબ્યતારૂપ લવિતવ્યતાનું જેવું સ્વરૂપ હોય તદનુરૂપ જ આત્માનો પ્રયત્ન થાય જ અને તેનાથી તે આત્માનો મોક્ષ થાય.

(૪) 'કર્મ'—જે કર્મોના રસ વગેરેની અશુભતામાં ઓછાશ થતી જાય, જેના ઉદયથી જુદા જુદા શુભાશયો (અધ્યવસાયો)નો અનુભવ થતો જાય અને જેને ભોગવતાં ઉત્તરોત્તર શુભ કર્મ બંધાતું જાય તેવું કર્મ; અર્થાત્-અશુભ કર્મોની ક્ષીણતા અને શુભ કર્મોની વૃદ્ધિ થાય તેવો કર્મનો યોગ થતો રહે. આથી પણ જીવનું લબ્યત્વ તથાલબ્યત્વરૂપે પરિણામ પામી મોક્ષફળ આપે છે.

^{૫૯.} જોમ એક જ પ્રકારના દ્વંધમાં સાકર, બદામ, એલચી વગેરે ન્યૂનાધિક લાગવાથી તેની પોષકશક્તિમાં ભેદો પડે છે, તેમ લબ્યત્વમાં લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં કાળાદિ લાગવાથી જુદા જુદા જીવોને આશ્રીને મોક્ષપ્રાપ્તિ-રૂપ કાર્યસિદ્ધિમાં યોગ્યતારૂપ લબ્યત્વ પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારવાળું બને છે. તેને જ એકસરખું નહિ હોવાથી તથાલબ્યત્વ કહ્યું છે.

(પ) ‘પુરુષ’-વિશિષ્ટ પુણ્યકર્મવાળો, મહા શુભ આશયવાળો, વિશિષ્ટ તત્ત્વને સમજવાની શક્તિવાળો અને શ્રવણ કરેલાં જીવાદિ તત્ત્વોના અર્થનું જ્ઞાન મેળવવામાં કુશળ એવો પુરુષ-આત્મા, (અર્થાત્ કર્મ-કાળાદિનો યોગ થવાથી જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેટલેક અંશે પ્રગટ્યું હોય તેવો પુરુષ.) આવા જીવથી શુદ્ધ પુરુષાર્થ થઈ શકે છે. એ રીતિએ પુરુષ એટલે આવા આત્માના પુરુષાર્થ-(ઉદ્યમ)નો યોગ મળવાથી તથાલવ્યત્વદ્વારા તેનો મોક્ષ થાય છે.

એ રીતે ૧-તથાલવ્યત્વ, ૨-તથાવિધ ધર્મસાધક કાળ, ૩-તથાવિધ મોક્ષપ્રાપ્તક ભવિતવ્યતા, ૪-અશુભ કર્મનો હાસ અને શુભ કર્મની પુષ્ટિરૂપ કર્મનો યોગ તથા ૫-વિશુદ્ધ પુરુષાર્થ,- એ પાંચ વરખોધિ-લાભનાં કારણો-હેતુઓ છે, એમ સમજવું. તે પછી—

(બ) ‘વરખોધિનું સ્વરૂપ’-વરખોધિનો લાભ કેને કહેવાય? તે માટે સમજાવવું કે-જીવ, અજીવ આદિ દષ્ટ કે અદષ્ટ પદાર્થોની યથાર્થ શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય તેને વરખોધિનો લાભ કહેવાય છે, અર્થાત્ વરખોધિલાભ ‘શુદ્ધ શ્રદ્ધા’ રૂપ છે, એમ તેનું સ્વરૂપ સમજાવવું.

(ક) ‘વરખોધિનું કૃણ’-૧-રાગ-દ્વેષના પરિણામની મંદતા, ૨-કરીથી સાત કર્મોની મોટી સ્થિતિનો અબધ, ૩-દુર્ગતિનો અભાવ, ૪-વરખોધિની શુદ્ધિથી સર્વવિરતિ-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ, ૫-રાગાદિનો ક્ષય અને ૬-મોક્ષ. એ વરખોધિનાં ઊત્તરોત્તર વિશુદ્ધ કૃણો છે. તેમાં—

૧. જીવને ‘નદીધોળપાષાણન્યાયે’ (પર્વતની નદીનો પથરો જેમ કુટાઈને ગોળ-મુંદર બને છે તેમ) જીવને કર્મોની સ્થિતિ ટૂંકી થાય છે, તેને શાસ્ત્રમાં ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેલું છે. સાતેય કર્મોની સ્થિતિ ન્યારે ઘટતાં ઘટતાં સીત્તર કોટાકોટીને બદલે એક કોટાકોટી સાગરોપમમાં પણ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ન્યૂન બાકી રહે, ત્યારે આત્માને તીવ્રતર રાગ-દ્વેષનો ઉદય થાય છે, જે અતિ ચીકણો હોય છે, તેને શાસ્ત્રોમાં ‘રાગ-દ્વેષની અંધી (ગાંઠ)’ કહી છે. જીવ અહીં સુધી આવીને પાછો પડી જાય છે, કર્મસ્થિતિ ઘટ્યા પછી અટકી જાય છે, એથી તે અંધીનો ભેદ કરી શકતો નથી. એમ અનેક વખત ઉપર્યુક્ત ન્યાયે સ્થિતિ ઘટે, તે બધાંને ‘અચરમ-યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેલાં છે. આવાં અચરમ-યથાપ્રવૃત્તિકરણો વ્યવહાર નયથી અનંતાં પણ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ ન્યારે ઉપર્યુક્ત તથાલવ્યતાનો પરિપાક થાય છે, ત્યારે જીવને છેદલી વાર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કર્મોની ઘટેલી સ્થિતિ પુનઃ વધતી નથી. આને ચરમ-યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેલું છે. તે વેળાએ પણ પૂર્વે કહેલો તીવ્ર રાગ-દ્વેષનો (અંધીનો) ઉદય થાય છે, છતાં પાછો પડતો નથી, (અર્થાત્ પુનઃ દીર્ઘ સ્થિતિનાં કર્મો બાંધતો નથી) પણ ‘અપૂર્વ આત્મવીર્યોદ્ભાસ-રૂપ અપૂર્વકરણ (આત્મસામર્થ્ય વિશેષ)’ વજ્રની સોયના બળે તે રાગ-દ્વેષની અંધીને (વશ નહિ થતાં) ભેદી નાખે છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષને વશ નહિ થતાં તેને વિખેરી નાખે છે. આને ‘અપૂર્વકરણ દ્વારા અંધીભેદ’ કયો કહેવાય છે. તે પછી અંતર્મુહૂર્તપ્રમાણ (આત્મશુદ્ધિજનિત વિશુદ્ધ અધ્યવસાયરૂપ) ‘અનિવૃત્તિકરણ’ના બળે જીવ મિથ્યાત્વના ત્રણ પૂંજ કરી, તેમાંના સમકિતમોહનીય પુંજના ઉદયે પ્રથમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વગુણ-વરખોધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગુણથી જીવને શુદ્ધ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા પ્રગટે છે અને તેથી તેને મોક્ષ થતાં સુધી પૂર્વની જેવો તીવ્ર રાગ-દ્વેષનો પરિણામ થતો નથી. જેમ મણિને એક વાર વિધ્યા પછી સયોગવશાત્ તે વેધ પૂરાઈ જાય તો પણ પ્રથમની જેમ આણુવિધ્યા જેવું તો તે બનતું નથી જ, તેમ અહીં આ શ્રદ્ધા-

સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુદ્ધર્ત માત્ર પણ અનુભવ થયા પછી પુનઃ પૂર્વની જેવો આકરો રાગ-દ્વેષ તો જીવને થતો નથી જ. એમ તે પછી તીવ્રતાના અભાવરૂપ રાગ-દ્વેષની મંદતા થાય છે તે વરબોધિની પ્રાપ્તિનું પ્રથમ ફળ જાણવું.

૨. અહીં કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે-અંતર્મુદ્ધર્ત પછી ફરીથી મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય તો પણ તીવ્ર રાગ-દ્વેષ ન થાય તેનું કારણ શું ? તો સમજાવવું કે-સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિકાળે (અર્થીલેદકાળે) આયુષ્યકર્મ વિનાનાં સાતેય કર્મોની જે અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણુ સ્થિતિ બાકી રહે છે, તે અર્થીલેદ કર્યા પછી પામેલું સમ્યક્ત્વ વધી જાય અને મિથ્યાત્વના ઉદયે શ્રીતીર્થ કરદેવની આશાતના જેવાં અતિ પાપકાર્યો આવરે, તો પણ અર્થીલેદ વખતે બાકી રહેલી સ્થિતિ કરતાં વધારે સ્થિતિવાળાં કર્મો બંધાતાં જ નથી.^{૧૦} વધુમાં વધુ ઉત્કૃષ્ટિ સ્થિતિ બાંધે તો પણ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી જ બાંધે, કારણ કે-તેવી સ્થિતિને બાંધવાના કારણરૂપ પૂર્વની જેવો તીવ્રતર રાગ-દ્વેષાદિનો પરિણામ તે પછી તેને થતો નથી. એમ વરબોધિની પ્રાપ્તિ પછી તીવ્ર રાગાદિના અભાવે પુનઃ પૂર્વના જેટલી કર્મોની મોટી (લાંબી) સ્થિતિ ન બંધાય તે વરબોધિલાભનું બીજું ફળ છે.

૩. વરબોધિ-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે આદ્યુ ન જતાં તથાવિધ તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થવાથી જો ટકી રહે અને તેની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં આગામી ભવનું આયુષ્ય ન બાંધ્યું હોય, તો તિર્થંચ અને નરકની માઠી ગતિનું આયુષ્ય તો ન જ બંધાય; જો આયુષ્ય બંધાય તો પણ તે દેવ અને મનુષ્યનું જ, તે પણ વ્યંતરાદિ ખરાબ દેવપણાનું કે હલકા મનુષ્યપણાનું નહિ, કિન્તુ મનુષ્ય-તિર્થંચાને સુદેવત્વ(વૈમાનિક દેવપણા)નું અને દેવ-નારકોને સુમાનુષ્યત્વ(કુલ-જાતિ-કર્મથી વિશિષ્ટ મનુષ્યપણા)નું જ બંધાય. એ રીતે વરબોધિ શુભની પ્રાપ્તિથી જીવને નરક-તિર્થંચ જેવી દુર્ગતિમાં જવાનું થાય નહિ, તે તેનું ત્રીજું ફળ છે.

૪. તથા સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પછી નિઃશંકિતપણું-નિઃકાંક્ષિતપણું વગેરે (જેનું વર્ણન આ ચાલુ અધિકારમાં દર્શનાચારના વર્ણનમાં પૃ. ૫૧ માં કર્યું છે તે) આકેય આચારોના પાલન રૂપ પાણીના પૂર વડે શંકાદિ દોષોને સાફ કરવાથી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી વરબોધિની વિશુદ્ધિના બળે જીવને સર્વ પાપવ્યાપારના ત્યાગરૂપ અને નિરવધ (નિષ્પાપ) આચરણરૂપ સર્વવિરતિ-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે-નિશ્ચયનયથી સર્વવિરતિ જ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વરૂપ છે. આચારાંગસૂત્રમાં કર્યું પણ છે કે—

“ જં મોળંતિ પાસહા તં સમ્મંતિ પાસહા ! જં સમ્મંતિ પાસહા તં મોળંતિ પાસહા ॥ ”

ભાવાર્થ—“ જે મુનિપણું જીજ્ઞો છે તે જ સમ્યક્ત્વ છે એમ જીજ્ઞો અને જેને સમ્યક્ત્વરૂપે જીજ્ઞો છે તે જ મુનિપણારૂપે જીજ્ઞો. ”

અર્થાત્-વિશુદ્ધિ પામેલું સમ્યક્ત્વ તે જ ચારિત્ર અને ચારિત્ર તે જ વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વરૂપ છે, એટલે કે-એ બેમાં તાત્વિક ભેદ નથી. એ રીતે વરબોધિથી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય, એ તેનું ચોથું ફળ છે.

૫. મોક્ષાર્થીને પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવા (ભાવવા) યોગ્ય ભાવોને ભાવના કહેવાય છે. જેમ વિધિપૂર્વક સારી રીતે કરેલા ઔષધોપચારથી રોગ ટળે તથા પ્રચંડ પવનના બળે વાદળાં ખેરવિખેર

૧૦. આ મત સૈદ્ધાન્તિક છે, કર્મચંચના અભિપ્રાયે તો સમ્યક્ત્વથી પડેલાને પણ કર્મોની ઉદ્ભૂતિ સ્થિતિ બંધાય છે, રસ તીવ્ર બંધાતો નથી.

ધર્મ જાય, તેમ ૧. પદાર્થોની અનિત્યતા, ૨. સંસારમાં (જીવનું) અશરણ્ય, ૩. એકત્વ, ૪. અન્યત્વ, ૫. દેહનું અશુચિપણું, ૬. (અન્ય અન્ય ગતિમાં જીવનું સંસારણ) સંસાર, ૭. કર્મોના આશ્રવ, ૮. કર્મોનો સંવર, ૯. કર્મોની નિર્જરા, ૧૦. લોકનું સ્વરૂપ, ૧૧. ધર્મનું સુઆખ્યાતપણું અને ૧૨. યોધિદુર્લભપણું,--એ બાર ભાવનાદ્વારા તત્ત્વોને વિચારવાથી આત્માનો રાગ-દ્વેષ-મોહ વગેરે મળ નાશ પામે છે, કારણ કે-ભાવનાઓ રાગાદિ આત્મશત્રુઓની ઘાતક છે તેથી રાગાદિનો ક્ષય કરી શકે છે, એ રીતે રાગાદિ અશુભ ભાવોનો (કર્મોનો) નાશ થાય, એ વરયોધિનું પાંચમું ફળ છે.

૬. રાગાદિ શત્રુઓ(મેલ)નો ક્ષય થવાથી સકલ લોકાલોક-પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આયુષ્ય પૂર્વ થતાં (સંસારથી પાર પામેલા) જીવનો સદાને માટે કર્મોના બંધનમાંથી (છટકારો) મોક્ષ થાય છે. આ મોક્ષનું સ્વરૂપ પણુ જણાવવું કે-જીવને કર્મોનો સર્વથા યોગ ટળવાથી શારીરિક-માનસિક કોઈ જાતિનાં દુઃખનો લેશ પણ જેમાં નથી, તેવો સંસારી જીવોને અગમ્ય-અસાધારણ શાશ્વતો-(કદી નાશ ન પામે તેવો) અખંડ આત્માનંદનો અનુભવ, તે જ આત્માનો મોક્ષ છે, વગેરે સમજાવવું. (અધ્યાય ૨/૭૦ થી ૭૭)

એ પ્રમાણે ધર્મદેશનાનો વિધિ વિસ્તારથી જણાવીને ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાંભળવાની ઈચ્છાવાળા (યોગ્ય) જીવને સચેગ પ્રગટે તે રીતે, ‘ઉપયુક્ત શ્રુતધર્મ જેનામાં પરિણામ પામ્યો હોય તેવા’ મુનિમહાત્માએ ધર્મદેશના કરવી. અહીં કોઈને શંકા થાય કે-‘વિધિપૂર્વક ધર્મોપદેશ કરવા છતાં જો શ્રોતાને તથાવિધ કર્મદોષથી યોગ ન થાય તો ધર્મોપદેશકને શું ફળ?’ ત્યાં સર્વજ્ઞો કહે છે કે-‘તથાવિધ શ્રોતાઓના કઠિન કર્મો આદિ દોષોને લીધે યદિ તેને યોગ ન થાય, તો પણ નિર્મળ (પરોપકાર-અનુગ્રહ ભુદ્ધિવાળું) ચિત્ત છે જેનું, તેવા ઉપદેશકને તો ધર્મોપદેશ કરવાથી ફળ મળે જ છે.’

વળી અહીં શંકા થાય કે-દેશનાનું કોઈ જીવમાં ઊલટું પણ ફળ આવવાનો સંભવ છે, તો આ ધર્મદેશનાથી સચુ, અર્થાત્ ન દેવામાં શું વાંધો? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે-આ જગતમાં ઉપકાર અનેક પ્રકારે થાય છે, પણ દુઃખનો મૂળમાંથી છેદ કરનારી ધર્મદેશનાથી યોગ્ય જીવને જે ઉપકાર થાય છે, તે ઉપકાર કોઈ કાળે કોઈ ક્ષેત્રમાં બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો જ નથી; કારણ કે-ધર્મદેશનાથી વરયોધિની પ્રાપ્તિરૂપ શ્રદ્ધાગુણ પ્રગટે છે અને એ પરંપરાએ લેશ માત્ર પણ જ્યાં દુઃખ નથી તેવા મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ રીતે ધર્મદેશનાથી જીવો પરંપરાએ મોક્ષસુખને પામે છે, માટે યોગ્ય જીવોને મહા ઉપકારનું કારણ હોવાથી અધિકારીએ વિધિપૂર્વક દેશના દેવી, તે દેશનાની શાસ્ત્રકથિત યોગ્યતા ધરાવનારા મહામુનિનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

આ રીતે ગ્રંથકારશ્રીએ ઓગણીસમી ગાથાના વિવેચનમાં ધર્મખિન્દુમાં પૂજ્યપાદ શ્રી-હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજને જણાવેલા ધર્મદેશનાનો વિધિ વિસ્તારપૂર્વક જણાવ્યો, હવે આ સદ્ધર્મને ગ્રહણ કરવા માટે જીવમાં કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ તે જણાવે છે.

મૂલ-“ સંવિગ્નસ્તચ્છુતેરેવં, જ્ઞાતતત્ત્વો નરોઽનયઃ ।

દદં સ્વશક્ત્યા જાતેચ્છઃ, સંગ્રહેઽસ્ય પ્રવર્તેતે ॥ ૨૦ ॥ ”

મૂળનો અર્થ—એ પ્રમાણે દેશનાશ્રવણથી તત્ત્વનો જાણ-સંવેગી અને પુન્યશાળી મનુષ્ય, ધર્મની ઈચ્છાવાળો બની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દૃઢ વિચાર કરીને ધર્મ ગ્રહણ કરે છે.

ટીકાનો ભાવાર્થ—ઉપર જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે ધર્મશ્રવણ કરવાથી તત્ત્વની ગ્રહામાં બાધક મિથ્યાત્વરૂપી મેલ જેનો દૂર થયો છે, તેથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન, એટલે હૃદયેનીમાં રહેલા ગોળ મોટા આમળા કે મોતીની જેમ જીવ-અજીવ વગેરે સકળ વસ્તુતત્ત્વનું જેને શાસ્ત્રરૂપી ચક્ષુ-દ્વારા જ્ઞાન થયું છે અને તેથી ‘સંવેગી’ એટલે (જેનું સ્વરૂપ પૃ. ૪૧ થી જણાવ્યું તેવો) સંવેગ ગુણ જેનામાં પ્રગટ થયો છે, એવો તે ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો શ્રોતા ‘દૃઢ’ એટલે અતિ સૂક્ષ્મ-નિપુણ બુદ્ધિથી વિચારીને ધર્મ કરવામાં હેતુભૂત-સહાયક એવા પોતાના સામર્થ્યને અનુસારે ધર્મને સુંદર રીતિએ ગ્રહણ કરે, અર્થાત્ (વિં ૨ જાના બીજા પ્રકરણની શરૂઆતમાં કહેવાશે તે) યોગ-વન્દન-નિમિત્તો વગેરેની શુદ્ધિ સાચવવારૂપ વિધિપૂર્વક ધર્મ સ્વીકારવાની પ્રવૃત્તિ કરે.

સૂક્ષ્મ વિચાર કે પાલન કરવાના પરિણામ, સંયોગાદિનું બળ વિચાર્યા વિના ન્યૂન કે અધિક ધર્મ કરવામાં આજરે ભંગ થવાનો અને તેથી જીલટો અનર્થ થવાનો પણ સંભવ છે, માટે દીર્ઘ વિચારથી તેનું પાલન કરવાની શક્તિનું માપ કાઢી ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે—એમ સૂચવ્યું છે. અર્થાપત્તિએ ધીમે ધીમે અંગીકાર કરેલા ધર્મનું સમ્યક્ પાલન કરતાં રૂચિ-શક્તિ વધતાં જાય છે અને ઉત્તરોત્તર વધુ ધર્મારાધન કરી શકાય છે. (આ વચન અવિચારીત કાર્યના નિષેધની અપેક્ષાવાળું સમજવું. અન્યથા સાહસગુણ નિરાધાર બને.)

ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મનું વર્ણન કરીને, ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મને ગ્રહણ કરવા માટે જીવની યોગ્યતા કેવી હોવી જોઈએ તે ઉપર પ્રમાણે બતાવ્યું. ધર્મરત્નપ્રકરણ, આદ્યવિધિપ્રકરણ આદિ ગ્રંથોમાં એકવીશ ગુણોથી યુક્ત હોય તે ધર્મગ્રહણ માટે યોગ્ય છે, એમ જણાવીને તે એકવીશ ગુણો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે—

“ ધમ્મરચણસ્ય જુગ્મો, અસ્વદ્દો રૂવર્વ પગ્ગસોમો ।

લોગપ્પિઓ અકૂરો, મીરુ અસદ્દો સુદક્ષિન્નો ॥ ૧ ॥ ”

“ લજ્જાલુઓ દયાલૂ, મજ્જત્થો સોમદિદ્ધિ ગુણરાગી ।

સક્કહ સુપક્કવજુત્તો, સુદીહદંસી વિસેસન્નૂ ॥ ૨ ॥ ”

“ બુઢ્ઢાણુગો વિણીઓ, કયણ્ણુઓ પરહિઅત્થકારી યં ।

તહ ચેવ લઙ્ગલક્કો, ઇગ્ગીસગુણેહિં સંપન્નો (સંજુત્તો) ॥ ૩ ॥ ”

“ પાયદ્ધગુણવિહીણા, ઇયસિં મજ્જિમાજ્જરા નેયા ।

ઇત્તો પરેણ હીણા, દરિદ્ધપાયા મુણેયવ્વા ॥ ૪ ॥ ” (ધર્મરત્નપ્રં ૫-૬-૭-૩૦)

ભાવાર્થ—અહીં પણ ગુણનું વર્ણન કરવા માટે ગુણીનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે પૂર્વની જેમ ગુણ-ગુણીનો અલેહ સંબંધ જણાવવા માટે છે, એમ સમજવું. તેમાં—

૧. અશુદ્ધ-ઉતાવળીઓ અને છીછરો નહિ, પણ ઉદાર, ધીર અને ગંભીર.
૨. રૂપવાન-પાંચેય ઈન્દ્રિયોથી પૂર્ણ-ખોડરહિત અવયવોથી પરિપૂર્ણ અને સમર્થ શરીરવાળો.
૩. પ્રકૃતિસૌમ્ય-સ્વભાવથી જ પાપકર્મ નહિ કરનારો, શાન્ત સ્વભાવથી બીજાઓને પણ ઉપશમનું કારણ.
૪. લોકપ્રિય-નિંદા, ભુગાર, શિકાર વગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં લોકવિરુદ્ધ કાર્યોને નહિ કરનારો, દાન-વિનયોદિ સદાચારયુક્ત.
૫. અકૂર-પ્રશસ્ત ચિત્તવાળો, કષાય-કલેશ વિનાનો, જેનું ચિત્ત પ્રસન્ન હોય.
૬. ભીરુ-આ લોક-પરલોકના દુઃખોથી અને અપયશ-કલંકથી ડરનારો.
૭. અશઠ-વિશ્વાસનું પાત્ર, કોઈને નહિ ઠગનારો, પ્રશંસાને યોગ્ય, ભાવથી ધર્મ કરનારો.
૮. સુદાક્ષિણ્ય-બીજાની પ્રાર્થનાનો ભંગ નહિ કરતાં સ્વકાર્ય છોડીને પણ તેનું કાર્ય કરનારો.
૯. લબ્ધજનુ-અયોગ્ય કાર્યો કરતાં લબ્ધ પામનારો અને અંગીકાર કરેલા કાર્યોને પૂર્ણ કરનારો.
૧૦. દયાળુ-દુઃખી, દરિદ્રી અને ધર્મરહિત વગેરે પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાના પરિણામવાળો.
૧૧. મધ્યસ્થ સૌમ્યદૃષ્ટિ-રાગ-દ્વેષરહિત હોવાથી યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વનો વિચારક. અર્થાત્ હેય-ઉપાદેયમાં વિવેકવાળો, નિઃપક્ષપાતી, સત્યનો આહુક.
૧૨. ગુણરાગી-(ગુણ) ગુણીનો પક્ષપાત કરનાર, નિર્ગુણીની ઉપેક્ષા કરનાર, પ્રાપ્તગુણની રક્ષામાં તથા નવા ગુણની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્યમવાળો.
૧૩. સત્કથક-ધર્મકથાની રચિવાળો અને વિકથામાં અરુચિવાળો.
૧૪. સુપક્ષયુક્ત-અસાંકિત, ધર્મી, સદાચારી અને ધર્મકાર્યોમાં સહાયક પરિવારવાળો.
૧૫. સુદીર્ઘદર્શી-સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક જેનું પરિણામ સુંદર જણાય તેવાં કાર્યો કરનારો.
૧૬. વિશેષજ્ઞ-પક્ષપાત વિના વસ્તુના ગુણ-દોષને સમજનારો.
૧૭. વૃદ્ધાનુગ-નાના કે મોટા શુદ્ધ-પરિણત બુદ્ધિવાળા જે સદાચારી હોય તે વૃદ્ધ કહેવાય, તેવા ઉત્તમ પુરુષોની સેવા કરનારો અને તેઓની શિખામણને અનુસરનારો.
૧૮. વિનીત-મોક્ષનું મૂળ વિનય છે-એમ સમજી અધિક ગુણીનો વિનય કરનારો.
૧૯. કૃતજ્ઞ-બીજાએ કરેલા ઉપકારને વિસરે નહિ-પ્રત્યુપકારની ભાવનાવાળો.
૨૦. પરહિતાર્થકારી-નિઃસ્વાર્થ પરોપકારકરણ સ્વભાવવાળો. (દાક્ષિણ્ય ગુણવાળો પ્રાર્થના કરનાર પ્રત્યે ઉપકાર કરનારો હોય અને આ ગુણવાળો પરની પ્રાર્થના વિના સ્વભાવથી જ પરહિતમાં રક્ત હોય, એમ ભેદ સમજવો.)
૨૧. લબ્ધલક્ષ્ય-ચતુર, ધર્મવ્યવહારને જલ્દી સમજનારો; એટલે કે-જેને સહેલાઈથી ધર્મ-અનુષ્ઠાન શીખવી શકાય તેવો.

ઉપર પ્રમાણે એકવીશ ગુણયુક્ત જે હોય તેને ઉત્તમોત્તમ જૈનધર્મરૂપ ધર્મરત્નને (પામવા) શ્રદ્ધા કરવામાં યોગ્ય કહ્યો છે. અહીં જણાવે છે કે-સંપૂર્ણ એકવીશ ગુણવાળો ધર્મપ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ પાત્ર છે, ચતુર્થાંશ ગુણહીન એટલે પોણા ભાગના ગુણવાળો ધર્મયોગ્યતામાં મધ્યમ પાત્ર છે અને અડધા ગુણવાળો ધર્મ માટે જઘન્ય યોગ્યતાવાળો સમજવો. જેનામાં તેટલા પણ ગુણો નથી, તે આ ધર્મરત્ન પામી શકતો નથી. તેને દરિદ્ર સમાન સમજવો.

અહીં ‘શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ’-એમ ધર્મ બે પ્રકારે કહ્યો છે, તેમાં શ્રાવકધર્મના પશુ ‘(અવિરત શ્રાવકનો) સામાન્ય ધર્મ અને (વિરતિવાળા શ્રાવકનો) વિશેષ ધર્મ’-એમ બે પ્રકારે કહ્યા છે, તેમાંના અવિરત શ્રાવકધર્મના અધિકારી ગૃહસ્થનાં પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રાવક-ધર્મ-વિધિપ્રકરણની ગા. ૪-૫-૬-૭ માં ‘અર્થી’, સમર્થ અને શાસ્ત્ર-અનિષિદ્ધ’-એ ત્રણ લક્ષણો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં છે.

૧. અર્થી એટલે વિનીત, પોતાની મેળે સામે આવેલો અને ધર્મનો જિજ્ઞાસુ.

૨. સમર્થ એટલે ધર્મમાં ધીર, નિર્ભય અને સ્થિર. (અડગ.)

૩. શાસ્ત્રઅનિષિદ્ધ એટલે ૧-બહુમાન, ૨-વિધિતત્પરતા અને ૩-ઔચિત્યવાન. તેમાં-
(અ) બહુમાનયુક્ત=ધર્મકથાપ્રિય, નિંદાને શ્રવણ નહિ કરનારો, નિંદકની દયા કરનારો, તત્ત્વમાં ચિત્તની એકાગ્રતાવાળો અને તત્ત્વો જાણવાની અત્યંત ઇચ્છા ધરાવનારો.
(આ) વિધિતત્પરતાવાળો=ગુરુવિનય, કાલે ક્રિયા, ઉચિત આસન, યુક્ત સ્વર અને પાઠમાં ઉપયોગ-એ બધો વિધિ કરવામાં આદરવાળો.

(ઇ) ઔચિત્યવાન-લોકપ્રિય, અનિંદિત ક્રિયાકારક, સંકટમાં ધૈર્ય રાખનાર, યથાશક્તિ ત્યાગવાળો અને લબ્ધલક્ષ્ય ઇત્યાદિ ઔચિત્યને સાચવનારો.

આવી યોગ્યતાવાળો અવિરત શ્રાવકના સામાન્યધર્મનો અધિકારી છે.

વિરત શ્રાવકનું લક્ષણ પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ શ્રાવકધર્મવિધિ-પ્રકર-ગા. ૨ માં કહે છે કે-“જેને સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હોય અને જે દરરોજ ગુરુમુખે ઉત્તમ શ્રાવકની સામાચારી(કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય)ને સાંભળતો હોય, તે સાચો શ્રાવક છે.” બીજે પશુ કહ્યું છે કે-“અતિ તીવ્ર કર્મો મંદ (હાસ) થવાથી ઉપયોગપૂર્વક પરલોકહિતકારી એવી શ્રીજિનેશ્વરદેવની વાણીને આદર-વિધિથી સાંભળે, તે (અહીં) ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક સમજવો.” એમ શાસ્ત્રોમાં ‘શ્રાવક’ શબ્દને ઘટતા અસાધારણ ગુણો જેનામાં હોય તેનું વિરત શ્રાવકધર્મમાં (વિશેષધર્મમાં) અધિકારી પશુ કહેલું છે.

સાધુધર્મની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ બીજા ભાગમાં કહેવાશે, તે સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે-

૧-આર્યદેશમાં જન્મેલો, ૨-ઉત્તમ કુલ અને ઉત્તમ જાતિવાળો, ૩-ક્ષીણપ્રાયઃકર્મ એટલે લઘુકર્મ, તેથી જ ૪-નિર્મળ બુદ્ધિવાળો, ૫-“સંસારસમુદ્રમાં મનુષ્યપણારૂપ રત્ન પામવું ફલેલ છે, જન્મ પછી મરણ અવશ્ય છે અર્થાત્ જન્મ એ જ મરણનું નિમિત્ત છે, સંપત્તિ ચપળ છે, વિષયો આપાત મધુર અને પરિણામે વિષરૂપ હોઈ દુઃખના હેતુ છે, જેનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ અવશ્ય થાય, સમયે સમયે જીવનું મરણ નજીક આવતું હોવાથી (શાસ્ત્રમાં જે મરણને આવીચિમરણ કહેલું છે) તે પ્રતિસમય ચાલુ છે અને સંસારના વિપાકો મહા દારુણ છે ઇત્યાદિ.” સંસાર જેને સ્વરૂપથી જ નિર્ગુણ-દુઃખરૂપ અને દુઃખપરંપરક સમજવો હોય અને તેથી ૬-સંસારથી વિરાગી થયો હોય, ૭-કષાય પાતળા (અલ્પ) હોય, ૮-હાસ્યાદિ નોકપાયો સ્વલ્પ હોય, ૯-કરેલા ઉપકારને ભૂલનાર ન હોય, ૧૦-પ્રથમથી ગુણ-ગુણીનો વિનય કરનાર હોય, ૧૧-રાજ્ય-વિરુદ્ધ-દેશવિરુદ્ધ-લોકવિરુદ્ધ-કાળવિરુદ્ધ અને ધર્મવિરુદ્ધ કામો કરનારો ન હોય, ૧૨-રાજા, મંત્રી અને નગરજનોને માનનીય હોય, ૧૩-પવિત્ર-પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિય-અંગોપાંગવાળો હોય, ૧૪-અદાળુ, ૧૫-ધીર (સ્થિર) અને ૧૬-બ્રીક્ષા લેવા માટે સ્વયમેવ ઉત્સાહી-પ્રાર્થના કરતો હોય,

વગેરે ગુણોવાળો સાધુધર્મ માટે યોગ્ય જાણુવો. (ધર્મસંગ્રહ-ભા૦ ૨, ગા. ૭૩ થી ૭૮, ધર્મખિન્દુ-અધ્યાય ૪-૩)

એમ શ્રાવકનો સામાન્યધર્મ, વિશેષધર્મ અને સાધુધર્મ, ત્રણેયની યોગ્યતા જુદી જુદી કહી છે, તે ઉપર કહ્યા તે એકવીશ ગુણો કયા ધર્મની યોગ્યતારૂપ સમજવા ?-એમ પ્રશ્ન થાય, તેનું સમાધાન એ છે કે-ઉપર જણાવી તે અવિરત શ્રાવકધર્મ, વિરત શ્રાવકધર્મ કે યતિધર્મની યોગ્યતા તે તે ધર્મની પ્રાપ્તિમાં જરૂરી વિશિષ્ટ ગુણોરૂપે જાણવી અને એકવીશ ગુણો તે દરેક યોગ્યતામાં ભૂમિકારૂપ સમજવા. જેમ ચિત્ર માટે ભૂમિ એક જ હોય, છતાં તેમાં રંગોની શુદ્ધિ, જુદી જુદી જાતિના રંગોનો યોગ, આકારદર્શક બાહ્ય રેખાઓ અને સંક્રાંતિ વગેરેની તરતમતાને લીધે એક જ ભૂમિમાં ચિત્રો સામાન્ય, શ્રેષ્ઠ અને અતિશ્રેષ્ઠ, વગેરે જુદા જુદા ભાવોને પામે છે; તેમ અહીં એકવીશ ગુણો ધર્મસંગ્રહની ભૂમિકારૂપ છે. અર્થાત્ આ ભૂમિકાવાળો જીવ અવિરત અને વિરત શ્રાવકધર્મ કે સાધુધર્મની યોગ્યતા માટે જણાવ્યા તે વિશિષ્ટ ગુણોદ્વારા તે તે ધર્મને પામી શકે-એમ સમજવું, કારણ કે-એકવીશ ગુણો જણાવીને પણ કહ્યું છે કે-આ એકવીશ ગુણોરૂપી રત્નોની શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ જેની પાસે હોય, તે શ્રાવક અને સાધુ-એમ બે પ્રકારના ધર્મને ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન બને છે (ધર્મરત્ન પ્રકરણ-ગા૦ ૧૪૦). (અર્થાત્ આ ગુણો માત્ર શ્રાવકધર્મ કે માત્ર સાધુધર્મ માટે કહ્યા નથી.) એમ શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ એ બન્નેની પ્રાપ્તિમાં પ્રથમ એકવીશ ગુણો જરૂરી છે. એ જ ગુણોનો ગ્રંથકારે આ ચાલુ ગાથામાં ‘સંવિહ્વઃ-જ્ઞાતસ્તવઃ-જાતેચ્છઃ’ વગેરેથી સંગ્રહ કર્યો છે અર્થાત્ એ વિશેષણોથી ૨૧ ગુણો આવી જાય છે. એમ સદ્ધર્મની યોગ્યતાવાળા જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું.

॥ એ રીતિએ પરમ ગુરુભટ્ટારક શ્રીવિજયાનન્દસૂરિશિષ્ય, પંડિત શ્રીશાન્તિવિજય ગણિ ચરણસેવી, મહોપાધ્યાય શ્રીમાનવિજય ગણિ વિરચિત સ્વોપજ ધર્મસંગ્રહની ટીકામાં સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મના વર્ણનરૂપ પહેલા અધિકારનો ‘તપાગ-ચ્છાધિપ, સંઘસ્થવિર, પૂ૦ આચાર્યમહારાજ શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરિ-પટ્ટાલકાર સ્વર્ગત શમદમાદિ ગુણભૂષિત પૂ૦ આચાર્ય શ્રીવિજયમેઘસૂરિ પદ્મધર ગાંભિર્યાદિ ગુણોપેત પૂ૦ આચાર્ય શ્રીવિજયમનોહરસૂરિ-શિષ્યાણુ મુનિ ભદ્રકરવિજયકૃત ’ ગૂર્જરા-નુવાદ સમાપ્ત થયો.

॥ अनन्तलब्धिनिधानाय श्रीगौतमस्वामिने नमः ॥

સટીક શ્રીધર્મસંગ્રહનો સવિસ્તર ગૂર્જરાનુવાદ

ભા. ૧ લો-વિભાગ ૨ જે

માનવતાનો વિકાસ યાને શ્રાવકનો વિશેષધર્મ

પ્રકરણ ૧ લું-સમ્યક્ત્વાધિકાર

પહેલાં ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો, હવે તેના વિશેષધર્મનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આ વિશેષધર્મનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વવાન આત્માને જ આ ધર્મ વાસ્તવ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, માટે ગ્રંથકારશ્રી શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં સમ્યક્ત્વની પ્રસ્તાવના કરી ઉત્તરાર્દ્ધમાં તેનું લક્ષણ કહે છે.

મૂલ-“ ન્યાય્યશ્ચ સતિ સમ્યક્ત્વેડ્ગુવ્રતપ્રમુખગ્રહઃ ।

જિનોક્તતત્ત્વેષુ રુચિઃ, શુદ્ધા સમ્યક્ત્વમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥ ”

મૂલનો અર્થ-“ આત્માને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જ અણુવ્રત, ગુણુવ્રત અને શિક્ષા-વ્રતરૂપ બાર કે તે પૈકીનાં એાછાં-વધુ વ્રતો વગેરે ધર્મ ગ્રહણ કરવો યુક્ત છે. શ્રીજિનેશ્વર-દેવોએ કહેલાં ‘જીવ-અજીવાદિ કે દેવ-ગુરુ આદિ તત્ત્વોમાં જીવની જે નિર્મળ રૂચિ’ તેને સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ સમ્યગ્દર્શન ગુણ જેને પ્રગટ થયો હોય તેવા આત્માએ જ અણુવ્રતો, ગુણુવ્રતો કે શિક્ષાવ્રતો ગ્રહણ કરવાં યોગ્ય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રગટયા વિના તે ગ્રહણ કરવા છતાં તેનું સાચું ફળ મળતું નથી, માટે સમ્યક્ત્વ વિના વ્રતો અધટિત છે.” કહ્યું છે કે-‘ઉપર ભૂમિમાં વાવેલાં ખીજ ઉગતાં નથી, તેમ મિથ્યાત્વવાસિત જીવે સ્વીકારેલાં વ્રતોનું ફળ મળતું નથી.’ પ્રલયકાળના અગ્નિ વડે ફળોથી નમી પડતાં વૃક્ષો પણ સર્વ ભસ્મીભૂત બને, તેમ મિથ્યાત્વરૂપ અગ્નિથી સર્વ પવિત્ર સંયમ-નિયમો પણ નાશ પામે છે.’ એમ વિશેષધર્મમાં સમ્યક્ત્વની મૂલકારણતા જણાવી. હવે સમ્યક્ત્વ એટલે શું ? તે કહે છે.

શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ બતાવેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આદિ ભાવોમાં અજ્ઞાન, સંશય કે મિથ્યાજ્ઞાનાદિથી રહિત “ આત્માની નિર્મળ રુચિને-શુદ્ધાને ” શ્રીતીર્થકરદેવોએ સમ્યક્ત્વ કહેલું છે, સમ્યક્ત્વ એ ગૃહસ્થનો વિશેષધર્મ છે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વથી આરંભીને પાંચમા ગુણુસ્થાનકના

૧. અભ્યાસ માટે તો મિથ્યાત્વી કે અવિરતિ-સમકિતવાળાને પણ વ્રતો લેવાનું આ ગ્રંથમાં જ આગળ જણાવાશે. અહીં નિષેધ કર્યો તે નિશ્ચયનયના મતે સમજવો. અભ્યાસ કરનારો વિદ્યાર્થી વિના આવડતે પણ વ્યાપારાદિનો અભ્યાસ કરે છે, તેમ ગૃહસ્થે મિથ્યાત્વ દશામાં પણ વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવાં-પાળવાં જોઈએ. એના અભ્યાસથી આત્મામાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે અને પછી વ્રતો પણ સાચું ફળ આપે છે.

અંત સુધી ઉત્તરોત્તર જે જે ગુણો આત્મામાં પ્રગટે, તે સર્વે ગૃહસ્થનો વિશેષધર્મ છે-એમ સર્વત્ર સમજી લેવું.

અહીં એ શંકા થાય કે-(વાચક શ્રીઉમાસ્વાતિજીકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રના) ‘તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં’ અર્થાત્ ‘તાત્ત્વિક પદાર્થોમાં શ્રદ્ધા એ સમ્યક્ત્વ’ એ સૂત્ર પ્રમાણે તમે કહી તેવી સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરવાથી આગમ સાથે વિરોધ આવશે : કારણ કે-‘શ્રદ્ધા એટલે જિનવચનમાં-તત્ત્વોમાં યથાર્થપણાનો વિશ્વાસ.’ આ વિશ્વાસ મનની અભિલાષારૂપ હોવાથી તે મનવાળાને જ ઘટે, અપાન્તરાલ ગતિમાં કે અપર્યાપ્ત વગેરે અવસ્થાઓમાં તે ઘટે નહિ, એથી આગમમાં કહેલો (સંસારી જીવના) સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ સાગરોપમ અને (સિદ્ધોના સમ્યક્ત્વનો) સાદિ-અનંત અખંડ કાળ અસત્ય ઠરે, કારણ કે-તેટલા કાળમાં અપર્યાપ્ત વગેરે અવસ્થાઓ જીવને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય, (અને સિદ્ધોને તો મન હોય નહિ,) તો તે કાળે તે જીવોમાં મનોભિલાષરૂપ શ્રદ્ધા-સમ્યક્ત્વ કેમ ઘટે? અને આગમમાં કહેલું સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને જણાવનારું શાસ્ત્રવચન કયી રીતિએ સાચું ઠરે?

તેના ઉત્તરમાં અંધકાર જણાવે છે કે-“તત્ત્વશ્રદ્ધા એટલે જિનપ્રણિત ભાવોમાં યથાર્થપણાનો વિશ્વાસ.” એ તો સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે અને તેના કારણરૂપ ‘મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ’ના ક્ષયોપશમ વગેરેથી પ્રગટ થયેલો જે શુદ્ધ આત્મપરિણામ’ તે સમ્યક્ત્વ છે. આવશ્યક મૂળ સૂત્ર ૩૬, અ૦ ૬ માં સમ્યક્ત્વ-અધિકારમાં કહ્યું છે કે-“સૈ જ સમ્મત્તે પસત્થસંમત્તમોહનીયકર્મમાણુવેઅણો-વસમ-સ્યસમુત્થે પસમસંવેગાદિલિંગે સુદ્ધે આયપરિણામે પ્ણત્ત” અર્થાત્-“વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય પુન્યા વેદનથી, ઉપશમથી કે ક્ષયથી પ્રગટ થયેલો અને પ્રશમ-સંવેગ વગેરે લિંગોથી ઓળખાતો આત્માનો શુભ પરિણામ તેને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.” આ લક્ષણ જેમ મન વિનાના સિદ્ધોમાં ઘટે છે, તેમ અપર્યાપ્તાવસ્થાવાળા સંસારી જીવોમાં પણ ઘટે છે. આવી ક્ષયોપશમાદિજન્ય આત્માની શુભ દશારૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવાથી જ ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા-વિશ્વાસ’ પેદા થાય છે, માટે વિશ્વાસ એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય સમજવું.

ઉપર કહ્યું તેમ જીવમાં ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા’ પ્રગટે ત્યારે સમ્યક્ત્વ (શુભ આત્મપરિણામ) તો હોય જ, એમ જણાવવા માટે અહીં કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને (એટલે કે-તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ કાર્યમાં જ સમ્યક્ત્વરૂપ કારણનો ઉપચાર કરીને) ‘તત્ત્વોમાં (જીવાજીવાદિ તત્ત્વપદાર્થોમાં) શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ’ તેને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, માટે ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં’ કહેવામાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી. કહ્યું પણ છે કે-

“જીવાદિનવપયત્થે, જો જાણઈ તસ્સ હોઈ સમ્મત્તં ।

ભાવેણ સદ્દંતે અયાણમાણેવિ સમ્મત્તં ॥ ૧ ॥” (નવતત્ત્વ, ગા. ૬૧)

ભાવાર્થ-“જીવ-અજીવાદિ નવ તત્ત્વપદાર્થોને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે તેનામાં અને મંદમતિ-પણાથી અથવા છદ્મસ્થપણાથી જે જે ન સમજાય તે પણ ‘શ્રીજિનેશ્વરદેવે કહેલું હોવાથી જાણુ’ સત્ય જ છે’-એમ શ્રદ્ધાથી માને, તેનામાં પણ સમ્યક્ત્વ છે.”

આ સમાધાન સ્વીકાર્યા પછી પણ એ પ્રશ્નને અવકાશ છે કે-બીજા અર્થોમાં ‘દેવ-શુર-ધર્મરૂપ ત્રણ તત્ત્વોમાં તત્ત્વપણાની શ્રદ્ધા’ને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે કેમ ઘટશે? જેમ કે-

“ અરિહં દેવો ગુરુણો, સુસાહુણો જિણમયં પમાણં ચ ।

ઈચ્છાં સુહો ભાવો, સમ્મત્તં વિંતિ જગગુરુણો ॥ ૧ ॥ ” (સંબોધપ્ર૦, સમ્યક્ત્વાધિ૦ ૩૪)

ભાવાર્થ—“ અરિહંત એ દેવ, સુસાધુ એ ગુરૂ અને જિનમત એ જ પ્રામાણિક-સત્ય, ઇત્યાદિ જે આત્માને શુભ ભાવ, તેને શ્રીજિનેશ્વરદેવો સમ્યક્ત્વ કહે છે. ”

આ શાસ્ત્રકથનની સાથે પૂર્વે કરેલી વ્યાખ્યા ‘ તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા એ સમ્યક્ત્વ ’ એનો વિરોધ કેમ નહિ આવે ? અર્થાત્ જનને વ્યાખ્યાઓ પરસ્પર કેમ ઘટશે ?

આના સમાધાનમાં અંધકારમહર્ષિ જણાવે છે કે—આ પ્રશ્ન અઘટિત છે, કારણ કે—અહીં ‘ શ્રી જિનકથિત તત્ત્વોમાં રૂચિ-શ્રદ્ધા ’ એવું જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ જણાવ્યું તે સાધુ-શ્રાવક ઉભય સંબંધી સાધારણ છે અને તમે જે બીજા અંથોની ‘ અરિહંત દેવ-સુસાધુ ગુરૂ ’ વગેરે સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કહી તે મુખ્યત્વે ગૃહસ્થને-શ્રાવકને ઉદ્દેશીને છે. અર્થાત્ શ્રાવકને શ્રીઅહિરંતદેવ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, ગુરૂવર્ગ પ્રત્યે સેવા-ભક્તિના પરિણામ અને ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યે અનુકંથેય ભાવ એટલે તે તે વર્તન-ક્રિયા કરવાના પરિણામ; તેને દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ ત્રણ તત્ત્વોની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે; આ એક વાત : બીજી રીતિએ તેમાં પણ દેવ અને ગુરૂતત્ત્વોનો જીવતત્ત્વમાં અને ધર્મતત્ત્વનો (તે શુભ કર્મનું ઉપાગન અને અશુભ કર્મને રોકનાર હોવાથી) શુભ આશ્રવ તત્ત્વમાં તથા સંવર તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે, એમ વિચારતાં જનને વ્યાખ્યાઓમાં જરાય વિરોધ રહેતો નથી.

આ સમ્યક્ત્વ શ્રીઅરિહંત ભગવંતે કહેલા ધર્મનું મૂળ છે, કારણ કે—આગળ આ અંથમાં જ પહેલા મતના અધિકારમાં દ્વિવિધ, ત્રિવિધ વગેરે ભાંગાથી ગ્રહણ કરાતાં શ્રાવકનાં બાર મતો, કે જે સમ્યક્ત્વરૂપ મૂળની ‘ પાંચ આજીવત અને સાત શિક્ષામત રૂપે ’ બે શાખાઓરૂપ છે, એમ કહી તે બાર મતોને આશ્રયીને ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૨ ભાંગા કહેવામાં આવશે, તેમાંનો એક પણ ભાંગો આ સમકિત વિના ટકી શકતો નથી, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના ચોગે જ તે ભાંગાઓ બની શકે છે, એટલે સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનું મૂળ છે એ કથન સત્ય છે. આ કારણથી જ આગળ (‘ સમ્યક્ત્વ એ ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે—ધર્મપ્રસાદનું દ્વાર છે ’ વગેરે (છ ભાવનાઓ) કહેવાશે તે પણ સુક્રિયક્રુત જ છે. આ સમ્યક્ત્વનું રૂપ શાસ્ત્રકારો જણાવે છે કે—

“ અંતોસુહૃત્તમિત્તંપિ, ફાસિયં હુજ્જ જેહિં સમ્મત્તં ।

તેસિં અવહ્મપુગ્ગલપરિઅટ્ટો વેચ (સેસ) સંસારો ॥૧૧॥ ” (સંબોધપ્ર૦, સમ્યક્ત્વાધિ૦ ૨૪)

ભાવાર્થ—“ આ સમ્યક્ત્વગુણનો જેઓને માત્ર અંતર્મુહૂર્ત જેટલો કાળ પણ સ્પર્શ થાય, તે આત્માઓને નિશ્ચયથી વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તકાળ જેટલો જ સંસાર બાકી રહે છે, તેટલા કાળમાં નિયમા તેનો મોક્ષ થાય છે. ” અને તેટલા કાળ સુધીમાં પણ—

“ સમ્મદિટ્ઠી જીવો, મચ્છઈ નિયમા વિમાણવાસીસુ ।

જહ ન વિગયસમ્મત્તો, અહવ ન મદ્દાઉઓ પુવ્વિ ॥ ૧ ॥ ”

“ જં સકઈ તં કીરૂ, જં ચ ન સકઈ તયંમિ સદ્દહના ।

સદ્દહમાણો જીવો, વચ્છઈ અયરામરં ઠાણં ॥૨॥ ” (સંબોધપ્ર૦, સમ્યક ૨૫-૨૬)

ભાવાર્થ—“જીવે જો સમ્યક્ત્વ પ્રગટવા પહેલાં પરભવતું આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય અને સમ્યક્ત્વ પ્રગટયા પછી તેનું વમન થયું ન હોય તો, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ-અવસ્થામાં આયુષ્યનો બંધ કરે તો (મનુષ્ય-તિર્થંચો) નિયમા વૈમાનિક દેવપણાને જ પામે.” વળી “સમકિતદષ્ટિ જીવ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવને આશ્રયી જ્યારે જેટલું ધર્મ-અનુષ્ઠાન શક્ય હોય ત્યારે તેટલું કરે અને અશક્યમાં શ્રદ્ધા-સદ્ગુણ રાખે, એટલે યોગ્ય સમયે સામગ્રી મળેથી કરવાની ભાવના રાખે. આવી શ્રદ્ધા કરતો જીવ અજરામર સ્થાન(મોક્ષ)ને પામે છે.” વગેરે સમ્યક્ત્વનું ફળ સમજવું.

એમ ધર્મમાં સમ્યક્ત્વની મૌલિકતા, તેનું લક્ષણ અને ફળ જણાવીને, હવે તેને પ્રાપ્ત કરવાના કેટલા અને કયા કયા માર્ગો-ઉપાયો છે તે તથા તેના કેટલા અને કયા કયા પ્રકારો છે, તે કહે છે.

મૂલ—“નિસર્ગાદ્વાઽધિગમતો, જાયતે તત્ત્વ પञ्चधा ।

મિથ્યાત્વપરિહાણૈવ, પञ્ચલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥ ૨૨ ॥”

મૂલનો અર્થ—“મિથ્યાત્વનો ઉદય અટકવાથી જીવને સ્વાભાવિક અથવા ગુરૂના ઉપદેશથી-એમ બે રીતિએ પાંચ લક્ષણયુક્ત સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે અને તે પાંચ પ્રકારનું છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“ઉપર કહ્યું તે સમ્યક્ત્વ કોઈ જીવને નૈસર્ગિક રીતિએ એટલે ગુરૂ-ઉપદેશ આદિ નિમિત્ત વિના સ્વાભાવિક જ અને કોઈને અધિગમથી પ્રગટે છે. અહીં અધિગમ કહો, ગુરૂનો ઉપદેશ કહો કે પદાર્થનો યથાર્થ બોધ (જ્ઞાન) કહો, એ ત્રણેયનો એક જ અર્થ છે. યોગશાસ્ત્રના પહેલા પ્રકાશની ૧૭ મી ગાથાની ટીકાના આંતરસ્લોકોદ્વારા ૫૦ આચાર્યભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી જણાવે છે કે—

“અનાદિઅનંત સંસારરૂપી આવર્તમાં પરિભ્રમણ કરતા પ્રાણીઓને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાય-એ ચાર કર્મોની ત્રીસ કોડાકોડ સાગરોપમપ્રમાણ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડાકોડ સાગરોપમપ્રમાણ અને મોહનીયકર્મની સીત્તર કોડાકોડ સાગરોપમકાલપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાય છે. જેમ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીમાં પાણીથી તણાતો-અથડાતો-ફૂટાતો પથ્થર અણુઘડયો પણ ક્યારેક ગોળ-સુવાળો બની જાય છે, તેમ જીવને પણ તથાવિધ કર્મસ્થિતિ ઘટાડવાના કોઈ આશય વિના પણ ઘુણાક્ષરન્યાયે * સંસારનાં કષ્ટ સહન કરતાં કેટલાંક કર્મો બધે છે તથા નવાં બધાયા કરે છે; આને જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણુ’ કહ્યું છે. એ યથાપ્રવૃત્તિકરણુ-દ્વારા કર્મસ્થિતિની હાનિ-વૃદ્ધિ થતાં, સાતેય કર્મોની ઉપર જણાવી તે સ્થિતિ ઘટીને એક કોડા-કોડી સાગરોપમથી પણ ન્યૂન બાકી રહે ત્યારે સર્વ સંસારી જીવોને વૃક્ષના મૂળની દુર્લેધ અને કઠીન ગાંઠ જેવો આકરો દુર્લેધ રાગ-દ્વેષનો પરિણામ, કે જેને જૈન પરિભાષામાં ‘અંથી’ કહેવાય છે તેનો ઊદય થાય છે, આ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ન્યૂન સ્થિતિ બાકી રહે, ત્યારે જીવ એ અંથીદેશે (પાસે) આવ્યો કહેવાય છે, અર્થાત્ તે અવસરે તેને અંથીરૂપ રાગ-દ્વેષનો તીવ્ર ઊદય અવશ્ય થતો હોવાથી તે (અવસ્થાને) અંથીદેશ કહેવાય છે. પ્રાયઃ ભવ્ય-અભવ્ય દરેક જીવો આ અવસ્થાને (અનંતી વાર) પામવા છતાં અંથીનો પરાભવ નહિ કરી શકવાથી, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષને

* ‘ઘુણુ’ નામનો કીડો લાકડાને કાતરી ખાય. તેમાં જેમ આશય વિના પણ અક્ષરોનો આકાર પડે તેમ.

વશ થવાથી, ફરી તે કર્મોની મોટી સ્થિતિ બાંધવાના માઠા અધ્યવસાયવાળા બની મોટી સ્થિતિ-વાળું કર્મ બાંધે છે અને ચારેય ગતિરૂપ સંસારમાં ભમે છે; અંતીદેશે આવેલા જે જીવમાં ભાવી કલ્યાણની યોગ્યતા (કાલાદિ સામગ્રીના યોગથી 'તથાલબ્યતા') પ્રગટી હોય, તેવો કોઈક જ લબ્ય જીવ અપૂર્વકરણ કરીને, અર્થાત્ આત્મવીર્યના બળે અપૂર્વ પરાક્રમ ફેરવીને રાગ-દ્વેષની અંતીને એકાએક ભેદી નાખે છે (રાગ-દ્વેષને વશ થતો નથી): તાત્પર્ય કે-જેમ લાંબી મુસાફરી કરવામાં અભ્યાસી-સમર્થ પુરૂષ ઉંચી, નીચી કે વિષમ ભૂમિને પણ ઉલ્લંઘી જાય, તેમ કોઈ જીવ આ રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ (મોહની) તે અંતીને ઉલ્લંઘી જાય છે, રાગ-દ્વેષના પરિણામને કરતો નથી; આને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. તે પછી અનિવૃત્તિકરણમાં રહ્યો થકો તે અંતરકરણ કરે છે.

એમ અનિવૃત્તિકરણના બળે અંતરકરણ કરતાં જ્યારે નિષ્કાકાળનું અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે, ત્યારે વેદવાનાં મિથ્યાત્વનાં દળીયાં ત્યાંથી ખસેડી દીધેલાં હોવાથી તેના પ્રથમ સમયે જ મિથ્યાત્વનો ઊદય અટકે છે, એને જ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ કહેવાય છે અને તે ઉપશમદ્વારા પ્રગટ થતું સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ જીવને અંતરકરણના નિષ્કાકાળના પ્રથમ સમયે જ શરૂ થઈને અંતર્મુહૂર્ત સુધી ટકે છે. એ રીતિએ પ્રગટ થતા આ સમ્યક્ત્વને નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક પ્રગટ થયેલું) કહેવાય છે અને ગુરુ-ઉપદેશ આદિના બળે જીવમાં તત્ત્વોની રૂચિ-શ્રદ્ધા થાય, તેને અધિગમદ્વારા પ્રગટેલું-આધિગમિક કહેવાય છે.

આ સમ્યક્ત્વ યમ-પ્રશમ વગેરે લાવેના પ્રાણરૂપ છે, જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્નેનું બીજ છે અને તપ-શ્રુત વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. કોઈ જીવને જ્ઞાનાવરણીય કે ચારિત્રમોહનીયાદિ કર્મોના તથાવિધ કિલષ્ટ ઉદયથી જ્ઞાન-ચારિત્રનો અભાવ હોય તો પણ તેને થયેલું સમ્યક્ત્વ પ્રશંસનીય છે, પણ (સમ્યક્ત્વ વિનાનાં) મિથ્યાત્વથી દૂષિત જ્ઞાન અને ચારિત્ર હોય તો પણ તે પ્રશસ્ત નથી. સંભળાય છે કે-જ્ઞાન અને ચારિત્ર નહિ પ્રગટવા છતાં શ્રેણિક મહારાજા માત્ર સમ્યક્ત્વના બળે તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત કરશે.

અહીં જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે કે-‘જો આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મોનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થવાથી સમકિત પ્રગટે છે, તો એમ કેમ કહ્યું કે-નૈસર્ગિક રીતિએ અથવા ગુરુ-

૨. અપૂર્વકરણ એટલે અધિભેદ કરતી વેળાનો આત્માનો અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ, જેના બળે રાગ-દ્વેષની અંતીને પરાજય કરી આગળ વધે છે.

૩. અનિવૃત્તિકરણ પણ ઉત્તરોત્તર આત્મવીર્યની સ્ફુરણાવાળો આત્માનો વિશુદ્ધ અધ્યવસાય છે. જીવ તેમાં વર્તતો તેના બળે અંતરકરણ કરે છે. અંતરકરણ એટલે મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે ભાગ કરીને વચ્ચેનાં મિથ્યાત્વનાં દળીયાંનો અભાવ કરવારૂપ ક્રિયાકાળ અને તે ક્રિયાની પૂર્ણતા તે નિષ્કાકાળ. એ ક્રિયા અને નિષ્કા બન્નેનો સમગ્ર કાળ અંતર્મુહૂર્ત હોય છે અને ભિન્ન ભિન્ન પણ અંતર્મુહૂર્ત અંતર્મુહૂર્ત હોય છે. તેમાં નિષ્કાકાળના અંતર્મુહૂર્તના પહેલા સમયે જ મિથ્યાત્વનાં દળિકોના ઊદયનો ત્યાં અભાવ થવાથી તે જ સમયે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે, તેનો કાળ અંતરકરણના નિષ્કાકાળના અંતર્મુહૂર્ત જેટલો હોય છે. તે કાળમાં કોઈ જીવના પરિણામ પતિત થાય તો વહેલામાં વહેલો તે અંતર્મુહૂર્તની છેલ્લી જ આવલિકા બાકી રહે ત્યારે અને મોઝામાં મોઝા એક સમય માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેને અનંતાનુબંધિનો ઊદય થતાં ‘સાસ્વાદન’ સમકિત પામીને અંતરકરણનો નિષ્કાકાળ પૂર્ણ થતાં તૂટ નિયમા મિથ્યાત્વનો ઊદય થવાથી તે મિથ્યાત્વ પણ બની શકે છે.

ઉપદેશથી તે થાય છે? ” આનું સમાધાન અંધકારશ્રી જણાવે છે કે- ‘ તે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ વગેરે થાય, તે નૈસર્ગિક કે અધિગમથી એમ બે રીતિએ થાય છે. ’ કહ્યું છે કે-

“ ઝસરદેસં દદિહલ્લયં ચ, વિજ્ઞાદ વળદવો પપ્પ ।

હ્ય મિચ્છસ્સાણુદણ, ઉવસમસમ્મં લહ્હ જીવો ॥ ૧ ॥ ” (વિ ૦ આવ ૦ ૨૭૩૪)

“ જીવાદીણમધિગમો, મિચ્છત્તસ્સ ઉ સ્વઓવસમભાવે ।

અધિગમસમ્મં જીવો, પાવેહ વિસુદ્ધપરિણામો ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેમ વનમાં દાવાનળ (સળગતો સળગતો) ઉપર (અતુણ) ભૂમિ કેવા પહેલાં દાવાનળથી બળી ગયેલી ભૂમિ સુધી પહોંચે અને ત્યાં (બાળવાનું નહિ હોવાથી) સ્વયમેવ બુઝાઈ જાય, તેમ જીવ સતત મિથ્યાત્વના પરિણામવાળો છતાં જ્યારે અંતરકરણે (કે જ્યાં અનિવૃત્તિ-કરણના બળે મિથ્યાત્વનાં દળીયાં ખસેડી નાખવાથી રહ્યાં નથી ત્યાં) આવે, અર્થાત્ અંતરકરણને પામે ત્યારે (મિથ્યા પરિણામમાં કારણભૂત દળીયાંના ઉદયનો અભાવ હોવાથી) ત્યાં ‘ ઉપશમ ’-સમ્યક્ત્વ (નિસર્ગથી) પામે. ૧. બીજી રીતે (ગુરુ-ઉપદેશદ્વારા) મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થવાથી જેના પરિણામ વિશુદ્ધ બન્યા છે, તે આત્મા જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વોનો અધિગમ એટલે બાધ થવાથી-અધિગમથી સમ્યક્ત્વને પામે. ૨. ”

એ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું. હવે સમ્યક્ત્વના પ્રકારો કહે છે. ૧-ઔપશમિક, ૨-ક્ષાયિક, ૩-ક્ષયોપશમિક, ૪-વેદક અને ૫-સાસ્વાદન, -એમ સમ્યક્ત્વ પાંચ પ્રકારે છે. તેમાં-

૧-ઔપશમિક-મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ; એ કર્મોનો અનુદય એટલે ‘ ઉપશમ, ’ અને ઉપશમદ્વારા થતું સમ્યક્ત્વ તે ‘ ઔપશમિક ’ કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ વળતે જીવને મિથ્યાત્વ વગેરે કર્મો સત્તામાં હોવા છતાં રાખોડીમાં ભારેલા અગ્નિની જેમ તેનો (વિષાકથી) ઉદય હોતો નથી, અર્થાત્ તે મિથ્યા પરિણામમાં કારણ બનતાં નથી. આ સમ્યક્ત્વ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિ-કરણ-એ ત્રણ કરણોદ્વારા થાય છે, તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત્તનો હોય છે અને ચારેય ગતિના સંક્ષિપ્તચેન્દ્રિયપર્યાપ્તા જીવોને પૂર્વે કહ્યું તેમ અશિલેહ થયા પછી તે પ્રગટે છે, અથવા ઉપશમ-શ્રેણિમાં પણ જીવને તે હોય છે. કહ્યું છે કે-

“ ઉવસમસેદિગયસ્સ ઉ, હોહ ઉવસામિયં તુ સમ્મત્તં ।

જો વા અકયતિપુંજો, અસ્થવિયમિચ્છો લહ્હ સમ્મં ॥ ૧ ॥ ” (વિશે ૦ આ ૦ ૨૭૩૫)

ભાવાર્થ-“ ઉપશમશ્રેણિમાં વર્તતા જીવને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, અથવા જે જીવ ત્રણ પુજ કર્યા નથી, અગર મિથ્યાત્વ ખપાવ્યું નથી; તે જીવ ઔપશમિક સમકિત પામે છે. ”

પહેલાં જણાવી ગયા તે અધિદેશે (સાતેય કર્મોની એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ન્યૂન સ્થિતિવાળી દશામાં) તો અભવ્ય પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કાળ સુધી રહે છે (અર્થાત્ કર્મોની ઘટેલી સ્થિતિ તેટલા કાળ સુધી વધતી નથી) અને તે સ્થિતિમાં વર્તતો તે શ્રીજિનેશ્વરદેવોની સમવસરણ વગેરે ઋદ્ધિ જોઈને, ‘ સંયમથી આ લોકમાં માન-પૂજા અને પરલોકમાં સ્વર્ગપુણ વગેરે મળશે, એ બુદ્ધિએ ’ સંયમ પણ ગ્રહણ કરે છે; એટલું જ નહિ, દેશે-

ન્યૂનદશપૂર્વ સુધીનું દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન પણ ભણે છે. એમ અભવ્ય મિથ્યાદષ્ટિ પણ તેટલા શ્રુતવાળો હોઈ શકે છે, માટે જ દશેન્યૂનદશપૂર્વ સુધીનું શ્રુત (મિથ્યાદષ્ટિને પણ થતું હોવાથી) તે મિથ્યાશ્રુત પણ હોય એમ કહ્યું છે. (સંપૂર્ણ દશ પૂર્વધરો નિયમા સમકિતી હોવાથી તેઓનું જ્ઞાન તો સમ્યક્શ્રુત જ હોય છે, તેથી ન્યૂન શ્રુતવાળાનું સમ્યક્શ્રુત જ હોય એમ એકાન્ત નથી. સમકિતીને સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાત્વીને દ્રવ્યશ્રુતરૂપ મિથ્યા હોય.)

અહીં પ્રસંગોપાત્ત કાંઈક વિશેષ જણાવતાં ત્ર્યંકારશ્રીકરમાયે છે કે-ઉપર કહ્યું તેમ અંતરકરણના પહેલા સમયથી જ ઔપશમિક સમકિતી બનેલો આત્મા, ઔષધિ સમા તે સમકિતના બળે વિકારી સ્વભાવવાળા, એટલે કે-કોદ્રવા(ધાન્યવિશેષ)ની જેમ મિથ્યા પરિણામ કરનારા મિથ્યાત્વકર્મના કેટલાક પ્રદેશોને સંપૂર્ણ શુદ્ધ કરે છે; કોદ્રવા નામના ધાન્યના વિકારી સ્વભાવને જેમ ઔષધથી ટાળી શકાય છે, તેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના પ્રદેશોમાં રહેલા આત્માને વિકાર કરવાના સ્વભાવને (રસને) પણ સમકિતરૂપ ઔષધના બળે દૂર કરી શકાય છે; પછી તે પ્રદેશોને ઊદય થાય તો પણ મિથ્યાત્વરૂપ વિકાર થતો નથી. (એમ સમકિતરૂપ ઔષધદ્વારા એ પ્રદેશોને તેમાં રહેલા બાધક રસથી રહિત-શુદ્ધ કરે છે.) કેટલાક પ્રદેશોને અર્ધશુદ્ધ (કાંઈક રસ-વિકાર ટળે અને કાંઈક બાકી રહે તેવા) કરે છે અને કોઈ પ્રદેશો તો રસવિકારવાળા અશુદ્ધ જ રહે છે; એમ શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા મિથ્યાત્વકર્મના ત્રણ વિભાગો થાય, તેને અનુક્રમે સમકિતમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વમોહનીય કહેવાય છે, તેને જ ત્રણ પુંજે કહેલા છે. કાર્મચંચિક મતના અભિપ્રાયે આ ક્રિયા ઔપશમિક સમકિતમાં વર્તેલો જીવ (અંતરકરણના) પ્રથમ સમયથી અવશ્ય શરૂ કરે જ; અને ન્યારે (અંતરકરણરૂપ) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુહૂર્ત કાળ પૂર્ણ થાય, ત્યારે અનંતર સમયે જ તે ત્રણ પુંજે પૈકી કોઈ એક પુંજનો તેને અવશ્ય ઊદય થાય જ. જો શુદ્ધ (સમકિતમોહનીય) પુંજનો ઊદય થાય તો જીવ ક્ષાયોપશમિક સમકિતવાળો, અર્ધશુદ્ધ (મિશ્રમોહનીય) પુંજનો ઊદય થાય તો મિશ્રસમકિતવાળો અને અશુદ્ધ (મિથ્યાત્વમોહનીય) પુંજનો ઊદય થાય તો મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય, એટલે કે-ઔપશમિક સમકિત પછી જીવ તે ત્રણમાંથી કોઈ એક દષ્ટિવાળો બને જ. કહ્યું છે કે—

“કમ્મગંથેસુ ધુવં, પદમોવસમી કરેહ પુજ્જતિઅં ।

તવ્વહિઓ પુણ ગચ્છહ, સમ્મે મીસંમિ મિચ્છે વા ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“કાર્મચંચિક અભિપ્રાયથી પ્રથમ ઔપશમિક સમકિત પામનારો જીવ અવશ્ય ત્રણ પુંજ કરે અને અંતર્મુહૂર્તનું તે સમકિત પૂર્ણ થતાં જ ક્ષાયોપશમિક સમકિતને, મિશ્રસમકિતને કે મિથ્યાત્વને પામે.”

આ મત કર્મચંચનો સમજવો. સિદ્ધાન્તના મતે તો કોઈ ‘અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ તથા-પ્રકારની વિશિષ્ટ અધ્યવસાયાદિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં, પૂર્વે કહી ગયા તે અપૂર્વકરણદ્વારા જ ત્રણ પુંજ કરે અને તેમાંના સર્વથા શુદ્ધ (સમકિતમોહનીય) પુંજને ભોગવતો-અનુભવતો (ઔપશમિક સમકિત પામ્યા વિના જ) પ્રથમ ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે, અથવા કોઈ અન્ય જીવ (કર્મચંચના મતમાં જણાવ્યું તેમ) યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણના ક્રમે અંતરકરણમાં પ્રથમ સમયે જ ઔપશમિક સમકિત પામે, પરંતુ તથાવિધ(અધ્યવસાયાદિક સામગ્રીના

અભાવે) ત્રણ પુંજ કરે નહિ. 'આથી તેને સમકિતમોહનીય-મિશ્રમોહનીય પુંજે ન હોવાથી ઔપશમિક સમકિત(અંતરકરણ)નો કાળ પૂર્ણ થતાં નિયમા મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય થાય. અર્થાત્ તે મિથ્યાદષ્ટિ જ બને. બૃહત્કેદપભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-

“આલંબણમલહતી, જહ સદ્ગાણં ન મુંચણ્ હિલિયા ।

एवं अकयतिपुंजो, मिच्छं चिय उवसमी एह । १ ॥ ” (ગા૦ ૧૨૦)

ભાવાર્થ-“જેમ ઇયળ (કિડોવિશેષ) પહેલાં શરીરને લાંબાવી, આગળના સ્થાને સ્થિર થઈ પછી પાછળના સ્થાનને છોડે છે, આગળ સ્થાન પકડી ન શકે તો મૂળ સ્થાનને છોડતી નથી-પાછી વળે છે; તેમ ત્રણ પુંજ વિનાનો ઉપશમ-સમકિતી જીવ પણ આગળ શુદ્ધ કે અર્ધશુદ્ધ પુંજના અભાવે તેના ઉદયરૂપ આલંબન નહિ મળવાથી મિથ્યાત્વે જ પાછો આવે છે, એટલે કે-મિથ્યાત્વનો અનુદયકાળ પૂર્ણ થયે પુનઃ તેને મિથ્યાત્વનો જ ઉદય થાય છે.”

તાત્પર્ય કે-સૈદ્ધાન્તિક મતે કોઈ વિશિષ્ટ સામગ્રીવાળો જીવ પ્રથમથી જ ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામી કાલાંતરે મિશ્ર કે મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો બને અને તેવા વિશિષ્ટ અધ્યવસાયાદિ વિનાનો કોઈ પ્રથમ ઉપશમ-સમકિત પામી પછી નિયમા મિથ્યાત્વી જ બને.

વળી ઉપશમ સમ્યક્ત્વના પ્રારંભમાં કોઈ જીવ (વિશિષ્ટ અધ્યવસાયના બળે) તે સમકિતમાં એટલે અંતરકરણમાં વર્તે તો જ તેની પછી દેશવિરતિને તથા સર્વવિરતિને પણ પામે. શતકેની બૃહત્ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે-“ઉપશમ સમકિતવાળો કોઈ જીવ અંતરકરણમાં વર્તે તો જ દેશવિરતિને, તો કોઈ પ્રમત્તને કે કોઈ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકને પણ પામી શકે, પરંતુ અંતરકરણના અંતર્મુદ્દર્તની છેલ્લી છ આવલિકા, કે જેને ઉપશમમાંથી પડતા જીવનો સાસ્વાદનનો કાળ કહ્યો છે (આગળ સાસ્વાદનનું સ્વરૂપ કહેવાશે) તેમાં વર્તે તો હોય, અર્થાત્ સાસ્વાદન લાવને પામ્યો હોય, તો અંતરકરણમાં હોવા છતાં દેશવિરતિ આદિ કોઈ ગુણને પામી શકતો નથી; નિયમા મિથ્યાત્વી જ બને છે.”

ઉપર્યુક્ત ત્રણ પુંજનો સંક્રમવિધિ બૃહત્કેદપભાષ્ય(પીઠિકાની૦ ગા. ૧૧૨-૧૧૩)માં કહ્યો છે, કે ‘જેના પરિણામ વિશુદ્ધ થતા જાય-વધતા જાય, તેવો ત્રણ પુંજની સત્તાવાળો સમકિતદષ્ટિ મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલોને સમકિતમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય બન્નેમાં સંક્રમાવે છે, અર્થાત્ વિશુદ્ધ કે અર્ધવિશુદ્ધ બનાવે છે તથા અર્ધવિશુદ્ધ મિશ્રપુદ્ગલોના પુંજને સમકિતમોહનીયમાં સંક્રમાવે છે, એટલે કે-વિશુદ્ધ બનાવે છે : તેથી ઊલટું, જે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈ મિથ્યાદષ્ટિ બન્યો હોય, તે પૂર્વે કરેલા પુંજેમાંના મિશ્રમોહનીય તથા સમકિતમોહનીય બન્ને પુંજોને મિથ્યાત્વમાં જ સંક્રમાવે છે, મિશ્રમાં સંક્રમાવતો નથી; અર્થાત્ શુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ બન્નેને અશુદ્ધ જ બનાવે છે.’ કહ્યું છે કે-

“મિચ્છત્તમિ અલીણે, તિપુંજિણો સમ્મદિદ્ધિણો નિયમા ।

खीणंमि उ मिच्छते, दु-एग-पुंजी व खवगो वा ॥१॥ ” (વૃ૦ કલ્પમા૦ ૧૧૭)

ભાવાર્થ-“સમકિતદષ્ટિવંત જીવો જ્યાં સુધી તેઓનો મિથ્યાત્વપુંજ ક્ષીણ ન થાય ત્યાં સુધી નિયમા ત્રણ પુંજવાળા, તેનો ક્ષય થતાં મિશ્રપુંજનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી બે પુંજવાળા, મિશ્રપુંજનો

પણ ક્ષય થયા પછી સમ્યક્ત્વપુંજનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી એક પુંજવાળા હોય છે અને છેલ્લે સમ્યક્ત્વપુંજનો પણ ક્ષય થતાં ક્ષયક (ક્ષાયિક સમકિતી) બને છે.”

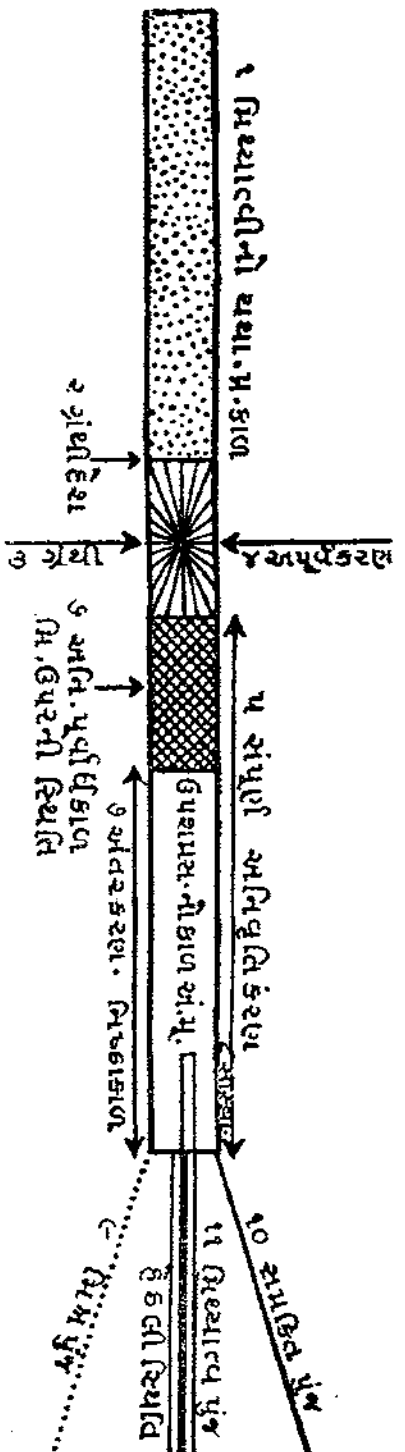
વિશુદ્ધ થયેલા પણ કોદ્રવા જેમ તેલ વગેરેના વિપરીત યોગથી પુનઃ વિકારી બને તેમ વિશુદ્ધ થયેલાં (સમ્યક્ત્વ-મોહનીય) પુદ્ગલો પણ કુતીર્થિકોનો સંગ, મિથ્યા-કુશાસ્ત્રોનું શ્રવણ, વગેરે કરવાથી તત્કાલ વિકારી-અશુદ્ધ થઈ પુનઃ મિથ્યાત્વરૂપ બને છે.

વળી સમકિતથી પહેલો જીવ ફરીથી સમકિત પામે, ત્યારે પણ (સિદ્ધાન્તના મતે) અપૂર્વ-કરણ વડે ત્રણ પુંજો કરે અને અનિવૃત્તિકરણદ્વારા સમ્યક્ત્વપુંજને ઊદયમાં લઈ ક્ષાયોપશમિક સમકિતને પામે છે, એમ સમજવું. અહીં એ પ્રશ્ન થશે કે-‘અપૂર્વ તો તેને કહેવાય, કે જે પ્રથમ જ હોય, પૂર્વે કદી ન થયું હોય! પહેલાં અપૂર્વકરણ કરનારો પતિત થયા પછી ફરીથી તેને કરે તે અપૂર્વ કેમ કહેવાય?’ તેનું સમાધાન પૂર્વર્ષિઓ જણાવે છે કે-‘પૂર્વે કરેલું અપૂર્વકરણ માત્ર સ્તોક-અલ્પકાલીન હોવાથી અને તેની અપેક્ષાએ બીજું હોવા છતાં વિશિષ્ટ હોવાથી તે અપૂર્વ જ છે, માટે અપૂર્વ કહેવામાં વાંધો નથી.’

સૈદ્ધાન્તિક મત એવો છે કે-સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની જેમ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ વખતે પણ જીવને યથાપ્રવૃત્તિ અને અપૂર્વ-એ બે કરણો તો થાય છે, પરંતુ અપૂર્વકરણનો કાળ સમાપ્ત થતાં જ અનંતર સમયે જ તે દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી અનિવૃત્તિકરણ થતું નથી. વળી દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ પછી પણ એક અંતર્મુદ્ધૂર્ત સુધી જીવ અવશ્ય વધતા પરિણામવાળો જ હોય, અંતર્મુદ્ધૂર્ત પછી જ કોઈ વિશુદ્ધ પરિણામી, તો કોઈ સંકિલ્પ પરિણામી પણ બને. આ બાબતને કેમ પ્રકૃતિની ટીકામાં જણાવી છે કે-‘જે ઉપયોગ વિના જ કથંચિત્ પરિણામ સંકિલ્પ થતાં (પ્રમાદથી) પતિત થયો હોય, તે જીવ યથાપ્રવૃત્તિ કે અપૂર્વ-કરણ કર્યા વિના જ ફરીથી દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પામે અને જે ઉપયોગપૂર્વક પતિત થયો હોય-મિથ્યાત્વે ગયો હોય, તે જીવ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધૂર્તકાળે અને ઉત્કૃષ્ટથી ઘણા-લાંબા કાળે પણ પૂર્વે કહેલાં યથાપ્રવૃત્ત્યાદિ કરણો કરીને જ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પામી શકે છે.’

વળી સિદ્ધાન્તના મતે સમકિતનો વિરાધક કોઈ જીવ(ક્ષાયોપશમિક) સમ્યક્ત્વ સંહિત પણ મરીને છટ્ટી નારકી સુધી ઉપજી શકે છે, એમ પ્રવચનસારોદ્ધારમાં જણાવ્યું છે.”

૪. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પૂર્ણ થયે શુદ્ધ પુંજને વેદતો કોઈ નારક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે અથવા મનુષ્ય-તિર્યંચ ગતિમાંથી ક્ષાયોપશમિક સમકિતવાળો કોઈ નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને પૂર્વભવનું સમકિત સાથે હોય, કારણ કે-‘સમ્યક્ત્વની વિરાધતા કરનારો કોઈ જીવ નરકમાં છટ્ટી નરક સુધી સમ્યક્ત્વ સાથે પણ જાય છે,’ એવો સૈદ્ધાન્તિક મત છે. ક્ષાયિક સમકિતી નરકમાં ઉપજે તો સમ્યક્ત્વ સાથે જ ત્રીજી નરક સુધી જ ઉપજે છે, તેથી નીચેની નરકમાં જતો નથી. (પ્રવચનસારોદ્ધાર-ગા. ૯૬૧ ની ટીકા.)

૧-જીવનો અનાદિ મિથ્યાત્વ દશાનો કાળ-મિથ્યાત્વગુણરચાનક. અહીં વર્તેલો જીવ યથાપ્રવૃત્તિરણુદ્વારા કેમોની ઉદ્વેષ સ્થિતિને ધરાડીને 'નદીચોલપાથાણુ' ન્યાયે 'ઝોક કાળકાંડી સગરોપમમાં પણુ પલ્લો-પમના અસંખ્યાતમે ભાગે ન્યૂને જોડલી' દૂંડી કરે.

૨-રાગ-દ્વેષના તીવ્ર ઉદયરૂપ અધિભાગ સ્થાપિતા. અહીં સુધી જીવ ધણી વાર આવે, પણ ગ્રંથાધી ભય પામી પાછો પડી ભય કે ત્યાં જ અપડકી ભય.

૩-ગ્રંથી, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો તીવ્ર રાગ-દ્વેષનો કાળ.

૪-જ્યેષ્ઠ અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં ક્રોધી જીવ આત્માના અપૂર્વ નિર્મળ અભયવાસાધી રાગ-દ્વેષને વશ નહિ થતાં ગ્રંથાનો બેદ કરે તે 'અપૂર્વકરણ કાળ.'

૫-૬-અનિવૃત્તિકરણના અંતર્મુહૂર્તમાંનું પ્રાથમિક અંતર્મુહૂર્ત-ક્રિયાકાળ, આ કાળ પસાર કરતાં ભવિષ્યદ્ અંતર્મુહૂર્તમાં ઉદય આવનારાં મિથ્યાત્વનાં દલિદ્રામંથી કેટલાંક વર્તમાનકાલિન (આ) અંતર્મુહૂર્તમાં જોવાની લે અને શેષ ભવિષ્યદ્ સ્થિતિમાં નાખી દે. એ સ્થિતિએ વચ્ચેનું અંતર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વનાં દલિદ્રાધી રહિત બનાવે. અહીં મિથ્યાત્વની સતત સળંગ સ્થિતિના બે વિભાગ થઈ વચ્ચે

આંતરં પડતું હોવાથી આને અંતરકરણ કહેવાય છે. અનિવૃત્તિકરણના જ ક્રિયાકાળના અંતર્મુહૂર્તને અનિવૃત્તિકરણ તથા નિષ્કાકાળના અંતર્મુહૂર્તને અંતરકરણ માને છે. બન્ને બેગો કાળ પણ અંતર્મુહૂર્ત જ હોય તે સંપૂર્ણ અનિવૃત્તિકરણ.

૭-અંતરકરણ-અનિવૃત્તિકરણમાંના જ આ અંતરકરણરૂપ નિષ્કાકાળમાં મિથ્યાત્વ દલિદ્રા નહિ રહેવાથી અહીં પ્રથમ સમયે જ પ્રગટે, તેને ઉપ-શય-સામકિત (મોણું ગુણરચાનક) કહે છે. ક્રોધી તો ઉપરનાં ગુણરચા-નદી પણ આ અંતરકરણમાં-અંતર્મુહૂર્તમાં જ પામી શકે.

૮-અંતરકરણના અંતર્મુહૂર્તની જ છેલ્લી ૭ આવલિકાદ્રવ્ય સારવાદનો કાળ. ક્રોધી મંદ પરિણામીને અંતરકરણમાં જ અનાંતાનુષંગીતો ઉદય થતાં પરિણામ બગડે, તો બીજીપડથી છેલ્લી ૭ આવલિકા બાકી રહે ત્યારે જ બગડે, તે પૂર્ણ થતાં નિવમ મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય. ૯-અંતરકરણના સમયમાં વર્તેલો ભાગી મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે તેમાંનો (અર્ધશુદ્ધ) મિશ્ર પુંજ.

૧૦-(સંપૂર્ણ શુદ્ધ) સમકિત પુંજ.

૧૧-(અશુદ્ધ) મિથ્યાત્વ પુંજ-મિથ્યાત્વની હેઠલી સ્થિતિ.

કાર્મગ્રંથિક મતે તો સમકિત સહિત (મનુષ્ય-તિર્થંચ), વૈમાનિક દેવ સિવાય બીજે ઉપજે જ નહિ, (અર્થાત્ આગામી ભવમાં નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય કે ભુવનપતિ, અંતર, જ્યોતિષ દેવ; થનારા મનુષ્યને કે તિર્થંચને સમકિતવેદનકાળે તે સ્થાનનું આયુષ્ય બંધાતું નથી,) માટે જ પ્રવચન-સારોદારની ટીકામાં ‘મૃદ્ધિતેન’ અર્થાત્ ‘પ્રગટેલા સમકિત સાથે’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

કાર્મગ્રંથિક મતે જીવનું સમકિત આલ્યું બાંધ, પુનઃ મિથ્યાદષ્ટિ બને, તો સાતેય કર્મોની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ પણ પુનઃ બાંધી શકે, (ઉત્કૃષ્ઠ રસ બાંધે નહિ.) સૈદ્ધાન્તિક મતે તો એક વાર સમ્યક્ત્વ પામેલો (અર્થાત્ ગ્રંથિભેદ કરનારો) જીવ તે પછી દીર્ઘકાળ સંસારમાં રખડે, મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય, તો પણ પુનઃ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિબંધ ન જ કરે, (અર્થાત્ કર્મોની સ્થિતિ ભિન્ન કોડાકોડ સાગરોપમથી વધારે ન જ બાંધે;) વગેરે સૈદ્ધાન્તિક અને કાર્મગ્રંથિક મતાન્તરોરૂપ વિશેષ સમજવો. આહીં સુધી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રસંગોપાત વિશેષ હકીકત સાથે જણાવ્યું.

૨-ક્ષાયિક=મિથ્યાત્વમોહનીય(ના ત્રણેય પુંજો) અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માય-લોભ, એ સર્વનો સત્તામાંથી પણ ‘ક્ષય થવાથી પ્રગટતું હોવાથી ક્ષાયિક’ સમકિત બાણવું. કહ્યું છે કે-

“ સ્ત્રીણે દંસણમોદે, તિવિદંમિ વિ ભવનિઆણમૂઝંમિ ।

નિષ્પચ્ચવાયમહં, સમ્મતં સ્વાહ્યં હોહ ॥ ” (ધર્મસંગ્રહણી-ગા૦ ૮૦૧)

ભાવાર્થ-“ સંસારના નિદાનભૂત ત્રણેય પ્રકારનું (ત્રણેય પુંજોરૂપ) દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વ) કર્મ ક્ષીણ થવાથી નિષ્કંટક-શ્રેષ્ઠ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. ”

આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્યા પછી અવરાતું જ નથી, માટે આનો કાળ સાદ્દિઅનંત છે.

૩-ક્ષાયોપશમિક=પૂર્વે જણાવ્યું તેમ મિથ્યાત્વનાં ઉદય પામેલાં દલિકોનો ક્ષય, અર્થાત્ સત્તામાંથી નાશ કરવો અને ઉદય નહિ પામેલાનો ઉપશમ કરવો, એમ ‘ક્ષયની સાથે ઉપશમ’ તે ક્ષયોપશમ. આવા ક્ષયોપશમનું જેમાં પ્રયોજન હોય, અર્થાત્ જે સમ્યક્ત્વ આવા ક્ષયોપશમદ્વારા પ્રગટ થાય, તેને ‘ક્ષાયોપશમિક’ બાણવું. કહ્યું છે કે-

“ મિચ્છતં જમુહં, તં સ્ત્રીણં અણુદયં ચ ઉવસંતં ।

મીસીભાવપરિણયં, વેદ્ધજંતં સ્વઓવસમં ॥૧॥ ” (વિશેઽઆવ૦-ગા. ૫૩૨)

ભાવાર્થ-“ જે મિથ્યાત્વ ઉદયમાં આવ્યું તેનો લોગવીને ક્ષય કરવો અને ઉદયમાં ન આવેલું સત્તામાં રહ્યું તેનો ઉપશમ કરવો; આહીં ‘ઉપશમ કરવો’ એટલે એક ‘ઉદયથી અટકાવવું’ અને બીજો ‘મિથ્યા સ્વભાવ દૂર કરવો’ એમ બે અર્થો સમજવા. એથી મિથ્યાત્વ પુંજ તથા મિશ્ર પુંજ એ બન્નેના ઉદયને અટકાવવો અને ઉદિતનો મિથ્યા સ્વભાવ (રસ) દૂર કરી સમકિત પુંજ બનાવવો, એમ ત્રણેયનો ઉપશમ સમજવો, અર્થાત્ સમકિતમોહનીયરૂપે શુદ્ધ પુદ્ગલો ઉદયમાં હોય, માટે ઉપચારથી તેને પણ મિથ્યાત્વનો (રસનો) ઉપશમ બાણવો. અથવા બીજી રીતિએ ‘પૂર્વે ઉદયમાં આવેલું મિથ્યાત્વ ક્ષય કર્યું’, સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વ પુંજ તથા મિશ્ર પુંજ (રૂપ મિથ્યાત્વ)નો ઉદય અટકાવ્યો અને સમકિત પુંજરૂપે વર્તમાનમાં ઉદિત મિથ્યાત્વ દલિકોમાંના મિથ્યા સ્વભાવને (રસને) દૂર કરવારૂપ ઉપશમ કર્યો’ એમ સમજવું. એમ ક્ષય અને ઉપશમદ્વારા મિશ્રભાવને પામેલા, વર્તમાનમાં વેદાતા, રસરહિત, સમકિતમોહનીય નામના શુદ્ધ પુંજરૂપ મિથ્યાત્વના ઉદયને, તે ક્ષય-ઉપશમયુક્ત હોવાથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેલું છે. ”

આ સમ્યક્ત્વને ‘સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વપ્રદેશોના લોગવટાવાળું’ એટલે ‘સતકર્મવેદક’ પણ કહેવાય છે. ઔપશમિકમાં તો સત્તામાં રહેલા મિથ્યાત્વનો પ્રદેશોદય પણ હોતો નથી. ઔપશમિકમાં અને ક્ષાયોપશમિકમાં એમ બિન્નતા છે. કહ્યું છે કે—

“વેણ્ઠ સંતકર્મ્મં, સ્વઓવસમિણ્ણુ નાણુભાવં સે ।

ઉવસંતકસાઓ ઊણ, વેણ્ઠ ન સંતકર્મ્મંપિ ॥૧॥” (વિશેઽઆવ૦-ગા૦ ૧૨૧૩)

ભાવાર્થ—“ક્ષયોપશમભાવને પામેલો જીવ ક્ષયોપશમભાવને પામેલા અનંતાનુબંધી આદિના (આદિ શબ્દથી મિથ્યાત્વના પણ) સત્તાગત પ્રદેશોને લોગવે છે, તેના રસને લોગવતો નથી અને ઉપશમભાવને પામેલો (ઉપશાન્ત કષાયવાળો) જીવ સત્તાગત પ્રદેશોને પણ લોગવતો નથી.”

૪-વેદક-ક્ષપકશ્રેણિને (ક્ષાયિક સમકિતને) પ્રાપ્ત કરતાં જીવને અનંતાનુબંધી ચારેય કષાયો, મિથ્યાત્વમોનીય અને મિશ્રમોહનીય-એ છનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી, સમકિતમોહનીય- (શુદ્ધ પુન)ને અપાવતાં અપાવતાં, તેનાં છેલ્લાં પુદ્ગલોને અપાવવાના છેલ્લા સમયે ઉદય પામેલો છેલ્લો ગ્રાસ લોગવે, ત્યારે (ક્ષાયોપશમિકનો જ છેડો છતાં, તેના અતિમ ગ્રાસનું વેદન હોવાથી) તેને ‘વેદક સમકિત’ કહેવામાં આવે છે. (આ છેલ્લો ગ્રાસ અપી જતાં જ દર્શનસપ્તકનો ક્ષય થવાથી અનંતર સમયે જીવ ક્ષાયિક સમકિતી બને છે.) કહ્યું છે કે—

“ક્ર વેઅગમિઅ પુવ્વોદઅચરમિલ્લયપુગ્ગલગ્ગાસં ॥”

ભાવાર્થ—“પૂર્વે જણાવેલા (ઉદયમાં વર્તતા સમકિતમોહનીયના) પુદ્ગલોના છેલ્લા ગ્રાસનું વેદન, તેને વેદક સમકિત કહેલું છે.”

૫-સાસ્વાદન-પહેલાં જણાવ્યું તેમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વવંત કોઈ પતિતપરિણામી જીવને અંતરકરણમાં વર્તતાં, જઘન્યથી જ્યારે છેલ્લો સમય બાકી રહે અને ઉત્કૃષ્ટથી તેની છેલ્લી છ આવલીઓ બાકી રહે, ત્યારે અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય થતાં સમ્યક્ત્વથી પડવા માંડે, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનું વમન કરે; (ત્યારે ખીરનું ભોજન કર્યા પછી વમન વેળાએ પણ તેનો કાંઈક સ્વાદ રહે તેમ) તે કાળે જીવને પણ સમ્યક્ત્વનો કાંઈક આસ્વાદ હોય માટે તેને ‘સાસ્વાદન સમકિત’ કહેવાય છે. ઉપશમ સમકિતનું વમન થતાં મિથ્યાત્વનો ઉદય થયા પહેલાં, વચ્ચે જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલીપ્રમાણ આ સમ્યક્ત્વ જીવને પડતી વેળાએ હોય છે. કહ્યું છે કે—

“ઉવસમસમ્મત્તાઓ, ચયઓ મિલ્લં અપાવમાણસ્સ ।

સાસાયણસમ્મત્તં, તયંતરાલંમિ છાવલિઅં ॥૧॥” (વિશેઽઆવ૦-ગા૦ ૫૩૧)

ભાવાર્થ—“ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ખસતાં-પડતાં મિથ્યાત્વના ઉદય પહેલાં (ઉપશમસમકિત અને મિથ્યાત્વના) આંતરામાં છ આવલીપ્રમાણ સાસ્વાદન-સમકિત હોય છે.”

એ પાંચેય પ્રકારોની સ્થિતિ-કાલમાન વગેરે નીચે પ્રમાણે છે—

“અંતમુહૂત્તુવસમઓ, છાવલી સાસાણ વેઅગો સમઓ ।

સાહિયતિત્તીસાયર, સ્વંઓ દુગુણો સ્વઓવસમો ॥૧॥” (સંબોધવ૦, સમ્ય૦ ૨૨)

ક્ર સંબોધવ૦, સમ્યક્ત્વાધિકાર, ગા૦ ૨૧ “વેઅગસમ્મત્તં પુણ, પુવ્વોદઅ ચરમપુગ્ગલાવત્થં” છે.

ભાવાર્થ-‘ઔપશમિક’ સમ્યક્ત્વ અંતર્મુદ્ધર્ત્ત, ‘સાસ્વાદન’ છ આવલિકા, ‘વેદક’ એક સમય, ‘ક્ષાયિક’ સાધિક તેત્રીશ સાગરોપમ અને ‘ક્ષાયોપશમિક’ તેથી દ્વિગુણ (સાધિક) છાસક સાગરોપમ સુધી (ઉત્કૃષ્ટથી) હોય છે.” તે આ પ્રમાણે-

“દોવારે વિજયાદ્વસુ, ગયસ્સ તિન્નચ્ચુણ અહવ તાદં ।

અરેગં નરમવિઅં, નાણાજીવાણ સન્વદ્દં ॥ ૧ ॥” (વિંભાવ૦-ગા૦ ૪૩૬)

ભાવાર્થ-“કેઈ ક્ષાયોપશમિક સમકિતી જીવ બે વખત વિજયાદિ ચાર પૈકીના કેઈ અનુત્તર દેવલોકમાં કે ત્રણ વાર અન્યુત દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય (તો અનુત્તરમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ હોવાથી બે ભવમાં અને અન્યુતમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૨ સાગરોપમ હોવાથી ત્રણ ભવમાં ૬૬ સાગરોપમ થાય.) તે ઉપરાન્ત જે જે મનુષ્યના ભવો કરે તેટલું અધિક, અર્થાત્ એક જીવની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનું ૬૬ સાગરોપમથી અધિક કાળમાન સમજવું અને અનેક જીવોને આશ્રયીને તો પ્રવાહની અપેક્ષાએ સર્વકાળ-અનાદિઅનંત કાળ સમજવો.”

એ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ કહી, હવે તે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે.

“ઉકાસં સાસાયણ-ઉવસમિઆ હંતિ પંચવારાઓ ।

વેઅગચ્ચાદા ઇક્કસિ, અસંચવારા ચ્ચોવસમો ॥૧॥” (સમ્યક્ત્વસ્તવપ્રક૦, ૨૨)

ભાવાર્થ-“એક જીવને આખા સંસારચક્રમાં ઔપશમિક અને સાસ્વાદન-એ બે ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ વખત, વેદક અને ક્ષાયિક-એક એક વખત જ અને ક્ષાયોપશમિક અસંખ્યાતી વાર પણ પ્રગટ થાય.”

“તિન્હં સહસપુહુત્તં, સયપુહુત્તં ચ હોઈ ચિરર્દેવ ।

એગમવે આગરિસા, એવ્હા હંતિ ણાયચ્ચા ॥૧॥” (સંબોધન૦, સમ્ય૦-ગા૦ ૩૧)

ભાવાર્થ-“ (ચાર સામાયિકમાંના શ્રુત-સામાયિક, સમ્યક્ત્વ-સામાયિક અને દેશવિરતિ-સામાયિક, એ) ત્રણ એક જીવને એક જ ભવમાં સહસપૃથક્ત્વ વાર, અર્થાત્ બે હજારથી નવ (અનેક) હજાર વાર આવે અને જાય; તથા સર્વવિરતિ ગુણ એક જ ભવમાં શતપૃથક્ત્વ એટલે બસોથી નવ સો (અનેક સેંકડો) વાર આવે અને જાય; અર્થાત્ તે ગુણોના તેટલા આકર્ષો થાય; એટલે કે-આવે, જાય, એમ પુનઃ પુનઃ આવે તો ઉત્કૃષ્ટથી તેટલી વાર આવે; જઘન્યથી તો એ ગુણો એક ભવમાં એક જ વખત જીવને પ્રાપ્ત થાય છે.” અને-

“તિન્હં સહસમસંચા (તિન્હમસંચસહસા), સહસપુહુત્તં ચ હોઈ ચિરર્દેવ ।

ણાગમવે આગરિસા, એવ્હા હંતિ ણાયચ્ચા ॥૧॥” (સંપ્રક૦, સમ્ય૦, ૩૨)

ભાવાર્થ-“પૂર્વે કહ્યાં તે શ્રુત, સમકિત અને દેશવિરતિ-એ ત્રણ આખા સંસારચક્રમાં એક જીવને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત હજાર વાર આવે અને જાય અને સર્વવિરતિ ગુણ આખા સંસારચક્રમાં બે હજારથી નવ (ઘણી) હજાર વાર આવે અને જાય.” (જઘન્યથી તો કેઈ જીવ એ ગુણોને પામીને પડચા વિના જ તે ભવમાં પણ મોક્ષે જાય.) વળી-

“ વ્રીઅગુણે સાસાજં. તુરિઆહુ અદ્વિગારચચ્ચસુ ।

ઉવસમગસ્વહાવેઅગ-સ્વાઓવસમા કમા હોન્તિ ॥૧૧. ” (સમ્યક્ત્વસ્તવ, ૨૩)

ભાવાર્થ—“ સાસ્વાદન યીએ ગુણુસ્થાનકે જ હોય, ઔપશમિક ચોથાથી આઠ (અગીઆરમા) ગુણુસ્થાનક સુધી, ક્ષાયિક ચોથાથી અગીઆર (ચૌદમા) ગુણુસ્થાનક સુધી તથા વેદક અને ક્ષાયોપશમિક ચોથાથી ચાર ચાર (સાતમા) ગુણુસ્થાનક સુધી હોય છે. ”

“ સમ્મત્તંમિ ઉ લહે, પલિયપુહુત્તેણ સાવઓ હુજ્જા ।

ચરણો-વસમ-સ્વયાણં, સાગરસંસ્વંતરા હંતિ ॥ ૧ ॥ ” (વિશેષાબ્ધાઠ, ૧૧૨૨)

ભાવાર્થ—“ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સાતેય કર્મોની સ્થિતિ જે દેશ-ન્યૂનકોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી હોય, તેમાંથી એથી નવ પદ્યોપમ જેટલી ઘટે ત્યારે દેશવિરતિ, તેમાંથી પણ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી ઘટે ત્યારે (પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત) ચારિત્ર, તેમાંથી પુનઃ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી એછી થતાં ઉપશમશ્રેણિ અને તેમાંથી પણ સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી ઘટી જાય ત્યારે ક્ષપકશ્રેણિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ” વળી—

“ હા અપરિવિદિણ સમ્મે, સુરમણુણે ઇગમ્મે વિ સન્વાણિ ।

ઇગસેદિવિજ્જિઆહં, સિવં ચ સત્તદ્ધમવમજ્જે ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ એ પ્રાપ્તિ, અપ્રતિપતિત સમ્યક્ત્વવાળા આત્માને, તેને સમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં સુધી દેવ કે મનુષ્યભવને જ પામે તેને અંગે સમજવી; કોઈ તો સમ્યક્ત્વ પામે તે જ ભવમાં દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ તથા ઉપશમ કે ક્ષપકમાંથી કોઈ એક શ્રેણિ; એ બધા ભાવોને એક ભવમાં પણ પામે (જે શ્રેણિ એક જ ભવમાં પામે નહિ) અને વધુમાં વધુ સાત-આઠ ભવમાં તેનો મોક્ષ પણ થાય. ”

ક્ષાયિક સમકિતદષ્ટિ તો તે જ ભવમાં, અથવા વધારેમાં વધારે ત્રીજા-ચોથા ભવે પણ સિદ્ધ થાય જ. ‘પંચસંગ્રહ વગેરેમાં કહ્યું છે કે—

“ તદ્અચચ્ચત્થંમિ તંમિ વ, મવંમિ સિજ્જંતિ દંસણે સ્વીણે ।

જં દેવનિરયસંસ્વાઉ-ચરમદેહેસુ તે હંતિ ॥ ૧ ॥ ” (પચ્ચસંગ્રહ, ૭૭૨)

ભાવાર્થ—“ કોઈ જીવ આગામી ભવના દેવ કે નરકના આયુષ્યનો બધે કયાં પછી ક્ષાયિક-સમકિત પામે, તો તે મરીને દેવ કે નરકમાં જાય અને ત્યાંથી મનુષ્ય થઈ મોક્ષમાં જાય,—એમ તેનો ત્રીજા ભવે મોક્ષ થાય : કોઈ જીવ અસંખ્યાત વર્ષાનું તિર્યંચ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય બાંધીને પછી ક્ષાયિકસમકિત પામે, તો તે મરીને યુગલિકમાં તિર્યંચ કે મનુષ્ય થાય અને ત્યાંથી દેવ થઈ મનુષ્યપણું પામી મોક્ષે જાય,—એમ ચોથા ભવે મોક્ષે જાય : જે જીવે સંખ્યાતા વર્ષાનું તિર્યંચ કે મનુષ્યભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, તે જીવ વર્તમાન ભવમાં ક્ષાયિકસમકિત પામી શકતો નથી : અને જેણે આગામી આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોય તે (ચરમ દેહધારી જીવ) ક્ષાયિકસમકિત પામે તો ક્ષપકશ્રેણી પૂર્ણ કરીને તે જ ભવમાં મોક્ષે જાય. ”

૫. શ્રીદુષ્પસહસ્રરિણ, શ્રીકૃષ્ણજી વગેરે ક્ષાયિકસમકિતી પાંચમા ભવે મોક્ષમાં જશે—એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીદુષ્પસહસ્રરિણ પૂર્વભવે ક્ષાયિકસમકિત પામી દેવલોકે ગયા છે, ત્યાંથી ચ્યવી પાંચમા આરાના અંતે અહીં

એક જીવને આશ્રીને કે અનેક જીવોને આશ્રીને સમ્યક્ત્વનો ઉપયોગ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુદ્ધર્ત જ હોય અને દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમરૂપ સમ્યક્ત્વની લબ્ધિ તો એક જીવને આશ્રીને જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી મનુષ્યભવ અધિક ૬૬ સાગરોપમ સુધી પણ રહે, તે સમ્યક્ત્વથી પડે નહિ તો પછી અવશ્ય સિદ્ધ થાય; અનેક જીવોને આશ્રીને તો સમ્યક્ત્વની લબ્ધિ સદાકાળ હોય. એક જીવ સમકિત પામ્યા પછી પડે તો પુનઃ વહેલામાં વહેલું અંતર્મુદ્ધર્તમાં પણ સમ્યક્ત્વને પામે, અર્થાત્ તેને જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધર્ત આંતરૂં પડે અને ઉત્કૃષ્ટથી શ્રીતીર્થંકર-પ્રવચન આદિની તીવ્ર આશાતના કરનારા ઘોર કમીને અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત કાળનું પણ આંતરૂં પડે, તેટલા કાળ પછી તો તેને અવશ્ય પુનઃ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય અને તે મોક્ષે પણ જાય. કહ્યું છે કે-

“તિચ્ચયર-પવયણ-સુઅં, આયરિયં ગણહરં મહિહ્વીયં ।

આસાયંતો बहुसो, अणंतसंसारिओ होइ ॥ ૧ ॥” (ઉપવ્વ-ગા ૪૨૩)

ભાવાર્થ-“ (અંથી લેલા પછી) તીર્થંકર, સંઘ, ગણધર, શ્રુત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે મહર્ષિ (લબ્ધિવંત) મુનિવર; વગેરેની ઘણી વાર અશાતના કરનારો (પણ) અનંતસંસારી (અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત કાળ સુધી સંસારમાં રહેનારો) થાય છે. ”

એ રીતિએ એક જીવને આશ્રીને પુનઃ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિમાં જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનું આંતરૂં સમજવું. અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તો સદાકાળ સમ્યક્ત્વ હોય, આંતરૂં પડે જ નહિ; વગેરે અધિકાર આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં સવિસ્તર જણાવેલો છે, માટે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે સ્થલેથી જાણી લેવો.

અહીં સુધી સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો અને તેનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે બીજા અંશમાં સમ્યક્ત્વના, જે એકવિધ, દ્વિવિધ વગેરે ક્રમથી ભિન્ન ભિન્ન રીતિએ પ્રકારો જણાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે-

“एगविह दुविह तिविहं, चउहा पंचविह दसविहं सम्मं ।

दव्वाइ कारयाई, उवसमभेएहिं वा सम्मं ॥ ૧ ॥”

“एगविहं सम्मरुई, निसग्गहिगमेहि भवे तयं दुविहं ।

तिविहं तं खइआई, अहवा वि हु कारगाईअं ॥ ૨ ॥”

“खइआई सासणजुअं, चउहा वेअगजुअं तु पञ्जविहं ।

तं मिच्छवरमपुग्गल-वेअणओ दसविहं एअं ॥ ૩ ॥”

“निसग्गुवएसरुई, आणरुई, सुत्त-वीअरुइमेव ।

अभिगम-वित्थाररुई, किरिआ-संखेव-धम्मरुई ॥ ૪ ॥”

(પ્રવચનસારોદ્ધાર-ગા ૧૪૨-૧૪૩-૧૪૭-૧૫૦)

મનુષ્ય થશે, છતાં તે કાળે મોક્ષને યોગ્ય સંઘયજ્ઞાદિ સામગ્રીના અભાવે પુનઃ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ ને ફરી મનુષ્યભવ પામી મોક્ષે જશે; એ પ્રમાણે પાંચમા ભવે મોક્ષ થશે. શ્રીકૃષ્ણજી માટે પણ એ રીતિએ પાંચ ભવો મનાય છે.

ભાવાર્થ-“ દ્રવ્યાદિ, કારકાદિ અને ઉપશમ આદિ, વગેરે ભેદોથી સમ્યક્ત્વ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને દશ પ્રકારે પણ છે. તેમાં ‘તત્ત્વની સમ્યક્ રૂચિ’ એ તેનો એક પ્રકાર છે; નૈસર્ગિક અને આધિગમિક (અથવા દ્રવ્ય-ભાવ અને નિશ્ચય-વ્યવહાર) એમ બે પ્રકારો અનેક રીતિએ છે; કારક, રાયક અને હીપક અથવા ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એમ તેના ત્રણ પ્રકારો પણ છે; વળી તેમાં સાસ્વાદન મેળવતાં ચાર પ્રકારો અને વેદક મેળવતાં પાંચ પ્રકારો પણ થાય છે; એ પાંચેયને નૈસર્ગિક તથા આધિગમિક એમ બે બે પ્રકારથી ગણતાં દશ, અથવા નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આસારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અભિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ-એમ પણ દશ પ્રકારો કહ્યા છે. ”

ઉપરના પ્રકારોનો ભાવાર્થ અંતકારશ્રી વિશેષ રૂપમાં જણાવે છે કે-સમ્યક્ત્વના બધાંય પ્રકારોમાં તથાવિધ ‘તત્ત્વશ્રદ્ધા’ રૂપે સમાનતા હોવાથી ‘શ્રી જિનકથિત તત્ત્વોમાં યથાર્થપણાની બુદ્ધિ’ એ (બધાં) સમ્યક્ત્વનો એક જ પ્રકાર છે. વળી નિસર્ગથી તથા અધિગમથી બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે-એમ તેની પ્રાપ્તિના બે પ્રકારો છે તેથી સમ્યક્ત્વ પણ ૧-નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક) અને ૨-આધિગમિક (અધિગમથી) એમ બે પ્રકારોનું છે. આ નિસર્ગ અને અધિગમનું સ્વરૂપ ચાલુ ગાથાના વિવરણમાં જ કહેવાઈ ગયું છે. તદુપરાંત દ્રવ્યસમકિત અને ભાવસમકિત-એમ પણ તેના બે પ્રકારો છે. તેમાં ‘શ્રીજિનેશ્વરદેવકથિત તત્ત્વોમાં જીવની સામાન્ય રૂચિ’ તે દ્રવ્યસમકિત અને વસ્તુતત્ત્વને જાણવાના ઉપાયોરૂપ ‘નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ વગેરેથી જીવ-અજીવ આદિ બધાં તત્ત્વોને વિશુદ્ધરૂપે (યથાર્થરૂપે) જાણનારા જીવનું જ્ઞાનસ્વરૂપ’ તે ભાવસમકિત સમજવું, કારણ કે-શાસ્ત્રમાં નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણાદિથી તત્ત્વોની પરીક્ષારૂપે પ્રાપ્ત થયેલા મતિજ્ઞાનના ત્રીજા ભેદરૂપ અપાયજ્ઞાનને ભાવસમકિત કહેલું છે. પૂ૦ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ જણાવે છે કે-

“ एवं जिणपण्णत्ते, सदहमाणस्स भावओ भावे ।

પુરિસસ્તામિણિચોહે, દંસણસદો હવહ વન્નો ॥૧॥ ” (સન્મતિતર્ક, કા૦ ૨-૩૨)

ભાવાર્થ-“ એ પ્રમાણે દર્શન શબ્દ, શ્રીજિનકથિત ભાવોને ભાવથી સદહતા (યથાર્થરૂપમાં જાણતા) પુરૂષના આભિનિર્ણાયિક (મતિ) જ્ઞાનનો વાચક છે, અર્થાત્ દર્શન શબ્દથી તેવા પુરૂષનું આભિનિર્ણાયિક જ્ઞાન સમજવું. ”

વળી શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ જણાવે છે કે-

“ જિણવયણમેવ તત્તં, इत्थं रुई होइ दव्वसम्मत्तं ।

જહમાવણાણસદ્ધા-પરિસુદ્ધં માવસમ્મત્તં ॥ ૧ ॥ ” (પંચવસ્તુક, ૧૦૬૩)

ભાવાર્થ-“ જિનેશ્વરનું વચન જ તત્ત્વરૂપ છે, એવી જ (સામાન્ય) રૂચિ તે અહીં દ્રવ્યસમકિત અને વસ્તુને યથાવસ્થિત જાણવાનારા (નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણાદિથી વિશુદ્ધ) જ્ઞાનપૂર્વકની શ્રદ્ધાથી પરિશુદ્ધ, તે ભાવસમકિત જાણવું. ”

આ અર્થ પણ ઉપરની વ્યાખ્યાને અનુસરતો જ છે, કારણ કે-ત્યાં પંચવસ્તુક ગ્રંથમાં ‘ જિનવચન એ જ તત્ત્વ છે, એ સિવાય બીજું તત્ત્વ નથી. ’-એવી સામાન્ય રૂચિને દ્રવ્યસમકિત અને ‘ નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ વગેરેથી સંસ્કારવાળી, વિશુદ્ધ બનેલી વિસ્તારરૂચિને ’ ભાવસમ્યક્ત્વ જણાવેલું છે. તેમાં ‘ દ્રવ્ય એટલે કારણ અને ભાવ એટલે કાર્યસિદ્ધિ ’ એમ કહેલું હોવાથી અહીં

‘ભાવસમકિતરૂપ કાર્ય’નું કારણ તે દ્રવ્યસમકિત’ સમજવું. આથી એ નક્કી થયું કે-જેઓની સામાન્ય તત્ત્વરૂચિ પણ ‘આ આમ જ’ છે-એવા એકાન્ત આગ્રહવાળી હોય અને તેથી જેઓ ઓછાથી પણ અનેકાન્તને (એટલે કથંચિત્ અન્યથા પણ છે એમ) માને નહિ, તેઓની સામાન્યરૂચિ ભાવસમકિતનું કારણ નહિ હોવાથી તેઓના દ્રવ્યસમકિતમાંનો ‘દ્રવ્ય’ શબ્દ ‘કારણ’ અર્થમાં નહિ પણ ‘કુત્સિત-અપ્રધાન’ અર્થમાં છે, (અર્થાત્ તત્ત્વની સામાન્યરૂચિ પણ એકાન્તવાદના દુરાગ્રહવાળી હોય, તો તે ભાવસમકિતમાં કારણ નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યસમકિત નથી, પણ અશુદ્ધ રૂચિરૂપ અસદ્વાગ્રહ છે.) કારણ કે-શ્રી જિનાગમકથિત વચનને પણ જે અનેકાન્તને બદલે એકાન્તરૂપે જ સ્વીકારે તો તે ‘જીવનું’ મિથ્યાત્વ ગણ્યું મનાતું નથી. (અર્થાત્ તે મિથ્યાત્વી છે.) શ્રીમાન્ સિદ્ધ-સેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે-

“હૃષિકા જીવણિકાણ, સદ્દમાણો ન સદ્દે ભાવા ।

હંદિ અ પજ્જવેસું, સદ્દહણા હોઈ અવિમત્ત ॥૧॥” (સન્મતિતર્ક, કાં ૩-૨૮)

ભાવાર્થ-“જીવ છ જ નિકાય છે’-એમ માનનારો પરમાર્થથી શ્રદ્ધાળુ નથી, કારણ કે-છની સાથેનો ‘જ’કાર અન્ય અપેક્ષાઓનો આધક છે, એથી સર્વ અપેક્ષાએ ‘જીવ નિકાય છ જ પ્રકારે છે’ એવો અર્થ કરતાં અનેકાન્તતાનું ખંડન અને એકાન્તતાનું મંડન થયું; માટે ‘ચૈતન્યની અપેક્ષાએ (ચૈતન્ય સર્વ જીવોમાં વ્યાપક હોવાથી) સર્વ જીવોનો એક પ્રકાર પણ છે’ વગેરે પણ માનવું જોઈએ. વળી ‘હિંસામાં અધર્મ છે’ એ પણ એકાન્તતાથી નહિ, કારણ કે-અપ્રમત્ત મુનિથી થયેલી પણ હિંસાને અહિંસા અને પ્રમત્તથી હિંસા નહિ થવા છતાં પણ હિંસા કહી છે તે અસત્ય ઠરે. એ રીતે જે પદાર્થમાં વર્તમાનમાં અગ્નિ આદિ પદાર્થો નથી તેમાં પણ ભૂત-ભવિ-ધ્યની અપેક્ષાએ તે તે પદાર્થો માનવા જોઈએ; આ સત્યને છોડીને દ્રવ્યસમ્યક્ત્વવાળો સામાન્યરૂચિ છતાં જે અનેકાન્તને બદલે એકાન્તવાદને પકડે તો તે મિથ્યારૂચિ કહેવાય એમ સમજવું.”

અર્થાત્-શ્રીજિનેશ્વરદેવકથિત તત્ત્વોનું તથાવિધ નય-નિષ્કેષાદિ પૂર્વકનું અનેકાન્તિક જ્ઞાન ન હોય, તો પણ જેને શ્રીજિનકથિત હોવાથી તેમાં યથાર્થપણાની રૂચિ હોય અને જ્ઞાની-ગીતાર્થ તેની ભૂલને સુધરાવી શકે તેવી યોગ્યતા-સરળતા હોવાથી જે વિપરીત અભિનિવેશ-દુરાગ્રહવાળો ન હોય, તેવા જીવને પોતાના અજ્ઞાનથી અથવા ગુરૂના વચનમાં શ્રદ્ધાથી વિપરીત સંભાવના (બાધ) થાય, તો પણ તેની અંતરશુદ્ધિ (વસ્તુને યથાર્થ સ્વીકારવાની શુદ્ધ બુદ્ધિ) હોવાથી તેનું દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ કહી શકાય છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજ કહે છે કે-

“સમ્મદિદ્વિજીવો, ઉવજ્ઞુ પવયણં તુ સદ્દહ ।

સદ્દહ્ અસંભાવં, અણમોગા ગુરુનિઓગા વા ॥૧॥” (ઉત્તનિર્યુ, ૧૬૩)

ભાવાર્થ-“સમકિતદષ્ટિ જીવ ઉપદેશથી સાંભળેલા પ્રવચનને (શાસ્ત્રને) સત્યરૂપે માને, તેમાં કદાચ અનાભોગથી કે ગુરૂપારતન્યને લીધે અસત્યને પણ સત્યપણે માનવાનું બને. અર્થાત્ સાચાપણાની શ્રદ્ધા છતાં પોતાના અજ્ઞાનથી કે છદ્મસ્થ ગુરૂના વચનમાં વિશ્વાસ હોવાથી ખોટાને પણ સાચું માનવાનો સંભવ રહે.” (એટલા માત્રથી તે મિથ્યાત્વી મનાતો નથી.)

અહીં એ પ્રશ્ન સંભવિત છે કે-શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજના ઉક્ત વચનમાં દ્રવ્ય કે ભાવ-એ બંનેમાંથી એક પણ વિશેષણનો ઉલ્લેખ નથી, માત્ર ‘સમકિતદષ્ટિ જીવ’ પાઠ છે; તો તેનો અર્થ

‘દ્રવ્યસમકિતી’ કેમ થાય? સામાન્ય ‘સમકિતદષ્ટિ ભુવ’ એવા પાઠથી વિશિષ્ટ દ્રવ્યસમકિતી એવો અર્થ કરવામાં પ્રમાણ શું? તેના સમાધાનમાં અંથકારમહર્ષિ જણાવે છે કે-પ્રશ્ન ઠીક છે, પણ અહીં ‘વિસ્તારરૂચિ એ ભાવસમકિત છે’ એમ કહ્યું; તે વચન જ અર્થાપત્તિએ ‘સામાન્યરૂચિ એ દ્રવ્ય-સમકિત છે’ એમ કહેવામાં પ્રમાણરૂપ છે; અર્થાત્ વિસ્તારરૂચિરૂપ ભાવસમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ જ સામાન્યરૂચિ એ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ તરીકે સિદ્ધ છે. વળી જે નય, દ્રવ્ય અને ભાવ બંનેને પરસ્પર અનુવિદ્ધ (સંકલિત) માને છે તેના અભિપ્રાયે તો દ્રવ્યસમ્યક્ત્વમાં પણ અપેક્ષાએ (રૂચિરૂપ) ભાવસમ્યક્ત્વ રહેલું છે, ઇત્યાદિ અન્ય અર્થોમાં કહ્યું છે. એમ દ્રવ્ય અને ભાવ એ સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ભિન્ન ભિન્ન નયોથી અનેક રીતિએ સમજવા. જેમ દ્રવ્ય-ભાવથી દ્વિવિધપણું કહ્યું; તેમ વ્યવહાર-નિશ્ચયથી પણ સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારનું છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-

“ નિચ્છયઞો સમ્મતં, નાણામયપ્પસુદ્ધપરિણામો ।

इयरं पुण तुह समये, मणियं सम्मत्तहेऊहि ॥ ૧ ॥ ” (સમ્યન્તવ-ગા૦ ૧૧)

ભાવાર્થ-“ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અને તેમાં હેતુભૂત સમ્યક્ત્વના ૬૭ ભેદોનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ક્રિયારૂપે યથાશક્ય પાલન કરવું તે વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ છે, એમ હે ભગવંત! તમારા સિદ્ધાન્તમાં કહેલું છે. ”

અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે-‘આ ગાથાના ‘નાણામય’ પદનો ‘જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ત્રણેયથી મિશ્રિત’ આત્મપરિણામ એવો અર્થ થાય, તો એથી નિશ્ચયસમકિતનો પણ અર્થ ભાવચારિત્ર જ થયો, ભાવચારિત્ર અને નિશ્ચયસમકિત બંનેનું એક જ સ્વરૂપ નક્કી થયું; તે કેમ ઘટે? અંથ-કારશ્રી તેનું સમાધાન આપે છે કે-વાત સત્ય છે, ભાવચારિત્ર એ નિશ્ચયસમકિતરૂપ જ છે; કારણ કે-મિથ્યા (અસદ્) આચારના ત્યાગરૂપ કાર્ય નિશ્ચયસમકિતરૂપ કારણથી જ થાય છે. નિશ્ચયનયથી જે કારણ સાથે કાર્ય ન હોય તેને કારણ મનાતું નથી, (ક્રિયાકાળે કારણ જ કારણ કહેવાય છે, કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી કે ક્રિયાની પહેલાં કારણ ગણાતું નથી.) માટે અહીં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વરૂપ કારણ સાથે ભાવચારિત્રરૂપ કાર્યની સાધના રહેલી જ છે એમ સમજવું. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-જો એમ ચારિત્રરૂપ કાર્યને સાધે તેને જ સમકિત કહેવાય, તો ચારિત્રરહિત શ્રેણિક મહારાજા વગેરેને સમ્યક્ત્વ નહિ મનાય તેનું શું? તેનો ઉત્તર અંથકારશ્રી આપે છે કે-ચોથા વગેરે ગુણસ્થાનકે (જેવી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તેવું જ આચરણ કરવારૂપ) નિશ્ચયસમકિત નહિ હોવાથી શ્રેણિક મહારાજા આદિમાં (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય) નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ન મનાય એ વાતનો કોણ વિરોધ કરી શકે તેમ છે? કારણ કે-એ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અપ્રમત્તને (સાતમા ગુણસ્થાનકથી) જ હોય છે-એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ જં સમ્મંતિ પાસહા, તં મોળંતિ પાસહા ।

जं मोणंति पासहा, तं सम्मंति पासहा ॥ ૧ ॥ ”

“ જાં સમ્મંતિ પાસહા, તં મોળંતિ પાસહા ॥ ૧ ॥ ”

“ મુણિ મોળે સમાદાય, ધુણે કમ્મસરીરંગં ।

पंतलुहं च सेवन्ति, वीरा (धीरा) सम्मत्तदंसिणो ॥ ૧ ॥ ति ॥ ” (અ૦ ૫-૩૦૨)

ભાવાર્થ-“ જે સમ્યક્ત્વ છે તે જ (મૌન) ચારિત્ર છે અને જે (મૌન) ચારિત્ર છે તે જ સમ્યક્ત્વ છે. આ (નિશ્ચય) સમકિતનું પાલન, અદ્ય સત્ત્વવાળા, સ્ત્રી-પુત્રાદિ પ્રત્યેના સ્નેહથી કોમળ હૃદયવાળા, શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ વગેરે વિષયોમાં આસ્વાદ-ગૃહિવાળા, માયા વગેરે વક્ષ આચારવાળા, વિષય-કષાયાદિ પ્રમાદવાળા કે ‘ગાર’ એટલે ઘરમાં વસવાવાળા ગૃહસ્થોથી શક્ય નથી, કિન્તુ (મૌનને) ચારિત્રને અંગીકાર કરીને કર્મોદ્ધૃત (કાર્મણુ) શરીરનો નાશ કરનારા મુનિઓ તથા સમ્યગ્દર્શનવાળા વીર મહર્ષિઓ, કે જેઓ પ્રાન્ત (નિરૂપયોગી-ઉચ્છિષ્ટ) અને રૂક્ષ (નિરસ-વિરસ) આહારાદિને વાપરનારા હોય તેઓથી તેનું પાલન શક્ય છે. (અર્થાત્ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અપ્રમત્ત સંયમીને જ હોય છે.) ”

આ સમાધાન સ્વીકારતાં બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે-એમ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વને ભાવચારિત્ર માનતાં, તેમાં અને કારક-સમ્યક્ત્વમાં કાંઈ ભેદ ન રહ્યો, કારણ કે-કારક-સમકિત પણ કારણરૂપે ક્રિયામાં સાથે હોય છે અને ક્રિયા ચારિત્રરૂપ છે. આથી એ અર્થ થયો કે-કારક-સમકિત પણ ચારિત્રરૂપ અને જે જ્ઞાનાદિમય પરિણામરૂપ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ, તે પણ ચારિત્રરૂપ; એમ બંનેનું સ્વરૂપ એક જ થયું તે કેમ ઘટે? તેના સમાધાનમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે-તમારો પ્રશ્ન અસ્થાને છે, કારણ કે-કારક-સમકિત અને નિશ્ચય-સમકિત એ બંનેમાં વિશેષ્યરૂપે ભેદ નહિ હોવા છતાં વિશેષણદ્વારા તે બુદ્ધાં પડે છે, વસ્તુતઃ અહીં કારક-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપદર્શક વિશેષણ ‘ક્રિયોપદિતત્વ-ક્રિયામાં સાથે રહેવાપણું’ છે અને નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપદર્શક વિશેષણ ‘જ્ઞાનાદિમયત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનું એકાકારપણું’ છે. એમ બંનેનાં વિશેષણો સિદ્ધિ હોવાથી પરસ્પર ભિન્ન છે. ૬ વળી સમ્યક્ત્વનાં જે ‘શમ-સંવેગ-નિવેદ-અનુકંપા અને આસ્તિક્ય’ -એ પાંચ લક્ષણો કહ્યાં છે, તે પણ આ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વમાં જ ઘટે છે; જે એમ ન માનીએ તો શ્રેણિક મહારાજ વગેરેમાં ઉક્ત લક્ષણોનો અભાવ હોવા છતાં સમકિત કહેલું હોવાથી તે લક્ષણો જ અસત્ય ઠરે. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજએ વિંશિકામાં પણ જણાવ્યું છે કે-

“ ણિચ્છયસમ્પત્તં વા, ડહિગિચ્ચ સુત્તમણિયં નિરુણરૂવં તુ ।

એવંવિહો નિઓગો, હોહ ઇમો હંત વચ્ચુ ત્તિ ॥ ૧ ॥ ” (સદ્ધર્મવિંશિકા, ૧૭)

(વિંશિકામાં આ ગાથાની પહેલાં સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણોને જણાવનારી ૧૦ થી ૧૫ સુધી ગાથાઓ છે, પછી ૧૬ મી ગાથામાં માત્ર અનંતાનુબંધીના જ અનુદયે સમકિતનાં તે લક્ષણો કેમ ઘટે? -એમ પ્રશ્ન કર્યો છે અને તેનું સમાધાન ‘વિષયવિશેષ અપેક્ષાથી ઘટે’ એમ કહીને, તે પછી આ ૧૭ મી ગાથાથી ‘અથવા આ બીજી રીતિએ પણ તે લક્ષણો નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વનાં છે’ એમ ઘટાવ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-)

ભાવાર્થ-“ શાસ્ત્રમાં જે સમ્યક્ત્વનું સુંદર સ્વરૂપ જણાવ્યું છે તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ આવા પ્રકારનો (શમ-સંવેગાદિ લક્ષણોનો) નિયોગ (આત્મામાં) હોય છે, એમ કહેવું; અર્થાત્ આ લક્ષણો નિશ્ચયસમકિતને આશ્રીને છે એમ સમજવું. ”

૬. જેમ એક જ મનુષ્ય પિતા અને પુત્રરૂપે હોવા છતાં, જેનો તે પિતા છે તેનો પુત્ર નથી, તેમ જેનો તે પુત્ર છે તેનો પિતા નથી, તે રીતિએ પિતા-પુત્ર ધર્મો એક જ મનુષ્યોમાં હોવા છતાં બુદ્ધ છે; તેમ નિશ્ચય-સમકિત અને કારકસમકિત બંને જ્ઞાનાદિમય ચારિત્રપરિણામરૂપ હોવા છતાં ભિન્ન છે. ન્યાં કારકત્વ છે ત્યાં જ્ઞાનાદિમયત્વ નથી અને ન્યાં જ્ઞાનાદિમયત્વ ત્યાં કારકત્વ નથી.

(એ રીતિએ એક સમાધાન કર્યું. વળી બીજી રીતિએ એ જ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે કે-) અથવા ‘ જ્ઞાનાદિમય ’ લક્ષણુ ભિન્ન ભિન્ન નયથી આ પ્રમાણે સમજવું. જ્ઞાનપ્રધાન નયના અભિપ્રાયે ‘ વિશિષ્ટ જ્ઞાનદશાને ’ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અને ક્રિયાપ્રધાન નયના અભિપ્રાયે ‘ ભાવચારિત્રને ’ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ જાણવું, અને દર્શનપ્રધાન નયના અભિપ્રાયે તો સ્વતંત્રરૂપે શ્રીજિનકથિત તત્ત્વોમાં યથાર્થપણાની શ્રદ્ધારૂપે) વ્યવસ્થિત છે જ. આ રીતિએ ભિન્ન ભિન્ન નયોના અભિપ્રાયે નિશ્ચય-સમકિતનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્નરૂપે છે, છતાં આત્માના શુદ્ધ પરિણામને જ (તત્ત્વ) માનનારા નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ તો-

“ આત્મૈવદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણ્યથવા યતેઃ ।

યત્તદાત્મક એવૈષ, શરીરમધિતિષ્ઠતિ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૪-૧)

ભાવાર્થ-“ ગુણ-ગુણીને અલેદ માનવાની અપેક્ષાએ સાધુનો આત્મા એ જ (નિરુપાધિક શુદ્ધ પ્રકાશરૂપ હોવાથી) જ્ઞાનરૂપ છે, આત્મા જ (શ્રદ્ધા કરનાર હોવાથી) દર્શનરૂપ છે અને આત્મા જ (સ્વભાવનો આચરનાર-સ્વરૂપમાં રમણ કરનાર) હોવાથી ચારિત્રરૂપ છે, કારણ કે- જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપે જ આત્મા શરીરમાં રહેલો છે. (નિશ્ચયનયે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ઉપકાર કરતું નથી, માટે આત્માથી દર્શનાદિને એકાન્ત ભુદાં માનતાં તે આત્માની મુક્તિ ન કરી શકે.) ”

આ રીતિએ ‘ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક આત્મસ્વરૂપની રમણતામાં તૃપ્તિ ’ એ જ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ સમજવું. એમ દ્રવ્ય-ભાવથી અને વ્યવહાર-નિશ્ચયથી સમ્યક્ત્વનું દ્વિવિધપણું જણાવીને, હવે સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો કયી કયી રીતિએ છે તે જણાવે છે.

ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક-એમ ત્રણ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ છે, અહીં સાત્વાદનની વિવક્ષા નહિ કરવાથી અને વેદકને ક્ષાયોપશમિકમાં ગણી લેવાથી (પૂર્વે ખતાવેલા પાંચ પ્રકારો તે જ) ત્રણ પ્રકારો છે; આ ત્રણેય પ્રકારોનું સ્વરૂપ (પૃ૦ ૮૦ થી ૮૬ માં) કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે સમજી લેવું; અથવા તો કારક, રોચક અને હીપક-એમ પણ ત્રણ પ્રકારો છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

૧. કારક-સૂત્ર-જિન આજ્ઞાના અનુસારે થતી ‘ શુદ્ધ ક્રિયા ’ તે કારક-સમ્યક્ત્વ સમજવું, કારણ કે- (ક્રિયા કરનારની) આવી ક્રિયાને જોવાથી અન્ય જીવોને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. એ રીતિએ બીજાને સમકિતનું કારણ હોવાથી ક્રિયા સમ્યક્ત્વરૂપ છે : અથવા બીજી વ્યાખ્યા-આવી ‘ ક્રિયાથી વ્યાપ્ત (અવચ્છિન્ન) સમ્યક્ત્વ ’ને કારક કહેવું છે, એટલે કે-ક્રિયામાં કારણ-પ્રેરક)રૂપે ક્રિયાની સાથે કર્તામાં રહેલું હોય, તે કારક-સમ્યક્ત્વ છે. વિશુદ્ધ ચારિત્રવત જીવોને જ તે હોઈ શકે એમ સમજવું.

૨. રોચક-સમ્યક્ ક્રિયામાં રૂચિ-પ્રીતિ માત્ર કરાવે પણ ક્રિયા ન કરાવે, તે રોચકસમ્યક્ત્વ કહેવાય. અવિરત-સમકિતદષ્ટિ શ્રેણિક મહારાજ, કૃષ્ણ મહારાજ વગેરેનું રોચકસમ્યક્ત્વ સમજવું.

૩. હીપક-એમ હીવો પરને પ્રકાશ કરે છે, તેમ અંગારમર્દકાર્યા વગેરેની જેમ ઉપ-દેશક પોતે અલબ્ધ યા મિથ્યાદષ્ટિ (સમકિત વગરનો) હોવા છતાં તેના ઉપદેશથી બીજા જીવોને જીવ-અજીવાદિ પદાર્થો યથાર્થ સમજાય; તેવો મિથ્યાત્વીનો શુદ્ધ ઉપદેશ બીજાઓને સમકિતનું કારણ હોવાથી તે ઉપદેશને હીપકસમકિત સમજવું.

એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો જે રીતિએ જણાવીને ચાર અને પાંચ પ્રકારો જણાવે છે. પૂર્વે કહેલા ક્ષાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારોમાં એક જ સાસ્વાદન વધારવાથી ચાર અને વેદકને લેખ-વતાં સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો થાય. વેદક અને સાસ્વાદનનું સ્વરૂપ ચાલુ અધિકારમાં જ (પૃ૦ ૯૦ માં) કહેવાઈ ગયું.

આ સિવાય અન્ય અર્થોમાં સમ્યક્ત્વના દશ પ્રકારો કહ્યા છે, તે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અનુસારે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નિસર્ગરુચિ-નિસર્ગ એટલે કોઈના ઉપદેશ વિના જ, આત્માને દર્શનમોહનીયનો ક્ષયોપશમ થવાથી 'માત્ર વ્યવહારરૂપે નહિ, પણ સત્ય વસ્તુને જ સદ્ વસ્તુ માનનારા શુદ્ધ નયના અભિપ્રાયે' જીવ-અજીવ આદિ નવતત્ત્વોમાં આત્માની યથાર્થ સત્ત્વપણાની જે શ્રદ્ધા, તેને 'નિસર્ગરુચિ'-સમ્યક્ત્વ કહેલું છે.

૨. ઉપદેશરુચિ-પર એટલે તીર્થંકર, કે તેઓના વચનોને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજાવનારો છદ્ધસ્થ, તેના ઉપદેશદ્વારા સાંભળેલાં જીવાજીવાદિ તત્ત્વોમાં (સદ્બૂતાર્થરૂપે) યથાર્થપણાની રુચિ, તે 'ઉપદેશરુચિ'-સમ્યક્ત્વ સમજવું. તાત્પર્ય કે-કેવળજ્ઞાનના બળે કથન કરાયેલાં શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં વચનામૃતનું પાન કરવાની કે તેવો ઉપદેશ સાંભળવાથી થતા બોધની 'રુચિને' ઉપદેશરુચિ સમ્યક્ત્વ કહેલું છે. કેવળજ્ઞાન વિના સત્ય ઉપદેશ હોઈ શકતો જ નથી, માટે કેવળજ્ઞાન ઉપદેશનું મૂળ છે. સૂત્રકૃતાંજમાં કહ્યું છે કે-

“ લોગં અયાણિત્તિહ કેવલેણં, કહંતિ જે ધમ્મમયાણમાણા ।

ળાસંતિ અપ્પાણ પરં ચળદ્ધા, સંસારધોરંમિ અણોરપારે ॥ ૧ ॥ ”

“ લોગં વિયાણિત્તિહ કેવલેણં, પુન્નેણ નાણેણ સમાદિજુત્તા ।

ધમ્મં સમત્તં ચ કહંતિ જે ઉ, તારંતિ અપ્પાણ પરં ચ તિણ્ણા ॥ ૨ ॥ ”

(સુત્તનિપાટ, દ્વિ૦ સુ૦ સ્કં૦ અધ્ય૦ ૬)

ભાવાર્થ-“ જેઓ કેવળજ્ઞાન વડે લોકને (તત્ત્વોને) જાણ્યા વિના જ (અજ્ઞાની છતાં પણ) ધર્મને કહે છે, અપાર-ધોરસંસાર સમુદ્રમાં ડૂબેલા તે પોતાને અને પરને ડૂબાડે છે. ૧. અને રાગ-દ્વેષથી મુક્ત થયેલા સમાધિવંત જેઓ કેવળજ્ઞાનથી લોકને યથાર્થ જાણીને ધર્મનો અને સમતાનો ઉપદેશ કરે છે, તેઓ સ્વયં લવસમુદ્રને તરે છે અને પરને તારે છે. ૨. ”

આવા જ્ઞાનીનો ઉપદેશ સાંભળવાની અને તે દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની રુચિ એટલે વસ્તુતઃ 'સંશય ટાળવાની ઇચ્છારૂપ આત્મધર્મવિશેષ,' તે જ ઉપદેશરુચિ-સમકિત છે.

૩. આજ્ઞારુચિ-દેશથી કે સર્વથા રાગ-દ્વેષમુક્ત થયેલા આત્માની આજ્ઞા માત્રથી જ અનુ-ષ્ઠાન કરવાની રુચિ, તે આજ્ઞારુચિ; તેમાં દેશથી રાગ-દ્વેષમુક્ત આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, વગેરે છદ્ધસ્થ શુદ્ધની આજ્ઞાથી અનુષ્ઠાન કરનારની રુચિ, 'શાષતુષ મુનિ વગેરેની આજ્ઞાપાલનની રુચિની જેમ' આત્મામાં તે તે અનુષ્ઠાન કરવાની રુચિરૂપ 'આજ્ઞારુચિ'-સમકિતને પ્રગટાવે છે. કહ્યું પણ છે કે-

“ ગુરુપારતંતનાણં, સદ્દહણં ઇયસંગયં ચેવ ।

ઇત્તો ઉ ચરિત્તીણં, માસતુસાર્દઢિ નિદિદ્ધં ॥ ૧ ॥ ” (પંચાશક, ૧૧-ગા૦ ૭)

ભાવાર્થ—“ ગુરુપરતંત્રતા જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા છે, કારણ કે—ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન એ જ જ્ઞાનનું કૃણ છે, એ જ જ્ઞાનની સફળતા છે; શ્રદ્ધા પણ તેવા જ્ઞાનની સહચરી છે; માટે જ વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિનાના (અતિ જડ) માષ્ટુષ વગેરેને તેઓ ગુરુને સમર્પિત થયેલા હોવાથી જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર ત્રણેય કહ્યાં છે. વાસ્તવમાં તેવો જીવ ગુરુઆજ્ઞાનો પાલક હોવાથી ગુરુના જ્ઞાન-દર્શનનું કૃણ તેને મળે જ છે.”

અર્થાત્—જો જ્ઞાનરહિત જીવ પણ ગુરુઆજ્ઞામાં વિશ્વાસ રાખી તેમના વચનને અનુસરે, તો તેને જ્ઞાન અને દર્શન પ્રગટે છે, એમ કેવળ આજ્ઞાની રુચિથી અનુષ્ઠાન કરનારા જીવમાં પણ પરિણામે તે વિષયનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધા પ્રગટે છે, માટે તેને આજ્ઞારુચિ-સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. અહીં દેશથી રાગ-દ્વેષમુક્ત હૃદયસ્થ ગુરુનું વચન પણ સર્વથા રાગ-દ્વેષમુક્ત થયેલા કેવલી ભગવાનના વચનને અનુસારે હોય છે, જેથી તેમાં પણ અપ્રમાણિકપણાની શંકા થવાનું કારણ નહિ હોવાથી તે દરેક વિષયમાં સત્યની રુચિ કરાવનારું બને છે; માટે ગુરુઆજ્ઞાને અનુસરનારા આત્મામાં ગુરુઆજ્ઞાથી તે તે અનુષ્ઠાનની જે રુચિ પ્રગટે, તે ‘આજ્ઞારુચિ’-સમ્યક્ત્વ સમજવું.

૪. સૂત્રરુચિ—સૂત્રોને ભણવાનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાથી પ્રગટ થતા જ્ઞાનદ્વારા ગોવિંદાચાર્યની જેમ જીવમાં જીવાજીવાદિ પદાર્થોના યથાર્થપણાની શ્રદ્ધા પ્રગટે, તે ‘સૂત્રરુચિ’-સમકિત સમજવું. વારંવાર એક પદાર્થનું સ્મરણ કરવાથી તેના સંસ્કારો દઢ બને, તેમ વારંવાર અધ્યયન-પઠન-પાઠન કરવાથી જ્ઞાન પણ સંશયરહિત દઢ બને છે. આવી સૂત્રજ્ઞાનથી પ્રગટેલી દઢ રુચિને ‘સૂત્રરુચિ’-સમકિત કહેવાય.

૫. બીજરુચિ—જીવાદિ કોઈ એક તત્ત્વની શ્રદ્ધાથી તેના અનુસંધાનરૂપે અનેક તત્ત્વોમાં અને તેના અર્થોમાં ઉત્તરોત્તર શ્રદ્ધાનો વિસ્તાર થાય, અર્થાત્ પાણીમાં પડેલું તેલનું ટીપું જેમ સ્વયં ફેલાઈ જાય, તેમ એક પદમાં રુચિવાળા જીવને સ્વયં ઉત્તરોત્તર અનેક પદોની અને તેના અર્થોની રુચિ વધતી જાય, તે ‘બીજરુચિ’-સમ્યક્ત્વ સમજવું.

૬. અભિગમરુચિ—સકલ આગમસૂત્રોના અર્થો વિષે રુચિ તે ‘અભિગમરુચિ’ કહેવાય. એટલે કે—સકલ આગમસૂત્રોના અર્થોના જ્ઞાતાની અર્થજ્ઞાનદ્વારા થયેલી શ્રદ્ધાને ‘અભિગમરુચિ’-સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. કહ્યું છે કે—

“ સો હોઈ અભિગમરુઈ, સુઅનાળં જસસ અત્યજો દિદ્ધં ।

इकारसजंगाई, पइन्नगं दिद्धिवाओ अ ॥ ૧ ॥ ” (પ્રવચનસારોદ્ધાર, ૧૫૬)

ભાવાર્થ—“ પ્રકીર્ણક એટલે ઉત્તરાધ્યયન વગેરે સૂત્રો, દષ્ટિવાદ, સઘળાં ઉપાંગો તથા અગીઆર અંગો; અર્થાત્ અંગો, ઉપાંગો અને પ્રકીર્ણક વગેરે સકલ આગમોને જેણે અર્થથી જાણ્યાં છે, તે ‘અભિગમરુચિ’ સમકિતવાળો છે.”

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તો સૂત્રરુચિ અને અભિગમરુચિ બન્નેનો એક જ અર્થ થયો, એટલું જ નહિ પણ સમાધાનમાં કોઈ એમ કહે કે—અભિગમરુચિ એટલે અર્થયુક્ત સૂત્રવિષયક રુચિ અને સૂત્રરુચિ એટલે કેવળ સૂત્રવિષયક રુચિ—એમ બન્ને જુદાં છે, તો તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે—કેવળ સૂત્ર તો મૂક (મુંગું) છે, માત્ર સૂત્રની રુચિ તો પ્રમાણ-બૂત મનાતી નથી. કહ્યું છે કે—‘મૂઅગં કેવલં સુત્તં’ (ઉપદેશપદ-ગા. ૮૫૬ નું પાદ) ‘કેવલ સૂત્ર

મુંગુ' છે' અર્થાત્-અર્થજ્ઞાનથી જ વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે, કેવળ સૂત્ર કાંઈ જ્ઞાન કરાવતું નથી; માટે કેવળ સૂત્રરુચિ અપ્રમાણિક છે. એટલું જ નહિ, અર્થનિરપેક્ષ સૂત્રરુચિ અજ્ઞાનનું પણ કારણ છે. કહ્યું છે કે-

“ અપરિચ્છિયસુયણિહસસ્સ, કેવલમભિનસુત્તચારિસ્સ ।

સન્વુજ્જમેણ વિ કયં, અન્નાણતવે વહું પડ્ડ ॥ ૧ ॥ ” (ઉપદેશમાલા-ગા૦ ૪૧૫)

ભાવાર્થ-“ સૂત્રોના રહસ્યને સમજ્યા વિના, (નિર્યુક્તિ, ટીકા આદિ અર્થંથ સિવાયનાં) કેવળ મૂળ સૂત્રોને જ જે અનુસરે છે તેની સર્વ પ્રકારના ઉદમપૂર્વક કરેલી આરાધના પણ અજ્ઞાન તપ(કષ્ટ)રૂપ છે. ”

એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં અંથકારશ્રી જણાવે છે કે-તમારું કથન સાત્ય છે, સૂત્રરુચિમાં અર્થનો અને અર્થ(અભિગમ)રુચિમાં સૂત્રનો સમાવેશ હોવા છતાં, સૂત્ર-અધ્યયનથી અને અર્થ-અધ્યયનથી થયેલા જ્ઞાનમાં ભેદ પડે છે અને તે ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનદ્વારા થયેલી રુચિમાં પણ ભેદ હોય છે. એ રીતિએ સૂત્રરુચિ અને અભિગમ(અર્થ)રુચિ બંનેમાં ભિન્નતા છે. આ કારણથી જ સૂત્ર કરતાં પણ અર્થના અધ્યયનમાં વિશેષ ઉદમ કરવા સૂચ્યું છે કે-

“ સુત્તા અથ્થે જત્તો, અહિમયરો ણવરિ હોહ કાયવ્વો ।

ઇત્તો ઉમયવિસુદ્ધિ, તિ મૂઝગં કેવલં સુત્તં ॥ ૧ ॥ ” (ઉપદેશપદ-ગા૦ ૮૫૬)

ભાવાર્થ-“ સૂત્રજ્ઞાન કરતાં અર્થજ્ઞાન માટે સવિશેષ ઉદમ કરવો જોઈએ, કારણ કે-અર્થજ્ઞાનથી સૂત્ર-અર્થ બંનેના બોધમાં શુદ્ધિ થાય છે, માટે જ ‘ અર્થ વિનાનું’ કેવળ સૂત્ર મુંગુ’ છે’ એમ કહેલું છે. ”

અથવા બીજી રીતિએ આ પણ સમાધાન છે કે-સૂત્રંથો (મૂળાગમ) વિષયક રુચિ તે સૂત્રરુચિ અને નિર્યુક્તિ આદિ અર્થ જણાવનારા ંથો વિષયક રુચિ તે અર્થરુચિ; આ કારણથી જ ઠાણાંગસૂત્ર(૭૫૧)ની ટીકામાં ‘ આજ્ઞા(અભિગમ)રુચિને, તે નિર્યુક્તિ આદિ અર્થજ્ઞાનના ંથોની રુચિવાળું હોવાથી સૂત્રરુચિથી ભિન્ન છે’ એમ જણાવ્યું છે.

૭. વિસ્તારરુચિ-પ્રત્યક્ષાદિ સર્વ પ્રમાણો, નયો અને નિદેષાદિ પૂર્વકનું સર્વ દ્રવ્યોનું અને સર્વ ભાવો એટલે ગુણ-પર્યાયોનું જે જ્ઞાન, તેના દ્વારા પ્રગટ થયેલી અતિવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા, તે ‘ વિસ્તારરુચિ’-સમ્યક્ત્વ સમજવું.

૮. ક્રિયારુચિ-જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારને આચરવાની, તેમ જ વિનય-વૈયાવચ્ચાદિ અનુષ્ઠાનો કરવાની રુચિ, તે ક્રિયારુચિ. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-‘ આજ્ઞારુચિ પણ અનુષ્ઠાનવિષયક છે અને ક્રિયારુચિ પણ અનુષ્ઠાનવિષયક કહી, તો બેમાં ભેદ શું રહ્યો? તેનું સમાધાન જણાવે છે કે-‘ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે-આજ્ઞારુચિમાં મુખ્યતા અનુષ્ઠાનની નહિ, પણ આજ્ઞાની છે (એટલે કે-આજ્ઞામાં રુચિ છે) અને ક્રિયારુચિમાં તો આજ્ઞા વિના પણ અનુષ્ઠાનની રુચિ છે, આજ્ઞાનું બળ તેમાં નથી; એ બેમાં ભેદ છે. ’ આ હેતુથી જ જે મહર્ષિ-ઓને ક્રિયા સર્વથા સાતમ્યરૂપ એટલે આત્મસાત્ બની ગઈ છે, કોઈની આજ્ઞા કે શાસ્ત્રવચનની

અપેક્ષા રહી નથી, તેવા પરિણુત ચારિત્ર-ક્રિયાવંત મુનિઓને શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે “**इतो उ चरित्तकाओ**” સિ એ વચનથી ‘ચારિત્ર કાયા’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે, અર્થાત્ તેઓની કાયાને ય ચારિત્રરૂપ માની છે.

૯. **સંક્ષેપરુચિ**—જે ભવને ગૌદ, સાંખ્ય આદિ મિથ્યાદર્શનોમાં આગ્રહ નથી, તેમ તે જૈન-દર્શન પણ યથાર્થ સમજ્યો નથી, તેવા આત્માની માત્ર મોક્ષમાં રુચિ, તે ‘સંક્ષેપરુચિ’—સમકિત છે. જેમ માત્ર ‘ઉપશમ-સંવર-વિવેક’ એ ત્રણ પદ સાંભળતાં જ, જૈન તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં ચિલાતીપુત્રને તેમાં રુચિ થઈ, તેમ વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના પણ મોક્ષતત્ત્વની રુચિ થાય, તે ‘સંક્ષેપરુચિ’—સમકિત કહેવાય છે. અહીં ‘મોક્ષતત્ત્વની રુચિ’ એ અંશને છોડીને ‘અન્ય દર્શનમાં આગ્રહરહિતપણું’ અને જૈનદર્શનમાં જ્ઞાનરહિતપણું’ એ બે વિશેષણ વાક્યોને જ લક્ષણરૂપ માનીએ, તો મૂર્છા વગેરે દશાવાળા ભવમાં પણ એ ઘટી જાય અને તેથી મૂર્છિત આત્મામાં પણ આ સમકિતની સિદ્ધિ થઈ જાય, કે જે અઘટિત છે; માટે એ બે વિશેષણવંત ભવની મોક્ષતત્ત્વની રુચિને ‘સંક્ષેપરુચિ’—સમકિત સમજવું.

૧૦. **ધર્મરુચિ**—માત્ર ‘ધર્મ’ શબ્દને સાંભળીને જ તેમાં પ્રીતિ થાય અને તેથી તે ધર્મ શબ્દનું વાચ્ય (ધર્મ શબ્દથી ઓળખાતું) જે ‘યથાર્થ ધર્મતત્ત્વ’ તેમાં રુચિ-શ્રદ્ધા પ્રગટે, તે ‘ધર્મરુચિ’—સમકિત કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

“**जो अत्यिकायधम्मं, सुयधम्मं खलु चरित्तधम्मं च ।**

सदहह जिणामिद्वियं, सो धम्मरुई णायव्वो ॥ ૧ ॥” (પ્રવચ્સારોદ્ધાર, ૧૬૦)

ભાવાર્થ—“જે ભવ તે તે અસ્તિકાયનો ધર્મ, એટલે ધર્માસ્તિકાયનો ગતિસહાયકતા, અધર્માસ્તિકાયનો સ્થિતિસહાયકતા, વગેરે તે તે દ્રવ્યોના તે તે ધર્મોને; દ્વાદશાંગી વગેરે આગમ-રૂપ શ્રુતધર્મને, તેમ જ સામાયિકાદિક ચારિત્રધર્મને;—એમ શ્રીજિનેશ્વરજીએ ધર્મને જે જે રીતિએ વર્ણવ્યો છે, તે તે રીતિએ સદહ-યથાર્થપણે માને, તેને ‘ધર્મરુચિ’—સમ્યક્ત્વવાળો સમજવો.”

[ઉપા૦ અહીં એવું ન સમજવું કે—આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો ‘આમ્યધર્મ’ વગેરે શબ્દોનાં વાચ્ય જે આમ્યકર્તૃઓ વગેરેની રુચિ પણ ધર્મરુચિમાં ગણાશે ? કારણ કે—અહીં ઉપપદ (ધર્મ શબ્દની પહેલાં કોઈ વિશેષણ) વિનાનો કેવળ ‘ધર્મ’ શબ્દ સાંભળવાથી પ્રગટેલી ધર્મતત્ત્વની શ્રદ્ધાને ‘ધર્મરુચિ’—સમકિત કહ્યું છે.

પ્રશ્ન—એમ તો ઉપર ધર્મ શબ્દની પૂર્વે જોડેલાં ‘અસ્તિકાય, શ્રુત, ચારિત્ર’ વગેરે પદોથી વાચ્ય અસ્તિકાય ધર્મ, શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ વગેરેની શ્રદ્ધાવાળાને ધર્મરુચિ—સમકિત કહ્યું છે, તે પ્રવચનસારોદ્ધારનું લક્ષણ જ ખોટું કરશે; કારણ કે—તે દરેકમાં ઉપપદ છે.

ઉત્તર—તમારું કથન યુક્તિસંગત છતાં આશય સમજ્યા વિનાનું છે. અહીં ‘ઉપપદરહિત ધર્મ શબ્દનું વાચ્ય’ એમ જે કહ્યું, તેમાં ‘ધર્મ’ શબ્દની પહેલાં કોઈ જ ઉપપદ ન જ જોઈએ એમ નહિ, પણ વાસ્તવધર્મમાં જેનો સમાવેશ ન થાય તેવું ધર્મબાધક વિશેષણ (ઉપપદ) ન જોઈએ. આમ્યધર્મ વગેરે વાસ્તવધર્મરૂપ નથી, માટે તેવા ઉપપદરહિત ‘ધર્મ શબ્દથી વાચ્ય’ એમ સમજવાનું છે; ચારિત્રધર્મ—શ્રુતધર્મ—દાનધર્મ—તપધર્મ—ભાવધર્મ વગેરે બધાય ધર્મો વાસ્તવ-ધર્મનાં અંગો હોવાથી તેવાં ઉપપદો હોય તેના વિરોધ નથી. માત્ર જે વાસ્તવધર્મમાં ન થટે

તેવા ‘આમ્યધર્મ’ વગેરેમાં રહેલાં ‘આમ્ય’ વગેરે ઉપપદોથી રહિત ‘ધર્મ’ શબ્દથી વાચ્યમાં પ્રીતિ’ એમ કહેવાનો અમારો આશય છે.]

એમ દશ પ્રકારો કહીને, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકામાં તો એ પણ કહ્યું છે કે-અલ્પ બુદ્ધિ-વાળા જીવોને (સરલતાથી) બોધ કરાવવા સારૂ આ રીતિએ બુદ્ધ બુદ્ધા દશ પ્રકારો બતાવ્યા છે, માટે આમાંનો કેઈ પ્રકાર બીજા પ્રકારમાં સમાઈ જાય, એટલે કે-એકાર્થ જેવો સમજાય તો પણ દોષ સમજવો નહિ, છતાં અમે તો અહીં દશેય ભેદોનો એકબીજામાં સમાવેશ ન થાય તે રીતિએ વ્યાખ્યા કરી છે; તો પણ સમ્યક્ત્વનું ‘પસદમ્યતરત્વં’ લક્ષણ છે એમ માનવું નહિ. (અર્થાત્-સમ્યક્ત્વ આ દશ જ પ્રકારોમાં આવી જાય છે-વધુ પ્રકારો નથી, એમ સમજવું નહિ.) કારણ કે-રુચિ લિન્ન લિન્ન વિષયની અનેક પ્રકારની હોવાથી તેની સંખ્યા નક્કી કરવી તે અશક્ય છે. (તાત્પર્ય કે-આ દશ પ્રકારો ઉપરાન્ત પણ ‘મોક્ષના જે અસંખ્ય યોગો કહ્યા છે, તેમાંના કેઈ પણ યોગની’ રુચિને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં વિરોધ નથી.)

અથવા તો ‘રુચિ એ પ્રીતિરૂપ (રાગરૂપ)’ હોવાથી વીતરાગસમ્યક્ત્વમાં (શુદ્ધ સમ્યક્ત્વમાં) પ્રીતિરૂપ સરાગસમ્યક્ત્વનું આ લક્ષણ ન ઘટે. કાણુંગસૂત્રના ૭૫૧ માં સૂત્રના ‘દસચિહે સરાગસમ્મત્તદંસણે પન્નત્તે’-એ પાઠના અભિપ્રાયથી આ દશેય પ્રકારો સરાગસમક્તિના કહ્યા છે. અહીં અમે પણ આ લક્ષણ સરાગસમ્યક્ત્વનું કહીએ છીએ. (અર્થાત્-અમે આ પ્રકારો સરાગ-સમ્યક્ત્વના કહ્યા છે.) વીતરાગસમ્યક્ત્વ તો જેમાં રાગ અનુગત (સહકારી) ન હોય, તેને કહેવું છે અને આ દશ ભેદો તેનાથી લિન્ન છે, માટે તેનું લક્ષણ પણ લિન્ન જ હોય, તેથી વીતરાગસમ્યક્ત્વમાં આ લક્ષણ ન ઘટે તો કાંઈ અઘટિત નથી. (અર્થાત્-આ લક્ષણ સરાગસમ્યક્ત્વનું છે અને વીતરાગસમ્યક્ત્વ તેનાથી લિન્ન છે.)

છતાં પણ આ લક્ષણ જોટું તો નથી જ, કારણ કે-વસ્તુતઃ ‘લક્ષણ એટલે ચિહ્ન,’ પદાર્થને ઓળખાવનાર પ્રતીક; તે બે પ્રકારનું હોય છે, ૧-અંતરંગ અને ૨-બહિરંગ. અમે અહીં સમક્તિનું લક્ષણ ‘રુચિ-પ્રીતિ’ કહ્યું, તે રાગરૂપે બહિરંગ લક્ષણ બાણુવું. અંતરંગ લક્ષણ લક્ષ્યની સાથે રહે જ છે, બહિરંગ લક્ષણ માટે એવો નિયમ નથી કે લક્ષ્ય સાથે તે રહે જ. જેમ કે-ધુમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ, માટે ધુમ એ અગ્નિનું ચિહ્ન છે; છતાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધુમ હોય જ એવો નિયમ નથી. એ રીતિએ સમ્યક્ત્વને ઓળખાવનાર લિંગ (ઉપર બતાવી તે તે પ્રકારની રુચિ) કે જે રાગરૂપ છે, તે પણ જ્યાં જ્યાં સમક્તિ હોય ત્યાં ત્યાં હોય જ એવો નિયમ નથી. જેમ લીલાં લાકડાના અગ્નિ સાથે ધુમ હોય અને લોખંડના ગોળાના અગ્નિ સાથે ધુમ ન હોય, તેમ અહીં પણ સરાગસમક્તિમાં રાગ હોય અને વીતરાગસમક્તિમાં રાગ ન હોય તેથી લક્ષણમાં દોષ ગણાય નહિ. જેમ કે-જીવનું લક્ષણ જણાવ્યું છે કે-

“નાર્ણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ઉવઓગો ય, ઇયં જીયસ્સ લક્કવણં ॥ ૧ ॥ ” (નવતત્ત્વ, ગા ૫)

ભાવાર્થ-“જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્ય તથા ઉપયોગ, એ જીવનું લક્ષણ છે.”

આમ કહ્યું છે, પણ દરેક જીવને દરેક અવસ્થામાં એ લક્ષણો હોય જ-એવા નિયમ નથી, (જીવ હોવા છતાં એમાંનાં કેટલાંક લક્ષણો સંસાર-અવસ્થામાં તો કેટલાંક લક્ષણો સિદ્ધ-અવસ્થામાં

દેખાતાં નથી.) માટે બહિરંગ લક્ષણના અભાવમાં પણ (લક્ષ્ય) પદાર્થ હોય તેમાં વિરોધ જેવું નથી.”

શ્રીમદ્દશોવિનયજી ગણિવર પણ અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં જણાવે છે કે-

“ જં ચ જીઅલક્ષણં તં, ઉવદ્દં તત્થ લક્ષણં લિઙ્ગં ।

તેણ વિણા સો જુજ્જહ, ધૂમેણ વિણા હુઆસુ વ્વ ॥ ૧ ॥ ” (ગા ૦ ૧૫૨)

ભાવાર્થ-“ જીવનું જે લક્ષણ જણાવ્યું, તે ત્યાં લક્ષણ એટલે લિંગ સમજવું. એથી જેમ ધુમ-લિંગ વિના પણ (લોઢાના ગોળામાં) અગ્નિ હોય, તેમ એ લિંગ વિના પણ જીવ હોઈ શકે છે. ”

એ પ્રમાણે સમકિતને ઓળખાવનાર ‘ રાગ-રુચિ ’રૂપ લિંગ ન હોય, ત્યાં પણ (વીતરાગ) સમ્યક્ત્વ હોવામાં કંઈ વાંધો નથી. (અર્થાત્ આ લક્ષણ વીતરાગસમ્યક્ત્વમાં નહિ ઘટવા છતાં લક્ષણરૂપે તે અસત્ય નથી.)

વળી અહીં ‘ વ્યગ્ય ’ એટલે લક્ષ્યરૂપે જે શુદ્ધ વીતરાગસમ્યક્ત્વ કહ્યું, તે તો નિર્મળ જ્ઞાન-દર્શન આદિ સકલ ગુણોમાં એક જ ‘ રસસ્વરૂપ આત્માને શુદ્ધ પરિણામ ’ છે, કે જે માત્ર શુદ્ધ આત્માને પોતાના અનુભવથી જ ઓળખાય, બાહ્યને કે લગ્નીને ઓળખાવી શકાય તેમ નથી, માટે તેને ‘ વ્યગ્ય ’ કહ્યું છે. પૂઠ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ માત્ર ધર્મબીજને ઉદ્દેશીને પણ જણાવે છે કે-

“ પાયમણક્ષેઝમિણં, અણુહવગમ્મં તુ સુદ્ધમાવાણં ।

મવક્ષયકરં તિ ગરુઝં, બુદ્ધેહિં સયમેવ વિણેયં ॥ ૧ ॥ ” (ઉપવ્વ, ૨૩૨)

ભાવાર્થ-“ પ્રાયઃ આ (ધર્મબીજ) શબ્દોથી કહી શકાય તેવું નથી, માત્ર શુદ્ધ ભાવવાળા જીવોને પોતાના અનુભવથી જ સમજાય તેવું, સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી (ચિંતામણી વગેરેથી પણ) મહાન્ અને પડિતપુરૂષોને જ (આત્માનુભવથી) સ્વયં સમજાય તેવું છે. ”

વસ્તુ માત્ર વર્ણવી શકાય જ તેમ બનતું નથી. જેમ શેરડીનો રસ વગેરે કેટલીય સમાન વસ્તુઓના સ્વાદમાં ભિન્નતાનો અનુભવ થવા છતાં તે ભેદ કહી શકાતો નથી, (કહેવા માટે શબ્દો નથી) તેમ આ ધર્મબીજનો અનુભવ થવા છતાં તે કહી શકાય તેમ નથી. કહ્યું છે કે-

“ ઈંદુક્ષીરગુડાદીનાં, માધુર્યસ્યાન્તરં મહત્ ।

તથાપિ ન તદાસ્વાતું, સરસ્વત્યાઽપિ પાર્યતે ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ શેરડી, દુધ, ગોળ વગેરેની મીઠાશમાં મહાન્ અંતર હોવા છતાં સરસ્વતી પણ તે અંતરને કહી બતાવવા સમર્થ નથી. ”

એમ જો ‘ ધર્મબીજ ’ જેવું તત્ત્વ પણ અવર્ણનીય-અનુભવગમ્ય છે, તો હજારો-લાખો જન્મ-મરણ થવા છતાં પણ જેની પ્રાપ્તિ હુલ્લે છે, જેનું ફળ મોક્ષ છે અને જે ચારિત્રના પ્રાણરૂપ છે; તે ‘ સમ્યક્ત્વ ’ની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ તેનું વર્ણન શબ્દોથી ન કરી શકાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. શુદ્ધ આત્મપરિણામરૂપ સમ્યક્ત્વને ઓળખવા માટે સ્વાનુભવ સિવાય બીજા કંઈ યુક્તિઓ કે પ્રમાણો કામ લાગતાં નથી. આચારંગસૂત્રમાં (અધ્ય ૦ ૫, ઉદ્દેશો ૬, સૂત્ર

૧૭૦ માં) શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે-“ સર્વે સરા નિઘટ્નંતિ, તક્ષા જત્ય ન વિજ્ઞાત, મર્દ તત્ય ન ગાહિયા । ” ઇત્યાદિ, અર્થાત્ (આત્મસ્વરૂપને ઓળખાવવામાં) સઘળા સ્વરો (શબ્દો) નિષ્ફળ છે, તકો ટકી શકતા નથી અને બુદ્ધિ તેને ઓળખી-ઓળખાવી શકતી નથી. ” વગેરે.

માટે જ્ઞાનાદિ ગુણોના સમૂહથી કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન (આત્મગુણરૂપ) હોવાથી સમ્યક્ત્વનું વિવેચન (વર્ણન) કરવું અશક્ય છે. તે તો અનુભવથી જ સમજી શકાય તેવું છે; તેને ઓળખાવનારાં બે કાઓ તેના અનુભવીઓએ નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે.

“ ન ભિન્નં નામિન્નં હુમયમપિ નો નાપ્યનુભયં, ન વા શબ્દન્યાયાદ્રવતિ ભજનામાજનમપિ ।

ગુણાસીનં લીનં નિરવધિવિધિવ્યજનપદે, યદેતત્સમ્યક્ત્વં તદનુકુરતે પાનકરસમ્ ॥ ૧ ॥ ”

ન કેનાઽપ્યાખ્યાતં ન ચ પરિચિતં નાપ્યનુમિતં, ન ચાર્થાદાપન્નં ક્વચિદુપમિતં નાપિ વિબુઘૈઃ ।

વિશુદ્ધં સમ્યક્ત્વં ન ચ હૃદિ ન નાલિજ્ઞિતમપિ, સ્ફૂરત્યન્તર્જ્યોતિર્નિરુપધિસમાધૌ સમુદિતમ્ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેમ કોઈ (મદિરા, ભાંગ વગેરે) સ્વાદિષ્ટ પીવાની વસ્તુનો સ્વાદ તેનાથી ભિન્ન નથી, અભિન્ન નથી, ભિન્નાભિન્ન નથી, ભિન્નાભિન્ન નથી એમ પણ નથી અને અનુભવમાં આવે છે માટે અસત્ કલ્પના માત્ર પણ નથી. જેમ તે સ્વાદ તે પીણામાં મેળવેલી ઉત્તમ વસ્તુઓના ગુણોમાં રહેલો છે અને તે સ્વાદ પીણાને તૈયાર કરવાનો સમૂહનું વિધિ-પ્રયત્ન કરાવનારો છે, (અર્થાત્ તે સ્વાદનો લોહુપી પીણાને તૈયાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી) તેમ આ સમકિત પણ એકાન્ત આત્માથી ભિન્ન (બુદ્ધ) નથી, અભિન્ન (આત્મરૂપ) નથી, ભિન્નાભિન્ન નથી, ભિન્નાભિન્ન નથી એમ પણ નથી, વ્યાકરણના ન્યાયે નામ હોય તે પદાર્થ હોય જ માટે કલ્પના માત્ર પણ નથી, સત્ છે; તો તે કેવું છે? તે કહે છે કે-જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં (આદરરૂપે) રહેલું અને સંપૂર્ણ વિધિ (ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો) કરાવવામાં કારણરૂપ, (એટલે કે-આત્મા એ સમકિતના બળે સર્વે અનુષ્ઠાનો કરવામાં આદરવાળો થાય તેવું) ગુપ્ત હોવાથી તે પાનકરસ એટલે કોઈ ઉત્તમ પીણાના સ્વાદ જેવું (હોવા છતાં વર્ણવી ન શકાય તેવું) છે. ૧. કોઈ પડિતો (અથકારો) સમકિતને સ્વમુખે કહી શક્યા નથી, તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરી શક્યા નથી અને અનુમાનથી, અર્થોપત્તિથી કે ઉપમાનથી તેને સિદ્ધ કરી શક્યા નથી; આમ છતાં તેઓના હૃદયમાં તે સ્પશ્યું નથી એમ પણ નથી. એવું સમ્યક્ત્વ નિર્વિકાર-નિષ્કંટક શુદ્ધ સમાધિમાં એકરૂપ બની ગયેલા આત્માના સ્કુરાયમાન અંતઃપ્રકાશરૂપ છે-આત્મજ્યોતિરૂપ છે. ૨.”

એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનું વર્ણન કર્યું, હવે ચાલુ મૂળ ગાથામાં કહેલા બાકીના ‘ મિથ્યાત્વપરિહાણૈવ ’ પાદનું વર્ણન કરે છે કે-પૂર્વે જણાવ્યાં તે નૈસર્ગિક અને આધિગમિક, બન્ને પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું અંતરંગ કારણ એક જ ‘ મિથ્યાત્વનો પરિહાર ’ છે, અર્થાત્ શ્રીજિનેશ્વરદેવકથિત તત્ત્વોમાં અશ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી (થવાથી), એટલે કે-ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રકારે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાથી તે બન્ને પ્રકારનું સમકિત પ્રગટે છે. કહ્યું છે કે-‘ મિચ્છત્તપટિક્કમણં, તિવિહં તિવિહેણ નાયઙ્ગં ’ (આવશ્યકનિયુક્તિ-ગા. ૧૨૫૦-૧૨૫૧) અર્થાત્-‘ મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ (પચ્ચક્ષ્ણાણુ) ત્રિવિધ-ત્રિવિધથી જાણવું.

જે મિથ્યાત્વનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે, તે મિથ્યાત્વ લૌકિક અને લોકોત્તર

એમ બે પ્રકારે છે અને તે બન્નેના પણ દેવવિષયક અને ગુરૂવિષયક એવા બે બે મળી ચાર પ્રકારો થાય છે. (અન્ય ગ્રંથોમાં તો દેવ, ગુરૂ અને પર્વ-એ ત્રણેયના લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે બે ગણી કુલ છ પ્રકારો પણ કહ્યા છે.) તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

૧. લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ-વિજ્ઞુ, મહાદેવ, બ્રહ્મા વગેરે લૌકિક દેવોને પૂજવાથી, પ્રણામ વગેરે કરવાથી અને તેઓના મંદિરોમાં જવાથી લાગે છે. તે તે દેશોમાં પ્રસિદ્ધ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિરૂપ આ લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ સમજવું. અર્થાત્ બિન્ન બિન્ન દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મવાળાઓના અનેક પ્રકારના દેવો હોય તથા તેની પૂજા વગેરેના પણ અનેક પ્રકારો હોય, તે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવી, તે સઘળા લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વના પ્રકારો સમજવા.

૨. લૌકિક ગુરૂગત મિથ્યાત્વ-ગ્રાહણ, તાપસ, સંન્યાસી વગેરે લૌકિક ગુરૂઓને નમસ્કાર કરવો, તેઓને દંડવત્ પ્રણામ કરવો, તેઓની સામે ‘નમઃ શિવાય’ ઈત્યાદિ બોલવું, તેઓની ધર્મકથા સાંભળવી અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાદ્વારા તેઓનું કે તેઓની કથા-ઉપદેશનું બહુમાન કરવું; વગેરે લૌકિક ગુરૂગત મિથ્યાત્વના પણ અનેક પ્રકારો બાજુવા.

૩. લોકોત્તર દેવગત મિથ્યાત્વ-પરદર્શનીઓએ પોતાને કબજે કરેલી પોતાના દેવરૂપે માનેલી શ્રીજિનપ્રતિમાની પૂજા વગેરે કરવાથી, અથવા આ લોકના સુખના અર્થે જૈન તીર્થોની યાત્રાએ જવાની માન્યતા માનવાથી, વગેરે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ કરવાથી લોકોત્તર દેવગત મિથ્યાત્વ લાગે છે.

૪. લોકોત્તર ગુરૂગત મિથ્યાત્વ-પાસથા, અવસન્ન, વગેરે કુસાધુઓને ધર્મગુરૂરૂપ માનીને વન્દન વગેરે કરવાથી અને ગુરૂના સ્તૂપ (પગલાં) મૂર્તિઓ વગેરેની આ લોકના સુખને માટે યાત્રા, બાધા, માન્યતા વગેરે કરવાથી, વગેરે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિથી લોકોત્તર ગુરૂગત મિથ્યાત્વ લાગે છે. (એમ ચારેય મિથ્યાત્વો ઘણા પ્રકારનાં હોઈ શકે તે સ્વયંમેવ સમજી લેવું.)

દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણના પાંચમા તત્ત્વની ગાથા ૩૪-૩૫ માં કહ્યું છે કે-

“ દુર્વિહં લોહઅમિચ્છં, દેવગયં ગુરુગયં મુણેયવ્વં ।

લોઉત્તરં પિ દુર્વિહં, દેવગયં ગુરુગયં ચેવ ॥ ૧ ॥ ”

“ ચઉમેયં મિચ્છત્તં, તિવિહં તિવિહેણ જો વિવજ્જેહ ।

અકલંકં સમ્મત્તં, હોહ ફુહં તસ્સ જીવસ્સ ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ લૌકિક મિથ્યાત્વ દેવગત અને ગુરૂગત એમ બે પ્રકારે તથા લોકોત્તર મિથ્યાત્વ પણ દેવગત અને ગુરૂગત એમ બે પ્રકારે બાજુવું. (૧). જે આત્મા તે ચારેય મિથ્યાત્વોને ત્રિવિધે ત્રિવિધે તજે છે, તેને નિષ્કલંક શુદ્ધ સમક્ષિત હોય (પ્રગટે) છે. (૨). ”

ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રકારે ત્યાગ કેવી રીતિએ થાય ? તે જણાવે છે.

“ એઝં અણંતરુત્તં, મિચ્છં મણસા ન ચિત્તહ કરોમિ ।

સયમેસો વ કરેહ, અન્નેણ કાએ વ સુદ્ધુ કયં ॥ ૧ ॥ ”

“ એવં વાયા ન મણહ, કરોમિ અન્નં ચ ન મણહ કરેહ ।

અન્નકયં ન પસંસહ, ન કુણહ સયમેવ કાણં ॥ ૨ ॥ ”

“ કરસન્નમમુહસ્વેવા-इह न य कारवेइ अन्नेणं ।

अन्नकयं न पसंसइ, °अन्नेण कयं च सुट्ठु कयं ॥ ૩ ॥ ”

(આન્ધર્મવિધિપ્ર૦ ગા૦ ૩૨ ત: ૩૪)

ભાવાર્થ-“ મિથ્યાત્વના ઉપર જણાવેલા ચારેય પ્રકારમાં કોઈ પણ પ્રકારને ‘હું’ સેવું’-એવું મનથી વિચારે નહિ, ખીજને (અમુક) આ માણસ ‘સ્વયમેવ મિથ્યાત્વ સેવો’-એવું પોતે વિચારે નહિ કે ખીજને વિચારાવે નહિ તથા ખીજએ મિથ્યાત્વનું સેવન કર્યું જાણીને ‘સુદર કર્યું’-એમ મનથી અનુમોદે પણ નહિ; એમ સ્વ-પરને અંગે વિચારે નહિ, વિચારાવે નહિ અને અનુમોદે નહિ-એ મનથી ત્રણ પ્રકારે તજે. ૧. એ રીતે ‘હું મિથ્યાત્વ સેવું’-એમ મુખથી ન બોલે, અર્થાત મિથ્યાત્વી દેવોની સ્તવના, તેમના ગુણની સ્તુતિ વગેરેનાં વચનો મિથ્યાત્વસેવનરૂપ હોવાથી ‘સ્વયં કરૂં’ એમ બોલે નહિ કે સ્વમુખે તેવી સ્તુતિ વગેરે કરે નહિ. ખીજને તેમ કરવાનો ઉપદેશ-આદેશ કરે નહિ અને ખીજની મિથ્યાત્વની ક્રિયા વગેરેની સ્વમુખે પ્રશંસાદિ પણુ કરે નહિ. એ મુજબ સ્વયં ખીજને તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે નહિ, ખીજદ્વારા કહેવરાવે નહિ અને કોઈ સ્વયં કરે તો અનુમોદે નહિ-એમ ત્રણ પ્રકારે વચનથી તજે. ૨. કાયાથી સ્વયં મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, ખીજને હાથની ચેષ્ટા કે આંખના ઈસારા વગેરે સંજ્ઞાઓથી સમજાવીને તેમ કરવા પ્રેરે નહિ અને ખીજની મિથ્યાત્વની પ્રવૃત્તિની (મુખથી પ્રસન્નતા બતાવવી, આનંદથી મસ્તક ધ્રુણવવું, હર્ષથી તાલીઓ પાડવી, તેની પીઠ થાબડવી વગેરે) અનુમોદના પણુ કરે નહિ; એટલે કે-કાયાથી સેવે નહિ, સેવરાવે નહિ અને અનુમોદે નહિ; એમ મન-વચન-કાયાથી સેવે નહિ, સેવરાવે નહિ અને અનુમોદે નહિ-તે ત્રિવિધ ત્રિવિધથી ત્યાગ (પચ્ચક્ખાણુ) કહેવાય ૩. ”

[પ્રશ્ન-એ રીતિએ ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરનારા પણુ ગૃહસ્થને મિથ્યાદષ્ટિનો સંસર્ગ તો હોય જ, તો ‘સંવાસ’ અનુમોદના’રૂપ મિથ્યાત્વની અનુમોદનાથી તેને મિથ્યાત્વ

૭. શ્રાવકધર્મ-વિધિપ્રકરણમાં આ ગાથાઓ ૩૨-૩૩-૩૪ નંબરે છે. તેમાં ત્રીજી ગાથાનું છેલ્લું પાદ ‘અન્નેણ કયં ચ સુટ્ઠુ કયં’ને બદલે ‘હોડિયહસિઆહચેટ્ટાહિ’ એવો પાઠ છે અને તે સંગત લાગે છે. તેનો અર્થ એ છે કે-ચપટી વગાડવી, હસવું વગેરે ચેષ્ટાઓથી ખીજએ કરેલું ઠીક કર્યું-એમ પ્રસન્નતા જણાવે નહિ.

૮. અનુમોદનાના ત્રણ પ્રકારો છે. ૧. અનિષેધ અનુમોદના, ૨. ઉપભોગ અનુમોદના અને ૩. સંવાસ અનુમોદના. જેમ કે-૧-પોતે અધિકારી છતાં નિશ્રામાં રહેલા જીવોને જે તે તે કાર્યો કરવાનો નિષેધ ન કરે, મૌન સેવે તો ‘અનિષિદ્ધમનુમતમ્’ એ ન્યાયે અનુમોદના ગણાય, તે અનિષેધ અનુમોદના : ૨-નિષેધ કરવા છતાં તેઓ પાપથી અટકે નહિ અને પાપ કરીને જે કમાય, તે કમાણીનો પોતે ઉપયોગ કરે-વાપરે તો ઉપભોગ કરવારૂપે પણુ સાથ આપ્યો ગણાય, તે ઉપભોગ અનુમોદના : અને ૩-નિષેધ કરવા છતાં પણુ તે પાપથી અટકે નહિ અને તેની પાપક્રમાઈનો પોતે ઉપભોગ પણુ કરે નહિ, છતાં જેમ ચોરાના ટોળામાં રહેલો શાહુકાર પણુ ચોર ગણાય અને કલાલને ત્યાં કાર્યપ્રસંગે ગયેલો પણુ દાડડીયો મનાય, તેમ પાપ કરનારાની સાથે રહેલો પણુ તે પાપમાં સાથ આપનારો મનાય, તે સંવાસ અનુમોદના જાણુવી. આ ત્રણ પ્રકારમાં મિથ્યાત્વીની માત્ર સોબતથી પણુ ત્રીજી સંવાસ અનુમોદના લાગે, તથાપિ ગૃહસ્થને પોતાના કુટુંબ કે સંબંધીઓની સોબત અનિવાર્ય છે, તેમાં પોતાને મિથ્યાત્વના પરિણામ ન થાય તો અનુમોદના ન ગણાય, પણુ ખીજ મિથ્યાત્વીઓનો સંસર્ગ તે તજવો જ જોઈએ.

કેમ ન લાગે ? ઉત્તર-ત્રિવિધે ત્રિવિધે ત્યાગ કરનારને મિથ્યાત્વીનો પરિચય, સંસર્ગ વગેરે કરવું તે અતિચારરૂપ હોવાથી તેવો સંસર્ગ પણ તજવાનો જ કહ્યો છે-તજવો જોઈએ. પ્રશ્ન-ત્રિવિધ ત્રિવિધથી મિથ્યાત્વને તજનારો ગૃહસ્થ મિથ્યાત્વને સેવનારા પોતાના કુટુંબીઓ, સંબંધીઓ, સ્વજનો વગેરેની સાથે રહેલો હોવાથી તેઓનો સંસર્ગ કેવી રીતે તણ શકે ? ઉત્તર-આરંભ કરનારાઓની સાથે રહેવાથી આરંભક્રિયા થવાનો પ્રસંગ બલાતકારે પણ આવે અને તેથી મિથ્યા ક્રિયામાં ‘સંવાસ અનુમોદના’ લાગે, તો પણ મિથ્યાત્વ એ અધ્યવસાયરૂપ હોવાથી, મિથ્યા ક્રિયા કરનારની સાથે રહેવા છતાં તેના અધ્યવસાયો મિથ્યાત્વના પરિણામરૂપ ન થાય તો મિથ્યાત્વ ન લાગે. જો એમ ન માનીએ તો સાધુને પણ મિથ્યાત્વ સેવનારા ગૃહસ્થોની નિશ્રાનો સંભવ હોવાથી તેઓ પણ મિથ્યાત્વની સંવાસ-અનુમોદનાથી બચી શકે નહિ.] (આરંભ કરનારાની સાથે રહેવા છતાં તે આરંભની સંવાસ-અનુમોદના કેમ ન લાગે ? તેનું સમાધાન પૂઠ શ્રીહરિલદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણમાં ગા. ૩૫ થી ૪૪ સુધીમાં કર્યું છે તે ત્યાંથી સમજી લેવું.)

જો કે તત્ત્વદષ્ટિએ તો કુદેવાદિને સુદેવાદિ તરીકે માનવાથી તથા અધર્મને ધર્મની બુદ્ધિએ આરાધવાથી મિથ્યાત્વ કહ્યું છે, તો પણ આ લોકના સુખને અર્થે પણ યક્ષ, યક્ષિણી વગેરે કુદેવાની આરાધના મુખ્યત્વે તજવી જ હિતકર છે; કારણ કે-સુદેવપણની બુદ્ધિ વિના પણ કરાતી કુદેવાદિની ઉપાસના, સ્તવના વગેરેને દેખીને બીજા (જૈનો) તેમ કરતા થાય, એટલે મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ થાય-મિથ્યાદર્શનીઓ પણ પોતાના મિથ્યા ધર્મમાં જૈનોનો એવો સાથ જોઈને સ્થિર થાય અને તેથી આ લોકમાં મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય તથા પરલોકમાં બોધિ દુર્લભ થાય, અર્થાત્ સમકિતની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થાય. કહ્યું છે કે-

“અન્નેસિં સત્તાણં, મિચ્છત્તં જો જણેહ મુદ્ધપ્પા ।

સો તેણ નિમિત્તેણં, ન લહ્હં બોદિં જિણામિહિયં ॥ ૧ ॥ ” (સંબોધપ્રકર, સમ્યક ૪૨)

ભાવાર્થ-“જે મૂઠ આત્મા બીજા જીવોને મિથ્યાત્વમાં નિમિત્ત બને છે, તે તે કારણથી શ્રીજીનકથિતબોધિને-સમકિતને પામતો નથી.”

પ્રશ્ન-રાવણ કે કૃષ્ણજી જેવાઓએ પણ તે તે કાળે મિથ્યાત્વનું સેવન કર્યું છે, તો વર્તમાનમાં તેનો નિષેધ કેમ કરે છે ? ઉત્તર-રાવણ, કૃષ્ણજી વગેરેનું આલંબન લેવું અનુચિત છે, કારણ કે-તે કાળે જૈનધર્મનો મહિમા બીજા ધર્મો કરતાં અતિશય હતો, તેથી તે કાળે તેમનું જોઈને મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ થાય તેમ ન હતું. વર્તમાનકાળે તો સ્વભાવથી જ જીવોની (તેઓ પ્રાયઃ ભારેકેમી હોવાથી, કાળની વિષમતા હોવાથી અને ચારિત્રબળ ક્ષીણ થવાથી) મિથ્યાત્વની પ્રવૃત્તિ અટકાવી શકાય તેમ નથી. (તેમાં વળી મિથ્યાત્વનું સેવન જોવાથી તો તેને ઘણું જ બળ મળે, માટે પૂર્વકાલીન જીવોનું આલંબન લઈને મિથ્યાત્વ સેવવું નહિ. ઉત્તમ પુરૂષો હંમેશાં ઉત્તમ આલંબનનો જ આશ્રય શોધે છે, કારણ કે-આલંબન ચઢવા માટે લેવાનું હોય છે, પડવા માટે

૬. પરમાત્મા શ્રીમહાવીરદેવને પણ મરીચિકા લવમાં પોતે સ્વીકારેલા ત્રિદંડીપણમાં ધર્મબુદ્ધિ નહિ હોવા છતાં પંદરમા બવ સુધી તે સંસ્કારો ચાલુ રહ્યા. જ્યારે જ્યારે તેઓ મનુષ્યભવ પામ્યા ત્યારે ત્યારે ધરને છોડીને ત્રિદંડી બન્યા, જૈન-સાધુપણું ન પામ્યા. એ રીતિએ સંખ્યાતા સાગરોપમ સુધી તે સંસ્કારો નડ્યા.

નહિ. લૌકિક વ્યવહારો પણ એ જ રીતિએ ચાલે છે.)

મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકારો અને તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. કહ્યું છે કે-

“ આભિગ્નાદિઅમણમિગ્નહં, ચ તદ્ અમિનિવેસિઅં ચેવ ।

સંસદ્અમણામોગં, મિચ્છત્તં પચ્છહા એઅં ॥ ૧ ॥ ” (પંચસંગ્રહ, મા૦ ૮૬)

ભાવાર્થ-“ ૧-આભિગ્રહિક, ૨-અનાભિગ્રહિક, ૩-આભિનિવેશિક, ૪-સાંશયિક અને ૫-અનાલોગિક; એમ મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારો છે. ” તેમાં-

૧. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ-સ્વશાસ્ત્રના આગ્રહથી વિવેકરૂપી દીપક જેઓનો ખૂઝાઈ ગયો હોય તેવા, માત્ર પરદર્શનનો પ્રતિકાર કરવામાં ચતુર, અવિવેકી, પાખંડી જે લોકો પોતાના પક્ષમાં દુરાગ્રહી હોય, તેઓને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહ્યું છે; પણ ધર્મ-અધર્મનો પરીક્ષાપૂર્વક વિવેક કરીને તત્ત્વરૂપે સ્વીકારેલા સત્ય પદાર્થોમાં શ્રદ્ધાવાળા મધ્યસ્થ જૈનો પરદર્શનનો પ્રતિકાર કરે, તો પણ તેઓને આ મિથ્યાત્વ મનાતું નથી; કારણ કે-તેઓના વિવેકમાં જૈનશાસ્ત્રનું મમત્વ (બંધન) નથી પણ તત્ત્વનો પક્ષ અને અતત્ત્વનો ક્ષેપ છે; હા, જન્મે જૈન હોવા છતાં પણ જેઓને તત્ત્વાતત્ત્વનો વિવેક નથી, નામ માત્રથી જ જૈન છે અને તેથી પોતાના આચારોથી જેઓ આગમને ઊલટો બાધ પહોંચાડે છે, (અર્થાત્ જૈન આચારોને અનુસરવાને બદલે કુલાચાર વગેરેનો અસદ્ આગ્રહ સેવી જૈનાગમ વિરૂદ્ધ વર્તે છે) તેઓ જૈનકુલમાં જન્મેલા હોય તો પણ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વવાળા સમજવા : કારણ કે-સમકિતદષ્ટિ જીવ વસ્તુતત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના જ કેવળ વસ્તુનો પક્ષપાત ન કરે. પૂ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે-

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વર્તનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ૧ ॥ ” (લોકતત્ત્વનિર્ણય-૨૮)

ભાવાર્થ-“ મને શ્રીવીર ભગવાનમાં પક્ષપાત કે શ્રીકપિલઋષિ વગેરે બીજાઓ તરફ દ્વેષ નથી, માત્ર જેનું વચન યુક્તિસંગત-સત્ય હોય તેનો સ્વીકાર કરવો, એ માફ મંતવ્ય છે. ”

(અર્થાત્ કેરો પક્ષપાત સમકિતરૂપ નથી, પણ તત્ત્વાતત્ત્વનો વિવેક કરી તત્ત્વનો પક્ષ કરવો એમાં સમકિત છે; જૈનકુળનો હોય, દેવપૂજાદિ ક્રિયા કરતો હોય, છતાં આગમને બાધ પહોંચાડે તેવો અસદ્ આગ્રહી હોય, તો તે સમકિતદષ્ટિ કહેવાય નહિ.)

દરેક જીવમાં સ્વયં વિવેક કરવાની શક્તિ ન હોય, તેથી માષતુષ મુનિ જેવા બુદ્ધિબળ વિનાના કોઈ જીવો તત્ત્વાતત્ત્વનો વિવેક ન કરી શકે, તો પણ ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહેલા હોય અને ગુણવંત પુરૂષના વચનને પ્રમાણ કરનારા હોય, તેઓ સ્વયં વિવેકી નહિ છતાં દુરાગ્રહી નહિ હોવાથી, તેઓને આ મિથ્યાત્વ ગણાતું નથી. આ મિથ્યાત્વ ‘આત્મા નથી જ’ વગેરે છ વિકલ્પોથી છ ‘૧૦ પ્રકારનું’ છે.

૧૦. “ જત્થિ-જ ણિચ્છો-જ કુણ્ઠ, -કર્યં જ વેપદ્ જત્થિ ણિલ્લપ્પં ।

જત્થિ મોક્કલોવાયો, અભિગ્નાદિઅસ્સ હ ચિયપ્પા ॥ ૧ ॥ ” (ધર્મપરીક્ષા-મા. ૮ ની ટીકા)

૧-આત્મા નથી જ, ૨-છે, પણ અનિત્ય (ક્ષણિક) છે, ૩-કર્તા નથી, ૪-ભોક્તા નથી, ૫-મોક્ષ એ કંપના માત્ર જ છે-સત્ય નથી અને ૬-આત્માનો મોક્ષ થવા માટે કોઈ ઉપાય જ નથી, -એમ માનવું તે છ પ્રકારો આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વના છે.

૨. અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ-આ મિથ્યાત્વ સામાન્ય મનુષ્યોને હોય છે. જેઓ એમ માને છે કે-‘સઘળા દેવો દેવ છે, કોઈને ખોટા કહેવા નહિ કે કોઈની નિંદા કરવી નહિ; સઘળા સાધુઓ ગુરૂ છે અને સર્વે ધર્મો સાચા છે; વગેરે માનનારમાં પોતાના દર્શનનો આગ્રહ નથી અને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ નથી, તો પણ તે વસ્તુતઃ તત્ત્વ-અતત્ત્વ બંનેને સમાન માનનારો છે; આવા સત્ય-અસત્ય બંનેને સરખા માનનારાને આ મિથ્યાત્વ કહ્યું છે. આ મિથ્યાત્વના લિન્ન લિન્ન પદાર્થોની અપેક્ષાએ અનેક ભેદો સંભવે છે.

૩. આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ-આ મિથ્યાત્વ તત્ત્વાતત્ત્વને યથાસ્થિત જાણવા છતાં, દુરાગ્રહથી વિપરીત બુદ્ધિવાળા બનેલા અસત્યનો પક્ષ કરનારા ગોળામાહિલ વગેરેના જેવું સમજવું. [અસત્યમાં સત્યનો આગ્રહ તો અજ્ઞાનપણાથી કે પ્રજાપક એટલે (ભણાવનાર) ગુરૂમાં વિશ્વાસ હોવાથી અસત્યને સત્ય સમજનારા સમકિતદષ્ટિને પણ હોય. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-સમકિતદષ્ટિને પણ અજ્ઞાનના યોગે કે ગુરૂપરતંત્રતાના યોગે ખોટું સમજવાથી અસત્યમાં પણ સત્યનો આગ્રહ હોય. પૂ. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી કહે છે કે-

“ સમ્મદિદ્વિજીવો, ઉવદ્દં પવયણં તુ સદ્દદ્દં ।

સદ્દદ્દં અસન્માર્વં, અણામોગા ગુરુણિણોગા વા ॥ ૧ ॥ ” (ઉત્તરનિર્ણય-૧૬૩)

ભાવાર્થ-“સમકિતદષ્ટિ આત્મા ઉપદેશદ્વારા પોતાને સમજાવેલાં શાસ્ત્રોને (તત્ત્વોને) યથાર્થ માને, તેમાં તેને પોતાના અજ્ઞાનથી કે ગુરૂપરતંત્રતા(વિશ્વાસ)થી કંઈકે ખોટું સમજાય તો તે ખોટાને પણ (સત્યરૂપ સમજવાથી) સાચું માને.”

એમ સમકિતદષ્ટિ જીવમાં પણ આગ્રહ તો હોય, છતાં બુદ્ધિ સાચું સમજવાની હોવાથી તેને દુરાગ્રહી ન કહેવાય; જ્યારે આ મિથ્યાત્વવાળો તો દુરાગ્રહી હોય. એ રીતિએ બેમાં ભેદ સમજવો. અર્થાત્ સમકિતદષ્ટિનો આગ્રહ સત્યનો હોઈ શુદ્ધ ઉપદેશકના વચનથી ટાળી શકાય અને આ મિથ્યાત્વવાળાનો આગ્રહ અસત્યનો હોઈ સત્ય ઉપદેશકથી પણ તે ટળે નહિ, મારે જ તેને આગ્રહી નહિ પણ દુરાગ્રહી કહ્યો છે. તાત્પર્ય કે-અનાભોગાદિ કારણે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા શ્રાવક વગેરેને અસત્ પદાર્થમાં સત્પણાનો આગ્રહ હોવા છતાં, શુદ્ધ વક્તાના વચનથી તે સુધારી શકાય તેવો હોવાથી તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી.

અહીં કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે-શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ, શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરજી વગેરે આગમના રહસ્યોને જાણનારા મહાજ્ઞાનીઓ પણ એક વિષયમાં જ લિન્ન લિન્ન માન્યતાથી પરસ્પર મતભેદ પડતાં બીજાના મતને શાસ્ત્રબાધિત જણાવીને પોતાના મતને જ વળગી રહ્યા, પણ અન્ય મતને સ્વીકાર્યો નહિ, તો તેઓ પણ આ આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વવાળા કેમ નહિ? ઉત્તરમાં અંધકારશ્રી જણાવે છે કે-આ મિથ્યાત્વના લક્ષણમાં જ એમ ‘જાણવા છતાં એટલે આ અતત્ત્વ છે-ખોટું છે એમ સમજવા છતાં તેને સત્ય મનાવવાનો દુષ્ટ આગ્રહ’ એમ કહેલું છે, તે શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ કે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરજી વગેરેમાં ઘટતું નથી, તેથી તેઓ તેવા અસદાગ્રહી ન હતા, અર્થાત્ પોતાનો મત શાસ્ત્રતાત્પર્યને બાધક છે-એમ જાણવા છતાં દુરાગ્રહથી તેઓએ તેને સાચો માન્યો નથી, પણ ‘પોતે જે મત અંગીકાર કર્યો છે તે જ પ્રવચનના મર્મને જાણનારા ગીતાર્થોની અવિચ્છિન્ન પરંપરાથી શાસ્ત્રસંગત છે’-એમ સમજીને તે અર્થને તેઓએ સત્ય

માન્યો-મનાવ્યો હોવાથી તેઓને અભિનિવેશનું મૂળ પણ નથી; ન્યારે ગોષ્ઠામાહિલ વગેરેએ તો પોતાનો મત શાસ્ત્રરહસ્યને બાધક છે-એમ સમજવા છતાં દુરાગ્રહથી તેને સત્ય મનાવ્યો છે, તેથી તેમને અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વવાળા કહ્યા છે. (તાત્પર્ય કે-સમકિતદષ્ટિ આત્મા અજ્ઞાનાદિ કારણે જોડાને સાચું માને તો પણ, તેમાં અસદ્ આગ્રહ નહિ હોવાથી તેને આ મિથ્યાત્વરૂપ દોષ લાગતો નથી, એમ છદ્ધસ્થતાના યોગે ગીતાથીને પણ સૂત્રોના અર્થમાં મતભેદ પડે તો પણ, તેઓ ‘શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, અસત્ય છે’ એમ સમજીને અસત્યને સત્ય મનાવે નહિ, માત્ર પોતાની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રાનુસારી છે એમ જ સમજે, તેથી તેઓને મતભેદ રહે, છતાં એ મિથ્યાત્વ નથી.) આ અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વનાં મૂળ કારણો જમાલી, ગોષ્ઠામાહિલ વગેરેની જેમ બુદ્ધિનો ભેદ, અભિનિવેશ, વગેરે અનેક હોવાથી તેના પણ અનેક પ્રકારો સંભવે છે. વ્યવહારભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-

“મદ્મેણ જમાલી, પુન્નિ વુગ્માહિણ ગોવિંદો ।
સંસંગીય મિક્ષુ, ગોષ્ઠામાહિલ અહિણિવેસે ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ-બુદ્ધિના ભ્રમથી જમાલી મિથ્યાત્વી થયો. પૂર્વે ભ્રમિત થયેલો હોવાથી ગોવિંદવાચકે મિથ્યાત્વપૂર્વક દીક્ષા લીધી, બૌદ્ધ સાધુઓના સંસર્ગથી સોરઠદેશવાસી શ્રાવક બૌદ્ધ (ભિક્ષુક) થયો અને કંદાગ્રહથી ગોષ્ઠામાહિલ મિથ્યાત્વી થયો.”

એ બધા અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વવાળા થયા છે. (આ ચારેયનાં ચરિત્રો શ્રીનવપદબૃહદ્-વૃત્તિમાં મિથ્યાત્વના પ્રસંગે જણાવેલા છે.) એમ અનેક કારણો અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વનાં હોવાથી તેના પણ પ્રકારો અનેક છે.]

૪. સાંશયિક મિથ્યાત્વ-દેવ, ગુરુ કે ધર્મવિષયમાં ‘આ આમ હશે કે અન્ય રીતિએ હશે’ એવો સંશય જેને થાય, તે ‘સાંશયિક’ મિથ્યાત્વવાળો કહેવાય.

[અતિ સૂક્ષ્મ વગેરે તત્ત્વોને સમજવામાં સાધુઓને પણ સંશય તો થાય, પરંતુ તેઓમાં “તમેવ સત્ત્વં ણીસંકં જં જિજ્ઞેહિં પવેદ્વયં” અર્થાત્-‘જે શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહ્યું છે તે સાચું જ છે-શંકા વિનાનું જ છે.’-એવી આગમોક્ત શ્રીજિનવચનોમાં પ્રમાણિકપણાની શ્રદ્ધા હોવાથી તેઓનો સંશય ટકે નહિ, (ન સમજાય ત્યાં પોતાની બુદ્ધિમંદતા માને,) તેથી તેઓને મિથ્યાત્વ ન મનાય; પરંતુ આવી શ્રદ્ધાના અભાવે પોતાના જ અભિપ્રાયને અનુસરનારા જેઓને શ્રીજિનવચનનું પ્રમાણિકપણું સમજાતું નથી અને સંશય ટળતો નથી, તેઓ તો વસ્તુતઃ શ્રીજિનવચનની પ્રમાણિકતામાં જ સંશયવાળા હોવાના કારણે તેઓની શાસ્ત્રાર્થમાં થયેલી શંકા સાંશયિક મિથ્યાત્વરૂપ બનીને નિયમા મિથ્યા પ્રવૃત્તિમાં દોરી બંધ છે. આવા સંશયથી જ ‘આકાંક્ષા’-રૂપ મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય થાય છે અને તેથી સમ્યક્ત્વના ‘પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્તિ અને પતન-રૂપ’ શાસ્ત્રકથિત આકર્ષો થાય છે-એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ મિથ્યાત્વ પણ, સર્વદર્શન વિષયક સંશય, જૈનદર્શન પ્રતિ સંશય, જૈનદર્શનના કોઈ એકાદ તત્ત્વ પ્રત્યે સંશય, તેમ જ એક પદમાં કે એક વાક્યમાં સંશય-એમ અનેક રીતે સંશય સંભવિત હોવાથી અનેક પ્રકારનું સંભવે છે.]

૫. અનાલોગિક મિથ્યાત્વ-આ મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન(જ્ઞાનના અભાવ)રૂપ છે અને તે

વિચારશૂન્ય એકેન્દ્રિયાદિ અસંશીઓને તથા જેઓ વિશિષ્ટ જ્ઞાની ન હોય તેવા સંશીઓને પણ હોય એમ કહેલું છે. તે પણ ‘સર્વ’ પદાર્થોના સર્વથા અજ્ઞાનરૂપ, કોઈ એક પદાર્થના અવ્યક્ત બોધ- (અજ્ઞાન) રૂપ કે પદાર્થના એકાદિ અંશના અજ્ઞાનરૂપ’ એમ અનેક પ્રકારનું હોઈ શકે છે.

[આ પાંચ મિથ્યાત્વો પૈકી પહેલું આભિગ્રહિક અને ત્રીજું આભિનિવેશિક એ બે મિથ્યા- વિપરીત આગ્રહરૂપ હોઈ અનેક ભવોની દુઃખની પરંપરાનાં મૂળભૂત હોવાથી આકરાં છે, બાકીનાં ત્રણ તેવાં આકરાં નથી, કારણ કે-તે પોતાની કે ઉપદેશક ગુરૂની અજ્ઞાનતાને યોગે થતાં હોવાથી સત્ય સમજાવનારનો યોગ મળતાં ટળી જાય તેવાં છે અને તેમાં મિથ્યા-દુરાગ્રહનો અભાવ હોવાથી તેનાથી કૂર કર્મોની પરંપરા પણ ચાલતી નથી. કહ્યું છે કે-

“ દસો અ એતથ ગુરુઓ, ણાણજ્ઞવસાયસંસયા एवं ।

જમ્હા અસપ્પવિત્તી, હત્તો સવ્વથ્થણત્થફલા ॥ ૧ ॥ ” (ઉપદેશપદ-ગા. ૧૯૮)

ભાવાર્થ-“ મિથ્યાત્વરૂપ બધા દોષોમાં આ વિપર્યાસ (એટલે અસત્ય પદાર્થમાં સત્યપણુનો દુરાગ્રહ) એ જ મોટો દોષ છે, સંશય કે અનધ્યવસાયમાં (સુપ્ત મનુષ્યની જેમ તે તે વિષયમાં સમજણનો અભાવ છે, પણ) અસદ્ દુરાગ્રહ નથી. આ લોક-પરલોકમાં અનર્થકારક જે જે પ્રવૃત્તિઓ થાય છે, તે બધી આ અસદ્ દુરાગ્રહથી (વિપરીત અભિનિવેશથી) થાય છે. ”

આ મિથ્યા આગ્રહનો (વિપર્યાસનો) પ્રતિકાર કરી શકાતો નથી અને તે અસત્ય પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે, માટે મહાન દુષણરૂપ છે. અનધ્યવસાય એટલે જડતા-બોધનો અભાવ તથા સંશય, એ દુષણો તેવાં ભયંકર નથી, કારણ કે-તેમાં તેવો દુરાગ્રહ નથી. અર્થાત્ સારા ઉપદેશકના યોગે તે ટાળી શકાય તેવાં હોવાથી મહા અનર્થકારી પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં નથી. એ પ્રમાણે પાંચેય મિથ્યા-ત્વનું તાત્પર્ય સમજવું.]

ઉપર બતાવ્યાં તે સર્વ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વોનો સર્વથા ત્યાગ અને સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરવારૂપ આદાપકનો-પાઠનો ઉચ્ચાર (પ્રતિજ્ઞા) કરીને ગુરૂ પાસે સમકિત ઉચ્ચરવું (સ્વીકારવું). અર્થાત્ શ્રીજિનેશ્વરદેવે આનંદ-કામદેવાદિ મહા શ્રાવકોને બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે તે અંગીકાર કરવું જોઈ એ, કારણ કે-એ રીતિએ સ્વીકારવામાં ઔચિત્ય છે. તેનો વિધિ આવશ્યકમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે.

“ તત્થ સમણોવાસઓ પુવ્વામેવ મિચ્છતાઓ પડિક્કમહ, સમ્મત્તં ઉવસંપજ્જહ, નો સે કપ્પહ અજ્જપમિહં અન્નઉત્થિય વા અન્નઉત્થિઅદેવયાણિ વા અન્નઉત્થિઅપરિગ્ગહિઅસિહંત્તેહઆદં વા વંદિત્તણ વા નમંસિત્તણ વા, પૂર્વિ અણાલત્તેણ આલવિત્તણ વા સંલવિત્તણ વા, તેસિં અસણં વા પાણં વા સ્વાહમં વા સાહમં વા દાડં વા અણુપ્પદાડં વા, ણણત્થ રાયામિઓગેણં-ગણામિઓગેણં-(બલામિઓગેણં) દેવામિઓગેણં-ગુરુનિગ્ગહેણં વિત્તિકંતારેણં ” તિ ॥ (આવ. ૦ મૂલ, સૂત્ર-૩૬)

ભાવાર્થ-“ તે શ્રાવકધર્મ ગ્રહણ કરવાનો વિધિ એવો છે કે-શ્રાવક પ્રથમ મિથ્યાત્વને તણને સમ્યક્ત્વને અંગીકાર કરે. સમકિત ગ્રહણ કરનારા તેને, તે દિવસથી આરંભીને ૧. રાજના આદેશ (આગ્રહ) વિના, ૨. ઘણા (અન્ય) લોકોના (આગ્રહ) આદેશ વિના, ૩. ચોર-લુંટારા વગેરેના

બલાત્કાર વિના, ૪. કોઈ દુષ્ટ દેવાદિના ઉપસર્ગ વિના, ૫. માતા-પિતાદિ ગુરુજનોના આદેશ (આગ્રહ) વિના કે ૬. આજીવિકાની (સાચી) મુશ્કેલી વિના, ‘ચરક, પરિમાજક, વગેરે અન્ય-દર્શનીઓને; વિષ્ણુ, મહાદેવ, વગેરે તેઓના દેવોને તથા તે અન્યદર્શનીઓએ પોતાના મંદિરમાં માનેલાં-પૂજેલાં શ્રીજિનજિમ્મોને’ વંદન કરવું, સ્તવનાપૂર્વક પ્રણામ કરવો, તેઓએ પહેલાં બોલાવ્યા વિના જ (સત્કાર કરવારૂપે) એક વાર કે વારંવાર તેઓને બોલાવવા (વગેરે કરવું) કલ્પે નહિ; (ઔચિત્ય કરી શકાય,) વળી તે પરતીર્થિકોને (પૂજ્યબુદ્ધિએ) અશન, પાન, ખાદિમ કે સ્વાદિમ એક વાર કે વારંવાર આપવું પણ કલ્પે નહિ. (ઉપર્યુક્ત રાજદિની પરવશતાથી કરવું પડે તો જયણા.)

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રકાશ બીજાની ૧૭ મી ગાથાની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે-

“ एवंविधं च सम्यक्त्वं विशिष्टद्रव्यादिसामग्र्यां सत्यां गुरोः समीपे विधिना प्रतिपद्य श्रावको यथावत् पालयति, यतः-

‘ સમણોવાસઓ તત્થ, મિચ્છત્તાઉ પહિકમે ।

દન્વઓ ભાવઓ પુન્નિ, સમ્મત્તં પહિવજ્જણ ॥ ૧ ॥ ’

‘ ન કપ્પહ સે પરતિલ્લિઆણં, તહેવ તેસિં ચિય દેવયાણં ।

પરિગ્ગહીતાણ ય ચેહઆણં, પહાવણાવંદણપૂજણાહ ॥ ૨ ॥ ’

‘ લોઆણ તિત્થેસુ સિણાણદાણં, પિંડપ્પદાણં હુણણં તવં ચ ।

સંકંતિસોમગ્ગહણાહણં, પમૂઅલોઆણ પવાહકિચ્ચં ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ એ પ્રકારે શ્રાવક ‘વિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપ’ યોગ્ય સંયોગો પામીને વિધિપૂર્વક ગુરુ પાસે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરે અને તેનું યથાર્થ પાલન કરે. કહ્યું છે કે- શ્રાવક પહેલાં દ્રવ્યથી અને ભાવથી મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરીને સમ્યક્ત્વ ઉચ્ચરે. ત્યારથી તે શ્રાવકને પરદર્શનવાળાનું, તેઓના દેવોનું, કે તેઓએ પોતાના મંદિરાદિમાં રાખેલી (પોતાના દેવરૂપે માનેલી) શ્રીજિનપ્રતિમાનું; એ ત્રણેયનું પૂજન, વંદન કે પ્રભાવના વગેરે કરવું કલ્પે નહિ, તેમ જ લૌકિક તીર્થો(નદીઓ)માં સ્નાન-દાન-પિંડપ્રદાન-હોમ-તપ-સંક્રાન્તિ પર્વ કે ચંદ્ર-અહુષ્ટાદિ પ્રસંગે લૌકિક પ્રવાહથી ચાલતાં અનેક પ્રકારનાં મિથ્યા કાર્યો પણ કરવાં કલ્પે નહિ. ”

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ કે અણુમતો વગેરે સઘળું (યોગ્ય) ગુરુની સાક્ષીએ અંગીકાર કરવાથી જ સફળ થાય છે, અન્યથા નિષ્ફળ થાય છે. શ્રાવકધર્મ તરીકે હિંસાનો ત્યાગ કરવાના પ્રસંગે પણ કહ્યું છે કે-

“ ગુરુમૂલે સુયધમ્મો, સંવિગ્ગો હ્તરં ચ હ્યરં વા ।

ગિંહહ વયાઈં કોઈ, પાલેહ તહા નિરહારં ॥ ૧ ॥ ” (પંચાશક ૧ ભું-ગા. ૯)

૧૧. આ ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ પંચાશકની ગાથા ૯ માં તેમ જ શ્રી શ્રાવકધર્મવિધિ-પ્રકરણની ગાથા ૭૯ માં ‘વજિસુ તઓ સમ્મં, વજ્જેહ હમે અહારે’-એ પ્રમાણે છે, જતાં ધર્મસંગ્રહની લખેલી-છાપેલી પ્રતોમાં જે પ્રમાણે છે, તે પ્રમાણે અહીં રાખ્યું છે.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ અંતીકારશ્રી પોતે જ પંચાશકની તે ગાથાની ટીકાના આધારે અહીં જણાવે છે કે—“જે સમ્યગ્જ્ઞાન-ક્રિયાવાન હોય અને ધર્મશાસ્ત્રાર્થોનો સત્ય ઉપદેશક હોય, તે ગુરુ કહેવાય.” કહ્યું છે કે—

“ધર્મજ્ઞો ધર્મકર્તા ચ, સદા ધર્મપરાયણઃ ।
સત્ત્વેભ્યો ધર્મશાસ્ત્રાર્થ-દેશકો ગુરુરુચ્યતે ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“જે ધર્મને જાણુ હોય, ધર્મને આચરનારો હોય, હંમેશાં ધર્મ (રક્ષાદિ) માટે તત્પર હોય અને પ્રાણીઓને ધર્મશાસ્ત્રનો સમ્યગ્ ઉપદેશ કરનારો હોય, તે ગુરુ કહેવાય છે.” અથવા—

“જો જેણ સુદ્ધધર્મ, નિયોજિતો સંજ્ઞણ ગિહિણા વા ।
સો ચેવ તસ્સ મળ્લહ, ધર્મગુરુ ધર્મદાણાઓ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“ગૃહસ્થે કે સાધુએ, જેણે જેને શુદ્ધ ધર્મમાં જોડ્યો હોય, તે જ તેને ધર્મ પમાડનારો હોવાથી તેનો ધર્મગુરુ કહેવાય.”

“આવા ગુરુ સિવાય બીજાની પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાથી વિપરીત બોધ થવા સંભવ છે, માટે બીજાની પાસે ધર્મ સાંભળવો નહિ.”—એમ સૂચવવા માટે ઉપરની પંચાશકની ગાથામાં ‘ગુરુમૂલે’ એમ કહ્યું. હવે ‘સુવચ્છમ્મો’ એટલે ઉપયુક્ત ગુરુ પાસે જેણે ‘ધર્મશ્રવણ કર્યો હોય’ એવો, અર્થાત્ વ્રતાદિ જે ધર્મ અંગીકાર કરવો હોય તેનું સ્વરૂપ ગુરુ પાસે જેણે યથાર્થ સાંભળ્યું હોય તેવો, આ વિશેષણ એટલા માટે છે કે—આગમનું શ્રવણ કરીને વ્રતાદિને જે સમજ્યો ન હોય, તેવા અજ્ઞાનીએ વ્રત વગેરે ધર્મ અંગીકાર કરવો વ્યાજબી નથી. કહ્યું છે કે—

“જસ્સ નો હમં ઉવગયં મવહ, હમે જીવા, હમે થાવરા, હમે તસા, તસ્સ નો સુપચ્ચક્કવાયં મવહ,
સે દુપ્પચ્ચક્કવાયં મવહ, સે દુપ્પચ્ચક્કવાઈ મોસં માસહ, નો સચ્ચં માસહ તિ ।”

ભાવાર્થ—“જેણે આ જીવો છે, તેમાં પણ ‘આ સ્વાચર છે, આ ત્રસ છે’ વગેરે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી, તેનું પચ્ચક્કખાણુ શુદ્ધ નહિ પણ અશુદ્ધ છે. એવો અજ્ઞાની જે પચ્ચક્કખાણુ કરે છે તે મૂષાભાષણુ કરે છે, સત્ય બોલતો નથી.”

એમ અજ્ઞાનીએ કરેલું પચ્ચક્કખાણુ સાચું નથી તેમ સ્વબુદ્ધિથી સ્વયમેવ શાસ્ત્ર-અર્થોને કરનારો પણ પચ્ચક્કખાણુ માટે લાયક નથી, કારણ કે—ગુરુગમ વિના શાસ્ત્રો યથાર્થ જાણી શકાતાં નથી અને તેનું યથાર્થ પાલન પણ થઈ શકતું નથી. કહ્યું છે કે—

“ન હિ મવતિ નિર્વિગોપક-મનુપાસિતગુરુકુલસ્ય વિજ્ઞાનમ્ ।
પ્રકટિતપશ્ચાદ્ભાગં, પચ્ચત નૃત્યં મયૂરાણામ્ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“જેણે ગુરુકુલવાસમાં (ગુરુની નિશ્રામાં) રહીને ગુરુસેવા કરી નથી તેનું વિજ્ઞાન નિર્વિગોપક (વગેરે નહિ તેનું) શુદ્ધ થતું નથી. જુઓ, નાટ્યકળાને નહિ સમજતો મથુર નાચ કરતાં પોતાના શુદ્ધ ભાગને ખૂલ્લો કરીને નાચવાથી અજ્ઞાનપણે આખરે શુભાવે છે.” (એ મુજબ

સ્વયમેવ જ્ઞાન મેળવનારો પંડિતમાની પણ ગુરુગમ વિનાનો હોવાથી અપકીર્તિ થાય તેવું વર્તન કરી અજ્ઞાનતા પ્રગટ કરે છે.)

સારાંશ કે-જેણે ગુરુ પાસે જ્ઞાન મેળવ્યું નથી, તેવા અજ્ઞાનીએ સ્વમતિએ પોતાની સમજ પ્રમાણે વ્રતાદિ ઉચ્ચરવાં તે યોગ્ય નથી : માટે ઉપર કહ્યા તેવા ગુણવાળા ગુરુ પાસે જેણે ધર્મ-શ્રવણ કર્યું હોય, વ્રતાદિનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય અને તેથી ‘સંવિગ્નો’ એટલે સંસારથી ભય પામ્યો હોય-મોક્ષનો અર્થો જાણ્યો હોય, તેવો જીવ સમ્યક્ત્વાદિને “इत्तरं च इयं वा” અર્થાત્ થોડા કાળ માટે કે યાવજજીવ માટે ઉચ્ચરે એવો વિધિ છે. જેને સંસારનો ભય જાણ્યો ન હોય અને તેથી મોક્ષાર્થો જાણ્યો ન હોય, તેવો જીવ વ્રતાદિ ઉચ્ચરે તો પણ તે મોક્ષાસાધક થતાં નથી; માટે ગુરુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાથી સંવેગી બનેલા આત્માએ યાવજજીવ કે થોડા કાળ માટે યથા-શક્તિ વ્રતાદિ ઉચ્ચરવાં અને તેને નિરતિચારપણે પાળવાં. તાત્પર્ય કે-વ્રતાદિ વિધિપૂર્વક ગુરુ પાસે ઉચ્ચરવાં. (એ પ્રમાણે ગુરુમૂલે સુયઘમ્મો ગાથાનો અર્થ પૂર્ણ થયો.)

વળી સમ્યક્ત્વ એ આત્માના શુભ પરિણામરૂપ છે, આપણને દેખાય તેવું નથી, કેવલ તેના ક્ષિંગો-ચિહ્નોથી જ તે ઓળખાય છે; માટે મૂળ ચાલુ રર મી ગાથાના ચોથા પાદમાં જે ‘पञ्च-लक्षणलक्षितम्’ કહ્યું, તેની વ્યાખ્યા કરે છે કે-એ સમ્યક્ત્વ ‘શમ, સંવેગ, નિવેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય’ એ પાંચ લક્ષણોથી ઓળખાય તેવું છે. અર્થાત્ બીજા આત્મામાં પરોક્ષ રહેલું સમ્યક્ત્વ પણ આ લક્ષણોથી જાણી શકાય છે. તેમાં-

(૧) ‘શમ’=પ્રશમ, અનંતાનુબંધી કષાયોના અનુદયને શમ કહેવાય છે. આવો શમ સ્વાભાવિક રીતે (આત્મામાં કષાયો મંદ પડવાથી) કે કષાયો વગેરેનાં કડવાં ફળો(દુઃખો)ને જોવાથી થાય છે. કહ્યું છે કે-

“पयईए कम्माणं, नाऊणं वा विवागमसुहंति ।

अवरद्धे वि न कुप्पइ, उवसमओ सव्वकालंपि ॥ ૧ ॥” (વિંશિકા છઠી-ગા ૧૦)

ભાવાર્થ-“સ્વાભાવિક રીતિએ (નિસર્ગથી) અથવા તો કર્મોના અશુભ વિચારોને (દુષ્ટ ફળોને) જાણીને કષાય વગેરેનો ઉપશમ થાય છે. આ ઉપશમથી જીવ અપરાધી ઉપર પણ કોપ કરતો નથી.”

અન્ય આચાર્યો તો ‘ક્રોધની ચળ અને વિષયતૃષ્ણા શમી જાય અર્થાત્ વિષય-કષાયો શમી જાય, તેને શમ કહેવો’ એમ કહે છે. ઉપર જણાવ્યું તેવા સમક્તિવાળો, સાધુપુરુષોની સેવા (સંગતિ) કરનારો આત્મા ક્રોધની વૃત્તિથી કે વિષયતૃષ્ણાથી કેમ ચપળ બને? અર્થાત્ ન જ બને !

પ્રશ્ન-જો ક્રોધવૃત્તિ અને વિષયતૃષ્ણા-એ બંનેની શાન્તિને શમ કહ્યો, તો શ્રી શ્રેષ્ઠિક મહારાજ, શ્રી કૃષ્ણજી વગેરે, કે જેઓ બીજા અપરાધી કે નિરપરાધી જીવો ઉપર પણ ક્રોધ કરનારા તથા વિષયોની તૃષ્ણાવાળા હતા, તેઓને ‘શમ’ રૂપી આ લક્ષણ શી રીતિએ ઘટે? અને એ લક્ષણ વિના તેઓ સમ્યક્ત્વવાળા હતા એમ પણ કેમ કહેવાય? ઉત્તર-વસ્તુને ઓળખાવનાર ચિહ્ન વસ્તુની સાથે રહે જ-એવો નિયમ નથી. જેમ કે-‘અગ્નિનું ચિહ્ન ધૂમ છે’ છતાં લોખંડના ગોળામાં રહેલા અગ્નિમાં, કે રાખમાં ઢાંકાયેલા અગ્નિમાં ધૂમનો અંશ પણ હોતો નથી, તો શું તેને

અગ્નિ નહિ કહેવો ? હા ! એ સુનિશ્ચિત છે કે-જ્યાં ઓળખાવનાર ચિહ્ન હોય ત્યાં (ઓળખવાની) વસ્તુ હોય જ. કહ્યું છે કે-

“ લિંગે લિંગી ભવત્યેવ, લિંગિનિ વેતરત્ પુનઃ ।

નિયમસ્ય વિપર્યાસે (સઃ), સમ્બન્ધી (ધે) લિંગ-લિંગિનોઃ ॥ ૧ ॥ ”

(યોગશાં દ્વિ૦ પ્ર૦ સ્તો૦ ૧૫ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ જ્યાં લિંગ (ચિહ્ન) હોય ત્યાં લિંગી (ઓળખવાની વસ્તુ) હોય જ, પણ લિંગ (ચિહ્ન) તો લિંગી (વસ્તુ) હોય ત્યાં હોય કે ન પણ હોય. (એટલે ચિહ્ન વિના પણ વસ્તુ રહી શકે, પણ વસ્તુ વિના ચિહ્ન તો ન જ હોય.) એમ લિંગ અને લિંગીના સંબંધમાં નિયમની વિપરીતતા છે. ”

માટે શ્રી શ્રેણિક મહારાજ વગેરે સમકિતવંત હતા, તેથી શમવાળા હોવા જ નોંધ એ-એવો નિયમ ન થઈ શકે. અર્થાત્ શમ વિના પણ સમકિત હોય-એમ સમજવું. અથવા તો ખીજું સમાધાન એ પણ છે કે-કૃષ્ણજી, શ્રિક મહારાજ વગેરેને ક્રોધવૃત્તિ કે વિષયતૃષ્ણા સંનવલનકષાયજન્ય હતી. કેટલાકને સંનવલન કષાય પણ એવો હોય છે કે-તેનો અનંતાનુબંધી જેવો તીવ્ર પણ વિષાક (પરિણામ) હોય, માટે તેઓને સંનવલન કષાયોની ક્રોધવૃત્તિ અને વિષયતૃષ્ણા હતાં એમ માનવું. એમ બંને રીતિએ સમાધાન થઈ શકે છે. (અર્થાત્ તેઓમાં શમના અભાવે પણ સમકિત હતું જ એ સિદ્ધ છે.)

(૨) ‘સંવેગ’-મોક્ષની અભિલાષાને સંવેગ કહ્યો છે. સમકિતદષ્ટિ આત્મા રાજનાં, ચક્રવર્તીનાં કે ઇન્દ્રીનાં પણ વિષયાદિ સુખોને દુઃખમિશ્રિત અને પરિણામે પણ દુઃખ દેનારાં હોવાથી દુઃખો જ માને, માત્ર એક મોક્ષસુખને જ સાચું સુખ માને અને તેની જ અભિલાષા કરે. કહ્યું છે કે-

“ નરવિબુદ્ધેસરસુક્ષ્મં, દુક્ષ્વં ચિય ભાવઔ અ મન્નંતો ।

સંવેગઔ ન મોક્ષ્વં, મોક્ષણં કિંચિ પત્યેદ્ ॥ ૧ ॥ ” (વિશિકા છઠ્ઠી-ગા૦ ૧૧)

ભાવાર્થ-“ સંવેગવાળો જીવ સંવેગથી રાજ, ચક્રી કે ઇન્દ્રનાં સુખોને પણ તાત્પર્યથી દુઃખરૂપ સમજતો એક મોક્ષ સિવાય કોઈ પણ (સુખની) પ્રાર્થના (અભિલાષા) ન કરે. ”

(૩) ‘નિર્વેદ’-સંસાર પ્રત્યેના વૈરાગ્યને (થાકને) નિર્વેદ કહ્યો છે. સમકિતદષ્ટિ આત્મા, દુઃખ-દુર્લભ્ય વગેરેથી ભરેલી સંસારરૂપ ભયંકર જ્વલમાં કર્મરૂપ કોટવાળોની અનેક કદર્થનાઓ વેકવા છતાં તેનો પ્રતિકાર કરવામાં અશક્ત અને (સંસારમાં) મમત્વ વિનાનો હોવાથી દુઃખથી કંટાળેલો હોય. કહ્યું છે કે-

“ નારયતિરિઅનરામર-મવેસુ નિવ્વેઅઓ વસહ્ દુક્ષ્વં ।

અકયપરલોયમગ્ગો, મમત્તવિસવેગરહિયો અ ॥ ૧ ॥ ” (વિશિકા છઠ્ઠી-ગા૦ ૧૩)

ભાવાર્થ-“ પરલોકનો માર્ગ એટલે પારલૌકિક સુખની સાધના કરી નથી (કરી શકતો નથી) તો પણ સંસારના મમત્વરૂપી ઝેરનું જોર જેને ટળી ગયું છે, એવો (સમકિતી) જીવ નિર્વેદગુણના યોગે નરક-તિર્યંચ-મનુષ્ય અને દેવ, એ ચારેય ગતિમાં દુઃખ માનીને જ કાળ નિર્ગમન કરે, અર્થાત્ ‘ક્યારે હું સંસારમાંથી નીકળું ?’ એમ ઝંખનાપૂર્વક રહે. ”

ઉપર જણાવ્યાં તે સંવેગ અને નિવેદનો અર્થ બીજા અર્થકારે બિલકો કહે છે. એટલે કે- સંવેગનો અર્થ ‘સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય’ અને નિવેદનો અર્થ ‘મોક્ષની અભિલાષા,’ એમ સંવેગને નિવેદ અને નિવેદને સંવેગ કહે છે.

(૪) ‘અનુકંપા’-નિબ્ધક્ષપાતપણે દુઃખીઆઓના દુઃખોને ટાળવાની ઇચ્છા, તેને અનુકંપા કહી છે. પક્ષપાતથી તો સિંહુ-વાઘ જેવા ફૂર જીવોને પણ પોતાનાં જાન્યોંઓ વગેરેનાં દુઃખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા હોય છે, પણ તે કડ્ડણ મનાતી નથી. આ અનુકંપા ‘દ્રવ્યથી અને ભાવથી’ એમ બે પ્રકારે છે. શક્તિ પ્રમાણે દુઃખીઓનાં દુઃખોને ટાળવાની પ્રવૃત્તિને દ્રવ્ય-અનુકંપા અને તેઓને જોવાથી હૃદય દ્રવિત થાય તેને ભાવ-અનુકંપા કહેવાય છે. (અન્યત્ર શારીરિક વગેરે દુઃખોવાળા પ્રત્યેની દયાને દ્રવ્યદયા અને પાપાચરણ વગેરે કરનારાના આત્માની દયાને ભાવદયા કહી છે.) કહ્યું છે કે-

“વદ્દૂળ પાણિનિવહં, મીમે ભવસાગરંમિ દુક્ષવત્તં ।

અવિસેસઑણ્ણકંપં, દુહાવિ સામત્યઑ કુણ્ણ ॥ ૧ ॥” (વિંશિકા છઠી-ગા૦ ૧૨)

ભાવાર્થ-“ભયંકર સંસારસમુદ્રમાં દુઃખથી પીડાતા પ્રાણીઓને જોઈને નિબ્ધક્ષપાતપણે યથાશક્તિ દ્રવ્ય અને ભાવ, એમ બે પ્રકારની અનુકંપા કરે.”

(૫) ‘આસ્તિક્ય’-(શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહ્યાં છે તે) ‘જીવાદિ તત્ત્વો સત્ય જ છે.’ (નિઃશંક જ છે), એવી બુદ્ધિવાળો આસ્તિક કહેવાય અને તેના પરિણામને (ભાવને કે ધર્મને) આસ્તિક્ય (આસ્તિકતા) કહેવાય. અન્ય ધર્મીઓનાં (બીજાં) તત્ત્વોને સાંભળવા છતાં પણ તેમાં આકાંક્ષા ન થાય, માત્ર એક શ્રીજિનકથિત તત્ત્વોનો જ તેને દૃઢ સ્વીકાર હોય, આવી તૃપ્તિવાળો આત્મા આસ્તિક કહેવાય. કહ્યું છે કે-

“મણ્ણહ તમેવ સત્ત્વં, નીસંકં જં જિણેહિ પણ્ણત્તં ।

સુહપરિણામા (મો) સમ્મં, કંઘાહિવિસુત્તિઆરહિઑ ॥ ૧ ॥”

(વિંશિકા છઠી-ગા૦ ૧૪)

ભાવાર્થ-“જે શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યું છે તે જ સત્ય અને શંકા વગરનું છે’ એવી માન્યતાવાળો અને અન્યની અભિલાષાદ્વ આકાંક્ષા વિનાનો આત્માનો શુભ પરિણામ, તે સમ્યક્ત્વ (આસ્તિક્ય) સમજવું.”

આવા આસ્તિકને પણ કદાચ મોહના વશે કોઈ વિષયમાં શંકા થાય, તો તેને દૂર કરવા માટે શ્રીજિનલદ્રગણિક્ષમાશ્રમજીનાં વચનો સુંદર મર્યાદાદ્વ છે. તેઓશ્રી કહે છે કે-

“કત્થ ય મહ્ધુબ્બલેણં, તવ્વિહઆયરિઅવિરહઑ વાવિ ।

નેયગહ્ણત્તણેણ ય, નાણાવરણોદણં ચ ॥ ૧ ॥”

“હેઝદાહરણાસંભવે અ, સહ સુદ્ધુ જં ન બુજ્જેજ્જા ।

સવ્વણ્ણમયમવિતહં, તદ્ધાવિ તં ચિંતણ મહ્મં ॥ ૨ ॥”

“અણુવક્ત્રયપરાણુમ્મહ-પરાયણા જં જિણા જગપ્પવરા ।
જિઞ્જરાગદોસમોહા, ય નન્નહા વાહ્ણો તેણં ॥ ૩ ॥”

(સંબો ૦ પ્ર૦, ધ્યાનાધિ ૦, ૪૮ તઃ ૫૦)

ભાવાર્થ-“બુદ્ધિની ન્યૂનતાના કારણે, તથાવિધ સમજાવનારા ગુરૂના અભાવે, જીવ-અજીવાદિ જ્ઞેયભાવોનું સ્વરૂપ ગહન હોવાથી, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી, કે તથાવિધ હેતુ, દેશાન્ત વગેરે સમજાવનાં સાધનો નહિ હોવાથી ’કોઈ વિષયો યથાર્થ ન સમજાય, (એટલે કે-કોઈ વસ્તુ-વાક્ય ન સમજાય) તો પણ બુદ્ધિમાન (આસ્તિક) જીવ ‘સર્વજ્ઞનો મત (આગમ) સત્ય છે’ એમ જ માને, (ઉપર કહેલાં કારણોના યોગે હું સમજી શકતો નથી-એમ પોતાની આમી સ્વીકારે) કારણ કે-શ્રીજિનેશ્વરે અનુપકારી ઉપર પણ ઉપકાર કરનારા, રાગ-દ્વેષ વિનાના અને જગત્પ્રેષ આત્માઓ હોય છે, તેથી તેઓ અસત્યવાદી હોતા જ નથી.”-એમ સમજીને જિનવચનને સત્ય જ માને. અથવા કહું છે કે-

“સૂત્રોક્તસ્યૈકસ્યાઽપ્યરોચનાદક્ષરસ્ય ભવતિ નરઃ ।
મિથ્યાદષ્ટિઃ સૂત્રં હિ, નઃ પ્રમાણં જિનામિહિતં ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ-“સૂત્રકથિત એક અક્ષર માત્રની પણ અરૂચિથી આત્મા (શ્રીજિનેશ્વરના સર્વજ્ઞ-પણામાં શ્રદ્ધા વિનાનો હોવાથી) મિથ્યાદષ્ટિ ગણાય છે. (માટે) શ્રીજિનેશ્વરકથિત સૂત્રો અમોને સંપૂર્ણ પ્રમાણિકરૂપે માન્ય છે.” ઇત્યાદિ ભાવના રાખે, પણ આસ્તિકતાને તજે નહિ.

સમ્યક્ત્વનાં એ પાંચ લક્ષણો જાણવાં. આ લક્ષણો અન્ય આચાર્યોના મતે નીચે પ્રમાણે પણ છે.

૧. શમ-વિશિષ્ટ વક્તાની યુક્તિયુક્ત સમજાવટથી તત્ત્વોની સારી રીતિએ પરીક્ષા થાય, તેથી સત્ય તત્ત્વોમાં દૃઢ પક્ષપાતરૂપ સદ્ આગ્રહ થવાથી મિથ્યાભિનિવેશરૂપ દુરાગ્રહ શમી જાય, તેને ‘શમ’ કહેવાય; આ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે, જે આ રીતિએ પરીક્ષાપૂર્વક મિથ્યાત્વને તજીને સમ્યક્ત્વને વરેલો હોય, તે સમક્ષિતદષ્ટિ છે; એમ શમથી ઓળખી શકાય છે.

૨. સંવેગ-‘સંવેગ એટલે સંસારનો ભય.’ જૈન આગમને સાંભળવાથી અને તેની શ્રદ્ધાથી આત્માને ૧-નરકગતિમાં ‘ઠંડી, તાપ વગેરે ક્ષેત્રવેદનાનાં, દુષ્ટ અસુરોથી કરાતા ત્રાસરૂપ પર-માધામીકૃત વેદનાનાં તથા નારકીઓએ પોતે કરેલી પરસ્પર વેદનાનાં દુઃખો;’ ૨-તિર્યચગતિમાં ‘પરાધીનતાથી અતિ ભાર વહન કરવો, તેમ જ ભૂખ-તૃષ્ણા-તાપ-ઠંડી-પ્રહારો વગેરે સહવાં, વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો;’ ૩-મનુષ્યપણામાં ‘ઠરિદ્રતા-દુર્ભાગ્ય-રોગ-શોક-વિયોગ-દાસપણું, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો;’ તેમ જ ૪-દેવભવમાં પણ ‘ઈર્ષ્યા-વિવાદ-પરાધીનતા વગેરે વિવિધ દુઃખો;’ તેને જોવાથી, જાણવાથી અને વિચારવાથી આત્મામાં ભય જાગે અને તેથી આરેય ગતિનાં તે દુઃખોને ટાળવાના ઉપાયભૂત ધર્મને આદરે; એથી સમજાય કે-આ આત્માને સંસારના ભય-રૂપ ‘સંવેગ’ હોવાથી સમક્ષિત છે.

૩. નિર્વેદ-નિર્વેદ એટલે વિષયોની ગૃહિ(અતિ આસક્તિ)નો ત્યાગ. જેમ કે-દુષ્ટ વિષયોની અતિ આસક્તિ ભોગવનારને આ ભવમાં જ અનેક ઉપદ્રવોમાં-કષ્ટોમાં ફસાવે છે અને પરલોકમાં પણ અતિ દુષ્ટ નરકગતિમાં, તિર્યચગતિમાં કે અધમ કોટિના મનુષ્યપણામાં જન્મ લેવો, વગેરે

દુઃખરૂપ ફળો આપે છે; માટે વિષયોમાં કાંઈ સાર નથી, તે તજવા લાયક જ છે; એમ સમજવાથી વિષયનો રાગ ઉઠી ગયો હોય, તેથી પણ ઓળખાય કે-વિષયોનો વિરાગ (નિવેદ) થવાથી આ જીવ સમકિતી છે.

૪. અનુકંપા-અનુકંપા એટલે કૃપા-દયા. ‘સર્વે જીવો સુખના અર્થી’ અને દુઃખને દૂર કરવાની ઈચ્છાવાળા છે, માટે તેઓને મારે અલ્પ માત્ર પણ પીડા ન કરવી જોઈએ,’ વગેરે સમજીને બીજા જીવો પ્રત્યે કરૂણા-દયા કરે, તેથી પણ સમન્વય કે-આ જીવ દયાળુ હોવાથી સમકિતી છે.

૫. આસ્તિક્ય-આસ્તિક્ય એટલે શ્રીજિનવચનમાં આસ્થા-શ્રદ્ધા. ‘શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ ખતાવેલા ‘જીવ, પરલોક, કર્મ’ વગેરે અદૃશ્ય પદાર્થો પણ ચોક્કસ છે જ’-એમ માનવાથી, બોલવાથી કે ભેને અનુસરતી પ્રવૃત્તિ કરવાથી પણ ઓળખાય કે-આ જીવ આગમમાં શ્રદ્ધાળુ હોવાથી સમકિતી છે.

એ રીતિએ શમ વગેરે લક્ષણોનું સ્વરૂપ અન્ય આચાર્યોના મતે સમજવું.

અહીં અંકારશ્રીએ ચાલુ મૂળ (૨૨ મી) ગાથામાં પાંચ લક્ષણો સૂચવીને (તેના ઉપલક્ષ્યથી) લક્ષણોના સહચારી સમકિતના ૬૭ લેહો પણ સૂચવ્યા છે, કારણ કે-તે લેહોથી વિશુદ્ધ હોય તે સમકિત શુદ્ધ ગણાય છે. કહ્યું છે કે-

“ચડસદહણતિલિંગં, દસવિગયતિસુદ્ધિપંચગયદોસં ।

અદ્વપમાવળભૂસળ-લક્ષણ-પંચવિહસંજુતં ॥ ૧ ॥”

“છન્વિહજયળાગારં, છન્માવળભાવિઅં ચ છદ્ધાળં ।

ઇય સત્તસદ્ધિદંસળ-મેયવિસુદ્ધં તુ સમ્મતં ॥ ૨ ॥” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૨૬-૧૨૭)

ભાવાર્થ-“ચાર સદહણા, ત્રણ લિંગો, દશ પ્રકારે વિનય, ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ, પાંચ દોષોનો અભાવ, આઠ પ્રકારે પ્રભાવના, પાંચ ભૂષણો, પાંચ લક્ષણો, છ પ્રકારે જયણા, છ આગારો, છ ભાવનાઓ અને છ સ્થાનો,-એ સડસઠ લેહોથી વિશુદ્ધ (યુક્ત) હોય તે સમકિત સમજવું.

આ લેહોનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે (શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધારના ૧૪૮ મા દ્વારમાં) જણાવ્યું છે.

ચાર સદહણા-

“પરમત્થસંથવો સ્વલુ^૧ (વા), સુમુણિય(દિટ્ઠ)પરમત્થજજ્જળનિસેવો^૨ ।

વાવન્ન-કુદિટ્ઠી^૩ ય, (દંસળ) વજ્જળા ય સમ્મત્તસદહણા ॥ ૧ ॥” (પ્ર૦ સારો૦૧૨૮)

ભાવાર્થ-અહીં તથા આગળની ગાથાઓમાં () કૌંસમાં મૂકેલા પાઠાન્તરો સમજવા.

૧. ‘પરમાર્થસંતવ’=પરમાર્થભૂત (સત્ય) જીવાજીવાદિ તત્ત્વો-પદાર્થોનો સંતવ એટલે પરિચય, અર્થાત્ બહુમાનપૂર્વકનો તે તે તત્ત્વોનો યથાર્થ બોધ-અભ્યાસ.

૨. ‘પરમાર્થજ્ઞાતૃસેવન’=પરમાર્થભૂત જીવાદિ તત્ત્વોના સમ્યજ્ઞાતા (સંવેગરંગમાં રમતા અને શુદ્ધ ધર્મના ઉપદેશક) શ્રીઆચાર્યભગવંત વગેરે સાધુજનોની સેવા.

૩. ‘વ્યાપન્નવર્જન’=જૈનદર્શન પામીને પણ વખી જવાથી સાધુવેશમાં રહેવા છતાં વિદ્વદ્ધ વર્તનારા નિહનવ, યથાચ્છંદક, પાસત્યો કે કુશીલ; વગેરેનો ત્યાગ-તેઓના સંસર્ગનો ત્યાગ.

૪. કુદૃષ્ટિવર્જન’=જૈનદર્શન વગેરે અન્યદર્શનીઓના સંસર્ગથી સમકિતમાં મલિનતા થાય, માટે તેવા અન્યધર્મીઓનો ત્યાગ કરવો. (સંસર્ગથી દૂર રહેવું.)

આ ચાર પ્રકારે સમકિતની સદ્દહણા છે. ‘એવા ગુણોવાળા જીવમાં સમ્યક્ત્વ છે’ એમ માની શકાય-શ્રદ્ધા થાય, માટે એ સદ્દહણા કહેવાય છે. પ્રશ્ન-અંગારમર્દકાચાર્ય પોતે અલબ્ધ-મિથ્યાત્વી હોવા છતાં જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનો યોગ વગેરે સદ્દહણા તેઓમાં હતી, તેથી તે પણ સમકિતી કેમ ન મનાય ? ઉત્તર-ન મનાય, કારણ કે-અહીં જે શ્રદ્ધા કહી તે તાત્ત્વિક-યથાર્થ હોવી જોઈએ, અર્થાત્ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મોના (ક્ષયોપશમ વગેરેદ્વારા) વિલય થવાથી આત્મગુણના પ્રાદુર્ભાવરૂપે હોવી જોઈએ, અંગારમર્દકાચાર્ય વગેરે તો અલબ્ધ હતા, તેથી તેઓના તે ગુણો વાસ્તવિક સમ્યજ્ઞાનરૂપ કે આત્મગુણરૂપ ન હતા, માત્ર દેખાવ પૂરતા જ હતા.

દ્વારની ગાથામાં ‘સદ્દહણ’ નપુંઠ લિંગ હોવા છતાં, પ્રાકૃત ભાષામાં લિંગ અનિયત હોવાથી ચાલુ ગાથામાં (સદ્દહણા) સ્ત્રીલિંગ રાખ્યું છે. ૬૭ ભેદોની મૂળ દ્વાર ગાથાઓમાં તો ‘ચાર પ્રકારનું’ શ્રદ્ધાન’ તે ‘ચરસદ્દહણ’, ‘ત્રણ પ્રકારનાં લિંગો’ તે ‘તિલિજ્ઞ’, ‘દશ પ્રકારનો વિનય’ તે ‘વસવિનય’, ‘ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ’ તે ‘તિસુદ્ધિ’, વગેરે વ્યુત્પત્તિ કરવી.

ત્રણ લિંગ-

“ સુસ્ત્વસ ધમ્મરાજો ગુરુદેવાણં જહાસમાહીષ ।

વેયાવચ્ચે નિયમો, સમ્મહિટ્ઠિસ્સ લિજ્ઞાઈ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો ૧૨૯)

ભાવાર્થ-૧. ‘શુશ્રૂષા’=જેનાથી નિયમા તાત્ત્વિક-યથાર્થ યોગ થાય, તેવાં ધર્મશાસ્ત્રોને વિનયાદિ વિધિપૂર્વક સાંભળવાની ઈચ્છા. ‘સંગીતકળા વગેરેના જાણુ અને ચતુરાઈ ગુણવાળા (નિરોગી) યુવાનને (સ્વસ્ત્રી સાથે બેસીને) દેવી ગાયન સાંભળવામાં જે તીવ્ર ઈચ્છા (રાગ) હોય, તેથીય’ આ ઈચ્છા ઘણી જ હોય. કહ્યું છે કે-

“ યુનો વૈદગ્ધ્યવતઃ, કાન્તાયુક્તસ્ય કામિનો પિ દ્વં ।

કિન્નરગેયશ્રવણા-દધિકો ધર્મશ્રુતૌ રામઃ ॥ ૧ ॥ ” (બોડશક, ૧૧-૩)

ભાવાર્થ-“ (નિરોગી) ચતુરાઈવાળા, કામી અને સ્ત્રી(વગેરે)થી પરિવરેલા યુવાન પુરૂષને દેવીગાયન સાંભળવામાં જે રાગ હોય, તેથી પણ શુશ્રૂષા ગુણવાળાને ધર્મશ્રવણનો રાગ અધિક હોય. ”

૨. ‘ધર્મરાગ’=પહેલો ‘શુશ્રૂષા’ ગુણ શ્રુતધર્મના રાગરૂપ હોવાથી, અહીં ધર્મરાગ એટલે ‘ચારિત્રધર્મનો રાગ’ એમ સમજવું. કર્મના દોષથી ચારિત્રને ન પામી શકે, તો પણ ‘જંગલરૂપ મહા અટવીના પંથને કાપી થાકી ગયેલા, દરિદ્ર અને ભૂખથી પીડાતા બ્રાહ્મણને’ ઘેબર

(મિષ્ટાન્ન) જમવામાં જેવો તીવ્ર રાગ હોય, તેથી પણ (સમકિતવંતને) ચારિત્રની અભિલાષા અધિક હોય.

૩. 'દેવ-ગુરૂની વૈયાવચ્ચ માટે પ્રતિજ્ઞા' = ધર્મોપદેશક વગેરે ઉત્તમ ગુરૂઓની અને શ્રી-અરિહંતદેવોની (અર્થાત્ શ્રીજિનમન્દિરો, મૂર્તિઓ વગેરેની તેઓની આજ્ઞાનુસાર આજ્ઞાતના ન થાય તેમ) સેવા, પૂજા, ભક્તિ વગેરે અનેક પ્રકારે વૈયાવચ્ચ કરવાનો નિયમ કરવો, તે સમ્યક્ત્વનું ત્રીજું લિંગ છે.

અહીં ધર્મી (જીવ) અને તેનો સમકિતરૂપ ધર્મ-જેને અભિન્ન માનીને સમકિતી જીવનાં જ લિંગોને સમકિતનાં લિંગો કહ્યાં છે, એમ સમજવું. આ ત્રણ લિંગો જોવાથી એ જીવમાં સમ્યક્ત્વગુણ પ્રગટ્યો છે એમ નિશ્ચિત થઈ શકે.

પ્રશ્ન-વૈયાવચ્ચ તપનો પ્રકાર છે, તપ એ ચારિત્રનું અંગ છે; જો સમકિતદષ્ટિને પણ વૈયાવચ્ચનો આવો નિયમ અવશ્ય હોય, તો તે ચારિત્રનો જ અંશ હોવાથી તેને અવિરતિસમકિતદષ્ટિ કેમ કહેવાય ? વૈયાવચ્ચરૂપ દેશચારિત્ર હોવા છતાં 'દેશવિરતિ' કેમ ન કહેવાય ? અર્થાત્ સમકિત સાથે વૈયાવચ્ચના નિયમરૂપ ચારિત્રનો અંશ હોવા છતાં તેને અવિરતિસમકિતદષ્ટિ (ગુણસ્થાનક) કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર-વૈયાવચ્ચનો નિયમ ચારિત્રરૂપ છતાં તે ચારિત્રનો માત્ર અલ્પાંશ હોવાથી, તેને શાસ્ત્ર-કારોએ અહીં ચારિત્રરૂપ ગણ્યો નથી. જેમ સંમૂર્જિત જીવોને અલ્પ સંજ્ઞાઓ હોવા છતાં વિશિષ્ટ સંજ્ઞાજન નહિ હોવાથી અસંજી કહ્યા છે, તેમ અહીં વૈયાવચ્ચ પણ ચારિત્રનો માત્ર અલ્પ અંશ હોવાથી દેશવિરતિ નહિ કહેતાં અવિરતિ કહેલો છે-એમ સમજવું. એ રીતિએ ઉપશાન્ત મોહ વગેરે ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં પણ આત્મા કૃતકૃત્ય થયેલો હોવાથી અર્થાત્ ત્યાં શુશ્રૂષાદિનું કાર્ય સમ્પૂર્ણ થવાથી આ લિંગો ત્યાં (પ્રવૃત્તિરૂપે) પ્રત્યક્ષ ન જણાય, તો પણ તે લિંગોનાં યથા-ખ્યાતચારિત્ર વગેરે રૂપો પ્રત્યક્ષ હોવાથી રૂપોના મૂળભૂત શુશ્રૂષાદિ લિંગો પણ ત્યાં છે જ, એમ માનવું. વૈયાવચ્ચના નિયમને અંગે વધુ વિવેચન 'શ્રાદ્ધવિધિ' ગ્રંથના આધારે આગળ (સાધુધર્મમાં) કરવામાં આવશે.

દશવિધ વિનય-

“ અરિહંત^૧સિદ્ધ^૨વેદ^૩જ-સુ^૪ર્ અ ધર્મ^૫ે અ સાહુવર્ગ^૬ે અ ।

આયરિઅવજ્ઞા^૭ણ(સુ), પવયણે દંસણે વિણઓ (યાવિ) ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો, ૧૩૦)

ભાવાર્થ-“ ૧-અરિહંત એટલે તીર્થંકરભગવંતો (તથા સામાન્ય કેવલીઓ), ૨-આઠેય કમોરહિત સિદ્ધભગવંતો, ૩-ઐત્યો એટલે જિનપ્રતિમાઓ (અને મંદિરો), ૪-શ્રુત એટલે આચારાંગાદિ આગમો, ૫-ધર્મ એટલે ક્ષમા વગેરે દશ પ્રકારનો યતિધર્મ, ૬-સાધુવર્ગ એટલે (આચાર્યો-ઉપાધ્યાયો સિવાયના) સર્વ પ્રકારના મુનિઓનો સમુહ, ૭-આચાર્યભગવંતો, ૮-ઉપાધ્યાયભગવંતો, ૯-પ્રવચન એટલે અહીં જીવાદિ તત્ત્વોને જણાવે તે 'શાસન' (અથવા તેના આધારભૂત શ્રીસંઘ) અને ૧૦-દર્શન એટલે સમકિત તથા ગુણ-ગુણીના અલેદ ઉપચારથી સમકિતવંત આત્માઓ; ”

એ દશેયનો ૧-ભક્તિ, ૨-પૂજા, ૩-પ્રશંસા, ૪-નિંદાનો પરિહાર અને ૫-આશાતનાનો ત્યાગ,— એ પાંચ^{૧૨} રીતે વિનય કરવો તે દશ પ્રકારો વિનયના બાણુવા. તેમાં ૧-‘ભક્તિ’ એટલે આવતાની સામે જવું, આવે ત્યારે આસન આપવું, શારીરિક વગેરે સેવા કરવી, એ હાથ વગેરેથી પ્રણામ કરવો, જાત ત્યારે વળાવવા જવું, ઈત્યાદિ (અંતરમાં બહુમાનપૂર્વક) અનેક પ્રકારની યથાયોગ્ય બાહ્ય સેવા; ૨-‘પૂજા’ એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્નપાનાદિ આપવારૂપ સત્કાર, ૩-‘પ્રશંસા’ એટલે સ્વમુખે તેઓના ગુણો વગેરેની પ્રશંસા કરવી-કીર્તિ વધારવી; ૪-‘નિંદાપરિહાર’ એટલે છતાં કે અછતા પણ દોષો પ્રગટપણે બીજાની આગળ કહેવા નહિ-નિંદા નહિ કરવી અને ૫-‘આશાતનાનો ત્યાગ’ એટલે દેવની ૮૪, ગુરૂની ૩૩, વગેરે શાસ્ત્રોમાં કહેલી દશેયની તે તે આશાતનાઓનો ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કે—

“મત્તિપૂયાવક્ષસ્સ-જણણં નાસણ(વજ્જણ)મવન્નવાયસ્સ ।

આસાયણપરિહારો, દંસણવિણઓ સમાસેણ ॥ ૧ ॥” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૧)

ભાવાર્થ—“૧. ભક્તિ કરવી, ૨. પૂજા કરવી, ૩. પ્રશંસાદ્વારા તેઓના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પ્રચાર કરવો, ૪. અવર્ણવાદ વર્જવો અથવા રોકવો અને ૫. આશાતનાનો ત્યાગ કરવો કે તેને અટકાવવી,—એ સંદેષમાં સમકિતનો વિનય સમજવો.”

ઉપર કહેલાં દશ સ્થાનોએ કરાતો હોવાથી વિનય પણ દશ પ્રકારનો છે. સમકિતના યોગે થાય, માટે તેને સમ્યગ્દર્શનનો વિનય કહ્યો છે. (સમકિતમાં ગણ્યો છે.)

ત્રણ શુદ્ધિ—

“મુત્તૂણ જિણં મુત્તૂણ, જિણમયં જિણમયદ્દિણ મુત્તું ।

સંસારકત્ત(ચ્ચ)વારં, ચિંતિજ્જંતં જગં સેસં ॥ ૧ ॥” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૨)

ભાવાર્થ—“૧. જિન એટલે વીતરાગ, ૨. જિનમત એટલે તેઓનાં કહેલાં યથાવસ્થિત સ્થાદાદમય જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વો તથા ૩. જિનમતરૂપ તત્ત્વોને આરાધનારો સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ શ્રીસંઘ; એ ત્રણ સિવાય બાકીનું આખું જગત એકાન્તરૂપ દુરાચરથી ફસેલું હોઈ સંસારમાં કચરા સરખું અસાર છે. આવા મન્તવ્યથી (શ્રદ્ધાથી) સમકિતની શુદ્ધિ થાય છે, એમ શુદ્ધિમાં કારણ હોવાથી આ ત્રણને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિઓ કહી છે.”^{૧૩}

પાંચ દૂષણો—

“સંકા^૧ કલ્લ^૨ વિગિચ્છા^૩, પસંસં^૪ તહ સંથવો^૫ કુલિંગીસું ।

સમ્મત્તસ્સઙ્કારા, પરિહરિઅઘ્વા પયત્તેણ ॥ ૧ ॥” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૩)

૧૨. અન્યત્ર પૂજાને બાહ્ય ભક્તિમાં ગણી બહુમાનને ભિન્ન પણ કહેવું છે. અહીં ભક્તિ-બહુમાનને એક ગણી પૂજાને ભિન્ન કહેલી છે, માટે વિશેષ સમજવો નહિ.

૧૩. અન્યત્ર મનથી શ્રીજિન, જિનાગમ અને તેના આરાધક વિના સધણુ જુદું છે—એમ માને, વચનથી એ જ ત્રણ સત્ય છે એમ ઓલે અને કાયાથી મરણાન્ત ઉપસર્ગમાં પણ એ ત્રણ વિના બીજાને ન નમે—એમ મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિને સમકિતની ત્રણ શુદ્ધિ કહી છે, તે બાહ્યક્રિયારૂપ અથવા આના ફળરૂપ છે અને અહીં કહેલી આ અર્થાન્તર શ્રદ્ધારૂપ-મૂળરૂપ છે, એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—“^૧શંકા, ^૨કાંક્ષા, ^૩વિતિગિચ્છા (વિચિકિત્સા), અન્યદર્શની વગેરેની ^૪પ્રશંસા તથા તેઓનો ^૫સહુવાસ,—એ પાંચ સમકિતનાં દ્વષણો છે. તેનું વર્ણન વિસ્તારથી પ્રકરણ ત્રીજામાં ત્રીજાના અતિથાર પ્રસંગે (ગા. ૪૧ ના વિવેચનમાં) કહેવાશે.

આઠ પ્રભાવના (પ્રભાવક) —

“પાવયણી^૧ ધમ્મકહી^૨, વાદૈ^૩ નેમિત્તિઓ^૪ તવસ્સી^૫ ય ।

વિજ્ઞા^૬ સિદ્ધો^૭ અ કદૈ^૮(વી), અદ્વેવ^૯ પમાવગા^{૧૦} મણિઆ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૪)

ભાવાર્થ—“જેનાથી શ્રીજ્ઞેનશાસનનો મહિમા—પ્રભાવ વધે, તેવી પ્રવૃત્તિઓને ‘પ્રભાવના’ અને તેને કરનારા મહાત્માઓને ‘પ્રભાવક’ કહેવાય છે. આવા ધર્મપ્રભાવકો આઠ પ્રકારે માનેલા હોવાથી પ્રભાવના પણ આઠ પ્રકારની છે.” પ્રભાવકોનું સ્વરૂપ—

૧. ‘પ્રાવચની’—‘પ્રવચન’ એટલે ખારેય અંગો (વગેરે શાસ્ત્રો), કે જેને ‘ગણિપિટક’ (આચાર્યભગવંતોની ઝવેરાતની પેટી) કહેલ છે, તે પૈકી જે જે કાળે જેટલું (પ્રવચન) આગમ-શાસ્ત્ર વિદ્યમાન હોય, તે તે કાળે તે વિદ્યમાન સર્વ આગમોના મર્મને જાણનારા (પૂ૦ શ્રીહરિ-ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ જેવા) પ્રાવચની કહેવાય.

૨. ‘ધર્મકથક’—આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેગજનની અને નિર્વેદિનીરૂપ ચાર^{૧૪} પ્રકારની ધર્મકથા(ઉપદેશ)ને પોતાની વ્યાખ્યાન કરવાની શક્તિ(લબ્ધિ)થી એવી રીતિએ સંભળાવે, કે જેથી શ્રોતાને આનંદપૂર્વક આક્ષેપાદિ થાય. આવા વ્યાખ્યાનની લબ્ધિવાળા (પૂ૦ શ્રીનંદિષેજીજી વગેરે) ધર્મકથી કહેવાય.

૩. ‘વાદી’—વાદી, પ્રતિવાદી, સલાજનો અને સલાધિપતિ (પ્રમુખ)—એ ચારેય જ્યાં હોય, તેવી ચતુરંગ સલામાં પરવાદીના પક્ષને અસત્યરૂપે સિદ્ધ કરીને પોતાના પક્ષને સત્યરૂપે સિદ્ધ કરવારૂપ વાદ કરવાની શક્તિવાળા (પૂ૦ શ્રીમદ્ભલાદિજી વગેરે) સમર્થ પુરૂષો વાદી^{૧૫} કહેવાય.

૧૪. જે કથાથી શ્રોતા મોહને છોડીને સત્ય તત્ત્વ તરફ આકર્ષીય તે આક્ષેપણી, જેનાથી શ્રોતા સન્માર્ગથી ખસી ઉન્માર્ગે કે ઉન્માર્ગથી ખસી સન્માર્ગે જાય અર્થાત્ પૂર્વના માર્ગને છોડે તે વિક્ષેપણી, જેનાથી શ્રોતામાં સંવગ-જ્ઞાનપૂર્વકનો ધર્મવેગ (આત્મખળ) પ્રગટે તે સંવેગજનની અને જેનાથી શ્રોતાને સંસારનો નિર્વેદ થાય (સંસાર બંધનરૂપ લાગે) તે નિર્વેદિની કથા કહેવાય. તે દરેકના પણ ચાર ચાર બેઠો વિસ્તારથી ઠાણગર્ભા ૨૮૨ માં સૂત્રમાં જણાવેલા છે.

૧૫. પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ સ્વકૃત વાદાટક નામના આરમા અષ્ટકમાં વાદના ‘શુષ્કવાદ, વિવાદ અને ધર્મવાદ’—એમ ત્રણ પ્રકારો ટૂંકમાં આ રીતિએ કહ્યા છે. ‘અતિ અભિમાની, કૂર, ધર્મદ્રેષી અને મૂઢ’ પ્રતિવાદીની સાથે વાદ કરવો તે શુષ્કવાદ છે, કારણ કે—તેવાની સામે વિજય મેળવવાથી શત્રુતા વધે છે અને હારવાથી ધર્મની લઘુતા થાય છે, એમ ઉભયથા નુકશાન હોવાથી આવો વાદ અનર્થકારી કહ્યો છે. ‘લબ્ધિ કે પ્રતિષ્ઠા વગેરેના અર્થો’, દરિદ્ર કે નીચ (હલકટ) પ્રતિવાદીની સાથે વાદ કરવો તે વિવાદ કહ્યો છે : આવો પ્રતિવાદી નૈયાયિકાએ માનેલા છળ, જાતિ વગેરે અસત્ પ્રયોગોનો (કુયુક્તિઓનો) પ્રાયઃ પ્રયોગ કરે, એમ સંભવ હોવાથી તેવાની સાથે ન્યાયપૂર્વક વાદ કરીને વિજય મેળવવો દુઃશક્ય બને; કદાચ વિજય મળે તો પણ તેથી તેની પૌદ્ગલિક આશામાં (સુખપ્રાપ્તિમાં) અંતરાય (વિધ્ન) થાય અને તેમાં નિમિત્ત બનવાથી વાદીને પણ અશુભ કર્મનો બંધ થાય,

૪. 'નૈમિત્તિક' - ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલીન ભાવોને જણાવનારા^{૧૬} અષ્ટાંગનિમિત્ત શાસ્ત્રના જાણુ (પૂ૦ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિજી વગેરે) મહર્ષિઓને નૈમિત્તિક જાણુવા.

૫. 'તપસ્વી' - તપસ્વી એટલે આલોક-પરલોકના પૌદ્ગલિક કોઈ સુખની અભિલાષા વિના સમતાભાવે 'જૈનદર્શનપ્રસિદ્ધ-અટ્કમ, અટ્કાઈ વગેરે' કિલ્લ તપને કરનારા, સ્વશરીરમાં પણ નિઃસ્પૃહ (પૂ૦ શ્રીખંધકમુનિજી વગેરે) મહાત્માઓને તપસ્વી પ્રભાવક સમજવા.

૬. 'વિદ્યાવાન' - પ્રજ્ઞાસિ વગેરે વિદ્યાઓને સાધનારા વિદ્યાસિદ્ધ (પૂ૦ શ્રીવજ્રસ્વામિજી જેવા મહર્ષિ) વિદ્યાવાન કહેવાય.

૭. 'સિદ્ધ' - આંખમાં અંજન કરીને, પગે લેપ કરીને, કપાળે તિલક કરીને અથવા મુખમાં ગોળી વગેરે રાખીને હુકર કાર્યો કરવાં, ભૂતવગેરેનું આકર્ષણ કરવું કે વૈકિયશરીરાદિ રચવું; વગેરે અનેક દુઃસાધ્ય કાર્યો કરવાની શક્તિઓને જેઓએ સિદ્ધ કરી હોય, તે (પૂ૦ શ્રીકાલિકા-આર્ય મહારાજ જેવા) મહર્ષિને સિદ્ધપ્રભાવક સમજવા.

૮. 'કવિ' - વિશિષ્ટ રચનાવાળાં ગદ્ય કે પદ્ય કાવ્યો રચવાની શક્તિથી ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં કાવ્યક્રમે રચનારા (પૂ૦ શ્રીસિદ્ધસેનસુરિજી જેવા), જેઓ પોતાની તે રચનાથી રાજા-મહારાજાઓને પણ ધર્મી બનાવે, તેવા પંડિતપુરૂષો કવિ કહેવાય.

આ પ્રાવચની આદિ^{૧૭} આઠેય પ્રભાવકો, શ્રીજૈનશાસન, કે જે સ્વયં પ્રભાવશાળી છે, શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ સ્થાપેલું હોવાથી નિર્દોષ છે અને સ્વરૂપે પણ ઉત્તમ જ છે, તેને નિષ્કલંક રાખવા કે તેની મહત્તાદિ વધારવા માટે પોતાની તે શક્તિઓદ્વારા દેશ, કાળ વગેરેથી ઉચિત હોય તેમ શાસનની સેવા કરનારા હોય છે અને તેથી તે પ્રભાવકો કહેવાય છે. (સુવર્ણ સ્વયં પ્રકાશવાળું છે અને સોની પ્રકાશ કરવામાં નિમિત્તરૂપ છે તેમ) શાસન સ્વયં પ્રકાશવંત છે, તેના પ્રકાશમાં (પ્રભાવમાં) નિમિત્ત બનવારૂપે તેઓ પ્રભાવક છે અને તેમનાં તે તે કર્તવ્યો પ્રભા-

માટે આત્માથીએ આવે વાદ પણ કરવો યોગ્ય નથી. 'પરલોકપ્રધાન જીવન જીવનારા, મન્યસ્થ, બુદ્ધિમાન અને સ્વશાસ્ત્રતત્ત્વોના જાણુ' એવા ઉત્તમ પુરૂષની સાથે સત્યધર્મનો નિર્ણય કરવાની બુદ્ધિએ વાદ કરવો તે ધર્મવાદ : આ વાદમાં વિજય થાય તો પ્રતિવાદીને સત્યધર્મ પ્રાપ્ત થાય અને પરાજય થાય તો વાદીને પોતાની ભૂલ સુધરે, એમ હાર-જીત બન્નેમાં લાભ જ થાય. તેથી પ્રથમના શુભવાદ અને વિવાદ એ બન્ને વાદો ગણ્યા પુરૂષે કરવા યોગ્ય નથી, માત્ર છેલ્લો ધર્મવાદ જ સ્વ-પરહિત કરનારો છે, એમ કહ્યું છે.

૧૬. ૧. જાણુ, ગણુ વગેરે અંગોના સ્કુરણથી, ૨. શુભાશુભ સ્વપ્નોથી, ૩. પશુ-પક્ષીઓ આદિના સ્વરથી, ૪. ભૂમિકંપ વગેરેથી, ૫. શરીર ઉપરના મચ્છ, તલ વગેરેથી, ૬. હાથ, પગ વગેરેનાં રેખા આદિ ભક્ષણથી, ૭. ઉલકાપાત વગેરે થવાથી અને ૮. ગ્રહોના ઉદય, અસ્ત વગેરે ન્યોતિપના બળથી, -એમ આઠ નિમિત્તોથી ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન ભાવોને જણાવનારું શાસ્ત્ર 'અષ્ટાંગનિમિત્ત શાસ્ત્ર' કહેવાય છે.

૧૭. પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે આવકધર્મ-વિધિપ્રકરણ ગાથા ૬૭ માં ૧. અતિશયદિ, ૨. ધર્મ-કથક, ૩. વાદી, ૪. નૈમિત્તિક, ૫. તપસ્વી, ૬. આચાર્ય, ૭. વિદ્યાસિદ્ધ અને ૮. રાજગણુસમ્મત, -એમ પણ આઠ પ્રભાવકો કહ્યા છે. તેમાં અતિશયદિ એટલે અવધિ-મનઃપર્યવ આદિ વિશિષ્ટ લઘિધવંત, આચાર્ય એટલે પ્રાવચની અને રાજગણુસમ્મત એટલે રાજા તથા મહાજન જેવા મુખ્ય પુરૂષોને પણ માનનીય-એમ કહેવું છે, ખર્તા તત્ત્વથી ત્યાં અને અહીં કહ્યું તેમાં ભિન્નતા નથી.

વના છે એમ કહ્યું છે. (વસ્તુતઃ પ્રભાવકો શ્રીજૈનશાસનના-સમકિતના બળે પ્રભાવના કરે છે, એટલે પ્રભાવનાનું બળ શાસનમાં અર્થાત્ સમકિતમાં જ છે) અને તેથી જ પ્રવચનસારોદ્ધારની અર્થાત્ મૂળદ્વારગાથામાં પણ ‘અદ્વપમાવળ’ પદની વ્યુત્પત્તિ ‘આઠ પ્રભાવના છે જેમાં એક સમ્યક્ત્વ’ એમ વિશેષણરૂપે કરી છે. આ પ્રભાવનાથી પોતાનું સમકિત શુદ્ધ થાય છે અને બીજાઓ સમકિત પામે છે, માટે તેને સમકિતમાં ગણેલી છે.

પાંચ ભૂષણો:-

“ જિણસાસણે કુસલયા, પમાવળાં તિથિ(ડડયયળ)સેવળાં થિરયાં ।

મત્તી અ ગુણા સમ્મત્તદીવયા ઉત્તમા પંચ ॥ ૧ ॥ ” (પ્રા. સારો, ૧૩૫)

ભાવાર્થ:-“ શ્રીજૈનશાસનમાં કુશળતા, પ્રભાવના, તીર્થસેવા, સ્થિરતા અને ભક્તિ, -એ પાંચ ઉત્તમ ગુણો સમ્યક્ત્વને દીપાવનારા છે. ” તેમાં-

૧. જૈનશાસનમાં કૌશલ્ય-અહીં કૌશલ્ય એટલે નિપુણતા. (અર્થાત્ શ્રીજિનાગમમાં લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં એટલે કે-કેટલાંક વિધિવચનો છે, કેટલાંક ઉદ્ધમમાં પ્રેરનારાં છે, કેટલાંક પદાર્થોના વર્ણનરૂપે છે, કેટલાંક ભય પેદા કરનારાં છે, કેટલાંક ઉત્સર્ગવચનો છે, કેટલાંક અપવાદરૂપે છે, તો કેટલાંક ઉત્સર્ગ-અપવાદ ઉભયરૂપે છે; ઇત્યાદિ અનેક અપેક્ષાવાળાં તે તે વચનોને અનુસરી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપુરુષને આશ્રીને તેવો તેવો વ્યવહાર કરવો, તેને જૈનપ્રવચનમાં-શાસનમાં નિપુણતા કહી છે.) શ્રીજૈનશાસનની વ્યવસ્થામાં-વ્યવહારમાં એવી નિપુણતાને જ જૈનશાસનમાં કૌશલ્ય સમજવું.

૨. પ્રભાવના-આઠેય પ્રભાવકોનું કર્તવ્ય જે ઉપર જણાવ્યું, તે પ્રમાણે કરાતી શાસનની પ્રભાવના સ્વ-પર ઉપકાર કરનારી છે અને શ્રીતીર્થકરનામકર્મનું કારણ છે, તેથી સમકિતમાં તેની પ્રધાનતા જણવવા માટે પુનઃ ભૂષણોમાં પણ ગણી છે.

૩. તીર્થસેવા-તીર્થો ‘દ્રવ્ય અને ભાવ’ એમ બે પ્રકારનાં છે. તેમાં શ્રીજિનેશ્વરોનાં જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન કે મોક્ષ જ્યાં થયાં હોય તે ભૂમિઓ, તથા શ્રીશત્રુજયગિરિરાજ વગેરે ‘દ્રવ્ય-તીર્થો’ છે. કહ્યું છે કે-

“ જમ્મં દિક્ષવા નાણં, તિથિયરાણં મહાણુમાવાણં ।

જત્થ ય કિર નિવ્વાણં, આગાઠં દંસણં હોઈ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:-“ મહામહિમાવંત શ્રીતીર્થકર ભગવતોનાં જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન કે નિર્વોણ જ્યાં જ્યાં થયાં હોય, તે તે દ્રવ્યતીર્થો કહેવાય છે. (તેની ફરસનાથી) સમકિત આગાઠ એટલે (નિરપવાદ) સ્થિર થાય છે. ”

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના આધારભૂત શ્રીશ્રમણસંઘ અથવા પહેલા શ્રીગણધર, તે બીજા ‘ભાવતીર્થ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“તિથ્યં મંતે ? તિથ્યં ? તિથ્યયે તિથ્યં ?, ગોયમા ! અરિહા તાવ નિયમા તિથ્યયે, તિથ્યં પુણ
ચાઝવ્વણે સમગસંઘે પદમગગહરે વા ॥ ” (મગવતી૦ સૂ. ૬૮૩)

ભાવાર્થ—“ભગવાન શ્રીવદ્ધમાનસ્વામિભીને શ્રીગૌતમસ્વામિભી પૂછે છે કે-હે ભગવંત !
તીર્થને તીર્થ કહેવાય કે તીર્થકરને ? ભગવાન જવાબ આપે છે કે-હે ગૌતમ ! અરિહંત તો
નિયમા (તીર્થના સ્થાપક) તીર્થકર છે અને તેઓએ સ્થાપેલો ‘સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા-
રૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ, અથવા પહેલા શ્રીગણધર’ એ તીર્થ કહેવાય છે.”

એ દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારનાં તીર્થોની ‘યાત્રા-પૂજાદિરૂપે કે વિનયાદિરૂપે’ સેવા કરવી,
તેને તીર્થસેવા કહી છે.

૪. સ્થિરતા—શ્રીજિનેશ્વરદેવના ધર્મમાં અન્ય આત્માઓને સ્થિર કરવા અથવા અન્યદર્શ-
નીઓના ચમત્કારાદિ મહિમાને જોવા છતાં પોતે જૈનધર્મથી ચલાયમાન ન થવું, તેને સ્થિરતા કહી છે.

૫. ભક્તિ—શ્રીજિનપ્રવચનનો-સંઘનો વિનય-વૈયાવચ્ચાદિ કરવું તેને ભક્તિ કહી છે. આ
પાંચેય ગુણો (શરીરને ભૂષણોની જેમ) સમ્યક્ત્વને શોભાવનારા હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી સમ્ય-
ક્ત્વ શોભે છે, માટે તેને ભૂષણો કહ્યાં છે.

પાંચ લક્ષણો—

“સંવેગો^૧ ચિય^૨ ઉવસમં, નિવ્વેઓ^૩ તહ ય હોદ્ધ અનુકંપા^૪ ।

અત્થિકં^૫ ચિઅણ્ણ, સમ્મત્તે લક્ખણા પંચ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૬)

ભાવાર્થ—“સંવેગ, ઉપશમ, નિર્વેદ, અનુકંપા તથા આસ્તિક્ય—એ પાંચ સમ્યક્ત્વનાં
લક્ષણો છે.”

આનું વિસ્તૃત વર્ણન આહુ અધિકારમાં જ (પૃ. ૧૧૧ થી ૧૧૫ માં) કહેવાઈ ગયું.

છ જયણા—

“નો અન્નતિથિયે^૧ અન્ન-તિથિદેવે^૨ ય તહ સદેવાઈં (વેવિ) ।

મહિણે^૩ કુતિથિયેઈં, વંદામિ^૪ ન વા નમંસામિ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૭)

“નેવ અણાલત્તો આ-લવેમિ^૫ નો સંલવેમિ^૬ તહ તેસિં ।

દેમિ^૭ ન અસણાઈંજં, પેસેમિ^૮ ન મંધપુણ્ણાઈં ॥ ૨ ॥ ” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૮)

ભાવાર્થ—“પરિવાજક, ભિક્ષુક, સંન્યાસી વગેરે અન્યદર્શનીયો; તેઓના મહાદેવ, વિષ્ણુ
વગેરે દેવો; તથા દિગમ્બર વગેરેએ પોતાના દેવ તરીકે સ્વીકારેલાં અરિહંતનાં (પ્રવેતામ્બરમાન્ય)
પ્રતિમાભી કે મહાદેવ વગેરેના અનુયાયીઓએ પોતાના કબજે કરી લીધેલું (ઉજ્જવળીમાં સીપ્રા
નદીના કાંઠે અવંતિસુકુમાર મુનિના મરણાંત ઉપસર્ગસ્થાને તેમના ગૃહસ્થપુત્રે બધાવેલું શ્રીઅવંતિ-
પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું) મહાકાલ મંદિર વગેરે મંદિરો; (પ્રતિમાઓ;) એ સર્વેને ૧. વંદન, ૨.
નમન, ૩. આલાપ, ૪ સંલાપ, ૫. દાન અને ૬. પ્રદાન ન કરવું, તે છ જયણા કહેવાય છે.”

તેઓને વન્દન વગેરે કરવાથી તેઓના ભક્તો પોતાના (મિથ્યા) માર્ગમાં સ્થિર બને અને બીજા જૈનો પણ સમકિતીની તેવી પ્રવૃત્તિ દેખીને તેમ કરતા થઈ જાય, વગેરે મિથ્યાત્વનો પ્રવાહ વધે, માટે આ છ જયણા સમકિતવર્તે સાચવવી. તેમાં મસ્તક નમાવવું (કે હાથ જોડવા) તે ૧-વંદન. સ્તુતિ-ગુણગાન કરવાપૂર્વક પંચાંગાદિ પ્રણામ કરવો તે ૨-નમન. (સન્માનની બુદ્ધિએ) તેમણે બોલાવ્યા સિવાય જ કોઈ વખત તેમની સાથે બોલવું તે ૩-આલાપ. (બોલાવ્યા પછી જવાબ આપવો તે ઔચિત્ય છે.) તેમની સાથે વારંવાર એ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરવો તે ૪-સંલાપ. આ આલાપ-સંલાપ કરવાથી પરિચય વધતાં, તેમની દરેક ક્રિયાને જોવાના, સાંભળવાના વગેરે પ્રસંગો બને અને અને આખરે સમકિત ચાલ્યું જવાનો પ્રસંગ પણ આવે. ઉપર જણાવેલા તે અન્યધર્મી* વગેરેને અશન, પાન, આદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે પૂજ્યબુદ્ધિથી આપવું તે ૫-દાન. અનુકંપાબુદ્ધિએ તે આપવાનો નિષેધ નથી. કહ્યું છે કે-

“ સત્ત્વેહિં પિ જિણેહિં, દુજ્જયજિઅરાગદોસમોહેહિં ।

સત્તાણુકંપણઢા, દાણં ન કહિં વિ પહિસિદ્ધં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ દુર્જેય એવા રાગ, દ્વેષ અને મોહને જેઓએ છુટ્યા છે, તે સઘળા વીતરાગ જિનેશ્વરોએ પણ કોઈ અનુકંપાના પાત્રને અનુકંપાબુદ્ધિથી દાન આપવાનો નિષેધ કર્યો નથી. ” (માટે અહીં પૂજ્યબુદ્ધિથી આપવાનો નિષેધ સમજવો.)

તે પરદર્શની વગેરેની, તેમના દેવ વગેરેની મૂર્તિની, કે તેમણે કબજે કરેલા જિનખિમ્બો કે મંદિરોની, પણ પૂજા-ભક્તિ નિમિત્તે કેસર, ચંદન, પુષ્પ વગેરે પૂજની સામગ્રી વગેરે આપવું તે ૬-પ્રદાન. અહીં વગેરે શબ્દથી તેઓનો વિનય, વૈયાવચ્ચ, યાત્રા, સ્નાન વગેરે પણ પ્રદાનમાં સમજવું. (અન્યત્ર પ્રદાનના સ્થાને વિધર્મી* ધર્મશુભાદિને વારંવાર દાન કરવારૂપ ‘અનુપ્રદાન’ કહ્યું છે.)

આ ઉપર જણાવ્યાં તે વન્દન, નમન, આલાપ, સંલાપ, દાન તથા પ્રદાનનાં કાર્યોને વર્જવાથી સમકિતની યતના-રક્ષા થાય છે, સમકિતને નિર્મળ-સુરક્ષિત રાખવા માટે સમકિતના આચારરૂપે તે નહિ કરવાનાં હોવાથી તેને સમકિતની જયણા (રક્ષા) કહી છે.

છ આગારો-

“ રાયામિઓગો અ ગણામિઓગો, બલામિઓગો અ સુરામિઓગો ।

કંતારવિત્તો ગુરુનિગ્ગહો અ, છ છિહિઆઓ જિણસાસણંમિ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૩૧)

ભાવાર્થ-અહીં અભિયોગ શબ્દનો ‘ ઇચ્છા વિના-બલાત્કાર ’ એવો અર્થ સમજવો. તેમાં ૧. રાજાભિયોગ=રાજા વગેરેનો દુરાગ્રહ, (બલાત્કાર) પરવશપણું, ૨. ગણાભિયોગ=સ્વજન-સંબંધીઓ કે અન્ય નગરજનો વગેરે જનસમુહનો આગ્રહ-પરાધીનતા, ૩. બલાભિયોગ=હુકમો ઉપયોગ અર્થાત્ કોઈ દુરાગ્રહી હુકીલાનો (બળવાનનો) આગ્રહ,^{૧૮} ૪. દેવાભિયોગ=કુલદેવી (કે બીજા દુષ્ટ દેવ-દેવી) વગેરેનો બલાત્કાર કે શરીરપ્રવેશાદિ, ૫. કાન્તારવૃત્તિ=જંગલ આદિમાં કોઈ પ્રાણુ-ન્ત કષ્ટ આવે અગર આજીવિકાનો નિર્વાહ કરવાની ભારે મુશ્કેલી આવે, તેવા ‘ વિકટ પ્રસંગને ’

૧૮. અન્યત્ર ચોર, લુંટારા વગેરે દુષ્ટોના બલાત્કારને બલાભિયોગ કહ્યો છે.

કાન્તારવૃત્તિ કહી છે, અર્થાત્ તેવો પ્રાણુનો સંકટપ્રસંગ, અને ૬. ગુરુનિગ્રહ=નીચે જણાવાતા ગુરુ-વર્ગ પૈકી કોઈનો પણ તેવો આગ્રહ. કહ્યું છે કે-

“ માતા પિતા કલાચાર્ય, एतेषां ज्ञातयस्तथा ।

बुद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गस्तथा मतः ॥ ૧ ॥ ” (યોગચિન્દુ, સ્તો ૧૧૦)

ભાવાર્થ-“ માતા, પિતા વિદ્યાગુરુ; તે દરેકના સંબંધીઓ, વૃદ્ધપુરૂષો અને ધર્મોપદેશકો-એ દરેક ગુરુઓ છે, એમ સત્પુરૂષો કહે છે. ” (આમાંના કોઈનો આગ્રહ તેને ‘ગુરુનિગ્રહ’ જાણવો.)

શ્રીજિનશાસનમાં ઉપર જણાવી તે છ છીંડીઓ એટલે અપવાદ માગે છે. ટૂંકમાં સમકિતી આત્માને ઉત્સર્ગ માગે પરધર્મી વગેરેને (ઉપર જયણામાં કહ્યાં તે) વન્દનાદિ કરવાનો નિષેધ છે, છતાં રાજભિયોગાદિ આ છ કારણોએ ‘અંતરમાં ગૌરવ, ભક્તિ કે આરાધનાની બુદ્ધિ આદિ વિના’ કેવળ દ્રવ્યથી (બહાર દેખાવરૂપે) વન્દન વગેરે કરવું પડે તો સમકિતમાં દોષ ગણ્યો નથી.^{૧૬}

છ ભાવના-

“ મૂલં દારૂં પદ્મઞ્જ, આહારો માયણં નિર્હી ।

દુષ્કલ્પસાવિ ધમ્મસ્સ, સમ્મત્તં પરિકિત્તિયં ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૪૦)

ભાવાર્થ-“ દ્વિષદ્ક ” એટલે (પાંચ અણુવતો, ત્રણ ગુણુવતો અને ચાર શિક્ષાવતો એ) બાર વતોરૂપ શ્રાવકધર્મનાં ‘મૂલ, દારૂ, પીઠિકા, આધાર, ભાજન અને નિધિ’રૂપ સમ્યક્ત્વ છે-એમ શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-

૧. મૂલ-(જેમ દંડ મૂલમાંથી ઉગીને વૃક્ષ ફળ આપે છે, તેમ મૂળરૂપ સમકિત જ્યાં દંડ હોય ત્યાં ચારિત્રધર્મરૂપી વૃક્ષ ઉગીને પરિણામે મોક્ષરૂપ ફળ આપે છે.) જેમ મૂલ વિના વૃક્ષ ટકતું નથી, તેમ સમકિત વિના કુતીચિકોના મતરૂપી પવનથી ડોલાયમાન થતું ધર્મવૃક્ષ પણ ટકતું નથી. માટે ‘સમકિત એ ધર્મવૃક્ષનું મૂળ’ છે.

૨. દારૂ-દરવાજો. જેમ નગર સુંદર હોય અને ચારેય બાજુ કિલ્લો મજબૂત હોય, પણ દરવાજો ન હોય તો નગરમાં જવા-આવવાનું કે નગરને જાણવા-જાણવાનું કાર્ય થઈ શકતું નથી, તેમ ધર્મરૂપ નગરમાં પણ સમ્યક્ત્વ વિના પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, તેમ ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ પણ જાણી શકાતું નથી; આથી ધર્મનગરનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ‘સમકિત એ પ્રવેશદાર’ છે.

૩. પીઠિકા-પાથો. જેમ જમીનમાં પાથો ખોદી, તેને મજબૂતાઈથી પૂરી તેના ઉપર બાંધેલો મહેલ સ્થિર રહે, તે સિવાય ટકે નહિ; તેમ સમકિતરૂપી પાથા વિના ધર્મરૂપી મહેલ નિશ્ચલ-સ્થિર અને નહિ-તૂટી જાય, માટે ‘સમકિત એ ધર્મરૂપી મહેલનો મજબૂત પાથો’ છે.

૧૬. શક્તિવંત આત્માએ રાજાદિના જ્ઞાતકારમાં પણ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરજી કે શ્રીકુમારપાળ મહારાજ આદિની જેમ વન્દનાદિ નહિ કરતાં, પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી તેના અવસરે જૈનશાસનની પ્રભાવના કરવી અને અશક્ત આત્માઓએ શાસનની અપભ્રાજના ન થાય તે હેતુથી અપવાદ સેવવો તે હિતાવહ છે. સામાન્ય-અદ્ય-સત્ત્વવાળા આત્માને માટે જ્ઞાનીઓએ આ માગે રાખ્યા છે. જે અજ્ઞાનથી તેવા પ્રસંગે વંદનાદિ ન કરે તે ધર્મની અપભ્રાજના કરવાથી જ્ઞાનીના વચનનો વિરાધક થાય છે. જ્ઞાનીઓએ કહેલા વિધાનિષેધો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-પુરૂષ સાપેક્ષ હોય તેનો વિવેક કરણીય છે.

૪. આધાર-જેમ જગત્ પૃથ્વી વિના નિરાધાર રહી શકે નહિ, તેમ ધર્મરૂપ જગત્ પણ સમકિત વિના નિરાધાર રહી શકે નહિ, માટે ‘સમકિત એ ધર્મજગતનો આધાર’ છે.

૫. ભાજન-જેમ પાત્ર વિના દૂધ, ઘી વગેરે રસો નાશ પામે, તેમ સમકિતરૂપ ભાજન વિના ધર્મરસ પેણું નાશ પામે, આખી પણ શકાય નહિ, માટે ‘સમકિત એ ધર્મરસનું ભાજન’ છે.

૬. નિધિ-ભંડાર. જેમ મહામૂલ્યવાન મણિ, મોતી, સુવર્ણ વગેરે ચીજો તિજોરી કે ભંડાર વિના મળે નહિ, (કે સુરક્ષિત રહી શકે નહિ-ચોરાઈ જાય,) તેમ સમકિતરૂપી ભંડાર વિના ચારિત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થાય નહિ, (કે સુરક્ષિત રહે નહિ, મોહના લુંટારૂઓ લુંટી જ જાય,) માટે ‘સમકિત એ ધર્મરૂપ (જ્ઞાનાદિ) રત્નોનો ભંડાર’ છે.

આ છ પ્રકારે સમકિતને ભાવવાથી-વિચારવાથી આત્માનું વહેલામાં વહેતું મોક્ષસાધન અને છે, માટે આને સમકિતની ભાવનાઓ કહી છે.

છ સ્થાનો-

“અત્યિ^૧ અ નિચો^૨ કુળઈ^૩, કયં ચ વેણઈ^૪ અત્યિ નિવ્વાણં^૫ ।

અત્યિ અ મુક્ત્વોવાઓ, છ સમ્મત્તસ્સ ઠાણાઈ ॥ ૧ ॥” (પ્ર૦ સારો૦, ૧૪૧)

ભાવાર્થ-“૧. આત્મા છે, ૨. તે નિત્ય છે, ૩. કર્તા છે, ૪. ભોક્તા છે, ૫. તેનો મોક્ષ થઈ શકે છે અને ૬. મોક્ષના ઉપાયો પણ છે;-એમ માનવું તે સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનો છે. તેમાં-

૧. આત્મા છે^{૨૦}-નાસ્તિકો આત્માનું અસ્તિત્વ માનતા નથી તે આ માન્યતાથી અસત્ય ઠરે છે, આત્મા સતરૂપે છે જ.

૨૦. જીવને સ્મરણ, ઇચ્છા વગેરે થાય છે તે ચેતના(જ્ઞાન)રૂપ છે અને સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. એવો નિયમ છે કે-ગુણો ગુણી વિના રહી શકતા નથી, આથી જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્મૃતિ આદિથી ચેતનાગુણ સિદ્ધ છે, તો તેના આધારભૂત ‘ગુણી એ જ આત્મા’ પણ સિદ્ધ જ છે. ગુણો કદી પણ ગુણી વિના હોતા નથી, ગુણી નહિ તો ગુણો કોના ? માટે ગુણોનો આધાર આત્મા છે તે સ્પષ્ટ છે.

પ્રશ્ન-ચેતન્યગુણને પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ;-એ પાંચ ભૂતોનો ધર્મ માનીએ તો શું હરકત છે ? એથી આત્માને જૂદો માનવાની જરૂર નહિ રહે !

ઉત્તર-ધર્મ ધર્મીથી કદી જુદો રહે નહિ, ધર્મીમાં જ તે હંમેશાં હોવો જ જોઈએ. જેમ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વગેરેમાં કડીનતા, શીતળતા, ઉષ્ણતા વગેરે ધર્મો પ્રગટ દેખાય છે, તેમ ચેતન્ય પણ પૃથ્વી વગેરે ભૂતોનો ધર્મ હોય તો તે પણ તેમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવો જોઈએ, પણ તેમ તો છે નહિ; પત્થર કે મડદાં વગેરે ભૌતિક પદાર્થો તો સાવ જડ હોય છે, તો ચેતન્યને પૃથ્વી વગેરે ભૂતોનો ધર્મ કેમ મનાય ? માટે ચેતન્યના આધારભૂત આત્મા પાંચ ભૂતોથી ભિન્ન દ્રવ્ય છે.

પ્રશ્ન-ચેતન્યને પૃથ્વી આદિના ધર્મરૂપે નહિ, પણ તેના કાર્યરૂપે માનીએ તો કેમ ?

ઉત્તર-એ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે-હંમેશાં કાર્ય કારણને અનુરૂપ અને, સર્વથા વિલક્ષણ અને નહિ. પૃથ્વી વગેરે ભૂતો પ્રત્યક્ષ રીતિએ કડીનતા વગેરે લક્ષણવાળાં છે, જ્યારે ચેતન્ય તેનાથી તદ્દન વિલક્ષણ છે; એટલું જ નહિ, પૃથ્વી વગેરે ભૂતોનો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે કોઈ સ્વભાવ ચેતન્યમાં નથી, તો પૃથ્વી વગેરે કારણોનું ચેતન્યરૂપ કાર્ય છે એમ કેમ મનાય ? છતાં ધારો કે-લક્ષણ વાર એમ માની લઈએ તો પણ જગતમાં

૨. આત્મા નિત્ય છે^{૨૧}—આત્માને ઉત્પત્તિ કે નાશ થવાનું કારણ નહિ હોવાથી તે નિત્ય પદાર્થ છે. બૌદ્ધો આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા છતાં તેને નાશવંત માને છે, તે આ કથનથી અસત્ય ઠરે છે.

૩. આત્મા કર્તા છે^{૨૨}—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય વગેરે કર્મબંધનાં કારણોથી યુક્ત આત્મા પોતે તે કારણોદ્ધારા તે તે કર્મોને ઉપભવે છે—બંધ કરે છે. આ કથનથી આત્મા કાંઈ કરતો જ નથી—એમ માનનારા કપિલનો સાંખ્યમત અસત્ય ઠરે છે.

કાર્ય—કારણભાવની વ્યવસ્થા છે તે કેમ ટકી શકશે? તમારા કથન પ્રમાણે તો ‘ગમે તેવા વિલક્ષણ કારણથી ગમે તેવું વિલક્ષણ કાર્ય થઈ શકે’ એ અસત્યને પણ સત્યરૂપે સ્વીકારવું પડશે, કે જે પ્રત્યક્ષ રીતિએ કષાય કદાપિ બનતું નથી; માટે જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ચૈતન્ય એ પૃથ્વી વગેરે ભૂતોનું કાર્ય (કે ધર્મ) નથી જ. એ પ્રમાણે ચૈતન્ય જો ભૂતોના ધર્મ કે કાર્યરૂપ નથી છતાં અનુભવથી તે સિદ્ધ છે, તો તેનો નિષેધ પણ કેમ થાય? માટે જ જેમ ચૈતનારૂપે સ્મૃતિ આદિ આત્મગુણો અનુભવપ્રત્યક્ષ છે, તેમ તેના આધારરૂપે આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે જ, એમ માનવું જોઈએ.

૨૧. એવો નિયમ છે કે—જે પદાર્થ પદાર્થરૂપે સત્ છે, તેનો કોઈ કાળે સર્વથા (અભાવરૂપ) નાશ થતો જ નથી. આત્મા પણ (દ્રવ્ય-ગુણપર્યાયરૂપે) સત્ પદાર્થ છે, તેથી તે નિત્ય-શાશ્વતો છે, જ્ઞાનાદિ ગુણોને ધારણ કરનારો હોવાથી તે ગુણી છે, તે જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ તેના સહભાવી ધર્મવાળા હોવાથી શાશ્વતા છે. ગુણ-ગુણી પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી એકબીજા વિના સંભવી શકે જ નહિ, માટે ગુણી આત્મા દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે અને તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ સહભાવીધર્મરૂપે હંમેશાં સાથે રહેનારા હોવાથી ગુણરૂપે નિત્ય છે, એમ બંને નિત્ય-શાશ્વતાં તત્ત્વો છે. તે ઉપરાંત પદાર્થ માત્રને પર્યાયો-રૂપાંતરો હોય છે, કે જે પદાર્થના કમભાવી ધર્મો હોવાથી ઉત્પત્તિ-નાશ સ્વભાવવાળા છે, તે એક પછી એક ક્રમશઃ પ્રગટે છે, અર્થાત્ એકનો નાશ થાય છે ત્યારે બીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ રીતિએ પદાર્થના પર્યાયો (રૂપાંતરો) અનિત્ય હોય છે, આત્મા પદાર્થના પણ પર્યાયો અનિત્ય હોવાથી આત્મા દ્રવ્ય તથા ગુણથી નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. આત્માનું સ્વરૂપ આવું નિત્યાનિત્ય હોવા છતાં બૌદ્ધો જે આત્માને એકાન્ત અનિત્ય જ માને છે, તે કોઈ પણ પ્રકારે સાચું નથી. જો આત્માને ક્ષણવિનશ્વર જ માનીએ, તો બંધ અને મોક્ષ—એ બે અવસ્થાઓ પણ એક જ આત્મામાં ઘટે જ નહિ, કારણ કે—બૌદ્ધના મતે કર્મબંધ થાય તે ક્ષણે જ તે આત્મા નાશ પામે છે અને બીજા ક્ષણે બીજો જ આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તો કર્મબંધ કરનારા—નાશ પામેલા આત્માનો મોક્ષ કેમ ઘટે? અર્થાત્—આત્માને ક્ષણિક માનવાથી ક્રમે ક્રમે થનારા બંધ-મોક્ષ પર્યાયો એક આત્મામાં થઈ શકે જ નહિ, બિલકુલ એમ માનવાથી તો કર્મબંધન અન્યને થાય અને મોક્ષ અન્ય આત્માનો થાય, એમ બિલકુલ માનવું પડે, કે જેથી ‘ભૂખ બીજને લાગે અને તૃપ્તિ બીજને થાય, અનુભવ કરનાર કોઈ હોય અને તેનું સ્મરણ કોઈ બીજને થાય, દવા કોઈ ખાય અને રોગ બીજનો બગ, તપનાં કષ્ટો નાશ પામનારો સહન કરે અને સ્વર્ગનાં સુખ ઉત્પન્ન થનારો બીજને ભોગવે, અભ્યાસ કરનારો બીજને હોય અને જ્ઞાની બીજને થાય,’ વગેરેની જેમ વિલક્ષણતા ઉભી થાય, કે જે માનવા યોગ્ય નથી—ઘટે તેમ જ નથી : માટે જેમ સુવર્ણ વસ્તુરૂપે તથા તેના વર્ણાદિ ગુણરૂપે કાયમ રહે છે અને તેના કડું, કંઠી, વીંટી, વેદ વગેરે ભુદા ભુદા આકારો બદલાય છે; તેમ જગતમાં પદાર્થ માત્ર દ્રવ્ય અને ગુણરૂપે નિત્ય રહે છે અને તેની અવસ્થાઓ, આકારો, કે જેને પર્યાયો કહેવાય છે તે બદલાયા કરે છે. એ સુજન્ય આત્મા પણ દ્રવ્ય અને ગુણથી નિત્ય છે, માત્ર તેની અવસ્થાઓ અનિત્ય છે—એમ માનવું તે જ સત્ય છે.

૨૨. જગતમાં દરેક જીવ ભુદા ભુદા પ્રકારનાં સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. એ સુખ-દુઃખ કારણ સિવાય થતાં નથી. કારણ સિવાય પણ થતાં હોય તો હંમેશાં એક જ સુખ કે દુઃખ રહેવું જોઈએ,

૪. આત્મા ભોક્તા છે^{૨૩}—‘સર્વં પપસતયા મુજ્જહ કમ્માણુભાવતો મહ્યં ।’ અર્થાત્—‘સઘણું કર્મ પ્રદેશોદ્ધારા ભોગવાય છે, રસદ્વારા તે ભોગવાય પણ ખરું કે ન પણ ભોગવાય; એમ વિકલ્પ છે.’ આગમના આ વચનથી પણ જીવ ભોક્તા છે એ નક્કી છે. જેઓ એમ માને છે કે-જીવ અભોગી જ છે, તેમનો મત આથી અસત્ય ઠરે છે.

૫. આત્માનો મોક્ષ થાય છે^{૨૪}—એટલે કે-જીવને રાગ, દ્વેષ, મદ, મોહ વગેરેનો અને તેના ફળસ્વરૂપ જન્મ, જરા, મરણ, રોગ વગેરે દુઃખોનો ક્ષય થાય તે જ તેનો મોક્ષ છે. આ વચનથી ‘જેમ દીવો બૂઝાયા પછી કાંઈ રહેતું નથી, તેમ આત્માના નિર્વાણ પછી કાંઈ રહેતું નથી.’ એવું નિર્વાણ-મોક્ષનું સ્વરૂપ માનનારા બુદ્ધના અનુયાયિઓનો એ મત પણ અસત્ય ઠરે છે. મોક્ષ-નિર્વાણની વ્યાખ્યા બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે છે—

તે પલટાય જ કેમ ? અને તે પણ એક સરખું જ રહેવું જોઈએ, તેમાં ન્યૂનાધિકતા વગેરે પણ થાય જ કેમ ? જોને બદલાવાનાં કારણો ન હોય, તે સત્ કે અસત્ વસ્તુ હંમેશાં જે સ્વરૂપે હોય તે સ્વરૂપે જ રહેવી જોઈએ. કારણ વિના તે કેમ બદલાય ? જ્યાં કંઈને સુખ કે દુઃખ તેવું કાયમી કે એક જ રૂપમાં શાશ્વત રહેતું નથી, માટે તેની ઉત્પત્તિ, નાશ કે વિચિત્રતા વગેરેમાં કોઈ કારણ છે જ. આ કારણ બીજું કોઈ નહિ પણ આત્માએ પોતે જ કરેલાં કર્મો છે. એ રીતિએ આત્મા કર્મનો કર્તા છે—એ વાત સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન-જીવ સદા સુખનો અભિલાષી છે, કદી પણ દુઃખને ઇચ્છતો નથી અને પોતે જ પોતાના કર્મનો કર્તા છે—એમ તમે કહો છો, તો જોનાથી દુઃખી થવું પડે તેવું કર્મ તે પોતાની જાતે કેમ કરે ?

ઉત્તર—જેમ કોઈ રોગી થવા ઇચ્છતું નથી, સહુ પોતાનું આરોગ્ય ઇચ્છે છે, તથાપિ સ્વાદને વશ થઈ ધણો વર્ગ જાણતાં-અજાણતાં પણ રોગના કારણભૂત કુપચ્ચને સેવે છે અને રોગી થાય છે, તેમ અહીં પણ મિથ્યા-ત્વાદિને વશવર્તિ જીવ અજાણતાં કે જાણતાં પણ ખરાબ કર્મો કરે છે. આ વાત દરેકને પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે, માટે સુખની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં જીવ પોતે ખરાબ કર્મો કરે છે તે ખોટું નથી.

૨૩. અનુભવથી, લોકવ્યવહારથી અને આગમપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ છે કે-પોતે કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનાં ફળો જીવ પોતે જ ભોગવે છે. તેમાં અનુભવથી એ રીતે સિદ્ધ છે કે-જો પોતે બાંધેલાં સુખ-દુઃખનાં કારણભૂત શ્રાતાવેદનીય વગેરે શુભાશુભ કર્મોનો આત્મા પોતે ભોક્તા ન હોય, તો આકાશ વગેરે જડને જેમ સુખ-દુઃખનો અનુભવ થતો નથી તેમ જીવને પણ ન જ થવો જોઈએ અને તેમ તો બનતું નથી. દરેક જીવને પોતાના સુખ-દુઃખનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે, જેથી આત્મા ભોક્તા છે એ કથન અનુભવસિદ્ધ છે, બીજું લૌકિક માન્યતાથી પણ જીવ કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-કોઈ સુખી-પુણ્યવંતને જોઈને લોકો સ્પષ્ટ કહે છે કે-‘આ પુણ્યવાન છે, કે જેથી આવું સુખ ભોગવે છે.’ ઉપરાંત જૈનાગમોની જેમ જૈનેતરાગમમાં પણ જીવ કર્મનો ભોક્તા છે એ સિદ્ધ કરેલું છે. કહ્યું છે કે-‘નામુક્તં ક્ષીયસે કર્મ, કોટિકલ્પશતૈરપિ ।’ અર્થાત્—‘સેકડો કે કોડો કલ્પ જેટલા કાળે પણ કરેલું કર્મ ભોગવ્યા સિવાય ક્ષય પામતું નથી.’ એ વગેરે જૈનેતર આગમોમાં પણ કહેલું છે, માટે અનુભવ, લોકવ્યવહાર અને સિદ્ધાન્ત-એમ ત્રણેય પ્રકારે સિદ્ધ છે કે-જીવ કર્મનો ભોક્તા છે જ.

૨૪. દીવો બૂઝાઈ જવાથી અગ્નિનો સર્વથા નાશ નથી થતો, પણ તે અગ્નિનાં તેજસ્વી પુદ્ગલો રૂપાન્તર પામી સ્થામ બની જાય છે, એથી પ્રકાશને બદલે અધકાર દેખાય છે.

પ્રશ્ન-જો એમ અધકાર એ અગ્નિના તેજસ્વી પુદ્ગલોનું સ્થામ રૂપાન્તર છે, તો તે કાયમ કેમ ટકતું નથી ? થોડા વખત પછી તે કેમ નાશ પામે છે ?

“દીપો યથા નિર્વૃત્તિમભ્યુપેતો, નૈવાવનીં ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

દિશં ન કાશ્ચિદ્વિદિશં ન કાશ્ચિત્, સ્નેહક્ષયાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“જેમ તેલ ખૂટવાથી બૂઝાઈ ગયેલો દીવો પાતાળમાં, આકાશમાં, કેઈ દિશામાં કે વિદિશામાં; ક્યાંય જતો નથી—માત્ર શાન્ત થઈ જાય છે, તેમ જીવનું નિર્વાણ થવાથી જીવ પણ બૂઝાઈ ગયેલા દીવાની જેમ શાન્તિને પામે છે.”

આ તેમનું મન્તવ્ય અસત્ય છે, કારણ કે—એમ માનવાથી દીક્ષા વગેરે કાર્યો, કે જે આત્માના સુખને ઉદ્દેશીને કરણીય જણાવ્યાં છે તે વ્યર્થ ઠરે છે. દીવાનું આ દષ્ટાન્ત પણ જીવના મોક્ષની સાથે ઘટતું નથી. આ વિષયમાં બીજા ગ્રંથોમાં વિસ્તાર છે તે ત્યાંથી જાણી લેવો.

૬. મોક્ષનો ઉપાય છે^{૨૫}—સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ સાધનો હોવાથી મોક્ષના ઉપાયો છે જ. આથી જેઓ કહે છે કે—મોક્ષના ઉપાયો જ નથી, તેઓ અસત્યવાદી ઠરે છે.

સમકિતનાં આ છ સ્થાનકોને સારી રીતિએ સમજવાં જરૂરી છે, કારણ કે—એ છ પ્રકારની માન્યતા જેનામાં શુદ્ધ હોય તેનામાં જ સમ્યક્ત્વ રહે છે અને તેથી જ એ છને સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનકો કહ્યાં છે.

ઉત્તર—જેમ દીવામાંથી કાળી મસી (મેંસ) નીકળે છે, પણ તેના પરમાણુઓ ઝીણા હોવાથી પવનથી ખેંચાઈ ગયા પછી દેખાતા નથી, તેમ આ પુદ્ગલો પણ સૂક્ષ્મ—અતિસૂક્ષ્મ પરિણામી હોવાથી દેખાતા નથી, એટલા માત્રથી તેનો અભાવ જ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. જેમ શાન્ત થયેલો દીવો તેજને છોડી અધકારરૂપ રૂપાન્તરને પામે છે, તેમ આત્મા પણ કર્મરૂપી તેલનો ક્ષય થવાથી શાન્ત થાય છે; અર્થાત્ સર્વથા નાશ પામતો નથી પણ પોતાની અરૂપી અવસ્થાને પામે છે. વસ્તુતઃ દુઃખાદિના ક્ષયરૂપ આત્માની કર્મમુક્ત-સદ્-અક્ષય-નિત્ય-અરૂપી અવસ્થા તે જ મોક્ષ છે. જેમ રોગ શમવાથી આરોગ્ય પ્રગટે છે, રોગી નાશ પામતો નથી, બંધનો છૂટી જવાથી કેદી મુક્ત થાય છે, તેનો અભાવ થતો નથી; તેમ આત્માને પણ તેના રાગ-દ્વેષ-મદ-મોહ વગેરે રોગોનો નાશ થવાથી આરોગ્ય પ્રગટે છે અને કર્મોનાં બંધનો છૂટી જવાથી તે મુક્ત થાય છે, પણ પોતે (આત્મા) નાશ પામતો નથી. આવી આત્માની સમ્પૂર્ણ આરોગ્યવાળી મુક્તાવસ્થા તે જ મોક્ષ કહેવાય છે.

૨૫. મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને હિંસાદિરૂપ અવિરતિ; વગેરે કર્મોનાં બંધનનાં મૂલબૂત કારણો છે અને તેના પ્રતિપક્ષરૂપે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર, કર્મ મુક્તિનાં કારણો છે, તેનો અભ્યાસ (સેવન) સકલ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે. જેમ ઠંડીનો પ્રતિપક્ષી અગ્નિ છે માટે ઠંડીનો પ્રતિકાર અગ્નિથી થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનું પ્રતિપક્ષી, સમ્યગ્દર્શન, અજ્ઞાનનું પ્રતિપક્ષી સમ્યગ્જ્ઞાન અને હિંસાદિ સકલ અસત્ પ્રવૃત્તિનું પ્રતિપક્ષી સમ્યક્ચારિત્ર છે. જેમ જેમ એ સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર (રૂપ સાધનો) નો અભ્યાસ વધે, તેમ તેમ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ ટળતાં ટળતાં તેનો મૂળમાંથી પણ નાશ થાય, તેના અભાવે કર્મબંધ પણ અટકે અને પરિણામે મોક્ષ પણ થાય; માટે સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર મોક્ષના ઉપાયો છે જ. જો કે—શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર અન્ય ધર્મને પાળનારાઓમાં પણ હોય છે, છતાં તે અસત્ અને હિંસાદિ દોષવાળાં હોવાથી મોક્ષસાધક બનતાં નથી, વગેરે વિશેષ વિસ્તાર ગુરુગમથી સમજવો. અહીં જે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણને મોક્ષના ઉપાયો કહ્યા છે, તે પણ ત્રણેય બેમાં મળીને મોક્ષની સિદ્ધિ કરી શકે છે. એકબે દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્ર કાંઈ કરી શકતું નથી. એ ત્રણમાં શ્રદ્ધા પ્રાણરૂપ છે, જ્ઞાન નેત્રરૂપ છે અને ચારિત્ર હાથ—પગ વગેરે અવયવોરૂપ છે. જેમ અખંડ નેત્રો કે અવયવોવાળું પણ મૃતક, જીવતો છતાં અંધ કે અવયવો વિનાનો, તથા દેખતો છતાં હાથ—પગ વગેરે વિનાનો મનુષ્ય; સ્વતઃ કંઈ કરી શકતો નથી, તેમ એકલાં દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર પણ સ્વતંત્રપણે આત્માનો મોક્ષ કરી શકતાં નથી.

ઉપર કહેલા સમ્યક્ત્વના ૬૭ લેહોમાં કેટલાક જ્ઞાનરૂપ, કેટલાક શ્રદ્ધારૂપ તથા કેટલાક ક્રિયારૂપ છે, માટે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપે તે સઘળા સમ્યક્ત્વને ઉપયોગી (ઉપકારક) છે-એમ સમજવું. આથી એ નક્કી થયું કે-‘દેવાદિ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા વિના માત્ર તથાવિધ આણુવિકાદિ કારણે શ્રાવક-પણાના આચારોને પાળનારમાં (સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોવાથી) દ્રવ્યશ્રાવકપણું જ છે. ભાવશ્રાવક-પણું તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક સમ્યક્ત્વ વગેરે અંગીકાર કરનારો જે હંમેશાં ધર્મ સાંભળનારો હોય તેનામાં જ ઘટે છે.’ આવશ્યકવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-

“યો હ્યમ્યુપેતસમ્યક્ત્વો, યતિભ્યઃ પ્રત્યહં કથામ્ ।

શ્રુણોતિ ધર્મસમ્બદ્ધામસૌ શ્રાવક ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ-“જેણે સમકિત અંગીકાર કર્યું હોય, જે દરરોજ સાધુઓના મુખેથી ધર્મકથાને સાંભળતો હોય અને જેણે સમકિત સાથે અણુવતો પણ ઉચ્ચર્યા હોય, તે શ્રાવક કહેવાય-એમ ત્યાં ગાથાની વ્યાખ્યામાં કહેલું છે. અર્થાત્ જે સમ્યક્ત્વવાળો, વ્રતધારી અને ધર્મશ્રવણ કરનારો હોય તે (ભાવ) શ્રાવક કહેવાય છે.”

ધર્મમાં ભાવની મુખ્યતા હોવાથી અહીં ભાવશ્રાવકનો જ અધિકાર છે-એમ સમજવું. ભાવ-શ્રાવકના પણ દર્શનશ્રાવક, મૂલગુણશ્રાવક અને ઉત્તરગુણશ્રાવક-એમ ત્રણ પ્રકારો છે, જેનું વિસ્તારથી વર્ણન વ્રતોના ભાંગા જણાવતાં કરવામાં આવશે. એ સિવાય આગમમાં બીજી રીતિએ પણ શ્રાવકના લેહો સંભળાય છે. ઠાણાંગસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે- “ચત્ત્વિહા સમણોવાસગા પ્ણત્તા, તંજહા-અમ્માણિસમાણે, માહસમાણે, મિત્તસમાણે, સવત્તિસમાણે; અહવા ચત્ત્વિહા સમણોવાસગા પ્ણત્તા તંજહા-આયંસસમાણે, પઢાગસમાણે, ત્વાણુસમાણે, સ્વરંટ(સ્વરંકટય)સમાણે ।”

(અધ્ય૦ ૪, ઉદ્દેશો ૩, સૂત્ર ૩૨૧)

ભાવાર્થ-“શ્રાવકો ચાર પ્રકારના છે. ૧-માતા-પિતાસમાન, ૨-ભાઈસમાન, ૩-મિત્રસમાન અને ૪-શોકચસમાન : અથવા બીજી રીતિએ પણ ચાર પ્રકારો છે. ૧-આદર્શ-આરીસાસમાન, ૨-ધ્વજસમાન, ૩-સ્થાણુસમાન અને ૪-ખરકંટક(યા ખરડ)સમાન.”

એ આઠ લેહો ગુરુની સાથેના વર્તનને ઉદ્દેશીને કહેલા હોવાથી ઉપર જણાવેલા ‘ભાવ-શ્રાવકથી તે ભિન્ન છે’ એવી લેશ પણ શંકા કરવી નહિ. જ્યારે આ લેહોનો પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ-એ ચાર નિષ્કેપાઓથી વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે તેમાં ભાવનિષ્કેપો ઘટતો હોવાથી વ્યવહારનય તે આઠેયને ભાવશ્રાવકમાં ગણે છે; કારણ કે-વ્યવહારનય તો શ્રાવક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માત્ર જેમાં ઘટતી હોય તેને પણ શ્રાવક માને છે, પણ નિશ્ચયનય તો એથી પ્રકારમાં રહેલા શોકચ-સમાન અને ખરકંટકસમાન, એ બેને દ્રવ્યશ્રાવક અને બાકીના છને ભાવશ્રાવક માને છે. એમ ‘દ્રવ્યશ્રાવક અને ભાવશ્રાવક’ કહેવામાં તેઓનું આત્મસ્વરૂપ કારણભૂત છે, આ સ્વરૂપ સિદ્ધાન્તમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે, તેમાં પ્રથમ ગુરુ પ્રત્યેના પૂજ્યભાવની તરતમતાને યોગે કહેલા ચાર લેહોનું સ્વરૂપ કહે છે.

“ચિત્તિજ્જહ (હ જહ) કજ્જાઈ, ન દિઠ્ઠુલિઓ વિ હોઈ નિન્નેહો ।

एगंतवच्छलो जह-जणस्स जणणीसमो सद्धो ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“ સાધુઓ પ્રતિ એકાન્તે વાતસલ્યવાળો હોય, તેથી તેઓનાં કાર્યોની ચિંતા કરે તથા સાધુઓમાં દૂષણો દેખાય તો પણ જેનો સ્નેહભાવ તૂટે નહિ, એવો શ્રાવક સાધુની માતા(પિતા)-તુલ્ય જાણવો. ”

“ દિઘા સસિણેહો ચ્ચિય, મુણીણ મંદાયરો વિણયકમ્મે ।

માહસમો સાહૂણં, પરામવે હોહ સુસદ્ધાઓ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ હૃદયમાં સાધુ પ્રત્યે સ્નેહવાળો હોય, વિનયાદિ કરવામાં તેનો આદર ઓછો હોય, છતાં સાધુઓને સંકટમાં પૂર્ણ સહાય કરે; તેવો શ્રાવક સાધુના ભાઈસામાન જાણવો. ”

“ મિત્તસમાણો માણા, ઈસિં રુસહ અપુચ્છિઓ કજ્જે ।

મન્નંતો અપ્પાણં, મુણીણ સયણાઠ અબ્બહિઝં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ પોતાને મુનિઓના સ્વજન કરતાં પણ અધિક માને અને તેથી કોઈ કાર્યમાં સાધુ તેની સલાહ ન લે, તો માનને લીધે જે રીસાઈ જાય, તે શ્રાવક મિત્રતુલ્ય જાણવો. ”

“ થદ્દો છિદ્ધપ્પેહી, પમાયલ્લિયાણિ નિચ્ચમુચ્ચરહ ।

સહ્દો સવત્તિકપ્પો, સાહુજણં તણસમં ગણહ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ અભિમાની, સાધુઓનાં દૂષણોને શોધનારો, હંમેશાં સાધુની પ્રમાદ વગેરે ભૂલોની નિંદા કરનારો અને સાધુઓને તૃણ સરખા ગણનારો શ્રાવક શોકચતુલ્ય જાણવો. ”

હવે શુરુવચન (આજ્ઞા) પ્રત્યેના બહુમાનમાં તરમતાની અપેક્ષાએ જણાવેલા શ્રાવકના બીજા ચાર પ્રકારોનું સ્વરૂપ કહે છે.

“ ગુરુમણિઓ સુત્તલ્લો, વિવિજ્જહ અવિત્તહો મણે જસસ ।

સો આયંસસમાણો, સુસાવઓ વન્નિઓ સમપ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ ગુરુએ કહેલા સૂત્ર-અર્થ દર્ષણમાં પ્રતિબિંબ પડે તેમ જેના હૃદયમાં યથાર્થ સંપૂર્ણ પરિણમી જાય, તેને સિદ્ધાન્તમાં આરીસા જેવો ઉત્તમ શ્રાવક કહ્યો છે. ”

“ પવણેણ પઢાગા હવ, મામિજ્જહ જો જણેણ મૂઢેણં ।

અવિણિચ્છિઅગુરુવયણો, સો હોહ પઢાહઆતુલ્લો ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળીને જે સત્ય તત્ત્વનો નિશ્ચય કરે નહિ અને પવન ધ્વજને ભમાવે તેમ મૂઢ પુરુષોના ઉપદેશથી ભભાવ્યો ભમી જાય, તેવો ચંચળ શ્રાવક ધ્વજ સરખો સમજવો. ”

“ પઢિવન્નમસગ્ગાહો, ન મુણહ ગીઅત્થસમણુસિદ્ધો વિ ।

સ્વાણુસમાણો एसो, અપઓસી મુણિજ્ઞણે નવરં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ ગીતાર્થ ગુરુએ સમજાવવા છતાં જે સત્યને સમજે નહિ અને અસત્યને ઓડે નહિ, એવો અસત્યમાં આગ્રહવાળો શ્રાવક સ્થાણુ (થાંભા) જેવો કહ્યો છે. માત્ર તે મુનિઓ પ્રત્યે દ્વેષી ન હોય. ”

“ઉમ્મગદેસઓ ણિઠ્ઠવોઽસિ મૂઢોઽસિ મન્દધમ્મોઽસિ ।

इअ सम्मं पि कहंतं, खरंटए सो खरंटसमो ॥ १ ॥”

“જહ સિઢિલમસુહદવ્વં, છુપ્પંતં પિ હુ નરં સ્વરંટેહ ।

एवमणुसासगं पि हु, दूसंतो भन्तइ खरंटो ॥ २ ॥”

ભાવાર્થ-“શુદ્ધ-સત્ય ધર્મને ઉપદેશ દેનારા ગુરુને પણ ‘તું ખોટો-અધર્મને ભાગે ખતાવે છે, નિહંનવ (શાસનનો વિરોધી) છે, મૂઢ છે, શિથિલાચારી છે,’ વગેરે ગુરુના હૃદયને વિધે તેવાં કઠોર-કાંટા સમાન વચનો કહેનારો શ્રાવક ખરડક’ટક સમાન સમજવો.” અથવા તો “જેમ નરમ વિષ્ટા વગેરે અશુચિ પદાર્થો પવિત્ર થાય નહિ પણ ઊલટા પવિત્ર કરનારાને ખરડે, તેમ હિતશિક્ષા દેનારા ઉપકારીને પણ જે દૂષણો આપી ખરડે તે ખરડસમાન જાણવો.”

આ આઠ પ્રકારમાં નિશ્ચયનયના મતે શોકચસમાન અને ખરડસમાન-એ બન્નેને મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યા છે અને વ્યવહારનયથી તો તેઓને પણ શ્રીજિનમંદિર, જિનમૂર્તિ આદિની સેવા, ભક્તિ વગેરે કરનારા તથા સામાયિકાદિ શ્રાવકના આચારોને પાળનારા હોવાથી શ્રાવકના પ્રકારમાં ગણ્યા છે.”

અહીં ભાવશ્રાવકના ધર્મનું વર્ણન ચાલુ હોવાથી તેનાં લક્ષણો જાણવાં જરૂરી છે, માટે પૂર્વાચાર્યોએ કહેલાં ભાવશ્રાવકનાં લક્ષણો અહીં ધર્મરત્નપ્રકરણ અંથના આધારે કહીએ છીએ.

“कयवयकम्मो तह सीलव च गुणव च उज्जुववहारी ।

गुरुसुखसो पवयणकुसलो खलु सावगो भावे ॥ १ ॥” (ધર્મરત્ન પ્ર૦-ગા૦ ૩૩)

ભાવાર્થ-“૧-કૃતવ્રતકર્મા, ૨-શીલવંત, ૩-ગુણવંત, ૪-ઋણુવ્યવહારી, ૫-ગુરુશુશ્રૂષક અને ૬-પ્રવચનકુશલ;—જેમ ભાવશ્રાવકનાં મુખ્ય છ લક્ષણો છે.” તેનું તેના પેટાભેદપૂર્વક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

૧. કૃતવ્રતકર્મા—એટલે ‘વ્રતધારી.’ ભાવશ્રાવકના આ પહેલા લક્ષણના ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે જાણવા.

“तथायन्नणजाणणं-गिण्हणपडिसेवणेसु उज्जुत्तो ।

कयवयकम्मो चउहा, भावत्यो तस्स इमो होइ ॥ १ ॥” (ધર્મરત્ન પ્ર૦-ગા૦ ૩૪)

ભાવાર્થ-૧. ધર્મ સાંભળવામાં ઉદ્યમી—અર્થાત્ ‘સમ્યક્ત્વ-મતો’ વગેરે જે ગુણો પોતે અંગીકાર કર્યા હોય કે કરવાના હોય, તેનું વર્ણન વિનય-બહુમાનપૂર્વક હૃદયેશાં ગીતાર્થ શુરૂ પાસે સાંભળે, ૨. જાણુકાર-સાંભળેલા તે વ્રતાદિના ભેદો, ભાંગાઓ અને અતિચારો વગેરેને બરાબર સમજવાવાળો, ૩. વ્રત ગ્રહણ કરનારો—સમજાવેલાં તે વ્રતો વગેરેને વિધિપૂર્વક દેવ, ગુરુ આદિની સાક્ષીએ યાવજીવ માટે કે અમુક કાળ માટે ઉચ્ચરનારો, અને ૪. પાળનારો—રેગાદિ આતંકો કે દેવાદિના ઉપસર્ગોમાં પણ સત્વથી ચલાયમાન ન થતાં સ્થિરતાપૂર્વક તે અંગીકાર કરેલાં વ્રતો વગેરેને સંપૂર્ણ પાળનારો. એ ચાર પ્રકારો પહેલા લક્ષણના જાણવા.

૨. શીલવંત=‘ સદાચારી. ’ ભાવશ્રાવકના આ બીજા લક્ષણના છ પ્રકારો છે.

“ આયયણં^૧ ચુ નિસેવઈ^૨, વજ્જઈ^૩ પરમેહપવિસણમકજ્જે ।

નિચ્ચમણુબ્બડવેસો^૪, ન મ્મણઈ^૫ સવિયારવયણાં ॥ ૧ ॥ ”

“ પરિહરઈ^૬ ચાલકીલં, સાહઈ^૭ કજ્જાઈ મહુરનીઈય ।

ઇય છવ્વિહસીલજુઓ, વિન્નેઓ સીલવંતોજ્જથ ॥ ૨ ॥ ”

(ધર્મરત્ન પ્ર૦-ગા૦ ૩૭-૩૮)

ભાવાર્થ-૧. આયતનસેવી-આયતન એટલે ધર્મીઓએ મળવાનું સ્થાન. કહ્યું છે કે-

“ જત્ય સાહમ્મિઆ^૮ વહવે, સીલવંતા^૯ વહુસુઆ ।

ચરિત્તાયારસંપન્ના, આયયણં તં વિઆણાહિ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જ્યાં શીલવંત (સદાચારી), બહુશ્રુત (જ્ઞાની) અને સુંદર દેશવિરતિ આદિ ચારિત્રને પાળનારા ઘણા સાધર્મિકો (ભેગા થતા) હોય, તેવાં (ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા વગેરે) સ્થાનકોને ‘ આયતન ’ કહેવાય છે. ”

આવા આયતનને સેવનારો, અર્થાત્ ધર્મની હાનિ થાય તેવાં અનાયતનોને છેડી જ્યાં ઉત્તમ સાધર્મિકોનો યોગ મળે ત્યાં ઘણો સમય રહેનારો; ૨. કારણુ વિના પર ઘેર નહિ જનારો-‘ સદાચારીઓને કારણુ વિના જેના ઘેર જવું તે સદાચારમાં સુદર્શન શેઠની જેમ કલંકનું કારણુ (તથા લઘુતા કરનાર) છે ’-એમ સમજી વિના કારણુ જ્યાં-ત્યાં નહિ કરનારો; ૩. ઉદ્-ભટ્ટવેષરહિત-‘ ધર્મી આત્મા શાન્ત પ્રકૃતિવાળો હોય, તેથી તેને ઉદ્ભટ વેષ શોભે નહિ ’-એમ સમજી દેશાચાર-કુલાચાર પ્રમાણે પોતાના વૈભવને શોભે તેવો પોષાક પહેરનારો; ૪. અસભ્ય વચન નહિ બોલનારો-વિકારી વચનો પ્રાયઃ કામવિકારને પેદા કરતાં હોવાથી અસભ્ય-વિકારજનક વાતો કે ગલીચ શબ્દો નહિ બોલનારો; ૫. બાલકીડા નહિ કરનારો-જુગાર વગેરે વ્યસનો, કે બાળ (અજ્ઞાની) આત્માને ઘટે તેવી અનર્થદંડના કારણુભૂત (ચોપાટ વગેરે) પ્રવૃત્તિને નહિ કરનારો; અને ૬. મીઠા વચનથી કાર્ય કરાવનારો-શુદ્ધ ધર્મી આત્માને કઠોર ભાષા ધર્મમાં કલંકરૂપ હોવાથી (પોતાનાથી નાના કે નોકરો વગેરેની પાસે પણ) મીઠા શબ્દોથી કામ કરાવનારો. એ છ પ્રકારો બીજા લક્ષણના બળવા.

૩. ગુણુવંત-અર્થાત્ ‘ ગુણી. ’ ભાવશ્રાવકના આ ત્રીજા લક્ષણના પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

“ જઈવિ ગુણા^૧ વહુરુવા, તહવિ હુ પંચઈ^૨ ગુણેઈ^૩ ગુણવંતો ।

ઈહ મુણિવરેઈ^૪ મણિઓ, સરુવમેસિ^૫ નિસામેહિ ॥ ૧ ॥ ”

“ સજ્ઞાઈ^૬ કરણંમિ^૭ અ, વિણયંમિ^૮ અ નિચ્ચમેવ^૯ ઉજ્જુત્તો ।

સવ્વથ્થાગમિનિવેસો^{૧૦}, વહઈ^{૧૧} રુહં^{૧૨} સુદ્ધુ^{૧૩} જિણવયણે ॥ ૨ ॥ ” (ધર્મરત્ન પ્ર૦-ગા૦ ૪૨-૪૩)

ભાવાર્થ-“ જો કે ગુણો ઘણા છે, તો પણ અહીં પૂર્વાચાર્યોએ પાંચ ગુણોવાળાને ગુણવંત કહ્યો છે, તે ગુણો આ પ્રમાણે છે—(૪૨) ૧. સ્વાધ્યાયમાં ઉદ્યમી-વૈરાગ્યના કારણભૂત વાચના-પૃચ્છનાદિ પાંચેય પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં (પઠન-પાઠનાદિમાં) પ્રમાદ નહિ સેવનારો, ૨. ક્રિયામાં ઉદ્યમી-તપ, નિયમ, વંદન આદિ જ્ઞાનીઓએ જણાવેલી શ્રાવકની તે તે કરણીમાં (આદરપૂર્વક) ઉદ્યમ કરનારો, ૩. વિનયમાં ઉદ્યમી-ગુણવાનો (કે ગુર્વાદિ વડીલો વગેરે) આવે ત્યારે ઉભા થવું, સામે જવું, આસન આપવું, સેવા કરવી, વળાવવા જવું; વગેરે અનેક પ્રકારે વડીલાદિનો વિનય કરનારો-વિનયી, ૪. સર્વત્ર અનભિનિવેશી-સર્વ કાર્યોમાં (વાળ્યો વળે તેવો) દુરાશ્રદ્ધ વિનાનો, જ્ઞાની ગુરુના વચનને માનનારો, સત્ય વસ્તુ સમજાવી અસત્ય છોડાવી શકાય તેવો સત્યનો શ્રાદ્ધક અને ૫. જિનવચનની રુચિવાળો-જિનવચનનું શ્રવણ કરવામાં રુચિવાળો-શ્રદ્ધાળુ. ‘ધર્મ-શ્રવણ વિના સમકિતરત્ન નિર્મળ થતું નથી’ એમ સમજી હંમેશાં ધર્મશ્રવણ કરનારો; આ પાંચ પ્રકારો ત્રીજા લક્ષણના જાણવા. (૪૩)

૪. ઋણ(શુદ્ધ)વ્યવહારી=‘કપટરહિત.’ આ ચોથા લક્ષણના ચાર પ્રકારો છે.

“ ઉજ્જવહારો ચઢહા, જહત્યમણં અવંચિગા કિરિયા ।

હુંતાવાયપગાસણ, મિત્તીમાવો અ સભાવા ॥ ૧ ॥ ” (ધર્મરત્ન પ્ર૦, ગા૦ ૪૭)

ભાવાર્થ-“ ૧. યથાર્થ બોલનારો-કપટપૂર્વક બોલું, બોલું-ખરું, કે વિસંવાદી નહિ બોલનારો, અર્થાત્ સત્યવાદી, ૨. અવંચક્રિયાવાળો-બીજાને ઠગવા-દેખાવ કરવાના ઉદ્દેશથી મન, વચન અને કાયાની બોલી-વિસંવાદી પ્રવૃત્તિને નહિ કરનારો, ૩. ભાવિઅપાયકથક-‘હે પુણ્ય-વંત! ચોરી, ભુગાર વગેરે પાપકાર્યો આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખના કારણભૂત છે, તેને તજવામાં મુખ્ય છે’ વગેરે વચનોદ્વારા ચોચ્ય જીવોને ભાવિ આપતિઓ સમજાવી પાપપ્રવૃત્તિથી બચાવનારો અને ૪. નિઃકપટ મૈત્રીવાળો-ચોચ્ય જીવોની સાથે નિઃસ્વાર્થ-શુદ્ધ મૈત્રીને ધારણ કરનારો. અસત્ય ભાષણ વગેરે માયા-કપટ કરનારો બહુધા બીજાઓને પણ મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરે છે અને તેથી સ્વ-પર સંસાર વધારે છે, માટે ભાવશ્રાવક આ ચારેય પ્રકારે શુદ્ધ વર્તનવાળો હોય. એ ચોથા લક્ષણના ચાર પ્રકારો કહ્યા.

૫. ગુરુશુશ્રૂષક-‘ગુરુસેવાકારી.’ આ લક્ષણના પણ ચાર પ્રકારો છે.

“ સેવાઈ કારણેણ ય, સંપાયણ માવઝો ગુરુજણસ ।

સુસ્તસણ કુણંતો, ગુરુસુસ્તસો હવઈ ચઢહા ॥ ૧ ॥ ” (ધર્મરત્ન પ્ર૦, ગા૦ ૪૯)

ભાવાર્થ-૧. સેવાકારી-ગુરુને જ્ઞાન-ધ્યાનમાં વિદ્ય ન થાય તેમ તેઓની ઈચ્છાનુસાર અનુકૂળ બનીને સ્વયં સેવા કરનારો, ૨. સેવાકારક-ગુરુના ઉપકારાદિ ગુણોની પ્રશંસાદ્વારા અન્ય જીવોમાં પણ ગુરુ તરફ બહુમાન પેદા કરીને તેઓદ્વારા પણ ગુરુની સેવા કરાવનારો, ૩. ઔષધાદિ મેળવી આપનારો-સ્વયં કે બીજાઓદ્વારા ગુરુને જે જે વસ્તુનું પ્રયોજન હોય તે તે ઔષધાદિને મેળવી આપનારો, અને ૪. ઈચ્છાને અનુસરનારો-હંમેશાં ગુરુનું બહુમાન કરે અને

તેઓની ઈચ્છાનુસાર વર્તે તેવો; એ ચાર પ્રકારો પાંચમા લક્ષણના કહ્યા. જે કે-સામાન્યતઃ માતા, પિતા, વિદ્યાગુરુ વગેરેને પણ ગુરુ કહ્યા છે, છતાં અહીં અધિકાર ધર્મગુરુનો હોવાથી શ્રીઆચાર્ય-ભગવંત આદિ ધર્મગુરુઓની સેવા કરનારો, એમ સમજવું.

૬. પ્રવચનકુશલ-‘સિદ્ધાન્ત સમજવામાં કુશળ.’ આ લક્ષણના છ પ્રકારો છે.

“ સુત્તે અર્થે અ તદા, ઉસર્ગ-વવાય-ભાવ-વવહારે ।

જો કુસલત્તં પત્તો, પવયણકુસલો તત્તો હદ્ધા ॥ ૧ ॥ ” (ધર્મરત્ન પ્ર૦, ગા૦ ૫૨)

ભાવાર્થ-સૂત્ર, અર્થ વગેરે છ વિષયમાં કુશળ શ્રાવકને પ્રવચનકુશળ કહ્યો છે. તેમાં ૧. સૂત્રકુશલ-જે કાળે શ્રાવકને ઉચિત જે જે મૂળ સૂત્રો વગેરે જાણવાનો અધિકાર હોય, તે સૂત્રો દિને ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક જાણેલો, ૨. અર્થકુશલ-સંવેગી એવા ગીતાર્થ ગુરુઓ પાસે સૂત્રોના અર્થો (વ્યાખ્યાનો) સાંભળીને અર્થના જ્ઞાનમાં નિપુણ બનેલો. ૩-૪. ઉપસર્ગ-અપવાદકુશલ-અહીં ઉત્સર્ગ એટલે સર્વસામાન્ય મુખ્ય માર્ગ અને અપવાદ એટલે તથાવિધ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-પુરુષાદિને ઉદ્દેશીને કારણિક માર્ગ; આ બે માર્ગોમાં પ્રવીણ હોય તે શ્રાવક કેવળ ઉત્સર્ગ કે કેવળ અપવાદને નહિ સેવતાં, જ્યારે કારણ ન હોય ત્યારે ઉત્સર્ગ માર્ગે ચાલે અને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિ તથાવિધ કારણો ઉપસ્થિત થયે અપવાદનું આલંબન લઈને પણ પોતાના દાનાદિ ધર્મો કે મતાદિનું પાલન કરે. ઉદાહરણ તરીકે ઉત્સર્ગ માર્ગે સાધુને નિર્દોષ આહારાદિ વહોરાવવામાં શ્રાવકને ઘણું લાભ કહ્યો છે માટે તેવાં નિર્દોષ જ વહોરાવે, પણ માંદગી હોય કે આહારાદિ ન મળતાં હોય તેવા પ્રસંગે આધાકમી આદિ દોષિત વસ્તુ પણ વાપરવાનું વિધાન છે, એમ જાણતો હોવાથી તેવા સમયે તેવાં દોષિત આહારાદિ પણ વહોરાવે; પરંતુ એમ ન વિચારે કે-દોષિત કેમ વહોરાવી શકાય ? વગેરે. ૫. ભાવકુશલ-વિધિપૂર્વક ધર્મ-અનુષ્ઠાનો કરવામાં કુશલ, વિધિનો જાણ, સ્વયં વિધિમાં આદરવાળો, બીજા વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરનારાઓનું બહુમાન કરનારો અને પોતે સામ-ગ્રીના અભાવે ન કરી શકે તો પણ વિધિપૂર્વક કરવાના મનોરથોને સેવનારો; એમ વિધિ(જિનાશા)-ના પક્ષપાતીને ભાવકુશલ જાણવો. ૬. વ્યવહારકુશલ-ગીતાર્થોએ ચલાવેલા ધર્મવ્યવહારોમાં કુશલ, અર્થાત્ દેશ-કાલાદિની અપેક્ષાએ લાભ-હાનિ, (વધુ લાભ-ઓછું નુકશાન) વગેરે ગુરુલાઘ-વતાને સમજનારો. આવો કુશળ શ્રાવક ગીતાર્થોએ ચલાવેલા આત્મહિતકર વ્યવહારોને લોપે નહિ.

“ एसो पवयणकुसलो, छम्मेओ मुणिवरेहिं निदिहो ।

किरियागयाई छच्चिय, लिगाई भावसइहस्स ॥ १ ॥ ” (ધર્મરત્ન પ્ર૦, ગા૦ ૫૫)

ભાવાર્થ-“ એ છ પ્રકારે પ્રવીણ હોય તેને જ્ઞાનીઓએ પ્રવચનકુશળ કહ્યો છે. ઉપર જણા-વ્યાં તે ભાવશ્રાવકનાં છ લક્ષણો ક્રિયાગત જાણવાં, અર્થાત્ ભાવશ્રાવકનું લક્ષણ તેની ક્રિયાને ઉદ્દે-શીને આ છ પ્રકારે કહ્યું. ” હવે ભાવો-અધ્યવસાયોને ઉદ્દેશીને તેનું લક્ષણ કહે છે.

“ भावगयाई सत्तरस, मुणिणो एअस्स विति लिगाई ।

जाणिअजिणमयसारा, पुच्चायरिआ जओ आहु ॥ १ ॥ ”

“ઈત્થિ^૧-દિ^૨-અત્થ^૩-સંસાર^૪-વિસય^૫-આરંભ^૬-ગેહ^૭-દંસણઔ^૮ ।
 ગહરિગાહપવાહે^૯, પુરસ્સરં આગમપવિત્તી^{૧૦} ॥ ૨ ॥”
 “દાણાઈ^{૧૧} જહાસત્તી^{૧૨}, પવત્તણં^{૧૩} વિહિ^{૧૪}-અરત્તદુટ્ટે^{૧૫} અ^{૧૬} ।
 મજ્ઞત્થ^{૧૭}-મસંવદ્ધો^{૧૮}, પરત્થકામોવભોગી^{૧૯} ય ॥ ૩ ॥”
 “વેસા^{૨૦} ઇવ ગિહવાસં, પાલહ^{૨૧} પયસત્તરસનિવદ્ધં^{૨૨} તુ ।
 ભાવગયભાવસાવગ-લક્ષણમેયં^{૨૩} સમાસેણં^{૨૪} ॥ ૪ ॥”
 (ધર્મરત્નપ્રબ, ગા ૫૬ ત: ૫૯)

ભાવાર્થ-“ જૈનાગમનાં મર્મેને જાણનારા (ગીતાર્થ) પૂર્વાચાર્યોએ નીચે મુજબ ભાવશ્રાવકનાં ભાગવત લક્ષણો સત્તર પ્રકારનાં કહેલાં છે.

૧. સ્ત્રી-સામાન્યતયા સ્ત્રીજાતિને અનર્થનું ધર અને અચળ સ્વભાવવાળી કહી છે, તેથી તેને દુર્ગતિના મૂળરૂપ સમજતો આત્મહિતનો અર્થી ભાવશ્રાવક સ્ત્રીને પરાધીન ન રહે.

૨. ઇન્દ્રિયો-‘કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી,--એ પાંચેય ઇન્દ્રિયો સ્વભાવથી જ અપણ ઘોડાની જેમ આત્માને ઉન્માર્ગે ઘસડી જનારી છે’ એમ સમજી તેને વશ ન થાય, પણ જ્ઞાનના બળે વિષયોથી રોકી-વશ કરી ઇન્દ્રિયોને આત્મકલ્યાણમાં જોડે.

૩. ધન-‘ધન એ નામથી ‘અર્થ’ કહેવાવા છતાં સઘળા અનર્થોને કરાવનારું છે, તેને માટે કરાતી મહેનત અનેક કલેશનું કારણ છે અને આખરે અસાર છે’ એમ સમજતો તેમાં લોભ ન કરે (અન્યાયાદિ પાપો ન કરે) પણ સંતોષી રહે અને પુણ્યના યોગે મળેલી લક્ષ્મીનું પણ દાન કરવાની ભાવના સેવે.

૪. સંસાર-‘સંસાર સ્વરૂપે દુઃખોની ખાણ છે, તેનો પક્ષપાત કરવાનાં ફળો પણ દુઃખદાયી છે અને પરપરાએ પણ તે દુઃખનું કારણ છે’ એમ સંસારને વિડંબનારૂપ જાણતો સંસારી કાર્યોમાં આનંદ ન માને, કરવા છતાં ઉદાસીનતા સેવે.

૫. વિષયો-‘વિષયો ઝેરની માફક ક્ષણ માત્ર સુખ બતાવી પરિણામે દીર્ઘકાળ દુઃખ દેનારા છે’ એમ સમજતો બુદ્ધિમાન ભાવશ્રાવક તેમાં આસક્તિ ન રાખે.

૬. આરંભ-જીવનનિર્વાહ ન થવાથી આરંભ કરવો પડે તો પણ જેમ બને તેમ અદ્ય અને તે પણ દુઃખાત દિલે જ કરે, તીવ્ર આરંભ (ઘણા પાપ)વાળાં કાર્યો તો ઇચ્છે પણ નહિ, આરંભથી મુક્ત બનેલા બીજા ધર્મી જીવોની પ્રશંસા કરે, તેમ જ સર્વ જીવો તરફ દયાળુ હોવાથી (આરંભથી દયા ન પાળી શકાય માટે) ગૃહસ્થાવાસમાં પણ આરંભોને તજવાની ભાવના સેવે.

૭. ગૃહસ્થાવાસ-આરિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયે ઘરવાસ છોડી ન શકે તો પણ, તે કર્મોને તોડવા માટે શુદ્ધ શ્રાવકધર્મ પાળતો ભાવશ્રાવક ઘરવાસને જેલ જેવો માને-અધન માને.

૮. સમહિત-જિનવચનમાં શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળો, જૈનશાસનની શોભા વધે તેમ પ્રભાવના અને

ગુરુઓ વગેરેની ભક્તિ કરતો ભાવશ્રાવક સમકિતગુણુનું નિરતિચાર પાલન કરે-ચિંતામણિરત્નથી પણ તેને અધિક સમજે.

૯. લોકાચાર-ગાઠરીયા પ્રવાહે આલતા લોકને ગતાનુગતિક પ્રવૃત્તિવાળો સમજે અને લોક-સંજ્ઞાને છતી દરેક કાર્યોમાં ધૈર્ય કેળવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારી, વિશેષ લાભ થાય તેમ વર્તન કરવા ઇચ્છે. (છતાં લોકોમાં ધર્મની અપબ્રાજના થાય તેવું ન કરે.)

૧૦. જૈનાગમો-‘પરલોકનાં સુખોનો માર્ગ જાણવાનાર જૈનાગમ સિવાય કોઈ જ નથી’ એમ સમજી દરેક ધર્મકાર્યમાં જિનાશાનું પાલન કરવા પૂર્ણ ભાવના રાખે.

૧૧. દાનાદિ ધર્મ-પોતાનાં આવક, ખર્ચ અને શરીરભજા વગેરેનો વિચાર કરી, શક્તિને ગોપવ્યા સિવાય જેમ ઉત્તરોત્તર વધુ થઈ શકે તેમ દાન, શીલ, તપ અને ભાવધર્મની આરાધના કરે.

૧૨. ધર્મક્રિયા-ચિંતામણિરત્ન સમાન હુર્લેલ, અમૂલ્ય અને એકાન્તે હિતકર એવાં ધર્મ-અનુષ્ઠાનોને કરવાનો અવસર પામીને પ્રમાદરહિત નિરતિચારપણે તે તે ધર્મક્રિયાઓ કરે, ભોળા-અજ્ઞ માણસો તેથી હાંસી કરે તો પણ તેની ઉપેક્ષા કરતો ક્રિયાને મહા કલ્યાણકારી સમજતો છોડે નહિ, પૂર્ણ કરે-વારંવાર કરે.

૧૩. રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ-માત્ર શરીર ટકાવવાના સાધનભૂત માની, ધન, સ્વજન, આહાર, ઘર વગેરે સંસારગત પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષ ન કરે, તે બધું અનુકૂળ હોય તો આનંદ ન માને તેમ પ્રતિકૂળ કે બોધ હોય તો કલેશ ન કરે, સારા-નરસા દરેક પ્રસંગોમાં સમતા સેવે.

૧૪. દુરાગ્રહનો ત્યાગ-‘ઉપશમ એ જ સુખનો સાર છે’ એમ સમજતો આત્મહિતનો અર્થો ભાવશ્રાવક ધર્મવિષયમાં રાગ-દ્વેષથી દુરાગ્રહ ન કરે, પણ સર્વ વિષયમાં અસદ્ આગ્રહને છોડે, સત્યનો આગ્રહ રાખે, મધ્યસ્થ રહે પણ ‘પોતાનું જ સાચું’ એમ ન માને.

૧૫. સ્વજનાદિ સંબંધની પરકીયતા-સઘળા પદાર્થો ક્ષણભંગુર છે-અનિત્ય છે, એમ સમજતો ધન-સ્વજન વગેરેનો બાહ્ય સંબંધ રાખવા છતાં તેને આત્માથી પર માને.

૧૬. વિષયો-સંસારસુખમાં વિરાગી બનેલો હોવાથી, ‘પાંચેય ઈન્દ્રિયોના ભોગોને ભોગવવા છતાં કદી તૃપ્તિ થતી જ નથી’ એમ સમજી ભોગવે તો પણ તે માત્ર બીજાઓની દાક્ષિણ્યતાથી ભોગવે, અસાર માનતો પોતે તેમાં રસ-આનંદ ન માને, તીવ્ર આસક્તિ ન કરે. મૈથુનાદિને સેવવાં પડે તો પણ વ્યભિચારથી બચવા-બચાવવા માટે અનાસક્તભાવે સેવે.

૧૭. ગૃહસ્થપણાનું પાલન-ગૃહસ્થપણનાં કાર્યોને ‘આજે છોડું-કાલે છોડું,’ એમ છોડવાની ભાવનાપૂર્વક, પારકી મહેનત-વેઠરૂપે માનતો, વેશ્યાની માફક, ઘરવાસને પ્રેમ વિના સંભાળે.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી ભાવશ્રાવકની ભાવનારૂપ સત્તર લક્ષણો જાણવાં. અહીં સુધી સમ્યક્-ત્વવાન ભાવશ્રાવકનું સમ્યક્ત્વ તથા તેનું જીવનસ્વરૂપ કેવું હોય તે જાણવું. હવે આ સમકિત અંગીકાર કરનારે શરૂથી જ સમકિતની શુદ્ધિ અને વિરતિના અભ્યાસ માટે કેવાં ધર્મ-અનુષ્ઠાનો કરવાં જોઈએ તે કહે છે.

સમકિતવંત શ્રાવકે દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ પહેલાં પણ દરરોજ નિયમ કરવાપૂર્વક

ધર્મ-આરાધનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. શ્રાદ્ધવિધિની ટીકામાં પૂઠ શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે-આત્માથી શ્રાવકે સર્વથી પહેલાં મિથ્યાત્વનાં કાર્યો તજવાં; તે પછી પ્રતિદિન જિન-પૂજા-દર્શન વગેરે શક્તિ અનુસાર ત્રણ વાર, બે વાર કે એક વખત પણ કરવું અને (આઠ થુઈથી) સમ્પૂર્ણ દેવવંદન અથવા મધ્યમ ચૈત્યવંદન કરવું; ગુરૂનો યોગ હોય ત્યારે ત્રણ વખત, બે વખત કે ઓછામાં ઓછું એક વખત પણ ગુરૂને મોટું અથવા નાનું (દ્વાદશાવર્ત કે સ્તોત્ર) વંદન કરવું અને ગુરૂનો યોગ ન હોય તો પણ ગુરૂના નામનો ઉચ્ચાર કરવાપૂર્વક દરરોજ ભાવ-વંદન કરવું; આષાઠ ચોમાસીમાં દરરોજ તથા શેષકાળે પાંચ પર્વતિથિએ, તેટલું ન બને તો ચોમાસામાં પાંચ પર્વતિથિએ, પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે શ્રીજિનપ્રતિમાની સ્થિરતાપૂર્વક ઉત્તમ દ્રવ્યોથી અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી; જાવજાવ સુધી પ્રતિવર્ષે નવું અન્ન, પકવાન્ન, કે કેરી વગેરે ઉત્તમ ફળો, ઇલાદિ પૂજામાં પ્રભુને ભેટ કર્યા પહેલાં પોતે ન વાપરવાં; દરરોજ સંપત્તિ પ્રમાણે નૈવેદ્ય, સોપારી વગેરેથી પ્રભુની નૈવેદ્યપૂજા તથા ફળપૂજા કરવી; દરરોજ ન બને તો ત્રણેય ચોમાસી પર્વોમાં અને દીવાળી વગેરે વાર્ષિક પર્વોમાં પ્રભુની આગળ અષ્ટમંગલની પૂજા (સ્વશક્તિ અનુસાર ઉત્તમ દ્રવ્યોથી) કરવી; અર્થાત્ મોતી, અક્ષત વગેરેથી અષ્ટમંગલની પ્રભુ સામે રચના કરવી; દરરોજ, ન બને તો પર્વતિથિએ, કે વર્ષમાં અમુક દિવસોમાં ખાદિમ-સ્વાદિમ પદાર્થોમાં પણ ઉત્તમ ફળો-મેવો વગેરે સર્વ વસ્તુઓ. બોનું દેવ-ગુરૂને દાન કરીને પછી જ વાપરવી; દર મહિને અથવા દર વર્ષે મહાધ્વજ ચઢાવવાપૂર્વક સાધમીઓને ભોગ કરીને મહાસ્નાત્ર ભણાવવું, મોટી પૂજા ભણાવવી અને રાત્રિજાગરણ વગેરે દેવ-ગુરૂભક્તિનાં કાર્યો કરવાં; વર્ષાઋતુ વગેરે કાળમાં દરરોજ, કે અમુક દિવસોમાં શ્રીજિનમંદિર, ધર્મશાળા (પૌષ્ઠશાળા) વગેરેનું પ્રમાજન કરવું, અર્થાત્ તેને જીવોની રક્ષા થાય તેમ શુદ્ધ કરવાં, (શક્તિના અભાવે બીજાની સહાય મેળવીને કરવાં કે કરાવવાં) તેમ જ શ્રીજિનમંદિરની ભીંતો, દીવાનાં સાધનો, હાંડીઓ, તકતા, ગુમર, ત્રિગડાં, પાટલા, ભંડાર વગેરે ઉપકરણો, વાસણો, પૂજાનાં સાધનો ઇલાદિ સઘળી વસ્તુઓ સાફ કરવી-કરાવવી; દર મહિને ન બને તો પ્રતિવર્ષે શ્રીજિનમંદિરમાં ધૂપ કરવો, દીવા માટે ફળી પુણીઓ અને તાલુ ઉત્તમ ઘી આપવું તથા સુખડ વગેરે પૂજાની સામગ્રી પણ સ્વશક્તિ અનુસાર આપવી; પૌષ્ઠશાળામાં પણ મુહુપત્તિ, નવજરવાળી, ડંડાસણ, ચરવળા વગેરે માટે કેટલુંક સુતરાઉ કાપડ, કામળી કે બિન વગેરે (આપવું) મૂકવું; વર્ષાચોમાસીમાં શ્રાવકો વગેરેને બેસવા માટે કેટલાક પાટ-પાટલા વગેરે કરાવવું; પ્રતિવર્ષે શક્તિ ન હોય તો ઓછામાં ઓછી સુતર (ની આંટી) કે મુહુપત્તિ વગેરેથી પણ શ્રીસંઘની પૂજા કરવી; વિશેષ ન બને તો અમુક સાધમીઓનું પણ વાત્સલ્ય કરવું; દરરોજ અમુક (શ્રીનવપદજીના પદોનો, કર્મક્ષય નિમિત્તિનો કે બીજો યથારુચિ) કાઉરસગ્ગ કરવો, ઓછામાં ઓછો ત્રણ સો કે તેથી વધુ અમુક સ્વાધ્યાય કરવો, અર્થાત્ ગાથા વગેરે ગણવું-ચિત-વણું; દરરોજ દિવસે ઓછામાં ઓછું 'નમુઝ્કાર-સહિ' વગેરે અને સાંજે 'દિવસચરિત્ર' ચઠ-વિહારાદિતું પચ્ચક્ષણ કરવું; બે વખત ન બને તો એક વખત પણ પ્રતિક્રમણ (સામાયિક) વગેરે અવશ્ય કરવું; ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વશક્તિ પ્રમાણે કરવાનો નિયમ કરી તેનું યથાર્થ પાલન કરવું. એ વગેરે વિરતિનો અભ્યાસ કરવો.

પ્રશ્ન-આ રીતિએ અવિરતિ સમક્રિતદષ્ટિ ગુણસ્થાનકે વિરતિના પરિણામ વિના પણ પચ્ચ-

ક્રખાણુ, પ્રતિક્રમણુ વગેરે વિરતિનાં કાર્યો કરવાં-એમ કહ્યું, તેથી તો પરમાર્થથી તે તે ગુણસ્થાન-કની વ્યવસ્થાનો જ હોય થશે, એથી ગુણસ્થાનકે પાંચમા ગુણસ્થાનકને યોગ્ય ક્રિયા કરવી તે કેમ થટે? છતાં કરે તો પછી તેનું ગુણસ્થાનક અવિરતિ કેમ કહેવાય? વળી કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય વગેરેથી પ્રગટ થતા જીવના અધ્યવસાયો(ભાવો)રૂપ તે તે ગુણસ્થાનકોને બાહ્ય-ઔદયિકભાવથી કરેલી ક્રિયાઓ શું ખેંચીને-બહારકારે લાવશે? એથાતું પાંચમું ગુણસ્થાનક બનાવી શકશે? તાત્પર્ય કે-દેશવિરતિની ક્રિયા માત્રથી તેને એથું ગુણસ્થાનક મટીને પાંચમું દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક બની શકશે નહિ, તો એથી ગુણસ્થાનકે પાંચમા ગુણસ્થાનકને યોગ્ય ક્રિયાઓ કરવી કેમ આવજી ગણાય ?

ઉત્તર-આ પ્રશ્ન શાસ્ત્રના રહસ્યને નહિ જાણવાથી થયેલો છે, વસ્તુતઃ શાસ્ત્રમાં અવિરતિ ગુણસ્થાનકે વિરતિધર્મની ક્રિયાઓનો અભાવ નથી કહ્યો, પણ તે ગુણસ્થાનકે જીવને યથાર્થ અધ્યવસાયરૂપ વિરતિના પરિણામ ન હોય-એમ કહ્યું છે. વિરતિના પરિણામ નહિ હોવા છતાં વિધિપૂર્વક વિશુદ્ધપણે વ્રતાદિતું ગ્રહણ-પાલન વગેરે કરનારાઓને, એ રીતિએ વ્રતોનો (ગ્રહણ-પાલનાદિ) અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે અભ્યાસના મહિમાથી આત્મામાં તે તે કર્મોનો ક્ષયોપશમ આદિ થાય છે, તેથી વિરતિના પરિણામ પણ પ્રગટે છે અને તે પછી પરિણામપૂર્વક કરાતી વિરતિની તે ક્રિયાના બળથી તેના પરિણામમાં વધારો (શુદ્ધિ) થાય છે, (આ પ્રમાણે ‘ક્રિયાથી પરિણામ અને પરિણામથી ક્રિયા’ એમ બંને પરસ્પરના આલંબનથી વધતાં-શુદ્ધ થતાં રહે છે.) કિન્તુ પરિણામ નાશ પામતા નથી, ‘ માટે ‘ પરિણામ વિનાની ઔદયિક ભાવની ક્રિયા કરવાથી શું ? માત્ર કોરી ક્રિયાથી ખેંચાઈને અમેને ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવોરૂપ ગુણસ્થાનકો કયાંથી આવી જવાનાં છે ? ’ વગેરે બુદ્ધિથી સમ્યક્ ક્રિયામાં પ્રમાદ કરવો તે ઉચિત નથી, કારણ કે-પ્રયત્ન કરવાથી તે તે ગુણસ્થાનકોની પ્રાપ્તિ પણ સહેલાઈથી થાય છે. હું મેંશાં સાધ્ય વસ્તુ સાધતોને અને સાધનાને આધીન હોય છે, યોગ્ય ઉપાયો કરવાથી જ જેની સિદ્ધિ માટે ઉપાયો કરાતા હોય તે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, -આ કથન અમારી કલ્પના માત્ર જ નથી. સમર્થ શ્રુતધર પૂ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ પોતાના રચેલા પંચાશક ગ્રંથમાં પહેલા પંચાશકમાં સમ્યક્ત્વ અને વ્રતોમાં સ્થિરતા કે તેના પરિણામની પ્રાપ્તિ માટે શું શું કરવું જોઈએ, તેનો ઉપદેશ કરતાં જણાવે છે કે-

“ મહણાદુવરિ પયત્તા, હોઈ અસન્તોઽવિ વિરહપરિણામો ।

અકુસલકમ્મોદયઓ, પડઈ અવણાઈં લિંગમિહ ॥ ૩૫ ॥ ”

“ તમ્હા ણિચ્ચસઈં, વહુમાણેણં ચ અહિગયગુણમ્મિ ।

પઢિવક્કવદુગુંછાણ, પરિણહાલોયણેણં ચ ॥ ૩૬ ॥ ”

“ તિત્થંકરમત્તીણ, સુસાહુજ્જપજ્જુવાસણાણ અ ।

ઉત્તરગુણસદ્ધાણ ય, ઇત્થ સયા હોઈ જઈયવ્વં ॥ ૩૭ ॥ ”

“ ઇવમસંતોઽવિ હમો, જાયઈ જાઓ વિ ન પડઈ કયા વિ ।

તા ઇત્થં બુદ્ધિમયા, અપમાઓ હોઈ કાયવ્વો ॥ ૩૮ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ શુરુની પાસે શ્રુતધર્મ વગેરે ગ્રહણ કરવું ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રકથિત વચનાનુસાર

સમ્યક્ત્વ કે વ્રતાદિ ગ્રહણ કયાં પછી (ઉત્તરકાળે) તદ્વિષયક પ્રયત્ન કરવાથી ગ્રહણ કરતી વખતે પ્રગટેલા ન હોય તેવા સમ્યક્ત્વના કે પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિ વિરતિના તે તે યથાર્થ પરિણામો (અધ્યવસાયો) પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ થયેલા હોય તે દઢ થાય છે-શુદ્ધ થાય છે; કારણ કે-તે સમ્યક્ત્વ કે વિરતિને રોકનારું તે તે મોહનીય કર્મ સોપકમી એટલે પ્રયત્ન કરવાથી નાશ પામે તેવું હોય છે અને વિધિપૂર્વક કરાતા ક્રિયારૂપ પ્રયત્નમાં તે કર્મોને તોડવાની શક્તિ હોવાથી તે કર્મો તૂટે છે; બિલટું તથાવિધ પ્રયત્ન નહિ કરવાથી અશુભ કષાયાદિને બધાબનારાં તે તે કર્મોનો ઉદય થતાં (સમ્યક્ત્વને કે વ્રતાદિને ગ્રહણ કરતી વેળા) વિદ્યમાન હોય તે પરિણામો પણ અવરાઈ જાય છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-પરિણામો અદૃશ્ય હોવાથી તે અવરાઈ ગયા (કે પ્રગટ થયા) એ શી રીતિએ સમજાય ? તેનું સમાધાન એ છે કે-પરિણામ ચાલ્યા જવાથી બદલાઈ જતી આત્માની તે તે પ્રવૃત્તિઓ(વર્તન)દ્વારા તે સમજાય છે. સમ્યક્ત્વ કે વ્રતાદિના પરિણામનો અભાવ જણાવનારાં ચિહ્નો, જેવાં કે-વ્રતોની, તેના ઉપદેશકોની કે વ્રતધારી શ્રાવકોની નિંદા, અવજ્ઞા તથા અનાદર કરે, તેના અવર્ણવાદ બોલે તથા અંગીકાર કરેલાં વ્રતોની રક્ષા-પાલના કરવાનો ઉદ્યમ ન કરે; એ વગેરેથી સમજાય કે-તેના વ્રતાદિના તે તે પરિણામો અવરાઈ (ઢંકાઈ) ગયા છે. અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે-સમ્યક્ત્વ કે વિરતિના પરિણામ પ્રગટ્યા વિના જ તેનું ગ્રહણ કયા નિમિત્તથી કરે ? તેનું સમાધાન એ છે કે-જીવ ઉપરોધથી (ગુર્વાદિના ઉપદેશના યોગે, લજ્જા કે દક્ષિણતાના યોગે, બીજા વ્રતધારી સાધર્મીઓને અનુસરવાના યોગે, ઇત્યાદિ બાહ્ય નિમિત્તોથી) પરિણામ નહિ છતાં પણ સમકિત કે વ્રત આદિનું ગ્રહણ કરી શકે છે, આગમમાં પણ સંભળાય છે કે-દરેક જીવે ભૂતકાળમાં દ્રવ્યથી અનંતી વાર શ્રાવકપણું કે સાધુપણું ગ્રહણ કર્યું છે; એમ પરિણામ વિના પણ તથાવિધ કારણો મળતાં સમ્યક્ત્વ-વ્રતાદિનું ગ્રહણ થઈ શકે છે અને વિધિ-પૂર્વક તેનું પાલન વગેરે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં કર્મનો ક્ષયોપશમ વગેરે થતાં લાભ-પરિણામ પણ પ્રગટે છે, એમ માનવામાં વિરોધ જેવું કાંઈ નથી. એ પંચાશકની ૩૫ મી ગાથાનો ભાવાર્થ કહ્યો. હવે 'તમ્હા' વગેરે ગાથાઓમાં પ્રાસંગિક ઉપદેશ કર્યો છે તેના ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવાથી અછતા પરિણામો પણ પ્રગટે છે અને પ્રયત્નના અભાવે છતાં પરિણામો પણ અશુભ કર્મોદયથી ચાલ્યા જાય છે, માટે અંગીકાર કરેલા સમ્યક્ત્વ કે આજી-વ્રતાદિ ગુણોનું (મેં કયાં કયાં વ્રતો કે નિયમો, કયા કયા ભાંગે કેટલા કાળ માટે અંગીકાર કર્યો છે, વગેરે) નિત્ય સ્મરણ કરવું, અંગીકાર કરેલાં તે તે વ્રતાદિનું બહુમાન કરવું તથા તેના પ્રતિ-પક્ષી મિથ્યાત્વ, હિંસા વગેરેની જુગુપ્સા કરવી (નિંદા કરવી-અણગમો કરવો); સમ્યક્ત્વ, અહિંસા વગેરેનું તથા તેના વિરોધી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ વગેરેનું સ્વરૂપ વિચારવું, એટલે કે-સમ્યક્ત્વ-વ્રત વગેરે મોક્ષના હેતુભૂત છે; મિથ્યાત્વ, અવિરતિ એ પરિણામો દુઃખદાયી છે; ઇત્યાદિ વિચારવું અને તેથી થતાં લાભ-હાનિનો સતત વિચાર કરવો. (ગા. ૩૬)

તે ઉપરાન્ત શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની ભક્તિ-વિનયાદિ કરવામાં, ઉત્તમ સાધુતાથી યુક્ત ભાવસાધુ વગેરેની સેવાદિ કરવામાં, સમ્યક્ત્વ વગેરે અંગીકાર કરેલા ગુણોથી પણ વિશેષ ગુણો મેળવવાની શ્રદ્ધામાં, અર્થાત્ સમકિત અંગીકાર કરનારે દેશવિરતિની અને દેશવિરતિ અંગીકાર કરનારે સર્વ-વિરતિની અભિલાષામાં, તેમ જ ક્યારે મારામાં વધુ ને વધુ ગુણો પ્રગટ થાય તેવા મનોરથો કરવામાં; ઇત્યાદિમાં સમ્યક્ત્વ કે વ્રતાદિ અંગીકાર કર્યા પછીથી પણ સદા-સર્વદા ઉદ્યમી રહેવું. (ગા. ૩૭)

એ પ્રમાણે પ્રયત્નશીલ રહેવાથી વ્રત વગેરે ગ્રહણ કરતી વેળાએ તેવા પરિણામ ન હોય તો પણ પાછળથી પ્રગટ થાય છે અને તે કાળે પરિણામ પ્રગટેલા હોય તો પણ કદાપિ અવરોધ (ઢંકાર) જતા નથી (વધુ નિર્મળ-દઢ થાય છે), માટે એ રીતે બુદ્ધિમાને સમ્યક્ત્વ-વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવામાં પ્રમાદ નહિ કરવો. (ગા. ૩૮)

એ મુજબ ચાર ગાથાથી પૂ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજએ, પરિણામો ન પ્રગટયા હોય તો પણ સમ્યક્ત્વ-વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવાનું જણાવ્યું છે. આથી સમજાશે કે-સમકિતી આત્મા વિરતિના પરિણામ ન હોય તો પણ, વિરતિના અભ્યાસથી અવિરતિનો પરાજય કરી વિજયી બને છે. વાસ્તવિક રીતિએ સઘળી ક્રિયામાં અભ્યાસથી જ કુશળતા પ્રગટે છે, કે જે સર્વ જીવોને અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે. લખવું, લખવું, ગાવું, નાચવું વગેરે સઘળી વૈજ્ઞાનિક કળાઓમાં પણ અભ્યાસે અભ્યાસે પ્રવીણ થવાય છે. કહ્યું પણ છે કે-

“અભ્યાસેન ક્રિયાઃ સર્વા, અભ્યાસાત્સકલાઃ કલાઃ ।

અભ્યાસાદ્ધ્યાનમૌનાદિ, કિમભ્યાસસ્ય દુષ્કરમ્ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ-“સઘળાં કાર્યો અભ્યાસથી (સારાં) થાય છે, સઘળી કળાઓમાં અભ્યાસથી કુશલ બની શકાય છે અને ધ્યાન કે મૌન વગેરે કઠીન વિષયો પણ અભ્યાસથી (સહેલાં-સુસાધ્ય) બને છે. અભ્યાસથી શું દુષ્કર છે ? અર્થાત્ અભ્યાસથી દરેક કાર્યોને સિદ્ધ કરી શકાય છે.”

એટલું જ નહિ, પણ વિરતિના અભ્યાસથી તો રૂઢ થયેલા તે તે ક્રિયાના સંસ્કારો પરલોકમાં પણ આત્માની સાથે જાય છે અને તેથી ત્યાં પણ તે તે વિરતિનાં કાર્યો સહજ માત્ર નિમિત્ત મળતાં આત્માને ગમી જાય છે. કહ્યું છે કે-

“જં અભસેઈ જીવો, ગુણં ચ દોસં ચ એત્ય જમ્મંમિ ।

તં પાવઈ પરલોણ, તેણ ય અભાસજોગેણ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ-“જીવ આ જન્મમાં ગુણોને કે દોષોને જે જેવો અભ્યાસ કરે છે, તે તેવા અભ્યાસના યોગે પરલોકમાં તેવા તેવા ગુણોને કે દોષોને પ્રાપ્ત કરે છે.”

એ રીતિએ વિરતિના અભ્યાસથી તેના પરિણામો પ્રગટે છે, હોય તો તે દઢ થાય છે, તેનાથી શ્રાવકનાં બાર વ્રતોરૂપ ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, પરિણામે દેશવિરતિના સુંદર અભ્યાસના બળે સર્વવિરતિગુણ પણ પ્રગટ થાય છે અને આખરે તેનું મહાન ફળ (મોક્ષ) પણ મળે છે, માટે ક્રિયાના અભ્યાસમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

વ્રતાદિ સિવાયના પણ બીજા કોઈ નિયમો, જે તે સમકિત સહિત બારેય વ્રતો કે તેમાંના કોઈ પણ એકાદિ વ્રત સાથે પાલન કરાતા હોય, તો જ દેશવિરતિ આદિને પ્રગટ કરી શકે છે, અન્યથા ઊલટા પાસત્યાદિપણાને પ્રગટ કરે છે. ઉપદેશરત્નાકરમાં પૂ૦ શ્રીમુનિસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજએ કહ્યું છે કે-સમ્યક્ત્વ કે અણુવ્રતોરૂપ શ્રાવકધર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કેવળ ‘નવકાર ગણવા કે જિનપૂજા-વન્દન કરવું’ વગેરે અભિગ્રહવાળો શ્રાવક ભાવશ્રાવક નહિ પણ શ્રાવકાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ તેને શ્રાદ્ધધર્મ પરિણમ્યો નથી પણ શ્રાદ્ધધર્મની પાસે (રહેલો એટલે દૂર દૂર) ભ્રમતો તે (અશ્રાવકરૂપ) છે. એ પ્રમાણે મૂળ બાવીસમી ગાથાનું વિવેચન પૂર્ણ થયું.

અર્હે ।

શ્રીધર્મસંગ્રહનો સવિસ્તર ગૂર્જરાનુવાદ ભા. ૧ લો-વિભાગ ૨ જો

પ્રકરણ ૨ જી-શ્રાવકનાં વ્રતોનો અધિકાર

બાવીસમી ગાથામાં અન્થકારે ધર્મનું ગ્રહણ ‘વિધિપૂર્વક’ કરવું જોઈએ-એમ નક્કી કર્યું અને વીસમી ગાથામાં ‘સંગ્રહેડસ્ય પ્રવર્તતે’ શબ્દોથી આ ધર્મના સંગ્રહ (સ્વીકાર) માટે ‘પ્રવૃત્તિ કરવી’ એમ કહ્યું, માટે હવે નીચેની ગાથાથી ધર્મગ્રહણ કરવાનો વિધિ જણાવે છે.

મૂલ-“યોગ-વન્દન-નિમિત્ત-દિગ્ગાઙ્ગારવિશુદ્ધયઃ ।
યોગ્યોપચર્યેતિ વિધિ-રણુવ્રતમુખગ્રહે ॥ ૨૩ ॥”

મૂલનો અર્થ-“યોગશુદ્ધિ, વન્દનશુદ્ધિ, નિમિત્તશુદ્ધિ, દિશાશુદ્ધિ, આગારશુદ્ધિ-એ પાંચેયનો યોગ મેળવવો અને દેવ-શુર-સાધર્મિક-દીન-અનાથ વગેરેની યથાયોગ્ય પરિચર્યા કરવી, વગેરે અણુવ્રતાદિને ગ્રહણ કરવાનો વિધિ છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ-મૂળ ગાથામાં કહેલો ‘વિશુદ્ધિ’ શબ્દ દ્વન્દ્વસમાસની અંતે હોવાથી દરેકની સાથે સંબંધવાળો છે, તેથી યોગશુદ્ધિ, વન્દનશુદ્ધિ, નિમિત્તશુદ્ધિ, દિશાશુદ્ધિ અને આગાર-શુદ્ધિ; એમ અર્થ સમજવો. તેમાં-

૧. યોગશુદ્ધિ-યોગો એટલે મન, વચન અને કાયા, તેની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને યોગશુદ્ધિ કહેવાય, મનથી વ્રતાદિને ગ્રહણ કરતી વેળાએ તે વિષયમાં ઉપયોગવાળા-એકાગ્ર ચિત્તવાળા બનવું-શુભ (ભાવનું) ચિત્તવન કરવું, વચનથી કષાયાદિયુક્ત સાવધ ન બોલવું અને કાયયોગથી તે તે ક્રિયા કરતાં ઉપયોગપૂર્વક આગળ (અવગ્રહમાં) જવું-આવવું, ઇત્યાદિ કાયિક પ્રવૃત્તિ જ્યણાપૂર્વક કરવી.

૨. વન્દનશુદ્ધિ-^૧પ્રણિપાતસૂત્ર, દંડકસૂત્રો; વગેરે અસ્ખલિત-શુદ્ધ ઉચ્ચારથી બોલવાં અને શાન્ત ચિત્તે ઉપયોગપૂર્વક સ્થિરતાથી કાઉસગ્ગ કરવા, વગેરે (દેવ) વંદનશુદ્ધિ સમજવી.

૩. નિમિત્તશુદ્ધિ-વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવાના અવસરે શંખ, ભેરી વગેરે માંગલિક વાજાંત્રોના (કે ઉત્તમ પુરુષના સંમતિદર્શક કે આશિર્વાદરૂપ) શબ્દોનું શ્રવણ થવું, જળથી પૂર્ણ ભરેલો કુંભ, ઝારી વગેરે જળપાત્ર, છત્ર, ધ્વજ તથા ચામરાદિનું દર્શન થવું (નજરે પડવું), શુદ્ધ પવનદ્વારા કોઈ સુગંધી પદાર્થની ગંધ આવવી; વગેરે અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ-માંગલિક નિમિત્તો પૈકી કોઈ એક યા વધુ (શકુનો)નો યોગ થવો, ઇત્યાદિ નિમિત્તશુદ્ધિ જાણવી.

૧. ખમાસમણને પ્રણિપાતસૂત્ર, નમોત્યુ જી, અરિહંત્યેષ્ઠિઆણું, લોગસસ, પુદ્ગખરવરદી અને સિદ્ધાણું-એ પાંચને દંડકસૂત્રો અને જાવતિ ચેષ્ઠિઆઈ, જાવત કે વિ સાહૂ તથા જય વીયરાય, -એ ત્રણને પ્રણિધાન-સૂત્રો કહ્યાં છે. (ચૈત્યવંદનભાષ્ય)

૪. દિશાશુદ્ધિ-પૂર્વદિશા, ઉત્તરદિશા, શ્રીજિન (એટલે મનઃપર્યાયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, કે ચૌદ-દશ-નવ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા શ્રુતજ્ઞાની) જે દિશામાં વિચરતા હોય તે દિશા, અથવા શ્રીજિન-મૂર્તિ-જિનમંદિર જે દિશામાં નજીક હોય તે દિશાની સન્મુખ રહીને વ્રતાદિ ઉચ્ચરવાની ક્રિયા કરવી, તેને દિશાશુદ્ધિ કહી છે.

૫. આકારશુદ્ધિ-‘આકાર એટલે (આગાર) અપવાદ.’ રાજભિયોગ, ગણભિયોગ, બલાભિયોગ, દેવાભિયોગ, ગુરુનિગ્રહ અને વૃત્તિકાન્તાર,—એ છ આગારો (જેને છીંડીઓ પણ કહેવાય છે તે)નું સ્વરૂપ (પૃ. ૧૨૭) સમકિતના ૬૭ લેદોમાં કહેવાઈ ગયું. વ્રતાદિના પાલનમાં એ છ અપવાદોની છૂટ રાખવી, તે આકારશુદ્ધિ (આગારશુદ્ધિ) સમજવી.

એ પાંચ શુદ્ધિઓ ઉપરાન્ત ‘યોગ્યની ઉપાસના’ એટલે દેવ, ગુરુ, સાધર્મિક, મહાજન, વગેરે પૂજ્યો કે વડીલવર્ગની સેવા તથા દીન-અનાથ વગેરે દુઃખીઆઓની સ્વશક્તિ અનુસાર યથાયોગ્ય ઉપચાર કરવી; અર્થાત્ દેવનું ધૂપ-પુષ્પાદિથી, ગુરુનું આહાર-વસ્ત્ર આદિથી, સાધર્મિકાદિ ગૃહસ્થવર્ગનું વસ્ત્ર-આભરણ-આસન-ઉત્તમ ભોજન વગેરે આપવાથી પૂજા-સત્કાર-સન્માન કરવું; તેઓનું ગૌરવ-બહુમાન કરવું અને દીન-અનાથ વગેરેને પણ યથાયોગ્ય દાન-ભોજનાદિ આપી પ્રસન્ન કરવા; (પશુ આદિને છોડાવવા, ખેતી આદિ આરંભો બંધ કરાવવા, જીવોને અભયદાન અપાવવું;) વગેરે કોઈ નારાજ ન રહે, સર્વેની પ્રસન્નતા વધે તેવાં તેવાં કાર્યો કરવાં. (આ પ્રકારે થતી જીવોની પ્રસન્નતા મહામંગલરૂપ હોવાથી અંગીકાર કરેલાં વ્રતાદિનું નિર્વિઘ્ને પાલન થઈ શકે છે.) એમ આજીવંતો અને આદિ શબ્દથી સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રતો વગેરેને ગ્રહણ કરવાનો વિધિ કહ્યો છે.

એ સદ્ગતિ ગ્રહણ કરવાનો સામાન્ય વિધિ કહ્યો, દેવ-ગુણદિની સાક્ષીએ ક્રિયા કરવારૂપ વિશિષ્ટ વિધિ સામાચારી ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે જણાવેલો છે.

“ચિંદ્રં^૧ સંતિ સત્તવીસાં,^૨ વારસં^૩ સુઅં^૪ સાસણાં^૫ સ્વિલસુરાણં^૬ ।

નવકારો^૭ સક્ત્યર્જો^૮, પરમિદ્વિધર્જો^૯ અ વંદણર્યં^{૧૦} ॥ ૧ ॥ ”

“સામન્નમિણં^{૧૧} તત્તો, આરોવણુસ્સમ્મુ^{૧૨} દંડઉચ્ચારો^{૧૩} ।

સત્તલ્લમાસમણં^{૧૪} પુણ, વયાઇગહ્વણે વિહી^{૧૫} હોઇ ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“૧-દેવવંદન, ૨-શ્રીશાન્તિનાથસ્વામી આરાધનાર્થ” સત્તાવીસ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણુ (સાગરવર ગંભીરા સુધી) કાઉસ્સગ્ગ, ૩-દ્વાદશાંગી, ૪-શ્રુતદેવતા, ૫-શાસનદેવતા, ૬-સર્વદેવતા, એ પ્રત્યેકની આરાધના માટે એકેક નવકારનો લિન્ન લિન્ન કાઉસ્સગ્ગ કરી ઉપર દરેકની લિન્ન લિન્ન સ્તુતિ, પછી ૭-પ્રગટ નવકાર, પછી ૮-નમુત્થુણું^૦ ભવંતિ^૦ ભવંત^૦ વગેરે, ૯-પરમેષ્ઠિસ્તવ (અને જય વીયરાય), ૧૦-વાંદણાં; આટલો વિધિ સમ્યક્ત્વ-વ્રત-તપ આદિ ઉચ્ચરવામાં સર્વ-સામાન્ય છે; તે ઉપરાન્ત ૧૧-આરોપણુનો કાઉસ્સગ્ગ, ૧૨-તે તે ઉચ્ચરાવવાનું (આરોપણુનું) પરચક્ષણુ અને છેલ્લે ૧૩-સાત ખમાસમણુ.” એ વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવામાં વિધિ છે.

એમ સામાચારીના પાઠથી સર્વસામાન્ય તેર કાર્યોના નિર્દેશ કરેલા છે. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ તે આ પ્રમાણે છે.

‘ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં,’ જ્યાં શ્રીજિનમંદિર આદિ હોય ત્યાં, અથવા પ્રશસ્ત રાયણ, આંખા, આસોપાલવ, વડ વગેરે ઉત્તમ વૃક્ષોની નીચે; ‘ઉત્તમ મુહૂર્તે’ એટલે કે-જ્યોતિષની ગણતરીથી તિથિ, વાર, કરણ, નક્ષત્ર, મુહૂર્ત, યોગ, ચંદ્રબળ, લગ્નબળ વગેરે ઉત્તમ હોય તેવા ઉત્તમ દિવસમાં ઉત્તમ સમયે; ‘પરીક્ષિત શિષ્યને’ એટલે સમ્યક્ત્વ-અણુવતાદિ અંગીકાર કરનારા આત્મામાં વિનયાદિ શુભોદ્ધારા તે તે વ્રતાદિનું પાલન કરવાની શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેની યોગ્યતા જણાતી હોય તેને; તાત્પર્ય કે-તે વ્રતાદિને પાળવા માટે જરૂરી શુભો જનામાં હોય, તેવા આત્માને, આચાર્યલગવાન આગળ કરીને (વસતિની શુદ્ધિ ભેદ, નંદિની ચારેય દિશાએ એકેક નવકાર ગણી, પ્રણામપૂર્વક ત્રણ પ્રદક્ષિણા વગેરે દઈને તૈયાર થયા પછી) પ્રથમ પ્રભુજીની સન્મુખ ખમાસમણ દેવાપૂર્વક આદેશ મંગાવે કે-

“ હ્રસ્વકારિ ભગવન્ ! તુમ્હે અહં સમ્યક્ત્વસામાયિકં શ્રુતસામાયિકં દેશવિરતિસામાયિકં આરો-
વાવણિયં નંદિકરાવણિયં દેવે વંદાવેહ ? ”

ગુરુ ઉત્તર આપે કે-‘વંદાવેમિ ।’ પુનઃ ખમાસમણપૂર્વક શિષ્ય આદેશ માગે કે-‘ હ્રસ્વા-
કારેણ સંદિસહ ભગવન્ ચૈત્યવંદન કરું ? ’ ગુરુ ‘ કરેહ ’ કહી ચૈત્યવંદન બોલે, પછી જંકિચિં, નમોત્યુ ભું, અરિહંત ચેદ્યાણું, અન્નત્યં કહીને એક નવકારનો કાઉરસગ્ગ કરી, ગુરુમુખે પહેલી અરિહંતની સ્તુતિ સાંભળીને ‘ નમો અરિહંતાણું ’ કહી પારે. તે પછી લોગસ્સં, સંવલોએ વગેરે કહીને, ફરી એક નવકારનો કાઉરસગ્ગ કરી બીજી સર્વજિનોની સ્તુતિ સાંભળીને પારે. પુનઃ વગેરે પુકખરવદ્દીં કહી, સુઅરસ લગવઓ કરેમિ કાઉરસગ્ગં કહી, યાવત્ એક નવકારનો કાઉરસગ્ગ કરી ત્રીજી જિનવાણીની સ્તુતિ સાંભળીને પારે. તે પછી સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું પૂર્ણ કહે. એ રીતિએ ગુરુ શિષ્યને પોતાની કાબી બાનુએ ઉભો રાખીને ત્રણે વધતી (એટલે ઉત્તરોત્તર પહેલી-બીજી-ત્રીજી સ્તુતિમાં અક્ષરો વધતા વધતા હોય તેવી) સ્તુતિ વડે સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું સુધી દેવવંદન કરાવે. તે પછી “ શ્રીશાન્તિનાથં આરાધનાર્થં કરેમિ કાઉરસગ્ગં ” કહી, વંદણવત્તિઆએ વગેરે કહી, ૨૭ યાસોઅવાસનો (સાગરવર ગંભીરા સુધી) કાઉરસગ્ગ કરી ગુરુમુખે શ્રીશાન્તિજિનની ચોથી સ્તુતિ સાંભળે. પછી કાઉરસગ્ગ પારીને “ શ્રીદ્વાદશાંગી-આરાધનાર્થં કરેમિ કાઉરસગ્ગં ” કહી, વંદણવત્તિઆએ વગેરે કહી, એક નવકારનો કાઉરસગ્ગ કરી ગુરુમુખે પાંચમી દ્વાદશાંગીની સ્તુતિ સાંભળે. પુનઃ કાઉરસગ્ગ પારીને “ સુઅદેવયાપ કરેમિ કાઉરસગ્ગં ” કહી, અન્નત્યં કહી, એક નવકારનો કાઉરસગ્ગ કરી ગુરુમુખે છઠ્ઠી શ્રુતદેવતાની સ્તુતિ સાંભળીને પારે. તે પછી “ શ્રી-
શાસનદેવયાઆરાધનાર્થં કરેમિ કાઉરસગ્ગં ” કહી, અન્નત્યં કહી, એક નવકારનો કાઉરસગ્ગ કરી ગુરુમુખે “ યા પાતિ શાસનં જૈનં, સઘઃ પ્રત્યૂહનાશિની । સાઽમિપ્રેતસમૃદ્ધયર્થં, મૂયાચ્છાસન-

૨. હાલમાં પહેલાં ખમાં દઈ, મુહૂર્ત પડિલેહણ કરાવી, બીજું ખમાં દઈ, ઉચ્ચરવાનાં હોય તે વ્રતા-
દિનાં નામપૂર્વક નંદિનો અને વાસનિક્ષેપનો આદેશ માગી વાસક્ષેપ કરવામાં આવે છે અને પછી ખમાં દઈ ઉપર
કહ્યા પ્રમાણે દેવવંદનનો આદેશ માગી દેવવંદન કરવા-કરાવવાની પ્રવૃત્તિ છે.

૩. હાલમાં આ સ્તુતિને બદલે ૫૦ ૧૪૪ માં જણાવેલી સાતમી ‘ ડપર્ગવલ્યવિલયન ’ ઇત્યાદિ બોલાય છે.

દેવતા ॥૧॥ ” એ શાસનદેવતાની સાતમી સ્તુતિ સાંભળે. પછી કાઉસ્સગ્ગ પારીને “ સમસ્તવેયાવ-
ચ્ચગરાણં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ ” કહી, અન્નત્થં કહી, એક નવકારનો કાઉસ્સગ્ગ કરી ગુરુમુખે
આઠમી સમસ્ત સમકિતદષ્ટિ દેવોની સ્તુતિ સાંભળીને પારે. ઉપર એક નવકાર પ્રગટ ગણે. એ રીતિએ
આઠ^૪ સ્તુતિથી દેવવંદન કરે. પછી નમુત્થુણ્ણં ભવંતિ, ખમા, ભવંત, નમોહંત્તં કહી પર-

૪. ગુરુએ બોલવાની આઠ સ્તુતિઓ આ પ્રમાણે છે-

“ અર્હસ્તનોતુ સ શ્રેયઃ, શ્રિયં ચદ્ધયાનતો નરેઃ ।

અય્યેન્દ્રી સકલાઽવૈહિ, રંહસા સહ સૌચ્યત ॥ ૧ ॥ ”

અર્થાત્-તે શ્રીઅરિહંત મોક્ષલક્ષ્મીને આપો, કે જેઓના ધ્યાનથી મનુષ્યો ઇન્દ્રની લક્ષ્મીને પણ કહે છે
કે-તું વેગ સાથે સધળી અહીં આવ ! અર્થાત્ જેના ધ્યાનથી ઇન્દ્રની સધળી સંપત્તિ પણ આવી મળે છે, તે
શ્રીઅરિહંત મોક્ષલક્ષ્મી આપો. (૧)

“ ઓમિતિ મન્તા ચચ્છાસનસ્ય, નન્તા સદા ચદ્ધમ્મૌશ્ચ ।

આશ્રીયતે શ્રિયા તે, ભવતો ભવતો જિનાઃ પાન્તુ ॥ ૨ ॥ ”

અર્થાત્-જેઓના શાસનને (આજ્ઞાને) ‘ ઓમ ’ રૂપે માનનારનો (એટલે કે-સ્વીકારનારનો) અને જેઓના
ચરણોને નમસ્કાર કરનારનો લક્ષ્મી આશ્રય કરે છે, તે શ્રીજિનેશ્વરે તમારું સંસારથી રક્ષણ કરે. (૨)

“ નવતત્ત્વયુતા ત્રિપદી, શ્રિતા રુચિ-જ્ઞાન-પુણ્યશક્તિમતા ।

વરધર્મકીર્તિવિદ્યાઽઽનન્દાઽઽસ્યા જૈનગીર્જ્યાત્ ॥ ૩ ॥ ”

અર્થાત્-નવતત્ત્વોથી યુક્ત, ત્રણ પદવાળી, રુચિ-જ્ઞાન અને પુણ્યની શક્તિવાળા આત્મા વડે આશ્રય કરા-
યેલી તથા ઉત્તમ ધર્મ, કીર્તિ, વિદ્યા અને આનંદનું સ્થાન-એવી શ્રીજૈનીવાણી જ્યવંતી વર્તે. (૩)

“ શ્રીશાન્તિઃ શ્રુતશાન્તિઃ, પ્રશાન્તિકોઽસાવશાન્તિમુપશાન્તિમ્ ।

નયતુ સદા યસ્ય પદાઃ, સુશાન્તિદાઃ સંતુસન્તિ જને ॥ ૪ ॥ ”

અર્થાત્-પ્રસિદ્ધ છે શાન્તિ-મોક્ષ જેઓને તથા જેઓમાં અત્યંત શમ છે, એવા તે શ્રીશાન્તિનાથ પ્રજ્ઞુ અ-
શાન્તિની ઉપશાન્તિ કરો !, કે જેઓના ચરણો હાથેમાં લોકમાં સુંદર શાન્તિને દેનારા છે. (૪)

“ સકલાર્થસિદ્ધિસાધન-બીજોપાક્ષા સદા સ્ફુરદુપાક્ષા ।

ભવતાદનુપહતમહા-તમોઽપહા દ્વાદશાક્ષી વઃ ॥ ૫ ॥ ”

અર્થાત્-સધળાં પ્રયોજનની સિદ્ધિની સાધનામાં બીજબૂત ઉપાયોવાળી તથા સદાય સ્ફુરાયમાન ઉપાંગો
જેમાં છે, તે ‘ દ્વાદશાંગી ’ સૂર્યોદિથી પણ નહિ હણુએલા તમારા મહા અજ્ઞાનરૂપ અંધારાનો નાશ કરો ! (૫)

“ વદ વદતિ ન વાગ્વાદિનિ !, ભગવતિ ! કઃ ? શ્રુતસરસ્વતિગમેચ્છુઃ ।

રક્ષસરક્ષમતિવર-તરણિસ્તુભ્યં નમ હતીહ ॥ ૬ ॥ ”

અર્થાત્-શ્રુતસમુદ્રનો પાર પામવાની ઇચ્છાવાળો અને સુંદર તરંગવાળી બુદ્ધિરૂપ સુંદર નૌકાને ધારણ કર-
નારો એવો કેણુ, હે ભગવતી શ્રુતદેવી ! ‘ તમેને નમસ્કાર થાઓ ’ એમ નથી બોલતો ? અર્થાત્ શ્રુતના અર્થો
સર્વ બુદ્ધિમાનો હે શ્રુતદેવી ! તમેને નમસ્કાર કરે છે. (૬)

“ ઉપસર્ગવલયવિલયન-નિરતા જિનશાસનાઽવનૈકરતાઃ ।

દ્રુતમિદ્ધ સમીહિતક્રુતે, સ્યુઃ શાસનદેવતા ભવતામ્ ॥ ૭ ॥ ”

અર્થાત્-(ભવ્ય જીવોના) ઉપસર્ગોનાં ચક્રોત્તે નાશ કરવામાં તત્પર અને જિનશાસનની એક રક્ષા કરવામાં
રક્ત શ્રીશાસનદેવીઓ જલ્દી તમારાં મનોવાંચિત (પૂરવા) માટે (તત્પર) થાઓ. (પૂર્ણ કરો.) (૭)

મેષિસ્તવ શુરુએ સાંભળે અને પછી જય વીયરાય૦ પૂર્ણ કરે. (આ દેવવંદનનો વિધિ વ્રતાદિ ઉચ્ચરવાનારા શુરુ પોતે પણ સમગ્ર સંધ સહિત કરે.) અહીં સુધી કહેલો વિધિ સમ્યક્ત્વ, યતો, મહાવ્રતો કે સૌભાગ્યપંચમી આદિ તપ વગેરે કાંઈ પણ ઉચ્ચરનાર દરેકને માટે સરખો છે. તેમાં માત્ર સમ્યક્ત્વાદિ જે જે ગ્રહણ કરવાનું હોય તે તે નામોચ્ચાર કરવા જેટલો ભેદ સમજવો. પછી શુરુને (જે વાંદણાથી) દ્વાદશાવર્ત વંદન કરીને શિષ્ય કહે કે—“ **ઈચ્છકારિ ભગવન્ તુમ્હે અહં સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિસામાયિક આરોવાવણિયં નંદિકરાવણિયં કાઉસ્સગ્ગં કારેહ** ” પછી શિષ્ય-શુરુ બંને સાથે સમ્યક્ત્વસામાયિક, શ્રુતસામાયિક, દેશવિરતિસામાયિક આરોવાવણિયં કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં, અન્નતથ૦ વગેરે કહી સત્તાવીશ શ્વાસોચ્છ્વાસનો (સાગરવર ગંભીરા સુધી) કાઉસ્સગ્ગ કરી, પારીને પ્રગટ લોગસ્સ કહે. પછી શિષ્ય ખમાસમણુ ઈર્ધને, “ **ઈચ્છકારિ ભગવન્ પસાયં કિચ્ચા મમ નંદીસુત્તં સંમલાવેહ** ” એમ કહી (જે હાથની છેદલી આંગળીઓમાં મુહપત્તિ ભરાવી શ્રીજિનમૂર્તિની સન્સુખ અંબલિપૂર્વક મસ્તક નમાવીને) શુરુએ નંદિસૂત્ર સાંભળે. તે વેળાએ શુરુ પણ ખમા૦ ઈર્ધ “ **ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! નંદિસુત્તં કહેમિ !** ” “ **ઈચ્છં** ” કહીને ત્રણ નવકારરૂપ નંદિસૂત્ર સાંભળાવે. પછી ખમા૦ ઈર્ધ “ **ઈચ્છકારિ ભગવન્ પસાયં કિચ્ચા મમ સમ્મત્ત-સામાય્ય આરોવેહ !** ” કહી (નંદિસૂત્ર સાંભળવાની જેમ મુહપત્તિ, અંબલી વગેરે કરી) શુરુએ નીચે પ્રમાણેનું સમ્યક્ત્વનું પચ્ચક્ખાણુ (સાંભળે) કરે.

“ અહનં મંતે તુમ્હાણં સમીવે મિચ્છતાઓ પડિક્કમામિ, સમ્મતં ઉવસંપજ્જામિ, તંજહા-દવ્વઓ, સ્વિત્તઓ, કાલઓ, માવઓ । દવ્વઓ ણં-મિચ્છત્તકારણાં પન્નક્કસામિ, સમ્મત્તકારણાં ઉવસંપજ્જામિ, નો મે કપ્પઈ અજ્જપ્પમિહ અન્નઉત્થિય વા, અન્નઉત્થિયદેવયાણિ વા, અન્નઉત્થિયપરિગ્ગહિયાણિ વા અરિહંત્તચ્છેદ-યાણિ; વંદિત્ત વા, નમંસિત્ત વા, પુર્વિ અણાલત્તેણં આલવિત્ત વા સંલવિત્ત વા; તેસિં અસણં વા પાણં વા સ્વાહમં વા સાહમં વા દાઉં વા અણુપ્પયાઉં વા । સ્વિત્તઓ ણં હ્થ વા અન્નત્થ વા । કાલઓ ણં જાવ-જ્જીવાય । માવઓ ણં જાવ ગહેણં ન ગહિજ્જામિ, જાવ છહેણં ન છલિજ્જામિ, જાવ સન્નિવાણં નાઽમિમ-વિજ્જામિ, જાવ અન્નેણ વા કેણઈ રોગાયંકાણાં એસમે પરિણામો ન પરિવહઈ તાવ મે એઅં સમ્મદંસણં, નન્નત્થ સયામિઓગેણં, ગણામિઓગેણં, બલામિઓગેણં દેવામિઓગેણં ગુરુનિમ્મગ્ગેણં, વિત્તિકંતારેણં વોસિરામિ । ”

“ સંકુલેઽપ્ર યે ગુરુગુણૌઘનિધે સુવૈયા-વૃત્યાદિકૃત્યકરણૈકનિબદ્ધકક્ષાઃ ।

તે શાન્તયે સહ ભવન્તુ સુરાઃ સુરીભિઃ, સદ્વૃદ્ધયો નિશ્ચિલવિજ્ઞવિઘાતદક્ષાઃ ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત-સુંદર વૈયાવચ્ચ વગેરે કાર્યો કરવા માટે જેઓ અદિતીય બદ્ધકક્ષ (અતિ તત્પર) છે અને સધળાં વિઘ્નોને નાશ કરવામાં ચતુર છે, તે સમકિતદષ્ટિ દેવો દેવીઓની સાથે મહા ગુણુસમુદ્ધી પરિપૂર્ણ આ શ્રી(ચતુર્વિધ)સંધમાં શાન્તિ માટે થાઓ ! (શાન્તિને કરો !) (૮)

૫. પરમેષ્ઠિસ્તવ—“ **ઓમિતિ નમો ભગવઓ, અરિહંતસિદ્ધાયરિયઉવજ્જાયા । વરસવ્વસાહુમુણિસંઘ-ઘમ્મતિત્થપ્પવયણસ્સ ॥ ૧ ॥** ” “ **સપ્પણવં નમો તહ, ભગવઈ-સુયદેવયાઈ સુદયાય । સિવસંતિ-દેવયાય, સિવપવયણદેવયાણં ચ ॥ ૨ ॥** ” “ **હન્દાઽગણિજમનેરહય-વરુણઘાઠુકુબેરઈસાણા । બંધોનામુત્તિ-દસણ્હમવિ ય, સુદિસાણ પાલાણં ॥ ૩ ॥** ” “ **સોમ-યમ-વરુણ-વેસમણ-વાસવાણં તહેય પચ્ચહં । તહ લોગપાલયાણં, સુરાહગ્ગાણ ય નવણં ॥ ૪ ॥** ” “ **સાહંતસ્સ સમક્કલં, મજ્જમિણં જેવ ધમ્મણુદ્ધાણં । સિદ્ધિમવિઘં ગચ્છહ, જિણાહનવકારઓ ધણિયં ॥ ૫ ॥** ”

ભાવાર્થ—“ હે ભગવન્ ! હું તમારી સાક્ષીએ મિથ્યાત્વથી પાછો ફરું છું (તેને તબ્બું છું) અને સમ્યક્ત્વને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી સ્વીકારું છું. ” તેમાં દ્રવ્યથી-મિથ્યાત્વનાં કારણોનો ત્યાગ કરું છું અને સમ્યક્ત્વનાં કારણોનો સ્વીકાર કરું છું, તે આ પ્રમાણે—“ મારે આજથી અન્ય-દર્શનીઓ, તેઓના દેવો કે તેમણે પોતાના કબજે કરેલાં (દેવરૂપે સ્વીકારેલાં) શ્રીજિનખિમ્બો; એ ત્રણેયને વંદન કરવું કે નમસ્કાર કરવો કલ્પે નહિ; તેઓએ બોલાવ્યા સિવાય બોલવું કે વારં-વાર બોલવું કલ્પે નહિ અને તેઓને અશન, પાન, ખાદિમ કે સ્વાદિમ એક-બે વખત કે વારંવાર આપવું (કે તેઓની પૂજા-ભક્તિ માટે પૂજની સામગ્રી આદિ આપવી) કલ્પે નહિ. ક્ષેત્રથી-અહીં કે બીજે કોઈ સ્થલે (એ) કરવું કલ્પે નહિ; કાળથી-જન્મજન્મ સુધી મારે ઉપર પ્રમાણે કરવું કલ્પે નહિ અને ભાવથી—‘ હું ગ્રહ વગેરેના ઉપદ્રવથી પરવશ બનું નહિ, કોઈના કપટથી છેતરાઉં નહિ, સન્નિપાત (વગેરે) રોગથી બેભાન બનું નહિ અથવા બીજા કોઈ મહારોગ કે મારણાતિક આકસ્મિક પીડાદિના કારણે મારા આ અધ્યવસાયો ચાલ્યા જાય નહિ, ’ એવી સ્વસ્થ અવસ્થામાં પાલન કરવું; વળી ઉપર જણાવેલાં કારણોના અભાવમાં પણ ૧-રાજનો, ૨-મહાજન વગેરે જન-સમુહનો, ૩-કોઈ દેવ-દેવીનો અને ૪-કોઈ ચોર વગેરે બલવાનનો—એ ચારેયનો કે કોઈ એકનો આગ્રહ કે બલાત્કારાદિ પ્રસંગ ન હોય, ૫-માતા-પિતાદિ ગુરુવર્ગનો આગ્રહ ન હોય અને ૬-આજીવિકાનું કે મરણનું સંકટ આવી પડે નહિ, ત્યાં સુધી મારે આ સમ્યક્દર્શનનું નિરતિચાર પાલન કરવું, મિથ્યાત્વનાં કારણોનો ત્યાગ કરવો. ”

એ પાઠ દરેક વખત એક એક નવકાર ગણવાપૂર્વક ત્રણ વાર ગુરુ સંભળાવે અને શિષ્ય એક ચિત્તે સાંભળે. પછી “ અરિહંતો મહ દેવો, જાવજ્જીવં સુસાહુણો ગુરુણો । જિણપક્કં તત્તં, ઇમ સમ્મત્તં મપ ગહિયં ॥૧॥ ” અર્થાત—“ આજથી મારે જન્મજન્મ પર્થત શ્રીઅરિહંત એ જ દેવ, સુસાહુ એ જ ગુરુ અને કેવલીભગવંતનું વચન એ જ તત્ત્વ (ધર્મ) રૂપે માન્ય છે; તે સિવાયના બીજા કોઈ દેવ, ગુરુ કે ધર્મને (તારક માનીને) આદરું-સેવું નહિ; એ રીતિએ મેં સમ્યક્ત્વ (દેવ-ગુરુ-સંઘ વગેરેની સાક્ષીએ) ગ્રહણ કર્યું. ” પછી ગુરુ મંત્રીને વાસ-ક્ષેપ કરે.

એમ સમકિત ઉચ્ચર્યા પછી જે જે અણુવતાદિ ઉચ્ચરવાનાં હોય, તેનો તેનો ઉચ્ચરવાનો આદેશ ખમાસમણપૂર્વક માગીને (સમકિત ઉચ્ચર્યા પછી) સાથે જ ઉચ્ચરે, ગુરુ ઉચ્ચરાવે. પછી સર્વને અતે ગુરુ મંત્રોચ્ચારપૂર્વક વાસ-ક્ષેપ કરે. તે પછી સાત ખમાસમણનો વિધિ નીચે પ્રમાણે કરે.

શિષ્ય પહેલું ખમાસમણ ઘડીને બોલે કે—“ ઇચ્છકારિ ભગવન્ ! તુમ્હે અમ્હં સમ્યક્ત્વસામાયિકં શ્રુતસામાયિકં વેશવિરતિસામાયિકં આરોવડ ! ” ગુરુ કહે—“ આરોવેમિ ” શિષ્ય બીજું ખમાસમણ ઘડીને બોલે કે—“ સંદિસહ ! કિં મળામિ ? ” ગુરુ કહે—“ વંદિત્તા પવેઅહ ” શિષ્ય ત્રીજું ખમાસમણ ઘડીને બોલે કે—“ ઇચ્છં ભગં તુમ્હે અમ્હં સમ્યક્ત્વસામાયિકં ૩ આરોવિઅં ઇચ્છામો અણુસદ્ધિ ” ગુરુ કહે—“ આરોવિઅં આરોવિઅં સમાસમણાણં હથેણં સુત્તેણં અથેણં તદુભયેણં સમ્મં ધારિજ્ઞાહિ—(અન્નેસિ ચ પવેજ્ઞાહિ) ગુરુગુણેહિં બુદ્ધિદાહિં (બુદ્ધિજ્ઞાહિ) નિત્યારપારગા દોહ ” શિષ્ય ‘ ઇચ્છં ’ કહી ચોથું ખમાસમણ ઘડીને “ તુમ્હાણં પવેઅહં, સંદિસહ સાહુણં પવેપમિ ? ” એમ પૂછે, ગુરુ કહે—“ પવેઅહ ” શિષ્ય ‘ ઇચ્છં ’ કહી પાંચમું ખમાસમણ ઘડીને, નાંદિની ચારેય

દિશામાં પ્રતિમાજી સન્મુખ મસ્તક નમાવી એકેક નવકારમંત્રને ગણતો (ગોલતો) સમવસરણુ- (નંદિ) ને અને ગુરુને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા આપે (કરે). તે વેળાએ ઉભા થઈને પ્રથમ ગુરુ અને પછી (માંગલિક વાજિત્રો-ગીતોના નાદપૂર્વક) ચતુર્વિધ શ્રીસંધ, પ્રદક્ષિણા આપતા શિષ્યને ત્રણેય વાર વાસ-ક્ષેપ કરે. પછી ગુરુ પુનઃ આસન ઉપર બેસે. તે પછી શિષ્ય છટ્ટુ ખમાસમણુ દઈને “ તુમ્હાણં પવેશ્યં, સાહૂણં પવેશ્યં, સંદિસહ ! કાઠસ્સગ્ગં કરેમિ ? ” એમ પૂછે, ત્યારે ગુરુ કહે કે- ‘ કરેહ ’ શિષ્ય ‘ રુચ્છં ’ કહી, સાતમું ખમાસમણુ દઈને- “ સમ્યક્ત્વસામાયિકં શ્રુતસામાયિકં દેશવિરતિસામાયિકં (અહીં જે વ્રત વગેરે ઉચ્ચાર્યાં હોય તેનાં નામોચ્ચાર કરી) સ્થિતી- કરણાર્યં કરેમિ કાઠસ્સગ્ગં, અન્નત્થં ” કહીને ૨૭ શ્વાસોચ્છવાસનો (સાગરવર ગંભીરા સુધી) કાઠસ્સગ્ગ કરે અને તે પારીને પ્રગટ લોગસ્સ કહે. પછી ગુરુમહારાજ તેને વડ-પીપળા આદિ પાંચનાં ફળો (ટેટા) વગેરે આવીશ અલક્ષ્ય વસ્તુઓ, બત્રીશ અનંતકાય વસ્તુઓ તથા રાત્રિ-લોજન આદિના ત્યાગનો યથાશક્તિ નિયમ કરાવે. તેનો પાઠ આ પ્રમાણે-

“ અહન્નં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે અમિગ્ગહે ગિણ્હામિ, તંજહા-દવ્વઓ-સ્વિત્તઓ-કાલઓ-માવઓ, દવ્વઓ ણં હમે (અમુક) અમિગ્ગહે, સ્વિત્તઓ ણં હથ વા અન્નત્થ વા, કાલઓ ણં જાવજ્જીવાણ, માવઓ ણં અહાગહિયમંગેણં (જે રીતે પોતે ધાર્યાં હોય તે પ્રમાણે), અરિહંતસક્કિલ્યં-સિદ્ધસક્કિલ્યં, સાહુસક્કિલ્યં, દેવસક્કિલ્યં, (ગુરુસક્કિલ્યં) અપ્પસક્કિલ્યં અન્નત્થણામોગેણં સહસાગારેણં મહત્તરાગારેણં સન્વસમાહિવત્તિયાગારેણં વોસિરામિ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ હે ભગવંત ! હું તમારી સમક્ષ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અભિગ્રહોને સ્વીકારું છું, તેમાં દ્રવ્યથી અમુક અભિગ્રહોને, ક્ષેત્રથી અહીં કે જ્યાં હોઈ ત્યાં, કાલથી જાવજીવણ સુધી અને ભાવથી મેં ધાર્યાં પ્રમાણે; અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ, દેવ, મારા ગુરુ અને આત્માની સાક્ષીએ; અનાલોગ, સહસાત્કાર, મહત્તરાદેશ અને અસમાધિ પ્રસંગ; એ ચાર અપવાદો (છૂટો) રાખીને ત્યાગ કરું છું-વોસિરાવું છું. ”

એ પ્રમાણે યથાશક્તિ ત્યાગનો નિયમ કરાવીને પછી તેની શક્તિ પ્રમાણે તે કિંવસ માટે એકાસણુદિ તપનું પચ્ચક્ખાણુ કરાવે. પછી શિષ્ય પોતે સમ્યક્ત્વાદિ જે ધર્મ અંગીકાર કર્યો તે કેટલો દુર્લભ છે?, તેની આરાધનાનું શું ફળ છે? અને તેના નિરતિચાર પાલન માટે કેવી રીતિએ સાવધ રહેવું?, વગેરે ઉપદેશ ગુરુ પાસેથી સાંભળે અને પોતાની જાતને મહા નિધાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેમ કૃતકૃત્ય માને, તેમ જ ગુરુનો મહાન્ ઉપકાર માને.

દેશવિરતિ ધર્મ-આરોપણનો વિધિ પણ એ જ પ્રમાણે છે. માત્ર તેના પચ્ચક્ખાણુના આલાવા (પાઠો) આ પ્રમાણે છે-

“ અહન્નં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે થૂલગં પાણાહવાયં સંકપ્પઓ નિરવરાહં (નિરવેક્ષ્વં) પચ્ચક્ખામિ, જાવજ્જીવાણ દુવિહં તિવિદેણં (જહાગહિયમંગેણં) મણેણં વાયાણ કાણં ન કરેમિ ન કારવેમિ તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમામિ નિન્દામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ॥ ૧ ॥ ”

“ અહનં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે થૂલગં મૂસાવાયં જીહાલેયાહ્દેઝં કન્નાલીયાહ્દં પંચવિહં પચ્ચક્કલમિ, દક્ષિણાહ્દાવિસયં જાવજ્જીવાણં દુવિહમિચ્છાહ્ ॥ ૨ ॥ ”

“ અહનં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે થૂલગં અદત્તા(દિન્ના)દાણં સ્વત્તરણનાહ્યં ચોરંકારકરં રાયનિગ્ગહકરં સચિત્તાચિત્તાહ્વથુવિસયં પચ્ચક્કલમિ જાવજ્જીવાણં દુવિહમિચ્છાહ્ ॥ ૩ ॥ ”

“ અહનં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે ઓરાલિયવેઝવિયમેઝં(અમિનં)થૂલગં મેહુણં પચ્ચક્કલમિ જાવજ્જીવાણં, તત્થ દિવ્વં દુવિહં તિવિહેણં, તેરિચ્છં એવિહં તિવિહેણં, મણુઅં અહાગહિયમંગણં, તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમમિ નિંદામિ ઇચ્છાહ્ ॥ ૪ ॥ ”

“ અહનં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે અપરિમિઝં પરિગ્ગહં પચ્ચક્કલમિ, ધણધન્નાહ્નવવિહવથુવિસયં ઇચ્છાપરિમાણં ઉવસંપજ્જમિ, જાવજ્જીવાણં અહાગહિયમંગેણં તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમમિ નિંદામિ ઇચ્છાહ્ ॥ ૫ ॥ ”

એ પાંચેય આશુવ્રતો ભુદાં ભુદાં ત્રણ ત્રણ વાર એકેક નવકાર ગણવાપૂર્વક ઉચ્ચરાવવાં અને પછી ત્રણ શુભુવ્રતો એકીસાથે ઉચ્ચરાવવાં. તેનો પાઠ આ પ્રમાણે—

“ અહનં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે ગુણવ્યતિણં ઉદ્દાહોતિરિઅગમણવિસયં દિસિપરિમાણં પઢિવજ્જમિ, ઉવભોગપરિભોગણં મોઅગઓ—અણંતકાય—બહુબીઅરાહ્મોઅણાહં પરિહરામિ, કમ્મઓ ણં પન્નરસકમ્માદા-ણાહં ઇંગાલકમ્માહ્આહં બહુસાવજ્જાહં સ્વરકમ્માહં રાયનિયોગં ચ પરિહરામિ, અણત્થદંડે અવજ્જાણાહ્અં અઝઞ્ઞિહં અણત્થદંડં જહાસત્તીણં પરિહરામિ જાવજ્જીવાણં અહાગહિયમંગણં તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમમિ ઇચ્છાહ્ ॥ ૬-૭-૮ ॥ ”

આ ત્રણેય શુભુવ્રતોનો પાઠ ત્રણ એકેક નવકારપૂર્વક ત્રણ વાર બોલવો, તે પછી આર શિક્ષા-વ્રતો ઉચ્ચરાવવાં. તેનો પાઠ આ પ્રમાણે—

“ અહનં મંતે ! તુમ્હાણં સમીવે સામાહ્અં—દેસાવગાસિયં પોસહોવવાસં—અતિહિસંવિમાગવયં ચ જહાસત્તીણં પઢિવજ્જમિ જાવજ્જીવાણં અહાગહિયમંગેણં તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમમિ ઇચ્છાહ્ ॥ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ ॥ ”

એ ચારેય શિક્ષાવ્રતોનો પાઠ એક સાથે એકેક નવકાર ગણીને ત્રણ વાર સંભળાવવો. પછી મુદ્દુર્ત્ત સમયે નીચેનો પાઠ ત્રણ ત્રણ વખત નવકારપૂર્વક સંભળાવે. “ ઇચ્છેહ્અં સમ્મત્તમૂલં પચ્ચા-ગુણ્વહ્અં સત્તસિક્કલાવહ્અં દુવાલસવિહં સાવગધમ્મં ઉવસંપજ્જિત્તા ણં વિહરામિ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ હે ભગવંત ! હું તમારી સાક્ષીએ ‘ સંકલ્પથી—નિરપેક્ષપણે—નિરપરાધી—ત્રસ ભવોની ’ (પ્રાણ નાશ કરવારૂપ) સ્થૂલ હિંસાને તબ્બું છું. તે હિંસા યાવત્ હું ભુવું ત્યાં સુધી દ્વિવિધ—ત્રિવિધ ભાંગે, એટલે કે—મન—વચન—ક્રયાથી કરીશ નહિ કે કરાવીશ નહિ. હે ભગવંત ! તે હિંસાથી હું અટકું છું, તેને આપની સાક્ષીએ નિંદું છું, મારી આત્મસાક્ષીએ તેને દુષ્ટ માનું છું અને મારા આત્માને તેનાથી (હિંસાથી) વિસર્જન કરું છું. (૧) ”

‘ હે ભગવંત ! તમારી સમીપે હું જેનાથી ભળ્યાછેદ વગેરે રાજદંડ થાય, તેવાં પાંચ પ્રકારનાં મોટાં ભુદાંને (અસત્યવાદને) યાવત્ ભુવું ત્યાં સુધી ખાસ દાક્ષિણ્યતાદિ કરણે અપવાદ (છૂટ) રાખીને ત્યાગ કરું છું, વગેરે બાકીનો ભાવાર્થ પહેલા વ્રત પ્રમાણે. (૨) ’

‘હે ભગવંત ! હું આપની સાક્ષીએ ‘ખાત્ર ખણુલું (ઘર વગેરે તોડી ચોરી કરવી) કે ધાડ પાડવી, વગેરે જે કરવાથી ચોરીનું કલંક લાગે અને રાજદંડ થાય, તેવી સજાવ, નિર્જીવ વગેરે વસ્તુઓની ’ મોટી ચોરી કરવાનો ત્યાગ કરૂં છું. તે હે ભગવંત ! હું યાવત્ જીવું ત્યાં સુધી, વગેરે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે. (૩)’

‘હે ભગવંત ! હું આપની સમક્ષ ઔદારિક અને વૈક્રિય (શરીર સંબંધી) સ્થૂલ મૈથુનકર્મ- (સ્ત્રી-પુરૂષકર્મ) ને યાવત્ જીવું ત્યાં સુધી તજી છું. તેમાં વૈક્રિય (દેવાદિ સંબંધી) મૈથુનને મન-વચન-કાયાથી સેવું નહિ-સેવરાવું નહિ એમ દ્વિવિધ-ત્રિવિધ લાંગે, તિર્યંચ સંબંધી ઔદારિક મૈથુનને મન-વચન-કાયાથી સેવું નહિ એમ એકવિધ-ત્રિવિધ લાંગે અને મનુષ્ય સંબંધી ઔદારિક મૈથુનને યથાશક્ય લાંગે (મેં જેમ ધાયું છે તેમ) તજી છું (નહિ સેવવાનો નિયમ કરૂં છું), નિહું છું, ગહું છું, વગેરે પૂર્વની જેમ. (૪)’

‘હે ભગવંત ! હું આપની સમક્ષ મારા અપરિમિત પરિગ્રહનો (મૂર્છા-મમત્વનો) ત્યાગ કરૂં છું અને ધન-ધાન્યાદિ નવ પદાર્થોમાં તે મૂર્છા-મમત્વનું પ્રમાણ કરૂં છું. (અમુક પ્રમાણથી વધારે કદપે નહિ-એમ મર્યાદા બાંધું છું.) આજથી યાવત્ જીવું ત્યાં સુધી અમુક અમુક લાંગે (મેં ધાર્યા પ્રમાણે) નિયમન કરૂં છું, વગેરે પૂર્વની પેઠે. (૫)’

‘હે ભગવંત ! હું આપની પાસે ત્રણ ગુણવ્રતોને અંગીકાર કરૂં છું. તેમાં છઠ્ઠા દિશિ-પરિમાણુ વ્રતમાં ઉર્ધ્વ, અધો અને આઠ તિર્યંચી, એમ દશેય દિશામાં અમુક હદથી વધારે જવા-આવવાનો ત્યાગ કરૂં છું, સાતમા ભોગોપભોગવિરમણુ વ્રતમાં ભોજન વિષયમાં અનંતકાય, બહુળીજલક્ષણુ અને રાત્રિભોજન વગેરેના ભોગનો ત્યાગ કરૂં છું અને કર્મ-વિષયમાં અંગારકર્મ વગેરે મહા કઠોર પાપકર્મરૂપ પંદર કર્મોદાનોનો તથા કોટવાલ, જેલર વગેરે રાજ્યની કુર નોકરીનો ત્યાગ કરૂં છું અને આઠમા અનર્થદંડવિરમણુ વ્રતમાં ‘ (આર્ત-રોદ્ર) દુર્ધ્યાન ’ વગેરે ચાર પ્રકારના અનર્થદંડને તજી છું. હે ભગવંત ! એ ત્રણેય વ્રતોમાં મેં ધાર્યા પ્રમાણે હું જીવું ત્યાં સુધી યથાશક્તિ ત્યાગ કરૂં છું, વગેરે પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે. (૬-૭-૮)’

‘હે ભગવંત ! હું આપની સમક્ષ ૧-સામાયિક, ૨-દેસાવગાસિક, ૩-પૌષધોપવાસ અને ૪-અતિથિસંવિભાગ કરવારૂપ ચાર શિક્ષાવ્રતો યાવત્ જીવું ત્યાં સુધી યથાશક્ય મારી ધારણા પ્રમાણે ગ્રહણ કરૂં છું, વગેરે બાકીનો અર્થ પહેલાની જેમ. (૯-૧૦-૧૧-૧૨) ઇતિ. ”

‘એ પ્રકારે હું સમ્યક્ત્વમૂલ પાંચ આણુવ્રતો અને સાત શિક્ષાવ્રતો-એમ બાર વ્રતોરૂપ શ્રાવકધર્મને ગ્રહણ કરીને વિચરૂં (પાળું) છું. ’ એ પ્રમાણે મૂળ પચ્ચક્ષણોનો શબ્દાર્થ કહ્યો.

એ મુજબ સમ્યક્ત્વ-વ્રતાદિ ગ્રહણ કરવાનો વિધિ કહ્યો, હવે તે આણુવ્રતો-શિક્ષાવ્રતો વગેરેનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ વિસ્તારથી જણાવે છે.

ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ

મૂળ-“ સ્થૂલહિંસાદિવિરતિ, વ્રતમજ્ઞેન કેનચિત્ ।

અણુવ્રતાનિ પચ્ચાહુ-રહિંસાદીનિ શમ્ભવઃ ॥ ૨૪ ॥ ”

મૂળાર્થ-“ સ્થૂલ હિંસા, જીવ વગેરે પાપોને યથાશક્તિ (આગળ કહેવાશે તેમાંથી) કોઈ ભાગે ત્યાગ કરવાં, અર્થાત્ તે તે પ્રમાણમાં તે હિંસાદિથી અટકવું, તેને શ્રીતીર્થ-કરદેવોએ અહિંસા, સત્ય, વગેરે પાંચ અણુવ્રતો કહ્યાં છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-અહીં (જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે તેવા) પ્રમાદથી જીવના પ્રાણોને વિયોગ (થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી) તેને હિંસા કહી છે, આ હિંસાના સૂક્ષ્મ (નાની) અને સ્થૂલ (મોટી) એમ બે ભેદો છે, તેમાં જૈનદર્શન જ જેને માને છે તે પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવર-એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા તે સૂક્ષ્મ હિંસા અને મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ જેને હિંસા માને છે તે સ્થૂલ (બાહર) હિંસા અથવા બીજી રીતિએ (પૃથ્વીકાયાદિ સ્થાવરોની સૂક્ષ્મ હિંસા અને) ચાલતા-કરતા અળસીયાં-ક્રીડા-ક્રીડી-કુંથુઆથી માંડીને પાંચેન્દ્રિય સુધીના વ્રસ જીવોની હિંસા તે ૧-સ્થૂલ હિંસા, એ જ ન્યાયે આદિ શબ્દથી ૨-સ્થૂલ મૃષાવાદ-ભુટ્કું વચન, ૩-સ્થૂલ ચોરી, ૪-સ્થૂલ એટલે પરદારાદિની સાથે અગ્રહાનું સેવન અને ૫-સવિશેષ પરિગ્રહ (વસ્તુઓનો સંગ્રહ કે મૂર્છા). એ સ્થૂલહિંસા વગેરે પાંચ મોટાં પાપો છે, તેની વિરતિ કરવી, અર્થાત્ તેનાથી અટકવું-તે પાપોથી બચવું, તેને સ્થૂલ અહિંસાદિ એટલે ૧-અહિંસા, ૨-સુનૃત, ૩-અસ્તેય, ૪-અગ્રહચર્ય અને ૫-અપરિગ્રહ નામનાં પાંચ અણુવ્રતો કહ્યાં છે. અહીં ‘ અણુ ’ એટલે નાનાં વ્રતો કહેવાનું કારણ એ છે કે-સાધુધર્મમાં એ જ પાંચ વ્રતો મહાન હોય છે, તેની અપેક્ષાએ આ નાનાં છે અથવા તો સાધુના ગુણસ્થાનક કરતાં ગૃહસ્થનું ગુણસ્થાનક ઉતરતું (નાનું) છે, તેથી નાના ગુણસ્થાનકવાળા ગૃહસ્થનાં વ્રતો પણ ‘ અણુ ’ એટલે નાનાં કહ્યાં છે, અથવા તો પ્રાકૃત ‘ અણુ ’નું સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ અનુ ’ બને છે, તેનો અર્થ ‘ પશ્ચાત્-પછી ’ થાય છે. આ દષ્ટિએ ઉપદેશક ગુરુ શ્રાવકને પહેલાં મહા-વ્રતોનો અને મહાવ્રતો માટે અસમર્થ હોય તેને પાછળથી સ્થૂલ વ્રતોનો ઉપદેશ આપે છે. એમ મહાવ્રતોની ‘ અનુ ’ એટલે પછી ઉપદેશ કરાતો હોવાથી ‘ અનુવ્રતો-અણુવ્રતો ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“ જઙ્ઘમ્મસ્સજ્સમત્થે, જુજ્જહ તદ્દેસણં પિ સાહૂણં ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સાધુધર્મ માટે અસમર્થ આત્માને સાધુઓએ તે અણુવ્રતો સમજાવવાં (ઉચ્ચ-રાવવાં-આપવાં) તે પણ વ્યાજબી છે. ”

તે અણુવ્રતો પાંચ (બહુ) હોવા છતાં મૂલ ગાથામાં ‘ વિરતિ ’ પદમાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાં કારણ એ છે કે-વ્યક્તિરૂપે જુદાં જુદાં પાંચ (બહુ) હોવા છતાં વિરતિ-ધર્મરૂપે જાતિથી તે બધાં એક જ છે એમ સમજી શકાય, અર્થાત્ આ પાંચેય અણુવ્રતો ‘ દેશવિરતિ ’-ધર્મરૂપ છે. તેના પ્રરૂપક કોઈ સામાન્ય જગત્થ નથી, પણ સ્વયં શ્રીતીર્થ-કર ભગવંત છે. વળી

આ પાંચેય અણુવ્રતો એક જ પ્રકારનાં (મહાવ્રતોની જેમ એક જ ભાંગાવાળાં) નથી, પણ દ્વિવિધ-ત્રિવિધથી બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે થતા અનેક ભાંગાઓ(ભેદો)વાળાં, તેમાંના કોઈ પણ ભેદથી સ્વીકારી શકાય તેવાં છે. બહુધા તો શ્રાવકોને વ્રતમાં દ્વિવિધ, ત્રિવિધ વગેરે છ ભાંગા જ સંભવે છે, અર્થાત્ અહીં જણાવાતા છ ભાંગાઓથી વ્રત ગ્રહણ કરવાં ઉચિત છે, એ ભાંગાઓ આ મુજબ થાય છે. સામાન્યથી શ્રાવકોના વ્રતધારી અને વ્રત વિનાના એમ બે પ્રકારો પડે છે, તથાપિ વિશેષથી તેઓના આઠ પ્રકારો છે. આવશ્યકસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ સામિગ્ગહા ય ગિરમિગ્ગહા ય ઓહેણ સાવયા દુવિહા ।

તે પુણ વિમજ્જમાણા, અદ્ધવિહા હંતિ ણાયવ્વા ॥ ૧ ॥ ” (આવ૦નિર્યુ૦ ૧૫૫૭)

ભાવાર્થ-“ શ્રાવકો, ૧-અભિગ્રહવાળા એટલે આણુંદ, કામદેવ વગેરેના જેવા વ્રતધારી અને ૨-અભિગ્રહ વિનાના એટલે કૃષ્ણવાસુદેવ, શ્રેણિક મહારાજ વગેરેના જેવા વ્રતરહિત; એમ મુખ્યતથા બે પ્રકારના કહ્યા છે. પુનઃ તેમાંના પહેલા અભિગ્રહવાળાના વિભાગો કરતાં સાત પ્રકારો થાય છે, તે અપેક્ષાએ સાત અભિગ્રહવાળા અને એક અભિગ્રહ વિનાના, એમ શ્રાવકોના કુલ આઠ ભેદો થાય છે.

અભિગ્રહવાળાના ઉપર જણાવ્યા તે સાત ભેદો આ રીતિએ થાય છે-પાંચેય કે પાંચ પૈકી કોઈ એક યા વધારે અણુવ્રતોરૂપ શ્રાવકના મૂળગુણધર્મને નીચેના છ ભાંગે અંગીકાર કરનારાના છ પ્રકારો થાય છે. આઠ ભાંગાની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે-

“ દુવિહતિવિહેણ પદમો, દુવિહંદુવિહેણ બીઅઓ હોઈ ।

દુવિહં એગવિહેણં, એગવિહં ચેવ તિવિહેણં ॥ ૧ ॥ ”

“ એગવિહં દુવિહેણં, એગેગવિહેણ છદ્ધઓ હોઈ ।

ઉત્તરગુણ સત્તમઓ, અવિરઓ ચેવ અદ્ધમઓ ॥ ૨ ॥ ” (આવ૦ નિર્યુ૦ ૧૫૫૮-૮૯)

ભાવાર્થ-“ ૧-દ્વિવિધ-ત્રિવિધ, ૨-દ્વિવિધ-દ્વિવિધ, ૩-દ્વિવિધ-એકવિધ, ૪-એકવિધ-ત્રિવિધ, ૫-એકવિધ-દ્વિવિધ અને ૬-એકવિધ-એકવિધ, એ છ ભાંગામાંથી શ્રાવક જે ભાંગે વ્રત ઉચ્ચરે, તે ભાંગાવાળો તે કહેવાય. એમ છ ભેદો થયા. વળી ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષા-વ્રતો-એ સાત વ્રતો, કે જે ઉત્તરગુણો કહેવાય છે, તે ઉત્તરગુણધર્મને અંગીકાર કરનારા શ્રાવકોના સાતમો પ્રકાર, એમ સાત પ્રકારો વિરતિધરના (અભિગ્રહવાળાના) થયા, તેમાં કોઈ ભાંગે એકેય વ્રત નહિ ઉચ્ચરનારા અવિરતિ (સમકિતદષ્ટિ) શ્રાવકોનો એક પ્રકાર મેળવતાં કુલ વિરતિધર અને અવિરતિધરના મળી આઠ ભેદો થયા. ”

અહીં દ્વિવિધ-ત્રિવિધ વગેરે છ મૂળ ભાંગા કહ્યા તેનું સ્વરૂપ તેના ઉત્તરભેદો સહિત આ પ્રમાણે છે. (અહીં એ ધ્યાનમાં લેવું કે-કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું-એ ત્રણને ક્રિયારૂપ હોવાથી કરણો કહેવાય છે અને તેનાં (યોજક) સાધનભૂત મન, વચન અને કાયા-એ ત્રણને યોગો કહેવાય છે.)

‘ પહેલો ભાંગો ’-દ્વિવિધ-ત્રિવિધ છે. આમાં હિંસાદિ પાપોને પોતે કરવાં અને બીજા પાસે

કરાવવાં એમ બે કરણોનો મનથી, વચનથી અને કાયાથી-એમ ત્રણેય યોગોદ્ધારા ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પણ અનુમોદનાનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી; કારણ કે-ગૃહસ્થને જે પુત્રાદિ પરિવારરૂપ પરિગ્રહ હોય તે પુત્રાદિ જે હિંસા વગેરે કરે તેની અનુમોદના મતધારી ગૃહસ્થને પણ લાગુ પડે છે. (અનુમોદના ત્રણ પ્રકારની છે તેનું સ્વરૂપ પૃ. ૧૦૭ ટીપ્પણ ૮ માં કહેવાઈ ગયું છે.) પુત્રાદિ હોવા છતાં જો તેને પરિગ્રહ માનવામાં ન આવે, તો પરિગ્રહી-અપરિગ્રહીમાં ભેદ રહે નહિ, પરિણામ એ આવે કે-દીક્ષિત સાધુ અને ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલો મતધારી શ્રાવક, ખન્નેના ધર્મો (ત્રિવિધ-ત્રિવિધ પચ્ચક્ષુખાણુવાળા) સરખા થઈ જાય, કે જે અધટિત છે. આ રીતિએ પુત્રાદિ પણ જે પાપપ્રવૃત્તિ કરે તેની અનુમોદના મતધારી ગૃહસ્થને અનિષેધરૂપે, ઉપભોગરૂપે કે સહવાસરૂપે પણ લાગતી હોવાથી ગૃહસ્થને મતો લેવામાં અનુમોદનાનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. જો કે ભગવતીસૂત્રમાં શ્રાવકના મતોમાં પણ ત્રિવિધ-ત્રિવિધ વગેરે ભાંગા કહ્યા છે, પણ તે કોઈક જ શ્રાવકમાં ઘટતા હોવાથી અહીં તેની ગણના કરી નથી. બહુધા તો દરેક પચ્ચક્ષુખાણુ શ્રાવકને દ્વિવિધ-ત્રિવિધ ભાંગાથી જ થાય છે અને આ ગ્રંથરચના પણ બાહુલ્યની અપેક્ષાએ છે, ત્રિવિધ-ત્રિવિધ ભાંગો તો કોઈ અમુક જ (વિષયના) પચ્ચક્ષુખાણુમાં થઈ શકે છે. જેમ કે-કોઈ દીક્ષાના અભિલાષી ગૃહસ્થને પુત્ર વગેરેનું પાલન આવશ્યક હોવાથી તેની ખાતર ધરવાસમાં રહેવું પડે, તેવા સંયોગોમાં તે શ્રાવકની અગીઆરમી પડિમા (નિયમવિશેષ) અંગીકાર કરે ત્યારે તેને, કોઈ શ્રાવક સ્વયંબૂરમણ સમુદ્રના મચ્છનું માંસ, હાથીના દાંત, કે ચિત્તાનું ચામડું, વગેરેનાં પચ્ચક્ષુખાણુ કરે તેને, કે કોઈ ગૃહસ્થ વિશિષ્ટ નિવૃત્ત અવસ્થામાં સ્થલ હિંસાદિનું પચ્ચક્ષુખાણુ કરે તેને, ત્રિવિધ-ત્રિવિધ ભાંગો પચ્ચક્ષુખાણુમાં સંભવે છે, પણ તે કોઈક શ્રાવકને જ કોઈ અમુક વિષયને અંગે જ હોવાથી અલ્પ પ્રમાણને લીધે અહીં ગણ્યો નથી, માટે પહેલો ભાંગો દ્વિવિધ-ત્રિવિધ કહ્યો છે.

‘બીજો ભાંગો’-દ્વિવિધ-દ્વિવિધ છે. આમાં પાપો કરવા અને કરાવવાનું મન, વચન અને કાયા ત્રણેયમાંથી કોઈ એકને છોડીને શેષ બે યોગોથી વર્જવામાં આવે છે, માટે તે દ્વિવિધ-દ્વિવિધ કહેવાય છે. આ બીજા ભાંગાના ઉત્તરભાંગા ત્રણ થાય છે. પહેલો, સ્થલ હિંસાદિક પોતે સ્વયં કરવી અને બીજા પાસે કરાવવી-એ બેનો મનથી અને વચનથી ત્યાગ કરે તે; બીજો, તે જ બે કરણોનો મનથી અને કાયાથી ત્યાગ કરે તે; અને ત્રીજો, તે જ બે કરણોનો વચનથી અને કાયાથી ત્યાગ કરે તે;-એમ મૂળ દ્વિવિધ-દ્વિવિધના ઉત્તરભેદો ત્રણ થાય. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. ૧. ન્યારે મનથી અને વચનથી સ્વયં કરે નહિ કે કરાવે નહિ, ત્યારે મનની (અભિસન્ધિ) પ્રેરણા વિના અને વચનથી પણ બોલ્યા વિના જ માત્ર અસંજીની જેમ કાયાથી (દુષ્ટ ચેષ્ટા) પાપપ્રવૃત્તિ કરે-કરાવે તે; ૨-ન્યારે મનથી અને કાયાથી સ્વયં કરે નહિ કે કરાવે નહિ, ત્યારે મનની પ્રેરણા વિના જ કાયાથી પણ દુષ્ટ ક્રિયા (પાપપ્રવૃત્તિ) ન કરતાં અભાણુપણે કે ઉપયોગશૂન્યતાથી માત્ર વચનથી જ ‘મારું!-હણું!’ કે મારો-હણો’ વગેરે પાપવચનો ઉચ્ચારે તે; અને ૩. ન્યારે વચન અને કાયાથી સ્વયં કરવાની કે બીજા પાસે કરાવવાની ઈચ્છા કરે તે. અનુમોદના તો મન, વચન અને કાયાથી બધાય ભાંગાઓમાં (છૂટી રહે) છે જ. એ ત્રણ ભાંગાના સ્વરૂપ પ્રમાણે આગળ કહેવાતા બાકીના ભાંગાઓનું સ્વરૂપ પણ યથાબુદ્ધિ સ્વયં વિચારી-સમજી લેવું. એમ મૂળ છ ભાંગા પૈકીના બીજા દ્વિવિધ-દ્વિવિધ ભાંગાનું (ત્રણ ઉત્તરભાંગા સાથે) વર્ણન કર્યું.

“ ત્રીજો (મૂળ) ભાંગો ’-આ ભાંગો દ્વિવિધ-એકવિધ છે. તેના પશુ ત્રણ ઉત્તરભાંગા થાય છે. દ્વિવિધ એટલે કરવું અને કરાવવું એ બે કરણોનો એક પ્રકારથી એટલે એકલા મનથી અથવા વચનથી કે કાયાથી ત્યાગ કરવો, એમ ત્રણ ભાંગા થયા. (અર્થાત્ ૧-મનથી હિંસાદિ કરવું-કરાવવું નહિ, ૨-વચનથી હિંસાદિ કરવું-કરાવવું નહિ અને ૩-કાયાથી હિંસાદિ કરવું-કરાવવું નહિ.) એ મુજબ ‘દ્વિવિધ-એકવિધ’ એ ત્રીજો મૂળ ભાંગો ત્રણ પ્રકારે સમજવો.

‘ ચોથો ભાંગો ’-આ ભાંગો એકવિધ-ત્રિવિધ છે. તેના આ પ્રમાણે ઉત્તરભાંગા બે થાય છે. ૧-સ્વયં હિંસાદિ કરવું નહિ-મન, વચન અને કાયાથી અને ૨-સ્વયં હિંસાદિ કરાવવું નહિ-મન, વચન અને કાયાથી. ચોથા મૂળ ભાંગાના એ બે ઉત્તરભાંગા જાણવા.

‘ પાંચમો મૂળ ભાંગો ’-આ ભાંગો એકવિધ-દ્વિવિધ છે. તેના આ રીતિએ ઉત્તરભાંગા છ થાય છે. ૧-સ્વયં કરવું નહિ-મનથી અને વચનથી, ૨-સ્વયં કરવું નહિ-મનથી અને કાયાથી અને ૩-સ્વયં કરવું નહિ-વચનથી અને કાયાથી. જેમ આ ત્રણ ભાંગા સ્વયં કરવાના નિષેધરૂપ એક કરણના થયા, તેમ બીજા પાસે કરાવવું નહિ એ બીજા કરણના પશુ ત્રણ ભાંગા થાય. ૧-કરાવવું નહિ-મન અને વચનથી, ૨-કરાવવું નહિ-મન અને કાયાથી અને ૩-કરાવવું નહિ-વચન અને કાયાથી. એમ પાંચમા મૂળ ભાંગાના કુલ છ ઉત્તરભાંગા થયા.

‘ છઠ્ઠો (મૂળ) ભાંગો ’-આ ભાંગો એકવિધ-એકવિધ છે. તેના પશુ ઉત્તરભાંગા પાંચમા ભાંગાની પેઠે છ થાય છે. ૧-મનથી હિંસાદિ સ્વયં કરવું નહિ, ૨-વચનથી સ્વયં કરવું નહિ, ૩-કાયાથી સ્વયં કરવું નહિ, ૪-મનથી અન્યદ્વારા કરાવવું નહિ, ૫-વચનથી બીજાની પાસે કરાવવું નહિ અને ૬-કાયાથી બીજાદ્વારા કરાવવું નહિ. એમ મૂળ ભાંગા છ અને તેના ઉત્તરભાંગા (૧+૩+૩+૨+૬+૬=૨૧) એકવીશ થયા. કહ્યું છે કે-

“ દુવિહતિવિહાઈ છન્ચિય, તેસિં મેયા કમેણિમે હુંતિ ।

પઢમિકો દુન્નિ તિઆ, દુગેગ દો છક ઇગવીસં ॥ ૧ ॥ ” (આ૦ વ્રતમજ્જાવ૦ ૧)

ભાવાર્થ-“ દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ મૂળ ભાંગા છ જ છે અને તેના ઉત્તરભેદો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે થાય છે, પહેલા (૨-૩)નો એક, બીજા (૨-૨)ના ત્રણ, ત્રીજા (૨-૧)ના ત્રણ, ચોથા (૧-૩)ના બે, પાંચમા (૧-૨)ના છ અને છઠ્ઠા (૧-૧)ના છ, કુલ ૨૧ ભાંગા થયા. ”

એમ છ ભાંગે (મૂળ) વ્રતો ઉચ્ચરનારા વ્રતધારી આવકોના છ તથા ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપ ઉત્તરગુણ (વ્રતો) ઉચ્ચરનારાઓનો એક, એ વ્રતધારીના સાત ભેદોનું સ્વરૂપ કહ્યું. અહીં સાતમા ભેદમાં સામાન્યથી ઉત્તરગુણરૂપ સાતેય વ્રતો, કે સાત પૈકી કોઈ એક યા અધિક વ્રત ઉચ્ચરનારા બધાયને એક ભેદમાં જ ગણ્યા છે એમ સમજવું. એ સાતમાં મૂળગુણ કે ઉત્તરગુણ પૈકી એકેય વ્રત અંગીકાર કર્યું ન હોય, તેવા અવિરતિ સમકિતદષ્ટિને ઉમેરીને શ્રીઆવશ્યકનિયુક્તિમાં આવકના કુલ આઠ ભેદો જણાવ્યા છે.

વળી એ જ આઠ પ્રકારોના લિન્ન (એકેક) વ્રતની અપેક્ષાએ બત્રીશ પ્રકારો પશુ થાય છે. જેમ કે-ઉપર પાંચેય અણુવ્રતોમાં દરેકના છ છ ભાંગા કહ્યા, તેને પાંચ અણુવ્રતો સાથે ગુણવ્રતો ૫×૬=૩૦ થાય અને તેમાં ઉત્તરગુણનો તથા અવિરતિનો એ બે મેળવતાં કુલ ૩૨ ભાંગા થાય. કહ્યું છે કે-

“ દુવિહા ચિર્યાડચિર્યા, દુવિહતિવિહાણદ્રુહા હુંતિ ।

વયમેગેગં છચ્ચિય, ગુણિયં દુગમિલિય વત્તીસં ॥ ૧ ॥ ” (શ્રા૦ વ્રતમજ્ઞાવચ્છ૦ ૩)

ભાવાર્થ—“ શ્રાવકોના વિરતિધર અને અવિરતિવાળા એમ બે ભાંગા, તેના જ દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ ભેદો કરતાં (વિરતિધર સાત અને એક અવિરતિ મળી) આઠ ભાંગા થાય છે અને પ્રતિ વ્રતના દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ છ છ ભેદો બુદ્ધા બુદ્ધા ગણુતાં પાંચ વ્રતોના ત્રીસ તથા ઉત્તર-ગુણુનો એક અને અવિરતિનો એક મળીને બત્તીસ ભેદો પણ થાય છે. ”

વિશેષમાં આ ‘દ્વિવિધ-ત્રિવિધ’ વગેરે ભાંગાઓ જાણાવવાદ્વારા ઉપલક્ષણથી અહીં શ્રાવકને યોગ્ય પાંચ અભુવતાદિ બારેય વ્રતોના ભાંગાની સંખ્યાના આંકથી બનતી દેવકુલિકાઓનું સૂચન કર્યું સમજવું. (‘દેવકુલિકા’ પારિભાષિક શબ્દ છે, જે સંખ્યાઓને નીચે-ઉપર લખતાં દેવળ જેવો Δ આકાર થાય તેને અહીં દેવકુલિકા સમજવી.) ઉપર કહેલા દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ છ ભાંગા-ઓરૂપ ષડ્ભાગીદ્વારા દરેક વ્રતના ભાંગાઓની દેવકુલિકાઓ બને છે. આ દરેક દેવકુલિકાઓમાં ૧-ગુણ્યાંક (જેને ગુણુવામાં આવે તે સંખ્યા), ૨-ગુણ્યાંક (જેનાથી ગુણુવામાં આવે તે સંખ્યા) અને ૩-ફળ્યાંક (ગુણ્ય-ગુણ્યાંકથી ગુણુકાર કરતાં જે જવાબ આવે તે સંખ્યા)—એમ ત્રણ પ્રકારની સંખ્યાઓ થાય છે. તેમાં પ્રથમ આ દેવકુલિકાઓ માટે ઉપયુક્ત છ ભાંગાની વિવક્ષાથી ઉપજતા દરેક વ્રતના કુલ સંયોગી ભાંગાની સંખ્યાઓ તથા તે સંખ્યાઓને ઉપબંધવાનો ઉપાય જણાવે છે.

“ ઇગવણ છમ્મંગા, નિદ્દિદ્ધા સાવયાણ જે સૂત્તે ।

તે ચ્ચિય પયવુદ્ધીય, સત્તગુણા છજ્જુઆ કમસો ॥ ૧ ॥ ” (શ્રા૦ વ્રતમજ્ઞાવચ્છ૦ ૧૦)

ભાવાર્થ—“ શ્રાવકોના એક વ્રતના દ્વિવિધ-ત્રિવિધ વગેરે જે છ ભાંગા સૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તેને જ એક પદની વૃદ્ધિથી, એટલે છમાં એક ઉમેરીને સાતે ગુણી (અર્થાત્ મૂલ છ ભાંગાને સાતે ગુણી) તેમાં છ ઉમેરતાં પહેલા-ખીજા વ્રતના અસંયોગી-સંયોગી કુલ ભાંગાની સંખ્યા આવે. આ ક્રમે દરેક વ્રતના સંયોગી-અસંયોગી કુલ ભાંગાઓની સંખ્યા ઉપજે. ઉદાહરણ રૂપે-પહેલા વ્રતના અસંયોગી ભાંગા છ હોવાથી છના અંકને ‘ગુણ્યાંક’ સમજવો તથા પહેલા વ્રત સાથે એક મૃષાવાદ વ્રત વધતું હોવાથી છમાં એકની વૃદ્ધિ કરતાં સાતનો અંક ‘ગુણ્યાંક’ જાણવો. એ બન્નેનો ગુણુકાર કરી મૃષાવાદના અસંયોગી ભાંગા છ હોવાથી તેમાં છ ઉમેરવા, એમ પહેલા-ખીજા વ્રતના ભાંગાની સંખ્યા ઉપજે. એ જ રીતિએ પહેલાં બે વ્રતો સાથે ત્રીજાના ભાંગા કાઢવા હોય ત્યારે બે વ્રતોના કુલ સંયોગી ભાંગાની સંખ્યાને સાતે ગુણી છ વધારવા. એમ આ ગણિત કેટલી વખત કરવું? તેનો જવાબ એ છે કે—જેમ પહેલા અને ખીજા બે વ્રતોના ભાંગા માટે એક વાર કર્યું તેમ ત્રીજા વ્રત સાથેના સંયોગી ભાંગા કાઢવા માટે ફરી એક વાર એટલે કુલ બે વાર, એમ ચોથા વ્રત સાથેના ભાંગા માટે એક વાર, પાંચમા વ્રત સાથેના ભાંગા કાઢવા માટે એક વાર, એમ ચાવત્ બારમા વ્રત સાથેના સંયોગી-અસંયોગી ભાંગા કાઢવા હોય તો કુલ અગીઆર વખત આ ગણિત કરવું. અર્થાત્ ‘જેટલાં વ્રતોના અસંયોગી-સંયોગી ભાંગા કાઢવા હોય તેનાથી એક ન્યૂન વાર’ સાતે ગુણી છ ઉમેરતા જવું. જેમ કે—

પહેલા એક વ્રતના છ ભાંગાને સાતે ગુણુતાં ૬×૭=૪૨ થયા, તેમાં છ ઉમેરવાથી ૪૮ થયા, તે પહેલા અને ખીજા વ્રતના એકસંયોગી (અસંયોગી) ૧૨ અને દ્વિસંયોગી ૩૬ મળી કુલ

૪૮ ભાંગા બાજુવા. હવે એ બન્નેના ત્રીજા વ્રત સહિતના સઘળા ભાંગા માટે બીજી વાર ગણિત કરતાં $૪૮ \times ૭ = ૩૩૬ + ૬ = ૩૪૨$ થાય, અર્થાત્ પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વ્રતના એક(અ)સંયોગી, દ્વિસંયોગી અને ત્રિસંયોગી મળી કુલ ૩૪૨ ભાંગા ઉપજે. એમ થોડા વ્રત સાથેના સઘળા ભાંગા માટે ત્રીજી વાર ગણિત કરતાં $૩૪૨ \times ૭ = ૨૩૯૪ + ૬ = ૨૪૦૦$ થાય. પાંચમા વ્રત સાથેના $૨૪૦૦ \times ૭ = ૧૬૮૦૦ + ૬ = ૧૬૮૦૬$ થાય. આ ગણિત પ્રમાણે જ જેમ જેમ એક વ્રતની સંખ્યા વધે, તેમ તેમ ગણિત એક વાર વધારે કરવાથી, તે તે વ્રત સાથેના પહેલા વ્રતથી જેટલામા વ્રત સુધીના ભાંગા કાઢવા હોય, તે બધાં પ્રતોના અસંયોગી, દ્વિસંયોગી, ત્રિકસંયોગી ચતુઃસંયોગી વગેરે ચાવત્ દ્વાદશસંયોગી સુધી ભાંગા નીકળે, તે આ પ્રમાણે-છઠ્ઠા વ્રત સાથેના ૧૧૭૬૪૮, સાતમા

૬	વ્રત સાથેના ૮૨૩૫૪૨, આઠમા વ્રત સાથેના ૫૭૬૪૮૦૦, નવમા વ્રત સાથેના ૪૦૩૫૩૬૦૬,
૪૮	દશમા વ્રત સાથેના ૨૮૨૪૭૫૨૪૮, અગીઆરમા વ્રત સાથેના ૧૬૭૭૩૨૬૭૪૨ અને
૩૪૨	બારમા વ્રત સાથેના ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૦ ભાંગા ઉપજે. આ ૬-૪૮ વગેરે જે બાર જવાબો
૨૪૦૦	આવે તેને ઉપર-નીચે લખતાં અર્ધદેવકુલિકા જેવો આકાર થાય, માટે તેની સ્થાપનાને
૧૬૮૦૬	ખંડદેવકુલિકા કહેવાય છે. (જુઓ સ્થાપના.) પૂર્ણ દેવકુલિકાઓ તો દરેક વ્રતની
૧૧૭૬૪૮	જુદી જુદી છલંગીઓથી બાર વ્રતોની બાર થાય છે. તેમાં બારમી કુલિકામાં પહેલી
૮૨૩૫૪૨	ગુણસંખ્યા ૬, ૩૬, ૨૧૬, ૧૨૯૬, ૭૭૭૬, ૪૬૬૫૬, ૨૭૯૬૩૬, ૧૬૭૬૬૧૬,
૫૭૬૪૮૦૦	૧૦૦૭૭૬૬૬, ૬૦૪૬૬૧૭૬, ૩૬૨૭૬૭૦૫૬ અને ૨૧૭૬૭૮૨૩૩૬-એમ બાર
૪૦૩૫૩૬૦૬	અને બીજી ગુણકસંખ્યા ૧૨, ૬૬, ૨૨૦, ૪૬૫, ૭૬૨, ૬૨૪, ૭૬૨, ૪૬૫,
૨૮૨૪૭૫૨૪૮	૨૨૦, ૬૬, ૧૨ અને ૧-એમ બાર છે. આ ગુણકસંખ્યાઓથી ૬, ૩૬, વગેરે
૧૬૭૭૩૨૬૭૪૨	ગુણ્યસંખ્યાનો ગુણકાર કરવાથી જે જવાબ આવે તે ત્રીજી ફળસંખ્યા પણ
૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૦	બાર બને. એ ત્રણેયને યથાયોગ્ય ઉપર-નીચે લખવાથી પૂર્ણ દેવકુલિકાનો
	આકાર બને. (જુઓ પૃ. ૧૬૦ માં કોષ્ટક નં. ૪)

ઉપર્યુક્ત ગુણ્ય, ગુણક અને ફળરાશી ઉપજાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે. ગુણ્યાંક માટે પહેલા વ્રતના મૂળ છ ભાંગાને ઉત્તરોત્તર બીજાની-ત્રીજાની એમ પ્રતિ વ્રતની વર્ણગીથી છ છ ગુણા કરતાં ગુણ્યરાશીઅંક આવે. જેમ કે-દરેક વ્રતના મૂળ અસંયોગી ભાંગા છ છે, તેના દ્વિસંયોગી ભાંગા બનાવવા હોય તો બીજા વ્રતની છલંગીએ ગુણવાથી ૩૬ બને, વળી તેને ત્રીજા વ્રત સાથે ત્રિસંયોગી ભાંગા બનાવવા હોય તો ત્રીજા વ્રતની છલંગીદ્વારા છએ ગુણવાથી ૨૧૬ બને; એમ ઉત્તરોત્તર છ ગુણા કરવાથી ઉપર જણાવેલી બારેય ગુણ્યરાશીઓ ઉપજે. બીજી ગુણકરાશી બનાવવા માટેનો ઉપાય આ પ્રમાણે છે-જેટલા વ્રતોના ભાંગા કાઢવા હોય તેટલા વ્રતોના ૧-૨-૩ વગેરે અંકો અનુક્રમે ડાબી બાજુથી શરૂ કરીને લખવા, પછી તેની નીચે જેટલા સંયોગના ભાંગા કાઢવા હોય તેટલા આંક જમણી બાજુથી ૩-૨-૧ વિગેરે અવળા લખતાં ડાબી બાજુ સુધી છેલ્લે આંક લખવો. જેમ કે-પાંચ અણુવ્રતોના સંયોગી ભાંગા બનાવવા હોય તો કોષ્ટક નં. ૧ પ્રમાણે અંકો મૂકવા, પછી જમણી બાજુના પહેલા ઉપરના અંક '૫' કોષ્ટક નં. ૧ ને તેની નીચેના અંક '૧' થી ગુણતાં જે જવાબ આવે તે ગુણ્યાંક બાજુવો. જેમ કે- $૫ \times ૧ = ૫$ એમ એકસંયોગી (અસંયોગી) ભાંગા પાંચ થયા, પછી તે જવાબને પાછળના નંબરમાં

૧-૨-૩-૪-૫ વ્રતાંક

૫-૪-૩-૨-૧ સંયોગાંક

ઉપરના અંક '૪' થી ગુણી તેની નીચેના અંક '૨' થી ભાંગવો, જે જવાબ આવે તે તેના દ્વિકસયોગી ભાંગા સમજવા. જેમ કે-પાંચ(જવાબ)ને ચારે ગુણી બેથી ભાંગતાં દશ જવાબ આવ્યો, તે 'દશ ભાંગા દ્વિકસયોગી' સમજવા. પુનઃ તે દશના આંકને તેની પાછળના ઉપર-નીચેના આંકથી અનુક્રમે ગુણાકાર-ભાંગાકાર કરવો. જેમ કે- $૧૦ \times ૩ = ૩૦ \div ૩ = ૧૦$ એ 'દશ ભાંગા ત્રિકસયોગી' થયા. તે દશને વળી તેની પાછળના ઉપર-નીચેના આંકથી અનુક્રમે ગુણતાં-ભાંગતાં $૧૦ \times ૨ = ૨૦ \div ૨ = ૧૦$ આવે, તે 'પાંચ ભાંગા ચતુસયોગી' થયા અને તે પાંચને પાછળના આંકથી ગુણતાં-ભાંગતાં $૫ \times ૧ = ૫ \div ૧ = ૫$ એ 'એક ભાંગા પંચસયોગી' આવ્યો. એ રીતિએ બેટલા સયોગ સુધી ભાંગા કાઢવા હોય તેટલા એક, બે, ત્રણ-એમ અનુક્રમે કોષ્ટક નં. ૨ ઉપર, અને એથી ઊલટા ક્રમે ૫-૪ વગેરે નીચે લખવા, (જુઓ કોષ્ટક નં. ૨) તે પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભાંગાકાર-ગુણાકાર કરવાથી જે ફળ આવે તેટલા ભાંગા તે તે સયોગના સમજવા. બારેય વ્રતોના એકસયોગીથી માંડીને બારસયોગી સુધીના ભાંગા પણ એ જ રીતિથી કાઢવા. (જુઓ કોષ્ટક નં. ૩)

કોષ્ટક નં. ૩

x	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	વ્રતાંક
÷	૧૨	૧૧	૧૦	૯	૮	૭	૬	૫	૪	૩	૨	૧	સયોગાંક
જા.૦	૧-૧૨-૬૬-૨૨૦-૪૯૫-૭૯૨-૯૨૪-૭૯૨-૪૯૫-૨૨૦-૬૬-૧૨	ભાંગા-ગુણકાંક											

એમ તે તે વ્રત સુધીના તેટલા તેટલા સયોગી ભાંગા ઉપજે તે ગુણકારાશી ભણવો. આ ગુણકારાશીથી પૂર્વે કહેલા ગુણકારાશીને ગુણતાં જે જવાબ ઉપજે તે (ફળકારાશી) ફળાંક સમજવો. આ ત્રણેય સંખ્યાને અનુક્રમે મૂકવાથી દેવકુલિકાઓ બને છે. (જુઓ કોષ્ટક નં. ૪)

બાર વ્રતના અસંયોગીથી બારસયોગી સુધીના ભાંગાઓની દેવકુલિકાઓ. કોષ્ટક નં. ૪

ક્રમ	ગુણ્ય	ગુણક	ભાંગા	કુલ ભાંગા	ક્રમ	ગુણ્ય	ગુણક	ભાંગા	કુલ ભાંગા
૧	૬	૧	૬	૬	૫	૬	૫	૩૦	
૨	૬	૨	૧૨	૪૮		૩૬	૧૦	૩૬૦	
	૩૬	૧	૩૬			૨૧૬	૧૦	૨૧૬૦	૧૬૮૦૬
						૧૨૯૬	૫	૬૪૮૦	
૩	૬	૩	૧૮	૩૪૨		૭૭૭૬	૧	૭૭૭૬	
	૩૬	૩	૧૦૮						
	૨૧૬	૧	૨૧૬		૬	૬	૬	૩૬	
						૩૬	૧૫	૫૪૦	
૪	૬	૪	૨૪	૨૪૦૦		૨૧૬	૨૦	૪૩૨૦	
	૩૬	૬	૨૧૬			૧૨૯૬	૧૫	૧૯૪૪૦	૧૧૭૬૪૮
	૨૧૬	૪	૮૬૪			૭૭૭૬	૬	૪૬૬૫૬	
	૧૨૯૬	૧	૧૨૯૬			૪૬૬૫૬	૧	૪૬૬૫૬	

ક્રમ	ગુણ્ય	ગુણક	ભાંગા	કુલ ભાંગા	ક્રમ	ગુણ્ય	ગુણક	ભાંગા	કુલ ભાંગા
૭	૬ ૩૬ ૨૧૬ ૧૨૯૬ ૭૭૭૬ ૪૬૬૫૬ ૨૭૯૯૩૬	૭ ૨૧ ૩૫ ૩૫ ૨૧ ૭ ૧	૪૨ ૭૫૬ ૭૫૬૦ ૪૫૩૬૦ ૧૬૩૨૯૬ ૩૨૬૫૯૨ ૨૭૯૯૩૬	૮૨૩૫૪૨	૧૦	૬ ૩૬ ૨૧૬ ૧૨૯૬ ૭૭૭૬ ૪૬૬૫૬ ૨૭૯૯૩૬ ૧૬૭૯૬૧૬ ૧૦૦૭૭૬૯૬ ૬૦૪૬૬૧૭૬	૧૦ ૪૫ ૧૨૦ ૨૧૦ ૨૫૨ ૨૧૦ ૧૨૦ ૪૫ ૧૦ ૧	૬૦ ૧૬૨૦ ૨૫૯૨૦ ૨૭૨૧૬૦ ૧૯૫૯૫૫૨ ૯૭૯૭૭૬૦ ૩૩૫૯૨૩૨૦ ૭૫૫૮૨૭૨૦ ૧૦૦૭૭૬૯૬૦ ૬૦૪૬૬૧૭૬	૨૮૨૨૭૫૨૪૮
૮	૬ ૩૬ ૨૧૬ ૧૨૯૬ ૭૭૭૬ ૪૬૬૫૬ ૨૭૯૯૩૬ ૧૬૭૯૬૧૬	૮ ૨૮ ૫૬ ૭૦ ૫૬ ૨૮ ૮ ૧	૪૮ ૧૦૦૮ ૧૨૦૯૬ ૯૦૭૨૦ ૪૩૫૪૫૬ ૧૩૦૬૩૬૮ ૨૨૩૯૪૮૮ ૧૬૭૯૬૧૬	૫૭૬૪૮૦૦	૧૧	૬ ૩૬ ૨૧૬ ૧૨૯૬ ૭૭૭૬ ૪૬૬૫૬ ૨૭૯૯૩૬ ૧૬૭૯૬૧૬ ૧૦૦૭૭૬૯૬ ૬૦૪૬૬૧૭૬ ૩૬૨૭૯૭૦૫૬	૧૧ ૫૫ ૧૬૫ ૩૩૦ ૪૬૨ ૪૬૨ ૩૩૦ ૧૬૫ ૫૫ ૧૧ ૧	૬૦ ૧૯૮૦ ૩૫૬૪૦ ૪૨૭૬૮૦ ૩૫૯૨૫૧૨ ૨૧૫૫૫૦૭૨ ૯૨૩૭૮૮૮૦ ૨૭૭૧૩૬૬૪૦ ૫૫૪૨૭૩૨૮૦ ૬૬૫૧૨૭૯૩૬ ૩૬૨૭૯૭૦૫૬	૧૯૭૭૩૨૬૭૪૨
૯	૬ ૩૬ ૨૧૬ ૧૨૯૬ ૭૭૭૬ ૪૬૬૫૬ ૨૭૯૯૩૬ ૧૬૭૯૬૧૬ ૧૦૦૭૭૬૯૬	૯ ૩૬ ૮૪ ૧૨૬ ૧૨૬ ૮૪ ૩૬ ૯ ૧	૫૪ ૧૨૯૬ ૧૮૧૪૪ ૧૬૩૨૯૬ ૯૭૯૭૭૬ ૩૯૧૯૧૦૪ ૧૦૦૭૭૬૯૬ ૧૫૧૧૬૫૪૪ ૧૦૦૭૭૬૯૬	૪૦૩૫૩૬૦૬	૧૨	૬ ૩૬ ૨૧૬ ૧૨૯૬ ૭૭૭૬ ૪૬૬૫૬ ૨૭૯૯૩૬ ૧૬૭૯૬૧૬ ૧૦૦૭૭૬૯૬ ૬૦૪૬૬૧૭૬ ૩૬૨૭૯૭૦૫૬ ૨૧૭૬૭૮૨૩૩૬	૧૨ ૬૬ ૨૨૦ ૪૯૫ ૭૯૨ ૯૨૪ ૭૯૨ ૪૮૫ ૨૨૦ ૬૬ ૧૨ ૧	૭૨ ૨૩૭૬ ૪૭૫૨૦ ૬૪૧૫૨૦ ૬૧૫૮૫૯૨ ૪૩૧૧૦૧૪૪ ૨૨૧૭૦૯૩૧૨ ૮૩૧૪૦૯૯૨૦ ૨૨૧૭૦૯૩૧૨૦ ૩૯૯૦૭૬૭૬૧૬ ૪૩૫૩૫૬૪૬૭૨ ૨૧૭૬૭૮૨૩૩૬	૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૦

અહીં એમ સમજવું કે-બાર વ્રતો પૈકીનું કોઈ એક જ વ્રત લેનારા શ્રાવકોના તેઓને એક વ્રતની જ વડબાળી હોવાથી ૬ જ લેહો હોય, બે વ્રતો ઉચ્ચરનારા શ્રાવકોના સમુદાયમાં બાર પૈકીનાં કોઈ પચ્ચ બે વ્રતો લેનારા હોઈ શકે, માટે તેવા દ્વિકસંયોગી ૧૨ અને બેમાંનું કોઈ એક જ વ્રત લેનારા હોય તો અસંયોગી ૩૬-એમ કુલ ૪૮ પ્રકારો થાય. બાર વ્રતો પૈકીનાં કોઈ પચ્ચ ત્રણ વ્રતો ઉચ્ચરનારા શ્રાવકોના, તેમાં કોઈ એક જ વ્રતવાળા, કોઈ બે વ્રતવાળા અને કોઈ ત્રણેય વ્રતવાળા હોય, તે ત્રણેય મળીને એક-દ્વિક-ત્રિકસંયોગી કુલ

૩૪૨ પ્રકારો થાય. તે મુજબ ચાર વ્રતોવાળાની વિવક્ષા કરતાં ૨૪૦૦, પાંચ વ્રતોવાળાની વિવક્ષા કરતાં ૧૬૮૦૬, છ વ્રતોવાળાના પ્રકારો ૧૧૭૬૪૮ થાય. એ રીતિએ કોષ્ટક નં. ૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે આર્ય વ્રતો ઉચ્ચરનારામાં કોઈ એક, કોઈ બે, કોઈ ત્રણ, તો કોઈ ચાર વ્રતો ઉચ્ચર-એમ યાવત્ આર વ્રતો સુધી ઉચ્ચરનારાઓની છબંગીઓથી કુલ ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૦ પ્રકારો થાય.

આમાં એ રીત છે કે-એમ એમ એકેક વ્રતનો સંયોગ વધે તેમ તેમ પ્રતિ વ્રતની મૂલ છબંગીના યોગે ભાંગા છગુણા વધતા જાય, એ પ્રમાણે ગુણસંખ્યા બધેય છગુણી થયા કરે. ગુણકસંખ્યા કાઢવા માટે તો જેટલા વ્રતોના સંયોગી ભાંગા કાઢવા હોય, તેટલા વ્રતાંક ૧-૨ વગેરે ક્રમશઃ ઉપરની લાઈનમાં અને તેના સંયોગના અંક ૨-૧ એમ ઊલટા ક્રમથી તેની નીચે મૂકવા. એમ બે લાઈનો કરી, જમણી બાજુની ઉપર-નીચેની પહેલી સંખ્યાને ગુણી તેનો જે જવાબ ઉપજે તે નીચે ત્રીજી સંખ્યારૂપે મૂકવો. પછી તે જવાબનો તેની પાછળના નીચે લખેલા સંયોગાંકથી ભાગાકાર કરી તેની ઉપરની લાઈનના વ્રતાંકથી ગુણાકાર કરતાં જે જવાબ આવે તે નીચે ત્રીજી લાઈનમાં મૂકવો. પુનઃ તે જવાબનો એ જ રીતિએ પાછળના સંયોગાંક-વ્રતાંકથી ભાગાકાર-ગુણાકાર કરી જે જવાબ આવે તે તેની નીચે ત્રીજી લાઈનમાં મૂકવો. તે મુજબ જે જે જવાબો આવે તેટલા તેટલા તે તે સંયોગના પ્રકારો સમજવા. એમ ગણિત કરવાથી કાઢવા ઈચ્છેલા વ્રતોના તે તે સંયોગોના પ્રકારો નીકળી શકે. પાંચ અણુવ્રતોના સંયોગી પ્રકારો માટે બુઓ કોષ્ટક બીજું. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતના એકસંયોગી (અસંયોગી) પાંચ, દ્વિસંયોગી દશ, ત્રિસંયોગી દશ, ચતુઃસંયોગી પાંચ, પાંચસંયોગી એક, એમ કુલ ૩૧ ભાંગા થાય. તે તે ભાંગાથી ગુણ્યરકમને ગુણવાથી જે જવાબ આવે તે ત્રીજી રાશીરૂપે સમજવો. એ પ્રમાણે દેવકુલિકાઓનું ગણિત સમજવું.

અહીં દેવકુલિકાઓમાં કુલ જે ભાંગા જણાવ્યા તેમાં પણ ઉત્તરગુણવાળાનો એક અને અવિરતિનો એક એમ બે પ્રકારો મેળવતાં કુલ ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૨ ભાંગા થાય. એક જ વ્રતવાળાના છમાં બે મેળવવાથી આઠ થાય અને બે વ્રતવાળાના અડતાલીશમાં બે મેળવવાથી ૫૦ થાય, એમ સર્વત્ર સમજવું.

પ્રશ્ન-પાંચ અણુવ્રત ઉચ્ચરનારને તો ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોરૂપે ઉત્તરગુણુનો ભાંગો ઘટે, પણ આર્ય વ્રતો ઉચ્ચરનારને તો ઉત્તરગુણુવ્રતો બારમાં આવી ગયેલાં હોવાથી ઉત્તરગુણુનો ભાંગો કેમ ઘટે ? ઉત્તર-આર્ય વ્રતો ઉચ્ચરનારને શ્રાવકની અગીઆર પડિમાઓ વગેરે વિશેષ અભિગ્રહો ઉત્તરગુણુરૂપે સમજવા, એટલે કે-તેવા પડિમાધારી આદિનો ભાંગો ઉત્તર-ગુણુરૂપે સમજવો. કહ્યું છે કે-

“ તેરસકોઢિસયાઈ, ચુલસીજુઆઈ બારસ ય લક્ષવા ।

સત્તાસી ય સહસ્તા, દો ય સયા તહ દુરગ્ગા ય ॥ ૧ ॥ ” (આ૦ વ્રતમજ્જાવચ્ચૂરિ, ૪૦)

ભાવાર્થ-“ અહીં ‘ દુરગ્ગા ’ પદનો અર્થ (ટીકામાં) ૧. પ્રતિમા વગેરે ઉત્તરગુણુવાળા

તથા ૨. અવિરત, એ બે મળીને-એમ કહ્યો છે, તેથી તેરસે ચોરાશી કોડ (૧૩ અબજ-૮૪ કોડ), બાર લાખ, સત્તાસી હજાર, બસો ને બે લેદો થાય છે. ”

એ ભાંગા બારેય વ્રતોની અપેક્ષાએ જણાવ્યા. પાંચ વ્રતની અપેક્ષાએ તો પાંચમી દેવકુલિકામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ૧૬૮૦૬ થાય, તેમાં ઉત્તરગુણવાળા અને અવરતિ-એ બે વધારવાથી ૧૬૮૦૮ ભાંગા થાય. તે પાંચમી દેવકુલિકામાં અસંયોગી પાંચ, દ્વિસંયોગી દશ, ત્રિકસંયોગી દશ વગેરે ૫-૧૦-૧૦ ઇત્યાદિ મધ્યમાં મૂકેલાં ભાંગા, તે ગુણકસંખ્યા, ૬-૩૬-૨૧૬ વગેરે પહેલી લખેલી ગુણ્યસંખ્યા અને ૩૦-૩૬૦-૨૧૬૦ વગેરે ત્રીજી (ભાંગાની) કુણસંખ્યા જણાવી. બધા કુળોનો એકંદર સરવાળો તે કુલ ભાંગાની સંખ્યા સમજવી, એમ દરેક કુલિકાઓમાં સમજવું.

પાંચ વ્રતોના સંયોગી-અસંયોગી ભાંગાની સમજ-ન્યારે પાંચેય વ્રતો કોઈ એકેક ભાંગે ગ્રહણ કરે ત્યારે દરેક વ્રતનો એકેક મળી અસંયોગી ભાંગા પાંચ થાય અને દરેક વ્રતના છ છ ભાંગા હોવાથી પાંચેય વ્રતો જુદા જુદા ભાંગે ઉચ્ચરનારાના પાંચને છથી ગુણતાં ત્રીસ ભાંગા અસંયોગી થાય. જે દ્વિકસંયોગી ૩૬ કહ્યા તે એ રીતિએ થાય કે-છ શ્રાવકો પહેલું વ્રત પહેલે ભાંગે અને બીજું વ્રત જુદા જુદા છ ભાંગે ઉચ્ચરે ત્યારે છ ભાંગા થાય, કોઈ પહેલું બીજા ભાંગે અને બીજું જુદા જુદા છ ભાંગે ઉચ્ચરે ત્યારે છ ભાંગા થાય. એમ પહેલા વ્રતના ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા અને છઠા ભાંગાની સાથે પણ બીજા વ્રતના છ છ ભાંગા થઈ શકે, તેથી $૬ \times ૬ = ૩૬$ ભાંગા દ્વિકસંયોગી થાય (જુઓ કોષ્ટક નં. ૫). જે પ્રમાણે પહેલા-બીજાના દ્વિકસંયોગી ૩૬ ભાંગા થયા, તે પ્રમાણે પહેલા-ત્રીજાના ૩૬, પહેલા-ચોથાના ૩૬ અને પહેલા-પાંચમાના પણ ૩૬ ભાંગા થાય. એ રીતિએ બીજા-ત્રીજા વ્રતના ૩૬, બીજા-ચોથા વ્રતના ૩૬ અને બીજા-પાંચમા વ્રતના ૩૬ થાય. તે મુજબ ત્રીજા-ચોથાના અને ત્રીજા-પાંચમાના ૩૬-૩૬ તથા ચોથા-પાંચમાના ૩૬ થાય. એમ પહેલા વ્રત સાથે બાકીના ચાર વ્રતોના $૩૬ \times ૪ = ૧૪૪$ થાય,

બે વ્રતોના દ્વિકસંયોગી ભાંગાનું કોષ્ટક નં. ૫

૧	પ્રાણાતિપાતનો	દ્વિં	ત્રિં	અને	મૃષાં	દ્વિવિં	ત્રિવિં
૨	”	”	”	”	”	”	”
૩	”	”	”	”	”	”	”
૪	”	”	”	”	”	”	”
૫	”	”	”	”	”	”	”
૬	”	”	”	”	”	”	”
૭	થી ૧૨ પ્રાણાં	દ્વિવિં	દ્વિવિં	સાથે	મૃષાંના	ઉપર	પ્રમાણે છ
૧૩	થી ૧૮	”	”	એકં	”	”	”
૧૯	થી ૨૪	”	”	એક વિં	ત્રિવિં	”	”
૨૫	થી ૩૦	”	”	”	”	”	”
૩૧	થી ૩૬	”	”	એક વિં	”	”	”

બીજા વ્રત સાથે બાકીના ત્રણ વ્રતોના $૩૬ \times ૩ = ૧૦૮$ થાય, ત્રીજા વ્રત સાથે ચોથા-પાંચમા વ્રતના $૩૬ \times ૨ = ૭૨$ થાય અને ચોથા સાથે પાંચમા વ્રતના $૧ \times ૩૬ = ૩૬$ થાય. એમ પાંચેય વ્રતોની દ્વિકસંયોગી કુલ દશ છત્રીશીઓના ૩૬૦ ભાંગા થાય, તે પાંચમી દેવકુલિકા જોવાથી સમજાયે.

ઉપર જણાવેલા બે વ્રતોના દ્વિકસંયોગી ૩૬ ભાંગાને પુનઃ ત્રીજા વ્રતની છલગીદારા ગુણવાથી તેના ત્રિકસંયોગી ભાંગા થાય (જુઓ કોષ્ટક નં. ૬). જેમ પાંચ વ્રતોના દ્વિક-

ત્રિકસંયોગીની એક પડ્ભંગી-કોષ્ટક નં. ૬

૩૬	દ્વિકસંયોગી	સાથે	ત્રીજા	વ્રતનો	દ્વિવિં	ત્રિવિં
૩૬	"	"	"	"	"	દ્વિવિં
૩૬	"	"	"	"	"	એકવિં
૩૬	"	"	"	"	એકવિં	ત્રિવિં
૩૬	"	"	"	"	"	દ્વિવિં
૩૬	"	"	"	"	"	એકવિં
૨૧૬						

સંયોગી દશ પ્રકારે થયા, તેમ ત્રિકસંયોગી પણ દશ રીતિએ થાય (બુદ્ધો કોષ્ટક નં. ૭). એ વ્રતોના દ્વિકસંયોગી ૩૬ ભાંગાને ત્રીજા વ્રતની પડ્ભંગીથી ગુણતાં ઉપજતા ૨૧૬ આંકને દશથી ગુણતાં પાંચેય વ્રતોના ત્રિકસંયોગી ભાંગા ૨૧૬૦ થાય.

એ જ પ્રમાણે ચતુસંયોગી

ભાંગા કાઢવા માટે ત્રિકસંયોગીને પૂર્વની પેઠે છલંગીથી ગુણવા બેઠાં એ, માટે $૨૧૬ \times ૬ = ૧૨૯૬$ કોષ્ટક નં. ૭ ભાંગા એક ચતુસંયોગના થયા. હવે કોષ્ટક નં. ૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચેય

ક્રમ	વ્રતો
૧	૧-૨-૩
૨	૧-૨-૪
૩	૧-૨-૫
૪	૧-૩-૪
૫	૧-૩-૫
૬	૧-૪-૫
૭	૨-૩-૪
૮	૨-૩-૫
૯	૨-૪-૫
૧૦	૩-૪-૫

વ્રતના ચતુસંયોગ કુલ પાંચ રીતે થાય છે, માટે પાંચથી ગુણતાં $૧૨૯૬ \times ૫ = ૬૪૮૦$ ભાંગા કુલ ચતુસંયોગી થાય. એ જ રીતિએ પંચસંયોગી કાઢવા માટે પણ પૂર્વના ચતુસંયોગી ૧૨૯૬ ને છગુણા કરતાં $૧૨૯૬ \times ૬ = ૭૭૭૬$ ભાંગા કુલ પાંચેય વ્રતોના પંચસંયોગી થાય. પંચસંયોગમાં કોષ્ટક નં. ૮ પાંચેય વ્રતો આવી જવાથી તેના બીજા પ્રકારે થાય નહિ.

એ પ્રમાણે પાંચેય વ્રતોના અસંયોગી, દ્વિકસંયોગી, ત્રિકસંયોગી, ચતુસંયોગી અને પંચસંયોગી મળી કુલ $૩૦ + ૩૬૦ + ૨૧૬૦ + ૬૪૮૦ + ૭૭૭૬ = ૧૬૮૦૬$ ભાંગા થાય. તેમાં ઉત્તરગુણવાળા અને અવિરતિવાળા-એમ બે વધારતાં કુલ

ક્રમ	વ્રતો
૧	૧-૨-૩-૪
૨	૧-૨-૩-૫
૩	૧-૨-૪-૫
૪	૧-૩-૪-૫
૫	૨-૩-૪-૫

૧૬૮૦૮ પાંચ અણુવ્રતધારી શ્રાવકોનાં ભાંગા થાય. આ વિધિ મુજબ બધી દેવકુલિકાઓનું ગણિત સ્વયમેવ સમજી લેવું.

ભગવતીસૂત્રના આધારે વ્રતોના ભાંગા-અહીં સુધીનું વર્ણન આવશ્યકનિયુક્તિના આધારે કર્યું. ભગવતીસૂત્રમાં તે નીચે પ્રમાણે ત્રિવિધ-ત્રિવિધાદિ નવભંગી કહી છે.

વ્રતના ૪૯ ભાંગા-વ્રત ઉચ્ચરવામાં યોગ અને કરણની સાત સંપ્રતભંગીઓ થાય છે. તેમાં ૧-હિંસા કરે નહિ મનથી, ૨-હિંસા કરે નહિ વચનથી, ૩-હિંસા કરે નહિ કાયાથી, ૪-હિંસા કરે નહિ મન-વચનથી, ૫-હિંસા કરે નહિ મન-કાયાથી, ૬-હિંસા કરે નહિ વચન-કાયાથી અને ૭-હિંસા કરે નહિ મન-વચન-કાયાથી; એ પહેલી સંપ્રતભંગી ત્રણ યોગોની સાથે 'સ્વયં' કરે નહિ' એ એક જ કરણની થઈ. એમ (૨) કરાવે નહિ તેની, (૩) અનુમોદે નહિ તેની, (૪) કરે નહિ-કરાવે નહિ-એ બે કરણોની, (૫) કરે નહિ-અનુમોદે નહિ એ બેની, (૬) કરાવે નહિ-અનુમોદે નહિ એ બેની તથા (૭) કરે નહિ-કરાવે નહિ-અનુમોદે નહિ એમ ત્રણેય કરણોની, એ મુજબ કુલ સાત સંપ્રતભંગીથી ($૭ \times ૭ = ૪૯$) ઓગણપચાસ ભાંગા થયા.

વ્રતના ૧૪૭ ભાંગા-ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એમ ત્રણેય કાળનું પરચક્ષણ થઈ શકે છે, માટે ૪૯ ને ત્રણથી ગુણતાં ૧૪૭ ભાંગા થાય. કહ્યું છે કે-

- “ મળ-વચ-કાઙ્ગજોગે, કરણે કારાવણે અણુમદ્દે અ ।
 ફક્કગ-દુગ-તિગજોગે, સત્તા સત્તેવ ગુણવન્ના ॥ ૧ ॥ ”
 “ પદમિક્કો તિન્નિ તિઆ, દુન્નિ નવા તિન્નિ દો નવા ચેવ ।
 કાલતિગેણ ય સહિયા, સીઆલં દોદ્દ મંગસયં ॥ ૨ ॥ ”
 “ સીઆલં મંગસયં, પચ્ચક્કવાણંમિ જસસ ઉવલદ્દં ।
 સો સલ્લ પચ્ચક્કવાણે, કુસલો સેસા અકુસલા ઉ ॥ ૩ ॥ ”

(આ. વ્રતમજ્ઞાવચ્ચૂ. ૫-૬-૮)

ભાવાર્થ—“ મન-વચન અને કાયાના યોગથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાદ્વારા એક-સંયોગી, દ્વિકસંયોગી અને ત્રિકસંયોગીની સાત સંપ્રતલંગીઓદ્વારા ઓગણપચાસ ભાંગા થાય, તેમાં પહેલો ત્રિવિધ-ત્રિવિધનો એક, પછીના (ત્રિવિધ-દ્વિવિધ, ત્રિવિધ-એકવિધ અને દ્વિવિધ-ત્રિવિધ એ) ત્રણના ત્રણ ત્રણ મળી નવ, પછીના (દ્વિવિધ-દ્વિવિધ અને દ્વિવિધ-એકવિધ એ) બેના નવ નવ મળી અઠાર, પછી એકવિધ-ત્રિવિધના ત્રણ અને (એકવિધ-દ્વિવિધ, એકવિધ-એકવિધ એ) બેના નવ નવ મળી અઠાર ભાંગા થાય. એમ

કોષ્ટક નં. ૯

કુલ (૧+૬+૧૮+૩+૧૮=૪૬) ઓગણપચાસ ભાંગા થાય (જુઓ કોષ્ટક નં. ૯). તેને ત્રણેય કાળના પચ્ચક્કખાણની અપેક્ષાએ ત્રણગુણ કરતાં ૧૪૭ થાય. જે આત્માએ પચ્ચક્કખાણના આ ૧૪૭ ભાંગાનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તે વસ્તુતઃ પચ્ચક્કખાણમાં કુશલ છે, બાકીના અકુશલ છે. ”

યોગ	૩	૩	૩	૨	૨	૨	૧	૧	૧
કરણ	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨	૧
ભાંગા	૧	૩	૩	૩	૬	૬	૩	૬	૬

ત્રૈકાલિક પચ્ચક્કખાણ-અહીં ત્રણેય કાળ સંબંધી પચ્ચક્કખાણ એ રીતિએ થાય કે-ભૂતકાળમાં કરેલાં તે તે પાપોની નિન્દા કરવી, વર્તમાનમાં તે તે પાપકાર્યોનાં નિમિત્તોથી અટકવું (સંવર કરવો) અને ભવિષ્યકાળે તે તે પાપકર્મો નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી (પચ્ચક્કખાણ કરવું). કહ્યું છે કે—“ અર્હયં નિદ્દામિ, પહુવ્વન્નં સંવરેમિ, અણાગયં પચ્ચક્કલામિ ” અર્થાત—‘ અતીતકાળના પાપને નિંદુ છું, વર્તમાનકાળમાં પાપનો સંવર કરું છું (અટકું છું) અને ભવિષ્યકાળે પાપ નહિ કરવાનાં પચ્ચક્કખાણ કરું છું. ’

એ પ્રમાણે એક અહિંસાના જ ત્રિકાળવિષયક ૧૪૭ ભાંગા થયા. તે મુજબ બીજા વ્રતોના પણ ગણતાં કુલ પાંચેય અણુવ્રતોના ભાંગા ૧૪૭×૫=૭૩૫ થાય, અર્થાત્ શ્રાવકોના એટલા પ્રકારો થાય એમ સમજવું. કહ્યું છે કે—

“ દુવિહા અદ્ધુવિહા વા, વત્તીસવિહા વ સત્તપ્પણતીસા ।

સોલસ વ સહસ્સ ભવે, અદ્ધસયદ્ધુત્તરા વણ્ણો ॥ ૧ ॥ ” (આ. વ્રતમજ્ઞાવચ્ચૂ. ૨)

ભાવાર્થ—“ શ્રાવકો વિરત-અવિરત એમ બે પ્રકારના હોય, વિરતના દ્વિવિધ-ત્રિવિધ વગેરે છ ભાંગા ગણી તેમાં ઉત્તરગુણવાળા અને અવિરતિ મેળવતાં આઠ પ્રકારો થાય છે. એ જ છ ભાંગાને પાંચેય અણુવ્રતથી ગુણતાં ૩૦ અને તેમાં ઉત્તરગુણવાળા અને અવિરતિ એ બે મેળવતાં ૩૨ પણ થાય. વળી ઉપર જણાવ્યા તેમ સાત સંપ્રતલંગીથી થતા ત્રણ કાળના ૧૪૭ ને પાંચગુણ

કરતાં પાંચ આણુવતોના અસંયોગી ઉત્પ થાય અને (કોષ્ટક ચોથાની પાંચમી દેવકુલિકામાં બતાવ્યા પ્રમાણે એકવિધ-દ્વિવિધાદિ સંયોગી ભાંગાઓ તે) સોલ હબર, આઠસો, આઠ (૧૬૮૦૮) પણ થાય છે. ”

અહીં એમ સમજવું કે-એમ પૂર્વે છલંગીના ભાંગાઓની બાર દેવકુલિકાઓ કહી, તેમ તે જ છ ભાંગાના ઉત્તર એકવીસ ભાંગાની, નવ ભાંગાની, ઓગણપચાસ ભાંગાની તથા એકસો-સુડતાલીસ ભાંગાની પણ બાર બાર દેવકુલિકાઓ (ભાંગાની સંખ્યાઓ) બને છે. કહ્યું છે કે-

“ઇગવીસં સ્વલુ મંગા, નિદિદ્ધા સાવયાણ જે સુત્તે ।

તે ચિય ત્રાવીસગુણા, ઇગવીસં પક્ષિવેવંઝા ॥ ૧ ॥ ”

“એગવણ નવ મંગા, નિદિદ્ધા સાવયાણ જે સુત્તે ।

તે ચિય દસગુણકાઉં, નવ પક્ષિવેવંમિ કાયઝા ॥ ૨ ॥ ”

“ગુણવન્નં સ્વલુ મંગા, નિદિદ્ધા સાવયાણ જે સુત્તે ।

તે ચિય પંસાસગુણા, ગુણવન્નં પક્ષિવેવંઝા ॥ ૩ ॥ ”

(શ્રા. ૦ વ્રતમહાવચ્ચૂ. ૦ ગા. ૧૧-૧૨-૧૩)

“સીયાલં મંગસયં, તે ચિય અડયાલસયગુણં કાઉં ।

સીયાલસણ જુઝં, સચ્ચમ્મં જાણ મંગાણં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“એકવીસ ભાંગાના સંયોગી ભાંગા બનાવવા માટે ૨૧ ને ૨૨ થી ગુણી ૨૧ વધારવા, નવ ભાંગાના સંયોગી ભાંગા બનાવવા માટે નવને દશે ગુણી નવ વધારવા, ઓગણપચાસ ભાંગાના સંયોગી ભાંગા કાઢવા માટે તેને પચાસે ગુણી ઓગણપચાસ વધારવા અને એકસોસુડતાલીસના સંયોગી ભાંગા બનાવવા માટે તેને એકસોઅડતાલીસે ગુણી એકસોસુડતાલીસ વધારવા.

એ પ્રમાણે ગણિત કરવાથી દરેકના સંયોગી-અસંયોગી કુલ ભાંગાનો આંક નીકળે છે અને છેલ્લે બારેય વ્રતોના કુલ ભાંગા કાઢવા માટે અગીઆરમી વખત એ પ્રમાણે ગણિત કરતાં છેલ્લી સર્વસંખ્યા ઉપજે છે, જે અહીં બતાવવામાં આવતી દેવકુલિકાઓથી સમજાશે. ”

નવ ભાંગાનું સ્વરૂપ-શ્રીભગવતીસૂત્રમાં ત્રણ યોગની સાથે ત્રણ કરણના યોગે થતા ૧-ત્રિવિધ-ત્રિવિધ, ૨-ત્રિવિધ-દ્વિવિધ, ૩-ત્રિવિધ-એકવિધ, ૪-દ્વિવિધ-ત્રિવિધ, ૫-દ્વિવિધ-દ્વિવિધ, ૬-દ્વિવિધ-એકવિધ, ૭-એકવિધ-ત્રિવિધ, ૮-એકવિધ-દ્વિવિધ અને ૯-એકવિધ-એકવિધ, -એમ નવ ભાંગે પરસ્પરબાણુ જણાવ્યું છે, તેના સંયોગી-અસંયોગી કુલ ભાંગાઓ દરેક વખતે દશગુણા કરી નવ વધારવાથી થાય છે. જુઓ કોષ્ટક નં. ૧૦.

નવભાંગીની દેવકુલિકા-કોષ્ટક નં. ૧૦

એક વ્રતના ૯	સાત	વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯૯
બે વ્રતોના ૯૯	આઠ	વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯૯૯
ત્રણ વ્રતોના ૯૯૯	નવ	વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯૯૯૯
ચાર વ્રતોના ૯૯૯૯	દશ	વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯
પાંચ વ્રતોના ૯૯૯૯૯	અગીઆર	વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯
છ વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯	બાર	વ્રતોના ૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯

શ્રીઆવશ્યકસૂત્રના આધારે

બે કરણો અને ત્રણ યોગના દ્વિવિધ -ત્રિવિધાદિ જે છ ભાંગા પૂર્વે જણાવ્યા તેના ઉત્તરભાંગા ૨૧ થાય છે. જુઓ કોષ્ટક નં. ૧૧.

१	मनथी	हिंसा करू नहि	८	मनथी हिंसा करावु नहि	१५	मनथी हिंसा करू-करावु नहि
२	वयनथी	" " "	९	वयनथी	"	१६ वयनथी
३	कायाथी	" " "	१०	कायाथी	"	१७ कायाथी
४	मन-वयनथी	" " "	११	मन-वयनथी	"	१८ मन-वयनथी
५	मन-कायाथी	" " "	१२	मन-कायाथी	"	१९ मन-कायाथी
६	वयन-कायाथी	" " "	१३	वयन-कायाथी	"	२० वयन-कायाथी
७	मन वयन-कायाथी	" " "	१४	मन-वयन-कायाथी	"	२१ मन-वयन-कायाथी

૨૧ ભાંગીની દેવકુલિકા-કોષ્ટક નં. ૧૨

શ્રીભગવતીસૂત્રના
આધારે શ્રાવકના ત્રિ-
વિધ-ત્રિવિધ પચ્ચ-
કુખાણુથી થતી સાત
સંપત્તિગીરૂપ ૪૯

૪૯ ભાંગાની દેવકુલિકા-કોષ્ટક નં. ૧૩

એક	પ્રતોના	૪૯	સાત	પ્રતોના	૭૮૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯
બે	પ્રતોના	૨૪૯૯	આઠ	પ્રતોના	૩૯૦૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯૯
ત્રણ	પ્રતોના	૧૨૪૯૯૯	નવ	પ્રતોના	૧૯૫૩૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯૯૯
ચાર	પ્રતોના	૬૨૪૯૯૯૯	દશ	પ્રતોના	૯૭૬૫૬૨૪૯૯૯૯૯૯૯૯૯
પાંચ	પ્રતોના	૩૧૨૪૯૯૯૯૯	અગીઆર	પ્રતોના	૪૮૮૨૮૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯
છ	પ્રતોના	૧૫૬૨૪૯૯૯૯૯૯	બાર	પ્રતોના	૨૪૪૧૪૦૬૨૪૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯

૧૪૭ સાંગાની દેવકલિકા-કોષ્ટક નં. ૧૪

એક પ્રતોના ૧૪૭	સાત પ્રતોના ૧૫૫૫૩૬૩૮૭૪૯૪૭૦૭૧
બે પ્રતોના ૨૧૯૦૩	આઠ પ્રતોના ૨૩૦૧૯૩૮૫૩૪૯૨૧૬૬૫૫
ત્રણ પ્રતોના ૩૨૪૧૭૯૧	નવ પ્રતોના ૩૪૦૬૮૬૯૦૩૧૬૮૪૦૬૬૫૦૮૭
ચાર પ્રતોના ૪૭૯૭૮૫૨૧૫	દશ પ્રતોના ૫૦૪૨૧૬૬૧૬૬૮૯૨૪૧૮૪૩૩૦૨૩
પાંચ પ્રતોના ૭૧૦૦૮૨૧૧૯૬૭	અગીઆર પ્રતોના ૭૪૬૨૪૦૫૯૨૭૦૦૦૭૭૯૨૮૦૮૭૫૫૧
છ પ્રતોના ૧૦૫૦૯૨૧૫૩૭૧૨૬૩	બાર પ્રતોના ૧૧૦૪૪૩૬૦૭૦૧૯૬૧૧૫૩૩૩૫૬૫૭૬૫

કોષ્ટક નં. ૧૦ માં દરેક વતના જુદા જુદા ભાંગાઓ જણાવ્યા, તેનું ગણિત આ પ્રમાણે છે.

કોષ્ટક નં. ૧૫

ક્ર.	ગુણ્યાંક	ગુણ્યાંક	જવાબ	ક્ર.
૧	૯	૧	૯	૭
૨	૯	૨	૧૮	૮૯
	૮૧	૧	૮૧	
૩	૯	૩	૨૭	૯૯૯
	૮૧	૩	૨૪૩	
	૭૨૯	૧	૭૨૯	
૪	૯	૪	૩૬	૯૯૯૯
	૮૧	૬	૪૮૬	
	૭૨૯	૪	૨૯૧૬	
	૬૫૬૧	૧	૬૫૬૧	
૫	૯	૫	૪૫	૯૯૯૯૯
	૮૧	૧૦	૮૧૦	
	૭૨૯	૧૦	૭૨૯૦	
	૬૫૬૧	૫	૩૨૮૦૫	
	૫૯૦૪૯	૧	૫૯૦૪૯	
૬	૯	૬	૫૪	૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૧૫	૧૨૧૫	
	૭૨૯	૨૦	૧૪૫૮૦	
	૬૫૬૧	૧૫	૯૮૪૧૫	
	૫૯૦૪૯	૬	૩૫૪૨૯૪	
	૫૩૧૪૪૧	૧	૫૩૧૪૪૧	
૭	૯	૭	૬૩	૯૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૨૧	૧૭૦૧	
	૭૨૯	૩૫	૨૫૫૧૫	
	૬૫૬૧	૩૫	૨૨૯૬૩૫	
	૫૯૦૪૯	૨૧	૧૨૪૦૦૨૯	
	૫૩૧૪૪૧	૭	૩૭૨૦૦૮૭	
	૪૭૮૨૯૬૯	૧	૪૭૮૨૯૬૯	
૮	૯	૮	૭૨	૯૯૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૨૮	૨૨૬૮	
	૭૨૯	૫૬	૪૦૮૨૪	
	૬૫૬૧	૭૦	૪૫૯૨૭૦	
	૫૯૦૪૯	૫૬	૩૩૦૬૭૪૪	
	૫૩૧૪૪૧	૨૮	૧૪૮૮૦૩૪૮	
	૪૭૮૨૯૬૯	૮	૩૮૨૬૩૭૫૨	
	૪૩૦૪૬૭૨૧	૧	૪૩૦૪૬૭૨૧	

ક્ર.	ગુણ્યાંક	ગુણ્યાંક	જવાબ	ક્ર.
૯	૯	૯	૮૧	૯૯૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૩૬	૨૯૧૬	
	૭૨૯	૮૪	૬૧૨૩૬	
	૬૫૬૧	૧૨૬	૮૨૬૬૮૬	
	૫૯૦૪૯	૧૨૬	૭૪૪૦૧૭૪	
	૫૩૧૪૪૧	૮૪	૪૪૬૪૧૦૪૪	
	૪૭૮૨૯૬૯	૩૬	૧૭૨૧૮૬૮૮૪	
	૪૩૦૪૬૭૨૧	૯	૩૮૭૪૨૦૪૮૯	
	૩૮૭૪૨૦૪૮૯	૧	૩૮૭૪૨૦૪૮૯	
૧૦	૯	૧૦	૯૦	૯૯૯૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૪૫	૩૬૪૫	
	૭૨૯	૧૨૦	૮૭૪૮૦	
	૬૫૬૧	૨૧૦	૧૩૭૭૮૧૦	
	૫૯૦૪૯	૨૫૨	૧૪૮૮૦૩૪૮	
	૫૩૧૪૪૧	૨૧૦	૧૧૧૬૦૨૬૧૦	
	૪૭૮૨૯૬૯	૧૨૦	૫૭૩૯૫૬૨૮૦	
	૪૩૦૪૬૭૨૧	૪૫	૧૯૩૭૧૦૨૪૪૫	
	૩૮૭૪૨૦૪૮૯	૧૦	૩૮૭૪૨૦૪૮૯૦	
	૩૪૮૬૭૮૪૪૦૧	૧	૩૪૮૬૭૮૪૪૦૧	
૧૧	૯	૧૧	૯૯	૯૯૯૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૫૫	૪૪૫૫	
	૭૨૯	૧૬૫	૧૨૦૨૮૫	
	૬૫૬૧	૩૩૦	૨૧૬૫૧૩૦	
	૫૯૦૪૯	૪૬૨	૨૭૨૮૦૬૩૮	
	૫૩૧૪૪૧	૪૬૨	૨૪૫૫૨૫૭૪૨	
	૪૭૮૨૯૬૯	૩૩૦	૧૫૭૮૩૭૯૭૭૦	
	૪૩૦૪૬૭૨૧	૧૬૫	૭૧૦૨૭૦૮૯૬૫	
	૩૮૭૪૨૦૪૮૯	૫૫	૨૧૩૦૮૧૨૬૮૯૫	
	૩૪૮૬૭૮૪૪૦૧	૧૧	૩૮૩૫૪૬૨૮૪૧૧	
	૩૧૩૮૧૦૫૯૬૦૯	૧	૩૧૩૮૧૦૫૯૬૦૯	
૧૨	૯	૧૨	૧૦૮	૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯
	૮૧	૬૬	૫૩૪૬	
	૭૨૯	૨૨૦	૧૬૦૩૮૦	
	૬૫૬૧	૪૯૫	૩૨૪૭૬૯૫	
	૫૯૦૪૯	૭૯૨	૪૬૭૬૬૮૦૮	
	૫૩૧૪૪૧	૯૨૪	૪૯૧૦૫૧૪૮૪	
	૪૭૮૨૯૬૯	૭૯૨	૩૭૮૮૧૧૧૪૪૮	
	૪૩૦૪૬૭૨૧	૪૯૫	૨૧૩૦૮૧૨૬૮૯૫	
	૩૮૭૪૨૦૪૮૯	૨૨૦	૮૫૨૩૨૫૦૭૫૮૦	
	૩૪૮૬૭૮૪૪૦૧	૬૬	૨૩૦૧૨૭૭૭૦૪૬૬	
	૩૧૩૮૧૦૫૯૬૦૯	૧૨	૩૭૬૫૭૨૭૧૫૩૦૮	
	૨૮૨૪૨૯૫૩૬૪૮૧	૧	૨૮૨૪૨૯૫૩૬૪૮૧	

કોષ્ટક નં. ૧૨ માં જણાવેલા દરેક વતેના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગાઓનું ગણિત નીચે પ્રમાણે થાય છે.

કોષ્ટક નં. ૧૬

ક્રમાંક	ગુણ્યાંક	ગુણ્યક	જવાબ	ક્રમાંક	ગુણ્યાંક	ગુણ્યક	જવાબ	ક્રમાંક
૧	૨૧	૧૨૧		૨૧	૮૧૮૮			
૨	૨૧	૨૪૨		૪૪૧	૩૬૧૫૮૭૬			
	૪૪૧	૧૪૪૧		૯૨૬૧	૮૪૭૭૭૯૨૪			
૩	૨૧	૩૬૩		૧૯૪૪૮૧	૧૨૬૨૪૫૦૪૬૦૬			
	૪૪૧	૩૧૩૨૩		૪૦૮૪૧૦૧	૧૨૬૫૧૪૫૯૬૭૨૬			
	૯૨૬૧	૧૯૨૬૧		૮૫૭૬૬૧૨૧	૮૪૭૨૦૪૩૫૪૧૬૪			
૪	૨૧	૪૮૪		૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧	૩૬૬૪૮૩૯૧૮૭૪૭૬			
	૪૪૧	૬૨૬૪૬		૩૭૮૨૨૮૫૯૩૬૧	૯૩૪૦૪૦૫૭૩૪૨૪૯			
	૯૨૬૧	૪૩૭૦૪૪		૭૯૪૨૮૦૦૪૬૫૮૧	૧૭૯૪૨૮૦૦૪૬૫૮૧			
	૧૯૪૪૮૧	૧૧૯૪૪૮૧						
૫	૨૧	૫૧૦૫		૨૧	૧૦૨૧૦			
	૪૪૧	૧૦૪૪૧૦		૪૪૧	૪૫૧૯૮૪૫			
	૯૨૬૧	૧૦૯૨૬૧૦		૯૨૬૧	૧૨૦૧૧૧૧૩૨૦			
	૧૯૪૪૮૧	૫૯૭૨૪૦૫		૧૯૪૪૮૧	૨૧૦૪૦૮૪૧૦૧૦			
	૪૦૮૪૧૦૧	૧૪૦૮૪૧૦૧		૪૦૮૪૧૦૧	૨૫૨૧૦૨૯૧૯૩૪૫૨			
				૮૫૭૬૬૧૨૧	૨૧૦૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧૦			
				૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧	૧૨૦૨૧૬૧૩૦૬૨૪૯૨૦			
				૩૭૮૨૨૮૫૯૩૬૧	૪૫૧૭૦૨૦૨૮૬૭૧૨૪૫			
				૭૯૪૨૮૦૦૪૬૫૮૧	૧૦૭૯૪૨૮૦૦૪૬૫૮૧૦			
				૧૬૬૭૯૮૦૯૭૮૨૦૧	૧૧૬૬૭૯૮૦૯૭૮૨૦૧			
૬	૨૧	૬૧૨૬		૨૧	૧૧૨૩૧			
	૪૪૧	૧૫૬૬૧૫		૪૪૧	૫૫૨૪૨૫૫			
	૯૨૬૧	૨૦૧૮૫૨૨૦		૯૨૬૧	૧૬૫૧૫૨૮૦૬૫			
	૧૯૪૪૮૧	૧૫૨૯૧૭૨૧૫		૧૯૪૪૮૧	૩૩૦૬૪૧૭૮૭૩૦			
	૪૦૮૪૧૦૧	૬૨૪૫૦૪૬૦૬		૪૦૮૪૧૦૧	૪૬૨૧૮૮૬૫૪૬૬૨			
	૮૫૭૬૬૧૨૧	૧૮૫૭૬૬૧૨૧		૮૫૭૬૬૧૨૧	૪૬૨૩૯૬૪૭૯૦૨			
				૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧	૩૩૦૫૯૪૩૫૯૨૧૮૫૩૦			
૭	૨૧	૭૧૪૭		૩૭૮૨૨૮૫૯૩૬૧	૧૬૫૬૨૪૦૭૭૧૭૯૪૫૬૫			
	૪૪૧	૨૧૯૨૬૧		૭૯૪૨૮૦૦૪૬૫૮૧	૫૫૪૩૬૮૫૪૦૨૫૬૧૯૫૫			
	૯૨૬૧	૩૫૩૨૪૧૩૫		૧૬૬૭૯૮૮૦૯૭૮૨૦૧	૧૧૧૮૩૪૭૮૬૯૦૭૬૦૨૧૧			
	૧૯૪૪૮૧	૩૫૬૮૦૬૮૩૫		૩૫૦૨૭૭૫૦૦૫૪૨૨૨૧	૧૩૫૦૨૭૭૫૦૦૫૪૨૨૨૧			
	૪૦૮૪૧૦૧	૨૧૮૫૭૬૬૧૨૧						
	૮૫૭૬૬૧૨૧	૭૬૦૦૩૬૨૮૪૭						
	૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧	૧૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧						
૮	૨૧	૮૧૬૮		૨૧	૧૨૨૫૨			
	૪૪૧	૨૮૧૨૩૪૮		૪૪૧	૬૬૨૯૧૦૬			
	૯૨૬૧	૫૬૫૧૮૬૧૬		૯૨૬૧	૨૨૦૨૦૩૭૪૨૦			
	૧૯૪૪૮૧	૭૦૧૩૬૧૩૬૭૦		૧૯૪૪૮૧	૪૯૫૯૬૨૬૮૦૯૫			
	૪૦૮૪૧૦૧	૫૬૨૨૮૭૦૯૬૫૬		૪૦૮૪૧૦૧	૭૯૨૩૨૩૬૦૭૯૯૨			
	૮૫૭૬૬૧૨૧	૨૪૦૧૪૫૧૩૮૮		૮૫૭૬૬૧૨૧	૯૨૪૭૯૨૪૭૮૫૮૦૪			
	૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧	૮૧૪૪૦૮૭૦૮૩૨૮		૧૮૦૧૦૮૮૫૪૧	૭૯૨૧૪૨૬૪૨૧૨૪૪૭૨			
	૩૭૮૨૨૮૫૯૩૬૧	૧૩૭૮૨૨૮૫૯૩૬૧		૩૭૮૨૨૮૫૯૩૬૧	૪૯૫૧૮૭૨૨૩૧૫૩૮૩૬૫			
				૭૯૪૨૮૦૦૪૬૫૮૧	૨૨૦૧૭૪૭૪૧૬૧૦૨૪૭૮૨૦			
				૧૬૬૭૯૮૮૦૯૭૮૨૦૧	૬૬૧૧૦૦૮૭૨૧૪૪૫૬૧૨૬૬			
				૩૫૦૨૭૭૫૦૦૫૪૨૨૨૧	૧૨૪૨૦૩૩૦૦૦૦૬૫૦૬૫૨			
				૭૩૫૫૮૨૭૫૧૧૩૮૬૬૪૧	૧૭૩૫૫૮૨૭૫૧૧૩૮૬૬૪૧			

કોષ્ટક નં. ૧૩ માં જણાવેલા ભાંગાઓનું ગણિત નીચે પ્રમાણે છે.

કોષ્ટક નં. ૧૭

ક્રમાંક	મુજબાંક	મુજબાંક	જવાબ	કુલ
૧	૪૯	૧	૪૯	૪૯
૨	૪૯ ૨૪૦૧	૨ ૧	૯૮ ૨૪૦૧	૨૪૯૯
૩	૪૯ ૨૪૦૧ ૧૧૭૬૪૯	૩ ૩ ૧	૧૪૭ ૭૨૦૩ ૧૧૭૬૪૯	૧૨૪૯૯
૪	૪૯ ૨૪૦૧ ૧૧૭૬૪૯ ૫૭૬૪૮૦૧	૪ ૬ ૪ ૧	૧૯૬ ૧૪૪૦૬ ૪૭૦૫૯૬ ૫૭૬૪૮૦૧	૧૨૪૯૯૯
૫	૪૯ ૨૪૦૧ ૧૧૭૬૪૯ ૫૭૬૪૮૦૧ ૨૮૨૪૭૫૨૪૯	૫ ૧૦ ૧૦ ૫ ૧	૨૪૫ ૨૪૦૧૦ ૧૧૭૬૪૯૦ ૨૮૮૨૪૦૦૫ ૨૮૨૪૭૫૨૪૯	૩૧૬૨૪૯૯૯
૬	૪૯ ૨૪૦૧ ૧૧૭૬૪૯ ૫૭૬૪૮૦૧ ૨૮૨૪૭૫૨૪૯ ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૧	૬ ૧૫ ૨૦ ૧૫ ૬ ૧	૨૯૪ ૩૬૦૧૫ ૨૩૫૨૯૮૦ ૮૬૪૭૨૦૧૫ ૧૬૯૪૮૫૧૪૯૪ ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૧	૧૫૬૨૪૯૯૯
૭	૪૯ ૨૪૦૧ ૧૧૭૬૪૯ ૫૭૬૪૮૦૧ ૨૮૨૪૭૫૨૪૯ ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૧ ૬૭૮૨૨૩૦૭૨૮૪૯	૭ ૨૧ ૩૫ ૩૫ ૨૧ ૭ ૧	૩૪૩ ૫૦૪૨૧ ૪૧૧૭૭૧૫ ૨૦૧૭૬૮૦૩૫ ૫૯૩૧૯૮૦૨૨૯ ૯૬૮૮૯૦૧૦૪૦૭ ૬૭૮૨૨૩૦૭૨૮૪૯	૧૫૬૨૪૯૯૯
૮	૪૯ ૨૪૦૧ ૧૧૭૬૪૯ ૫૭૬૪૮૦૧ ૨૮૨૪૭૫૨૪૯ ૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૧ ૬૭૮૨૨૩૦૭૨૮૪૯ ૩૩૨૩૨૯૩૦૫૬૬૦૧	૮ ૨૮ ૫૬ ૭૦ ૫૬ ૨૮ ૮ ૧	૩૯૨ ૬૭૨૨૮ ૬૫૮૮૩૪૪ ૪૦૩૫૩૬૦૭૦ ૧૫૮૧૮૬૧૩૯૪૪ ૩૮૭૫૫૬૦૪૧૬૨૮ ૫૪૨૫૭૮૪૫૮૨૭૯૨ ૩૩૨૩૨૯૩૦૫૬૬૦૧	૧૫૬૨૪૯૯૯

[illegible]

કોષ્ટક નં. ૧૪ માં જણાવેલા ભાંગાનું ગણિત નીચે પ્રમાણે થાય છે.

કોષ્ટક નં. ૧૮

ક્રમિક	ગુણ્યાંક	ગુણક	જવાબ	કુલ
૧	૧૪૭	૧૧૪૭		૧૪૭
૨	૧૪૭ ૨૧૬૦૯	૨૨૯૪ ૧૨૧૬૦૯		૨૧૬૦૩
૩	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩	૩૪૪૧ ૩૬૪૮૨૭ ૧૩૧૭૬૫૨૩		૩૨૪૧૭૯૧
૪	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧	૪૫૮૮ ૬૧૨૯૬૫૪ ૪૧૨૭૦૬૦૯૨ ૧૪૬૬૯૪૮૮૮૧		૪૭૯૭૮૫૨૧૫
૫	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭	૫૭૩૫ ૧૦૨૧૬૦૯૦ ૧૦૩૧૭૬૫૨૩૦ ૫૨૩૩૪૭૪૪૪૦૫ ૧૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭		૭૧૦૦૮૨૧૯૬૭
૬	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯	૬૮૮૨ ૧૫૩૨૪૧૩૫ ૨૦૬૩૫૩૦૪૬૦ ૧૫૭૦૦૪૨૩૩૨૧૫ ૬૪૧૧૮૪૮૯૧૩૦૪૨ ૧૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯		૧૦૫૦૯૨૧૫૩૭૧૨૬૩
૭	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯ ૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩	૭૧૦૨૯ ૨૧૪૫૩૭૮૯ ૩૫૧૧૧૭૮૩૦૫ ૩૫૧૬૩૪૩૨૧૦૮૩૫ ૨૧૧૪૪૧૪૭૧૧૯૫૬૪૭ ૭૭૦૬૩૨૦૮૮૫૮૬૭૦૩ ૧૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩		૧૫૫૫૩૬૩૮૭૪૯૪૭૦૭૧
૮	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯ ૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩ ૨૧૮૦૪૧૨૫૭૪૬૭૧૫૨૧૬૧	૮૧૧૭૬ ૮૬૦૫૦૫૨ ૫૬૧૭૭૮૮૫૨૮૮ ૭૦૩૨૬૮૬૪૨૧૬૭૦ ૫૬૩૮૪૩૯૨૩૧૮૮૩૯૨ ૨૮૨૫૨૮૩૫૪૩૪૬૮૧૨ ૮૧૧૮૬૬૧૯૦૮૮૨૫૬૬૧૦૪ ૧૨૧૮૦૪૧૨૫૭૪૬૭૧૫૨૧૬૧		૨૩૦૧૯૩૮૫૩૪૯૨૧૬૬૫૫

ક્રમાંક	ગુણ્યાંક	ગુણ્યાંક	જવાબ	ક્રમાંક
૯	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯ ૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩ ૨૧૮૦૪૧૨૫૭૪૬૭૧૫૨૧૬૧ ૩૨૦૫૨૦૬૪૮૪૭૬૭૧૩૬૭૬૭	૯૧૩૨૩ ૩૬૭૭૭૯૨૪ ૮૪૨૬૬૮૨૭૯૩૨ ૧૨૬૫૮૮૩૫૫૫૯૦૦૬ ૧૨૬૮૬૪૮૨૭૧૭૩૮૮૨ ૮૪૮૪૭૫૮૫૦૬૩૦૪૦૪૩૬ ૩૬૫૩૩૯૭૮૫૮૯૭૧૫૪૭૪૬૮ ૯૧૬૬૨૩૭૧૩૧૭૨૦૪૩૬૯૪૪૯ ૧૩૨૦૫૨૦૬૪૮૪૭૬૭૧૩૬૭૬૭		૧૦
૧૦	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯ ૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩ ૨૧૮૦૪૧૨૫૭૪૬૭૧૫૨૧૬૧ ૩૨૦૫૨૦૬૪૮૪૭૬૭૧૩૬૭૬૭	૧૦૧૪૭૦ ૪૫૯૭૨૪૦૫ ૧૨૦૩૮૧૧૮૨૭૬૦ ૨૧૦૯૮૦૫૯૨૬૫૦૧૦ ૨૫૨૧૭૨૯૭૬૫૪૩૪૭૭૬૪ ૨૧૦૨૧૧૮૬૬૨૬૫૭૬૦૧૦૯૦ ૧૨૦૧૭૭૯૯૨૮૬૩૨૩૮૪૯૧૫૬૦ ૪૫૯૮૧૧૮૫૬૫૮૬૦૨૧૮૪૭૨૪૫ ૧૦૩૨૦૫૨૦૬૪૮૪૭૬૭૧૩૬૭૬૭		૧૧
૧૧	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯ ૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩ ૨૧૮૦૪૧૨૫૭૪૬૭૧૫૨૧૬૧ ૩૨૦૫૨૦૬૪૮૪૭૬૭૧૩૬૭૬૭	૧૧૧૬૧૭ ૫૫૧૧૮૮૪૯૫ ૧૬૫૫૨૪૧૨૬૨૯૫ ૩૩૦૧૫૪૦૯૩૧૩૦૭૩૦ ૪૬૨૩૧૭૧૨૩૬૬૩૦૪૨૩૪ ૪૬૨૪૬૬૧૭૧૭૮૪૬૭૨૨૩૯૮ ૩૩૦૪૮૯૪૮૦૩૭૩૬૦૫૮૫૧૭૯૦ ૧૬૫૩૫૯૭૬૮૦૭૪૮૨૦૮૦૧૦૬૫૬૫ ૫૫૧૭૬૨૮૬૩૫૬૬૬૨૧૯૨૫૨૨૧૬૮૫ ૧૧૫૧૮૮૧૮૮૫૮૬૮૪૬૦૧૫૧૭૫૩૯ ૧૬૯૨૬૧૩૦૬૯૨૯૩૩૩૦૫૮૩૯૧૬૨૦૩		૧૨
૧૨	૧૪૭ ૨૧૬૦૯ ૩૧૭૬૫૨૩ ૪૬૬૯૪૮૮૮૧ ૬૮૬૪૧૪૮૫૫૦૭ ૧૦૦૯૦૨૯૮૩૬૫૨૯ ૧૪૮૩૨૭૩૮૬૦૩૨૦૭૬૩ ૨૧૮૦૪૧૨૫૭૪૬૭૧૫૨૧૬૧ ૩૨૦૫૨૦૬૪૮૪૭૬૭૧૩૬૭૬૭	૧૨૧૭૬૪ ૬૬૧૪૨૬૧૯૪ ૨૨૦૬૯૮૮૩૫૦૬૦ ૪૯૫૨૩૧૧૩૯૬૯૬૦૯૫ ૭૯૨૫૪૩૬૪૦૫૬૫૨૧૫૪૪ ૯૨૪૯૩૨૩૪૩૫૬૯૩૪૪૪૭૯૬ ૭૯૨૧૧૭૪૭૫૨૮૯૭૩૭૪૦૪૪૨૯૬ ૪૯૫૧૦૭૯૩૦૪૨૨૪૪૬૨૪૦૩૧૬૬૯૫ ૨૨૦૭૦૫૧૪૫૪૨૬૬૪૮૭૭૦૦૮૮૬૭૪૦ ૬૬૩૧૦૯૬૯૧૩૩૧૫૨૧૦૭૬૦૯૧૦૫૨૩૪ ૧૨૮૩૧૧૩૫૬૮૩૧૫૧૬૯૬૭૦૦૬૯૯૪૪૩૬ ૧૧૦૧૮૧૪૧૨૧૧૮૬૧૧૬૫૯૫૮૩૫૬૮૧૪૧		

ઉપર પ્રમાણે કોષ્ટકોદ્ધારા સવિસ્તાર બધા ભાંગા પ્રસંગાનુસાર દર્શાવ્યા, છતાં મોટા ભાગે દ્વિવિધ-ત્રિવિધ વગેરે સહુથી પ્રથમ બતાવ્યા તે છ ભાંગાથી થતી વર્ણગી જ ઉપયોગમાં આવે છે-એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે સામાન્યથી પાંચ અણુનતોનું વર્ણન (ભાંગાદ્વારા તથા સામાન્ય વ્યાખ્યા-દ્વારા) જણાવ્યું. હવે તે પ્રત્યેકનું લિન્ન લિન્ન વિશેષ સ્વરૂપ તેના નામપૂર્વક ક્રમશઃ શ્લોકો વડે મૂલ અંશથી જ જણાવવામાં આવે છે.

મૂલ--“નિરાગો દ્વિન્દ્રિયાદીનાં, સંકલ્પાન્નાઝનપેક્ષયા ।

હિંસાયા વિરતિર્ધા સા, સ્યાદણુવ્રતમાદિમમ્ ॥ ૨૫ ॥”

મૂલાર્થ--“નિરપરાધી બેઈન્દ્રિય વગેરે ત્રસ જીવોને વિના અપેક્ષાએ સંકલ્પપૂર્વક હિંસા કરવાનો નિષેધ (ત્યાગ), તેને પહેલું અણુવ્રત કહ્યું છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ--નિરપરાધી એવા બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય-એ ત્રસ જીવોને હાડકાં, આમકું, દાંત, માંસ વગેરેને માટે ‘હું મારું’-એવા સંકલ્પપૂર્વક કારણ વિના હિંસા (એટલે તેના દ્રવ્યપ્રાણોનો વિયોગ) કરવાની વિરતિ, અર્થાત્ એ સુજન હિંસા નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી, તેને પહેલું અણુવ્રત કહેવાય છે.

અહીં (૧) નિરપરાધી જીવોની હિંસા તજવાની કહી, એટલે સ્પષ્ટ છે કે-અપરાધી જીવોની હિંસા માટે શ્રાવકને પ્રતિબંધ નથી, (૨) બેઈન્દ્રિય વગેરે ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરવાથી ‘એકેન્દ્રિય (પૃથ્વીકાયાદિ) સ્થાવર જીવોને હણવા નહિ’ તેવો નિયમ કરવા માટે શ્રાવક અસ-મર્થ છે-એ પણ સ્પષ્ટ થયું, (૩) સંકલ્પપૂર્વક હિંસા કરવી નહિ-એવો નિયમ કરવાથી અનુબંધ હિંસાનો (ધરિદાપૂર્વક હિંસા કરવાનો) ત્યાગ થાય છે, પણ આરંભથી થતી હિંસાનો ત્યાગ તેના નિયમમાં આવતો નથી, આરંભજન્ય હિંસામાં શ્રાવકે અને તેટલી માત્ર જ્યણા સાચવવી એ નિશ્ચિત થયું, અને (૪) અપેક્ષા (કારણ) વિના હિંસા કરવી નહિ-એવો નિયમ કરવાથી, નિરપરાધી છતાં કામ ન આપતાં હોય તેવા ઘોડા, પાડા, બળદ આદિ તોફાની, નિરંકુશ પશુ-ઓની કે અસહાયારી યા પઠનાદિમાં પ્રમાદી પુત્રાદિ પરિવારની તાડન, તર્જન વગેરે વધ-બંધનાદિ હિંસા તેઓના હિતને ઉદ્દેશીને કરવી પડે, માટે તેનો ત્યાગ શ્રાવકને થઈ શકતો નથી-એમ નક્કી થયું. શ્રાવકના પહેલા સ્થૂલ પ્રાણુતિપાતવિરમણુ વ્રતનું પર્યયક્રમાં શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે. ‘થૂલગણાણાદિવાયં સમગોવાસઔ પચ્ચક્ખાદ, સે પાણાદિવાણુ દુવિદ્દે પણ્ણતે, તંજહા-સંકપ્પઔ આરમ્મઔ અ, તત્થ સમગોવાસઔ સંકપ્પઔ જાવજ્જીવાણુ પચ્ચક્ખાદ, ણો આરંમઔ’ તિ ॥ (શ્રીઆવશ્યકમૂલસૂત્ર ૩૭)

ભાવાર્થ--“શ્રાવક સ્થૂલ પ્રાણુતિપાતનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રાણુતિપાત બે પ્રકારે છે, એક સંકલ્પજન્ય અને બીજો (ગૃહસ્થપણાનાં આરંભમય કાર્યોથી થતો) આરંભજન્ય; આ બેમાં શ્રાવક સંકલ્પજન્ય પ્રાણુતિપાતનો ત્યાગ કરે છે, આરંભજન્યનો નહિ.”

અહીં બે કે આરંભજન્ય હિંસાનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી, છતાં શ્રાવકે જીવનનિર્વાહનાં દરેક કાર્યોમાં કાળજીપૂર્વક જીવ્યતના કરવી જોઈએ. જેમ કે-પાણીને કાણાં વિનાના બડા-ઘટ ગરણાથી ગાળવું; ગાળતાં બચેલો સંજારો, જેમાં જળચરાદિ પોરા વગેરે ત્રસ જીવોનો સંભવ છે તેની સુકિતથી રક્ષા કરવી; ઈંધણું અને ઉપલક્ષણથી છાણાં-કોલસા આદિ બાળવાની ચીજો સૂકી,

તે પણ ઘણી જૂની-જેમાં જીવો ઉત્પન્ન થયા હોય તેવી નહિ પણ તાજી, અંદર પોલાણ ન હોય તેવી અને આવળની કાઠીમાં પેદા થાય છે તેવા ‘મૂણ’ વગેરે કીડાઓ ઉત્પન્ન ન થયા હોય તેવી વાપરવી; આવી અંદર જીવરહિત ચીજો પણ બહારથી ચઢેલા જીવોની રક્ષા માટે તપાસીને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. દરેક જાતિનાં અનાજ, પક્વાન્ન (મીઠાઈ), સુખડી, દરેક જાતિનાં શાક, સ્વાદિમ એટલે સોપારી, એલચી વગેરે મુખવાસના પદાર્થો, પત્ર=ભાજીપાલો ફૂલ-ફળ વગેરે બધી ચીજો પરિમિત, જીવ વગરની અને નહિ સડેલી વાપરવી જોઈએ, તે પણ સારી રીતિએ જોયા-તપાસ્યા સિવાય વાપરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે-ચતના વિના જીવહિંસા થાય, એથી ધીમે ધીમે પરિણામ નિઃશૂક બનતા જાય, નિર્દયતા આવતી જાય અને તેથી પરિણામે સમ્યક્ત્વનાં શમ, સંયોગ, નિવેદ, અનુકરણ અને આસ્તિક્ય-એ પાંચ લક્ષણોમાંની અનુકરણ રહે નહિ-ઘટે નહિ. કહ્યું છે કે-

“ પરિસુદ્ધજલગ્મહણં, દારુઅધન્નાદ્દાણ ય તદેવ ।

મહિઆણ ય પરિમોગો, વિહીદ્ તસરક્ષણદ્વાદ્ ” ત્તિ ॥ ૧ ॥ (પ્રત્યાઞ્જાવઞ્ચૂર્ણો)

ભાવાર્થ-“ત્રસ જીવોની રક્ષાને માટે (શ્રાવકે) પરિશુદ્ધ (ગાળેલું) પાણી વાપરવું અને ઈંધણું, અનાજ વગેરે પણ તેવાં જ (શુદ્ધ) ગ્રહણ કરેલાં (મેળવેલાં) હોય તેનો (ચતનાથી) પરિભોગ કરવો, વગેરે કવિવેક કરવો જોઈએ.

એ રીતિએ આહી કહેલાં ચાર વિશેષણોથી શ્રાવકને પહેલું વ્રત પ્રાયઃ સવા વસો જેટલી દયાપ્રમાણ હોય છે-એમ સૂચન કર્યું. તેનું કારણ જણાવ્યું છે કે-

“ જીવા થૂલા સુહુમા, સંકળ્પાઽઽરંભઔ ભવે દુવિદા ।

સાવરાહનિરવરાદા, સાવિક્સ્વા ચેવ નિરવિક્સ્વા ॥ ૧ ॥ ” (સંબોધપ્રકઞ્ચાઞ્વ્રતા ૨)

ભાવાર્થ-“ હિંસા એ પ્રકારની છે, એક સ્થૂલ જીવોની અને બીજી સૂક્ષ્મ જીવોની. તેમાં આહી સ્થૂલ એટલે ઊંડું નિદ્રિય વગેરે ત્રસ, અને સૂક્ષ્મ એટલે પૃથ્વીકાય, અપૃકાય, તેજકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, એ પાંચ પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય સ્થાવર જીવો સમજવા, સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયવાળા ચૌદ રાજલોકવ્યાપી સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો નહિ; કારણ કે-તેઓ તો આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી સ્વયમેવ મરણ પામે છે. તેઓની હિંસા કોઈનાથી કોઈ રીતિએ કરી શકાતી નથી. તેઓનું શરીર એટલું બધું બારીક હોય છે, કે જેથી તેઓ પર્વતાદિની વચ્ચેથી તેની આરપાર સુખપૂર્વક પસાર થઈ શકે છે; તરવારની ધાર કરતાં પણ વધુ બારીક તેઓનું શરીર હોવાથી તેઓને શસ્ત્રનો ઘા લાગતો નથી અને અગ્નિકાયના શરીર કરતાંય અતિ બારીક શરીરવાળા હોવાથી અગ્નિની જ્વાળા વચ્ચે પણ તેઓ બળતા નથી, અર્થાત્ અતીવ સૂક્ષ્મ શરીરવાળા હોવાથી તેઓના શરીરનો કોઈ બાહ્ય સાધનોથી ઘાત થતો નથી.

(૧) સાધુધર્મમાં તો એ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-એમ બંને પ્રકારના જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી તેમની જીવદયા સંપૂર્ણ વીસ વસા કહી છે. આહી ગૃહસ્થને તો માત્ર સ્થૂલ (ત્રસ)

૧. “ નિરર્થિકાં ન કુર્વંતિ, જીવેષુ સ્થાવરેષ્વપિ ।

હિંસામહિસાધર્મજઃ, કાઢક્ષન્ મોક્ષમુપાસકઃ ॥૧૧॥ ” (શ્રીયોગશાસ્ત્ર ૨-૨૧)

ભાવાર્થ-“ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો-અહિંસાધર્મનો જાણુ શ્રાવક સ્થાવર જીવોની પણ નિઃપ્રયોજન હિંસા ન કરે. ” (તો ત્રસ જીવોની હિંસા માટે તો પૂછવું જ શું ? ન જ કરે.)

જીવોની હિંસાનાં જ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરી શકાય છે, ઉપર કહ્યા તે સૂક્ષ્મ (ખાદ્યપૃથ્વીકાયાદિ) જીવોની હિંસાનો ત્યાગ તેઓથી કરી શકાતો નથી; કારણ કે-તેઓને માટી, પાણી, અગ્નિ આદિનો વારંવાર અનેક કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવો પડે છે, તે સિવાય તેઓનો ગૃહસ્થાવાસ ચાલી શકતો નથી; માટે એ રીતિએ સાધુ કરતાં શ્રાવકની દયા (અડધી) દશ વસા ન્યૂન બાકી રહે છે.

(૨) આ સ્થૂલ (ત્રસ) જીવોની હિંસા પણ એક સંકલ્પપૂર્વકની, અને બીજી ખેતી, રસોઈ આદિ આરંભથી; એમ બે પ્રકારે થાય છે, તેમાં ગૃહસ્થ તો ‘હુ’ આને હણુ’-એવા સંકલ્પપૂર્વક હિંસા નહિ કરવાનું જ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરી શકે છે, નહિ કે-ખેતી વગેરે આરંભના કાર્યોમાં થતી યેષ્ઠન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવોની હિંસાનું! કારણ કે-ગૃહસ્થ એવા આરંભ વિના શરીર, કુટુંબ, આજીવિકા વગેરેનો નિર્વાહ કરી શકતો જ નથી, એટલે દશ વસામાંથી પણ અડધી (પાંચ વસા) જીવદયા ઓછી થવાથી પાંચ વસા જ બાકી રહે છે.

(૩) સંકલ્પથી થતી હિંસાનો પણ સંપૂર્ણ ત્યાગ ગૃહસ્થ કરી શકતો નથી, કારણ કે-નિરપરાધી અને અપરાધી-એમ બે પ્રકારના સ્થૂલ જીવો પૈકી નિરપરાધીની જ હિંસાનો તે ત્યાગ કરી શકે છે, જ્યારે અપરાધી જીવો માટે તો શ્રાવકને ગુરુલાઘવતાનો વિચાર કરવો પડે છે, અર્થાત્ સામાન્ય અપરાધ કર્યો છે કે મહાન્ અપરાધ કર્યો છે-એમ વિચારી, મહા અપરાધીને તો સંકલ્પપૂર્વક પણ મારવો પડે તેમ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી; એ રીતિએ સ્થૂલ જીવોમાં પણ અપરાધીને સંકલ્પપૂર્વક હણવાની છૂટ રહેવાથી પુનઃ અડધી ઓછી થતાં ઉપર જણાવેલા પાંચ વસામાંથી પણ અઢી વસા જ બાકી રહે છે.

(૪) નિરપરાધી જીવોની હિંસા પણ એક સકારણ અને બીજી નિષ્કારણ-એમ બે પ્રકારે થાય છે. આ બેમાં ગૃહસ્થને ગાડે જોડેલા પાડા, બળદ કે ઘોડા વગેરે પશુઓને તથા ભણવામાં પ્રમાદી કે અસદ્ગતારી પુત્ર વગેરે પરિવારને, એ નિરપરાધી છતાં તોફાની હોય, કામ ન આપતા હોય, પ્રજોટવા હોય, ભણાવવા હોય, તો તેવા કારણે તાડન, તર્જન વગેરે વધ-બધનાદિ કરવાં પડે છે, જેથી તેનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ પણ કરી શકાતું નથી; એ પ્રમાણે અઢી વસામાંથી પણ અડધી ઓછી કરતાં માત્ર ‘સવા વસો’ (૩૫૫માં એક આના જેટલી જ) અહિંસા બાકી રહે છે. એ મુજબ શ્રાવક દેશથી, અર્થાત્ સંપૂર્ણની અપેક્ષાએ અલ્પ માત્ર હિંસાને તજી શકે છે.

જીવહિંસાના ૨૪૩ પ્રકારો આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.

“મૂ-જલ-જલણા-ડનિલ-વળ-ચિ-તિ-ચડ-પંચિદિદિહિં નવ જીવા ।

મળ-વયળ-કાય ગુણિયા, હવંતિ તે સત્તવીસ ત્તિ ॥ ૧ ॥”

“ઇકાસીઈ તે કરળ-કારળા-ડળમહતાહિઆ હોઈ ।

તે ચિચય તિકાલગુણિયા, દુનિસયા હંતિ તેઆલા ॥ ૨ ॥”

(સંબોધપ્ર૦, આબ્રતાચિકાર, ગા૦ ૮-૯)

સાવાર્થ-“પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, યેષ્ઠન્દ્રિય, તેષ્ઠન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિય-એમ જીવો નવ પ્રકારે છે. તેની મન, વચન અને કાયાથી હિંસા કરતાં ૨૭ પ્રકારો થાય, તેને પણ કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવારૂપ ત્રણ પ્રકારે શુભ્રતાં

૮૧ પ્રકારે થાય અને તેને પણ ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન-એમ ત્રણ કાળ સંબંધી ગુણુતાં ભવહિંસાના ૨૪૩ પ્રકારે થાય છે. ”

એ ૨૪૩ પ્રકારોમાંથી માત્ર ત્રણેય કાળમાં મન, વચન અને ક્રિયા-એ ત્રણ યોગોદ્ધાર બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય-એટલા ભવોની જ કરવા અને કરાવવારૂપ બે કરણોની જ હિંસાના ત્યાગનો પ્રાયઃ શ્રાવકને સંભવ છે. એ રીતિએ પહેલા વ્રતનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

આ સ્થૂલ માત્ર ભવદયાના પાલનથી પણ આત્માને કેવું ઉત્તમ કૃણ મળે છે ? તે કહે છે.

“ જં આરુગ્મમુદમ્મમ્પહિહયં આણેસરત્તં ફુહં,
સ્વં અપ્પહિરુવમુજ્જલતરા કિત્તી ધણં જુવ્વણં ।
દીહં આઝ અવંચણો પરિયણો પુત્તા સુપુણ્ણાસયા,
તં સવ્વં સચરાચરંમિ વિ જણ નૂળં દયાણ ફલં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, શ્રાવ્રતાધિકાર, ગા૦ ૧૨)

ભાવાર્થ-“ આ ચરાચર-નશ્વર જગતમાં પણ ભવોને, જે ૧-અરોગ્ય-રોગરહિત શરીર, ૨-આજ્ઞાને કોઈ તોડે નહિ પણ સર્વને પ્રિય લાગે તેવી ઠકુરાઈ (આજ્ઞૈશ્વર્ય), ૩-અનુપમ રૂપ, ૪-કદી નાશ ન પામે તેવી નિષ્કલંક યશઃકીર્તિ, ૫-ઉત્તમ નિષ્પાપ ન્યાયોપાજિત ધન, ૬-નિર્વિકારી યૌવન, ૭-અખંડ દીર્ઘ આયુ, ૮-કદી ઠગે નહિ તેવો પરિવાર, ૯-લક્ષિત-પૂજ્યભાવ ધારણ કરનારા પવિત્ર હૃદયવાળા પુત્રો, વગેરે ઉત્તમ સુખો મળે છે, તે એક ભવદયાનું જ સાક્ષાત્ કૃણ છે. ”

ભવદયા નહિ પાળનારોનાનું ભવન તેથી વિપરીત, અર્થાત્ પાંગળાપણું, ઠુંકાપણું, કોઢીયાપણું વગેરે મહારોગો; સ્વજનાદિનો વિયોગ, શોક, અપૂર્ણ આયુ (અકાળ મરણ), દુઃખ, દુર્ભોગ્ય વગેરે મહા દુઃખોથી ભરેલું હોય છે. કહ્યું છે કે-

“ પાણિવહે વટ્ટંતા, મમંતિ મીમાસુ ગમ્ભવસહોસું ।
સંસારમંડલગયા, નરયતિસ્તિવાસુ જોણીસું ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, શ્રાવ્રતાધિકાર, ગા૦ ૧૦)

ભાવાર્થ-“ ભવહિંસાથી પ્રાણીઓ સંસારચક્રમાં નરક, તિર્યંચ વગેરે યોનિઓમાં ભયંકર ગર્ભરૂપી સ્થાનોમાં ભટકે છે, અર્થાત્ નરક-તિર્યંચ જેવી ગતિઓનાં અતિ આકરાં દુઃખોને લોગવતા અનેક જન્મ-મરણો કરે છે. ”

એ પ્રમાણે પહેલું સ્થૂલ અહિંસાવ્રત પૂર્ણ થયું. હવે બીજા વ્રતનું વર્ણન કરે છે.

મૂઠ-“ દ્વિતીયં કન્યા-ગૌ-મૂમ્પલીકાનિ ન્યાસનિહ્વઃ ।

કૂટસાહ્યં ચેતિ પચ્ચાસત્યેમ્યો વિરતિર્મતમ્ ॥ ૨૬ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ કન્યાલીક, ગવાલીક, ભૂમિઅલીક, થાપણુ ઝોળવવી અને જોટી સાક્ષી પૂરવી,- એ પાંચ અસત્યોથી અટકવું (તેનો ત્યાગ કરવો), તેને બીજું (સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણુ) વ્રત કહ્યું છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—ઉપર જણાવ્યાં તે ‘કન્યાલીક’ વગેરે પાંચ પ્રકારનાં અસત્ય વચનો અતિક્ષિપ્ત (દુષ્ટ) આશય(અધ્યવસાય)થી બોલાય છે, માટે તેને ‘ખોટાં-સ્થૂલ’ અસત્યો કહ્યાં છે. તેનો ત્યાગ કરવો તે શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ બીજું અણુવ્રત કહ્યું છે. તેમાં—

૧-કન્યાલીક—રાગ, દ્વેષ વગેરેથી કન્યાના સંબંધમાં અસત્ય બોલવું. જેમ કે—વિષકન્યાને સારી કે સારી હોય તેને વિષકન્યા કહેવી, સદાચારિણીને દુરાચારિણી કે દુરાચારિણીને સદાચારિણી કહેવી, વગેરે કન્યા સંબંધી અસત્ય બોલવું તેને ‘કન્યાલીક’ કહ્યું છે. જે કે કન્યાને ઉદ્દેશીને વ્યાખ્યા કરેલી હોવાથી આનું નામ કન્યાલીક કહ્યું છે, તો પણ (ઉપલક્ષણથી) અહીં કુમાર, દાસ, દાસી, નોકર, ચાકર વગેરે કોઈ પણ જે પગવાળાને અંગે ‘સારાંને ખોટાં અને ખોટાંને સારાં’ વગેરે જણાવવારૂપ અસત્ય બોલવું, તે બધું આ કન્યાલીક નામના મૃષાવાદમાં ગણાય છે એમ સમજવું.

૨-ગવાલીક—રાગ-દ્વેષાદિ દુષ્ટ આશયથી ગાયને અંગે અસત્ય બોલવું. જેમ કે—થોડું દૂધ આપતી હોય તેને ઘણું દૂધ આપનારી કે ઘણું દૂધ આપતી હોય તેને અલ્પ દૂધ આપનારી, વગેરે ખોટાં દૂષણો બોલવાં કે ખોટી પ્રશંસા કરવી, ઇત્યાદિ ‘ગવાલીક’ જાણવું. અહીં પણ માત્ર ગાય જ નહિ સમજતાં (ઉપલક્ષણથી) લેંસ, ઘોડા, હાથી, બળદ, બકરાં, ઘેટાં, પાડા, સાંઠ, ગધેડાં વગેરે કોઈ પણ ચાર પગવાળાં પશુને અંગે ખોટાં દૂષણો બતાવવાં કે ખોટી પ્રશંસા કરવી, તે સઘળાંય બુદ્ધિ વચનો આ ‘ગવાલીક’માં ગણાય છે એમ સમજવું.

૩-ભૂમિલીક—ભૂમિ એટલે જમીન સંબંધમાં રાગ-દ્વેષાદિ કારણે અસત્ય બોલવું તે ‘ભૂમિઅલીક.’ જેમ કે—ક્ષેત્ર, ઘર, હાટ, આગણું વગેરે બીજનાં હોય છતાં તેને પોતાનાં કે તેના માલિકને છોડી અસુક બીજનાં છે—એમ બુદ્ધિ બોલવું, આપણાં ક્ષેત્રાદિને બીજનાં કે બીજનાં હોય તેને અસુક(ત્રીજ)નાં છે—એમ કહેવું અથવા ઉપર ક્ષેત્રાદિને સારું (રસાળ) વગેરે કહી પ્રશંસા કરવી, સારાં ક્ષેત્રાદિને ઉપર વગેરે કહી દૂષણો જણાવવાં, વગેરે સઘળું ભૂમિઅલીક સમજવું. અહીં પણ માત્ર ભૂમિ જ નહિ સમજતાં (ઉપલક્ષણથી) દ્વિપદ—ચતુષ્પદ સિવાયની અપદ વસ્તુઓ વસ્ત્ર-પાત્ર-વૃક્ષ-ધન-માલ-મિલકત વગેરે સઘળું સમજવું. અર્થાત્—દ્વિપદ—ચતુષ્પદ સિવાયના કોઈ પણ પદાર્થ અંગે તેનાં સ્વરૂપથી વિપરીત સારું—ખોટું કે પોતાનું યા પારકું, હોય તેથી વિપરીત જણાવવું, તે બધું ‘ભૂમિઅલીક’ મનાય છે એમ સમજવું. કહ્યું છે કે—

“કન્નાગહણં દુપયાણ, સૂઅગં ચડપયાણ ગોવયણં ।

અપયાણં દવ્વાણં, સવ્વાણં ભૂમિવયણં તુ ॥ ૧ ॥”

(સંબોધપ્ર૦, આબ્ધતાધિકાર, ગા૦ ૧૮)

ભાવાર્થ—“અહીં કન્યા શબ્દને ગ્રહણ કર્યો છે તે સર્વ દ્વિપદનો સૂચક છે, ગો શબ્દ સઘળાં ચતુષ્પદોનો સૂચક છે અને ભૂમિ શબ્દ સઘળા અપદ પદાર્થોનો સૂચક છે.”

પ્રશ્ન—જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કન્યા શબ્દથી સઘળાં દ્વિપદ, ગો શબ્દથી સઘળાં ચતુષ્પદ અને ભૂમિ શબ્દથી બધાં અપદને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું, તો તે કન્યાદિ શબ્દોને બદલે ‘દ્વિપદ અલીક, ચતુષ્પદ અલીક કે અપદ અલીક’ એવાં નામો કેમ ન રાખ્યાં?

ઉત્તર-પ્રશ્ન વ્યાજળી છે, છતાં બધાં દ્વિપદોમાં કન્યાને અંગે, ચાર પગવાળામાં ગાયને અંગે અને સઘળી અપદ વસ્તુઓમાં ભૂમિને અંગે અસત્ય બોલવું, તે લોકોમાં અતિ નિંદનીય (બહુ ખરાબ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેની અતિ દુષ્ટતા સમજી વિશેષતયા વજ્રવાં જોઈએ; એમ સમજાવવા ‘ દ્વિપદ ’ વગેરેને બદલે ‘ કન્યા ’ વગેરે નામો રાખ્યાં છે. કન્યાદિને અંગે એમ અસત્ય બોલવાથી બોલનારને લોગાન્તરાય (કર્મનો બંધ) થાય છે, દ્વેષવૃદ્ધિ થાય છે, વગેરે તેનાં અનેક માઠાં (દુષ્ટ) ફળો જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીઆવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં પણ જણાવ્યું છે કે- “ મુસાવાર કે દોસા ? અકળંતે કે ગુણા ? તથા દોસા કળગં ચેવ અકળગં મળંતો મોગાન્તરાય-દોસા ય, દુટ્ટા વા આતઘાતં કરેજ્જ કારવેજ્જ વા, एवं सेसेसु भाणिअव्वा ॥ इत्यादि ॥ ” (પચ્ચક્ષાણાવ૦) અર્થાત-“ અસત્ય બોલવામાં કયા દોષો છે અને નહિ બોલવામાં કયા ગુણો છે ? તેના ઉત્તરમાં દોષો-‘ કન્યાને અકન્યા (અભિચારિણી) કહેવાથી બોલનારને લોગાન્તરાય થાય છે, દ્વેષ થાય છે ’ અગર કન્યા દુષ્ટ હોય તો આપઘાત કરે કે કરાવે વગેરે (ઘણાં દુષ્ટ ફળો આવે છે). એમ બાકીનાં અસત્યોમાં પણ સમજવું. ” ઇત્યાદિ.

૪-ન્યાસાપહાર-ન્યાસ એટલે રક્ષા માટે બીજાએ સોંપેલી વસ્તુ (સોનું વગેરે થાપણ). તેને અંગે અસત્ય બોલવું, જેમ કે-મારે ત્યાં તેં કોઈ થાપણ મૂકી જ નથી, અગર મૂકી હોય વધારે અને કહેવું કે-આટલી જ મૂકી છે, અગર અમુક વસ્તુ મૂકી હોય તેને બદલીને કહેવું કે-તું આ વસ્તુ મને સોંપી ગયો છે, વગેરે થાપણ સંબંધી અપલાપ કરવો, તે ‘ ન્યાસાપહાર ’ કહેવાય છે. પૂર્વના ત્રણ અસત્યથી આને ભિન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે-આમાં ‘ બીજાએ વિશ્વાસથી સોંપેલી થાપણને અંગે ’ અસત્ય બોલાય છે. વસ્તુતઃ તે અસત્ય નહિ પણ એક ચોરીનો પ્રકાર છે, છતાં એ ચોરી જુટકું બોલીને કરાતી હોવાથી એમાં અસત્ય વચનની મુખ્યતા હોવાથી મૃષાવાદમાં ગણેલ છે.

૫-કૂટસાક્ષ્ય-લેવડ-દેવડ વગેરેમાં બીજાએ પ્રમાણિક માનીને વિશ્વાસથી સાક્ષી રાખેલો હોય, તે છતાં પોતે લાંચ, રૂશવત, દ્વેષ આદિને વશ થઈ જુટકી સાક્ષી ભરે. આ જુટકી સાક્ષીનું વચન બીજાનાં થાપનું પોષણ કરવારૂપ મૃષાવાદ હોવાથી ઉપરનાં ચારથી તેને ભિન્ન ગણાવ્યું છે.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામરાગ, રોહિરાગ, દષ્ટિરાગ, દ્વેષ, હાસ્ય, ભય, લજ્જા, કીડા, રતિ, અરતિ, દાક્ષિણ્યતા, વાચાળપણું, વિષાદ વગેરે દુષ્ટ આશયથી બોલાય તે સઘળું અસત્ય છે; કારણ કે-દુષ્ટ આશયથી બોલાતું સત્ય વચન પણ અન્યને નુકશાન માટે થતું હોવાથી અસત્ય માન્યું છે. તત્ત્વથી ‘ સન્તો(સદાચારીઓ)ને હિત કરે તે સત્ય ’ એવો અર્થ કહેલો છે. એટલે અર્થોપત્તિથી સિદ્ધ થયું કે-બીજાને પીડા થાય તેવું સત્ય વચન પણ અસત્ય જ છે. કહ્યું છે કે-

“ अलियं न भासिअन्वं, अत्थि हु सच्चंपि जं न वत्तव्वं ।

सच्चंपि तं न सच्चं, जं परपीडाकरं वयणं ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધમ૦, આદ્યવ્રતાધિ૦ ૧૬)

ભાવાર્થ-“ જેમ બુદ્ધિ બોલવું નહિ જોઈએ, તેમ સત્ય પણ કોઈ એવું હોય છે કે જે બોલવું નહિ જોઈએ, કારણ કે-સ્વરૂપે સત્ય છતાં પણ તે વચન સત્ય નથી કે જે બીજાને પીડા કરનારું હોય. ”

આ અસત્ય વચનના બે પ્રકારો છે. એક સ્થૂલ અને બીજું સૂક્ષ્મ; તેમાં મોટી-બહુમૂલ્ય વસ્તુઓને અંગે બોલાય, તથા જે બોલવાથી સ્વ-પરને ઘણું નુકશાન થાય તેમ અતિ દુષ્ટ ભાવનાથી બોલાય, તેને સ્થૂલ (મોટું) અસત્ય અને તેથી વિપરીત સામાન્ય માત્ર બુદ્ધિ બોલાય તે સૂક્ષ્મ અસત્ય કહેવું છે. કહ્યું છે કે-

“ દુર્વિહો અ મુસાવાઓ, સુદૂમો થૂલો અ તત્થ રૂહ સુદૂમો ।

પરિહાસાઇપ્પમ્ભવો, થૂલો પુણ તિવ્વસંકેસા ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, આન્વતાધિ૦ ૧૭)

ભાવાર્થ-“ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ, એમ મુષાવાદ (પણ) બે પ્રકારે છે. તેમાં અહીં સૂક્ષ્મ તેને જાણવો કે જે હાંસી-ઠકામશ્કરી વગેરેથી બોલાય અને સ્થૂલ તેને સમજવો કે જે તીવ્ર સંકલેશ(દુષ્ટ અધ્યવસાય)થી બોલાય. ”

શ્રાવકને બીજા વ્રતમાં સ્થૂલ મુષાવાદનો ત્યાગ અને સૂક્ષ્મ મુષાવાદની ચતના કરવાની હોય છે. પચ્ચંઆવશ્યકમાં બીજા વ્રતમાં કહ્યું છે કે-

“ થૂલગં મુસાવાયં સમણોવાસઓ પચ્ચક્વાહ, સે ય મુસાવાણ પંચવિહે પનત્તે, તંજહા ૧-કળ્લાલિણ ૨-ગવાલિણ, ૩-મોમાલિણ, ૪-ગાસાવહારે, ૫-કૂડસક્કે ય ॥ ” ઇતિ ॥

અર્થાત્-“ શ્રાવક સ્થૂલ મુષાવાદનો ત્યાગ કરે છે, તે મુષાવાદ પાંચ પ્રકારે કહ્યો છે, ૧-કન્યાલીક, ૨-ગવાલીક, ૩-ભૂચલીક, ૪-ન્યાસાપહાર અને ૫-મોટી સાક્ષી. ”

આવશ્યકચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ જેણ માસિણ અપ્પણો વા પરસ્સ વા અતીવ વાધાઓ અહસંકિલેસો વા જાયતે, તં અદ્ઠાણ વા અળદ્ઠાણ વા ણ વણ્જજિ ત્તિ ॥ ” (પચ્ચક્વાણાવ૦)

અર્થાત્-“ જે વચન બોલવાથી પોતાને અથવા બીજાને અતિશય વ્યાધાત (મોટું નુકશાન કે મરણ) થાય અથવા અતિ કલેશ (ખેદ-ઉદ્વેગ) થાય, તેવું વચન સંકારણ કે નિષ્કારણ પણ નહિ બોલવું. ”

આ સ્થૂલ અસત્યના ચાર પ્રકારો છે. ૧-ભૂતનિહવ, ૨-અભૂતોદ્ભાવન, ૩-અર્થાન્તર અને ૪-ગહા; તેમાં ૧-સત્યને છુપાવવા માટે બોલાતું વચન, જેવું કે-આત્મા નથી, પુણ્ય નથી, પાપ નથી, પરલોક નથી, મોક્ષ નથી, વગેરે ‘ ભૂતનિહવ અસત્ય ’ કહેવાય છે; ૨-જે ન હોય તેને પણ છે-એમ કહેવું અગર હોય તેથી બીજા સ્વરૂપમાં કહેવું, જેમ કે-આત્મા ‘ સ્યામાક (સામે) નામના ધાન્ય ’ જેવો કે તન્દુલ (તાંદળા) જેવો ખારીક છે, અગર વિશ્વવ્યાપી મહાન્ છે, વગેરે ‘ અભૂતોદ્ભાવન અસત્ય ’ કહેવાય છે; ૩-હોય કંઈ અને બોલવું કંઈ, જેમ કે-ગાયને ઘોડો કહેવો, મનુષ્યને ઈશ્વર કહેવો, પુણ્યને પાપ કહેવું, પાપને પુણ્ય કહેવું, વગેરે ‘ અર્થાન્તર અસત્ય ’

કહેવાય છે અને ૪-ગહાં અસત્ય ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) જેનાથી પાપકાર્યની પ્રવૃત્તિ થાય તેવું સાવધ વચન, જેમ કે-ક્ષેત્ર ખેડો !, ઘોડાને ખસી કરો !, સાંઢને બળદ બનાવો ! ઇત્યાદિ; (૨) જેનાથી અપ્રીતિ થાય તેવું અપ્રિય વચન, જેમ કે-કાણુને કાણુ, નિર્ધનને દરિદ્રી કે મૂખને મૂખ વગેરે કહેવો; અને (૩) ક્રોધથી તિરસ્કાર થાય તેવું બોલવું, જેમ કે-પુત્રને હે અસતી પુત્ર !, પાપી ! ઇત્યાદિ કહેવું. એ ત્રણેય રીતિએ બોલાતું 'ગહાં અસત્ય' સમજવું.

આ મૃષાવાદનો ત્યાગ કરવાથી વિશ્વાસ, યશ અને ઇષ્ટસ્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે ઘણા લાભો થાય છે, પોતે બોલેલું બીજાને પ્રિય લાગે છે, તે કબૂલ કરે છે, કહેલું નિષ્કળ થતું નથી, વગેરે ઘણાં ઉત્તમ ફળો મળે છે. કહ્યું છે કે-

“ સઘ્વા ઉ મંત-જોગા, સિજ્જંતિ ધમ્મ-અત્થ-કામા ય ।

સચ્ચેણ પરિગ્ગહિયા, રોગા સોગા ય નસ્સંતિ ॥ ૧ ॥ ”

“ સચ્ચં જસસ્સ મૂલં, સચ્ચં વિસ્તાસકારણં પરમં ।

સચ્ચં સગ્ગદારં, સચ્ચં સિદ્ધીદ સોવાણં ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સત્યથી સર્વે મંત્રો, યોગો (વગેરે) સિદ્ધ થાય છે; ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેય સત્યને આધીન છે (અર્થાત્ તે સત્ય હોય ત્યાં જ રહે છે); રોગ, શોક વગેરે સત્યથી નાશ પામે છે; વળી સત્ય યશઃકીર્તિનું મૂળ, વિશ્વાસનું પરમ કારણ, સ્વર્ગનું ખારણું અને સિદ્ધિનું સોપાન (પગથીઉં) છે. ”

સત્યવ્રત નહિ લેવાથી કે લીધું હોય તેમાં અતિથાર લગાડવાથી બિલટાં વિપરીત-માફાં ફળો આવે છે. કહ્યું છે કે-

“ જં જં વચ્ચહ જાહં, અપ્પિયવાઈ તહિં તહિં હોહ ।

ન સુણહ સુહે સુસદે, સુણહ અસોઅન્વણ સદે ॥ ૧ ॥ ”

“ દુર્ગંધો પૂઠ્ઠુહો, અણિદ્વવયણો ય ફરુસવયણો અ ।

જલણ્ડમૂઅમમ્મણ, અલિયવયણજંપણે દોસા ॥ ૨ ॥ ”

“ ફ્હલોણ ચ્ચિય જીવા, જીહાછેયં વહં ચ બંધં વા ।

અયસં ઘણણસં વા, પાવંતિ અલિયવયણાઓ ॥ ૩ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, આરુવ્રતાધિ, ૨૩ થી ૨૬)

ભાવાર્થ-“ મૃષાવાદી અન્ય લવમાં જે જે જાતિમાં ઉપજે ત્યાં ત્યાં અપ્રિય બોલનારો થાય, તે હિતકર-સારાં વચનો સાંભળે નહિ, બીજાઓ (વિના કારણે પણ) તિરસ્કાર-અપમાન-વાચક શબ્દો સંભળાવે, (સારાં કાર્યો કરવા છતાં) તેનો યશવાદ કોઈ બોલે નહિ; વળી શરીર દુર્ગંધીવાળું મળે, મુખમાંથી દુર્ગંધી ઉછળે, તેનું બોલેલું કોઈને ગમે નહિ, ભાષા કઠોર-કડવી હોય, બુદ્ધિરહિત મૂખ કે બોખડો-તોતડો-મૂંગો-અરપણ (અટકતી જિહ્વાથી) બોલનારો થાય. એ બધા શરીરના, મુખના અને ભાષાના દોષો મૃષાવાદથી થાય છે. અરે ! અસત્ય બોલ-

નારા આ જન્મમાં પણ જિહ્વાછેદ, વધ, જેલ, ફાંસી વગેરેની અનેક પીડાઓ ભોગવે છે, અપયશ પામે છે, નિર્ધન થાય છે, દરિદ્રી બને છે, ઇત્યાદિ મૃષાવાદનાં આ લોક-પરલોકનાં માઠાં કૃષ્ણને સમજી અવશ્યમેવ મૃષાવચન તજવું જોઈએ.^૭

એ પ્રમાણે બીજા વ્રતનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે ત્રીજા વ્રતનું વર્ણન કરે છે.

મૂઠ--“ પરસ્વગ્રહણાન્ચૌર્ય-વ્યપદેશનિબન્ધનાત્ ।

યા નિવૃત્તિસ્તૃતીયં તત્, પ્રોચે સાર્વૈરણ્યવ્રતમ્ ॥ ૨૭ ॥ ”

મૂઠાર્થ--“ બીજાનું જે ધન લેવાથી ‘ આ ચોર છે-એણે ચોરી કરી ’-એવું આજ અઢે,

૭. મૌન એ સર્વત્રેષ્ઠ કલ્યાણમાર્ગ છે. જ્યાં સુધી રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે અંતરંગ શત્રુઓનું બળ છે, ત્યાં સુધી વાણીમાં અસત્યવાદ, કટુતા, તિરસ્કાર, દ્વેષ, કપટ વગેરે આવી જવું સંભવિત છે, તેથી ચાર જ્ઞાનના ધણી શ્રીતીર્થકરદેવે પણ કેવલજ્ઞાન થતાં સુધી મૌન સેવે છે અને રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓનો આખરી નાશ કર્યો પછી જ ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરે છે, માટે જ તેઓનું વચન સત્ય, યથાર્થ અને સર્વને સર્વ પ્રકારે હિતકારક હોય છે. હ્રદયસ્થ જીવોનું સ્વતંત્ર વચન કદી સત્ય બની શકતું નથી. આટલું સામાન્ય પણ સમજ્યા પછી હ્રદયસ્થ જીવોને સ્વમતિકલ્પનાનુસાર બોલવામાં શો લાભ છે? કાંઈ જ નથી. જો કાંઈ લાભ હોય તો પણ તે સર્વજ્ઞોનું બોલેલું બોલવાથી જ, નહિ કે-સ્વમતિકલ્પનાએ બોલવાથી! આમ વિચારતાં સમજશે કે-અજ્ઞાતપણે બોલવામાં ઘણી હાનિ છે. સમર્થ યોગીઓ પણ મૌન સેવીને કલ્યાણ સાધે છે. માણસ જેમ જેમ મહાન અને તેમ તેમ બોલવાનું ઓછું થતું જાય. નિરર્થક બોલનારો કદી પણ મહાન બની શકતો નથી. અઢાર મહા પાપસ્થાનકોમાં ૧-મૃષાવાદ, ૨-કલહ, ૩-આળ-અભ્યાખ્યાન, ૪-પૈશુન્ય (આડી), ૫-પરપરિવાદ (નિંદા) અને ૬-માયામૃષાવાદ, એ છ પાપો અજ્ઞાનપણે બોલવાથી જ થાય છે. માણસ વિચાર કરશે તો તેને જણાશે કે-તેના બોલવામાં મોટે ભાગે ક્રોધ, માન, કપટ, લોભ, રાગ, દ્વેષ વગેરે શત્રુઓનું પોષણ થઈ રહ્યું હોય છે. કોઈ જ્ઞાની સાધુ, સંયમી કે વૈરાગીનું વચન જ પાપરહિત જણાશે. શ્રીજિનેશ્વરદેવના ધર્મનો સાર મૌન છે. તેઓએ મૌનમાં જ આખરી ધર્મ કહ્યો છે. કોઈ પ્રસંગે નહિ બોલવાથી નુકશાન થવા સંભવ હોય અને બોલવાથી લાભ થવા સંભવ હોય, તો પણ બોલવાની યોગ્યતા ધરાવતા અધિકારીને અને તે પણ શ્રીતીર્થકરદેવના વચન અનુસારે જ બોલવાનું જણાવ્યું છે. એથી વિપરીત બોલવામાં પાપ છે, માટે જ લાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિરૂપ વચનના અંકુશોને ધર્મ કહ્યો છે અને લાષાના સાવધ-નિરવધ પ્રકારો પણ એ ઉદ્દેશથી જ બતાવ્યા છે.

આમ છતાં ઉપકાર કરવાની ઉત્સુકતાના યોગે અણુસમજ્યે પણ અનધિકારીપણે જે બોલાય કે લખાય તેનાથી હિતને બદલે સ્વ-પર ધણું અહિત થવા સંભવ છે. લગવાન શ્રીજિનેશ્વરદેવના શાસનની રચના-અધારણુ જ એવું છે કે-તેને અનુસરવામાં કદાપિ પરિણામ ખરાબ ન આવે. જ્યારે જ્યારે ધર્મને બદલે અધર્મ કે શાસનની અપભ્રાજના-લઘુતા વગેરે થાય, ત્યારે ત્યારે તેમાં મુખ્ય કારણરૂપે અનધિકારી આત્માઓનું અધિક સ્વેચ્છા-ચારીપણું સંભવે છે; માટે બીજાનું કે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા આત્માએ મૌનનો આશ્રય લેવો તે સર્વત્રેષ્ઠ છે. કહ્યું છે કે-‘ મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ’ અર્થાત-‘ સઘળાં પ્રયોજનનું સાધક મૌન છે. ’ મૌનથી લૌકિક જીવનમાં પણ કેટલાંય દુઃખો ટળી જાય છે. બોલી બતાવવા કરતાં કરી બતાવવું તે જ કરણીય છે. જેમ મંદિરમાં અભેદ મૂર્તિ પણ હજારોને આકર્ષણ કરે છે, તેમ મનુષ્યનું અસદાચાર વિનાનું સદાચારી જીવન વિના બોલ્યે પણ હજારોને સન્માર્ગમાં આકર્ષે છે; માટે શક્ય હોય તેટલું મૌન સેવવું અને જરૂર પડે તો પણ બહુ વિચારીને સ્વ-પરહિતકારી બોલવું તેને ધર્મ કહ્યો છે.

અર્થાત્-લેનારને લોકો ચોર કહે, તેવું પારકું ધન વગેરે નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા-નિયમ કરવો, તેને શ્રીતીર્થંકરદેવોએ (સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણુ નામનું) ત્રીજું અલુપ્ત કહ્યું છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ અદત્ત એટલે તેના માલિકે નહિ આપેલું. ” તેના ચાર પ્રકારો છે. કહ્યું છે કે-

“ સામીજીવાદત્તં, તિથ્યયરેણં તહેવ ય ગુરુર્હિ ।

एअमदत्तसरूवं, परूविअं आगमधरेहि ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, શ્રાવ્વતાધિ૦, ૨૬)

ભાવાર્થ-“ ૧. સ્વામિઅદત્ત, ૨. જીવઅદત્ત, ૩. તીર્થંકરઅદત્ત અને ૪. ગુરુઅદત્ત, એમ ચાર પ્રકારે અદત્તનું સ્વરૂપ આગમના મર્મને જાણનારા જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. ”

તેમાં ૧. સોનું, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે કોઈ વસ્તુ તેના સ્વામીએ (માલિકે) ન આપવા છતાં લેવી, તે ‘સ્વામીઅદત્ત’ કહેવાય છે. ૨. સચિત્ત ક્ષણ, કૂલ, અનાજ વગેરે સજીવ પદાર્થો-જે તેમાં રહેલા વનસ્પતિકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોનાં શરીરરૂપ છે, તે સચિત્ત ક્ષણાદિને તેનો બાહ્યમાલિક (અથવા બીજો કોઈ પણુ) કાપે, છેદે, સેકે કે ખાય, વગેરેથી તેનો નાશ કરે, ત્યારે તેનો સાચો માલિક જીવ, કે જેનું તે શરીર છે, તેની એ રીતિએ નાશ કરવા સંમતિ હોતી નથી માટે તે અદત્ત ગણાય છે : એ પ્રમાણે જે કોઈ વસ્તુ જીવના શરીરરૂપ હોય, તેને તે જીવની રજા વિના કાપવી, છેદવી, સેકવી, ખાવી વગેરે ‘જીવઅદત્ત’ કહેવાય છે; કારણ કે-વ્યવહારમાં માલિક મનાતા મનુષ્ય વગેરેને ક્ષણાદિના તે તે જીવો તે ક્ષણાદિ પોતાનાં શરીરોનો નાશ કરવા સંમત થતા નથી. ૩. ગૃહસ્થે સાધુને વહેરાવેલાં અચિત્ત પણુ આધાકમીંકાદિ દોષિત આહાર વગેરે, કે જેને લેવાનો શ્રીતીર્થંકરદેવોએ સાધુઓને (ઉત્સર્ગ માર્ગે) નિષેધ કરેલો છે, આવું તીર્થંકરની આજ્ઞાવિરુદ્ધ જે લેવામાં આવે તે ‘તીર્થંકરઅદત્ત’ કહેવાય છે : તે મુજબ ગૃહસ્થને પણુ અચિત્ત છતાં અનંતકાય, અલક્ષ્ય, વગેરે પદાર્થો લોગવવાની શ્રીતીર્થંકરદેવોની આજ્ઞા નથી, છતાં તેનો ઉપયોગ કરે, તો ગૃહસ્થને પણુ તીર્થંકરઅદત્ત મનાય છે. ૪. ઉપરના બધા દોષોથી રહિત જે વસ્તુ શુદ્ધ-કલ્પ્ય હોય તે પણુ, સાધુ પોતે જેની નિશ્રામાં હોય તે ગુર્વાદિને નિમંત્રણ કર્યા વિના, બતાવ્યા વિના કે તેઓની સંમતિ વિના વાપરે, તો તેને ‘ગુરુઅદત્ત’ કહેવાય છે. એ ચારેય અદત્તો જે જે વસ્તુમાં જેટલાં ઘટે તેટલાં સ્વયમેવ વિચારવાં.

ઉપરનાં ચાર અદત્તાદાનો પૈકી શ્રાવકને સ્વામીઅદત્તને અંગે જ વિરતિ થઈ શકે છે, તે સ્વામીઅદત્ત એ પ્રકારનું છે, ૧-સ્થૂલ અને ૨-સૂક્ષ્મ. તેમાં ‘ખડુમૂલ્ય મોટી વસ્તુ કહ્યા વિના લેવાથી ચોરીનું કલંક લાગે, તેથી જિનેશ્વરોએ માલિકની રજા વિના તેને લેવાનો નિષેધ કર્યો છે. ’-એમ સમજવા છતાં પણુ સંમતિ વિના ગ્રહણ કરે, ત્યારે લેનારના અધ્યવસાયો ઘણા દુષ્ટ (ચોરીના) હોવાથી તે ‘સ્થૂલ’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ખેતર-ખજા વગેરેમાંથી પણુ થોડુંય ચોરીની બુદ્ધિથી ગુપ્ત રીતિએ ગ્રહણ કરે, તો તે પણુ દુષ્ટ આશયપૂર્વક લેવાતું હોઈ સ્થૂલ અદત્તાદાન કહ્યું છે. તેનાથી વિપરીત એટલે ચોરી કરવાની બુદ્ધિ વિના સામાન્ય ઘાસ, માટીનું ઢેકું, રાખ વગેરે વસ્તુ લેવી તે સૂક્ષ્મ-નાનું અદત્તાદાન સમજવું. આ બેમાં સૂક્ષ્મ અદત્તાદાનની ચતના રાખી શ્રાવકને માત્ર સ્થૂલ અદત્તાદાનનો ત્યાગ થઈ શકે છે. કહ્યું છે કે-

“ શૂલગાદત્તાદાણં સમણોવાસઓ પન્ચક્વાદ, સે ય અદત્તાદાણે દુવિદ્ધે પન્નસે તંજહા; સચિત્તાદત્તાદાણે અચિત્તાદત્તાદાણે અત્તિ ॥ ” (શ્રીપ્રત્યાં આવં સૂત્ર)

અર્થાત્-“ શ્રાવક સ્થૂલ અદત્તાદાણતું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે છે, તે અદત્તાદાણ એ પ્રકારે છે, ૧-સચિત્તાતું અદત્તાદાણ અને ૨-અચિત્ત વસ્તુતું અદત્તાદાણ ” વગેરે.

આ ત્રીજા વ્રતના પાલનથી સર્વનો વિશ્વાસ, પ્રશંસા, ધન-ધાન્યાદિ સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ, મનની સ્થિરતા (નિર્ભયપણુ), ઠકુરાઈ અને પરલોકમાં સ્વર્ગ વગેરે ઘણું ઉત્તમ ફળો મળે છે. કહ્યું છે કે-

“ સ્વિત્તે સ્વલે અરણ્ણે, દિઆ ય રાઓ વ સત્થઘાણ વા ।

અત્થો સે ન વિણસ્સઙ્ગ, અચોરિઆણ ફલં ઇઅં ॥ ૧ ॥ ”

“ ગામાગરનગરાણં, દોણમુદ્ધમડંબપટ્ટણાણં ચ ।

સુદ્ધરં દ્વંતિ સામી અચોરિઆણ ફલં ઇઅં ॥ ૨ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, આઞ્જતા, ૩૩-૩૪)

ભાવાર્થ-“ ક્ષેત્રમાં, ખળામાં કે જંગલમાં, દિવસે કે રાત્રે શસ્ત્રઘાતાદિ (આણુન્ત) આપત્તિમાં પણ તેનું (ચોરી વિના ન્યાયથી મેળવેલું) ધન નાશ પામે નહિ (અર્થાત્ ચોરી નહિ કરનારનું ધન કોઈ સ્થલે, કોઈ કાળે કે કોઈ પણ સંયોગમાં વિના રક્ષકે પણ સુરક્ષિત રહે છે.) એ અગ્રીય વ્રતનું ફળ છે. વળી ચોરી નહિ કરનાર ઘણા કાળ સુધી ગામો, નગરો, ખાણો, દ્રોણુમુખો, મડખો કે પત્તનો (શહેરો) નો સ્વામી-વિશાળ રાજ્યને લોગવનારો ‘રાજા’ અને છે. એ બધાં અદત્તાદાણવિરમણુ વ્રતનાં ઉત્તમ ફળો છે. ”

આ વ્રતને નહિ પાળનારા, ચોરી કરનારા કે વ્રત લેવા છતાં અતિચાર સેવનારાઓ દૌર્ભાગ્ય, દાસપણું, અંગોપાંગનો છેદ (કપાવાં), દરિદ્રતા વગેરે ઘણું માઠાં ફળો લોગવે છે. કહ્યું છે કે-

“ ઇહ ચેવ સ્વરારોહણ-ગરિહા-ધિક્કાર-મરણવજ્જંતં ।

દુક્કલં તક્કરપુરિસા, લહંતિ નરયં પરમવંમિ ॥ ૧ ॥ ”

“ નરયાઓ ઊબ્બટ્ટા, કેવટ્ટાકુંટમુંટવહિરંધા ।

ચોરિક્કવસણનિહયા, હંતિ નરા ભવસહસ્સેસું ॥ ૨ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, આઞ્જતા, ૩૫-૩૬)

ભાવાર્થ-“ ચોરી કરનારા મનુષ્યો, આ જન્મમાં રાજાદિ તરફથી થતાં ‘ ગધેડા ઉપર બેસાડી શહેરમાં સર્વત્ર ફેરવવા, અનેક મનુષ્યોદ્ધારા નિંદા-ધિક્કાર-તિરસ્કાર વગેરે પરાભવો કરાવવા, દેશનિકાલ કે મરણુ પર્યંતની (શૂળી વગેરેની) પણ સજા લોગવવી, વગેરે મહા કષ્ટો લોગવે

૮. જ્યાં કર ભરવો પડે તે ગામ, જ્યાં કર ન ભરવો પડે તે (નકર) નગર, જ્યાંથી લોખંડ વગેરે નીકળે તે ખાણ, જ્યાં જળ-સ્થળ બન્ને માર્ગે વ્યાપાર ચાલતો હોય તે દ્રોણુમુખ, જેની આબુખાણુ અડધા ચોજનમાં ગામો વસેલાં હોય તે મડખ અને જ્યાં જળ કે સ્થળ બેમાંથી એક જ માર્ગે વ્યવહાર થતો હોય તે પત્તન કહેવાય છે. એ પ્રમાણુ પ્રાચીન સંજ્ઞાઓ આગમોમાં જણાવેલી છે.

છે અને અન્ય લવમાં નરક જેવી દુર્ગતિને પામે છે. ચોરીના વ્યસનથી મનુષ્યો નરકમાં ઘણા કાળ સુધી મહા દુઃખો ભોગવીને, ત્યાંથી નીકળ્યા પછી પણ માછીમાર, કુંઠા, હીન અંગો-પાંગવાળા, ખડેરા, આંધળા વગેરે થાય છે; એમ હજારો લવો સુધી મહા કષ્ટો ભોગવે છે, ઇત્યાદિ ચોરીનાં મહા દુષ્ટ ફળો કહ્યાં છે.”

એ મુજબ ત્રીજા વ્રતનું સ્વરૂપ કહી હવે ચોથા વ્રતનું વર્ણન કરે છે.

મૂલ—“સ્વકીયદારસન્તોષો, વર્જનં વાઽન્યયોષિતામ્ ।

શ્રમણોપાસકાનાં તન્વતુર્થાણુવ્રતં મતમ્ ॥ ૨૮ ॥”

ભૂલાર્થ—“પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ અથવા પરસ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવો, તેને શ્રાવકોનું ચોથું આણુવ્રત કહ્યું છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“પોતાની એક કે અનેક પરિણીત સ્ત્રીઓના ભોગમાં સંતોષ, અર્થાત્ પોતાની સિવાય બીજી સ્ત્રી સાથે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો, કે પરસ્ત્રી એટલે અન્ય મનુષ્યોની પરિણીત કે (ભાડા વગેરેથી રાખેલી રખાત) સંગૃહીત સ્ત્રીઓ, દેવોની પરિગ્રહીતા કે અપરિગ્રહીતા દેવીઓ, કે પશુ જાતિની સ્ત્રીઓ, એ સર્વની સાથે મૈથુન સેવવાનો ત્યાગ કરવો, તે શ્રાવકોનું ચતુર્થવ્રત કહેવાય છે.”

જે કે અપરિગ્રહીતા દેવીઓ અને પશુસ્ત્રીઓ (ગાયો વગેરે જાતિઓ) પરણેલી કે રખાતસ્ત્રી તરીકે કોઈ માલિકની હોતી નથી, કે તેને અંગે આ અમુકની સ્ત્રી છે એવું મનાતું પણ નથી, માત્ર વેશ્યા જેવી જ હોય છે, તો પણ તેઓ પરજાતિને (દેવોને-પશુઓને) લોભ્ય હોવાથી પરજાતિની સ્ત્રી તરીકે-પરદારૂપ માનીને તેના મૈથુનનો પણ ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. અહીં વિશેષ એ છે કે-મૈથુન બે પ્રકારનું છે, એક સૂક્ષ્મ અને બીજું સ્થૂલ. તેમાં (વેદમોહનીયના ઉદયે) કામના જોરે ઇન્દ્રિયોમાં જે સહજ વિકાર થાય તે સૂક્ષ્મ, અને મનથી, વચનથી કે કાયાથી ઔદારિક વગેરે (શરીરવાળી) સ્ત્રીઓનો (કે સ્ત્રીએ તેવા પુરૂષનો) સંલોગ કરવો તે સ્થૂલ મૈથુન કહેવાય છે. અથવા તો મૈથુનના ત્યાગરૂપ બ્રહ્મચર્ય બે પ્રકારનું છે. એક સંપૂર્ણ અને બીજું દેશથી (અમુક અંશથી). તેમાં સર્વ સ્ત્રીઓની સાથે સર્વ પ્રકારના સંલોગનો મન, વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરવો, તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય છે. તેના ૧૮ પ્રકારો આ પ્રમાણે કહ્યા છે.

“દિવ્યૌદારિકામાનાં, કૃતાનુમતિકારિતૈઃ ।

મનોવાકાયતસ્ત્યાગો, બ્રહ્માષ્ટાદશધા મતમ્ ॥ ૧ ॥” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૧-૨૩)

ભાવાર્થ—“વૈક્રિય અને ઔદારિક બન્ને પ્રકારના કામલોગોને મન, વચન અને કાયાથી લોગવાવા નહિ, લોગવાવવા નહિ કે અનુમોદવા નહિ; એ મુજબ (ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી બે પ્રકારે પળાતું) બ્રહ્મચર્ય (૨×૩×૩=૧૮) અઢાર પ્રકારે છે.”

તેનાથી ઓછું અમુક અંશમાં પાળવું તે દેશબ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. તેમાં જો શ્રાવક સર્વથા બ્રહ્મચર્યપાલન માટે અસમર્થ હોય, તો દેશથી એટલે સ્વદારાસંતોષરૂપ કે પરદારાના ત્યાગરૂપ બ્રહ્મચર્ય અંગીકાર કરે. આ દેશબ્રહ્મચર્યને સ્થૂલ મૈથુનવિરમણુ વ્રત જાણવું. આગમમાં કહ્યું છે કે—

“પરદારગમણં સમણોવાસઞ્ચ પચ્ચક્ષાઈ, સદારસંતોસં વા પઢિવજ્જઈ, સે અ પરદારગમણે તુવિહે પક્કત્તે, ઓરાલિયપરદારગમણે-વેઝવિવપરદારગમણે ત્તિ ॥” (ત્રીપચ્ચ૦ આવ૦)

ભાવાર્થ—“શ્રાવક પરદારાગમનનો ત્યાગ કરે અથવા સ્વદારાસંતોષ વ્રત ધારણ કરે. તે પરદારાગમન બે પ્રકારે છે. એક ઔદારિકપરદારાગમન અને બીજું વૈક્રિયપરદારાગમન, ઇત્યાદિ.”

અહીં પરદારાગમનનો ત્યાગ કરનારને, ‘આ સ્ત્રી બીજાની છે-પરસ્ત્રી છે’-એવો શબ્દવ્યવહાર જેને અંગે થઈ શકે, તેવી પરસ્ત્રીઓના સંલોગનો ત્યાગ થાય છે, પણ સર્વસાધારણ એવી વેશ્યા, કે કન્યા (કુમારી) વગેરે જે અમુકની સ્ત્રીરૂપે નિર્ણયિત નથી તેનો ત્યાગ થતો નથી : જ્યારે સ્વદારાસંતોષ વ્રતવાળાને તો એક કે અનેક પોતાની પરિણીત સિવાયની બીજી કુમારી વગેરે સર્વનો પણ ત્યાગ થાય છે, (અર્થાત્ તેનું વ્રત ઉત્તમ છે,) એટલે લેહ સમજવો. હાલમાં આ વ્રત લેવાનો વિધિ વૃદ્ધપરંપરાએ પ્રાયઃ સામાન્ય રીતિએ અન્ય ચાર અણુવ્રતોની જેમ દ્વિવિધ, ત્રિવિધ વગેરે ભાંગે જણાતો નથી, પરંતુ મનુષ્ય સંબંધી સ્ત્રીનો એકવિધ-એકવિધ (કાયાથી-સેવવું નહિ), તિર્થચ-પશુ સંબંધી સ્ત્રીનો એકવિધ-ત્રિવિધ (મન, વચન અને કાયાથી-સેવવું નહિ, તથા દેવ સંબંધી સ્ત્રીનો દ્વિવિધ-ત્રિવિધ (મન, વચન અને કાયાથી-સેવવું નહિ, સેવરાવવું નહિ). એ રીતિએ ત્યાગ કરાતો જણાય છે. ધર્મમાં પુરુષ પ્રધાન હોવાથી અહીં પુરુષને અંગે આ વર્ણન કર્યું છે, તો પણ ઉપલક્ષણથી ‘પરદારા’ શબ્દથી પરપુરુષ પણ સમજવો; એટલે કે-સ્ત્રીઓને પણ સ્વપતિ સિવાય અન્ય દસર્વ પુરુષોનો ત્યાગ કરવો, એ ચોથું વ્રત સમજવું. (સ્ત્રીઓને આ વ્રતનો ‘સ્વપતિસંતોષ’ એક જ પ્રકાર હોય છે.)

૯. પ્રશ્ન-જેમ પુરુષોને અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો અધિકાર છે, તેમ સ્ત્રીઓને અનેક પુરુષો ભોગવવાનો કે પુનર્વ્રતન કરવાનો અધિકાર કેમ નહિ ? માત્ર ‘સ્વપતિસંતોષ’ એક જ પ્રકાર કેમ કહ્યો ? સમાન અધિકાર કેમ નહિ ?

ઉત્તર-સંસાર એટલે અસમાનતાનો ભંડાર. સંસારી જીવોની સર્વ વિષયમાં કદાપિ સમાનતા હોય જ નહિ, એ અસમાનતાને દૂર કરી સમાનતા પેદા કરવી તેનું જ નામ મોક્ષ. વસ્તુતઃ જગતમાં જેટલા ઉત્તમ વ્યવહારો છે તે મોક્ષ(સમાનતા)ના સાધક છે. સમજથી કે બીજાસમજથી પણ ઉત્તમ જીવ એ ઉત્તમ વ્યવહારોને જ ઇચ્છે છે, બાકે પછી તેની ઇચ્છા તત્કાળ સફળ થાય કે ન પણ થાય; સ્ત્રીને સ્વપતિ અને તે પણ એક પરશ્વેતરને જ ભોગવવાનો આર્થદેશનો વ્યવહાર અનેક રીતિએ ઉત્તમ છે, તેમજ સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયને હિતકારી છે, જે નીચેની હકીકતથી સમજાશે.

(૧) ગણિતની દૃષ્ટિએ-પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ સદૈવ કેમ ગુણી વધુ જ હોય છે (જૈન દૃષ્ટિએ ગર્ભમાં ઉપજતી-મરતી બધી મળીને સત્તાવીસ ગુણી કહી છે). જે પુરુષો અનેક સ્ત્રીઓ કરે તેની જેમ સ્ત્રીઓ પણ અનેક પતિઓ કરે કે અનેક વાર લગ્નો કરે, તો પરિણામ એ આવે કે-કન્યાને પુરુષો મળી શકે નહિ-તેને કુમારી જ રહેવાનો પ્રસંગ આવે.

(૨) વ્યવહારની દૃષ્ટિએ-સ્ત્રી ભોગ્ય અને પુરુષ ભોગી છે. ભોગીની બરાબર ભોગ્યનો વ્યવહાર હોઈ શકે નહિ. ભોગ્યને ભોગીની ઇચ્છાને આધીન રહેવાનું હોય. સધળા ભોગ્ય પદાર્થો માટે એ જ વ્યવહાર છે.

(૩) સુખની દૃષ્ટિએ-પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓની જેમ સ્ત્રીને અનેક પતિઓની ઇષ્ટ હોય, તો પુરુષ કે સ્ત્રીને પરસ્પર વિશ્વાસના અભાવે તેઓનો સંસાર સુખને બદલે દુઃખમય અને, સ્વપતિનું ખૂત કરીને કે દગો દઈને પણ અન્ય પતિ વરવાથી પુરુષ દુઃખી થાય અને વૈર-વિરોધ તથા કલેશો વધે. નાતરીયા કોમમાં બનતા આવા અનેક પ્રસંગોનો તાદૃશ્ય ચિતાર કોર્ટોમાં જોવા મળે છે. પરિણામે પતિના વિશ્વાસના અભાવમાં સ્ત્રીનું જીવન અનેક પતિઓ કરવા છતાં દુઃખમય રહે, તેણી ધરનું આધિપત્ય મેળવી શકે નહિ અને તેણીનાં સંતાનોની તો જીવવા છતાં મરણથી પણ વધુ દુર્દશા થાય, પરિણામે વ્યભિચાર વધતાં સદાચારનો લોપ થાય અને માન-વત્તા ફરતાથી અવરાઈ જાય.

આ પ્રત પાળવાથી ઘણાં ઉત્તમ ફળો મળે છે. કહ્યું છે કે-

“ જો દેહ કળયકોર્ડિ, અહવા કારેહ કળયજિભવણં ।

તસ્સ ન તત્તિઅ પુણ્ણં, જત્તિઅ વંમવ્વણ ધરિણ ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, ગુરુસ્વરૂપાધિ ૬૯)

પ્રશ્ન-અલાત્કારે વૈધવ્ય પાળવાથી ગુરુત વ્યભિચાર સેવાય અને મર્લાપાત કે બાળહત્યા થાય, તે કરતાં પુનર્લગ્ન કરવું શું ખોટું ?

ઉત્તર-કુલાચારથી પણ પુનર્લગ્ન ન કરનારમનિ ઘણો ભાગ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું સામર્થ્ય કેળવી જીવનને નિર્ભળ બ્રહ્મચર્યથી પવિત્ર કરે છે. અલ્પ માત્ર વ્યક્તિઓ જ ઉન્માર્ગે જાય છે, જે પ્રગટ છે. જે થોડાના ભોત્રે ઘણાનું રક્ષણ થતું હોય તો તે વ્યવહાર ખોટો નથી. જગતનો કોઈ પણ ઉત્તમ વ્યવહાર એવો નહિ હોય, કે જેનાથી થોડાને (કન્ધિત) નુકસાન ન હોય. વસ્તુતઃ તો વ્યભિચાર પતિના અભાવથી નહિ પણ વિષયના વિકારને રોકવાની નિર્ભળતાથી થાય છે. કોઈ સધવા સ્ત્રી પણ ઉન્માર્ગનું સેવન કરે, ત્યાં કાનો દોષ ગણવો ? વિધવાઓ કરતાં સધવાઓની સંખ્યા વ્યભિચારમાં વધારે હોય છે, તે નિર્ભયપણે વ્યભિચાર કરે છે. વસ્તુતઃ અનાદિકાળની વિષયવાસનાને ટાળવા માટે ધૃતિથી કે અનિચ્છાથી પણ ઉત્તમ આચારોનું પાલન કરવું જરૂરી છે, વગેરે મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

પ્રશ્ન-ધૃતિ વિના આચારને પાળવા તે આચાર નહિ પણ બંધન જ કહેવાય ! તેવા બંધનથી આત્મા કોઈ સુધરી જતો નથી.

ઉત્તર-શહેરને કિલ્લો હોય છે અને જેલ પણ હોય છે. કિલ્લો પ્રબળ બંધનરૂપ છે છતાં પ્રબળ બહારના ઉપદ્રવોથી બચાવવા માટે તે જરૂરી છે, જ્યારે જેલ દુર્જનોને બંધનરૂપ છતાં પ્રબળ રક્ષણ માટે જરૂરી છે. મહેલ તથા જેલ બંને સ્થળોએ પહેરેગીરો હોય છે, પણ મહેલનો પહેરેગીર રાજના રક્ષણ માટે છે અને જેલનો પહેરેગીર કેદીને કબજે રાખવા માટે છે. એ પ્રમાણે જગતના ઉત્તમ વ્યવહારો બંધનરૂપ હોવા છતાં તે કામ-કોષાદિ શત્રુઓથી આત્માનું રક્ષણ કરનારા હોવાથી તેને બંધન મનાવી સત્યનો લોપ કરવો તે કોઈ રીતિએ ઉચિત નથી.

(૪) ધાર્મિક દૃષ્ટિએ-શાસ્ત્રકારો જણાવે છે તેમ પૂર્વભવોમાં શીલનું પાલન નહિ કરવાથી કે અસહચારી જીવન જીવવાથી પ્રયઃ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેને બ્રહ્મચર્યથી પવિત્ર રાખીને જ ઉત્તમ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, સહચારોનો લોપ કરી કદી સુખી થઈ શકાતું નથી, માટે જ સ્ત્રીજીવનને અંગે ઉત્તમ કુલના જે આચારો છે તેનું સહર્ષ પાલન કરવાથી જ સ્ત્રીધર્મ સચવાય છે. વૈધવ્ય વગેરે પૂર્વભવોમાં કરેલા શીલભંગ આદિ દુરાચારનાં જ ફળો છે. તેને સમતાપૂર્વક ભોગવી બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી જ તે કર્મોથી છુટી શકાય છે.

એમ અનેક પ્રકારે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીજીવનનો માર્ગ ભિન્ન છે. પુરુષપણું પૂર્વે કરેલા ઉત્તમ કર્મોનું ફળ છે, જેથી તેની સ્ત્રી કરતાં ભોગ ભોગવવાની વિશાળતા સ્વતંત્ર છે, પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે-નિરંકુશ બનવું. પુરુષે પણ બ્રહ્મચર્ય કે એકપત્ની પ્રત પાળવું એ હિતકર છે. ઉત્તમ પુરુષે કદી ભોગને પરાધીન હોતા નથી. સ્ત્રી અમળા છતાં જે સ્વપતિમાં સંતોષ રાખી શકે તો પુરુષ કેમ ન રાખી શકે ? વસ્તુતઃ વિષયો વિષતુલ્ય હોવાથી જો જે વ્યવહારથી વિષયમુક્ત બને, તે દરેક વ્યવહારે અજ્ઞાન-મોહથી દુઃખરૂપ દેખાવા છતાં સુખનાં કારણભૂત છે.

માનવજાતિની લક્ષ્યવસ્થા વસ્તુતઃ વ્યભિચારથી દૂર હઠી આત્માનું રક્ષણ કરવા માટે છે, નહિ કે વિષયોના પોષણ માટે ! પુરુષને વ્યભિચારથી બચવા માટે સ્ત્રીને અને સ્ત્રીને વ્યભિચારથી બચવા માટે પુરુષની સહાય છે. વેદવિકારને ન રોકી શકાય તો જ સ્ત્રીને માત્ર પોતાના પરણેલ પતિ સાથે કે પતિને પોતાની પરણેલ સ્ત્રી સાથે તે વિકારને શાન્ત કરવાનો હોય છે.

તથા—“ દેવ-દાણવ-ગંધર્વા, જક્ષ-રક્ષસ-કિન્નરા ।

વંમયારિં નમંસંતિ, દુક્કરં જે કરિંતિ તં ॥ ૨ ॥ ”

(ઉત્તરાધ્યયનસૂ૦, અ૦ ૧૬-૧૬)

તથા—“ આળાઈસરિયં વા, ઇદ્દી રજ્જં ચ કામ-મોગા ય ।

કિત્તી બલં ચ સમ્મો, આસન્ના સિદ્ધિ વંમાઓ ॥ ૩ ॥ ”

“ કલિકારઓ વિ જળમારઓ વિ સાવજ્જજોગનિરઓ વિ ।

જં નારઓ વિ સિજ્જહ, તં ચલુ સીલસસ માહપ્પં ॥ ૪ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, આઞ્વતા૦ ૪૨-૪૩)

ભાવાર્થ—“ જે કોડો સોનૈયાતું દાન કરે અથવા સોનાતું શ્રીજિનમન્દિર બંધાવે, તેને તેટલું ફળ ન થાય, કે જેટલું ફળ માત્ર નિર્મળ પ્રહાર્યર્થ પાળવાથી થાય (૧). દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને કિન્નરો પણ પ્રહાર્યારીને નમે છે, કે જેઓ દેવોને પણ દુષ્કર એવું પ્રહાર્યર્થનું પાલન કરે છે (૨). ઉત્તમ ઠકુરાઈ, અખૂટ ધન-ધાન્યાદિ ઋદ્ધિ, રાત્ર્ય, કામ-લોગનાં સાધનો, નિર્મળ કીર્તિ, નિર્વિકારી બળ, સ્વર્ગનાં સુખો અને અતે અદ્યપકાળમાં મોક્ષ; એ બધું નિર્મળ પ્રહાર્યર્થ પાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે (૩). કલહ કરાવનાર, મનુષ્યોને મરાવનાર અને પાપ-કાર્યોમાં રક્ત એવા પણ ‘નારદ’નો મોક્ષ થાય છે, તે માત્ર તેના નિર્મળ શીલનો જ મહિમા છે (૪). ”

સ્વદારાસતોષી ગૃહસ્થો પણ સુદર્શન શેઠની જેમ પ્રહાર્યારી સરખા શ્રેષ્ઠ જ છે. પરદારાગમ-નથી જગપ્રસિદ્ધ વધ, બંધન (કેદ) વગેરે દુષ્ટ ફળો લોગવવાં પડે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ વહ-વંધન-ઉવંધન-નાસિંદિઅચ્છેઅ-ધણતયાહા ।

પરદારઓ હુ વહુઆ, કયત્થણાઓ હ્મમવે વિ ॥ ૧ ॥ ”

“ પરલોણ સિંબલિ-તિક્કવકંટગાલિંગણાહ્મહુરૂવં ।

નરયંમિ દુહં દુસહં, પરદારસયા લહંતિ નરા ॥ ૨ ॥ ”

“ છિન્નિદિઆ નપુંસા, દુરુવદોહગ્ગિણો મગંદરિણો ।

રંડ-કુરંડા વંજ્ઞા, નિંદુઅ વિસકન્ન હંતિ દુસ્સીલા ॥ ૩ ॥ ”

(સંબોધપ્રક૦, આઞ્વતાધિ૦, ૪૪ થી ૪૬)

તથા—“ મક્ષવણે દેવદબ્બસસ, પરિત્થીગમણેય ય ।

સત્તમં નરયં જંતિ, સત્તવારાડ ગોયમા ! ॥ ૪ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ વધ, બંધન, ગળે ફાંસો, ફાંસી, નાક કપાણું, ગુપ્તેન્દ્રિયનો છેદ, ધનનો નાશ વગેરે પરદારાસેવનથી અનેક કદર્થનાઓ આ લવમાં જ સહન કરવી પડે છે (૧). પરસ્ત્રી લોગવનારા મરીને અન્ય લવે નરકમાં તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા શાલ્મલી વૃક્ષને ભેટવું (ભોંકાવું) વગેરે અનેક બલિનાં દુઃસહ દુઃખોને લોગવે છે (૨). દુરાચારી પુરુષો (અન્ય લવોમાં) કપાયેલી ગુપ્તેન્દ્રિયવાળા, નપુંસક, કુરૂપવાળા, હુલોળી, ભગદરના રોગવાળા થાય છે તથા દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ (અન્ય લવોમાં)

વિધવા, ચોરીમાં રંડાપો, વાંઝણી, મરેલાં બાળકને જન્મ આપનારી, વિષકન્યા (સ્પર્શથી બીજને ઝેર ચઢે તેવા શરીરવાળી) વગેરે દુષ્ટ સ્ત્રીપણું પામે છે (૩). તથા હે ગૌતમ ! દેવદ્રવ્યનું લક્ષણ કરવાથી અને પરસ્ત્રીસેવનથી જીવ સાત વાર સાતમી નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે (એમ શ્રીમહા-વીર પ્રભુએ કહ્યું છે.) (૪). ”

વળી મૈથુનમાં હિંસા બહુ જ છે. કહ્યું છે કે-

“ મેહુણસન્નારુદો, દુષેદ્ઝ નવલક્ષ સુહુમજીવાણં । ” इत्यादि. અર્થાત્-‘ મૈથુન સેવનારો નવ લાખ સૂક્ષ્મ જીવોને હણે છે, ’ વગેરે અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી બેઠે લેવું. ”

પરચ્છેદાણુઆવશ્યકચૂર્ણિમાં પણ ચોથા મતના અધિકારમાં મૈથુનના દોષો અને બ્રહ્મચર્યના શુભો આ રીતિએ બતાવ્યા છે.

“ ચતુર્થે અણુવવ સામણેણ અણિઅત્તસ્સ દોસા-માતરમવિ ગચ્છેજ્જા, વિદિયં ધૂયાણ વિ સમં વસેજ્જા ૦ ” इत्यादि, તથા અણિઅત્તસ્સ રૂપેણ પરલેણ ગુણા-રૂપેણ કચ્છે કુલપુત્તગાણિ સદ્ધવાણિ ૦ ” इत्यादि, તથા પરલેણ પહાણપુરિસત્તં, દેવત્તે પહાણાણ અચ્છરાણો, મણુઅત્તે પહાણાણો માણુસીણો, વિણલાય પંચ-લક્ષણા મોગા પિયસંમોગા ય આસણ્ણસિદ્ધિગમણં ચ । ”

૧૦. કામશાસ્ત્રના રચયિતા વાત્સ્યાન કહે છે કે-

“ રક્તજાઃ ક્રમયઃ સૂક્ષ્મા, મૃદુભ્યાધિશક્તયઃ ।

જન્મવર્ત્મસુ કણ્ઠર્તિ, જનયન્તિ તથાવિધામ્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ રુધિરમાંથી ઉત્પન્ન થતા, અલ્પ-મધ્ય અને વિશેષ શક્તિવાળા, ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવા ખારીક જીવો-કીડાઓ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યોનિમાં (સ્ત્રીને શુદ્ધ અંગમાં) તથાપ્રકારની (વિષયની) ખરજ (ચળ) ઉત્પન્ન કરે છે. ”

પૂ. શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨-૭૯ માં કહે છે કે-

“ યોનિયન્ત્રસમુત્પન્નાઃ, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાશયઃ ।

પોદ્યમાના વિપદ્યન્તે, યત્ર તન્મૈથુનં ત્યજેત્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સ્ત્રીની યોનિરૂપ યંત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ખારીક જીવોના સમૂહ, જો મૈથુન સેવન કરવામાં પીલાઈને મરે છે, તે મૈથુનને તજવું બેઠ્યે. ”

સંબોધ પ્રકરણના ત્રીજા અધિકારમાં પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે-

“ ર્થીણ જોણિમજ્જે, ગમ્મગયા એવ હંતિ નવલક્ષા ।

દક્કો વ દો વ તિન્નિ, વ લક્ષણપુહુત્તં ચ ઉક્કોસં ॥ ”

“ ર્થીણ જોણિમજ્જે, દ્ધવંતિ એઈંદિમા અસંસા ય ।

ઉપ્પજ્જંતિ ચયંતિ ય, સમુચ્છિમા તદ્દ અસંસા ॥ ”

“ ત્થીસંમોગે સમગં, તેસિં જીવાણ હંતિ ઉદ્ધવણ ॥ ” (મા. ૭૩-૭૪-૭૬)

ભાવાર્થ-“ સ્ત્રીઓની યોનિમાં ગર્ભજ (મનુષ્યો) ઉત્પન્ન થી નવ લાખ ઉપજે છે, અર્થાત્-એક, બે, ત્રણથી ચાવત્ ઉત્પન્ન લક્ષપૃથક્ત્વ ઉપજે છે, તે સિવાય બેઠન્દ્રિય જીવો અસંખ્યાતા ઉપજે છે અને સંખ્યિત્તમ (મનુષ્યો) પણ અસંખ્યાતા ઉપજે છે અને મરે છે. સ્ત્રીસંમોગથી તે સર્વ જીવોનો એકાસાથે નાશ થાય છે, વગેરે. ”

ભાવાર્થ—“ સામાન્ય રીતિએ ચોથા આણુવતરૂપ વિરતિ નહિ કરનારા મનુષ્યને દોષો લાગે, જેમ કે—તેને માતાને પણ ભોગવવાનો અને સ્વપુત્રીને સેવવાનો પણ પ્રસંગ આવે. (આ બંનેનાં દષ્ટાન્તો ચૂર્ણિમાં આપ્યાં છે.) વિરતિવાળાને આ લોક-પરલોકમાં શુંલો શું થાય ? તો આ લોકમાં કચ્છ દેશના શ્રદ્ધાળુ ૧૧કુળપુત્રકનું ચૂર્ણિમાં દષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે પ્રમાણે દેવતાઓ પણ સેવા કરે અને પરલોકમાં સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠપણું પામે; દેવલવમાં ઉત્તમ અપ્સરાઓ, મનુષ્યપણામાં સતી-રૂપવતી-શુભ્રવતી ભાર્યાઓ, પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોનાં વિપુલ સાધનો, પ્રિય મનુષ્યનો યોગ અને થોડા કાળમાં જ મોક્ષ પણ થાય, વગેરે બ્રહ્મચર્યના ઘણા શુંલો છે.” એ પ્રમાણે ચોથા મૈથુન-વિરમણુ વ્રતનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે પાંચમા આણુવતને વર્ણવે છે.

મૂલ—“ પરિગ્રહસ્ય કૃત્સ્નસ્યામિતસ્ય પરિવર્જનાત્ ।

इच्छापरिमाणकृतिं, जगदुः पञ्चमं व्रतम् ॥ ૨૯ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ સઘળા (નવેય પ્રકારના) પદાર્થોની મૂર્ચ્છારૂપ અપરિમિત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક ઇચ્છાને મર્યાદિત કરવી, તેને પાંચમું આણુવત કહ્યું છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“ મળેલા કે નહિ મળેલા કોઈ પદાર્થ ઉપર મમત્વ-મૂર્ચ્છા રાખવી તેને પરિગ્રહ કહ્યો છે. ગૃહસ્થના પરિગ્રહના વિષયભૂત સર્વ (બાહ્ય) પદાર્થોની સામાન્યરૂપે આ રીતિએ નવ પ્રકારોમાં ગણત્રી કરી છે.”

૧-ધન, ૨-ધાન્ય, ૩-ક્ષેત્ર, ૪-વાસ્તુ, ૫-રોપ્ય, ૬-સુવર્ણ, ૭-કુપ્ય, ૮-દ્વિપદ અને ૯-ચતુષ્પદ. આનું વિશેષ સ્વરૂપ આગળ વ્રતોના અતિચારોના વર્ણનમાં કહેવાશે. દશવૈકાલિકસ્મૃત્તના છઠ્ઠા અધ્યયનની પાંચમી ગાથાની પૂઠ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિજીએ કરેલી નિયુક્તિમાં તો, ગૃહસ્થના પરિગ્રહના ૧-ધાન્ય, ૨-રત્ન, ૩-સ્થાવર, ૪-દ્વિપદ, ૫-ચતુષ્પદ અને ૬-કુપ્ય, એમ મૂલ છ પ્રકારો કહ્યા છે અને તે છના પેટાભેદો કુલ ૬૪ આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે.

(૧) ધાન્ય-૧-જવ, ૨-ઘઉં, ૩-શાલ ડાંગર, ૪-કમોદ ડાંગર, ૫-સાડી ડાંગર, ૬-કોદ્રવા, ૭-જુવાર (અથવા મીણુચવ નામનું ધાન્યવિશેષ), ૮-કાંગ, ૯-ઝીણા ચણા (તાંદળાની દાળ નીકળે તે), ૧૦-તલ, ૧૧-મગ, ૧૨-અડદ, ૧૩-અળસી, ૧૪-મોટા ચણા (કઠોળ), ૧૫-લોંગ, ૧૬-વાલ, ૧૭-મઠ, ૧૮-ચોળા, ૧૯-બરંટી, ૨૦-મસુરી, ૨૧-તુવેર, ૨૨-કળથી ૨૩-ધાણા અને ૨૪-વટાણા, એમ ધાન્યો ચોવીશ પ્રકારનાં કહ્યાં છે.

(૨) રત્નો-૧-સોનું, ૨-ત્રપુ (તરવું), ૩-ત્રાંણુ, ૪-રૂપું, ૫-લોખંડ (લોહું), ૬-સીસું-કલાઈ, ૭-હિરણ્ય (રૂપિયા વગેરે નાણું), ૮-ઉત્તમ ગતિના પત્થરો-અકીક વગેરે, ૯-વજ્ર, ૧૦-જાત્યરત્નો, ૧૧-મોતી, ૧૨-પ્રવાલ, ૧૩-શંખ, ૧૪-તિનીશ નામનું વૃક્ષ (નેતર), ૧૫-

૧૧. કચ્છ દેશમાં કોઈ કુલપતિનો પુત્ર અને બીજાની પુત્રી-બંનેએ બાલ્યવયમાં એકાન્તરે બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ લીધો, ભવિતવ્યતાવશાત્ યૌવન પામ્યા પછી તે બંનેનું પરસ્પર લગ્ન થયું, તેમાં બ્રહ્મચર્ય-પાલનમાં જે દિવસે પતિને નિયમ આવે તે દિવસે પત્નીને છૂટ અને જે દિવસે પત્નીને નિયમ આવે તે દિવસે પતિને છૂટ આવે, એ પ્રમાણે બન્યું. આથી બંને યાવજીવ બ્રહ્મચારી રહ્યાં અને દેવો પ્રસન્ન થઈ તેઓને સહાય કરવા લાગ્યા, વગેરે. (આ દષ્ટાન્ત સુપ્રસિદ્ધ શ્રીવિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીને અનુસરતું છે. તેઓ પણ કચ્છ દેશમાં જ થયેલાં છે.)

અચરુ, ૧૬-ચંદન, ૧૭-સુતરનાં વસ્ત્રો, ૧૮-ઊનનાં વસ્ત્રો, ૧૯-કાષ્ટ (અગ્નિમંથ વૃક્ષ વગેરેનાં પાટીયાં), ૨૦-ચામડું (મૃગચર્મ, સિંહચર્મ, વ્યાઘ્રચર્મ વગેરે), ૨૧-દાંત (હાથીદાંત વગેરે), ૨૨-વાળ (ચમરી ગાયના ચામર વગેરે), ૨૩-ગંધ (સુગંધી ચૂણો વગેરે), ૨૪-દ્રવ્યૌષધિ (સૂંઠ, મરી, પીપર વગેરે ઔષધિઓ),-એમ ચોવીશ પ્રકારે રત્નો કહ્યાં છે.

(૩) સ્થાવર-૧-ક્ષેત્ર, ખળાં વગેરે ભૂમિ, ૨-ઘર, હાટ વગેરે મકાનો ૩-વૃક્ષસમૂહ એઠલે નાળીયેરી, ખજૂરી વગેરેનાં વનો-જંગલો,-એમ ત્રણ પ્રકારનાં સ્થાવરો જણાવ્યાં છે.

(૪) દ્વિપદ-૧-ગાડાં-ગાડી તથા ૨-દાસ-દાસી વગેરે, એમ બે પ્રકારે દ્વિપદો કહ્યાં છે.

(૫) ચતુષ્પદ-૧-ગાય, ૨-લેંસ, ૩-ઊંટડી, ૪-ખકરી, ૫-ઘેટી, ૬-વાહીક વગેરે દેશના જાતિવંત અશ્વો, ૭-ખચર, ૮-કુળત ઘોડા, ૯-ગધેડાં અને ૧૦-હાથી. (અહીં ગાય શબ્દથી વૃષભ, લેંસથી મહિષ, ઊંટડીથી ઊંટ વગેરે સંજ્ઞાતિય એકમાં ગણવા.) એમ (ચતુષ્પદો) દશ પ્રકારનાં કહ્યાં છે.

(૬) કુપ્ય-લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારનો ઘરવખરો. (સોના-રૂપા સિવાયની ઘરેક ધાતુઓનાં વાસણો, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઉપકરણો સઘળી ઘરસામગ્રી એક જ પ્રકારમાં ગણી છે.)

(રત્નોના પ્રકારમાં વસ્ત્રોને સંપત્તિ તરીકે ગણાવ્યાં છે અને અહીં ઘરવખરા તરીકે ગણાવ્યાં છે-એમ ભેદ સમજવો.) કહ્યું છે કે-

“નાણાવિહોવગરણં, યોગવિહં કુપ્પલસ્ત્રવણં હોઈ ।

એસો અત્યો મણિઓ, છન્વિહ ચડસદ્ધિમેઓ ઉ ॥ ૧ ॥” (કાશ્યપસ્મૃતિ ૨૫૮)

ભાવાર્થ-“જુદી જુદી જાતિનાં અનેક પ્રકારનાં ઘરનાં ઉપકરણોને એક જ કુપ્ય તરીકે ગણ્યાં છે. એમ અર્થ (પરિગ્રહ) મૂળ છ પ્રકારે અને ઉત્તર ચોસઠ પ્રકારે કહ્યો.”

એ પ્રમાણે ૨૪ ધાન્યો, ૨૪ રત્નો, ૩ સ્થાવરો, ૨ દ્વિપદો, ૧૦ ચતુષ્પદો અને ૧ કુપ્ય મળી ૬૪ પ્રકારનો પરિગ્રહ કહ્યો છે. આ ચોસઠ પ્રકારો પણ ઉપર કહેલા ધન-ધાન્યાદિ નવ પ્રકારોમાં જ અંતર્ગત થતા હોવાથી, એ નવના પણ આ ચોસઠ પ્રકારો થઈ શકે છે, એમ ખન્ને વ્યાખ્યાઓમાં સમાનતા સમજવી.

ઉપર જણાવ્યો તે નવ પ્રકારનો અમિત પરિગ્રહ, કે જેનું કોઈ પ્રમાણ જ નથી તેને પ્રમાણયુક્ત કરે, અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અમુક પ્રમાણથી વધુ ન રાખવી, એમ ઈચ્છાને (મૂર્છાને) મર્યાદિત કરે, તેને સર્વજ્ઞોએ સ્થૂલ પરિગ્રહવિરમણ નામનું પાંચમું આણુવ્રત કહ્યું છે.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-પરિગ્રહનો ત્યાગ બે પ્રકારે થાય છે, એક સર્વથા-સમ્પૂર્ણ અને બીજો (દેશથી) અમુક પ્રમાણમાં. સર્વ વસ્તુઓની સર્વ પ્રકારે મૂર્છા તજવી તે ‘સર્વત્યાગ’ અને અમુક વસ્તુઓની અમુક પ્રમાણમાં મૂર્છા છોડવી તે ‘દેશત્યાગ’ કહેવાય છે. આ બેમાં શ્રાવકોને સર્વથા ત્યાગ કરવો અશક્ય હોવાથી દેશત્યાગ કરી તેઓ ઈચ્છાનું પરિમાણ કરી શકે છે. પચ્ચંઆવંસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ અપરિમિઅપરિગ્રહં સમણોવાસઓ પચ્ચક્કસાહ, ઇચ્છાપરિમાણં ઉવસંપજ્જહ, સે ય પરિગ્રહે દુવિહે પન્નત્તે, તંજહા-સચ્ચિત્તપરિગ્રહે અચ્ચિત્તપરિગ્રહે અંહ્યાદિ । ”

ભાવાર્થ-“ શ્રાવક અપરિમિત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે અને ઇચ્છાપરિમાણને ગ્રહણ કરે છે. તે પરિગ્રહ બે પ્રકારનો કહ્યો છે તે આ પ્રમાણે-૧. સચ્ચિત્ત (સંજ્ઞવ) વસ્તુનો પરિગ્રહ અને ૨. અચ્ચિત્ત (અજ્ઞવ) પદાર્થોનો પરિગ્રહ, વગેરે. ”

પ્રશ્ન-ધરમાં ધન વગેરે અદ્ય હોય અને પરિગ્રહપરિમાણમાં હજારની-લાખની કે તેથીય વધારે પરિગ્રહની મર્યાદા બાંધે, તો તેને જે મૂળ સુડી હોય તેથી પણ ઇચ્છા વધવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે, માટે એવી રીતિએ પરિગ્રહની મર્યાદા કરનારને શો લાભ ?

ઉત્તર-ઇચ્છાની વૃદ્ધિ તો સંસારી જીવોને સર્વદા છે જ. શ્રીનમિરાજર્ષિએ ઇન્દ્રમહારાજને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે-

“ સુવર્ણરૂપસ્સ ય પવ્વયા ભવે, સિયા હુ કેલાસસમા અસંખયા ।

નરસ્સ લુદ્ધસ્સ ન તેહિ કિંચિ, ઇચ્છા હુ આગાસસમા અણંતયા ॥ ૧ ॥ ”

(ઉત્તરાખ્યયનસૂત્ર અ૦ ૧-૪૮)

ભાવાર્થ-“ લોભી મનુષ્યને કદાચ સોના-રૂપાના કેલાસ જેવડા મોટા અસંખ્યાતા પર્વતો મળી જાય તો પણ તેનાથી તેને કાંઈ (સંતોષ) થતો નથી, કારણ કે-ઇચ્છા આકાશ જેટલી અનંતી છે. (જેમ આકાશને છેડો નથી તેમ ઇચ્છાને છેડો નથી.) ”

આ પ્રમાણે જે ઇચ્છાનો અંત જ નથી, તેને મર્યાદિત કરવી તે શું મોટો લાભ નથી ? છે જ ! કહ્યું પણ છે કે-

“ જહ જહ અપ્પો લોહો, જહ જહ અપ્પો પરિગ્રહારંમો ।

તહ તહ સુહં પવ્વહ્હ, ધમ્મસ્સ ય હોહ સંસિદ્ધી ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, આઞ્ઞતાધિ, ગા૦ ૬૨)

ભાવાર્થ-“ જેમ જેમ લોભ અદ્ય થાય અને જેમ જેમ પરિગ્રહનો આરંભ થટે, તેમ તેમ (સંતોષનું) સુખ વધે અને (આત્મ) ધર્મની સિદ્ધિ થાય. ”

એ મુજબ ઇચ્છાનો વેગ રોકીને સંતોષ કેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણ કે-સાચું સુખ સંતોષમાં જ છે. કહ્યું છે કે-

“ આરોગ્ગસારિં માણુ-સત્તણં સચ્ચસારિઓ ધમ્મો ।

વિજ્ઞા નિવ્વય(નિચ્છય)સારા, સુહાઈ સંતોસસારાઈ ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રકૃ, આઞ્ઞધર્માં ગા૦ ૬૩)

ભાવાર્થ-“ માનવદેહનો સાર આરોગ્ય, ધર્મનો સાર સત્ય, વિદ્યાનો સાર નિશ્ચય (આત્મ-જ્ઞાન) અને સુખનો સાર સંતોષ છે, અર્થાત્ સુખનું મૂળ સંતોષ છે. ”

એ રીતિએ પરિગ્રહપરિમાણ તતથી આ ભવમાં સંતોષનું નિષ્કંટક સુખ, લક્ષ્મીની સ્થિરતા (દરિદ્રતાનો અભાવ), લોકોમાં પ્રશંસા વગેરે અનેક ફળો મળવા ઉપરાન્ત પરલોકમાં ઉત્તમ

ઋદ્ધિવંત મનુષ્યપણું કે શ્રેષ્ઠ દેવપણું અને પરંપરાએ સિદ્ધિગતિની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી ઊલટું અતિ લોભને વશ થઈ ઇચ્છાપરિમાણરૂપ આ પ્રતને નહિ સ્વીકારવાથી કે સ્વીકારીને વિરાધના કરવાથી દરિદ્રતા, દુર્ભાગ્ય, દાસપણું, દુર્ગતિ વગેરે મહા કળો કેટલાય કાળ સુધી લોગવવાં પડે છે. કહ્યું છે કે-“મહારંભયાપ મહાપરિગ્રહયાપ કુળિમાહારેણ પંચિવિયવહેણ જીવા નરયાડઅં અજ્ઞેહ” ત્તિ ॥ અર્થાત્-‘મહા આરંભથી, મહા પરિગ્રહથી, માંસાદિ આહારથી અને પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરવાથી જીવો નારકીનું આયુષ્ય બાંધે છે.’

મૂર્છા(આસક્તિ-લોભ)ને યોગે ઉત્તરોત્તર (વધતી) આશાએથી બંધાતો જીવ વિવિધ કળો-કલ્પનાઓમાં અટવાતો દુઃખને જ લોગવે છે. (અર્થાત્ આસક્તિ-આશાએ કે ઇષ્ટયોગો દુઃખરૂપ જ છે, સુખ જણાય છે તે ભ્રમ છે.) કહ્યું છે કે-

“ઉક્લણ્ઠ સ્વણ્ઠ નિહણ્ઠ, રતિં ન મુઞ્ઠ દિઞ્ઠાવિ અ સસંકો ।

લિપ્ઠ ટણ્ઠ સયયં, લંછિયપડિલંછિયં કુણ્ઠ ॥ ૧ ॥”

(યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૨-૧૦૬ ટીકા)

ભાવાર્થ-“લોભી ધનને અર્થે જમીન ખોદે, ખાતર પાડે (ચોરી કરે), ધનને ભૂમિમાં દાટે, (રખે કેઈ જાણી ન જાય, લઈ ન જાય માટે) રાત્રે પણ ઉઘે નહિ, દિવસે પણ શંકાશીલ રહે, ધન દાટયું હોય તે જમીન ઉપર લીંપણ કરી સરખી બનાવી દે, ઉપર કેઈ વસ્તુઓ મૂકી ઢાંકી દે, તેમ જ તે સ્થાનને ઓળખવા માટે ચિહ્ન કરે, પ્રતિચિહ્ન કરે.” (વગેરે અનેક કલ્પનાઓ લોગવે છે.)

વસ્તુતઃ પરિગ્રહપણું મૂર્છાથી જ છે, કારણ કે-ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુમાં મૂર્છા ન હોય તો તે પરિગ્રહરૂપ નથી. કહ્યું છે કે-

“અપરિગ્રહ એ(હિ)વ મવેદ્વસ્ત્રાઞ્મરણાઘલંકૃતોપિ પુમાન્ ।

મમકારવિરહિતઃ સત્તિ, મમકારે સંગવાન્ નગ્નઃ ॥ ૧ ॥”

(યોગશાં, પ્ર૦ ૨-૧૦૬ ટીકા)

તથા- “જંપિ વત્થં ચ પાયં વા, કંબલં પાયપુંછણં ।

તંપિ સંજમ-લજ્જટ્ટા, ધરંતિ પરિહરંતિ અ ॥ ૧ ॥”

“ન સો પરિગ્રહો વુત્તો, નાયપુત્તેષ તાણ્ણા ।

મુચ્છા પરિગ્રહો વુત્તો, હિ વુત્તં મહેસિણા ॥ ૨ ॥”

(વજ્રવૈ, અ૦ ૬-મા૦ ૨૦-૨૧)

ભાવાર્થ-“મમતા વિના વસ્ત્ર-આભરણોથી અલંકૃત (શોભતો) પુરુષ પણ પરિગ્રહરહિત છે અને નગ્ન (અતિ દરિદ્રી કે સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગી) પણ પદાર્થોમાં મમત્વ(મૂર્છા)વાળો હોય તો તે પરિગ્રહવાળો છે (૧). માટે “સાધુઓ જે જે વસ્ત્ર-પાત્ર-કામળી-પાદપ્રોગ્ધન (રત્નોહરણ) વગેરે કાંઈ રાખે છે તે સંયમને માટે (જીવરક્ષા માટે) કે લજ્જબના કારણે રાખે છે અને પહેરે છે (૧). ‘જગત્પ્રતાપા શ્રીમહાવીરદેવે વસ્તુને પરિગ્રહ નથી કહ્યો, પણ મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ છે એમ કહ્યું છે’-એમ મહર્ષિ શ્રીગણધરભગવંતે કહ્યું છે (૨).”

આથી મૂર્ખાનું નિયમન કરવા માટે (મૂર્ખાના અંકુશ માટે) સર્વથા મૂર્ખાનો ત્યાગ કરવામાં અશક્ત શ્રાવકને અમુક પ્રમાણમાં પણ મૂર્ખાનો ત્યાગ કરવારૂપ આ પ્રથમ અણુવ્રત કહ્યું છે.

એ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતો કહ્યાં. હવે તેના શુદ્ધ પાલન માટે ભાવનારૂપ (પ્રાણરૂપ) ગુણવ્રતો કહે છે.^{૧૨} તે ગુણવ્રતો ત્રણ છે. ૧-દિગ્વિરમણ વ્રત, ૨-ઉપલોગ-પરિલોગપરિમાણ વ્રત અને ૩-અનર્થદંડવિરમણ વ્રત. તેમાં દિગ્વિરમણ નામનું પહેલું ગુણવ્રત આ પ્રમાણે છે.

મૂઠ--“ ઉર્ધ્વાડધસ્તિર્યગાશસુ, નિયમો ગમનસ્ય યઃ ।

આદ્યે ગુણવ્રતં ગ્રાહુ-સ્તદિગ્વિરમણાભિધમ્ ॥ ૩૦ ॥ ”

મૂલાર્થ--“ ઉપર-નીચે અને તિર્ય્છીં દિશાઓમાં જવા સંબંધી જે અમુક હદનો નિયમ કરવો, તેને દિગ્વિરમણ નામનું પહેલું ગુણવ્રત કહ્યું છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ--“ ઊર્ધ્વદિશાનું નામ ‘ગ્રાહી’ છે અને અધોદિશાનું નામ ‘નાગી’ છે. એ બે તથા તિર્ય્છીં આઠ-૧-પૂર્વા, ૨-આગ્નેયી, ૩-દક્ષિણા, ૪-નૈર્ઋતી, ૫-પશ્ચિમા, ૬-વાયવ્યા, ૭-ઉત્તરા અને ૮-ધશાની; એમ કુલ દશ દિશાઓ છે. તેમાં જે દિશામાં સૂર્ય ઊગે તે પૂર્વા અને પૂર્વ સમુખ ઊભા રહેતાં જમણા (સદિ) ક્રમથી અનુક્રમે આગ્નેયી વગેરે સાત, એમ ૧ ઊર્ધ્વ, ૧ અધો તથા ૮ તિર્ય્છીં મળીને દશેષ દિશામાં જવા વિષે નિયમ કરવો, એટલે કે-તે દિશાઓ પૈકી તિર્ય્છીં અમુક અમુક દિશામાં આટલી-અમુક હદ સુધી મારે ગમન-આગમ-નાદિ કાર્યો કરવાં પણ તેથી આગળ (તે ઉપરાન્ત) જવું કે કોઈ કાર્ય કરવું નહિ; ઊર્ધ્વદિશામાં પણ પર્વત ઉપર ચઢવું વગેરે પ્રસંગોમાં અમુક પ્રમાણથી વધારે જાવું ન જવું અને અધોદિશામાં પણ કુવા, ટાંકાં, ભોંયરાં, ખાણો વગેરે નીચા પ્રદેશમાં અમુક હદથી વધુ નીચે ન જવું; એ પ્રમાણે પૂર્વાદિ આઠ તથા ઊર્ધ્વદિશામાં અને અધોદિશામાં જવા વગેરેનો નિયમ કરવો, તેને શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ અહિંસાદિ ધર્મની રક્ષા, વૃદ્ધિ વગેરે ગુણોને કરનારું (અણુવ્રતોને ગુણકારક) હોવાથી પ્રથમ ‘ ગુણવ્રત ’ કહ્યું છે. ગુણવ્રતોની સહાય વિના એકલાં અણુવ્રતોનું વિશુદ્ધ પાલન થવું શક્ય નથી. આ પ્રથમ ગુણવ્રતનું નામ ‘ દિગ્વિરમણ વ્રત ’ છે, તેને અંગીકાર કરવાથી મર્યાદિત કરેલી ભૂમિથી બહાર રહેલા ત્રસ કે સ્થાવર જીવોને અભયદાન દેવાય છે અને લોભરૂપી સમુદ્ર મર્યાદિત થાય છે, કારણ કે-મર્યાદિત ક્ષેત્રની બહાર નહિ જવાથી ત્યાંના જીવોની હિંસા કે ત્યાંથી ધન વગેરે કમાવાનો લોભ વગેરે અટકે છે, સંતોષ વધે છે, વગેરે અનેક મોટા લાભો થાય છે. ”

કહ્યું છે કે-

“ ફારપ્પુલિંગમાસુર-અયગોલકસન્નિહો ઇમો નિચ્ચં ।

અવિરહ્પાવો જીવો, દદ્દહ સમંતા સમત્યજિણ ॥ ૧ ॥ ”

૧૨. આમાં મુખ્યત્વે અહિંસારૂપ પહેલું વ્રત મૂળધર્મરૂપ છે, જ્યારે બાકીના ચાર અણુવ્રતો અહિંસાની વાડરૂપે રક્ષા કરનારાં છે. જેમ વાડરહિત ખેતરનું અનાજ સુરક્ષિત રહે નહિ, તેમ જૂઠું-ચોરી-મૈથુન અને મૂર્ખા, એ ચારેયના ત્યાગરૂપ વાડો વિના અહિંસાધર્મની રક્ષા થાય નહિ. એમ બાકીનાં ચારેય વ્રતો પહેલાંને ઉપકાર કરનારાં છે. હવે જે ગુણવ્રતો કહેવાશે, તે નિયમિત કરેલી અહિંસામાં પણ વૃદ્ધિરૂપે ગુણ કરનારાં હોવાથી ગુણવ્રતો કહેવાય છે અને તે પછી ચાર શિક્ષાવ્રતો કહેવાશે તે આત્માને પોતાનું સ્વરૂપ (અહિંસક ભાવ) પ્રગટાવવામાં અભ્યાસ-શિક્ષારૂપ હોવાથી શિક્ષાવ્રતો કહેવાય છે.

“ જહવિ ન જાઈ સવ્વથ, કોઈ દેહેણ માણવો હત્ય ।

અવિરૂપચયવંધો, તહાવિ નિચો મવે તસ્સ ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ ધગધગતા અંગારા સરખા જાળવલ્યમાન તપાવેલા લોઢાના મોટા ગોળા જેવો પાપથી વિરામ નહિ પામેલો આ જીવ હંમેશાં સર્વત્ર સઘળા જીવોને બાળે (મારે) છે. ૧. જો કે કોઈ મનુષ્ય શરીરથી સર્વત્ર જઈ શકતો નથી, તો પણ અવિરતિના કારણે તેને હંમેશાં (આખા જગતનો આરંભજન્ય) કર્મબંધ થાય જ છે. ૨.” અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

“ તત્તાયગોલકણ્ણો, પમત્તજીવોઽણિવારિઅપ્પસરો ।

સવ્વથ કિં ન કુજ્જા, પાવં તકારણાણુમઓ ? ॥ ૧ ॥ ” (ચોઠાં, પ્ર૦ ૩-૨ ટીકા)

ભાવાર્થ—“ (અગ્નિની લટ્ટીમાં) તપાવેલા લોખંડના ગોળા સરખો પ્રામાદી જીવ, કે જેણે (દિગ્વિરમણ વ્રતથી) ગમનાગમનનો પ્રસાર રોક્યો નથી, તે જ્યાં જાય ત્યાં સર્વત્ર પાપનાં કારણો મળતાં ક્યું પાપ ન કરે ? અર્થાત્ સર્વત્ર સર્વ પાપો કરે. ”

ગૃહસ્થ આરંભ-પરિગ્રહવાળો હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય, જે જે ખાય (ભોગવે), શયન કરે, વેપાર (પ્રવૃત્તિ) કરે, ત્યાં ત્યાં તે ‘ તપેલો લોઢાનો ગોળો પોતાના સ્પર્શથી વસ્તુ માત્રને બાળી મૂકે તેમ ’ સર્વ જીવોની હિંસા કરે છે, તેથી તે હિંસાદિ પાપવ્યાપારથી બચાવનારું આ વ્રત ગૃહસ્થોને માટે જ કહ્યું છે. સાધુઓની પ્રવૃત્તિ તો પાંચ સમિતિ-ત્રણ શુભિત્રિપ અષ્ટપ્રવચન-માતાથી યુક્ત-નિષ્પાપ હોવાથી કોઈ પણ કાર્યમાં તેઓને હિંસાદિનો સંભવ નથી, માટે તેઓને આ વ્રત હોતું નથી. પૂ. શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ પોતાના રચેલા શ્રીયોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશના ત્રીજા શ્લોકની ટીકામાં આંતર શ્લોકો દ્વારા કહ્યું છે કે—

“ તદેતદ્યાવજ્જીવં વા, સદ્વ્રતં ગૃહમેધિનામ્ ।

ચતુર્માસાદિનિયમાદયવા સ્વલ્પકાલિકમ્ ॥ ૧ ॥ ”

“ સદા સામાયિકસ્થાનાં, યતીન્નાં તુ યતાત્મનામ્ ।

ન દિશિ ક્વચન સ્યાતાં, વિરત્યવિરતી હમે ॥ ૨ ॥ ”

“ ચારણાનાં હિ ગમને, યદ્દુર્વ મેરુમૂર્ધ્વનિ ।

તિર્યગ્ રુચકશૈલે ચ, નૈર્ષા દિગ્વિરતિસ્તતઃ ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ તે માટે ગૃહસ્થોને આ શ્રેષ્ઠ વ્રત (પહેલું શુભવ્રત) યાવજીવ સુધીનું છે અથવા જાવજીવ ન કરી શકે તો ચોમાસાદિ કાળમાં કે થોડા કાળ માટે પણ કરાવ છે (૧). સદા સામાયિકમાં રહેલા યતનાશીલ સાધુઓને તો કોઈ દિશામાં આ વ્રતની વિરતિ કે અવિરતિ છે જ નહિ (અર્થાત્ તેઓનું જીવન વિરતિમય હોવાથી અવિરતિનો અભાવ છે, માટે દિગ્વિરતિ કરવાની જરૂર નથી.) (૨). આરણ્ય-શ્રમણ મુનિઓ ઊર્ધ્વદિશામાં મેરુપર્વતના શિખર સુધી અને તિર્થા પ્રદેશમાં રુચક પર્વતે (શ્રીનંદીશ્વરદ્વીપ વગેરે સ્થલોએ) જાય છે, તેથી સિદ્ધ છે કે-તેઓને દિગ્વિરમણ વ્રત નથી (૩). ”

એ પ્રમાણે પહેલું શુભવ્રત (આવકતું છટ્કું વ્રત) કહ્યું. હવે બીજું શુભવ્રત કહે છે.

મૂઝ-“ ભોગોપભોગયોઃ સદ્વ્યા-વિધાનં યત્ સ્વશક્તિતઃ ।

ભોગોપભોગમાનાર્યં, તદ્ દ્વિતીયં ગુણવ્રતમ્ ॥ ૩૧ ॥ ”

ભૂતાર્થ-“ સ્વશક્તિ અનુસાર ભોગ્ય અને ઉપભોગ્ય પદાર્થોનું સંખ્યાદિરૂપે પ્રમાણ કરવું, તે ‘ ભોગોપભોગપરિમાણુ ’ નામનું બીજું શુભ્રવ્રત (કહ્યું) છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ જે વસ્તુ એક જ વખત ઉપયોગમાં આવે; જેવી કે-અન્ન, ફૂલ, તંબાળ, શરીરનાં વિલેપન (ચોપડવાની કે ચોળવાની વસ્તુઓ), સ્નાન કે પાન; વગેરે ભોગ-પદાર્થો કહેવાય છે અને એક જ વસ્તુ અનેક વખત ઉપયોગમાં આવે; જેવી કે-ત્રી, વસ્ત્ર, ઘરેણું, ઘર, પલંગ, ગાદી, ખુરસી, ખાટ વગેરે આસનો, ઊંટ, હાથી, ગાડી, ગાડાં વગેરે વાહનો; ઇત્યાદિ સર્વ ઉપભોગપદાર્થો કહેવાય છે. ” કહ્યું છે કે-

“ સદ્ બુજ્જહ ત્તિ ભોગો, સો પુણ આહારપુષ્કમાર્હો ।

ઉવભોગો ઉ પુણોપુણ, ઉવબુજ્જહ ભવણ-વણિઆહ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ એક વાર ભોગવાય માટે ભોગ કહેવાય, તે આહાર-પુષ્પો વગેરે ભોગ બાણુવો અને પુનઃ પુનઃ ભોગવાય તે ઘર, ત્રી વગેરે ઉપભોગ બાણુવો. ”

આ ભોગ અને ઉપભોગ પદાર્થોનું (મારે અમુક પ્રમાણથી વધારે ભોગવવાં નહિ એવું જે) સંખ્યાથી પરિમાણુ (નિયમન) પોતાની શક્તિ (પરિણામ) અનુસારે કરવું, તે ‘ ભોગોપભોગ પરિમાણુ ’ નામનું બીજું શુભ્રવ્રત બાણુવું.

આવશ્યકસૂત્રમાં આનું ‘ ઉપભોગ-પરિભોગ વ્રત ’ એવું નામ આપ્યું છે. ત્યાં આ પ્રમાણે સૂત્ર છે-“ ઉવભોગપરિભોગવર દુવિદ્ધે પન્નત્તે, તંજહા-મોયણઓ, કમ્મઓ અ ” ત્તિ ॥ અર્થાત્-‘ ઉપભોગ-પરિભોગ વ્રત બે પ્રકારનું કહ્યું છે, એક ભોજનથી અને બીજું કર્મથી; ’ વગેરે.

આની બ્યાખ્યામાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે-ઉપભોગમાં કહેલું ‘ ઉપ ’ પદ ‘ એક વખત ’ એવા અર્થનું સૂચક છે, માટે જે ‘ ઉપ ’ એટલે એક વખત ભોગવાય તે અશન, પાન વગેરે ઉપભોગ બાણુવો, અથવા ‘ ઉપ ’ એટલે ‘ અંદર ’ એવો બીજો અર્થ કર્યો છે, તેથી જે (શરીરની) અંદર ભોગવાય તે ઉપભોગ, એમ કહ્યું છે, તેમ પરિભોગમાં કહેલું ‘ પરિ ’ પદ ‘ વારંવાર ’ અર્થનું સૂચક છે, માટે જે પરિ એટલે વારંવાર ભોગવાય, તે વસ્ત્રાદિ પરિભોગ બાણુવો, અથવા ‘ પરિ ’ નો બીજો અર્થ ‘ બહાર ’ કર્યો છે, એ અર્થથી ‘ પરિ ’ એટલે બહાર ભોગવાય તે વસ્ત્ર-અલંકાર વગેરે પરિભોગ; એમ કહ્યું છે. આ ઉપભોગ-પરિભોગના વિષયમાં જે વ્રત, તેનું નામ પણ ‘ ઉપભોગ-પરિભોગ વ્રત ’ એમ આવશ્યકની ટીકામાં બ્યાખ્યા કરી છે.

અન્યથોના અનેક અર્થો થતા હોવાથી આવશ્યકસૂત્રની બ્યાખ્યા પ્રમાણે ત્યાં જણાવેલા ‘ પરિ-ભોગ ’ પદનો અને અહીં જણાવાતા ‘ ઉપભોગ ’ પદનો અર્થ એક જ થયો, જેથી આવશ્યકસૂત્રમાં ‘ ઉવભોગ-પરિભોગવર ’ એવું આ વ્રતનું નામ આપેલું હોવાથી ‘ ઉપભોગ અને પરિભોગ ’ બન્ને શબ્દોનો ‘ પુનઃ પુનઃ ભોગવાય તેવા પદાર્થો ’ એવો સમાન અર્થ થયો. આ દ્રષણને ટાળવા માટે એમ સમજવું કે-અહીં કહેલો ‘ ઉપભોગ ’ શબ્દ આવશ્યકસૂત્રમાં જણાવેલા ‘ પરિભોગ ’

શબ્દાર્થનો વાચક છે અને ‘લોગ’ શબ્દ તે (ઉપલોગ શબ્દ)ની સાથે કહેલો-તેના સંબંધવાળો હોવાથી ‘નિરૂદ્ધલક્ષણ’ (રૂઢિ)થી આવશ્યકસૂત્રમાં કહેલા ‘ઉપલોગ’ શબ્દાર્થનો વાચક છે.

આ વ્રત બે પ્રકારે છે, એક લોજનથી અને બીજું કર્મથી. તેમાં ઉપલોગ-પરિલોગરૂપ તે તે પદાર્થોને લોગવવાનું નિયમન (પરિભાષુ) કરવું તેને લોજનથી અને તે પદાર્થોને મેળવવાના ઉપાયરૂપ ક્રિયા (વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગ)ને પણ (તેના સાધનરૂપ હોવાથી સાધનમાં સાધ્યતા) ઉપચાર દ્વારા કર્મથી ઉપલોગ-પરિલોગ વ્રત કહેલું છે. અર્થાત્ લોગોપલોગને લોગવવાનું પરિભાષુ તે લોજનથી અને મેળવવાના ઉપાયરૂપ પ્રવૃત્તિ-કાર્યોનું પરિભાષુ કરવું તે કર્મથી ઉપલોગ-પરિલોગ વ્રત જાણવું.

તેમાં લોજનથી આ વ્રતવાળાએ (ખાન-પાન આદિ પાંચેય ઈન્દ્રિયોના લોગાદિમાં) આહાર-પાણી આદિ પદાર્થો નિષ્પાપ વાપરવા જોઈએ અને કર્મથી પ્રાયઃ નિષ્પાપ વ્યાપારાદિથી આલુવિકા મેળવવી જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રાવકે ઉત્સર્ગ માર્ગે તો (શક્ય હોય ત્યાં સુધી) નિર્ભવ (અચિત્ત) અને નિરવધ (આરંભરહિત) આહારાદિ મેળવવાં-વાપરવાં જોઈએ, તેમ ન અને તો વાપરવામાં સચિત્ત (સજીવ)નો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સચિત્તનો પણ ત્યાગ ન થઈ શકે, તો જેથી મહા હિંસા થાય તેવા માંસ, મદિરા, અનંતકાય (કંઠમૂળ), અલક્ષ્ય આદિનો ત્યાગ કરી, બાકીના પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જ જીવ હોય તેવા) પદાર્થો પૈકી પણ મિશ્ર પદાર્થો (કાંઈક ભાગ નિર્ભવ-કાંઈક ભાગ સજીવ)નું કે સચિત્ત (સજીવ) પદાર્થોનું પણ વાપરવાને અંગે નિયમન (સંખ્યા-વજન વગેરેથી નક્કી) કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“નિરવજ્જાહારેણં, નિજ્જીવેણં પરિત્તમીસેણં ।

અત્તાણુસંધાણપરા, સુસાવગા ઇરિસા હુંતિ ॥ ૧ ॥”

(સંબોધપ્ર૦, આઞ્વરતાધિ૦, મા૦ ૭૦)

ભાવાર્થ-“આત્મચિંતનમાં તત્પર શ્રાવકો એવા હોય છે, કે જેઓ નિરવધ, નિર્ભવથી અને તેમ ન અને તો અનંતકાયનો ત્યાગ કરી માત્ર પ્રત્યેક (સજીવ)કે મિશ્ર પદાર્થોથી આલુવિકાનો નિર્વાહ કરે.”

વળી પવો કે મોટા મહોત્સવાદિ પ્રસંગો વિના આભૂષણાદિ જેનો જેનો ઉપયોગ કરવાથી ચિત્તમાં અત્યંત આસક્તિ, ઉન્માદ થાય કે મનુષ્યોમાં અપવાદ થાય, તેવો ઉદ્દલટ વેષ, તેવાં વાહનો કે અલંકારો (ધરેણાં) વગેરેનો ઉપયોગ પણ ન કરવો. કહ્યું છે કે-

૧૩. “મુખ્યાર્થેવાથે તદુક્તો, યયાડ્વ્યોર્થઃ પ્રતીયતે ।

રુદ્ધેઃ પ્રયોજનાદ્વાપિ, લક્ષણા શક્તિરપિતા ॥ ૧ ॥” (સાહિત્યદર્પણ, દ્વિ. પ.)

ભાવાર્થ-“ન્યારે શબ્દના મુખ્ય અર્થથી વ્યાખ્યામાં બાધ આવે, ત્યારે રૂઢિથી કે પ્રયોજનથી તે શબ્દનો સાંઘટો (યોગ) બીજો અર્થ તે શબ્દમાં રહેલી જે શક્તિથી પ્રતીત થાય, તે શક્તિને લક્ષણા કહેવાય છે.”

અહીં ‘લોગ’ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ‘એક વખત લોગવવું’ એમ છે, છતાં આવશ્યકમાં ‘ઉપલોગ’ શબ્દનો અર્થ ‘એક વખત લોગ’ એમ કયો છે, જેથી તેને અનુસરી અહીં રૂઢિથી ઘટતો ‘લોગ’ પદનો અર્થ સાંઘટો ‘ઉપલોગ’ પદ જેવો કરવો, તે ‘નિરૂદ્ધલક્ષણ’ (રૂઢિ) જાણવી.

“અરોસો અરોસો, અરોસો દુજ્જળોહિ સંવાસો ।

અરુન્ધતો અ વેસો, પચ્ચ વિ ગરુઅં પિ લહુઅંતિ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ-“અતિ રોષ કરવો, અતિ ખુશ થવું, અતિ હસવું (હાંસી કરવી), હુજીનોની સાથે વસવું અને અતિ ઉદ્ભટ વેષ પહેરવો,-એ પાંચેય કાર્યો મહાપુરુષને પણ હલકો બનાવી દે છે.”

એ જ પ્રમાણે અતિ મેલાં, બહુ ભડાં, બહુ દ્રંકાં કે બહુ કાણાં (ફાટેલાં) વસ્ત્રો વગેરે વાપરવારૂપ તદ્દન સામાન્ય વેષ પણ ‘ખરાબ વસ્ત્રધારીપણું’, કૃપણતા વગેરે લોકાપવાદ (નિંદા) તથા હાંસી’ વગેરેનું કારણ બને છે, માટે પોતાની સમ્પત્તિ, ઉન્નત, અવસ્થા, રહેઠાણ (દેશ), કુળ વગેરેને અનુરૂપ વેષ રાખવો; આવા ઉચિત વેષ વગેરેનું પણ પ્રમાણ નક્કી કરવું; એ મુજબ ખીજ પણ દંતકાષ્ટ (દાંતણ), અભ્યંગન (શરીરે તેલ વગેરે ચોળાવવાની ક્રિયા), ઉદ્વર્તન (ચોળેલા પદાર્થો મેલ સાથે ઉતરાવવાની ક્રિયા), સ્નાન, વસ્ત્રો; વિલેપન માટેનાં ચંદનાદિ; આભરણો; પુષ્પો; પુષ્પમાળાદિ; ફળો; ધૂપ; આસનો (પાટ, પાટલા, ખુરસી, ટેબલ, ગાદી, તકીયા વગેરે); શયનો (પલંગ, પથારી, બેડીંગ વગેરે); મકાનો (ઘર, હાટ, બંગલા); વગેરેનું પ્રમાણ નક્કી કરવું; વળી રાંધેલો ભાત, દાળ, ચોપડ (ધી વગેરે), શાક, ફળ, રાખડી, ખાંડ વગેરે (અશન) ખાધો; પાણી વગેરે (પાન) પીણું; ભુંજેલાં-સેકેલાં અનાજ, મેવો, ફળ-ફૂટ વગેરે (ખાદિમ) પદાર્થો તથા તંબાલાદિ મુખવાસો; એ બધામાં જેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ અશક્ય હોય તે તે ચીજોનું ‘અમુક સંખ્યામાં-અમુક નામવાળી-અમુક પ્રમાણમાં જ વાપરવી’ એ રીતિએ સ્પષ્ટ પ્રમાણ નક્કી કરવું અને શ્રીઆણંદજી, કામદેવજી વગેરે મહાશ્રાવકોની જેમ તે સિવાયની વસ્તુઓનો (ભોજનમાં) ત્યાગ કરવો.

‘કર્મથી’ આ વ્રતની વિરતિમાં મુખ્યતઃ ગૃહસ્થ પોતાના કુલને ઉચિત નિરવધ (નિષ્પાપ) વ્યાપારથી આજીવિકા મેળવવી જોઈ એ. તેમ કરતાં જીવનનિર્વાહ મુશ્કેલ થાય, તો પણ જેથી અતિ તીવ્ર કર્મબંધ થાય તથા વ્યવહારમાં વિવેકી મનુષ્યોને નિંદાનું કારણ બને, તેવા અયોગ્ય દેવડ-દેવડ આદિ વ્યવસાયો તો અવશ્ય તજવા જોઈએ અને અદ્યપારંભવાળા આજીવિકાના ઉપાયો (કર્મો)નું પણ પ્રમાણ નક્કી કરવું જોઈએ. કહ્યું કહે છે કે-

“રંધણત્વંડણપીસણ, દલણં પયણં ચ ઇવમાર્જનં ।

નિચ્ચપરિમાણકરણં, અવિરહ્વંધો જઓ ગરુઓ ॥ ૧ ॥”

(સંબોધપ્રકૃ, શ્રાવણતાચિ, ગા૦ ૭૧)

ભાવાર્થ-“રાંધવું, ખાંડવું, વાટવું, ઢળવું અને પકાવવું (રાંધવું); વગેરે(આરંભો)નું નિત્ય પ્રમાણ કરવું જોઈએ, કારણ કે-પ્રમાણ નહિ કરવારૂપ અવિરતિનો (આત્માને) મહાન કર્મબંધ (વિના કારણે પણ) થયા કરે છે.”

આવશ્યકચૂર્ણિમાં પરચ્ચક્રાણુ આવશ્યકમાં પણ સાતમા વ્રતના અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે-

“ હહ ચેયં સામાચારી-ભોયળઓ સાવળો ઉસ્સળેળં ફાસુળં આહારં આહોરેજ્જા, તસ્સાસતિ અફાસુ-ગમપિ સચ્ચિત્તવજ્જં, તસ્સ અસતિ અળંતકાય વહુબીયગાણિ પરિહરિઅવ્વાણિ । ઇમં ચ અળળં ભોયળઓ પરિહર(હ), અસળે અળંતકાય-અલ્લગમૂલગાહ મંસં ચ, પાળે મંસરસગ-મજ્જાહ, -લાદિમે ઉદુંબર-કાઉંબર-વડ-પિપ્પલ-પિલંખુમાદિ, સાદિમે મધુમાદિ, અચિત્તં ચ આહોરેયવ્વં । જદા કિર ણ હોજ્જ અચિત્તો તો ઉસ્સળેળં ભત્તં પચ્ચક્કલાહ, ણ તરહ તાહે અવવાળળ સચ્ચિત્તં-અળંતકાય-વહુબીયગવજ્જં । કમ્મઓ વિ અકમ્મા ણ તરહ જીવિઉં, તાહે અચ્ચંત-સાવજ્જાણિ પરિહરિજ્જ તિ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ બીજા ગુણવ્રતમાં આ પ્રમાણે સામાચારી છે-ઉત્સર્ગ ભાગે શ્રાવક ભોજનને આશ્રીને પોતાના નિમિત્તે આરંભ ન થયો હોય તેવો નિર્દોષ આહાર વાપરે, તેમ ન બને તો પોતાના નિમિત્તે આરંભથી થયેલો પણ સચિત્ત વળંને (અચિત્ત) વાપરે, તેમ પણ ન કરી શકે તો (સચિત્તમાં) અનંતકાય, બહુબીજ વગેરે અલક્ષ્યનો ત્યાગ કરે અને તે ઉપરાન્ત પણ ભોજનમાં (ઓછામાં ઓછો) આ પ્રમાણે ત્યાગ કરે. ૧. અશનમાં-અનંતકાય આર્દ્રક (આદુ), મૂળા વગેરે કંદ-મૂળો અને માંસને તળે, ૨. પાન(પેય)માં-માંસનો રસ, દારૂ વગેરેને તળે, ૩. આદિભમાં-વડ, ઉદુમ્બર, કાકોદુમ્બર, પીપળો, પીલુતું વૃક્ષ આદિનાં ફળો વગેરેને તળે, અને ૪. સ્વાદિભમાં-મધ વગેરેને તળે અચિત્ત (નિર્ભવ) વસ્તુ વાપરે; એમ છતાં (કોઈ વખતે અટવી ભાગે, દુકાળ આદિ પ્રસંગે) એવા અચિત્ત પદાર્થો ન મળે (હોય) ત્યારે પણ ઉત્સર્ગ ભાગે તો ભોજનનો જ ત્યાગ કરે અને જો ભોજન વિના નિર્વાહ કરવાની શક્તિ ન હોય, તો અપવાદથી અનંતકાય, બહુબીજ આદિ અલક્ષ્યોને છોડીને બીજાં સચિત્તને વાપરે. (એ પ્રમાણે ભોજન વિષયમાં સામાચારી કહી છે.) કર્મથી તો વ્યાપારાદિ વિના નિર્વાહ થાય ત્યાં સુધી કોઈ તેવી પ્રવૃત્તિ જ ન કરે અને તે રીતિએ નિર્વાહ ન થાય તો અત્યંત પાપમય કાર્યોને વળંને આભુલિકા માટે ઉદ્યમ કરે. ”

એ પ્રમાણે ભોગોપભોગ વ્રત ‘ જરૂરી પદાર્થોતું પ્રમાણ નક્કી કરી બાકીની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાથી ’ થઈ શકે છે, એ અહીં તાત્પર્ય બાધુવું.

હવે મૂળ અંશકાર પોતે જ ત્રણ પ્રલોકથી વળંવા યોગ્ય (અલક્ષ્ય) વસ્તુઓતું સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલ—“ ચતુર્વિકૃતયો નિન્દ્યા, ઉદુમ્બરકપશ્વકમ્ ।

હિમં વિષં ચ કરકા, મૃજ્જાતી રાત્રિભોજનમ્ ॥ ૩૨ ॥ ”

“ વહુબીજાડ્ઝાતફલે, સન્ધાનાડ્ઝનન્તકાયિકે ।

વૃન્તાકં ચલિતરસં, તુચ્છં પુષ્પફલાદિ ચ ॥ ૩૩ ॥ ”

“ આમગોરસસમ્પૃક્તં, દ્વિદલં ચેતિ વર્જયેત્ ।

દ્વાર્વિશતિમમ્ભ્યાણિ, જૈનધર્માધિવાસિતઃ ॥ ૩૪ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ જૈનધર્મથી ભાવિતાત્મા ૪મહા વિગઈઓ, ‘ઉદુમ્બરાદિ પાંચ પ્રકારનાં ફળો, ૧^૦હિમ, ૧^૧વિષ, ૧^૨કરા, ૧^૩દરેક જાતિની માટી, ૧^૪રાત્રિભોજન, ૧^૫બહુબીજ, ૧^૬અભાષ્યાં

ફળ, ૧૭બોળ અથાણું, ૧૮અનંતકાય, ૧૯વેંગણ, ૨૦ચલિત રસ, ૨૧તુચ્છ ફૂલ-ફળાદિ તથા ૨૨કાચા ફૂલ, દહીં, છાશ વગેરેની સાથે લખેલું કઠોળ (દિદળ),-એ બાવીસ અલક્ષ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે. (૩૨-૩૩-૩૪) ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહેલા ધર્મથી જે આત્મા લાવિત હોય, તે આ બાવીસ અલક્ષ્ય વસ્તુઓનો લોજનરૂપે ઉપયોગ ન કરે-ત્યાગ કરે. ”

બાવીસ અલક્ષ્યનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. દારૂ, માંસ, મધ અને માખણ-એ ચારેય અતિ વિકારનાં કારણો. હોવાથી ‘મહા વિગઈઓ’ કહેવાય છે અને સઘળા શિષ્ટ-સદાચારી પુરૂષોએ તેને વર્જનીય માની છે, કારણ કે-તે દરેકમાં પોતાના વર્ણ સમાન વર્ણવાળા અનેક ત્રસાદિ જીવો ઉપજે છે અને મરે છે. કહ્યું છે કે-

“ મજ્જે મહુંમિ મંસંમિ, નવનીં ચતુથં ।

ઉપજ્જંતિ અ, (અસંસ્વા), તત્ત્વણ્ણા તત્થ જંતુણો ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, આઞ્વતાધિ૦, ગા૦ ૭૬)

ભાવાર્થ—“ દારૂ, મધ, માંસ અને માખણ-એ ચારેયમાં તદ્દર્ણી જીવો સ્વયં ઉપજે છે અને મરે છે. (અર્થાત્ તે ચારેય અસંખ્ય જીવમય હોય છે.) ”

અન્ય દર્શનવાળાઓ પણ કહે છે કે-

“ મધે માંસે મધુનિ ચ, નવનીંતે ચતુર્થકે ।

ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાશયઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ દારૂ, માંસ, મધ અને માખણ-એ ચારેયમાં સમૂહબદ્ધ અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ઉપજે છે અને નાશ પામે છે. ” તેમાં-

૧. મદિરા-મદિરા એટલે દારૂ બે પ્રકારે બને છે, એક કાષ્ઠથી (તાડ વગેરે ઝાડોના રસથી) અને બીજી પિષ્ઠથી. (લોટ વગેરે પદાર્થોને કહોવડાવીને તેમાંથી.) આ બંને પ્રકારનો દારૂ ઘણા દોષોનું ઘર અને મહા અનર્થનું કારણ હોવાથી વર્જનીય છે. કારણ એ કહ્યું છે કે-

“ ગુરુમોહ-કલહ-નિંદા-પરિભવ-ઉવહાસ-રોસ-મયહેજ ।

મજ્જં દુગ્ગદ્મૂલં, દિરિ-સિરિ-મહ-ધમ્મનાસકરં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, આઞ્વતાધિ૦, ગા૦ ૭૩)

ભાવાર્થ—“ મદિરા; એ અતિ મૂઢતા, કલહ-કંકાસ, નિંદા, પરાભવ, હાંસી, રોષ અને મદનું કારણ છે, દુર્ગતિનું મૂળ છે, તેમ જ લજ્જા, લક્ષ્મી, બુદ્ધિ અને ધર્મનો નાશ કરનાર છે. ૧. ”

યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩, શ્લોક ૧૭ ની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે-

“ રસોદ્ભવાશ્ચ ભૂયાંસો, ભવન્તિ કિલ જન્તવઃ ।

તસ્માન્મદ્યં ન પાતવ્યં, હિંસાપાતકમીરુણા ॥ ૧ ॥ ”

- “ દત્તં ન દત્તમાત્તં ચ, નાત્તં કૃત્તં ચ નો કૃતમ્ ।
મૃષોઘરાજ્યાદિવ હા !, સ્વૈરં વદતિ મદ્યપઃ ॥ ૨ ॥ ”
- “ ગૃહે વહિર્વા માર્ગે વા, પરદ્રવ્યાણિ મૂઢધીઃ ।
વધ-વન્ધાદિ-નિર્મીકો, ગૃહ્ણાત્યાચ્છિધ મદ્યપઃ ॥ ૩ ॥ ”
- “ બાલિકાં યુવતિં વૃદ્ધાં, વ્રાહ્મણીં શ્વપચીમપિ ।
મુહૂન્તે પરસ્ત્રિયં સઘો, મદ્યોન્માદકદર્થિતઃ ॥ ૪ ॥ ”
- “ વિવેકઃ સંયમો જ્ઞાનં, સત્યં શૌચં દયા ક્ષમા ।
મદ્યાત્પ્રલીયતે સર્વે, તૃપ્યા વહ્નિકણાદિવ (દપિ) ॥ ૫ ॥ ”
- “ શ્રૂયતે કિલ શામ્બેન, મદ્યાદન્ધકવૃષ્ણિના ।
હતં વૃષ્ણિકુલં સર્વં, પ્લોષિતા ચ પુરી પિતુઃ ॥ ૬ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ મદિરામાં તેના રસથી ઘણા જ જંતુઓ ઉપજેલા હોય છે, માટે હિંસાના પાપથી ડરતા આત્માએ મદિરાપાન કરી પણ કરવું નહિ. ૧. ‘ આખું હોય છતાં આખું નથી, લીધું હોય છતાં લીધું નથી, કયું હોય છતાં કયું નથી ’-એમ દાડીઓ જાણે અસત્ય બોલવાનું રાજ્ય મળ્યું હોય તેમ ઈચ્છામાં આવે તેવું બોલે છે. ૨. દાડીઓ મૂઢબુદ્ધિ મારનો કે જેલ વગેરે રાજદંડનો પણ ભય છોડીને ઘરમાં, બહાર કે માર્ગમાં પારકા ધનને બલાત્કારે પણ લૂંટે છે. ૩. નાની છોકરી, યુવતિ કે ઘરડી હોય; અથવા તે વ્રાહ્મણી કે ચંડાળણી હોય; પણ દાડીઓ દાડના ઉન્માદે ચઢેલો ગમે તે પરસ્ત્રીને લોગવે છે. ૪. જેમ અગ્નિના કણીયાથી ઘાસની ગંભીરો ક્ષણવારમાં બળીને નાશ પામે, તેમ દાડપાન કરતાં જ વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા, ક્ષમા વગેરે સર્વ ગુણો ક્ષણમાં નષ્ટ થાય છે. ૫. સંભળાય છે કે-અન્ધકવૃષ્ણિ કુલમાં જન્મેલા શામ્બકુમારે (શ્રીકૃષ્ણજીના પુત્રે) દાડપાનથી પોતાના સમગ્ર (યાદવ) કુલનો નાશ કર્યો અને પોતાના પિતાની દ્વારિકા નગરીને બાળી મૂકી. અર્થાત્ તેના દાડપાનનું એ દુષ્ટ પરિણામ આવ્યું ૬. ”

એ રીતિએ મદિરા (આ લવમાં) ઘણા અનર્થોનું અને (પરલવમાં) દુર્ગતિનું કારણ હોવાથી વર્જનીય છે.

૨. માંસ-જલચર (માછલાં વગેરે જળમાં રહેનારા), સ્થલચર (મૃગલાં, બકરાં વગેરે ભૂમિ ઉપર ફરનારા) અને ખેચર (કુકડા, કબુતર, તેતર વગેરે આકાશમાં ઉડનારા), એ ત્રણ પ્રકારના જીવોનું માંસ પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે; અથવા આમડું, લોહી અને માંસ; એમ પણ તેના ત્રણ પ્રકારો છે. માંસભક્ષણ પણ મહાપાપનું મૂળ છે, માટે તેને તજવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

- “ પંચિદિઅવહ્નૂઅં, મંસં દુર્ગંધમસુઝ્વીમચ્છં ।
રક્ષસપરિતુલિઅમરક્ષગ-મામયજળગં કુગઙ્મૂલં ॥ ૧ ॥ ”
- “ આમાસુ અ પક્કાસુ અ, વિપચ્ચામાણાસુ મંસપેસીસું ।
સયયં ચિય ઉવ્વાઓ, મણિઓ અ નિગોઅજીવાણં ॥ ૨ ॥ ”

(સંવોધપ્ર૦, આદ્યવ્રતા૦ ગા૦ ૬૪-૭૫)

ભાવાર્થ—“ પચેન્દ્રિય જીવોના વધથી થયેલું, દુર્ગંધમય, સૂગ કરાવે તેવું અને અપવિત્ર માંસ, તેના લક્ષકને રાક્ષસની પરિતુલના કરાવનારું છે, અર્થાત્ માંસાહારી અને રાક્ષસમાં ભેદ જેવું રહેતું નથી. માંસલક્ષણરૂપી રાક્ષસી કાર્ય આ લોકમાં રાગનું કારણ છે અને પરલોક માટે દુર્ગતિનું મૂળ છે. ૧. કાચી, પકાવેલી કે પકાવાતી માંસની પેસીઓ(દુકડાઓ)માં નિગોદ જીવો સતત ઉપજે છે અને મરે છે-એમ કહ્યું છે. ૨.” યોગશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ સઘઃસંમૂર્ચ્છિતાનન્ત-જન્તુસન્તાનદૂષિતમ્ ।

નરકાધ્વનિ પાયેયં, કોડશ્ચીયાત્ પિશિતં સુધીઃ ? ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૩૩)

ભાવાર્થ—“ યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તત્કાલ એટલે જીવનો ઘાત થતાં જ તેના માંસમાં તે જ સમયે નિગોદ^{૧૪} અને જન્તુસન્તાનની ઉત્પત્તિની પરંપરા ચાલુ થાય છે. આવું દોષદુષ્ટ અને નરકની વાટે જતાં ભાતારૂપ, અર્થાત્ નરકમાં દારૂ જીવો દેનારું માંસ, તેને કોણ બુદ્ધિશાળી લક્ષણ કરે ? ”

વસ્તુતઃ માંસાહાર કરનારો સ્વયં હિંસક છે. કહ્યું છે કે—

“ હન્તા પલસ્ય વિક્રેતા, સંસ્કર્તા મશ્કસ્તથા ।

ક્રેતાન્નુમન્તા દાતા ચ, ઘાતકા એવયન્ મનુઃ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૨૦)

ભાવાર્થ—“ જીવને હણનારો, માંસને વેચનારો, તેને સંસ્કાર કરનારો (પકાવનારો), લક્ષણ કરનારો, ખરીદ કરનારો, અનુભૂતિ આપનારો કે માંસનું દાન કરનારો,—એ બધાય ઘાતકો (હિંસકો) જ છે—એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ^{૧૫} ”

અરે, એટલું જ નહિ, હિંસકો કે વેચનારાઓ વગેરે બીજાઓ તો દૂર રહ્યા, પણ ખરેખરો ઘાતક તો માંસાહારી જ છે. કારણ કે—

“ યે મશ્કયન્ન્યન્યપલં, સ્વકીયપલપુષ્ટયે ।

ત એવ ઘાતકા યન્ન, ઘાતકો મશ્કકં વિના ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૨૩)

ભાવાર્થ—“ જે મનુષ્યો પોતાના માંસની પુષ્ટિ માટે બીજા જીવોના માંસનું લક્ષણ કરે છે તે જ તે જીવના ઘાતકો છે, કારણ કે—જો માંસાહારી હોય નહિ તો જીવનો વધ કરે જ કોણ ?

૧૪. કોઈ પણ જીવના માંસમાં તેનો ઘાત થતાં જ તદ્દર્શી નિગોદ તરત જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે—એમ પાણીમાં લીલ તથા પાપડ વગેરે ઉપર ફૂગ થઈ જાય છે, તેમ માંસમાં તરત જ તદ્દર્શી નિગોદ (અનંતકાય) થઈ જાય છે. માંસ કાચું હોય, રંધાતું હોય કે રંધાઈ ગયું હોય તો પણ એ નિગોદની ઉત્પત્તિ ચાલુ જ રહે છે. આ સિવાય પણ બીજા ત્રસ જીવો અને માંસના રસથી ઉત્પન્ન થતા જીવો તો જૂદા હોય છે. એમ માંસ, અનંતકાય જીવોથી તથા મૂકમ ત્રસ જીવોથી ભરપૂર હોય છે.

૧૫. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—માંસાહારની અનુમોદના કરનારો, જીવને હણનારો, હણેલા જીવના અંગોના વિભાગો કરનારો, તેને વેચનારો, ખરીદનારો, રંધનારો, પીરસનારો અને ખાનારો; એ સઘણાય સ્વયં ઘાતક જ છે, કારણ કે—આ બધું જોને અંગે થાય છે તે માંસ જીવનો ઘાત થયા વિના થતું નથી. પ્રાણિઘાતથી કદી સ્વર્ગસ્થાન મળે જ નહિ, માટે માંસાહારને વર્જવો જોઈએ. યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૩/૨૧-૨૨.

માંસાહારી જ બધાઓને તે તે પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે, માટે સાચો ધાતક તે જ છે, એમ માંસાહાર ઘણાઓને મોટા અનર્થોનું મૂળ છે-એમ સમજી તજવો જોઈએ.

૩. મધ-મધના પણ ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે. ૧-માખીયું, ૨-કુંતીયું અને ૩-ભમરીયું. અર્થાત્-માખીઓએ, કુંતાં(નામના જીવો)એ અને ભમરા-ભમરીઓએ ખનાવેલું; એમ મધ ત્રણ પ્રકારે છે. આ મધ પણ ઘણા જીવોના નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેને તજવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ અનેકજન્તુસજ્ઞાત-નિષાતનસમુદ્ભવમ્ ।

જુગુપ્સનીયં લાલાવત્, કઃ સ્વાદયતિ માશિકમ્ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૨૬)

ભાવાર્થ-“મધ; અનેક જાતના સમૂહબદ્ધ જીવોના નાશથી નિપજેલું, દુર્ગંધનીય (જેવું પણ ન ગમે તેવું) અને તે તે જીવોના મુખની લાળા(થુંક)થી બને છે, તેનો કેાણ સુગંધ પુરુષ સ્વાદ કરે? અર્થાત્ કેાઈ ન કરે.”

૪. માખણ-માખણના ચાર પ્રકારો છે. ૧-ગાયનું, ૨-ભેંસનું, ૩-બકરીનું અને ૪-ઘેટીનું; આ ચારેય જાતિનું માખણ પણ અતિ સૂક્ષ્મ-ત્રસ જીવોના સમૂહની ખાણરૂપ છે, માટે તેને તજવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ અન્તર્મુહૂર્ત્તાત્પરતઃ, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાશયઃ ।

યત્ર મૂર્છન્તિ તન્નાદ્યં, નવનીતં વિવેકિમિઃ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૩૪)

ભાવાર્થ-“જે માખણમાં(લઘુ) અંતર્મુહૂર્ત્ત* પછી તુર્તજ અત્યંત ખારીક જીવોના સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું લક્ષણ વિવેકી પુરૂષોએ તજવું જોઈએ.

૫ થી ૯ ઉદુંબર પંચક-અહીં ઉદુંબર શબ્દથી-૧. વડ, ૨. પીપળો તથા પારસ પીપળો, ૩. ઉદુંબરનું(ગુલરનું) વૃક્ષ, ૪. પ્લક્ષ(પીપળાની જાતિનું વૃક્ષ) અને ૫. કાકોદુમ્બરી

૧૬. જેમાં અનેક જાતુઓનો નાશ થાય છે, તે મધનું લક્ષણ કરનારા કસાઈ કરતાં પણ કૂર છે, કારણ કે-કસાઈ પણ પ્રતિદિન તેટલી સંખ્યામાં જીવોને હણતો નથી. વસ્તુતઃ ધાર્મિક પુરૂષો ખીજનું ઉચ્છિષ્ટ (એકું) ભોજન પણ જમતા નથી, તો માખીઓના મુખની લાળરૂપ મધને તો ખાય જ કેમ? છતાં ખાય તો ધર્મ કેમ રહી શકે? કેટલાકો ઔષધને માટે તે ખાવામાં વાંધો નહિ-એમ બચાવ કરે છે તે પણ અયોગ્ય છે. જેમ ઝેર વધારે ખાઓ કે એક કણ માત્ર ખાઓ, પરંતુ તે પ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ મધ એક બિંદુ માત્ર ખાવામાં મહાપાપ છે જ. મધને સ્વાદિષ્ટ માનનારાઓએ વિચારવા જેવું છે કે-જેના સ્વાદરૂપે પરિણામે નરકનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે તે સ્વાદિષ્ટ ગણાય? અર્થાત્ મધનો સ્વાદ નરકનાં દુઃખોરૂપ છે. માખીઓના થુંકરૂપ અપવિત્ર મધને પણ કેટલાક શંકર વગેરેના ભક્તો પોતાના દેવને સ્નાન કરવામાં વાપરે છે, એ ખરેખર હાસ્ય-જનક છે. જે માખીઓ આહાર ઉપર બેસી આહારને પણ અશુચિરૂપ ખનાવી દે છે, તે માખીઓની લાળને પવિત્ર માનવી, તેમાં યુદ્ધિમતા પણ ક્યાં છે? ઈત્યાદિ મધનાં અનેક દૂષણોને વિચારી આત્માર્થીએ મધલક્ષણને અવશ્ય તજવું જોઈએ.

*ધર્મરત્ન પ્રકરણની શ્રીદેવેન્દ્રસરિજીત દીકામાં (પૃ૦ ૧૩૬-સ્ત્રો. ૧૬ માં) કહ્યું છે કે-“મધ, માંસ, મધ અને હાશમાંથી જુદા કરેલા માખણમાં તુર્તજ તે તે વર્ણના અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ઉપજે છે અને મરે છે.”

(કાહુંબર); એ પાંચ જાતિનાં વૃક્ષો સમજવાં. આ પાંચેય પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં ફળો(ટેટા)માં મચ્છરના આકારના અતિ સૂક્ષ્મ-ઘણા ત્રસ જીવો હોય છે, માટે તેનું લક્ષણ મહાહિંસારૂપ હોઈ અવશ્ય વર્જવું જ જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ ઉદુમ્બર-વટ-પ્લક્ષ-કાકોદુમ્બર-શાલ્વિનામ્ ।

પિપ્પલસ્ય ચ નાશ્વીયાત્, ફલં કૃમિકુલાકુલમ્ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૪૨)

ભાવાર્થ-“ ઉદુમ્બર, વટ, પ્લક્ષ, કાકોદુમ્બરી અને પીપલી; એ પાંચેય જાતિનાં વૃક્ષોનાં ફળોમાં (અતિ જીણા ત્રસ જીવો)થી ભરપૂર ફળો(ટેટા)નું લક્ષણ નહિ કરવું જોઈએ. ”

લૌકિક શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ કોપિ ક્વાપિ કુતોપિ કસ્યચિદહો ચેતસ્યકસ્માજ્જનઃ,
કેનાપિ પ્રવિશત્યુદુમ્બરફલપ્રાણિક્રમેણ ક્ષણાત્ ।
યેનાઽસ્મિન્નપિ પાટિતે વિઘટિતે વિસ્ફોટિતે ત્રોટિતે,
નિષ્પિષ્ટે પરિગાલિતે ચ ગલિતે નિર્યાત્યસૌ વા ન વા ॥ ૧ ॥ ”

(યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં આનું ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે છે- યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૪૨ ટીકા)

“ યેનાસ્મિન્નપિ પાટિતે વિઘટિતે વિત્રાસિતે સ્ફોટિતે ।
નિષ્પિષ્ટે પરિગાલિતે વિદલિતે, નિર્યાત્યસૌ વા ન વા ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેમ અકસ્માત્ કોઈ જીવ કોઈ વખત કોઈના ચિત્તમાં કયા માર્ગે કયાંથી કેવી રીતે પ્રવેશ કરી જાય છે કે ઉદુમ્બરના ફળમાં રહેલા જીવની માફક તેને (ચિત્તને) ચીરવાથી, ભૂંડું કરવાથી, ટૂંકડા કરવાથી, ફાડવાથી, ચૂરવાથી કે ગાળવાથી પણ તે જીવ ફળના જીવની માફક તેના ચિત્તમાંથી નીકળે કે ન પણ નીકળે. અર્થાત્ ઉદુમ્બરના ફળમાં રહેલો જીવ કોઈ પણ પ્રયત્ને નીકળતો (દેખાતો) નથી. ”

૧૦. બરફ-અસંખ્ય અપૂકાય જીવોરૂપ હોવાથી બરફને પણ તજવો જોઈએ. અતિ હીમ પડવાથી કુદરતી રીતિએ ઠરી જતા પાણીનો બરફ બને છે તે અને યન્ત્રદ્વારા કૃત્રિમ તૈયાર થાય છે તે; બન્ને અસંખ્યાત જીવમય હોવાથી અલક્ષ્ય છે. (આઈસપાણી, આઈસ્ક્રીમ, સોડા વગેરે પદાર્થો, કે જેમાં ત્રસ જીવોનો પણ સંલવ છે તે દરેક અલક્ષ્ય જાણવાં.)

૧૧. વિષ-દરેક જાતિનાં ઝેર, જેવાં કે-અફીણ, સોમલ, વચ્છનાગ વગેરે; મન્ત્રાદિના યોગે તેને માર્યાં હોય (ઝેરી શક્તિ નાશ કરી હોય), તો પણ તે પેટમાં જતાં જ અંદર રહેલા કૃમિ આદિ ત્રસ જીવોનો ઘાત કરે છે; વિશેષમાં અફીણાદિનો વ્યસની મરણકાળે પ્રાયઃ મહા મૂઠતાને પામે છે (ભાત શુમાવે છે), માટે દરેક ઝેરી પદાર્થો તજવા જોઈએ.

૧૨. કરા-વરસાદ વખતે કોઈ કોઈ વાર કરા પડે છે, તે અસંખ્યાતા અપૂકાય જીવોના સમૂહરૂપ હોવાથી વર્જનીય છે.

પ્રશ્ન-જો (બરફ, કરા વગેરે) અસંખ્યાત અપૂકાય જીવોરૂપ હોવાથી અલક્ષ્ય છે, તો પાણી પણ અસંખ્ય અપૂકાયમય છે જ, તે અલક્ષ્ય કેમ નહિ ?

ઉત્તર-પાણી અસંખ્ય અપૂકાયમય હોવા છતાં તેના સિવાય જીવનનિર્વાહ થઈ શકે તેમ નથી, માટે તેને અલક્ષ્ય કહ્યું નથી. (છતાં હિંસાથી બચવા માટે તેમાં પણ શક્ય વિવેક રાખવાની જરૂર તો છે જ, વિવેકી શ્રાવકોએ ઘી કરતાં પણ પાણીને વાપરતાં બહુ વિવેક રાખવો જોઈએ. કારણ વિના અને જેમ-તેમ ગમે તેટલું પાણી ઢાળવું-વાપરવું, એથી શ્રાવકધર્મનું રક્ષણ થતું નથી, જેટલાં શરીરસુખનાં સાધનો તેટલાં આત્માને મહાદુઃખનાં સાધનો છે, થોડું શારીરિક સુખ ભોગવવા માટે કરતાં પાપોનું પરિણામ અન્ય ભવોમાં કેવું વિષમ ભોગવવું પડે છે, તે શ્રીવીતરાગદેવના વચનથી સમજી મનુષ્યે પાપીલીરૂ ખનવું એ જ સુખનો માર્ગ છે.)

૧૩. સર્વ પ્રકારની માટી-માટી દેડકાં વગેરે જીવોની યોનિરૂપ છે, એટલે તે પેટમાં ગયા પછી દેડકાં વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિનું કારણ બને તો મરણ વગેરે મહા અનર્થો પણ થાય છે. અહીં માટીની દરેક જાતિ વર્જ્ય કહી છે તેથી ખડી વગેરે પણ તજવાં, કારણ કે-તેના લક્ષણથી પણ આમ, વાત, વગેરે રોગો થાય છે. ઉપલક્ષણથી ચુનો વગેરે પણ વર્જનીય છે, તેના લક્ષણથી પણ આંતરડાંનું સડવું વગેરે રોગો પેદા થાય છે. કોઈ પણ જાતિની માટીના લક્ષણથી અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવોની હિંસા થાય છે. નીમક(મીઠા)માં પણ અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવો હોવાથી સચિત્ત (કાચું) નીમક વર્જવું અને અચિત્ત કરેલું (બલમન) મીઠું વાપરવું. મીઠાને અચિત્ત (બલમન) બનાવવા માટે અગ્નિ વગેરે બલિષ્ઠ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, તે સિવાય તે અચિત્ત થતું નથી, કારણ કે-તેમાં અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવો એવા સૂક્ષ્મ હોય છે, કે તેને ગમે તેટલું ખાંડવાથી, ફળવાથી કે વાટવાથી પણ તે અચિત્ત થતું નથી. ભગવતી-સૂત્રના ઓગણીસમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે-

વજ્રમય્યાં શિલાયાં સ્વરૂપપૃથ્વીકાયસ્ય વજ્રલોષ્ટકેનૈર્કર્વિશતિવારાન્ પેષણેઽપિ સત્યેકે કેચન જીવા યે સ્પૃષ્ટા અપિ ન, ઇતિ ॥ ”

ભાવાર્થ-“વજ્રની શીલા (નીશા) ઉપર અલ્પ માત્ર પૃથ્વીકાય(નીમક)ને મૂકીને તેને વજ્રલોષ્ટ(વજ્રના વાટા)થી એકવીસ વખત ચૂરવામાં (વાટવામાં) આવે, તો પણ તેમાં વજ્રે કેટલાક એવા જીવો રહી જાય છે, કે જેને એ નીશાનો કે વાટાનો સ્પર્શ પણ ન થાય. ૧૭ ”

૧૭. નીમકના જીવો બહુ બારીક હોવાથી વાટવા, ફળવા અને ઘુંટવા છતાં તે અચિત્ત થતું નથી, માટે કુંભારના નિભાડમાં કે સુખડીયાની ભઠ્ઠીમાં નીચે માટીના વાસણમાં મીઠાને સીલ કરીને રાખવાથી અગ્નિના તાપથી તે અચિત્ત થાય છે. આ મીઠું બે-ચાર વર્ષ સુધી તો અચિત્ત રહે જ છે. તે પછી તે સચિત્ત થઈ જાય તેવું સાંભળ્યું નથી, છતાં ઘણા વર્ષોનું બલમન વાપરવું ઠીક નથી. શ્રાવકો પોતાના ઘરમાં ફળેલા મીઠામાં મીઠા કરતાં ડબ્બા પાણી નાખી, તેને ઉકાળીને, ‘જેમ સાકર કે મોરસની ચાસણી કરી ભુરૂ બનાવે છે તેમ,’ એક રસ બનાવી, ઘૂસીને અચિત્ત (બલમન) બનાવે છે. આ મીઠું તત્કાલ તો અચિત્ત થાય છે, પણ તે પાણીના સંયોગે ઉકાળેલું હોવાથી બે-ચાર મહિના પછી સચિત્ત થવાનો સંભવ છે. વિના પાણીએ સ્વયમેવ મીઠાનો જ રસ બની ભઠ્ઠીથી જે મીઠું પાક્યું હોય, તેના જેટલો તેનો કાળ ગણાય નહિ. તે સિવાય તાવડી વગેરેમાં

૧૪. રાત્રિભોજન-રાત્રિભોજન અવશ્ય વજ્રવું જોઈએ, કારણ કે-રાત્રિએ ભોજન તૈયાર કરતાં કે ખાતાં ઘણી જાતના ઉડતા વગેરે જીવો તેમાં પડી મરી જવાનો સંભવ છે, વળી રાત્રિભોજન આ લોક અને પરલોકમાં અનેક દોષોનું કારણ છે. કહ્યું છે કે-

“ મેહં પિવીલિઆડ, હળંતિ વમણં ચ મચ્છિઆ કુણહ ।

જૂઆ જલોદરત્તં, કોલિઅઓ કોટ્ટરોગં ચ ॥ ૧ ॥ ”

“ વાલો સરસ્સ મંગં, કંટો લગ્ગહ ગલંમિ દારું ચ ।

તાહુંમિ વિંધઈ અલી, વંજણમજ્ઞંમિ શુજ્જંતો (તે) ॥ ૨ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, શ્રાદ્ધવ્રતા૦ ગા૦ ૮૦-૮૨)

ભાવાર્થ-“ભોજનમાં કીડીનું લક્ષણ થાય તો બુદ્ધિનો નાશ થાય, માખી આવી જાય તો વમન થાય, યૂકા (જુ) આવી જાય તો જલોદર (પાણી ભરાવાથી પેટનું ફૂલી જવું, આકા-પેશાબનું અટકી જવું વગેરે) થાય અને કરોળીયો ખાવામાં આવી જાય તો કેદ રોગ થાય; (૧) ખોરાકમાં વાળ આવે તો સ્વર (અવાજનો) ભંગ થાય, કાંટો કે લાકડું વગેરે ખવાય તો ગળામાં ભરાઈ રહે અને શાકમાં વિંછી ખવાઈ જાય તો તાળવું વિંછી નાખે; વગેરે. (૨) ”

પ્રશ્ન-શાકમાં વિંછી કેમ ખવાઈ જાય ?, કારણ કે-તે તો મોટો હોય !

ઉત્તર-અહીં શાક વંતાકનું સમજવું. તેનાં ડીંટાં (વૃન્ત) વિંછીના આકારનાં હોય છે, એટલે તેની સાથે વિંછી પણ આકારની સમાનતાના યોગે ડીંટાંરૂપ સમજી ખવાઈ જવાનો સંભવ છે. નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ ગિહકોઢલઅવયવસમ્મિસેણ મુત્તેણ પોદ્દે કિલ ગિહકોઢલા સંમુચ્છંતિ । ”

ભાવાર્થ-“ગીરોલીના શરીરના અવયવથી મિશ્ર ભોજનને ખાવાથી પેટમાં ગીરોલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

વળી સર્પ વગેરેનાં ગરલ, ઝેર કે મળ-મૂત્રાદિ રાત્રિભોજનમાં ખવાઈ જતાં મરણ પણ સંભવિત છે. તે ઉપરાન્ત-

“ મલિતિ મહિયલં, જામિણીસુ રયણીયરા સમંતોડવિ (તેણં) ।

તે વિ ચ્છલંતિ હુ ફુડં, રયણીય શુંજમાણં તુ ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, શ્રાદ્ધવ્રતા૦ ૮૨)

સેફાને પણ કેટલાકે મીઠાને અચિત કરે છે, પણ તે ખડુ સેફાઈ લાલ વર્ણવાળું બની જાય તો જ અચિત સમજવું. માત્ર થોડુંક સેફાવાથી તો સચિત રહેવા સંભવ છે. મુનિરાજ શ્રીવીરવિમલજીવિત સચિત-અચિતની સન્નિધિમાં કહ્યું છે કે-

“ અચિત લવણ વર્ષા દિન સાત, સીયાસે દિન પન્નર વિખ્યાત;

માસ દિવસ ઉન્હાલા માંહિ, આત્રો રહે સચિત તે હોહિ. (૮) ”

આ કાળમાન તાવડીમાં સેફા વગેરેથી પકાવેલા મીઠાનું સંભવ છે. લઢીમાં પકાવેલા મીઠાનો કાળ તો પ્રવચનસારોદ્ધારમાં ઘણો એટલે બે-ચાર વર્ષ કે તેથી પણ ઉપરાન્ત કલો છે. આવકે ખીલું સચિત ન છોડી શકાય તો પણ સચિત નીમક તો તજવું જ જોઈએ.

ભાવાર્થ-“રાત્રિએ રાક્ષસો વગેરે પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર (જ્યાં-ત્યાં) સ્વેચ્છાએ ફરે છે, તે પણ રાત્રિભોજન કરનારને છળે છે (ઉપદ્રવ કરે છે).”

ખીજી વાત એ પણ છે કે-રાત્રિએ ખાવામાં રસોઈ વગેરે કાર્યો પણ રાત્રે કરવાં પડે એથી તેમાં પણ છએ જીવનિકાયની હિંસા થાય. તે સિવાય વાસણ ધોવાં, વગેરેમાં પણ પાણીમાં રહેલા (ત્રસ) જીવોનો નાશ, પાણી ફેંકી દેતાં જમીનમાં રહેલા કુંચુઆ-કીડીઓ આદિ જીવોનો નાશ, વગેરે અનેક પ્રકારે ત્રસકાયનો પણ નાશ થાય; માટે તે જીવોની રક્ષા માટે પણ રાત્રિભોજન છોડવું જરૂરી છે. કહ્યું છે કે-

“જીવાણં કુંથુમાઈણ, ઘાયણં માણધોઅણાઈસું ।

एमाइ रयणीभोयण-दोसे को साहिउं तरह ? ॥ १ ॥”

(સંબોધપ્ર૦, શ્રાદ્ધવ્રતા૦ ગા૦ ૮૩)

ભાવાર્થ-“ભોજન ધોવા વગેરેમાં કુંચુઆ આદિ જીવોનો ઘાત થાય, વગેરે રાત્રિભોજનના ઘણા દોષોને કોણ કહેવા સમર્થ છે? અર્થાત્ રાત્રિભોજનના ઘણા જ દોષો છે, તેનું મુખે વર્ણન કરતાં પાર આવે તેમ નથી.”

જો કે લાડુ વગેરે તૈયાર મીઠાઈ તથા ખજૂર, દ્રાક્ષ વગેરે પદાર્થો રાત્રિએ ખાવામાં રસોઈ કરવાની હોતી નથી અને વાસણ ધોવાં વગેરે આરંભ પણ થતો નથી, છતાં તેના ઉપર ચઢેલા કુંચુઆ કે તેમાં થઈ ગયેલી તદ્દવણી લીલકૂગ વગેરે પ્રકાશ હોવા છતાંય રાત્રિએ ન દેખાવાથી તેની હિંસા થઈ જાય, માટે તેવી વસ્તુઓનું પણ રાત્રિભોજન તજવું જોઈએ. નિશીથભાગ્યમાં ગા૦ ૩૩૬૬-૩૪૦૦ થી કહ્યું છે કે-

“जइ वि हु फासुगदव्वं, कुंथू पणगा तहा वि दुप्पस्सा ।

पचक्खनाणिणोऽवि हु, राइभत्तं परिहरंति ॥ १ ॥”

“जइ वि हु पिवीलिगाई, दीसंति पईवमाइ (जोइ) उज्जोए ।

तहवि खलु अणाइन्नं, मूलवयविराहणाजणणं (जेण) ॥ २ ॥”

ભાવાર્થ-“જો કે લાડુ વગેરે પદાર્થો પ્રાસુક (દિવસે ખનાવેલા અચિત્ત) હોય, તો પણ (રાત્રિએ) તેમાં ચઢેલા કુંચુઆ પનક (કૂગ) વગેરે જીવો ખરાબર જોઈ શકાતા નથી. (અવધિ, મનઃપર્યાવ કે કેવલજ્ઞાનવાળા) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીઓ પણ સ્વજ્ઞાનબળથી કુંચુઆ, કૂગ વગેરે જીવોને જાણી શકે છે, છતાં તેઓ પણ રાત્રિભોજન કરતા નથી. (૧) જો કે દીપક વગેરેના પ્રકાશથી કીડીઓ વગેરે (મોટા જીવો) દેખી શકાય, તો પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓએ રાત્રિભોજન આચર્યું નથી, માટે અનાચરણીય હોવાથી તેને તજવું જ જોઈએ, કારણ કે-રાત્રિભોજનથી મૂળ વ્રતોની પણ વિરાધના થાય છે. (૨)

૧૮. જીવનાશથી ૧-પ્રાણાતિપાત થાય, જિનકચનથી ઊઘડું આચરણ કરનારો રાત્રિભોજનથી ૨-અસ-ત્યની પુષ્ટિ કરે, શ્રી જિનેશ્વરોએ નિષેધ કરવા છતાં આચરે માટે ૩-તીર્થંકરઅદ્વત લાગે, રસનેન્દ્રિયની લોલુપ-તાના પોષણરૂપ ૪-અશ્વહ દોષ સેવાય અને મૂર્ચ્છા વિના રાત્રિએ ભોજન કરવાનું સાહસ ખેડે નહિ, માટે ૫-પરિગ્રહરૂપ પણ અને એ રીતિએ પાંચેય મૂળ વ્રતોની વિરાધના થાય.

તથા-“ ઉલૂક-કાક-માર્જાર-ગૃધ્ર-શમ્બર-શૂકરાઃ ।

અહિ-વૃશ્ચિક-ગોધાશ્વ, જાયન્તે રાત્રિભોજનાત્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ રાત્રિભોજન કરનારાઓ અન્ય ભવે ધુવડ, કાગડા, ખીલાડા, ગીધ (મૃગ કે મચ્છ), ભૂંડ, સાપ અને વિંછી કે ગીરાલીના અવતારો પામે છે. (કારણ કે-આયઃ જીવને વર્તમાન ભવમાં જેવા આચારાદિ ગમતા હોય તેવા જીવનવાળો અન્ય ભવ મળે છે.) ”

અન્યદર્શનવાળાઓ પણ કહે છે કે-

“ મૃતે સ્વજનમાત્રેऽપિ, સૂતકં જાયતે કિલ ।

અસ્તંગતે દિવાનાથે, ભોજનં ક્રિયતે કથમ્ ? ॥ ૧ ॥ ”

“ રક્તીભવન્તિ તોયાનિ, અન્નાનિ પિશિતાનિ ચ ।

રાત્રૌ ભોજનસક્તસ્ય, ગ્રાસે તન્માંસમક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ એક સ્વજન માત્ર અસ્ત (મરણ) પામ્યો હોય તો પણ સૂતક લાગે છે, (ખાન-પાન કરી શકાતાં નથી,) તો દિવાનાથ-સૂર્ય અસ્ત પામે ત્યારે ભોજન કેમ જ કરાય ? (૧) રાત્રિએ પાણી લોહી સમાન અને છે અને ખોરાક માંસરૂપ અને છે, જેથી રાત્રિભોજનમાં આસક્ત મનુષ્યે રાત્રિએ પાણી કે ખોરાક વાપરવાં તે માંસલક્ષણ બરાબર છે. (૨) ”

સ્કન્દપુરાણમાં પણ રુદ્રના બનાવેલા સૂર્યની સ્તુતિરૂપ કપાલભોજન સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ એકમક્તાઽશનાન્નિત્ય-મગ્નિહોત્રફલં લભેત્ ।

અનસ્તભોજનો નિત્યં, તીર્થયાત્રાફલં લભેત્ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ હંમેશાં એક જ વખત ભોજન કરનારો અગ્નિહોત્ર યજ્ઞનું ફળ પામે છે અને સૂર્યાસ્ત પહેલાં (દિવસે) જ ભોજન કરનારો હંમેશાં તીર્થયાત્રાનું ફળ પામે છે. ”

તથા-“ નૈવાહુતિર્ન ચ સ્નાનં, ન શ્રાદ્ધં દેવતાર્ચનં ।

દાનં વા વિહિતં રાત્રૌ, ભોજનં તુ વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩-૫૬)

ભાવાર્થ-“ રાત્રિએ હવન કરવાનું, સ્નાન કરવાનું, શ્રાદ્ધ (પિતૃતર્પણ) કરવાનું, દેવપૂજનનું કે દાન દેવાનું વિધાન નથી, અર્થાત્ એટલાં કાર્યો રાત્રિએ કરવાનો નિષેધ છે અને રાત્રિભોજનનો તો વિશેષતઃ એટલે સર્વથા નિષેધ કરેલો છે. ”

આયુર્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ હન્નામિપન્નસંજ્ઞોચ-શ્વંડરોચિરપાયતઃ ।

અતો નક્તં ન ભોક્તવ્યં, સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૬૦)

ભાવાર્થ-“ શરીરમાં બે કમળો છે, એક હૃદયકમળ અને બીજું નાભિકમળ; સૂર્ય અસ્ત થવાથી તે બંને કમળો સંકોચાઈ જાય છે, તે કારણથી તથા સૂક્ષ્મ જીવો ખાવામાં આવી જાય તે કારણથી પણ રાત્રિએ ભોજન કરવું બેઠાંએ નહિ. ”

એમ જૈન શાસ્ત્રોમાં અને લૌકિક શાસ્ત્રોમાં પણ (અનેક રીતિએ) રાત્રિલોજનનો ત્યાગ કરવા જણાવેલું છે, માટે વિવેકી મનુષ્યે રાત્રિએ ચારેય આહારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કદાચ તેમ કરવું અશક્ય હોય તો પણ અશન અને આદિમ, એ બન્નેનો ત્યાગ તો કરવો જ જોઈએ. સ્વાદિમમાં પણ સોપારી વગેરે દિવસે ખરાબર જોઈ-તપાસી રાખ્યાં હોય તેવાં જ ચતનાપૂર્વક વાપરવાં જોઈએ, નહિ તો ત્રસ જીવોની હિંસા વગેરે દોષો લાગે. ઉત્સર્ગ માગે તો સવારે અને સાંજે રાત્રિની નજીકની (સૂર્યોદય પછીની અને સૂર્યાસ્ત પહેલાંની) બખ્ખે ઘડીઓ પણ લોજનમાં તજવી જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ અહો મુલેઽવસાને ચ, યો દ્વે દ્વે ઘટિકે ત્યજન્ ।

નિશામોજનદોષજ્ઞોઽશ્નાત્યસૌ પુણ્યમાજનમ્ ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૬૩)

ભાવાર્થ-“ રાત્રિલોજનના દોષોને જાણતો પુણ્યવાન દિવસના પ્રારંભમાં તથા અંતે બખ્ખે ઘડી છોડીને લોજન કરે છે. અર્થાત્ તે બખ્ખે ઘડીઓને રાત્રી ખરાબર સમજી તે સમયે લોજન કરતો નથી. ”

આથી જ સિદ્ધાન્તમાં સવારે ઓછામાં ઓછું બે ઘડીનું નમુષ્કારસહિતું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કહ્યું છે. (સાંજે પણ છેલ્લી બે ઘડી પહેલાં જ લોજન સમાપ્ત કરી રાત્રિનું અઉવિહાર વગેરે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાનું કહ્યું છે. કોઈ વખત તેવાં કોઈ કાર્યોની વ્યવસ્થાને લીધે તેમ ન કરી શકે, તો પણ તડકા વગેરેથી સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનો ખ્યાલ તો રાખે જ, નહિ તો રાત્રિલોજનનો દોષ લાગે. અંધારું થવા છતાં (દીવો કરીશ તો રાત્રિએ ખાય છે-એમ બીજાઓ માનશે, વગેરે) લબ્બથી દીપક વગેરે પ્રકાશ કર્યા વિના જ લોજન કરનારને ત્રસ વગેરે જીવોની હિંસા, નિયમનો ભંગ અને ઉપરાન્ત માયા-મૃષાવાદ વગેરે અધિક દોષો પણ લાગે છે. કહ્યું છે કે-

“ ન કરેમિ ત્તિ મણિતા, તં ચેવ નિસેવણ પુણો પાવં ।

પચ્ચક્ષ્ણમુસાવાઈ, માયાનિયડીપસંગો અ ॥ ૧ ॥ ”

“ પાવં કાઝણ સયં, અપ્પાણં સુદ્ધમેવ વાહરહ ।

દુગુણં કરેહ પાવં, બીઝં બાલસ્સ મંદત્તં ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ (અમુક પાપ) નહિ કરું-એમ નિશ્ચય (પચ્ચક્ષ્ણાણુ) કરીને પુનઃ તે જ પાપને જે કરે, તે પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદી છે અને માયા-કષ્ટને સેવે છે. (૧) સ્વયં પાપ કરીને પણ જે પોતાને શુદ્ધ-નિર્દોષ મનાવે છે, તે બમાણું પાપ કરે છે, એ અજ્ઞાનીની બીજી મૂર્ખતા છે^{૧૮} (કે એક તો પાપ કરવું અને બીજું પોતાને શુદ્ધ માનવું). (૨) ”

૧૯. આ બે ગાથાઓ, નિયમ કરનારે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર્યા પછી તેનું કોઈ ભોગે પાલન કરવાનું અને ભંગ થયો હોય તો તેને નહિ છપાવવાનું સૂચન કરનારી છે. એનો અર્થ એમ ન કરવો કે-પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાથી મૃષાવાદી-માયાવી કહેવાય માટે પચ્ચક્ષ્ણાણુ જ કરવું નહિ. શક્ય છતાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ નહિ કરનારને તો તે અવિરતિનો પોષક, પ્રશંસક અને પક્ષકાર હોવાથી શ્રીજિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાનો ઉત્થાપક કહ્યો છે, કારણ કે-શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ શક્ય વિરતિ કરવાનું વિધાન કરેલું જ છે.

એ પ્રમાણે રાત્રિભોજનનાં અનેક મહાપાપો સમજીને હિતાર્થીએ તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૦

૧૫. બહુબીજ-જે ફળોમાં બીજો વધારે હોય તે બહુબીજ કહેવાય. પંપોટા (કોઠીબડા, રીંગણાં, ખસખસ, રાજગરો, પટોળાં) વગેરેમાં વચ્ચે અંતરપટ વિના ઘણાં બીજો લેગાં હોય છે અને તે દરેક બીજોના જીવોના નાશ થવાનો સંભવ હોવાથી બહુબીજ ફળોને અભક્ષ્ય કહ્યાં છે. દાડિમ કે ટિન્ડોરાં (એક બીજાનું શાક) વગેરેમાં બીજો ઘણાં હોવા છતાં તેમાં આંતરે આંતરે પડ હોય છે તેથી પરસ્પર સ્પર્શરહિત હોય છે, માટે તેને બહુબીજ માનેલાં નથી.

૧૬. અભાણ્યાં ફળો-ભોજન કરનાર કે કરાવનાર, એ બંનેમાંથી કોઈ પણ જે ફળોની બીજો ગુણ-દોષ વગેરેને બાજી ન હોય. તેવાં અભાણ્યાં ફળો અભક્ષ્ય કહ્યાં છે. ઉપવ્રક્ષણથી

૨૦. આ ઉપરાંત પુરાણાદિ જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં પણ રાત્રિભોજન અંગે નિષેધ કરેલો છે. કહ્યું છે કે-

“અહિંસા સત્યમસ્તેયં, વ્રહ્મચર્યમસંક્રતા । મદ્ય-માંસ-મધુત્યાગો, રાત્રિભોજનવર્જનમ્ ॥૧૧॥”

“યે રાત્રૌ સર્વદાહારં, વર્જયન્તિ સુમેધસઃ । તેવાં વક્ષોપવાસસ્ય ફલં માસેન જાયતે ॥૨૨॥”

“કરોતિ વિરતિ ધન્યો, યઃ સદા નિશિ મોજનાત્ । સોઽદ્વૈપુરુષાયુષસ્ય, સ્યાદવશ્યમુપોષિતઃ ॥૩૩॥”

“નોદકમપિ પાતવ્યં, રાત્રાવત્ર યુધિષ્ઠિર ! । તપસ્વિના વિશેષેણ, ગૃહસ્થેન વિવેકિના ॥૪૪॥”

ભાવાર્થ-“અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, અદ્યયર્થ અને અસંગ (અપરિગ્રહ), તથા દાડ-માંસ-મધનો ત્યાગ અને રાત્રિભોજનનું વર્જન (એ ધર્મકર્તવ્યો છે). ૧. જે બુદ્ધિશાળીઓ સદૈવ રાત્રિએ આહારને વર્જે છે, તેઓને એક મહિનામાં પંદર ઉપવાસ જેટલું ફળ મળે છે. ૨. જે ધન્ય પુરૂષ હંમેશાં રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરે છે, તે અવશ્ય પોતાના નરાયણનો અડધો ભાગ ઉપવાસી (અણાહારી) છે. ૩. હે યુધિષ્ઠિર ! વિવેકી ગૃહસ્થે રાત્રિએ પાણી પણ પીવું નહિ, તપસ્વી (સાધુ-સંન્યાસી)ઓએ તો અવશ્ય ન જ પીવું. ૪.”

પૂ. કવિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યભગવાન શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજને પણ સ્વરચિત યોગશાસ્ત્રમાં જૈનેતર ગ્રંથોમાંની રાત્રિભોજનના ત્યાગની સાક્ષીઓ આ પ્રમાણે આપેલી છે-

“ત્રયીતેજોમયો માનુ-રિતિવેદવિદો વિદુઃ । તત્કારૈઃ પૂતમચ્છિલં, શુભં કર્મ સમાચરેત્ ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ-“ત્રણ વેદોના તેજસ્વ સૂર્ય છે-એમ પરમેશ્વર કહે છે, માટે તેનાં કિરણોથી પવિત્ર થાય તેમ સધળાં શુભ કાર્યો (દિવસે જ) કરવાં જોઈએ.” તથા-

“દેવૈસ્તુ ભુક્તં પૂર્વાહ્ને, મધ્યાહ્ને ઋષિભિસ્તથા । અપરાહ્ને તુ પિતૃભિઃ, સાયાહ્ને દૈત્યદાનવૈઃ ॥૨૨॥”

“સંધ્યાયાં ચક્ષરક્ષોભિઃ, સદા ભુક્તં કુલોદ્વહ ! । સર્વલેલાં વ્યતિક્રમ્ય, રાત્રૌ ભુક્તમભોજનમ્ ॥૩૩॥”

ભાવાર્થ-“દેવો દિવસના પ્રથમ ભાગમાં, ઋષિ-મુનિઓ મધ્યાહ્ને, પિતૃદેવો મધ્યાહ્ન પછી અને દૈત્યો-દાનવો છેલ્લા પ્રહરે ભોજન કરે છે. (૧). સદા સંધ્યાકાળે યક્ષો અને રાક્ષસો ભોજન કરે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એ સર્વ વેળાનું ઉત્સવન કરીને રાત્રિએ ભોજન કરવું તે ભોજન નથી. (૨).”

એમ અનેક રીતિએ શાસ્ત્રોમાં રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવાનું જણાવ્યું છે. જો કે અહીં કેટલીક વ્યાખ્યા-ઓમાં હિંસાને કારણે રાત્રિભોજન તજવું એમ કહ્યું છે, છતાં પૂ. ન્યાયવિશારદ, ન્યાયાચાર્ય, મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે તો સ્વકૃત ‘નિશામકે સ્વરૂપતો દૂષિતત્ત્વવિચારપ્રકરણ’માં રાત્રિભોજનમાં હિંસા થાય કે ન થાય, પ્રકાશમાં જોઈને ભોજન કરાય, ફળ-મેલા-મીઠાઈ વગેરે અસંસ્કૃત પદાર્થો ખવાય કે ઉડતા વગેરે જીવો અંદર ન પડે, ઈત્યાદિ કોઈ પ્રકારે જીવહિંસા ન થાય, તો પણ હિંસાદિ પાપોની જેમ રાત્રિભોજન સ્વયં સ્વરૂપથી જ દુષ્ટ છે-ત્યાજ્ય છે એમ જણાવ્યું છે. વિશેષાર્થીએ રાજનગરસ્થ શ્રીજૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભાએ છપાવેલો ૩૪ મો ગ્રંથ જોઈ લેવો.

તેવાં અભક્ષ્યાં ફૂલ, પત્ર વગેરે પણ અલક્ષ્ય સમજવાં; કારણ કે-તેવાં કોઈ ફળ, ફૂલ વગેરે ઝેરી હોય તો ખાવાથી મરણ થાય અથવા પોતે જેનો ત્યાગ કર્યો હોય તે વસ્તુ ખવાઈ જાય તો નિયમનો ભંગ થાય; માટે જેનું નામ, જાતિ, ગુણ, દોષ, વગેરે જાણવામાં ન હોય તેવાં અભક્ષ્યાં ફળો વગેરે અલક્ષ્ય સમજવાં.^{૨૧}

૧૭. સંધ્યાન-બોળ અથાણાં, કે જે અનેક ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિનાં હેતુ છે, તેવાં લીંબુ, બીણુ (મરચાં, કેરી, કેરાં, ગુદાં, કાકડી, લીલાં મરી,), વગેરે સઘળાંને અલક્ષ્ય સમજી વર્જવાં જોઈએ. અથાણું વ્યવહારથી ત્રણ દિન ઉપરાન્ત અલક્ષ્ય થાય છે-એમ કહ્યું છે. યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૭૨ ની ટીકામાં કહ્યું છે કે-કેરી વગેરેનું અથાણું જો જીવથી સંસકૃત અને તો શ્રીજિનકથિત-ધર્મપરાયણ-દયાળુ શ્રાવક તેને ખાવાનું છોડી દે.^{૨૨}

૨૧. જેમ ફળ, ફૂલ, પત્ર વગેરે અલક્ષ્ય છે, તેમ મીઠાઈ વગેરે પણ અન્ય દેશોમાં અનેલાં હોય, તેને ખનાવવાની રીતિ કે તેમાં શું શું વસ્તુઓ નાખવામાં આવે છે તે વગેરે જાણમાં ન હોય, તેવી મીઠાઈ વગેરે ખાવામાં પણ પચ્ચક્ષ્યાણુને-વ્રતને ભંગવાનો પ્રસંગ આવી જાય; માટે તે બધું અલક્ષ્યરૂપે સમજી વર્જવું હિતકર છે.

૨૨. અથાણાંની કેટલીક વસ્તુઓ તો તેને ઘણી રીતિએ તપાવવામાં આવે તો પણ સુકાતી જ નથી અને હવાનાળી રહેવાથી તે બોળ બની જાય છે; એથી દિવસે તેમાં નિયમા બેઇન્દ્રિયાદિ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. વળી બોળ ન હોય તેવાં અથાણાં પણ જો તેને લેવામાં વિવેક ન રહે, એંઠા હાથ, બીના ચમચા વગેરેથી કાઢવામાં આવે, તો તેમાં સંમૂર્ચિત પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. મુખ્ય માર્ગે શ્રાવકે જિહ્વા ઇન્દ્રિયને વશ કરવા ઉપયોગ રાખવો જોઈએ. ઉત્સર્ગ માર્ગે તો અથાણું સર્વથા તજવું જોઈએ, છતાં તેમ ન કરી શકે તો બોળ અથાણું તો તજવું જ જોઈએ. અથાણાને અંગે ઘણી કાળજીની જરૂર છે, નહિ તો લક્ષ્ય પણ અલક્ષ્ય બની જાય છે. બીલાં, લીસો વાંસ, આદુ, લીલી હળદળ, ગરમર, ગાજર, કુવાર, વગેરે તો પ્રથમથી જ અલક્ષ્ય છે, માટે તેનાં અથાણાં કરાય જ નહિ. લીલાં મરી મલખારથી મીઠાના પાણીમાં બાફીને આવે છે, જે અહીં આવતાં સુધી બોળ બની જાય છે; બીજાં પણ જેમાં લીંબુ કે કેરી વગેરેની ખટાશ ન હોય તેવાં અને જેમાં સેકેલી મેથી નાખી હોય તેવાં અથાણાં બીજા દિવસથી જ અલક્ષ્ય થાય છે. મેથી, ઘાળીઆ વગેરે વસ્તુઓ નાખેલું-કઠોળવાળું અથાણું તો કાચા ગોરસ સાથે તે દિવસે પણ અલક્ષ્ય થાય છે. ત્રણ કે તેથી વધારે દિવસ સુકાવવા છતાંય કેરી, ગુદાં, ખારેક, મરચાં વગેરે જે હવાવાળાં રહે, તે પણ ત્રણ દિવસ પછી અલક્ષ્ય થાય છે. અથાણામાં તેલ, ગોળ વગેરે વધુ પ્રમાણમાં (તેલગૂડ) હોવાં જોઈએ. લક્ષ્ય અથાણાં પણ તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને રપશં બદલાઈ જતાં અલક્ષ્ય થાય છે. અથાણાં રાખરાનાં સાધનો બહુ સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. બરણી વગેરે સાધનો બહુ ગરમ પાણીથી ધોયા પછી પણ કપડાથી બરાબર સાફ કરી સુકવીને તેમાં અથાણાં ભરવાં જોઈએ અને તે પછી પણ તેને સખ્ત ઢાંકણથી ઢાંકી મજબૂત કપડાથી બાંધવાં જોઈએ, નહિ તો ચોમાસાની હવાથી તેમાં જીવોત્પત્તિ થઈ જાય છે. વળી બીનઅનુભવી નોકર, ચાકર કે બાળકોદ્વારા અથાણું નહિ લેવરાવતાં ધરના ઉપયોગવાળા માણસે ચમચા, ચમચી વગેરે સાધનોદ્વારા કાઢવું જોઈએ. ચમચાદિ બીનાં ન હોય, હાથ કોરા હોય વગેરે કાળજી રાખવી જોઈએ, નહિ તો પાણીના એક સૂક્ષ્મ બિંદુના રપશંથી પણ અથાણાં અલક્ષ્ય થાય. કીડી, મકોડી આદિ ન ચઢે અને ચોમાસાની હવા ન લાગે તેવા સ્થળે તે પ્રકાશમાં રાખવું અને કાઢતી વખતે તેના રસાનો છાંટો પણ નીચે પડે નહિ તેનો ઉપયોગ રાખવો, નહિ તો ત્રસ જીવોનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે. જેમ અને તેમ થોડી મુદતમાં તે વપરાઈ જાય તેટલા પ્રમાણમાં જ ખનાવવાં, પણ આખું વર્ષ કે તેથી વધારે કાળ રાખવાં નહિ, વગેરે ઘણી કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કરવો, નહિ તો ત્રસ કે અનંતકાયનો પણ નાશ થવાનો સંભવ રહે. ઇત્યાદિ વિવેકીએ સ્વયં બુદ્ધિથી સમજવું.

૧૮. અનંતકાયિક-કંઠ-મૂળ વગેરે અનંતકાયિક પદાર્થોમાં એક શરીરમાં અનંતાનંત હોય છે. કહ્યું છે કે-

“ નૃમ્બો નૈરયિકાઃ સુરાશ્ચ નિરિલાઃ પચ્ચાક્ષતિર્યંગ્ગણો,
દ્વયધાદ્યા જ્વલનો યથોત્તરમમી સદ્વ્યાતિગા ભાષિતાઃ ।
તૈમ્બો ભૂજલવાયવઃ સમધિકાઃ પ્રોક્તા યથાનુક્રમમ્,
સર્વૈભ્યઃ શિશ્વગા અનન્તગુણિતાસ્તૈમ્બો પ્યનન્તાંશગાઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સર્વ મનુષ્યો, તેનાથી સાતેય નરકના નારકીઓ, તેનાથી આરેય નિકાયના દેવો, તેનાથી પચેન્દ્રિય તિર્યંચો, તેનાથી વિકલેન્દ્રિય હોયો અને તેનાથી અગ્નિકાય હોયો-એ બધા યથાક્રમ એકેક કરતાં અસંખ્યાતગુણી છે. અગ્નિકાયથી પૃથ્વીકાય વિશેષાધિક, તેનાથી અપ્કાય વિશેષાધિક અને તેનાથી વાયુકાય વિશેષાધિક છે. ઉપર કહ્યા તે બધા મળીને હોયો અસંખ્યાતા છે. તે કરતાં સિદ્ધના હોયો અનંતગુણી અને સિદ્ધો કરતાં પણ એક નિગોદ શરીરમાં અનંતગુણી હોયો છે (કારણ કે-નિગોદનો અનંતમો ભાગ સિદ્ધિગતિમાં છે), અર્થાત્ એક અનંતકાય શરીરમાં અનંતાનંત હોયો હોય છે. આવી અનંતકાય વસ્તુઓ ઘણી છે, છતાં શાસ્ત્રમાં આર્યદેશમાં પ્રસિદ્ધ તેનાં બીજા નામો જણાવેલાં છે. તે આ પ્રમાણે છે-

“ સન્વા (૧) ય કંદજાઈ, સ્વરૂપકંદો (૨) અ વજ્જકંદો (૩) અ ।

અહ્લહલિદા (૪) ય તદ્દા, અહ્લં (૫) તદ્દા અહ્લકચ્ચૂરો ॥ ૧ ॥ ”

“ સતાવરી (૬) વિરાલી, કુંઆરી (૭) તદ્દા યોહરી (૮) ગલોઈ (૯) અ ।

લક્ષ્ણ વંસકરિણી (૧૦), ગજ્જરં (૧૧) લુણો (૧૨) અ તદ્દા લોઢા (૧૩) ॥ ૨ ॥ ”

“ ગિરિકણિ (૧૪) કિસલિપત્તા (૧૫), સ્વરિંસુઆ (૧૬) થેગ (૧૭) અલ્લમુત્થા (૧૮) ય ।

તદ્દા લૂણરૂક્ષવલ્લી (૧૯), ચિલ્લહડો (૨૦) અમયવલ્લી (૨૧) અ ॥ ૩ ॥ ”

“ મૂલા (૨૨) તદ્દા ભૂમિરુદ્ધા (૨૩), ચિરુઆ (૨૪) તદ્દા ઢંકવરથુલો (૨૫) પદમો (૨૬) ।

સૂઅરવલ્લો (૨૭) અ તદ્દા, પલ્લંકો (૨૮) કોમલંચિલિઆ (૨૯) ॥ ૪ ॥ ”

“ આલૂ (૩૦) તદ્દા પિંડાલૂ (૩૧), હવંતિ (૩૨) આ અણંતનામેણ ।

અન્નમણંતં નેઅં, લક્ષણજુત્તીદ્ધ (૩૩) સમયાઓ ॥ ૫ ॥ ”

(સંબોધપ્ર. ૦, શ્રાદ્ધધર્મા. ૦ ૧૦ થી ૧૪)

ભાવાર્થ-સઘળી જાતિના કંદો અનંતકાયિક હોય છે. કંઠ એટલે વૃક્ષના થડની નીચે જમીનમાં રહેલો ગાંઠાડપ ભાગ. સઘળાય લીલા કંદો અનંતકાય છે, કારણ કે-સુકાયેલા નિર્જીવ થવાથી અનંતકાયપણું સંભવતું નથી. પૂ. શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ પોતે રચેલા યોગશાસ્ત્રમાં એ જ જણાવે છે કે-“ આદ્રઃ કન્દ્ સમગ્રોઽપિ ” (પ્રકાશ ૩-૪૪) એની ટીકામાં પણ જણાવે છે કે-“ આદ્ર એટલે ‘ નહિ સુકાયેલા સર્વ જાતિના કંદ. ’ સુકાયેલા તો

નિર્જીવ થવાથી તેનું અનંતકાયપણું સંભવતું નથી, વગેરે.” આ કંદોમાંના કેટલાકની લોકમાં વપરાશ હોવાથી તેનાં નામો જણાવે છે કે-(૧) સુરણનો કન્દ, જેનાથી હરસના જીવોનો નાશ થાય છે-તે સુરણ પ્રસિદ્ધ છે, (૨) વજ્રકંદ-એક કંદવિશેષ છે, યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં તેનું ‘વજ્રતરુ’ નામ કહ્યું છે, (૩) લીલી હળદર-પ્રસિદ્ધ છે, દરેક જાતિની નહિ સુકાયેલી તે હળદર, (૪) આદુ (લીલી સૂઠ), (૫) લીલો કચ્ચુરો-સ્વાદમાં તીખો હોય છે, (૬) શતાવરી-વેલડીવિશેષ, (૭) વિરાલિ-વેલડીવિશેષ, તેને કેઈ ‘સોફલી’ પણ કહે છે, (૮) કુમારી-કુઆર પ્રસિદ્ધ છે, જેનાં પત્રો બે ધારોમાં કાંટાવાળાં લાંબાં પરનાળના આકારનાં હોય છે, (૯) થોહરી-દરેક જાતિના થોરીયા, જેનાથી ખેતર વગેરેની વાડો કરવામાં આવે છે તે હાથીયા, કાંટાળા વગેરે જાતિના થોરીયા અનંતકાય છે, તેને સ્નહીવૃક્ષ પણ કહ્યું છે, (૧૦) ગડૂચી-દરેક જાતિની ગળોના વેલા જે લીમડા વગેરે વૃક્ષો ઉપર હોય છે, (૧૧) લસૂણ, (૧૨) વંશકારેલ-કોમળ નવા વાંસનો અવયવવિશેષ, તે પ્રસિદ્ધ છે, (૧૩) ગાજર-પ્રસિદ્ધ છે, (૧૪) લવણુક-લુણી નામની વનસ્પતિવિશેષ, જેને બાળવાથી સાંજખાંડ બને છે, (૧૫) લોઢક-પક્ષિની નામની વનસ્પતિનો કંદ (પાણીમાં પોયણું થાય તે), (૧૬) ગિરિકર્ણિકા-એક જાતિની વેલડી (કચ્છમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેને ‘ગરમર’ પણ કહે છે), (૧૭) કિસલય પત્રો-દરેક વનસ્પતિનાં પ્રૌઢ પાંદડાંની પૂર્વાવસ્થાનાં કોમળ પાંદડાં અને દરેક બીજમાંથી પ્રથમ નીકળતા અંકુરાઓ, તે અનંતકાય જ હોય છે, જ્યારે તે રૂઢ બને ત્યારે પણ પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં હોય તે જ પ્રત્યેક વનસ્પતિ થાય, બીજાં તો અનંતકાય જ રહે, જેમ મેથીની લાલના મૂળમાં રહેલાં બડાં પત્રો અનંતકાય હોય છે, તેમ દરેક વનસ્પતિનાં પણ પ્રથમ ઉગતાં પત્રો અનંતકાય હોય છે અને પ્રથમ નીકળતા અંકુરા પણ અનંતકાય હોય છે, (૧૮) ખરસઈઓ-કન્દવિશેષ, જેને ‘કસેર-ખીરિંશુક’ પણ કહે છે, (૧૯) થેગની લાલ-પ્રસિદ્ધ છે, તેનો પોંખ પણ થાય છે, જે જીવારના દાણા જેવો ચોમાસામાં ઘણા સ્થલોએ વેચાય છે, (૨૦) લીલી મોથ-પ્રસિદ્ધ છે, જે જળાશયોમાં કાંઠે કાંઠે થાય છે અને પાકે ત્યારે કાળી થાય છે, (૨૧) લવણુ નામના વૃક્ષની છાલ-તેને ‘જમર વૃક્ષ’ પણ કહે છે, છાલ સિવાય તેનાં બાકીના અંગો પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે, (૨૨) ખિલ્લહડો-ખિલ્લુક નામે કંદ, લોકમાં તે પ્રસિદ્ધ છે, (૨૩) અમૃતવેલ-તે નામનો વેલો, (૨૪) મૂળાનો કંદ-પ્રસિદ્ધ છે (મૂળાનાં કંદ સિવાયનાં ડાંડલી, ફૂલ, પત્ર, તેના મોગરા અને દાણા-એ બધાંય અંગો પ્રત્યેક છતાં અલક્ષ્ય ગણાય છે તથા કંદ તો ધોળો અને રાતો, જે દેશી અને પરદેશી કહેવાય છે તે બન્ને પ્રકારનો પણ અનંતકાય જ છે.), (૨૫) ભૂમિરુહ-જેનું લોકોમાં ભૂમિફેડા નામ છે, તે ચોમાસામાં થાય છે અને તેને ખિલાડીનો ટોપ પણ કહે છે, કે જે છત્રના આકારે હોય છે, (૨૬) વિરૂઢ-કઠોળમાંથી નીકળતા અંકુરા, જ્યારે ચણા, મગ વગેરેને દાળ કરવા માટે પલાળવામાં આવે છે, ત્યારે તે વધુ વખત પાણીમાં રહેતાં તેમાં સફેદ અંકુરાઓ નીકળે છે (પછી તેની દાળ બનાવી હોય કે શાક તરીકે ખાંચ્યા હોય, તો પણ તેનું લક્ષણ કરનારને અનંતકાયલક્ષણનો દોષ લાગે છે, માટે તે બહુ વખત પલાળી રાખવા નહિ, પરધર્મીને ત્યાં જમવા જતાં આ વિષયની કાળજી ન રખાય તો નિયમભંગ થવા સંભવ છે.), (૨૭) ઢલ્લવત્યુલ-વત્યુલો તે નામે પ્રસિદ્ધ એક શાક છે, તે પ્રથમ ઊગતી વખતે અનંતકાય છે અને કોમળતા મટી કઠીન બને ત્યારે પ્રત્યેક ગણાય છે, (૨૮)

શૂકરવેલી-તેને ‘ શૂકરવાલ-શૂકરવેલી ’ પણ કહે છે, જેની જંગલમાં મોટી વેલડીઓ થાય છે (ધાન્યમાં જે વાલ ગણેલા છે તે અનંતકાય નથી), (૨૯) પલ્લવ-તે પાલખાની ભાજી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, (૩૦) કુણ્ડી આંબલી-જેમાં ઠળીયા-ળીજ ન થયાં હોય, તેવાં કુણ્ડા આંબલીના કાતરા અનંતકાય છે, (૩૧) આલુકંઠ-જેને રતાળુ કંઠ કહેવાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે, અને (૩૨) પિંડાળુ-કુંબળી નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ પણ કંઠ છે. આ બત્રીશ નામે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. (વર્તમાનમાં આ બધામાં કેટલાક નામે અન્ય દેશોમાં પ્રસિદ્ધ હોય કે બદલાઈ ગયાં હોય એમ સમજાય છે.)

આ બત્રીશ સિવાયનાં પણ કેટલાંક અનંતકાયિક છે, કે જેમાં નીચે કહેવાશે તે લક્ષણો ધટે છે. તે અન્ય શાસ્ત્રો(જીવાભિગમ વગેરે)માં આ પ્રમાણે જણાવેલાં છે-

“ ઘોસાડ-કરીરંકુરુ, તિંદુઅહકોમલંબગાર્દિણિ ।

વરુણ-(વ) વડ-નિંચયાર્દિણ, અંકુરાઈ અર્ણતાઈ ॥ ૧ ॥ ” (શ્રીજીવાભિગમ)

ભાવાર્થ-ઘોષાતકી અને ઠેરઠો-એ બન્નેના અંકુરા, તિંદુક વૃક્ષ, આંબા વગેરે વૃક્ષોનાં અંદર ગોટલી બાઝી ન હોય તેવાં અતિ કોમળ ફળો (ઝીણા કેરીઓના મરવા, ચીલડાના બહુ કોમળ મરવા વગેરે, જેમાં ગોટલી, બીજ વગેરે ન થયું હોય તેવાં દરેક ફળો) તથા વરુણ, વડ, લીંબડો વગેરે વૃક્ષોના તાજ-કોમળ અંકુરા (ફૂંપળો-ટીશીયો) અનંતકાયિક છે.”

અનંતકાયિકને યોગબળ માટે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-

“ ગૂઢસિર-સંધિ-પવ્વં, સમમજ્જમહીરુગં ચ છિન્નરુઢં ।

સાહારણં શરીરં, તત્ત્વિચરીઅં ચ પત્તેયં ॥ ૧ ॥ ” (શ્રીજીવાભિગમ)

ભાવાર્થ-“ જે પાંદડાં વગેરેમાં નસો, (કુઆર વગેરેમાં) સાંધા અને (જે શેરડી આદિમાં) પવેઈ-ગાંઠા ગુપ્ત હોય, અર્થાત્ જેનાં નસો, સાંધા, ગાંઠા પ્રગટ ન થયા હોય તે, વળી ભાંગતાં (પીણુ ઝાડના પાંદડાંની જેમ) જેના સરખા ભાગ થાય તે તથા (શકરીયાં વગેરેને ભાંગતાં રેસા નીકળતા નથી તેમ) જેમાં તાંતાણા ન હોય તે અને (કુંવાર વગેરે કાપીને ઊંચે લટકાવવા છતાં વધે છે તેમ) છેદવા જતાં જે ઊગે તે (એવાં લક્ષણવાળી) દરેક વનસ્પતિને અનંતકાયિક અને તેથી વિપરીત એટલે એ લક્ષણોમાંનું એકેય લક્ષણ જેનામાં ન હોય તે પ્રત્યેક સસજવી.”

આ દરેક અનંતકાયિકનું લક્ષણ તજવું જોઈએ. કારણ કહ્યું છે કે-

“ ચત્વારો નરકદ્વારાઃ પ્રથમં રાત્રિભોજનમ્ ।

પરસ્ત્રીસજ્જમશ્ચૈવ, સન્ધ્યાનાનન્તકાયિકે ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ ૧. રાત્રિભોજન, ૨. પરસ્ત્રીસેવન, ૩. ઉપર કહી ગયા તે બોળ અથાણું તથા ૪. અનંતકાયનું લક્ષણ, -એ ચાર નરકનાં દ્વારો છે. (અર્થાત્ અનંતકાયના લક્ષણથી પણ નરક જેવી માઠી ગતિનાં ઘોર દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, માટે તે વર્જવું જોઈએ.)”

અનંતકાય કે બીજાં અલક્ષ્ય દ્રવ્યો અચિત્ત-નિર્જીવ થઈ ગયાં હોય તો પણ તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે-અચિત્ત ખાવાથી પણ દયાના પરિણામ રહેતા નથી, લોહુપતા વધે

છે, વગેરે પરિણામે ઘણું નુકશાન થાય છે અને પરંપરાએ સચિત્ત કે અભક્ષ્ય-અનંતકાયતું ભક્ષણ થવાનો પ્રસંગ પણ આવી જાય છે. કહ્યું છે કે-

“ ઇકે(એ)ણ કયમકજ્જં, કરેહ તણ્ણયા પુણો અન્નો ।

સાયાબહુલપરંપર, વુલ્હેઓ સંજમતવાણં ॥ ૧ ॥ ” (પચ્ચવસ્તુક ગા ૦ ૫૨૧)

ભાવાર્થ-“ એક માણસે અકાર્ય કયું, તેને જોઈ તેના વિશ્વાસે બીજા કરે, એ રીતિએ જીવો બહુધા સુખશીલીયા હોવાથી પરંપરાએ સંયમ-તપ(વગેરે)નો વિચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવે. ”

માટે ઉકાળેલાં સેલરાં, રસોઈમાં નાખેલું લીલું આદુ, સુરણ-વેંગણ વગેરેનાં શાક, ઈત્યાદિ અચિત્ત થવા છતાં એ સઘળું તજવું. ૨^{મું} મૂળાનાં તો પાંચેય અંગો તજવાં. સુંઠ, સૂકી હળદર વગેરે કેટલીક વસ્તુઓનાં નામો અને કેટલીક વસ્તુઓનો સ્વાદ બદલાઈ જવાથી કહેવું છે (વ્યવહારથી વપરાય છે)-એમ શ્રાદ્ધવિધિ-દિનકૃત્ય અધિકારમાં કહ્યું છે.

૧૯. વૃન્તાક-વેંગણ નિદ્રાને વધારનારું અને વિષયવિકાર(કામ)ને ઉદ્દીપન કરનારું, વગેરે અનેક દોષોનું પોષક હોવાથી અભક્ષ્ય છે. અન્યદર્શનીઓ પણ કહે છે કે-

“ યસ્તુ વૃન્તાક-કાલિન્ન-મૂલકાનાં ચ ભક્ષકઃ ।

અન્તકાલે સ મૂદાત્મા, ન સ્મરિણ્યતિ માં પ્રિયે ॥ ૧ ॥ ” (શિવપુરાણ)

ભાવાર્થ-“ (પાર્વતીને ઉદેશીને મહાદેવજી કહે છે કે-) હે પ્રિયે ! જે (મનુષ્ય) વંતાક (વેંગણ), કાલિંગડાં અને મૂળાનું ભક્ષણ કરે છે, તે અતે મૂઠ બની જાય છે; તેથી મરણ સમયે મારું સ્મરણ કરી શકતો નથી. ”

૨૩. શિવપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ યસ્મિન્ વૃદ્ધે સદાઽન્નાર્થ, મૂલકઃ પચ્યતે જનૈઃ । સ્મશાનતુલ્યં તદ્દેશ્મ, પિતૃભિઃ પરિવર્જિતમ્ ॥૧॥ ”
“ મૂલકેન સમં ચાન્નં, યસ્તુ મુક્તે નરાધમઃ । તસ્ય શુદ્ધિર્ન વિદ્યેત, ચાન્દ્રાયણશતૈરપિ ॥૨॥ ”
“ મુક્તં હાલાહલં તેન, કૃતં ચાઽભક્ષ્યભક્ષણમ્ । તેન કલ્યાદનં યેન, કૃતં મૂલકભક્ષણમ્ ॥૩॥ ”
“ નીલી ક્ષેત્રે વપેદ્યસ્તુ, મૂલકં યસ્તુ ભક્ષયેત્ । ન તસ્ય નરકોત્તારો, યાવચ્ચન્દ્રવિવાકરૌ ॥૪॥ ”

ભાવાર્થ-“ જે ઘરમાં હમેશાં ભોજન માટે મનુષ્યો મૂળાને પકાવે (રંધે) છે, તે ઘર પિતૃઓથી વર્જિત સ્મશાનતુલ્ય જાણવું. ૧. જે અધમ મનુષ્ય મૂળાની સાથે અન્ન ખાય છે તેની સેંકડો ચાન્દ્રાયણ (તપ) કરવાથી પણ શુદ્ધિ થતી નથી. ૨. જેણે મૂળાનું ભક્ષણ કયું તેણે હલાહલ (ઝેર) ખાધું, અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કયું અને કાચા માસનું ભક્ષણ કયું-એમ સમજવું. ૩. જે માણસ ક્ષેત્રમાં ગળીનું વાવેતર કરે અને જે મૂળાનું ભક્ષણ કરે, તે યાવચ્ચન્દ્રવિવાકરૌ નરકમાંથી નીકળી શકતો નથી. ૪. ”

પ્રભાસપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ વરં મુક્તં પુત્રમાસં, ન તુ મૂલકભક્ષણમ્ । ભક્ષણાન્નરકં યાન્તિ, વર્જનાત્ સ્વર્ગમાપ્નુયાત્ ॥૧॥ ”
“ અજ્ઞાનેન કૃતં દેવ ! મયા મૂલકભક્ષણમ્ । તત્પાપં યાતુ ગોવિન્દ ! ગોવિન્દ ! ઇતિ કીર્તનાત્ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ શ્રીવિષ્ણુ કહે છે કે-હે યુધિષ્ઠિર ! પુત્રનું માંસ ખાવું સારું પણ મૂળાનું ભક્ષણ સારું નહિ, મૂળાના ભક્ષણથી જીવો નરકમાં જાય છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી સ્વર્ગને મેળવે છે. ૧. યુધિષ્ઠિર કહે છે કે-હે દેવ ! અજ્ઞાનથી મેં મૂળાનું ભક્ષણ કયું છે, તે મારું પાપ ગોવિન્દ ! ગોવિન્દ !-એમ આપના નામકીર્તનથી નાશ પામે ! ૨. ”

૨૦. ચલિત રસ-જેનો રસ એટલે સ્વાદ ફરી ગયો હોય અને ઉપલક્ષણથી જેના વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ વગેરે બદલાઈ ગયા હોય, તે વસ્તુઓ ચલિત રસ કહેવાય છે. કુચિત-કોહેલું અન્ન-રસોઈ, વાસી (આગળના દિવસે પાણી સહિત રાંધેલું) અન્ન, ગોરસ સાથેનું કઠોળ-દિલ્લ, વાસી નરમ (લોચા) પુરી, પાણીમાં રાંધેલો વાસી ભાત, તાંદળા, કોદરા વગેરેમાં અનેક જીવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ૨૪

વાસી ભાત (વગેરે રસોઈ), કાલાતીત પફવાન, બે દિવસ (રાત્રિ) અતીત થઈ ગયા પછીનું દહીં તથા છાશ, વગેરે બધું ચલિત રસ ગણાય છે; તેમાં પકવાન્ન વગેરેને અંગે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે-

૨૪. ચલિત રસ સંબંધી બહુ કાળજી રાખવા જેવી છે. મીઠાઈ, ખાખરા, લોટ વગેરેના ચોમાસામાં ૧૫ દિવસ, ઉનાળામાં ૨૦ દિવસ અને શિયાળામાં ૩૦ દિવસ (મહિના)નો કાળ કલો છે. તેમાં નવી-નૂતી વસ્તુ ભેગી થયા કરે અને વાસણ સાફ કર્યા વિના નવી વસ્તુ તેમાં ભરે તો નવી પણ અલક્ષ્ય થઈ જાય. તેમાંય લોટ માટે તો ખોરા થાય કે ધનેરા, ઈંચળો વગેરે જીવોની ઉપત્તિ થાય, તે ચાળીને પણ વાપરવો ઉચિત નથી, જીવોત્પત્તિ ન થઈ હોય ત્યારે પણ વારંવાર ચાળીને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ધઉં, ચણા વગેરે કરતાં ખાજરીનો લોટ જલ્દી ખોરા થઈ જવાથી વહેલો અલક્ષ્ય બને છે. બજારનો લોટ તો અલક્ષ્ય જ છે. જલેબીનો આથો રાત્રે કહોડાવવાથી તેમાં ત્રસ જીવો ઉપજે છે અને તેથી તે અનાચરણીય (વર્જ્ય) છે. લીસો-સૂકો હલવો, બદામનો હલવો, વગેરે પદાર્થો લોટને બે-ત્રણ દિવસ સડાવીને ખનાવાય છે માટે અલક્ષ્ય છે. દૂધનો હલવો તે જ દિવસે લક્ષ્ય છે, પછી વાસી થાય છે. કલકતા તરફ અમ્રતી ખનાવે છે, જે ગુજરાતની જલેબીના જેવી હોય છે તે પણ તેવી જ છે. માવો-બને તે જ દિવસે લક્ષ્ય છે. માવાની બનેલી ચીજો પેંડા, બરફી, ઘારી, જાંબૂ વગેરેમાં ચાસણી કાચી રહે તે અલક્ષ્ય છે, કારણ કે જેમાં માવો કાચો રહે છે કે માવો જેમાં કાચો જ વપરાય છે તે અલક્ષ્ય છે. પરદેશી માવો કે તેની બનેલી વસ્તુઓ અલક્ષ્ય થવા સંભવ છે. નજરે ખનાવેલી પાકા માવાની વસ્તુ પાકી ચાસણીયુક્ત હોય તો તે લક્ષ્ય બને છે. કેટલાક અન્યાયી વેપારીઓ રતાળુ, ખટ્ટેલાં વગેરેને ખાફીને માવામાં ભેળવે છે, કે જે ખાવાથી અનંતકાયના લક્ષણોનો દોષ લાગે છે. કેરી, આમળાં વગેરેના સુરખખા પણ ચાસણી બરાબર ન હોય તો અલક્ષ્ય થવા સંભવ છે. વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ બદલાતાં જ તે અલક્ષ્ય થાય છે-એમ સેનપ્રશ્નમાં કહ્યું છે. સેવ, વડી, પાપડ, ખેરો, સાળેવડાં, ખીચીયાં વગેરે ખાસ ઉનાળામાં, જલ્દી સુકાઈ જાય તેવા દિવસોમાં સૂર્યોદય પછી જ લોટ ખાંધીને ખનાવવાં બ્યાજખી છે, કે જે સૂર્યાસ્ત પહેલાં સંપૂર્ણ સુકાઈ જવાથી વાસીઅલક્ષ્યનો દોષ લાગે નહિ. આ બધી ચીજોમાં ચોમાસામાં લીલ-ફૂમ થઈ જવા સંભવ છે, માટે તે ચોમાસા પહેલાં સમાપ્ત થાય તેટલા પ્રમાણમાં જ ખનાવવી બ્યાજખી છે. સેકેલો પાપડ ખીજે દિવસે વાસી ગણાય છે. તળેલો પાપડ ખીજે દિવસે વપરાય છે. દુધપાક-આમુદી-શ્રીખંડ-મલાઈ વગેરે બધી વસ્તુઓ અને તે દિવસે જ લક્ષ્ય છે. રાત્રિ જતાં તે વાસી થાય છે. કેરી-આદ્રો નક્ષત્રમાં સૂર્ય સંક્રમ થાય ત્યારથી અલક્ષ્ય કહી છે, તો પણ જે કેરીનો સ્વાદ ઊતરી ગયો હોય, જે ગંધાઈ ગઈ હોય, જે ભડાઈ બની ગયાં હોય, તે તો આદ્રો પહેલાં પણ અલક્ષ્ય છે. કેરીમાં ઘણી વખત ઈંચળો નીકળે છે, ચૂસીને ખાવાથી તેની જગ્યા થઈ શકતી નથી, કિંસા થાય છે અને રોગોત્પત્તિ થાય છે. વસ્તુતઃ જૈન આચારો સ્વરૂપે જ આરોગ્યનું-શરીરપુષ્ટિનું સાધન છે. તેને છોડીને આરોગ્ય કે પુષ્ટિના પ્રયત્નો કરવા તે પાવલી કમાવા જતાં પંદરને શુભાવવા જેવું છે અને અધર્મ-કર્મબંધ વગેરે થાય તે વધારામાં માટે સુખના અર્થર્થિએ જૈન આચારોને સાચવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચટણી ખનાવતાં પાણી કે દાળીયા વગેરે કાંઈ ન નાખ્યું હોય તો જ વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ ખપે છે, પાણી કે દાળીયા જેવું કાંઈ પણ નાખ્યું હોય તો તે જ દિવસે લક્ષ્ય છે. ચવાણું-સેવ, ગાંડિયા, ચણાની દાળ વગેરે બધું બજારનું અલક્ષ્ય થવાનો સંભવ છે,

“ વાસાસુ પન્નરદિવસં, સિ-ઉન્દકાલેસુ માસ-દિળવીસં ।

ઉગાહિમં જર્ણં, કપ્પદ આરન્નપદમદિણા ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ પદ્માન્નાદિ તળેલી વસ્તુઓ, તે બની હોય તે દિવસને લોગો ગણતાં વર્ષોકાળમાં

ધેર વિવેકપૂર્વક કરેલું જ વિશ્વાસપાત્ર લક્ષ્ય છે, કારણ કે-વેપારીએ બનાવેલાનો કાળ નક્કી હોતો નથી, ખરેખર વગેરેનાં લજ્યાં બનાવ્યાં હોય તે જ તેલ ચવાણામાં પણ વપરાય છે. લાડું તળ્યા વિનાના ચૂરમાના બીજો જ દિવસે વાસી થાય. તળેલા ચૂરમાના લાડુ પણ સુડીયાં કાચાં રહે તો વાસી થવા સંભવ છે. કોઈ કોઈ મોતીયા, કણસઈ વગેરે પણ ચાસણી કાચી હોવાના કારણે કે ખૂંદી કાચી રહેવાના કારણે બે-ચાર દિવસમાં ગંધાય છે અને ભગિતાં અંદર સફેદ ફૂગ-અનંતકાય જણાય છે. રસોઈ ઉઠાણામાં સખ્ત ગરમીને લીધે ઉતરી જવાથી-એસ્વાદ થાય તો તેનો રસ બદલાઈ જવાનો સંભવ છે, ગરમ ગરમ રોટલા-રોટલી-પુરી વગેરે પણ વાસણમાં ભરી તરત ઢાંકવા નહિ, પરંતુ થોડી વાર પછી ઢાંકવા. છાસમાં રાખેલા છાતનો કાળ આઠ પ્રહરનો હોવાથી સાંજે રાખ્યો હોય તે બીજો દિવસે ખપે, પણ સવારનો રાધેલો તો તે જ દિવસે સૂર્યાસ્ત સુધી ખપે, કારણ કે-રાત્રિએ રાત્રિભોજનનો દોષ લાગે અને બીજો દિવસે સવારે જ કાળ પૂર્ણ થઈ જાય. તે પણ જો બૂઝાબૂઝ જાડી જાશમાં દાણે દાણા છૂટા થઈ જાય તેમ છાટેલો હોય તો જ ખપે, નહિ તો અલક્ષ્ય થાય, તેમાં ચાર આંગળ જાશ ઉપર તરતી હોવી જોઈએ, ચોમાસામાં તો એ પ્રમાણે કરતાં પણ દોષ લાગવા સંભવ છે. કોઈ કોઈ પ્રદેશમાં આજે બનાવેલા રોટલા-ભાખરી વગેરે બીજો દિવસે ખાવાનો રિવાજ છે, તે વાસી હોવાથી અલક્ષ્ય છે. સેકેલા રોટલા પણ ભાગતાં ખાખરા કે પાપડની જેમ અવાજ થાય તેવા આકરા સેકાયેલા જ વાસી ન થાય. રાધેલું વધી પડ્યા પછી લોભથી-કૃપણતાથી વાસી રાખવાનો અને ખાવાનો પણ પ્રસંગ આવી જાય છે, કૃપણતા હોય તો પ્રમાણ્યુક્ત રાધેલું, નહિ તો વધેલું અનુકંપાદાન તરીકે ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. દહીં-દૂધમાં ખટાઈ નાખી મેળવેલું દહીં ૧૬ પ્રહર પછી અલક્ષ્ય થાય છે, માટે પ્રભાતે મેળવેલું બીજા દિવસની સાંજ સુધી લક્ષ્ય સમજવું. રાત્રિ પૂર્ણ થતાં ૧૬ પ્રહર પૂર્ણ થઈ જાય, અર્થાત્ એ રાત્રિ પસાર થતાં તે અલક્ષ્ય બને છે, માટે સાંજે મેળવ્યું હોય તો પણ ૧૨ પ્રહર જ એટલે બીજા દિવસની સાંજ સુધી જ વાપરી શકાય. અહીં સોલ પ્રહરનો અર્થ મેળવણુ નાખ્યું ત્યારથી તે ૧૬ પ્રહર સુધી-એમ સમજવાનો નથી. મેળવણુ ગમે ત્યારે નાખ્યું હોય, તો પણ તે દિવસના પૂરા ચાર પ્રહર, રાત્રિના ચાર પ્રહર, બીજા દિવસના ચાર પ્રહર અને બીજા રાત્રિના ચાર પ્રહર મળી ત્રીજા દિવસના સૂર્યોદય થતાં પહેલાં સોલ પ્રહર પૂરા ગણવાના છે. તેમાં છેલ્લી રાત્રિએ રાત્રિભોજન-દોષ લાગે માટે મેળવ્યું તેના બીજા દિવસની સાંજ સુધી જ તે વાપરી શકાય અને ત્રીજા દિવસના સૂર્યોદય પહેલાં તેની જાશ-વલોણું કરી નાખવું જોઈએ. તેની બનેલી જાશનો કાળ પણ એ જ રીતિએ સોલ પ્રહરનો ગણવો. દૂધનો સામાન્ય રીતિએ ચાર પ્રહરનો કાળ છે, તો પણ સાંજના દોહેલા દૂધમાં મધ્યરાત્રિ પહેલાં મેળવણુ નાખી દેવું જોઈએ. વ્યાપારીઓ દૂધમાં પણ વાસી દૂધ કે આરાશ્ટ નામનો લોટ જેવો પદાર્થ ભેળવીને વેચે છે, જે અલક્ષ્ય છે. ઘી-ઘીનો સ્વાદ વગેરે બદલાઈ કડવું બની જાય, ખોરું કે લાલ બની જાય અને તેની ગંધ બદલાઈ જાય, તો તે અલક્ષ્ય જાણવું. વેપારીઓ ઘીમાં પણ ચરબી, ખરેખર, રતાણ વગેરેના કંદને બાકીને ભેળવે છે, માખણને થોડી જાશ સાથે રાખીને ઘી બનાવવું જોઈએ, નહિ તો માખણ અલક્ષ્ય બની જાય છે. પ્રસૂતિ પછી દશ દિવસ સુધી ગાયનું, પંદર દિવસ સુધી ભેંસનું અને આઠ દિવસ સુધી બકરીનું દૂધ કલ્પે નહિ. તેનો બળા વગેરે બનાવ્યો હોય તે પણ ખાવો નહિ. ખાટાં ઢોકળાં-ચોખાની કણકી, અડદ કે ચણાની દાળ વગેરેને ભરડી રાત્રે જાશમાં પલાળી રાખે છે અને બીજો દિવસે ઢોકળાં બનાવે છે, જે વાસી થવા સાથે કડોળમાં જાશ ભળવાથી (દ્વિજ) અલક્ષ્ય થાય છે. સેકેલાં ધાન્ય-ચણા, મમરા, ધાણી વગેરેનો કાળ પદ્માન્ન જેટલો સમજવો. વગેરે બધી વસ્તુઓ વિવેક વિના અલક્ષ્ય બને છે. આ વિષયમાં બધી સમજ મેળવવાની જરૂર છે. અહીં આ વિષયમાં બહુ લંબાણ ન કરતાં મેહસાણા-શ્રીયશાવિજયજી જેન

૧૫ દિવસ, શીતકાળમાં એક માસ અને ઉષ્ણકાળમાં ૨૦ દિવસ સુધી જ સાધુઓને^{૧૫} કહે છે. ’

કેટલાક આચાર્યમહારાજો, ઉપર જણાવેલી ગાથા કયા ગ્રંથમાંની કોની રચેલી છે, તેનો નિર્ણય ન હોવાથી (તેને પ્રમાણભૂત ન માનતાં) જ્યાં સુધી તે પકવાન્નાદિના ગંધ, રસ વગેરે ખગડી જાય નહિ ત્યાં સુધી જ શુદ્ધ ગણાય-એમ કહે છે.

બે દિવસ (રાત્રિ) પસાર થઈ ગયા પછીના દહીંમાં પણ જીવોત્પત્તિ થાય છે જ. કહ્યું છે કે-

“ જઈ મુગ્ધમાસમાર્દ, વિદલં કચ્ચમિ ગોરસે પઢઈ ।

તા તસજીવુપ્પત્તિ, મળંતિ દહિય વિ દુદિણુવરિ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ મગ, અડદ વગેરે કઠોળ બે કાચાં (દૂધ, દહીં, છાશ, શીખંડ વગેરે) ગોરસમાં બળે તો તરત જ (અસંખ્ય) ત્રસ જીવો ઉપજે છે અને દહીંમાં પણ બે દિવસ (રાત્રિ) પૂર્ણ થતાં તુર્ત ત્રસ જીવો ઉપજે છે. ”

દશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકામાં પૂઠ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ લખે છે કે-

“ રસજાઃ-તન્નારનાલદંધિતીમનાદિષુ પાયુક્રમ્યાકૃતયોડતિસૂક્ષ્મા મવન્તિ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ છાશ, કાંજી, દહીં, ઓસામણ વગેરે (રસો)માં વિઘટાના કૃમિયાના સદૃશ આકારવાળા અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ઉપજે છે. ”

પૂઠ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૩-શ્લોક સાતમામાં જણાવે છે કે-“ દધ્યદ્વિતયાતીતં (વર્જયેત્) ” “ બે દિવસ (રાત્રિ) વ્યતીત થયેલું દહીં ત્યાગ કરવું. ”

૨૧. તુચ્છ ફળો-તુચ્છ એટલે અસાર, જેનાથી જૂખ ભાગે નહિ અને શક્તિ આવે નહિ તેવાં ફળ, ફૂલ, મૂળ, પાંદડાં વગેરે અભક્ષ્ય છે. અરણી, કેરડો, સરગવો, મહુડો વગેરે ઝાડોનાં ફૂલો તુચ્છ છે; મહુડાં, જાંબુ, ટિંબરૂં, પીલુડાં, પાકાં કરમદાં, ચુંદાં, પીચુ ફળ, બોરસડી ફળ, વાલોળ,^{૨૧} વડબોર, કાચર, કોઠીમડાં, ખસખસ વગેરે ફળો તુચ્છ છે. તાંદલજી વગેરેનાં પાંદડાં (ભાજી) ખડું જીવજુક હોવાથી ચોમાસામાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. બીજાં પણ એવા પ્રકારનાં મૂળીયાં વગેરે, તથા અર્ધપાકેલી ચોળાની કે મગની કોમળ સીંગો વગેરે તુચ્છ છે. આવા પદાર્થો ખાવા છતાં ખાવાનું થોડું, ફેંકી દેવાનું ઘણું હોવાથી ક્ષુધા શમે નહિ અને હિંસા ઘણું જીવોની થાય.

૨૨. કાચું ગોરસ-કાચાં દૂધ, દહીં, છાશ, શીખંડ વગેરે ગોરસ કહેવાય છે. તેવાં ગરમ કયાં વિનાનાં ગોરસમાં દ્વિદલ (કઠોળ) લગવાથી કેવલીગમ્ય અતિ સૂક્ષ્મ ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તે અભક્ષ્ય છે. સંસક્તનિયુક્તિ વગેરેમાં કહ્યું છે કે-

પાઠશાળા તરફથી પ્રગટ થયેલું ‘ અભક્ષ્ય-અનંતકાય વિચાર ’ નામનું પુસ્તક ખાસ અભ્યાસરૂપે વાંચી-વિચારી શક્ય પાલન કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

૨૫. સાધુધર્મમાં યોગાદિ કારણે પકવાન્ન વાપરવાના પ્રસંગે આ ગાથા કહેલી હોવાથી ‘ સાધુઓને ’ શબ્દ કહ્યો છે, તે ગૃહસ્થનો વ્યવસ્થેદક નથી, એટલે ગૃહસ્થોને પણ તેજ પ્રમાણે કાળ સમજી લેવો.

૨૬. વાલોળ, વડબોર વગેરેને સંક્ષિપ્ત પાક્ષિકાદિ અતિચારમાં અભક્ષ્ય ગણ્યાં છે.

“ સન્વેસુ વિ દેસેસુ, સન્વેસુ વિ ચેવ તહ ય કાલેસુ ।

કુસિણેસુ આમગોસ્સ, જુત્તેસુ નિગોઝપંચિદી ॥ ”

(સંબોધ પ્રકરણ, શ્રાવ્યતાધિકાર, ગા. ૮૪)

ભાવાર્થ-“સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં કાયા ગોરસથી યુક્ત સઘળાં કઠોળમાં નિગોઝ તથા પંચેન્દ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ ”

દ્વિદલ(કઠોળ)નું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-

“ જમિ ઉ પીલિજ્જંતે, નેહો ન હુ હોઈ ચિંતિ તં વિદલં ।

વિદલે વિ હુ ઉપ્પન્નં, નેહજુઝં હોઈ નો વિદલં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રક. ૦, શ્રાવ્યતાધિ. ૦, ગા. ૮૫)

ભાવાર્થ-“ (બે કાડો-દાળ થાય તેવા) જે ધાન્યને પીલવાથી તેલ નીકળે નહિ તે દ્વિદલ કહેવાય, તેમ જ દ્વિદલ (એટલે ભાંગવાથી બે કાડ-દાળ થાય) છતાં જેને પીલવાથી તેલ નીકળે તે દ્વિદલ ગણાય નહિ. ”

વસ્તુતઃ આ વિષયમાં એવી સ્થિતિ છે કે-કેટલાક ભાવો (પદાર્થો) હેતુ-યુક્તિથી સમજાય તેવા અને કેટલાક (તો આગમની) શ્રદ્ધાના બળે જ સમજાય તેવા હોય છે. (તેને સમજવા માટે બીજી યુક્તિ, ઉદાહરણ કે હેતુ કાંઈ મળતું જ નથી.) તેમાં હેતુથી-યુક્તિથી સમજાય તેવા ભાવોને ઉપદેશકે હેતુપૂર્વક સમજાવવા જોઈએ અને જે આગમ-શ્રદ્ધાગમ્ય છે તેને આગમમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવીને સમજાવવા જોઈએ. આમ છતાં જો ઉપદેશક આગમ-શ્રદ્ધાથી માનવાયોગ્ય ભાવોને યુક્તિ-હેતુઓદ્વારા કે યુક્તિ-હેતુથી સમજવા યોગ્ય ભાવોને માત્ર આગમમાં કહ્યું છે માટે માનો, એમ કહીને સમજાવે, તો તેને જિનાશાનો વિરાધક કહ્યો છે. કહ્યું છે કે-

“ જો હેઝવાયપક્વંમિ, હેઝઓ આગમે અ આગમિઓ ।

સો સસમયપન્નવઓ, સિદ્ધતવિરાહઓ અન્નો ॥ ૧ ॥ ” (પચ્ચવસ્તુ, ૧૧૩)

ભાવાર્થ-“ હેતુવાદને હેતુઓદ્વારા અને આગમવાદને આગમદ્વારા જે સમજાવે તે શ્રીજિન સિદ્ધાંતનો સાચો ઉપદેશક છે, બીજો (તેથી વિપરીત પ્રકારે સમજાવનાર) સિદ્ધાન્તનો વિરાધક છે. ”

માટે અહીં પણ કાયા ગોરસ સાથે લળેલાં દ્વિદલ, વાસી ભાત (વગેરે રસોઈ), બે દિવસ (રાત્રિ) ઉપરાંતનું દહીં અને અંધારી ગયેલા અન્ન (આહાર) વગેરેમાં ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે-એમ જણાવેલું છે, તે યુક્તિ કે હેતુથી સમજાય તેવું નથી માટે આગમ-શ્રદ્ધાથી તેને સત્ય માનવું જોઈએ, એટલે કે-કેવલી ભગવંતોએ તે પદાર્થોમાં જીવો ઉપજે છે-એમ કેવળજ્ઞાનથી જોઈને કથન કર્યું છે, માટે તે તેમ જ છે, એમ માનવું જોઈએ.

૨૭ મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ ગોરસં માષમધ્યે તુ, મુદ્ગાદિષુ તથા ચ । મુજ્યમાનં ભવેન્નૂનં માંસતુલ્યં યુધિષ્ઠિર ! ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ “ કાયા ગોરસને અડદમાં તથા મગ વગેરેમાં (મેળવીને) ભોજન કરવું, તે હે યુધિષ્ઠિર ! નિશ્ચયે માંસ અરાખર છે. ”

એ રીતિએ અલક્ષ્ય પદાર્થો બાવીસ પ્રકારે કહ્યા તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩, શ્લો ૬-૭ માં તો સોલ વસ્તુઓ વર્જવા યોગ્ય કહી છે. તે આ પ્રમાણે—

“મયં માસં નવનીતં, મધૂદુમ્બરપન્ચકમ્ । અનન્તકાયમજ્ઞાત-ફલં રાત્રૌ ચ ભોજનમ્ ॥ ૧ ॥”

“આમગોરસસમ્પૃક્તં, દ્વિદલં પુષ્પિતૌદનમ્ । દધ્યદ્વિતયાતીતં, કુથિતાન્નં ચ વર્જયેત્ ॥ ૨ ॥”

ભાવાર્થ—“૧-મદિરા, ૨-માંસ, ૩-માખણ, ૪-મધ, ૫ થી ૯ પાંચ પ્રકારનાં (વડ, પીંપળો વગેરે) વૃક્ષોનાં ફળો, ૧૦-અનંતકાય, ૧૧-અન્નહ્યાં ફળ, ૧૨-રાત્રિભોજન, ૧૩-કાચા ગોરસયુક્ત દ્વિદલ, ૧૪-વાસી ભાત (વગેરે રસોઈ), ૧૫-બે દિવસ (રાત્રિ) ઉપરાન્તનું દહીં અને ૧૬-સ્વાદ વગેરે બદલાઈ ગયાં હોય તેવું સડી ગયેલું અન્ન (આહારાદિ) વર્જવું જોઈએ.”

એ સોલને નામપૂર્વક કહી, બાકીનાં અલક્ષ્યોને આ સંગ્રહશ્લોકથી વર્જવાનું જણાવ્યું છે.

“જન્તુમિશ્રં ફલં પુષ્પં, પત્રં ચાન્યદપિ ત્યજેત્ ।

સંધાનમપિ સંસક્તં, જિનધર્મપરાયણઃ ॥ ૧ ॥” (યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩-શ્લોક ૭૨)

ભાવાર્થ—“જિનધર્મનો આધારક આત્મા જે જે ફળો, ફૂલો, પાંદડાં (લાલ) વગેરે જીવ-વાળાં હોય તે, તથા બીજું પણ જે જે જીવયુક્ત હોય તે સઘળાં(ભોગ)નો ત્યાગ કરે; તેમ જ જીવયુક્ત (ખોળ) અથાણું પણ વાપરે નહિ.”

આ સાતમા ભોગોપભોગવિરમણ પ્રતમાં ચૌદ નિયમો વગેરેને નિરતિચારપણે પાળવા માટે શ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથમાં જણાવેલી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર વસ્તુઓને સારી રીતિએ સમજવી જોઈએ. ત્યાં કહેલું છે કે—

પ્રાયઃ સઘળાં ધાન્યો (અનાજ); ધાણાજીરું, અજમો, વરીયાલી, સવા, રાઈ, ખસખસ વગેરે; તથા સર્વ જાતિનાં ફળો, પત્રો; લવણ-ખારી-ખારો, રાતો, સિંધવ, સંચલ વગેરે તથા ઉસ વગેરે અકૃત્રિમ ક્ષાર પદાર્થો; માટી, ખડી, રમચી (ગેડું) અને લીલાં ફાતણુ-એ સર્વ ચીજો વ્યવહારથી સચિત્ત કહી છે.

પાણીમાં પલાળેલા આખા ચણા-ઘઉં વગેરેના ઢાણા કે ચણા-મગ વગેરેની પલાળેલી ઢાળો ભીની હોય, પણ કોઈ કોઈ ઢાળમાં નખીઉં (ચોનિ) રહી જવાનો સંભવ હોવાથી મિશ્ર ગણાય છે. વળી પહેલાં ખાર વગેરે દીધા વિના, ખાફા વિના કે રેતી વગેરે નાખ્યા વિના સેકેલા ચણા, ઘઉં, જુવાર વગેરેની ધાણી, ખાર વગેરે દીધા વિના ખાંડેલા તલ, (સેકેલા) ઓળા, ઉંખી (કણસલાં), પોંખ, સેકેલી ચોળા-મગ વગેરેની સીંગો, તથા સેકેલી પાપડી વગેરે; મરચું-રાઈ વગેરેથી માત્ર વધારેલાં ચીલડા વગેરેનાં (કાચાં-પાકાં) શાક અને જેની અંદર બીજ સચિત્ત છે તેવાં સઘળાં પાકાં ફળો, એ બધી ચીજો પણ મિશ્ર છે. તલકુટી (તલપાપડી) પણ જે દિવસે બનાવી હોય તે દિવસે મિશ્ર ગણાય છે. પણ જો કોઈ રસોઈમાં કે રાટલી વગેરેના પડમાં તલ નાખ્યા હોય તો બે ઘડી પછી અચિત્ત ગણાય છે. દક્ષિણ દેશમાં કે માળવામાં તલસાંકળી બનાવતાં ગોળ ઘણો નાખવાનો રિવાજ હોવાથી, ત્યાં જે દિવસે બનાવી હોય તે દિવસે પણ અચિત્ત માનવાનો વ્યવહાર છે. ગાંડ ઉપરથી તત્કાળ ગ્રહણ કરેલાં શુંદર-લાખ-છાલ વગેરે, તત્કાળ કાઢેલા શ્રીફળ-લીંબુ-લીંમડો-કેરી-શેરડી વગેરેના રસ, તત્કાળ પીલેલા તલ-સરસવ

વગેરેનાં તેલ, તત્કાળ ભાંગી બીજ કાઢી નાખેલાં કોપરાં-શીંગોડાં-સોપારી વગેરે, તત્કાળ બીજરહિત કરેલાં પાકાં ફળો, કણીયા ન રહે તેવાં ખારીક તત્કાળ વાટેલાં છૂં-અજમે વગેરે દરેક પદાર્થો બે ઘડી (૪૮ મીનીટ) સુધી મિશ્ર અને તે પછી અચિત્ત થાય-એમ વ્યવહાર છે. બીજા પણુ જે પદાર્થો પ્રબલ અગ્નિશક્તિના યોગ વિના જ અચિત્ત કર્યા હોય, તે પણુ બે ઘડી સુધી મિશ્ર અને તે પછી અચિત્ત થાય-એમ વ્યવહાર છે. જેમ કે-(સાકર, રાખોડી કે ક્ષાર યથાયોગ્ય ભેદતા પ્રમાણમાં નાખીને) અચિત્ત બનાવ્યું હોય તે પાણી પ્રથમ બે ઘડી સુધી મિશ્ર અને પછી અચિત્ત ગણાય છે એમ દરેક ખાખતમાં સમજવું. કાચાં ફળો, કાચાં અનાજ-ધાન્યો તથા કાચું મીઠું વગેરેને અતિ ઝીણું વાટ્યાં હોય, તો પણુ પ્રાયઃ અગ્નિ વગેરે પ્રબલ શક્તિ લાગ્યા વિના તે અચિત્ત થતાં નથી.

સો યોજન ઉપરાન્ત દૂર-પરદેશથી આવેલાં હરડે-ખારેક-કીસમીસ (સુકી-સફેદ દ્રાક્ષ)-કાળી દ્રાક્ષ-ખજૂર-(કાળાં-ઘોળાં) મરી-પીપર-ભયફળ-ખદામ-વાયમ (?) અખોડ-નમિજ-પીસ્તાં અને ચીણકખાવા; સ્ફટિક જેવો તદ્દન સફેદ સિન્ધવ વગેરે-સાજીખાર તથા ખીડલવણુ (એક ખાર) વગેરે ક્ષારો; કૃત્રિમ ક્ષાર પદાર્થો, કુંભાર વગેરેએ ચોળેલી-પરિકર્મિત માટી વગેરે, એલચી-લવીંગ-ભવંત્રી-સુકી મોથ-કોકણાદિ દેશનાં પાકાં કેળાં (કુંકણી કેળાં)-ઉકાળેલાં (ખાફેલાં) શીંગોડાં-સોપારી + વગેરે પદાર્થો વ્યવહારથી અચિત્ત મનાય છે. કહ્યું છે કે-

“ જોયણસયં તુ ગંતું, અણદ્ધારેણં તુ મંડસંકંતી ।

વાયાગણીધૂમેણ ય, વિદ્વત્યં હોઈ લોણાઈ ॥ ૧ ॥ ” (જુઞ્જ્ય, ઉદ્દે ૧-૧૭૩)

ભાવાર્થ-“ ૨૮લવણુદિ વસ્તુઓ પોતાના ઉત્પન્નસ્થાનથી બીજે સ્થલે જતાં, પહેલા દિવસે થોડી, પછી તેથી વધારે, પછી તેથીય વધારે-એમ દરરોજ અચિત્ત થતી, છેવટે સો યોજન જતાં સર્વથા અચિત્ત થાય છે. તેનું કારણ કહે છે-

પ્રસ્ત-શક્તિ વિના માત્ર સો યોજન જવાથી જ અચિત્ત કેમ થઈ શકે ?

ઉત્તર-આહારના અભાવે અચિત્ત થાય, કારણ કે-જે વસ્તુનું જે ઉત્પત્તિસ્થાન છે, ત્યાંનાં હવા, જમીન વગેરે તેનાં પોષક હોવાથી તેનો તે આહાર ગણાય છે, તે આહારથી તે સચિત્ત રહી શકે છે, પણ તે સ્થાનને છોડી અન્યત્ર જતાં પોતાનાં પોષક હવા, જમીન વગેરેના અભાવે તે અચિત્ત થાય છે. વળી પૂર્વ પૂર્વના પાત્રમાંથી બીજા બીજા પાત્રમાં નાખવાથી (અથડાતાં-કુટાતાં); તેમ જ એક સ્થાનેથી અન્ય સ્થાને, ત્યાંથી વળી બીજે સ્થાને-એમ વારંવાર સ્થાનાંતર કરવાથી પણ અચિત્ત થાય છે; વાયુથી, અગ્નિથી કે (રસોડા વગેરેમાં) ધુમાડાથી પણ અચિત્ત થાય છે; અહીં આદિ શબ્દથી લવણ સાથે બીજી નીચે કહેવાતી વસ્તુઓ સમજવી. ”

+ ચાણુ અધિકારમાં સોપારીને લાગ્યા પછી બે ઘડી સુધી મિશ્ર કરી છે, તેથી અહીં ‘ ચીકણું સોપારી ’ સમજાય છે, કારણ કે-સો જોજન દૂરથી આવેલી માંગરોળી વગેરે સોપારીનો સચિત્ત તરીકે વ્યવહાર છે.

૨૮. અહીં લવણ શબ્દથી મીઠું નહિ પણ સાજીખાર, ખીડલવણુ વગેરે કૃત્રિમ લવણ સમજાય છે, કારણ કે-મીઠું તો પ્રબલ અગ્નિશક્તિ વિના અચિત્ત થતું જ નથી-એમ ભગવતીસતના પાઠપૂર્વક પૃ. ૨૦૫ માં ખાવીસ અભક્ષ્યના વર્ણનમાં કહેલું છે.

“ હરિયાલ-મળોસિલ-પિપ્પલી અ સ્વજ્જૂર-મુદિયા-અમયા ।

આહનમળાહના, તે વિહુ એમેવ નાયવ્વા ॥ ૧ ॥ ” (સૂંક૦, ૩૦ ૧-૨૬૪)

ભાવાર્થ-“ હડતાલ, મનશિલ, પિપર, ખજૂર, મૃદ્ધિકા એટલે દ્રાક્ષા તથા અભયા એટલે હરડે, -એ વસ્તુઓ પણ ઉપર કહ્યું તેમ સો યોજન દૂર જતાં અચિત્ત થાય છે-એમ સમજવું. ”

આમ છતાં આમાંની કેટલીક વસ્તુઓ આચીણું (વ્યવહારમાં વપરાય) છે અને કેટલીક અનાચીણું (નિષિદ્ધ) છે. તેના વિભાગ આ પ્રમાણે છે-પીપર, હરડે વગેરે આચીણું હોવાથી વપરાય છે અને ખજૂર, દ્રાક્ષા^{૧૯} વગેરે બીજી ચીજો અનાચીણું હોવાથી (સાધુ-સાધ્વીને) વપરાતી નથી.

હવે સર્વ વસ્તુઓને સામાન્યથી અચિત્ત થવાનાં કારણો જણાવે છે.

“ આરુહણે ઓરુહણે, નિસિઅણ મોળાઈયં ચ માઉમ્હા ।

મૂમ્માહારોચ્છેય, ઉવકમેયં ચ પરિણામો ॥ ૧ ॥ ” (સૂંક૦, ૩૦ ૧-૨૬૫)

ભાવાર્થ-“ તે તે વસ્તુઓને વારંવાર ગાડાં, ઊંટ, પોઠીયાં વગેરે ઉપર ચઢાવવી-ઉતારવી; વળી ગાડાં વગેરેમાં હોય ત્યાં તેની ઉપર માણસો બેસે તેઓની ગરમી લાગવી; પોઠીયા, પાડા, ઊંટ વિગેરેની પીઠ ઉપર હોય તો તેઓની પીઠ આદિની ગરમી લાગવી; આ વગેરે કારણોથી તે સચિત્ત વસ્તુઓ પણ અચિત્ત થઈ જાય છે. વળી તે તે ઉત્પત્તિસ્થાનનો પૃથ્વી, વાયુ, પાણી, અગ્નિ વગેરે આહાર મળવાનું અટકી જવાથી પણ અચિત્ત થાય છે. તે સિવાય શસ્ત્રોથી પણ અચિત્ત બની શકે છે. તે શસ્ત્રો ત્રણ પ્રકારનાં છે; એક સ્વકાયશસ્ત્ર, બીજું પરકાયશસ્ત્ર અને ત્રીજું ઉભયકાયશસ્ત્ર. તેમાં ખાડું, મીઠું વગેરે પાણી કે કાળી-લાલ-સફેદ વગેરે જમીન (માટી) ભેળી મળવાથી પરસ્પર એકબીજાને ઉપક્રમ કરે-અચિત્ત બનાવે, એમ પાણીનું શસ્ત્ર પાણી અને જમીનનું શસ્ત્ર જમીન, વગેરે સ્વકાયશસ્ત્ર કહેવાય છે; બીજું અગ્નિથી પાણી અચિત્ત થાય, પાણીથી અગ્નિ ખૂઝાઈ જાય, વગેરે બીજી કાયરૂપ શસ્ત્ર તે પરકાયશસ્ત્ર કહેવાય છે અને પાણીમાં ભળેલી માટી અર્થાત્ માટી સહિત પાણી (કાદવ) શુદ્ધ (નિર્મળ) પાણીને અચિત્ત કરે, તે ઉભયકાયશસ્ત્ર કહેવાય છે, કારણ કે-તેમાં પાણી અને માટી બન્ને નિર્મળ પાણીને શસ્ત્રરૂપ બને છે. ઉપર જણાવ્યાં તે વગેરે સચિત્ત વસ્તુઓને અચિત્ત થવાનાં કારણો જણાવ્યાં. ”

“ ઉપ્પલપડમાઈ પુણ, ઉળ્હે દિળ્લાઈં જામ ન ધરિતિ ।

મોગ્ગસગ્ગજૂહિઆઓ, ઉળ્હે છૂઢા ચિરં હુંતિ ॥ ૧ ॥ ”

“ મગદંતિઅપુન્નાઈં, ઉદગલ્લુઢાઈં જામ ન ધરિતિ ।

ઉપ્પલપડમાઈ પુળો, ઉદણ છૂઢા ચિરં હુંતિ ॥ ૨ ॥ ” (સૂંક૦, ૩૦ ૧-૨૭૮-૭૯)

૨૮. ઉપર આદ્યવિધિના પાઠનાં કીસમીસ અને દ્રાક્ષા એ શબ્દો છે, બન્ને સો યોજન ઉપરાન્તથી આવે છે, વગેરે કારણથી વ્યવહારથી અચિત્ત જણાવી છે. વળી બૃહત્કલ્પની ગાથામાં ખજૂર અને દ્રાક્ષા બન્નેને અનાચીણુંમાં ગણી છે, એટલે તે સાધુને ગ્રહણ કરાતી નથી એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે-કીસમીસ(ધોળા દ્રાક્ષ)ને અચિત્ત તરીકે આચરેલી હોય અને ખજૂર તથા દ્રાક્ષા શબ્દથી કાળી દ્રાક્ષા, એ બન્ને અચિત્ત થવા છતાં અનાચીણું હોવાથી વપરાતી ન હોય ! હાલ વ્યવહારમાં પણ તે પ્રમાણે દેખાય છે.

ભાવાર્થ—“ ઉત્પલો (એટલે નીલકમલ-ચંદ્રવિકાસી કમલો) તથા પદ્મ (સૂર્યવિકાસી) કમળો, એ દરેક જળ (શીત) યોનિવાળાં હોવાથી સૂર્ય વગેરેના તાપથી એક પ્રહર માત્ર પણ સચિત્ત રહી શકતાં નથી, પ્રહર પહેલાં જ અચિત્ત થઈ જાય છે અને મોગરો તથા બુધ વગેરેનાં પુષ્પો ઉષ્ણ યોનિવાળાં હોવાથી તાપમાં રહેવા છતાં ઘણો કાળ સચિત્ત રહે છે. મોગરો, બુધ વગેરે ઉષ્ણ યોનિવાળાં પુષ્પો પાણીમાં એક પ્રહર પહેલાં અચિત્ત થઈ જાય છે અને પદ્મ-કમલ તથા ઉત્પલાદિ શીત યોનિવાળાં પાણીમાં રહેવા છતાં લાંબો કાળ સચિત્ત રહે છે. ”

વળી—“ પત્તાણં પુષ્પાણં, સરહુફલાણં તદેવ હરિયાણં ।

વિંદમિ મિલાણંમિ, નાયવ્વં જીવવિષ્ણજહં ॥ ૧ ॥ ” (વૃંકળ, ૩૦ ૧ ૧૮૧)

ભાવાર્થ—“ પત્રો, પુષ્પો, અંદર (બીજ) ગોટલી ન થાય ત્યાં સુધી દરેક કાચાં ફળો અને સામાન્યથી વૃક્ષો વગેરે સઘળી કુણી કોમળ વનસ્પતિઓ; એ દરેક તેનું બીંટ (ડીંટું, મૂળ કે નાળ) જ્યારે કરમાય (ચમગાઈ જાય) ત્યારે અચિત્ત થાય છે—એમ સમજવું. ”

એ પ્રમાણે શ્રી બૃહત્કલ્પની ટીકામાં કહેલું છે. તથા ડાંગર વગેરે અનાજનું સચિત્ત-અચિત્તપણું તો શ્રીભગવતીસૂત્રના છઠ્ઠા શતકના સાતમા ઉદ્દેશમાં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે.

“ અહ નં મંતે ! સાલી^૧ વીહી^૨ મોહૂ^૩માણં જવા^૪ણં જવજવા^૫ણં એસિ^૬ નં ધણા^૭ણં કોટ્ટા^૮ઉત્તા^૯ણં પલ્લા-
ઉત્તા^{૧૦}ણં મંચા^{૧૧}ઉત્તા^{૧૨}ણં માલા^{૧૩}ઉત્તા^{૧૪}ણં ઉલ્લિ^{૧૫}તાણં વિહિ^{૧૬}આણં મુદિ^{૧૭}આણં લંહિ^{૧૮}આણં કેવહ^{૧૯}અં કાલં જોળી^{૨૦}સંચિદ્દ^{૨૧}હ ?
ગોયમા ! જહન્ને^{૨૨}ણં અંતોમુહૂ^{૨૩}ત્તં, ઉકોસે^{૨૪}ણં તિણિ^{૨૫}ણં સંવચ્છરા^{૨૬}હ; તેણં પરં જોળી^{૨૭} પમિલા^{૨૮}હ-પવિધ્ધં^{૨૯}સેહ, બીણ^{૩૦} અબીણ^{૩૧}
ભવહ ! અહ નં મંતે ! કલાય^{૩૨} મસૂ^{૩૩}ર તિલ^{૩૪} મુગ્ગ^{૩૫} માસ^{૩૬} નિપ્પા^{૩૭}વ કુલથ^{૩૮} અલિસંદ^{૩૯}ગ સર્ણ^{૪૦} પલિમંથ^{૪૧}ગમાર્ણ^{૪૨}ણં
એસિ^{૪૩} નં ધના^{૪૪}ણં ? જહા સાલી^{૪૫}ણં તહા એઆણ^{૪૬}વિ નવરં પચ્ચ^{૪૭} સંવચ્છરા^{૪૮}હ, સેસં તં ચેવ ! અહ નં મંતે !
અયસિ^{૪૯} કુસંભ^{૫૦}ગ કોદવ^{૫૧} કંઘૂ^{૫૨} વરહ^{૫૩} રાલગ^{૫૪} કોદ્દસ^{૫૫}ગ સણ^{૫૬} સરિસવ^{૫૭} મૂલવી^{૫૮}અમાર્ણ^{૫૯}ણં ધણા^{૬૦}ણં ? ગો^{૬૧} સત્ત^{૬૨}
સંવચ્છરા^{૬૩}હ ॥ ” (સૂત્ર ૨૪૫)

અત્ર પૂર્વસૂરિકૃતગાથા યથા—

“ જવ^૧ જવજવ^૨ મોહૂ^૩મ, સાલિ^૪ વીહિ^૫ ધણા^૬ણ કુટ્ટયા^૭હસું ।
સ્થિવિયા^૮ણં ઉકોસં, વરિસતિ^૯ગં હોહ સજી^{૧૦}અત્તં ॥ ૧ ॥ ”

“ તિલ^૧ મુગ્ગ^૨ મસૂ^૩ર કલાય^૪, માસ^૫ ચવલ^૬ય કુલથ^૭ તુવરી^૮ણ ।
તહ વહુ^૯ચણ^{૧૦}ય વલ્લા^{૧૧}ણ, વરિસપણ^{૧૨}ગં સજી^{૧૩}અત્તં ॥ ૨ ॥ ”

“ અયસી^૧ લહા^૨ કંઘૂ^૩, કોદ્દસ^૪ગ સણ^૫ વરહ^૬ સિદ્ધ^૭થા ।
કુદવ^૮ રાલગ^૯ મૂલગ^{૧૦}—વીઆ^{૧૧}ણં સત્ત^{૧૨} વરિસા^{૧૩}ણિ ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ હે ભગવંત ! જો શાલી^૧ (કોલમ જાતિની ડાંગર), વ્રીહી^૨ (સામાન્ય દરેક જાતિની ડાંગર), ઘઉં,^૩ જવ,^૪ અને જવજવ^૫ (એક જાતિના જવ)—એ ધાન્યોને કોઠારમાં, વાંસ વગેરેના પાલામાં, (જો એ ટાંગેલા—મૂલતા) મંચમાં, અથવા મેડી વગેરે માળીયામાં ભરીને ઉપર ઢાંકેલાં હોય, તેને કાઢવાનાં દ્વાર (કોઠાર વગેરેનાં મોઢાં) છાણુ—માટી વગેરેથી બંધ કર્યાં હોય અને તે કોઠાર વગેરેને ચારેય બાજુથી લીંપી દીધા હોય તથા તેના ઉપર સીલ-નિશાન કર્યું હોય (અર્થાત્ હવા વગેરે ન લાગે તેમ સીલ કરીને રાખ્યાં હોય), તો તે (ધાન્યો) ની યોનિ (જ્યાંથી નવો અંકુરો પ્રગટે તે) કેટલો સમય (સચિત્ત) રહે ?—એમ શ્રીગૌતમસ્વામિજીએ પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત^૬ અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ વર્ષ તે યોનિ સચિત્ત રહે, તે પછી યોનિ સુકાર્થ જાય—નાશ થઈ જાય, તેથી તે બીજો (સચિત્ત) મટીને અબીજો (અચિત્ત) થઈ જાય. પુનઃ શ્રીગૌતમસ્વામિજીએ પૂછ્યું કે—હે ભગવંત ! વટાણા,^૧ મસુર,^૨ તિલ,^૩ મગ,^૪ અડદ,^૫ વાલ,^૬ કલથી,^૭ ચોળા,^૮ તુવરી,^૯ અને ચણા^{૧૦}—એ દરેક ધાન્યો પહેલાં જણાવ્યું તેમ જો સંગ્રહ કરી રાખ્યાં હોય, તો કેટલો કાળ તેની યોનિ (સચિત્ત) રહે ? ભગવાને જણાવ્યું કે—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત^૬ અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ વર્ષ સુધી સચિત્ત રહી શકે છે, તે પછી તે સુકાય છે—નાશ પામે છે, તેથી તે સચિત્ત મટી અચિત્ત બને છે. પુનઃ શ્રીગૌતમસ્વામિજીએ પ્રશ્ન કર્યો કે—હે ભગવંત ! અળસી,^૧ કસુબો,^૨ કોદ્રવા,^૩ કાંગ,^૪ ખરંટી,^૫ રાલગ,^૬ (વધારમાં વપરાતી રાઈ), કોડુસગ^૭ (એક કોદ્રવાની જાતિ—પીળો જીણો ચણો સંભવે છે), શણનાં બીજ,^૮ સર્સવ^૯ (સરસીયું તેલ નીકળે છે તે) તથા મૂળાનાં બીજ^{૧૦}—એ ધાન્યો પહેલાં કહ્યું તેમ સંગ્રહ કરી રાખ્યાં હોય, તો કેટલો કાળ સુધી તેની યોનિ (સચિત્ત) રહે ? ભગવાને જવાબ આપ્યો કે—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત^૬ અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત વર્ષ સુધી તે યોનિયુક્ત (સચિત્ત) રહે છે અને પછી યોનિ નાશ પામવાથી અચિત્ત થાય, વગેરે. (આ વિષયની ઉપર જણાવેલી) પૂર્વાચાર્યકૃત ગાથાઓનો ભાવાર્થ—જવ, (અન્ય જાતિના) જવજવ, ઘઉં, શાલીડાંગર અને વ્રીહીડાંગર. એ કોઠાર-દિમાં ભરી રાખેલાં ધાન્યોનું સજીવપણું ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ વર્ષ સુધી સંભવે છે. ૧. તિલ, મગ, મસુર, વટાણા, અડદ, ચોળા, કલથી, તુવરી, ચણા અને વાલ—એ દશ ધાન્યોનું સજીવપણું ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ વર્ષ સુધી સંભવે છે. ૨. તથા અળસી, કસુબો, કાંગ, કોડુસગ, શણ, ખરંટી, સરસવ, કોદ્રવા, રાઈ તથા મૂળાનાં બીજ—એ દરેકનું સજીવપણું ઉત્કૃષ્ટથી સાત વર્ષ સુધી સંભવે છે. ૩. (ઉપરનો ભગવતીસૂત્રનો પાઠ અને ગાથાઓ—એ બન્નેનો અર્થ સમાન છે.)

કપાસ (કપાસીયા) ત્રણ વર્ષ પછી અચિત્ત થાય છે. બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—સેદુગં તિવરિસાઈ, ગિણ્દંતિ અર્થાત્—‘સેદૂક એટલે કપાસીયા’ એવો અર્થ ત્યાં ટીકામાં કરેલો છે, તે ત્રણ વર્ષ ઉપરાન્તના હોય તો અચિત્ત થવાથી (સાધુને) તેનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. ”

લોટને અગે શાસ્ત્રમાં પૂર્વાચાર્યોએ મિશ્રપણું, અચિત્તપણું વગેરે આ પ્રમાણે બતાવેલું છે.

“ વળાદિણ મીસો લુટ્ટો, અચાલિઓ સાવળે અ મદવણ ।

ચડ આસાણ કત્તિઝ. મિગસિર—વોસેસુ તિન્નિ દિણા ॥ ૧ ॥ ”

“ વળ પહર માહ—ફગુણિ, પહરા ચત્તારિ ચિત્ત—વહસાહે ।

જિદ્ધાસાદે તિ પહરા, તેણ પરં હોઈ અચિત્તો ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ દહ્યા પછી જે લોટ ચાલ્યો (છાણ્યો) ન હોય તે શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ મહિનામાં પાંચ દિવસ, આસો અને કાર્તિકમાં ચાર દિવસ, મૃગશિર અને પોષમાં ત્રણ દિવસ, મહા અને ફાગણમાં પાંચ પ્રહર, ચૈત્ર તથા વૈશાખમાં ચાર પ્રહર, તેમ જ જેઠ અને અષાઢમાં ત્રણ પ્રહર મિશ્ર ગણાય છે. તે પછી તે ચાળેલો ન હોય તો પણ અચિત્ત થાય છે. (ચાલ્યા બાદ તો બે ઘડીમાં જ અચિત્ત ગણાય છે.) ”

લોટ ક્યાં સુધી અચિત્ત રહે ? તે કાળનું પ્રમાણ શાસ્ત્રોમાં દેખાતું નથી, તો પણ ન્યાં સુધી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવવિશેષે તેના વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ બદલાઈ ન જાય કે ઇચ્છો વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી કલ્પ્ય ગણાય છે.

પાણી-પૂર્ણ ત્રણ ઊકાળા ઊકળે નહિ ત્યાં સુધી પાણી મિશ્ર સમજવું. કહ્યું છે કે-

“ ઉસિણોદગમણુવત્તે દંદે, (તિદંદ) વાસે અ પડિઅમિત્તમિ ।

મુત્તુણાદેસતિગં, ચાઝલુદગં બહુપસન્નં ॥ ૧ ॥ ” (પિંડનિર્યુક્તિ, ગા ૧૮)

ભાવાર્થ-“ ન્યાં સુધી ત્રણ ઊકાળાથી પૂર્ણ ઊકળે નહિ ત્યાં સુધી ઉષ્ણ (ઊકાળેલું) પણ પાણી મિશ્ર છે, ત્રણ ઊકાળા પછી જ તે અચિત્ત થાય છે. વરસાદનું પાણી વરસાદ પડતી વેળાએ તત્કાલ તો ‘ગામ, શહેર વગેરેમાં ન્યાં ઘણા મનુષ્યોનું જવું-આવવું-ફરવું થતું હોય, તેવા સ્થલે’ ન્યાં સુધી અચિત્ત ન થાય ત્યાં સુધી મિશ્ર રહે છે, જંગલમાં પડેલા વરસાદનું પણ પહેલું વરસેલું પાણી મિશ્ર અને પાછળથી વરસેલું સચિત્ત ગણાય છે. ચોખાના ધોવણના પાણીને અંગે શાસ્ત્રમાં ત્રણ મતો છે, કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે-ચોખા ધોયા પછી તે ધોવણ-પાણી બીજા વાસણમાં નાખતાં, તેમાંથી જે છાંટા-બિંદુ ઊડીને બીજા વાસણની બાજુમાં લાગે તે સુકાય નહિ ત્યાં સુધી તે પાણી મિશ્ર ગણાય, આ મત સત્ય નથી, કારણ કે-જો વાસણ ધાતુનું કે માટીનું પણ જૂનું હોય તો તે છાંટા ઘણા કાળે સુકાય અને વાસણ માટીનું નવું હોય તો અલ્પકાળમાં સુકાઈ જાય, માટે એથી કાળનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. કેટલાકો એમ કહે છે કે-ચોખાનું ધોવણ બીજા વાસણમાં નાખતાં બુદ્ધબુદ્ધ (પરપોટા-ફીણ) થાય તે ન્યાં સુધી શમી ન જાય ત્યાં સુધી મિશ્ર જાણવું. આ મત પણ અયથાર્થ છે, કારણ કે-પવન વધારે હોય તો પરપોટા જલ્દી શમી જાય અને તેમ ન હોય તો વધારે સમય પણ લાગે; તેથી તેના પણ કાળનો નિર્ણય થાય નહિ. ત્રીજો મત એ છે કે-ચોખા ધોયા પછી પકાવતાં ન્યાં સુધી તે સીંઝે (ચઢે-પાકે) નહિ, ત્યાં સુધી તેનું ધોવણ મિશ્ર જાણવું. એ મત પણ બ્યાજબી નથી, કારણ કે-અગ્નિ-તાપ વધારે હોય તો ચોખા થોડા સમયમાં રંધાઈ જાય અને એણે હોય તો વધારે કાળ પણ લાગે. એથી પણ તે ધોવણનો-પાણીનો કાળ નિશ્ચિત થઈ શકે નહિ. આથી એ ત્રણેય વિકલ્પો અયોગ્ય છે. વાસ્તવિક રીતિએ ચોખાનું ધોવણ જે બાજનમાં હોય તેમાં બરાબર નિતરીને નિર્મળ થાય નહિ-ન્યાં સુધી ડહોળું રહે, ત્યાં સુધી મિશ્ર અને નિતરીને પૂર્ણ સ્વચ્છ થયા પછી અચિત્ત થાય-એમ સમજવું.”

“ નીન્વોદગસ્સ ગહણં, કેઈ માણેસુ અસુદ્ધ પડિસેહો ।

ગિહિમાયણેસુ ગહણં, ઠિઅવાસે મીસગં છારો ॥ ૧ ॥ ” (પિંડનિર્યુક્તિ, ગા ૩૨)

ભાવાર્થ—“ નીમોદક એટલે વરસાનું છાપરા ઉપરથી નીચે પડેલું પાણી. છાપરામાં રસો-ડાનો ધુમાડો લાગેલો હોય તો પાણી ધુમાડાવાળું થવાથી, અથવા વરસાદ પડતાં પહેલાં છાપરું સૂર્યના કિરણોથી તપી ગયેલું હોય તો તેના સ્પર્શથી પણ પાણી અચિત્ત થાય, માટે તેવું પાણી સાધુને લેવાનો નિષેધ નથી. કેટલાકો એમ કહે છે કે—સાધુઓએ તે પાણી પોતાના પાત્રમાં ગ્રહણ કરવું, પરંતુ તે વિષયમાં આચાર્ય કહે છે કે—તે પાણી અશુચિવાળું હોવાથી સાધુને પોતાના પાત્રમાં તેવું પાણી લેવાનો નિષેધ છે, માટે પહેલાં તો કુંડી વગેરે ગૃહસ્થના કોઈ વાસણમાં તે પાણી લેવું: વળી વરસાદ પડતી વખતે તો તે પાણી મિશ્ર પણ હોય છે, માટે સાધુએ વરસાદ બંધ રહ્યા પછી અંતર્મુદ્ધર્ત ખાદ તે નિતરી જાય અને અચિત્ત થાય ત્યારે લેવું. વળી શુદ્ધ પાણી તો અચિત્ત થયા પછી પણ ત્રણ પ્રહર ખાદ સચિત્ત થઈ જાય છે. માટે તે સમય પહેલાં તેમાં ખાર (અચિત્ત થતો વગેરે) નાખવો, કે જેથી તે સચિત્ત થાય નહિ અને સ્વચ્છતા પણ રહે,—એ મુજબ પિંડનિયુક્તિની ટીકામાં જણાવ્યું છે.”

ચોખ્ખાનું ધોવણુ પણ પહેલી વખતનું, બીજી વખતનું કે ત્રીજી વખતનું ધોએલું હોય અને જો તે અદ્ય કાળનું હોય તો મિશ્ર સમજવું, ન્યારે તે લાંબો કાળ રહે ત્યારે જ અચિત્ત થાય છે. અર્થાત્—ચોખ્ખાને ધોવાથી તેમાં રહેલી પાણીને અચિત્ત કરવાની તાકાદ ઘટતી જાય છે, માટે પહેલાથી બીજી વખતનું—ત્રીજી વખતનું ધોવણુ ઉત્તરોત્તર વધુ સમય પછી અચિત્ત થાય છે અને ચોથી—પાંચમી વખતનું તો ઘણો વખત રાખવા છતાં પણ અચિત્ત થતું નથી—સચિત્ત રહે જ છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરેમાં અચિત્ત વગેરે પાણીનો કાળ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે—

“ ઉસિણોદગં તિદંદુ—કાલિઅં ફાસુઅજલં જદ્ધકપ્પં ।

નવરિ ગિલાણાદ્ધકપ્પ, પહરતિગોવરિ વિ ધરિઅવ્વં ॥ ૧ ॥ ”

“ જાયદ સચિત્તયા સે, ગિમ્હાસું પહરપંચગમ્સુવરિં ।

ચપ્પહરુવરિં સિસિરે, વાસાસુ જલં તિપ્પહરુવરિં ॥ ૨ ॥ ”

(પ્રવચનસારોદ્ધાર, ગા૦ ૮૮૧-૮૮૨)

ભાવાર્થ—“ ત્રણ ઊકાળાથી પૂર્ણ ઊકળેલું શુદ્ધ પાણી અચિત્ત હોવાથી સાધુને કલ્પે છે. દ્રવ્ય વૃદ્ધ, રોગી વગેરેને માટે કારણ હોય તો ત્રણ પ્રહર ઉપરાન્ત પણ રાખી શકાય. ૩૦ ઊકાળેલું અચિત્ત પાણી (અગ્નિનો સંબંધ છૂટ્યા પછી) ઉન્હાળામાં પાંચ પ્રહર પછી, શિયાળામાં ચાર પ્રહર પછી અને વર્ષાકાળમાં ત્રણ પ્રહર પછી પુનઃ સચિત્ત થઈ જાય છે.”

૩૦. સાધુને ઉત્સર્ગ માર્ગે આહાર-પાણી દિવસે પહેલા પ્રહરમાં વહોરેલું સાંજે એક પ્રહર બાકી રહે ત્યાં સુધી અને બીજા પ્રહરમાં વહોરેલું સાંજ સુધી—એમ ત્રણ પ્રહર સુધી જ રાખવું કલ્પે છે. એ હેતુથી અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે—વૃદ્ધ, રોગી વગેરેને કારણે અપવાદથી પાણી ત્રણ પ્રહર ઉપરાન્ત પણ રાખી શકાય છે. વસ્તુતઃ તેની અચિત્તતા તો ચોખ્ખાનું, શિયાળો અને ઊનાળો—એ ત્રણ કાળમાં અનુક્રમે ત્રણ—ચાર—પાંચ પ્રહર રહે છે, માટે તે રાખવું પડે તો પણ તે પહેલાં તેમાં ક્ષાર ભેળવી દેવો જોઈએ. પાણી ઊકાળતાં ન્યારે પહેલો ઉભરો આવે ત્યારે થોડું અચિત્ત અને ઘણું સચિત્ત, બીજો ઉભરો આવે ત્યારે ઘણું અચિત્ત અને થોડું સચિત્ત એમ મિશ્ર રહે છે, ન્યારે ત્રીજો ઉભરો આવે ત્યારે જ તે પૂર્ણ અચિત્ત થાય છે.

વળી કાંગડું (કોયડું) મગ, હરડે, કુલિકા (વનસ્પતિવિશેષ) વગેરે અચિત્ત છતાં પણ તેની યોનિ અખંડ હોય તો પાણી વગેરેનો યોગ મળતાં તે સચિત્ત થઈ શકે છે, માટે તેની યોનિની રક્ષા થાય અને પરિણામ નિઃશૂક (નિર્દય) ન બને, તે માટે દાંતથી ચાવવા (ભાંગવા) નહિ. ઓઘનિર્ધુક્તિની પંચોતેરમી (?) ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે કે-અચિત્ત પણ ગળો (ના વેલા), કાંગડું મગ વગેરે કોઈ કોઈ વનસ્પતિની યોનિ અખંડ હોય છે. જેમ કે-સુકાર્ધ ગયેલી ગળો પાણીના સિંચનથી પુનઃ કુણી બનતી જણાય છે, એ રીતિએ કાંગડું (કોરડું) મગ વગેરેમાં પણ સમજવું. એવી વસ્તુઓ અચિત્ત છતાં પણ જીવદયાના પરિણામની રક્ષા માટે તેને વાપરવામાં યતના (જયણા) રાખવી હિતકારી છે.

એ પ્રમાણે સચિત્ત-અચિત્ત-મિશ્રનો વિભાગ સમજીને ઉપયોગી-જરૂરી પદાર્થોનાં નામાદિનો નિર્ણય કરી આ સાતમું વ્રત ગ્રહણ કરવું, કે જેવી રીતિએ પૂર્વકાળે મહાશ્રાવક શ્રીઆણંદ, શ્રીકામદેવ વગેરેએ ગ્રહણ કર્યું હતું. વર્તમાનકાળે જો તેવી રીતિએ આ વ્રત ન લઈ શકાય તો પણ સામાન્યથી ‘સચિત્તનો ત્યાગ’ વગેરે નિયમો તો કરવા. તે આ પ્રમાણે-

“ સન્વિત્ત-દન્વ-વિગદ્-વાણદ્-તંબોલ-વત્થ-કુસુમેસુ ।
 વાહણ-સયણ-વિલેવણ-વંમ-દિસિ-ન્દાણ-મત્તેસુ ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધન, આબ્રતા ૧૧)

ભાવાર્થ-“ આ ગાથામાં બતાવેલા ચૌદ નિયમો ધારવાની સમજ નીચે પ્રમાણે છે-

સચિત્તનો ત્યાગ-ઉત્સર્ગ માર્ગે શ્રાવકે સર્વ સચિત્તનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જો તેવી શક્યતા ન હોય તો નામ-નિર્ણયપૂર્વક અમુક અમુક સચિત્ત વસ્તુઓ સિવાયની બીજી સચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, નામનો નિર્ણય પણ કરી ન શકાય, તો એક, બે કે અમુક સંખ્યાથી વધુ સચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે-આ વ્રતના વર્ણનના પ્રારંભમાં ‘નિરવજ્જાહારેણ’ ઇત્યાદિ ગાથામાં (પૃ. ૧૬૭ માં) જણાવ્યા પ્રમાણે શક્ય હોય તેટલો નિરવધ આહારથી જ નિભાવ કરવો તે ઉત્તમ શ્રાવકત્વું કર્તવ્ય છે, દરરોજ એકેક લિન્ન લિન્ન સચિત્ત વસ્તુ વાપરનારને પણ દરરોજ જુદી જુદી વસ્તુઓ વાપરવાથી પરિણામે-લાંબે કાળે સર્વ સચિત્તનો ભોગ થઈ શકે છે, તેથી નામ-નિર્ણય વિનાના સચિત્તના ત્યાગમાં વિશિષ્ટતા ઘટતી નથી, (વસ્તુતઃ તેને દરેક સચિત્ત વાપરવાની છૂટ રહે છે,) માટે જ નામ નક્કી કરવાથી અમુક સિવાયના બીજા દરેક સચિત્ત પદાર્થોનો જાવજીવ સુધી ત્યાગ થતાં સ્પષ્ટ રીતિએ વિશેષ ફળ મળે છે. કહ્યું છે કે-

“ પુષ્ક-ફલાણં ચ રસં, સુરાદ્ મંસાણ મહિલિઆણં ચ ।
 જાણંતા જે વિરયા, તે દુક્કરકારણ વંદે ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેઓએ પુષ્પો-ફળો-મદિરા-(મધ-માખણ) માંસ વગેરેના સ્વાદને તથા

શ્રીસંભોગના રસને ચાખ્યો છે (અર્થાત્ જેણે તે પદાર્થો ભોગવ્યા છે) અને તેથી તેના રસા-સ્વાદને જાણે છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરે છે તેઓ દુષ્કરકારક (મહા સમર્થ) છે. તેઓને હું વાંદું છું.” (અર્થાત્-વિષયોના રસોને ચાખ્યા પછી છોડવા દુષ્કર છે, માટે ઉત્તમ શ્રાવકે વિષયોને ભોગવ્યા પહેલાં જ શક્ય હોય તેટલી વિશેષ વિરતિ કરવી હિતાવહ છે.)

સચિત્તમાં પણ નાગરવેલનાં પાનનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે, બીજી સચિત્ત વસ્તુઓ પ્રાયઃ થોડા કાળમાં અચિત્ત થતી બેવાય છે, પણ પાન તો પાણીથી નિરંતર ભીંજાયેલાં રહેવાથી સચિત્ત જ રહે છે. તે ઉપરાન્ત પણ તેમાં બીજા કુંથુ આદિ ત્રસ જીવોની પણ ઘણી વિરાધના થાય છે, માટે પાપભીરુ શ્રાવકે પાનને તજવું હિતકર છે, છોડી ન શકાય તો પણ રાત્રે તો તે નહિ જ વાપરવું; આમ છતાં જો કોઈને રાત્રે પણ તેની જરૂર પડે, તો તેને દિવસે બેઠ-તપાસી રાખવાં. એમ યતનાની મુખ્યતા રાખવી. બ્રહ્મચારીએ તો નાગરવેલનાં પાન કામોદીપક હોવાથી તજવાં જ બેઠાં. વસ્તુતઃ સચિત્તના લક્ષણથી ‘અનેક જીવોની હિંસા થાય’ એ મોટું પાપ છે, કારણ કે-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય પણ સચિત્ત હોય ત્યાં સુધી તેના એક જ પત્ર-ફળ કે બીજ વગેરેના ઉપયોગથી પણ અસંખ્યાતા જીવોની હિંસાનો સંભવ છે. સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે-

“ જં મણિઅં પજ્જત્તગ-નિસ્સાણ વુવકમંત અપજત્તા ।

જત્થેગો પજ્જત્તો, તત્થ અસંખા અપજ્જત્તા ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ કારણ કહ્યું છે કે-અપર્યાપ્તા જીવો પર્યાપ્તાની નિશ્ચામાં ઉપજે છે, તેમાં પણ ન્યાં એક જીવ પર્યાપ્તો હોય, ત્યાં અસંખ્યાતા બીજા અપર્યાપ્તા હોય છે. ”

આ સિદ્ધાન્ત પણ આદર-એકેન્દ્રિય જીવોને અંગે છે, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોમાં તો (તેથી જીલદું એટલે કે-) ન્યાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ એક હોય, ત્યાં તેની નિશ્ચાએ નિશ્ચયે અસંખ્યાતા પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો હોય છે-એમ આચારાંગસૂત્રની ટીકા વગેરેમાં કહ્યું છે. એ કારણે એકેક પત્ર, ફળ વગેરે વાપરવામાં પણ અસંખ્ય જીવોની વિરાધના થાય છે અને તેને આશ્રયે અપૂકાય (પાણી) કે નીલ (ફળ) વગેરે જે રહ્યાં હોય તે તો અનંતા જીવોનો પણ નાશ થાય છે. પાણી, લવણ વગેરે પણ અસંખ્યાતા જીવોના સમૂહરૂપ જ છે. સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે-

“ ઇગંમિ ઉદગવિંદુમિ, જે જીવા જિણવરેહિં પન્નત્તા ।

તે જહ સરિસવમિત્તા, જંબુદીવે ન માયંતિ ॥ ૧ ॥ ”

“ અહામલગપ્પમાણે પુઢવીકાણ હવંતિ જે જીવા ।

તે પારેવ્યમિત્તા, જંબુદીવે ન માયંતિ ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ પાણીના એક (ખારીક) બિંદુમાં (પણ) તેટલા જીવો શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહ્યા છે કે-તેઓનાં શરીરો જો સરસવના દાણા જેવડાં હોય, તો આખા જમ્બુદ્વીપમાં પણ તે સમાય નહિ. ૧ લીલા આમળાના પ્રમાણ જેટલા પૃથ્વીકાયમાં (માટી, મીઠા વગેરેમાં) જે જીવો હોય છે તેઓનાં શરીરો જો પારેવા (કબુતર) જેવડાં હોય તો સમગ્ર જમ્બુદ્વીપમાં પણ સમાય નહિ. ૨. ”

સર્વ સચિત્તના ત્યાગમાં અંબડ પરિવાજકના ૭૦૦ શિષ્યોનું ઉદાહરણ^{૩૧} શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એ રીતિએ આત્માથી એ સચિત્તનો ત્યાગ કરવામાં શક્ય પ્રયત્ન કરવો.

૨. દ્રવ્ય-સચિત્ત અને વિગર્ધએ સિવાય^૨ જે જે વસ્તુ મુખમાં નાખવામાં આવે, તે દરેક ચીજને દ્રવ્યોમાં સંખ્યાથી ગણવી. તેમાં ખીચડી, રોટલી, નિવિચતા લાડુ, લાવસી, પાપડી, ચુરમું, કરમો, દુધપાક, ખીર વગેરે પદાર્થો અનેક જાતિનાં ધાન્યો આદિ ઘણાં દ્રવ્યોથી તૈયાર થાય છે, તે પછી તે બધાં દ્રવ્યોનું સ્વરુપ બદલાઈને એક નવું સ્વરુપ પ્રગટ થતું હોવાથી તેને એકેકે દ્રવ્ય જ ગણવું. વળી એક જ જાતિના અનાજ વગેરેમાંથી બનેલાં અનેક દ્રવ્યો, જેવાં કે-એક ઘઉંમાંથી પુરી, રોટલો, રોટલી, ખાખરો, દુધરી, ઢોકળાં, શુલી, ખાટ, કણક વગેરે દરેકનાં નામ તથા સ્વાદ જુદા જુદા હોવાથી, તે એક જ દ્રવ્યમાંથી બને તો પછી દરેકને જુદાં ગણવાં. ફળો, સીંગો વગેરેમાં પછી તેનાં નામ એક જ હોવા છતાં સ્વાદ જુદા જુદા હોવાથી તથા તેનું સ્વરુપ બદલાતું નહિ હોવાથી દરેકને જુદાં દ્રવ્યો તરીકે ગણવાં. અથવા તો શુદ્ધ કે અનુભવી શ્રાવક પાસેથી સમજીને ઉપર જણાવ્યું તે સિવાય બીજી રીતિએ પણ દ્રવ્યોની મર્યાદા સંખ્યાથી નિયત કરવી. ધાતુની સળી, હાથની આંગળી વગેરે મુખમાં નાખવા છતાં દ્રવ્યમાં ગણાતાં નથી. (તે સિવાયની પ્રત્યેક ચીજ દ્રવ્યરુપે ગણવી-એમ વ્યવહાર છે.)

૩. વિગર્ધ-દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ અને સર્વપકવાન્ન-એ છ વિગર્ધએ લક્ષ્ય છે. (તેમાં અમુક રાખીને બાકીની શક્ય હોય તેટલી વિગર્ધએનો ત્યાગ કરવો તે વિગર્ધનિયમ.)

૪. ઉપાનહ-ભેડા, ખુટ, અંપલ વગેરે ચામડાનાં-કપડાનાં પગરખાં કે કપડાનાં મોઢાં, એ દરેક ઉપાનહ કહેવાય છે. લાકડાની પાટુકા (ચાખડી) વગેરે તો ઘણા જીવોની વિરાધનાનું કારણ હોવાથી શ્રાવકે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, અને વાપરવાના ચામડાનાં કે કપડાનાં ઉપર જણાવ્યા તે ખુટ, અંપલ, મોઢાં વગેરેનું પ્રમાણ નક્કી કરી બાકીનો ત્યાગ કરવો.

૫. તામ્બૂલ-મુખવાસ, પાન, સોપારી, ખદિર (કપુર કે ખેરમાંથી બનેલી ઔષધિ વગેરે), વડિકા, કાથો વગેરે સ્વાદિમ વસ્તુઓ અમુક ઉપરાન્ત નહિ વાપરવાનું નિયમન કરવું.

૬. વસ્ત્ર-મસ્તક આદિ પાંચેય અંગોનું રક્ષણ કરનાર વેષ. લજ્જાદિના રક્ષણ માટે પહેરવાનું

૩૧. અંબડ પરિવાજકના સાતસો શિષ્યોએ પાછળથી શ્રાવકધર્મને સ્વીકાર્યો હતો, તેમાં તેઓએ ‘સજીવ તથા બીજાએ આપ્યા વિનાનાં’ આહાર-પાણી નહિ વાપરવાનો નિયમ ક્યો હતો, તેથી તેઓ હંમેશાં અચિત્ત અને તે પછી બીજાએ આપેલા આહારાદિથી જીવનનિર્વાહ કરતા. કોઈ વખત ગંગા નદીના કંઠે જંગલમાં પહોંચતાં, ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુનો સખ્ત તાપ, ગંગા નદીના કંઠાની અતિ તપેલી ઉષ્ણ રેતી અને સૂર્યની ગરમી વગેરેથી અતિ તૃષ્ણા થયા, છતાં પોતાના નિયમમાં દૃઢતાવાળા તેઓએ ગંગાના પાણીનો ઉપયોગ ન કરતાં, આગળ ચાલવા માટે અસમર્થ હોઈ આખરી અનશ્ન (સર્વ આહારાદિનો ત્યાગ) કર્યું અને કાળધર્મ પામી પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકમાં ઇન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિવાળા દેવો થયા. એમ સચિત્તના ત્યાગથી થતા લાભને સમજી આત્માથી એ શક્ય ત્યાગ કરવા ઉચ્ચ રાખવો.

૩૨. ગ્રંથમાં ‘સચિત્ત અને વિગર્ધએ સિવાય’ એમ જણાવેલું છે, તેનું કારણ એ કે-ચૌદ નિયમમાં સચિત્ત અને વિગર્ધ એ બે નિયમો અલગ જણાવ્યા છે, વર્તમાનમાં તો મુખમાં નાખાય તે તે બધી વસ્તુઓને દ્રવ્યોમાં ગણવાનો વ્યવહાર બેવામાં આવે છે.

ધોતીયું, પોતડી કે રાત્રે સુતાં પહેરવાનું વસ્ત્ર વેષમાં ગણાતું નથી, માટે તે સિવાયનાં વાપરવાનાં વસ્ત્રોની સંખ્યા નક્કી કરી વધુ વાપરવાનો ત્યાગ કરવો.

૭. કુસુમ-પુષ્પો. એમાં મસ્તકે કે ગળામાં પહેરવા લાયક ફૂલ-હાર કે શ્યામાં તથા ઓશીકે રાખવા લાયક પુષ્પોને લોગવવાનો નિર્ણય કરી બાકીનાનો ત્યાગ કરવો, આ ત્યાગ કરવા છતાં પણ દેવની શેષા કલ્પે.

૮. વાહન-એમાં રથ, ઘોડાં, ઊંટ, (ગાડી, મોટર, સાયકલ, વિમાન, સ્ટીમર) વગેરે વાહનોનો અમુક પ્રમાણથી વધુ નહિ વાપરવાનો નિયમ કરવો.

૯. શયન-એમાં પલંગ, ખાટલો (પાટ-પાટલા-ખુરસી-ટેબલ-આસન) વગેરે સુવા-ખેસવાનાં સાધનોનો નિયમ કરી તેથી વધારેનો ત્યાગ કરવો.

૧૦ વિલેપન-આમાં શરીરસુખાકારીરૂપ લોગને માટે ચન્દન, જવ વગેરેનો ચુઓ તથા કસ્તુરી; વગેરે વિલેપનોનું પ્રમાણ નક્કી કરી બાકીનો ત્યાગ કરવો. આ નિયમ કરવા છતાં પણ દેવપૂજાદિ વખતે તિલક કરવું અને પોતાના હાથ, કાંડા વગેરેને ધૂપ દેવો વગેરે કરવું કલ્પે.

૧૧. અપ્રહ્મ-મૈથુનમાં દિવસે ત્યાગ અને રાત્રિએ પણ અમુક વાર લોગનું પ્રમાણ નક્કી કરી તે ઉપરાંત મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

૧૨. દિક્પરિમાણુ-આ નિયમમાં સર્વ દિશાઓમાં કે અમુક દિશામાં અમુક હદથી વધારે દૂર જવા-આવવાનો કે ત્યાંથી કોઈને બોલાવવાનો, અથવા કોઈ વસ્તુ મંગાવવા વગેરેનો યથા-શક્તિ ત્યાગ કરવો.

૧૩. સ્નાન-સ્નાનમાં શરીરસુખની અભિલાષાએ માત્ર પાણીના સ્નાનનો કે સાબુ, તેલ વગેરે યોગવાપૂર્વકના સ્નાનનો અમુક સંખ્યામાં નિયમ કરી વધારેનો ત્યાગ કરવો. દેવપૂજાદિ કારણે સ્નાન કરવામાં નિયમભંગ થતો નથી. તે સિવાય લૌકિક (સ્મશાનાદિ કારણે કે અન્ય અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ થવો વગેરે) કારણે જ્યહા રાખવી.

૧૪. ભક્ત-સંધેલું ધાન્ય, સુખડી, (પાણી) વગેરે ખોરાકાદિનું વજનથી અમુક ત્રણ શેર, ચાર શેર વગેરે વજનનું પ્રમાણ નક્કી કરી તેથી વધારે વાપરવાનો ત્યાગ કરવો. તેમાં તડબૂચ આદિ ફળો ખાવાથી વજન વધી જવાનો સંભવ છે માટે તેનો ખ્યાલ રાખવો.

એમ ઉપર જણાવ્યા તે ચૌદ નિયમોના ઉપલક્ષણથી બીજી પણ શાક, ફળ, ધાન્ય વગેરે વસ્તુઓનું નામ-સંખ્યા-વજન વગેરેથી પ્રમાણ નક્કી કરવું અને સ્નાન, અપ્રહ્મ વગેરેનું ' અમુક વાર કે અમુક સમય સુધી ' એમ પ્રમાણ નક્કી કરવું. એ મુજબ યથાશક્તિ ચૌદ નિયમો અહણ કરવા. ૩૩

૩૩. ચૌદ નિયમો ધારવામાં, વસ્તુતઃ નિરુપયોગી અવિરતિજન્ય પાપથી બચી જવાય એ એક મોટું ફળ છે. મુખ્યતથા નિયમો ધારવામાં પોતાની બુદ્ધિ-સમજપૂર્વક જે રીતિએ ધારે તે રીતિએ તેનું પાલન કરવાનું હોય છે, છતાં શાસ્ત્રોમાં ઉપર પ્રમાણે સામાન્ય ક્રમ બતાવ્યો છે. આ ચૌદ પદાર્થોની સાથે બીજી પણ અનેક વસ્તુઓના નિયમો થઈ શકે છે, તે નિયમ ધારનારા અનુભવીઓ પાસેથી સમજીને કરી શકાય છે. વર્તમાનકાળે છ વિગતોમાંથી અમુક સિવાયની બાકીની ત્યાગ કરાય છે અથવા કોઈ તો દરરોજ અનુક્રમે નામપૂર્વક તજે છે. તેમાં કેટલાકો મૂલમાંથી-કાચી અને નિવિયાતી-એમ સર્વથા વિગતોના ત્યાગ કરે છે, તો કોઈ માત્ર કાચી કે તેનાં નિવિયાતાં જ તજે છે. તામ્બૂલમાં કોઈ લવીંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, અનેક જાતિનાં

મૂલ-“ શરીરાર્થવિકલો, યો દણ્ડઃ ક્રિયતે જનૈઃ ।

સોડનર્થદણ્ડસ્તત્યાગ-સ્તાર્તીયીકં ગુણવ્રતમ્ ॥ ૩૫ ॥ ”

ચૂણી; વગેરે સુખશુદ્ધિનાં સાધનો પૈકી અમુક નામપૂર્વક અમુક સંખ્યાનો નિયમ કરી આકીનાં તજે છે. વસ્ત્રમાં કોઈ ઘોતીયું, પોતડી, હાથ સાફ કરવાના દુકડા (નેપકીન), શરીર લુછવાના રૂમાલ વગેરે દરેક વસ્ત્રોની ગણતરી રાખે છે. પુષ્પના ઉપલક્ષણથી કોઈ અમુક જાતિનાં સુધવાનાં તેલ, અત્તર વગેરે તથા હાથમાં રાખવાની કલગી, ગળાના ફૂલહાર, હાથે પહેરવાના ફૂલના કંકણ, માથે ગૂંથવામાં આવતી ફૂલની વેણીઓ, છૂટાં ફૂલો વગેરે દરેકનું નિયમન કરે છે. વાહનો-‘ ફરતું, તરતું, ચરતું અને ઊડતું-એમ ચાર પ્રકારનાં હોય છે. તેમાં મોટર, ગાડી, રેલ્વે, સાઈકલ, ટ્રામ, ગાડાં, એક્કા વગેરે જડ કે યાંત્રિક જમીન ઉપર ચાલતાં પ્રત્યેક વાહનો ‘ ફરતાં ’ કહેવાય છે; નાવડી, હોડી, સ્ટીમર, મચ્છવા, ત્રાપા વગેરે, નદી, ખાઈ કે સમુદ્રાદિના પાણીમાં ચાલતાં વાહનો ‘ તરતાં ’ ગણાય છે; હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ખચ્ચર વગેરે પશુરૂપ વાહનો ‘ ચરતાં ’ ગણાય છે; અને આકાશમાં ચાલતાં વિમાનાદિ ‘ ઉડતાં ’ વાહનો કહેવાય છે. એ દરેક જાતિનાં વાહનોનો વિભાગપૂર્વક અમુક સંખ્યામાં નિયમ કરી આકીનો ત્યાગ કરાય છે. વિલેપનર્થ-શરીરના સુખરૂપશૃંષ્પ ‘ સાણુ, તેલ, અળતો, મેંદી, પાઉડરો, સુખડ, બરાસ, કરતુરી ’ વગેરેનું અમુક તે તે વસ્તુઓનાં નામપૂર્વક, અમુક પ્રમાણમાં, અમુક વખત, ઇત્યાદિ નિયમન કરી આકીનો ત્યાગ કરાય છે. શયનર્થ-ગાદી, તકીયા, ખુરસી, ટેબલ, મેજ, આરામચેર, સ્ટ્રેચર, પલંગ, ખાટલા, ચોપાઈ, પથારી, કોચ વગેરે સુવા, બેસવા કે આરામનાં દરેક સાધનોની સંખ્યાનો નામ-વિભાગપૂર્વક નિયમ કરી આકીનો ત્યાગ કરાય છે અને રમરણુ ન રહે તો બહારગામે, બજારમાં કે એવા બીજા સ્થાને ઔચિત્યભંગ ન થાય માટે જયણુ રખાય છે. અબ્રહ્મને અંગે સ્વસ્તીસંતોષ અને એકથી અધિક સ્ત્રીઓ હોય તો અમુક અમુક સિવાયની બીજાનો નિયમ કરવા સાથે અમુક વખતથી વધારે મૈથુન તજે છે. આને અંગે તિથિ આતઃસૂચોદયથી મનાય છે, છતાં પૂર્વની મધ્યરાત્રિના પછીના સમયથી તેનો ત્યાગ કરવો બ્યાજબી છે, કારણ કે પાછલી અડધી રાત્રિ બીજા તિથિરૂપે નહિ છતાં બીજા તિથિના પરાદરૂપે વ્યવહાર થાય છે અને તેથી કેટલીક વખત નિયમ તૂટવાનો સંભવ છે; માટે તે દિવસની પૂર્વની મધ્યરાત્રિથી આરંભીને તે દિવસ અને પૂર્ણ રાત્રિ સુધી પણ તજવું શ્રેયસ્કર છે. અન્યથા પર્વતિથિ વગેરે પણ સચવાવી દુઃશક્ય છે. દિશાઓમાં ઊર્ધ્વ, અધો અને આઠ તિસ્ત્રી-એ દશીય દિશામાં જવા-આવવાનો નિયમ કરાય છે. સ્નાનને અંગે છોટકા-મોટકાનો વિભાગ કરાય છે. તેમાં સમ્પૂર્ણ સ્નાન કરવું તે મોટકું કહેવાય છે અને હાથ, પગ, સુખ વગેરે ધોવાં તે છોટકા કહેવાય છે. આ સ્નાનો અમુક સંખ્યાથી વધારે નહિ કરવાનો નિયમ કરાય છે. ભક્ત એટલે ભાત-પાણીરૂપ અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ-એ ચારેય આહાર પૈકી જે જે સુખમાં નંખાય, ખવાય અને પીવાય, તે તે બધાનું વજનથી અમુક શેર-એમ પ્રમાણુ કરી તેથી વધુનો ત્યાગ કરાય છે.

આ ઉપરાન્ત પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવરોનો નિયમ કરાય છે. તેમાં પૃથ્વીકાયર્થ-ખાણુની માટી, મીઠું વગેરે ચીજોનું સંખ્યા અને વજનથી પ્રમાણુ કરાય છે. અપકાયર્થ-અમુક શેરથી વધારે પાણી નહિ પીવાનો નિયમ કરાય છે, સ્નાનને અંગે અમુક માપ નક્કી કરાય છે અને કપડાં વગેરે ધોવાને અંગે અમુક કુવા, તળાવ, નદી, નળ વગેરેનો નિર્ણય કરાય છે. તેજકાયર્થ-અમુક સંખ્યામાં ચુલા, સ્ટવ વગેરેના આરંભનો નિર્ણય કરાય છે, દીવાને અંગે પોતાનાં ઘર, દુકાન વગેરેના દીવાઓનું અમુક સંખ્યામાં પ્રમાણુ કરાય છે અને જાહેર સ્થાનાં વગેરે બીજા દીવાઓની જયણુ રખાય છે. વાયુકાયર્થ-પંખા, હિંચકા વગેરે વાયુકાયની વિરાધનાનાં સાધનોનો નિયમ થાય છે અને વનસ્પતિકાયર્થ-સચિત્તના નિયમમાં જણાવ્યું તેમ નામ, માપ અને સંખ્યાના વિભાગપૂર્વક ત્યાગ કરાય છે. ત્રસકાયર્થ-અમુક સંખ્યામાં નોકર-આકરો વગેરેનો નિર્ણય થાય છે. તે સિવાય અસી, મસી અને કૃષિ-એ ત્રણના વ્યાપારના નિયમો કરવામાં આવે છે. તેમાં અસીના નિયમમાં ચપ્પૂ, કાતર, સડી, સડા, સોય વગેરે દરેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વાપરવાને અંગે અમુક પ્રમાણમાં સંખ્યાનો નિયમ કરાય છે;

મૂલાર્થ—“શરીરસેવાદિ પ્રયોજન વિના મનુષ્યો જે દંડ (પાપકાર્યો) કરે, તે ‘અનર્થદંડ’ છે અને તેનો ત્યાગ તે ત્રીજું શુભમત કહ્યું છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ—શરીર, શ્વેત્રો; ઘર-હાટ-હવેલી વગેરે મકાનો; ધન, ધાન્ય અને કુટુંબ-પરિવાર તથા નોકર-ચાકર વગેરે કે પશુઓમાં ગાય-ભેંસ-ખગડ આદિ જીવનનિર્વાહનાં સાધનો એનો નિર્વાહ કરવારૂપ કારણ વિના નિષ્પ્રયોજન પાપ કરવું, તે અનર્થદંડ સમજવો. (કારણ કે-જેનાથી પોતાનો આત્મા અગર બીજા જીવો દુઃખી થાય, તે બધાય વ્યાપાર વસ્તુતઃ પોતાને અને બીજાને દંડરૂપ જ છે.) એ પ્રકારે મુગ્ધ-અજ્ઞાન લોકો જે દંડ-પાપકર્મ કરે તે અનર્થદંડ અને તેનો ત્યાગ કરવો તે ‘અનર્થદંડવિરમણ’ નામનું ત્રીજું શુભમત (શ્રાવકનું આઠમું મત) સમજવું. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-જે પોતાના કે સ્વજનાદિના નિમિત્તે સપ્રયોજન કરાય, જે ક્યાં વિના ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન ન થઈ શકે, તેવો સકારણ કરાતો અર્થદંડ અને તેથી વિપરીત (નિષ્પ્રયોજન) કરાતો અનર્થદંડ સમજવો. કહ્યું છે કે—

“ જં હિંદિયસયણાઈ, પહુચ્ચ પાવં કરેજ્જ સો હોઈ ।

અતથે દંડો હતો, અન્નો ઉ અણત્યદંડો ત્તિ ॥ ” (સં પ્ર૦, શ્રાવજ્ઞતા૦ ૧૮)

ભાવાર્થ—“ ઇન્દ્રિયો કે સ્વજનાદિને અંગે જે પાપો સપ્રયોજન કરે તે અર્થદંડ, અને તે સિવાયનો અનર્થદંડ બાજુવો. ”

એ પ્રમાણે અનર્થદંડવિરમણ મતનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેના પ્રકાર કહે છે.

મૂલ—“ સોપધ્યાનં પાપકર્મો-પદેશો હિંસકાર્પણમ્ ।

પ્રમાદાચરણં ચેતિ, પ્રોક્તોઽર્હદ્વિશ્વતુર્વિધઃ ॥ ૩૬ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ, ૧. દુષ્ટધ્યાન કરવું, ૨. પાપકર્મોનો ઉપદેશ કરવો, ૩. હિંસક ચીજો બીજાને આપવી અને ૪. પ્રમાદ સેવવો, એ ચાર પ્રકારે અનર્થદંડ કહ્યો છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—આગમમાં કહ્યું છે કે—“ અણત્યદંડે ચતુર્વિધે પળત્તે, તંજહા-અવજ્ઞાણા-ચરિણ, પમાયાચરિણ, હિંસણદાણે, પાવકમ્મો વણ્ણે અ ત્તિ ” (આવશ્યક મૂલ, સૂ. ૪૫)

અર્થાત—“ અનર્થદંડ ચાર પ્રકારે કહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે—૧. અપધ્યાનનું આચરણ, ૨. પ્રમાદનું આચરણ, ૩. હિંસક (વસ્તુનું) પ્રદાન અને ૪. પાપકર્મનો ઉપદેશ. ” તેમાં—

મસીના વિષયમાં પેન, પેન્સીલ, કલમ, હોલર, શાહી, ખડીઆ વગેરે લખવાનાં સાધનોને (વ્યાપારાદિક લૌકિક કાર્યોમાં) વાપરવાનો સંખ્યાથી નિયમ કરાય છે અને કૃષિથી ખેતર વિગેરેના આરંભનો નિયમ થાય છે. એ રીતિએ યથાશક્ય ચૌદ નિયમો કરવાથી તે સિવાયના બીજાનું દરિદ્ર આશ્રમથી આત્મા બચી જાય છે અને દરેક વ્યવહારમાં કોઈ પ્રકારની અગવડ વિના ઘણા મોટા લાભ થાય છે. લવભીરૂ આત્માઓને બીજા આરાધના ઓછી થતી હોય તો પણ ચૌદ નિયમથી જીવનને મર્યાદિત કરવામાં ઘણો લાભ છે. આ વિષયમાં વિશેષ સ્વરૂપ નિયમ પાળનારા અતુલવી શ્રાવકો કે ગીતાર્થ મુનિરાજો પાસેથી સમજવું.

૧. અપધ્યાન-અપ એટલે દુષ્ટ-ખરાબ અધ્યવસાયથી સ્થિરતા પૂર્વક ચિંતન કરવું, તેને અપધ્યાન કહ્યું છે, તેના આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં 'ક્ષતમ્' એટલે દુઃખ અથવા આતિ (પીડા), તેનાથી જે ધ્યાન થાય તે ૧. આર્તધ્યાન અને બીજાઓને રાવરાવે તે 'રુદ્ર' (દુઃખનું કારણ), તેનાથી થતું દુષ્ટ ધ્યાન, અથવા તેનું કાર્ય તે ૨. રૌદ્રધ્યાન બાજુનું. સામાન્યતયા સતત ધ્યાન એક જ વિષયમાં અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી થાય છે માટે તેથી વધુ સમય આ દુધ્યાનો ન કરવાં, એવો આ વ્રતમાં નિયમ હોય છે.^{૩૩} પૂ. શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે કે-

“ વૈરિધાતો નરેન્દ્રત્વં, પુરુષાતાઽગ્નિદીપને ।

લેચરત્વાદ્યપધ્યાનં, મુદ્ધર્તાત્ પરતસ્ત્યજેત્ ॥ ” (પ્ર૦ ૩-સ્ત્રો ૭૫)

ભાવાર્થ-“ શત્રુનો સંહાર, નગરનો નાશ, અગ્નિ સળગાળવો (દાવાનળ સળગાવવો) વગેરેનું ચિંતન કરવું તે રૌદ્રધ્યાન અને રાજપણું-વિદ્યાધરપણું કે દેવાંગનાદિના ભોગો મેળવવા વગેરેનું ચિંતન કરવું તે આર્તધ્યાન. આ બન્ને દુષ્ટ ધ્યાનો ' એક મહૂર્તથી વધુ કળ ન કરવાં, ' એમ ત્યાગ કરે. ” (કારણ કે-મુદ્ધર્ત સુધી થતા આવા દુધ્યાનમાંથી બચવાનો અભ્યાસ થાય, પણ રોકવું દુઃશક્ય હોવાથી તેને ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરાય.)

૨. પાપકર્મોપદેશ-જેનાથી જીવ નરકાદિ ' દુર્ગતિમાં પડે તે પાપ ' કહેવાય અને તેનાં કારણરૂપ જે ખેતી આદિ કાર્યો તે પાપકાર્યો કહેવાય. એ પાપકાર્યોમાં બીજાઓને પ્રેરણા કરવી, જેમ કે-ખેતરો ખેડો !, સાંઢાઓનું દમન કરો !, ઘોડાઓને ખસી કરો !, શત્રુઓને બહાર કરો !, મશીન-યંત્રો ચાલુ કરો !, શસ્ત્રો સજ્જ કરો !, વગેરે બધાય ' પાપોપદેશ ' કહેવાય. એવાં બીજાં પણ ' વર્ષાકાળ નજીક આવ્યો છે માટે ખેતરોમાંથી વેલા વગેરેને બાળી નાખો !, હુજો વગેરે ખેતીનાં સાધનો તૈયાર કરો !, વાવણીનો વખત આવ્યો બાંધ છે માટે વાવેતર કરો !, કચારાઓ પાણીથી ભરાઈ ગયા છે માટે પાણીમાં પેસીને સાડા ત્રણ દિવસમાં ડાંગરની વાવણી કરો !, અરે ! કન્યા ઉમ્મર લાયક થઈ છે માટે જલ્દી વિવાહ કરો-લગ્ન કરો !, વહાણ હંકારવાના દિવસો નજીક આવે છે માટે વહાણ વગેરે સજ્જ કરો !, ઈત્યાદિ પાપકાર્યોની પ્રેરણા શ્રાવકે ઉત્સર્ગ માર્ગે ન કરવી જોઈએ, અપવાદ માર્ગથી ખાસ દાક્ષિણ્યાદિ કારણે ચતના (જયણાપૂર્વક) કરવી. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ વૃષમાન્ દમય ક્ષેત્રં, કૃષ ણ્દય વાજિનઃ ।

દાક્ષિણ્યાઽવિષયે પાપોપદેશોઽયં ન યુજ્યતે ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ ૩-સ્ત્રો ૭૬)

ભાવાર્થ-“ વાછરડાઓને દમન કરો, ખેતરને ખેડો, ઘોડાને ખસી કરો; વગેરે પાપોપદેશ દાક્ષિણ્યતા વિના કરવો યોગ્ય નથી. ”

૩૩. અહીં કષાય-નોકષાયોદિના ઉદ્યને વશવર્તિ જીવને સર્વથા દુધ્યાનનો ત્યાગ કરવો દુઃશક્ય છે, એટલે અનાદિ અભ્યાસને યોગે તેવું દુધ્યાન થઈ જાય તો પણ એક મહૂર્તથી વધારે તેવું ધ્યાન નહિ કરવું-એવો આ વ્રતથી નિયમ કરવાનો હોય છે.

આની ટીકામાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે-“ શ્રાવકે વસ્તુતઃ તો એવાં પાપોમાં ખીજાને પ્રેરણા કરવી વ્યાજબી નથી, પણ જેઓ સર્વથા પાપોપદેશનો ત્યાગ ન કરી શકે તેવાઓ અપવાદથી સ્વજનો, પુત્ર વગેરે, તથા જેને દાક્ષિણ્યતાથી પ્રેરણા કરવી પડે, તે સિવાયના ખીજાઓને તેવો પાપનો ઉપદેશ ન કરવો-એવો નિયમ કરે.”

૩. હિંસકાર્પણ-જેનાથી જીવોની હિંસા થાય, તેવાં હિંસક ધંટી, કૌસ, કુહાડા, મૂશળ, તલવાર, ખંદૂક વગેરે અધિકરણો-શસ્ત્રો; અગ્નિ કે અગ્નિ સળગાવવાનાં સાધનો તથા ઝેર કે જેનાથી પ્રાણુ જાય તેવી ઝેરી વસ્તુઓ; ઇત્યાદિ હિંસક સાધનો ઉત્સર્ગથી કોઈને પણ ન આપવાં અને અપવાદથી દાક્ષિણ્ય કરવા યોગ્ય વ્યક્તિ સિવાય ખીજાઓને ન આપવાં. આ વિષયમાં શ્રીયોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ યન્ત્રલાઙ્ગલશસ્ત્રાઽગ્નિ-મુશલોદુરુલાદિકમ્ ।

દાક્ષિણ્યાઽવિષયે હિંસ, નાઽર્પયેત્ કરુણાપરઃ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ ૩-સ્કો૦ ૭૭)

ભાવાર્થ-“ યન્ત્રો એટલે ગાડાં વગેરે તથા હુળ, તલવાર વગેરે શસ્ત્રો, અગ્નિ, સાંભળું, ખાણીઓ, ધનુષ તથા ધમણ વગેરે હિંસક વસ્તુઓ માત્ર પુત્ર, સ્વજન આદિ, કે જેની દાક્ષિણ્યતા કરવી પડે, તે સિવાયના ખીજાઓને કરુણાવંત શ્રાવક આપે નહિ.”

૪. પ્રમાદાચરણ-પ્રમાદપૂર્વક કે પ્રમાદથી પ્રવૃત્તિ કરવી તેને પ્રમાદાચરણ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-‘ મર્જ્જં વિસયકસાયા, ણિદ્ધા વિગદ્ધા ય પચ્છમી મ્ખનીયા । ’ મધ પીવું, વિષય ભોગવવા, કષાય કરવો, અતિ બિંધવું અને વિકથા કરવી, -એ પાંચને પ્રમાદ કહેવાય છે, એનું વિશેષ વર્ણન યોગશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

“ કુતૂહલાદ્ ગીતનૃત્યે, નાટકાદિનિરીક્ષણમ્ ।

કામશાસ્ત્રપ્રસક્તિશ્ચ, દ્યૂતમદ્યાદિસેવનમ્ ॥ ૧ ॥ ”

“ જલક્રોડાન્દોલનાદિ-વિનોદો જન્તુયોધનમ્ ।

રિપોઃ સુતાદિના વૈરં, મક્ત-સ્ત્રી-દેશ-સાદૃકથા ॥ ૨ ॥ ”

“ રોગ-માર્ગશ્રમૌ મુક્ત્વા, સ્વાપશ્ચ સકલાં નિશામ્ ।

એવમાદિ પરિહરેત્, પ્રમાદાચરણં મુધીઃ ॥ ૩ ॥ ” (પ્ર૦ ૩-સ્કો૦ ૭૮ સ્ત્રી ૮૦)

ભાવાર્થ-“ કૌતુકથી તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને યથાયોગ્ય ભોગવવા, એટલે કે-કુતૂહલથી ગીત સાંભળવાં, નાચ, નાટક કે સરકસાદિ જોવાં, વગેરે પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવવા, કુતૂહલાદિ નિમિત્ત વિના જિનયાત્રાદિ કારણે કે લગ્નાદિ પ્રસંગે ઔચિત્યની ખાતર સાંભળવું-જોવું-સૂંઘવું-જમવું કે સ્પર્શવું પડે એ અનર્થદંડ ગણાતો નથી : વળી વાત્સ્યાયન વગેરેનાં જનાવેલાં કામશાસ્ત્ર વગેરેમાં જણાવેલી કામચેષ્ટાદિનું વારંવાર પરિશીલન કરવું, તેમાં આસક્તિ કરવી, જુગાર ખેલવો; સુરા(દારૂ)પાન કરવું (કે શિકાર, ચોરી, વેશ્યાગમન, પરસ્ત્રીગમન, માંસભક્ષણ-એ મહા દુષ્ટ વ્યસનોને સેવવાં); (૧.) નહીં, તળાવ, કુવારા વગેરે જળાશયોમાં તરવું-ડૂબવું-પીચકારીઓ છાંટવી વગેરે જળક્રીડા કરવી; વૃક્ષનાં ડાળાંઓ વગેરેમાં હિંચકા ખાંધી

હિંચુ' કે ખગીઆમાં પુષ્પો વિણવાં, વગેરે વિનોદ કરવો; કુકડા વગેરેને પરસ્પર યુદ્ધ કરાવવાં કે યુદ્ધ બોવાં; શત્રુના પુત્રપરિવાર સાથે વૈર રાખવું (વસ્તુતઃ વૈર કોઈની સાથે સાડું નથી, છતાં તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમના અભાવે શત્રુ સાથે વૈર ન તણ શકે અને તેના પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવાર સાથે પણ વૈર રાખે તો તે નિષ્કારણ અને નિર્દોષ ઉપર વૈર હોવાથી પ્રમાદાચરણ બળવું.); વળી ચાર પ્રકારની વિકથા કરવી; તેમાં માંસયુક્ત રસોઈ તથા અડદના લાડુ વગેરે અમુક ભોજન ઉત્તમ છે, અમુક સારી રીતિએ જમે છે, હું પણ અમુક અમુક ભોજન કરીશ, વગેરે ભોજન સંબંધી વાતો કરવી, તે 'ભક્તકથા' કહેવાય છે: સ્ત્રીઓના પહેરવેષ, અંગોપાંગની સુંદરતા કે હાવભાવ વગેરેનું વર્ણન કરવું તથા કણાંટક દેશની સ્ત્રીઓ કામકળામાં કુશળ હોય છે, લાટ દેશની સ્ત્રીઓ ચતુર અને પ્રેમાળ હોય છે, વગેરે સ્ત્રી સંબંધી (કે સ્ત્રીએ પુરુષ સંબંધી) વર્ણન કરવું, તે 'સ્ત્રીકથા' કહેવાય છે. દક્ષિણ દેશમાં અનાજ-પાણી ઘણું હોય છે, તે દેશના લોકો અતિ વિષયી (કામી) હોય છે, પૂર્વ દેશમાં વિવિધ વસ્ત્રો-ગોળ-ખાંડ-ચોખ્ખા-સુરા (દારૂ) વગેરે વધુ પ્રમાણમાં (કે સારાં) હોય છે, ઉત્તર દેશમાં પુરુષો શૂરવીર હોય છે, ત્યાંના ઘોડાઓ ઘણા વેગવાળા હોય છે, દરેક અનાજ કરતાં ઘઉં ત્યાં ઘણા પાકે છે, કેસર વગેરે સુલભ છે, દ્રાક્ષ-દાડિમ-કોઠાં વગેરે ફળો ત્યાં ઉત્તમ થાય છે, અને પશ્ચિમ દેશમાં વસ્ત્રો કામળ થાય છે, શેરડી ઘણી પાકે છે, પાણી ઠંડુ હોય છે, વગેરે પ્રશંસા કરવી, તે 'દેશકથા' કહેવાય છે: અમારા રાજા શૂરવીર છે, એક દેશનો રાજા બહુ ધનવાન છે, ગૌડ દેશના રાજાને ઘણા હાથીઓ છે અને તુર્કસ્તાનના રાજાને ઘણા ઘોડાઓ છે, વગેરે રાજાઓનું સારું-ખોટું વર્ણન કરવું, તે 'રાજકથા' કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પ્રશંસાને બદલે ખરાબ ખોરાક વગેરેની નિંદા કરવી, તે પણ તે તે વિકથાઓમાં ગણાય છે. (૨.) ઉપરાન્ત રાગાદિ કે મુસાફરીના થાક વગેરે કારણ વિના આખી રાત્રિ ઊંઘવું, ઇત્યાદિ પ્રમાદાચરણોનો બુદ્ધિમાને ત્યાગ કરવો બેઠંઘે. (૩.) એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પ્રમાદનું સ્વરૂપ કહ્યું."

વળી પણ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“વિલાસહાસનિષ્ઠચુત-નિદ્રાકલહદુષ્કથા: ।

જિનેન્દ્રમવનસ્પાન્તરાહારં ચ ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧ ॥ ” (પ્ર૦ ૩-સ્કો૦ ૮૧)

ભાવાર્થ-“વિલાસ એટલે વિષય(કામ)ની ચેષ્ટાઓ કરવી, કીલકીલાટ-મેાટા અવાજે હસવું, થુંકવું, ઊંઘવું, કલહ કરવો, ચોરીની કે પરસ્પરવનની આદિ ખરાબ વાતો કરવી તથા અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ પૈકી કોઈ પ્રકારનો આહાર કરવો; એ બધાં કાર્યો શ્રીજિનમંદિરમાં તજવાં બેઠંઘે. ઉપર કહેલું પ્રમાદાચરણનું સ્વરૂપ સમજીને તે સઘળું આ વ્રતમાં ત્યાગ કરવું.”

એ સિવાય પણ આળસ બેઠરકારીથી ધી-તેલ-દહી-ફૂદ-છાશ-પાણી વગેરેનાં વાસણો ઊઘાડાં (અણઠાંક્યાં) રાખવાં, સારો માગો હોવા છતાં લીલું ઘાસ ઊગ્યું હોય, કીડીઓનાં નગરો વગેરેથી જીવાકુળ ભૂમિ હોય ત્યાં ચાલવું કે નિર્જીવ ભૂમિ ઉપર પણ નીચે જોયા વિના ચાલવું; જગ્યાને જોયા વિના જ્યાં-ત્યાં હાથ નાખવો (વસ્તુ લેવી-મૂકવી); ખીજી જગ્યા હોવા છતાં (અનાજ વગેરેના ઢગલા કે થેલાદિ) સચિત્ત પદાર્થો ઉપર બેસવું; ઉભા રહેવું કે વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ મૂકવી; લીલકૂંગ, કુન્થુઆ વગેરે હોય તેવી જગ્યામાં ચોખ્ખા વગેરેનું ઓસામણ (ગરમ પાણી) વગેરે ફેંકવું; જગ્યા વિના જેમ-તેમ કમાડ વગેરે બંધ કરવાં કે સાંકળ દેવી; નિષ્કારણ

કુટેવથી ઝાડ વગેરેનાં પાંદડાં, ફળ-ફલ વગેરેને તોડવાં; કારણ વિના માટી-ખડી-રમચી વગેરે ચૂરવું; નિષ્પ્રયોજન અગ્નિ સળગાવવો; પશુઓને પ્રહાર દેવા; જ્યાં-ત્યાં શસ્ત્રોથી કાપવું-છેદવું; નિષ્કુરપણે મર્મવેધી (કોઈના પ્રાણ જાય તેવું) વચન બોલવું કે હાંસી-નિંદા વગેરે કરવી; રાત્રે સ્નાન કરવું, માથું ગૂંથવું, રાંધવું, ખાંડવું, દળવું, જમીન ખોદવી, માટી વગેરે મસળવી, લીંપવું, વસ્ત્રો ધોવાં, કે પાણી ગાળવું તથા દિવસે પણ એ બધું જયણા વિના કરવું, તે સર્વ પ્રમાદાચરણ છે : વળી શ્લેષ્મ કે બળખા વગેરેની ઉપર રાખ, રેતી વગેરે ઢાંકવામાં ન આવે તો ૪૮ મીનીટ પછી તેમાં સંમૂર્ચિત મ પચેન્દ્રિય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થતો હોઈ, મહા દોષોનું કારણ હોવા છતાં તે શ્લેષ્માદિ ઉપર રાખ, રેતી વગેરે ન નાખવું; તથા નિરૂપયોગી શસ્ત્રાદિ કે શ્લેષ્મ-બળખા-મળ-મૂત્રાદિ પણ વિના કારણે રાખી મૂકવાં, તે પ્રમાદાચરણ છે : કારણ કે-નિષ્કારણ તેનો સંબંધ રાખવાથી-ત્યાગ નહિ કરવાથી જીવ તજ્જન્ય પાપનો અધિકારી બને છે. ધનુષ આદિ શસ્ત્રોનાં લાકડાં કે લોખંડ વગેરેમાંથી ચ્યવી ગયેલા (મરી ગયેલા) જીવોને અંગે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-તેણે તે પોતાનાં શરીરરૂપ લાકડાં કે લોખંડ વગેરેનો ત્યાગ નહિ કરવાથી-તેમાં મમતા રહેવાથી તેનાં શરીરરૂપ તે તે લાકડાં-લોખંડથી કે તેનાથી બનેલાં શસ્ત્રાદિથી પણ જે જે હિંસાદિ થાય, તે તે પાપના અધિકારી તે તે જીવો પણ થાય છે : ૩૪ તથા રસોઈ વગેરે કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી પણ સળગતાં ઈંધણાં કે દીવા વગેરે જુઝાવે નહિ, તે પણ પ્રમાદાચરણ છે. અહીં જે કે અગ્નિ જુઝાવતાં અગ્નિકાય જીવોનો નાશ (હિંસા) થાય છે, તો પણ તેને સળગતો રાખવામાં હિંસા સતત ચાલુ રહેવાથી પરિણામે શાસ્ત્રમાં તેને મોટું પાપ જણાવ્યું છે. ૩૫ શ્રી-ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“જે જં પુરિસે અગ્નિકાયં નિવ્વાવેદ સે જં પુરિસે અપ્પકમ્મતરાપ ચેવ ત્તિ ।” અર્થાત્-‘જે પુરુષ અગ્નિકાય જુઝાવે છે તે પુરુષ અલ્પતર કર્મબંધક છે.’ વગેરે. દીવાઓ કે સળગતો ચુલો, સગડી, લઢી વગેરે ઢાંક્યા વિના રાખવાં તેમ જ ચુલા વગેરે સ્થાનકો ઉપર ચંદ્રવા નહિ બાંધવા, એ પણ પ્રમાદાચરણ છે. નહિ શોષેલાં-જોયા વિનાનાં ઈંધણાં, છાણાં, કોલસા વગેરે કે ઝાટક્યા-જોયા વિનાના અનાજ કે કપડાથી ગાળ્યા વિનાનું પાણી વગેરે વાપરવાં, તે પણ પ્રમાદાચરણ છે. તે તે વિષયમાં કેવી રીતિએ જયણા સાચવવી, તે પહેલાં વ્રતના વર્ણનમાં કહી ગયા છીએ. ધર્મોર્થા-પાપભીરુ જીવે એ સઘળાં પ્રમાદાચરણોનો શક્ય ત્યાગ અવશ્ય કરવો.

૩૪. જગતના વ્યવહારોમાં પણ તેવા પ્રમાદને ગુન્હો મનાય છે. જેમ ખાલી પડેલા ઘરમાં પણ જો ખૂન થાય તો તે ઘરનો માલિક ગુન્હેગાર ગણાય છે, ખોતાયેલી કે ચોરાયેલી બંદૂક વગેરેની જો જાહેરાત ન કરી હોય અને તેનાથી હિંસા કે ખૂન થાય તો બંદૂકનો માલિક ગુન્હેગાર ગણાય છે, ભાગીદારીમાંથી છૂટા થવા છતાં જો જાહેરાત ન કરી હોય તો દેણાની જવાબદારી છૂટા થનારને માથે આવે છે, નોકરને રજા દેવા છતાં જો જાહેરાત ન છપાવી હોય તો નોકરે કરેલો વેપાર શેઠને ભરપાઈ કરવો પડે છે; તેમ મરનાર પણ જો પોતાની પાછળનાં પાપસાધનરૂપ શરીર આદિને વોસિરવે (ત્યાગ કરે) નહિ તો તેનાથી થતી પાપક્રિયાઓનો તે અધિકારી બને છે.

૩૫. અગ્નિ સળગતો રહેવામાં અંતર્મુહર્તે અંતર્મુહર્તે વારંવાર અસંખ્યાત અગ્નિકાય જીવોનો નાશ થવા ઉપરાંત તેમાં પડતા ત્રસ જીવોની પણ હિંસા થાય છે અને ઓલવવામાં એક વખત જ તે જીવોનો નાશ થાય છે, તેમાં પણ તે ઓલવનારની બુદ્ધિ હિંસા નહિ પણ દયા કરવાની હોય છે અને સળગતાં રાખનારની બુદ્ધિમાં જીવહિંસા તરફ બેઠકારી હોય છે, તેથી તેને મોટું પાપ લાગે છે. આ વિવેક મૂઢરથને માટે સમજવો, સાધુને તો પોતાને માટે અગ્નિનો ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેને સળગતા અગ્નિનો પણ કર્મબંધ નથી.

ઉપર કહ્યો તે ચારેય પ્રકારનો અનર્થદંડ મહાન અનર્થનું કારણ અને નિરર્થક છે. જેમ કે- દુધ્યાનથી કોઈ પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી; ભલદુર્ ચિત્તમાં ઉદ્વેગ, શરીરની ક્ષીણતા ઘોર અશુભ કર્મોનો બંધ અને તેથી નરકાદિ દુર્ગતિઓનાં દુઃખો સહન કરવાં પડે; એ દરેક મહા અનર્થ જ છે. કહ્યું છે કે-

“ અણવદ્વિયં મળો જસસ, જ્ઞાયઈ વહુઆઈ અદ્દમદ્દાઈ ।
તં ચિત્તિયં ન લહઈ, સંચિણઈ અ પાવકમ્માઈ ॥ ૧ ॥ ”

“ વય-કાય-વિરહિયાણ વિ, કમ્માણં ચિત્તમેત્તવિહિયાણં ।
અઘોરં હોઈ ફલં, તંદુલમચ્છુ વ્વ જીવાણં ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેનું અનવસ્થિત (અસ્થિર) મન બહુ અદ્દમદ્દ (જેવું-તેવું) ચિંતવન કરે છે, તે જીવ તેનાથી ચિત્તવેલું કાંઈ મેળવી શકતો નથી અને પાપકર્મને બાંધે છે. ૧. જીવોને તંદુલીયા^{૩૬} મચ્છની જેમ વચનયોગ અને કાયયોગથી બોલ્યા કે પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના એક જ માત્ર ચિત્તમાં દુધ્યાન કરવાથી જ બંધાયેલાં કર્મોનું અતિ ઘોર ફળ ભોગવવું પડે છે. ૨. ”

માટે રોકવું અશક્ય હોવાથી તેવું દુધ્યાન ક્ષણ માત્ર થઈ જાય, તો પણ તત્કાળ મનનો નિગ્રહ કરીને (અન્ય સારા વિચારોમાં જોડીને) દુધ્યાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મનોનિગ્રહ ભાવનામાં જણાવ્યું છે કે-

“ સાદ્દુણ સાવગાણ ય, ધમ્મે જો કોઈ વિત્થરો મળિઓ ।
સો મળનિગ્ગહસારો, જં ફલસિદ્ધી તઓ મળિઆ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સાધુના કે શ્રાવકના ધર્મને અંગે શાસ્ત્રોમાં જે કાંઈ વિસ્તાર કહ્યો છે, તેનો સાર એ છે કે-મનનો નિગ્રહ કરવો, કારણ કે-મનનો નિગ્રહ કરવાથી જ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ કહેલી છે. ” માટે મનને દુધ્યાનથી રોકવા પ્રયત્ન કરવો.

અનર્થદંડના પાપોપદેશ અને હિંસક સાધનોનું દાન-એ બે પ્રકારો પણ પુત્ર-સ્વજનાદિને અંગે તે કર્યા વિના ગૃહસ્થપણનો નિર્વાહ દુઃશક્ય હોવાથી, તેઓને અંગે તેનો ત્યાગ થવો દુઃશક્ય છે, પણ તે સિવાયના બીજાઓને તો પાપકાર્યોમાં પ્રેરણા કરવી કે હિંસક સામગ્રી આપવી, તે અનેક રીતિએ અનર્થનું કારણ છે જ. લોકિક શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ ન ગ્રાહ્યાણિ ન દેયાનિ, પશ્ચદ્રવ્યાણિ પઞ્ઞિતૈઃ ।
અગ્નિવિષં તથા શસ્ત્રં, મદ્યં માંસં ચ પશ્ચમમ્ ॥ ૧ ॥ ”

૩૬. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં ૧૦૦૦ જોગનના શરીરવાળા મોટા મચ્છો થાય છે, તેની પાંપણમાં નાનો મચ્છ હોય છે, તે તંદુલીયો મચ્છ કહેવાય છે. જ્યારે તે મોટા મચ્છના દાંતના પોલાણુ માર્ગે ફટલાય બીજા જલચર જીવો સમુદ્રના મોજાનાં પાણી સાથે મોઢામાં પ્રવેશ કરે છે અને પાછા પાણી સાથે બહાર નીકળી જાય છે, ત્યારે તંદુલીયો મચ્છ તે જોઈને ચિંતા કરે છે કે-‘ મુખમાં આવેલા બલ્યને તે કેમ જતો કરે છે ? હું તો એકને પણ જીવતો જવા ન દઈં । ’ માત્ર આ વિચારથી તે સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થવાનું કર્મ બાંધે છે.

ભાવાર્થ—“ પડિત પુરુષોએ અગ્નિ, ઝેર, શસ્ત્ર, દાડ (સુરા) અને માંસ,—એ પાંચ વસ્તુ-ઓ કોઈની પાસેથી લેવી નહિ અને કોઈને આપવી પણ નહિ. ”

પ્રમાદાચરણમાં પણ અજ્યણાદિથી નિરર્થક હિંસા વગેરે પાપો થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ તુલ્લે વિ ઉઅરમરણે, મૂઠ-અમૂઠાણ અંતઃ પિચ્છ ।

एगाण नरयदुक्खं, अन्नेसिं सासयं सुक्खं ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ મૂઠ અને વિવેકી પુરુષોમાં અંતર તો જૂઓ ? બંનેની ઉદરભરણાથે પ્રવૃત્તિ તુલ્ય-સમાન હોવા છતાં એક(મૂઠ)ને તેથી નરકનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે અને બીજા વિવેકીઓને (તે પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં) મોક્ષતું સુખ મળે છે. ”

જ્યણા વિનાની દરેક પ્રવૃત્તિ અનર્થક જ છે, માટે શ્રાવકે સંપૂર્ણ શક્તિ કેળવીને સર્વ વ્યવહારોમાં દયાપૂર્વક જ્યણા સાચવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કહ્યું છે કે—

“ જયણા ય ધમ્મજ્ઞણી, જયણા ધમ્મસ પાલણી ચેવ ।

તન્વુદ્ધિકરી જયણા, ઇર્ગતસુહાવહા જયણા ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ જ્યણા એ (માતાની જેમ) ધર્મને જન્મ આપનારી છે, (કારણ કે-જ્યણા-વંત જીવને દયાની રક્ષાથી આત્મામાં ધર્મ પ્રગટ થાય છે.) ધર્મને (પુત્રની જેમ) પાલન કરનારી પણ જ્યણા છે, (કારણ કે-જ્યણા વિના દયાની અને દયા વિના ધર્મની રક્ષા થતી નથી.) વળી માતા જેમ પુત્રને મોટો કરે, તેમ જ્યણા જ ધર્મરૂપ પુત્રની વૃદ્ધિ કરનારી છે. (જ્યણા-વંત મનુષ્ય જ ઉત્તરોત્તર દૃઢધર્મી બને છે.) એમ ધર્મની માતારૂપ જ્યણા જ એકાન્તે સુખને આપનારી છે. ”

તેથી ભલું-નિર્ર્થક પાપ કરવામાં કમોનો બંધ અધિક થાય છે. કારણ કહ્યું છે કે—

“ અદ્દેણ તં ન વંચહ, જમણદ્દેણં તુ થેવ-વહુભાવા ।

અદ્દે કાલાઈયા, નિયામગા ન ઉ અણદ્દાપ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ પ્રયોજનથી કરાતા પાપથી તે પ્રયોજનનું પ્રમાણ (થોડું) હોવાથી તેટલું કર્મ નથી બંધાતું, કે જેટલું નિપ્રયોજન કરાતા પાપથી બંધાય છે, કારણ કે-નિપ્રયોજનતાનું પ્રમાણ જ હોતું નથી-છેડો જ હોતો નથી. સપ્રયોજન કાર્યમાં તો અમુક જ કાળે, અમુક જ સ્થલે, અમુક જ પ્રમાણમાં, વગેરે મર્યાદાઓ હોય છે, બ્યારે નિર્ર્થક કાર્યમાં તેને અટકાવનારી કાળ, ક્ષેત્ર વગેરે કોઈની મર્યાદા હોતી જ નથી, એટલે તે પાપનો છેડો જ હોતો નથી; નિર્ર્થક પાપ કરનારો જ્યાં-ત્યાં, બ્યારે-ત્યારે, જે-તે પાપો કર્યા જ કરે છે. ”

માટે આત્માથીએ આ ચારેય પ્રકારનો અનર્થક તજવો જોઈએ.

એ પ્રમાણે અહીં સુધી પાંચ આણુવતો અને ત્રણ શુણુવતોનું વર્ણન કર્યું. હવે ચાર શિક્ષા-વતોનું સ્વરૂપ કહેવાય છે, તેમાં શિક્ષણ-શિક્ષા એટલે અભ્યાસ (વારંવાર પરિશીલન કરવું તે) અને તે શિક્ષાને માટેનાં સ્થાનો અથવા સાધનો-ઉપાયો તે શિક્ષાપદો કહેવાય છે. આ શિક્ષાપદોને જ શિક્ષાવતો સમજવાં. તેવાં વતો ચાર છે, પહેલું સામાયિક, બીજું દેશાવગાથિક, ત્રીજું પૌષ્ઠા-

પવાસ અને ચૌથું અતિથિસંવિભાગ. આ ચારેય વ્રતો અમુક કાળ સુધીનાં જ હોય છે, અને ગુણવ્રતો તો પ્રાયઃ ચાવનજીવ સુધીનાં હોય છે, માટે ગુણવ્રતોથી બુદ્ધાં કહ્યાં છે. તેમાં પણ સામાયિક અને દેશાવગાશિક તો પ્રતિદિવસે પણ એક કે વધુ વાર પણ કરી શકાય છે અને પૌષ્ઠાપવાસ તથા અતિથિસંવિભાગ દરરોજ નહિ પણ (પ્રાયઃ) અમુક દિવસે (દિવસમાં એક જ વાર) કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે આવશ્યકસૂત્રમાં છટ્ઠા અધ્યયનની ટીકામાં વિવેક-વિભાગ કરેલો છે. તેમાંના પહેલા શિક્ષાપદ-વ્રતનું સ્વરૂપ કહે છે-

મૂલ-“ સાવચકર્મમુક્તસ્ય, દુર્ધ્યાનરહિતસ્ય ચ ।

સમમાવો મુહૂર્તે વદ્, વ્રતં સામાયિકાહ્યમ્ ॥ ૩૭ ॥ ”

મુદ્ધાર્થ-“ પાપવ્યાપારથી મુક્ત અને દુર્ધ્યાનથી રહિત આત્માનો જે મુહૂર્ત (જે ઘડી)-પ્રમાણ સમતાભાવ, તે સામાયિક નામનું વ્રત છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ સાવચ એટલે વચનથી અસત્યાદિ ભાષણ અને કાયાથી અશુભ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ, એ બનેથી જે આત્મા રહિત હોય, ઉપરાન્ત આર્તધ્યાન તથા રૌદ્રધ્યાનરૂપ મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી પણ રહિત હોય, તેવા આત્માનો એક મુહૂર્ત (જે ઘડી) સુધી ‘સમ-તાભાવ અર્થાત રાગ-દ્વેષનાં નિમિત્તો ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ રાગ-દ્વેષ ન કરવા’ એવો રાગ-દ્વેષનો જે અભાવ તે સામાયિક-વ્રત સમજવું. આથી નક્કી થયું કે-મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓના ત્યાગ વિના જીવમાં સામાયિક પ્રગટ થતું નથી. ૩૭ શાસ્ત્રકારોએ ‘સામાયિક’

૩૭. સામાયિકમાં પણ જીવને રાગ-દ્વેષ ચર્ષ જાય તે અનાદિ સ્વભાવનું પરિણામ છે. વારંવાર સામાયિક કરવાથી તે ટળે છે અને પરિણામે ઉપર જણાવેલું શુદ્ધ સામાયિક જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સામાયિક વારંવાર કરવું જરૂરી છે અને રાગ-દ્વેષને ટાળવાનો-સ્વભાવને કેળવવાનો પૂર્ણ ઉપયોગ રાખવો પણ જરૂરી છે. તેનો અર્થ એ નથી કે-રાગ-દ્વેષ ચર્ષ જાય તે સામાયિક ન મનાય માટે તે કરવું જ નહિ. વસ્તુતઃ કોઈ પણ આત્મ-ગુણ પ્રગટ કરવા માટે પહેલાં તેનો સતત અભ્યાસ કરવો પડે છે. અભ્યાસથી જ ગુણ પ્રગટ થાય છે, માટે જ્ઞાતીઓએ નીચેના ગુણસ્થાનકે પણ ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકની કરુણી કરવાનું વિધાન કયું છે. પૂ. શ્રીહરિ-ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સ્વકૃત પચ્ચક્ષ્માણ-અષ્ટકમાં જણાવે છે કે-

“ જિનોક્તમિતિ સદ્ગત્યા, પ્રહજે દ્રવ્યતોડ્યદઃ । બાઘ્યમાનં ભવેદ્ ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કરવાનું કહ્યું છે, એટલી શ્રદ્ધા-ભક્તિથી કરાતું પણ દ્રવ્ય-પચ્ચક્ષ્માણ (અનુષ્ઠાન) ભાવ-પચ્ચક્ષ્માણનું (અનુષ્ઠાનનું) કારણ બને છે. ”

અહીં ભક્તિઅંશ દ્રવ્યત્વનો બાધક છે. જે એમ ન માનીએ તો કોઈ વિષયમાં પૂર્વપુરુષાર્થ કરવાનું રહે જ નહિ. શ્રીમદ્ગુપ્તાધ્યાયજી મહારાજ પણ સ્વકૃત ૧૨૫ ગાથાના સ્તવનની સાતમી ઢાળમાં જણાવે છે કે-

“ જે પણ દ્રવ્યક્રિયા પ્રતિપાળે, તે પણ સન્મુખ ભાવેજી ”

તથા-“ તે કારણ લક્ષ્મીદેવિથી પણ, શીલ ધરે જે પ્રાણીજી ।

ધન્ય તેહ કૃતપુણ્ય કૃતારથ, મહા નિશીથિ વાણીજી ॥ ” વગેરે.

આથી જેઓ દુષિન સામાયિક વગેરે અનુષ્ઠાનોને અયોગ્ય જણાવી જીવોને અરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ ખરેખર શાસ્ત્રરહસ્યથી પર છે, તેમ જ દ્રવ્ય અને ભાવના સંબંધમાં તદ્દન અજ્ઞાત છે. વસ્તુતઃ જગતમાં કોઈ પણ ગુણ કે સિદ્ધિ હજારો દોષો પછી જ પ્રગટ થાય છે. શ્રીજૈનશાસનનો વ્યવહારનય આ માન્યતા ઉપર જ ઉભો (સિદ્ધ) છે, માટે રાગ-દ્વેષાદિ ચર્ષ જાય તો પણ ધર્મ-અનુષ્ઠાન છોડવાં જોઈએ નહિ.

શબ્દની વ્યુત્પત્તિ (વ્યાખ્યા) આ પ્રમાણે કરી છે કે-એક તો “ સમ+આય=સમાય ” અહીં ‘ સમ ’ એટલે રાગ-દ્રેષના પ્રસંગમાં પણ સમતાવાળા જીવને જે જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો ‘ આય ’ એટલે લાભ થાય, તે ‘ સમાય ’ કહેવાય, અથવા બીજી રીતિએ મોક્ષસાધનામાં ‘ સમ ’ એટલે સરખી રીતિએ સામર્થ્ય ધરાવતા એવા સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણોનો જે ‘ આય ’ એટલે લાભ તે ‘ સમાય. ’ એ પ્રમાણે ‘ સમાય ’ શબ્દની સિદ્ધિ કરીને વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર ‘ સમાય એ જ સામાયિક ’ અથવા ‘ સમાયને માટે કરાતું ’ અનુષ્ઠાન તે સામાયિક ’-એમ અર્થ કરેલો છે. કહ્યું છે કે-

“ જો સમો સન્વભૂપસુ, તસેસુ થાવરેસુ અ ।

તસ્સ સામાયિઅં હોઈ, હ્દ કેવલિભાસિયં ॥ ૧ ॥ ” (આશ્વઞિ, ગા ૦ ૭૧૮)

ભાવાર્થ-“ તસ અને સ્થાવર, સર્વ જીવોને જે પોતાના આત્માના સરખા માને છે, તે જીવને સામાયિક હોય છે-એમ કેવલીનું વચન છે. ”

સામાયિકમાં રહેલા શ્રાવકને પણ સાધુની સમાન માન્યો છે. કહ્યું છે કે-

“ સામાઈયંમિ ઉ કણ, સળળો ઇવ સાવઓ હવઈ જમ્હા ।

ણણ કારણેણં, બહુસો સામાઈયં કુજ્જા ॥ ૧ ॥ ” (આશ્વઞિ, અ ૦ ૬, ગા ૨૦)

ભાવાર્થ-“ સામાયિક કર્યે છતે (સામાયિકમાં વર્તે) શ્રાવક પણ સાધુની સમાન હોય છે, એ કારણથી શ્રાવકે બહુ વાર સામાયિક કરવું. ”

આ કારણે જ સામાયિકમાં હોય ત્યારે શ્રાવકને દેવપૂજન વગેરેનો અધિકાર નથી. વસ્તુતઃ ભાવક્રિયા માટે દ્રવ્યક્રિયા કરવાની કહી છે, આત્માને સામાયિકરૂપ ભાવક્રિયા પ્રાપ્ત થયા પછી દ્રવ્યક્રિયા કરવાનું પ્રયોજન શું ? અર્થાત્ કાંઈ નહિ. કહ્યું છે કે-

“ દન્વથઓ માવથઓ, દન્વથઓ બહુગુણો તિ બુદ્ધિ સિયા ।

અણિણજણવયણમિણં, છજ્જીવહિઅં (આ) જિણા વિતિ ॥ ૧ ॥ ”

(આશ્વઞિ, ભા ૦ ૧૧૪)

ભાવાર્થ-“ દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવ, એ બંનેમાં દ્રવ્યસ્તવ બહુ ગુણકારક છે, એવી બુદ્ધિ તે અનિપુણ મનુષ્યના વચન-મંતવ્યરૂપ બાણવી; કારણ કે-શ્રીજિનેશ્વરે (ભાવસ્તવમાં) છકાય જીવોનું હિત જણાવે છે. ”

આવશ્યકસૂત્રમાં પણ સામાયિક અધિકારમાં કહ્યું છે કે-“ સામાઈઅં નામ સાવજ્જજોગપરિ-વજ્જણં નિરવજ્જજોગપહિસેવણં ચ ” इति अर्थात्-“ સામાયિક એટલે પાપવ્યાપારનું પરિવર્જન (ત્યાગ) અને નિષ્પાપવ્યાપારનું પ્રતિસેવન. ”

તે સામાયિકનો વિધિ આવશ્યકચૂષ્ટિમાં, પંચાશકચૂષ્ટિમાં તથા યોગશાસ્ત્રની ટીકા વગેરેમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે.

સામાયિક કરનારો શ્રાવક પોતે મહદ્ધિક (ધનાઢય) અને સ્વલ્પ ધનવાળો, એ એ પ્રકા-

રોમાં જે સ્વરૂપ ધનવાળો હોય તો ચાર સ્થાનોમાં સામાયિક કરી શકે છે. ૧-શ્રીજિનમંદિરે (જે મંદિરને બહાર ધર્મક્રિયાઓ માટે સભામંડપો હોય, ત્યાં-મંડપમાં), ૨-સાધુઓ જે વસતિ- (મકાન)માં ઉતર્યા હોય ત્યાં-સાધુઓ પાસે, ૩-પૌષ્ઠશાળામાં (સંઘનો ઉપાશ્રય કે ધર્મશાળા, ન્યાં સઘળા શ્રાવકો ધર્મક્રિયા કરતા હોય) અને ૪-પોતાના ઘરમાં કે બીજે ન્યાં નિવૃત્તિના સમયે બેસવાનો-વિસામો લેવાનો વ્યવહાર હોય તે સ્થાને; એટલાં સ્થલોએ સામાયિક કરી શકાય છે.

તેમાં સાધુ સમીપે જઈને સામાયિક કરનારને કોઈ વૈરી, શત્રુ આદિનો ભય, કોઈની સાથે વિવાદ (તકસાર) કે દેવાનો ભય વગેરે ન હોવું જોઈએ; કારણ કે-તેવી સ્થિતિવાળા શ્રાવકને સાધુ પાસે જતાં માર્ગમાં તે લેણુદાર વગેરે તરફથી ઉપદ્રવ, કલેશ (કંકાસ) વગેરે થવાનો સંભવ રહે : માટે જેને ઉપર જણાવેલાં ઉપદ્રવાદિ થવાનાં કારણો ન હોય તે પોતાના ઘેર પણ સામાયિક શ્રદ્ધા કરીને ઇર્થાસમિતિપૂર્વક માર્ગ શોધતો સાધુ પાસે જાય, રસ્તે આલતાં તે અસ-ત્યાદિ દુષ્ટ વચન બોલે નહિ, માર્ગમાં કોઈ પ્રસંગે કાષ્ટ કે માટી પથ્થર આદિની જરૂર પડે તો તેના માલિકને પૂછીને, ચક્ષુથી જોઈ-પ્રમાજન કરીને શ્રદ્ધા કરે; કફ-રોગ વગેરે શક્ય હોય ત્યાં સુધી માર્ગમાં જતાં ફેંકે નહિ, કદાચ તે ફેંકવું પડે તો શુદ્ધ-ભવ વિનાની ભૂમિ જોઈને, જમીન માલિકીવાળી હોય તો રજા લઈને અને કોઈ માલિક ન હોય ત્યાં ‘અણુજાણહ જસ્સુગઢો’ કહીને વિવેકપૂર્વક ફેંકે (પરઠવે); એ રીતિએ ઇર્થાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ અને મનોગુપ્તિ આદિ ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન કરતો ન્યાં સાધુ હોય ત્યાં જઈને, તેઓને નમસ્કાર, વંદન વગેરે કરીને સામાયિક ઉચ્ચરે. તે સામાયિકનું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-

“ કરેમિ મંતે ! સામાદર્શ સાવજ્જં જોગં પન્નવસ્થામિ જાવ સાહ પજ્જુવાસામિ, દુવિહં તિવિહેણં મણેણં વાયાણ કાણં ન કરેમિ ન કારવેમિ, તસ્સ મંતે ! પડિક્કમામિ, નિંદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ ॥ ” (આવ૦ ૧)

આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-‘ મન્ટે ’ એટલે હે ભદ્રન્ત !, હે સુખવાન ! અથવા હે કલ્યાણવાન ગુરુ ! હું સામાયિક શ્રદ્ધા કરું છું. અહીં ગુરુને સંબોધીને આ પ્રમાણે આમંત્રણ ત્યારે કરવામાં આવે કે ન્યારે ગુરુ સામે પ્રત્યક્ષ હોય, અથવા પરોક્ષ હોય તો બુદ્ધિથી પોતાની સામે પ્રત્યક્ષ છે-એમ કલ્પના કરી હોય; આ રીતિએ ગુરુને પોતાની સન્મુખ રાખવામાં સઘળો ધર્મ ગુરુની નિશ્રામાં, અને સાક્ષાત્ ગુરુના અભાવે તેઓની સ્થાપના સમક્ષ કરવાથી સફળ થાય છે-એમ ઉપલક્ષણથી જણાવેલું છે. કહ્યું છે કે-

“ નાણસ્સ હોઈ માર્ગી, ચિરયરઓ દંસણે ચરિત્તે અ ।

ધન્ના આવકહાણ, ગુરુકુલવાસં ન મુંચંતિ ॥ ૧ ॥ ” (વિશેષાવ૦ ૩૪૫૯)

ભાવાર્થ-“ જે આત્મા ગુરુકુલવાસમાં રહે છે, તે જ્ઞાનનું ભાજન ખને છે અને દર્શન તથા ચારિત્રમાં અતિ સ્થિર થાય છે, (તેથી) ધન્ય (ઉત્તમ) પુરુષો ભવજીવ સુધી પણ ગુરુ-કુલવાસ (ગુરુની નિશ્રા)ને છોડતા નથી. ”

૩૬. આ વિધિ હાલ પ્રચલિત નથી.

અથવા ‘મન્તે’ પદ પૂર્વમહર્ષિઓતું કહેલું હોવાથી મૂળ ‘મવાન્ત’ માની પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ‘આવમ્’ સૂત્રના આધારે વચ્ચેના ‘વા’ વર્ણનો લોપ અને શ્રીસિદ્ધિમના (૮-૪-૨૮૭ સૂત્રના) આધારે અર્ધભાગધીમાં પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં અકારનો એકાર કરતાં ‘ભવાન્ત’નું પણ ‘મન્તે’ થઈ શકે છે, એ રીતિએ એનો બીજો અર્થ ‘મન્તે=મવાન્ત’ એટલે ‘સંસારના પારને પામેલા’ એવો પણ થાય.

‘સામાજ્યં કરેમિ’નો અર્થ પહેલાં કહ્યું તેમ ‘આત્માને સમભાવમાં સ્થિર કરું છું’ એ બાળુવો. હવે આત્માને સમભાવમાં કેવી રીતિએ સ્થિર કરું છું, તે કહેવાય છે.

‘સાવજ્જં જોમં પચ્ચક્ખામિ’-સાવધ એટલે પાપયુક્ત જે યોગો, (અર્થાત્-મન, વચન અને કાયાની પાપપ્રવૃત્તિ) તેનો ‘પચ્ચક્ખામિ’ એટલે ‘ત્યાગ કરું છું’-સાવધ પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધમાં નિર્ણય કરું છું’ અથવા ‘નહિ કરવાનો આદરપૂર્વક નિર્ણય કરું છું.’ કયાં સુધી? તે કાળની મર્યાદા બતાવે છે કે-

‘જાવ સાહુ પજ્જુવાસામિ’-જ્યાં સુધી સાધુઓની પર્યુપાસના કરું ત્યાં સુધી^x પાપ વ્યાપારને તબ્બું છું. અહીં જ્યાં સુધી માટે જે ‘જાવ’ પદ છે, તેના ત્રણ અર્થો થાય છે. એક પરિમાણ, બીજો મર્યાદા અને ત્રીજો અવધારણા-નિશ્ચય. એ ત્રણ અર્થો પૈકી પહેલા પરિમાણ અર્થમાં ‘જ્યાં સુધી સાધુની પર્યુપાસના કરું ત્યાં સુધી’ પાપવ્યાપારને તબ્બું છું, બીજા મર્યાદા અર્થમાં ‘સાધુની પર્યુપાસના શરુ કરું તે પહેલાં’ એટલે કે-સામાયિક શરુ કરતા પહેલાંથી પાપવ્યાપારને તબ્બું છું અને ત્રીજા અવધારણા અર્થમાં ‘સાધુપર્યુપાસના કરું ત્યાં સુધીને માટે જ’ તે પછી નહિ; એમ ‘બલ’ શબ્દના ત્રણ અર્થોથી નક્કી થયું કે-સામાયિક લેતાં પહેલાંથી શરુ કરીને તે પૂરું થાય ત્યાં સુધી પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે પછીને માટે નહિ.

હવે તે પાપવ્યાપારને કેવી રીતિએ તબ્બો? તેનો આકાર (મર્યાદા) બતાવે છે. ‘દુવિહં તિવિહેણ’ અર્થાત્ ‘દ્વિવિધ’ એટલે બે પ્રકારના પાપવ્યાપારને અને ‘ત્રિવિધેન’ એટલે ત્રણ પ્રકારે-ત્રણ સાધનોદ્વારા તબ્બું છું. તેમાં પ્રથમ કયા ત્રણ પ્રકારે? તે કહે છે, ‘મણેણં-વાયાય-કાણ્ણ’ એટલે મનથી, વચનથી અને કાયાથી; અર્થાત્-મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પાપનાં સાધનો છે, તે ત્રણેય સાધનો પૈકી એક પણ સાધનથી પાપ નહિ કરું; તે પછી કયા બે પ્રકારના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ? તે બતાવે છે. ‘ન કરેમિ ન કારવેમિ’ એટલે હું સ્વયં કરીશ નહિ અને બીજાદ્વારા કરાવીશ નહિ-એમ સ્વયં કરવા અને બીજા પાસે કરાવવારૂપ બે પ્રકારના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું, અનુમોદનરૂપ પાપવ્યાપારનો ત્યાગ નહિ; કારણ કે-પોતે નહિ

^x આમાં એ હેતુ સમગ્ર છે કે-બીજે સ્થળે સામાયિક ભિચારી સાધુના સ્થાને ગયેલો આવક ત્યાં ગુરુવિનય માટે ફરી સામાયિક ભિચારે, ત્યારે ગુરુનિશ્રામાં આકીનો વખત પૂર્ણ કરવાના ભિદેશથી ‘સાધુની સેવામાં રહું ત્યાં સુધી’ એમ સમયની મર્યાદા માટે ‘જાવ સાહુ’ બોલે. આવવ્યર્થમાં એ ભાવ કહેલો સમગ્ર છે.

કરવા છતાં પણ ગૃહસ્થને પુત્ર, નોકર વગેરે જે પાપકર્મો કરે તેની (સહવાસ વગેરે) અનુ-
મોદનાનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે-સૂત્રમાં તો પહેલાં ‘દુર્વિહં’ શબ્દથી પાપના એ પ્રકારો કહીને
પછી ‘તિવિદ્યેનં’ શબ્દથી ત્રણ સાધનો કહ્યાં છે. એ અનુક્રમથી તો ‘ન કરેમિ ન કારવેમિ
મણેનં વાયાપ કાણં’ એવો પાઠ રાખવો જોઈએ, કારણ કે-વ્યાખ્યા ‘યથોદ્દેશં નિર્દેશઃ’ અર્થાત્-
પ્રતિજ્ઞાત કરમથી કરવી જોઈએ, તેને છોડીને અહીં જલદો કરમ કેમ રાખ્યો? તેનું
સમાધાન કહે છે કે-પાપમાં સાધનોની પ્રાધાન્યતા જણાવવા તે પહેલાં કહ્યાં અને વ્યાપારની
ગૌરવતા જણાવવા તે પછી કહ્યાં છે; વસ્તુતઃ વ્યાપાર સાધનોને આધીન છે, કારણ કે-સાધન
હોય તો વ્યાપાર થાય અને સાધન ન હોય તો વ્યાપાર થઈ શકે નહિ. અહીં ‘મણેનં વાયાપ
કાણં’ એમ કહી મન, વચન અને કાયાદ્વારા-‘ન કરેમિ ન કારવેમિ-નહિ કરું-નહિ
કરાવું’ એમ કહ્યું, તેમાં મન, વચન અને કાયાની પાપવ્યાપારમાં મુખ્યતા છે, તેથી પાપવ્યાપારો
તે તે યોગને આધીન છે-એમ જણાવવા આ ઉત્ક્રમ રાખેલો છે.

હવે એ પાપવ્યાપારના ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ વિલાગો (અવયવો) થાય છે. તે પૈકી
ભૂતકાલીનને અંગે કહે છે કે-‘તસ્સ મંતે ! પટિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ’ અર્થાત્-‘મંતે !’
એટલે હે ભગવંત !, ‘તસ્ય’ એટલે તે (પાપવ્યાપારના ત્રણ કાળને આશ્રીને ત્રણ અવયવો-
વિલાગો પૈકી) ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારનું ‘પ્રતિક્રમામિ’ એટલે પ્રતિક્રમણ કરું છું-
તેનાથી પાછો ફરું છું. (ફર થાઉં છું, તે પાપને ફર કરું છું.) ‘નિંદામિ’ એટલે મારા
આત્માની સાક્ષીએ બુદ્ધિસા-નિંદા કરું છું અને ‘ગર્હામિ’ એટલે તેને આપ-શુરની સાક્ષીએ
પ્રગટ કરું છું.

અહીં પ્રશ્ન થશે કે-સૂત્રની શરૂઆતમાં જ એક વાર ‘મંતે !’ શબ્દથી શુરને આમંત્રણ
કરવા છતાં ફરી મંતે ! શબ્દ શા માટે કહ્યો? તેનું સમાધાન એ છે કે-શુર પ્રત્યે પોતાની
ભક્તિનો અતિશય બતાવવા, અથવા તો પ્રત્યર્પણ એટલે ‘સામાયિકરુપ કાર્ય’ મેં આપની
કૃપાથી કર્યું’ તેનો યશ આપને ઘટે છે, વગેરે કૃતસંપણું જણાવવા માટે પુનઃ આમંત્રણ કર્યું
છે. ભાષ્યકાર શ્રીજિનભદ્રગણીક્ષમાશ્રમણે કહ્યું છે કે-

“સામાજપચ્ચપ્પણ-વચણો વાડયં મયંતસદોડવિ ।

સન્વકિરિઆવસાણે, મણિયં પચ્ચપ્પણમણેણ ॥ ૧ ॥” (વિશેષાવ૦ ગા૦ ૩૫૭૨)

ભાવાર્થ-“અથવા આ ‘ભદંત (ભંતે) !’ શબ્દ સામાયિકના પ્રત્યર્પણનો પણ વાચક
છે, એમ સમજવું. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે-સર્વ ક્રિયાને અંતે પ્રત્યર્પણ કરવું જોઈએ.”

તથા ‘અપ્પાણં વોસિરામિ’ (આત્માનં વ્યુત્સુજામિ) એટલે ભૂતકાળમાં પાપવ્યાપાર કર-
નારા તે મારા આત્માને સર્વથા (વિશેષ પ્રકારે-વિવિધ પ્રકારે) તણું છું.

૪૦. અહીં પ્રત્યર્પણ એક વિનયરૂપ સમજવું. કોઈ અમુક કામ કરવાનો વહિવટી સમક્ષ સ્વીકાર કર્યો
પછી, તેને પૂર્ણ કરીને એમ કહેવું કે-‘આપની આજ્ઞા પ્રમાણે મેં એ (અમુક) કામ કર્યું’ એ ઉત્તમ વિનય-
રૂપ છે. તેને જ અહીં પ્રત્યર્પણ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં કામદામ આવું પ્રત્યર્પણ જણાવેલું જોવાય છે.

અહીં સામાયિક કરવાના સમયે આત્માનો પાપયુક્ત જે પૂર્વપર્યાય તેનો ત્યાગ અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નમય આત્માનો નવો પર્યાય તેની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તે ‘પૂર્વપર્યાયી આત્માને તમ્બુ’ છું’ એમ કહી શકાય છે : કારણ કે-પર્યાયો એટલે ક્રમશઃ પ્રગટ થતી આત્માની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ અને પર્યાયો એટલે તે અવસ્થાઓનો આધાર આત્મા; એ પર્યાયો અને પર્યાયી બન્ને અપેક્ષાએ અભિન્ન હોવાથી ‘મારા આત્માને હું તમ્બુ છું’ કે ‘હું નવો ઉત્પન્ન થયો’ એમ કહેવું, તે અસત્યરૂપ નથી.

આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-‘આયા ચત્તુ સામાદર્શનં’ અર્થાત્-‘આત્મા એ જ સામાયિક છે.’ તાત્પર્ય કે-એમ સામાયિક એ આત્માનો એક પર્યાય છે અને પોતાના એ પર્યાયથી આત્મા કથયિત્ અભિન્ન છે એમ માની ત્યાં આત્માને સામાયિકરૂપ કહ્યો છે, તેમ અહીં પણ અપેક્ષાએ પર્યાયનો અલેદ માનીને ‘હું-મારા તે આત્માને વોસિરાવું છું’ એમ કહ્યું છે. તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે-હું-મારા પૂર્વના તે પાપી પર્યાયને વોસિરાવું છું.

આ સામાયિકસૂત્રથી ત્રણ કાળવિષયક પાપવ્યાપારનું પચ્ચક્ષ્માણ કેવી રીતિએ થાય છે ? તે બતાવે છે કે-‘કરેમિ મંતે ! સામાદર્શનં’ પાઠથી વર્તમાનકાલીન પાપવ્યાપારોનો, ‘પચ્ચક્ષ્મામિ’ પાઠથી ભવિષ્યકાળના પાપવ્યાપારોનો અને ‘તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમામિ’ વગેરે પાઠથી ભૂતકાળમાં કરેલાં પાપવ્યાપારોનો-એમ ત્રણેય કાળના પાપવ્યાપારોનો ત્યાગ થાય છે. કહ્યું છે કે-અહ્યં નિન્દામિ-પહુપ્પનં સંવરેમિ-અણાગયં પચ્ચક્ષ્મામિ, इति” અર્થાત્-“ભૂતકાલીનને નિંદું છું, વર્તમાનકાળનાં રોકું છું અને ભવિષ્યકાળનાં તમ્બું છું.”

અહીં જો કે સામાયિકસૂત્રમાં કાળનું નિયમન સામાન્યરૂપે છે. ‘અમુક કાળ સુધી’ એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી, તો પણ એ સામાન્ય વચન જે ઘડીની વિવક્ષારૂપ હોવાથી અને વૃદ્ધપરંપરા પણ જે ઘડીની હોવાથી, સામાયિકનો ઓછામાં ઓછો પણ એક સુદૂર્ત (૪૮ મીનીટ)નો કાળ સમજવો; આ માટે વંદિતાસૂત્રની ચૂષિમાં કહ્યું છે કે-“જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિત્તિ-જહ્વિ સામાન્નવયણમેઝં, તદ્દાવિ જહન્નઓવિ અંતોમુહુત્તં નિયમેણ ઠાયવ્વં, પરઓઽવિ (જહા) સમાહિષ ઠાયવ્વમિત્તિ” અર્થાત્-“જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ’ પાઠ જો કે સામાન્ય વચનરૂપ છે, તો પણ ઓછામાં ઓછું અંતમુહુત્તં^{૪૧} નિશ્ચયથી સામાયિકમાં રહેવું, તે પછી પણ ચિત્તની સમાધિ રહે ત્યાં સુધી સામાયિકમાં વધારે રહેવું.”

એ રીતિએ પોતાના સ્થાનથી સામાયિક લઈને આવેલો શ્રાવક ગુરુની સમક્ષ પુનઃ સામાયિક ઉચ્ચરીને ઇરિયાવહીં પ્રતિક્રમણ^{૪૨} કરે, તે પછી ‘ગમણાગમણે આલોઈને યથાક્રમ શ્રી-

૪૧. અહીં જન્યથી અંતમુહુત્તં કાળ કહ્યો છે, તો પણ અર્થોપત્તિએ જે ઘડી કાળ સમજવો. પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીકૃત સંબોધપ્રકરણની ગાથાથી જે ઘડીનો કાળ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. જુઓ આનું પૃ. ૨૪૬.

૪૨. તપાગચ્છની સામાચારી પ્રમાણે પ્રથમ ઇરિં પ્રતિક્રમી પછી સામાયિક લેવાય છે, તેનું સમર્થન પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મસાગરજીકૃત ‘ઇરિયાપથિકી પટ્ટનિશ્ચિકા’ વગેરે પ્રકરણોમાં અનેક યુક્તિઓથી કરેલું છે તે ત્યાં જોઈ લેવું.

આચાર્યલગવંત વગેરે સર્વે મુનિવર્યોને વન્દન કરે અને ફરી^{૪૩} પણુ ગુરુને વન્દન કરીને પડિલેહણુ કરેલા આસને (કટાસણુ) બેસીને ધર્મશ્રવણુ કરે, નવું લણુ કે ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નો કરે. એ પ્રમાણુ શ્રીજિનમંદિરે સલામંડપમાં કે જ્યાં સામાયિક કરે ત્યાં પણુ આ વિધિ સમજવો, જ્યારે યૌવધશાળામાં કે પોતાના ઘેર સામાયિક લઈને ત્યાં જ રહે ત્યારે અન્યત્ર જવાનું હોય નહિ; એ પ્રમાણુ સામાન્યશ્રાવકનો સામાયિકનો વિધિ કહ્યો.

બીજા પ્રકારના રાજા (મંત્રી, નગરશેઠ) વગેરે ઋદ્ધિવંત શ્રાવકનો તો વિધિ એવો છે કે- રાજા હોય તો હાથી વગેરે ઉત્તમ વાહન ઉપર, છત્ર-આમરાદિ રાજ્યનાં ચિહ્નો-અલંકારોથી સુશોભિત, (હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એ) ચતુરંગ સેનાયુક્ત, ભેરી વગેરે ઉત્તમ વાજાના નાદથી આકાશને પણુ ગળાવતો, દાન લેનારાઓના હર્ષના અને બંદીઓની બિરુદાવલીના-પ્રશંસાના કેલાહલથી આકાશ પણુ ગાળુ ઉઠે-એ પ્રમાણુ યાચકોને પુષ્કળ દાન દેતો, અનેક સામન્ત રાજાઓ તેમ જ માંડલિક રાજાઓ સ્વર્દ્ધાપૂર્વક જેનાં દર્શન કરે એવા આડંબરપૂર્વક, વળી ‘ આ મહાન્ ધર્માત્મા છે ’ એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાના હાથની આંગળીથી પ્રભાવનો એકબીજાઓને તેને ઓળખાવતા હોય, અમો પણુ ક્યારે આવી રીતિએ ધર્મ કરીએ-એમ તેને જોઈને લોકો ધર્મના મનોરથો કરતા હોય તથા હાથ જોડીને પ્રણામ કરતા અને અક્ષતાદિથી વધાવતા તેઓના પ્રણામોથી પોતે પણુ (ધર્મની) અનુમોદના કરતો, સામાન્ય મનુષ્યોદ્વારા ‘ અહો ! આ ધર્મને ધન્ય છે કે જેની આવા મહાન્ આત્માઓ પણુ સેવા કરે છે. ’-એ મુજબ ધર્મની પ્રશંસા કરાવતો, ઈત્યાદિ મોટા ઠાકથી પોતાના સ્થાનેથી સામાયિક ક્યાં વિના જ શ્રીજિનમંદિરે (સલામંડપમાં) કે સાધુમહારાજ હોય ત્યાં જાય, ત્યાં છત્ર, આમર, પગરખાં, મુગટ અને ખડ્ગ -એ રાજ્યચિહ્નોને તથા; આવશ્યકચૂણિમાં તો કહ્યું છે કે-“ મડદં ન અવગેહ, કુણ્ડલાણિ-જામમુદ્-પુષ્પતંબોલપાવારગમાદિ વૌસિરહત્તિ । ” અર્થાત્-“ કુંડલો, પોતાના નામવાળી મુદ્રા-વીંટી, કલગી, હાર વગેરે પુષ્પો, તમ્બોલ અને પ્રાવરણુ-ઉત્તરીય વસ્ત્ર; એ વગેરેનો ત્યાગ કરે, પણુ મુકુટને ઉતારે નહિ. ” એ પ્રમાણુ વિનય કરીને શ્રીજિનમંદિરે આવ્યો હોય તો પ્રથમ શ્રીજિનપૂજા કરે અને સાધુના સ્થાને આવ્યો હોય તો સાધુઓને વન્દન કરે. અહીં એમ સમજવું કે-રાજા વગેરે ઋદ્ધિમંત પોતાના ઘેરથી સામાયિક લઈને તે તે સ્થાને જાય, તો ઉપર જણાવ્યું તેમ હાથી, ઘોડા વગેરે અધિકરણરૂપ (પાપના કારણભૂત) હોવાથી સામાયિકમાં તેમ કરવું કલ્પે નહિ, તેથી ઉચિત આડંબરથી જઈ શકાય નહિ, વળી સામાયિકવાળાએ પગે ચાલીને જ જવાનું હોય, તેથી રાજા (વગેરે) પગે ચાલીને જાય તે અનુચિત પણુ ગણાય, આથી જ ઉપર કહ્યું તેમ આડંબરપૂર્વક જાય અને ત્યાં ગયા પછી જ સામાયિક કરે. હવે તે ઉપાશ્રયે પહોંચે ત્યારે ત્યાં રહેલા સાધુઓ વગેરેએ શું કરવું જોઈએ ? તે કહે છે કે-જો આવનાર રાજા વગેરે શ્રાવક પરિણત (શ્રાવક-પણુને પામેલો-સાધુના આચારનો જાણુ) હોય તો કોઈ સાધુએ ‘ અભ્યુત્થાન કરવું (ઉભા થવું) ’ વગેરે સત્કાર કરવો જોઈએ નહિ, પરન્તુ જો તે યથાભદ્રક એટલે પહેલા ગુણસ્થાનકે વર્તેતો, સાધુના આચારોથી અજાણુ અને અભાવિત-સરલપરિણામી હોય, તો ‘ સાધુઓ અવિનયી નથી-

૪૩. ‘ ફરીથી વન્દન કરવામાં ’ એ આશય જણાય છે કે-એ રીતિએ સર્વ ઉચિત ક્યાં પછી ધર્મશ્રવણુ કરે, એટલે કે-બ્યાખ્યાન વગેરે સાંભળે તેની શરુઆતમાં પુનઃ ક્રુતના વિનય માટે વન્દન કરે.

સત્કાર કરે છે' એમ સમજાવવા માટે, તેના આવતાં પહેલાં જ સાધુઓ આસન છોડી દે અને આચાર્યોદિ મુખ્ય હોય તે પણ તેના આવ્યા પહેલાં જ પોતાના આસને જ ઉભા રહે. ૪૪ તેઓ તેમ ન કરે અને બેઠા જ રહે, તો આવનારને 'સાધુઓ અવિનયી' છે એમ સમજાય અને આવ્યા પછીથી તેના દેખતાં ઉભા થાય તો આવનારનો વિનય કર્યો ગણાય, કે જે ઉચિત નથી; કારણ કે-સાધુઓને ગૃહસ્થનો બાહ્યપ્રતિપત્તિરૂપ વિનય કરવાનો નિષેધ છે. ૪૫ (કારણ કે-ગૃહસ્થમાં તે માનને પચાવવાની શક્તિ ન હોવાથી પ્રાયઃ તેનામાં અભિમાન વધવાથી તે ગુરુના વિનયને ગુમાવી બેસે, એ કારણે સાધુઓ ગૃહસ્થનો વિનય ન કરવો તે વ્યાજબી છે.) એમ બંને રીતિઓ અનુચિત હોવાથી આવનાર રાજા વગેરે જે સાધુના આચારથી અબળા હોય, તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાધુઓ ઔચિત્ય સાચવે. પછી ત્યાં આવેલા તે રાજા વગેરે (પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે) સામાયિક કરે.

સામાયિકથી કર્મોની ઘણી નિર્જરા અને બીજાં પણ ઘણાં કર્મો મળે છે. કહ્યું છે કે-

- “ દિવસે દિવસે લક્ષ્વં, દેહ સુવર્ણસ્ત સ્વંદિયં ઇગો ।
 હરો પુણ સામહ્યં, કરેહ ન પહુપ્પણ તસ્સ ॥ ૧ ॥ ”
- “ સામાહ્યં કુળંતો, સમમાર્વ સાવઓ અ ઘડિયદુગં ।
 આઉં સુરેસુ વંધહ, હત્તિઅમિત્તાઈં પલિઆઈં ॥ ૨ ॥ ”
- “ બાળવહ્નોડીઓ, લક્ષ્વા ગુણસદ્ધિ સહસ્સ પળવીસં ।
 નવસયવળવીસાણ, સત્તિહા અહમાગ પલિઅસ્સ ॥ ૩ ॥ ”

(સંબોધ પ્રકૃ૦, આ૦બ્ર૦-ગા૦ ૧૧૩ થી ૧૧૫)

ભાવાર્થ-“ એક મનુષ્ય દરરોજ લાખ ખાંડી સોનાનું દાન કરે અને બીજો એક સામાયિક કરે, તો પણ દાન દેનારો સામાયિક કરનારને પહેાંચે નહિ. ૪૬ (૧) બે ઘડીનું સમપરિણામરૂપ સામાયિક કરતો શ્રાવક આટલા (આગળ કહે છે તેટલાં) પત્યોપમનું દેવનું આયુષ્ય બાંધે. (અહીં આ ગાથાથી પૂ૦ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે સામાયિકનો બે ઘડીનો કાળ સ્પષ્ટ

૪૪. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે-તે અભાવિત હોવાથી, તેને સાધુઓ તરફ અને સાધુના આચારો તરફ બહુમાન પ્રગટાવી ધર્મ પ્રત્યે સહભાવ પેદા કરાવે છે, આદિધર્મિકને ધર્મમાં આગળ વધારવા માટે એવા તો અનેક ઉપાયો કરવા ઉચિત છે; ‘ એક આત્માને ધર્મમાર્ગે જોડી મોક્ષનો મુક્તિપથ બતાવવો તે એક ઉત્તમ અને મહત્ત્વ કાર્ય છે ’ એ સમજ્યા પછી જ આ બધું યથાર્થ-કરણીયરૂપે સમજાય તેવું છે.

૪૫. દશવૈકલિક અધ્ય૦ ૩ ની ગા૦ ૬ માં ‘ ગિહિણો વેયાવહિયં ’ વગેરે અનાચરણીય ગણાવ્યાં છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે-ગૃહસ્થોનો અનાદર કરવો. કિયાનુક્રાન વગેરે નહિ આવડવાના યોગે કે બાહ્ય ક્રિયાની રચિના અભાવે, ક્રિયા નહિ કરતા શ્રાવકોનો તિરસ્કાર કરવો કે સધુતા પ્રત્યે સહભાવને બદલે અસહભાવ થાય તેવું તેઓની સાથે વર્તન રાખવું તે કાઠ રીતિએ ઉચિત નથી.

૪૬. દાન દેનારો નવું પુણ્યકર્મ ઉપાર્જન કરે છે, બ્યારે સામાયિક કરનારો પ્રાચીન અશુભ કર્મોનો નાશ કરે છે, અશુભ કર્મોને અપાવવાં તેજ વાસ્તવિક લાભ છે.

શબ્દોમાં જણાવ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેવું.) (૨) બાણું કોડ, ઓગણસાઈઠ લાખ, પચીસ હજાર નવસો પચીસ અને એક તૃતીયાંશ સહિત આઠ નવમાંશ (૬૨૫૬૨૫૬૨૫૬+ $\frac{1}{3}$) પદ્યોપમનું દેવલાવનું આયુષ્ય બાંધે. (એ એક સામાયિકનું ફળ છે.) (૩)

“ તિવ્યત્તવં તવમાણો, જં નવિ નિદ્ધવહ જમ્મકોઢિહિં ।

તં સમભાવિઅચિત્તો, સ્વેદ કમ્મં સ્વળદ્દેણં ॥ ૧ ॥ ”

“ જે કેવિ ગયા મોક્ષવં, જે વિ અ ગચ્છંતિ જે ગમિસ્સંતિ ।

તે સચ્ચે સામાઙ્ગ-માહપ્પેણં મુણેયવ્વા ॥ ૨ ॥ ”

(સંબોધપ્રક૦, આઞ્વ-ગા૦ ૧૧૬-૧૧૭)

“ હ્યતે ન તપ્પતે ન (ન દૂયેત ન તપ્પેત), દીયતે વા ન કિચ્ચન ।

અહો ! અમૂલ્યક્રીતીયં, સામ્યમાત્રેણ નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ (સમતા વિના) કોડો જન્મે સુધી તીવ્ર તપ કરવા છતાં જેટલાં કર્મોને ખપાવી શકે નહિ, તેટલાં કર્મોને સમતાભાવથી લાવિત ચિત્તવાળો અર્દ્ધક્ષણ (જે મીનીટ) માં ખપાવી શકે છે. (૧) જે કોઈ મોક્ષમાં ગયા, બંધ છે અને જશે; તે સઘળાં સામાયિકના મહિમાથી જ-એમ જાણવું. (૨) અહો ! આ કોઈ અમૂલ્ય ખરીદી છે, કે જેમાં હોમ, (દુભામણ) તપ કે દાન; કાંઈ કરવું પડતું જ નથી, માત્ર સમભાવથી જ મોક્ષ મેળવી શકાય છે. (૧) ”

એ પ્રમાણે સામાયિક નામનું પ્રથમ શિક્ષાવ્રત કહ્યું. હવે બીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે.

મૂઠ-“ સંક્ષેપણં ઘૃહીતસ્ય, પરિમાણસ્ય દિગ્વ્રતે ।

યત્ સ્વલ્પકાલં તદ્ જ્ઞેયં, વ્રતમ્ દેશાવકાશિકમ્ ॥ ૩૮ ॥ ”

મૂઠાર્થ-“ છટ્ટા દિગ્વ્રતમાં નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં (પુનઃ) (અમુક) અલ્પકાળ માટે જે સંક્ષેપ કરવો, તે દેશાવકાશિક નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત જાણવું. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-દિગ્વ્રત નામના પહેલા ગુણવ્રતમાં બંધજીવ માટે, એકાદિ અમુક વર્ષો કે એકાદિ અતુર્માંસ માટે દશેય દિશાઓમાં જવા-આવવા વગેરેને અંગે સો યોજન વગેરે જે અમુક મર્યાદા-છૂટ રાખી (નક્કી કરી) હોય, તેમાંથી પુનઃ ઘટાડીને ઘર, શયનગૃહ કે બેસવા-ઉઠવા વગેરેના સ્થાન પૂરતી અમુક જ છૂટ રાખી તેની બહાર ન જવું-એવો એક મુદ્દર્ત, પ્રહર, દિવસ કે રાત્રિ-દિવસ; વગેરે અમુક સ્વલ્પ કાળ માટે જે સંક્ષેપરૂપ-ટૂંકો નિયમ કરવો, તે દેશાવકાશિક નામનું શિક્ષાવ્રત છે. કહ્યું છે કે-

“ એગમુદ્ધત્તં દિવસં, રાઈ પંચાહમેવ પક્કવં વા ।

વયમિહ ધરેહ (ધારેહ) દઢં, જાવઙ્ગં ઉચ્છ(જ્વ)હે કાલં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રક૦, આઞ્વતાઘિ૦ ૧૨૦)

ભાવાર્થ-“ એક મુદ્દર્ત, દિવસ, રાત્રિ, પાંચ રાત્રિ-દિવસ, એક પખવાડીયું કે જેટલા કાળ માટે ભાવના-ઉત્સાહ રહે, (પાળી શકાય,) તેટલા કાળનું આ વ્રત દૃઢતાથી ધારણ કરે ! ”

અહીં ‘દેશાવગાશિક’ શબ્દનો એ અર્થ છે કે-દિગ્વ્રતમાં નક્કી કરેલી મોટી મર્યાદામાંથી આગળ વધીને અમુક પ્રમાણરૂપ તેનો એક ‘દેશ’ (ટૂંકા ભાગ)માં જ ‘અવકાશ’ રાખવો, અર્થાત્ આત્માનું તેટલી ટૂંકી મર્યાદામાં જ અવસ્થાન કરવું, તેટલા ભાગમાં જ (જવું-આવવું-મોકલવું-મંગાવવું વગેરે કાર્યો કરવાની) અવકાશ એટલે છૂટ રાખવી તેનું નામ ‘દેશ+અવકાશ =દેશાવકાશ’ જાણવું. આ ‘દેશાવકાશ’નું જ સિદ્ધિમંત્રાકરણના (૭-૨-૬) નિયમ પ્રમાણે ‘ફક’ પ્રત્યય લાગવાથી બનેલું ‘દેશાવકાશિક’ નામ સમજવું, કારણ મૂળ (આવશ્યક) સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-“ દિસિવયગહિયસ્સ દિસાપરિમાણસ્સ પહિણપરિમાણકરણં દેસાવગાસિઅં તિ ॥ ” અર્થાત્-“ દિગ્વ્રતમાં ગ્રહણ કરેલા (છૂટ રાખેલા) દિશાના પ્રમાણમાં દરરોજ નવું-ટૂંકું પ્રમાણ કરવું, તે ‘દેશાવગાશિક’ જાણવું. ” અહીં જો કે માત્ર દિગ્વ્રતના પ્રમાણનો જ સંક્ષેપ જણાવ્યો છે, તો પણ ઉપલક્ષણથી અણુવ્રતો, ગુણુવ્રતો વગેરે સર્વે વ્રતોમાં વધુ પડતી રાખેલી છૂટનો અર્થાત્ આરંભનો સંક્ષેપ કરવારૂપ આ વ્રત સમજવું; કારણ કે-જાવજીવ વગેરે કાળ માટે ગ્રહણ કરેલાં તે વ્રતોમાં પણ રાખેલી છૂટ પ્રતિદિન માટે ઉપયોગી હોતી નથી, માટે નિરુપયોગી વધુ પડતી (પાપારંભની) તે છૂટનો સંક્ષેપ કરવો આવશ્યક જ છે.

અહીં જો તે પ્રત્યેક વ્રતોનો જુદો જુદો સંક્ષેપ કરવારૂપ બીજાં પણ દરેક વ્રતો જુદાં જુદાં ગણવામાં આવે, તો શાસ્ત્રમાં જણાવેલી શ્રાવકનાં વ્રતોની ખારની સંખ્યામાં વિરોધ આવે; માટે જ સઘળાંય વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ આ વ્રત સમજવું. આ હેતુથી જ વર્તમાનમાં પણ શ્રાવકો, આ વ્રતની આરાધના માટે પાછળ સાતમા વ્રતમાં જણાવી ગયા તે જાવજીવ માટે ગ્રહણ કરેલા ચૌદ નિયમોને જ દરરોજ સવારે સંક્ષેપ કરીને ધારવા, સાંજે પુનઃ સંકોચ કરવા, અને અન્ય પચ્ચક્ષ્માણુની સાથે છેલ્લું દેશાવગાશિકનું પચ્ચક્ષ્માણુ પણ ગુરુની સમક્ષ (કે ન હોય તો સ્વયં પણ) કરવું, એમ આ વ્રતને પાળે છે. કહ્યું છે કે-

“ દેસાવગાસિઅં પુણ, દિસિપરિમાણસ્સ નિચ્ચસંખેવો ।

અહવા સવ્વવયાણં, સંખેવો પહિણં જો ૩ ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, આન્વત્તાધિ૦ ૧૨૨)

ભાવાર્થ-“ પ્રતિદિન દિશિપરિમાણનો અથવા સર્વ વ્રતોનો સંક્ષેપ કરવો, તેને દેશાવગાશિક કહ્યું છે. ”

નિદ્રા વગેરેના પ્રસંગે તો સર્વ વ્રતોનો વિશેષપણે સંક્ષેપ કરવારૂપ આ વ્રત ‘ગંઠી સહિત’ વગેરે સંકેતપૂર્વક સ્વીકારવું જોઈ એ. શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ પાણિવહમુસાદત્તં, મેહુણદિણલામ-ગત્થદંડં ચ ।

અંગીકર્યં ચ મુત્તં, સવ્વં ઉવમોગપરિમોગં ॥ ૧ ॥ ”

“ ગિહમજ્જં મુત્તણં, દિસિગમણં મુત્તુ મસગજ્જાઈ ।

વયકાણ્હિં ન કરે, ન કારવે ગંઠિસહિણં ॥ ૨ ॥ ” (ગા૦ ૩૦૦-૩૦૧)

ભાવાર્થ-“ શ્રાવક, મચ્છર-જી કે માંકડ વગેરેની હિંસાનો નિદ્રાધીન દશામાં સંલવ હોવાથી તે વ્રસ જીવોને છોડીને રાત્રે શયનાવસરે પણ અન્ય સર્વ વ્રસ-સ્થાવર જીવોની હિંસાનો, જીંકનો, ચોરીનો, મૈથુનનો, તથા (પહેલાંના પરિચ્છેદ ઉપરાન્ત) તે દિવસે થયેલી કમાઈ વગેરે સર્વ પરિચ્છેદનો, અનર્થદંડમાં કલાહ વગેરેનો, સાતમા વ્રતમાં પલંગ, બેડીંગ કે સુવા-પાથરવા-ઝોઢવાની શયનમાં ઉપયોગી સામગ્રી સિવાયની સઘળી ભોગોપભોગની વસ્તુઓનો અને દિશિપરિભાણમાં જ્યાં સુવાનું હોય તે ઘરનો મધ્ય ભાગ વગેરે છોડીને બીજે સ્થલે જવા-આવવા વગેરેનો; એમ સઘળાં પાપસાધનોનો તથા પાપકાર્યોનો, ‘ વચન અને કાયાથી સ્વયં કંઈ નહિ તથા અન્યદ્વારા કરાવું નહિ ’ એવો આઠેય વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ નિયમ-ત્યાગ ‘ ગંઠિસહિ ’ વગેરે પરચ્છેદખાણુપૂર્વક કરે, એટલે કે-આ ગાંઠ છોડું નહિ ત્યાં સુધી મારે ઉપર્યુક્ત પાપો કરવાં-કરાવવાં નહિ-એવું પરચ્છેદખાણુ શયન અવસરે કરે; (ઉંઘ્યા પછી આમાંનું કાંઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, જાગ્યા પછી એ પરચ્છેદખાણુ પૂર્ણ થતાં જીવનઅવધારમાં કોઈ વાંધો આવવા સંભવ નથી; જલદું તેટલા કાળ સુધી વિરતિનો-ત્યાગનો મહાન્ લાભ થતો હોવાથી) એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. અહીં ‘ વચન અને કાયાથી ’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે-નિદ્રામાં પણ મનને રોકવું અશક્ય છે, માટે ‘ વચન અને કાયાથી નહિ કંઈ, નહિ કરાવું ’ એવું પરચ્છેદખાણુ કરે. ” (ચાર શિક્ષાવ્રતો આત્માને ઉપકારક હોવાથી તેનો સંક્ષેપ ન થાય.) એમ સર્વ વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ આ વ્રત સમજવું.

આ વ્રતનું ફળ એ બતાવ્યું છે કે-એમ કોઈના શરીરમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયેલું જેર કોઈ મંત્રવાદી પોતાની મંત્રશક્તિ વડે આખા શરીરમાંથી ખેંચીને ડાખમાં લાવે, તેમ ધર્મી આત્મા આ વ્રતરૂપી મંત્ર વડે સઘળો વિસ્તૃત પાપવ્યાપાર ટૂંકો કરીને અમુક પ્રમાણમાં (અલ્પ, હેત્ર કે કાળરૂપે) મર્યાદિત કરી દે છે, એમ પાપવ્યાપાર ટૂંકો થવાથી તે દ્વારા બંધાતાં કર્મો પણ અલ્પ બંધાય છે અને અનુક્રમે આ વ્રતથી મોક્ષ પણ થાય છે.

એ પ્રમાણે બીજી શિક્ષાવ્રત કહ્યું, હવે ત્રીજું કહે છે.

મૂલ-“ આહાર-તનુસત્કારાઽવ્રત્ત-સાવધકર્મણામ્ ।

ત્યાગઃ પર્વ-ચતુષ્ટય્યાં, તદ્વિદુઃ પૌષધવ્રતમ્ ॥ ૩૯ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ આહાર, શરીરસત્કાર, મૈથુન અને પાપવ્યાપારનો ચાર પર્વોમાં ત્યાગ કરવો તેને પૌષધવ્રત કહ્યું છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ ૧. આહાર એટલે ખાવું-પીવું; ૨. શરીરસત્કાર એટલે સ્નાન કરવું, તેલ વગેરે ચોળાવવું, વર્ણ કરવા (મેંદી, અળતો વગેરે લગાડવાં), ચંદન-બરાસ વગેરે ચોપડવું, માથામાં પુષ્પો વગેરે ગૂંથવાં કે પુષ્પો, હાર વગેરે પહેરવા, અત્તર વગેરે સુગંધી ચીજો લગાડવી કે સુશોભિત અથવા તે તે ઋતુમાં અનુકૂળ ગરમ, સુતરાઉ કે રેશમી સુંવાળાં-કોમળ વસ્ત્રો પહેરવાં વગેરે; ૩. અબ્રહ્મ એટલે મૈથુન સેવવું; ૪-સાવધ કર્મ એટલે ખેતી-વ્યાપાર વગેરે કોઈ પણ પાપકાર્યો કરવાં; એ ચારેયનો અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા-એ ચાર પર્વોમાં ત્યાગ કરવો, તેને શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ પૌષધવ્રત કહેલું છે. આવશ્યકસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

“પોસહોવવાસે ચઽવિવિહે પન્નત્તે તંજહા-આહારપોસહે, સરીરસત્કારપોસહે, વંમચેરપોસહે અઘ્વાવા-રપોસહે સ્તિ ॥” (સૂત્ર ૪૮) અર્થાત્-“ પૌષ્ઠોપવાસ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે-૧. આહાર-પૌષ્ઠ, ૨. શરીરસત્કાર-પૌષ્ઠ, ૩. બ્રહ્મચર્ય-પૌષ્ઠ અને ૪. અવ્યાપાર-પૌષ્ઠ. ”

પૌષ્ઠ શબ્દનો અર્થ-અહીં ધર્મનો અધિકાર હોવાથી ધર્મની ‘પુષ્ટિને કરે તે પૌષ્ઠ, ’ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે આ ‘પૌષ્ઠ’ એ જ ‘પૌષ્ઠવ્રત’ અને એને જ ‘પૌષ્ઠોપવાસ’ પણ કહેવાય છે. આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે-જેનો શબ્દાર્થ આગળ કહેવાઈ ગયો છે તે પૌષ્ઠ, કે જે અષ્ટમી આદિ પર્વદિવસે અવશ્ય કરવા યોગ્ય એક વ્રત છે, તેની સાથે (આત્માનું) ઉપવસન-અવસ્થાન અર્થાત્ વસવું-રહેવું તે જ ‘પૌષ્ઠ+ઉપવસન-ઉપવાસ=પૌષ્ઠોપવાસ.’ અથવા બીજી રીતિએ ‘પૌષ્ઠ એટલે અષ્ટમી વગેરે પર્વદિવસોમાં’ ‘જેના ગુણો દોષોથી ઢંકાઈ ગયા છે તેવા આત્માએ’ આહાર વગેરેનો ત્યાગ કરવારૂપ ગુણોની ‘ઉપ’ એટલે સાથે ‘વાસ’ કરવો એટલે રહેવું, તે પૌષ્ઠ+ઉપ+વાસ=પૌષ્ઠોપવાસ. તાત્પર્ય કે-‘પર્વદિવસોમાં (નિશરંભી) આત્માનો ગુણોની સાથે વાસ’ તેનું નામ પૌષ્ઠોપવાસ. કહ્યું છે કે-

“ઉપાવૃત્તસ્ય દોષેભ્યઃ, સમ્યગ્ વાસો ગુણૈઃ સહ ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયો, ન શરીરવિશેષણમ્ ॥ ૧ ॥”

(ધર્મચિન્દુ, અ૦ ૩-૧૮ ટીકા)

ભાવાર્થ-“દોષોથી ઢંકાએલા આત્માનો ગુણોની સાથે સારી રીતિએ વાસ=રહેવું, તે ઉપવાસ બળ્યો, માત્ર શરીરશેષણ કરવું તે નહિ.”

આવી વ્યાખ્યા આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં પણ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે-ધર્મનો સંચય કરવામાં હેતુભૂત બનીને ધર્મને જે ‘પૂરણ કરે-પૂરે તે પર્વ’ કહેવાય. ધર્મને પૂરવામાં અષ્ટમી વગેરે તિથિઓ કારણભૂત છે તેથી તેને પર્વો કહ્યાં છે અને અહીં તે પર્વતિથિઓને જ ધર્મપુષ્ટિનું કારણ માની રૂઢિથી પૌષ્ઠ કહેલો છે.

આ પર્વરૂપ પૌષ્ઠદિવસોમાં આત્માએ ગુણોમાં ‘ઉપવસન’ કરવું (ગુણોની સાથે વસવું) તે જ ‘પૌષ્ઠોપવાસ’ છે, અર્થાત્ વિશિષ્ટ નિયમો બ્રહ્મણ કરવારૂપ એક વ્રત, તેનું નામ ‘પૌષ્ઠોપવાસ’ છે. જો કે આ અર્થ માત્ર શબ્દની સિદ્ધિ કરવા પૂરતો જ છે. વ્યવહારમાં તો પૌષ્ઠોપવાસનો અર્થ ‘આહાર વગેરે ચાર પ્રકારનાં કર્મબંધનાં કારણોનો ત્યાગ કરવો’ એવો કહ્યો છે, કારણ કે-સમવાયંગસૂત્રની ટીકામાં પૂઠ શ્રીઅબયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજે પણ તે પ્રમાણે અર્થ ક્યો છે. હવે તેના પ્રકારો કહે છે.

પૌષ્ઠના ૧-આહારત્યાગ, ૨-શરીરસત્કારનો ત્યાગ, ૩-બ્રહ્મચર્ય અને ૪-કુવ્યાપારનો ત્યાગ-એમ ચાર પ્રકારો છે. તે પ્રત્યેકના દેશથી અને સર્વથી એમ બન્ને પ્રકારો હોવાથી પૌષ્ઠના કુલ આઠ પ્રકારો થાય છે. તેમાં ૧-આહારત્યાગમાં; (તિવિહાર ઉપવાસ,) અમુક વિગઈનો ત્યાગ, કે સર્વે વિગઈઓનો ત્યાગ, આચંબિલ, અથવા તો એક કે બે વખતથી વધારે જમવું નહિ એવો કોઈ નિયમ, તેને દેશથી આહારત્યાગ-પૌષ્ઠ કહ્યો છે અને ચારેય પ્રકારના

આહારનો આખા દિવસ-રાત્રિ માટે સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરવો, તેને સર્વથી આહારત્યાગ-પૌષ્ઠ કહ્યો છે; ૨-શરીરસત્કારમાં; અમૂક છૂટ રાખી બાકીનો ત્યાગ કરવો, તેને દેશથી શરીરસત્કાર-ત્યાગ-પૌષ્ઠ કહ્યો છે અને સર્વ રીતિએ સર્વ પ્રકારનો શરીરસત્કાર તજવો, તેને સર્વથી શરીર-સત્કારત્યાગ-પૌષ્ઠ કહ્યો છે; ૩-મૈથુનનો દિવસે જ ત્યાગ કરવો કે રાત્રિમાં એક યા બેથી વધારે વાર સ્ત્રીસેવનનો ત્યાગ કરવો, તેને દેશથી બ્રહ્મચર્ય-પૌષ્ઠ કહ્યો છે અને પૂર્ણ એક રાત્રિ-દિવસ સુધી સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું તેને સર્વથી બ્રહ્મચર્ય-પૌષ્ઠ કહ્યો છે તથા ૪-અવ્યાપારત્યાગ-પૌષ્ઠમાં; અમુક એક અથવા વધારે કુવ્યાપારોને તજવા, તેને દેશથી કુવ્યાપારવર્જન, તથા ખેતી, વ્યાપાર, નોકરી, પશુપાલન, ઘરનું સર્વ કામકાજ વગેરે દરેક સાવધ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો, તેને સર્વથી કુવ્યાપારવર્જન-પૌષ્ઠ કહ્યો છે.

અહીં એટલો વિશેષ છે કે-દેશથી કુવ્યાપારત્યાગ-પૌષ્ઠમાં તો સામાયિક ઉચ્ચરે અથવા ન ઉચ્ચરે, પણ સર્વથી પાપવ્યાપારત્યાગ-પૌષ્ઠમાં તો નિશ્ચયથી સામાયિક ઉચ્ચરવું જ જોઈએ; જો ન ઉચ્ચરે તો તેના ફળથી વંચિત રહે. સર્વથી પૌષ્ઠવ્રત (સામાયિકની જેમ) ૧-જિન-મંદિરે (સભામંડપમાં), ૨-સાધુ-મુનિરાજની પાસે, ૩-પોતાના સ્થાનમાં અથવા ૪-સઘળા શ્રાવકોને ધર્મકાર્યો કરવાના સ્થાનરૂપ પૌષ્ઠશાળામાં (પોશાળમાં)-એ ચારમાંથી કોઈ પણ સ્થળે કરી શકાય છે.

પૌષ્ઠવ્રત કરનાર શ્રાવક મણિ, સોના, ચાંદી વગેરેના પહેરેલા અલંકારો ઉતારીને, કુલભાંગા તથા શરીરે વિલેપન કે (મેંદી વગેરે) રંગો વગેરે કર્યા હોય તેને કાઢી નાખીને અને શસ્ત્રોનો પણ ત્યાગ કરીને પૌષ્ઠ અંગીકાર કરે. પૌષ્ઠ સ્વીકાર્યા પછી લણે, વાંચે અથવા ધર્મધ્યાન કરે કે-હું મંદભાગી સાધુના ગુણોને (સાધુપણને) માટે અસમર્થ છું; (ક્યારે એ સામર્થ્ય આવે ? સાધુપણને પામેલા તે પુણ્યપુરુષો જ જગતમાં ધન્ય છે-કૃતકૃત્ય છે-પૂન્ય છે) વગેરે ચારિત્રનું ધ્યાન કરે; એ પ્રમાણે આવશ્યકચૂળિ તથા શ્રાવકપ્રશસ્તિની ટીકા વગેરેમાં પૌષ્ઠનો વિધિ બતાવેલો છે.

યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં એટલું વિશેષ છે કે-જો આહારત્યાગ, શરીરસત્કારત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય-પૌષ્ઠની જેમ કુવ્યાપારવર્જન-પૌષ્ઠ પણ ‘ અન્નત્યજાભોગેણ ’ વગેરે આગારો સહિત અંગી-કાર કરેલો હોય, એટલે કે-આગારો રાખેલા હોય તો તેને સામાયિક કરવું સાર્યક છે, અન્યથા નહિ; કારણ કે-પૌષ્ઠનું પચ્ચક્ષણ (આગાર સહિત) સ્થૂલરૂપે છે અને સામાયિક-વ્રત (નિરાકાર હોવાથી) સૂક્ષ્મરૂપે છે. તો પણ પૌષ્ઠમાં સાવધ વ્યાપારનો સર્વથી (આગારો સહિત) ત્યાગ કર્યો હોય તે સામાયિક નહિ કરવાથી તેના લાભથી વંચિત રહે (માટે પૌષ્ઠ સાથે સામાયિક પણ કરવું ઠીક) છે. હા, જોણે સામાયારીની લિન્નતાથી પૌષ્ઠ પણ સામા-યિકની જેમ ‘ દુર્વિહં તિવિદ્ધેણ ’ વગેરે ભાંગે મન, વચન અને કાયાથી પાપ કરવા અને કરા-વવાના ત્યાગરૂપે અંગીકાર કર્યો હોય, તેને સામાયિકનું કામ પૌષ્ઠથી જ સરે છે, તેથી સામાયિક ખાસ વિશેષ ફળરૂપ થતું નથી; છતાં ‘ મે ’ પૌષ્ઠ અને સામાયિક-જેમ બે વ્રતો અંગીકાર કર્યો

૪૭. જો પૌષ્ઠ આગારો વિના ઉચ્ચર્યો હોય, તો સામાયિક અને પૌષ્ઠમાં કોઈ ફરક રહેતો નથી. જો પૌષ્ઠ આગાર રાખીને સ્થૂલરૂપે ઉચ્ચર્યો હોય, તો જ સામાયિક સૂક્ષ્મરૂપે હોવાથી વિશેષ ફલસાધક અને છે.

છે ' એવો કરનારના હૃદયમાં અભિપ્રાય હોય, તે પૌષ્ઠ અને સામાયિક બન્નેનું ક્ષણ મળે છે, માટે બન્ને કરવાં સાર્થક છે. ૪૮

પૌષ્ઠવ્રતના ભાંગા-ઉપર બતાવેલા આહારત્યાગ વગેરે ચાર પ્રકારના દેશ તથા સર્વ પૌષ્ઠના એકસંયોગી બે સંયોગી વગેરે ૮૦ ભાંગા થાય છે; તે આ પ્રમાણે-એકસંયોગી ભાંગાનું વર્ણન તો (ચાર પ્રકારના પૌષ્ઠના દેશથી અને સર્વથી-એમ બપોળે પ્રકારોથી આઠ ભેદે) ઉપર જણાવ્યું. હવે મૂળ ચાર ભાંગાના દ્વિકસંયોગી ભાંગા છ થાય અને તે દરેકના પુનઃ દેશથી અને સર્વથી એમ ભાંગા કરતાં દરેકના દેંદેં, ૪૯ સંદેં, દેંસં અને સંસં-એમ ચાર ચાર ભાંગા થતાં કુલ (૬×૪=૨૪) ચોવીસ ભાંગા દ્વિકસંયોગી થાય. મૂલ ચાર ભાંગીના ત્રિકસંયોગી ભાંગા પણ ચાર જ થાય અને તે દરેકના આઠ આઠ ભેદો ૧-દેંદેંદેં, ૨-દેંદેંદેંસં, ૩-દેંસંદેં, ૪-દેંસંસં, ૫-સંદેંદેં, ૬-સંદેંસં, ૭-સંસંદેં અને ૮-સંસંસં થાય, એમ કુલ (૮×૪=૩૨) બત્રીસ ભાંગા ત્રિકસંયોગી થાય; ચતુસંયોગી ભાંગો તો એક જ હોય તથા તેના દેશ અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે સોલ ભાંગા આ પ્રમાણે થાય. ૧-દેંદેંદેંદેં, ૨-દેંદેંદેંદેંસં, ૩-દેંદેંદેંસંદેં, ૪-દેંદેંદેંસંસં, ૫-દેંસંદેંદેં, ૬-દેંસંદેંસં, ૭-દેંસંસંદેં, ૮-દેંસંસંસં, ૯-સંદેંદેંદેં, ૧૦-સંદેંદેંસં, ૧૧-સંદેંસંદેં, ૧૨-સંદેંસંસં, ૧૩-સંસંદેંદેં, ૧૪-સંસંદેંસં, ૧૫-સંસંસંદેં, ૧૬-સંસંસંસં. એ પ્રમાણે એકસંયોગી ૮, દ્વિકસંયોગી ૨૪, ત્રિકસંયોગી ૩૨ અને ચતુસંયોગી ૧૬ મળી કુલ ૮૦ ભાંગા થાય; તેનાં કોષ્ટકો નીચે પ્રમાણે જાણવાં.

આઠ એકસંયોગીનું કોષ્ટક.

૧. આં પોં દેં	૫. આં પોં સં
૨. શં પોં દેં	૬. શં પોં સં
૩. ધ્વં પોં દેં	૭. ધ્વં પોં સં
૪. અં પોં દેં	૮. અં પોં સં

દ્વિકસંયોગી-ચોવીસ ભાંગાનાં છ કોષ્ટકો.

૧-આહાર અને શરીરસત્કાર બંનેના યોગે ચાર ભાંગા.

૧. આં પોં દેં, શં પોં દેં	૩. આં પોં સં, શં પોં દેં
૨. આં પોં દેં, શં પોં સં	૪. આં પોં સં, શં પોં સં

૨-આહાર-બ્રહ્મચર્યાના યોગે ચાર ભાંગા.

૫. આં પોં દેં, ધ્વં પોં દેં	૭. આં પોં સં, ધ્વં પોં દેં
૬. આં પોં દેં, ધ્વં પોં સં	૮. આં પોં સં, ધ્વં પોં સં

૩-આહાર-અવ્યાપારના યોગે ચાર ભાંગા.

૯. આં પોં દેં, અં પોં દેં	૧૧. આં પોં સં, અં પોં દેં
૧૦. આં પોં દેં, અં પોં સં	૧૨. આં પોં સં, અં પોં સં

૪૮. હાલ પૌષ્ઠ અને સામાયિક બન્ને કરવાની પ્રવૃત્તિ છે, તે આ પાઠના આધારે હોય એમ સંભવે છે.

૪૯. અહીં 'દેં' એટલે દેશથી અને 'સં' એટલે સર્વથી-એમ વિવક્ષા સમજવી.

૪-શરીરસત્કાર-બ્રહ્મચર્યના યોગે ચાર લાંગા.

૧૩. શાં પોં દે, બ્રાં પોં દે	૧૫. શાં પોં સં, બ્રાં પોં દે
૧૪. શાં પોં દે, બ્રાં પોં સં	૧૬. શાં પોં સં, બ્રાં પોં સં

૫-શરીરસત્કાર-અવ્યાપારના યોગે ચાર લાંગા.

૧૭. શાં પોં દે, અં પોં દે	૧૯. શાં પોં સં, અં પોં દે
૧૮. શાં પોં દે, અં પોં સં	૨૦. શાં પોં સં, અં પોં સં

૬-બ્રહ્મચર્ય-અવ્યાપારના યોગે ચાર લાંગા.

૨૧. બ્રાં પોં દે, અં પોં દે	૨૩. બ્રાં પોં સં, અં પોં દે
૨૨. બ્રાં પોં દે, અં પોં સં	૨૪. બ્રાં પોં સં, અં પોં સં

ત્રિકસંયોગી લાંગા-૧. આહાર, શરીરસત્કાર અને બ્રહ્મચર્યના યોગે, ૨. આહાર, શરીરસત્કાર અને અવ્યાપારના યોગે, ૩. આહાર, બ્રહ્મચર્ય અને અવ્યાપારના યોગે અને ૪. શરીરસત્કાર, બ્રહ્મચર્ય અને અવ્યાપારના યોગે, એમ ચાર લાંગા થાય, તેના દેશથી આઠ અને સર્વથી આઠ ગણતાં કુલ બત્રીશ લાંગા થાય. તેનાં યંત્રો નીચે પ્રમાણે છે-

પહેલા લાંગાનું યંત્ર

બીજા લાંગાનું યંત્ર

૧. આં પોં દે, શાં પોં દે, બ્રાં પોં દે
૨. આં પોં દે, શાં પોં દે, બ્રાં પોં સં
૩. આં પોં દે, શાં પોં સં, બ્રાં પોં દે
૪. આં પોં દે, શાં પોં સં, બ્રાં પોં સં
૫. આં પોં સં, શાં પોં દે, બ્રાં પોં દે
૬. આં પોં સં, શાં પોં દે, બ્રાં પોં સં
૭. આં પોં સં, શાં પોં સં, બ્રાં પોં દે
૮. આં પોં સં, શાં પોં સં, બ્રાં પોં સં

૯. આં પોં દે, શાં પોં દે, અં પોં દે
૧૦. આં પોં દે, શાં પોં દે, અં પોં સં
૧૧. આં પોં દે, શાં પોં સં, અં પોં દે
૧૨. આં પોં દે, શાં પોં સં, અં પોં સં
૧૩. આં પોં સં, શાં પોં દે, અં પોં દે
૧૪. આં પોં સં, શાં પોં દે, અં પોં સં
૧૫. આં પોં સં, શાં પોં સં, અં પોં દે
૧૬. આં પોં સં, શાં પોં સં, અં પોં સં

ત્રીજા લાંગાનું યંત્ર

ચોથા લાંગાનું યંત્ર

૧૭. આં પોં દે, બ્રાં પોં દે, અં પોં દે
૧૮. આં પોં દે, બ્રાં પોં દે, અં પોં સં
૧૯. આં પોં દે, બ્રાં પોં સં, અં પોં દે
૨૦. આં પોં દે, બ્રાં પોં સં, અં પોં સં
૨૧. આં પોં સં, બ્રાં પોં દે, અં પોં દે
૨૨. આં પોં સં, બ્રાં પોં દે, અં પોં સં
૨૩. આં પોં સં, બ્રાં પોં સં, અં પોં દે
૨૪. આં પોં સં, બ્રાં પોં સં, અં પોં સં

૨૫. શાં પોં દે, બ્રાં પોં દે, અં પોં દે
૨૬. શાં પોં દે, બ્રાં પોં દે, અં પોં સં
૨૭. શાં પોં દે, બ્રાં પોં સં, અં પોં દે
૨૮. શાં પોં દે, બ્રાં પોં સં, અં પોં સં
૨૯. શાં પોં સં, બ્રાં પોં દે, અં પોં દે
૩૦. શાં પોં સં, બ્રાં પોં દે, અં પોં સં
૩૧. શાં પોં સં, બ્રાં પોં સં, અં પોં દે
૩૨. શાં પોં સં, બ્રાં પોં સં, અં પોં સં

ચતુઃસંયોગી ભાંગો તેો ચારેય પ્રકારનો પૌષ્ઠ સાથે ઉચ્ચરનારને હોય, તેથી તેનો એક જ પ્રકાર છે, પણ તેના દેશથી અને સર્વથી સોલ પ્રકારો થાય છે. તેનું યંત્ર નીચે પ્રમાણે-

૧. આં પોં દેં, શં પોં દેં, બ્રં પોં દેં, અં પોં દેં
૨. આં પોં દેં, શં પોં દેં, બ્રં પોં દેં, અં પોં સં
૩. આં પોં દેં, શં પોં દેં, બ્રં પોં સં, અં પોં દેં
૪. આં પોં દેં, શં પોં દેં, બ્રં પોં સં, અં પોં સં
૫. આં પોં દેં, શં પોં સં, બ્રં પોં દેં, અં પોં દેં
૬. આં પોં દેં, શં પોં સં, બ્રં પોં દેં, અં પોં સં
૭. આં પોં દેં, શં પોં સં, બ્રં પોં સં, અં પોં દેં
૮. આં પોં દેં, શં પોં સં, બ્રં પોં સં, અં પોં સં
૯. આં પોં સં, શં પોં દેં, બ્રં પોં દેં, અં પોં દેં
૧૦. આં પોં સં, શં પોં દેં, બ્રં પોં દેં, અં પોં સં
૧૧. આં પોં સં, શં પોં દેં, બ્રં પોં સં, અં પોં દેં
૧૨. આં પોં સં, શં પોં દેં, બ્રં પોં સં, અં પોં સં
૧૩. આં પોં સં, શં પોં સં, બ્રં પોં દેં, અં પોં દેં
૧૪. આં પોં સં, શં પોં સં, બ્રં પોં દેં, અં પોં સં
૧૫. આં પોં સં, શં પોં સં, બ્રં પોં સં, અં પોં દેં
૧૬. આં પોં સં, શં પોં સં, બ્રં પોં સં, અં પોં સં

આ ચારેય પ્રકારના પૌષ્ઠો પૈકી વર્તમાનકાળે પૂર્વાચાર્યપરંપરાથી સામાન્યારીભેદે માત્ર આહારપૌષ્ઠ જ દેશથી અને સર્વથી કરવામાં આવે છે, કારણ કે-નિરવધ (અચિત્ત) આહારનો બાધ (પૌષ્ઠ-યુક્ત) સામાયિકમાં જણાતો નથી, સર્વસામાયિકને ઉચ્ચરનાર સાધુ તથા ઉપધાન વહન કરનાર શ્રાવક પણ આહાર ગ્રહણ કરે છે. બાકીના શરીરસત્કારત્યાગ વગેરે

ત્રણેય પૌષ્ઠો સર્વથી જ કરાય છે, દેશથી કરતાં પ્રાયઃ સામાયિકના પચ્ચક્ષાણુમાં વિરોધ આવે છે, કારણ કે-સામાયિકમાં ‘સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ષામિ’ એ પાઠથી પાપવ્યાપારનો સર્વથા ત્યાગ કરાય છે અને શરીરસત્કારત્યાગ વગેરે ત્રણેય પૌષ્ઠો જો દેશથી કરવામાં આવે તો તેટલા પ્રમાણમાં તે પાપવ્યાપારો છૂટા જ રહે, તે ઉચિત ન ગણાય. જો કે આભરણો, ઉત્તમ વસ્ત્રો, વગેરેથી શરીરસત્કાર કરવામાં તથા નિરવધ ચીજોને વાપરવામાં પાપવ્યાપાર ન થાય, તો પણ શરીર-શોભા વગેરે લોભનું નિમિત્ત હોવાથી સામાયિકમાં તે બંનેને અકલ્પ્ય માની નિષેધ કર્યો છે. આહાર માટે તો દેશથી છૂટ આપવાનું કારણ એ છે કે-આહાર વિના શક્તિના અભાવે ધર્મોનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ, માટે સાધુની જેમ (નિર્બળ) શ્રાવકને પણ અન્ય ક્રિયાઓમાં સારો ઉદ્યમ થઈ શકે તે ઉદ્દેશથી આહારની દેશથી અનુમતિ આપી છે. આવશ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિમાં પૌષ્ઠવ્રતાધિકારમાં કહ્યું છે કે-

“તં સત્તિઓ કરિજ્જા, તવો અ જં વળિજો સમાસેણં (સમગધમ્મે) ।

દેસાવગાસિણં, જુત્તો સામાહણં વા ॥ ૧ ॥” (આવન્ચૂળિ)

ભાવાર્થ-“એ રીતિએ જે તપનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું, તે તપ દેશાવગાશિક કરનારે અથવા સામાયિક-વ્રતવાળાએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવો.”

નિશીથભાષ્યમાં પણ પૌષ્ઠવ્રતીને માટે કહ્યું છે કે-“ઉદ્દિક્કવં પિ સો મુંજે” અર્થાત-

‘તેના ઉદ્દેશથી પકવેલું-તૈયાર કરેલું હોય તે પણ પૌષધવ્રતવાળો તે ખાય.’ નિશીથચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે- “જં ચ ઉદ્દિઢકલં તં કલ્પસામાદ્યો વિ મુંજે ” અર્થાત્-‘ઉદ્દેશથી કરેલું હોય તેને પણ સામાયિક-વ્રતવાળો છતાં ખાય.’ આ વિધાન પૌષધ સાથે સામાયિક કરનારને અંગે સંભવે છે, કારણ કે-એકલા સામાયિકનો કાળ તો માત્ર ૭૦ ઘડી કહેલો હોવાથી તેટલા સમયમાં ભોજનની જરૂર પડતી નથી. તેમ જ પૂર્વાચાર્યપરંપરાથી પણ એકલું સામાયિક કરનારો ભોજન કરતો પણ નથી; શ્રાવક-પ્રતિક્રમણસૂત્ર (વંદિતુ)ની ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે-“જો દેશથી આહાર-પૌષધ કયો હોય તે શ્રાવક ગુરુમહારાજની સમક્ષ પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારી, મકાનથી નીકળતાં ‘આવસ્સહી’ કહી, ઇર્યાસમિતિ પાળતો ઘેર જઈને ઇરિયાવહિયં પરિક્ષમે, ગમણાગમણે આલોવે, ચૈત્યવંદન કરે,^{૫૦} ગાદ સંઠાસાનું (બેસવામાં સાથળ વગેરે જે લાગદખાણમાં આવે તેનું) પ્રમાજન કરી આસન (કટાસણા) ઉપર ગેરો, પછી જમવાનાં ભાજનોનું પરિલેહણુ-પ્રમાજન કરે અને યથોચિત ભોજન પીરસાય ત્યારે શ્રીનવકારમંત્રનું સ્મરણ કરી, પોતાને આજે શું પચ્ચક્ષ્ણાણુ છે, શું શું ત્યાગ છે, વગેરે યાદ કરી મુખનું પ્રમાજન કરી ભોજન કરે. તે આ પ્રમાણે-

“અસુરસુરં અચવચર્વં, અદુઅમવિલંબિઅં અપરિસાદિં ।

મળવયળકાયગુત્તો, મુંજ્ઞ સાહુન્ન ઉવત્તો ॥ ૧ ॥” (શ્રાવપ્રતિ૦ સૂત્રચૂર્ણિ)

ભાવાર્થ—“જમતી વખતે મુખથી સુસવાટા (અવાજ) ન કરે-સળકકા ન લે, ચળચપ છુલ્વાનો કે હોઠનો અવાજ ન કરે, જમવામાં ઉતાવળ ન કરે તેમ ગાહુ વિલંબ પણ ન કરે, જમતાં છાંટો-દાણો વગેરે ખીલકુલ ઢાળે (નીચે પાડે) નહિ, મન-વચન અને કાયગુપ્તિથી ગુપ્ત થઈ ‘સાધુ જેમ આહાર કરે તેમ’ પૌષધવાળો ભોજન કરે. પોતાની શરીરચાત્રાનો નિર્વાહ થાય (ભૂખ પ્રમાણે ઉણોદરી થાય) તેટલો આહાર જમે અને અચિત્ત જળથી મુખ વગેરેની શુદ્ધિ કરીને ઉઠતાં શ્રીનવકારમંત્રનું સ્મરણ કરીને (સુદ્ધિસહિ આદિ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરીને) ઉઠે, ઉઠ્યા પછી ભોજનનું ચૈત્યવંદન (ઇરિયાવહિપૂર્વક જગચિંતામણિથી જય વીરસાય સુધી) કરે, પછી ગુરુને વંદન * કરીને તિવિહાર આદિ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે. એ રીતિએ ભોજન કરીને પૌષધશાળાએ (અથવા જ્યાં પૌષધ કયો હોય ત્યાં) જઈને સ્વાધ્યાય, ધ્યાન (પઠન-પાઠન) વગેરે કરે. એમ શ્રીવંદિતુસૂત્રની ચૂર્ણિમાં કહેલું છે; આથી દેશ-આહારપૌષધમાં સામાયિક ઉચ્ચરવા છતાં પણ ઉપર જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે ભોજન કરવાની શાસ્ત્રમાં અનુમતિ છે-એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.^{૫૧}

૫૦. ઘરદહેરાસરને અંગે સંભવિત છે.

* અહીં ગુરુનો યોગ દુઃસંભવિત હોવાથી માત્ર ખમાસમણરૂપ વંદન સંભવે છે.

૫૧. પૌષધમાં આહાર વિના નિર્વાહ ન થઈ શકે કે ખીલ ક્રિયામાં ખસેલ પહેચે, તેવા કારણે જ દેશથી આહારપૌષધ જલાબ્યો છે. આહાર, આહાર કરવાનો વિધિ વગેરેનો વિચાર કરતાં સમગ્રશે કે-શક્તિ હોય ત્યાં સુધી વધુ તપ કરવો. એકાશન વગેરેમાં આહાર કર્યા પછી સ્થગિલ, માત્રુ આદિ ક્રિયાઓમાં વિરાધના સંભવિત છે; તેનો વિચાર કરી શક્તિ નહિ છૂપાવવામાં લાભ છે. આહારસંજ્ઞા ઉપર અંકુશ લાબ્યા વિના પૌષધની સફળતા નથી. પૌષધમાં આહાર ન જ લેવાય, એ સાન્યતા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તેમ બિહવા ઇન્દ્રિયની લોહુપતાને પોષવા આહાર કરવો તે પણ ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

પૌષધ લેવાનો, તેનું પાલન કરવાનો તથા પાચવાનો વિધિ-ને દિવસે પૌષધ લેવાનો હોય તે દિવસે શ્રાવક; ઘરનો ધર્મી (ઉપલક્ષણથી વ્યાપાર વગેરે સમગ્ર) છોડીને પૌષધ-શાળામાંની (કે હોય તો પોતાની) પૌષધને યોગ્ય સામગ્રી (કટાસણું, ચરવળો, કદોરો, સંધા-રીયું, કામળી, ઉત્તરપટ્ટો, ડંડાસણ, માત્રા વગેરેની કુંડી, પ્રમાર્જન કરવા માટે પુંજણી વગેરે) મેળવીને સાધુ (નો યોગ હોય તો તેમની) પાસે ઉપાશ્રયે, અગર પૌષધશાળા વગેરે સ્થલે જ્યાં પૌષધ કરવાનો યોગ હોય ત્યાં જઈ પ્રથમ શરીરની પ્રમાર્જના કરે; ^{૫૨} પછી સ્થંડિલ-માત્રા (ઝાડો-પેશાળ) વગેરેને માટે જ્યાં કીડી વગેરે જીવો કે વનસ્પતિ વગેરે સચિત્ત ન હોય, સૂર્યનો તાપ આવે તેમ હોય અને રેતી વગેરેનો યોગ હોય તેવી જમીનનું તથા તેને અંગે જરૂરી પાત્ર વગેરે સાધનોનું પડિલેહણ કરે; તે પછી ગુરુની સન્મુખ, કે ગુરુનો યોગ ન હોય તો શ્રીનવ-કારમંત્ર (^{૫૩}તથા પંચિદિયસૂત્ર) થી ગુરુની સ્થાપના કરી (ખમાસમણપૂર્વક) ઇશિયાવહિ પડિછમે; પછી ખમાસમણ દઈ ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગવન્ પોસહ મુહપત્તિ પડિલેહું ? ’ એમ આજ્ઞા માગીને મુહપત્તિનું પડિલેહણ કરે; પછી ખમાસમણ દઈ ઊભા ઊભા ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગં પોસહ સંદિસાવેમિ ? (સંદિસાહું ?) ’ એમ જાહેર; ગુરુ કહે કે- ‘ સંદિસહ ! ’ ત્યારે ‘ ઇચ્છ ’ કહી પુનઃ ખમાસમણ દઈ ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગં પોસહં ઠામિ ? (ઠાઉં ?) ’ એમ જાહેર; ગુરુ કહે કે- ‘ ઠાએહ ! ’ ત્યારે જવાબમાં ‘ ઇચ્છ ’ કહીને શ્રીનવકારમંત્ર ગણીને ‘ ઇચ્છકારી ભગવન્ પસાય કરી પોસહહં ઠક ઉચ્ચરાવોહ ! ’ એમ કહી ગુરુના મુખે અથવા ગુરુના અભાવે વડિલ શ્રાવકના મુખે અને તે પણ ન હોય તો સ્વમુખે) પોસહ ઉચ્ચરે, તે પચ્ચક્ષ્ણાણુ આ પ્રમાણે-

^{૫૪} કરેમિ મંતે ! પોસહં, આહાર પોસહં-સવ્વઓ દેસઓ વા, શરીરસકારપોસહં-સવ્વઓ, બંમચેરપોસહં સવ્વઓ, અવ્વાવારપોસહં સવ્વઓ, ચડગ્ગિહે પોસહે ઠામિ, જાવ અહોરત્તં પચ્ચુવાસામિ, દુવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાણં કાણણં, ન કરેમિ ન કારવેમિ, તસ્સ મંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ॥ ”

એ મુજબ પૌષધ ઉચ્ચરી, પુનઃ ખમાસમણ દઈને, ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગં સામાયિક મુહપત્તિ પડિલેહું ? ’ એમ કહે; ગુરુ કહે કે- ‘ પડિલેહહું ; ’ ત્યારે ‘ ઇચ્છ ’ કહી મુહપત્તિનું પડિ-લેહણ કરી એક એક ખમાસમણપૂર્વક ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગં સામાયિક સંદિસાહું ? તથા ઇચ્છાં સંદિં ભગં સામાયિક ઠાઉં ? ’-એમ બે આદેશો માગે; ગુરુનો આદેશ મળે ત્યારે ‘ ઇચ્છ ’ કહી, નવકાર ગણવાપૂર્વક ‘ ઇચ્છકારી ભગવન્ પસાય કરી સામાયિક હં ઠક ઉચ્ચરાવોહ ! ’ એમ

૫૨. આભરણો, કૂત્ર વગેરે સચિતાદિ સમગ્ર શરીર ઉપરથી ઉતારી નાખે.

૫૩. કૌંસમાં જે જે લખાણો છે તે પ્રાયઃ વાકચતી સરળતા, વિશેષ સમજુતિ કે અધ્યાહારરૂપે અધુરાં જણાતાં હોઈ તેની પૂર્ણતા માટે લખાયેલાં છે. તેમાં ક્ષતિ જણાતી હોય તો બુદ્ધિવતોએ સુધારી લેવું.

૫૪. આનો અર્થ પણ સામાયિકના પચ્ચક્ષ્ણાણુની જેમ સમજવો. માત્ર સામાયિકની જગ્યાએ પૌષધ શબ્દ છે તેનાથી ચાર પ્રકારનો પૌષધ ઉચ્ચરે છે, તેમાં આદ્યપૌષધ દેશથી હોય તો માત્ર ‘ દેસઓ ’ બોલવું અને સર્વથી હોય તો ‘ સવ્વઓ ’ કહેવું. ‘ અહોરત્તં ’ નો અર્થ સંપૂર્ણ દિવસ અને રાત્રિ છે તેને બદલે માત્ર દિવસ પૂરતો હોય તો ‘ જાવ દિવસં ’ કહેવું અને માત્ર રાત્રિનો હોય તો ‘ જાવ સેસઅહોરત્તં ’ કહેવું. બાકીના ‘ દુવિહં તિવિહેણં ’ વગેરેનો અર્થ સામાયિકના પચ્ચક્ષ્ણાણુની જેમ સમજવો.

કહી સામાયિક-વ્રતમાં જણાવેલા પચ્ચક્ષણથી સામાયિક ઉચ્ચરે; (માત્ર ' જાવ નિવમં ' ને બદલે ' જાવ પોસહં ' કહે); તે પછી એક એક ખમાસમણપૂર્વક ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં એસણે સંદિસાહું ? , ઇચ્છાં સંદિં ભગં એસણે કાઉ ? ' એમ બે આદેશોથી વર્ષાઋતુ હોય તો લાકડાનું આસન (પાટલો, પાટીયું, વગેરે) અને શેષ આઠ મહિનામાં ઉત્તના કપડાનું આસન થાય; તે તે પછી પુનઃ એક એક ખમાસમણપૂર્વક ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં સન્નઝાય સંદિસાહું ? , ઇચ્છાં સંદિં ભગં સન્નઝાય કરું ? ' એમ બે આદેશોથી સન્નઝાય (પઠન-પાઠન આદિ) કરવાની રજા મેળવે અને પ્રારંભમાં ત્રણ નવકાર ગણવારૂપ સન્નઝાય (સ્વાધ્યાય) કરે. એ પ્રમાણે પોસહ તથા સામાયિક લઈને (રાઈ) પ્રતિક્રમણ કરે અને પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ થયે એક એક ખમાસમણ દેવાપૂર્વક ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં^{૫૩} બહુવેલ સંદિસાહું ? , ઇચ્છાં સંદિં ભગં બહુવેલ કરશું ? ' એમ બે આદેશો માગે. પછી ખમાસમણ દઈને, ઇરિયાવહિ પડિછમવાપૂર્વક ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં^{૫૪} પડિલેહણુ કરેમિ ? (કરું ?) ' એમ આદેશ માગી, શ્રાવક મુહપત્તિ (તથા ચરવળો), આસન (કટાસણું) અને પહેરેલું અધરીય વસ્ત્ર (ધોતીયું તથા કંદોરો), તેનું પડિલેહણુ કરે તથા શ્રાવિકા મુહપત્તિ (ચરવળો), કટાસણું, સાડી, કંચુક (કાંચળી) અને અધરીય વસ્ત્ર (ચણીયો કંદોરા સાથે) પડિલેહ; પછી ઇરિયાવહી પડિછમીને ખમાસમણપૂર્વક ' ઇચ્છકારી ભગવન્ પસાય કરી^{૫૫} પડિલેહણું પડિલેહાવો ! ' એમ બોલે; ગુરુ કહે- ' પડિલેહેહ; ' ત્યારે ' ઇચ્છ' કહી સ્થાપનાચાર્યનું પડિલેહણુ કરે; અને સ્થાપનાજી (ઇત્વરિક હોય તો) પુનઃ^{૫૬} સ્થાપીને, ખમાસમણ દઈ ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં ઉપધિ મુહપત્તિ પડિલેહું ? ' એમ કહી, આદેશ મળ્યેથી ' ઇચ્છ' કહી મુહપત્તિનું પડિલેહણુ કરે; પછી એક એક ખમાસમણ દેવાપૂર્વક ' ઇચ્છાં સંદિં ભગવન્ ઉપધિ સંદિસાહું ? , ઇચ્છાં સંદિં ભગં ઉપધિ પડિલેહું ? ' એમ બે આદેશો

૫૫. રાઈ પ્રતિક્રમણમાં છેલ્લે ' કલ્લાણુકંદ ' ની થોયપૂર્વક ચાર થોયથી દેવવંદના કરી, અંતે ' નમોત્યુ જં ' કહી, એ બે આદેશો માગવા. (પછી ભગવાન હં ' આદિ વંદન કરી ' અડ્ઢાઈજીસુ ' કહેવું.) હાલમાં તે ઉપરાન્ત જે પ્રક્ષિપ્ત વિધિ કરાય છે, તે પણ આ બે આદેશો માગ્યા પછી પૂર્ણ કરવાથી પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ થયું સમજવું.

૫૬. શરીરની વારંવાર થતી ક્રિયા, શ્વાસોચ્છવાસ, ચક્ષુસ્પંદન વગેરેને માટે વારંવાર રજા માગી શકાય નહિ, માટે ' બહુવેલ એટલે વારંવાર ' થતી ક્રિયાઓને અંગે રજા મેળવવા માટે એ બે આદેશો કલા છે. આથી એ સૂચિત થાય છે કે-તે સિવાયની જોને અંગે આજ્ઞા મેળવવી શક્ય હોય તેવી એક પણ ક્રિયા ગુરૂઆચાર્ય મેળવ્યા વિના કરી શકાય નહિ. અર્થાત્ વિના રજાએ એક સ્થલેથી બીજે સ્થલે બેસવાની પણ સ્વતંત્રતા રહેતી નથી, તો સૂવું, લાતો કરવી વગેરે પ્રમાદ તો થાય જ કેમ ?

૫૭. આંખથી જોઈને ચરવળા વગેરેથી પ્રમાજન કરવું, તેને પડિલેહણુ કહ્યું છે.

૫૮. સ્થાપનાચાર્યજી કે વડિલોનાં વસ્ત્રાદિ તે અહીં ' પડિલેહણું ' સમજવાં. તેમાં પ્રથમ બાલ, પછી જૂદ, માંદા અને તપસ્વી વગેરેના ક્રમથી પડિલેહણુ કરવું.

૫૯. જે ચંદનકના પ્રતિષ્ઠિત કાયમી સ્થાપનાજી હોય તો સ્થાપવાની જરૂર નહિ, પણ પુસ્તક-માળા વગેરે ઉપકરણોની ઇત્વરિક એટલે અલ્પકાળ માટે સ્થાપના કરેલી હોય, તો પડિલેહણુ કરવા પહેલાં ઉચાપવી અને પડિલેહણુ કર્યા પછી પુનઃ સ્થાપીને બાકીની ક્રિયા કરવી.

માગી વસ્ત્રો, કામળી વગેરે ખાકીનાં (પોતાનાં વસ્ત્રો) નું પડિલેહણ કરે; પછી ચતનાપૂર્વક પૌષ્પ-શાળાની^{૧૦} પ્રમાજ્જના કરી કાળે (કચરો વગેરે) ઉઢરીને પરઠવે; તે પછી ઈરિયાવહિં પ્રતિક્રમણ કરીને, ગમણાગમણે^{૧૧} આલોવવાપૂર્વક ખમાસમણ હઈને સાધુની જેમ^{૧૨} માંડલીમાં સ્વાધ્યાય કરે; ત્યાર પછી લણે-ગણે, પુરતક વાંચે; એમ કરતાં જ્યારે^{૧૩} પાદોનપોરિસીનો સમય થાય ત્યારે ખમાસમણ દેવાપૂર્વક ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગં બહુ પડિયુન્ના પોરિસી ! ’ એમ કહીને ખીભું ખમાસમણ હઈ, આદેશ માગી, ઈરિયાવહિં પડિજ્જમી, પુનઃ ખમાસમણ હઈ, ‘ ઇચ્છાં સંદિં ભગં પડિલેહણ કરું ? ’ એમ આદેશ માગી, ‘ ઇચ્છ’ કહી, મુહપત્તિનું પડિલેહણ કરે અને પુનઃ લણવું, વાંચવું વગેરે જ્ઞાન-ધ્યાન કરે. એ રીતિએ મધ્યાહ્ન સમયે કાળવેળા ન થાય ત્યાં સુધી (સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના મધ્યકાળની પહેલાં ૨૪ મીનીટથી શરુ થઈ ને પછીની ૨૪ મીનીટ સુધી-એમ દિનમાનના મધ્યની ૪૮ મીનીટ કાળવેળા, એટલે જ્ઞાન લણવા માટેનો તે અકાળ છે તેની શરૂઆત ન થાય ત્યાં સુધી) જ્ઞાન-ધ્યાન કરે; પછી દેવ વાંદવાના^{૧૪} હોય તો ત્રણ વાર ‘ આવરસહિ ’ કહેવાપૂર્વક શ્રીજિનમંદિરે જઈ દેવવંદન કરે; ત્યાંથી આવી જો પચ્ચક્ખાણુ પારવાનું^{૧૫} હોય તો જે પચ્ચક્ખાણુ કયું^{૧૬} હોય તેનો સમય પૂર્ણ થાય ત્યારે ખમાં હઈ, મુહપત્તિ પડિલેહવાનો આદેશ માગી, મુહપત્તિનું પડિલેહણ કરે; પછી ખમાં હઈ આ પ્રમાણે પાઠ બોલે.

“ પારાવહ પોરિસી પુરિમુહ્હો વા, ચડઆહાર કઓ તિહાર કઓ (વા) આસિ, નિવ્વિણ્ણં આયંબિલેણં ઇમાસણેણં પાણાહરેણ વા જા કાઠ વેલા તીણ ”

ભાવાર્થ-“ પચ્ચક્ખાણુ પરાવો ! પોરસી, પુરિમહું વગેરે ચઉવિહાર કે તિવિહાર (જે કયું^{૧૬} હોય તે) અને નીવી, આયંબિલ, એકાસણું કે પાણહાર; જે પચ્ચક્ખાણુ કયું^{૧૬} હોય તેનો સમય થાય ત્યારે. ” (વસ્તુતઃ આ પચ્ચક્ખાણુનો પાઠ પ્રાચીન ભાષામાં છે, જેથી વાક્ય, ક્રિયાપદ, કર્મ વગેરેનો વ્યવસ્થિત સંબંધ તેમાં જણાતો નથી, તો પણ આશય એ છે કે-જે પચ્ચક્ખાણુ જે સમય સુધીનું કયું^{૧૬} હોય તેટલો સમય પૂર્ણ થયેથી તે પચ્ચક્ખાણુ પારવાની ભાવના હોય

૧૦. મકાનમાંથી કચરો ભેગો કરીને, ઉઢરીને એટલે તેમાં જીવનું કલેવર વગેરે હોય, અનાજ વગેરે સચિત વસ્તુ હોય અગર જીવ હોય, તો બધું તપાસીને ચચાસ્થાને પરઠવે. કચરાને બહાર થોડા જગ્યાએ ‘ અણુભાણુહ જસુગ્ગહો ’ કહી જળણાથી મૂકે અને પછી ‘ વોસિરે વોસિરે વોસિરે ’ કહે. આ ક્રિયાને ‘ પરઠવવું ’ કહેવાય છે.

૧૧. હરતાં-હરતાં થયેલ વિરાધનાને અંગે મિચ્છામિ દુક્કડ દેવો, તે ‘ ગમનાગમન ’ની આલોચના કહેવાય છે.

૧૨. આવકોના મંડલમાં એટલે સર્વની સાથે સ્વાધ્યાય કરે, અર્થાપત્તિએ ‘ મન્નહ જિણાણં ’ વગેરે પાંચ ગાથાની સંજ્ઞાય કહે, વર્તમાનમાં ત્રિકાળ દેવવંદન કરાય છે. તે પૈકી પ્રાતઃકાળનું આઠ થોયનું દેવવંદન કરીને સંજ્ઞાય કરવાનો વ્યવહાર ચાલુ છે.

૧૩. દિનમાનનો ચોથો ભાગ તે પ્રહર કહેવાય, તેમાંથી ‘ પાદોન ’ એટલે ‘ પાદ એણું ’ અર્થાત્ સૂર્યોદયથી પોણો પ્રહર પૂર્ણ થયે ‘ પાદોનપોરિસિ ’ થાય છે. કાઈ હંમેશને માટે સૂર્યોદય પછી છ મહી વ્યતીન થાય ત્યારે ‘ પાદોનપોરિસિ ’ માને છે.

૧૪. વર્તમાનમાં મધ્યાહ્નનું દેવવંદન પણ અવશ્ય કરવામાં આવે છે.

તો ઉપર પ્રમાણે પાઠ બોલીને પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારવા માટે ગુરુની અનુમતિ મેળવે.) પછી દેવવંદન કરી, સન્નિધિ કરી પોતાના ઘેર જાય; જો પૌષધશાળાએથી ઘેર (કે જ્યાં જન્મવાનું હોય તે સ્થલે) સો ડગલાં ઉપરાન્ત દૂર જવાનું થાય, તો ત્યાં જઈ પ્રથમ ઇરિયાવહિ પડિછમી, (ગમન)-આગમન આલોચી, યથાસંભવ (જો કોઈ ગુર્વાદિકનો યોગ હોય તો) અતિથિસંવિભાગનો લાભ લઈ, (પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે લાજન, મુખ વગેરેનું પડિલેહણ-પ્રમાર્જન કરી,) હાલે નહિ તેવા નિશ્ચલ આસને બેસી, હાથ-પગ-મુખ વગેરે પ્રમાણે નવકાર ગણી, રાગ-દ્વેષ વિના પ્રાસુક (અચિત્ત) વસ્તુનું લોજન કરે. જો પહેલાં સંદેશો કહેવરાવવાથી પોતાના સ્વજનાદિ કોઈ પૌષધના સ્થાને લોજન લાવ્યા હોય તો ત્યાં જ લોજન કરે (ઘેર જાય નહિ), પણ (સાધુની જેમ) ઘેર ઘેર ફરીને લોજન મેળવે નહિ. તે પછી પુનઃ પૌષધશાળાએ આવી ઇરિયાવહિ પડિછમી જગચિંતામણિથી ' જય વીયરાય ' સુધી (લોજનનું) ચૈત્યવંદન કરે અને ગુરૂને વંદન કરીને પુનઃ તિવિહાર કે ચઉવિહાર, શક્ય હોય તે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે.

જો તેને વડીનીતિની બાધા હોય, તો (ત્રણ વાર) ' આવસ્સહિ ' કહી સાધુની જેમ ઉપયોગપૂર્વક (ઇચ્છાસમિતિ પાલન કરતો, જ્યાં મનુષ્યાદિ ન હોય અને રેતિ વગેરે હોય તેવા) નિર્જીવ સ્થલે જઈ, દૃષ્ટિથી જમીનની પ્રમાર્જના કરી બેસે; બેસતાં પહેલાં ' અણુજાણહ જસ્સુગ્ગહો '

૧૫. અહીં પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારવાના વિધિમાં પહેલાં મુહપતિપડિલેહણદ્વારા પારવાના આદેશો માગવાનું અને પાછળથી દેવવંદન સન્નિધિ કરવાનું જણાવ્યું છે, પણ વર્તમાનમાં પહેલાં ખમાં દઈ, ઇરિયાવહિ પડિછમી, ' જગ-ચિંતામણિ 'નું ' જય વીયરાય ' સુધી ચૈત્યવંદન કરી, પછી ખમાં દઈ, સન્નિધિનો આદેશ માગી, ' મન્નહ જિણાણં 'ની સન્નિધિ કહેવામાં આવે છે; પછી ખમાંપૂર્વક મુહપતિ પડિલેહવાનો આદેશ માગીને મુહપતિપડિલેહણ કરી, પુનઃ ખમાંપૂર્વક ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારં ? ' અને બીજું ખમાસમણુ દઈ ' ઇચ્છાં સંદિં ભગં પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારું ! ' એમ કહી, જમણો હાથ મુદ્ધિપૂર્વક ચરવળા ઉપર સ્થાપીને, એક નવકાર ગણી, પોતે જે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર્યું હોય તેને યાદ કરી; પચ્ચક્ષ્ણાણુની છ શુદ્ધિ યાદ કરવાપૂર્વક આ પ્રમાણે પાઠ બોલે છે. ઉપવાસ કર્યો હોય તો " સૂરે ઉગગએ ઉપવાસ કર્યો તિવિહાર, પોરિસી-સાડું પોરિસી (વગેરે જે કર્યું હોય તે) પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર્યું પાણુહાર-પચ્ચક્ષ્ણાણુ ફાસિય-પાલિય-સોહિય-તિરિય-કિટ્ટિય-આરાહિય-જં ચ ન આરાહિય તરસ મિચ્છામિ દુક્કડં. " એકાસણુ વગેરેમાં ' ઉગગએ સૂરે પોરિસી-સાડું પોરિસી (કે સૂરે ઉગગએ પુરિમડ્ઢ-અવડ્ઢ વગેરે જે કર્યું હોય તે) પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર્યું ચઉવિહાર, (કોઈ તિવિહાર પણ માને છે તે પ્રમાણે તિવિહાર કર્યું હોય તો તિવિહાર) કહી નીવી, એકાસણુ કે આયંબીલ જે કર્યું હોય તે બોલે; તેમાં પણ કામચઉવિહાર કર્યું હોય તો ચઉવિહાર, નહિ તો તિવિહાર બોલે. જેમ કે-એકાસણુ કર્યું તિવિહાર (એ પ્રમાણે કરેલું પચ્ચક્ષ્ણાણુ યાદ કરી પછી) " પચ્ચક્ષ્ણાણુ ફાસિય-પાલિય-સોહિય-તિરિય-કિટ્ટિય-આરાહિય (આ છ શુદ્ધિનો અર્થ આગળ પચ્ચક્ષ્ણાણુ અધિકારમાં કહેવાશે.) જં ચ ન આરાહિય તરસ મિચ્છામિ દુક્કડં. " એ પ્રમાણે બોલે અને પછી ભોજન પહેલાંનો સમય અવિરતિમાં ન જાય તે માટે મુદ્ધિસહિ આદિ સકેત પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે. એ પ્રમાણે વર્તમાનમાં પારવાનો વિધિ ચાલુ છે, અહીં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે પહેલાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારવાની ગુરુની અનુમતિ મેળવી, પછી દેવવંદન-સન્નિધિ કરી વાપરવા જાય, અને ત્યાં બેસી પછી પચ્ચક્ષ્ણાણુ (યાદ કરી છ શુદ્ધિ સંભાળીને) પારી ભોજન કરે, એમ પ્રાચીન સમયમાં વિધિ કરાતો હતો અને સમય જતાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારવાની અજ્ઞાનતાદિ કારણે ગુરુ પાસે પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારીને ઘેર જવાનું શરૂ થયું હતું, એમ સમજાય છે.

કહી અનુમતિ માગે અને શુદ્ધિ કરી ઉઠ્યા પછી તે સ્થાંડિલ, માત્રુ (ઝાડો-પેશાબ), પાણી વગેરે બધું ત્રણ વાર ‘વોસિરે’ કહી વોસિરાવે (તજે); પુનઃ ત્યાંથી ઉપયોગપૂર્વક સ્વસ્થાને આવી, ઇરિયાવહિં પ્રતિક્રમણ કરી, ખમાસમણ દઈ, ગમણાગમણ આલોચે; તે પાઠ આ પ્રમાણે—

“ ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ગમણાગમણે આલોચે ? ” ‘ ઇચ્છા ’ કહીને—

“ વસતિહુંતા આવસી કરી અવરદક્ષિણદિસિ જાઈઝ, દિસાલોઅં કરિઅ, અણુજાણહ જસ્સુગ્ગહ તિ મણિઅ, સંઢાસપ થંડિલં ચ પમજ્જિઅ, ઉચ્ચાર—પાસવળં વોસિરિઅ, નિસીહિઅં કરિઅ, પોસહસાલાપ પવિટ્ટા, આવંત-જંતેહિં જં સંડિઅં જં વિરાહિઅં તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કહં । ”

ભાવાર્થ—“ પૌષધના સ્થાનેથી આવસસહિ કહી અપર-દક્ષિણ (નૈઋત્ય) દિશામાં ગયો, ત્યાં દિશાલોક કયો, અર્થાત્-કોઈ દેખે નહિ તે માટે ચારેય દિશામાં જોયું, પછી બેસવાની જગ્યાએ ‘ અણુજાણહ જસ્સુગ્ગહો ’ કહી, સંડાસાને (સાથળ વગેરે બેસવામાં જે ભાગ દબાય તેને) પ્રમાણને તથા જમીનને દષ્ટિથી જોઈને, સ્થાંડિલ-માત્રુ કરી, તેને વોસિરાવીને, પાછા આવી નિસીહિ કહી પૌષધશાળામાં પ્રવેશ કયો, (એ બધું કરવામાં) જવા-આવવામાં જે (જિનાસા-વિરુદ્ધ) ખંડના (કે કોઈ જીવની હિંસાદિ) વિરાધના થઈ હોય તે મારું પાપ મિચ્છા થાઓ ! ”

એ પ્રમાણે શુરુ (કે સ્થાપનાચાર્ય) ની સન્મુખ આલોચના કરે. (વર્તમાનમાં ‘ રૂપાંસમિતિ-ભાવાસમિતિ૦ ’ ઇત્યાદિ પાંચ સમિતિ-ત્રણ શુપ્તિની વિરાધના માટેનો પાઠ બોલી ‘ મિચ્છામિ દુક્કહં ’ દેવાનો વ્યવહાર છે.) પછી પઠન-પાઠન-વાંચન આદિ સ્વાધ્યાય કરે અને ત્રીજે પ્રહર પૂર્ણ થાય ત્યારે એથા પ્રહરની શરૂઆત થતાં જ (ખમા૦ દઈ, ઇચ્છા૦ સંદિ૦ ભગ૦ ‘ બહુ પડિપુન્ના પોરિસિ ’ એમ કહી, ખમા૦ દઈ, ઇરિયાવહિં પડિક્કમી) ખમા૦ દઈ, ‘ ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ પડિલેહણુ કરેમિ ? ’ એમ આદેશ માગી, ખમા૦ દઈ, ‘ ઇચ્છા૦ સંદિ૦ ભગ૦ પોસહસાલં પમ-જ્જેમિ ’ એમ કહી, શ્રાવક, મુહપત્તિ (તથા ચરવળો), આસન-કટાસણુ અને પહેરવાનું ધોતીયું (કંદોરો)—એ દરેકનું પડિલેહણુ કરે તથા શ્રાવિકા, મુહપત્તિ (ચરવળો), કટાસણુ, સાડી, કંચુક અને ચણીયાનું પડિલેહણુ કરે. (પછી ઇરિયાવહિં પડિક્કમી પ્રભાતના પડિલેહણુની જેમ ખમા૦ દઈ, ‘ ઇચ્છા૦ સંદિ૦ ભગ૦ પડિલેહણું પડિલેહાવોજી ’ કહી) સ્થાપનાચાર્યજીનું તથા વડિલ અને બાલ વગેરેનું પડિલેહણુ કરે, પછી મકાનની પ્રમાજના કરી, ખમા૦પૂર્વક આદેશ માગી, ઉપધિ-મુહપત્તિ પડિલેહણુ કરી, ખમા૦ દઈ ઉત્કટિકાસને બેસી સઘળા સાંભળે તેમ પાંચ ગાથાની શ્રાવકની કરણીની ‘ મન્નહ જિણાણ૦ ’ સંજ્ઞાય કહે. પછી બે વાંદણું આપીને પચ્ચડખાણુ કરે, પછી એક એક ખમાસમણપૂર્વક ઉપધિપડિલેહણુના બે આદેશો માગી, વસ્ત્ર, કંબલ વગેરે બાકીનાં વસ્ત્રાદિ પડિલેહીને સ્વાધ્યાય કરે. અહીં એટલું વિશેષ છે કે—જો ઉપવાસી હોય તો પહેરવાનું ધોતીયું છેલ્લું પડિલેહ; શ્રાવિકા તો સવારની માફક સર્વ ઉપધિનું પડિલેહણુ કરે. (પછી

૬૬. અહીં હાલમાં એટલું વિશેષ છે કે—સાંજના પડિલેહણુમાં મુહપત્તિ પછી કટાસણુનું અને ત્રીજે નંબરે ચરવળાનું પડિલેહણુ તથા સવારે મુહપત્તિ પછી ચરવળાનું અને તે બાદ કટાસણુનું પડિલેહણુ કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત પુરુષને માત્ર ધોતીયું જ પહેરી રાખવાનું હોય છે, માટે ધોતીયું-કંદોરો કરે, પણ સ્ત્રીને તો ચણીયો, કાંચળી અને સાડી ત્રણેય શરીર ઉપર પહેરી રાખવાનાં જ હોવાથી એ ત્રણેયનું પડિલેહણુ કરે, એટલું ધોતાનાં વસ્ત્રોનું પડિલેહણુ કયાં પછી પડિલેહણું પડિલેહ. વળી મકાનની પ્રમાજના પડિલેહણુ પહેલાં

દેવવંદન કરી) પઠન-પાઠન કરે. સાંજે કાળવેળાએ સૂર્યાસ્ત પહેલાં મકાનની બહાર તથા અંદર સ્થાંડિલની તથા માત્રાની બાર બાર ભૂમિનું પ્રમાર્જન (પ્રેક્ષણ) કરે. કહ્યું છે કે-

“ વારસ વારસ તિન્નિ અ, કાઙઅઉચ્ચારકાલભૂમીઓ ।

અંતો વહિં અહિઆસે, અળહિઆસેળ પડિલેહા ॥ ૧ ॥ ” (ઉપદેશમાલા-ગા૦ ૩૭૫)

ભાવાર્થ-“ બાર, બાર અને ત્રણ; એમ અનુક્રમે લઘુનીતિ, વડીનીતિ અને કાળગ્રહણ માટે કુલ ૨૭ સ્થાનો(જગ્યા)નું પડિલેહણ-પ્રમાર્જન કરે, તેમાં હાજત સહન થાય તો મકાનની બહારની અને સહન થાય નહિ ત્યારે અંદરની ભૂમિનો ઉપયોગ કરે. ”

આ વિધિને માંડલાનો વિધિ કહે છે. તેનો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે.

વડીનીતિ (આડો-ચેશાળ) માટે ૧૨. | લઘુનીતિ (ચેશાળ) માટે ૧૨.

(૧) સંચારાની પાસે-છ.

૧. આઘાડે આસન્ને ઉચ્ચારે પાસવણે આણહિયાસે	૨. આઘાડે આસન્ને પાસવણે આણહિયાસે
૩. ” મળજે ” ” ”	૪. ” મળજે ” ” ”
૫. ” ફરે ” ” ”	૬. ” ફરે ” ” ”

કરવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ સંચારની જેમ સાંજે પડિલેહણ પછી પણ કાળે લેવાનો વ્યવહાર ઘણા સ્થલે, જોવામાં આવે છે, પોતાની બાકી રહેલી ઉપધિના પડિલેહણમાં પણ સવારે પહેલાં સંચારીયું અને પછી બાકીનાં વસ્ત્રો તથા છેલ્લે ખેસ (ઉત્તરાસંગ) પડિલેહણ થાય છે અને સાંજે પહેલાં ઉત્તરાસંગ અને છેલ્લે સંચારીયું પડિલેહણ કરાય છે. ઉપવાસવાળાને પચ્ચક્ષ્ણાણુ પહેલાં વાંદણાં આપવાનાં હોતાં નથી. સાંજે પડિલેહણ વખતે જ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ચારેય આહારનો ત્યાગ (ચઉવિહાર) કરે. વસ્તુતઃ પૌષ્ઠમાં ત્રીજા પ્રહરમાં જ આહાર-પાણીનું કાર્ય સમાપ્ત કરવાનું હોય છે અને ચોથા પ્રહરની શરૂઆતમાં જ પડિલેહણ કરી પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ચારેય આહારનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. હાલ એવી માન્યતા ચાલુ છે કે-પડિલેહણ કર્યા પછી પાણી વપરાય નહિ. તે માન્યતા સાચી છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નહિ સમજવાર્થી પાણી પીવાને કારણે પડિલેહણ ચોથા પ્રહરમાં છેક મોડું કરવું અને ત્યાં સુધી પાણી વાપરવું, તે બન્ને રીતિએ ભૂલભરેલું છે. પડિલેહણના સમયે પડિલેહણ કરવું જોઈએ અને પડિલેહણ પછી એટલે ત્રીજા પ્રહર પછી પાણી ન વાપરવું જોઈએ, તે વાસ્તવિક વિધિ છે. તે બન્નેનું પાલન થતું નથી. (કોઈ બાળ કે ઝાન વગેરેના યોગે અપવાદ હોય છે, પણ આજે સર્વસામાન્ય રૂઢિ ચાલે છે કે-પડિલેહણ ન થયું હોય ત્યાં સુધી પાણી વપરાય, માટે પડિલેહણ મોડું કરવું તથા ત્યાં સુધી પાણી પીવું એ બરાબર નથી.)

૬૭. અહીં ‘ આઘાડે ’ એટલે ખાસ વિશિષ્ટ કારણે મકાનની બહાર જવાય તેમ ન હોય ત્યારે મકાનમાં જ વડી-લઘુનીતિ કરવાને માટે બે જગ્યાઓ રાખવામાં આવે છે, એક સંચારાની પાસે અને બીજી બારણાની પાસે અંદર. તેમાં ‘ અળહિયાસે ’ એટલે સ્થાંડિલ-માત્રાની હાજત વધુ પડતી (અસહ્ય હોવાથી) જો વિલંબ કરી શકાય તેમ ન હોય, તો સંચારા પાસેની જગ્યાનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે અને ‘ અહિયાસે ’ એટલે તેવી વધુ પડતી હાજત ન હોય-વિલંબ કરી શકાય તેમ હોય, તો બારણા પાસેની અંદરની ભૂમિનો ઉપયોગ

(૨) ઉપાશ્રયના દ્વાર પાસે અંદરના ભાગમાં-છ.

૧. આઘાડે આસન્ને ઉચ્ચારે પાસવણે અહિયાસે	૨. આઘાડે આસન્ને પાસવણે અહિયાસે
૩. " મજ્જે " " "	૪. " મજ્જે " "
૫. " ફરે " " "	૬. " ફરે " "

(૩) મકાનના દ્વાર પાસે બહારના ભાગમાં-છ.

૧. અણાઘાડે આસન્ને ઉચ્ચારે પાસવણે અણહિયાસે	૨. અણાઘાડે આસન્ને પાસવણે અણહિયાસે
૩. " મજ્જે " " "	૪. " મજ્જે " "
૫. " ફરે " " "	૬. " ફરે " "

(૪) બહાર સો ડગલાંની અંદર નિર્જીવ ભૂમિમાં-છ.

૧. અણાઘાડે આસન્ને ઉચ્ચારે પાસવણે અહિયાસે	૨. અણાઘાડે આસન્ને પાસવણે અહિયાસે
૩. " મજ્જે " " "	૪. " મજ્જે " "
૫. " ફરે " " "	૬. " ફરે " "

પછી પ્રતિક્રમણ કરીને, સાધુનો યોગ હોય તો તેઓની વિશ્રામણા (શરીર દબાવવું વગેરે સેવા) કરે, અથવા ખમાસમણ દઈને સજ્જાય-પઠન-પાઠન વગેરે કરે. પછી સૂર્યાસ્તથી રાત્રિનો એક પ્રહર પૂર્ણ થાય ત્યારે (ખમા૦ દઈને, ' ઇચ્છા૦ સંદિ૦ ભગ૦ બહુપડિપુન્ના પોરિસી ' કહી, ખમા૦ દઈ, ઇચ્છિયાવહિ૦ પડિચ્છમી) ખમા૦ દઈ, ' ઇચ્છા૦ સંદિ૦ ભગ૦ બહુપડિપુન્ના પોરિસી રાઈય સંધારએ ઠામિ ? ' એમ આજ્ઞા માગીને, ' ઇચ્છ ' કહી, ચઉચ્છસાય૦ કહી, નમો-ત્યુ ભુથી જય વીયરાય સુધી દેવવન્દન કરે. પછી લઘુશંકા ટાળીને સર્વ બાહ્ય ઉપધિને (એટલે સંધારામાં અનુપયોગી વસ્તુઓ, કુંડીઓ અને ડંડાસણ વગેરે દરેકને) સંભાળીને સંધારો-ઉત્તરપટ્ટો ઢીંચણ ઉપર રાખી, બેઠાં બેઠાં ચતનાપૂર્વક પગ તથા ભૂમિની પ્રમાજના કરીને ધીમે ધીમે (જયણાથી) સંધારો પાથરે. પછી ડાબા પગથી સંધારાને સ્પર્શીને, મુહુપત્તિતુ પડિલેહણ કરીને, ' નિસીહિ નિસીહિ નિસીહિ, નમો સ્વમાસમણાણં ' અર્થાત્-મન, વચન અને કાયાથી પાપ-

કરવાનો હોય છે. તે સિવાય ' અણાઘાડે ' એટલે જ્યારે આગાદ કારણ ન હોય-મકાનની બહાર જવામાં હરકત ન હોય, ત્યારે મકાન બહારની બે જગ્યાઓ રાખવામાં આવે છે તેમાં ' અણહિયાસે 'ના પ્રસંગમાં બારણાની પાસે જ બહાર અને ' અહિયાસે 'ના પ્રસંગમાં સો ડગલાંની અંદરની જગ્યાનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. પહેલા પાઠમાં ' ઉચ્ચારે-પાસવણે ' એ બે પાઠથી ડા-પેશાખ બન્ને સમજવું. બીજા પાઠમાં ' પાસવણે ' એટલે માત્ર પ્રશ્રવણ-પેશાખ સમજવો. તે સિવાય ' આસન્ને ' એટલે નજીક, ' મજ્જે ' એટલે મધ્યમાં અને ' ફરે ' એટલે દૂર, એમ દરેકમાં ત્રણ ત્રણ સ્થાનો એટલા માટે રાખવાનાં હોય છે કે-એ રાત્રિએ બહારની જમીનમાં કોઈ બળદ વગેરે પશુઓનો અને અંદરની જમીનમાં કોઈ કીડી, કુંચુ આદિ જીવોનો ઉપદ્રવ થાય તો નજીકની છોડીને મધ્યની, અને મધ્યમાં પણ ઉપદ્રવ હોય તો દૂરની, એમ ત્રણમાંથી કોઈ એકનો યથાસંભવ ઉપયોગ થઈ શકે. ' આગાદ ' કારણે એટલે વિશિષ્ટ રોગ કે રાજ, ચોર, વગેરેનો ભય હોય, અથવા સંયમનો ઉઘાટ થાય તેવાં વિશેષ કારણો હોય ત્યારે મકાનની બહાર ન જવું. એ રીતિએ માંડલાંના પાઠનો અર્થ જાણવો.

વ્યાપારનો ત્યાગ કરવારૂપ ત્રણ વાર ‘ નિચીહિ ’ કહી, ‘ ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર થાયો ’ એમ કહે. (પછી ‘ ગોચમાઈણં મહામુણીણં ’ અર્થાત્-‘ ગૌતમાદિ મહા મુનિઓને-ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર થાયો ! ’ એમ વર્ત્તમાનમાં બોલાય છે.) પછી ‘ અણુજાણહ જિહ્વજ્જા ! ’ એટલે ‘ હે જ્યેષ્ઠ (વડિલ) આર્યો ! (પૂજ્યો !) મને સંથારાની અનુસા આપો ! ’ એમ બોલતાં બોલતાં સંથારામાં એસી નવકારપૂર્વક કરેમિ બંતે ! સૂત્ર ત્રણ વાર કહીને નીચેનો પાઠ બોલે.

“ અણુજાણહ પરમગુરુ, ગુરુણુણરયણેહિં મંહિયસરીરા ।

વહુપહિપુન્ના પોરિસી, રાહ્યસંથારણ ઠામિ ? ॥ ૧ ॥ ”

“ અણુજાણહ સંથારં, વાહુવહાણેણ વામપાસેણં ।

કુક્કુહિ (હુ) પાયપસારણ અતરંત(તુ) પમજ્જણ ભૂમિં ॥ ૨ ॥ ” (ઓઘનિ૦, ૨૦૫)

“ સંકોહઅસંઢાસા, ઉવ્વહંતે અ કાયપહિલેહા ।

દન્વાહિવઓગં, ઉસાસનિરૂંમણાલોણ ॥ ૩ ॥ ” (ઓઘનિ૦, ૨૦૬)

“ જહ મે હુજ્જ પમાઓ, ઇમસ્સ દેહસ્સિમાહ રયણીણ ।

આહારમુવહિં દેહં, સવ્વં તિવિહેણ વોસિરિઅં ॥ ૪ ॥ ”

તે પછી ‘ ચત્તારિમંગલં ’ વગેરે નીચે પ્રમાણે મંગલ કરે-

“ ચત્તારિમંગલં—અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાહુ મંગલં, કેવલિપન્નતો ધમ્મો મંગલં; ચત્તારિ લોગુત્તમા—અરિહંતા લોગુત્તમા, સિદ્ધા લોગુત્તમા, સાહુ લોગુત્તમા, કેવલિપન્નતો ધમ્મો લોગુત્તમો; ચત્તારિ સરણં પવજ્જામિ—અરિહંતે સરણં પવજ્જામિ, સિદ્ધે સરણં પવજ્જામિ, સાહુ સરણં પવજ્જામિ, કેવલિપન્નતં ધમ્મં સરણં પવજ્જામિ. ” (આવ૦સૂત્ર, અધ્ય૦ ૪)

“ પાણાહવાયમલિઅં, ચોરિકં મેહુણં દવિણમુચ્છં ।

કોહં માણં માયં, લોહં પિજ્જં તહા દોસં ॥ ૧ ॥ ”

“ કલહં અબ્ભવવાણં, પેસુન્નં રહઅરહસમાઉત્તં ।

પરપરિવાયં માયામોસં મિચ્છત્તસલ્લં ચ ॥ ૨ ॥ ”

“ વોસિરિ(ર)સુ ઇમાહં, મુક્કવમગ્ગસંસગ્ગાવિગ્ધભૂયાહં ।

દુગ્ગહિનિવંધણાહં, અદ્ધારસપાવઠાણાહં ॥ ૩ ॥ ”

“ ઇગોહં નત્થિ મે કોઈ, નાહમન્નસ્સ કસ્સહ ।

એવં અદીણમણસો, અપ્પાણમણુસાસહ (એ) ॥ ૪ ॥ ”

“ ઇગો મે સાસઓ અપ્પા, ગાણદંસણસંજુઓ ।

સેસા મે વાહિરા ભાવા, સવ્વે સંજોગલક્ખણા ॥ ૫ ॥ ”

“ સંજોગમૂલા જીવેણ, પત્તા દુક્ખપરંપરા ।

તમ્હા સંજોગસંબંધં, સવ્વં તિવિહેણ વોસિરિઅં ॥ ૬ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ હે મહાન્ ગુણુરત્નોથી સુશોભિત દેહવાળા પરમ ગુરુ ! મને આજ્ઞા આપો !, પોરિસી પૂર્ણ થઇ છે, હું રાત્રિમાં સંધારે સુવું ? (૧) મને સંધારવા (શયન) માટે આજ્ઞા આપો ! કેવી રીતિએ શયન માટે, તે જણાવે છે. ‘ ડાબા હાથનું ઓશીકું ’ કરીને, એટલે કે-માથા નીચે ડાબો હાથ મૂકીને, ડાબે પાસે-પડજો, કુકડી (ભાષામાં જેને ટીટોડી કહે છે તેની) માફક પગ ઉંચા રાખીને શયન કરવું અને તે રીતિએ શ્રમ લાગે ત્યારે ભૂમિ એટલે પગ પ્રસારવાની જગ્યાને પ્રમાણને પગ લાંબા કરવા. (૨) પાસું બદલવું હોય ત્યારે સંડાસા એટલે સાથળ વગેરે પ્રમાણને પગ ટૂંકા કરી, સંધારાની પડખું બદલવાની જગ્યા અને બદલવાનું પડખું બંને પ્રમાણને પાસું બદલવું, રાત્રે લઘુનીતિ આદિ માટે જવું પડે, ત્યારે જગ્યા પછી (નિદ્રા ન છૂટે તો) શ્વાસ રૂધીને દ્રવ્યાદિનો ઉપયોગ કરવો, એટલે કે-દ્રવ્યથી હું કોણ છું ?, ક્ષેત્રથી કયાં છું ?, કાળથી અત્યારે કયો સમય છે ? અને ભાવથી હું કયી અવસ્થામાં છું-મારે શું કરણીય છે ? વગેરે નિશ્ચય કરવો; એ રીતિએ શયનનો અને જાગવાનો વિધિ કહ્યો. (૩)

હવે કદાચ ઊંઘમાં જ પ્રમાદ એટલે મરણ થાય, તો આત્માને પરિચ્છેદનો ભાર ન રહે માટે સાકાર (આગાર સહિત) અનશનનો વિધિ કહે છે કે-

“ જો આ નિદ્રામાં માફ મરણ થાય, તો ચારેય પ્રકારનો આહાર, ઉપધિ એટલે જીવનમાં ઉપયોગી સઘળો વસ્ત્ર-પાત્રાદિ પરિગ્રહ તથા આ શરીર; એ સર્વને મન, વચન અને કાયાથી વોસિરાવું છું-તબ્બું છું. ” (૪) (એ પ્રમાણે સાગાર અનશન કરી મંગલ માટે નિશ્ચય કરે કે-

“ ૧-અરિહંતો, ૨-સિદ્ધો, ૩-સાધુ મુનિવરો અને ૪-શ્રીકેવલી ભગવંતે કહેલો ધર્મ; એ ચાર તરવો જ મારે મંગલરૂપ (સર્વ વિધ્નોને હરનારાં) છે : (કારણ કે-) ૧-અરિહંતો, ૨-સિદ્ધ ભગવંતો, ૩-સાધુ મુનિરાજો અને ૪-કેવલીભાષિત ધર્મ;—એ જ ચાર લોકમાં (જગતમાં) ઉત્તમ છે, (માટે) હું ૧-અરિહંતનું, ૨-સિદ્ધ ભગવંતનું, ૩-સાધુ મુનિરાજોનું અને ૪-કેવલી ભગવંતે કહેલો ધર્મનું;—એમ ચારેયનું શરણ સ્વીકારું છું. ”

વળી “ ૧-પ્રાણુતિપાત, ૨-અલિક-જુદ્ધ, ૩-ચેરી, ૪-મૈથુન, ૫-દ્રવ્યમૂર્છા-પરિગ્રહ, ૬-ક્રોધ, ૭-માન, ૮-માયા, ૯-લોભ, ૧૦-રાગ, ૧૧-દ્રેષ, ૧૨-કલહ (કલ્પો), ૧૪-અભ્યા-ગ્યાન (જોડું આળ દેવું તે), ૧૪-ચાડી (સાચી પણ ગુપ્ત વાત કહેવી તે), ૧૫-રતિ-અરતિ (આનંદ-ખેદ), ૧૬-પરનિંદા (પાછળ દુર્ગુણ બોલવા), ૧૭-માયાપૂર્વકનું અસત્ય વચન અને ૧૮-મિથ્યાત્વશબ્દ,—આ અઠારેય (આત્માને અંગે) પાપનાં સ્થાનો-કારણો છે. (૧-૨) વળી એ પાપસ્થાનકો દુર્ગતિનાં કારણભૂત છે, મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં વિધ્નભૂત છે, માટે તે સર્વને હું વોસિરાવું છું-તબ્બું છું. (૩) હું એકલો જ છું, માફ જગતમાં કોઈ નથી, હું પણ કોઈનો નથી,—એ પ્રમાણે મનમાં દીનતા લાવ્યા વિના આત્માને શિખામણ આપે. (૪) વળી (મૂળરૂપે) મારો આત્મા સ્વતંત્ર-એક જ છે, શાશ્વતો છે અને જ્ઞાન, દર્શન (વગેરે) ગુણોથી યુક્ત છે; તે સિવાયના અન્ય જે જે પદાર્થો છે તે મારા નથી, પરંતુ, સર્વ માત્ર સંયોગરૂપ છે (પણ મારા આત્મારૂપ નથી). (૫) એ સંયોગો કે જે દુઃખોનું મૂળ છે, તેનાથી મારા જીવે દુઃખોની પરંપરા ભોગવી છે, અર્થાત્ સંયોગ જ દુઃખનું મૂળ છે, માટે તે અન્ય પદાર્થોના સંયોગરૂપ સંબંધને મન, વચન અને કાયાથી હું તબ્બું છું. (૬) એ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપને વિચારીને—એમ ભાવના ભાવીને સમ્યક્ત્વનું પચ્ચક્ષણુ ત્રણ વાર કરે; તે આ પ્રમાણે-

“ અરિહંતો મહ દેવો, જાવજ્જીવં સુસાહુણો ગુરુણો ।

જિણપન્નત્તં તત્તં, ઇઅ સમ્મત્તં મણ ગહિઅં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ હું ત્યાં સુધી શ્રીઅરિહંત એ જ મારા દેવ, સુસાહુણો જ મારા ગુરુઓ અને જિનેશ્વરોએ કહેલું વચન તે જ મારે તત્ત્વરૂપ (પ્રમાણભૂત) છે. ૧. ”

એમ સમકિતનું સ્મરણ કરી શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારરૂપ નવકાર મહામંત્રનું (સાધુ ત્રણ વાર અને શ્રાવક સાત વાર) સ્મરણ કરે; તે પછી સર્વ જીવોને નીચે મુજબ ખમાવે.

“ સ્વમિઅ સ્વમાવિઅ મયિ સ્વમહ !, સન્વહ જીવનિકાય ।

સિદ્ધહ સાલ્લ આલોયણહ, મુજ્જહ વેર ન (ન વેર) ભાવ ॥ ૧ ॥ ”

“ સન્વે જીવા કમ્મવસ, વડદહ રાજ મમંત ।

તે મે સન્વે સ્વમાવિઆ, મુજ્જહ વિ તેહ સ્વમંત ॥ ૨ ॥ ”

“ જં જં મણેણ વદ્દં, જં જં વાણ (યાહ) માસિયં પાવં ।

જં જં કાણેણ કયં, મિચ્છા મિ દુક્કહં તસ્સ ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ હું ખીજના અપરાધોને ખરું છું અને મારા જે અપરાધો થયા હોય તેની ક્ષમા માગું છું. સર્વ છ જીવનિકાય જીવો મને ક્ષમા કરો ! હું સિદ્ધ લગવતોની સાક્ષીએ આલોચના કરું છું કે-મારે કોઈની સાથે વૈરભાવ નથી. (૧) સર્વ જીવો ઠમને વશ ચૌદ-રાજમાં ભમે છે (જન્મે છે, મરે છે), તે સર્વને હું ખમાવું છું; મને પણ તે ક્ષમા આપો ! (૨) મેં જે જે પાપ મનથી કયું હોય, વચનથી બાજ્યું હોય અને કાયાથી કયું હોય; તે સર્વ માફ પાપ મિથ્યા થાઓ. ”

(૩) એ પ્રમાણે સર્વ ચોરાસી લાખ જીવયોનિને ખમાવે. (વર્તમાનમાં તો પોરિસીના સમયે માંડલીમાં સહુએ સાથે આસન ઉપર બેસીને ઉપરનો સઘળો પાઠ એક સાથે બોલીને સંધારાપોરિસી બજાવવાનો વ્યવહાર છે.) બે રાત્રિમાં શરીરચિંતાનું પ્રયોજન પડે તો સંધારો ખીજને બળાવીને, ‘ આવસ્સહિ ’ કહીને, પહેલાં પડિલેહણ કરેલી ભૂમિમાં (માંડલાં કયાં હોય ત્યાં) લઘુશંકા ટાળીને વેદિરાવે; પછી સંધારા પાસે આવી ઈરિં પ્રતિક્રમણ કરી, ગમના-ગમનની આલોચના કરી, ઓછામાં ઓછી ત્રણ ગાથાનો સ્વાધ્યાય કરી, નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરતો શયન કરે.

એ પ્રમાણે શુભ ધ્યાનપૂર્વક શયન કરે અને રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે જાગે, અર્થાત્ એક પ્રહર રાત્રિ બાકી રહે ત્યારે નિદ્રા છોડે ^{૧૮} પછી ઈરિયાવહિં પ્રતિક્રમણ કરીને ‘ કુસુમિણુ-દુઃસુમિણુ ’ નો કાઉત્સગ્ગ ^{૧૯} કરે અને ખમાપૂર્વક જગ-ચિંતામણિનું ચૈત્યવંદન જય વીરચાંડ સુધી કરી,

૧૮. શ્રાવકે સવારે જાગતાં શું શું કરવું જોઈએ, તે આખળ દિનકૃત્યમાં શરૂઆતમાં કહેવાશે.

૧૯. ખમાપૂર્વક સંદિં બગં કુસુમિણુ-દુઃસુમિણુઓહાવણાર્થે કાઉત્સગ્ગ કરે ? ક્રિષ્ણં કુસુમિણું કરેમિ કાઉત્સગ્ગં અન્નત્યાદિ કહી, ચાર લોગસ્સ સાગરવરગભિરા સુધી ૧૦૮ શ્વાસોન્નવાસનો કાઉત્સગ્ગ કરે, તેમાં બે સામાન્ય દુષ્પાત આદિ સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો ૧૦૦ શ્વાસોં (ચંદેસુ નિમ્મત્તયરા સુધી જ ચાર વખત લોગસ્સ) ગણે અને સ્વીસેવનનું દુષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો ૧૦૮ શ્વાસોંનો કાઉત્સગ્ગ કરે, પછી તે પારીને પ્રગટ લોગસ્સ કહે; તે પણ દિનકૃત્યમાં પ્રાતઃકાળના કર્તવ્ય વખતે કહેવાશે.

ચાર ખમાંપૂર્વક 'લગવાનહ' આદિ ચારને વન્દન કરી, એક એક ખમાંપૂર્વક સન્નયાયના બે આદેશો માગી સ્વાધ્યાય કરે.^{૭૦} તે પછી જ્યારે પ્રતિક્રમણ કરવાનો સમય થાય, ત્યારે પ્રાભાતિક (રાઈ) પ્રતિક્રમણ (પ્રથમ ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરીને) શરૂ કરે.^{૭૧} પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ થયા પછી પૃ. ૫૮ માં કહ્યો તે વિધિ પ્રમાણે પડિલેહણ કરીને છેલ્લે સર્વ શ્રાવકોની સાથે માંડલીમાં સ્વાધ્યાય (સન્નયાય) કરે. જો પોષહ પારવાની ઇચ્છા હોય તો (ખમાં હઈ, ઇરિયાવહિં પ્રતિક્રમણ કરી,) ખમાસમણ હઈ, ઉભા ઉભા 'ઈચ્છાં સંદિસહ લગવન્ મુહપત્તિ પડિલેહિમિ ?' એમ કહે. ગુરુ કહે 'પડિલેહહ.' ત્યારે 'ઈચ્છ' કહી, નીચે બેસી, મુહપત્તિનું પડિલેહણ કરી, પુનઃ ખમાં હઈ, 'ઈચ્છાં સંદિં (લગં) પોસહ પારઈ ? (પાર ?)' એમ કહે, ગુરુ 'પુણો વિ કાયવ્વો' અર્થાત 'પુનઃ કરવા યોગ્ય છે' એમ કહે, ત્યારે 'યથાશક્તિ' કહી, પુનઃ ખમાં હઈ, ' (ઈચ્છાં સંદિં લગં) પોસહ પારિઓ (પાયો)' એમ કહે, ત્યારે ગુરુ 'આયારો ન મુક્તવ્વો' અર્થાત- પૌષધનો આદર (આચાર) છોડવા યોગ્ય નથી' એમ કહે. તેના જવાબમાં શ્રાવક 'તદ્દત્તિ' એટલે 'આપનું કથન બરાબર છે' એમ કહે. પછી ઉભા ઉભા^૨ નવકાર ગણી, દીંચણે બેસી, મસ્તક જમીનને લગાડી (નમાવી), નીચેનો પાઠ બોલે.

“ સાગરચંદો કામો, ચંદવહિસો મુદંસણો ધન્નો ।

જેસિ પોસહપહિમા, અસ્વંહિઆ જીવિયંતે વિ ॥ ૧ ॥ ”

ધન્ના સલાહણિજ્જા, સુલસા આણંદકામદેવા ય ।

જાસ પસંસહ મયવં, દઢવ્વયત્તં મહાવીરો ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સાગરચંદ્ર, કામદેવ, ચંદ્રાવતંસક, સુદર્શન અને ધન્યકુમાર ધન્ય છે, પ્રશંસનીય છે, કે જેઓની પૌષધપ્રતિમા (પૌષધવ્રત) પ્રાણાંત ઉપસર્ગો આવવા છતાં અખંડિત રહી. (૧) વળી સુલસા સતી, આણંદજી અને કામદેવજી વગેરે આત્માઓ ધન્ય છે, પ્રશંસનીય છે, કે જેઓના વ્રતની દૃઢતાને લગવાન શ્રીમહાવીરે સ્વમુખે પ્રશંસી છે. (૨) ”

એમ પૌષધ કરનારાઓની સ્તુતિ કરીને “ પોસહ વિધિએ લીધે, વિધિએ પાયો, વિધિ કરતાં જે કોઈ અવિધિ-ખંડના-વિરાધના^{૭૩} (હુઈ હોય તે) મન-વચન-કાયાએ તસ્સ મિચ્છામિ હુક્કડં ”

૭૦. વર્તમાનમાં એક એક ખમાંપૂર્વકના સન્નયાયના બે આદેશો માગી, નવકાર ગણી, 'ભરહેરસર ખાહુખસી' વગેરે સતો અને સતીઓનાં નામસ્મરણ કરવારૂપ સન્નયાય કરવાનો વિધિ ચાલુ છે.

૭૧. ઇચ્છકાર, ઇચ્છાં સંદિં લગં રાઈ પડિક્રમણે ઠાઉં' વગેરેથી શરૂ કરી પૂર્ણ કરે.

૭૨. હાલમાં દીંચણે બેસી, ચરવળા ઉપર હાથ સ્થાપી, પછીથી નવકાર ગણીને વગેરે પારવાનો વિધિ જોવામાં આવે છે. સામાયિક પારવામાં પણ એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, પણ ઉપરના પાઠ સાથે તે રીતિ સંમત થતી નથી. દરેક ક્રિયાની આદિમાં ઇરિં પ્રતિક્રમણનું વિધાન છે, તેથી અંધમાં ન જાણાવ્યું હોય ત્યાં પણ ઇરિં પ્રતિક્રમણ સમજી લેવું.

૭૩. પોસહના ૧૮ હોય આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે-૧. પૌષધ કયો ન હોય તેમનું કે તેમણે લાવેલું પાણી

એ પ્રમાણે પોસહ પારી, પછી સામાયિક પણ પોસહની માફક પારે. (અર્થાત્ ઈરિં પડિછમણુ વિના જ મુહપત્તિપડિલેહણુનો આદેશ માગી, મુહપત્તિ પડિલેહીને સામાયિક પારે; જ્યાં ‘પોસહ’ શબ્દ આવે ત્યાં ‘સામાયિક’ શબ્દ બોલે.) સામાયિક પારવાનો પાઠ આ પ્રમાણે બોલે-

- “ સામાઙ્ગવયજુત્તો, જાવ મળે હોઈ નિયમસંજુતો ।
 છિદ્દહ અસુહં કમ્મં, સામાઙ્ગ જત્તિયા વારા ॥ ૧ ॥ ”
 “ છઠમ્મથો મૂઢમળો, કિત્તિઅમિત્તં ચ સંમરહ જીવો ।
 જં ન સંમરામિ અહં, મિચ્છા મિ દુક્કહં તસ્સ ॥ ૨ ॥ ”
 “ સામાઙ્ગ-પોસહસુ(સં)દ્વિઅસ્સ, જીવસ્સ જાઈ જો કાલો ।
 સો સફલો બોધવ્વો, સેસો સંસારફલહેજ ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સામાયિક વ્રતવાળો શ્રાવક જ્યાં સુધી મનમાં નિયમયુક્ત (મનનો સંયમી) હોય, તેટલો કાળ જેટલી વાર સામાયિક કરે તેટલી વાર અશુભ કર્મોને છેદે છે. (૧) છઠ્ઠસ્થ (અજ્ઞાની) અને (મોહથી) મૂઢ મનવાળો જીવ કેટલું યાદ રાખી શકે? માટે મને જે યાદ ન હોય તે પણ (સામાયિકમાં લાગેલું) માફ પાપ મિથ્યા થાઓ! (૨) સામાયિક અને પૌષધમાં સુસ્થિત (એકાગ્ર) જીવનો જેટલો કાળ (સમતામાં) જાય, તેટલો સફળ સમજવો, બાકીનો સંસાર (વૃદ્ધિનું) કારણ બાણવો. (૩) ”

એ પ્રમાણે ત્રણ ગાથાઓ કહીને, પછી “ સામાયિક વિધિએ લીધું, વિધિએ પાળું, વિધિ કરતાં જે કોઈ અવિધિ હુઓ હોય, તે સવિ મન-વચન-કાયાએ કરી મિચ્છામિ દુક્કહં. દશ મનના, દશ વચનના, બાર કાયાના-એમ બત્રીશ^{૭૪} દોષોમાં જે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય, તે સવિ મન-વાપરે. ૨. પૌષધમાં સ્વાદિષ્ટ આહાર જમે, ૩. પારણાની-ભોજનની ચિંતા-તર્યાર કરે, ૪. પૌષધ માટે શરીરની શોભા કરે, ૫. પૌષધ માટે વસ્ત્રો ધોવરાવે, ૬. ઘરેણાં પહેરે (ધરાવે), ૭. પૌષધ માટે વસ્ત્રો રંગાવે. ૮. પૌષધમાં શરીરનો મેલ ઉતારે, ૯. પૌષધમાં દિવસે કે રાત્રિએ પોરિસી પહેલાં સૂવે-ઉઠે, ૧૦ થી ૧૩. રાત્રિકથા-દેશકથા-ભોજનકથા-સ્ત્રીકથા એ ચાર વિકથાઓ કરે, ૧૪. વિના પુંજ ભૂમિ ઉપર માત્ર વગેરે પરઠવે, ૧૫. પરનિંદા કરે, ૧૬. ચોર કે ચોરીની વાતો કરે, ૧૭. સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ સરાગ દષ્ટિએ દેખે, અને ૧૮. પોસહ વિનાનો ગૃહસ્થો કે સ્વજન-સંબંધીઓની સાથે વાતો કરે; એ અદ્વાર દોષો પૌષધમાં વર્જવા બોધ્યો.

૭૪. તપાગચ્છની સામાયારી પ્રમાણે સામાયિક પારવામાં આ બીજી-ત્રીજી ગાથાને બદલે ‘સામાઙ્ગમિ હ કપ્પ’ ગાથા બોલાય છે. જૂઓ-આ ગ્રંથમાં જ સામાયિક અધિકારમાં (પૃ. ૨૪૦ માં). અંતરગચ્છની સામાયારી પ્રમાણે ઉપરની ત્રણ ઉપરાંત બીજી એ મળી પાંચ ગાથાઓ બોલાય છે.

૭૫. મનના દશ-૧. રોષ કરવો, ૨. અવિવેક ચિંતવવો. ૩. તત્ત્વની ચિંતા ન કરવી, ૪. ઉદ્વેગ કરવો, ૫. યશકીર્તિની ઈચ્છા કરવી, ૬. વડીલાદિ પ્રત્યે વિનય (પૂજ્યભાવ) ન રાખવો, ૭. લયની ચિંતા કરવી, ૮. વ્યાપારની ચિંતા કરવી, ૯. સામાયિકના કૃણમાં સદેહ કરવો અને ૧૦ નિયાણું કરવું. વચનના દશ-૧. અરામ વચન બોલવું, ૨. ટુંકારાથી બોલવું, ૩. સાવધ વચન બોલવું, ૫. લવારો કરવો (બહુ બોલવું), ૫. કલહકારી બોલવું, ૬. અવિરતિતું સ્વાગત કરવું-તેવું વચન બોલવું, ૭. ગાળો દેવી, ૮. વિકથાઓ

વચન-કાયાએ મિચ્છામિ દુક્કડં. ” એમ કહી એ રીતિએ સામાયિક પારે. (આ અહોરાત્રિ પૌષધનો વિધિ કહ્યો.) જે માત્ર દિવસનો જ પોસહ હોય, તે પોસહના પચ્ચક્ષુખાણુમાં ‘ જાવ દિવસ પજ્જુવાસામિ ’ એમ પાઠ બોલે. દિવસનો પૌષધ સાંજનું પ્રતિક્રમણ કરીને સૂર્યાસ્ત પછી પારી શકાય, કેવળ રાત્રિનો પૌષધ કરવો હોય તે મધ્યાહન પછી મોડામાં મોડો સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંતર્મુદ્ધર્ત બાકી હોય ત્યાં સુધી લેવાય, અને તેના પચ્ચક્ષુખાણુમાં ‘ જાવ દિવસં સેસં રત્તિ પજ્જુવાસામિ ’^{૧૬} બોલાય. પૌષધના પારણે જે સાધુમહારાજનો યોગ હોય તેો અવશ્ય અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત કરીને-એટલે તેઓશ્રીને વહોરાવીને પારણું કરવું.

અહીં ‘ પર્વ-ચતુષ્ઠયી ’ એમ કહ્યું છે, તે ચાર પર્વદિવસોમાં તેો અવશ્ય પૌષધ કરવો જોઈએ એમ જણાવવા માટે છે, નહિ કે ચાર દિવસ સિવાયનાં પર્વો કે અપર્વ દિવસોમાં પૌષધ ન જ કરવો ! કહ્યું છે કે-

“ સવ્વેસુ કાલપવ્વેસુ, પસત્થો જિણમણ તહા જોગો ।

અટ્ટમીચડસીસું, નિજમેણ હવિજ્જ પોસહિઓ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ સર્વ કાળ અને સર્વ પર્વોમાં (અર્થાત્ દરરોજ) યોગો જિનમતમાં પ્રશસ્ત થાય તેમ કરવું જોઈએ અને અટ્ટમી, ચતુર્દશી વગેરે પર્વોમાં તેો અવશ્ય પૌષધી થવું (પૌષધ કરવો) જોઈએ. ”

અવશ્યકચૂર્ણિ વગેરે આગમગ્રંથોમાં પણ તે પ્રમાણે કહેલું હોવાથી, જેઓ ‘ સૂત્રકૃત ’ (સુયગડાંગ) વગેરેમાં શ્રાવક વર્ણુન અધિકારમાં કહેલા “ જાવદસદ્ધમુદ્ધિપુણ્ણમાસીસુ પહિપુણ્ણં પોસહં અણુપાલેમાણા ” અર્થાત્ ‘ ચતુર્દશી, અટ્ટમી, અમાવાસી અને પૂર્ણિમા-એ દિવસોમાં પ્રતિ-પૂર્ણ પૌષધનું અનુપાલન કરતા ’ વગેરે અક્ષરો જોઈને, એ ચાર પર્વોમાં જ પૌષધ કરવો, બાકીના દિવસોમાં ન જ કરવો; એમ અર્થ કરે છે તે ઘટતો નથી; કારણ કે-એ અર્થ કરવાથી વિપાકસૂત્ર નામના અંગમાં સુબાહુકુમારના વર્ણુનમાં ત્રણ દિવસ સાથે પૌષધ કર્યાનું કહેલું છે તે અસત્ય ઠરે; તે પાઠ આ પ્રમાણે છે-“ તપ પં સે સુબાહુકુમારે અન્નયા કયાહ જાવદસદ્ધમુદ્ધિપુણ્ણમાસીસુ જાવ પોસહસાલાણ પોસહિપ સદ્ધમમત્તિપ પોસહં પહિજાગરમાણે વિહરહ ” ત્તિ ॥ અર્થાત્-“ ત્યારે તે સુબાહુકુમાર, ચતુર્દશી, અટ્ટમી, અમાવાસી, પૂર્ણિમા; એ પર્વચતુષ્ઠયીમાં અન્યદા કોઈ વાર અટ્ટમનો તપ કરીને, પૌષધવ્રતવાળા તે પોતે પૌષધશાળામાં પૌષધનું પાલન કરતા રહે છે. ” (અહીં ત્રણ દિવસ સાથે પૌષધ કર્યાનું જણાવનારા ‘ અટ્ટમ ’ શબ્દથી ચાર પર્વો વિનાના દિવસોમાં પણ પૌષધ કર્યાનું સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.)

કરવી, ૯. અવિનયથી (અપમાનવાચક) બોલવું અને ૧૦. હાંસી કરવી. કાયાના ખાર-૧ વારંવાર જ્યાં-ત્યાં ખેસવું, ૨. ચારેય દિશામાં જોતાં રહેવું, ૩. પાપક્રિયા કરવી, ૪. આળસ મરડવી, ૫. બાળક રમાડવાં, ૬. ઓઠિંગણે ખેસવું, ૭. મેલ ઉતારવો, ૮. શરીર ખણવું, ૯. પગ ઉપર પગ ચઢાવી ખેસવું, ૧૦. શરીર (આરામની ખાતર) ખૂલું રાખવું, ૧૧. લજ્જા કે ઠંડી આદિથી શરીર ઢાંકવું અને ૧૨. ઉંધવું,-એમ કુલ બત્રીશ દોષો સામાયિકમાં વર્જવા. આ દોષો અન્યત્ર બીજી રીતે પણ કહેલા છે.

૭૧. હાલ ‘ જાવ સેસઅહોરત્તં ’ બોલાય છે. અર્થથી બંને પાઠ સરખા છે. બંને પાઠનો ‘ બાકી રહેલો દિવસ અને સંપૂર્ણ રાત્રિ સુધી ’ એમ અર્થ છે.

દીન-દુઃખી માનવા એ અજ્ઞાન છે.) તેમાં આહાર; અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ (જેનું વર્ણન દિનકૃત્યના પચ્ચક્ષપાણ્ય અધિકારમાં કહેવાશે.) એ ચાર પ્રકારે છે, વસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ છે-અથવા વસ્ત્ર શબ્દથી વસ્ત્રો તથા કામળી વગેરેનું દાન સમજવું; પાત્ર એટલે સાધુને ઉપયોગી કાષ્ઠાદિનાં તર-પણી, ચેતના, પાત્રાં વગેરે સમજવાં; તે સિવાય પણ આદિ શબ્દથી મકાન, પાટ, પાટલા, શય્યા (સાડા ત્રણ હાથપ્રમાણ), સંયારો (અઢી હાથપ્રમાણ), તથા પાથરવાનું ગરમ આસન વગેરે સાધુધર્મમાં ઉપયોગી વસ્તુઓનું દાન પણ ‘ અતિથિસંવિભાગ ’ રૂપ સમજવું. આથી એ નિશ્ચિત થયું કે-સોનું, રૂપું, ધન, વગેરે સાધુને આપી શકાય નહિ,^{૭૭} કારણ કે-સાધુઓને તેવી વસ્તુ લેવા-રાખવાનો આચાર પણ નથી. એ પ્રમાણે અતિથિસંવિભાગ ત્રત શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહ્યું છે.

‘ અતિથિસંવિભાગ ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિપૂર્વક વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-‘ અતિથિને ’ એટલે જેનું સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાયું તેવા ‘ સાધુને, ’ ‘ સં ’ એટલે ‘ સમ્યક્ ’-આધાર્મિક વગેરે ૪૨ દોષરહિત, ‘ વિ ’ એટલે વિશિષ્ટ રીતિથી (સાધુને પશ્ચાત્કર્મ આદિ દોષ ન લાગે તે રીતિએ), ‘ ભાગ ’ એટલે પોતાની વસ્તુનો અમુક અંશ આપવાનું જે ત્રત, તે અતિથિસંવિભાગ ત્રત કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે-ન્યાયોપાર્જિત ધનથી કે ન્યાયથી મેળવેલી વસ્તુઓ, અચિત્ત, નિર્દોષ (૪૨ દોષરહિત) અને કલ્પ્ય એટલે સાધુતાને પોષક હોય તેવી આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રાદિ ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓ દેશ, કાળ, શ્રદ્ધા, સત્કાર અને ક્રમપૂર્વક પોતાના ઉદ્ધારની બુદ્ધિથી સાધુઓને આપવી, તે અતિથિસંવિભાગ સમજવો. તેમાં દેશ^{૭૮} એટલે ડાંગર વગેરે અનાજ ન્યાં પાકતું કે ન પાકતું હોય તેવો પ્રદેશ, કાળ^{૭૯} એટલે સુકાળ-દુષ્કાળ વગેરે વિચારીને, શ્રદ્ધા^{૮૦} એટલે આ લોક-પરલોકની સ્વાર્થસાધનારહિત માત્ર આત્માનો ઉપકાર કરવાની ભાવનાથી; સત્કાર^{૮૧} એટલે શુરુ પધારે ત્યારે આસનેથી ઉભા થવું, આસન આપવું, વન્દન કરવું અને તેઓ જાય ત્યારે યથાશક્તિ વળાવવા સાથે જવું વગેરે; અને ક્રમ^{૮૨} એટલે દુર્લભ કે ઉત્તમ વસ્તુઓની પ્રથમ, અને સામાન્ય વસ્તુઓની પછી વિનંતિ કરવી; એ રીતિએ દેશ-કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ દાન આપવું. કહ્યું છે કે-

૭૭. અતિ પરિણતિવંત જીવોએ સાધુઓની ભક્તિને અંગે ભદ્રક ભાવે કે રાગદ્વેશને વશ થઈ રોકડ રકમ વગેરે તેઓના કથનાનુસાર તેઓ કહે ત્યાં આપવું, ખીજાને સોંપવું અને તેનો ખર્ચ કરવા-ન કરવાની સત્તા સાધુની રાખવી, તે ધક્કું અનુચિત છે; વસ્તુતઃ જે સાધુને પોતાના સંયમનો વિશ્વાસ ન હોય તે જ આવો પ્રબંધ કરાવે અને ગૃહસ્થ અજ્ઞાન દસાથી ગુરૂવચન તહતિ કરી પરિગ્રહથી ભારે કરે-એમ અન્તેને નુકસાન જ થાય.

૭૮. જે દેશમાં જે વસ્તુ દુર્લભ હોય ત્યાં તેનું દાન કરવું, તે દેશની અપેક્ષાએ ઉત્તમ.

૭૯. દુષ્કાળમાં દાન કરવું, તે કાળની અપેક્ષાએ ઉત્તમ.

૮૦. શુદ્ધ ભાવપૂર્વકનું દાન કરવું, તે શ્રદ્ધાની અપેક્ષાએ ઉત્તમ.

૮૧. સત્કાર-સન્માનપૂર્વક દેવું, તે સત્કારની અપેક્ષાએ ઉત્તમ.

૮૨. પ્રથમ સામાન્ય વસ્તુ વહોરાવ્યા પછી ઉત્તમ વસ્તુની વિનંતિ કરવાથી, સાધુને આહાર પૂર્ણ થઈ જવાથી ન વહોરે ત્યારે ઉત્તમ વસ્તુના લાભથી વચિત રહેવાય, માટે ઉત્તમ વસ્તુઓ પહેલાં વહોરાવવી, તે ક્રમની અપેક્ષાએ ઉત્તમ.

“ નાયાગયાણ કપ્પિણ્ણજ્ઞાણં અન્નપાણાર્ણં દક્ખાણ દેસ-કાલ-સધ્ધા-સક્કાર-કમજુઝં પરાણ
મત્તીણ આયાણુગાહુલ્લીણ સજ્જયાણ દાણં અતિથિસંવિભાગો ” (પ્રત્યાઽ આવઽ આઽવતાઽધિઽ)

ભાવાર્થ-“ ન્યાયથી મેળવેલી અને કલ્પનીય એવી આહાર-પાણી વગેરે વસ્તુઓનું દેશ,
કાળ, શ્રદ્ધા, સત્કાર અને ક્રમથી વિશિષ્ટ, ઉત્તમ ભક્તિપૂર્વક, સ્વ-આત્મકલ્યાણની ભુદ્ધિએ, સાધુ-
(સંયમી)ઓને દાન કરવું; તેને અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહ્યું છે.

પૂઁ કલિકાલસર્વાન્ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરશ્ચ પશુ જાણાવે છે કે-

“ પ્રાયઃ શુદ્ધૈસ્ત્રિવિધવિધિના પ્રાસુકૈરેષણીયૈઃ,
કલ્પ્યપ્રાયૈઃ સ્વયમુપહિત-વસ્તુભિઃ પાનકાઘઃ ।
કાષ્ઠે પ્રાપ્તાન્ સદનમસમશ્રદ્ધયા સાધુવર્ગાન્ ;
ધન્યાઃ કેચિત્ પરમ(વ)વિહિતા હન્ત સન્માનયન્તિ ॥ ૧ ॥ ”

“ અશનમશ્વિલં શ્વાઘં સ્વાઘં ભવેદથ પાનકં,
યતિજનહિતં વસ્ત્રં પાત્રં સૌ(સ)કમ્બલપ્રોચ્છનમ્ ।
વસતિફલકપ્રભયં મુખ્યં ચરિત્રિવિવર્દનં;
નિજકમનસઃ પ્રીત્યાધાયિ પ્રદેયમુપાસકૈઃ ॥ ૨ ॥ ” (યોઽ શાઽ પ્ર૦ ૩-૮૭ ટીકા)

તથા-“ સાદૃશ કપ્પણિજ્ઞં, જં નવિ દિન્નં કહિંચિ કિંચિ તહિં ।
ધીરા જહુત્તકારી, સુસાવગા તં ન મુંજંતિ ॥ ૧ ॥ ”

“ વસહી-સયણાસણમત્ત-પાણમેસજ્જવત્થપાયાઈ ।
જઙ્ગિ ન પજ્જત્તથ્થણો, થોવા વિ હુ થોવયં દિજ્જા ॥ ૨ ॥

(સંબોધપ્રકઽ, શ્રાઙ્ગાધિઽ-ગાઽ ૧૩૯-૧૪૦)

ભાવાર્થ-“ ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધ એટલે જેમાં સાધુને નિમિત્તે હિંસા, પાક કે ખરીદી કરી ન
હોય; તે પણ અચિત્ત; સાધુને લાગતાં ૪૨ દોષો જેમાં લાગ્યા ન હોય તેવી; દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ
અને ભાવથી સાધુને કલ્પનીય અને પોતાને માટે લીધેલી (સ્થાપનાદોષથી રહિત) એવી
પાણી, આહાર આદિ વસ્તુઓ વડે યોગ્ય અવસરે ઘેર-આંગણે પધારેલા સાધુઓનું સન્માન
ઉત્કટ શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમ સાવધ થઈને (વિધિપૂર્વક) કોઈ ધન્યપુરુષો જ કરી શકે છે. (૧) સઘળું
અશન એટલે શેટલી-ભાત વગેરે, ખાદ્ય એટલે ફળ, ફુટ કે ભુંજેલું, સેકેલું વગેરે, સ્વાઘ
એટલે ચૂર્ણ, સોપારી, એલચી વગેરે ગુણશુદ્ધિકારક અને પાનકં એટલે પાણી; તથા સાધુ-
પુરુષો(સાધુતા)ને હિતકારી વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળ, આસન, રહેવાની જગ્યા, પાટ, પાટલા વગેરે
ઉત્તમ ચીજો, કે જે ચારિત્રની વૃદ્ધિમાં સહાયક હોય, તેવી સઘળી વસ્તુઓ પોતાના મનમાં
અતિ પ્રીતિ ધારણ કરીને શ્રાવકોએ સાધુઓને આપવી જોઈએ. (૨) ”

તથા “ ધીર અને શ્રીજિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાના પાલક ઉત્તમ શ્રાવકો, સાધુઓને કદ્યે તેવી જે ચીજ અદ્ય માત્ર પણ કોઈ સાધુને વહોરાવી ન હોય, તેનો કદી પોતાને માટે ઉપયોગ કરતા (વાપરતા) નથી. (૧) રહેવા માટે સ્થાન, શય્યા, આસન, આહાર, પાણી, ઔષધ, અને વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઉપકરણો શ્રાવકે પોતે વિપુલ સંપત્તિવાન ન હોય, તો થોડામાંથી થોડાં પણ મુનિને આપવાં. (૨) ”

વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ તો કહે છે કે—

“ કિચ્ચિચ્છુદ્ધં કલ્પ્યમકલ્પ્યં સ્યાદકલ્પ્યમપિ કલ્પ્યમ્ ।

પિષ્ઠઃ શય્યા વસ્ત્રં, પાત્રં વા મેષજાદ્યં વા ॥ ૧ ॥ ”

“ દેશં કાલં પુરુષ-મવસ્થામુપયોગશુદ્ધિપરિણામાન્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય ભવતિ કલ્પ્યં, નૈકાન્તાત્ કલ્પતે કલ્પ્યમ્ ॥ ૨ ॥ ”

(પ્રથમરત્તિ, ૧૪૫-૧૪૬)

ભાવાર્થ—“ આહારાદિ પિષ્ઠ, શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ નિર્દોષ અને કદ્ય હોય, તો પણ અપેક્ષાએ અકદ્ય બને છે અને અકદ્ય હોય તો પણ અપેક્ષાએ કદ્ય ગણાય છે. (૧) કારણ કે—દેશ, કાળ, લૈનાર-દેનાર વ્યક્તિ, તેની અવસ્થા (સંયોગ), વસ્તુને ઉપયોગ (જરૂરીયાત) અને હૃદયનો શુભ ભાવ; વગેરેની અપેક્ષાએ અકદ્ય પણ કદ્ય અને કદ્ય છતાં અકદ્ય પણ બને છે. તાત્પર્ય કે—જે જે દેશ-કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ લૈનાર-દેનારને લાભનું (સંયમનું) પોષક બને, તે સર્વ દાન અકદ્ય હોય તો પણ કદ્ય ગણવું અને કદ્ય છતાં જે સંયમઘાતક બને તે અકદ્ય ગણવું. એકાન્તે કોઈ કદ્ય પણ કદ્ય ગણાતું નથી. (૨) ”

અર્થ—શાસ્ત્રમાં જેવી રીતિએ આહારનું દાન કરનારા સંભળાય છે, તેવી રીતિએ વસ્ત્ર વગેરેનું દાન કરનારા સંભળાતા નથી, તેમ જ વસ્ત્ર વગેરેનું દાન આપનારને શું ફળ મળે તે પણ શાસ્ત્રમાં સાંભળવામાં આવતું નથી; તો વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનું દાન કેમ યોગ્ય ગણાય ?

ઉત્તર—તમે માનો છો તેવું નથી, કારણ કે—ભગવતીજી વગેરે આગમગ્રંથોમાં વસ્ત્ર વગેરેનું દાન આપવું—એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે, જુઓ એ પાઠ—

“ સમણે નિર્ગંથે ફાસુયપસગિજ્જેણં અસણ-પાણ-સાહમ-સાહમેણં વત્થ-પહિગ્ગહ-કંબલ-પાયપુંઠ્ઠેણં વીઢ-ફલગ-સિજ્જા-સંથારમેણં પહિલામેમાણે વિહરતિ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રમણ નિર્ગંથોને અતિત અને નિર્દોષ આહાર, પાણી, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય તથા વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ પાદપ્રોછન (રત્નેહરણ), પાટ, પાટીયાં, શય્યા, સંથારા વગેરેનું દાન કરવા-પૂર્વક (ઉત્તમ શ્રાવક) પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે. ”

માટે સંયમના આધારભૂત જે શરીર, તેને ઉપકારક હોવાથી આહાર, પાણી વગેરેની જેમ વસ્ત્ર વગેરે પણ સાધુઓને વહોરાવવું જોઈએ; વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે સંયમમાં કેવી રીતિએ ઉપકારી બને છે, તે આ ગ્રંથના ખીજ ભાગમાં સાધુધર્મના વર્ણનમાં કહેવાશે.

અતિથિસંવિભાગ માટે વૃદ્ધપરંપરાથી સામાન્યારી આ પ્રમાણે છે—“ પૌષધના પારણે શ્રાવકે (શક્ય હોય ત્યાં સુધી) અવશ્ય સાધુઓને દાન દઈને પારણું કરવું જોઈએ; માટે જ્યારે જમવાનો અવસર થાય ત્યારે પોતે સુંદર વસ્ત્ર-અલંકાર પહેરીને શોભાપૂર્વક સાધુને ઉપાશ્રયે જઈ, તેઓશ્રીને નિમંત્રણ કરે કે—હૈ ભગવન આહાર-પાણી વહોરવા પધારો ! ”

એમ વિનંતિ કરે ત્યારે સાધુઓએ જેમ બને તેમ જલ્દી તૈયારી કરવી જોઈએ, કારણ કે-વિલંબ કરવાથી આહારાદિ રાખી મૂકે તો સાધુને સ્થાપનાદોષ લાગે અને શ્રાવકને જમવાનો જોડલો વિલંબ થાય તેટલો અંતરાય કરવાથી સાધુને ભોગાંતરાયાદિ કર્મ બંધાય; માટે એક સાધુ ‘ પડલા ’ નું^{૮૩} પડિલેકણ કરે, બીજા મુહપત્તિનું^{૮૪} પડિલેકણ કરે, તો ત્રીજા પાત્રાનું^{૮૫} પડિલેકણ કરે, અર્થાત્ શક્ય હોય તેટલી જલ્દી તૈયારી કરે. તેમાં એટલું વિશેષ છે કે-શ્રાવક જો પહેલા પ્રહરમાં (સવારે જ) વહોરવાનું નિમંત્રણ કરે, ત્યારે સાધુઓમાં કોઈ નમુસ્કારસહિના પરચક્ર-ખાણે વાપરનાર હોય તો વહોરી લાવે, પરંતુ તે વેળા કોઈ વાપરનાર ન હોય તો નિષેધ કરે; કારણ કે-વાપરનાર વિના વહોરીને લાવી રાખવાથી તે આહારને બપોર સુધી સંભાળવો પડે, કારણ કે-નહિ સંભાળવાથી તેમાં કીડી આદિ જીવો ચઢે, વગેરે વિરાધનાદિ થાય; માટે જરૂર વખતે જ આહારાદિ લાવવાનો સાધુનો મુખ્ય આચાર હોવાથી વહેલા નિમંત્રણ મળવા છતાં તેનો નિષેધ કરે; તેમ છતાં શ્રાવક આગ્રહ કરે, તો (તેની શ્રદ્ધા ટકાવવા માટે) તે વખતે પણ વહોરી લાવે અને પ્રયત્નપૂર્વક જાળવી રાખે; અથવા પાદોનપોરિસી એટલે સૂર્યોદયથી પોણા પ્રહરે સાધુને ભણાવવાની પોરિસીના કાળે, જો કોઈ તપસ્વી કે અન્ય સાધુ કારણસર વાપરનાર હોય તો તેને તે આપે. વહોરવા જવાની રીત એવી છે કે-તે શ્રાવકની સાથે સંઘાટક^{૮૬} (એ સાધુઓ) જાય, કારણ કે-એક જ સાધુને મોકલવો તે બ્યવહાર (શુદ્ધ) નથી, એમ સાથે ચાલતા સાધુઓ આગળ અને શ્રાવક પાછળ પાછળ ચાલે, એ રીતિએ મુનિઓને ઘેર લાવી (પાટ, પાટલા કે ગરમ વસ્ત્રાદિ) આસન આપી બેસવાની વિનંતિ કરે. જો સાધુઓને આસન ઉપર બેસવાની જરૂર જણાય, અને બેસે તો ઘણું સારું; ન બેસે તો પણ શ્રાવકને તો તેવો ચિનય કરવાથી લાભ મળે જ. પછી અતિથિસંવિભાગ કરનાર પોતે આહાર, પાણી વગેરે સ્વયં વહોરાવે, અગર બીજા વહોરાવે તો પણ આહારાદિનાં ભાજન ગુરુની સામે ધરી, તેઓ વહોરે ત્યાં સુધી પોતે બેસે રહે, બેસે નહિ. સાધુ પણ પશ્ચાત્કર્મ^{૮૭} દોષ ન લાગે તે માટે ભાજનમાંની વસ્તુ સમ્પૂર્ણ નહિ વહોરતાં તેમાં બાકી રાખે. એ પ્રમાણે વહોરાવ્યા પછી વન્દન કરીને, સાધુઓને ઉપાશ્રયે જતાં તે (સ્વશક્તિ-શ્રદ્ધા અનુસારે ઓછામાં

૮૩. ગોચરીની ઝોળીને ઢાંકવાનાં વસ્ત્રના ત્રણ, ચાર કે પાંચ પડ (ટૂકડા) હોય, તેને પડલાં કહે છે.

૮૪. એ સાધુઓ સાથે ગોચરી જવાનો સાધુઆચાર ઘણા ગુણોનું કારણ છે, એ સાથે હોવાથી ગોચરીના દોષોનો વધુ ખ્યાલ રહે, લોલુપતાદિ દોષો જોર ન કરી શકે, બ્રહ્મચર્ય જેવું રત્ન જોખમમાં ન મૂકાય અને ગોચરી વહોરવાનું જ્ઞાન વધે, વગેરે અનેક લાભોનું કારણ છે; એકલા જવાથી ઘણા દુર્ગુણો વધે અને બ્રહ્મચર્ય નાશ થવાનો પ્રભુ પ્રસંગ આવે.

૮૫. ભાજનમાંથી સમ્પૂર્ણ વહોરાવતાં ખાલી થયેલા પાત્રને (કે ખરડેલા હાથને) ગૃહસ્થ સચિત્ત પાણી વગેરેથી સાફ કરે, તો તે અંગે થતી વિરાધનામાં સાધુ નિમિત્ત બને. એ મુજબ વહોરાવ્યા પછીની જે ક્રિયા થાય તે પશ્ચાત્કર્મ કહેવાય.

ઓછું) અમુક ડગલાં પણ પાછળ પાછળ વળાવવા જાય અને તે પછી સ્વયં લોજન કરે.

જો પોતાના તે ગામ કે શહેર વગેરેમાં સાધુ મુનિરાજનો યોગ ન હોય, તો પણ પોતે લોજન કરવાના અવસરે ખારણે જોયા કરે અને ચિત્તના શુદ્ધ ભાવથી ભાવના ભાવે કે-જો કોઈ સાધુ અહીં હોત તો મારો ઉદ્ધાર થાત, (કોઈ સાધુ અત્યારે પણ આવે તો સાઈ,) વગેરે સાધુને વહોરાવવાની ભાવના^૬ ભાવે. એ પ્રમાણે પૌષ્ઠ પછી પારણું કરવાનો શ્રાવકનો વિધિ બાજીવો.

પૌષ્ઠ સિવાયના દિવસોમાં તો પોતે વહોરાવીને જમે અગર જમ્યા પછી પણ વહોરાવે. શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિવાચકકૃત શ્રાવકધર્મપ્રશસ્તિમાં તો અતિથિ એટલે સાધુઓ જ નહિ, પણ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-આરેયને ગણ્યાં છે અને તે આરેયનો અગર આરમાંથી કોઈનો પણ સંવિભાગ કરવો, તેને અતિથિસંવિભાગ કહ્યો છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે-

“ અતિથિસંવિભાગો નામ અતિથયઃ-^૭ સાધવઃ સાઙ્ગ્યઃ શ્રાવકાઃ શ્રાવિકાશ્ચ ’ एतेषु गृहमुपागतेषु भक्त्याऽभ्युत्थानाऽऽसन (दान-)^૮ પાદપ્રમાર્જનનમસ્કારાદિભિર્ચયિત્વા યથાવિભવશક્તિ અન્ન-પાન-વસ્ત્રૌષ-ધાલ્યાદિપ્રદાનેન સંવિભાગઃ કાર્યઃ ” હિતિ ॥

ભાવાર્થ-“ અતિથિસંવિભાગ એટલે “ અતિથિરૂપ સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ; તેઓ કોઈ પણ જગ્યાએ ઘર આંગણે પધારે, ત્યારે ભક્તિપૂર્વક ઉભા થઈને આસન આપવું; પાદપ્રમાર્જન કરવું અને યથાયોગ્ય નમસ્કાર વગેરે કરવું; વગેરે સત્કાર કરીને, પોતાના વૈભવ(ધન)ના પ્રમાણમાં આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, ઔષધ, રહેવા માટે જગ્યા; વગેરે આપીને સંવિભાગ કરવો. ”

આ વ્રતની આરાધનાને માટે શ્રાવક હંમેશાં શુરુને વિનંતિ કરતો જ રહે કે-“ હે ભગવન્ ! અચિત્ત અને નિર્દોષ અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળ, ડંડાસણ, પાટ, પાટલા, શય્યા, સંધારીયું, ઔષધ, લેપજ^૯ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ વહોરી મારો નિસ્તાર કરો; મારી ઉપર ઉપકાર કરો. ” એ પ્રમાણે દરરોજ પોતે વિનંતિ કરે.^{૧૦}

દેવલવમાં દેવતાઈ લોગો, સમૃદ્ધિ, સામ્રાજ્ય કે તીર્થંકરપદવી મળવી, વગેરે આ વ્રતનાં ફળો શ્રીશાલિભદ્રજી, મૂળદેવ, પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનો પ્રથમ ભવ, વગેરેથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંપરાએ મોક્ષ પણ થાય છે. (છતી સામગ્રીએ પણ) મુનિદાન નહિ કરવાથી (દાનના અનાદરને યોગે) દાસપણું, દુર્ગતિ, દુર્ભાગ્ય આદિ માઠાં ફળો લોગવવા પડે છે.

આ પ્રમાણે ચોથું શિક્ષાવ્રત વર્ણવ્યું. અહીં સમ્યક્ત્વપૂર્વક ખારેય વ્રતોનું સ્વરૂપ ખૂણું થયું. આ ખારેય વ્રતોને પૂર્વે જણાવેલો ‘ શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ ’ કહ્યો છે, એમ સમજવું.

૮૬. સાધુને વહોરાવવાનો યોગ ન બને તો પણ શુદ્ધ ભાવનાથી દાનનો મહા લાભ મળે છે, ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવને વહોરાવવાની શુદ્ધ ભાવનાવાળા જીર્ણીશંક વગેરે તેનાં અનુપમ દૃષ્ટાન્તરૂપ છે.

૮૭. એક જ વસ્તુનું બને તે ઔષધ અને અનેક વસ્તુ ભેગી મળવાથી બને તે લેપજ.

૮૮. વિનંતિ કરવા છતાં પણ, સાધુ આદિ વહોરવા ન આવે તો પોતાની વિનંતિ નિષ્ફળ માનવી, તે અજ્ઞાન છે. શુદ્ધ ભાવપૂર્વક વિનંતિ કરનારને, સાધુને વહોરાવવાનો યોગ ન બને તો પણ, વિનંતિ વખતે શુદ્ધ ભાવ હોવાથી તેનો લાભ થાય જ છે. સાધુને વિનંતિ કરવી તે શ્રાવકનો ધર્મ છે અને પોતાના સંયમની આરાધનાનો ખ્યાલ કરીને વહોરવા જવું કે નહિ તે સાધુને જોવાનું રહે છે; ગૃહસ્થને તો, સાધુ વહોરવા ન આવે તો પણ વિનંતિ કરવાથી લાભ મળે જ છે, માટે વિનંતિ કરવામાં ચૂકવું નહિ.

શ્રાવકનાં વ્રતોના અતિચાર

[પ્રકરણ બીજું ચાલુ]

પૂર્વે સમ્યક્ત્વ સહિત બાર વ્રતોનું વર્ણન કર્યું. હવે તે વ્રતોના અતિચારો જાણવા અને ટાળવારૂપ બાકીનો ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ કહે છે.

મૂલ—“ ઇષાં નિરતિચારાણાં, પાલનં શુદ્ધમાવતઃ ।

પચ્ચ પચ્ચાતિચારાશ્ચ, સમ્યક્ત્વે ચ પ્રતિવ્રતે ॥ ૪૧ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ એ સમ્યક્ત્વ, તથા વ્રતોનું શુદ્ધ ભાવથી નિરતિચારપણે પાલન કરવું, (તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે.) તે સમ્યક્ત્વના તથા દરેક વ્રતોના પાંચ પાંચ અતિચારો છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—‘ અતિચાર ’ એટલે અંગીકાર કરેલા નિયમનો દેશથી (અમુક અંશમાં) ભંગ કરાવનાર આત્માનો અશુભ અધ્યવસાય; આ અતિચારો-કે જેનો અર્થ અહીં કહ્યો, તે જે રીતિએ ન લાગે તે રીતિએ સમકિત સહિત બારેય વ્રતોનું પાલન કરવું, તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે, અર્થાત્ જેમાં અતિકિલ્બ મિથ્યાવ વગેરે કર્મોના ઉદયરૂપ કલંક નથી એવા ભાવથી, એટલે કે-‘ દુષ્ટ કર્મોનો ઉદય જેમાં ન હોય તેવો આત્માનો જે નિર્મળ ક્ષાયોપશમિક ભાવ, ’ તેવા નિર્મળ ભાવપૂર્વક સમ્યક્ત્વાદિનું પાલન કરવું, તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. અહીં જે અતિચારો ન લાગે તે રીતિએ વ્રતોને પાલન કરવાનું કહ્યું, તો વ્રતોના જ્ઞાનની જેમ અતિચારોનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય મેળવવું જ જોઈએ, માટે મૂળમાં જણાવ્યું કે-પહેલાં કહી ગયા તે સમ્યક્ત્વના તથા દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચારો શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યા છે.

પ્રશ્ન—વસ્તુતઃ અતિચારો તો સર્વવિરતિ એટલે સાધુધર્મમાં જ હોઈ શકે, કારણ કે-અતિચારો તો માત્ર ‘ સંન્વલન ’ કષાયના ઉદયથી લાગે છે. અપ્રત્યાખ્યાનીય વગેરે કષાયોના ઉદયવાળાને તો વ્રતનો મૂળથી ભંગ થાય છે. શાસ્ત્રમાં તે માટે કહ્યું છે કે-

“ સન્વે વિ અહંઆસ, સંજલણાણં તુ ઉદયઓ હુંતિ ।

મૂલછિજ્જં પુણ હોઈ, વાસસઠ્ઠં કસાયાણં ॥ ૧ ॥ ” (પંચાશક, ૧૭-ગા૦ ૫૦)

ભાવાર્થ—“ સર્વ અતિચારો સંન્વલન કષાયના ઉદયથી થાય છે, અનંતાનુમંથી આદિ બાર કષાયોના ઉદયે તો ‘ મૂલ-છેદ ’ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે; અર્થાત્ નિયમનો (વ્રતાદિનો) મૂળમાંથી નાશ થાય છે તેથી તેણે તે ફરીથી સ્વીકારવાનું હોય છે. ”

એ પ્રમાણે માત્ર સંન્વલન કષાયના જ ઉદયે અતિચારો કહ્યા છે અને આવો એક જ કષાયનો ઉદય તો માત્ર સાધુ(સર્વવિરતિ ચારિત્રવાળા)ને જ કહ્યો છે. સમકિતદષ્ટિ અને દેશવિરતિવાળાને તો સંન્વલન ઉપરાન્ત અનુક્રમે અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયનો પણ ઉદય હોય છે, તેથી સમકિતદષ્ટિ કે દેશવિરતિધરને અતિચારો કેમ મનાય ? વળી વિચાર કરતાં ઉપર જે કહ્યું તે શાસ્ત્રવચન યુક્તિથી પણ સંગત છે, કારણ કે-દેશવિરતિ-ચારિત્ર અદ્ય માત્ર (નાનું) જ છે. જેમ કુંચુઆનું શરીર બહુ નાનું છે તો તેમાં ઘા, છિદ્રો થઈ શકતાં નથી, તેમ દેશવિરતિ-ચારિત્ર પણ નાનું છે, જેમ કે-પહેલા વ્રતમાં માત્ર ‘ સ્ત્રૂલથી એટલે નિરપરાધી ત્રસ જીવોને

નિષ્કારણ સંકલ્પપૂર્વક નહિ હજીવા ' એટલો જ નિયમ છે, તે પણ જે દ્વિવિધ, ત્રિવિધ વગેરે ભાંગા પહેલાં વ્રતના અધિકારમાં જણાવી ગયા તેટલા પ્રમાણમાં જ ! એમ અલ્પ ત્યાગરૂપ બહુ અલ્પ-નાનું છે. એવા નાના વ્રતમાં વળી વિભાગ કેમ થઈ શકે, કે જેથી અમુક અંશમાં (દેશથી) ભંગ થાય અને અમુક અંશમાં અખંડ રહે અને દેશભંગરૂપ અતિચાર માની શકાય ? આથી અહીં દેશ-વિરતિમાં તો વિરતિનું પ્રમાણ અલ્પ હોવાથી સર્વનાશ (વ્રતનો અભાવ) જ થાય, અતિચાર ન થાય. તાત્પર્ય કે-જેમ હાથીનું શરીર મોટું હોવાથી ઘા, છિદ્ર, ચાંદાં વગેરે થઈ શકે છે, તેમ મહાવ્રતોનું પ્રમાણ મોટું હોવાથી દેશ-વિરતિના અને દેશ-આરાધના, એવા ભાગ શક્ય હોવાથી અતિચારો તો મહાવ્રતોમાં-સર્વવિરતિમાં જ ઘટે.

ઉત્તર-તમારો પ્રશ્ન અણુસમજથી અસ્થાને છે. ઉપાસકદશાંગ વગેરે શાસ્ત્રોમાં દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચારો કહેલા હોવાથી ' સમ્યક્ત્વ તથા દેશવિરતિમાં અતિચારો નથી ઘટતા ' એમ કહેવું તે અયુક્ત છે; તમે જે ' સન્ને વિ અહઞ્ચારાઽ ' વગેરે પંચાશકની ગાથાથી ' સંન્વ-લનના ઉદયથી જ ભૂલ થાય તેને જ અતિચારો કહેવાય '-એમ જણાવ્યું, તે પાઠ તો સર્વવિરતિના અધિકારમાં હોવાથી સર્વવિરતિને અંગે જ છે; હા ! સર્વવિરતિમાં તો સંન્વલનના ઉદયથી જ અતિચારો લાગે એ વ્યાજબી છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે-સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિમાં ભૂલ થાય એટલે મૂળથી વ્રત જ ચાલ્યું જાય ! અતિચારો ઘટે જ નહિ !! વસ્તુતઃ ' સન્ને વિ અહઞ્ચારાઽ ' એ ગાથાનો અર્થ એમ છે કે-' સંન્વલન કષાયોના ઉદયથી સર્વવિરતિમાં અતિચારો ગણાય અને બાકીના આર કષાયોના ઉદયે તેમાં ' મૂલછેદ ' પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે ' એની ટીકામાં પણ એ સ્પષ્ટ જણાવીને સર્વવિરતિને અંગે જ તે વાત કહી છે; અર્થાત્ દેશવિરતિમાં અતિચાર ન લાગે તેમ કહ્યું નથી. ભલે તે ગાથાના મૂલછેદજ્ઞં પુણ હોઈ, વારસળ્હં કસાયાણં ' એ ઉત્તરાદ્વંનો અર્થ ત્યાં બીજી રીતિએ એવો કર્યો છે કે-સર્વવિરતિમાં ત્રીજા (પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય) કષાયના ઉદયે ' મૂલછેદ ' પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે, દેશવિરતિમાં બીજા (અપ્રત્યાખ્યાનીય) કષાયના ઉદયે ' મૂલછેદ ' પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે અને સમ્યક્ત્વમાં પહેલા (અનંતાનુબંધી) કષાયના ઉદયે ' મૂલછેદ ' પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે. આ અર્થથી પણ દેશવિરતિ અને સમ્યક્ત્વમાં અતિચારો ન લાગે એમ કહેવું તે ખોટું ઠરે છે. વળી યુક્તિથી વિચારતાં પણ, જેમ સંન્વલનનો ઉદય હોવા છતાં સર્વવિરતિ-શુણુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંન્વલનના ચોગે તેમાં અતિચારો લાગે, તેમ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ કષાયનો ઉદય છતાં પણ દેશવિરતિશુણુ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કષાયોથી તેમાં અતિચારો લાગે; એ જ ન્યાયે બીજા અપ્રત્યાખ્યાનીયનો ઉદય છતાં પણ સમકિતશુણુ પ્રગટે છે અને તે કષાયના ઉદયથી તેમાં અતિચારો જ લાગે; જે ત્રીજા કષાયના ઉદયથી દેશવિરતિધર્મ (વ્રતો) જ રહે નહિ, તો તેનો ઉદય હોવા છતાં તે દેશવિરતિ શુણુસ્થાનક જીવને પ્રાપ્ત થાય છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે એ વાત જ ઉડી જાય એ જ ન્યાયે બીજા કષાયના ઉદયથી સમકિતદષ્ટિપણું પણ ન જ રહે, તો ચોથા શુણુસ્થાનકને બીજા કષાયનો ઉદય છતાં સમકિતદષ્ટિ શુણુસ્થાનક કહ્યું છે તે વાત પણ ખોટી જ ઠરે; માટે જે કષાયોનો ઉદય છતાં પણ જે શુણુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તે શુણુમાં તે કષાયના ઉદયે જે દોષો લાગે તેને અતિચારો જ કહેવાય, ન્યાય સર્વત્ર એકસરખો જ હોઈ શકે, માટે સર્વવિરતિમાં જે અતિચારો કહેવાય તો દેશવિરતિ(આદિ)માં પણ અતિચારો જ કહેવાય. વળી કષાયોનો ઉદય એવો વિચિત્ર હોય છે કે-તે તે કષાયોનો ઉદય હોવા છતાં તે તે

ગુણુસ્થાનક પ્રગટ થવામાં તે નડતો નથી, માત્ર સર્વવિરતિમાં સંજ્વલનની પેઠે તે તે ગુણુસ્થાનકે તે અતિચારોમાં નિમિત્ત બને છે. અન્ય આચાર્યોનો મત તો એવો પણ છે કે-સમકિતદષ્ટિ અને દેશવિરતિમાં અતિચારો અનુક્રમે પહેલા કષાય અને બીજા કષાયના ઉદયથી થાય છે. તેઓ કહે છે કે-કષાયોનો ઉદય એવો વિચિત્ર હોય છે કે-કોઈ વાર દેશથી તો કોઈ વાર સર્વથા પણ વિરાધનામાં કારણ બને છે, એટલે જ્યારે દેશથી વિરાધના થાય ત્યારે તેને અતિચારો સમજવા.

વળી તમે જે કુંથુઆના નાના શરીરમાં છિદ્રો ન થઈ શકે વગેરે ઘટના ઘટાવી, તે પણ અહીં બીજા દષ્ટાન્તથી ઘટતી નથી. કુંથુઆનું શરીર અલ્પ-નાનું હોવાથી ભલે છિદ્ર ન થઈ શકે, પણ મનુષ્ય વગેરેનાં કેટલાંય શરીરો હાથીના શરીર કરતાં ઘણાં નાનાં છે-છતાં તેમાં છિદ્રો-ઘા થઈ શકે છે; વળી જેઓ એમ કહે છે કે-અનંતાનુબંધી આદિ બાર કષાયોને શાસ્ત્રમાં સર્વધાતી કહ્યા છે તેથી તેના ઉદયે સમ્યક્ત્વ વગેરેનો ભંગ જ થાય, તે પણ અયુક્ત છે; કારણ કે-શતકની સૂચિમાં તેનું સર્વધાતીપણું સમ્યક્ત્વ કે દેશવિરતિને અંગે નહિ પણ સર્વવિરતિની અપેક્ષાએ જ કહેલું છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે-

“ મગવયા પઞ્ચીયં પંચમહાવ્યયમદ્વં અદ્યારસસીલંગસહસ્મકલિયં ચારિત્તં ઘાતયંતિત્તિ સન્વવાદ્મો ”તિ ॥

ભાવાર્થ-“ ભગવંતે કહેલા પાંચ મહાવ્રતમય અને અદાર હ્રદય શીલાંગથી શોષિત; એવા ચારિત્રનો ઘાત કરે છે તેથી તે (અનંતાનુબંધી આદિ) સર્વધાતી કહેવાય છે. ”

આથી સમ્યક્ત્વમાં અને દેશવિરતિરૂપ શ્રાવકનાં બારેય વ્રતોમાં પણ અતિચારો લાગે છે-એમ સ્વીકારવું જ એઈ એ. હવે તે અતિચારોનું વર્ણન કરતાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વના અતિચારો બતાવે છે.

મૂલ-“ પચ્ચાતિવારાઃ સમ્યક્ત્વે, હેયાઃ શઙ્કન-કાઙ્ક્ષણે ।

વિચિકિત્સા કુદ્દષ્ટીનાં, પ્રશંસા તૈશ્વ સંસ્તવઃ ॥ ૪૨ ॥ ”

મૂળાર્થ-“ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, કુદ્દષ્ટિની પ્રશંસા અને તેઓની સાથે પરિચય; સમ્યક્ત્વ-ગુણમાં એ પાંચ અતિચારો તજવા યોગ્ય છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશંસા અને તેનો પરિચય; એ પાંચ સમ્યક્ત્વને અંગે અતિચારો-દૂષણો છે. તેમાં-

૧. શંકા-કોઈ વિષયમાં શંકા કરવી-સંદેહ રાખવો; તેના બે પ્રકારો છે, એક કોઈ અમુક વિષયમાં શંકા તે દેશશંકા અને બીજી સર્વ વિષયમાં શંકા તે સર્વશંકા. જેમ કે-ધર્મ હશે કે નહિ હોય? અથવા શ્રીજિનેશ્વરદેવે કહેલો ધર્મ સાચો હશે કે ખોટો? વગેરે ધર્મના અસ્તિત્વ કે સત્યતારૂપ મૂળમાં જ શંકા કરવી તે સર્વશંકા કહેવાય અને કોઈ એક યા અમુક વિષય પરત્વે શંકા કરવી, જેમ કે-“ જીવ છે તે સત્ય છે, પણ તે સર્વવ્યાપક છે કે અમુક સ્થાને જ રહે છે? અથવા તો જીવને પ્રદેશે-“ હશે કે નહિ હોય? અગર હાલે-ચાલે તે તો બધા જીવો ગણાય. પણ સિંધર પદાર્થો પૃથ્વી, પાણી વગેરેમાં જીવો છે એ વાત કેવી રીતે યોગ્ય છે? ”

૮૯. પદાર્થની સાથે રહેલો તદ્દન અલ્પ નિર્વિભાજ્ય ભાગ, કે જેના એકથી બે પણ ભાગ ન થઈ શકે, તેને પ્રદેશ કહેવાય છે. દરેક જીવ એવા અસંખ્યાતા પ્રદેશવાળો હોય છે.

એક નિગોદમાં-એક શરીરમાં અનંતા જીવો હોય છે, એમ કહ્યું છે તે કેમ બની શકે ?' વગેરે કોઈ એકાદ પદાર્થમાં કે પદાર્થના અમુક સ્વરૂપમાં શંકા કરવી તે દેશશંકા કહેવાય છે. વસ્તુતઃ બંને પ્રકારની શંકા શ્રીજિનેશ્વરદેવના વચનમાં વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા ન હોવાથી જ થાય અને શ્રીજિન-વચનમાં અશ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વનું દૂષણ છે; માટે શંકાને^{૮૦} સમ્યક્ત્વનો પ્રથમ અતિચાર કહ્યો છે.

૨. કાંક્ષા-અન્ય અન્ય ધર્મની ઈચ્છા કરવી તે કાંક્ષા; તેના પણ બે પ્રકારો છે, એક દેશકાંક્ષા અને બીજી સર્વકાંક્ષા. સર્વકાંક્ષા તે છે કે જેમાં સર્વ પાપાંડી ધર્મોને (અન્ય ધર્મોને) સેવવાની ઈચ્છા હોય, દેશકાંક્ષાનો અર્થ એ છે કે જેમાં બધા નહિ પણ કોઈ એક પાપાંડી ધર્મને સેવવાની ઈચ્છા હોય. જેમ કે-“ જુદે; પોતાના ધર્મમાં સાધુઓને સ્નાન, પાન, ગિછાનાં, શયન વગેરે દરેક જે રીતિએ શરીરને સુખ ઉપજે તે તે રીતિએ વાપરવું, એમ ઉપદેશ કરીને તદ્દન કષ્ટ વિનાનો ધર્મ બતાવ્યો છે ” જુદે કહ્યું છે કે-

“ મૃદ્વી શય્યા માતરુથાય પેયા, મધ્યે મક્તં પાનકં વાપરાહને ।

દ્રાક્ષાસ્વણં શર્કરા ચાર્ધરાત્રે, મૌક્ષશ્ચાન્તે શાક્યસિંહેન દૃષ્ટઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ રાત્રે કોમળ શય્યા, સવારે ઉઠીને ખીર, મધ્યાહને લોજન, સાંજે (સુરા, લાંગ વગેરે) પીણું અને અર્દ્ર રાત્રે દ્રાક્ષા, ખાંડ, સાકર વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં અંતે મોક્ષ થાય-એમ (ખૌદ્ધગુરુ) શાક્યસિંહે જોયું છે. ”

ખૌદ્ધતું એ વચન પણ વ્યાજબી છે; તેમ જ પરિત્રાજક, ભૌત, પ્રાદ્યણો વગેરે પણ ‘સ્નાન વગેરે કરવા છતાં અને વિષયાદિ લોગવવા છતાં પણ પરલોકમાં અભીષ્ટ સુખો મળી શકે એમ માને છે, માટે તેઓનો ધર્મ પણ ઉત્તમ છે-સહેલો છે’ વગેરે વિચારવું-ઈચ્છા કરવી, તે દેશ-કાંક્ષા કહેવાય છે. જેમ વધુ પકાવવાની ખાતર જાખર ભૂમિ, નીચી ભૂમિ અને વાવેતર કરવા લાયક ભૂમિ-એમ સર્વ સ્થલોએ બીજને વાવી કોઈ ખેતી કરે, તેમ એવા પણ મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો નજરે પડે છે કે જેઓ, ઘણો ધર્મ કરવાની બુદ્ધિએ સર્વ ધર્મોને આરાધે છે.^{૮૧} એ

૯૦. વસ્તુતઃ શંકાદિ અતિચારો ધર્મની સાચી ભૂખ-અર્થાપણના અભાવે થાય છે. જેમ એક માણસ પોતાના પિતાદિ વડિલો, કે જેઓને તેણે જોયા પણ નથી, જેઓ છક્કથ હોવાથી રાગ, દ્વેષ, લોભ વગેરે અનેક દોષોથી યુક્ત હતા, તેઓના પણ લખેલા ચોપડાને, લેખોને કે કરારોને સાચા માને છે-મંજૂર રાખે છે, તેને સાચા ઠરાવવા કોર્ટ સુધી પણ પહોંચે છે અને તે દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે, તે જ માણસ જ્યારે એક પણ દોષ જેઓમાં નથી, તે શ્રીવીતરાગદેવના વચનોમાં ‘આ સાચું હશે કે ખોટું ? આ આમ કેમ બની શકે ?’ વગેરે વગેરે તરંગો-કલ્પનાઓ કરે, ત્યારે તે સાચું કેમ મનાય ? જેમ સાચી ભૂખવાળો લોજનનો વાંક કાઢતો નથી, પણ ભૂખ ન લાગી હોય તેવો કે રોગી માણસ ‘આ તો લાવતું નથી, આ તો સાઈ નથી, આ તો મને માફક નથી’ વગેરે બોલીને ઉત્તમ લોજનને પણ દોષિત કરે છે, તેમ ભારેકર્મી જીવો, મિથ્યાત્વ રોગના જોરે સંસાર કે ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી, જિવંતું અસત્ કલ્પનાઓ કરી શ્રીજિનવચનોને પણ મિથ્યા કે દૂષિત ઠરાવવા પ્રયત્નો કરે છે.

૯૧. વસ્તુતઃ જેમ યોગ્ય ભૂમિમાં કરેલું વાવેતર યોગ્ય મહેનતદ્વારા ઘણો પાક આપે છે અને સર્વત્ર વાવેતર કરનારો ખીજ ગુમાવે છે-યોગ્ય ભૂમિમાં પૂર્ણ પ્રયત્ન કરી શકતો નથી, તેમ સર્વ ધર્મોને આરાધનારો પણ લાભને બદલે તોટો જ મેળવે છે. ઔચિત્ય તો સર્વતું કરવું જોઈએ, કિન્તુ ધર્મબુદ્ધિએ તો અન્ય ધર્મની ઈચ્છા પણ કરવી તે દૂષણ છે.

પ્રમાણે કાંક્ષા પણ વસ્તુતઃ શ્રીઅરિહંત ભગવંતના વચનમાં અવિશ્વાસને યોગે જ થાય છે, તેથી તેને સમ્યક્ત્વના દૂષણરૂપ અતિચાર કહ્યો છે.

૩. વિચિકિત્સા એટલે ચિત્તનો વિલપ; અર્થાત્ ‘ધર્મક્રિયાનું’ ફળ મળશે કે નહિ’ એવો સંદેહ. આ સંદેહ એ રીતિએ હોય કે- ‘યુક્તિ અને આગમથી જૈનધર્મ’ સત્ય તો છે, પણ હું રેતીના કોળીયાની જેમ નિઃસ્વાદ અને મહા કષ્ટકારી તપનાં જે કષ્ટો ઉઠાવું છું (કઠિન તપ કરું છું), તેનું ફળ ભવિષ્યમાં મળશે કે તે નિષ્ફળ થવાથી માત્ર કષ્ટ જ ભોગવવાનું રહેશે?, કર્મનિર્જારરૂપ ફળ મળશે કે નહિ?, વગેરે ચિત્તમાં સંદેહ રાખે અને યુક્તિ ઘટાવે કે- ‘જગતમાં એટલી વગેરેની જેમ ક્રિયાઓ બે પ્રકારની દેખાય છે, કેટલીક ક્રિયાઓ કોઈને સફળ પણ થાય છે અને કેટલીક ક્રિયાઓ કોઈને નિષ્ફળ પણ બને છે, તેમ આ ધર્મક્રિયા પણ સફળ અને નિષ્ફળ બે પ્રકારની હોઈ શકે; તેથી કદાચ મારી તપ વગેરે ક્રિયાનું’ ફળ મને ન પણ મળે! વગેરે વિચારો કરે. આવા વિચારો ભગવંતવચનમાં વિશ્વાસના અભાવે થાય છે, તેથી તે પણ સમ્યક્ત્વના દૂષણરૂપ હોવાથી તેને અતિચાર કહ્યો છે.

પ્રશ્ન-જો ઉપર કહ્યાં તે શંકા અને વિચિકિત્સા બંને પણ સંદેહરૂપ છે, તો બેમાં ફરક શું છે? કે જેથી જૂઠા અતિચારો કહ્યા?

ઉત્તર-જીવ-અજીવ વગેરે છ દ્રવ્યોમાં, તેના ગુણોમાં કે તેના સ્વરૂપવિષયમાં થાય, તે સંદેહ શંકારૂપ છે અને શ્રીજિનેશ્વરદેવે બતાવેલા ધર્મ-અનુષ્ઠાન-ક્રિયાના ફળમાં થાય, તે સંદેહ વિચિકિત્સારૂપ છે, એમ શંકા અને વિચિકિત્સામાં વિષયભેદ ભેદ છે.

અથવા તો વિચિકિત્સા એટલે સદાચારવાન મુનિવરોનાં સ્નાનાદિના અભાવે શરીર, તથા ધોવાના અભાવે વસ્ત્ર, આદિ મેલથી મલિન દેખીને નિન્દા કરવી કે- ‘સ્નાન નહિ કરવાથી (શરીરનો મેલ અને પરચેવો મળવાથી) સાધુઓનાં શરીરાદિ ગંધાય છે, તે કરતાં અચિત્ત પાણીથી સ્નાન વગેરે કરે તો શું વાંધો?’ એવો અણુમતો કરવો એને વિચિકિત્સા કહી છે; સાધુના આચારો પ્રત્યે આવી સૂઝ પણ ભગવાને કહેલા ધર્મ-આચારોના અવિશ્વાસનું પરિણામ છે, તેથી તે સમ્યક્ત્વનું દૂષણ હોઈ અતિચાર છે.

૪. કુદૃષ્ટિ પ્રશંસા-શાક્ય, કપિલ કણ્ણદ, અક્ષપાદ આદિ ઋષિઓએ પ્રવર્તાવેલો (જૈન-ધર્મથી અન્ય) કોઈ પણ મિથ્યાધર્મ કે જે જિનવચનથી (સત્યથી) વિપરીત હોવાથી કુદર્શન છે, તેને સત્યધર્મરૂપે સ્વીકારી આરાધનારો મિથ્યાદૃષ્ટિ તે કુદૃષ્ટિ કહેવાય; તેવાની ‘એ તો પુણ્યશાળી છે, દયાળુ છે, એનો જન્મ સફળ છે’ વગેરે પ્રશંસા કરવી, તે સમક્રિતનું પ્રગટ્તરૂપ દૂષણ છે, તેથી તેને અતિચાર કહ્યો છે.

૫. કુદૃષ્ટિ પરિચય-ઉપર જણાવ્યા તે અન્ય ધર્મીઓની સાથે એક સ્થાને (ભેગા)

૯૨. પ્રગટરૂપે મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને પરિચયને જોઈને ગતાનુગતિક સ્વભાવવાળો લોક તે ધર્મની પ્રશંસા-પરિચય કરતો થઈ જાય, તેથી મિથ્યાધર્મની પુષ્ટિ વગેરે અનેક દૂષણો નિપજે. પ્રથમના ત્રણ અતિ-ચારો સુપ્ત છે અને છેલ્લા બે પ્રગટ થાય છે.

રહીને પરસ્પર બોલવું, બોલાવવું, વગેરે કુદૃષ્ટિઓનો સંસ્તવ-પરિચય કહેવાય, તે પણ સમ-ક્રિતનું હૂબણ છે; કારણ કે-સાથે રહેવાથી, વારંવાર વાતો સાંભળવાથી અને તેઓની જીવનચર્ચા જોવાથી (જીવ અનાદિકાળથી ભાવુકદ્રવ્ય હોવાથી અને તેઓનો ધર્મ સુખશીલીઓ હોવાથી) દૈવ સમક્રિતવાળાનું પણ મન તેઓના ધર્મવ્યવહારાદિમાં આકર્ષાઈ જવાનો સંભવ છે, તો મંદબુદ્ધિ કે નૂતન ધર્મી (જેના સંસ્કારો હજી દૈવ થયા નથી તેવા) માટે તો કહેવું જ શું? અપરિણત ધર્મીને તો એથી ધર્મબ્રહ્મ થવાનો પણ પ્રસંગ આવે, માટે તેઓની સાથે પરિચય કરવો તે પણ પ્રગટ હૂબણ છે, તેથી તેને સમક્રિતનો અતિચાર કહ્યો છે.

એ મિથ્યાદૃષ્ટિ(પાખંડી)ઓના ૩૬૩ લેહો થાય છે. કહ્યું છે કે-

“ અસીદસયં કિરિયાણં, અકિરિયાવાઈણ હોઈ ચુલસીઈ ।

અળાળિય સત્તઢી, વેળહ્યાણં ચ વત્તીસં ॥ ૧ ॥ ” (જ્ઞાનદર્શનસમુદ્ધરદ્વૈત)

ભાવાર્થ-“ ક્રિયાવાદીના ૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭, અને વિનયવાદીના ૩૨ લેહો છે. એ રીતિએ કુલ પાખંડીઓના ૩૬૩ લેહો છે. ”

આ ૩૬૩ લેહો જણાવનારી ગાથા અન્ય ગ્રંથ સાથે સંબંધવાળી છે, છતાં જિજ્ઞાસુ શિષ્યોને અનુગ્રહ કરવા માટે તેનો અર્થ અહીં કાંઈક માત્ર કહીએ છીએ.

ક્રિયાવાદી-જેઓ એમ માને છે કે-‘ કર્તા વિના ક્રિયા સંભવે નહિ, ક્રિયા છે, તે આત્માની સાથે સમવાય સંબંધથી રહેલી છે, માટે તેનો સંબંધી આત્મા પણ છે ’ એમ ક્રિયાવાદીઓ, આત્માદિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા છતાં તેને જિનન જિનન અપેક્ષાએ સ્વીકારે છે, માટે તેઓના ૧૮૦ પ્રકારો થાય છે. તે આ પ્રમાણે-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ;-એ નવ તત્ત્વોને કેટલાકો સ્વ-રૂપે^{૯૩} સત્ય માને છે અને કેટલાકો પર-રૂપે^{૯૪} સત્ય માને છે. એટલે નવ તત્ત્વોને માનનારા નવના એ રીતિએ બે બે કરતાં ૧૮ લેહો થાય. તેમાં પણ કેટલાકો તે તત્ત્વોને સ્વ-રૂપે નિત્ય અને કેટલાકો પર-રૂપે નિત્ય માને છે તથા કેટલાકો સ્વ-રૂપે અનિત્ય અને કેટલાકો પર-રૂપે અનિત્ય માને છે; એમ બે બે પ્રકારો પડવાથી અઠારના ૩૬ પ્રકારો થાય; તે ૩૬માં પણ કેટલાકો માત્ર કાલવાદી,^{૯૫} કેટલાકો માત્ર ઈશ્વરવાદી,^{૯૬} કેટલાકો

૯૩. જેમ સૂર્ય, પ્રદીપ વગેરે સ્વયં પોતાનું સ્વરૂપ જણાવે છે, તેમ વસ્તુ માત્ર પોતાના સ્વરૂપે જ સત્તાવાન છે-એમ માનવું તે

૯૪. કાંઈ પદાર્થ પરાપેક્ષાથી જ પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. જેમ કે-મોટાની અપેક્ષાએ નાનું, પ્રકાશની અપેક્ષાએ અંધારું, જીવની અપેક્ષાએ અજીવ, પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર; તેમ વસ્તુ માત્ર પરની અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે-એમ માનવું તે.

૯૫. કાલવાદી એમ માને છે કે-જગતમાં દરેક વસ્તુ કાલકૃત છે. કાળે જ આંખો, ચંપો, અશોક વગેરેને ફૂલ-ફળ આવે છે, કાળે જ કરેલી ખેતી પાકે છે; ઠંડી, ગરમી, વર્ષા વગેરે કાળના યોગે જ હોય છે; એક મનુષ્યમાં બાલકપણ, યૌવનાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થા થાય છે તે પણ કાળથી જ થાય છે. એમ નહિ માનીએ તો ‘ બધી ચીજો હંમેશાં અને તે પણ એક જ રૂપે હોવી જોઈએ ’ એમ માનવું પડશે કે જે સત્ય નથી, કારણ કે-એક અમુક કાળે થાય, અમુક કાળે ન થાય, વગેરે વિચિત્રતા રપાટ છે, માટે કાળથી જ તે બધું થાય છે.

૯૬. ઈશ્વરવાદી એમ માને છે કે-સર્વ જગત ઈશ્વરકૃત છે. ઈશ્વર એટલે જેનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ

આત્મવાદી^{૯૭} કેટલાકો નિયતિવાદી^{૯૮} અને કેટલાકો સ્વભાવવાદી^{૯૯} છે. એમ પાંચ પ્રકારો પડવાથી છત્રીશના કુલ ૧૮૦ પ્રકારો થાય છે. તેનું કોષ્ટક-

૧ જીવ સ્વ-સ્વરૂપે નિત્ય છે કાળથી.	૫ જીવ સ્વ-સ્વરૂપે નિત્ય છે ઇશ્વરથી.
૨ " " અનિત્ય " "	૬ " " અનિત્ય " "
૩ " પર રૂપે નિત્ય " "	૭ " પર રૂપે નિત્ય " "
૪ " " અનિત્ય " "	૮ " " અનિત્ય " "
૯ જીવ સ્વ-સ્વરૂપે નિત્ય છે આત્માથી.	૧૩ જીવ સ્વ-સ્વરૂપે નિત્ય છે નિયતિથી.
૧૦ " " અનિત્ય " "	૧૪ " " અનિત્ય " "
૧૧ " પર રૂપે નિત્ય " "	૧૫ " પર રૂપે નિત્ય " "
૧૨ " " અનિત્ય " "	૧૬ " " અનિત્ય " "
૧૭ જીવ સ્વ-સ્વરૂપે નિત્ય છે સ્વભાવથી.	ઉપરના કોષ્ટકમાં જેમ એક જીવતત્ત્વને
૧૮ " " અનિત્ય " "	જ માનવાવાળાના ૨૦ ભેદો બતાવ્યા, તેમ
૧૯ " પર રૂપે નિત્ય " "	એકલા અજીવને જ માનનારાના પણ એ જ
૨૦ " " અનિત્ય " "	રીતે ૨૦ ભેદો થાય, એમ નવ પદાર્થોને

માનનારાના કુલ ૧૮૦ પ્રકારો થાય, તે સર્વ ક્રિયાવાદિઓ બાજુવા.

અક્રિયાવાદી-તેના ૮૪ પ્રકારો છે, તેઓ નાસ્તિત્વવાદી છે; તેઓના મતે જે વસ્તુ સત્ હોય તે સર્વદા અવસ્થિત (પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત) જ હોય, તેમાં ક્રિયા ન થી શકે; કારણ કે-ક્રિયા થતાં જ તે વસ્તુનો (તેના સ્વરૂપથી) નાશ થાય, માટે ક્રિયા-કર્તા વગેરે અસત છે. કહ્યું છે કે-

અને ઐશ્વર્ય સદૃશસિદ્ધ છે, તેને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો નથી, ઇશ્વર છે ત્યારથી તેમાં એ ચારેય શક્તિઓ પણ છે જ; તે જ આ જગતમાં પ્રાણીઓને સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરેની પ્રેરણા કરે છે. જીવ તો અજ્ઞાન છે, તે સુખ, દુઃખ કે તેના ઉપાયો-કારણો-સ્વરૂપ વગેરે કંઈ બાજુતો નથી, ઇશ્વરની પ્રેરણાથી જ તે સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે, વગેરે.

૯૭. આત્મવાદી એમ માને છે કે-જગત એક જ આત્માના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામો(રૂપાન્તરો)રૂપ છે. વસ્તુતઃ એક જ ભૂતાત્મા સર્વ શરીરોમાં રહ્યો છે. જેમ ચંદ્ર એક છતાં પાણીમાં તેનાં અનેક પ્રતિબિંબો જણાય છે, તેમ આત્મા એક જ છે, એક-અનેક દેખાય છે તે બધાં એક આત્માનાં જ રૂપો છે; જે ભૂતકાળમાં ચયું, વર્તમાનમાં છે કે ભવિષ્યમાં થશે, એ બધું પુરુષ જ (આત્મા જ) છે; વગેરે.

૯૮. નિયતિવાદી એમ માને છે કે-જે વસ્તુ જ્યારે જે રીતિએ જેનાથી જ્યાં જેવા રૂપે થવાની નિયત છે તે તે જ રૂપે થાય જ છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી. કાળે પણ વાવેલું કંઈ બધું અનાજ ઉગતું નથી કે બધાં ઝાડો ફળતાં નથી; કાળે કંઈ સર્વથા ઠંડી, ગરમી કે વરસાદ પડે જ છે એમ નથી; ઇશ્વર પણ કંઈ પાપીને મોક્ષ આપી શકતો નથી અને આત્મા પણ કંઈ ધડો બની શકતો નથી, ધડો તો માટીનો જ બને છે; માટે જગતના બધા ભાવો નિયત જ છે અને તે જ પ્રમાણે થયા કરે છે; વગેરે.

૯૯. સ્વભાવવાદી એમ માને છે કે-વસ્તુ માત્ર સ્વભાવસિદ્ધ છે. ધડો માટીમાંથી જ થાય છે. સુતરના

“ ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારા, અસ્થિરાણાં કુતઃ ક્રિયા ।

ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ, કારકં સૈવ ચોચ્યતે ॥ ૧ ॥ ” (વહ્નદર્શનસમુ૦, વહ્નદ્વૃત્તિ)

ભાવાર્થ-“ સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે, અસ્થિર-ક્ષણિક વસ્તુઓમાં ક્રિયા કેમ થટે ? વસ્તુતઃ જે સત્તા છે તે જ તેઓની ક્રિયા છે અને તે વસ્તુ-પદાર્થ પોતે જ સ્વ-સત્તાનો કર્તા છે. ”

આવું માનનારા અક્રિયાવાદિઓના પશુ ૮૪ પ્રકારો આ પ્રમાણે થાય છે-તેઓના મતે જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ એને મોક્ષ,-એ સાત પદાર્થો અસત્ છે. તેમાં કેટલાકો તે પદાર્થોને સ્વ-રૂપે અસત્ અને કેટલાકો પર-રૂપે અસત્ માને છે. તેઓના મતે જીવાદિ અસત્ હોવાથી નિત્ય-અનિત્યના વિકલ્પો થટે નહિ, તેથી સાતેયના જે જે મળી ૧૪ ભેદો થાય. તેમાં પહેલાં જણાવ્યા તે કાલાદિ પાંચ ઉપરાન્ત કેટલાક અક્રિયાવાદીઓ છટ્ટી યદ્વચ્છાને^{૧૦૦} માનતા હોવાથી તેઓના છ વિકલ્પો પડે છે, તેને ૧૪થી ગુણતાં ૮૪ ભેદો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એક જીવપદાર્થની અપેક્ષાએ ૧૨ ભેદો થાય છે. જુઓ નીચેનું કોષ્ટક-

૧ જીવ નથી સ્વ-રૂપે કાળથી.	૭ જીવ નથી સ્વ-રૂપે આત્માથી.
૨ „ „ પર-રૂપે „	૮ „ „ પર-રૂપે „
૩ „ „ સ્વ-રૂપે ઈશ્વરથી.	૯ „ „ સ્વ-રૂપે નિયતિથી.
૪ „ „ પર-રૂપે „	૧૦ „ „ પર-રૂપે „
૫ „ „ સ્વ-રૂપે સ્વભાવથી.	૧૧ „ „ સ્વ-રૂપે યદ્વચ્છાથી.
૬ „ „ પર-રૂપે „	૧૨ „ „ પર રૂપે „

એમ અજીવાદિ-નાસ્તિત્વવાદીઓના પશુ બાર બાર ગણુ-તાં કુલ ૮૪ પ્રકારો નાસ્તિકોના (અ-ક્રિયાવાદિઓના) થાય છે.

તારમાંથી થતો નથી, કારણ કે-તેમાં તે સ્વભાવ નથી. જીવ સુખી-દુઃખી થઈ શકે છે તે તેના સ્વભાવથી જ, કારણ કે-અજીવનો તેવો સ્વભાવ નથી માટે તેને સુખ-દુઃખ પશુ નથી; એ રીતિએ જ અગ્નિ ઉજ્યુતા આપી શકે છે, કારણ કે-તેનો તે સ્વભાવ છે; એમ બધું સ્વભાવથી જ થાય છે, વગેરે.

એમ ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓવાળા જ્યારે એકને જ સત્ય માની બીજને ખોટું ઠરાવે છે, ત્યારે તે મિથ્યાવાદી ઠરે છે, કારણ કે-વસ્તુતઃ સઘળાં કારણો-સામગ્રી વિના કાર્ય બનતું નથી. કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, આત્મા (પ્રયત્ન) અને ઈશ્વર (કર્મ) બધાને યોગે જ કાર્ય બને છે, એ સમગ્ર કારણોને સામગ્રી કહેવાય છે; તે દરેક પોતપોતાના સ્થાનમાં સુખ્ય અને સહકારરૂપે સમાન છે. બધાં કારણો મળીને જ કોઈ પણ નાનું-મોટું કાર્ય કરવા સમર્થ છે, એમ માનનાર જૈનદર્શન બધાં કારણોની ઉપયોગીતા માને છે, માટે જ સ્વાદ્વાદ-સ્વરૂપે સત્ય અને સર્વોત્તમ છે.

૧૦૦. યદ્વચ્છા એટલે કાર્ય-કારણભાવમાં અનિયતપણું. અમુક કારણથી જ અમુક કાર્ય જ થાય એમ ન માનવું તે. તેઓ માને છે કે-વીંછીથી વીંછી થાય છે અને છાજીથી પણ વીંછી થાય છે; અગ્નિમાંથી અગ્નિ પ્રગટે છે અને અરણીના કાષ્ઠમાંથી પણ અગ્નિ પ્રગટે છે; જેમ ધુમાડો ધુમાડામાંથી થાય છે તેમ અગ્નિ અને લીલા લાકડાંના સંયોગથી પણ ધુમાડો થાય છે; જેન તેના કંદમાંથી થાય છે તેમ જેળના બીજ-માંથી પણ થાય છે; વડ વગેરે વૃક્ષો બીજમાંથી થાય છે તેમ ગાળીના ટુકડાને વાવવાથી પણ થાય છે; ઇત્યાદિ કાર્ય-કારણભાવ નિશ્ચિત નથી, માટે ગમે તે કારણમાંથી ગમે તે કાર્ય પેદા થઈ શકે છે, વગેરે યદ્વચ્છાવાદિ-એનું મન્તવ્ય છે.

અજ્ઞાનિકે-ઉંઘી સમજવાળા^{૧૦૧}-મિથ્યાજ્ઞાની. (અહીં પ્રશ્ન થાય કે-વ્યાકરણના ન્યાયે ‘દુષ્ટ જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાન, તે જેઓને હોય તે અજ્ઞાનિક’ એમ જેવડો સમાસ કરવાને બદલે, પહેલેથી જ સીધો-ટૂંકો બહુવીહી સમાસ કરતાં ‘અજ્ઞાના’ એવો શબ્દ થઈ શકત અને તે વધારે ઉત્તમ ગણાત, તો તેમ કરવામાં શું વાંધો? તેનું સમાધાન એ છે કે-અહીં આ પ્રયોગમાં દોષ નથી, કારણ કે-વસ્તુતઃ જ્ઞાનાભાવ નહિ પણ મિથ્યાત્વનું સહચર શુદ્ધ જ્ઞાનથી લિન્ન જે મિથ્યાજ્ઞાન તેને અહીં અજ્ઞાન કહેલું છે, અને જેમ ‘ગૌખરવાળું અરણ્ય’ વગેરે નિતિવાચક શબ્દોથી થતા સમાસમાં પ્રત્યય આવે છે, તેમ અહીં પણ વ્યાકરણના ન્યાયે પ્રત્યય આવીને અજ્ઞાનનો જ ‘અજ્ઞાનિક’ શબ્દ બનેલો છે; અથવા બીજી રીતિએ ‘અજ્ઞાનથી જેઓ વ્યવહાર કરે, અગર અજ્ઞાન જેઓને પ્રયોજનરૂપ છે,’ તે ‘અજ્ઞાનિક’ એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.) આ અજ્ઞાનિકો માને છે કે-સમજણ વિના કે ઈરાદા-વિચાર વિના કરેલો કર્મબંધ નિષ્ફળ થાય છે, તેનું ફળ ભોગવવું પડતું નથી માટે તે ઉપાદેય છે. તેઓના ૬૭ લેલો આ પ્રમાણે છે-પૂર્વે જણાવ્યા તે જીવ, અજીવ વગેરે નવ પદાર્થોના ૧-સત્ત્વ,^{૧૦૨} ૨-અસત્ત્વ, ૩-

૧૦૧. અજ્ઞાનવાદી પાખંડીઓ માને છે કે-જ્ઞાન કલ્યાણકારી નથી, કારણ કે-જ્ઞાન હોવાથી પરસ્પર વિવાદ વગેરે થતાં ચિત્તમાં ક્લેશ થાય છે અને તેથી જીવ દીર્ઘસંસારી થાય છે. જેમ કે-કોઈએ કોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ જોઈને કહ્યું, એટલે કોઈ જ્ઞાતી (પંડિત) જ્ઞાનના ગર્વથી ધમધમાટ કરતો મનમાં ક્લેશ કરીને તેની સાથે વિવાદ મારે. વિવાદ થવાથી ચિત્તમાં ક્લેશ વધે, અહંકાર થાય અને મહાન્ અશુભ કર્મોનો બંધ થાય, પરિણામે સંસાર દીર્ઘ-દીર્ઘંતર થાય. અજ્ઞાનીને આવું કોઈ થતું નથી, કર્મ બંધાતાં નથી અને સંસાર વધતો નથી. વળી વિચાર-સમજપૂર્વક જે કર્મ બંધાય તેનું ફળ પણ ધણું દારુણ (વિષમ) આવે છે અને તે અવશ્ય ભોગવવું પણ પડે છે, કારણ કે-તીવ્ર અભ્યવસાયથી બંધાયેલું કર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેથી પણ તૂટતું નથી, જ્યારે ઉપયોગ, સમજ અને વિચાર વિના કાયા કે વચનથી બંધાયેલું કર્મ અવશ્ય ભોગવવું જ પડે એવો નિયમ નથી, માત્ર શુભ જ્ઞાન કે પચાતાપ વગેરેથી તેનો નાશ પણ થઈ જાય છે, વિના ભોગવે પણ છૂટી જાય છે; કદાચ ભોગવવું પડે તો પણ તેનો વિપાક દારુણ હોતો નથી, માટે મોક્ષાભિલાષીએ અજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો જોઈએ. બીજી વાત એ પણ છે કે-જ્ઞાન વિષે સર્વ દર્શનવાળા જુદા જુદા મતો ધરાવે છે, તેથી તે પણ નક્કી નથી કે-કોનું જ્ઞાન સાચું? એમ જ્ઞાનને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ માનનારા અજ્ઞાનવાદીઓ મિથ્યાવાદીઓ છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાન કર્મબંધનું કારણ નથી, પણ જ્ઞાનીને થતો રાગ-દ્વેષ કર્મબંધનું કારણ છે. જ્ઞાન તો રાગ-દ્વેષાદિને ઓળખાવનાર, તેમાંથી બચવાનો માર્ગ બતાવનાર મોક્ષમાં સહાયક છે. જેમ આંખ વસ્તુને બતાવનાર હોઈ જીવનમાં ઉપયોગી છે, તેમ જ્ઞાન શુભાશુભ ભાવોને જણાવનાર હોવાથી આત્માને સુખની સિદ્ધિ માટે પૂર્ણ ઉપયોગી છે. આંખથી જોયેલી વસ્તુમાં રાગ, દ્વેષ કે મોહ વગેરે કરવો તે જેમ અયોગ્ય છે, તેમ અહીં જ્ઞાનથી દેખાતા પદાર્થોમાં પણ રાગ, દ્વેષ કે મોહને વશ થવું તે સંસારનું કારણ છે. આંખથી જેમ કાંટા, કાંકરા વગેરેથી બચી યથાર્થને પહોંચાય છે, તેમ જ્ઞાનથી આત્મશત્રુઓથી બચી મોક્ષે પહોંચાય છે; માટે જ્ઞાન એ ઉપાદેય-સુખરૂપ છે.

૧૦૨. પહેલું સત્ત્વ એટલે સ્વ-રૂપે અસ્તિત્વ, બીજું અસત્ત્વ એટલે પર-રૂપે નાસ્તિત્વ અને ત્રીજું સદ્-સત્ત્વ એટલે સ્વ-રૂપે અસ્તિત્વ-પર-રૂપે નાસ્તિત્વ. જે કે વસ્તુ માત્રમાં સ્વભાવથી જ એક સ્વ-રૂપે અસ્તિત્વ, બીજા પર-રૂપે નાસ્તિત્વ અને ત્રીજો સ્વ-પર-રૂપે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, એમ ત્રણ ભાગા ધટે છે, તો પણ જ્યારે કહેનારની ઈચ્છા કોઈ વખત કોઈ વસ્તુનું કોઈક સત્ત્વ વગેરે એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કહેવાની હોય, ત્યારે આ ત્રણ વિકરણો

સહસ્રત્વ, ૪-અવાચ્યત્વ, ૫-સદ્વાચ્યત્વ ૬-અસદ્વાચ્યત્વ અને ૭-સદ્-અસદ્વાચ્યત્વ, એમ સાત સાત પ્રકારો કરતાં ૬૩ ભેદો થાય છે અને આ નવ ઉપરાન્ત કેટલાક અજ્ઞાનિકો ઉત્પત્તિ નામનો દશમો ભાવ માને છે. તેના ૧-સત્ત્વ, ૨-અસત્ત્વ, ૩-સહસ્રત્વ અને ૪-અવાચ્યત્વ, એમ ચાર ભેદો થાય છે. એમ કુલ ૬૭ ભેદો અજ્ઞાનવાદિઓના છે. તાત્પર્ય કે-‘કોણુ જાણે છે કે જીવે છે ?’

અન્ય અન્યરૂપે ઘટી શકે છે; તદુપરાન્ત યોથો અવાચ્યત્વ ભાગો જ્યારે એક સાથે જ એક જ વસ્તુમાં ઉપર કહ્યાં તે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વની વિવક્ષા કરે, ત્યારે તે પરસ્પર વિરોધી હોવાથી બોલી શકાય જ નહિ. આથી તેમાં અવકતવ્ય-અવાચ્યત્વ ઘટે છે. પાંચમો ભાગો સદ્વાચ્યત્વ છે, તે જ્યારે વસ્તુના અમુક અંશમાં અસ્તિત્વ અને બાકીનો અંશમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ એકી સાથે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ કહેવું હોય, ત્યારે તેમાં ઘટે છે. છઠ્ઠો ભાગો અસદ્વાચ્યત્વ છે. તે વસ્તુના અમુક ભાગનું નાસ્તિત્વ અને બાકીના ભાગને જ્યારે ઉપર પ્રમાણે અવકતવ્ય કહેવો હોય ત્યારે તેમાં ઘટે છે અને સાતમો સદસદ્વાચ્યત્વ ભાગો જ્યારે વસ્તુના અમુક અંશને સ્વ-રૂપે સત્ તથા પર-રૂપે અસત્ કહેવાની સાથે બાકીના ભાગને (સ્વ-પર અપેક્ષાએ એકી સાથે સત્-અસત્ એટલે કે-) અવકતવ્ય કહેવો હોય ત્યારે તે પદાર્થમાં ઘટે છે. આ સાત પ્રકારોને જૈનદર્શનમાં સપ્તભંગી કહેવાય છે, આ સાત ભાગાથી અન્ય કોઈ ભાગો ઘટી શકે જ નહિ, કારણ કે-સાત ભાગામાં સર્વનો સમાવેશ થાય છે. અહીં સ્પષ્ટ સમજવા માટે એક ઘટ પદાર્થની અંદર આ સાત ભાગા ઘટાવીએ. જેમ કે-એક માટીનો ઘડો છે. કાનો, ગળું, ઠીકરાં, પેડું, છુપું વગેરે તેના અવયવો છે. પોતાના તે અવયવોથી વિશિષ્ટ ઘડો સત્ છે એ પહેલો ભાગો. હવે તે જ ઘડો, ધણ સિવાયની ‘વસ્ત્ર વગેરે પરવસ્તુઓના તંતુ વગેરે અવયવોની અપેક્ષાએ અસત્ છે; એમ આખો ઘટ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અન્ય પદાર્થોથી વિચારતાં અસત્ છે, એ બીજો ભાગો થયો. હવે તે જ ઘડો અમુક મોઢું કે છુપું વગેરેની અપેક્ષાએ સત્ અને પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પરની અપેક્ષાએ અસત્ છે, એમ ધણમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ એ ધર્મો ઘટે છે, એ રીતિએ તે ઘટમાં ‘ઘટત્વ અને (ઘટાભાવ) અઘટત્વ એ છે, એ ત્રીજો ભાગો થયો. ચોથા ભાગમાં સ્વ-પર ઉભયની અપેક્ષાએ વિચારતાં એક જ કાળે તે ઘટ સત્ અને અસત્ છે, જે કાળે સ્વ-અપેક્ષાએ સત્ છે-ઘટ છે તે જ કાળે પરની અપેક્ષાએ અસત્-અઘટ પણુ છે, એમ તેમાં ઘટત્વ-અઘટત્વ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો હોવાથી તેને ન તો ઘટ કહી શકાય અને ન તો અઘટ કહી શકાય, માટે તે અવકતવ્ય (અવાચ્ય-ન બોલી શકાય તેવો) છે. પાંચમા ભાગમાં ધણના અમુક દેશ-ભાગમાં માત્ર સ્વ-અપેક્ષાએ ઘટત્વ છે અને બાકીના ભાગમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વ-પર ઉભયની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય હોવાથી તે સદ્વાચ્ય છે. છઠ્ઠા ભાગમાં ધણનો અમુક ભાગ પરપર્યાયોની અપેક્ષાએ અસત્-અઘટ છે અને બાકીનો ભાગ સ્વ-પર ઉભયની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય છે. એ રીતિએ વિવક્ષા કરતાં ‘અસદ્-અવકતવ્ય’ પણુ છે. સાતમા પ્રકારમાં એક અમુક ભાગમાં સ્વ-અપેક્ષાએ સત્, બીજા દેશભાગમાં પર-અપેક્ષાએ અસત્ અને ત્રીજા દેશભાગમાં એકી સાથે સ્વ-પર અપેક્ષાએ અવકતવ્ય છે, માટે સદ્-અસદ્-અવકતવ્ય છે. એ પ્રમાણે ઘટની જેમ દરેક વસ્તુઓ માટે ઘટાવવું. જીવાદિ નવ પદાર્થોના એ રીતિએ સાત સાત ભેદો ગણતાં ૬૩ ભેદો થયા. તે ઉપરાન્ત ઉત્પત્તિના સત્ત્વ આદિ ચાર ભેદો થાય છે. તે આ પ્રમાણે-ઉત્પત્તિ થાય છે તે કોણુ જાણે છે કે-સત્ પદાર્થની થાય છે ? અથવા તે જાણુવાથી લાભ પણુ શું ?-એ પહેલો ભાગો, કોણુ જાણે છે કે-ઉત્પત્તિ અસત્ પદાર્થની થાય છે ? અથવા તે જાણુવાથી શું ?-એ બીજો ભાગો, કોણુ જાણે છે કે-ઉત્પત્તિ સદ્-અસદ્ પદાર્થની થાય છે અથવા તે જાણુવાથી શું ?-એ ત્રીજો ભાગો અને કોણુ જાણે છે કે-ઉત્પત્તિ અવાચ્ય પદાર્થની થાય છે અથવા તે જાણુવાથી શું ?-એ ચોથો ભાગો. એ ચાર ઉત્પત્તિના પ્રકારો છે. અહીં સદ્-અવાચ્યત્વ વગેરે છેલ્લા ત્રણ પ્રકારો ઘટતા નથી, કારણ કે-તે ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના અમુક દેશભાગની અપેક્ષાએ ઘટે છે, ઉત્પત્તિ થયા પછી જ તેના ભાગોની કલ્પના કરી શકાય, પણુ ઉત્પત્તિ વખતે ન કરી શકાય માટે ઉત્પત્તિમાં તે ન ઘટે, એમ અજ્ઞાનવાદીના કુલ ૬૭ ભેદો જણાવ્યા. (શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાર-દ્વાર ૨૦૬)

એ એક વિકલ્પ, અથવા જાણવાથી શું ? એ બીજો વિકલ્પ, એમ સદ્-અસદ્ વગેરે વિકલ્પો પણ સમજી લેવા. ઉત્પત્તિ પણ સત્ પદાર્થની છે ? અસદ્ની છે ? સદસદ્ની છે ? કે અવાચ્યની છે ? એ કોણ જાણે છે ? અર્થાત્ કોઈ જાણતું નથી. વગેરે વિકલ્પો સ્વયમેવ વિચારવા.

વિનયવાદી-તેઓના બત્રીશ લેહો છે. વિનયવાદિઓ લિંગ (વેષ), આચાર (અનુષ્ઠાન) કે શાસ્ત્રોને નહિ માનતાં કેવળ વિનયને જ કલ્યાણનું અંગ માને છે. તેઓના મતે ૧. દેવો, ૨. રાજા, ૩. જ્ઞાતિજનો (સ્વજનો), ૪. યતિઓ (મુનિઓ), ૫ સ્થવિરો (વૃદ્ધ પુરુષો), ૬. અવમ (દુઃખીયા-લગ્નોટીયા વગેરે) ૭. માતા તથા ૮. પિતા;-એ આઠનો મનથી, વચનથી, કાયાથી અને દેશ-કાળને ઉચિત દાનથી વિનય કરવો જોઈએ, આઠનો ચાર ચાર પ્રકારનો વિનય કરતાં કુલ ૩૨ પ્રકારો થાય છે. તે બત્રીશ પ્રકારના વિનયથી સ્વર્ગ, મોક્ષ, વગેરે મળે છે. એ વિનયવાદિઓના બત્રીશ પ્રકારો છે.

એ રીતિએ કુલ ૧૮૦ ક્રિયાવાદી, ૮૪ અક્રિયાવાદી, ૬૭ અજ્ઞાનવાદી અને ૩૨ વિનયવાદી મળી એકંદરે ૩૬૩ મિથ્યાત્વીઓ દરેક પોતાના જ એક મન્તવ્યને સત્ય માની બાકીનાં મન્તવ્યોને અસત્ય માને છે, માટે તે પાખંડીઓ છે. આ લેહો માત્ર પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલી કલ્પના માત્ર નથી. અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે કે-

“ આસ્તિકમતમાત્માદ્યા, નિત્યાઽનિત્યાત્મકા નવ પદાર્થાઃ ।

કાલ-નિયતિ સ્વભાવેશ્વરાઽઽત્મકૃતાઃ સ્વપરસંસ્થાઃ ॥ ૧ ॥ ”

“ કાલયદૃચ્છાનિયતીશ્વરસ્વભાવાત્મતથતુરશીતિઃ ।

નાસ્તિકવાદિગણમતં, ન સન્તિ સપ્ત સ્વપરસંસ્થાઃ ॥ ૨ ॥ ”

“ અજ્ઞાનિકવાદિમતં, નવ જીવાદીન્ સદાદિસપ્તવિધં ।

માવોત્પત્તિ (ચ) સદસદ્-દ્વૈતાવાચ્યં(ચ્યાઽપિ) કો વેત્તિ ? ॥ ૩ ॥ ”

“ વૈનયિકમતં વિનય-ચેતોવાકાયદાનતઃ કાર્યઃ ।

સુર-નૃપતિ-યતિ-જ્ઞાતિ-સ્થવિરાઽવમ-માતૃ-પિતૃષુ સદા ॥ ૪ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ આત્મા વગેરે નવ પદાર્થો નિત્ય છે, અનિત્ય છે; તથા સ્વ-રૂપે, પર-રૂપે; કાલ, નિયત, સ્વભાવ, ઈશ્વર અને આત્મકૃત છે. એ આસ્તિકદર્શનનાં જુદાં જુદાં મન્તવ્યો છે. (૧) જીવાદિ સાત પદાર્થો સ્વ-રૂપે તથા પર-રૂપે, કાળ, યદૃચ્છા, નિયતિ, ઈશ્વર, આત્મા તથા સ્વભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે, એ ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા સઘળા નાસ્તિકવાદીઓ છે. (૨) જીવ, અજીવ વગેરે નવ પદાર્થોને સત્ત્વ વગેરે સાત પ્રકારે તથા ઉત્પત્તિને સત્ત્વ, અસત્ત્વ, સત્ત્વાસત્ત્વ અને અવાચ્ય-એમ ચાર પ્રકારે છે કે નથી, એ કોણ જાણે છે ? અગર તેને જાણવાથી શું ? એ સર્વ જુદા જુદા મતો અજ્ઞાનવાદિઓના છે. (૩) દેવતા, રાજા, યતિ, જ્ઞાતિ, વૃદ્ધ, દુઃખી, માતા તથા પિતા;-એ આઠનો મનથી, વચનથી, કાયાથી અને દાનથી વિનય કરવો એ વિનયવાદિઓના ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. (૪) ”

એમ પ્રસંગોપાત ૩૬૩ પાખંડીઓના ભેદો જણાવ્યા, સમ્યક્ત્વના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ અહીં પૂર્ણ થયું; હવે પહેલા સ્થૂલપ્રાણુતિપાતવિરમણુવ્રતના પાંચ અતિચારો કહે છે.

મૂલ-“ વધો વન્ધસ્છવિચ્છેદોડતિમારારોષણં ક્રુધઃ ।

મક્તપાન-વ્યવન્છેદોડતિચારાઃ પ્રથમવ્રતે ॥ ૪૩ ॥ ”

મૂલનો અર્થ-“ ક્રોધથી-૧. વધ કરવો (મારવું), ૨. બંધન બાંધવું, ૩. ચામડીનો (ઉપલક્ષણથી અંગોપાંગનો) છેદ કરવો, ૪. અતિ ભાર ઉપડાવવો અને ૫. ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવાં, એ પહેલા વ્રતના અતિચારો છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-પહેલા વ્રતમાં ‘ વધ ’ નામે પહેલો અતિચાર કહ્યો છે, તે વધનો અર્થ લાકડી વગેરેથી મારવું એવો થાય છે. અહીં પુત્રાદિને હિતશિક્ષા માટે કે વિનયાદિ કરાવવા માટે પણ મારવાનો પ્રસંગ આવે, કે જે ગૃહસ્થને કરવું પડે, માટે સકારણ માર મારવો પડે તે અતિચાર નથી; પણ ક્રોધથી-કષાયવશ થઈને ગાય, ભેંસ, વગેરે પશુઓને; કે પુત્રાદિ મનુષ્યોને માર મારવો તે અતિચાર છે. બીજો અતિચાર ‘ બંધ ’ નામનો છે. તેનો અર્થ ‘ દોરડા વગેરેથી બાંધવું ’ એવો થાય છે, તે પણ પશુઓને, કે દુરાચારી પુત્ર-પરિવારાદિને બાંધવા પડે તો અતિચાર નથી; પણ ક્રોધથી બાંધે ત્યારે અતિચાર છે. ત્રીજો અતિચાર ‘ છવિ-ચ્છેદ ’ નામનો છે. અહીં છવિ એટલે શરીર કે ચામડી એવો અર્થ છે, માટે ક્રોધપૂર્વક કાન, નાક કે ગાય વગેરેની ગળકમ્બલ-પૂછડાં વગેરેનો છેદ કરવો તે અતિચાર છે. ચોથો એ નક્કી થયું કે-પુત્ર વગેરેના પગે વસ્ત્રીક નામનો (રસોળી) રોગ વગેરે થવાથી રોગીનાં અંગ કાપવાં-કપાવવાં પડે તે અતિચાર નથી. ચોથો અતિચાર-ઉપાડી કે ખેંચી ન શકે તેટલો ‘ અતિ ભાર ઉપડાવવો-ખેંચાવવો ’ તેને કહ્યો છે, એથી બળદ, જાંટ, ગધેડાં કે મજૂર આદિને બાંધે, પીઠે કે મસ્તકે ગળ ઉપરાન્ત ભાર ભરવો-ખેંચાવવો તે અતિચાર છે. અહીં પણ કોઈ પ્રસંગે દુઃશક્ય પરિહારે (નિરુપાય) તેમ કરવું પડે તો અતિચાર નથી, પણ ક્રોધને વશ થઈ દુઃખી કરવાની બુદ્ધિએ, કે લોભને વશ થઈ પૈસા બચાવવાની દૃષ્ટિએ આવી પ્રવૃત્તિ કરે તે અતિચાર છે. અને પાંચમો અતિચાર ક્રોધને વશ થઈ મનુષ્ય કે પશુને ચારો, પાણી કે ખોરાક વગેરે પોતે નહિ આપવું કે બીજા આપનારને રોકવા, અર્થાત્ ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવાં, તે ‘ લક્તપાન-વ્યવચ્છેદ ’ નામનો છે.

આવશ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિં વગેરેમાં આ વિષયમાં બતાવેલો વિધિ એવો છે કે-

૧. વધ-દ્વિપદ-મનુષ્યાદિ અને ચતુષ્પદ-પશુ આદિને માર મારવો તે વધ. આ વધ નિષ્કારણ અને સકારણ એમ બે રીતિએ થઈ શકે, તેમાં વિના કારણ કરે તે તો અયોગ્ય છે જ, જે સકારણ કરવો પડે તે પણ સાપેક્ષ-નિરપેક્ષ એમ બે રીતિએ સંભવે છે, તેમાં નિર્દય-પણે માર મારવો તે નિરપેક્ષ કહેવાય છે અને તે અયોગ્ય છે. સાપેક્ષ વધને અંગે પણ મુખ્યત્વે તો શ્રાવકે પ્રારંભથી પોતાનું જીવન એવું રાખવું જોઈએ કે-પરિવાર આદિ તેના ભયથી પોતપોતાના કર્તવ્યમાં પરાયણ રહે, કોઈને માર મારવાનો પ્રસંગ જ ન આવે; છતાં કોઈ પુત્ર વગેરે વિનયાદિ ન કરે, (અયોગ્ય વર્તન કરે,) ત્યારે પણ મસ્તક કે નાભિ વગેરે જ્યાં વાગવાથી

પ્રાણ જાય તેવા ભયસ્થાને મારે નહિ. તે સિવાયના સ્થાને પણ સામાન્ય દોરકાથી કે ઝાડની સોટી વગેરેથી એક-બે વખત જ તાડન કરે, અર્થાત્ નિર્દયપણે વારંવાર ન મારે.

૨. બાંધ-બાંધ પણ તે જ રીતિએ સકારણ, નિષ્કારણ, સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ-એમ ચાર ભેદ છે. તેમાં નિષ્કારણ તો ન જ બાંધે, સકારણમાં પણ નિરપેક્ષ એટલે છૂટી શકે નહિ તેવાં આકરાં બાંધેનાં ન બાંધે. કારણ પડે તો માત્ર સાપેક્ષ બાંધે, એટલે કે-પાસાગાંઠ વગેરે ઢીલું બાંધન બાંધે, કે જેથી અગ્નિ વગેરેના ઉપદ્રવ થતાં સ્વતઃ છૂટી શકે, અથવા છોડવામાં હરકત ન આવે, તરત જ છોડી શકાય; (નહિ તો તેવા પ્રસંગે મરી જાય.) એ ચાર પગલાળા ગાય, લેંસ, વગેરેને માટે સમજવું. દાસ, દાસી, ચોર, તથા પરદારાસેવી કે પ્રમાદી પુત્રાદિ પરિવાર વગેરે મનુષ્યોને તો બાંધવાં પડે તો પણ એવાં બાંધે, કે જેથી તેઓને હાલવા-ચાલવામાં કે કામ કરવામાં હરકત ન આવે. બાંધ્યા પછી પણ વારંવાર સંભાળ રાખે, કે જેથી અગ્નિનો કે તેવો કોઈ બીજો ઉપદ્રવ થાય તો પણ મરી જાય નહિ. મુખ્યતથા તો દાસ, દાસી વગેરે કે ગાય, લેંસ આદિ પણ શ્રાવકે એવાં રાખવાં જોઈએ, કે જેને પ્રાયઃ બાંધવાની જરૂર ન રહે, વગર બાંધ્યાં જ ઘેર (સ્થાને) બેસી રહે.

૩. છવિચ્છેદ-છવિચ્છેદ એટલે ચામડી વગેરેનું કાપવું. તેના પણ સકારણ, નિષ્કારણ, સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ-એમ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં નિષ્કારણ તો તે કરે જ નહિ; સકારણ પણ નિર્દયપણે હાથ, પગ, કાન, નાક વગેરે છેદવારૂપ નિરપેક્ષ તો (તજવા લાયક) કહ્યો છે, માત્ર સાપેક્ષ ગડગુમઝ, રસોળી કે રોગીનાં સડેલાં અંગો છેદવાં પડે કે બાળવાં (રામ દેવા) પડે તે કરે.

૪. અતિચારારોપણ-વસ્તુતઃ શ્રાવકે શક્ય હોય ત્યાં સુધી ચાકર, ગુલામ કે ઊંટ, બળદ વગેરે દ્વારા લાડાં વગેરે કરી કમાવાનો ધંધો તજવો જોઈએ. કદાચ આજીવિકાનો નિર્વાહ ન થાય અને તેવો ધંધો કરવો પડે, તો પણ મનુષ્યને તેટલો જ ભાર ઉપડાવવો, કે જે બોળાને ઉપાડનારો પોતાની મેળે ઉતારી-ચઢાવી શકે; ઊંટ, બળદ વગેરે પશુઓને પણ તેઓની શક્તિ વગેરેને અનુસારે વજન ઉપડાવવું કે ખેંચાવવું; એટલું જ નહિ પણ શક્તિથી કાંઈક ઓછું ભરવું; હળ, ગાડાં વગેરેથી પણ તેટલું જ કામ લેવું કે જેટલું પશુઓ સુખે સુખે આપી શકે; તેમાં પણ તેઓને અમુક વખત પછી તો આરામ આપવો જોઈએ.

૫. ભક્તપાનવ્યવસ્થા-આહાર-પાણીનો અંતરાય. કોઈને પણ આવો અંતરાય કરવો નહિ, કારણ કે-એમ કરતાં અતિ ભૂખ લાગવાથી તે મરી જાય. શ્રાવકનો આચાર એવો છે કે-પોતે જમવાના અવસરે બીમારી વગેરે કારણ ન હોય તેવાં નોકર-ચાકર કે સંબંધી વગેરે સઘળાં મનુષ્યોને, ગાય, ઘોડા આદિ સઘળાં પશુઓને, તથા જે પોતાની નિશ્રામાં (આશ્રયે) હોય, તે તે સર્વની આહાર, પાણી, ઘાસ, દાણો, વગેરે વ્યવસ્થા કરીને પછી ભોજન કરે. ભાત-પાણીનો અંતરાય પણ સકારણ-નિષ્કારણ એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં નિષ્કારણ તો કરવો જ નહિ; સકારણ પણ માત્ર રોગાદિના પ્રસંગે ઔષધાદિના કારણે કરવો પડે તેવો ‘ સાપેક્ષ ’ કરી શકાય. અપરાધીને પણ માત્ર મુખથી જ ‘ આજે તને ખાવા આપીશું નહિ ’ વગેરે કહે, પણ ભૂખ્યો રાખે નહિ. હા! કોઈ સમયે શાન્તિ આદિ અર્થે ઉપવાસ વગેરે કરાવે તો તે આવા અંતરાયરૂપ નથી. વધારે શું? વસ્તુતઃ ભૂખ અહિંસા ગુણમાં અતિચાર ન લાગે તેમ વર્તવું.

આ હેતુથી જ પાડાં, બોકડાં વગેરેનો જન્મ વગેરે ઘણા દોષના કારણભૂત હોવાથી ભેંસ, બકરી વગેરેનો પરિગ્રહ શક્ય હોય ત્યાં સુધી શ્રાવક ન રાખે. (નિર્વાહ માટે રાખવાં અનુચિત નથી.)

પ્રશ્ન-પહેલાં વ્રતમાં શ્રાવકે સ્થૂલ હિંસાના જ પરચક્ષાણુ કર્યાં હોય, વધ-બંધન વગેરેનાં તો પરચક્ષાણુ હોય નહિ, તો વધ, બંધન વગેરે કરવામાં શું દોષ ? વધ વગેરેથી હિંસાના પરચક્ષાણુને કોઈ બાધ આવતો નથી. જો એમ માનતા હો કે-વધ, બંધન વગેરેનાં પણ પરચક્ષાણુ છે જ, તો વધ, બંધનાદિથી પણ વ્રતનો ભંગ જ થાય, તેથી અતિચાર કેમ મનાય ? કારણ કે-એથી સ્પષ્ટ પરચક્ષાણુનો ભંગ થયો જ ગણાય. બીજી વાત એ કે-વધ, બંધન વગેરેનાં પણ પરચક્ષાણુ માનવાથી વ્રતોની સંખ્યાનું પ્રમાણ પણ તૂટી જશે, કારણ કે-વ્રતે વ્રતે અતિચારો તો વધારામાં જ છે, માત્ર મૂળ વ્રતો જ બારની સંખ્યામાં છે. છતાં જો અતિચારોને વિરતિ માનીએ તો તે દરેક પણ વ્રતો ગણાય અને બારની સંખ્યા રહે નહિ, માટે વધ, બંધન વગેરેનાં પરચક્ષાણુ ગણવાં પણ ઘટિત નથી. એમ વધ, બંધન વગેરેથી અતિચાર કે વ્રતભંગ એકેય થતું નથી.

ઉત્તર-પ્રશ્ન બ્યાજબી છે. વધ, બંધન વગેરેનું પરચક્ષાણુ કયું નથી, માત્ર હિંસાનું જ પરચક્ષાણુ છે, તો પણ હિંસાના પરચક્ષાણુમાં અર્થાપત્તિથી વધ, બંધન વગેરેનાં પણ પરચક્ષાણુ આવી જાય છે એમ સમજવું; કારણ કે-તે હિંસાના કારણરૂપ છે. (હિંસાની સાથે તેનાં કારણો પણ તજવાં જોઈએ), માટે તે પણ પરચક્ષાણુમાં આવી જાય.

પ્રશ્ન-જો હિંસાનાં કારણો હોવાથી તેનાં પણ પરચક્ષાણુ હિંસાના પરચક્ષાણુ સાથે થઈ જાય છે, તો તમારા મતે જેમ હિંસા કરવાથી વ્રતભંગ થાય, તેમ વધ, બંધન વગેરેથી પણ વ્રતભંગ જ ગણાવો જોઈએ, કારણ કે-નિયમનો ભંગ થયો, એમ છતાં તેને અતિચારો કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર-વસ્તુતઃ તમારી સમજ બરાબર નથી, કારણ કે-વ્રત બે પ્રકારનું છે, એક અંતર્વૃત્તિથી અને બીજું બહિર્વૃત્તિથી; તેમાં ‘ હું આને મારી નાખું ’-એવા વિચાર (વિકલ્પ) વિના જ માત્ર ક્રોધાદિ આવેશથી જ્યારે વ્રતથી નિરપેક્ષ રીતિએ વધ, બંધન વગેરે કરવા છતાં હિંસા થાય નહિ (મરે નહિ), ત્યારે નિર્દયપણાથી એટલે ‘ મરી જશે તો મારો નિયમ તૂટી જશે-એવો ખ્યાલ નહિ રાખવાથી ’ અર્થાત્ વ્રતપાલનની કાળજી નહિ રહેવાથી અંતર્વૃત્તિથી વ્રતભંગ થયો ગણાય, પણ જીવ નહિ મરવાથી બહિર્વૃત્તિથી તો વ્રત અખંડ રહ્યું; એમ દેશથી વ્રતનો ભંગ થયો અને દેશથી પાલન થયું માટે તેને અતિચાર સમજવો, વ્રતભંગ નહિ. કહ્યું છે કે-

“ ન માસ્યામીતિ કૃતવ્રતસ્ય, વિનૈવ મૃત્યું ક ઇહાતિચારઃ ? ।
નિગદ્યતે યઃ કુપિતો વધાદીન્, કરોત્યસૌ સ્યાન્નિયમાનપેક્ષઃ ॥ ૧ ॥ ”

“ મૃત્યોરભવાન્નિયમોઽસ્તિ તસ્ય, કોપાદ્યાહીનતયા તુ ભગ્નઃ ।
દેશસ્ય ભજ્ઞાદનુપાલનાચ્ચ, પૂજ્યા અતીચારમુદાહરન્તિ ॥ ૨ ॥ ”

(યોગશા૦, પ્ર૦ ૩-૧૦ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ નહિ માફ ” એ પ્રમાણે જેણે વ્રત લીધું છે, તેને જીવ મર્યા વિના અહીં (માત્ર વધ, બંધન વગેરેથી) કયો અતિચાર લાગે ?-એમ શિષ્યે જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે ગુરુ જવાબ આપે છે કે-જે કોઈથી વધ વગેરે કરે છે તે વ્રતને અંગે (મરી જશે તો વ્રત ભાંગશે એ વિષયમાં) નિરપેક્ષ હોય છે. (૧) માત્ર મરણ ન થયું તેથી તેનો નિયમ અખંડ છતાં કોપ અને નિર્દયપણાના ચોગે તો નિયમ તૂટ્યો છે. એમ દેશથી ભંગ અને દેશથી પાલન થવાથી પૂર્વ મહર્ષિઓએ તેને અતિચાર કહેલો છે. (૨)”

વળી તમે કહ્યું કે-વ્રતોની બારની સંખ્યા નહિ રહે તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે-વિશુદ્ધ (નિરતિચાર) પણ અહિંસાનું પાલન કરવામાં વધ, બંધન, વગેરે થતાં નથી, માટે એ નિશ્ચય સમજવો કે-વધ, બંધન, વગેરે પાંચ અતિચારો જ છે.

અથવા તો સર્વત્ર અનાભોગ, સહસાકાર વગેરેથી, કે અતિક્રમ વગેરેથી અતિચારો સમજવા. અનાભોગ એટલે અસાવધપણાથી અને સહસાકાર એટલે વગર વિચાર્યે પ્રવૃત્તિ થાય તે. કહ્યું છે કે-

“ પુવ્વં અપાસિક્ષણં, છૂદે પાયંમિ જં પુણો પાસે ।
ન ય તદ્દ નિઅત્તેડં, પાયં સહસાકરણમેયં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ પહેલાં જીવ ન દેખવાથી પણ છોડ્યો (ઉપાડ્યો) અને પાછળથી જોવામાં આવ્યું (કે અહીં જીવ મરી જાય તેમ છે), છતાં પણને પાછો વાળવા (નો લાગ ન હોવાથી બચાવવા)નું બની શકે તેમ નહિ હોવાથી હિંસા થાય, તે સહસાકાર કહેવાય.”

અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચારનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જેમ કે-કોઈ મનુષ્ય વ્રત (નિયમ)નો ભંગ થાય તેવા કાર્ય માટે આમંત્રણ (વિનંતિ) કરે ત્યારે વ્રત (નિયમ)ધારી તેનો ઈન્કાર ન કરે (ના ન પાડે) તો અતિક્રમ કહેવાય, આગળ વધીને વ્રતવાળો તેવું કાર્ય કરવા માટે તૈયાર થાય-જય વગેરે પ્રવૃત્તિને વ્યતિક્રમ કહેવાય; કોઈથી વધ, બંધન વગેરે કરે તે અતિચાર કહેવાય અને જીવહિંસા વગેરે કરે તે અનાચાર કહેવાય. અહીં વધ, બંધન વગેરે કહ્યાં તેના ઉપલક્ષણથી હિંસાદિના કારણભૂત મન્ત્ર, તન્ત્ર કરવા; ઔષધ વગેરે આપવું, ઈત્યાદિ બીજા પણ પ્રયોગો સર્વ અતિચારો છે એમ સમજવું. એ પ્રથમ વ્રતના પાંચ અતિચારોનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે બીજા સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ વ્રતના અતિચારો જણાવે છે.

મૂલ-“ સહસામ્યાખ્યાનં મિથ્યો-પદેશો ગુહ્યભાષણમ્ ।
કૂટલેસ્વશ્ચ વિશ્વસ્ત-મંત્રમેદશ્ચ સ્મરુતે ॥ ૪૪ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ ૧. વગર વિચાર્યે કોઈને આળ-કલંક દેવું, ૨. પાપોપદેશ કરવો, ૩. એકની ગુપ્ત વાત બીજાને કહી દેવી, ૪. ખોટો લેખ લખવો અને ૫. બીજાએ વિશ્વાસથી કરેલી મંત્રણાને બહેર કરવી; તે પાંચ અતિચારો બીજા વ્રતના છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ-સત્ય વ્રતના અતિચારો પાંચ છે. તેમાં ‘સહસા આળ દેવું’ તે પહેલો છે. વિચાર કર્યો વિના જ ‘તું ચોર છે, તું વ્યભિચારી છે’ વગેરે આળ-કલંક આપવાં, તે સહસા

અભ્યાખ્યાન કહેવાય છે. બીજા આચાર્યોનો મત એવો છે કે-એકાન્તમાં કોઈ એકની ખોટી વાત બીજાને કહેવી; જેમ કે-એકાન્તમાં કોઈ વૃદ્ધાંત્રીને કહેવું કે-તારો ઘણી તો યુવતી-સ્ત્રીમાં આસક્ત છે, યુવતી-સ્ત્રીને કહેવું કે-તારો પતિ કામકળામાં કુશળ પ્રૌઢસ્ત્રીમાં આસક્ત છે; વગેરે. અથવા તો કહેવું કે-તારો પતિ તો બહુ વિષયી છે, અગર નપુસક છે, વગેરે હાંસી-મશ્કરીથી બોલવું; અગર તેના પતિને કહેવું કે-તારી સ્ત્રી તો તારા વિષયસેવનથી થાકી ગઈ છે-એમ મને એકાન્તમાં કહેતી હતી, અગર તો કહેવું કે-તારી સ્ત્રી મને કહેતી હતી કે-હું તો મારા પતિને વિષયકીડામાં થકાવી દઉં છું, વગેરે પુરુષની આગળ હાંસી-મશ્કરીમાં તેની સ્ત્રીની, કે સ્ત્રીને તેના પતિની અસત્ય વાતો કહીને કલંક આપવું : અથવા જેનાથી સ્ત્રીને પર-પુરુષ ઉપર કે પુરુષને પર-સ્ત્રી ઉપર રાગ ભગે એવી એકાન્તમાં હસતાં-રમતાં વાતો કરવી તે અતિચાર છે. અહીં બાણી-સમજીને દુરાચારથી તો કોઈને ખરાબ કરવા આવી વાતો ન જ કરવી, કારણ કે-બીજા વ્રતમાં બાણી-સમજીને બીજાના ખોટા દોષ બોલવાનાં તો તેણે પરચ્છાણ કર્યાં છે; તેથી તેમ કરતાં અતિચાર નહિ પણ વ્રતભંગ થાય, માટે હાંસી-મશ્કરીમાં ઉપર પ્રમાણે ખોટી-કલ્પિત વાતો એકાન્તમાં કરવી, તે સહસા-અભ્યાખ્યાનરૂપ અતિચાર કહેવાય છે એમ સમજવું. કહ્યું છે કે-

“ સહસમ્ભક્ષવાર્ણાઈ, જાણંતો જઈ કરેજ્જ તો મજ્જો ।

જઈ પુણ્ણામોગાર્ઈ-હિંતો તો હોઈ અજારો ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાં, પ્ર૦ ૩-૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ સહસા અભ્યાખ્યાન, વગેરે બાણવા છતાં કરે તો વ્રતભંગ થાય. એ ઉપયોગ વિના, હાંસી-મશ્કરીમાં કે વગર વિચારે કરે તો તે અતિચાર ગણાય. ”

એમ (બંને મતોથી) એ નક્કી થયું કે-બીજાને આઘાત-ઉપઘાત થાય તેવું જ્યારે અબાણતાં, વગર વિચારે કે હાંસી-મશ્કરીમાં બોલાર્ઈ જાય, ત્યારે હૃદયમાં તેને ખરાબ કરવાનો ઉદ્દેશ (અર્થાત્ વ્રત પાળવાની બેદરકારી) નહિ હોવાથી વ્રતભંગ ગણાતો નથી અને બીજા બાણુ તેવાં વચનથી બીજાને ઉપઘાત-આઘાત થવા સંભવ છે માટે ભંગ થાય છે, એમ દેશથી વ્રતનો ભંગ અને દેશથી પાલન; તે પહેલાં અતિચાર કહ્યો છે. બીજો અતિચાર ‘મિથ્યા ઉપદેશ’ નામનો છે. વસ્તુતઃ સત્ય વ્રતવાળાએ બીજાને પીડાકારી વચન બોલવું તે અસત્ય બોલવારૂપ જ છે, માટે બીજાને પીડાકારી વચન પ્રમાદથી બોલાર્ઈ જાય તે અતિચાર સમજવો. આથી ગધેડાં-જાંટ ઉપર બોલે ભરો, ચોરોને મારી નાખો, ઈત્યાદિ બીજાને પીડા થાય તેવું બોલવું તે બીજો અતિચાર સમજવો. અથવા મિથ્યા ઉપદેશની બીજા વ્યાખ્યા એ પ્રમાણે છે કે-વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું સમજાવવું તે તો સત્ય છે, પણ તેથી વિપરીત ઉપદેશ કરવો તે અયથાર્થ હોવાથી મિથ્યા ઉપદેશ છે. જેમ કે-કોઈને અમુક વિષયમાં કાંઈ સંદેહ થયો, તેણે પૂછ્યું કે-આમાં સત્ય શું છે ? ત્યારે તેને (સત્ય જવાબ આપવામાં નુકશાન નહિ હોવા છતાં) યથાર્થ નહિ કહેવું, અથવા કોઈના વિવાહાદિ પ્રસંગે તેમાં અંતરાય નાખવાના આશયથી પોતે જાતે કે કોઈ બીજા દ્વારા તેમાંના કોઈ એક પક્ષને તે વિષયમાં અસત્ય માર્ગ બતાવવો કે અમુક રીતે અસત્ય બોલવાની સલાહ આપવી, તે બધો અયથાર્થ ઉપદેશ છે. અહીં જો કે સલાહ આપનાર પોતાના મનમાં એમ સમજે છે કે-મારે ‘સ્વયં’ અસત્ય ન બોલવું’ એવું વ્રત છે, આમાં તો હું માત્ર બીજાને અસત્ય બોલવાની સલાહ આપું છું, હું પોતે અસત્ય બોલતો નથી, જેથી

મારા વ્રતનો ભંગ થતો નથી-એમ માને છે તો પણ અતિચાર છે, કારણ કે-વગર વિચારે, અજાણતાં કે અતિક્રમ વગેરે (જેનું સ્વરૂપ પૃ. ૨૮૬ માં જણાવ્યું તે) દ્વારા પણ બીજાને અસત્ય બોલવાની પ્રેરણા કરવી તે વ્રતનો અતિચાર છે જ. બીજી રીતે પણ સત્યવ્રતધારી પોતાનું વ્રત ભંગે નહિ-એ બુદ્ધિથી સીધી જોડી મલાહ નહિ આપતાં, કોઈ દષ્ટાન્તથી તેને સમજાવે કે-‘આવા પ્રસંગે તેણે આમ કહ્યું હતું,’ વગેરે સાંભળીને બીજા પોતું બોલવાનું સમજી જાય. એ રીતિએ (બીજાના એકા નીચે) ઉપદેશ દેવો તે પણ વ્રતરક્ષાની બુદ્ધિ છતાં, બીજાને અસત્ય બોલવામાં પ્રેરક હોવાથી તેનું વ્રત દેશથી ભંગે અને દેશથી અખંડ રહે છે, માટે આવા મિથ્યા ઉપદેશને અતિચાર કહ્યો છે. ત્રીજો અતિચાર ‘શુદ્ધભાષણ’ નામનો છે. કોઈની શુભ મંત્રણા પ્રગટ કરવાનો બીજાને અધિકાર નથી, છતાં પ્રગટ કરવી. જેમ કે-કોઈએ કોઈ બીજા માણસ સાથે અમુક રાજ્યવિરુદ્ધ વિચાર કયો, ત્રીજો માણસ તેના મુખ વગેરેની ચેષ્ટાદિ જોઈને અનુમાનથી તે સમજી લઈ જાહેર કરે કે-અમુક માણસો રાજ્ય વિરુદ્ધમાં અમુક અમુક કરવાનો વિચાર કરે છે, અથવા બીજી રીતે શુદ્ધભાષણ એટલે ચાડી કરવી. જેમ કે-કોઈ એ મનુષ્યોને આપસ આપસમાં પ્રીતિ હોય, તેવા માણસોના આકાર વગેરેથી જાણીને એકનો અભિપ્રાય બીજાને એવી રીતિએ કહે કે જેથી પરસ્પરની પ્રીતિ તૂટી જાય. પહેલાં અતિચારની જેમ અહીં પણ હાંસી-મશ્કરી વગેરેથી એકની શુભ વાત બીજાને કહી દેવી તે અતિચાર છે. જો ઇરાદાપૂર્વક ખરાબ કરવા માટે જાણીને કહે તો વ્રતભંગ થાય. એથી અતિચાર ‘ફૂટ લેખ’ એટલે પોતું લખાણ કરવું અથવા બીજાના હસ્તાક્ષર જેવા અક્ષરો લખવા તે છે. આ અતિચારમાં જેણે ‘કાયાથી અસત્ય નહિ બોલું’ એવા ભંગે વ્રત લીધું હોય કે જેણે ‘કાયાથી અસત્ય બોલવું નહિ તથા બીજા દ્વારા બોલાવવું નહિ’ એવા ભંગે વ્રત લીધું હોય, તેને તો આ રીતિએ ખોટો લેખ લખવા વગેરેથી વ્રતનો ભંગ થાય જ છે; તો પણ વગર વિચારે, અજાણતાં કે અતિક્રમ વગેરેથી લખાઈ જાય ત્યારે તેને અતિચાર કહ્યો છે. અથવા તો અસત્ય એટલે બુદ્ધિ બોલવાને અંગે મારે નિયમ છે અને આ તો લખાણ છે, તેથી વ્રતને ખાધ નથી, એવી સમજવાળાને વ્રતપાલન કરવાની બુદ્ધિ હોવાથી અતિચારરૂપ છે એમ જાણવું. પાંચમો અતિચાર વિશ્વાસુની શુભ વાત જાહેર કરવી તે છે. અહીં વિશ્વાસુ સ્ત્રી, મિત્ર વગેરેની તેઓએ વિશ્વાસથી કહેલી ખાતરી હકીકતને જાહેર કરવી તે અતિચાર. જેવું હોય તેવું જ કહેવામાં તે સત્ય હોવાથી જો કે અતિચાર લાગતો નથી, તો પણ પોતાની ખરાબ વાત પ્રગટ થવાથી-લજાને યોગે તે મિત્ર કે સ્ત્રી વગેરેનું મરણ (આપઘાત) પણ થવાનો સંભવ હોવાથી વસ્તુતઃ (બીજાને પીડાકારક હોવાથી) અસત્ય છે, એમ વચનરૂપે તે સત્ય અને પરિણામની અપેક્ષાએ અસત્ય હોવાથી (વ્રતભંગ અને વ્રતરક્ષા) રૂપ અતિચાર કહ્યો છે.

પ્રશ્ન-ત્રીજામાં શુદ્ધભાષણ કરવું અને પાંચમામાં વિશ્વાસુની શુભ વાત જાહેર કરવી-એમ કહ્યું તે બંનેનું એક જ સ્વરૂપ છે, છતાં બંનેને ભિન્ન અતિચારો કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર-શુદ્ધભાષણમાં સાક્ષાત્ સાંભળીને નહિ પણ ઇંગિત આકાર વગેરે દ્વારા અનુમાનથી જાણીને અનધિકારી છતાં વાત કરે તે અને પાંચમામાં સ્વયં સ્ત્રી કે મિત્ર વગેરેની સાથે વિચાર કરતાં તેઓએ વિશ્વાસથી શુભ વાત જણાવી હોય તેને જાહેર કરે તે, એમ બંનેમાં ફરક છે.

અર્થાત્ પાંચમો અતિચાર વિશ્વાસઘાતરૂપ અને ત્રીજો કલંક કે ચાલીરૂપ હોવાથી લિન્ન છે. એ પ્રમાણે બીજા મતના અતિચારો જણાવ્યા હવે ત્રીજા મતના અતિચારો કહે છે-

મૂલ-“ સ્તેનાહતગ્રહસ્તેન-પ્રયોગૌ માનવિપ્લવઃ ।

દ્વિરાજ્યગતિરસ્તેયે, પ્રતિરૂપેણ ચ ક્રિયા ॥ ૪૫ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ ૧. ચોરે ચોરી કરેલી વસ્તુ લેવી, ૨. ચોરને સહાય કરવી, ૩. ખોટાં માપાં રાખવાં, ૪. (રાજ્ય અગ્નિ વિરુદ્ધ) શત્રુ રાજના રાજ્યમાં જવું અને ૫. સરખા દેખાવવાળી હલકી વસ્તુ સારીમાં લેખવવી કે આપવી, ત્રીજા અણુમતમાં એ પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-ત્રીજા સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ મતમાં પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. તેમાં ચોરે ચોરી કરીને લીધેલું સોનું, વસ્ત્ર વગેરે ચોરીનો માલ છે-એમ જાણવા છતાં વેચાણ કે મફત લેવું, તે ‘સ્તેનાપહુત’ નામનો પહેલો અતિચાર છે. ચોરે ચોરેલી વસ્તુ અલ્પ કિંમતથી કે મફત ગુપ્ત રીતિએ લેનારો પણ ચોર કહેવાય છે, કારણ કે-નીતિશાસ્ત્રમાં ચોરના સાત પ્રકારો કહ્યા છે.

“ ચૌરશૌરપકો મંત્રી, મેદજ્ઞઃ કાળક્રયી ।

અન્નદઃ સ્થાનદશ્વેતિ, ચૌરઃ સપ્તવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥ ” (શ્રાવદ્વિઠ્ઠ, ગા ૨૪૭ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ ચોરી કરનાર, ચોરી કરાવનાર, ચોરોની સાથે (વિચારણા) મંત્રણા કરનાર, ચોરીનો લેદ જાણનાર, ચોરીની વસ્તુ સસ્તી લેનાર, ચોરને ખોરાક આપનાર અને ચોરને સ્થાન આપનાર, એમ ચોરના સાત પ્રકારો છે અર્થાત્ તે સાતેય ચોર છે. ”

માટે ચોરીની વસ્તુ જાણવા છતાં લેવી, તે પણ વસ્તુતઃ ચોરીરૂપ હોવાથી મતનો ભંગ થાય; છતાં હું ચોરી કરતો નથી પણ વેપાર કરું છું-એવી સમજપૂર્વક લેનારને મતનું સાપેક્ષપણું (પાલન થતું) હોવાથી દેશભંગ-દેશપાલનરૂપ એ પહેલો અતિચાર કહ્યો છે. ‘ચોરી કરનારાઓને પ્રેરણા કરવી’ એટલે કે-ચોરોને તમે ચોરી કરો! વગેરે વચનો કહીને ચોરી કરવામાં ઉત્સાહી બનાવવા કે ચોરીમાં જરૂરી સાધનો, જેવાં કે-ખાતર પાડવા માટે કોશ, ખીસાં કાતરવા માટે કાતર, ઘર્ધરી (ચોરને ઉપયોગી વસ્તુવિશેષ), વગેરે તેઓને મફત કે વેચાણ આપવું, ઈત્યાદિ ‘સ્તેન-પ્રયોગ’ નામનો બીજો અતિચાર જાણવો. અહીં જો કે ‘હું ચોરી કરું નહિ-કરાવું નહિ’ એ ભાંગે જેણે મત ઉચ્ચર્યું હોય, તેને તો આવાં કાર્યોથી મતનો ભંગ જ થાય, છતાં ‘તમે હમણું ઉધમ વિના કેમ બેસી રહ્યા છો? જો તમારે દાણા વગેરે ન હોય તો હું આપું, તમારા ચોરેલા માલને ખરીદનાર નહિ મળે તો હું રાખીશ’ વગેરે કહીને ચોરને પ્રેરણા કરે અને (સ્થૂલ બુદ્ધિથી) પોતાની કલ્પનામાં એમ માને કે-હું ચોરી કરવાની પ્રેરણા નથી કરતો (પણ તેઓને આજીવિકા માટે પ્રેરણા કરું છું), તો તેની મતપાલનની બેદરકારી નહિ હોવાથી આ અતિચાર ગણાય, એમ સમજવું. ત્રીજો અતિચાર-અનાજ, તેલ, ઘી વગેરે ભરીને ‘માપવાનાં કુડવાદિ માપાં’ તથા તોલ કરવાનાં પદલાં (શેરીઓ, બશેરી, પાંચશેરી, દશશેરી, મણીયો) વગેરે તોલાને નાનાં-મોટાં રાખવાં કે ભારે-હલકાં રાખવાં અને નાનાં-હલકાંથી માપીને

વસ્તુ આપવી, મોટાં-ભારેથી માપીને વસ્તુ લેવી, કે વસ્ત્રાદિને માપવામાં અન્યાય કરવો, તેને અતિચાર કહ્યો છે, કારણ કે-આપવા-લેવામાં માપાં-તોલાં વગેરે નાનાં-મોટાં ભુદાં ભુદાં રાખી ઠગાઈ કરનારો પણ વસ્તુતઃ ચોર જ ગણાય છે. કહ્યું છે કે-

“ લૌલ્યેન કિચ્ચિત્કલયા ચ કિચ્ચિત્, માપેન કિચ્ચિત્તુલયા ચ કિચ્ચિત્ ।

કિચ્ચિન્ચ કિચ્ચિન્ચ સમાહરન્તઃ, પ્રત્યક્ષચૌરા વણિજો ભવન્તિ ॥ ૧ ॥ ”

“ અંધીતે યત્ કિચ્ચિત્તદપિ મુષિતું ગ્રાહકજનં, મૃદુ બ્રૂતે યદ્વા તદપિ વિવશીકર્ત્તમપરં ।
પ્રદત્તે યત્કિચ્ચિત્તદપિ સમુપાદાતુમધિકં, પ્રપન્નોઽયં વૃત્તેરહહ ! ગહનઃ કોપિ વણિજામ્ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ કાંઈક લોભથી, કાંઈક વણિક કલાથી, કાંઈક માપથી અને કાંઈક તોલથી, -એમ કાંઈક કાંઈક (થોડું થોડું) લૂંટનારા વ્યાપારીઓ પ્રત્યક્ષ ચોર જ છે. ૧. વ્યાપારી જે કાંઈ ભણે છે તે પણ ઘરાકને ઠગવા-ચોરવા માટે, મીઠું જોલે તે વશ કરવા માટે, કદી થોડુંક આપે તો પણ તે વધારે લેવા માટે, વગેરે વ્યાપારીઓના વ્યાપારનો પ્રપંચ આશ્ચર્યજનક અને બુદ્ધિમાનો પણ ઠગાઈ જાય તેવો ગણાય છે. (૨) ”

આવો પ્રપંચ કરવો તે શ્રાવકને યોગ્ય નથી, એ ત્રીજો ‘કૂટ તોલ-માપ’ નામનો અતિચાર સમજવો. શત્રુ-રાજાઓના રાજ્યની હદમાં કે તેના સૈન્યમાં તે રાજાએ નિષેધ કરવા છતાં જબું વગેરે ‘શત્રુ-રાજ્યમાં ગમન’ નામનો ચોથો અતિચાર નિષેધ છતાં શત્રુના રાજ્યની હદમાં કે તેના સૈન્યમાં મળી જબું એ ‘સ્વામીઅદત્ત, ભુવઅદત્ત, તીર્થાકરઅદત્ત અને શુરઅદત્ત,’ એ ચાર પૈકી સ્વામીઅદત્તરૂપ છે, રાજાનો નિષેધ છતાં ત્યાં જાય તો જનારને ઠંડ પણ ચોરના જેટલો થાય છે, માટે વસ્તુતઃ એ (રાજાની) ચોરીરૂપ હોવાથી વ્રતભંગ થાય; છતાં જનારના મનમાં ‘હું તો વ્યાપારાદિ અર્થે જ ગયો છું, મેં કોઈ ચોરી કરી નથી’ એવી સમજણ હોય તો વ્રતની રક્ષા કરવાની અપેક્ષા ગઈ નથી, તેમ જ લોકમાં પણ તે ચોર કહેવાતો નથી, તેથી એને અતિચાર કહ્યો છે. ઉપરાન્ત રાજનિષિદ્ધ વસ્તુ લેવી-વેચવી તે પણ ચોથો અતિચાર છે. પાંચમો અતિચાર-જેના વર્ણ, ગાંધ, વગેરે સમાન હોય તેવી ભળતી હલકી વસ્તુઓ સારી વસ્તુઓમાં ભેળવીને આપવી કે સારીને બદલે તેવી હલકી આપવી, તે સારી-નરસી વસ્તુનો ભેળસેળ કે બદલો કરવારૂપ છે. જેમ કે-પ્રીટીમાં (વરી નામની ડાંગરમાં) ^{૧૦૩} પલંગ ભેળવવી, તેમ જ ઘીમાં ચરખી, તેલમાં મૂત્ર, હિંગમાં ખેર વગેરે લાકડાનો બહેર-ચણા વગેરેનો લોટ કે ગુંદર વગેરે ભેળવવાં; કેસરમાં કૃત્રિમ કેસર, ^{૧૦૪} કસુઓ વગેરે ભેળવવાં, મજાક સાથે ચિત્રક વગેરે ભેળવવાં તથા જાતિવંત એટલે સાચાં કપૂર, મણિ, મોતી, સોતું, ચાંદી વગેરેને નામે તે તે બનાવટી વસ્તુઓ આપવી કે ભેળવવી; વગેરેથી આ અતિચાર લાગે છે. તે સિવાય ચોરીમાં ગ્રહણ કરેલી ગાયો વગેરે પશુઓનાં શીંગડાંને ‘અગ્નિથી પકાવેલાં કાર્લિંગનાં ફળનો ખાફ આપવો,’ ઇત્યાદિ પ્રયોગ કરી નીચાં-જાંચાં વાળીને બદલી નાખવાં, કે જેથી તે પશુ ઓળખાય નહિ; એમ કરીને પોતે રાખવાં તે (સિવાય ચોરીના ઘરેણાં વગેરે ગાળી-લાંગીને બદલી નાખવાં વગેરે) પણ ‘તત્પ્રતિરૂપક’ નામના આ પાંચમા અતિચારમાં ગણાય છે.

૧૦૩. પલંગ નામનું કોઈ જાતિનું વરી ડાંગરને મળતું અનાજવિશેષ. ગુજરાતમાં તે નામ અપ્રસિદ્ધ છે.

૧૦૪. ‘કસુઓ’ નામની વનસ્પતિ ઉકાળીને, તેમાંથી કસુઓનો રંગ બનાવી પાઘડી વગેરે કપડાં (ગામડાના લોકો) રંગે છે તે.

અહીં માયાં જોટાં રાખવાં તથા વસ્તુ બદલવી કે ભેગભેગ કરવી; એ દરેકમાં બીજાને ઠગીને તેનું ધન લેવાનું હોવાથી સ્પષ્ટ ચોરીરૂપ છે, માટે તેનાથી વ્રતનો ભંગ થાય, તો પણ તેવું કરનારને ‘ખાતર પાડવું વગેરે ચોરી કહેવાય, હું ક્યાં ચોરી કરું છું’? આ તો વેપારની કળા છે, ચોરી કહેવાય નહિ. એવી સમજરૂપ વ્રતરક્ષા કરવાની અપેક્ષા હોય તો તેને અતિચાર કહ્યો છે. અથવા તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચોરીનો માલ લેવો વગેરે પાંચેય કાર્યો સ્પષ્ટ ચોરીરૂપ છે જ, તો પણ જ્યારે વગર વિચારે, સમજ વિના કે અજાણતાં-અસાવધતાથી તે થાય કે તે વિષયમાં અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ કે અતિચાર થાય, ત્યારે તે અતિચારો સમજવા. આ પાંચેય અતિચારો (માત્ર વેપાર કરવામાં જ થાય છે,) રાજ્યની નોકરી વગેરેમાં નથી થતા એવું નથી; પહેલા એ અતિચારો તો સ્પષ્ટ રીતિએ રાજ્યની નોકરી વગેરેમાં પણ થાય તેવા છે. શત્રુરાજ્યમાં જવારૂપ ત્રીજો અતિચાર પણ, જ્યારે રાજાનો સામંત વગેરે કોઈ પોતાના રાજાની આજીવિકા (આવક) ઉપર જીવતો હોય અને પોતાના રાજાના વિરોધી કોઈ શત્રુરાજાને સહાય કરે, ત્યારે લાગે છે. માયાંનો ફેરફાર તથા પ્રતિરૂપક્રિયા એ એ અતિચારો (અન્યને તો શું?) રાજાને પણ, જ્યારે તે પોતાના ભંડારમાં માયાંનો ફેરફાર કરાવે કે વસ્તુઓનો ફેરબદલો વગેરે કરાવે, ત્યારે લાગે છે. એ ત્રીજા વ્રતના અતિચારો કહ્યા. હવે ચોથા વ્રતના કહે છે.

મૂલ-“ પરવીવાહકરણં, ગમોડનાત્તેસ્વરાત્તયોઃ ।

અનજ્ઞકીડનં તીવ્ર-રાગશ્ચ બ્રહ્માણિ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૬ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ ૧-બીજાના વિવાહ કરવા, ૨-માલિક વિનાની તથા ૩-અમુક કાળ માંડે રખાત બનેલી એવી સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવું, ૪-અનંગકીડા કરવી તથા ૫-કામકીડામાં તીવ્ર રાગ કરવો; બ્રહ્મચર્યમાં એ પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. તેમાં ‘પરવિવાહકરણ’ પહેલો અતિચાર છે. પોતાના સિવાય બીજાનાં પુત્ર-પુત્રી વગેરેનાં ‘હું’ આનો વિવાહ કરાવું તો મને કે મારા પુત્રાદિને પણ કન્યા મળે અગર કન્યાદાનનું પુણ્ય મળે’ એવી ભાવનાથી કે સ્નેહી-પણાથી-સંબંધીપણાથી સગપણ કરવાં કે તેઓને પરણાવવાં, તે ‘પરવિવાહકરણ’ કહેવાય છે. આ અતિચાર તેને લાગે છે, કે જેણે ‘મારી પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી સ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું-સેવરાવવું નહિ’ એ ભાંગે સ્વદારાસંતોષ વ્રત લીધું હોય, અથવા ‘પોતાની સ્ત્રી કે વેશ્યા સિવાયની સ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું-સેવરાવવું નહિ’ એ ભાંગે પરદારાનો ત્યાગ કર્યો હોય; જો કે એ રીતિએ સ્વદારાસંતોષીને કે પરદારાત્યાગીને બીજાનો વિવાહ કરવો, તે વસ્તુતા બીજાને મૈથુન કરાવવા-રૂપ હોવાથી તેનો ત્યાગ જ થતો હોવાથી વ્રતનો ભંગ થાય, છતાં તે જો એમ સમજે કે-‘હું તો વિવાહ કરું છું, મૈથુન કરાવતો નથી,’ માટે માફ વ્રત ભાંગતું નથી, એવી પોતાના વ્રતની રક્ષા કરવાની ભાવના હોય, ત્યારે તેને આ અતિચાર સમજવો. ‘પરવિવાહ કરીને કન્યા (કે કન્યાદાનનું ફળ) મેળવું’ એવી ઈચ્છા સમકિતદષ્ટિને તે અજ્ઞાનો હોય તો સંભવે, કે (સમકિત વિનાના) ભદ્રક જીવને ઉપકારબુદ્ધિથી વ્રત ઉચ્ચરાવ્યું હોય ત્યારે મિથ્યાદષ્ટિને સંભવે ?

પ્રશ્ન-બીજાનાં સંતાનના વિવાહની જેમ પોતાના પુત્ર-પુત્રી વગેરેનો પણ વિવાહ-લગ્નદિ કરવામાં સરખો જ દોષ છે, તો તે અતિચાર કેમ નહિ ?

ઉત્તર-વાત સાચી છે, પણ પોતાની કન્યાને ન પરણાવે તો સ્વચ્છંદચારિણી (વ્યભિચારિણી) થઈ જાય અને તેથી જૈનશાસનની તથા પોતે ઉચ્ચરેલા વ્રતની હાંસી-અપભ્રાજના થાય, તેને પરણાવ્યા પછી તો તે પોતાના પતિને સ્વાધીન હોવાથી તેણું ન બને. (કદાચ બને તો પણ માતા-પિતાના વ્રત કે ધર્મની નિન્દા ન થાય.) બીજાઓ પણ કહે છે કે-

“ પિતા રક્ષતિ કૌમારે, મર્ત્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રાસ્તુ સ્થાવરે ભાવે, ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ કુમારિકા હોય ત્યારે પિતા, યુવતી હોય ત્યારે પતિ અને વૃદ્ધા હોય ત્યારે પુત્રો રક્ષા કરે છે. એમ સ્ત્રી કોઈ અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્યતાની અધિકારિણી નથી. ”

વળી દશાહર્(વસુદેવ)ના પુત્ર કૃષ્ણજી તથા ચેડા મહારાજને પોતાનાં સંતાનોના પણ વિવાહનો નિયમ હતો-એમ જે શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, તે પણ તેઓના વિવાહ વગેરેનું કામ સંભાળનારા બીજાઓ હતા તેથી તેઓએ નિયમ કરેલો હતો એમ સમજવું, એથી બીજા શ્રાવકોને પણ જો પોતાનાં પુત્રાદિના વિવાહાદિ કરનારા કોઈ બીજા હોય, તો તેઓ પોતાનાં પુત્રાદિનો પણ વિવાહ નહિ કરવાનો નિયમ કરે તે વ્યાજબી છે; પરંતુ તે કામ કરનારા બીજા ન હોય તો, જે રીતિએ પોતાને વ્રતપાલનમાં હરકત ન આવે તે રીતિએ અમુક સંજ્યામાં વિવાહ કરવાની છૂટ રાખી બાકીનો નિયમ કરે તે વ્યાજબી છે.

આ અતિચારને અંગે બીજા આચાર્યો ‘ પર એટલે (બીજાની ને બદલે) બીજી સ્ત્રી ’ એવો અર્થ કરે છે, અર્થાત્ સ્ત્રીનો યોગ હોવા છતાં, પોતાની કામવાસનાની પૂર્તિ માટે અસંતોષથી અન્ય સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો, તેને ‘ પરવિવાહકરણ ’ નામનો અતિચાર કહે છે. તેમના મતે આ અતિચાર સ્વદ્વારા સંતોષીને લાગે, એ પ્રમાણે પહેલા અતિચારનું સ્વરૂપ કહ્યું. બીજો-

‘ અનાત્તા એટલે અપરિચક્રીતા-માલિક વિનાની સ્ત્રી ’ અર્થાત્ વેશ્યા, સ્વચ્છંદચારિણી, જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, કુલવતી વિધવા તથા કન્યા, એ માલિક વિનાની^{૧૦૫} સ્ત્રી ભોગવવાથી ગણાય છે, ત્રીજો ઈત્વરી એટલે હરકોઈ પુરુષને ભોગવનારી વેશ્યા, અમુક સમય માટે તેને પગારથી પોતાને માટે રાખી હોય-રખાત રાખી હોય ત્યારે તેટલા કાળ માટે ‘ આત્તા એટલે રાખેલી ’ હોવાથી ઈત્વરાત્તા કહેવાય છે. (અહીં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધહેમના ‘ નામ નાસ્તૈકાર્થે સમાસો बहुलम् ૩-૧-૧૮ ’ સૂત્રથી ‘ વિસ્પષ્ટપદ્મ ’ વગેરે શબ્દોની જેમ સમાસથી ‘ ઈત્વરાત્તા ’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે, અથવા ‘ મયુરભંગસકાદિત્વાત્ સમાસઃ ૩-૧-૧૬ ’ એ સૂત્રથી મધ્યમ પદ્ધતિથી સમાસ બનાવી ‘ ઈત્વર કાલ કાટે આત્તા=ઈત્વરાત્તા ’ સિદ્ધ થાય છે. બીજા-ત્રીજા અતિચારમાં અનાત્તા અને ઈત્વરાત્તા બેનો દ્વંદ્વ સમાસ બનાવી મૂળ શ્લોકમાં ‘ અનાત્તેત્વરાત્તયોઃ ’ એમ દ્વિવચનાન્ત પ્રયોગ કર્યો છે.) એ પ્રમાણે એક માલિક વિનાની અને બીજી અલ્પ કાળ માટે રાખેલી (રખાત) સ્ત્રી સાથે વિધવ-સેવન કરવું, તે ‘ અનાત્તાગમન ’ નામનો બીજો તથા ‘ ઈત્વરાત્તાગમન ’ નામનો ત્રીજો અતિચાર બતાવ્યો. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-ઉપર જણાવેલી માલિક વિનાની ‘ અનાત્તા ’ સ્ત્રી સાથે અબણુતાં કે

૧૦૫. સ્વચ્છંદચારિણી-નીચ કુત્રની જે સ્ત્રી, પતિ હોવા છતાં પતિને ન માને તેથી માલિક વિનાની, પતિ પરદેશ ગયો હોય તે કાળે પતિની ગેરહાજરી હોવાથી માલિક વિનાની, વિધવા પતિ મરી ગયો છે એટલે પતિ વિનાની અને કન્યા તો સ્પષ્ટ પતિ વિનાની છે જ. એ અપેક્ષાએ એ દરેકને માલિક વિનાની ગણવામાં આવી છે.

સહસાત વિચાર કર્યા વિના મૈથુન સેવે ત્યારે, કે સેવવાની ઈચ્છાદિ કરવારૂપ અતિક્રમાદિ સેવે ત્યારે અતિચાર લાગે. ઈત્વરાત્તાગમનમાં (રખાતની સાથે વિષયસેવનમાં) તો લોગવનાર જ્યારે એમ સમજે કે-‘ મેં ભાડું આપીને રાખવાથી મારી પોતાની જ છે, માટે મારે વ્રતનો ભંગ થતો નથી. ’ ત્યારે એમ સમજવામાં વ્રતનું સાપેક્ષપણું હોવાથી પાલન અને અદ્ય કાળ પૂરતી રખાત હોવાથી-વસ્તુતઃ પરદારા હોવાથી વ્રતનો ભંગ થાય, એમ ભંગાભંગરૂપ ત્રીજો અતિચાર જાણવો. આ બીજો અને ત્રીજો અતિચાર જેણે ‘ સ્વદારાસંતોષ ’ નિયમ લીધો હોય તેને લાગે છે, માત્ર પરસ્ત્રીનો જ ત્યાગ કર્યો હોય તેને લાગતા નથી, કારણ કે-ઈત્વરાત્તા અમુક સમય માટે જ માલિકવાળી અનેલી હોવાથી તે વેશ્યા છે અને અનાત્તા પણ માલિક વિનાની છે, એથી તે પરદારા ગણાતી નથી. એ સિવાયના પહેલો, ચોથો અને પાંચમો; ત્રણ અતિચારો તો સ્વદારાસંતોષીને તથા (માત્ર) પરસ્ત્રીત્યાગીને બન્નેને સરખા જ છે. એવો ચૌદસોચુંભાલીસ અથવા પ્રણેતા પૂજ શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો મત છે, જે મૂલ સૂત્રોને અનુસરતો છે. અગમમાં પણ કહ્યું છે કે-‘ તાદરસંતોસસ્ત પંચ અહારા, જાણિઅવા ન સમાચરિઅવા । ’ અર્થાત્-‘ સ્વદારાસંતોષીએ પાંચ અતિચારો જાણવા (સમજવા), આચરવા નહિ. ’

અન્ય આચાર્યોના મતે તો ઉપર જણાવ્યું તેવી સમજપૂર્વક રખાતને લોગવવાથી સ્વદારાસંતોષીને, અને માલિક વિનાની સ્ત્રીને લોગવવાથી પરદારાત્યાગીને અતિચાર લાગે છે. તેઓનું માનવું એમ છે કે-વેશ્યા માલિક વિનાની છતાં, અમુક કાળ માટે સ્વદારાસંતોષીએ રખાત બનાવી હોય, તો તેટલા કાળ માટે તે સ્વસ્ત્રી હોવાથી વ્રતઅભંગ અને વસ્તુતઃ તે વેશ્યા (સ્વદારા નહિ) હોવાથી વ્રતભંગ;-એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર છે. (તે સિવાય જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, જે પતિને પતિ તરીકે ન માનતી હોય અને જે વિધવા હોય, તે દરેક સ્વપતિના અભાવમાં પણ પરસ્ત્રીઓ છે જ, માટે પરદારાત્યાગીને વ્રતભંગ થાય છતાં તે સ્વસમજથી પતિ વિનાની માને છે, તેથી વ્રતભંગ ન થાય; એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર સમજવો.) એ પ્રમાણે બીજા-ત્રીજા અતિચારનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે ‘ અનંગ ક્રીડા ’ નામનો ચોથો અતિચાર સમજાવે છે.

‘ અનંગ ક્રીડા ’ની એક વ્યાખ્યા એમ છે કે અનંગ એટલે કામ-ઈચ્છા. પુરુષની સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકને લોગવવાની; સ્ત્રીની પુરુષ, સ્ત્રી, કે નપુંસકને લોગવવાની અને નપુંસકની પણ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકને લોગવવાની ઈચ્છા, અથવા ત્રણેયની હસ્તકર્મ વગેરેની ઈચ્છા; આ બન્ને પ્રકારની ઈચ્છા તે જ અનંગ અર્થાત્ કામ અને તેના બળે જે ક્રીડા, દુષ્ટ ચાળા કે ચેષ્ટા કરવી, તે અનંગ ક્રીડા. બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે શુભેન્દ્રીથી લોગ લોગવવા છતાં અસંતોષથી કાષ્ટનાં, પુસ્તનાં (અર્થાત્ અમુક મસાલો-ચીજો ભેગી કરી તે તે આકારમાં બનાવેલાં, કોઈ ઝાડનાં તેવા તેવા આકારનાં ફળો, અથવા માટી કે ચામડાથી બનાવેલાં પુરુષલિંગ જેવાં સાધનો, કે જે અંગરૂપ નથી-અનંગ છે, તેનાથી સ્ત્રીના અવાચ્ય(ચોનિ) પ્રદેશને વારંવાર સ્પર્શ કરવો, સ્ત્રીના મસ્તકના વાળ વગેરે ખેંચવા, તેને હલકો પ્રહાર કરવો (ટપલી મારવી), કે દાંત, નખ વગેરેથી તેને પીડા થાય તેમ સ્ત્રીના શરીર સાથે ખેલવું, વગેરે (વેદ) મોહનીયના ઉદયના બળે કૃત્રિમ સાધનોથી ચેષ્ટાઓ કરવી, કે જેથી વિષયને સેવવાની ઈચ્છા વધુ જાગે-અતિ રાગ વધે, તે કુચેષ્ટાઓ પણ અનંગ ક્રીડા કહેવાય, અથવા તો ત્રીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મૈથુન સેવવાનાં સ્ત્રીની ચોનિ અને પુરુષલિંગ

સિવાયનાં અંગો-સ્તન, બગલ, ખોળો, મુખ, ગાલ, હોઠ વગેરે અનંગો કહેવાય, તેવાં અનંગો-દ્વારા જે ક્રીડા (વિષયની ઇચ્છાથી ચેષ્ટાઓ) કરવી, તે પણ અનંગ ક્રીડા સમજવી. તીવ્ર વેદોદ્ધયથી આવી વિવેકશૂન્ય જે જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તે સર્વથી અનંગ ક્રીડા નામે અતિચાર સમજવો. ૧૦૬

પાંચમો અતિચાર ‘તીવ્ર રાગ’ અર્થાત્ વિષયને સેવવામાં અતિ આસક્તિનો કહ્યો છે. બીજી સઘળી પ્રવૃત્તિ છોડીને માત્ર વિષયને જ સેવવાની ભાવનાવાળો મનુષ્ય સ્ત્રીના મુખ, કક્ષા કે યોનિમાં સ્વલિંગ રાખીને, અતૃપ્તની જેમ લાંબો કાળ મુઠ્ઠાની માફક નિશ્ચલ પડ્યો રહે, કે ચકલા-ચકલીના મૈથુનની જેમ વારંવાર સ્ત્રી ઉપર આરૂઢ થાય, અથવા નિર્બાળ થઈ જવાથી વાલુકરણ (વિષયસેવનની શક્તિ મેળવવાના ઉપાયો) કરે, તેમાં એમ માને કે-આવાં ઔષધાદિ કરવાથી પુરુષ હાથીને પણ હરાવે કે ઘોડાનો ચૂરો કરે તેવો બળવાન થાય છે, વગેરે મૈથુનની અતિ આસક્તિરૂપ પાંચમો અતિચાર સમજવો.

અહીં ‘તાત્પર્ય’ એ છે કે-મુખ્યત્વે શ્રાવક પાપથી અતિ ડરતો હોય, તેથી બ્રહ્મચર્યની ઇચ્છા સંપૂર્ણ રાખે, છતાં જ્યારે વેદ-મોહનીયના ઉદ્ધયથી વિકારને સહન ન કરી શકે ત્યારે કેવળ વિકારને શમાવવાના ઉદ્દેશથી પરણેત સિવાયની અન્ય સર્વ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરે, અથવા અસંતોષ રહે તો પરદારાને તજે, તેમાં પણ માત્ર મૈથુન ક્રિયા (સેાચ-દોરાના ન્યાયે વિષયસેવન) કરવાથી જ વિકાર શાન્ત થતો હોવાથી નિષ્કારણ ‘અનંગ ક્રીડા’ કે ‘તીવ્ર રાગ’ ન કરે. શ્રાવકને એવી ચેષ્ટાઓ કરવી ઘટે નહિ, કેમ કે-તે અકરણીય ગણાય છે. અનંગ ક્રીડા કે તીવ્ર આસક્તિ-બંનેથી કોઈ લાભ તો છે જ નહિ, બિલકુલ તે કાળે શક્તિનો નાશ અને પરિણામે ક્ષય જેવાં મહાદરોના ભોગ થઈને મરવાનો પણ વખત આવે, વગેરે ઘણા દોષો જ છે. માટે શ્રાવકને એવું વર્તન કરવાનો નિષેધ છે, છતાં તેવાં આચરણ કરે તો વ્રતનો ભંગ થાય છે, અને બીજી બાબુ નિયમને બાધા (સ્પષ્ટ મૈથુન ક્રિયારૂપ) નહિ હોવાથી વ્રત ભંગતું નથી, એમ ભંગાભંગરૂપ બંને અતિચારો છે. અન્ય આચાર્યો તો આ બંને અતિચારોનું સ્વરૂપ એમ કહે છે કે-સ્વદારાસંતોષી વ્રતવાળો વેશ્યા કે અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે મારે મૈથુનનો ત્યાગ છે, કાંઈ આલિંગન વગેરેનો ત્યાગ કર્યો નથી-એમ માને, અને પરદારાનો ત્યાગી એમ માને કે-મારે પરસ્ત્રી સાથે મૈથુનનો ત્યાગ છે, કાંઈ આલિંગન વગેરે મેં તજ્યાં નથી, એમ માનવાથી બંનેને વ્રતપાલનની અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર સમજવા. એ મુજબ સ્વદારાસંતોષીને પાંચ અને પરદારા તજનારને છેલ્લા ત્રણ અતિચારો લાગે-એ નિશ્ચિત થયું. આમ છતાં બીજા કોઈ આચાર્યો પાંચેય અતિચારને અંગે બુદ્ધી માન્યતા પણ ધરાવે છે. તેઓના મતે-

“ પરદારવજિજ્ઞો પંચ, હંતિ તિન્નિ ડ સદારસંતુટ્ટે ।

ઇત્થીણ તિન્નિ પંચ વ, મંગવિગપ્પેહિં અડારા ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, આઞ્જતાચિં ૪૧)

૧૦૬. જે જે તિથિનો કે જે જે સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે તે તિથિએ કે તે તે સ્ત્રી સાથે આવી ક્રીડાઓ કરવાથી વસ્તુતઃ મૈથુન ન હોવાથી વ્રતભંગ નથી, છતાં મૈથુનની ઇચ્છાથી એવી ક્રીડાઓ કરવી, તે પરિણામે વ્રતભંગના કારણરૂપ હોવાથી અતિચાર ગણાય છે.

ભાવાર્થ—“ પરદારાસો ત્યાગ કરનારને પાંચ અને સ્વદારાસંતોષીને ત્રણ અતિચારો લાગે તથા સ્ત્રીને ત્રણ અથવા પાંચ અતિચારો વિકલ્પે લાગે. ”

તેઓ એમ માને છે કે-અમુક કાળ માટે બીજાએ રખાત રાખેલી વેશ્યાનો ભોગ કરવાથી રખાત હોવાથી પરસ્ત્રી ગણાય માટે વ્રતનો ભંગ થાય અને લોકોમાં તો તે બીજાની-અમુકની સ્ત્રી ગણાતી નથી માટે વ્રતભંગ ન થાય, એમ પરદારાસેવીને ભંગાભંગરૂપ અતિચાર લાગે; (સ્વદારાસંતોષીને તો વ્રતભંગ જ થાય;) માલિક વિનાની (વિધવા, જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, કે જે સ્વપતિને ન માનતી હોય તેવી) સ્ત્રીને ભોગવવાથી પરદારાસંતોષકને અતિચાર લાગે; કારણ કે-લોકોમાં તેઓ અમુકની સ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને બીજા બાજુ તેઓને તે કાળે પતિ નથી તે અપેક્ષાએ પરસ્ત્રી નથી, તેથી તેવીને ભોગવતાં અતિચાર લાગે, વ્રતભંગ ન થાય. એમ બંને અતિચારો પરદારાસંતોષીને જ ઘટે, બાકીના પરવિવાહ, અનંગ ક્રીડા અને તીવ્ર રાગ; એ ત્રણ તો બંનેને ઘટે, એમ સ્વદારાસંતોષીને ત્રણ અને પરદારાસંતોષીને પાંચ અતિચારો સમજવા. આ સઘળું પુરુષને અંગે જણાવ્યું. સ્ત્રીને અંગે તો સ્વદારાસંતોષીને જે ત્રણ અતિચારો કહ્યા તે સ્ત્રીને તો લાગે જ, કારણ કે-સ્ત્રીઓને તો સ્વપતિસંતોષ કે પરપતિત્યાગ એવા ભેદે આ વ્રત હોતું નથી. તેણીને તો સ્વપુરુષ સિવાય કુમાર, વિધુર કે બીજા કોઈ પણ પરપુરુષ જ છે, એટલે એક સ્વપતિસંતોષ વ્રત જ હોય તેથી પરવિવાહકરણ, અનંગ ક્રીડા અને તીવ્ર કામરાગ-એ ત્રણ અતિચારો જ લાગે, બાકીના એ તો લાગે અથવા ન પણ લાગે : તે એ રીતે કે-જો પોતાને શોકચ હોય અને પતિએ વારા બાંધ્યા હોય, તો પોતાની શોકચના વારામાં પોતાનો પતિ છતાં વારા ‘દરમિઆન’ તે પરપતિ છે અને બીજા બાજુ સ્વપરણેત પતિ પણ છે, તેથી શોકચના વારાના દિવસે પોતાના પતિ સાથે ભોગ ભોગવતાં વ્રતના ભંગાભંગરૂપ ઇત્વરઆત્ત-ભોગ નામનો અતિચાર લાગે અને અનાત્તગમનરૂપ અતિચાર તો પરપુરુષને ભોગવવાની ઇચ્છા કે ઉપાયો વગેરે કરવા છતાં જ્યાં સુધી ભોગવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી અતિક્રમ, અતિક્રમ કે અતિચારરૂપે લાગે, અગર અજાણતાં નહિ એળખવાથી ભોગવાય તો અનાભોગ વગેરેથી લાગે, કે પોતાના બ્રહ્મચારી પતિને પણ ભોગવવાની ઇચ્છા, પ્રયત્ન વગેરે કરવારૂપ અતિક્રમ વગેરેથી લાગે, બાકીના ત્રણ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાગે. ઉપરાન્ત સ્વપતિ કે સ્વપત્નીને પણ તજનાર બ્રહ્મચારી સ્ત્રી કે પુરુષને તો પોતાના પણ પતિ કે સ્ત્રીને સેવવાની ઇચ્છા વગેરે કરવારૂપ અતિક્રમ વગેરેથી પાંચ અતિચારો લાગે. જે જે વિષયમાં ઇચ્છાદિ કરે તે તે અતિચારો લાગે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે ચોથા વ્રતના અતિચારો જણાવીને હવે પાંચમા વ્રતના અતિચારો કહે છે.

મૂળ—“ ધનધાન્યં ક્ષેત્રવાસ્તુ, રૂપ્યસ્વર્ણં ચ પશ્ચમે ।

ગોમનુષ્યાદિ કુપ્યં ચેત્યેષાં સદ્ગુણ્યાવ્યતિક્રમાઃ ॥ ૪૭ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ ધન-ધાન્ય, ક્ષેત્ર-વાસ્તુ, રૂપ્ય-સોનું, ગાય-મનુષ્ય વગેરે તથા કુપ્ય; એ પાંચનું સંખ્યા વગેરેથી જે પ્રમાણ ધાર્યું હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું કે કરેલા પ્રમાણથી વધુ ભેગું કરવું, તે પાંચ અતિચારો પાંચમા સ્થૂલ પરિબ્રહ્મપરિમાણ વ્રતમાં કહ્યા છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ-ધન-ધાન્ય, ક્ષેત્ર-વાસ્તુ, રૂપુ-સોનું, ગાય-મનુષ્યાદિ અને કુખ્ય, -એ પાંચેય^{૧૦૭} પ્રકારના પરિવ્રહની યાવજીવ કે અમુક વર્ષો, કે ચોમાસી આદિ અમુક મહિનાઓ-રૂપ અમુક કાળ સુધીનું સંખ્યા વગેરે જે પ્રમાણ (અમુક પ્રમાણથી વધારે નહિ રાખવાનું) નક્કી કર્યું હોય, તે સંખ્યાદિનું ઉલ્લંઘન કરવું, એટલે કે-પ્રમાણ કરતાં વધુ રાખવું; તે પાંચમા અણુવ્રતને વિષે પાંચ અતિચારો જાણવા. તેમાં ધન-ધાન્ય વગેરેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

ધન ચાર પ્રકારે છે. તેમાં એક-જયફળ, ફેફળ વગેરે જે ગણીને આપી-લઈ શકાય તેવી ચીજોને ‘ગણિમ’, બીજું-કંકુ, ગોળ વગેરે તોલ કરીને આપવા-લેવાનો વ્યવહાર થાય તેવી વસ્તુઓને ‘ધરિમ’, ત્રીજું-ચોપડ તેલ, ઘી કે લૂણ, અનાજ વગેરે પૂર્વકાળે માપાં ભરીને લેવા-દેવાનો વ્યવહાર હોતો અને હાલ પણ દક્ષિણ વગેરે દેશોમાં તે રિવાજ ચાલુ છે-તેવી ચીજોને ‘મેય’ અને ચોથું રત્ન, વસ્ત્ર કે બીજી જે જે વસ્તુઓ પરીક્ષા કરીને લેવા-દેવામાં આવે તે સર્વેને ‘પારિચ્છેદ’ કહેવાય છે. એમ સર્વ ચીજો ચાર પ્રકારમાં સમાવી હોવાથી ધનના ‘ગણિમ, ધરિમ, મેય અને પારિચ્છેદ’ એ ચાર પ્રકારો કહ્યા છે. બીજે પણ કહ્યું છે કે-

“ ગણિમં જાઈફલફોફલાઈ, ધરિમં તુ કુંકુમગુડાઈં ।

મેજ્જં ચોપડલોળાઈ, રયળવત્યાઈ પરિચ્છેજ્જં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધક૦, શ્રાવ્યતાધિ૦, ૫૩)

ભાવાર્થ-“ જયફળ-ફેફળ વગેરે ગણિમ, કંકુ-ગોળ વગેરે ધરિમ, ચોપડ-લૂણ વગેરે મેય અને રત્ન-વસ્ત્રો વગેરે પારિચ્છેદ (એમ ધન ચાર પ્રકારે) છે. ”

ધાન્ય ચોવીશ પ્રકારનું છે, પાછળ પાંચમા વ્રતમાં તે પ્રકારો જણાવ્યા છે. કોઈ સત્તર^{૧૦૮} પ્રકારો પણ કહે છે. તે આ પ્રમાણે-૧ શાળ (નામની) ડાંગર, ૨-જવ, ૩-વરી (નામની) ડાંગર, ૪-કોદ્રવા, ૫-ઝીણા ચણા (પીળો બરંટી જેવો, જેમાંથી તાંદળા નીકળે છે.), ૬-તલ, ૭-મગ, ૮-અડદ, ૯-ચોળા, ૧૦-ચણા, ૧૧-તુવર, ૧૨-મસુર, ૧૩-કલથી, ૧૪ ઘઉં, ૧૫-વાલ, ૧૬-અળશી અને ૧૭-મઠ. ઉપર કહ્યું તે ચારેય પ્રકારનું ધન અને આ સર્વ ધાન્યો-એ બન્નેનો એક ‘ધન-ધાન્ય’ નામનો પરિવ્રહ સમજવો. અહીં ધન-ધાન્યમાં તથા આગળ પણ ‘ક્ષેત્ર-વાસ્તુ’ વગેરેમાં જે જે ભેગાં ગણવાનું કારણ એ છે કે-પરિવ્રહ નવ પ્રકારનો છે અને અતિચારો પાંચ છે તેની યોજના બરાબર થઈ શકે. તાત્પર્ય કે-જે બેનો ભેગો એકેક ગણી પરિવ્રહના પાંચ પ્રકારો કહીને તેના પાંચ અતિચારો સ્પષ્ટ સમજાવવા છે, માટે ધન અને ધાન્ય બે ભેગાં એક પરિવ્રહરૂપ સમજવાં. બીજો પ્રકાર ‘ક્ષેત્ર-વાસ્તુ’

૧૦૭. પરિવ્રહના અહીં પાંચ પ્રકારો બતાવ્યા છે, જ્યારે અન્યત્ર ૬, ૬૪ અને ૯ પ્રકારો પણ કહ્યા છે. દશવૈકલિક નિર્ધારિતમાં ૫૦ ભદ્રાભુસ્વામિજીએ ધાન્યના ૨૪, રત્નના ૨૪, સ્થાવરના ૩, દ્વિપદના ૨, ચતુષ્પદના ૧૦ અને કુખ્યનો ૧-એમ મૂલ છે અને ઉત્તર ૨૪+૨૪+૩+૨+૧૦+૧=૬૪ પ્રકારો બતાવ્યા છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં ધન-ધાન્યાદિ નવનિષ પરિવ્રહ જણાવ્યો છે અને તે નવના જ (અહીં સમ્મતીય બબ્બેનો એક એક પ્રકાર માની અતિચારની વ્યાખ્યા સરળ કરવા) પાંચ પ્રકારો બતાવ્યા છે.

૧૦૮. ધાન્યના ૨૪ પ્રકારો બતાવ્યા છે, તેમાં પણ બાજરી-મકાઈ વગેરે પ્રસિદ્ધ નામો ગણેલાં નથી તથા અહીં ૧૭ પ્રકારોમાં પણ કેટલાંક પ્રસિદ્ધ નામો નથી, તો પણ સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો-એમ સમજવું.

નામનો છે. તેમાં ક્ષેત્ર એટલે ધાન્ય-અનાજ પકાવવાની ભૂમિ, તે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. ૧. સેતુ, ૨. કેતુ અને ૩. સેતુ-કેતુ; જેમાં કુવા-વાવડી વગેરે જળાશયોમાંથી રેટ-કોશ વગેરે દ્વારા પાણી ખેંચીને જ પકાવાય તે સેતુ, જેમાં વરસાદના પાણીથી જ ધાન્ય પાકે તે કેતુ અને જેમાં વરસાદ વખતે વરસાદથી અને તે સિવાય કુવા વગેરેના પાણીથી પકાવાતું હોય તે સેતુ-કેતુ કહેવાય. એમ ક્ષેત્ર એટલે ત્રણ પ્રકારની ભૂમિ સમજવી. વાસ્તુ એટલે ઘર અને ગામ, શહેર; વગેરે વસવાટ થાય તેવું સ્થળ. તેમાં ઘર શબ્દથી ત્રણ પ્રકારનાં મકાનો સમજવાં. એક ભોંયરૂં વગેરે જે જમીનની નીચે હોય તે ખાત, ખીજું ઘર-હાટ-હવેલી વગેરે જે ઉપરના ભાગમાં હોય તે ઉચ્છિત અને ત્રીજું ભોંયરા સાથેની હવેલી વગેરે જે જમીનની અંદર તથા ઉપર પણ હોય તે ખાતોચ્છિત. એ ત્રણ પ્રકારનાં ઘર વગેરે મકાનો, તથા (રાજદિને ઉદ્દેશીને) ગામ કે શહેર, વગેરે દરેકને વાસ્તુ સમજવું. એ ક્ષેત્ર અને વાસ્તુ બંનેનો એક જ ‘ક્ષેત્ર-વાસ્તુ’ નામનો ખીજો પ્રકાર સમજવો. ત્રીજા પ્રકારમાં ‘રૂપ્ય-સ્વર્ણ’ ગણ્યું છે. તેમાં ઘડેલો ઘાટ કે કાચું, હરકોઈ રૂપું (ચાંદી) તે રૌપ્ય અને દાગીના-કોઈ પ્રકારનો ઘાટ કે ઘડતર વિનાની લગડીઓ કે કકડા-એ બધું ઘડેલું કે અણઘડ સોનું તે સ્વર્ણ સમજવું. (સોના-ચાંદીનાં થાળ, લોટા, ખ્યાલા કે એવાં વાસણુ વગેરે ચીજો ચાંદીની રૌપ્યમાં અને સોનાની સ્વર્ણમાં સમજવી.) એમ રૂપું અને સોનું બંનેનો એક ‘રૂપ્ય-સ્વર્ણ’ નામનો ત્રીજો પ્રકાર જાણવો. ચોથા પ્રકારમાં ગાયો, મનુષ્યો વગેરે દ્વિપદ-ચતુષ્પદ પ્રાણિઓને ગણી તેનું ‘ગો-મનુષ્યાદિ’ નામ રાખ્યું છે. તેમાં ‘ગો’ શબ્દથી અહીં ગાયો, બળદો, ભેંસો, પાડા, બકરાં, ઘેટાં, ઊંટ, સરભ, હાથી, ઘોડા, વગેરે સર્વ ચાર પગવાળાં પશુઓ અને મનુષ્ય શબ્દથી પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ, દાસી, ચાકર, પોપટ, મેના વગેરે સર્વ બે પગવાળાં પ્રાણીઓ સમજવાં. એ ચાર પગવાળાં કે બે પગવાળાં પ્રાણિઓના સંગ્રહરૂપ ‘ગો-મનુષ્યાદિ’ નામનો પરિગ્રહનો ચોથો પ્રકાર સમજવો. કુપ્ય એટલે રૂપા અને સોના સિવાયની કાંસુ, લોહું, ત્રાંખું, સીસું, જસત વગેરે સર્વ ધાતુઓ કે તેનાં વાસણુ વગેરે, ઉપરાન્ત માટીનાં વાસણુ, વાંસડાનાં બનાવેલાં ટોપલાં કે બીજાનાં વગેરે, ચામડાનાં કુડલાં વગેરે, લાકડાના માંચા-માંચીઓ (પલંગ, ખુરસી, ટેબલ, હિંચકા, પાટ, પાટલા વગેરે) આસનો, ચાકળા (ગાદી, રજઈ, શેત્રંજી, તળાઈ વગેરે) બિછાનાં તથા રથ, ગાડાં, હુળ વગેરે સાધનો-વાહનો, એ સઘળી જાતિનું ઘરનું રાચરચીતું (ઘરવખરે) ‘કુપ્ય’ નામના પાંચમા પરિગ્રહમાં સમજવું. અહીં ક્ષેત્ર વગેરે નવવિધ પરિગ્રહના અતિચારો નવને બદલે પાંચ કહ્યા, તેનું કારણ એ છે કે-પરસ્પર સમાન જાતિવાળા હોવાથી બે બે વસ્તુનો એકમાં સમાવેશ કર્યો છે અને શાસ્ત્રમાં અભ્યાસીના હિતની ખાતર પ્રાયઃ મધ્યમ વ્યાખ્યાએ જ વર્ણન કરેલું હોવાથી અહીં પણ દરેક વતના એકસરખા પાંચ પાંચ અતિચારની ગણતરી રાખી છે. આથી સમજશે કે-‘ધન, ધાન્ય, વગેરે જેટલી સંખ્યામાં હોય તેટલા જુદા અતિચારો ન ગણવા એ ઘટિત છે.’ એમ શ્રીધર્મજિન્દુની ટીકામાં જણાવ્યું છે તે ઉચિત જ છે.

પ્રશ્ન-ઉપર જણાવ્યું કે-‘ નવવિધ પરિગ્રહના જે પાંચ પ્રકારો બતાવ્યા, તેમાં નિયમ કરેલી સંખ્યા કે માપ ઉપરાન્ત તે તે વસ્તુઓ વધારે પ્રમાણમાં રાખવી, તે તેના પાંચ અતિચારો જાણવા’ તે કેમ ઘટે? કારણ કે-નિશ્ચિત પ્રમાણથી વધુ રાખનારને તો વતનો ભંગ જ થાય. શિષ્યના આ પ્રશ્નનું સમાધાન અન્યકાર પોતે મૂળ ગાથાથી જ કરે છે કે-

મૂલ-“ બંધનાદ્-યોજનાદાનાદ્, ગર્ભતો માવતસ્તથા ।

કૃતેચ્છાપરિમાણસ્ય, ન્યાય્યાઃ પશ્ચાપિ ન હ્યમી ॥ ૪૮ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારના પરિગ્રહમાં અનુક્રમે ધન્ય-ધાન્યતા બંધનથી, ક્ષેત્ર-વાસ્તુને ભોગ કરવાથી, રૂપા-સોનાનું દાન કરવાથી, દ્વિપદાદિના ગર્ભથી અને કુખ્યમાં ભાવથી, અતિચારો લાગે છે; તે પાંચ અતિચારો ઇચ્છાનું-પરિગ્રહનું પ્રમાણ કરનારને સેવવા વ્યાજબી નથી. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-ઉપર જણાવેલી ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહની સંખ્યાનું સાક્ષાત્ ઉલ્લંઘન કરનારને તો અતિચારો મનાતા નથી-વ્રતભંગ જ થાય છે, પણ વ્રતરક્ષણ કરવાની ભાવનાવાળો વ્રતધારી જ્યારે બંધન, યોજન વગેરે કરી સ્વબુદ્ધિથી માને કે-હું વ્રતનું પાલન કરું છું, ત્યારે તેને અતિચારો ગણાય છે. તે ‘બંધન’ વગેરે આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. જેમ કે-કોઈ પુરુષે (વ્યાપારીએ) પોતે ધન-ધાન્યની સંખ્યાનું અમુક પરિમાણ નક્કી કર્યું, પછી કોઈ દેવાદાર દેવું આપવા કે કોઈ બક્ષીસ-લેટ આપવા આગ્યો, હવે જો તે અંગીકાર કરે તો નિયમથી તેનું પ્રમાણ વધી જવાથી વ્રત ભાંગે છે, માટે વ્રત સાચવવા તે એમ વિચાર કરે કે-‘મારે ‘ચાર મહિના’ વગેરે અમુક વખત સુધીનો નિયમ છે, માટે ત્યાર પછી લઈશ,’ અગર એમ વિચાર કરે કે-‘હાલ મારી પાસે છે તેમાંથી થોડું વેચાયા પછી લઈશ’-એમ વિચાર કરીને આપવા આવનારને ‘અમુક મહિનાઓ પછી પહોંચાડજો’ એમ કહે, અગર લઈને-તેને દોરડા વગેરેથી બાંધીને પોતાનું ન હોય તેમ પારકું માની સંઘરે, થાપણની જેમ તેટલો કાળ બાંધી મૂકે, અથવા તો તે વખતે બહાનું આપી અમુક મુદત પછી લેવાનું નક્કી (સાટું) કરે અને તેના ઘર જ મૂકી રખાવે, ઇત્યાદિ (પહેલાંથી નક્કી કરવારૂપ) બંધન કરી ધન, ધાન્ય વગેરેને પોતાના નિયમ ઉપરાંત રાખે; છતાં માને કે-એ તો એના થકું છે, માફ નથી, વગેરે વ્રતપાલનની અપેક્ષાવાળો હોવાથી તેને અંગે અતિચાર કહ્યો છે. બીજામાં ક્ષેત્ર-વાસ્તુ વગેરેનું ‘સંયોજન’ એટલે જોડાણ કરે. જેમ કે-કોઈએ ‘મારે અમુક સંખ્યામાં ઘર કે ખેતર વગેરે રાખવાં, વધારે નહિ’ એમ નિયમ કર્યો અને પછી વધારે રાખવાની અભિલાષા થઈ, ત્યારે નિયમ ન ભાંગે એ બુદ્ધિથી પોતાના ઘરની બાબતનું જ બીજું ઘર લઈ, વચ્ચેની ભીંત તોડી નાખી ‘મેં એક જ ઘર મોટું બનાવ્યું’ એમ માને, અગર પોતાના ક્ષેત્રની બાબતનું જ ક્ષેત્ર લઈ, વચ્ચેની વાડ તોડી નાખી એક જ ક્ષેત્ર મોટું બનાવ્યું એમ સમજે; ત્યારે જો કે ધારેલી સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન થયું માટે વ્રતનો ભંગ ન થયો, છતાં પરિગ્રહમાં પ્રમાણ વધારવાથી વસ્તુતઃ વ્રતભંગ થયો જ છે. એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર સમજવો. ત્રીજા પ્રકારમાં ‘દાન કરવાથી’ અતિચાર લાગે, તે આ પ્રમાણે-કોઈએ અમુક પ્રમાણથી વધારે સોનું-રૂપું નહિ રાખવું-એવો નિયમ કર્યો. પછી કોઈ રાજા વગેરે પ્રસન્ન થવાથી તેમના તરફથી નિયમથી વધારે પ્રાપ્ત થયું; ત્યારે લોકને યોગે તે વિચારે કે-ઘરમાં રાખીશ તો મારો નિયમ ભાંગશે, માટે વ્રતની મુદત પૂર્ણ થશે (કે મારી પાસેનું કોઈ કારણે ઓછું થશે) ત્યારે લઈશ-એમ વિચારી બીજાને આપે^{૧૦૯} (સોંપે); એ રીતિએ બીજાને આપવા છતાં પોતાની માલિકી રહેતી હોવાથી વ્રતભંગ

૧૦૯. નિયમ ઉપરાંત થવાથી કાંઈક પોતાની સ્ત્રીના કે પુત્ર, પુત્રી આદિના નામ ઉપર ચઢાવી પોતે જ તેની માલિકી રાખવી, માત્ર દેખાવ પૂરતું જ બીજાના નામ ઉપર કરવું, તે બધું પણ આ અતિચારમાં ગણાય.

થાય, છતાં પોતે સમજે છે કે-મેં નિયમ ઉપરાન્ત રાખ્યું નથી તેથી મારું વ્રત અખંડ છે, એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર ગણવો. ચોથા પ્રકારમાં ‘ગર્ભ’ નહિ ગણવાથી ‘અતિચાર થાય છે. જેમ કે-કોઈએ વર્ષ-બે વર્ષ વગેરે અમુક સમય પૂરતો અમુક સંજ્યાથી વધારે ગાયો કે ભેંસો વગેરે નહિ રાખવાં; એવો નિયમ કર્યો, પછી તે વિચારે કે-હાલમાં બે ગાય કે ભેંસ વગેરેને ગર્ભ રહેશે, તો નિયમની મુદત પૂર્ણ થતાં પહેલાં વાછરડાં કે પાડાં વગેરેનો જન્મ થવાથી મારા વ્રતમાં વાંધો આવશે, માટે અમુક મુદત પછી ગર્ભવાળાં બને તો પ્રસવ મોડો થવાથી નિયમને બાધ આવે નહિ, એમ વિચારી કેટલાક કાળ પગી ગર્ભ ગ્રહણ કરાવે; એમ કરવાથી ગર્ભમાં તે તે વાછરડાં વગેરે હોય તેથી વ્રત ભાંગે, છતાં બહાર પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી તે માને છે કે-મારે તો નિયમની સંજ્યાથી વધારે સંગ્રહ નથી, માટે મારો નિયમ અખંડ છે-એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર ગણાય. પાંચમા પ્રકારમાં ‘કુખ્ય’ છે, તેને અંગે ‘ભાવથી’ અતિચાર લાગે છે, તે આ પ્રમાણે-કુખ્ય એટલે ધાતુનાં વાસણ વગેરે ઘરનો ઘરવખરો. તે અમુક પ્રમાણથી વધારે ન રાખવો-એમ સંજ્યાથી નિયમ કર્યો હોય, પછી કોઈ લહેણમાં કિંવા વારસામાં બીજો આવ્યો, ત્યારે નિયમ ઉપરાન્ત વધી જવાથી તેને ભાંગી-ભંગાવીને બખ્ખેની એકેક મોટી વસ્તુ બનાવરાવે, અગર ઘણી ચીજો ભાંગીને બીજી બીજી વસ્તુઓ બનાવરાવે, એથી સંજ્યા ન વધવાથી વ્રતભંગ માને નહિ, પણ વસ્તુતઃ પ્રમાણ (કિંમત વગેરે) વધવાથી વ્રતભંગ થયો ગણાય-એમ ભંગાભંગરૂપ આ અતિચાર સમજવો. અન્ય આચાર્યો તો કુખ્ય વિષે એમ કહે છે કે-પોતે ધારેલી સંજ્યા વગેરેમાં વધી જાય તેમ હોવાથી લેવાની ઈચ્છા છતાં તે વખતે લે નહિ, પણ તે તે વેપારી કે આપનારને એમ કહે કે-‘તારી કથરોટ વગેરે ઘરવખરાની વસ્તુઓ અમુક મહિનાઓ પછી હું લઈશ, માટે તું બીજા કોઈને આપીશ નહિ’-એમ બીજાને આપવાનો નિષેધ કરી પોતાને માટે સંગ્રહ કરાવે, તે કુખ્યની ધારેલી સંજ્યાના કે કિંમતના ઉલ્લંઘનરૂપ હોવાથી અતિચાર છે એમ સમજવું. અહીં એ રીતિએ પાંચ અતિચારો કહ્યા, તો પણ ઉપવ્રતજીથી તે સિવાયના વગર વિચાર્યે કે અભાણતાં, અથવા અતિક્રમ વગેરેથી પણ આ વ્રતમાં અતિચારો લાગે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે પાંચ આણુવ્રતોના દરેકના પાંચ પાંચ અતિચારો કહ્યા હવે ગુણુવ્રતોના કહે છે, તેમાં ‘દિગ્વિરમણ’ નામના પહેલા ગુણુવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે-

મૂલ-“ માનસ્ય નિશ્ચિતસ્યોદ્ગર્વાજ્વસ્તિર્યક્ષુ વ્યતિક્રમાઃ ।

ક્ષેત્રવૃદ્ધિઃ સ્મૃતિભ્રંશઃ, સ્મૃતા આદ્યગુણવ્રતે ॥ ૪૯ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ જીર્વાદિશા, અધોદિશા અને તિર્થગ્દિશા-એ ત્રણેય દિશાઓમાં જવા-આવવા વગેરેના નિયમમાં ભૂમિનું જે પ્રમાણ ધાર્યું હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું એ ત્રણ, તથા દિશાની વૃદ્ધિ કરવી અને વિસ્મરણ થવાથી ભૂલ થવી, એમ પાંચ અતિચારો પહેલા ગુણુવ્રતને અંગે કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-જીર્વાદિશા એટલે પર્વતની ટોચ વગેરે જમીનથી જોવાઈવાળાં સ્થાનો, અધોદિશા એટલે ભોંયરાં વગેરે ભૂમિની નીચેનાં સ્થળો, તથા તિર્થગ્દિશા એટલે પૂર્વાદિ (ચાર) દિશાઓ અને અગ્નિકોણાદિ (ચાર) વિદિશાઓ. એ ત્રણેય (દશેય) દિશાઓમાં ‘મારે સો કે પચાસ ચોજન કે ગાઉ વગેરે અમુક અમુક પ્રમાણથી બહાર (દૂર) ‘જવું-આવવું’ વગેરે કરવું

નહિ, એવું પ્રતમાં જે પ્રમાણ નિશ્ચિત કયું હોય, તેનો અનાલોગ એટલે ઉપયોગ નહિ રહેવાથી, વિચાર વિના સહસા જવા-આવવાથી, કે જવાની ઇચ્છા કરવી વગેરે અતિક્રમ-વ્યતિક્રમાદિથી ઉલ્લંઘન કરવું, એટલે કે-નિયમ ઉપરાન્ત જવું-આવવું, વસ્તુ મંગાવવી વગેરે કરવું, તે ત્રણ દિશાઓને અંગે ત્રણ અતિચારો કહ્યા છે. (આવ૦) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ ઉદ્દિસિપમાણાદક્રમે, અહોદિસિપમાણાદક્રમે, તિરિક્ષ્વ(અ)દિસિપમાણાદક્રમે ” તિ ॥

અર્થાત્-“ ઉર્ધ્વદિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમણ થવાથી, અધોદિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમણ થવાથી અને તિર્ય્છીદિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમણ થવાથી (ત્રણ અતિચારો જાણવા.) ”

જાણી-સમજીને ઉલ્લંઘન કરે તો પ્રતનો ભંગ થાય જ. આ પ્રતમાં જેઓ ‘ ન કરોમિ ન કારયામિ વા ’ એટલે કે-સ્વયં કરીશ નહિ અથવા બીજા દ્વારા કરાવીશ નહિ-એ ભાંગે નિયમ કરે, તેઓને તો નિયમિત ભૂમિથી બહાર સ્વયં જવાય નહિ અને બીજાને મોકલાય કે કંઈ મંગાવાય પણ નહિ, છતાં એમ કરે તો આ અતિચારો લાગે; પરંતુ જેણે માત્ર પોતાને જ અંગે ‘ ન કરોમિ ’ એવું પરચ્છેદાણુ કયું હોય, તેને મોકલવા કે મંગાવવાનું તજેલું નહિ હોવાથી બીજા દ્વારા મંગાવવા-મોકલવામાં દોષ ગણાતો નથી; યોદ્ધામાં ‘ ક્ષેત્રવૃદ્ધિ કરવી ’ એટલે એક યોદ્ધા કરી બીજી દિશા વધારવી તેને અતિચાર કહ્યો છે. જેમ કે-કોઈએ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં સો સો મળીને કુલ બસો યોજન છૂટ રાખી હોય, તેમાં કોઈ કારણે એક દિશામાં દશ યોજન વધારે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે બીજી દિશામાંથી દશ યોજન ઘટાડી, જવાની દિશામાં વધારી એકસોદશ યોજન કરે, એમ સરવાળે બન્નેના બસો યોજન બરાબર રાખે, એટલે કે-પોતાની બુદ્ધિથી પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કયું નથી એમ માને, છતાં વસ્તુતઃ એક દિશામાં નિયમ ઉપરાન્ત ગયો જ ગણાય; છતાં તેની ભાવના પ્રતરક્ષાની હોવાથી પ્રત અભંગ રહ્યું અને વસ્તુતઃ ભંગ થયો, એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર સમજવો. પાંચમો અતિચાર ‘ સ્મૃતિભ્રંશ ’ નામનો છે. તેનો અર્થ એ છે કે-પોતે જે પ્રમાણ ધાર્યું હોય તેને જવાના સમયે અતિ વ્યાકુળ સ્વભાવથી, પ્રમાદથી (વારંવાર યાદ નહિ કરવાથી) કે તેટલી સ્મરણશક્તિ નહિ હોવાથી ભૂલી જાય : જેમ કે-કોઈએ પ્રતમાં એકસો યોજન પ્રમાણ રાખ્યું; પછી યાદ ન રહ્યું કે-મેં પચાસ યોજન છૂટા રાખ્યા છે કે સો ? છતાં તે પચાસ ઉપરાન્ત જાય તો અતિચાર અને સો યોજન ઉપરાન્ત જાય તો પ્રતભંગ થાય, કારણ કે-સો યોજનનો સંશય છતાં તે માને છે કે-મેં તેટલું ધાર્યું હશે તેથી પ્રતનો ભંગ નથી, એમ પ્રતનું સાપેક્ષપણું હોવાથી અતિચાર છે, પણ સો યોજનથી વધુ જાય ત્યારે તો સ્પષ્ટ સમજીને નિયમ ઉપરાન્ત જાય છે માટે પ્રતભંગ છે. એ પ્રમાણે સ્મૃતિધ્વંસથી અતિચાર જાણવો. આ હેતુથી જ પ્રતધારીએ ગ્રહણ કરેલા પ્રત-નિયમોનું હંમેશાં સ્મરણ કરતા રહેવું. શ્રીજૈનશાસનની સઘળી ક્રિયાઓ સ્મરણમૂલક છે. સ્મરણ (ઉપયોગ) વિનાનું અનુષ્ઠાન શૂન્ય ગણ્યું છે. અહીં વૃદ્ધપરંપરા એવી છે કે-સ્મૃતિ-ધ્વંસથી કે અજાણતાં-અનાલોગાદિથી પ્રમાણ ઉપરાન્ત જવાયું અને વચ્ચે જ યાદ આવ્યું કે-હું દૂર આવી ગયો, તો તુર્ત ત્યાંથી જ પાછા ફરવું; આગળ જવું નહિ, બીજાને પણ આગળ મોકલવો નહિ, કહ્યા સિવાય બીજા જાય અને ત્યાંથી આપણને જરૂરી કોઈ વસ્તુ લાવે તો તે લેવી નહિ, પોતે પણ વિસ્મૃતિથી અધિક ભૂમિ જાય અને ત્યાંથી કાંઈ મળે તો તે લેવું નહિ. (એ રીતિએ કરવાથી અતિચાર ગણાય છે અને વસ્તુ લેવાથી-વાપરવાથી પ્રતભંગ થાય છે.

તીર્થયાત્રાદિ ધર્મારાધન નિમિત્તે તો નિયમ ઉપરાન્ત પણ સાધુની જેમ ધર્મોપસમિતિના પાલન પૂર્વક જાય તો દોષ નથી, કારણ કે-નિયમ કરવામાં ધન-ધાન્યાદિ વગેરે ઇહલોકનાં કાર્યો માટે ન જવું-આવવું, એ ઉદ્દેશ હોય છે. એમ દિગ્વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચારો કહ્યા. હવે બીજા ‘લોગપલોગપરિમાણ’ ગુણવ્રતના અતિચારો કહે છે.

મૂલ-“ સચિત્તસ્તત્પ્રતિબદ્ધઃ, સંમિશ્રોઽભિષવસ્તથા ।

દુષ્પવવાહાર ઇત્યેતે, દ્વિતીયીકે ગુણવ્રતે ॥ ૫૦ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ ૧. સચિત્ત એટલે સજીવ, ૨. સજીવની સાથે વળગેલું, ૩. કંઈક અંશે સચિત્ત અને કંઈક અંશે અચિત્ત-મિશ્ર, ૪. ઘણી વસ્તુઓ મેળવીને કાઢેલા સત્ત્વો-આસવો વગેરે, તથા ૫. અર્ધું કાચું-પાકું,-એમ પાંચ પ્રકારની વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો, તે પાંચ અતિચારો બીજા ગુણવ્રતને અંગે કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-૧. ચિત્ત એટલે ચેતના-જીવ, તેની સાથે રહેલું, અર્થાત્ જીવયુક્ત હોય તે ‘સચિત્ત’ કહેવાય, ૨. તેવા સચિત્તની સાથે વળગેલું-જોડાયેલું ‘સચિત્ત પ્રતિબદ્ધ’ કહેવાય, ૩. કંઈક અંશમાં સચિત્ત અને કંઈક અંશમાં અચિત્ત એવી સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુ ‘સંમિશ્ર’ કહેવાય, ૪. અનેક ચીજોને મેળવીને બનાવેલા આસવો વગેરે ‘અભિષવ’ કહેવાય અને ૫. પૂર્ણ પાકયું ન હોય તે ‘દુષ્પકવ’ કહેવાય. એ પાંચ પ્રકારની ચીજોનો આહાર કરવો તે બીજા ગુણવ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તેમાં સચિત્ત એટલે કંદ, મૂળ, ફળો વગેરે, તથા જૃથ્વીકાય (સચિત્ત મીઠું), જળ વગેરે સમજવાં. (દરેક જાતિનાં આખાં-કાચાં અનાજ વગેરે સઘળું સચિત્ત સમજવું.) જો કે-આ સચિત્ત વગેરે પાંચેય પ્રકારની વસ્તુઓનો ત્યાગ (નહિ વાપરવાનો નિયમ), કયો હોય, તો તે વાપરવાથી વ્રતભંગ જ થાય, છતાં અહીં અજાણતાં, ઉતાવળથી કે વગર વિચારે વાપરવાથી, અથવા તે તે વાપરવાની ઇચ્છા કે પ્રવૃત્તિ વગેરે અતિક્રમ-વ્યતિક્રમાદિ કરવાથી અતિચાર ગણાય છે-એમ સમજવું. તેમાં પણ જોણે સર્વથા ત્યાગ કયો હોય તેને તેની રીતિએ સચિત્ત વપરાઈ જવા વગેરેથી કે જોણે સચિત્તનું અમુક પરિમાણ રાખ્યું છે તેને પરિમાણથી વધારે વપરાઈ જવા વગેરેથી ‘સચિત્ત આહાર’ નામનો પહેલો અતિચાર લાગે. બીજો અતિચાર ‘સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર’ નામનો છે. તેમાં “સજીવ વૃક્ષો વગેરેમાં વળગેલાં શુદ્ધ વગેરે, અચિત્ત થઈ ગયેલાં વૃક્ષોને વળગેલાં પાકાં ફળો વગેરે, તથા જેની અંદર બીજ, ગોટલી વગેરે સચિત્ત હોય તેવાં ખર્જૂર, કેરી, વગેરે ” (ઉપલક્ષણથી લુંબમાં વળગેલાં પાકાં કેળાં, બીજવાળી પાકી રાયણ, બીજવાળાં પાકાં ફળો, વગેરે) દરેક સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ છે, તે સચિત્તના ત્યાગીને, અનાલોગ વગેરેથી એટલે કે-અજાણતાં, ઉતાવળથી કે ભૂલી જવા વગેરેથી ખવાઈ જાય, ત્યારે સાવધ(સજીવ)નો ઉપયોગ થવાથી અતિચાર લાગે, અથવા તો સચિત્તનો ત્યાગી ‘બીજો સચિત્ત ભાગ ફેંકી દઈ ગભરો ભાગ અચિત્ત છે તે ખાઈશ’-એમ વિચારી પાકેલી ખર્જૂર વગેરેને કે ફળોને મુખમાં નાખે ત્યારે (વ્રતની અપેક્ષા હોવાથી) અતિચાર લાગે, એ ‘સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર’ અતિચાર કહ્યો. ત્રીજો અતિચાર ‘સંમિશ્ર આહાર’ નામનો છે. તેમાં અડધું ઉકળેલું (ત્રણ ઉકાળા વિનાનું) પાણી વગેરે, લીલાં દાડિમ-બીજોરાં-ચીલડાં વગેરે સચિત્ત નાખીને બનાવેલાં પૂરણ વગેરે, અથવા સચિત્ત તલથી મિશ્ર થયેલા અચિત્ત જવ,

ધાણા વગેરે સંમિશ્ર વસ્તુ અન્નભૂતાં કે ઉતાવળથી ખવાઈ જાય, ત્યારે સચિત્તના ત્યાગીને અતિચાર લાગે, અથવા તો તુર્તનો દળેલો કાચો લોટ, દાળો, વગેરે જેમાં નખીયાં વગેરે સચિત્ત અંશે રહેવાનો સંભવ છે, તેવી વસ્તુને ‘આ તો દળેલું-ભરડેલું’ હોવાથી અચિત્ત છે’-એમ સમજીને વાપરે, ત્યારે સંમિશ્ર છતાં વ્રતરક્ષાની ભાવના હોવાથી અતિચાર ગણાય. ચોથો અતિચાર ‘અભિષવ આહાર’ નામનો છે. અભિષવ એટલે અનેક દ્રવ્યો ભેગાં કઢાવડાવીને તેમાંથી કાઢવામાં આવતા અનેક જાતિના રસો (આસવો), દરેક જાતિનાં માંસ અને ખાંડ + વગેરે તથા દારૂ-તાડી વગેરે માદક રસ જેમાંથી ઝરતો હોય તેવાં મહુડાં વગેરે વીર્ય (વિકાર)ની વૃદ્ધિ કરનારી ચીજો; એ અન્નભૂતાં કે સહસ્રાત્કાર વગેરેથી ખવાઈ જાય, ત્યારે (સજીવ) સાવધ આહારના ત્યાગી-વ્રતધારીને અતિચાર લાગે. (ધરિદાપૂર્વક વાપરવાથી વ્રતભંગ થાય.) પાંચમો અતિચાર ‘દુષ્પકવાહાર’ નામનો છે, તેમાં અર્ધો સેકાયેલો પોંખ, અડધો રંધાયેલો તાંદળજી, એમ અર્ધો રંધાયેલા જવ-ઘઉં, અડધો પકાવેલો બડો મંડક (રોટલો) કંકટુક એટલે કોરડુ મગ વગેરે રંધવા છતાં કાચાં રહે તેવાં કઠોળ, અડધાં પાકેલાં ફળો; વગેરે અડધી કાચી વસ્તુઓ આ ભવમાં પણ રોગ-વ્યાધિ વગેરે શારીરિક દોષોનું કારણ બને છે અને જેટલા અંશમાં સચિત્ત હોય તેટલા અંશમાં પરલોકને પણ બગાડે છે. અર્થાત્ તેથી થતા પાપનાં ફળો પરલોકમાં ભોગવવાં પડે છે. આ અર્ધાં પાકેલા પોંખ વગેરેમાં કાંઈક ભાગ સચિત્ત અને કાંઈક ભાગ પાકેલો હોવાથી અચિત્ત હોવાનો સંભવ છે, છતાં અચિત્તની બુદ્ધિએ ખાનારને અતિચાર જાણવો. કેટલાક તો અપક્રવાહાર^{૧૧૦} એટલે સર્વથા કાચી વસ્તુને ખાવાથી પણ અતિચાર કહે છે, પણ તે અગ્નિથી નહિ પકાવેલી સર્વથા સચિત્ત હોવાથી પહેલા અતિચારમાં આવી જાય છે જ કેટલાક ‘તુચ્છ ઔષધિ-લક્ષણુ’ નામનો અતિચાર પણ કહે છે, પરંતુ મગ વગેરેની કુમળી શીંગો (ફળીયા) વગેરે તુચ્છ ઔષધિઓ જો સચિત્ત હોય તો પહેલા અતિચારમાં ગણાય અને અગ્નિ વગેરેથી અચિત્ત થયેલી હોય તો તેમાં કોઈ દોષ જણાતો નથી.

એ પ્રમાણે રાત્રિભોજન, દારૂપાન, વગેરે જે જે અલક્ષ્યાદિનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે તે અન્નભૂતાં કે ઉતાવળમાં ભૂલથી વપરાઈ જાય તો અતિચાર સમજવા.

આ વર્ણન તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકાને અનુસારે સમજવું. આવશ્યકસૂત્ર, પંચાશક વગેરેની ટીકાઓમાં તો અપક્રવાહાર, દુષ્પકવાહાર અને તુચ્છઔષધિલક્ષણુને અનુક્રમે ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો અતિચાર કહ્યો છે. તેમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે સમાધાન આપે છે.

પ્રશ્ન-નહિ પકાવેલી ઔષધિ વગેરે (અપક્રવાહાર), જો તે સચિત્ત હોય તો પહેલા અતિચારમાં આવી જવાથી જુદો અતિચાર ગણવો અસંગત છે અને અચિત્ત હોય તો તેને ખાવામાં દોષ નથી, માટે અતિચાર કેમ લાગે ?

ઉત્તર-પ્રશ્ન વ્યાજબી છે, પણ સચિત્ત અને સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર, એ બંને અતિચારો સચિત્ત કંઈ-મૂળ કે ફળો વગેરેને અંગે અને અપક્રવાહાર વગેરે ત્રણ અતિચારો શાલી (ડાંગર) વગેરે ધાન્યોને અંગે છે. એમ બંનેનો વિષયભેદ ભેદ છે. આથી જ સૂત્રકારે પણ મૂલ (વદિતા)

+ પ્રાચીનકાળે આરતી હતી તે પરદેશી ખાંડ સમજાય છે.

૧૧૦. શ્રીવદિતુસૂત્રની ટીકા વગેરેમાં અને શ્રાવક-અતિચારમાં પણ તે અતિચારો ગણ્યા છે.

સૂત્રમાં ‘સચિત્તે પઢિવદ્ધે અપ્પોલદુપ્પોલિઅં ચ આહારે, તુચ્છોસદ્ધિમક્ષણયા’-એ પાઠથી એનો અતિચાર ગણેલો છે, માટે અન્નભૂતાં, સહસાત્કારથી, વગેરેથી તેવી કાચી ઔષધિ (ધાન્ય) વગેરે ખવાઈ જાય કે અતિક્રમાદિ થાય તો અતિચાર જાણવો, અથવા લોટ, દાળો વગેરે ફળેલાં-ભરડેલામાં નખીયાં વગેરે સચિત્ત ભાગ રહેવાનો સંભવ છતાં, ‘આ તો લોટ હોવાથી અચિત્ત છે’ એમ માની ખાય, તો પણ તેને વતરક્ષાની અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર જાણવો. (એમ અપક્ર્વ ઔષધિ માટે પણ સમજવું.) દુષ્પક્ર્વ ઔષધિ અંગે પણ અમે પાંચમા અતિચારમાં કહ્યું તે રીતે અતિચાર સમજવો. તુચ્છૌષધિના લક્ષણને અંગે તો આ પ્રમાણે ઘટે છે-

પ્રશ્ન-અપક્ર્વાહાર-દુષ્પક્ર્વાહાર એ બંને અતિચારો તો ધાન્યને અંગે ગણી વિષયની અપેક્ષાએ પહેલા-ખીજ અતિચારોથી જુદા કહ્યા તે બરાબર છે, પરંતુ પાંચમા તુચ્છૌષધિલક્ષણને ભિન્ન માનવાને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે-તુચ્છૌષધિને એક અપક્ર્વ (કાચી), બીજી દુષ્પક્ર્વ (અર્ધ કાચી-પાકી) અને ત્રીજી સમ્યક્ પક્ર્વ (પૂર્ણ પાકેલી); એ ત્રણ પૈકી કયા પ્રકારમાં ગણો છો? એ અપક્ર્વ કે દુષ્પક્ર્વમાં ગણતા હો, તો અનુક્રમે ત્રીજા કે ચોથા અતિચારમાં તે આવી જાય, અને સંપૂર્ણ પક્ર્વ માનતા હો તો અચિત્ત હોવાથી દોષ જ ન લાગે; એમ વિચાર કરતાં ‘તુચ્છૌષધિલક્ષણ’ અતિચાર નિરર્થક લાગે છે.

ઉત્તર-પ્રશ્ન બરાબર છે, છતાં જેમ પહેલા-ખીજ અને ત્રીજા-ચોથા અતિચારમાં સચિત્ત-પણાની અપેક્ષાએ ભેદ નથી, છતાં પહેલા-ખીજમાં કંદમૂલાદિ અને ત્રીજા-ચોથામાં અનાજ, એમ બંનેનો વિષય જુદો ગણી અતિચારો જુદા ગણ્યા, તેમ તુચ્છૌષધિ પણ સચિત્ત કે ઔષધિ તરીકે ભિન્ન નથી પણ તુચ્છપણાની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે; ધાન્યો સચિત્ત છતાં ક્યુધા શમાવવામાં સમર્થ હોવાથી તુચ્છ ગણાતાં નથી અને કાચી-કોમળ મગની શીંગો વગેરે ખાવાથી જૂખ મટતી નથી તેથી તેને તુચ્છ કહેલી છે. માટે તેવી સચિત્ત કોમળ મગની શીંગો વગેરે તુચ્છ ઔષધિ અન્નભૂતાં, ભૂલથી, કે એવા કારણોથી ખવાઈ જાય, ત્યારે ‘તુચ્છૌષધિલક્ષણ’ નામે અતિચાર જુદો કહ્યો છે. અથવા બીજી આ રીતિએ પણ તે અતિચાર ગણાય છે, જેમ કે-વસ્તુતઃ શ્રાવકને અતિ પાપલરીપણાથી અચિત્ત આહાર કરવો એ જ વ્યાજબી છે, માટે સચિત્ત આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. અચિત્તમાં પણ ગમે તે હરકોઈ વસ્તુ વાપરવી એમ નહિ, પણ અચિત્ત કરવામાં બહુ આરંભ ન થાય અને જૂખ શમે એવી વસ્તુઓ જ (અચિત્ત કરીને) વાપરવી જોઈએ; આમ છતાં જેનાથી તૃપ્તિ ન થાય તેવી કોમળ મગની શીંગો વગેરે સ્વાદની ખાતર અચિત્ત કરીને ખાય, ત્યારે તેને અચિત્ત કરીને ખાવાથી વતલંગ નથી તો પણ નિષ્કારણ-માત્ર સ્વાદને અંગે આરંભ ઘણો થાય છે, અર્થાત્ ભાવથી અહિંસાનું પાલન નહિ થવાથી વત ભાંગે છે; એમ દ્રવ્યથી (બાહ્ય દષ્ટિએ) વતનું પાલન અને ભાવથી વિરાધના થતી હોવાથી અતિચાર માની પાંચમા અતિચાર તરીકે ગણ્યો છે, એમ પંચાશકની ટીકામાં જે સમાધાન આપેલું છે તે અહીં જણાવ્યું. અર્થાત્ જ્યાં અપક્ર્વાહાર, દુષ્પક્ર્વાહાર અને તુચ્છૌષધિલક્ષણને અતિચારો ગણ્યા છે ત્યાં તે પણ ઉચિત્ત જ છે અને તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા પ્રમાણે અહીં ‘સંમિશ્ર આહાર, અભિ-પવ આહાર અને દુષ્પક્ર્વ આહાર’ અતિચારો કહ્યા તે પણ વ્યાજબી છે.

એ પ્રમાણે સાતમા વ્રતમાં (ભોજનને અંગે) અતિચારોનું વર્ણન કરી પુનઃ એ જ વ્રતનું ખોળું લક્ષણ અને તે લક્ષણથી તેમાં જે અતિચારો લાગે છે તે પણ જણાવે છે.

મૂઠા—“ અમી મોજનમાશ્રિત્ય, ત્યક્તવ્યાઃ કર્મતઃ પુનઃ ।

સ્વકર્મત્રિઘ્નપશ્ચ-કર્મદાનાનિ તન્મલાઃ ॥ ૫૧ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ લોજનને અંગે એ (ઉપર કહ્યા તે) અતિચારો તજવા, અને કર્મને અંગે તે કઠોર કાર્યોનો ત્યાગ કરવો તેને લોગોપલોગવિરમણુ વ્રત કહ્યું છે, અને તેમાં પંદર કર્મદાનો-૩૫ પંદર અતિચારો કહ્યા છે, તે પણ તજવા. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લોજન આશ્રિને ‘ સચિત્ત આહાર, સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર, સંમિશ્ર આહાર, અલિષ્ઠવ આહાર તથા દુષ્પક્વ આહાર ’ એ પાંચ અતિ-ચારોનો ત્યાગ કરવો એમ કહ્યું; હવે આલુવિકાને અંગે અન્ન, વસ્ત્રો આદિ લોગ-ઉપલોગની વસ્તુઓ મેળવવા માટે જે જે વ્યાપાર કે કાર્યો કરવામાં આવે તે તે લોગોપલોગનાં (સાધનો) કારણો હોવાથી તેને પણ ઉપચારથી કાર્યરૂપે માનીને ‘ લોગોપલોગ ’ કહેલો છે. એમ ‘ કર્મથી એટલે કર્મને આશ્રિને ’ અર્થાત્ ‘ લોગ-ઉપલોગને મેળવી આપનાર વ્યાપાર-ધંધાને આશ્રિને ’ એવો લોગોપલોગનો બીજો પણ અર્થ સમજવો. (અહીં પણ લોગ અને ઉપલોગનો અર્થ પૃ. ૧૬૬માં જણાવ્યો તે જ છે.) તેમાં આલુવિકા માટે કાટવાલપણું (ફેજદાર-પોલીસ) કે શુચિપાલપણું (જેલર), વગેરે સરકારી નોકરી કે જેમાં જીવેને ત્રાસ થાય તેવાં કઠોર કામો કરવાનાં હોય, તેવી આલુવિકા તજવી, અર્થાત્ તેવી નોકરી વગેરે કરવું નહિ. કઠોર કર્મના ત્યાગરૂપ આ લોગોપ-લોગવ્રતમાં અતિચારો પાંચથી ત્રણગુણા એટલે પંદર છે. તેને જ ‘ પંદર કર્મદાનો ’ કહ્યાં છે, તેનો ત્યાગ કરવો. જીવને તીવ્ર-ઘણાં આકરાં ‘ પાપકર્મોનું ’ આદાન ‘ એટલે બંધ કરાવનાર હોવાથી તેને ‘ કર્મદાનો ’ કહ્યાં છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

મૂઠા—“ વૃત્તયોઙ્ગાર-વિપિનાઙ્ગો-ભાટી-સ્ફોટકર્મભિઃ ।

વણિજ્યાકા દન્ત-લાક્ષા-રસ-કેશ-વિષાશ્રિતાઃ ॥ ૫૨ ॥ ”

“ યન્ત્રપીડનકં નિર્લાઙ્ગનં દાનં દવસ્ય ચ ।

સરઃશોષોઽસતીપોષથેતિ પશ્ચદશ ત્યજેત્ ॥ ૫૩ ॥ યુગમ્ ॥ ”

મૂલાર્થ—“ અંગારકર્મ, વનકર્મ, અનઃ(ગાડાં)કર્મ, ભાડાકર્મ અને ફેડણુકર્મ,—એ કર્મોથી આલુવિકા મેળવવી તે ‘ અંગારકર્મ ’ વગેરે કર્મરૂપ પાંચ અતિચારો; દાંત, લાખ, રસ, કેશ અને વિષ (ઝેર), એ વસ્તુઓનો વ્યાપાર કરવો તે ‘ દાંતવાણિજ્ય ’ આદિ વ્યાપારરૂપ પાંચ અતિચારો અને યંત્રથી (મશીનરીથી) ધંધો તે યંત્રપીડણુ કર્મ, અંગોપાંગાદિનો છેદ વગેરે નિર્લાઙ્ગન કર્મ, દવ સળગાવવો (આગ મુકવી) તે દવ-અગ્નિદાન કર્મ, સરોવરાદિનાં પાણી ઉલેચી ખાલી કરવાં તે સરઃશોષણુ કર્મ અને પાપી જીવેનું પોષણુ કરવું તે અસતીપોષણુ કર્મ; એ પાંચ સામાન્ય ધંધારૂપ પાંચ અતિચારો જણાવા. એમ પાંચ કર્મ, પાંચ વ્યાપાર અને પાંચ સામાન્ય (ધંધા) મળીને કુલ પંદર અતિચારોનો (કર્મદાનોનો) ત્યાગ કરવો. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—અંગારકર્મ, વિપિનકર્મ, અનઃકર્મ, ભાટીકર્મ અને સ્ફોટકર્મ,—એ પાંચ પ્રકારનાં કાર્યો આલુવિકાને માટે કરવાં, તેને ‘ અંગારકર્મવૃત્તિ ’ વગેરે કર્મદાનો કહ્યાં છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

૧. અંગારકર્મલુવિકા-લાકડાં બાળીને કોલસા કરવા તેનું નામ 'અંગારકર્મ' અને તેનાથી ગુજરાન ચલાવવું એટલે કે-કોલસા પડાવવા, વેચવા, વેચાવવા વગેરેથી આલુવિકા કરવી તે 'અંગારકર્મલુવિકા' સમજવી. એમાં છ-કાય જીવોની હિંસાનો સંભવ છે એ રીતિએ જે જે કાર્યો અશિક્ષારા વિરાધનાથી થાય તે દરેક અંગારકર્મમાં ગણાય. જેમ કે-ભઢીથી અનાજ સેકવાં, ઇંટો પકાવવી, કુંભાર-લુહાર-સોની (કંસારા) વગેરેનો ધંધો કરવો, વગેરે દરેક 'અંગારકર્મ' કહેવાય અને તેનાથી જીવન ચલાવવું તે 'અંગારકર્મલુવિકા' કહેવાય. એ પ્રમાણે આગળ વનકર્મ વગેરેમાં પણ સમજવું. કહ્યું છે કે-

“ અજ્ઞારભ્રાષ્ટ્રકરણં, કુમ્ભાયઃસ્વર્ણકારિતા ।

ઠઠારત્વેષ્ટિકાપાકાવિતિ હ્યજ્ઞારજીવિકા ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૨)

ભાવાર્થ-“ અંગારાનો, અનાજ સેકવાનો (ભાડબૂજનો) તથા કુંભાર-લુહાર કે સોનીનો ધંધો કરવો, ઠઠારત્વ-કંસારાનો ધંધો કરવો અને ઇંટો-નળીયાં વગેરે બનાવી પકાવવાનો-વેચવાનો ધંધો કરવો; એ દરેક 'અંગારકર્મલુવિકા' સમજવી. ”

તેમાં ઠઠારત્વનો અર્થ ત્યાં એવો કર્યો છે કે-‘ ત્રાંબુ-કલાઈ-સીસું-કાંસુ-પિત્તલ વગેરે બનાવવાં, એટલે કે-તેના ઘાટ ઘડવા વગેરેથી આલુવિકા મેળવવી. ’ એમ કંસારાનો ધંધો પણ 'અંગારકર્મ' માં ગણેલો છે. આથી (એ નક્કી થયું કે-) જેમાં મુખ્યત્વે અગ્નિકાય જીવોની હિંસા વિશેષ થતી હોય (તેવાં એ-જીન ચલાવવાં, કોલસાનો કૉન્ટ્રાક્ટ રાખવો, ઔચલરોમાં કોલસા પૂરવાનું કામ કરવું તથા ગ્રાસતેલ-પેટ્રોલ-ઈલેક્ટ્રીક-છાણું-બાળવાની કાઠી વગેરેનો વ્યાપાર કરવો, પેટ્રોમેક્ષ વગેરે બત્તીઓ કે હીવાસળી વગેરેનો વ્યાપાર કરવો;) તે દરેક અંગારકર્મો છે અને તેનાથી આલુવિકા મેળવવી તે 'અંગારકર્મલુવિકા' નામનું કર્મોદ્દાન કહેવાય છે.

૨. વિપિનકર્મલુવિકા-વિપિન એટલે વન-જંગલ, તે અંગેનું કર્મ એટલે કાપેલાં કે નહિ કાપેલાં જંગલો, ઝાડો, પાંદડાં, ફૂલો, ફળો, કંદ, મૂળીયાં, ઘાસ, લાકડાં, છાલ, વાંસડા વગેરેને કપાવવાં-વેચવાં; અનાજ દળવાં-ખાંડવાં કે વનકચ્છ એટલે જંગલને પાણી પાતું, વગેરે વન કર્મ, અને તેનાથી આલુવિકા મેળવવી, તે 'વનકર્મલુવિકા' કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“ છિન્નાઽછિન્નવન-પત્ર-પ્રસૂન-ફલવિક્રયઃ ।

કળાનાં દલનાત્ પેષાદ્, વૃત્તિશ્ચ વનજીવિકા ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૩)

ભાવાર્થ-“ કાપેલાં કે નહિ કાપેલાં જંગલો, ઝાડો, પાંદડાં, ફૂલો કે ફળો વગેરે વેચવાં તથા અનાજ દળવાં-પીસવાં; વગેરેથી આલુવિકા મેળવવી, તેને વનકર્મલુવિકા ' કહી છે. (ઉપ-લક્ષણથી વ્યાપાર માટે જંગલનાં બીડ લેવાં-વેચવાં-કપાવવાં-વાવવાં; અગીચા, વાડીઓ વવરાવવાં-ઉછેરવાં; દાતણનો કૉન્ટ્રાક્ટ રાખવો કે તે કપાવવાં-ખરીદવાં-વેચવાં; કડોળની દાળો બનાવવાવી; મેંદો-સોજ બનાવવાવી; આટો દળવાની-ડાંગર ખાંડવાની વગેરે ફેક્ટરીઓ ચલાવવી; એ બધું વનકર્મલુવિકામાં સમજવું.) ”

મુખ્યત્વે જેમાં વનસ્પતિકાય જીવોની હિંસા ઘણી હોય, તેવા ધંધાને 'વનકર્મ' કહ્યું છે;

આવાં કાર્યોમાં વનસ્પતિકાય જીવો તથા તેને આશ્રિને રહેલા બીજા ત્રણ અર્થાત સ્થાવરથી માંડી ચાવત પચિન્દ્રિય જીવોની પણ હિંસા સંભવિત છે.

૩. અનસ્કર્મજીવિકા-અનસ્ એટલે ગાડું, તેને અંગેતું કર્મ એટલે કે-ગાડાં કે ગાડાંનાં અંગોરૂપ ધુંસરી-ચક્ર (પૈડાં) વગેરેને ઘડવાં-ઘડાવવાં, વહન કરવાં-કરાવવાં, વેચવાં-વેચાવવાં, ઇત્યાદિ ‘અનઃકર્મ’ જાણવું. કહ્યું છે કે-

“ શકટાનાં તદજ્ઞાનાં, ઘટનં ચેટનં તથા ।

વિક્રયશ્ચેતિ શકટ-જીવિકા પરિકીર્તિતા ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૪)

ભાવાર્થ-“ ગાડાં કે તેના અવયવો વગેરેને ઘડવાં, ખેડવાં કે વેચવાં, તેને શકટજીવિકા કહી છે. (ઉપલક્ષણથી સીગ્રામ-દ્રામ-મોટરલોરી-રીક્ષા-સાઈકલ-વિમાન-રેલ્વેનાં અંગો વગેરે ઘડવાં-ઘડાવવાં-વેચવાં વગેરેને પણ શકટજીવિકા સમજવી. આવાં યાંત્રિક વાહનો વધવાથી તેના દ્વારા છ-કાય જીવોની મોટી હિંસા વધવા ઉપરાન્ત બળદ-ઘોડા-ઊંટ વગેરે પશુઓ નકામાં પડવાથી કતલખાને જાય, એમ મોટી હિંસા પણ વધતી જ જાય, આથી આ દરેકને પણ કર્મદાનો જ સમજવાં.”

અહીં ‘શકટ’ શબ્દથી ચાર પગવાળાં બળદ વગેરે પશુઓથી ખેંચાય તેવાં વાહનો ગાડાં-માફા-રથ વગેરેને કે તેના અંગરૂપ ચક્ર-ધુંસરી વગેરેને સ્વં ઘડવાં કે બીજાની પાસે ઘડાવવાં અને સ્વયં ખેડવાં એટલે ફેરવવાં તથા બીજા દ્વારા ફેરવાવવાં; તેમાં ખેડવું-ફેરવવું તે ગાડાં-ગાડીઓ વગેરેને અંગે જ સંભવે છે. તે ઉપરાન્ત તેને વેચવાં-વેચાવવાં વગેરે ધંધો કરી મેળવેલી આજીવિકાને પણ ‘અનઃકર્મજીવિકા’ કહી છે. (શ્રીવદિતુસૂત્ર વગેરે અન્ય ગ્રંથોમાં આને ‘સાડીકર્મ’ કહ્યું છે.) આવાં કાર્યો પણ છ-કાય જીવોની હિંસામાં તથા બળદ વગેરેને મારવા-ખાંધવા વગેરે અકાર્યોમાં કારણબૂત છે જ.

૪. ભાટીકર્મજીવિકા-ગાડાં, બળદ, ઊંટ, પાડા, ગધેડાં, અન્ધર કે ઘોડા વગેરેથી ભાટા માટે (બીજાને) ભાર ખેંચવો-ઉપડાવવો તે ‘ભાટીકર્મ’ અને તેનાથી આજીવિકા ચલાવવી તે ‘ભાટીકર્મજીવિકા’ કહ્યું છે કે-

“ શકટોક્ષલુલાયોષ્ટ-સ્વરાશ્વતસ્વાજિનામ્ ।

માસ્ય વાહનાદ્ વૃત્તિ-ર્મવેદ્ માટકજીવિકા ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૫)

ભાવાર્થ-“ ગાડાં, બળદ, પાડા, ઊંટ, ગધેડાં, અન્ધર અને ઘોડા વગેરેને ભાર ઉપડાવીને -ખેંચાવીને આજીવિકા મેળવવી, તે ‘ભાટકજીવિકા’ કહેવાય છે. (ઉપલક્ષણથી વેપાર માટે મકાનો બનાવરાવવાં કે ભાડાં ઉપજાવવાં તથા ગાડાં, ગાડી, મોટરો, સાઈકલો, રીક્ષાઓ, વિમાનો વગેરે વાહનોથી ભાડાં ઉપજાવવાં, તે દરેક પણ ‘ભાટકજીવિકા’માં સમાજવું.”

એ રીતિએ ભાટકકર્મમાં પણ શકટકર્મની જેમ પૃથ્વીકાય વગેરે છ-કાય જીવોની હિંસા તથા તે તે પશુઓને મારવાં-ખાંધવાં-અતિ ભાર ભરવો વગેરે દોષો છે જ.

૫. રક્ષેટક-કર્મજીવિકા-પૃથ્વીને ખોદવી-ફોડવી તેને ‘રક્ષેટકકર્મ’ કહ્યું છે, અર્થાત

કુવા વગેરે ખોદાવવાં, હળથી જમીન ખેડવી, પર્વતો કે ખીણોમાંથી પથરો કઢાવવા, વગેરે ‘સ્ફોટકકર્મ’ અને તે દ્વારા આલુવિકા ચલાવવી તે સ્ફોટકકર્મલુવિકા’ સમજવી. કહ્યું છે કે-

“ સરઃકૂપાદિસ્વનન-શિલાકુટ્તનકર્મભિઃ ।

પૃથિવ્યારમ્ભસમ્ભૂતૈર્જીવનં સ્ફોટજીવિકા ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૬)

ભાવાર્થ-“ સરોવર-કુવા-તળાવ વગેરે ખોદવાં, હળ ખેડવાં, પથરો ઘડવા કે ખીણમાંથી કઢવા વગેરે પૃથ્વીકાય લુવોની હિંસા થાય તેવાં કાર્યોથી આલુવિકા મેળવવી, તે ‘સ્ફોટકલુવિકા’ સમજવી. (ઉપલક્ષણથી સોના-ચાંદી-હીરા-કોલસા-પથર-માટી વગેરેની ખાણો ખોદાવવી, કેરોસીન વગેરેના કુવા-ખોરી-ગો-પંપો વગેરે ખોદાવવાં-ગળાવવાં વગેરેને પણ આમાં ગણવાં.) ”

આ સ્ફોટક-કર્મમાં પૃથ્વીકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય વગેરે લુવોની માટી હિંસા થાય છે એ સ્પષ્ટ દોષ છે. વૈદિતુસૂત્રની ટીકામાં અનાજ (ધાન્ય-કણુ)ને દળવાં-ચૂરવાં ઇત્યાદિને પણ સ્ફોટકકર્મમાં ગણ્યાં છે.

એ પ્રમાણે પાંચ ‘કર્મ’નું વર્ણન કરીને, મૂળ (બાવનમી) ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ‘વાણિજ્યાકા’ વગેરે પાઠથી કહેલાં વ્યાપારરૂપ પાંચ કર્મોદાનોનું વર્ણન કરે છે.

મૂળ ગાથામાં કહેલો ‘આશ્રિતા’ શબ્દ દાંત વગેરે દરેક શબ્દની સાથે સંબંધવાળો હોવાથી ‘દંતાશ્રિતા’ એટલે ‘દાંત વિષયક’ ‘વાણિજ્ય એટલે વ્યાપાર’ અર્થાત્ દાંતનું ખરીદવું-વેચવું વગેરે અર્થ સમજવો. એ પ્રમાણે લાખ વિષયક વ્યાપાર, રસ વિષયક વ્યાપાર, કેશ વિષયક વ્યાપાર અને વિષ વિષયક વ્યાપાર, એમ સઘળે શબ્દયોજના કરવી. તેમાં-

૧. દાંતનો વ્યાપાર-હાથીદાંત, ઉપલક્ષણથી ખીજ પણ ત્રસ લુવોના શરીરનાં અવયવો, જેવાં કે-ધુવડ વગેરેના નખ, હંસ વગેરેનાં રૂવાટાં, ચિત્તા વગેરેનાં ચામડાં, ચમરી ગાયનાં ચામર-શીંગડાં, સમુદ્રના શંખ-છીપ-કોડા વગેરે કે કસ્તૂરી-પોહિસક વગેરેનો વ્યાપાર કરવો, તે દરેક દંતવાણિજ્ય કહેવાય છે. અહીં એટલું વિશેષ છે કે-વ્યાપાર માટે આ દાંત, નખ વગેરે જ્યાં જ્યાં મળતા હોય ત્યાં જઈ ખરીદવાથી અતિચાર લાગે છે, કારણ કે-ત્યાં જઈને બીલ્લ વગેરે તે તે વસ્તુઓના વેચનારાઓને પહેલાંથી જ મૂલ્ય આપી ખંધન કરે કે-‘ત્હારે આટલો માલ અમુક મુદતમાં આપવો’ એથી તે લોકો, ‘શેઠ હવે માલ લેવા આવશે’ એમ સમજી, તે તે લુવોને મારીને તે વસ્તુઓ લેગી કરે, અગર પહેલાંથી લેગી કરી રાખેલી ચીજો પણ ત્યાં જઈને ખરીદવાથી તેઓ ખીજ લેગી કરવા માટે હિંસા કરે, એમ ત્યાં જઈ ખરીદવામાં ત્રસ લુવોની હિંસા પ્રત્યક્ષ હોવાથી અતિચાર છે. અન્ય સ્થળેથી તે ચીજો ખરીદવામાં-વેચવામાં અતિચાર નથી. કહ્યું છે કે-

“ દન્ત-કેશ-નરવાસ્થિ-ત્વગ્-રોમ્ણો ગ્રહણમાકરે ।

ત્રસાક્લસ્ય વણિજ્યાર્થ, દન્તવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૭)

ભાવાર્થ-“ દાંત, કેશ, નખ, હાડકાં, ચામડાં, વાળ વગેરે ત્રસ લુવોના અંગોને તેના ઉત્પત્તિસ્થાને જઈ વ્યાપાર અર્થે ખરીદ કરવાં, તેને દંતવાણિજ્ય (નામનો અતિચાર) કહેલો છે. ”

(ગોરોચંદન, અંબર, સાબરશીંગ, હરણશીંગ વગેરેનો વ્યાપાર પણ આમાં ગણાય છે.)

૨. લાખનો વ્યાપાર-લાખ શબ્દથી લાખ અને જેમાં જીવહિંસા અધિક છે તેવા ‘ઘાતકી-વૃક્ષની છાલ-ફૂલ વગેરે પદાર્થો જેમાંથી દારૂ બને છે તે, ગળી, મનશીલ, વજ્રલેપ, ફટકડી, પટોપાંદડી, તથા ટંકણખાર, સાબુ વગેરે ક્ષારો, એ દરેક પદાર્થો સમજવા. આવી ચીજોનો વ્યાપારને ‘લાક્ષાવાણિજ્ય’ નામનો અતિચાર કહ્યો છે. કહ્યું છે કે-

“ લાક્ષામનઃશિલાનીલી-ઘાતકીટઢ્ઢ્ઠાદિનઃ ।

વિક્રયઃ પાપસદનં, લાક્ષાવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૮)

લાવાર્થ-“ લાખ, મનશીલ, ગળી, ઘાતકી, ટંકણખાર તથા આદિ શબ્દથી સંકુટ વગેરે ચીજોનો વ્યાપાર અતિ ‘પાપનું’ કારણ હોવાથી તેને ‘લાક્ષાવાણિજ્ય’ નામનો અતિચાર કહ્યો છે. (હડતાલ, અત્તર, લાંગ, ગાંજે, ચડસ, રૂઢા, તમાકુ, બીડી, સીગારેટ, અફીણ, કૌફી, ફેડવાના દારૂ, પોટાશ, ઑમ્બગોળા વગેરેનો વ્યાપાર પણ આમાં ગણાય છે. એ વસ્તુઓને બનાવવામાં તથા વાપરવામાં ઘણી હિંસા થાય છે.) ”

એમાં લાખમાં ઘણા ત્રસ જીવો હોય છે તથા તેનો રસ લોહીના વર્ણ જેવો હોવાથી તેનો વ્યાપાર કરનારના પરિણામ નિર્ધારિત થાય છે, ઘાતકીના ઝાડની છાલ તથા ફૂલમાંથી દારૂ બને છે કે જે અનેક જીવોના ઘાતનું કારણ છે, તેના રસમાં પણ ઘણા કૃમિયા (કીડા) થાય છે, ગળી બનાવવામાં ઘણા જીવોનો ઘાત થાય છે, મનઃશીલ અને વજ્રલેપમાં ઉડતા વગેરે બીજા જીવો પડતાં જ મરી જાય છે, ફટકડીમાં પૃથ્વીકાયપણું હોવાથી તે જીવોની હિંસા થાય છે, પટોપાંદડીમાં ઘણા ત્રસ જીવો હોય છે, તેમ જ ટંકણખાર, સાબુ વગેરે ક્ષારોથી બીજા અનેક ત્રસ-સ્થાવર જીવોનો ઘાત થાય છે. એમ એ દરેક ચીજો ઘણા જીવોની હિંસાનું કારણ હોવાથી તેવા વ્યાપારને અતિચાર કહ્યો છે.

૩. રસનો વ્યાપાર-રસ એટલે મધ, દારૂ, માંસ, માખણ, ચરબી, મજ્જા (શરીરના હાડકામાં થતો ચીકણો ધાતુ), દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ વગેરે રસવાળા પદાર્થો, તેનો વ્યાપાર તે ‘રસવાણિજ્ય’ અતિચાર. અહીં માખણમાં (છાશથી છૂટું પડતાં લઘુ અંતર્મુદ્ધર્તમાં જ) અસંખ્ય જીવો ઉપજે છે, ચરબી અને મધ હિંસાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. દારૂ ઉન્માદકારક છે અને તેમાં ઉપજતા અનેક કૃમિ જીવોનો ઘાત થાય છે, દૂધ વગેરે પ્રવાહી વિગળઓમાં પડતા-ઉડતા વગેરે જીવોનો નાશ થાય છે. દહીં જમાવ્યું ત્યારથી બે દિવસ (બે રાત્રિ) પૂર્ણ થતાં જ અસંખ્ય જીવો ઉપજે છે, વગેરે રસો અનેક જીવોની હિંસાનાં કારણો છે. કહ્યું છે કે-

“ નવનીતવસાક્ષૌદ્ર-મદ્યપ્રભૃતિવિક્રયઃ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૦૯)

લાવાર્થ-“ માખણ, ચરબી, મધ, દારૂ, મજ્જા વગેરેનો વ્યાપાર તે ‘રસવાણિજ્ય’ અતિચાર છે. (દરેક જાતિના આસવો, સ્પીરીટ, તેનબ, મુરખા, અથાણાં, ફીનાઈન વગેરેનો વ્યાપાર પણ આમાં ગણાય છે.) ”

૪. કેશનો વ્યાપાર-અહીં કેશ એટલે ઉપલક્ષણથી ‘કેશવાળા જીવો’ સમજવા. તેથી દાસ-દાસી વગેરે મનુષ્યો અને ગાય, ઘોડા, ઘેટાં, જાંટ, બકરાં વગેરે કેશવાળાં પશુઓનો વ્યાપાર કરવો, તે ‘કેશવાણિજ્ય’ અતિચાર છે. કહ્યું છે કે-

“ દ્વિપાન્ચતુષ્પાદવિક્રયો, વાણિજ્યં રસકેશયોઃ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩-૧૦૨)

ભાવાર્થ—“ બે પગવાળાં (મનુષ્ય વગેરેના) તથા ચાર પગવાળાં પશુઓનો વ્યાપાર, તે કેશવાણિજ્ય છે. (અન્ય અંથોમાં વાળ, બિન, ચામર વગેરેના વ્યાપારને કેશવાણિજ્યમાં ગણાવ્યો છે. કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય કે સાટાં-પેટાં કરવાં તે પણ આમાં ગણી શકાય.) ”

આ બે કે ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓના વ્યાપારમાં પણ તેઓને પરાધીનતાની-મારની કે અંધન વગેરેની પીડા, તથા ભૂખ-તરસ વેઠવાં, વગેરે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. તેઓના વાળ, બિન, ચામરનાં પુચ્છ, વગેરે અલગ અવયવોના વ્યાપારને દંતવાણિજ્યમાં અને તે તે જીવોના વ્યાપારને કેશવાણિજ્યમાં ગણવો.

૫. વિષનો વ્યાપાર-વિષ એટલે હરકોઈ પ્રકારનાં ઝેરો અને અર્થોપત્તિથી જીવઘાતક શસ્ત્રો વગેરે પણ સમજવાં. એટલે કે-દરેક જાતિનાં ઝેરનો તથા તલવાર, ખંદૂક, કટાર, ભાલા, શુળી વગેરે જીવઘાતક શસ્ત્રોનો અને કાંશ, કુહાડા, પાવડા, કોદાળી વગેરે લોદાનાં હિંસક સાધનોનો કે હજી વગેરેનો વ્યાપાર, તે ‘ વિષવાણિજ્ય ’ અતિચાર બાજુવો.

તેમાં ઝેરો, વચ્છનાગ, હડતાલ, સોમલ વગેરે ઝેરી ચીજો તથા શસ્ત્રો વગેરે જીવઘાતક છે એ જગપ્રસિદ્ધ છે, પાણીથી ભીંજાયેલી હડતાલમાં માખીયો વિગેરે પડતાની સાથે જ મરે છે, તેમ જ સોમલ કે તેવા ક્ષારો વગેરે ખાવાથી બાળકો પણ મરી જાય છે. ઝેર વગેરેના વ્યાપારનો અન્ય-દર્શનીયો પણ નિષેધ કરે છે. કહ્યું છે કે-

“ કન્યાવિક્રયિણચૈવ, રસવિક્રયિણસ્તથા ।

વિષવિક્રયિણચૈવ, નરા નરકગામિનઃ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ કન્યાવિક્રય કરનારા (કરાવનારા), રસનો વ્યાપાર કરનારા અને ઝેરનો વ્યાપાર કરનારા મનુષ્યો નરકગતિમાં જાય છે. ”

યોગશાસ્ત્રમાં તો પાણી ખેંચવાના રેટ^{૧૧૧}(અરઘટ)ના વ્યાપારને પણ વિષવાણિજ્યમાં ગણાવ્યો છે. જુઓ તે પાઠ-

“ વિષાઽસ્ત્રહલયન્ત્રાઽયો-હરિતાલાદિવસ્તુનઃ ।

વિક્રયો જીવિતઘ્નસ્ય, વિષવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥ ” (યોગશાસ્ત્રપ્ર૦ ૩-૧૧૦)

૧૧૧. ઝેરો-સોમલ વગેરે ખનીજ વિષ. સાપ વગેરેનાં પ્રાણિજ વિષ, વચ્છનાગ વગેરે વનરપતિજન્ય વિષ તથા ઝેરી દવાઓ, કલોરોફોર્મ, ઝેરી ગેસો કે ઓછી-વધુ અસર કરનારાથી માંડીને કાતિલ અસર કરનારાં દરેક જાતિનાં હજીવણ, એ અર્થાય ઝેરો; હડકાયા કુતરાની લાળમાંથી હડકવા માટે, કાલેરાની ઉલટીમાંથી કાલેરા માટે, પ્લેગની રસીમાંથી પ્લેગ માટે, કે સાપના ઝેરમાંથી ઝેરના નાશ માટે, એમ ઘણા જીવોને રીઆવી રીઆવીને ખનાવાતાં ઇન્જકસનો; જીવતા જીવોને રીઆવીને-તેઓનાં લોહી વગેરે ખેંચીને તેમાંથી ખનાવેલી કોઈ કોઈ દવાઓ; એ દરેક પણ એક ઝેરરૂપ જ છે; માટે એવા પદાર્થોનો વ્યાપાર કે ડોક્ટરનો ધંધો કરવો, એ વિષવાણિજ્યમાં સમજવું જોઈએ. (આવી દવાથી કદાચ પ્રાથમિક લાભ થાય, તો પણ શરીરનાં મૂળ તત્ત્વો(ધાતુઓ)નો પક્ષો થવાથી હાર્ટફેઈલ, પાગલપણું વગેરે મોટાં નુકશાનો થાય છે. શરીરના દરેક રોગોનું મૂળ લોહપ્રતા છે અને દરેક રોગોની સાચી દવા ઉપવાસ-આયર્ષીય કે પરેજી છે.) તોપો-મર્શીનગનો-પીસ્તોલો-તમંચા-અરઘી-કરવતો વગેરેનો વ્યાપાર પણ વિષવાણિજ્યમાં જ ગણાય છે.

ભાવાર્થ—“શ્રૃંગિક વગેરે ઝેરો, તલવાર વગેરે શસ્ત્રો, હુળો તથા પાણી ખેંચવાનાં રેંટ વગેરે લાકડાંનાં-લોઢાનાં-માટીનાં કે ચામડાનાં સાધનો, કાંશ-કુહાડા, કોઢાળી-પાવડા વગેરે લોખંડનાં અસ્ત્રો તથા હડતાલ વગેરે સઘળી જીવધાતક વસ્તુઓના વ્યાપારને વિષવાણિજ્ય કહેવાય છે.”

છતાં વંદિતસૂત્રની ટીકા વગેરેમાં રેંટને યંત્રપીલ્લાજીમાં ગણેલો હોવાથી, અમે પણ યંત્ર-પીલ્લાજી કર્મમાં ગણાવીશું.

એ પ્રમાણે વ્યાપારરૂપ પાંચ અતિચારોને-કર્મોઢાનોને વર્ણવી પાંચ સામાન્યનું સ્વરૂપ કહે છે.

૧. યંત્રપીડનકર્મ—નિશા અને પૂત્રક (વાટવાનાં નિશા અને વાટો), ખાંડણીઓ, સાંભેલું, ઘંટી, અરઘટ (પાણીનો રેંટ) તથા વાળ જોળવાની કાંચકી-કાંચકો-લીખીઓ વગેરે, આ વસ્તુઓનો વ્યાપાર કરવો, તલ-શેરડી-સર્ષવ-એરંડા-અળસી વગેરેને ઘાણી-કોલ-ફેફટરી વગેરે યંત્રોથી પીલવાનો ધંધો કરવો, કે તલ વગેરેનો દલીલો એટલે તેના પીલનારને તલ વગેરે આપીને બદલામાં અમુક પ્રમાણમાં તેલ વગેરે લેવાનું સાદું કરવું. તથા પાણીનાં યંત્રો-પંખ, ઘોરીંગ વગેરે ચલાવવાનો ધંધો કરવો, ઇત્યાદિ સઘળું ‘યંત્રપીડનકર્મ’ સમજવું. કહ્યું છે કે—

“તિલેશ્વસર્વપૈરુદ-જલયન્ત્રાદિપીડનમ્ ।

દલતૈલસ્ય ચ કૃતિ-યંત્રપીડા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧ ॥” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૧૧)

ભાવાર્થ—“આજીવિકા મેળવવા તલ-શેરડી-સરસવ-એરંડા વગેરેને પીલવાં, અરઘટ વગેરેથી પાણી ખેંચવાં, કે તેલ વગેરે માટે દલીલો કરવો, તેને ‘યંત્રપીડનકર્મ’ કહ્યું છે.”

આવાં કાર્યોમાં તલ વગેરેના એકેન્દ્રિય જીવોનો તથા તેમાં રહેલો અગણ્ય બેઈન્દ્રિય વગેરે ત્રસ જીવોનો ઘાત થાય છે. અન્ય ધર્મીઓ પણ કહે છે કે—‘દશ શતા સમં ચક્રમ્’ इत्यादि अर्थात्—‘એક ચક્ર (ઘાણી) ચલાવવામાં દશ શતા^{૧૧૨} જેટલું કર્મ બંધાય છે.’ (વર્તમાનમાં શોધાયેલી વરાળ-ઘાસલેટ-પેટ્રોલ કે વિજળીના બળથી ચાલતી હરકોઈ ફેફટરીઓ, મીલો, કપાસ લોઢવાનાં જીન કે પ્રેસો વગેરે ચલાવવાં, તથા ખેતી માટેનાં, ઘાસ કાપવાનાં, કે ખેડ કરવાનાં યંત્રો ચલાવવાં, એ દરેક યંત્રપીલ્લાજી કર્મમાં ગણી શકાય.)

૨. નિર્લાંછનકર્મ—બળદ-ઘોડા-જાંટ વગેરે પંચેન્દ્રિય જીવોનાં અંગો કે અવયવો વગેરે છેદવાનો ધંધો કરીને આજીવિકા મેળવવી, તેને ‘નિર્લાંછનકર્મ’ કહેવાય છે. જેમ કે—બળદ-ગાય વગેરેના કાન-ગળકંબળ-શીંગડાં-પૂંછડાં વગેરે કાપવાં, નાક વિંધવાં, ઘોડાઓને આંકવા, સાંઠને બળદ કરવા, તેઓને ડામ દેવા (ડાંસવા) કે જાંટની પીઠ ગાળવી (કરોડ મોટી હોય તે નાની કરવી), વગેરે કાર્યોને નિર્લાંછનકર્મ સમજવું. કહ્યું છે કે—

“નાસાવેધોઙ્કનં પુચ્છ(મુષ્ક)-છેદનં પૃષ્ઠ(ઘ)ગાલનમ્ ।

ગોર્કર્ણ-કમ્બલચ્છેદો, નિર્લાંછનમુદીરિતમ્ ॥ ૧ ॥” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૧૧૨)

૧૧૨. ઘંટી, ખાંડણીઓ, ચુલ્લી, પાણીઆર અને સાવરણી; ગૃહસ્થનાં એ પાંચને શતા (ખાટકીખાતાં) કહ્યાં છે. તે દશ શતા જેટલું પાપ એક ચક્ર એટલે ઘાણી ચલાવનારને, દશ ઘાણી જેટલું એક મધપુડાનું મધ કાઢનારને, તેથી દશગુણ એક વેશ્યાને અને દશ વેશ્યાઓ જેટલું પાપ એક રાગને લાગે છે. (શ્રીવંદિતસૂત્રની ટીકા)

ભાવાર્થ—“ ઊંટ-પાડા-બળદ વગેરેનાં નાક વિધવાં, બળદ-ઘોડાઓને આંકવા, તેઓના અંડકોષ કાપવા, ઊંટની પીઠ ગાળવી, બળદ વગેરેના કાન કાપવા, ગળકંબળ છેદવી, વગેરે નિર્લોચન કર્મ સમજવું. ”

અહીં બળદ-ઘોડા વગેરેને આંકવા કે અંડ કાપી ખસી કરવા વગેરેથી તે તે જીવોને સખત દુઃખ દેવારૂપ દોષો પ્રગટ છે. (ઉપરાન્ત માંદાં કે રીખાતાંને ઝેર વગેરેથી મારી નાખવાં, બકરાઓના અંડકોષ કાપીને, પ્રાણીઓનાં કાળજાં વગેરે કાઢીને કે વાછરડાં વગેરેનાં લોહી ખેંચીને તેમાંથી દવાઓ બનાવવી, માછલી વગેરેનાં તેલ કાઢવાં, ગર્ભ ગળાવવા-પાડવા, સંતતિ થતી અટકે તેવા પ્રયોગો કરવા, મુઠાંની ખાંપણનો વ્યાપાર કરવો, ઉંદરો-વાંદરાં-રોઝ-કુતરાં-તીડ વગેરેને મારી નાખવાં કે મરાવવાં, મચ્છર-માખી વગેરેને ડી-ડી-ટી વગેરેથી મારી નાખવાં, ફીનાર્ન છાંટવાં, કે કુટણખાનાં ચલાવવાં; એ દરેક કરવું અથવા તેમાં આડકતરી સહાય કરવી તેને; તેમ જ ફાંસી-શૂળીની સજા કરનારા, ચોર વગેરેને કાતિલ માર મારનારા, કે ખૂની-મારા-ગળકદ્દા-ફાંસીયા વગેરે આજીવિકા માટે હિંસા કરનારા દરેકને આ કર્મોદ્ધાનમાં ગણી શકાય. પહેલા ત્રતના અતિચારમાં જીવનમાં સુખી થવા હિંસા કરવી અને અહીં ધન મેળવવા હિંસાત્મક ધર્મો કરવો, એમ બન્નેનો ભેદ સ્પષ્ટ છે.)

૩. દવાગિનદાન-ગામ-નગર વગેરેને સળગાવીએ તો લોકો જીવાવવામાં રોકાઈ જવાથી ચોરી-લૂંટ સહેલાઈથી થઈ શકે, જંગલમાં જીનું-સુકું ઘાસ બાળી દેવાથી નવું ઘાસ સારું ઉગે, તેથી ગાયો વગેરેને ઘણો આરો મળે, અથવા ખેતરમાં સૂડ કરવાથી (કાંટાદિ બાળી નાખવાથી) અનાજ વગેરે સારું પાકે, એવી બુદ્ધિથી દવ સળગાવવા, કૌતુકની ખાતર જ્યાં-ત્યાં અગ્નિ સળગાવવો અગર (ભિલ્લ વગેરે જાતિમાં વ્યવહાર છે તેમ) મરણ વખતે પુણ્ય માટે અમુક સંખ્યામાં દવ સળગાવવાનું કહેવું, ધર્મસ્થાનોમાં મરણ નિમિત્તે અમુક દીવા પ્રગટાવવા (દીવાળીમાં મંદિરોમાં દીવા મૂકાય છે તે) કે પુણ્યબુદ્ધિથી જંગલ વગેરેમાં અગ્નિ સળગાવવો; એ સઘળું દવ-દાનકર્મ સમજવું. (અંગારકર્મમાં વ્યાપાર માટે અને અહીં કુતૂહલથી કે પુણ્યાર્થે, એમ બન્નેમાં ભેદ છે. ઘાસની ગંજીઓ, જંગલનાં ખીડો વગેરેને દ્રેવ-વૈર આદિ કારણોથી સળગાવવા કે સળગાવરાવવા તે પણ આમાં ગણી શકાય. આ કાર્યો અતિ ઘાતકીયણથી થતાં હોવાથી કર્મોદ્ધાનો ગણાય છે.) કહ્યું છે કે—

“ વ્યસનાત્ પુણ્યબુદ્ધ્યા વા, દવદાનં ભવેદ્ દ્વિધા ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર ૩-૧૧૩)

ભાવાર્થ—“ વ્યસનથી (કુટેવથી) અથવા પુણ્યબુદ્ધિથી (અજ્ઞાનથી) એમ દવ સળગાવવાનું બે પ્રકારે થાય છે. ”

તેમાં કારણ વિના જ, જંગલી લોકો જે જંગલ વગેરેને બાળી મૂકે છે તે કુતૂહલથી અને ધર્મ સમજીને સળગાવે તે પુણ્યબુદ્ધિથી, એમ સમજવું. આવા કામોમાં અસંખ્ય ત્રસ-સ્થાવર યાવત્ પંચેન્દ્રિય જીવોનો પણ નાશ થાય વગેરે સ્પષ્ટ દોષો છે.

૪. સરઃશોષણ-વાવણી વગેરે માટે ખેતરમાં ભરાઈ ગયેલાં પાણીને નીકો કરી કાઢી નાખવાં કે સુકાવી દેવાં, નદીઓ-ઢ્રહો-સરોવરો-તળાવો વગેરેનાં પાણી ખાલી કરવાં કે સુકાવી દેવાં, વગેરે ‘સરઃશોષણ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

“ સરઃશોષઃ સરઃ-સિન્ધુ-હૃદાદેરમ્બુસંપ્લવઃ ॥ ” (યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૩-૨૧૪)

ભાવાર્થ-“ સરોવરો, નદીઓ કે ધરાઓ (દ્રહો) વગેરેના પાણીનું શોષણ કરવું, તે સરઃશોષણ કહેવાય છે. ”

અહીં ખોદાવ્યા વિનાનું (જંગલનું) જળાશય તે સરોવર અને જમીન ખોદીને બંધાવેલું તે તળાવ-એમ ભેદ સમજવો. (ખેતી કે માછલાંના વ્યાપાર માટે પાણી સુકવવાં, મીઠું બનાવવા પાણીના અગર સુકાવવાં કે માછલાંને પકડી સુકાવીને વેચવાં, વગેરેને આ કર્મોદાનમાં ગણી શકાય.) આમાં પાણી સુકાવવાથી અપ્રકાયના જીવો તથા તેમાં રહેલા પોરા, જળો, માછલાં વગેરે બેઇન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના ત્રણ જીવોનો મોટા પ્રમાણમાં નાશ થાય છે તથા તે પાણી જ્યાં જાય ત્યાં પણ અસંખ્ય જીવોનો નાશ થાય છે, ઇત્યાદિ આ કર્મોદાનમાં છએ કાયના જીવોની મોટી હિંસા થાય છે.

૫. અસતીપોષણ-અસતી એટલે દુરાચારિણી સ્ત્રીનું, તથા ‘ લિઙ્ગમતન્ત્રમ્ ’ અર્થાત્-‘ કેટલાક શબ્દોનું લિંગ અનિયત હોય છે ’ એ ન્યાયે અહીં પુરુષ લિંગવાળા પણ પોપટ, સુડા, કુતરા વગેરે હિંસક જીવોનું પોષણ કરવું, તેને ‘ અસતીપોષણ ’ કહ્યું છે. અર્થાત્-પોપટ-મેના-મોર-ખિલાડાં-માંકડાં-કુતરાં-ભુંડ વગેરે પશુઓનું પોષણ કરવું તથા ભાડું ઉપજાવવા માટે (ગોદલ દેશમાં રિવાજ છે તેમ વ્યભિચારિણી) દાસીને રાખવી-પોષવી, એમ હિંસક કે દુરાચારિણીનું પાલનપોષણ કરવું, તે પાપના પોષણરૂપ હોવાથી મોટા દોષરૂપ છે.^{૧૧૩}

એમ આ પંદરે ય ‘ કર્મ ’ આવવાનાં કારણો-કર્મોદાનો ‘ લોગોપલોગપરિમાણુ વ્રતના અતિચારરૂપ હોવાથી શ્રાવકે અવશ્ય વર્જવાં બેઇએ. અહીં માત્ર પંદર કર્મોદાનો કહ્યાં તે દિશાસૂચન તરીકે બાળુવાં, ગણનારૂપે નહિ, કારણ કે-બીજાં પણ એવાં પાપકર્મો ધણાં છે.

બીજાં દરેકમાં પાંચ પાંચ અને સાતમા વ્રતમાં કુલ વીસ અતિચારો કહ્યા, તેમાં કારણ (તાત્પર્ય) એ છે કે-બીજાં વ્રતોમાં પાંચ પાંચ કહ્યા તે તેટલા જ માત્ર નથી, પણ તે તે અતિચારોની જેવાં વ્રતના પરિણામને કલુષિત કરનારાં બીજાં કાર્યોને પણ અતિચારરૂપે ગણવાં, અર્થાત્ પાંચથી પણ વધુ અતિચારો સમજવા; એથી વિસ્મૃતિથી કે અબજાણપણે ભૂલ થાય, વગેરે પણ યથાયોગ્ય સર્વ વ્રતોમાં અતિચારો બાળુવા. આ હેતુથી જ આ વ્રતમાં રાત્રિભોજન કે દાહપાન વગેરેનો ત્યાગ કરવા છતાં, જો તે થઈ જાય તો તેને પહેલાં કહ્યા તે ભોજન આશ્રિને પાંચ અતિચારમાં ગણાવ્યા છે. ઉપાશકદશાંગ સૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે-“ આ દરેક વ્રતમાં જે પાંચ પાંચ અતિચારો કહ્યા તે તેટલી જ સંખ્યામાં છે એમ નિયમ માનવો નહિ, કિન્તુ ઉપલક્ષણથી બીજાં પણ અતિચારો બાળુવા, અર્થાત્ પાંચ પાંચ જ અતિચારો છે એમ સમજવું નહિ. કેમ કે-^{૧૧૪}પૂજ્યપાદે કહ્યું છે કે-

૧૧૩. ધંધા-કમાણી માટે વ્યભિચારી દાસીઓ, વેશ્યાઓ કે નપુંસકોને પાળવાં, ઘર કે ઘરના સામાનની રક્ષા-ચોરી માટે કુતરાં-ખિલાડાં વગેરે પાળવાં, કુતુહલ માટે પોપટ-મેના-તેતર-વાદરાં વગેરે પાળવાં, સરકસો માટે રીંછ-વાઘ-ચિત્તા-સિંહ વગેરે કેળવવા કે સરકસોથી અથવા મદારીના ધંધાથી આજીવિકા મેળવવી; એ દરેક અસતીપોષણમાં ગણાવી શકાય : પરન્તુ પોતાના કુટુંબમાં-ઘરમાં કોઈ અતિ પાપી કે દુરાચારી પાકે, તો ઔચિત્યને સાચવવા કે ભવિષ્યમાં સુધરશે એવી આશાએ તેને પાળવા-સંભાળવામાં દોષ નથી.

૧૧૪. પૂજ્ય શબ્દથી શ્રીઉપાશકદર્શક સૂત્રના ટીકાકાર શ્રીઅમ્યદેવસૂરિજી મહારાજે ત્યાં પોતાના ગુરુ શ્રીખિતેશ્વરસૂરીશ્વરજી મહારાજનો નિર્દેશ કર્યો સમન્વય છે.

“ પશ્ચ પશ્ચાતિચારા ડ, સુત્તમિ જે પદંસિઆ ।

તે નાવહાણદ્વાપ, કિન્તુ તે ડવલકવળં ॥ ૧ ॥ ”

(ડપાત્વશા૦, અ૦ ૧-સૂત્ર ૬ ની ટીકા)

ભાવાર્થ-“ સૂત્રમાં જે પાંચ પાંચ અતિચારો જણાવ્યા, તે પાંચ જ છે એમ નિર્ણય માટે નહિ પણ તે ઉપલક્ષણરૂપ છે, અર્થાત્ ઉપલક્ષણથી બીજા પણ અતિચારો છે. ”

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-વ્રતના વિષયમાં ખ્યાલ વિના, અબાણતાં, ઉતાવળથી, અતિક્રમ-વ્યતિક્રમ-અતિચારથી અથવા વિસ્મૃતિથી કે પોતાના બુદ્ધિ-કલ્પનાદોષથી વ્રતરક્ષણની ભાવના છતાં અજ્ઞાનથી ધારેલા નિયમ ઉપરાન્ત જે જે પ્રવૃત્તિથી વ્રતનું ઉલ્લંઘન થાય તેવી તે તે પ્રવૃત્તિઓ-રૂપ સર્વ અતિચારો સમજવા અને તે સિવાય, એટલે કે-જાણી સમજીને વ્રતભંગની એદરકારીથી થાય તેથી વ્રતભંગ કહેવાય. એમ અતિચારનો ટૂંકો અર્થ જાણવો.

પ્રશ્ન-અંગારકર્મ વગેરેને ખરકર્મના અર્થાત્ કર્માદાનોના અતિચારો તરીકે કેમ કહ્યા ? કારણ કે-તે સ્વરૂપે કર્માદાનો જ છે.

ઉત્તર-તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે, વસ્તુતઃ તે જ ખરકર્મોરૂપ છે, છતાં અબાણતાં કે સ્મૃતિ-ભેદ, વગેરે ઉપર જણાવ્યાં તે કારણોથી થાય ત્યારે જ ખરકર્મના ત્યાગરૂપ આ વ્રતવાળાઓને તે અતિચારો ગણાય છે. જે ઇશ્વારપૂર્વક તેવાં કામ કરે તેને તો વ્રતભંગ થાય જ છે, એમ પંચાશકલની ટીકામાં નવાંગીટીકાકાર પૂ૦ શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે તથા યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં પૂ૦ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવ્યું છે.

એમ પાંચ ભોજનને અંગે તથા પંદર કઠોર કર્મ-કર્માદાનોરૂપે મળી ભોગોપભોગવિરમણ વ્રતના કુલ વીસ અતિચારો વર્ણવીને અનર્થદંડવિરમણ વ્રતના અતિચારોનું વર્ણન કરે છે.

મૂઠ- ‘ પ્રોક્તાસ્તૃતીયે કન્દર્પઃ, કૌતુક્યં ભોગભૂરિતા ।

સંયુક્તાધિકરણત્વં, મૌર્ચ્યં ચ ગુણવ્રતે ॥ ૫૪ ॥ ”

મૂઠાર્થ-“ ત્રીજા ગુણવ્રતમાં કન્દર્પ, કૌતુક્ય, ભોગભૂરિતા, સંયુક્તાધિકરણપણું અને વાચાળતા, એ પાંચ અતિચારો શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-ત્રીજા અનર્થદંડવિરમણ નામના ગુણવ્રતમાં પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. તેમાં-

૧. કન્દર્પ-વિષયવાસના જાગે તેવાં વિકારી વચનો બોલવાં કે વિષયની વાતો કરવી, તેને ‘ કન્દર્પ ’ નામનો પહેલો અતિચાર કહ્યો છે, અર્થાત્ જેનાથી મોહ (તે તે ઇન્દ્રિયના શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ વગેરે વિષયોને ભોગવવાની ઇચ્છા) પ્રગટે તેવા વચનવ્યાપારને કન્દર્પ કહ્યો છે. વસ્તુતઃ આ વિષયમાં એવી મર્યાદા છે કે-શ્રાવકે તેવું નહિ બોલવું જોઈએ કે જેથી પોતાને કે બીજાને મોહ (વિષયોનો રાગ) વધે, મોહું છોડીને મોટા અવાજથી હસવું પણ વ્યાજબી નથી, હસવું પડે તો પણ અલ્પ માત્ર જ (અવાજ ન થાય તેમ મુખના ચહેરા માત્રથી જ) હસે. એ પહેલો અતિચાર કહ્યો.

૨. કૌતુક્ય-‘ કુત્ ’ અવ્યય છે, કારણ કે-અવ્યયો અગણિત છે. તેનો અર્થ ‘ કુત્સા ’ એટલે ‘ ખરાબ ’ છે. એ ‘ કુત્ ’ અવ્યય અને ‘ કુચ ’ ધાતુ ઉપરથી વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ભાવ-અર્થમાં પ્રત્યય આવવાથી ‘ કૌતુક્ય ’ શબ્દ બન્યો છે, તેનો ‘ ભાંડ-ભવૈયા-ફાતડાની જેમ

સ્તન, આંખની બ્રમરો, કે આંખ, હોઠ, નાક, હાથ, પગ અને મુખ વગેરે અવયવોથી ખરાબ ચેષ્ટાઓ-ચાળા કરવા' એવો અર્થ થાય છે. અર્થાત્ ભાંડ-ભવૈયાની જેમ ખરાબ ચેષ્ટાઓ કરવી, તેને 'કૌતુક્ય' કહેવાય છે. કોઈ ગ્રંથોમાં 'કૌતુક્ય' એવો પણ શબ્દ છે, તે પણ કુત્સિત અર્થમાં 'કુ' અવ્યય અને 'કુચ' ધાતુને ભાવ-અર્થમાં પ્રત્યય આવવાથી બને છે, તેનો અર્થ પણ (અવયવોનો) સંકોચ વગેરે કુચેષ્ટાઓ કરવી એવો થાય છે. બન્નેમાં તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રાવકે તેવું બોલવું કે ચેષ્ટાઓ કરવી વ્યાજબી નથી કે જેનાથી બીજાઓ હસે અને પોતાની હલકાઈ થાય, છતાં કોઈ વાર પ્રમાદવશ તેમ થઈ જાય, ત્યારે તેને 'કૌતુક્ય' નામનો બીજો અતિચાર સમજવો.

આ બન્ને અતિચારો (પૃ. ૨૩૪ માં) અનર્થદંડવિરમણુ વ્રતમાં કહેલા ચોથા 'પ્રમાદાચરણુ'ને અંગે છે, કારણ કે-આ બન્ને પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રમાદાચરણુરૂપ છે.

૩. લોગભૂરિતા-એટલે 'લોગાદિકનો અધિક સંગ્રહ.' અહીં લોગની સાથે અર્થોપત્તિએ ઉપલોગ પણ સમજવો. આ લોગ-ઉપલોગ એટલે સાતમા વ્રતના વર્ણનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સ્નાન-પાન-લોજનની સામગ્રી કે ચંદન-કુંકુમ(કેસર)-કસ્તૂરી-વસ્ત્ર-આભરણુ વગેરે લોગ-ઉપલોગની કોઈ પણ વસ્તુઓનો' પોતાને કે કુટુંબને જરૂર હોય તેથી પણ વધારે સંગ્રહ કરવો તે અતિચાર. આ પણ ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપ હોવાથી 'પ્રમાદાચરણુ' નામના ચોથા અનર્થદંડનો અતિચાર સમજવો. લોગસામગ્રીના આવા સંગ્રહ માટે પણ આવશ્યકચૂલ્હિ વગેરે ગ્રંથોમાં મર્યાદા જણાવી છે કે-સ્નાન માટે જરૂરી તેલ, આમળાં (સાબુ) વગેરે સાધનો બહુ રાખવામાં આવે, તો તેની લોભુપતાથી ઘણાઓ ઘણી વાર તળાવ વગેરેમાં સ્નાન કરવા જાય અને તેથી પોરા વગેરે ત્રસ-સ્થાવર જીવોની ઘણી હિંસા થાય. એવું તબોળ વગેરેને અંગે પણ બને, માટે જરૂરથી વધુ રાખવું શ્રાવકને વ્યાજબી નથી. વસ્તુતઃ ઉપલોગને અંગે એવો વિધિ છે કે-સ્નાન કરવાની ઈચ્છાવાળાએ પોતાના ઘેર જ સ્નાન કરવું. જો ઘેર જળ વગેરેની સામગ્રી ન હોય તો માથે ઘસવાનાં તેલ, આમળાં વગેરે ઘેર ઘસીને, તેને સાફ કરીને પછી જ જળાશયે જાય અને ત્યાં તળાવ વગેરેના કાંઠે બેસીને-પાણી લઈને અલગ સ્નાન કરે. વાપરવાનાં પુષ્પો વગેરે પણ જેમાં કુંથુઆ વગેરે જીવો હોય તેનો ત્યાગ કરે. એ પ્રમાણે સઘળાં લોગ-ઉપલોગને અંગે સમજવું. (અર્થોપત્તિએ જેમ બને તેમ તેવી વસ્તુઓ પ્રમાણુપેત રાખવી અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં પણ હિંસા ઓછી થાય તેમ વર્તન કરવું.) એ ત્રીજો અતિચાર કહ્યો.

૪. સંયુક્ત અધિકરણુપાણુ-જેનાથી ' આત્મા નરક વગેરે દુર્ગતિનો અધિકારી બને તેવાં ખાંડણીયા, સાંબેલું, વગેરે સાધનોને અધિકરણુ ' કહેવાય, તેવાં સાધનો બેડેલાં (તૈયાર) રાખવાં, તે સંયુક્તાધિકરણુ અતિચાર કહેવાય. જેમ કે-ખાંડણીયા સાથે સાંબેલું, હળની સાથે ફાળ (અડકું) કે કાંશ, ગાડા-ગાડી સાથે ધુંસરાં વગેરે, ધનુષ્યની સાથે બાણ, (ઘંટી સાથે બીલડો, માંકડી કે ઉપરનું પડ) વગેરે સાથે ગોઠવીને રાખવાથી (પૃ. ૨૩૪ માં કહેલા) ત્રીજા 'હિંસપ્રદાન' અનર્થદંડવિરમણુમાં અતિચાર લાગે. આને અંગે પણ વૃદ્ધપરંપરા એવી છે કે-શ્રાવકે આવી હિંસક સામગ્રી (બેડેલી) તૈયાર રાખવી નહિ, કારણ કે-તૈયાર હોવાથી કોઈબીજો લઈ જાય, કે માગે ત્યારે આપવી પડે; માટે તે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે રાખવાં, કે જેથી બીજાઓ

માગી શકે નહિ કે માગે તો પણ મુખે મુખે નિષેધ કરી શકાય. એ ચોથો અતિચાર કહ્યો. ૧૧૫

૫. મૌખ્ય-‘જેને મુખ હોય તે મુખર’ અર્થાત્ વિચાર્યા વિના જેમ-તેમ બોલનારો (છૂટા મોંઠાવાળો) મુખર-વાચાટ કહેવાય અને તેવા મનુષ્યનું કાર્ય (બોલવું) તે મૌખ્ય કહેવાય. ધીરૂદાઈથી બોલવું, અસભ્ય વચન બોલવું, સંબંધ વિના જેમ-તેમ બોલવું કે નિષ્કારણ ઘણું-વારંવાર બોલવું; એ દરેક મૌખ્ય ગણાય છે. તેનાથી અનર્થહંડના ‘પાપોપદેશ’ નામના બીજા પ્રકારમાં અતિચાર લાગે છે, કારણ કે-મૌખ્યથી ઘણાં પાપપ્રેરક વચનો બોલાઈ જાય. એ પાંચમો અતિચાર બાણવો. ૧૧૬

પહેલા અપધ્યાન અનર્થહંડમાં તો ઉપયોગના અભાવે કે સહસાત્કાર વગેરેથી (મુહૂર્ત્તથી વધારે) દુધ્યાન થઈ જાય તે અતિચાર છે-એમ સ્વયં સમજવું.

આ કંદર્પ વગેરે બે બાણી-સમજીને આચરે તો વ્રતભંગ થાય છે, એમ ધર્મબિન્દુની ટીકામાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણવતોના અતિચારો કહ્યા. હવે પહેલા સામયિક-શિક્ષાવ્રતના અતિચારો કહે છે.

મૂઠ-“યોગદુષ્પ્રણિધાનાનિ, સ્મૃતેરનવધારણમ્ ।

અનાદરશ્ચેતિ જિનૈઃ પ્રોક્તાઃ, સામાયિકવ્રતે ॥ ૫૫ ॥ ”

મૂઠાર્થ-“મન, વચન અને કાયા-એ ત્રણ યોગોને પાપવ્યાપારમાં જોડવા તે ત્રણ, તથા સ્મૃતિબ્રંશ અને અનાદર એ પાંચ અતિચારો શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ સામાયિક વ્રતમાં કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-સામાયિક વ્રતમાં પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. તેમાં-

૧ થી ૩ યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન-યોગ એટલે મન, વચન અને કાયા, તેનું દુષ્પ્રણિધાન એટલે દુષ્ટ વિષયમાં જોડાણ, અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાને પાપવ્યાપારમાં જોડવાં, તે ત્રણના ત્રણ અતિચારો છે. તેમાં સામાયિક કરતી વેળા હાથ, પગ વગેરે શરીરના અવયવોને સંકેચીને બ્યવસ્થિત નહિ રાખતાં વારંવાર જેમ-તેમ લાંબા-ટૂંકા કરવા વગેરે ‘કાય-દુષ્પ્રણિધાન’ સમજવું; બોલવામાં શબ્દોની કે વાક્યોની યથાસ્થિત ગોઠવણ ન હોય તેવું જે-તે બોલવું, અર્થ સમજ્યા વિના કે ન સમજાય તેવું બોલવું અને ભાષાચાપલ્ય સેવવું (ચીપીને બોલવું); વગેરે ‘વચન-દુષ્પ્રણિધાન’ બાણવું; અને મનથી ક્રોધ-લોભ-દ્રોહ-ઈર્ષ્યા-અભિમાન વગેરે કરવાં, સાવધ (પાપ) વિચારોમાં ચિત્તને આસક્ત કરવું કે મનમાં સંજમ કરવો; વગેરે ‘મનો-દુષ્પ્રણિધાન’ સમજવું. એ ત્રણેય સામાયિક વ્રતના અતિચારો છે. કહ્યું છે કે-

૧૧૫. નીશા (પત્થર) અને તેનો ઉપરવટો (વાટો), કુહાડો અને હાથો વગેરે પણ ભેગાં કરી રાખવાં નહિ, વિવેકી શ્રાવકે અગ્નિ પણ બીજાઓની પહેલાં સળગાવવો નહિ, ચરવા માટે ગાય-ભેંસને ધેરથી છોડવાં, હળ-ગાડાં જોડવાં, ઘર-હાટ બાંધવાની શરૂઆત કરવી, કે આમાનતર જવું, વગેરેમાં પણ પહેલ નહિ કરવી. પહેલ કરવાથી કાઈ અગ્નિ માગે, કાઈ તેને દેખીને દોર છોડે, કાઈ ગાડાં જોડે, વગેરેમાં પોતે નિમિત્ત બને.

૧૧૬. વાચાટ મનુષ્ય જેમ-તેમ બોલવાથી ઘણાને અળખો થાય. બ્યારે (બોલવામાં જોખમ હોવાથી) કાઈ પ્રસંગે શાણુઓ મૌન રહે છે ત્યારે આ વાચાટ પહેલો કુટાઈ જાય છે, મૂર્ખમાં ગણાય છે અને પોતાની જાતને હલકી બનાવે છે. આખરે વચન નિષ્ફળ જતાં તેને કવેશ થાય છે; માટે જ ‘અલ્પ ભાષણ’-એ મનુષ્યનું જૂણું કહ્યું છે.

- “ અણવિક્ષિઆપમજ્જિઅ, -થંહિલ્લે ઠાળમાઈ સેવંતો ।
 હિંસાઽભાવે વિ ન સો, કહસામઈઓ પમાયાઓ ॥ ૧ ॥ ”
- “ કહસામઈઓ પુલ્લિ, બુદ્ધીએ પેહિઝળ માસેજ્જા ।
 સહ નિરવજ્જં વયળં, અણ્ણહ સામાઈઅં ન હવે ॥ ૨ ॥ ”
- “ સામાઈઅં તુ કાઠં, ઘરચિંતં જો ડ (અ) ચિંતણ સહ્હો ।
 અદ્ધવસદ્ધોવગઓ, નિરત્થયં તસ્સ સામઈઅં ॥ ૩ ॥ ”

(પંચાશક ૧-ગા૦ ૨૬ ની ટીકા)

ભાવાર્થ-“ સામાયિકમાં જમીનને જોયા કે પ્રમાણમાં વિના જોસવું-ઉઠવું-ઉભા રહેવું, વગેરે કરવાથી હિંસા ન થાય તો પણ, તે પ્રમાદરૂપ હોવાથી કરનારે સામાયિક કયું ગણાતું નથી. (એ કાયદુપ્રણિધાન અંગે કહ્યું.) (૧). સામાયિક કરનારો (જરૂર પડ્યે) પહેલાં બુદ્ધિથી વિચારીને એકાદિ વખત નિરવધ વચન બોલે, નહિ તો તેનું સામાયિક સામાયિકરૂપ ન બને. (એ વચન દુષ્પ્રણિધાનને અંગે કહ્યું.) (૨). જો શ્રાવક સામાયિકમાં ઘરના (સાવધ) કાર્યોની ચિંતા કરે તો આત્મધ્યાનને પામેલા તેનું સામાયિક નિરર્થક છે. (એ મન-દુષ્પ્રણિધાનને અંગે કહ્યું.) (૩). ”

એ રીતિએ મન, વચન અને કાયાના દુષ્પ્રણિધાનરૂપ અતિચારો જાણવા.

૪. સ્મૃતિ અનવધારણા-પ્રણય પ્રમાદાદિ કારણે સામાયિક કરવાના અવસરને કે કરેલા સામાયિકને ભૂલી જાય. અર્થાત્-મારે ક્યારે સામાયિક કરવાનું છે? મેં સામાયિક કયું કે નહિ? વગેરે ભૂલી જાય, એ ‘સ્મૃતિધ્વંસ’ અતિચાર સમજવો : કારણ કે-વસ્તુતઃ મોક્ષના દરેક અનુક્રાનનું મૂળ ઉપયોગ, સ્મૃતિ અને એકાગ્રતા છે, માટે સામાયિકનું વિસ્મરણ થવારૂપ ચોથો અતિચાર કહ્યો છે. કહ્યું છે કે-

- “ ન સહ પમાયજુત્તો, જો સામઈઅં કયા ડ કાયવ્વં ? ।
 કયમકયં વા તસ્સ હુ, કયંપિ વિહલં તયં નેયં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્રા., આન્વ્રતાચિં ૧૧૦)

ભાવાર્થ-“ જે પ્રમાદી પોતાને સામાયિક ક્યારે કરવાનું છે? અથવા સામાયિક કયું કે નહિ? વગેરે ભૂલી જાય, તેને સામાયિક કરવા છતાં નિષ્ફળ સમજવું. (ઉપલક્ષણથી સામાયિક લીધું કે નહિ?, તે ક્યારે લીધું?, ક્યારે પૂર્ણ થયે? વગેરે ભૂલી જાય તે દરેક આ અતિચારમાં ગણવું.) ”

૫. અનાદર-સામાયિક કરવામાં અનુત્સાહ, સંયોગ છતાં નિયમિત સમયે સામાયિક ન કરવું કે જેમ-તેમ, જ્યારે-ત્યારે કરવું, અથવા સામાયિક કરીને તેનો સમય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ પારી રહેવું, વગેરે સામાયિકમાં અનાદર કરવો તે તેનો પાંચમો અતિચાર છે. કહ્યું છે કે-

- “ કાઝળ તક્કવળં ચિય, પારેઈ કરેઈ વા જહિચ્છાણ ।
 અણવદ્ધિઅસામઈઅં, અણાયરાઓ ન તં સુદ્ધં ॥ ૧ ॥ ”

(પંચાશક ૧-ગા૦ ૨૬ ની ટીકા)

ભાવાર્થ-“ સામાયિક ઉચ્ચરીને તુત પારે, અથવા નિયમિત સમયે નહિ કરતાં સ્વેચ્છાથી બ્યારે-ત્યારે કરે, એવું અનવસ્થિત સામાયિક અનાદરને લીધે શુદ્ધ થતું નથી. ”

પ્રશ્ન-‘કાય-દુષ્પ્રણિધાન’ વગેરેથી સામાયિક નિરર્થક છે-એમ ઉપર કહ્યું, તેથી તો વસ્તુતઃ સામાયિકનો જ અભાવ થયો. અતિચારો વ્રતમાં માત્ર મલિનતારૂપ જ હોવાથી જો સામાયિક જ નિરર્થક છે અર્થાત્ નથી, તો અતિચાર કેમ કહેવાય ? માટે વસ્તુતઃ એ અતિચારો નહિ પણ સામાયિકનો ભંગ જ છે.

ઉત્તર-તમારો પ્રશ્ન બ્યાજબી છે, પણ અહીં એમ સમજવું કે-જો તે બાળી-સમજીને નિર્ધન સપણાથી એવું વર્તન કરે તો અનાચાર-ભંગ થાય, પણ અનુપયોગ વગેરેથી થાય તો અતિચારો જ કહેવાય.

પ્રશ્ન-દ્વિવિધ-ત્રિવિધ ભાંગાથી પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરવારૂપ પ્રતિજ્ઞાને સામાયિક વ્રત કહ્યું છે. માટે ‘કાય-દુષ્પ્રણિધાન’ વગેરેથી વસ્તુતઃ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતો હોવાથી સામાયિકનો જ અભાવ થાય, ઉપરાન્ત કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભાંગવાથી જો પાપ લાગે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, વળી મનને સ્થિર કરવું મુશ્કેલ હોવાથી, મનો-દુષ્પ્રણિધાન (મનને પાપવ્યાપારથી) રોકવું અશક્યપ્રાયઃ છે, માટે સામાયિક કરવા કરતાં ન કરવું સારું છે. કહ્યું પણ છે કે-‘ અવિધિથી કરવા કરતાં ન કરવું સારું. ’

ઉત્તર-તમારો તર્ક બ્યાજબી નથી, કારણ કે-સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા દ્વિવિધ-ત્રિવિધ ભાંગે થાય છે. તેમાં મન, વચન અને કાયાથી પાપવ્યાપાર કરવો નહિ-કરાવવો નહિ, (એટલે કે-મનથી કરવો નહિ, વચનથી કરવો નહિ અને કાયાથી કરવો નહિ,-એ ત્રણ તથા એ ત્રણથી કરાવવો નહિ એ ત્રણ.) એમ કુલ છ પચ્ચક્ષણો છે, તેમાંથી કોઈ એકનો ભંગ થાય તો પણ બાકીનાં અખંડિત હોવાથી સામાયિકનો સમ્પૂર્ણ ભંગ થતો નથી (દેશભંગને તો અતિચાર કહ્યો છે.) અને મનથી પણ દુષ્ટ વિચારો થવા છતાં તેવો ઈરાદો નહિ હોવાથી ‘ મિચ્છામિ દુક્કડ ’ દેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. એમ સામાયિકનો સર્વથા નાશ થતો નથી; સર્વવિરતિ સામાયિકમાં પણ એ જ રીતિએ માન્યું છે, કારણ કે-શુદ્ધિનો ભંગ થતાં (સાધુઓને) ‘ મિચ્છાદુષ્કૃત ’ નામનું બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. કહ્યું છે કે-“ ઘીઓ ડ અસમિઓમિત્તિ કીસ સહસા અગુત્તો વા ” અર્થાત્-“ સહસાહારથી થયેલા સમિતિ વગેરેના કે શુદ્ધિના ભંગરૂપ બીજા અતિચાર ‘ મિચ્છામિ દુક્કડ ’ નામના પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે. ” માટે ‘ સામાયિક કરવા કરતાં નહિ કરવું સારું ’-એમ કહેવું બ્યાજબી નથી. વળી ભૂલવાળી ક્રિયા પણ અભ્યાસ વધતાં લાંબા કાળે શુદ્ધ બને છે, એમ પૂર્વાચાર્યો કહે છે. કહ્યું છે કે-‘ અભ્યાસ પણ ઘણા ભવો સુધી કરવાથી પ્રાયઃ શુદ્ધ થાય છે. ’ જૈનેતરો પણ કહે છે કે-^{૧૧૭}અભ્યાસો હિ કર્મણાં કૌશલમાવહતિ ’અર્થાત્-‘ અભ્યાસ કરતાં

^{૧૧૭} અહીં એમ સમજવાનું છે કે-‘ ભણતાં પડિત નિપજે, ભખતાં લહિયો થાય. ’ એ કહેવત મુજબ કાર્ય કરતાં કરતાં સુધરે-સારું થાય. પહેલાંથી જ ભૂલ થશે માટે કરવું નહિ, એ તો ‘ અજ્ઞાન ’ થશે માટે ખાવું નહિ ’ એના જેવો મિથ્યાવાદ છે. ‘ આખી જીંદગી ધર્મ-અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ સુધારો ન થાય તો તે કરવાથી શો લાભ ? ’-એમ માનવું તે પણ અસાનમૂલક છે; કારણ કે-અનાદિકાળથી જીવને ધર્મનો નહિ પણ અધર્મનો જ

તે તે કાર્યોમાં કુશળપણું પ્રગટે છે.' પાણી પણ એક વાર પડતાં જ પત્થરમાં ઘસારો કરી શકતું નથી. (સે'કડો વર્ષોના વરસાદથી પત્થરોમાં પણ ફાટો પડે છે અને ખીણો બની બાય છે, તેમ અનુષ્ઠાનો પણ પરિણામે શુદ્ધ થાય છે. માટે શુદ્ધ ક્રિયા કરવાની ભાવનાએ પ્રથમ અતિચાર લાગે, તો પણ ક્રિયા કરવી એ ન્યાયયુક્ત છે.) 'અવિધિથી કરવા કરતાં નહિ કરવું સાફ'—એમ કહેવું પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે—ક્રિયાના અણુગમાથી તેવું બોલાય છે. કહ્યું છે કે—

અભ્યાસ છે, તે માત્ર એક જ ભવમાં સુધરી જ જાય તે શક્ય નથી. મિથ્યાત્વ દશામાં ધણી ભવો ધર્મક્રિયા કરી પછી જ પરિણામે સમ્યક્ત્વ કે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનો જીવમાં પ્રગટે છે. વર્ષો સુધી અનુષ્ઠાનો કરનારા કોઈ સર્વથા લાભ મેળવતા નથી જ એમ નથી. કર્મની બહુલતાના યોગે કેટલાકોને પ્રગટ લાભ ન દેખાય તો પણ, જેમ ખીપર ધુંટાતી જાય તેમ તેના રંગ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ ફરક નહિ દેખાવા છતાં દિન-પ્રતિદિન તેમાં વધતી જતી તાકાતને-ગરમીને વૈદ્યો સમજી શકે છે, તેમ પ્રગટપણે લાભ ન દેખાય તેવા પણ ધર્મક્રિયા કરનારાઓને થતા અભ્યંતર લાભો શ્રી જૈનદર્શનના મર્મને જાણનારા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સમજી શકે છે. શ્રી જૈનદર્શનના પ્રવાહને ચાલુ રાખવા માટે પણ ક્રિયાઓ આવશ્યક છે, ભાવિ પ્રભુનું તે ધન છે. પરંપરાએ એ અનુષ્ઠાનોનો, અગમનો કે મૂર્તિઓનો નાશ થવા છતાં કે મલિન થવા છતાં પણ, ભવિષ્યના યોગ્ય જીવોને વારસામાં નોટલું મળી શકશે તેને પૂર્વોપાર્જિત પુણ્યોદયે તેઓ યથાશક્ય શુદ્ધ કરી આરાધનાનું સાધન બનાવશે. જે અનુષ્ઠાનોને છોડી દેવામાં આવે તો શ્રી જૈનશાસનનો આજ્ઞે જ અંત આવે. શ્રી જૈનશાસન તેના અનુષ્ઠાનોમાં રહેલું છે. સદાયને માટે અનુષ્ઠાનોથી ગભરાયેલાઓ જેમ તેનાં કદિપત દ્વષણો જોઈને છોડી દેનારા છે, તેમ હજારો જીવો આવડે કે ન આવડે તો પણ સ્વયં ક્રિયા પ્રત્યે આદરવાળા પણ છે, ક્રિયા કરનારાઓને અતુમોદે છે અને એ રીતિએ પણ સુંદર લાભ ઉઘાવતા હોય છે જ. અલ્પ પ્રમાણવાળું પણ શ્રી જૈનશાસન જે આજ સુધી જગતમાં પોતાની ઉત્તમતાને ટકાવી શક્યું હોય કે સુવાસને ફેલાવી શક્યું હોય, તો તેનો યશ શ્રીગિનેશ્વરદેવોએ કહેલાં અનુષ્ઠાનોને સેવનારાઓના કાળે જાય છે. એનો અર્થ એ નથી કે—આખો મીચીને ગમે તેમ કરે જ રાખવું. શુદ્ધિને માટે શક્ય ઉપાયો—ઉદમ કરવાપૂર્વક દરેક અનુષ્ઠાનો કરતા રહેવું એ જૈન શાસ્ત્રોનું મન્તવ્ય છે, માટે બૂલવાળાઓને સુધારવા સહાય કરવી તે આપણું કર્તવ્ય છે; પરંતુ હૃદયની સૂગથી તેઓની નિંદા કરીને, ટપકા આપીને કે ગુસ્સો કરીને ક્રિયાઓથી ભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે ક્રિયા કરનારાઓનો કે જૈનશાસનનો જ નહિ પણ પોતાના આત્માનો ય ભારે દ્રોહ છે. આજ સુધી તેમ કરનારાઓએ, અનુષ્ઠાનને શુદ્ધ કરવાની ભાવના છતાં માર્ગ જલદો આદરવાથી અનુષ્ઠાનને ઘટાડ્યાં છે અને પોતે તો પ્રાયઃ અનુષ્ઠાનથી તદ્દન વંચિત રહ્યા છે. જગતમાં અર્ધા જ અર્ધું શીખીને જન્મતાં નથી, વ્યાપારી દરેક ધનવાન થતા નથી, ખેતી કરે તે સહુ પાક મેળવતા નથી, ભણે તે અર્ધા પંડિત થતા નથી, ધણાય જનમ્યા પછી તરત મરે છે, પરણતાં જ રડે છે, ખાવાથી રોગી થાય છે અને વહાણો, સ્ટીમરો કે વિમાનોમાં કેટલાય નાશ પામે છે. અગ્નિથી ધરો, ગામે અને માણસો પણ બળીને મરે છે, છતાં વેપાર-ખેતી-વિદ્યાભ્યાસ-સંતાન પેદા કરવાં-પરણવું-ખાવું-વહાણો, રેલ્વે કે વિમાનો વગેરેમાં બેસવું, એ સઘળું ય ચાલુ જ છે; કારણ કે—ત્યાં આશાવાદ છે. ધર્મોપદેશોમાં પણ એ જ બુદ્ધિ હોવી આવશ્યક છે. આજે નહિ તો કાલે, આ ભવે નહિ તો ભવાન્તરે, પણ અનુષ્ઠાનોથી આત્માની શુદ્ધિ-વિકાસ થવાનો છે, એ ભાવના તારક છે. શાસ્ત્રોમાં મિથ્યાત્વ દશામાં પણ અભ્યાસના ઉદ્દેશથી સમ્યક્ત્વની, આવક-પણાની કે સાધુપણાની ક્રિયાઓ કરવાનું વિધાન કરેલું છે; કારણ કે—સમ્યક્ત્વ, આવકપણું કે સાધુપણું—એ પ્રત્યેક ગુણો તે તે ક્રિયાઓદ્વારા કર્મોના ક્ષયોપશમ ભાવ થતાં આત્મામાં પ્રગટે છે, એ અવસ્થામાં કરાતાં અનુષ્ઠાનોથી પણ સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોને રોકનારાં કર્મોના ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેથી તે તે ગુણો પ્રગટ થાય છે. જેમ દવા રોગાવસ્થામાં આવશ્યક છે, તેમ તે તે ગુણોને પ્રગટ કરનારાં અનુષ્ઠાનો પણ તેની પૂર્વાવસ્થામાં કરવાનાં જ હોય

“ અવિહિકયા વરમકયં, ઉસ્સુજ-(અસ્ય) વયળં ભળંતિ સમયણૂ ।

પાયચ્છિત્તં જમ્હા, અકપ્પ ગુરુઅં કપ્પ લહુઅં ॥ ૧ ॥ ”

(યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩-૧૧૬ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ અવિધિથી કરવા કરતાં નહિ કરવું શ્રેષ્ઠ છે. ”-એ વચન અસૂયા(અનુષ્ઠાન પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા)થી બોલાયેલું છે-એમ સિદ્ધાન્તના રહસ્યને બાણનારા કહે છે, કારણ કે-અનુષ્ઠાન નહિ કરવાથી મોટું અને અવિધિએ કરવાથી લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. અર્થાત્ ક્રિયા નહિ કરનારને શ્રીજિનેશ્વરદેવની આરાતો ભંગ કરવારૂપ મોટો દોષ અને ક્રિયા કરનારને માત્ર અવિધિ પૂરતો આંશિક દોષ છે. ”

માટે ધર્માનુષ્ઠાન નિરંતર કરવું જ જોઈએ, પરંતુ અનુષ્ઠાનમાં સર્વ શક્તિથી વિધિને સાચવવા માટે સખત પ્રયત્ન કરવો, એ જ શ્રદ્ધાળુનું લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે-

“ વિહિસારં ચિય સેવહ, સદ્દાલ્લ સત્તિમં અણુદ્વાણં ।

દન્વાદ્દોસનિહો વિ, પક્કવવાયં વહહ તંમિ ॥ ૧ ॥ ” (શ્રીધર્મરત્ન પ્ર૦-ગા૦ ૧૧)

ભાવાર્થ-“ શ્રદ્ધાળુ શક્તિમાન આત્મા જે જે અનુષ્ઠાન કરે તે દરેક વિધિને બરાબર સાચવીને કરે; એમ છતાં કદાચ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-સામર્થ્ય આદિ સામગ્રી પૂર્ણ ન હોય-પ્રતિકૂળતા હોય તો પણ તે તે ક્રિયામાં વિધિને પક્ષ તો રાખે જ. ”

છે. અવસર્પિણી કાળના મહિમાએ દિન-પ્રતિદિન રક્ષા કરવા છતાં શાસનમાં મહિનતાઓ વધવાની છે, પણ મરવા પડેલા બાપની છેલ્લા શ્વાસ સુધી સેવા-માવજન કરવી તે જેમ પુત્ર-પિતા અનેને હિતકર છે, તેમ ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવનું શાસન ૨૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયે નાશ પામવાનું છે, છતાં જૈન નામ ધરાવનાર પ્રભુ શ્રીમહાવીરદેવના પુત્રોની તે શાસનની સેવા કરવાની અનિવાર્ય ફરજ છે. એ સેવા તેઓશ્રીએ કહેલાં અનુષ્ઠાનોને અખંડ રાખવારૂપ છે અને તે અનુષ્ઠાનોને આચરવાથી જ અખંડ રહે છે. એ રીતિએ અનુષ્ઠાનો, તેના કરનારને તથા શાસનને-ઉભયને લાભ કરનારાં છે. આથી સમગ્રશે કે-અનુષ્ઠાનોને સેવવામાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરદેવની, તેઓના શાસનની, શ્રીસંઘની અને પાતાની પણ સેવા છે. વંદિતુસૂત્રની ૪૮ મી ગાથામાં આવકને શ્રીજિનેશ્વરદેવેએ ફરમાવેલી કરણી નહિ કરવાથી, નિષિદ્ધકરણી કરવાથી, પ્રભુકથિત તે કરણીમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખવાથી કે કરણી નાશ પામે તેવો વિપરીત ઉપદેશ દેવાથી, વ્રતધારી ન હોય તેને પણ અતિચાર કહ્યો છે અને પ્રતિક્રમણ કરવાનું કહ્યું છે. તાત્પર્ય કે-અજ્ઞાન દશામાં ભૂલો થાય તો પણ ભૂલો સુધારવાની ભુદ્ધિએ ક્રિયા ચાલુ જ રાખવી અને તેવી ભૂલોવાળાઓની ભૂલો સુધરે તેવા માર્ગ લઈ, તેઓને હતાશ નહિ કરતાં ઉત્સાહી બનાવી તેઓની શુદ્ધિમાં સહાય કરવી, એ કર્તાવ્યધર્મ છે. અહીં એ આશય સમજવાનો નથી કે-અતિચાર ચાલવા દેવા બ્યાજખી છે. જેટલે અંશે અતિચાર છે તેટલો અંશ ખરાબ છે-તજવાનો છે. તેને બદલે અનુષ્ઠાનોનો રોષ કરવો, તે આંગળી સડતાં હાથને કાપવા જેવો અન્યાય છે. જેમ અતિચારવાળી ક્રિયા પરિણામે નિરતિચાર બને છે, અભાગ્યથી પડિત બને છે, નિર્ધન ધનવાન બને છે, રોગી નિરોગી બને છે; તેમ આખરે ભૂતવાળી પણ કરણી કરનારા જ શુદ્ધ કરણીના અધિકારી થાય છે, માટે નિદા કરી તેઓને હતાશ કરવા નહિ. તેવી પદ્ધતિ અનુષ્ઠાનોનો નાશ કરે છે. ભૂલવાળાને પણ અનુષ્ઠાનોનો મહિમા વર્ણવી-ઉત્સાહ વધારી, તેઓને ભૂલો પ્રત્યે ધૂણા ઉત્પન્ન થાય તેમ તેનું નુકશાન સમજાવવું તે હિતાવાહ છે, ભૂલોની ધૂણાને બદલે ક્રિયા પ્રત્યે જ ધૂણા થાય તેમ કરવું તે અજ્ઞાનમૂલક છે.

તથા-“ ધળ્લાણં વિહિજોગો, વિહિ-પક્ષવારહગા સયા ધળ્લા ।

વિહિવહુમાળી ધળ્લા, વિહિપક્ષવહુસગા ધળ્લા ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, સુગુરુ૦ ગા. ૩૪૦)

તથા-“ આસન્નસિધિઆર્ગં, વિહિપરિણામો ડ હોદ સયકાર્લં ।

વિહિચાઓ અવિહિમત્તી, અમવ્વજિય-દૂરમવ્વાણં ॥ ૧ ॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, દેવાધિ૦ ૧૨૩)

સાવાર્થ-“ અનુષ્ઠાનોમાં વિધિનું પાલન કરનારા પુરુષો ધન્ય છે, વિધિનો પક્ષપાત કરનારા પણ ધન્ય છે, વિધિનું બહુમાન કરનારા ય ધન્ય છે અને વિધિમાર્ગને દૂષિત નહિ કરનારા પણ ધન્ય છે. (૧) જેઓ થોડા કાળમાં મોક્ષે જનારા છે તેઓને હું મેંશાં વિધિમાં સતત આદર હોય છે અને વિધિનો ત્યાગ (અનાદર) કે અવિધિનો પક્ષ પ્રાયઃ અભવ્ય કે દુર્ભવ્યોને હોય છે (૨) ”

(એમ ક્રિયા અને વિધિ બન્નેની મહત્તા સમાન છે. માત્ર એટલું વિશેષ છે કે-ક્રિયા વિના વિધિ આવતો નથી, ક્રિયા કરતાં કરતાં પ્રગટે છે. આવશ્યકતા બન્નેની પૂર્ણ છે.) ખેતી, વેપાર, નોકરી વગેરે કે ભોજન, શયન, આસન, ગમન કે બોલવું વગેરે પણ જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ વગેરેને અનુસરતું વિધિયુક્ત હોય છે, તે જ પૂર્ણ ફળ આપે છે; માટે સઘળી પુણ્ય(ધર્મ)-ક્રિયાને અતે અવિધિ-આશાતના નિમિત્તે ‘ મિચ્છામિ દુક્કડં ’ કહેવું. એ પ્રમાણે દ્વંકાણુમાં સમજી લેવું. હવે દેસાવગાસિકના અતિચારો જણાવે છે.

મૂલ-“ પ્રેષણાનયને શબ્દ-રૂપયોરનુપાતને ।

પુદ્ગલપ્રેરણં ચેતિ, મતા દેશાવકાશિકે ॥ ૫૬ ॥ ”

મૂલાર્થ-“ (નિયમિત ભૂમિકાની બહાર) ૧. મોકલવું, ૨. મંગાવવું, તથા ૩. શબ્દ કરીને કે ૪. રૂપ બતાવીને પોતે છતાં (પ્રગટ) થવું અને ૫. કોઈ વસ્તુ ફેંકીને મૌનપણે બીજાને પોતાની પાસે બોલાવવો, એ પાંચ અતિચારો દેસાવગાસિક વ્રતને અંગે કહેલા છે. ”

ટીકાનો સાવાર્થ-અહીં દ્વિશિપરિમાણુ વ્રતની વિશેષતા એ જ દેસાવગાસિક વ્રત છે, ફરક એ છે કે-દિગ્વ્રત બવજાણવ, વર્ષ કે ચોમાસા સુધીનું હોય છે અને દેસાવગાસિક વ્રત દિવસ, અહોરાત્ર, પ્રહર કે એક મુહૂર્ત આદિના પ્રમાણુવાળું હોય છે, તેના પાંચ અતિચારો છે. તેમાં-

૧. પ્રેષણુ-દેસાવગાસિક વ્રતમાં જવા-આવવા વગેરેને અંગે અમુક પ્રમાણુમાં નિયમન કરેલી ભૂમિથી બહારનું કાંઈ પ્રયોજન પડે, તો ‘ જાતે જવાથી મારા વ્રતનો ભંગ થશે માટે બીજાને મોકલું ’ એ બુદ્ધિથી બીજાને મોકલી કાર્ય કરાવી લેવું, તે ‘ પ્રેષણુ ’ નામનો પહેલો અતિચાર છે. વસ્તુતઃ જવા-આવવાથી જીવવિરાધના થાય, એ ઉદ્દેશથી અમુક ભૂમિ ઉપરાન્તની બહારની ભૂમિમાં જવા-આવવાનો ત્યાગ કરવારૂપ દેસાવગાસિક વ્રત ગ્રહણ કરવાનું છે, છતાં તે ભૂમિની બહાર પોતે જાય કે બીજાને મોકલે, અર્થાત્ એ જીવવિરાધના સ્વયં કરે કે કરાવે તેમાં કાંઈ ફરક નથી; બિલ્દું જાતે જવાથી ધર્માસ્રમિતિનું પાલન થાય એ લાભ છે, બીજાને મોકલવામાં

તો જનારને તેવી વિરોધનાની સમજના અભાવે ઈર્થાસમિતિનું પાલન ન થવાથી વધુ દોષ લાગવાનો પણ સંભવ છે; છતાં વ્રતરક્ષણની બુદ્ધિ હોવાથી અતિચાર માન્યો છે.

૨. આનયન-નિયમિત કરેલી અમુક ભૂમિની બહાર રહેલી કોઈ સચિત્ત, અચિત્ત વગેરે વસ્તુની જરૂર પડયેથી, નોકર વગેરે દ્વારા તેને નિયમિત ભૂમિમાં મંગાવવી, તે પણ 'સ્વયં' જવાથી વ્રત ભાંગે, માટે બીજા પાસે મંગાવું' એ બુદ્ધિથી મંગાવે, ત્યારે (વ્રતરક્ષણ કરવાની અપેક્ષા હોવાથી) 'આનયન' નામનો બીજો અતિચાર સમજવો.

૩. શબ્દાનુપાતન-દેસાવગાસિક વ્રતમાં પોતે જ્યાં રહ્યો હોય તે મકાન, તેની વાડ કે કોટ વગેરે મર્યાદાની બહાર મારે ન જવું-એમ અભિગ્રહ કયો હોય અને પછી કોઈ પ્રયોજન આવી પડે ત્યારે 'જાતે મર્યાદા બહાર જઈશ (કે બીજાને બોલાવીશ) તો મારા વ્રતનો ભંગ થશે' એવી સમજથી પોતે જઈ શકે નહિ તેમ બીજાને બહારથી બોલાવી પણ શકે નહિ; તેથી વાડ, કોટ કે દરવાજા વગેરેની જે મર્યાદા રાખી હોય તેની અંદરના ભાગમાં રહીને બહાર રહેલા માણસને બોલાવવા છીંક, ઉધરસ વગેરેથી તે નજીકમાં રહેલા માણસને સંભળાય તેમ અવાજ કરે, કે જે સાંભળીને તે બીજો માણસ તેની પાસે આવે, એમ મર્યાદિત ભૂમિની બહારથી બીજાને બોલાવવાના ઉદ્દેશથી અવાજ કરવો, તે 'શબ્દાનુપાતન' નામનો ત્રીજો અતિચાર સમજવો. (અહીં પણ વ્રતરક્ષાની લાવના હોવાથી અતિચાર માન્યો છે.)

૪. રૂપાનુપાતન-શબ્દાનુપાતનની જેમ અવાજ નહિ કરતાં પોતાનું રૂપ દેખાડીને બહારથી બીજાને બોલાવવો, તે 'રૂપાનુપાતન' અતિચાર છે. જેમ કે-નિયમિત ભૂમિ બહારનું કોઈ પ્રયોજન આવી પડવાથી બહારથી બીજાને બોલાવવો હોય, ત્યારે શબ્દ નહિ કરતાં 'પોતે અહીં છે' એમ જણાવવા માટે સ્વયં તેની સામે તે દેખે તેમ જઈ ઉભો રહે કે આંટા-ફેરા કરે અને તેથી તેને જોઈને તે બહાર રહેલો મનુષ્ય તેની પાસે આવે, એમ 'પોતે અહીં છે' એ જણાવી બહારથી બોલાવવા છતાં વ્રતને રક્ષણ કરવાની અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર છે. (આ ત્રીજો-ચોથો અતિચાર પોતાને કે બીજાને પરસ્પર મળવાની જરૂર પડે ત્યારે પણ એમ કરવાથી લાગે છે.)

૫. પુદ્ગલપ્રેરણ-પુદ્ગલ એટલે પત્થર, ઈંટ કે એવી કોઈ ચીજ બીજાને પ્રગટ થવા તેના તરફ ફેંકવી, તે 'પુદ્ગલપ્રેરણ' નામનો અતિચાર છે. અર્થાત્-અમુક નિયમિત સ્થાન બહારનું પ્રયોજન પડે ત્યારે ત્યાં નહિ જવાના અભિગ્રહને કારણે જઈ ન શકવાથી ત્યાં રહેલા મનુષ્યનું લક્ષ્ય પોતાની તરફ ખેંચવા માટે પોતે પત્થર, ઢેકાં વિગેરે ફેંકે, તેથી બીજો મનુષ્ય 'મને બોલાવે છે' એમ સમજીને તેની પાસે આવે; એમ જ્યારે પોતે નહિ જવા છતાં પત્થર વગેરે ફેંકીને બીજાને સૂચન કરે, ત્યારે આ પાંચમો અતિચાર સમજવો.

આ પાંચ અતિચારોમાં 'પ્રેરણ અને આનયન' એ બે અતિચારો તેવી શુદ્ધ સમજણ નહિ હોવાથી અગર સહસાત્કાર વગેરેથી થાય છે અને છેલ્લા ત્રણ માયાવીપણાથી થાય છે, એમ ભેદ સમજવો. (આ પાંચેય અતિચારોમાં વ્રતરક્ષણની બુદ્ધિ હોવાથી અતિચારો છે.)

અહીં પૂર્વાચાર્યો કહે છે કે-માત્ર દિગ્વ્રતનો જ સંક્ષેપ નહિ, પણ પાંચેય અણુવ્રતો વગેરે સર્વ વ્રતોનો સંક્ષેપ કરવો તે પણ દેસાવગાસિક વ્રત છે, કારણ કે-અણુવ્રતો વગેરે પ્રત્યેક વ્રતોનો પણ અવશ્ય સંક્ષેપ કરવો જોઈએ. આની સામે એ પ્રશ્ન છે કે-જો સર્વ વ્રતોના સંક્ષેપ રૂપ દેસાવગાસિક છે, તો તેમાં કહેલા અતિચારો માત્ર દિગ્વ્રતના સંક્ષેપમાં ઘટે તેવા છે; બીજા

વ્રતોના સંક્ષેપને લગતા અતિચારો તેમાં જણાવ્યા જ નથી; તે ‘સર્વ’ વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ દેસા-વકાસિક વ્રત છે. -એવો વૃદ્ધવાદ કેવી રીતિએ મનાય? તેનું સમાધાન એ છે કે-પ્રાણુતિપા-તાદિ બીજાં વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ દેસાવગાસિકમાં તે તે વ્રતોને અંગે જણાવેલા વધ, બંધન, વગેરે પણ તે જ અતિચારો સમજવા, દિગ્વ્રતના સંક્ષેપરૂપ દેસાવગાસિકમાં તે ભૂમિની મર્યાદાનો સંક્ષેપ કરાતો હોવાથી દિશિપરિમાણુ વ્રતના પહેલાં કહ્યા તે ઉપરાન્ત આ ‘પ્રેષણુ-આનયન’ વગેરે અતિચારોનો પણ સંભવ હોવાથી અહીં બુદ્ધા કહ્યા, એમ સમજવું. માટે જ દિશિપરિમાણુના સંક્ષેપને જ પ્રગટ દેસાવગાસિક^{૧૧૮} કહ્યું છે. (અર્થાત્ ઉપલક્ષણથી ‘અન્ય’ વ્રતોનો સંક્ષેપ પણ દેસાવગાસિક વ્રત’ કહેવાય છે અને તેના અતિચારો તે તે વ્રતમાં કહી ગયા તે જ છે, એમ સમજવું.) હવે પૌષ્ઠવ્રતના અતિચારો કહે છે.

મૂળ-“ સંસ્તારાદાનહાનાન્યપ્રત્યુપેક્ષ્યાઽપ્રમૃજ્ય ચ ।

અનાદરોઽસ્મૃતિશ્ચેત્ય-ઽતિચારાઃ પોષધવ્રતે ॥ ૫૭ ॥ ”

મૂલાર્થ-૧. “ દૃષ્ટિથી જોયા કે પ્રમાર્જન કર્યા વિના સંથારો કરવો, ૨. જોયા-પ્રમાર્જન વિના વસ્તુ લેવી-સૂકવી, ૩. જોયા-પ્રમાર્જન વિના પરઠવવું, તેમ જ ૪. પૌષ્ઠ પ્રત્યે અનાદર અને ૫. વિસ્મૃતિ થવી, એ પાંચ અતિચારો પૌષ્ઠવ્રતને અંગે કહ્યા છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-મૂળમાં કહેલા સંસ્તાર, આદાન અને હાન-એ ત્રણ શબ્દોનો દ્વંદ્વ-સમાસ કરી (લેગા કરી) એક શબ્દ બનાવ્યો છે, તેથી ‘અપ્રત્યુપેક્ષ્ય’ અને ‘અપ્રમૃજ્ય’ એ બંનેનો તે ત્રણેયની સાથે સંબંધ છે. અહીં પ્રત્યુપેક્ષણ એટલે નેત્રથી જોવું અને પ્રમાર્જન એટલે ચરવલા, ડાંડાસણ કે વસ્ત્રના છેડાથી તેમાંના જીવ વગેરે ઉતરી જાય તે રીતિએ શુદ્ધ કરવું, એવો અર્થ છે. સંથારો એટલે પૌષ્ઠવાળાને સુવા માટે ડાલ નામની વનસ્પતિ, અગર તૃણ-ઘાસ કે કામળી, યા પાથરવાનું ગરમ વસ્ત્ર (સંથારીયું) સમજવું; તથા તેના ઉપલક્ષણથી શય્યા પણ સમજી લેવી. સંથારો પોતાના અહી હાથપ્રમાણુ લાંબો અને શય્યા પોતાના શરીરપ્રમાણુ (સાદા ત્રણ હાથ) લાંબો હોય-એમ બંનેમાં ભેદ છે. વળી વસતિ(પૌષ્ઠનું) સ્થાન-પૌષ્ઠ-

૧૧૮. શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ બતાવેલા ધર્મની એવી સુંદર વ્યવસ્થા છે કે-રંકે-રાજ, શેઠ-નોકર કે ધનિક-દરિદ્ર સહુ કોઈ એકસરખી રીતિએ તેનું આરાધન કરી શકે. દેસાવગાસિક વ્રત તેનો પૂરાવો છે. જાવનજીવ, વર્ષ કે ચોમાસા પૂરતાં પણ લીમિલાં વ્રતોમાં રહેલી વધુ છૂટનો આરંભ પણ જીવને ન રહે, તે માટે તે તે દિવસ કે સમય પૂરતો પણ તે આરંભ હોવાની કળા તેમાં સમાયેલી છે. જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલું સર્પાદિકનું ઝેર મંત્રના જોરે ડાંખમાં બેંચીને ઉતારી શકાય છે, તેમ લાંબો કાળ, અનંત ક્ષેત્ર અને સઘળાં દ્રવ્યોની અવિ-રતિરૂપ પાપ-ઝેરને દેસાવગાસિકરૂપ સંવર-મંત્રથી અમુક કાળ, અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્ર અને અમુક વસ્તુઓ પૂરતું જ ટૂંકું કરીને, આખરે તે પાપ-ઝેરથી જીવને સર્વથા મુક્ત કરવાનું સામર્થ્ય દેસાવગાસિક વ્રતથી કેળવાય છે. બહુ કાર્યની વ્યવસ્થાઓ આત્મા પણ વચ્ચે વચ્ચે મળતા એ ધરી જેવા અદ્વકાળ માટે પણ આ વ્રતદ્વારા પાપમાંથી અગી શકે છે. જેમ વેપારી એક પાઈનો પણ મેળ રાખે છે અને નિરર્થક જવા દેતો નથી, તેમ આવકે પણ ધર્મનું સતત આરાધન ન બને ત્યારે પણ મળેલો થોડો પણ સમય દેસાવગાસિક વ્રતથી સફળ કરવો જોઈએ. વિના કારણે અવિરતિજન્ય કર્મથી આત્માને ભારે કરવો બાજબી નથી.

શાળાદિ)ને પણ શય્યા કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ‘સંસ્તાર’ શબ્દથી સંધારો, શય્યા અને મકાન ત્રણ સમજવાં; એ ત્રણેયને આંખથી જોવાં અને પ્રમાજ્ઞવાં એ પૌષ્ઠત્વ કાર્ય છે, છતાં સંધારો, શય્યા કે મકાન આંખથી જોયા કે પ્રમાજ્ઞ્યા વિના જ પાથરે કે તેનો ઉપયોગ કરે તો તેથી-૧. સંસ્તારક અપ્રત્યુપેક્ષણ-અપ્રમાજ્ઞન^{૧૧૯} નામનો પહેલો અતિચાર ગણેલો છે. અહીં ‘અપ્રત્યુપેક્ષણ અને અપ્રમાજ્ઞન’ શબ્દોમાં નિષેધસૂચક જે ‘અ’ અવ્યય છે, તેના ‘સર્વથા અભાવ અને ખરાબ રીતિએ’ એમ બે અર્થો થાય છે. તેથી અહીં એમ સમજવાનું છે કે-સંધારો, શય્યા કે મકાનને નેત્રોથી બીલકુલ જોયા વિના કે ચરવણા, ડંડાસણ વગેરેથી મુદ્દલ પ્રમાજ્ઞ્યા વિના પાથરે-વાપરે ત્યારે કે જોવા-પ્રમાજ્ઞવા છતાં ખરાબ રીતિએ (જેમ-તેમ) જોઈ-પ્રમાજ્ઞને વાપરે ત્યારે, એમ બન્ને રીતિએ પણ આ પહેલો અતિચાર લાગે છે. આ પ્રમાણે આગળ કહેવાતા અતિચારોમાં પણ અપ્રત્યુપેક્ષણ અને અપ્રમાજ્ઞનનો અર્થ બીલકુલ જોયા કે પ્રમાજ્ઞ્યા વિના અને જેમ-તેમ જોઈ કે પ્રમાજ્ઞને, એમ બે પ્રકારે કરવો. તાત્પર્ય કે-સંધારો, શય્યા કે મકાન-એ ત્રણેયને બીલકુલ જોયા-પ્રમાજ્ઞ્યા વિના કે જેમ-તેમ જોઈ-પ્રમાજ્ઞને ઉપયોગમાં લેવાથી આ પહેલો અતિચાર લાગે છે.

૨. અપ્રત્યુપેક્ષ્ય અપ્રમાજ્ઞ્ય આદાન-‘આદાન એટલે લેવું’ અર્થ થાય, છતાં અહીં તેના ઉપલક્ષણથી મૂકવું-એવો પણ અર્થ સમજવો. આથી લાકડી, પાટલો, પાટીયાં (વસ્ત્ર, કુંડીઓ, ડંડાસણ, જમવાની થાળી-વાડકા, પાણીનાં માટીનાં કે ધાતુનાં વાસણો, સુપડી, પુસ્તક) વગેરે પૌષ્ઠોપયોગી સઘળી વસ્તુઓ નેત્રોથી જોયા વિના, પ્રમાજ્ઞન કર્યા વિના અથવા જેમ-તેમ જોઈને કે પ્રમાજ્ઞને લેવા-મૂકવાથી આ બીજો અતિચાર લાગે છે.

૩. અપ્રત્યુપેક્ષ્ય અપ્રમાજ્ઞ્ય હાન-અહીં ‘હાન એટલે સર્વથા ત્યાગ કરવું (પરઠવવું)’ એવો અર્થ સમજવો. આથી સર્વથા તજવા જેવાં ઝાડો, પેશાબ, થૂંક, કફ, શ્લેષ્મ વગેરેને તજવાની જગ્યાને જો નેત્રોથી જોયા કે ડંડાસણ વગેરેથી પ્રમાજ્ઞ્યા વિના અગર જેમ-તેમ જોઈ-પ્રમાજ્ઞને ત્યાં પરઠવે-ત્યાગ કરે, તો આ ત્રીજો અતિચાર લાગે. પૌષ્ઠમાં કોઈ પણ ચીજ પરઠતાં પહેલાં ન્યાં જીવ વગેરે ન હોય તેવી ભૂમિને જોઈ-પ્રમાજ્ઞ પછી ત્યાં પરઠવવી^{૧૨૦} જોઈએ. એ ત્રીજો અતિચાર કહ્યો.

૧૧૯. અહીં અપ્રત્યુપેક્ષણ અને અપ્રમાજ્ઞન-એ બંનેનો ભેગો એક અતિચાર ગણાવ્યો છે, પણ અન્ય પ્રથેમાં બન્નેના જુદા જુદા અતિચારો કહ્યા છે અને સંધારને અગે એ બે અતિચારો કહી, ઝાડો, પેશાબ વગેરે પરઠવવાને અગે પણ અપ્રત્યુપેક્ષણ તથા અપ્રમાજ્ઞન-એમ બે જુદા જુદા અતિચારો કહ્યા છે. એ સુખ્ય ચાર, તથા પૌષ્ઠમાં અવિધિ કે ભોજનની ચિંતા કરવી એ પાંચમો અતિચાર કહ્યો છે, જ્યારે અહીં ઝાડો, પેશાબ વગેરે નકામી વસ્તુઓ સિવાયની કપડાં, પાત્ર, કુંડી વગેરે વસ્તુઓ લેવા-મૂકવામાં નહિ જોવા-પ્રમાજ્ઞવાનો એક તથા વિસ્મરણ નામનો એક-એમ બે અતિચારો વધારે કહ્યા છે અને તેને બદલે અપ્રત્યુપેક્ષણ-અપ્રમાજ્ઞનનો ભેગો એકેક ગણી બે યોગ્ય કર્યા છે. સરવાળે બન્ને રીતિએ પાંચ અતિચારો છે.

૧૨૦. પરઠવતાં પહેલાં તે જમીનના માલિકની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ, કાઢને અપ્રીતિ થાય તેમ તેની રજા વિના પરઠવવાથી કર્મબંધન થાય છે. જે જમીનનો માલિક ન હોય તેવી રાજમાર્ગ વગેરે જમીન, કે જેનો માલિક કોઈ બ્યંતર વગેરે દેવ હોય તેવી જમીનની પણ ‘અણુજાળહ જસુમદ્દો’ અર્થાત્-‘જેની માલિકી હોય તે રજા આપો !’ એમ અતુલા માર્ગીને પરઠવવું જોઈએ. પરઠવા પછી પણ ત્રણ વાર ‘વોસિરઈ’ બોલવું જોઈએ.

આ ત્રણેય અતિથારોમાં અપ્રત્યુપેક્ષણ અને અપ્રમાજન શબ્દથી દુષ્પ્રત્યુપેક્ષણ અને દુષ્પ્રમાજન એટલે યથાર્થ રીતે ન જોવું અને ન પ્રમાજનું એવો જે અર્થ કર્યો છે, તે ‘નજ્’ અવ્યયના ‘નિષેધ અને ખરાબ’ એમ બે અર્થો થાય છે તેના આધારે સમજવો. જેમ ‘કુત્સિત (દુષ્ટ) ક્ષાણુ એટલે અપ્રાક્ષણુ’ કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. મૂળ આગમનો પણ તેવો પાઠ નીચે પ્રમાણે ઉપાસકદશાંગ સૂત્રમાં છે.

“અપ્પડિલેહિઅ-દુપ્પડિલેહિઅસિજ્જાસંથારે, અપ્પમજ્જિઅ-દુપ્પમજ્જિઅસિજ્જાસંથારે, અપ્પડિલેહિઅ-દુપ્પડિલેહિઅઉચ્ચારપાસવળભૂમી, અપ્પમજ્જિઅ-દુપ્પમજ્જિઅઉચ્ચારપાસવળભૂમી ત્તિ” (અધ્ય૦ ૧, સૂત્ર ૬)

ભાવાર્થ-“અપ્રતિલિખિત-દુષ્પ્રતિલિખિત શય્યા-સંથારો, અપ્રમાજિત-દુષ્પ્રમાજિત શય્યા-સંથારો, અપ્રતિલિખિત-દુષ્પ્રલિખિત સ્થડિલ-માત્રુની ભૂમિ, અપ્રમાજિત-દુષ્પ્રમાજિત સ્થડિલ-માત્રુની ભૂમિ ઇતિ.”

૪. અનાદર-પૌષધ કરવામાં તથા તેનાં કર્તવ્યોમાં અનુસાહ (રુચિ વિના, વિધિના આદર વિના અને અનિચ્છાએ જેમ-તેમ, અર્થાત્ નહિ કરવા જેમ કરવું)-એ થોથો અતિચાર કહ્યો છે. અને-

૫. અરુમૃતિ-પૌષધ કરવાનું ભૂલાર્થ જવું (અમુક ક્રિયા કરી કે નહિ તેનો ખ્યાલ ન રહેવો) વગેરે પાંચમો અતિચાર છે.

આ પૌષધવ્રતના અતિચારો કહ્યા, હવે અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો કહે છે.

મૂળ-“સચિત્તે સ્થાપનં તેન, સ્થગનં મત્સરસ્તથા ।

કાલલઙ્ઘ્વોઽન્યાપદેશ, ઇતિ પશ્ચાન્તિમે વ્રતે ॥ ૫૮ ॥”

મૂલાર્થ-“૧. દેવાયોગ્ય વસ્તુ સચિત્ત ઉપર મૂકવી, ૨. સચિત્તથી ઢાંકવી, ૩. મત્સર કરવો, ૪. દાનનો સમય વ્યતીત કરવો તથા ૫. પોતાનું પારકું કે પારકું પોતાનું કહેવું, એ છેલ્લા વ્રતમાં અતિચારો છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ-અતિથિસંવિભાગ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તેમાં-

૧. સચિત્તમાં સ્થાપન-સાધુને દેવા યોગ્ય વસ્તુ પોતાની પાસે હોવા છતાં, તે નહિ દેવાની બુદ્ધિથી સચિત્ત પદાર્થો, જેવાં કે-મીઠું વગેરે પૃથ્વીકાય, કાચું પાણી વગેરે અપ્રકાય, જેમાં અગ્નિ હોય તેવી છૂટી ચૂલ્લી વગેરે ધાન્યો, અગ્નિકાય કે સચિત્ત લીલોતરી આદિ વનસ્પતિકાય, વગેરેની ઉપર મૂકે (કે જેથી સાધુ લઈ શકે નહિ), તે પહેલો અતિચાર સમજવો.

૨. સચિત્તથી સ્થગન-ઉપર જણાવ્યું તેવી બુદ્ધિથી દેવા યોગ્ય વસ્તુ ઉપર કંદ,

ત્રણ વાર ‘વોસિરઈ’ કહેવાનો અર્થ એ છે કે-મન, વચન અને કાયાથી આ પદાર્થના સંબંધને તબ્બું છું. એ પ્રમાણે ન જોલે તો પરહ્યા પછી પણ તેમાં જીવોત્પત્તિ થાય કે બીજી રીતિએ જે જે વિરાધનાદિ થાય, તે પાપનો ભાગી પરહવનાર અને, માટે ત્રણ વાર ‘વોસિરઈ’ અવશ્ય કહેવું.

પાંદડાં ફૂલ, ફળ વગેરે સજીવ પદાર્થો ઢાંકે-મૂકે (અગર જે વાસણમાં તેવી વસ્તુઓ હોય તે વાસણથી ઢાંકે), એ બીજો અતિચાર સમજવો.

૩. મત્સર-સાધુ કોઈ વસ્તુની માગણી કરે ત્યારે સાધુ ઉપર મત્સર કરવો, અર્થાત વસ્તુ હોવા છતાં સાધુ માગે તો પણ ન આપવી, કે કોઈ સામાન્ય સ્થિતિવાળો પણ સાધુની માગણીથી વહોરાવે તે જોઈને, ‘ શું હું આ રકમથી પણ હલકો છું ? ’-એમ વહોરાવનાર ઉપર મત્સર કરીને સાધુને વહોરાવવી, એમ વહોરાવવા છતાં મત્સરને યોગે અતિચાર લાગે છે. બીજાની ઉન્નતિ દેખીને વૈમનસ્ય-ઈર્ષ્યા થવી તે મત્સર કહેવાય છે. પૂ. શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મંદુકત અનેકાર્થસંગ્રહ કોષમાં કહ્યું છે કે-“ મત્સરઃ પરસમ્પત્ત્યક્ષમાયાં તદ્વતિ ક્રુધિ । ” અર્થાત-‘ બીજાની સંપત્તિ સહન નહિ થવાથી, તે સંપત્તિવાળા ઉપર ક્રોધ કરવો ’ તે મત્સર કહેવાય છે. એ ત્રીજો અતિચાર જાણવો.

૪. કાગ ઉલ્લંઘન-સાધુઓના ભિક્ષાના સમયનું ઉલ્લંઘન કરવું, અર્થાત સાધુને ભિક્ષાના સમયથી વહેલા કે મોડા બોલાવીશ તો (વહેલા બોલાવવાથી દોષ વગેરેનું અનુમાન કરી વહોરશે નહિ અને મોડા બોલાવવાથી બીજેથી ભિક્ષા લઈ આવવાથી જરૂરના અભાવે વહોરશે નહિ -એમ બે રીતિએ) વહોરશે નહિ અને સમજશે કે-‘ આ ગૃહસ્થ ભિક્ષા દેવા ઈચ્છે છે ’ ઈત્યાદિ દેવાની બુદ્ધિ નહિ છતાં દેવાની તૈયારી બતાવવી, તે ચોથો અતિચાર જાણવો.

૫. અપદેશ-સાધુને આપવાની ઈચ્છા નહિ હોવાથી દેવા યોગ્ય વસ્તુ ગોળ, સાકર વગેરે પોતાનાં છતાં, બચાવ માટે સાધુને સાંભળતાં ઘરના માણસોને કહે કે-‘ આ તો આપણું નથી, પારકું છે, માટે સાધુને આપશો નહિ ’-એમ બીજાનો અપદેશ-ખડાનું કરે. “ અપદેશ શબ્દના ‘ કરવું, ખડાનું ’ બતાવવું અને લક્ષ્ય આપવું ’ એમ ત્રણ અર્થો અનેકાર્થસંગ્રહમાં પૂ. શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે કહ્યા છે, તેમાંથી અહીં ‘ ખડાનું ’ બતાવવું ’ અર્થ સમજવો.” એમાં એવો આશય રાખે કે-સાધુઓ એમ સમજશે કે-આ તો પારકું હોવાથી નિષેધ કરે છે, પોતાનું હોત તો કેમ ન આપત ? -એમ સાધુને વિશ્વાસ પમાડવા માટે ખોટું બોલે. અથવા બીજી રીતિએ આપતાં પહેલાં સાધુઓ સાંભળે તેમ બોલે કે-આ દાનથી મરી માતા વગેરેને પુણ્ય હોજી ! આવું બોલવાથી પણ સાધુ અકલ્મ્ય માનીને તે વસ્તુને લે નહિ. એ પાંચમો અતિચાર કહ્યો. ૧૨૧

એ પ્રમાણે આ અતિચારોનું સ્વરૂપ શ્રીઉપાસકદશાંગ સૂત્રની ટીકાના આધારે કહ્યું. ત્યાં કહ્યું છે કે-સમજપૂર્વક આ પ્રમાણે કરે તો પણ અતિચારો જ સમજવા. બુદ્ધિ ત્યાંનો પાઠ- “ एते अतिचारा एव, न भङ्गा, दानार्थमभ्युत्थानादानपरिणितेश्च दूषितत्वात् । ” (અધ્ય ૦ ૧, સૂ ૦ ૬ ટીકા)

અર્થાત-“ દાનને માટે તૈયારી-પ્રયત્ન હોવાથી (દેશથી વતનું પાસન) અને લાવના દૂષિત છે માટે (દેશથી લાગ એમ) આ અતિચારો છે, પણ વતલંગ નથી.” વતલંગનું સ્વરૂપ તો ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-

૧૨૧. અન્ય સ્થલે, ભિક્ષા દેવાના આશયથી પારકું છતાં પોતાનું છે-એમ કહીને આપે, તો પણ તેને આ અતિચાર કહ્યો છે.

દાણંતરાયદોસા, ન દેહ દિજ્જંતયં ચ વારેહ ।

દિણ્ણે વા પરિતપ્પહ, હિ કિવિ(વ)ળત્તા મવે મંગો ॥૧૧॥” (ઉપા° ૬૨° ૬૩°)

ભાવાર્થ—“દાનાંતરાય નામના અંતરાયકર્મના દોષથી સ્વયં દાન આપે નહિ, બીજા આપનારને અટકાવે, અથવા કોઈ આપે તો ખેદ કરે, કૃપાણુપણુથી એવું કરે તો મતનો ભંગ થાય.

ધર્મજિન્દુની ટીકા, યોગશાસ્ત્રની ટીકા વગેરેમાં તો, અબાણુપણુ વગેરે કારણોથી જ્યારે ભૂલ થાય કે અતિક્રમાદિથી આ પ્રમાણે (ભૂલ) કરે તો જ તેને અતિચારો કહ્યા છે અને સમજપૂર્વક-કષ્ટ કરવાથી તો મતભંગ થાય એમ જણાવ્યું છે. નિશ્ચય કેવલીગમ્ય સમજવો.

એમ સમ્યક્ત્વ, આણુમતો, ગુણુમતો અને શિક્ષામતો તથા તે દરેકના અતિચારો જણાવ્યા. વધુમાં અહીં મતો અને અતિચારોના ઉપલક્ષણથી મતાદિ તે તે અધિકારમાં જણાવવા યોગ્ય (તેના અંગભૂત) સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિના ઉપાયો, તેનું રક્ષણ ઉગ્રહણ, પ્રયત્ન, તથા તેના વિષયો, પણ યથાર્થને જણાવ્યા છે— એમ સ્વયમેવ સમજવું. તે ઉપાયો, રક્ષણ વિગેરેનું વર્ણન નામપૂર્વક પંચાશકમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે—

સુચાદુપાય-રક્ષણ-ગદ્ગણ-પયત્ત-વિસયા મુણેયન્વા ।

કુંભારચક્કમામગ-દંડાહરણેણ ધીરેહિ ॥ ૧ ॥” (પંચાશક, ૧-૩૪)

આનો અર્થ ત્યાં ટીકામાં આ પ્રમાણે છે—‘સૂત્રથી’ ઉપાયો વગેરે જાણવા.’ તેમાં—

૧. ઉપાય-સમ્યક્ત્વ, આણુમતો વગેરે ગુણો અભ્યુત્થાનાદિ વિનય કરવાથી પ્રગટે છે. કહ્યું છે કે શુરુ આન્વેષી ઉભા થવારૂપ અભ્યુત્થાન કરવું, તેઓનો વિનય કરવો, તેમાં પરાક્રમ ફારવવું અને સાધુઓની સેવા કરવી; એથી સમ્યગ્દર્શન, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ; વગેરે ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તે અભ્યુત્થાન વગેરે સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોને પ્રગટ કરવાના ઉપાયો છે. ઉપરાન્ત, જાતિસ્મરણ વગેરે પોતાના જ્ઞાનથી, શ્રીતીર્થકરદેવના વચનથી, કે અન્ય શુર્વાદિકના વચનો સાંભળવાથી પણ સમક્ષિત વગેરે પ્રકટે છે, માટે તે પણ ઉપાયો સમજવા. કહ્યું છે કે—

સહસંમુદ્ધાપ પરવામરણેણ અન્નેસિ વા સોન્વા ।” આચા° શ્રુ° ૧.અ°૧. ૩૦ ૧-૪

અર્થ—“જાતિસ્મરણ કે અવધિ આદિ પોતાના જ્ઞાનથી, તીર્થકર કે સર્વજ્ઞના વચનથી અથવા બીજાપણ અતિશયી જ્ઞાનવાળા જ્ઞાનિઓના મુખેથી સાંભળીને (તે સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ આદિ ગુણો પ્રગટ થાય છે.)” અથવા પહેલા અનંતાનુબંધી તથા બીજા અપ્રત્યાગ્યાનીય નામના કષાયોનો ક્ષયોપશમ થવાથી પણ પ્રગટ થાય છે, એ વગેરે સમ્યક્ત્વ આદિ પામવાના ઉપાયો સમજવા.

૨. રક્ષણ-પ્રગટ થયેલા સમક્ષિત વગેરે ગુણોનું પાલન કરવાના ઉપાયોરૂપ ‘આયતન સેવવા વગેરેથી’ તે તે ગુણોની રક્ષા થાય છે. કહ્યું છે કે-આયતનનું^૧ ૨ સેવન કરવું; વિના કારણે

૧૨૨ આયતન એટલે જે સ્થાને ધણા ધાર્મિક માણસો મળતા હોય, ધર્મકથા કરતા હોય અને

ખીજના ઘેર જવું નહિ, કીડા, કુતૂહલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો અને વિકારી વચન વર્જવું; કે જેથી પ્રાપ્ત થયેલા સમકિત કે વ્રતોનું રક્ષણ થાય છે. અહીં ઉપાય અને રક્ષણ બે જુદાં કહ્યાં, બ્યારે અન્ય આચાર્યો તેનો ‘ઉપાયપૂર્વક રક્ષણ કરવું’ એવો અર્થ કરી બનને લેગાં (એક જ) પણ ગણે છે.

૩. ગ્રહણ-સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ વગેરે વ્રતો ગુરુ પાસે અંગીકાર કરનારે તેના ત્રિવિધ-ત્રિવિધ’ વગેરે ભાંગાઓને વિવેકપૂર્વક સમજી, પોતાનાથી જે જે ભાંગે રક્ષણ-પાલન થઈ શકે તેમ હોય તે તે ભાંગે ગ્રહણ કરવું, કે જેથી પાછળથી અતિચારનો કે ભંગનો પ્રસંગ ન આવે. આણુંદણ કામદેવજી વગેરેએ લીધેલાં વ્રતોમાં એ વશિષ્ઠતા હતી કે-મરણાન્ત ઉપસર્ગો આવવા છતાં પણ તેનું પૂર્ણપણે પાલન કર્યું અને તેથી જ પ્રભુ શ્રીમદ્દાવીરદેવના મુખે પણ તેઓ ઉત્તમ શ્રાવકો તરીકે વખણાયા. પહેલાં સમ્યક્ત્વ તથા વ્રતોના અધિકારમાં જણાવી ગયા, તે ત્રિવિધ ત્રિવિધ-વગેરે વિકલ્પોમાં યથાશક્ય ભાંગાથી સમ્યક્ત્વ, વ્રતો વગેરેને ગ્રહણ કરવાં. કહ્યું છે કે-મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ ત્રિવિધ-ત્રિવિધથી જણવું વગેરે. તથા પૃ. ૧૫૬માં વ્રતોના ‘ દ્વિવિધ ત્રિવિધેન પહેલો, દ્વિવિધ-દ્વિવિધેન ખીજે, દ્વિવિધ-એકવિધેન ત્રીજે તેમજ એકવિધ-એકવિધેન ચોથો’ વગેરે ભાંગા જણાવ્યા છે. તેને તે પ્રમાણે સમજીને શક્ય ભાંગે વ્રતો ગ્રહણ કરવાં.

૪. પ્રયત્ન-ગ્રહણ કરેલાં સમ્યક્ત્વ, વ્રતો વગેરેને વારંવાર યાદ કરવાનો ઉદ્યમ તેને પ્રયત્ન કહેવાય છે, તેનું સ્વરૂપ સમકિતના અધિકારમાં કહેવાઈ ગયું છે. વળી જે તજવા યોગ્ય છતાં તજ્યું ન હોય તેને પણ શક્તિ ફેરવીને ત્યાગ કરવાના ઉદ્યમરૂપ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમકે- પૃ. ૧૪૬માં કહ્યા પ્રમાણે, આજથી મારે અન્યદર્શની દેવ-ગુરુ વગેરેને વન્દન કરવું નહિ, ઈત્યાદિ સમકિતને અંગેની; તથા પૃ. ૧૭૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે, બડા કપડાથી ગાળીને પાણી લેવું ખાજવાના લાકડાં, ફળવા-ભરડવાનાં કે રાંધવાનાં આખાં અનાજ કે દાંણો વગેરે પણ ખરીદ કરતાં પહેલાં જેમાં જીવ ન હોય—સહેલાં ન હોય તેવાં ખરીદવાં, તેવાં શુદ્ધ લાવવા છતાં વાપરતી વેળાએ પણ ત્રસ વગેરે જીવોની હિંસા ન થાય તે પ્રમાણે જોઈને વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો; વગેરે પહેલાં વ્રતને અંગે કહેલી જયણા કરવી; અન્ય વ્રતોના માટે પણ એ સુજન્ય વર્તવું, તે ‘પ્રયત્ન’ સમજવો.

૫ વિષય-જે જે વિષયનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરવો હોય, તેને સમજીને ત્યાગ કે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જેમકે-જીવ અજીવ આદિ નવતત્ત્વોને તરવો માનવા તે સમ્યક્ત્વનો વિષય છે

ધર્મોચરણ કરતા હોય તેનું સ્થાન. શ્રીધર્મરત્ન પ્રકરણમાં શીલવર્તનાં છ લક્ષણો બતાવ્યા છે તે વ્રતરક્ષાને માટે મહુ ઉપયોગી છે. ત્યાં આચરતનું સેવન કરવું. વિના કારણ એકલા જ્યાં પુરુષ ન હોય તે ઘેર ન જવું, ઉદ્ધત વેષ નહિ પહેરવો, દેહાચાર અને કુલાચારને શોભે તેવો વેષ પહેરવો, જેનાથી મોઢ જાગે તેવા વિકારી વચનો નહિ બોલવા, ખાલચોળાનો ત્યાગ કરવો અને ખીજની પાસે પ્રયોજન પડ્યે મધુર વાણીથી કામ લેવું, સમજાવીને કામ કરાવવું પણ અલાકારથી-તેની ઇચ્છા વિના—સત્તાના જોરે કામ નહિ કરાવવું. એ પ્રમાણે છ ગુણો વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. એ છ ગુણો નહિ પાળવાથી મું નુકશાન થાય છે તે પણ ત્યાં જણાવ્યું છે. જુઓ ત્યાં માથાઓ ૩૭ થી ૪૧

તથા જીવોની સ્થૂલ કે સંકલ્પિત હિંસાનો ત્યાગ વગેરે પહેલા પ્રાણાતિપાતવિરમણ પ્રતિપદાનો વિષય છે. એમ દરેક પ્રતો જે જે વિષયને ઉદ્દેશીને કહ્યાં છે, તે તે તેનો ‘વિષય’ સમજીને લેવાં.

આ ઉપાયો, રક્ષણ, ગ્રહણ, પ્રયત્ન તથા વિષયને પ્રતાધિકારમાં કે અતિચારોના અધિકારમાં (સ્પષ્ટરૂપે) નથી કહ્યાં, તો પણ બુદ્ધિમાનોએ સ્વયં સમજી લેવાં, જેમ કુંભારનો ચાક દંડથી એક દિશાએથી જ લમાવવા છતાં સર્વ દિશાએ ભરે છે, તેમ અહીં પણ સમ્યક્ત્વ કે પ્રતોને અંગે વિવિધ વાતો કહેવા યોગ્ય છતાં અંગે દુઃકાણુમાં જણાવવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર સમ્યક્ત્વ પ્રતો અને તેના અતિચારોરૂપ એક દેશ જ (અમુક હકીકત જ) જણાવેલ છે, તો પણ તેની સાથે ઉપર જણાવેલા ઉપાયો વગેરે અંશે પણ કહ્યાં છે એમ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું અને તે બીજાં આગમોમાંથી જાણી લેવાં.

ઉપર જણાવ્યા તે પ્રતોના અતિચારોનો ત્યાગ કરવો એ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. એમ જણાવવા મૂળ ગાથાથી જ અંશકાર કહે છે કે—

મૂળ—“ एतैर्विना व्रताचारो, गृहधर्मो विशेषतः ।

सप्तक्षेत्र्यां तथा वित्त—वापो दीनानुकम्पनम् ॥ ૬૯ ॥”

મૂલાર્થ—“એ અતિચારો વિના પ્રતોનું આચરણ (પાલન) કરવું તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. અને સાત ક્ષેત્રોમાં ધન ખર્ચવું, દુઃખીયાંની અનુકંપા કરવી તે પણ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ—પૂર્વે જણાવ્યા તે અતિચારો ન લાગે તેમ અર્થાત્ અતિચારોને ટાળીને સમ્યક્ત્વ તથા અણુપ્રતાદિ પ્રતોનું નિરતિચાર પાલન કરવું તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ કહ્યો, (સમ્યક્ત્વ અધિકારથી માંડીને વિશેષ ધર્મનો અધિકાર ચાલુ છે,) તે ઉપરાંત પણ ‘દિનકૃત્ય’ વગેરે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ કહેવામાં આવશે, અર્થાત્ જેમ અહીં સુધી પાછળ કહ્યો તેમ બીજાં કહેવાશે તેને પણ ‘ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ’ સમજવો. તેમાં—

સાત ક્ષેત્રોમાં ધનને વાવવું તથા દીનની અનુકંપા કરવી, તે પણ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. શ્રીજિનમૂર્તિ, જિનમંદિર, જૈન આગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા,—એ સાતેયને ક્ષેત્રો કહ્યાં છે. શ્રાવકધર્મનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી શ્રાવકે તે ક્ષેત્રોમાં ન્યાયથી ઉપાજન કરેલા ધનનું વાવેતર કરવું. અહીં ‘ક્ષેત્રો અને વાવેતર’ એ બે શબ્દો કહ્યાં, તેનું કારણ એ છે કે—ક્ષેત્રોમાં બીજનું વાવેતર થાય છે, માટે ‘વાવેતર’ શબ્દ કહ્યો અને વાવેતર ઉત્તમ ક્ષેત્રોમાં થાય છે, માટે સાતેયને ક્ષેત્રો કહ્યાં. એમ આ સાતેયને ક્ષેત્રો કહ્યાં તે જૈનદર્શનની રૂઢિથી સમજવું. શ્રાવકે સાતેય ક્ષેત્રોમાં યથોચિત (જ્યાં વિશેષ જરૂર હોય ત્યાં પહેલું તથા વધારે અને ઓછી જરૂર હોય ત્યાં ઓછું અને પછી એ પ્રમાણે) ધનનું વાવેતર (ખર્ચ) ભક્તિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

૧. શ્રીજિનત્રિમુખ-વિશિષ્ટ લક્ષણયુક્ત અને દેખતાં જ આદ્યલાદ ઉપજાવે તેવી શ્રીજિન-મૂર્તિ—વજ્રરત્ન, ઈન્દ્રનીલ રત્ન, અંબન રત્ન, ચન્દ્રકાન્ત મણિ, રિષ્ટ રત્ન, કર્કેતન રત્ન, પરવાળાં,

સોનું, ચાંદી, ચન્દનનું કાષ્ઠ, ઉત્તમ પાષાણ કે ઉત્તમ માટી વગેરે ઉત્તમ દ્રવ્યોની કરાવવી. કહ્યું છે કે “ઉત્તમ માટી, નિર્મળ પાષાણ, રૂપું, કાષ્ઠ, સોનું, રત્ન, મણિ, ચંદન વગેરેથી પોતાની સંપત્તિ અનુસાર જેઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવની મનોહર મૂર્તિ કરાવે છે, તે મનુષ્યપણાનાં અને દેવપણાનાં મહાન સુખોને પ્રાપ્ત કરે છે. તથા આકૃષ્ટાદકારિણી, સર્વાલક્ષણયુક્ત અને સમસ્ત અલંકારવાળી શ્રીજિનપ્રતિમાનું દર્શન કરતાં જેમ જેમ તે મનને વધુ આનંદ ઉપજાવે, તેમ તેમ વધુ નિર્જરા થાય છે” એમ સમજવું. એ રીતિએ ઉત્તમ શ્રીજિનપ્રતિમા ભરાવવી તથા તે બનાવેલી શ્રીજિનપ્રતિમાનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાપન (પ્રતિષ્ઠા) કરાવવું. વળી તેનું અષ્ટપ્રકારથી પૂજન કરવું, (મહોત્સવાદિ) યાત્રા કરવી, વિશિષ્ટ આસરણોથી વિભૂષિત કરવી તથા વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરવી; એ વગેરે કાર્યોથી શ્રીજિનખિન્નમરૂપ ક્ષેત્રમાં ધનનું વાવેતર થાય છે. કહ્યું છે કે “જેમાંથી ઘણી સુગંધ ઉછળતી હોય તેવાં સુગંધી ચૂર્ણો ૧, પુષ્પો ૨, અક્ષતો ૩, ધૂપ ૪, દીવાઓ ૫, ઉત્તમ પ્રકારના તાબા ઘીથી બનાવેલાં ભુદ્ધી ભુદ્ધી ભતિનાં અનેક નૈવેદ્યો ૬, કુદરતે સ્વયં પાકેલાં પવિત્ર ફળો ૭ અને જળનાં ભરેલાં પાત્રો (કળશો) ૮, એ આઠ પ્રકારનાં ઉત્તમ દ્રવ્યોથી જિનેશ્વરની પૂજા કરનારા (પુણ્યવંત ગૃહસ્થો થોડા સમયમાં જ મોક્ષના અખંડ-અનંત સુખોને પામે છે.

કોઈ એમ સમજે કે-“જેને રાગ-દ્વેષ નથી; એવી જડ (પાષાણ વગેરેની) શ્રીજિનમૂર્તિ-ઓની પૂજા વગેરેથી શું ફળ મળે? કારણ કે-તે તો જડ છે.” એની આ સમજ ખોટી છે, કારણ કે-જેમ ચિંતામણિ રત્ન વગેરે જડ છતાં ફળ આપે છે, તેમ શ્રીજિનમૂર્તિઓ પણ ફળ આપે છે. વીતરાગસ્તોત્રમાં પૂઠ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ જણાવે છે કે-

“અમસન્નાત્ કથં પ્રાપ્યં, ફલમેતદસન્નતમ્ ।

ચિન્તામણ્યાદયઃ કિં ન, ફલન્ત્યપિ વિચેતનાઃ ? ॥૧૧॥” (પ્ર ૧૧-૩)

ભાવાર્થ-“જે પ્રસન્ન ન થાય તેનાથી ફળ કેવી રીતિએ મળે?—એવો પ્રશ્ન અસંગત છે. શું જડ છતાં ચિંતામણિ રત્ન વગેરે ફળ નથી આપતાં? અર્થાત્ આપે છે, (તેમ શ્રીજિનમૂર્તિ પણ આપે છે)”

“ઉવગારાઽમાવમ્મિ વિ, પુજ્જાણં પૂયગસ્સ ઉવગારો ।

મંતાહસરણજલ્લાદિ—સેવણે જહ તદેહંપિ ॥ ૧ ॥” (પૂજાપંચાશક, ૪૪)

ભાવાર્થ-“પૂજ્યોમાં ઉપકારનો અભાવ (તેઓને ઉપકાર નહિ થવા) છતાં પૂજકને ઉપકાર થાય છે. જેમ મંત્રો વગેરેનું સ્મરણ કરવાથી (ધૃષ્ટસિદ્ધિ), અને અગ્નિ વગેરેના સેવનથી (ગરમી વગેરે) લાભો થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું.”

ઉપરનો શ્રીજિનપૂજનનો અધિકાર પોતે બનાવરાવેલી મૂર્તિને અંગે કહ્યો. એ સિવાય બીજાઓએ ભરાવેલાં અને (કોઈએ નહિ કરાવેલાં) શાશ્વતાં શ્રીજિનખિન્નઓનું પણ પૂજન, વન્દન વગેરે વિધિ યથાયોગ્ય કરવો.

શ્રીજિનપ્રતિમા (ચૈત્યો) ત્રણ પ્રકારે હોય છે. એક ભક્તિચૈત્ય, - પોતે અથવા બીજાએ ભક્તિ કરવા માટે મંદિરોમાં ભરાવેલું હોય, જેમ વર્તમાનમાં પણ મનુષ્યો ભરાવે છે (કરાવે છે). બીજું ૧૨મું મંગલચૈત્ય—ધરના ખારણા (ખારસાખ)માં મંગલને માટે કરાવાય છે અને

૧૨મું. આવકો હાલ ધરના ખારસાખમાં ફળશ કરાવે છે, તે જો કે-અદમ્યબ પૈદીનું મંગળ છે.

અને ત્રીજું શાશ્વતચૈત્ય-જે કોઇએ કદી નહિ કરાવેલું અનાદિકાળથી ઉદ્ધવ, અધો અને તિર્ય્ઞાં લોકમાં શાશ્વતાં શ્રીજિનમંદિરોમાં ત્રણેય કાળ માટે વિદ્યમાન છે. જે પ્રતિમાઓમાં શ્રીવીતરાગ-દેવતા સ્વરૂપનો આરોપ (પ્રાણપ્રતિષ્ઠા-અન્નજનશલાકા) કરીને તેનું પૂજન વગેરે કરવું એ ઉચિત છે. એ મુજબ શ્રીજિનમૂર્તિ રૂપ ક્ષેત્રમાં ધનનું વાવેતર કરવું જોઈએ.

૨. શ્રીજિનમંદિર-મંદિરરૂપ ક્ષેત્રમાં ધનનું વાવેતર કરવા માટે કહ્યું છે કે-જે જમીનમાં (નીચે હાડકાં, કોલસા કે એવી અમંગળ ચીજોરૂપ) શસ્ત્ર ન હોય ત્યાં, વસ્તુ સ્વભાવે જ નિપજેલી પાષાણ, કાંઠ વગેરે ચીજોને (શાસ્ત્રમાં જણાવેલા વિધિ મુજબ) ગ્રંથણ કરીને, સુતાર-સલાટ વગેરે કારીગરો પ્રત્યે જરાય બલાત્કાર કે કગાઈ વગેરે કર્યા વિના, (તેઓ પ્રસન્નતાથી કામ આપે તેમ) અને બીજા મનુરો વગેરેને પણ (તેની ઈચ્છાથી) અધિક મહેનતાણું આપીને, પૃથ્વીકાયાદિ છ કાય જીવોની રક્ષાની કાળજી (યતના) રાખવાપૂર્વક શ્રીજિનમંદિર બંધાવરાવવું. પોતાની પાસે ધનસંપત્તિ સારી હોય તો શ્રીભરત મહારાજની જેમ, જેમાં રત્નોની શિલાઓથી જડેલું સોનાનું ભોંયતળીયું હોય, મણિમય થાંભલાંઓ તથા પગથીયાં હોય, જે રત્નમય સેંકડો તોરણોથી (કમાનોથી) સુશોભિત હોય, વિશાળ કોટ-કાંગરા હોય, પુતલીયોની રચનાથી થાંભલાંઓ શણગારેલા હોય, વગેરે ઉત્તમ બાંધણીવાળું અને સળગતા કર્પૂર, કસ્તુરી, અગુરુ વગેરે સુગંધી ધૂપોનો ધૂમાડો આકાશમાં ઉછળતો જોઈ બાણે ‘આ વાદળ છે’ એમ માની આનંદને લીધે નાચતા મોર વગેરેના હૃષ્ણાદનો અવાજ થઈ રહ્યો હોય (અર્થાત્ વિવિધ જાતિના ઘણા ઉત્તમ ધૂપોની ન્યાં સુગંધ હોય) તેનું વળી ન્યાં ચારેય પ્રકારનાં માંગલિક વાજત્રોના અવાજથી આકાશ ગાળ ઉઠતું હોય, જે દેવાંગ(?) વગેરે જુદી જુદી જાતિનાં વસ્ત્રોના ચંદ્રુઆમાં જડેલાં (ગૂંથેલાં) મોતીઓના ગુચ્છાથી શોભતું હોય, ન્યાં જિંથે ચઢતો, નીચે ઊતરતો, ગાયન કરતો, નાચ કરતો, આનંદથી ફૂદતો અને સિંહનાદ કરતો માનવ સમુહ મંદિરના મહિમાની અનુમોદના કરતો હૃષિત થતો હોય, વળી તેમાં ચિતરાવેલાં વિચિત્ર-આશ્ચર્યકારક ચિત્રોને જોઈ જોઈને દર્શન કરવા આવેલા સઘળા લોકો આશ્ચર્ય પામતા હોય; જે ચામર, છત્ર, ધ્વજ વગેરે અલંકારોથી વિભૂષિત હોય; જેના શિખરો ઉપર મોટી ધ્વજાઓ ફરકતી હોય અને તેમાં બાંધેલી ઘુઘરીઓના અવાજથી દિશાઓ ગુંજારવ કરતી હોય; ન્યાં દર્શનના કૌતુકથી આકર્ષાયેલા દેવો, દાનવો અને અસરાઓના સમૂહ

જતાં શ્રીજિનમૂર્તિ કરાવવી શ્રેષ્ઠ છે ‘આ આવકનું ઘર છે’ એમ યોગખવાની એ નિશાની છે. જેનેતરો બારસાખમાં કળશ, કુંજુજી કે ખજુપતિની મૂર્તિ બનાવે છે. જૈનોએ શ્રીજિનમૂર્તિ બનાવરાવવી એ શાસ્ત્રયુક્ત છે. પૂર્વભવમાં દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં અનાયાસે પ્રતિદિન ચએલાં મૂર્તિનાં દર્શનથી આદ્રકુમારને અનાય દેશમાં જન્મ લેતા છતાં જિનદર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમ વારંવાર દર્શનથી સંસ્કાર પડતાં ઘણો લાભ થાય છે.

૧૨૪. જગતના વ્યવહારો આવા આરોપથી ચાલે છે. ગૃહસ્થમાં સાધુતાનો આરોપ કરીને તેને સાધુ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. રાજાને રાજ્યાભિષેકનો વિધિ, બીજાના પુત્રને ગોદે (ખોળે) લેવાનો વિધિ અને જનક્રિયામાં પતિ-પત્નીને અંગે કરાતો વિધિ-એ બધા આરોપ જ છે. જેમ એ દરેકમાં આરોપ કર્યો પછી તેને સાધુ, રાજા, પુત્ર કે પતિ-પત્નિરૂપે સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ અનુચિત નથી, તેમ મૂર્તિમાં પણ વીતરાગતાનો આરોપ કરી વીતરાગરૂપે માનવામાં કે વન્દનાદિ કરવામાં જરાય અનુચિત નથી. કિન્તુ આરોપને અનુસાર રાજાદિ પ્રજા વગેરેને પ્રભાવિત બનાવે છે, તેમ મૂર્તિ પણ ભક્તજનોના હૃદયને ભક્તિથી પવિત્ર બનાવે છે, વગેરે વ્યવહાર ધર્મનું બજા સ્વયં વિચારવું.

એકબીજાની સ્પર્ધાપૂર્વક સંગીત કરતા હોય, ત્યાં આવેલા ગાયકોનાં ગીતના સુંદર અવાજથી તુંબડ નામના ગંધર્વના ગાયનનો મહિમા પણ ઝાંખો પડતો હોય; વળી જ્યાં નિરંતર કુલીન સધવા સ્ત્રીઓ તાળીયો, રાસાઓ, હલ્લેસાં વગેરે પ્રબંધોના બુદ્ધા બુદ્ધા અભિનયો (ચાળા) થી વ્યગ્ર (ગરબા ગાતી) હોય અને તેને જોઈને લગ્ન લોકો આશ્ચર્ય પામતા હોય; જ્યાં નાટકોના રસથી આકર્ષાયેલા રસિક કોટો લોકો ખેંચાઈને (નૃત્ય જોવા) આવતા હોય; એવાં ઉત્તમ મંદિરો ઉંચા ઉંચા પર્વતોની ટોચે તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવોના જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન કે નિર્વાણ સ્થાને બંધાવવાં. અથવા શ્રીસંપત્તિ રાજાની જેમ નગરે-નગરે, ગામે-ગામે અને સ્થાને-સ્થાને દેહરાસરો બંધાવવાં. આ મોટા શ્રીમંત શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે, જેને તેવો વૈભવ ન હોય તેણે તો સામાન્ય ઘાસની ૧૧૫ ઝુંપડી જેવું પણ શ્રીજિનમંદિર બંધાવવું તે ઉચિત છે. કહ્યું છે કે—

“યસ્તુળમયીમપિ કુટીં, કુર્યાદ્વાચ્ચૈકપુષ્પમપિ ।

મક્તયા પરમશુભ્યઃ, પુણ્યોન્માનં કુતસ્તસ્ય ? ॥૧॥ ”

કિં પુનરુપચિતદ્વધન-સિલાસમુદ્ધાતઘટિતજિનમવનમ્ ।

યે કારયન્તિ શુભમતિ—વિધાયિનસ્તે મહાધન્યાઃ ॥૨॥ ”

બાવાથ—“જે શ્રીજિનેશ્વરદેવો માટે માત્ર ઘાસની કુટિર (ઝુંપડી) બનાવે તથા લક્ષ્મીથી એક પુષ્પ ચઢાવે, તેના પણ પુન્યનું માપ કેવી રીતેએ કરાય ? અર્થાત્ ન કરાય. (૧) તો પછી જે મોટું, મજબૂત અને ઘણું (ઉત્તમ) પત્થરો ઘડાવીને સુંદર શ્રીજિનમંદિર બંધાવે, તે શુભ બુદ્ધિને કરનારા આત્માઓ તો મહાધન્ય છે જ. (૨)”

એ સુજાન સામાન્ય તથા ધનિક ગૃહસ્થોને અંગે શ્રીજિનમંદિરરૂપી ક્ષેત્રમાં ધનનું વાવેતર કરવાનો વિધિ જણાવ્યો; પરંતુ રાજા વગેરે વિશિષ્ટ પુરુષો શ્રીજિનમંદિર બનાવે, તેઓએ તો (તેના નિભાવ માટે) ઘણું લાંઠાર (ધન) તથા ગામ, શહેર, મંડલ (અમુક પરગણું) કે અમુક ગોકુલ વગેરેનું દાન કરવું જોઈએ, એ તેઓનો શ્રીજિનમંદિરરૂપ ક્ષેત્રમાં ધનનું વાવેતર કરવાનો પ્રકાર જણાવે.

તે ઉપરાન્ત જિજ્ઞૃંષુએ યથેલાં કે પડી ગયેલાં ચૈત્યોને સમરાવવાં, બીજાઓએ કબજે કરેલાં કે નષ્ટ-બ્રષ્ટ થયાં હોય તેવાં ચૈત્યોનો (યા તીર્થોનો) સમુદ્ધાર કરવો, ઇત્યાદિ પણ આ બીજા ક્ષેત્રમાં ધનને વાવવાના પ્રકારરૂપ સમજવું.

પ્રશ્ન—નિષ્પાપ શ્રીજિનધર્મનું સમ્યક્ આરાધન કરનારને શ્રીજિનમંદિર વગેરે કરવું—કરાવવું અનુચિત છે, કારણ કે—તેવાં કાર્યોમાં છ-કાય જીવોની વિરાધના થાય છે.

ઉત્તર—તમારો પ્રશ્ન આયોગ્ય છે, કારણ કે—

“દેહાઈનિમિત્તં પિ હુ, છક્કા (જેકા) યવહંમિ જે (તહ) પયદંતિ ।

જિણપૂઝકાયવહંમિ, તૈસિમપવચ્ચણં મોહો ॥૧॥ ” (પૂજાપંચાશક, ૪૫)

૧૦૫. અર્થાત્-પોતાની સંપત્તિ અનુસાર ઓછામાં ઓછા ખર્ચવાળું શ્રી-જિનમંદિર પણ બંધાવી શકાય છે. આશય એ છે કે-શ્રાવકે અવશ્ય પોતાની સંપત્તિ અનુસાર શ્રીજિનમંદિર બંધાવવો પણ લાભ લેવો જોઈએ. સામાન્ય ધનિકોએ નૂતન મંદિરો કે જિજ્ઞૈશ્વરમાં ભેટ કરવાનો વ્યવહાર ઘણો શ્રેષ્ઠ છે.

ભાવાર્થ—“જેઓ (નશ્વર) શરીર વગેરેના કારણે પણ છ-કાય જીવોની હિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેઓએ ‘છ-કાય જીવોના વધ થાય’-એ બુદ્ધિથી (કલ્યાણકારક) શ્રીજિનમંદિર વિષયમાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરવી, તે મોહ (અજ્ઞાન) છે.”

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી, આરંભ-પરિગ્રહવાળા ગ્રહસ્થને તો કુટુંબ-પરિપાલન વગેરેમાં ધન વાપરવાથી થતા પાપની શુદ્ધિ માટે શ્રીજિનમંદિર વગેરેમાં ધનવ્યય કરવો તેજ કલ્યાણકર છે. હા, જે આવક પ્રતિમાદિ (નિયમો)નું પાલન કરવાના યોગે સ્વકુટુંબ વગેરેને અંગેનો પણ આરંભ કરતો નથી, તે શ્રીજિનગિમ્બ વગેરે પણ ન કરાવે તો વ્યાજબી છે, કારણ કે-બીજા કાર્યોમાં આરંભ કરનારને જ ધર્મ માટે પણ આરંભ કરવાનો અધિકાર છે; એટલું જ નહિ આરંભાદિ કરીને ધર્મ માટે પણ ધન ઉપાર્જન કરવું યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે-

ધર્મર્થે यस્ય વિત્તેહા, તસ્યાનીહા ગરીયસી ।

પ્રસાલનાદિ પક્લસ્ય, દૂરાદસ્પર્શનં વરં ॥૧૧॥ ” (દારિં મષ્ટક પ્ર, ૪-૬)

ભાવાર્થ—“ધર્મ માટે ધન મેળવવાની ઇચ્છા થાય, તેને તેવી ઇચ્છા ન થાય તે શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે-કાઢવ લગાડીને સ્નાન કરવા કરતાં કાઢવથી દૂર રહેવું તેજ શ્રેષ્ઠ ગણાય.”

વળી જે આત્મા “શરીર વગેરેને માટે પાપ કરનારે તે એક પાપ કહ્યું”, વળી બીજું પાપ (ધર્મ માટે) કરે તે વ્યાજબી નથી.” એમ માની ‘જિનમંદિર કરાવવાં’ વગેરે કાર્યોને કરતો નથી, તેને મહાન્ દોષ લાગે જ છે. પૂઠ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે કહ્યું જે કે-

“અળત્યારમ્ભવઑ, ધમ્મેડનારંમઑ અળામોગો ।

લોપ પવયળસિંસા, અવોદિવીજં તિ દોસા ય ॥૧૧॥ (પંચાપક ૪-૧૨)

ભાવાર્થ—“અન્ય (સંસારી કાર્યોમાં) આરંભ કરનારને ધર્મમાં અનારંભ સેવવો, (આરંભ માનીને ધર્મકાર્યો નહિ કરવાં) તે અજ્ઞાન છે; એટલું જ નહિ, પણ તેથી લોકોમાં ધર્મ-શાસનની નિંદા થાય અને તેથી અબોધિનાં-મિથ્યાત્વનાં બીજો વવાય, (બોધિદુર્લભ થાય), એમ ઘણા દોષો છે. ૧૨૬”

વળી શ્રીજિનમંદિર વગેરે બંધાવવાથી વાવ-કુવાદિ બંધાવવાની જેમ અશુભ કર્મબંધ થતો નથી; કારણ કે-ત્યાં તો શ્રીસંઘ ભેગો થાય, ધર્મદેશનાતું શ્રવણ કરે, તેમજ ઋત-પચ્ચક્ષુ-આણુ અંગીકાર કરે વગેરે કાર્યો થતાં હોવાથી આત્મકલ્યાણનું સાધન બને છે અને તેથી શુભ કર્મબંધનું પણ કારણ થાય છે. વળી કૃપાળુપણાથી સૂક્ષ્મ જીવોની પણ રક્ષા કરવાની ભાવના-વાળા ગૃહસ્થોને ધર્મકાર્યો કરતાં છ-કાય જીવોની વિરાધના થાય તો પણ તેમાં જયણા ના પરિણામ હોવાથી તેમને વિરાધના નથી જ કહ્યું છે કે-

૧૨૬. ધર્મ સ્વકુટુંબ માટે રસોઈ બનાવનારને જમનારા બીજા સગાસંબંધીઓ માટે આરંભ કરવો, એ ગૃહસ્થાવાસને અંગે આવશ્યક-હયિત છે, તો આત્મકલ્યાણના પરમ સાધનભૂત શ્રીજિનમંદિરોદિ માટે આરંભ કરવો-એવો તેમાં પૂછવાનું જ શું ? અર્થાત્ તે અતિ આવશ્યક છે.

“ જા જયમાણસ્સ મવે, વિરાહણા સુત્તવિહિસમગ્ગસ્સ ।

સા હોઈ નિઝ્જરફલા, અઙ્ગપ્પવિસોદ્ધિજુત્તસ્સ ॥૧॥ ”

“ પરમરહસ્સમિસીળં. સમત્તગણિપિઙ્ગણરિઅસારાણં ।

પરિણામિઅં પમાણં, નિચ્છયમવલંબમાણાણં ॥૨॥ (ઓઘનિયું ૭૬૦-૬૧)

ભાવાર્થ—“શુદ્ધ અધ્યવસાયવાળા તથા સૂત્રોક્ત વિધિરૂપ સન્માર્ગને આચરતા ચતનાવંત જીવને જે વિરાધના થાય તે ‘કર્મ’ની (નિર્જરારૂપ) રૂળને આપનારી છે (૧) સમસ્ત ગણિપિટક (દ્વાદશાંગી)ના સારને પામેલા નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરનારા પરમર્ષિઓનું એ મહાન રહસ્ય (તત્ત્વ) છે કે-આત્માના પરિણામ (અધ્યવસાય)ને અનુસારે કાર્યની પ્રમાણિકતા (શુભાશુભપણું) મનાય છે. (અર્થાત્ નિશ્ચયનયથી શ્રીજિનમન્દિરાદિ કરાવનારને હિંસાના અધ્યવસાય નથી, માટે હિંસા નથી.)”

એ શ્રીજિનમન્દિરમાં ધન વાવવાનો વિધિ સમજવો. હવે શ્રીજિનાગમરૂપ ક્ષેત્ર માટે કહે છે.

૩. **જિનાગમ**—જિનાગમ મિથ્યા શાસ્ત્રોથી પડેલા દુષ્ટ સંસ્કારોરૂપ ઝેરના નાશ માટે મંત્રરૂપ છે; તેમજ ધર્મ-અધર્મ, કરણીય-અકરણીય, ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય, પેય-અપેય, જાણવા યોગ્ય-નહિ જાણવા યોગ્ય, સાર-અસાર, વગેરે જગતના ભાવોનો વિવેક કરાવનાર છે; ગાદ અધારમાં દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનાર, સંસારસમુદ્રમાં રૂબતા જીવોને દીપની જેમ આધારરૂપ બચાવનાર, અને મરુભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય છે, અર્થાત્ સંસારમાં જિનાગમની પ્રાપ્તિ ગાદ અધારમાં દીપકની જેમ અતિ ઉપકારક હોવા સાથે અતિ દુર્લભ છે. ‘શ્રી જિનેશ્વર વગેરે તત્ત્વોનો’ નિર્ણય પણ આગમ-પ્રમાણથી જ થાય છે અર્થાત્ શ્રીજિનેશ્વરદેવો વગેરેને ઓળખાવનારું પણ આગમ છે. પૂર્વ કલિ-કાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીમદ્ ભેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી કહે છે કે—

યદીયસમ્યક્ત્વવલ્લાત્પ્રતીમો, મવાદશાનાં પરમાપ્ત(ત્મ)માવમ્ ।

કુવાસનાપાશવિનાશનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય ॥૧॥” (અયોગલ્ક્યવં ૨૧)

ભાવાર્થ—“ (હે જિનદેવ !) જે શાસનની શ્રદ્ધાના બળે આપ જેવાઓનું પરમ આપ્ત-પણું (પરમાત્મપણું) ઓળખી શક્યા તે કુવાસનાના મેલને નાશ કરનારા તમારા શાસનને નમસ્કાર થાઓ. ”

વસ્તુતઃ : જેને જિનાગમમાં બહુમાન હોય તેણેજ દેવ-ગુરુ-ધર્મ વગેરેનું પણ બહુમાન કર્યું ગણાય છે, એટલું જ નહિ, કેવળજ્ઞાન કરતાં જિનાગમની પ્રમાણિકતા અધિક છે. કહ્યું છે કે—

“ ઓહે સુઓવત્તો, સુઅનાળી જઈ હુ ગિણ્હઈ અસુદ્ધં ।

તં કેવલી વિ ઇંજઈ, અપમાણ સુઅં મવે રૂહરા ॥૧॥ ” (પિંઢનિયું ૫૨૪)

ભાવાર્થ—“ છદ્મસ્થ શ્રુતજ્ઞાની શ્રુતના ઉપયોગથી યદિ અશુદ્ધને પણ શુદ્ધ સમજીને લાવે તેને પણ કેવલી અશુદ્ધ જાણવા છતાં લોગવે (વાપરે), અન્યથા શ્રુતજ્ઞાન અપ્રમાણિક ઠરે. ”

શ્રીજિનાગમનતું એક વચન પણ બબ્બજીવોના સંસારનો નાશ કરવા સમર્થ છે. કહ્યું છે કે-

“ एकमपि च जिनवचनाद् , यस्मान् निर्वाहकं पदं भवति ।

श्रूयन्ते चानन्ताः, सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જે જિનવચનમાંથી (માત્ર) એક પદ પણ નિર્વાહ કરે છે. (પાર ઉતારે છે) સંભળાય છે કે- એક માત્ર સામાયિક પદની આરાધનાથી સિદ્ધ થયેલા અનંતા છે. ”

રોગીને પથ્ય ખોરાક ન લાવે, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિઓને ન રૂચે તો પણ સ્વર્ગ કે મોક્ષ વિગેરેના માર્ગને બતાવવામાં શ્રીજિનવચન વિના બીજું કોઈ સમર્થ નથી, માટે સમ્યક્દૃષ્ટિ (ઉત્તમ બુદ્ધિવંત) જીવોએ શ્રીજિનવચનની આદરપૂર્વક શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ : કારણ કે જેઓનું થોડા કાળમાં કલ્યાણ થવાનું હોય તેઓ જ ભાવપૂર્વક જિનવચનને સ્વીકારી શકે છે, બીજાઓને તો સંભળતાંય કાનમાં શૂળની જેમ દુઃખ થતું હોવાથી અમૃત છતાં તેવાઓને ઝેરરૂપ બને છે. ખરેખર આ જિનવચન ન હોત તો, ધર્મ-અધર્મ વિગેરેના વિવેકથી રહિત આપું જગત ચાર ગતિક સંસારરૂપ અંધારામાં જ પડ્યું હોત !

‘હરીતકી મહાયોદ્ધિરેકકામઃ’ અર્થાત્-‘વિરેચનની ધૃત્તિવાળાએ હરડેનું ભણણું કરવું’ એ આયુર્વેદના એક વચનથી હરડે ખાનારો રમ્ય લાગવાથી તે એક જ વચનના વિશ્વાસથી જેમ સમગ્ર આયુર્વેદની પ્રમાણિકતા સ્વીકારે છે, તેમ આગમમાં પણ જણાવેલા કેવલિકા (?), ચંદ્ર-સૂર્યાદિ ગ્રહોનો ચાર, ધાતુવૈદ, રસો, રસાયણો, વિગેરે અષ્ટાંગનિમિત્તરૂપ ભાવો કે જે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, તેની સત્યતાના વિશ્વાસથી જે પોતાની મંદ બુદ્ધિને કારણે બોળ પરોક્ષ ભાવોને સમજી શકતા નથી તેઓએ તે ભાવોને પણ સત્યસ્વરૂપે સ્વીકારવા જોઈએ. દુઃખમાં નામના પાંચમા આરારૂપ વર્તમાનકાળમાં કાળવશે દિવસે દિવસે બુદ્ધિની મંદતા વિગેરેથી જિનવચન ઉન્નત સરખું થઈ જશે, એમ સમજીને ભગવંત શ્રીનાગાર્જુન, શ્રીસ્કન્દિલાચાર્ય વિગેરે પૂર્વપુરુષોએ આગમને પુસ્તકારૂઠ કર્યું છે; માટે જિનાગમમાં બહુમાનવાળા જીવોએ તેનાં પુસ્તકો લખાવવાં અને વચ્ચો (રત્નો-સુવર્ણ-મોતી) વિગેરેથી તે પુસ્તકારૂઠ શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા-ભક્તિ વિગેરે કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ न ते नरा दुर्गतिमाप्नुवन्ति, न मूकतां नैव जडस्वभावम् ।

न चान्धतां बुद्धिविहीनतां च, ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેઓ શ્રીજિનેશ્વરજીવોના આગમોને લખાવે છે, તેઓ દુર્ગતિને પામતા નથી, મૂંગા થતા નથી, જડસ્વભાવવાળા (મૂઠ) થતા નથી, અંધાળા થતા નથી તથા નિર્બુદ્ધિપણીને (મૂર્ખતાને) પામતા નથી. ”

માટે આગમો લખાવવાં તથા તેને ભણનારાઓનું ભક્તિપૂર્વક સન્માન વિગેરે કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ पठति पाठयते पठतामसौ, वसन-भोजन-पुस्तकवस्तुभिः ।

प्रतिदिनं कुरुते य उपग्रहं, स इह सर्वविदेव भवेन्नरः ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જે સ્વયં જૈનાગમને ભણે છે, બીજાને ભણાવે છે કે ભણનારાઓને વસ્ત્ર,

આહાર કે પુસ્તક વિગેરેથી હંમેશાં સહાય કરે છે, તે સર્વજ્ઞ થાય જ છે. ”

વળી લખેલાં પુસ્તકોનું સંવેગી જોવા ગીતાર્થ ગુરુઓ ૧૨૭ પાસે વ્યાખ્યાન કરાવવું જોઈએ, વ્યાખ્યાન માટે તેઓને પુસ્તકો આપવાં જોઈએ અને વંચાતા તે આગમને હંમેશાં સોના-રૂપા વિગેરેથી પૂજાને સાંભળવું જોઈએ. એ મુજબ ત્રીજા આગમ ક્ષેત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાના ધનનું યથાશક્તિ વાવેતર કરવું જોઈએ.

૪. સાધુ-શ્રીજિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાનુસાર જેઓ ચારિત્રનું ઉત્તમ પાલન કરે છે, મળેલા હુર્લભ મનુષ્યજન-મને સફળ કરતા જેઓ સંસારસમુદ્રથી તરે છે અને અન્ય લગ્યજીવોને તારવા પ્રયત્ન કરે છે, એવા શ્રીતીર્થંકરદેવ તથા શ્રીગણધરદેવોથી માંડીને આજેજ હીક્ષિત થયેલા માત્ર સામાયિક ચરિત્રવાળા સુધીના સર્વે સાધુઓની સેવામાં યથાયોગ્ય પોતાનું ધન અર્ચવું જોઈએ. જેમકે-તેઓને સંયમમાં ઉપયોગી આદેય પ્રકારનો અશનાદિ આહાર, ઓવધ, વસ્ત્ર, યાત્ર, આશ્રય (મકાન) વિગેરે આપવાં, અર્થાત્ જે કાળમાં-જે ક્ષેત્રમાં-જે વસ્તુઓ જે સંયોગોમાં તેઓને સંયમમાં બાધા ન કરે (ઉપકારી બને) તે કાળે તે સ્થળે તે વસ્તુઓ તે પ્રસંગે તેઓને આપવી; જ્યેટલું જ નહિ, સાધુતા માટે યોગ્ય હોય તે પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓ વિગેરેને પણ વહોરાવવાં. અધિક કહેવાથી શું ? જેમ જેમ પોતાની સંયમ-આરાધના નિર્વિધનપણે કરે, તેમ તેમ પૂર્ણ પ્રયત્નો કરી તેઓને તે તે સાધનાદિ પૂરાં પાડવાં જોઈએ અને જિનાગમના શત્રુ ભૂત તથા સાધુઓની નિંદા કરનારાઓને તેમ કરતાં અટકાવવા જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ તમ્હા સદ્ સામત્યે, આણામહુંમિ નો સલુ ઉવેહા ।

અણુકૂલેહિઅરેહિ ય, અણુસટ્ટી હોદ્દ દાયચ્ચા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ માટે સામર્થ્ય છતે જિનાજ્ઞાથી બ્રહ્મ થયેલાની ઉપેક્ષા ન કરતાં અણુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપાયોથી તેને શિખામણ આપી સુધારવો જોઈએ. ૧૨૮

એ રીતિએ ચોથા સાધુક્ષેત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાના ધનને વાંવીને સફળ કરવું જોઈએ.

૫. સાધ્વી-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોને ધારણ કરનારાં સાધ્વીઓને પણ સાધુઓની પેઠે યથોચિત્ત આહાર વિગેરે આપવાથી, તે ક્ષેત્રમાં પોતાના ધનનું વાવેતર થઈ શકે છે.

૧૨૭. જેને સાચેસાચ સંસારનાં સુખો ખોટાં લાગ્યાં છે, જેને મોક્ષસુખની ઇચ્છા બળી છે, તેવા કૃપાળુ શ્રદ્ધાવંત સંવેગી અને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-પુરુષ વિગેરેને જોળખવાની જેનામાં ભુલિ છે, તેવા ગીતાર્થો જ, લાલાસાબનો વિવેક કરી ઉપદેશ દ્વારા અન્ય જીવોને ઉપકાર કરી શકે છે. તેવી યોગ્યતા વિના વ્યાખ્યાન કરવાથી ઉલ્લટા શ્રોતાઓને ધર્મવિમુખ કરવાનો પ્રસંગ પણ આવે છે. શ્રીજૈનસાસનમાં દરેક વિષયમાં યોગ્યતાને પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવી છે, ઘણું નહિ પણ માયું કરવાની તેઓની તેમ હોય છે.

૧૨૮ તથાવિધ સ્વ-જીવનને યોગ્ય બનાવ્યા વિનાના કે સમાજમાં તેની પ્રતિભા વિગેરે પામ્યા વિનાના, જે અનધિકારી જીવો આ વિષયમાં પ્રતિકાર કરવા માંડે, કે યોગ્ય-પ્રતિભાશાળી અધિકારી પુરોા ઉપેક્ષા કરે, તો અન્તે વિરાધકલાવને પામે છે. માત્ર લખવા-ખેલવાથી કાર્ય થતું નથી. જેને સુધારવો છે તેના આત્મા સુધી અસર કરે તેવું માનનીય જીવન જીવવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. તે માટે સદાચાર, લોકપ્રિયતા, ધીરતા વિગેરે શુદ્ધોની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે.

પ્રશ્ન-શ્રીઓમાં નિઃસત્ત્વપણું અને દુઃશીલપણું હોવાથી જો મોક્ષ માટે અધિકારી નથી, તો તેઓને આપેલું જ્ઞાન સાધુજ્ઞાનની બરાબર કેમ માની શકાય ?

ઉત્તર-વસ્તુતઃ શ્રીઓમાં એકાન્તે નિઃસત્ત્વતા જ હોય છે એમ નથી, ગૃહવાસને તથા સાધુપણાનું પાલન કરનારાં મહા સત્ત્વશાળી બ્રાહ્મી, સુંદરી વગેરે ઉત્તમ સાધ્વીઓમાં સત્ત્વનો અભાવ હતો-એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કહ્યું છે કે-

“ બ્રાહ્મી સુન્દર્યાર્યા, રાજિમતી ચંદના ગણધરાઽન્યા ।

અપિ દેવમનુજમદિતા, વિખ્યાતા શીલસત્ત્વાભ્યામ્ ॥૧૥॥ ”

ભાવાર્થ—“ શીલ અને સત્ત્વથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં આર્યા બ્રાહ્મી, આર્યા સુંદરી, આર્યા રાજિમતી કે પ્રવર્તિની આર્યા ચંદના; વગેરે દેવો અને મનુષ્યોથી પણ પૂજાર્થ છે. ”

ઉપરાંત બીજી સીતા વગેરે સતીઓનાં પણ ‘શીલનું રક્ષણ, શીલના મહિમાનું દર્શન, કે રામચલવ, પતિ, પુત્ર, ભાઈ વિગેરેનો ત્યાગ કરી દીક્ષાગ્રહણ’ વિગેરે સાત્ત્વિકતાભર્યાં કાર્યો પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ શ્રીઓમાં પણ શીલ, અને સત્ત્વ હોય છે. (તેથી મોક્ષ માટે તેઓ પણ લાયક છે.)

પ્રશ્ન-ભલા! મહા પાપથી મિથ્યાત્વના ઉદયે શ્રીપણું પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨૬} સમકિતદષ્ટિ જીવ સીવેદ બાંધતો નથી, તો શ્રીના આત્માની મુક્તિ કેમ થાય ?

ઉત્તર-વસ્તુતઃ પુરુષની જેમ શ્રીને પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વખતે જ સર્વ કર્મોની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ન્યૂન થાય છે, તેથી મિથ્યાત્વમોહનીય વગેરેનો પણ ક્ષય-ક્ષયોપશમ વગેરે થાય છે, અર્થાત્ શ્રીને પણ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ વેળાથી જ મિથ્યાત્વાદિનો ઉદય ટળી જાય છે. હા, તમે કહ્યું તેમ શ્રીઓમાં જો સદાય મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો પાપ-કર્મનો સંલવ હોય, તો તે મોક્ષની સાધનામાં ત્રુટિ (વિકલતા)રૂપ ગણાય, પણ તેવું તો નથી. કહ્યું છે કે—

“ જાનીતે જિનવચનં, શ્રદ્ધયે ચરતિ ચાર્યિકા સકલમ્ ।

નાઽસ્ત્યાઽસ્ત્યઽસંભવોઽસ્ત્યા, નાદૃષ્ટવિરોધમતિરસ્તિ ॥૧૭॥ ”

ભાવાર્થ—“(સ્ત્રીઓ પણ) શ્રીજિનવચનને બાણે છે (તેથી જ્ઞાન છે), તેની શ્રદ્ધા કરે છે (તેથી દર્શન છે) અને સઘળું (શુદ્ધ) આચરણ પણ કરે છે (તેથી ચારિત્ર પણ છે), એમ સ્ત્રીને એનો (મોક્ષનો) અસંલવ નથી. અદૃષ્ટ વિરોધ કરી શકાય નહિ. ‘અર્થાત્ મોક્ષના અસંલવનું કારણ દેખાયા વિના મોક્ષનો અસંલવ માનવો તે ઘટે નહિ.’ ”

આથી એ સિદ્ધ થયું કે-મોક્ષની સાધનારૂપ ખનવાળી સાધ્વીઓની સેવામાં પણ સાધુઓની જેમ સ્વધનનું વાવેતર કરવું ઉચિત જ છે.

સાધુ કરતાં સાધ્વીઓને અંગે આટલું વિશેષ છે કે-દુરાચારી તથા નાસ્તિકોના પરાલવથી સાધ્વીઓની રક્ષા કરવી, પોતાના ઘરની પાસેનું, ચારેય બાજુથી સુરક્ષિત, અને જેનું દ્વાર પણ સુરક્ષિત હોય તેવું સ્થાન તેઓને ઉતરવા-રહેવા માટે આપવું, પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓ દ્વારા

૧૨૬, સીવેદનો બંધ પહેલા-બીજા ગુણસ્થાનકે જ થાય છે. એ અપેક્ષાએ આ વચન છે.

તેઓની સેવા કરાવવી, પોતાની પુત્રીઓ વિગેરેને સાધ્વીઓની પાસે રાખવાં અને દીક્ષા લેવા ઇચ્છે તો સાધ્વીઓને આપવાં (દીક્ષા અપાવવી) વગેરે. વળી સાધ્વી પોતાને યોગ્ય કાર્ય વિસરી જાય તો સંભારી આપવું, ઉન્માર્ગે જવાનો સંભવ જણાય તો તે માર્ગથી રોકવાં, એક વાર ભૂલ કરે તો શિખામણ આપી ફરી નહિ કરવા સમજાવવું, વારંવાર ભૂલ કરે તો (હૃદયમાં પૂજ્યભાવપૂર્વક) કઠોર વચ્ચનોથી ઠપકો પણ આપવો અને સંયમને ઉચિત વસ્તુઓ આપી તેમની સેવા પણ કરવી વગેરે સાધ્વીની વિશેષ રક્ષા કરવી. એમ પાંચમા સાધ્વી ક્ષેત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાના ધનનું વાવેતર કરવું જોઈએ.

૬. **શ્રાવક**-જ્યારે સાધર્મિકપણના યોગે સાધર્મિકતા સમાગમ માત્રથી પણ મહાન પુણ્ય થાય છે, ત્યારે સાધર્મિકતાને અનુરૂપ તેઓની સેવાને અંગે તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ ઘણો જ લાભ થાય છે. તેઓની ભક્તિ કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાનાં પુત્ર, પુત્રી વિગેરેના જન્મદિન કે લગ્ન વગેરે પ્રસંગોમાં પોતાના ઘેર તેઓને નિમંત્રવા, ઉત્તમ ભતિનાં લોજન-તંબાલ-વસ્ત્ર-આભરણ વગેરે આપવું; સંકટ આવે તો પોતાનું ધન ખર્ચીને પણ તેઓનાં સંકટ ટાળવાં; અંતરાયકર્મના ઉદ્ધયથી નિર્ધન થયેલાઓને પોતાનું ધન આપીને પુનઃ ધનવાન બનાવવા; સીદાતા (શ્રદ્ધામંદ થયા) હોય તેઓને તે તે યોગ્ય ઉપાયો કરીને ધર્મમાં સ્થિર કરવા; શ્રદ્ધાળુ છતાં પ્રમાદ કરનારાઓને કરવા યોગ્ય કાર્યો સંભારી આપવાં-પ્રમાદથી બચાવવા, તથા ધર્મકાર્યમાં પ્રેરણા કરવાં; એક વખત સંભારી આપવાથી કે પ્રેરણાથી પ્રમાદ ન છોડે તો (કંટાળો લાભ્યા વિના પૂજ્યભાવે) વારંવાર પ્રેરણા કરવી તથા વાચના-પૃચ્છના-પરાવર્તના-અનુપ્રેક્ષા કે ધર્મ-કથારૂપ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય-કર્તવ્યમાં જેઓ જેમાં યોગ્ય હોય તેઓને તેમાં જોડવા, તથા વિશેષ ધર્મ માટે સર્વસાધારણ પૌષધશાળા (ઉપાશ્રય) વિગેરે કરાવવાં; ઈત્યાદિ કરવાથી શ્રાવકરૂપ છટ્ટા ક્ષેત્રમાં ગૃહસ્થને પોતાના ધનનું વાવેતર થાય છે.

૭. **શ્રાવિકા-શ્રાવિકાઓરૂપી** સાતમા ક્ષેત્રમાં પણ શ્રાવક ક્ષેત્રનો જેમ ન્યૂનતા વિના પોતાના ધનનું વાવેતર કરવું, અર્થાત્ શીલ-સંતોષવાળી, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રવતી તથા શ્રીજિન-શાસનમાં અનુરાગવાળી સધવા કે વિધવા સર્વ શ્રાવિકાઓ પ્રતિ પણ શ્રાવકની જેમ સાધર્મિક-પણથી હૃદયમાં માન રાખવું, અને સેવા-ભક્તિ કરવી.

પ્રશ્ન-લૌકિક લોકોત્તર શાસ્ત્રોના કથનથી તથા અનુભવથી પણ ઘણા દોષોના પાત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓને શીયલ કેવી રીતિએ હોય? અને જ્ઞાનાદિ રત્નોનું પાત્ર પણ સ્ત્રીઓ કેમ હોઈ શકે? વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓ, ભૂમિ વિનાની ઝેરની કંદલી (મૂળીયાં) સમાન, વાદળ વગરના વિજળીના અગ્નિ જેવી, નામ વિનાના વ્યાધિઓરૂપ, અકારણ મૃત્યુ સમાન, શુદ્ધ વિનાની વાઘણો, પ્રત્યક્ષ રાક્ષસીઓ અને અસત્ય-સાહસ-સ્વજનોના સ્નેહનો ઘાત-સંતાપમાં હેતુ તથા અવિવેકનું મહા કારણ છે, તેથી દૂરથી જ વર્જવા યોગ્ય છે, એવી સ્ત્રીઓમાં દાન, સન્માન કે વાત્સલ્ય કરવું યુક્તિયુક્ત કેમ ગણાય?

ઉત્તર-તમે કહ્યું તેમ સ્ત્રીઓમાં દોષો બહુ જ હોય છે, એવો એકાન્ત નથી. પુરૂષોમાં પણ તમારી હકીકત સમાન છે, કારણ કે-પુરુષો પણ કૂર આશયવાળા ઘણા દોષોવાળા-નાસ્તિકો-કૃત્તનો-સ્વામીનો દ્રોહ કરનારા અને દેવ-ગુરુઓને પણ ઠગનારા હોય છે, આવા

દુષ્ટ પુરુષો જગતમાં હોય તેથી ઉત્તમ પુરુષો પણ એવા દુષ્ટ છે, એમ માની મહાપુ-
પુરુષોની અવજ્ઞા કરવી યોગ્ય નથી, એમ સ્ત્રીને માટે પણ સમજવું. વળી શ્રીતીર્થંકરદેવાદિ ઉત્તમ
પુરુષોની માતાઓને સ્ત્રીપણું હોવા છતાંય, તે તે શુણ્ણોની મહત્તાના યોગે દેવો અને ઇન્દ્રો પણ
પૂજે છે અને મુનિઓ પણ તેઓની સ્તુતિ કરે છે. લૌકિક શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ નિરતિશયં ગરિમાણં, તેન મુવત્યા વદન્તિ વિદ્વાંસઃ ।

તં કમપિ વહતિ ગર્ભં, જગતામપિ યો ગુરુર્મવતિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ સ્ત્રી તેવા કોઈ ઉત્તમ ગર્ભને ધારણ કરે છે, કે જે ત્રણ જગતનો પણ ગુરુ
થાય છે. આથી વિદ્વાનો જરાય અતિશયોક્તિ વિના સ્ત્રીની મોટાઈ મહત્તા-માને છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાના શોયલના મહિમાથી અગ્નિને પાણીની જેમ (શીતલ), સર્પને
દોરડાની જેમ (નિર્વિષ), નદીઓને સ્થલની જેમ (સ્તાબલ) અને ઝેરને અમૃતની જેમ
છવન બનાવે છે; સુલસા વગેરે શ્રાવિકાઓ ઉત્તમ થઈ હતી, કે જેઓના શુણ્ણ શ્રીતીર્થંકર-
દેવોએ પણ સ્વમુખે ગાયા છે, ઇન્દ્રોએ પણ પોતાની સભામાં વારંવાર તેઓના ચારિત્રનાં બહુ-
માન કર્યાં છે અને ગાઠ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો પણ જેઓને સમ્યક્ત્વાદિ સંપત્તિથી જરાય અભાવ
માન કરી શક્યા નથી. કોઈ તો તે જ ભવે મોક્ષમાં પણ ગઈ છે અને કોઈ બે-ત્રણ ભવો પછી
જથો-એમ શાસ્ત્રોમાં વર્ણન સંભળાય છે; માટે માતાની જેમ, બહેનની જેમ કે પોતાની પુત્રીની
જેમ સ્ત્રીઓનું પણ વાતસલ્ય કરવું જોઈએ, એટલું જ કહેવું બસ છે.

પૂર્વે જણાવ્યાં તે સમ્યક્ત્વ અને આશુવ્રતોનું પાલન કરવું તથા આ સાત ક્ષેત્રોમાં ધન
અર્જવું, એટલો જ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે એમ નહિ, ઉપરાંત ગૃહસ્થને કરણીય દીન-દુઃખી-
આંની દયા વગેરે અનુકમ્પા તેનો વિશેષ ધર્મ છે. આંધળા, બહેરા, પાંગળા, રોગથી પીડિત
વિગેરે નિર્ધન દીન-દુઃખીઓ પ્રતિ અનુકમ્પા કરવી, તેઓને ભકિતથી નહિ માત્ર દયાથી
ધન, ખોરાક, વસ્ત્ર, ઔષધાદિ આપવું, તે અનુકમ્પા કહેવાય છે. સાત ક્ષેત્રોમાં ભકિતપૂર્વક
યથોચિત દાન કરવું અને દીન-દુઃખીયા વગેરેને તો પાત્ર-કુપાત્રનો વિવેક કર્યા વિના કે કદાચ-
અકદાચનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર કરુણાભાવથી આપવું તે વ્યાજબી છે. એ પ્રમાણે દીન-
દુઃખીઓમાં પણ અનુકમ્પાથી પોતાના ધનને વાવવું ન્યાય સંગત છે. શ્રીતીર્થંકરદેવો પણ
દીક્ષા પૂર્વે પાત્ર-કુપાત્રની અપેક્ષા વિના જ કરુણાથી વાર્ષિક દાન આપે જ છે.

ઉપર જણાવ્યા તેવા શુણ્ણવાળો ગૃહસ્થ મહાશ્રાવક કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“ एवं વ્રતસ્થિતો મક્ત્યા, સપ્તક્ષેત્ર્યાં ધનં વપન્ ।

દયયા ચાડતિદીનેષુ, મહાશ્રાવક ઉચ્યતે ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ આ પ્રમાણે વ્રતોમાં રહેલો (વ્રતધારી) શ્રાવક સાત ક્ષેત્રોમાં ભકિતથી
અતિ દીન-દુઃખીઓમાં દયાથી પોતાના ધનને વાપરતા મહાશ્રાવક કહેવાય છે. ”

તેને ‘ મહાશ્રાવક ’ એથી કહેવાય છે કે-બીજાઓ કરતાં તે ચઢીયાતો છે. અવિરતિવાળા
કે એક-બે વ્રતરૂપ અદ્ય વિરતિવાળાઓને પણ ‘ ધર્મનું ’ શ્રવણ કરે તે શ્રાવક ’ એ વ્યુત્પત્તિથી
શ્રાવક તો કહ્યા છે. તેઓની અપેક્ષાએ આ મહાશ્રાવક છે જ. કહ્યું છે કે-

“ સંવત્સરદંતણાઈ, પદ્મિઅહં જહજળા સુણેઈ અ ।
સામાયારિં પરમં, જો રચલુ તં સાવગં વિંતિ ॥૧૧॥ ”

(સંબોધમ૦, શ્રા૦ ધર્માધિ૦ ૧)

ભાવાર્થ-“ જેને સમ્યગ્દર્શન વગેરે પ્રાપ્ત થયું હોય અને જે સાધુપુરુષોના સુખે ઉત્તમ સામાયારીને (સાધુ-શ્રાવકનાં કર્તવ્યો વગેરેને) દરરોજ સાંભળે, તેને નિશ્ચયે શ્રાવક કહેવાય છે. ”

તથા-“ શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ પદાર્થચિન્તના-દ્વનાનિ પાત્રેષુ વપત્યનારતમ્ ।

કિરત્યપુણ્યાનિ સુસાધુસેવના-દદ્યાપિ તં શ્રાવકમાદુરજ્ઞસા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જે આજે પણ પદાર્થોના ચિંતવનથી શ્રદ્ધાળુપણાને દબં કરે છે, હંમેશાં સુપાત્રોમાં ધનને વાવે છે અને સુસાધુઓની સેવાથી પાપને વિખેરે છે, તેને શ્રાવક કહેવાય જ ને. ”

જે શ્રાવક શબ્દની નિયુક્તિ (ભેડણી-બ્યાખ્યા)થી સામાન્ય-અદ્ય ધર્મવાળાને પણ શ્રાવકપણું પ્રસિદ્ધ છે, તો અહીં જેનું વર્ણન કર્યું તે તો નિરતિઆર સમ્પન્નાં વ્રતોને ધારણ કરનારો, સાતેય ક્ષેત્રમાં નિર્મળભક્તિથી ધન અર્થવાથી જૈનદર્શનના પ્રભાવકપણાને પામેલો અને હીન-દુઃખીઆઓમાં પણ અત્યન્ત કૃપાવંત હોવાથી ‘મહાશ્રાવક’ કહેવો તે યોગ્ય છે, એમ ભેદ સમજવો.

એમ અહીં સુધી મહાશ્રાવકનું (તેના ધર્મનું) સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે તેની ‘દિનચર્યા-દરરોજ કરવા યોગ્ય કાર્યોરૂપ’ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ આગળના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

અર્હ

શ્રી ધર્મસંગ્રહનો સવિસ્તર ગુર્જરાનુવાદ-ભાગ ૧ લો-વિભાગ ૨ નો પ્રકરણ ત્રીજું-શ્રાવકની દિનચર્યા

મૂઠ—“ નમસ્કારેણાજ્વબોધઃ, સ્વદ્રવ્યાનુપયોજનમ્ ।

સામાયિકાદિકરણં, વિધિના ચૈત્યજૂજનમ્ ॥૬૦॥ ”

મૂલાર્થ—“ પ્રાતઃકાલે શ્રીનવકારમંત્રના ધ્યાનપૂર્વક જાગવું; દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી પોતે કોણ છે, ક્યાં છે, કયો કાળ છે અને ક્યાં પ્રતાદિ સ્વીકાર્યા છે; વગેરે યાદ કરવું; સામાયિક વગેરે કરવું તથા વિધિપૂર્વક શ્રીજિનપૂજન કરવું, એ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ—સંપૂર્ણ કલ્યાણરૂપ મોક્ષનગરના ઉત્તમ રાજા સરળા શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ-ઓથી અધિષ્ઠિત ‘નમો અરિહંતાણુ’ વિગેરે પ્રસિદ્ધ નવ પદો જેમાં છે, તે શ્રી નમસ્કાર મહા-મંત્રનું સ્મરણ કરતા નિદ્રામાંથી જાગવું, એ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે. એમ હવે જે દૈનિક કર્તવ્યો કહેવાશે તે પણ સઘળો ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે એમ સ્વયં સમજવું.

એ વિધિથી જાગ્યા પછી આત્માનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વિચાર કરવો, એટલે કે-દ્રવ્યથી હું કોણ છું? શ્રાવક છું કે અન્ય છું? અથવા મારા ગુરુ કોણ છે? વગેરે વિચારવું; ક્ષેત્રથી હું કોઈ નાના ગામમાં છું કે શહેરમાં છું? અમુક ગામ-નગરમાં પણ હું મારા કે બીજાના ઘરમાં છું? તે અમુક ઘરમાં પણ હું નીચે કે પહેલે-બીજે મજલે (માળે) છું? વગેરે યાદ કરવું; કાળથી અત્યારે રાત્રી છે કે દિવસ? રાત્રીએ પણ હમણાં કયો પ્રહર-કયો સમય છે? વગેરે નક્કી કરવું; અને ભાવથી હું કયા કુલનો છું? મારો ધર્મ કયો છે? અથવા મેં ક્યાં ક્યાં પ્રતો વગેરે સ્વીકારેલાં છે. ? ઇત્યાદિ સ્મરણ કરવું. એમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિનો ઉપયોગ મૂકવો-તે યાદ કરવાં તેમાં-જાગવાનો ગૃહસ્થનો વિધિ એવો છે કે-મુખ્યત્વે તો શ્રાવક અને તેટલી અલ્પ નિન્દ્રાવાળો હોય, કે જેથી પાછલી રાત્રે તે સ્વયં જાગી શકે. અલ્પ નિન્દ્રાથી આ લોકનાં તથા પરલોકનાં કાર્યોની સિદ્ધિ વગેરે અનેક લાભો થાય છે. જેને અલ્પ નિન્દ્રાથી નિવોહ ન થાય તે પણ સામાન્ય રીતિએ (એકમાં ૪૮ મીનીટ, તેવાં) પંદર મુહૂર્તની રાત્રી હોય, તેમાં છેલ્લે ચોદમા પ્રાક્ષ મુહૂર્ત (સૂર્યોદયને ચાર ઘડી વાર હોય ત્યારે) તો શ્રીનવકાર-મંત્રનું સ્મરણ કરતો અવશ્ય ઉઠે, પછી ઉપર જણાવ્યું તેમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર વગેરેનો ખ્યાલ કરે, આટલું કરવા છતાં નિદ્રા ન છૂટે, તો નાસિકાને દબાવી શ્વાસને રોકે, અને એમ સ્વસ્થ બની લઘુ શંકા ટાળે, ખાંસી વગેરે આવે તો પણ મોટો અવાજ ન થવા દે; કારણ કે-તેથી બીજા હિંસક જીવો જાગે અને પોતાનું પાપકાર્ય શરૂ કરે, એમ અવાજથી હિંસા વગેરે અન્યો શરૂ થાય, અર્થાત્ તે પાપકાર્યોમાં પોતે નિમિત્તરૂપ બને, અને તેથી તેને કર્મબંધ થાય. વળી ઉઠતી વખતે જે નાસિકાથી શ્વાસ-ઉચ્છવાસ ચાલુ હોય તે બાજુનો (જમણો કે ડાબો) પગ પહેલાં જમીન ઉપર મૂકે-એમ નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેમાં જાગતાં શ્રીનવકારમંત્રનું સ્મરણ કેવી રીતિએ કરવું તે કહે છે.

શ્રીનવકારમંત્રના સ્મરણપૂર્વક જાગવામાં એટલું વિશેષ છે કે-જાગતી વખતે મંગલને માટે અત્યંત જાહુમાન કરવારૂપ શ્રીનવકારમંત્રનું મનમાં જ સ્મરણ કરે, ઉચ્ચાર કરે નહિ. કહ્યું છે કે-

“ પરમેદ્દિચિંતણં માણસંમિ સિજ્જાગણ કાયવ્વં ।

સુત્તાડિવિણયપવિત્તી, નિવારિઆ હોઈ एवं તુ ॥૧॥ ” (પંચા. ૧, ગા. ૪૨ વૃત્તિઃ)

ભાવાર્થ-“ શબ્દમાં રહ્યાં રહ્યાં શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ (નવકારમંત્ર)નું ચિંતન મનમાં કરવું, કારણ કે-એમ કરવાથી સૂત્રનો (નવકાર મંત્રનો) અવિનય થાય નહિ. શ્રીનવકારમંત્ર એક મહા પ્રભાવશાળી સર્વોત્તમ મંત્ર છે, પલંગ વગેરેમાં કે સંઘાસનમાં બેઠાં બેઠાં તેનો ઉચ્ચારપૂર્વક જાપ કરવો, તે અવિનયરૂપ છે, એમ કહેવાનો આશય છે. ”

અન્ય આચાર્યોનો મત તો એવો છે કે-એવી કોઈ અવસ્થા નથી કે જેમાં શ્રીનવકારમંત્ર બોલવાનો અધિકાર ન હોય. એ મતથી તેઓ તો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરવામાં પણ સમ્મત છે, એમ નહીં થયું. આ બન્ને માન્યતાઓ પહેલા પંચાશકની ગાથા ૪૨ ની ટીકા વિગેરેમાં જણાવેલી છે. શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં પૂ. શ્રીમદેવેન્દ્રસૂરિજી મહારાજ તો કહે છે કે-

“ સિજ્જાઠાણં પમુત્તૂણં, ચિદ્દિજ્જા ધરણીઅલે ।

માવવન્થું જગન્નાહં, નમુકારં તઓ પદે ॥ ગા. ૯ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ શબ્દ, પલંગ વગેરેમાંથી નીચે ઉતરીને, પૃથ્વી ઉપર ઉભા ઉભા કે બેઠાં બેઠાં શ્રીનમસ્કારમંત્ર આ લોક પરલોકમાં સર્વત્ર સહાય કરનાર હોવાથી સાચા બન્ધુ સમાન, અને પ્રાપ્ત થયેલા શુભોનું રક્ષણ કરનાર તથા અપ્રાપ્ત શુભોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી જગતના નાથરૂપ છે, તેને બણે-ગણે પરાવર્તન કરે, ”

અને આ. શ્રીદેવસૂરિકૃત યતિદિનચર્યામાં પણ કહ્યું છે કે-

“ જામિણિપચ્છિમજામે, સન્ધે જગંતિ નાલ્લણ્ડદાઈ ।

પરમિદ્દિપરમમંતં, મણંતિ સત્તદ્વારાઓ ॥૧॥ ” (ગા. ૩)

ભાવાર્થ-“ રાત્રિને છેલ્લે પ્રહરે ખાલ, વૃહ, વગેરે સર્વે (મુનીઓ) જાગે અને શ્રી-પંચપરમેષ્ઠિ (નવકાર)ને સાત-આઠ વાર બણે-ગણે ”

યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ આઠમાંમાં શ્રીનવકારમહામંત્રના પાઠનો વિધિ આ પ્રમાણે છે-

“ અષ્ટપત્રે સિતામ્મોજે, કર્ણિકાયાં કૃતસ્થિતિમ્ ।

આઘં સપ્તાક્ષર મંત્રં, પવિત્રં ચિન્તયેત્તતઃ ॥૧॥ ”

“ સિદ્ધાદિકચતુષ્કં ચ, દિક્ષપત્રેષુ યથાક્રમમ્ ।

ચૂલાપાદચતુષ્કં ચ, વિદિક્ષપત્રેષુ ચિન્તયેત્ ॥૨॥ ”

“ ત્રિશુદ્ધયા ચિન્તયન્નસ્ય, શતમષ્ટોચરં મુનિઃ ।

શુદ્ધાનોઽપિ લભેતૈવ, ચતુર્થતપસઃ ફલમ્ ॥૩॥ ” (શ્લોક ૩૩ થી ૩૫)

ભાવાર્થ-“ આઠ પાંખડીવાળા સ્વેત કમળની (કદપના રચના કરીને તેની) કાર્ણિકા (મધ્ય)

ગમાં 'નમો અરિહંતાણુ' એ સાત અક્ષરોવાળું પવિત્ર પહેલું પદ સ્થાપીને તેનું ધ્યાન કરે. (૧) 'નમો સિદ્ધાણુથી નમો લોએ સંવસાહુણુ' સુધીનાં ચાર પદોને અનુક્રમે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાની પાંખડીઓમાં સ્થાપીને તેનું ધ્યાન કરે અને ચૂલિકાનાં 'એસો પંચ નમુ-છારોથી પદમ' હવર્ધ મંગલ' સુધીનાં ચાર પદોને અનુક્રમે અગ્નિકોણ, નૈઋત્યકોણ, વાયવ્ય-કોણ અને ઇશાનકોણમાં સ્થાપન કરીને તેનું ધ્યાન કરે. (૨) મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ-પૂર્વક એ રીતે એકસોઆઠ વાર શ્રીનવકારમંત્રનું ચિંતન કરતો સાધુ ભોજન લેવા છતાં (ચાથ ભક્તનું) એક ઉપવાસનું ફળ પામે છે. (૩) "

આ સામાન્ય ફળ કહ્યું, વિશેષ ફળ તરિકે તો સ્વર્ગ કે મોક્ષ પણ મળે છે. ત્યાં જ યોગ-શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે-

“ પ્રવૃત્તિહેતુરેવૈતદમિષાં કથિતં ફલમ્ ।

ફલં સ્વર્ગાપવર્ગોં તુ, વદન્તિ પરમાર્થતઃ ॥૧૥” (પ્ર૦ ૮-શ્લો ૪૦)

ભાવાર્થ-“ નવ પદોના જાપનું આ એક ઉપવાસનું ફળ માત્ર તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા કહ્યું છે, પરમાર્થથી તો શ્રીનવપદોના જાપનું ફળ સ્વર્ગ અને મોક્ષ કહ્યું છે.

એમ કમલની રચનાપૂર્વક એકાગ્રતાથી ગણવામાં અશક્ત હોય, તેઓને હાથની આંગળીના વેદાથી નન્દાવર્ત-શંખાવર્ત વગેરેના (ક્રમે) ગણતાં પણ ઘણું ફળ મળે છે. કહ્યું છે કે-

“ કરઆવતે જો પંચ-મંગલા સાહુપડિમસંખાપ ।

જવવારા આવત્તઈ, છલંતિ તે નો પિસાયાઈ ॥૧૥” (નમસ્કાર૦ પચ્ચવિંશતિ-૧૬)

ભાવાર્થ-“ હાથ વડે જેઓ (નન્દાવર્ત, ૧ શંખાવર્ત, વગેરે) આવતોથી પંચમહા-મંગલને ખારની સંખ્યાથી નવ (૧૦૮) વાર ગણે છે, તેને હુષ્ટ પિશાચ વગેરે નડતા નથી. ”

બંધન વગેરે સંકટના પ્રસંગે તો તે આવતોને ઉલટા ગણીને કે (ણું-તા-હું-રિ-અ-મો-ન) અક્ષરોને ઉલટા ગણીને અથવા (પદમ' હવર્ધમંગલ', મંગલાણુંચ સંવેસિ' વગેરે) પદોને અવળાં ગણીને આ જાપ કરવો. એ રીતિએ એક લાખ કે તેથી વધુ વાર ઉલટો જાપ કરવાથી બંધન-સંકટાદિ કષ્ટો તુર્ત નાશ પામે છે.

જે કે ઉત્સર્ગથી શ્રીનવકારમંત્ર વગેરેનો જાપ સમકિતદષ્ટિ આત્માઓએ કર્મની નિર્જરા માટે જ કરવો ઉચિત છે, તો પણ તે તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ કોઈ તેવા પ્રસંગે આ લોક

૧. નંદાવર્ત, શંખાવર્ત, હ્રીવર્ત, ઔવર્ત વગેરે આવતોથી મંત્રોનો જાપ કરી શકાય છે. તેમાં નંદાવર્ત-શંખાવર્ત નીચે પ્રમાણે થાય છે, આ આવતોમાં ખાર ખાર અંક છે તે ક્રમથી ચાર

નંદાવર્ત

મતાન્તરે નંદાવર્ત

શંખાવર્ત

૧	૮	૬	૧૦
૨	૭	૬	૧૧
૩	૪	૫	૧૨

૩	૪	૫	૧૨
૨	૭	૬	૧૧
૧	૮	૬	૧૦

૬	૭	૮	૯
૫	૨	૧	૧૦
૪	૩	૧૨	૧૧

આંગળીઓના ત્રણ ત્રણ વેદા દ્વારા ગણવાથી તે તે આવતો બને છે જે કે અંકગણના ડાબા હાથે કહેલી છે, તો પણ આવતો જમણા હાથે ગણવા ઠીક જણાય છે. નિર્ણય તો ગીતાર્થો

કહે તે સમજવો.

કે પરલોકના લોકિક હિતને ઉદ્દેશીને પણ ગણતાં ઉપકાર થતો હોવાથી શાસ્ત્રમાં એ માટે ગણવાનો ઉપદેશ કરેલો જણાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ પીતં સ્તમ્ભેઽરૂણં વરયે, સોમણે ત્રિદુમગ્રમમ્ ।

કૃષ્ણં ચિદ્રેષણે ધ્યાયેત્, કર્મઘાતે સશિમમમ્ ॥૧॥ ” (મ૦ ૮-શ્લો ૩૧)

ભાવાર્થ—“કોઈને થંભાવવા માટે પીળા વર્ણની, વશ કરવા માટે રાતા વર્ણની, ક્ષોભ (ભય) પમાડવા માટે લીલા વર્ણની, એક બીજાને દ્વેષ કરાવવા માટે કાળા વર્ણની અને કર્મનો નાશ કરવા માટે શ્વેત વર્ણની માળાથી નવકારનું ધ્યાન કરવું.”

હાથની આંગળી વગેરેથી પણ ગણી ન શકાય, તો રત્ન કે રૂદ્રાક્ષ વગેરેની ૧૦૮ મણકાની ૨ માળા હૃદય સામે રાખીને વત્રો કે પગ વગેરેને તે ન લાગે અને મેરૂ (મિર)નું ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ વિધિપૂર્વક ગણવું. કહ્યું છે કે—

“ અઙ્ગુલ્યગ્રેણ યજ્જપ્તં, યજ્જપ્તં મેરુલક્ષ્મ્ને ।

વ્યગ્રચિત્તેન યજ્જપ્તં, તત્પ્રાયોઽપ્પફલં મથેત્ ॥૧॥ ”

“ સદ્કુલાદિજને મવ્યઃ, સશબ્દાન્મૌનવાન્ શુભઃ ।

મૌનજાત્માનસઃ શ્રેષ્ઠો, જાપઃ શ્લાઘ્યઃ પરઃ પરઃ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“(વસ્તુતઃ માળા અંગુઠા પર રાખીને તર્જની આંગળીથી ફેરવવી જોઈએ, તેને બદલે) આંગળીના છેડે રાખીને જાપ કરે (મેરૂને ઓળંગવો જોઈએ નહિ છતાં) મેરૂને ઓળંગીને જાયે અને (સ્થિર ચિત્તને બદલે) વ્યગ્ર ચિત્તે જાપ કરે તો તેવા જાપનું ફળ પ્રાયઃ અલ્પ માત્ર મળે છે, (૧) ઘણા મનુષ્યોની હાજરીમાં જાપ કરવા કરતાં એકાત્મમાં કરવો ઉત્તમ છે, ઉચ્ચારથી કરવા કરતાં મૌનથી કરવો શ્રેષ્ઠ છે અને મૌન કરતાંય ધ્યાનથી કરવો વધુ શ્રેષ્ઠ છે. એમ ઉત્તરોત્તરનો જાપ વિશેષ પ્રશંસનીય છે.

પૂ. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિકૃત પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિમાં પણ કહ્યું છે કે—જાપના માનસ, ઉપાંશુ અને ભાષ્ય એ ત્રણ પ્રકારો છે. જેમાં અંતર્જ્ઞપ પણ ન હોય, કેવળ મનથી થતો જાપ, જેને પોતે જ જાણી શકે તે ‘માનસ’ જાપ સમજવો; જેમાં અંતર્જ્ઞપ હોવા છતાં બીજાઓ ન સાંભળે તેને ‘ઉપાંશુ’ સમજવો; અને બીજા સાંભળે તેને ‘ભાષ્ય’ સમજવો. તેમાં યહોદો માનસ જાપ કષ્ટસાધ્ય અને તેનાથી શાન્તિકાર્યો કરાય છે માટે તે ઉત્તમ છે, બીજો ઉપાંશુ સામાન્ય અને પૌષ્ટિક કાર્યો માટે કરાતો હોવાથી મધ્યમ છે અને ત્રીજો ભાષ્ય જાપ સુકર બીજાઓનો પરાભવ (વશીકરણ), વગેરે કષ્ટ કાર્યો માટે કરાતો હોવાથી અધમ કહ્યો છે.

શ્રીનવકારમંત્ર પાંચ પદની કે નવ પદની અનાનુપૂર્વીથી પણ ગણી શકાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા માટે અનાનુપૂર્વીથી ગણવો શ્રેષ્ઠ છે, એ અનાનુપૂર્વી એકેક અક્ષર કે એકેક પદ

૨. નવકારવાણીમાં ૧૦૫ અને મેરૂમાં ત્રણ એમ ૧૦૮ મણકા રાખવા—એમ શ્રીઉપદેશરસા-યજુમાં કહ્યું છે અને તેમ રાખવાની પ્રાચીન પરંપરા છે, એવું વર્તમાનમાં કેટલાનું મન્તવ્ય છે; વળી કોઈ ૧૦૮ મણકા માળામાં રાખી ઉપર મેરૂ જુદો રાખે છે અને દ્વિગચ્છે ૧૦૮ માળામાં તથા મેરૂના ત્રણ જુદા—એમ ૧૧૧ મણકા રાખે છે. તે બે મતોની પુષ્ટિમાં પ્રમાણ જણવામાં નથી.

વગેરેથી પણ ગણી શકાય છે. આ અનાનુપૂર્વીનો વિધિ યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાંથી જાણી લેવો. વળી કહ્યું છે કે-

“ મન્ત્રઃ પ્રણવપૂર્વોઽયં, ફલમૈદિકમિચ્છુભિઃ ।

ધ્યેયઃ પ્રણવહીનસ્તુ, નિર્વાણપદકાર્ક્ષિભિઃ ॥૧॥ ” (યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૮-૭૧)

ભાવાર્થ-“ આ લોકનાં પૌરુષલિક સુખરૂપ ફળની ઇચ્છાવાળાએ ‘ઐ’ પૂર્વક એટલે ‘ઐઃ નમો અરિહંતાણુ’ વગેરેથી અને મોક્ષપદની ઇચ્છાવાળાએ ઐ વિના માત્ર ‘નમો અરિહંતાણુ’ વગેરેથી ધ્યાન કરવું. ”

એ પ્રમાણે જાપ, ધ્યાન વગેરેનું ફળ વધુ હોવાથી વિધિપૂર્વક જાપ કરવો. કહ્યું છે કે-

“ પૂજાકોટિસમં સ્તોત્રં, સ્તોત્રકોટિસમો જપઃ ।

જપકોટિસમં ધ્યાનં, ધ્યાનકોટિસમો લયઃ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ પરમાત્મા વગેરેની કોઠ વાર પૂજા કરવા બરાબર તેઓની એક સ્તુતિ છે, કોઠ વાર સ્તુતિ કરવા બરાબર એક જાપ છે, કોઠ વાર જાપ કરવા બરાબર એક ધ્યાન છે અને કોઠવાર ધ્યાન કરવા બરાબર એક લય (પરમાત્મસ્વરૂપમાં રમણતા) છે. અર્થાત્ એ જાપ વગેરેનું ઉત્તરોત્તર કોઠશુભું ફળ છે. ”

ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે શ્રીજિનેશ્વરદેવોનાં જન્મ વગેરે જ્યાં થયાં હોય તેવા ઉત્તમ સ્થળનો, અન્ય તીર્થભૂમિનો અથવા એકાગ્રતા સાધી શકાય તેવા એકાન્ત સ્થલનો આશ્રય લેવો જોઈએ. ધ્યાનશતકમાં કહ્યું છે કે-

“ નિરુચં ચિય જુવ્વપસુ-નપુંસગકુસીલવજ્જિયં જણો ।

ઠાણં વિઅણં મણિયં, વિસેસઓ જ્ઞાણકાલંમિ ॥૧॥ ”

“ ધિરકયજોગાણં પુણ, મુળીણ જ્ઞાણે સુનિરુચલમણાણં ।

ગામંમિ જળાણ્ણે, સુણ્ણે રણ્ણે વ ન વિસેસો ॥૨॥ ”

“ તો જત્થ સમાહાણં, હોઈ મળોવયણકાયજોગાણં ।

ભૂઓવરોહરહિઓ, સો દેસો જ્ઞાયમાણસ્સ ॥૩॥ ”

“ કાલોઽવિ સુચ્ચિય જહિં, જોગસમાહાણમુત્તમં લહ્હ ।

ન ઉ દિવસનિસાવેલાઈ-નિયમણં જ્ઞાણિણો મણિયં ॥૪॥ (મા૦ ૩૫ થી ૩૮)

ભાવાર્થ-“ (ઉત્સર્ગ માર્ગે) મુનિઓને માટે સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક કે વ્યભિચારી વગેરે દુરાચારીઓથી રહિત નિર્જન સ્થાન હંમેશાં હોવું જોઈએ એમ કહ્યું છે, અને ધ્યાન માટે તો ખાસ કરીને મનુષ્યાદિથી રહિત નિર્જન સ્થાન કહ્યું છે. (૧) કિન્તુ જેઓએ (જ્ઞાનક્રિયાના સતત અભ્યાસથી મન, વચન અને કાયા કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ) યોગોને સ્થિર કર્યા છે અને તેથી ધ્યાનમાં મનને નિશ્ચલ રાખી શકે છે, તેવા મુનિઓને તો મનુષ્યાદિથી ભરેલા ગામમાં, જ્યાં કોઈ ન હોય તેવા શૂન્ય ઘરમાં, કે જંગલમાં; કાંઈ ભેદ નથી. અર્થાત્ તેઓ સર્વત્ર ધ્યાન કરી શકે છે-રહી શકે છે. (૨) તેથી જ મન-વચન કે કાયાના યોગોનું જ્યાં

સમાધાન (સ્વૈર્થ) થઈ શકે, તેણું ત્રસ-સ્થાવર જીવોના ઉપદ્રવ વિનાનું સ્થાન ધ્યાન માટે ઉચિત છે. (૩) (કાળ પણ અમુક જ જોઈએ એમ એકાન્ત નથી, પણ) જે કાળે યોગોનું સમાધાન-સ્વૈર્થ સારી રીતિએ સાધી શકાય તે કાળ ધ્યાનને માટે યોગ્ય સમજવો, ધ્યાનીને માટે દિવસ, રાત્રિ કે બીજા અમુક કાળનું નિયમન નથી. (૪) ”

શ્રીનવકારમંત્ર આલોક-પરલોકમાં અત્યંત ગુણને કરનારો છે. મહાનિશીથમાં કહ્યું છે કે—

“ નાસેહ ચોર-સાવય-વિસહર-જલ-જલણ-બંધનમયાઈ ।

ચિતિજ્જંતો રવસ-રણ-રાયમયાઈ માવેણ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીનવકારમંત્રનું ભાવપૂર્વક ચિંતન કરવાથી ચોરનો, વાઘ વગેરે શિકારી પ્રાણીઓનો, સાપનો, સમુદ્ર વગેરેમાં પાણીનો, અગ્નિનો અને જેલ વગેરે બંધનોનો ભય તથા રાક્ષસનો, યુદ્ધનો કે રાજાનો ભય પણ દૂર થાય છે. ” બીજે પણ કહ્યું છે કે—

“ જાણ વિ જો પઢિજ્જઈ, જેણં જાયસ્સ હોઈ ફલરિદ્ધી ।

અવસાળે વિ પઢિજ્જઈ, જેણ મઓ સોગઈ જાઈ ॥૧॥ ”

“ આવઈહિં વિ (પિ) પઢિજ્જઈ, જેણ ચ લંબેઈ આવયસયાઈ ।

રિદ્ધીઈ વિ પઢિજ્જઈ, જેણ ચ સા જાઈ વિત્થારં ॥૨॥ ”

“ નવકારકઅક્ષર, પાવં ફેડેઈ સત્તઅયરાઈ ।

પણાસં ચ પણં, પંચસયાઈ સમગ્ગેણં ॥૩॥ ”

“ જો ગુણઈ લક્ષમેણં, પૂણઈ વિહીઈ જિણનમુકારં ।

તિત્થયરનામગોઅં, સો બંધઈ નત્થિ સંદેહો ॥૪॥ ”

“ અટ્ટેવ ચ અટ્ટસયા, અટ્ટસહસ્સં ચ અટ્ટકોડીઓ ।

જો ગુણઈ અટ્ટલક્ષ્ણે, સો તદ્દઅ મવે લહઈ સિદ્ધિ ॥૫॥ ” (નમસ્કારપચ્ચવિંશતિઃ)

ભાવાર્થ—“ જન્મ વખતે અને તે પછી પણ જે નવકાર ગણે તેને ઋદ્ધિરૂપ ફળ મળે છે, અંતે-મરણ વખતે ગણે તો મરનારો સદ્ગતિમાં જાય છે. (૧) આપત્તિ વખતે ગણવાથી સેંકડો આપત્તિઓને ઉદભવી જાય છે અને ઋદ્ધિ વખતે ગણવાથી ઋદ્ધિ વધે છે. (૨) નવકારનો એક અક્ષર ગણવાથી સાત સાગરોપમનાં, એક પદ ગણવાથી પચાસ સાગરોપમનાં, અને સમ્પૂર્ણ નવકાર ગણવાથી પાંચસો સાગરોપમનાં પાપો તૂટે છે. (૩) જે શ્રીજિનેશ્વરના નમસ્કાર મંત્રને (નમો અરહિંતાણું પદને) વિધિપૂર્વક પૂજે છે અને એક લાખ વાર ગણે છે, તે નિઃસંદેહપણે તીર્થંકરનામકર્મને બાંધે છે. (૪) જે માણસ આઠ કોડ, આઠ લાખ, આઠ હજાર, આઠસો ને આઠ વાર શ્રીનવકારમંત્રને ગણે છે, તે ત્રીજા ભવમાં સિદ્ધિગતિને પામે છે. (૫) ” (એમ શ્રીનવકારમંત્રના જાપથી અત્યંત-અનંત લાભ થાય છે, માટે જાગતાં નવકારનું સ્મરણ કરવું.)

તે પછી દ્રવ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું છે, તેમાં 'વગેરે' શબ્દથી ધર્મજગરિકાનું સૂચન સમજવું. તે ધર્મજગરિકા આ પ્રમાણે છે—

“ કિં મે કડં ? કિચ્ચમકિચ્ચસેસં ?, કિં સક્કણિજ્જં ન સમાયરામિ ? ।

કિં મે પરો પાસદ્ ? કિં ચ અપ્પા, કિં વાહં જ્જલિયં ન વિવજ્જયામિ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ મેં શું શું કયું ? કરવા યોગ્ય શું બાકી છે ? મારાથી શક્ય અને કરવા યોગ્ય એવું હું શું નથી કરતો ? મારી કયી બૂલો બીજાને જણાય છે ? આત્મા શું વસ્તુ છે ? અથવા તો હું મારા કયા દોષોને તજતો નથી ? વગેરે વિચારવું. ”

સંભળાય છે કે—આનંદજી, કામદેવજી વગેરે મહાશ્રાવકોએ પણ ધર્મજગરિકા કરી (વિકાસ સાધ્યો) છે. આ મૂલ ૬૦ માં શ્લોકના પૂર્વાર્દનું વર્ણન કર્યું, હવે ઉત્તરાર્ધ વર્ણવે છે.

ઉત્તરાર્ધમાં સામાયિકાદિ કરવું વગેરે કહ્યું છે, તેમાં સામાયિક એટલે વ્રતાધિકારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બે ઘડી (૪૮ મીનીટ) સુધી સમભાવમાં રમણતારૂપ 'શ્રાવકના નવમા વ્રતનું' આરાધન, અથવા છ આવશ્યક પૈકીનું પહેલું 'સામાયિક આવશ્યક' અને 'આદિ' શબ્દથી બાકીનાં આવશ્યકો સમજવાં, અર્થાત્ સામાયિકાદિથી છ આવશ્યકરૂપ રાત્રિનું પ્રતિક્રમણ સમજવું. આ રાત્રિ પ્રતિક્રમણનો વિધિ આગળ કહેવાશે, તેમાં વંદિતુ કહ્યા પછી કરાતા છ માસિક તપચિંતવણીના કાઉસ્સગમાં 'આજે કયી તિથિ છે ? અથવા આજે કયા તીર્થ કરેનું કયું કલ્યાણુક છે ? વગેરે યાદ કરીને, તે તિથિ યા કલ્યાણુકને અંગે કરવા યોગ્ય તપનો વિચાર (નિશ્ચય) કરીને સ્વયં પચ્ચક્ખાણુ કરવું, કારણ શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે—

“ છળ્હં તિહીણ મજ્જંમિ, કા તિહી અજ્જ વાસરે ? ।

કિં વા કલ્હાણમં અજ્જ, લોગનાહાણ સંતિજં ॥૧॥ ”

“ પચ્ચક્ખાણં તુ જં તંમિ, દિણંમિ મિણ્હિયઙ્ગયં ।

ચિંતેઙ્ગણ સુસદ્દો ઉ, કુણ્હ અણં તઓ ઇમં ॥૨॥ ” (મા. ૨૧-૨૨)

ભાવાર્થ—“ મહિનાની બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી અને પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યા, એ છ તિથિઓમાં આજે કયી તિથિ છે ? અથવા આ ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન ચોવીશીના તીર્થ કરે પૈકી આજે કાનું કયું કલ્યાણુક છે ?—એનો નિર્ણય કરીને ઉત્તમ શ્રાવક તે દિવસે કરવા યોગ્ય હોય તે પચ્ચક્ખાણુ સ્વયં કરે. (અને પછી આગળ કહેવાશે તે કર્તવ્યો કરે.) ”

એમ પ્રતિક્રમણ કરનારો તપચિંતવણી નામના કાઉસ્સગમાં પચ્ચક્ખાણુ કરે અને પ્રતિક્રમણ નહિ કરનારો પણ રાત્રે નિદ્રાવસ્થામાં જો રાગાદિરૂપ કુસ્વપ્ન કે દ્રેષાદિરૂપ દુઃસ્વપ્ન અથવા કોઈ અનિષ્ટસૂચક ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો તેને નિષ્કૂળ બનાવવા (અથવા તેથી થયેલા કર્મબંધને ટાળવા) માટે કાઉસ્સગ કરે. રાગરૂપ કુસ્વપ્નમાં પણ જો સ્વયં સ્ત્રીસેવન વગેરે કરવાનું સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો એકસોઆઠ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણુ અને બીજાં કોઈ સ્વપ્નો આવ્યાં હોય તો સો શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણુ કાઉસ્સગ કરે. વ્યવહારભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

“ પાણિવહમુસાવાણ, અદત્તમેહુણપરિગ્ગહે સુવિણે ।

સયમેગં તુ અણૂણં, ઉસાસાણં સ્થવિજ્જાહિ ॥૧૧॥ ”

“ મહન્વયાઈં શાહજ્જા, સિલોગે પંચવીસઈં ।

ઈત્થીવિપ્પરિઆસે, સત્તાવીસે સિલોહો ॥૧૨॥ ”

આ ગાથાઓનો અર્થ તેની ટીકામાં આ પ્રમાણે છે—“ પ્રાણિવહ, મૃવાવાહ, અદત્તાદાન અને પરિગ્રહ,—એ ચારમાંનું કાંઈ પણ “મેં કર્યું”, કરાવ્યું કે અનુમોદ્યું.” એવું સ્વપ્ન આવે, અથવા (સ્વયં મૈથુનસેવનરૂપ સ્વપ્ન માટે બીજી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું હોવાથી અહીં) ‘મેં મૈથુન સેવરાવ્યું’ કે અનુમોદ્યું, એવું સ્વપ્ન આવે, તો તેવાં સ્વપ્નોને અંગે સમ્પૂર્ણ સો શ્વાસોન્મુવાસનો કાઉત્સગ કરવો; અર્થાત ‘ચંદેસુ નિમ્મલયરા’ સુધી પચીસ શ્વાસોન્મુવાસપ્રમાણુ લોગ્ગસ ચાર વખત ગણવો, અગર તો દશવૈકાલિકના ચોથા અભ્યયનમાં પાંચ મહાવ્રતનો પાઠ છે, તે પ્રાયઃ પચીસ શ્લોક પ્રમાણુ હોવાથી તેનું ધ્યાન કરવું, અથવા સ્વાધ્યાયરૂપ પચીસ શ્લોકનું ધ્યાન કરવું. પરંતુ જો સ્ત્રી વિપર્યાસ એટલે ‘સ્વયં મૈથુનસેવનારૂપ’ કુસ્વપ્ન આવ્યું હોય, તો સત્તાવીસ શ્લોકપ્રમાણુ કાઉત્સગ કરવો. (અહીં શાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે એક પદનો એક એમ કુલ એકસો આઠ શ્વાસોન્મુવાસ સમજવા.)

પહેલા પંચાશકની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે—જો કદાચ મોહનીયકર્મના ઉદયથી સ્ત્રીસેવનરૂપ દુઃસ્વપ્ન આવે, તો તે જ અવસરે ઉઠીને ઇરિયાવહિ પડિક્કમવાપૂર્વક એકસો આઠ શ્વાસોન્મુવાસપ્રમાણુ કાઉત્સગ કરવો. શ્રાદ્ધવિધિ ગા૦ ૫ ની ટીકા (પૃ૦ ૩૭) માં એટલું વિશેષ છે કે “સ્વપ્ન આવ્યા પછી તુર્ત જ ઉઠીને કાઉત્સગ કરવો, પછી રાઇ પ્રતિક્રમણની પહેલાં બહુ નિદ્રા-પ્રમાદ થાય તો ફરીથી કરવો, દિવસની નિદ્રામાં દુઃસ્વપ્ન વગેરે આવે તો પણ એ જ પ્રમાણુ કાઉત્સગ કરવો જોઇએ એમ સમજાય છે; પરંતુ સ્વપ્ન આવે ત્યારે જ કે દૈવસિક પ્રતિક્રમણ વખતે તે કરવો; તે માટે બહુશ્રુતો કહે તે કરવું.”

વળી પ્રતિક્રમણ કરનારે પચ્ચક્ષુખાણુ કયાં પહેલાં જ ‘સચિત્ત’ વગેરેના ચોક્ક નિયમો ધારીને પચ્ચક્ષુખાણુ કરવું અને પ્રતિક્રમણુ ન કરે તેણે પણ સૂર્યોદય પહેલાં જ સ્વશક્તિ અનુભારે ચોક્ક નિયમો ધારીને ‘નમુક્કારસહિ’ આદિ કાળ-પચ્ચક્ષુખાણુ ‘ગંઠિસહિ’ આદિ સંકેત પચ્ચક્ષુખાણુ, સાથે બેસણું—એકાસણું વગેરે કોઇ પચ્ચક્ષુખાણુ અને સચિત્ત, દ્રવ્ય, વીગર્ભ વગેરેના જે નિયમો ધાર્યા હોય તેના ઉચ્ચારરૂપ દેસાવગાસિકનું પચ્ચક્ષુખાણુ પણ કરવું. એ પ્રમાણુ શ્રીશ્રાદ્ધવિધિની ટીકામાં લખેલા અધિકાર પ્રમાણુ આ કહ્યું તે યથાર્થ છે, કારણ કે નમુક્કારસહિ, પોરિસી, આદિ કાળ—પ્રત્યાખ્યાનો સૂર્યોદય પહેલાં જ કરવાં તે વ્યાજબી

૩ દશ વૈકાલિકમાં ચોથા અભ્યયનના સૂત્ર ૨-૩-૪-૫-૬ માં અથવા છઠ્ઠા અભ્યયનની પહેલી પચીસ ગાથાઓમાં મહાવ્રતોના અધિકાર જણાવેલો છે તે.

૪. નિયમો ધારવામાં સાવધની છૂટ રાખવી પડે તે સામાયિક ઉચ્ચાર્યા પછી અનુચિત હોવાથી સામાયિક લેતાં પહેલાં જ ધારવા ઉચિત સમજાય છે. હાલમાં રાઇપ્રતિક્રમણ પછી ધારવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે, અર્થાત આહુ સામાયિક કે પ્રતિક્રમણમાં નિયમો ધારવા ઉચિત જણાતા નથી.

છે, સૂર્યોદય પછી નહિ, કારણ કે-કાળ પચ્ચક્રખાણુંમાં ‘જગત્ સૂરે’ એવો પાઠ હોવાથી તે સૂર્યોદયથી શરૂ થનારાં છે, માટે સૂર્યોદય પહેલાં જ તે કરવાં (કે ધારવાં) જોઈએ. એ સિવાયનાં ગંઠિસહિ, મુકિસહિ, વગેરે સંકેત પચ્ચક્રખાણું તો સૂર્યોદય પછી પણ કરવામાં હરકત નથી, કારણ શ્રાદ્ધવિધિની ગાથા પ ની ટીકામાં (પૃ. ૪૪) કહ્યું છે કે—“નમુઝ્કારસહિ, પોરસી આદિ કાળ-પચ્ચક્રખાણું સૂર્યોદય પહેલાં જ કરવાથી (ધારવાથી) શુદ્ધ ગણાય છે, સૂર્યોદય પછી કરવાં બ્યાબ્યા નથી. બાકીનાં પચ્ચક્રખાણું તો સૂર્યોદય પછી પણ કરી શકાય છે, તેમાં સૂર્યોદય પહેલાં નમુઝ્કાર સહિતું પચ્ચક્રખાણું ધાર્યું હોય, તો તેનો સમય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ તેની સાથે પોરસી વગેરે વધારે કાળના પચ્ચક્રખાણુંને પૂર્વ પૂર્વ પચ્ચક્રખાણુંનો સમય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જોડી શકાય છે, અર્થાત્ તે તે કાળ-પચ્ચક્રખાણુંનો સમય પૂર્ણ થતાં પહેલાં મોટું કાળ-પચ્ચક્રખાણું વધારી શકાય છે; પણ સૂર્યોદય પહેલાં નમુઝ્કારસહિતું પચ્ચક્રખાણું પણ કર્યું ન હોય તો સૂર્યોદય પછી નમુઝ્કારસહિતું કે બીજાં પોરસી વગેરે કાળ-પચ્ચક્રખાણું થઈ શકતાં નથી. કિન્તુ સૂર્યોદય પહેલાં પ્રથમથી જ પોરસી વિગેરેનું પચ્ચક્રખાણું કર્યું હોય તો તેનો સમય પૂર્ણ થયા પછી બીજું શ્રાદ્ધપોરસી વગેરે કાળ-પચ્ચક્રખાણું કરી શકાય નહિ; પણ તે સમય પૂર્ણ થતા પહેલાં જ તેમાં શ્રાદ્ધપોરસી વગેરેનો વધારો કરે તો કરી શકાય. એ પ્રમાણે વૃદ્ધપરંપરા છે.” શ્રાદ્ધદિનકૃત્યની બાવીસમી ‘પચ્ચક્ષાણં તુ જં તમિ’ ગાથાનો બાવ વિચારતાં પણ પચ્ચક્રખાણું કરવાનો સમય એ પ્રમાણે જ હોય એમ સમજાય છે. પ્રવચનસારોદ્ધારની ૨૧૩મી ‘ઉચ્ચિત્ કાલે વિદિષા’ ગાથાની ટીકામાં એવો સામાન્ય અર્થ કર્યો છે કે-ઉચિત કાળે વિધિપૂર્વક જે પચ્ચક્રખાણું કરવામાં આવે તેને ‘સ્પૃષ્ટ’ કહેવાય છે. અર્થાત્-પચ્ચક્રખાણુંના સૂત્ર તથા અર્થને ઘરાળર જાણનાર સાધુ અથવા શ્રાવક સૂર્યોદય પહેલાં જ આત્મસાક્ષીએ ગૃહમંદિરમાં અથવા સ્થાપનાચાર્યની સમક્ષ પોતાની મેળે જ શક્તિ મુજબ પચ્ચક્રખાણું કરે અને પછી પવિત્ર-ચારિત્રવંત-ગીતાર્થ શુરુ સાક્ષીએ શાસ્ત્રમાં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે વન્દન વગેરે વિનય કરીને, રાગ-દ્રેષરહિતપણે સર્વત્ર ઉપયોગપૂર્વક જે હાથ જોડીને, પચ્ચક્રખાણુંને જે પાઠ શુરુ બોલે, તે પાઠને તદ્દન ધીમે સ્વરે પોતે પણ ઉચ્ચાર કરતો પચ્ચક્રખાણું કરે, ત્યારે તે પચ્ચક્રખાણું ‘સ્પૃષ્ટ’ થયું કહેવાય છે. પ્રત્યાખ્યાનપંચાશકની ‘મિળ્હદ્દ સયં ગહિયં કાલે’ એ પાંચમી ગાથાની ટીકામાં એવો અર્થ કર્યો છે કે—“સ્વયં પોતાની મેળે વિકલ્પમાત્રથી આત્મસાક્ષીએ કે ચૈત્ય અથવા સ્થાપનાચાર્ય સમક્ષ ઉચ્ચારપૂર્વક ગ્રહણ કર્યું હોય તે પચ્ચક્રખાણું (શુરુ સાક્ષીએ) ગ્રહણ કરે, તે ક્યારે ગ્રહણ કરે? તેનો ઉત્તર એમ આપ્યો છે કે—‘કાળે!’ એટલે કે-પૌરૂષી (પોરસી) આદિ તે તે પચ્ચક્રખાણુંનો સમય પૂર્ણ થયાં પહેલાં, નહિ કે જે પચ્ચક્રખાણું કરવાનું હોય તેનો કાળ વ્યતિત થયે છતે! કારણ કે-શાસ્ત્રમાં કહેલાં ‘અર્જનં નિવામિ પદુપ્પન્નં સંવરેમિ અણાગયં પચ્ચક્ષામિ’-એ પાઠથી ભૂતકાળનાં પાપોની નિંદા તેમજ વર્તમાન-કાલીનનું સંવરણ કહ્યું છે, પચ્ચક્રખાણું તો ભક્ષવિધ્યકાળને અંગે કહ્યું છે.”-એમ ઘણા અંગેને અનુસારે ‘નમુઝ્કારસહિ’ આદિ કાળ-પચ્ચક્રખાણું સૂર્યોદય પછી નહિ, પણ પહેલાં જ કરવાં

૫. પચ્ચક્રખાણું અધિકારમાં છ શુદ્ધિઓમાં ‘સ્પૃષ્ટ’ એ પહેલી શુદ્ધિ કહેવાશે.

જોઈએ-એમ નિશ્ચિત થાય છે. અહીં સુધી મૂળમાં ‘સામાયિક વગેરે કરવું’ એમ કહ્યું છે તેનું વર્ણન કર્યું, હવે મૂળ શ્લોકના ‘વિધિપૂર્વક ચૈત્યપૂજન કરવું’. ‘એ પાઠનું વિવેચન કરે છે કે-“એ પ્રમાણે પચ્ચક્રખાણ કર્યા પછી, હમણાં જણાવીશું તે દ્રવ્યપૂજનને અંગે ‘પુષ્પો વગેરે સામગ્રી મેળવવી તથા ભાવપૂજનને અંગે ‘મુદ્રા કરવી’ વગેરે વિધિપૂર્વક, દ્રવ્યથી અને ભાવથી બે પ્રકારે શ્રી અરિહંતની પ્રતિમાનું પૂજન કરવું, તે શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ છે.”

તેમાં ચૈત્યોના (મૂર્તિઓના) પાંચ પ્રકારો છે. ૧-ભકિતચૈત્ય ૨-મંગળચૈત્ય, ૩-નિશ્રાકૃતચૈત્ય. ૪-અનિશ્રાકૃતચૈત્ય અને ૫-શાશ્વતચૈત્ય. કહ્યું છે કે-

“મત્તિમંગલચેદ્વજ, નિસ્સકલમનિસ્સચેદ્વજ વા વિ ।

સાસયચેદ્વજ, પંચમ-મુવહદ્વં જિણવરિંદેહિ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-ભકિતચૈત્ય, નિશ્રાકૃતચૈત્ય, અનિશ્રાકૃતચૈત્ય અને પાંચમું શાશ્વતચૈત્ય, એમ પાંચ ચૈત્યો શ્રીતીર્થ કરહેવાએ જણાવેલાં છે.”

હંમેશાં પૂજા કરવા માટે ઘરમાં કરાવેલી શ્રીઅર્હત પ્રતિમાને ‘ભકિતચૈત્ય,’ બારણા ઉપર આડા લાકડા (ઉત્તરંગ)ના મધ્યભાગમાં ઘડાવેલી પ્રતિમાને ‘મંગળચૈત્ય’ કોઈ એક ગચ્છનું ચૈત્ય તે ‘નિશ્રાકૃતચૈત્ય’ સર્વ ગચ્છોનું સાધારણ હોય તેને ‘અનિશ્રાકૃતચૈત્ય’ અને કોઈએ કદિ નહિ કરવા છતાં અનાદિકાળથી જે પ્રતિમાઓ (ત્રણેય લોકમાં વિદ્યમાન) છે તે દરેકને પાંચમું ‘શાશ્વતચૈત્ય’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“ગિહજિણપડિમાણ, મત્તિચેદ્વજં ઉત્તરંગ યડિઅંમિ ।

જિણવિંબં મંગલચેદ્વજં તિ સમયન્નુણો વિંતિ ॥૧॥ ”

“નિસ્સકલં જં ગચ્છસંતિઅં, તદિઅરં અનિસ્સકલં ।

સિદ્ધાયયણં ચ હમં, ચેદ્વજપણગં વિણિદિદ્વં ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“સિદ્ધાન્તના જાણુ જ્ઞાનીઓ, ઘરમાંની શ્રીજિનપ્રતિમાને ભકિતચૈત્ય અને ઉત્તરંગમાં ઘડેલા શ્રીજિનખિન્નને મંગલચૈત્ય કહે છે. (૧) જે ગચ્છ સંબંધી હોય તે નિશ્રાકૃત, તે સિવાયનું અનિશ્રાકૃત અને સિદ્ધાયતન (શાશ્વતચૈત્ય)-એમ પાંચ પ્રકારનાં ચૈત્યો જણાવેલાં છે. (૨)”

તેમાં અહીં ‘ચૈત્યપૂજનમ્’ પાઠથી કહેલું ચૈત્યપૂજન ભકિતચૈત્યરૂપે ઘરમાં રાખેલી પ્રતિમાને અંગે કહેવાશે, એમ સમજવું. જો કે યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં આને મંગળચૈત્ય કહેલું છે, પણ અહીં (પૃ૦ ૩૩૨ માં અને ત્યાં પ્ર૦ ૩, શ્લોક ૧૨૦ ની ટીકામાં) ભકિત, મંગળ અને શાશ્વત-એમ ત્રણ પ્રકારો ગણાવ્યા છે, તેની અપેક્ષાએ તે વ્યાખ્યા સમજવી. ઉપર જે પાંચ પ્રકારો કહ્યા તે અપેક્ષાએ તો ભકિતચૈત્ય એટલે ઘરહેકરાસરની અને મંગળચૈત્ય એટલે ઉત્તરંગની પ્રતિમા સમજવી. એ રીતે ચૈત્યના પ્રકારો કહ્યા. તેનું પૂજન ‘વિધિપૂર્વક’ કરવાથી અર્ચન થાય છે કહ્યું છે કે-

“ વિહિણા ઉ કીરમાણા, સન્વાડવિ અ ફલવર્ધે ભવે ચિદ્ધા ।

ઈહલોઈઆડવિ કિં પુળ ?, જિણપૂઆ ઉમયલોમઠિઆ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ જો આ લોકની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પણ વિધિપૂર્વક કરવાથી સફળ થાય છે, તે આલોક-પરલોકમાં હિત કરનારી શ્રીજિનપૂજન માટે તો પૂછવું જ શું ? ”

અર્થાત—વિધિપૂર્વક શ્રીજિનપૂજન કરવું જોઈએ, માટે હવે તેનો વિધિ કહેવાય છે.

મૂલ—“ સમ્યગ્ સ્નાત્વોચિત્કાલે, સંસ્નાપ્ય ચ જિનાન્ ક્રમાત્ ।

પુષ્પાડ્ઠારસ્તુતિમિશ્ર, પૂજયેદિતિ તદ્વિધિઃ ॥૬૧॥ ”

મૂલાર્થ—“ પૂજના ઉચિત કાળે. વિધિપૂર્વક સ્નાન કરીને, શ્રીજિનેશ્વરદેવની પ્રતિમા-ઓને વિધિપૂર્વક સ્નાત્ર (પ્રક્ષાલન) કરીને અનુક્રમે પુષ્પ વગેરેથી, આહાર વગેરેથી અને સ્તવનાદિથી પૂજન કરે, એ જિનપૂજનનો વિધિ છે. ” અહીં ‘પુષ્પ વગેરે’ થી પ્રતિમાના ચરીરે લગાડવા યોગ્ય વિલેપનો, ગંધ, વાસ, ધૂપ, વગેરે તથા વસ્ત્રો, આભરણો વગેરે સમજવું, આહાર વગેરેથી પકવાનન, ફળ, અક્ષત, દીપક, તથા જળ કે ઘી ભરેલું પાત્ર, વગેરે સમજવું અને ‘સ્તવનાદિ’ થી જેમાં શ્રીજિનેશ્વરના સદ્ભૂત ગુણોનું યથાર્થ વર્ણન હોય તેવાં ‘નમોત્યુષ્’ વગેરે સૂત્ર-સ્તોત્રાદિ સમજી લેવાં.

ટીકાનો ભાવાર્થ—ઉત્સર્ગ માર્ગે પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ-એ ત્રણ સંધ્યાએ ત્રિકાળ અને અપવાદ માર્ગે તો આજીવિકામાં વિદ્યન ન આવે તે પોતાને અનુકૂળ-નિશ્ચિત સમયે શ્રીજિનપૂજન કરવાનું વિધાન છે. કહ્યું છે કે—

“ સો પુળ ઇહ વિન્નેઓ, સંજ્ઞાઓ તિન્નિ તાવ ઓહેળં ।

વિત્તિકિરિઆડવિરુદ્ધો, અહવા જો જસ્સ જાવહો ॥૧૧॥ (પૂજાર્પવાં ૫)

ભાવાર્થ—“ તે પૂજનો કાળ ઉત્સર્ગથી ત્રણ સંધ્યારૂપ જાણવો, અથવા અપવાદથી આજીવિકાના સાધનભૂત રાજની નોકરી, સેવા, વેપાર વગેરે કાર્યોને વાંધો ન આવે તેમ, જેને જેટલો ઘડી, એ ઘડી વગેરે જ્યારે અનુકૂળ હોય ત્યારે તેટલો પૂજકાળ જાણવો. ”

સર્વને માટે ત્રણેય સંધ્યાનો કાળ જ પૂજનો કાળ છે-એમ એકાન્તે સમજવું નહિ.

મૂળ શ્લોકમાં ‘સમ્યગ્’ પદથી સ્નાન-પ્રક્ષાલ વગેરે દરેકનો વિધિ સૂચવ્યો છે, તેમાં સ્નાનનો વિધિ એવો છે કે-‘જે ભૂમિમાં કીડીનગરો, લીલકૂળ, કે કુંથુઆ વગેરે ત્રસ જીવો ન હોય, જ્યાં ખાડા-ટેકરાથી પાણી ભરાઈ રહે તેમ ન હોય, કે જે ભૂમિ નીચે પોલાણવાળી ન હોય, ત્યાં વસ્ત્રથી ગાળેલા (ઘણા નહિ પણ) પ્રમાણપેત પાણીથી, (તેમાં પણ) ઉડતા જીવો પાણીમાં પડીને મરે નહિ તેની સંભાળ-ચતનાપૂર્વક સ્નાન કરવું. કહ્યું છે કે—

“ તસાઈજીવરહિણ, ભૂમિમાગે વિસુદ્ધણ ।

ફાસુણં તુ નીરેણં, હયરેણં મલિણં તુ ॥૧૧॥ ”

કાઉણં વિહિણા પ્હાણં, ઇત્યાદિં (આદિનકૃત્ય-ગાં ૨૩-૨૪)

ભાવાર્થ—“ ત્રસ વગેરે જીવોથી રહિત, સરખી તથા પોલાણ વિનાની જમીન હોય ત્યાં,

અચિત્ત પાણીથી, કે અચિત્ત ન હોય તો સારી રીતિએ ગાળેલા સચિત્ત પાણીથી, વિધિપૂર્વક એટલે-ઉડતાં જીવોની રક્ષા-ચતના કરવાપૂર્વક, પરિમિત પાણીથી સ્નાન કરીને,” વળીકહ્યું છે કે—

“ભૂમિપેહણ-જલછાણઘાઠ-જયણા ઉ હોઈ જ્ઞાણાદોઓ ।

एत्तो विसुद्धभावो, अणुहवसिद्धो चिय बुहाणं ॥१॥ ” (પૂજાપંચા ૧૧)

ભાવાર્થ—“સ્નાન કરવામાં ભૂમિશુદ્ધિ, પાણી ગાળવું વગેરે જયણા રાખવી, એમ કરવાથી ભાવની શુદ્ધિ થાય છે, એ પંડિતોને અનુભવસિદ્ધ છે.”

લૌકિક વ્યવહારશાસ્ત્રમાં તો કહ્યું છે કે—

“नग्नार्तः प्रोषितायातः, सचेलो ब्रुक्तभूषितः ।

नैव स्नायादनुद्रवज्य, बन्धून् कृत्वा च मङ्गलम् ॥१॥

ભાવાર્થ—“એકેય વસ્ત્ર વિના નગ્ન થઈને, રોગી અવસ્થામાં, પ્રવાસમાંથી આવીને તુર્ત, બધાં વસ્ત્રો પહેરીને, ભોજન કરીને તુર્ત, આભૂષણ સહિત, સ્વજનોને વળાવીને આવીને તુર્ત તથા કોઈ માંગલિક કાર્ય કરીને તેજ વખતે, સ્નાન કરવું નહિ.” વગેરે.

સ્નાનના બે પ્રકારો છે, એક દ્રવ્યસ્નાન અને બીજું ભાવસ્નાન, તેમાં પાણીથી શરીરનું દ્રવ્ય-સ્નાન કહેવાય છે, તેના પણ દેશસ્નાન અને સર્વસ્નાન એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં ઝાડો-પેશાબ-શોચ કરવાં, ઠાંત સાફ કરવા, જીભની ઉલ ઉતારવી, હાથ પગ મુખ વગેરે ધોવું કે ડોગળા કરી મુખ-ગળું સાફ કરવું; એ બધાં દેશસ્નાનો અને આખા શરીરનું સ્નાન સર્વસ્નાન કહેવાય છે. તેમાં ઝાડો-પેશાબ મૌનપૂર્વક કરવાં, તે પણ જ્યાં ત્રસાદિ જીવો ન હોય, વનસ્પતિ આદિ ન હોય, બને ત્યાં સુધી જ્યાં અન્ય મનુષ્યો વગેરે દેખે નહિ તથા જ્યાં અન્ય લોકોમાં અણુગમે કે અપકીર્તિ ન થાય, તેવા યોગ્ય સ્થાને વિધિપૂર્વક કરવાં. કહ્યું છે કે—

“मूत्रोत्सर्गं मलोत्सर्गं, मैथुनं स्नानभोजनम् ।

सन्ध्यादિકर्म पूजां च, कुर्याज्जापं च मौनवान् ॥१॥ ”

ભાવાર્થ—“મળ-મૂત્રનો ત્યાગ, મૈથુનસ્તેવન, સ્નાન, ભોજન, સન્ધ્યાકર્મ વગેરે, અને પૂજા તથા જાપ; એટલાં કાર્યો મૌનપણે કરવાં.” વિવેકવિલાસમાં પણ કહ્યું છે કે—

“मौनी वस्त्रावृतः कुर्या-दिनसंध्याद्वयेऽपि च ।

उदङ्मुखः शकुन्मूत्रे, रात्रौ याम्याननः पुनः ॥१॥ ”

ભાવાર્થ—“સવાર-સાંજ બન્ને સંધ્યાએ તથા દિવસે પણ ઝાડો અને પેશાબ મૌનપૂર્વક (ઘોઘામાં ઘોઘું એક) વસ્ત્ર પહેરીને, ઉત્તર સન્મુખ બેસીને અને રાત્રે દક્ષિણ સન્મુખ બેસીને કરવાં.”

ઠાંત સાફ કરવાનો વિધિ નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યો છે કે—

“अवक्राग्रन्थिसत्कूर्चं सूक्ष्माग्रं च दशाङ्गलम् ।

कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं, ज्ञातवृक्षं सुभूमिजम् ॥१॥ ”

“कनिष्ठकाऽनामिकयो-रन्तरे दन्तधावनम् ।

आदाय दक्षिणां, दंष्ट्रां, वामां वा संस्पृशंस्तले ॥२॥ ”

“ તલ્લીનમાનસઃ સ્વસ્થો, દન્તમાસવ્યથાં ત્યજન્ ।

ઉત્તરામિમુખઃ પ્રાચી-મુખો વા નિશ્ચલાસનઃ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ—“સીધું, ગાંઠા વિનાનું, જેનો ક્રૂચો સારી રીતે થઈ શકે તેવું, છેડે પાતળું, દશ આંગળ લાંબુ, ટચલી આંગળીના છેડા જેટલું જડું અને સારી જમીનમાં ઉગેલા જાણીતા વૃક્ષનું દાતણ લઈને, તે કનિકા અને અનામિકા (ટચલી અને તેની પાસેની) જે આંગળીની વચ્ચે રાખીને જમણી કે ડાબી દાઢના તળીએ ઘસે. તે વખતે તે કામમાં જ મનને તદલીન કરીને સ્વસ્થ બેસીને, હાંત કે પેઢાં વગેરેના માંસને ઈજા ન થાય તેમ, નિશ્ચલ આસને ઉત્તર કે પૂર્વ દિશા સન્મુખ બેસીને, દાતણ ઘસે.”

તથા—“ અભાવે દન્તકાષ્ઠસ્ય, મુખશુદ્ધિવિધિઃ પુનઃ ।

કાર્યો દ્વાદશગન્ધૂર્ષૈર્જિઘ્નોલ્લેહસ્તુ સર્વદા ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ તથા દાતણ ન હોય તો બાર વખત પાણીના કેાગળા (ગંડૂપ) કરીને મુખ-શુદ્ધિનું કામ કરવું અને જીહ્વાલેખન (ઉલ ઉતારવાનું) તો હંમેશાં કરવું.”

એ વિધિ પ્રમાણે મુખશુદ્ધિ જેણે પરચક્રબાણ ન કર્યું હોય તેણે કરવી, પરચક્રબાણ વાળાએ તો તપ એ જ મહા ફલદાયી શુદ્ધિકારક હોવાથી, દાતણ વગેરે વિના પણ શુદ્ધિ જ સમજવી. (અર્થાત્ દાતણ કરતાં પણ તપથી વિશેષ શુદ્ધિ કહી છે.)

જળથી શરીરની શુદ્ધિ તથા (ધાતુઓની સમતાપ) શારીરિક મુખ વગેરે પણ થતું હોવાથી દ્રવ્યસ્નાનને ભાવશુદ્ધિનું કારણ કહ્યું છે. પૃ. શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી કહે છે કે—

“ જલેન દેહદેશસ્ય, ક્ષણં ચચ્છુદ્ધિકારણં ।

પ્રાયોઽન્યાનુપરોધેન, દ્રવ્યસ્નાનં તદુચ્યતે ॥૨॥ ” (સ્નાનાષ્ટક ૨)

ભાવાર્થ—(આનો અર્થ તેની ટીકામાં જણાવ્યો છે કે) જળથી કરાતું સ્નાન માત્ર આમડી-રૂપ શરીરના એક અલ્પ (માત્ર બાહ્ય) ભાગમાં જ, તે પણ (થોડી વારમાં જ પસીના વગેરેથી મલિન થતું હોવાથી) પ્રાયઃ ક્ષણ વાર પૂરતી જ શુદ્ધિ કરે છે. અહીં પ્રાયઃ કહેવામાં એ કારણ છે કે સર્વને જળસ્નાનથી શુદ્ધિ થાય જ એવો નિયમ નથી, કેાઈ કેાડી વગેરે રોગવાળાને તો સ્નાન કરવા છતાં અલ્પકાળ જેટલીય શુદ્ધિ ન પણ થાય. એથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. બહારના મેલ સિવાયના બીજા કાન, નાક વગેરેના મેલની શુદ્ધિ કરનાર નહિ હોવાથી પણ ‘પ્રાયઃ અલ્પ માત્ર’ શુદ્ધિનું કારણ કહ્યું છે. એમ પાણી વગેરે દ્રવ્યોથી કરાતું સ્નાન દ્રવ્યસ્નાન કહેવાય છે.

બીજા આચાર્યો ‘પ્રાયઃ’ શબ્દને ‘અન્યાનુપરોધેન’ પદની સાથે જોડીને એવો અર્થ કરે છે કે-પાણી સિવાયના ‘પ્રાયઃ બીજા જીવોની વિરાધના જેમાં થતી નથી’ એવું તે દ્રવ્યસ્નાન કહેવાય છે.

તથા—“ કૃત્વેદં યો વિધાનેન, દેવતાઽતિથિષૂજનમ્ ।

કરોતિ મલિનારમ્ભી, તસ્યૈતદપિ શોભનમ્ ॥૩॥ ” (સ્નાનાષ્ટક ૩)

ભાવાર્થ—“ વિધિપૂર્વક દ્રવ્યસ્નાન કરીને જે મલિનઆરંભી એટલે ગૃહસ્થ, દેવનું તથા

અતિથિનું પૂજન કરે છે, તેને આ દ્રવ્યસ્નાન (હિંસાનું કારણ છતાં) પણ સારું છે.” તેનું કારણ જણાવ્યું છે કે—

“ ભાવશુદ્ધિનિમિત્તત્વા-તથાનુભવસિદ્ધિતઃ ।

કથશ્ચિદોષભાવેઽપિ, તદન્યગુણભાવતઃ ॥૪॥ (સ્નાનાષ્ટક૦૪)

ભાવાર્થ—“ દ્રવ્યસ્નાન ગૃહસ્થને એ કારણે શોભાસ્પદ છે કે—તે ભાવશુદ્ધિનું નિમિત્ત છે, એ માત્ર કદપના જ નહિ, અનુભવથી સિદ્ધ છે, એથી જ તેમાં પાણીના જીવોની હિંસા વગેરે કોઈ કોઈ દોષો હોવા છતાં, ખીલ ખાનુ સમકિતની શુદ્ધિ વગેરે મોટા ગુણો પ્રગટ થાય છે, માટે દ્રવ્યસ્નાન ગૃહસ્થને શોભાસ્પદ છે.” ખીજે પણ કહ્યું છે કે—

“ પૂયાણ કાયવહો, પઢિકુટ્ટો સો ડ કિન્તુ જિણપૂઆ ।

સમ્મત્તસુદ્ધિહેઽતિ, ભાવણીઆ ડ નિરવજ્જા ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનપૂજામાં સ્થાવર વગેરે જીવોની હિંસા છે તેટલે અંશે તે વિરુદ્ધ છે, પરંતુ તે સમાકતશુદ્ધિનું કારણ છે, માટે નિષ્પાપ-નિર્દોષ સમજવી.”

વળી પણ કહ્યું છે કે—‘જળસ્નાન વગેરેમાં એ કે છ-કાય જીવોની હિંસાસ્પદ કોઈ કોઈ વિરાધના છે, તો પણ ‘કુવાના ઉદાહરણથી’ શ્રાવકને તે દ્રવ્યક્રિયાઓ કરવી ઉચિત છે.’ કહ્યું છે કે

“ અકસિણપવત્તગાળં, વિરયાવિરયાણ એસ લલુ જુત્તો ।

સંસારપયણુકરણે, દવ્વથણ કૂવદિદંતો ॥૧॥ (પંચા૦૪, ગા૦૪૨)

ભાવાર્થ—“ અપૂર્ણ સંયમવાળા એટલે વિસ્તાવિસ્ત-દેશવિરતિધરને આ (પાણી વગેરે દ્રવ્યોથી સેવા કરવી વગેરે) દ્રવ્યસ્તવ નિશ્ચયથી સંસારને ઢુકો કરવા માટે યુક્ત છે. તેમાં કુવો ખોદવાનું દષ્ટાન્ત સમજવું.”

અર્થાત્—જેમ કુવો ખોદવામાં થાક લાગવો, તૃષા લાગવી, કાઢવથી ખરડાવું વગેરે થવા છતાં, પાણી નીકળતાં જ થાક, તૃષા, કાઢવ વગેરે દૂર કરી શકાય છે અને હંમેશને માટે તેના પાણીથી પોતાને અને બીજાઓને ચોક્કસ ઉપકાર થાય છે; તેમ પૂજા માટે કરાતા સ્નાન વગેરેમાં પણ જીવહિંસાદિ આરંભ થાય છે, કિન્તુ જિનપૂજાદિથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થતાં શુભ અધ્યવસાયો તેની શુદ્ધિ કરે છે અને વિશેષમાં અશુભ કર્મોની નિર્જરા કરાવી શુભ-પુન્ય કર્મોનો બંધ પણ કરાવે છે.

આ વિષયમાં કેટલાકે તો એમ પણ કહે છે કે—“ સ્નાન વગેરે દ્રવ્યસ્તવમાં આ કુવાનું ઉદાહરણ પણ યાજબી નથી, કારણ કે— પૂજાને માટે જયણાથી સ્નાન કરવામાં જીવહિંસાના મલિન પરિણામ નથી, કિન્તુ જળસમાન નિર્મળ શુભ પૂજાના અધ્યવસાય હોય છે, તેથી કાઢવથી ખરડાવા સમાન પાપ થતું જ નથી, માટે કુવો ખોદવાનું ઉદાહરણ એમાં અસંગત છે. સ્નાનાદિમાં તે દષ્ટાન્તને એમ ઘટાવવું કે—કુવો ખોદનારને અને બીજાઓને ઉપકારનું કારણ બને છે, તેમ પૂજાને માટે કરાતું સ્નાન વગેરે કરનારને શુભ લાવ, અશુભ કર્મોની નિર્જરા અને પુન્યકર્મોનો બંધ વગેરે ઉપકાર કરે છે તથા બીજા તેની અનુમોદનાદિ કરે છે તેઓને પણ શુભ ભાવ વગેરે લાભો જ થાય છે.”

આ મન્ત્રોચ આગમને અનુસરતું નથી, કારણ કે-આગમમાં પણ કહ્યું છે કે- ‘ધર્મ માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આરંભ દ્વારા જે પાપ થાય તે અદ્ય પ્રમાણમાં પણ પાપ છે જ, જે એમ ન હોય તો ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“તહારૂંબં બં સમર્પણ વા માદર્પણ વા પઢિહયપચ્ચવચ્ચાપાવકર્મ અપાસુવર્ણ ત્રણેસણિજ્ઞેણ અસણ-વાણ-સાદમ-સાદમેણ પઢિલામેમાણે મંતે કિ કઝજહ ? મોઠ અપે પાવે કમ્મે, વહુઅરિઆ સે નિજ્જરા કજ્જહ ॥”

અર્થાત્-“હે ભગવંત ! તેવા શ્રમણ કે માહણ; જેઓએ પાપકાર્યોને છોડી દીધાં છે-તેનાં પરચક્ષાણ કર્યાં છે, તેવાઓને અપ્રાસુક અને અનેષણીય (અર્થાત્ ન કદપે તેવું સચિત્ત કે દોષિત) અશન-પાન-આદિમ-સ્વાદિમ (ચાર પ્રકારનો આહાર) વહોરાવવાથી શું ફળ મળે ? ભગવાન કહે છે-“હે ગૌતમ ! અદ્ય પાપકર્મ (અંધાર) અને ઘણા જ પ્રમાણમાં તેને નિર્જરા થાય.”

એ ભગવતીસૂત્રનું બચન કેમ ઘટે ? તથા “માંદા સાધુની (કારણે ચતનાથી) ઓષધાદિથી સેવા કરવા છતાં પંચકલ્યાણક બેટલું પણ પ્રાપ્તિ થાય” એમ આગમમાં કહ્યું છે તે પણ કેમ ઘટે ? વગેરે પૂજાપંચાશકમાં (ગાઠ ૧૦ ની ટીકામાં) જે સમાધાન કર્યું છે, તે પ્રમાણે અહીં સમજવું. ત્યાં કહ્યું છે કે-

“જ્ઞાણાદિ જયણાણ, આરમ્ભવો ગુણાય ગિયમેણ ।

સુદમાવહેડઓ સલ્લ, વિણ્ણેયં કૂવણાણં ॥૧॥” (પૂજાપંચાઠ, ગાઠ ૧૦)

ભાવાર્થ-“આરંભવાળાને (ગૃહસ્થને) જ્યણાપૂર્વક સ્નાન કરવું વગેરે પણ નિશ્ચયથી શુભ ભાવનું કારણ હોવાથી અવશ્યમેવ શુભકારક છે, તે કુવાના ઉદાહરણથી બાજવું. (અહીં જ્યણા એ મુખ્ય લાભનું-શુભ ભાવનું નિમિત્ત છે.)”

એ રીતિએ શ્રીજિનપૂજા વગેરેના ઉદ્દેશથી જ ગૃહસ્થને દ્રવ્યસ્નાન કરવાનો અધિકાર છે, આથી જેઓ (સામાન્ય પૂજાદિ કારણ વિના પણ) દ્રવ્યસ્નાનને પુન્યનું કારણ કહે છે તે ખોટું સમજવું. એ મુજબ દ્રવ્યસ્નાનનું વર્ણન કરીને હવે ભાવસ્નાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવસ્નાન શુભ ધ્યાનરૂપ છે. કહ્યું છે કે-

“ધ્યાનાસ્મસા તુ જીવસ્ય, સદા ચચ્છુદિકારણમ્ ।

મલં કર્મ સમાશ્રિત્ય, ભાવસ્નાનં તદુચ્યતે ॥ ૬ ॥” (અષ્ટક પ્ર૦, ૨-૬)

ભાવાર્થ-“શુભ ધ્યાનરૂપી પાણીથી કર્મરૂપી મેલને દૂર કરીને જીવની હંમેશાને માટે શુદ્ધિ કરનારું જે સ્નાન, તે ભાવસ્નાન કહેવાય છે.”

એ પ્રમાણે બન્ને સ્નાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. કોઈને તથાવિધ ગડગુમડ (પાકું) કે ક્ષત (ચાંદાં) વગેરે થવાથી જળસ્નાન કરવા છતાં તેમાંથી રસી ઝરતી રહે, તો તેણે શ્રીજિનેશ્વરદેવની જળ-ચંદન-પુષ્પ વગેરેથી અંગપૂજા સ્વયં કરવી નહિ, પણ પુષ્પ, ચંદન વગેરે પોતાનાં દ્રવ્યો ખીજાને આપી તેની મારફત પૂજા કરાવવી; અંગપૂજા તથા ભાવપૂજા તો પોતે જ કરી

૧. જે પૂજા ભગવંતના શરીરને ઉદ્દેશીને કરાય તે જળ-ચંદનાદિથી અંગપૂજા, જે ભગવાનને ભેટ-સત્કારરૂપે કરાય તે અક્ષત-ફળ-તૈલવદ્ય વગેરેથી અંગપૂજા અને સ્તુતિ-ચૈત્યવન્દનાથી ગુણગાન કે વિનંતિ વગેરે કરાય તે ભાવપૂજા કહેવાય છે, તેનું સ્વરૂપ પાછળ વિસ્તારથી કહેવાશે.

શકાય; કારણ કે-શરીરની પવિત્રતા વિના સ્વયં અંગપૂજા કરવાથી, આશાતના સંભવિત હોવાથી નિષેધ કરેલો છે. કહ્યું છે કે-

“ નિઃશૂકત્વાદશૌચેઽપિ, દેવપૂજાં તનોતિ યઃ ।

પુષ્પૈર્ભૂષપતિતૈર્યશ્ચ, ભવતઃ શ્વપચાવિમૌ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ પોતાના શરીરની પવિત્રતા નહિ છતાં નિર્ધ્વંસ પરિણામથી જે દેવપૂજા કરે છે તે અને જમીન ઉપર પડી ગયેલાં પુલોથી જે દેવપૂજા કરે છે તે બન્ને આંડાલ થાય છે.”

અહીં સુધી કહ્યું. તે પ્રમાણે વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યા પછી પવિત્ર અને કોમળ ગંધકાયાયિક (સુગંધીવાળા ઉત્તમ વસ્ત્ર) વગેરેથી શરીરને બરાબર લૂછવું, પછી પૂજનાં કપડાં સિવાયના (ઊન, શણ વગેરેના) સૂકા વસ્ત્રથી સ્નાનથી ભિંભાયેલું વસ્ત્ર બદલવું. તે પછી ભિંભાયેલા પગોથી ભૂમિનો સ્પર્શ ન થાય તેમ પવિત્ર સ્થાને આવીને, ઉત્તર દિશામાં મુખ રાખીને પૂજા માટેનાં સાંધ્યા વગરનાં, અખંડ, ઉત્તમ જાતિનાં અને નવાં અધરીય તથા ઉત્તરાસંગ-એમ બે શ્વેત વસ્ત્રો પહેરવાં. કહ્યું છે કે-

“ વિશુદ્ધિં વપુષઃ કૃત્વા, યથાયોગ્યં જલાદિમિઃ ।

ઘૌતવસ્ત્રે વસીત દ્વે, વિશુદ્ધે ધૂપધૂપિતે ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જળ વગેરેથી યથાયોગ્ય શરીરની શુદ્ધિ કરીને ઘોઘેલાં અને ધૂપથી ધૂપેલાં બે શુદ્ધ વસ્ત્રો (પૂજા કરવા માટે) પહેરવાં.” લૌકિક શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ ન કુર્યાત્સન્ધિતં વસ્ત્રં, દેવકર્મણિ ભૂમિપ ! ।

ન દગ્ધં ન તુ વૈ ચ્છિન્નં, પરસ્ય તુ ન ધારયેત્ ॥ ૧ ॥ ”

“ કટિસ્પૃષ્ઠં તુ યદ્વસ્ત્રં, પુરિષં યેન કારિતમ્ ।

સમૂત્રં મૈથુનં વાપિ, તદ્વસ્ત્રં પરિવર્જ્જયેત્ ॥ ૨ ॥ ”

“ એકવસ્ત્રો ન શુક્ષીત, ન કુર્યદિવતાર્ચનં ।

ન કચ્છુકં વિના કાર્યા, દેવાર્ચા સ્ત્રીજનેન તુ ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ હે રાજન્ (યુધિષ્ઠિર) ! દેવની પૂજા વગેરે કાર્યોમાં સાંધેલું, બળેલું કે ફાટેલું વસ્ત્ર પહેરવું નહિ તેમજ બીજાનું (પહેરેલું) પણ પહેરવું નહિ. (૧) તથા જે વસ્ત્ર કહેડને લાગેલું હોય (અર્થાત્ દ્રુકું કાપોટીયું, લંગોટ કે ચડી વગેરેના જેવું હોય) અથવા જેનાથી ઝાડો, પેશાબ કે મૈથુન વગેરે કચું હોય, તે વસ્ત્ર (દેવકાર્યોમાં) પહેરવું નહિ. (૨) પુરુષોએ માત્ર એક જ વસ્ત્ર પહેરીને ભોજન અને દેવપૂજન કરવું નહિ તથા સ્ત્રીઓએ કંચુક (કાંચળી) વિના દેવપૂજન કરવું નહિ (૩) ”

આ પ્રમાણે પુરુષોને બે વસ્ત્રો વિના અને સ્ત્રીઓને ત્રણ વસ્ત્રો વિના દેવપૂજા વગેરે કરવું

૭. પૂજા માટે વપરાતાં કપડાં પસીનાથી દુર્ગંધવાળાં થઈ જવાથી કેવી આશાતના થાય, તે આ હકીકત ઉપરથી સમજવું.

કદપે નહિ. < પૂજાને માટે મુખ્યતાએ અતિ ઉત્તમ અને ધોએલું-ક્ષીરોદક વગેરેના જેવું સફેત વસ્ત્ર રાખવું. નિશીથસૂત્ર વગેરેમાં ઉદાયન રાત્રાની પટ્ટરાણી પ્રભાવતી વગેરેનાં પૂજનાં વસ્ત્રો ધોયેલાં સફેત કહેલાં છે. શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય-ગા. ૨૪ માં પણ 'સેયવત્થનિઃસજ્જો' એ પાઠથી 'પવિત્ર સફેદ એ વસ્ત્રો' પહેરવાતું જણાવ્યું છે. જો એવા ઉત્તમ, ક્ષીરોદક વગેરે વસ્ત્ર વાપરવા જેટલી શક્તિ-સંપત્તિ ન હોય, તો પણ કોમળ શણીયું વગેરે ધોયેલું ઉત્તમ વસ્ત્ર પૂજા માટે પહેરવું. પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂત્રર ૭ મંદૂક પૂજાષોડશક્રમાં કહ્યું છે કે-'સિતશુભવસ્ત્રેણેતિ' આનો ટીકામાં ઉજ્જવળ કે શુભ વસ્ત્રથી એવો અર્થ કર્યો છે. તેમાં 'શુભ જોટલે સફેત સિવાયનું બીજું પણ ઉત્તમ જાતિનું' રાતા, પીળા વગેરે રંગવાળું વસ્ત્રયુગ્મ (એ વસ્ત્રોની જોડી) સમજવું '-એવો અર્થ કહેલો છે, વળી મૂળ આગમોમાં પણ ઘણાં સ્થલોએ 'મગસાદિયં ઉત્તરાસંગં કરેદ્' એવો પાઠ આવે છે, તેથી ઉત્તરીય (ઉત્તરાસંગ) અર્થ ડોંધવું જોઈએ, એ કપડાનું સાંધેલું નહિ, વળી પૂજનાં તે (એ) વસ્ત્રોથી લોજન વગેરે કાર્યો કરવાં નહિ, કારણ કે-પસીના વગેરેથી તે અપવિત્ર અને. વપરાશ અનુસારે તેને વારંવાર ધોવાં, ધૂપ દેવો વગેરે કરી પવિત્ર રાખવાં, બીજાનાં પૂજનાં વસ્ત્રો પણ અને ત્યાં સુધી પહેરવાં નહિ, તેમાં પણ બાળ, વૃદ્ધ કે સ્ત્રી વગેરેનાં તો ખાસ કરીને પહેરવાં નહિ. પૂજનાં કપડાંથી પરસેવો, રક્તોષ્મ વગેરે સાફ નહિ કરવાં અને બીજાં વાપરવાનાં કે વપરાતાં કપડાંથી પૂજનાં કપડાં જુદાં મૂકવાં-લેગાં એક સ્થાનમાં નહિ મૂકવાં. અહીં સુધી મૂલ ચાલુ ૬૧ માં ર્લોકમાં જણાવેલા 'વિધિપૂર્વક સ્નાન કરીને' એ અંશનું વિશેષ સ્વરૂપ કહ્યું. હવે 'વિધિપૂર્વક શ્રીજિનમૂર્તિઓનું પ્રક્ષાલન-સ્નાન કરીને' એ અંશનું વર્ણન કરે છે.

પ્રતિમાનો પ્રક્ષાલ-પૂજાને અંગેની પુષ્પ વગેરે સઘળી સામગ્રી મેળવ્યા પછી પ્રક્ષાલ

૮. પૂજાની સાત પ્રકારની શુદ્ધિમાં અંગશુદ્ધિ અને વસ્ત્રશુદ્ધિ પણ કહી છે, વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યા પછી જો શરીર સાફ કરે નહિ કિંવા મેલા કપડાથી સાફ કરે, તો સ્નાન કરવા છતાં તે ન કરવા ખરાબર થાય છે. વળી જો પૂજનાં કપડાં મેલા-દુર્ગંધવાળાં હોય તો સ્નાન નિષ્ફળ થાય છે. વિશેષમાં સ્નાન કર્યા પછી કામળી વગેરે બદલ્યા વિના જ પૂજનાં કપડાં પહેરવાતું, પહેરવાનાં સામાન્ય કપડાંની સાથે પૂજનાં કપડાં મુકવાતું, ગમે તેનાં પૂજનાં કપડાં બીજા ગમે તેણે પહેરવાતું, કલાકોના કલાકો સુધી વિના કારણે પણ પૂજનાં કપડાં પહેરી રાખવાતું, ચાલુ પહેરવાનાં ધોતીયાં ધોયેલાં હોય તેનાથી પ્રભુપૂજા કરવાતું. ફાટેલાં-જડાં કે હલકી કિંમતનાં કપડાં પૂજામાં પહેરવાતું, મુખકોશ માટે રૂમાલ વગેરે જુદા રાખવાતું, પૂજા માટે પહેરેલાં કપડાંથી જ તે વખતે પસીનો વગેરે સાફ કરવાતું, હાથ વગેરે લૂછવાતું કે કેસર ફૂલ વગેરેની વાટકીઓ-રકાષીઓ સાફ કરવાતું, કપડાનાં છેડામાં ફૂલ-ચોખ્ખા-અદામ-ફળો વગેરે લેવા કરવાતું, ઈત્યાદિ સર્વ આશાતનાતું કારણ છે. તે સહુએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પૂજાથી પણ આજ્ઞાપાલનનો મહિમા વધારે છે તે જૂઠ્ઠાં જોઈએ નહિ. આમાં મુખ્યત્વે અનાદર સમયનો અભાવ, ખર્ચ થવાનો ભય, પ્રમાદ કે અજ્ઞાન વગેરે કારણો હોય છે, પણ એવાં નજીવાં કારણોથી થતી ભૂલો પૂજાના ફળથી વંચિત રાખી બિલકી આશાતનાના દોષને વધારે છે. પરિણામે પૂજાના ઉત્તમ કાર્યની મક્કિનતા વધવાથી અન્ય જીવોને પણ પૂજા જેવા આત્મકલ્યાણના કાર્ય તરફ અનાદર-અજાણમે વધવાથી મોટું નુકસાન થાય છે. પૂર્વપુરુષોએ મહાકષ્ટે જાળવી રાખેલી અનુજાનોની શુદ્ધિ, વિધિ અને મર્યાદાને વિશેષ જાળવી રાખવામાં જ હિત છે-શાસનસેવા છે-પ્રભુઆજ્ઞાનું પાલન છે.

કરવાનો હોય છે, માટે પહેલાં પૂજાની સામગ્રી કેવી રીતિએ મેળવવી તે કહે છે. તેમાં પુષ્પો બગીચા વગેરે ઉત્તમ સ્થાનેથી માળી વગેરે બગીચાના રક્ષકોને સંતોષ થાય તે મુજબ સમ્પૂર્ણ મૂલ્ય આપીને પોતાની જાતે, અથવા પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ કોઈ પુરુષ દ્વારા મંગાવવાં જોઈએ. તે પણ પવિત્ર કરંડીયો કે ધાતુના તેવા ઉત્તમ પાત્રમાં, ઉપર પવિત્ર વસ્ત્ર લાંકવા પૂર્વક અને છાતી જેટલે ઉંચે બે હાથમાં ધારણ કરીને લાવવાં કે મંગાવવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે પાણી પણ ઉત્તમ સ્થાનેથી તેવા ઉત્તમ પવિત્ર પાત્રમાં બે હાથથી ઉપાડીને બહુમાન-પૂર્વક લાવવું-મંગાવવું જોઈએ. (એમ સર્વ વસ્તુ માટે સમજવું. હવે આગળનો વિધિ કહે છે કે-) તે પછી ઉત્તરાસંગ (ખેસ)ના છેડાનાં આઠ પડ કરીને સુખ-નાક બંધાય તેમ મુખકોશ બાંધવો. કહ્યું છે કે-

“કાઠળ વિહિણાઘ્રાણં, સેયવત્થનિર્બંસણો ।

મુહકોસં તુ કાઠળં, ગિહર્ષિવાણિ પમજ્જણ ॥૧૧॥ ” (શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય-૨૪)

આવાર્થ-“વિધિપૂર્વક સ્નાન કરીને પવિત્ર શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે જેણે, એવો આવક મુખકોશ બાંધીને ઘરદેહરાસરના બિમ્બોતું પ્રમાર્જન કરે.”

મુખકોશ પણ જેમ સમાધિ રહે તેમ બાંધવો, અર્થાત-જો (કોઈ રોગી કે અતિ સુકુમાર શરીરવાળાને) શ્વાસોચ્છવાસ રોકવાથી નાસિકાને દર્દ-બાધા થાય તો નાસિકાને ન પણ બાંધે; કારણ પૂજાપંચાશકની ગા. ૨૦ માં કહ્યું છે કે-“વસ્થેણ ચંધિઠ્ઠ, ણાસં અહવા જહાસમાહીય” એનો ત્યાં ટીકામાં અર્થ કરતાં જણાવ્યું છે કે-‘વસ્ત્ર વડે નાક બાંધીને અથવા જો નાક બાંધવાથી અસમાધિ થાય તો નાકને બાંધ્યા વિના પણ જેમ સમાધિ રહે તેમ મુખકોશ બાંધવો.’ અથવા

૯. ગામડાઓ કે શહેરોમાંથી મોટા શહેરોમાં મંગાવવામાં આવતાં પુષ્પો વગેરેને અંગે ઘણી આશાતના સંબંધિત છે. પુષ્પો ઘણાં તો વાસી હોય, તે મેલા કપડાના કકડામાં બાંધીને લાવે-લઈ જાય તમરો વગેરે બહારગામથી આવે તો પ્રાયઃ આગળના દિવસે જ ચૂરેલો વાસી હોય, ક્યારેક દરેક આશા-તનારપ છે. ‘થોડું પણ સારું કરો.’-એ કહેવત મહત્વભરી છે. દેખાવ માટે વધતી જતી અતિ પ્રવૃત્તિથી મર્યાદાઓ સચવાય નહિ, એથી ધર્મતું બહુમાન ઘટે, અને શ્રીજિનશ્વરદેવોએ બતાવેલો નિર્માળ ધર્મ પણ કરનારાઓની આમીઓથી જગતમાં હલકો દેખાય, તેમાં નિમિત્ત બનવાથી સમકિત પણ મલિન થાય, મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ બંધાય, તથા જીવ કુર્લભોભિ થાય. પુષ્પોની જેમ પ્રક્ષાલના પાણીની શુદ્ધિ માટે પણ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. પાણીનાં વાસણો મેલાં કે અંદર લીલકુગવાળાં ન હોવાં જોઈએ, તે સાફ રાખવા સાથે તેમાં લીલકુગ ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને પાણી પણ તે દિવસનું તાજું લાવેલું હોવું જોઈએ. આ અને બીજી સ્વચ્છિથી સમગ્ર તેવી અનેક બાબતોમાં જેટલી વધારે શુદ્ધિ તેટલું વિશેષ ફળ છે. અશુદ્ધિથી-અવિવેકથી કર્મબંધ થાય છે.

૧૦. જૈનદર્શનમાં એક બ્રહ્મચર્ય સિવાય અન્ય કોઈ વિષયમાં ‘અમુક આમ જ કરવું’ એવો એકાન્ત નથી, આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે-‘શાસ્ત્રમાં નાક બાંધવાની જરૂર નથી’ એમ કહ્યું છે. આ વચન અપવાદરૂપ તેવા કોઈ સુકોમળ સંધ્યણુવાળા, રોગી કે અશક્ત વગેરેને અંગે કહ્યું છે. વસ્તુતઃ નિષ્કપટલાવે શ્રીજિન-આચાર્યપાલનની ભાવનાપૂર્વક સર્વ કાર્યો, શક્તિને છુપાવ્યા વિના કરવાં, એ શાસ્ત્રકરોનો આશય છે, માટે શ્રીજિનવચનનો કોઈ દુરુપયોગ કરે તો વિરાધક ગણાય છે,

‘સર્વ કાર્યો નિષ્કપટભાવે ^૧ચત્નપૂર્વક (પોતાનો આત્મા ન ઠગાય તેમ) કરવાં,’ એ હકીકત સર્વ અધિકારોમાં યથાયોગ્ય સમજી લેવી. શ્રીજિનપૂજા કરતાં આ રીતિએ મુખકોશ બાંધવો તે સુક્તિથી પણ વ્યાજબી છે, કારણ કે-સેવકો પણ પોતાના સ્વામી (રાજા વગેરે) ને જ્યારે અંગમર્દન કે દાઢી-મૂછની રચના વગેરે કરવું હોય ત્યારે તે પ્રમાણે મુખ બાંધીને જ કરે છે. કહ્યું છે કે-

“ વંધિતા કાસવજો, વચળં અદ્વગુણાં પોત્તીણ ।

પત્થિવમ્પ્રવાસણ સહુ, ત્રિત્તિનિમિત્તં મયા ચેવ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ હજામ આજીવિકાને અર્થે (રાજાના કોપના) ભયથી આઠગુણા (આઠ પડા) વસ્ત્રથી મુખ બાંધીને રાજાની ઉપાસના (હજામત વગેરે સેવા) કરે છે. ”

એ મુખ બાંધવાને અંગે જણાવ્યું તે પછી પ્રમાર્જન કરેલા-પવિત્ર ઓરસીયા ઉપર જેમાં ત્રસ જીવો ન હોય તેવું, શુદ્ધ કરેલું અને જાતિવંત (ઉત્તમ-પવિત્ર) કેસર ^૧કપૂર વગેરેની સાથે ચંદન (સુખડ) ઘસીને જે પાત્રમાં જીદું જીદું ઉતારવું, વધુમાં ત્રસ વગેરે જીવો ન હોય તેવા શુદ્ધ કરેલા ધુપ, ઉત્તમ ધીનો પૂર્ણ દીપક, અખંડ અને નિર્મળ અક્ષત (ચાખા), સોપારી, ઉત્તમ જાતિનું તાજું (બીજાએ નહિ ચાખેલું) નૈવેદ્ય, સુંદર ઉત્તમ જાતિનાં તાજાં ફળો, નિર્મળ-શુદ્ધ પાણીથી ભરેલાં પાત્રો (કળશ) વગેરે સર્વસામગ્રીને મેળવવી. એ પ્રમાણે પૂજાનાં દ્રવ્યોની પવિત્રતા સાચવવી. ભાવની શુદ્ધિ (પવિત્રતા) તો રાગ-દ્વેષ-કષાય-ધર્મ્યા-આ લોક પરલોકનાં જડ સુખોની ઇચ્છા, કુતૂહલ-વ્યાકેષ (ચિત્તની ડામાડોળ દશા) વગેરેનો ત્યાગ કરવા-પૂર્વક ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવાથી થાય છે. કહ્યું છે કે-

“ મનોવાકાયવસ્ત્રોર્વી-પૂજોપકરણસ્થિતેઃ ।

શુદ્ધિઃસપ્તવિધા કાર્યા, શ્રીઝર્હત્પૂજનક્ષણે ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ મન-વચન-કાયા-વસ્ત્ર-ભૂમિ તથા પૂજાની સામગ્રીની વિશુદ્ધિ અને ચિત્તની સ્થિરતા એ સાત પ્રકારની ^૨શુદ્ધિ શ્રીઅરિહંત પરમાત્માની પૂજા વખતે કરવી. ”

એમ દ્રવ્ય અને ભાવથી પવિત્ર થઈને ઘરમંદિરમાં પ્રવેશ કરે. કહ્યું છે કે-

૧૧. પૂજામાં કેસર-ખરાસ સાથે જ ચંદનનો અધિકાર છે. એકલા ચંદનની પૂજા અયોગ્ય છે. જ્યાં જ્યાં ચંદનપૂજા વગેરે શબ્દો આવે છે, ત્યાં ત્યાં કેસરમિશ્રિત ચંદન સમજવું. કેસર કરતાં ચંદનનું પ્રમાણ વધુ રાખવાનું હોવાથી માત્ર ચંદન શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, વ્યવહારમાં પણ એમ જ બોલાય છે, લાડુ સાથે દાળ, શાક વગેરે હોવા છતાં જમણુ લાડુનું કહેવાય છે. વળી કૃષણતા કે અશક્તિના યોગે હલકું-બનાવટી કેસર વાપરવું તે પણ અયોગ્ય છે. પૂજામાં થોડાં પણ ઉત્તમોત્તમ દ્રવ્યો જ વાપરવાં જોઈએ. કેસરપૂજા શાસ્ત્રમાં કહી છે તે અહીં કહેલા ‘કેસર’ શબ્દથી સ્પષ્ટ છે,

૧૨. પંડિત શ્રીવીરવીજયજી મહારાજ સાત શુદ્ધિ માટે કહે છે કે-

“ અંગ વસન મન ભૂમિકા પૂજોપકરણ સાર; ન્યાયદ્રવ્ય વિધિશુદ્ધતા, શુદ્ધિ સાત પ્રકાર. ”
વળી શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધ પ્રકરણ ગાં ૧૩૦ માં ધન, વસ્ત્ર-ક્ષેત્ર-મન-વચન-કાયા અને પૂજોપકરણ એ સાત શુદ્ધિ જણાવી છે.

- “ આશ્રયન્ દક્ષિણાં શાસ્ત્રાં, પુમાન્ યોષિત્ત્વદક્ષિણામ્ ।
 યત્નપૂર્વં મવિશ્યાન્તર્દક્ષિણેનાદ્વિગ્નના તતઃ ॥૧॥ ”
 “ સુગન્ધિમધુરૈર્દંભૈઃ, માહ્મુસો વાઙ્મ્યુદહ્મુસઃ ।
 “ વામનાડયાં પ્રવૃત્તાયાં, મૌનવાન્ દેવમર્ચયેત્ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ પુરૂષ દ્વારની જમણી અને સ્ત્રી ડાબી શાખા તરફથી, જ્યેષ્ઠાપૂર્વક પહેલાં જમણો પગ દહેરાસરમાં મૂકીને પ્રવેશ કરે અને પૂર્વ કે ઉત્તરદિશા સન્મુખ રહી સુગંધવાળાં, મધુર અને ઉત્તમ દ્રવ્યોથી ડાબી નાસિકા ચાલે ત્યારે મૌનપણે દેવપૂજન કરે. ”

એમ કહેલું હોવાથી એ રીતિએ પ્રવેશ કરવો અને પ્રવેશ કરતાં ‘ નિસીદિ કરવી, ત્રણ પ્રદક્ષિણા દેવી ’ વગેરે (દશ ત્રિક ચાલુ અધિકારમાં જ કહેવાશે તે) વિધિ કરવો. પછી શ્રીજિનમંદિરનું પ્રમાર્જન કરીને પવિત્રપાટલા વગેરે ઉપર પદ્માસનથી બેસીને, પહેલા ઉતારેલા બીજી વાટકીમાંના અથવા પૂજાની વાટકીમાંથી બીજી વાટકીમાં કે હથેલીમાં લીધેલા ચંદનથી કપાળે, ગળે, હૃદયે અને પેટે તિલક કરે તથા કર્ણિકા, બાબુબંધ, હસ્તકંકણ વગેરે ભૂષણો^{૧૩} ચિતરે. પછી બંને હાથે ચંદન ચર્ચીને, ધૂપ દહને રોમહસ્તક (મોરપીંછી) વડે પ્રભુપ્રતિમા ઉપરથી નિર્માલ્ય ઉતારે. નિર્માલ્યનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

“ મોગવિઙ્ઠું દંભું, નિમ્મલ્લં ચિત્તિ મીઅત્થ ત્તિ । ” (ચૈત્ય૦ વૃ૦ મા. ૮૯.)

અર્થાત ‘ ગીતાર્થો, ભોગથી નષ્ટ થયું હોય તે દ્રવ્યને નિર્માલ્ય કહે છે ’ એમ ચૈત્યવન્દન બૃહદ્ભાષ્યમાં છે તથા “ જિનખિંબ ઉપર ચઢાવેલું જે નિસ્તેજ થયું હોય—જેની શોભા ચાલી ગઈ હોય, જે ગંધ બદલાઈ જવાથી વિગંધવાળું બન્યું હોય અને તેથી શોભાના અભાવે દર્શન કરનારા ભવ્યજીવોના મનને પ્રમોદ ઉપજાવી ન શકે, તેને બ્રહ્મશ્રુતો નિર્માલ્ય કહે છે. ” એ પ્રમાણે પૂ. શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજી મંદુક સંધ્યાચારભાષ્યમાં પણ ગા ૦૮ ની ટીકામાં પૂજાત્રિકના અધિકારમાં કહેલું હોવાથી જે જે દ્રવ્ય ભોગથી નષ્ટ થયું હોય—ફરી ચઢાવવા લાયક ન રહ્યું હોય તે નિર્માલ્ય સમજવું. આથી વિચારસાર પ્રકરણમાં જે કહ્યું છે કે—“ પ્રતિમાની સામે મૂકેલા અક્ષત વગેરેને નિર્માલ્ય ગણવા, ” તે ઘટતું નથી, કારણકે—બીજા શાસ્ત્રોમાં નિર્માલ્યનો અર્થ તેવો કરેલો જણાતો નથી અને યુક્તિથી પણ તે અર્થ ઘટતો નથી. એ મુજબ નિર્માલ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું. તત્ત્વ તો કેવલીગમ્ય જાણવું. વર્ષાઋતુ વગેરે કાળમાં તો ઉતારેલા નિર્માલ્ય (પુખ્તો વગેરે) માં કુંચુઆ વગેરે ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોવાથી, જ્યાં મનુષ્યોનો સંઘટ્ટ, આક્રમણ વગેરે ન થાય તેવા પવિત્ર સ્થાને તે જુદું જુદું નાખવું. એમ કરવાથી જીવહિંસા સાથે અશાંતના પણ ન થાય. એ જ પ્રમાણે સ્નાત્ર—પ્રક્ષાલનના પાણીને અંગે પણ સમજ લેવું. પછી શ્રીજિનપ્રતિમાનું કાળજીપૂર્વક પ્રમાર્જન કરીને, થાળ વગેરે જે ભોજનાદિ પોતાના કર્મોમાં ન વપરાયું હોય, તેવા પવિત્ર પાત્રમાં શ્રીજિનમૂર્તિને પધરાવીને ઉચ્ચ

૧૩. આની નિશાની તરીકે વર્તમાનમાં કોઈ કોઈ સ્થલે શ્રાવકો તે તે અંગોમાં કેસરનાં તિલકો કરતા જોવાય છે. આ વિધિ દિન-પ્રતિદિન હ્રુપ્ત થતો જોવામાં આવે છે. તે અનિચ્છનીય છે.

સ્થાને સ્થાપવી, પછી બે હાથે પવિત્ર જળકળશ વગેરેથી અભિષેક કરવો. પ્રક્ષાલના પાણીમાં પહેલાંથી જ કેસર વગેરે મિશ્રિત કરવું. કહ્યું છે કે—

“ ઘ્રુસિળકણ્ણમીસં તુ, કાઠં મંથોદગં વરં ।

તઓ ભુવળવાહે તુ, જ્ઞવેહ મત્તિસંજુઓ ॥૧૧॥ ” (શ્રાદ્ધદિનક્ર૦ માં ૫૯)

ભાવાર્થ—‘ ભકિતવંત શ્રાવક પ્રમાર્જના કર્યા પછી કેસર, બરાસ તથા ઉત્તમ ઔષધિઓ અને ચંદન વગેરેથી મિશ્રિત કરીને, ઉત્તમ સુગંધી પાણીથી ત્રિભુવનનાથને સ્નાન કરાવે. ” પ્રભુને પ્રક્ષાલ કરતી વખતે ભાવના ભાવે કે—

“ વાલત્તળમિ સામિઅ !, સુમેરુસિહરંમિ કળયકલસેહિં ।

તિઅસાસુરેહિં જ્ઞવિઓ, તે ધન્ના જેહિ દિટ્ઠો સિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ હે સ્વામિન્ ! આળપણે (જન્મ સમયે) સુમેરુગિરિ ઉપર સુવર્ણ (આદિના) કળશો વડે દેવ-દાનવો (ઇન્દ્રો) એ સ્નાત્ર કર્યું, તે વખતે જેઓએ આપનું દર્શન કર્યું તે આત્માઓ ધન્ય છે. ” વગેરે.

મુખ્યતથા પ્રક્ષાલ, પૂજા, વગેરે કરતાં મોત કરવું જોઈએ, ન થઈ શકે તો પાપવચનનોનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જ જોઈએ, નહિ તો કરેલી ત્રણ નિસીદિ નિરર્થક બને. એ પ્રમાણે શરીરે ખણવું વિગેરે પણ વર્જવું જ જોઈએ. કહ્યું છે કે—

“ કાયકણ્ણયણં વજ્જે, તહા ચેલવિગિચ્છણં ।

થુદથુત્તમણણં ચેવ, પૂઅંતો જગલ્લધૂણો ॥૧૧॥ ” (શ્રાં દિનક્રત્ય, માં ૫૮)

ભાવાર્થ—“ જગતના બંધુ શ્રીજિનેશ્વરદેવની પૂજા કરતો શ્રાવક, શરીરે ખણવું, થૂંક બળખે વગેરે કાઢવો તથા સ્તુતિ-સ્તોત્ર બોલવાં, એ દરેકને વર્જે. ”

પછી જ્યેષ્ઠાપૂર્વક વાળાકુંચીનો ઉપયોગ કરવો. એમ પ્રભુને સ્નાન કરાવ્યા પછી એક અંગલુછણાથી સઘળું પાણી સાફ કરવું અને ધૂપથી ધુપેલા કોમળ બીજા અંગલુછણાથી વારંવાર મૂર્તિનાં સઘળાં અંગોને સ્પર્શ કરીને પ્રતિમાને સર્વથા કોરી કરવી. એ સુજબ બે ^{૧૫} અંગલુછણાંથી સઘળીય પ્રતિમાઓને નિર્જળ કરવી. જ્યાં જ્યાં થોડી પણ બીનાશ રહે ત્યાં ત્યાં

૧૪. વાળાકુંચી, કેસર વગેરે ન નીકળી શકે ત્યાં જ, પગનો કાંટો કાઢવામાં પીડાનો ભય રહે તેમ, હલકા હાથે, પ્રતિમાને સાક્ષાત્ પ્રભુ સમજીને, ધીમેથી કરવી.

૧૫. બે અંગલુછણાં કહ્યાં છે તેમાં પહેલા અંગલુછણાથી જ પ્રતિમા કોરાં થાય તેમ કરવાનું અને બીજું તો માત્ર કોમળ-ધુપેલું બિંબને સ્પર્શ કરવારૂપે જ કહ્યું છે તે બ્યાનમાં રાખવું. અર્થાત્ અંગલુછણાં હલકી જાતિનાં વાપરવાથી પાણી ચુસાતું ન હોય ત્યાં પણ બે જ અંગલુછણાં કરવાં એવો નિયમ નથી. અંગલુછણાં ઉત્તમ-પાણી ચૂસે તેવા કાપડનાં-મેલરહિત-સાફ રાખવાં, પહેલા કે બીજા અંગલુછણાથી પાણી તદ્દન સાફ થયા પછી જ ઉપર છેલ્લું અંગલુછણું તદ્દન શુદ્ધ, બારીક અને ધૂપધૂપિત કરીને ફેરવવું. પ્રતિમાજીને પ્રક્ષાલ કર્યા પછી બને તેટલાં વહેલાં કોરાં-સાફ કરવાં, વિલંબ થાય તો પાણી સુકાઈ જવાથી પ્રતિમાજીનાં અંગોમાં લીલફૂગ અને કાલિમા (કાળાશ) થવાનો પ્રસંગ આવે.

શ્યામતા આવે, (શ્યામ પડે) માટે પ્રતિમાઓને જરાય ભીંજાએલાં રાખવાં નહિ.

પંચતીર્થો વગેરે પ્રતિમાઓ તથા ચોવીશીઓના પટો (સિદ્ધચક્રની પાટલી, વગેરેમાં) સ્નાત્રતું પાણી પરસ્પર લાગે તો પણ દોષ નથી. તે માટે કહ્યું છે કે—

“ રાયપ્પસેજજે, સોહમ્મે સુરિયામદેવસ્સ ।

જીવાભિગમે વિજયા-પુરીહ વિજયાહદેવાણં ॥૧॥ ”

“ મિમાહ્લોમહત્થયલ્લહ્ણયાધૂવદહ્ણમાર્હં ।

પહિમાણં સકહાણ ય, પૂયાણં ઇક્કયં મણિયં ॥૨॥ ”

“ નિવ્વુઅજિણિંદસકહા, સમ્મસમ્મુગ્ગેસુ તિસુ વિ લોણસુ ।

અન્નોન્નં સંલમ્મા, પ્હવણજલાર્હિં સંપુટ્ટા ॥૩॥ ”

“ પુવ્વધરકાલચિદ્ધિઆ, પહિમા દીસંતિ કેસુવિ પુરેસું ।

વસક્કવા ૧ ચિત્તક્કવા, ૨ મહક્કવા ૩ ગંથદિટ્ઠા ય ॥૪॥”

(સંબોધમ૦ દેવાધિ૦ ૧૭૫ થી ૧૭૭)

ભાવાર્થ—“ રાયપ્પસેણી સૂત્રમાં સૌધર્મ દેવલોકમાં સુરિયાલ દેવના અધિકારમાં અને જીવાભિગમ સૂત્રમાં વિજયા નગરીમાં વિજયદેવના વર્ણનમાં કહ્યું છે કે— ‘કળશ, લોમહસ્ત (મોરપીંછી), અંગલુછણાં, ધૂપધાણાં વગેરે, શાશ્વત પ્રતિમાઓના તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવોની દાદાઓના પૂજન માટેનાં એક જ હોય છે. નિર્વાણ પામેલા શ્રીજિનેશ્વરદેવોની દાદાઓ (વગેરે) ત્રણેય લોકમાં દેવોએ વજ્રના દાખડાઓમાં ભેગાં જ રાખેલી હોય છે અને સ્નાત્રજળ વગેરેથી પણ તે પરસ્પર સ્પર્શ કરાયેલી હોય છે, અર્થાત્ ત્યાં સ્નાત્રજળ વગેરે એકતું બીજાને અડકે છે. વળી પૂર્વધરોના પ્રાચીનકાળમાં ભરાવેલી એક વ્યક્તિપ્રતિમા, બીજી ક્ષેત્રપ્રતિમા અને ત્રીજી મહાપ્રતિમા,—એમ ત્રણ પ્રકારની પ્રતિમાઓ કેટલાય શહેરોમાં ભેવામાં આવે છે. (શ્રીહરિભદ્રસૂરી-શ્વરજી મં૦ કૃત પ્રતિષ્ઠા-ષોડશક વગેરે) ગ્રંથોમાં પ્રગટ કહેલું છે કે—

“ વ્યક્ત્યાલ્યા ચલ્લેકા, ક્ષેત્રાલ્યા ચાપરા મહાલ્યા ચ ।

યસ્તીર્થકુદ્ધદા કિલ, તસ્ય તદાદ્યેતિ સમયવિદઃ ॥૧॥ ”

“ ઋષભાદ્યાનાં તુ તથા, સર્વેષામેવ મધ્યમા જ્ઞેયા ।

સપ્તત્યધિકશતસ્ય તુ, ચરમેહ મહાપ્રતિષ્ઠેતિ ॥૨॥” (પ્રતિષ્ઠાષોડ૦ ગા૦ ૨-૩)

ભાવાર્થ—“ વ્યક્તિપ્રતિમા, ક્ષેત્રપ્રતિમા અને મહાપ્રતિમા, એમ ત્રણ પ્રકારની પ્રતિમાઓ કહેલી છે. તેમાં જે કાળે જે તીર્થે કર હોય તે કાળે તેઓની પ્રતિમાને શ્રુતધરો ‘વ્યક્તિપ્રતિમા’ કહે છે, ભરતાદિ કોઈ એક ક્ષેત્રના શ્રીઋષભદેવ વગેરે સર્વે (ચોવીશ) ભગવાંતોની એક પટમાં ભેગી ભરાવેલી હોય તેને ‘ક્ષેત્રપ્રતિમા’ જાણવી અને સર્વ ક્ષેત્રોના એકસોસીત્તર તીર્થે કરોને એક જ પટ બનાવેલી હોય તેને ‘મહાપ્રતિમા’ જાણવી.”

વળી—“ માલાધરાહ્યાણ વિ, પ્હવણજલાર્હિં ફુસેહ્ જિણવિંવં ॥

પુત્થયપત્તાહ્ણવિ, ઉવરુવરિં ફરિસણાર્હં ॥૧॥ ”

“તા નજ્જઈ નો દોસો, કરણે ચઢવીસવટ્ટયાઈણં ॥
આયરણાજુસીઓ, ગંથેસુ ય દિસ્સમાણત્તા ॥૨૧॥”

(સંબોધ મંદેવાધિ ૧૭૮-૧૭૯)

ભાવાર્થ—“ વળી પરિકરમાં રહેલા, માલાધર’ આદિ દેવોનું સ્નાત્ર (પ્રક્ષાલ) નું પાણી વગેરે શ્રીજિનપ્રતિમાના અંગને સ્પર્શ કરે, કે પુસ્તક વગેરેનાં પાનાંને એકબીજાને-નીચે-ઉપરનાને પરસ્પર સ્પર્શ વગેરે થાય, તો પણ તેમાં દોષ જણાતો નથી, કારણ કે-ચોવીસીપટ્ટક વગેરે ભરાવવાની પ્રાચીન આચરણ (પરંપરા) છે અને શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ તે પ્રમાણે આધારે મળે છે.

જો અશાતના-દોષ હોય તો એવા પટ્ટ વગેરે બનાવવાની પરંપરા ચાલે નહિ; બલકુલ શાસ્ત્રમાં તેના દોષનો ઉલ્લેખ કયો હોત. વળી ચૈત્યવંદન-મહાભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ જિણરિદ્ધિદંસણત્થં, एगं कारेइ कोइ भत्तिजुओ ।

पायडिअपाडिहेरं, देवागमसोदियं चेव ॥૧॥ ”

“ દંસણ-નાણ-ચરિત્તાડરાહણકજ્જે જિણસિઅં કોઈ ।

परमिद्विनमोकारं, उज्जमिउं कोइ पंच जिणा ॥૨॥ ”

“ કહ્ણણયતવમહવા, ઉજ્જમિઉં ભરહવાસમાવિ ત્તિ ।

बहुमाणविसेसाओ, केई कारिंति चउवीसं ॥૩॥ ”

“ ઉક્કોસં સત્તરિસયં, નરલોપ વિહરइत्ति भत्तीए ।

सत्तरिसयं पि कोई, विंवाणं कारइ धणइदो ॥૪॥ ”

ભાવાર્થ—“ તીર્થ’કર (પણા) ની ઋદ્ધિનાં દર્શન કરવાના ઉદ્દેશથી ભક્તિવંત આવક પ્રાતિહાર્યો તથા દેવોનાં આગમન વગેરે (પરિકર કે સમવસરણ) યુક્ત અમુક કોઈ એક તીર્થ’કરની પ્રતિમાને બનાવરાવે; કોઈ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર—એ ત્રણેયની આરાધના માટે ભેગી ત્રણ પ્રતિમાઓને ભરાવે; પંચપરમેષ્ઠિ શ્રીનમસ્કાર મહામંત્રની આરાધના કરીને તેના ઉજ્જમણા અર્થે કોઈ પાંચ જિનેશ્વરદેવોની ભેગી (પંચતીર્થો) પ્રતિમા કરાવે અથવા તો કોઈ ભસ્ત્રક્ષેત્રમાં થયેલા ચોવીસ જિનેશ્વરદેવોનાં કલ્યાણકોનો તપ કરીને ઉજ્જમણામાં બહુમાનપૂર્વક તેઓ ઠરેકની પ્રતિમાઓનો ચોવીસીપટ્ટક (ચોવીસપટ્ટો) ભરાવે અને કોઈ ધનાઢય તો ભક્તિના યોગે મનુષ્ય-લોકમાં (પંદર કર્મભુમિમાં ઉત્કૃષ્ટા) એકસોસીત્તેર જિનેશ્વરદેવો વિચરતા હોય માટે તે એકસો-સીત્તેર તીર્થ’કરદેવોનો પટ પણ કરાવે. ”

એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી ત્રણતીર્થો, પંચતીર્થો, ચોવીસીપટ્ટક વગેરે કરાવવાં તે અસંગત નથી પણ વ્યાજબી છે અને એ પ્રતિમા ભરાવવાનું વિધાન હોય તે સર્વેનો એકીસાથે પ્રક્ષાલ-કરવાથી એકબીજાના પ્રક્ષાલના પાણીનો પરસ્પર સ્પર્શ થાય તો પણ કોઈ દોષ નથી.

અંગહુછણાં, હાથ વગેરે પ્રતિમાના પ્રક્ષાલ માટેના પાણીના પાત્રમાંથી પાણી લઇને ધોવાં નહિ, પણ બીજા પાત્રમાં રાખેલા શુદ્ધ પાણીથી ધોવા. અર્થાત્ શ્રીજિનપ્રતિમાના બહુમાનની ખાતર, એક જ ભતિનાં હોવા છતાં, ચંદન, પાણી વગેરે દ્રવ્યો પૂજા માટે જુદાં રાખવાં અને

પોતાને તિલક કરવા કે હાથ ધોવા વગેરે માટે પણ અન્ય ભાજનમાં તે તે જુદાં રાખવાં. એ પ્રમાણે સ્નાન (પ્રક્ષાલ)નો વિધિ જણાવ્યો. હવે—પૂજનું સ્વરૂપ કહે છે.

અંગપૂજા, અગ્રપૂજા અને ભાવપૂજા—એમ પૂજના ત્રણ પ્રકારો છે, તેમાં ઉપર જણાવી તે સ્નાન (જળપૂજા)રૂપ એક અંગપૂજા કહી, હવે બીજી ચંદનપૂજારૂપ અંગપૂજા કહે છે.

ચંદનપૂજા, જે ચરણો, જે જાતુ (ઢીંચણો), જે હાથ (કાંડાં), જે ખભા અને મસ્તક, એ નવ અંગે ક્રમશઃ કરવો એમ કહેલું હોવાથી અને એ અધિકારને આ ગ્રંથમાં પણ આગળ કહેવાનો હોવાથી, એ નવેય અંગે ૧૬ સુષ્ટિક્રમે કેસર, ખરાસ વગેરેથી મિશ્રિત ગોશીર્ષચંદન વગેરેથી પુજન કરે. કોઈ એમ પણ કહે છે કે—પહેલાં ભાલ (લલાટ) માં તિલક કરી પછી નવેય અંગે પૂજા કરવી. પૂ. શ્રીજિનપ્રભસૂરિજીકૃત પૂજાવિધિમાં તો કહ્યું છે કે—

“સરસસુરહિચંદ્રણેન દેવસ્સ દાહિણજાણુ-દાહિણસ્થંધ-નિલાહ-વામસ્થંધ-વામજાણુ-લક્ષ્મણેસુ પંચસુ હિઅપહિં સહ છસુ વા અંગેસુ પૂર્ણં કારુણ પચ્ચગ્ગકુસુમેહિં ગંધવાસેહિં ચ પૂવ્વહા.”

ભાવાર્થ—“તાળા-સુગંધીચંદન વડે શ્રીજિનેશ્વરદેવનો જમણોઢીંચણ, જમણોખભો, લલાટ, ડાબોખભો અને ડાબો ઢીંચણ, એ પાંચ અંગે અથવા હૃદય સાથે છ અંગે પૂજા કરીને તાળાં પુષ્પો વડે અને સુગંધીદાર વાસ વડે પૂજન કરવું.”

તે પછી ત્રીજી પુષ્પપૂજા (નામની અંગપૂજા), સુંદર વર્ણુવાળાં (કાળાં વગેરે નહિ), સુગંધવાળાં, તાળાં, જમીન ઉપર ન પડયાં હોય તેવાં, પૂર્ણ ખીલેલાં અને જેની પાંખડીઓ વગેરે ખરી ગઈ ન હોય તેવાં તુરતનાં—તાળાં અનેક ભતિનાં છૂટાં પુષ્પોથી અથવા જુદી જુદી રીતિએ (હાર, ટોડર, કલગી વગેરેમાં) ગુંથેલા પુષ્પોથી કરે. વસ્તુતઃ અહીં જણાવ્યાં તેવાં જ પુષ્પોથી પૂજા કરવી. કહ્યું છે કે—

“ ન શુષ્કૈઃ પૂજયેદેવં, કુસુમૈર્ન મહીગતૈઃ ॥

ન વિશીર્ણદલૈઃ સ્પૃષ્ઠૈર્નાશુભૈર્નાઙ્ગિકાશિમિઃ ॥૧૧॥ ”

“ કીટકોશાપવિદ્ધાનિ, શીર્ણપર્યુષિતાનિ ચ ।

વર્જયેદ્દૂર્ણનાથેન, વાસિતં યદશોભિતમ્ ॥૨૧॥ ”

“ પૂતિગન્ધીન્યગન્ધીનિ, અમ્લગન્ધીનિ વર્જયેત્ ।

મલમૂત્રાદિનિર્માણા-દુચ્છિદ્ધાનિ કુતાનિ ચ ॥૩૧॥ ”

ભાવાર્થ—“સૂકાં, જમીન ઉપર પડી ગયેલાં, તૂટી ગયેલી પાંખડીઓવાળાં, અશુભ ચીજો સાથે સ્પર્શિત થયેલાં અને નહિ ખીલેલાં પુષ્પોથી દેવનું પૂજન કરવું નહિ, તેમજ જે પુષ્પોની કળીયો વધુ વરસાદથી કે કીડા વગેરેથી ખર્ધા ગઈ હોય, જે ચીમળાદ ગયેલાં હોય, જે આગળના દિવસે ચૂટેલાં વાસી હોય, જેના ઉપર કરોળીઆએ ભળ ગઈ હોય, જે દેખાવમાં સુશોભિત ન હોય, જે ખરાબ ગંધવાળાં હોય, જેમાં ખીલકુલ ગંધ ન હોય કે જેની ગંધમાં ખટાશ હોય અને જે પાસે હોવા છતાં ઝાટો-પેશાબ વગેરે કરવાથી ઉચ્છિદ્ધ (ફેંકી દેવા યોગ્ય) થયાં હોય, એવાં પુષ્પોથી દેવપૂજન કરવું નહિ,”

૧૬. ક્રમશઃ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર—એ સુષ્ટિક્રમ અને તેથી ઉલટો સંહારક્રમ કહેવાય છે.

વળી સામર્થ્ય (સંપત્તિ) હોય તો સ્તનનાં, સોનાનાં, મોતીનાં (મુગટ હાર વગેરે) આભ-રજ્જોથી, રૂપાનાં-સોનાનાં પુષ્પો વગેરેથી અને સુંદર જુદી જુદી જાતિના ચંદુઆ (પુંડીયાં, પીછાડી) વગેરે રેશમી વસ્ત્રોથી પણ શ્રીજિનપ્રતિમાને અલંકૃત કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી પોતા-ને મહાન્ લાભ થવા સાથે બીજા પણ આત્માઓને ભાવવૃદ્ધિ વગેરે ઉપકારો થાય છે. કહ્યું છે કે-

“ પવરેહિં સાહજેહિં, પાયં માનો વિ જાયણ પવરો ।

ન ય અન્નો ઉવઓગો, ણણસિ સયાણ લહુયરો ॥૧॥ ”

(સંબોધપ્ર૦ દેવાધિ૦ ગા૦ ૧૬૭)

ભાવાર્થ-“ પૂજામાં સાધનો (સામગ્રી) ઉત્તમ હોવાથી જીવને પ્રાયઃ ભાવ પણ ઉત્તમ થાય છે અને સત્પુરુષોને (પુણ્યના થોડે પ્રાપ્ત થયેલી) પોતાની સામાગ્રીનો જિનભક્તિમાં વાપરવા જેવો ઉત્તમ ઉપયોગ પણ કોઈ નથી.”

શ્રાદ્ધવિધિ અંથની ટીકામાં તો એટલું વિશેષ કહ્યું છે કે-“શ્રેષ્ઠ કરમાયા વિનાનાં, વિધિ-પૂર્વક લાવેલાં શતપત્ર-સહસ્રપત્ર-જાંઘ-કેતકી-અમ્પક વગેરે પવિત્ર પુષ્પોને ગૂંથીને, વીંટીને, ભરીને કે જથ્થો (સમૂહ) કરીને શ્રીજિનપ્રતિમા માટે માળા-મુગટ, શિરસ્ક (માથે પહેરાવવાની પાઘડી-શિરપેચ વગેરે) અથવા પુષ્પગ્રહ (જાળી ગૂંથીને મંડપ) વગેરે બનાવે.”

ચંદનપૂજા, પુષ્પપૂજા વગેરે એવી રીતિએ કરવું જોઈએ, કે જેથી પ્રતિમાનાં નેત્રો-મુખ ઢંકાઈ જાય નહિ અને શોભામાં સુંદરતા વધે, કારણ કે-દર્શન કરનારાઓને દર્શન કરવામાં હર્ષ એ રીતિએ જ વધી શકે. (અર્થાત્ દર્શન કરનારને ઉદલાસ વધે તેમ સુંદર ગોઠવણથી પુષ્પપૂજા કરવી; મુખ, નેત્રો વગેરે ઢંકાય નહિ તેમ કાળજી રાખવી) આ સિવાય-‘ભગવાન ઉપર કુસુ-માંજલિ ચઢાવવી, પંચામૃતથી પ્રક્ષાલ કરવો, શુદ્ધ જળની ધારા દેવી, કેસર-બરાસ વગેરેથી મિશ્રિત ચંદન વિલેપન કરવું, શરીર ઉપર આંગી (અંગરચના) કરવી, ગોરોચન-કસ્તુરી વગેરેથી તિલક-પત્રભંગી (લલાટે આડ કે નેત્રો ઉપર બ્રહ્મટીરચના) વગેરે કરવું, વગેરે બીજા પણ અંગપૂજના પ્રકારો ભક્તિચૈત્યની પૂજના અધિકારમાં કહેવાશે તે યથાયોગ્ય જાણવા.

શ્રીજિનપ્રતિમાની હથેલીમાં સોનાનું બીજોડું કે શ્રીફલ, સોપારી, નાગરવેલનું પાન, તથા સોના-રૂપાનાણું કે સીકો (મુદ્રા) વગેરે મૂકવું; કૃષ્ણાચુર વગેરે ઉત્તમ જાતિના ધૂપ ઉખેવવા; સુગંધીદાર વાસકેષ કરવો; વગેરે પણ સઘળું અંગપૂજામાં જ ગણાય છે. કહ્યું છે કે-

“ જ્ઞવણ-વિલેવણ-આહરણ-વસ્થ-ફલ-ગંધ-ધૂવ-પુષ્કેહિં ।

કીરહ જિણંમપૂઆ; તત્થ વિહી ણસ ણાયવ્વો, ॥ ૧ ॥ ”

(ચૈત્ય૦ મહામાળ્ય.)

ભાવાર્થ-“સ્નાત્ર, વિલેપન, આભરણ, વસ્ત્ર, રૂપા (હાથમાં બીજોડું વગેરે) ગંધ (વાસ ચુર્ણ વગેરે), દશાંગાદિ ધૂપ અને પુષ્પોથી શ્રીજિનશ્વરદેવની અંગપૂજા કરી શકાય છે. તેનો આ વિધિ જાણવો.”

તેમાં ધૂપ શ્રીજિનેશ્વરદેવની ડાબી બાજુએ ઉખેવવો. એ પ્રમાણે પહેલી અંગપૂજાનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે અગ્રપૂજા કહે છે.

તે પછી (તાળ-સુગંધિ) ઘીથી ભરેલા પૂર્ણ દીપકો વડે, શાલી વગેરે (ઉત્તમ જાતિના) અખંડ ચોખા વડે, બીજેરાં વગેરે વિવિધ જાતિનાં ઉત્તમ ફળો વડે, સર્વ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય વડે તથા નિર્મળ જળથી ભરેલા ઉત્તમ શંખ^{૧૭} (કળશ-ઘટ) વગેરે જલપાત્રો (શ્રીજિનપ્રતિમાની સન્મુખ સ્થાપવા) વડે અગ્નિપૂજા કરવી. તેમાં દીપક શ્રીજિનપ્રતિમાની જમણી બાજુ સ્થાપન કરવો અને ચાંદીના-સોનાના બનાવેલા કે શાલી વગેરે ડાંગરના અખંડ ચોખા વડે શ્રીજિનપ્રતિમા આગળ આઠ મંગલની રચના કરવી. તે આઠ મંગલ આ પ્રમાણે છે. ૧-દર્પણ, ૨-ભદ્રાસન, ૩-વર્દમાન (શશવસંપુટ), ૪-શ્રીવત્સ, ૫-મત્સ્યયુગલ, ૬-સ્વસ્તિક, ૭-કુંભ અને ૮-નંદાવર્ત. અથવા બીજી રીતિએ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના નિમિત્તે પાટલા વગેરે ઉપર સૂષ્ટિ-ક્રમથી ઉત્તમ અક્ષતથી ત્રણ ઢગલીઓ કરવી અને ઉપર સોપારી વગેરે ફળો મૂકવાં. કેરી વગેરે કોઈ નવાં ફળો જ્યારે આવે ત્યારે પહેલાં તે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનને ભેટ કરવાં. જો સંપત્તિ-સામર્થ્ય હોય તો દૂર (રાંધેલા ચોખા) વગેરે અશન, સાકર-ગોળ વગેરેનાં પાણી, ફળો વગેરે ખાદ્ય અને (કોરાં) પાન વગેરે સ્વાદિમ,—એ ચારેય પ્રકારના આહારથી શ્રીજિનેશ્વરદેવની નૈવેદ્ય-પૂજા કરવી. આ નૈવેદ્યપૂજા તો દરરોજ પણ કરવી સહેલી છે અને મહા ફલને આપનારી છે. તેમાં પણ આગમમાં રાંધેલા ધાન્યનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી, રાંધેલા ધાન્યની પૂજા વિશેષ ફળ આપનારી અને (ગૃહસ્થને પ્રાયઃ રસોઈ થતી હોવાથી) દરરોજ કરવી સહેલી છે. રાંધેલા ધાન્યનું વિધાન આવશ્યકનિયુક્તિમાં સમવસરણના અધિકારમાં ‘કીરદ્ વલી’ એ પાઠમાં કહેલા ‘બલી’^{૧૮} શબ્દથી જણાવ્યું છે. નિશીથસૂત્રમાં પણ તઓ પમાવઈ દેવીપ સવ્વં બલિમાદ્ કાઝં મણિયં—“વેવા-દિવેવો વદમાણસામી તસ્સ પડિમા કીરવત્તિ, વાહિઓ કુદ્દાહો, હુદા જાયં, પિચ્છદ્ સવ્વાલંકાર-વિમૂસિયં મગવઓ પડિમં” એ પાઠમાં ‘બલિમાદ્ કાઝં’ શબ્દોથી, તથા નિશીથસૂત્રની પીઠિકામાં પણ ‘બલિત્તિ અસિવોવસમનિમિત્તં કૂરો કિજ્જદ્’ એ પાઠથી સર્વ ઉપદ્રવ શાન્ત કરવા માટે દૂર કરવો તે બલી કહેવાય છે. એમ જણાવ્યું છે. મહાનિશીથ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં—“અરિહં-તાણં મગવંતાણં ગંધ-મલ્લ-પર્ણવ-સંમજ્જણોવલેવણ વિત્થિણ્ણવલિ-વત્થ-ધૂવાઈપહિ પૂઆસક્કારેહિ પહિણમ્મચ્ચણં પકુવ્વાણા તિત્થુપ્પણં (ગ્ગઈ) કરામેત્તિ” કહ્યું છે, તેમાં ‘વિત્થિણ્ણવલિ’ શબ્દો જણાવ્યા છે. એ સુજળ આગમોમાં બલિ-નૈવેદ્યપૂજાને અંગે અનેક શાસ્ત્રપાઠો છે. તે પછી ગોશીર્વચંદનના રસથી પંચાંગુલીસાથે હાથનાં તળીયાં વડે મંગલ આલેખન (માંડલું રચવું, હાલ થાપા દેવાય છે તે) વગેરે કરવું. એ સર્વ અગ્નિપૂજામાં ગણ્યું છે. કહ્યું છે કે—

“ ગંધવ્વ-નટ્ટ-વાઈઅ,—લવણજલારત્તિઆઈ દીવાઈ ।

જં કિચ્ચં તં સવ્વં પિ, ઓઅરઈ અગ્ગપૂઆઈ ॥૧૧॥ ” (ચૈત્યવંદન—૬૦ માં)

૧૭. કોઈ કોઈ શ્રીજિનમંદિરોમાં શંખની તથા અષ્ટમંગલની પાટલીઓની પણ પ્રતિમાની જેમ પ્રક્ષાલપૂજા વગેરે જોવામાં આવે છે, તેને બદલે પૂર્વકાળે અગ્નિપૂજા રૂપે પાણીથી શંખ ભરીને પ્રતિમા આગળ સ્થાપના અને મોતી-અક્ષતાદિથી અષ્ટમંગલની રચના કરાતી હતી. આજે પણ તેમ કરવું બાજબી જણાય છે.

૧૮. બલી એટલે અન્ન—રાંધેલો ખાત, એવો ‘દૂર’ શબ્દનો અર્થ કોષોમાં ઘણા સ્થલોએ કરેલો છે.

ભાવાર્થ—“ ગાન કરવું, નાચ કરવો, વાજાંત્ર વગાડવાં, લવણજળ, (હુણુ ઉતારવું,) આરતી દીપક ઉતારવા, વગેરે જે જે કાર્યો છે, તે તે સર્વ અગ્રપૂજામાં ગણાય છે.”

એ પ્રમાણે બીજી અગ્રપૂજાનું વર્ણન કરી હવે ભાવપૂજા કહે છે.

ભાવપૂજા—શ્રીજિનેશ્વરદેવની અંગ-અગ્રપૂજા અંગેની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવારૂપ ત્રીજી વાર નિસિદ્ધી કહેવાપૂર્વક, જે સ્થલનો સંકેત ન હોય તો આશાતનાને ટાળવાના ઉદ્દેશથી જઘન્યથી શ્રીજિનપ્રતિમાથી નવ હાથ અને તેટલી જગ્યા ન હોય તો ઓછામાં ઓછું અડધો હાથ પણ દૂર બેસવું, વધુ દૂર બેસવું પડે તો (જિનેશ્વરના અવગ્રહથી બહાર) ઉત્કૃષ્ટથી સાધક હાથ દૂર બેસવું. તેમાં પણ પુરૂષે શ્રીજિનેશ્વરદેવની જમણી (પોતાની ડાબી) બાજુએ અને સ્ત્રીએ ડાબી બાજુએ બેસીને વિશિષ્ટ સ્તુતિ, સ્તવન વગેરેથી ચૈત્યવન્દન રૂપ ભાવપૂજા કરવી. કહ્યું છે કે—

“ તદ્વા ડ માવપૂજા, ઠાઉં ચિહ્વંદણોચિપદેસે ।

જહસત્તિ ચિત્તથુરુથુત્ત-મારૂણા દેવવંદણયં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ ત્રીજી ભાવપૂજા એટલે ચૈત્યવન્દનને યોગ્ય ઉચિત પ્રદેશ (જગ્યા)માં બેસીને યથાશક્તિ જુદાં જુદાં સ્તુતિ, સ્તોત્રો વગેરેથી દેવવન્દન કરવું. ”

નિશીથસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—“ સો ડ ગંધારસાવઓ થયથુરૂહિ થુણંતો તત્થ ગિરિગુહાપ અહોરત્તં નિવસિઓ ” અર્થાત્ “ તે ગંધાર શ્રાવકે સ્તવન-સ્તુતિઓ વડે સ્તવના કરતાં કરતાં સમપૂર્ણ આહારાત્રી સુધી ત્યાં પર્વતની શુક્રામાં નિવાસ કર્યો. ”

વસુદેવહિંડીમાં પણ કહ્યું છે કે—“ વસુદેવો પઠ્ઠસે કયસમત્તસાવયસામાહઆનિયમો ગદ્ધિ-અપચ્ચક્ષાણો કથકાડસ્સગ્ગથુરૂવંદણો ત્તિ ” અર્થાત્ જેણે પ્રભાતકાળે સમગ્રશ્રાવકની કરબ્બીરૂપસામાયિક વગેરેનો નિયમ પૂર્ણ કર્યો છે, જેણે પરચક્ષ્યાણુ અહણુ કયુ” છે તથા જેણે કાઉસ્સગ્ગ, સ્તુતિ, વન્દન કર્યાં છે એવો વસુદેવ ” ઇત્યાદિ.

એ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથોમાં શ્રાવક શ્રાવિકા વગેરેએ પણ કાઉસ્સગ્ગ, સ્તુતિ, સ્તવન વગેરેથી ચૈત્યવન્દના કરવાનું કહેલું છે.

ભાવપૂજારૂપ તે ચૈત્યવન્દના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ-એમ ત્રણ પ્રકારની છે કહ્યું છે કે—

“ નવકારેણ જહન્ના, ચિહ્વંદણ મઝ્ઝ દંડથુરુજુઅલા ।

પણદંડ-થુરુવચ્ચકગ, -થયપણિહાણેહિં ઉવ્વકોસા ॥ ” (ચૈત્ય૦ મૂલ મા૦ ગા૦ ૨૩)

ભાવાર્થ—“ નવકાર વડે, એટલે બે હાથ બેડીને મસ્તક નમાવવારૂપ પ્રણામ માત્રથી, અથવા ‘ નમો અરિહંતાણં ’ વગેરે એક નવકારથી, અગર જેમાં નમસ્કાર કરેલો હોય તેવા એક કે એકથી વધારે શ્લોકો, કાવ્યો, વગેરે બોલવાપૂર્વક નમસ્કાર કરવા માત્રથી જે વન્દના કરવામાં આવે તેને જઘન્ય ચૈત્યવન્દના કહી છે; કારણ કે—તેમાં બોલવાનું અલ્પ અને એક પ્રણામરૂપ જ ક્રિયા પણ અલ્પ છે. આ પ્રણામ પાંચ પ્રકારનો છે. કહ્યું છે કે—

“ એકાઙ્ગઃ શિરસો નામે, સ્યાદ્દ્વચઙ્ગઃ કરયોર્દ્વયોઃ ।

ત્રયાણાં નામને ત્ર્યઙ્ગ, કરયોઃ શિરસસ્તથા ॥૧॥ ”

“ ચતુર્ણી કરયોર્જાન્વો-નામને ચતુરજ્ઞકઃ ।

શિરસઃ કરયોર્જાન્વોઃ, પશ્ચાન્નઃ પશ્ચનામને ॥૨૥ ॥ ”

ભાવાર્થ—“૧. માત્ર એક મસ્તક નમાવવાથી જે પ્રણામ થાય તે એક અંગી, ૨. જે હાથ જોડવાથી જે અંગી, ૩, જે હાથ જોડીને માથું નમાવવાથી ત્રણ અંગનો, ૪. જે હાથ તથા જે હાથ-એમ ચાર અંગો નમાવવાથી ચાર અંગવાળો અને ૫. જે હાથ, જે પગ તથા મસ્તક-એમ પાંચેય અંગો નમાવવાથી પંચાંગી પ્રણામ કહેવાય છે.”

એમ માત્ર પ્રણામાદિથી પહેલું જઘન્ય ‘ચૈત્યવન્દન’ બાળુવું. ‘દંડક’ એટલે અરિહંત ચેઇ-આણું વગેરે ચૈત્યસ્તવસૂત્ર અને ‘સ્તુતિ’ એટલે કાઉસ્સગ્ગ કર્યા પછી (માત્ર અરિહંત ચેઇ-આણું, અને અન્યથા વગેરે કહીને કાઉસ્સગ્ગ કરીને) સંસ્કૃત કે કોઇ બીજી ભાષામાં બોલાય છે તે સ્તુતિ બોલવાથી બીજું મધ્યમ ચૈત્યવન્દન કહેવાય છે. મધ્યમ ચૈત્યવન્દનની આ વ્યાખ્યા બૃહત્કલ્પભાષ્યની નીચેની ગાથાના આધારે કરેલી છે.

“ નિસ્સકલમનિસ્સકલે વાવિ, ચેઇ સન્નવિં શુરૂં તિણિ ।

વેલં વ ચેઇયાણિ વ, ણાઉં ઇ(એ)કિક્કિક્કિયા વાવિ ॥૧૥ ॥ ”

ભાવાર્થ—“એક કોઇ ગચ્છનું હોય તે ‘નિશ્રાકૃત’ અથવા સર્વ ગચ્છનું સાધારણ હોય તે ‘અનિશ્રાકૃત’—એ દરેક મંદિરમાં સહુએ સામાન્યતયા ત્રણ સ્તુતિ કહેવા સુધી ચૈત્યવન્દન કરવું, અથવા ચૈત્યો વધારે-હોય-સમય એછો હોય તો તેના અનુસારે એક એક સ્તુતિથી પણ કરવું.”

અહીં અરિહંત ચેઇયાણું ૦ ૩૫ દંડકસૂત્રના અંતે એક સ્તુતિ કહેવાથી દંડક અને સ્તુતિ એ બેનું યુગલ થાય છે અને તે યુગલવાળું ચૈત્યવન્દન ‘મધ્યમ’ કહેવાય છે. વળી ૧-શક-સ્તવ (નમુત્યુણું ૦) ૨. ચૈત્યસ્તવ (અરિહંત ચેઇ ૦), ૩-નામસ્તવ (લોગસ્સ ૦), ૪-શ્રુતસ્તવ (પુદ્ગલવરદી ૦) અને ૫-સિદ્ધસ્તવ (સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું ૦)—એ પાંચ દંડકસૂત્રો, ચાર સ્તુતિઓ (નો જોડો) અને પ્રણિધાનસૂત્ર (જય વીયરાય ૦) બોલીને કરાતું ચૈત્યવન્દન તે ઉત્કૃષ્ટ દેવવન્દન કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દનનો વિધિ (કલ્પ) વ્યવહાર-ભાષ્યની નીચે જણાવેલી ગાથાથી બાળુવો.

“ તિણિ વા કહ્દદ્દે જાવ, શુરૂંઓ તિસિલોઇઆ ।

તાવ તત્થ અણુણાયં, કારણેણ પરેણ વા(વિ) ॥૧૥ ॥ ”

ભાવાર્થ—“સિદ્ધાણુંબુદ્ધાણું સૂત્રની ત્રણ ગાથાઓ ૩૫ ત્રણ સ્તુતિઓ કહેવા સુધી સાધુઓને જિનમંદિરમાં રહેવાની અનુશા છે. અથવા કોઇ વિશેષ કારણે તેથી વધુ વખત પણ રહેવાનો અધિકાર છે.”

આ ગાથાથી તથા “પણિહાણં મુત્તસુત્તીય” અર્થાત્-પ્રણિધાન એટલે ‘જયવીયરાય ૦’ સૂત્ર મુક્તાશુક્તિ મુદ્રાથી કહેવું—એ ચૈત્યવન્દનભાષ્યના પાઠથી, એમ બન્ને આધારોના બળે કેટલાક પૂર્વાચાર્યોએ (ચૈત્યવન્દનનો ઉત્કૃષ્ટ વિધિ) બતાવેલો છે. (કારણ કે—એ બન્ને પાઠોના આધારે ચાર સ્તુતિઓ પછી અરધા જયવીયરાય કહેવાનું વિધાન નક્કી થાય છે, તે તેનો આગળ-પાછાનો સંબંધ બેવાથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.) આ કથનને અનુસરતું જ શ્રીવન્દનઆવશ્યકની ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે—“ તે ચૈત્યવન્દન જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ લેહથી ત્રણ પ્રકારનું છે.

કારણ કહ્યું છે કે-માત્ર નમસ્કાર કરવાથી જઘન્ય, દંડકસૂત્ર અને સ્તુતિ એ બન્નેના યુગલથી મધ્યમ અને સમ્પૂર્ણ વિધિ કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દના બાણવી. એ પ્રમાણે વન્દના ત્રણ પ્રકારની છે તેમાં નમસ્કારથી એટલે એક શ્લોક બોલવાપૂર્વક પ્રણામ કરવાથી જઘન્ય અને અરિહંત ચેઈયાણું વગેરે દંડકસૂત્ર કહીને-કાઉસ્સગ્ગ કરી-પારીને એક સ્તુતિ કહેવામાં આવે ત્યારે દંડક અને સ્તુતિ-એ બંનેની જોડીથી (એક યુગલથી) મધ્યમ ચૈત્યવન્દના થાય છે. શ્રીકલ્પમાં કહ્યું છે કે-“નિશ્રાકૃત ચૈત્યમાં અથવા અનિશ્રાકૃત ચૈત્યમાં સહુએ ત્રણ સ્તુતિ (કહેવી) અથવા સમય અને ચૈત્યની સંજ્યા વિચારીને (સમય પહોંચે તેમ ન હોય તો) એકેક સ્તુતિ કહેવી.” તે સિવાય શકસ્તવ વગેરે પાંચ દંડક સૂત્રો, સ્તુતિચતુષ્ક (ચારનો જોડો) અને પ્રણિધાન (જય વીયરાય૦) સૂત્ર કહેવાથી જે સંપૂર્ણ ચૈત્યવન્દના થાય છે તે ઉત્કૃષ્ટ વન્દના બાણવી.” (ચૂણિંનો આ પાઠ અહીં સાક્ષી માટે કહ્યો છે, માટે પુનરુક્ત દોષ ગણવેો નહિ.) એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની વન્દનાનું સ્વરૂપ એક રીતિએ કહ્યું. વળી-

“અન્ને ચિંતિ ઇમેણં, સક્કત્થણં જહન્નવંદણયા ।

તદુગ-તિમેણ મજ્ઞા, ઉવ્વકોસા ચઉહિં પશ્ચહિં વા ॥” (ચૈત્ય૦ માહ્ય, ગા૦ ૨૦)

ભાવાર્થ-“બીજા આચાર્યો કહે છે કે-એક નમોત્યુણું થી જઘન્ય ચૈત્યવન્દના, જેમાં બે કે ત્રણ વખત નમોત્યુણું કહેવાય તે મધ્યમ ચૈત્યવન્દના અને જેમાં ચાર કે પાંચ વખત નમોત્યુણું કહેવાય તે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દના બાણવી.”

(તે આ પ્રમાણે-વર્તમાનમાં ચૈત્યવન્દનમાં એક નમોત્યુણું આવે છે તે અડધા જય વીય-રાય૦ સુધી કરાય ત્યારે જઘન્ય વન્દના; જે મોટું દેવવન્દન કરાય છે તેમાં કહેવાતા સ્તુતિના બે જોડાને બદલે એક જ જોડો કહેવામાં આવે (અને સ્તવન પછી અડધા જય વીયરાય૦ કહીને પછી છેલ્લું ચૈત્યવન્દન કરવામાં આવે છે, તે ન કરે) તો ત્રણ નમોત્યુણું થાય અને પહેલું ચૈત્યવન્દન કરી, સાથે જ નમોત્યુણું, અરિહંત ચેઈયાણું, ચાર થોરોનો જોડો, નમોત્યુણું અને સ્તવન કહીને અડધા જય વીયરાય સુધી કહેવાથી બે જ નમોત્યુણું થાય, એમ બે નમોત્યુણું અને ત્રણ નમોત્યુણું થી જે બે પ્રકારનું દેવવન્દન થાય તે મધ્યમ કહેવાય, તથા જે રીતિએ દેવવન્દન કરાય છે તે રીતિએ સંપૂર્ણ કરતાં પાંચ નમોત્યુણું આવે તથા છેલ્લું ત્રીજું ચૈત્ય-વન્દન ન કરાય તો ચાર નમોત્યુણું આવે, આ પ્રમાણે પાંચ નમોત્યુણું કે ચાર નમોત્યુણું થી કરાતી બે પ્રકારની વન્દનાને ઉત્કૃષ્ટ વન્દના કહેવાય-એમ સમજવું.) આ બીજા આચાર્યોના મતે જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારની વન્દના કહી. હવે એ સિવાય પણ ત્રણ પ્રકારે આ પ્રમાણે છે;

“અહ્વા ચિ માવમેઆ, ઓહેણં અપુણવંધગાર્હિણં ।

સવ્વા તિવિહા ણેઆ, સેસાણમિમા ન જં સમણ ॥૧॥” (વંદન પંચા૦ ગા૦ ૩)

આ ગાથાનો અર્થ ત્યાં ટીકામાં એમ કરેલો છે કે-“અથવા પહેલાં જે જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે સિવાય બીજી રીતિએ પણ જીવોને ગુણસ્થાનકોના ભેદથી ભાવમાં ભેદ પડતો હોવાથી, ભાવની અપેક્ષાએ પણ વન્દના ત્રણ પ્રકારની થાય છે, કારણ કે-અપુન-ર્થધક (જેનું સ્વરૂપ આ પુસ્તકમાં પૃ. ૩૨ માં કહેવાઈ ગયું છે), અંવિરતિસમકિતદંટિ, દેશ-

વિરતિ અને સર્વવિરતિને પરસ્પર ગુણસ્થાનકલેહ હોવાથી તેઓના ભાવમાં પણ ફરક હોય છે; માટે અપુનર્બંધકને પહેલું ગુણસ્થાનક હોઈ ભાવની વિશુદ્ધિ જઘન્ય હોવાથી પહેલાં બતાવી તે ત્રણેય પ્રકારની વન્દનાઓ 'જઘન્ય વન્દના' જ બાજુવી. તેના કરતાં અવિરતિસમકિતદષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાનકે વર્તતા હોવાથી તેને ભાવશુદ્ધિ મધ્યમ કોટિની હોય, માટે તેની સર્વ વન્દનાઓને 'મધ્યમ વન્દના' બાજુવી અને સામાન્ય રીતિએ વિરતિવાળાને (દેશવિરતિને કે સર્વવિરતિને) પાંચમું, છટકું વગેરે ગુણસ્થાનકો હોવાથી ભાવની ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે તેની ત્રણેય પ્રકારની વન્દનાઓને 'ઉત્કૃષ્ટ વન્દના' બાજુવી. અથવા બીજી રીતિએ પ્રમોદ (હર્ષ-ઉત્સાહ)રૂપ ભાવની અપેક્ષાએ તો એક ગુણસ્થાનકે પણ વર્તતા દરેકને ભાવ સરખો હોતો નથી, ન્યૂનાધિક હોય છે, માટે અપુનર્બંધકમાં પણ જેને પ્રમોદરૂપ ભાવ જઘન્ય હોય તેને જઘન્યા, જેને મધ્યમ હોય તેને મધ્યમા અને જેને ઉત્કૃષ્ટ હોય તેને ઉત્કૃષ્ટા-એમ એકજ અપુનર્બંધક અવસ્થાવાળા-જીવોમાં પણ પ્રમોદરૂપ ભાવની ન્યૂનાધિકતાથી કોઈને જઘન્ય, કોઈને મધ્યમ અને કોઈને ઉત્કૃષ્ટ-એમ ત્રણેય વન્દના સમજવી. અવિરતિ સમકિતદષ્ટિમાં અને વિરતિધરમાં પણ એ હર્ષ-ઉત્સાહની ન્યૂનાધિકતાથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારની વન્દનાઓ એ જ રીતિએ બાજુવી, અહીં એમ પ્રશ્ન થાય કે-‘અપુનર્બંધક વગેરેને જ આ વન્દનાઓ કેમ કહી? માર્ગાભિમુખ વગેરેને પણ એ રીતિએ ભાવનો લેહ તો હોઈ શકે છે, તો તેઓને આ વન્દનાઓ કેમ ન બાજુવી?’ તેનું સમાધાન એ છે કે-‘બાકીના સકૃદ્બંધક, માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત કે બીજા પણ મિશ્રાત્વિઓને આવા ભાવલેહથી લેહવાળી ભાવવન્દનાઓ હોતી નથી, પહેલાં જણાવી તે ક્રિયારૂપ દ્રવ્યવન્દનાઓ તો તેઓને પણ હોઈ શકે છે, કારણ આગમમાં કહ્યું છે કે-માર્ગાભિમુખ વગેરેમાં આ ભાવવન્દનાની યોગ્યતા હોતી નથી, અર્થાત્ તેઓમાં ભાવવન્દનાને યોગ્ય ભાવ પ્રગટી શકતા નથી.”

એ મુજબ ભાવવન્દનાના અને શુદ્ધ દ્રવ્યવન્દનાના અધિકારી અપુનર્બંધક, અવિરતિ સમકિતદષ્ટિ અને વિરતિધર-એમ ત્રણ જ બાજુવા. સકૃદ્બંધક વગેરેને તો માત્ર દ્રવ્યવન્દના અને તે પણ અશુદ્ધ હોય છે. આને અંગે પણ કહ્યું છે કે-

“ एतेऽहिगारिणो इह, ण उ सेसा दव्वओ वि जं एसा ।

इयरीए जोगयाए, सेसाण उ अप्पहाण ति ॥१॥ ” (વંદન પંચાં ગા૦ ૭)

ભાવાર્થ-‘અપુનર્બંધકાદિ ત્રણ, અહીં (ચૈત્યવન્દનાના વિષયમાં) અધિકારી છે, બીજાઓ નહિ, કારણ કે-શુદ્ધ દ્રવ્યવન્દના પણ તે કહેવાય છે કે જે દ્રવ્યવન્દનામાં ભાવવન્દનાનું કારણ બનવા રૂપ યોગ્યતા હોય । સકૃદ્બંધક વગેરેને તો ભાવવન્દના (ના ભાવ) જ અસંભવિત હોવાથી તેઓની દ્રવ્યવન્દના પણ (ભાવવન્દનામાં કારણભૂત શુદ્ધ નથી, માત્ર અશુદ્ધ-અપ્રધાન દ્રવ્યવન્દના જ હોય ભાવવન્દના માટે અનધિકારી તેઓને દ્રવ્યવન્દના પણ શુદ્ધ હોય નહિ.”

[ઉપા૦-એ પ્રમાણે એકેક વન્દનાના અધિકારીલેહે જઘન્ય વગેરે ત્રણ ત્રણ લેહોનો સંભવ હોવાથી, ચૈત્યવન્દના કુલ નવ પ્રકારની બાજુવી.]

અહીં કોઈ કોઈ એમ માને છે કે-“ શ્રાવકને ચૈત્યવન્દનામાં માત્ર નમોત્યુણું બોલવું યુક્ત છે, કારણ કે-જીવત્તલિગમ વગેરે સૂત્રોમાં ‘વિજયદેવ વગેરેએ માત્ર નમોત્યુણુંથી દેવવન્દના

કરી’-એમ જણાવેલું છે, માટે વિજયાદિ દેવ વગેરેએ જે પ્રમાણે આચરણ કરી છે તે પ્રમાણે કરવું વ્યાજબી છે: વળી શ્રીગણધરદેવ વગેરેએ રચેલાં મૂલ આગમોમાં ચૈત્યવંદનાને અંગે નમોત્યુ ણુંંથી વધારે કાંઈ જણાવ્યું નથી, તેથી પણ (શકેસ્તવ) નમોત્યુ ણુંંથી અતિરિક્ત બીજું ચૈત્યવંદનામાં બોલવું વ્યાજબી નથી.”

એ રીતિએ માનનારાઓનું તે મન્તવ્ય વ્યાજબી નથી. તેઓ કહે છે કે-‘વિજયાદિ દેવોએ કરેલી આચરણ પ્રમાણભૂત માનવી જોઈએ.’ તેમનું આ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે-જીવાલિંગમ વગેરે સૂત્રોમાં (ચૈત્યવંદનાનો વિધિ બતાવ્યો નથી, પણ) માત્ર વિજયદેવ વગેરેએ જે આચરણ કર્યું તેનો અનુવાદ (એટલે માત્ર તેનું વર્ણન) જ કરેલું છે, તેથી માત્ર તે અનુવાદના બળે વિધિવાદરૂપ ચૈત્યવંદનાનો જે વિધિ બતાવ્યો છે તેનો ઉચ્છેદ કરી શકાય નહિ. વિજયદેવ વગેરે અવિરતિવાળા હોઈને પ્રમાદી હોવાથી, તેઓએ માત્ર નમોત્યુ ણુંં કહી વંદના કરી તે તેઓને માટે ઘટે છે; પરંતુ તેથી બીજા અપ્રમાદી અને વિશેષ ભકિતવાળા વિશિષ્ટ આત્માઓને તેથી અધિક પણ કહેવામાં શો દોષ છે? અર્થાત્ કાંઈ દોષ નથી. જો તેઓ માને છે તેમ માત્ર આચરણનું આલંબન લઈને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો બીજું પણ ઘણું નહિ કરવા જેવું કરવું પડે અને કરણીયરૂપે અંગીકાર કરેલું (કરાતું) પણ ઘણું છોડવું પડે, એમ અવ્યવસ્થા ઉભી થાય. વળી તેઓનું મન્તવ્ય છે કે-‘શ્રી ગણધરદેવ વગેરેએ આગમમાં નમોત્યુ ણુંંથી વધારે ચૈત્યવંદના કહી નથી માટે તેથી વધારે કહેવું યોગ્ય નથી.’ તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે-“ત્રણ શ્લોકરૂપ ત્રણ સ્તુતિઓ કહેવામાં આવે ત્યાં સુધી (શ્રીજિનમંદિરમાં મુનિઓએ સ્થિરતા કરવી)” એ મતલબનું (પૃ. ૩૭૦માં કહ્યું તે) વચન વ્યવહારભાષ્યનું સંભળાય છે. તાત્પર્ય કે-આગમમાં નમોત્યુ ણુંંથી વધારે કહેવાનું વિધાન છે અને વધુ નહિ કહેવાથી તે ખોટું ઠરે, વળી ‘એ વિધાન માત્ર સાધુને અંગે કરેલું છે, માટે શ્રાવકે નમોત્યુ ણુંંથી વધારે બોલવું અયોગ્ય છે,’ એમ માની લેવું તે પણ અહીં ઘટતું નથી; કારણ કે સાધુ તથા શ્રાવકને પણ દર્શન શુદ્ધિ કરણીય છે અને ચૈત્યવંદના તેનું કારણ છે. વળી ચૈત્યવંદનામાં નમોત્યુ ણુંંથી વધારે બોલવું તે સંવેગ વગેરે ગુણોનું કારક પણ છે, અશઠ (ગીતાર્થ) પુરુષોએ તે પ્રમાણે આજ પર્યંત આચરણ કરી છે, જિત (આચરણ)નાં લક્ષણો^{૧૯} એમાં ઘટે છે અને ચૈત્યવંદન ભાષ્યકાર વગેરે પૂર્વાચાર્યોએ તે પ્રમાણે કહેવાનું સમર્થન કરેલું છે, માટે શ્રાવકે નમોત્યુ ણુંંથી વધારે બોલવું અયોગ્ય નથી-એમ સમજવું.

મહાનિશીય સૂત્રમાં સાધુને દરરોજ સાત વાર ચૈત્યવંદના કરવાનું કહેલું છે અને શ્રાવકને પણ ઉત્કૃષ્ટથી સાત વાર ચૈત્યવંદના કરવાનું કહેલું છે. ચૈત્યવંદનભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-

“ પઢિવકમણે વેદ્ય-જિમણ, -ચરિમ-પઢિકમણ-સુઅણ-પઢિવોહે ।

ચિદ્વંદણ ઇઅ જણો, સત્ત ઉ વેલા અહોરત્તે ॥૧॥ ”

૧૯ નિષ્કપટભાવે. લાભ-હાનિનો વિચાર કરીને, સૂત્રમાં નહિ કહેલું પણ દેશ-કાલાદિના યોગે જ્ઞાનાદિ ગુણોની રક્ષા-વૃદ્ધિને માટે ગીતાર્થ પુરૂષે જે શરૂ કર્યું હોય. સૂત્રમાં નહિ છતાં જે આગમથી વિરૂદ્ધ ન હોય અને પાછળથી તેને સર્વે ગીતાર્થોએ આચર્યું હોય, તે જિતવ્યવહારરૂપ શુદ્ધ આચરણનું લક્ષણ છે, શાસનના અંત સુધી આ જિતવ્યવહાર જ ચાલુ રહેવાનો છે.

“ પઢિક્કમઓ ગિહિણો વિહુ, સગવેલા પંચવેલ ઇઅરસ્સ ।

પૂઆસુ તિસંજાસુ અ, હોઈ તિવેલા જહન્નેણ ॥૨॥ ” (મૂલ મા૦ ગા૦ ૫૯-૬૦)

ભાવાર્થ-“ સવારના પ્રતિક્રમણમાં (અંતે કરાતું દેવવન્દન), જિનમંદિરમાં, લોજન કર્યા પહેલાં (પચ્ચક્રખાણ પારતાં), લોજન પછી જગચિંતામણિથી જય વીયરાય સુધીનું, સાંજના પ્રતિક્રમણમાં (શરૂઆતમાં દેવવન્દન), સુતાં પહેલાં (સંથરાપોરિસી ભણાવતાં) અને જાગ્યા પછી (જગચિંતામણિથી જય વીયરાય સુધી), એ પ્રમાણે સાધુને એક અહોરાત્રમાં સાત વખત ચૈત્યવન્દન કરવાનું કહ્યું છે. (૧) વળી ગૃહસ્થને પણ ઉભય ટંક પ્રતિક્રમણ કરનારને સાત વખત, પ્રતિક્રમણ ન કરે તેને પાંચ વખત અને જઘન્યથી પણ ત્રિકાળ જિનપૂજને અંતે ત્રણ વખત ચૈત્યવન્દન કરવાની કહી છે. (૨)”

તેમાં જે શ્રાવક જે વખત પ્રતિક્રમણ કરે તેને જે પ્રતિક્રમણની જે, નિદ્રા પહેલાં (સંથરાપોરિસીની) એક, જાગ્યા પછી (જગચિંતામણિનું) એક અને ત્રણેય કાળ શ્રીજિનપૂજની ત્રણ, એમ કુલ સાત વાર ચૈત્યવન્દન થાય. જે એક વખત પ્રતિક્રમણ કરે તેને એક એછી થવાથી છ ચૈત્યવન્દનાઓ થાય, નિદ્રા પહેલાં ચૈત્યવન્દન ન કરે તો પાંચ અથવા જે પ્રતિક્રમણ ન કરે તો પણ પાંચ-એમ ગૃહસ્થને માટે યથાયોગ્ય સાત, પાંચ ચાર કે ત્રણ ચૈત્યવન્દન કરવાનું સ્વયમેવ સમજવું. આ સાતનું પ્રમાણ તો સામાન્ય રીતિએ કહ્યું. શ્રીજિનમંદિરે ઘણું હોય તો સાતથી વધારે પણ ચૈત્યવન્દનાઓ થાય. (લોજન કરવાનું ન હોય ત્યારે પણ પ્રતિક્રમણની જે જે ગણતાં સાત થાય.) શ્રાવકને કારણે પૂજા કરી શકાય નહિ-એવા દિવસોમાં પણ ત્રણ વખત તો દેવવન્દન અવશ્ય કરવું. આગમમાં કહ્યું છે કે-“હે દેવાનુપ્રિય ! આજથી માંડીને જાવજીવ સુધી, ત્રણેય કાળ, સ્થિર અને શાન્ત એવા એકાગ્ર ચિત્તથી, દેવને વન્દન કરવું. હો ! (ભાગ્યવંત !) અશુચિથી ભરેલા, અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર માનવદેહનો એ જ સાર છે. તેમાં પણ સવારમાં જ્યાં સુધી ચૈત્યવન્દન અને શુરુવન્દન ન થાય ત્યાં સુધી મુખમાં પાણી (ઢાતણુ) પણ નાખવું નહિ, મધ્યાહ્ને દેવવન્દન કર્યા વિના આહાર કરવો નહિ અને સાંજે દેવવન્દન કર્યા વિના શયનગૃહમાં જવું નહિ (સુવું નહિ).” વગેરે. અન્ય રથલે પણ કહ્યું છે કે-

“ સુપમાણ સમણોવાસગસ્સ પાણંપિ કપ્પઈ ન પાઉં ।

નો જાવ ચેઈઆઈ, સાહુવિ અ વંદિઆ વિહિણા ॥૧॥ ”

“ મઙ્ગળહે પુણરવિ, વંદિઊણ નિયમેણ કપ્પઈ મોત્તું ।

પુણ વંદિઊણ તાઈ, પઓસસમયંમિ તો સુઅઈ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ શ્રાવકને સવારે જ્યાં સુધી શ્રીજિનમંદિરમાં જિનેશ્વરદેવને અને સાધુઓને વાંઘા ન હોય ત્યાં સુધી પાણી પણ પીવું કદપે નહિ, મધ્યાહ્ને તેઓને નિયમા ફરીથી વન્દન કરીને લોજન કરવું કદપે અને સાયંકાળે પણ પુનઃ તેઓ વન્દન કરીને જ શયન કરે.”

અહીં સમ્પૂર્ણ વિધિથી ચૈત્યવન્દન કરવું, તે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દન કહેવાય છે-એમ કહ્યું છે. તે વિધિ વિસ્તારથી આગળ કહેવાશે.

ગીત, નાચ વગેરે અથપૂજામાં (દ્રવ્યપૂજામાં) ગણાય છે-એમ પૂર્વે જણાવ્યું છે તે। પણ તે ભાવપૂજામાં પણ ગણાય છે. દેવની સામે કરાએલાં ગીત, નૃત્ય વગેરે મહાકલદાયી હોવાથી, મુખ્યવૃત્ત્યા જેમ ઉદયન રાજાની પટ્ટરાણી પ્રભાવતીએ સ્વયં કર્યું, તેમ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ પણ સ્વયં કરવું જોઈએ. નિરીધચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે-“પ્રભાવતી રાણી અઠમી, ચતુર્દશી આદિ પર્વ-દિવસોએ બલિકર્મ કરીને, કૌતુક મંગલરૂપ (પ્રાયશ્ચિત) કરાને અને જ્વેત વસ્ત્રો પહેરીને ભક્તિ-રાગથી સ્વયમેવ શુભગાન સાથે નાટકથી શ્રીજિનેશ્વરદેવની સેવા કરતાં હતાં અને રાજા પણ તેની ઇચ્છાને અનુસરીને મુરજ (મૃદંગ નામના વાજીંત્ર)ને વગાડતા હતા.” (અર્થાત ગીત, નાચ વગેરે સ્વયં કરવું, તે ભાવપૂજામાં પણ ગણાય છે.)

પૂજા કરતી વખતે તે તે પ્રસંગે શ્રીઅરિહંત પરમાત્માની છદ્મસ્થ-અવસ્થા, કેવલ્ય-અવસ્થા અને સિદ્ધસ્થ-અવસ્થાની ભાવના ભાવળી. કહ્યું છે કે-

“જ્ઞવણચ્ચગેહિ હરમત્થ-વત્થ પહિદારગેહિં કેવલિઅં ।

પલિયંકુસ્સગેહિ અ, જિણસ્સ માવિજ્જ સિદ્ધત્તં ॥૧૧॥” (ચૈત્ય૦ મૂલ મા૦ ગા૦ ૧૨)

ભાવાર્થ-“શ્રીજિનેશ્વરને છદ્મસ્થપણામાં ૧. જન્માવસ્થા, ૨. રાજ્યાવસ્થા અને ૩. શ્રમણ (સાધુ) અવસ્થા, એમ ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે. તેમાં મૂર્તિની બાજુ બાજુ ઘડાવેલા પરિકર (પરિવાર)માં ઉપર બે હાથમાં કળશ લઈને હાથી ઉપર બેઠેલા દેવો કૌતરેલા હોય છે, તે જોઈને ભગવાનનો મેરુપર્વત ઉપર દેવોએ જન્માભિષેક કર્યો તે સમયની જન્માવસ્થાનું ધ્યાન કરવું; હાથમાં પુષ્પોની માળાવાળા જે માલધારક દેવો પરિકરમાં કૌતરેલાં હોય છે, તે જોઈને ભગવંતની રાજ્યાવસ્થાનું ધ્યાન કરવું અને પરિકરમાં શ્રીજિનમૂર્તિનું મુખ-મસ્તક વગેરે કેશ વિનાનું (મુંડ) હોય છે, તે જોઈને તેઓની શ્રમણાવસ્થાનું ધ્યાન કરવું. એમ ત્રણ પ્રકારે છદ્મસ્થ (કેવલજ્ઞાન પહેલાંની) અવસ્થાનું ધ્યાન કરવું. તદુપરાંત પરિકરના ઉપરના ભાગમાં કળશની બન્ને બાજુએ કૌતરેલી (અશોક વૃક્ષનાં) પત્રોની હાર હોય છે. તેનાથી ૧-અશોક વૃક્ષ, માલધારી દેવોના હાથ-માં રહેલાં પુષ્પોથી ૨-પુષ્પવૃષ્ટિ, બે બાજુએ હાથમાં વીણા તથા વાંસળી આપેલા દેવો કૌતરેલા હોય છે, તેને જોઈને ઝ-દીવ્ય ધ્વનિ અને બાકીના પણ ધ્યાન પ્રાપ્તિદાર્યો રંચપટ સમન્વય તેવા કૌતરેલા છે, તે જોઈને આઠ પ્રાપ્તિદાર્યો સહિત ભગવાનની કેવલજ્ઞાન-અવસ્થાનું ધ્યાન કરવું. તેમજ મૂર્તિનું પદ્માસન કે બે બાજુમાં ઉભેલાં પ્રતિમાની કાઉસ્સગ્ગમુદ્રાને જોઈ તેઓની સિદ્ધાવસ્થાનું ધ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે છદ્મસ્થ, કેવલ્ય અને સિદ્ધસ્થ એમ ત્રણેય અવસ્થાઓનું ધ્યાન કરવું, એ ભાવપૂજનું સ્વરૂપ કહ્યું.

ચૈત્યવંદન-મહાભાષ્ય વગેરેમાં બીજી રીતિએ પણ પૂજના ત્રણ પ્રકારો કહેલા છે.

“પંચોવયારજુત્તા, પૂઆ અઢોવયારકલિઆ ચ ।

રિદ્ધિવિસેસેણ(ણ) પુણ(ણો), નેઆ સવ્વોવયારા વિ ॥૧૧॥ ”

૨૦ પરિકરના મધ્યમાં શ્રીઅરિહંતદેવની મૂર્તિ, બે બાજુએ ઉભા બે ચામરધારી ઇન્દ્રો, મસ્તક ઉપર છત્ર, તેની બાજુમાં પુષ્પોની માળાવાળા માલધારી દેવો, તેઓની ઉપર સુંદરી અભિષેક કરતા બે હાથીઓ, તે હાથીઓના ઉપરના ભાગમાં મૃદંગ-ટોલક વગાડતા બે દેવો અને તેઓની વચ્ચે શંખ વગાડતા

“ તત્થ ય પંચુવયારા, કુસુમકલયગંધધૂવદીવેહિ ॥ ”

તથા- “ કુસુમકલયગંધપર્વેવ, -ધૂવનેવેજ્જફલજલેહિ પુણો ।

અટ્ઠવિહકમ્મદલણી, અટ્ઠુવયારા ઇવહ પૂઆ ॥૧॥ ”

“ સન્વોવયારપૂઆ, ણ્હવળચ્ચળવત્થપૂસનાઈહિ ।

ફલવલ્લિદીવાઈહિ, નટ્ટગીઆરત્તિઆઈહિ તિ ॥૨॥ ” (ગા૦ ૨૦૯-૨૧૦-૨૧૨)

ભાવાર્થ-“ એક પાંચ પ્રકારની, બીજી આઠ પ્રકારની અને વિશેષ સમૃદ્ધિવાળા શ્રાવકને ત્રીજી સર્વ પ્રકારની-એમ ત્રણ પ્રકારની પૂજા કહી છે. તેમાં પુષ્પ, અક્ષત, ગંધ (વાસ-ચૂર્ણ વગેરે), ધૂપ અને દીપક-એ પાંચ દ્રવ્યોથી ‘પંચપ્રકારી’ પૂજા કહેવાય છે, પુષ્પ, અક્ષત, ગંધ (વાસ) પ્રદીપ, ધૂપ, નૈવેદ્ય, ફળ અને જળ-એ આઠ દ્રવ્યોથી કરાતી આઠ કર્મેને ચૂરનારી ‘અષ્ટ-પ્રકારી’ પૂજા થાય છે, અને સ્નાત્ર-અર્ચન-વસ્ત્ર તથા આભૂષણ વગેરેથી, ફળ-નૈવેદ્ય-દીપક વગેરેથી, તથા નાટક-ગીત-આરતી વગેરેથી-એમ સર્વ પ્રકારથી ‘સર્વપ્રકારી પૂજા કહેવાય છે.’

અન્ય અન્યોમાં બીજી પણ અનેક રીતિએ પૂજાના પ્રકારો જણાવેલા છે. કહ્યું છે કે-

“ સયમાણયો પઠમા, વીજા આણાયણેણ અન્નેહિ ।

તદ્વિજા મણસા સંપા-હણેણ વરપુષ્પમાર્હણં(ગુમોયનાઈહિ) ॥૧॥ ”

(સંબોધમં, દેવાધિં ગા૦ ૧૮૯)

ભાવાર્થ-“ શ્રેષ્ઠ પુષ્પાદિક (પૂજાની સામગ્રી) સ્વયં લાવવાથી પહેલી, બીજા દ્વારા મંગલ વવાથી બીજી અને મનથી પ્રભુને તે પુષ્પો વગેરે ચઢાવવાથી (પ્રાપ્ત કરાવવાથી) ત્રીજી-એમ

એક દેવ હોય છે; એ બધાંની ઉપર તોરણ(કમાન)માં નાટક કરતા દેવાની હાર તેની ઉપર હંસ પક્ષી-ઓની હાર અને તેની ઉપર અશોકના પત્રોની હાર હોય છે; બંને બાજુએ ચામરધરાની ઉપરના ગોખોમાં વાંસળી અને વીણા વગાડતાં દેવો હોય છે, નીચે ગાદીની મધ્યમાં ચક્રધારી (ચક્રેશ્વરી) દેવી, તેની બંને બાજુ સામાસામા એ હાથીઓ અને બે સિંહ હોય છે; છેડા ઉપર તે તે તીર્થંકરદેવનાં ચક્ર અને ચક્રણી હોય છે; તે હારની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર અને તેને સેવતાં બાજુ બાજુ બે હરણુ-હરિણી હોય છે તથા તેની નીચે નવ ગ્રહો હોય છે, હાલમાં દેખાતાં પરિકરોમાં મોટા ભાગે ચામરધારી દેવોના સ્થાને ઊભી જિનમુર્તિઓ અને ઉપર ગોખોમાં પદ્માસનવાળી બે મુર્તિઓ હોય છે તથા ચામરધારી દેવો ઊભો પ્રતિમાની બાજુમાં અને વીણા-વાંસળી વગાડતા દેવો બંને બાજુ મગરમુખ ઉપર હોય છે. કાંઈ પ્રાચીન પરિકરોમાં તેથી જુદી રીતિએ પણ જોવાય છે. તેમાંનાં ઉપરના ભાગનાં અશોક વૃક્ષનાં પત્રોથી (૧) અશોકવૃક્ષ, માલધારી દેવોથી (૨) સુરપુષ્પ વૃષ્ટિ, છત્ર ઉપર મધ્યમાં શંખ વગાડતી આકૃતિથી (૩) દીવ્ય જ્વની, બાજુના ચામરધારીથી (૪) ચામર, ગાદીથી (૫) સિંહાસન, મસ્તક પાછળના તેજવ-તુલ્યથી (૬) ભામંડલ, ઉપરના ભાગમાં બંને બાજુ ઢોલક વગાડતી આકૃતિથી (૭) દુન્દુભી, અને મસ્તક ઉપરના છત્રથી (૮) છત્ર, એમ આઠ પ્રાતિહાર્યો જણાવા. ગાદી નીચે સિંહ અને હાથીથી જાતિવૈરને પણ નાશ કરનારા સમવસરણતું ધ્યાન કરવું. ધર્મચક્ર અને હરણીયાંથી ‘નિરાધાર જીવોને પણ ધર્મ-શાસન શરણુ છે’ એવું ધ્યાન કરવું અને નવ ગ્રહોથી ‘પ્રભુસેવાથી ગ્રહાદિ પીડાઓ પણ નાશ પામે છે’ એ વગેરે ધ્યાન કરવું. આ સિવાય પણ શ્રીપંચપરમેષ્ઠિતું પંચકલ્યાણકોતું વગેરે પણ ધ્યાન પરિ-કરનાં દસ્યોથી કરી શકાય છે.

કાયા, વચન અને મન એ ત્રણના વ્યાપારથી ત્રણ પ્રકારની, અથવા કરવા, કરાવવા અને અનુ-
મોહવારૂપ ત્રણ લેહથી પણ ત્રણ પ્રકારની પૂજા થાય છે. ”

વળી પણ કહ્યું છે કે-“ પુષ્પપૂજા, નૈવેદ્યપૂજા સ્તુતિપૂજા અને પ્રતિપત્તિપૂજા-એ આરેય પ્રકારની પૂજા યથાશક્તિ કરવી જોઈએ. ” શકેતવની લલિતવિસ્તારા નામની ટીકામાં તે ૧ પુષ્પથી અંગપૂજા, ૨. આમિષ-નૈવેદ્યથી અગ્રપૂજા, ૩. સ્તુતિથી ભાવ પૂજા અને ૪. જિનાજ્ઞાના સંપૂર્ણ પાલનરૂપ પ્રતિપત્તિ પૂજા, એ આરેય પૂજાઓનું ઉત્તરોત્તર પ્રધાનપણું જણાવ્યું છે એટલે કે-પહે-
લીથી બીજી, બીજીથી ત્રીજી અને ત્રીજીથી ચોથી વિશેષ વિશેષ ક્રમને આપનારી છે. તેમાં અહીં આમિષ શબ્દથી અશન (આહાર) વગેરે ભોજ્ય વસ્તુઓ સમજવી અને પ્રતિપત્તિ એટલે સંપૂર્ણ રીતિએ (શક્તિને છૂપાવ્યા વિના પોતાની અવસ્થા અનુસાર સંપૂર્ણ) શ્રીજિનેશ્વરદેવોના ઉપદેશનું-આજ્ઞાનું પરિપાલન સમજવું. એ પ્રમાણે આગમમાં કહેલા પૂજના આર પ્રકારો કહ્યા તથા-

“ દુવિદ્યા જિર્ણિદપૂજા, દવ્વે માવે અ તત્થ દવ્વમિ ।

દવ્વેહિં જિણપૂજા, જિણાણાપાલનં માવે ॥૧॥ ”

(સંબોધપ્ર૦ દેવાધિ૦ ગા૦ ૧૧૧)

ભાવાર્થ-“ દ્રવ્યપૂજા અને ભાવપૂજા-એમ બે પ્રકારની શ્રીજિનપૂજા છે, તેમાં પુષ્પાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યો વડે કરવામાં આવે તે દ્રવ્યપૂજા અને શ્રીજિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાનું પાલન કરવું તે ભાવપૂજા જાણવી. ”

એમ પૂજના બે પ્રકારો પણ છે. તદુપરાંત સત્તર પ્રકારની પૂજા આ પ્રમાણે છે-

“ જહવણવિલેવણ અંગમિ^૧, ચક્ષુજુઝલં ચ ત્રાસ પૂજા^૨ ।

પુષ્કારુહણં^૩ માલારુહણં^૪ તહ વન્નયારુહણં^૫ ॥૧॥ ”

“ ચુષ્ણારુહણં^૬ જિણપુંગવાણ આહરણરોહણં^૭ ચેવ ।

પુર્ફગિહપુષ્કપગરો,^૮ આરત્તિયમંગલપર્વો^૯ ॥૨॥ ”

“ દીવો^{૧૦} ધૂવુક્ષેવો,^{૧૧} નેવેજ્જં^{૧૨} સુહફલાણ^{૧૩} દોઅણયં ।

ગીઅં^{૧૪} નદ્દં^{૧૫} વજ્જં^{૧૬} પૂજામેઆ ઇમે સત્તરસ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ-“ ૧-સ્નાનવિલેપન (પ્રક્ષાલ, વિલેપન, નવાંગે કેસર-ચંદન વગેરે) થી શરીરના અંગોની પૂજા, ૨-ચક્ષુયુગલ અને વસ્ત્ર(પ્રતિમાને ચક્ષુ અને વસ્ત્ર ચઢાવવાં તે) પૂજા, ૩ પુષ્પપૂજા, ૪-પુષ્પમાળાપૂજા, ૫-કસ્તુરી આદિથી શોભા કરવી તે વર્ણુકપૂજા, ૬-વાસસ્થેય વગેરે સુગંધોમાન દ્રવ્યથી ચૂર્ણપૂજા, ૭-આભારણુપૂજા, ૮-પુષ્પગ્રહ (મંડપ)પૂજા, ૯-પુષ્પપ્રકર (ઢગ કરવા તે)પૂજા, ૧૦-આરતી-મંગલદીપપૂજા, ૧૧-દીપપૂજા, ૧૨-ધૂપપૂજા, ૧૩-નૈવેદ્યપૂજા, ૧૪-ક્રાણપૂજા, ૧૫-ગીત-પૂજા, ૧૬-નૃત્યપૂજા અને ૧૭-વાજિંત્રપૂજા, (છિદલી ત્રણ ભાવપૂજામાં પણ ગણાય છે.)-એમ પૂજના સત્તર પ્રકારો^{૧૮} કહ્યા છે.

૨૧. ૧. નહવણ, ૨. વિલેપન, ૩. ચક્ષુ-વસ્ત્રયુગ્મ, ૪. સુગંધ-વાસ, ૫. છૂટાં ફૂલ, ૬. પુષ્પમાળા, ૭. પુષ્પોથી અંગરચના, ૮. ચૂર્ણ, ૯. જ્વળ, ૧૦. આભારણુ, ૧૧. પુષ્પગ્રહ, ૧૨. પુષ્પવૃષ્ટિ, ૧૩. અષ્ટમંગલ, ૧૪. ધૂપ-દીપ, ૧૫. ગીત, ૧૬. નાટક, ૧૭. વાજિંત્ર, -એમ પણ પૂજના સત્તર પ્રકારો

એ સિવાય એકવીશ પ્રકારની પૂજા કહી છે તે હવે પછી પૃ. ૩૮૧માં કહીશું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બે પ્રકારી, ચાર પ્રકારી; પાંચ પ્રકારી, આઠ પ્રકારી, સર્વ પ્રકારી, સત્તર પ્રકારી કે એકવીસ પ્રકારી,—એ બધી પૂજાઓમાં કહેલા પ્રકારો વસ્તુતઃ (સર્વ પૂજાઓમાં વ્યાપક ત્રણ પ્રકારની) અંગ, અશ્ર અને ભાવપૂજામાં આવી જાય છે. અર્થાત એ બધી પૂજાઓ અંગપૂજા, અશ્રપૂજા અને ભાવપૂજા રૂપ છે. આ ત્રણ પ્રકારની પૂજાનું કળ કહ્યું છે કે—

“વિઘ્નોવસામિમેગા, અમ્બુદયસાદ્ગી મવે લીઝા ।

નિવ્વુઝકરણી તદ્દા, ફલયા ઉ જહત્થનામેહિં ॥૧॥ ” (સંવોધમ૦, દેવાધિ૦ ગા૦ ૧૯૪)

ભાવાર્થ—“પોતાના યથાર્થ નામ પ્રમાણે પહેલી અંગપૂજા વિઘ્નોની શાન્તિ કરનારી છે. બીજી અશ્રપૂજા અમ્બુદયસાધનારી છે અને ત્રીજી ભાવપૂજા મોક્ષફળને આપનારી છે.”

[ઉપા૦-સાત્ત્વિકી વગેરે ત્રણ પ્રકારની પૂજા કહી છે, કારણ વિચારામૃતસારસંગ્રહમાં છે કે—

“ સાત્ત્વિકી રાજસી મક્તિસ્તામસીતિ ત્રિધાઽથવા । જન્તોસ્તત્તદમિમાયવિશેષાદર્દતો મવેત્ ॥૧॥ અર્હત્ સમ્યગ્ગુણશ્રેણિ—પરિજ્ઞાનૈકપૂર્વકમ્ । અમુચ્ચતા મનોરજ્જુપસર્ગેઽપિ ભૂયસિ ॥૨॥ અર્હત્સમ્બન્ધિકાર્યાર્થ, સર્વસ્વમપિ દિત્સુના । મવ્યાક્તિના મહોત્સાહાન્, ક્રિયતે યા નિરન્તરમ્ ॥૩॥ મક્તિઃ શક્ત્યનુસારેણ, નિઃસ્પૃહાશયવૃત્તિના । સા સાત્ત્વિકી મવેદ્મક્તિલોકદ્વયફલાવહા ॥૪॥ (વિશેષકમ્) ॥ યદૈહિકફલપ્રાપ્તિહેતવે કૃતનિશ્ચયા । લોકરજ્જનવૃત્યર્થ, રાજસી મક્તિરુચ્યતે ॥૫॥ દ્વિષતાં યત્પ્રતિકારમિદે યા કૃતમત્સરમ્ । દ્વિષાશયં વિધિયેત, સા મક્તિસ્તામસી મવેત્ ॥૬॥ રજસ્તમોમયી મક્તિઃ, સુપ્રાપા સર્વદેહિનામ્ । દુર્લભા સાત્ત્વિકી મક્તિઃ, શિવાવધિમુખા વહા ॥૭॥ ઉત્તમા સાત્ત્વિકી મક્તિ—મધ્યમા રાજસી પુનઃ જપન્ત્યા તામસી જ્ઞેયા, નાદતા તત્ત્વવેદિમિઃ ॥૮॥ ”

ભાવાર્થ—“અથવા જીવોના તે તે અધ્યવસાયોની તરતમતાથી સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી—એમ ત્રણ પ્રકારની શ્રીજિનેશ્વરદેવોની ભક્તિ થાય છે. તેમાં શ્રીઅરિહંત ભગવંતની ઉત્તમ ગુણશ્રેણિનું જેને જ્ઞાન હોય, ગમે તેવા વિષમ ઘણા ઉપસર્ગોમાં ત્રણ જે પોતાના ભક્તિના પરિણામને છોડે નહિ, શ્રીઅરિહંત ભગવંતના કાર્યમાં સર્વસ્વ ત્રણ અર્પણ કરવા જે તૈયાર હોય, એવો ભવ્ય આત્મા, અતિ ઉત્સાહપૂર્વક, પોતાની શક્તિ છૂપાવ્યા વિના કોઈ ત્રણ જાતના બદલાની સ્પૃહા વિના દરરોજ પ્રભુના ગુણોમાં લીન થઈ જે ભક્તિ કરે, તે સાત્ત્વિકી ભક્તિ કહેવાય છે; આ ભક્તિ આ લોક—પરલોકમાં મહાન્ ફળો આપનારી છે; જે ભક્તિ કરવાની પાછળ આ લોકના ફળોને મેળવવાનો ઉદ્દેશ હોય અને જેમાં લોકોને ખૂશી કરવાની વૃત્તિ હોય, તેને રાજસી ભક્તિ કહેવાય છે, તથા જે ભક્તિની પાછળ શત્રુઓના પ્રતિકારને તોડવાનો આશય હોય, જે મત્સર-

છે. પૂ૦ શ્રી આત્મારામજી મંદૂક પૂજામાં ત્રીજી વસ્તુગમ કહી છે, ત્રણ વસ્તુ કહ્યાં નથી અને ચૌદમી ધૂપપૂજા કહી છે, ત્રણ દીપ કહી નથી. શ્રી. મેધરાજમંદૂક પૂજામાં અંગરચનાની જગ્યાએ કરતુરી આદિ વસ્તુકપૂજા કહી છે.

પણાથી કરવામાં આવે, તેવી દૃઢ આશયપૂર્વક કરાતી પણ ભકિત તામસી ભકિત કહેવાય છે. રાજસી અને તામસી ભકિત સર્વ પ્રાણીઓ સહેલાઈથી કરી શકે છે, પણ આત્માનો મોક્ષ થાય ત્યાં સુધી સુખને આપનારી સાત્વિકી ભકિત જ હવેને અતિ દુર્લભ છે. સાત્વિકી ભકિત ઉત્તમ છે, રાજસી ભકિત મધ્યમ છે અને તામસી ભકિત અધન્ય છે, કે જેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આદરતા નથી.

એમાં પહેલાં કહી તે અંગપૂજા અને અગ્રપૂજા ઉપરાન્ત શ્રીજિનમંદિર તેમજ શ્રીજિનમૂર્તિ કરાવવી, તથા રથયાત્રા વગેરે કરવી, તે દરેક દ્રવ્યસ્તવ (દ્રવ્ય-અનુષ્ઠાન) રૂપ છે. કહ્યું છે કે-

“ જિણમવળવિંઠાવળ-જત્તાપૂઆઈ સુત્તઓ વિહિણા ।

દન્વત્યઓત્તિ નેઓ, ભાવત્યવકારણત્તેણં ॥૧॥ ”

“ જિન્હં ચિઅ સંપુણ્ણા, જડ વિ હુ એસા ન તીરણ કાડં ।

તહ વિ અણુચિદ્ધિઅવ્વા, અક્કલયદીવાહદાણેણં ॥૨॥ ”

“ એગંપિ ઉદગવિંદુ, જહ પવિલ્લત્તં મહાસમુદ્દંમી ।

જાયઈ અક્કલયમેવં, પૂઆ વિ હુ વીયરામેસું ॥૩॥ ”

“ એણં વીણં, દુક્કલાઈં અપાવિરુણ ભવગહ્ણે ।

અચ્ચંતુદારમોણ, મોતું સિજ્જંતિ સ(મ)વ્વજિઆ ॥૪॥ ”

“ પૂઆણ મણસંતિ, મણસંતીણ અ ઉત્તમં જ્ઞાણં ।

સુદ્ધાણેણ ય મુક્કલો, મુક્કલે સુક્કલં નિરા(અણ)વાહં ॥૫॥ ”

(સંબોધપ્ર૦, દેવાધિ૦ માં ૧૯૫-૧૯૯)

ભાવાર્થ-“ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે શ્રી જિનમંદિર કરાવવાં, બિમ્બ ભરાવવાં, તેની સ્થાપના કરવી, યાત્રા કરવી, પૂજા કરવી વગેરે કાર્યો ભાવ-અનુષ્ઠાનનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય-અનુષ્ઠાન જાણવું. જો કે ઉપર જણાવી તે સમ્પૂર્ણ પૂજા હંમેશાં સમ્પૂર્ણ વિધિથી ન થઈ શકે, તો પણ પ્રભુને અક્ષત, દીપ વગેરેનું ભેટપણું કરવારૂપ સામાન્ય પૂજા તો દરરોજ કરવી. જેમ એક પાણીનું બિન્દુ પણ મોટા સમુદ્રમાં નાખવાથી અક્ષય થાય છે (સૂકાતું નથી) તેમ શ્રી વિતરાગપરમાત્માની કરેલી થોડી પણ પૂજા અક્ષય થાય છે. (નિષ્કલ થતી નથી). એ પૂજારૂપી બીજથી આ ગહન સંસારરૂપી જંગલમાં દુઃખોને પામ્યા વિના (દેવ-મનુષ્યના) અત્યંત વિશાળ ભોગો ભોગવીને સર્વ (ભવ્ય) હવે (ફળરૂપે) સિદ્ધિપદને પામે છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવની પૂજાથી હવેને મનની શાંતિ થાય છે, મનની શાન્તિથી ઉત્તમ ધ્યાન થાય છે, ઉત્તમ ધ્યાનથી મોક્ષ થાય છે અને મોક્ષથી અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ”

આ પૂજાની વિધિનો સંગ્રહ વગેરે પૂ શ્રીઉમાસ્વાતિ૦ વાચકકૃત પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે છે.

“ સ્નાનં પૂર્વામુલ્કીભૂય, મતીચ્યાં દન્તધાવનમ્ । ઉદીચ્યાં શ્વેતવસ્ત્રાણિ, પૂજા પૂર્વોત્તરામુલ્કી ॥૧॥ ” મુદ્દે પ્રવિશતાં વામ-ભાગે શલ્યવિવર્જિતે । દેવતાવસરં કુર્યાત્સાર્દહસ્તોદ્ધર્વભૂમિકે ॥૨॥ ”

“ નીચૈર્ભૂમિસ્થિતં કુર્યાદેવતાવસરં યદિ । નીચૈર્નીચૈસ્તતો વંશઃ, સન્તત્યાઽપિ સદા ભવેત્ ॥૩॥ ”

“ પૂજકઃ સ્યાદથા પૂર્વ-ઉત્તરસ્યાશ્ચ સંમુલ્કઃ । દક્ષિણસ્યા દિશો વર્જે, વિદિગ્વર્જનમેવ હિ ॥૪॥ ”

“ પશ્ચિમાભિમુખઃ કુર્યાત્, પૂજાં જૈનેન્દ્રમૂર્તયે । ચતુર્થસન્તતિચ્છેદો, દક્ષિણસ્યાં ન સંતતિઃ ॥૫૫॥ ”
 “ આગ્નેયાં તુ યદા પૂજા, ધનહાનિર્દિને દિને । વાયવ્યાં સન્તતિર્નૈવ, નૈઋત્યાં ચ કુલક્ષયઃ ॥૫૬॥ ”
 “ એશાન્યાં કુર્વતાં પૂજાં, સંસ્થિતિર્નૈવ જાયતે । અદિગ્ર ૨ જાનુ ૪ કરાં ૬ સેષુ, ૮ મૂર્ધ્નિ ૯ પૂજા યથાક્રમમ્ ॥૭૦॥ ”
 “ શ્રીચન્દનં વિના નૈવ, પૂજા કાર્યા કદાચન । ભાલે કળ્થે હૃદમ્ભો-જો-દરે તિલકકારણમ્ ॥૮૦॥ ”
 “ નવમિસ્તિલકૈઃ પૂજા, કરણીયા નિરન્તરમ્ । પ્રભાતે પ્રથમં (મા) વાસપૂજા કાર્યા વિચક્ષણૈઃ ॥૯૦॥ ”
 “ મધ્યાહ્ને કુસુમૈઃ પૂજા, સંધ્યાયાં ધૂપદીપકૃત । વામાસે ધૂપદાહઃ સ્યા-દગ્રકૂ(તુ)રં તુ સમ્મુખમ્ ॥૧૦૦॥ ”
 “ અર્હતો દક્ષિણે ભાગે, દીપસ્ય વિનિવેશનમ્ । ધ્યાનં તુ દક્ષિણે ભાગે, ચૈત્યાનાં વન્દનં તથા ॥૧૧૦॥ ”
 “ હસ્તાત્પસ્થલિતં ક્ષિતૌ નિપતિતં લગ્નં ક્વચિ-ત્પાદયો, યન્મૂઢોદ્ધર્વગતં ધૃતં કુવસનૈર્નાભેરધો યદ્દૃતમ્ । સ્પૃષ્ટં-દુષ્ટજનૈર્-ર્ધનૈર્-રભિહતં યદ્દૂષિતં કીટકૈ-સ્ત્યાજ્યં તત્કુસુમં દલં ફલમથો મત્તૈર્જિનપ્રીતયે ॥૧૨૦॥ ”
 “ નૈકપુષ્પં ત્રિધાકુર્યાન્ન છિન્ધ્યાત્કલિકામપિ । ચમ્પકોત્પલભેદેન, મવેદોષો વિશેષતઃ ॥૧૩૦॥ ”
 “ ગન્ધધૂપાઽક્ષતૈઃ સ્વગ્નિઃ, પ્રદીપૈર્વલિવારિભિઃ । પ્રધાનૈશ્ચ ફલૈઃ પૂજા, વિધેયા શ્રીજિનેશિતુઃ ॥૧૪૦॥ ”
 “ શાન્તૌ શ્વેતં તથા પીતં, લાભે શ્યામં પરાજયે । મદ્ગ્નલાર્થે તથા રક્તં, પશ્ચવર્ણં ચ સિદ્ધયે ॥૧૫૦॥ ”
 “ પશ્ચામૃતં તથા શાન્તૌ, દીપઃ સ્યાત્ સઘૃતૈર્ગુદૈઃ । વહ્નો લવણનિક્ષેપઃ, શાન્ત્યૈ તુષ્ટ્યૈ પ્રશસ્યતે ॥૧૬૦॥ ”
 “ ચ્વણ્ડિતે સન્ધિતે છિન્ને, રક્તે રૌદ્રે ચ વાસસિ । દાનં પૂજા જપો હોમઃ, સઙ્કલયા(ન્ધ્યા)દિ નિષ્ફલં ભવેત્ ॥૧૭૦॥ ”
 “ પશ્ચાસનસમાસીનો, નાસાગ્રન્યસ્તલોચનઃ । મૌની વસ્ત્રાવૃતાસ્યોઽથ, પૂજાં કુર્યાગ્જિ-નેશિતુઃ ॥૧૮૦॥ ”
 “ સ્નાત્રં-વિલેપન-વિભૂષણ-પુષ્પ-દામ,-ધૂપ-પ્રદીપ-ફલ-તન્દુલ-પત્ર-પૂર્ગઃ । નૈવેદ્ય-વારિ-વસનૈશ્ચમરા-ઽઽતપત્ર,-વાદિત્ર-ગીત-નટનસ્તુતીકોશવૃદ્ધયા ॥૧૯૦॥ ”
 “ કલ્યાણ-શતિવિધા જિનરાજપૂજા, રત્નાતા સુરાસુરગણેન કૃતા સદૈવ । ચ્વણ્ડીકૃતા કુમતિભિઃ કલિકાલ-યોગાદ્યત્રિયં તદિદ્ધ ભાવવશેન યોજ્યમ્ ॥૨૦૦॥ ”

બાવાથ-“સ્નાન પૂર્વ સંમુખ અને દાતણુ પશ્ચિમ સંમુખ બેસીને કરવું, ઉત્તર સંમુખ રહીને પૂજનાં પ્રવેત વસ્ત્રો પહેરવાં અને પૂર્વ કે ઉત્તર સંમુખ રહી શ્રીજિનપૂજા કરવાં. (૧); આગકે ઘરમાં પેસતાં પાતાની ડાબી બાજુએ (ઘરમાં જમણી બાજુએ) જ્યાં નીચે હાડકાં, કોડસા વગેરે અશુદ્ધ ચીજો દટાયેલી ન હોય તેવી ભૂમિ ઉપર ઘરના પર્યાળથી દોઢ હાથ ઉંચાઈએ (ઉંચું) ઘરમાં શ્રીજિનમંદર કરાવવું (૨); જો નીચાણમાં દેહરાસર કરવામાં આવે તો તેથી ઉત્તરે તર વંશ નીચે થતો જાય અને પરિવારથી પણ ઘટતો જાય (૩); પૂજા કરનાર પૂર્વ કે ઉત્તર સંમુખ રહીને પૂજા કરી શકે તેવું દેહરાસર ઘરમાં કરાવવું. (આ ઘર દેહરાસરને અંગે જાણવું.) દક્ષિણ દિશા અને વિદિશાઓ સંમુખ રહી પૂજા કરવાં નહિ (૪); જો પશ્ચિમ સંમુખ રહી શ્રીજિનેન્દ્રની પૂજા કરે તેની ચોથી સંતાતનો (ચોથી પેઢીએ પુત્રનો) છેદ થાય અને દક્ષિણ સંમુખ રહી શ્રીજિનપૂજા કરે તો સંતાત થાય જ નહિ (૫); અગ્નિકોણ સંમુખ રહી શ્રીજિન પૂજા કરવાથી દિન દિન ધનનાં હાનિ થાય, વાયવ્યકોણ સંમુખ રહી શ્રીજિનપૂજા કરવાથી સંતાન

ન થાય અને નૈઋત્યકોણ સંમુખ રહી શ્રીજિનપૂજા કરવાથી ફલનો ક્ષય થાય (૬); ઇશાનકોણ સંમુખ રહી શ્રીજિનપૂજા કરવાથી સ્થાન સ્થિર થતું નથી (સંઘનાં કે શાન્તિ સંમુખજી વગેરે ચેત્યો આરેય દિશામાં હોય છે માટે ત્યાં બાધ જણાતો નથી.), કમલ: શ્રીજિનપ્રતિમાના બે ચરણો, હાથો, હાથે, ખભાએ અને મસ્તકે પૂજન કરવું (૭); અંદન વિના (એકલા કેસરથી) કહી શ્રીજિનપૂજા ન કરવી, તેમજ પ્રતિમાના લલાટે-કંઠે-હૃદયકમળે અને પેટે (નાભ ઉપર) તિલક કરવાં (૮); નિરંતર નવ તિલકોથી પૂજા કરવી, તેમજ બુદ્ધિમાનોએ પ્રસાદે પહેલાં વાસપૂજા કરવી (૯); મધ્યાહને પુષ્પોથી અને સંઘ્યાકાળે ધૂપ-દીપથી પૂજા કરવી, ધૂપદાહ ડાળી બાજુએ કરવો અને નૈવેદ્ય(વાણ)પૂજા પ્રતિમાની સંમુખ રહીને કરવી (૧૦); દીવો પ્રતિમાની જમણી બાજુએ સ્થાપન કરવો તથા ધ્યાન અને ચેત્યવન્દન જમણી બાજુએ કરવું (૧૧); જે પુષ્પો, નાગરવેલનાં પાન, ફળો વગેરે હાથમાંથી પડી ગયાં હોય, અથવા જે સ્વયં જમીન ઉપર પડેલાં હોય, કેાઇ સ્થળે પગને લાગ્યાં હોય, માથા ઉપર ઉપાડ્યાં હોય, ખરાબ અપવિત્ર મેલાં વસ્ત્રોથી (ખાંધ્યાં) લાવ્યા હોય અને જેને લાવતાં નાભિથી નીચેના ભાગે રાખ્યાં હોય (જે હાથે છાતી સંમુખ રાખી લાવવાં જોઈએ), વળી જે દુષ્ટ (મેલા) મનુષ્યોથી સ્પર્શ કરાયેલાં હોય, વરસાદ વધુ પડવાથી સડી ગયાં હોય, ક્રીડા વગેરે જીવોથી ખવાઈ ગયાં હોય; તેવાં પુષ્પો વગેરે શ્રીજિનેશ્વરદેવ પ્રત્યે પ્રીતિને ઇચ્છતા ભક્ત આત્માએ પ્રભુને ચઢાવવાં નહિ (અર્થાત્ શ્રીજિનેશ્વરને તેવાં પુષ્પો આદિ ચઢાવવાથી તેમના પ્રત્યે પૂજકને પ્રીતિ થતી નથી.) (૧૨); એક પુષ્પના બે ભાગ કરવા નહિ, નીચેની કલિકા પણ તોડવી નહિ, ચંપાના પુષ્પ કે (શતપત્ર વગેરે) કમળોને તોડવાથી વિશેષ દોષ લાગે છે (૧૩); સુગંધ (ચર્ણ, વાસ વગેરે)-ધૂપ-અક્ષતપુષ્પમાળા-પ્રદીપ-નૈવેદ્યજળ અને શ્રેષ્ઠ ફળોથી શ્રીજિનેશ્વરદેવની પૂજા કરવી (૧૪); શાન્તિને માટે શ્વેત, લાભને માટે પીળાં, ખીજનો પરાભવ કરવા માટે કાળાં, મંગલ માટે રાતાં અને મોક્ષને માટે પાંચેય વર્ણનાં પુષ્પાદિ કહેલાં છે (૧૫); પંચામૃત (થી સ્નાત્ર) શાન્તિકારક થાય છે અને ધી તથા ગોઝનો દીપક પણ શાન્તિને કરે છે અને અગ્નિમાં લવણ (લૂણ ઉતારવું તે) વિઘ્નશાન્તિ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા કરનાર છે (૧૬); ટુકડા થયેલું, સાંધેલું, ફાટેલું, ખરાબ રંગેલું (કાળા વગેરે રોદ્ર રંગવાળું) વસ્ત્ર પહેરીને દાન, પૂજા, જપ, હોમ કે સંઘ્યાકર્મ કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે (૧૮); પદ્માસન કરીને, નાસિકાના અગ્રભાગે દાબ્ટ રાખીને, (આજુબાજુ દૃષ્ટિ ફેરવ્યા વિના) મૌનપણે, વસ્ત્રથી મુખ (કેશ) બાંધીને, શ્રીજિનેશ્વરદેવની પૂજા કરવી. (૧૮); પૂજના એકવીસ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-૧-સ્નાત્ર, ૨-વિલેપન, ૩-વિભૂષણ (આંગી, આભરણ વગેરે), ૪-પુષ્પો, ૫-માળા, ૬-ધૂપ, ૭-દીપ, ૮-ફળ, ૯-અક્ષત (ચોખા), ૧૦-પત્ર (નાગરવેલનાં), ૧૧-સોપારી (હથેલીમાં મૂકવરૂપ ફળ), ૧૨-નૈવેદ્ય, ૧૩-જળ (ભરેલા ઘડા વગેરેનું સ્થાન), ૧૪-વસ્ત્રો (ચંદુઆ, પુંઠીઆં તોરણ બાંધવાં) ૧૫-આમર, ૧૬-છત્ર, ૧૭-વાણ, (વગાડવાં) ૧૮-ગીત, ૧૯-નાટ્ય (નાચ કરવો) ૨૦-સ્તુતિ (સ્તવન-છંદ-સ્તોત્ર બોલવા) અને ૨૧-ભંડાર ભરવો (ભંડારમાં યથાશક્ય જવેરાત, શેકડ વગેરે ધન નાખવું.) (૧૯); એ એકવીસ પ્રકારે શ્રીજિનરાજની પૂજા દેવો-દાનવો (મનુષ્યો વગેરે) ના સમૂહે હમેશાં કરી છે (કરવી જોઈએ), કલિકાલના બળે મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરે તે દુર્બુદ્ધિવાળા છે (ઉત્સૂત્ર પ્રકૃપક છે), માટે ભાવપૂર્વક જે જે વસ્તુ ઉત્તમ (પ્રિય) હોય તેનાથી શ્રીજિનેશ્વરદેવની

બીજાં પશ્ચ 'શ્રીજિનપ્રતિમાને શુદ્ધ કરવાં (ઉત્કર્ષાં), શ્રીજિનમંદિરની (કાળે લેવો વગેરે) પ્રમાર્જના કરવી, સફેદ કળીચુના વગેરેથી તેને રંગવું, શ્રીજિનેશ્વરોના ચરિત્રોનાં (ભવો કે કોઈ કોઈ પ્રસંગોનાં અથવા પાંચ ઠઠ્યાણુકો વગેરેનાં) જુદી જુદી જાતિનાં ચિત્રો ચીતરાવવાં, સર્વ પ્રકારનાં પૂજનાં ઉત્તમ ઉપકરણો (વાજા-પુસ્તકો-કાળે કાઢવા માટે સાવરણી-પાટલા-ત્રિગડાં વગેરે સાધનો) આપવાં, (આંગી વગેરેની) પહેરામણી કરવી, ચંદ્રવાં (પુઠીયાં), તોરણ વગેરે મંદિરમાં આપવાં, વગેરે' સર્વ કાર્યો અંગપૂજા વગેરે ત્રણ પૂજાઓમાં યથાયોગ્ય ગણાય છે; કારણ કે-તે બધાં કાર્યો કરવામાં વસ્તુતઃ એક જિનભક્તિ કરવાનો જ પ્રધાન ઉદ્દેશ હોય છે.

એ પ્રમાણે પૂજન કર્યા પછી પોતે શ્રીજિનેશ્વરદેવની સંમુખ એટલે તેઓની સાક્ષીએ વિધિપૂર્વક 'નમુઃકારસહિ' વગેરે કાળ-પચ્ચક્ષ્ણાણુ અને 'મુદ્ધિસહિ' આદિ સંકેત-પચ્ચક્ષ્ણાણુ (જે પહેલાં ધાર્યું હોય તે) ઉચ્ચરે, એ પણ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે એમ સમજવું.

ઉપર શ્રીજિનમંદિરે 'વિધિપૂર્વકે જઈને' એમ કહ્યું, તે વિધિ આ પ્રમાણે છે. જો રાજા, મંત્રી કે કોઈ મહાન ઋદ્ધિવંત શ્રાવક હોય તો "સઘ્વાપ રૂઢીય, સઘ્વાપ જુદીય, સઘ્વાલેળ, સઘ્વાપો-

સેવક' અર્થાત્- સર્વ ઋદ્ધિ' એટલે ઘણા ધનનું દાન વગેરે કરતો; અથવા છત્ર-આમર વગેરે રાજઋદ્ધિ ધારણ કરીને; 'સર્વ કાન્તિ' એટલે ઉત્તમ વસ્ત્રો, આભરણ, અલંકાર વગેરેથી સુશોભિત થઈને; 'સર્વ ખલ' એટલે ચતુરંગી સેના સાથે; અને 'સર્વ પુરુષાર્થ' એટલે સર્વ પ્રકારે વાણંત્રો, મહાજન વગેરે લોકોને સાથે લઈને '-આ આગમવચન પ્રમાણે, શ્રીજિનશાસનની પ્રભાવના નિમિત્તે તેમાં જણાવ્યા મુજબ મોટા આડંબરથી શ્રીજિનમંદિરે જાય; જે સામાન્ય વૈભવવાળો હોય તો ઉદ્ધતાઈને તણને (લોકમાં ઉડાઉપણું ન દેખાય તેમ), પોતાની શક્તિ અનુસાર સામાન્ય આડંબર (શોભા) કરીને, મિત્ર, પુત્ર વગેરે પરિવારને સાથે લઈને શ્રીજિનમંદિરે જાય.

એ રીતિએ શ્રીજિનમંદિરે જઈને ત્યાં પાંચ અભિગમ (મયોદા) નું પાલન કરે. તેમાં ૧. પુષ્પ, તંબોલ વગેરે (હાર, કલગી, માથામાં ગૂંથેલાં ફૂલો વગેરે પોતાના શરીરાદિની શોભા માટે જે સચિત્ત પાસે રાખ્યું હોય તે) સર્વ સચિત્ત દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરે; ૨-શરીરે પહેરેલાં મુગટ સિવાયનાં આભરણ, અલંકાર, વસ્ત્રો વગેરે અચિત્ત દ્રવ્યોનો ત્યાગ ન કરે; અર્થાત્ મુગટ સિવાયનું સર્વ પહેરી રાખે અને મુગટને નીચે ઉતારે. ૩-પહેાળા ઉત્તમ એક વસ્ત્રનું ઉત્તરાસણ (ઉત્તરાસંગ) કરે. (આ ઉત્તરાસંગ પુરુષને અંગે જાણવું, સ્ત્રીએ તો વિશેષપણે વસ્ત્રોથી પોતાનું શરીર ઢાંકીને વિનયથી શરીરને નમ્ર બતાવવવું.) ૪-શ્રીજિનપ્રતિમાનું દર્શન થતાં જ જે હાથ જોડી, ઉંચે મસ્તકે લગાડી 'નમો જિણાણું' એ પ્રમાણે બોલે; [ઉપા૦-શ્રીસંઘાચાર નામની બાખ્યની ટીકામાં તો સ્ત્રીને આ અભિગમ કરવાનું નિષેધ્યું છે. ત્યાં કહ્યું છે કે-એકશાદી ઉત્તરાસંગ કરવું અને શ્રીજિનેશ્વરના દર્શન થતાં મસ્તકે જે હાથથી અંજલિ કરવી, એ જે અભિગમ પુરૂષને અંગે કહ્યું છે. સ્ત્રી તો 'વિશેષતઃ શરીરને વસ્ત્રોથી ઢાંકીને વિનયથી નમ્ર શરીરવાળી' હોય. સિદ્ધાંતમાં પણ કહ્યું છે કે- 'વિળઓળયાવ ગાયલટ્ટીવ ત્તિ' અર્થાત્- 'વિનયથી નમ્ર શરીરવાળી,' (માટે એ જે અભિગમ સ્ત્રીઓને કરવાના નથી.) આ કથનથી નમોત્યુ છું વગેરે બોલતી વેળાએ પણ સ્ત્રીઓને મસ્તકે હાથ જોડવા તે યોગ્ય નથી, કારણ કે-તે પ્રમાણે હાથ ઉંચા કરવાથી હૃદય (સ્તન) વગેરે દેખાવાનો પ્રસંગ આવે. શાસ્ત્રમાં જે દ્રોપદીના અધિકારમાં 'કરચલં જાવ કહ્નુ પવં વયાસી તિ' અર્થાત્- 'જે હાથનાં તળીયાંની અંજલિ વગેરે કરીને આ પ્રમાણે બોલી' એવો પાઠ છે, તે ભકિતને માટે લૂંછણાં (ન્યૂછણાં) લેવાની જેમ માત્ર અંજલિ ભમાવવાની સૂચનારૂપ સમજવો. સર્વ રીતે પુરુષોની બરાબર જ મસ્તકે અંજલિ કરવાના અર્થરૂપ નથી, કે (અંજલિપૂર્વક બોલવાનાં) સૂત્રોને પણ સર્વથા અંજલિ કયો વિના જ હાથ જેમ હોય તેમ જ રાખીને બોલવાના અર્થરૂપ પણ નથી. એમ સમજવામાં કારણ એ છે કે-શાસ્ત્રમાં રાજાદિકને વિનંતિ કરવાના પ્રસંગોમાં પણ શરૂઆતમાં 'કરચલં જાવ કહ્નુ' વગેરે સમાન પાઠો આવે છે, તે દરેકને સમાન અર્થ કરવાનો નથી; પરંતુ ત્યાં ન બતાવ્યો હોય તો પણ વિવેક કહેલો જ છે-એમ સમજ, પ્રસંગને અનુરૂપ-આગમના પાઠોનો પરસ્પર વિરોધ ન રહે તેમ અર્થ કરવો : અર્થાત્ પ્રસંગને અનુસરતો અર્થ કરવાનું સૂચવ્યું જ છે-એમ સમજ લેવું. તે તે વિષયમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને અંગે વિવેક ન કરાય તો આગમ વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થાય, માટે અહીં અંજલિ અને ઉત્તરાસંગ કરવાનું પુરુષોને અંગે જ સમજવું.] ૫. શ્રીજિનેશ્વરદેવનાં દર્શન વગેરેમાં મનની એકાગ્રતા કરવી, અર્થાત્ મનને દર્શનમાં સ્થિર કરવું.

એ પ્રમાણે પાંચ અભિગમે (મર્યાદારૂપ વિનયને) સાચવીને, (જેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવાશે તે) ત્રણ વાર નિસીહિ કહીને શ્રીજિનમંદિરમાં પ્રવેશ કરવો. આગમમાં પણ કહ્યું છે કે-

“સચ્ચિત્તાણં દૃષ્ટ્વાણં વિહસરણયાપ । અચિત્તાણં દૃષ્ટ્વાણં અવિહસરણયાપ । પગલ્લસાહરણં ઉત્તરાસંગેણ અવલુપ્તાસે ઝંજલિપગાદેણ । મળસો પગસિ કરણેણ સિ ॥”

બાવાર્થ—“સચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને, અચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા વિના જ, અમંદ એક વચનું ઉત્તરાસંગ કરીને, ચક્રુથી દર્શન થતાં જ મસ્તકે બે હાથ જોડીને અને મનની એકાગ્રતા (સ્થિરતા) કરીને”

એ પાંચ અભિગમેનું પાલન કરતો શ્રાવક શ્રીજિનમંદિરમાં પ્રવેશ કરે. આ અભિગમે પણ સામાન્ય ઋદ્ધિવંત માટે કહ્યા. રાજા વગેરે તો શ્રીજિનમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં રાજચિન્હોનો ત્યાગ કરે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“અવહદુ રાયકકુઆઈ, પંચ વરરાયકકુઅરુવાઈ ।

સગમં છત્તો-વાળહ, મહડં તહ ચામરાઓ અ ॥” (શ્રાંદિ૦કૃ૦-૫૦)

બાવાર્થ—“ખડ્ગ, છત્ર, પગરખાં, મુગટ તથા ચામરો, એ ઐષ્ટરાજનાં ચિન્હોરૂપ પાંચ રાજચિન્હોનો ત્યાગ કરીને (રાજા શ્રીજિનમંદિરમાં પ્રવેશ કરે.)”

શ્રીજિનમંદિરના મૂળ દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં ઘર-હાટ વગેરે સંબંધી સર્વ પાપકાર્યોને મન, વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરવા તરીકે ત્રણ વાર ‘નિસીહિ’ શબ્દને બોલે, તેનાથી ઘરનાં વગેરે એક ગૃહસ્થપણનાં જ પાપબાપારનો ત્યાગ કરતો હોવાથી તેને એક જ નિસીહિ ગણવામાં આવે છે. એમ નિસીહિપૂર્વક પ્રવેશ કર્યા પછી શ્રીજિનમંદિરમાં ઘર વગેરેના વ્યાપારનો મન-વચન-કાયાથી ત્યાગ કરવો એ જ ન્યાયસંગત છે, નહિ તો નિસીહિ કહેવાનું વ્યર્થ થાય છે. કહ્યું છે કે-

“મિહોકહા ઉ સવ્વાડ, જો વજ્ઞેહ જિણાલણ ।

તસ્સ નિસીહિઆ હોહ, હહ કેવલિમાસિઅં ॥ (શ્રાંદિ૦કૃ૦-૫૬)

બાવાર્થ—“અહીં મિથુનકથા એટલે મંથુન સંબંધી વાર્તા અને ઉપલક્ષણથી રાજકથા વગેરે સર્વ વિકથાઓ (વાર્તાઓ) કરવાનું શ્રીજિનમંદિરમાં જેઓ તળે છે, તેમની કહેલી નિસીહિ સફળ થાય છે-એમ શ્રીકેવલી ભગવંતનું વચન છે.”

પછી શ્રીમૂલનાયકજીને પ્રણામ કરીને, કલ્યાણકામી આત્માએ ‘સર્વ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓ (કાર્યો) પ્રાપ્ત: જમણી બાબતો કરવાં’ એમ નીતિ હોવાથી, પ્રભુજી પોતાની જમણી બાબતો રહે તેમ પોતાની ડાબી બાબતો ‘જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના માટે’ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી. કહ્યું છે કે-

“તત્તો નમો જિણાણં તિ, મણિય અદ્ધોણયં પણામં ચ ।

કાહં પંચંગં વા, મચ્ચિમરનિબ્મરમણેણં ॥૧॥”

“પૂવંગપાણિપરિવાર-પરિગઠો ગહિરમહુરધોસેણં ।

પદમાણો જિણગુણગણ-નિવદ્ધમંગલ્લધુત્તાઈ ॥૨॥”

“કરધરિયજોગમ્મહો, પણ પણ પાણિરક્ષણાહત્તો ।

દિજ્જા પયાહિણતિગં, પગગમણો જિણગુણેસું ॥૩॥”

“ ગિહ (દિ) ચેદ્દેસુ ન ઘડદ, ઇયરેસુ વિ જદ્દ વિ કારણવસેણં ।

તદ્દવિ ન મુંચદ મદ્દમં, સયાવિ તક્કરણપરિણામં ॥૪૮॥ ” (વૈ.વૃ.મા. ગા. ૧૮૯ થી ૧૨)

ભાવાર્થ—“તે પછી ભક્તિપૂર્ણ હૃદયથી, ‘નમો જિણાણુ’—એમ કહીને, અડધું અંગ નમાવવાપૂર્વક પ્રણામ કરીને, કે પૂર્ણ ખમાસમણુ દેવારૂપ પંચાંગ પ્રણામ કરીને (૧); પૂજની સામગ્રી જેઓના હાથમાં છે એવા પૂત્રાદિ પરિવારથી પરિવરેલા (ભવ્ય આત્મા), જેમાં શ્રીજિનેશ્વરદેવોના શુભોત્તુ વર્ણન હોય તેવાં માંગલિક સ્તોત્રો (કાવ્યો વગેરે)ને ગંભીર અને મધુર સ્વરે બોલતો થકો (૨); જે હાથની આંગળીઓ એકબીજાની વચ્ચે પરસ્પર ભેગી કરીને, જે હાથ ભેડવા રૂપ યોગમુદ્રા કરીને, પગલે પગલે જીવરક્ષાના ઉપયોગપૂર્વક, શ્રીજિનેશ્વરદેવના શુભોમાં મનને એકાગ્ર કરીને, ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરે. (૩); ઘરદેહરાસરમાં કે બીજાં પણ કોઈ દેહરાસરોમાં કારણવશાત્ પ્રદક્ષિણા દેવાનો યોગ ન બને તો પણ બુદ્ધિમાન આત્મા પ્રદક્ષિણા દેવાના પરિણામને છોડે નહિ. (૪); (પ્રદક્ષિણાની ભાવના રાખે.)”

પ્રદક્ષિણા દેતાં શ્રીજિનેશ્વરદેવ ચારરૂપે સમવસરણુમાં બીરાજમાન છે—એમ ધ્યાન કરતો શ્રાવક ગભારાની બહારની બીંતોમાં, કે ભમતીમાં, મૂળ બિમ્બથી જમણી બાજુમાં, પાછળ અને ડાબી બાજુએ સ્થાપિત કરેલાં ત્રણ બિમ્બોને વન્દન કરે. આ હેતુથી જ સર્વ શ્રીજિનમંદિરોમાં ‘ગભારા સમવસરણુરૂપ મનાતો હોવાથી’ ગભારાની બીંતની બહારના ભાગમાં ત્રણેય દિશામાં (ગોખ વગેરેમાં) મૂલનાયકજીના નામનાં ત્રણ પ્રતિમાજી કરાવાય છે. એ પ્રમાણે ચારેય દિશામાં શ્રીજિન મૂર્તિઓ આવવાથી ‘વર્જયેદર્શતઃ પૃષ્ઠમ્’ એટલે કે—‘અરિહંતાની પુઠં તજવી, અર્થાત્ ભગવંતાની પાછળ-પછીતે વસવું નહિ’—એ નિયમ સચવાવાથી દોષ રહેતો નથી.

પછી ‘શ્રીજિનમંદરની પ્રમાર્જના કરવી, દેવદ્રવ્યની પુરાંત—નામું—ઠામું વગેરે તપાસવું’ ઇત્યાદિ જે જે આગળ કહેવાશે, તે તે પોતાને કરવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો યથાયોગ્ય રીતિએ કરીને પૂજની સમગ્ર સામગ્રી તૈયાર કરે. એમ પૂજનની તૈયારી કરીને પછી શ્રીજિનમંદિર અંગેના કાર્યોના પણ ત્યાગ કરવા માટે મુખમંડપ (ગભારાના બારણા પાસે) વગેરે યોગ્ય સ્થળે (બીજી) ત્રણ વાર નિસીહિ કહીને, (પ્રભુ સામે પ્રવેશ કરી) પહેલાં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે શ્રીમૂળનાયક-બિમ્બને ત્રણ પ્રણામ કરીને પૂજા કરે. ચૈત્યવન્દનબૃહદ્ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે—

“ તત્તો નિસીહિઆણ, પવિસિત્તા મંડવંમિ જિણપુરઓ ।

સ્વિહનિહિજાણુવાણી, કરેદ્દ વિહિણા પણામતિગં ॥૧॥ ”

“ તયણુ હરિસુહસંતો, કયમુહકોસો જર્ણિદપહિમાણં ।

અવણેદ્દ રયણિવસિયં, નિમ્મલ્લં લોમહત્થેણં ॥૨॥ ”

“ જિણગિહપમજ્જણં તો, કરેદ્દ કારેદ્દ વા વિ અન્નેણં ।

જિણમિંવાણં પૂઅં, તો વિહિણા કુણદ્દ જહજોગં ॥૩॥ (ગા. ૧૯૩ થી ૧૯૫)

ભાવાર્થ—“પછી નિસીહિ કહીને (મુખ્ય) મંડપમાં પ્રવેશ કરીને, શ્રીજિનેશ્વરદેવની સામે, હાથ તથા ઠીંચણુ જમીનને અડકે તેમ (પૂર્ણ ખમાસમણુથી) વિધિપૂર્વક ત્રણ પ્રણામ કરે. (૧) તે પછી હર્ષથી ઉદ્વસિત થઈને મુખકોશ ખાંધવાપૂર્વક પૂજણી-ભોરપીંછીથી શ્રીજિનપ્રતિમા ઉપ-

રતું રાત્રિનું વાસી-નિર્માદ્ય ઉતારે. (૨) પછી શ્રીજિનધરનું (ગભારાનું સમજાય છે) સ્વયં પ્રમા-
ર્જન કરે કે બીજાની પાસે કરાવે અને પછી વિધિપૂર્વક યથાયોગ્ય શ્રીજિનપ્રતિમાઓનું પૂજન કરે. (૩)”

વળી અહીં જિનમૂર્તિનો શુદ્ધ સુગંધીમાન પાણીથી પ્રક્ષાલ, કેસરમિશ્રિત ગોશીર્ષચંદનથી
વિદોષન, અંગરચના, ગોદોચન-કસ્તુરી વગેરેથી લલાટે પત્ર (આડ) વગેરેની રચના, જુદી જુદી
જાતિનાં પુષ્પોની માળા પહેરાવવી, ચીનાઈ રેશમી વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરવી, કૃષ્ણાગુરુમિશ્રક-
પૂર વગેરેનો દહનપૂર્વક ધૂપ કરવો, દીપકોથી પ્રકાશ, સ્વચ્છ અખંડ ચોખાથી અષ્ટમંગલની રચના
અને સુંદર પુષ્પધર (મંડપ) બનાવવો, વગેરે વિશેષ પ્રકારે ભક્તિ કરવી.

પહેલાં કેાઈએ સુંદર રીતિએ પુષ્પો કે આંગી વગેરેથી પૂજા કરી હોય તેનાથી વિશેષ શોભા
કરવાના સામગ્રી પોતાની પાસે ન હોય, તો તે પૂર્વે કરેલી પૂજાને ઉતારવી નહિ, કારણ કે—
તેમ કરવાથી ભવ્ય જીવોને તેના દર્શન દ્વારા થતા પુણ્યાનુબંધી પુણ્યબંધમાં અંતરાય થાય, માટે
પૂર્વે રચેલી પૂજાને જ પોતાની સામગ્રી મેળવીને વિશેષ સુશોભિત બનાવવી. કહ્યું છે કે—

“ અહ પુર્વિ વિષ કેળાહ, હવિજ્જ પૂઆ કયા સુવિદ્વેણ ।

તંપિ સવિસેસસોહં, જહ હોહ તહા તહા કુજ્જા ॥૧॥ ”

“ નિમલ્લં પિ ન एवं, મળ્ણહ નિમ્મલ્લલક્ખણામાવા ।

મોગવિણ્ઠું દવ્વં, નિમ્મલ્લં વિકિતિ ગીઅત્થા ॥૨॥ ”

“ હત્તો ચેવ જિણાણં, પુણરવિ આરોવણં કુણંતિ જહા ।

વત્થાહરણાઈણં, જુગલિઅકુંડલિઅમાઈણં ॥૩॥ ”

“ કહમન્નહ ઇગાણ, કાસાઈણ જિણિંદપહિમાણં ।

અહસયં લહંતા, વિજયાઈ વણિઆ સમણ ॥૪॥ ” (ચૈ. મહાભાષ્ય)

ભાવાર્થ—“ જો પૂર્વે કેાઈએ સારા વૈભવથી સુંદર પૂજા કરી હોય, તો તે જ પૂજા જેમ
જેમ સવિશેષ શોભાશુક્ત થાય તેમ તેમ કરે. (૧) એ મુજબ કરવામાં એક વાર ચઢાવેલાં
પુષ્પાદિનો ફેરફાર કરવા છતાં પણ નિર્માદ્ય ચઢાવવાનો દોષ લાગતો નથી, કારણ કે—તે ચઢાવેલાં
પુષ્પો વગેરે તાજાં હોવાથી, તેમાં તે વખતે ‘ ભોગથી નષ્ટ થયેલા દ્રવ્યને ગીતાર્થે નિર્માદ્ય
કહે છે ’ એ લક્ષણ ઘટતું નથી અર્થાત્ તે નિર્માદ્ય ગણાતું નથી. (૨) આ કારણથી જ શ્રીજિ-
નેશ્વરેવોને એકનાં એક વસ્ત્રો, આભરણો, વગેરે તેમજ જાન્યુબંધ, મુગટ વગેરે ફરી ફરીથી પણ
ચઢાવાય છે. (૩) જો એમ ન હોય તો (જીવાભિગમ વગેરે) મિદ્ધાન્તમાં ‘ વિજયદેવ વગેરેએ
કાપાયિક વસ્ત્રથી એકસોઆઠ શ્રીજિનપ્રતિમાઓને અંગલુંછણ કર્યું ’ એમ કહ્યું છે તે કેમ ઘટે ?
અર્થાત્ નિર્માદ્ય ન બની હોય તે વસ્તુ પુનઃ ચઢાવવામાં દોષ નથી.)

મૂળ ગિમ્બોની પૂજા કર્યા પછી સુષ્ટિક્રમે બીજાં સર્વ ગિમ્બોની યથાયોગ્ય પૂજા કરવી.
ખારસાખના મંગલ ચૈત્યની અને ગભારાની બીંતોમાંના ત્રણ સમવસરણુ ગિમ્બોની પૂજા ગભા-
રામાં પ્રવેશતાં નહિ, પણ મૂળનાયકજી તથા બીજાં પ્રતિમાઓની પૂજા કરીને ગભારામાંથી બહાર
નીકળતી વખતે સંભવે છે. પ્રદક્ષિણા વખતે તો બીજી પ્રતિમાઓ કરતાં નજીકમાં હોવાથી તેઓ-
ને પહેલાં પ્રણામ કરવો અયોગ્ય નથી.

જીવાલિગમમાં કહેલા અધિકારને અનુસરીને શ્રીવિજયદેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી સંધ્યાચાર નામની ભાષ્યની ટીકામાં વિજયદેવના અધિકારમાં એતું સમર્થન કરતાં કહે છે કે—

“ તો ગન્તુ સુહમ્મસદં, જિણસકહાદંસણંમિ પળમિત્તા ।

ઉઘાહિત્તુ સમુગ્ગં, પમજ્જણ લોમહત્થેણં ॥૧૧॥ ”

“ સુરહિજલેણિગવીસં, વારા પક્કવાલિઆણુલિપિત્તા ।

ગોસીસચંદણેણં, તા કુસુમાઈહિ અચ્ચેદ્ ॥૨૨॥ ”

“ તો દારપહિમપૂઅં, સહાસુ પંચસુ વિ કરેદ્ પુલ્લં વ ।

દારચ્છરણાહસેસં, તદઅઉવંગાઓ નાયવ્વં ॥૩૩॥ ” (ગાં ૪૮ થી ૫૦)

ભાવાર્થ—“ (વિજયદેવે) તે પછી સુધર્માં નામની સભામાં જઈને, શ્રીજિનેશ્વરેની દાઢાઓ-વાળા વજ્રરત્નમય ડખાતું દર્શન થતાં જ પ્રણામ કરીને, તેને ઉઘાડીને તે દાઢાઓનું રોમપીંછીથી પ્રમાર્જન કર્યું. (૧) પછી તે દાઢાઓની, સુગંધી પાણી વડે એકવીસવાર પ્રક્ષાલ કરીને, ગોશી-ર્ષચંદનથી વિલેપન કરીને, પુષ્પો વગેરેથી પૂજા કરી. (૨) અને પછી દ્વારપ્રતિમાનું પૂજન કર્યું એમ યાચેય સભાઓમાં પૂર્વની (સુધર્માં સભાની) જેમ પૂજન કર્યું. ‘ દ્વારની પૂજા વગેરે ’ બાકીનું ત્રીજા (જીવાલિગમ) ઉપાંગથી જાણી લેવું. ”

માટે શ્રીમૂલનાયકજીની પૂજા સર્વે પ્રતિમાઓની પહેલાં સર્વે ભિખ્ખો કરતાં સવિશેષ (વિ-શિષ્ટ) કરવી તે વ્યાજબી છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉચિઅત્તં પૂઆણ, તિસેસકરણં તુ મૂલવિંવસ્સ ।

જં પહ્ઠઈ તત્થ પઢમં, જણસ્સ દિટ્ઠી સહ મણેણં ॥૧૧॥ ”

(સંબોધપ્ર૦ દેવાધિ૦ ગાં ૬૦)

ભાવાર્થ—“ દર્શન કરનારનું મન અને દષ્ટિ પહેલાં શ્રીમૂલનાયકજી તરફ જાય છે. માટે તેઓની પૂજામાં બીજાં ભિખ્ખો કરતાં વિશેષ શોભા કરવી તે ઉચિત છે. ” એ વિષયમાં શાસ્ત્રમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરકૃત સંબોધ પ્રકરણ દેવાધિકારમાં) આ પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરી કહેલી છે—

શિષ્ય:—“ પૂઆવંદણમાઈ, કાઝણેગસ્સ સેસકરણંમિ ।

નાયગ-સેવગ ભાવો, હોઈ કઓ લોગનાહાણં ॥૬૧॥ ”

“ ઇગસ્સાયરસારા, કીરહ પૂઆજ્વરેસિ થોવયરી ।

ણસા વિ મહાવણ્ણા, લક્ખિજ્જઈ ણિઉગબુદ્ધીહિં ॥૬૨॥ ”

આચાર્ય:—“ નાયગસેવગબુદ્ધી, ન હોઈ ઇણસુ જાણગજણસ્સ ।

પિચ્છંતસ્સ સમાણં, પરિવારં પાહિહેરાઈ ॥૬૩॥ ”

“ વચ્છારો પુણ પઢમં, પહ્ઠિઓ મૂલનાયગો ણસો ।

અવણિજ્જઈ સેસાણં, નાયગભાવો ન ઉગ તેણં ॥૬૪॥ ”

“ વંદણપૂજ(ણ) વલિહો-અણેસુ ઇગસ્સ કીરમાણેસુ ।

આસાયણા ન દિટ્ઠા, ઉચિઅપવિત્તસ્સ પુરિસસ્સ ॥૬૬॥ ”

- “ જહ મિમ્મયપહિમાણં, પૂઆ પુપ્ફાઈઈ સ્વલુ ઉચિઆ ।
કળગાઈ નિમ્મિઆણં, ઉચિઅતમા મજ્જનાઈઈ ॥૬૭॥ ”
- “ કહ્લાણગાઈકજા, ઇગસ્સ વિસેસપૂઅકરણે વિ ।
નાવણ્ણાપરિણામો, જહ ધમ્મિજણસ્સ સેસેસુ ॥૬૮॥ ”
- “ ઉચિઅપવિત્તિં એવં, જહા કુણંતસ્સ હોઈ નાવણ્ણા ।
તહ મૂલવિંબપૂઆ-વિસેસકરણેવિ તં નત્થિ ॥૬૯॥ ”
- “ જિનમવણવિંબપૂઆ, કીરંતિ જિણાણ નો કણ કિંતુ ।
સુદ્ધભાવણાનિમિત્તં, બુદ્ધાણ ઇયરાણ બોહત્થં ॥૭૦॥ ”
- “ ચેઈહરેણં કેઈ, પસંતરુવેણ કેઈ વિંબેણં ।
પૂયાઈસયા અન્ને, અન્ને બુદ્ધંતિ ઉવણ્ણા ॥૭૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-પહેલાં એક જીનની પૂજા, વંદન વગેરે કરીને પાછી બાકીના બિમ્બોની પૂજા, વંદન વગેરે કરવાથી ત્રિલોકના નાથ દરેક જિનેશ્વરો સમાન હોવા છતાં તેઓનો સ્વામી-સેવકભાવ થયો ગણાય ? (અર્થાત્ શ્રીમૂળનાયકજી સ્વામી અને બાકીના સેવકરૂપ માન્યા ગણાય.) (૧) વળી નિપુણ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં એકની આદરપૂર્વક શ્રેષ્ઠ પૂજા કરવી અને બીજા બિમ્બોની સામાન્ય (થોડી) પૂજા કરવી, એ પણ મહા અવજ્ઞા (પશ્ચિત્તેદ) રૂપ ગણાય ? (૨) ” એનું સમાધાન કરતાં આચાર્યમહારાજ જણાવે છે કે-“ સર્વે પ્રતિમાના (પરિક્ષાદિમાં) આઠ પ્રતિહાર્યો વગેરે સમાન પરિવારને ભેવાથી જ્ઞાની પુરુષને તેઓમાં સ્વામી-સેવકપણાનો વિચાર આવે તેમ નથી. (૩) માત્ર આ વ્યવહાર છે કે-‘જેને પહેલાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા તે મૂળનાયક ગણવા ’ એથી બીજાં બિમ્બોનું નાયકપણું આદ્યું જતું નથી. (૪) વળી ઔચિત્યને અંગે પ્રવૃત્તિ કરનારને એક (મૂળનાયકજી) ને વંદન—પૂજા કરવામાં કે નૈવેદ્ય વગેરેની ભેટથી કોઈ આશાતના જણાતી નથી. (૫) જેમ કેવળ માટી (વેળું) વગેરેની પ્રતિમાને (જળપૂજા કરવાથી ધોવાઈ જાય માટે) પુષ્પ વગેરેની પૂજા ઉચિત છે, જેમ સુવર્ણ વગેરેની પ્રતિમાને (નુકશાનનો ભય ન હોવાથી) સ્નાન, મંજન વગેરે પણ ઉચિત છે. (૬) જેમ ધાર્મિક મનુષ્યને (અમુક જિનતું) આજે કલ્યાણક વગેરે હોવાથી (તે દિવસે) તે એકતું સવિશેષ પૂજન કરવામાં બાકીનાં બિમ્બો પ્રત્યે અવજ્ઞા નથી. (૭) ઇત્યાદિ ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં બીજાઓની અવજ્ઞા નથી. તેમ શ્રીમૂળનાયકજીના બિમ્બને વિશિષ્ટ પૂજવામાં કોઈ પ્રકારે અવજ્ઞા નથી. (૮) (કારણ કે-વસ્તુતઃ) શ્રીજિનભુવન કે શ્રીજિનબિમ્બની પૂજા એ કોઈ શ્રીજિનેશ્વરદેવને માટે નથી. (કે અવજ્ઞા થાય ?) તે તો માત્ર પૂજકને પોતાના શુભ ભાવ માટે અને બુદ્ધિમંત (ભગ્ન) જીવોના ઓધને માટે કરવાની છે. (૯) કારણ કે કોઈ ભગ્ન આત્માઓ સુંદર મંદિરનાં દર્શનથી, કોઈ પ્રશાન્ત મુદ્રાવાળી મૂર્તિના રૂપથી, કોઈ પૂજા-આંગી વગેરેની સુંદરતાથી અને કોઈ ઉપદેશશ્રવણથી ઓધ પામે છે. ”—એમ પહેલાં મૂળ બિમ્બની પૂજા કરવી તે યોગ્ય જ છે.

વિસ્તાર પૂર્વક (માટી) પૂજા તો જ્યારે જ્યારે લાજાવે ત્યારે દર વખત અને પર્વદિવસોમાં તો ખાસ કરીને શ્રીજિનપ્રતિમાનો સ્નાન-મહોત્સવ કરવો જોઈએ. તેમાં ત્રણ, પાંચ કે સાત

કુસુમાંજલિ અર્પણ કરવી. સ્નાત્રનો વિધિ શ્રીયોગશાસ્ત્રની તથા શ્રીશ્રાદ્ધવિધિની ટીકામાં જણાવ્યો છે કે-“ સવારે પહેલું નિર્માલ્ય ઉતારી, પ્રક્ષાલ કરી સંક્ષેપથી પૂજા કરે અને આરતી મંગળ-દીવો ઉતારે, પછી પુનઃ સ્નાત્રપૂર્વક વિસ્તારથી (મોટી) પૂજાનો આરંભ કરે, ત્યારે શ્રીજિન-પ્રતિમાની સન્મુખ કુંકુમ સહિત^{૨૨} કેસર મિશ્રિત જળનો કળશ સ્થાપન કરે. પછી—

“ મુક્તાલક્ષ્મીવિકાર-સારસૌમ્યત્વકાન્તિકમનીયમ્ ।

સહજનિજરૂપનિર્જિત-જગન્નયં પાતુ જિનચિન્મ્બમ્ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ અલંકારરૂપી વિકારથી મુક્ત, ઉત્તમ સૌમ્યતા અને કાન્તિથી સુશોભિત તથા જેણે પોતાના સ્વાભાવિકરૂપથી ત્રણેય જગતને જીત્યાં છે તે શ્રીજિનચિન્મ્બ (સર્વાનું) રક્ષણ કરો!”

એ પ્રમાણે કહીને પ્રતિમાજી ઉપરથી અલંકાર-આભરણ ઉતારવાં. પછી—

“ અવણિઅકુસુમાહરણં, પયડ્પદ્મિન્દ્રિઅમણીહરચ્છાયં ।

જિણરૂવં મજ્જણપીઠ-સંઠિઅં વો સિવં દિસઉ ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેનાં પુષ્પો-આભરણો ઉતાર્યાં છે અને જેની કાન્તિ સ્વાભાવિક જ મનોહર છે, એવું સ્નાત્રપીઠ ઉપર ખીરાજમાન શ્રીજિનચિન્મ્બ તમારું કલ્યાણ કરો!^{૨૩} ”

એમ બોલીને નિર્માલ્ય ઉતારવું. પછી પ્રથમ સ્થાપન કરેલા કળશથી ભગવાનનો અભિષેક કરી પૂજા કરવી. બાદ પ્રભુજીને સ્નાત્રપીઠ ઉપર પદસાવવા.

તે પછી ધૂપેલા કળશોમાં સ્નાત્રને યોગ્ય સુગંધીમાન પાણી ભરવું અને તેને શ્રેણીબદ્ધ સ્થાપન કરી ઉપર સુંદર વસ્ત્ર ઢાંકવું. પછી સ્નાત્રકારો પોતાના ચંદન, ધૂપ વિગેરેથી ઉભા રહી કુસુમાંજલિનો યાઠ બોલે. તેમાં પહેલાં—

“ સયવત્તકુંદમાલહ-વહુવિહકુસુમાદં પંચવળ્લાદં ।

જિણનાહવ્ણહકાલે, દિંતિ સુરા કુસુમંજલિં હિટ્ઠા ॥૨૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ (મેરુપર્વત ઉપર) શ્રીજિનેશ્વરદેવોના સ્નાત્ર-અભિષેક સમયે હર્ષિત થયેલા દેવો શતપત્રકમળ, મોગરો, માલતી વગેરે અનેક જાતિનાં પંચવર્ણનાં પુષ્પો વડે પ્રભુને કુસુ-માંજલિ ચઢાવે છે. ” (આ કુસુમાંજલિની ગાથાઓ દેવપાલ કવિકૃત સ્નાત્રમાં છે.)

એ કાવ્ય કહીને પ્રતિમાજીના મસ્તકે પુષ્પ આરોપણ કરે.

“ ગંધાયદ્વિન્દ્રિઅમહુયર-મણહરજંકારસદસંગીઆ ।

જિણચલણોવરિ મુક્કા, હરઉ તુમ્હ કુસુમંજલી દુરિયં ॥૨૩॥ ”

ભાવાર્થ-“ સુગંધથી ખેંચાઈને આવેલા ભમરાઓના ગુંબારવનો મનોહર શબ્દ જેમાં ગાજી રહ્યો છે, એવી શ્રીજિનેશ્વરના ચરણકમળ ઉપર ચઢાવેલી પુષ્પોની અંજલિ તમારાં પાપોને નાશ કરો. ” (કવિ શ્રીદેવપાલકૃત સ્નાત્રની કુસુમાંજલિ ત્રીજી.)

વગેરે કુસુમાંજલિની ગાથાઓમાંથી એકેક ગાથા બોલીને, શ્રીજિનેશ્વરના ચરણે એક

૨૨. કુંકુમનો સ્વસ્તિક કરી ઉપર કેસરચુકત જળ કળશ સ્થાપવો, હાલમાં તે મુજબ જોવાય છે.

૨૩. આ કાવ્યનો ભાવ પં. શ્રીવીરવિજયજીકૃત સ્નાત્રની ‘કુસુમાભરણ ઉતારીને’ એ ઢાળને મળતો છે, કવિ દેવપાલકૃત સ્નાત્રમાં આ ગાથા બીજા નંબરે છે.

સ્નાત્રકારે કુસુમાંજલિ ચઢાવવી અને દરેક વખતે તિલક કરવું, સાથે પુષ્પો-પત્રો ચઢાવવાં, ધૂપ ઉખેલવો, વગેરે પણ સમજી લેવું. એ રીતિએ કુસુમાંજલિ કરીને જે પ્રતિમાજીનું સ્નાત્ર કરાતું હોય તે શ્રીજિનેશ્વરના જન્મ-અલિષેકના કળશનો પાઠ મધુર મીઠા સ્વરથી બોલવો; પછી ઘી, શેરડીનો રસ, દૂધ, દહીં અને સુગંધી જળ-એ પાંચ પંચામૃતથી સર્વ સ્નાત્રકારોએ સ્નાત્ર (અલિષેક) કરવું. વચ્ચે વચ્ચે ધૂપ દેવો, સ્નાત્ર કરતી વેળાએ પણ લગવાનના મસ્તકેથી પુષ્પો ઉતારવાં નહિ. વાદિવેતાલ પૂઠ શ્રીવિજયશાન્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે કે—

“ આસ્નાત્રપરિસમાપ્તેરશૂન્યમુષ્ણીષદેશમીશસ્ય ।

સાન્તર્ધનાધ્વારા-પાતં પુષ્પોત્તમૈઃ કુર્યાત્ ॥૧॥

ભાવાર્થ—“સ્નાત્ર પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી પ્રતિમાના મસ્તકે પુષ્પો રાખવાં અને મસ્તકે જળનો અલિષેક તે ઉત્તમ પુષ્પોની ઉપર (આંતરે) કરવો.

અલિષેક કરતી વખતે સતત ચામર વીંજવાં, સંગીત કરવું, વાજાવાં વગાડવાં, વગેરે યથાશક્તિ સુંદર આડંબર કરવો. એમ પંચામૃતથી સહુએ સ્નાત્ર કર્યા પછી છેલ્લે નીચેનું કાવ્ય બોલી (પંચામૃતની શુદ્ધિ માટે) શુદ્ધ જળની ધારા કરવી.

“ અભિષેકતોયધારા, ધારેવ ધ્યાનમજ્જલાગ્રસ્ય ।

મવમવનમિત્તિમાગાન્, મૂયોઽપિ મિનત્તુ માગવતી ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—‘આ અલિષેકના પાણીની ધારા ધ્યાનરૂપી મહાન્ ખડગધારાની જેમ સંસાર-રૂપી મહેલની બીતોના ભાગોને વારંવાર (મૂળમાંથી) તોડી નાખે. (અર્થાત્ ધ્યાનથી જેમ સંસાર નાશ થાય છે, તેમ આ અલિષેકથી પણ સંસારનો નાશ થાયો.)”

પછી અંગલુંછાણું કરી વિલેપન વગેરેથી સુંદર પૂજા કરવી, કે જે પહેલાં ઉતારેલી પૂજાથી વધુ સુશોભિત બને. પછી જ્ઞાનાદિ ત્રણ રતનવાળા ત્રણ લોકના નાથ શ્રીજિનેશ્વરદેવને, સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય, પકવાન, શાક, વિગઈ, ફળ વગેરે ઉત્તમ ચીજોથી તેઓશ્રીની સન્મુખ ત્રણ ઢગલા કરવારૂપ બલિનું દાન કરવું. શ્રીજિનેશ્વરદેવના જન્મ-મહોત્સવ પ્રસંગે સ્નાત્ર વગેરે, પારવારના દેવો સાથે પહેલાં સર્વમાં મહોટા અચ્યુત ઇન્દ્ર અને પછી અનુક્રમે સ્વ સ્વ પરિવારના દેવો સાથે બીજા ઇન્દ્રો કરે છે, માટે અહીં પણ સ્નાત્રકારોએ સ્નાત્રપૂજા વગેરે સર્વ કાર્યો મોટા-નહાનાના વિવેકથી કરવાં, શ્રાવિકાઓએ પણ તે પ્રમાણે કરવું.

શેષાની જેમ આ સ્નાત્રજળ પણ મસ્તક વગેરેમાં લગાડવામાં દોષ નથી. પૂ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરિશ્વરજીએ ત્રિપટ્ટી પર્વ ૧૦ માં કહ્યું છે કે—

“ અભિષેકજલં તત્તુ, મુરામુરનરોગાઃ ।

વવન્દિરે મુહુઃ સર્વાંગીણં ચ પરિચિન્નિપુઃ ॥૧॥ ” (સં ૨-૬૮)

ભાવાર્થ—“તે સ્નાત્રજળને દેવ, દાનવ, મનુષ્ય અને વ્યંતરોએ વારંવાર વંદન કર્યું અને પોતાના સર્વ અંગોમાં સ્પર્શિત કર્યું.”

શ્રીપદ્મચરિત્રમાં પણ ઓગણત્રીસમા ઉદ્દેશમાં અપાડ સુદિ અષ્ટમીથી આરંભીને દશરથ રાત્રીએ કરાવેલા અષ્ટાહનિકા મહોત્સવના સ્નાત્રાધિકારમાં કહ્યું છે કે—

- “ તં જ્વળસંતિસલિલં, નરવહ્નિ પેસિઅં સમજાણં ।
તરુણવિલયાહિ નેતં, છદં ચિઅ ઉત્તમંગેસુ ॥૧૧॥ ”
- “ કંચુદ્વિથોવગયં, જાવ ય ગંધોદયં ચિરાવેહ ।
તાવ ય વરગમહિસી, પત્તા સોગં ચ કોવં ચ ॥૨૨॥ ”
- “ સા કંચુદ્વિથોવગયં, અહિસિત્તા તેજ સંતિસલિલેણં ।
નિચ્ચવિઅમાણસગ્ગી, પસન્નહિઅયા તંજો જાયા ॥૩૩॥ ”

ભાવાર્થ—“ તે સ્નાત્રજળ શાંતિજળ રાજ્યએ પોતાની સ્ત્રીઓને મોકલ્યું અને પટ્ટરાણીની પહેલાં જ બીજી યુવતીઓએ લઇને તે પોતાના મસ્તકે ચઢાવ્યું. (૧) તેથી (અંતઃપુરના રક્ષક) કંચુકીના હાથમાંથી તે ગંધોદક (સ્નાત્રજળ) પોતાને મળવામાં વિલંબ થયો ત્યારે પટ્ટરાણીને શોક થયો અને ક્રોધાતુર બની. (૨) જ્યારે કંચુકીએ ક્રોધાયમાન થયેલી પટ્ટરાણીના મસ્તકે તે શાંતિજળ છાંટ્યું, ત્યારે તેણીના મનનો કષાય-અગ્નિ શાંત થયો અને તે પ્રસન્ન હૃદયવાળી બની.”

બૃહત્ શાંતિમાં પણ કહ્યું છે કે—“ શાન્તિવાનીયં મસ્તકે દાતવ્યં ” અર્થાત્—‘ શાન્તિજળ મસ્તકે ચઢાવવું. ’ વળી સંભળાય છે કે—“ જરાસંધે મૂકેલી જરાથી સૈન્ય પરાભવ પામ્યું ત્યારે શ્રીનેમિનાથસ્વામિના કહેવાથી કૃષ્ણવાસુદેવે ધરણેન્દ્રની આરાધના કરી, તેઓની મારફત પાતાળમાં રહેલી શ્રી (શંખેશ્વર)પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા શંખેશ્વર નગરે મંગાવી તેનું સ્નાત્રજળ છાંટીને પોતાના સૈન્યને જરાના ઉપદ્રવથી મુક્ત કર્યું. (એમ અરિત્રો વગેરે પ્રકીર્ણ ગ્રંથોમાં સ્નાત્રજળ શરીરે લગાડવાના પાઠો મળે છે.)

શ્રીજિનેશ્વરદેવના સમવસરણમાં રાજ્ય વગેરે જે દુરસ્થ બળી (બાકુળા) આકાશમાં ઉછાળે છે, તે જમીન ઉપર પડતા પહેલાં જ અડધા દેવો ઝરણ કરે છે, અડધામાંથી અડધા (ચોથાભાગના) રાજ્ય અને શેષ ચોથા ભાગના અન્ય મનુષ્યો પ્રહણ કરે છે. આ બાકુળાનો એક દાણો પણ મસ્તકે ચઢાવવાથી (દરેક જાતિના) વ્યાધિઓ નાશ પામે છે અને છ મહિના સુધી નવો વ્યાધિ થતો નથી-એમ આગમમાં પણ કહેલું છે. (આથી નહવણજળ શરીરે લગાડવું અનુચિત નથી.)

પછી સદ્ગુરુદ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલો રેશમી વસ્ત્ર વગેરેનો મહાધ્વજ મહોત્સવપૂર્વક લાવીને ‘ત્રણ પ્રદક્ષિણા વગેરે વિધિપૂર્વક’ શ્રીજિનેશ્વરને અર્પણ કરવો અને સહુએ પોતાની શક્તિ મુજબ પહેરામણી કરવી, પછી આરતી અને મંગળાદીવો પ્રભુની સન્મુખ પ્રગટાવીને મૂકવાં, નજીકમાં એક પાત્રમાં અગ્નિ પણ રાખવો, કે જેમાં લૂણ ઉતારતાં લૂણ-પાણી નાખી શકાય. નીચેનું કાવ્ય બોલી પહેલાં પુષ્પવૃષ્ટિ કરવી.

- “ ઉવળેઝ મંગલં ચો, જિણાણ મુહલાલિજાલસંવલિઆ ।
તિથપવત્તણસમયે, તિઅસવિમુક્કા કુસુમવુટ્ટી ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ તીર્થસ્થાપના વખતે દેવોએ વરસાવેલી જિનેશ્વરના મુખની લવણીમા (લાવણ્ય) ના (શુભરવ કરતા બ્રમરગણના) સમૂહથી ભિન્નિત થયેલી પુષ્પોની વૃષ્ટિ તમારું મંગળ કરો ! ”

પછી નીચેનું કાવ્ય બોલતા બોલતા લૂણ ઉતારવું.

“ ઉઝહ ! પહિમગપસરં, પયાહિણં મુણિવહં કરેણં ।
પહિ સલોણત્તણજિણં વ લોણં હુઅવહંમિ ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ જુઓ ! જેનો વેગ લાગી ગયો છે તે આ લુણ, જિનેશ્વરને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાની આરાશથી લગ્ગ પામેલું હોય તેમ અગ્નિમાં પડે છે. ”

એ પાઠ બોલવાપૂર્વક વિધિથી શ્રીજિનેશ્વરદેવને ત્રણ વાર પુષ્પ સહિત લવણુજળ (લુણ)નું ઉતારણુ વગેરે કરવું. પછી સૃષ્ટિકર્મે આરતીની પૂજા કરીને આરતી તૈયાર કરવી, આરતી ઉતારતાં બીજા શ્રાવકોએ બંને બાજુ ધૂપ ઉખેલવો, અખંડ જળધારા કરવી અને ચારેય બાજુ પુષ્પો ઉછાળવાં. એ સમયે કરવા સાથે ઉત્તમ પાત્રમાં પધરાવીને, નીચેનું કાવ્ય બોલતાં આરતી ઉતારવી.

“ મરગયમણિઘડિયવિસાલ-ધાલમાણિક્કમંડિઅપદ્દં ।

જ્ઞવણયરકરુક્કિસ્વત્તં, મમઽ જિનારસિણં તુમ્હં ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ મરકત-મણિથી ઘડેલા (જડેલા) મોટા થાળમાં સ્નાત્ર કરનારે પોતાના હાથથી ઉપાડેલા માણિક્યથી શોભતો આ પ્રદીપ-આરાત્રિક, હે જિન ! તમોને જમણ કરો (પ્રદક્ષિણા દો) ? ”
એમ મહોત્સવપૂર્વક ત્રણ વાર આરતી ઉતારવી. હૈમી ઋષભ ચરિત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ કૃતકૃત્ય દ્વાથાપસૃત્ય કિચ્છિત્પુરંદરઃ ।

પુરોભૂય જગદ્ગુરુરાત્રિકમુપાદદે ॥૧॥ ”

“ ચલદીપત્વિષા તેન, ચકાસામાસ કૌશિકઃ ।

માસ્વદૌષધિચક્રેણ, શ્વૃગ્ણેવ મહાગિરિઃ ॥૨॥ ”

“ શ્રદ્ધાલુભિઃ સુરવરૈઃ, પ્રકીર્ણકુસુમોત્કરમ્ ।

મર્તુરુત્તારયામાસ, તતસ્ત્રિદશપુજ્જવઃ ॥૩॥ ” (સ૦ ૧, શ્લો ૫૯૮-૬૦૦)

ભાવાર્થ—“ પછી કૃતકૃત્ય હોય તેમ ઇન્દ્રે ત્યાંથી સહેજ ખસીને, જગદ્ગુરુતાં (પ્રભુ)ની સન્મુખ આવીને આરાત્રિકને ઉપાડી. (૧) તે વખતે દીવાની અંચળ શિખાથી ઇન્દ્ર, દેદીશ્ચમાન ઔષધિસમૂહથી ચળકતા શિખર વડે મેરૂપર્વત શોભે તેમ શોભાને પામ્યા. (૨) પછી શ્રદ્ધાળુ દેવોએ ઘણાં પુષ્પોને ઉછાળવા માંડ્યાં અને ઇન્દ્રે પ્રભુની આરતી ઉતારી. (૩) ”

મંગળદીવાનું પણ આરતીની જેમ પૂજન કરી નીચેના કાવ્યો બોલતાં તે ઉતારવો.

“ કોસંબિસંઠિઅસ્સ વ, પયાહિણં કુણહ મહલિઅપદ્દવો ।

જિણ ! તુહ દંસણે સોમ-દિણયરુવ્વ મંગલ પદ્દવો ॥૧॥ ”

“ મામિજ્જંતો સુરસું-દરીહિં તુહ નાહ ! મંગલપદ્દવો ।

કળયાયલસ્સ નજ્જહ, માણુ વ્વ પયાહિણં દિંતો ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ હે જિન ! કૌશામ્બી નગરીમાં આપનાં દર્શન કરવા જેમ સૂર્ય ચંદ્ર આવ્યા હતા, તેમ દર્શનને માટે આવેલો આ પ્રકાશમાન દોષ્ટિવાળો મંગલ દાપક આપની પ્રદક્ષિણા કરે છે. (૧) હે નાથ ! દેવાંગનાઓથી આપના મુખ સામે જમણ કરાતો આ મંગલ દીપક મેરૂપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતા સૂર્ય જેવો શોભે છે. (૨) ”

એ પાઠ બોલવા સાથે ધૂપ ઉમેવવો, અખંડ જળધારા દેવી અને પુષ્પો ઉછાળવાં, વગેરે મહોત્સવ કરવાપૂર્વક મંગળદીવો પણ ઉતારવો અને (જાગતોજ) શ્રીજિનેશ્વરના ચરણ આગળ (સન્મુખ) મૂકવો. આરાત્રિકને જુઝાવવામાં હોષ નથી. મુખ્યતઃ મંગળદીવો-આરતી વગેરે શ્રી, ગોળ, કર્પૂર વગેરેથી કરવાં, કારણ કે-તેથી વિશેષ ફળ મળે છે. લોકોમાં પણ કહ્યું છે કે-‘ દેવની આગળ કર્પૂરનો હીપક ધરવાથી અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ થાય છે અને કુળનો ઉદ્ધાર થાય છે.’ અહીં (પૃ.૩૮૬માં) ‘મુક્તાલક્ષ્મી’ વગેરે જે પાઠરૂપે બોલવાની જણાવી છે તે ગાથાઓ પ્રાયઃ પૂ શ્રીહરીભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની રચેલી સંભવે છે, કારણ કે-તેઓએ રચેલી ‘સમરાજકવ્હા’ ની શરૂઆતમાં ‘ઝવજેઝ મંગલં વો’ એ ગાથાથી નમસ્કાર કરેલો છે, તે જ ગાથા અહીં પણ છે. શ્રીતપાગમ્હ વગેરે ગમ્હોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે ગાથાઓ અહીં જણાવી નથી.

સ્નાત્ર વગેરે અનુષ્ઠાનોમાં જુદી જુદી સમાચારીને લીધે વિધિ પણ જુદો જુદો જોવામાં આવે છે. માટે રાગ-દ્રેષ (વ્યાપ્તિ) કરવો નહિ, કારણ કે-જુદા જુદા વિધિથી સાધના કરનારા પણ સર્વનું સાધ્ય શ્રીઅરિહંત પરમાત્માની ભક્તિરૂપ ફળને મેળવવાનું છે. પ્રાચીન શ્રીગણધર ભગવંતો આદિની સામાચારીઓમાં પણ ઘણા જોદો છે, માટે જે જે અનુષ્ઠાન-ધર્મ, આગમ પરંપરા વગેરેને અનુસરતું અને શ્રીઅરિહંતની ભક્તિ (આજ્ઞા) નું પોષક હોય તે તે કોઈને પણ અસંગત ગણાય નહિ. એ પ્રમાણે દરેક અનુષ્ઠાનોમાં વિધિલેહાદિના યોગે સમજવું. ૨૪

અહીં લૂણ, આરતી, મંગળદીવો, વગેરે પરંપરાથી સર્વ ગમ્હોમાં અને પરદર્શનોમાં પણ સહિક્રમે ઉતારવાનું દેખાય છે, પૂં શ્રીજિનપ્રભસૂરિજી મંદુત પૂજાવિધિમાં કહ્યું છે કે-લૂણ વગેરે ઉતારવાનું પૂં શ્રીપાદલિપ્તાચાર્ય વગેરે પૂર્વપુરુષોએ સંહારકમથી જણાવ્યું છે, તે પણ વર્તમાનમાં સહિક્રમથી કરાય છે.

સ્નાત્રમહોત્સવમાં સર્વ પ્રકારે વિસ્તારપૂર્વક પૂજા, પ્રભાવના, વગેરે કરવાનું કહેલું હોવાથી સ્નાત્રનું જીજ્ઞા ભવમાં ઘણું-શ્રેષ્ઠ ફળ મળે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવેના

x આ ગાથાઓ ગ્રંથકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધ હશે એમ આ પાઠથી સમજાય છે.

૨૪. વસ્તુતઃ શ્રીજિનાગમકથિત ચાર અનુયોગોમાં વ્યવહારનયથી ચરણકરણાનુયોગનું પ્રાધાન્ય છે. કારણ કે-તે સાધનરૂપ છે અને દ્રવ્યાનુયોગ એ સાધ્ય છે. સાધનોમાં ભેદ છતાં જે તે એક સાધ્યનાં સાધક યર્થ શક્તિ હોય તે સધળાં શ્રીજિનવચનરૂપ ગણાય છે. જ્યે દર્શનો જુદાં જુદાં એ હેતુથી છે કે-તે એક સાધ્યની સાધનામાં સાધક થતાં નથી અને તેથી જ તે અસભ્ય છે. જૈન સંપ્રદાયમાં જે ગમ્હમેદો છે તે અદુષ્ઠા વિધિવાદના મતાન્તરમાંથી જન્મેલા છે, માટે તેના સાધ્યમાં ભેદ ન હોય, સાધકની સાધનામાં આધક ન થતાં હોય તે પરસ્પર સહિષ્ણુતા કેળવીને વિરોધ ન કરવામાં શ્રેયઃ છે. હા! જેમાં સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની તાકાત ન હોય જે આધક હોય તે તે રક્ષાના ઉદ્દેશને અદલે સ્વમતસ્થાપનના દુરાગ્રહમાંથી જન્મેલાં સંભવે છે અને મમત્વરૂપ હોઈ વીતરાગતાનાં ધાતક બને છે. સમર્થ શુદ્ધ ગીતાથીની ખોટ જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ અભિનિવેશનું બળ વધતું રહ્યું અને પરિણામે સંધની મયોદાઓ-ધર્મનું મંડાણ તૂટવા લાગ્યું. ત્રણ પ્રકારના જીવોમાં આલબુદ્ધિ અને મધ્યમબુદ્ધિ-એ બે વર્ગો મંડાત્મક ઉપદેશને યોગ્ય છે, જેઓ બુદ્ધિજીવી કુશાગ્ર-નિર્મળ બુદ્ધિવાળા છે, તેઓ જ અનભિનિવિષ્ટ અંડાત્મક ઉપદેશને યોગ્ય છે. ગ્રંથકર્તાએ લખેલી ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓ આત્માથીને ખૂબ મનનીય-આદરણીય છે.

જન્મ સમયે સ્નાત્ર કરનારા ચોસઠ ઇન્દ્રોએ ઉજવેલા જન્મ-મહોત્સવનું સ્નાત્રમાં અનુકરણ હોવાથી, સ્નાત્ર કરવું એ એક મહાન-ઉત્તમ અને કલ્યાણકારી ક્રિયા છે. એ મુજબ સ્નાત્રનો વિધિ જાણવો. ૨૫

શ્રીજિનપ્રતિમાઓ વડિલોની બનાવેલી વગેરે અનેક પ્રકારની હોય છે. તેની પૂજના વિધિને અંગે શ્રીસમ્યક્ત્વ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

“ ગુરુકારિઆઈ કેઈ, અને સયકારિઆઈ તં ચિંતિ ।

વિહિકારિઆઈ અન્ને, પડિમાઈ પૂજણવિહાણં ॥૧૧॥ ”

આ ગાથાની વ્યાખ્યા એમ છે કે—“ કેટલાકો માતા, પિતા, દાદા વગેરે ગુરુઓ (વડિલો)ની કરાવેલી પ્રતિમાનું, કેટલાકો પોતાની કરાવેલી પ્રતિમાનું, તો કેટલાકો વિધિથી કરાવેલી પ્રતિમાનું પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પૂજન કરવું—એમ કહે છે.”

અવસ્થિત પક્ષ તો પ્રતિમા કરાવનારનું પૂજનમાં કાંઈ પ્રયોજન નહિ હોવાથી, મમત્વ છોડી સર્વ પ્રતિમાઓનું પૂજન એકસરખી રીતિએ કરવું—એમ માને છે. અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે—આથી તો કોઈએ અવિધિથી બનાવેલી પ્રતિમાનું પણ પૂજન થાય અને તેથી પૂજકને તે અવિધિની અનુમતિરૂપ આજ્ઞાલગ્નનો દોષ લાગે તેનું શું? આ પ્રશ્ન અસ્થાને છે, કારણ કે—આગમમાં તેવો દોષ જણાવ્યો નથી. ઉલટું શ્રીકલ્પવૃક્ષભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે—

“ નિસ્સકલમનિસ્સકલે, ચેઈ સર્વઈ શુઈ તિન્નિ ।

વેલં વ ચેઈઆણિ અ, નાંડં ઇ(ઈ)કિકિયા વા વિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ પૃ. ૩૭૦ માં કહ્યા પ્રમાણે સમજવો, (આ ગાથામાં બીજા ગ્રન્થની સામા-ચારીથી લરાવેલાં ચૈત્યોની પૂજા વગેરે કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે.)

અહીં સુધી મંદિરે જવાનો, પૂજનો, સ્નાત્રનો વગેરે સઘળાંય વિધિ કહ્યો તે ઋદ્ધિમાન શ્રાવકને અંગે સમજવો, કારણ કે—આવો સઘળો સામગ્રીનો યોગ મેળવવો ઋદ્ધિમંતને જ શક્ય છે. સામાન્ય શ્રાવક તો પોતાના ઘેર જ સામાયિક અંગીકાર કરીને, કોઈની સાથે દેવા વગેરેનો કલહ થાય તેમ ન હોય (માર્ગમાં જતાં વિઘ્ન થવાનો સંભવ ન હોય) તો ઇરિયાસમિતિના પાલનપૂર્વક સાધુની જેમ મંદિરે જાય, અને પુણ્યો વગેરે સામગ્રી મેળવવાની શક્તિના અભાવે દ્રવ્યપૂજા કરવાને અશક્ત હોવાથી, જો મંદિરનું કાંઈ પુણ્યો શુદ્ધવાં વગેરે પ્રભુભક્તિરૂપ કાર્ય કરવા યોગ્ય હોય, તો તે સામાયિક લીધા વિના જ જાય અને તે પોતાની જાતમહેનતથી કરે. અહીં એમ પ્રશ્ન થાય કે—“ સામાયિક ભાવસ્તવરૂપ છે અને પૂજા દ્રવ્યસ્તવરૂપ છે; જો ભાવસ્તવની મહત્તા વિશેષ છે, તો સામાયિક કરવાનું છોડીને પૂજા કેમ કરી શકાય? ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું કે—ભાવસ્તવરૂપે સામાયિકની મહત્તા છે, છતાં તે સ્વાધિન હોવાથી બાકીના સમયમાં

૨૫. હાલમાં બહુવાતાં પં. શ્રીવીરવિજયજી આદિ કૃત સ્નાત્રો પણ આ પ્રાચીન ગાથાઓના યુર્જર કાવ્યરૂપે અનુવાદ છે. તેમાં પણ સુંદર ભાવગર્ભિત વર્ણન હોવાથી અને સંસ્કૃતાદિ બોધ વિનાના જીવોને પણ સ્પષ્ટ અર્થ—ભાવો સમજાય તેવાં હોવાથી ઉત્તમ છે. માત્ર દરેક વસ્તુ બોધતાં તેના અર્થનો વિચાર જરૂરી છે.

પણ થઈ શકે તેમ છે, અને ચેત્યપૂજાદિ કાર્યો સમુદાયને આધિન હોવાથી તેવો સહયોગ દુર્લભ હોઈ સર્વની સાથે તે કરવું ઉચિત છે. વળી ભાવસ્તવની જેમ દ્રવ્યસ્તવનું પણ શાસ્ત્રમાં મહાન ફળ જણાવ્યું છે. શ્રીપદ્મચરિત્રમાં કહ્યું છે કે—

- “ મળસા હોઈ ચઉત્થં, છટ્ઠફલં ઉદ્ધિઅસ્સ સંમવહ ।
 ગમણસ્ય પયારંભે, હોઈ ફલં અદ્ધમોવાસો ॥૧॥ ”
 “ ગમણે દસમં તુ મવે, તહ ચેવ દુવાલસં ગણ કિંચિ ।
 મળે પક્કલુવવાસો, માસુવવાસં ચ દિટ્ઠમિ ॥૨॥ ”
 “ સંપત્તો જિણમવણે, પાવહ છમ્માસિઅં ફલં પુરિસો ।
 સંવચ્છરિઅં તુ ફલં, દારુદેસદ્ધિઓ લહહ ॥૩॥ ”
 “ પાયવણિણેણ પાવહ, વરિસસયં તં ફલં જિણે મહિણ ।
 પાવહ વરિસસહસ્સં, અણતપુણ્ણં જિણે થુણિણ ॥૪॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનમંદિરે જવાની ઇચ્છા થતાં એક ઉપવાસનું, ત્યાં જવા ઉભા થવાથી (તૈયારી કરવાથી) બે ઉપવાસનું અને જવા માટે પગ ઉપાડતાં ત્રણ ઉપવાસનું ફળ મળે છે. (૧) ચાલવા માંડતાં ચાર ઉપવાસનું, કેટલુંક ચાલ્યા પછી પાંચ ઉપવાસનું, માર્ગમાં પંદર ઉપવાસનું અને શ્રીજિનમંદિરને દેખતાં મહિનાના ઉપવાસનું ફળ મળે છે. (૨) શ્રીજિનમંદિરે પહોંચતાં છમાસી તપનું અને દ્વાર પાસે જતાં એક વર્ષના ઉપવાસનું ફળ મળે છે. (૩) પ્રદક્ષિણા દેતા એકસો વર્ષના ઉપવાસનું, શ્રીજિનેશ્વરની પૂજાથી એક હજાર વર્ષના ઉપવાસનું, તથા તેઓની સ્તુતિ (ભાવપૂજા) કરવાથી અનંત પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૪)” બીજે પણ કહ્યું કે—

- “ સયં પમજ્ઞણે પુણ્ણં, સહસ્સં ચ વિલેવણે ।
 સયસાહસ્સિઆ માલા, અણંતં ગીઅવાહણ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનપ્રતિમાની પ્રમાર્જના કરવાથી એકસો વર્ષના, વિલેવન કરતાં એક હજાર વર્ષના અને માળા ચઢાવવાથી એક લાખ વર્ષના તપફળને પામે છે, તથા ગીત-વાણંત્રથી અનંત ફળને પામે છે.”

એમાં પણ ઉચિત સમયે શ્રીજિનપૂજાદિ કરતાં વિશેષ પુણ્ય થાય છે. આગમમાં કહ્યું છે કે—

- “ જીવાણ વોહિલામો, સમ્મદિટ્ઠીણ હોઈ પિયકરણં ।
 આણા જિણિંદમત્તી, તિત્થસ્સ પમાવણા ચેવ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનેશ્વરદેવની પૂજાથી સામાન્ય જીવોને બાધિ (સમ્યક્ત્વ)ની પ્રાપ્તિ અને સમકિતદષ્ટિ જીવોને સવિશેષ પ્રીતિ થાય છે (સમકિત નિર્મળ-દદ થાય છે), તેમજ પૂજાથી શ્રીજિનાજ્ઞાનું પાલન, ભકિત અને શાસનની પ્રભાવના થાય છે.”

એમ અનેક ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે પૂજાના સમયે પૂજા કરવી તે ઉચિત જ છે. શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં પણ કહ્યું છે કે—

- “ एवं विही इमो सन्वो, रिद्धिमंतस्स देसिओ ।
 इयरो नियगेहम्मि, काउं सामाइयं वण ॥१॥ ”

“ જઈ ન કસ્સઈ ધારેહ, ન વિવાઓ અ વિજ્જણ ।
ઉવડતો સુસાહુબ્બ, ગચ્છણ જિણમંદિરે(રં) ॥૨॥ ”

“ કાણ જાણ જઈ કિંચિ, કાયવ્વં જિણમંદિરે ।
તઓ સામાઈઅં મોત્તું, કરેજ્જ કરણિજ્જયં ॥૩॥ ” (ગા૦ ૭૭ થી ૭૯)

ભાવાર્થ—“ એમ આ સર્વ વિધિ ઋદ્ધિમાનને અંગે કહ્યો, બીજો (સામાન્ય શ્રાવક) તો પોતાના ઘેર સામાયિક ઉચ્ચારીને શ્રીજિનમંદિરે જાય. (૧) (પણ) જો કોઈનું દેવું ન હોય અથવા કોઈની સાથે તકરાર ન હોય, તો જ સામાયિક લઈને સાધુની જેમ ઉપયોગપૂર્વક શ્રીજિનમંદિરે જાય. (૨) (અને) શ્રીજિનમંદિરે કોઈ કાર્ય પોતાની બાતે કરવા લાયક હોય, તો સામાયિક વિના જ ત્યાં જઈ તે કાર્ય કરે. (૩) ”

અહીં ચાલુ મૂળ ગાથામાં ‘વિધિપૂર્વક’ શ્રીજિનની પૂજા-વન્દના કરવી—એ કથનથી દશ ત્રિક વગેરે ચોવીશ મૂળ દ્વારાથી શ્રીચૈત્યવન્દનભાષ્ય વગેરેમાં કહેલા સંપૂર્ણ વિધિનું પાલન કરવું—એમ સૂચવ્યું છે, તેથી હવે તે વિધિ કહેવાય છે.

“ તિન્નિ નિસીહી તિન્નિ ઉ, પયાહિણા તિન્નિ ચેવ ય પણામા ।

તિવિહા પૂઆ અ તહા, અવત્થતિઅમાવળં ચેવ ॥૧॥ ”

“ તિદિસિનિરિક્કવણવિરહ, પયમ્મુમિપમહ્જણં ચ તિવસ્સુત્તો ।

વણ્ણાહિતિઅં મુદ્દા—તિઅં ચ તિવિહં ચ પણિહાણં ॥૨॥ ”

“ પુપ્ફામિસથુદ્ધમેઆ, તિવિહા પૂઆ અવત્થતિઅગં તુ ।

છઉમત્થકેવલિત્તં, સિદ્ધત્તં મુવણનાહસ્સ ॥૩॥ ”

“ વણ્ણાહિતિઅં તુ પુણો, વણ્ણત્થાલંબણસ્સરૂવં તુ ।

મળવયકાયાજણિયં, તિવિહં પણિહાણમવિ હોઈ ॥૪॥ ”

તથા—“ પંચંગો પણિવાઓ, થયપાદો હોઈ જોગમુદ્દાણ ।

વંદણ જિણમુદ્દાણ, પણિહાણં મુત્તસુત્તીણ ॥૫॥ ”

“ દો જાણૂ દુન્નિ કરા, પંચમયં હોઈ ઉત્તમંગં તુ ।

સમ્મં સંપણિવાઓ, નેઓ પંચંગપણિવાઓ ॥૬॥ ”

ભાવાર્થ—“ ૧-ત્રણ સ્થાને નિસીહિ, ૨-ત્રણ વાર પ્રહક્ષિણા, ૩-ત્રણ વાર પ્રણામ, ૪-ત્રણ પ્રકારે પૂજા, ૫-શ્રીજિનેશ્વરદેવની ત્રણ અવસ્થાઓ ભાવવી, ૬-શ્રીજિનેશ્વરની સંમુખ સિવાયની ત્રણ દિશામાં જોવું નહિ, ૭-ત્રણ વાર પગ અને ભૂમિની પ્રમાર્જના કરવી, ૮-વર્ણાદિ ત્રણનું આલંબન લેવું, ૯-ત્રણ પ્રકારની મુદ્રાઓ કરવી અને ૧૦-ત્રણ પ્રકારે પ્રણિધાન કરવું, એ દશ ‘ત્રિક’ કહેવાય છે. તેમાં પુણ્યો વગેરેથી (અંગ), નૈવેદ્ય વગેરેથી (અન્ન) અને સ્તુતિથી (ભાવ)—એમ ત્રણ પ્રકારે શ્રીજિનપૂજા થાય છે. પૂજા કરતાં શ્રીજિનેશ્વરદેવનું છદ્મસ્થપણું, કેવલી-પણું અને સિદ્ધપણું—એ ત્રણ અવસ્થાઓ ચિંતવવાની છે. ચૈત્યવન્દન સૂત્રોના પાઠ, તેના અર્થો અને પ્રતિભાષના રૂપનું આલંબન લેવું—એ વર્ણાદિ ત્રિકનું આલંબન કહેવાય છે અને મન—

તેને અંગે મિથ્યાદુષ્ટ (મિથ્યા મિ દુષ્ટ) દેવું જોઈએ.

વન્દન-અધિકારમાં ‘ઉત્કૃષ્ટ વન્દના કરતાં પ્રારંભમાં ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરવું’-એમ કહ્યું છે તે યુક્ત છે, મહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“ઈરિયાવહિઆપ અપડિક્કમતાય ન કિંચિ કપ્પહ સેઈઅવંદણસજ્ઞાયાવસ્સયાઈ કાઠં” અર્થાત-‘ઈરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના ચેત્યવન્દન, સ્વાધ્યાય, આવશ્યક વગેરે કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરવું’ કદપે નહિ.’

ખીણ પણ પ્રતિક્રમણ વગેરે ક્રિયાઓ ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરીને કરવાથી જ શુદ્ધ થાય છે. શ્રીવિવાહચૂલિકામાં કહ્યું છે કે-

“ દિવ્વિદ્દિકુસુમસેહર, મુચ્ચઈ દિવ્વાહિગારમજ્ઞંમિ ।

ઠવણાયરિંઝ ઠવિંઝ, પોસહસાલાઈ તો સીહો ॥૧॥ ”

“ ઉમ્મુકખૂસણો સો, ઇરિયાપુરસ્સરં ચ મુહપુત્તિં ।

પડિલેહિઝણ તત્તો, ચડવ્વિહં પોસહં કુણઈ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ દિવ્યઅધિકારમાં તેણે દિવ્યઋદ્ધિ, પુષ્પોનો મુગટ વગેરે મૂકી દીધું પછી ભૂષણો-નો ત્યાગ કર્યો છે જેણે એવા તે સીંહે, પૌષ્ઠશાળામાં સ્થાપનાચાર્ય સ્થાપન કરી, ઇરિયાવહિ-પૂર્વક મુહપત્તિનું પડિલેહણ કરી, પછી ચાર પ્રકારનો પૌષ્ઠ કર્યો. ”

આવશ્યકચૂળિમાં પણ કહ્યું છે કે-“ તત્થ ઢઙ્ઘરો નામ સાવઓ સરીરચિંતં કાઝણ પડિ-હસયં વચ્ચઈ, તાહે તેણ પુરણ તિન્નિ નિસીહિઆઓ કયાઓ, પવં સો ઇરિઆઈ ઢઙ્ઘરેણ સરેણ કરેઈ સ્તિ ” અર્થાત-‘ત્યાં ઢઙ્ઘર નામનો શ્રાવક શરીરચિન્તા કરીને જ્યારે ઉપાશ્રયે ગયો, ત્યારે તેણે ઉપાશ્રય પાસે પૂરક (મોટા) સ્વરથી ત્રણ નિસીહિઆઓ કરી, એ પ્રમાણે મોટા સ્વરથી ઇરિ-યાવહિ પ્રતિક્રમણ કર્યું.’ વધુમાં-

“ વવહારાવસ્સયમહા-નિસીહમગવહિવિવાહચુલાસુ ।

પડિક્કમણ્ણમાહસુ, પદમં ઇરિયાપડિક્કમણં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ વ્યવહારસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર, મહાનિશીથસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, વિવાહચૂલિકા તથા પ્રતિક્રમણની ચૂળિમાં પ્રથમ ઇરિયાપ્રતિક્રમણ કરવાનું કહ્યું છે.

એ રીતિએ શાસ્ત્રપ્રમાણથી દરેક ક્રિયાના પ્રારંભમાં ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરવાનું કહેલું હોવાથી હવે તેના અર્થ વગેરેનું વર્ણન કરે છે. તે સૂત્ર-‘ઈચ્છામિ પડિક્કમિંઝં’ વગેરે ‘તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કંઝં’ સુધીમાં સમજવું. તેમાં-

“ ઇચ્છામિ પડિક્કમિંઝં ઇરિઆવહિઆપ વિરાહણાય ” અર્થાત-‘હું માર્ગમાં ચાલતાં થયેલી વિરાધનાથી (પાપક્રિયાથી) મુક્ત (શુદ્ધ) થવાને ઇચ્છુ છું.’ આનો ભાવાર્થ એ છે કે-‘ઈર્ષ્યા એટલે ગમન-ચાલવું, તેને અંગેનો જે માર્ગ તે ઇરિયાપથ અને ત્યાં ચાલતાં થયેલી (જીવહિં-સાહિ) વિરાધના તે ઇરિયાપથની વિરાધના, તેનાથી પાછો ફરવાને (તે પાપથી શુદ્ધ થવાને) ઇચ્છુ છું.’-એમ વાક્યનો અર્થ સમજવો. હવે જો આ પાઠનો ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ કરીએ તો માત્ર જતાં-આવતાં થયેલી વિરાધનાને અંગે જ ઇરિયાવહિ કરવાનું જાને ! તે સિવાયનાં નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી, ભોંચ કર્યા પછી કે બીજાં અનેક કારણે ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કહ્યું છે

તે સત્ય ઠરે, તે માટે તેનો બીજો અર્થ એમ જણાવ્યો છે કે-‘ઈરિયાપથ એટલે સાધુનો સર્વ આચાર’ આ અર્થ મતિકદપનારૂપ નથી, શાસ્ત્રમાં કહ્યું જ છે કે-‘ઈર્યાપથો ધ્યાનમૌનાદિકં મિશ્રુવત્’ અર્થાત-‘ઈર્યાપથ એટલે ધ્યાન, મૌન વગેરે સાધનું સઘળું વ્રત-આચરણ’ નહીં ઉત્તરવાથી, શયન કરવાથી કે એવાં બીજાં કારણોથી જે જે અંશે સાધુઆચારના ઉલ્લંઘનરૂપ વિરાધના થાય, તે તે ‘ઈર્યાપથની વિરાધના’ તેનાથી પાછા ફરવાને એટલે શુદ્ધ થવાને ઇચ્છું છું,- એ અર્થ પણ સમજવો.

વસ્તુતઃ સાધુઆચારનું ઉલ્લંઘન સાધુએ વર્જેલાં જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે પાપોના સેવનરૂપ છે અને તે સર્વમાં જીવહિંસાની મુખ્યતા છે; કારણ કે-બાકીનાં અસત્ય, ચોરી, મૈથુન કે પરિગ્રહ આદિ પરિણામે હિંસાનાં કારણરૂપ હોવાથી હિંસામાં જ તે સઘળાંને સમાવેશ થાય છે, માટેજ આ સૂત્રમાં સર્વ પાપના સંગ્રહરૂપ જીવહિંસા-પ્રાણાતિપાતને મુખ્ય ગણી તેની શુદ્ધિનો ક્રમ બતાવ્યો છે. અહીં પહેલી સંપદા (વાક્ય) પૂર્ણ થઈ. (વાક્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં વિરામ લેવો-એ ભાવાશુદ્ધિ છે, માટે દરેક સૂત્રમાં જ્યાં જ્યાં સંપદા પૂર્ણ થાય ત્યાં ત્યાં બોલતાં અટકવું, અન્યથા દોષ ગણેલો છે.)

હવે તે વિરાધનાનાં કારણો કહે છે-‘ગમણાગમણે’ એટલે ‘સ્વસ્થાનથી અન્યત્ર જવું તે ગમન અને પાછું આવવું તે આગમન;’ આ જવા-આવવામાં થયેલી વિરાધનાથી, અહીં બીજી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

હવે વિરાધનાના પ્રકારો કહે છે કે-‘વાજક્રમણે, વીજક્રમણે, હરિજક્રમણે’ અહીં ‘પ્રાણ એટલે બેઈન્દ્રિયથી પંચાન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો, બીજ એટલે (સર્વ સ્થાવર-એકેન્દ્રિય જીવો તથા) સર્વ પ્રકારનાં બીજો અને હરિત એટલે સર્વ પ્રકારની લીલી વતસ્પતિ. ’ એમાંના કોઈને પણ આક્રમણ કરવાથી એટલે પીડવાથી થયેલી વિરાધના. આ પાઠમાં બીજ અને હરિત એ બે શબ્દો બુદ્ધા કહીને એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે-સર્વ બીજો અને તે સિવાયની પત્રપુષ્પાદિ દરેક વતસ્પતિઓ પણ જીવરૂપ છે. અહીં ત્રીજી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

“ઓસાઉત્તિંગ-વળગ-વગ-મટ્ટી-મક્કડા-સંતાળા-સંકમણે” ‘ઓસા’ એટલે ઠાર, ઠારનું પાણી જે ગહુ બારીક બિન્દુરૂપ હોય છે તે; આથી એ સૂચન થયું છે કે-સૂક્ષ્મ માત્ર પણ અપૂકાય જીવોની વિરાધના કરવી નહિ; ‘ઉત્તિંગ’ એટલે જમીનનાં ગોળ છિદ્રો કરીને રહેનારા ગર્હજ આકારના જીવો અથવા કીડીનગરો; ‘વળગ’ એટલે પાંચેય રંગની લીલકૂગ (સેવાલ) ‘દગમટ્ટી’ એટલે લોકોનાં અવરજવર વગેરે ન થયું હોય તે સ્થાનનો કાદવ, અથવા ‘દગ’ એટલે અપૂકાય અને ‘મટ્ટી’ એટલે પૃથ્વીકાય; ‘મક્કડા’ એટલે કરોળીઆ અને ‘સંતાળા’ એટલે તેની જાળ, લેગો અર્થ કરોળીયાની જાળ; એ પ્રમાણે ઠાર વગેરે કરોળીયાની જાળ સુધીના જીવોને ‘સંકમણે’ એટલે આક્રમણ કરવાથી થયેલી વિરાધના. અહીં ચોથી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

હવે નામવાર કેટલા જીવો ગણાવી શકાય ? માટે કહે છે કે- ‘જે મેં જીવા વિરાદિયા’ અર્થાત-‘ જે કોઈ જીવો મેં વિરાધ્યા (હુઃખ પમાડ્યા) હોય. અહીં પાંચમી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

જે કોઈ એટલે કયા કયા જીવો ? તે કહે છે કે-“ પગિદિઆ-એઈદિઆ-તેઈદિઆ-ચડરિદિઆ-પગિદિઆ ” અર્થાત-‘માત્ર સ્પર્શન (ચામડી) એક જ ઇન્દ્રિયવાળા પૃથ્વીકાયાદિ; સ્પર્શન અને

જીભ એ ઇન્દ્રિયોવાળા શબ્દાદિક; સ્પર્શન, જીભ અને નાક ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા ક્ષીડી આદિક; સ્પર્શન, જીભ, નાક અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા વીંછી આદિક; અને સ્પર્શન, જીભ, નાક, આંખ, કાન એ પાંચેય ઇન્દ્રિયોવાળા નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ; એમ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના સામાન્યથી પાંચ પ્રકારના જીવોને દુઃખી કર્યા હોય. અહીં છઠ્ઠી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

હવે દુઃખી કરવાના દશ પ્રકારો કહે છે-“ અભિદયા-વત્તિયા-લેસિયા-સંઘાદયા-સંઘટ્ટિયા-પરિયાધિયા-કિલામિયા-ઉદ્ધિઆ-ઠાણાઓ ઠાળ-સંકામિયા-જીવિઆઓ વવરોવિયા ।” તેમાં ‘અભિદયા’ એટલે સામે આવતાને પગથી ઠોકર લગાવી કે ઉપાડીને ફેંક્યા, ‘વત્તિયા’ એટલે ઢગલો કર્યો કે ઉપર ધૂળથી ઢાંક્યા, ‘પ્રલેપિતાઃ’ એટલે જમીન સાથે દબાવ્યા (ભીસ્યા) કે અલ્પ માત્ર ચૂર્ણ, ‘સંઘાતિયા’ એટલે એક બીજાના પરસ્પર અવયવો દબાય તેમ સંકડાવ્યા, ‘સંઘટ્ટિયા’ એટલે થોડોક સ્પર્શ (સંઘટ્ટો) કર્યો, ‘પરિતાપિતા’ એટલે ઘણી રીતિએ (સખત) પીડા કરી. ‘કામિયા’ એટલે મરણુત્થ (એલાન) કર્યો, ‘અવદ્રાવિતા’ એટલે અત્યંત ત્રાસ પમાડ્યા, ‘સ્વસ્થાનાત્ પરસ્થાન સંકામિયા’ એટલે તેઓના સ્થાનથી વિખૂટા કર્યા-અન્ય સ્થાને મૂક્યા, અરે! ‘જીવિતાદ્ વ્યપરોપિતા’ એટલે મરણ નિપજાવ્યું. એ દશ પ્રકારે દુઃખી કર્યા હોય. અહીં સાતમી સંપદા પૂર્ણ થઈ, હવે તે પાપની શુદ્ધિ માટે કહે છે કે- “તસ્મિન્નિચ્છામિ દુક્કંડ” અર્થાત- ‘થયેલું તે માફ પાપ મિથ્યા-નિષ્ફળ થાઓ! નાશ પામો!’ આ ‘મિચ્છામિ દુક્કંડ’ ના પ્રતિઅક્ષરનો અર્થ કહ્યો છે કે-

“ મિ’ત્તિ મિઝમદ્ધ’સે, હંત્તિ ઉ દોસાણ છાયણે હોઈ ।

મિ’ત્તિ ય મેરાઈ ઠિઓ, દુ’ત્તિ દુગુંહામિ અપ્પાણં ॥૧૧॥ ”

“ ક’ત્તિ કહં મે પાવં, હ’ત્તિ ય હેવેમિ તં ઉવસમેણં ।

एसो मिच्छादुक्कड-पयक्खरत्थो समासेणं ॥२॥ ” (આવં નિ ૬૮૬-૬૮૭)

ભાવાર્થ-“ મિ-ચ્છા-મિ-દુ-ક્ક-ડં ’ એ છ અક્ષરોમાં પહેલો ‘મિ’ મૃદુ-માર્દવપણાના અર્થમાં છે. અર્થાત કાયાથી નમ્ર અને ભાવથી લઘુ બનીને બીજો ‘ચ્છા’ દોષો લાગ્યા હોય તેનું છાદન કરવા માટે છે, એટલે કે હવે ફરી નહિ કરવાના નિર્ણય પૂર્વક, ત્રીજો ‘મિ’ નો અર્થ મર્યાદામાં (ચરિત્રના આચારોમાં) સ્થિર બનીને અને ચોથો ‘દુ’ નો અર્થ (મારા પાપી આત્માની) દુર્ગત્વ (નિંદા) કરું છું. ચારેય અક્ષરોનો સળંગ અર્થ એ છે કે-કાયાથી અને ભાવથી નમ્ર બનીને મર્યાદામાં રહેલો હું દોષોને આચ્છાદન કરવા મારા પાપી આત્માને નિન્દું છું. પાંચમા ‘ક’ એટલે ‘મહે’ કરેલા પાપનું એમ પાપની કલુલાતપૂર્વક, છઠ્ઠો ‘હં’ એટલે ‘હવન’ (ઉપશમ દ્વારા ઉલ્લંઘન) કરું છું. એ ‘મિચ્છામિ દુક્કંડ’ પદના અક્ષરોનો સંક્ષેપમાં અર્થ છે ” અહીં આઠમી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

એ પ્રમાણે સમ્યગ ‘મિથ્યાદુષ્ટ’ કરનારને (અઈમત્તા મુનિની જેમ) શીઘ્ર સમ્પૂર્ણ કર્મનો પણુ ક્ષય થાય છે.

આ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના મૂલ પંચવિધ જીવોના પદ્મ ઉત્તર લેદો થાય છે. તે

દરેકને અહીં જે ‘મિચ્છા મિ દુક્કં’ દેવાય છે, તેના આ પ્રમાણે ૧૮૨૪૧૨૦ લેહો થાય છે.

નરકમાં સાત પ્રકારના નારકીઓના દરેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એ બે બે પ્રકારો ગણતાં ચૌદ પ્રકારના નારક જીવો; તિર્યંચમાં-પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ અને સાધારણ વનસ્પતિ, એ દરેકને સૂક્ષ્મ તથા બાહર ગણતાં દશ, દશને વળી પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ગણતાં ૨૦ અને તેમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, બ્રેશ્નિદ્રય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય એ ચાર સૂક્ષ્મ હતા નથી-બાહર જ હોય છે, માટે તે દરેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બે બે ગણી આઠ પ્રકારો મેળવતાં ૨૮ થયા. તેમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના જળચર-સ્થળચર-એચર-ઉપ:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ, -એ પાંચના ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ ગણતાં દશ, અને દશના પર્યાપ્તા તથા અપર્યાપ્તા બે પ્રકારો ગણતાં ૨૦ થાય તે મેળવતાં કુલ ૪૮ પ્રકારના તિર્યંચગતિના જીવો થયા. મનુષ્યમાં-પાંચ ભરત, પાંચ ઐર-વ્રત અને પાંચ મહાવિદેહ-એ પંદર કર્મભૂમિઓ; પાંચ હિમવંત, પાંચ હિરણ્યવંત, પાંચ હરિ-વર્ષ, પાંચ રમ્યકુ, પાંચ દેવકુરૂ અને પાંચ ઉત્તરકુરૂ-એ ત્રીશ અકર્મભૂમિઓ (યુગલિક ક્ષેત્રો) તથા હિમવંત અને શિખરી નામના બે પર્વતોના લવણસમુદ્રમાં રહેલા ચાર છેડાઓની બબ્બે મળી આઠ દાહાઓ (શાખાઓ) ઉપર પ્રત્યેકમાં સાત સાત દ્વીપો છે તે કુલ છપ્પન અંતરદ્વીપો. એ પ્રમાણે કુલ ૧૫+૩૦+૫૬=૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રો છે, તેમાં રહેલા પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ગર્ભ જ તથા અપર્યાપ્તા સમુર્છિમ (મનુષ્યો જે ગર્ભજ મનુષ્યોના સત્તર પ્રકારનાં અશુચિ સ્થનોમાં ઉપજે છે અને અપર્યાપ્તા જ મરે છે તે) એમ ત્રણ ત્રણ લેહો ગણતાં કુલ ૧૦૧×૩=૩૦૩ પ્રકારના મનુષ્ય થયા: દેવોમાં-દશ પ્રકાર ભુવનપતિના તથા સોલ વ્યંતર (અને વાણવ્યંતર)ના, ચંદ્ર-સૂર્ય-અહ-નક્ષત્ર અને તારા, એ પાંચ (મનુષ્યલોકમાં ફરતા છે તે) ચર અને (મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર અવસ્થિત છે તે) નિથર, એમ બબ્બે પ્રકારો ગણતાં કુલ દશ પ્રકારો જ્યોતિષીના; વૈમા-નિકમાં બાર દેવલોકના ૧૨, નવ ઐવેયકના ૯, પાંચ અનુત્તર વિમાનના ૫ અને નવ પ્રકારના લોકાન્તિકના ૯, તેમજ (પહેલા-બીજા દેવલોક નીચે, ત્રીજા દેવલોક નીચે અને છઠ્ઠા દેવલોક નીચે રહેનારા એમ) ત્રણ પ્રકારના કિદિબિચિયા દેષોના ૩, ભરત અને ઐરવત નામના દશ ક્ષેત્રોમાં આવેલા દશ વૈતાલ્ય પર્વતો ઉપર (તેની બીજી મેખલામાં) રહેનારા ‘અન્ન-પાણ્ય-સયણ-વસ્ત્ર-લેણ-પુષ્પ-ફળ-પૂર્વ-બહુફળ અને અવિપત્તિ’ એ દશ પ્રકારના તિર્યંચભૂંભક દેવોના ૧૦ તથા પંદર પ્રકારના પરમાધામી દેવોના ૧૫; એમ કુલ (૧૦+૧૬+૧૦+૧૨+૯+૫+૯+૩+૧૦+૧૫=) ૯૯ પ્રકારના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બબ્બે ગણતાં દેવોના પ્રકારો ૧૯૮ થયા. એમ નારકી ૧૪, તિર્યંચ ૪૮, મનુષ્ય ૩૦૩ અને દેવો ૧૯૮ મળી જીવોના કુલ ૫૬૩ પ્રકારો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, તેને ધરિયાવહિ સૂત્રમાં કહેલા ‘અમિહયા’ વગેરે વિરાધનાના દશ પ્રકારોથી ગુણતાં ૫૬૩૦ થયા; તે પણ કોઈ રાગથી અને કોઈ દ્વેષથી હણે, માટે બેથી ગુણતાં ૧૧૨૬૦ થયા; તેને પણ મન, વચન અને કાયા-એ ત્રણ યોગથી ગુણતાં ૩૩૭૮૦ થયા, તેને કરણ, કરાવણ અને અનુભોદણ-એ ત્રણ કરણોથી ગુણતાં ૧૦૧૩૪૦ થયા; તેને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણ કાળે ગુણતાં ૩૦૪૦૨૦ થયા; અને તેને ૧-અરિહંત, ૨-સિદ્ધ, ૩-સાધુ, ૪-દેવ, ૫-શુર અને ૬-આત્મા, -છતી સાક્ષીએ ‘મિચ્છા મિ દુક્કં’ દેવાય, માટે છથી ગણતાં કુલ ૧૮૨૪૧૨૦ લેહો થયા એ રીતિએ જીવના ૫૬૩ લેહો અને ‘મિચ્છા મિ દુક્કં’ ના પ્રકારોને એ જણાવનારી

આગમમાં કહેલી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

“ચુદસપય અહચ્ચતા, તિગહિઅતિસયા સયં ચ અહનઉઅ । ચુગઈ દસગુણ મિચ્છા, પળ-સહસા છસય તીસા ય ॥૧॥” “નેરહા સત્તવિહા, પજ્જ-અપજ્જત્તણેણ ચુદસહા । અહચ્ચતાઈ-સંઘા તિરિ-નર-દેવાણ પુણ એવં ॥૨॥” “ભૂદગ્ગિવાઉણંતા, વીસં સેસતરુવિગલ અદ્દેવ । ગમ્મેયર-પજ્જેયર, જલ-થલ-નહ-ઉર-ભુઆ વીસં ॥૩॥” “પમ્મરસ-તીસ-છપન્ના, કમ્માકમ્મા તહંત-રહીવા । ગમ્મયપજ્જઅપજ્જા, મુચ્છય અપજ્જા તિસયતિન્નિ ॥૪॥” “ભવણા-પરમા-જંભય, વળયર દસ પનર દસ ય સોલસગં । ચર-થિરજોહસદસગં, કિન્વિસિતિઅ નવ ય લોગંતા ॥૫॥” “કપ્પા મેવિજ્જણુત્તર, વારસ ણવ પળ પજ્જત્તઅપજ્જતા । અહનઉઅસયં અમિહય-વત્તિયમાઈહિં દસગુણિયા ॥૬॥ એવં-“અમિહયપયાહદસગુણ, પળસહસા છસય તીસ ય મેયા । તે રાગદાસદુગુણા, ફકારસ દો સયા સદ્ધી ॥૭॥ મળ-વય-કાણ ગુણિયા, તિત્તીસસહસ્સ સત્તસયસીઆ । કારણ-કરણા-ણુમઈ, લક્ખ-સહસ્સા તિસયચાલા ॥૮॥” “કાલતિગેણં ગુણિયા, તિલક્ખચઉસહસ વીસ અહિઆ ય । અરિહંત-સિદ્ધ-સાહુ-દેવ-ગુરુ-અપ્પ-સક્ખીહિં ॥૯॥” “અદ્ધારસલક્ખાઈ, ચઉવીસસહસ્સ ઇમસયવીસા । હરિઆ મિચ્છાદુકક-પમાણમેવં સુણ મણિઅં ॥૧૦॥”

ભાવાર્થ—“આ ગાથાઓનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટ હોવાથી સ્વયં સમજી લેવો. માત્ર છ સાક્ષીમાં ‘સાધુ’ એટલે સર્વ સાધુઓ અને ‘ગુરુ’ એટલે પોતાને જેનાથી ઉપકાર થયો હોય તે-એમ ભેદ સમજવો. ‘દેવ’ શબ્દથી શાસનાધિષ્ઠાયક કે ક્ષેત્રાધિષ્ઠાયક દેવ સમજવા.”

આ ઇરિયાવહિ સૂત્રમાં આઠ વાક્યોરૂપ સંપદાઓ જણાવી તેનાં (તે તે વાક્યોનાં) આદિપદોને જણાવનારી ગાથા આ પ્રમાણે છે—

“૨૬-ઈચ્છા-ગમ-પાણ-ઓસા, જેમે-એગિંદિ-અમિહયા તસ્સ ।

અહ સંપય વત્તીસં, પયાઈ વળ્લાણ સહસયં ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“૧-ઈચ્છા૦, ૨-ગમ૦, ૩-પાણ૦, ૪-ઓસા૦ ૫-જેમે જીવા૦, ૬-એગિંદિયા૦, ૭-અમિહયા૦, અને ૮-તસ્સ૦, એ આઠ પદો અનુક્રમે પ્રત્યેક સંપદાઓનાં આદિપદો છે. ઇરિયાવહિ સૂત્રમાં કુલ આઠ સંપદાઓ, બત્રીશ પદો અને દોઢસો વર્ણો (સ્વરો) છે.”

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં દશ ૨૭ પ્રાયશ્ચિત્તોમાંનાં ‘પહેલું’ આલોચના અને બીજું ‘પ્રતિક્રમણ’ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે ઇરિયાવહિ સૂત્ર કહીને પાંચમા ‘કાઉસ્સગ્ગ’ નામના પ્રાયશ્ચિત્તથી વિશેષ આત્મશુદ્ધિ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહેવું—

૨૬. શ્રીચૈત્યવન્દનભાષ્યમાં ઇચ્છા૦ ઇરિ૦ ગમ૦ પાણ૦ જેમે૦ એગિંદિ૦ અભિ૦ તસ્સ૦-એમ કહેલું હોવાથી, પહેલી સંપદાના બે ભાગો કરી એ ગણી છે અને ત્રીજી-ચોથી સંપદાને એગી એક ગણી છે, ત્યાં ૧૯૯ વર્ણ કલા છે, તે ‘તસ્સઉતરી’ ના મળીને કલા છે માટે બરાબર છે.

૨૭. ૧-આલોચના એટલે કરેલી બૂલ ગુર્વાદિને કહી જણાવવી, ૨-પ્રતિક્રમણ એટલે મિચ્છા મિ દુક્કડં દેવો, ૩-મિત્ર એટલે પહેલું અને બીજું-અને પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં, ૪-વિવેક એટલે દોષિત આહાર વગેરેનો ત્યાગ કરવો (પરિહવણ), ૫-કાઉસ્સગ્ગ એટલે દુઃસ્વપ્નાદિને અંગે કાઉસ્સગ્ગ કરવો, ૬-તપ એટલે આયબીલ વગેરે તપ કરવો, ૭-છેદ એટલે દીક્ષાદિ પર્યાયનો અમુક પ્રમાણમાં છેદ કરવો, ૮-મૂલ એટલે

મૂળ સૂત્ર 'તસ્સઉત્તરીકરણેણ વગેરે ઠામિ કાઠસ્સગ્ગં' સુધી. આ સૂત્રનો ધરિયાં સૂત્ર સાથે આ રીતિએ સંબંધ છે કે-ધરિયાવહિ દ્વારા જેનાં આલોચના અને પ્રતિક્રમણ-એ બે પ્રાયશ્ચિત્ત કયાં તે અતિચારોને અંગે આ સૂત્ર દ્વારા 'ઉત્તરીકરણં' વગેરે હેતુઓથી 'કાઠસ્સગ્ગં' નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે. તેમાં 'ઉત્તરીકરણેણ' એટલે 'અનુત્તરને ઉત્તર કરવું' -પુનઃ સંસ્કાર કરવાપૂર્વક વિશેષ શુદ્ધ કરવું. તાત્પર્ય કે-ધરિયાવહિ દ્વારા શુદ્ધ કરીને પુનઃ વિશેષ શુદ્ધ કરવી તે ઉત્તરીકરણ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે અતિચારોનું ધરિંચી આલોચનાદિ કયું, તે અતિચારોની પુનઃ શુદ્ધિ માટે કાઠસ્સગ્ગ કહે છે. વળી 'પાયચ્છિત્ત' માં ચિત્ત=આત્માની કે મનની 'પ્રાયઃ' શુદ્ધિ કરે તે, અથવા 'પાપને છેદે તે પ્રાયશ્ચિત્ત' એનું વ્યાકરણના 'આર્ષ' સૂત્રથી પાયચ્છિત્ત બને છે, તે કરવાથી આ ઉત્તરીકરણ થાય માટે કહે છે કે-'પાયચ્છિત્તકરણેણ' એટલે (કાઠસ્સગ્ગ નામનું પાંચમું) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા દ્વારા; તે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ વિશુદ્ધિ દ્વારા થાય, માટે 'વિસોહીકરણેણ' એટલે અતિચારો દૂર કરવાથી થએલી આત્માની નિર્મલતા વડે; અને આ આત્માની નિર્મળતા પણ શદ્યોના અભાવે થાય, માટે 'વિસહ્લીકરણેણ' એટલે માયા, નિયાણુ અને મિથ્યાત્વ-એ નામના ત્રણ શદ્યથી યુક્ત આત્માને શદ્યરહિત બનાવવા દ્વારા, એમ હેતુ હેતુમદ્ ભાવ સમજવો. 'પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણઢાપ' એટલે સંસારના કારણભૂત જ્ઞાનાવરણીયાદિ પાપકર્મોનો નાશ કરવા માટે 'ઠામિ કાઠસ્સગ્ગં' ધાતુઓના અનેક અર્થો થાય છે-એ ન્યાયે અહીં 'ઠામિ' એટલે કરું છું અને 'કાઠસ્સગ્ગં' એટલે કાયવ્યાપારના ત્યાગને, અર્થાત્ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરું છું. (એ પ્રમાણે તસ્સઉત્તરી સૂત્રથી કાયાની પ્રવૃત્તિઓને તણું છું એમ કહ્યું. હવે તેમાં ન રોકાય તેવી કે જરૂરી પ્રવૃત્તિઓની અપવાદરૂપે છૂટ રાખવા માટે 'અન્નતથ' સૂત્ર કહે છે.)

કાઠસ્સગ્ગમાં શું કાયાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ છોડવાની છે? ના. ત્યારે કયી કયી તજવાની છે? 'અન્નતથ' =આટલી મૂકીને બાકીની! કયી કયી મૂકીને? 'ઝસસિપ્પં' થી માંડીને 'પવમાહપહિં' સુધીની પ્રવૃત્તિઓ મૂકીને બાકીનો ત્યાગ કરું છું. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે-'ઝસસિપ્પં' એટલે ઉંચો (અંદર) શ્વાસ લેવો તે ઉચ્છ્વાસ. 'આ પદોમાં ત્રીજી વિભક્તિ પંચમી અર્થે છે' તથા 'નિસસિપ્પં' એટલે નીચો શ્વાસ મૂકવો (બહાર કાઢવો) તે નિઃશ્વાસ, 'હાસિપ્પં' એટલે ખાંસી, 'હીપ્પં' એટલે છીંક, 'જંમાહપ્પં' = બગાસું આવવાથી 'હહ્હુપ્પં' એટલે ઓડકાર, 'વાયનિસગ્ગેણ' એટલે અપાન વાયુ થયો. આ ખાંસી આદિ શરીરગત વાયુના પ્રકોપથી થાય તેને રોકવાથી રોગ થાય માટે નહિ રોકતાં મુખે હાથ વગેરે રાખી જયણથી વાથી શરીરમાં રોગ થાય માટે રોકવાં નહિ, પણ મુખે હાથ. મુહપત્તિ વગેરે રાખી યતનાપૂર્વક કરવાં અને વાતનિસર્ગ પણ અવાજ ન થાય તેમ કરવો, 'મમલોપ' એટલે અકસ્માત ચક્રી આવવી, 'પિત્તમુચ્છાપ' એટલે પિત્તપ્રકોપથી સહજ મુર્ચ્છા આવવી, આ ચક્રી અને મુર્ચ્છાના પ્રસંગે પડી જવાય તો જીવવિરાધના થવાનો સંભવ હોવાથી બેસી જવું. વળી સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં એટલે શરીરની રોમરાજી વગેરે સૂક્ષ્મ (સ્વદ્ય) હાલે, 'સુહુમેહિં ચેલસંચાલેહિં' એટલે

મૂલથી ફરી વ્રત ઉચ્ચરવું, હ-અનવરથાપ્ય એટલે અમુક તપ વગેરે પૂર્ણ થાય તે પછી ફરી વ્રત આપવું, અને ૧૦-પારાયિત એટલે સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તોથી બારે જે આચાર્યને આપવામાં આવે છે. (જઘન્યથી ૭ માસ-ઉત્તરથી બાર વર્ષ અવ્યક્તવેષે અજ્ઞાત પ્રદેશમાં વિચરે, પછી વ્રત આપવું તે.)

સૂક્ષ્મ શ્લેષ્મનો સંચાર થાય, ‘સુહુમેહિં વિહિસંચાલેહિં’ એટલે સૂક્ષ્મ-અદ્ય આંખની પાંપણુ વગેરે ફરકે-એ બાર કારણોને મૂકીને બાકીની ચેષ્ટાઓને તબ્બું છું, એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે કે-‘**एवमाहर्हि आगारेहि अभग्गो अविराहिओ हुज्ज मे काउस्सग्गो**’ એટલે એ વગેરે અપવાદોથી (તે તે ક્રિયા થવા છતાં) મારો કાઉસ્સગ્ગ સર્વથા અભગ્ગ (ખંડન) અને લેશ પણ વિરાધનારહિત નિર્દોષ થાઓ. અહીં ‘**एवमाह**’ એટલે ‘એ વગેરે’ કહ્યું તેમાં ‘વગેરે’ પદથી પહેલાં જણાવી તે બાર ઉપરાંત પણ કાઉસ્સગ્ગમાં ૧-જે આગ્નિ (દીવા વગેરે) કે વિજળીનો પ્રકાશ શરીરને સ્પર્શે તો કામળ વગેરે ઓઢવાથી કે જે આગ લાગે તો ખસવાથી, ૨- બિલાડી, ઉંદર વગેરે પંચેન્દ્રિય પ્રાણીની આડ પડે, એટલે કે તે કાઉસ્સગ્ગ કરનારની અને સ્થાપનાચાર્યની વચ્ચે થઈને નીકળે તો તેવી આડથી બચવા માટે ખસવાથી, ૩- ચોરનો કે રાજા વગેરેનો ભય જાગે, અને ૪- પોતાને કે બીજા સાધુ વગેરેને સ્પર્શદંશ થાય-એમ ચાર કારણોથી અપૂર્ણ કાઉસ્સગ્ગ મૂકી દે તો પણ ભાગે^{૨૮} નહિ કહ્યું છે કે-

“ **अगणीओ लिदिज्ज व, बोहियखोमाइ दीहडक्को वा ।**

आगारेहिं अभग्गो, उस्सग्गो एवमाईहिं ॥१॥ ” (आव०निर्यु० ૧૬૧૩)

ભાવાર્થ—‘અગ્નિના ઉપદ્રવ (શરીરે પ્રકાશ લાગે કે આગ વગેરે સળગે તેના) થી, ‘**लिदिज्ज**’ એટલે પંચેન્દ્રિયની આડ પડવાથી, ‘**आहो**’ એટલે ચોર અને ‘**भोल**’ એટલે ઉપદ્રવ અર્થાત્ ચોરનો ઉપદ્રવ કે આદિ શબ્દથી રાજાકિના ઉપદ્રવથી, અને ‘**दीह**’= (દીર્ઘ-લાંબુ) એટલે સર્પ, તેનો ‘**उक्को**’ એટલે દંશ લાગવાથી-એ ચાર કારણોમાં પણ મારો કાઉસ્સગ્ગ અખંડિત રહેો.”

પૂર્વે નામપૂર્વક કહેલી ઉચ્છ્વાસ વગેરે બાર તથા આદિ શબ્દથી બતાવેલી આ અગ્નિ, આડ, ચોરાદિક ઉપદ્રવ અને સર્પદંશ મલી સોલ ક્રિયાઓ થવા છતાં પણ મારો કાઉસ્સગ્ગ અખંડ અને નિરતિચાર થાઓ.

[**ઉપા૦ શંકા**—‘ઉપર કહ્યાં તે કારણો માટે કપડું ઓઢવાનો કે ખસવા વગેરેનો પ્રસંગ આવે તો ‘**नमो अरिहंताणु**’ કહી કાઉસ્સગ્ગ પારીને તેમ કરવામાં શી હરકત છે ? ઉદ્દતું તેમ કરવામાં કાઉસ્સગ્ગનો લંગ ન થાય. **समाधान**—‘અહીં કાઉસ્સગ્ગનું પ્રમાણ સામાન્યતઃ માત્ર ‘**नमो अरिहंताणु**’ કહે તેટલું જ નથી, કિન્તુ જ્યારે જેટલા લોગ્ગસ્સ કે નવકાર વગેરેનો કાઉસ્સગ્ગ કરવાનો હોય તેટલા તે પૂર્ણ કરીને ઉપર ‘**नमो अरिहंताणु**’ કહેવું, એ કાઉસ્સગ્ગનું પ્રમાણ છેઃ માટે કાઉસ્સગ્ગ પૂર્ણ થવા છતાં ‘**नमो अरिहंताणु**’ કહ્યા વિના જ પારે તો પણ લંગ થાય અને અપૂર્ણ કાઉસ્સગ્ગે ‘**नमो अरिहंताणु**’ કહીને પારે તો પણ લંગ થાય. આથી જેટલો કાઉસ્સગ્ગ કરવાનો હોય તેટલો પૂર્ણ ગણીને ‘**नमो अरिहंताणु**’ કહેવું; એ કાઉસ્સગ્ગનો મર્યાદા છે.]

હવે એ કાઉસ્સગ્ગના સમયનું પ્રમાણ કહે છે કે—“ **जाव अरिहंताणं भगवताणं नमुक्कारेणं न पारेमि**’ અર્થાત્-જ્યાં સુધી અરિહંત ભગવંતને ‘**नमो अरिहंताणं**’ એ પદથી નમસ્કાર ન કરે ત્યાં

૨૮. બાકીનો કાઉસ્સગ્ગ તે કારણોથી નિવૃત્ત થયા પછી કરે અગર ફરીથી પૂર્ણ કરે, પણ વચ્ચે ઊડવા છતાં દોષ લાગે નહિ.

સુધી મારો કાઉત્સગ્ગ છે. હવે કાઉત્સગ્ગનો વિધિ કહે છે કે-“ તાવ કાય ઢાળેજ મોળેજ જાળેજ અપ્પાજ વોસિરામિ ’ અર્થાત્- ‘ તાવ ’=ત્યાં સુધી ‘ અપ્પાજ ’=મારી, ‘ કાય ’=શરીરને, ‘ ઢાળેજ ’=સ્થાનથી ઉભા રહેવું વગેરે સ્થિર કરવાદ્વારા, ‘ મોળેજ ’=મુખથી-મૌન કરવાદ્વારા, ‘ જાળેજ ’=ધ્યાનથી મનમાં શુભ ચિંતવન દ્વારા, ‘ વોસિરામિ ’=તથા હું; અર્થાત્ પચીસ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણુ લોગસ વગેરે કાઉત્સગ્ગ કરું ત્યાં સુધી મનથી શુભ ધ્યાન, વચનથી મૌન અને કાયાથી સ્થિરતા સિવાયની પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરું છું. એ પ્રમાણે ‘ અન્નતથ૦ ’ સૂત્રનો અર્થ કહ્યો,

પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ તે ‘ પાયસામા ઝસાસા ’ અર્થાત્ એક પદનો એક શ્વાસોચ્છવાસ ગણવો-એમ શાસ્ત્રની મર્યાદા હોવાથી, ‘ લોગસ ઉન્નેઅગરે ’થી ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા ’ સુધીની સવા છ ગાથાઓનાં ગણતાં ૨૫ પદો થાય, માટે ઇરિયાવહિને અંગે ૨૫ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉત્સગ્ગ કરવા માટે ‘ ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા ’ સુધી લોગસ ગણવો.

હવે કાઉત્સગ્ગ કરતાં ઓગણીસ દોષોનો સંભવ છે તે જણાવે છે.

“ ઘોડગ ૨-લયા ય ૩-સંખે-કુદ્ધે ૪-માલે ય ૫-સવરી ૬-વહુ ૭-નિયલે ।

૮-લમ્બુત્તર ૯-થળ ૧૦-ઉદ્ધી, ૧૧-સંજહ ૧૨-ચાલણે ય ૧૩-વાયસ ૧૪-કવિદ્ધે ॥૧॥

૧૫-સીરોકંપિય ૧૬-મૂષ, ૧૭-અંગુલિમમુહા ય ૧૮-વારુણી ૧૯-પેહા ।

નાહી-કરયલ-કુપ્પર-ઉસારિય પારિયંમિ થુઈ ॥૨॥ ” (શ્રા૦ દિ૦ કૃ૦ મા૦ ૩૪-૩૫)

પાઠાન્તરે ‘ ઇગુણવીસા દોસા, કાઉત્સગ્ગસ વજ્જિજ્ઞા ॥’

ભાવાર્થ-“ કાઉત્સગ્ગમાં ઘોડાની જેમ એક પગ વાંકા-ખોડા રાખે તે ૧-ઘોટકદોષ, લતા એટલે વેલડી પવનથી કંપે તેમ શરીર કંપાવે તે ૨-લતાદોષ, થાંભલા કે ભીંત વગેરેનું આલંબન (ટેકો) લે તે ૩-સ્તંભકુહ્યદોષ, ઉંચે છતને-માળીયાને કે અન્ય ચીજને મસ્તક લગાડી ઉભો રહે તે ૪-માલદોષ, નગ્ન (શળરી) ભીલડી જેમ બે હાથે લજ્જા ઢાંકે, તેમ કાઉત્સગ્ગમાં બે હાથ આગળ (શુદ્ધ ભાગે) રાખે તે ૫-શવરીદોષ, વધુ એટલે નવપરજોતર સ્ત્રીની જેમ માથું નીચું રાખે તે ૬-વધૂદોષ, નિગડ એટલે બેડી (હેડ) માં પૂરાયાની જેમ બે પગ પહોળા કરીને કે ભેગા કરીને ઉભો રહે તે ૭-નિગડિતદોષ, સાધુને ચોળપટ્ટક નાભિથી ચાર અંગુલ નીચો તથા દીંચણથી ચાર આંગળ ઉંચો રાખવો જોઈએ-તેથી વધારે નીચો કે ઉંચો રાખે તે ૮-લંબુત્તરદોષ, સ્ત્રી જેમ વસ્ત્રથી સ્તન (હૃદય) ને ઢાંકે, તેમ ડાંસ-મચ્છરાદિથી બચવા કે અજ્ઞાનપણથી હૃદયને વસ્ત્રથી ઢાંકે તે ૯-સ્તનદોષ, ગાડાની ઊધની જેમ આગળથી કે પાછળથી બે પગને ભેગા બેડી ઉભો રહે તે ૧૦-ઉદ્ધિદોષ, સંયતી એટલે સાધ્વીની જેમ મસ્તક સિવાય આખા શરીરે કપડું ઓઢે તે ૧૧-સંયતીદોષ, ઘોડાની લગામની જેમ ચરવળા-ઓઘાનો ગુચ્છો આગળ અને ઢાંડી પાછળ રાખી પકડે તે ૧૨-ચાલિનદોષ, વાયસ એટલે કાગડાની જેમ આંખના ડાળા આમ-તેમ ભમાવ્યા કરે તે ૧૩-વાયસદોષ, કપિત્થ એટલે કાઠાના ફળની જેમ વસ્ત્રને (‘ મેલું ’ થવાના કે જૂઓના ભયથી-પ્રવચનસારોદ્ધાર.) ગોળ ગોટો કરી બે સાથજો વચ્ચે ભરાવી રાખે તે ૧૪-કપિત્થદોષ, શરીરમાં યક્ષ (ભૂત વગેરે) નો પ્રવેશ થયો હોય તેમ માથું ધુણાવે તે ૧૫-શિરઃકમ્પદોષ, મુંગાની જેમ હું-હું અવાજ કરે તે ૧૬-મૂકદોષ, આલાવા અંશુલીથી

ગણે કે આંખની જમરને જેમ-તેમ લમાવે તે ૧૭-અંગુલિ-મૂલોષ, વાડણી એટલે દારુ ઉકાળતાં ખૂડ ખૂડ અવાજ થાય તેમ મુખેથી ખૂડ ખૂડ અવાજ કરે તે ૧૮-વારુણીદોષ, બીજી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં નાભિ, કરતલ અને કુખર શબ્દો છે તે સાધુને આશ્રીને વિશેષ છે, કારણ કે-સૂત્રોમાં પ્રાયઃ સાધુને ઉદેશીને સર્વ વર્ણન હોય છે. તેનો અર્થ-સાધુએ નાભિથી ચાર આંગળ નીચે ચોળપટ્ટો, કરતલ એટલે જમણા હાથમાં મુહપત્તિ, ડાબા હાથમાં એવો તથા કુખર એટલે બે હાથની કોણીયોથી ચોળપટ્ટો પકડવો (દબાવી રાખવો. કારણ કે-પહેલાં કંદોરો બાંધવાનો રિવાજ ન હતો) અને એ રીતિએ કાઉસ્સગ્ગ પૂર્ણ થયે ‘નમો અરિહંતાણું’ કહી, જિનેશ્વરની સ્તુતિ^{૨૯} કહેવી. પાઠાંતરનો અર્થ ‘ઓગણીસ દોષોનો કાઉસ્સગ્ગમાં ત્યાગ કરવો; એવો છે.

કાઉસ્સગ્ગ પૂર્ણ થયે ‘નમો અરિહંતાણું’ કહેવાપૂર્વક પારીને ઉપર ‘લોગસ્સ’ સમ્પૂર્ણ કહેવો. આ રીતિએ ચૈત્યવન્દનની આદિમાં ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરવાનો વિધિ કહ્યો.

એમ ગુરુ (સાધુ) ની (ચૈત્યવન્દન કરતાં) જો હાજરી હોય તો તેઓની સમક્ષ અને જો ન હોય તો જિનમૂર્તિમાં ગુરુની સ્થાપના મનમાં ધારી ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરી ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દનનો પ્રારંભ કરે. આ વિષયમાં વિધિ કહ્યો છે કે—

“ સંનિહિંમં માવગુરું, આપુચ્છિત્તા સ્વમાસમણપુવ્વં ।

ઈરિયં પહિક્કમેજા, ઠવણા જિણસવિસ્યં ઇહરા ॥૧॥ ”

(ચૈત્યવન્દનમાંગા ૦ ૩૬૫)

ભાવાર્થ—“ પાસે રહેલા ભાવગુરુ (સાક્ષાત્ સાધુ)ને પૂછીને (ઇચ્છા ૦ સંક્લિષ્ટ ભગવન્ ઇરિયાવહિયં પહિક્કમામિ ?-એમ રજા મેળવીને) ખમાસમણપૂર્વક ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ કરે અને ગુરુ ન હોય તો શ્રીજિનેશ્વરની સાક્ષીએ મૂર્તિમાં (મનથી) ગુરુની સ્થાપના ધારે.”

પરંતુ જિનપ્રતિમાની આગળ ગુરુની સ્થાપના સ્થાપવી નહિ, કારણ કે-શ્રીતીર્થંકરદેવમાં શ્રીઅરિહંતાદિ સર્વ પદો રહેલાં હોવાથી તેઓના ણિમ્બમાં પણ સર્વ પદોની સ્થાપના ઘટિત છે જ. વ્યવહારભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

“ આયરિયમ્મહણેણં, તિત્થયરો હત્થ હોઈ ગહિઓ અ ।

કિં ન મવહ આયરિઓ, આયારં ઉવદિસંતો ય ? ॥૧॥ ”

“ નિદરિસણમિત્થ જહ, સ્વંદણ પુટ્ટો ય ગોયમો મયવં ।

કેણ તુહં સિટ્ઠં તિ ય, ધમ્માયરિણ પચ્ચાહ ॥૨॥ ”

“ સ જિણો જિણાહસયઓ, સો ચેવ ગુરુ ગુરુવણસાઓ ।

કરણાઈ (ય) વિણયણાઓ, સો ચેવ મઓ ઉ ઉજ્ઞાઓ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ—“ અહીં ‘ આચાર્ય ’ શબ્દથી ‘ તીર્થંકર ’ કહેલા છે, એમ સમજવું. શું આચાર્યનો ઉપદેશ કરતા તીર્થંકરને આચાર્ય ન કહેવાય ? અર્થાત્ કહેવાય. (૧) આ વિષયમાં ઉદાહરણ પણ છે કે-જ્યારે શ્રીસ્કંદકે શ્રીગૌતમસ્વામિજીને પૂછ્યું કે-‘ હે ભગવન્ ! તમોને (આ) કોણે કહ્યું ? ’ ત્યારે શ્રીગૌતમસ્વામિજીએ ‘ ધર્માચાર્યે ’ એમ કહ્યું. (શ્રીમહાવીર તેઓના ધર્મા-

૨૯, નામજિનની સ્તુતિ માટે પ્રગટ લોગસ્સ કહેવો,

આર્ય હોવાથી ભગવાન મહાવીરે મને કહ્યું છે-એમ જવાબ આપ્યો.) (૨) તીર્થંકરના સર્વ અતિશયો પોતામાં હોવાથી તેઓ જિન છે, ગુરુરૂપે ઉપદેશ આપવાથી તેઓ ગુરુ-આચાર્ય પણ છે અને કરણ એટલે ઇન્દ્રિયો વગેરેને નમાવનારા અર્થાત વિનય શિખવનારા (ભવ્યાત્માઓને વિનીત બનાવનારા) હોવાથી તેઓ ઉપાધ્યાય પણ છે. (૩) વગેરે.”

સંઘાચારભાષ્યમાં શ્રીસ્કંદકની કથામાં પણ કહ્યું છે કે—

“ एवं स्कन्दकसाधुपुत्रवपुरः श्रीगौतमेनोदिताः,

श्रुत्वाऽर्हद्गुरुतादिसर्वपदवीः श्रीवर्द्धमानप्रभोः ।

“ बुध्यध्वं भविकाः ! स्फुटं तदरि(रु)हद्विम्बेष्वपि स्थापना-

चार्यत्वादि तथा क्षमाश्रमणकैः कार्यो(केयादेः)विधिस्तत्पुरः ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“એ પ્રમાણે સાધુપુત્રગવ શ્રીસ્કંદકની આગળ શ્રીગૌતમસ્વામિજીએ કહેલી શ્રીવર્ધ-
માન પ્રભુની અરિહંત વગેરે સઘળી પદવીઓને સાંભળીને, હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! તમે સ્પષ્ટ સમજો
કે-અરિહંતના ણિમ્બમાં પણ આચાર્યપણું વગેરે સર્વ પદવીઓ ઘટમાન છે, માટે ખમાસમજી
સહિત ઇરિયાવહિ વગેરે તે તે વિધિ શ્રીજિનિજિમ્બની આગળ કરવો.”

એમ સાક્ષાત્ ભાવાચાર્યે એ હાજર ન હોય તો ખમાસમજીપૂર્વક શ્રીજિનપ્રતિમાની આગળ
‘इच्छाकारेण संदिसह भगवन् इरियावहियं पडिक्कमामि’ એમ આજ્ઞા માગીને ઇરિયાવહિ પડિ-
ક્રમવા, પણ સ્થાપનાઆર્ય કે જિનપ્રતિમા વિના જ ઇરિયાવહિ પડિક્રમવા નહિ. ચૈત્યવન્દન-
ભાષ્યની સંઘાચારવૃત્તિમાં ઇરિયાવહિની સંપદાઓના અધિકારમાં કહ્યું છે કે-‘ ગુરુના વિરહમાં
ગુરુના આદેશને દેખાડવા માટે (મેળવવા માટે) ગુરુની સ્થાપના કરવી અને તેની નિગ્રામાં
ધર્માનુષ્ઠાન કરવું.’ અહીં કોઈ કહે કે-સ્થાપનાથી શું ફળ ? તેના જવાબમાં પણ કહ્યું છે કે-
જિનેશ્વરના વિરહમાં જેમ પ્રતિમાની (એટલે જિનસ્થાપનાની) કરેલી સેવા, આમંત્રણ, સ્તુતિ વગેરે
સફળ થાય છે, તેમ ગુરુની સ્થાપના સન્મુખ પણ કરેલો વિનય આત્માને હિતકર (સફલ) થાય છે.

જઘન્ય, મધ્યમ ચૈત્યવન્દના તો ઇરિયાવહિ પ્રતિક્રમણ વિના પણ કરી શકાય છે. ઉત્કૃષ્ટ
ચૈત્યવન્દના કરવાની ઇચ્છાવાળા સાધુ, શ્રાવક, અવિરતિસમકિતદષ્ટિ, અપુનર્બંધક કે યથાભદ્રક,

૩૦. “ ગુરુવિરહંમિ ય ઠવળા, ગુરુવણ્ણોવદંસણત્થં ચ ।

જિણવિરહંમિ જિણવિંબ-સેવણામેતણં સહલં ॥૧॥ ” (શ્રીચૈત્યંભાષ્ય, ગા૦ ૩૦)

અર્થાત-“વસ્તુતઃ જિનેશ્વરત્વું કે ગુરુત્વું આજ્ઞાન આત્માને વિનયશુણ્ય પ્રગટ કરવા માટે ઉપયોગી છે,
તે સાક્ષાત્ ન હોય તો તેઓની સ્થાપના સામે પણ વન્દનાદિ વિનય કરવાથી આત્મામાં વિનયશુણ્ય પ્રગટે
છે. તે સ્થાપના યથાર્થ તેઓના આકારવાળી બનાવવી તે ‘સદ્ભૂતસ્થાપના’ અને આજ્ઞા (અરિયા-
હાલમાં જેને સ્થાપનાશ્રુતિ રાખવામાં આવે છે) વરાટક-કાષ્ટ-પુસ્તક કે ચિત્રકર્મથી કરેલી સ્થાપનાને
‘અસદ્ભૂત’ કહેવાય છે. તેમાં પણ પ્રતિષ્ઠા વગેરે વિધિથી હંમેશ માટે કરવામાં આવે તેને
‘યાવત્કથિક’ અને માત્ર નવકાર-પંચિદિય દ્વારા અમુક કાળ પૂરતી જ કરી હોય તેને ‘હત્વરિક’
કહેવાય છે. જેમ ખોરાક જડ છતાં શરીરમાં લોહીની વૃદ્ધિ વગેરે કરવા દ્વારા જ્ઞાનાદિ આત્મશુણ્ણના
વિકાસમાં સહાય કરે છે, તેમ સ્થાપના જડ છતાં બાહ્ય વિનય-સેવા વગેરે દ્વારા આત્માના વિનય-
જ્ઞાનાદિ શુણ્ણની સાધનામાં સહાય કરે છે, એ વાત સમજાય તેવી તદ્દન સાદી છે.”

(મિથ્યાદષ્ટિ છતાં નવીન શ્રદ્ધાવાળો સરલ પરિણામી,) દરેકે, જ્યાં ખેસી ચૈત્યવન્દન કરવાનું હોય તે ભૂમિને પ્રથમ ચક્ર વડે જોઈ, ઓઘા-ચરવાળા (કે ખેસની દસીઓ) થી પ્રમાર્જન કરી, આડું-અવળું જોયા વિના એક પ્રભુ સામે દષ્ટિ સ્થાપીને, મનને પણ ભગવાનના ધ્યાનમાં લીન કરીને, સંવેગ અને વૈરાગ્યથી નિજ શરીરની રોમસજી પણ વિકસ્વર થાય (અર્થાત્ સંવેગ-વૈરાગ્યપૂર્વક) અને હર્ષથી નેત્રમાં પાણી આવે તેમ હર્ષિત થઈને, “ અહો ! અતિ દુર્લભ પણ ભગવંતના ચરણની સેવા-વન્દન આજે મહા પુણ્યોદયે મને પ્રાપ્ત થયું ” એમ જાહુમાન પૂર્વક ‘ઉત્તમ અર્થવાળાં જિનેશ્વરના ગુણોથી ગભિત અને જેમાં પુનરુક્તતા વગેરે દોષો ન હોય તેવાં’ સુંદર કાવ્યોથી ભગવંતને યથાશક્ય સ્તુતિ-નમસ્કાર કરીને, હાથથી પ્રથમ જાણવી તે યોગસુદ્રા કરીને, અરુખલિત-સ્પષ્ટ-શુદ્ધ ઉચ્ચારપૂર્વક ‘ નમોત્યુ ણું ’ સૂત્ર નો પાઠ તેના અર્થનું સ્મરણ કરવાપૂર્વક બોલવો.

(ઉપા૦ સંઘાચારભાષ્યની ટીકામાં આટલું વિશેષ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે-એક-એ યાવત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ સ્તુતિ-કાવ્યો કહીને વિધિપૂર્વક પહેલાં જેનું સ્વરૂપ કહ્યું તે નમોત્યુ ણું કહે, સિદ્ધાંતમાં પણ કહ્યું છે કે-જયણપૂર્વક શ્રીજિનેશ્વરદેવોને ધૂપ ઉમેરીને શુદ્ધ ગુંથણીવાળાં જુદા જુદા ગુણોને કહેનારાં ૧૦૮ કાવ્યોથી સ્તુતિ કરે વગેરે. ” આ કાવ્યોથી નમસ્કાર કરવાનું વિધાન પણ પ્રાયઃ પુરુષોને અંગે સંભવે છે, કારણ કે-રાયપસેણીસૂત્રમાં સૂર્યોભદેવના વર્ણનમાં અને જીવાભિગમસૂત્રમાં વિજયદેવ (વગેરે પુરુષો) ના વર્ણનમાં આ પાઠ જોવામાં આવે છે. જ્ઞાતાસૂત્ર આદિમાં દ્રોપદી વગેરે (સ્ત્રીઓ) ના વર્ણનમાં તો આ નમસ્કારને જાણાવનારો આલોવો છોડીને બાકીના પાઠથી અતિદેશ (ભલામણ) કરેલો છે. ત્યાં તે પાઠો આ પ્રમાણે છે-(૧) “ તે અવસરે તે દ્રોપદી શ્રેષ્ઠ રાજકન્યા વગેરે, ” (૨) “ યાવત સ્નાનધરથી નીકળીને શ્રીજિનમંદિર હતું ત્યાં આવી વગેરે, “ શ્રીજિનપ્રતિમાનું દર્શન થયું કે તુરત જ પ્રજ્ઞામ કયો વગેરે ” (૩) “ જેમ સૂર્યોભદેવે કયું તેમ (દ્રોપદીએ પણ) ડાબા હાથે ઊભો કયો વગેરે. ” (આ રીતિએ ભલામણ કરી છે, પણ ૧૦૮ સ્તુતિ) કાવ્યોથી નમસ્કાર કયો વગેરે પાઠ ત્યાં નથી; માટે સંભવ છે કે-તે પુરુષોને આશ્રીને હોય, બીજી વાત-મસ્તકે જે હાથ લગાવીને ચક્રસ્તવ (નમોત્યુ ણું) કહેવાનું પણ સ્ત્રીઓને અંગે વિચારણીય છે, કારણ કે-જે હાથ મસ્તકે જોડવાથી સ્તન વગેરે હૃદયનો ભાગ દેખાવાનો પ્રસંગ આવે તે અનુચિત છે, માત્ર ન્યુંછણાં (લુંછણાં) વગેરે કરવાની જેમ ભક્તિને અંગે અંજલિ કરી જે હાથ ભગવાનના વગેરે અનુચિત નથી. તે માટે આગમમાં પણ કહ્યું છે કે-“ વિળજોળયાપ ગાયલદ્વીપ, ચક્લુક્સે અંજલિપ્પ-ગાહોળે ” અર્થાત્-‘ વિનયથી નમોલાં ગાત્ર (શરીર) વડે, ચક્રથી ભગવાનનો સ્પર્શ (દર્શન) થતાં જ અંજલિ અહણુ કરીને (જે હાથ જોડીને) ’ વગેરે, નમોત્યુ ણુંની જેમ જાવંતિ ચેઈઆઈ૦; જાવંત કે વિ સાહુ૦ અને જયવીયરાય૦ એ ત્રણ પ્રણિધાનસૂત્રો માટે પણ નામ વગેરેની સમાનતા જાણવી, પણ સુદ્રા માટે પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાનતા સમજવો નહિ. અર્થાત્ સર્વ વિષયમાં અનુચિત ખેસવાનું, ઉભા રહેવાનું, બોલવાનું વગેરે ‘વર્જણું’,-એ આ વિવેચનનું તાત્પર્ય છે. આ વિષયમાં વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ શ્રીદશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણી વગેરે ગ્રંથો જોવા, અહીં વિસ્તાર કરવો ઠીક નથી. હવે જે કહેવાનું છે તે-]

નમોત્યુ જીં એટલે પ્રણિપાતદંડકમાં કુલ ૩૩ આલાવા (પદો) છે અને એ-ત્રણ-ચાર વગેરે પદોના સમૂહરૂપ નવ વિસામાઓ (સંપદાઓ) છે. કહ્યું છે કે—

“ દો તિજ ચરર તિપંચા, દોનિ ય ચરો ય હુંતિ તિનેવ ।

સક્તથ નવ સંપય, તિત્તિસં હુંતિ આલાવા ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ એ-ત્રણ-ચાર-પાંચ-પાંચ-પાંચ-એ-ચાર અને ત્રણ પદોવાળી કુલ નવ સંપદાઓ અને તે નવ સંપદાઓનાં કુલ તેત્રીસ પદો છે.”

આ સંપદાઓનાં નામ તથા પ્રમાણ તેના અર્થ પ્રસંગે યથાસ્થાને કહીશું. નમોત્યુ જીં સૂત્રની વ્યાખ્યા-અર્થ આ પ્રમાણે છે—^{૩૧} “ નમોત્યુ જં અરિહંતાણં મગવંતાણં ।” તેમાં નમઃ-અસ્તુ-જં-અર્હદ્વ્યઃ-મગવદ્વ્યઃ એમ પાંચ પદો છે, તેનો ક્રમશઃ અર્થ આ પ્રમાણે છે-૧. ‘નમસ્’ ‘પૂજા કરવી’ એવા અર્થમાં અવ્યય છે, પૂજા દ્રવ્ય અને ભાવથી સંકોચ-નમ્રતા કરવી તેને કહેવાય છે, માટે અહીં હાથ-પગ-મસ્તક વગેરે શરીરના અવયવો નમાવવારૂપ દ્રવ્યથી સંકોચ (નમ્રતા) અને મનને નિર્મળ કરી-નમ્ર કરી બહુમાનથી ચિત્તવન્દનમાં બેડવું તે ભાવ સંકોચ (નમ્રતા) છે, એમ દ્રવ્ય અને ભાવથી નમ્ર થવા રૂપ પૂજા એ ‘નમસ્’ અવ્યયનો અર્થ સમજવો. હવે બીજું પદ ‘અસ્તુ’ એટલે થાઓ, ‘મારે પૂજા થાઓ.’ આ એક પ્રાર્થના છે અને તે હૃદયની શુદ્ધિ કરનાર હોવાથી ધર્મવૃક્ષનું ખાસ બીજ છે. ત્રીજું પદ ‘જં’ એ અવ્યય માત્ર વાક્યની શોભા માટે છે, ચોથું પદ ‘અર્હદ્વ્યઃ’ છે, અહીં અર્હત શબ્દની બુદ્ધિ બુદ્ધિ વ્યુત્પત્તિથી અનેક વ્યાખ્યાઓ થાય છે,

એક તો-તેઓ ચાત્રીશ અતિશયરૂપ પૂજને યોગ્ય છે તેથી ‘અર્હન્ત’ છે. કહ્યું છે કે—

“ અરિહંતિ વંદનનમં-સળાઈ અરિહંતિ પૂજસવ્કારં ।

સિદ્ધિગમણં ચ અરિહા, અરિહંતા તેણ વુચંતિ ॥૧॥ ” (આવંનિ૦ ૧૨૧)

ભાવાર્થ—“ વન્દન, નમસ્કાર વગેરેને લાયક છે, પૂજા તથા સત્કારને યોગ્ય છે અને સિદ્ધિ-ગતિને પામવા માટે યોગ્ય છે, તેથી તેઓને ‘અર્હન્ત’ કહ્યા છે. ”

બીજી વ્યાખ્યા—“ અરિ (શત્રુ)ને હણ્યા તેથી ‘અરિહન્ત’, મિથ્યાત્વમોહનીય, કષાયો વગેરે જે કર્મબંધના હેતુઓ તે અરિ (શત્રુઓ) છે. અનેક જન્મ-મરણ સુધી મહાન્ સંકટોને પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણબૂત તે મિથ્યાત્વ વગેરે શત્રુઓને હણવાથી તેઓ ‘અર્હન્ત’ છે. ”

“ ત્રીજી વ્યાખ્યા—‘ રજને હણવાથી અર્હન્ત,’ અહીં રજ એટલે ચાર ઘાતીકર્મો સમજવાં જેમ વાહળના સમૂહથી કીરણો ઢાંકાઈ જતાં સૂર્ય વાહળમાં હોવા છતાં પ્રગટરૂપે દેખાય નહિ, તેમ એ ચાર ઘાતીકર્મોરૂપ રજથી ઢાંકાઈ ગયેલો આત્માનો જ્ઞાન-દર્શન વગેરે ગુણરૂપ સ્વ-ભાવ અર્થાત્ તે ગુણો આત્મામાં પ્રગટ દેખાય નહિ; આ આત્મગુણોને ઢાંકનારાં ઘાતીકર્મોરૂપ રજનો નાશ કરવાથી તેઓ ‘અર્હન્ત’ કહેવાય છે.”

ચોથી વ્યાખ્યા—“ તેઓથી કાંઈ પણ ‘રહસ્ય’ એટલે છાતું નથી માટે ‘અર્હન્ત’ કહેવાય

૩૧. વર્તમાનમાં ઘણાં પુસ્તકોમાં ‘નમોત્યુજી’ પાઠ છપાય છે, પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ‘નમોત્યુ જી’

દેખાય છે, અને વ્યાકરણના આધારે તે બરાબર છે.

છે, તે આ પ્રમાણે—ભગવંતના જ્ઞાન—દર્શનગુણો, તેને આવરનારાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોની પરાધીનતા સર્વથા નષ્ટ થવાથી સંપૂર્ણ, નાશ નહિ પામનારા, અનંત વસ્તુને જણાવનારા તથા અદ્ભુત હોય છે. આ જ્ઞાન—દર્શન ગુણો વડે તેઓ સંપૂર્ણ જગતને એકી સાથે હંમેશાં પ્રત્યક્ષ બાજે અને જૂઠ્ઠા છે. તેથી તેઓથી કાંઈ છાતું નથી. એ રીતિએ તેઓને કાંઈ ગુપ્ત—રહસ્ય નથી માટે (અરહન્ત) ‘અર્હન્ત’ કહેવાય છે.”

એ ચાર વ્યાખ્યાઓમાંની છેલ્લી ત્રણ વ્યાખ્યાઓમાં વ્યાકરણમાં કહેલા પૃષોદરાદિ શબ્દોની જેમ ‘અર્હન્ત’ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે—એમ સમજવું. અથવા મૂળસૂત્રોમાં પાઠાન્તરરૂપે આવતા ‘અરિહંતાણં’ પદનો ‘અરિહન્ત્વ્યઃ’ એવો સંસ્કૃત પર્યાય કરવાથી ‘કર્મરૂપ અરિ એટલે શત્રુઓને હણનારા’ માટે ‘અરિહન્ત’ એમ સરળ વ્યાખ્યા થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ અદ્ભવિહં પિ ય કમ્મં, અરિભૂયં હોહ સયલ(બ્) જીવાણં ।

તં કમ્મમરિં હંતા, અરિહંતા તેણ વુચંતિ ॥૧॥ ” (આવ૦નિ૦ગા૦ ૧૨૦)

ભાવાર્થ—“ આઠે ય પ્રકારનું કર્મ તે સર્વ જીવોને ‘અરિભૂત’ એટલે શત્રુભૂત’ છે, તે કર્મરૂપ અરિને હણવાથી તેઓ અરિહન્ત કહેવાય છે.”

મૂળ સૂત્રોમાં ‘અરહંતાણં’ પાઠાન્તર પણ આવે છે, તેનો ‘અરોહદ્વ્યઃ’ સંસ્કૃત પર્યાય કરવાથી “ કર્મરૂપ બીજ ક્ષય થવાથી જેઓને પુનઃ સંસારરૂપ અંકુરો ઊગવાનો નથી ” અર્થાત્ જે સંસારમાં ફરી ઊગવાના—જન્મ પામવાના નથી. તેઓ ‘અરહન્ત’ એવી વ્યાખ્યા થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ દગ્ધે વીજે યથાસ્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાઝ્કુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે, ન રોહતિ ભવાઝ્કુરઃ ॥૧॥ ” (શાસ્ત્રવાર્તા૦ ૬૧૩)

ભાવાર્થ—“ જેમ બીજ સર્વથા બળી જવાથી, અંકુરો પ્રગટ થતો નથી, તેમ કર્મરૂપ બીજ મૂળમાંથી બળી જવાથી સંસારરૂપ અંકુરો પ્રગટ થતો નથી.”

વૈયાકરણીઓ તો ‘અર્હન્ત’ શબ્દનાં જ પ્રાકૃતમાં ‘અર્હન્ત’, અરિહંત અને અરહન્ત’ એમ ત્રણ રૂપો માને છે. સિદ્ધહૈમના ‘ઉચ્ચાર્હતિ’ (૮-૨-૧૧) સૂત્રથી એ ત્રણેય શબ્દો સિદ્ધ થાય છે.

તે અર્હન્તોને નમસ્કાર થાઓ !—એમ સંબંધ બાંધવો. અહીં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ‘નમઃ’ શબ્દના ચોગે ચોથી વિભક્તિ થાય, પણ પ્રાકૃતમાં ચોથી વિભક્તિને બદલે પછીનો ઉપયોગ કરાય છે. સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણમાં ‘ચતુર્થ્યાઃ પછી’ (૮-૩-૧૩૧) એ સૂત્ર પણ છે, માટે અહીં મૂલ પાઠમાં સર્વ સ્થલે છઠ્ઠી વિભક્તિ છે તે ચોથીના અર્થવાળી સમજવી. બહુવચનમાં પ્રયોગ—જેઓ ઇશ્વરને એક જ માને છે તેઓના અદ્વૈતવાદનું ખંડન કરી અરિહન્તો (ઇશ્વરો) ઘણા છે—એમ સિદ્ધ કરવા માટે તથા એકને બદલે અનેક અરિહંતોને નમસ્કાર કરનારને અતિ-શય ફળ મળે છે—એમ જણાવવા માટે છે. એ રીતિએ ‘અરિહંતાણં’ પદનો અર્થ પૂર્ણ કર્યો. હવે બીજું પદ ‘મગવદ્વ્યઃ’ છે, ઉપર જે અરિહંત કહ્યા તેઓનું ‘ભગવત્ એ વિશેષણ છે, તે અરિહંતના નામ-સ્થાપના—દ્રવ્ય-ભાવ વગેરે જે અનેક પ્રકારો છે તેમાંથી ભાવ-અરિહંતને’ અહિં કરવા માટે છે, અર્થાત્ મારો નમસ્કાર ભાવ-અરિહંતને થાઓ—એમ કહેવા માટે આ વિશેષણ છે. ‘મગવત્’ પદમાં કહેલો ‘મગ’ અંશ ‘સમગ્ર ઐશ્વર્ય’ વગેરે છ અર્થોનો વાચક છે. કહ્યું છે કે—

“ દેશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।

ધર્મસ્યાથ પ્રયત્નસ્ય, ષણ્ણાં મગ્ન ઇતીક્ષ્ણા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ સમગ્ર ઐશ્વર્ય, સમગ્રરૂપ, સમગ્ર યશ, સમગ્ર શ્રી, સમગ્ર ધર્મ અને સમગ્ર પ્રયત્ન-એ ‘રેછનું’ નામ ‘ભગ’ છે. ”

આ છ અર્થોમાં-ભક્તિથી નમ્રભાવે ઇન્દ્રે શુભ કર્મોનો અનુબંધ કરાવનારા આઠ મહા પ્રાતિકાર્યો કર્યા તે શ્રીઅરિહંતનું ૧-સમગ્ર ઐશ્વર્ય સમજવું; સર્વ દેવોએ પોતાની સર્વ શક્તિ-થી બનાવેલું માત્ર અંશુઠા જેટલું પણ રૂપ ભગવંતના જે રૂપની સામે અંગારા (કોલસા) સમાન દેખાય છે તેવું અતિશયથી યુક્ત ૨-સમગ્ર રૂપ જાણવું; રાગ-દ્વેષાદિ અંતરંગ શત્રુ-ઓને, ક્રુધાદિ પરિષ્કોને તથા દેવ વગેરેએ કરેલા ઉપસર્ગોને છતવા માટે ફેરવેલા આત્મપરા-ક્રમથી પ્રગટ થયેલો શાશ્વતો ત્રણ લોકને આનંદકારી ભગવંતનો યશ તે ૩-સમગ્ર યશ જાણવો; ધાતીકર્મોનો વિરોધ કરવામાં સમર્થ એવા પોતાના પરાક્રમથી પ્રગટ કરેલી ‘સમ્પૂર્ણ’ સુખ-સંપત્તિથી ભરપૂર કેવલજ્ઞાનાદિ રૂપ’ તીર્થંકરપદની લક્ષ્મી તે અરિહંતની ૪-સમગ્ર લક્ષ્મી જાણવી; ભગવંતને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-રૂપ અને દાન-શીલ-તપ-ભાવમય એવો (એક શાતાવેદનીયનો જ શુભ કર્મબંધ કરાવનારો અને બાકીનાં કર્મોનો નાશ કરાવનારો) જે ‘બાહ્ય-અભ્યંતર મહાયોગ તે રૂપ ૫-સમગ્ર ધર્મ સમજવો; અને એકરાત્રિકી આદિ મહા પ્રતિ-માઓ (અભિગ્રહો)ના ભાવોમાં-અધ્યવસાયોમાં હેતુભૂત અને તે તે કર્મોનો એકી સાથે નાશ કરનારા એવા ‘કેવલી’ આદિ સમુદ્ધાતો (પ્રયત્નો), મન-વચન અને કાયયોગોનો નિરોધ તથા તે નિરોધને યોગે પ્રગટ કરેલી આત્માની શૈલેશી (મેરુપર્વતના જેવી નિષ્પ્રકંપ) અવસ્થા વગેરે કાર્યોથી પ્રગટપણે ઝોળખાતો ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્યથી કરેલો જે પ્રયત્ન તે ૬-સમગ્ર પ્રયત્ન સમજવો. એ પ્રમાણે ઐશ્વર્યાદિ છ પ્રકારનો ‘ભગ જેઓને છે તે ભગવંત’ એવા ભગવંતને નમસ્કાર થાઓ ! એમ પછીનાં દરેક પદો સાથે પણ ‘નમસ્કાર થાઓ’ એ શબ્દો જોડવો. બુદ્ધિમંતોને આવા અરિહંતો જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. એમ આ બે પદોથી નમોત્યુ ણુ સુત્રની પહેલી ‘સ્તોતવ્ય’ સંપદા કહી. (અર્થાત્-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કોણુ-કેવા છે ? તે કહ્યું)

હવે તે ‘અરિહંત ભગવંતો’ કયા હેતુથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય (સ્તોતવ્ય) છે ?, તેને જણાવનારી બીજી ‘હેતુસંપદા’ નું વર્ણન કરે છે. ‘આદ્વગરાણં-તિથ્યયરાણં-સયં સંબુદ્ધાણં’ તેમાં ‘આદ્વગરાણં’ એટલે ‘આદિના કરનારા’ અર્થાત્-સર્વ પ્રકારની નીતિમાં કારણુભૂત શ્રુત-ધર્મની આદિના કરનારા (પ્રરૂપક), અથવા આદિમાં કારણુભૂત હોવાથી ‘આદિકરા’, તેઓને. જે કે શ્રુતધર્મરૂપ બાર અંગો-દ્વાદશાંગી કહી ન હોય, નથી કે ન હતી, એમ બને નહિ, બન્યું નથી કે બનશે નહિ; છે, હતી, અને રહેશે-એમ શ્રીજિનેશ્વરેવોએ કહેલું હોવાથી તે

૩૨. ‘ભગ’ શબ્દના બીજા પણ અર્થો આ પ્રમાણે છે—

“ મગ્નોર્ક-જ્ઞાન-માહાત્મ્ય-યશો-વૈરાગ્ય-મુક્તિષુ ।

રૂપ-વીર્ય-પ્રયત્નેચ્છા-શ્રી-ધર્મૈશ્વર્ય-યોનિષુ ॥૧૧॥ ”

અર્થાત્—“ ભગ શબ્દ-સર્વ, જ્ઞાન, મહિમા, યશ, વૈરાગ્ય, મુક્તિ, રૂપ, બળ, પ્રયત્ન, ઇચ્છા, લક્ષ્મી, ધર્મ, ઐશ્વર્ય અને યોનિ-એ ચૌદ અર્થોમાં છે. ”

શાશ્વતી છે, તો પણ સૂત્રથી નહિ, પણ અર્થોની (ચેયની) અપેક્ષાએ તે શાશ્વતી છે એમ સમજવું, અને તેથી જ સૂત્રની અપેક્ષાએ પોતપોતાના તીર્થમાં દરેક તીર્થ કરવું દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુત-ધર્મનું આદિકરવાપણું બ્યાજળી છે જ, કોઈ વિરોધ તેમાં ઘટતો નથી. (અર્થાત્ શબ્દ રચનાની અપેક્ષાએ દરેકની દ્વાદશાંગી નવી નવી હોય છે, પણ તેમાં કહેલા અર્થોની અપેક્ષાએ કોઈ નવી નતા હોતી નથી, ત્રણેય કાળની દ્વાદશાંગીઓમાં સર્વનો જ્ઞેયરૂપ અર્થ એકસરખો જ હોય છે.)

હવે કેવલજ્ઞાન થયા પછી તુર્ત મોક્ષ થાય જ, એમ માનનારા કેટલાકો કોઈને પણ તીર્થ કર માનતા નથી. “અદ્વૈતજ્ઞાયે કૈવલ્યાભાવાત્”-એ વચનથી તેઓ એમ માને છે કે સંપૂર્ણ-સઘળાં કર્મોનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી કેવલજ્ઞાન થાય નહિ અને કેવલજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થતો હોવાથી તુર્ત જ મોક્ષ થાય જ, એમ તીર્થ સ્થાપવાનું કારણ (સમય) નહિ હોવાથી તેઓ અતીર્થ કર હોય છે. તેઓના આ મતને અસત્ય જણાવવા માટે કહે છે કે ‘તિત્થયરાણં’=તીર્થ કરનારાને, ‘સંસારસમુદ્ર જેની સહાયથી તરી શકાય તે ‘તીર્થ’ કહેવાય, એ ન્યાયે શાસનના આધારભૂત સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને, અથવા પહેલા ગણધને તીર્થ અને તે તીર્થને કરનારા એટલે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની અથવા પ્રથમ ગણધરની સ્થાપના કરનારા અરિહંતોને ‘તીર્થ કરે’ કહેવાય છે. સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષય વિના કેવલજ્ઞાન ન થાય એમ નથી, કારણ કે-ધાતીકર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં જ કેવલજ્ઞાન થાય છે, અધાતીકર્મોથી તેને કોઈ બાધ થતો નથી. એમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ધાતીકર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષયથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થતાં જ્ઞાનથી કેવલી થએલા તેઓને તીર્થ કરવાનું (સ્થાપવાનું) કાર્ય ઘટી શકે છે. હા, મુક્તકેવલી એટલે આઠેય કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્તાવસ્થાને પામેલા સિદ્ધોના કેવલપણામાં તો જૈનદર્શન પણ તીર્થ કરપણું માનતું નથી, અર્થાત્ સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મુક્ત-અવસ્થામાં તીર્થ કરવાનું જૈનદર્શનને પણ માન્ય નથી. એ રીતિએ તીર્થને કરનારા તે તીર્થ કરેને (નમસ્કાર થાઓ.)

તીર્થ કરે પણ “સદ્દાશિવની કૃપાથી બોધ પામે છે”-એમ કેટલાકો માને છે. તેઓના મતે- “મહેશાનુમ્રહાદ્વોધનિયમાવિતિ” અર્થાત્ મહેશની મહેરબાનીથી બોધ (જ્ઞાન) અને નિયમ (શોચ-સંતોષ-તપ-સન્નિધિ-ધ્યાન) થાય છે વગેરે તેઓનું આ કહેવું અસત્ય છે એમ જણાવવા માટે કહે છે કે-“સ્વયંસંબુદ્ધેભ્યઃ” બીજાના ઉપદેશ વિના જ ‘તથાસંયત્વ’ વગેરે કારણરૂપ સામગ્રીના પરિપાકથી જેઓએ પોતાની મેળે જ તત્ત્વને યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણ્યું છે તે ‘સ્વયં’ બોધ પામેલા (અરિહંતો)ને’ મારે નમસ્કાર થાઓ. જો કે તેઓનો આત્મા પૂર્વભવોમાં તેવા ઉત્તમ શુરની નિશ્ચાથી બોધને પામેલો હોય છે, છતાં તીર્થ કરના ભવમાં તો તેઓને કોઈના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેતી નથી, સ્વયં જ બોધ પામે છે; હા! તીર્થ કરના ભવમાં પણ દીક્ષા અવસરે લોકાંતિક દેવો આવીને “મયં ! તિત્થં પવત્તેહ !” અર્થાત્-‘હે ભગવન્ ! તીર્થ પ્રવર્તો’ વગેરે કહીને વિનંતિ કરે છે, પણ વસ્તુતઃ વૈતાલિક-કાલસાપક પુરૂષના વચન પછી રાજ સ્વયં તે કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ તીર્થ કરે પણ લોકાંતિક દેવોની વિનંતિ પછી સ્વયં દીક્ષા સ્વીકારે છે, માત્ર રાજાના નોકરની જેમ લોકાંતિક દેવોનો તો વિનંતિ કરવાનો આચાર છે, નહિ કે લોકાંતિક દેવોના કહેવાથી પ્રભુ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે અરિહંત ભગવંતો જે જે હેતુથી સ્તુતિ કરવા લાયક છે તે તે હેતુને સામાન્યરૂપે બતાવનાર સામાન્ય હેતુરૂપ આ

“ સ્તોતવ્ય હેતુ ” નામની ત્રણ પદની બીજી સંપદા કહી.

હવે તેના જ વિશેષ હેતુઓરૂપ “ સ્તોતવ્ય વિશેષ હેતુ ” નામની ત્રીજી સંપદા કહે છે, “ પુરિસો(સુ)સમાજં, પુરિસસીદાજં, પુરિસવરપુંડરીયાજં, પુરિસવરગંધહસ્તીજં ।” અહીં ‘પુરિ’ એટલે શરીરમાં, ‘શયનાત્’ એટલે શયન કરવાથી પુરૂષ કહેવાય છે, અર્થાત્-વિશિષ્ટ પુણ્યકર્મના ઉદયથી ઉત્તમ આકૃતિવાળા શરીરમાં વાસ કરનારા જીવો પુરુષો અને તે પુરૂષોમાં પણ અરિહંતો ઉત્તમ હોવાથી (સાહજિક પોતાના તથાભવ્યત્વ વગેરે ભાવોથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી) ‘પુરૂષોત્તમ ’ કહેવાય છે. અરિહંતો સર્વથી એ કારણે ઉત્તમ છે કે-તેઓ સંસારમાં રહે ત્યાં સુધી પરોપકાર કરવામાં વ્યસની અને પોતાનો (ભૌતિક સુખનો) સ્વાર્થ તેઓને ગોણુ હોય છે, સર્વત્ર ઉચિત ક્રિયાવાળા, ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ હીનતા રહિત, તેઓની દરેક પ્રવૃત્તિ ઉત્તમ ફળવાળી (સફળ), દૃઢ વિચારક, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, તેમજ કૂલેશરહિત ચિત્તવાળા હોય છે. દેવ ગુરૂમાં બહુ માનવાળા અને ગંભીરહૃદયવાળા હોય છે, વગેરે અનેક સાહજિક ગુણોથી તેઓ સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે. જેમ મેલું પણ જાતિવંત રત્ન કાચ કરતા ઉત્તમ જ છે, કાચ વગેરે ગમે તેટલાં સુંદર પણ દ્રવ્યો કદાપિ રત્નની બરાબરી કરી શકતાં નથી જ, તેમ અરિહંતો અનાદિકાળથી સહજ સ્વરૂપે જ સર્વ જીવોમાં ઉત્તમ હોય છે. (નિગોદાદિ અવસ્થામાં પણ તેઓની તે ઉત્તમતા હોય છે જ,) એ સુજળ અરિહંતો અન્ય પુરૂષોથી ઉત્તમ છે-એમ કહેવાથી બોદો જે માને છે કે-નાસ્તીહ કશ્ચિદ્માજનં સસ્વઃ અર્થાત્-“ પ્રાણી માત્ર સર્વ ગુણોનું ભાજન છે,” માટે સર્વ જીવો બુદ્ધ થઈ શકે છે એ બોદ્યમતનું ખંડન કર્યું સમજવું. (અર્થાત્ સર્વ જીવો કદાપિ ‘અરિહંત’ થઈ શકતા નથી, જેઓ અનાદિ ઉત્તમ છે, તેઓ જ તથાભવ્યત્વ વગેરેનો યોગ થતાં અરિહંત થઈ શકે છે-એમ આ વિશેષણથી કહ્યું.)

વળી બાહ્ય અર્થની સત્તાને જ સત્ય માનનારા અને ઉપમાને અસત્ય માનનારા સંસ્કૃતાચાર્યના શિષ્યો કહે છે કે-જેઓ સ્તુતિને યોગ્ય છે તેઓને કોઈની ઉપમા અપાય નહિ, કારણ કે-“ હીનઘિકામ્યામુષમા મૃષા ” અર્થાત્-‘હીન કે અધિક હોવાના કારણે કોઈને કોઈની ઉપમા આપવી તે અસત્ય છે,’-તેમના આ મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-“ પુરુષર્ષિદ્વેષ્યઃ ” અર્થાત્-અરિહંતો પુરુષ છતાં પ્રધાનતા, શૌર્ય વગેરે ગુણોથી સિંહ જેવા છે, માટે ‘પુરુષસિંહ’ છે તેઓને; જેમ સિંહો શૌર્ય, કૂરતા, વીર્ય, ધૈર્ય વગેરે ગુણોવાળા હોય છે, તેમ અરિહંતો પણ કર્મરૂપ શત્રુઓ પ્રત્યે શૌર્યગુણવાળા-ક્રોધાદિ (પરાભવ કરનારાઓ)ને સહન નહિ કરનારા, તે કર્મોનો ઉન્નેહ કરવામાં કૂર, રાગાદિથી પરાજય નહિ પામનારા માટે પરાક્રમશાળી-વીર્યવંત, અને તપ-કર્મમાં ધૈર્યવાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; વળી તેઓને પરિષદોની અવગણના હોય છે, ઉપસંગોનો ભય હોતો નથી; ઇન્દ્રિયવર્ગની ચિંતા કરતા નથી, સંયમ માર્ગમાં થાકતા નથી, ઇત્યાદિ ગુણોથી તેઓ સિંહ સમાન છે; આ પ્રમાણે આપેલી ઉપમા અસત્ય પણ નથી, કારણ કે-‘સિંહ જેવા’ ઇત્યાદિ ઉપમાથી તેઓના અસાધારણ (વિશિષ્ટ) ગુણો જણાવવામાં આવ્યા છે; તેઓને મારો નમસ્કાર થાઓ.

વળી ‘ભગવંતો સજાતીય ઉપમાવાળા હોવા જોઈએ, વિજાતીય ઉપમાથી ઉપમાનના ધર્મો ઉપમેયમાં આવી પડવાથી ભગવાનના પુરુષપણા આદિનો અભાવ થશે’-એમ માનનારા સુચારુના શિષ્યોનું મન્તવ્ય છે કે-“ ચિરુદ્ધોપમાયોને તદ્દર્માપ્ત્વા તદ્વસ્તુત્વમ્ ” અર્થાત્-‘ચિરુદ્ધ ઉપમાને

યોગે ઉપમેયમાં ઉપમાના ધર્મે ઘટાવતાં ઉપમેયની વાસ્તવિકતા રહેતી નથી.' તેઓના આ મતનું અંડન કરતાં કહે છે કે-“પુરુષવરપુણ્ડરીકેભ્યઃ” અર્થાત-‘પુરુષ છતાં વર પુંડરીક જેવા અરિહંતોને’ નમસ્કાર થાઓ. ‘સંસારરૂપ પાણીના સંગ વિનાના’ ઇત્યાદિ ધર્મે દ્વારા તેઓ વરપુંડરીક પ્રધાન કમળ જેવા છે, પુંડરીક કમળો કાદવમાં ઉપજે છે, પાણીથી વધે છે અને તે બેઠેને છાડીને ઉંચે જાય છે, તે સ્વાભાવિક સુંદર હોય છે, ત્રિભુવનની લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે, ચક્ષુ વગેરેના આનંદનું ઘર છે, તેના ઉત્તમ ગુણોને યોગે વિશિષ્ટ તિર્થંથો, મનુષ્યો અને દેવો પશુ તે કમળોને સેવે છે (વાપરે છે) અને તે સુખના હેતુભૂત છે, તેમ અરિહંત ભગવંતો પશુ કર્મરૂપ કાદવમાં જન્મ્યા અને દેવી ભોગોરૂપ જળથી વૃદ્ધિ પામ્યા, છતાં કર્મ અને ભોગો બન્નેને ત્યજીને અલગ રહે છે, પોતાના સાહજિક અતિશયોથી સુંદર હોય છે, (અનંત) ગુણોરૂપ લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે, જીવોને પરમ આનંદમાં હેતુરૂપ છે, કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોને યોગે ભવ્ય પ્રાણીઓ તેઓની સેવા કરે છે અને તેથી મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિમાં તેઓ કારણ બને છે, એમ અરિહંતો પશુ પુંડરીક-કમલ જેવા છે. આ બિન્ન જાતીય-કમળની ઉપમા આપવા છતાં અર્થમાં કાંઈ વિરોધ નહિ હોવાથી સુચારુતા શિષ્યો વિજ્ઞાતીય ઉપમામાં જે દોષ બતાવે છે તેનો અહીં સંભવ પશુ નથી. જો વિજ્ઞાતીય ઉપમેયમાં ઉપમાના અન્ય ધર્મે પશુ આવી જતા હોય તો સજ્ઞાતીય ઉપમામાં પશુ તે સિંહ વગેરેના પશુત્વ વગેરે ધર્મે આવી જાય, પરંતુ સજ્ઞાતીય ઉપમાઓમાં તેવું કાંઈ બનતું નથી તેમ વિજ્ઞાતીય ઉપમામાં પશુ તે દોષ આવતો નથી.

એમાં વળી બૃહસ્પતિના શિષ્યો એમ માને છે કે-‘પહેલાં સામાન્ય ગુણ, પછી તેથી વિશિષ્ટ પછી તેથી વિશિષ્ટ’ એમ યથાક્રમે ઉત્તરોત્તર ગુણોનું વર્ણન કરવું જોઈએ, એ ન્યાયે પહેલાં હીનગુણવાળાની અને પછી અધિક ગુણીની ઉપમા આપવી જોઈએ. જો વ્યાખ્યામાં આવો ક્રમ ન સચવાય તો જેની વ્યાખ્યા કરવી હોય તે પદાર્થ પશુ ક્રમ વિનાનો બની જાય અને ગુણો તો ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી તે અસત્ કહે. તેઓ કહે છે કે-‘અક્રમવદસત્’ અર્થાત-‘જેનો ક્રમિક વિકાસ નથી તે વસ્તુ અસત્ (ખોટી) છે.’ આથી શ્રીઅરિહંતના ગુણોનો પશુ વિકાસ ક્રમિક છે એમ જણાવવા માટે ‘પહેલાં સામાન્ય અને પછી વિશિષ્ટ ઉપમા આપવી જોઈએ.’ તેમના આ મતનું અંડન કરતાં કહે છે કે-“પુરુષવરગન્ધર્વસ્તિભ્યઃ” આ પદ્યથી શ્રીઅરિહંતને ‘પુરુષ છતાં વરગન્ધર્વસ્તિના જેવા’ કહ્યા છે, તેઓને મારો નમસ્કાર થાઓ. આ ઉપમામાં ‘ક્ષુદ્ર હાથીઓને નસાડવા’ વગેરે ધર્મો દ્વારા ગંધર્વસ્તિની સાથે શ્રીઅરિહંતનું સમાનપણું બતાવ્યું છે. જેમ ગંધર્વસ્તિના ગંધ માત્રથી તે પ્રદેશમાં ફરતા (રહેતા) બીજા ક્ષુદ્ર (સામાન્ય) હાથીઓ ભાગી જાય છે, તેમ ધ્યાનને નુકશાન કરનાર તીડ-પોપટ-મૂવક વગેરે ઇતિઓ, રોગો-કોલેરા-મરકી-પ્લેગ વગેરે મારીઓ, પરરાજ્યનાં આક્રમણો કે બળવા વગેરેના ઉપદ્રવો, તથા દુષ્કાળ વગેરે ઉપદ્રવરૂપ સર્વ હાથીઓ ભગવંતના અચિંત્ય પુણ્યના મહિમાથી અને તેઓના વિહારના પવનની ગંધ માત્રથી ભાગી જાય છે, નાશ પામે છે, માટે ભગવાન વરગંધર્વસ્તિ સમાન છે. અહીં પહેલાં સિંહ, પછી કમળ અને પછી ગંધર્વસ્તિની ઉપમા આપી, તેમાં ગંધર્વસ્તિથી પશુ સિંહ બલિષ્ઠ છે, અને કમળો તો સામાન્ય છે, છતાં અક્રમથી પહેલાં સિંહની અને છેલ્લે ગંધર્વસ્તિની ઉપમા આપી, તે તેઓના મતે અષ્ટિત છતાં દોષરૂપ નથી, કારણ કે-તેઓ કહે છે કે ‘વ્યાખ્યામાં ક્રમ ન હોય

તો વ્યાખ્યેય (પદાર્થ) અસત્ કહે, એ વાત ઘટતી નથી. વસ્તુતઃ સામાન્ય કે વિશિષ્ટ સઘળા ગુણો પદાર્થમાં પરસ્પર સાપેક્ષપણે-સાથે જ રહે છે, તેથી ગુણોની કે ગુણીની સ્તુતિ ક્રમથી કે અક્રમથી કરવામાં કોઈ દોષ નથી.

એમ “પુરિસુત્તમાણં” વગેરેથી શ્રીઅરિહંત ભગવંતોની સ્તુતિના વિશેષ હેતુઓ જણાવ્યા, આથી જ આનું નામ “સ્તોતવ્ય વિશેષ હેતુ સંપદા” છે. આર પદવાળી આ ત્રીજી સંપદા પૂર્ણ થઈ.

હવે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય તે શ્રીઅરિહંતદેવો સામાન્ય રીતિએ લોકમાં કેવા ઉપયોગી છે ? તે જણાવવા પાંચ પદોવાળી “સ્તોતવ્ય સામાન્ય ઉપયોગ” નામની ચોથી સંપદાનું વર્ણન કરે છે.

“લોગુત્તમાણં, લોગનાદ્યાણં, લોગહિયાણં, લોગપર્જવાણં, લોગપજ્જોઝગરાણં” એમાં ‘લોકો-ત્તમેભ્યઃ’ એટલે લોકોમાં જેઓ ઉત્તમ છે તેઓને; ‘જે શબ્દો સમૂહવાચક હોય, તે શબ્દો તે સમૂહના અમુક અવયવ (અંશ)-વિભાગના પણ વાચક હોય’ એમ શબ્દશાસ્ત્રનું કથન છે, માટે અહીં લોક શબ્દથી સર્વ ભવ્યજીવોમાં ઉત્તમ’ એમ સમજવું. જે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહવાળા ક્ષેત્ર (ચોદ રાજ)ને લોક કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે કે-

“ધર્માદીનાં વૃત્તિ-દ્રવ્યાણાં ભવતિ યત્ર તત્ ક્ષેત્રમ્ ।

તૈર્દ્રવ્યૈઃ સહ લોક-સ્તદ વિપરીતં દ્વલોકારુચઃ(રુચમ્) ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો જ્યાં છે તે આકાશને ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે લોક કહેવાય છે અને તે સિવાયના એકલા આકાશ ક્ષેત્રને અલોક કહેવાય છે. ”

તો પણ અહીં ‘લોગુત્તમાણં’ ના લોક શબ્દથી ઉપર્યુક્ત શબ્દશાસ્ત્રના ન્યાયે ‘સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓરૂપજ લોક સમજવો. એમાં કારણ એ છે કે-ભગવંતને અહીં ઉત્તમ કહ્યા છે તે ઉત્તમતા સમાન જાતિવાળાઓમાં હોય તો વાસ્તવિક છે, હલકી જાતિની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ જાતિ ઉત્તમ છે જ, એમાં કંઈ વિશેષ નથી; એમ તો અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ ભવ્યો પણ ઉત્તમ છે જ ને !, ભગવંતની એવી ઉત્તમતા કહેવામાં કશો જ અતિશય નથી, આથી જ તેઓ સજાતિય એવા ભવ્ય જીવોમાં ઉત્તમ છે એમ કહ્યું; તે એ કારણે સાચું છે કે-સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓમાં સકલ કલ્યાણના કારણભૂત ‘તથાભવ્યત્વ’ ભાવ તો માત્ર ભગવંતમાં જ હોય છે; માટે તેઓને;

વળી ‘લોકનાથેભ્યઃ’ એટલે ‘લોકના નાથને,’ નાથ તે કહેવાય કે- અપ્રાપ્ત વસ્તુને, પ્રાપ્ત કરાવવારૂપ યોગને અને પ્રાપ્ત વસ્તુનું રક્ષણ કરવારૂપ ક્ષેમને જે કરે. અહીં ભગવંતને લોકના નાથ કહ્યા તે પણ સર્વ ભવ્ય પ્રાણીરૂપ લોકની અપેક્ષાએ નહિ, કારણ કે-ભવ્યોમાં પણ જે ‘જાતિભવ્ય’ વગેરે હોય છે તેઓનો યોગ-ક્ષેમ ભગવંતથી પણ થઈ શકતો નથી, જે તેમ થાય તો સઘળાનો મોક્ષ થઈ જાય; માટે અહીં ભગવાન તેવા ભવ્ય પ્રાણીઓના યોગ-ક્ષેમ કરનારા નાથ ઘટી શકે છે, કે ધર્મજીવની સ્થાપના વગેરે ગુણો પ્રગટ થવાથી બીજા ભવ્યોની અપેક્ષાએ જેઓ ભિન્ન થયેલા છે-ઉત્તમ છે, તેવા ભવ્યોમાં ભગવાન ધર્મજીવનું^{૩૩} આધાન-સ્થાપન, ધર્મરૂપ અંકુરાનો પ્રાદુર્ભાવ અને તેનું પોષણ વગેરે કરનારા હોવાથી યોગને કરનારા છે. તથા તેનું રાપ-દેવાદિ આંતરશત્રુઓના ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરનારા હોવાથી ક્ષેમને કરનારા છે, એમ તેવા વિશિષ્ટ

૩૩. ધર્મની પ્રશંસા વગેરે બીજા, ધર્મ કરવાની ચિંતા-ભાવના તે અંકુર અને ધર્મનું શ્રવણ તે પોષણ કહેવાય છે. (યોગદર્શિત)

ભવ્ય પ્રાણીઓરૂપ લોકના નાથ છે. તે 'લોકનાથને મારો નમસ્કાર થાઓ.'

'લોકહિતેભ્યઃ' એટલે 'લોકનું હિત કરનારાને,' અહીં લોક શબ્દથી 'ચૌદરાજ લોક' કગત એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના વ્યવહાર રાશીના સર્વ જીવો સમજવા; કારણ કે-ભગવંત 'સમ્યગ્દર્શન' વગેરે મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરીને તે સર્વ જીવોનું 'સ્વથી કે પરથી થતા દુઃખોથી રક્ષણ કરે છે, માટે "વ્યવહાર રાશીના સર્વ જીવોરૂપ લોકના"૩૪ હિતકારક છે; તેઓને-

'લોકપ્રદીવેભ્યઃ' એટલે 'લોકને પ્રદીપની જેમ પ્રકાશ આપનારાને' અહીં લોક શબ્દથી 'વિશિષ્ટ સંજ્ઞીયેન્દ્રિય જીવોરૂપ લોક' સમજવો, કારણ કે-ભગવંત તેવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞી જીવો-માં તે તે પ્રકારની દેશનારૂપી જ્ઞાનનાં કિરણો વહે મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો નાશ કરીને યથાયોગ્ય રૂપભાવોનો પ્રકાશ કરે છે, (સમવસરણમાં સર્વને પ્રતિભાષ થતો નથી) તેથી તેવા વિશિષ્ટ સંજ્ઞી જીવોને અંગે જ ભગવંતનું પ્રદીપપણું (પ્રકાશકપણું) વહે છે. દીપક અંધને પ્રકાશ કરી શકતો નથી તેમાં તેનું અંધત્વ કારણ છે, તેમ ભગવંત પણ અન્ય (સામાન્ય) જીવોને પ્રકાશ કરી શકે નહિ તેમાં તેઓનું ધનમિથ્યાત્વરૂપ અંધત્વ કારણભૂત છે, માટે જ વિશિષ્ટ સંજ્ઞી પ્રાણીઓ-રૂપ લોકમાં પ્રદીપ સમા લોકપ્રદીપ ભગવંતને મારો નમસ્કાર હો !

તથા 'લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ' એટલે 'લોકને સૂર્યવત્ પ્રદ્યોત કરનારાને' અહીં લોક શબ્દથી વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા ગણધરો સમજવા, કારણ કે-તેઓમાં જ નિશ્ચયથી સમકિત હોવાથી સૂર્યની જેમ ભગવંત તેઓને તત્ત્વોનો પ્રકાશ કરે છે. અહીં પ્રકાશ કરવા યોગ્ય જીવાદિ સાત (નવ) તત્ત્વો સમજવાં. એ તત્ત્વોને યથાર્થ રીતિએ તેઓ જ બાણી શકે કે જેઓમાં વિશિષ્ટ યોગ્યતા હોય ! આ તત્ત્વોનો પ્રકાશ પણ સર્વ ચૌદ પૂર્વધરોમાં સરખો સંભવી શકતો નથી, કારણ કે-વૃદ્ધપરંપરાથી સંભળાય છે કે-ચૌદપૂર્વધરો પણ માંહોમાંહે છ સ્થાન૩૫ વૃદ્ધિ-હાનિ (તારતમ્ય)વાળા હોય છે. જેથી તે સર્વને જીવાદિ તત્ત્વોનો પ્રદ્યોત સમાન થઈ શકતો નથી. અહીં 'પ્રદ્યોત' એટલે 'વિશિષ્ટ પ્રકારના નય-નિરોપાદિથી સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવની યોગ્યતા.' એ યોગ્યતા વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વધરોમાં જ હોય છે, માટે અહીં 'વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વધરો (ગણધરો)રૂપ લોકમાં' સૂર્યની જેમ જીવાજીવાદિ તત્ત્વનો પ્રદ્યોત કરનારા 'લોકપ્રદ્યોત કરનારા' સમજવા તે ભગવંતને નમસ્કાર થાઓ.

એમ લોકોત્તમ વગેરે પાંચ પ્રકારે પરાપકારક હોવાથી સ્તોતવ્ય સંપદાની "સામાન્ય ઉપયોગ" નામની પાંચ પદની આ ચોથી સંપદા કહી.

હવે આ સંપદાના હેતુઓ જણાવનારી "ઉપયોગહેતુ સંપદા" નામની પાંચમી સંપદા કહે છે. "અમયદયાણં, ચક્ષુદયાણં, મગ્ગદયાણં, સરણદયાણં, બોદ્ધિદયાણં" તેમાં-'અમયદેભ્યઃ' એટલે 'અભયદાતાને' જ્ઞાનીઓએ-આલોકનો, પરલોકનો, આદાનનો, અકસ્માતનો, આજીવિ-

૩૪. ચૈત્યવંદન--મહાભાષ્ય વગેરેમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહરૂપ ચૌદરાજ લોકના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી, તેઓ લોકહિત કરનારા છે. એમ અર્થ પણ કહ્યો છે.

૩૫-૧. અનંત ભાગવૃદ્ધિ, ૨. અસંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ, ૩. સંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ, ૪. સંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ, ૫. અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ અને ૬. અનંત ગુણવૃદ્ધિ-એ છ વૃદ્ધિ સ્થાનો કહેવાય છે અને અનંત ભાગ હાનિ વગેરે ક્રમથી એ છ હાનિ સ્થાનો કહેવાય છે.

કાનો, મરણનો અને અપયશનો-એમ સાત પ્રકારનો ભય કહ્યો છે. તેથી પ્રતિપક્ષે ભયના અભાવને અભય કહ્યો છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ કલ્યાણ સાધક ધર્મની ભૂમિકામાં કારણભૂત વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્યને અભય કહેવાય છે, કેટલાકે એને ધૈર્ય પણ કહે છે. આવા પ્રકારનું અભય (ધૈર્ય) કેનારા અરિહંત જ હોય, કારણ કે-તેઓ પોતાના ગુણોની વિશિષ્ટતા (પ્રકર્ષ)ને યોગે અચિંત્ય શક્તિવાળા અને એ શક્તિથી પરોપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે (ભાવના છતાં શક્તિ ન હોય, કે શક્તિ છતાં ભાવના ન હોય તો પરોપકાર થઈ શકતો નથી. અરિહંતમાં એ બન્ને અતિશયી હોવાથી તેઓ અભયને આપી શકે છે), માટે 'અભયને કેનારા' તેઓને—

‘અણુદેભ્યઃ’ એટલે ચક્ષુદાતાને, અહીં તત્ત્વજ્ઞાનમાં કારણભૂત વિશિષ્ટ આત્મધર્મરૂપ ચક્ષુ સમજવાં, બીજાઓ તેને ‘શ્રદ્ધા’ કહે છે. જેમ ચક્ષુ વિનાનો જીવ પદાર્થને દેખવા માટે અયોગ્ય છે, તેમ શ્રદ્ધા રહિત આત્મા પણ તત્ત્વનાં દર્શન માટે અયોગ્ય છે—તત્ત્વને સમજી શકતો નથી. વળી આવી માર્ગાનુસારિણી (શ્રીજિનવચન સત્ય છે-નિઃશંક છે ઇત્યાદિ) શ્રદ્ધા કાંઈ સહેલાઈથી પ્રગટ થતી નથી (મિથ્યાત્વ તિમિર મંદ પડે ત્યારે જ પ્રગટે છે.) આથી જ કલ્યાણ-ચક્ષુ સમી એ શ્રદ્ધા પ્રગટ થતાં જીવને વાસ્તવિક તત્ત્વનું દર્શન થાય છે, ધર્મરૂપ કલ્પવૃક્ષના અવન્ધ્યળીજરૂપ આ શ્રદ્ધા અરિહંત દ્વારા જ થાય છે, માટે ‘શ્રદ્ધારૂપ ચક્ષુને આપનારા’ તેઓને—

‘માર્ગદેભ્યઃ’ એટલે-‘મોક્ષમાર્ગ કેનારાને’ અહીં માર્ગ એટલે ‘સર્પના દરતી જેમ સીધી, વિશિષ્ટગુણસ્થાનકોને (ગુણને) પ્રાપ્ત કરાવનાર અને સ્વરસવાહી (આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરાવનાર) એવો કર્મનો ક્ષયોપશમવિશેષ (ઉદયમાં આવેલાં કર્મોનો ક્ષય અને સત્તામાં રહેલો ઉપશમ.) એવો અવક-સરળ મોક્ષસાધનાને અનુકૂળ ચિત્તની પ્રવૃત્તિને ‘માર્ગ’ કહ્યો છે. બીજાઓના મતે-જે ચિત્તપ્રવૃત્તિ ‘મોક્ષમાં હેતુ’ હોય, જે ‘સ્વરૂપે મોક્ષસાધક’ હોય અને જેનું પરિણામ-રૂપ પણ ‘મોક્ષ’ હોય-એમ હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફળથી જે શુદ્ધ અર્થાત્ મોક્ષના હેતુ-સ્વરૂપ અને ફળ-પરિણામની અપેક્ષાએ જે ચિત્તપ્રવૃત્તિ શુદ્ધ હોય, તેને ‘સુખા’ કહેવામાં આવે છે અને તે ‘સુખા’ (મોક્ષનો) માર્ગ છે. આ માર્ગના અભાવે યથાયોગ્ય ગુણસ્થાન (ગુણો)ની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે-માર્ગની વિષમતાથી ચિત્તની સખલના થાય તેથી ગુણોની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નો આવે, આ માર્ગ ભગવંતથી જ પ્રાપ્ત થાય તેથી ‘માર્ગ કેનારા’ તેઓને-

‘શરણદેભ્યઃ’ એટલે ‘શરણ કેનારને’, ‘ભયથી પીડિતની રક્ષા કરવી તેને શરણ કહેવાય છે, માટે ‘સંસારરૂપ અટવીમાં અતિ કિલ્બટ રાગ-દ્વેષાદિથી પીડાતા જીવોને દુઃખોની પરંપરાથી થતા ચિત્તના સંકલેશરૂપ ક્ષોભ (મુંઝવણ)માં તત્ત્વચિંતનના અધ્યવસાયો જ સુંદર આશ્વાસન આપનાર હોવાથી શરણ-આશ્રયરૂપ છે.’ બીજાઓ-શરણ એટલે ‘વિશેષ પ્રકારે તત્ત્વ બાણુવાની ઇચ્છા’ એમ કહે છે. એ તત્ત્વ બાણુવાના અધ્યવસાયોથી જ જીવમાં તત્ત્વપ્રાપ્તિના કારણરૂપ-૧-તત્ત્વશ્રવણની ઇચ્છા ૨-શ્રવણ, ૩-ગ્રહણ, ૪-હૃદયમાં ધારણ, ૫-તેથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન (વિજ્ઞાન), ૬-વિજ્ઞાનથી ઇચ્છા (તર્ક-વિચારણા), ૭-અપોહ એટલે તત્ત્વનો નિર્ણય, અને

૩૬. શ્રીજિનેશ્વરે સમ્યક્દર્શનથી મોક્ષ માર્ગ દેખ્યો, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કર્યો (શુદ્ધ કર્યો) તથા ચારિત્રથી મોક્ષમાર્ગે ચાલ્યા. બીજાઓને પણ એમ કરાવનારા હોવાથી તેઓ માર્ગદાતા છે. (ચૈત્યવન્દન-મહાકાવ્ય. ગા. ૩૩૦)

૮-તત્ત્વનો આગ્રહ (પક્ષ), એ આઠ બુદ્ધિના ગુણો પ્રગટે છે. જે તત્ત્વ જાણવાના અધ્યવસાયો જ ન હોય તો એ ગુણો પ્રગટે નહિ. હા ! તેવા અધ્યવસાયો સિવાય બુદ્ધિના ગુણો નહિ પણ ગુણોનો આભાસ સંભવે છે, પણ તેથી આત્માનો કોઈ સ્વાર્થ સધાતો નથી. વસ્તુતઃ અનેક દુઃખોમાં મુઝાયેલા જીવને આશ્વાસન આપનાર અને બુદ્ધિના ગુણો પ્રગટાવવામાં કારણભૂત એક તત્ત્વની ચિંતા જ છે, માટે તે સાચું શરણુ છે. એ તત્ત્વચિંતારૂપ શરણુ અરિહંતથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ‘ શરણુદાતા ’ તેઓને —

‘ બોધિદેવ્યઃ ’ એટલે ‘ બોધિ આપનારને ’ અહીં બોધિ એટલે ‘ શ્રીજિનેશ્વર કથિત ધર્મની પ્રાપ્તિ ’ જાણવી. આ ધર્મપ્રાપ્તિ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ—એ ત્રણ કરણ (અધ્યવસાયજન્ય સામર્થ્ય)ને ફેરવવાને યોગે પૂર્વે નહિ ભેદાયેલી (રાગ-દ્વેષના તીવ્ર ઉદયરૂપ ગાંઠ-) ગ્રંથીનો ભેદ થવાથી પ્રગટ થતારૂં અને પશ્ચાન્નુપૂર્વિના ક્રમે પ્રગટતાં ‘ પ્રથમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા ’ એ પાંચ લક્ષણો વાળું ‘ તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્-દર્શન ’ સમજવું બીજાઓ આ બોધિને ‘ વિજ્ઞાન ’ કહે છે. ઉપર કહ્યા તે અભય, ચક્ષુ, માર્ગ, શરણુ અને બોધિ,—એ પાંચેય ભાવો અપુનર્બંધકને પ્રાપ્ત થાય છે, પુનર્બંધકને^{૩૭} એ યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા નથી, માટે અરિહંતો આ પાંચ ભાવોનું દાન અપુનર્બંધકને કરે છે એમ સમજવું. આ ભાવો ઉત્તરોત્તર પૂર્વ પૂર્વના ફળરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—અભયનું ફળ ચક્ષુ, ચક્ષુનું ફળ માર્ગ, માર્ગનું ફળ શરણુ અને શરણુનું ફળ બોધિ છે. તે બોધિ અરિહંતથી જ થાય, માટે તેઓ બોધિદાતા છે, તેઓને —

એ પાંચ પ્રકારના દાનથી જ ચોથી ઉપયોગસંપદાની સિદ્ધિ છે, તેથી ઉપયોગસંપદામાં હેતુ-રૂપ પાંચ પદની આ પાંચમી “ ઉપયોગ હેતુ સંપદા ” કહી હવે “ સ્તોતત્ત્વ સંપદાના ” જ વિશેષ ઉપયોગ રૂપ છઠ્ઠી સંપદા કહે છે—

“ ધર્મદયાણં, ધર્મદેસયાણં, ધર્મનાયગાણં, ધર્મસારહીણં, ધર્મવરચાઉરંતચક્રવટ્ટીણં ” તેમાં—

‘ ધર્મદેવ્યઃ ’ એટલે ‘ ધર્મદાતાને ’ અહીં ધર્મ એટલે ચારિત્રધર્મ, તે સાધુનો અને શ્રાવકનો એમ બે પ્રકાર છે. એક સર્વ પાપવ્યાપારના ત્યાગ રૂપ સાધુનો સર્વવિરતિ અને બીજા શ્રાવકનો દેશવિરતિ. આ બે પ્રકારનો ધર્મ ભગવંતે બતાવેલો હોવાથી તેઓ જ દાતા છે. વિરતિધર્મની પ્રાપ્તિમાં બીજા હેતુઓ હોવા છતાં ભગવંતે પ્રધાન-મુખ્ય હેતુ છે, તેથી ધર્મદાતા. તેઓને—

આ ધર્મનું દાન ધર્મદેશના દ્વારા જ થાય છે, માટે કહે છે કે—‘ ધર્મદેશકેભ્યઃ ’ એટલે ‘ ધર્મની દેશના દેનારને, ’ ઉપર જણાવ્યો તે ‘ બે પ્રકારના વિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મ ’ની દેશના જીવોને નિષ્ફળ નહિ, કિન્તુ સુંદર રીતિએ સફળ થાય તેમ તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે દેનારા હોવાથી ભગવંતે સાચા ધર્મદેશક છે, અર્થાત્-જેને જેટલો યોગ્ય અને સફળ નિવડે, તેને તેટલો જ તે તે ધર્મ બતાવનારા ભગવાન ધર્મદેશક છે. તેઓને—

‘ ધર્મનાયકેભ્યઃ ’ એટલે ‘ ધર્મના નાયકને. ’ ઉપર કહ્યો તે ચારિત્રધર્મના નાયક ભગવંતે છે, કારણ કે—તેઓએ ધર્મને વશ (આત્મસાત્) કર્યો છે, તે ધર્મના પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામ્યા

૩૭. મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ તે તે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેને હવે પછી બંધાવાની નથી તે ‘ અપુનર્બંધક અને ઓછી થવા છતાં પુનઃ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેને બંધાવાની છે તે ‘ પુનર્બંધક ’ સમજવા.

છે, તે ધર્મના ઉત્તમ ફળને લોગવે છે અને તેઓને તે ધર્મના વિધાત-વિરહ થતો નથી; માટે એ રીતિએ ધર્મને વશ કરવાથી, ઉત્કર્ષ સાધવાથી, ફળ લોગવવાથી અને તેની અખંડ સાધનાથી તેઓ જ ‘ધર્મના નાયક’ છે, તેઓને—

‘ધર્મસારથિભ્યઃ’ એટલે ‘ધર્મના સારથિને,’ લગવંત તે ચારિત્રધર્મની સ્વ-પરમાં સમ્યગ્ પ્રવૃત્તિ કરવા-કરાવવાથી, તેનું પાલન કરવા-કરાવવાથી અને ઇન્દ્રિયો રૂપ ઘોડાઓનું દમન કરનાર—કરાવનાર હોવાથી ‘ધર્મરથના સાચા સારથી’ છે. તેઓને—

‘ધર્મવરચાતુરન્તચક્રવર્તિભ્યઃ’ એટલે ‘શ્રેષ્ઠ ચાતુરંત ધર્મચક્રવર્તિને,’ અહીં પણ ધર્મ એટલે પ્રસ્તુત ચારિત્ર જ છે. આ ધર્મરૂપ ચક્ર (પૃ૦ ૬૧ માં કહેલી) કપ, છેદ અને તાપ-એ ત્રણ કોટીથી અત્યંત શુદ્ધ હોવાથી બૌદ્ધ વગેરેએ બતાવેલા ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ ‘શ્રેષ્ઠ’ છે, વળી ચક્રવર્તિનું ચક્ર આ લોકમાં જ હિત કરે છે, જ્યારે આ વિરતિરૂપ ધર્મચક્ર તો ઉભય લોકમાં હિત કરે છે. માટે તેનાથી પણ ‘શ્રેષ્ઠ’ છે. વળી નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ-એ ચાર ગતિરૂપ સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી તે ‘ચતુરન્ત’ છે, ચક્રવર્તિનું ચક્ર જેમ શત્રુને હરાવે છે તેમ આ વિરતિધર્મ રૌદ્રધ્યાન-મિથ્યાત્વ વગેરે ભાવશત્રુઓનો નાશ કરનાર છે, માટે તેને ચક્ર કહ્યું છે, એ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ચાતુરંત ધર્મચક્ર વડે જેઓનું પ્રવર્તન છે (ધર્મચક્ર જેઓને- છે) તે લગવંતને ‘ધર્મવર ચાતુરંત ચક્રવર્તિ’ કહ્યા, તેઓને મારા નમસ્કાર હો ! (અહીં ચાતુરંત શબ્દમાં ‘ચા’ ‘સમુદ્ધયાદિત્વાદાત્વ’ (સિં ૬૦ ૮-૧-૪૮) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે.

એ મુજબ ‘ધર્મદાતા’ વગેરે પાંચ પ્રકારે લગવંત વિશેષ ઉપયોગી છે, માટે સ્તુતિ કરવા લાયક છે-એમ સ્તોતવ્ય સંપદાની જ ‘વિશેષ ઉપયોગ’ નામની આ છઠ્ઠી સંપદા કહી. હવે—

“સર્વં પश्यતુ વા મા વા, તત્ત્વમિષ્ટં તુ પश्यતુ ।

કીટસંખ્યાપરિજ્ઞાનં, તસ્ય નઃ ક્વોપયુજ્યતે ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“જગતની સઘળી વસ્તુઓને (ભાવોને) બાંધો કે ન બાંધો, ઇષ્ટતત્ત્વને તો બાંધો જ. ‘કીટાઓ અમુક સંખ્યામાં છે’-એવા ઇશ્વરના જ્ઞાનની અમારે શું જરૂર છે ?”

એમ માનનારા બૌદ્ધો, સર્વજ્ઞમાં ‘સર્વ’ પદાર્થોનું નહિ માત્ર ઇષ્ટતત્ત્વનું જ જ્ઞાન માને છે. તેઓનું ખંડન કરતાં કહે છે કે— ‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાનદર્શનધરેભ્યઃ’ એટલે ‘અપ્રતિહતજ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનારાને.’ કોઈ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવમાં સ્થલના નહિ પામનારાં માટે ‘અપ્રતિહત’ તથા સર્વ આવરણ-કર્મોનો ક્ષય થવાથી-ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટેલાં માટે ‘શ્રેષ્ઠ’-એવા વિશેષ બોધ રૂપ કેવળજ્ઞાનને અને સામાન્ય બોધ રૂપ કેવળદર્શનને જેઓ ધારણ કરે, તેઓ ‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાન-દર્શનધરા’ કહેવાય છે; અર્થાત્ લગવંત ‘અપ્રતિહતવરજ્ઞાન-દર્શનધરા’ એટલા માટે છે કે-તેઓનાં જ્ઞાન-દર્શન સર્વથા આવરણોથી મુક્ત અને તેથી જ સર્વ જ્ઞેયોનું જ્ઞાન-દર્શન કરાવનારાં છે. તેમાં પણ જીવને જ્યારે તે જ્ઞાનના ઉપયોગમાં હોય છે ત્યારે સર્વ લબ્ધિઓ પ્રગટે છે, માટે જ્ઞાનની વિશિષ્ટતા જણાવવા પહેલું જ્ઞાન પછી દર્શન કહ્યું છે.

આવા ઇશ્વરને પણ કેટલાકે ‘છદ્મસ્થ (જન્મ લેનારા)’ માને છે. તેઓ કહે છે કે—

“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય, કર્તારઃ પરમં પદં ।

ગત્વાઽઽગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ, મવં તીર્થનિકારતઃ ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“ જ્ઞાની, ધર્મતીર્થને કરનારા પણ ઇશ્વર પરમ પદ(મોક્ષ)ને પામીને ફરી પાછા તીર્થની રક્ષા કરવા માટે સંસારમાં આવે છે.”

બળી—“ દર્શનેન્ધનઃ પુનરુપૈતિ ભવં પ્રમથ્ય, નિર્વાણમપ્યનવધારિતમીરુનિષ્ઠમ્

મુક્તઃ સ્વયં કૃતમવશ્ચ પરાર્થશૂરઃ, ત્વચ્છાસનપ્રતિહતેષ્વિહ મોહરાજ્યમ્ ॥૧૧॥ ”

(સિદ્ધસેન-દ્વિતિયા દ્વાવિં૦૧૮)

ભાવાર્થ—“ કર્મરૂપ ઇન્ધણું બળી જવાથી સંસારનો નાશ કરીને પુનઃ જેઓ સંસારમાં જન્મે છે; (પોતે સ્થાપેલા ધર્મતીર્થનો કોઈ નાશ કરશે’-એવો ભય મોક્ષમાં પણ રહેવાથી) પહીંકણુ છે, જેમનો મોક્ષ પણ અનિશ્ચિત છે-શાશ્વતો નથી અને પોતે મુક્તપણુ સંસારી હોવા છતાં બીજાઓનો મોક્ષ કરાવવામાં શૂરવીર છે; એમ તમારા શાસનથી જાણ થએલાઓની ઉપર હે ભગવન્ ! આવું વિસંવાદી મોહનું રાજ્ય આલે છે.”

તેઓની તે માન્યતાનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-‘વ્યાવૃત્તછદ્મન્ય’ એટલે ‘છદ્મરહિતને’, છદ્મ એટલે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને છાદનારાં-ઢાંકનારાં જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મો તથા તેવા કર્મ-બંધને યોગ્ય જીવની સંસારી (અશુદ્ધ) અવસ્થા; અર્થાત્ ‘ કર્મ અને સંસાર તે છદ્મ.’ આ છદ્મ જેઓને ટળી ગયાં છે, તેઓ ‘વ્યાવૃત્તછદ્મ’ કહેવાય છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ ! અહીં એમ સમજવું કે-જ્યાં સુધી સંસાર(છદ્મ)નો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી અને મોક્ષ થયા પછી જન્મ રહેતો નથી, કારણ કે-જન્મ લેવાનું કારણ તેઓને રહેતું નથી. કોઈ એમ કહે છે કે-‘ પોતે સ્થાપન કરેલા ધર્મતીર્થનો નાશ-ઉપદ્રવ કરનારાઓ જ્યારે પાકે, ત્યારે ત્યારે તેઓને પરાભવ (દંડ) કરવો તે વ્યાજબી હોવાથી તેઓ ફરી જન્મ લે છે.’ આ બચાવ પણ અજ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે-મોહ-મમત્વ વિના તીર્થનો રાગ થવો, તેનો પરાભવ નહિ સહવો કે તેની રક્ષા કરવી, વગેરે વિકલ્પો આત્માને થતા જ નથી, આવા વિકલ્પો મોહજન્ય છે, માટે આવો મોહ હોવા છતાં તેઓનો મોક્ષ છે, કે મોક્ષ થવા છતાં પણ આવો મોહ છે-એમ કહેવું તે પણ એક અજ્ઞાનજન્ય પ્રલાપ (વાચાળતા) માત્ર છે-અસત્ય છે. એ પ્રમાણે અપ્રતિહત (શ્રેષ્ઠ) જ્ઞાન-દર્શનધારક છે અને કર્મ તથા સંસાર બળી ગયાં છે, માટે તે સ્વરૂપે તેઓ સ્તુતિ કરવા લાયક છે-એમ કહીને, સ્તોતવ્ય સંપદાનું જ કારણ પૂર્વકનું સ્વરૂપ બતાવનારી આ ‘સકારણ સ્વરૂપસંપદા’ નામની બે પદોની સાતમી સંપદા કહી.

હવે ‘આન્તિમાત્રમસદ્વિદ્યા’ અર્થાત્-‘જગત્ માત્ર આન્તિરૂપ છે, તેથી અસત્ છે-અવિદ્યા (અજ્ઞાન)રૂપ છે.’-એમ સર્વ ભાવોને માત્ર જીવની ભ્રમણા રૂપ માનનારાં ‘અવિદ્યાવાદિઓ’ શ્રી-અરિહંતદેવાદિને પણ પરમાર્થથી કાલ્પનિક-અસત્સ્વરૂપ માને છે. તેઓનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-‘જિજ્ઞાસું જાવયાનું, તિજ્ઞાનું તારયાનું, બુદ્ધાનું બોહયાનું, મુક્ત્યાનું મોક્ષગાનું’ તેમાં ‘જિજ્ઞેષ્યઃ’ એટલે ‘જીતેલાને.’ રાગાદિ શત્રુઓને જીતેલા હોવાથી જિન, તેઓને નમસ્કાર થાઓ ! પ્રાણી માત્રને વિષે રાગ-દ્વેષાદિ ભાવો અનુભવસિદ્ધ હોવાથી તે ભ્રમણા-કલ્પના માત્ર નથી. અહીં કોઈ કહે કે-રાગાદિના અનુભવો એક ભ્રમણા છે, તો તે પણ તદ્દન ખોટું છે, કારણ કે-સ્વ-અનુભવો પણ કલ્પનારૂપ માનવામાં આવે તો જીવના સુખ-દુઃખ વગેરેના અનુભવો પણ ભ્રમ માત્ર જ બની જશે, એથી તો મૂળ સિદ્ધાંત જ ઉડી જશે : માટે રાગ-દ્વેષ વગેરે સત્ છે અને તેઓનો

વિનય કરનારા 'જિન' પણ સત્ છે-કલ્પનારૂપ નથી. તેઓને—

વળી 'જાપકેમ્યઃ' 'જીતાવનારને.' જિન (ભગવંતો) સદુપદેશ વગેરે દ્વારા બીજા આત્માઓને એ જ રાગાદિ શત્રુઓનો વિનય કરાવનારા હોવાથી 'જાપકા' (જીતાવનારા) પણ છે, તેઓને—

માત્ર કાળને જ દરેક કાર્યોમાં કારણ રૂપ માનનારા અતન્તના શિષ્યો ભગવંતોને પણ યથાર્થ સંસારસમુદ્રથી તરેલા માનતા નથી, કારણ તેઓ માને છે કે—'કાલ યવ કૃત્સ્નં જગદ્વા-ચક્ષ્યવતિ' અર્થાત્ કાળ જ આખા જગતનું (સર્વ બાવોનું) પરાવર્તન-ફેરફાર કરે છે.' તેનું ખંડન કરતાં કહે છે કે—'તીર્ણેમ્યઃ તારકેમ્યઃ' એટલે 'સ્વયં' સંસારસમુદ્રથી તરેલાને અને તારનારાને.' ભગવંતો સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ વહાણ દ્વારા સંસારસમુદ્રનો પાર પામેલા હોવાથી 'તીર્ણ' છે; પાર પામેલા તેઓને ફરી સંસારમાં અવતરવાનું સંભવિત જ નથી; જો મુક્ત પણ અવતરે તો મુક્તિ જ અસત્ય કરે; માટે મુક્ત આત્મા સંસારી બનતો નથી, એથી જ તેઓ યથાર્થ તરેલા છે અને પોતે તથા તેમ બીજાને તારનારા પણ છે,

આ તરેલા અને તારનારા ભગવંતોને પણ અમુક-મીમાંસકો જ્ઞાનને અપ્રત્યક્ષ (પરોક્ષ) માનતા હોવાથી બોધવાળા કે બોધ કરાવનારા માનતા નથી, તેઓ એમ કહે છે કે—'અપ્રત્યક્ષા હિ નો બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષોડર્થઃ' અર્થાત્—'આપણને વસ્તુ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી, માટે બુદ્ધિ આત્માથી પરોક્ષ છે.' જો પ્રત્યક્ષ હોય તો પદાર્થોની જેમ તે પણ દેખાવી જોઈએ. આ તેઓની માન્યતાને અસત્ જણાવતાં કહે છે કે—'બુદ્ધેમ્યઃ બોધકેમ્યઃ' અર્થાત્—'સ્વયં' બોધવાળાને અને બીજાને બોધ કરાવનારાને,' અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં ઉઘેલા આ જગતમાં ભગવંતોએ, 'જે જ્ઞાન-જ્ઞાનને (પોતાને) તથા પદાર્થને પણ જણાવે છે, તે પોતાના જ સ્વપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનદ્વારા-કોઈ બીજાના ઉપદેશ વિના જ, જીવ-અજીવ વગેરે તરવોને બાધ્યાં છે, તેથી તેઓ બુદ્ધ છે. અહીં એમ સમજવું કે—જે જ્ઞાનથી તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન ન થાય, તેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન પણ ન થઈ શકે. જેમકે-દીવો અદૃશ્ય રહે અને પદાર્થોને બતાવે-એ બનતું નથી, તે પોતાનો અને અન્ય પદાર્થોનો, એમ સ્વ-પર પ્રકાશ કરે છે. એમ પણ નહિ કહી શકાય કે—'જેમ ઇન્દ્રિયો દેખાતી નથી છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ જ્ઞાન પણ પરોક્ષ છતાં પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે.' કારણ કે-પદાર્થજ્ઞાન કરાવનારી ઇન્દ્રિયો બાવ ઇન્દ્રિયો છે, તે બાવ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આત્માને પ્રત્યક્ષ છે જ. કહ્યું પણ છે કે—'અપ્રત્યક્ષોપલમ્ભસ્ય, નાર્યદ્વિઃ પ્રસિદ્ધયતિ' અર્થાત્—'જે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપલંભ નથી (પ્રત્યક્ષ જણાતું નથી). તેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન પણ થતું નથી.' માટે ભગવંતમાં બુદ્ધપણું સિદ્ધ થાય છે, વળી બીજાઓને પણ તેઓ બોધ કરનારા માટે બોધક પણ છે; તેઓને—

હવે જેઓ એમ માને છે કે-જગતનું 'કર્તામાં-પ્રજ્ઞામાં મળી જવું એ જ મુક્તિ છે,' તે સંતપનના શિષ્યો ભગવંતને પણ વાસ્તવિક 'મુક્ત' માનવા તૈયાર નથી. તેઓ કહે છે કે—'બ્રહ્મ-બવબ્રહ્મસજ્જતાનાં સ્થિતિઃ' 'પ્રજ્ઞામાં મળી ગએલા આત્માઓની સ્થિતિ પણ પ્રજ્ઞા જેવી સમજવી' તેનું ખંડન કરતાં કહે છે કે—'મુક્તેમ્યઃ મોક્ષકેમ્યઃ' અર્થાત્—'કર્મબંધનોથી સ્વયં મુક્ત થયેલાને અને બીજાઓને મુક્ત બનાવનારાઓને,' જે કર્મોનું ફળ ચાર ગતિરૂપ સંસાર છે તે વિચિત્ર કર્મોના બંધનથી છૂટેલા હોવાથી ભગવંત મુક્ત છે, કૃતકૃત્ય છે, તેઓનું કાર્ય પૂર્ણસિદ્ધ થયેલું છે. તેઓ

માને છે તેમ જગતકર્તા) બ્રહ્મા)માં મળી જવાથી આત્માની કાર્યપૂર્ણતા થતી નથી, કારણ કે-તેઓના મતે બ્રહ્માને પુનઃ જગત રચવાનું હોવાથી તેનું કાર્ય તો અધુરું જ હોય છે; એટલું જ નહિ પણ જગત રચવામાં એકની હીન, બીજાની ઉત્તમ વગેરે અવસ્થાઓ બનાવવાથી બ્રહ્મામાં રાગ-દ્વેષની પણ સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે-રાગ-દ્વેષ વિના તે જીવોની એવી સુખી-દુઃખી વગેરે અવસ્થાઓ કેમ કરી શકે? વળી કોઈ કોઈનામાં ભળી જાય તે પણ અસત્ય છે, કારણ કે-તેમ થવામાં બ્રહ્માનો કે બ્રહ્મામાં ભળનાર આત્માનો, બેમાંથી એકનો અભાવ થાય છે, માટે જગત-કર્તામાં ભળવાનું માનવું તે અજ્ઞાનમૂલક-અસત્ય છે, આત્મા સ્વયં કર્મથી મુક્ત થાય છે, એથી જ ભગવાન પોતે મુક્ત છે અને બીજાઓને પણ કર્મબંધનોથી મુક્ત કરાવે છે એ સિદ્ધ છે. તેઓને—

એમ ભગવાન જીતેલા-જીતાવનારા, તરેલા-તારનારા, બુદ્ધ-બોધ કરાવનારા અને મુક્ત-મુક્ત-વનારા હોવાથી પોતાની સમાન બીજાને પણ સુખ (ફળ) આપનારા છે; એમ જણાવતી ચાર પદની ‘સ્વતુલ્ય પર ફલ કર્તૃત્વ’ નામની આ આઠમી સંપદા કહી.

હવે બુદ્ધિને ચોગે જ્ઞાન થાય છે-એમ માનનારા કાપિલો (સાંખ્યદર્શનવાળા) ભગવંતને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી માનતા નથી, તેઓ એમ માને છે કે-‘બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષશ્ચેતયતે’ અર્થાત-‘બુદ્ધિથી વિચારેલા અર્થને આત્મા જાણે છે’ (સ્વયં આત્મા જ્ઞાન-દર્શન કરી શકતો નથી, પણ બુદ્ધિ દ્વારા થતા અધ્યવસાયોથી કરે છે.)-આ તેઓની માન્યતાનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-‘સર્વવન્નૂણં સર્વદરિસીણં’ અર્થાત-સર્વને જાણનાર હોવાથી ‘સર્વજ્ઞને’ અને સર્વને દેખવાનો સ્વભાવ હોવાથી ‘સર્વદર્શીને,’ આત્માનો સ્વભાવ જાણવા-દેખવાનો છે જ, પણ કર્મોરૂપ આવરણોનો પડદો આડો આવવાથી તે પોતાના સ્વભાવનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. આવરણો (કર્મો) ખસી જતાં કોઈની સહાય વિના જ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ સ્વ-સ્વભાવથી જ સર્વ જાણે છે અને દેખે છે. કહ્યું છે કે—

“ સ્થિતઃ શીતાંશુવજ્જીવઃ, પ્રકૃત્યા શુદ્ધભાવયા(ભાવશુદ્ધયા) ।

ચન્દ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં, તદાવરણમબ્રવત્ ॥૧૧॥ ” (યોગદૃષ્ટિ૦ ૧૮૨)

ભાવાર્થ—“ જીવ સ્વયં શુદ્ધ પ્રકૃતિથી જ ચંદ્ર સમાન છે, ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ આત્માને વિજ્ઞાન છે અને ચંદ્રની આડે આવતાં વાદળોની જેમ તેની આડે કર્મરૂપ વાદળો છે.”

વળી એમ પણ એકાન્ત નથી કે-‘બુદ્ધિરૂપી કારણ વિના આત્માને બુદ્ધિના ફળરૂપ વિજ્ઞાન ન જ હોય!’ કારણ કે-કાર્યની સિદ્ધિ સુધી જ કારણ ઉપયોગી છે, પછી તેની આવશ્યકતા નથી. જીવને પણ કર્મ-આવરણો તૂટ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી ભલે બુદ્ધિરૂપ કારણની આવશ્યકતા રહે, પણ સંપૂર્ણ આવરણો તૂટવાથી આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટ થતાં બુદ્ધિ ઉપયોગી નથી. તરવાની સહજ શક્તિ ન હોય તેઓને ભલે તુંબડું-નાવડી વગેરે ઉપયોગી હોય, પણ જેઓને તરવાની સહજ શક્તિ પ્રગટી છે તેવા તાર મનુષ્યો, જલચરો (મચ્છ, દેડકાં વગેરે) નાવડી વિના જ તરી શકે છે, તેમ ભગવંતો પણ સહજ જ્ઞાન-દર્શનશુભો પ્રગટયા પછી બુદ્ધિ વિના જ સર્વ જાણી-દેખી શકે છે, માટે બુદ્ધિ વિનાય તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે.

અહીં બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે-“ જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોમાં વિશેષ ધર્મો (દ્વારા તારતમ્ય) જણાય છે અને દર્શનથી સર્વ પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મો (દ્વારા સમાનતા) દેખાય છે, એમ જ્ઞાનમાં દર્શનનો કે દર્શનમાં જ્ઞાનનો વિષય નહિ આવવાથી ‘સર્વ જાણે છે તથા સર્વ દેખે છે.’-એમ કહેવું

અયોગ્ય છે. હા, જ્ઞાન અને દર્શન બંને લેખાં મળીને સર્વ જાણી-દેખી શકે, સ્વતંત્રપણે તો નહિ જ." આ કથન પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે-વસ્તુતઃ સામાન્ય અને વિશેષનો આધાર ભિન્ન પદાર્થ નથી. જે પદાર્થોમાં સમાનતા ધર્મ છે, તે જ પદાર્થોમાં વિષમતા (તારતમ્ય) ધર્મ પણ છે, એટલે કે-સમાનતા અને તરતમતા ધર્મોનો આધાર (ધર્મી)તો એક જ છે, તેથી તેના તે તે લાવોને -ધર્મોને જીવ જ્ઞાનસ્વભાવથી તરતમ રૂપે જાણે અને દર્શનસ્વભાવથી સમાન રૂપે દેખે છે. એમ જ્ઞાન-દર્શનથી સર્વ લાવોને જાણે-દેખે છે, કારણ કે-સર્વ પદાર્થો જ્ઞાન-દર્શનના વિષય બને જ છે. એ સમાધાનમાં યુનઃ શંકા કરે છે કે-“એમ છતાં પણ જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોના વિશેષ (તરતમતા) ધર્મો જાણાય, તેમાં રહેલા છતાં સામાન્ય ધર્મો જાણાય નહિ અને દર્શનથી સર્વ પદાર્થોમાં સમાન ધર્મો દેખાય વિશેષ ધર્મો દેખાય નહિ, એમ બેય ધર્મોને નહિ કિંતુ એક જ વિશેષને જાણાવનારા જ્ઞાનને સર્વ જાણાવનારૂં તથા એક જ સમાનતાને દેખાડનારા દર્શનને સર્વ દેખાડનારૂં કહેવું તે અયોગ્ય છે.” તેના સમાધાનમાં કહે છે કે-એ પ્રશ્ન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે સમાનતા તથા તરતમતા બંને ધર્મો અને તેના આધારભૂત ધર્મીઓ (પદાર્થો) એકાન્ત ભિન્ન જ નથી; સમાનતાની ગૌણતાથી સર્વ પદાર્થોમાં જ્ઞાનદ્વારા વિશેષો (તારતમ્ય) જાણાય છે અને વિશેષતાની ગૌણતાથી દર્શનદ્વારા સર્વ પદાર્થોમાં સમાનતા દેખાય છે. એમ જ્ઞાન પણ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાપક છે અને દર્શન પણ સર્વ પદાર્થોનું દર્શક છે, માટે ભગવંતો સંપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન ગુણવાળા હોવાથી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે-એમ કહેવું ખોટું નથી. તેઓને—

વળી આત્માને સર્વગત (વ્યાપક) માનનારાઓ કોઈ મુક્ત આત્માને પણ સર્વગત માને છે, અમુક સ્થાને જ રહે એમ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે-‘મુક્તાઃ સર્વત્ર તિષ્ઠન્તિ, વ્યોમવસ્તા-પવર્જિતાઃ’ અર્થાત-‘આકાશની જેમ સર્વ સંતાપ રહિત મુક્ત આત્માઓ પણ સર્વત્ર (વ્યાપકપણે) રહે છે. તેમના મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-‘સિદ્ધમયલમરુપમર્ણતમલયમવ્વાવાહમપુનરાવિ-ત્તિસિદ્ધિગદનામવેયં ઠાળં સંપ્રત્તાર્ણ’ અર્થાત-‘નિરૂપદ્રવ વગેરે ગુણોવાળા મોક્ષસ્થાનને પામેલાને’ તે ગુણોનું સ્વરૂપ જાણાવે છે કે-‘શિવં’ સર્વ પ્રકારના સર્વ ઉપદ્રવો વિનાનું, ‘અચ્ચલં’=સ્વ-ભાવ કે કોઈ પ્રયોગથી પણ જે ચલાયમાન નથી—અચ્ચલ, ‘અરુજ્જં’=વ્યાધિ અને વેદનાનાં કારણ-ભૂત શરીર તથા મનનો જ અભાવ હોવાથી જ્યાં કોઈ પ્રકારનાં વ્યાધિ કે વેદના નથી, ‘અનંત’ ત્યાં રહેલા આત્માઓને અનંત વિષયોનું અનંત કાલનું જ્ઞાન હોય છે માટે અનંત, ‘અક્ષયં’ નાશ પામનાનાં કારણો નહિ હોવાથી કદી નાશ નહિ પામનારૂં અર્થાત શાશ્વતું, ‘અવ્યાવાધમ્’ કોઈ નહિ હોવાથી કોઈ પ્રકારની પીડા વિનાનું, ‘અપુનરાવૃત્તિ’=જ્યાંથી યુનઃ સંસારમાં અવતરવાનું (અવતાર) નથી તથા ‘સિદ્ધિગતિનામવેયં’=જ્યાં આત્મા સમાપ્ત પ્રયોજનવાળો અર્થાત કૃત-કૃત્ય હોય છે. એવા સ્થાનને કે જે સ્થાન ચૌદ રાજરૂપ લોકની (સમગ્ર જગતની) ઉપરના અંતરા-ગમાં છે, જેને ‘સિદ્ધિ’ અને મુક્તાત્માઓનું ત્યાં ગમન થતું હોવાથી (પાંચમી અથવા આઠમી) ‘ગતિ’ કહેવાય છે, માટે ‘સિદ્ધિગતિ એવા ઉત્તમ નામવાળું,’ ‘સ્થાન’=આત્માઓ જ્યાં સ્થિર રહે તે ‘સ્થાન,’ કે જેને વ્યવહારનયથી ‘સિદ્ધિક્ષેત્ર’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-‘હૃદિ ચિદ્વિચિત્તા જ્ઞં, તત્ત્વ મંતૂળ સિદ્ધિજ્ઞ’ અર્થાત-‘(કૃતકૃત્ય-મુક્તાત્માઓ) અહીં (મનુષ્યલોકમાં) શરીરને છોડીને ત્યાં (સિદ્ધિક્ષેત્રમાં) જઈને સિદ્ધિ છે-રહે છે,’ માટે વ્યવહારનયથી તે સ્થાનને ‘સિદ્ધિક્ષેત્ર’ કહ્યું

છે. નિશ્ચયનયથી તો સર્વ કર્મરૂપ અનાદિ આડંબર (મિલ)ને ઉતારીને આત્મા પોતાના મૂળ સ્વ-રૂપમાં રહે છે, માટે ‘સ્વરૂપ’ની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ અને એ જ મોક્ષસ્થાન કહેવાય છે, કારણ કે-તેઓ તેમાં (સ્વરૂપમાં) જ રહે છે, રમે છે અને સ્વરૂપનો જ આનંદ ભોગવે છે. નિશ્ચયનયના મતે ‘સર્વે ભાવા આત્મભાવે તિષ્ઠન્તિ’ અર્થાત્-સર્વ પદાર્થો પોતાના રૂપમાં જ રહે છે. (કોઈ દ્રવ્ય પોતાના મૂળ રૂપને છોડતું નથી.) માટે ઉપર જણાવેલાં સિદ્ધિગતિનાં ‘શિવ-અચલ’ વગેરે વિશેષણો નિશ્ચયથી તે સ્થાનમાં નહિ પણ મુક્ત આત્મામાં ઘટે છે, તો પણ સ્થાન અને સ્થાની (ત્યાં રહેનારા) બન્નેને અભિજ્ઞ માનતાં ઉપચારથી સ્થાનીનાં લક્ષણો સ્થાનમાં પણ ગણાય છે. જેમ કોઈ દેશના ધનાઢ્યોને આશ્રીને તે દેશ ધનાઢ્ય કહેવાય તેમ અહીં શિવ-અચલ વગેરે અવસ્થાવાળા મુક્તાત્માને આશ્રીને સિદ્ધસ્થાનમાં પણ શિવ-અચલ વગેરે વિશેષણો ઘટે. એવા સ્થાનને પામેલા, અર્થાત્ સંપૂર્ણતયા સર્વે કર્મોનો ક્ષય થવા રૂપ સંસારી અવસ્થાના નાશથી સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવા રૂપ મૂળ (શુદ્ધ) અવસ્થાને પામેલા, આ મુક્ત આત્માને એ ‘વિમ્બ’ (વ્યાપક) માનીએ, તો ઉપર કહેલા વ્યવહાર અને નિશ્ચય રૂપ સિદ્ધિસ્થાનની તેને પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે-સર્વગત (વ્યાપક) માનવાથી તે હંમેશાં એક સ્વરૂપે જ (સર્વત્ર) રહે (કોઈ સ્થાન બદલાવાનું) બાકી રહે જ નહિ.) અને તેથી વર્તમાન ભાવ-સ્વરૂપ નાશ પામે નહિ (બદલાય નહિ) તેથી નિત્ય કહેવાય. વ્યાપક આત્મા સદાકાળ એક સ્વરૂપે રહેવાથી એકાન્ત નિત્ય ગણાય, એથી તેમાં સંસારી અવસ્થાનો નાશ અને સ્વ-રૂપની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ એ બદલો ઘટે નહિ. આથી એ નક્કી થયું કે-જે સર્વવ્યાપક નથી તેને જ સંસારી અવસ્થાના ત્યાગ રૂપ મોક્ષ-અવસ્થા યા સિદ્ધિગતિ નામનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. માટે જ ‘કાયપ્રમાણ આત્મા’ અર્થાત્-‘આત્મા પોતાના શરીર જેવડો છે’ એમ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. બુદ્ધિમાન આત્માઓને આવા ભગવંતો જ નમસ્કરણીય છે. એવા ભગવંતોને—

આ સૂત્રની આદિમાં અને અંતમાં નમસ્કાર છે, તેથી વચ્ચે પણ સર્વ પદોમાં તે જાણવો. હવે-ભયોને જીતનારા પણ વસ્તુતઃ એ અરિહંતો જ છે-બીજાઓ નહિ, એમ જણાવવા માટે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-‘નમો જિણાણં જિયમયાર્ણ’ અર્થાત્ ‘જિનોને નમસ્કાર થાઓ ! ભયોને જીતનારાઓને નમસ્કાર થાઓ !’ અહીં ‘નમો અને જિનાત્તાં’ બેનો અર્થ પૂર્વે કહ્યો તેમ જાણવો. ‘જિતમયાનામ્’ એટલે ‘સંસારરૂપ પ્રપંચથી નિવૃત્ત થયેલા હોવાથી કોઈ પણ ક્ષય નથી-સર્વ ભયોનો જેઓએ ક્ષય કર્યો છે, એવા’ અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ ! એ ‘સત્ત્વન્નૂર્ણ થી આરંભીને નિઅમયાર્ણ’ સુધીના પાઠમાં ત્રણ વાક્યોની પ્રધાન-(જ્ઞાન-દર્શનાદિ રૂપ) શુણોનો જેમા કદી ક્ષય નથી તેવા ‘મોક્ષરૂપ રૂપની પ્રાપ્તિ’ નામની આ નવમી સંપદા કહી. અહીં એક જ અર્થવાળા વિશેષણોથી વારંવાર સ્તુતિ કરવારૂપ પુનરૂક્તિ દોષની શંકા ન કરવી કારણ કે-સ્તુતિ વારંવાર કરવા છતાં પુનરૂક્તિ દોષ નથી. કહ્યું છે કે—

“ સજ્ઞાયજ્ઞાણતત્રઓ-સહેસુ ઉવણસથુરૂપયાણેસુ ।

સંતગુણકિત્તણેસુ અ, ન હોંતિ પુણરુત્તદોસા ઉ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ સ્વાધ્યાય-તપ-ધ્યાન-ઓષધસેવન-ઉપદેશ-સ્તુતિ-દાન તથા વિવ્રમાન શુણોનું કીર્તન, એ વારંવાર કરવા છતાં પુનરૂક્તિ દોષ મનાતો નથી.”

આ નમોત્યુ ણું (શકસ્તવ) કદ્યા પછી પ્રણિપાત (નમસ્કાર) કરાતો હોવાથી નવસંપદાવાળા નમોત્યુ ણુંનું ‘પ્રતિપાતકંડક’ એવું પણ નામ શાસ્ત્રકારો જણાવે છે.

[ઉપા૦ સંધાચારભાષ્યની ટીકામાં તો પહેલાં અને પછી ત્રણ ત્રણ વાર પ્રણિપાત (નમસ્કાર) કરવાનું કહ્યું છે; ત્યાં આચારાંગના પાઠથી ચૂર્ણિમાં કહેલું છે કે- “કદં નામંતિ સીસં ? સ્તિરપંચમૈર્ણ કાર્ણ” અર્થાત્- “મસ્તક કેવી રીતિએ નમાવવું ?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ‘(એ હાથ-એ પગ અને) પાંચમું મસ્તક છે જેમાં એવી પંચાંગ કાયા વડે—એમ પંચાંગ પ્રણામ કરતી વેળાએ ‘ત્રણ વાર મસ્તકને પૃથ્વી (તલ)માં લગાડવું’ (મસ્તકથી જમીનનો સ્પર્શ કરવો)’ એમ આગમમાં કહેલું હોવાથી, ત્રણ વાર મસ્તકથી જમીનનો સ્પર્શ કરવારૂપ પ્રણિપાત કયા પછી જમીન ઉપર લીંચણ સ્થાપીને એ હાથથી યોગમુદ્રા કરીને શકસ્તવકંડક કહેવું અને તે પૂર્ણ કદ્યા પછી પણ પ્રથમની જેમ પ્રણામ કરવો વગેરે.]

શ્રીજિનેશ્વરદેવો તીર્થની સ્થાપના કરે તે પહેલાં તેઓના જન્મ વગેરે કલ્યાણકોના વખતે પણ પોતાના વિમાનમાં રહ્યા રહ્યા શક (ધન્દ્ર) આ નમોત્યુ ણુંથી તીર્થકરોની સ્તુતિ કરે છે, એ કારણથી આ સૂત્રનું ‘શકસ્તવ’ એવું પણ નામ છે. આ નમોત્યુ ણું નો પાઠ પ્રાયઃ ભાવ-અરિહંતને અંગે છે, છતાં સ્થાપના—અરિહંત (પ્રતિમા)માં ભાવ—અરિહંતનો આરોપ કરીને પ્રતિમાજની આગળ બોલવામાં પણ દોષ નથી. કહ્યું છે કે—

“તિત્તીસં ચ પચાઈ, નવસંપય વળ્ણ દુસયવાસદ્ધા ।

માવજિણત્થયરુવો, અહિગારો एस पढमो ति ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“જેમાં તેત્રીસ પદો, નવ સંપદાઓ, અને બસો બાસક^{૭૮} અક્ષરો છે, તે ભાવ-જિનની સ્તવનારૂપ આ શકસ્તવ એ (ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દનાના બાર અધિકારો પૈકી) પહેલો અધિકાર કહ્યો.” તે પછી ત્રણેય કાળના દ્રવ્ય--અરિહંતોને વન્દન કરવા માટે પૂર્વાચાર્યોએ કહેલી આ ગાથાને કહેવી.

“જે અ અઈઆ સિદ્ધા, જે ય મવિસ્સંતણાગણ કાલે ।

સંપદ ય વડ્ઢમાણા, સવ્વે તિવિહેણ વંદામિ ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“જેઓ ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા, ભવિષ્યકાળમાં સિદ્ધ થશે અને વર્તમાનમાં (તીર્થ સ્થાપ્યું નથી એવી છદ્મસ્થ અવસ્થામાં) વર્તે છે, તે સર્વને મન વચન કાયાથી વંદન કરું છું.”

અહીં પ્રશ્ન થાય કે—જે દ્રવ્ય અરિહંતો (કૃષ્ણજી વગેરે) નરક વગેરે ગતિઓમાં છે તેઓને ભાવ અરિહંતોની જેમ વન્દન કેમ કરાય ? તેનું સમાધાન એ છે કે—સર્વ નામજિનને, સ્થાપના-જિનને અને (થનારા કે ધર્મ ગયેલા) સર્વ દ્રવ્યજિનોને તેઓની ભાવજિન અવસ્થાને હૃદયમાં ધારીને નમસ્કાર કરવો યોગ્ય જ છે. એ રીતિએ દ્રવ્ય અરિહંતોની વંદનારૂપ આ બીજો અધિકાર જાણવો.

પછી ઉભા થઈને પગથી જિનમુદ્રા અને હાથથી યોગમુદ્રા કરીને સ્થાપનાજિનના વન્દન માટે ‘અરિહંત ચેદ્દાર્ણ’ સૂત્ર બોલવું. અહીં પહેલાં જેઓનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું, તે ભાવ અરિહંતોની પ્રતિમા(મૂર્તિ)ને ‘અરિહંતચૈત્યો’ જાણવાં.

૩૮. શ્રી ચૈત્યબાપાની ૩૬મી ગાથામાં બસોસત્તાણું અક્ષરો કહ્યા છે, પણ ત્યાં આ બસોબાસક સાથે ‘જે અ મહમા’ ગાથાના પત્રીસ અક્ષરો ભેગા ગણેલા છે, તેથી બન્ને બરાબર છે.

આ ચૈત્યનો (પ્રતિમાનો) અર્થ જણાવે છે કે ‘અંતઃકરણ એટલે ચિત્ત’ તે ચિત્તનો ભાવ કે તેનું કાર્ય તેને ચૈત્ય કહેવાય છે. (ચિત્ત’ શબ્દને શ્રી સિદ્ધહિમવ્યાકરણના “વર્ણદ્વાવિમ્બચ્ચયન ચ વા” ૭-૧-૬૨ સૂત્ર પ્રમાણે ‘દ્વયણ’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘ચૈત્ય’ શબ્દ બને છે.) અને તેનું બહુ-વચનોન્ત રૂપ ‘ચૈત્યો’ થાય છે. શ્રીઅરિહંતની પ્રતિમાઓ ચિત્તમાં સમાધિ (રૂપ ભાવને) ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી (સાધનામાં સાધ્યનો ઉપચાર કરીને) તેને પણ ચૈત્યો કહેવામાં આવે છે.

એ અરિહંતનાં ચૈત્યોને વન્દન વગેરે કરવા કાઉસ્સગ્ગ કહે છે એમ ‘અરિહંતચ્ચેદ્દર્શણ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ’ એ પદનો અર્થ (સંબંધ) કહ્યો. ‘કાઉસ્સગ્ગ’નો અર્થ એમ છે કે જ્યાં સુધી જિનમુદ્રાવાળા મારા શરીરથી કાઉસ્સગ્ગ કહે ત્યાં સુધી ‘કાયાથી અમુક (જિનમુદ્રાદિ) આકાર, વચનથી સૌન અને મનથી (કાઉસ્સગ્ગમાં ચિંતન કરાતા પાઠનું, તેના અર્થનું અને આલંબનનું) ધ્યાન’ એ ત્રણ સિવાય બાકીની મન, વચન અને કાયાની સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કહે છે, એમ આ પાઠથી પ્રતિજ્ઞા કરી હવે કાઉસ્સગ્ગનાં નિમિત્તો જણાવે છે.

‘વંદણવત્તિયાપ=વન્દનપ્રત્યય’=મન, વચન અને કાયાની પ્રશંસનીય પ્રવૃત્તિ રૂપ વન્દનને નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કહે છે. (‘પ્રત્યય’નું ‘વિત્તિઆપ’ રૂપ ‘આર્થ’ પ્રયોગથી થયું છે, એમ દરેક પદોમાં સમજવું.) ‘કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા મહારે વન્દન થાઓ!’ એવી ભાવનાથી તે નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કહે છે, માટે આ કાઉસ્સગ્ગથી મહને ‘વન્દન’નો લાભ મળે!

તથા ‘પૂજણવત્તિયાપ=પૂજનપ્રત્યય’ ગંધ-વાસ-પુષ્પો વગેરેથી અર્ચા તે પૂજન, તે નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કહે છે તેમજ ‘સત્કારવત્તિયાપ=સત્કારપ્રત્યય’=શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રા, આભરણો વગેરેની ભેટ તે સત્કાર, તે નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કહે છે. અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે-‘પૂજન અને સત્કાર બન્ને દ્રવ્યપૂજારૂપ હોવાથી મુનિને તે ઉચિત નથી, અને શ્રાવકને તો સાક્ષાત્ તે તે દ્રવ્યોથી પૂજન-સત્કાર કરી શકતો હોવાથી કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા પૂજન-સત્કારની પ્રાર્થના તેને પણ નિષ્ફલ છે,’ તેનું સમાધાન શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે-‘સાધુને સ્વયં દ્રવ્યપૂજન કરવાનો નિષેધ છે, બીજાઓ દ્વારા તે કરાવવાનો કે તેની અનુમોદના કરવાનો નિષેધ નથી; કારણ કે- જેનું વર્ણન (પૃ. ૩૫૬ માં) કર્યું છે તે દ્રવ્યસ્તવના અધિકારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે “જેઓ સંપૂર્ણ વિરતિને પામ્યા નથી, તેવા શ્રાવકોને સંસાર ઘટાડવા માટે આ દ્રવ્યસ્તવ યોગ્ય છે, વગેરે,” અને પૃ. ૩૩૪ માં શ્રીજિનમંદિરના અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે-“ ભક્તિથી જે ઘાસનું પણ શ્રીજિનમંદિર બનાવે તથા એક પુષ્પ માત્રથી પણ શ્રીજિનપૂજ કરે, તેનાથી જે યુણ્ય બંધાય તેનું માપ કોણુ કરી શકે ? ” વગેરે તથા—

“ જિનમ્ભવં જિનવિમ્બં, જિનપૂજાં જિનમતં ચ યઃ કુર્યાત્ ।

તસ્ય નરામરશિવસુત-ફલાનિ કરપલ્લવસ્થાનિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જે શ્રીજિનમંદિર કે જિનમૂર્તિ નવાં કરાવે, જિનપૂજ કરે અને જિનમતને આચરે, તેને મનુષ્યનાં, દેવનાં અને મોક્ષનાં સુખો હથેળીમાં છે.”

ઈત્યાદિ ઉપદેશ શ્રાવકને દેવાનો અધિકાર હોવાથી સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનો નિષેધ નથી શ્રીજિનેશ્વરની બીજાઓએ કરેલી પૂજા કે સત્કાર વગેરેનાં દર્શન કરે અને હર્ષથી અનુમોદના કરે તેનો પણ નિષેધ નથી કહ્યું છે કે—

“ સુચ્છ અ વરરરિસિણા, કારવર્ણપિ ય અણુદ્વિયમિમસ્સ ।

વાયગમંથેસુ તહા, દ્યયગયા દેસણા ચેવ ॥૧૧॥ ” (શ્રી પંચવસ્તુક-ગા૦ ૧૨૨૭)

ભાવાર્થ-“ સંભળાય છે કે-પૂ૦ શ્રીવજ્રર્ષિએ (વજ્રસ્વામીએ) આ દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનું કાર્ય પોતે સ્વયં કર્યું છે, તથા પૂ૦ વાચક શ્રીઉમાસ્વાતિજી મહારાજના અંથોમાં એ સંબંધમાં દેશના (ઉપદેશ) પણ છે.” (શ્રીવજ્રસ્વામિજી, બૌદ્ધ રાજાને પ્રતિબોધ કરવા માટે અને સંઘને પુષ્પપૂજા કરવામાં તે રાજાએ પાડેલો અંતરાય દૂર કરાવવા માટે આકાશગામિની લબ્ધિથી લાખજો પુષ્પો લાગ્યા હતા, વગેરે હકીકત અનેક અંથોમાં મળે છે.) માટે સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનો અને અનુમોદવાનો અધિકાર છે. (સ્વયં કરવાનો નિષેધ છે,)

આવક પણ સ્વયં પૂજા-સત્કાર કરવાનો અધિકારી હોવાથી પૂજા-સત્કાર કરે, છતાં તેમાં ભાવની વૃદ્ધિથી પૂજા-સત્કારનું અધિક ફળ મેળવવા કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા પૂજા-સત્કારની પ્રાર્થના કરે તે નિષ્ફળ નથી; અર્થાત્ સાધુને કાઉસ્સગ્ગથી પૂજા-સત્કારની પ્રાર્થનાનો નિષેધ નહિ હોવાથી અને આવકને તે કરવા છતાં પ્રાર્થના દ્વારા તેનો વિશેષ લાભ મળતો હોવાથી નિષ્ફળ આરંભ નથી; માટે બન્નેને આ કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં દોષ નથી.

તથા ‘સન્માણવત્તિયાપ=સન્માનપ્રત્યય’=અહીં સ્તુતિ-સ્તવનાદિ કરવું તે સન્માન બળવું. બીજા આચાર્યો કહે છે કે-માનસિક પ્રીતિ(બહુમાન)ને સન્માન કહેવાય, તે ‘સન્માન’ ને નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરે છે.

હવે આ વન્દન-પૂજન-સત્કાર અને સન્માન પણ કયા હેતુથી કરવાનાં છે તે કહે છે-‘બો-હિલામવત્તિયાપ=બોધિલામપ્રત્યય’=અહીં બોધિલાલ એટલે શ્રીઅરિહંત ભગવતે કહેલા ધર્મની પ્રાપ્તિ, તેને માટે વન્દનાદિ કરવાં. આ બોધિલાલ પણ શા માટે? તે જણાવે છે કે-‘નિરુપસ-ગવત્તિયાપ=નિરુપસર્ગપ્રત્યય’=એટલે જન્માદિ કલેશો જે ઉપસર્ગરૂપ છે તેનો જ્યાં અભાવ તે મોક્ષ કે જે નિરૂપસર્ગ છે, એવા નિરૂપસર્ગ એટલે મોક્ષને માટે બોધિલાલ જરૂરી છે. અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે-સાધુ અને આવકને શ્રીજિનધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ બોધિલાલ તો છે જ, છતાં પ્રાર્થના કરવાનું શું કારણ? વળી બોધિલાલનું ફળ મોક્ષ પણ બોધિલાલ હોવાથી થવાનો જ છે, તો તેની પ્રાર્થના કરવાથી પણ શું? તેનો ઉત્તર આપે છે કે-બોધિલાલ છતાં કોઈ કઠોર કર્મોના ઉદયથી તેનો નાશ પણ સંભવે છે, માટે નાશ ન થાય અથવા નષ્ટ થયેલું તે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ અન્ય જન્મમાં પણ બોધિલાલ થાય તે ઉદ્દેશથી તેની પ્રાર્થના કરવી હિતકારી છે. એ મોક્ષના મૂળરૂપ બોધિલાલ દ્વારા નિરૂપસર્ગની (મોક્ષની)ની પ્રાર્થના પણ વ્યાજબી જ છે, માટે અહીં બોધિલાલ અને નિરૂપસર્ગની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે વન્દનાદિ અને વન્દનાદિની પ્રાર્થના નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરવાનું કહ્યું તે બરાબર છે.

આ કાઉસ્સગ્ગ કરવા છતાં પણ શ્રદ્ધા વગેરે ગુણો ન હોય તો ઇષ્ટ-પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, માટે કહે છે કે-‘સદ્ધાપ-મેહાપ-ધિર્ઘપ-ધારણાપ-અણુપ્પેહાપ, વહ્દમાણીપ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગ’ અહીં ‘વર્દમાનયા’=વૃદ્ધિ પામતી (અશ્વયા-મેઘયા-ધૃત્યા-ધારણયા-અનુપ્રેક્ષયા’=) શ્રદ્ધા-બુદ્ધિ-ધીરજ-ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા વડે કાઉસ્સગ્ગ કરે છે, એમ સંબંધ સમજવો. તેમાં ‘શ્રદ્ધા’ એટલે ભગ્યાત્વમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ વગેરેથી આત્મામાં પ્રગટનારી ‘જળકાન્તમણી જળને નિર્મળ

કરે તેમ' ચિત્તને નિર્મળ કરનારી રૂચિ, તેનાથી કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું, નહિ કે બલતકારથી; તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રોને સમજવામાં કુશળ, પાપશાસ્ત્રોને છોડી દેનારી એવી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટેલી 'બુદ્ધિ' કે જે આત્માનો ગુણવિશેષ છે, જેને 'મેધા' કહે છે, એ મેધાપૂર્વક, નહિ કે જડતાથી; અથવા મેધા વડે એટલે અસમજસપણે (જેમ-તેમ) નહિ પણ વિધિ આદિ મર્યાદામાં રહીને, કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું; તથા મનની સમાધિરૂપ 'ધીરજ' વડે કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું નહિ કે કોઈ પ્રકારના રાગ-દ્વેષથી આકુલપણે; તથા 'ધારણા'પૂર્વક એટલે-શ્રીઅરિહંતોના ગુણોનું સ્મરણ કરવા દ્વારા કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું, નહિ કે શૂન્ય ચિત્તે; તથા 'અનુપ્રેક્ષા' વડે એટલે શ્રીઅરિહંતોના ગુણોને વારંવાર ભાવનાપૂર્વક વિચારતો-નહિ કે જડતાથી કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું. વર્દ્ધમાન એટલે વૃદ્ધિ પામતી, આ વિશેષણથી વૃદ્ધી પામતી શ્રદ્ધા, વૃદ્ધિ પામતી ધૃતિ, વૃદ્ધિ પામતી ધારણા અને વૃદ્ધિ પામતી અનુપ્રેક્ષા વડે કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું એમ સમજવું. આ શ્રદ્ધાદિ પાંચિય, પૂર્વ પૂર્વથી ઉતર ઉતર પ્રગટ થતાં હોવાથી આ ક્રમે કહ્યાં કે. શ્રદ્ધામાંથી મેધા, મેધામાંથી ધીરજ, ધીરજથી ધારણા અને ધારણાથી અનુપ્રેક્ષા થાય છે, વૃદ્ધિ પણ તેઓની એ જ ક્રમે થાય છે. શ્રદ્ધા વધે તો મેધા વધે, મેધા વધારે તો ધીરજ વધારે, ધીરજ વધારે તો ધારણા સારી અને ધારણા સારી તેમ અનુપ્રેક્ષા સારી. એમ તેઓનો પરસ્પર સંબંધ છે. આ શ્રદ્ધા વગેરે સાધનો દ્વારા વન્દનાદિને માટે કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું-એમ આખા સૂત્રનો વાક્યાર્થ જાણવો. 'ઠામિ કાઉસ્સગ્ગ' એટલે કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું. અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે- 'સૂત્રની શરૂઆતમાં જ 'કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ' -કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું-એમ કહ્યું છે તો ફરી એ કહેવાની શી જરૂર છે?' તેનું, સમાધાન જણાવે છે કે-તગાઈ કહેવું સત્ય છે, પણ શબ્દશાસ્ત્રના ન્યાયે જે ભવિષ્યમાં-થોડા કાળમાં કરવાનું હોય તેને 'હમણાં કરૂં છું' -એમ વર્તમાનરૂપે પણ બોલાય છે. (સિદ્ધહૈમન્યાકરણમાં 'સત્તામીપ્યે સદ્ધા' (૫-૪૧)-એ સૂત્રથી કહેલું છે કે વર્તમાનની સમીપમાં હોય તે વર્તમાનરૂપ પણ ગણાય છે.) એ ન્યાયે શરૂઆતમાં 'કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું' એમ કહ્યું તે 'હમણાં જ કાઉસ્સગ્ગ કરીશ' એ અર્થમાં કહ્યું છે, અર્થાત્ થોડા સમયમાં જ કાઉસ્સગ્ગની તૈયારી જણાવવા માટે છે અને છેલ્લે 'કાઉસ્સગ્ગ કરૂં છું' એમ કહ્યું તે પૂર્વે માગેલી કાયોત્સર્જની 'આજ્ઞારૂપ ક્રિયાનો અને ક્રિયાની સમાપ્તિનો એ બન્ને કાળ કથંચિદ્ એક હોવાથી' વર્તમાનમાં તેનો પ્રારંભ કરવાનું જણાવવા માટે કહેલું છે (અર્થાત્ પહેલાં પ્રતિજ્ઞારૂપે અને છેલ્લે કાર્યના પ્રારંભરૂપે કહ્યું) -એમ સમજવું.

થું કાઉસ્સગ્ગમાં શરીરના સર્વવ્યાપારનો ત્યાગ કરવાનો છે? ના, પૂર્વે 'અન્નતથા' સૂત્રમાં કહી ગયા તે શ્વાસોચ્છવાસ, ખાંસી વગેરે આકસ્મિક કે આવશ્યક ક્રિયાઓ સિવાયના કાયવ્યાપારનો ત્યાગ કરૂં છું-એમ જણાવવા માટે 'અન્નતથા ઋસસિપર્ણ' વગેરે સૂત્ર બોલીને તે પ્રમાણે કાઉસ્સગ્ગ કરવો. આ 'અરિહંત ચેષ્ઠઆણુ' અને 'ઉન્નત્ય ઋસસિપર્ણ' એ બેની મળી કુલ આઠ સંપદાઓ અને તેનાં આદિપદો વગેરે આ પ્રમાણે છે—

“ અરિહં વંદણ સદ્દા, અન્ન સુહુમ ઇવ જા તાવ ।

અહ સંપય તેઆલા, પય વળ્લા દુસયતીસહિઆ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ અરિહંત-વંદણુ-સદ્ધાએ-અનત્ય-સુદુભોહં-એવમાદ્ય-જાવ અને તાવ, એ આઠ સંપદાઓનાં આઠ આદિ પદો છે, તેમાં તેંતાલીસ પદો, બસોત્રીસ ૩૯ વર્ણો (સ્વરો છે.”

‘સ્થાપનાજિતને વન્દના’ નામનો ચૈત્યવન્દનાનો આ ત્રીજો અધિકાર જાણવો. એ રીતિએ અરિહંત ચૈદ્યાણુંરૂપ ‘ચૈત્યસ્તવ’ નામનું બીજું ઠંડકસૂત્ર કહ્યું. કાઉસ્સગ્ગ આઠ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણુ કરવો, તેમાં નવકાર જ ગણવો એવો નિયમ નથી. અહીં ચૈત્યવન્દના કરનાર પોતે એકલો જ હોય તો અંતે ‘નમો અરિહંતાણુ’ કહી કાઉસ્સગ્ગ પારી મુખ્યતથા જે ભગવાનની સામે ચૈત્યવન્દના કરતો હોય તે ભગવાંતની સ્તુતિ કહે અને ચૈત્યવન્દના કરનારા ઘણા હોય, તો એક જણ કાઉસ્સગ્ગ પારી સ્તુતિ કહે, બાકીનાઓ કાઉસ્સગ્ગમુદ્રામાં જ સાંભળે અને પછી ‘નમો અરિહંતાણુ’ કહી કાઉસ્સગ્ગ પારે.

પછી આ અવસર્પિણી કાળમાં જ ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા ચોવીસ તીર્થકરો-એક જ ક્ષેત્રમાં અને વર્તમાન અવસર્પિણીરૂપ એક જ કાળમાં થયેલા હોવાથી, બીજા કાળના કે બીજા ક્ષેત્રોના તીર્થકરો કરતાં આસન્ન (નિકટના-વિશેષ) ઉપકારી હોવાથી તેઓની નીચેના ‘લોગસ્સં-અતુ-વિંશતિ સ્તવ’ દ્વારા સ્તુતિ કરે.

“ લોગસ્સં ઉજ્જોઅગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે ।

અર(રિ)હંતે કિત્તહસ્સં, ચડવીસં પિ કેવલી ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ આ ગાથામાં ‘અહંતે’ વિશેષ્ય છે. તેની વ્યાખ્યા ઉપર નત્તોથુ ધુના અર્થમાં કહ્યો. તેઓનું ‘કિત્તહસ્સં’=કીર્તન કરીશ-નામ ઉચ્ચારપૂર્વક સ્તુતિ કરીશ. તેઓ રાજ્ય વગેરે અવસ્થાઓમાં દ્રવ્ય-અરિહંતો કહેવાય છે માટે અહીં ભાવ અરિહંતોની સ્તુતિ કરવા માટે વિશેષણ જણાવે છે કે-‘કેવલી’ એટલે પ્રગટ્યું છે કેવળજ્ઞાન જેઓને એવા તેઓનું કીર્તન શરીશ. આ વિશેષણથી તેઓનો કેવળજ્ઞાનરૂપ ‘જ્ઞાનાતિશય’ જણાવ્યો, સંખ્યા કહે છે કે-‘ચડવીસં’ એટલે ‘ચોવીસને અને ‘અપિ’ શબ્દથી બીજાઓને પણ સ્તવીશ. તેઓનું વિશેષ વર્ણન કરતાં કહે છે કે-‘લોગસ્સં ઉજ્જોઅગરે’ એટલે ‘જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણુ વડે જેનું અવલોકન થાય તે લોક,’ અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોમય ૪૦લોક, તેને પોતાના કેવળજ્ઞાનરૂપ દીપક વડે ઉદ્યોત-પ્રકાશ કરે, માટે અરિહંતો લોકનો ઉદ્યોત કરનારા છે. અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે ‘અરિહંતોને કેવળજ્ઞાની કહેવાથી જ તેઓ લોકના પ્રકાશક છે એ સિદ્ધ થાય છે, તો ‘લોકને ઉદ્યોત કરનારા’ એમ પુનઃ કહેવાનું શું કારણ ?’ તેનું સમાધાન જણાવે છે કે-તમારો પ્રશ્ન ઠીક છે, છતાં જ્ઞાનાદૈતવાદીઓ એમ માને છે કે-જગત્ માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞાન સિવાયનું કોઈ સત્ય તત્વ છે જ નહિ, જે દેખાય છે તે સઘળું બ્રમણરૂપ છે, તેઓને પ્રકાશક અને પ્રકાશ્ય (પ્રકાશ કરવા યોગ્ય પદાર્થ) એ બે જૂદાં છે, જગત્ પ્રકાશ્ય છે અને જ્ઞાન પ્રકાશક છે, માટે ‘પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશ કરવાની વસ્તુ બે જૂદાં છે’—એમ જણાવવા માટે ‘લોકને પ્રકાશ કરનારા’ એમ કહ્યું છે.

વળી અરિહંતોનું લોકપ્રકાશકપણું તેઓની સ્તુતિ કરનારાઓ (સેવકો)ને સ્તુતિ માટે ઉપ-

૩૬. ભાખ્યની ગાથા ૩૬ માં વર્ણો ૨૨૬ કહ્યા છે અને ગણતાં પણ અરિહંત ચૈદ્યોના ૮૯ તથા અનત્ય ઊસોના ૧૪૦ મહી ૨૨૬ થાય છે.

૪૦. ઉપલક્ષણથી અલોક પણ સમજવો, કારણ કે-કેવલી ભગવાંતો લોકલોકનો પ્રકાશ કરનારા હોય છે.

કારક પણ છે, અર્થાત્ લોકનો પ્રકાશ કરવા દ્વારા ઉપકારક છે માટે તેઓ સ્તુતિને લાયક છે, કોઈ અનુપકારીની સ્તુતિ કરતું નથી. માટે તેઓનું ઉપકારકપણું જણાવવા કહે છે કે ‘ધમ્મતિથ્યયરે’ ‘ધર્મપ્રધાન તીર્થના કરનારાને’ ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા પહેલાં જણાવી અને જેનાથી તરી શકાય તે ‘તીર્થ’, ધર્મ પ્રધાન છે જેમાં એવું તીર્થ તે ધર્મતીર્થ. અહીં ‘ધર્મતીર્થ’ કહેવાનું કારણ એ છે કે—‘નદીઓ વગેરે દ્રવ્યતીર્થોને પણ જેઓ તીર્થો માની તેમાં સ્નાનાદિ કરવાથી આત્મા નિર્મળ થાય’ એમ કહે છે તેઓનો, તેમજ શાક્યો વગેરેએ સ્થાપેલાં અધર્મપ્રધાન તીર્થોના પરિહાર થાય. ધર્મ એ જ સંસારસમુદ્રને તરવાનું પવિત્ર તીર્થ અને એવા ધર્મતીર્થને કરનારાઓ ધર્મ-તીર્થ કર કહેવાય, કે જેઓએ દેવો, મનુષ્યો અને દાનવોની સભામાં પોતાપોતાની ભાષામાં સહુ કોઈ સમજી શકે એવી (પાંત્રીય ગુણવાળી) વાણી દ્વારા ધર્મ સમજાવી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી છે. આ વિશેષણ દ્વારા તેઓનો ‘પૂજાતિશય અને વચનાતિશય’ જણાવ્યો, હવે ‘અપાયાયગ-ભાતિશય’ કહે છે કે ‘જિણે’ એટલે ‘જિનોને-રાગ દ્વેષ વગેરે શત્રુઓને છતનારાઓને.’ એમ પહેલી ગાથાનો ભાવાર્થ એ થયો કે “લોકનો ઉદ્યોત કરનારા, ધર્મતીર્થના કરનારા અને રાગ દ્વેષ વગેરે શત્રુઓને છતનારા કેવળજ્ઞાની એવા ચોવીસ અરિહંતોને હું સ્તવીશ.” હવે તે સ્તુતિ કરે છે કે—

“ ઉસમમજિયં ચ વંદે, સંમવમમિનં(ણં)દણં ચ સુમહં ચ ।

પઠમપ્પહં સુપાસં, જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥૨૧॥ ”

“ સુવિહિં ચ પુપ્પદંતં, સીઞ્ઞલસિજ્જંસવાસુપુજ્જં ચ ।

વિમલમણંતં ચ જિણં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥૨૨॥ ”

“ કુંથું અરં ચ મહિં, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ ।

વંદામિ રિદ્ધનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥૨૩॥ ”

ભાવાર્થ—“ જિન એવા શ્રીઋષભને અને અજિતને વાંડું છું તથા સંભવને, અભિનં-હનને, સુમતિને, પદ્મપ્રભને, સુપાર્શ્વને અને ચંદ્રપ્રભને વાંડું છું (૨) ‘પુપ્પદંત’ બીજું નામ છે જેમનું એવા સુવિધિને, અને શીતલને, શ્રેયાંસને વાસુપૂજ્યને તથા વિમલને, અનંતને અને ધર્મ-જિનને તથા શન્તિને વાંડું છું (૩). કુંથુને, અરને અને મહિલને તથા મુનિસુવ્રતને અને નમિ-જિનને વાંડું છું, વળી અરિષ્ઠનેમિને, પાર્શ્વને તથા વર્ધમાનને વાંડું છું (૪).”

એમ ગાથાઓનો અર્થ સુગમ છે, માત્ર દરેકનાં નામોનો અર્થ વિભાગથી જણાવે છે.

૧-ઉસમ=આ પદોનો અર્થ ૪૧ સામાન્ય અને વિશેષથી એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં સામાન્યથી ‘પરમ પદને જે ‘ઋષતિ’=પ્રાપ્ત કરે તે ઋષભ’ અને ‘તેનું પ્રાકૃત નિયમ પ્રમાણે (ઉદ્ભવાદૌ સિં ૬૦ ૮-૧-૧૩૧ સૂત્રથી) ‘ઉસહો’ રૂપ બને છે. બીજી રીતિએ તેઓને ‘ઋષભ’ની જેમ ‘વૃષભ’ પણ કહે છે તેનો અર્થ એ છે કે ‘વર્ષતિ ઇતિ વૃષભઃ’ અર્થાત્ ‘હુઃખરૂપ અગ્નિથી બળેલા જગતને દેશનારૂપ પાણી વરસાવી શાન્ત કરે તે ‘વૃષભ’ આ વૃષભ શબ્દનો વૃષભે વા વા (જિહ્-હૈમ ૮-૧-૧૩૨) સૂત્રથી વૃને બદલે ઉ કરવાથી ‘ઉસહો’ શબ્દ બને છે, એ ‘ઉસમ’ પદનો સામાન્ય અર્થ કહ્યો. વિશેષ અર્થ તો ભગવંતની સાથળમાં વૃષભનું લંછન હોતું તથા શ્રીમરૂદેવા

૪૧. સામાન્ય એટલે સર્વને ઘટે તેવા અને વિશેષ એટલે તે તીર્થ કર વ્યક્તિમાં જ ઘટે તેવા.

માતાએ ચૌદ સ્વપ્નોમાં પ્રથમ વૃષભ જોયો હતો, માટે ભગવંતનું નામ ‘વૃષભ’ અથવા ‘ઋષભ’ છે.

૨-અજિત=પરિપક્વ અને ઉપસર્ગો વગેરેથી છુટાયા નહિ માટે ‘અજિત’ એ સામાન્ય અર્થ અને ભગવાન ગર્ભમાં હતા ત્યારે ગર્ભના પ્રભાવે માતા પાસાં ખેલવામાં પોતાના પતિથી છુટાયાં નહિ, માટે ભગવાનનું નામ ‘અજિત’ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૩-સમ્મથ=જેઓમાં ચોત્રીશ અતિશય રૂપ ગુણો વિશેષતયા સંભવે તે ‘સમ્મથ’ અથવા જેઓની સ્તુતિ કરવાથી સ્તુતિ કરનારને ‘શં’=સુખ ‘भवति’,=થાય તે ‘શંભવ,’ તેનું (‘શ્વો: સ:’ સિં ૬૦ ૮-૧-૨૬૦ સૂત્રથી) પ્રાકૃત નિયમ પ્રમાણે ‘સંભવ’ થાય-એ સામાન્ય અર્થ, તથા ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે દેશમાં અધિક ધાન્ય (પાક)નો સંભવ થયો (પાકયું), માટે તેઓનું નામ ‘સંભવ’ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૪-અમિનન્દન=જેઓનું ઇન્દ્ર વગેરે ‘અભિનંદન’ (સ્તુતિ) કરે તે ‘અમિનન્દન’ એ સામાન્ય અર્થ, અને તેઓ ગર્ભમાં પધાર્યા ત્યારથી ઇન્દ્રે વારંવાર આવીને તેઓની માતાનું અભિનંદન (સ્તુતિ) કરવાથી, તેઓનું નામ અભિનંદન રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૫-સુમતિ=જેઓની ‘સુ’ એટલે સુંદર ‘મતિ-બુદ્ધિ’ હોય તે ‘સુમતિ’ એ સામાન્ય અર્થ અને જ્યારે ભગવાન ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાને ‘સુ’ એટલે વિવાદમાં સુંદર નિશ્ચય કરાવનારી મતિ-બુદ્ધિ ૪૨સૂત્રી માટે તેઓનું નામ ‘સુમતિ’ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૬-પદ્મપ્રભ=નિર્મળતાની અપેક્ષાએ ‘પદ્મસમાન પ્રભા (કાન્તિ) જેઓની છે તે ‘પદ્મપ્રભ’ એ સામાન્ય અર્થ, તથા ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાને પદ્મ (કમળો)ની શર્યામાં સુવાનો થયેલો ઢોહડ દેવતાએ પૂર્યો માટે ‘પદ્મ’ અને ભગવંતના દેહની પ્રભા (કાન્તિ) પદ્મકમળ સમાન (રાતી) હોવાથી ‘પદ્મપ્રભ’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૭-સુપાર્શ્વ=‘સુ (સુંદર) છે પાર્શ્વ (દેહનાં પડખાં) જેઓને તે સુપાર્શ્વ’ એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવાન ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતા પાણુ સુંદર પાર્શ્વ (પડખાં)વાળાં થયાં, માટે તેઓનું નામ ‘સુપાર્શ્વ’ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો. ૪૩

૮. ચન્દ્રપ્રભ=ચંદ્રના કિરણોની જેમ જેઓની પ્રભા શાન્ત લેશ્યાવાળી હોય તે ‘ચન્દ્રપ્રભ’ એ સામાન્ય અર્થ, તથા માતાને ગર્ભના યોગે ચન્દ્રનું પાન કરવાનો ઢોહડ થયો હતો તેથી, તેમજ ભગવાનના શરીરની પ્રભા ચન્દ્ર સમાન ઉજ્જવળ હતી તેથી ‘ચન્દ્રપ્રભ’ નામ રાખ્યું, તે વિશેષ અર્થ જાણવો,

૯-સુવિધિ=‘સુ’ એટલે સુંદર અને ‘વિધિ’ એટલે સર્વ વિષયમાં કુશળતા જેઓને હોય તે ‘સુવિધિ’ એ સામાન્ય અર્થ, તથા ભગવાન ગર્ભમાં પધાર્યા ત્યારથી માતાને સુ(સુંદર)-

૪૨. જે માતાઓ એક પુત્ર માટે લડતી રાજ પાસે ન્યાય માટે આવી. જ્યારે રાજ-મંત્રી વગેરે સાચી માતા કોણુ ?, તેનો ન્યાય આપી શક્યા નહિ, ત્યારે ભગવંતની માતાએ પુત્રના જે ભાગ કરી બન્નેને વહેંચી આપવાના હુકમ દ્વારા સાચી માતાની પરીક્ષા કરી. એ બુદ્ધિ ગર્ભના પ્રભાવથી સજવાથી પુત્ર સાચી માતાને મળ્યો.

૪૩. બીજા મત પ્રમાણે પ્રજુના પિતાને પડખાંમાં કોઢ રોગ હતો ત્યારે, ગર્ભવતી ભગવંતની માતાએ હાથ ફેરવવાથી ગર્ભના પ્રભાવે પતિનાં પડખાં સુંદર થયાં, માટે ‘સુપાર્શ્વ’ નામ રાખ્યું.

વિધિ૪૪ (સર્વ વિષયમાં કૃશળતા) પ્રગટ થવાથી તેઓનું નામ 'સુવિધિ' રાખ્યું, તથા ભગવંતને પુષ્પની કળીઓ જેવા સુંદર હાંત હોવાથી બીજું નામ 'પુષ્પહંત' પણ થયું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૧૦-શીતલ=સર્વ પ્રાણીઓના સંતાપને નાશ કરી શીતલતા કરનારા માટે 'શીતલ' એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેઓના પિતાને પહેલાંથી થયેલો પિત્તનો દાહ કોઈ ઉપોયોથી શમતો ન હતો, તે ગર્ભના પ્રભાવે માતાના હૃદયસ્પર્શથી શાન્ત થઇ ગયો, માટે પુત્રનું નામ 'શીતલ' રાખ્યું, એ વિશેષાર્થ જાણવો.

૧૧-શ્રેયાંસ=સકલ જગત્ કરતાં પણ અતિ પ્રશંસનીય માટે શ્રેયાન્, અથવા 'શ્રેયસ' એટલે કલ્યાણકારી-'અંસ' એટલે ખભા જેઓને છે તે 'શ્રેયન્+અંસ=શ્રેયાંસ, એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે કોઈએ પહેલાં જેનો ઉપભોગ કર્યો નહતો તે દેવાધિષ્ઠિત શ્રાવ્યોના માતાએ ઉપભોગ કરવાથી શ્રેયઃ (કલ્યાણ) થયું, માટે પુત્રનું નામ 'શ્રેયાંસ' રાખ્યું, એ વિશેષાર્થ સમજવો.

૧૨. વાસુપૂજ્ય='વસુ' જાતિના દેવોને^{૪૫} ભગવંત પૂજ્ય હોવાથી 'વસુપૂજ્ય' અને વ્યાકરણના (પ્રજ્ઞાદિમ્યોઞ્-સિ૦ દ્વિ૦ ૭-૨-૧૬૫ સૂત્રના) નિયમ પ્રમાણે 'વાસુપૂજ્ય' સામાન્ય અર્થ, તથા તેઓ ગર્ભમાં હતા ત્યારે વસુ એટલે સુવર્ણ દ્વારા-વાસવે (મન્દ્રે) રાજકુલની પૂજા કરી તેથી 'વાસુપૂજ્ય' નામ રાખ્યું, અથવા (વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે (તસ્યેદ-'સિ૦ દ્વિ૦ ૬-૩-૧૬૦ સૂત્રના અણ પ્રત્યયથી) વસુપૂજ્યના પુત્ર માટે 'વાસુપૂજ્ય કહેવાયા, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૧૩. વિમલ='વિ' એટલે ગયો છે, મલ (મેલ) જેઓનો તે 'વિમલ' અથવા વિમળ (નિર્મળ) જ્ઞાનાદિ ગુણો છે જેઓને તે 'વિમલ' એ સામાન્ય અર્થ તથા ગર્ભના પ્રભાવે ભગવંતની માતાની મતિ^{૪૬} તથા શરીર વિમળ (નિર્મળ) થયાં, માટે 'વિમલ' નામ રાખ્યું, એ વિશેષાર્થ જાણવો.

૧૪. અનન્ત=અનંત કર્મોનો જેઓએ વિજય કર્યો તે 'અનંતજિત્' અથવા અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોથી જે જયવંતા તે 'અનંતજિત્' એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતા-

૪૪. માતાએ ગર્ભના મહિમાથી સુંદર વિધિપૂર્વક ધર્મ-આરાધન કરવાથી 'સુવિધિ' એવું નામ રાખ્યું. એમ પણ અન્યત્ર કહ્યું છે.

૪૫. ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ પ્રત્યક્ષ અને પ્રભાસ-એ આહ પ્રકારના વસુ જાતિના દેવો છે. (શબ્દચિંતામણી)

૪૬. કોઈ એક મંદિરમાં કોઈ એક પતિ-પત્ની સુતાં હતાં, ત્યારે એક વ્યંતરી તે પુરુષનું સુંદર રૂપ દેખી, મોહથી પોતાનું રૂપ-તેની સ્ત્રી સમાન બનાવી બાળુમાં સુઇ ગઈ. સવારે તે બન્નેને પતિ માટે તકરાર થઇ. બન્નેનાં સરખાં રૂપ હોવાથી પતિ સાચી પત્નીને ઓળખી શક્યો નહિ, આખરે તેઓ રાજસભામાં ન્યાય માટે ગયાં, પણ ત્યાં કોઈ ન્યાય આપી શક્યું નહિ. ત્યારે ભગવંતની માતાએ ન્યાય આપ્યો કે-જે દૂર ઉભા રહી પોતાના હાથથી પતિને સ્પર્શ કરે તે સાચી સ્ત્રી જાણવી. એ હુકમથી વ્યંતરીએ દૈવી શક્તિથી પોતાનો હાથ લાંબો કરી પેલા પુરુષને સ્પર્શ કરવાથી તેને વ્યંતરી સમજી હાંકી મૂકી અને સાચી સ્ત્રીને પતિ સોંપ્યો. ગર્ભના પ્રભાવથી આવી વિમળ બુદ્ધિ પ્રગટી માટે 'વિમળ' નામ રાખ્યું.

એ અનંત^{૪૭}રત્નોની માળા સ્વપ્નમાં દેખી માટે ‘અનંત’ અને ત્રણ ભવનમાં જયવંતા છે માટે ‘જિત્’ એમ અનંત+જિત્ એટલે ‘અનંતજિત્,’ એ વિશેષ અર્થ જાણવો. ભીમસેનને બદલે ભીમની માફક અહીં ‘અનંતજિત્’ને બદલે ‘અનંત’ નામ સમજવું.

૧૫-ધર્મ=દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને ધારણ કરે (બચાવે) તે ‘ધર્મ’ એ સામાન્ય, અને ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી માતા દાનાદિ ધર્મમાં ઉઘમી થયાં, માટે ‘ધર્મ’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૧૬-શાન્તિ=ભગવંતને શાન્તિનો યોગ હોવાથી અથવા પોતે શાન્તિરૂપ હોવાથી અને તે તે પ્રકારે શાન્તિ કરનારા હોવાથી ‘શાન્તિ’ એ સામાન્ય અર્થ, અને ગર્ભના મહિમાથી દેશમાં મરડીના રોગની શાન્તિ થવાથી નામ ‘શાન્તિ’ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ.

૧૭-કુન્થુ=‘કુ’ એટલે પૃથ્વી તેમાં સ્થિત માટે ‘કુન્થુ’-એ નિયુક્તિથી (પદ્મછેદથી) ‘કુન્થુ’નો સામાન્ય અર્થ, તથા ગર્ભના મહિમાથી માતાએ સ્વપ્નમાં કુન્થુ રત્નોનો રાશી (કુન્થુઆ સમાન ઝીણાં રત્નોનો ઢગલો) દેખવાથી ‘કુન્થુ’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ.

૧૮-અર=‘સર્વોત્તમે મહાસત્સ્વ-કુલે ય ઉપજાયતે । તસ્યાભિવૃદ્ધયે વૃદ્ધૈ-રસાવર ઉદાહૃતઃ ॥૧॥ અર્થાત્-“ સર્વોત્તમ એવા મહા સાર્વિક કુળમાં તેની અભિવૃદ્ધિને માટે જે ઉત્પન્ન થાય તેને વૃદ્ધો ‘અર’ કહે છે, એ સામાન્ય અર્થ તથા ગર્ભના મહિમાથી માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નોનો ‘અર (આરો^{૪૭})’ જોવાથી ‘અર’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૧૯-મલ્લિ=પરિષદ વગેરે મલ્લોને જીતનારા માટે ‘મલ્લિ’ એમ પદ્મછેદથી એ સામાન્ય અર્થ, અને ગર્ભના મહિમાથી માતાને સુગંધીમાન (છ ઋતુનાં) માલ્ય (પુષ્પો)ની શય્યામાં સુવાનો દોહદ થયો અને તે દેવે પૂર્યો, તેથી ‘મલ્લિ’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૨૦-મુનિસુવ્રત=જગતની ત્રિકાળ અવસ્થાને ‘મન્યતે (જાણે) इति मुनिः,’ (અહીં ધાતુ ‘મન્’ છતાં તેને વ્યાકરણના ‘મનેહદતૌ ચાસ્ય વા’ સિં હેં ઉણાદિ સૂત્ર ૬-૧-૨ પ્રમાણે ‘ઙ’ આવતાં ઉપાન્ત્ય અ નો ડ થવાથી ‘મુનિ’ શબ્દ બન્યો છે,) તથા ‘સુંદર વ્રતવાળા હોવાથી સુવ્રત,’ એમ (મુનિ+સુવ્રત=) ‘મુનિસુવ્રત’ એ સામાન્ય અર્થ, અને ગર્ભના પ્રભાવની માતા મુનિના જેવાં સુંદર વ્રતવાળાં થયાં માટે ‘મુનિસુવ્રત’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૨૧-નમિ=પરિષદ-ઉપસર્ગોને નમાવવાથી (હરાવવાથી) નમિ, (અહીં ધાતુ ‘નમ્’ ધાતુને વ્યાકરણના ‘ક્રમિતમિસ્તરમેરિચ્ઞ નમેસ્તુ વા’ સિં હૈં ઉણાદિ ૬-૧-૩ સૂત્રથી ઉપાન્ત્યમાં ‘ઙ’ આવવાથી, ‘નમિ’ બને) એ સામાન્ય અર્થ અને નગર ઉપર ચઢી આવેલા શત્રુઓ ગર્ભના પ્રભાવે નમી પડ્યા^{૪૮} માટે ‘નમિ’ નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ જાણવો.

૨૨-નેમિ=ચક્રની નેમિ (ફરતી વાડ)ની જેમ ધર્મરૂપ ચક્રની નેમિ (મર્યાદા)ને કરનારા

૪૭. ગર્ભના મહિમાથી માતાએ આકાશમાં ‘અનંત’ એટલે અંત (છેડા) વિનાનું અર્થાત્ મોટું ચક્ર દેખવાથી ‘અનંત’ નામ રાખ્યું એમ પણ જણાવેલું છે.

૪૮. અન્યત્ર સ્વપ્નમાં માતાએ રત્નોનો સ્તૂપ (પાકુકા) અને આરો દેખવાથી ‘અર’ નામ કહ્યું છે.

૪૯. નગરનો પર—રાજાઓએ ફરેલો ધેરા નહિ ઉઠવાથી, પ્રભુની માતા કિલ્લા ઉપર ગયાં ત્યારે ગર્ભનો પ્રભાવ સહન નહિ થવાથી શત્રુરાજાઓ પ્રભુની માતાને નમી પડ્યા, માટે ‘નમિ’ નામ રાખ્યું.

માટે 'નેમિ' સામાન્ય અર્થ, અને ગર્ભના પ્રભાવે માતાએ 'રિષ્ટ' રત્નોનો મહા 'નેમિ (રેલ)' બેવાથી 'રિષ્ટનેમિ' તથા તેની પૂર્વે અપશ્ચિમ વગેરે શબ્દોની જેમ નિષેધવાચક 'અ' પંક્તિગાદી 'અરિષ્ટનેમિ' નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ બાજુવો.

૨૩-પાર્શ્વ=સર્વ ભાવોને 'પશ્યતિ' એટલે દેખે તેઓ 'પાર્શ્વ' એમ નિર્ધુક્તિથી સામાન્ય અર્થ અને ગર્ભના પ્રભાવે રાત્રિએ શયનમાં સૂતેલાં માતાએ અંધકારમાં પણ કાળા સર્પને દેખ્યો, તે ગર્ભનો મહિમા માનીને 'પશ્યતિ' એટલે દેખે તે 'પાર્શ્વ' એ નામ રાખ્યું, તથા વૈયાવચ્ચ કરનારા 'પાર્શ્વ' યક્ષના નાથ હોવાથી 'પાર્શ્વનાથ' અહીં પણ ભીમસેનને બદલે ભીમની જેમ પાર્શ્વનાથને બદલે 'પાર્શ્વ' એ વિશેષાર્થ બાજુવો.

૨૪-વર્દ્ધમાન=ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જ્ઞાનાદિ ગુણોથી જેઓ વૃદ્ધિ પામે તે 'વર્દ્ધમાન' એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવાંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી તેઓના જ્ઞાતકુલમાં ધન, ધાન્ય વગેરે સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામવાથી-માતા પિતાએ 'વર્દ્ધમાન' નામ રાખ્યું, એ વિશેષ અર્થ બાજુવો.

આ વિશેષ અર્થોને જણાવનારી પૂ૦ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ રચેલી ગાથાઓ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આ પ્રમાણે છે—

“ ઊરુસૂસહલંછળ-મુસમં સુમિણંમિ તેણ ઉસહજિણો । અવસેસુ જેણ અજિયા, જણની અજિઓ જિણો તમ્હા ॥૧॥ અભિસંભૂઆ સસ્પત્તિ, સંભવો તેણ વુચ્ચઈ મયવં । અભિનંદઈ અભિ-વલં, સકો અભિનંદણો તેણ ॥૨॥ જણની સન્વત્થ વિણિ-ચ્છણસુ સુમઈત્તિ તેણ સુમઈજિણો । પડ-મસયણંમિ જણનીઈ, ડોહલો તેણ પડમામો ॥૩॥ ગન્ધગણ જં જણની, જાયસુપાસા તઓ સુપાસ-જિણો । જણનીઈ ચંદપિઅણંમિ, ડોહલો તેણ ચંદામો ॥૪॥ સન્વવિહીસુ અ કુસલા, ગન્ધગણ જેણ હોઈ સુવિહિજિણો । પિડણો દાહોવસમો, ગન્ધગણ સીયલો તેણ ॥૫॥ મહરિહસિજ્જારુહણમ્મિ, ડોહલો તેણ હોઈ સેજ્જંસો । પૂણ્ણ વાસવો જં, અભિવચ્છણં તેણ વસુપુજ્જો ॥૬॥ વિમલતણુવુદ્ધિ-જણની, ગન્ધગણ તેણ હોઈ વિમલજિણો । રયણવિચિત્તમણંતં, દામં સુમિણે તઓર્ણંતો ॥૭॥ ગન્ધગણ જં જણની, જાય સુધમ્મત્તિ હોઈ ધમ્મજિણો । જાઓ અસિવોવસમો, ગન્ધગણ તેણ સંતિજિણો ॥૮॥ શ્રૂહં રયણવિચિત્તં, કુંથું સુમિણમ્મિ તેણ કુંથુંજિણો । સુમિણે અરં મહરિહં, પાસઈ જણની અરો તમ્હા ॥૯॥ વરસુરહિમહ્ણસુઅણંમિ, ડોહલો તેણ હોઈ મહ્ણિજિણો । જાયા જણની જં સુવ્વઈત્તિ, મુણિસુવ્વઓ તમ્હા ॥૧૦॥ પળયા પચ્ચંતનિવા, દંસિયમિત્તે જિણંમિ તેણ નમી । રિદ્ધ-રયણં ચ નેમિં, ઉપ્પયમાણં તઓ નેમી ॥૧૧॥ સપ્પં સયણે જણની, જં પાસઈ તમસિ તેણ પાસ-જિણો વદ્ધઈ નાયકુલંતિ અ, તેણ જિણો વદ્ધમાણો ત્તિ ॥૧૨॥ (આવ૦ નિ૦ ૧૦૮૦ તઃ ૧૦૯૧)

(આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ ઉપર કહેવાઈ ગયો છે માટે અહીં લખ્યો નથી.)

એ પ્રમાણે શોનીસ અરિહંતોનું નામ દ્વારા કીર્તન (સ્તવના) કરી હવે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે પ્રણિધાન (પ્રાર્થના) કરે છે.

“ એવં મણ અભિયુઆ, વિહુઅરયમલા પહીણજરમરણા ।

પ૦. 'રિષ્ટ' શબ્દ અમંગલવાચક હોવાથી પૂર્વે અંધાર રાખી 'અરિષ્ટ' એવું મંગલ નામ કર્યું છે.

ચઠવીસંપિ જિજ્ઞાસા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ ॥૫૧॥ ”

અર્થ—‘એવં’ એટલે એ રીતિએ, ‘મયા’ મેં અથવા મારાથી, એમ સ્તુતિ કરનાર પોતાને જાણાવે છે. ‘અભિસ્તુતા’=અભિમુખપણે સ્તવેલા, અર્થાત્ નામ-ઉચ્ચારપૂર્વક મેં જેઓની સ્તુતિ કરી તે, (અરિહંતો મને પ્રસન્ન થાઓ-એમ ગાથાનો સંબંધ જોડવો.) તેઓનું વિશેષ વર્ણન કરતાં કહે છે કે-‘વિઘ્નતરજોમલા’ એટલે ‘રજ’ અને ‘મલ’ રૂપ કર્મોને જેઓએ દૂર કર્યાં છે, અહીં બંધાતું કર્મ તે ‘રજ’ અને પૂર્વે બંધેલું તે ‘મલ’ અથવા બંધમાં આવેલું કર્મ ‘રજ’ અને નિકાશિત કર્મ ‘મલ’ જાણવું. અથવા ગમનાગમનાદિ ક્રિયા માત્રથી (વીતરાગ દશામાં) બંધાતું ^{૫૧}કર્મ તે ‘રજ’ અને કષાયના ઉદયથી (સરાગ અવસ્થામાં) બંધાતું કર્મ તે ‘મલ’ એમ જાણવું. એ ‘રજસ્’ અને ‘મલરૂપ’ સર્વ કર્મોનો નાશ કર્યો છે અને તેથી જ ‘પ્રક્ષોજજરમરણા’ =કર્મરૂપ કારણોના અભાવે જેઓનાં જરા, મરણ વગેરે દુઃખો નાશ પામ્યાં છે, એવા ‘ચતુર્વિંશ-તિરપિ’=ઋષભાદિ ચોવીસ અને અપિ શબ્દથી બીજા પણ, ‘જિજ્ઞાસા’ એટલે જિનોમાં ‘વર’ એટલે પ્રધાન શ્રીજિનેશ્વરો, અહીં શ્રુતકેવલી આદિ જિનોમાં (તેઓ કેવલજ્ઞાની હોવાથી) વર=પ્રધાન છે. ‘તીર્થકરા’-તીર્થને સ્થાપનારા (અર્થ પૂર્વે કહ્યો) ‘મમ’=મારા ઉપર ‘પ્રસીદન્તુ’=પ્રસન્ન થાઓ ! જો કે તેઓ વીતરાગ (રાગ-દ્વેષરહિત) હોવાથી કોઈ સ્તુતિ કરે તેથી પ્રસન્ન થતા નથી અને નિંદા કરે તેથી દ્વેષ કરતા નથી તો પણ સ્તુતિ કરનાર સ્તુતિનું અને નિંદા કરનાર નિંદાનું ફળ તો મેળવે જ છે, ચિંતામણીરત્ન, મત્રો વગેરેમાં રાગ-દ્વેષ નહિ હોવા છતાં તેના આરાધક-વિરાધકને લાલ-હાનિ થાય છે, તેમ વીતરાગ માટે પણ સમજવું. પૂ. શ્રીહિમચંદ્રસૂ-રીશ્વરજી પણ કહે છે કે—

“અપ્રસન્નાત્ કથં પ્રાપ્યં, ફલમેતદસજ્જતમ્ ।

ચિન્તામણ્યાદયઃ કિં ન, ફલન્ત્યપિ વિચેતનાઃ ॥૧૧॥ ” (વીતસ્તોત્ર, ૧૧-૩)

ભાવાર્થ—“જે પ્રસન્ન થાય નહિ તે કેમ ફળ આપે ? એ માન્યતા અસંગત છે, શું જડ પણ ચિંતામણી વગેરે ફળ આપતાં નથી ? આપે છે.” (તેમ વીતરાગ પણ આપે છે.)

અહીં શિષ્ય પ્રન્ન કરે છે કે-જેઓ પ્રસન્ન થતા નથી, તેઓને ‘પ્રસન્ન થાઓ’ એમ કહેવાથી શું ? શાસ્ત્રકાર કહે છે-તમારું આ કથન વ્યાજ્ઞી નથી, કારણ કે-લકિતના અતિશયથી એમ કહેવામાં દોષ નથી. કહ્યું છે કે—

“ક્ષીણક્લેશા (હિ)એતે, ન હિ પ્રસીદન્તિ ન સ્તવોઽપિ વૃથા ।

તત્સ્વભાવવિશુદ્ધેઃ, પ્રયોજનં કર્મવિગમ ઇતિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશો દૂર થયા છે જેઓના, તે વીતરાગ હોવાથી પ્રસન્ન થતા નથી છતાં તેઓની સ્તુતિ નિષ્ફળ પણ નથી, કારણ કે-સ્તુતિ કરનારને ભાવની શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી કર્મોનો નાશ થવા રૂપ પ્રયોજન સરે છે.”

આખી ગાથાનો સંજોગ અર્થ—“એ પ્રમાણે મેં નામોચ્ચારપૂર્વક સ્તુતિ કરેલા ચોવીસ અને

૫૧. દશમા ગુણસ્થાનક સુધી (કપાયોતો ઉદય હોવાથી) બંધાતા સાંપરાધિક બંધને ‘મલ’ અને ઉપરનાં ગુણસ્થાનકોમાં માત્ર યોગેથી બંધાતા અસાંપરાધિક બંધને ‘રજસ્’ સમજવું.

બીજા પણ તીર્થકરે, કે જેઓએ રજ અને મલરૂપ સર્વ કર્મોનો નાશ કર્યો છે, તેથી જેઓનાં જરા અને મરણ પણ નાશ પામ્યાં છે તથા સામાન્ય જિનોમાં શ્રેષ્ઠ જેઓ—તીર્થ કરનારા છે; તેઓ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.” એમ સમજવો. વળી પણ પ્રાર્થના કરે છે કે—

“ કિત્તિય—વંદિય—મહિઆ, જે એ લોગસસ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુગ્ગબોહિલામં, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ ॥૬॥ ”

અર્થ—‘કીર્તિતા’=નામ-ઉચ્ચારપૂર્વક કીર્તન કરાયેલા, ‘વન્દિતા’=મન-વચન-કાયાથી સમ્યગ્ રીતિએ સ્તુતિ કરાયેલા અને ‘મહિતા’=પુણ્યો વગેરેથી પૂજાયેલા, (કોઈ જગ્યાએ ‘મહિઆ’ પાઠ છે, તેનો અર્થ ‘મયા’=‘મારાથી’ એમ સમજવો, અર્થાત્ મેં કીર્તન કરેલા અને પૂજેલા એમ સમજવું.) તેવા કોણ ? ‘ય एते लोकस्य उत्तमा’=જેઓ સર્વ લોકમાં (જીવોમાં) કર્મમેલરૂપ કલંક ટળી જવાથી ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ છે, વળી ‘સિદ્ધા’=સિદ્ધ થયાં છે સર્વ પ્રયોજનો જેઓનાં-કૃતકૃત્ય થયેલા, ‘આરોગ્ય-બોધિલામં’=‘આરોગ્યને’ અર્થાત્ મોક્ષને અને મોક્ષને માટે ‘બોધિલાલને’=શ્રી-અરિહંતે કહેલા ધર્મની પ્રાપ્તિને (આપો-પ્રાપ્તિ કરાવો; એમ સંબંધ બણવો). યોગ્યલોક ઇચ્છારૂપ કોઈ નિયાણા વિના પ્રાપ્ત થયેલો ધર્મ નિશ્ચયથી મોક્ષને આપે છે, માટે અહીં મોક્ષને અર્થે બોધિલાલની પ્રાર્થના કરે છે, બોધિલાલની પ્રાપ્તિ માટે ‘સમાધિવર’=ચિત્તની પરમ સ્વસ્થતા રૂપ ભાવસમાધિ (આત્માની સમતા)ને આપો-એમ પ્રાર્થના કરે છે. સમાધિ પણ તરતમ ભાવે અનેક પ્રકારની હોય, માટે કહે છે કે-‘ઉત્તમ’=સર્વોત્કૃષ્ટ સમાધિને ‘વદતુ’=આપો. એમ પ્રસન્ન થતા નથી, છતાં લક્ષિતથી તેમની આ રીતે પ્રાર્થના કરવામાં દોષ નથી. કહ્યું છે કે—

“ માસા અસચ્ચમોસા, નવરં મતીહ માસિઆ એસા ।

ન હુ સ્ત્રીણપેજ્જદોસા, દિંતિ સમાહિં ચ વોહિં ચ ॥૧॥ ” (આવ૦નિ૦ ૧૦૧૫)

ભાવાર્થ—“ સ્ત્રીણ રાગ-દ્વેષવાળા વીતરાગ સમાધિને કે બોધિને આપતા નથી, છતાં લક્ષિતથી પ્રાર્થના કરવી તે વચન ‘અસત્ય અમૃષા એટલે વ્યવહારભાષા રૂપ’ છે.”

ગાથાનો સળંગ અર્થ—“ મેં કીર્તન કરેલા, સ્તુતિ કરેલા અને પૂજેલા શ્રીતીર્થકરે, કે જેઓ લોકમાં ઉત્તમ છે અને સિદ્ધ થયેલા છે, તેઓ મને આરોગ્ય એટલે મોક્ષ, મોક્ષ માટે બોધિલાલ અને બોધિલાલને માટે ઉત્તમ ભાવસમાધિ આપો.” વળી કહે છે કે—

“ ચંદેસુ નિમ્મલયરા, આહચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા ।

સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસન્તુ ॥૭॥ ”

અર્થ—‘ચંદેસુ’માં પ્રાકૃત ભાષાના શ્રી સિં૦ હૈમના ‘પદ્મમ્યાસ્તુતીયા ચ’ (૮-૩-૧૩૬) સૂત્રથી પંચમીના અર્થમાં સપ્તમી વિલક્ષિત છે, માટે ‘ચંદ્રેષુ’ને બદલે ‘ચંદ્રેમ્યઃ’=‘ચંદ્રોથી’ અને ‘નિર્મલતરા’=અતિ નિર્મળ-અર્થાત્ સકલ કર્મમેલનો નાશ થવાથી જેઓ અનેક ચંદ્રોની નિર્મળતાથી પણ અતિ નિર્મળ છે, ‘ચંદેહિં’ એવો બીજો પાઠ છે તેનો અર્થ પણ એજ રીતે કરવો. તથા આદિત્યેભ્યઃ અધિકં પ્રકાશકારાઃ=અનેક સૂર્યો કરતાં જેઓ અધિક પ્રકાશ કરનારા છે, સૂર્ય તો અમુક સ્થલમાં જ પ્રકાશ કરે છે અને અરિહંતો કેવળજ્ઞાન રૂપ સૂર્ય વડે લોકાલોકનો સર્વ રીતિએ પ્રકાશ કરે છે. કહ્યું છે કે—

“ ચંદાઈચ્ચમહાણં, પહા પયાસેઈ પરિમિઅં સિચં ।

કેવલિયનાણલંભો, લોયાલોયં પયાસેઈ ॥૧૧॥ ” (આવ૦ નિ૦ ૧૧૦૨)

ભાવાર્થ—“ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહોની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રમાં જ પ્રકાશ કરે છે અને કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ (રૂપ સૂર્ય) તો લોક તથા અલોકનો સર્વથા પ્રકાશ કરે છે.”

તથા ‘સાગરવરગંભીરા’=જેઓ પરિપક્વ-ઉપસર્ગો વગેરેથી જરાય ક્ષોભ નહિ પામવાથી ‘સાગ-રવર’=સર્વ સમુદ્રોમાં મોટો ‘સ્વયંભૂરભણ સમુદ્ર,’ તેના જેવા ગંભીરા=ગંભીર છે અને ‘સિદ્ધા’=કૃત-કૃત્ય છે તેઓ, ‘સિદ્ધિ મમ વિસન્તુ’=‘સિદ્ધિ’=પરમ પદ-મોક્ષ, ‘મમ’=મને, ‘વિસન્તુ’=આપો, અર્થાત્ મને મોક્ષ આપો ! આ ગાથાનો સર્ગગ અર્થ “જેઓ ચન્દ્રો કરતાં પણ અતિ નિર્મળ છે, સૂર્યો કરતાં અધિક પ્રકાશ કરનારા છે, સ્વયંભૂરભણ સમુદ્ર સમાન ગંભીર છે અને કૃતકૃત્ય થયા છે, તે (અરિહંતો) મને મોક્ષપદ આપો !” એમ થયો.

આ લોગસ્સ, કે જેનાં ‘નામસ્તવ દંડક’ તથા ‘અતુર્વિશતિસ્તવ દડક’ એવાં પણ નામો છે તેની સાત ગાથાનાં પદો વગેરે કહે છે.

“ અઢવીસપયપમાણા, હહ સંપય વણ્ણ દુસય છપ્પન્ના ।

નામજિણ્ણત્થયરૂવો, ચડત્થઓ एस अहिगारो ॥૧૨॥ ”

ભાવાર્થ—“જેમાં અઠ્ઠાવીસ પદો, (એકેક પદની એકેક સંપદા હોવાથી) તેટલી જ (અઠ્ઠાવીસ) સંપદાઓ, અને બસો છપ્પન અક્ષરો છે, આ (ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દનાનો) નામજિનની સ્તવના રૂપ થોથો અધિકાર કહ્યો.” થોથો અધિકાર અને ત્રીણું દંડકસૂત્ર અહીં પૂર્ણ થયું.

એ પ્રમાણે ચોવીસ જિનની સ્તવના કર્યા પછી સર્વ લોકનાં જિન જિમ્મોને વન્દન વગેરે કરવા માટે “સવ્વલોપ અરિહંતવેહઆણં કરેમિકાઉસ્સગં થી આરંભીને અપ્પાણં વોસિરામિ” સુધી પાઠ બોલવો. તેમાં ‘અરિહંત વેહઆણું’ અને ‘અન્નત્થ’ સૂત્રનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, માત્ર ‘સર્વલોકે’=ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્ય્છલોકરૂપ સર્વ લોકનાં જિનજિમ્મોને વન્દનાદિ કરવા કાઉસ્સગ કહ્યું છું—એમ સંબંધ જાણવો. તેમાં અધોલોકમાં-અમરેન્દ્ર વગેરે ભવનપતિ દેવોનાં ભવનોમાં, તિર્ય્છલોકમાં-દ્વીપો, પર્વતો તથા જ્યોતિષી ચન્દ્રો-સૂર્યોનાં વિમાનો વગેરેમાં અને ઉર્ધ્વલોકમાં-સૌધર્મ દેવલોક વગેરેના વિમાનોમાં શાશ્વતાં અરિહંતોનાં જિમ્મો છે જ.

મંદિરનું મૂળ જિમ્મ સમાધિનું કારણ હોવાથી પહેલી મૂળનાયકજીની સ્તુતિ કહી, પછી સર્વ અરિહંતો ગુણથી સરખા છે, માટે સર્વલોકનાં ચૈત્યોને આશ્રીને આ અધિકાર હોવાથી અહીં બીજી સ્તુતિ સર્વ તીર્થંકરોની સાધારણ સ્તવનારૂપ કહેવી; કારણ કે-કાઉસ્સગ અન્યને ઉદ્દેશીને અને સ્તુતિ અન્યને ઉદ્દેશીને કરતાં અતિપ્રસંગ થાય તે ઉચિત નથી, માટે આઠ શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ કાઉસ્સગ કરી, પારીને સર્વજિનની સાધારણ સ્તુતિ કહેવી. અહીં “સર્વલોકના સ્થાપ-નાજિનની સ્તવના રૂપ” પાંચમો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

હવે જેનાથી ‘તે અરિહંતોનું’ અને તેઓએ કહેલા સર્વ ભાવોનું’ સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન થાય છે, તે દીપક સમાન સમ્યક્શ્રુતની સ્તવના માટે પહેલાં તેને કહેનારા તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરે છે.

“ પુક્કવરવરદીવહ્દે, ધાયહસંદે અ જંબુદીવે અ ।

મરહેરવયવિદેહે, ધમ્માહગરે નમંસામિ ॥૧૩॥ ”

અર્થ-‘ભરતૈરવ્રતવિદેહે’=‘ભરત’ નામનું ‘ઐરવ્રત’ નામનું અને વિદેહ શબ્દથી (ભીમથી ભીમ-સેનની જેમ) ‘મહાવિદેહ’ નામનું ક્ષેત્ર, એ ત્રણનો (સમાહારદ્વંદ્વ સમાસથી) ‘ભરતૈરવ્રતવિદેહ’ શબ્દ થયો છે. સમાન નામવાળાં તે ક્ષેત્રો અનેક હોવાથી પાંચ ભરતમાં, પાંચ ઐરવ્રતમાં અને પાંચ મહાવિદેહમાં, ‘ધર્મસ્ય’=શ્રુતધર્મની ‘આદિકરાન્’-સુત્રરૂપે પ્રથમ દાન કરનારા (પ્રરૂપણ કરનારા તીર્થંકરો)ને ‘નમસ્વામિ’=નમસ્કાર કરું છું-સ્તુતિ કરું છું, એમ સંબંધ બાળ્યો. તે ભરત વગેરે ક્ષેત્રો ક્યાં છે? તે કહે છે કે-‘પુષ્કરવરદ્વિપાર્દ્ધે’=પુષ્કરો એટલે પશ્ચિમ-મળો દ્વારા તેની પ્રધાનતા હોવાથી જેનું નામ ‘પુષ્કરવર’ છે તે (જમ્બૂદ્વીપથી ગણતાં) ત્રીજા નંબરના દ્વીપનો ‘માનુષોત્તર’ નામના પર્વતની અંદરનો અર્ધો ભાગ, તે ‘પુષ્કરવર-દ્વીપાર્દ્ધ’, તેમાં બે ભરત, બે ઐરવ્રત, અને બે મહાવિદેહ ક્ષેત્રો છે, એમ પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધનાં છ ક્ષેત્રોમાં; તથા ધાતકી નામનાં વૃક્ષોના ખંડો એટલે વનોને ઉદ્દેશીને જેનું ‘ધાતકી ખંડ’ નામ છે, તે (જમ્બૂદ્વીપથી બીજા નંબરના) દ્વીપમાં પણ બે ભરત, બે ઐરવ્રત, અને બે મહાવિદેહ ક્ષેત્રો છે, એમ ધાતકીખંડનાં પણ કુલ છ ક્ષેત્રોમાં; અને જમ્બૂ નામના વૃક્ષથી ઓળખાતો, અથવા જમ્બૂનાં વૃક્ષો સવિશેષ હોવાથી ‘જમ્બૂદ્વીપ’ એવા નામવાળો (સર્વ દ્વીપોના મધ્યમાં ગોળ થાળીની આકૃતિવાળો) દ્વીપ છે, તેમાં એક ભરત, એક ઐરવ્રત અને એક મહાવિદેહક્ષેત્ર છે, તે ત્રણ ક્ષેત્રોમાં; એ પ્રમાણે ત્રણેય દ્વીપોનાં મળી પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવ્રત અને પાંચ મહાવિદેહ-એ પંદર ક્ષેત્રોને કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં “ભરતૈરવ્રતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તકુરુભ્યઃ। (અધ્ય૦ ૩-૧૬) અર્થાત્-પ. ભરત, પ. ઐરવ્રત અને દેવકુરુઓ અને ઉત્તરકુરુઓ સિવાયનાં પ. મહાવિદેહ’ એ ૧૫ કર્મભૂમિઓ છે-એમ કહ્યું છે. અહીં પહેલાં પુષ્કરવર, પછી ધાતકી અને પછી જમ્બૂ-એમ ઉત્ક્રમથી કહ્યું તે ક્ષેત્રોની વિશાળતાથી પ્રાધાન્ય બતાવવા માટે સમજવું. અર્થાત્ પુષ્કરવરદ્વીપનાં ક્ષેત્રો સર્વથી વિશાળ, તેથી ધાતકીખંડનાં ન્હાનાં અને જમ્બૂદ્વીપનાં ભરતાદિ ક્ષેત્રો તેથી પણ ન્હાનાં છે, માટે ઉત્ક્રમથી જણાવ્યાં છે, તથા ત્યાં ધર્મની આદિના કરનાર’ એમ કહીને જેઓ વચનને ‘અપૌરુષેય-અનાદિ’ માને છે તેઓનું ખંડન કર્યું છે. કહ્યું છે કે-‘ઈળમન્વંતવિરુદ્ધં, વચનં ચાપોરુસેયં ચ।’ અર્થાત્-વિદેહ વચનરૂપ છે છતાં તેનો કહેનાર કોઈ પુરૂષ છે જ નહિ-એમ કહેવું તે અત્યંત વિરૂદ્ધ છે.

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-ભલે વેદવચનો અપૌરુષેય ન હોય, તેનો કોઈ કહેનાર હોય, તો પણ ભગવંતો તેની આદિના કર્તા છે એમ કેમ કહેવાય? કારણ કે-‘તપ્તુઙ્ગિઆ અરહ્યા’ અર્થાત્-શ્રુત (શાસ્ત્ર)વચન દ્વારા (શાસ્ત્રોના બળે) અરિહંતો થાય છે’ એમ કહેલું હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન અરિહંતોની પણ પહેલાનું-અનાદિ છે.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે-એમ નથી, પરંતુ શ્રુત અને તીર્થંકરોનો સંબંધ બીજા અને અંકુરાના જેવો છે. જેમ બીજથી અંકુરો અને અંકુરાથી બીજ થાય છે, તેમ તીર્થંકરોને પણ છેલ્લા ભવની પૂર્વના ભવોમાં કરેલા શ્રુતધર્મના અભ્યાસથી તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને છેલ્લા ભવમાં તેઓ સર્વજ્ઞ થઈને પ્રરૂપણરૂપે શ્રુતધર્મની આદિ કરે છે. એ રીતિએ તેઓ શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા છે, એ બરાબર છે.

શિષ્ય ફરી પ્રશ્ન કરે છે કે-ભલે એમ હોય, છતાં ‘શ્રુતધર્મના અભ્યાપૂર્વક જ સર્વજ્ઞપણું

પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ નથી, એથી તો ‘શ્રીમદ્દેવી માતા વગેરે શ્રુતધર્મના અભ્યાસ વિના જ સર્વજ્ઞ થયાં છે, તેની સાથે વિરોધ આવે.’ તેનો અંતર ઉત્તર આપે છે કે-‘શબ્દરૂપ શ્રુતધર્મના અભ્યાસ દ્વારા જ સર્વજ્ઞ થાય’ એ નિશ્ચય નથી, પણ ‘અર્થજ્ઞાનરૂપ શ્રુતધર્મપૂર્વક જ સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે’ એ તો નિશ્ચય છે જ. આથી ઉપર્યુક્ત નિયમને આધાર તો નથી, અને તેથી અરિહંતો શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસપૂર્વક સર્વજ્ઞ થવા છતાં તીર્થંકરના ભવમાં સર્વજ્ઞ થયા પછી શ્રુતધર્મની આદિને કરે છે, એ બરાબર જ છે.

પહેલી ગાથાનો સળંગ અર્થ એ થયો કે-“પુષ્કરવરદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને જમ્બૂદ્વીપનાં મળીને પાંચ ભરત, પાંચ એવરત, અને પાંચ મહાવિદેહ નામનાં પંદર કર્મભૂમિ ક્ષેત્રોમાં શ્રુતધર્મની આદિના કરનારા ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું” શ્રુતધર્મની આદિના કરનારાઓની સ્તુતિરૂપ ચૈત્યવન્દનાનો આ છઠ્ઠો અધિકાર કહ્યો. હવે શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કરે છે કે-

“તમતિમિરપટલવિદ્-સળસસ સુરગણનરિદમહિભસસ ।

સીમાધરસસ વંદે, પપ્ફોહિયમોહજાલસસ ॥૨॥”

અર્થ-‘તમ-તિમિર-પટલવિધ્વંસનસ્ય’ એમાં ‘તમ’=અજ્ઞાન, અને એ જ ‘તિમિર’=અંધારું, અર્થાત અજ્ઞાન રૂપી અંધારું-એ એક અર્થ, બીજો અર્થ એ પણ છે કે-બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ અને નિધત્ત^{૫૨} જે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ તે ‘તમસ’ અને તે નિકાચિત ‘તિમિર,’ સમજવું અથવા ‘તમ’ અને ‘તિમિર’ રૂપ જ્ઞાનાવરણીયકર્મનાં જે ‘પટલ’=સમૂહ, તે તમ-તિમિરના સમૂહનો ‘વિધ્વંસનસ્ય’=નાશ કરનારા એવા શ્રુતજ્ઞાનને હું વાંદું છું, એમ વાક્યનો સંગ્રહ બાબુવો. (અહીં ‘ધ્વંસ’ ધાતુના વ્યાકરણના ‘સન્ધ્યાદિત્વાદન’ સિં ૬૦ ૫-૧-૫૨ સૂત્રથી ‘વિ’ ઉપસર્ગપૂર્વક થએલા ‘વિધ્વંસન’ શબ્દને વળી વિભક્તિનો પ્રત્યય આવવાથી ‘વિધ્વંસનસ્ય’ રૂપ થયું છે.) વસ્તુતઃ જ્ઞાનનું કાર્ય અજ્ઞાન રૂપ અંધારાનો અને ‘બદ્ધ’ વગેરે કર્મોનો નાશ કરવાનું છે જ, માટે શ્રુતજ્ઞાનનું આ વિશેષણ યથાર્થ છે. ‘સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય’ આમાં ‘સુરગણ’=ભવનપત્યાદિ ચારેય નિકાયના દેવોનો સમૂહ અને ‘નરેન્દ્ર’=ચક્રવર્તી, રાજાઓ વગેરે; એ દેવોના સમૂહ અને ચક્રવર્તી આદિ મનુષ્યોથી ‘મહિતસ્ય’=પૂજાએલા શ્રુતજ્ઞાનને, (હું વાંદું છું,) દેવો અને મનુષ્યો આગમને પૂજે છે-તેનો મહિમા કરે છે, માટે આ વિશેષણ પણ યથાર્થ છે. ‘સીમાધરસ્ય’=મર્યા-

પર. બદ્ધ વિગેરેનું સ્વરૂપ-જે કર્મ આત્માની સાથે, કોરા કપડા ઉપર લાગેલી રજની જેમ કે ખાલી દોરા માત્રથી બાંધેલી સોયોની જેમ માત્ર વળણેનું હોય તે ‘બદ્ધ’ કહેવાય, તેનો નાશ જલ્દી થઈ શકે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલો ઇરિયાપથિક બંધ આને કહેવાય છે. તે જ સોયો પાણી વગેરે લાગવાથી કાટથી ચોંટી બંધ તેમ કે બીના કપડે લાગેલી રજની માફક લાગેલું કર્મ તે ‘સ્પૃષ્ટ’ કહેવાય, પરસ્પર ચોંટી ગયેલી સોયો, કે જોને ઘન વગેરેથી ફૂટીને છૂટી કરવી પડે તેવો તીવ્ર કે તેજવાળા કપડા ઉપર લાગેલી રજ જેવો તીવ્ર કર્મબંધ તે ‘નિધત્ત’ કહેવાય તથા જે સોયોને અગ્નિથી તપાવીને તથા ઘનથી ફૂટીને પણ એકાકાર થઈ જવાથી જુદી કરી શકાય નહિ તેના જેવો કેઅતિ ચીકટ વસ્તુથી તાંતણે તાંતણે લાગેલી રજ જેવો જે બંધ તે ‘નિકાચિત’ બંધ કહેવાય છે. તેમાં નિકાચિતનો અન્ય પ્રકૃતિમાં સંક્રમ કે પોતામાં ઉદ્વર્તના કે અપવર્તના પણ થઈ શકતાં નથી. નિધત્તનો પર-પ્રકૃતિમાં સંક્રમ થતો નથી, પણ પોતાની ઉદ્વર્તના-અપવર્તના (વધારો-ઘટાડો) થઈ શકે છે.

દાને ધારણ કરનારા શ્રુતજ્ઞાનને (હું વાંદું છું. કાર્ય-અકાર્ય, ભક્ત્ય-અભક્ત્ય, હેય-ઉપાદેય, ધર્મ-અધર્મ વગેરે સર્વ વ્યવહારોની વ્યવસ્થા શ્રુતજ્ઞાનમાં હોવાથી તે મર્યાદાઓના સંગ્રહરૂપ છે.) અહીં (કર્મણિ દ્વિતીયા સિં ૦૨-૨-૪૦, સૂત્રથી કર્મને) દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય, છતાં પ્રાકૃત ભાષામાં (કન્નિદ્વિતીયાદેઃ પઞ્ચથપિ સિં ૦૮-૨-૧૩૪, સૂત્રથી) કોઈ પ્રસંગે દ્વિતીયાદિસ્થાને પઠી વિભક્તિ થતી હોવાથી તે શ્રુતને 'વંદે' એટલે 'વાંદું છું'-એમ (ક્રિયા રૂપ) અર્થ જાણવો, અથવા સંબંધ અર્થે પઠી વિભક્તિ માગીને (ઉપલક્ષણથી) શ્રુતજ્ઞાનના મહિમાને વાંદું છું-એમ અર્થ કરવો, અગર તો 'વંદે'નો અર્થ 'વન્દન કરું છું' એમ કરીને શ્રુતજ્ઞાનનું વન્દન કરું છું-એમ બે રીતે પઠીનો સંબંધ અર્થ કરવો. 'પ્રસ્ફોટિતમોહજાલસ્ય'=સર્વથા ફેડી-તોડી નાખી છે મોહની (મિથ્યાત્વ વગેરે) જાળ જેણે એવા શ્રુતજ્ઞાનને, (વાંદું છું.) સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં વિવેકીઓમાં અસદ્ રાગદ્વેષ વગેરે મૂઢતા ટકી શકતી નથી, નાશ પામે જ છે, માટે આ વિશેષણ પણ સાર્થક છે. એમ આ બીજી ગાથાનો સળંગ અર્થ એ થયો કે—“અજ્ઞાનાદિ તમ-તિમિરના સમૂહનો નાશ કરનારા, દેવોના સમૂહ તથા ચક્રવર્તી આદિથી પૂજાયેલા, ધર્માધર્મ વગેરે સર્વ મર્યાદાઓનો આધાર અને મોહની પંજળનો સર્વથા નાશ કરનારા-એવા શ્રુતજ્ઞાનને હું વન્દન કરું છું.” એ શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ કરીને વળી પણ શ્રુતજ્ઞાન પોતાની શક્તિથી જીવોના પ્રમાદનો નાશ કરનાર છે-એમ બતાવવા તે પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનની કરે છે—

“જાઈજરામરણસોમવળાસણસ્સ, કહ્ણાણપુવ્વલલ્લવિસાલસુહાવહસ્સ ।

કો દેવદાણવનરિંદગણચ્ચિયસ્સ, ધમ્મસ્સ સારસુવલ્લભ્મ કરે પમાયં ॥૩૯॥”

અર્થ—‘કા’=કયો બુદ્ધિમાન, ‘ધર્મસ્ય’=શ્રુતધર્મના, ‘સારં’=સામર્થ્યને—બળને ‘ઉપલભ્ય’=જાણીને (પામીને), તે શ્રુતજ્ઞાનમાં જણાવેલાં ધર્મ-આચરણોમાં ‘પ્રમાદં કુર્યાત્’=પ્રમાદને કરે ! અર્થાત્ કોઈ ન કરે ! હવે તે શ્રુતધર્મ કેવો છે ? તે જણાવે છે કે—“જાતિ-જરા-મરણ-શોક”=જન્મ-ધરડપણ-મરણ અને મનનો શોક (ફલેશો), એ બધાંયનો ‘પ્રણાશનસ્ય’=મૂળમાંથી નાશ કરનારો છે, શ્રુતધર્મમાં જણાવેલાં અનુષ્ઠાનો કરવાથી જન્મ વગેરે દુઃખોનો નાશ અવશ્ય થાય છે જ. એમ આ વિશેષણથી ‘જ્ઞાનમાં સર્વ અનર્થોનો નાશ કરવાની તાકાત છે’ એમ કહ્યું. વળી “કલ્હાણ-પુષ્કલ-વિશાલ-સુહાવહસ્ય એમાં—‘કલ્હ’=આરોગ્યને ‘અગતિ’=ગોલાવે તે કટ્યાણ (અર્થાત્ મોક્ષ), ‘પુષ્કલ’=સમ્પૂર્ણ, તે પણ એક વગેરે નહિ, પણ ‘વિશાલ’=વિસ્તારવાળું (સર્વ પ્રકારનું), એવા સર્વ સંપૂર્ણ ‘સુહાવહસ્ય’=સુખને (અર્થાત્ પૂર્ણ આરોગ્યરૂપ સમ્પૂર્ણ-સર્વ પ્રકારનાં સુખને) પ્રાપ્ત કરાવવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે, એવા શ્રુતજ્ઞાનને, શ્રુતજ્ઞાનકથિત આચરણો કરવાથી તેવું-મોક્ષરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે જ. એમ જ્ઞાનનો મોક્ષ આપવાની તાકાતરૂપે ‘વિશિષ્ટ અર્થ (પ્રયોજન)ને સિદ્ધ કરાવવા રૂપ’ આ ગુણ જણાવ્યો. ‘દેવદાણવનરેન્દ્રગણાવિતસ્ય’=દેવોના,

૫૩. અહીં ‘જ્ઞાનવરણીયકર્મ’ રૂપ (તમ-તિમિર) અધારનો નાશ કરનાર, એમ કહેવા છતાં મોહની જાળને નાશ કરનાર એમ કહ્યું, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે—“અજ્ઞાન નાશ થાય અને વસ્તુને વસ્તુ રૂપે જાણી શકાય, છતાં જ્યાં સુધી તે પ્રત્યેના રાગદ્વેષ ટળે નહિ ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન વાસ્તવિક નથી, જગતના શુભાશુભ ભાવો પ્રત્યેના રાગદ્વેષનો નાશ કરી સમભાવ કેળવનાર આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાન તે જ સફળ હોવાથી વાસ્તવિક છે અથવા તેવા જ્ઞાનનું તે રૂપ છે એમ સમજવું.”

દાનવોના અને રાજા-મહારાજાઓના સમૂહે જે શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા કરી છે. (ખીલ ગાથામાં કહેલા 'સુરગણનરેન્દ્રમહિતસ્ય' એ વિશેષણનું નિગમન જ આ વિશેષણમાં કયું છે) એમ ત્રીલ ગાથાનો સળંગ અર્થ એમ થયો કે-“જન્મ-જરા-મરણ-શોક વગેરે ઉપદ્રવોનો નાશ કરનાર, કદયાણુ એટલે મોક્ષ રૂપ સમ્પૂર્ણ-સર્વ પ્રકારનાં સુખોને પ્રાપ્ત કરાવનાર, અનેક દેવો, દાનવો અને રાજાઓથી પૂજાએલું, આવું શ્રુતજ્ઞાનનું સામર્થ્ય જાણીને કયો બુદ્ધિમાન પ્રમાદ કરે? અર્થાત્ કોઈ ન કરે.” હવે જ્ઞાનનું એવું અચિંત્ય સામર્થ્ય છે, માટે કહે છે કે-

“સિદ્ધે મો ! પયઑ ન(ન)મો જિણમણં નંદી સયા સંજમે,

દેવંનાગસુવણ્ણકિન્નરગણસંભૂતભાવચ્ચિણં ।

“લોગો જત્થ પહિટ્ઠિઓ જગમિણં તેલુકમચ્ચાસુરં,

ધમ્મો વહિટ્ઠસ સાસઓ વિજયઓ ધમ્મુત્તરં વહિટ્ઠ ॥૪૪॥”

અર્થ-‘સિદ્ધે’=જિનમત (વચન) નિશ્ચયથી રૂળને આપનાર અથવા સર્વ નયોમાં વ્યાપક હોવાથી ‘સિદ્ધ’ છે, તેમાં સર્વ નયો સમાય છે, તથા ‘કષ, છેદ અને તાપ’ રૂપ ત્રણ કોટિથી શુદ્ધ-પ્રસિદ્ધ હોવાથી પણ ‘સિદ્ધ’ છે. આ વિશેષણ જિનમતનું (આગમનું) છે, તેની સેવામાં (તેમાં), ‘મો’=(આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ અર્થે છે, તેથી) હે ભગ્વે ! તમે જુઓ તો ખરા કે હું શું કરું છું? ‘પ્રયત્ન’=આજ સુધી યથાશક્તિ (તેની સેવામાં) ઉદ્યમવાળો હું ‘નમો જિનમતે’=‘જિનમતને નમસ્કાર કરું છું’ એમ પ્રયત્નશીલ આત્મા બીજાઓની સાક્ષીએ ફરી જિનમતને નમસ્કાર કરે છે. (‘જિનમતે’ માં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમથી નમઃ યોગે ચતુર્થીને બદલે સપ્તમી વિભક્તિ છે,) તાત્પર્યાર્થ-“હે ભગ્વે ! જુઓ, સિદ્ધ જિનમતની સેવામાં પ્રયત્નશીલ હું પુનઃ નમસ્કાર કરું છું” વળી કહે છે કે-આ જિનમતને યોગે ‘નન્દિઃ સદા સંયમે’=‘હંમેશાં સંયમમાં વૃદ્ધિ થાય છે.’ કારણ (દશવૈકાલિક સૂત્રમાં) જણાવ્યું છે કે-‘પદમં નાણં તઓ દયા’ અર્થાત્-‘પહેલું જ્ઞાન અને તેનાથી દયા ધર્મ (સંયમ) પ્રાપ્ત થાય છે. સંયમધર્મ કેવો છે? ‘દેવના ગસુવણ્ણકિન્નરગણૈઃ સદ્ભૂતભાવાર્ચિતે’-‘વૈમાનિક દેવોએ, ધરણ્યેન્દ્ર વગેરે નાગદેવોએ, સુવર્ણ-કુમાર વગેરે ગરુડદેવોએ, કિન્નર એટલે વ્યંતરદેવોએ અને ઉપલક્ષણથી જ્યોતિષી આદિ સર્વ દેવોએ, જે સંયમ ધર્મને સાચા ભાવપૂર્વક પૂજ્યો છે.’ (અહીં ‘દેવ’માં અનુસ્વાર છંદશાસ્ત્રના નિયમે માત્રામેળ માટે સમજવો.) સંયમીઓને દેવતાઓ ૫૪ નમે છે, તથા સહાય કરે છે, માટે સંયમનું આ વિશેષણ સાર્થક છે. જ્ઞાનથી એ સંયમમાં વૃદ્ધિ થાય છે, માટે જ્ઞાનને નમસ્કાર કરું છું-એમ વાક્યનો સંબંધ જોડવો. વળી જિનમત કેવો છે? “યત્ર લોકઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ જગદિદં”=(‘લુક્યતે અનેન ઇતિ લોકઃ’ એ વ્યુત્પત્તિથી) લોકઃજેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અર્થાત્ ‘જ્ઞાન-શુણ્ણ’ શ્રુતજ્ઞાનને આધીન છે અને ‘જગત્’ જોયપણે શ્રુતમાં રહેલું છે, તાત્પર્ય એ થયો કે-જિનમતરૂપ આગમની સેવાથી આત્મામાં જે જ્ઞાનશુણ્ણ પ્રગટે છે તેનાથી ઓળખાતું જગત્ પણ પરંપર સંબંધથી જૈનાગમમાં જ રહેલું છે. કેટલાકે ‘મનુષ્યક્ષેત્રનેજ જગત્’ માને છે, તે અસત

૫૪. “દેવા વિ તં નમંસંતિ, જસ્સ ધમ્મે સયા મણે ।” અર્થાત્-“જેમનું મન અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપ ધર્મમાં રક્ત છે તેને દેવતાઓ પણ નમે છે.” (શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની પહેલી મંગલ ગાથા.)

છે, માટે જગતનું વિશેષણ આપે છે કે-‘ત્રિલોક્યમર્ત્યાસુરં’-મનુષ્યો અને અસુરો (ઉપલક્ષણથી સર્વ જીવો) જેમાં રહેલા છે તે ઉર્ધ્વ, અધો અને તિરછી લોકરૂપ જગત ‘આધાર’ અને તેમાં રહેલા સર્વ જીવાજીવાદિ ભાવોરૂપ જગત ‘આધેય’ એમ આધાર-આધેય રૂપે સર્વ જગત જે જૈનમતમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, એવો જૈનમતરૂપ આ ‘ધર્મઃ’=શ્રુતધર્મ ‘શાશ્વતં’=કદી પણ નાશ ન થાય તેમ ‘વર્દ્ધતામ્’=વૃદ્ધિને પામે ! તે પણ ‘વિજયતઃ ધર્મોત્તરં’=અન્ય ‘મિથ્યાવાદિઓ(વાદો)નો પરાજય કરવા દ્વારા’ અને જેમ ‘ચારિત્રધર્મ’ની પ્રધાનતા (વિશેષતા) થાય (શ્રુતના આરાધકોમાં ચારિત્રશુણ્ય વધે) તેમ ‘વર્દ્ધતામ્’-વૃદ્ધિ પામે. અહીં બે વખત ‘વૃદ્ધિ થાઓ’ કહેવામાં એ કારણ છે કે-મોક્ષની અભિલાષાવાળા જીવોએ હંમેશાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આથી જ તીર્થંકરના મકર્મનાં કારણરૂપ વિંશતિસ્થાનકનું વર્ણન કરતાં પણ કહ્યું છે કે-‘અપુઞ્વનાણગહણે’ અર્થાત્ અપૂર્વ (નવું-નવું) જ્ઞાન શ્રદ્ધા કરવાથી તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ થાય છે. આ ગાથાનો સળંગ અર્થ એમ થયો કે-“ જે જિનમતમાં જ્ઞાનશુણ્ય રહેલો છે, જેમાં આધાર-આધેય રૂપે ઉર્ધ્વ અધો-તિછી (દેવ-મનુષ્ય) લોકરૂપ જગત રહેલું છે અને વૈમાનિક, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વ્યંતર વગેરે સર્વ દેવોના સમૂહોથી પૂજિત સંયમ (ચારિત્ર)ધર્મની જેનાથી હંમેશાં વૃદ્ધિ થાય છે, તે સિદ્ધિ (યથાર્થ) જિનમતને પ્રયત્નપૂર્વક સેવતો હું, હે બંધો ! પુનઃ નમસ્કાર કરું છું. આ જિનમત-રૂપ શ્રુતધર્મ અન્ય મિથ્યાવાદિઓનો વિજય કરવાપૂર્વક અને ચારિત્રધર્મની વૃદ્ધિ કરતો કદીય નાશ ન પામે તેમ વૃદ્ધિને પામે. ”

આ પ્રાર્થના વસ્તુતઃ મોક્ષસુખના બીજરૂપ હોવાથી કુદ્ર અભિલાષારૂપ નથી. એમ પ્રાર્થના કરીને શ્રુતધર્મને જ વન્દન-પૂજન-સત્કાર-સન્માન વગેરે કરવા માટે કાઉત્સગ્ગ કરતાં ‘સુઅસ્સ મગવ-ઓ કરેમિ કાઉત્સગ્ગં વંદણં’ વગેરે ‘અપ્પાણં વોસિરામિ’ સુધીનો પાઠ બોલવો, એનો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે. અહીં માત્ર નહિ કહેલા ‘સુઅસ્સ મગવઓ’ નો અર્થ જણાવે છે કે-‘શ્રુતસ્ય મગવતઃ’ એમાં શ્રુત એટલે પહેલા સામાયિક (અધ્યયન) થી માંડીને છેલ્લા બિન્દુસાર નામના (દષ્ટિવાદના છેલ્લા) અધ્યયન સુધીની અર્થાત્ દ્વાદશાંગીરૂપ સઘળા શ્રુત-આગમની, અને શ્રુત, યશ મહિમા વગેરે ‘ભગ’ યુક્ત હોવાથી અહીં પણ ‘ભગવાન્’ છે, એથી શ્રુતધર્મરૂપ ભગવંતની આરાધના માટે કાઉત્સગ્ગ કરું છું, એમ વાક્યાર્થનો સંબંધ જોડવો. અહીં પણ આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ કાઉત્સગ્ગ કરવો અને પારીને ત્રીજી શ્રુતજ્ઞાનની સ્તુતિ કહેવી કહ્યું છે કે-

“ સુઅનાણત્યયરુવો, અહિગારો હોઈ एस सत्तमओ ।

इह पंच संपय सोलस, नवुत्तरा वण्ण दुन्निसया ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ પુક્રખરવરદી ’ સૂત્રથી (૨-૩-૪ ગાથાઓથી) શ્રુતજ્ઞાનની સ્તવના રૂપ ચૈત્ય-વન્દનાને આ સાતમો અધિકાર કહ્યો. આ (પુક્રખરવરદી૦ રૂપ) શ્રુતસ્તવ નામના ચોથા દંડક-સૂત્રમાં ચાર ગાથાઓનાં કુલ સોળ પદો છે, તેટલી જ તે સંપદાઓ છે અને બસોનવ^{૫૫} અક્ષરો છે.”

આ ચોથો દંડક પૂર્ણ થયો. હવે એ શ્રુતધર્મમાં જણાવેલાં અનુષ્ઠાનોના^{૫૬} પરંપર રૂપરૂપ

૫૫. અહીં બસો નવ અને ભાષ્યમાં બસો સોલ અક્ષરો કહ્યા છે, તે ત્યાં ‘સુઅસ્સમગવઓ’ એ સાત અક્ષરો ભેગા ગણીને કહ્યા છે, માટે બન્ને બરાબર છે.

૫૬. અરિહંતથી શ્રુતધર્મ, શ્રુતધર્મથી ઉત્તરોત્તર અનુષ્ઠાનનું સેવન અને તે દ્વારા સિદ્ધપણું થાય

સિદ્ધ-અવસ્થાને પામેલા સિદ્ધોને નમસ્કાર કરવા માટે કહે છે કે-

“ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારગયાણં પરંપરગયાણં ।

લોઅગ્ગમુવગયાણં, નમો સયા સન્વસિદ્ધાણં ॥૧॥ ”

અર્થ-‘સિદ્ધ’=સિદ્ધ થયેલા, અર્થાત્ જેમ રાંધેલા ભાતને ફરી રાંધવાનું નથી તેમ ગુણોથી સિદ્ધ થયા-પૂર્ણ થયા માટે તે તે વિષયમાં જેઓને કાંઈ કરવાનું બાકી નથી તે સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ !-એમ વાક્યાર્થ જોડવો. સિદ્ધો પણ ‘કર્મસિદ્ધ’ વગેરે અનેક પ્રકારના કહ્યા છે કે-

“ કમ્મે સિપ્પે ય વિજ્ઞા ય, મંતે જોગે ય આગમે ।

અત્થજત્તાઅભિપ્પાયે, તવે કમ્મક્ષણં ઇય ॥૧॥ ” (આવ૦ નિ૦ ૧૨૭)

ભાવાર્થ-“કર્મસિદ્ધ, શિલ્પસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, અર્થ-સિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, તપસિદ્ધ અને કર્મક્ષયસિદ્ધ.-એમ અગીયાર પ્રકારના સિદ્ધો છે.”

તેમાં કોઈ આચાર્યના ઉપદેશ વિના જ પ્રવર્તેલાં બાર ઉપાડવો-ખેતી કરવી-વેપાર કરવો વગેરેને ‘કર્મ’ કહેવાય, તેમાં ‘સહ્યગિરિસિદ્ધ’ની જેમ જે પારંગત હોય તે ૧-કર્મસિદ્ધ. કોઈ આચાર્યના ઉપદેશથી લોકમાં ચાલેલું સુતાર, લુહાર વગેરેની અનેક કળાઓરૂપ ‘શિલ્પ’ કહેવાય, તેમાં ‘કોકાસ સૂત્રધાર (સુતાર)’ની જેમ પ્રવીણ હોય તે ૨-શિલ્પસિદ્ધ; જાપ-હોમ વગેરેથી ફળ આપે અથવા જેની અધિષ્ઠાયિકા દેવી હોય તે વિદ્યા, ‘આર્ય’ અપટાચાર્ય’ની જેમ જેણે તે સાધી હોય; તે ૩-વિદ્યાસિદ્ધ, જાપ વગેરે ક્યાં વિના જ, પાઠ માત્રથી ફળ આપે અથવા જેનો અધિષ્ઠાયક દેવ હોય તે મંત્ર, ‘સ્તંભઆર્કષક’ની જેમ જેણે તે સાધ્યો હોય તે ૪-મંત્રસિદ્ધ; અનેક ઔષધિ ભેગી કરીને બનાવેલા (લેપ, અંજન વગેરે) યોગ, તે કરવામાં ‘આર્ય સમિતાચાર્ય’ની જેમ સિદ્ધ હોય તે ૫-યોગસિદ્ધ; આગમ એટલે દ્વાદશાંગી રૂપ પ્રવચન, તેમાં ‘શ્રીગૌતમસ્વામિજી’ની જેમ અસાધારણતયા સંપૂર્ણ અર્થોના બોધવાળા હોય તે ૬-આગમસિદ્ધ; અર્થ એટલે ધન બીજાઓ કરતાં ‘મમ્મણી’ની જેમ જેને પુષ્કળ પ્રાપ્ત થયું હોય તે ૭-અર્થસિદ્ધ; જળમાર્ગે કે સ્થલમાર્ગે ‘તુડિક’ની જેમ જેની મુસાફરી નિર્વિઘ્નપણે સંપૂર્ણ થતી હોય તે ૮-યાત્રાસિદ્ધ; કરવા ધારેલાં કાર્યોને ‘અભયકુમારની જેમ ધાર્યા પ્રમાણે સિદ્ધ કરે તે ૯-અભિપ્રાયસિદ્ધ; ‘દંડપ્રહારી મહાત્મા’ની જેમ જેને સર્વોત્કૃષ્ટ તપ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટયું હોય તે ૧૦-તપસિદ્ધ; અને જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠેય કર્મોને મૂલમાંથી નાશ કરવા દ્વારા ‘શ્રીમરૂઢેવા માતા’નો જેમ કર્મક્ષયથી સિદ્ધ થાય તે ૧૧-કર્મક્ષયસિદ્ધ કહેવાય. તેમાંના પહેલા દશને છોડીને અગીયારમા કર્મક્ષયસિદ્ધને નમસ્કાર કરવાનો હોવાથી, કહે છે કે-

‘બુદ્ધેચ્ચ’=અજ્ઞાન રૂપ નિદ્રામાં ઉઘેલા જગતમાં જેઓ બીજાના ઉપદેશ વિના જ સ્વયં જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોના જ્ઞાતા છે તે બુદ્ધોને, અર્થાત્ બુદ્ધ થઈને જેઓ સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થયા તેઓને નમસ્કાર થાઓ !-એમ વાક્યાર્થ જોડવો. હવે સિદ્ધો સિદ્ધપણામાં સંસારને તથા નિર્વાણને છોડીને રહે છે, એમ માનનારા કેટલાકો કહે છે કે-

છે, એમ અરિહંતા ફળ રૂપ સિદ્ધો છે એમ પણ કહ્યું છે. જુઓ વીતરાગસ્તોત્ર-પ્રકાશ ૧૭-શ્લો૦ ૫
‘ત્વામ્ ત્વત્ફલભૂતાન્ સિદ્ધાન્ ।’ છતાં અપેક્ષાએ બંને સંગત જ છે.

“ ન સંસારે ન નિર્વાણે, સ્થિતો મ(શુ)વનભૂતયે ।

અચિન્ત્યઃ સર્વલોકાનાં, ચિંતારત્નાધિકો મહાન્ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ત્રણ ભુવનની આબાદીને માટે જે નથી સંસારમાં સ્થિર, નથી નિર્વાણમાં સ્થિર, તે ચિંતામણી રત્નથી પણ અધિક, સર્વ લોકોને અચિંત્ય-મહાન છે.”

તે મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે—‘પારગતેભ્યઃ’=સંસારના પારને પામેલા અથવા સર્વ પ્રયોજન સંપૂર્ણ થવાથી પ્રયોજનના અંતને પામેલા, માટે ‘પારગત’ થયેલાને, (નમસ્કાર થાઓ).

તેઓને પણ કેટલાક યદ્યચ્છાવાદીઓ કહે છે કે—‘કોઈ દરિદ્રને એકાએક રાજ્ય મળે તેમ જીવ પણ આકસ્મિક સિદ્ધ થાય છે, તેનો કોઈ કંમ નથી.’ તેનું ખંડન કરવા કહે છે કે—

પરંપરાગતેભ્યઃ=પરંપરાએ સિદ્ધ થયેલાઓને, આ પરંપરા (કંમ) એટલે ચોદ ગુણસ્થાનકના કંમે આત્મવિકાસ, અથવા કથંચિત્ કંમોનો દ્વયોપશમ થવો વગેરે સામગ્રીને યોગે સમ્યગ્દર્શન, તેનાથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેનાથી સમ્યક્ચારિત્ર-એમ ઉત્તરોત્તર ગુણપ્રાપ્તિ, એ કંમથી-પરંપરાથી સિદ્ધ થયેલાઓને—

આ સિદ્ધોને કેટલાકો સિદ્ધસ્થાનને બદલે અનિયત સ્થાને રહેલા માને છે. તેઓ કહે છે કે—

“ યત્ર કલેશક્ષયસ્તસ્ય, વિજ્ઞાનમવતિષ્ઠતે ।

બાધા ચ સર્વથાઽસ્યેહ, તદભાવાન્ન જાતુચિદ્ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“જ્યાં આત્માના (સંસાર કે અજ્ઞાનરૂપ) કલેશોનો નાશ થાય, ત્યાં તેનું વિજ્ઞાન સ્થિર રહે છે, કલેશોનો સર્વથા નાશ થવાથી સંસારમાં તેને કદાપિ લેશ પણ બાધા થતી નથી.”

તેઓના આ મન્તવ્યનો નિરાસ કરવા માટે કહે છે કે—‘લોકાગ્રમુપગતેભ્યઃ’=‘લોકાગ્ર’ એટલે ચોદ રાજપ્રમાણુ લોકની ઉપરના અંતભાગે રહેલી ‘ઇપ્તપ્રગભારા’ નામની પૃથ્વી (સિદ્ધશિલા) તેની ‘ઉપ’=ઉપરનું ક્ષેત્ર, સમીપે, અર્થાત્ બીજા કોઈ સ્થલે નહિ પણ સર્વ કંમોનો ક્ષય કરી ‘ગતેભ્યઃ’=ત્યાં જઈને રહેલા સિદ્ધોને, (નમસ્કાર થાઓ) કહ્યું છે કે—

“ જત્ય ય ઇગો સિદ્ધો, તત્ય અણંતા મવક્ષયવિમુક્તા ।

અણોળ્ળમણાબાહં, ચિદ્વંતિ સુહી સુહં પત્તા ॥૧॥ ” (આવ૦નિર્ણય૦-૯૬૫)

ભાવાર્થ—“જ્યાં સિદ્ધનો એક આત્મા છે ત્યાં સંસારનો ક્ષય થવાથી મુક્ત થયેલા બીજા પણ અનંતા સિદ્ધો પરસ્પર બાધા વિના અનંત સુખને અનુભવતા સુખપૂર્વક રહ્યા છે.”

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—‘સર્વ કંમો ક્ષીણ કરીને સિદ્ધ થયેલા જીવો કયા કારણે અહીંનું સ્થાન છોડીને ત્યાં જાય છે-કોના બળે જાય છે?’ તેનો ઉત્તર આપે છે કે—પૂર્વપ્રયોગ વગેરે કારણોથી ત્યાં જાય છે. કહ્યું છે કે—

“ પૂર્વપ્રયોગસિદ્ધે-ર્બન્ધચ્છેદાદસંગભાવાન્ન ।

ગતિપરિમાણાન્ન તથા, સિદ્ધસ્યોદ્ધર્વ ગતિઃ સિદ્ધા ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“૧. પૂર્વપ્રયોગની સિદ્ધિથી-એમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ પૂર્વપ્રયોગથી સ્વયં આગળ જાય છે, તેમ જીવ કંમથી છૂટતાં જ ઉર્ધ્વગતિ કરે છે, એરંડાની માળ (ફળી)માંથી છૂટતાં જ એરંડાના દાણા ઉંચે ઉછળે છે, તેમ જીવ કંમ બંધનમાંથી છૂટતાં જ ઉર્ધ્વગમન કરે છે,

૩-અસંગથી=માટીથી ખરડાયેલી જળમાં ડૂબેલી તુંબડી માટી ધોવાઈ જતાં તુર્ત ઉપર આવે છે, તેમ કર્મભલ ધોવાતાં જ અસંગ બનવાથી જીવ ઉર્ધ્વગતિ કરે છે અને ૪-ગતિસ્વભાવથી, જીવનો ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ હોવાથી ઉર્ધ્વગતિ કરે છે; એમ કર્મક્ષય થતાં જીવ ચાર કારણોથી તે જ સમયે ઉંચે જાય છે.

પુનઃ શિષ્યના-‘જીવ સિદ્ધક્ષેત્રથી આગળ-ઉંચે, નીચે, કે તિરેહો કેમ જતો નથી? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે-

“ નાથો ગૌરવચિગમા-દસજ્ઞભાવાચ્ચ ગચ્છતિ ત્રિમુક્તઃ ।

લોકાન્તાદપિ ન પરં, પ્લવક દ્વિપગ્રહામાવાત્ ॥૧૧॥ ”

“ યોગપ્રયોગયોશ્ચા-ડમાવાત્ તિર્યગ્ ન તસ્ય ગતિરસ્તિ ।

તસ્માત્સિદ્ધસ્યોર્ધ્વં, દ્વાલોકાન્તાદ્ ગતિર્ભવતિ ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ-“૧-ગૌરવ=કર્મનો ભાર-બોજો છૂટી જવાથી ૨-નીચે જવાના કારણરૂપ બોજો-સંગ નહિ હોવાથી મુક્ત જીવ નીચે જતો નથી, ૩-ઉપગ્રહ અભાવે=નાવડી સહાયતાના અભાવે પાણીથી આગળ જઈ શકતી નથી, તેમ મુક્ત જીવ પણ ગતિસહાયક ધર્મોસ્તિકાય દ્રવ્યનો ઉપર અલોકમાં અભાવ હોવાથી, ધર્મોસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી-લોકના અંતે જઈને અટકી જાય છે, ઉપર જતો નથી અને ૪-તિર્યગ્ ગમનમાં કારણભૂત ‘યોગો કે તેનો વ્યાપાર નહિ હોવાથી’ તિર્યગ્ ગમન પણ કરતો નથી; માટે સિદ્ધની ચોદરાજલોકના અંત સુધીજ ઉર્ધ્વગતિ જ થાય છે.”

એમ લોકના અગ્રભાગે રહેલા સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ. તથા ‘નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ’=જેમનાં સાદ્યો સર્વથા સિદ્ધ થયાં છે તેઓને, અથવા ‘તીર્થસિદ્ધ’ આદિ લિન્ન લિન્ન પ્રકારે જે સિદ્ધ થયેલા છે તે સર્વ સિદ્ધોને, હંમેશાં નમસ્કાર થાઓ! કહ્યું છે કે-‘તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ; તીર્થંકરસિદ્ધ અને અતીર્થંકરસિદ્ધ; સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ; સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ, પુરુષલિંગે સિદ્ધ અને નપુંસકલિંગે સિદ્ધ; સ્વલિંગે સિદ્ધ, અન્ય લિંગે સિદ્ધ અને ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ; તથા એક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધ’-એમ પંદર રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ૧-અતુર્વિધ શ્રમશુષ્કાંઠરૂપ તીર્થ ઉત્પન્ન થયા (સ્થપાયા) પછી સિદ્ધ થયા હોય તે ‘તીર્થસિદ્ધ’ અને ૨-તીર્થનો વિચ્છેદ એટલે બે જિનના (તીર્થના) વચ્ચેના આંતરામાં સાધુઓનો વિચ્છેદ હોય ત્યારે જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાનના યોગે મોક્ષમાર્ગ પામીને સિદ્ધ થયેલા, અથવા શ્રીમદ્દેવા માતાનો જેમ કોઈ તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં જ સિદ્ધ થયેલા હોય તે ‘અતીર્થસિદ્ધ’ કહેવાય. ૩-તીર્થંકરપણું ભોગવીને સિદ્ધ થયેલા તીર્થંકરો ‘તીર્થંકરસિદ્ધ’ અને ૪-સામાન્ય કેવલી થઈને સિદ્ધ થયેલા સર્વ ‘અતીર્થંકરસિદ્ધ’ કહેવાય. ૫-સ્વયં બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા ‘સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ,’ તથા ૬-પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થયેલા તે ‘પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ,’ આ સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધમાં બોધપ્રાપ્તિના પ્રકારમાં, ઉપધિમાં, શ્રુત-જ્ઞાનમાં અને વેષમાં પરસ્પર લિન્નતા હોય છે, સ્વયંબુદ્ધ કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત કે ઉપદેશ વિના જ બોધ પામે છે અને ‘કરકંડુ બળહની વૃદ્ધાવસ્થા દેખીને બોધ પામ્યા તેમ’ પ્રત્યેકબુદ્ધ વંશગમના કોઈ બાહ્ય નિમિત્તથી બોધ પામે છે. ઉપધિમાં-સ્વયંબુદ્ધોને પાત્ર વગેરે બાર પ્રકારે અને પ્રત્યેક-

બુદ્ધોને ત્રણ પ્રાવરણ (કપડા) સિવાય નવ પ્રકારે ઉપધિ હોય છે. જ્ઞાનમાં સ્વયંબુદ્ધોને (પૂર્વ-ભવમાં) ભણેલું પૂર્વોત્તર જ્ઞાન વર્તમાનમાં હોય એવો નિયમ નથી, પ્રત્યેકબુદ્ધોને તે નિયમ હોય છે. સ્વયંબુદ્ધો સાધુવેષ પ્રાપ્ત: શુરની સાનિધ્યમાં બહુણ કરે છે, પ્રત્યેકબુદ્ધને નિયમ હેવતા સાધુવેષ આપે છે. એમ બન્નેમાં અંતર હોય છે. ૭-‘બુદ્ધ’ એટલે જ્ઞાની આચાર્ય (વગેરેના ઉપદેશથી બાધ પામીને સિદ્ધ થયા તે-‘બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ’ કહેવાય. એ દરેક પ્રકારમાં જેઓ સ્ત્રીલિંગે (સ્ત્રીપણાથી) સિદ્ધ થયા તે ૮-‘સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ’, પુરૂષલિંગે (પુરૂષપણે) સિદ્ધ થયા તે ૯-‘પુરૂષલિંગસિદ્ધ’ અને નપુંસકલિંગે (નપુંસકપણે) સિદ્ધ થયા તે ૧૦-‘નપુંસકલિંગસિદ્ધ’ કહેવાય છે. અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે કે-શું તીર્થંકરો પણ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ હોય છે ? ઉત્તર—હા, અવશ્ય હોય છે. સિદ્ધપ્રાબુતમાં કહ્યું છે કે—

“ સમ્યથોવા તિત્થયરિસિદ્ધા, નિત્થયરિતિત્થે નોતિત્થયરિસિદ્ધા અસંલેજ્જગુણા, તિત્થયરિતિત્થે નો તિત્થયરિસિદ્ધાઓ અસંલેજ્જગુણાઓ, તિત્થયરિતિત્થે નોતિત્થયરિસિદ્ધા સંલેજ્જગુણા ॥ ”

ભાવાર્થ—“ સર્વથી થોડા તીર્થંકરી સિદ્ધો છે, તીર્થંકરીઓના તીર્થોમાં (શાસનોમાં) થએલા અતીર્થંકરસિદ્ધો અસંખ્યાતગુણા છે, તીર્થંકરીઓના તીર્થોમાં થએલા અતીર્થંકરી સિદ્ધો તેથી અસંખ્યાતગુણા છે અને તીર્થંકરોના તીર્થોમાં થએલા અતીર્થંકરસિદ્ધો તેથી સંખ્યાતગુણા છે.”

અર્થાત—તીર્થંકરી થઈને પણ સ્ત્રી સિદ્ધ થાય છે અને તેના તીર્થોમાં સામાન્ય કેવલીપણે—અતીર્થંકર અને અતીર્થંકરીઓ પણ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે બન્નેમાં અતીર્થંકરી સિદ્ધોત્તર પ્રમાણુ વધારે (અસંખ્યાતગુણુ) હોય છે. હા, તીર્થંકરસિદ્ધો નપુંસકલિંગે હોતા જ નથી, (અર્થાત—સ્ત્રી તીર્થંકર થાય છે પણ નપુંસક તીર્થંકર થતા નથી.) વળી જે પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધો થાય તે પુરૂષલિંગસિદ્ધો જ હોય છે, સ્ત્રીઓ કે નપુંસકો પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ થતા નથી—એમ વિવેક બાણવો. તેમાં પણ જેઓ રત્નેહરણપ્રમુખ દ્રવ્યસાધુવેષ સ્વીકારીને સિદ્ધ થાય તે ૧૧-‘સ્વલિંગે સિદ્ધ’ પરિમાજક વગેરેના વેષમાં સિદ્ધ થયેલા તે ૧૨-‘અન્યલિંગે સિદ્ધ’ અને મરૂદેવા માતા વગેરેની જેમ ગૃહસ્થવેષમાં જ સિદ્ધ થયેલા તે ૧૩-‘ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ’ કહેવાય છે. તેમાં પણ એક સમયે એકલા જ (એક જ) સિદ્ધ થાય તે ૧૪-‘એક સિદ્ધ’ અને એક સમયમાં બેથી માંડીને એકસોઆઠ સુધી અનેક સાથે સિદ્ધ થાય તે અનેક સિદ્ધ કહેવાય. કહ્યું છે કે—

“ વત્તીસા અહયાલા, સદ્ધી વાવત્તરી અ વોધવ્વા ।

હુલસીર્હી છન્નઉર્હી, દુરહિયમદ્દુત્તરસયંચ ॥૧૧॥ ” (પ્રવ૦સારો૦-ગા૦ ૪૭૮)

ભાવાર્થ—“એકથી માંડી બેથીસ પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી, તેત્રીસથી અડતાલીસ પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી સાત સમય સુધી, ઓગણપચાસથી સાઠઠની સંખ્યામાં સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી છ સમય સુધી; એકસઠથી બહોંતેર પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ સમય સુધી, તહોંતેરથી ચોરાશી પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમય સુધી, પંચાશીથી છન્તુ પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમય સુધી, સત્તાણીથી એકસો ને બે પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી એક સમય સુધી અને એકસો ત્રણથી એકસો આઠ પર્યંત સાથે સિદ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી એક સમય સુધી જ મોક્ષમાં જાય છે. અર્થાત—એકથી આઠ સમય પર્યંત નિરંતર સિદ્ધ થાય તો એકી સાથે જઘન્ય એકથી માંડી

ઉત્કૃષ્ટ બત્રીસ સુધી, સાત સમય સુધીમાં એકથી અડતાલીસ સુધી, છ સમય સુધીમાં એકથી સાંઈસ સુધી, પાંચ સમય સુધીમાં એકથી બહોંતેર સુધી, ચાર સમય સુધીમાં એકથી ચોરાશી સુધી, ત્રણ સમય સુધીમાં એકથી છન્નુ સુધી, બે સમય સુધીમાં એકથી એકસો બે સુધી અને એક સમયમાં એકથી માંડી એકસાથે ઉત્કૃષ્ટ એકસો આઠ સિદ્ધ થાય, પછી નિયમા અંતર પડે.

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—‘આ સિદ્ધના પંદર ભેદોમાં પહેલા તિર્થસિદ્ધ અને બીજા અતિર્થસિદ્ધ એ બેમાં જ સર્વ સિદ્ધો આવી જાય છે, કારણ કે—તિર્થકરસિદ્ધ વગેરે બધા તિર્થ-સિદ્ધ કે અતિર્થસિદ્ધ હોય જ તો બાકીના ભેદોનું શું પ્રયોજન છે?’ ઉત્તર—‘તમારું કથન સત્ય છે. બે ભેદમાં સર્વ સિદ્ધો આવી જાય છે, છતાં બે જ ભેદોથી બાકીના ભેદોનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, માટે વિશેષ જ્ઞાન કરાવવાના હેતુથી બીજા ઉત્તરભેદો જણાવ્યા છે.’

આ ગાથાનો સંગ્રંથ અર્થ એમ થયો છે કે—“સિદ્ધ થયેલા, બુદ્ધ થયેલા, સંસારના પારને પામેલા, પરંપરાએ સિદ્ધ થયેલા, લોકના અગ્રભાગે રહેલા—એવા સર્વ સિદ્ધોને સદા નમસ્કાર થાઓ!” સિદ્ધોની સ્તુતિ રૂપ ચૈત્યવંદનાનો આ આઠમો અધિકાર કહ્યો.

એમ સામાન્યથી સર્વ સિદ્ધોની સ્તુતિ કરીને શ્રીવર્ધમાન પ્રભુ, કે જેઓ વર્તમાન શાસનના નાયક હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે, તેઓની સ્તુતિ કરે છે કે—

“જો દેવાણ વિ દેવો, જં દેવા પંજલી નમંસંતિ ।
તં દેવદેવમહિં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥૨૧॥”

અર્થ—‘ય:’—જે મહાવીર ‘દેવાનામપિ’=ભવનપતિ વગેરે સર્વ દેવોને પણ પૂજ્ય હોવાથી દેવોના પણ ‘દેવ:’=દેવ છે, અને એથી જ ‘યં દેવા: પ્રાજ્ઞલયો નમસ્યન્તિ’=જેઓને દેવો (પણ) વિનયપૂર્વક બે હાથની અંજલિ કરીને નમસ્કાર કરે છે, ‘તં દેવદેવ: મહિં’=તે દેવના પણ દેવ શકેન્દ્ર વગેરેથી પૂજાએલા ‘મહાવીરં’=ભગવાન શ્રીમહાવીરને ‘સિરસા વંદે’=મસ્તક નમાવીને વંદન કરું છું. અહીં ‘મહાવીર’ શબ્દનો અર્થ કરે છે કે—જે ‘વિશેષતયા (સર્વથા) કર્મોતું ઈચ્છુ’ (નાશ) કરે તે (વિન્ફૈર=) વીર, અથવા શિવ (ભોક્ષ)માં વિશેષતયા—પાછા નહિ ફરવા રૂપે જાય તે (વિન્ફૈર) વીર, એવા વીરોમાં પણ મહાન્ હોવાથી ‘મહાવીર’ એવું દેવોએ આપેલું નામ છે જેઓનું તેમને ‘મસ્તકથી વાંદું છું.’ એમાં એ આશય છે કે—‘ઉત્તમ અંગ (મસ્તક) દ્વારા વંદન કરનારો પોતાનો વંદન કરવાનો આદર’ જણાવે છે. ગાથાનો સંગ્રંથ અર્થ એ થયો કે—“જે દેવોના પણ દેવ છે, તેથી જેઓને સર્વ દેવો બે હાથથી અંજલિ બેડીને નમસ્કાર કરે છે, તે ઇન્દ્રો વગેરેથી પૂજાએલા ભગવાન શ્રીમહાવીરને હું મસ્તકવડે વાંદું છું.” એમ એક સ્તુતિ કરીને પુનઃ ‘તેઓની સ્તુતિનો મહિમા જણાવવારુપ અન્યને ઉપકાર કરવા માટે’ અને પોતાના ભાવની વૃદ્ધિ માટે શ્રીમહાવીરની સ્તુતિનું ફળ જણાવનારી બીજી સ્તુતિ કરે છે કે—

“ए(इ)को वि नमुकारो, जिणवरवसहस्र वद्धमाणस ।

संसारसागराओ, तारेइ नरं व नारिं वा ॥२२॥”

અર્થ—“एकोऽपि नमस्कारः”=બહુ નમસ્કારની વાત તો દૂર રહી, માત્ર એક જ વાર પણ દ્રવ્યથી ‘મસ્તકાદિ નમાવવા રૂપ શરીર સંકોચ’ અને ભાવથી ‘મનની એકાગ્રતા (તત્ત્વતા) રૂપ (કષાય) સંકોચ’—એમ દ્રવ્ય અને ભાવસંકોચ રૂપ એક નમસ્કાર પણ ‘जिनवरवृषभाय’=જિન

એટલે શ્રુતજિન, અવધિજિન વગેરે જિનેા કરતાં 'વર'શ્રેષ્ઠ હોવાથી સામાન્ય કેવલીઓ જિન-વર' કહેવાય, તેઓમાં પણ ભગવાન તો તીર્થ'કરનામકર્મના ઉદયથી ઉત્તમ છે, માટે 'વૃષભ,' એમ જિનવરમાં વૃષભસરખા, હવે ઋષભદેવાદિ સર્વ તીર્થ'કરો જિનવરોમાં વૃષભ સરખા તો છે માટે અહીં વિશેષનામ જણાવે છે કે-**'વર્ધમાનાય'**-વર્ધમાન સ્વામિને, અર્થાત્ સામાન્ય કેવલીઓમાં વૃષભ સરખા વર્ધમાનસ્વામિને, આદર-પ્રયત્નપૂર્વક કરેલો એક પણ નમસ્કાર, એમ વાક્યાર્થ સંબંધ બેઠવો, હવે એ નમસ્કાર શું કરે છે? તે કહે છે કે-**'સંસારસાગરાત્ તારયતિ'** અહીં તિયંચ, મનુષ્ય, નારક અને દેવરૂપે જીવોનું સંસરણ (પરિભ્રમણ) તે 'સંસાર', આ સંસાર ભવસ્થિતિ-કાયસ્થિતિ વડે અનેક અવસ્થાઓવાળો (અનંત) હોવાથી સમુદ્રની પેઠે તેનો અંત દુર્લભ છે, માટે આ 'સંસાર એ જ સાગર,' એવા સંસારસાગરથી તારે છે-પાર ઉતારે છે, કોને? **'નરં વા નારીં વા'**-પુરુષને અથવા સ્ત્રીને, અહીં ધર્મમાં પુરુષની પ્રધાનતા જણાવવા પહેલાં **'નરં વા'** કહ્યું અને સ્ત્રીઓને પણ તે જ ભવમાં મોક્ષ થઈ શકે છે એમ જણાવવા પછી **'નારિં વા'** પણ કહ્યું છે. દિગમ્બરોમાં ચાપનીય તંત્ર નામનો એક પક્ષ, કે જે સ્ત્રીને પણ મોક્ષ વગેરે માને છે તેમાં કહ્યું છે કે-**'સ્ત્રી અજીવ નથી, અભવ્ય જ છે એમ પણ નથી, એને સમ્યગ્ દર્શન ન થાય તેમ પણ નથી, મનુષ્ય નથી એમ પણ નથી, અનાર્યપણું જ ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ નથી, અસંખ્યાત વર્ષોના આયુષ્યવાળી (યુગલીની) જ છે એમ પણ નથી, અતિ દૂર બુદ્ધિવાળી છે એમ પણ નથી, સ્ત્રીને મોહનો ઉપશમ થતો નથી એમ પણ નથી, અશુદ્ધ આચારવાળી જ છે એમ પણ નથી. અશુદ્ધ શરીરવાળી છે. (એને વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણ નથી હોતું) એમ પણ નથી, (ધર્મ)વ્યવસાયથી-વ્યાપારથી રહિત નથી, અપૂર્વ કરણ (રૂપ સામર્થ્ય-શુભસ્થાનક)ની વિરોધિની (અપૂર્વકરણ ન જ હોય એમ) નથી, સર્વવિરતિરૂપ છટ્ટાથી ચૌદમા સુધીનાં નવ, અથવા નવ એટલે નવાં નવાં શુભસ્થાનકોથી રહિત જ હોય એમ પણ નથી. જ્ઞાનાદિ લબ્ધિઓ માટે સ્ત્રીઓ અયોગ્ય જ છે એમે ય નથી, તેમજ અકલ્યાણનું ભાજન અર્થાત્ મોક્ષને માટે અયોગ્ય છે એમ પણ નથી; તો સ્ત્રીઓ ઉત્તમ ધર્મને-મોક્ષને ન જ સાધે એમ કેમ કહી શકાય? (અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં પણ મોક્ષની સાધનામાં જરૂરી ભાવો-ગુણો પ્રગટી શકે છે અને તેથી તેઓ તે જ ભવમાં મોક્ષે પણ જઈ શકે છે.) તાત્પર્ય એ છે કે-**"સમ્યગ્દર્શનના બળે ઉત્તમ ભાવનાપૂર્વક ભગવંતને કરેલો એક પણ નમસ્કાર જીવમાં તેવા ઉત્તમ અધ્યવસાયને પ્રગટ કરે છે, કે જે અધ્યવસાયથી 'ક્ષપકશ્રેણિ'ને પામી જીવ સંસારસમુદ્રનો પાર પામે છે.'** એમ મોક્ષ પ્રાપ્તિના અધ્યવસાયમાં 'નમસ્કાર' કારણ રૂપ છે, તો પણ ઉપચારથી કારણને કાર્ય રૂપે માનીને નમસ્કારને જ સંસારથી પાર ઉતારનારો કહ્યો છે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે-નમસ્કારથી જ મોક્ષ થાય માટે ચારિત્રનું કાંઈ ફળ નથી, તો એ પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી, કારણ કે-નમસ્કારથી પ્રગટ થતા મોક્ષપ્રાપક અધ્યવસાયો જ (નિશ્ચય) ચારિત્ર છે, વસ્તુતઃ નમસ્કારથી તેવા વિશિષ્ટ અધ્યવસાયો રૂપ ચારિત્રગુણ પ્રગટે છે અને તેથી સંસારસમુદ્રનો નિસ્તાર થાય છે. ગાથાનો સળંગ અર્થ એમ થયો કે-**"જિનવરોમાં વૃષભ સરખા શ્રીવર્ધમાન પ્રભુને કરેલો એક નમસ્કાર પણ પુરુષને અથવા સ્ત્રીને સંસારસમુદ્રથી તારે છે."** એમ ભગવાન શ્રીવર્ધમાનસ્વામિની સ્તુતિ તથા તેનું ફળ જણાવનારી આ બીજી ગાથાથી શાસનપતિ ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવની વન્દનારૂપ ચૈત્યવન્દનનો નવમો અધિકાર કહ્યો.**

‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ની પહેલી ત્રણ ગાથારૂપ આ ત્રણ સ્તુતિઓ શ્રીગણધરકૃત હોવાથી નિયમા બોલાય છે, કેટલાકો તે ઉપરાંત પણ બે ગાથાઓ બોલે છે. આશ્યકચૂર્ણિ-કાઉસલગ્ગ અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-‘સેસા જહિચ્છાપ’ સ્તિ અર્થાત્ ‘બાકીની ૫૭ સ્વ-ઈચ્છા અનુસાર’ કહેવી. તે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે-

“ ઉર્જિતસેલસિહરે, દિક્ષા-નાળં-નિસીહિઆ જસ્સ ।

તં ધમ્મચક્કવટ્ઠિં, અરિદુનેમિં નમંસામિ ॥૪૪॥ ”

અર્થ-સ્પષ્ટ છે, માત્ર ‘નિસીહિઆ (નિવેધિકી)’=‘સર્વ વ્યાપારો (પ્રવૃત્તિઓ) નો મુક્તિમાં ત્યાગ-નિવેધ’ હોવાથી ‘નિવેધિકી એટલે મુક્તિ-મોક્ષ’ સમજવો. ગાથાનો સળંગ અર્થ એ પ્રમાણે છે કે-“ઉજ્જયંત (ગીરનાર) પર્વતના શિખરે (ઉપર) દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ (કલ્યાણકો) જેમનાં થયાં છે, તે ધર્મચક્રવર્તી શ્રીઅરિષ્ઠનેમિ (નેમિનાથ) ભગવંતને હું નમસ્કાર કરું છું.” ‘શ્રીનેમિનાથ પ્રભુને નમસ્કાર’ નામનો ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દનાનો આ દશમો અધિકાર કહ્યો. તથા-

“ ચત્તારિ-અદ્ધ-દસ-દોય, વંદિઆ જિણવરા ચઠ્ઠવીસં ।

પરમહનિદ્ધિઅદ્ધા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૫૫॥ ”

અર્થ-‘પરમહનિદ્ધિઅદ્ધા (પરમાર્થનિષ્ઠિતાર્થા)’=‘પરમાર્થરૂપે, અર્થાત્ કલ્પના માત્ર નહિ પણ સત્યરૂપે જેઓને સર્વ પ્રયોજનોની નિષ્ઠા (સમાપ્તિ) થઈ છે, સર્વ કાર્યો જેઓનાં યથાર્થરૂપે પૂર્ણ થયાં છે એવા’ બાકીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. સળંગ અર્થ એમ થાય છે કે-“અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરત મહારાજાએ ભરાવેલા અને અનુક્રમે પૂર્વાદિ સન્મુખ સ્થાપન કરેલા ચાર, આઠ, દશ અને બે-એમ ચોવીસ જિનવરો, કે જેઓનાં સર્વ કાર્યો સર્વ રીતિએ પૂર્ણ થયાં છે અને તેથી જેઓ સિદ્ધ છે, તેઓ મારાથી વન્દન કરાયેલા મને સિદ્ધિ (મોક્ષ)ને આપો.” અષ્ટાપદ તીર્થની વન્દના રૂપ ચૈત્યવન્દનાનો આ અગીઆરમો અધિકાર કહ્યો.

આ ગાથાના અનેક રીતિએ બીજા પણ અર્થો કહેલા છે, તે બીજા ગ્રંથોના આધારે, યદ્યપિ આ ગ્રંથમાં નથી કહ્યા, છતાં નીચે પ્રમાણે જાણવા.

(૧) શ્રી અષ્ટાપદ ઉપર દક્ષિણમાં ચાર, પશ્ચિમમાં આઠ, ઉત્તરમાં દશ અને પૂર્વમાં બે-એમ ચોવીસને અથવા બીજી રીતિએ અષ્ટાપદ પર્વતની ઉપરની મેખલામાં ચાર, વચ્ચેની મેખલામાં આઠ અને નીચેની મેખલામાં દશ અને બે મળી ચોવીસ જિનોને વન્દના થાય છે.

(૨) ‘ચત્તારિ’=‘ત્યાગ કર્યો છે શત્રુઓનો જેમણે’ એવા આઠ, દશ અને બે મળી સમ્મેત-

પૃ. ૫૦ શ્રીહરિભક્તસૂરીશ્વરજી કહે છે કે-“યદ્વત્ત યદ્વચ્છયા ભણયતે તસ વ્યાખ્યાયતે, યત્ પુનઃ નિયમતો ભણનીયં તદ્ વ્યાખ્યાયતે इत्यादि” (શ્રી સંધાચાર-ભાષ્યવૃત્તિ-ગા. ૩૫)

અર્થાત્-‘જે ઈચ્છા હોય તો કહેવાતું છે તેની વ્યાખ્યા અમે આહી’ કરતા નથી, જે અવશ્ય કહેવાતું હોય તેની જ વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.’ છતાં ‘વૈયાવચ્ચગરાણ’ વગેરે સ્તુતિઓની વ્યાખ્યા કરી જ છે, તેથી સિદ્ધ છે કે-એ અવશ્ય કહેવા યોગ્ય જ છે, વગેરે વિસ્તાર ત્યાંથી જોઈ લેવા. ચૈત્યવન્દન-મહાભાષ્યની ગા. ૭૭૨-૭૭૩-૭૭૪માં પણ આ સ્તુતિઓ કહેવાતું સમર્થન કરેલું છે, તે ત્યાંથી જોઈ લેવું. એ રીતિએ અનેક સ્થલોએ પૂર્વાચાર્યોએ બાકીની સ્તુતિઓનું વિધાન જણાવ્યું છે. હા ! જેઓ એને ન માને-ન બોલે તેઓને બલાત્કારે મનાવવી કે મિથ્યાત્વી કહેવા એ બાજબી નથી.

શિખર ઉપર વીસ તીર્થકરો સિદ્ધિને પામ્યા છે, તેઓ મને સિદ્ધિ આપો. આ અર્થમાં ‘ચ-ઉ-બીસ’ શબ્દમાંના ‘ચ અને ઉ’ એ અવ્યયો જાણવા અને ‘વીસ’થી વીસની સંખ્યા-એવો અર્થ કરવો

(૩) ઉપર જણાવ્યા તે વીસને (ચત્તારિ એટલે) ચારે ભાગતાં પાંચ રહે અને તેમાં $૮+૧૦=૧૮$ મેળવતાં ૨૩ તીર્થકરો શ્રીશત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર પધાર્યા છે, તેઓને ‘દો’ એટલે દ્રવ્યથી-ભાવથી’ એમ એ પ્રકારે વન્દના થાય છે.

(૪) વળી $૪ \times ૮ = ૩૨$ તથા $૧૦ \times ૨ = ૨૦$ એમ બન્નીસ અને વીસ મળીને શ્રીનંદીશ્વરદ્વીપનાં બાવન શાશ્વતાં જિનાલયોને વન્દના થાય છે.

(૫) અથવા ઉપર સમ્મેતશિખરના વીસ ગણાવ્યા તે પ્રમાણે મહાવિદેહમાં વિચરતા ૨૦ વિહંગમાનોને વન્દના થાય છે.

(૬) વળી ‘ચત્તારિ’નો ‘ત્યાગ કર્યો છે રાગ-દેવાદિ શત્રુઓનો જેઓએ’ એમ અર્થ કરતાં, ઉત્કૃષ્ટ કાળે પાંચ મહાવિદેહમાં વિચરતા $૮ \times ૧૦ \times ૨ = ૧૬૦$ તીર્થકરોને વન્દના થાય છે.

(૭) તથા દશમાં આઠ ઉમેરતાં અઠાર અને ચારે ગુણવાધી બહોંનેર થાય, તે ત્રણ કાળની ત્રણ ચોવીસીઓના ૭૨ જિનેશ્વરોને વન્દના થાય છે. અહીં પણ ‘દો’નો અર્થ દ્રવ્ય-ભાવ એ પ્રકારની વન્દના-એમ કરવો.

(૮) વળી ચારમાં આઠ ઉમેરતાં બાર થાય અને તેને દશથી અને બેથી ગુણતાં ૨૪૦ થાય. એમ પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતની મળી દશ ચોવીસીઓના અસો ચાલીસને વન્દના થાય છે.

(૯) તથા આઠનો વર્ગ $૮ \times ૮ = ૬૪$ અને દશનો વર્ગ $૧૦ \times ૧૦ = ૧૦૦$, એ $૬૪ + ૧૦૦ = ૧૬૪$ તથા $૪ + ૨ = ૬$, એમ કુલ અઠી દ્વીપમાં એક સાથે વિચરતા ઉત્કૃષ્ટા એકસો ને સીત્તર તીર્થકરોને વન્દના થાય છે.

(૧૦) વળી ‘ચાર’ એટલે અનુત્તર વિમાન-નવ બ્રેવેયક-બાર કદપોપપત્ર અને જ્યોતિષી-એ ચાર દેવસૌક, ‘આઠ’ એટલે આઠ વ્યંતરો, ‘દશ’ એટલે દશ ભુવનવનિ દેવો અને ‘દો’ એટલે અધોલોક તથા તિચ્છાલોક રૂપ એ મનુષ્યક્ષેત્રો, -એ સર્વ સ્થાનોએ રહેલી ત્રણેય લોકની શાશ્વતી તથા અશાશ્વતી સઘળી પ્રતિમાઓને વન્દના થાય છે, એમ આ ગાથાનો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થાય છે.

આ ‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ સૂત્રને માટે કહ્યું છે કે—

“ સંપય પયપ્પમાણા, હહ વીસ વિ(હિ)હુત્તરં ચ વળ્લસયં ।

પણિવાયદંડગાહસુ, પચ્ચમઓ દંડઓ અ હમો ॥૧૧॥ ”

અર્થ—આ ‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ સૂત્રમાં પાંચ ગાથાનાં વીસ પદો છે, તે જ વીસ સંપદાઓ છે અને એકસો ને બહોં (છા) તેર^{૫૮} અક્ષરો છે, પ્રણિપાતદંડક વગેરે પાંચ દંડકો પેટીતું આ સિદ્ધસ્તવ નામનું પાંચમું દંડકસૂત્ર છે.

એમ ‘સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું’ કહીને (દેવવંદન કરવાથી) સંચિત કર્યું છે પુન્ય જેણે એવો શ્રાવક ‘જ્યાં જેને અંગે જે ઉચિત હોય તે પ્રમાણે તે તે પ્રવૃત્તિ કરવી’ એ ન્યાયે ઔચિત્ય જણાવવા માટે આગળ કહે કે—

૫૮. “ આ એકસો ને બહોંતેર વહોં કહ્યા પણ એકસો ને છોંતેર થાય છે, તેમાં ‘વેવાવચ્ચરાણું’ વગેરે બાવીસ મેળવતાં એકસો ને અઠ્ઠાણું ભાષ્યમાં કહ્યા છે તે બરાબર છે.”

“ વૈયાવચ્ચગરાણં સંતિગરાણં સમદિદ્ધિસમાહિગરાણં કરેમિ કાઉસ્સગં ॥ ”

અર્થ-‘વૈયાવચ્ચકરાણામ્=શ્રીજ્ઞેનશાસનની વૈયાવચ્ચ(રક્ષા)કરનારા ગોમુખ યક્ષ-ચક્રેશ્વરી દેવી વગેરે યક્ષ-ચક્ષિણીઓ અને અપ્રતિચક્ર આદિ વિદ્યાદેવીઓ વગેરે, કે જેઓ સર્વલોકમાં ‘શાન્તિ-કરાણામ્=શાન્તિને કરનારા અને ‘સમ્યગ્દિદ્ધિસમાધિકરાણાં’=સમકિતદષ્ટિ જીવોને સમાધિ (માં સહાય) કરનારા છે, (અહીં સંપત્તિની વિભક્તિના અર્થમાં છટ્ટી છે માટે) તેઓને આશ્રીને ‘કરોમિ કાયોત્સર્ગ’=‘કાઉસ્સગ કડં છું.’ અહીં ‘વંદળવત્તિઆય’ વગેરે નહિ જોલણું, લાગણું જ ‘અન્નત્થ’ં કહેવું, કારણ કે-અવિરતિ હોવાથી દેવોને વન્દન-પૂજન વગેરે ધરી શકતું નથી, એમ કરવાથી જ તેઓને ભાવવૃદ્ધિ થતી હોવાથી સ્મરણ કરનારને ઉપકારદર્શન (કૃતજ્ઞપણું) થાય છે. ‘અન્નત્થ’ં વગેરેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહી છે. માત્ર આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ કાઉસ્સગ કરી, પારીને વૈયાવચ્ચ કરનારા દેવોની સ્તુતિ કહેવી. અહીં સમકિત દષ્ટિ દેવોના સ્મરણ રૂપ આ ચૈત્યવન્દનાને ખારમો અધિકાર પૂર્ણ થયો. તે પછી પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક (દ્વિતીયો જમીન ઉપર સ્થાપીને અથવા ડાળો દ્વિતીય ઉભો અને જમણો દ્વિતીય ભૂમિ ઉપર રહે તેમ) નીચે બેસીને પૂર્વની જેમ ‘નમોત્થુ ણં’ કહે અને પછી મુક્તાશુક્તિમુદ્રા પૂર્વક નીચે પ્રમાણે પ્રણિધાન (પ્રાર્થના) સૂત્ર કહે—

“ જય વીયરાય ! જગગુરુ !, હોડ મમં તુહપ્પમાવઓ મયવં ! ।

મવનિવ્વેઓ મગ્ગાણુ-સારિઆ રુદ્ધફલસિદ્ધી ॥૧॥ ”

“ લોકવિરુદ્ધચાઓ, ગુરુજનપૂઆ પરત્થકરણં ચ ।

સુહગુરુજોગો તવ્વયણ-સેવણા આમ્મવમ્મંડા ॥૨॥ ”

અર્થ-‘જય વીતરાગ ! જગદ્ગુરો !’=હે વીતરાગ ! હે જગદ્ગુરુ ! જયવંતા રહો ! એ પ્રમાણે ત્રિભુવનપતિ ભગવંતને પોતાની યુદ્ધમાં-જ્ઞાનમાં લાવવા માટે આમંત્રણ કરેલું છે (અર્થાત્ તેઓ વીતરાગ અને જગદ્ગુરુ છે-એમ પોતે નિર્ણય કરે છે), ‘મવતુ મમ’=મને (જે પ્રાર્થના કરું તે તે સક્ષણ) થાઓ, ‘તવ પ્રમાવાત્’=તમારા મહિમાથી (પ્રભાવથી), ‘મગવન્’=હે ભગવંત !, બીજી વખત આ સંબોધનથી પ્રાર્થના કરનાર પોતાનો ભક્તિનો અતિશય જણાવે છે. સળંગ અર્થ એ થયો કે-‘હે વીતરાગ ! હે જગદ્ગુરુ ! મને તમારા પ્રભાવથી (હું પ્રાર્થના કરું તે તે) પ્રાપ્ત થાઓ.’ એ પ્રાર્થના જણાવે છે કે-‘મવનિવ્વેઃ=સંસારનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા (જન્મ-મરણથી કંટાળો) થાઓ !, વસ્તુતઃ જીવ સંસારના દુઃખોથી થાકતો નથી ત્યાં સુધી તેનો મોક્ષનો ઉદ્યમ વાસ્તવિક થતો નથી, કારણ કે-સંસારથી કંટાળ્યો નથી તેને સંસારનો રાગ હોવાથી મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરે તો પણ તે સાચો બનતો નથી, સંસારથી છૂટવાની ભાવના વિના થતો મોક્ષનો ઉદ્યમ જડની ક્રિયા જેવો વિચાર (ઉદ્દેશ) શૂન્ય હોય છે. (માટે પ્રથમ આ માગણી વ્યાજ્ઞી છે.) તથા માર્ગ-નુસારિતા’=અસદાચર્ય (દુરાચર્ય)રૂપ ઉન્માર્ગને છોડવાપૂર્વક તરવ (સત્ય) માર્ગને અનુસરવાપણું, તથા ‘રુદ્ધફલસિદ્ધિ’=આ ભવનાં ઇષ્ટ-પ્રયોજનોની સિદ્ધિ, આ લોકનાં ઇષ્ટ પ્રયોજનો સિદ્ધ થવાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા થતાં મોક્ષનાં કાર્યોમાં જીવ પ્રગતિ કરી શકે છે. (એ ઉદ્દેશથી આ લોકની ઇષ્ટફલસિદ્ધિની પ્રાર્થના અનુચિત નથી,) ‘લોકવિરુદ્ધત્યાગ’=જે કાર્યો લોકોમાં ઇષ્ટ મનાતાં હોય તેનો ત્યાગ. બીજા પંચાશકમાં કહ્યું છે કે—

“ સઘ્વસ્સ ચેવ નિંદા, વિસેસઓ તહય ગુણસમિદ્ધાણં ।

ઉજુધમ્મકરણહસણં, રીઠા જણપૂયણિજ્જાણં ॥૧॥ ”

“ બહુજણવિરુદ્ધસંગો, દેસાદાચારલંઘણં ચેવ ।

ઉચ્ચળભોગો અ તહા, દાણાહ ત્રિ પયદમન્ને ઉ ॥૨॥ ”

“ સાહુવસણંમિ તોસો, સહ સામત્થંમિ અપહિઆરો ય ।

એમાહઆઈંં ઇત્થં, લોમવિરુદ્ધાઈંં ખેઆઈંં ॥૩॥ ” (ગા ૦ ૮-૯-૧૦)

ભાવાર્થ—“ કેઈની પણ નિંદા કરવી તે લોકવિરુદ્ધ છે, તેમાં પણ ગુણવાનોની નિંદા વિશેષતયા લોકવિરુદ્ધ છે. સરળ (ભોળા) માણસની ધર્મકરણી(માં થતી ભૂલો)ની હાંસી કરવી, લોકોમાં માનનીય-પૂજનીય હોય તેઓની હલકાઈ-અપમાન કરવું, (૧.) જેના ઘણા વિરોધી (વેરી) હોય તેની સોખત કરવી, દેશ-કાળ-કુલ વગેરેના આચારોનું ઉલ્લંઘન કરવું-અર્થાત્ તે તે વ્યવહારોથી વિરુદ્ધ ચાલવું, દેશ-જાતિ-કુળને ન શોભે તેવો ઉદ્ભટ વેષ, ભોગ કરવા વગેરે લોકવિરુદ્ધ, છે, ઉપરાંત દાન-તપ વગેરે કરીને લોકમાં જાહેર કરવું (મોટાઈ દેખાડવી) તેને પણ અન્ય આચારો લોકવિરુદ્ધ કહે છે (૨.)-તથા સાધુ-સજ્જનો ઉપર સંકટ આવે તેમાં ખુશી થવું, સામ-ર્થ્ય છતાં બચાવવા માટે ઉદ્યમ નહિ કરવો, એ વગેરે લોકવિરુદ્ધ કાર્યોનો મારે ત્યાગ થાઓ.” (૩)

તથા-‘ગુરુજનપૂજા’=ગુરુવર્ગની ઉચિત સેવારૂપ પૂજા, જે કે મુખ્યતયા ધર્માચાર્યને જ ગુરુ કહેવાય છે, તો પણ અહીં માતા-પિતાદિ સર્વને ગુરુ જાણવા, કહ્યું છે કે-

“ માતા પિતા કલાચાર્ય, एतेषां ज्ञातयस्तथा ।

वृद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गः सतां मतः ॥૧॥” (યોગવિન્દુ-ગા ૦ ૧૧૦)

ભાવાર્થ—“ માતા પિતા અને વિદ્યાગુરુ, ત્રણેયની જ્ઞાતિઓ એટલે સંબંધીઓ, ઉપરાંત વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો-એ કરેકને સત્પુરૂષો ગુરુ માને છે.”

તથા ‘પરાર્થકરણ’=જીવનના સારભૂત પરોપકારીપણું, કારણ કે તે ધર્મપુરૂષાર્થનું ચિન્હ છે. ઉપર્યુક્ત ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ લૌકિક ઉત્તમતાને પામેલો જીવ લોકોત્તર ધર્મમાં અધિકારી થાય છે, તેથી આગળ કહે છે કે-‘શુભગુરુયોગ’=પવિત્ર ચારિત્રવાળા ધર્માચાર્યનો-ગુરુનો યોગ (નિશ્રા) તથા ‘તદ્વચનસેવના’=તે ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન, સહગુરુ કદાપિ અહિતકર આજ્ઞા કરે નહિ, માટે તેઓના વચનની સેવા, ‘આમર્શ’=મોક્ષે ન જાઉં-સંસારમાં રહું ત્યાં સુધી, ‘અર્ચન’=સંપૂર્ણ થાઓ.

અને આશાનો સળંગ અર્થ “હે વીતરાગ !, હે જગદ્ગુરુ ! આપનો જય હો ! હે ભગ-વંત ! મને, આપના પ્રભાવથી (૧) સંસારનો કંટાળો, (૨) સત્ય માર્ગનો સ્વીકાર, (૩) આ લોકનાં ઈષ્ટ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ, (૪) લોકવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ, (૫) ગુરુવર્ગ=માતા-પિતા-દિની પૂજા, (૬) પરોપકારીપણું, (૭) નિર્મળ ચારિત્રવંત ઉત્તમ ગુરુનો યોગ અને (૮) જ્યાં સુધી મોક્ષમાં ન જાઉં ત્યાં સુધી સમ્પૂર્ણપણે તે ગુરુઓના વચન (આજ્ઞા)ની સેવા (પાલન) એટલું પ્રાપ્ત થાઓ.” આ પ્રાર્થના પ્રાયઃ ત્યાગની અભિલાષરૂપ હોવાથી નિયાણું નથી (મોક્ષના બીજરૂપ હોવાથી ઉત્તમ છે) અને તે પણ અપ્રમત્તસંયત નામના સાતમા ગુણસ્થા-

નકની પ્રાપ્તિ પહેલાં જ કરવાની હોય છે, કારણ કે-સાતમા ગુણુસ્થાનકથી જીવને ‘સંસાર કે મોક્ષ’ એકેયની અભિલાષા રહેતી નથી, શુભાશુભ સર્વ ભાવોમાં નિરપેક્ષ હોય છે. આ શુભ પ્રાર્થનારૂપ જય વીયરાયની જે ગાથા સુધી ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દનાનો પદવિધિ જાણવો.

હવે શ્રીજિનમંદિરને અંગે બાકીનાં કર્તવ્યો મૂલ ગાથાથી કહે છે.

મૂલ-“ આશાતનાપરિહારં, સ્વશક્ત્યોચિતચિન્તનમ્ ।

પ્રત્યાખ્યાનક્રિયાઽભ્યર્ણે, ગુરોર્વિનયપૂર્વકમ્ ॥૬૨॥ ”

મૂલાથ-“ શ્રીજિનમંદિરદિની આશાતનાઓ વર્જવી, પોતાની શક્તિ-સંપત્તિને અનુસાર જિનમંદિર વગેરેને અંગે કરવા યોગ્ય ઉચિત કાર્યોની ચિંતા (સંભાળ) કરવી અને વન્દનાદિ વિનય કરવાપૂર્વક શુરુમહારાજ પાસે પરચક્રપાણુ કરવું. (એ વગેરે શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ છે) ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“આય=જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ, તેની ‘શાતના’=નાશ કરે તે આય+શાતના, તેમાંથી નિયુક્તિ (પદ્મછેદ)ના ધોરણે ‘ય’નો લોપ થવાથી ‘આશાતના’ શબ્દ બને છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોની નાશક આ અશાતનાઓનો ત્યાગ કરવો તે શ્રાવકનો વિશિષ્ટ ધર્મ છે. જો કે અહીં શ્રીજિનમંદિરનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી તેની આશાતનાઓ જણાવવી ઉચિત છે, છતાં પ્રસંગને પામી બીજી પણ આશાતનાઓ કહીએ છીએ. આશાતનાઓ જ્ઞાનની, દેવની અને શુરુ વગેરેની-એમ ત્રણેયની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપે ત્રણ ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનની આશાતનાઓ કહીએ છીએ.

જ્ઞાનની આશાતના-જ્ઞાનનાં ઉપકરણો-પુસ્તક, પાટી, સ્લેટ, કાગળ વગેરેને થુંક લાગે, તે વસ્તુઓ પાસે હોય ત્યારે (અધોવાત) અપાનવાયુ થાય અને બોલવામાં ઝોછા-વધુ અક્ષરો બોલાય, એ વગેરે જઘન્ય આશાતનાઓ છે, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઠંકાળે (નહિ લણવાના કાળે) લણે, ગૃહસ્થ તે તે સૂત્રનાં ઉપધાન-તપ વિના (અને સાધુ તે તે સૂત્રને યોગોદ્ધટન કર્યા વિના) લણે, ભ્રમણાદિના યોગે ખોટો અર્થ કરે, જ્ઞાનનાં ઉપકરણો (સાધનો)ને ભૂલથી પગ વગેરે લાગે કે નીચે પાડે, એ વગેરે મધ્યમ આશાતનાઓ છે અને થુંકથી અક્ષરો ભુંસે, પુસ્તક વગેરે ઉપર બેસે-સુવે, પુસ્તકાદિ જ્ઞાનનાં સાધનો પાસે છતાં ગાટા-પેશાગ કરે, જ્ઞાન કે જ્ઞાનીની નિંદા કરે, (લણવામાં-લણાવવામાં કે લણાવનાર પ્રત્યે અણુગમો કરે,) તેઓ તરફ દ્રેષ રાખે, તેનો ઉપધાત (નાશ) કરે કે સમજવા છતાં ઉત્સૂત્ર બોલે-એમ અનેક પ્રકારે જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ (મોટી) આશાતનાઓ થાય છે. (એને અનુસરતી બીજી પણ અનેક આશાતનાઓ સ્વયં સમજી લેવી.)

દેવની અશાતના-શ્રીજિનપ્રતિમાને વાળાકુંચી, કળશ વગેરે અથડાવાથી, શ્વાસ લાગવાથી કે પહેરેલાં કપડાંનો છેડો વગેરે લાગવાથી દેવની જઘન્ય આશાતના થાય છે; શરીર વગેરે અશુદ્ધ છતાં પૂજા કરવી, પ્રતિમા નીચે પાડી દેવાં, એ વગેરે મધ્યમ અને શ્રીજિનમૂર્તિને પગ, શ્લેષ્મ, થુંક, પરસેવો વગેરે લાગવાથી, મૂર્તિ લાગવાથી કે અવહેલના કરવા વગેરેથી ઉત્કૃષ્ટ

પદ. પૃ ૩૫૭ માં ચૈત્યવન્દનાના પ્રકારોમાં આવશ્યકચૂર્ણિ વગેરેના આધારે જે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દના કહી છે તેનો આ વિધિ છે-એમ સમજવું. મતાંતરે ચાર અને પાંચ નમુનથુણુંવાળી ઉત્કૃષ્ટ વન્દના કહી છે, તે વર્તમાનમાં બે રતુતિજ્ઞેદા પૂર્વક કરાય છે તે સમજવી.

૬૦. અરવાધ્યાય પ્રકરણ, આચારદીપ વગેરેમાંથી સ્વાધ્યાયનો નિયિદ્ધકાળ જાણી લેવો.

આશાતના થાય છે : અથવા સંખ્યાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રોક્ત જઘન્ય દશ, મધ્યમ ચાલીશ અને ઉત્કૃષ્ટ ચોરાશી, એમ પશુ દેવની આશાતનાઓ આ પ્રમાણે છે—

“ તમ્બોલ પાળ મોઅણુ-વાળહ થીમોગ સુવળ નિરુદુવળં ।

મુત્તુચ્ચારં જૂઅં, વજ્જે જિળમંદિરસ્સંતો ॥૧॥ ” (મવચનસારોન્દ્રાર-૩૭)

ભાવાર્થ—“ શ્રી જિનમંદિરમાં ૧-તંબોલ ખાવું, ૨-પાણી પીવું, ૩-ભોજન કરવું, ૪-પગરખાં પહેરવાં, ૫-સ્ત્રીસેવન કરવું, ૬-શયન કરવું, ૭-થૂંકવું કે સ્ત્રેષ્ઠમ ફેંકવું, ૮-પેશાબ કરવો, ૯-ઝાડો કરવો અને ૧૦-જુગાર ખેલવો, —એ દશ જઘન્ય આશાતનાઓ અવશ્ય તજવી. ”

મધ્યમ આશાતનાઓ (સંબોધ પ્રકરણ-દેવાધિદેવાધિકારમાં) આ પ્રમાણે કહી છે—

“ મુત્ત-પુરીસં-પાળં, પાળા-સળ-સયળ-ઈત્થિ-તંબોલં ।

નિટ્ટીવળં ચ જૂઅં, જૂઆઇપલોયળં-વિગહા ॥૧॥ ”

“ પલ્હત્થીકરણં પિ હુ, પાયપસારણ-પરુપ્પરવિવાઓ ।

પરિહાસો મચ્છરિઆ, સીહાસળમાઇપરિમોગો ॥૨॥ ”

“ કેસસરીરવિમૂસળ, છત્તા-ડસિ-કિરીડ-ચમરધરણં ચ ।

ધરણં જુવઈહિં સવિયાર-હાસ ચિદ્દહ્મસંગા ય ॥૩॥ ”

“ અકયમુહકોસમલિણંગ-વત્થજિળપૂઅળાપવિત્તીણ ।

મળસો અળેગયત્તં, સચિત્તદવિઆળ અવિમુઅળં ॥૪॥ ”

“ અચિત્તદવિઅવુસ્સ-ગળં ચ તહ ણેગસાહિઅત્તમવિ ।

જિળદંસળે અળંજલિ, જિળંમિ દિટ્ઠંમિ અ અપૂઆ

(સંતિ અ રિદ્ધિમિ અ અપૂઆ, ઇત્તિપાઠાન્તરં) ॥૫॥ ”

“ અહવા અણિટ્ઠકુસુમાઇ-પૂઅળં તહ અળાયરપવિત્તી ।

જિળપહિણીઅનિવારણ, ચેહ્અદન્નસ્સુવેવ્વળમો ॥૬॥ ”

“ સહ સામત્થિ ઉવાળહ, પુવ્વં ચિહ્વંદળાઇપઠળં ચ ।

જિળમવળાઈઠિઆળં, ચાલીસાસાયળા ણ ॥૭॥ ” (ગા૦ ૨૪૮ થી ૨૫૪)

ભાવાર્થ—“ ૧. પેશાબ કરવો, ૨. ઝાડો કરવો, ૩. સુરાપાન વગેરે પીણું પીવાં, ૪. પાણી પીવું, ૫. ભોજન કરવું, ૬. શયન કરવું, ૭. સ્ત્રીસેવન કરવું, ૮. તંબોલ ખાવું, ૯. થૂંક-સ્ત્રેષ્ઠમ ફેંકવું, ૧૦. જુગાર ખેલવો, ૧૧. શરીર-કપડાં વગેરેમાંથી નૂઓ-માંકડ વગેરે વીણવા, ૧૨. રાજ-કથાદિ વિકથાઓ (ખરાબ વાતો) કરવી, ૧૩. પગ સાથે કહ્ડડ બાંધીને કે પલાંડી વાળીને બેસવું, ૧૪. લાંબા-પહોળા પગ કરીને બેસવું, ૧૫. પરસ્પર વિવાદ (ફલહ) કરવો, ૧૬. મશ્કરી કરવી, ૧૭. મત્સર કરવો, ૧૮. મંદિરનાં સિંહાસન-પાટ-પાટલા આદિ પોતાને માટે (અંગત કાર્યમાં) વાપરવાં, ૧૯. માયાના વાળ ઝોળવા વગેરે શરીરની શોભા કરવી, ૨૦. છત્ર (છત્રી) ધારણ કરવું, ૨૧. હાથમાં ખડ્ગ (શસ્ત્ર) રાખવું, ૨૨. માથે મુગટ પહેરી રાખવો, ૨૩. પોતાને આમર વિંઝાવવાં, ૨૪. દેવાદારને મંદિરમાંથી પકડવો કે ત્યાં લાંઘવા બેસવું, ૨૫. યુવતી (સ્ત્રીઓ) સાથે

વિકારપૂર્વક હસવું-ઝાલવું, ૨૬. ભાંડ જેવા હલકા મનુષ્યના જેવું ખરાબ વર્તન કરવું, ૨૭. મુખ-
ઢાંધા આંધ્યા વિના પૂજન કરવું, ૨૮. મલિન શરીર-વસ્ત્ર વગેરેથી પૂજન કરવું, ૨૯. મનને પૂજનમાં
એકાગ્ર નહિ કરતાં અંચળ કરવું, ૩૦. પુષ્પો વગેરે અચિત્ત વસ્તુઓ શરીરે પહેરી રાખવી,
૩૧. પહેરેલાં અચિત્ત આભરણો વગેરે મંદિરે જતાં પહેલાં કે ત્યાં ગયા પછી કાઢી નાખવાં,
૩૨. ઉત્તરાસંગ સાંધાવાળું-કાઠેલું રાખવું કે સુદૃઢ રાખવું જ નહિ, ૩૩. શ્રીજિનપ્રતિમાનાં
દર્શન થતાં એ હાથ ઝેડીને પ્રજ્ઞામ કરવો નહિ, ૩૪. શ્રીજિનેશ્વરનાં દર્શન કરવા છતાં પૂજત કરવી
નહિ અથવા તે પૂજા કરવાની સંપત્તિ-સામગ્રીની અતુકળતાં છતાં પૂજત કરવી નહિ, ૩૫. ખરાબ
પુષ્પ-ચંદન-કેસર વગેરેથી પૂજન કરવું, ૩૬. પૂજાદિ કાર્યો અનાદરપૂર્વક કરવાં, ૩૭. શ્રીજિને-
શ્વરદેવતા વિરોધીઓને (સામઘ્ય) છતાં નિંદાદિ કરતાં અટકાવવા નહિ, ૩૮. ચૈત્યદ્રવ્યનો નાશ
થતો હોય તેમાં પોતાનું સામઘ્ય અને અધિકાર છતાં ઉપેક્ષા કરવી, ૩૯. પગરખાં ^{૧૧} પહેરવાં,
અને ૪૦. દ્રવ્ય-પૂજા આદી છતાં પહેલાંથી ચૈત્યવન્દનાદિ લાવપૂજા કરવી. શ્રીજિનમંદિરાદિસ્થાનમાં
એ કાર્યો કરવાથી એ ચાલીશ મધ્યમ આશાતનાઓ થાય છે.”

- ,, સેલં^૧ કેલિ^૨ કલિ^૩ કલા^૪ કુલલયં^૫ તમ્બોલ^૬-મુગ્ગલયં^૭,
ગાલી^૮ કંગુલિયા^૯ શરીરધુવણં^{૧૦} કેસે^{૧૧} નહે^{૧૨} લોહિઅં^{૧૩} ।
મત્તોસં^{૧૪} તય^{૧૫} પિત્ત^{૧૬} વંત^{૧૭} દસણા^{૧૮} વિસ્સામણા^{૧૯} દામણં^{૨૦},
દંત^{૨૧} ચ્છી^{૨૨} નહ^{૨૩} મલ્લ^{૨૪} નાસિઅ^{૨૫} સિરો^{૨૬} સોત્ત^{૨૭} ચ્છવીણં^{૨૮} મલેં ॥૧૧॥ ”
“ મંતં^{૨૯} મીલણ^{૩૦} લિક્કવયં^{૩૧} વિમ્મજણં^{૩૨} મંદાર^{૩૩} દુટ્ઠાસણં^{૩૪},
છાળી^{૩૫} કપ્પહ^{૩૬} દાલિ^{૩૭} પપ્પહ^{૩૮} વહીવિસ્સારણં^{૩૯} નાસણં^{૪૦} ।
અકંદં^{૪૧} વિકંદં^{૪૨} સરુચ્છુઘડણં^{૪૩} તેરિચ્છસંઠાવણં^{૪૪},
અગ્ગિસેવણ^{૪૫} રંધણં^{૪૬} પરિસ્થાણં^{૪૭} નિસ્સિદ્ધિઆમંજણં^{૪૮} ॥૧૨॥ ”
“ હત્તો^{૪૯} વાણહ^{૫૦} સત્થ^{૫૧} ચામર^{૫૨} મળોડોગત્ત^{૫૩} મન્નમંગણં^{૫૪},
સચ્ચિતાણમચાય^{૫૫} ચાયમજિણ^{૫૬} દિટ્ઠીદ્વિનો અંજલી^{૫૭} ।
સાહેગુત્તરસંગમંમં^{૫૮} મઝહં^{૫૯} મોલિ^{૬૦} સિરોસેહરં^{૬૧},
હુટ્ઠા^{૬૨} જિંદુહગેહ્હિઆહરમણં^{૬૩} જોહાર^{૬૪} મંડકિયં^{૬૫} ॥૧૩॥ ”
“ રેક્કારં^{૬૬} ધરણં^{૬૭} રણં^{૬૮} વિવરણં વાલાણ^{૬૯} પલ્હત્થિઅં^{૭૦},
પાઝ^{૭૧} પાયપસારણં^{૭૨} પુહપુહી^{૭૩} પંકં^{૭૪} રજો^{૭૫} મેહુણં^{૭૬} ।
જૂઅં^{૭૭} જેમણ^{૭૮} ગુજ્જ^{૭૯} વિજ્જ^{૮૦} વણિજં^{૮૧} સિજં^{૮૨} જલં^{૮૩} મજ્જણં^{૮૪},
एमाईअमवज्जकज्जमुजुओ वज्जे जिणिंदालए ॥૧૪॥ ” (પ્રવંસારોં દ્વાર-૩૮)

આવાર્થ-“ ૧. કફ-રક્તેષ્મ વગેરે નાખવું, ૨. બુગાર વગેરે રમતો રમવી, ૩. કલહ કરવો,

૬૧. અન્ન પ્રાપ્તિમાં ત્રીજીનો પગરખાં પહેરવાં અને ઝોગણુચાલીસમી આશાતનાનો છતી શક્તિએ
વાહનમાં બેસી મંદિરે જવું-એમ અર્થ કર્યો છે, પણ મૂળ ગાથાનો ‘વાણ’ અને ‘ઉવાણહ’ શબ્દ જોતાં
અમોને આ અર્થ કીક જણાયો છે. ગાહ્યુતો કહે તે પ્રમાણ રાખવો.

૪. ધનુષ્ય-ખાણુ વગેરે કળાઓનો પ્રયોગ કરવો, ૫. મુખમાંથી કોમળો ફેંકવો, ૬. તંબોલ ખાવું, ૭. ખાધેલું તંબોલ ઓગાળીને ફેંકવું (ધૂંકવું), ૮. ગળો દેવી (અસભ્ય બોલવું), ૯. કંચુલિકા એટલે ઝાડો-પેશાબ કરવાં, ૧૦. હાથ-પગ વગેરે અંગો ધોવાં, ૧૧. કેશને સમારવા (ઓળવા), ૧૨. નખ ઉતારવા, ૧૩. રૂધિર (લોહી)ના છાંટા વગેરે પાડવા, ૧૪. સુખડી (મીઠાઈ) ખાવી, ૧૫. ગડગુમડ વગેરેની સહેલી ચામડી ફેંકવી, ૧૬. ઔષધ વગેરેથી પિત્તની ઊલટી કરવી, ૧૭. વમન કરવું, ૧૮. પડી ગયેલો દાંત ફેંકવો, ૧૯. શરીરની વિશ્રામણા (દબાવવું વગેરે સેવા) કરાવવી, ૨૦. ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘોડા વગેરે પશુઓનું દમન કરવું, ૨૧. થી ૨૮-દાંત, આંખ, નખ, ગંડસ્થલ એટલે ગાલ, નાક, મસ્તક, કાન અને ચામડી-એમ આઠનો મેલ નાખવો તે આઠ, ૨૯. મંત્ર ભુત વગેરેને કબજે કરવાનો મંત્ર સાધવો અથવા રાજ્યકાર્યો વગેરેની ગુપ્ત મંત્રાણા કરવી, ૩૦. લગ્ન-વિવાહાદિ કાર્યોનો નિષ્ક્રિય કરવા પંચ-જ્ઞાતિ કે મહાજન રૂપે ભોગા ધર્મ બેસવું, ૩૧. પોતાના વ્યાપાર વગેરેના લેખ-દસ્તાવેજ વગેરે કરવા, ૩૨. રાજ્યકાર્યોદિની વહેંચણી કરવી કે ભાગીદારોના ભાગ વહેંચવા, ૩૩. પોતાના ધન વગેરેનો ભંડાર મંદિરમાં કરવો (રાખવાં), ૩૪. પગ ઉપર પગ ચઢાવીને વગેરે અસભ્ય રીતિ-એ બેસવું, ૩૫ થી ૩૯. છાણાં, વસ્ત્રો, મગની દાણ વગેરે અનાજ, પાપડ અને વડીઓ સુકવવાં-એમ પાંચની પાંચ, (અડીં અર્થોપત્તિથી કેરાં, ચીખડાં વગેરે શાક, બીજી વસ્તુઓ કે લાકડાં વગેરે સુકવવાં-રાખવાં તે પણ આશાતના સમજવી), ૪૦. રાજ કે લેણદાર વગેરેના ભયથી ગભારા વગેરેમાં સંતાઈ રહેવું, ૪૧. પુત્ર કે સ્ત્રી આદિના વિયોગથી (શોકથી) રડવું, ૪૨. સ્ત્રીકથા વગેરે વિકલાઓ કરવી, ૪૩. ખાણુ કે શેરડીના કોડ (વગેરે) ઘડવા અથવા ‘સ્વચ્છ’ એવો પણ પાઠ છે તેથી ખાણુ વગેરે શસ્ત્રો ઘડવાં, ૪૪. ગાય-બળદ વગેરે બાંધવાં, રાખવાં, ૪૫. ઠંડીને થોગે અગ્નિથી તાપવું, ૪૬. અનાજ રાંધવું (રસોઈ કરવી), ૪૭. નાણાં-રત્ન-સોતું વગેરેની પોતાને સ્વાર્થે પરીક્ષા કરવી, કરાવવી. ૪૮. વિધિપૂર્વક ત્રણ નિસિહીતું પાલન નહિ કરવું, ૪૯. થી પર-છત્ર, પગરખાં, શસ્ત્ર અને ચામર એ ચારને મંદિરમાં લઈ જવાં. ૫૩. પૂજાદિ કાર્યોમાં મનની એકાગ્રતા ન કરવી. અંચળતા કરવી. ૫૪. શરીરે તેલ વગેરે ઓળવું, ૫૫. શરીર ઉપર ધારણ કરેલાં સચિત પુષ્પ વગેરેને પહેરી રાખવાં. ૫૬. હાર-વિંટી વગેરે દરરોજ પહેરવાનાં ઘરેણાં ઉતારીને મંદિરે જવું (તેમ કરવાથી ‘અહો ! આ ધર્મ બીખારીઓનો છે’ એમ હલકા લોકમાં ધર્મની અપબ્રજના થાય માટે આશાતના), ૫૭. શ્રીજિનેશ્વરદેવનું દર્શન થતાં બે હાથ જોડીને પ્રણામ ન કરવો, ૫૮. એક સાડી ઉત્તરાસંગ ન રાખવું, (અગર સાંધાવાળું કે ફાટેલું રાખવું), ૫૯. માથે મુગટ પહેરી રાખવો. ૬૦. મોડી એટલે મોતી વગેરેનો બનાવેલો ‘પાઘ’ મસ્તકે પહેરી રાખવો, ૬૧. મસ્તકે પુષ્પનો ખુંપ (શેખર) કરવો, ૬૨. હોડ-શરત (શ્રીફળ ભાંગવા વગેરેની) કરવી, ૬૩. દડા વગેરેની રમત રમવી, ૬૪. માતા-પિતાદિ સંબંધીઓને (પરસ્પર ભેટવું) જુદાર કરવો, ૬૫. બગલથી અવાજ કરવો. પુડપુડી વગાડવી, ઇત્યાદિ વિટ-ભાંડ વગેરેની જેમ કુચેષ્ટા કરવી, ૬૬. બીજાનો તિરસ્કાર થાય તેમ બોલવું, ૬૭. લહેણું લેવા માટે ત્યાં બેસી લાંઘવું કે દેવાદારને પકડવો, ૬૮. રણ એટલે યુદ્ધ કરવું-મારામારી કરવી, ૬૯. માથાના વાળ વિખૂટા કરવા (ઓળવા), ૭૦. પર્યાસ્તિકા એટલે બે ઢીંચણ સાથે કહેડાં બાંધી ઓઠી-

અણુથી જેમ લોકસભામાં એસે તેમ એસવું (અથવા પલાંડી વાળી એસવું), ૭૧. પગે લાકડાની આખડીઓ (પાવડીઓ) પહેરવી, ૭૨. સ્વેચ્છાપૂર્વક પગ લાંબા-પહોળા કરી એસવું, ૭૩. આનંદની આતર પીપુડી (સીટી) બળાવવી અથવા પગે પુડપુડી દેવરાવવી (પગચાંપી વગેરે કનાવવું), ૭૪. પોતાના શરીર-હાથ-પગ વગેરે ઘોઘને કાઢવ કરવો, ૭૫. પગ વગેરેને લાગેલી રજ (રેતી) સાફ કરવી, ૭૬. મૈથુન (સ્રીસેવન) કરવું, ૭૭. મસ્તક કે વસ્ત્ર વગેરેમાંથી માંકડ-ઘૂઓ વગેરે વીણવાં-મૂકવાં, ૭૮. ભોજન કરવું, ૭૯. પુરૂષલિંગને વિકારી (સ્તબ્ધ) કરવું (અથવા 'જુજ્ઞ' પાઠાન્તરથી 'દષ્ટિયુદ્ધ-વાગયુદ્ધ' વગેરે યુદ્ધ કરવું), ૮૦. વૈદ્યક એટલે દવા ઔષધ કરવું, ૮૧. વેપાર (ખરીદ વક્રો) કરવો, ૮૨. શય્યા પાથરીને સુઈ રહેવું, ૮૩. પીવા માટે પાણી રાખવું, પીવું કે દેહરાસરની પરનાળ વગેરેથી વર્ષાનું પાણી ઝીલવું, અને ૮૪. સ્નાન કરવું. ૧૨ આ ૮૪ આશાતનાઓ જિનમંદિરમાં વર્જવી.

ચૈત્યવંદન બહુદલાખમાં તો આ પ્રમાણે પાંચ જ આશાતનાઓ કહી છે—

- “ જિણમવળામિ અવળા^૧, પૂયાઈ અણાયરો^૨ તહા મોગો^૩ ।
 દુપ્પણિહાણં^૪ અણુચિઅ-વિત્તી^૫ આસાયણા પંચ ॥૧॥ ”
- “ તત્થ અવન્નાસાયણ, પલ્હત્થિઅ દેવપિટ્ઠિદાણં ચ ।
 પુહપુહી અ પયપસારણ, દુટ્ઠાસણસેવ(ણ) જિણમેહે(મો) ॥૨॥ ”
- “ જારિસતારિસવેસો, જહા તહા જંમિ તંમિ કાલંમિ ।
 પૂઆઈ કુણઈ સુમ્મો, અણાયરાસાયણા एसा ॥૩॥ ”
- “ મોગો તંબોલાઈ, કીરંતો જિણગિહે કુણઈવસં ।
 નાળાઈઆણ આયસ્સ, સાયણં તો તમિહ વજ્જે ॥૪॥ ”
- “ રાગેણ વ દોસેણ વ, મોહેણ વ દુસિઆ મળોવિત્તી ।
 દુપ્પણિહાણં મળણઈ, જિણવિસપ્પ તં ન કાયવ્વં ॥૫॥ ”
- “ ધરણ-રણ-રુઅણ-વિગહા, તિરિવંધણ-રંધણાઈ ગિહિકિરિઆ ।
 માલી-વિજ્જ-વણિજ્જાઈ, વેદ્દપ્પ ચયણુચિયવિત્તી ॥૬॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનમંદિરમાં ૧. અવજ્ઞા કરવી, ૨. પૂજા વગેરેમાં અનાદર કરવો, ૩. તંબોલ આદિ વસ્તુઓનો ભોગ કરવો, ખાવી, વાપરવી, ૪. મનમાં દુષ્ટ સંકલ્પ-દુષ્ક્રિયા કરવું, તથા ૫. અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરવી, એ શ્રીજિનમંદિરની પાંચ આશાતનાઓ છે. તેમાં-પર્યસ્તિકા= એ પગ કહોડ સાથે બાધીને કે પલાંડી વાળીને એસવું, પ્રતિમાને પુઠ થાય તેમ એસવું, ઉભા રહેવું, પીપુડી (સીટી) વગાડવી, પગ લાંબા-પહોળા કરીને એસવું, તથા અસહ્યતાપૂર્વક એસવું, ઇત્યાદિ ‘ અવજ્ઞા ’ નામની પહેલી આશાતના છે; જેવાં-તેવાં કપડાં પહેરીને, જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ, જ્યારે ક્ષેત્રે ત્યારે અને શૂન્ય ચિત્તે અનાદરપૂર્વક પૂજા વગેરે કરવાથી બીજી ‘ અનાદર ’ નામની આશાતના થાય છે; તંબોલ વગેરે વાપરવાથી અવશ્ય જ્ઞાનાદિ શુભોની પ્રાપ્તિરૂપ ‘ આય ’

૧૨. ત્રિવિધ આશાતનાઓમાં જ્ઞ-ય સંખ્યામાં થોડી છતાં મોટી છે અને તેના જ બેદ-પ્રભેદ

૩૫ આલોક અને ચોરાશી છે. વસ્તુતઃ જ્ઞ-ય દશમાં સઘળી અંતર્ગત થઈ જાય છે.

તું=લાભતું 'શાતન' નાશ થાય છે, માટે તે 'ભોગ' નામની ત્રીજી આશાતના કરવી નહિ; રાગ, દ્વેષ કે મોહ (અજ્ઞાન-મૂઠતા) થી દૂષિત મનોવૃત્તિને દુષ્પ્રણિધાન કહેવાય છે, માટે જિનેશ્વર પ્રત્યે તે મનના 'દુષ્પ્રણિધાન' રૂપ યોથી આશાતના વર્જવી. વળી લહેણું દેવા માટે ત્યાં બેસી લંઘન (લાંઘણ) કરવું, યુદ્ધ (મારામારી-કલહ) કરવું, શોકાદિ કારણે રડવું, રાજક-થાદિ વિકથા કરવી, ઘોડા-ગાય વગેરે પશુઓને બાંધવાં (રાખવાં), રસોઇ કરવી, ગાલી દેવી, ઔષધ કરવાં, વેપાર કરવો, એ વગેરે 'અનુચિત પ્રવૃત્તિ' નામની પાંચમી આશાતના છે એ પાંચેય આશાતનાઓ શ્રીજિનમંદિરમાં કરવી નહિ. ”

આશાતનાઓના પરિહાર માટે વધારે શું કહેવું ? અત્યંત વિષયાસક્ત અને તદ્દન અવિરતિ દેવો પણ શ્રીજિનમંદિરાદિમાં આશાતનાઓને તળે છે. કહ્યું છે કે—

“ દેવહરયમિ દેવા, વિસયવિસવિમોહિઆ વિ કયાઈ ।

અચ્છરસાર્હિપિ સમં, હાસલિહ્વાઈ વિ ન કુળંતિ ॥૧૧॥ ” (શ્રાદ્ધદિ૦, ગા૦ ૧૨૪)

ભાવાર્થ—“ વિષય રૂપી ઝેરથી મુગાએલા પણ દેવો કદી શ્રીજિનમંદિરમાં અપસરાઓ સાથે પણ હાસ્ય, કીડા કે અનુચિત ભાષણ વગેરે પણ કરતા નથી. ”

આ જિનમંદિરની આશાતનાઓ માત્ર ગૃહસ્થોને જ વર્જવાની છે એમ નથી, પરંતુ સાધુથી થવાનો સંભવ હોય તે તે સાધુઓએ પણ વર્જવી જોઈએ. કહ્યું છે કે—

“ આસાયણા ઉ ભવમમણ-કારણં હય વિમાવિતં જહ્ણો ।

મલમલિણુ(ણ)ત્તિ ન જિણ-મંદિરંમિ નિવસંતિ રૂઢ સમઓ ॥૧૧॥ ” (પ્રવ૦ સારો૦ ૪૩૭)

ભાવાર્થ—“ જિનેશ્વરની (કે મંદિરમાં થતી) આશાતનાઓ સંસારજ્વલણ કરાવનારી જાણીને સાધુઓ પોતાનાં શરીર, વસ્ત્રાદિ મેલથી મલિન હોવાને કારણે જિનમંદિરમાં (ચૈત્યવન્દનાદિ પ્રયોજન પૂર્ણ થતાં વધુ) રહેતા નથી, એમ આગમમાં જણાવ્યું છે. ”

ગુરૂ તથા સ્થાપનાચાર્યની આશાતનાઓ—ગુરૂની આશાતનાઓ પણ જઘન્યાદિ ભેદે ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં—ગુરૂને પગ વગેરેનો સ્પર્શ થવાથી તેઓની જઘન્ય, પ્રલેખ કે થૂંક વગેરેનો દેશ (છાંટેા) પણ લાગવા વગેરેથી મધ્યમ, અને ગુરૂઆજ્ઞા નહિ પાળવી, આજ્ઞાથી વિપરીત કરવું, કઠોર—અપમાનજનક શબ્દો કહેવા, વગેરેથી ઉત્કૃષ્ટ આશાતના થાય છે. સંખ્યાથી તે તેત્રીશ ગુરૂવન્દન અધિકારમાં કહેવાશે.

સ્થાપનાચાર્ય (ગુરૂ)ની આશાતના પણ ત્રણ પ્રકારની છે, તેમાં સ્થાપનાચાર્યજીને વારંવાર જ્યાં-ત્યાં ફેરવવાથી અને પગ વગેરેનો સ્પર્શ કરવાથી જઘન્ય, જમીન ઉપર (નીચે) પાડવાથી અને અવજ્ઞા (અનાદર)થી જેમ-તેમ પધરાવવા વગેરેથી મધ્યમ, તથા ભાંગવાથી યા બીજી કોઈ રીતિએ પણ તેનો નાશ કરવા વગેરેથી ઉત્કૃષ્ટ આશાતના થાય છે.

આના ઉપદક્ષણથી જ્ઞાનનાં ઉપકરણોની જેમ દર્શનનાં ઉપકરણો અને ચારિત્રનાં ઉપકરણોની પણ આશાતના વર્જવી જોઈએ. કહ્યું છે કે—(અહવા ણાણાદિતિમં) અર્થાત્ 'સ્થાપનાચાર્ય'જીના અભાવે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં ઉપકરણોની પણ સ્થાપના સ્થાપી શકાય છે. માટે (એવા ઉત્તમ કાર્યમાં ઉપયોગી) ઓઘો (ચરવળો)—મુહપત્તિ-દાંડા-દાંડી વગેરે પણ જેનાથી જે જે વિધિ-અનુષ્ઠાનો વગેરે જે

જે ઉપયોગ કરવાનો હોય તેનો તે તે પ્રમાણે જ ઉપયોગ કરવો, બીજાં કાર્યોમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી આશાતના થાય છે; માટે એવી આશાતનાનો પણ ત્યાગ કરવો. મહાનિશીથ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“અવિહીપ નિઅંસણુત્તરિઅં રયહરણં દંડગં વા પરિમુંજે ચડત્થ” તિ ॥ અર્થાત્-“અવિધિ-પૂર્વક (એટલે જ્યાં ન વાપરવાનું હોય ત્યાં) નિવસન (ચોલપટ્ટો), ઉતરીય વસ્ત્ર (કપડા વગેરે), રત્નોદરણ (ઘોઘા), અથવા કંઠો વાપરવાથી ‘ચતુર્થ’ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે.” આથી શ્રાવકોએ પણ ચરવળો, મુહપત્તિ વગેરે ઉપકરણોનો વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો અને પછી પણ જ્યાં-ત્યાં નહિ મૂકતાં નિયત સ્થાને સંભાળીને મૂકવાં, કારણ કે-(ધર્મસાધનો પણ સાધ્યના ઉપચારથી ધર્મરૂપ કહ્યાં છે, તેની અવજ્ઞાથી) ધર્મની અવજ્ઞા રૂપ દોષ (આશાતના) લાગે છે. એ આશાતનાઓમાં “ઉત્સૂત્રપ્રકોષણ, અરિહંત-ગુરૂ આદિની અવજ્ઞા, વગેરે મોટી આશાતનાઓ છે. તેનાથી જીવનો અનંત-સંસાર થાય છે, અનંતકાળ સંસારમાં જન્મ-મરણાદિ કરવાં પડે છે.” કહ્યું છે કે-

“ઉસ્સુત્તભાસગાણં, બોહિણાસો અણંતસંસારો ।

પાણચ્ચ વિ ધીરા, ઉસ્સુત્તં તા ન માસંતિ ॥૧॥ ”

તથા “તિત્થયરપવયણસુઅં, આયરિઅં મળહરં મહાદ્દીઅં ।

આસાયંતો બહુસો, અણંતસંસારિઓ દ્વીદ્ ॥૧॥ ” (ઉપદેશપદ, ગા૦ ૪૨૩)

ભાવાર્થ-“ઉત્સૂત્રપ્રકોષેને યોધિ (સમક્ષિત)નો નાશ અને અનંતસંસાર જમણ થાય છે, માટે ધીર પુરૂષો પ્રાણા-ને પણ ઉત્સૂત્ર વચન યોદતા નથી. (૧)” તથા “તીર્થંકર, પ્રવચન (સંધ) શ્રુત (આગમ), આચાર્ય, ગણધર અને મહર્ષિ (એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી મોટા), એમની વારંવાર આશાતના કરનારો અનંતસંસારી થાય છે. (૨)”

એ રીતિએ દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય, સાધારણદ્રવ્ય અને ગુરૂદ્રવ્યનો કે તેઓનાં વસ્ત્રો, પાત્રો વગેરેનો નાશ કરવાથી તથા (સામધર્મ અને તેની રક્ષા કરવાની પોતાની જવાબદારી-અધિકાર છતાં) નાશ થવામાં ઉપેક્ષા કરવાથી મહા આશાતના થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ચૈદ્વિદ્વવિનાસે, દૈસિવાપ પવયણસ્સ ઉદ્ધાહે ।

સંજઙ્ચઉત્થમંગે, મૂલગ્મી બોહિલામસ્સ ॥૧॥ ” (સંવોધપંદેવાધિંગા૦ ૧૦૫)

ભાવાર્થ-દેવદ્રવ્યનો નાશ, મુનિનો ઘાત, તથા શાસનની અપજાજના કરવાથી અને સાધ્યના ચતુર્થ વ્રતને તોડવાથી યોધિ (સમક્ષિત) પ્રાપ્તિના મૂળમાં અંગારો મૂકાય છે (અનંતકાળ સુધી પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાપત્તિએ જ્ઞાનદ્રવ્યાદિ ધાર્મિક દ્રવ્યોનો નાશ, સાધ્યનો ઘાત અને સાધ્યના ચોથા વ્રતનો ભંગ કરવાથી પણ એમજ સમજવું.) તેમાં દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરવું કે બીજી રીતિએ તેનો નાશ થતો જાણુવા છતાં ઉપેક્ષા કરવી, વગેરે ચૈત્યદ્રવ્યનો નાશ કરવા બરાબર સમજવું. દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ વગેરે ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ચૈદ્વિદ્વં સાદા-રણં ચ જો દુહદ્ મોહિઅમદ્વિઓ ।

ધમ્મં ચ સો ન યાણદ્, અહવાબદ્ધાઉઓ નરણ ॥૧॥ ” (સંવોધપંદેવાધિંગા૦ ૧૦૭)

ભાવાર્થ-“જે મૂઠ મતિવાળો દેવદ્રવ્ય કે સાધારણદ્રવ્યનું દોહન કરે છે (તેનાથી કમાય છે) અથવા તેનો દ્રોહ (નાશ વગેરે) કરે છે, તે ધર્મને જાણતો નથી (અર્થાત્ બુદ્ધિમદ્ધ

થાય છે), અથવા તે નરકનું આયુષ્ય બાંધીને અવશ્ય નરકમાં ઉપજે છે. ”

તેમાં ચૈત્ય(દિવ)દ્રવ્ય તો પ્રસિદ્ધ છે અને સાધારણ દ્રવ્ય તેને કહેવાય છે કે જે મંદિરનો, પુસ્તકાદિનો (ઉપાશ્રયનો) કે આપત્તિવાળા શ્રાવકોનો ઉદ્ધાર વગેરે કરવા માટે ઋદ્ધિવાળા શ્રાવકો તરફથી એકઠું થયેલું હોય. એ જે પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો જે નાશ કરે અથવા તેનાથી પોતે વ્યાજ ઉપજાવે કે વ્યાપાર કરીને તેનો નફો પોતે ખાય, તેવો મોઢ મૂઢ મતિવાળો જીવ ધર્મ ન જાણે (અર્થાત્ ધર્મવિમુખ થાય) કે નરકનું આયુષ્ય બાંધીને નરકમાં જાય. સાધુને અંગે પણ કહ્યું છે કે-

“ ચૈદ્વિદ્વિનાસે, તદ્વિનાસણે દુવિદ્ભેદ ।

સાહુ ઉચ્ચિત્તમાણો, અણંતસંસારિઓ મણિઓ ॥૧૧॥ ” (સંબોધપ્ર-દેવાધિંગા૦ ૧૦૬)

આ ગાથાનો અર્થ તેની ટીકામાં આ પ્રમાણે છે-“એક ચૈત્યદ્રવ્ય એટલે સોનું, રૂપું, નાણું વગેરે અને બીજું તદ્દ્રવ્ય એટલે જે પ્રકારનું જિનમંદિરનું દ્રવ્ય, ‘એક નવું ખરીદ કરેલું અને બીજું જીનું ઉતરેલું’ મંદિરનું લાકડું, પથ્થર, ઇંટો વગેરે. અથવા બીજી રીતિએ એમ પણ અર્થ થાય છે કે-એક થાંભલા, કુંભિઓ વગેરે મૂળદ્રવ્ય અને બીજું છત વગેરે ઉપરનું એટલે ઉત્તરદ્રવ્ય’ એમ બે પ્રકારો, એ બંને પ્રકારના દેવદ્રવ્યનો નાશ થવા છતાં, એમ અર્થ સમજવો. બીજી રીતિએ પણ અર્થ થાય છે કે-એક સ્વપક્ષ એટલે સાધર્મિક (શ્રાવકાદિ) વર્ગ અને પરપક્ષ એટલે વિધર્મિક લોક, એમ બે પક્ષ દ્વારા ઉપર જણાવ્યું તે દરેક પ્રકારનું દેવદ્રવ્ય (અર્થાત્ ધન કે મંદિરની ચીજો) નાશ થતું હોય, ત્યારે શ્રાવક તો શું, પણ સર્વસાવધનો ત્યાગ કરનારા સાધુ પણ ઉપેક્ષા કરે, ઉપદેશ વગેરે દ્વારા તેને રોકે નહિ (રક્ષા કરે નહિ), તો તેને અનંતસંસારી કહ્યો છે. ”

પ્રશ્ન-પાપવ્યાપારને મન, વચન અને કાયાથી કરવા, કરાવવા અને અતુમોદવાનો ત્યાગ કરનાર સાધુને દેવદ્રવ્યની રક્ષા કરવાનો અધિકાર વ્યાજબી કેમ ગણાય ?

ઉત્તર-તમારા કહેવા પ્રમાણે સાધુને રાજ્ય વગેરની પાસેથી આદેશ (આજ્ઞા) કરીને ઘર, ગામ વગેરે નવું ભેગું કરવાથી દોષ ભલે લાગે ! પણ કોઈ યથાભદ્રિક (સરલ પરિણામી ધર્મ-રૂચિવાળા) વગેરે મનુષ્યોએ પહેલાં આપેલું હોય કે બીજી રીતિએ એકઠું થયેલું હોય તેવું દેવદ્રવ્ય નાશ પામતું હોય ત્યારે રક્ષા કરનારા સાધુને તેનાં પરચક્રખાણમાં કોઈ હરકત-હાનિ થતી નથી; બિલકુલ જિનાજ્ઞાના પાલનથી ધર્મનું પોષણ થાય છે. આને અંગે કહ્યું છે કે-

“ ચોણ્-ચૈદ્વિનાસ, ચિત્તહિરણ્ણે અ ગામગાવાઈ ।

લગંતસસ ઉ જઈણો, તિગરણસોહિ કહં નુ મવે ? ॥૧૧॥ ”

“ મણઈ-ઈત્થ વિમાસા, જો ઇઆઈ સયં વિમગ્ગેજા ।

તસસ ન હોઈ વિસોહી, અહ કોઈ હરિજ્જ ઇઆઈ ॥૨૧॥ ”

“ તત્થ કરંતુ ઉવેહં, સા જા મણિઆ ઉ તિગરણવિસોહી ।

સા ય ન હોઈ અમત્તી, તસસ ય તમ્હા નિવારિજ્જા ॥૩૧॥ ”

“ સન્વત્થામેણ તહિં, સંઘેણ ય હોઈ લગ્ગિઅવ્વં તુ ।

સચરિત્ત્ત્વરિત્તીણ ય, સન્વેહિં હોઈ કજં તુ ॥૪૧॥ ” (પચ્ચકલ્પમાણ્ય.)

ભાવાર્થ—“શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-ચૈત્યોનાં ક્ષેત્રો-સુવર્ણ-ગામો-પશુઓ (પત્થરો) વગેરેની સંભાળમાં પડેલા સાધુને (સંયમમાં) મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કેમ રહે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે-આમાં એકાંત નથી, સ્વયં એ વસ્તુઓની માગણી કરે તે સાધુને (સંયમની) ત્રિકરણ શુદ્ધિ ન રહે, પણ કોઈ એનું હરણ કરતું હોય ત્યારે પણ ‘તે વિષયમાં ઉપેક્ષા કરવી એ ત્રિકરણ શુદ્ધિ છે’-એમ જોયો કહે છે તે (વસ્તુતઃ) ત્રિકરણ શુદ્ધિ નથી પણ દેવની અભક્તિ છે; માટે દેવદ્રવ્યનું હરણ કે દુર્વ્યય કરનારને અટકાવવો જોઈએ. સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ, સર્વ કોઈનું દેવદ્રવ્યનો નાશ થતો અટકાવવો તે કર્તવ્ય છે, માટે સર્વ ઉપાયો (બળ) પૂર્વક તે વિષયમાં શ્રીસંઘે નાશ થતો અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.” કહ્યું પણ છે કે—

“ચેદ્અદન્વં મિણ્હિત્તુ, મુંજણ જો ઉ દેહ સાહૂણં ।

સો આણાઅણવત્થં, પાવહ લિંતો વિ દિંતો વિ ॥૧૧॥” (વ્યવહારમાધ્ય)

ભાવાર્થ—“દેવદ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને સ્વયં ભક્ષણ કરે (આશુવિકા ચલાવે) અને સાધુઓને (તેનાથી આહારાદિ) આપે, તે લેનાર દેનાર બંનેને જિનાજ્ઞાનો ભંગ થાય છે તથા અનવસ્થા (તે દોષની પરંપરા રૂપ) દોષના તેઓ ભાગી બને છે; અર્થાત્ ‘જિનાજ્ઞાભંગ અને અનવસ્થા’ એ એ દોષો તેઓને લાગે છે.” (માટે સાધુ પણ દેવદ્રવ્યની રક્ષા કરવામાં જવાબદાર છે.) દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ (નાશ), અને રક્ષણ તથા વૃદ્ધિ કરવાનું અનુક્રમે ફળ કહ્યું છે કે—

“જિણપવયણવુહ્ધિકરં, પમાવર્ગં નાણદંસણગુણાણં ।

મક્કલંતો જિણદન્વં, અણંતસંસારિઓ હોહ ॥૧૧॥” (શ્રાંદિઁકુઁગાં ૧૪૨)

ભાવાર્થ—“દેવદ્રવ્ય હોય તો ચૈત્યો બનાવવાં, ભરાવવાં, તેને સંભાળવાં, મહાપૂજા કે સત્કાર વગેરે કાર્યો કરવાં, ઇત્યાદિ બની શકે, ત્યાં પ્રાયઃ સાધુઓનું પણ આગમન થવાથી તેઓનાં વ્યાખ્યાનશ્રવણ વગેરે દ્વારા શ્રીજ્ઞેનશાસનની વૃદ્ધિ (ઉન્નતિ) થાય, અને તેથી જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રગુણોની પ્રભાવના પણ થાય. આવા ઉપકારી પણ દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ (નાશ) કરનારો અનંતસંસારી થાય છે.”

“જિણપવયણવુહ્ધિકરં, પમાવર્ગં નાણદંસણગુણાણં ।

રક્કલંતો જિણદન્વં, પરિત્તસંસારિઓ હોહ ॥૧૧॥” (શ્રાંદિઁકુઁ, ગાં ૧૪૩)

ભાવાર્થ—“ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શ્રીજ્ઞેનશાસનની ઉન્નતિ અને જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રભાવના કરનારા દેવદ્રવ્યની રક્ષા કરનારો અલપસંસારી થાય છે. (થોડા ભવોમાં મોક્ષે જાય છે.)”

“જિણપવયણવુહ્ધિકરં, પમાવર્ગં નાણદંસણગુણાણં ।

વ(વુ)હ્ધંતો જિણદન્વં, તિત્થયરત્તં લહ્હ જીવો ॥૧૧॥” (શ્રાંદિઁકુઁ, ગાં ૧૪૪)

ભાવાર્થ—“તે શ્રી જ્ઞેનશાસનની વૃદ્ધિ અને જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોની પ્રભાવના કરનારા દેવદ્રવ્યની સારી રીતિએ રક્ષા તથા ન્યાયપૂર્વક વૃદ્ધિને કરનારો જીવ તીર્થંકરપણાને પામે છે.”

દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ પણ ^{૧૩}કુબ્યાપારવિના સદ્વ્યવહાર વગેરેથી જ કરવી. તેનું કારણ કહ્યું છે કે—

૧૩. શ્રાવકના સર્વ વ્યવહારની શુદ્ધિનું મૂળ ‘ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય’ છે, તેમ ધર્મવ્યવહારની શુદ્ધિનું મૂળ પણ ઉચિત ઉપાયોથી એકઠું થયેલું દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય વગેરે છે. સાધુપણની રક્ષા અને વૃદ્ધિમાં નિર્દોષ

“ જિણવરઆનારહિં, વદ્ધારંતા વિ કેવિ જિણદવ્વં ।

બુહંતિ ભવસસુદે, મૂઠા મોહેણ અન્નાણી ॥૧૧॥ ” (સંબોધપ્રંદેવાધિંગા ૧૦૨)

ભાવાર્થ—“ કેટલાક મોહથી મૂઠ અજ્ઞાની જીવો જિન આજ્ઞાવિરૂદ્ધ (અન્યાય, અનીતિ વગેરે અવ્યવહાર માર્ગે) દેવદ્રવ્યને વધારવા છતાં પણ સંસારસમુદમાં ખૂડે છે. ”

કેટલાક શાસ્ત્રકારોનું કથન તો એમ છે કે—‘ અન્યધર્મીઓને દેવદ્રવ્ય ધીરી, બદલે વધુ કિંમતનું ઘરેણું (થાપણ) લઈને પણ વધારે વ્યાજ લઈ દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી તે પણ વ્યાજખી નથી, ’ કારણ કે-સમ્યક્ત્વ(સત્ય)ની ટીકા વગેરેમાં સંકાશ શ્રાવકની કથામાં તેવો નિવેધ છે.

તથા (તીર્થમાળા વગેરે) માળા પહેરવા વગેરેમાં પણ જે (ઉછામણીથી) જોલવામાં આવે તે દેવદ્રવ્ય ગણાય, માટે તુર્ત આપી દેવું જોઈએ, વિલંબે આપવાથી દેવદ્રવ્યનો ઉપલોગ કર્યો ગણાય અને તેથી ઉપર કહ્યા તે દોષો લાગે, જેઓની તત્કાલ આપવાની શક્તિ ન હોય તેમણે સંઘ સમક્ષ પખવાડીયું-મહિનો વગેરે સ્પષ્ટ મુદત નક્કી કરીને તે મુદત પહેલાં આપી દેવું. મુદત પ્રમાણે નહિ આપવાથી પણ દેવદ્રવ્યનો ઉપલોગ કરવાના ઉપર કહ્યા તે દોષો લાગે છે. એટલુંજ નહિ, દેવ માટેનાં વાજાંત્રો પણ શુદ્ધની કે સંઘની આગળ નહિ વગાડવાં, કેટલાક આચાર્યો એમ માને છે કે-આસ કારણે સવિશેષ ભાડું આપીને વપરાય. કહ્યું છે કે—

“ મુહં વિણા જિણાણં, ઉવગરણં ચમરછત્તકલસાઈ ।

જો વાચારહ મૂઠો, નિઅકજે સો હવહ દુહિઓ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—જે મૂઠ જિનેશ્વરોનાં ચામર-છત્ર-કળશ વગેરેને મૂલ્ય (ભાડું-નકરો) આપ્યા વિના પોતાના કાર્યોમાં વાપરે છે, તે દુઃખીઓ થાય છે. ”

મૂલ્ય (નકરો) આપીને પણ પોતાને નામે વાપરતાં, કેઈ વસ્તુ કદાચ ભાંગી-તૂટી જાય તો પોતાના દ્રવ્યથી તે નવું બનાવરાવીને (અગર સાઈ સમરાવીને) પાછું સોંપવું. વળી પોતાનો હીપક માત્ર દેવદર્શન પૂરતો જ શ્રીજિનમંદિરમાં લાવ્યા હોય તો તે મંદિરમાં લાવવા છતાં દેવનો હીપક ગણતો નથી, પૂજાને ઉદ્દેશીને દેવ આગળ મૂક્યો હોય તો તે દેવ હીપક મનાય છે, કારણ કે આ વિષયમાં પરિણામની પ્રધાનતા છે. (દેવને અર્પણ કરેલું દેવતુંકહેવાય’)

એ દેવદ્રવ્યને અંગે ઉચિતાનુચિતપણું જણાવ્યું, તેમ જ્ઞાનદ્રવ્યને અંગે પણ સમજાવેલું. જ્ઞાન માટે સાધુઓને આપેલા કાગળો, પાનાં વગેરે પણ શ્રાવકે પોતાના ઉપયોગમાં વાપરવાં નહિ, તેમજ સાધુ-સાધ્વીનાં મુહપત્તિ વગેરે પણ શ્રાવકે વાપરવાં વ્યાજખી નથી. [ઉપા ૦ કહ્યું છે કે—

“ મુહપત્તિઆસણાહસુ, મિણં જલણમાહસુ ગુરુલહ્ગાઈ ।

જહ્વભોગિ અ પુણ, વત્યાહસુ દેવદવ્વ વ્વ ॥૧૧॥ ” (શ્રાદ્ધજીતકલ્પ)

ભાવાર્થ—“ એવો છે કે-શુદ્ધનાં (સાધુ-સાધ્વીનાં) મુહપત્તિ, આસન વગેરેનો પરિલોગ કરવાથી

આહારની જમ ધર્મની રક્ષા અને વૃદ્ધિમાં પણ નિર્દોષ દ્રવ્ય જ લાભપ્રદ છે. અજ્ઞાનભાવથી, અધિક પડતા પાપભયથી કે પરિગ્રહસંજ્ઞાથી જે જ ધાર્મિક દ્રવ્યો અનુચિત માર્ગે ભેગાં થાય છે-તે વસ્તુતઃ શુભોનાં વિકાસક બનતાં નથી. માટે શાસ્ત્રવચનોની સમજપૂર્વક લોભ વગેરેને છોડીને, ઉચિત ઉપાયોથી ધાર્મિક દ્રવ્યોનું રક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરનારાઓને તીર્થકરનામકર્મ ઉપાજન થાય-એમ સમજવું.

(વાપરવાથી) 'ભિન્નમાસ' પ્રાયશ્ચિત આવે, તથા તેઓનાં આહાર-પાણી અને આદિ શબ્દથી વસ્ત્ર વગેરે વાપરવાથી તથા 'વિક્રમાદિત્ય રાજાની જેમ કોઈએ સાધુની નિશ્રાવાળાં (સાધુને માટે નિશ્ચિત) કરેલાં સુવર્ણ વગેરે વાપરવાથી, અનુક્રમે ગુરુ-લઘુ વગેરે નીચે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત આવે છે, જળ વાપરવાથી 'છ-લઘુ,' અન્ન-આહાર વાપરવાથી 'અનુર્ગુરુ,' વસ્ત્ર વગેરે વાપરવાથી 'છ-લઘુ,' અને સુવર્ણાદિ વાપરવાથી 'છ-ગુરુ' વગેરે, આથી નક્કી થયું કે-ગુરુદ્રવ્ય જે પ્રકારનું છે-એક તેઓને વાપરવાનાં વસ્ત્ર-પાત્ર-આહાર-પાણી વગેરે લોગદ્રવ્ય અને બીજાં તેઓની પૂજાદિ પ્રસંગોએ ગૃહસ્થે ભેટ કરેલું હોવાથી શ્રાવકો પાસે એકદુઃ થયેલું સોનામહોર વગેરે.' (અહીં 'ભિન્ન માસ, અનુર્લઘુ-ગુરુ, છ લઘુ-ગુરુ' ઇત્યાદિ પ્રાયશ્ચિતના સાંકેતિક-પારિભાષિક શબ્દો છે.) એથી નિશ્ચિત થયું કે એ બન્ને પ્રકારનું પણ ગુરુદ્રવ્ય શ્રાવકે વાપરવું નહિ.]

સાધારણદ્રવ્ય પણ જો શ્રીસંઘે વાપરવા આપેલું હોય તો જ શ્રાવકને પોતાને અર્થે વાપરી શકાય, માટે શ્રાવકે મુખ્યતથા પોતાના ધનને સાધારણ ખાતામાં જ અર્પણ કરવું એ ઉત્તમ છે, કારણ કે- સાધારણ ખાતે અર્પણ કરેલું સર્વ ધર્મકાર્યોમાં ઉપયોગી બને છે.

શ્રાવકે ધર્મમાર્ગે વાપરવા માટે નક્કી કરેલું ધન પણ જુદું જ વાપરવું, પોતાને અંગે કરાતા ભોજન, દાન વગેરે કાર્યોમાં ભેગું વાપરવું નહિ, તેમ કરવાથી સ્પષ્ટ રીતિએ ધાર્મિક દ્રવ્ય લોગવ્યાનો દોષ લાગે જ છે. આથી જેઓ તીર્થયાત્રાદિમાં ભોજન-ગાડાભાડા (રેલવેઅર્થ) વગેરેમાં થતા પોતાના અંગેના ખર્ચને ધર્માદામાં વાપરવા માટે નક્કી કરેલા દ્રવ્યમાંથી કાઢે છે (વાપરે છે), તે મૂઢ આત્માઓની ગતિ સમજતી નથી, અર્થાત્ દુર્ગતિજ થાય.

ઉદ્યાપન (ઉજમાણા) વગેરે પણ જો કોઈ પોતાના નામથી મોટા આડંબરથી કરે, તો લોકો તેની પ્રશંસા-અનુમોદના કરે; અને તેમાં દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય કે સાધારણદ્રવ્યની અનેક વસ્તુઓ વપરાતાં તેનું ભાડું (નકરો) વ્યાજબી રીતિએ આપે નહિ અથવા અલ્પ માત્ર આપે, તો તે તે ખાતાની ધાર્મિક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરીને પોતાની પ્રશંસા વધારવાથી તેનો સ્પષ્ટ દોષ લાગે. (માટે પૂર્ણ-વ્યાજબી નકરો આપવો અને પોતાની પ્રશંસાનો ઉદ્દેશ નહિ રાખતાં શ્રીજૈનશાસનની પ્રભાવનાનો જ ઉદ્દેશ રાખવો.)

બીજા કોઈએ ધાર્મિક કાર્યોમાં ખર્ચવા માટે સોંપેલું ધન પણ વાપરતી વેળાએ વહિવટ-કર્તા આદિ કાર્ય કરનારે તેના માલિકના નામની જાહેરાત પૂર્વક વાપરવું જોઈએ અને જો સામુહાયિક (ટીપથી-ખરડાથી) ભેગું થયેલું હોય તો તેને તેમ જાહેર કરીને વાપરવું જોઈએ, નહિ તો વહિવટકર્તાને પુણ્યને બદલે તે ધનની ચોરીનો દોષ લાગે છે. એ રીતિએ અંતઃસમયે પિતા વગેરે સંબંધોઓની પાછળ જે ધર્માદા (ખર્ચવાનું) કહેવાય છે, તેને પણ મરનાર સાવ-ધાન હોય તેવી અવસ્થામાં ગુરુ આદિ સંઘની સાક્ષીએ એમ જાહેર કરવું કે-તમારે નિમિત્તે આટલા (અમુક) દિવસો-મહિનાઓમાં આટલું (અમુક) ધન વગેરે ધર્મમાર્ગે વાપરીશું તેની તમે અનુમોદના કરો, વગેરે બીમારને સંભળાવવું અને તેના અવસાન બાદ કહ્યા પ્રમાણે સર્વ લોકો જાણે તેમ તેને જલદી મરનારના નામથી જ વાપરવું.

અમારિદ્રવ્ય (જીવદયા-ખોડાંઢોર-પક્ષીઓના દાણા વગેરેનું) તો દેવના ઉપયોગમાં પણ વાપરવું નહિ, (કારણ કે-તેમ કરવાથી તે જીવોને ચારા-પાણીનો અંતરાય થાય અને તેથી અંત-

રાયકર્મનો બંધ તથા 'તે જીવોને બચાવી ન શકાય તેથી' હિંસાનો દોષ પણ લાગે.)

એમ સર્વ ધર્મકાર્યોમાં આશાતના ટાળવા માટે વિવેકીઓએ વિવેક રાખવો જોઈએ. (વસ્તુતઃ નિષ્પક્ષપાતપણે-મધ્યસ્થપણે વર્તવાથી જ લાભ છે, કારણ કે-રાગ-દ્રેવાદિ કે લોભ-મૂર્છા-અજ્ઞાન-પક્ષપાત આદિથી કરાતી સારી પ્રવૃત્તિ પણ અનુચિત છે, દરેક પ્રવૃત્તિમાં આ રહસ્ય સમજવું.) એ પ્રમાણે 'આશાતનાના પરિહાર' રૂપ મૂલ બાસઠમી ગાથાનું પ્રથમ પાદ વર્ણવ્યું. હવે 'પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી'-એ બીજા પાદનું વર્ણન કરે છે.

માણસ પોતાની સંપત્તિ, શક્તિ કે યોગ્યતા પ્રમાણે કાર્યો કરે તો તે કાર્યો લોકોમાં આદર-પાત્ર બને છે અને શક્તિથી વિશેષ કે ઓછા પ્રમાણમાં કરે છે તો તે શોભાસ્પદ તેમજ પોતાને કે પરને લાભકર્તા થતાં નથી, માટે અહીં જણાવે છે કે-ચૈત્ય સંબંધી કાર્યો પોતાની શક્તિને અનુસારે કરવાં, જેવાં કે-“મંદિરનો પ્રદેશ સાફ રાખવો, અર્થાત્ મંદિરની આબુબાબુનો કે ઉપરનો ભાગ ભીંતો, છતો, શિખરો, કમાનો, પરસાળ, બહારના મંડપો વગેરે સાફ કરવાં, તથા મંદિરની ભૂમિ (નીચેનું તળીયું) વગેરે પ્રમાણન કરવું (સાફ કરવું); પૂજા માટેની સામગ્રી વસાવવી; શ્રીજિનપ્રતિમાઓ તથા પરિકરો વગેરેને નિર્મળ બનાવવાં, અર્થાત્-ઓપ-ઊટકણું કરાવવા વગેરેથી વિશેષ નિર્મળ કરવાં; સુંદર ઝાંઝાંચરના, દીવાની રોશની વગેરેથી શોભા કરવી; અક્ષત, નૈવેદ્ય વગેરે રક્ષણ કરવા યોગ્ય વસ્તુને સાચવવી; ચંદન, કેસર, ધૂપ, ઘી વગેરે ઉત્તમ જાતિની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો; દેવદ્રવ્યાદિની ઉધરાણીમાં ઉદમ રાખવો; દેવદ્રવ્ય વ્યવસ્થિત સ્થલે મૂકવું; તેની આવક-બાવક તેમજ ઉપજ-ખર્ચનો હિસાબ સ્પષ્ટ રાખવો, અર્થાત્ નામું ચોક્કસ રાખવું; જ્યારે તેનો જ્યાં ઉપયોગ કરવો જરૂરી હોય ત્યારે ત્યારે ત્યાં તેનો ઉપયોગ વિવેકથી કરવો; પૂજારી વગેરે નોકરો (ઉત્તમ સ્વભાવના, સારા પગારથી સંતોષ પામે તેમ) રાખવા; વગેરે દરેક કાર્યોની ચિંતા કરવી : અર્થાત્ શક્તિ પ્રમાણે તે કાર્યો કરવાં એ ગૃહસ્થનો (શ્રાવકનો) વિશેષ ધર્મ છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-ઉપર જણાવ્યાં તે પૈકી ધન, પરિવાર, નોકરો વગેરે દ્વારા કરી શકાય તેવાં તે તે કાર્યો કરવા-કરાવવા રૂપ શ્રી જિનમંદિરની ચિંતા (સંભાળ) કરવી તે ધનાઢ્યોને સહેલી છે; અને સામાન્ય શ્રાવકોને પોતાની જાતમહેનતથી કે કુટુંબના માણસોથી થઈ શકે તેવાં કાર્યો રૂપ સેવા-સંભાળ કરવી સહેલી છે, ધન કે નોકરો આદિથી કરવા જેવી સંભાળ તેઓને હુકર છે. માટે જેનું જે કાર્યમાં જેટલું સામર્થ્ય હોય, તેણે તે તે કાર્યો પોતાના સામર્થ્યને છૂપાવ્યા સિવાય શક્તિને અનુસાર વિશેષ પ્રમાણમાં કરવાં. તેમાં પણ સ્વદય (થોડા જ) સમયમાં થઈ શકે તેવાં કાર્યો બીજી નિસિદ્ધી કહ્યા પહેલાં જ કરવાં અને વિશેષ વખત લાગે તેવાં કાર્યો પોતાની અનુકૂળતા મુજબ યથાસમયે પાછળથી પણ કરવામાં વાંધો નથી. વસ્તુતઃ ગૃહસ્થપણની આ જ સાચી કમાણી (સાર) છે. કહ્યું છે કે—

“ તં નાળં તં ચ વિન્નાણં, તં કલાસુ અ કોસલં ।

૪૪. અંગરચના તથા દીપકની રોશનીને અંગે મોહકતા માટે અનુચિત વસ્તુઓ વાપરવાનો વ્યવહાર હાનિકર છે. ભગવંતની આજ્ઞાનો ભંગ કરીને કરાતા કાર્ય પણ કાર્યમાં લાભને બદલે હાનિ થાય છે. વસ્તુતઃ સમજવા છતાં, જિનાજ્ઞાની વિરુદ્ધ કાર્ય ત્યારે જ થાય કે જ્યારે ભક્તિને બદલે મોહનું જોર વધુ હોય ! મોહના પરિણામ જિન-આજ્ઞાનો છેદ અને ભક્તિના પરિણામ તેનું પાલન કરાવનારા છે.

સા બુદ્ધી પોરિસં તં ચ, દેવકજ્જેણ જં વણ ॥૧૧॥ ”

બાવાર્થ—“તે જ જ્ઞાન છે, તે જ વિજ્ઞાન છે, તે જ કળા-કૌશલ્ય છે, તેજ બુદ્ધિ તથા તે જ પુરૂષાર્થ (બળ) છે; કે જે પરમ તારક શ્રીજિનેશ્વરદેવના કાર્યોમાં વપરાય.”

પ્રાચીન શ્રીજિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરવામાં તો ઘણું જ ફળ જણાવ્યું છે. કહ્યું છે કે—

“ અપ્પા ઉદ્ધરિઓ સ્થિત, ઉદ્ધરિઓ તહ ય તેહિ નિજવંસો ।

અન્ને અ મન્વસત્તા, અણુમોઝંતા ઉ જિણમવળ ॥૧૧॥ ”

“ સ્થિતિ નીઆગોઝં, ઉચ્ચાગોઝં ચ વંધિઝં તેહિ ।

કુગણપહો નિદ્ધવિઓ, સુગણપહો અજિઓ તેણ (ય તદા) ॥૧૨॥ ”

“ રૂઢલોગંમિ સુકિત્તી, સુપુરિસમગ્ગો અ દેસિઓ હોઈ ।

અન્નેસિં મન્વાણં, જિણમવળં ઉદ્ધરંતેણ ॥૧૩॥ ”

“ સિજ્ઞંતિ કેહ તેણેવ, મવેણ સિદ્ધ(દંવ)ત્તણં ચ પાવિતિ ।

દંદસમા કેહ પુણો, સુરસુક્કલં અણુમવેલ્લણં ॥૧૪॥ ”

(શ્રાંદિંકુ, ગાં ૧૦૧ થી ૧૦૪)

બાવાર્થ—“જેઓએ શ્રીજિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમણે વસ્તુતઃ તો પોતાના આત્માનો, પોતાના વંશનો, અને તેની અનુમોદના કરતા બીજા બંધ આત્માઓને પણ ઉદ્ધાર કર્યો સમજવો. તેઓએ શ્રીજિનમંદિરના જિણોદ્ધારથી નિચેગોત્ર ખપાવીને ઉચ્ચેગોત્રનો બંધ કર્યો અને દુર્ગતિનો માર્ગ પૂરો કરીને સદ્ગતિનો માર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો. શ્રીજિનમંદિરનો જિણોદ્ધાર કરનારની આ લોકમાં નિર્માળ કીર્તિ વધે છે અને તેઓએ બીજા બંધ આત્માઓને સત્પુરૂષનો માર્ગ બતાવ્યો છે. (એટલે કે-પૂર્વકાળે ‘શ્રીઅષ્ટાપદ વગેરે તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરાવનારા શ્રીસગર ચક્રવર્તીના પુત્રો વગેરેએ’ તીર્થોદ્ધાર-જિણોદ્ધાર કરનારા પ્રાચીન સત્પુરૂષોનો માર્ગ બીજા બંધ આત્માઓને બતાવ્યો છે. તાત્પર્ય કે-બીજા આત્માઓ તેમનો જિણોદ્ધાર કરાવેલો જોઈને પોતે પણ કરે છે.) શ્રીજિનમંદિરનો જિણોદ્ધાર કરાવનાર કોઈ પુણ્યાત્મા તે જ ભવમાં સર્વકર્મોને તોડી સિદ્ધિગતિમાં જાય છે, કોઈ સ્વર્ગના ઇન્દ્ર બને છે, તો કોઈ ઇન્દ્ર સમાન ઋદ્ધિવાળા (સામાનિક દેવ) થઈને દેવસુખોને લોગવીને (મનુષ્યપણે ઉત્તમ કુલમાં જન્મ પામીને) સિદ્ધિગતિને પામે છે.”

એ પ્રમાણે ધર્મશાળા (પૌષ્ઠશાળા-ઉપાશ્રય), શુરુ અને જ્ઞાન વગેરેનાં કાર્યોની ચિન્તામાં પણ શક્તિને અનુસાર ઉદ્યમ રાખવો, શક્તિ પ્રમાણે તે કાર્યો સંભાળવાં; કારણ કે-દેવ-શુર-જ્ઞાન વગેરેની ચિન્તા (સંભાળ-સેવા) કરવાનો ધર્મ શ્રાવકોનો જ છે, બીજાનો નથી. માટે શ્રાવકોએ જ તે ચિન્તા (સંભાળ) કરવાની હોય છે. આ મૂલ ગાથાના ‘ઉચિત પ્રવૃત્તિ’ અંશનું વર્ણન કર્યું. હવે ‘વિનયપૂર્વક શુરની પાસે પચ્ચક્કુખાણુ કરવું’ તે કહે છે.

ઉપર મુજબ શ્રીજિનપૂજા વગેરે કર્યા પછી, જો સાધુ મુનિરાજ દેવદર્શન કે સ્નાત્ર મહોત્સવાદિના દર્શન માટે શ્રીજિનમંદિર આવેલા હોય અને ધર્મોપદેશ આપવા ત્યાં રોકાયેલા હોય, તો ત્યાં (જિનમંદિરે), નહિ તો તેઓ જ્યાં હોય તે ઉપાશ્રય-ધર્મશાળાદિ સ્થાને જઈને, ત્યાં પણ શ્રીજિનમંદિરની જેમ ‘ત્રણ વાર નિસિહી, પાંચ અભિગમ’ વગેરે યથાયોગ્ય વિધિપૂર્વક પ્રવેશ

કરીને શુરૂ એટલે ધર્માચાર્ય (વગેરે સાધુ)ની સમીપમાં જઈ વિનયપૂર્વક-વન્દનાદિ કરીને ધર્મ-દેશના સાંભળવા પહેલાં કે પછી પચ્ચક્ષુખાણુ લેવું (કરવું). અહીં ‘સમીપમાં’ એટલે સાડા ત્રણ હાથ દૂર-તેઓના અવગ્રહ (મર્યાદા)ની બહાર, અને ‘વિનયપૂર્વક’ એટલે આની પછી કહીશું તે ‘વન્દન વગેરે (વિધિ) વિનય’ કરીને, પછી દેવસાક્ષીએ કયું હોય તે અથવા તેથી વધારે (મોટું) પચ્ચક્ષુખાણુ પુનઃ શુરૂની સાક્ષીએ કરવું-એમ સમજવું. આત્મસાક્ષીએ, દેવસાક્ષીએ અને શુરૂ-સાક્ષીએ-પચ્ચક્ષુખાણુ કરવાનું હોવાથી શુરૂ પાસે પણ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ પ્રત્યાભ્યાસં યદાસીત્ત્વ, કરોતિ ગુરુસાક્ષિકમ્ ।

વિશેષેણાથ મૃદ્ધાતિ, ધર્મોઽસૌ ગુરુસાક્ષિકમ્ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ પહેલાં જે કયું હોય તે અગર તેથી વિશેષ પચ્ચક્ષુખાણુ શુરૂમહારાજની સાક્ષી-એ ગ્રહણ કરવું, કારણ કે-શુરૂસાક્ષીએ ધર્મ કરવાનો છે,”

શુરૂસાક્ષીએ કરવાથી પચ્ચક્ષુખાણુના પરિણામ (અધ્યવસાયો)માં દઢતા થાય છે, ‘ગુરુસક્ષિઓ હુ ધર્મો’ અર્થાત્ ‘શુરૂસાક્ષીએ ધર્મ કરવો’-એ શ્રીજિન આજ્ઞાનું પાલન થાય છે, શુરૂમહારાજના મુખનાં વચનો સાંભળવાથી પ્રગટ થતા શુભ આશયથી ક્ષયોપશમ અધિક થાય છે તથા તે ક્ષયો-પશમથી તે તે શુભો (પચ્ચક્ષુખાણુદિ)ની અધિક પ્રાપ્તિ થાય છે; એમ ઉત્તરોત્તર ઘણો લાભ થાય છે. શ્રાવકપ્રજ્ઞાપિતમાં કહ્યું છે કે-

“ સંતંમિ વિ પરિણામે, ગુરુમૂલપવજ્જણંમિ એસ ગુણો ।

દઢયા આણાકરણં, કમ્મસ્વઓવસમ-વુદ્ધી અ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ પરિણામ હોવા છતાં, શુરૂની સાક્ષીએ તે તે ધર્મ (પચ્ચક્ષુખાણુદિ) કરવાથી તેના પરિણામમાં દઢતા થાય છે, શ્રીજિનાજ્ઞાનું પાલન થાય છે તથા તેથી કર્મોના ક્ષયોપશમ થાય છે અને એ ક્ષયોપશમથી તે તે ધર્મની (પરિણામોની) વૃદ્ધિ થાય છે.”

માટે પચ્ચક્ષુખાણુની જેમ બીજા પણ નિયમે શુરૂનો યોગ હોય તો શુરૂસાક્ષીએ કરવા.

॥ ઇતિ ચૈત્યવન્દન અધિકાર ॥

ગુરુવન્દન અધિકાર

પ્રત્યાખ્યાન વિનયપૂર્વક કરવું—એમ કહ્યું, વિનય ગુરુને વન્દન વગેરે કરવાથી થાય છે. માટે હવે ગુરુવન્દનનું સ્વરૂપ કહે છે—

ગુરુવન્દનના ત્રણ પ્રકારો છે. ફેટાવન્દન, (છાલ) થોભવન્દન અને દ્વાદશાવર્તવન્દન. કહ્યું છે કે—

“ ગુરુવંદનમહ તિવિહં, તં ફિટ્ટા ૧ છોમ ૨ બારસાવત્તં ૩ ।

સિરનમણાઇસુ પદમં, પુણ્ણાસમણદુગિ બીઅં ॥૧॥ ”

“ તદ્અં તુ છંદનદુમે, તત્થ મિહો આદમં સયલસંથે ।

બીઅં તુ દંસણીણ ય, પયઢિઆણં ચ તદ્અં તુ ॥૨॥ ” (વન્દનભાષ્યમૂલ)

ભાવાર્થ—“ ગુરુવન્દન ત્રણ પ્રકારે થાય છે. એક ફિટ્ટાવન્દન, બીજું છે (થો) ભવન્દન અને ત્રીજું દ્વાદશાવર્તવન્દન. તેમાંનું પહેલું મસ્તક વગેરે નમાવવાથી, બીજું (પાંચેય અંગથી) પૂર્ણ બે અમાસમણ દેવાથી અને ત્રીજું બે વંદન (વાંદણાં) દેવાથી થાય છે. તેમાં પણ પહેલું સકલ શ્રીસંઘને પરસ્પર, બીજું સાધુ-સાધ્વીઓને અને ત્રીજું પદસ્થો (આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-ગણી-પ્રવર્તક-સ્થવિર વગેરે પદવીધરો)ને કરાય છે. (એમાં એટલું વિશેષ છે કે-ફિટ્ટાવન્દન, સાધુએ સર્વ સાધુઓને, સાધ્વીએ સર્વ સાધુઓ તથા સાધ્વીઓને, આવકે સર્વ સાધુ-સાધ્વી તથા આવક-આવિકાઓને અને આવિકાએ પણ તે ચારેયને કરવાનું છે. છાલવન્દન, સાધુએ વડિલ સાધુને, સાધ્વીએ સર્વ સાધુઓને તથા વડિલ સાધ્વીને, આવકે સર્વ સાધુઓને અને આવિકાએ સર્વ સાધુઓને, સાધ્વીઓને કરવાનું છે. દ્વાદશાવર્તવન્દન તો સાધુઓ, સાધ્વીઓ, આવકો તથા આવિકાઓ, સર્વેએ માત્ર પદસ્થોને જ કરવાનું છે, તે પણ અપદસ્થ સાધુઓએ સર્વ પદસ્થોને તથા પદસ્થોએ વડિલ પદસ્થોને કરવાનું છે. ૬૫)”

જેમણે પ્રતિક્રમણ ગુરૂની પાસે ન કર્યું હોય તેમણે વિધિપૂર્વક બૃહદ્ (દ્વાદશાવર્ત) વન્દન કરવું જોઈએ. તેનો વિધિ ગુરુવંદનમૂળ ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે—

“ ઇરિયા-કુસુમિણુસ્સગ્ગો, ચિદ્વંદન-પુત્તિ-વંદના-લોઅં ।

વંદન-સ્વામણ-વંદન, સંવર-ચણ્ણોમ-દુસજ્ઞાઓ ॥૧॥ ”

“ ઇરિયા-ચિદ્વંદન-પુત્તિ, વંદન-ચરિમ-વંદના-લોઅં ।

વંદન-સ્વામણ-ચણ્ણોમ-દિવસુસ્સગ્ગો-દુસજ્ઞાઓ ॥૨॥ ” (ગા. ૩૮-૩૯)

ભાવાર્થ—“આ ગાથાનો ભાવાર્થ ત્યાં કહેલો છે કે-પહેલાં ઇરિયાવડિં પડિકકમ્મિ (૫૦ ૩૪૬ જણાવ્યા પ્રમાણે) ‘કુસુમિણુ દુસુમિણુનો કાઉસ્સગ્ગ એકસો કે એકસોઆઠ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ કરવો;

૬૫. આ દ્વાદશાવર્તવન્દન આજકાલ તો આવક-આવિકાઓને પૌષ્ઠમાં રાઈ-મુહપન્તિ (લઘુ પ્રતિક્રમણ) રૂપે તથા ચતુર્વિધ શ્રીસંઘમાં ચોમાસી-સંવત્સરીના આમણાં રૂપે પ્રવૃત્તિમાં જોવામાં આવે છે. સાધુ-સાધ્વીઓમાં પણ તે ખાસ નહિવત્ જોવાય છે, દરરોજ પદસ્થોને પણ બહુધા થોભવન્દન કરવાની આહુ પ્રવૃત્તિ પ્રમાદમૂલક છે. વિધિ પણ આનાથી વર્તમાનમાં દૂરે જોવાય છે.

પછી જગચિંતામણીથી જય વીયરાય.' સુધી ચૈત્યવન્દન કરવું; પછી આદેશ માગી રાઈ-મુહ-પત્તિ પડિલેહવી અને બે વાંદણાં દેવાં; પછી 'ઈચ્છાં સંદિસહ મગવન્ રાઈઅં આલોહં ?' એમ આદેશ માગી 'જો મે રાઈઓં વગેરે કહી 'સવ્વસ્સ વિ' વગેરે કહી રાઈ આલોચના કરવી; (આ આલોચના અહીં લઘુ પ્રતિકમણુરૂપ છે.) પછી બે વાંદણાં દેવાં; રાઈ અખ્ખુદ્ધિઓથી ગુરુને ખમાવવા; ફરી બે વાંદણાં દેવાં; પછી પચ્ચકૂખાણુનો આદેશ માગી પચ્ચકૂખાણુ કરવું, પછી ચાર ખમાસમણુપૂર્વક 'મગવાન્ હં' વગેરે છોભવન્દન કરવું; અને છેવટે સન્ન્યાયના બે આદેશો માગી સ્વાધ્યાયધ્યાન કરવું (સન્ન્યાય કરવી); અહીં દરેક આદેશ માગતાં પહેલાં ખમા-સમણુ અને આદેશ મળ્યા પછી 'ઈચ્છં' વગેરે વિધિ યથાયોગ્ય સમજી લેવો; આ દ્વાદશાવ-ર્ત્તવન્દનરૂપ લઘુ રાઈપ્રતિકમણુ જાણવું. (૧) સાંજે પણ ખમાસમણુપૂર્વક ઈરિયાવહિં પ્રતિ-કમણુ કરી, ખમાં દઈ આદેશ માગી ચૈત્યવન્દન કરવું, પછી ખમાં દઈ આદેશ માગીને દેવસિ-મુહપત્તિ પડિલેહવી, ઉપર બે વાંદણાં દેવાં; પછી 'દિવસચરિમં' વગેરે પચ્ચકૂખાણુ કરવું; ફરી બે વાંદણાં દઈ, 'ઈચ્છાં સંદિં મગં દેવસિઅં આલોહં ?' એમ આદેશ માગી, જો મે દેવસિઓં-'સવ્વસ્સ વિ' કહી, દેવસિક આલોચના કરવી (આ આલોચનારૂપ દેવસિક લઘુપ્રતિ-કમણુ જાણવું); પછી બે વાંદણાં દઈ, આદેશ માગી, દેવસિઅ અખ્ખુદ્ધિઓથી ગુરુને ખમાવવા; પછી ચાર ખમાસમણુપૂર્વક 'મગવાન્ હં' વગેરે ચાર છોભવન્દન કરવાં; આદેશ માગીને ચાર લોગ્ગ-સનો દેવસિક પ્રાયશ્ચિત્તનો કાઉસસગ્ગ કરવો અને છેવટે સન્ન્યાયના બે આદેશો માગી સન્ન્યાય કહેવી; સાંજનું પ્રતિકમણુ માંડલીમાં નહિ કરનારે પ્રતિકમણુ કયાં પહેલાં આ વિધિ કરવો." અહીં પણ દરેક આદેશો પહેલાં 'ખમાસમણુ' અને પછી 'ઈચ્છં' વગેરે બોલવાનું સ્વયમેવ સમજી લેવું.

આ દ્વાદશાવર્ત્તવન્દનમાં^{૬૬} એકસોઅઠ્ઠાણું સ્થાનો (કરણીય) આ પ્રમાણે કહ્યાં છે-

“ મુહાંતયદેહાવ-સ્સણ્ણુ પળવીસ હંતિ પત્તેઅં ।

છટ્ઠાણછગુરુવયણા, છચ્છ ગુણા હંતિ નાયવ્વા ॥૧॥ ”

“ અહિગારિણો ય પંચ ય, હ્યરે પંચેવ પંચ આહરણા ।

ઐગોડ્વગ્ગહ પંચા-મિહાણ પંચેવ પહિસેહા ॥૨॥ ”

“ આસાયણતિત્તીસં, દોસા વત્તીસ કારણા અદ્ધ ।

છહોસા અહનઉઅં-ઠાણસયં વંદણે હોહ ॥૩॥ ” (પ્ર૦સા૦ગા૦૧૩ થી ૧૫)

ભાવાર્થ-“ પચીસ મુહપત્તિનાં સ્થાનો, પચીસ શરીરનાં સ્થાનો, પચીસ આવશ્યક (કર્ત્તવ્યો), શિષ્યે ગુરુને પૂજવાના છ પ્રશ્નો, ગુરુએ આપવાના છ ઉત્તરો, ગુરુવન્દનથી થતા છ ગુણો, વન્દન કરાવવામાં અધિકારી પાંચ વન્દનીય, અનધિકારી પાંચ અવન્દનીય, ગુરુવન્દનનાં પાંચ ઉદ્ઘાટરણો, એક અવગ્રહ, ગુરુવન્દનનાં પાંચ નામો, વન્દન કયી વખતે ન કરવું તે પાંચ નિષેધો, ગુરુની તેત્રીસ

૬૬. ભાષ્યમાં ૪૬૨ કહ્યાં છે, તેમાં આ ૧૬૮ ઊપરાંત ૨૨૬ અક્ષરો, ૫૮ પદો, ચાર વંદનઠાતા, ચાર વંદન નહિ કરનારા, વંદનના અનિષેધરૂપ ચાર સ્થાનો, સવાર-સાંજનો બે વિધિ, એક સ્થાપના, અવગ્રહ એકને બદલે બે, એમ ૨૨૬+૫૮+૪+૪+૪+૨+૧+૧=૩૦૦ વધારે ગણી અહીં કહેલા વન્દન દેનારના છ દોષો ત્યાં ગણ્યા નથી, તે ઓછા કરતાં ૨૯૪ સ્થાનો ત્યાં વધારે કહ્યાં છે.

આશાતનાઓ, ગુરુવન્દનના બત્રીસ દોષો, વન્દનનાં આઠ કારણો અને વન્દનના છ દોષો; એમ કુલ ૧૯૮ વિષયો અનુક્રમે કહીશું.” તેમાં પ્રથમ મુહપત્તિનાં ૨૫ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે—

“ દિટ્ઠિપડિલેહ ઇમા, પપ્પોડા તિન્નિ તિન્નિ અંતરિઆ ।

અક્ખોડા પક્ખોડા, નવ નવ મુહપત્તિ પળવીસા ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ એક દિટ્ઠિપડિલેહણા, ત્રણ ત્રણ મળીને છ પ્રસ્ફોટક અને ત્રણ ત્રણને આંતરે નવ અફ્ખોડા તથા નવ પક્ખોડા મળી પચીસ સ્થાનો મુહપત્તિનાં છે.”

(^{૧૦}મુહપત્તિનું પડિલેહણુ બેઠા બેઠા બે ઠીંગણુ ઉભા રાખીને તેની વચ્ચે બે હાથ રાખીને ઉત્કટ (અદ્ધર) આસને કરવું; તેમાં પહેલાં ‘દિટ્ઠિ પડિલેહણુ’=પોતાની દિટ્ઠિ સામે મુહપત્તિ કીનારીવાળા બે છેડાથી બે હાથે તર્જની અને અંગુઠાથી પહોળી પકડીને દિટ્ઠિથી બેવી; ૯૭૫ આદિ હોય તો જયણાથી યોગ્ય સ્થલે મૂકવું; તે પછી જમણા હાથવાળું પાસું ડાબા હાથ ઉપર ફેરવવું, અર્થાત્ ડાબા હાથવાળો છેડો જમણા અને જમણા હાથવાળો છેડો ડાબા હાથે પકડીને પુનઃ બીજું પાસું દિટ્ઠિથી તપાસવું; એમ બે પાસાં દિટ્ઠિથી તપાસવાં તે દિટ્ઠિપડિલેહણુ કહેવાય છે. તે પછી ‘છ પ્રસ્ફોટક’=(પ્રસ્ફોટા) કરવા (આને ‘પુરિમ’ પણ કહ્યા છે,) દિટ્ઠિપડિલેહણુમાં બે હાથે પહોળી પકડેલી મુહપત્તિનો ડાબા હાથે પકડેલો છેડો ત્રણ વાર નચાવવો—ઉચ્ચો—નીચો હલાવવો, તે પહેલા ત્રણ પ્રસ્ફોટક અને ફરીથી મુહપત્તિનું પાસું ફેરવીને દિટ્ઠિથી બેઠને જમણા હાથવાળો છેડો પૂર્વની જેમ ત્રણ વાર નચાવવો, તે બીજા ત્રણ પ્રસ્ફોટક, એમ છ પ્રસ્ફોટક બાણવા. પ્રવચનસારોદ્ધારમાં માત્ર સામાન્યથી ‘પ્રસ્ફોટન કરવા’ એમ કહ્યું છે, ‘ડાબા—જમણા હાથવાળો છેડો’ ઇત્યાદિ કહ્યું નથી. ભાષ્યમાં આને ‘ઉર્ધ્વ પ્રસ્ફોટક’ કહ્યા છે. હવે ‘નવ અફ્ખોડા’ અને ‘નવ પક્ખોડા’=પ્રસ્ફોટક પછી મુહપત્તિને ડાબા કાંડા ઉપર લાવી, બે પડ થાય તેમ વચ્ચેથી કીનારીવાળો ભાગ જમણા હાથે અને બીજા બાણુનો કીનારી વિનાનો ભાગ ડાબા હાથે પકડવો; એમ બે પડ કરીને બે હાથે એવી પકડવી કે દિટ્ઠિ સામે આવે; પછી મુહપત્તિનો ગડીવાળો ભાગ જમણા હાથની ચાર આંગળીનાં ત્રણ આંતરાંમાં અંગુઠાની સહાયથી ત્રણ ભાગે ભરાવી (દબાવી) બાકીનો ભાગ નીચે લટકતો રહે તેમ પકડવી; આને ‘વધૂટક’ કહેવાય છે; એમ ત્રણ વધૂટક કરવાં (પ્રવચનસારોદ્ધારમાં બે વધૂટક કહ્યાં છે.); પછી એ જમણા હાથે પકડેલી વધૂટકવાળી મુહપત્તિ વડે બે ઠીંગણુ વચ્ચે સવળા લાંબા કરેલા ડાબા હાથ ઉપર હાથને અડકે નહિ તેમ ત્રણ વાર નચાવવા પૂર્વક મુહપત્તિને હથેલીથી ઉપર કોણી સુધી લાવવી, તે પહેલા ‘ત્રણ અફ્ખોડા’ કહેવાય છે; પછી કોણી તરફથી હાથને ત્રણ વાર સ્પર્શ કરવાપૂર્વક મુહપત્તિને હથેલી તરફ નીચે લાવવી તેને ‘ત્રણ પક્ખોડા’ કહેવાય છે; પુનઃ પહેલાંની જેમ હથેલીથી અદ્ધરના ભાગમાં કોણી સુધી લઈ જતાં બીજા ત્રણ અફ્ખોડા અને ત્યાંથી બહાર હથેલી તરફ લઈ જતાં બીજા ત્રણ પક્ખોડા થાય છે; પુનઃ ત્રીજા વાર કોણી તરફ લઈ જતાં ત્રીજા ત્રણ અફ્ખોડા અને કોણીથી હથેલી તરફ લઈ જતાં ત્રીજા ત્રણ પક્ખોડા થાય છે; એમ અફ્ખોડા પછી પક્ખોડા અને પક્ખોડા પછી અફ્ખોડા એકબીજાને આંતરે થાય છે. માત્ર ભેદ

૧૭. આ વિવેચન પ્રથમાં નથી, છતાં અહીં જરૂરી બાણીને લખ્યું છે.

એ છે કે-શરૂઆત અકૂખોડાથી થાય છે અને અકૂખોડામાં મુહપત્તિ હાથને સ્પર્શે નહિ તેમ અદ્ધર નચાવીને હથેલીથી કોણી તરફ લઈ જવાય છે. તેથી બેલટું પકૂખોડા ત્રણ છેલ્લા થાય છે તથા તેમાં મુહપત્તિનો હાથને સ્પર્શ થાય તેમ પ્રમાર્જવાપૂર્વક કોણી તરફથી હથેલી તરફ લઈ જવાય છે, માટે પકૂખોડાને ભાખ્યમાં પ્રમાર્જના પણ કહેલી છે. અહીં મુહપત્તિની વિશિષ્ટતા હોવાથી એ પચીસ મુહપત્તિનાં સ્થાનો કહેવાય છે. એ સ્થાનોમાં મનની સ્થિરતા માટે ચિંતવવાના ‘મુહપત્તિના ૨૫ બોલ’ નીચે પ્રમાણે છે—

“ સુત્તત્તત્તદિટ્ટી, દંસણમોહતિગં ચ રાગતિગં ચ ।

દેવાઈત્તત્તિગં, તહય અદેવાઈત્તત્તિગં ॥૧૧॥ ”

“ નાળાઈતિગં તહ ત-ઘિરાહણા તિન્નિ ગુચિદંહતિગં ।

હઅ મુહપંતગપડિલે-હળાઈ કમસો વિચિત્તિજ્ઞા ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ દષ્ટિપડિલેહણ કરતાં ‘સૂત્ર-અર્થતત્ત્વ કરી સદ્દુ’! એમ ચિંતવવું તે એક; પહેલા ત્રણ ઉર્ધ્વ પ્રક્ષેપક કરતાં ‘દર્શનમોહત્રિક = સમકિતમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યા-ત્વમોહનીય પરિહરે!’ એ ત્રણ; બીજા પ્રક્ષેપકમાં ‘રાગત્રિક’ એટલે ‘કામરાગ-સ્નેહરાગ-દષ્ટિરાગ પરિહરે!’ એ ત્રણ; પછી પહેલા ત્રણ અકૂખોડામાં ‘દેવાદિત્રિક’ એટલે ‘સુદેવ, સુશુર અને સુધર્મ આદરે!’ એ ત્રણ; પહેલા ત્રણ પકૂખોડામાં ‘અદેવાદિ ત્રિક’ એટલે ‘કુદેવ, કુશુર અને કુધર્મ પરિહરે!’ એ ત્રણ; બીજા ત્રણ પકૂખોડામાં ‘તેની વિરાધના’ એટલે ‘જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શનવિરાધના અને ચારત્રવિરાધના પરિહરે!’ એ ત્રણ; ત્રીજા ત્રણ અકૂખોડામાં ‘ત્રણ ગુપ્તિ’ એટલે ‘મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ આદરે!’ એ ત્રણ; અને ત્રીજા ત્રણ પકૂખોડામાં ‘ત્રણ દંડ’ એટલે ‘મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ પરિહરે!’ એ ત્રણ; એમ કુલ પચીસ સ્થાને પચીસ બોલ ચિંતવવા; શુરવન્દનનાં ૧૬ દ્વારો પૈકી મુહપત્તિનાં પચીસ સ્થાનકોરૂપ આ પહેલું દ્વાર કહ્યું. હવે ‘દેહનાં પચીસ સ્થાનકો’ રૂપ બીજું દ્વાર કહેવાય છે.

“ પાયાહિણેણ તિઅ તિઅ, વાહુસુ સીસે મુહે અ હિઅણ અ ।

પિટ્ટીઈ હંતિ ચરો, છ પ્પાણ દેહપણવીસા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ પ્રદક્ષિણાના ક્રમે ‘એ બુદ્ધિઓ, મસ્તક, મુખ અને હૃદય’ એ પાંચ સ્થાનોમાં ત્રણ ત્રણ મળી પંદર, પીઠે ચાર અને પગોમાં છ— એમ દેહપડિલેહણનાં પચીસ સ્થાનકો છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર ગાથા ૯૭ ની ટીકામાં કહ્યું છે કે-શરીરપડિલેહણનાં એ પચીસ સ્થાનો પુરૂષને આશ્રીને બાણવાં. સ્ત્રીઓને તો ઢાંકવા યોગ્ય અંગો કપડાથી ઢાંકી રાખવાનાં હોવાથી ‘એ હાથ, એક મુખ અને બે પગ’ એ પાંચનાં ત્રણ ત્રણ મળી પંદર સ્થાનો જ છે. ‘મસ્તકનાં ત્રણ, હૃદયનાં ત્રણ અને ખભાનાં ચાર’ એમ દશ સ્થાનો તેને ઓછાં બાણવાં. (આ પચીસ સ્થાનોનો વિાધ આ પ્રમાણે છે. મુહપત્તિનાં પચીસ સ્થાનોમાં છેલ્લા ત્રણ પકૂખોડા કયા પછી, જમણા હાથમાં વધૂટક કરેલી મુહપત્તિ વટે જ પહેલાં ડાબી હથેલીનો (પાંછળનો) મધ્ય ભાગ, (તથા બાણનો) જમણો અને ડાબો ભાગ, એ ત્રણને અનુક્રમે પ્રમાર્જવાથી વામભૂજની

૬૮. આ વિધિ વન્દનસૂત્રની વ્યાખ્યામાં કહેવાશે, છતાં અહીં જરૂરી માનીને લખ્યો છે.

ત્રણ પ્રમાર્જના (પડિલેહણા), પછી જમણા હાથની જેમ ડાબા હાથમાં મુહુર્તને વધૂટક કરીને તેનાથી જમણી હથેળીનો (પાછળનો) મધ્ય, જમણો અને ડાબો એમ ત્રણ ભાગોને પ્રમાર્જવા રૂપ જમણી ભુજની ત્રણ પ્રમાર્જના, તે પછી વધૂટક ખોલી નાખીને, જે પડવાળી મુહુર્તને જે હાથથી જે છેડે પકડીને મસ્તક (લલાટ)ના મધ્ય, જમણા અને ડાબા ભાગને પ્રમાર્જવાથી મસ્તકની ત્રણ પ્રમાર્જનાઓ, પછી એ જ ક્રમે મુખ (હોઠ પાસે)ના મધ્ય, જમણા અને ડાબા ભાગને પ્રમાર્જતાં મુખની ત્રણ પ્રમાર્જનાઓ, અને એ જ ક્રમે હૃદયના મધ્ય, જમણા અને ડાબા ભાગને પ્રમાર્જતાં હૃદયની ત્રણ પ્રમાર્જનાઓ થાય છે. એમ પાંચ ત્રિકની પંદર પ્રમાર્જનાઓ કર્યા પછી મુહુર્તને વધૂટકથી જમણા હાથમાં પકડીને, જમણો ખભો પાછળના વાંસાના ભાગ સહિત પડિલેહવાથી એક જમણા ખભાની; એ જ પ્રમાણે ડાબા હાથમાં મુહુર્તને પકડીને ડાબો ખભો પાછળના ભાગ સહિત પ્રમાર્જવાથી બીજી ડાબા ખભાની; પછી તે જ ડાબા હાથમાં પકડેલી મુહુર્તથી જમણી કક્ષા (જગલની નીચે)ના પાછળના ભાગને પડિલેહવાથી ત્રીજી જમણી કક્ષાની અને જમણા હાથમાં મુહુર્ત પકડીને ડાબી કક્ષાના ભાગ પડિલેહવાથી ચોથી ડાબી કક્ષાની, એમ બે બે પીઠની મળી ચાર પ્રમાર્જનાઓ ગણાય છે. પછી સાધુએ ઓઘાથી અને શ્રાવકે ચરવળાથી પહેલાં જમણા પગના (ડીંચણથી નીચેના) મધ્ય, જમણા અને ડાબા ભાગોને પ્રમાર્જવાથી ત્રણ જમણા પગની, અને તે જ રીતિએ ડાબા પગનો મધ્ય, જમણો અને ડાબો ભાગ પ્રમાર્જતાં ત્રણ ડાબા પગની પ્રમાર્જનાઓ થાય છે; એમ કુલ અંગની પચીસ પ્રમાર્જનાઓ કરાય છે. (પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકામાં પગની પ્રમાર્જનાઓ પણ મુહુર્તથી કરવાની કહી છે, પણ આજકાલ તેમ કરાતું નથી; સર્વત્ર ઓઘા-ચરવળાથી કરવાનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે.) પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે પચીસમાં સ્ત્રીઓને પંદર અને સાધ્વીને મસ્તક ખુલ્લું રાખવાનું વિધાન હોવાથી મસ્તકની ત્રણ ગણતાં અઢાર પ્રમાર્જનાઓ થઈ શકે છે, એમ શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત ભાષ્યના ટંખામાં જણાવ્યું છે; ભાષ્યની અવચૂરી કે પ્રવચનસારોદ્ધારમાં એ સ્પષ્ટીકરણ નથી. આમાં પણ ચિંતવવાના પચીસ બોલ આ પ્રમાણે છે—

“ હામો રઈ અરઈ, મય-સોગ-દુગંછયા ય વજિજ્જા ।

મુઅજુઅલં પેહંતો, સીસે અપસત્યલેસતિગં ॥૧॥ ”

“ ગારવતિગં ચ વયણે, ઉરિ સહ્ચતિગં કસાયવઉ પિઢે ।

પયજુગિ છજ્જીવવહં, તણુપેહાણ વિ જાણમિણં ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ અનુક્રમે ડાબી હથેળીની પાછળ પ્રમાર્જના વખતે ‘હાસ્ય, રતિ, અરતિ પારહરૂં!’ એ ત્રણ; જમણીની પ્રમાર્જનામાં ‘ભય, શોક, દુર્ગંધા પરિહરૂં!’ એ ત્રણ; એમ હાસ્યાદિષ્ટકના ત્યાગનું ચિંતવન કરવું. મસ્તકે પ્રમાર્જના કરતાં ‘કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા પરિહરૂં!’ એ ત્રણ અપ્રશસ્ત લેશ્યાઓના ત્યાગનું ચિંતવન, અને મુખને પ્રમાર્જતાં ‘રસગારવ, ઋદ્ધિગારવ, શાતાગારવ પરિહરૂં!’ એ ત્રણ બોલનું ચિંતન કરવું. પછી પીઠની (તથા કક્ષાની મળી) ચાર પ્રમાર્જનામાં અનુક્રમે ‘ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પરિહરૂં!’ એમ ચિંતવવું અને બે પગોની પ્રમાર્જનામાં ‘પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેહકાયની રક્ષા કરૂં!’ તથા

‘વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની જયણા કરે!’-એમ ચિંતન કરવું. આ પચીસ બોલો અંગના કહેવાય છે, અહીં અંગની મુખ્યતા ગણી તેને અંગપડિલેહણા અને અંગના બોલો કહ્યા છે. (આ મુહપત્તિ પડિલેહણાનો વિધિ શુદ્ધગમથી જાણીને તે પ્રમાણે કરવા ઉદ્યમ કરવો, પડિલેહણા સામાન્ય અનુષ્ઠાન નથી, તેમાં ચિંતન કરવાના પચાસ બોલોનું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં લેતાં સ્પષ્ટ જણાય તેવું છે કે-એ આત્મશુદ્ધિનું પરમ કારણ છે.) શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ જહિવિ પડિલેહણા, હેઠુ જિઅરક્કણં જિણાયા ય ।

તહિવિ ઇમં મળમકહ-નિજ્જં(જં)તળત્યં મુળી ચિંતિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“એ કે પડિલેહણાનાં કારણો સામાન્ય રીતિએ તો જીવરક્ષા અને જિનાજ્ઞાનું પાલન છે, તો પણ તે મન રૂપી માંકડાને વશ કરવા માટે છે-એમ શ્રી જિનેશ્વરદેવો કહે છે.”

માટે જ રાત્રિના સમયે પણ મુહપત્તિ પડિલેહવાનું વ્યાજબી જ છે. આ પચીસ અંગપડિલેહણાનું બીજું દ્વાર કહ્યું. હવે ‘પચીસ આવશ્યક રૂપ’ ત્રીજું દ્વાર કહે છે—

“ દુઓળયં અહાજાયં, કિહકમ્મે(મ્મં) વારસાવયં ।

ચડસિરં તિગુત્તં ચ, દુપવેસં ઇક્કનિક્કમળં ॥૧૨॥ ” (આવ૦નિ૦-૧૨૦૨)

ભાવાર્થ-“કૃતિકર્મ=શુદ્ધ વન્દનમાં ‘એ અવનમન, એક યથાબ્ધત, બાર આવર્તો, ચાર મસ્તક, ત્રણ ગુપ્તિ, બે પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ’-એમ પચીસ આવશ્યકો છે.”

તેમાં ‘અવનત’=પોતાની વન્દન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ રૂપે જણાવવા માટે ‘ઇચ્છામિ સ્વમાસમણો । વંદિતં જાવણિજ્જાપ નિસાહિઆપ’=‘હે શ્રમાશ્રમણ! હું મારી શક્તિપૂર્વક નિષ્પાપપણે આપને વન્દન કરવાને ઇચ્છું છું.’-એમ કહેતી વખતે ‘મસ્તક સાથે કટિથી ઉપરના ભાગનું શરીર પણ કાંઈક નમાવવું’ તે ‘અવનત’. બે વન્દનમાં બે વાર કરવાથી^{૧૯} બે જાણવાં.

‘યથાજાત’=‘જન્મની જેમ.’ એનો ભાવાર્થ એ છે કે-જન્મ બે પ્રકારે ગણાય છે. એક માતાની કુક્ષિથી નીકળવું તે મનુષ્યરૂપે પહેલો અને સંસારની માયા રૂપી સ્ત્રીની કુક્ષિથી નીકળીને સાધુ બનવું તે દીક્ષારૂપે બીજો, તે બન્ને વળતે જેવી હોય તેવી આકૃતિએ શુદ્ધવન્દન વખતે પણ કરવી; અર્થાત્ જન્મ વખતે બે હાથ મસ્તકે લાગેલા હોય છે, તેમ વન્દન કરતાં પણ બે હાથ મસ્તકે લગાડવારૂપ કરસંપુટ-અંજલિ કરવી અને દીક્ષા લેતાં ‘ચોલપટ્ટો-ઓઘો અને મુહપત્તિ’ ત્રણ જ ઉપકરણો હોય છે તેમ વન્દનમાં પણ તે ત્રણ જ રાખવાં. આને ‘યથાબ્ધત’ કહેવાય છે. આ હેતુથી રજોહરણાદિને પણ કોઈ કોઈ શાસ્ત્રમાં ‘યથાબ્ધત’ નામથી ઓળખાવ્યાં છે. કહ્યું છે કે—

“ પંચ અહાજાયાઈ, ચોલપટ્ટો તહેવ રયહરણં ।

ઉણિઅ-સોમિઅ-નિસિજ્જ-જુઅલં તહ ય મુહપત્તી ॥૧૩॥ ”

ભાવાર્થ-“પાંચ (ઉપકરણો) ‘યથાબ્ધત’ છે. એક ચોલપટ્ટો (કટિવસ્ત્ર), બીજું રજોહરણ (ઓઘો), ત્રીજું-ચોથું ઉનનું અને સુતરાઉ બે નિષ્ઠા (આજકાલ ઓઘા ઉપર વિંટાતાં સુતરાઉ નિશ્ચેથિયું અને ઉનનું ઓઘારીયું) અને પાંચમી મુખવસ્ત્રિકા.”

૧૯. આ આવશ્યકો સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે મૂળ ગ્રંથ કરતાં કઈક વિસ્તૃત લખ્યાં છે,

એમ ચોલપટ્ટો, રજોહરણ અને મુહુપત્તિ એ ત્રણ 'યથાન્નત' છે. અહીં જન્મની જેમ 'યથાન્નત' થઈને કરવાનું માટે વન્દનને પણ 'યથાન્નત' કહેવાય, એમ (મસ્તકે હાથની અંબલિ તથા ત્રણ ઉપકરણો સિવાય ત્યાગ તે) બે વન્દનનું લેણું 'એક યથાન્નત' બાણવું.

ગુરૂવન્દન કરતાં, ગુરૂના ચરણોમાં તથા પોતાના મસ્તકે હાથ સ્પર્શવારૂપ ચેષ્ટા કરવો, તેને 'આવર્તો' કહેવાય છે. તે 'અહો કાયં કાય અને જન્તા મે ! જવણિ જ્ઞં ચ મે' પદો બોલતી વખતે કરાય છે. તેમાં પહેલાં ત્રણ બખ્ખે અક્ષરોનાં છે, માટે તેનો પહેલો અક્ષર બોલતાં બે હથેલીઓ ઉંધી કરીને દશેય આંગળીયોથી સંપૂર્ણ ગુરૂના ચરણે (ઓઘા ઉપર કે ચરવળા-મુહુ-પત્તિ ઉપર) અને બીજો અક્ષર બોલતાં બે હથેલીઓ સાથે દશેય આંગળીયો સવળી (મુખ સન્મુખ) કરીને લલાટે સ્પર્શ કરવો, એમ 'અન્હો' એ બે અક્ષરોના ઉચ્ચારનું એક, 'ક્રાન્થ' એ બે અક્ષરો બોલતાં પણ એ જ પ્રમાણે બે હથેલીઓ-આંગળીઓ સહિત ગુરૂચરણે અને મસ્તકે લગાડવાથી બીજું, અને 'ક્રાન્થ' એ બે અક્ષરો બોલતાં પણ તે જ પ્રમાણે કરતાં ત્રીજું આવર્ત થાય. આ ત્રણેય આવર્તો પછી 'સંકાસં' પાઠ બોલતાં ગુરૂચરણે (ઓઘા ઉપર) મસ્તકને લગાડવું (લલાટથી સ્પર્શ કરવો). પછી 'જન્તાન્થમે' એ ત્રણ પૈકી પહેલો અક્ષર બોલતાં પૂર્વની જેમ હથેલીઓ ગુરૂચરણે (ઓઘા ઉપર) સ્પર્શવી, પછી તુર્ત જ સવળી કરી લલાટ તરફ લઈ જતાં બીજો અક્ષર બોલતાં વચ્ચે જ સહજ અટકાવની અને ત્રીજો અક્ષર બોલતી વખતે લલાટે સ્પર્શવી; એમ આ ત્રણ અક્ષરોનું ચોથું આવર્ત થાય છે. પાંચમા આવર્તમાં 'જન્થન્થિ' એ ત્રણ અક્ષરોના ઉચ્ચાર વખતે, અને છઠ્ઠા આવર્તમાં 'જ્ઞન્થન્થમે !' એ ત્રણ અક્ષરો ઉચ્ચારતાં પણ એ જ રીતે કરવું. આ ચોથું, પાંચમું અને છઠ્ઠું-આવર્ત ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના ઉચ્ચારવાળું છે. તેથી તે ત્રણ આવર્તોમાં એટલું વિશેષ છે કે-ત્રણમાંનો વચ્ચેનો અક્ષર બોલતાં લલાટ તરફ લઈ જવાતી હથેલીઓને સવળી હૃદય આગળ-વચ્ચે જ સહજ અટકાવવી. એક વન્દનમાં છ અને બન્નેનાં મળી કુલ આ બાર આવર્તો થાય છે. (છઠ્ઠા આવર્ત પછી, 'લામેમિ લમાસમણો' પાઠ બોલતાં પણ 'સંકાસં'ની જેમ મસ્તક ગુરૂચરણ (ઓઘા) ઉપર લગાડવું.)

પછી 'ચરશિરં'='ચાર શિર' અર્થાત્ બે બે વખત મસ્તક નમાવવારૂપ શિષ્ય અને ગુરૂની ક્રિયા' તેમાં 'લામેમિ લમાસમણો દેવસિઝં વદ્ધકમં' પાઠ બોલતાં શિષ્ય ગુરૂચરણે સમ્પૂર્ણ મસ્તક નમાવે તે એક 'શિષ્યનું શિર,' તથા વન્દનસૂત્રના અર્થમાં કહીશું તે ગુરૂના ઉત્તરો પૈકી 'અહ-મવિ લામેમિ તુષ્ઠં' બોલતાં ગુરૂ પણ શિષ્યને કાંઈક મસ્તક નમાવે તે એક 'ગુરૂનું શિર,' એમ ગુરૂ-શિષ્યનાં મળી એક વન્દનનાં બે અને બે વન્દનનાં 'ચાર શિર'^{૧૦} બાણવાં.

'ત્રિગુપ્ત'=ગુરૂવન્દનમાં મન, વચન અને કાયાની 'એકાગ્રતા' રૂપ ત્રણ ગુપ્તિ. અર્થાત્ વન્દન કરતાં મનની એકાગ્રતા, વચનથી વન્દનસૂત્રના પાઠનો અરુબલિત-શુદ્ધ ઉચ્ચાર, અને કાયાથી 'અવનત-યથાન્નત-આવર્ત-શિર્ષ' વગેરેનું સમ્પૂર્ણ આચરણ; એમ મન, વચન અને કાયાને વન્દન સિવાયના અન્ય વ્યાપારમાંથી રોકવાં તે 'ત્રણ ગુપ્ત' સમજવાં.

'દુપવેસં'=ગુરૂના આસનથી ચારેય દિશામાં સાડા ત્રણ હાથ સુધીની જગ્યાને 'ગુરૂનો અવ-

૭૦. કેટલાક આચાર્યોના મતે 'સંકાસં' અને 'લામેમિ લમાસમણો દેવસિઝં વદ્ધકમં' બે પાઠો બોલતાં એક વન્દનમાં બે વખત શિષ્ય પોતાનું મસ્તક ગુરૂચરણે લગાડે, તે બે વન્દનનાં ચાર બાણવાં.

અહ' કહેવાય છે, શિષ્યે એ અવગ્રહની બહાર-દૂર રહીને વિનય કરવાનો કહ્યો છે અને શારીરિક સેવા, વન્દન વગેરે કરવા આજ્ઞા માગીને અવગ્રહમાં પેસવાનું કહ્યું છે. એ નિયમ પ્રમાણે ઉપર જણાવ્યાં તે આવર્તો (કરતાં ગુરુચરણોમાં મસ્તકના સ્પર્શ) માટે અવગ્રહમાં જવું જરૂરી છે, માટે 'અણુજાણહ મે મિઝગ્ગહં'='મને મિત (સાડા ત્રણ હાથપ્રમાણ) અવગ્રહમાં પ્રવેશની આજ્ઞા આપો !' એમ રજા માગી, 'નિસીદ્ધી' કહીને પ્રવેશ કરે અને ત્યાં અહો, કાયં વગેરેથી કરવાનાં છ આવર્તો પૂર્ણ થતાં 'આવસ્સિઆય' પાઠ બોલતાં બહાર નીકળે. એમ આવર્તો માટે ગુરૂના અવગ્રહમાં બે વન્દનોમાં બે વખત પેસવું તે 'એ પ્રવેશ' જાણવા.

'એક નિષ્ક્રમણ' અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળવું તે 'નિષ્ક્રમણ' કહેવાય છે. પહેલા વન્દનનાં છ આવર્તો પૂર્ણ કરી 'આવસ્સિઆય' પાઠ બોલતાં અવગ્રહની બહાર નીકળે તે એક નિષ્ક્રમણ જાણવું. બીજા વન્દનમાં નીકળવાનું નહિ હોવાથી 'આવસ્સિઆય' પાઠ પણ બોલાતો નથી, સમ્પૂર્ણ વન્દન સુધી અવગ્રહમાં જ રહેવાનું છે, માટે પ્રવેશ બે અને નિષ્ક્રમણ એક જ કહ્યું છે. જો કે બીજું વન્દન પૂર્ણ થયા પછી બહાર નીકળવાનું હોવા છતાં તે 'નિષ્ક્રમણ' વન્દનને માટે નહિ હોવાથી વન્દન-આવશ્યકમાં ગણાતું નથી. એમ બે અવનત, એક યથાગત, બાર આવર્તો, ચાર શિર્ષ, ત્રણ ગુપ્ત, બે પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ મળી 'પચીસ આવશ્યક' નામનું ગુરુવન્દનનું ત્રીજું દ્વાર કહ્યું. હવે શિષ્યે ગુરૂને પ્રશ્નો પૂછવા રૂપ છ સ્થાનકો કહે છે.

“ ઇચ્છા ય અણુન્નવણા, અવ્વાબાહં ચ જત્ત જવણા ય ।

અવરાહસ્વામણા વિ અ, વંદણદાયસ્સ છટ્ઠાણા ॥૧॥ ” (પ્રવંસારો-૯૯)

ભાવાર્થ-“ ઇચ્છા, અનુજ્ઞા, અવ્યાખ્યાયા, સંયમયાત્રા, સમાધિ તથા અપરાધની ક્ષમા માગવી-એ છને અંગે તે તે પાઠથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે, તે શિષ્યનાં છ સ્થાનોરૂપ ગુરુવન્દનનું ચોથું દ્વાર સમજવું.” એ પ્રશ્નોના ગુરુ ઉત્તરો આપે તે 'છ ગુરુવચનો' આ પ્રમાણે છે-

“ છંદેણગુજાણામિ, તદ્દત્તિ તુભંપિ વટ્ટુ-એવં ।

અહમવિ સ્વામેમિ તુમં, આલાવા વંદણરિહસ્સ ॥૧॥ ” (પ્રવંસારો-૧૦૧)

ભાવાર્થ-“ ૧-જેવી ઇચ્છા, ૨-અનુજ્ઞા આપું છું, ૩-તેમ જ છે, ૪-તને પણ વર્તે છે ?, ૫-એ જ પ્રમાણે છે અને ૬-હું પણ તમોને ખમાવું છું,-એમ ગુરૂના ઉત્તરો જાણવા.

શિષ્ય-ગુરૂના આ પ્રશ્નો અને ઉત્તરોનું વિશેષ સ્વરૂપ ચાલુ અધિકારમાં જ આગળ વન્દન-સૂત્રની વ્યાખ્યામાં તે તે સ્થાને કહેવાશે. હવે ગુરુવન્દન કરવાથી થતા 'છ ગુણો' કહે છે.

“ વિણયોવયાર માણસ્સ-મંજણા પૂજણા ગુરુજ્ઞણસ્સ ।

તિત્થયરાણ ય આણા, સુઅધમ્મારાહણાઽકિરિઆ ॥૧॥ ” (પ્રવંસારો-૧૦૦)

ભાવાર્થ-“ ૧-વિનયોપચાર, ૨-માનનો ભંગ, ૩-ગુરૂની પૂજા, ૪-જિનાશાનું પાલન, ૫-શ્રુતધર્મની આરાધના અને ૬-અંતે મોક્ષ,-એ 'છ ગુણો' ગુરુવન્દનથી થાય છે.”

તેમાં એક વિનયોપચાર='વિનય એ જ ઉપચાર' તે રૂપ ભક્તિવિશેષ, અર્થાત્ ગુરુવન્દનથી વિનયરૂપ ભક્તિ થાય છે, બીજો પોતાનું અભિમાન નાશ પામે છે, ત્રીજો અભિમાન રહિત આત્મા-એ વિનીતભાવે વન્દન કરવાથી 'ગુરુજનોની સુંદર પૂજા (સેવા)' થાય છે, ચોથો ધર્મનું મૂળ

‘વિનય છે માટે મોક્ષાર્થીએ વિનય કરવો’ એ શ્રીજિનેશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન થાય છે, પાંચમો જ્ઞાનીને વન્દન કરવાથી જ્ઞાનની પૂજારૂપ શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાનો લાભ થાય છે તથા છઠો અનુ-ક્રમે કેવલજ્ઞાનાદિ શુભો પ્રાપ્ત કરી થોડા કાળમાં જ સર્વ ક્રિયાના નાશ રૂપ ‘અક્રિયા એટલે મોક્ષ’ થાય છે. એ ગુરુવન્દનથી થતા છ શુભોત્તુ છટકું દ્વાર કહ્યું. હવે સાતમું કહે છે કે—

“ આચરિઅ ઉવજ્ઞાણ, પવિત્તિ થેરે તહેવ રાયણિણ ।

एएसिं किङ्कम्मं, कायव्वं निज्जरट्ठाए ।।१।। ”(પ્રવ૦સારોદ્ધાર૦-૧૦૨)

ભાવાર્થ—“ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક,—એ પાંચને કર્મની નિર્જર કરવા માટે વન્દન કરવું.” આચાર્ય વગેરેનું સ્વરૂપ (આવ૦નિયુક્તિમાં) ટૂંકાણમાં કહ્યું છે કે—

“ પંચવિહં આયારં, આચરમાણા તહા પમાસંતા ।

आयारं दंसंता, आचरिआ तेण वुच्चंति ।।९९९।। ”

“ बारसंगो जिणक्खाओ सज्झाओ कहिओ बुहेहिं ।

तं उवइसंति तम्हा, उज्झाया तेण वुच्चंति ।।१००१।। ”

“ तवसंजमजोगेसुं, जो जोगो तत्थ तं पवत्तेइ ।

असुहं (सहुं) च नियत्तेई, गणतत्तिल्लो पवत्ती उ ।।१००४।। ”

“ थिरकरणा पुण थेरो, पवत्तिवाचरिएसु अत्थેસुं ।

जो जत्थ सीयइ जई, संतबलो तं थिरं कुणइ ।।१२०७।। ”

ભાવાર્થ—“ જ્ઞાનાચાર, દર્શનચાર, આરિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર,—એ પાંચ આચારોનું પાલન કરનારા, અન્ય જીવોને એ પાંચ આચારોના ઉપદેશ વડે પ્રકાશ કરનારા, અને પાંડલે-હણાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા એ આચારોનું પાલન કરીને દેખાડનારા હોવાથી ‘આચાર્ય’ કહેવાય છે, (આચાર્યના ૩૬ શુભો ૩૬ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તે પણ સંબોધ પ્રકરણાદિથી જાણુવા.) શ્રીજિનેશ્વરે અર્થથી કહેલાં અને ગણધર ભગવંતરૂપ બુદ્ધોએ (જ્ઞાનીઓએ) સૂત્રરૂપે રચેલાં શ્રીભારતજો. કે જે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે, તેનો ઉપદેશ (પઠન-પાઠન) કરનારા-કરાવનારા ‘ઉપાધ્યાય’ કહેવાય છે. ‘તપ, સંયમ વગેરેની આરાધનામાં અર્થાત્ જે આત્મા જે આરાધનાને માટે યોગ્ય હોય, તે આત્માને તે તે આરાધનામાં પ્રવર્તાવે (જોડે) અને જે આરાધનામાં જે અયોગ્ય (અશક્ત) હોય તેને તેમાંથી રોકે, એમ ગણુની (સાધુ સમુદાયની) સંભાળ કરનારાને ‘પ્રવર્તક’ કહ્યા છે. ‘પ્રવર્તકે આરાધનામાં જોડેલા જે સાધુઓ છતી શક્તિએ પણ તેમાં પ્રમાદ કરે, તેઓને તે આરાધનામાં પુનઃ સ્થિર કરનારા (જોડનારા) ૭૧ ‘સ્થવિરો’ કહેવાય છે. (૪)”

અહીં વન્દનીયમાં ‘ગણાવચ્છેદક’ને ગણ્યા નથી, તો પણ આચાર્યાદિની જેમ ગચ્છને ઉપકારક હોવાથી તેઓને પણ વન્દનીયમાં ગણવા. આવ૦ નિયુક્તિમાં કહ્યું છે કે—

૭૧. સ્થવિરના ત્રણ પ્રકારો છે. સમવાયાંગ નામના ચોથા અંગ સુધીના સુત્ર-અર્થને, જાણનારા ‘જ્ઞાનસ્થવિર’, દીક્ષાપર્યાય વીસ વર્ષના કે તેથી વધુ હોય તેઓ ‘પર્યાયસ્થવિર’ અને જન્મથી સી-તેર કે વધુ વર્ષની ઉંમરવાળા હોય તેઓ ‘વયસ્થવિર’ કહેવાય છે,

“ ઉદ્ધાવણા પદાવણ, સ્વિત્તોવહિમગ્ગણાસુ અવિસાઈ ।

સુત્તત્થતદુભયવિઝ, ગણવચ્છો ઇરિસો હોઈ ॥૧૧॥ ” (મા૦ ૧૧૯૫ વૃત્તિ)

ભાવાર્થ—“ સૂત્ર, અર્થ અને તદ્દુભય (સૂત્રાર્થ)—એ ત્રણેય પ્રકારે શ્રુતના બાણુ-ગીતાર્થ, સર્વ ગણુને (સાધુસમુદાયને) માટે ક્ષેત્ર (વસતિ), ઉપધિ (વઆદિ), તથા આહાર આદિ સંયમમાં ઉપયોગી સર્વ સામગ્રી મેળવવા માટે સતત વિહાર કરનારા (કરનારા) અને વારંવાર પરિશ્રમ કરવા છતાં જરાય વિપાદને (નિરૂત્સાદને) નહિ કરનારા, એવા ‘ગણુવચ્છેદક’ કહેવાય છે. (આની ટીકામાં ગણુવચ્છેદકને સ્થવિરની સાથે ગણુયા છે, અને ભાખ્યની અવચૂરીમાં રત્નાધિકને જ ગણુવચ્છેદક કહ્યા છે.) એ આચાર્ય વગેરે પર્યાયથી ન્યૂન હોય તો પણ વન્દનીય છે.

પાંચમા ચારિત્ર પર્યાયથી જે અધિક હોય (મોટા હોય) તે બધા રત્નાધિક કહેવાય, એવા રત્નાધિકને પણ સાધુએ વન્દન કરવું. (શ્રાવકને તો સર્વ સાધુ વન્દનીય છે.) આવશ્યકચૂર્ણમાં અન્ય આચાર્યોના મતે એમ પણ કહ્યું છે કે—“ અન્ને પુણ મર્ણતિ-અન્નો વિ જો તદ્દાવિહો રાય-જિઓ સો વંદેઅન્નો, રાયજિઓ નામ જો નાણ-દંસણ-ચરણ-સાહણેણુ સુદ્ધ પયઓ ત્તિ ॥ ” વન્દન અધ્ય૦) અર્થાત્—“ બીજા પણ જે તથાવિધ રત્નાધિક હોય તેમને વન્દન કરવું. રત્નાધિક એટલે જે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાધનામાં સુંદર પ્રયત્નવાન હોય. ” (તાત્પર્ય કે-તે ન્હાના હોય તો પણ વન્દન કરવું.) એ ‘પાંચ વન્દનીય રૂપ’ શુરવંદનનું સાતમું દ્વાર કહ્યું. હવે આઠમા દ્વારથી પાંચ ‘અવન્દનીય’નું સ્વરૂપ કહે છે.

“ પાસત્થો ઓસન્નો, હોઈ કુસીલો તહેવ સંસત્તો ।

અહહંદો વિ અ ઇપ, અવંદણિજ્જા જિણમયંમિ ॥૧૧॥ ” (સંબોધમ૦ ગુર્વધિ૦ ગા૦ ૮)

ભાવાર્થ—“ પાસત્થો, અવસન્ન, કુશીલ, સંસક્ત અને યથાછંદ,—એ પાંચ પ્રકારના સાધુને જૈન આગમમાં અવન્દનીય કહ્યા છે.”

તેમાં પાસત્થાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—જ્ઞાનાદિ ગુણોની પાસે (બાબુમાં) રહે (અર્થાત્ જેનામાં વાસ્તવિક જ્ઞાનાદિ ગુણો ન હોય) તે ‘પાર્શ્વસ્થ’, અથવા ગિથ્યાત્વ વગેરે કર્મબંધનાં કારણોરૂપ ‘પાશ’ (બંધનો)માં રહે (રમે) તે ‘પાશસ્થ’ આ બન્નેને ‘પાસત્થો’ કહેવાય છે.

“ સો પાસત્થો દુવિહો, સન્ને દેસે ય હોઈ નાયવ્વો ।

સવ્વંમિ નાણદંસણ-ચરણાણં જો ઉ પાસમ્મિ ॥૧૧॥ ”

“ દેસમ્મિ ય પાસત્થો, સિજ્જાયરમિહહરાયપિંહં ચ ।

નીયં ચ અગ્ગપિંહં, સુંજહં નિક્કારણે ચેવ ॥૨૧॥ ”

“ કુલનિસ્સાણ વિહરહં, ઠવણકુલાણિ ય અકારણે ત્રિસહ ।

સંઘહિપલોયણાણ, ગચ્છહં તદ્દ સંયથં કુણહં ॥૩॥ ” (સંબોધમ૦ ગુર્વધિ૦ ગા૦ ૯૧૩:૧૧)

ભાવાર્થ—“ તે પાસત્થો એ પ્રકારે છે, એક સર્વથા પાસત્થો અને બીજો દેશથી પાસત્થો. તેમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોની પાસે રહે (જેનામાં એ ગુણો ન હોય)—માત્ર વેવધારી હોય તે ‘સર્વપાસત્થો’ અને જે નિષ્કારણે શય્યાતરનો પિંડ, અભ્યાદુતપિંડ (સામે લાવેલાં આહારાદિ), રાત્રિપિંડ, નિત્યપિંડ કે અશ્રિપિંડને વાપરે; અમુક કુલોની (ધરોની) નિશ્રાએ

(આધારે) જીવે, સ્થાપનાક્રીડામાં નિષ્કારણ વહોરે, સંખડી (જમણવાર) શોધતો રહે અને પૂર્વપશ્ચાત્સંસ્તવ (ગૃહસ્થોની પ્રશંસા) કરે, તે 'દેશપાસતથો' જાણવો. અહીં સાધુ જે મકાનમાં રાત્રે ઉઘે કે પ્રતિક્રમણ કરે, તેના માલિકનો પિંડ શય્યાતરપિંડ કહેવાય, ગૃહસ્થ સામે આવેલા આહારાદિ અભ્યાહુતપિંડ કહેવાય. અમાત્ય-મંત્રી-શેઠ-સેનાપતિ વગેરે સખ્તાંગ રાજ્યવાળા રાજાનો પિંડ તે રાજપિંડ કહેવાય, હંમેશાં એક જ પ્રકારનો અમુક જ આહારાદિ તે નિત્યપિંડ અને તૈયાર થયેલા આહારાદિ ઉપરનો (તર-તાળે) પ્રથમ પિંડ તે અગ્રપિંડ કહેવાય. વળી 'અમુક ઘરોને (ગૃહસ્થોને) મેં ધર્મી બનાવ્યાં છે, માટે તે મારાં ભક્ત છે'—એમ માનીને તેના જ ઘરોનો પિંડ લેવો તે કુલનિશ્ચા અને પાશુભૂક સાધુ આવે તેને માટે કે આચાર્યાદિ ગચ્છપતિ વગેરેને માટે નિશ્ચિત કરેલાં (દરરોજ જેને ત્યાં સર્વ સાધુ ન જાય પણ કારણે જ જાય) તે સ્થાપિત કુલ કહેવાય, વળી સામુદાયિક જમણને સંખડી કહેવાય તેવા જમણવારની શોધ કરતો ફરે, ગૃહસ્થની આહાર લેતાં પહેલાં કે પછીથી પ્રશંસા કરીને આહાર લે, તે સંસ્તવપિંડ કહેવાય : ઇત્યાદિ પિંડને વાપરનાર સાધુને 'દેશપાસતથો' ૭૨ જાણવો.

હવે 'ઓસન્ન' તું સ્વરૂપ કહે છે. પ્રમાદને લીધે મોક્ષમાર્ગમાં થાકેલાની જેમ ક્રિયામાં નિષ્ત્રાહી (ક્રિયાદરિદ્રી) હોય તે ઓસન્ન કહેવાય છે. તેનું સ્વરૂપ સંબોધ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

“ ઓસન્નો વિ અ દુર્વિહો, સર્વે દેસે ય તત્થ સર્વંમિ ।

ઉડ(અવ)વદ્ધપીઠફલગો, ઠવિયગમોઈ અ નાયવ્વો ॥૧૧”

“ આવસ્સયસજ્ઞાણ, પડિલેહણજ્ઞાણમિક્ખઅમ્મત્તે ।

આગમણે નિગમણે, ઠાણે નિસીયણ (ખે અ) તુઅટ્ઠો ॥૧૨”

“ આવસ્સયાહઆઈ, ન કરઈ અહ્વા વિહીણમહિમાઈ ।

ગુરુવયણવલાઈ તહા, મણિઓ દેસાવસન્નો ત્તિ ॥૧૩” (ગુર્વધિ૦ ૧૨ ત૦ ૧૪)

બાવાર્થ—“ ઓસન્નો ' પણુ સર્વ-ઓસન્નો અને દેશ-ઓસન્નો એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં જે 'અવવદ્ધપીઠફલક'—સાધુ ' ચોમાસામાં શયનાદિ માટે એક સળંગ પાટીયા (પાટ) ઉપર અને તેનું ન મળે તો અનેક પાટીયાંને પણ વાંસડા-દોરડા સાથે બાંધીને તેના ઉપર શયનાદિ કરે તથા દર પખવાડીયે તેને છાડીને-પ્રમાદને પુનઃ બાંધે, '—એવી જિન આજ્ઞા છે, તેને ન પાળે, પખવાડીયે પણ પડિલેહણ ન કરે, અગર જે વારંવાર-ધણી વખત શયન વગેરે માટે સંધારાને પાથરેલો જ રાખે અથવા સંધારો પાથર્યા વિના જ સુઈ રહે, તે દરેક 'અવવદ્ધપીઠફલક' કહેવાય : કોઈ જગ્યાએ 'ઉડવદ્ધ' પાઠ છે, ત્યાં એમ સમજવું કે-ચોમાસા સિવાયના શેષ-ઋતુ-ખદ્ધ કાળમાં વિના કારણે પાટ-પાટલાદિનો ઉપયોગ કરે તે 'ઋતુખદ્ધ પીઠફલક' કહેવાય. ગૃહસ્થે વહોરાવવા માટે મૂકી રાખેલો હોય તે 'સ્થાપનાપિંડ,' સાધુને વહોરાવવાના ઉદ્દેશે વહેલી કે મોડી

૭૨. આ પાસતથા વગેરેનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં નથી, છતાં પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિને આધારે કાંઈક લખ્યું છે. પાસતથાને કેટલાકાએ એકાંત ચારિત્રરહિત માને છે તે યુક્ત નથી. જો તેમ હોય તો સર્વપાસતથો અને દેશપાસતથો એમ બેદ જ કેમ ઘટે ? નિશીથચૂર્ણની સાક્ષી આપીને શ્રી પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકામાં પાર્શ્વરથને સર્વથા ચારિત્ર વિનાનો નહિ પણ મહિન ચારિત્રવાળો કહ્યો છે.

રસોઈ બનાવે કે સાધુના આગમનને ઉદ્દેશીને લગ્નાદિ વહેલા-મોડા કરે (એમ માને કે સાધુ આવે ત્યારે કરીએ તો ભક્તિનો લાભ મળે), એમ વહેલા-મોડા બનાવેલા પિંડ ‘ પાભાતકા-પિંડ ’ બાણવો, આ સ્થાપના કે પ્રાભુતિકા દોષવાળા પિંડને ગ્રહણ કરનારો ‘ સ્થાપિતકલોગી ’ કહેવાય; જે આવેા અવબન્ધપીઠકલક તથા સ્થાપિતકલોગી હોય તે ‘ સર્વથા અવસન્ન ’ બાણવો. જે પ્રતિક્રમણાદિ ‘ આવશ્યક ક્રિયા, ’ રહેવાનું ધર્મશાળાદિ મકાન તે ‘ શય્યા ’ વાચનાપૃષ્ઠાદિક ‘ સ્વાધ્યાય, ’ તથા વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરેનું ‘ પડિલેહણ, ’ ધર્મધ્યાનાદિ ‘ ધ્યાન, ’ આહાર-પાણી લાવવાં તે ‘ ભિક્ષા, ’ ભોજન કે માંડલિનાં કાર્યો સાચવવાં તે ‘ ભક્તાર્થ ’ બહારથી ઉપાશ્રયમાં આવવું તે ‘ આગમન, ’ બહાર જવું તે ‘ નિર્ગમન, ’ કાઉસગગાદિ માટે ઉભા રહેવું તે ‘ સ્થાન, ’ બેસવું તે ‘ નિષીદન, ’ તથા શયન કરવું તે ‘ ત્વગ્વર્તન; ’ એ આવશ્યક વગેરે સાધુના આચારો સર્વથા પાળે નહિ (કરે નહિ) અથવા ન્યૂનાધિક પાળે, એટલે કે- જ્યાં જે વખતે તે ન કરવાનાં હોય ત્યાં તે વખતે કરે, જેમ-તેમ કરે તથા ગુરુના કહેવા છતાં ન કરે, કરે તો ગુરુને કઠોર શબ્દથી પ્રતિકાર કરીને કરે (વગેરે વિસ્તૃત વિવેચન પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરેમાંથી જોવું); એ રીતિએ આવશ્યકાદિ સાધુસામાચારીમાં જે દરિદ્ર-કંગાલ હોય તેને દેશ એાસ-નેા કહ્યો છે. (૩) ”

હવે ‘ કુશીલ’નું સ્વરૂપ કહે છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો ઘાત કરનારા દુષ્ટ આચાર (શીલ)વાળા કુશીલ કહેવાય છે. તેના જ્ઞાનકુશીલ, દર્શનકુશીલ અને ચારિત્રકુશીલ-એમ ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે-

“ કાલવિણયાઈરહિઓ, નાળકુસીલો અ દંસણે ઇળમો ।

નિસસંકિઆઈવિજુઓ, ચરણકુસીલો દમો હોઈ ॥૧૧॥ ”

“ કોડઅમૂહકમ્મે, પસિણાપસિણે નિમિત્તમાજીવી ।

કક્કકરુઆઈલક્ષણ, ઉવજીવહ વિજમંતાઈ ॥૨૧॥ ” (સંબોધમંગુર્વધિ૦૧૫-૧૬)

ભાવાર્થ-“ કાલ, વિનય વગેરે જ્ઞાનાના આઠ આચારોનો વિરાધક તે જ્ઞાનકુશીલ અને નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત વગેરે દર્શનના આઠ આચારોથી જે રહિત તે દર્શનકુશીલ બાણવો. ત્રીજા ચારિત્રકુશીલનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-કૌતુક, ભૂતિકર્મ, પ્રશ્નાપ્રશ્ન, નિમિત્ત, આજીવક, કલકકુર કાદિ લક્ષણ, વિદ્યા તથા મંત્ર વગેરેના બળથી આજીવિકાને (આહારાદિને) મેળવનારો ચારિત્ર-કુશીલ કહેવાય છે. તેમાં લોકોમાં પોતાની ખ્યાતિ-માન મેળવવા કે સ્ત્રી વગેરે બીજાઓને પુત્ર આદિની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે બહુરમાં વિવિધ ઔષધિઓ મેળવીને (તેનાં) પાણી આપે, સ્નાન કરાવે કે મૂળીયાં વગેરે બાંધવા, તે ‘કૌતુક’ સમજવાં, અથવા તો મુખમાં ગોળીઓ નાખીને કાન કે નાકમાંથી કાઢવી, મુખમાંથી અગ્નિ કાઢવો વગેરે આશ્ચર્યો ઉપજાવવાં તે, ‘કૌતુક’ સમજવાં; તાવ વગેરે બીમારીવાળાની આબુબાબુ ચારેય દિશામાં મંત્રેલી રક્ષા (ભસ્મ) નાખવી, તે ‘ભૂતિકર્મ’ કહેવાય; બીજાએ પૂછવાથી કે વિના પૂછ્યે તેના મનમાં રહેલા ભાવોને ‘ સ્વપ્નમાં આરાધેલી કોઈ વિદ્યાના કહેવાથી કે કર્ણપિશાચિકા કે મંત્રથી અભિષેક કરેલી ઘંટડી વગેરેથી બાણીને ’ બીજાને કહેવા, તે નિમિત્ત કહેવાય; નિમિત્તશાસ્ત્રના બળે ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન ભાવોને કહેવા, તે નિમિત્ત કહેવાય; આજીવક એટલે જાતિ, કુલ, તપ, શ્રુત, શીલ્પ, કર્મ અને ગણુ-એ

સાત વડે દાતાર (ગૃહસ્થ)ની સાથે પોતાની સમાનતા બતાવીને દાતારનો પોતાના તરફ આદર વધારીને આહારાદિ મેળવે, તે ‘આજીવક’ કહેવાય. જેમ કે કોઈ સાધુ બ્રાહ્મણને કહે કે-હું પણ બ્રાહ્મણ છું, તેથી તેને સાધુ ઉપર પ્રીતિ થાય અને આહારાદિ વસ્તુઓ વહોરાવે, એમ જાતિની સમાનતાથી આજીવિકા ચલાવનારો ‘જાતિ-આજીવક’ વગેરે સ્વયં સમજવું. શઠતાથી બીજાઓને ઠગવા તેને ‘કલકકુરૂકા’ કહેવાય છે. અન્ય આચાર્યો તો, પ્રસુતિ આદિ રોગોમાં ખારપાતન કરાવવું કે પોતાના શરીરે લોધક વગેરેનું ઉદ્વર્તન કરવું તેને ‘કલક’ અને સ્નાન કરવું કે સ્ત્રી-પુરૂષાદિનાં લક્ષણો કહેવાં તે ‘કુરૂકા’ એમ જુદો જુદો અર્થ કરે છે, જેની અધિષ્ઠાતા દેવી હોય તે ‘વિદ્યા’ અને જેનો અધિષ્ઠાતા દેવ હોય તે ‘મંત્ર’ અગર સાધના કરવી પડે તે ‘વિદ્યા’ અને સાધ્યા વિના જ પાઠ (ઉચ્ચાર) માત્રથી સિદ્ધ થાય તે ‘મંત્ર’ જાણવો, સામુદ્રિક શાસ્ત્રોક્ત સ્ત્રી-પુરૂષની રૂપાઓ-મસ-તલ વગેરે’ લક્ષણો જોઈ જૂત-ભાવિ ભાવોને કહેવા તે ‘લક્ષણ’ સ્ત્રી-પુરૂષને પરસ્પર દ્વેષ કરાવવો કે દ્વેષ હોય તો મેળ કરાવવો, અથવા ગર્ભધારણ કરાવવો કે નાશ કરાવવો તે ‘મૂલકર્મ’ તથા ચૂર્ણ-યોગના પ્રયોગ, શરીરશોભા ઇત્યાદિ કૌતુક સમજવું. ચારિત્રને મલિન કરનારાં આ કાર્યોને કરનારો સાધુ ચરણકુશીલ જાણવો.

હવે ‘સંસકૃત’નું સ્વરૂપ કહે છે-સંવેગી-અસંવેગી જે જે સાધુઓ મળે તેની તેની સાથે તેવો અને (તેના જેવો વર્તવ કરે) તે ‘સંસકૃત’ જાણવો કહ્યું છે કે-

“ પાસત્યાર્હણસું, સંવિગ્નેસું ચ જત્ય મિલર્હિ ડ ।

તર્હિ તારિસઓ હોર્હિ, પિઝધમ્મો અહવ હ્યરો અ ॥૧૧૮॥ ”

“ સો દુવિઅપ્પો મણિઓ, જિણેર્હિં જિઅરાગદોસમોર્હિં ।

અગો ય સંકિલિટ્ઠો, અસંકિલિટ્ઠો તહા અણ્ણો ॥૧૨૦॥ ” (મંસારોદ્ધાર૦)

ભાવાર્થ-“ ઉપર કહ્યું તે પાસત્યાદિની કે સંવિગ્નેની જેની સાથે મળે ત્યાં ત્યાં તેવો પ્રિયધર્મી અથવા અપ્રિયધર્મી થાય તે સંસકૃત, તેના ‘સંકલિષ્ટ’ અને ‘અસંકલિષ્ટ’ એમ બે ભેદો રાગ-દ્વેષ અને મોહાદિને જીતનારા શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યા છે. ”

ઉપર કહ્યું તેમ શુણ અને દ્વેષથી મિશ્ર થઈ જાય તે સંસકૃત કહેવાય. જેમ ગાયના બાણના ટોપલામાં ખોળ, કપાસ વગેરે એકું-જુકું અને ચોફાળું બધું ભેળું હોય, તેમ સંસકૃતમાં અહિંસાત્રતાદિ મૂલ્યુણો અને પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરશુણો સાથે ઘણા દોષો પણ હોય, માટે તે સંસકૃત. તેમાં ‘પ્રાણુતિપાત, અસત્ય’ આદિ પાંચ આશ્રવો (પાપો)માં પ્રવૃત્તિ કરનારો તથા ઋદ્ધિ આદિ ત્રણ ગારવોમાં આસકૃત, સ્ત્રીપ્રતિસેવી અને ગૃહસ્થનાં ધન-ધાન્ય-ઢોર તેમજ માણસોની સંભાળ રાખનારો ઇત્યાદિ દોષવાળો તે ‘સંકલિષ્ટ’ સંસકૃત, અને ઉપર કહ્યું તેમ જેની સાથે ભળે-તેના જેવો થઈ જાય તે ‘અસંકલિષ્ટ’ સંસકૃત જાણવો ‘સંકલિષ્ટ-સંસકૃત’ ધર્મરહિત અને ‘અસંકલિષ્ટ-સંસકૃત’ ધર્મપ્રિય હોય, એમ સંસકૃતનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ‘યથાછંદ’નું સ્વરૂપ કહે છે. શુરુઆજ્ઞા કે આગમની મર્યાદા વિના સર્વ કાર્યોમાં પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે-જેમ ફાવે તેમ વર્તન કરે, તે ‘યથાછંદ’ જાણવો કહ્યું છે કે-

“ ઉસુત્તમણુવડ્ઠું, સચ્છંદવિગપ્પિઅં અણ્ણુવાર્હિ ।

પરતર્તિ પવત્તેહ (તીપવત્તી), તિળે અ (તિતિળો ય) ઇળમો અઠાછંદો ॥૧૨૨॥” (પ્રવંસારો૦)

ભાવાર્થ—“ઉત્સૂત્ર, જિનેશ્વરોએ નહિ કહેલું, પોતાની બુદ્ધિથી કહ્યેલું અને આગમને નહિ અનુસરતું (વિરૂદ્ધ) આચરણ કરનારો, એવો જે વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરનારો; ગૃહસ્થોનાં કામો કરનારો-કરાવનારો, તથા તેની પ્રશંસા કરનારો અને વારંવાર ગુસ્સે થનારો; તેને યથાછંદ જાણવો.

યથાછંદ સાધુ, સૂત્ર વિરૂદ્ધ જિનેશ્વરોએ નહિ કહેલું,—પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે આચરનારો તથા તેવો ઉપદેશ કરનારો હોવાથી સિદ્ધાંતને અનુસરતો નથી, ગૃહસ્થનાં સાવધ કાર્યો કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાવાળો હોય છે, કોઈ સાધુના સ્વલ્પ પણ અપરાધમાં વારંવાર ગુસ્સો કરે છે, પોતે માનેલાં સામાન્ય આલંબનોનાં બહાને અયશઆરામી બને છે, વિગતોએ વગેરેનો લોલુપી હોય છે અને રસગારવ વગેરે ત્રણ ગારવોથી યુક્ત હોય છે. કહ્યું છે કે—

“પાસત્યાહ વંદમાણસ્સ, નેવ કિત્તી ન નિજ્જરા હોહ ।

કાયકિલેસં એમેવ, કુણ્હ તહ કમ્મબંધં ચ ॥૧॥” (આવંનિ૦ ગા૦ ૧૧૦૮)

ભાવાર્થ—“પાસત્યા વગેરેને વન્દન કરવાથી કીર્તિ વધતી નથી, કર્મનિર્જરા થતી નથી, માત્ર કાયકળ થાય છે અને વિશેષમાં અશુભ કર્મનો બંધ થાય છે.”

વધારે શું? તેઓના સારા સાધુઓને ય વાંદવા યોગ્ય નથી, આશંકાનિર્મુક્તમાં કહ્યું છે કે—

“અસુહટ્ટાણે પહિઆ, ચંપગમાલા ન કીરઈ સીસે ।

પાસત્યાહટાણેસુ, વદમાણા તહ અપુજ્જા ॥૧૧૧૧॥”

“પક્કણકુલે વસંતો, સડળીપારો વિ મરહિઓ હોહ ।

હઅ મરહિઆ સુવિહિઆ, મજ્જિ વસંતા કુસીલાણં ॥૧૧૧૨॥”

ભાવાર્થ—“અશુચિમાં પડેલી ચંપાના પુષ્પોની માળા પણ મસ્તકે ધારણ કરવા લાયક નથી. તેમ પાસત્યાદિનો સંસર્ગ કરનારા ઉત્તમ સાધુઓ પણ પૂજવાલાયક નથી. ચાંડાલાદિ હલકાં કુળવાળાની સોબતથી ચોદ વિદ્યાનો પારંગામી પણ નિંદાપાત્ર બને છે, તેમ પાસત્યાદિ દુરાચારીઓના સોબતી સારા સાધુઓ પણ નિંદાપાત્ર બને છે.”

(આ વિષયમાં આવશ્યકનિર્મુક્તિ—વન્દન અધ્યયનમાં વિસ્તૃત પ્રશ્નાત્તરી છે. શાસનને નુકશાન વગેરે થાય તેવા વિશિષ્ટ કારણ સિવાય પાસત્યા વગેરેને વન્દન કરાય નહિ હા, કોઈ વિશિષ્ટ કારણે માત્ર બાહ્ય દેખાવ માટે દ્રવ્યવન્દન કરવાનો નિષેધ નથી, પણ સુસાધુ માનીને ભાવપૂર્વક કર્મનિર્જરાકરિતા ઉદ્દેશે વન્દન ન કરાય, તેવા કોઈ વિશિષ્ટ કારણે તો દેખાવ પુરતું વન્દન ન કરવાથી શાસનને નુકશાન થાય, વગેરે સ્વાદ્વાદને સમજીને “કારણે નિષ્કપટી હવું, સુણો સંતાણું; એ આણું છે તંત, ગુણવંતાણું.” એ પૂઠ ઉપાઠ મહારાજના વચનને અનુસરવામાં હિંત છે. ૭૩) એ ગુરુવન્દનનું પાંચ અવન્દનીયરુપ આઠમું દ્વાર કહ્યું, હવે નવમું દ્વાર કહે છે.

૭૩. શ્રી આવશ્યકનિર્મુક્તિની ચર્ચામાં ભાવાર્થ એ છે કે—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર વગેરેના કારણે કોઈ વાર પાસત્યા વગેરેને પણ વન્દન કરવું, તેઓ ચારિત્રથી મલિન છે, છતાં સર્વથા દર્શન (સમ-કિત)થી ભ્રષ્ટ જ છે, એમ નથી. વળી ‘પ્રભુનો કહેલો સાધુવેષ ધારણ કરનારા હોય તે સાધુ જ છે, માટે આપણે તો પૂજ્ય છે’—એમ કહીને કારણ વિના પણ વન્દન કરવું અનુચિત છે. જે વેષને વન્દન

પાંચ પ્રકારનાં વન્દનમાં ‘દ્રવ્ય અને ભાવ’ વન્દનના ભેદને સમજાવવા માટે પાંચ ઉદાહરણો કહ્યાં છે. તેમાં ૧-શુરુના શુભોની સ્તુતિ કરવી તે સત્કારવન્દન, ૨-દ્રવ્યથી રજોહરણાદિને ધારણ કરવાં-ભાવથી જ્ઞાનાદિ શુભોને ધારણ કરવા તે ચિતિ (સંચયરૂપ) વન્દન, ૩-વાંદણાંનાં આવર્તો વગેરે સાચવી વિધિથી વન્દન કરવું તે આવર્તવન્દન, ૪-મસ્તક નમાવવું વગેરે નમસ્કાર-વન્દન, અને ૫-વિનય કરવો તે વિનયવન્દન કહેવાય છે. ગુરુવન્દનભાષ્યમાં અને શ્રીઆવશ્યક-નિર્ણયિત વગેરેમાં આ પાંચેય વન્દનોનાં અનુક્રમે ‘વન્દનકર્મ’, ચિતિકર્મ, કૃતિકર્મ, પૂજનકર્મ અને વિનયકર્મ—એવાં નામો આપ્યા છે, તેનું દ્રવ્ય અને ભાવથી સ્વરૂપ સમજાવવા અનુક્રમે ૧-શિતલાચાર્યનું, ૨-હુદલકાચાર્યનું, ૩-કૃષ્ણજી અને વીરકનું, ૪-બે રાજસેવકોનું, અને ૫-

કરવામાં આવે, તો જમાણી વગેરે નિહનવાને પણ વન્દન કરવાનો પ્રસંગ આવે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે—“અપરિચિત સાધુના આચાર-વિચાર જાણ્યા ન હોય તેને વન્દન કરવું કે નહિ? વળી સાધુઓના ભાવને કાણ જાણી શકે? સાધુ જેવી પ્રવૃત્તિ કરનારા છતાં વિનયરત્નની જેમ અભવ્યો પણ હોય અને બહારથી શિથિલ દેખાતાં છતાં સાધુતાના રાગી-ઉત્તમ પણ હોય.” એનું સમાધાન એ છે કે—“પૂર્વે નહિ જોયેલા કે નહિ જાણેલા અપરિચિત સાધુને પણ પ્રથમ સત્કાર-સન્માન કરવાનો નિષેધ નથી, સત્કાર કરનારનો વિનયશુભ જોઈને કદાચ તે સાધુને શિથિલતામાંથી સન્માર્ગે આવી જવાનો સંભવ છે. ગુરુવન્દનાદિ વિશિષ્ટ વ્યવહાર તો તેની ઉત્તમતાને જાણ્યા પછી જ કરવો. પરિચિત સાધુ માટે તો, જે તે ઉદ્યોગવિહારી હોય તો અબ્યુત્થાન-વન્દન વગેરે સઘળો વ્યવહાર કરવો અને શિથિલવિહારી હોય તો સત્કારાદિ પણ ન કરવું. કોઈ ગાઢ કારણે, તેમના પર્યાય-બ્રહ્મચર્ય-સમાજમાં તેમનું મહત્ત્વ-પીઠબળ-ક્ષેત્રબળ-કાળબળ કે તેમના આગમબળનો વિચાર કરીને, ગુરુભાવતા(લાભ-હાનિ)નો વિચાર કરતાં જેમ ઓછું નુકશાન અને વધુ લાભ થાય તેમ સત્કાર, સન્માન કે વન્દન પણ કરવું.” કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—“તીર્થંકરની પ્રતિમા નિર્ણુણી છે, છતાં તેમાં શુભોનો આરોપ કરીને પૂજન કરાય છે, તેમ ગુરુને પણ શુભવાન માનીને વન્દનાદિ કરે એમાં શું વાંધો?” તેના સમાધાનમાં જાણુવવાનું કે—“તે પ્રશ્ન આ-જબી નથી, કારણ કે—તીર્થંકરની મૂર્તિમાં શુભારોપણ કરીને પૂજવા છતાં અવશુભનું પોષણ થતું નથી, શિથિલાચારીમાં અવશુભ હોય છે તેથી તેનું પોષણ થાય છે, તેથી તેને તથા વન્દનાદિ કરનારને કુર્ય-ણનું પોષણ કરવા-કરાવવા રૂપ અહિંત થાય છે. હા, અપરિચિત પાસત્યાદિને પણ નિષ્પક્ષપાતપણે ચકાસી જોવા છતાંય છન્નરથપણાને લીધે તેમનાં દૂષણો જાણુવા-જોવામાં ન આવે, અને તેથી સુસાધુ માનીને ઉપાસના કરે તો કરનારને લાભ થાય, પણ દૂષણો જાણુવા જોવા “છતાં ઉપાસના કરે તો ભલે ભાવ શુદ્ધ હોય, પણ બન્નેનું અહિંત થાય જ છે; માટે જ” અભવ્ય ગુરુઓથી પણ, તેઓને અજાણપણથી શુદ્ધ માનીને ઉપાસના કરનારાઓ તરી ગયાનાં અને જાણુ થતાં જ પોતાના ઉપકારી હોય-ગુરુ હોય-શિષ્ય હોય-સ્વજનસંબંધી હોય કે મરજના આચાર્ય હોય, તેવાને પણ ત્યજી દીધાનાં દષ્ટાન્તો શાસ્ત્રમાં મળે છે.” અહીં એમ પ્રશ્ન થાય કે—“જે અવન્દનીય પાસત્યા વગેરે છે તેઓનું જીવન તો સમાજ ઉપર જ છે, જે તેઓને છોડી દેવામાં આવે તો તે બીચારાઓનું શું થાય? આંગણે આવેલા બિખારીને પણ નિરાશ નહિ કરવાનો શ્રાવકનો આચાર છે, તો અનુકંપા-બુદ્ધિથી પાસત્યાદિની સેવા કરવામાં શું વાંધો?” એનું સમાધાન એમ સમજવું કે—“એવા કુપાત્રને તો અનુકંપાના પાત્ર પણ નથી માન્યા. બિખારીને ટુકડો આપવાથી તો જૈનશાસનને નુકશાન થતું નથી, પણ ઊલટી જૈનોની ઉદારતા, દયા વગેરે શુભોની પ્રસિદ્ધિ થાય છે; જ્યારે પાસત્યાદિને સહાય કરવાથી તેઓ દ્વારા સાધુતાની-શાસનની અપકૃતિ થાય છે, તેઓનાં માયા-કપટ વગેરે દૂષણો પોષાય

શાસ્ત્ર તથા પાલકનું-એમ પાંચ દૃષ્ટાન્તો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં છે. કહ્યું છે કે-

“ દન્વે માવે વંદન-રયહરણાઽઽવત્ત-નમણ-વિણર્ણિ ।

સીઝલ-સુરુદ્ધય-કળ્હે, સેવય-પાલય-ઉદાહરણા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ ૧-વન્દન, ૨-રજોહરણ આદિ સંગ્રહ, ૩-આવર્ત (વાંદણ), ૪-નમસ્કાર અને ૫-વિનય, એ પાંચ પ્રકારનાં ‘દ્રવ્ય અને ભાવ’ વન્દનોમાં અનુક્રમે ૧-શીતલ, ૨-કુલ્લક, ૩-કૃષ્ણ, ૪-સેવક અને ૫-પાલકનાં ૭૪ ઉદાહરણો ભણવાં. ”

એ ગુરુવન્દનમાં પાંચ ઉદાહરણરૂપ નવમું દ્વાર કહી ‘ગુરુ અવગ્રહ’નું દસમું કહે છે.

ગુરુ મહારાજના આસનની ચારે બાજુ સાડાત્રણ હાથ સુધીની જગ્યાને ‘ગુરુનો અવગ્રહ’ કહેવાય છે, તેનું સ્વરૂપ ચાહુ અધિકારમાં જ આગળ વન્દનસૂત્રના અર્થોમાં કહેવાશે.

છે, એમ ઘણું નુકશાન છે. પૂ. ઉપા૦ મહારાજ કહે છે કે- “ દોષ કુપાત્રે પાત્રમતિ એ, નહિ અનુકંપા માન રે ભવિકા૦ ” અર્થાત્-કુપાત્રમાં પાત્રતાની બુદ્ધિ કરવી તે અનુકંપા નથી, પણ તેના દુર્ગુણને પોષણ કરવા રૂપ દોષ છે. અનુકંપાદાન દયાપાત્રને માટે છે, બાકી અવગુણીની બિદ્ધા તો ‘પૌરુષધી’ કહી છે, આપનારને પણ નુકશાન કરે છે, માટે સર્વત્ર શાસ્ત્રકથિત વચનોમાં વિવેકનો આદર કરવો.

૭૪. ૧. શીતલાચાર્ય-આ નામના એક જ્ઞાનાચાર્ય હતા, તેમની બહેનના ચાર પુત્રોએ અન્ય ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એક વખત તેઓ (પોતાના મામા) શીતલાચાર્યને વન્દન કરવા માટે નીકળ્યા, માર્ગમાં વિલંબ થવાથી શીતલાચાર્ય હતા ત્યાં ન પહોંચી શકવાથી રાત્રિએ ગામની બહાર એક સ્થાનમાં રહ્યા અને પોતાના આગમનના સમાચાર શ્રીશીતલાચાર્યને પહોંચાડ્યા. શીતલાચાર્ય ખૂશી થયા અને સવારે ‘હમણાં આવશે-હમણાં આવશે’ એમ રાહ બેવા લાગ્યા. અહીં તે ચારેય મુનિઓને તે રાત્રિમાં ગુરુવન્દન કરવાની નિર્મળ ભાવનારૂપ શુભ ધ્યાનને ચેગે કેવલજ્ઞાન થયું, તેથી વન્દન કરવા ગયા નહિ. આખરે રાહ બેતા શીતલાચાર્ય, અભિમાનથી ‘તેઓ આવ્યા નહિ માટે હું તેમની સામે જાઉં’-એમ વિચારીને તેમની પાસે ગયા, છતાં કેવલી હોવાથી તેઓએ સત્કાર કર્યો નહિ. આથી શીતલાચાર્યે ગુસ્સે થઈને પોતે મોટા છતાં તેઓને વન્દન કયું, ત્યારે (કેવલી) મુનિઓએ કહ્યું કે-એ તો દ્રવ્યવન્દન કયું, હવે ભાવવન્દન કરો! આચાર્યે પૂછ્યું-કેમ જાણ્યું? મુનિઓ બોલ્યા-‘જ્ઞાનથી.’ આચાર્યે પૂછ્યું-‘કયા જ્ઞાનથી?’ કેવલી બોલ્યા-‘અતિપાતિ (કેવલ) જ્ઞાનથી.’ આથી આચાર્યે, ‘અરે, અરે! મેં કેવલીની આશાતના કરી’-એમ પશ્ચાતાપ કરીને ખમાવ્યા અને ફરીથી ભાવપૂર્વક તે ચારેયને વન્દન કયું. અહીં તે શીતલાચાર્યનું પહેલી વારનું ‘દ્રવ્યવન્દન’ અને બીજી વારનું ‘ભાવવન્દન’ જાણવું.

૨ કુલ્લકાચાર્ય-ગુણસુંદર નામના એક આચાર્યે નાની ઉંમરના એક કુલ્લક સાધુને આચાર્ય-પદવી આપી, સાધુઓને-સંઘને તેઓની આજ્ઞામાં સોંપી પોતે કાલધર્મ પામ્યા. સર્વ સંઘ એ કુલ્લકાચાર્યની આજ્ઞામાં વર્તવા લાગ્યા અને એ નવા આચાર્ય પણ ગીતાથી પાસે અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. કર્મના જોરે એકલા તેઓને ચારિત્ર છોડવાની ઈચ્છા થઈ, તેથી સ્થાંડિલને બંદાને ચાલ્યા અને સાથેના સાધુને અમુક સ્થાને રોકી પોતે આગળ વધ્યા ત્યાં માર્ગમાં એક ખીજડીના વૃક્ષની ચારેય બાજુ પીઠિકા (આટલી) બાંધેલી જોઈ અને લોકોને તે વૃક્ષની પૂજા કરતા જોયા, તેથી તેમણે વિચાર્યું-કે અહીં ઉત્તમ વૃક્ષો હોવા છતાં આ કંટાળ વૃક્ષને લોકો પૂજે છે, તેમાં તેની ચારેય બાજુ બાંધેલી પીઠ કારણ છે, નિર્ણય કરવા માટે લોકોને પૂછવાથી પણ તે જ જવાબ મળ્યો. આથી પોતે વિચાર્યું કે-જ્ઞાનાદિ

હવે ‘પાંચ નામો’ કહે છે. ઉપર ઉદ્ઘાટરણીની સાથે વન્દનનાં પાંચ નામો અર્થ સાથે કહી ગયા તે અર્થથી એક જ (શુરવંદનરૂપ) છે, છતાં પર્યાયથી જુદાં જાણવાં. કહ્યું છે કે-

“વંદન-ચિદ્-કિદ્કમ્મ, પૂજાકમ્મં ચ વિણયકમ્મં ચ ।

વંદનમસ્સ एए, नामाई हवन्ति पंचेव ॥१॥” (પ્રવંસારો, ગા. ૧૧૭)

ભાવાર્થ-“વંદન, ચિતિકર્મ-કૃતિકર્મ-પૂજાકર્મ અને વિનયકર્મ,-એ શુરવંદનનાં પાંચ

ગુણોથી ભરેલા અન્ય ઉત્તમ સાધુઓ ઉત્તમ વૃક્ષો જેવા છે અને હું નિર્મુળ ખીજડા જેવો છું, છતાં મને સર્વ પૂજે છે તેનું કારણ મને ગુરુ મહારાજો આ રજોહરણ આદિ વેષ અને આચાર્યપદ અર્પણ કયું છે તે છે, માટે મારે તે છોડવું જોઈએ નહિ. એવો વિચાર કરીને-તેઓ તુર્ત પાછા આવીને ગરબને સંભાળવા લાગ્યા, અને ગીતાર્થો પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને શુદ્ધ થયા. એ ક્ષુલ્લકાર્યાર્થે પહેલાંનો રજોહરણાદિનો સંયમ ‘દ્રવ્યથી (ચિતિ) સંયમ’ જાણવો અને પ્રાયશ્ચિત્ત લીધા પછીનો ‘ભાવથી (ચિતિ) સંયમ’ જાણવો. એ ‘ચિતિ’=ઉપકરણોના સંયમ રૂપ ‘ચિતિવન્દનના’ દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રકારોમાં ક્ષુલ્લકાર્યાર્થનું દષ્ટાન્ત સમજવું. તાત્પર્ય કે-સાધુની જેમ સાધુનો વેષ પણ પૂજનિક છે. ક્ષુલ્લકાર્યાર્થે પહેલાં તેનું મહત્ત્વ નહિ સમજતાં બહુમાન વિના ધારણ કર્યો હતો, માટે તે ‘દ્રવ્યચિતિવન્દન’ અને પાછળથી તેનું બહુમાન સમજીને ભાવપૂર્વક ધારણ કર્યો માટે તે ‘ભાવચિતિવન્દન’ સમજવું.

૩. કૃષ્ણ અને વીરક-શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનો પરમ ભક્ત અને જમાઈ ‘વીરક’ નામે એક શાળવી એકદા કૃષ્ણજીની સાથે શ્રીનેમિનાથ ભગવાનને વન્દન કરવા ગયો. ત્યાં કૃષ્ણજીએ સર્વ સાધુઓને દ્વાદશાય-તં વન્દન કયું. તેમની સાથે ખીજ રાજાઓ વગેરે હતા તેઓ થોડાકને વન્દન કરતાં જ થાકવાથી ખેસી ગયા, પણ વીરક શાળવીએ કૃષ્ણજીની સાથે ભાવ વિના પણ સર્વને વન્દન કયું. છેલ્લે થોડેલા કૃષ્ણજીએ કહ્યું-‘ત્રણસો સાઠ સંત્રામમાં પણ મને આવો શ્રમ લાગ્યો ન હતો.’ ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું-‘કૃષ્ણ ! તે વન્દન કરવાથી ક્ષાયિક સમક્ષિત પ્રાપ્ત કયું, તીર્થકરનામકર્મ ઉપાર્જન કયું અને સાતમી નારકીનું આયુષ્ય ત્રીજી નારકીનું કયું.’ આ વન્દનમાં કૃષ્ણજીનું ‘ભાવ-આવર્ત’ વન્દન અને કૃષ્ણજીની પ્રસન્નતા માટે વીરા શાળવીએ કરેલી વન્દના ‘દ્રવ્ય-આવર્ત’ વન્દન જાણવું અર્થાત્ ભાવકૃતિકર્મમાં કૃષ્ણજીનું અને દ્રવ્યકૃતિકર્મમાં વીરા શાળવીનું દષ્ટાન્ત જાણવું.

૪. એ રાજસેવકો-નજીકના કોઈ ગામમાં રહેતા રાજાના બે સેવકોને પોતાની જમીનની સીમાને અંગે પરસ્પર વિવાદ થવાથી ન્યાય મેળવવા માટે તેઓ રાજદરબારમાં જવા નીકળ્યા. ગામમાંથી નીકળતાં એક સાધુ સામા મળ્યા, એકે વિચાર્યું કે-આ મુનિના દર્શનથી મારું કામ સિદ્ધ થશે, તેથી તેણે સાધુને પ્રદક્ષિણાપૂર્વક ભાવથી વન્દના કરી, ખીજાએ માત્ર પહેલાના અનુકરણ માટે કરી. દરબારમાં ભાવથી વન્દના કરનારના પક્ષમાં ન્યાય મળ્યો અને ખીજાનો પરાલભ થયો. અહીં પહેલા સેવકનો વિનય ‘ભાવવિનયકર્મ’ વન્દન અને ખીજાનો વિનય ‘દ્રવ્યવિનયકર્મ’ વન્દન જાણવું.

૫. શામ્બ અને પાલક-દારિકામાં કૃષ્ણજીને શામ્બ, પાલક વગેરે પુત્રો હતા. એકદા શ્રીનેમિનાથ પ્રભુ ઉદ્ધાનમાં પધાર્યા ત્યારે કૃષ્ણજીએ તેઓને કહ્યું કે-‘જે સવારે પ્રભુને પહેલાં વંદન કરશે તેને મારો ઘોડો આપીશ.’ તે પછી શામ્બકુમારે સવારમાં શય્યામાંથી ઉઠીને ત્યાં જ રહ્યાં રહ્યાં વન્દના કરી અને પાલકે વહેલા ઉઠીને અશ્વના લોભથી ઘોડા ઉપર બેસીને ભગવાનની પાસે જઈ વન્દના કરી. પાલક અભવ્ય હતો અને તેની વન્દના ઘોડાના લોભથી ભાવ વિનાની હતી. સવારે કૃષ્ણજીએ પુછતાં, ભગવાને કહ્યું કે-પાલકે અહીં આવી દ્રવ્યવન્દના અને શામ્બકુમારે ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં ભાવવન્દના કરી છે. આથી કૃષ્ણજીએ શામ્બકુમારને અશ્વરત આપ્યું. અહીં શામ્બકુમારનો ભાવનમસ્કાર અને પાલકનો દ્રવ્યનમસ્કાર જાણવો.

પર્યાય નામો છે.”

એ ‘નામનુ’ અગીયારમું દ્વાર બાણુવું. હવે કેવા પ્રસંગે વંદન ન કરવું, તે પાંચ નિષેધસ્થાનોરૂપ બારમું દ્વાર કહે છે-૧-જ્યારે ગુરૂ વ્યાખ્યાન, વાચના કે પડિલેહણા વગેરે કાર્યોમાં રોકાયેલા કે કોઈ શાસનના મહત્ત્વના કાર્યને અંગે વાતચીત વગેરે કરવામાં વ્યગ્ર ચિત્તવાળા હોય ત્યારે, ૨-અવળું મુખ કરી બેઠેલા-સન્મુખ ન હોય ત્યારે, ૩-ક્રોધ, નિદ્રા વગેરે પ્રમાદને વશ હોય ૪-આહાર કરતા કે કરવાની તૈયારીમાં હોય તથા ૫-સ્થંડિલ, માત્રુ વગેરે નિહાર કરતા કે કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય ત્યારે, એમ પાંચ પ્રસંગે વંદન કરવું નહિ. કહ્યું છે કે—

“વવિલ્લત્ત-પરાહુત્તે, પમત્તે મા કયાહ વંદિજ્જા ।

આહારં ચ કરિત્તે, નિહારં વા જહ કરેહ ॥૧૧॥” (આવંનિ૦, ગા૦ ૧૧૯૮)

ભાવાર્થ—“વ્યાક્ષિપ્ત (વ્યગ્ર) ચિત્તવાળા, પરાવૃત્ત, અન પ્રમત્ત હોય કે જ્યારે આહાર અથવા નિહાર કરતા હોય ત્યારે કદાપિ વંદન કરવું નહિ.”

ગુરૂવંદનનું બારમું દ્વાર કહ્યું, તેરમું દ્વાર ગુરુની તેત્રીશ આશાતનાઓનું છે, તે વંદન-સૂત્રની વ્યાખ્યા સાથે કહેવાશે, વંદનના બત્રીસ દોષોનું ચોદમું દ્વાર કહે છે.

“અણાદિઅં ચ થદ્દં ચ, પવિદ્દં પરિપિંડિઅં ।

ટોલગહં અંકુસં ચેવ, તહા કચ્છમરિંગિઅં ॥૧૨૦૭॥”

“મચ્છુલ્લત્તં મળસા, પડકું તહય વેહાવદ્દં ।

મયસા ચેવ મયંતં, મિત્તી ગારવકારણા ॥૧૨૦૮॥”

“તેણિયં પડિણીયં ચેવ, રુદ્ધં તજ્જિયમેવ ય ।

સદં ચ હીલિયં ચેવ, તહા વિપલિહંચિયં ॥૧૨૦૯॥”

“દિટ્ઠમદિટ્ઠં ચ તહા, સિંગં ચ કરમોઞ્ઞં ।

આલિદ્ધમણાલિદ્ધં, ડાળં ઉત્તરચૂલિઅં ॥૧૨૧૦॥”

“મૂઅં ચ ઢઢ્ઢરં ચેવ, ચુહલિઅં ચ અપચ્છિમં ।

વત્તીસદોસપરિસુદ્ધં, ફિહકમ્મં પડંજણ (ઈ) ॥૧૨૧૧॥” (આવંનિયુ૦,)

ભાવાર્થ—“બત્રીસ દોષોનું વર્ણન અંથકાર પોતે જ આ ગાથાઓના અર્થરૂપે જણાવે છે કે— ૧. અનાદૃતદોષ—સંજમ રહિત (?)’ અર્થાત આદર વિના ઉત્સુક ચિત્તે વંદન કરવું (તે અનાદૃત દોષ, એમ હરેકમાં સમજવું) ૨. સ્તબ્ધદોષ—આઠ મદને વશ થઈ મદાન્ધપણુ વંદન કરવું. અહીં ૧-મનથી અભિમાની અને શરીરથી અક્કડ, ૨-મનથી અભિમાની અને શરીરથી નમેલો, ૩-મનથી નમેલો છતાં (રોગાદિ કારણે) શરીરથી અક્કડ અને ૪-મન તથા શરીર બન્નેથી નમ્ર. એમ ચાર ભાંગા થાય. (તેમાં પહેલા બે દુષ્ટ અને ત્રીજો-ચોથો નિર્દોષ છે.) ૩. પવિદ્ધદોષ—વચ્ચે જ અધુરી ક્રિયાએ વંદન પડતું મૂકી આલ્યા જવું કે મજુરની જેમ અધુરું વંદન કરવું. ૪. પરિપિંડિતદોષ—ભેશું વંદન કરવું, જેમકે-ધણા સાધુઓ એક સ્થાને હોય તે બધાને ભેશું એક વંદન કરવું, અથવા તે હાથ-પગ વગેરે બરાબર નહિ રાખતાં પગ

લેગા કરી, બે હાથ પેટ ઉપર લેગા રાખી વન્દન કરવું, કે સૂત્રના ઉચ્ચારમાં અક્ષરોનો, પદોનો અને સંપદાઓનો યથાસ્થાને અટક્યા વિના જ અસ્પષ્ટ લેગો ઉચ્ચાર કરવો વગેરે, ૫. દોલગ-નિદોષ-તીકની જેમ આગળ-પાછળ ફરતાં ફરતાં-ઠેકઠા મારતાં વન્દન કરવું. ૬. અંકુશદોષ-ઉભા રહેલા, સુતેલા કે અન્ય કાર્યો કરતા ગુરૂનો ઓથો વગેરે ઉપકરણો, ચોલપટ્ટો, વસ્ત્ર કે હાથ પકડીને, હાથીને ખેંચે તેમ અવજ્ઞાપૂર્વક ખેંચીને વન્દન માટે આસને બેસાડીને વન્દન કરવું, પૂજ્ય ગુરુઓને એમ ખેંચવા તે અવિનય હોવાથી અયોગ્ય છે-એ એક અર્થ, બીજો અર્થ-પોતાના ઓથા કે ચરવાળાને બે હાથથી અંકુશની જેમ પકડીને વંદન કરવું અને ત્રીજો અર્થ-અંકુશના પ્રહારથી પીડાતા હાથીની જેમ વંદન કરતાં પોતાનું મસ્તક ઉંચું નીચું કરવું. એ ત્રણ પ્રકારે અંકુશદોષ બાણ્યો ૭. કચ્છપરિગિતદોષ-ઉભા ઉભા 'તિત્તિ-સજ્જરાપ આસાયણાપ' વગેરે કે બેઠા બેઠા 'અહો કાર્ય' વગેરે પાઠ બોલતાં વિના કારણ કાચ-બાની જેમ આગળ કે પાછળ ખસ્યા કરવું. અર્થાત્ વિના કારણ વંદન કરતાં આગળ-પાછળ ખસવું. ૮. મત્સ્યોદ્ઘાતનદોષ-માછલું પાણીમાં એક દમે નીચે જાય, એક દમે ઉપર આવે અને એક દમે પાસું ફેરવી નાખે તેમ વંદન કરતાં ઉછળીને ઉભો થાય, પડતાની જેમ બેસી જાય અને એકને વંદન કરી ખસ્યા વિના જ 'માછલાની જેમ પાસું ફેરવીને' બીજા સાધુને વંદન કરે, વગેરે. ૯. મનઃપ્રદુષ્ટદોષ-ગુરુ, વન્દન કરનારને કે તેના કોઈ સંબંધી વગેરેને કપકો આપે કે કઠોર શબ્દો કહે, તેથી તેઓ પ્રત્યે મનમાં પ્રદ્વેષ રાખીને વંદન કરવું, અથવા 'વંદનીય સાધુ પોતાનાથી ગુણમાં હીન હોય તો હું એ ગુણહીનને કેમ વાંદું?' અથવા 'આવા ગુણહીન પણ વંદન કરાવે છે' વગેરે અસૂચાપૂર્વક વંદન કરવું. ૧૦. વેદિકાખદ્વદોષ-વંદનનાં આવર્ત દેતાં બે હાથને બે હાથથી વચ્ચે રાખવાને બદલે ૧-બે હાથ બે હાથ ઉપર રાખે, ૨-બે હાથની નીચે રાખે, ૩-બે હાથ જોળામાં રાખે, ૪-બે હાથની (બહાર) પડખે બે હાથ રાખે કે ૫-બે હાથ વચ્ચે એક હાથથી રાખીને વંદન કરે, -એમ પાંચ પ્રકારે વેદિકાખદ્વદોષ થાય. ૧૧. ભયદોષ- 'વંદન નહિ કરું તો સંઘમાંથી, સમુદાયમાંથી, ગચ્છમાંથી કે આ ક્ષેત્રમાંથી દૂર કરશે-બહાર કરશે' વગેરે ભયથી વંદન કરવું. ૧૨. ભજનદોષ- 'વંદનાદિ સેવા કરું છું તેથી ગુરુ પણ મારી સેવા કરે છે' અથવા 'અત્યારે સેવા કરવાથી, મારી સેવાથી દબાયેલા ગુરુ પણ ભવિષ્યમાં મારી સેવા કરશે'-એમ થાપણ મૂકવાની જેમ વંદન કરવું. ૧૩. મૈત્રીદોષ- 'આ આચાર્યાદિની સાથે મારે મૈત્રી છે માટે, અગર વંદન કરું તો મૈત્રી થાય -એમ સમજી વંદન કરવું. ૧૪. ગૌરવ દોષ-હું 'ગુરુવંદન' વગેરે વિધિમાં કુશળ છું-એમ બીજાઓને જણાવવા માટે વિધિપૂર્વક આવર્ત વગેરે સાચવીને 'પોતેજ વિધિ સાચવે છે' એવા અભિમાનથી વંદન કરવું. ૧૫. કરણદોષ-જ્ઞાનાદિ સિવાય વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે વસ્તુઓ મેળવવા માટે વંદન કરવું, અગર 'હું જ્ઞાન વગેરે ગુણોથી લોકોમાં પૂર્ણ' -એવા આશયથી જ્ઞાનાદિ ગુણો મેળવવા વંદન કરવું, અથવા 'વંદનથી વશ થયેલા ગુરુ મારું કહ્યું કરે' માટે વશ કરવા વંદન કરું, એવા દુષ્ટ આશયથી વંદન કરવું. ૧૬. સ્તેનદોષ-સ્તેન એટલે ચોર; કોઈ વંદન કરતાં દેખશે તો મને હલકો માનશે-હું ન્હાનો દેખાઈશ'-એવા ભયથી ચોરની જેમ બીજાઓની આડમાં છપાઈને કોઈ દેખે-કોઈ ન દેખે તેમ જલ્દી વંદન કરવું. ૧૭. પ્રત્યનીકદોષ-પહેલાં કહ્યું તેમ ગુરુ વ્યથ ચિત્તવાળા, અવળા બેઠેલા,

પ્રમાદવશ હોય કે આહાર-નિહાર કરતા કે કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય ત્યારે નિષેધ છતાં વંદન કરવું.

૧૮. રૂપદોષ-શુરુ રોષાયમાન હોય કે પોતાને કોઈ કારણે ક્રોધ થયો હોય, તે વખતે ક્રોધ-યુક્ત વંદન કરવું. (અહીં ક્રોધની મુખ્યતા માનીને આ દોષને સત્તરમા દોષથી જુદો કહ્યો છે.)

૧૯. તર્જનાદોષ-‘તમે ન વાંદવાથી શુરુસો નથી કરતા વાંદવાથી પ્રસન્ન નથી થતા, અર્થાત્ તમે વંદન કરનાર નહિ કરનારના લેદને યોગ્યતા જ નથી’-એમ બોલીને તર્જના કરવાપૂર્વક, અથવા ‘ઘણા લોકોની હાજરીમાં મને વંદન કરાવે છે, પણ એકલા હશે ત્યારે ખબર પાડીશ’-એવી બુદ્ધિથી કે તર્જની આંગળીથી કે મસ્તકથી અપમાન કરવાપૂર્વક વંદન કરવું. ૨૦ શકદોષ-શુરુને કે લોકોને ‘આ ભક્ત છે’-એમ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા માટે માયાથી વંદન કરવું અથવા કપટથી માંદગી વગેરેનું બહાનું કાઢી જેમ-તેમ વંદન કરવું. ૨૧. હીલિતદોષ-‘અરે, શુરુ ! હે વાચકજી ! તમોને વાંદવાથી શું ફળ મળશે ?’ વગેરે કહી અવગ્નાપૂર્વક વંદન કરવું. ૨૨. વિપરિકૃત્યિતદોષ-અર્ધું વંદન કરી વચ્ચે દેશકથાદિ વિકથા કરવી. ૨૩. દુષ્ટાદુષ્ટદોષ-ઘણાઓની સાથે વંદન કરતાં બીજાની આડથી શુરુ દેખી ન શકે ત્યારે કે અંધારું હોય ત્યારે વંદન નહિ કરવું-એસી જવું અને શુરુ દેખે ત્યારે વંદન કરવા માંડવું. (સ્તેનદોષમાં ‘લોકો દેખે’ તેમ અને અહીં ‘શુરુ દેખે-ન દેખે’ તેમ-એ લેદ સમજવો.) ૨૪. શૃંગદોષ-પહેલાં જણાવ્યું તેમ વંદનમાં ‘અહો કાર્ય’ વગેરે બોલીને આવર્તો કરતાં બે હથેલી લલાટના મધ્ય ભાગે લગાડવી જોઈએ તે લગાડે નહિ કે લલાટની બાજુમાં જમણી-ડાણી તરફ લગાડે. ૨૫. કરદોષ-કર એટલે રાજાદિનેા કર-દાણુ, તેની પેઠે ‘અરિહ’તે કહેલો આ વંદનરૂપી કર પણ અવશ્ય ચૂકાવવો જોઈએ’-એમ માનીને વંદન કરવું. સુકતદોષ-દીક્ષા લેવાથી રાજા વગેરેના લૌકિક કરોમાંથી તેા છૂટયા, પણ આ વંદનરૂપી કરમાંથી છૂટાય તેમ નથી, અર્થાત્ ક્યારે છૂટીએ ?-એમ માની વંદન કરવું. ૨૭. આશ્લિષ્ટાનાશ્લિષ્ટદોષ-‘અહો કાર્ય’ વગેરે બોલીને બાર આવર્તો કરવાનાં કહ્યાં છે તે બે હથેલીથી નીચે રજોહરણને અને ઉપર લલાટને સ્પર્શવાથી થાય છે, આની ચતુર્ભંગી થાય છે. ૧-રજોહરણ અને લલાટ બન્ને સ્થલે હથેલીઓનેા સ્પર્શ કરે, ૨. રજોહરણને સ્પર્શે-લલાટને ન સ્પર્શે, ૩. લલાટને સ્પર્શે-રજોહરણને ન સ્પર્શે, અને ૪. બન્નેને ન સ્પર્શે, એમાં પહેલો ભાંગો નિર્દોષ છે, બાકીના ત્રણ ભાંગાથી આ દોષ લાગે. ન્યૂનદોષ-વંદનસૂત્રના અક્ષરોનેા પૂર્ણ ઉચ્ચાર ન કરવો, અથવા બે અવનત વગેરે પૂર્વે કહેલાં પચીસ આવશ્યકો ન કરવાં-અધુરાં કરવાં. ૨૯. ઉત્તરચૂડાદોષ-વંદન પૂર્ણ કર્યા પછી મોટા અવાજે ‘મત્થપળ વંદમિ’ એમ ફરીથી શિખા ચઢાવવાની જેમ વધારે બોલવું. ૩૦ મૂકદોષ-સુગાની જેમ વંદનસૂત્રના અક્ષરો, આલાવા વગેરે મનમાં જ વિચારવા-પ્રગટ બોલવા નહિ (અથવા અત્યક્ત-ન સમજાય તેમ ગણગણ બોલવા). ૩૧. ઢંઢરદોષ-સૂત્રનેા ઉચ્ચાર મોટા અવાજથી કરવો, અર્થાત્ અસભ્ય રીતે ઘાંટા પાડીને સૂત્ર બોલવું. ૩૨. ચુડલિદોષ-ચુડલિ=સગળાવેલું ઉંબાડીયું, જેમ બાળક ઉંબાડીયાને છેડેથી પકડીને ભભાવે તેમ ઓધાને છેડેથી પકડીને ભભાવતા વંદન કરવું, અથવા હાથ લાંબા કરીને ‘હું વંદન કરું છું’-એમ બોલતાં વંદન કરવું, બધા સાધુની સાથે હાથ ભભાવીને ‘સહુને વાંદું છું’ એમ બોલવું. આ બત્રીસ દોષોને ટાળીને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ શુરુવંદન કરવું. કહ્યું છે કે—

“ કિઠ્ઠકમ્મં પિ કુણંતો, ન દોહ કિઠ્ઠકમ્મનિજ્જરામાગી ।

વત્તીસામન્નયરં, સાહુ ઠાણં વિરાહંતો ॥૧૨૦૫॥ ”

“ વત્તીસદોસપરિસુદં, કિઠ્ઠકમ્મં જો પડંજહ ગુરુણં ।

સો પાવહ નિવ્વાણં, અચિરેણ વિમાણવાસં વા ॥૧૨૧૭॥ ” (આવ૦ નિર્યુક્તિ૦)

ભાવાર્થ—“ ગુરુવંદન કરવા છતાં પણ જે સાધુ બત્રીશમાંના એક પણ દોષથી વિરાધે છે, તે ગુરુવંદનના કર્મનિર્જરારૂપ ફળને પામતો નથી. જે બત્રીશ દોષરહિત-શુદ્ધ વિધિપૂર્વક ગુરુવંદન કરે છે તે અલ્પકાળમાં મોક્ષને કે વૈમાનિક દેવપણાને પામે છે. ”

ગુરુવંદનનું આ ચોદમું દ્વાર કહ્યું. હવે પંદરમા દ્વારમાં આઠ કારણો કહે છે.

“ પઢિકમણે સજ્ઞાણ, કાઉસ્સગાવરાહપાહુણણ ।

આલોઅણસંવરણે, ઉત્તમદ્વે અ વંદણયં ॥૧૧॥ ” (આવ૦ નિ૦, ગા૦ ૧૨૦૦)

ભાવાર્થ—“ શાસ્ત્રમાં સર્વ અનુષ્ઠાનો સાધુએને ઉદ્દેશીને કહેલાં છે, તેમાંથી જેટલાં જે રીતિએ ઘટતાં હોય તેટલાં તે રીતિએ શ્રાવકને પણ કરવાનાં છે, એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા હોવાથી અહીં વંદનનાં આઠ કારણો મુખ્યત્વે સાધુને ઉદ્દેશીને કહેવાં છે—એમ સમજવું. તેમાં ૧—પ્રતિક્રમણમાં સવારે તથા સાંજે ચાર ચાર વખત જે જે વંદન દેવાય છે તેનું અહીં એક જ ‘પ્રતિક્રમણ’ કારણ ગણ્યું છે, એટલે કે—એક ગુરુવંદન પ્રતિક્રમણનું ૨—વાચના વગેરે સ્વાધ્યાયમાં દેવાતાં ત્રણેય ગુરુવંદનને ભેગાં ગણીને એક સ્વાધ્યાયનું, તેમાં એવો વિધિ છે કે—સાધુ (યોગની ક્રિયામાં) એક સત્ક્રિયા પરઠવતાં; બીજું પ્રવેદન (પવેચણું) કરતાં, તેમાં વંદન કંઈને જે સૂત્રાદિનો ઉદ્દેશ કે સમુદ્દેશ કયો હોય તે ભણે, આ ઉદ્દેશ—સમુદ્દેશનાં વંદનોને પ્રવેદનના વંદનમાં જ ગણ્યાં છે, એમ ભણતાં (સ્વાધ્યાય કરતાં) સૂર્યોદયથી પોણા પ્રહર (પાદોનપોરિસી) જેટલો સમય બચ ત્યારે જે તે ભણવાનું (બાકી) ન હોય તો તે જ વખતે વંદન કરીને અને ભણવાનું બાકી હોય તો વંદન કર્યા વિના જ પાત્રાં પડિલેહિ અને બાકીનું પછી ભણે, ત્રીજું કાળ વખતે વંદન કરીને કાળનું પ્રતિક્રમણ કરે (કાળ પડિક્રમે), (એમ પૂર્વકાલિન સાધુ સામાચારીનો ક્રમ હતો. વર્તમાનમાં તો માત્ર યોગોદ્ધર કરતાં ૧. સત્ક્રિયા પરઠવતાં, ૨. પ્રવેદન કરતાં અને ૩. કાળ પ્રતિક્રમતાં-યોગની ક્રિયામાં જ અપાય છે.) એ સ્વાધ્યાયને કારણે દેવાતાં ૩ વંદનનું બીજું કારણ ‘સ્વાધ્યાય’ જાણવું. એમ પ્રતિક્રમણનાં ચાર અને સ્વાધ્યાયનાં ત્રણ મળીને સાત વંદન સવારે દેવાય છે, અનુજ્ઞાનાં વંદન આમાં જ અંતર્ગત જાણવાં. સવાર પ્રમાણે સાંજે પણ એ સાત વંદન દેવાય છે, દરરોજ દેવાનાં હોવાથી ઉપવાસી કે ભોજનવાળા સાધુને આ ચોદ ‘ધ્રુવવંદન’ છે, ભોજન કરનારને (ચોદ ઉપરાંત) આગળ કહીશું તે પચ્ચક્ષુખાણનાં વધારે છે. કહ્યું છે કે—

“ ચત્તારિ પઢિકમણે, કિઠ્ઠકમ્મા હંતિ તિન્નિ સજ્ઞાણ ।

પુવ્વણ્હે અવરણ્હે, કિઠ્ઠકમ્મા ચોદસ હવંતિ ॥૧૧॥ ” (આવ૦ નિ૦, ૧૨૦૧)

ભાવાર્થ—“ ચાર વંદનો પડિક્રમણમાં અને ત્રણ સ્વાધ્યાયમાં થાય છે, એ મધ્યાહન પહેલાંના સાત અને મધ્યાહન પછીનાં એ જ સાત મળીને ચોદ વંદન (દરરોજ-ધ્રુવ) થાય છે. ”

એ વંદનનું બીજું કારણ ‘સ્વાધ્યાય’ કહ્યો. ૩-સાધુને યોગોદ્ધનમાં એક દિવસ નીવિગઈ અને બીજો દિવસે આયંબિલ કરવાનો સામાન્ય વ્યવહાર છતાં આયંબિલની વારીમાં કારણવશાત્ નિવિગઈ કરવી પડે તો તે પાળી પાલટવાના વિધિમાં કરાતો કાઉસ્સગ્ગ અહીં કારણ સમજવો, અર્થાત્ તે કાઉસ્સગ્ગ કરવા માટે કરે તે વંદનનું ત્રીજું કારણ કાઉસ્સગ્ગ છે. ૪-ગુરૂના વિનયનું ઉલ્લંઘન, અર્થાત્ ગુરૂની આજ્ઞા વગેરેનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપ અપરાધ ખમાવવા માટે પહેલાં વંદન દઈ પછી ક્ષમાપના કરવી, તે ચોથું ‘અપરાધ’ નામનું કારણ સમજવું. પદ્મપી ખામણાંનાં વંદન વગેરે આ ‘અપરાધ’ કારણમાં જ ગણાય છે, ૫-કોઈ અન્ય ક્ષેત્રમાંથી વિહાર કરીને આવેલા સાધુઓ મોટા હોય તેને વંદન કરે, તે ‘પ્રાધુર્લુક’ નામનું કારણ બાજુનું. એમાં વિધિ કહ્યો છે કે-

“ સંમોહ અણસંમો-હ્યા ય દુવિહા હવંતિ પાહુણયા ।

સંમોહ્ણ આયરિયં, આપુચ્છિતા ઉ વંદંતિ ॥૧૧ ॥ ”

“ હઅરે પુણ આયરિયં, વંદિત્તા સંદિસાવિજ તહય ।

પચ્છા વંદંતિ જહ, ગયમોહા અહવ (ન) વંદાવે ॥૨૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ આવનાર સાધુઓમાં એક સાંભોગિક (સમાન સામાચારીવાળા) અને બીજા અસંભોગિક (ભિન્ન સામાચારીવાળા) હોય. તેમાં જે સમાન સામાચારીવાળા હોય તો પોતાના આચાર્યને પૂછીને તેઓને વંદન કરે, અને ભિન્ન સામાચારીવાળા હોય તો પહેલાં પોતાના આચાર્યને વંદન કરીને-તેઓનો આદેશ મેળવીને વંદન કરે, જે આવનારાઓ યોગ્ય હોય તો આચાર્ય આદેશ આપે, નહિ તો નિષેધ કરે.”

એમ પાંચમું કારણ ‘પ્રાધુર્લુક-પરાણા’ સમજવું. ૬-સંયમમાં કોઈ ‘અતિક્રમાદિ’ દોષ લાગે તો તેની આલોચના કરતાં (પ્રાયશ્ચિત્ત લેતાં) વંદન કરવાનું વિધાન છે, તે છટકું કારણ ‘આલોચણા’ બાજુનું, (આવ૦નિર્ધુ૦ વૃત્તિમાં વિહાર કરીને આવે ત્યારે વિહારની આલોચના માટે ગુરૂને વંદન કરે તેને આમાં અંતર્ગત ગણ્યું છે.) ૭-ભોજન કર્યો પછી વધુ છૂટા રાખેલા આગારોના ત્યાગ રૂપ ‘દિવસચરિમં તિવિહાર-ચોવિહાર’ આદિ વિશેષ પરચક્ષ્ણાણુ કરે ત્યારે અથવા પરચક્ષ્ણાણુ એકાસણાદિનું કર્યું હોય તે ઉપવાસાદિનું કરે ત્યારે, એમ પુનઃ પરચક્ષ્ણાણુ માટે કરાતા ગુરૂવંદનનું સાતમું ‘સંવર’ નામનું કારણ બાજુનું, અને ૮-ઉત્તમાર્થ એટલે અનશન, અર્થાત્ અંતકાળે સંલેખના કરવા માટે કરાતા વંદનને ઉત્તમાર્થ-વંદન કહેવાય છે, એ ગુરૂવંદનનું આઠમું કારણ ‘ઉત્તમાર્થ’ બાજુનું. વંદનનાં આઠ કારણોનું આ પંદરમું દ્વાર કહ્યું. હવે છેલ્લા-સોલસા દ્વારમાં ગુરૂવંદન નહિ કરવાથી થતા દોષો કહે છે.

“ માણો અવિણય ચિંસા, નીઆગોયં અબોહિ ભવવુહ્લી ।

અનમંતે છદોસા, एवं અહનુઅસયમિહયં ॥૧૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ ગુરૂને નહિ નમવાથી ૧-અભિમાન, ૨-અવિનય, ૩-શાસનની અપજ્ઞાના (નિંદા), ૪-નીચ ગોત્રનો અંધ, ૫-ઓધિ (સમકિતપ્રાપ્તિ)ની દુર્લભતા, અને ૬-સંસારની વૃદ્ધિ, એમ છ દોષો થાય છે. એમ ગુરૂવંદનનાં કુલ ૧૬૮ સ્થાનો બાજુનાં.”

એ (પૃ૦ ૪૬૮માં) ગુરૂવંદનની દ્વારગાથામાં જણાવેલાં સોલ દ્વારોથી એક સો અઠાણું સ્થાનો

(કારણીય) જણાવ્યાં હવે ગુરુવંદનસૂત્ર (વાંદણાં)ની વ્યાખ્યા કહે છે.

મોટું (દ્વાદશાવર્ત) વંદન કરવાની ઇચ્છાવાળો સાધુ પહેલાં લઘુવંદન (અમાસમણ) દર્શન સંકાસા પ્રમાણેને બેઠાં બેઠાં જ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પચીસ બોલથી મુદ્ધપત્તિ અને પચીસ બોલથી શરીર પડિલેલે, તે પછી પરમ વિનયપૂર્વક મન, વચન અને કાયાથી શુદ્ધ થઈને, ગુરૂના આસનથી દેહપ્રમાણ સાકાત્રણ હાથ ભૂમિરૂપ અવગ્રહની બહાર ઉભો રહીને, દોરી ચઢાવેલા ધનુષ્યની જેમ વાંકું ‘કેક ઉપરથી અધુ’ શરીર મસ્તક સાથે નમાવીને (કાંઈક નીચો નમીને); હાથમાં ઓધો-મુદ્ધપત્તિ લઈને વંદન કરવા માટે આ પ્રમાણે બોલે-

“ઈચ્છામિ ચમાસમણો વંદિતું, જાવણિજ્જાપ, નિસીદ્ધિઆપ, અણુજાણત્ત મેમિડગ્ગહં, નિસીદ્ધિ ।
અહો-કાર્ય-કાય-સંપાર્સ, ચમણિજ્જો મે ! કિલામો, અપ્પકિલંતાર્ણં બહુસુમેણ મે ! દિવસો વર-
કતો ? જત્તા મે ! જવણિ ઉજં ચ મે ! ચામેમિ ચમાસમણો દેવસિઅં ઘટ્ઠકમં, આચસ્સિઆપ પડિ-
કમામિ ચમાસમણાણં, દેવસિઆપ આસાયણાપ તિત્તીસલ્લયરાપ ઝંકિચિ મિચ્છાપ મણદુક્કડાપ
વપ્પદુક્કડાપ કાયદુક્કડાપ કોહાપ માણાપ માયાપ લોમાપ સલ્લકાલિઆપ સલ્લમિચ્છોવયારાપ
સલ્લધમ્માદ્ધકમણાપ આસાયણાપ જો મે અદ્યારો કઓ તસ્સ ચમાસમણો પડિકમામિ નિદામિ
ગરિદામિ અપ્પાર્ણં વોસિરામિ ॥”

અર્થ-‘ઈચ્છામિ’ ‘હું’ ઇચ્છા કરું છું. ’ આથી કોઈના બલાત્કારથી નહિ પણ મારી ઇચ્છાથી વંદન કરું છું ’-એમ જણાવ્યું, ‘ચમાસમણો’ (ક્ષમાશ્રમણ)=‘ક્ષમ્’ ધાતુને આર્ષ પ્રયોગથી ‘આજ્ઞ’ પ્રત્યય આવીને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગે ‘ક્ષમા’ શબ્દ થાય, તેનો ‘સહન કરવું’ એવો અર્થ થાય છે, તથા ‘શ્રમ્’ ધાતુને ‘નન્યાદિત્વાત્કર્તરિ અનદ્’ એ નિયમથી ‘અનદ્’ પ્રત્યય આવતાં ‘શ્રમણ’ બને, તેનો સંસારનાં કષ્ટોથી જે થાકે-બેદ પામે તે, અથવા તેા તપ કરે તે ‘શ્રમણ’ એવો અર્થ થાય છે. એ બન્ને શબ્દો મળીને ‘ક્ષમાપ્રધાનઃ શ્રમણઃ=ક્ષમાશ્રમણઃ’ થયું છે, અર્થાત્ ક્ષમાપૂર્વક જે તપ કરે તે ‘ક્ષમાશ્રમણ.’ સંબોધન અર્થે ‘હો’ પ્રત્યય આવવાથી એતું પ્રાકૃત ‘ચમાસમણો’ એવું રૂપ થયું છે. અહીં ‘ક્ષમા’ શબ્દથી ક્ષમા સાથે માર્દવ (લઘુતા) આર્જવ (સરસતા) વગેરે ગુણો પણ લેવા તાત્પર્ય કે-ક્ષમા વગેરે ગુણોથી પ્રધાન શ્રમણ (યતિ-સાધુ) તે ‘ક્ષમાશ્રમણ.’ આ વિશેષણથી તેઓ આવા ગુણોને યોગે સાચા વન્દનીય (વન્દનને યોગ્ય) છે, એમ સૂચન કર્યું. બન્ને પદોનો સમસ્ત અર્થ ‘હો ક્ષમાશ્રમણ ! હું ઇચ્છું છું’ થયો. હવે શું ઇચ્છું છું ? તે જણાવે છે ‘વંદિતું’ (વન્દિતું)=આપને નમસ્કાર કરવાને, ‘કેવી રીતિએ ? તે કહે છે કે-‘જાવણિજ્જાપ નિસીદ્ધિઆપ’ (‘યાપનીયયા-નૈવેધિકયા’)=આમાં ‘નૈવેધિકયા’

૭૫. જમણા હાથા, જે પગેને કેડથી નીચે સૂધી તથા આગળનો મધ્ય ભાગ-એમ આગળની ત્રણ, એ જ પ્રમાણે પાછળની ત્રણ અને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરતાં ત્રણ વાર જમીનની એમ નવ પ્રમાર્જના; જમણા હાથની નીચેની કાણીથી ઉપરનો સંપૂર્ણ હાથ છેક લલાટ સુધી, એ જ પ્રમાણે હાથો હાથ લલાટથી નીચેની કાણી સુધી-એમ હાથની જે મળી અગીઆર પ્રમાર્જના; સાધુને ઢીંચણ ઉપર મુદ્ધપત્તિ મૂકતાં ત્રણ ઢીંચણની અને ઓધા ઉપર ગુરુચરણની ધારણા કરી ત્રણ વખત ઓધાની-એમ કુલ સત્તર પ્રમાર્જના થાય છે. ગૃહસ્થને, ઢીંચણને બદલે કટાસણા કે ચરવાળા ઉપર મુદ્ધપાત્ત સ્થાપન કરતાં ત્રણ અને અવગ્રહની બહાર નીકળતાં ત્રણ, એમ સત્તર પ્રમાર્જના કહી છે. આ વિષયમાં જુદા જુદા ઉલ્લેખો મળે છે, માટે બહુ શ્રુતો કહે તે પ્રમાણે કરવું.

વિશેષ્ય અને ‘યાપનીયયા’ વિશેષણ છે. નૈવેદિકયા=પ્રાણાતિપાતાદિ પાપો જેમાં નથી એવી કાયા વડે અને ‘યાપનીયયા’=શક્તિ સમન્વિત-સશક્ત કાયા વડે-એમ સમગ્ર વાક્યનો અર્થ એ થયો કે- ‘હિ ક્ષમાદિગુણયુક્ત શ્રમણ ! વંદન કરતાં હિંસાદિ-પાપક્રિયા ન થાય તેમ મારી સશક્ત કાયા (સારા, શરીર) વડે હું વંદન કરવા ઇચ્છું છું. ” અહીં સુધી પહેલી સંપદા-વિસામો અને વંદન કરનારના છ પ્રશ્નો-સ્થાનો (પૃ. ૪૭૪માં કહ્યાં તે) પૈકી શિષ્યે ‘પોતાની ઇચ્છાનું નિવેદન કરવારૂપ’ આ પહેલું સ્થાન જાણવું.

શિષ્યે એ પ્રમાણે કહ્યા પછી ગુરુ ‘બીજા કાર્યમાં વ્યગ્રતા વગેરે’ હરકતવાળા હોય તો ‘પ્રતીક્ષસ્વ’ અર્થાત્ ‘હમણાં નહિ-થોડી વાર પછી’ એમ નિષેધ કરે. નિષેધનું કારણ જણાવવા થોડા હોય તો જણાવે, નહિ તો માત્ર નિષેધ કરે-એમ આવશ્યક ત્રુણીકારનો મત કહ્યો. આવશ્યક ટીકાકારનો મત તો એવો છે કે-ગુરુ ‘ત્રિવિધેન’ કહે, અર્થાત્ ગુરુ ‘મન વચન અને કાયાથી વંદન કરવાનો નિષેધ કરે’ છું” કહે, એમ કારણે ગુરુ નિષેધ કરે તો શિષ્ય સંક્ષેપથી ક્રિદ્વા વંદન કરે. પણ વ્યગ્રતાદિ કારણ ન હોય તો વંદન કરવાની અનુસાર-રજા આપવા માટે ગુરુ ‘છન્દેન’=‘અભિપ્રાયેન’ અર્થાત્ ‘વંદન કરો તે મંદને પણ અભિપ્રેત છે-ખુશીથી ઇચ્છા પ્રમાણે કરો’-એમ કહે. ગુરૂના છ ઉત્તરો (પૃ. ૪૭૪માં) જણાવ્યા તેમાંનો આ પહેલો ઉત્તર જાણવો.

પછી વંદન કરનાર ત્યાં જ (સાડા ત્રણ હાથ દૂર) ઉભો રહીને ‘અણુજાણહ મે મિત્તગ્ગહં (અનુજાનીત મે મિતાઽવગ્રહઃ)’ અર્થાત્ ‘મે’=મને ‘મિત’=સાડા ત્રણ હાથ પ્રમાણ, ‘અવગ્રહ’=આપની જગ્યામાં પ્રવેશ કરવાની, અનુજાનીત=અનુમતિ આપો ! ગુરૂની ચારેય દિશાઓમાં શરીર પ્રમાણ જમીનને અવગ્રહ કહેવાય છે, તેમાં તેઓની અનુમતિ વિના જમાય નહિ, કહ્યું છે કે-

“ આયપ્પમાણમિત્તો, ચડહિસિ હોઇ ઉગ્ગહો ગુરુણો ।

અણુજ્ઞાયસ્સ સયા, ન કપ્પણ તત્થ પવિસેઉં ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ ચારેય દિશામાં આત્મ (શરીર) પ્રમાણ મિત્ત (માપવાળી) જમીને ગુરૂનો અવગ્રહ કહેવાય છે. અનુમતિ મેળવ્યા વિના કદાપિ તેમાં પ્રવેશ કરવો કર્યે નહિ. ”

એમાં પેસવાની રજા માગવી તે શિષ્યનું બીજું (પ્રશ્ન) સ્થાન જાણવું. જવાબમાં ગુરુ કહે-‘અણુજાણા-મિ’=‘હું’ અનુમતિ આપું છું.’ ગુરૂનો આ બીજો ઉત્તર જાણવો. પછી શિષ્યજમીનને પ્રમાજતો ‘નિસીદિ’ કહેવાપૂર્વક અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે (ગુરૂની નજીક જાય). નિસીદિનો અર્થ ‘સર્વ અશુભ (પાપ) વ્યાપારનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક’ પ્રવેશ કરે છું, એમ જાણવો. પછી સંડાસાની પ્રમાજના પૂર્વક નીચે બેસી ગુરૂનાં ચરણો પાસે જમીન ઉપર ઓઘો મૂકીને તેમાં ગુરૂના ચરણોની સ્થાપના (કલ્પના) કરે; પછી ડાબા હાથે પકડેલી મુહપત્તિ વડે ડાબા કાનથી જમણા કાન સુધી લલાટને તથા સંપૂર્ણ ડાબા હાથે ટીંચણને ત્રણ ત્રણ વાર પ્રમાણને મુહપત્તિને ડાબા હાથે ઉપર સ્થાપે; પછી ‘અહો’ પદના ‘અ’કારને ઉચ્ચારતાં બે હથેલીઓ સહિત દશેય આંગળીઓ વડે ઓઘાને સ્પર્શ કરીને ‘હો’ બોલતાં એ રીતે જ લલાટને સ્પર્શ કરે; પછી, ‘કાય’ પદનો ‘કા’ બોલતાં પુનઃ એ રીતીએ ઓઘાને સ્પર્શ કરીને ‘યં’ બોલતાં લલાટને સ્પર્શ કરે અને ‘કાય’ પદનો ‘કા’ ઉચ્ચાર કરતાં ત્રીજી વાર ઓઘાને સ્પર્શીને ‘ય’ ઉચ્ચારતાં લલાટને સ્પર્શ કરે; પછી ‘સંપાસં’ બોલતાં

જે હાથ અને મસ્તકથી ઓધાને સ્પર્શ કરે; પછી ગુરૂના મુખ સામે દૃષ્ટિ રાખીને જે હાથથી મસ્તકે અંજલી કરીને 'સ્વમણિજ્જો મે કિલામો'થી આરંભીને 'દિવસો વહ્કકંતો' સુધીનો પાઠ બોલે એ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- 'અહો કાર્યં (અધોકાર્યં)=ગુરૂની અધીકાર્યને, અર્થાત્ આપનાં ચરણોને, 'કાર્ય' (કાર્યેન)=જે હાથ અને મસ્તકરૂપ મારી કાયા વડે, 'સંપાસં' (સંસ્પર્શં)=સ્પર્શ કરું છું ('કરું છું' એ અધ્યાહારથી લેવું), અર્થાત્ 'આપના ચરણોને હું' જે હાથ અને મસ્તક વડે પ્રણામ કરું છું,' આ પ્રણામની અનુમતિનો સંબંધ 'મને આજ્ઞા આપો' એમ પહેલાં માગેલી અનુમતિ સાથે સમજવો, કારણ કે- અનુમતિ વિના ગુરૂને સ્પર્શ કરવાનો પણ અધિકાર નથી; પછી 'સ્વમણિજ્જો' (ક્ષન્તવ્યઃ)=ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે, 'મે' (મવન્તિઃ)=હે ભગવંત! આપને (તમારે), 'કિલામો' (કલમઃ)=(મારા સ્પર્શથી આપના શરીરે થતી) બાધા, અર્થાત્ 'હે ભગવંત! મારા સ્પર્શથી આપના શરીરે જે કલેશ (બાધા) થાય તે આપે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે,' તથા 'અપ્પ-કિલંતાર્ણ' (અપ્પકલાન્તાનામ્)=અદ્ય માત્ર બ્લાનિ-પીડાવાળા આપને, 'વહુસુમેણ' (વહુસુમેન)=બહુ સુખપૂર્વક, 'મે' (મવતાં)=હે ભગવંત! આપનો, 'દિવસો વહ્કકંતો' (દિવસો વ્યતિક્રાન્તઃ)=દિવસ પૂર્ણ થયો? સળંગ અર્થ- 'હે ભગવંત! અદ્ય માત્ર બાધા (બાધારહિત શરીર)વાળા આપને સુખપૂર્વક દિવસ પૂર્ણ થયો?' અહીં 'દિવસ' શબ્દથી 'રાત્રિ, પક્ષ, ચતુર્માસ અને સંવત્સર' પણ સમજી લેવા. શિષ્યના પ્રશ્નનું આ ત્રીજું સ્થાન બાળુવું. એમ જે હાથ બેડીને ઉત્તર સાંભળવા ઇચ્છતા શિષ્યને ગુરૂ જવાબ આપે કે- 'તહત્તિ'=તેમજ, અર્થાત્ 'તું પૂછે છે તેમ' મારો દિવસ સુખપૂર્વક પૂર્ણ થયો છે. (ગુરૂનો આ ત્રીજો ઉત્તર બાળુવો.) આ પ્રશ્નમાં ગુરૂના શરીરની સુખ-શાન્તિને અંગે પૂછ્યું, હવે તપ-નિયમ સંબંધી કુશળતા પૂછે છે.

'જત્તા મે'માં 'અનુદાત્ત' સ્વરથી 'જ'કારનો ઉચ્ચાર કરતાં જે હથેલીઓ સહિત દશેય આંગળીઓથી ઓધાને સ્પર્શ કરવો, પછી સવળી કરી લલાટે લઈ જતાં મધ્યમાં (હૃદય સામે) આવે ત્યારે 'ત્તા'ને 'સ્વરિત' સ્વર વડે ઉચ્ચારવો અને દૃષ્ટિ ગુરૂની સંમુખ રાખી હથેલીઓથી લલાટને સ્પર્શતાં 'ઉદાત્ત' સ્વરથી 'મે' બોલવો. અહીં 'જત્તા' (યાત્રા)=યાત્રા, 'મે' (મવતાં)=હે ભગવંત! આપને, અર્થાત્! આપની ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક કે ઔપશમિક ભાવવાળી સંયમ, તપ અને નિયમરૂપ યાત્રા વધતી છે? અર્થાત્ સંયમ, તપ અને નિયમમાં વિશેષ શુદ્ધિ છે? શિષ્યના પ્રશ્નરૂપ આ ચોથું સ્થાન બાળુવું. તેનો ગુરૂ પણ ઉત્તર આપે કે- 'તુમ્હેંપિ વદ્ધ' (તવાપિ વર્તેતે?) ત્યારે પણ તેમ છે? અર્થાત્ મારી તો સંયમયાત્રા નિર્વિઘ્ન અને વિશુદ્ધ છે, તારે પણ તેવી વધતી છે? ગુરૂનો એ ચોથો ઉત્તર બાળુવો.

તે પછી વશ કરવા લાયક 'મન અને ઇન્દ્રિયોને અંગે' કુશળ પૂછવા 'જવણિજ્જં ચ મે' બોલે, તેમાં 'અનુદાત્ત' સ્વરે પ્રથમ 'જ'કારને ઉચ્ચારતાં પૂર્વની જેમ જે હથેલીઓથી ઓધાને સ્પર્શે, પછી સવળી કરી લલાટ તરફ લઈ જતાં વચ્ચે અટકીને 'સ્વરિત' સ્વરે 'વ'કારને ઉચ્ચારે અને લલાટે લગાડતાં 'ઉદાત્ત' સ્વરથી 'ણિ' બોલે. એટલું બોલવા છતાં પ્રશ્ન અધુરો હોવાથી જવાબની રાહ જોયા વિના જ પુનઃ 'અનુદાત્ત' સ્વરથી 'ઉજ્જં' બોલતાં જે હથેલીઓથી પહેલાંની જેમ ઓધાને સ્પર્શે, ત્યાંથી પાછી લલાટ તરફ લઈ જતાં મધ્યમાં અટકાવીને 'સ્વરિત' સ્વરે 'ચ'ને ઉચ્ચારે અને લલાટે લગાડતાં 'ઉદાત્ત' સ્વરે 'મે' બોલે, પછી જવાબની રાહ જોતો તેમજ

બેસી રહે. અહીં ‘જવણિ જ્ઞ’ (યાપનીયં)=કાબૂમાં રાખવા લાયક આપની ઇન્દ્રિયો અને મન, ઉપશમ વગેરેના બળથી અબાધિત છે ? તથા ‘જ્ઞ’ એટલે વળી અને ‘મે’ (ભવતાં)=આપનું, અર્થાત્-‘વળી હે ભગવંત ! ઉપશમન કરવા લાયક આપની ઇન્દ્રિયો અને મનના ઉપશમ વગેરે દ્વારા આપનું શરીર અબાધિત છે ? તાત્પર્ય કે-આપના શરીરે ઇન્દ્રિયાદિકની બાધા તો નથી ને ?’ (અહીં ‘શરીર’ અધ્યાહારથી સમજવું.) એમ ભક્તિપૂર્વક પૂછવાથી શિષ્યે ગુરૂનો વિનય કર્યો ગણાય છે. શિષ્યનું ગુરૂને નિરાબાધતા પૂછવા રૂપ આ પાંચમું સ્થાન બાળવું. તેનો જવાબ ગુરૂ આપે કે ‘एवं’=‘હા ! એમ જ છે.’ ઇન્દ્રિયાદિકથી હું અબાધિત છું. ગુરૂનો આ પાંચમો ઉત્તર બાળવો.

પછી શિષ્ય બોધા ઉપર બે હાથ અને મસ્તક લગાડીને અપરાધોને ખમાવવા માટે ‘શ્વામેમિ સમાસમણો ! દેવસિદ્ધં વશ્કમં’ (ક્ષમયામિ ક્ષમાશ્રમણ ! દૈવસિદ્ધં વ્યતિક્રમં)-‘હે ક્ષમા શ્રમણ ! હું દિવસમાં થયેલા વ્યતિક્રમો (અપરાધો)ને ખમાવું છું.’ અર્થાત્ ‘ક્ષમાદિગુણયુક્ત શ્રમણ ! દિવસે અવશ્ય કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનોમાં થયેલી વિરાધનારૂપ મારા અપરાધોને ખમાવું છું-ક્ષમા માગું છું’ એમ કહે. અપરાધ ખમાવવારૂપ શિષ્યનું આ છટકું સ્થાન બાળવું. ગુરૂ જવાબમાં કહે છે કે-‘अहमपि क्षमयामि’ (અહમપિ ક્ષમયામિ)=‘હું પણ ખમાવું છું’ ‘પ્રમાદને વશ મહારાથી આખા દિવસમાં તમોને હિતશિક્ષા આપવા વગેરેમાં પણ અવિધિ આદિ જે અપરાધો થયા હોય તેને હું પણ ખમાવું છું.’ એ છટકું ગુરૂનું વચન બાળવું.

એમ શિષ્ય પ્રજ્ઞામ પૂર્વક ખમાવીને પાછળની જમીન પ્રમાજતો અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળતાં ‘આવસ્સિઆપ’ કહી ‘પટિક્કમામિ’થી આરંભીને ‘જો મે અજ્ઞારો કબો’ સુધી બોલે. આ પાઠ અપરાધોના (અતિચારોના) નિવેદનરૂપ હોવાથી ‘આલોચના’ નામના પહેલા પ્રાયશ્ચિત્તને સૂચવનાર છે, અર્થાત્ એ પાઠથી પોતાના અતિચારોના નિવેદનરૂપ ‘આલોચના’ નામનું (દોષોને જણાવવારૂપ) પહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. પછીનો ‘તસ્સ સમાસમણો પટિક્કમામિ’ વગેરે પાઠ ‘પ્રતિક્રમણ’ નામના પ્રાયશ્ચિત્તનો સૂચક છે, તે ‘ફરી હું એવા દોષો નહિ કરું અને આત્માની શુદ્ધિ કરીશ’-એવી બુદ્ધિથી બોલે. અર્થાત્ પુનઃ એવી ભૂલો નહિ કરવાના નિર્ણયપૂર્વક કરેલી ભૂલોને ગુરૂની સન્મુખ મિચ્છામિ દુક્કડં દધને પ્રતિક્રમણ નામનું બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.

તે પાઠનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-‘આવસ્સિઆપ’ (આવશ્યિક્યા)=‘ચરણસિત્તરી-કરણસિત્તરી રૂપ અવશ્ય કર્તવ્યમાં અયોગ્ય વર્તન થયું હોય તેનું ‘પટિક્કમામિ’ (પ્રતિક્રમામિ)=પ્રતિક્રમણ કરું છું, તેનાથી પાછો ફરું છું. એ રીતિએ સામાન્યથી કહીને વિશેષથી કહે છે-‘ક્ષમાસમણાણં દેવસિદ્ધાણં આસાવણાણં’ (ક્ષમાશ્રમાણાણાં દૈવસિક્ષ્યા આશાતનયા)=ક્ષમાશ્રમણ પ્રતિ (ગુરૂપ્રત્યે) આખા દિવસમાં કરેલી, જ્ઞાનાદિ લાભોનો નાશ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ રૂપ ‘અશાતનાઓથી થયેલા અપરાધોનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું’- એમ સર્વ વાક્યોમાં સંબંધ જોડવો.

હવે ‘કઈ કેટલી અશાતનાઓ વડે ?’ તે જણાવે છે. ‘તિત્તીસન્નયરાણં’ (ત્રયક્ષિણદમ્યતરયા)=તેત્રીશ પૈકી કોઈ પણ એક-બે-ત્રણ કે તેથી અધિક જે જેટલી થઈ હોય તે કરેક આશાતનાઓ રૂપ અપરાધને, અહીં આખા દિવસમાં અનેક આશાતનાઓનો સંભવ હોવાથી ‘એક-બે વગેરે સઘળી’ એમ કહ્યું છે. આશાતનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ‘ગુરૂની આગળ ચાલવાથી’-નિષ્કારણ ગુરૂની આગળ ચાલવાથી શિષ્યને વિનયનો ભંગ

થવારૂપ આશાતના થાય છે, માર્ગ દેખાડવા કે કોઈ વૃદ્ધ, અંધ વગેરેને સહાય માટે આગળ ચાલવામાં દોષ નથી, (૨) 'ગુરૂની સાથે જ જમણા કે ડાબા પડખે ચાલવાથી' અને (૩) 'ગુરૂની પાછળ ચાલવાથી,' પાછળ પણ બહુ નજીકમાં તેઓની લગોલગ ચાલવાથી નિઃશ્વાસ, છીંક, શ્વેભ્રમ વગેરે લાગવાનો સંભવ હોવાથી આશાતના કહી છે. ચાલવાની જેમ (૪) નિષ્કારણ આગળ, (૫) બરાબર બાજુમાં; અને (૬) પાછળ બહુ નજીકમાં 'ઉભા રહેવાથી' પણ ત્રણ આશાતનાઓ થાય. એ જ રીતિએ નિષ્કારણ (૭) ગુરૂની આગળ, (૮) બરાબર બાજુમાં જ, તથા (૯) બહુ નજીક પાછળના ભાગમાં 'બેસવાથી' પણ ત્રણ આશાતનાઓ થાય. (૧૦) ગુરૂની-આચાર્યની સાથે સ્થ-
 ઠિલ ગયેલો સાધુ ગુરૂની પહેલાં દેહશુદ્ધિ વગેરે આચરન કરે તે 'આચરન' નામની, (૧૧) કોઈ ગૃહસ્થાદિની સાથે ગુરૂને વાત કરવાની હોય કે કોઈને બોલાવવાનો હોય, તેને પોતે જ ગુરૂની પહેલાં બોલાવે કે વાત કરે તે 'પૂર્વાભાષન' નામની, (૧૨) આચાર્યની સાથે બહાર ગયેલો કે ત્યાંથી પાછો આવેલો શિષ્ય ગુરૂની પહેલાં જ 'ગમનાગમન' આલોચ્યે તે 'ગમનાગમન આલોચના' નામની, (૧૩) ભિક્ષા (ગોચરી)ની આલોચના-પહેલાં જ કોઈ અન્ય સાધુની સમક્ષ કરીને પછી ગુરૂસમક્ષ કરવાથી, (૧૪) એ જ પ્રમાણે પહેલાં જ અન્ય સાધુને દેખાડી પછી ગુરૂને ભિક્ષા દેખા-
 ડવાથી, (૧૫) ભિક્ષામાંથી ગુરૂને પૂછ્યા વિના જ ન્હાના સાધુઓને તેઓની ઇચ્છાનુસાર માગે તેટલું ઘણું આપવાથી, (૧૬) પહેલાં કોઈ ન્હાના સાધુને આહારાદિ નિમંત્રણ કરી પછી ગુરૂને નિમંત્રણ કરવાથી, (૧૭) ભિક્ષામાંથી આચાર્ય(ગુરૂ)ને કંઈક માત્ર આપીને ઉત્તમ વર્ણુ-ગંધ-રસ સ્પર્શવાળાં સ્નિગ્ધ (ઘણી વિગંધવાળાં) તથા મધુર-મનને ગમે તેવાં આહાર કે શાક વગેરે પોતે વાપરવાથી, (૧૮) રાત્રિએ ગુરૂ પૂછે કે- હે સાધુઓ! કોઈ જગો છો? ત્યારે જાગવા છતાં જવાબ નહિ આપવાથી, એમ (૧૯) દિવસે કે અન્ય સમયે પણ ગુરૂએ પૂછવા છતાં જવાબ નહિ આપવાથી, (૨૦) ગુરૂ બોલાવે ત્યારે જ્યાં બેઠો કે સુતો હોય ત્યાંથી જ ઉત્તર આપવાથી, અર્થાત્ ગુરૂ બોલાવે ત્યારે આસન કે શયનથી ઉઠીને પાસે જઈને 'મત્યણ વંદામિ' કહીને તેઓ કહે તે સાંભ-
 ળવું જોઈએ તે પ્રમાણે નહિ કરવાથી, (૨૧) ગુરૂ બોલાવે ત્યારે 'મત્યણ વંદામિ' કહી પાસે જવું જોઈએ, તેને બદલે 'શું છે? શું કહો છો?' વગેરે ઉત્તર આપવાથી, (૨૨) ગુરૂની સામે 'તું-તારૂ' વગેરે અપમાનજનક 'તું'કાર બોલવાથી, (૨૩) કોઈ ગ્લાન (માંઠા-બાલ-વૃદ્ધ) વગેરેની વૈયાવચ્ચ માટે 'અશુક કામ કરો'-એમ ગુરૂ કહે, ત્યારે જવાબમાં 'તમે કેમ કરતા નથી? મને કેમ કહો છો?'-એમ બોલે; ગુરૂ કહે કે-'તું આળસુ છે,' ત્યારે કહે કે-' તમે આળસુ છો;' એમ ગુરૂ કહે તેવું જ શિષ્ય ગુરૂને રૂઢાસું સંભળાવે તે 'તજ્જતવચન' નામની, (૨૪) ગુરૂની આગળ ઘણું, કઠોર (કરડો) વચનોથી કે મોટા અવાજે બોલવાથી, (૨૫) ગુરૂ આજ્ઞાન કરે ત્યારે 'આ હકીકત આમ છે'-ઇત્યાદિ વચ્ચે બોલવાથી, (૨૬) ગુરૂ ધર્મકથા (બ્યાખ્યાન) કરતા હોય તેમાં 'આ અર્થ' તમોને સ્મરણમાં નથી, બૂલી ગયા છો, કહો છો તે અર્થ બરા-
 બર નથી-ઇત્યાદિ બોલવાથી, (૨૭) ગુરૂ ધર્મ સંભળાવતા હોય ત્યારે તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય-ભાવ નહિ હોવાથી ચિત્તમાં પ્રસન્ન નહિ થવું, ગુરૂના વચનની અનુમોદના નહિ કરવી અને 'આપે સુંદર સમજાવ્યું'-એમ પ્રસંશા નહિ કરવી તે 'ઉપહતમનસ્ત્વ' નામની, (૨૮) ગુરૂ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે 'ભિક્ષા લેવા જવાનો સમય છે, સૂત્ર લખવાનો અવસર છે, ભોજન

કરવાનો સમય થઇ ગયો છે ' વગેરે કહીને સભાને તોડવાથી, (૨૯) ગુરુ ધર્મકથા કરે ત્યારે શિષ્યે 'એ વાત હું તમોને કહીશ'—એમ શ્રોતાઓને કહી કથાને તોડી નાખવાથી, 'કથાછેદન' નામની આશાતના, (૩૦) ગુરુનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થતાં—સભા ઉઠ્યા પહેલાં જ શિષ્યે પોતાની ચતુરાઇ વગેરે જણાવવા વિશેષ જાણુતો હોય તેમ ધર્મકથા કરવાથી; (૩૧) ગુરુની સામે શિષ્યે ગુરુથી ઉંચા કે સરખા આસને બેસવાથી, (૩૨) ગુરુનાં શર્યા-સંથારો—કપડાં વગેરેને પગ લગાડવાથી, તેમની રજા વિના હાથ પછુ લગાડવાથી અને તેની ક્ષમા નહિ માગવાથી, કહ્યું છે કે—

“ સંઘઘ્નૈત્તા કાણ્ણં, તહા ઉવહિણામચિ ।

खमेह अवराहं मे, वइज्ज न पुणत्ति अ ॥१॥ ” (દશવૈ૦-અ૦ ૧-૩૦ ૨-૧૮)

ભાવાર્થ—“ ગુરુને તથા તેઓનાં કપડાં વગેરે વસ્તુઓને શરીરથી સ્પર્શ થઇ જાય કે તેમની રજા સિવાય સ્પર્શ કરે, તો 'મારા અપરાધને ક્ષમા કરો'—એમ કહીને શિષ્યે ક્ષમા માગવી અને 'ફરીથી આવી ભૂલ નહિ કરું'—એમ કહેવું.”

તથા (૩૩) ગુરુની શર્યા-સંથારો—આસન વગેરે ઉપર ઉભા રહેવાથી, બેસવાથી અને શયન કરવાથી (અર્થાપત્તિએ તેઓનાં વસ્ત્ર-પાત્રાદિ કોઈ પણ વસ્તુને વાપરવાથી) આશાતના થાય છે. આ તેત્રીશ આશાતનાઓને જણાવનારી ગાથાઓ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે છે.

“ પુરઓ-પક્ખાસન્ને, ગમણં ૩ ઠાણં ૬ નિસીઅણં ૯ તિ નવ ।

सेहे पुव्वं आयमई १०, आलवइ ११ य तहय आलोए १२ ॥१॥ ”

“ અસણાહઅમાલોપહ ૧૩, પહિદંસહ ૧૪ દેહ ૧૫ ઉવનિમંતેહ ૧૬ ।

सेहस्स तहाहाराइ-लुद्धो निद्धाइ गुरुपुरओ १७ ॥२॥ ”

“ રાઓ ગુરુસ્સ વયઓ, તુસિણિ સુણિરો વિ ૧૮ સેસકાલે વિ ૧૯ ।

तस्थगओ वा पांडसुणइ २०, बेइ किं ति व २१ तुमं ति गुरु २२ ॥३॥ ”

“ તજ્જાણ પહિહણહ ૨૩, બેહ બહું ૨૪ તહ કહંતરે વયહ ।

एवमिमं ति अ २५ न सरसि २६, नो सुमणे २७ भिंदईपरिसं २८ ॥४॥ ”

“ છિંદહ કહં ૨૯ તહાણુ—ઢિઆહ પરિસાહ કહહ સવિસેસં ૩૦ ।

गुरुपुरओ वि निसीअइ, ठाइ समुच्चासणे ३१ सेहो ॥५॥ ”

“ સંઘઘ્નૈ પાણ્ણં, સિજ્જાસંથારયં ગુરુસ્સ તહા ૩૨ ।

तथेव ठाइ निसीअइ, सुजइ व ३३ सेहोत्ति तेत्तीसं ॥६॥ ”

(આ ગાથાઓનેા ભાવાર્થ ઉપર ૩૩ આશાતનાઓના વર્ણનમાં કહ્યો તે પ્રમાણે સમજવો.)

ગુરુની આ આશાતનાઓ સાધુની જેમ યથાસંભવ (જેને જે જે થવાને સંભવ હોય તે) આવકને પણ લાગે માટે શ્રાવકોએ પણ સમજીને વર્જવી. (આ આશાતનાઓ પૈકી એક, બે કે સઘળી આશાતનાથી થયેલા અપરાધોનું પ્રતિક્રમણ કરે છું—એમ સંબંધ સમજવો.)

હવે એ આશાતનાઓ સંબંધી જ કાંઈક વિશેષથી કહે છે—‘જંકિંચિ મિચ્છાપ’ (યત્ કિંચન મિચ્છયા)=જે કોઈ ખરાબ-ગુદ્દાં, જેવાં-તેવાં નિમિત્ત લઈને ‘મિચ્છા’ ખોટો ભાવ (અસહભાવ) કરવા—

રૂપ આશાતનાથી 'મળદુકકડાવ વયદુકકડાવ કાયદુકકડાવ' (મનોદુષ્કૃતયા-વાગ્દુષ્કૃતયા-કાયદુષ્કૃતયા) = દુષ્ટ મનથી પ્રદેષ વગેરે દ્વારા, દુષ્ટ વચનથી અસૂચ્ય-કઠોર વગેરે બોલવા દ્વારા અને દુષ્ટ કાયાથી = નજીકમાં (પાસે) ચાલવું, બેસવું વગેરે દુષ્ટ કાયિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા થયેલી આશાતનાઓથી તેમાં પણ 'કોદ્દાવ માળાવ માયાવ લોભાવ' (ક્રોધેન-માત્રેન-માયયા-લોભેન) = ક્રોધસહિત-માન-સહિત-માયાસહિત કે લોભસહિત એમ ચાર કષાયોથી કરેલી, તાત્પર્ય કે-ક્રોધાદિ કષાયોને વશ ને કોઈ વિનયભંગ વગેરે થવારૂપ આશાતનાઓથી, એ દિવસે કરેલી આશાતનાઓને કહીને પખવાડીયું. ચતુર્માસ કે વર્ષમાં કરેલી તથા આ ભવમાં કે અન્ય ભવોમાં કરેલી, કરાતી કે થનારી-ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની સઘળી આશાતનાઓને માટે કહે છે કે- 'સવ્વકાલિઆવ' (સર્વકાલિકયા) = સર્વ (ત્રણેય) કાળની આશાતનાઓથી, તેમાં ભવિષ્યકાળની આશાતના કેવી રીતિએ થાય ? તે કહે છે કે- 'આવતી કાલે અથવા અમુક વખતે હું' શુરુ પ્રત્યે અમુક અમુક અનિષ્ટ વર્તન કરીશ' - ઇત્યાદિ વિચારવું તે ભવિષ્યકાળની આશાતના, એ પ્રમાણે ભવાન્તરે તેઓને વધ વગેરે કરવાતું નિયાણું કરવું ઇત્યાદિ અન્ય જન્મની પણ આશાતના ધર્મ શકે, એમ ત્રણેય કાળની આશાતનાઓથી, તેમાં પણ 'સવ્વમિચ્છોવચારાણ' (સર્વમિચ્છોપચારયા) = સર્વ દંભ-કપટ-માયા ભરેલી ખોટી પ્રવૃત્તિ (મિથ્યા કાર્યો) કરવારૂપ આશાતનાથી તથા 'સવ્વધમ્માદ્ધકમણાવ' (સર્વધર્માતિક્રમણયા) = 'આઠ પ્રવચનમાતાના પાલનનાં અથવા સામાન્ય સંયમની આરાધનાનાં કાર્યો રૂપ સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનમાં અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) અર્થાત્ વિરધના રૂપ આશાતનાથી 'આસાયાણાવ જો મે અહારો કઓ' (આશાતનયા યો મયાતિઽચારઃ કૃતઃ) - એ આશાતનાઓથી મેં જે કોઈ અતિચાર (અપરાધ) કર્યો હોય, 'તસ્સ લામાસમણો પઢિકકમામિ' (તસ્ય ક્ષમાશ્રમણ ! પ્રતિક્રમામિ) = હે ક્ષમાશ્રમણ ! તેનું તમારી સાક્ષિએ પ્રતિક્રમણ કરું છું' અર્થાત્ ફરીથી નહિ કરવાના નિશ્ચયથી એ અપરાધોથી મારા આત્માને પાછો હઠાવું છું, તથા 'નિદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ (નન્દામિ-ગર્હૈ-આત્માનં વ્યુત્સુજામિ) - અપરાધોરૂપ તે દુષ્ટ કાર્ય કરનારા મારા ભૂતકાલિન આત્માની (પર્યાયની) સંસારથી વિરકત થયેલા મારા પ્રશાન્ત ચિત્ત (વર્તમાનકાલિન શુદ્ધ અધ્યવસાયો) વડે નિન્દા કરું છું, દુષ્ટ કાર્ય કરનારા મારા તે આત્માની આપની સાક્ષીએ ગર્હા કરું છું અને મારા તે દુષ્ટ આત્માને તેની અનુમોદના નહિ કરવારૂપે તમ્બું છું - વોસિરાવું છું, (અર્થાત્ અયોગ્ય કથું છે - એમ હું કબૂલ કરું છું.) એમ શુશ્રવ-દન સૂત્ર બોલીને પહેલું વન્દન પૂર્ણ કરીને, પુનઃ અવશ્ય ની બહાર જ અધુરું શરીરને નમાવીને, બીજું વન્દન કરવા માટે 'ઇચ્છામિ લામાસમણો' થી શરૂ કરીને 'વોસિરામિ' સુધી સંપૂર્ણ પાઠ બોલે, એટલું વિશેષ છે કે-બીજા વન્દનમાં 'આવસ્સિઆવ છોહીને બાકીનો સૂત્રપાઠ અવશ્યકથી બહાર નીકળ્યા વિના જ બોલે વન્દનના વિધિને જાણવાનારી ગાથાઓ આગમમાં આ પ્રમાણે છે—

“ આયારસ્સ ઉ મૂલં, ધિણઓ સો ગુણવઓ અ પઢિવત્તો । સા ય વિહિવંદણાઓ, વિહી ઇમો વારસાવત્તે ॥ ૧ ॥ હોઉમહાજાઓ બહિ, સંહાસં પમજ્જ ઉવ્વકુહ્ઠાઓ । પઢિલેહિઅ મુહપોત્તી, પમજ્જિઓવરિમદેહદો ॥ ૨ ॥ ઉદ્દેઉં પરિસંઠિઅ-કુલ્લપરિધિપદ્ધગો નમિયકાઓ । જુત્તિપિહિઅપચ્છદો, પવયણકુચ્છા જહ ન હોઈ ॥ ૩ ॥ વામંગુલિમુહપોત્તી, કરજુઅલત્તલ-

त्थजुत्तरयहरणो । अत्रणिय जहुत्तदोसं, गुरुसमुद्धं भणइ पयडमिणं ॥ ४ ॥ इच्छामि खमास-
 मणो, इच्चाई जा निसीहिआएत्ति । छंदेणंति निसुणेउं, गुरुवयणं उग्गहं जाए ॥ ५ ॥ अणु-
 जाणइ मे मिउग्गह-मणुजाणामित्ति भासिए गुरुणा । उग्गहखेत्तं पविसइ, पमज्ज संडासए
 निसिए ॥ ६ ॥ संदसं रयहरणं, पमज्ज भूमीइ संठवेऊणं । सीसफुसणेण होही, कज्जंति तओ
 पढममेव ॥ ७ ॥ वामकरगहियपोत्तीइ, एगदेसेण वामकण्णाओ । आरंभिऊण निडाले, पमज्ज
 जा दाहिणो कण्णो ॥ ८ ॥ अविच्छिन्नं वामय-जाणुं निसीऊण तत्थ मुहपोत्ति । रयहरणम-
 ज्जदेसंमि, ठावए पुज्जपायजुगं ॥ ९ ॥ सुपसारियबाहुजुओ, ऊरुयजुयलंतरं अफुसमाणो ।
 जमलट्टिअग्गपाणी, अकरमुच्चारयं फुसइ ॥ १० ॥ अब्भंतरं परियट्टिअ, करयलमुवणीअ
 सीसफुसणंतं । तो करजुअलं निज्जा, होकारोच्चारममकालं ॥ ११ ॥ पुण हिट्ठासुहकरयल,
 काकारसमं छिविज्ज रयहरणं । यं सहेणं समयं, पुणो वि सीसं तहच्चेव ॥ १२ ॥ काकारसमु-
 च्चारण-समयं रयहरणमालिहेऊणं । यत्ति अ सहेणं समं, पुणो वि सिमं तहा चेव ॥ १३ ॥
 संफासं ति मणंतो, सीसेणं पणमिऊण रयहरणे । उन्नामिअमुद्धंजली, अब्बाबाई तओ पुच्छे
 ॥ १४ ॥ खमणिज्जो मे किलामो, अप्पकिंलताण बहुसुमेणं मे । दिणं पक्खो वरिसो वा,
 वडकंतो इय तओ तुसिणी ॥ १५ ॥ गुरुणा तहत्ति भणिए, जत्ता जवणीय पुच्छियव्वा य ।
 परिसंठिएण इणमो, सराण जोएण कायव्वं ॥ १६ ॥ तत्थ य परिभासेमो (मा), मंदमइविणे-
 यगाहणट्ठाए । नि-उच्च-मज्झिमाओ, सरजुत्तीओ विणेयव्वा ॥ १७ ॥ निओ तत्थ-णुदत्तो,
 रयहरणे उच्चओ उदत्तो अ । सीसे णिंदसणीओ, तदंतरालंमि सरिओ य ॥ १८ ॥ अणुदत्तो
 अ जकारो, ता सरिओ होइ मे उदत्तसरो । पुणरवि जवणीसदा, अणुदत्ताई मुणेअव्वा ॥ १९ ॥
 जं अणुदत्तो अ पुणो, च स्सरिओ मे उदत्तसरणामो । एवं रयहरणाइसु, तिसु ठाणेसुं सरा णेया
 ॥ २० ॥ पढमं आवत्ततिगं, वण्णदुगेणं तु रइअमणुकमसो । बीयावत्ताण तिगं, तिहिं तिहिं वण्णेहिं
 निप्फन्नं ॥ २१ ॥ रयहरणंमि जकारं, ताकारं करजुएण मज्झंमि । मेकारं सीसंमि य, काउं
 गुरुणो वयं सुणसु ॥ २२ ॥ तुब्भंपि वड्ढइ ति य, गुरुणा भणियंमि सेसआवत्ता । दुण्णिवि
 काउं तुसिणी, जा गुरुणा भणिअमेवं ति ॥ २३ ॥ अह सीसो रयहरणे, कयंजलि भणइ
 सविणयं सिरसा । खामेमि खमासमणो, देवसिआईवइकमणं ॥ २४ ॥ अहमपि खामेवि तुमे,
 गुरुणा अणुणाए खामणे सीसो । निक्खमइ उग्गहाओ, आवसिआए भणेऊणं ॥ २५ ॥ ओय-
 णदेहो अवरह-खामणं सव्वमुच्चरेऊण । निदिअ-गरहिअ-वोसट्ठ-सव्वदेसो पडिकंतो ॥ २६ ॥
 खामित्ता विणएणं, तिगुत्तो तेण पुणरवि तहेव । उग्गहजायण-पविसण, दुओणयं दोपवेसं
 च ॥ २७ ॥ पढमे छच्चावत्ता, बीअपवेसंमि हुंति छच्चेव । ते अ 'अहो' इच्चाई, असंकरेणं
 पउत्तव्वा ॥ २८ ॥ पढमपवेसे सिरना-मणं दुहा बीअए अ तह चेव । तेणे अ चउमीरं तं,
 भणियमिणमेग निक्खमणं ॥ २९ ॥ एवमहाजाएगं, तिगुत्तिसहियं च हुंति चत्तारि । सेसेसुं

સ્થિતેસું, પળવીસાવસ્તયા હંતિ ॥૩૦॥ ”

ભાવાર્થ—“ આચારેનું મૂળ વિનય છે, વિનય ગુણની પ્રતિપત્તિરૂપ છે, પ્રતિપત્તિ (સેવા) વિધિથી-ગુરુને વાંદવાથી થાય છે અને તે દ્વાદશાવર્તગુરુવન્દનનો વિધિ આ પ્રમાણે છે—(૧) વન્દન કરનારે ‘યથાબ્જત’ થઈને, અવગ્રહની ખહાર સંડાસાને પ્રમાણને, ઉત્કટિકાસને બેઠેલો મુદ્ધપત્તિ પડિલેલીને, ઉપરનું અધુરું શરીર પ્રમાણને, (૨) ઉભો થઈ કહેડ ઉપર કોણીઓથી ચોલપટ્ટાને (પહેલાં કંદોરારનો વ્યવહાર ન હતો, માટે) પકડીને શરીર નમાવીને, યુક્તિપૂર્વક પાછળનો ભાગ જેમ ધર્મની નિંદા ન થાય તેમ ઢાંકીને, (૩) ડાબા હાથની આંગળીઓમાં મુદ્ધપત્તિને તથા બે હથેલીઓમાં રજોહરણને પકડીને વન્દનના ઊર દોષોને ટાળીને ગુરુની સામે આ પાઠ ઉચ્ચારે—બોલે, (૪) ‘ધ્યમ્ભિ યમાસમભોથી નિસીહીઆમ્બે’ સુધી બોલીને, ગુરુને ‘હંદેણં’ ઉત્તર સાંભળીને, અવગ્રહની ચાચના માટે, (૫) ‘અણુજાણહ મે મિડમ્મહં’ બોલે ગુરુ ‘અણુજાણમિ’ કહે ત્યારે અવગ્રહ-ભૂમિમાં પ્રવેશ કરી, સંડાસા પ્રમાણને (ઉત્કટિક) બેસે, (૬) પછી રજોહરણને ઢસીઓ સહિત પ્રમાણને ‘મસ્તકનો સ્પર્શ’ કરવાને માટે ઉપયોગી થશે’ એમ સમજીને જમીન ઉપર સ્થાપે, પછી પ્રથમ (૭) ડાબા હાથે પકડેલી મુદ્ધપત્તિની એક બાજુ વડે ડાબા કાનથી આરંભીને જમણા કાન સુધી લલાટને પ્રમાણે, (૮) અને સંકોચેલા ડાબા ઢીંચણના ઉપરના ભાગને પ્રમાણને ત્યાં મુદ્ધપત્તિ મૂકે તથા ઓઘાના મધ્યભાગે ગુરુના ચરણયુગલની સ્થાપના (ધારણા) કરે, (૯) પછી બે સાથળોના મધ્ય ભાગોને સ્પર્શ ન થાય તેમ લાંબા ભેગા કરેલા બે હાથના છેડા (હથેલી)ઓથી ‘જ’કારનો ઉચ્ચાર કરતાં (ઓઘાને) સ્પર્શે, (૧૦) પછી બે હથેલીઓને ઉપર (મુખ તરફ) ફેરવીને લલાટે સ્પર્શ કરવા માટે ઉંચે લઈ જઈને ‘જો’કારને ઉચ્ચારતાં બે હથેલીઓથી લલાટને સ્પર્શે, (૧૧) ફરી હાથને અધોમુખ (અવળા) કરીને ‘કા’કાર બોલતાં રજોહરણને અને ઘ ના ઉચ્ચાર સાથે ફરી પહેલાંની જેમ લલાટને સ્પર્શ કરે, (૧૨) વળી ‘કા’ના ઉચ્ચાર વખતે ત્રીજી વાર ઓઘાને સ્પર્શી ‘ચ’કાર બોલતાં ફરી તે જ રીતએ લલાટે સ્પર્શ કરે, (૧૩) ‘સંફાર્સ’ પદ બોલતાં રજોહરણને બે હાથ અને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને મસ્તક ઉંચું કરી બે હાથ ભેડી અવ્યાખ્યાધા (સુખશાતા) પૂછવા માટે, (૧૪) ‘લમણિજ્જો મે કિલામો અણ્ણકિલંતાણં વહુસુમેણ મે તિવસો (અથવા પક્ષ કે વર્ષ) ત્વઙ્ગકંતો’ એમ બોલે અને પછી મીન કરે. (૧૫) જ્યારે ગુરુ ‘તહંતિ’ જવાબ આપે ત્યારે પુનઃ સંમયયાત્રા અને ચાપનિકા પૂછે, તે વખતે પણ પૂર્વની જેમ બીજી વખતનાં ત્રણ આવર્તો તથા સ્વરોનો યોગ કરે, (૧૬) મંદ યુદ્ધિવાળા શિષ્યોને અનુગ્રહ કરવા તે સ્વરયોગ માટે પરિભાષા એમ કહી છે કે તે-સ્વરોનો અવાજ અનુક્રમે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ રીતે કરવો. (૧૭) તેમાં ‘જઘન્ય એટલે અનુદાત્ત સ્વરે’ રજોહરણ ઉપર, ઉત્કૃષ્ટ એટલે ઉદાત્ત સ્વરે’ લલાટે અને ‘મધ્યમ એટલે સ્વરિત સ્વરે’ બેની વચ્ચે કરે, (૧૮) અનુદાત્ત સ્વરે ‘જ’કાર, સ્વરિત અવાજે ‘તા’ અને ઉદાત્ત સ્વરથી ‘મે’ બોલવો, પુનઃ ‘જ-ઘ-ળી’ એ ત્રણ પણ એ જ પ્રમાણે અનુદાત્ત વગેરે સ્વરથી બોલવા, (૧૯) અને ત્રીજી વાર ‘જ્જ’ અનુદાત્તથી, ‘ચ’ સ્વરિતથી, અને ‘મે’ ઉદાત્ત સ્વરથી બોલવો, એમ રજોહરણ ઉપર, મધ્યમાં અને લલાટે બોલવાના એ સ્વરો બાણવા, (૨૦) પ્રથમનાં ત્રણ આવર્તો, અનુક્રમે બે બેનાં અને પછીનાં ત્રણ, ત્રણ

ત્રણ અક્ષરોનાં છે. (૨૧) એમ આવતોતું સ્વરૂપ જણાવીને બીજી વખતનાં ત્રણ આવતોતો વિધિ કહે છે કે-એ હાથથી રજોહરણ ઉપર 'જ'કાર, મધ્યમમાં 'ત્તા'કાર અને લલાટે 'મે'કાર કહીને ગુરુતું વચન સાંભળે, (૨૨) ગુરુ તુભંપિ વદ્વૃષ્ણ એમ બોલે ત્યારે બાકીનાં બે આવતો સાથે કરીને ગુરુ ન બોલે ત્યાં સુધી મૌન રહે અને (૨૩) ગુરુએ 'દ્વં' કહ્યા પછી શિષ્ય રજોહરણ ઉપર હાથની અંજલી અને મસ્તક લગાડીને વિનયપૂર્વક 'સ્વામેમિ સ્વામાસમણો દેવસિઙ્ગ વરુવકમં ?' વગેરે બોલે, (૨૪) પછી ગુરુ 'અહમચિ સ્વામેમિ તુભે' બોલીને ખામણાંની અનુસા (સંમતિ) જણાવે, ત્યારે શિષ્ય 'આવસ્તિઞ્જાણ' કહીને અવગ્રહમાંથી નીકળે. (૨૫) પછી નમાવેલા શરીરપૂર્વક સર્વ અપરાધોનાં ખામણાં કરીને સર્વ દોષોની નિંદા, ગહો અને પરિકાર કરે (વોસિ રાવે)-એ રીતિએ 'પ્રતિક્રમણ' પ્રાયશ્ચિત કરે. (૨૬) એમ વિનયપૂર્વક ત્રણ ગુપ્તિએ ગુપ્ત થઈને પહેલી વખત ખમાવીને તે જ પ્રમાણે બીજી વખત વંદન કરે (ખમાવે), તેમાં પણ અવગ્રહની યાચના-પ્રવેશ વગેરે સઘળું પૂર્વની જેમ કરે. બે વન્દનમાં થઈને બે અવનત અને બે પ્રવેશ થાય છે, (૨૭) (એકવન્દનમાં) પહેલા અને બીજા પ્રવેશમાં છ છ આવતો થાય છે, તે 'અ-હો' વગેરે અક્ષરોને બુદ્ધા બુદ્ધાં બોલીને કરવાનાં હોય છે. (૨૮) પ્રથમ પ્રવેશ (વન્દન)માં બે અને બીજામાં પણ એ જ પ્રમાણે બે શિરનમન થાય છે તેથી 'ચાર શિર' કહ્યાં છે અને એક નિષ્ક્રમણ કહ્યું છે, (૨૯) તથા એક યથાભૂત અને ત્રણ ગુપ્ત, એ ચારને મેળવતાં પચીસ આવશ્યકો થાય છે. (૩૦)"

અહીં બે કે દ્વાદશાવર્તવન્દન સાધુઓ કરે એમ જણાવ્યું છે, શ્રાવકનું નામ નથી, તે પણ સાધુને કરવાનું હોવાથી શ્રાવકે પણ કરવું જોઈએ, એમ સમજી લેવું; કારણ કે-ઘણી શ્રાવકની ક્રિયાઓ સાધુક્રિયાને અનુસારે જ કહેલી છે. સંભળાય છે કે-શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવે ૭૬ અઢાર હજાર સાધુઓને દ્વાદશાવર્તવન્દન કયું હતું.

એમ વન્દન કરીને અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળ્યા વિના જ (દેવસિક વગેરે) અતિચારોની આલોચના કરવાની ઇચ્છાવાળો શિષ્ય, શરીરને આગળથી કાંઈક નમાવીને, આ પ્રમાણે કહે— "इच्छाकारेण संविसह भगवन् ! देवसिङ्गं आलोयमि (उं) ?" અહીં 'इच्छाकारेण संविसह' =આપની ઇચ્છાનુસારે આજ્ઞા આપો, 'देवसिङ्गं' =દિવસમાં થયેલા અતિચારોને, ('અતિચારોને' એ ઉપલક્ષણથી સમજવું.) આ 'दैवसिक' શબ્દના ઉપલક્ષણથી તે તે પ્રસંગે રાત્રિના, પક્ષના (પમવાડીઆના) વગેરે અતિચારોને પણ સમજી લેવા. 'आलोयमि' માં 'आ' =મર્યાદા (વિધિ) પૂર્વક અથવા સર્વ પ્રકારે અને 'लोयमि' =પ્રગટ કરું છું (આપને સંભળાવું છું).

દિવસ વગેરેની આલોચનામાં કાળની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે-દિવસના મધ્યભાગ (મધ્યાહન) થી રાત્રિના મધ્ય ભાગ (અર્ધરાત્રિ) સુધી 'दैवसिक' ની અને રાત્રિના મધ્યભાગથી દિવસના મધ્યભાગ સુધી 'રાત્રિક' અતિચારની આલોચના (દેવસિ-રાત્રિ પડિક્રમણ) થઈ શકે છે અને.

૭૬. શ્રી સેનપ્રશ્ન-ઉલ્લાસ ૩, પ્રશ્ન ૧૧૬ માં શ્રી શુભવિજયજી ગણીએ પૂછેલા આ પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યું છે કે-કૃષ્ણજીએ એક હજાર વગેરે પરિવારવાળા 'શ્રીથાવચ્યા પુત્ર' વગેરે અગ્રેસરોને દાદશાવર્ત વંદનો કર્યાં, તેથી તેઓના અનુયાયી બધા પરિવારને પણ કર્યાં જ ગણાય, અને મનથી તો અઢાર હજારને પણ વાંઘા-એમ સમજવું. એમ ન માનીએ તો તેટલો સમય ન પહોંચે, વગેરે.

પાશ્વિક, ચતુર્માસિક તથા સાંવત્સરિક આલોચના (પડિષ્કમણાં) તે તે તે પખવાડીયું, ચતુર્માસ કે વર્ષને અંતે થઇ શકે છે.

એમ શિષ્યે આલોચના માટે આજ્ઞા માગ્યા પછી, ગુરુ 'આલોચન' = આલોચના કરો' - એમ કહે, ત્યારે તેના સ્વીકાર કરતો શિષ્ય 'ઇચ્છં આલોચમિ' કહે, તેમાં 'ઇચ્છં' = આપની અનુમતિને સ્વીકારું છું અને 'આલોચમિ' = "આલોચવાના સ્વીકારને ક્રિયા દ્વારા પ્રગટ કરું છું" એમ 'ગુરુની આજ્ઞા મેળવવી વગેરે' પ્રાથમિક વિધિ કરીને, શિષ્ય સાક્ષાત્ આલોચના માટે આ પાઠ જાહે,

"જો મેં દેવસિદ્ધિ અહારો કઝો, કાહો વાહો માણસિઓ, ઉસ્સુત્તો ઉમ્મગ્ગો અકપ્પો અકરણિજ્જો હુજ્જાઓ દુવ્વિચિત્તિઓ અણાચારો અણિચ્છિઅવ્વો અસાવગપાઉમ્મગ્ગો, નાણે, દંસણે, ચ-રિત્તાચરિત્તે, સુદ્દ, સામાદ્દ, તિણ્દં ગુત્તીણં, ચઉણ્દં કસાયાણં, પચ્છન્દમ્મણુવ્વયાણં, તિણ્દં ગુણવ્વયાણં, ચઉણ્દં સિક્ખાવયાણં, વારસવિહસસ સાવગધમ્મસ જં સંહિઅં જં વિરાહિઅં તસ્સ મિચ્છામિ દુકાદં ॥"

આની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે - 'જો મેં' = મેં જે કહે, 'દેવસિદ્ધિ અહારો' = દિવસના કાર્યોમાં (વિધિનું) ઉલ્લંઘન - ભંગ વગેરે કરવા રૂપ) અતિચાર 'કઝો' = કર્યો હોય, અતિચાર સાધનભેદે અનેક પ્રકારે થાય, તેથી કહે છે કે - 'કાહો વાહો માણસિઓ' = શરીર દ્વારા - વચન દ્વારા અને મન દ્વારા (અર્થાત્ કાયાથી દૂષિત પ્રવૃત્તિ, વચનથી દૂષિત ઉચ્ચાર અને મનથી દુષ્ટાન કરતાં) થયેલો અતિચાર, તે પણ 'ઉસ્સુત્તો' = ઉત્સૂત્રથી - આગમનનું' ઉલ્લંઘન કરવાથી થયેલો, 'ઉમ્મગ્ગો' = ઉન્માર્ગથી થયેલો, અહીં 'કર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મામાં પ્રગટેલા વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ 'ક્ષાયોપશમિક ભાવ' તે માર્ગ, તેનું ઉલ્લંઘન એ જ 'ઉન્માર્ગ', અર્થાત્ 'ક્ષાયોપશમિક ભાવ છોડીને મોહનીયાદિ કર્મોના ઉદયથી પ્રગટેલા દુષ્પરિણામ રૂપ 'ઔદાયિક ભાવ'ને (ઉદયને) વશ થવાથી થયેલો, તથા 'અકપ્પો' તેમાં 'કલ્પ' = ન્યાય - વિધિ - આચાર વગેરે, અર્થાત્ સંયમના પાલન રૂપ ચરણ - કરણનો વ્યાપાર તે કલ્પ અને તેથી વિપરીત તે અકલ્પ, તાત્પર્ય કે - સંયમના કાર્યોને તથા સ્વરૂપે નહિ કરવાથી થયેલો, અને 'અકરણિજ્જો' = સામાન્યથી નહિ કરવા યોગ્ય કરવાથી થયેલો, (અતિચાર.)

આ 'ઉત્સૂત્ર' વગેરે પ્રકારો કાર્ય - કારણ રૂપે પરસ્પર સંબંધવાળા છે. જેમકે - ઉત્સૂત્રથી જ ઉન્માર્ગ, ઉન્માર્ગથી જ અકલ્પ્ય અને અકલ્પ્યથી જ અકરણીય થાય. ઉપર જણાવેલા ત્રણ પેઠી કાયિક અને વાચિક અતિચારોનું વિશેષ સ્વરૂપ જણાવવા 'ઉત્સૂત્રથી - ઉન્માર્ગથી' વગેરે કહ્યું. હવે માનસિકને અંગે વિશેષ કહે છે -

'હુજ્જાઓ' = એકાગ્ર ચિત્તે દુષ્ટ ધ્યાન કરવાથી થયેલો આર્તધ્યાન રોદ્રધ્યાન રૂપ અતિચાર તથા 'દુવ્વિચિત્તિઓ' = ચંચલ ચિત્તથી દુષ્ટ ચિંતન કરવા રૂપ, કહ્યું છે કે - 'જં ચિરમજ્જવસાર્ણ, તં દ્વાર્ણ જં ચલં તયં ચિત્તં ।' અર્થાત્ મનનો જે સ્થિર અધ્યવસાય તેને 'ધ્યાન' અને ચંચળ અધ્યવસાય તેને 'ચિત્ત' કહેવાય છે. અહીં પણ ધ્યાન અને ચિત્તમાં સ્થિર અને ચંચળ ચિત્ત રૂપ ભેદ સમજવો. એ માનસિક અતિચારનું વિશેષ સ્વરૂપ કહ્યું. હવે કાયિકાદિ ત્રણેયની અનાચરણીયતા વગેરે કહે છે કે -

એમ તે અતિચારો આચરવા લાયક નથી માટે જ 'અણાચારો' = અનાચરણીય છે, અનાચરણીય છે માટે જ 'અણિચ્છિઅવ્વો' = આચરણીય તો નથી, મનથી ઇચ્છવા યોગ્ય પણ નથી, અને ઇચ્છવા યોગ્ય નથી માટે જ 'અસાવગપાઉમ્મગ્ગો' = સમકિત પ્રાપ્ત કયું હોય, તો અંગીકાર કર્યો

હોય તથા હ'મેશાં સાધુઓની પાસેથી સાધુઓના તથા ગૃહસ્થના આચારો(કર્તવ્યો) ને સાંભળતો હોય તે 'શ્રાવક' તેને 'અપ્રાયોગ્ય'='અઘટિત' છે. એમ અતિચારનું સ્વરૂપ કહીને, હવે તેનો 'વિષય' જાણાવવા માટે કહે છે કે--'નાળે-વંસળે-ચરિત્તાચરિત્તે'='જ્ઞાનવિષયમાં, દર્શનવિષયમાં અને 'સ્થૂલ પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરવા રૂપ ચારિત્ર અને સૂક્ષ્મ પાપવ્યાપારનો ત્યાગ નહિ કરવા રૂપ અચારિત્ર' એ ચારિત્ર-અચારિત્રમાં, અર્થાત્ દેશવિરતિમાં લાગેલા અતિચારનું (મિથ્યાદુષ્ટ વગેરે સમજવું),

હવે તે જ્ઞાનાદિ વિષયક અતિચારોને પણ જુદા જુદા જાણાવે છે--'સુખ'='શ્રુતસંબંધી મતિજ્ઞાનાદિ પાંચેય જ્ઞાનોને અંગે ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરવાથી કે 'કાળે સ્વાધ્યાય કરવો વગેરે' જ્ઞાનાચારના આઠ આચારોને નહિ પાળવાથી લાગેલા, તથા 'સામાદય'='સામાયિકમાં લાગેલા, અહીં સામાયિકથી 'સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક' જાણવાં, તેમાં 'શંકા-કાંક્ષા' વગેરે સમ્યક્ત્વ સામાયિકના અતિચારો જાણવા : દેશવિરતિ સામાયિકના અતિચારો માટે કહે છે કે--'તિર્હં ગુત્તોર્ણ'='ત્રણ ગુણિતમાં જે ખંડના (વિરાધના) કરી હોય, અહીં 'મન-વચન અને કાયાના યોગોને ગોપવવારૂપ ત્રણ ગુણિતને અંગે' શ્રદ્ધા નહિ કરવાથી તથા [ઉપા૦ વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી કરેલી ખંડના અને વિરાધનારૂપ અતિચાર, તથા 'ચડળં કસાયાણં'='ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ એ ચાર જે (અપ્રશસ્ત) કષાયો કરવાનો નિષેધ છે તે કરવાથી, કષાયોના સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા નહિ કરવાથી કે તે કષાયોને અંગે] વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી અતિચાર, તથા 'પચ્છન્દમણુવ્યાણં-તિર્હં ગુણવ્યાણં-ચડળં સિક્ષ્ણાવ્યાણં'='શ્રાવકનાં પાંચ આહુમતો, ત્રણ ગુણમતો અને ચાર શિક્ષામતો, જેનું સ્વરૂપ મતોમાં કહેવાઈ ગયું, તેમાં લાગેલા અતિચારો, એ આહુમતાદિ 'વારસવિહસસ સાવગધમસસ જં ચંદિઅં જં ચિરાહિયં તસસ મિચ્છામિ દુવકકં'='બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મમાં જે ખંડના એટલે દેશથી (અદ્ય) ભંગ કર્યો અને વિરાધના એટલે મોટો ભંગ કર્યો હોય, તે જ્ઞાનાદિ વિષયમાં લાગેલા દિવસ સંબંધી અતિચારો તથા ત્રણ ગુણિત-ચાર કષાય અને બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મમાં જે ખંડના-વિરાધના રૂપે થયા હોય તે દરેક અતિચારોરૂપ માટે સર્વ પાપ મિથ્યા થાઓ, એ રીતિએ હું તે પાપનું પ્રતિક્રમણ કરું છું (પાપથી પાછો ફરું છું) અર્થાત્ તે દુષ્કર્તવ્ય છે, તેથી મારે તે અકરણીય છે. એમ કબુલ કરું છું.

પછી પણ અર્ધું અંગ નમાવીને ઉત્તરોત્તર વધતા સંવેગવાળો શિષ્ય માયા-અભિમાન-મદ વગેરે દૂષણોનો ત્યાગ કરીને સર્વ અતિચારોની વિશેષ શુદ્ધિ કરવા આ સૂત્રપાઠ બોલે--'સવ્વસસ-વિ દેવસિય દુચ્ચિતિય દુબ્બાસિય દુચ્ચિદ્ધિય દ્વચ્છાકારેણ સંદિસહ !'=(અહિં સર્વ પદોમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થયેલો છે) અર્થ આ પ્રમાણે છે--'સવ્વસસ-વિ દેવસિય'='દિવસ સંબંધી સર્વ આહુમત વગેરેમાં અકરણીય કરવાથી કે કરણીયને નહિ કરવા વગેરેથી થયેલા અતિચારોનું, કેવા અતિચારોનું?

'દુચ્ચિતિય' આત્મ-રોદ્રધ્યાન રૂપ દુષ્ટ ચિંતન કરવાથી થયેલાનું, એ માનસિક કહ્યા, 'દુબ્બાસિય'='પરાણ-પાપવચનો બોલવાથી થયેલા અતિચારોનું, એ વચન સંબંધી કહ્યા, અને 'દુચ્ચિદ્ધિય'='નિષેધ કરેલી દોડવું-કુદવું વગેરે કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી થયેલા અતિચારોનું, એ કાયિક કહ્યા. આ અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવા કહેવું કે--'દ્વચ્છાકારેણ સંદિસહ (ભગવન્)'='હિ ભગવંત ! મારા બલાત્કારથી નહિ પણ) આપની ઇચ્છાથી મને પ્રતિક્રમણ માટે-દોષથી પાછા હઠવા માટે અનુમતિ આપો' એમ કહીને મોનપણે ગુરુની સન્મુખ જોતો અટકે, ત્યારે

ગુરુ 'પઠિકમહ'='પતિકમણ કરો' કહે, આ ગુરુવચનના સ્વીકાર માટે શિષ્ય 'ઈચ્છં'='આપની આજ્ઞા પ્રમાણુ છે, કહી 'તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડં'=(એ સર્વે અતિચારોરૂપ) મારૂં તે પાપ મિથ્યા થાઓ, એ અતિચારોની હું ભુલુ'સા કરૂં છું-એમ કહે. પછી ('વન્દિ-તુ' સૂત્ર પણ અતિચારોના વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિકમણ પ્રાયશ્ચિત્ત માટે અહીં કહેવું. તેના અર્થ પછી કહીશું.) વન્દિ-તુ કહીને ગુરુને અંગે દિવસમાં થયેલા અપરાધોને ખમાવવા બે વાંદણાં આપવાં. તેમાં બીજું વંદન દીધા પછી અવચહમાં જ ઉપરતું અર્ધું અંગ નમાવવાપૂર્વક શિષ્યે પોતાના અપરાધોને ખમાવવા માટે—

ઈચ્છાકારેણ સંવિસહ (મગવન્ !)=(હે ભગવન્ !) બલાત્કારે નહિ, આપની ઇચ્છા હોય તો મને આદેશ આપો ! શાનો આદેશ ? 'અબ્બુદ્ધિઓહં અર્ધિમતરદેવસિઅં જામેમિ' તેમાં અબ્બુદ્ધિઓહં =હું અભ્યુત્થિત (આપને ખામણા કરવાની તૈયારીવાળો) છું. અન્ય સર્વ ઇચ્છાઓ છોડી ને ખામણાં કરવા તત્પર છું. શાનાં ખામણાં ? 'અર્ધિમતરદેવસિઅં'—દિવસભરમાં સંભવિત અતિચારોની 'જામેમિ'=હું હમણાં ક્ષમાપ્રાર્થના કરૂં છું. એમાં 'અતિચાર' શબ્દ અધ્યાહારથી લેવો. એ એ એક વ્યાખ્યા કહી, અન્ય આચાર્યો આ સ્થલે પાઠાંતર કહે છે કે—'ઈચ્છામિ જમાસમણે ! અબ્બુદ્ધિઓમિ અર્ધિમતર દેવસિઅં જામેમિ' અહીં 'ઈચ્છામિ'=ખમાવવા ઇચ્છુ છું, જમાસમણે ! અબ્બુદ્ધિઓમિ=હે ક્ષમાશ્રમણ ! ઇચ્છુ છું, એટલું જ નહિ, 'અખભુદ્ધિઓમિ'=ખમાવવા તત્પર છું, એમ કહીને મોનપણે આદેશની રાહ ભુલે, ગુરુ કહે કે 'જામેમિ'='ખમાવો,' ત્યારે સુગુરુના વચનને બહુ માનથી સ્વીકારતો કહે. 'ઈચ્છં જામેમિ'=આદેશનો સ્વીકાર કરૂં છું અને મારા અપરાધોને ખમાવું છું. આ ખમાવવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ જણાવ્યો—એમ સમજવું. (બન્ને વ્યાખ્યાઓ જુદા જુદા પાઠથી છે.) એમ સ્વાપરાધ ખમાવવાની અનુમતિ ગુરુ પાસેથી મેળવીને વિધિપૂર્વક બે હાથ, બે હાંચણ અને મસ્તક જમીને લગાડીને મુહપત્તિને મુખે રાખીને આ પાઠ બોલે—

“ જં કિંચિ અપત્તિઅં પરપત્તિઅં, મત્તે પાણે વિણપ વેયાવચ્ચે, આલાવે સંલાવે ઉચ્ચાસણે સમાસણે, અંતરમાસાપ, ઉવરિમાસાપ જં કિંચિ મજ્જા વિણયપરિહીણં, સુહુમં વા વાયરં વા, તુમ્હે જાણહ અહં ન યાણામિ, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥ ”

અર્થ—“ જકિંચિ ”=જે કાંઈ સામાન્ય કે વિશેષ, સર્વ 'અપત્તિઅં'=(પ્રાકૃતના 'આર્ષ' પ્રયોગથી) અદ્ય અપ્રીતિરૂપ અને 'પરપત્તિઅં' એટલે વિશેષ અપ્રીતિરૂપ, અથવા કેઈ બીજાને નિમિત્ત, તથા (ઉપલક્ષણથી) મારા નિમિત્તે પણ, આપના પ્રત્યે મારો કે મારા પ્રત્યે આપનો, જે કેઈ અપરાધ-દોષ થયો હોય તે 'મિથ્યા થાઓ !' એમ છેલ્લા પદ સાથે સંબંધ બેઠવો. હવે તે દોષો ને લેઈથી કહે છે કે— 'મત્તે-પાણે-વિણપ-વેયાવચ્ચે'—ભોજનમાં, પાણીમાં, ઉભા થવું વગેરે વિનયમાં તથા 'ઓષધ-પથ્ય (અનુકૂળતા) વગેરે સહાય કરવા રૂપ' વેયાવચ્ચમાં, તાત્પર્ય કે આહાર-પાણીમાં કે વિનય-વેયાવચ્ચમાં, વળી 'આલાવે-સંલાવે'=એક વાર બોલવારૂપ આલાપમાં અને પરસ્પર વાતોમાં-વધારે બોલવારૂપ સંલાપમાં, તથા 'ઉચ્ચાસણે-સમાસણે'=આપના આસનથી ઉંચા આસનનો અને આપના આસનની બરાબર આસનનો ઉપયોગ કરવામાં, વળી 'અંતરમાસાપ-ઉવરિમાસાપ'=ગુરુ વાત કરે તમાં વચ્ચે બોલવારૂપ અંતર્ભાષાથી એને ગુરુની કરેલી વાત ઉપર વિશેષ બોલવારૂપ પરિભાષાથી, એમ તે તે કાર્યોમાં 'જં કિંચિ' એટલે જે કાંઈ સામાન્ય

અથવા વિશેષરૂપમાં-સમસ્તપણે ‘મજ્ઞવિનયરિહીણ’-મારાથી વિનયહીન-આપની શિક્ષાથી વિપરીત થયું હોય, તે પણ ‘સુદુમ્ વા વાયરં વા’=અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય તેવું સૂક્ષ્મ કે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય તેવું બાહર, અહીં બન્નેની સાથે ‘વા’ શબ્દો છે તે સૂક્ષ્મ-બાહર બન્નેનું ‘મિચ્છામિ દુક્કડં’ના વિષયમાં સમાનપણું જણાવવા માટે છે, અર્થાત્ મિથ્યાદુષ્ટત્યથી શુદ્ધ થઈ શકે તેવા સૂક્ષ્મ અને બાહર-અવિનયાદિથી થયેલા અપરાધો કે જેને તુચ્છે જાણહ અહં ન જાણામિ’=ઉચિતાનુચિત સર્વ ભાવોને સમજવામાં આપ સમર્થ હોવાથી જે આપના બાણુવામાં હોય અને હું મૂઠ હોવાથી ન બાણુતો હોઉં, તથા મેં શુભ્તપણે કરવાથી આપ ન બાણુતા હો અને સ્વયં કરેલા હોવાથી હું બાણુતો હોઉં, વળી આપ પણ ‘બીજના (મારા) કરેલા’ વગેરે કારણે ન બાણુતા હો અને હું પણ વિસ્મૃતિ આદિને યોગે ન બાણુતો હોઉં તથા આપની પ્રત્યક્ષ કરેલા હોવાથી આપ અને હું બન્ને બાણુતા હોઈએ, એમ ચારેય ભાગે કરેલા અપરાધો, ‘તસ્સ’ (અહીં સંપત્તીના અર્થમાં વધી વિભક્તિ હોવાથી) તેમાં, અર્થાત્ અપ્રીતિવિષયક અને વિનયરહિત (અવિનયવિષયક) થયેલા તે તે અપરાધોમાં ‘મિચ્છામિ દુક્કડં’=મારું પાપ મિથ્યા થાઓ ! આ ‘મિચ્છામિ દુક્કડં’ દુષ્ટ આચરણોનો પશ્ચાતાપ અથવા દોષોની કબૂલાત (સ્વીકાર) કરવારૂપ પ્રતિક્રમણ અર્થને કહેનારું (જૈન પારિભાષિક) વાક્ય છે, તેને ‘દઉં છું’ એમ અધ્યાહારે સમજવું. અથવા ‘તસ્સ મિચ્છા મે દુક્કડં’ એ પાઠથી અર્થ એ કરવો કે-‘તસ્સ=(વિભક્તિના ફેરફારથી) અપ્રીતિવિષયક અને વિનયરહિતપણુના તે મારા અપરાધો, ‘મે’-મને, ‘મિથ્યા’-મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં વિરોધ કરનારા અને ‘દુક્કડં’=પાપરૂપ છે, એમ પોતાના દોષોની કબૂલાતરૂપે ‘પ્રતિક્રમણ’ એટલે અપરાધની ક્ષમાપના બાણવી.

એમ શુરના અપરાધોની ક્ષમાપના કરીને બીજી વખત ‘વાંદણા’ દે, (પૃ. ૪૮૭ માં) વન્દનનાં કારણો કહી ગયા, તેમાં આલોચના અને ક્ષમાપના માટે વન્દનનું વિધાન હોવાથી, વંદન પછી ‘દેવસિઅં આલોઉં’ અને ‘અબ્જુકિઓ’ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી, નહિ તો તેનો અવસર પ્રતિક્રમણ આવશ્યકમાં આવે છે. આ પ્રમાણે દ્વાદશાવર્તવન્દનનો વિધિ કહ્યો.

જો શુરને ‘બ્યથ ચિત્ત’ વગેરે કારણથી દ્વાદશાવર્તવન્દન થાય તેમ ન હોય તો છોભવન્દનથી’ (બે ખમાસમણથી) પણ વન્દન કરવું. શુરવન્દનનું કર્મનિર્ણય મોટું ફળ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-“વંદણં મંતે ! જીવે કિં અજ્ઞિણહ ? ગોયમા ! અટુકમ્પગડીઓ નિવિઙ્ઘંઘણબદ્ધાઓ સિદ્ધિલબ્ધબદ્ધાઓ કરેહ, ચિરકાલઠિહાઓ અપ્પાકાલઠિહાઓ કરેહ, તિવ્વાણુભાવાઓ મંદાણુભાવાઓ કરેહ, બહુપપસગાઓ અપ્પપપસગાઓ કરેહ, અણાહઅં અણવદ્દગં સંસારકંતારં નો પરિઅટ્ટહ ॥” અર્થાત્-“શ્રીગૌતમસ્વામિજી ભગવાનને પૂછે છે કે-ભગવન્ ! શુરવન્દનથી જીવ શું (ફળ) પામે ? ઉત્તરમાં-હે ગૌતમ ! (પ્રકૃતિથી) આકેય કર્મપ્રકૃતિઓ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો ગાઢ બંધનથી બાંધ્યાં હોય તે ઢીલાં બંધનવાળાં, (સ્થિતિથી) દીર્ઘસ્થિતિવાળાં બાંધેલાં હોય તે અલ્પ સ્થિતિવાળાં (અલ્પ સ્થિતિ-મુદતવાળાં), (રસથી) તીવ્ર રસવાળાં બાંધેલાં (અશુભ કર્મોને) મંદ રસવાળાં અને ઘણા પ્રદેશવાળાં બાંધ્યાં હોય તેને થોડા (અલ્પ) પ્રદેશવાળાં કરે છે, (અને તેથી) અનાદિ અનંત સંસારરૂપી અટવીમાં તે (લાંબો કાળ) પરિજમણ કરતો નથી.”

બીજા પ્રશ્નમાં પણ કહ્યું છે કે-‘વંદપર્ણ મંત્રે! જીવે કિં અજ્ઞિણહ? મોયમા ! વંદપર્ણનીઆ-
ગોચં કમ્મં સ્વેદ્, ઉચ્ચાગોચં કમ્મં નિવંધદ્, સોદ્ધગ્ગં ચ અણ્ણહિદ્ધયં આણાફલં નિવત્તેદ્ ત્તિ ॥’
અર્થાત-“પ્રશ્ન-હે ભગવંત! ગુરુવન્દનથી જીવ શું ફળ પ્રાપ્ત કરે? ઉત્તર-હે ગોતમ! ગુરુ-
વન્દનથી જીવ નીચ ગોત્ર કર્મ અપાવે છે, ઉચ્ચ ગોત્રકર્મનો બંધ કરે છે અને અપ્રતિહત આજ્ઞા-
વાળું એટલે જેની આજ્ઞા કોઈ ઉલ્લંઘી શકે નહિ તેવા ફળવાળું ‘સૌભાગ્ય’-નામકર્મ પણ બાંધે છે.”

ધતિ ગુરુવન્દન અધિકાર

પચ્ચક્ષુખાણુ અધિકાર

—: ૦ :—

એમ મોટા દ્વાર્દશાવર્તવન્દન વડે ગુરૂવન્દન કરીને તેઓશ્રીના મુખે પોતાની શક્તિને અનુસારે પચ્ચક્ષુખાણુ કરે. (એ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ જાણવો.) અહીં પ્રસંગાનુસાર પચ્ચક્ષુખાણુત્ત્વ સ્વરૂપ જણાવવા માટે (૧) પ્રત્યાખ્યાનો, (૨) ભાંગા, (૩) આગારો, (૪) સૂત્રપાઠ, (૫) અર્થો, (૬) છ શુદ્ધિ, અને (૭) ફળ,—એ સાત દ્વારોથી તેનું વર્ણન ટૂંકમાં કાંઈક કહે છે. તેમાં—૧. પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચક્ષુખાણુ)નો અર્થ કહે છે કે—‘પદ્મચક્ષુભાષણ=પ્રત્યાખ્યાન’ શબ્દમાં ‘પ્રતિ અને આ’ એ ઉપસર્ગો અને ‘ચ્ચ’=કથન કરવું, એ ધાતુ છે અને તેને ‘અનન્દ’ પ્રત્યય આવતાં ‘પ્રતિ+આ+ચ્ચ+અન’ મળીને ‘પ્રત્યાખ્યાન’ શબ્દ થયો છે. તેનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે—‘અમુક મર્યાદામાં (અવિરતિથી) પ્રતિકૂળપણે કથન કરવું’ (પ્રતિજ્ઞા કરવી) તે પ્રત્યાખ્યાન, અથવા ‘મન-વચન-કાયાથી (આત્માના) અનિષ્ટનો કાંઈક નિષેધ જેમાં કરાય’ તે પ્રત્યાખ્યાન. જન્મે જ્યાંખ્યાઓમાં ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો કથચિદ્ ભેદ હોવાથી ‘પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયાને જ પ્રત્યાખ્યાન’ કહ્યું. અથવા જેના સદ્ભાવમાં (ભોગાદિકનો) નિષેધ કરાય, ભોગો ન ભોગવી શકાય તે ‘પ્રત્યાખ્યાન.’ (એમ વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે અનેક રીતિએ ‘પ્રત્યાખ્યાન’ એવો સંસ્કૃત શબ્દ બને અને તેનો ‘પચ્ચક્ષુખાણુ’ એવો પ્રાકૃત શબ્દ બને છે, કે જેનો હાલમાં પ્રસિદ્ધ શબ્દરૂપે વિશેષ વ્યવહાર થાય છે. (તાત્પર્યાર્થ એ કે—‘આત્માને અહિત કરનારાં કાર્યોનો જેમાં અમુક મર્યાદાપૂર્વક વચન વગેરે દ્વારા ત્યાગ કરાય તેનું’ નામ પચ્ચક્ષુખાણુ.’)

તે પચ્ચક્ષુખાણુ એ પ્રકારનું છે—એક મૂલગુણરૂપ, બીજું ઉત્તરગુણરૂપ, તે પ્રત્યેકના પાણુ બળે ભેદો છે—એક દેશથી, બીજું સર્વથી. તેમાં સાધુઓને પાંચ મહાવ્રતોના સ્વીકારરૂપ મૂલગુણનું પચ્ચક્ષુખાણુ સર્વથી અને શ્રાવકોને પાંચ આણુવ્રતોના સ્વીકારરૂપ મૂળગુણનું પચ્ચક્ષુખાણુ દેશથી હોય છે, એ મૂળગુણ પચ્ચક્ષુખાણુના સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારો જાણવા. ઉત્તરગુણરૂપ પચ્ચક્ષુખાણુ સાધુને સર્વથી હોય છે, તેના અનેક ભેદો છે. જેમકે—

“ પિંડસ્સ જા વિસોહી, સમિર્ઘો ભાવણા તવો દુવિહો ।

પહિમા અમિગદ્ધા વિ અ, ઉત્તરગુણમો વિઆણાદિ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ પિંડની વિશુદ્ધિ એટલે આહાર-પાણી-વસ્ત્ર-પાત્રાદિ વસ્તુઓ એતાલીશ દ્વોષ રહિત નિર્દોષ ગ્રહણ કરવી, ઈર્ધ્યાસમિતિ આદિ સમિતિઓનું પાલન કરવું, અનિત્યાદિ આર-સોજ કે મહાવ્રતોની પચીસ ભાવનાઓ ભાવવી, બાહ્ય-અભ્યંતર બે પ્રકારે તપ કરવો, સાધુની બાર પ્રતિમાઓ (અભિગ્રહવિશેષ) પાળવી અને દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વિવિધ અભિગ્રહો ખાસ કરવા; એ સર્વ સાધુના ઉત્તરગુણો જાણવા.”

શ્રાવકને દેશથી સાત શિક્ષાવ્રતો (ત્રણ ગુણવ્રતો તથા ચાર શિક્ષાવ્રતો) રૂપ ઉત્તરગુણોનું પચ્ચક્ષુખાણુ સમજવું.

તેમાં મૂલગુણોનાં સર્વ અને દેશ પ્રત્યાખ્યાનો ‘હિંસા વગેરે (પાંચ પાપો) ના ત્યાગરૂપ’ છે અને સાધુઓને પિંડવિશુદ્ધિ વગેરે તથા શ્રાવકોને દ્વિશિપરિમાણુવ્રત વગેરે ઉત્તરગુણોનાં પ્રત્યા-

ખ્યાનો કહ્યાં છે, તે 'તેના પ્રતિપક્ષી ભાવોના ત્યાગરૂપ' છે. (જેમકે—પિંડવિશુદ્ધિ એટલે પિંડની અશુદ્ધિનો ત્યાગ, સમિતિ એટલે અસમિતિનો ત્યાગ વગેરે.) એમ આવશ્યકસૂત્રની તથા યોગશાસ્ત્રની ટીકાઓમાં કહ્યું છે.

ગૃહસ્થ તથા સાધુ, જેને જે યોગ્ય હોય તે બન્નેને ઉપયોગી ઉત્તરગુણોનાં સર્વથી પચ્ચક્ષુખાણુ 'અનાગત' વગેરે દશ (આવ૦ નિર્ચુકિત અધ્યયન ૬ માં) આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—

“ અનાગમયમકંતં, કોટિસહિયં નિઅંટિઅં ચેવ ।

સાગારમણગારં, પરિમાણકહં નિરવસેસં ॥૧॥ ”

“ સંકેઅં ચેવ અદ્દાણ, પચ્ચક્ષાણં તુ દસવિહં હોઈ ।

સયમેવાણુપાલણયા, દાણુવણસે જહ સમાધિ ॥૨॥ ” (ગા૦ ૧૫૬૪-૬૫)

ભાવાર્થ—“(૧) અનાગત, (૨) અતિકાન્ત, (૩) કોટિસહિત, (૪) નિયંત્રિત, (૫) આગાર-સહિત, (૬) પરિમાણકૃત, (૮) નિરવશેષ, (૯) સાંકેતિક, અને (૧૦) અદ્દા,—એ દશ પચ્ચક્ષુખાણુ સ્વયં પાલન કરવું, પણ બીજાને આકાર આપવાનો કે તેવો ઉપદેશ દેવાનો નિષેધ નથી, અર્થાત્ આહાર કે ઉપદેશ આપવા અપાવવામાં સમાધિ અનુસારે (વધુ લાભ થાય તેમ) વર્તવું.”

તેમાં પચ્ચક્ષુખાણુ વગેરે પર્વોમાં કરવાનો તપ 'વૈયાવચ્ચ કે'બીજાં કારણોથી તે દિવસોમાં ન થઈ શકે તો' પહેલાં કરી લેવો તે ૧-અનાગત, પર્વદિવસોમાં કરવાનો તપ ભાવના છતાં તેવાં કોઈ કારણોથી ન કરી શકાય, તો કારણ નિવૃત્ત થયે પાછળથી કરવો તે ૨-અતિકાન્ત, એક પચ્ચક્ષુખાણુ પૂર્ણ થતાં સાથે જ બીજું પચ્ચક્ષુખાણુ કરવું—એમ બે પચ્ચક્ષુખાણુના છેલ્લે પહેલે બે છેડા ભેગા કરવા તે ૩-કોટિસહિત, તેમાં પણ છઠ્ઠી સાથે છઠ્ઠ, અઠ્ઠમની સાથે અઠ્ઠમ, આયંબીલની સાથે આયંબીલ, નીવીની સાથે નિવિ, એકાસણુની સાથે એકાસણુ(વગેરે)જેડવું તે 'સમકોટિસહિત' અને ઉપવાસ ઉપર આયંબીલ વગેરે પૂર્વ પચ્ચક્ષુખાણુથી ઉત્તર પચ્ચક્ષુખાણુ અન્ય પ્રકારતું કરવું તે 'નિવમકોટિસહિત' બાણવું. અમુક મહિનામાં કે અમુક દિવસમાં અમુક 'અઠ્ઠમ વગેરે' કોઈ નિશ્ચિત પચ્ચક્ષુખાણુ 'રોગી કે નિરોગી કોઈ હાલતમાં પણ કરવું જ' એવો (નિરપવાહ) નિર્ણય, તે ૪-નિયં-ત્રિત, આ પચ્ચક્ષુખાણુ ચૌદ પૂર્વધરોનો તથા જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થવાની સાથે જ વિચ્છેદ થયું છે (કારણ કે—તેવા વિશિષ્ટ ભાવિકાળના-સંધ્યણુ કે આયુષ્ય વગેરેના જ્ઞાન વિના, આ પચ્ચક્ષુખાણુ કરવાથી તેનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે.) જેમાં 'મહત્તરાગાર' વગેરે આગારો (અપવાદો) રાખવામાં આવે તે ૫-સાગાર, અને જેમાં આગારો રાખવામાં ન આવે તે ૬-અનાગાર (નિરાગાર) પચ્ચક્ષુખાણુ, અહીં છઠ્ઠસ્થને આવશ્યક હોવાથી 'અનાભોગ અને સહસાત્કાર' બે આગારો તો અનાગારમાં પણ હોય જ, માટે તે સિવાયના 'મહત્તરાગાર' વગેરે આગારો વિનાતું નિરાગાર બાણવું.^{૭૭} જેમાં દત્તી, કવલ (કોળીયા), ઘર કે દ્રવ્યોની 'અમુક-આટલી સંખ્યાતું પ્રમાણ' (વધુ નહિ વાપરવાનો નિયમ) કરવામાં આવે તે ૭-પરિણામકૃત, (અહીં 'હાથ કે પાત્રમાંથી એક સાથે કે એક ધારાથી જેટલો આહાર વગેરે પીરસવામાં આવે' તે દત્તી બાણવી. તેતું પ્રમાણ કરવું,

૭૭. એ પચ્ચક્ષુખાણુ પ્રથમ સંધ્યણુવાળા જીવોને પ્રાણુના સંકટ કે ભિક્ષાના સર્વથા અભાવમાં હોય છે. હાલમાં તેવા સંધ્યણુનો અભાવ હોવાથી સાગાર પચ્ચક્ષુખાણુ જ થઈ શકે છે.

સુખે સુખે સુખમાં મૂકી શકાય-ચાવી શકાય તેટલા આહારનો એક કવલ કહેવાય, પુરૂષને એવા બત્રીશ અને સ્ત્રીને અઠાવીસ કવલ પ્રમાણ આહાર મનાય છે. તેમાં ન્યૂન સંખ્યા પાઠવી તે કવલ-પ્રમાણ, અમુક ઘરો સિવાયનાં આહારાદિ ન લેવાં તે ઘરપ્રમાણ અને અમુક વસ્તુઓ સિવાયનો ત્યાગ કરવો તે દ્રવ્યપ્રમાણ સમજવું). ચારેય પ્રકારના આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે ૮-નિર-વશેષ^{૭૮}, અંગુઠો-મુટ્ટી-ગાંઠ વગેરે ચિહ્નોવાળું ૯-સંકેત, જેમકે-ગૃહસ્થ પોરિસી વગેરે પચ્ચ-કૂખાણુ કરીને કાર્યપ્રસંગે બજારમાં, ક્ષેત્રમાં, બહાર બધ કે ઘેર રહે કિન્તુ કરેલા પચ્ચકૂખાણુના સમયે કોઈ કારણે બોજન લઈ શકાય તેમ ન હોવાથી પચ્ચકૂખાણુ પછીનો બોજન પહેલાનો કાળ અવિરતિમાં ન બધ તે માટે સંકેત કરે કે-‘અંગુઠો છોડું નહિ,’ ‘વાળેલી મુટ્ટી મૂકું નહિ’ કે ‘ગાંઠ છોડું નહિ,’ અગર ‘ઘરમાં પ્રવેશ કરું નહિ’ કે ‘મારા પરસેવાના બિંદુઓ સુકાય નહિ’ વા ‘અમુક સંખ્યામાં શ્વાસોચ્છવાસ પુરા થાય નહિ.’ અથવા ‘પાણી મૂકવાની આ માંચી, ઘોડી વગેરે ઉપર લાગેલા પાણીના છાંટાં સુકાય નહિ,’ કિંવા જ્યાં સુધી ‘સજગતો આ દીપક યુગાય નહિ’ (એમ કોઈ પણ સંકેત કરે તે પૂર્ણ ન થાય) ત્યાં સુધી મારે પચ્ચકૂખાણુ પારવું^{૭૯} નહિ, વગેરે તે તે નામનાં સંકેત પચ્ચકૂખાણુ બાળવાં. કહ્યું છે કે-

“ અંગુઠ-મુટ્ટિ, -ગંઠી, -ઘર-સે-ઝસાસ-ચિબુગ-જોડવલે ।

एवं संकेत मणियं, धीरेहि अनंतनाणीहि ॥१॥ ” (આવ૦નિર્યુ૦ ૧૫૭૮)

બાવાર્થ-૧. અંગુઠો, ૨. મુટ્ટી, ૩. ગંઠી, ૪. ઘર, ૫. પરસેવો, ૬. શ્વાસોચ્છવાસ, ૭. બિન્દુઓ, અને ૮. જ્યોતિ (દીપકનો પ્રકાશ), એ (વગેરે) ચિહ્નોને (સંકેતને) અનંતજ્ઞાની મીર શ્રીજિનેશ્વરોએ સંકેત પચ્ચકૂખાણુ કહ્યું છે.

એમ ‘સંકેત’ આઠ પ્રકારનું છે. તથા કાળ (સમય)ની મર્યાદાવાળું ૧૦મું. ‘અઘ્ઘા’ પચ્ચ-કૂખાણુ દશ પ્રકારનું છે. કહ્યું છે કે-

“ નવકારપોરિસી, પુરિમહ્દેગાસળેગઠાળે બ ।

आर्यबिलअमत्तट्टे, चरिमे अ अमिगह्वे बिगई ॥२०२॥ ” (મવ૦સારો૦)

બાવાર્થ-“ ૧-નવકારસહિત (નમુઝ્કારસહિ), ૨-પૌરૂષી, ૩-પુરિમાર્હ, ૪-એકાસણું, ૫-એકલઠાણું, ૬-આર્યબિલ, ૭-ઉપવાસ, ૮-દિવસચરિમ કે બવચરિમ, ૯-અભિગ્રહ, અને ૧૦-વિકૃતિ (વિગઠ)નું-એમ કાળપચ્ચકૂખાણુ દશ પ્રકારે છે.”

અશ્ન-એકાસણાદિમાં કાળનું નિયમન નથી છતાં કાળપચ્ચકૂખાણુ કેમ કહ્યાં ?

ઉત્તર-જે કે એકાસણાદિમાં કાળનિયમન નથી, છતાં તે દરેક પ્રાયઃ કાળપચ્ચકૂખાણુ (નમુ-ઝ્કારસહિ-પોરિસી વગેરે)ની સાથે જ કરાય છે, માટે તેને કાળ પચ્ચકૂખાણુ કહ્યાં છે. પચ્ચ-

૭૮. આ પચ્ચકૂખાણુ વિશેષતઃ મરણ સમયે સંલેખના માટે કરવાનું હોય છે.

૭૯. એ સંકેત પચ્ચકૂખાણુ એક અથવા ત્રણ નવકાર ગણીને પારી શકાય અને બોજનાદિ કરીને પુનઃ કરી શકાય, આહાર-પાણી લેવા સિવાયના સધળા સમયમાં વિરતિ થાય છે. એકાસણાદિ વિનાનો છૂટા પચ્ચકૂખાણુવાળો પણ સંકેત પચ્ચકૂખાણુ કરી શકે છે. દરરોજ એકાસણું કરવા છતાં સંકેત પચ્ચકૂખાણુ કરનારને મહિનામાં સમજગ આગણીસ ઉપવાસનું ફળ મળે છે. મારે હંમેશાં ઉપયોગી છે.

કષાણુ પંચાશકમાં આથા ત્રીજીની ટીકામાં કહ્યું છે કે-‘એકસણું, આયંબિલ વગેરે-જે કે પરિ-
માણકૃત છે, તે પણ અદ્વાપચ્ચક્ષાણુ સહિત કરતાં હોવાથી તેને અદ્વાપચ્ચક્ષાણુમાં ગણાય
છે.’ ઉત્તરશુણનાં સર્વથી આ દશ પચ્ચક્ષાણુ જાણવાં, તેમાંના સંકેત અને અદ્વા-એ બે છેલ્લાં
પ્રતિદિન ઉપયોગી છે-અને બાકીનાં યથાસમય કરી શકાય છે. એ પ્રકારેનું પહેલું દ્વાર કહ્યું.

૨-પચ્ચક્ષાણુના ભાંગા-મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગો તથા કરવું, કરાવવું
અને અનુમોદવું, એ ત્રણ કરણોના યોગે ‘એકસંયોગી’ વગેરે ભાંગાઓ ત્રણ કાળને આશ્રીને
કુલ એકસો સુડતાલીસ થાય (જુઓ પૃ ૧૬૪ માં) તેની સમજપૂર્વક કરેલું પચ્ચક્ષાણુ
શુદ્ધ છે, કહ્યું છે કે-

“સીવાલં મંગસયં, પચ્ચક્ષાણમિ જસસ ઉવલદ્દં ।

સોં જાલુ પચ્ચક્ષાણે, કુસલો સેસા અકુસલા ઉ ॥૧૩૩૮॥” (પ્રવ૦સારો૦)

ભાવાર્થ-“પચ્ચક્ષાણુના એક સો સુડતાલીસ ભાંગાના અર્થને-સ્વસ્થને જે સમજે (જાણે)
છે, તે પચ્ચક્ષાણુ (પ્રાપ્ત) કરવામાં કુશલ (યોગ્ય) કહ્યો છે, બાકીના અકુશલ છે.”

અથવા બીજી રીતિએ એમ પણ કહ્યું છે કે-

“પચ્ચક્ષાયાપચ્ચ-ક્ષાવિંતયાણ ચરમંગા ।

જાણગજાણપર્હિં, નિપ્પન્ના હંતિ નાયવ્વા ॥૧૬૧૩॥” (પચ્ચ૦આ૦નિ૦.)

ભાવાર્થ-“પચ્ચક્ષાણુ કરનાર અને કરાવનાર એ બન્નેના જાણકાર અને નહિ જાણકાર-
ના યોગે થતા ચાર ભાંગા જાણવા યોગ્ય છે.”

તે આ પ્રમાણે-જેણે પહેલાં ઉચિત કાળે સ્વયં પચ્ચક્ષાણુ કર્યું હોય, તેણે પચ્ચક્ષાણુના
સ્વરૂપનો જાણકાર (પચ્ચક્ષાણુ કરનારો) ‘પચ્ચક્ષાણુના અર્થને જાણનારા શુરુ પાસે ‘વિનય-
પૂર્વક, ઉપયોગની એકાગ્રતાથી, તેઓ જે પાઠ બોલે તે તેમની સાથે પોતે પણ ધીમેથી બોલતો’
પચ્ચક્ષાણુ કરે, તે પોતે અને પચ્ચક્ષાણુ કરાવનાર શુરુ બન્ને જાણકાર હોવાથી પહેલો ભાંગો
થયો. આ સર્વથા શુદ્ધ છે. પચ્ચક્ષાણુ કરનાર શુરુ જાણકાર હોય અને કરનાર અજ્ઞ હોય તે
બીજો ભાંગો. આ ભાંગામાં પચ્ચક્ષાણુ કરનારને કરાવનાર સંક્ષેપમાં પચ્ચક્ષાણુનું સ્વરૂપ સમ-
જાવીને કરાવે તો શુદ્ધ છે, નહિ તો અશુદ્ધ છે. જેમાં પચ્ચક્ષાણુ કરનાર જાણકાર અને કરા-
વનાર અજ્ઞાની હોય, તે ત્રીજો ભાંગો. જેમ કે-પચ્ચક્ષાણુનો જાણકાર પોતે તથાવિધ જ્ઞાની
શુર્વાદિનો યોગ ન હોય તો પણ, પૂર્વાવસ્થાના શુરુના સંસારી કાકા વગેરે જે સાધુ પચ્ચક્ષાણુના
જાણ ન હોય તેમની પણ પાસે વિનયની ખાતર બહુમાનપૂર્વક પચ્ચક્ષાણુ કરે તે, આ ભાંગો પચ્ચ-
ક્ષાણુ કરનાર જાણકાર હોવાથી શુદ્ધ છે. અને અજાણ અજાણની પાસે પચ્ચક્ષાણુ કરે, (પચ્ચક્ષ-
ાણુ કરનાર-કરાવનાર બન્ને અજ્ઞ હોય) તે ચોથો ભાંગો સર્વથા અશુદ્ધ છે. એમ પચ્ચક્ષાણુના
આ ચાર ભાંગા પણ સમજવા. અહીં પચ્ચક્ષાણુ કરનારને કે કરાવનારને પચ્ચક્ષાણુનું સ્વરૂપ,
તેના પાઠનાં ઉચ્ચારસ્થાનો, પચ્ચક્ષાણુના ભાંગા, આગારો, પચ્ચક્ષાણુની શુદ્ધિ, પચ્ચક્ષાણુનો

૮૦. સમજાવવામાં ન આવે, છતાં કુલાચારે પચ્ચક્ષાણુનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતિએ પચ્ચક્ષાણુ કરનારની
સમજમાં હોય, તો પણ વિશેષ જોવું નથી. તદ્દન સમજ વગરનો હોય તેને સમજાવ્યા વિના કરાવાય નહિ.

સૂત્રપાઠ, તેનો અર્થ, પચ્ચક્ખાણુનું ક્ષણ અને તે તે પચ્ચક્ખાણુમાં શું કલ્પે ?, શું ન કલ્પે ? ઈત્યાદિ જ્ઞાન હોય તે જ જાણુકાર ગણાય. (માટે હવે તેનું વર્ણન કરે છે,)

પચ્ચક્ખાણુનું સ્વરૂપ - તેના પ્રકારો પૂર્વક પ્રારંભમાં જ કહ્યું. પચ્ચક્ખાણુનાં ઉચ્ચારસ્થાનો પાંચ છે, પહેલા સ્થાનમાં નમુક્કારસહિ આદિ પાંચ કાળપચ્ચક્ખાણુો તથા ‘અંશુદ્દસહિ’ આદિ આઠ સંકેત પચ્ચક્ખાણુો આવે છે; આ નમુક્કારસહિ આદિ કે અંશુદ્દસહિ આદિ પહેલા ઉચ્ચારસ્થાનનાં પચ્ચક્ખાણુોમાં પ્રાયઃ ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ હોય છે. બીજા ઉચ્ચારસ્થાનમાં વિગઈ, નિર્વિગઈ અને આયંખિલનાં પચ્ચક્ખાણુો આવે છે; તેમાં વિગઈનું પચ્ચક્ખાણુ ભક્ષ્ય છ વિગઈઓ પૈકી એકેયનો ત્યાગ ન કર્યો હોય, તો પણ પ્રાયઃ અભક્ષ્ય ચાર મહાવિગઈઓના ત્યાગથી પણ સર્વને કરી શકાય છે. ત્રીજા ઉચ્ચારસ્થાનમાં એકાસણું-એઆસણું-એકલઠાણું (વગેરે) પચ્ચક્ખાણુો તિવિહાર કે ચોવિહારપૂર્વક અપાય છે, એટલે કે એકાસણું વગેરે કર્યા પછી પાણી સિવાય ત્રણનો કે પાણી સાથે ચારેય આહારનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક પણ થઈ શકે છે. ચોથા ઉચ્ચારસ્થાનમાં ‘પાણસ્સ’ વગેરે પાઠથી સચિત્ત પાણીનો ત્યાગ કરવારૂપ પચ્ચક્ખાણુ આવે છે અને પાંચમા ઉચ્ચારસ્થાનમાં (પૃ ૦ ૨૨૭ માં કહ્યા પ્રમાણે) પહેલીથી નિશ્ચિત કરેલા ‘સચિત્ત દ્રવ્યો વગેરેના સંક્ષેપ રૂપ’ ચોદ નિયમને અંગે દેસાવગાસિક વ્રતનું પચ્ચક્ખાણુ અપાય છે. આ પાંચ ઉચ્ચારસ્થાનો, ભોજન કરવાનું હોય તેવા પચ્ચક્ખાણુનાં જાણુવાં, ઉપવાસ કે પદ્મભક્ત વગેરે તપ કરનારને તો ચાર^૧ હોય છે. તેમાં પહેલા સ્થાનમાં અભક્ષ્યાર્થ (ઉપવાસ)ના પાઠનો ઉચ્ચાર, બીજા સ્થાનમાં (તિવિહાર ઉપવાસવાગાને) પાણુહાર (સાથે પોરિસી આદિ)ના પાઠનો ઉચ્ચાર, ત્રીજા સ્થાનમાં સચિત્ત પાણીના ત્યાગ રૂપ ‘પાણસ્સ’ વગેરેનો ઉચ્ચાર અને ચોથા સ્થાનમાં દેસાવગાસિક વ્રત(ચોદ નિયમ)ના પચ્ચક્ખાણુનો ઉચ્ચાર આવે છે. કહ્યું છે કે-

“ પદમે ઠાળે તેરસ, વીણ તિન્નિ ઉ તિગા ય તદ્દયંમિ ।

પાણસ્સ ચત્થંમિ, દેસવગાસાહ પંચમણ ॥૧॥ ” (પ૦ભાવ્યમૂલગા ૦ ૬)

ભાવાર્થ - “ પહેલા ઉચ્ચારસ્થાનમાં તેર, બીજામાં ત્રણ, ત્રીજામાં ત્રણ, ચોથામાં પાણુસ્સનું એક અને પાંચમામાં દેસાવગાસિક વગેરેનું, -એમ (પાંચ ઉચ્ચારસ્થાનોમાં ૨૧) પચ્ચક્ખાણુો કરાય છે.”

એમાં ઉપવાસ, આયંખિલ, નિર્વિગઈ વગેરે પચ્ચક્ખાણુો પ્રાયઃ ત્રિવિધાહારના કે ચતુર્વિધાહારના ત્યાગથી (ભોજન પછી તિવિહાર કે ચતુર્વિહારથી થાય છે) અને અપવાદે (વિશિષ્ટ કારણે) નિર્વિગઈ વગેરે તથા યોરૂષી વગેરે હુવિહારથી પણ થાય છે, નમુક્કારસહિનું પચ્ચક્ખાણુ તો ચોવિહાર જ (ચારેય આહારના ત્યાગથી જ) થાય એવો સંપ્રદાય-પરંપરા છે. કહ્યું છે કે-

“ ચઢહાહારં તુ નમો, રત્તિં પિ, મુળીણ સેસ દુ-તિ-ચઢહા ।”

૮૧. પચ્ચક્ખાણુભાષ્યની ગા ૦ ૮ માં તો ઉપવાસના પચ્ચક્ખાણુમાં પણ સાંજના પાણુહાર (ચોવિહાર)ના પચ્ચક્ખાણુ સાથે પાંચ ઉચ્ચારસ્થાનો કહ્યા છે.

૮૨. પહેલા સ્થાનમાં નમુ, પોરિસી, સાદ્ધપોરિ, પુરિમાર્દ અને અપાર્દ, -એ પાંચ ‘અક્ષા’ તથા આઠ ‘સંકેત’ મળી તેર, બીજામાં વિગઈ-નિર્વિગઈ અને આયંખિલ મળી ત્રણ, ત્રીજામાં એઆસણું-એકાસણું અને એકલઠાણું એ ત્રણ, ચોથામાં એક પાણુસ્સ અને પાંચમામાં એક દેસાવગાસિકાદિનું.

ભાવાર્થ—“(સાધુ-શ્રાવક બન્નેને) નમુસ્કારસહિતું અને મુનિઓને તો રાત્રિનાં (દિવસ-ચરિત્ર વગેરે) પચ્ચક્ષ્ણાણાં પણ ચારેય આહારના ત્યાગથી જ થાય છે, બાકીનાં-દુવિહાર, તિવિહાર કે ચઉવિહારપૂર્વક કરી શકાય છે. (દુવિહાર અતિ ગાઢ કારણે જ થાય એમ પ્રત્યાખ્યાન પંચાશકલ્પનાં ગાં ૩૫માં કહ્યું છે, તેથી મુનિને કોઈ ગાઢ કારણે ચર્ચ શકે એમ સંભવિત છે; મુખ્યવૃત્ત્યા તો સાધુને વિતહાર-ચોવિહારથી જ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કહેલાં છે. શ્રાદ્ધવિધિમાં તો સાધુને, ‘ભવચરિત્ર અને ઉપવાસમાં’ તિવિહાર, ચઉવિહાર તથા નમુસ્કારસહિ અને રાત્રિનાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ સિવાયનાં પચ્ચક્ષ્ણાણામાં દુવિં તિવિં અને ચઉવિં કરવાનું કહ્યું છે.)” વળી કહ્યું છે કે—

“ સાહૂળં રચનીય, નવકારસહિયં ચ ચત્ત્વિહારહારં ।

ભવચરિત્રમં ઉપવાસો, અંબિલ તિહચત્ત્વિહારહારં ॥૧॥ ”

“ સેસા પચ્ચક્ષ્ણાણા, દુહતિહચત્ત્વિહારં ત્રિ કુંતિ આહારે ।

ઇઅ પચ્ચક્ષ્ણાણેસું, આહારવિગમ્પણા નેયા ॥૨॥ ” (શ્રાદ્ધવિધિ વૃત્તિ)

ભાવાર્થ—સાધુને રાત્રિનું તથા નમુસ્કારસહિતું પચ્ચક્ષ્ણાણુ ચોવિહાર તથા ભવચરિત્ર એટલે છેદલું અનશન, ઉપવાસ અને આંખિલ એ પચ્ચક્ષ્ણાણુ તિવિહાર કે ચોવિહાર કરવાનાં છે (૧) બાકીનાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ દુવિં, તિવિં અને ચોવિં કરી શકાય છે. એમ પચ્ચક્ષ્ણાણામાં આહારને અંગે દુવિહાર-તિવિહાર વગેરે વિકલ્પો જાણુવા (૨).”

દેવસૂરિવિરચિત ચતિદિનચર્યામાં તો આઠ સંકેત પચ્ચક્ષ્ણાણુ પણ ચઉવિહાર જાણુવ્યાં છે કે—

“ સંકેતપચ્ચક્ષ્ણાણં, સાહૂળં રચનિમત્તવેરમણં ।

તહ ચ નવકારસહિઅં, નિયમેણ ચત્ત્વિહારહારં ॥૧॥ ” (ગાં ૫૦)

ભાવાર્થ—“ સંકેત પચ્ચક્ષ્ણાણુ, સાધુઓને રાત્રિએ આહાર ત્યાગનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ તથા નમુસ્કારસહિતું પચ્ચક્ષ્ણાણુ, એ નિયમો ચારે ચ આહારના ત્યાગપૂર્વક કરવાં.”

(પચ્ચક્ષ્ણાણુ ભાષ્યની ગાં ૧૨ માં જાણુવ્યાં પ્રમાણે શ્રાવકને પોરિસી-પુરિમાદ્-એકાસણું વગેરે પચ્ચક્ષ્ણાણુ તથા રાત્રિનાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ દુવિં-તિવિં-ચઉવિંનાં પણ હોય છે અને આયં-ખિલ-નિવિ-ઉપવાસ તથા ભવચરિત્ર પચ્ચક્ષ્ણાણુ તિવિહાર-ચઉવિહાર હોય છે. શ્રાદ્ધવિધિની ટીકામાં (પૃં ૪૬ માં) કહ્યું છે કે—“પ્રાતઃ સાયં ચ ઉપવાસાચ્ચામાત્મનિર્વિકૃતિકાનિ પ્રાયઃ ત્રિચ-તુર્થિધાહારાણિ, અપવાદાત્તુ નિર્વિકૃતિકાદિ પૌરુષ્યાદિ ચ દ્વિવિધાહારમપિ સ્યાત્ ” અર્થાત—“સવારનાં અને સાંજનાં તથા ઉપવાસ, આયંખિલ અને નિર્વિકૃતિક પચ્ચક્ષ્ણાણુ પ્રાયઃ તિવિં-ચઉવિહારથી, અને અપવાદથી તો નિર્વિકૃતિ વગેરે તથા પોરિસી વગેરે દુવિહારથી પણ થાય છે.” પરન્તુ (આજકાલ) દુવિહાર કરવાનો વ્યવહાર નથી. પોરિસી આદિ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં પણ દુવિં-તિવિં કરવાનો કે એકાસણું, એકાસન, નિવિમાં દુવિહાર કરવાનો પણ વ્યવહાર જાણુતો નથી.)

નિવિ, આયંખિલ વગેરે પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં કલ્પ્ય-અકલ્પ્ય પદાર્થોનો વિભાગ (વિવેક) પોત-પોતાની સામાન્યારીથી જાણુવો અને પચ્ચક્ષ્ણાણુના લેહ તથા ભાંગા વગેરેની વ્યાખ્યા તો કહેવાનું ચાલુ હોવાથી વિસ્તારથી સમુદ્ધ. એ પચ્ચક્ષ્ણાણુ અધિકારમાં ભાંગાનું ખીણું દ્વાર કહ્યું.

૩. પચ્ચક્ષ્ણાણુના આગારો-પચ્ચક્ષ્ણાણુ આગારો (છૂટો) સહિત કરવું જોઈએ, કારણ કે—

(વર્તમાનમાં તથાવિધ આયુષ્યનું, સંઘયજી બળનું કે ભવિષ્યનું વગેરે જ્ઞાનના અભાવે) આગારો ન રાખ્યા હોય તો (તેવા વિષય પ્રસંગે) ભંગ થાય અને ભંગ થવાથી દોષ લાગે. કહ્યું છે કે-

“ વ્યર્થમે ગુરુદોસો, ચેવસ્સ વિ પાલણા ગુણકરી ૩ ।

ગુરુલાઘવં ચ પોર્ય, ધર્મમિ અજો અઆગારા ॥૧૧॥ ” (પ્રસારો, ગા ૨૧૬)

ભાવાર્થ-“ મતના ભંગથી મોટો દોષ લાગે છે, થોડા (ન્હાના) પણ પચ્ચક્ખાણુનું પાલન ગુણકારી છે, એમ ધર્મમાં લાભ-હાનિને સમજવી. માટે જ આગારો કહ્યા છે.”

પચ્ચક્ખાણુને ભંગ ન થાય એ માટે કરાતી મર્યાદાને આકાર-આગાર કહે છે. તેવા આગારો નમુક્કારસહિ આદિ પચ્ચક્ખાણુમાં જેમાં જેટલા રાખવાના છે તે કહે છે-

“ દો ચેવ નમોક્કારે, આગારા છચ્ચ પોરિસીણ ૩ ।

સત્તેવ ૩ પુરિમહ્દે, ઇમાસણગમિ અદ્દેવ ॥૧૫૯૯॥ ”

“ સત્તેગઢ્ઢાણસ્સ ૩, અદ્દેવ ય અંબિલમિ આગારા ।

પંચેવ અમત્તદ્દે. છ પ્પાણે ચરિમિ ચત્તારિ ॥૧૬૦૦॥ ”

“ પંચ ય ચરો મિગ્ગહિ, નિન્વીણ અદ્દ નવ ય આગારા ।

અપ્પાઉરણે પંચ ય, હવંતિ સેસેસુ ચત્તારિ ॥૧૬૦૧॥ ” (આવંનિર્વુક્તિ)

ભાવાર્થ-“ નમુક્કારસહિ પચ્ચક્ખાણુમાં બે, પોરિસીમાં છ, પુરિમાર્દમાં સાત, અને એકાસણના પચ્ચક્ખાણુમાં આઠ આગારો હોય છે (૧). એકલઠાણુમાં સાત, આયંભિલમાં આઠ, ઉપવાસમાં પાંચ જ, પાણસ્સના પચ્ચક્ખાણુમાં છ અને (દિવસ તથા ભવ)ચરિમપચ્ચક્ખાણુમાં ચાર આગારો હોય છે (૨) અભિગ્રહ પચ્ચક્ખાણુમાં પાંચ કે ચાર તથા નિર્વિકૃતિમાં આઠ અથવા નવ આગારો છે, તેમાં અપ્રાવરણના અભિગ્રહમાં પાંચ, બાકીમાં ચાર હોય છે. (૩)”

નિર્વિકૃતિમાં આઠ અથવા નવ આગારો કેવી રીતે હોય છે? તે જણાવે છે કે-

“ નવળીઓગાહિમણ, અહ્વદહિપિસિઅઘણગુહે ચેવ ।

નવ આગારા ઈસિં, સેસદ્ધ્વા(વા)ળં તુ અદ્દેવ ॥૧૬૦૨॥ ” (આવંનિ)

ભાવાર્થ-“ કઠિન માખણ, અવગાહિમ (તળેલું) અને કઠિન દહીં, માંસ તથા ગોખ; એ વસ્તુઓ કઠિન (તેની ખરડ બીજી વસ્તુઓને ખાસ ન લાગે તેવી) હોવાથી એ વિગઢ્ઢોના ત્યાગમાં નવ અને બીજી પ્રવાહી વિગઢ્ઢોના ત્યાગમાં (‘ઉક્ષિપ્ત વિવેગ’ વિના) આઠ આગારો છે.”

અભિગ્રહ પચ્ચક્ખાણુમાં ‘અપ્રાવરણ’ એટલે ચોલપટ્ટો^{૨૩} પણ નહિ પહેરવો; એવા સર્વ વસ્ત્રોના ત્યાગમાં ‘ચોલપટ્ટાગાર’ સાથે પાંચ અને બાકીના અભિગ્રહોમાં ચાર આગારો કહ્યા છે. આ આગારોનું વિવરણ તે તે પચ્ચક્ખાણુનાં સૂત્ર (આલાવા)ની વ્યાખ્યા સાથે કરીશું. એ કયા પચ્ચક્ખાણુમાં કેટલા આગારો હોય? તેનું ત્રીજું દ્વાર કહ્યું.

૪. પચ્ચક્ખાણુના સૂત્રપાઠ અને ૫. તેના અર્થ-એ બે દ્વારો સાથે કહેવાય છે.

ઉગ્ગણ સૂરે નમુક્કારસહિઅં પચ્ચવરવાહ, ચડવ્વિહંપિ આહારં, અસણં-પાણં સ્વાહમં-સાહમં,

૮૩. પૂર્વકાળે સાધુઓને માટે એ પચ્ચક્ખાણુ હતું, આજકાલ વ્યવહારમાં નથી.

અક્ષત્યજામોગેણ સહસાગારેણ વોસિરદ્ ॥

અર્થ-“ ઉદ્ગતે સૂર્યે=સૂર્યોદયથી માંડીને, ‘નમસ્કારસહિત’=શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ મહામંત્ર નમસ્કાર સહિત અને (સર્વ ધાતુઓનો ‘ કરવું ’ અર્થ વ્યાપક હોવાથી અહીં) ‘ પ્રત્યાખ્યાતિ ’=પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે છે, અર્થાત્ ‘ સૂર્યોદયથી માંડીને નમસ્કાર સહિત પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે છે. એમાં ‘ પ્રત્યાખ્યાતિ ’-પદ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરાવનાર ગુરુએ અનુવાદ રૂપે બોલવાનું છે, તેના સ્વીકારરૂપે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરનાર-‘ પચ્ચક્ષ્ણામિ-પ્રત્યાખ્યામિ ’=હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું એમ બોલે. એમ ‘ વ્યુત્પજ્ઞતિ ’ માં પણ શુર અનુવાદરૂપે ‘ વોસિરદ્-વ્યુત્પજ્ઞતિ=ત્યાગ કરે છે એમ બોલે [ઉપા ૦ ‘ ત્યારે તેના સ્વીકારરૂપે ત્યાં પણ શિષ્ય ‘ વોસિરમિ-વ્યુત્પજ્ઞામિ ’=હું વિસર્જન (ત્યાગ) કરું છું એમ બોલે. હવે શાનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે છે ? તે કહે છે કે-‘ જનુર્વિધમપિ આદ્યાર ’=એકાદિ ‘ અશન ’ વગેરે જ નહિ પણ ‘ અશન-પાન-આદિમ અને સ્વાદિમ ’ એ ચારેય પ્રકારના આહારનો (ખાધ-પેય સર્વ વસ્તુઓનો) ત્યાગ કરું છું, એમ વાક્યનો સંબંધ બેડવો.]

આ ‘ નમુકકારસહિત પચ્ચક્ષ્ણાણુ ’ ચારેય આહારના ત્યાગથી જ કરાય છે તે ઉપર જણાવ્યું જ છે, કારણ કે-તે રાત્રિએ કરેલા ચતુર્વિહાર પચ્ચક્ષ્ણાણુના અંતે-છેડે-કાંઠે પહેંચીને તરી જવા બરાબર છે, અને સૂર્યોદયથી એક મુહુર્ત (અડતાલીશ મીનીટ) ગયા પછી જ શ્રી નવકારમંત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક પારવાથી પૂર્ણ થાય છે. શિષ્ય પૂછે છે કે-“ આ પચ્ચક્ષ્ણાણુના પાઠમાં કાળનું પ્રમાણ કહ્યું નથી (માત્ર નવકાર ગણવાનું વિધાન છે) છતાં સકેત પચ્ચક્ષ્ણાણુ નહિ કહેતાં કાળ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ગણવાનું કારણ શું ? ’ ગુરુ સમાધાન કરે છે કે-‘ પ્રશ્ન અયોગ્ય છે, કારણ કે-‘ નમુકકાર ’ સાથે ‘ સહિત ’ પાઠ છે, તે મુહુર્તપ્રમાણ કાળનું વિશેષણ છે. વિશેષણ વિશેષ્યનું બોધક હોવાથી ‘ સહિત ’ શબ્દથી ‘ મુહુર્ત ’ જેટલો કાળ એવો અર્થ નીકળે છે. ’ અહીં શંકા કરે છે કે-‘ પાઠમાં મુહુર્ત શબ્દ નથી, છતાં વિશેષ્ય શી રીતિએ બન્યું ? ’ તેનો જવાબ આપે છે કે-શાસ્ત્રમાં આને કાળપચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ગણેલું છે અને પ્રકુર વગેરે કાળપ્રમાણવાળાં પોરિસી આદિ પચ્ચક્ષ્ણાણુ તો આગળ જુદાં કહેવાનાં છે, માટે તેથી પહેલું (ન્હાનું) ‘ મુહુર્ત ’ પ્રમાણનું જ કાળપચ્ચક્ષ્ણાણુ બાકી ગણાય, માટે ‘ નમુકકારસહિત ’ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં મુહુર્તપ્રમાણ કાળ છે-એમ સમજવું. ’ પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે કે-‘ પોરિસી વગેરેથી પહેલાંનું એક મુહુર્ત જ પ્રમાણ માનવાનું કારણ શું ? બે-ત્રણ મુહુર્ત કેમ નહિ ? (‘ એક મુહુર્ત ’ એવો ઉદ્દેશ છે નહિ, તેથી બે કે ત્રણ મુહુર્તો ’ અર્થ કરીએ તો પણ તે પોરિસીથી ઓછો છે જ, તો ‘ એક મુહુર્ત ’ એવો જ નિર્ણય કેમ ?) તેનું સમાધાન આપે છે કે-‘ લાંબા કાળનાં પચ્ચક્ષ્ણાણુનો વધુ કાળ હોવાથી વિશેષ આગારો (છૂટો) રાખવાની આવશ્યકતા છે, ‘ નમુકકારસહિત ’ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં બે માત્ર બે જ અને પોરિસી વગેરેમાં છ આગારો કહ્યા છે તો ‘ નમુકકારસહિત ’ માં આગારો બે હોવાથી કાળ પણ અદ્ય જ હોવો જોઈએ, એ અલ્પકાળ ઓછામાં ઓછો ‘ એક મુહુર્ત ’ પ્રમાણ જ ઘટી શકે, માટે આ પચ્ચક્ષ્ણાણુ એક મુહુર્તપ્રમાણનું છે-એમ સમજવું. તે મુહુર્તપ્રમાણ પણ નમસ્કારમંત્રની સાથે છે, માટે સૂર્યોદયથી ‘ એક મુહુર્ત ’ પૂર્ણ થવા છતાં, જ્યાં સુધી નમસ્કારમંત્રનો ઉચ્ચાર ન કરે ત્યાં સુધી પચ્ચક્ષ્ણાણુ પૂર્ણ થાય નહિ, તેમ મુહુર્ત પૂર્ણ થવા પહેલાં નમસ્કારમંત્ર

ગણે તેા પણ કાળ અપૂર્ણ હોવાથી પૂર્ણ થાય નહિ. એથી એ સિદ્ધ થયું કે-‘નમુકકારસંહિત પચ્ચક્ખાણુ સૂયોદયથી જે ઘડી કાળપ્રમાણુનું-નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચાર સંહિત’ છે.

ઉપર જે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કહ્યો, તે ચારે પ્રકારોને નામપૂર્વક કહે છે-‘અશનં-પાનં-જ્ઞાદિમં-સ્વાદિમં’ તેમાં ‘અશન કરાય’-પેટ ભરીને ખવાય તે ‘અશન’ (આ શબ્દ ‘અશ્ન’=ભોજન કરવું) ધાતુને કૃદંતનો ‘અનદ્’ પ્રત્યય લાગવાથી થયો છે.) ‘પીવામાં આવે તે પાન’ (આ પણ ‘પા’=પીવું) ધાતુથી એ જ રીતિએ બન્યો છે.) ‘ખવાય તે જ્ઞાદિમં’ (એ બક્ષણ કરવા વાચક ‘જ્ઞાદ’ ધાતુને ‘જ્ઞમ’ પ્રત્યય આવવાથી થયો છે.) અને ‘સ્વાદ કરાય તે ‘સ્વાદિમં’ (એ શબ્દ ‘સ્વદ્’=આસ્વાદન કરવું) ધાતુથી એ જ પ્રમાણે થયો છે.) અથવા ‘જ્ઞાદિમ-સ્વાદિમ’ ને બદલે ‘જ્ઞાત્યં-સ્વાત્યં’ શબ્દો પણ બને છે. અશન વગેરે ચાર પ્રકારના આહારનો પરસ્પર વિભાગ શ્રાદ્ધવિધિની ટીકામાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે.

૧-અશનં=શાલી (ડાંગર-શાળના ચોખા) વગેરે, સકતુ (સેકેલા કે કાચા અનાજનો લોટ-આટો) વગેરે, પેયા (રાખડી) વગેરે, મોદક (લાડુ) વગેરે, ક્ષીર (દૂધ) વગેરે, સૂરણુ વગેરે વનસ્પતિ, ફરેક જાતનાં શાક, મંડક=રોટલા-રોટલી-પૂરી-પૂડા વગેરે, અશન કહેવાય. કહ્યું છે કે-

“અસળં ઓઅળ-સસુળ,-મુગ્ગજગારાઈં જ્ઞજ્ઞમવિહી અ ।

ક્ષીરાઈં સૂરણાઈં, મંજગપમિઈં અ વિન્નેયં ॥” (મંસારો૦, ૨૦૭)

(આ ગાથાની ટીકામાં-‘એદન’=સર્વ જાતિના ચોખા-તાંદુલ (તાંદળા) ઘઉં વગેરે, ‘સકતુ-સાથવો’=મગ-ચણા-જુવાર વગેરેને સેકીને બનાવેલા લોટ, ‘મગ’=મગ વગેરે સર્વ જાતિનાં કઠોળ (ફિફળ), ‘જગારી’=રાખડી વગેરે, ‘પાદ્ય વિધિ’=લાડુ-સુખડી (સર્વ જાતિનાં મિષ્ટાન્ન)-લેખર-લાપસી-સીરો-ખાટ વગેરે, ‘ખીરાઈ’=દૂધ અને તેનાં બનેલાં ખીર-દૂધપાક-ખાસુદી વગેરે, દહીં-શિખંડ વગેરે તથા ઘી-છાશ-તીમન રસદાર વસ્તુઓ વગેરે, ‘સૂરણાઈ’=સૂરણુ, આદુ વગેરે સર્વ જાતિનાં વનસ્પતિનાં શાક, અને ‘મંડક વગેરે’ એટલે રોટલા-રોટલી-ટોડડી-કુલેર-પૂડા-પોળી વગેરે સઘળું ‘અશન’માં ગણાય છે-એમ અર્થ કયો છે.)

૨-પાનં=કાંજી, જવ વગેરેનાં ધોવણુ, ઠાક-ભાંગ વગેરે પીણાં, સર્વ જાતિનાં કુવા-વરસાદ વગેરેનાં પાણી, કાકડી (ચીબડા) વગેરે ફળોની અંદરનાં પાણી વગેરે. કહ્યું છે કે-

“પાળં સોવીરજવો-દગાઈં ચિત્તં સુરાઈં ચેવ ।

આઝકાઓ સવ્વો, કકકડગજલાઈં ચ તહા ॥” (મંસારો૦, ૨૦૮)

(આની ટીકામાં-‘સોવીર’=કાંજી તથા જવનું ધોવણુ અને આદિ શબ્દથી ઘઉં-સાડી વગેરે ચોખા-તાંદળા-કેદ્રવા વગેરે અનાજનાં ધોવણુ કહ્યાં છે, તથા ‘ચિત્ર’=જુદી જુદી જાતિનાં ઠાક વગેરે પીણાં તથા આસવો વગેરે અને સર્વ જાતિનાં સરોવર-નદી-કુવા-વાવડી-વરસાદ વગેરેનાં પાણી તથા ચીબડાં-ખજૂર-દ્રાક્ષ-આંબલી વગેરેનાં ધોવણુ કે તે તે ફળોનાં અંદરનાં નાળિયેર વગેરેનાં પાણી અને શેરડીનો રસ, ઈત્યાદિ ફરેક પાનમાં ગણવાં, એમ કહ્યું છે.)

૩-જ્ઞાદિમં (જ્ઞાત્યં)=સેકેલાં ધાન્ય, ગોળપાપડી (યતિદિનઅર્ચામાં તેા ‘ગોળ અને તલપાપડી’ કહેલું છે). ખજૂર, નાળિયેર, દ્રાક્ષા, કાકડી, આમ્ર (કેરી) અને પનસ વગેરે સઘળાં ફળો. કહ્યું છે કે-

“ મત્તોસં દંતાઈ સ્વજૂરગ-નાલિકેર-દક્ષાઈ ।

કક્કડિ-અંબગ-ફળસાઈ, બહુવિહં સ્વાઈમં નેય ॥ ” (પ્ર૦સારો૦, ૨૦૯)

(આની ટીકામાં-‘લક્ષ્મી’=સેકેલા ચણા થઈ વગેરે સર્વ જાતિનાં અનાજ, ‘દંત્યાઈ’=શુદ્ધર-ચારોળી-ખાંડ-શેરડી-સાકર વગેરે, અથવા ‘દંતાઈ’=ગોળથી સંસ્કાર કરેલું ‘દંતપચન’ (કોઈ દેશમાં વપરાતી વસ્તુ સંભવે છે.) તથા ખજૂર-શ્રીફળ-દ્વાક્ષા-અખોડ-ખદામ વગેરે મેવો અને કાકડી આમ્ર-પનસ તથા કેળાં વગેરે સર્વ જાતિનાં ખાવાલાયક ફળો (ફ્રુટ)-એમ ‘આદિમ’ અનેક પ્રકારનું જાણવું-એવો અર્થ કહેલો છે.)

૪-સ્વાદિમં (સ્વાદ્યં)-દાતાણુ-તખોળ-તુલસી-પિંડાણુ-અજક (જૂં) મધુપીપળી વગેરે સ્વાદિમ ગણાય છે. કહ્યું છે કે-

“ દંતવળં તંબોલં, ચિત્તં તુલસી કુહેડગાઈઅં ।

મહુપિપ્પલિ સુંઠાઈ, અળેગહા સાઈમં હોઈ ॥ ” (પ્ર૦સારો૦ ૨૧૦)

(આની ટીકામાં-દાતાણુ, તામ્બૂલ તથા નાગરવેલ વગેરેનાં પાન, સોપારી, જાયફળ વગેરે, તથા ‘ચિત્ર’ એટલે ચિત્રક, તુલસીનાં પાન, ‘કુહેડગ’ એટલે પિંડાણુ અને આદિ શબ્દથી જૂં-હરિતા (હલદર) વગેરે, મધુપીપ્પલી=સુંઠ તથા આદિ શબ્દથી ગોળ-મરચાં-અખોડ-હરડે-ખેડાં-આમલાં-આમલી-કડુ વગેરે-એમ અનેક પ્રકારે સ્વાદિમ કહ્યાં છે. ”

આ ગાથાના ‘અનેકઘા’ શબ્દથી શ્રાદ્ધવિધિની ટીકામાં કહ્યું છે કે-‘સુંઠ, હરડે, મધુપીપળી, મરીચ (કાળાં-ધોળાં મરી કે મરચાં) જૂં-અખોડ-જાયફળ-જાવંત્રી-કસેલક (કસેલો)-કાથો-ખદીરવટી (ખેરસાર)-જેઠીમધ-તમાલપત્ર-એલચી-લવિંગ-કોઠી (?) વિડંગ (વાવડીંગ)-ખીડલ-વણુ-અજક (ચિત્રો)-અખોડ, કુલિંજણુ (કાકડાશિંગ)-પીપળીમૂળ (ગઠોડા)-ચીણીકખાવા-કચ્છરક (શૂડકચ્છરો)-મોચ-કંટાસેલીઓ-કર્પૂર (ખરાસ)-સંચળ-હરડાં-ખેડાં-કુંભઠ (કુમટીયા) તથા ‘ખાવળ-ધાવડી-ખેર અને ખીજડો’ એ વૃક્ષોની છાલ અને પાંદડાં વળી સોપારી-હિંચુલાષ્ટક(હિંગા-ષ્ટક) હિંગેત્રેવીસું-(હિંગ વગેરે ૨૩ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ) પંચફળ (પીપર-પીપળીમૂળ-ચવક-ચિત્રક અને સુંઠનું ચૂર્ણ)-જવાસાનું મૂળ તથા ખાવચી-તુલસી અને કર્પૂરી(દાડહલદી)ની છાલ-કંદ વગેરે. એ બધાં સ્વાદિમ જાણવાં. જીરાને લાખ્ય તથા પ્રવચનસારોદ્ધારમાં સ્વાદિમ કહ્યું છે અને બૃહત્કલ્પની ટીકામાં આદિમ કહ્યું છે. અખોડ પણ આદિમ છે-એમ કોઈ કોઈ કહે છે. દરેક સ્વાદિમ તથા એલચી-કર્પૂર વગેરેનાં પાણી દુધિહાર પચ્ચક્ષાણુમાં કલ્પે છે. વળી વેસણુ (?), વિરહાલી (વરીઆળી), સવા, કોઠવડી (કોંઠીમડાં), આમળાંની ગાંઠ(?), આંખાગોળી (કેરીની ગોટલી), કહિચલી (કીચ ?) અને ચૂંકપત્ર (વનસ્પતિવિશેષ) ઇત્યાદિ આદિમ હોવાથી દુધિહારમાં વપરાતાં નથી અને તિવિહારમાં તો પાણી જ કલ્પે છે. જો કે શાસ્ત્રોમાં ગધ-ગોળ-સાકર-ખાંડ વગેરેને સ્વાદિમ કહ્યાં છે, તો પણ તે દુધિહારમાં વપરાતાં નથી અને દ્રાક્ષનું-સાકરનું વગેરે પાણી તથા છાશ વગેરેને પાન (પાણી)માં ગણાવ્યાં છે, તો પણ તે તિવિહારમાં વપરાતાં નથી. કહ્યું છે કે-

“ દક્ષાપાણાઈઅં, પાણં તહ સાઈમં ગુહાઈઅં ।

પઠિઅં સુઅંમિ તહવિ હુ, તિત્તીજળગં તિ નાયરિઅં ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ સૂત્રમાં દ્રાક્ષાનું પાણી વગેરેને પાણીમાં તથા ગોળ વગેરેને સ્વાદિત્તમાં ગણાવ્યાં છે, તે પાણ્ય તે તૃપ્તિજનક હોવાથી (અનુક્રમે તિવિહાર અને હુવિહારમાં) વાપરવાની આવશ્યકતા નથી. ”

પ્રસંગાનુસાર અણાહારી વસ્તુઓ જણાવીએ છીએ. તેમાં લીમડાનાં (લિંબોળી-પાન-છાલ-મૂળ અને ફૂલ=મહોર) પાંચેય અંગો, ગળો, કડુ-કરીઆતું, અતિવિષની કળી, ચીડ (તેલીઆ દેવતારનું લાકડું), સૂકડી (સુખડ), રાખ (દરેક ભસ્મો), હળાદર, રાહિણી (સંરોહિણી નામની ઔષધિ), વજ, ઉપલેટ, ત્રિફલા (હરડે, બહોડાં અને આમળાં, ત્રણેયનું સરળે ભાગે કરેલું ચૂર્ણ), તથા અન્ય આચાર્યોના મતે બાવળની છાલ પણ અણાહારી છે; તે ઉપરાંત ધમાસો, નાહી, આસંધી (આસન), રિંગણી (ભોંયરિંગણી તથા ઉભોરિંગણી), એળિયો, ગુગળ, હરડે દળ, વઉણી (?), તથા ખોરડી-કંથેર-કેરડાનાં મૂળિયાં, પુંઆડ; મજ્જક, બોળ (હીરાબોળ), બીઓ (કમરકસનું લાકડું), કુંઆર, ચિત્રક (નાં મૂળિયાં) અને કુન્દર (ધૂપમાં નાખવામાં આવે છે તે), વગેરે વસ્તુઓ, કે જેનો સ્વાદ અનિષ્ટ (ખરાબ) હોય તેવી વસ્તુઓ ચોવિહાર પચ્ચક્ષણાણુમાં પણ રોગાદિ આપત્તિ ૮૪ પ્રસંગે અણાહારી તરીકે કહે છે.

૮૪. અણાહારી વસ્તુ પણ પાણી સાથે લેવાથી કે તેનો સ્વાદ મુખમાં હોય ત્યાં સુધી પાણી વાપરવાથી આહારી ગણાય છે, આસ આપત્તિ સિવાય સહજ કારણે વાપરવી ઉચિત નથી. અણાહારી વસ્તુ પણ અભ્યાસને યોગે વારંવાર લેવાથી પચ્ચક્ષણાણુ ભાગે છે. આ સિવાય પણ અન્ય ગ્રંથોમાં અગર, અફીણ, આકડાનું પંચાંગ, અખર, ઈન્દ્રવરણાનું મૂળ, કરેણુની જડ, કરતુરી, કાથો, ખેરસાર, ખેરનું મૂળ તથા છાલ, ગૌમૂત, ચીમેડ, ચુનો, જરદો, જવખાર, ઝેરી ગોટલી, ટંકણુખાર, ડાભડાનું મૂળ, તગર, તગાકું, થોરના મૂળ, દાડમની છાલ, નિર્મળી, પાનની જડ, ફટકડી, બુચકણુ, ખેડાની છાલ, ખોરડીની છાલ, મહયાગર, મરેડી, વખમો, વડચુંદા, સુરોખાર, સાંજખાર, હીમજ, હરડાની છાલ, હીરાબોળ, વગેરેને અણાહારીમાં ગણેલાં છે. કેટલાકે તે કેસર, ખારો, ચોપચીની, ઝેરી કોપરં, વગેરેને પણ અણાહારી કહે છે, પરંતુ તેનો અણાહારી તરીકે ઉપયોગ કરવો બ્યાજબી જણાતો નથી. અહીં પ્રસંગોપાત તપસ્વિઓના ઉપકારાર્થે અણાહારી વસ્તુઓના કેટલાક ગુણો વૈદ્યોના અભિપ્રાયે કહીએ છીએ.

(૧) અગર-તૃષા અને મૂર્છાને દૂર કરનાર, શીતળ તથા વાઈ-અપરમારમાં ગુણકારક. (૨) અફીણ-ગ્રાહી, પીડાપશાક, ઉંઘ લાવનાર તથા પરસેવો વાળનાર. (૩) અફીણ સાથે કેસર-કોલેરાને શાન્ત કરનાર. (૪) આસંધ (થોડા આસન)-ગ્રાહી, દમ-ઉધરસમાં લાભકારક અને પૌષ્ટિક. (૫) એળીઓ-રેચક, ઋતુ લાવનાર તથા જવરનાશક. (૬) આકડાનું પંચાંગ-વાતહર, કફન, વામક અને પરસેવો લાવનાર. (૭) અખર-વાયુહર, તરસ, મુંઝવણ તથા પગની ત્રેડ શાન્ત કરનાર અને પૌષ્ટિક. (૮) અતિવિષની કળી-જવરદન, કડુ, પૌષ્ટિક અને ગ્રાહી. (૯) ઈન્દ્રવરણાનું મૂળ-રેચક, અજીર્ણ, આમદોષ અને પિત્તાનાશક. (૧૦) ઉપલેટનું લાકડું-વાતહર, તૃષા-બિલ્ડીશામક તથા બિણ્ણ. (૧૧) કરેણુની જડ-જવરદન તથા મસ્તકશૂળને શાન્ત કરનાર. (૧૨) કરીઆતું-જવરદન, સારક અને અશ્ચિ મટાડનાર. (૧૩) કરતુરી-અંગનું ખેંચાણુ-આંચકી-વાયુ-તૃષા-બિલ્ડી તથા શોષનો તાશ કરનાર. (૧૪) કડુ-સારક, પાચક અને જવરદન. x(૧૫) કુંઆર-અપચો મટાડનાર, રેચક, શુભમન, પિત્તાનાશક અને ખરોલને શમાવનાર, x(૧૬) કેસર-કંઠરોગ-મસ્તકશૂળ અને બિલ્ડીને મટાડનાર, શીતળ, સ્તંભક અને

એ રીતિએ નમુકકારસાહિ પચ્ચક્ષુખાણુમાં ત્યાગ કરાતા ‘અશન-પાન-ખાદિમ અને સ્વાદિમ’-એ ચારેય પ્રકારના આહારનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે પચ્ચક્ષુખાણુનો ભંગ થવાના લયથી આગારો (છૂટો) રાખવામાં આવે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે-‘અન્નતથળામોગેર્જ, સહસામારેર્જ’ (અહીં ત્રીજી વિભક્તિ પંચમીના અર્થમાં છે.) તેમાં ‘અન્ય-ત્ર=સિવાય-વિના,’ જેમકે-‘દ્રોણુ-ભીષ્મથી અન્યત્ર એટલે દ્રોણુ-ભીષ્મ સિવાયના સર્વ ચોદ્ધાઓ પરાડમુખ થયા.’ તાત્પર્ય કે-‘અનાભોગ’ અને ‘સહસાકાર’ એ બે કારણો સિવાય પચ્ચક્ષુખાણુ ભાગે, એ બે કારણોમાં પચ્ચક્ષુખાણુ અખંડિત રહે. તેમાં ‘અનાભોગ’=અત્યંત વિસ્મરણ (પચ્ચ-ક્ષુખાણુ કે ત્યાગ કરેલી વસ્તુઓનું વિસ્મરણ થઈ જવું) અને ‘સહસાકાર’=ઉતાવળે

પૌષ્ટિક. (૧૭) કુંઢરૂ-જિણ્ણ, કફ્ફન, રક્ત-અતિસારશામક, જ્વરદન અને સ્વેદહ. (૧૮) કાથો-દાંતમાંથી નીકળતા લોહીને અટકાવનાર, સ્તંભન અને શીતળ. (૧૯) કેરડાનાં મૂળ-રચિકારક, શૂળદન અને વાત-હર (૨૦) ખારો-પેટનો દુઃખાવો શમાવનાર. (૨૧) ખેરસાર-કફ્ફન, દાંતને હિતકારી તથા ખાંસી મટા-ડનાર. (૨૨) ખેરના ઝાડનાં મૂળ તથા છાલ-રક્તશોધક. (૨૩) ગુગળ-વાતદન તથા સોળે ઉતાર-નાર. (૨૪) ગળો-જ્વરદન, શીતળ, પિત્તશામક, મૂત્રલ, તૃષા-દાહ તથા બ્રમનાશક. (૨૫) ગૌમૂત્ર-મૂત્રલ, સારક, મળાવરોધ તથા પેટના રોગને મટાડનાર, રેચક તથા ચામડીને હિતકારી. (૨૬) ચિત્રકનાં મૂળ-જિણ્ણ, પેટના દર્દને શમાવનાર, દીપન, પાચક અને વાતહર. (૨૭) ચીમક-વાતહર, પૌષ્ટિક અને નેત્રને હિતકારી. (૨૮) ચીડ (તેલીઆ દેવદારનું કાષ્ટ)-મૂત્રશોધક, મળાવરોધ-આફરો-હેડકી અને મૂચ્છો મટાડનાર, વાયુહર, દીપન અને પાચક. (૨૯) ચુનો-શીળસ અને અણ્ણુમાં હિતકર. x(૩૦) ચોપચીની-તૃષાહર, મુંઝવણુ હરનાર, પૌષ્ટિક અને વાતોપશામક. (૩૧) જરદો (તમાકુનો બુકો)- કફ્ફન, વાતાનુલોમન અને વાતહર. (૩૨) જવખાર-મૂત્રલ, જિણ્ણ, દીપન અને પાચન. (૩૩) ઝેરી ગોટલી-જ્વરદન અને તૃષા ઉપશામક. x(૩૪) ઝેરી કોપર-પૌષ્ટિક, જ્વરદન, અપચો-ઝાડ અને ચૂકને મટાડનાર. (૩૫) ટંકણખાર-મૂ-ત્રલ, ઋતુ લાવનાર તથ વેણુ લાવનાર, (૩૬) ડાલનું મૂળ-અશ્તીશૂળ-જિલ્દી અને વાયુ હરનાર, રક્તસ્તંભક અને તૃપ્તિકારક. (૩૭) તગર-જિલ્દીશામક. (૩૮) તમાકુ (કાષ્ટ મેળવણી વિનાની ખાવાની કે સુંઘવાની સ્નાયુની શિથિલતા અને હીરડીયા શમાવનાર તથા ગંધાયેલા દાંત છોડનાર. (૩૯) ત્રિકૃળાં-સારક, પિત્ત-શામક અને દાહ-તૃષા તથા મુંઝવણુને શમાવનાર. (૪૦) થોરનું મૂળ-ઉંઘ દૂર કરનાર અને ગુલ્મ-શોધક. (૪૧) દાડમની છાલ-ખાંસી, કફ અને પિત્તને શમાવનાર તથા ગ્રાહી. (૪૨) ધમાસો-મૂત્રલ અને જિલ્દી, ખાંસી, તાવ, દાહ તથા હેડકીને રોકનાર, (૪૩) નિર્મળી-મૂત્રલ, શૂળ અને ગોળાને શમા-વનાર તથા રચિકર. (૪૪) નર્મકંદ-ચમન કરનાર, સર્પનું ઝેર ઉતારનાર અને સખ્ત. (૪૫) પાનની જડ-વાતહર, જિણ્ણ, રચિકારક અને મોળ મટાડનાર. (૪૬) પુંઆડનાં બીજ-જ્વરનાશક અને ચામ-ડીના રોગ મટાડનાર. (૪૭) ફટકડી-ગ્રાહી અને રક્તશોધક. (૪૮) પુચ્ચકણુ-(મુચકણુ-પીસ્તાનાં ફૂલ)-પિત્તની જિલ્દી મટાડનાર, વાયુથી થતા માથાનો દુઃખાવો શમાવનાર અને તૃષાશામક. (૪૯) ખેડાની છાલ-ખાંસી અને કફનાશક તથા શીતળ. (૫૦) ખોરડીની છાલ-બ્રમનાશક, શોષનાશક, શામક અને ગ્રાહી. (૫૧) ખોરડીનું મૂળ-જ્વરદન અને કફ, પિત્તનાશક. (૫૨) ખાવળની છાલ-રક્ત, અતિસાર-અને ખાંસી મટાડનાર. (૫૩) બીઆ (કમરકસતું લાકડું)-રક્ત-પિત્તનાશક, રક્તસ્તંભક અને ગ્રાહી. (૫૪) બોળ (એળીયાની જાત)-સારક, આર્તવ અને રક્ત શોધક. (૫૫) ભોરિંગણી (ભોંય-રીંગણી)-જ્વરદન, પડખાનું શૂળ-દમ-ખાંસી અને હૃદયરોગોને નાશ કરનાર. (૫૬) મલયાગર-તૃષા-દાહ તથા જ્વરનાશક, સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક. (૫૭) મણ્ણ-શૂળ-અર્શ રક્ત અતિસાર અને પિત્ત-

શરૂ થએલી પ્રવૃત્તિને રોકી ન શકાય, આકસ્મિક-અણચિંત્યું થઈ જાય, (જેમકે-છાશ બનાવતાં છાંટે ઉડી મુખમાં પડી જાય, આદ્યા જતાં વરસાદનું ખિંદુ મુખમાં પડે વગેરે.) એ રીતિએ 'વિસ્મૃતિથી કે સહસાત્કારે વિપરીત વર્તન થાય તો પણ પચ્ચક્ષુખાણુ ન ભાગે' એમ અર્થ સમજવો. (અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે-ત્યાગ કરેલી વસ્તુ વિસ્મૃતિથી મુખમાં ન આવે જાય કે પચ્ચક્ષુખાણુ ભૂલી જવાથી વહેલું ખવાઈ જાય, તો પણ મુખમાં નાખ્યા પછી ગળામાં ઉતારતાં પહેલાં ખ્યાલ આવે તે જ અવસરે ખાકી રહેલી વસ્તુ આત્મા વિના જ મુખમાંથી કાઢી નાખવી; કારણ કે ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ વાપરે તો પચ્ચક્ષુખાણુનો ભાગ થાય છે. બીજી વાત આગારો રાખવાથી, ભૂલ થવા થવા છતાં પચ્ચક્ષુખાણુ અખંડિત રહે છે, તો પણ પચ્ચક્ષુખાણુની શુદ્ધિનો આદર અખંડ રહે, પરિણામ નિર્ધારન થાય, એ હેતુથી યોગ્ય ગુરુ પાસે થયેલી ભૂલનું યથાસ્થિત નિવેદન કરીને પ્રાયશ્ચિત લેવું.) અહીં 'અજ્ઞત્ય' શબ્દ 'અનાલોગ' સાથે જોડાયેલો છે, તો પણ તેનો સંબંધ દરેક આગારો સાથે જણાવો. (નમુસ્કારસહિમાં આ બે જ આગારો છે, પરંતુ તેની સાથે કરાતા મુદ્દિસહિત-સંકેત પચ્ચક્ષુખાણુના ચાર આગારો પૈકી બે તો નમુસ્કારસહિમાં આવી જાય છે, ખાકીના 'મહત્તરાગારેણં અને સવ્વસમાહિવત્તિઆગારેણં' બેનો અર્થ આગળ કહેવાશે. અર્થાત્ નમુસ્કારસહિની સાથે મુદ્દીસહિનું પચ્ચક્ષુખાણુ કરાવાતું હોવાથી બેને બદલે ચાર આગારો થાય છે.) એ નમુસ્કારસહિનો અર્થ કહ્યો. હવે પોરિસી પચ્ચક્ષુખાણુનો કહે છે.

“પોરુસિં પચ્ચક્ષાહ, ઉગ્ગણ સૂરે ચડવ્વિહંપિ આહારં, અસણં પાણં સ્વાહમં સાહમં, અન્ન-ત્થળામોગેણં સહસાગારેણં-પચ્છન્નકાલેણં દિસામોહેણં સાહુવયણેણં સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં વોસિરહ. ”

અર્થ-“પુરૂષના શરીર જેટલી છાયાને તથા તે સમયને પણ 'પોરૂષી' કહેવાય. જેમ કે-કર્ક સંક્રાન્તિમાં દિવસના પહેલા અથવા છેલ્લા ભાગમાં મનુષ્યની ઉંચાઈ જેટલો લાંબો શરીરનો પડછાયો (સૂર્યની છાયા) પડે તેને અને તેટલી છાયા જે સમયે પડે તે સમયને પણ

શામક. (૫૮) મરેડી-ગળાનો સોળે-ઘેલો આવવું અને ઉધરસ મટાડનાર. (૫૯) રાખ (સર્વ જાતની)-દાંત સાફ કરવા માટે. (૬૦) રોહની છાલ-વાતહર, પૌષ્ટિક અને શોષક. (૬૧) લીમડાનું પંચાંગ-પૌષ્ટિક, પિત્તશામક, જ્વરદન, બેદરી શમાવનાર, શીતળ, તૃષાહર અને મુંઝવણનાશક. (૬૨) વખમો-પેટનો દુઃખાવો તથા આદરો મટાડનાર, બેદક અને વાતહર. x(૬૩) વડગુંદાં-ગ્રાહી, અતિસાર અને કોલેરામાં ઉપયોગી. (૬૪) વજ-ગ્રાહી, ગળાનો શોષ-કર્ક અને મળાવરોધ દૂર કરનાર. (૬૫) સુરોખાર-મૂત્રલ, શ્વેદલ અને શીતળ. (૬૬) સાજખાર-વાયુહર, દીપન અને પાચન. (૬૭) મુખક-શીતળ અને પિત્ત-શામક. (૬૮) હળાદર-અપચો મટાડનાર, કફન અને પૌષ્ટિક. (૬૯) હીમજ-તૃષા અને મુંઝવણ દૂર કરનાર તથા રચક. (૭૦) હરેડેની છાલ-આયુર્વર્ધક, સારક, શોષક અને રસાયણ. (૭૧) હીરાખોળ રક્તાતિસારનાશક, કફન, બળુ અને આર્તવ.

રોગના યથાયોગ્ય નિદાન પછી આવશ્યકતાનુસાર આ અણાહારી ચીજોના ઉપયોગથી બે લાભ થાય છે; એક અભક્ષ્ય ઔષધોથી બચી શકાય છે અને બીજો તપશ્ચર્યા કે અંગીકાર કરેલા વ્રત-નિયમાદિનું પાલન કરી શકાય છે. ઋનિશાનીવાળી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ગીતાર્થ શુદ્ધિ અનુમતિ મેળવવીજરૂરી છે. આ નોંધ 'જૈન સત્ય પ્રકાશ-૧૫' ૧૧-અંક ૧'માંથી લીધો છે.

‘પૌરૂષી’ (પ્રહર) કહેવાય. એ રીતિએ કે-પુરૂષ સૂર્યની સામે બિલો રહે ત્યારે તેનો પડછાયો જેટલો દૂર પડે, ત્યાં પડછાયોના છંદે ઉત્તર-દક્ષિણ લાંબી રેખા-લીટી દોરી પોતે બિલો હોય ત્યાંથી એ રેખાનું અંતર માપતાં શરીરની ઉંચાઈ બરાબર થાય, તો ‘પૌરૂષી-પ્રહર’ જેટલો સમય સવારે સૂર્યોદય પછી પસાર થયો કે સાંજે સૂર્યાસ્તમાં બાકી રહ્યો-એમ સમજવું. આ રીતિએ દરરોજ પોરિસીનું માપ સમજવું, અથવા દક્ષિણાયનના (કર્ક સંક્રાંતિના) પહેલે દિવસે પુરૂષ જમણા કાન ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ આવે તેમ બિલો રહી લીંચણનો (પગના તળીયાથી લીંચણ સુધીનો) પડછાયો માપે, તે બે પગલાં થાય, ત્યારે પોરિસીનો સમય સમજવો કહ્યું છે કે-

“ આસાદે માસે દુપયા, પોસે માસે ચડપ્પયા ।

ચિત્તાસોણસુ માસેસુ, તિપયા હોઈ પોરિસી ॥૧॥ (ઓવ૦નિર્યુ, ૨૮૪)

ભાવાર્થ-“અષાઢ મહિનામાં બે, પોષમાં ચાર અને ચૈત્ર તથા આસોમાં ત્રણ ત્રણ પગલાં પડછાયો પડે ત્યારે પોરિસીનો સમય થાય. ”

બાકીના મહિનાઓ કે દિવસોમાં એ માપ કાઢવા અંગુલનો વધારો ઘટાડો કહે છે કે-

“ અઙ્ગુલં સત્તરત્તેણ, પક્ષેણં તુ દુઅઙ્ગુલં ।

વદ્મણ હાયણ વા વિ, માસેણં ચડરંગુલં ॥૨॥ ”(ઓવ૦નિ૦ ૨૮૫)

ભાવાર્થ-“સાત દિવસે એક, પખવાડીયે બે અને મહિનો વધે ત્યારે ચાર આંગળ, બે પગલાંમાં (અષાઢ મહિનાથી) કેમશઃ વધારવાં, એ રીતે પોષ મહિના પછી ઘટાડવાં. (અર્થાત્ દર મહિને ચાર આંગળ વધારતાં ત્રણ મહિને (બાર અંગુલ) એક પગલું વધે, એથી આસોમાં ત્રણ અને પોષમાં ચાર પગલાં થાય, તે પછી ઘટતાં ચૈત્રમાં ત્રણ અને અષાઢમાં બે પગલાં થાય.) ”

આંગળ આવતા ‘સાહુવયવેર્ણ’ આગારને અંગે ‘પાદોનપોરસી’ કાળનો પણ પચ્ચક્ષુખાણુમાં સંબંધ છે, તે જાણવા ઉપર કહી તે પોરિસીની છાયામાં અંગુલ વધારવા માટે કહ્યું છે કે-

“ જિઢ્ઠામૂલે આસાદ-સાવણે છહિં અંગુલેહિં પહિલેહા ।

અઢ્ઠહિં ચીઅત્તઢઅંમિ, તદ્દણ દસ અઢ્ઠહિં ચડત્થે ॥૧॥ ”(યતિદિનચર્યા૦ ૪૮)

ભાવાર્થ-“જેઠની શરૂઆતથી અષાઢ અને શ્રાવણ મહિના સુધી છ-છ અંગુલ, પછીના ત્રણ મહિનામાં આઠ આઠ અંગુલ, પછીના ત્રણમાં દસ દસ આંગળ તે પછીના ત્રણમાં આઠ આઠ અંગુલ પોરિસીના માપમાં વધારવા; અર્થાત્ તે તે મહિનાઓના તે તે દિવસોમાં બતાવેલા પોરિસીના સંચારના માપમાં તેટલા તેટલા અંગુલ વધારે પડછાયો હોય ત્યારે ત્યારે (સૂર્યોદય પછી પોણા પ્રહર ગયો સમજીને તે વેળાએ) પાદોનપોરિસીનું પડિલેહણ કરવું. ”

હવે પોરિસીના સમાન જ (તેટલા તે જ આગારોવાળા) સાદ્ધપોરિસી પચ્ચક્ષુખાણુનો સમય (સૂર્યોદયથી દોઢ પ્રહર) જણાવવા માટે છાયાનું પ્રમાણ કહે છે-

“ પોસે તણુછાયાણ, નવહિં પળહિં તુ પોરિસી સઢ્ઠા ।

તાવેકેકા હાળી, જાવાસાદે પયા તિન્નિ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“પોષ મહિનામાં શરીરનો પડછાયો નવ પગલાં પ્રમાણ થાય ત્યારે સાદ્ધપોરિસીનો સમય થાય, પછી દરેક મહિને એકેક પગલું ઓછું કરતાં અષાઢમાં ત્રણ પગલાં થાય

ત્યારે સાદ્ધપોરિસીનો સમય થાય (અને પછીના દર મહિને એક પગલું વધારતાં માર્ગશીર્ષમાં આઠ પગલાં પડછાયો થાય ત્યારે સાદ્ધપોરિસીનો સમય થાય) ”

જે પુરિમાર્દ્ધ પચ્ચક્ષાણુ આગળ કહેવાશે, તેનું માપ પ્રસંગોપાત અહીંજ કહે છે—

“ પોસે વિહત્થિછાયા, વારસઅંગુલપમાણ પુરિમદ્દે ।

માસિ દુઅંગુલહાણી, આસાદે નિઢિઆ સવ્વે ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ પોષ મહિનામાં શરીરનો પડછાયો ઘટીને જ્યારે વેંત (બાર અંગુલ) થાય. ત્યારે પુરિમાર્દ્ધ પચ્ચક્ષાણુનો સમય જાણવો. પછીના દર મહિને જે જે આંગળ આછા કરતાં અષાઢમાં પડછાયો જ્યારે બીલકુલ ન પડે ત્યારે (અને પછી દર મહિને જે જે આંગળ વધારતાં, માર્ગશીર્ષમાં દશ આંગળ પડછાયો પડે ત્યારે) પુરિમાર્દ્ધનો સમય જાણવો. ”

આ પોરિસી, પાદોનપોરિસી, સાદ્ધપોરિસી તથા પુરિમાર્દ્ધના સમયને બતાવનાર સ્વશરી-રછાયાનું પ્રમાણ નીચેનું કોષ્ટક (કોડો) જોવાથી સહેલાઈથી સમજાશે.

મહિના	પોરિસી પગલાં-અંગુલ	પાદોનપોરિસી પોરિસી-વધારા-એકકર	સાદ્ધપોરિસી પગલાં-અંગુલ	પુરિમાર્દ્ધ પગલાં-અંગુલ
૧ અષાઢ	૨ + ૦	૨-૦ + ૧ અંગુલ=૨-૧	૩	૦
૨ શ્રાવણ	૨ + ૪	૨-૪ + ૧ „ =૨-૧૦	૪	૦
૩ બાદપદ	૨ + ૮	૨-૮ + ૮ „ =૩-૪	૫	૦
૪ આસો	૩ + ૦	૩-૦ + ૮ „ =૩-૮	૬	૦
૫ કાર્તિક	૩ + ૪	૩-૪ + ૮ „ =૪-૦	૭	૦
૬ માર્ગશીર્ષ	૩ + ૮	૩-૮ + ૧૦ „ =૪-૬	૮	૦
૭ પૌષ	૪ + ૦	૪-૦ + ૧૦ „ =૪-૧૦	૯	૦
૮ માઘ	૩ + ૮	૩-૮ + ૧૦ „ =૪-૬	૮	૦
૯ ફાલ્ગુન	૩ + ૪	૩-૪ + ૮ „ =૪-૦	૭	૦
૧૦ ચૈત્ર	૩ + ૦	૩-૦ + ૮ „ =૩-૮	૬	૦
૧૧ વૈશાખ	૨ + ૮	૨-૮ + ૮ „ =૩-૪	૫	૦
૧૨ જ્યેષ્ઠ	૨ + ૪	૨-૪ + ૬ „ =૨-૧૦	૪	૦

હવે પચ્ચક્ષાણુના પાઠમાં બાકી રહેલા પદોનો અર્થ કહે છે. ઉપર જણાવેલા પોરિસીના સમય સુધી અશન-પાન-આદિમ અને સ્વાદિમ-એ ચારે ય પ્રકારના આહારનો હું ‘વોસિરામિ=ત્યાગ કરું છું’-એમ છેલ્લા પદની સાથે વાક્યનો સંબંધ જોડવો. આ પચ્ચક્ષાણુના છ આગારો-માં પહેલા જેનું વર્ણન કહેવાઈ ગયું છે, બાકીના ‘પ્રચ્છન્નકાલ-સાધુવચન-દિશામોહ તથા સર્વસમાધિનિમિત્ત’ એ આગારો પૂર્વક પચ્ચક્ષાણુ કરું છું; એમ પાઠ છે. તેમાં—

‘પ્રચ્છન્નકાલાત્’ એટલે કાલ અદૃશ્ય રહેવાથી, અર્થાત્ વાદળ, રજ કે પર્વત વગેરેની આડ-થી સૂર્ય દેખી શકાય નહિ ત્યારે પડછાયાના અભાવે પચ્ચક્ષાણુનો સમય થઈ ગયો, એવા અનુમાનથી યદિ આહાર વપરાય, તો અધુરા સમયે (ભૂલથી) વાપરવા છતાં આ આગારથી પચ્ચક્ષાણુ ભાંગે નહિ; પણ ભોજન કરતાં વચ્ચે સ્વયં વા બીજના કહેવાથી સમય પૂર્ણ થયો નથી એમ સમજાય તો તેવી જ રીતિએ એસી રહેવું, સમય પૂર્ણ થયે બાકીનું ભોજન કરવું. સમય

પૂર્ણ થયો નથી, એ જાણ્યા પછી પણ વાપરે તો પચ્ચક્ષ્ણાણુનો ભંગ થાય ૮૫ જ.

‘વિગ્મોદ્ઘાત’ એટલે દિશાનો ભ્રમ થવાથી, ભ્રમથી પૂર્વને પશ્ચિમ દિશા સમજે ત્યારે અપૂર્ણ સમયે પણ ભોજન કરવાનો પ્રસંગ આવે, એવા પ્રસંગે આ આગારથી પચ્ચક્ષ્ણાણુનો ભંગ થાય નહિ : હા, ભોજન કરતાં જ (કોઈ નિમિત્તે) એ ભ્રમ ટળી જાય, અધુરા સમયનો ખ્યાલ આવે, તો એસી રહેવું, સમય ઘટેથી વાપરવું, બેઠરકારીથી ભોજન કરે તો પચ્ચક્ષ્ણાણુ ભાંગે તથા—

‘સાધુવચનાત્’ એટલે સાધુનો શબ્દ સાંભળવાથી, તાત્પર્ય કે-સાધુઓ સૂર્યોદયથી પોણા પ્રહર જાય ત્યારે ‘પાદોનપોરિસી’નો સમય જણાવવા બોલે છે કે—‘બહુપટ્ટિપુત્તા:પોરિસી’ અર્થાત્ ‘પોરિસીનો સમય થયો.’ તે સાંભળીને કોઈ ‘પોરિસી પચ્ચક્ષ્ણાણુનો સમય પૂરો થયો’ એમ માની આહાર-પાણી વાપરે તો તેને આ આગારથી પચ્ચક્ષ્ણાણુ ન ભાંગે, જે ભોજન કરતાં કરતાં સ્વયં કે બીજાના કહેવાથી ‘એ તો પાદોનપોરિસીનો સમય (પોણા પ્રહર) પૂર્ણ થવાનું વચન હતું’ એમ જાણે તો બાકીનું ભોજન સમય પૂર્ણ થયા પછી વાપરે, નહિ તો પચ્ચક્ષ્ણાણુ ભાંગે. તથા—

‘સર્વસમાધિપ્રત્યયાકારાત્’ એટલે પોરિસી (આદિ) પચ્ચક્ષ્ણાણુ ક્યાં પછી કોઈ દુઃસહ શૂળ વગેરે આકસ્મિક પીડા ઉત્પન્ન થાય અને તેથી પચ્ચક્ષ્ણાણુના સમય સુધી ધૈર્ય રાખી શકે નહિ, આત્તધ્યાન-રોદ્રધ્યાન થવાનો પ્રસંગ આવે, એમ આત્માને અસમાધિ થાય, તો આ આગારથી પૂર્ણ સમય પહેલાં પણ ઔષધ-પચ્યાદિ વાપરતાં પચ્ચક્ષ્ણાણુનો ભંગ ન થાય ૮૬ અથવા કોઈ વેદ વગેરે પોરિસી પચ્ચક્ષ્ણાણુવાળા હોય, તેઓને જ્યારે કોઈ રોગીને થયેલી આસમાધિને શાન્ત કરવા જવાની જરૂર પડેથી રોગી આદિની સમાધિના કારણે પૂર્ણ સમય પહેલાં પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારીને તે ત્યાં જાય તો પચ્ચક્ષ્ણાણુ ભાંગે નહિ. તેમાં જે ભોજન કરતાં ‘દર્દીને શાન્તિ થઈ અથવા તેનું મરણ થયું’ એમ જાણે તો તુર્ત ભોજન બંધ રાખી એસી રહે, સમય પૂર્ણ થયા પછી વાપરે, નહિ તો પચ્ચક્ષ્ણાણુનો ભંગ થાય. એ પોરિસીના આગારોના અર્થો જાણવા.

‘સાર્દ્ધપોરિસી’ આ પચ્ચક્ષ્ણાણુના આગારો, પાઠ વગેરે પોરિસીની બરાબર હોવાથી અર્થ પોરિસીની જેમ જાણવો. માત્ર ‘પોરિસિ પચ્ચક્ષ્ણાણુને બદલે સાર્દ્ધપોરિસિ પચ્ચક્ષ્ણાણુ’ બોલવું.

હવે ‘પૂર્વાર્દ્ધ અથવા પુરિમઙ્ઘ’ નું સ્વરૂપ કહે છે. આ પચ્ચક્ષ્ણાણુનો પાઠ “સૂરે ઝગ્ગર પુરિમઙ્ઘં પચ્ચક્ષ્ણાણુ, ચત્તવિહંપિઆહારે, અસળ-પાળ-લાહમ-સાહમ, અન્નતથણામોગેણં સહસાગારેણં પચ્છન્નકાલેણં વિસામોહેણં સાહુવચણેણં મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાદિવત્તિઆગારેણં વોસિરહ”

એમાં ‘પુરિમ+અર્દ્ધ’ એટલે દિવસના પ્રથમના અર્ધભાગ-એ પ્રહરને ‘પુરિમાર્દ્ધ’ કે પૂર્વાર્દ્ધ કહેવાય છે, તેનો માગધી ભાષામાં ‘પુરિમઙ્ઘ’ શબ્દ બને છે, ‘ત્યાં સુધીનું’ હું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરું છું-એમ અર્થનો સંબંધ જાણવો. આ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ‘મહત્તરાગારેણં’ સિવાયના છ આગારોના

૮૫. જે કે વર્તમાનમાં ઘડીઆગોનો ઉપયોગ થાય છે, તથાપિ તે નિશ્ચિત સમયવાળાં જ હોય-એમ એકાન્ત નથી, જેવામાં પણ કલાક જેવી જાણતો સંભવ છે. માટે આ આગાર સાર્થક છે જ,

૮૬. પચ્ચક્ષ્ણાણુ યા તપ સમાધિ માટે કરવાનું છે, છતાં પચ્ચક્ષ્ણાણુના નિમિત્તે જ અસમાધિ અને વધુ કર્મબંધ થવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાંથી જયવા માટે આગારો છે, એનો અર્થ એવો નથી કે-સહજ નિમિત્તે પણ સમય કહેવું વાપરવું. પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરતાં ય તેની શ્રદ્ધા સાચો લાભ કરે છે, માટે જ સરવશાલી જીવો પ્રાણુના બોગે પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુનું પાલન કરે છે. સર્વ શક્તિ કેળવીને પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુનું નિરપવાદ પાલન કરવામાં જ આરાધના છે. આગારો તો અતિ સંકટના પ્રસંગ માટે છે.

તથા ‘અશન-પાન’ વગેરેના અર્થો પહેલાં કહી આવ્યા. ‘મહત્તરાગારેણ’ માં ‘મહત્તર’નો અર્થ ‘મોટું’ થાય છે, તાત્પર્ય કે-અંગીકાર કરેલા પચ્ચક્રખાણથી જે કર્મનિર્જરા થવાની હોય તેથીય મોટી (ઘણી) નિર્જરા રૂપ મોટા લાભનું કોઈ કારણ આવે, તો પૂર્ણ સમય પહેલાં પણ વાપરવાથી પચ્ચક્રખાણ ભાંગે નહિ, જેમ કે-કોઈ સાધુ વગેરેની બીમારી, સંકટ, ચૈત્ય-મંદિર-સંઘ વગેરેનું મોટું કાર્ય, વગેરે આકસ્મિક પ્રસંગે તે બીજા મનુષ્યથી થઈ શકે તેમ ન હોય, ત્યારે આ ‘મહત્તરાગાર’થી પચ્ચક્રખાણ પહેલું પણ પારી શકાય. તેવા કારણો વિના પચ્ચક્રખાણનું પાલન કરવું, એવો ભાવ છે. આ આગાર નમુકારસહિ, પોરિસી વગેરેમાં નથી, તેનું કારણ કે-તે પચ્ચક્રખાણનો સમય ટુંકો છે, આ પચ્ચક્રખાણમાં સમય લાંબો છે.

હવે ‘પ્રગાસણ’ નું વર્ણન કરે છે. આ પચ્ચક્રખાણમાં આગારો આઠ અને પાઠ આ પ્રમાણે છે-
“પ્રગાસણં પચ્ચક્ખાદ, ચઙ્ગિહંપિ (તિવિહંપિ વા) આદારં, અસણં-પાણં-લાઈમં સાઈમં, અન્નસ્થળા-મોળેણં સહસ્સાગારેણ સાગારિઆગારેણ આઙ્ગણપસારેણ ગુદમન્થુદ્ઘાણેણ પારિદ્ઘાવણિઆગારેણ મહત્તરાગારેણ સઘ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરઙ્ગ”

અહીં ‘પ્રગાસણ’ના સંસ્કૃત પર્યાય ‘પ્રકાશન’ નો ‘પ્રકાશન’ એમ પદ્ધત્તે કરતાં ‘એક વાર લોજન કરવું’ એવો અથવા બીજી રીતિએ ‘પ્રકાસન’ પર્યાય કરી તેનો ‘પ્રકાશન’ એમ પદ્ધત્તે કરતાં એક આસને લોજન કરવું-એવો અર્થ થાય છે; અર્થાત્ એક વાર, અથવા એક આસને-કે જેમાં બેસવાનો (ગુદનો) ભાગ આસન ઉપરથી ખસે નહિ તેમ એક જ આસને લોજન કરવું, તે બન્ને ‘એગાસણ’ બાણવું, તે પચ્ચક્રખાણ કરે છું-એવો વાક્યનો સંબંધ બેઠવો. એના આઠ આગારોમાં પહેલા બે અને છેલ્લા બે આગારોનું વર્ણન કહી ગયા, વચ્ચેના ચાર આગારોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

‘સાગારિઆગારેણ’ એનું સંસ્કૃત રૂપ ‘સાગારિક+આકારેણ’ થાય છે. અહીં ‘અગાર’ એટલે ઘર અને ‘સાગારિક’ એટલે ઘરવાળો-ગૃહસ્થ, એમ સમજવું, ગૃહસ્થ સંબંધી છૂટનો આગાર તે ‘સાગારિકાકાર’ છે. હકીકત એમ છે કે-ગૃહસ્થના દેખતાં લોજન કરવું તે સાધુઆચાર નથી, તેમ કરવાથી ધર્મની અપબ્રાજનાનો સંભવ છે, કહ્યું છે કે-

“છકાયદયાવંતોઽવિ, સંજઓ દુલ્લહં કુળઙ્ગ બોહિં ।

આહારે નીહારે, દુગુંછિણ પિંડગહણે ય ॥૧૧॥ ” (ઓઘનિર્વૃત્તિ-૪૪૨)

ભાવાર્થ-“છકાય જીવોની દયા પાળવા છતાં પણ સાધુ આહાર કે નિહાર (ઝાડો-પેશાબ) વગેરે ગૃહસ્થના દેખતાં કરે (તો શાસનની અપબ્રાજનાથી) અને જે આહાર આદિને અયોગ્ય સ્થા નથી વહોરે તો (મિથ્યાત્વ બંધાવાથી) તેને બોધિ દુર્લભ થાય છે. ”

માટે સાધુનો આચાર છે કે-તે જ્યાં લોજન કરતો હોય ત્યાં ગૃહસ્થ આવે અને તે તરત પાછો જવાનો હોય તો તેટલી વાર રાહ જુએ, પણ તે વધુ રોકાવાનો હોય તો તેટલો સમય બેસી રહેવાથી સ્વાધ્યાય વગેરે આરાધનામાં ખલેલ પહોંચે, માટે ત્યાંથી બીજે સ્થાને જઈને લોજન કરે; તે પ્રસંગે આ આગારથી સાધુને એકાસણ પચ્ચક્રખાણનો ભંગ થાય નહિ.

આ હકીકત સાધુને અંગે કહી, ગૃહસ્થ તો ગૃહસ્થના દેખતાં લોજન કરે તેનો નિષેધ નથી, પરંતુ કોઈ એવો મનુષ્ય આવે, કે જેની દૃષ્ટિથી ધોરાક પચે નહિ (નજર લાગે), તેવા

પ્રસંગે આ આગારથી ગૃહસ્થને પણ ઉઠીને બીજે સ્થાને બેસી લોજન કરતાં પચ્ચક્ષુખાણુ ભાંગે નહિ; એમ આ આગારથી ગૃહસ્થને પણ છૂટ રખાય છે. તથા-

‘આહંટણપસારણે’ માં ‘આહંટણ’નો સંસ્કૃત પર્યાય ‘આકુચ્ચન’ બને છે, તેનો અર્થ ‘પગ વગેરે સંકોચવા’ એવો તથા ‘પસારણ’નું સંસ્કૃત ‘પ્રસારણ’ થાય, તેનો અર્થ ‘ટૂંકા કરેલા પગ વગેરેને પહોળા કરવા’ એવો થાય છે. અર્થાત્ કોઈ અસહિષ્ણુ-નબળા શરીરવાળો લોજન કરે ત્યાં સુધી પગ-પહાંડી સ્થિર ન રાખી શકે, સંકોચે કે પહોળા કરે, તેમાં આસનથી થોડુંક ખસી જવાય તો પણ આ આગારથી તેનું પચ્ચક્ષુખાણુ ભાંગે નહિ, એમ અર્થ છે. તથા-

‘ગુરુઅમ્બુદ્વાણે’ આનું સંસ્કૃત રૂપ ‘ગુરુઅમ્બુત્થાનમ્’ થાય, એનો અર્થ-લોજન કરતાં પણ વિનય કરવા યોગ્ય શ્રીઆચાર્યભગવંત કે કોઈ નવા (પરેણા) સાધુ આવે, ત્યારે વિનય માટે આસનથી ઉઠવા છતાં આ આગારથી પચ્ચક્ષુખાણુનો ભંગ ન થાય; વિનય અવશ્ય કરણીય હોવાથી લોજન કરતાં વચ્ચે ઉઠવા છતાં પચ્ચક્ષુખાણુ અખંડ રહે તથા-

‘પારિઘાવણિયાગારે’ નું સંસ્કૃત ‘પારિઘાપનિકા આકારે’ થાય છે, આ આગાર સાધુને જ છે, અહીં સર્વથા ત્યાગ કરવું ‘પરિઘાપન’ કહેવાય, તેનું પ્રયોજન અર્થમાં ‘ફક્ષ્’ પ્રત્યય આવવાથી ‘પારિઘાપનિક’ થાય, અર્થાત્ સાધુને કોઈ વાર અન્ન (આહાર) વધી જવાથી કે કોઈ કારણે નિરૂપયોગી બનવાથી ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે આહારનો જેણે પચ્ચક્ષુખાણુથી ત્યાગ કરેલો હોય તેને વાપરવા છતાં પચ્ચક્ષુખાણુ ભાંગે નહિ. આહારને પરઠવવામાં ઘણા દોષોનો સંભવ છે, અને સિદ્ધાંતમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વાપરવામાં શુભો છે; માટે વધેલો આહાર ગુરુની આજ્ઞાથી (તેના ત્યાગ કરનારને) વાપરવા છતાં પચ્ચક્ષુખાણુ ભાંગે નહિ કહ્યું છે કે-

“વિહિગહિઅં વિહિશુત્તં, ઉદરિઅં જં મવે અસણમાઈ ।

તં ગુરુણાણુન્નાયં, કપ્પઈ આયંબિલાઈણં ॥” (આનિ૦, ગા૦ ૧૬૧૧)

ભાવાર્થ-“વિધિપૂર્વક (લોહપતા-મૂર્છા વિના બેંતાલીશ દોષહિત) મેળવેલું અને તેમાંથી (મંડલીમાં બેસીને ‘સિંહભક્ષિત’ વગેરે સાધુના લોજનના) વિધિ મુજબ વાપરતાં વધી પડતું હોય, તેવું અશન વગેરે ગુરુઆજ્ઞાથી આયબિલ-ઉપવાસ વગેરે તપવાળા પણ વાપરી શકે.”

શ્રાવકને તેના ગૃહસ્થ-આચાર પ્રમાણે પરઠવવાનો કે વધેલું વાપરી જવાનો પ્રસંગ આવે નહિ, માટે તેને આ આગાર નિરર્થક છતાં સૂત્રપાઠને અખંડ રાખવા માટે શ્રાવકને પણ આ આગાર ઉચ્ચાર પૂરતો કહ્યો છે. એ પછી ‘વોતિરઈ’=‘વ્યુત્સૃજતિ’ અર્થાત્ ‘એ આગારો પૂર્વક એક જ આસને એક જ વાર આહાર કરવા સિવાય બીજા આસન અને આહારનો ત્યાગ કરે’ છું.”

હવે ‘અકસ્થાનક’નું વર્ણન કરે છે-ચાલુ ભાષામાં એને ‘એકલઠાણુ’ કહે છે. આ પચ્ચક્ષુખાણુના આગારો સાત છે અને યાઠ એકાસણુના પચ્ચક્ષુખાણુ પ્રમાણે જ છે. માત્ર ‘પગાસર્ણ પચ્ચક્ષુખાણુ’ને બદલે ‘પગદ્વાણ પચ્ચક્ષુખાણુ’ અને ‘આહંટણપસારણે’ વિના બાકીના સાત આગારો સમજવા. આમાં ‘એકસ્થાન’ એટલે શરીરનાં અંગો જેમ રાખ્યાં હોય તેમ એક જ રીતિએ રાખીને જમવું, જે અંગોપાગો લોજનની શરૂઆતમાં જેવી રીતિએ (પહાંડી વાળીને) રાખ્યાં

† સિંહ જે ખાવા માટે તે એક વસ્તુ પૂર્ણ કરી બીજીને ખાય તેમ સાધુ એક પદાર્થ પુરો વાપરીને બીજો વાપરે. વચ્ચે વચ્ચે બીજી વસ્તુનો યોગ ન મેળવે તે ‘સિંહ ભક્ષિત’ જાણવું.

હોય, તેને લોજન કરતાં સુધી તેમજ રાખે, માત્ર એક હાથ અને મુખને હલાવ્યા સિવાય લોજન અશક્ય છે, તેથી તે બેને હલાવવાનો નિષેધ નથી. અહીં ‘અડંટણપસારણે’ આગારને છોડવાનું વિધાન કર્યું તે એકલકાણું અને એકાસણું-એ બેમાં ભેદ સમજાવવા માટે છે, જો તેમ ન હોય તો બન્ને એકરૂપ થઈ જાય. એ ‘એકલકાણું’નું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ‘આચામાસ્લં’નું સ્વરૂપ કહે છે. આને ‘આયંબિલ’ કહે છે. તેના આગારો આઠ અને સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે—“આયંબિલં પચ્ચક્કાહ, અન્નતથનામોનેણં સહસાગારેણં લેવાલેવેણં” ગિહ્થસંસદ્દેણં ઉક્કિલ્લત્તિવેવેણં પારિટ્ઠાવણિયાગારેણં મહત્તરાગારેણં સવ્વસમાદિવત્તિઆગારેણં વોસિરહ” તેમાં ‘આયંબિલ’નું સંસ્કૃત ‘આચામાસ્લં’ થાય છે, તેમાં ‘આચામ’ એટલે ‘અવશ્રામણું’ (ઓસામણું) અને ‘અસ્લ’ એટલે પાંચ રસો પૈકી ‘ચોથો (ખાટો) રસ.’ તાત્પર્ય કે-એવી નિરસ અને વિરસ વસ્તુઓ પ્રાયઃ સાધન તરીકે જે લોજનમાં હોય તેવા ભાત-અડદ-સાથવો વગેરેથી નિર્વાહ કરવો તેને જૈન પરિભાષામાં ‘આયંબિલ’ કહેવાય છે, તેમાં સ્વાદિષ્ટ, વિકારક કે ધોષ્ટિક વસ્તુઓ સિવાયનું લુપ્ત-સુકું લોજન જમવાનું હોય છે. તેનું ‘પ્રત્યાલ્પ્યાતિ’ એટલે ‘પચ્ચક્કાણું કરું છું’-એમ વાક્યસંબંધ સમજવો.

એના આઠ આગારોમાંના પહેલાંના બે અને છલ્લા ત્રણ-એમ પાંચનું વર્ણન પહેલાં કહ્યું છે, બાકીના ‘લેવાલેવેણં-ગિહ્થસંસદ્દેણં’ અને ઉક્કિલ્લત્તિવેવેણં’ એ ત્રણમાંના—

‘લેવાલેવેણં’નું સંસ્કૃત ‘લેપાલેપેન’ થાય, તેનો અર્થ ‘લેપ-અલેપથી’ એવો થાય છે. અર્થાત્ આયંબિલ પચ્ચક્કાણુંમાં ન કલ્પે તેવી વસ્તુઓ, વિગઈ, શાક વગેરેથી લોજન કરવાનું પાત ખરડાય તે લેપ અને એ અકલ્પ્ય વસ્તુથી ખરડાયેલા વાસણને માત્ર હાથ વગેરેથી જેવું-તેવું, પૂર્ણ સાફ ન કરવું તે અલેપ, આવા ખરડાયેલા કે હાથ વગેરેથી સામાન્ય સાફ કરેલા લોજન દ્વારા (અબાણપણે) વિગઈ આદિનો અંશ વાપરવામાં આવે, તે પણ આ આગારથી પચ્ચક્કાણું ન ભાંગે.

‘ગિહ્થસંસદ્દેણં’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘ગૃહસ્થસંસદ્દાત્’ થાય, એનો અર્થ આહાર આપનારા ગૃહસ્થનું કડછી વગેરે લોજન વિગઈ વગેરે અકલ્પનીય વસ્તુથી ખરડાયેલું હોય અને તેનાથી તે ખીરસે કે સાધુને વહોરાવે, તો તે અકલ્પ્ય અંશથી મિશ્ર આહાર ખાવા છતાં, તે અકલ્પ્ય અંશનો સ્વાદ ખાસ સ્પષ્ટ ન સમજાય તો તે વપરાવા છતાં આ આગારથી પચ્ચક્કાણું ભાંગે નહિ.

‘ઉક્કિલ્લત્તિવેવેણં’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘ઉત્કિલ્લત્તિવેવેકેત’ થાય છે. તેનો અર્થ-સુકા રોટલા-ભાત વગેરે કોરી વસ્તુઓ ઉપર, આયંબિલમાં ન કલ્પે તેવી અપ્રવાહી વિગઈ (કઠિન ગોળ-પકવાન્ન) વગેરે જે પૂરેપૂરી ઉપાડી શકાય તેવી વસ્તુ મૂકી હોય, તેને ‘વિવેક’ એટલે ઉપાડી લીધા પછી તે રોટલા, ભાત, વગેરે આયંબિલમાં વાપરવા છતાં, આ આગારથી પચ્ચક્કાણું ભાંગે નહિ. અર્થાત્ કલ્પ્ય વસ્તુ સાથે અકલ્પ્ય વસ્તુનો કાંઈક સ્પર્શ રહી જવા છતાં પચ્ચક્કાણું ન ભાંગે, સંપૂર્ણ ઉપાડી ન શકાય તેવી નરમ વિગઈ વગેરે જેના ઉપર રહી હોય, તેવા ભાત વગેરે ખાવાથી તો પચ્ચક્કાણુંનો ભંગ જ થાય. એ પ્રમાણે આગારો રાખીને બાકી ‘વોસિરહ’ એટલે ‘આયંબિલમાં ન કલ્પે તેવા આરેય પ્રકારના આહારનો ત્યાગ’ કરે છે. બાકીનાં પદોનો અર્થ પૂર્વ પ્રમાણે.

હવે ‘અમક્કાર્ય-ઉપવાસ’ના પચ્ચક્કાણુંનું સ્વરૂપ કહે છે. તેના પાંચ આગારો અને સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે—“સુરે ઉગ્ગપ અમક્કટ્ઠં પચ્ચક્કાહ, ચડ્ઢિવિહંપિ આહારં, અસળં પાળં સ્નાનં

સાદ્યમે, અન્નતથાભોગેણં સહસાગારેણં પારિદ્વાવણિઆગારેણં મહસ્ત્રાગારેણં સત્ત્વસમાદિવસિ-
આગારેણં વોસિરહ” તેમાં—

‘સૂરે ઉગ્ગર’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘સૂર્યે ઉદ્ગતે’ થાય, ‘સૂર્યોદયથી આરંભીને’ એવો તેનો અર્થ છે, માટે નક્કી થયું કે—‘અમુક લોજન કર્યા પછી દિવસના બાકીના સમયનો’ ઉપવાસ કરી શકાય નહિ, ‘અન્નસદ્દં’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘અન્નક્તાર્ય’, થાય છે તેનો અર્થ—લોજન કરવાનું પ્રયોજન જેમાં નથી અથવા જે પચ્ચક્ષુખાણુમાં લોજનનું પ્રયોજન ન રહે તે અલક્ષ્યાર્થ, ભાષામાં એને ‘ઉપવાસ’ કહે છે. આના આગારોનો અર્થ પૂર્વ પ્રમાણે સમજવો. માત્ર ‘પારિદ્વાવણિયા’ આગારમાં અહીં એટલું વિશેષ છે કે—તિવિહાર ઉપવાસ કયો હોય તો તેમાં પાણી પીવાની છૂટ હોવાથી વધેલો આહાર ગુરૂની આજ્ઞાથી વાપરીને ઉપર પાણી વાપરી શકે, પણ ઉપવાસ ચઉવિહાર કયો હોય તો પાણી અને આહાર બન્ને વધ્યાં હોય તો જ વાપરી શકે, એકલો આહાર વધ્યો હોય તો તેનાથી વાપરી શકાય નહિ. ‘વોસિરહ’ એટલે ‘લોજનના પ્રયોજનને અને તેને અંગે જરૂરી અશનાદિ આહારને તણું છું.’

હવે ‘પાનકમ્’ એટલે પાણીનું પચ્ચક્ષુખાણુ કહે છે. તેમાં પોરિસી-પુરિમડહ-એકાસણુ-એકલઠાણુ-આયંબિલ તથા ઉપવાસના પચ્ચક્ષુખાણુમાં ઉત્સર્ગ માર્ગે ચોવિહાર (લોજન પહેલાં અને પછી ચારેય આહારનો ત્યાગ) કરવો વ્યાજબી છે, તિવિહાર પચ્ચક્ષુખાણુ કરે (પાણી છૂટું રાખે) તો પાણીના છ આગારો રાખવાના કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—“પાનસ્ત લેવાઢેણ વા અલેવાઢેણ વા અઢ્ઢેણ વા વહલેણ વા સસિત્થેણ વા અસિત્થેણ વા વોસિરહ”

પોરિસી વગેરેના આગારોમાં કહેવાતો ‘અન્નતથ’ પાઠ આ આગારોની સાથે પણ સમજવો અને તૃતીયા વિભક્તિ પાંચમીના અર્થમાં સમજવી, તેથી ‘લેવાઢેણ વા’નું સંસ્કૃત ‘લેપકૃતાદ્વા’ થાય, તેનો અર્થ એસામણુ કે ખજૂર વગેરેનાં પાણી કે જેનાથી ભાજન વગેરે ખરડાય, તેવાં ‘લેપકૃત્’ “પાણી સિવાયના ત્રિવિધ આહારનો ત્યાગ કરું છું, અર્થાત્ તેવાં લેપકૃત્ પાણી ઉપવાસમાં કે લોજન સિવાયના સમયે એકાસણુ વગેરેમાં વાપરવા છતાં પચ્ચક્ષુખાણુ ન લાગે—એમ અર્થ જાણવો. આ દરેક આગારોની સાથે ‘વા’ અવ્યય છે, તે ‘લેપકૃત-અલેપકૃત વગેરે સર્વ પાણી ‘પાનસ્ત’ એટલે પાણીના પચ્ચક્ષુખાણુમાં અવજનીય (કલ્પનીય) રૂપે સમાન છે, એમ સૂચવવા માટે સમજવો. એ જ પ્રમાણે અલેવાઢેણ વા’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘અલેપકૃતાદ્વા’ થાય. તેનો અર્થ—જેનાથી ભાજન વગેરે ન ખરડાય તેવાં નીતરેલાં સોવીર (છાશની આશ) વગેરે પાણી સિવાય, અર્થાત્ આ આગારથી આવાં ‘અલેપકૃત્’ પાણી વાપરવાથી પચ્ચક્ષુખાણુ ન લાગે. તથા ‘અઢ્ઢેણ વા’

૮૭. પૂર્વે મુનિએને આહારની જેમ પાણી પણ વાસી રાખવાનો વ્યવહાર ન હતો, માટે જણાવ્યું છે કે—પાણી પણ વધ્યું હોય તો જ ચોવિહાર ઉપવાસવાળાને આહાર-પાણી બન્ને ગુરુઆત્માંથી વાપરી શકાય, એકલો આહાર વાપરવાથી અજીર્ણ વગેરે થવાનો સંભવ હોવાથી વાપરે નહિ.

૮૮. શુદ્ધ પાણીના અભાવે લેપકૃત પાણી સકારણુ વાપરવા માટે આ આગારો છે, તો પણ ખજૂર વગેરેનાં પાણી કે એસામણુ-છાશની આશ વગેરે જે વાપરવાની છૂટ આગારોમાં છે, તે તદ્દન નીતરેલાં-જેમાં અનાજના દાણા-ખજૂર વગેરેનું દળ કે છાશ વગેરેનો ભાગ ન હોય, જેમાં તેનો સ્વાદ ન આવે—તેવાં જ પાણી વપરાય—એમ સમજવું વર્તમાનમાં આ આગારો રાખવા છતાં પણ તેવાં પાણી વાપરવાનો વ્યવહાર નથી. ખાસ કારણે મુનિને કદ્ય પાણીના અભાવે વપરાય.

એતું 'અચ્છાદ વા' એતું સંસ્કૃતરૂપ થાય તેનો અર્થ ઉકાળેલા નિર્મળ શુદ્ધ ^{૮૯}(સિવાયતું પાણી ત્યાગ), અર્થાત્ આ આગારથી એ પાણીની છૂટ રખાય છે. તથા 'બહલેણ વા'તું સંસ્કૃત 'બહલાદ્રા' થાય, તલ તંદુલ (કાચા ચોખા) વગેરેના ધોવણુને 'બહુલજળ' અથવા 'ગુહુલજળ' કહેવાય છે આ આગારથી તેવા પાણીની છૂટ રખાય છે. વળી 'સસિત્થેણ વા' એતું સંસ્કૃત 'સસિક્થાદ્રા' થાય, અહીં 'સિક્થ' એટલે ધાન્યનો દાણો-કણીયો, તેવા કણીયાવાળું એસામાણુ વગેરે પાણી 'સસિક્થ' કહેવાય ^{૯૦}તે સિવાયના પાણીનો ત્યાગ, અર્થાત્ આ આગારથી અનાજનો કોઈ કણુ રહી ગયો હોય, તેવું પણ પાણી વાપરવાથી પર્યક્ષખાણુ ભાગતું નથી. 'અસિત્થેણ વા' એતું સંસ્કૃત 'અસિક્થાદ્રા' થાય. જે એસામાણુ-ધોવણુ વગેરેનાં પાણીમાં દાણા (અનાજના કણીયા) ન હોય, તેમ સ્થુલ રજકણો પણ ન હોય, તેવું બહુ નીતરેલું કે કપડાં વગેરેથી ગાળેલું પાણી 'અસિક્થ' કહેવાય, તે સિવાયના પાણીનો ત્યાગ, અર્થાત્ તેવું પાણી પીવાની આ આગારથી છૂટ રહે છે. (નિર્મલ પાણીને માટે 'અચ્છેણ' આગાર હોવાથી અહીં શુદ્ધ નહિ પણ દાણા કે મોટા રજકણો વિનાતું ધોવણુ વગેરેનું બહુ નીતરેલું પાણી-એમ અર્થ સંભવે છે.) એ પ્રમાણે 'પાણીના' પર્યક્ષખાણુના છ આગારોનું સ્વરૂપ જાણવું.

હવે 'ચરમમ્ (ચરિમં)તું સ્વરૂપ કહેવાય છે. અહીં 'ચરમ' એટલે અંતિમ, અર્થાત્ છેલ્લો ભાગ. એના ૧-દિવસનો ૨-ભવ-(આયુષ્ય)નો છેલ્લો ભાગ-એમ બે અર્થ થાય છે અને તે બન્નેને પણ ચરમ (ચરિમ) પર્યક્ષખાણુ કહેવાય છે. તેમાં 'ભવચરિમમ્' એટલે યાવજીવ સુધીનું પર્યક્ષખાણુ સમજવું. એ બન્નેના આગારો ચાર ચાર છે અને પાઠ આ પ્રમાણે છે- "દિવસચરિમં અથવા ભવચરિમં પચ્ચક્ષાદ, ચડવિહં પિ આહારં, અસળં પાળં સ્વાહમં સાહમં, અજ્ઞત્યનામોગેણં સહસાગારેણં મહત્તરાગારેણં સબ્વસમાદિવત્તિઆગારેણં વોતિરદ્ "

પ્રશ્ન-એકાસણુ વગેરે પર્યક્ષખાણુ બીજા સૂર્યોદય સુધીનાં હોવાથી-આ 'દિવસચરિમં'ની જરૂર રહેતી નથી, માટે દિવસચરિમં નિષ્ફલ છે. ઉત્તર-પ્રશ્ન તો બ્યાજબી છે, પણ 'એકાસણુ' વગેરે પર્યક્ષખાણુમાં આગારો (આઠ-સાત) વગેરે વધારે હોય છે અને 'દિવસચરિમં'માં તે ચાર જ કહ્યા છે, માટે વધુ અપવાદો(છટો)નો સંક્ષેપ થવાથી આ પર્યક્ષખાણુ પણ સફલ છે. વળી સાધુ-એને રાત્રિભોજનનો ત્રિવિધ ત્રિવિધે જાવજીવ ત્યાગ હોવાથી તેઓને એકાસણુ વગેરે પર્યક્ષખાણુ દિવસ પૂરતાં જ અને ગૃહસ્થને એકાસણુ વગેરે બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીનાં હોય છે,

૮૯. તપમાં ત્રણ ઉકાળાથી ઉકેલેલું શુદ્ધ પાણી વપરાય, એટલે ગૃહસ્થને તો બાકીના પાંચ આગારો નિષ્ફલપ્રાય છે. નહિ ઉકાળેલું (કાચું) પાણી ઘણું સચિત્ત અને થોડું અચિત્ત એમ મિશ્ર, ઉકાળતાં એક ઉકાળા (ઉભરા)વાળું ઘણું અચિત્ત-થોડું સચિત્ત, બીજા ઉકાળાથી ઘણું અચિત્ત અને વચ્ચેનો અર્ધ ભાગ સચિત્ત અને ત્રીજા ઉકાળાથી જ સંપૂર્ણ અચિત્ત થાય છે તેથી ત્રણ ઉકાળાવાળું પૂર્ણ અચિત્ત પાણી 'અચ્છ' નિર્મલ કહેવું છે. અરાતવશ ત્રણ ઉકાળા વિનાતું અધુરું ઉકાળેલું પાણી સાધુ-સાધ્વીને વહેરાવવામાં કે વાપરવામાં દોષ ભાગે છે, પર્યક્ષખાણુ ભાગે છે. ફળોનાં નીતરેલાં અચિત્ત પાણી કે ફળ વગેરેના ધોવણુનાં નીતરેલાં અચિત્ત થયેલાં પાણી પણ આ આગારથી વપરાય છે.

૯૦. ભાષ્યની ગાથામાં 'સસિત્થ' ને 'જત્તસ્વેદિમ્' પાણી કહેવું છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે-લોટનું નીતરેલું કે લોટ(કણક)વાળા હાથ વગેરેનું ધોવણુ કે જેમાં લોટ વગેરેના રજકણો હોય તે બધાં 'સ-સિત્થ' કહેવાય છે.

કારણ કે-દિવસ શબ્દનો અર્થ દિવસ થાય છે તેમ અહોરાત્ર (રાત્રિસહિત દિવસ) પણ થાય છે. તેમાં જે સાધુ વા ગૃહસ્થને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ હોય, તેઓને પણ આ પચ્ચક્ષ્ણાણુથી પુનઃ રાત્રિ-ભોજનના ત્યાગનું સ્મરણ થતું હોવાથી સફલ જ છે,

‘મવચરિમમ્’ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં (એટલું) વિશેષ છે કે-) જ્યારે એમ સમજાય કે- ‘મહત્તર અને સર્વસમાધિ પ્રત્યય’ આગારોની જરૂર નથી, ત્યારે ‘અનાલોગ અને સહસાત્કાર’ એ જે આગારોથી પણ આ પચ્ચક્ષ્ણાણુ થાય. ઉપયોગ શૂન્યતાથી કે સહસા આંગળી વગેરે મુખમાં નાખવાનો સંભવ હોવાથી એ જે આગારો તે જરૂરી છે જ. એથી જ ‘મહત્તર અને સર્વસમાધિ પ્રત્યય’ આગારો ન રાખે, તો ‘પૂર્વે’ કહ્યા પ્રમાણે એને ‘અનાગાર’ પચ્ચક્ષ્ણાણુ પણ કહેવાય છે.

હવે ‘અમિગ્ગહં’ પચ્ચક્ષ્ણાણુનું સ્વરૂપ કહે છે. વિવિધ અભિગ્રહો ‘દંડ પ્રમાણ’ ન કરવું’ વગેરે અનેક રીતિએ કરી શકાય છે. તેવા ‘કોઈ પણ અભિગ્રહ (નિયમ)વાળું’ ‘અભિગ્રહ પચ્ચક્ષ્ણાણુ’ કહેવાય છે, તેમાં ચાર આગારો છે, પાંચ આ પ્રમાણે છે-“ અમિગ્ગહં પચ્ચક્ષ્ણાણુ અન્નત્થ-નામોગેણં સહસાગારેણં મહત્તરાગારેણં સર્વસમાધિવિવિત્તિઆગારેણં વોસિરહ ” આમાં કોઈ પ્રાવરણ (વસ્ત્રો)ના ત્યાગરૂપ અભિગ્રહ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે, ત્યારે ‘ચોલપટ્ટાગારેણં’ એ પાંચમો^{૬૧} આગાર પણ કહ્યો છે, અર્થાત્ કારણે ચોલપટ્ટો પહેરવા માટે આ આગાર છે. એ અભિગ્રહ સ્વરૂપ બાણુનું.

હવે ‘વિકૃતિ’ (વિગઈ)ના પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં આઠ અથવા નવ આગારો છે, પાંચ આ પ્રમાણે છે-
“ વિગઈઓ પચ્ચક્ષ્ણાણુ, અન્નત્થનામોગેણં સહસાગારેણં લેવાલેવેણં ગિહત્થસંસદ્દેણં ઉક્ષિ-સવિવેગેણં પડુચ્ચમક્ષિણં પારિદ્વાવણિયાગારેણં મહત્તરાગારેણં સર્વસમાધિવિવિત્તિઆગારેણં વોસિરહ ”
અહીં વિકારમાં કારણભૂત તે ‘વિકૃતિ’ (વિગઈ), તેના દશ પ્રકારો છે. કહ્યું છે કે-

“ સ્તીરં દહિ જવણીયં, ઘયં તદા તેલ્લમેવ ગુહ મજ્જં ।

મહુ મંસં ચેવ તદા, ઉગ્ગાહિમગં ચ વિગઈઓ ॥૧૧॥ ” (પંચવસ્તુ-૩૭૧)

સાવાર્થ-“ ૧-દૂધ, ૨-દહી, ૩-માખણુ, ૪-ઘી, ૫-તેલ, ૬-ગોળ, ૭-દારૂ, ૮-મધ, ૯-માંસ અને ૧૦-અવગાહિમ એટલે તળેલું (પકવાન),-એમ વિગઈઓ દશ છે,” તેમાં-

૧. દૂધ-ગાય, ભેંસ, ઉંટડી, બકરી અને ઘેટીનું દૂધ, તે દૂધ વિગઈના પાંચ પ્રકારો છે. ^{૬૨}ઉંટડીના દૂધનું દહીં વગેરે થતું નથી માટે ઉંટડી સિવાયનાં ૨. દહીં, ૩. માખણુ અને ૪. ઘી,-એ ત્રણ વિગઈઓના ચાર ચાર પ્રકારો છે. ૫. તેલ-તલ-અળથી-લટ્ટ (કુસુંબીનું ઘાસ) તથા સર્પવ (સરિસવ)-એ ચારનાં તેલ, તે તેલ વિગઈના ચાર પ્રકારો છે. બાકીનાં (દીવેલ-ડોળીયું)-કોપરેલ-મગફળી-કપાસીઆ વગેરેનાં તેલો તેલ વિગઈ નહિ પણ લેપકૃત ગણાય છે. ૬. ગોળ-શેરડીના રસને ઉકાળવાથી બનેલો એક દ્રવ (નરમ-પ્રવાહી) અને બાંજો કઠિન, એમ ગોળ વિગઈના બે ભેદો છે. ૭. મધ-આ વિગઈના પણ બે પ્રકારો છે; એક મહુડાં-તાડી વગેરેના

૬૧. દશવૈકલિક સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘દેમન્ટેસુ અવાહડા’ એટલે ઠંડીના સમયે ઉત્તમ દુનિઓ વિશેષ કર્મનિર્જરા અર્થે ઠંડીને સહન કરવા માટે વસ્ત્રત્યાગનો અભિગ્રહ કરે. તે વેળાએ જો કોઈ ગૃહસ્થ આવે તો ચોલપટ્ટો પહેરવો આવશ્યક હોવાથી આ આગાર રાખવાનો હોય છે.

૬૨. ઉંટડીના દૂધને પિંડનિર્ધૂકિતમાં અપેક્ષાએ અન્યોક્તિથી અભક્ષ્ય જણાવેલ છે,

રસમાંથી બનાવેલો દારૂ કાષ્ટજન્ય અને બીજો લોટને કઢોવડાવીને બનાવેલો પિષ્ટજન્ય. ૮. મધ-મધ ત્રણ પ્રકારે છે; એક માખીઓતું, બીજું કુંતીયાં (કુંતા નામના ઉડતા) જીવોતું અને ત્રીજું ભમરા (ભમરીઓ) વગેરેએ બનાવેલું. ૯. માંસ-૧. જળચર (માછલાં વગેરે)તું, ૨-સ્થલચર (બકરાં વગેરે)તું અને ૩-એચર (પક્ષીઓ)તું-એમ માંસ વિગઈના ત્રણ પ્રકારે છે; અથવા ચામડું લોહી અને માંસ એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧૦. અવગાહિમ-ધી અથવા તેલમાં ડૂબાડીને તળેલા 'પકવાન્ન'ને 'અવગાહિમ' કહેવાય છે. (સિદ્ધહેમના 'માવાવિમ, ૬-૪-૨૧ સૂત્રથી 'અવગાહ'ને ભાવ અર્થમાં 'હમ' પ્રત્યય આવવાથી 'અવગાહિમ' શબ્દ બને છે.) એતું સ્વરૂપ એવું છે કે-તાવડી વગેરેમાં ઘી કે તેલ ભરીને, તેમાં 'ચલાચલ' એટલે સમ્પૂર્ણ નહિ પણ ઘી કે તેલનો અમુક ભાગ ખૂલ્લો રહે તેમ પૂરી-ખાળાં વગેરે એક વાર તળે, તેમાં નવું ઘી કે તેલ પૂર્ણ વિના જ ફરી બીજો અને ત્રીજો ઘાણુ પણ તળે, એમ ત્રણેય ઘાણુનાં ખાળાં-પૂરી વગેરેને પકવાન્ન વિગઈ કહેવાય, તે પછી ચોથા ઘાણુથી માંડીને તળેલું પકવાન્ન વિગઈનું નિવિઆતું ગણાય. એવું નિવિઆતું યોગોદ્ધન [૯૩નહિ ?] કરનાર સાધુને નિવિમાં (પકવાન્ન વિગઈના ત્યાગમાં) પણ કદપે છે. અથવા બીજી રીતિએ એક જ પુડલા વગેરેથી સઘળું તેલ કે ઘી ઢંકાય, અર્થાત તાવડીમાંના ઘી-તેલમાં તળવાની એક જ વસ્તુ ચારેય બાજુ પહોંચી વળે એમ તળેલી પહેલી વખતની વસ્તુ પણ પકવાન્ન વિગઈ કહેવાય તે પછીના બીજા વગેરે ઘાણુમાં તળેલું પકવાન્ન વિગઈનું નિવિઆતું કહેવાય. એવું નિવિઆતું નિવિમાં પણ કદપે છે, અર્થાત તે પકવાન્ન વિગઈમાં નહિ પણ લેપકૃત દ્રવ્યમાં ગણાય છે, એવી વૃદ્ધ-સામાચારી (પરંપરા) છે. બાકીની વિગઈઓમાં પણ 'વિકૃતિગત' (નિવિઆતો) પ્રવચન સારોદ્ધારમાં આ પ્રમાણે કહેલાં છે.

દૂધનાં પાંચ નિવિઆતાં—

“ અહ પેયા ૧, દુદ્ધઢી ૨, દુદ્ધવલેહી ૩, ય દુદ્ધસાહી ય ૪ ।

પંચ ય વિગઈગયાહં, દુદ્ધમી સીરસહિયાહં ૫ ॥૧૧॥ ”

“ અંબિલજુઅંમિ દુદ્ધે, દુદ્ધઢી વક્ત્રમીસરદંમિ ।

પયસાહી તહ તંદુલ-ચુણ ય સિદ્ધમિ અવલેહી ॥૨॥ ” (શા૦ ૨૨૭-૨૨૮)

આખ્યા-દૂધનાં નિવિઆતામાં પહેલું-ચોડા ચોખા નાખીને દૂધ ઉકાળવામાં આવે તે 'પેયા' (દૂધપાક), બીજું-ખટાઈ (કાંજ વગેરે) સાથે ઉકાળેલું દૂધ 'દૂધધાટી' (બીજા આચાર્યો આને 'અહલિકા (બગી) કહે છે.) ત્રીજું-ચોખાના લોટ સાથે ઉકાળેલું દૂધ 'અવલેહિકા'

૯૩. મૂળ જાપેલા ગ્રંથમાં 'અયોગવાહિનાં' પાઠ છે, પણ જપાએલી યતિદિનચર્યા ગા. ૧૬ ની વૃત્તિમાં પૃ ૨૦માં 'યોગવાહિનાં' પાઠ છે તે શુદ્ધ જણાય છે, માટે અમે અહીં (?) નિશાન ક્યું છે.

૯૪. 'પેયા'ને શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધારમાં 'કાંજ' કહી છે. તેમાં ચોખા અલ્પ હોવાથી ઉકાળીને બીડી બનાવી શકાય છે, કે જે દૂધપાકના નામે ઓળખાય છે.

૯૫. પ્રાયઃ તુત્તમાં વીઆએલી ભેંસ વગેરેના દૂધની જે બળી બનાવવામાં આવે છે તે સમજાય છે.

૯૬. વર્તમાનમાં ઉપધાનાદિ પ્રસંગોમાં લોટ-ધી સાથે દૂધને ઉકાળી નિવિઆતું બનાવાય છે તે સંભવે છે. આમાં સ્વાદ બગડવાના ભયે જો દૂધના પ્રમાણની અપેક્ષાએ અલ્પ માત્ર લોટ નાખી ઉકાળેલું હોય, તો તે નિવિઆતા તરીકે વાપરવું ઉચિત જણાતું નથી.

ચોથું-દ્રાક્ષા નાખીને ઉકાળેલું દૂધ ‘‘૭પચઃશાટી’’ અને પાંચમું-વધુ પ્રમાણમાં ચોખા નાખીને રાંધેલું (ઉકાળેલું) દૂધ ‘‘૮૦ખીર’’ કહેવાય છે. એ દૂધ વિગદ્યાનાં પાંચ ‘વિકૃતિગત’ એટલે જેમાંથી વિકાર નીકળી ગયો છે તે ‘નિવિંકૃતિક’ (નિવિચ્ચાતાં) કહેવાય છે.

દહીનાં પાંચ નિવિચ્ચાતાં

“ દહિણ વિગદ્યાયાઈ, ઘોલવર્ડા^૧-ઘોલ^૨-સિહરણિ^૩-કરંમો^૪ ।

લવણકણસહિયમહિયં,^૫ સંગરિગાઈસ્મિ અપ્પદિણ ॥૧૧॥ ” (ગાં ૨૨૯)

વ્યાખ્યા-દહીં વિગદ્યાનાં નિવિચ્ચાતાંમાં-પહેલું-વસ્ત્રથી ગાળેલા દહીં (ઘોળ) સાથેનાં વડાં, અર્થાત્ દહીં કપડાથી ગાળીને તેમાં તૈયાર કરી નાખેલાં વડાં તે ‘દહીંવડાં’ કે દહીંનો ઘોળ નાખીને વડાં બનાવે તે ‘ઘોલવડાં’ ખીલું-દહીંનો (પાણી કાઢ્યા સિવાય) માત્ર વસ્ત્રથી છણેલો ‘ઘોળ’ ત્રીલું-હાથથી કપડામાં સાકર વગેરે સાથે છણેલું (ગાળેલું) દહીં તે ‘શિખરણી’ (ભાષામાં શ્રીખંડ), ચોથું-દહીંમાં રાંધેલો ભાત વગેરે નાખીને બનાવેલો ‘કરંમો’ અને પાંચમું-હાથથી ભાળેલા (મંથન કરેલા) દહીંમાં મીઠું (નિમક) વગેરે મસાલો નાખી બનાવેલ ‘રાજિકા-આટ’ (ભાષામાં રાયતુ); આ રાયતું, સાંગરી વગેરે ખીલું-વસ્તુઓ નાખ્યા પછી તેા નિવિચ્ચાતું થાય જ છે, પણ તે ન નાખી હોય તેા પણ નિવિચ્ચાતું બાણું. એ દહીંનાં નિવિચ્ચાતાં કહ્યાં.

ઘી વિગદ્યાનાં પાંચ નિવિચ્ચાતાં

“ પક્કઘયં^૧ ઘયકિટ્ટી,^૨ પક્કોસહિ ઉવરિ તરિય સર્ણિ ચ^૩ ।

નિવંમંજણ^૪-વિસ્સંદણ^૫-ગા ય ઘયવિગદ્યાયાઈ ॥૧૧॥ ” (ગાં ૨૩૦)

વ્યાખ્યા-પહેલું-આંમળાં વગેરે ઔષધિઓ નાખીને પકાવેલું ‘પક્કવધૂત,’ ખીલું-ઘી ઉકાળતાં ઉપર તરી આવેલો-જામેલો-ઘીનો મેલ, ‘ઘીની કીટી,’ ત્રીલું-ઔષધિ વગેરે નાખીને ઉકાળેલા ઘી ઉપર જામેલી ઘીની તર ‘પક્કોષધિતરી,’ ચોથું-પક્વાન્નાદિ તલ્યા પછીતું વધેલું-બળેલું ઘી તે ‘નિર્ભંજન,’ અને પાંચમું-દહીંની તરમાં લોટ નાખીને બનાવેલી કુલેર તે ‘વિસ્થંદન’ કહેવાય છે. એ ઘી વિગદ્યાનાં પાંચ નિવિચ્ચાતાં બાણવાં. બૃહત્કદ્ય અને પંચવસ્તુની વૃત્તિમાં તે ‘અડધા બળેલા ઘીમાં ભાત નાખીને બનાવાતા ખોરાક વિશેષને ‘વિસ્થંદન’ કહેલું છે.

તેલ વિગદ્યાનાં પાંચ નિવિચ્ચાતાં

“ તિલ્લમહ્લી^૧ તિલકુટ્ટી^૨ દદ્ધતિલ્લં^૩ તહોસહુવરિઅં^૪ ।

૯૭. હાલમાં બનતી ખાસુદી પચઃશાટી સંભવે છે, પણ તે દ્રાક્ષાદિ અન્ય પદાર્થો નાખ્યા વિના બનેલી નિવિચ્ચાતામાં ગણવી કે કેમ ? તે વિચારણીય છે; કારણ કે-પચ્ચક્ષાણુ ભાષ્યની ૩૭ મી ગાથામાં-‘દ્વવ્વહયા વિગદ, વિગદ્યાયં પુણો તેણ તં હયં દ્વવ્વં’ અર્થાત્-‘અન્ય દ્રવ્યથી હણાયેલી વિગદને અને વિગદથી હણાયેલા દ્રવ્યને નિવિચ્ચાતું કહેવાય છે-એમ કહેલું છે. ખાસુદી ખીજા દ્રવ્યના મેલવણુ વિના બને છે જો કે તેમાં ઉપરથી ચારોળી વગેરે નાખે છે, પરંતુ તેથી દૂધનો વિકાર ટળવો શક્ય નથી.

૯૮. ખીરમાં ચોખા વધુ હોવાથી તેને ઉકાળી બહું બનાવી શકાતું નથી. બહુ ઉકાળવાથી ચોખા સાથે પીડ થઈ જાય, માટે ઘણા ચોખાથી ઉકાળેલી દૂધપાક કરતાં પાતળી તે ખીર કહેવાય. ખીરમાં રાંધેલા ચોખા નાખે છે, અને દૂધપાકમાં કાચા ચોખા રંધાય છે-એ ભેદ છે.

લક્ષ્વાદ્વપકં, તિહં^૫ તિહંમિ પંચેવ ॥૧૧॥ ” (ગા ૦ ૨૩૧)

વ્યાખ્યા-પહેલું-‘તેલની મળી’ તેલના પાત્રમાં નીચે જામેલો માટી સહિત તેલનો ભાગ, બીજું-‘તિલકુટ્ટી’ એટલે લેલિવટી પ્રસિદ્ધ છે, ત્રીજું-તેલમાં પકવાન્ન વગેરે તળ્યા બાદ વધેલું ‘બજેલું’ તેલ, ચોથું-તેલમાં ઉકાળેલી (પાકાવેલી) ઓષધિ ઉપર જામેલી ‘તેલની તર,’ અને પાંચમું-લાખ વગેરે વસ્તુઓમાં પકાવેલું (લક્ષપાક તેલ વગેરે) ‘પકવાતેલ’-એ તેલનાં નિવિઆતાં છે. ગોળ વિગઈનાં પાંચ નિવિઆતાં

“ અદ્વકઓ ઇક્ષુરસો,^૧ ગુલવાણિઅયં^૨ ચ સક્કરા^૩ સંઢા^૪ ।

પાયગુહો^૫ ગુલવિગઈ-વિગઈગયાઈ તુ પંચેવ ॥૧૧॥ ” (ગા ૦ ૨૩૨)

એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરેલી છે. પહેલું-‘અડધો ઉકાળેલો શેરડીનો રસ’ બીજું-ખાટા પુડલા વગેરેની સાથે ખાવા માટે ગોળનું પાણી કરવામાં આવે છે તે ‘ગુલપાણી (ગળમાણી),’ ત્રીજું-દરેક જાતની ‘સાકર,’ ચોથું-દરેક જાતની ‘ખાંડ,’ અને પાંચમું-ગોળનો ‘ઉકાળેલો રસ’ જે ખાના વગેરે ઉપર ચઢાવાય છે તે (ગોળની ચાસણી)-એમ ગોળ વિગઈનાં પાંચ નિવિઆતાં જાણવાં પકવાન્ન વિગઈનાં પાંચ નિવિઆતાં

“ एगं एगस्सुवरिं, तिण्होवरि वीयगं च जं पक्कं ।

तुप्पेणं तेणं चिय, तइअं गुलहाणियापभिई ॥२३३॥ ”

“ चउत्थं जलेण सिद्धा, लप्पसिआ पंचमं तु पूअलिया ।

तुप्पडियताविघाए, परिपक्का तीस मिलिणसुं ॥२३४॥ ”

વ્યાખ્યા-પહેલું-તાવડીમાં નાખેલું ઘી અથવા તેલ એક પુડલા વગેરેથી ઢંકાર્ધ જાય તેમ તળેલો પહેલા ઘાણ પછીનો બીજો ૧૦૦ પુડલો કે પુરીઓ વગેરે પકવાન્નનું નિવિઆતું થાય તે, બીજું-ઢાની (એક-બે નહિ પણ વધારે) પુરીઓ વગેરેના ત્રણ ઘાણ તળ્યા પછી નવું ઘી-તેલ નાખ્યા સિવાય તેમાં જ ચોથા ઘાણથી તળવામાં આવે તે, ત્રીજું-ગોળનો પાયો (રસ) કરી તેમાં ઘાણી નાખીને બનાવેલી ‘ગોળધાણી’ કે તેવા લાડુ વગેરે, ચોથું-પકવાન્નાદિ તળ્યા પછી તે ઘી-તેલથી ખરડાએલા વાસણ (તાવડી)માં પાણી તથા લોટ નાખીને બનાવેલી ૧૦૧ ‘લપનશ્રી’ લોકોમાં ‘લડિગડુ’ કહેવાય છે તે (લાવસી), અને પાંચમું-તવી-તાવડી વગેરેમાં

૬૯. તલ તથા કઠિન ગોળ બેમાં ખાંડીને કે ઘાણમાં પીસીને એકરસ બનાવેલ હોય તેને તિલકુટ્ટી કહેવાય છે, આ સિવાય તલને પહેલાં ખાંડીને ઉપરથી ગોળ ભેળવેલી એક ‘તલસાણી’ અને છે અને આખા તલમાં કાચો ગોળ ભેળવેલી બીજી તલસાંકળી અને છે. એ બેમાં ગોળ અને તલ એકરસ બનતાં નથી, ગોળ કાચો રહે છે, માટે નિવિઆતું ગણાતું નથી. ગોળનો પાયો (રસ) કરી ચુલા ઉપર જ તલ નાખીને ‘તલપાપડી’ બનાવેલી હોય તેને નિવિઆતું ગણવાનો વૃદ્ધ વ્યવહાર છે.

૧૦૦. પહેલી વાર તળાય તે પકવાન્ન વિગઈ અને બીજી વારથી નિવિઆતું, તેમજ નાની પુરી-ઓથી તળતાં પહેલા-બીજા-ત્રીજા ઘાણનું તરેલું પકવાન્ન વિગઈ અને પછીનું નિવિઆતું-એમ સમ-જનું. અહીં પકવાન્નનો અર્થ ‘લાડુ’ વગેરે જે પાંચ પકવાન્ન કહેવાય છે તે જ નહિ, પણ જે કોઈ તળાય તે બજામાં પુરી-માલપુડા-પાપડી વગેરે સઘળી બીજો પકવાન્નરૂપ સમજવી.

૧૦૧. લપનશ્રીના ઉપલક્ષણથી સીરો, ખાટ-લાવસી વગેરે સઘળું નિવિઆતું જાણવું, પણ તેમાં જે ઉપરથી ઘી વગેરે નાંખ્યું હોય તો તે નિવિઆતામાં ગણાય નહિ.

ધી-તેલના પોતાથી બનાવાતાં ‘પોતિકાં’ (પોતઈઆં) વગેરે; એ પકવાન્ન વિગઈનાં પાંચ નિવિઆતાં જાણવાં. છ વિગઈનાં કુલ ત્રીસ નિવિઆતાં જાણવાં.

આ દશમાં દાડ, માંસ, મધ અને માખણ-એ ચાર (મહા) વિગઈઓ અલક્ષ્ય કહી છે (કારણ કે-તે મહા અનર્થનું કારણ છે) અને દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ તથા પકવાન્ન-એ છ વિગઈઓ અલક્ષ્ય કહેલી છે. તે અલક્ષ્ય વિગઈઓ પૈકી એક-એ વગેરેનો કે છએ વિગઈઓનો ત્યાગ કરવો તે ‘નિર્વિગઈ’ (નિવિના) પચ્ચક્ષ્ણાણુને ‘વિગઈ પચ્ચક્ષ્ણાણુ’ લેશું જ ગણ્યું છે.

વિગઈ-નિર્વિગઈ પચ્ચક્ષ્ણાણુના આગારો પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ છે. માત્ર ગિહત્યસંસદ્-કેળું’ સંસ્કૃત ‘ગૃહસ્થસંસદ્ઘાત્’ થાય, તેનો અર્થ એમ છે કે-ગૃહસ્થ પોતાના માટે દૂધ સાથે ભાત લેજોયો હોય, તે દૂધ-ભાતને નીચે ડૂબાડીને ઉપર ચાર આંગળ ચડે ત્યાં સુધી ‘દૂધ વિગઈ’ નહિ પણ ‘સંસૃષ્ટ દ્રવ્ય’ કહેવાય અને ઉપર ચાર આંગળથી વધારે તરતું હોય તો દૂધ (વધારે હોવાથી) વિગઈ ગણાય બીજી વિગઈઓનાં પણ ‘સંસૃષ્ટ’ દ્રવ્યો’ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—

“ સ્ત્રીરદર્દિવિઅડાણં, ચત્તારિ અ અંગુલાઈ સંસદ્ડં ।

ફાણિઅતિછવયાણં, અંગુલમેગં તુ સંસદ્ડં ॥૨૨૨॥ ”

“ મહુપુગ્ગલરસયાણં, અદ્વંગુલયં તુ હોઈ સંસદ્ડં ।

ગુલપોગ્ગલનવળીણ, અદ્દામલગં તુ સંસદ્ડં ॥૨૨૩॥ ” (મવ• સારોદ્ધાર)

વ્યાખ્યા-દૂધ, દહીં અને મધ (દાડ)માં બળેલી (મેળવેલી) વસ્તુ ઉપર તે દૂધ, દહીં કે મધ ચાર આંગળ સુધી તરતાં હોય તો ‘સંસૃષ્ટ દ્રવ્ય’ કહેવાય, વિગઈ ન કહેવાય, ચાર અંગુલથી વધારે તરતાં હોય તો તે દૂધ દહીં કે મધ વિગઈમાં ગણાય. વળી ‘ફાણિત’ એટલે પ્રવાહી ગોળ. ભાત-રોટલી વગેરે વસ્તુઓ ઉપર લેળવેલી તે પ્રવાહી ગોળ, તેલ કે ઘી એક આંગળ સુધી તરતાં રહે તો ‘સંસૃષ્ટ દ્રવ્ય’ અને વધારે તરતાં હોય તો તે તે વિગઈ મનાય છે. મેળવેલી વસ્તુ ઉપર મધ અને પુદ્ગલ (માંસનો રસ) અડધો અંગુલ સુધી તરે તો ‘સંસૃષ્ટ દ્રવ્ય’ અને તે ઉપરાંત તરે ત્યારે વિગઈ ગણાય છે, તથા ચૂરો કરેલો કઠિન ગોળ, માંસ કે માખણથી મિશ્રિત કરેલી ચીજોમાં તે ગોળ, માંસ કે માખણની પેસીઓ સંખ્યામાં ઘણી છતાં દરેક ‘આર્દ્ર-આમલક’ જેવડી ન્હાની હોય ત્યાં સુધી ‘સંસૃષ્ટ દ્રવ્ય’ અને તેથી મોટી એક જ હોય તો પણ વિગઈ ગણાય છે. અહીં ‘આર્દ્ર-આમલક’ જેવડા એટલે પીલુના ઝાડનામહોર (ફૂલ) જેવડા ન્હાના કકડા જાણવા. આ સંસૃષ્ટ દ્રવ્યો વાપરવા છતાં પચ્ચક્ષ્ણાણુ ન ભાગે એવી ‘ગિહત્યસંસદ્કેળું’ આગારથી છૂટ રહે છે.

‘અક્ષિત્તવિવેગેળું’ સંસ્કૃત ‘અક્ષિત્તવિવેકાત્’ થાય, અર્થ-જેમ આયંબિલના અર્થમાં કહ્યું તેમ ઉપાડી લેવાય તેવી કઠિન વિગઈનો ત્યાગ હોય અને ઉપાડવા છતાં ખાવાની વસ્તુમાં તેનો કશું રહી જાય, છતાં તે દ્રવ્ય વાપરવાથી પચ્ચક્ષ્ણાણુ ન ભાગે-એમ જાણવો. આ આગાર ઉપાડી શકાય તેવી કઠિન વિગઈઓને આશ્રીને છે-એ પહેલાં જણાવ્યું છે. તથા—

‘પદુચ્ચમક્ષિયણું’ સંસ્કૃત ‘પ્રતીત્ય મ્મક્ષિતાત્’ થાય, તેનો અર્થ-‘પ્રતીત્ય’ એટલે સર્વથા લુપ્ત રોટલા-રોટલી વગેરેને ‘ઉદેશીને’ કાંઈક સુંવાળાં રાખવા માટે ‘મ્મક્ષિત’ એટલે ચોપડેલું,

અર્થાત્ ધી વગેરે એવું અલ્પ લગાડેલું હોય કે તેના સ્વાદ ન આવે તે ‘પ્રતીત્યગ્રક્ષિત’ કહેવાય. ચોપડવા છતાં નહિ ચોપડવા સરખું હોઈ, તેવી ત્યાગ કરેલી વિગઈ કદાચ વપરાય તો પણ આ આગારથી પચ્ચક્ષ્ણાણુ ભાગે નહિ. આમાં વિધિ એવો છે કે-જેમાં આંગળીથી તેલ કે ધી આદિ લગાડયું (દુઁયુ) હોય, તેવા રોટલા-રોટલી વગેરે તે વિગઈનો ત્યાગ છતાં કદપી શકે, પરંતુ ‘ધારાબદ્ધ’=ધારથી નાખ્યું હોય, તો યદિ તે અલ્પ હોય તથાપિ કદપી શકે નહિ. એ વિગઈના (અને ઉપલક્ષણથી નિર્વિગઈના) આગારો કહ્યા. તે પ્રમાણે છૂટ રાખીને ‘વોસિરદ્’ એટલે ત્યાગ કરે છે.

અહીં કઠિન ગોળ વગેરે જે મૂકેલી ઉપાડી શકાય તેવી વિગઈઓના ત્યાગમાં નવ અને દૂધ વગેરે પ્રવાહી વિગઈઓના ત્યાગમાં આઠ આગારો બાળવા.

પ્રશ્ન—‘આ આગારો સર્વ વિગઈઓના ત્યાગરૂપ નિવિના પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં કહ્યા, તો જેમાં વિગઈ ઓનું પ્રમાણ એટલે અમુકનો ત્યાગ કરીને બાકીની વિગઈઓ છૂટી રાખી હોય તેવા પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં આગારો કયા સમજવા ?’ ઉત્તર—નિર્વિગઈની સાથે ઉપલક્ષણથી પરિમિત વિગઈનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ પણ આવી જવાથી તે જ આગારો સમજી લેવા, એટલે કે-જે આગારો નિર્વિગઈના કહ્યા તે જ વિગઈ પચ્ચક્ષ્ણાણુના પણ છે.’

વળી પચ્ચક્ષ્ણાણુનાં સૂત્રોમાં એકાસણું, પોરિસી અને પુરિમાર્દની પચ્ચક્ષ્ણાણુો કહ્યાં છે, તો પણ અપ્રમત્તપણુની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી એકાસણુની સાથે બેઆસણુનું, પોરિસીની સાથે સાદ્ પોરિસીનું અને પુરિમાર્દની સાથે અપાર્દ (અવર્દ)નું—એમ તે તે પચ્ચક્ષ્ણાણુો સાથે ગણવામાં હોય નથી. આગારો પણ તેમાં આસન વગેરેની સમાનતા હોવાથી એકાસણુના બેઆસણુમાં, પોરિસીના સાદ્ પોરિસીમાં અને પુરિમાર્દના અપાર્દમાં સમજવા, કારણ કે-જેમ ચઉવિહારના જે છે તે જ દુવહાર-તિવિહારના છે તેમ બેઆસણુ આદિમાં પણ એકાસણુ આદિના જ આગારો વ્યાજબી છે.

પ્રશ્ન—‘વિચાર કરતાં બેઆસણું વગેરે અભિગ્રહ રૂપે સમજાય છે, તો તેમાં અભિગ્રહ પચ્ચક્ષ્ણાણુથી વધારે આગારો શા માટે ?’ ઉત્તર—‘બેઆસણુ વગેરેનું પણ એકાસણુ વગેરેની જેમ જ ગ્રહણ-પાલન (રક્ષણ) કરવાનું હોવાથી તેની એકાસણુ વગેરેની સાથે સમાનતા છે, માટે તેમાં એકાસણુાદિની જેટલાજ આગારો વ્યાજબી છે.

બીજા આચાર્યોનું મન્તવ્ય એમ છે કે—‘આ બેઆસણુ વગેરેને પચ્ચક્ષ્ણાણુો માનતાં પચ્ચક્ષ્ણાણુોની કહેલી મૂલ સંખ્યા તૂટી જાય છે, માટે પચ્ચક્ષ્ણાણુો તો ‘એકાસણુ’ વગેરે દશ જ બરાબર છે, પરંતુ એકાસણું વગેરે કરવામાં અશક્ત આત્મા પોતાની ભાવના (સહનશક્તિ) પ્રમાણે પોરિસી વગેરે (લઘુ) પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે અને વધુ લાભ મેળવવા માટે તે ઉપરાંત ગંઠિસહિત વગેરે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે તે વ્યાજબી છે, કારણ કે-ગંઠિસહિત (વગેરે) પચ્ચક્ષ્ણાણુ હંમેશાં અપ્રમત્તપણુમાં નિમિત્તભૂત હોવાથી મહા ફલદાયી છે. (શ્રીદેવસૂરિકૃત યતિદિનચર્યામાં) કહ્યું છે કે-

“ જૈ નિચ્ચમપ્પમત્તા, ગંઠિં વંધંતિ ગંઠિસહિઅસ્સ ।

સગ્ગાવવગ્ગસુક્કં, તેહિં નિવદ્ધં સગંઠિમ્મિ ॥૧૧॥ ”

“ મણિરૂપ નમુકારં, નિચ્ચં વિસ્સરણવજ્જિઆ ધન્ના ।

છોદંતિ ગંઠિસહિઅં. ગંઠિં સહ કમ્મગંઠિહિં ॥૨૧॥ ”

“ इह कुण्डं अवभासं, अवभासं सिवपुरस्स जइ महसि(इ) ।

अणसणसरिसं पुणं, वयंति एअस्स समयणू ॥३॥ ” (गा० ૫૬ થી ૫૮)

ભાવાર્થ-“ જે અપ્રમત્ત આત્માઓ હંમેશાં ગંઠિસહિત પચ્ચક્ષાણુની ગાંઠ બાંધે છે, તેઓ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ પોતાની ગાંઠે બાંધે છે-એમ સમજવું (૧) વળી વિસ્મરણ ન થવા દેતાં તે ધન્ય પુરૂષો શ્રીનમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરીને ગંઠિસહિતની ગાંઠ છોડવા સાથે કર્મની ગાંઠ છોડે છે, (૨) માટે તેઓ (ગંઠિસહિતનો) અભ્યાસ કરે છે કે (જેઓ) શિવપુરના અભ્યાસને ઇચ્છે છે; ગીતાથી આ ગંઠિસહિતનું ફળ અનશનના જેટલું કહે છે (૩)”

જેઓ રાત્રે ચોવિહારનું પચ્ચક્ષાણુ કરે અને દિવસે એક સ્થાને બેસીને તામ્બૂલ વગેરે વાપર્યા પછી મુખશુદ્ધિ વગેરે કરીને વિધિપૂર્વક ગંઠિસહિત પચ્ચક્ષાણુને કરે અને દિવસમાં એક જ વાર લોજન કરે તેઓને એક મહિનામાં ચોવિહારા ૨૯ ઉપવાસનું ફલ મળે છે અને બે વાર લોજન કરે છે તેઓને ચોવિહારા ૨૮ ઉપવાસનું ફળ મળે છે, એમ વૃદ્ધપુરૂષો (ગીતાથી) કહે છે : કારણ કે-એક વાર લોજન તથા તંબોલ-જળ વગેરે વાપરવામાં દરરોજ બે ઘડી સમય લાગવાનો સંભવ હોવાથી, ત્રીસ દિવસની સાઈઠ ઘડી રૂપ એક દિવસ સિવાય ઓગણત્રીસ દિવસો જેટલું અનશની રહેવાય છે. વધારે વાર લોજનાદિ કરનારને દરરોજ ચાર ઘડીનો સંભવ હોવાથી, મહીનાના લોજનમાં (૩૦×૪=૧૨૦ ઘડીના) બે દિવસ જાય, બાકીના અઠ્ઠાવીસ દિવસ જેટલો ચારે આઠારનો ત્યાગ થાય છે. શ્રી પદ્મચરિત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ भुंजइ अणंतरेणं, दुन्नि उ वेलाउ जो निओगेणं ।

सो पावइ उवासं, अट्ठावीसं तु मासेणं ॥१॥ ”

“ इकंपि अह मुहुत्तं, परिवज्जइ जो चउव्विहाहारं ।

मासेणं तस्स जायइ, उवासफलं तु परलोए ॥२॥ ”

“ दसवरिससहस्साऊं, भुंजइ जो अणदेवयाभत्तो ।

पलिओवमकोडी पुण, होइ ठिई जिणवरतवेणं ।

“ एवं मुहुत्तवुड्ढी, उवासे छट्ठअट्ठमाईणं ।

जो कुणइ जहाथामं, तस्स फलं तारिसं भणिअं ॥४॥ ”

ભાવાર્થ-“ વચ્ચે કોઈ દિવસ છોડ્યા વિના સળંગ એક મહિનો દરરોજ બે વખત લોજન કરે તે મહિનામાં અઠ્ઠાવીસ ઉપવાસ (૧ ના ફળ)ને પામે છે (૧). દરરોજ એક મુહુર્તપ્રમાણુ પણ ચોવિહારનું પચ્ચક્ષાણુ એક મહિના સુધી કરે તેને પરલોકમાં એક ઉપવાસ જેટલું ફળ મળે છે (૨). અન્ય દેવોનો ભક્ત (જૈનેતર) જે (તપથી) દશ હજાર વર્ષોનું (દેવનું) આયુષ્ય લોગવે તે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાને કહેલો તેટલો તપ કરવાથી એક કોડ પદ્યોપમનું આયુષ્ય લોગવે છે (૩). એ પ્રમાણે એકેક મુહુર્તની વૃદ્ધિથી એકેક ઉપવાસનું ફળ વધારે ગણ્યું, દરરોજ ચાર ઘડી ચોવિહાર કરનારને એક મહિને છટ્ટું અને છ ઘડી ચોવિહાર કરનારને એક મહિને અઠ્ઠ-મનું ફળ મળે છે. એમ એકેક મુહુર્ત ચોવિહાર વધુ કરનારને એકેક ઉપવાસનું ફળ વધે છે.

એમ શક્તિ અનુસાર જે જેટલું વધારે કરે તેને તેટલું વધારે ફળ મળે-એમ કહ્યું છે (૪). ”

આ કથનથી ગંઠિસહિત પચ્ચક્ષુખાણુનું ઉપર જે ફળ કહ્યું તે વ્યાજબી (ઘટિત) છે, એમ વિચારવું. પચ્ચક્ષુખાણુમાં ‘સૂત્રપાઠ તથા અર્થતુ’ આ ચોથું તથા પાંચમું દ્વાર પૂર્ણ થયું.

૬. પચ્ચક્ષુખાણુની શુદ્ધિ-હવે છઠ્ઠા દ્વારમાં પચ્ચક્ષુખાણુની છ શુદ્ધિ કહે છે.

“ સા પુણ સદ્દહના જાણ-ગા ય વિનય અણુભાસણાં ચેવ ।

અણુપાલણાવિસોહી, ભાવવિસોહી ભવે છટ્ટા ॥૧॥ (આવ૦ નિ૦-૧૫૮૬)

તથા-“ પચ્ચક્ષુખાણુ-સવ્વણુ-દેસિઅં જં જહિં જહા કાલે ।

તં જો સદ્દહઈ નરો, તં જાણસુ સદ્દહણસુદં ॥૧॥ ”

“ પચ્ચક્ષુખાણુ જાણઈ, કપ્પે જં જંમિ હોઈ કાયવ્વં ।

મૂલગુણે ઉત્તરગુણે, તં જાણસુ જાણણાસુદં ॥૨॥ ”

“ કિંક્રમસ્સ વિસુદ્ધિ, પંડજઈ જો અહીંમરિત્તં ।

મળવયણકાયગુત્તો, તં જાણસુ વિનયઓ સુદં ॥૩॥ ”

“ અણુભાસઈ ગુરુવયણ, અક્કરપયવંજણેહિં પરિસુદં ।

પંજલિઉડો (અ)ભિમુહો, તં જાણણુભાસણાસુદં ॥૪॥ ”

“ કંતારે દુઝ્ઞિક્ખે, આયંકે વા મહાસમુપ્પન્ને ।

જં પાલિઅં ન મગ્ગં, તં જાણસુ પાલણાસુદં ॥૫॥ ”

“ રાગેણ વ દોસેણ વ, પરિમાણે વ ન દૂસિઅં જં તુ ।

તં સ્વલુ પચ્ચક્ષુખાણુ, ભાવવિસુદં મુણેયવ્વં ॥૬॥ ” (આવ૦ ભા૦-૨૪૬ થી ૨૫૧)

યદ્વા-“ ફાસિઅં (૧) પાલિઅં (૨) ચેવ, સોહિઅં (૩) તીરિઅં (૪) તદ્વા ।

કિટ્ઠિઅં (૫) મારાહિઅં (૬) ચેવ, ઇરિસંમિ જઈઅવ્વં ॥૧॥ ”

“ ઉચિઈ કાલે વિહિણા, પત્તં જં ફાસિઅં તયં મણિઅં ।

તદ્વા પાલિઅં ચ અસઈ, સમ્મં ઉવઓમપહિઅરિઅં ॥૨॥ ”

“ ગુરુદત્તસેસમોઅણ-સેવણાઈ અ સોહિઅં [જાણ ।

પુણે ચિ થેવકાલા-વત્થાણા તીરિઅં હોઈ ॥૩॥ ”

“ મોઅણકાલે અમુગં, પચ્ચક્ષુખાણુતિ સરઈ કિટ્ઠિઅયં ।

આરાહિઅં] પયારેહિં, સમ્મમેઈહિં પહિઅરિઅં ॥૪॥ ” (પ્રવ૦ સારો૦ ૨૧૨ થી ૨૧૫)

ભાવાર્થ-“ સદ્દહણા, જાણપણું, વિનય, અણુભાષણ, અણુપાલણા અને ભાવશુદ્ધિ-એમ છ પ્રકારની શુદ્ધિ કહી છે (૧).

તેમાં જે પચ્ચક્ષુખાણુ ત્યારે-જેવી રીતિએ-જે વિષયમાં (જેને અંગે) સર્વજ્ઞાએ કરવાનું કહ્યું છે, તે પચ્ચક્ષુખાણુને ત્યારે-તે રીતિએ-શ્રદ્ધાપૂર્વક જે મનુષ્ય માને, તેનું પચ્ચક્ષુખાણુ ૧-

સફલશ્ચા શુદ્ધિવાળું' (શ્રદ્ધાશુદ્ધ), (૧). મૂલ કે ઉત્તરગુણમાં જે કલ્પમાં જે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર-
ણીય હોય તેનું જેને જ્ઞાન હોય, તેનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ ૨-‘જ્ઞાણશુદ્ધ’ (જ્ઞાનશુદ્ધ), (૨). મન,
વચન અને કાયગુપ્તિવાળો આત્મા પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરતી વેળાએ, કૃતિકર્મ (શુદ્ધવન્દન)ના વિધિમાં
ન્યૂનાધિકતા કર્યા વિના શુદ્ધવન્દનરૂપ વિનય સાચવે, તેનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ ૩-‘વિનયશુદ્ધ’ (૩). (પચ્ચ-
ક્ષ્ણાણુ કરતાં) શુદ્ધ સન્મુખ બે હાથ જોડીને ઉભો રહેલો આત્મા, શુદ્ધ પાઠ બોલે તેની સાથે
પોતે પણ તેના અક્ષરો, પદો તથા વ્યંજનો ધીમે ધીમે બોલે, તેનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ ૪-‘અનુભાષણ-
શુદ્ધ’ (૪). અટવીમાં, દુષ્કાળમાં (આહાર ન મળે ત્યારે) કે એકાએક મહા વ્યાધિ ઉત્પન્ન
થાય ત્યારે મરણાન્ત પ્રસંગે પણ પચ્ચક્ષ્ણાણુને નહિ ભાગતાં પાલન કરે તેનું ૫-‘પાલનાશુદ્ધ’
(૫) તથા રાગથી કે દ્વેષથી પ્રમાણમાં (સમય, વસ્તુ વગેરેમાં ન્યૂનાધિકતા ન કરવાથી) જેના
પચ્ચક્ષ્ણાણુને દોષ ન લાગ્યો હોય, તેનું ૬-‘ભાવવિશુદ્ધ’ જાણવું (૬), ”

અથવા (૧) ક્ષણિત, (૨) પાલિત, (૩) શોધિત, (૪) તીરિત, (૫) કીર્તિત અને (૬) આરા-
ધિત, એમ પણ છ શુદ્ધિ કહેલી છે. એવા શુદ્ધ પચ્ચક્ષ્ણાણુ માટે ઉદ્યમ કરવો. એ છ શુદ્ધિમાં
પણ ૧-પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાના કાળે વિધિપૂર્વક જે પચ્ચક્ષ્ણાણુ (પ્રાપ્ત) કરવું તે ‘સ્પર્શિત’ (ક્ષણિત)
કહેવાય, ૨-કરેલા પચ્ચક્ષ્ણાણુનું વારંવાર સ્મરણ કરીને પાલન કરવું તે ‘પાલિત’ કહેવાય, ૩-
પોતે લાવેલા (પોતાને અંગેના) આહારમાંથી શુદ્ધ આદિને (ભક્તિ નિમિત્તે) આપીને વધે
તેટલું જ વાપરીને નિર્વાહ કરવો તે ‘શોધિત’ કહેવાય, ૪-પચ્ચક્ષ્ણાણુનો સમય પૂર્ણ થવા ઉપ-
રાન્ત થોડો સમય વધારે ગયા પછી પારવું તે ‘તીરિત’ કહેવાય, ૫-ભોજન સમયે જૂલ ન થાય
માટે પચ્ચક્ષ્ણાણુને પુનઃ યાદ કરીને પછી વાપરવાથી ‘કીર્તિત’ કહેવાય અને (૬) એ પાંચેય
શુદ્ધિપૂર્વક પચ્ચક્ષ્ણાણુનું પાલન કરવું તે ‘આરાધિત’ કહેવાય છે.

એ સ્પર્શનાદિ શુદ્ધિવાળું પચ્ચક્ષ્ણાણુ ઉત્તમ ફળ આપે છે. પચ્ચક્ષ્ણાણુની શુદ્ધિ નામનું
આ છદ્દકું દ્વાર કહ્યું. હવે તેના ફળનું દ્વાર કહેવાય છે.

૭. પચ્ચક્ષ્ણાણુનું ફળ-પચ્ચક્ષ્ણાણુનું ફળ અનંતર અને પરંપર એમ બે પ્રકારે કહ્યું છે-

“ પચ્ચક્ષ્ણાણમિ કષ્ણ, આસવદારાઈં હુંતિ પિહિઆઈં ।

આસવદારપિહણે, તળાવુચ્છેઅણં હોઈં ॥૧૫૯૪॥ ”

“ તળાવુચ્છેણ ય, અડલોવસમો ભવે મણુસ્સાણં ।

અડલોવસમેણ પુણો, પચ્ચક્ષ્ણાણં હવઈં સુદં ॥૧૫૯૫॥ ”

“ તત્તો ચરિત્તધમ્મો, કમ્મવિવેગો અપુવ્વકરણં ચ ।

તત્તો કેવલનાણં, સાસયસોક્ખો તથો મોક્ખો ॥૧૫૯૬॥ (આવ૦ નિર્યુક્તિ)

ભાવાર્થ-પચ્ચક્ષ્ણાણુથી કર્મ આવવાનાં દ્વારો (નિમિત્તો) બંધ થાય છે, તેથી તૃણાને
છેદ થાય છે (૧) તૃણાછેદથી મનુષ્યોને અતુલ ઉપશમ પ્રગટે છે, તેથી તેનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ શુદ્ધ
થાય છે (૨) શુદ્ધ પચ્ચક્ષ્ણાણુથી ચારિત્રધર્મ નિશ્ચયથી પ્રગટે છે, તેનાથી જીનાં કર્મોનો વિવેક
(નિર્જરા) થાય છે, તેનાથી અપૂર્વકરણ^{૧૦૨} ગુણ પ્રગટે છે, તેનાથી કેવલજ્ઞાન થાય છે અને કેવલ-

૧૦૨. અપૂર્વકરણ એટલે આત્મા ગુણસ્થાનકે કરાતી, પહેલાં નહિ કરેલી પાંચ કર્મધાતક ક્રિયાઓ-અભ્યવસાયો.

જ્ઞાનથી શાશ્વત સુખના સ્થાનરૂપ મોક્ષ (આત્માની કર્મ રૂપ બેડીમાંથી મુક્તિ) થાય છે (૩).”

અહીં શુદ્ધવન્દનનો તથા પચ્ચક્ષુખાણનો વિધિ સમાપ્ત થયો. પચ્ચક્ષુખાણની જેમ બીજા ન્હાના પણ નિયમો વન્દનપૂર્વક શુદ્ધની પાસે જ ગ્રહણ કરવા અને એવા નિયમોમાં પણ ‘અનાલોગ-સહસાત્કાર’ વગેરે ચાર આગારો રાખવા, કે જેથી વિસ્મૃતિ વગેરેને યોગે ત્યાગ કરેલી વસ્તુ લોગવાય છતાં લીધેલો નિયમ ભાગે નહિ, અતિચાર લાગે (તેની આલોચનાથી શુદ્ધ થઈ શકાય). આગારો રાખવા છતાં, ત્યાગ કરેલી વસ્તુનો અંશ માત્ર પણ ખ્યાલપૂર્વક લોગવે, તો પચ્ચક્ષુખાણ અવશ્ય ભાગે. છતાં કદાપિ દુષ્ટ કર્મોદયની પરવશતાથી જાણી-સમજીને નિયમ ભાગે, તો પણ ધર્મોર્થી આત્માએ તેનું પાલન આગળ ચાલુ રાખવું તે જ કલ્યાણનો માર્ગ છે. (‘એક વખત નિયમ ભાગ્યો માટે હવે શું ?-એમ સમજીને નિયમ છોડી દેવાથી આત્માનું અધા-પતન થાય છે, માટે કોઈ વાર નિયમ ભાગે તો પણ તેને છોડી દેવો નહિ, તેનું પાલન ચાલુ રાખવું.) વળી પંચમી, ચતુર્દશી વગેરે તિથિની આરાધના માટે તપ અંગીકાર કર્યો (ઉચ્ચર્યો) હોય કે કરતા હોય, તેમાં પણ તપ કરવાના દિવસે બીજી તિથિનો જન્મ વગેરે થવાથી જો સચિત્ત ધાણી, તામ્બુલ કે કાંઈક લોજન પણ ખવાઈ જાય, તો પણ ‘તપનો દિવસ છે’-એમ જાણવામાં આવતાં તુર્ત મુખમાં નાખેલી તે ચીજ ગળી નહિ જતાં મુખમાંથી કાઢી નાખીને-અચિત્ત (શુદ્ધ) ધાણીથી મુખશુદ્ધિ કરીને બાકીનો સમય તપમાં ગાળવો (પછી ખાવું-પીવું નહિ). જો તે દિવસે પૂર્ણ લોજન કરી લીધા પછી જાણવામાં આવે, તો બીજે જ દિવસે જૂલના ઠંડ તરીકે તે તપ કરી લેવો અને તે પૂર્ણ થયા પછી બીજે તેટલો તપ વધારે કરવો. એમ કરવાથી તપનો ભંગ ન થાય પણ અતિચાર જ લાગે. ‘આજે તપ કરવાની તિથિ છે’-એમ જાણ્યા પછી તો એક દાણો માત્ર પણ ગળે-ખાય, તો તેને નિયમનો અવશ્ય ભંગ થાય. વળી દિવસનો કે કલ્પ-અકલ્પ વસ્તુનો સંશય હોવા છતાં, કલ્પ વસ્તુ વાપરે તો પણ તપનો ભંગ જ થાય. (કારણ કે- સંશય છતાં વાપરે તેને વ્રતભંગનો ભય નહિ હોવાથી, કલ્પ વપરાય તો પણ ભંગ જ ગણાય.) જો આગાઠ (સખત) માંદગીને લીધે કે ભૂત વગેરેનો વળગાડ અથવા એવા બીજા દોષોથી, જીવના પરવશપણથી (બેભાનપણામાં), તથા ‘સર્પદંશ’ વગેરે આકસ્મિક સંકટને લીધે કે અસમા-ધિથી, એવાં કારણોથી ચાલુ તપ કરવાના દિવસે તે તપ ન કરી શકાય, તો પણ ચોથા ‘સત્ત્વસમાહિવત્તિયાગારેણ’ આગારથી નિયમ ભાગે નહિ કે ચાલુ તપ જાય નહિ, વગેરે વિવેક શ્રીશ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથમાં કહેલો છે તેને અનુસાર સમજવો.

॥ ઇતિ પચ્ચક્ષુખાણ અધિકાર ॥

પચચક્ષુખાણુ પછીનું શ્રાવકનું કર્તવ્ય

મૂલ-“ ધર્મોપદેશશ્રવણ-મશનાદિનિમન્ત્રણમ્ ।

ગત્વા યથોચિતે સ્થાને, ધર્મ્યમર્થાર્જનં તથા ॥૬૩॥ ”

ભૂલાર્થ-“ તે પછી ધર્મોપદેશ સાંભળવો, ગુરુને આહાર-પાણી વગેરે વહોરાવવા માટે વિનંતી કરવી અને યથાયોગ્ય સ્થાને જઈને ધર્મ સચવાય તેમ ધન ઉપાર્જન કરવું. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“શ્રુતધર્મ-ચારિત્રધર્મનું શ્રવણ જેમ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે તેમ આહાર, પાણી વગેરે માટે નિમંત્રણ કરવું” તે પણ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે, એમ આગળ પણ સમજવું.

‘શ્રવણ કરે તે શ્રાવક’ એ વ્યાખ્યા વસ્તુતઃ ધર્મશ્રવણ કરવાથી જ સાર્થક બને છે, માટે શ્રાવકે ધર્મશ્રવણ કરવું જોઈએ. એનો વિધિ શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે-

“ નાસન્ને નાદૂરંમિ, નેવ ઉચ્ચામણે વિઠ્ઠ ।

સમાસણં ચ વજ્જિજ્ઞા, ચિટ્ઠિજ્ઞા ધરણીઅલે ॥૧॥ ”

“ ન પક્ષઓ ન પુરઓ, નેવ કિચ્છાણ પિટ્ઠઓ ।

ન ય ઊરું સમાસજ્ઞ, ચિટ્ઠિજ્ઞા ગુરુણંતિણ ॥૨॥ ”

“ નેવ પલહત્થિઅં કુજ્ઞા, પક્ષપિંડં ચ સંજણ ।

પાણ પસારિણ વાવિ, ન ચિટ્ઠે ગુરુણંતિણ ॥૩॥ ”

“ નિદ્ધાચિગિહાપરિવ-જિણ્ણિ ગુત્તેહિં પજ્જલિઉદેહિં ।

મત્તિવહુમાણપુવ્વં, ઉવઉત્તેહિં સુણેયવ્વં ॥૪॥ ” (પ્રસ્તાવ ૨, ગા. ૮૬ થી ૮૯)

ભાવાર્થ-“ શ્વાસોચ્છવાસ વગેરે લાગવાથી આશાતના થાય માટે ગુરુની અતિ નજીક ન બેસે, સંભળાય નહિ માટે અતિ દૂર ન બેસે, વિનયનો જાણુ શ્રોતા ગુરુથી ઉંચા આસને ન બેસે, તેમ સરખા આસને પણ ન બેસે-જમીન ઉપર બેસે, અવિનયનું કારણ હોવાથી નજીકમાં પડખે ન બેસે કે બીજા વન્દનાદિ કરનારાઓને વ્યાઘાત થાય તેમ નજીકમાં સામે પણ ન બેસે, ગુરુને વારંવાર પાછળ જોવું પડે માટે પાછળ પણ ન બેસે, તથા તેઓની આશાતના-અવિનય થાય તેમ સાથળ ઉપર પોતાનો પગ રાખીને અર્થાત્ પગ ઉપર પગ ચઢાવીને પણ તેમની નજીકમાં ન બેસે, વળી પલાંડી વાળીને ન બેસે, બે લુબ્ધઓથી પગ ખાંધીને ન બેસે કે પગ પહોળા-લાંબા કરીને પણ ન બેસે. એમ વિધિપૂર્વક બેઠેલા શ્રાવક નિદ્રા-વિકથાનો ત્યાગ કરીને બે હાથથી મસ્તકે અંજલિ કરીને બે કાન વડે ગુરુના વચનામૃતનું પાન કરે એ રીતિએ ભક્તિ-બહુમાનપૂર્વક ઉપયોગથી ધર્મનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. ”

ઈત્યાદિ આગમમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ગુરુની આશાતના વર્જવા માટે ‘સાડા ત્રણ હાથ અવશ્રહની બહાર’ દૂર ત્રસ વગેરે જીવો સહિત નિરવધ જગ્યાએ બેસીને ધર્મ સાંભળવો.

ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી ‘અજ્ઞાનનો નાશ, તત્ત્વોનો સમ્યગ્ બોધ, એથી સંશયનો નાશ, ધર્મમાં દૃઢતા, જીગાર વગેરે વ્યસનો રૂપી અધર્મનો ત્યાગ, ધર્મ રૂપી સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ, કષાયો

વગેરે દોષોનેા ઉપશમ (શાન્તિ), વિનયાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, કુસંગનેા પરિહાર, સુસંગની પ્રાપ્તિ, સંસાર પ્રત્યે નિર્વેદ (કંટાળો), સમ્યક્ શ્રાવકધર્મ કે સાધુધર્મનેા સ્વીકાર તથા તે ધર્મની સર્વ પ્રકારે એકાગ્રપણે આરાધના ' વગેરે અનેક પ્રગટ લાભો થાય છે. (એમ મોટા લાભનું કારણ હોવાથી ધર્મોપદેશ સાંભળવો, એ શ્રાવકનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય છે.)

ધર્મોપદેશ શ્રવણ કર્યા પછીનું શ્રાવકનું કર્તવ્ય જણાવવા કહે છે કે-

‘અશનાદિનિમન્ત્રણમ્’ એટલે (પ્રસંગને અનુસારે) ગુરુ મહારાજને પગમાં પડીને (નમ્ર બનીને) તેઓને દાન દેવા વિનંતિ કરે કે-‘ હે ભગવન્ ! આપની ઇચ્છાનુસાર મારી ઉપર કૃપા કરીને ‘ નિદોષ અને ચારિત્રધર્મમાં કલ્પે તેવાં આહાર-પાણી-આદિમ-સ્વાદિમ-વસ્ત્ર-પાત્ર-કંબલ રત્નોદરણ તથા જરૂર પૂરતાં અહણુ કરીને પાછાં સોંપી શકાય તેવાં પ્રાતિહારિક-પાટ-પાટલા-પાટીયું-શય્યા-સંથારો કે (એક ચીજનું બનેલું) ઔષધ અને (અનેક ચીજોથી બનેલું) ભેષજ ’ ઇત્યાદિ અહણુ કરવા કૃપા કરો ! ’ એમ સઘળી વસ્તુઓની નામપૂર્વક વિનંતિ કરીને, ગુરુને જે વસ્તુ ઉપયોગી હોય તેનું ભક્તિપૂર્વક દાન કરવું; ઉપવ્રક્ષણથી તેઓનું બીજું પણ જે કાંઈ સંયમ માટે કરણીય હોય તેની પણ યાચના કરીને તે કરવું. શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ પચ્ચક્ષણં ચ કાઠ્ઠણં, પુચ્છણં સેસ કિચ્ચયં ।

કાયવ્યં ચ મળે કાઉં, તઓ અણ્ણં કરે ઇમં ॥૧॥ ” (પ્રસ્તાવ ૨-ગા૦ ૮૪)

ભાવાર્થ-“ ગુરુની સક્ષીએ પચ્ચક્ષણુ કરીને, ગુરુનું અન્ય જે કાર્ય કરવા યોગ્ય હોય તે પૂછે અને ગુરુ જે કામ ભજાવે તે મનમાં ધારણુ કરીને (ખ્યાલ રાખીને) બરાબર કરે; પછી બીજા પણ સાધુ-સાધ્વીનું યથોચિત્ય સાચવીને ‘ શ્રાવકાદિને પણ વાંદુ છું-વાંદુ છું ’ કહે ”

અહીં ‘ પૂછે ’ એમ કહ્યું છે, તેથી ગુરુને પૂછે કે-‘ હે ભગવન્ ! આપને ચારિત્રધર્મનું પાલન શરીરની સુખાકારીપૂર્વક થાય છે ? ’ ‘ આપને સંયમયાત્રા સુખપૂર્વક થાય છે ?, રાત્રિ સુખપૂર્વક પૂર્ણ થઈ ?, આપ શરીરથી નિરાબાધ-સુખી છો ?, આપને કોઈ વ્યાધિ તો નથી ને ?, કોઈ ઔષધ વગેરેની જરૂર તો નથી ને ?, અગર કાંઈ પથ્ય વગેરે વસ્તુની જરૂર છે ? ’ ઇત્યાદિ સઘળી પૃચ્છા કરે. એમ ગુરુને પૂછવાથી કર્મોની ઘણી નિર્જરા થાય છે, કહ્યું છે કે-

“ અભિગમણવંદણનમં-સળેણં પઢિપુચ્છણેણ સાહૂણં ।

ચિરસંચિઝંપિ કમ્મં, સ્વળેણ ચિરલત્તણમુવેદ ॥૧॥ ” (ઉપ૦ માલા-ગા૦ ૧૬૬)

ભાવાર્થ-“ ગુરુની સામે જવાથી વન્દન-નમસ્કાર કરવાથી અને સુખશાતા કે જરૂરીઆત વગેરેને અંગે પૂછવાથી લાંબા કાળથી બાંધેલાં કર્મો પણ ક્ષણમાં તૂટી જાય છે. ”

જો કે વંદન વખતે સામાન્ય રૂપે ‘ હચ્છકાર સુહરાહ, સુહતપશરીરનિરાબાધ ’ ઇત્યાદિ પાઠથી સુખશાતાદિ પૂછાય છે, તો પણ ધર્મશ્રવણ પછી ગુરુની સ્થિતિ જાણવા માટે કે તેઓની અગવડો ટાળવા માટે પુનઃ વિશેષ પૂછવું અને નિમંત્રણ કરવું તે યુક્તિસંગત જ છે. વર્તમાનકાળે શ્રાવકો આવું નિમંત્રણ કરે છે, પણ તે દ્વાદશાવર્તવન્દન પછી કરે છે; જેઓ પ્રતિક્રમણુ ગુરુ સાથે કરે છે તેઓ સૂર્યોદય પછી ઉપાશ્રયાદિથી જાય ત્યારે કરે છે, અને જેઓએ ગુરુ પાસે પ્રતિક્રમણુ કે પ્રહરવન્દન પણ ન કર્યું હોય, તેઓ વન્દન-વ્યાખ્યાનાદિના અવસરે એ પ્રમાણે

પૃષ્ઠા ૧૦૩૬ છે.

પછી વિધિપૂર્વક સાધુ-સાધ્વી આદિ શ્રીસંધને વંદન કરે, એ માટે શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ સાહુસાહુળીમાર્ઙ્ગ, કાઝ્ઙં ચ જહોચિઙ્ગ ।

સમળોવાસગમાર્ઙ્ગ, વંદે વંદે સિ જંપડે ॥૧૧॥ ” (પ્રસ્તાવ ૨-ગાં ૮૫)

આની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે-“ જેમ સાધુ-સાધ્વીને વાંદે તેમ ‘ આદિ ’ શબ્દથી ઓસ-જાને (શિથિલને) પણ યથોચિત વંદન, થોભવંદન કે નમસ્કાર વગેરે કરીને, પછી શ્રાવક વગેરેને પણ ‘ હું વાંદું-હું-વાંદું હું ’ એમ કહી વંદન કરે. ”

ઉપર જણાવ્યો તે ઓસન્ના વગેરેને વંદનનો પ્રસંગ એમ આવે કે-પહેલાં કહ્યું તેમ જે જિનમંદિરે અમુક અમુકનાં પરિશ્રદ્ધીત હોય તેવાં ‘ નિશ્રાકૃત ચૈત્યો ’ માં પણ ઓસન્નાને આવવાનો સંભવ હોવાથી તેઓને વાંદવાનો પ્રસંગ આવે. આથી સાધુ-સાધ્વી વગેરેને યથોચિત (જેને જે યોગ્ય હોય તેવું બુદ્ધ) વંદન, થોભવંદન કે વચનથી નમસ્કાર માત્ર વગેરે કરીને ‘-એમ સમજવું. ઓસન્નાને પણ કારણે નમસ્કારાદિ કરવાનું સાધુને ઉદ્દેશીને સૂત્રોમાં પૂર્વમહર્ષિઓએ જણાવ્યું છે કે-

મશ્ન-“ જડ લિંગમપ્પમાણં, ન નજ્ઞઈ નિચ્છણ કો માવો ।

દદ્દૂળ સમળલિંગં, કિં કાયવ્વં તુ સમળેણં ? ॥૧૧૨૪॥ (આવંનિં)

ભાવાર્થ-“ જો દ્રવ્યલિંગ (સાધુવેષ) અપ્રમાણિક એટલે વંદનમાં કારણભૂત ન માનીએ, તો છદ્ધસ્થ જીવો, ‘ કોને સાધુતાના ભાવ છે (ભાવસાધુ છે ?) અને કોને નથી ? ’ તે યથાર્થ રીતિએ તો જાણી શકે નહિ, અસંયમીઓ પણ લખિધ (ઇષ્ટ વસ્તુને મેળવવા) વગેરે કારણે સુસં-યમીની જેમ વર્તે છે અને (કુવૃષ્ટિન્યાયે) કારણ પડયે સંયમીઓ પણ (બહારથી) અસંયમી જેવો વર્તાવ કરે છે, એમ બાહ્ય વેષ જો પ્રમાણભૂત ન મનાય અને અંદરના ભાવોને જાણવાની શક્તિ ન હોય, ત્યારે સાધુએ બીજા સાધુવેષવાળાઓને જોઈને શું કરવું ?

સમાધાન-“ અણુવ્વં દદ્દૂળં, અણુદ્દાણં તુ હોઈ કાયવ્વં ।

સાહુમિ દિદ્દુણ્ણવે, જહારિદ્દં જસ્સં જં જોગ્ગં ॥૧૧૨૫॥ ” (આવંનિં)

ભાવાર્થ-“ અપૂર્વ એટલે અજ્ઞાણના સાધુને જોઈને ‘ અણુત્યાન ’ એટલે સન્નિપાત ભાવે ઉભા થવું, તેઓના હાથમાંથી હંડ (હંડા) લેવો, વગેરે ઉચિત તો કરવું; કારણ કે-શ્રીકાલિકાચાર્યજી પોતાના પ્રશિષ્ય પાસે અજ્ઞાણના બનીને આવ્યા હતા, તેમ કોઈ વિદ્યાદિના અભિશયવાળા આચાર્ય વગેરે (યોગ્યતા જાણીને) પોતાની વિદ્યાદિ આપવા આવ્યા હોય તેના અજ્ઞાણના માનીને વિનય ન કરે તો અવિનીત સમજીને તેઓ પોતાની વિદ્યા વગેરે આપે નહિ, માટે અજ્ઞાણના પણ ઉચિત વિનય કરવો જોઈએ. જાણીતા આવે તો તે બે પ્રકારના હોય, એક ઉદ્યતવિહારી (નિર્દોષ પણ ચારિત્રવંત) અને બીજા શોતલવિહારી (શિથિલાચારી), તેમાં પહેલાં પરિચય થયો હોય તેવા ઉદ્યતવિહારી પધારે, તો તેમનું ‘ અહુશ્રતપણું ’ વગેરે જેવા શુભો હોય તેવું તેઓનું ‘ અણુત્યાન-વંદન ’ વગેરે યથાયોગ્ય કરવું. પૂર્વપરિચિત છતાં, ‘ શિથિલાચારી ’ હોય, તેમને ઉત્સ-

૧૦૩. અંચકારશ્રીના સમયે શ્રાવકોમાં આ વિધિ પ્રચલિત હતો, આજકાલ આ પ્રમાણે કરનારા શ્રાવકો

કોઈ વિરલ દેખાય છે; માટે આત્માર્થી શ્રાવકોએ આવો હિતકારી વિધિ અવશ્ય અનુસરવો જોઈએ.

ર્ગથી તો અભ્યુત્થાન વંદનાદિ કાંઈ કરવું નહિ; કારણે જે વિધિ કરવાનો છે તે કહે છે-

“ મુક્ધુરા સંપાદન - સેવી(અકિચ્ચે)ચરણકરણપદ્મદ્વે(પરિદીપ્તે)

લિંગાવસેસમિત્તે, જં કીરદ્વ તં પુણો(તારિસં) વોચ્છં ॥” (બૃહત્કલ્પ મા૦ ૪૫૪૪)

ભાવાર્થ-“ સંયમની (કષ્ટો ૩૫) ધુંસરી જેઓએ છોડી દીધી છે, શાસનની અપબ્રાજનાનો ભય છોડીને પ્રગટ રીતિએ જે મૂલગુણ-ઉત્તરગુણ ૩૫ ચારિત્રમાં દ્રવણો સેવે છે અને તેથી જ મહાવ્રતો વગેરે મૂલગુણો કે પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો જેઓમાં રહ્યા નથી, એવા માત્ર બાહ્યવેષધારીને વન્દન કરવું-ન કરવું વગેરે શું કરવું ? તે કહીએ છીએ. ”

ઉપર ‘પ્રગટપણે’ એમ કહેવાથી એ નક્કી થયું કે-કારણે-ભવિષ્યના વિશેષ લાભ માટે વર્તમાનમાં દોષને સેવનારા તો વન્દનીય છે જ. બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં પાસત્યાઓના વન્દનીય-અવન્દનીયપણાના વિચાર પ્રસંગે કહ્યું પણ છે કે-

“ સંકિન્નવરાહપદે, અણાણુતાવી અ દોદ્ અવરદે ।

ઉત્તરગુણપદિસેવી, આલંબણવજિઓ વજો ॥૧॥ (વૃંક૦ મા૦ ૪૫૨૪)

ભાવાર્થ-“ જે ઉત્તરગુણોમાં ઘણાં દ્રવણો સેવવાથી સંકીર્ણ ચારિત્રવાળો થયો હોય, અર્થાત્ જેના ઉત્તરગુણોમાં ઘણાં દ્રવણો લાગ્યાં હોય, વળી જેને તેનો પશ્ચાતાપ ન થતો હોય, એવો નિષ્કારણ ઉત્તરગુણોનો વિરાધક વર્ગ્ય સમજવો, અર્થાત્ તેને વન્દન ન કરવું. ”

આથી નક્કી થયું કે-મૂલગુણથી દુષ્ટ તો નિયમા ચારિત્રરહિત છે અને તેથી સ્પષ્ટ અવન્દનીય જ છે. તેને અંગે તો વન્દનનો વિચાર પણ કરવાનો નથી, વિચાર ઉત્તરગુણથી દ્રવિતને માટે કરવાનો છે, એટલે ઉત્તરગુણોમાં દ્રવિત હોય અને તે પણ વિશિષ્ટ કારણ વિના જ નિષ્કારણ દોષ સેવતો હોય તેને તો વર્જવો. (વન્દન કરવું નહિ) પુનઃ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-એ રીતિએ તો અર્થાપત્તિએ એમ સિદ્ધ થયું કે-‘ઉત્તરગુણમાં સકારણ દોષ સેવનારો વન્દનીય જ છે, એ શું બરાબર છે ?’ તેનો જવાબ શુરૂ આપે છે કે-‘કેવલ સકારણ ઉત્તરગુણદ્રવિત જ નહિ પણ સકારણ મૂલગુણદ્રવિત પણ વન્દનીય છે. ’ ‘ શા માટે ?’-એમ જો પૂછતા હો તો સાંભળો ?

“ દિદ્વદ્વાણઠિઓ વિદ્ધુ(વી), પાવયળીમણદ્વયા ઉ અધરે ઉ ।

કહજોગિ જં નિસેવદ્, આદ્નિઅંદ્વલ્લ સો પુજો ॥” (વૃંક૦ મા૦ ૪૫૨૫)

ભાવાર્થ-“ શાસ્ત્રરહસ્યના જાણુ પ્રાવચનિકના અને ગચ્છના ઉપકાર માટે જો ગીતાર્થ (ગચ્છાધિપતિ) આવશ્યક કારણે સંયમનાં જઘન્ય સ્થાનમાં વર્તતો-(અપવાદમાર્ગે) શૈથિલ્યને સેવતો હોય તો પણ તે ગીતાર્થ-વધુલાભની ખાતર અપવાદ સેવનારો હોવાથી પ્રથમ પંક્તિના સાધુ (પુલાક)ની જેમ પૂજ્ય સમજવો, કારણ પુલાકને માટે કહ્યું છે કે-

“ કુળમાળો વિ અ કહણં (અકજં), કયકરણો ધેવ દોસમમ્મેદ્ ।

અપ્પેળ વહ્નં ઇચ્છદ્, વિસુદ્ધઆલંબણો સમણો ॥” (વૃંક૦ મા૦ ૪૫૨૬)

ભાવાર્થ-“ (શાસન આદિ કારણે) ચકવર્તીના સૈન્યનો ચૂરો કરવા છતાં પણ, સંયમાદિનો અભ્યાસી પુલાક નિર્ઘન્ય લેશ પણ દોષને પામતો નથી, કારણ કે-જ્ઞાનાદિ ગુણોની રક્ષા વગેરે શુદ્ધ કારણથી અદ્ય વિરાધના કરવા છતાં સંયમનો ઘણો લાભ મળે છે. ” દષ્ટાંત કહે છે કે-

“ તુચ્છમવલંબમાણો, પડદા નિરાલંબણો અ દુર્ગમિ ।

સાલંબ-ગિરાલંબે, અહ દિટ્ઠંતો ણિસેવંતે । ” (બુઁકંમા૦-૪૫૩૧)

ભાવાર્થ-“ કેઈ ખાડા વગેરેને ઓળંગતો માણસ નિર્બળ આલંબનને પકડે કે બીજકુલ પકડે જ નહિ, તો તે ખાડા-કૂવા વગેરેમાં પડે (અને મળખૂત આલંબન પકડનારો પડે નહિ,) તેમ અહીં પણ જે માત્ર મનઃકલ્પિત સામાન્ય કારણે કે વિના કારણે ‘મૂળગુણો-પ્રતાદિક કે ઉત્તરગુણો-પિંડવિશુદ્ધિ આદિ’માં દ્રવણો સેવે છે તે સંસારરૂપી ખાડામાં પડે છે. (તીર્થની રક્ષા જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ, અધ્યયન વગેરે વિશિષ્ટ કારણે દ્રવણો સેવવા છતાં સંસારમાં રખડતો નથી.) એ કારણે તથા વિના કારણે સેવાતા દોષોમાં હદાન્ત સમજવું. ” આથી જ કહ્યું છે કે-

“ દંસણનાણચરિત્તં-તવવિણયં જત્થ જત્તિઝં જાણે ।

જિણપન્નત્તં મત્તીહ, પૂયણ તં તર્હિં માવે(વં) ॥ ” (બુઁકંમા૦-૪૫૫૩)

ભાવાર્થ-“ દર્શન (સમકિત), જ્ઞાન (આચારાંગાદિ શ્રુત), ચારિત્ર (મૂલ-ઉત્તરગુણો), અનશનાદિ તપ અને અભ્યુત્થાનાદિ વિનય, ઇત્યાદિ શ્રીજિનેશ્વરદેવના કહેલા ભાવો, ‘પાર્શ્વસ્થ’ વગેરે સાધુઓમાં પણ, જેઓમાં જેટલા હોય તેટલા પ્રમાણમાં પૂજવા અર્થાત્ તેઓના તે ગુણોને વંદનાદિ કરવું. ”

એમ વિવેક સમજવો. વિશેષ ‘પ્રશ્નોત્તરથી સચું’. ઉપરની ‘મુક્કધુરા’ ગાથામાં પરિચિત પાસત્યાને (બાહ્ય વેષધારીને) અંગે શું કરવું? -એમ કહેલું છે, તે અધુરો પ્રસંગ હવે કહીએ છીએ. ચરણ-કરણથી (સાધુના મૂલ સી-તેર ગુણો અને ઉત્તર સી-તેર ગુણોથી) જ્રષ્ટ, જે માત્ર સાધુવેષ ધારી ભાવચારિત્રથી જ્રષ્ટ હોય, તેને અંગે સત્કારણે કરવા યોગ્ય કહીશું. એટલે કે કારણ વિના અભ્યુત્થાનાદિ ન જ કરવું, એમ કહેવાઈ જ ગયું હવે કારણે શું કરવું? તે કહીએ છીએ-

“ ત્રાયાહ નમુકારો, હત્થુસ્સેહો ય સીસનમણં ચ ।

સંપુચ્છણાચ્છણં છોમ-વંદણં વંદણં વા વિ ॥ ” (બુઁકંમા૦ ૪૫૪૫)

ભાવાર્થ-“ તે પાર્શ્વસ્થાદિ સાધુ સ્થાંડિલ ભૂમિ આદિ કેઈ સ્થલે મળે, તો ‘આપને કેમ છે?’ ‘વંદન કરું છું’ વગેરે વચન વ્યવહાર કરવો; તે ઉચ્ચ સ્વભાવવાળો હોય તો એ હાથે અંજલિ પણ કરવી; વધુ મહિમાવાળા કે વધારે ઉચ્ચ હોય તો મસ્તક પણ નમાવવું; અને તેથી પણ ઘણા પ્રતિષ્ઠાવંત હોય તો પ્રસંગાનુસાર બાહ્ય ભક્તિભાવ દેખાડવો, કુશળ સમાચાર પૂછવા, અમુક સમય બહુમાનપૂર્વક પાસે ઉભા રહેવું, વગેરે માર્ગમાં મળે ત્યારે ઉચિત કરવું : વિશેષ કારણે તો તેઓના સ્થાને (આશ્રયે) પણ જવું તથા ઉપર પ્રમાણે ઉચિત જાળવવા ઉપરાંત થોભવંદન કે જરૂરી હોય તો સમ્પૂર્ણ વંદન પણ કરવું. ” કયાં કારણોએ એમ કરવું? તે કારણો કહે છે કે-

“ પરિઆય(વાર)-પરિસ-પુરિસં, સ્વેત્તં કાલં ચ આગમં નચ્ચા ।

કારણજાણ જાણ, જહારિહં જસસં જં જોગમં (કાયવ્વં) ॥ (બુઁકંમા૦-૪૫૫૦)

ભાવાર્થ-“ પર્યાય (અલ્પચર્યાદિ ચારિત્ર) દીર્ઘકાલિન હોય, (અથવા શિષ્યાદિ પરિવાર ઘણો હોય), વિનયવાળા સાધુઓનો સમૂહ (પર્ષદ) જેઓને પ્રતિબદ્ધ (આજ્ઞાવર્તી) હોય, તેમનું વ્યક્તિત્વ (પુરુષાર્થ) જાણીને, અર્થાત્ કુલ-ગણ-સંઘ વગેરેના (હિતકારી) કાર્યો તેઓને આધિન

(એમના સહકાર વિના દુઃશક્ય) હોય તે વગેરે વિચારીને, ઉપરાંત ક્ષેત્રો (સાધુને વિચરવાનાં કે રહેવાનાં ગામ-નગર-ઉપાશ્રય વગેરે) તેઓને આધિન હોય, તેઓમાં દુષ્ટતાદાત્રિ (વિષમ) કાળમા નિર્વાહ કરવાનો (બીજાઓને સંભાળવાનો) ગુણ હોય, ‘સૂત્ર-અર્થ અને તદુભય રૂપ’ આગ-મરહસ્યના તે જ્ઞાતા હોય, (બીજા પાસેથી એ જ્ઞાન મળવું દુઃશક્ય હોય), વગેરે કારણે અભ્યુ-ત્યાનાદિ વિનય-વન્દન વગેરે જેને જેટલા પ્રમાણમાં જે કરવું જરૂરી હોય તેને તેટલું તે કરવું. ”

ઉપર કહ્યાં તે કારણે પણ શિથિલાચારી માનીને વિનયાદિ ન કરે તેને કહે છે કે-

“ एआई अकुव्वंतो, जहारिहं अरिहदेसिण मग्गे ।

ण भवइ पवयणभत्ती, अभत्तिमंताइआ दोसा ॥ ” (વૃ૦ક૦મા૦-૪૫૪૯)

ભાવાર્થ-“ એમ અરિહં તે કહેલા માર્ગે ચાલવા છતાં કષાયને વશ થઈ શાસ્ત્ર વચન મુજબ જે પાસત્યાદિને યથાયોગ્ય વંદનાદિ ન કરે, તેણે શાસનની ભક્તિ કરી ગણાતી નથી, પણ જિનાજ્ઞા વિરૂદ્ધ કરવાથી અભક્તિ, સ્વાર્થહાની, વગેરે દોષો થાય છે. ” તથા-

“ उपन्नकारणंमि, किङ्कमं जो न कुञ्ज दुविहं पि ।

पासत्याईआणं, उग्याया तस्स चत्तारि ॥ ” (વૃ૦ક૦મા૦-૪૫૪૦)

ભાવાર્થ-“ ઉપર કહ્યાં તેવાં કારણોમાં પણ, જે પાસત્યા વગેરેનો ‘અભ્યુત્યાન-વન્દન રૂપ’ એ પ્રકારે વિનય નથી કરતો, તેને ‘અતુલ્લઘુ, પ્રાયશ્ચિત લાગે છે વગેરે.

વિશેષ પ્રશ્નોત્તરથી સર્થ. હવે ચાલુ વિષયમાં બાકી રહેલો ‘અતુલ્લઘુ શ્રીસંઘને વન્દનનો વિધિ’ કહે છે કે-(એમ સાધુ-સાધ્વી-અવસન્ન વગેરેને વન્દન કરીને) શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને પણ ‘હું વન્દન કરું છું-વન્દન કરું છું’ એમ કહી સર્વ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને પણ વન્દન કરે.

કારણવશાત્ ત્યાં નિશ્ચાકૃત મંદિરમાં શરૂ ન આવ્યા હોય, તો સ્વશક્તિ પ્રમાણે સારા આડંબરપૂર્વક તેઓના ઉપાશ્રયે જઈને વન્દનાદિ સઘળો વિધિ કરે, શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ अह धम्मदेसणत्थं च, तत्थ सूरी न आगओ ।

पुव्वुत्तेण विहाणेणं, वसहीए गच्छए तओ ॥१॥ ” (ધ૦ ૨-ગા૦ ૧૪૬)

ભાવાર્થ-“ જો ધર્મદેશના માટે આચાર્ય ત્યાં (જિનમંદિરે) ન આવ્યા હોય, તો પૂર્વે કહેલા વિધિ પ્રમાણે તેઓની વસતિએ (ઉપાશ્રયે) જાય. ”

હવે તે પછી શ્રાવકે શું કરવું ? તે જણાવે છે-મૂળ ગાથા ૬૩નો ‘તથા’ શબ્દ શ્રાવકનો બીજો વિશેષ ધર્મ બતાવે છે માટે તે પછી શ્રાવક (હાટ વગેરે) યથાયોગ્ય સ્થાને જઈને ધર્મથી અવિરૂદ્ધ અર્થાત્ પોતે સ્વીકારેલા વ્રત-અભિગ્રહ વગેરેને કે ન્યાય-તીતિ વગેરે વ્યવહારશુદ્ધિને બાધા ન પહોંચે તેમ ધન ઉપાર્જન કરે, તે શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ જાણવો.

અહીં ‘યથાયોગ્ય સ્થાને’ એટલે જો રાજા હોય તો રાજસભામાં, મંત્રી હોય તો ન્યાય મંદિર (કચેરી)માં અને વ્યાપારી હોય તો દુકાને, એમ પોતાને ઘટિત સ્થાને જઈને એમ સમજવું. કારણ કે-શ્રી જિનમંદિરમાં (નિષ્કારણ) ઘણા વખત રહેવાથી દોષો લાગે છે, ચેત્યમાં વધુ રોકાવા માટે સાધુને ઉદ્દેશીને નિષેધ કરતાં કહ્યું છે કે-

“ जइवि न आहाकम्मं, भत्तिकयं तहवि वज्जयंतेहि ।

મત્તી સ્વલ્પ હોઈ કયા, જિણણ લોષ ત્રિ દિઢંતુ ॥૧૧॥ ”

“ વંધિત્તા કાસવઓ, વયળં અદ્વપુડસુદ્ધપોત્તીષ ।

પત્થિવમ્વાસપ્ સ્વલ્પ, વિત્તિનિમિત્તં મયાઈ વા ॥૨૧॥ ” (વ્યવહારમાળ્ય.)

ભાવાર્થ-“ જો કે શ્રી જિનમંદિર આધાકમાં (સાધુને માટે બનાવેલું) નથી, ભક્તિ માટે બંધાવેલું હોય છે, તો પણ (તેમાં વસવાટ) વર્જવાથી નિઃશ્વે જિનેશ્વરની ભક્તિ કરી ગણાય છે. લોકમાં પણ દૃષ્ટાંત છે કે-(૧). હજમ પણ આજીવિકા માટે કે કયથી રાજની સેવા (સુંડન વગેરે) કરતાં આઠ પડ કરીને શુદ્ધ વસ્ત્રથી મુખને બાંધે છે, તેમ અહીં તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ જાળની જેમ બાણુવી; તેની ભક્તિ માટે સાધુઓએ જિનમંદિરમાં જવાનું છે, માટે ત્યાં (વધુ) શોકાવાનો અધિકાર નથી (૨). ” કારણ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે કે-

“ દુભિગમ્થપરિ(મલ)સ્સાવી, તણુરપ્પેસઠ્ઠાણિઆ ।

દુહા વાઝવહો ચેવ, તેણ કુંતિ ન ચેહણ ॥૧૧॥ ” (વ્યવહારમાળ્ય.)

ભાવાર્થ-“ (સાધુનું શરીર, વસ્ત્રાદિ મલમલિન હોવાથી) દુર્ગંધ ઉછળતી હોય, સ્નાન પણ કરેલું હોય નહિ તથા શ્વાસોચ્છવાસ અને અપાનવાયુ એમ બે રીતિએ વાયુનો સંચાર પણ ચાલુ હોય, તેથી (જિનેશ્વરની આશાતના ટાળવા માટે) સાધુઓ ચૈત્યમાં રહેતા નથી. ” તથા-

“ તિન્નિ વા કઢ્ઢઈ જાવ, થુઈઓ તિસિલોહ્યા ।

તાવ તત્થ અણુણાયં, કારણેણ પરેણ ત્રિ ॥૧૧॥ ” (વ્યવહાર માળ્ય)

ભાવાર્થ-“ દેવવંદનમાં ત્રણ શ્લોકરૂપે ત્રણ સ્તુતિઓ કહેવાય છે, તે કહે ત્યાં સુધી સાધુને જિનમંદિરમાં રહેવાની અનુસા છે, વિશિષ્ટ કારણે તો તે ઉપરાંત પણ છૂટ છે. ”

(કયી ત્રણ વસ્તુઓ ?-‘ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં ’ ની આદિ ત્રણ ગાથાઓ, એક ‘ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં ’ બીજી ‘ જો દેવાણ વિમ્ ’ અને ત્રીજી ‘ ઇક્કો વિ નમુક્કારો ’-એ ત્રણ (મૂળ ગાથાઓ છે). પછીની ચોથી-પાંચમી ગાથાઓ અને ‘ વેયાવઘ્ઘગારાણં ’ વગેરે શાસનદેવતાની ચોથી સ્તુતિ સુધીનો વિધિ ગીતાર્થોની આચરણાથી વધારેલો છે, કારણ કે-‘ ગીતાર્થોએ આચરેલા વિધિને પણ મૂલ ગણધરભગવંતના કથનની જેમ સર્વે ભોક્ષાર્થીઓએ આચરવો જોઈએ ’-એવું શ્રીજિનવચન છે.)

ઉપરની બે ગાથાઓનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે- [ઉપા.૦ સાધુઓ જિનમંદિરમાં રહે નહિ, અથવા ચૈત્ય(દેવ)વંદનના છેલ્લા નમોત્યુ છું વગેરે પછી પ્રાર્થના રૂપે બોલાતી ત્રણ સ્તુતિઓ, કે જે છ આવશ્યક પૂર્ણ થયા પછી મંગલને માટે બોલાતી (નમોસ્તુ.૦ કે વિશાલલોચન.૦ વગેરે) ત્રણ સ્તુતિઓની જેમ પ્રાર્થના રૂપે બોલાય છે, ત્યાં સુધી જિનમંદિરની અનુસા છે, પછી સાધુ નિષ્કારણ મંદિરમાં રહે નહિ એમ સમજવું. જો ‘ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં ’ વગેરે ત્રણ ગાથાઓ માનીએ તો દેવવંદનની ક્રિયા અધુરી રહે, આગમમાં કહેલા-‘ વંદઈ નમંસઈ ત્તિ ’ આની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે-તે પ્રતિમાઓને “ ચૈત્યવંદન વગેરે પ્રસિદ્ધ વિધિપૂર્વક ‘ વંદન ’ કરે, પછી પ્રણિધાન (પ્રાર્થના) વગેરે દ્વારા ‘ નમસ્કાર ’ કરે. ” અર્થાત્ આ પ્રાર્થનાનું વિધાન હોવાથી, ત્રણ સ્તુતિઓ અહીં પ્રાર્થનારૂપ સમજવી. આથી પ્રણિધાન સૂત્રની ત્રણ સ્તુતિઓ માનવી કે ‘ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં ’ ની ? તે વિષયમાં દુરાચરને છોડીને આગમ-અર્થોનું રહસ્ય પૂર્વાપર વચનો બાધક ન થાય તેમ

વિચારવું, એમ ચૈત્યવન્દનભાષ્યની ‘સંધ્યાચાર’ નામની ટીકામાં જણાવ્યું છે. તાત્પર્ય કે-‘જય-વીરયશઃ’ વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓ કહે) ત્યાં સુધી સાધુને જિનમંદિરમાં રહેવાની અનુજ્ઞા છે. અને ‘ધર્મોપદેશ સાંભળવા આવેલા બળ્ય જીવોને ઉપકાર કરવો’ વગેરે કારણે તે પછી વધારે પણ ત્યાં રહેવાની અનુજ્ઞા છે. શ્રી તીર્થંકરો ગણુધરો વગેરેએ સાધુઓને વિના કારણે વધુ સમય રોકાતાં જનઆશાતના વગેરેનો સંભવ હોવાથી, મંદિરમાં વધુ રહેવાની આજ્ઞા કરી નથી.

આથી નક્કી થયું કે-સાધુઓ જે જિનેશ્વરની આશાતનાથી બચે તો શ્રાવકે તો વિશેષપણે આશાતનાથી બચવું જોઈએ. અર્થાત્ વિના કારણે શ્રાવકે પણ વધુ સમય મંદિરમાં રહેવું જોઈએ નહિ, માટે ‘જિનમંદિરેથી યથાયોગ્ય સ્થાને જઈને’ એમ કહ્યું તે યુક્તિસંગત જ છે. પ્રસંગોપાત આ વિવેક જણાવીને હવે ચાલુ અધિકારનું વર્ણન કરે છે કે-

‘ધર્મને બાધ ન આવે તેમ ધન મેળવવું’ એમ કહ્યું તેમાં ‘ધન મેળવવું’ એ વચન અનુવાદરૂપ છે કારણ કે-તે તો ઉપદેશ વિના પણ સહુ કોઈ કરે છે જ. માત્ર ‘ધર્મને બાધ ન આવે તેમ’ એ અંશ વિધાન રૂપે છે. કારણ ધર્મની રક્ષા જીવને સ્વયં સિદ્ધ હોતી નથી, પ્રેરણાની-ઉપદેશની અપેક્ષા રાખે છે. જેમાં પ્રેરણાની જરૂર હોય તે વિષયમાં જ ઉપદેશ કરવો સાર્થક છે. ‘ગૃહસ્થે ધન મેળવવું જોઈએ’ ‘ભૂખ્યાએ ભોજન કરવું જોઈએ’-એવી પ્રેરણાઓ વસ્તુતઃ નિરથક છે, કારણ કે-તે તો અનાદિકાળથી ‘આહારાદિ’ ચાર સંજ્ઞાઓને યોગે સર્વ જીવોને સદા સ્વયંસિદ્ધ છે જ (બાળકને પણ સ્તનપાન શોખવવું પડતું નથી); માટે જેનો અભ્યાસ નથી તે પારલૌકિક હિતમાં જ, મોહરૂપ અંધકારથી જેઓનાં જ્ઞાન નેત્રો મીંચાઈ ગયાં છે તેવા જીવોને શાસ્ત્ર એક દીવ્ય ચક્રુ રૂપ હોવાથી તેનો ઉપદેશ સાર્થક છે, અર્થાત્ તે વિષયમાં જ ઉપદેશ વ્યાજબી છે. એમ હવે પછી પણ, જીવને જે જે વિષય સ્વયંસિદ્ધ નથી તે તે વિષયમાં જ ઉપદેશ સફલ છે-એમ સ્વયં સમજવું.

ખીજી વાત, જ્ઞાની ઉપદેશકોએ વચનથી પણ પાપવ્યાપારને અનુમોદવો યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે-

“ સાવજ્જળવજ્જાણં, વયણાણં જો જ જાણઈ વિસેસં ।

વુત્તંપિ તસ્સ ન સ્વમં, કિમંમ પુણ દેસણં કાઉં ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જે સાવજ-નિરવધ (પાપ કે નિષ્પાપ) વચનોના ભેદને પણ જાણતો નથી તેને જોણવું પણ યોગ્ય નથી ત્યાં ઉપદેશ માટે તો પૂછવું જ શું ? ”

હવે તે ‘ધર્મબાધા’ કેવી રીતે તજવી? તે કહે છે કે-જો રાજા હોય તો તેણે ‘હસ્ત્રી’ અને ધનવાનમાં, લોકમાન્ય તથા અમાન્યમાં (સામાન્યમાં) અને ઉત્તમ કે અધમ મનુષ્યમાં ‘મધ્યસ્થ’ બનીને (નિષ્પક્ષપાતપણે) ન્યાય તોળવો, રાજકર્મચાત્રી હોય તો તેણે મંત્રીશ્વર શ્રી અભયકુમાર વગેરેની જેમ રાજા અને પ્રજા બન્નેનાં હિત સધાય તેમ વર્તવું અને વ્યાપારી હોય તો તેણે વ્યવહારશુદ્ધિ જાળવવી, દેશવિરૂદ્ધ-રાજવિરૂદ્ધ વગેરે નિષિદ્ધ કાર્યોના ત્યાગ કરવો અને ઉચિત કાર્યો કરીને આજીવિકા મેળવવી, તે જ ધર્મથી અવિરૂદ્ધ છે, શ્રાવકને આંગે કહ્યું છે કે-

“ વવહારસુદ્ધિદેસાઈ-વિરુદ્ધચાયઽચિઅકરણેહિં ।

તા કુણઈ અત્થચિંતં, નિવ્વાહિંતો નિઅં ધમ્મં ॥૧૭॥ ” (શ્રાદ્ધવિધિ મૂલ)

ભાવાર્થ—“વ્યવહારશુદ્ધિ સાચવીને, દેશાદિવિરુદ્ધ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને ઉચિત કાર્યોથી પોતાના ધર્મનું પાલન (રક્ષા) થાય, તેમ (શ્રાવક) અર્થચિંતા કરે.”

આજીવિકા સાત પ્રકારે મેળવાય છે. ૧-વેપારથી, ૨-વિદ્યાથી, ૩-ખેતીથી, ૪-શિક્ષકજાથી ૫-પશુપાલનથી, ૬-સેવાથી અને ૭ ભિક્ષાથી. તેમાં વ્યાપારીઓ વ્યાપારથી, વૈદ્ય (વિદ્યાવાળા) દોકા વિદ્યાથી, કુટુંબી (કણ્ઠથી) વગેરે ખેડુતો ખેતીથી, ગોવાળ (ભરવાડ) વગેરે પશુપાલનથી, ચિતારા વગેરે કળાકારો શિક્ષકજાથી, સેવકવર્ગ સેવાથી અને ભિક્ષારીઓ ભિક્ષાવૃત્તિથી આજીવિકા મેળવી શકે છે. તેમાં વ્યાપારીઓને ધનનો હિતકર ઉપાય વ્યાપાર જ છે. કહેવાય છે કે-

“ મહુમહણસ્સ ય વચ્છે, ન ચેવ કમલાયરે સિરી વસહી .

કિંતુ પુરિસાણ વવસાય-સાયરે તીરે મુહહાણં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ લક્ષ્મી વાસુદેવના વૃક્ષસ્થલે નથી રહેતી અને સરોવરમાં પણ નથી રહેતી, પરંતુ તે ઉદ્યમી પુરુષોના વ્યવસાય સમુદ્રમાં રહે છે અર્થાત્ તેઓ વ્યવસાયથી લક્ષ્મી મેળવે છે અને સુભટોને તો બાણના અગ્રભાગમાં રહે છે (અર્થાત્ તેઓ યુદ્ધથી લક્ષ્મી મેળવે છે.) ”

વેપાર પણ, એક-પોતાના સહાયકો (પીઠબળ), બીજા-નીવી (મુઠી રોકવાનું) બળ અને ત્રીજા-પોતાના શુભ ભાગ્યનો ઉદ્યકાળ, વગેરેને અનુરૂપ કરે તો જ લક્ષ્મી મળે છે, નહિ તો એકદમ નુકસાન વગેરે પણ થવું સંભવિત છે.

વેપારમાં શુદ્ધિ ‘ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ ’ બેદથી ચાર પ્રકારે છે. તેમાં-

૧. દ્રવ્યશુદ્ધિ-પંદર કર્મોદ્ધનો વગેરે ઘણા પાપારંભ કરવો પડે તેવી ચીજોનો વેપાર સર્વથા તજવો, જેમાં પાપારંભ સ્વદેશ હોય તેવી ચીજોનો વેપાર કરવો. છતાં દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગે તેવા અવપારંભવાળા વેપારથી જીવન નિર્વાહ ન થાય-ઘણા પાપવાળાં કઠોર કર્મો કરવાં પડે, તો પણ તે અનિચ્છાથી પોતાની નિંદાપૂર્વક-કરતો કરે. નિર્ધ્વંસ પરિણામથી ન કરે. કહ્યું છે કે-

“ વજ્રહિ તિવ્વારંમં, કુણ્ણહિ અકામો અનિવ્વહંતો અ (ઉ) .

થુણ્ણહિ નિરારંભજણે, દયાલુઓ સવ્વજીવેસું ॥૬૫॥ (ધર્મરત્ન પ્ર૦)

ભાવાર્થ—“ સર્વ જીવો પ્રત્યે કયાજી શ્રાવક, તીવ્ર (મહા) આરંભોનો ત્યાગ કરે અને જો નિર્વાહ ન થાય તો નિરૂપાયે ઇચ્છા વિના (આત્મનિંદા કરતો) પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે તથા આરંભ-સમારંભનો ત્યાગ કરનારાઓની સ્તુતિ કરે (શુભ ગાય), ” વળી વિચારે કે-

“ ધન્ના ય મહામુણિણો, મણસા વિ કરંતિ જે ન પરપીહં .

આરંભપાપવિરયા, મુંજંતિ તિકોહિપરિસુદ્ધં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ તે મહામુનિઓને ધન્ય છે, કે જેઓ બીજા જીવોને મનથી પણ પીડા કરતા નથી, આરંભવાળા પાપકાર્યોથી વિરામ પામેલો છે અને આહાર વગેરે સંયમને ઉપયોગી ચીજો પણ ૧૦૪ ત્રણ કોટીથી શુદ્ધ મળે તે જ વાપરે છે. ”

૧૦૪. સાધુએ- ‘ વ્યવ ’ હનન=સજીવનું નિર્જીવ કરવું નહિ, ‘ પાપ્યન ’=નિર્જીવને પણ પકાવવું નહિ ‘ કમણ્ણ ’=ખરીદ કરવું નહિ, ઓળ કારા હનન, પાપ્યન કે કમણ્ણ કરાવવું નહિ; અને સાધુને ઉદ્દેશીને ઓળએ હનન, પાપ્યન કે કમણ્ણ કરવું હોય તે લેવું નહિ-એ ત્રણ કોટીથી શુદ્ધ જાણવું.

એમ ઘણા આરંભવાળી વસ્તુઓના વેપારથી આજીવિકા મેળવે નહિ, તથા નજરે જોઈ ન હોય કે પરીક્ષા કરી ન હોય તેવી ચીજો ખરીદ કરે નહિ, સામુદાયિક-ઘણા માલિકોની હોય અથવા જોના માલિક વિષે શંકા હોય, તેવી ચીજ પોતે એકલો ખરીદે નહિ, ઘણા વેપારીઓના સાથમાં (સહીઆરી) ખરીદ કરે, કારણ કે-ખરીદ કર્યા પછી આપત્તિ આવે તો ઘણાઓની સહાય હોવાથી ધર્મખાધા ન થાય, ચોરી-ઠગાઈ વગેરેનો આરોપ આવે નહિ ઇત્યાદિ.

૨. ક્ષેત્રશુદ્ધિ-વેપાર ત્યાં કરવો કે જ્યાં સ્વપરરાજ્યનો ભય ન હોય, માંદગી (સામુદાયિક રોગ) ન હોય, ખીજાં પણ સંકટો વગેરે ઉપદ્રવો ન હોય, જ્યાં (જિનમંદિર, ગુરુનો યોગ કે ઉત્તમ સાધર્મિકો વગેરે) ધર્મસામગ્રી હોય; અન્ય સ્થળે ઘણો લાભ થાય તો પણ વેપાર કરવો નહિ (કારણ કે-તેથી કદાચિત્ સર્વ ધન, પ્રાણ, કે ધર્મનો પણ નાશ થાય.)

૩. કાળશુદ્ધિ-(પશુવૃણાની તથા ચૈત્ર-આસો મહિનાની) ત્રણ અઠાઈઓ તથા પર્વતિ-થિઓમાં વ્યાપાર સર્વથા બંધ રાખવો; તથા વર્ષાદિ ઋતુમાં જેનો જેનો વેપાર કરવામાં વિશેષ જીવહિંસાદિ થાય, તે તે ઋતુમાં તે તે વસ્તુઓનો વેપાર નહિ કરવો.

૪. ભાવશુદ્ધિ-આના અનેક પ્રકારો છે. જેમ કે-ક્ષત્રીઓ વગેરે જેઓ ઘાતક શસ્ત્રાદિ રાખનારા (કૂર) હોય, તેઓ સાથે સ્વરૂપ પણ લેવડદેવડ હિતાવહ નથી, નટ-વિટ (ભાંડ) વગેરે હલકા આચારવાળા (નીચા) માણસો સાથે ઉધાર વેપાર કરવો નહિ. વ્યાજે પણ જે આપવું તે વધુ કિંમતનાં ઘરેણાં (બદલો) લઈને આપવું નહિ તો વસૂલ કરતાં કલેશ-વૈર-ધર્મ-હાનિ વગેરે અનેક અનર્થો ઉપજે. આજીવિકાનો નિર્વાહ ન થતાં ઉધાર વેપાર કરવો પડે, તો પણ સત્યવાદીઓની સાથે જ કરવો. વ્યાજ પણ દેશ-કાળને વિચારીને ‘ એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ટકા ’ વગેરે ઉચિત લેવું, જેથી સમજી-શાણી માણસોમાં નિંદા ન થાય, ખીજાનાં નાંજીં વ્યાજે લીધાં હોય તો મુદત પૂર્ણ થયા પહેલાં ભરી દેવાં, કદાચ (કર્મયોગે લાભ ન થાય અને) મુદત પ્રમાણે આપવાની સગવડ ન હોય, તો પણ લેણદારને અસંતોષ ન થાય તેમ ધીમે ધીમે પણ આપવાનો ચત્ત રાખવો, નહિ તો વિશ્વાસભંગ થવાથી વ્યવહાર તૂટવાનો પ્રસંગ આવે; માટે દેવું આપવામાં વિલંબ ન કરવો, કહ્યું છે કે-

“ ધર્માર્મ્યમે ઋણચ્છેદે, કન્યાદાને ધનાગમે ।

શત્રુઘાતેઽગ્નિરોગે ચ, કાલક્ષેપં ન કારયેત્ ॥૧૥”

ભાવાર્થ-“ ધર્મ કરવામાં, દેવું આપવામાં, કન્યાને પરણાવવામાં, આવતું ધન લેવામાં, શત્રુ(તા)નો નાશ કરવામાં, શત્રુવાનલાદિ ઉપદ્રવમાં અને રોગાદિ હતાવવામાં વિલંબ નહિ કરવો. ”

અધુરું દેવું ભવાન્તરે લેણદારને ત્યાં ચાકર-પાડા-બળદ-ઉંટ તથા ગધેડા વગેરેનો અવતાર પામીને પણ પૂર્ણ કરવાનું (શાઓમાં મળતાં ઉદાહરણો પ્રમાણે) સંભવિત હોવાથી દેવું ચૂકવતાં નિર્વાહ કરવો મુશ્કેલ હોય. તો પણ તુર્ત લેણદારની નોકરી-ચાકરી વગેરે કરીને પણ પૂર્ણ કરવું.

દેવાદારનું આ કર્તવ્ય છે, તેમ લેણદારનું પણ, કર્તવ્ય છે, કે દેવાદાર સર્વથા દેવું આપવા અશક્ત હોય, તો માગવું નહિ, કારણ કે-માગવા છતાં તે આપી શકે નહિ; એથી બન્નેને આ-ર્ત-ધ્યાન-કલેશ અને તેથી પાપકર્મોનો વધારો જ થાય, માટે આશ્વાસન આપવું. કે-‘જ્યારે સગવડ થાય

ત્યારે આપજે, છતાં ન આપી શકે તો મ્હારું લેણું હું ધર્મસ્થાને કરું છું.” (અર્થાત્ ધર્મવ્યય તરીકે ગણું છું.) એમ કહીને છોડી દેવું. પણ પોતાનો લેણુદાર તરીકે સંબંધ લાંબો કાળ રાખવો નહિ, કારણ કે અકસ્માત્ આયુઃક્ષય થતાં ભવાન્તરમાં પરસ્પર બનતેને (એ હક્ક-મૂર્તિથી) વૈર-વૃદ્ધિ વગેરેના પ્રસંગો આવે. બીજું—વેપારમાં ધીરેણું પણ ધન જો પાછું ન આવે, તો ધર્મી આત્માએ તેને ધર્મવ્યય તરીકે છોડી દેવું. આ કારણે શક્ય હોય ત્યાં સુધી સાધર્મીઓ સાથે વેપાર કરવો ઉચિત છે, કે જેથી લેણું કદાચ રહી જાય તો પણ ધર્મમાર્ગે ઉપયોગી બને.

વળી બીજા ધનિકનો મત્સર પણ ન કરવો, કારણ કે—સંપત્તિ મગતો એ જો કર્મચીન છે, તો વ્યર્થ ઉભય ભવમાં દુઃખદાયી મત્સર કરવાથી શું લાભ ? અનાજ, ઔષધિ (ગંધીઆણું) કે વસ્તુ વગેરેનો વેપાર કરનારાએ પણ દુષ્કાળની ઇચ્છા, રોગચાળો થવાની કલ્પના, કે વસ્તુઓ ખુટી પડે તો સાડું વગેરે જગતને દુઃખદાયક બનાવોની ઇચ્છા ન કરવી, દેવયોગે દુષ્કાળ પડે, રોગની વૃદ્ધિ (રોગચાળો) થાય કે વસ્તુ વગેરે વસ્તુઓ ઓછી થવાથી મોંઘી થાય, ત્યારે પણ તે તે (ચીજોના ભાવો વધી જવાથી કે વેપારી પાસે થોડી હોવાથી સર્વેને તે આપી શકાય નહિ, એથી તેના અર્થાં સહુને દુઃખવું કારણ થાય માટે તેવી મોંઘી કે અછતવાળી) વસ્તુઓના વેપારની ઇચ્છા પણ ન કરવી, દૈવયોગે દુષ્કાળ, રોગચાળો કે વસ્તુઓની ઓછાથ વગેરે થઈ જાય ત્યારે પણ ‘ ઠીક થયું સારો લાભ થશે ’ વગેરે અનુમોદના પણ ન કરવી, કારણ કે—તેથી પણ મનની મલિનતા આદિ દોષો જ થાય છે, કહ્યું છે કે—

“ ઉચિત્તં મુત્તૂળ કલં, દન્વાદ્કમાગયં ચ ઉક્કરિસં ।

નિવહિઝમવિ જાણંતો, પરસ્સ સંતં ન ગિહિજ્ઞા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ ઉચિત’ (સંકટે ચાર-પાંચ ટકા વગેરે (પ્રમાણોપેત) બ્યાજ, અથવા ‘ વ્યાજે સ્યાદ્ દ્વિગુણં વિત્તં ’ એ કથનથી ‘ મૂલ કરતાં ધન બમણું થાય કે ધાન્ય ત્રણ ગણું થાય ’ તેવું બ્યાજ (લેવું ૧૦૪ નહિ) વળી ‘ દ્રવ્યાદિકમાગત ઉત્કર્ષ ’ એટલે ગણિમ (ગણીને અપાય તેવાં—સોપારી બચકાદિ), ધરિમ (તોલીને અપાય તેવાં કુંકુમાદિ), મેય (માપીને અપાય તે—ચોપડાદિ) અને પારિચ્છેદ (પરીક્ષા કરીને અપાય તે—સોનું, ઝવેરાત, વસ્ત્રાદિ), એ ચાર પ્રકારનાં તથા તેના અવાન્તર લેદો રૂપ અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યો (વસ્તુઓ) નો કોઈ કાળે, કોઈ સ્થલે કે કોઈ પ્રસંગે (કમથી એટલે) અછત વગેરે કારણોથી (ઉત્કર્ષ એટલે) ભાવ વધી ગયો હોય, તો વધેલા ભાવથી (લાંચ, રૂશ્વત વગેરે દ્વારા) વધારે ભાવ લેવો નહિ. અછત વગેરે કારણે ભાવ વધી જવાથી સોપારી આદિ વસ્તુઓમાં બમણો વગેરે નફો (લાભ) થતો હોય, ત્યારે પણ તે શુદ્ધ આશયથી લેવો, એવું ન વિચારવું કે—‘ વસ્તુઓની અછત થઈ તે સાડું થયું. ’ વળી કોઈની ઝોવાએલી ચીજ પણ, ‘ અમુકની છે ’ એમ જાણવા છતાં લેવી નહિ. ”

‘ બ્યાજ વગેરેમાં કે ખરીદ-વેચાણમાં દેશ-કાળને ઉચિત જ નફો લેવો, સજ્જનો નિંદા

૧૦૪. એ વચન કોઈ દુષ્કાળાદિ આપત્તિના પ્રસંગે અથવા ‘ બાર વર્ષે બમણા ’ એ અર્થમાં સંભવે છે. સામાન્ય પ્રસંગે તેટલું લેવાથી ‘ ફરતા ’ વધે, તેથી સજ્જનોમાં શોભા હણાય, એમ અનુચિત સમજીને કૌંસવું લખાણ કરેલું છે.

કરે તેવો ઘણો લેવો નહિ.' ઇત્યાદિ પ્રથમ પંચાશકની ટીકામાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું.

તથા તોલાં-માપાં ખોટાં રાખવાં નહિ કે તોળવામાં ન્યૂનાધિક્ય કરવું નહિ; સારા-હલકા રમ્મ (ઘી, તેલ વગેરે) કે સારી-નરસી વસ્તુઓ લેળ-સંલેળ કરવી નહિ; ઉપરાંત ' અનુચિત વ્યાજ લેવું; લાંચ આપવી-લેવી; ખોટો કર (ટેક્ષ) લેવો; ખોટાં કે ઘસાએલાં નાણાં વગેરે સારામાં આપવાં; વેચાણુ-ખરીદને ખોટાં ઠરાવવાં; બીજાના શ્રાહકોને ભરમાવવા; બીજી (સારી) વાનગી (નમુનો) બતાવીને બદલે બીજી (ખરાબ) વસ્તુ આપવી; અંધારામાં (દીવા વગેરેના પ્રકાશથી શ્રાહકો) ઠગાય તેમ વસ્તુ વગેરેનો વેપાર કરવો, મધો (શાહી-અક્ષરો-ત્રીપિ) બદલવા, ' ઇત્યાદિ બીજાઓને ઠગવાનું કાર્ય સર્વથા ન કરવું. કહ્યું છે કે-

“ વિધાય માયાં વિવિધૈરૂપાયૈઃ, પરસ્ય યે વચ્ચનમાચરન્તિ ।

તે વચ્ચયન્તિ ત્રિદિવાપવર્ગ-સુખાન્યહો ! મોહવિજૃમ્ભિતાનિ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેઓ અનેક પ્રકારે કપટ કરીને બીજાઓને ઠગવાનું કામ કરે છે, તેઓ ખરે-ખર, પોતાના આત્માને સ્વર્ગ કે મોક્ષના સુખોથી ઠગે છે. અહો ! મોહનો વિલાસ કેવો છે ? ”

તથા સ્વામી, મિત્ર, વિશ્વાસુ, દેવ, ગુરુ, વૃદ્ધ, બાળ વગેરેનો દ્રોહ કરવો કે કોઈની આપણુ ઓળખવી, વગેરે ઘેર પાપવાળાં કાર્યો તો હત્યા કરવા ખરાબર હોવાથી સર્વથા વર્જવાં.

પાપ બે પ્રકારનું છે-એક ગુપ્ત અને બીજું પ્રગટ. ગુપ્તના પાપ બે પ્રકારો છે-એક નહાતું અને બીજું મોટું. ખોટાં તોલ-માપ વગેરે ગુપ્ત પાપ નહાતું છે અને વિશ્વાસઘાત વગેરે ગુપ્ત પાપ મોટું છે. પ્રગટ પાપના પાણુ બે પ્રકારો છે-એક કુલાચારથી કરેલું બીજું નિર્લજ્જતાથી કરેલું તેમાં ગૃહસ્થો આરંભાદિ કરે અને મ્લેચ્છો હિંસા વગેરે કરે તે કુલાચારથી કરેલું પ્રગટ પાપ અને સાધુવેશમાં રહીને સાધુએ હિંસા વગેરે કરવાં તે નિર્લજ્જતાથી કરેલું પ્રગટ પાપ છે. નિર્લજ્જતા-દિકથી કરાતાં પ્રગટ પાપો શાસનની અપજ્ઞાના વગેરેમાં નિમિત્ત હોવાથી અનંત સંસારજનમણાદિનાં પાણુ કારણ બને છે અને કુલાચારથી કરેલા પ્રગટ પાપથી કર્મબંધ થોડો થાય છે. વળી ગુપ્ત કરાતું પાપ તો અસત્યરૂપ હોવાથી તેનાથી કર્મબંધ ઘણો આકરો થાય છે, કારણ કે-અસત્ય એ મોટામાં મોટું પાપ છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ એકાત્રાઽસત્યજં પાપં, પાપં નિઃશેષમન્યતઃ

ઋયોસ્તુલાવિધૃતયો-રાઘમેવાતિરિચ્યતે ॥૧॥ ” (પ્ર૦ ૨-શ્લો૦ ૬૪ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ એક તરફ અસત્યનું પાપ અને બીજી તરફ સર્વ પાપો-એમ તોલ કરતાં પહેલું (અસત્યનું) પાપ વધી જાય છે. ”

વળી જેની સાથે પ્રીતિ હોય તે (સંબંધીઓ વગેરે) ની સાથે તો લેવડ-દેવડનો ન્યવહાર વગેરે કદાપિ કરવું નહિ, આપણુ તો સાક્ષી વિના મિત્રને ઘેર પાણુ મૂકવી નહિ, મિત્ર વગેરેની મારફત બીજાને ધન મોકલાવવું ઇત્યાદિ પાણુ યોગ્ય નથી, કારણ કે-‘ અવિશ્વાસ ધન રળવામાં મૂળ (સાધન) છે અને બીજાનો વિશ્વાસ કરવો તે ધન ગુમાવવાનું મૂળ કારણ છે. ’

‘ જેમ-તેમ સોગન ખાવા ’ વગેરે પાણુ કરવું નહિ, તેમાં પાણુ દેવ ગુર્વાદિના સોગન તો સર્વથા વર્જવા. અને બીજાની લેવડદેવડમાં સાક્ષી બનવાના સંકટમાં પાણુ કદાપિ ઉતરવું નહિ.

સામુદાયિક ખરીદ કે વેચાણુ કરતાં અથવા વેપારમાં વિદ્યન ટળે અને ઇચ્છિત લાભ વગેરે

છપટ સિદ્ધિ માટે પ્રારંભમાં શ્રીનમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ કરવું, શ્રીગૌતમસ્વામીજી આદિતું નામ જપવું તથા તે વેપાર કે નફામાંથી કોઈ (અમુક લાભ કે) વસ્તુ દેવ-શુદ્ધની સેવામાં વાપરવી, ઇત્યાદિ કરવા જેવું છે; કારણ કે-દરેક કાર્યોની સિદ્ધિમાં ધર્મનું જ પ્રધાનપણું છે. ધન મેળવવા ઉદ્યમ કરનારે ‘સાત ક્ષેત્રોમાં વાપરીશ’ વગેરે ધર્મના મોટા મનોરથો ૧૦૫ કરવા અને ધન મળે ત્યારે તેને યથાશક્ય સફલ પણું કરવા. કહ્યું છે કે-

“વવસાયફલં વિહવો, વિહવસ્સ ફલં સુપત્તવિણિઓગો ।

તયભાવે વવસાઓ, વિહવો વિ અ દુગ્ગઈનિમિત્તં ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ-“વ્યાપારનું ફલ વૈભવ અને વૈભવનું ફલ સુપાત્રદાન છે, તે દાન વિના વ્યાપાર અને વૈભવ બન્ને ય દુર્ગતિનાં કારણ બને છે.”

એમ વ્યવહાર શુદ્ધિથી મેળવેલી ઋદ્ધિ ધર્મકાર્યમાં વાપરવાથી ધર્મઋદ્ધિ બને છે, નહિ તો તે લોભઋદ્ધિ કે પાપઋદ્ધિ બને છે. કહ્યું છે કે-

“ ધમ્મિઢ્ઠી મોગિઢ્ઠી, પાવિઢ્ઠી ઇઅ તિહા મવે ઇઢ્ઠી ।

સા મળઈ ધમ્મિઢ્ઠી, જા ણિજ્જઈ ધમ્મકજ્જેસું ॥૧૧॥”

“ સા મોગિઢ્ઠી, ગિજ્જઈ, સરીરમોગંમિ જીઈ ઉવઓગો ।

જા દાળમોગરહિઆ, સા પાવિઢ્ઠી અળત્થફલા ॥૨૧॥”

ભાવાર્થ-“ ધર્મઋદ્ધિ, લોભઋદ્ધિ, અને પાપઋદ્ધિ-એમ ઋદ્ધિના ત્રણ પ્રકારો છે. તેમાં જે ધર્મકાર્યમાં વપરાય તેને ‘ધર્મઋદ્ધિ’ જે શરીર અને લોભોમાં વપરાય તેને ‘લોભઋદ્ધિ’ અને દાનમાં કે લોભમાં-એકેયમાં ન વપરાય તેને અનર્થ કરનારી ‘પાપઋદ્ધિ’ જાણવી.”

માટે કરવા યોગ્ય ‘દેવપૂજા, દાન’ વગેરે દૈનિક કાર્યોમાં કે ‘સંઘપૂજા,’ ‘સાધર્મિક ભક્તિ’ વગેરે વાર્ષિક કાર્યોમાં અર્ચાને લક્ષ્મીને પુણ્યોપયોગી બનાવવી. પ્રસંગે (વિશેષ) પુણ્યનું કામ પણ તેને શોભાસ્પદ છે કે જે દરરોજ (સાધારણ) પુણ્યકાર્યો કરતો હોય. કમાણીની ઇચ્છા પણ ભાગ્યાનુસારે જ કરવી, નહિ તો આર્ત્તધ્યાન વધે અને નિષ્કારણ કર્મબંધ થાય. (લાભ તો પુરૂષાર્થ સાથે પ્રારંભ પ્રમાણે જ થાય છે.) અર્થ પણ કમાણીને અનુસારે કરવો. કારણ કહ્યું છે કે-

“ પાદમાયાન્નિધિં કુર્યાત્, પાદં વિત્તાય કલ્પયેત્ ।

ધર્મોપમોગયોઃ પાદં, પાદં મર્ત્તવ્યપોષણે ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ-“ કમાણીના ચોથા ભાગનો સંગ્રહ કરવો, ચોથો ભાગ વ્યાપારમાં રોકવો, ચોથો ભાગ ધર્મ અને લોભ-ઉપલોભમાં અર્થવો અને ચોથો ભાગ પોતાના આશ્રિતોને અર્થવો (આપવો).” કોઈ એમ પણ કહે છે કે-

“ આયાદર્દ્દં નિયુજીત ધર્મે સમધિકં તતઃ ।

શેષેણ શેષં કુર્વીત, યત્નતઃ તુચ્છમૈહિકમ્ ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ-“ કમાણીનો અડધો કે તેથી વધારે ભાગ ધર્મમાં અર્થવો અને બાકીનાથી આ

૧૦૫. ધર્મ માટે ધન કમાવાનો નિષેધ છે, ધન મેળવવા માટે ધર્મની સહાય ઇચ્છવી અનુચિત નથી.

લોકનાં ભોગ વગેરે સઘળાં તુલ્ય કાર્યો (જયણાથી) કરકસરથી કરવાં. ”

અહીં કેટલાકો વિવેક કરે છે કે-ઉપર કહેલા ચાર ભાગો સામાન્ય વૈભવવાળાને અને બે ભાગો શ્રીમંતને અંગે સમજવા.

અહીં ન્યાયોપાર્જિત ધન, અને ‘ સુપાત્રમાં વ્યય ’ એ બેના ચાર ભાગો થાય, તેમાં ન્યાયોપાર્જિત ધનનો સુપાત્રમાં વ્યય, એ પહેલો ભાગો શાલીભદ્ર શેઠની જેમ ‘ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું ’ અને ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યનો જે-તે પાત્રમાં વ્યય, એ બીજો ભાગો લાખ બ્રાહ્મણોને જમાડનારા બ્રાહ્મણની જેમ પાપાનુબંધી પુણ્યનું કારણ છે; અન્યાયથી મેળવેલા ધનનો સુપાત્રમાં વ્યય, એ ત્રીજો ભાગો રાજા વગેરે મોટા આરંભ કરનારાઓમાં ઘટે અને અન્યાયોપાર્જિત ધનનો કુપાત્રમાં વ્યય, એ ચોથો ભાગો વિવેકીએ તજવા યોગ્ય છે : માટે ધન મેળવવામાં ન્યાય સાચવવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે.

વ્યાપારશુદ્ધિથી જ ધર્મનાં પણ સઘળાં કાર્યો સફલ થાય છે. શ્રી શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ વવહારસુદ્ધી ધમ્મસ્સ, મૂલં સવ્વન્નૂ માસણ ।

વવહારેણં તુ સુદ્ધેણં, અત્થસુદ્ધી તઓ ભવે ॥૧૧॥ ”

“ સુદ્ધેણં ચેવ અત્થેણં, આહારો હોઈ સુદ્ધઓ ।

આહારેણં તુ સુદ્ધેણં, દેહસુદ્ધી જઓ ભવે ॥૨૧॥ ”

“ સુદ્ધેણં ચેવ દેહેણં, ધમ્મજુગ્ગો અ જાયઈ ।

જં જં કુણઈ કિચ્ચં તુ, તં તં સે સફલં ભવે ॥૩૧॥ ”

“ અણ્ણહા અફલં હોઈ, જં જં કિચ્ચં તુ સો કરે ।

વવહારસુદ્ધિરહિઓ, ધમ્મં સિંસાવણ જઓ ॥૪૧॥ ”

“ ધમ્મસિંસં કુણંતાણં, અપ્પણો ય પરસ્સ ય ।

અવોહી પરમા હોઈ, ઇઅ સુત્તે વિમાસિઅં ॥૫૧॥ ”

“ તમ્હા સવ્વપયત્તેણં, તં તં કુજ્જા વિયક્ખણો ।

જેણ ધમ્મસ્સ સિંસં તુ, ન કરે અબુહોજણો ॥૬૧॥ ” (ગા૦ ૧૫૧થી ૧૬૪)

ભાવાર્થ-“ સર્વજ્ઞ ભગવાંતે વ્યવહારશુદ્ધિને ધર્મનું મૂળ કહ્યું છે, કારણ કે-શુદ્ધ વ્યવહારથી ધનશુદ્ધિ થાય છે, શુદ્ધ ધનથી આહારશુદ્ધિ થાય છે, શુદ્ધ આહારથી દેહશુદ્ધિ થાય છે, દેહશુદ્ધિથી જીવ ધર્મની યોગ્યતા પામે છે અને જે જે કાર્યો કરે તે તે સફલ થાય છે. યોગ્યતા વિનાનો જીવ જે જે કરે તે તે અફલ થાય છે; વળી વ્યવહાર શુદ્ધિ (નીતિ) વિનાનો જીવ ધર્મની નિંદા કરાવે છે, આ ધર્મનિંદા કરનારને અને સાંભળનારને, દરેકને બોધિ (સમકિત) અતિ દુર્લભ થાય છે-એવું આગમ વચન છે; માટે વિચક્ષણ પુરૂષે સર્વ પ્રયત્નપૂર્વક તેવાં કાર્યો કરવાં, કે જેથી અભુધ (અજ્ઞાની) લોક ધર્મની નિંદા ન કરે. ”

માટે શ્રાવકે વ્યવહારશુદ્ધિ સારી સાચવવી જોઈએ. એ વ્યવહારશુદ્ધિનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે વ્યાપારમાં ‘ દેશાદિ (દેશ-કાળ-રાજા-લોક અને ધર્મ) વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ એ કહીએ

છીએ. હિતોપદેશમાળામાં કહ્યું છે કે-

“ દેસસ્સ ય કાલસ્સ ય, નિવસ્સ લોગસ્સ તહ ય ધમ્મસ ।

વજ્જંતો પઢિકૂલં, ધમ્મં સમ્મં ચ લહહ નરો ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“દેશ-કાળ રાજ-લોક તથા ધર્મથી ઊલટાં-પ્રતિજ્ઞ કાર્યોને વર્જનારો મનુષ્ય ધર્મને અને સુખને પામે છે.” તેમાં—

૧. દેશવિરુદ્ધ-જે દેશમાં જે કાર્યોને શિષ્ટ (શાશ્વત-પ્રતિષ્ઠિત) મનુષ્યોએ અકરણીય માન્યાં હોય, તે કાર્યો તે દેશની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ ગણાય, જેમ કે-સૌવીર દેશમાં ખેતીનો ધંધો વગેરે, અથવા જાતિ-કુલ વગેરેની અપેક્ષાએ જે જે કાર્યો અનુચિત હોય તે દેશવિરુદ્ધ ગણવાં. જેમ કે ‘બ્રાહ્મણે દારૂ પીવો’ વગેરે કાર્યો દેશવિરુદ્ધ ગણવાં.

૨. કાળવિરુદ્ધ-શીયાળામાં હિમાલય પર્વતની પાસે (વિશેષ ઠંડી હોય ત્યાં), ઉષ્ણઋતુમાં મારવાડ તરફ અને વર્ષાઋતુમાં પશ્ચિમ કે દક્ષિણના છેલ્લા પ્રદેશમાં સમુદ્રની નજીકના ભાગ તરફ જવું, અથવા સૂર્યોસ્ત પછી (રાત્રિએ) મોટા જંગલ તરફ જવું, વગેરે (તે તે ઋતુ-માં કે તે તે દિવસાદિ સમયમાં અઘટિત કાર્યો હાનિકારક હોવાથી) કાળવિરુદ્ધ ગણવાં. વળી ફાગણ મહિના પછી તલ પીલવા, પીલાવવા કે તેનો વેપાર કરવો, વર્ષાઋતુમાં ભાજીનાં શાક વગેરે ગ્રહણ કરવાં કરાવવાં ઇત્યાદિ પણ કાળવિરુદ્ધ ગણવાં.

૩. રાજવિરુદ્ધ-રાજમાન્ય પુરૂષનો અનાદર કરવો (માન નહિ આપવું), રાજાના અમાન્ય (દ્રોહી) મનુષ્યોની સોબત કરવી, લોભવશે વૈરી રાજાના રાજ્યમાં જવું, ત્યાંથી આવેલાઓ સાથે વ્યાપાર વગેરે કરવું, કમાણીમાંથી રાજાને આપવા યોગ્ય ભાગ નહિ આપવો કે દાણ વગેરે ભરવાં નહિ, ઇત્યાદિ (રાજાને અસહભાવ થાય કે તે શિક્ષા, ઠંડ વગેરે કરે તે સર્વ) રાજવિરુદ્ધ ગણવાં.

૪. લોકવિરુદ્ધ-કોઈની પણ નિંદા લોકવિરુદ્ધ છે તેમાંય જ્ઞાનાદિ ગુણોથી ભૂષિત ધર્માચાર્ય વગેરે ગુણવાનોની નિંદા તો વિશેષ લોકવિરુદ્ધ છે. અને આત્મશ્રેલાધા પણ લોકવિરુદ્ધ છે. કહ્યું છે કે—

“ પરપરિભવપરિવાદા-દાત્મોત્કર્ષાચ્ચ વચ્યતે કર્મ ।

નીચૈર્ગોત્રં પ્રતિભવ-મનેકભવકોટિદુર્મોચમ્ ॥૧૨॥ ”

ભાવાર્થ-“બીજના પરાભવ માટે તેની નિંદા કરવાથી તથા પોતાની પ્રશંસા કરવાથી ‘નીચ ગોત્ર’કર્મ બંધાય છે, કે જેના યોગે પ્રતિ ભવમાં જીવને હલકાં કુલ, જાતિ વગેરેમાં જન્મ લેવો પડે છે અને કોટો ભવો સુધી ભોગવવા છતાં પણ તેનાથી છૂટવું મુશ્કેલ બને છે.”

તથા સરલ-ભોજાજનોની હાંસી-મરકરી કરવી, ગુણવાનો ઉપર મત્સર (ઈર્ષ્યા-તેજોદ્રેષ) કરવો, ઉપકારીના ઉપકારને ભૂલી ઊલટો અપકાર કરવો, ઘણા લોકો જેની વિરુદ્ધ હોય તેની સોબત કરવી, લોકોમાં માનનીય-પૂજનીય હોય તેનો અનાદર કે અવજ્ઞા કરવી, ધર્મી અથવા સ્વજન-સંબંધીને સંકટ આવે ત્યારે સંતોષ માનવો-સારું માનવું, તેમનાં સંકટને ટાળવાની શક્તિ છતાં સહાય ન કરવી, પોતે જ્યાં રહેતો હોય તે દેશ, ગામ કે કુલ વગેરેના આચારો પાળવા નહિ, એથી ઊલટું વર્તન કરવું, સંપત્તિ-ઉન્નતિ કે અવસ્થાને ન છાજે તેવો અતિ ઉદ્વેગ

ભટ વેષ પહેરવો આહાર-વિહાર વગેરે કરવાં, કે કૃપણતાથી અતિ મલિન વેષ કે હલકાં આહારાદિ કરવાં, ઇત્યાદિ લોકવિરૂદ્ધ ગણાય છે. લોકવિરૂદ્ધ વર્તનથી આ ભવમાં પણ અપયશ વગેરે થાય છે. વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ કહ્યું છે કે—

“ લોકઃ સ્વલ્પાધારઃ, સર્વેષાં ધર્મ (બ્રહ્મ)ચારિણાં યસ્માત્ ।

તસ્માલ્લોકવિરુદ્ધ, ધર્મવિરુદ્ધ ચ સંત્યાજ્યમ્ ॥ (મશમરતિ-૧૩૧)

ભાવાર્થ—“ સર્વ ધર્મીઓને (બ્રહ્મચારીઓને) લોક એટલે શુદ્ધ લોકિક વ્યવહારો અથવા તે વ્યવહારોને પાળનાર જનસમૂહ આધાભૂત છે, માટે લોકવિરૂદ્ધ તથા ધર્મવિરૂદ્ધ વ્યવહાર (કાર્યો)નો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ.”

કારણ કે-લોકવિરૂદ્ધનો ત્યાગ કરનારા ઉપર મનુષ્યોનો અનુરાગ થાય છે અને તેથી તે પોતાના ધર્મનું નિર્વિઘ્ન પાલન કરી શકે વગેરે અનેક લાભો થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ एआहँ परिहरंतो, सव्वस्स जणस्स वल्लहो होइ ।

जणवल्लहत्तणं पुण, नरस्स सम्मत्तत्तखीअं ॥ ૧૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ આ લોકવિરૂદ્ધ કાર્યોનો ત્યાગ કરનારો મનુષ્ય સર્વ જનોને પ્રિય થાય છે અને ‘ સર્વજનપ્રિયત્વ ’ શુભ મનુષ્યને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે જીજ્ઞસ્ય કહ્યો છે.

૫. ધર્મવિરૂદ્ધ-ધર્મથી ઉલટાં મિથ્યાત્વ વધે તેવાં કાર્યો કરવાં, તથા ગાય-ખજાદ-લેંસ વગેરે મૂક પ્રાણીઓને નિર્દયપણે મારવાં, સખત બાંધવાં, વગેરે ક્રૂર આચરણ કરવું, જૂ વગેરે જીવોને (વાળ વગેરે જીવવાની સામગ્રી સાથે જયણાથી મૂકવાને બદલે) જ્યાં-ત્યાં નિરાધાર મૂકી દેવા, માંકડ વગેરેને તડકે નાખવા, માથાને (લીખ, જૂ વગેરે મરે તેમ) ખારીક કાંસકી-દાંતી-યાથી ઘોળવું, માથાની લીખો ફેડવી, ઉષ્ણકાળમાં ત્રણ વાર અને બાકીના કાળમાં બે વાર જડા કપડાના મોટા ગજણાથી સંખારો સચવાય તેવી રીતિએ પાણી ગાળવામાં તથા અનાજ-ઈંધણાં -(છાણાં-કોલસાદિ) શાક-પાન-ફળ વગેરેમાં ઉપજેલા જીવોની જયણા કરવામાં અનાદર કરવો, નહિ ભાંગેલી (અખંડ) સોપારી-ખારેક-વાલોળ કે ફળો વગેરે(જેવા વિના આખાં ને આખાં) મુખમાં નાખવાં જીવ હોય તો દેખાય તેમ ખ્યાલા વગેરેથી નહિ પીતાં ધર્મવિરૂદ્ધ નાજયાથી કે ધારથી પાણી વગેરે પીવું. રાંધવામાં-ખાંડવામાં-દળવામાં-ઘસવા(ચૂરવા)માં (તે તે પદાર્થોને જોવા વગેરેમાં), તથા મળ-મૂત્ર-શ્લેષ્મ કે ઉલટી વગેરે ફેંકવામાં અને પાન (તંબાળ)નો ગાળ-ચૂંક નાખવા વગેરેમાં સમ્યગ્ (જમીન જોઈને નાખવાં વગેરે) જયણા નહિ કરવી, ધર્મનાં કાર્યોમાં અનાદર કરવો, દેવ (એટલે મંદિર-મૂર્તિ-દેવદ્રવ્યાદિ)-શુ કેરુ સાધર્મિક પ્રત્યે દ્વેષ કરવો, વગેરે કાર્યો (જીવહિંસાદિ પાપોનાં કારણ હોવાથી) ધર્મવિરૂદ્ધ જાણવાં. તદુપરાંત દેવદ્રવ્ય, શુદ્રદ્રવ્ય કે સાધારણદ્રવ્યનો ઉપલોગ કરવો, ધર્મરહિત મનુષ્યની સોખત કરવી, ધર્મી જનોની હાંસી કરવી, તીવ્ર કોપાદિ ક્વાયો કરવા, ઘણાં પાપ થાય તેવી વસ્તુઓ લેવી-વેચવી, કર્મોદ્ધાન જેવાં-ઘણા પાપ-આરંભનાં કાર્યો કરવાં, તથા કોટવાળ (પોલીસ-ફોજદારી) વગેરે ક્રૂરતાવાળી નોકરી કરવી, વગેરે કાર્યો ધર્મવિરૂદ્ધ સ્ત્રમજવાં. ઉપરનાં દેશવિરૂદ્ધાદિ કાર્યો પણ ધર્મી કરે તો ધર્મનિંદાનો સંભવ છે, માટે તે પણ ‘ ધર્મવિરૂદ્ધ ’ કાર્યો કહેવાય છે. (માટે ધર્મીઓએ તેનો ત્યાગ કરવો.)

આ ‘દેશવિરૂદ્ધ’ વગેરે પાંચ પ્રકારનાં અકાર્યોનો શ્રાવકે ત્યાગ કરવો, તે ‘દેશાદિવિરૂદ્ધના ત્યાગ’ રૂપ શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ સમજવો. વળી—

ઉચિત આચરણુ—એટલે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી તે શ્રાવકનો વિશેષ ધર્મ છે. ‘પિતાનું ઔચિત્ય, માતાનું ઔચિત્ય’ વગેરે ઔચિત્યના નવ પ્રકારો કહ્યા છે. આ ઔચિત્ય—આચરણથી પણ સ્નેહવૃદ્ધિ, યશઃકીર્તિ વગેરે ઘણા લાભો થાય છે. હિતોપદેશમાળાની ગાથાઓમાં કહ્યું છે કે—

“ સામન્ને મણુઅત્તે, જં કેઈ પાડળંતિ રૂઢ કિર્તિં ।

તં સુણહ નિવ્વિઅપ્પં, ઉચિઆચરણસ્સ માહપ્પં ॥૧॥ ”

“ તં પુણ પિડ્—માડ્—સહોઅરેસુ પણ્ણિ—અવચ્ચ—સયણેસું ।

ગુરુજ્ઞ—નાયર—પરતિત્થિપ્પસુ પુરિસેણ કાયવ્વં ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ મનુષ્યપણું સર્વમાં સરખું હોવા છતાં, જે માણસો આ જગતમાં કીર્તિને મેળવે છે, તે તેના ઉચિત આચરણનો મહિમા છે—એમ નિશ્ચયથી સમજો. (૧) ઉત્તમ પુરૂષે તે ઔચિત્ય, ૧-પિતા, ૨-માતા, ૩-ભાઈ, ૪-પત્ની, ૫-પુત્ર-પુત્ર્યાદિ, ૬-સ્વજનો, ૭-ગુરુજનો (વડીલો), ૮-નગરજનો અને ૯-અન્યધર્મીઓ, એ નવનું કરવું જોઈએ. ” તેમાં—

૧. પિતા પ્રત્યે ઔચિત્ય—મન, વચન અને કાયાથી, ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તે ક્રમશઃ કહે છે—

“ પિઠ્ઠો તણુસુસ્સં, વિણ્ણં કિંકરુવ્વ કુણ્ણ સયં ।

વચ્ચં પિ સે પઢિચ્છહ, વચ્ચાઓ અપઢિઅં ચેવ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ—“ પિતાના શરીરની સેવા ચાકરની પેઠે વિનયપૂર્વક સ્વયં કરવી અને તેમનું વચન મુખમાંથી નીકળતાં જ-પડ્યા પહેલાં ઝીલવું. ”

તેમાં પિતાના પગ ધોવા-શરીર દબાવવું—ઉભા કરવા—નીચે બેસાડવા વગેરે તથા તે તે દેશમાં—કાળમાં તેમના શરીર (ધાતુઓ)ને અનુકુળ આવે તેવાં ભોજન, પથારી (પલંગાદિ), વસ્ત્રો અને વિદેપનો વગેરે ભોગસામગ્રી મેળવી આપવારૂપ શરીરસેવા કરવી, તે પણ બીજાના દબાણથી કે તેઓ પ્રત્યે અનાદરથી નહિ પણ પૂજ્યભાવપૂર્વક વિનયથી કરવી, અને તે પણ નોકર કે ચાકર દ્વારા ન કરાવતાં સ્વયં કરવી. તેનું કારણ છે કે—

“ પિતુઃ પુરો નિષ્ણઃ સન્, યાં શોમાં લમ્પતે સુતઃ ।

ઉચ્ચૈઃસિંહાસનસ્થસ્ય, શતાંશેનાપિ સા કુતઃ ? ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ પિતાના પિતા (વગેરે ગુરૂઓ)ની સામે (સેવકભાવે) નીચે બેઠેલો પુત્ર જે શોભા પામે છે તેનો શતાંશ (દોકડા જેટલો) પણ ઉંચા સિંહાસને બેઠેલાને ક્યાંથી મળે ? ન મળે.

માટે પિતાની સેવા સ્વયં કરવી. આ કાય-ઔચિત્ય બાણુવું. વળી પિતાના મુખમાંથી નીકળતો બોલ ‘પડતાં પહેલાં ઝીલો’ અર્થાત્ ‘આપે કહ્યું તે પ્રમાણુ’—એમ કહી આદરપૂર્વક તુર્ત સ્વીકારે—શિરોમાન્ય કરે, ‘સાંભળ્યાં છતાં ન સાંભળ્યું કરવું’, માથું ધૂણાવવું (નિષેધ કરવો), સ્વીકારવા છતાં યોગ્ય સમયે તે ન કરવું, અડધું કચું—ન કચું એમ રખડતું મૂકવું’ વગેરે અનાદર ન કરે. (આ વચન—ઔચિત્ય બાણુવું.) તથા—

“ ચિત્તં પિ હુ અણુઅત્તદ્, સત્ત્વપયત્તેણ સત્ત્વકજ્ઞેસું ।

ઉવજીવદ્ બુદ્ધિગુણે, નિઅસન્નમાર્વં પયાસેદ્ ॥૧૧॥ ”

આવાર્થ—“ દરેક કાર્યોમાં મનથી પણ સર્વથા પિતાની ઇચ્છાને અનુસરે (ઉલટ વિચાર પણ ન કરે), બુદ્ધિના આઠ ગુણોનો આશ્રય કરે અને પિતાની આગળ પોતાના હૃદયના ભાવો (પૂજ્યભાવે) પ્રગટ જણાવે ” અર્થાત્ ‘અમુક કાર્ય’ અમુક રીતિએ કરવું (કે ન કરવું) બ્યાજબી છે’ વગેરે પોતાની બુદ્ધિથી નિશ્ચિન સમજવા છતાં તે જ કરે કે જે પિતાને સંમત હોય. સકલ વ્યવહારોમાં તેઓની હિતશિશ્નાની ઇચ્છા રાખે, તેઓ જે સલાહ આપે તે સાંભળે, ઇત્યાદિ ‘સુશ્રુષા-શ્રવણ’ વગેરે બુદ્ધિના આઠ ગુણોનો અભ્યાસ કરે, કે જેથી ઘણા અનુભવવાળા પિતા વગેરે (વડીલો) અતિ પ્રસન્ન થઈને પોતાના અનુભવો પ્રમાણે તે તે કાર્યોના રહસ્ય(મર્મ)ને અવશ્ય જણાવે. વળી તેઓને હૃદયની વાતો—વિચારો સ્પષ્ટ જણાવે. જેમ કે—

“ આપુચ્છિતં પયદ્વદ્, કરણિજ્ઞેસું નિસેહિત્રો ઠાદ્ ।

સ્થલિણે સ્વરં પિ મણિત્રો, વિણીઅયં ન હુ વિલંબેદ્ ॥૧૨॥ ”

“ સત્ત્વિસેસં પરિપૂરદ્, ધમ્માણુગણ મળોરહે તસ્સ ।

પમાદ્ ઉચ્ચિઅકરણં, પિડણો જણણીદ્ વિ તહેવ ॥૨૨॥ ”

આવાર્થ—“ કરવા યોગ્ય દરેક કાર્યો તેમની આજ્ઞા મેળવીને કરે, અમુક કાર્યોનો તે નિષેધ કરે તો તે ન કરે, જૂઠાં થતાં કડક ઠપકો આપે તો પણ વિનયનું ઉદ્વેગન ન કરે (મનમાં માઠું ન લગાડે—ઉપકાર માને.) (૧). પિતાના મનમાં થતા ધાર્મિક મનોરથોને પ્રયત્નપૂર્વક પૂર્ણ (સફલ) કરે, ઇત્યાદિ પિતાને અંગે ઉચિત આચરણ જાણવું. માતા પ્રત્યે પણ તે જ પ્રકારે જાણવું (૨). ”

અભયકુમારે પિતા શ્રેણિકરાણ અને માતા ચેદ્વજ્જાતા મનોરથોને પૂર્ણ હતા, તેમ ઉત્તમ પુત્રે માતા-પિતાના આ લોકના બીજા મનોરથોને પણ પૂર્ણ કરવા અને ધર્મના મનોરથો, જેવા કે—સુદેવની પૂજા, ગુરુની સેવા, ધર્મશ્રવણ, વિરતિ (વ્રત વગેરે)નો સ્વીકાર, છ આવશ્યકો (પ્રતિ-ક્રમણ) કરવાં, સાત દેવોમાં ધન ખર્ચવું, તીર્થયાત્રાઓ કરવાં, દીન-અનાથ વગેરેનો ઉદ્ધાર કરવો, ઇત્યાદિ તેમના ધર્મ મનોરથોને તો ઘણા આદરપૂર્વક પૂર્ણ કરે. આમ કરવું તે આ જન્મના ગુરુ સમાન માતા-પિતાને અંગે સુપુત્રોનું કર્તવ્ય જ છે. શ્રીઅરિહંતદેવના ધર્મમાં જોડવા (સહાય કરવા) સિવાય મહા ઉપકારી એવાં માતા-પિતાના ઉપકારો જાહેર વાળવાનો બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી. સ્થાનાહનસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ તિણ્હં દુપ્પલ્લિઆરં સમણાડસો ! તંજહા અમ્માપિડણો, મદ્દિસ્સ, ધમ્માયરિઅસ્સ, દ્ધાદ્ ॥ ”

(અ ૨, ૩૦ ૧, સૂ ૧૩૨) અર્થાત્ “ હે શ્રમણ !, હે આયુષ્માન ! ત્રણના ઉપકારનો જાહેર વાળવો દુઃશક્ય છે. એક માતા-પિતાનો, બીજો સ્વામી (આજીવિકા દેનાર)નો અને ત્રીજો ધર્મા-આર્થનો, ” તેમાં—૧-દરરોજ પ્રભાતકાળે જે પુરૂષ માતા-પિતાને ‘શતપાક-સહસ્રપાક તેલ’ ચોળીને સુગંધીમાન દ્રવ્યોથી તેનું ઉદવર્તન કરીને, પછી ‘સુગંધી, ઉષ્ણ તથા ઠંડું’ એમ ત્રણ પ્રકારનાં પાણીથી સ્નાન કરાવીને, સર્વ અલંકારો પહેરાવીને, મનપસંદ પાત્રોમાં ઉત્તમ રસોઈ સહિત અદાર ભતિનાં શાકનું ભોજન કરાવે અને જવજાણીયાં ખાંધે ઉપાડીને ફેરવે તો પણ માતા-પિતા-

ના ઉપકારનો બદલો વળતો નથી; કિન્તુ માતા-પિતાને કેવલિભાષિત વચનો સમજાવીને, તેના ભેદ-પ્રભેદનું જ્ઞાન કરાવીને તે ધર્મમાં ભેડે તો જ પૂર્ણ બદલો વળે છે. ૨-કોઈ ધનવાન કોઈ દરિદ્રીને સહાય કરી ધનવાન બનાવે, પછી તે ધનવાન બનેલો દરિદ્રી, પોતાના ઉપકારીને કદાચ તે દરિદ્રી બને તે પહેલાં કે પછી પોતાનું સર્વ ધન વગેરે આપી દે, તો પણ બદલો વળતો નથી; માત્ર તેને કેવલિકથિત ધર્મ સમજાવીને તેમાં ભેડે તો જ વળે છે. તથા ૩-તથાવિષ કોઈ ધર્મીઆર્થ પાસેથી એક પણ ઉત્તમ ધાર્મિક વચન પામી કોઈ જીવ આયુષ્ય પૂર્ણ થયે દેવ ધાય, પછી તે ધર્મીઆર્થને દુષ્કાળના દુઃખથી પીડાતા હોય તો સુકાળવાળા પ્રદેશમાં પહોંચાડે કે કોઈ અટવીમાં બૂલા પડ્યા હોય તો પાર ઉતારે કે તેઓની કોઈ મહા દીર્ઘકાલીન રોગ-આતંક દૂર કરી તેમને નિરોગી બનાવે, તો પણ તેઓના ઉપકારનો બદલો વળે નહિ; સિવાય કે કોઈ દુષ્કર્મના ઉદ્ધે તેઓ ધર્મવિમુખ થયા હોય ત્યારે ફરીથી તેઓને શ્રીજ્ઞાનકથિત ધર્મ સમજાવીને ધર્મમાં ભેડે, અર્થાત્ તો જ તેઓના ઉપકારનો બદલો વળે.”

૨. માતાને અંગેનું ઔચિત્ય—માતાનું ઔચિત્ય પણ પિતાને અંગે કહ્યું તે સમજી કરવું, ઉપરાંત વિશેષ કહ્યું છે કે—

“ નવરં સે સવિસેસં, પયડ્ઢ માનાણવિત્તિમ્પણ્ડિમં ।

સ્ત્રીસહાવસુલહં, પરામવં વહ્ન ન હુ જેણં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ પિતા કરતાં પણ માતા પ્રત્યે અધિકતયા આદર—સદ્ભાવ પૂર્વક વર્તન કરવું, કારણ કે—સ્ત્રીસ્વભાવથી જ તે પરાભવ સહન કરી શકતી નથી.

પિતાથી માતા વિશેષ પૂજ્ય હોવાથી તેનું વિશેષ ઔચિત્ય અયુક્ત નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉપાધ્યાયાદ્દશાચાર્ય, આચાર્યાણાં શ્રુતં પિતા ।

સહસં તુ પિતુર્માતા, ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ ઉપાધ્યાય (લઘુવનાર ગુરુ) કરતાં આચાર્યનું (કલાચાર્યનું) દશગુણ, આચાર્યથી પિતાનું સો ગુણ અને પિતાથી માતાનું હજારગુણ ગૌરવ—મહત્ત્વ છે.”

ભાઈઓને અંગેનું ઔચિત્ય—તે માટે કહ્યું છે કે—

“ ઉચિઅં એવં પિ સહો-અરંમિ જં નિઅહ અપ્પસમમેઅં ।

જિદ્ધં વ કણિદ્ધં પિ હુ, વહુમન્નહ સવ્વકજ્જેસું ॥૧॥ ”

“ દંસહ ન પુદોમાવં, સઘ્માવં કહ્હ પુચ્છહ અ તસ્સ ।

વવહારંમિ પયઢ્ઢહ, ન નિગૂહહ થેવમવિ દવિણં ॥૨॥ ”

“ અવિણીઅં અણુઅત્તહ, મિત્તેહિતો રહો ઉવાલમહ ।

સયણજણાઓ સિવસં, દાવહ અન્નાવપસેણં ॥૩॥ ”

“ હિઅણ સસિણેહો વિહુ, પયડ્ઢહ કુવિઅં વ તસ્સ અપ્પાણં ।

પહિવન્નવિણયમગ્ગં, આલવહ અચ્છમ્મપિમ્મપરો ॥૪॥ ”

“ તપ્પણ્ણિપુત્તાહસું, સમદિઢ્ઠી હોહ દાણસમ્માણે ।

સાવકંમિ ઉ ઇત્તો, સવિસેસં કુણ્ણ સવ્વં પિ ॥૫॥ ”

ભાવાર્થ—“ભાઈઓને અંગેનું ઔચિત્ય એ છે કે-ભાઈઓને પોતાની બરાબર સમજવા, માટે ભાઈને પિતાતુલ્ય સમજવા, ન્હાના ભાઈઓનું પણ સર્વ કાર્યોમાં બહુમાન કરવું. તેઓથી બુદ્ધિમંત્રી રાખવો નહિ, હૃદયની વાતો સાફ કહેવી, અને તેઓના હૃદયની વાતો પૂછવી; સહવ્યવહારમાં-વેપારમાં જોડવા, અસહવ્યવહારમાં જોડવા નહિ; દ્રોહબુદ્ધિએ થોડું પણ ધન વગેરે તેઓથી છૂપાવવું નહિ; સંકટ પ્રસંગે ધરનો નિભાવ કરવા માટે તેનાથી શુભ સંગ્રહ કરવો. પડે તો તે પણ કરે જ. ‘કુસંગત’ વગેરેથી અવિનીત-અસહાયારી થતા ભાઈ પ્રત્યે શું કરવું? તે કહે છે કે-“ભાઈ અવિનીત થાય તો તેને ધીમે ધીમે સમજાવવો, સન્માર્ગે ચલાવવો, જરૂર પડે તો મિત્રોની પાસે એકાન્તમાં તેને ઠપકો દેવાવવો, સ્વજનો દ્વારા (પ્રગટ રીતે તેને ઉદેશીને નહિ પણ) બીજાના વ્યવહેરથી હિતશિક્ષા અપાવવી, હૃદયમાં સ્નેહ રાખવા છતાં પણ કારણે બહારથી તેના પ્રત્યે ક્રોધ કર્યો હોય તેવું આચરણ દેખાડવું (ગુસ્સો દેખાડવો) અને એમ કરતાં જો તે વિનયમાર્ગે આવી જાય તો નિશ્ચય પ્રેમપૂર્વક તેને બોલાવવો (સંભાળવો), એ ઉપાયો કરવા છતાં તે વિનીત ન જ અને, તો ‘એની એવી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) છે ’-એમ માની ઉપેક્ષા કરવી. (પણ કબાણ, દુરાચર, દેવ કે દુષ્ટિયન ન કરવું.) વળી વિનીત કે અવિનીત ભાઈનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ પ્રત્યે તો પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેની જેમ ચીજ-વસ્તુ આપવામાં કે સન્માનવામાં સમદષ્ટિ રાખવી (ભેદ ન રાખવો) અને સાવકી (એરમાન) માતાના પુત્રનું તો સગા ભાઈ કરતાં પણ વિશેષપણે સર્વ ઔચિત્ય બાળવવું; કારણ કે-એરમાન સાથે થોડું પણ અંતર રાખવાથી તે જાહેર થતાં જ તેનું ચિત્ત તુટે અને લોકોમાં અપવાદ (નિન્દા) થાય, ઇત્યાદિ ભાઈને અંગે ઔચિત્ય બાળવું.”

એજ પ્રમાણે બીજા પિતાતુલ્ય, માતાતુલ્ય કે ભાઈતુલ્ય ગણાતાં સ્ત્રી-પુરૂષો પ્રત્યે પણ યથાયોગ્ય ઔચિત્ય આચરવું. કહ્યું છે કે—

“ જનકશ્રોપકર્તાં ચ, યસ્તુ વિદ્યાગ્રયચ્છકઃ ।

અન્નદઃ પ્રાણદશ્ચૈવ, પશ્ચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૧॥ ”

“ રાજઃ પત્ની ગુરોઃ પત્ની, પત્નીમાતા તથૈવ ચ ।

સ્વમાતા ચોપમાતા ચ, પશ્ચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥ ”

“ સહોદરઃ સહાધ્યાયી, મિત્રં વા રોગપાલકઃ ।

માર્ગે વાક્યસસ્વા યસ્તુ, પશ્ચૈતે આતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ—“૧-જન્મદાતા પિતા, ૨-ઉપકારી, ૩-વિદ્યાદાતા, ૪-અન્નદાતા, અને ૫-પ્રાણદાતા, એ પાંચ પિતાઓ કહ્યા છે (અર્થાત્ બાકીના ચાર પણ પિતા સમાન છે.) ૧-રાજાની પત્ની, ૨-શુરુપત્ની, ૩-સાસુ, ૪-પોતાની જન્મદાત્રી અને ૫-એરમાન માતા, એ પાંચ માતાઓ કહી છે (અર્થાત્ બીજી ચારને પણ માતા સમાન ગણવી). ૧-એક જ માતાનો પુત્ર ભાઈ (સહોદર), ૨-સહાધ્યાયી (સાથે બાળનાર), ૩-મિત્ર, ૪-રોગમાં સહાય કરનાર તથા ૫-શુભાશીર્વામાં (દેશાટનમાં) સાથે વાત કરનાર (સહાયક)-એ પાંચ ભાઈઓ કહ્યા છે. (અર્થાત્ બાકીના સહાધ્યાયી વગેરેને પણ સગા ભાઈ સમાન ગણી તે તે વ્યક્તિઓનું પણ યથાયોગ્ય ઔચિત્ય સાચવવું.) ”

ભાઈઓનું કર્તવ્ય છે કે-તેઓએ ‘ધર્મકાર્યમાં પ્રમાદી થતા પોતાના ભાઈઓને તે તે ધર્મકાર્ય યાદ કરાવવું’ (અધર્મથી રોકવા, ધર્મમાં પ્રેરણા કરવી, પુનઃ પુનઃ ધર્મમાં જોડવા.) વગેરે સારી રીતિએ કરવું. કારણ કે-

“ મવગિહમજ્ઞામિ પમાય-જલણજલિઅંમિ મોહનિદ્રાણ ।

ઉદ્ભવહ જો સુઅંતં, સો તસ્સ જણો પરમવંધુ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ પ્રમાદ રૂપ અગ્નિથી બળતા સંસારરૂપ ધર્મમાં મોહનિદ્રાથી જાગેલા આત્માને જે મનુષ્ય જાગૃત કરે છે, તે તેનો પરમ (સાચો) અંધુ છે. ”

મિત્રને અંગે-પણ ભાઈની જેમ ઔચિત્ય કરવું. હવે પત્નીને અંગે કહે છે-

૪. પત્નીને અંગેનું ઔચિત્ય-

“ ઇઅ માદગયં ઉચિઅં, પળણીવિસયં પિ કિંપિ જંપેમો ।

સપ્પણયવયણસમ્માણ-ણેણ તં અમિમુહં કુણહ ॥૧॥ ”

“ સુસ્તુસાહ પયદ્વહ, વત્થાભરણાહ સમુચિઅં દેહ ।

નાદયપિચ્છણયાહસુ, જણસંમદેસુ વારેહ ॥૨॥ ”

“ રૂમહ રયણિપયારં, કુસીલપાસંહિસંગમવણેહ ।

ગિહકજ્જેસુ નિઓઅહ, ન વિઓઅહ અપ્પણા સદ્ધિ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ-“ એ ભાઈને અંગે ઔચિત્ય કહ્યું, હવે પત્નીને અંગે પણ કાંઈક કહીએ છીએ. પતિએ પત્નીને પ્રેમપૂર્વક જોલાવવી, (અવસરોચિત) સન્માન કરવું, વગેરે પોતાની તરફ તેનો આદરભાવ વધે તેમ વર્તવું; તેને (વડીલો આદિની) યથાયોગ્ય સેવામાં જોડવી; વસ્ત્ર-આભરણાદિ જે જેટલું ઉચિત હોય તે તેટલું જ આપવું, ઘણા મનુષ્યો એકઠા થતા હોય તેવાં નાટક-પ્રેક્ષણ વગેરે સ્થાને જતાં રોકવી; રાત્રે ઘેરથી બહાર જતાં રોકવી અને કુશીલ કે પાખંડીઓની સોળત કરવા ન દેવી, ધરનાં કાર્યોમાં (સતત) જોડવી અને પોતાથી જુદી ન પાડવી. ” અહીં ‘રાત્રિએ રાજમાર્ગે કે કોઈના ઘેર જવા વગેરેથી રોકે’-એમ કહ્યું એમાં વિશેષ એ છે કે-‘ધર્મકાર્ય-પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક કાર્યો માટે તો મા-બહેન વગેરે સુશીલ સ્ત્રીઓની સાથે જવાની રજા આપવી (રોકવી નહિ)’ અને ‘વિયોગ ન થવા દેવો’-એમ કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે-‘પ્રેમ પ્રાપ્ત: પરસ્પર મીલનથી-દર્શનથી ટકે છે.’ કહ્યું છે કે-

“ અવલોઅણેણ આલા-વણેણ ગુણકિસણેણ દાણેણ ।

હંદેણ વહુમાણસ્સ, નિબ્બરં જાયણ પિમ્મં ॥૧॥ ”

“ અહંસણેણ અહં-સણેણ દિટ્ઠં અણાલવંતેણ ।

માણેણસ્વમાણેણ (પવાસેણ)ય, પંચવિહં શિજ્ઞણ પેમ્મં ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ જોવાથી (મળવાથી), જોલાવવાથી, શુભોની પ્રસંશા કરવાથી, ઉચિત વસ્તુ આપવાથી અને તેની ઇચ્છાને અનુસરવાથી પ્રેમ નિશ્ચલ થાય છે; એથી ઊલટું-નહિ મળવાથી, વારંવાર મળવાથી (અતિ પરિચયથી), મળવા છતાં નહિ. જોલાવવાથી, (પોતાની) મોટાઈ

દાખવવાથી અને અપમાન કરવાથી (પરદેશ જવું વગેરે વિયોગથી), એમ પાંચ કારણોથી ગ્રેમ તૂટે છે. ” વળી—

“ અવમાણં ન પયાસહ, સ્વલિપ્ત સિક્ષેહ કુવિઅમણુણેહ ।

ધણહાણિબુદ્ધિધરમંત-વદઅરં પયડહ ન તીસે ॥૧॥ ”

“ સુકુલુગયાદિં પરિણય-વયાદિં નિચ્છમ્મધમ્મનિરયાદિં ।

સયણરમણીદિં પીદં, પાણહ સમાણધમ્માદિં ॥૨॥ ”

“ રોગાદસુ નોવિવલ્લહ, સુસહાઓ હોહ ધમ્મકજ્જેસું ।

પમાહ પણ્ણીગયં, ઉચિયં પાણ પુરિસસ્સ ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ—“ પોતાનું કોઈએ અપમાન કર્યું હોય તે સ્ત્રીને નિષ્કારણ જણાવવું નહિ. જો બૂલ કરે તો તેણીને એકાન્તમાં શિખામણ આપવી (શિક્ષા કરવી) અને કોપ કરે તો મનાવી લેવી. તદુપરાંત ધનની હાનિ-વૃદ્ધિની (વ્યાપારાદિમાં થયેલી લાભ-હાનિની) કે ધરની ગુપ્ત હકીકત સ્ત્રીને જણાવવી નહિ. ” તાત્પર્ય કે-વિના કારણ તેને અપમાન જણાવવું નહિ. (તેથી પતિને નિઃસત્વ માનીને તે પણ અપમાન કરતાં શીખી જાય,) થોડી પણ બૂલ થયે તેને સખત શિક્ષા કરવી (કેમ કે-ફરીથી તેવી બૂલ ન કરે) અને રીસાય તો તુર્ત મનાવી લેવી, નહિ તો સ્ત્રીભક્તિ સાહસિક હોવાથી એકદમ કુવે પડવું વગેરે અનર્થ કરે; ધનહાનિની વાત પણ ન કરવી, કારણ કે-તુચ્છ સ્વભાવને યોગે લોકમાં તે જાહેર કરે. ધનલાભની વાત પણ કહેવી, તેથી તે અમર્યાદિત ખર્ચ કરે. આ કારણથી જ ધર (ની બધી બાબતો)માં સ્ત્રીને પ્રધાનતા (મુખ્યતા) આપવી નહિ. વળી સારા કુલની, પરિણીત વયવાળી (પ્રૌઠ), નિર્લભ્યણે ધર્મના આચારોમાં રાગ ધરનારી અને સમાન ધર્મવાળી સ્વજન-કુટુંબીઓની સ્ત્રીઓ સાથે તેની પ્રીતિ કરાવવી; રાગ વગેરે આપત્તિ સમયે ઉપેક્ષા નહિ કરવી (ઔષધાદિ કરવું); ધર્મકાર્યોમાં તેને સારી રીતે સહાયક થવું. ઇત્યાદિ પુરૂષનું પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યેનું પ્રાયઃ ઉચિત વર્તન જાણવું. ”

૫. પુત્ર (અપત્ય) ને અંગે પિતાનું ઔચિત્ય-તે માટે કહ્યું છે કે-

“ પુત્તં પદ્મ પુણ ઉચિઅં, પિત્તણો લાલેહ બાલભાવંમિ ।

ઉમ્મીલિઅબુદ્ધિગુણં, કલાસુ કુસલં કુણહ કમસો ॥૧॥ ”

“ ગુરુદેવધમ્મસુહિસયણ-પરિચયં કારવેહ નિચ્ચંપિ ।

ઉત્તમલોપહિં સમં, મિત્તીભાવં રયાવેહ ॥૨॥ ”

“ ગિણ્હાવેહ અ પાણિં, સમાણકુલજમ્મરૂવકન્નાણં ।

ગિહભારંમિ નિજુંજહ, પહુત્તણં વિઅરહ કમેણં ॥૩॥ ”

“ પક્કવલ્લં ન પસંસહ, વસણોવહયાણ કહહ દુરવત્થં ।

આયં વયમવસેસં ચ, સોહપ સયમિમાહિંતો ॥૪॥ ”

“ દંસેહ નરિંદસમં, દેસંતરભાવપયડણં કુણહ ।

હ્વાહ અવચ્ચગયં, ઉચિઅં પિત્તણો મુણેઅન્વં ॥૫॥ ”

ભાવાર્થ—“પુત્રને અંગે ઓચિત્ય એ છે કે-બાલ્યકાળમાં પિતા તેનું લાલન-પાલન કરે અને જ્યારે શુશ્રુષાદિ બુદ્ધિના શુભો ખીલે ત્યારે તેને ઠરેક કળાઓનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરાવી કુશળ બનાવે (૧). દેવ-શુદ્ધ-ધર્મ-મિત્ર અને સ્વજનોનો હંમેશાં પરિચય કરાવે તથા ઉત્તમ (શિષ્ટ) પુરુષોની સાથે મૈત્રી કરાવે (૨). (યોગ્ય ઉમ્મરે) સમાન ઉમ્મર, સમાન કુલ, અને સમાન રૂપવાળી (ભિન્ન ગોત્રની) કન્યાઓ સાથે પરણાવે, અનુક્રમે ધરનો ભાર સોંપે-વ્યવહારોમાં જોડે તેમજ ઉત્તરોત્તર ધરનું પ્રભુત્વ પણ સોંપે (ધરનો અધિકારી બનાવે.) (૩). તેના શુભોની તેની હાજરીમાં પ્રશંસા ન કરે, કારણ કે-પિતાએ પુત્રની પ્રશંસા કરવી યોગ્ય નથી, પોતાનો નિર્વાહ વગેરે ન થતાં કેઈ સંયોગમાં કરવી પડે, તો પણ તેની સમક્ષ તો ન કરે; તેમ કરવાથી તેના શુભો વધતા અટકે અને અભિમાન, અવિનય વગેરે દોષો પ્રગટે.” કહ્યું પણ છે કે—

“પ્રત્યક્ષે ગુરવઃ સ્તુત્યાઃ પરોક્ષે મિત્ર-બાન્ધવાઃ ।

કર્માન્તે દાસમૃત્યાથ, નૈવ પુત્રા મૃતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ—“શુદ્ધજનોની સ્તુતિ તેઓની સમક્ષ કરવી, મિત્રો અને બાઈઓની (સ્વજનોની) પ્રશંસા પરોક્ષમાં કરવી, નોકરો-આકરો વગેરેને સોંપેલું કાર્ય પૂર્ણ કરે ત્યારે તેમની પ્રશંસા કરવી, સ્ત્રીની પ્રશંસા તેના મરણ પછી કરવી અને પુત્રની પ્રશંસા કદાપિ ન કરવી.”

વળી પુત્રોની આગળ જુગાર, ચોરી વગેરે વ્યસનો સેવનારા મનુષ્યોને તેનાથી થતી ‘નિર્ધનતા-તિરસ્કાર-રાજકંડ-તર્જના-તાડના’ વગેરે દુષ્ટ અવસ્થાઓનું વર્ણન કરવું, કે જેથી તેઓ વ્યસની ન થાય. તે ઉપરાંત આવક-બચકનો (કમાણી-ખર્ચનો) તથા બચતનો સઘળો હિસાબ પુત્રો પાસેથી માગતા રહેવું, જેથી પોતાનો મોભો (પ્રભુત્વ) જળવાઈ રહે અને પુત્રો સ્વચ્છંદી ન થાય (૪). રાજસભા દેખાડવી (ત્યાં જતા-આવતા કરવા) અને ખીજા ખીજા દેશોનું સ્વરૂપ પણ તેઓને જણાવવું (સમજાવવું) એ વગેરે પુત્રને અંગે પિતાનું ઉચિત કર્તવ્ય જાણવું (૫).” હવે—

૬. સ્વજનોને અંગે ઓચિત્ય-તે માટે કહ્યું છે કે—

“સયણેસુ સમુચિઅમિણં, જં તે નિઅગેહુદ્ધિકજ્જેસું ।

સમ્માણિજ્જ સયા વિ હુ, કરિજ્જ હાણીસુ વિ સમીવે ॥૧૧॥”

“સયમત્રિ તેસિં વસણૂ-સવેસુ હોઅવ્વમંતિઅંમિ સયા ।

સ્ત્રીણવિહવાણ રોગા-ઝરાણ કાયવ્વમુદ્ધરણં ॥૧૨॥”

“સ્વાહજ્જ પિટ્ઠિમંસં ન, તેસિ કુજ્જા ન સુકકલહં ચ ।

તદમિત્તેહિં મિત્તિં, ન કરિજ્જ કરિજ્જ મિત્તેહિં ॥૧૩॥”

“તયમાવે તગ્ગેહે, ન વહજ્જ ચહજ્જ અત્થસંબંધં ।

ગુરુદેવધમ્મકજ્જેસુ, ઇગચિત્તેહિં હોયવ્વં ॥૧૪॥”

ભાવાર્થ—“પિતા, માતા કે પત્નીના પક્ષવાળા (પિતરાઈઓ, માસાળીયા કે સાસરીયાં) મનુષ્યોને સ્વજનો કહેવાય છે. તેઓનું ઓચિત્ય—જ્યારે પોતાને ઘરે વૃદ્ધકાર્યો એટલે પુત્ર-જન્મ (લભ) વગેરે પ્રસંગો આવે ત્યારે તેઓને નિમંત્રણ કરવું, સત્કાર-સન્માન કરવું અને

હાનિપ્રસંગમાં (દરિદ્રતાદિ સંકટમાં) પણ તેઓને હંમેશાં પાસે રાખવા (સહાયક બનાવવા.) (૧). પોતે પણ તેઓના દરેક સંકટ પ્રસંગે કે સારા પ્રસંગે તેઓને ત્યાં જવું (સહાયક થવું), અને દરિદ્રતા કે રોગી અવસ્થામાં પીડાતા હોય ત્યારે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેઓનો ઉદ્ધાર કરવો (૨). પીઠ પાછળ તેઓની નિંદા કરવી નહિ કે તેઓની સાથે હાસ્ય-વિનોદ આતર પણ શુષ્ક-કલહ કરવો નહિ, તેઓના વિરોધી(વૈરી)ઓને મિત્ર કરવા નહિ, બલટમાં તેઓના મિત્રો સાથે મૈત્રી કરવી (૩). ગેરહાજરીમાં તેઓના ઘેર જવું નહિ, તેઓની સાથે વ્યાપાર (લેવડ-દેવડ)નો સંબંધ તો બાંધવો જ નહિ અને દેવ, ગુરુ કે ધર્મ સંબંધી કાર્યો તેઓની સાથે એકમત થઈને કરવાં (૪).” એ પ્રમાણે સ્વજનોને અંગે ઔચિત્ય કહ્યું. હવે-

૭. ધર્મચાર્ય અંગેનું ઔચિત્ય-ધર્મચાર્યના ઔચિત્ય માટે કહ્યું છે કે-

“ एमाई सयणोचिअ-मह धम्मायरिअसमुचिअं भणिमो ।

भत्तिबहुमाणपुण्वं, तेसि तिसंभंणि पणिवाओ ॥१॥ ”

“ तदंसिअनीईए, आवस्सयपमुहकिच्चकरणं च ।

धम्मोवएससत्तणं, तदंतिए सुद्धसद्धाए ॥२॥ ”

“ आएसं बहुमन्नइ, इमेसि मणसावि कुणइ नावचं ।

रुंभइ अवन्नवायं, थुइवायं पयडइ सयावि ॥३॥ ”

“ न इवइ छिइप्पेही, सुहिव्व अणुअत्तए सुह दुहेसुं ।

पडिणीअपच्चवायं, सव्वपयत्तेण वारेइ ॥४॥ ”

“ खलिअंमि चोइओ गुरु-जणेण मन्नइ तहत्ति સર્વંપિ ।

ચોઈ ગુરુજણં પિહુ, પમાય સ્વલિપ્પુ એંગંતે ॥૫॥ ”

“ कुणइ विणओवयारं, भत्तीए समयसमुचिअं सव्वं ।

गाढं गुणाणुरायं, निम्मायं वहइ हिअयंमि ॥६॥ ”

“ भावोवयारमेसिं, देसंतरिओ वि सुमरइ सयावि ।

इअ एवमाइ गुरुजण-समुचिअमुचिअं मुणेअव्वं ॥७॥ ”

ભાવાર્થ-“ઈત્યાદિ સ્વજન પ્રત્યેનું ઔચિત્ય કહ્યું. હવે ધર્મચાર્ય સંબંધી કહીએ છીએ. ધર્મચાર્યને ત્રણેય કાળ ભક્તિ-બહુમાનપૂર્વક વન્દન કરવું, તેમણે બતાવેલી નીતિ (વિધિ) પ્રમાણે આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) આદિ કર્તવ્યકર્મો કરવાં અને શુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમના મુખે દરરોજ ધર્મનું શ્રવણ કરવું, તેમની આજ્ઞા પ્રેમપૂર્વક માન્ય કરવી, મનથી પણ અવજ્ઞા કરવી નહિ, તેમનો અવલંબાદ બોલનારને અટકાવવા તથા તેમની હંમેશાં પ્રગટ રીતિએ પ્રશંસા-સ્તુતિ કરવી, તેમનાં છિદ્રો જોવાં નહિ. સુખ-દુઃખમાં મિત્રની જેમ વર્તીવ કરવો, ધર્મચાર્ય ઉપર થતા પ્રત્યનિકો (શત્રુઓ)ના ઉપદ્રવોને સર્વ પ્રયત્નપૂર્વક અટકાવવા, બૂલ થતાં તેઓ સુધારે (ઠપકો આપે) તે સર્વ ‘તહત્તિ’ કરવું (સ્વીકારવું) અને ગુરુની પણ કોઈ પ્રમાદ કે બૂલ થતી હોય તો એકાન્તમાં તેમને ‘હે ભગવન્ ! સચ્ચારિત્રપાત્ર-પૂજ્ય એવા આપને આમ કરવું તે શું ઉચિત

છે ? અર્થાત્ આપને આમ કરવું ન શાલે' (એમ વિનયપૂર્વક પ્રેરણા કરવી,) ધર્મશુદ્ધિ આવે ત્યારે તેમની સન્મુખ જવું, મકાનમાં આવે ત્યારે ઉભા થવું, આસન આપવું, પગ દાખવા, વગેરે કરવું તથા શુદ્ધ (નિર્દોષ) વસ્ત્ર-પાત્ર-આહાર-પાણી વગેરે સંયમમાં ઉપયોગી સર્વ સાધન-સામગ્રી તેમને આપવી. ઇત્યાદિ પૂર્ણ ભક્તિથી સર્વ પ્રકારનો તે તે સમયને ઉચિત વિનયોપચાર કરવો. નિષ્કપટભાવે તેમના શુભોના ચિત્તમાં અતિ ગાઢ અનુરાગ (પ્રેમ) રાખવો. વળી તેમણે સમ્યક્ત્વદાન-વ્રતોચ્ચારણ વગેરે જે જે ભાવ-ઉપકારો કર્યા હોય તેનું, તેઓ અન્ય સ્થાન(દેશ) માં વિચરતા હોય તો પણ, હંમેશાં સ્મરણ કરવું. આ બધું ધર્મશુદ્ધિઓને આશ્રીને ઉચિત વર્તન કરવું તે ધર્મોચાર્ય પ્રત્યેનું ઓચિત્ય કહેવાય છે." હવે-

૮. નગરજનોને અંગે ઓચિત્ય-તે માટે કહ્યું છે કે-

“ જત્ય સયં નિવસિજ્જહ, નયરે તત્થેવ જે કિર વસંતિ ।

સસમાણચિત્તિણો તે, નાયરયા નામ બુચ્ચંતિ ॥૧॥ ”

“ સમુચિઅમિણમો તેસિં, જમેગચિત્તેહિં સમસુહદુહેહિં ।

વસણૂસવતુલ્લગમા-ગમેહિં નિચ્ચંપિ હોઅન્વં ॥૨॥ ”

“ કાયન્વં કજ્જે તિહુ, ન ફમિક્કેણ દંસણં પહુણો ।

કજ્જો ન મંતમેઓ, પેસુન્નં પરિહરેઅન્વં ॥૩॥ ”

“ સમુવટ્ટિપ વિવાપ. તુલાસમાણેહિં ચેવ હોયન્વં ।

કારણસાવિક્કેહિં, તિહુણેઅન્વો ન નયમગ્ગો ॥૪॥ ”

“ બલિપ્પહિં દુબ્બલજણો, સુંક-કરાઈહિં નામિમવિઅન્વો ।

થેવાવરાહદોસે વિ, દંઢભૂમિં ન નેઅન્વો ॥૫॥ ”

“ કારણિપ્પહિં ચ સમં, કાયન્વો તા ન અત્થસંવંધો ।

કિં પુણ પહુણા સદ્ધિ, અપ્પહિઅં અહિલસંતેહિં ॥૬॥ ”

“ પર્વં પરુપ્પરં નાય-રાણ પાપ્પણ સમુચિઆચરણં ।

પરતિત્થિઆણ સમુચિઅ-મહ કિં પિ મગામિ લેસેણં ॥૭॥ ”

ભાવાર્થ-“ પોતે રહેતો હોય તે નગરશહેરમાં રહેનારા સમાન ધંધાવાળા એટલે વ્યાપારશક્તિથી આજીવિકા ચલાવનારા મનુષ્યો ‘નાગરિકો’ કહેવાય છે (૧). તેઓનું પરસ્પર ઓચિત્ય એ છે કે ‘પરસ્પર એકચિત્ત(સંપ)વાળા રહેવું, સુખ-દુઃખમાં સમાન થવું (બીજના સુખમાં સુખી અને દુઃખમાં દુઃખી થવું) અને એક-બીજના સંકટ કે ઉત્સવમાં સદાય તુલ્ય સંકટ કે હર્ષવાળા થવું. (અર્થાત્ બીજના લાભમાં ખુશી અને તોટામાં નારાજ થવું.) (૨). ગમે તેવું કાર્ય પડે પણ એકલાએ રાજ પાસે (દરબારમાં) ન જવું, (તેથી બીજાઓને અવિશ્વાસ થાય.) વિશ્વાસથી કોઈએ કહેલી વાત બીજા કોઈને કહેવી નહિ, કોઈની ચાહી ખાવી (ખાલવી) નહિ (૩). કોઈ પ્રસંગે પરસ્પર વિવાદ થાય તો પણ તુલા (ત્રાજવા)ની જેમ (મધ્યસ્થ) રહેવું (પક્ષ-પાત કરવો નહિ) અને સ્વજન-સંબંધી-જ્ઞાતિજન વગેરેના સંબંધથી કે લાંચ, ઉપકાર કે શક્તિ-

શ્રુતતા વગેરેથી પણ કદાપિ ન્યાયમાર્ગ છોડવો નહિ (બીજાને અન્યાય કરવો નહિ.) (૪). બળવાને (પોતાના ધન, સત્તા કે પીઠબળના ભેરે) નિર્મળ મનુષ્યોને દાણ, કર વગેરેથી દુઃખી (હિરાન) કરવા નહિ અને કોઈનો સામાન્ય (થોડો) અપરાધ થાય તેટલા માત્રથી દંડભૂમિ (કચેરી)માં ઘસડવો નહિ કારણ કે-અધિક દાણથી, કરથી કે રાજદંડથી પરાભવ પામેલા મનુષ્યો વિરૂદ્ધ થઈને સંપ તોડી નાખે છે, સંપ તોડવો યોગ્ય નથી, સંપથી જ એકબીજાનું બહુ થાય છે; માટે કોઈનો પરાભવ થાય તેવું કરવું નહિ અને એક બીજાનો સંપ તોડવો નહિ, કારણ કે-સર્વ નગરવાસીઓનું સંપથી જ કલ્યાણ છે (૫). વળી પોતાનું હિત ઇચ્છનારાએ કારણિકો (રાજ્યકર્મચારીઓ) ની સાથે પણ ધનની લેવડદેવડ કરવી હિતકર નથી તો રાજાની સાથે તો ધનની લેવડદેવડ કરાય જ કેમ? અર્થાત્ કરવી નહિ (૬). એ નગરજનોનું પ્રાયઃ પરસ્પર ઔચિત્ય કહ્યું. હવે અન્યધર્મીઓનું ઔચિત્ય દ્રુકમાં કહીશું (૭).

૬. અન્યધર્મીઓને આંગે ઔચિત્ય-તે માટે કહ્યું છે કે—

“एएसि तिथिआणं, भिक्खुमुवड्ढिआण नियगेहे ।

कायव्वमुचिअकिच्चं, विसेसओ रायमदिआणं ॥१॥ ”

“जइवि मणंमि न भत्ती, न पक्खवाओ अ तग्गयगुणेषुं ।

उचिअं गिहागणसुं, तहवि हु धम्मो गिहीण इमो ॥२॥ ”

“गेहागयाणमुचिअं, वसणावड्ढिआण तह समुद्धरणं ।

दुड्ढिआण दया एसो, सव्वेसिं सम्मओ धम्मो ॥३॥ ”

ભાવાર્થ—“અન્યધર્મીઓના શુરુ (સાધુ) બિક્ષાદિને માટે ઘેર આવે ત્યારે તેમને યથા-યોગ્ય દાન દેવું, વગેરે તેઓનું ઔચિત્ય કરવું. તેમાંય જેઓ રાજાને પૂજ્ય હોય તેઓનું તો સવિશેષ ઔચિત્ય કરવું. જે કે (સમક્રિતવંતના) ચિત્તમાં તેઓ તરફ લક્ષિતભાવ કે તેમના ગુણોનો પક્ષપાત ન હોય, છતાં ગૃહસ્થનો એ આચાર છે કે-પોતાના ઘેર આવેલાનું ઔચિત્ય સાચવવું ઘેર આવેલાનું ઔચિત્ય કરવું, સંકટમાં પડેલાને સહાય કરવી, તથા દુઃખીઓ પ્રત્યે દયા કરવી-એ સર્વ ધર્મવાળાઓને સામાન્ય ધર્મ છે.”

માટે હાહ્યાઓએ ઘેર આવેલાને સન્માનભર્યાં વચનોથી બોલાવવા, બેસવા માટે કહેવું, જે માટે આવ્યા હોય તે પૂછવું, શક્ય હોય તે કાર્ય કરી આપવું, વગેરે ઔચિત્ય કરવું,” કહ્યું પણ છે કે—

“सव्वत्थ उचिअकरणं, गुणाणुराओ रई अ जिणवयणे ।

अगुणेषु अ मज्झत्थं, समदिद्धिस्स किंगाइं ॥१॥ ” (સુદંસનાચરિઅં)

ભાવાર્થ—“સર્વનું ઔચિત્ય કરવું, બીજાના ગુણોમાં અનુરાગ કરવો, જિનવચનમાં પ્રીતિ કરવી તથા અવશુભીઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવી, એ સમક્રિતદૃષ્ટિનાં લક્ષણો છે.” વળી કહ્યું છે કે—

“मुंचंति न मज्जायं, जलनिहिणो नाञ्चला विहु चलंति ।

न कयावि उत्तमनरा, उचिआचरणं विलङ्घन्ति ॥१॥ ”

“तेणं चिअ जगगुरुणो, तित्थयरा विहु ागदत्थवासंमि ।

અમ્માપિઝગમુચિં, અમ્મુદ્ધાણાં કુવ્વંતિ ॥૨૦॥ ”

ભાવાર્થ-“ સમુદ્રો કદાપિ મર્યાદા મૂકતા નથી અને પર્વતો ચલાયમાન થતા નથી, તેમ ઉત્તમ પુરુષો કદાપિ ઉચિત આચારોને ઉલ્લંઘતા નથી. એ કારણથી જ ત્રણ જગતના ગુરૂ શ્રી તીર્થંકરદેવો પણ ગૃહસ્થપણે માતા-પિતાનું ‘ આવે ત્યારે ઊભા થવું ’ વગેરે ઔચિત્ય સાચવે છે.”

વ્યવહારશુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થને આચરવા યોગ્ય નવ પ્રકારનું ઔચિત્ય કહ્યું. એ રીતિએ ખન મેળવવામાં વ્યવહારશુદ્ધિ-ઔચિત્ય વગેરે સાચવવું તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે.

વ્યવહારશુદ્ધિનું વર્ણન કરીને, હવે તે પછીનાં બીજાં [ઉપાઠ-‘ મધ્યાહન આદિ સમયે કરવા યોગ્ય,] કર્તવ્યોરૂપ ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મનું વર્ણન કરે છે.

મૂલ-“ મધ્યાહનેર્જ્વાં ચ સત્પાત્રદાનપૂર્વે તુ મોજનમ્ ।

સંવરણકૃતિસ્તદ્ભૈઃ, સાર્દ્ધં શાસ્ત્રાર્થચિન્તનમ્ ॥૬૪॥ ”

મૂલાર્થ-“ મધ્યાહનકાળે જિનપૂજા કરીને સુપાત્રે દાનદેવાપૂર્વક ભોજન કરે અને પુનઃ ભોજન પછીનું પચ્ચક્ષુષાણુ કરીને તે તે શાસના સ્તાતાઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થોને વિચારે.”

ટીકાનો ભાવાર્થ-“ પહેલાં કહેલા જિનપૂજના વિધિ પ્રમાણે મધ્યાહનકાળે તો ઉત્તમ શાલી (ચોખા) વગેરેથી બનેલી રસોઈનું (નેવેદન) બેટણું કરવું ’ ઇત્યાદિ વિશેષતા પૂર્વક શ્રાવક બીજા વાર ‘ પૂજા ’ બેટલે (શ્રાવકનો અધિકાર હોવાથી) જિનપૂજા કરે, તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે-એમ અહીં તથા આગળ પણ નાક્યનો સંબંધ જોડવો : તથા ‘ સુપાત્રે ’ બેટલે સાધુ-મુનિરાજ આદિ સત્પાત્રને દાન દઈને (વહેરાવીને) પછી જ ભોજન કરે . સારાંશ કે-ગૃહસ્થનું ભોજન સુપાત્રદાન પૂર્વકનું જ હોય. અહીં પણ ‘ ભોજન કરે ’ એ કથન અનુવાદરૂપે અને ‘ દાન દઈને ’ એ વિધેય રૂપે છે. (અર્થાત ભોજન કરતાં પહેલાં ‘ દાન દેવું ’ જોઈએ ’ એમ જણાવવા માટે છે).

મધ્યાહનકાલિન જિનપૂજા, ભોજન, ‘ મધ્યાહનકાળે જ કરવું, ’ એવો એકાન્ત નથી, તીવ્ર ક્રુધાવાળાને તો ‘ ભૂખ લાગે તે ભોજનકાળ ’ એમ લોકરૂઢિ હોવાથી, મધ્યાહન પહેલાં પણ જિન-પૂજા કરીને પચ્ચક્ષુષાણુ પૂર્ણ થાય ત્યારે ભોજન કરવામાં દોષ નથી. દાન દેવામાં એવો વિધિ છે કે-

સુપાત્રદાનનો વિધિ-ભોજનનો સમય થાય ત્યારે સાધુ-મુનિરાજને નિમંત્રણ કરીને તેમને સાથે લઈને ઘર આવે, અગરસ્વયં ઘર પાસે આવતા મુનિરાજને દેખીને ‘ તેમની સન્મુખ જવું, ’ વગેરે વિનય કરે; કારણ કે-દાન દેવામાં ‘ પ્રતિપત્તિ ’ (સેવા રૂપ વિનયોપચાર) કરવો તે શ્રાવકોનો આચાર છે. તે પ્રતિપત્તિ (સેવા-વિનય) માટે યોગશ્યામમાં કહ્યું છે કે-

“ અમ્યુત્યાને તદાલોકે-ઝમિયાનં ચ તદાગમે ।

શિરમ્યઞ્જલિસંશ્લેષઃ, સ્વયમાસનદૌકનમ્ ॥૧॥ ”

“ આસનામિગ્રહો મક્ત્યા, વન્દના પર્યુપાસનમ્ ।

તદાનેન્નુગમથેતિ, પ્રતિપત્તિરિયં ગુરોઃ ॥૨॥ ” (પ્ર૦૩, -સ્ત્રો. ૧૨૫-૧૨૬)

ભાવાર્થ-“ ગુરૂને જોતાં જ ઊભા થવું, આવે ત્યારે સન્મુખ જવું, બે હાથ જોડીને મસ્તકે અંજલિ કરવી, બાતે આસન આપીને બેસવા માટે વિનંતિ કરવી; તેઓ બેસે તે પછી પોતે બેસવું (ઊભા રહે તો ઊભા રહેવું), વન્દન કરવું; શરીરસેવા કરવી અને બાત ત્યારે પાછળ

(વળવવા) જવું, ઇત્યાદિ ગુરૂનો પ્રતિપત્તિ રૂપ વિનય છે.” શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ આસણેણ નિમંતેત્તા, તઓ પરિણસંજુઓ ।

વંદણ મુણિણો તાહે, સંતાણુગસંજુણ ॥૧૧॥ ” (પ્રસ્તાવ ૩, ગા૦ ૧૭૩)

ભાવાર્થ-“ આસન સ્વીકારવા માટે વિનંતિ કરીને (આસન આપીને), પોતાના પરિ-
જન (ઘરના માણસો) સાથે, ક્ષમાદિ ગુણયુક્ત એવા તે મુનિરાજને વન્દન કરે.”

એમ પ્રતિપત્તિ (વિનય) કરીને દાન દેતાં શ્રાવક વિચારે કે-આ ક્ષેત્ર (ગામ) સંવેળી સાધુઓથી પરિચિત છે કે અસંવેળી સાધુઓથી ? (તાત્પર્ય કે-લોકો સાધુઓને દાન દેવાની ભાવનાવાળા છે કે નહિ ?) હાલ સુકાળ છે કે દુઃકાળ ? (અર્થાત્ લોકોનો ભાવ હોવા છતાં વહોરાવવાની સામગ્રી લભ્ય છે કે નહિ ?) તથા સાધુને ઉપકારક અમુક અમુક વસ્તુ સુલભ છે કે દુર્લભ ? (એટલે કે-ખીજાઓને ત્યાંથી અમુક જરૂરી વસ્તુઓ તેઓને મળે તેમ છે કે નહિ ? વગેરે વિચાર કરીને તેઓને જરૂરી જે પોતાને ત્યાં હોય તે આપવા પ્રથમ વિનંતિ કરે.) તેમાં પણ ‘આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-ગીતાર્થ-જ્ઞાની-તપસ્વી-બાલસાધુ-વૃદ્ધસાધુ-માંદા-ખીમાર કે ક્ષુધાદિ ઉપ-સર્ગો સહન કરવામાં સશક્ત-અશક્ત,’ વગેરે સર્વનો ખ્યાલ રાખે, (તાત્પર્ય કે-તે તે મુનિઓને જરૂરી તે તે વસ્તુઓ તે તે કાળે જરૂર પ્રમાણે વહોરાવવાનો વિવેક રાખે. સર્વ ઉત્તમ મુનિઓને સર્વ વસ્તુઓનું દાન દેવાની ભાવના રાખવા છતાં, આચાર્યમહારાજ વગેરેને યોગ્ય તે તે જરૂરીઆતોને સવિશેષ પૂર્ણ કરવાની ભાવના રાખે, અને દાન દેવામાં નીચેનાં દૂષણો ન સેવે.

દાનમાં દૂષણો-ખીજા દાતાની સ્પર્ધાથી, મોટાઇ મેળવવાના હેતુથી, મત્સરથી, સ્નેહ-રાગથી, લોકલજ્જથી, રાજાદિના ભયથી, ખીજના દાક્ષિણ્યથી, ખીજના અનુકરણથી, બદલો દેવાની ઇચ્છાથી, કપટથી, દાન દેવાના સમયમાં વિલંબ કરવાથી, અનાદરપૂર્વક આપવાથી, કઠોર (અપ-માનજનક) શબ્દો કહેવાથી, દાન દીધા પછી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી અને દીનતા પૂર્વક દેવાથી, વગેરે દોષોથી દેવા છતાં દાન દૂષિત બને છે (તેથી તેનું શુદ્ધ ફળ ન મળતાં પાપાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે, જેથી સંસારમાં રખડવું પડે છે.), માટે એ દૂષણો ટાળીને એકાન્તે (સાધુના ઉપકાર માટે નહિ પણ) પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર (ઉપકાર) કરવાની શુદ્ધ બુદ્ધિપૂર્વક દાન આપવું.

તે પણ (મુનિને અંગે કહેલા) બેતાલીશ દોષ વગેરેથી સંહિત નિર્દોષ, સર્વ કાંઈ પોતાને માટે વસાવેલું કે તૈયાર કરેલું હોય તેવું, અન્ન-પાન-વસ્ત્ર વગેરે ભોજન આદિના ૧૦૬ અનુક્રમથી પોતાની જાતે આપવું અથવા પોતે પાસે ભલા રહીને ઘરનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિને હાથે અપાવવું. શ્રાદ્ધ-દિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

૧૦૬. અનુક્રમે એટલે પહેલાં જરૂરી ઉત્તમ ભોજનાદિ વસ્તુઓની અને પછી ઉત્તરોત્તર સામાન્ય વસ્તુઓની વિનંતિ કરવી. જો કે શ્રાવકને સકારણે આધાકર્મી આદાર વહોરાવવાનો પણ અધિકાર છે, છતાં પોતાને માટે તૈયાર થયેલી નિર્દોષ વસ્તુ અલ્પ પ્રમાણમાં પણ જો ભાવપૂર્વક સુપાત્રે દેવામાં આવે, તો તે કોડોના દાન કરતાં પણ વિશેષ ફળ આપે છે, માટે શક્ય હોય ત્યાં સુધી પોતાની સગવડ કે જરૂરીઆતના ઉપેક્ષા કરીને પણ નિર્દોષ દેવું, તેમાં આત્માને સવિશેષ લાભ છે. એથી જ શ્રીમતી ચંદનબાલાના અડ-દના આકુલાનું કે સાડા બાર દોકડાની કમાણીવાળા પુણીયા શેઠનું દાન શાસ્ત્રમાં ઉંચા નંબરે ગણ્યું છે, તે પ્રસિદ્ધ છે; માટે સારાસારનો વિચાર કરીને વધુ કલ્યાણ થામ તેમ વર્તવું.

“ દેસં સ્વિતં તુ જાણિતા, અવત્થં પુરિસં તહા ।

વિજ્ઞો વ્વ રોગિઅસેવ, તઓ કિરિઅં પડંજણ ॥૧૧॥ ” (મસ્તાવ ર-મા૦ ૧૭૪)

ભાવાર્થ-“ સાધુને વિહાર માટે યોગ્ય કે અયોગ્ય ‘મગધ કે માલવો વગેરે’ દેશનો વિચાર કરે, આ ક્ષેત્રમાં (હોડો) સંવેગી સાધુઓથી પરિચિત (તેઓના આચારને જાણનારા) છે કે નહિ ? તે વિચારે, અમુક ચીજ અહીં સુલભ છે કે દુર્લભ તે વિચારે, સુકાલ-ડુંકાલ (રૂપ કાલ)નો વિચાર કરે અને પુરૂષની એટલે આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-ખાલ-વૃદ્ધ-માંદા-સહનશીલ કે (કોમળ શરીરવાળા શ્રીમંત કે રાજપુત્રાદિ) અસહનશીલ વગેરે જેને માટે દાન દેવાનું હોય તેનો વિચાર કરે, એમ સર્વ વિચાર કરીને ‘વૈદ્ય રોગીને આપે તેમ’ એટલે જેમ ‘વૈદ્ય દેશ-કાળ વગેરેનો વિચાર કરીને રોગ નાશ પામે અને રોગી સ્વીકારી શકે તેવું ઔષધ આપે’ તેમ, જેનાથી મુનિના શરીરનો અને સંવમનો નિર્વાહ થાય અને જ્ઞાનાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તેમ ખ્યાલ કરીને, તે તે આહાર-પાણી વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરેનું દાન કરે.”

તેમાં પણ જે જે વસ્તુઓ સાધુઓને આપવા યોગ્ય હોય, તે તે અહીં નામપૂર્વક જણાવીને સ્વીકારવા વિનંતિ કરે નહિ તો પહેલાં (તેઓના ઉપાશ્રયે) કરેલું નિમંત્રણ અસત્ય ઠરે. ખીજા વાત-વસ્તુઓ નામપૂર્વક જણાવવા છતાં સાધુ (કોઈ કારણે) ન વહોરે, તો પણ વિનંતિ કરવાથી પોતાને ફલ (પુણ્ય) થાય જ. ઊલટું, નામપૂર્વક વિનંતિ નહિ કરવાથી (વહોરાવવાની ભાવના હોય અને ‘સાધુને તે વસ્તુની જરૂર પણ હોય, છતાં (માગે નહિ) વહોરે નહિ,’ એટલે દાન દેવાનો અવસર નિષ્ફલ થવારૂપ નુકશાન થાય. એ પ્રમાણે ગુરૂને પડિલાભી (વહોરાવી)ને વન્દના કરી ભારણા સુધી કે આગળ પોતાની અનુકૂળતા (ભાવના) હોય ત્યાં સુધી વળાવીને (સાથે જઈને) પાછો ફરે. પોતાના ગામમાં સાધુ-મુનિરાજને યોગ ન હોય, ત્યારે પણ ભોજન વખતે આબુખાબુના માગોમાં જોયા કરે, રાહ જૂએ, અને ભાવના ભાવે કે-‘ વાદળ વિનાના વરસાદની જેમ અત્યારે પણ આબુધાર્યા મુનિ પધારે તો કૃતાર્થ થાઉં’ વગેરે. કહ્યું છે કે—

“ જં સાહૂણ ન દિણ્ણં, કહિંપિ તં સાવયા ન મુંજંતિ ।

પત્તે મોઝણસમણ, વારસ્સાડ્ડલોઝણં કુજ્ઞા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ ઉત્તમ શ્રાવકો જે વસ્તુ મુનિમહારાજને આપી ન હોય તેવી વસ્તુને ભોગવે (ખાય) નહિ, માટે જ ભોજન વખતે બારણે મુનિને આવવાની રાહ જોતા રહેવું.”

દાન કરવામાં ઉત્સર્ગ-અપવાદો આ પ્રમાણે છે—

“ સંથરણંમિ અસુદ્ધં, દુણ્હ વિ ગિણ્હંતદિંતયાણઽહિંઅં ।

આઝરદિહંતેણં, તં ચેવ હિંઅં અસંથરણે ॥૧૧॥ (શ્રા૦ દિ૦ કૃ૦, મા૦ ૧૭૫)

ભાવાર્થ-“ સાધુને (દોષિત વસ્તુ વિના) નિર્વાહ થાય તેમ હોય, ત્યારે દોષિત વહોરાવવાથી લેનાર-દેનાર બન્નેને પણ અહિત થાય છે અને (જરૂરી વસ્તુ વિના) ચાલે તેમ ન હોય ત્યારે તે દોષિત પણ લેવા-આપવાથી બન્નેને હિત થાય છે. આ અંગે વૈદ્ય-રોગીનું દષ્ટાન્ત સમજવું.” અર્થાત્ ‘નિર્દોષ-અચિત્ત (કલ્પ્ય)’ મળે તેમ હોય અને તેથી નિભાવ થઈ શકે તેમ હોય, છતાં સાધુ એંતાલીશ દોષ પૈકી કોઈ પણ દોષવાળાં આહારાદિ લે-વાપરે, તો ‘અપથ્ય

ખાનાર રોગીને રોગ વધે તેમ' સાધુને સંસાર વધે અને અપથ્ય આપનાર વૈદ્યની આલુવિકા તૂટે, તેમ નિષ્કારણ દોષિત આપનારને આગામી ભવનું આયુષ્ય (લાંબી સ્થિતિને બદલે) અલ્પ સ્થિતિવાળું બંધાય. એમ વૈદ્ય-રોગીને જેમ કુપથ્યથી અહિત થાય, તેમ અહીં પણ બન્નેનું અહિત થાય. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ જો જહ વ તહ લલ્લં (લુહો), ગિણ્હ આહારમુવહિમાઈઝં ।

સમણગુણમુકજોગી, સંસારપવહ્દઓ મણિઓ ॥૧૧॥ ” (ઓઘનિ૦, ગા૦ ૪૪૬)

ભાવાર્થ—“ સાધુના શુભેથી રહિત જે લોહુપી સાધુ આહાર-પાણી-ઉપધિ વગેરે (સદોષ-નિદોષ) જેવું મળે તેવું ગ્રહણ કરે, તેને જ્ઞાની છતાં સંસારની વૃદ્ધિ કરનારો કહ્યો છે. (અજ્ઞાની માટે તો કહેવું જ શું ?)”

ઠાયકને અંગે પણ (ભગવતીભાં સૂત્ર ૨૦૩માં) કહ્યું છે કે—“કહ્ણં મંતે ! અપ્પાહત્તાપ કમ્મં પકરિતિ ? ગોયમા ! પાણે અહ્વાહત્તા મ્મવહ, મુસં વહત્તા મ્મવહ, તહારુવં સમણં વા માહ્ણં વા અપાસુવર્ણં અણેસણિજ્જેર્ણં અસણપાણસાહમસાહમેજં પહિલામિત્તા મ્મવહ, પવં સલ્લુ જીવા અપ્પાહત્તાપ કમ્મં પકરિતિ ॥” અર્થાત્—શ્રી ગૌતમસ્વામીજી પૂછે કે—‘હે ભગવંત ! જીવો કયા કારણે અલ્પ આયુષ્યવાળું કર્મ બાંધે ?’ ભગવાન કહે છે કે—‘હે ગૌતમ ! જીવહિંસા કરનારા જીવદંડુ ઓલનારા અને તેવા પ્રકારના શ્રમણને અથવા માહણને અકાસુક (સચિત્ત) તથા અને-વર્ણીય (બેતાલીશ દોષવાળું) આહાર-પાણી-આદિમ કે સ્વાદિમ વહોરાવનારા જીવો નિશ્ચયથી આયુષ્ય કર્મ અલ્પ સ્થિતિનું બાંધે છે.’ એમ ઉત્સર્ગથી બન્નેને નુકશાન કરનારું તેવું દાન અહિતકર છે અને ‘રોગીની કોઈ એવી અવસ્થા હોય કે પથ્ય પણ કુપથ્ય થાય, (રોગ વધારે) અને કોઈ એવો રોગ હોય, કે જેમાં કુપથ્ય વસ્તુ પણ પથ્ય (રોગ નાશક) થાય.’ તેમ અપ-વાદથી-દુષ્કાળ, માંદગી વગેરે વિશેષ કારણે તો દોષિત આહારાદિ લેનાર-દેનાર બન્નેને તેવી કોઈ અસ્વથાના યોગે ઉપકારક (હિતકર) પણ બને. તાત્પર્ય એ છે કે—‘વિના કારણે દોષિત આહારાદિ લેવાં દેવાં તે કર્મબંધનું કારણ છે.’ તો પણ—

“ સચ્ચત્થ સંજમં સંજમાઓ અપ્પાણમેવ રક્ખિજ્ઞા ।

મુચ્છહ અહ્વાયાઓ, પુણો વિસોહી ન યાત્તિરહ ॥૧૧॥ ” (ઓઘનિ૦, ૪૭)

ભાવાર્થ—“ સર્વ પ્રવૃત્તિમાં સંયમની રક્ષા કરવી, પણ સંયમની રક્ષા કરતાં પ્રાણોના (સંયમના આધારભૂત શરીરનો) નાશ થતો હોય તો સંયમને ગોણું કરીને પણ શરીરની રક્ષા કરવી, કારણ કે—(અપવાદ સેવીને) સંકટમાંથી મુક્ત થયા પછી પુનઃ વિશેષાધિ (પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા શુદ્ધિ) થઈ શકે છે અને આશય શુદ્ધ (સંયમ રક્ષાનો) હોવાથી અવિરતિજન્ય કર્મનો બંધ થતો નથી.”

એ પ્રમાણે આગમના રહસ્યને જાણનારા ગીતાયો જરૂર પડે ત્યારે જ્ઞાનાદિ શુભારૂપ વધુ લાભના બિદેશથી જરૂરી દોષિત આહારાદિ લે કે દાતા તેઓને આપે, તો પણ તે દુષ્ટ (અહિતકર) નથી. વ્યવહાર ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

“ અપ્પેણ બહુમેસેજા, ઇઅં પંડિયલક્ષણં ।

સચ્ચાસુ પહિસેવાસુ, ઇઅં અટ્ટા(ટ્ટ)પયં વિહ ॥૧૧॥ ”

તથા--“ કાઠં અછિત્તિ અદુવા અહીહં, તવોવહાણેસુ અ ઉજ્જમિસ્સં ।

ગળં ચ નીર્હં વ સારવિસ્સં, સાલંક્સેવી સમુવેદ મુક્કં ॥૧૧॥ ” (પિઠિકા)

ભાવાર્થ--“ થોડી હાનિ લોગર્વાને પણ વધારે લાભ મેળવવાની ઈચ્છા કરવી તે પાંડિત્યુ લક્ષણ છે, વિદ્વાનોએ સર્વ પ્રતિસેવાઓમાં આ વ્યવહાર સંકેત કહેલો છે.” તાત્પર્ય કે-“ જે પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ લાભ રહ્યો હોય તે પ્રવૃત્તિથી થોડું નુકશાન વેડીને પણ વિશેષ લાભ મેળવવો, એ યોગ્ય માર્ગ છે, (૧) તથા અપવાદને સેવનાર એવો આશય રાખે કે-“ (અપવાદ સેવીને હું) મોક્ષમાર્ગને (સંયમને) અખંડ રાખીશ, અથવા જ્ઞાનાદિ અભ્યાસ કરીશ, અથવા તપ-ઉપવાસમાં વિશેષ ઉદ્યમ કરીશ, અથવા ન્યાયથી જિનાશા મુજબ ગણ (સાધુસમુદાય)ને સંભાળીશ. આવા શુદ્ધ આલંબનથી અપવાદને સેવનારો છતાં મોક્ષને પામે છે.” એ દોષિત લેનારને અંગે કહ્યું.

દાતારને પણ કારણે દોષિત પણ આપવાથી શુભ થાય છે. ભગવતી (સૂ. ૨૬૩)માં કહ્યું પણ છે કે-“ સમણોવાસયસ્સ જં મંતે ! તદ્ધારૂવં સમણં વા માહુણં વા અકાસુણં અણેસણિજ્જેણં અસણ-પાણ-સાહમ-સાહમેણં પહિલામેમાણસ્સ કિં કજ્જહ ? મોયમા ! મહુતરિઆ સે ણિજ્જરા કજ્જહ, અપ્પતરણ સે પાવકમ્મે કજ્જહ ત્તિ ॥ ” અર્થાત-શ્રી ગૌતમસ્વામીજી પૂછે છે કે-“ હે ભગવંત ! શ્રાવક, તેવા પ્રકારના શ્રમણને અથવા માહણને (સંકટ પ્રસંગે) ‘અપ્રાસુક-અનેવણીય (સચિત કે અકલ્પ્ય)’ અશન-પાન-પ્રાદિમ-સ્વાદિમ વહોરાવે તો તેને શું ફળ મળે ?’ ભગવંત કહે છે કે-“ હે ગૌતમ ! તેને ઘણી તો કર્મોની નિર્જરા થાય અને અલ્પ માત્ર પાપકર્મ બંધાય.”

તથા--“ પહસંતગિલાણેસું, આગમગાહીસુ તદ્ય કયલોણ ।

ઉત્તરપારણગમ્મિ અ, દિણં સુવહુકલં હોઈ ॥૧૨॥ ” (આ.દિ.૦કૃત્ય-૨૭૨)

ભાવાર્થ--“ પંથ (વિહાર) થી થાકેલાને, બીમારને, આગમ (ન્યાય તર્ક આદિ કઠિન શાસ્ત્રો) ભણનારને, લોચ કરેલાને, કે તપના ઉત્તરપારણે તપસ્વીને આપેલું દાન ઘણું જ ફળને આપે છે.”

આ વિષયમાં સમજવું કે-ઉપર કહેલો સઘળો દાનનો વિધિ ધનિક શ્રાવકને અંગે છે, કારણ કે-તે જ એક કે બીજા પક્ષ વગેરેનો ભેદ રાખ્યા વિના સર્વ સાધુઓને સરખી રીતિએ અન્ન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે સઘળું આપી શકે, દરિદ્ર શ્રાવક તો તે રીતિએ સર્વને આપવા અશક્ત હોવાથી પોતે સાધુઓને ‘દાનની શ્રદ્ધાવાળા બીજા શ્રાવકોનાં’ ઘરે બતાવે (અર્થાત બીજાને ત્યાં લઈ જાય.); અથવા (તુચ્છ) સામાન્ય સ્થિતિવાળો પોતે સર્વને સરખી રીતિએ આપવામાં અશક્ત હોવાથી ઉપકારનો બદલો વળી ન શકે તેવા પોતાના નજીકના ઉપકારી ધર્મશુદ્ધિ વિશેષ પૂજનીય હોવાથી તેઓને, કે તેઓના પરિવારના સાધુઓને પોતે આપે અને અન્ય સાધુઓને ધનિક શ્રાવકોનાં ઘરે બતાવે, એ કારણથી જ કહ્યું છે કે-

“ સદ્દેણં સદ્દિ વહિવે, સાહુણં વત્થમાઈ દાયવ્વં ।

શુણવંતાણઽવિસેસો, દિસાઈ તત્થવિ ન જેસત્થિ(ત્થો) ॥૧૩॥ ”

ભાવાર્થ--“ શ્રાવકે પોતે વૈભવવાળો હોય તો દરેક સાધુઓને વસ્ત્રાદિ સર્વ સરખું આપવું, શુભવંતોમાં ભેદ રાખવો નહિ, પણ તુચ્છ વૈભવવાળાએ દિશાપૂર્વક નીચે પ્રમાણે આપવું.” કહ્યું છે કે-

“ સંતેઅરલદ્વિજુણ-અરાહમાવેસુ હોઈ તુલ્લેસું ।

દાણં દિસાહમેષ, તીર્ણદિત્તસ્સ આણાઈ ॥ (પત્યાં પંચાં, માં ૪૩)

ભાવાર્થ—આ ગાથાની વ્યાખ્યામાં ત્યાં કહ્યું છે કે—વસ્તુતઃ શ્રાવકે ભેદ રાખ્યા વિના સરખી રીતિએ સર્વ સાધુઓને દાન દેવું જોઈએ, પણ જેઓ અલ્પ સંપત્તિવાળા તેમ આપી ન શકે, તેઓનો વિધિ પ્રશ્નોત્તરથી સમજાવીએ છીએ. પ્રશ્ન—લેનારા સાધુઓ વત્સાદિ અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય અને સહુને એકસરખી રીતિએ આપવાની શક્તિ ન હોય, ત્યારે શું કરવું? ઉત્તર—‘સાધુઓમાં કેટલાક વત્સાદિયુક્ત અને કેટલાક વત્સાદિ ઉપકરણો રહિત (તેની) જરૂરીઆતવાળા હોય, વત્સાદિની જરૂરીઆતવાળામાં પણ કેટલાક લબ્ધિવંત-વસ્તુ વગેરે મેળવી શકે તેવી શક્તિવાળા હોય અને કેટલાક મેળવી ન શકે તેવા સામાન્ય હોય, વત્સાદિ મેળવવાની શક્તિ (લબ્ધિ) વિનાના સામાન્ય સાધુઓમાં પણ કેટલાક સપક્ષની (વત્સાદિ પ્રાપ્ત કરાવી આપે તેવા બીજા સાધુઓની) સહાયવાળા હોય અને કેટલાકને તેવી સપક્ષની સહાય પણ ન હોય. બીજા બાબુ-દાન લેનારા સાધુઓ તે તે અવસ્થાઓમાં સમાન હોય, જેમ કે—ઠરેક વત્સાદિવાળા હોય કે તેની જરૂરીઆતવાળા હોય, જરૂરીઆતવાળા છતાં બધાં વત્સાદિ મેળવવાની લબ્ધિવાળા હોય કે તેવી લબ્ધિ વિનાના હોય, અથવા તેઓ બીજા સહકારી સાધુઓની સહાયથી મેળવી શકે તેવા હોય કે બીજાની સહાય વિનાના હોય.’ જેમ તેઓ તુલ્ય હોય તો અલ્પ સંપત્તિવાળા શ્રાવકે તુલ્ય સાધુઓમાં પણ દિગ્બંધનથી^{૧૦૭} નજીકના હોય તેઓને દાન આપવું. અર્થાત્ વસ્ત્રવાળા બેમાં વસ્ત્ર વિનાના બેમાં, લબ્ધિવાળા બેમાં, લબ્ધિ વિનાના બેમાં, સહકારી સાધુની સહાયવાળા બેમાં અને સહકારી સાધુની સહાય વિનાના બેમાં પણ જે સાધુ દિશાના સંબંધથી નજીકના હોય તેમને દાન આપવું. પ્રશ્ન—‘સરખી અવસ્થાવાળાને પણ, જે દિશાનું ઉલ્લંઘન કરીને આપે (દિગ્બંધની મર્યાદાને તોડે) તેને શું થાય?’ ઉત્તર—‘દિશાથી નજીકના હોય તેને મર્યાદા પ્રમાણે નહિ આપવાથી, ૧-જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ, ૨-અનવસ્થા (અનિષ્ટ પરંપરા ચાલે તે) અને ૩-મિથ્યાત્વ, એ ત્રણ દોષો લાગે. તે સિવાયના (શ્રીમંત) શ્રાવકોને અંગે એ દિશાનો સંબંધ કહ્યા નથી. આગમમાં ‘આભવત્ વ્યવહાર’ની^{૧૦૮} અપેક્ષાએ આવો દિશાનો સંબંધ (દિગ્બંધ) સર્વને અંગે નહિ, પણ જે દીક્ષાની ઇચ્છાવાળો હોય અથવા જેણે દીક્ષા લઈને છોડી દીધી હોય, તેવા ગૃહસ્થને માટે જ દેખાય છે, કારણ કે—‘કલ્પવ્યવહારમાં ‘દિશાની’ વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે કહેલી છે—

‘દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાવાળો શ્રાવક સામાયિકાદિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતો જેનાથી પોતે ધર્મનો પ્રતિભોધ પામ્યો હોય, તે ત્રણ વર્ષ સુધી તે આચાર્યનો જ ગણાય.’ કહ્યું છે કે—

“સામાજાહ્વ સ્વલુ, ધમ્માયરિઅસ્સ તિણિ જા વાસા ।

નિયમેણ હોઈ સેહો, ઉજ્જમઓ તદુવરિ મયણા ॥૧૧॥”

૧૦૭. ‘દિગ્બંધ’, જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે. તેનો ભાવ એ છે કે—દાન લેનારા ગૃહસ્થ ઉપર જે સાધુનો (ધર્મોપદેશાદિરૂપે) વિશેષ ઉપકાર હોય તે સાધુનો તે ગૃહસ્થને વિશેષ સંબંધ ગણાય, એવો સંબંધ જેનો જે ગૃહસ્થની ઉપર હોય, તે સાધુ તે ગૃહસ્થને દિશાથી નજીક ગણાય.

૧૦૮. ‘આભવત્ વ્યવહાર’ એટલે ગૃહસ્થ જે સાધુના ઉપદેશ વગેરેથી ભાવિત થયો હોય (ધર્મી થયો હોય), તે સાધુનો તેના ઉપર અધિકાર (હક્ક) ગણાય, તેને પૂજ્યા વિના બીજાને તેને દીક્ષા-વંત વગેરે આપી શકે નહિ; આવા અધિકારની મુદતની વ્યવસ્થાને ‘આભવત્ વ્યવહાર’ કહે છે.

ભાવાર્થ—“ સામાયિકાદિ સૂત્રના અભ્યાસ વગેરેમાં ઉદ્યમ કરતા દીક્ષાર્થી આવક, ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી નિયમા જેની પાસે તે સામાયિકાદિ ભર્યો હોય તે ધર્માચાર્ય (પ્રતિબોધકાર્થ) નો તે શિષ્ય નાણુવો, પછીને નિયમ નથી. ”

જે દીક્ષિત થયા પછી નિન્દવાદિ મિથ્યાત્વ અવસ્થા (પતન) પામીને પુનઃ દીક્ષા સ્વીકારે, તેને માટે પોતાની ઇચ્છાનુસાર દિશાનો સંબંધ છે. (અર્થાત્ પૂર્વગુરૂની સાથે તેના સંબંધનો એકાન્ત નિયમ નથી), પણ જેણે દીક્ષા છોડી દેવા છતાં સમ્યક્ત્વ છોડ્યું ન હોય, તેવો આવક અનેકો ગૃહસ્થ જો ફરીથી દીક્ષા લેવા ઇચ્છે તો તે (દીક્ષા છોડ્યાથી) ત્રણ વર્ષ સુધી પૂર્વાચાર્યનો (પૂર્વ ગુરૂનો) જ ગણાય બીજા પાસે લઈ શકે નહિ.) કહ્યું છે કે—

“ પરિમનિન્દા વા, સમ્મહંસજનદે ઉ ઉવસંતે ।

તદ્વિસમેવ ઇચ્છા, સમ્મત્તજુષ સમા તિણિ ॥૧૥”

ભાવાર્થ—“ જે દીક્ષા છોડીને બીજા ધર્મનો સાધુ થઈ જાય અથવા નિન્દવ બને, કે દીક્ષા અને સમ્યક્ત્વ બંનેથી બ્રહ્મ થાય, એમ સમક્ષિતથી પણ પતિત થયા પછી જો પુનઃ (તેનું) મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત થાય, એટલે કે— જેની દીક્ષા કે ધર્મ સ્વીકારે, તો તે દિવસથી જ ઇચ્છા પ્રમાણે તે કોઈને પણ ગુરૂ કરી શકે છે (તેની ઉપર ગુરૂનો અધિકાર એક દિવસ પણ રહેતો નથી), પણ જેણે (ચારિત્ર છોડવા છતાં) સમ્યક્ત્વ લગ્યું નથી, તેને તો ત્રણ વર્ષ સુધી પૂર્વગુરૂનો જ નાણુવો. ”

તેમાં સમ્યક્ત્વવાળો છતાં જે ‘ઉત્પ્રવ્રજિત’ થાય, (દીક્ષા છોડી દે) તેને અંગે આટલું વિશેષ છે કે—તેવાના બે પ્રકારો હોય. એક ‘સાંપી’ એટલે રજોહરણ સિવાયના બાકીના સાધુ-વેષને ધારી રાખનારો અને બીજો ‘ગૃહસ્થ’ એટલે સઘળા સાધુવેષને છોડી દેનારો. તેમાં ‘સાંપી’ તો જાવજીવ સાધુ પૂર્વાચાર્ય (પૂર્વગુરૂ) નો જ ગણાય, અને તેણે મુંડેલા શિષ્યો પણ તે (સાંપી) ના પૂર્વગુરૂના જ ગણાય, પણ જેઓને તેણે મુંડ્યા (સાધુ બનાવ્યા) ન હોય, કિન્તુ માત્ર બોધ (ધર્મ) પમાડ્યો હોય, તેઓ તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જે ગુરૂને ઇચ્છે તેને તે (સાંપી) સોંપી શકે અને જેને સોંપે તે આચાર્યના તે ગણાય; પણ તે સાંપીના અપત્યોને (સાંપી બન્યા પહેલાં કે પછી મુંડેલા શિષ્યોને) માટે તો એવો વિધિ છે કે— તેઓ પણ તે સાંપીના પૂર્વગુરૂના જ ગણાય. કહ્યું છે કે—

“ સારૂવીં જાજીવં, પુન્વાયરિઅસસ જે અ પન્વાવે ।

અપન્વાવિણ સહંદો, ઇચ્છાણ જસસ સો દેહ ॥૧૭”

ભાવાર્થ—“ સાંપી થયેલો જાવજીવ સુધી પૂર્વાચાર્યનો જ ગણાય અને સાંપી બન્યા પછી પણ તે જેને જેને મુંડે તે શિષ્યો પણ તે સાંપીના પૂર્વાચાર્યના જ ગણાય, પરંતુ તેણે સાંપી બન્યા પછી પ્રતિબોધ કર્યો હોય કે ભણાવ્યા હોય છતાં મુંડ્યા ન હોય, તેઓ તો તેમની ઇચ્છાનુસાર ગુરૂને સ્વીકારી શકે, તેમની ઇચ્છા હોય તે ગુરૂને સાંપી સોંપી શકે. ”

આ એક મર્યાદા સાંપીને અંગે કહી, હવે જેઓ સાધુનો સઘળો વેષ છોડીને ગૃહસ્થ બનેલા હોય, તેવાના પણ બે પ્રકારો છે. એક ‘મસ્તકમુંડિત’ અને બીજો ‘શિખા (ચોટલી) રાખનાર’ તે બંને પ્રકારના ગૃહસ્થ બનેલાઓ પૂર્વાચાર્ય (ગુરૂ) ના જ મનાય છે, એટલું જ નહિ

પણ દીક્ષા છોડ્યા પછી તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધીમાં જ્યોત્સ્નેને બોધ પમાડીને મુડ્યા હોય, તેઓ પણ તેના પૂર્વાચાર્યના ગણાય છે, કહ્યું છે કે—

“ જો પુણ મિહત્યમુંહો, અહવાઽમુંહો ડ તિણ્ણવરિસાણં ।

આરેણં પન્નાવે, સયં ચ પુન્નાયરિઅસન્વો ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ જે દીક્ષામાંથી ગૃહસ્થ બનેલો ‘મુંડ’ અથવા ‘અમુંડ’ હોય તે તથા તેણે તે પછી ત્રણ વર્ષની અંદર જે બીજાઓને મુડ્યા હોય તે સર્વ તેના જ પૂર્વાચાર્યના ગણવા.”

એ દૂંકમાં ‘દિશાનુ’ (જેનો જેના ઉપર જે પ્રમાણે અધિકાર હોય તેનું) સ્વરૂપ ગણવું. દાન દેનારા સામાન્ય સ્થિતિના શ્રાવકે પોતાની ઉપર કરેલા ઉપકારની અપેક્ષાએ ગુરૂના અધિકારનો વિચાર કરીને, જ્યારે બંને સરખી અવસ્થાવાળા સાધુઓને દાન દેવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દિશાથી નજીકના હોય તેમને દાન આપવું એ દાનના વિધિમાં ઉત્સર્ગ-અપવાદનું રહસ્ય ગણવું.

‘સાધુને નિમંત્રણ કરવું, ભિક્ષા આપવી’ વગેરે દાન દેવામાં ઉપયોગી વિશેષ સ્વરૂપ તે અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અધિકારમાં (પૃ૦ ૨૭૦ માં) કહેલું જ છે.

આ સુપાત્રદાન, દાતારને ‘દિવ્ય’ (દેવલોકનાં) અને ‘ઓદારિક’ (ઉત્તમ મનુષ્યાદિ ભવનાં) ઈષ્ટસુખો-સમૃદ્ધિ-સામ્રાજ્ય વગેરે આપીને મોક્ષસુખને પણ શીઘ્ર આપે છે. કહ્યું છે કે—

“ અમયં સુપત્તદાણં, અણુકંપાઉચિઅકિત્તિદાણાદં ।

દોહિ વિ મુક્ત્વો મણિઓ, તિણ્ણિ વિ મોગાઈઅં દિતિ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન, ઉચિતદાન અને કીર્તિદાન, એમ દાન પાંચ પ્રકારનાં છે. તેમાંનાં પહેલાં બે દાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય અને છેલ્લાં ત્રણ દાન ઉત્તમ જાતિના ભોગો વગેરેને આપે છે.” દાન લેનારની પાત્રતાને અંગે કહ્યું છે કે—

“ ઉત્તમપત્તં સાહુ, મજ્જિમપત્તં ચ સાવયા મણિઆ ।

અવિરયસમ્મદિટ્ઠી, જહનપત્તં મુણેઅવ્વં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ સાધુ ઉત્તમ પાત્ર છે, (વ્રતધારી) શ્રાવકોને મધ્યમ પાત્ર કહ્યા છે અને અવિરતિ-સમકિતદૃષ્ટિ જથન્ય પાત્ર (છે, એમ) ગણવું.” વળી કહ્યું છે કે—

“ મિથ્યાદૃષ્ટિસહસેષુ, વરમેકો હણુવ્રતી ।

અણુવ્રતિસહસેષુ, વરમેકો મહાવ્રતી ॥૧॥ ”

“ મહાવ્રતિસહસેષુ, વરમેકો હિ તાત્ત્વિકાઃ ।

તાત્ત્વિકસ્ય સમં પાત્રં, ન ભૂતં ન અવિચ્ચતિ ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ હજારો મિથ્યાદૃષ્ટિથી એક અણુવ્રતધારી (વ્રતધારી શ્રાવક) શ્રેષ્ઠ છે, હજારો અણુવ્રતવાળાઓથી એક મહાવ્રતી (સાધુ) ઉત્તમ છે અને હજારો મહાવ્રતધારીઓથી એક તાત્ત્વિક (આત્માદિ તત્ત્વોનો જાણુ-જ્ઞાનદશાવાળો) શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે-તત્ત્વજ્ઞાની સમાન પાત્ર થયું નથી કે થવાનું નથી. (એવું પાત્ર કોઈ સ્થલે, કોઈ કાલે, કોઈને જ મળે છે.) ”

એ રીતિએ સાધુ-સાધ્વી વગેરેનો યોગ હોય, ત્યારે વિવેકી પુરૂષે અવશ્યમેવ સુપાત્ર દાન

હેવું, ઉપરાંત ઉત્તમ શ્રાવકે, ભોજનાદિ સમયે ઘેર આવેલા સાધર્મિકોને પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પોતાની સાથે ભોજન કરાવવું, કારણ કે-તેઓમાં પણ સુપાત્રપણું છે. સાધર્મિકનું પણ વાતસલ્ય મહા ફળને દેનારું છે. શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ સાદમ્મિઆણ વચ્છણ્ણં, કાયવ્વં મત્તિનિમ્મરં ।

દેસિઅં સવ્વદંસીદ્ધિં, સાસણસ્સ પમાવણં ॥૧૧॥ ” (શ્રાંદિ૦કુ૦-ગા૦૧૯૯)

બાવાર્થ-“ શાસનની પ્રભાવતા કરનારું સાધર્મિકોનું વાતસલ્ય પૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક કરવું, એમ શ્રીસર્વજ્ઞ ભગવંતોએ ઉપદેશ કરેલો છે.” તેનો વિધિ વાર્ષિક કર્તવ્યોના અધિકારમાં કહેવાશે.

તથા દ્રમક (ભિખારી) વગેરેને પણ ઓચિત્ય સાચવવા દાન આપવું જોઈએ, નિરાશ કરી પાછા કાઢવા જોઈએ નહિ, (પાછા વળવાથી તેઓને શ્રીજિનધર્મ પ્રત્યે અણુગમો થાય અને તેથી મિથ્યાવાદિ કર્મ બાંધે, માટે) તેઓને કર્મબંધ કરાવવો નહિ. વળી (દુઃખીઓનો સામગ્રી છતાં ઉદ્ધાર નહિ કરવાથી હૃદય કઠોર બને છે, માટે એમ) પોતે પણ કઠોર હૃદયવાળા થવું નહિ. ભોજન સમયે દ્વાર બંધ રાખવાં, એ ઉત્તમ અથવા દયાળુ આત્માઓનું લક્ષણ નથી. કહ્યું છે કે-

“ નેવ દારં પિહાવેદ્ધ, મુંજમાણો સુસાવઓ ।

અણુકંપા જિણિદેદ્ધિં, સદ્દાણં ન નિવારિઆ ॥૧૨॥ ” (શ્રાંદિ૦કુ૦-૨૨૦)

તથા-“ દદ્દહ્ણ પાણિનિવહં, મીમે ભવસાયરંમિ દુક્ખત્તં ।

અવિસેસઓણુકંપં, દુદ્ધાવિ સામત્થઓ કુણ્ણ ॥૧૩॥ ” (ધર્મસંગ્રહણી-ગા૦ ૮૧૧)

બાવાર્થ-“ ભોજન વખતે ઉત્તમ શ્રાવક દ્વાર બંધ કરે-કરાવે નહિ, કારણ કે-શ્રીજિનેશ્વરોએ શ્રાવકોને અનુકંપા(દાન)નો નિષેધ કર્યો નથી (૧)” તથા-“ શ્રાવક ભયંકર ભવસમુદ્રમાં જીવોને દુઃખથી રીખાતા જોઈને, લેદલાવ રાખ્યા વિના સામર્થ્ય પ્રમાણે આહાર-વસ્ત્રાદિ આપવા રૂપ ‘દ્રવ્યદયા’ અને ધર્મમાં જોડવા રૂપ ‘ભાવદયા’ એમ બન્ને દયા આચરે (૧).”

ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં પણ શ્રાવકોના વર્ણુન પ્રસંગે શ્રાવકોને ‘ અવંગુણદુવારા ’ અર્થાત ‘અભંગ (ખુદલાં) દ્વારવાળા’ કહ્યા છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવે પણ વાર્ષિક દાન આપીને દીન લોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો જ છે, અર્થાત કોઈએ તેનો (અનુકંપા દાનનો) નિષેધ કર્યો નથી. કહ્યું છે કે-

“ સવ્વેદ્ધિં પિ જિણેદ્ધિં, દુજ્જયજિયરાગદોસમોદ્દેદ્ધિં ।

અણુકંપાદાણં સદ્દયાણ ન કદ્ધિપિ પડિસિદ્ધં ॥૧૪॥ ” (શ્રાંદિ૦કુ૦, ગા૦૨૨૧)

બાવાર્થ-“ રાગ દ્રેષ અને મોહ રૂપ દુર્જન્ય શત્રુઓનો વિજય કરનારા પણ સર્વ શ્રીજિનેશ્વરોએ શ્રાવકોને કોઈ પણ રથલે અનુકંપાદાનનો નિષેધ કર્યો નથી.”

જલદનું, રાયપસેણી નામના ઉપાંગસૂત્રમાં શ્રીકેશી ગણધરે પ્રદેશી રાજાને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે-“ મા ણં તુમં પવસી ! પુત્તિ રમણિજ્જે મવિત્તા પચ્છા અરમણિજ્જે મવિજ્જાસિ” इत्यादि ॥ અર્થાત-“ હે પ્રદેશી રાજા ! તું પહેલાં સર્વને દાન દેવાથી પ્રશંસાપાત્ર બનેલો હવે જૈનધર્મી બનીને) અનુકંપાદિ છોડી દેવાથી નિન્દાનું પાત્ર બનીશ નહિ.” વગેરે.

તથા માતા-પિતા-ભાઈ-બહેન વગેરેની, પુત્ર-પુત્રી વગેરે સંતાનોની, પુત્રવધૂ વગેરેની, માંદાની, તથા ઘેર બાંધી રાખેલાં ગાય-ભેંસ વગેરે પશુઓની, એમ દરેકની ‘ ભોજન-

ઓષધ-ધાસ-પાણી' વગેરેથી કરવા યોગ્ય ઉચિત સંભાળ કરીને, પછી શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્રના સ્મરણપૂર્વક જે પચ્ચક્ષુખાણુ, કે ત્યાગ વગેરેના નિયમે આદિ કરેલા હોય તે સઘળું ચાદ કરીને પથ્ય (શરીરને હિતકર) ભોજન કરે (કુપથ્ય ન સેવે.) કહ્યું છે કે-

“ પિતુર્માતુઃ શિશૂનાં ચ, ગર્ભિણીવદ્દરોગિણામ્ ।

પ્રથમં ભોજનં દત્ત્વા, સ્વયં ભોક્તવ્યમુત્તમૈઃ ॥૧॥ ”

“ ચતુષ્પદાનાં સર્વેષાં, ધૃતાનાં ચ તથા નૃણામ્ ।

ચિંતાં વિધાય ધર્મજ્ઞઃ, સ્વયં મુક્ચીત નાન્યથા ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ઉત્તમ પુરુષોએ પિતાને, માતાને, બાળકને, ગર્ભિણી (હોય તો) સ્ત્રીને, વૃદ્ધોને અને રાગીઓને, પ્રથમ જમાડીને પછી ભોજન કરવું (૧). વળી ધર્મના બાણુ શ્રાવક સર્વ પશુઓની અને (કોઈ કારણે) કબજે રાખેલા (કેદ કરેલા) હોય તે મનુષ્યોની પણ સંભાળ કરીને પછી જમે, તે વિના નહિ (૨).”

‘સામ્ય’ એટલે શરીરને અતુકૂળ રહે તે પ્રમાણે ખાવું. તેનું સ્વરૂપ (૫૦ ૨૨ માં) ગૃહ-સ્થના સામાન્ય ધર્મના વર્ણનમાં પાંત્રીસ ગુણોના અધિકારમાં કહેલું છે.

એમ લોકપ્રતાને તજીને અને અભક્ષ્ય-અનંતકાય વગેરે ઘણી પાપકર્મવાળી વસ્તુઓને છાડીને, પચે તેવું-તેટલું ભોજન કરે. નીતિશાસ્ત્રમાં તો આ વિષયમાં કહ્યું છે કે-

અર્ધાતમુલ્લહસ્તાદ્ધ્રિ-ર્નગ્રશ્ચ મલિનાંશુકઃ । સવ્યેન(વામેન) હસ્તેના-ડનાત્ત-સ્થાલો મુક્ચીત ન ક્વચિત્ ॥૧॥ એકવસ્ત્રાન્વિતશ્ચાર્દ-વાસાવેષ્ટિતમસ્તકઃ । અપવિત્રોડતિગર્હ્યશ્ચ, ન મુક્ચીત વિચક્ષણઃ ॥૨॥ ઉપાનત્સહિતો વ્યગ્ર-ચિત્તઃ કેવલભૂસ્થિતઃ । પર્યક્કસ્યો વિદિગ્યામ્યા-નનો નાઘાત્ કુશાનનઃ ॥૩॥ આસનસ્થપદો નાડ્યાત્, શ્વચન્ડાલૈર્નિરીક્ષિતઃ । પતિતૈશ્ચ તથા મિત્રે, ભાજને મલિનેડપિ ચ ॥૪॥ અમેધ્યસંભવં નાઘાદ્, દષ્ટં ભ્રૂણાદિયાતકૈઃ । રજસ્વલાપરિસ્પૃષ્ટ-માઘાતં ગોશ્વપક્ષિભિઃ ॥૫॥ અજ્ઞાતાગમમજ્ઞાતં, પુનરુષ્ણીકૃતં તથા । યુક્તં ચઘચવાશબ્દૈ-ર્નાડ્યાદ્ઘ-વત્રવિકારવાન્ ॥૬॥ આહ્વાનોત્પાદિતપ્રીતિઃ, કૃતદેવાભિધાસ્મૃતિઃ । સમે પૃથાવનત્યુચ્ચે-ર્નિર્વિષ્ઠો વિષ્ટરે સ્થિરે ॥૭॥ માતૃશ્વસ્રમ્બિકાજામિ-ભાર્યાધૈઃ પક્તમાદરાત્ । શુચિભિર્યુક્તિમદ્ધિશ્ચ, દત્તં ચાઘાજનેડસતિ ॥૮॥ કૃતમૌનમવક્રાઙ્ગં, વહદક્ષિણનાસિકમ્ । પ્રતિમધ્યં સમાઘ્રાણ-હૃતદ્દગ્દોષવિ ક્રિયમ્ ॥૯॥ નાડતિશ્ચારં ન ચાડ્યમ્લં, નાડ્યુષ્ણં નાડતિશીતલમ્ । નાડતિગૌલ્યં નાતિશાકં, મુલ્લરોચકપુચ્ચકૈઃ ॥૧૦॥ તથા-અઙ્ગમર્દનનીહાર-મારોત્ક્ષેપોપવેશનમ્ । સ્નાનાઘં ચ કિયત્કાલં, મુક્ત્વા કુર્યાન્ન બુદ્ધિમાન્ ॥૧૧॥ મુક્ત્વોપવિશતસ્તુન્દં, હલમુત્તાનશાયિનઃ । આયુર્વામકટિસ્થસ્ય, મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥૧૨॥ ભોજનાનન્તરં વામ-કટિસ્થો ઘટિકાઘ્યં । શયીત નિદ્રયા હીનં, યદ્વા પદશતં વ્રજેત્ ॥૧૩॥

ભાવાર્થ-“ગૃહસ્થ, મુખ-હાથ તથા પગ ધોયા વિના, નસ થઇને કે મેલાં વસ્ત્ર પહે-રીને, ડાબા હાથથી થાળ પકડયા વિના કદાપિ ભોજન ન કરે (૧). તથા એક જ વસ્ત્ર પીંટીને

(પહેરીને), અડધું વસ્ત્ર મસ્તકે વીંટીને, અપવિત્ર શરીરે અને અતિ ગડાં (નિંદા થાય) તેવી રીતિએ ન જમે (૨), પગરખાં પહેરીને, વ્યથ થિતે, ફક્ત જમીન ઉપર બેસીને (આસન વિના) કે પલંગમાં બેસીને, વિદિશા કે દક્ષિણ દિશા સન્મુખ બેસીને તથા કૃશ (સાંકડે) મુખે કે સાંકડા મુખના ભાજનમાં ભોજન ન કરે (૩). આસન ઉપર પગ રાખીને (બિલા પગે) બેસવા પૂર્વક કે કુતરાં, ચંડાલો તથા પતિત (હલકા) લોકોના હેખતાં ન જમે અને ભાગેલા (કુટેલા) કે મલિન ભાજનમાં ન જમે (૪). અમેઘ્ય(વિષ્ટા)માં-અશુચિમાં પાકેલું, ખાલહત્યા વગેરે કરનારા પાપીઓની દૃષ્ટિ પડી હોય, રજસ્વલા (માસિક ધર્મવાળી) સ્ત્રીએ સ્પર્શ કરેલું તથા પશુઓ-કુતરાં કે પક્ષીઓએ સુંઘેલું હોય તે ન જમે (૫). અબ્બાણ્યા દેશ કે અબ્બાણ્યા ઘેરથી આવેલું, (જેનું નામ-સ્વરૂપ કે ગુણ-દોષ ન બાણતો હોય તેવું) અબ્બાણ્યું, તથા ફરીથી ગરમ કરેલું ભોજન ન જમે, તેમજ જમતાં ‘અગચળ’ શબ્દો ન કરે અને ‘મુખને બહુ પહોળું કરવું’ વગેરે મુખના ચાળા પણ ન કરે (૬). એ પ્રમાણે અવિધિ કહીને હવે કેવી રીતિએ જમે ? તે કહે છે-ભોજન માટે આમંત્રણ કરીને પ્રીતિ ઉપજાવી હોય, અર્થાત્ પ્રેમપૂર્વક ભોજન માટે આમંત્રણ મળ્યું હોય, ત્યારે (ત્યાં) પોતાના કૃષ્ટદેવતા નામનું સ્મરણ કરીને જે સ્થિર-પહોળું હોય, ઘણું ઊંચું ન હોય, એવા સરખા (ઉંચાણ-નિચાણ વિનાના) આસને બેસીને જમે (૭). તે પણ સ્નાનાદિથી પવિત્ર થયેલાં માસી-માતા-ખંડેન કે આ વગેરેએ આદરપૂર્વક સંઘેલું હોય અને ‘ભોજન પીરસવાનો કર્મ’ વગેરે જમાડવાની યુક્તિના બાણ માતા વગેરેએ પીરસેલું હોય, એવું ભોજન જ્યાં યાચક વગેરે મનુષ્યો ન હોય તેવા સ્થાને બેસીને જમે. (૮) તે પણ મૌન કરીને, શરીરને વાંકુ કર્યા વિના, જમણી નાસિકામાં પવન વહેતો હોય ત્યારે, (હલકા લોકોના) દૃષ્ટિદોષ (નજર)ના વિકારને ટાળવા દરેક વસ્તુ નાકથી સુંધીને જમે (૯). તે પણ અતિ ખારું-અતિ ખાટું-અતિ ઉષ્ણ-અતિ ઠંડુ-અતિ ગળ્યું (મિષ્ટાન્ન) કે ઘણા શાકવાળું (તીષ્ણ) નહિ, પણ મુખને સારી રીતિએ ગમે તેવું જમે (૧૦). એ રીતે ભોજન કર્યા પછી શું કરવું ? તે કહે છે-બુદ્ધિમાન પુરૂષ ભોજન કર્યા પછી તુર્તજ અંગમર્દન, ઝાડો, પેસાળ, ભાર ઉપાડવો, બેસી રહેવું અને સ્નાન કરવું, વગેરે કાર્યો કેટલાક સમય સુધી ન કરે (૧૧). કારણ કે-ભોજન કરીને બેસી રહેનારને તુન્દ (પેટું-કાંદ) વધે છે, ઉત્તાન (સવળા) સુધ રહેનારને બળ વધે છે, ડાબી કેટે (ડાબા પડખે) સુવાથી આયુષ્ય વધે છે અને દોડનારનું મૃત્યુ દોડે છે (નજીક આવે છે.) (૧૨). માટે ભોજન પછી બે ઘડી ડાબે પડખે બગતા સુધ રહેવું, કે સો ડગલાં ચાલવું (૧૩).”

હવે ચાલુ મૂળ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલા ‘સંવરણકૃતિસ્તદ્વિઙ્ઘૈઃ, સાર્થે શાસ્ત્રાર્થચિન્તનમ્’ એ પાઠનું વર્ણન કરે છે તેમાં ‘સંવરણ’=જમ્યા પછી ‘દિવસચરિત્મ’ કે ‘અધિસહિત’ (ગટ્ટહિસ-હિય) વગેરે પરચક્રપાણ કરવું. દેવ-ગુરુનો યોગ હોય તો વન્દન કરીને કરવું-એમ અહીં નહિ કહ્યા છતાં સમજવું. કારણ શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં ગા. ૨૨૪ માં કહ્યું છે કે-“દેવં ગુરું ચ વંદિતા, કાઠં સંવરણં તદ્વા ।” અર્થાત્-“ જમ્યા પછી દેવ અને ગુરુને વન્દન કરીને સંવરણ કરીને”.

એમ પરચક્રપાણ કર્યા પછી ‘તદ્વિઙ્ઘૈઃ સાર્થે શાસ્ત્રાર્થચિન્તનમ્’ એટલે ગીતાર્થ સાધુઓની કે સિદ્ધાંતના બાણ એવા ૧૦૯ શ્રાવકપુત્રોની સાથે શાસ્ત્રમાં કહેલા ભાવો (રહસ્યો)ની વિચારણા

કરવી. જેમ કે-‘આ આમ હશે કે કેમ?’ અથવા ‘આમ જ છે, આમ નથી જ,’ વગેરે તે તે શાસ્ત્ર અર્થોનો નિશ્ચય કરવો; કારણ કે-ગુરુમુખે શાસ્ત્રો સાંભળ્યા પછી પણ તેના અર્થોનું-રહસ્યોનું વારંવાર પરિશીલન કર્યા વિના ચિત્તમાં તે અત્યંત દૃઢ રીતિએ સ્થિર થતાં નથી. મૂલ ગાથા ૬૪ ની ટીકાનો અર્થ કહ્યો. હવે સંધ્યાકાલનું કર્તવ્ય કહે છે.

મૂલ “ સાયં પુનર્જિનામ્યર્ચા, પ્રતિક્રમણકારિતા ।

ગુરોર્વિશ્રામણા ચૈવ, સ્વાધ્યાયકરણં તથા ॥૬૫॥ ”

સુલાર્થ-“ સાંજે ફરીથી જિનપૂજા કરવો, પ્રતિક્રમણ કરવું, ગુરુની વિશ્રામણા કરવી અને સ્વાધ્યાય કરવો (તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે.). ”

ટીકાનો ભાવાર્થ-સાંજે સંધ્યા વખતે (સૂર્યાસ્તથી) અંતર્મુહર્ત પહેલાં પુનઃ ત્રીજી વાર દેવપૂજન કરવું, તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે-જેમ વાક્યનો સંબંધ જોડવો. આગળ-‘પ્રતિક્રમણ, વિશ્રામણા, અને સ્વાધ્યાય કરવો’ વગેરે કહીશું, તે પણ દરેક ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે, જેમ સમજી લેવું. જે વિશેષ છે કે-મુખ્ય માર્ગે શ્રાવકે એક વાર લોજન કરવું જોઈએ. શ્રાદ્ધદિન-કૃત્યમાં કહ્યું છે કે-

“ ઉત્સર્ગેણ તુ સદ્દો ડ, સચિત્તાહારવજ્રઔ ।

દિકાસળગમોર્ઈ અ, બંમયારી તદેવ ય । ૧૧ ” (શ્રાદ્ધ દિ૦ કૃ૦ ૨૨૫)

ભાવાર્થ-“ ઉત્સર્ગમાર્ગે તો શ્રાવક પણ સચિત્ત આહારનો ત્યાગી, એકાશનલોજી (એકાસણું કરનાર) તથા પ્રજ્ઞાચર્યનું પાલન કરનારો હોય. ”

છતાં, જે એકાશન ન કરી શકે તે પણ, છેલ્લી ચાર ૧૧^૦ ઘડી-દિવસનો આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે લોજન કરે. રાત્રિની નજીકમાં (સૂર્યાસ્ત પહેલાં) જમવાથી પણ રાત્રિલોજન ૩૫ મહાહોષનો પ્રસંગ આવે છે. માટે જે અંતર્મુહર્તની (ચાર ઘડીની) પહેલાં જ વાળુ કરે, અને જે ઘડી દિવસ બાકી હોય તે પહેલાં સમાપ્ત કરે. તે માટે પણ કહ્યું છે કે-

“ અહ ન સર્વકેઢ કાઉં જો, ઇગમ્મત્તં જઓ ગિહી ।

દિવસસદ્દમે મામે, તઓ મુંજે સુસાવઓ ॥૧૧॥ ” (શ્રાદ્ધ દિ૦ કૃ૦ ગા૦ ૨૨૬)

ભાવાર્થ-“ જે ગૃહસ્થ (શ્રાવક) એકભક્ત (એકાસણું) કરવા અશક્ત હોય તો તે દિવસનો આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે સાંજનું લોજન કરી લે. ”

વાળુ કર્યા પછી શક્તિ પ્રમાણે બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીનું ‘દિવસચરિત્ર’ (ચક્રવિહાર આદિ) પચ્ચક્ષુઆણુ કરે, તે પણ મુખ્યત્વે તો સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ, અને તેમ ન બને તો અપવાદે રાત્રિએ પણ કરે. પચ્ચક્ષુઆણુ કરીને સૂર્ય અડધો દેખાતો બાકી રહે તે (સૂર્યાસ્ત) પહેલાં જ (ત્રીજી વાર) શ્રીજિનપૂજા કરે. [ઉપા૦-આ પૂજા દ્વીપપૂજા-ધૂપપૂજા બાળવી.]

પછી સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દન, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ષુઆણુ-એ અવશ્ય

૧૧૦. અહીં દિવસનો આઠમો ભાગ એટલે સામાન્ય રીતિએ પોણાચાર ઘડીઓ થાય, જે અપેક્ષાએ ‘જે મુહર્તને બદલે જે અંતર્મુહર્ત’ સંભવે છે, તો પણ બ્યવહારથી ચાર ઘડીઓ સમજવી.

કરવા યોગ્ય છે આવશ્યકની ક્રિયારૂપ પ્રતિક્રમણ કરે, તાત્પર્ય કે-સાંજે જિનપૂજા કર્યા પછી આવક સાધુની પાસે કે પૌષ્ઠશાળામાં જઈને પ્રતિક્રમણ કરે. જો કે ‘પ્રતિક્રમણ, છ પૈકીનું એક’-ચોથું આવશ્યક વિશેષ છે, તે પણ અહીં સામાન્યતયા ઉપર જણાવેલાં ‘સામાયિકાદિ છએ આવશ્યકની ક્રિયામાં’ તે રૂઢ છે (રૂઢથી છએ આવશ્યકોને પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે). જો કે-પ્રતિક્રમણ શબ્દનો તે નામનું ‘અધ્યયન’ એવો અર્થ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવનિરોધાની અપેક્ષાએ અહીં તેનો ‘છ આવશ્યકનું જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમુદાય’ એમ અર્થ કરવામાં વાંધો નથી, કારણ કે-‘નોઆગમ’ શબ્દમાં ‘નો’ એક અંશમાં નિષેધ બતાવનાર છે, અહીં ‘ક્રિયા રૂપ અંશમાં આગમનો અભાવ હોવાથી’ તેમાં નોઆગમપણું ઘટે છે. કહ્યું પણ છે કે-‘કિરિઆડડગમો જ હોઈ, તસ્સ જિસેધંમિ નો સહોત્તિ’ અર્થાત્ ‘ક્રિયા આગમરૂપ નથી, એમ જણાવવા માટે નિષેધ અર્થમાં ‘નો’ શબ્દ કહેલો છે.’ આ છ આવશ્યકોમાં-

૧-‘સામાયિક’=આર્ત-રોદ્રધ્યાનના ત્યાગપૂર્વક ધર્મધ્યાન દ્વારા ‘શત્રુ અને મિત્ર, કંચન અને માટી’ વગેરેમાં સમાન ભાવ(રાગ-દ્વેષનો અભાવ) તેનું સ્વરૂપ (પૃ. ૨૪૦માં) કહ્યું છે.

૨-‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’=નામકીર્તન પૂર્વક ચોવીસેય તીર્થંકરોના શુભોની સ્તુતિ, આ સ્તુતિ કાઉસ્સગમાં મન દ્વારા અનુધ્યાન (ચિંતન) રૂપે અને કાઉસ્સગ સિવાય પ્રગટ બોલીને થાય છે. તે પણ (પૃ. ૪૨૬થી૪૩૬ માં) કહેવાઈ ગયું.

૩-‘વન્દન’=વન્દન કરવા યોગ્ય ધર્માચાર્યોને ‘પચીસ આવશ્યકથી વિશુદ્ધ, બત્રીસ દોષરહિત’ નમસ્કાર કરવો તે. આ પણ ગુરુવન્દન અધિકારમાં (પૃ. ૪૬૭થી૪૬૫ સુધીમાં) કહેવાઈ ગયું.

૪-‘પ્રતિક્રમણ’=આમાં ‘પ્રતિ’ ઉપસર્ગ છે, તેનો અર્થ ‘વિપરીત અથવા પ્રતિક્ષણ’ થાય છે, અને ‘ક્રમ’ ધાતુ છે તેનો ‘પાઠવિશેષ (ચાલવું)’ અર્થ થાય છે. તેને ભાવ અર્થમાં ‘ચ્યુદ’ પ્રત્યય બેડવાથી ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દ થયો છે. તેનો એ અર્થ થયો કે-‘શુભમાંથી અશુભ યોગોમાં ગયેલા (આત્માનું) પુનઃ શુભ યોગોમાં પાછું ફરવું તે ‘પ્રતિક્રમણ.’ કહ્યું છે કે-

“સ્વસ્થાનાઘત્પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ-“પ્રમાદને લીધે સ્વસ્થાનથી પરસ્થાનમાં (સ્વભાવમાંથી વિભાવમાં) ગયેલા આત્માનું પુનઃ સ્વસ્થાનમાં (સ્વભાવમાં) આવવું, તેને ‘પ્રતિક્રમણ’ કહેવાય છે.”

‘પ્રતિ’ ઉપસર્ગનો ‘વિપરીત’ અર્થ કરીને આ વ્યાખ્યા કરી, બીજી ‘પ્રતિ’ એટલે પ્રતિક્ષણ, ‘ક્રમણં’ એટલે ગમન કરવું, તે ‘પ્રતિક્રમણ’ એમ પણ વ્યાખ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે-

“ક્ષાયોપશમિકાઙ્ગાવા-દૌદયિકવશં ગતઃ ।

તત્રાપિ ચ સ પ્વાર્થઃ, પ્રતિકૂલગમાઃ(ત્) સ્મૃતાઃ (સ્મૃતઃ) ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ-“ક્ષાયોપશમિકમાંથી ઔદયિક ભાવને વશ થયેલા આત્માનું પુનઃ પ્રતિક્ષણ (પાછું) વળવું, (ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં આવવું) તેને ‘પ્રતિક્રમણ’ કહેવાય છે.”

(એ અર્થો સમાન થયા માટે કહે છે કે-) અથવા ‘પ્રતિ-પ્રતિ ક્રમણં=પ્રતિક્રમણ’ અર્થાત્-‘શુભ યોગો પ્રતિ-પ્રતિ (નજીકમાં) જવું તે ‘પ્રતિક્રમણ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“ પ્રતિ પ્રતિ વર્તનં વા, શુભેષુ યોગેષુ મોક્ષફલદેષુ ।

નિઃશલ્યસ્ય યતેર્યત્, તદ્વા જ્ઞેયં પ્રતિક્રમણમ્ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ માયા વગેરે શલ્યરહિત સાધુનું મોક્ષફળ આપનારા શુભ યોગોની પાસે-પાસે થવું (નશ્વકમાં જવું), તે ‘પ્રતિક્રમણ’ જાણવું.”

એ પ્રમાણે ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કહી. તે ‘ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન’ ત્રણેય કાળ(નાં પાપકર્મ)નું થાય છે. અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-‘પ્રતિક્રમણ તો ભૂતકાળનું જ થઈ શકે, કારણ કહ્યું છે કે-‘અર્જુનં પઢિક્રમમિ, પટુપ્પન્નં સંવરેમિ, અળાગયં પચ્છાલામિ’-અર્થાત્-‘ભૂત-કાલીન (પાપોનું) હું પ્રતિક્રમણ કરું છું’, વર્તમાનકાલીન (પાપોને) રોકું છું અને ભવિષ્યકાલીન (પાપોનો) ત્યાગ કરું છું.’ એમાં ‘પ્રતિક્રમણ’ તો ભૂતકાળને અંગે જ કહ્યું છે, તો ત્રિકાળ વિષયક તે કેવી રીતિએ થાય ?’ શુર સામાધાન કરે છે કે-‘અહીં પ્રતિક્રમણનો (સામાન્ય) અર્થ ‘અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવું, (અટકવું),’ એટલો જ સમજવો.’ કહ્યું પણ છે કે-

“ મિચ્છત્તપઢિક્રમણં, તદેવ અસ્સંજમે પઢિક્રમણં ।

કસાયાણ પઢિક્રમણં, જોગાણ ય અપ્પસત્થાણં ॥૧૨॥” (આવંનિ-૧૨૫૦)

ભાવાર્થ—“ મિચ્છાત્વનું પ્રતિક્રમણ, તેવું જ અવિરતિનું પ્રતિક્રમણ, કષાયોનું પ્રતિક્રમણ અને અપ્રશસ્ત (દુષ્ટ) યોગોનું પણ પ્રતિક્રમણ સમજવું, (અર્થાત્ કર્મ બંધના તે આરેય અશુભ હેતુઓથી અટકવું તે ‘પ્રતિક્રમણ’ છે).”

એ વ્યાખ્યાથી, નિન્દા દ્વારા અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવારૂપ ભૂતકાળ સંબંધી, સંવર દ્વારા વર્તમાન અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવારૂપ વર્તમાનકાળનું, અને પરચક્ષણાણુ દ્વારા ભવિષ્યકાળ સંબંધી અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવારૂપ ભવિષ્યકાળનું, એમ ત્રણેય કાળમાં અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ (અર્થ ઘટે છે માટે) ત્રિકાળ પ્રતિક્રમણ થવામાં કોઈ બાધ નથી.

‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દનો ‘ત્રિકાળ વિષયક પાછું ગમન કરવું, (પાછા વળવું)’ વગેરે અહીં જણાવ્યો તે અર્થ માત્ર વ્યુત્પત્તિરૂપ જાણવો, રૂઢિથી તો પહેલાં કહ્યું તે પ્રમાણે કોઈ સ્થળોમાં ‘પ્રતિક્રમણ નામનું’ ચોથું આવશ્યક’ અને કેટલાંક સ્થળોમાં ‘છ એ આવશ્યકો રૂપ ક્રિયા’ એવો અર્થ કર્યો છે. અહીં જેનો વિધિ કહેવાનો છે, તે ઉપર કહેલાં ‘છ આવશ્યકની ક્રિયારૂપ પ્રતિક્રમણ’નો જ કહેવાશે-એમ તાત્પર્યાર્થ જાણવો.

આ પ્રતિક્રમણના ‘દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક (વાર્ષિક)’-એમ પાંચ પ્રકારો છે. તેમાં દિવસને અંતે કરવામાં આવે તે પહેલું ‘દૈવસિક’ કહેવાય છે. તેનો સમય ઉત્સર્ગ માર્ગે દેવસૂરિકૃત યતિદિનચર્યામાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે—

“ અદ્દનિચુલ્લે વિંબે, મુસં કરુદંતિ ગીઅથા ।

રૂઅ વચણપમાણેણં, દેવસિઆવસ્સણ કાલો ॥(ગા ૦ ૩૨૪) ”

ભાવાર્થ—“ અસ્ત થતો સૂર્ય જ્યારે અડધો ખૂડેલો-અડધો ડેખાતો હોય, તે (અસ્ત) સમયે ગીતાથી પ્રતિક્રમણસૂત્ર બોલે છે, એ વચનને અનુસારે દૈવસિક પ્રતિક્રમણનો કાળ સમજી લેવો.” (અર્થાત્ સૂર્યાસ્ત સમયે પ્રતિક્રમણસૂત્ર બોલી શકાય તેમ પ્રતિક્રમણ શરૂ કરવું.)

બીજું રાત્રિને અંતે કરવામાં આવે તે ‘રાત્રિક’, તેનો સમય પણ કહ્યો છે કે—

“ આવસ્યસ્ય સમય, નિદામ્નું ચયંતિ આયરિઆ ।

તદ તં કુર્ણંતિ જહ દસ-પહિલેહણાનંતરં સૂરો ॥(ગા૦ ૧૩)॥ ”

ભાવાર્થ—“ પ્રતિક્રમણના સમયે આચાર્ય (ભગવંત) જાગે છે અને પ્રતિક્રમણ ત્યારે શરૂ કરે છે, કે (તે પછી કરાતી) દય (વસ્તુની) પડિલેહણા પૂર્ણ થતાં સૂર્યોદય થાય.”

દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિક્રમણનો આ સમય ઉત્સર્ગથી સમજવો, અપવાદે (સકારણે)તો યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં તે ‘મધ્યાહ્નથી માંડીને અર્ધરાત્રિ સુધીનો’ કહ્યો છે. ‘રાત્રિક’ પ્રતિક્રમણ પણ (અપવાદે) પાછલી અર્ધરાત્રિથી બીજા દિવસના મધ્યાહ્ન સુધી કરી શકાય છે બીજો કહ્યું છે કે—

“ ઉઘાદયોરિસિં જા, રાઢઅમાવસ્યસ્ય ચૂલાણ ।

વવહારામિપ્પાયા તેણ પરં જાવ પુરિમદ્દં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ આવશ્યકસૂત્રની ચૂલિકામાં રાત્રપ્રતિક્રમણ ‘ ઉઘાદયોરિસિં (સૂર્યોદય પછી પોણા પ્રહર) સુધી થઈ શકે એમ’ કહ્યું છે અને વ્યવહારસૂત્રના અભિપ્રાયે તો તે પછી ‘પુરિમાદ્દં (મધ્યાહ્ન) સુધી ’ પણ કરી શકાય છે.”

પાક્ષિક વગેરે ત્રણ પ્રતિક્રમણો તો અનુક્રમે પપવાડીઆને અંતે, ચાર મહિનાને અંતે અને વર્ષના અંતે કરવાનાં છે. તેમાં પણ ‘પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ તો ચતુર્દશીએ જ કરવાનું છે, જો પૂર્ણિમાએ કરવાનું માનીએ, તો શાસ્ત્રોમાં ‘ચતુર્દશી અને પાક્ષિક’ એમ બે દિવસે ઉપવાસ કરવાનું વિધાન હોવાથી, પાક્ષિક પ્રતિક્રમણમાં પણ છટ્ટ (બે ઉપવાસ) કરવાનો પ્રસંગ આવે અને એથી તો “અઢમિ-ચઢસીસુ, સંવચ્છર-ચાઢમાસ-પવ્વોસું” અર્થાત-સાંવત્સરિક-આતુમોસિક અને પાક્ષિક પ્રતિક્રમણમાં અનુક્રમે અઢમ છટ્ટ અને ચતુર્દશીકત (ઉપવાસ) કરવો.” એ (ઉપદેશમાલા ગા૦ ૬૭૦ના) આગમપાઠ સાથે વિરોધ આવે, વળી આગમમાં જ્યાં ‘ચતુર્દશી’ એવો પાઠ છે ત્યાં ‘પાક્ષિક’ એવો જુદો પાઠ નથી, જો ચતુર્દશી અને પાક્ષિક બે જુદાં હોત, તો કોઈને કોઈ સૂત્રમાં પણ એક વાક્યમાં તે બે શબ્દો જુદા જુદા મળી આવત, પણ તેવું જોવામાં આવતું નથી, આગમપાઠો તો આ પ્રમાણે કહેલા છે—

‘ અઢમી-ચઢસીસુ ઉવવાસકરણં ’ એ પ્રમાણે પાક્ષિકચૂર્ણિમાં છે. [ઉપા૦-તથા “ સાગરચંદો કમલામેલા વિ સામિપાસે ધમ્મં સોઝ્ઞ ગહિમાણુવયાણિ સાવગાણિ સંવુત્તાણિ, તઓ સાગરચંદો અઢમિ-ચઢસીસુ સુણ્ણવરેસું મસાણેસું પગરાદ્ધં પહિમં ઠાર ” ઇતિ । અર્થાત “સાગરચંદ્ર અને કમલામેલા પણ સ્વામિ પાસે ધર્મ સાંભળીને વ્રતધારી શ્રાવક-શ્રાવિકા થયાં. તે પછી સાગરચંદ્ર અઢમી-ચતુર્દશીએ શૂન્ય ઘરોમાં તથા રમશાનોમાં એક રાત્રિની પ્રતિમા (અભિપ્રદ) ધારીને રહે છે. ” તથા “ સો અઢમિ-ચઢસીસુ ઉવવાસં કરેદ્દ ઇતિ । અર્થાત-‘તે અઢમી-ચતુર્દશીએ ઉપવાસ કરે છે. ’ વળી ‘અઢમિ ચઢસીસુ અરહંતા સાહુણો અ વંદેઅઢ્ઢા ’ અર્થાત-‘ અઢમી-ચતુર્દશીએ સર્વ અરિહંતો (જિનપ્રતિમાઓ)ને તથા સર્વ સાધુઓને વંદન કરવું. ’ આ ત્રણ પાઠો આવશ્યકચૂર્ણિમાં છે. તથા “સંતે બલવીરિઅપુરિસકકારપરવકમે અઢમિચઢસી ણાણ-પંચમી પઞોસવણા ચાઢમ્માસિવ ચઢસ્ય છઢ્ઢઠમે ન કરિજ્ઞા પચ્છિતં” અર્થાત-‘ બળ-વીર્ય-પુરૂષાર્થ

અને પરાક્રમ હોવા છતાં, અષ્ટમી-ચતુર્દશી-જ્ઞાનપંચમી--પશુપાળા અને ચોમાસીમાં કરવાના ઉપવાસ, છઠ્ઠ તથા અઠ્ઠમને જે ન કરે તેને પ્રાયશ્ચિત આપવું, એમ મહાનિશીથના પહેલા અધ્યયનમાં કહ્યું છે. એ પાક્ષિક કૃત્ય માટે કહેલા ‘ચતુર્દશી’ શબ્દને જણાવનારા આગમના અક્ષરો છે. અને ‘ચતુર્થસ્થાનકરણે અદ્વિતીયકલ્પમાસવસીસેસું હિતિ’ અર્થાત્-‘અષ્ટમી, પક્ષ, ચાર માસ અને વર્ષમાં ઉપવાસ છઠ્ઠ અને અઠ્ઠમ કરવો, અને વ્યવહારભાષ્યના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં કરેલી ‘પક્ષસ્ત અદ્રમી સ્વલુ. માસસ્ત ય પક્ષિયં મુનેયઞ્ચં ।’ વગેરે વ્યાખ્યામાં, તથા ટીકા અને ચૂર્ણિ બન્નેયમાં પણ પાક્ષિક શબ્દનોજ અર્થ ચતુર્દશી કર્યો છે.

ઇત્યાદિ શાસ્ત્રપાઠો ભેતાં ચતુર્દશી અને પાક્ષિક એ બેનો એક જ અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. તેમ ન હોત તો કોઈ એક પાઠમાં પણ ‘ચતુર્દશી-પાક્ષિક’ એવા બે જુદા શબ્દો કહ્યા હોત, (પણ તેમ નથી, એથી નિશ્ચિત થાય છે કે-પાક્ષિક પ્રતિક્રમણ ચતુર્દશીએ કરવું તે જ વ્યાજબી છે.)

પૂર્વકાળમાં ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણો અતુકમે પૂર્ણિમાએ અને પંચમીએ કરાતાં હતાં, પણ પૂંશ્રીકાલિકાચાર્યજીની આચરણથી તે ચતુર્દશી અને ચતુર્થીમાં કરાય છે અને એ સર્વસંઘ સંમત હોવાથી પ્રમાણભૂત છે. બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-

“અસદેળ સમાઈણં, જં કરથહ કેળઈ અસાવજ્જં ।

ન નિવારિઅમ્નેઈ, વહુજણમયમેયમાચરિઅં ॥૧૧॥” (ગા૦ ૪૪૯૯)

ભાવાર્થ-“અશઠ-ગીતાર્થ ગુરુએ કોઈ (કારણે) જે અસાવધ (આત્માને હિતકારી તથા સૂત્રમાં જેનો નિષેધ ન હોય તેવું) આચરણ કર્યું હોય, બીજાઓએ તેને નિવાર્યું (નિષેધ્યું) ન હોય અને જે ઘણાઓને સંમત હોય તે આચરિત કહેવાય છે.” (આ આચરિતનું ‘અંતરા વિ સે કપ્પઈ’ ની માફક શાસ્ત્રમાં વિધાન હોય, અથવા તેવું વિધાન ન હોય તો પણ જેનો વિરોધ શાસ્ત્રમાં ન હોય તે આચરિત શ્રીગણધરભગવંતોના વચનની જેમ કરણીય કહ્યું છે, માટે ચાતુર્માસિક ચતુર્દશીએ, અને વાર્ષિક ચતુર્થીએ કરાય છે.)

પ્રતિક્રમણોના ‘ધ્રુવ અને અધ્રુવ’ એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં પણ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરોના શાસનમાં અપરાધ થયો હોય કે ન થયો હોય, તો પણ અવશ્યમેવ ઉભયકાળ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોવાથી તે ‘ધ્રુવ’ કહેવાય છે, અને એજ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રોમાં તે સિવાયના મધ્ય (બાવીસ) તીર્થંકરોના શાસનકાળમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં સદૈવ કારણ હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોવાથી તે ‘અધ્રુવ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“સપદિક્કમણો ધમ્મો, પુરિમસ્સ ય પચ્છિમસ્સ ય જિણસ્સ ।

મજ્ઞિમગાળ જિણાણં, કારણજાણ પદિક્કમણં ॥૧૧॥” (કલ્પવાકાશક, ગા૦ ૨૨)

ભાવાર્થ-“પહેલા અને છેલ્લા જિનનો ધર્મ પ્રતિક્રમણયુક્ત છે (તેમના શાસનમાં અવશ્ય પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે) અને મધ્યમ બાવીસ જિનોનો ધર્મ કારણે પ્રતિક્રમણ કરવાનો છે.

આ પ્રતિક્રમણનો વિધિ ‘પ્રતિક્રમણ હેતુગર્ભ’ વગેરેમાં કહ્યો છે કે-સાધુએ અને શ્રાવકે પણ પ્રતિક્રમણમાં રજોકરણ, મુહુરત્તિ આદિ રાખવાં જોઈએ, કારણ કે-અનુયોગદ્વાર સૂત્રના ‘તદ્વિપ્રકરણે’ એ પાઠમાં ‘તદ્+અર્પિત+કરણાનિ’ એમ ત્રણ અંશો છે. તેમાં ‘કરણાનિ’ એટલે

‘દેહ-રજોહરણ (ચરવળો)—મુખવસ્ત્રિકા’ વગેરે પ્રતિક્રમણનાં સાધનો, ‘તદ્’ એટલે ‘તેમાં’ અને ‘અર્પિત’ એટલે યથાયોગ્ય વાપરવારુપે અર્પણ કર્યાં છે જેણે તે (આત્મા) ‘તદર્પિતકરણ’ કહેવાય. અર્થાત્-‘પ્રતિક્રમણ કરતાં સારી રીતિએ યથાસ્થાને ‘ધારણ કર્યાં છે શરીર-રજોહરણાદિ ઉપકરણો જેણે’-એવો અર્થ સામાન્યતયા પ્રતિક્રમણ કરનાર દરેકને અંગે તે પાઠની ટીકામાં કયો છે; આથી શ્રાવકે પણ મુહુર્થપત્તિ, ચરવળો વગેરે રાખવાં જ જોઈએ એમ નક્કી થાય છે. તે ઉપરાંત ‘જો મુહુર્થપત્તિ અપહિલેહિતા વંદનં વેદ, તો મરુતં તસ્મ પાયચ્છિત્તં’ અર્થાત્-‘જે મુખવસ્ત્રિકા પહિલેહણ કર્યા વિના વંદન આપે (વાંદણાં દે); તેને ‘શુર’પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે-એમ વ્યવહારસૂત્રમાં કહેલું છે. (અહીં ‘શુર’ પ્રાયશ્ચિત્ત વાચક પારિભાષિક શબ્દ છે.) વ્યવહારચૂલિકામાં પણ ‘પોસહસલાપ ઠવિત્ ઠવણાયરિયં મુહુર્થપત્તિ અં પમરુજ તો સીદો ગિણ્દહ પોસહં.’ અર્થાત્-‘પોષધશાળામાં સ્થાપનાચાર્ય સ્થાપીને, મુહુર્થપત્તિ પહિલેહીને પછી ‘સિંહ નામના શ્રાવકે પોષધને અહણ કર્યો’-એમ કહેલું છે, વ્યવહારચૂલિકામાં પણ કહ્યું છે કે—

“ પાવરણં મોત્તૂળં, ગિણ્દિત્તા મુહુર્થપત્તિર્જ ।

વત્થકાયવિસુદ્ધીય, કરેહ પોસહાઈઅં ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ પાવરણ (ઉત્તરીય) ઉતારીને, મુખવસ્ત્રિકા લઈને વસ્ત્ર અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક પોષધાદિ કરે.”

ઈત્યાદિ આગમ ગ્રંથોનું પ્રમાણ હોવાથી શ્રાવકે પણ સવાર-સાંજ મુખવસ્ત્રિકા-ચરવળો વગેરે ઉપકરણો લઈને, વિધિપૂર્વક પ્રમાર્જન વગેરે કર્યું હોય તેવા સ્થાને પ્રતિક્રમણ કરવું. કેઈ પ્રસંગે એવી જગ્યાના અભાવે તો અન્ય સ્થાને પણ કરી શકાય.

સાક્ષીપૂર્વક કરેલું અનુષ્ઠાન અન્યંત દૃઢ થાય છે, માટે (પ્રતિક્રમણ) શુરસાક્ષીએ કરવું. જો શુરનો યોગ ન હોય, તો નવકાર મણવાપૂર્વક સ્થાપના સ્થાપીને પણ પંચાચારની વિશુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણ કરવું. અહીં કેઈ પ્રશ્ન કરે કે-“ શ્રીજિનેશ્વરના વિરહમાં જેમ જિનજિંબની સેવા-પ્રાર્થના વગેરે સફલ થાય છે, તેમ શુરના વિરહમાં શુરનો ઉપદેશ (આદેશ) ખતાવવા માટે શુરસ્થાપના કરવી તે સફલ છે.” ઇત્યાદિ સ્થાપનાનું વિધાન વિશેષ આવશ્યકમાં છે તો ખરું, પરંતુ તે સાધુના સામાયિકસૂત્રમાં કહેલા ‘મંતે’ (મંદન્ત) શબ્દની વ્યાખ્યામાં કહેલું હોવાથી તે સાધુને માટે છે, નહિ કે શ્રાવકને માટે । તેથી શ્રાવકને સ્થાપનાનો અધિકાર કેમ મનાય ? આનું સમાધાન એ છે કે-આ પ્રશ્ન જ પ્રથમ તો અનુચિત છે, કારણ કે-શ્રાવકને પણ સામાયિકસૂત્રમાં ‘મંતે’ તો જોલવાનું છે જ, સામે સાક્ષાત્ શુર કે તેમની સ્થાપના પણ ન હોય, તો શ્રાવકને જો જોલવું કેમ ઘટે ? માટે શ્રાવકને પણ સ્થાપના સ્થાપવી વ્યાજબી જ છે; સ્થાપના વિના ‘મંતે’ જોલવું વ્યર્થ છે. બીજી હકીકત એ પણ છે કે-સ્થાપના સ્થાપ્યા વિના જ જો વન્દન વગેરે અનુષ્ઠાનો કરાય, તો આવશ્યકમાં શુરવન્દનના પાઠની નિયુક્તિમાં જે ‘આયળ્પમાળમિસો, ચઙ્ઙિલ્લિ હોર ઝગ્ગહો ગુરુણો’ અર્થાત્-‘(શુરના આસનથી) ચારેય દિશામાં શુરના શરીરપ્રમાણ-સાડા ત્રણ હાથ જેટલો શુરનો અવગ્રહ હોય છે. (શુરના આસનથી ચારેય દિશામાં સાડા ત્રણ હાથ ‘ભૂમિ’ શુરની કહેવાય છે.)’-એમ શુરઅવગ્રહનું પ્રમાણ જણાવ્યું છે તે કેમ ઘટે ? આમ

વિના ગામની-સીમની વ્યવસ્થા ન થાય, તેમ ગુરુ વિના ગુરુના અવગ્રહનું આવું નિયમન પણ ન જ થાય ! બીજું પણ નિર્ધુક્તિમાં ‘ચત્તસિરં તિગુસં ચ, દુપલેસં પગનિષ્ક્રમણં’ અર્થાત્-(ગુરુ-વન્દનાનાં પચીસ આવશ્યકોમાં) ‘ચાર શિષ્ય’, ત્રણ ગુપ્ત, એ પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ’ વગેરે કહ્યું છે, તે પણ ગુરુના અભાવે ઘટી શકે જ નહિ; કારણ કે-ચાર શિષ્ય તો વન્દન કરનાર શિષ્ય અને વન્દન કરાવનાર ગુરુ અનેના મળીને કહેલાં છે, માટે બન્ને હોય તો જ તે ઘટી શકે. જો સાક્ષાત્ ગુરુ ન હોય અને સ્થાપનાને પણ સ્વીકારવામાં ન આવે, તો ‘ચાર શિષ્ય’ ન જ ઘટે. એમ ‘એ પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ’ પણ અવગ્રહના મૂળરૂપ ગુરુ કે સ્થાપનાને માનવામાં ન જ આવે તો નિર્રર્થક જ બને. અહીં કોઇ એમ સમાધાન કરે કે-ગુરુ ‘સ્થાપના તરીકે નથી પણ હૃદયમાં છે,’ તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે-ગુરુને હૃદયમાં માનવાથી પ્રવેશ અને નિર્ગમ વગેરે શું હૃદયમાં થઇ શકશે ? અર્થાત્ હૃદયમાં પ્રવેશ, નિર્ગમોદિ થઇ શકે જ નહિ, માટે એવી કુદ્દયનાઓથી સચું, વસ્તુતઃ ગુરુ કે તેઓના અભાવમાં સ્થાપના આવશ્યક જ છે. આ માટે કહ્યું છે કે

“ અક્ષે વરાટણ વા, કટ્ટે પુત્યે અ ચિત્તકમ્મે અ ।

સન્માવમસન્માવં, ગુરુઠવણા ઇત્તરાવકહં ॥૧૧॥ ” (ગુરુવન્દનમાળ્ય-ગા ૨૯)

ભાવાર્થ-“ ગુરુની સ્થાપના, અક્ષ-વરાટક-કાષ્ટ-પુસ્ત કે ચિત્રમાં ‘સદ્ભાવ’ એટલે યથાર્થ આકારવાળી અથવા ‘અસદ્ભાવ’ એટલે ગુરુના તેવા આકાર વિનાની પણ થઇ શકે છે. તે પણ ‘યાવત્કથિક’ એટલે તે દ્રવ્ય વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સ્થાપના રૂપે જ રહે તેવી, કે ‘ઇત્તરિક’, એટલે અસુક કાળ માટે જ સ્થાપેલી, એમાંની કોઇ પણ પ્રકારની થઇ શકે છે.”

એ શાસ્ત્રવચનોથી સ્થાપના સ્થાપવી એ સાધુશ્રાવક બન્નેને સમાન છે-એમ નક્કી થયું.

પ્રતિક્રમણ પંચાચારની વિશુદ્ધિ માટે કરવાનું કહ્યું છે, તે પંચાચાર ‘જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ અને વીર્ય’ના આચારોરૂપ બાબુવા. તેમાં ૧-સામાયિક આવશ્યકથી ચારિત્રાચારની વિશુદ્ધિ, ૨-ચતુર્વિંશતિસ્તવથી દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ, ૩-ત્રીજા વન્દનથી જ્ઞાનાદિ આચારોની વિશુદ્ધિ, ૪-પ્રતિક્રમણ આવશ્યકથી તે તે આચારોમાં લાગેલા અતિચારોને ટાળવાથી તે તે આચારોની વિશુદ્ધિ, ૫-કાઉસ્સગ્ગથી પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં દૂર નહિ ઘયેલા તે તે આચારોના અતિચારોની વિશુદ્ધિ, ૬-પચ્ચદ્ધઆણથી તપાચારની વિશુદ્ધિ, અને ૭-એ છએ આવશ્યકોથી વીર્યાચારની વિશુદ્ધિ કરાય (થાય) છે. તેનું કારણ ચઉસરણપચન્નાનાં ગા. ૬-૭માં ‘ચારિત્તસ્સ વિસોઠી, કીરહ સમામપ્પણ હહ કિરયં (કિલ હહયં)’ इत्यादि, અર્થાત્-‘પ્રતિક્રમણમાં ચારિત્રની શુદ્ધિ નિશ્ચે સામાયિક (સૂત્ર)થી કરાય છે,’ ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

દેવસંક પ્રતિક્રમણનો વિધિ-(પૃ. ૩૯૮ માં) કહેલા આગમવચનના આધારે પ્રતિક્રમણની શરૂઆતમાં ઇરિયાપથિકી ૦ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ જહ ગમણાગમણાર્હ, અલોહાં નિંદિઝણ ગરહિત્તા ।

હા ! દુટ્ટામ્હેહિ કયં, મિચ્છાદુકકડમિઅ મણિત્તા ॥૧॥ ”

“ તહ કાઉસ્સગ્ગેણ, તયણુરુવપચ્છિત્તમણુવરિત્તા ।

જં આયહિં અં ચિહવં-દણાણુદ્ધિજ્ઞ ઉવઉત્તો ॥૨॥ ”

“ દંવચ્છણે પવિત્તિ, કરેઈ જહ કાઉં વજ્જતણુસુદ્ધિ ।

માંવચ્છણં તુ કુજ્ઞા, તહ ઈરિઆણ વિમલચિત્તો ॥૩૧॥ ” (ચૈત્ય૦બૃહજ્ઞાપ્ય)

ભાવાર્થ-“ જે ગમન-આગમનાદિ કથું હોય તે તેની (ધરિયાવહિ દ્વારા) આલોચના કરીને, ‘હા ! મારાથી ખોટું થયું’-એમ નિન્દા તથા ગહી કરીને અને ‘તે માફ’ પાપ મિથ્યા થાઓ’-એમ કહીને (૧). તથા ‘તસ્સઉત્તરીઠ’ વગેરે પાઠ કહીને કાઉસસગ્ગથી તે પાપને અનુરૂપ ‘કાઉસસગ્ગ’ નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને; (શુદ્ધ થયેલો આત્મા) તે પછી ઉપયોગપૂર્વક આત્માને હિત કરનારાં ચૈત્યવંદન વગેરે અનુષ્ઠાનોને કરે (૨). જેમ દ્રવ્યપૂજનમાં, સ્નાનાદિથી, શરીરાદિની બાહ્ય શુદ્ધિ કરીને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તેમ ધરિયાપથિકી પ્રતિક્રમણ દ્વારા આત્માની (અભ્યંતર) શુદ્ધિ કરીને નિર્મલ ચિત્તવાળા થઈને (ચૈત્યવંદનાદિ)ભાવ-અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ(૩).”

ઈત્યાદિ આગમવચનથી પ્રતિક્રમણમાં પણ પહેલાં ધરિયાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરે. ધરિયાવહિઠ પ્રતિક્રમણમાં મનથી તેમાં ઉપયોગ રાખીને (એકાગ્ર થઈને) પગ મૂકવાની (ભલા રહેવાની) બુમિનું ત્રણ વાર પ્રમાજ્ઞન કરે, એમ ધરિયાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરીને સાધુ કે સામાયિકવાળો આવક શરૂઆતમાં દેવવંદન કરે. દેવવંદન કરવાનું કારણ એ છે કે-દરેક અનુષ્ઠાનો, શ્રીદેવ-શુરને વંદન કરવા રૂપ વિનય-બહુમાન વગેરે લક્ષિતપૂર્વક કરવાથી સફલ થાય છે. કહ્યું છે કે-

“ વિણયાહીઆ વિજ્ઞા, દિંતિ ફલં હહ પરે અ લોગંમિ ।

ન ફલંતિ વિણયહીણા, સસ્સાણિ વ તોયહીણાણિ ॥૧૧॥ ”

“ મત્તીહ જિણવરાણં, સ્વિજ્જંતિ પુવ્વસંચિઆ કમ્મા ।

આયારિઅનમુકારેણ, વિજ્ઞા મંતા ય સિજ્જંતિ ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેમ પાણી વિના ધાન્ય ઉગતાં નથી, તેમ વિદ્યા પણ વિના મેળવેલી ફળતી નથી. વિનયપૂર્વક મેળવેલી વિદ્યા જ આ લોક અને પરલોકમાં ફળ આપે છે (૧).” (તેમાં) પૂર્વે સંચિત કરેલાં (પ્રાચીન) કર્મો શ્રીજિનેશ્વરોની લક્ષિતથી ખપે છે અને વિદ્યા તથા મંત્રો આચાર્ય(શુર)ને નમસ્કાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે (૨).”

માટે પહેલાં દેવ-શુરને વંદન કરવું જોઈએ. દેવવંદનના બાર અધિકારો આ પ્રમાણે છે-

“ પદમહિગારે વંદે, માવજિણે વીઅણ ઉ દંવજિણે ।

હગ્ગેઈઅઠવણજિણે, તહણ ચઉત્થંમિ નામજિણે ॥૪૨॥ ”

“ તિહુઅણઠવણજિણે પુણ, પંચમણ વિહરમાણજિણ છટ્ટે ।

સત્તમણ સુઅનાણં, અટ્ટમણ સવ્વસિદ્ધથુઈ ॥૪૩॥ ”

“ તિત્થાહિવવીરથુઈ, નવમે દસમે અ ઉજ્જયંતથુઈ ।

અટ્ટાવયાઈ ઇગદસિ, સુદિહિસુરસમરણા ચરિમે ॥૪૪॥ ”

“ નમુ-જેઅ અઈઅ-અરિહં-લોગ-સવ્વ-પુક્કલ-તમ-સિદ્ધ-જો દેસા ।

ઉજ્જિ-ચત્તા-વેયાવચ્છ અહિગારપદમપયા ॥૪૫॥ ” (ચૈત્ય૦ભાણ્ય૦)

ભાવાર્થ-“ પહેલા અધિકારમાં ‘નમોત્થુણં’ પદથી ‘જિઅભયાણુ’ સુધીના પાઠથી ભાવ-

(જનને, બીજામાં 'જે અ અઈઆં' પદથી 'તિવિહેષુ વંદામિ' સુધીમાં દ્રવ્ય(જનોને, ત્રીજામાં 'અરિહંત ચેઈયાણું'થી પહેલી સ્તુતિ સુધી એક (અમુક) ચૈત્યના સ્થાપના(જનને, ચોથામાં 'લોગસ્સં' પદથી 'મમ દિસંતુ' સુધીમાં નામ(જનને, પાંચમાં 'સંવલોએં' પદથી બીજી સ્તુતિ સુધી ત્રણેય લોકના સ્થાપના(જનને, છઠ્ઠામાં 'પુફ્ફખરવરદીં' વગેરે પહેલી ગાથાથી વિહરમાન (જનોને, સાતમાં 'તમતિમિરપડલં' ગાથાથી માંડીને ત્રીજી સ્તુતિ સુધીમાં શ્રુતજ્ઞાનને, આઠમાં 'સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું' વગેરે પહેલી ગાથાથી સર્વ સિદ્ધોને, નવમાં 'જે દેવાણુ વિ દેવોં' તથા 'ઇક્કો વિ નસુક્કારોં' વગેરે જે ગાથાઓથી વર્તમાન તીર્થના નાયક શ્રીવીર ભગવંતને, દશમાં 'ઉન્નિજંત સેલસિહરેં' ગાથાથી ઉન્નિજંત (ગિરનાર) પર્વત ઉપરના શ્રીનેમનાથસ્થામિને, અગીઆરમાં 'ચત્તારિ અદ્દહં' ગાથાથી શ્રીઅષ્ટાપદ વગેરેના (જનોને વન્દના થાય છે, તથા બારમાં 'વેયાવચ્ચગરાણું'થી ચોથી સ્તુતિ સુધીમાં સમક્ષિતદષ્ટિ દેવોનું સ્મરણ થાય છે. આ બારેય અધિકારોની શરૂઆત ક્રમશઃ ૧-નમોત્થુ ણું, ૨-જે અ અઈઆં, ૩-અરિહંત ચેઈં, ૪-લોગસ્સં, ૫-સંવલોએં, ૬-પુફ્ફખરવરં, ૭-તમ-તિમિરં, ૮-સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું, ૯-જે દેવાણુ, ૧૦-ઉન્નિજંત સેલં, ૧૧-ચત્તારિ અદ્દહં, અને ૧૨-વેયાવચ્ચગરાણું, -એ પદોથી થાય છે, અર્થાત્ તે તે અધિકારનાં આ પ્રારંભિક પદો છે."

એ પ્રમાણે ચૈત્યવન્દનભાષ્યમાં કહેલા બાર અધિકારો દ્વારા પૂર્વે (પૃ૦ ૩૯૬ થી) કહેલા વિધિ પ્રમાણે દેવવન્દન કરીને, ખમાસમણ દેવાપૂર્વક ('મગવાન્ હં' વગેરે પાઠથી) શુરૂવન્દન કરવું. લૌકિક કાર્યોમાં રાજા અને પ્રધાન આદિનું બહુમાન વગેરે કરવાથી ઈષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ અહીં પણ શ્રીજિનેશ્વરદેવો રાજાને સ્થાને અને શ્રીઆચાર્ય-ભગવંતો આદિ પ્રધાન આદિના સ્થાને બાણવા. (માટે પ્રતિક્રમણરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે સાધુએ અને શ્રાવકે પ્રારંભમાં દેવ અને શુરૂને વન્દન કરવું.) શ્રાવકે તો તે પછી 'સમસ્ત શ્રાવકોને વાંદું છું' એમ પણ કહેવું.

'ચારિત્રાચાર' વગેરેની શુદ્ધિ કરવાને ઇચ્છતો અને તે કાર્યમાં સિદ્ધિની અભિલાષા રાખતો પ્રતિક્રમણ કરનાર આત્મા, ઉપર કહ્યું તેમ ચારિત્રાચાર વગેરે પંચાચારના આરાધક શ્રીઆચાર્ય વગેરેને સમ્યક્ નમસ્કાર કરીને, બાણે સેવાએલા અતિચારોના ભારથી પોતે દબાઈ ગયો હોય તેમ શરીરને પૂર્ણ નમાવીને અને મસ્તકને (નીચે) જમીને લગાડીને, સર્વ અતિચારોના બીજ રૂપ 'સવ્વસ વિ દેવસિઅં' ઇત્યાદિ બોલીને (મન-વચન-કાયાથી સેવેલા સર્વ અતિચારોનો સંક્ષેપથી) મિથ્યા દુષ્કૃત (મિથ્યામિ દુષ્કૃત) દે, આ 'સવ્વસ વિં' સૂત્ર સમગ્ર પ્રતિક્રમણના બીજરૂપ બાણવું, કારણ કે-અન્યોની રચના વગેરે અન્ય પ્રસંગે પણ શરૂઆતમાં બીજ (ભૂત પાઠો) બેવામાં આવે છે.

પછી બીજા યઈને જ્ઞાનાદિ પાંચ આચારોમાં ચારિત્રાચારની મહત્તા હોવાથી પ્રથમ તેની શુદ્ધિ કરે, કારણ કે-ચારિત્ર મુક્તિનું અનંતર કારણ છે અને જ્ઞાન વગેરે પરંપર કારણ છે. જેમ કે-શૈલેશી અવસ્થામાં (ચૌદમા ગુણસ્થાનકે) સંપૂર્ણ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે, ત્યારે જ તુર્ત જ મોક્ષ થાય છે જ. જ્ઞાન તો 'ક્ષીણમોહ' (બારમા) ગુણસ્થાનક પછી (તેરમાની આદિમાં જ) સંપૂર્ણ પ્રગટે છે, છતાં મુક્તિ થતી નથી, કિન્તુ તે પછી તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકોનો જન્મનથી પણ એકેક અંતમુર્હત્ત ગયા પછી જ મુક્તિ થાય છે. બીજું પણ કારણ કહ્યું છે કે—

“ જમ્હા દંસનનાણા, સંપુણ્ણફલં ન દિતિ પત્તેયં ।

ચારિત્તજુયા દિતિ અ, વિસિસ્સણ તેણ ચારિત્તં ॥૧॥ ” (આવંનિ-૦-૧૧૭૯)

તથા-“ સમ્મત્તં અચરિત્તસ્સ, હુજ્જ મયણાહ નિત્તમસો ણત્થિ ।

જો પુણ ચરિત્તજુત્તો, તસ્સ ઉ નિયમેણ સમ્મત્તં ॥૧॥ ” (આવંનિ-૦-૧૧૭૪)

ભાવાર્થ-“ દર્શન અને જ્ઞાન બે ગુણો (સંપૂર્ણ છતાં) જો તે એકલા હોય (ચારિત્ર સંપૂર્ણ ન પ્રગટ્યું હોય) તો સંપૂર્ણ જ્ઞ (મોક્ષ) આપતા નથી, તેમાં ચોક્કસ ગુણસ્થાનકનું સંપૂર્ણ-શેલેશી ચારિત્ર ભણે ત્યારે જ આપે છે, માટે ચારિત્રની (જ્ઞાન-દર્શન કરતાં) વિશિષ્ટતા છે જ. ’ તથા ‘ચારિત્ર ન હોય તેને સમ્યક્ત્વની ભજના હોય, એટલે કે-(વ્યવહાર નયથી) હોય કે ન પણ હોય, અથવા (નિશ્ચય નયથી) ન જ હોય, પણ ચારિત્ર(ગુણ)વાળો હોય તેને તો નિયમા સમ્યક્ત્વ હોય જ. (એમ પણ ચારિત્રની મહત્તા છે.)’ વળી પણ કહ્યું છે કે-

“ ગોત્રવૃદ્ધૈર્નરો નૈવ, સદ્ગુણોઽપિ વ્રણમ્યતે ।

અલક્ષ્મકૃતનૃપશ્રીસ્તુ, વ્યયતે નતમૌલિભિઃ ॥૧॥ ”

“ एवं न केवलज्ञानी, गृहस्थो नम्यते जनैः ।

गृहीतचारुचारित्रः, शकैरपि स पूज्यते ॥૨॥ ”

“ अतो दिशन्ति चारित्रं, केवलज्ञानतोऽधिकम् ।

तस्मिन् लब्धेऽपि तल्लब्धुं, तेन धावन्ति धीधनाः ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ-“ (વયમાં લધુ) સદ્ગુણી છતાં પણ ગોત્રના વૃદ્ધો તેને પ્રણામ કરતા નથી, પરંતુ તે રાજલક્ષ્મીથી અલક્ષ્મ (રાજ) થાય છે ત્યારે વૃદ્ધો પણ તેને મસ્તક નમાવીને વંદન કરે છે (૧). તેમ કેવલજ્ઞાની છતાં જો ગૃહસ્થ (વેપમાં) હોય તો મનુષ્યો તેને નમતા નથી, જ્યારે તે સુંદર ચારિત્રવેષને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને ઇન્દ્રો પણ પૂજે છે (૨). આ કારણથી કેવલજ્ઞાનથી ચારિત્રને અધિક કહ્યું છે, એથી જ બુદ્ધિમાનો કેવલજ્ઞાન પ્રગટવા છતાં ચારિત્રને ગ્રહણ કરે છે (અર્થાત્ ગૃહસ્થપણમાં કેવલી થવા છતાં ચારિત્રનો વેષ સ્વીકારે છે) (૩).”

ઈત્યાદિ કારણોથી પ્રથમ ચારિત્રાચારની વિશુદ્ધિ માટે ‘કરેમિ મંતે ! સામાદઅં’ આદિ ત્રણ સૂત્રો કહીને, દ્રવ્યથી શરીર વડે (ઊભો રહીને) અને ભાવથી શુદ્ધ પરિણામ દ્વારા ઉચો થઈને (અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ કરીને) હવે કહીએ છીએ તે કાઉસ્સગ્ગ કરે. કાઉસ્સગ્ગમાં સાધુ સવારના પડિલેહણની ક્રિયાથી આરંભીને આ કાઉસ્સગ્ગ સુધીમાં સેવેલા અતિચારોનું ચિંતન કરે. દેવસૂરિકૃત યતિદિનચર્યામાં કહ્યું છે કે-

“ પામાહઅપદિકમણા-નંતરમુહપત્તિપમુહકજ્જેસુ ।

જાવ હમો ઉસ્સગ્ગો, અહારે તાવ ચિંતેજ્જા ॥૧॥ ” (ગાં ૩૩૦)

ભાવાર્થ-“ સવારના પ્રતિક્રમણ પછીથી આવત આ કાઉસ્સગ્ગ કરે ત્યાં સુધીનાં મુખ્યવચ્ચિકાદિ (પડિલેહણાદિ) સઘળાં કાર્યોમાં સેવેલા અતિચારોનું ચિંતન કરે,”

કાઉસ્સગ્ગમાં (સાધુ) ‘સયણાસણ્ણનં’ ગાથાના આધારે તે તે અતિચારોનો નિશ્ચય કરીને

તથા શ્રાવક ‘નાણુંમિ દંસણુંમિ’ વગેરે અતિચારનાં આઠ ગાથાઓના આધારે ચિંતન કરીને લાગેલા અતિચારોને યાદ કરીને મનમાં સંકલિત (ધારણા) કરે. તે ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

- “ નાણંમિ દંસણંમિ ય, ચરણંમિ તવંમિ તદ્દય ચિરિયંમિ ।
 આયરણં આયારો, દ્વય એસો પંચહા મણિઓ ॥૧॥ ” (નંદિસુત્ર, ગા ૦ ૨૯)
- “ કાલે વિણં બહુમાણે, ઉવહાણે તદ્દ અનિહ્વણે ।
 વંજણ-અત્થ-તદુભય, અદ્ધવિહો નાણમાયારો ॥૨॥ ”
- “ નિસ્સંકિય નિકંસિય, નિવ્વિતિગિચ્છા અમૂદદિદ્ધી ય ।
 ઉવવૂદ્ધ-થિરીકરણે, વચ્છલ્લ-પમાવણે અદ્ધ ॥૩॥ ”
- “ પણિહાણજોગજુત્તો, પંચહિં સમિદ્દહિ તીહિં ગુત્તીહિં ।
 એસ ચરિત્તાયારો, અદ્ધવિહો હોદ્દ નાયવ્વો ॥૪॥ ”
- “ વારસનિહંમિ વિ તિવે, સઙ્ગિમતરવાહિરે કુસલદિદ્ધે ।
 અગિલાઈ અણાજીવી, નાયવ્વો સો તવાયારો ॥૫॥ ”
- “ અણસણમૂળોઅરિયા, વિત્તિસંખેવણં રસચ્ચાઓ ।
 કાયકિલેસો સંલીણયા ય વજ્જો તવો હોદ્દ ॥૬॥ ”
- “ પાયચ્છિત્તં વિણઓ, વેયાવચ્ચં તદ્દેવ સજ્જાઓ ।
 જ્ઞાણં ઉસ્સગ્ગો વિ અ, અઙ્ગિમતરઓ તવો હોદ્દ ॥૭॥ ”
- “ અણિગૂદ્ધિઅબલવીરિઓ, પરક્કમદ્દ જો જહુત્તમાઉત્તો ।
 જુંજદ્દ અ જહાથામં, નાયવ્વો વીરિયાયારો ॥૮॥ ” (દશવૈ ૦ નિ ૦ અધ્ય ૦ ૩)

ભાવાર્થ—“ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ તથા વીર્ય (એ પાંચ)ને આંગે જે યોગ્ય આચારણુ કરવું, તેને ‘જ્ઞાનાચાર’ વગેરે પાંચ પ્રકારનો આચાર કહ્યો છે (૧). તેમાં ૧-કાલ, ૨-વિનય, ૩-બહુમાન, ૪-ઉપધાન, ૫-અનિહ્વણ, ૬-વ્યંજન, ૭-અર્થ અને ૮-તદુભય, એ આઠ પ્રકારે જ્ઞાનાચાર છે (૨). ૧-નિશંકતા, ૨-નિકોક્ષતા, ૩-નિર્વિચિકિત્સા, ૪-અમૂઢદષ્ટિ, ૫-ઉપજૂંહણ, ૬-સ્થિરીકરણ, ૭-વાત્સલ્ય અને ૮-પ્રભાવના, એ આઠ પ્રકારે દર્શનાચાર છે (૩). ‘પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ’ એ આઠ પ્રવચનમાતાના પાલન સાથે (મુકિતનું) પ્રણિધાન (ધ્યેય) અને સંયમયોગયુક્ત આચાર, તે આઠ પ્રકારે ચારિત્રાચાર બાણુવો (૪). શ્રીવીતરાગકથિત છ અભ્યંતર અને છ બાહ્ય મળીને આર પ્રકારનો તપ કોઈ આશંસા વિના મનની ગ્લાનિ વિના કરવો તે આર પ્રકારનો તપ આચાર બાણુવો (૫). તેમાં ૧-અનશન, ૨-ઉણોદરિકા, ૩-વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪-રસત્યાગ, ૫-કાયકલેશ અને ૬-સંલિનતા, એ છ પ્રકારે (કાયિક) બાહ્ય તપ છે (૬). તથા ૧-પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨-વિનય, ૩-વેયાવચ્ચ, ૪-સ્વાધ્યાય, ૫-ધ્યાન અને ૬-ઉત્સર્ગ, એ છ પ્રકારે (આત્મિક) અભ્યંતર તપ છે (૭). પોતાના બળ-વીર્યને છૂપાવ્યા વિના યથાયોગ્ય (તે તે અનુષ્ઠાનોમાં) જે પરાક્રમ ફેરવવું અને મન-વચન-કાયારૂપ ત્રણ યોગોને શક્તિ પ્રમાણે (તે તે અનુષ્ઠાનમાં) જોડવા, તે ત્રણ પ્રકારનો વીર્યાચાર બાણુવો (૮). ”

આ ગાથાઓના આધારે લાગેલા તે તે અતિચારોને યાદ કરીને શુદ્ધ મહારાજની સમક્ષ આલોચના કરવા (જણાવવા) મનમાં સંકલિત કરે, નહિ તો આલોચના બરાબર થઈ શકે નહિ. લોકોમાં પણ સબ વગેરે કોઈને કોઈ વિનંતિ (અરજ) કરવા માટે પહેલાં મનથી તે વિચારીને કાગળ વગેરેમાં લખીને કરવામાં (વિનંતિપત્રક આપવામાં) આવે છે. (તેમ અહીં પણ પહેલાં મનમાં સંકલના કરીને પછી સંભળાવવું એ વ્યાજખી જ છે.) માટે કાઉસ્સગ્ગ(માં અતિચારોની સંકલના) કરીને તે પૂર્ણ થયેથી 'નમો અરિહંતાણં' બોલવાપૂર્વક કાઉસ્સગ્ગ પારી (છાડી)ને ઉપર પ્રગટ 'લોગસ્સ' કહે, તે પછી બન્ને ઠીંચણોની પાછળનો ભાગ-પિંડીઓ વગેરે (સંઝાસા) પ્રમાણે, નીચે બેસીને; શુદ્ધે વંદન માટે શુદ્ધવંદન અધિકારમાં (પૃ. ૪૬૯ થી ૪૭૨ માં) જણાવ્યા પ્રમાણે મુહપત્તિ અને શરીરને પચીસ પચીસ બોલથી પડિલેડીને, શુદ્ધવંદન અધિકારમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે બે વખત શુદ્ધે 'વંદન' આપે. આ બે વંદન, કાઉસ્સગ્ગમાં યાદ કરીને મનમાં નિશ્ચિત કરેલા અતિચારોની આલોચના કરવા (અહીં સંભળાવવા) માટે વિનયરૂપે દેવાય છે. (અને વંદન માટે જ પ્રથમ મુહપત્તિ પણ પડિલેડવાની છે.) પછી પૂર્વે મનમાં ધારેલા ક્વિસના અતિચારોનું નિવેદન કરવા માટે (કમ્મર ઉપરનું) અડધું શરીર સારી રીતિએ નમાવવાપૂર્વક 'ઈચ્છાકારેણ સંવિસહ મગવન્ ! દેવસિંઝ આલોપમિ ?' (એમ કહી શુદ્ધની અનુભૂતિ મેળવી પછી 'ઈચ્છં આલોપમિ' કહીને ' જો મે દેવસિંઝો') વગેરે સૂત્રપાઠ જે ચારિત્રશુદ્ધિમાં હેતુ છે, તે બોલીને શુદ્ધ સમક્ષ એ અતિચારોની આલોચના^{૧૧૧} કરે. એમ દેવસિક આલોચના કરીને, મન વચન અને કાયાથી સેવેલા સઘળા અતિચારોનો જેમાં સંગ્રહ છે, તે 'સવ્વસ્સ વિ દેવસિંઝ' વગેરે પાઠ 'દુઢિવઢિંઝ' પદ સુધી બોલે, પછી આલોચેલા (કહી સંભળાવેલા) અતિચારોના પ્રાયશ્ચિત્તની માગણી માટે 'ઈચ્છાકારેણ સંવિસહ મગવન્ !' અર્થાત્- ' હે ભગવન્ ! આપની ઇચ્છા પ્રમાણે ફરમાવો ! ' એમ બોલીને પ્રાયશ્ચિત્તની ચાચના કરે, ત્યારે શુદ્ધ પણ 'પઢિકમહ !' અર્થાત્ પ્રતિક્રમણ કરે ! -એ શાસ્ત્રોક્ત દશ પ્રાયશ્ચિત્તો પૈકી બીજું 'પ્રતિક્રમણ' પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો આદેશ કરે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત 'મિચ્છામિ દુક્કંઠં' વગેરેરુપ જાણવું. કહ્યું છે કે-

“ પઢિકમણં પઢિઅરણા, પઢિહરણા વારણા નિઅત્તી અ ।

નિંદા ગરિહા સોહો, પઢિકમણં અદ્ધહા હોહ । ૧॥ (આવંનિ૦-૧૨૩૩)

આવાર્થ-“ ૧-પ્રતિક્રમણ, ૨-પ્રતિઅરણ, ૩-પ્રતિહરણ, ૪-વારણ, ૫-નિવૃત્તિ, ૬-નિન્દા, ૭-ગદી અને ૮-શોષિ, એમ પ્રતિક્રમણ આઠ પ્રકારે છે, અર્થાત્ 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દના આઠ અર્થો થાય છે. ”

એ આઠ પૈકી અહીં 'પ્રાયશ્ચિત્તરુપ પ્રતિક્રમણ' કરવાનું છે. શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તના દશ પ્રકારો છે, તેમાંના પહેલા પ્રકારમાં 'આલોચના'પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે અહીં 'દેવસિંઝ આલોપ ?' તથા 'સવ્વસ્સ વિ' સૂત્રો દ્વારા થાય છે. એ પ્રમાણે અતિચારોના નિવેદન રૂપ એક 'આલોચનાપ્રાયશ્ચિત્ત' કયાં પછી જ્યારે શુદ્ધ પાસે તે અતિચારોની વિશેષ શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત માગવામાં આવે

૧૧૧. વર્તમાનમાં ભાષામાં જે 'સાત લાખ અને અદાર પાપરથાનક' બોલવામાં આવે છે, તે આ અતિચારોના આલોચન (નિવેદન) રૂપ છે.

ત્યારે ગુરૂ ‘પઢિકમહ’ એ આદેશથી ‘પ્રતિક્રમણ’ નામનું (મિચ્છામિ દુક્કડં દેવાતું) બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત કરમાવે છે-એમ સમજવું. આને અંગે (શ્રીદેવસૂરિકૃત યતિ) દિનચર્યામાં તે એમ જણાવ્યું છે કે-ગુરૂ ‘પઢિકમહ’ એમ પ્રગટ કહેતા નથી, પણ સંજ્ઞા વગેરેથી આપે છે. તે ગાથા—

“ ગંભીરિમગુણનિહિણો, મળવચકાણ્હિં વિદિઅસમભાવા ।

પઢિકમહ ત્તિ ન જંપડ, મળંતિ તં પડ ગુરુ છટ્ટા ॥૧॥ ” (ગા૦ ૨૦)

ભાવાર્થ—“ ગંભીરતાના ભંડાર સરખા અને મન-વચન-કાયાથી કયો છે સમતાભાવ જેમણે, એવા (રાગ-દ્વેષરહિત) ગુરૂ ‘પઢિકમહ’ એમ સ્પષ્ટ કહેતા નથી પણ (અતિચાર લગાડનાર શિષ્ય પ્રત્યે) રોષાયમાન હોય તેમ તેને (સંજ્ઞાથી) કહે છે. (અર્થાત્-હૃદયમાં રોષ નહિ છતાં, ફરી તેવા દોષો ન કરે તે માટે, જાણે રીસાયા હોય તેમ દેખાવ કરે અને એ કારણે પ્રગટ આદેશ નહિ કરતાં સંજ્ઞાથી કરમાવે.) ”

પછી (સંડાસા પ્રમાર્જવા વગેરે) વિધિપૂર્વક નીચે બેસીને પ્રતિક્રમણ(વંદિતુ) સૂત્ર કહેનારો શ્રાવક સમતાભાવમાં સ્થિર થાય, જે પાઠ (ગાથા) બોલે તેમાં મનનો સતત ઉપયોગ રાખે, ‘જો મારાથી થોડો પણ અવિધિ થશે તો બીજાઓ પણ તે શીખશે અને મારાથી એ બુદ્ધની પરંપરા ચાલશે’-એવો ભય રાખે. પ્રત્યેક પદે સંવેગની (આત્મોદ્ધાસની) વૃદ્ધિ થતી જાય તેવી રીતિએ શરીરે કરડતા ડાંસ-મચ્છર વગેરેની પણ ઉપેક્ષા કરીને બોલે. આવી ઉત્તમ દશાને ધારણ કરીને, ‘દરેક કાર્યો શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારરૂપ નવકારમંત્ર ગણીને કરવાં જોઈએ.’-એ ન્યાયે ‘વંદિતુ’સૂત્ર બોલતાં શરૂઆતમાં (મંગલ માટે) શ્રીનવકારમંત્રને બોલે, પછી પ્રતિક્રમણ સમતાભાવે કરવું જોઈએ, માટે ‘સામાયિકસૂત્ર (કરેમિ મંતે !)’ કહે અને દૈવસિક વગેરે (જે પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય તેના) અતિચારોની ઓધે (સામાન્ય-ટંકમાં) આલોચના કરવા માટે ‘ઈચ્છામિ પઢિકમિઝં, જો મેં દેવસિઓ અહારો કઓં’ વગેરે પાઠ સંપૂર્ણ બોલે. (તે સાર્થ પૃ૦ ૪૯૯ માં કહેવાઈ ગયો) તે પછી ‘વંદિતુ’સૂત્ર શરૂ કરી ‘તસ્સ ધમ્મસસ કેવલીપન્નત્તસસ’ પાઠ સુધી (ઉત્કટિક આસને બેઠાં બેઠાં) બોલે. સાધુને અંગે એવો વિધિ છે કે-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘શ્રીનવકાર અને કરેમિ ભંતે !’ સૂત્ર કહ્યા પછી મંગલને માટે ‘ચત્તારિમંગલં’ વગેરે પાઠ બોલે, પછી ઓધથી આલોચના માટે ‘ઈચ્છામિ પઢિકમિઝં જો મેં’ વગેરે કહીને વિભાગથી આલોચના કરવા માટે ‘ઈરિયાવહિં’ સૂત્ર બોલે, એટલું કહ્યા પછી સર્વ અતિચારોની આલોચના માટે મૂલ સાધુ પ્રતિક્રમણસૂત્ર (પગામ સિજ્જાવં) બોલે. શ્રાવકને અને સાધુને આ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતિ પરંપરાદિ કારણોથી જ જાણવી.

પ્રતિક્રમણસૂત્ર એવી રીતિએ બોલવું કે-બોલનારને અને સાંભળનારાઓને પણ સંવેગ રંગની વૃદ્ધિ થતાં શરીરે શમરાણ વિકસ્વર થાય. દેવસૂરિકૃતયતિદિનચર્યામાં કહ્યું છે કે—

“ પમળંતિ તદ્દા સુત્તં, ન કેવલં તેસિ તદ્દેવ અન્નેસિં ।

જહ નયણજલલવેણં, પપ્પ પપ્પ હંતિ રોમંચો (ચા) ॥૧॥ (ગા૦ ૩૩૩)

ભાવાર્થ—“ તેવી રીતિએ સૂત્ર બોલે, કે ક્રૂર પોતાને જ નહિ, પોતાની જેમ બીજા સાંભળનારાઓને પણ નેત્રમાં (હર્ષનાં) આંસુઓ આવવા સાથે પદે પદે શમરાણ વિકસ્વર થાય. ”

એ પ્રમાણે ‘તસ્સ ઘમ્મસ્સ કેવલી પવ્વત્તસ્સ’ સુધી બેઠાં બેઠાં બોલીને ‘સઘળા અતિચારની નિવૃત્તિથી જાણે ભાર ઉતરી ગયો હોય અને આત્મા હલકો થઈ ગયો હોય તેમ’ દ્રવ્યથી (શરીર દ્વારા) અને ભાવથી (આત્મિક આનંદની વૃદ્ધિ દ્વારા) તુટી ઉભો થઈને ‘અબ્બુટ્ઠિઓમિ આચાહાણાવ’ વગેરે અધુરું પૂર્ણ કરે. (બોલે).

એમ અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી, શુરૂને અંગે આખા દિવસમાં થયેલા પોતાના અપરાધોને ખમાવવા માટે શુરૂને વંદન (બે વાંદણાં) આપે. પ્રતિક્રમણમાં સામાન્ય રીતએ બે બે વાંદણાંરૂપ શુરૂવંદન ચાર વખત કરાય છે, તેમાં પહેલું (ત્રીજા આવશ્યકની મુદ્ધપત્તિ પછીનું) અતિચારની આલોચના માટે, બીજું (વંદિત્તુ કહ્યા પછીનું) શુરૂને અપરાધ ખમાવવા માટે, ત્રીજું (અબ્બુટ્ઠિઓ પછીનું) આચાર્ય આદિ સર્વ શ્રીસંઘને ખમાવવાપૂર્વક તેઓનો આશ્રય (શરણ) સ્વીકારવા માટે અને ચોથું (છઠ્ઠા આવશ્યકની મુદ્ધપત્તિ પછીનું) પરચક્રખાણુ માટે સમજવું.”

પછી (પૃ. ૫૦૧ માં) કહેલા વિધિથી (‘અબ્બુટ્ઠિઓ’ સૂત્ર કહી) શુરૂને ખમાવે, તેમાં પાંચ ૧૧૨(?) સાધુઓનું મંડલ હોય તો એક જ સાધુ જ્યેષ્ઠ સાધુને ખામે, એવી વૃદ્ધોની આચરણા (પરંપરા) છે, વાસ્તવિક તો શુરૂથી માંડીને મોટાના અનુક્રમે દરેકને ખમાવવા ભોધએ; કિન્તુ આચરણા (પરંપરા) એવી છે કે-પાંચ વગેરે સાધુઓનું મંડલ હોય તો ત્રણ વગેરે વડીલોને ખમાવે આ વંદનને ૧૧૩ ‘અલ્લિખાવણ વંદણયં’ કહેવાય છે. અર્થાત્ આચાર્ય આદિ (સંઘ)નો આશ્રય લેવા માટે આ વંદન છે, એમ પ્રવચન (સાર) ઉદ્ધારની (ગા. ૧૭૫ ની) વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ખામણાં પછી (પૃ. ૪૮૭ માં) ‘પ્રતિક્રમણ-સ્વાધ્યાય-કાઉસ્સગ્ગ-અપરાધખામણાં-પ્રાધુર્બુક’ ઇત્યાદિ શુરૂવંદનનાં આઠ કારણો જણાવી ગયા, તે પૈકી અહીં કાઉસ્સગ્ગ (નામના પાંચમા આવશ્યક) રૂપ પ્રતિક્રમણ માટે બે વાંદણાં આપે, પછી (‘આચરિત્ત ઉવજ્જાપ’ સૂત્રમાં) ‘જે મે કેદ કસ્સાયા’ પાઠથી સૂચિત ચાર કષાયોથી પાછા ફરવાનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ (પાછ-જની) જૂમિને પ્રમાણીને, પાછા પગે શુરૂના અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળીને ‘આચરિત્ત ઉવજ્જાપ’ વગેરે સૂત્રપાઠ બોલે. (એનો અર્થ ‘વંદિત્તુ’ સૂત્રના અર્થ પછી કહેવાશે.)

આગળના કાઉસ્સગ્ગોમાં પહેલો કાઉસ્સગ્ગ ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે છે, ચારિત્રશુદ્ધિ કષાયના ત્યાગથી થાય છે, કારણ કે-કષાયના ત્યાગ વિનાનું ચારિત્ર અસાર ગણાય છે. કહ્યું છે કે—

“સામન્નમણુચરંતસ્સ, કસાયા જસ્સ ઉક્કડા હંતિ ।

મન્નામિ ઉચ્છુપુપ્ફં વ, નિપ્પલં તસ્સ સામણં ॥૧॥” (દશવૈંનિ, ગા. ૩૦૫)

બાવાર્થ—“શ્રમણપણું પાલન કરતાં પણુ જે આત્માને કષાયો ઉત્કટ (બળવાન) હોય, તેનું શ્રમણપણું શેરડીના પુષ્પની જેમ નિષ્ફલ જાણવું.”

૧૧૨. વર્તમાનમાં દૈવસિક-રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં ચાર સુધીનું મંડલ હોય તો એક જ વડિલને અને ચાર ઉપરાંત હોય તો ત્રણ વડીલોને ખામણાં કરાય છે. પાંચનો અંક અશુદ્ધ સમજાય છે.

૧૧૩. અહીં ‘અબ્બુટ્ઠિઓ’ કહ્યા પહેલાં દેવાતાં વાંદણાં નહિ સમજતાં ‘અબ્બુટ્ઠિઓ’ કહ્યા પછી દેવાતાં ત્રીજાં વાંદણાંને અસ્થિઆવણુ વંદન’ કહેવાય છે-એમ સમજવું, કારણ કે-જે પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકનો આધાર લીધો છે, તેમાં સ્પષ્ટતથા અબ્બુટ્ઠિઓ પછીના વંદનને ‘અસ્થિઆવણુ’ વંદન જણાવ્યું છે; અને અહીં પણ ઉપરના પેરેગ્રાફમાં જ ત્રીજાં વાંદણુનો એ હેતુ જણાવ્યો છે :

આથી ચારિત્રની વૃદ્ધિ (શુદ્ધિ) માટે અને ક્ષાયોને ઉપશમાવવા માટે, ‘આચરિત્ર ઉચ્ચાપ્ત’ વગેરે ત્રણ ગાથા દ્વારા (આચાર્યોદિ સમુદાયને, સર્વ શ્રમણસંઘને તથા સકલ જીવરાશિને ખમાવીને) ક્ષાયોનો ત્યાગ કરે. તે પછી ‘પટિક્કમણાસુદ્ધાણં’ એટલે ‘પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા’ એ શાસ્ત્રવચનને અનુસારે (પ્રતિક્રમણ કરવા છતાં રહી ગયેલા) ચારિત્રના અતિ-ચારોની શુદ્ધિ માટે કાઉસ્સગ્ગની ઇચ્છાવાળો ‘કરેમિ મંતે !’ વગેરે ત્રણ સૂત્રો બોલીને કાઉસ્સગ્ગ કરે.

અહીં સામાયિકસૂત્ર (‘કરેમિ મંતે !’) કહેવામાં એ હેતુ છે કે-સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનો સમતાભાવે કરવાથી સકલ થાય, એ કારણે પ્રતિક્રમણની આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં, ત્રણ વાર પુનઃ પુનઃ સમતાની સ્મૃતિ માટે બોલવાથી તે અવશ્ય સમતાની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે. કહ્યું છે કે-

“ આહમકાઉસ્સગ્ગે, પટિક્કમણે તાવ કાઉં સામઇઅં ।

તો કિં કરેહી વીઅં, તદ્દાં ચ પુણો વિ ઉસ્સગ્ગે ? ॥૧૬૯૫॥ ”

“ સમભાવંમિ ઠિઅપ્પા, ઉસગ્ગં કરિઅ તો અ પટિક્કમઇ ।

एमेव य समभावे, ठिअस्स तद्वं पि उस्सगग्गे ॥૧૬૯૬॥ ”

“ સજ્ઞાયજ્ઞાણતવઓસહેસુ ઉવપસથુહપયાણેસું ।

સંતગુણકિત્તણેસું, ન હંતિ પુણરુત્તદોસા ઉ ॥૧૬૯૭॥ ” (આવ૦ નિર્વુ૦)

ભાવાર્થ—“પ્રશ્ન—“પ્રતિક્રમણમાં પહેલા કાઉસ્સગ્ગમાં ‘કરેમિ મંતે !’ સૂત્રથી સામાયિક કરવા છતાં બીજી વાર શા માટે કહે ? અને પુનઃ કાઉસ્સગ્ગ વખતે ત્રીજી વાર પણ કેમ કહે ? (વારંવાર એક પાઠ બોલવાથી પુનરૂક્ત દોષ કેમ ન ગળાય ?)” “ઉત્તર—એ પ્રમાણે સામાયિકસૂત્ર બોલીને સમભાવમાં રહેલો આત્મા કાઉસ્સગ્ગ કરે, તે પ્રમાણે જ (સામાયિકસૂત્ર દ્વારા) સમભાવમાં સ્થિર થઈને પ્રતિક્રમણ કરે. (વદિતુ બોલે) અને એજ પ્રમાણે સમભાવમાં સ્થિર થવા માટે કાઉસ્સગ્ગ કરતાં પહેલાં પુનઃ ત્રીજી વાર બોલે.” “સ્વાધ્યાય, ધ્યાન તપ તથા ઓષધ કરવામાં, ઉપદેશ દેવામાં, સ્તુતિ કરવામાં અને સતોના શુભો ગાવામાં એકજ ક્રિયા પુનઃ પુનઃ કરવા છતાં પુનરૂક્ત દોષ ગળાતો નથી (બિલટું, વિશેષ લાભ થાય છે.)”

કાઉસ્સગ્ગમાં ચારિત્રાચારની વિશુદ્ધિ માટે ‘ચંદેસુ નિમ્મલયરાં’ સુધી એ લોગસ્સ ચિંતવા, પારીને પ્રગટ લોગ્ગસ્સ કહે. અહીં પ્રગટ ‘લોગસ્સ’ દર્શનાચારની શુદ્ધિ માટે બાજુવો. સમ્યજ્-દર્શનના ચોગે જ જીવતું બાજુપણું સમ્યજ્ઞાનરૂપ બને છે, નહિ તો તે અજ્ઞાનરૂપ છે; અર્થાત્ જ્ઞાનને સમ્યજ્ જનાવનાર દર્શન છે, એમ જ્ઞાનથી દર્શનની મહત્તા વધુ હોવાથી, દર્શનાચારની શુદ્ધિ માટે, પહેલાં આ ભરતમાં જ થયેલા આસન્ન ઉપકારી એવા વર્તમાન ચોવીસીના શ્રીઋષ-ભદેવ આદિ ચોવીસેય તીર્થંકરોની સ્તુતિ માટે પ્રગટ લોગસ્સ કહેવાનો છે, ‘સજ્વલોર અરિહંત-ચેહાણં’ વગેરે કહીને તે દર્શનાચારની જ વિશુદ્ધિ માટે કાઉસ્સગ્ગમાં (‘ચંદેસુ નિમ્મલયરાં’ સુધી) એક લોગસ્સનું ચિંતન કરાય છે, તે પછી પૂર્વની જેમ પારીને શ્રીસામાયિકસૂત્રથી માંડીને ચૌદ પૂર્વ સુધીના શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનાચારની વિશુદ્ધિ માટે ‘પુષ્કરવરદીવહ્દે’ સૂત્ર, ‘સુઅસ્સ મગવઓ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં, અજ્જત્યં’ વગેરે કહીને (ચંદેસુ નિમ્મલયરાં સુધી) એક લોગસ્સના ચિંતનરૂપ કાયોત્સર્ગ કરે, પછી પૂર્વની જેમ પારીને જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર અને ચારિ-

આચાર્યનું નિરતિચાર પાલન કરવાના ફલરૂપ સિદ્ધાંતની સ્તુતિ 'સિદ્ધાંત બુદ્ધાણં' (ગાથા) થી કરે.

ઉપર કાઉસ્સગ્ગો કહ્યા, તેમાં બે લોગસ્સના ચિંતનરૂપ (પહેલો). આરિત્રાચારની શુદ્ધિ માટેનો બીજો કાઉસ્સગ્ગ સમજવો, કારણ કે-આરિત્રાચારની શુદ્ધિ માટે 'દૈવસિક અતિચારના ચિંતન રૂપ' એક પહેલાં કરેલો હોય છે. કહ્યું છે કે-'દુષ્ણિ અ હુતિ ચરિત્તે, વંસણ નાણે અ રક્ષિકો' અર્થાત્-'આરિત્રને અંગે બે અને દર્શન તથા જ્ઞાનને અંગે એકેક કાઉસ્સગ્ગ કરાય છે, એવું શાસ્ત્રવચન છે.' અહીં દર્શન-જ્ઞાનને અંગે એકેકનો અને આરિત્રને અંગે બે લોગસ્સનો કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ પૂર્વે જણાવેલી યુક્તિ પ્રમાણે દર્શન તથા જ્ઞાન કરતાં આરિત્રની વધારે મહત્તા વગેરે કારણો સંભવે છે, દર્શનાચાર તથા જ્ઞાનાચારની શુદ્ધિ માટેના ત્રીજા અને ચોથા કાઉસ્સગ્ગમાં તેવાં કારણો નથી-એમ સમજવું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'સિદ્ધાંત બુદ્ધાણં'ની પહેલી ગાથા પછી વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ હોવાથી આસન્ન ઉપકારી શ્રીવીરજિનને ('જો દેવાણ વિ દેવોં' વગેરે બે ગાથાઓથી) વન્દન કરે; પછી 'ઉત્તમચંત (શ્રીગીરનાર) પર્વત' મહાતીર્થ છે, વગેરે હેતુથી (ઉજ્જિતસેલ-સિદ્ધરેં' ગાથાથી) તે તીર્થના અલંકાર સમા શ્રીનિમિનાથ પ્રભુને વન્દન કરે અને તે પછી પણ શ્રીઅષ્ટાપદ, શ્રીનંદીશ્વર વગેરે અનેક તીર્થોની સ્તુતિ રૂપ 'ચત્તારિ અદ્ધ વસ દોયં' વગેરે ગાથા બોલે. ('લોગસ્સં' વગેરે આ દરેક સૂત્રો અને અર્થો પહેલાં બૃહદ્ દેવવન્દનમાં કહેવાઈ ગયા.)

એમ આરિત્રાચાર વગેરેની શુદ્ધિ કરીને 'સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનોનો હેતુ શ્રુતજ્ઞાન છે,' માટે તે શ્રુતજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ (વૃદ્ધિ) માટે 'સુઅવેચ્યાપ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં, અજ્જત્થં' વગેરે કહીને, 'શ્રુતની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનું સ્મરણ કરવાથી સ્મરણ (રૂપે બહુમાન) કરનારને (શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય) કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે, માટે' શ્રુતદેવીનો કાઉસ્સગ્ગ કરી 'એક નવકારનું' ચિંતન કરે. અહીં માત્ર એક નવકારરૂપ આઠ આસોરજ્ઞવાસ જેટલો જ અદ્ય કાઉસ્સગ્ગ કહ્યો, તેમાં 'દેવ-દેવીઓ' વગેરેની આરાધના અદ્ય પ્રયત્નથી થઈ શકે છે, એ વગેરે હેતુઓ સંભવે છે. કાઉસ્સગ્ગ પાદીને શ્રુતદેવીની 'સુઅવેચ્યા મગવર્ણં' સ્તુતિ બોલે, ઘણા હોય તો એક બોલે બીજા સર્વ સાંભળે. (અર્થાત્ વડીલ બોલે અને બીજાઓ કાઉસ્સગ્ગ મુદ્રામાં જ સાંભળે.) આ પ્રમાણે જ ક્ષેત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનું સ્મરણ પણ ઉચિત હોવાથી ક્ષેત્રદેવતાનો કાઉસ્સગ્ગ ('સ્થિત્તદેવચ્યાપ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગં, અજ્જત્થં' વગેરે કહીને) કરે અને પાદીને ઉપર ક્ષેત્રદેવતાની જ (જોસે સ્થિત્તે સાહ્વં) સ્તુતિ કહે. પ્રતિક્રમણમાં હંમેશાં ક્ષેત્રદેવતાનું સ્મરણ 'ત્રીજા અદ્વિતીયવિરમણ વ્રતની (પાંચ ભાવનાઓ પૈકી) વારંવાર અવગ્રહ (ક્ષેત્ર)ની યાચના કરવા રૂપ (બીજી) ભાવનાની સિદ્ધિને માટે સંભવિત છે.

તે પછી પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારરૂપ શ્રીનવકારમંત્ર કહીને, (પગ વગેરે) સંડાસાનું પ્રમાણન કરીને, નીચે બેસીને સુખવસિકાનું (તથા કાયાનું) પડિલેહણ કરે, પછી ગુરૂને બે વાંદણાં દઈને 'રુદ્ધામો અણુસદ્ધિ' કહીને, ઢીંચણે બેસીને બે હાથથી અંજલિ કરીને, 'નમોઽર્હત્ સિદ્ધાચાર્યોં' ઇત્યાદિ બોલવાપૂર્વક 'નમોઽસ્તુ વર્દ્ધમાનાયં' વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓ બોલે.

અહીં ગુરૂવન્દન કહ્યું તે, ગુરૂઆજ્ઞાથી આવરયક (પ્રતિક્રમણ) કરનારો શિષ્ય, 'મેં આપની આજ્ઞાથી આ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કર્યું'—એમ ગુરૂને વિનંતિ (જણાવવા) માટે કરાય છે,—એમ સમજવું. લોકોમાં રાજા વગેરેની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરીને પુનઃ પ્રજ્ઞામપૂર્વક 'આપના કહેવા પ્રમાણે

મેં કયું” એમ કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. અર્થાત્ આ ‘ઈચ્છામો અણુસર્જિ’નો પાઠ વિનંતિ રૂપ છે, એનો અર્થ-‘અનુશસ્તિ’ એટલે ‘પડિક્કમહ ! = પ્રતિક્રમણ કરે’-એવી આપે આજ્ઞા કરેલી, તે ‘રાજની વેઠ વગેરેની જેમ નહિ, પણ ‘ઈચ્છામો’=મારી ઇચ્છાથી’ મેં પૂર્ણ કરી છે. અહીં આ અર્થની સંભાવના અમે એથી કરી છે કે-શિષ્ય પ્રણામ કરીને ‘ઈચ્છામો અણુસર્જિ’ કહે છે, ત્યારે શુરૂ પણ તેને આદેશ-આશીર્વાદ આપતા સંભળાય છે. અહીં (મૂળ) પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ થયું.

પ્રતિક્રમણ નિર્વિધે સંપૂર્ણ થવાથી અત્યંત ખુશ થયેલો શિષ્ય (પ્રતિક્રમણ કરનારો), તે પછી વૃદ્ધિ પામતા હર્ષ સાથે, વૃદ્ધિ પામતા (ઉંચા-ઉંચા) સ્વરથી (અને નમોઽસ્તુ વર્દમાનાયં વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓ એકથી બીજી ત્રીજી વધારે વધારે અક્ષરોવાળી હોવાથી) વધતા વધતા અક્ષરે શ્રીવીરપ્રભુ વર્તમાન તીર્થના નાયક હોવાથી તેઓની નમોઽસ્તુ વર્દમાનાયં વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓ કહે. આમાં એવો વિધિ છે કે-‘દેવસિક (રાત્રિક)’ પ્રતિક્રમણમાં વડીલ શુરૂએ પહેલી સ્તુતિ કહ્યા પછી બીજા દરેક સાધુઓ અને શ્રાવકો ત્રણેય સ્તુતિઓ સાથે બોલે અને ‘પાક્ષિક (વગેરે)’ પ્રતિક્રમણમાં તો શુરૂ અને પર્વદિનનું વિશેષ બહુમાન કરવા માટે, શુરૂએ ત્રણેય સ્તુતિઓ બોલ્યા પછી જ બીજા દરેક ત્રણેય સ્તુતિઓ સાથે બોલે. તથા-

“ બાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાઢ્ઢિણામ્ ।

અનુગ્રહાયૈ સર્વજૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ બાળકો, સ્ત્રીઓ, મંદબુદ્ધિવાળા અને જડબુદ્ધિવાળા, ચારિત્રની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોના ઉપકાર માટે શ્રીસર્વજ્ઞએ સિદ્ધાન્તને પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલો છે.”

એ કથનથી સ્ત્રીઓનું સંસ્કૃત ભાષામાં અનધિકારીપણું જણાવેલું હોવાથી, સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓને ‘નમોઽર્હત્ સિદ્ધાચાર્યો’ વગેરે બોલવાનું નથી, ‘નમોઽસ્તુ વર્દમાનાયં’ વગેરેને સ્થાને પણ તેઓને ‘સંસારદાવાનલં’ વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓ બોલવાની હોય છે. પુરૂષો ‘રાત્રિક’ પ્રતિક્રમણમાં ‘વિશાલલોચનદલં’ વગેરે બોલે છે, તે સ્થાને પણ સ્ત્રીઓને ‘સંસારદાવાનલં’ વગેરે બોલવાનું છે. કેટલાકોનું મનતઃવ્ય તો એમ છે કે-નમોઽસ્તુ વર્દમાનાયં વગેરે સ્તુતિઓ પૂર્વોની અન્તર્ગત (પૂર્વમાંથી ઉદ્ભવેલી) સંભવે છે અને સ્ત્રીઓને પૂર્વના અધ્યયનનો અધિકાર નહિ હોવાથી તેઓને ‘નમોઽસ્તુ વર્દમાનાયં’ વગેરે બોલવાનો અધિકાર નથી.

વળી શુરૂના આ કથન વખતે (જ્યારે શુરૂ તે સ્તુતિઓ બોલે ત્યારે) દરેક સ્તુતિને અંતે સંધળા સાધુઓ અને શ્રાવકો ‘નમો જમાસમણાણં’ અર્થાત્ ક્ષમાશ્રમણ એવા શ્રીશુરૂને નમસ્કાર હો !’ એમ બોલે છે, તે પણ ‘રાજ વગેરે (મોટા પુરૂષો) જ્યારે કંઈ બોલે ત્યારે, તેઓના પ્રત્યેક શબ્દોને અંતે ‘જય-જય’ વગેરે બોલી તેઓના વચનનો સ્વીકાર કરાય છે-તેઓના વચનનું બહુમાન કરાય છે, તેમ શુરૂના વચનનો સ્વીકાર વગેરે કરવારૂપે (નમો જમાસમણાણં) સંભવે^{૧૧૪} છે.

૧૧૪. વર્તમાનમાં-‘સામાયિક ચઉવિસત્થો વગેરે’ કયું છે જી-એમ કહીને, સાથેજ ‘ઈચ્છામો અણુસર્જિ, નમો જમાસમણાણં, નમોઽર્હત્ સિદ્ધાચાર્યો પાઘ્યાય સર્વસાધુભ્યઃ’ એમ એક સાથે બોલવામાં આવે છે, તે દરેક પાઠના ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના જુદા જુદા હેતુઓ સમજાય છે.

એ સ્તુતિઓ (નમોઃસ્તુતૌ) કહ્યા પછી 'નમોત્યુ જં' સૂત્ર બોલે, પછી એક જણ મોટા (મધુર અને ઉંચા) સ્વરે શ્રીજિનેશ્વરદેવનું સ્તવન કહે અને બીજા સર્વ સાવધાન થઈ બે હાથ જોડીને તે સાંભળે. સ્તવન પછી સઘળાથ (એક સો ને સીતર) જિનેશ્વરોની સ્તુતિરૂપ 'વરકનકશંખવિદ્યુમં' વગેરે બોલીને (પૂર્વની જેમ) ચાર ખમાસમણ દેવા પૂર્વક, પ્રતિ ખમાસમણે 'મગવાન્ હં' વગેરે એકેક પદ બોલીને ગુરૂ વગેરેને વન્દન કરે. અહીં 'નમોઽહસિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાય'થી માંડીને આ ચાર ખમાસમણપૂર્વક ગુણદિને વન્દન કરે ત્યાં સુધીનો વિધિ દેવ અને ગુરૂના વંદનરૂપ જણવો. આવકને તો તે પછી બોલાતા 'મહાદાજ્ઞેસુ' સુધી દેવ-ગુરૂનું વંદન સમજવું. જેમ પ્રતિક્રમણમાં પ્રારંભે અને અંતે દેવ-ગુરૂને વંદન કરવાથી 'આચન્તમહાજ્ઞે મધ્યસ્થાપિ મહર્ષે' અર્થાત્ આદિ અને અંતનું મહત્ત્વ કરવાથી મધ્યનું પણ મહત્ત્વ થાય છે, એ ન્યાયે પ્રતિક્રમણમાં સર્વત્ર દેવ તથા ગુરૂને વન્દન જણાવેલું છે-જેમ સમજવું. જેમ નમોત્યુ છું સૂત્રની આદિમાં અને છેલ્લે બોલાતો 'નમો' શબ્દ સમગ્ર નમોત્યુ છુંમાં વ્યાપક છે, તેમ પ્રતિક્રમણમાં પણ દેવ-ગુરૂનું વન્દન સર્વત્ર વ્યાપક સમજવું.

પછી 'દિર્ઘં સુખં મવતિ' (=એકને બદલે બે ગાંઠો વગેરેથી બાંધેલું મજબૂત બંધાય છે.) એ ન્યાયે અહીં પણ ચારિત્રાચારની વિશુદ્ધિ માટે પહેલાં (બે) કાઉસ્સગ્ગ કરવા છતાં, 'પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિ' વ્રતોમાં લાગેલા અતિચારોરૂપ 'દૈવસિક પ્રાયશ્ચિત્તની' વિશુદ્ધિ માટે પુનઃ (ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધી) ચાર લોગસ્સનું ચિંતન કરી કાઉસ્સગ્ગ કરે. આ કાઉસ્સગ્ગ ભિન્ન સામાચારીને અનુલક્ષીને કેટલાકો પ્રતિક્રમણની આદિમાં, તો કેટલાકો અંતે કરે છે. પછી પૂર્વની જેમ કાઉસ્સગ્ગ પારીને, (અંતિમ) મંગલ માટે ઉપર (મગટ) લોગસ્સ કહીને, માંડલીમાં બેસીને, સાવધાન મનથી બે ખમાસમણ દેવાપૂર્વક ચોરિસી સુધી મૂળ વિધિ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કરે. ૧૧૫

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-“ પહેલાં કહ્યું કે-‘પ્રતિક્રમણ પંચાચારની વિશુદ્ધિ માટે છે, અને તેના હેતુઓ જણાવ્યા તેમાં તો તે તે સ્થાને જ્ઞાનાચાર; દર્શનાચાર અને ચારિત્રાચારની જ શુદ્ધિ જણાવી, તપાચાર-વીર્યાચારની શુદ્ધિ માટે કોઈ અધિકાર જણાવ્યો નહિ, આથી પહેલાં ‘પ્રતિક્રમણથી પંચાચારની શુદ્ધિ થાય છે’-જેમ કહ્યું તે જોતું ઠરે છે તેનું શું ?” એના સમાધાનમાં ગુરૂ જણાવે છે કે-“ હે શિષ્ય ! તમારું કથન બરાબર નથી, કારણ કે-તપાચાર-વીર્યાચારની શુદ્ધિ જ્ઞાનાચારાદિની શુદ્ધિથી ભિન્ન નથી, જ્ઞાનાચારાદિની શુદ્ધિ સાથે જ તેની પણ શુદ્ધિ થાય છે, તે આ રીતિએ કે- સાંજે સાધુ ચોવિહારનું અને આવક પણ ચોવિહાર વગેરેનું કોઈ પરચક્રખાણ કરે છે તથા સવારે પણ ઉત્કૃષ્ટ છમાસી તપથી જમન્ય યાવત્ નમુસ્કાર-સહિત સુધીમાં કોઈ પરચક્રખાણ કરે છે, એનાથી તપાચારની શુદ્ધિ તો સ્પષ્ટ છે જ, તેમ વિધિપૂર્વક-ચોતાની શક્તિ(બળ-વીર્ય)ને જુપાવ્યા વિના પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારને વીર્યાચારની શુદ્ધિ

૧૧૫. વર્તમાનમાં-સ્વાધ્યાયને સ્થાને પૂર્વાચાર્યોકૃત -સજ્ઞાય બોલવામાં આવે છે અને તે પછી ખમાસમણપૂર્વક દુઃખક્ષય-કર્મક્ષય કરવા માટે કાઉસ્સગ્ગ કરવામાં આવે છે, તેમાં સંપૂર્ણ ચાર લોગસ્સ ચિંતવોને, એક જણ કાઉસ્સગ્ગ પારી ચાન્તિને માટે શ્રીમાનદેવસરિચક્રૃત 'લધુશાંતિ સ્તોત્ર' બોલે છે, તેને બીજાઓ કાઉસ્સગ્ગમુદ્રાએ જ સાંભળે છે. તે પછી કાઉસ્સગ્ગ પારી, ઉપર મગટ લોગસ્સ કહી પ્રતિક્રમણ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ધામ એ પણ સ્પષ્ટ જ છે; આથીજ પ્રતિક્રમણથી પંચાચારની શુદ્ધિ થાય છે. એમ કહેલું ગરાબર જ છે.

પ્રતિક્રમણ અવિધિએ કરવાથી વ્યવહારસૂત્રમાં આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવ્યું છે—પ્રતિક્રમણ શાસ્ત્રમાં કહેલા સમયે ન કરવાથી ‘ચતુર્લધુ,’ માંડલીમાં (સાધુમાંડલીની સાથે) નહિ કરતાં એકલા કરવાથી કે કુશીલ સાધુઓની સાથે કરવાથી ‘ચતુર્લધુ,’ નિદ્રા-પ્રમાદ વગેરે કારણે પ્રતિક્રમણમાં સાથે ન રહે (પાછળ રહી જાય) તો એક કાઉસ્સગમાં તેમ થવાથી ‘ભિન્નમાસ,’ એમાં ‘લધુ-માસ’ અને ત્રણમાં ‘ગુરમાસ,’ તથા ગુરુએ (વડીલે) પાયાં પહેલાં શિષ્યે એક કાઉસ્સગ પારવાથી ‘ગુર-માસ’ અને સર્વ કાઉસ્સગો પહેલાં પારવાથી ‘ચતુર્લધુ’ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું. એ પ્રમાણે ગુરુ વન્દનમાં પણ જાણવું. અર્થાત્ વન્દનમાં સાથે ન રહે તો પણ એ જ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે, (આ ‘ચતુર્લધુ-ભિન્નમાસ-લધુમાસ-ગુરમાસ વગેરે, પ્રાયશ્ચિત્તના સાંકેતિક શબ્દો છે.)

સાધુઓ પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ થયા પછી પણ તે જ સ્થલે માંડલીરૂપે અંતમુદ્ધર્ત (અમુક સમય) સુધી બેસે, ઉઠીને જાય નહિ, કારણ કે પ્રતિક્રમણ પછી કદાચ આચાર્ય પૂર્વે નહિ જાણેલા સાધુના આચારોનું, કે નહિ સાંભળેલા અપૂર્વ શાસ્ત્રોના અર્થોનું સ્વરૂપ કહે. (તો તેના શ્રવણથી વંચિત રહી ન જવાય)—એમ એ ઓઘનિયુક્તિની ટીકામાં જણાવેલું છે. એમ અહીં સુધી દેવસિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ તેના હેતુઓ સહિત જણાવ્યો. હવે—

રાઈ પ્રતિક્રમણનો વિધિ—શ્રાવક રાત્રિના છેઠા પ્રહરે પોષધશાલામાં જઈને કે પોતાના રહેઠાણે (યોગ્ય જગ્યામાં) ગુરુની સ્થાપના સ્થાપીને, ઇરિયાવહિ પડિલ્લમી પાંચાઈક સામાયિક લઈને, ખમાસમણ ઈર્ધ ‘કુસુમિણદુસ્સુમિણઉદ્ધાવણિર્મં, રાહ્યપાયચ્છિન્નવિસોદ્ધનત્થં કાઉસ્સગં કરેમિ’ વગેરે કહીને ચાર લોગસ્સ ચિંતવવા રૂપ કાઉસ્સગ કરે. તેમાં નિદ્રાપીન દશામાં ‘સ્વયં સ્ત્રીસેવન કયુ’ વગેરે કુસ્વપ્ન આવ્યું હોય, તો એક સો ને આઠ શ્વાસોચ્છ્વાસનું (‘સાગરવરગંધોરા’ પદ સુધી ચાર લોગસ્સનું) અને તે સિવાયનું અન્ય સ્વપ્ન આવ્યું હોય, તો એકસો શ્વાસોચ્છ્વાસ-પ્રમાણ (‘ચંદેસુ નિમ્મલયરા’ પદ સુધી ચાર લોગસ્સનું) ચિંતન કરે. અહીં રાગાદિસ્વરૂપ હોય તેને કુસ્વપ્ન અને દ્રેષાદિસ્વરૂપ હોય તેને દુઃસ્વપ્ન કહ્યું છે, એના વિધિ ‘નવકાર ગણવાપૂર્વક ઉઠવું’ વગેરે દિનકુચના પહેલા અધિકારમાં જ (પૃ. ૩૪૯માં) કહ્યો છે. સર્વ કાર્યોની સફલતા દેવ-ગુરુને વન્દન કરવાથી થાય, માટે (કાઉસ્સગ પાયાં પછી પ્રગટ લોગસ્સ કહીને, જગચિંતામણિનું) દેવવન્દન (જય વીરરાય સુધી) કરે, તે પછી બે ખમાસમણ પૂર્વક (સજ્જાય સંદિસાહુ) ? અને સજ્જાય કરૂં ?—એમ આદેશો માગીને) રાઈ પ્રતિક્રમણનો સમય થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરે. ૧૧૬

પ્રતિક્રમણના સમયે પહેલાં (ઇરિયાવહિ પડિલ્લમી) પ્રત્યેક ખમાસમણ ઈર્ધને ‘મગવાન હં’ વગેરે ચાર પદોથી ગુરુ આદિને વન્દન કરીને, ખમાસમણ ઈર્ધને, (ઇલ્લાહ સંદિ મગ) ‘રાહ-અપડિલ્લમણે ઠાઉં ?’ એ આદેશ માગીને, મસ્તક જમીન સુધી નમાવીને, રાત્રિના સમગ્ર અતિ-

૧૧૬. વર્તમાનમાં—ચૈત્યવન્દના પછી એકેક ખમાસમણ પૂર્વક ‘મગવાન હં’ વગેરે ચાર પદોથી વન્દન કરીને, પછી બે ખમાસમણથી સજ્જાયના બે આદેશો માગીને, સ્વાધ્યાયને સ્થાને ‘મહેરસર વાહુલી’ વગેરે સંતપુરુષો તથા સતીઓનાં સ્મરણ રૂપ મંગલ સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે છે; અને પ્રતિક્રમણનો સમય થાય ત્યારે ઇચ્છાકાર સુહરાઈ૦ વગેરેથી ગુરુને સુખશાતા પુછી, લાગલો જ ‘ઇચ્છાહ સંદિ મગ’ રાઈઅ પડિક્રમણે ઠાઉં ?—એમ આદેશ માગી પ્રતિક્રમણ શરૂ કરાય છે.

આરોના બીજ રૂપ 'સન્નિવસ્તુ વિ રાજગૃહ' સૂત્ર બોલીને 'નમોત્યુ જ્ઞ૦' કહે. પહેલાં કરાતું (જગ-ચિંતામણિ વગેરે) દેવવન્દન તે પછી કરાતા સ્વાધ્યાય વગેરે (પ્રાભાતિક) ધર્મકૃત્યોને ઉદેશીને છે, પ્રતિક્રમણ સાથે તેના સંબંધ નથી. આથી જ પ્રતિક્રમણની શરૂઆતમાં મંગલ વગેરેને માટે પુનઃ આ 'નમોત્યુ જ્ઞ' રૂપ સંક્ષિપ્ત દેવવન્દન કરાય છે.

પછી દ્રવ્યથી (જીભા થઇને) અને ભાવથી (ઉત્સાહી બનીને), એમ બે પ્રકારે જીભા થઇને 'કરેમિ મંતે ! સામાદ્વં' વગેરે સૂત્રો બોલવાપૂર્વક અનુક્રમે ચારિત્ર, દર્શન અને જ્ઞાનના અતિ-આરોની વિશુદ્ધિ માટે ત્રણ કાર્યોત્સર્ગો કરે, તેમાં પહેલા અને બીજા કાઉત્સર્ગમાં એકેક લોગસ્સ (ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધી) ચિંતવે. તે માટે આવ૦ નિઠમાં કહ્યું છે કે- 'સાયં સયં નોસર્જ' અર્થાત્- 'સાંજે એક સો અને સવારે અડધો શત (પચાસ) શ્વાસોન્નવાસનો કાઉત્સર્ગ કરે.' ત્રીજા કાઉત્સર્ગમાં તો 'સાંજના (દૈવસિક) પ્રતિક્રમણ (માં છ આવશ્યક) ને અંતે કહેવાતી 'નમોત્સ્તુ વર્જમાનાય' વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓથી માંડીને હમણાં સુધી લાગેલા સઘળા રાત્રિના અતિ-આરોનું ચિંતન કરે. (શ્રીદેવસૂરિકૃત યતિદિનચર્યામાં) કહ્યું છે કે-

“ દિવસાવસ્સયઅંતે, જં ધુહિતિઅગં તયાઈવાવારે ।

જા પચ્છિમુસ્સગં, ચિતિજ્જસુ તાવ અઈઆરે ॥(ગા૦ ૧૭) ॥ ”

ભાવાર્થ-“ દૈવસિક પ્રતિક્રમણને અંતે જે ત્રણ સ્તુતિઓ કહેવાય છે, ત્યાંથી માંડીને (રાધ પ્રતિક્રમણના) છેલ્લા (ત્રીજા) કાઉત્સર્ગ સુધીની પ્રવૃત્તિમાં જે જે અતિઆરો લાગ્યા હોય તે તે સઘળા (ત્રીજા કાઉત્સર્ગમાં) ચિંતવવા.”

અહીં દૈવસિક પ્રતિક્રમણવિધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનાચાર વગેરેથી ચારિત્રારની મહત્તા વિશેષ હોવા છતાં તેના કાઉત્સર્ગ એક લોગસ્સનો જ કરવાનું કહ્યું, તેમાં રાત્રિએ પ્રાયઃ પ્રવૃત્તિ થોડી હોવાથી ચારિત્રના અતિઆરો થોડા જ લાગ્યા હોય, વગેરે હેતુઓ સંભવે છે. ત્રીજો કાઉ-ત્સર્ગ પારીને, 'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં' સૂત્ર બોલીને, સંડાસા પ્રમાણને નીચે બેસે. અહીં ચારિત્રા-ચારની વિશુદ્ધિ માટેના પહેલા કાઉત્સર્ગમાં દૈવસિક પ્રતિક્રમણની જેમ રાત્રિના અતિઆરોનું ચિંતન કરવાને બદલે એક લોગસ્સ ચિંતવવાનું કહ્યું, તેમાં પણ કદાચ નિદ્રાને યોગે સ્પષ્ટ ચૈતન્યના અભાવે પ્રારંભમાં અતિઆરોનું બરાબર સ્મરણ થઈ શકે નહિ એ કારણ છે. ત્રીજા કાઉત્સર્ગ વખતે તો બરાબર સાવધ થવાથી સારી રીતિએ (રાત્રિના વ્યાપારનું) સ્મરણ કરી શકે, માટે તેમાં અતિઆરોનું સ્મરણ (અવધારણું) કરવાનું કહ્યું એમ સમજવું. શાસ્ત્રના બધા ગીતાઓએ કહ્યું છે કે-

“ નિદ્રામત્તો ન સરજ, અઈઆરં મા ય વઘુણંજોનં ।

કિદ્વકરણદોસા વા, મોસાઈ તિન્નિ ઉસ્સગ્ગા ॥૧૧ ॥ ” (આવ૦ નિઠ, ૧૫૨૫)

ભાવાર્થ-“ નિદ્રાને યોગે પ્રમાદી અતિઆરોનું સ્મરણ ન કરી શકે, અંધારે વાંદવાથી અન્યોન્ય સાધુને સંઘટ્ટ થાય, અથવા મંદ શ્રદ્ધાવાળો કોઈ સાધુ અંધારાનો આશ્રય લઈને વંદન ન કરે, વગેરે દોષોનો સંભવ હોવાથી સવારના પ્રતિક્રમણમાં પહેલાં ત્રણ કાઉત્સર્ગ કરવામાં આવે છે. (કાઉત્સર્ગ વધુ કરવાથી નિદ્રાનો નાશ થતાં સાવધ થઈ શકે, એમ આશય જણાય છે.) ”

પછી દૈવસિક પ્રતિક્રમણની જેમ મુખવચ્ચિકાનું પડિલેહણ કરી શુદ્ધવન્દન વગેરે કરીને 'વંદિ-

સુત્ર કહે. તે પછીનો (તપચિંતવણી) કાઉત્સગ્ગ સુધીનો સઘળો વિધિ (હેતુઓ સહિત) દેવ-સિક પ્રતિક્રમણમાં કહ્યો તેમ બાણવો, આરિત્રાચાર વગેરે પ્રત્યેક આચારોની શુદ્ધિ માટે બુદ્ધા કાઉત્સગ્ગ (વંદિત સૂત્રની) પહેલાં જ કરેલા હોવા છતાં, અહીં (તપચિંતન રૂપ) કાઉત્સગ્ગ, પ્રાતક્રમણ કરવા છતાં રહી ગયેલા તે તે જ્ઞાનાદિ સર્વાના અતિચારોની શુદ્ધિ માટે સંભવે છે.

આ કાઉત્સગ્ગમાં શ્રીવીરભગવાને કરેલા છમાસી તપનું ચિંતન એ રીતિએ કરે કે-હે જીવ! શ્રીવીરભગવંતે ઉત્કૃષ્ટ છમાસી તપ કર્યો હતો, તે તપ કરવાની તારામાં શક્તિ છે કે નહિ? વગેરે આત્માને પૂછે અને શક્તિ ન હોય તો પોતે જ જવાબ પછુ વાળે કે-‘હું’ તેવો શક્તિ-માન નથી.’ એ પ્રમાણે એક-બે-ત્રણ-ચાર પાંચ દિવસ ન્યૂન છમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, પછી છ-સાત-આઠ નવ-દશ દિવસ ન્યૂન છમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, અગીઆર-બાર-તેર-ચૌદ-પંદર દિવસ ન્યૂન છમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, પછી સોલ-સત્તર-અઠાર-ઓગણીસ-વીસ દિન ન્યૂન છમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, એકવીસ-બાવીસ-તેવીસ-ચોવીસ-પચીસ દિન ન્યૂન છમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, છઠ્ઠીસ-સત્તાવીસ-અઠ્ઠાવીસ-ઓગણત્રીસ દિન ન્યૂન છમાસી, કે પાંચમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, એમ શક્તિ અને પરિણામનું બળ વિચારતો એ જ કેમથી પાંચ મહિનામાં પાંચ પાંચ દિન ઓછા, ચાર મહિનામાં પાંચ પાંચ દિન ઓછા, ત્રણ મહિનામાં પાંચ પાંચ દિન ઓછા અને બે મહિનામાં પાંચ પાંચ દિન ઓછા કરતો કરતો ચિંતન કરે. છેલ્લે એક મહિનો બાકી રહે, ત્યારે ‘એક માસિક’ કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, તે પછી એક દિન ન્યૂન એકમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, એમ છેલ્લા મહિનામાં કેમશઃ એકેક દિવસ ઓછો કરતાં તેર દિવસ ન્યૂન એકમાસી કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી એમ ચિંતવે, અહીં સુધી ચિંતવ્યા બાદ ચોત્રીસ ભક્ત (સોલ ઉપવાસ) કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, બત્રીસ ભક્ત (પંદર ઉપવાસ) કરવાની શક્તિ છે? જવાબમાં નથી, એમ બે બે ભક્ત (એકેક ઉપવાસ) ઘટાર્ડીને ચિંતવતો છેવટે ચતુર્થભક્ત (એક ઉપવાસ) કરવાની શક્તિ છે કે નથી? ત્યાં સુધી ચિંતવે. તેમાં પોતે પહેલાં ઉત્કૃષ્ટ જે તપ કર્યો હોય તે કે તેથી ઓછો પુનઃ તે દિવસે જે કરવાના પરિણામ હોય ત્યાં શક્તિ છે અને કરીશ-એમ નિર્ણય કરે, પરંતુ એ પરિણામ ન હોય તો શક્તિ છે, પછુ આજે તે કરવાના મારા પરિણામ નથી-એમ વિચારને ઘટાડતો બીય. એમ આગળ પછુ કેમશઃ આયંબિલ-નિર્વિગ્ધ-એકાસણ આદિ જે તપ કરવાનું મન (પરિણામ) હોય તે કરીશ-એમ મનમાં નિર્ણય કરીને કાઉત્સગ્ગ પારેનં, પછી (પ્રગટ લોગસ્સ કહીને) શુદ્ધપત્તિ (શરીર) પડિલેલવા પૂર્વક બે વંદણા ઇંદને મનમાં ચિંતવેલા તપનું પચ્ચક્રખાણુ કરે. આવદેવસૂરિકૃત યતિદિનચર્યામાં કહ્યું છે કે-

“ સામાહઅછમ્માસા, તલુસ્સગ્ગ ઉજ્જોય પુતિવંદણમં ।

ઉસ્સગ્ગચિતિયત્તવો-વિહાણમહ પચ્ચક્ખાણેયં ॥૧॥ ”

“ હમપંચાહદિણૂણં, પળમાસ ચહત્તુ તેરદિણ ઉહંદં ।

ચઉત્તીસાઉ દિણૂણં, ચિંતે નવકારસહિયં જા ॥૨॥ ” (ગા૦ ૧૩-૧૪)

✦ અવચનસારોદ્ધાર વગેરેમાં આ તપ ચિંતવવાની અતાવેલી બીજી વિધિ ત્યાંથી બોર્ડ લેવી.

ભાવાર્થ-“ કરેમિ ભંતે ! (આદિ) સૂત્રો કહીને છમાસી તપનો કાઉસગ્ગ કરે, પારીને ઉઘોતકર (પ્રગટ હોગસ્સ) કહીને મુહપત્તિ (પડિલેહવા) પૂર્વક એ વાંદણાં દે, પછી પચ્ચક્ક-આણુ દ્વારા કાઉસગ્ગમાં ચિંતવેલા તપને કરે-તેનું પચ્ચક્કઆણુ કરે. (૧) (આ કાઉસગ્ગમાં) એકથી પાંચ વગેરે દિવસો ન્યૂન કરતાં કરતાં પાંચ મહિના સુધી અને તેમાંથી પણ (ઘટાડતાં ઘટાડતાં) યાવત્ તેર દિવસ ન્યૂન એક મહિના સુધી (નીચો) ઉતરે, પછી ચોત્રીસ ભક્તમાં પણ ઘટાડતો યાવત્ ચોથભક્ત અને તેમાંથી પણ ન્યૂન કરતો યાવત્ નમુક્કારસહિ સુધી (માં જે તપ કરવો હોય ત્યાં સુધી)નું ચિંતન કરે. (૨) ”

એ રીતિએ કેમશઃ ન્યૂન કરતાં કરતાં જે તપ કરવાની શક્તિ (અને પરિણામ) હોય, તે મનમાં ધારીને કાઉસગ્ગ પારીને, ઉપર કહ્યું તેમ મુહપત્તિનું પડિલેહણ કરીને, એ વાર વાંદણાં આપીને મનમાં નિશ્ચિત કરેલા તપનું પચ્ચક્કઆણુ કરે.

તે પછી ‘હચ્છામો અણુસટ્ઠિ’-એમ કહીને, (નમો સમાસમણાણં બોલીને), નીચે બેસીને, ‘નમોઽર્હત્ત’ કહીને, ‘વિશાલલોચનદલં’ વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓ કહે (તેમાં હેતુઓ દૈવસિક પ્રતિક્રમણના વિધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવા.) પછી નમોઽથુણં, અરિહંતચેઈઆણું, વગેરે સૂત્રો કહીને (ચાર સ્તુતિઓથી) દેવવન્દન કરે. (સ્તુતિઓ ‘કલ્લાણકંદં’ વગેરે બોલે)

રાત્રિનું પ્રતિક્રમણ મોટા અવાજે નહિ, પણ મન્દ સ્વરે કરવું, કારણ કે-મોટો અવાજ સાંભળીને પાપ કરનારા (તિર્યંચો કે મનુષ્યો) જાગે અને તેઓ આરંભ (પાપ)ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે (તેમાં પ્રતિક્રમણ કરનારો નિમિત્ત બનવાથી તેને પાપ કર્મનો બંધ થાય.)

તે પછી સાધુ અને જેણે પૌષધ કર્યો હોય તેવો શ્રાવક પણ, એ ખમાસમણ દેવાપૂર્વક ‘હચ્છામં સંદિમં મગવન ! બહુવેલ સંદિસાવેમિ અને (૬૦ સં ૫૦) બહુવેલ કરેમિ ? ’-એમ એ આદેશોદી બહુવેલની આજ્ઞા માગે. અહીં શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે વારંવાર થતી (જેને શક્તી ન શકાય અને વારંવાર આજ્ઞા ન લઈ શકાય તેવી) ક્રિયાઓને ‘બહુવેલ’ કહેવાય છે. તે પછી (એકેક ખમાસમણપૂર્વક ‘મગવાન હં’ વગેરે બોલીને ચાર ખમાસમણથી) ગુરૂ આદિને વંદન કરે, શ્રાવક તો તે ઉપરાંત ‘અહ્ઠ્ઠાજ્જેસુ’ વગેરે પણ બોલે (બાકીના હેતુઓ દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવા.) એ રાત્રિપ્રતિક્રમણનો વિધિ સમાપ્ત થયો. ૧૧૭

પાક્ષિક વગેરે પ્રતિક્રમણનો વિધિ-એ કે દરરોજનાં દૈવસિક અને રાત્રિ પ્રતિક્રમણોથી પંચાચારની શુદ્ધિ કરાય છે, તથાપિ ન્હાના-મોટા અતિચારોને સવિશેષ દૂર કરવા પાક્ષિક વગેરે પ્રતિક્રમણો પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે જ. કહ્યું પણ છે કે-

“ જહ મેહં પહિવસં પિ, (ત્રિ)સોહિઅં તહવિ પવલસંધિસું ।

સોહિજહ સવિસેસં, एवं इहयं पि नायत्वं ॥ ૧૧ ॥ ”

ભાવાર્થ-“ જેમ ઘરને દરરોજ સાફ કરવા છતાં પખવાડીયા વગેરે પર્વોમાં સવિશેષપણે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેમ અહીં પાક્ષિક વગેરે પ્રતિક્રમણોમાં પણ સમજવું. ”

૧૧૭. વર્તમાનમાં તે પછી વિહરમાનજિનનું અને તીર્થોધિરાજ શ્રીશત્રુંજય ગિરિરાજનું ચૈત્યવંદન કરાય છે, તે પ્રાભાતિક મંગલ રૂપ સમજવું.

તેમાં પાક્ષિક પ્રતિક્રમણની શરૂઆતમાં ઉપર જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે ‘વંદિતુસૂત્ર’ કહેવા સુધી દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કરવું, પછી ખમાસમણ ક્ષ ‘દેવસિઅં આલોદઅ પઢિકંતા, ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! પાક્ષી (પક્ષી) મુદ્ધપત્તિ પઢિલેહું ?’-એ આદેશ મારી મુદ્ધપત્તિને અને શરીરને (પચીસ પચીસ બોલથી) પડિલેહીને, ઉપર જે વાંદણાં દઇને, ‘સમ્યગ્જ્ઞાનના બંડાર સરખા શુરુ વગેરેને ખમાવવા અને સર્વ અનુષ્ઠાનો ક્ષમાથી સફલ થાય છે’-એમ જણાવવા માટે (‘ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ !) અબ્હુદ્ધિઓમિ સંબુદ્ધાસ્વામણેણં, અર્ઘિમતરપક્ષિઅં સ્વામેઽં ?’ -એમ કહી શુરૂની આજ્ઞા મેળવીને ‘ઇચ્છં, સ્વામેમિ પક્ષિઅં; પન્નરસણં દિવસાણં પન્નરસણં રાઈણં, જં કિંચિ, અપત્તિઅં પરપત્તિઅં’ વગેરે પાઠ પૂર્વક પહેલાં (માંડલીના વડીલ) શુરૂ સ્થાપનાચાર્યજી સન્મુખ ક્ષમાપના કરે, પછી બીજા સાધુઓ અને શ્રાવકો, જે મંડલમાં છેલ્લે બે બાકી રહે તેટલા સાધુ હોય તો, શુર્વાદિ ત્રણ અથવા પાંચને ક્ષમાપના કરે, પછી ઊભા થઇને ‘ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ ! પક્ષિઅં આલો(ઝં) પમિ ?’-એ આદેશ મારીને, ‘ઇચ્છં, આલોપમિ, જો મે પક્ષિઓ અહઆરો’ વગેરે સૂત્ર કહીને સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી પક્ષી અતિચારની આલોચના કરે. (પક્ષી અતિચાર કહે.) પછી ‘સવ્વસલ વિ પક્ષિઅં દુષ્ણિતિઅં’ વગેરે કહે, તેમાં શિષ્ય ‘ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્’ કહીને પ્રાયશ્ચિત્ત માગે, ત્યારે શુરૂ ‘પઢિક્રમહ’ એમ કહે અને શિષ્ય ‘ઇચ્છં (તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કહં)’ કહીને, ‘ચઉત્થેણં એક ઉપવાસ’ વગેરે કહીને શુરૂઉપવાસ વગેરે પાક્ષિકનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે તેમાં શક્ય હોય તે ‘તદ્દત્તિ’ ૧૧૮ કહીને સ્વીકારે.

પછી જે વાંદણાં દે. અને પ્રત્યેકને ખામણું કરવા પ્રથમ શુરૂ કે (માંડલીના નાયક) બીજા વડીલ ઊભા થઇને ઊભા ઊભા જ બોલે કે-‘દેવસિઅં આલોદઅ પઢિકંતા, ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ (ભગવન્ !) અબ્હુદ્ધિઓઽહં, અર્ઘિમતરપક્ષિઅં સ્વામેઽં ? ઇચ્છં’ કહીને—“ ઇચ્છકારી હે અમુક તપોધન ! (મુનિ !) ”- એમ કહીને બીજાને (કે જે પોતાનાથી લઘુ અને અન્ય સાધુઓથી મોટા હોય તેમને) બોલાવે, ત્યારે તેના ઉત્તરમાં તે બીજા મુનિ ખમાસ મણપૂર્વક ‘મત્થણ વંદામિ કહે. પછી શુરૂ કહે કે-‘ અબ્હુદ્ધિઓમિ પત્તેઅસ્વામણેણં અર્ઘિમતરપક્ષિઅં સ્વામેઽં ?’ ત્યારે તે મુનિ પણ ઊભા ઊભા જ ‘અહમવિ સ્વામેમિ તુમે’-એમ કહીને, નીચે નમી મસ્તકને જમીન સાથે લગાડીને ‘ઇચ્છં સ્વામેમિ પક્ષિઅં, પન્નરસણં દિવસાણં પન્નરસણં રાઈણં જં કિંચિ અપત્તિઅં પરિ(ર)પત્તિઅં’ વગેરે પાઠ બોલે, શુરૂ (પણ તેઓને ખમાવવા) ‘પન્નરસણં દિવસાણં’ વગેરે (અબ્હુદ્ધિઓનો) સઘળો પાઠ બોલે, પણ ‘ઉચ્ચાસણે સમાસણે’ બે પદો ન બોલે. એ પ્રમાણે સર્વ સાધુઓ પરસ્પર ખામણું કરે. લઘુવાચનાચાર્યની (પર્યાયથી ન્હાનાની) સાથે પ્રતિક્રમણ કરવાનું થાય, ત્યારે તો પ્રથમ જે પર્યાયથી વડીલ હોય તે સ્થાપનાચાર્યને ખામણું કરે, તે પછી બાકીના સર્વ સાધુઓ અનુક્રમે રત્નાધિકને (પર્યાયથી વડીલને) ખમાવે. પ્રતિક્રમણમાં જ્યારે શુરૂ સાથે ન હોય, ત્યારે સામાન્ય સાધુઓ પહેલાં સ્થાપનાચાર્યને ખમાવે અને પછી પર્યાયના ક્રમે ત્યાં સુધી ખમાવે કે છેલ્લે બે સાધુઓ બાકી રહે, એ પ્રમાણે શ્રાવકો પણ

૧૧૮. પહેલાં કરી લીધું હોય તો ‘પદ્ધિઓ’ કરવાનું હોય તો ‘તદ્દત્તિ’ કહે અને ન જ કરી શકાય તેમ હોય તો મીન રહે. પાક્ષિક આદિ પ્રતિક્રમણનું ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત દુઃશક્ય હોય તો અન્ય જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપરે સ્વાખ્યાય વગેરેથી પણ કરવું જોઇએ, તે વિના પ્રતિક્રમણ શુદ્ધ થતું નથી.

ખભાવે, પરંતુ સાધુના અભાવમાં શ્રાવકોમાં વડીલ શ્રાવક હોય તે બીજા સર્વ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને 'અમુક વગેરે સમસ્ત શ્રાવકોને વન્દન કર્'—વન્દન કર્'—એમ કહીને, જ્યારે 'અબ્હુઢિઓમિ પ્રત્યે-કલામણેણં અઘિતરપક્ષિઅં જ્ઞામેઝં' એમ કહે, ત્યારે બીજા શ્રાવકો પણ 'અહમવિ જ્ઞામેમિ તુઘ્મે' કહે. પછી વડીલ અને બીજા સર્વ સાથે 'પન્નરસણં દિવસાણં પન્નરસણં રાઈણં મળ્યાં માસ્યાં મિચ્છામિ દુક્કઠં' કહે. એમ 'પ્રત્યેક ખામણી' કરીને પછી બે વન્દન દઈ 'દેવસિઅં આલોહઅ પઢિ-કંતા, ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ મગવન્ ! પક્ષિઅં પઢિકમાવેહ !'—એમ આદેશ માગે, ત્યારે શુર કહે—'સમ્મં પઢિકમહ ?' પછી 'ઇચ્છં' કહીને, સામાયિક (કરેમિ ભંતે !) સૂત્ર, 'ઇચ્છામિ પઢિક-મિઝં જો મે પક્ષિઅઓં' વગેરે બોલીને, ખમાસમણપૂર્વક 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ મગવન્ ! પક્ષિ-અસુત્તં કહ્દેમિ ?'—એમ આજ્ઞા માગીને, શુર પોતે કે તેઓ જેને આજ્ઞા કરે તે બીજા સાધુ મન-થી સાવધાન (એકાગ્ર) બનીને પહેલાં ત્રણ નવકાર કહીને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારપૂર્વક 'શ્રી પાક્ષિકસૂત્ર' ૧૧૬કહે અને બીજાઓ ખમાસમણ દઈને 'ઇચ્છાં સંદિં મગં પક્ષિઅસુત્તં સંમલેમિ'—એમ આદેશ માગીને પોતાની શક્તિ અનુસાર કાઉસ્સગ્ગમુદ્રા વગેરે મુદ્રા કરીને સાંભળે, તે પૂર્ણ થયા પછી 'સુઅરેવયા મગવઈં' વગેરે શ્રુતદેવતાની સ્તુતિ (બધા સાથે) બોલે અને દૈવસિકની વિધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચે બેસીને પાક્ષિક^{૧૨૦} પ્રતિકમણ (વંદિતુ) સૂત્ર બોલે તેમાં 'અબ્હુઢિઓમિ આરાહણાય' બોલતાં બીજા થઈને બાકીનું બીજાં બીજાં પૂર્ણ કરે.

પછી 'કરેમિ મંતે ! સામાઈઅં, ઇચ્છામિ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં' વગેરે સૂત્રો કહીને, પ્રતિ-કમણ કરવા છતાં અશુદ્ધ રહેલા અતિચારોની (આચારોની) વિશુદ્ધિ માટે બાર લોગસ્સ(ચંદેસુ નિમ્મલયરા સુધી) ચિંતવવા ૩૫ (ત્રણ સો ત્રાસોચ્ચવાસનો) કાઉસ્સગ્ગ કરે. (પારીને પ્રગટ લોગસ્સં કહી) મુહપતિતું પડિલેકણુ કરીને, બે વન્દન દઈને ખમાસમણપૂર્વક ૧૨૧ 'ઇચ્છા-કારેણ સંદિસહ મગવન્ ! અબ્હુઢિઓમિ સમત્તલામણેણં અઘિતરપક્ષિઅં જ્ઞામેઝં ?' વગેરે કહીને ક્ષમાપના કરે. આ ખામણુનો હેતુ એ છે કે—પહેલાં (સંખુદ્ધા ખામણાંથી) સામાન્યપણે અને પછી (પ્રત્યેક ખામણાંથી) વિશેષપણે પાક્ષિક અપરાધો ખમાવવા છતાં, પાછળથી (બાર લોગ-સ્સના) કાઉસ્સગ્ગમાં શુભ—એકાગ્ર ભાવ થવાથી આત્માને કોઈ અપરાધનું વિશેષ સ્મરણ થઈ આવે, તેને ફરીથી પણ આ ક્ષમાપનાથી શુદ્ધ કરે.

પછી બીજા થઈને ૧૨૨ 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ મગવન્ ! પાક્ષીલામણાં જ્ઞાણં ? ઇચ્છં' કહીને

વર્તમાનમાં 'સક્કલસંધને મિચ્છામિ દુક્કઠં' એમ બોલવાનો વ્યવહાર છે.

૧૧૬. શુરના અભાવે શ્રાવકો બીજા બીજા પદ્ધતિસૂત્રના સ્થાને 'ત્રણ નવકાર ગણીને વંદિતુસૂત્ર' કહે અને ઉત્તર 'સુઅરેવયા મગવઈં' સ્તુતિ બોલે. શ્રાવકને પણ પદ્ધતિસૂત્ર સાંભળવાનો વિધિ છે. 'પદ્ધતિસૂત્ર તો મુનિરાજનું' હોય છે—એમ સમજીને તે અવસરે પ્રમાણ સેવવો ઉચિત નથી સાધુની જોમ શ્રાવકને પણ તે સાવધાન થઈને સાંભળવું જ જોઈએ.

૧૨૦ વંદિતુ વગેરે સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'દેવસિઅં' પાઠ આવે, ત્યાં ત્યાં પાક્ષિક, ચોમાસી વગેરે પ્રતિકમણોમાં 'પક્ષિઅં, વડમાસિઅં' વગેરે બોલવાનું સ્વયં સમજી લેવું.

૧૨૧. વર્તમાનમાં ખમાસમણ દેવાનો વ્યવહાર દેખાતો નથી.

૧૨૨. વર્તમાનમાં ખમાસમણપૂર્વક વ્યવહાર જોવાય છે.

ચાર ખમાસમણુપૂર્વક શુદ્ધતા બહુમાન અને ઉપકારની કૃતજ્ઞતા વગેરે માટે ચાર ખામણાં કરે.

જેમ બિરુદાવલી બોલનારા પુરૂષો, રાજાનું કોઈ માંગલિક કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી, ‘અખંડ (અભંગ) બળવાળા આપને અત્યાર સુધીનો સમય સુંદર રીતિએ પસાર થયો અને હવે પછીનો પણ એ જ રીતિએ પ્રાપ્ત થાઓ. (અર્થાત્ સુંદર રીતિએ પસાર થાઓ.)’ એમ બોલીને રાજાનું બહુમાન કરે છે, તેમ અહીં પણ શુદ્ધો પાક્ષિક વિનય કરવા રૂપ ‘इच्छामि खमासमणो पितं च मे !’ વગેરે પ્રથમ ખામણાના સૂત્રપાઠથી સાધુ તથા પ્રકારે (દ્રવ્ય-ભાવથી) નમ્ર બનીને, આચાર્યને ખામણાં કરે (તેઓનું બહુમાન કરે). બીજા ખામણામાં ‘इच्छामि खमासमणो पुत्रिं चेद्वाहं’ વગેરે સૂત્રપાઠ બોલીને ચૈત્યવન્દનનું તથા સાધુવન્દનનું નિવેદન કરે. (અર્થાત્ દેવદર્શન તથા અન્ય ન્હાના-મોટા સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ કહેલી વન્દના-સુખશાતા-પૃચ્છાદિ જણાવે અને પોતાની પણ વન્દના જણાવે) ત્રીજા ખામણામાં ‘इच्छामि खमासमणो अभुट्टिओ हं तुभ्महं संतिजं’ વગેરે સૂત્રપાઠ બોલીને શુદ્ધે પોતાની ઉપર કરેલા ઉપકારોનું નિવેદન (કૃતજ્ઞતા પ્રગટ) કરે, અને ચોથા ખામણામાં ‘इच्छामि खमासमणो अहमवि(अ)पुच्चाहं’ વગેરે સૂત્રપાઠ બોલીને, પોતે અવિનીત છતાં શુદ્ધે ‘હિતશિક્ષા આપી’ વગેરે જે જે ઉપકારો કર્યા, તેનું બહુમાન કરે. આ ચારેય પાક્ષિક (ચોમાસી-સાંવત્સરિક) ખામણાંને અંતે શુદ્ધ જ્યારે અનુક્રમે ‘(૧) તુમ્હેદિં સમં, (૨) અહમવિ વંદામિ ચેદ્વાહં, (૩) આયરિઅસંતિજં અને (૪) નિત્યારપારગા હોહ !’ બોલે, ત્યારે શિષ્યો (સાધુઓ) ‘इच्छं’ કહે. (શુદ્ધતા અભાવમાં) શ્રાવકો આ ખામણાંના પાઠને સ્થાને ચાર વખત એકેક નવકાર કહે. પછી ‘इच्छामो अणुसदृतिं’ કહીને બાકી રહેલું ‘એ વન્દન, દૈવસિક ખામણાં (અખ્ખુટ્ટિઓ), પુનઃ એ વન્દન વગેરે’ દૈવસિક પ્રતિક્રમણુ પૂર્ણ કરે. તેમાં પાક્ષિકસૂત્રને અંતે ‘सुअदेवया भगवई’ સ્તુતિથી શ્રુતદેવીનું સ્મરણ પહેલાં કરેલું હોવાથી, પાક્ષિક (આદિ)માં શ્રુતદેવીના કાઉત્સગ્ગને સ્થાને ભવનદેવતાનો કાઉત્સગ્ગ અને તેની સ્તુતિ કહેવા દ્વારા ભવનદેવતાનું સ્મરણ કરે. જો કે દરરોજ ક્ષેત્રદેવતાનું સ્મરણ કરવામાં ભવન (મકાન)નો સમાવેશ (ક્ષેત્ર આમાદિમાં) થઈ જતો હોવાથી વસ્તુતઃ ક્ષેત્રદેવતાની સ્મૃતિ દ્વારા ભવનદેવતાની સ્મૃતિ પણ થાય જ છે, તો પણ પર્વદિને ભવનદેવતાનું પણ બહુમાન કરવું વ્યાજબી હોવાથી પાક્ષિક (વગેરે) પ્રતિક્રમણુમાં તેનો કાઉત્સગ્ગ સાક્ષાત્ (બુદ્ધો) કરાય છે અને સ્તવનને સ્થાને પણ મંગલને માટે ‘अजित-शान्तिस्तव’ કહેવાય છે.^{૧૨૩}

અહીં પાક્ષિક વગેરે પ્રતિક્રમણુમાં પણ પાંચેય આચારોની શુદ્ધિ થાય છે તે, તે તે સૂત્ર-પાઠને અનુસારે સ્વયં વિચારી લેવી. જેમ કે-‘શુદ્ધે વાંદણાં દેવાય છે તથા સંબુદ્ધાખામણાંથી ક્ષમાપના કરાય છે, તે જ્ઞાનાદિ શુણ્ણવંત (શુદ્ધ વગેરે જ્ઞાનીઓ) ની પ્રતિપત્તિ (સેવા) રૂપ હોવાથી તેનાથી જ્ઞાનાચારની શુદ્ધિ, બાર લોગસ્સના કાઉત્સગ્ગ પછી પ્રગટ લોગસ્સ દ્વારા ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેનાથી દર્શનાચારની શુદ્ધિ, અતિચારોની આલોચના, પ્રત્યેક ખામણાં, મોટું (પદ્ધત્તિસૂત્ર) તથા ન્હાનું (વંદિત્તુ) એ બે પ્રતિક્રમણુસૂત્રો, સમાપ્તિખામણાં તથા છેલ્લાં ચાર પાક્ષિકખામણાં વગેરેથી ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ, ચોથબહુત (ચોમાસીમાં

૧૨૩. દૈવસિક પ્રતિક્રમણુમાં અંતે કહેવાતી લઘુશાન્તિને સ્થાને પદ્ધત્તિ વગેરેમાં ‘બુદ્ધશાન્તિ’ કહેવાય છે.

છટ્ઠલક્ષ્ય) વગેરે અન્યથાથી બાહ્ય તપની તથા બાર લોગસ્સ (ચોમાસીમાં વીસ લોગસ્સ) વગેરેનો કાઉસ્સગ્ગ કરવાથી અભ્યંતર તપની-એમ બે પ્રકારના તપાચારની વિશુદ્ધિ, અને એ સર્વ આચારોની સમ્યગ્ આરાધના કરવાથી વીર્યાચારની શુદ્ધિ પણ થાય છે.' આતુર્ભાસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણોમાં પણ આ હેતુઓની જ સંભાવના સમજી લેવી. એમ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણોનો વિધિ ક્રમશઃ જણાવ્યો.

ચોમાસી તથા સંવત્સરી એ બે પ્રતિક્રમણોમાં પણ (પાક્ષિક પ્રમાણે) જ ક્રમ (વિધિ) સ્થમજવો; માત્ર નામોમાં વિશેષ છે. (પદ્મીને બદલે 'ચોમાસી કે સંવત્સરી' નામો કહેવાં.) કાઉસ્સગ્ગમાં પણ, આતુર્ભાસિક પ્રતિક્રમણમાં (ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધી) વીસ લોગસ્સ, અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં (ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધી) ચાલીસ લોગસ્સ ઉપર એક નવકાર ચિંતવવો. ખામણાંમાં-ચોમાસી પ્રતિક્રમણમાં 'ચડણહં માસાણં, અટ્ટણહં પવક્ષાણં, ઇગસયવીસરાદિઆણં' વગેરે અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં 'બારસણહં માસાણં, ચડવીસણહં પવક્ષાણં, તિન્નિસયસટ્ટીણહં રાદિઆણં' વગેરે બોલવું અને પાક્ષિક તથા ચોમાસી પ્રતિક્રમણમાં છેલ્લે બે સાધુઓ બાકી રહે તેટલું મંડળ હોય તો ગુરૂ વગેરે પાંચને ૧૨૪ ખમાવવા અને સાંવત્સરિકમાં ગુરૂદિ સાતને ખમાવવા. એ આતુર્ભાસિક તથા સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણોનો વિધિ જાણવો.

પ્રતિક્રમણના આ વિધિને જણાવનારી પૂર્વાચાર્યકૃત ગાથાઓ અંથોમાં આ પ્રમાણે છે—

“ પંચવિહારવિસુદ્ધિ-હેઝમિહ સાહુ સાવગો વા વિ । પાઠકમણં સહ ગુરુણા, ગુરુ-
વિરહે કુણઈ ફક્કો વિ ॥૧॥ વંદિતુ ચેદિઆઈ, દાઉં ચડરાઈણં સ્વમાસમણે । મૂનિહિઅસિરો સયલા-
ઈઆરમિચ્છાકડં દેઈ ॥૨॥ સામાઈઅપુવ્વમિચ્છામિ-ઠાઉં કાઉસ્સગ્ગમિચ્છાઈ । સુત્તં મણિઅ પલંભિ-
અ-મુઅકુપ્પરધરિઅપહિરણઓ ॥૩॥ ઘોઢગમાઈઅદોસેહિ, વિરહિઅં તો કરેઈ ઉસ્સગ્ગં । નાહિઅહો
જાણુદ્ધં, ચડરંગુલટ્ટવિઅકહિપટ્ટો ॥૪॥ તત્થ ય ધરેઈ હિઅણ. જહકમં દિણકણ અ અઈઆરે ।
પારેત્તુ ણમોકારેણ, પઢઈ ચડવીસથયદંડં ॥૫॥ સંઢાસમે પમજિઅ, ઉવવિસિઅ અલગ્ગવિઅયવાહુ-
જુઓ । મુહણંતગં ચ કાયં, પેહણ પંચવીસઈહં (દિં) ॥૬॥ ઊઠિઓટ્ટિઓ સવિણયં, ત્રિહિણા ગુરુણો
કરેઈ કિહકમ્મં । વત્તીસદોસરહિઅં, પણવીસાવસ્સગવિસુદ્ધં ॥૭॥ અહ સમ્મમવણયંગો, કરજુગવિ-
હિધરિઅપુત્તિરયહરણો । પરિચિંતિઅઅઈઆરે, જહકમે ગુરુપુરો વિઅડે ॥૮॥ અહ ઉવવિસિત્તુ સુત્તં,
સામાઈઅમાહં પઢિઅ પયઓ । અબ્બુટ્ટિઓમ્હિ ઇચ્છાઈ, પઢઈ દુહઓટ્ટિઓ વિહિણા ॥૯॥ દાઝુણ
વંદણં તો, પણગાઈસુ જડસુ સ્વામણ તિન્નિ । કિહકમ્મં કરિઆયરિઅ-માઈગાહાતિગં પઢઈ ॥૧૦॥
ઈઅ સામાઈઅઉસ્સગ-સુત્તપુચ્ચરિઅ કાઉસ્સગઠિઓ । ચિંતઈ ઉજ્જોઅદુગં, ચરિત્ત [અઈઆર]

૧૨૪. પાક્ષિક પ્રતિક્રમણમાં ગુરૂદિ ત્રણને ખામણાં કરવાનો વ્યવહાર વર્તમાનમાં જોવાય છે અને આજુ પૃષ્ઠથી શરૂ થતી શ્રી પૂર્વાચાર્યકૃત પ્રતિક્રમણ-વિધિની ગાથાઓ પૈકી તેત્રીસમી ગાથામાં પણ પાક્ષિકમાં ત્રણ ખામણાં કરવાતું વિધાન કરેલું છે. શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધારની ગા. ૧૮૧ ની ટીકામાં તો પાક્ષિક પ્રતિક્રમણમાં પાંચને તથા આતુર્ભાસિક અને વાર્ષિક પ્રતિક્રમણોમાં સાત સંશુદ્ધોને (વડીલોને) સંશુદ્ધાખામણાં કરવાતું જણાવેલું છે.

સુદ્ધિકર ॥૧૧॥ વિહિના પારિઝ સમ્મત-સુદ્ધિહેતું ચ પઢઈ ઉજોઅં । તહ સવ્વલોઅઅરિહંત-
 વેહઆરાહણુસ્સમ્મં ॥૧૨॥ કાઉં ઉજોઅગરં, ચિતિઅ પારેહ સુદ્ધસમ્મતો । પુક્કરવરદીવદ્દં, કહ-
 દઈ સુઅસોહણનિમિત્તં ॥૧૩॥ પુણ પળવીસુસાસં, ઉસ્સમ્મં કુણઈ પારણ વિહિના । તો સયલકુસ-
 લકિરિઆ-ફલાણ સિદ્ધાણ પઢઈ થયં ॥૧૪॥ અહ સુઅસમિદ્ધિહેતું, સુઅદેવીણ કરેહ ઉસ્સમ્મં ।
 ચિંતેહ નમોકારં, સુણઈ વ દેઈ વ તીહ થુઈ ॥૧૫॥ એવં સ્વિત્તસુરીણ, ઉસ્સમ્મં કુણઈ સુણઈ દેહ
 થુઈ । પઢિહણ પંચમંગલ-સુવવિસઈ પમજ્જ સંહાસે ॥૧૬॥ પુવ્વવિહિણેવ પેહિઅ, પુત્તિં દાહ્મ
 વંદપં ગુરુણો । ઇચ્છામો અણુસદ્ધિન્તિ, મણિઉં જાણૂંહિં તો ઠાઈ ॥૧૭॥ ગુરુથુઈગહણે થુઈતિણિ,
 વદ્ધમાણક્કરસ્સરો પઢઈ । સક્કથયથવં પઢિઅ, કુણઈ પચ્છિત્તઉસ્સમ્મં ॥૧૮॥ એવં તા દેવસિઅં,
 રાહઅમવિ એવમેવ નવરિ તર્હિ । પઢમં દાઉં મિચ્છામિ-દુક્કહં પઢઈ સક્કથયં ॥૧૯॥ ઉદ્ધિઅ કરેહ
 વિહિના, ઉસ્સમ્મં ચિંતણ અ ઉજ્જોઅં । વીઅં દંસણસુદ્ધીણ, ચિંતણ તત્થ ઇમમેવ ॥૨૦॥ તદ્દણ નિસાહ-
 આરં, જહકમં ચિંતિહણ પારેહ । સિદ્ધત્થયં પઢિત્તા, પમજ્જ સંહાસસુવવિસઈ ॥૨૧॥ પુવ્વં વ પુત્તિપેહણ
 -વંદણમાલોઅસુત્તપઢણં ચ । વંદણસ્વામણવંદણ-ગાહાતિગપઢણમુસ્સમ્મો ॥૨૨॥ તત્થ ય ચિંતઈ
 સંજમ-જોગાણ ન હોઈ જેણ મે હાણી । તં પઢિવજ્જામિ તવં, હમ્માસં તા ન કાઉમલં ॥૨૩॥
 પગાહગુણતીસૂણયંપિ, ન સહો ન પંચમાસમવિ । એવં ચઉ-તિ-દુમાસં, ન સમત્થો એગમાસંપિ
 ॥૨૪॥ જા તંપિ તેરસૂણં, ચઉતીસઈમાહં દુહાણીણ । જા ચઉત્થં તો આયં-બિલાઈ જા પોરિસિ
 નમો વા ॥૨૫॥ જં સક્કં તં હિઅણ, ધરેત્તુ પારેહ પેહણ પુત્તિં । દાઉં વંદણમસહો, તં ચિઅ પચ્ચક્કણ
 વિહિના ॥૨૬॥ ઇચ્છામો અણુસદ્ધિન્તિ, મણિઅ ઉવવિસિઅ પઢઈ તિણિ થુઈ । મિહસદ્દેણં સક્ક-
 ત્થયાઈ તો વેહણ વંદે ॥૨૭॥ અહ પક્કિઅં ચઉદસિ-દિણંમિ પુવ્વં વ તત્થ દેવસિઅં । સુત્તંતં
 પઢિકમિઉં, તો સમ્મમિમં કમં કુણઈ ॥૨૮॥ મુહપત્તી વંદણયં, સંબુદ્ધાસ્વામણં તહાહ્મલોણ । વંદણ-
 પત્તેઅસ્વામણં, ચ વંદણયમહ સુત્તં ॥૨૯॥ સુત્તં અબ્બુદ્ધાણં, ઉસ્સમ્મો પુત્તિવંદણં તહય । પજ્જંતિઅ
 સ્વામણયં, તહ ચઉરો થોમવંદણયા ॥૩૦॥ પુવ્વવિહિણેવ સવ્વં, દેવસિઅં વંદણાઈ તો કુણઈ ।
 સેજ્જસુરીઉસ્સમ્મો, મેઓ સંતિથયપઢણે અ ॥૩૧॥ એવં ચિઅ ચઉમાસે, વરિસે અ જહકમં વિહી
 ણેઓ । પક્કચઉમાસવરિસેસું, નવરિ નામંમિ ણાણત્તં ॥૩૨॥ તહ ઉસ્સમ્મુજ્જોઆ, વારસ વીસા
 સમંગલિગચત્તા । સંબુદ્ધસ્વામણં તિપણ-સત્તસાહૂણ જહસંલં ॥૩૩॥ ” (યોગશાસ્ત્ર ૦ પ્ર ૩, ગા ૦
 ૧૩૦ ટીકા)

ભાવાર્થ-“અહીં” પંચાચારની વિશુદ્ધિને માટે સાધુ અથવા શ્રાવક પણ ગુરૂની સાથે પ્રતિક-
 મણુ કરે, અને ગુરૂના વિરહમાં(શ્રાવક)એકલો પણ કરે (૧). તેમાં પડેલાં દેવવન્દન કરીને, પ્રાર્-
 ભમાં ચાર અમાસમણું ઘડીને (મગવાન્ હં! વગેરે ઠહીને), ભૂતળે મસ્તક સ્થાપીને (‘સવ્વસ્સ
 વિં’ બોલીને), સઘળા અતિચારોનો મિચ્છામિ દુક્કહં દે (૨). પછી સામાયિક (સૂત્ર) ‘ધમ્મામિ
 હામિ હાઉસ્સઅં’ વગેરે સૂત્ર બોલીને, બે હાથ નીચે લાંબાવી કોણીથી ચોળપટ્ટાને કમ્મર ઉપર

પકડીને (દખાવીને રાખે.) (૩) અને 'ઘાટકદોષ' વગેરે કાઉત્સગ્ગના ૧૬ દોષોરહિત કાઉત્સગ્ગ કરે. ચોળપટ્ટો નાભિથી ચાર આંગળ નીચે અને જાનુથી ચાર આંગળ ઉપર રાખે (શ્રાવક તે પ્રમાણે ધાતી રાખે.) (૪). તે કાઉત્સગ્ગમાં દિવસે કરેલા અતિચારોને યથાક્રમ હૃદયમાં ધારે અને નવકારથી કાઉત્સગ્ગ પારીને પ્રગટ લોગસ્સ કહે (૫). પછી સંડાસા પ્રમાણને, નીચે બેસીને, બે બૂજાઓ સ્પર્શ ન થાય તેમ લાંબી રાખીને પચીસ પચીસ (બોલ) વડે મુહપત્તિ અને શરીરનું પરિલેહણ કરે (૬). પછી ઊભા થઈને વિધિપૂર્વક, વિનયસહિત, બત્રીસ દોષરહિત અને પચીસ આવશ્યકથી વિશુદ્ધ સુરવન્દન કરે (વાંદણાં દે.) (૭). પછી સારી રીતિએ (ઉપરનું) શરીર નખાવીને, બે હાથમાં મુહપત્તિ તથા સ્નેહરણુ પકડીને (કાઉત્સગ્ગમાં) વિચારેલા અતિચારોને ક્રમશઃ સુરની આગળ પ્રગટપણે જણાવે (૮). પછી (વિધિથી) નીચે બેસીને, પ્રયત્નપૂર્વક (અપ્રમત્ત થઈને), 'કરેમિ ભંતે' વગેરે કહેવાપૂર્વક 'પ્રતિક્રમણસૂત્ર (શ્રાવક વંહિતુ)' કહે. તેમાં 'અમ્મુટ્ટિઓમિ આરાહણાવં' વગેરે બાકીનું સૂત્ર (દ્રવ્યથી અને લાવથી એમ) બે પ્રકારે વિધિપૂર્વક ઉભો થઈને કહે (૯). પછી (બે) વંદન દઈ, મંડલમાં પાંચ કે તેથી વધારે સાધુ હોય તો ત્રણને ખમાવે અને (પુનઃ) બે વંદન દઈ, 'આયરિઅ ઉવજ્જાવં' વગેરે ત્રણ ગાથા કહે (૧૦). પછી 'કરેમિ ભંતે' અને કાઉત્સગ્ગસૂત્રો (ઇચ્છામિ ઠામિં વગેરે) કહીને કાઉત્સગ્ગમુદ્રામાં રહીને ચારિત્ર (ના અતિચારો)ની શુદ્ધિ માટે 'બે લોગસ્સને' ચિંતવે (૧૧). પછી વિધિપૂર્વક (કાઉત્સગ્ગ) પારીને સમ્યક્ત્વ (દર્શનાચાર)ની શુદ્ધિ માટે પ્રગટ 'લોગસ્સ' કહે તથા (તેની જ શુદ્ધિ માટે) 'સવ્વલોગ અરિહંતવેદિઆર્ણં' કહીને સર્વ લોકતાં ચૈત્યોની આરાધના માટે કાઉત્સગ્ગ કરે (૧૨). તેમાં 'એક લોગસ્સનુ' ચિંતન કરીને દર્શનાચારની શુદ્ધિવાળો તે કાઉત્સગ્ગને પારી શ્રુતજ્ઞાનની શુદ્ધિ કરવા માટે 'પુરુષરવરદીવડ્ઢે' કહે (૧૩). ફરીથી 'પચીસ શ્વાસોચ્છવાસો ('ચહેસુ નિમ્મલયરા' સુધી એક લોગસ્સનો)' કાઉત્સગ્ગ કરીને વિધિપૂર્વક પારે. પછી સઘળાં કુશળ (શુભ) અનુષ્ઠાનોના ફલસ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધોનું સ્તવન (સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું) કહે (૧૪). પછી શ્રુતજ્ઞાનની સમૃદ્ધિના કારણભૂત શ્રુતદેવતાનો કાઉત્સગ્ગ કરે, તેમાં એક નવકાર ચિંતવે અને શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કહે અથવા સાંભળે. (વડિલ કહે અને બીજા સાંભળે.) (૧૫). એમ ક્ષેત્રદેવતાનો પણ કાઉત્સગ્ગ કરીને એની સ્તુતિ કહે અથવા સાંભળે, પછી 'નવકારમંત્ર' કહીને, સંડાસા પ્રમાણને નીચે બેસે (૧૬). પછી પહેલાં જણાવેલા વિધિથી મુહપત્તિ પરિલેહીને સુરને બે વંદન દઈને, 'ઈચ્છામો અણુસદ્ધિ' કહીને, ટીંચણના આધારે (નીચે) બેસે (૧૭). પછી સુર ('નમોઽસ્તુ'ની) એક સ્તુતિ કહે, તે પછી બીજાઓ વધતા વધતા અક્ષરોથી તથા ઉચા ઉચા સ્વર(અવાજ)થી (નમોઽસ્તુંઆદિ) ત્રણ સ્તુતિઓ કહે, પછી 'શકસ્તવ અને સ્તવન કહીને (દૈવસિક) પ્રાયશ્ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કાઉત્સગ્ગ કરે (૧૮). એ પ્રમાણે દૈવસિક પ્રતિક્રમણનો ક્રમ બાજુવો.

રાઈ પ્રતિક્રમણ પણ એ જ પ્રમાણે છે. માત્ર તેમાં પ્રથમ ('સવ્વસ્સ વિં' કહીને) મિચ્છામિ દુક્કડં દઈને 'નમોઽસ્તુ ણું' કહે (૧૯). પછી ઊભા થઈને વિધિપૂર્વક (ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ માટે) પહેલો કાઉત્સગ્ગ કરે, તેમાં એક લોગસ્સ ચિંતવે. પછી બીજો કાઉત્સગ્ગ દર્શનશુદ્ધિ માટે કરે, તેમાં પણ એક લોગસ્સ જ ચિંતવે (૨૦). ત્રીજા કાઉત્સગ્ગમાં ક્રમશઃ રાત્રિના અતિચારોને

ચિંતવિને (તેની અવધારણા કરીને) પારે અને 'સિદ્ધાંત સુદ્ધાંત' બોલીને, સંકસા પ્રમાણને નીચે બેસે (૨૧). પછી પૂર્વની જેમ મુદ્ધપત્તિ પડિલેલે, બે વાંદણાં દે, રાઈ અતિચારની આલોચના કરીને 'પ્રતિક્રમણ સૂત્ર' કહે, પછી બે વાંદણાં દે, (અખુદ્રકિઓથી) ખામણાં કરે, પુનઃ બે વાંદણાં દે અને (આચરિઅ ડવજ્ઞાપ૦ વગેરે) ત્રણ ગાથાઓ વગેરે કહીને તપચિંતનનો કાઉરસગ્ગ કરે (૨૨) તેમાં 'જેમ સંયમયોગોને ખાધા (હાનિ) ન પહોંચે તેવો-તેટલો હું તપ કરૂં'-એમ નિર્ણય કરે : તે આ પ્રમાણે-ઉત્કૃષ્ટ છમાસી તપ કરવાને પોતે બે સમર્થ નથી (૨૩), તો એક, બે, ત્રણ, એમ એકેક દિવસ ઓછો કરતાં છ માસમાં ઓગણત્રીસ દિવસ ઓછા સુધી તપ કરવાનું ચિંતવે; તેટલું સામર્થ્ય ન હોય તો પાંચમાસી, તેવું સામર્થ્ય ન હોય તો તેમાં પણ (એકેક દિવસ) ન્યૂન કરતાં યાવત્ ચારમાસી, ત્રણમાસી અને બેમાસી સુધી ચિંતવે, તેટલું ય સામર્થ્ય ન હોય તો (એ ક્રમે જ) ન્યૂન કરતાં એકમાસી સુધી પણ ચિંતવે (૨૪). તેટલું પણ સામર્થ્ય ન હોય, તો તેમાં પણ યાવત્ તેર દિવસ ઓછા સુધી ચિંતવે અને સામર્થ્યના અભાવે તેમાંથી પણ 'ચાત્રીસલકત' વગેરે બે બે લકત ન્યૂન યાવત્ ચતુર્થલકત સુધી ચિંતવે. તેટલું પણ સામર્થ્ય ન હોય, તો ઘટાડતાં ઘટાડતાં આચંબિલ વગેરે યાવત્ 'પારિસી કે નમુકા રસહિ' સુધી ચિંતવે (૨૫) એ રીતિએ ચિંતવતાં જે તપ કરી શકાય તેમ હોય, તે (કરવાનો) હૃદયમાં નિર્ધાર કરી કાઉરસગ્ગ પારે, પછી (પ્રગટ લોગરસ કહીને) મુદ્ધપત્તિ પડિલેલીને, બે વંદન દઈને નિષ્કપટપણે હૃદયમાં ધારેલા તે તપનું વિધિપૂર્વક પચ્ચક્રખાણ કરે (૨૬). પછી 'ફલ્લામો અણુસદ્ધિ' કહીને નીચે બેસીને (વિશાલલોચનદલં વગેરે) ત્રણ સ્તુતિઓ મૂક (હળવા) સ્વરથી કહે અને પછી 'નમોત્યુ ભુ' વગેરે પાઠથી દેવવંદન કરે (૨૭). હવે પદ્મખી પ્રતિક્રમણનો વિધિ કહે છે-પદ્મખી પ્રતિક્રમણ ચતુર્દશીના દિવસે કરવું, તેમાં પ્રથમ 'વંદિતુસૂત્ર' કહેવા સુધી દૈવસિક પ્રતિક્રમણ કરીને, પછી સમ્યગ્ રીતિએ પદ્મખી પ્રતિક્રમણ આ ક્રમથી કરે (૨૮) પહેલાં પદ્મખી મુદ્ધપત્તિ પડિલેલીને, બે વાંદણા દઈને, સંખુદ્ધા ખામણાં કરે; પછી (પાક્ષિક અતિચારની સંશ્લેષથી અથવા વિસ્તારથી) આલોચના કરે, પછી વાંદણાં દે, પત્યેક ખામણાં કરીને ખમાવે, પુનઃ વાંદણાં દે અને પછી પાક્ષિક(પદ્મખી)સૂત્ર કહે (૨૯) તે પછી પ્રતિક્રમણસૂત્ર (શ્રાવક વંદિતુ) કહે તેમાં 'અમુદ્ધિઓમિ આરાદ્ધનાય૦'પદ બોલતાં ઉભા થઈને (પૂર્વે કયાં પછી) કાઉરસગ્ગ કરે; પછી મુદ્ધપત્તિનું પડિલેલું કરીને, બે વાંદણાં દઈને, પર્યાન્ત (સમાપ્ત) ખામણાં કરે અને ચાર ચોલવંદન (ખામણાં) કરે (૩૦) પછી પૂર્વે જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર પછીનું 'બે વાંદણાં દેવાં' વગેરે બાકી રહેલું દૈવસિક પ્રતિક્રમણ પૂર્ણ કરે. પણ તેમાં શ્રુતદેવતાને સ્થાને શય્યા(બવન)દેવતાનો કાઉરસગ્ગ કરે તથા સ્તવનને સ્થાને 'અનિતશાંતિસ્તવ' કહે, એટલો ભેદ જાણવો (૩૧). એ પાક્ષિક પ્રતિક્રમણના વિધિ પ્રમાણે ક્રમશઃ ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણનો વિધિ પણ જાણવો; માત્ર તે તે પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને વાર્ષિક પ્રતિક્રમણમાં નામો જુદાં જુદાં (તે તે પ્રતિક્રમણનાં) કહેવાં (૩૨) કાઉરસગ્ગમાં અનુક્રમે બાર લોગરસ, વીસ લોગરસ અને એક નવકાર સહિત આલીશ લોગરસ ચિંતવવા અને ખામણાંમાં અનુક્રમે ત્રણ, પાંચ તથા સાત સંખુદ્ધોને ખામણાં કરવાં (૩૩)."

એ પ્રમાણે 'છ આવશ્યક' રૂપ પ્રતિક્રમણમાં 'પ્રતિક્રમણ' નામનું આ ચોથું આવશ્યક

કહ્યું તેમાં જે જે સૂત્રો બોલવાનાં જણાવ્યાં, તે પૈકી બાકી રહેલાં 'પ્રતિક્રમણ(વંદિત) સૂત્ર' વગેરેનું વિવરણ આ ચાલુ અધિકારને અંતે કહેવાશે. હવે પાંચમું આવશ્યક કહેવાય છે.

૫. કાઉત્સરગ્ગ-‘કાર્યોત્સર્ગ’ એટલે ‘કાયાનો’ (શરીરનો) ‘ઉત્સર્ગ’ (ત્યાગ કરવો.) તેને ‘કાર્યોત્સર્ગ’ કહેવાય છે. (તેનું પ્રાકૃત રૂપ ‘કાઉત્સરગ્ગ’ બને છે.) એ કેવી રીતે કરવો ? તે માટે જણાવ્યું છે કે-શરીરથી ‘સ્થાન’ કરવું-જનમુદ્રાથી સ્થિર ઉભા રહેવું (અપવાદે સ્થિર બેસવું) વગેરે, વચનથી ‘મોન’ કરવું, મનથી શુભ ‘ધ્યાન’ કરવું અને ‘અન્નત્યજ’ સૂત્રમાં કહેલાં ‘શ્વાસોચ્છવાસાદિ અનિવાર્ય શારીરિક ચેષ્ટાઓ સિવાયની’ મન-વચન-કાયાની સઘળી પ્રવૃત્તિને (અર્થાત્ સ્થાયી મોન-ધ્યાન કરી શ્વાસ-ઉચ્છવાસ વગેરે અનિવાર્ય ચેષ્ટાઓ સિવાયની બધી ક્રિયાને) ત્યાગ કરવો તેને ‘કાર્યોત્સર્ગ’ કહેવાય છે. તે કયાં સુધી કરવો ? તે માટે પણ કહ્યું છે કે- (જે જે કાઉત્સરગ્ગમાં ‘અમુક સંજ્યામાં શ્વાસોચ્છવાસ વગેરે કહેલું પ્રમાણ પૂર્ણ થયા પછી) ‘તમો અરિહંતાણં’ બોલે ત્યાં સુધી કાયાનો ત્યાગ તે ‘કાર્યોત્સર્ગ’ સમજવો.

આ ‘કાર્યોત્સર્ગ’ બે કારણે કરવાનો હોય છે. એક-તે તે પ્રકારની કાયાદિકની ચેષ્ટા-પ્રવૃત્તિમાં સેવેલા અતિચારોને અંગે, બીજા-ચારિત્રમાં ઉપસર્ગ-પરાભવ થાય તેવા પ્રસંગે. તેમાં ‘જવું-આવવું’ વગેરે પ્રવૃત્તિને અંગે ‘ધરિયાવહિં’ આદિ પડિક્કમતાં કરાતો ‘ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિને અંગે’ અને આકસ્મિક ઉપસર્ગોને જીતવા માટે કરાતો ‘પરાભવને અંગે’ સમજવો. કહ્યું છે કે-

“ સો ઉત્સરગ્ગો દુવિહો, ચિદ્દાણ અભિમવે અ નાયવ્વો ।

મિલ્લવાયરિઆહ પદમો, ઉવસરગ્ગમિહંજણે વિહો ॥૧૧॥” (આવ૦ નિ૦ ૧૪૫૨)

ભાવાર્થ-“ તે કાર્યોત્સર્ગ ચેષ્ટામાં અને પરાભવમાં એમ બે કારણે જાણવો. તેમાં બિજા માટે (ગોચરી) ફરવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓને અંગે પહેલો, અને ઉપસર્ગ પ્રસંગે બીજો જાણવો.”

તેમાં ઉપસર્ગોદિ પરાભવોને અંગેનો કાર્યોત્સર્ગ એક (અંતઃ) સુદૃઢથી માંડીને શ્રી બાહુબલીજીની જેમ એક વર્ષ સુધીનો પણ હોય, અને તે (દરેક રીતે) અનિયત જ હોય. ચેષ્ટાને યોગે કરાતો કાર્યોત્સર્ગ તો જઘન્ય આઠથી માંડીને પચીસ-સત્તાવીસ-ત્રણ સો-પાંચ સો અને એક હજાર આઠ શ્વાસોચ્છવાસ સુધીનો પણ હોય છે, તેમાં નિયત-અનિયતની વ્યવસ્થા-

“ દેસિઅરાહઅપક્ખિજ, ચડમાસે ય તહેવ વરિસે ઉ ।

एषसु हुंति नियया, उत्सर्गा अणिअया सेसा ॥૧૧॥” (આવ૦ નિ૦ ૧૫૨૯)

ભાવાર્થ-“ દૈવસિક-રાત્રિક-પાક્ષિક-ચાતુર્માસિક તથા વાર્ષિક (પ્રતિક્રમણ) માં કરાતા કાર્યોત્સર્ગો નિયત હોય છે અને તે સિવાયના (ગમન-આગમન વગેરે ચેષ્ટાઓના) અનિયત હોય છે.”

તેમાં નિયત કાર્યોત્સર્ગોનું શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ સામાન્યતઃ આ પ્રમાણે કહ્યું છે-

“ સાય સયં મોસહં, તિણ્ણેવ સયા હવંતિ પવહંમિ ।

पंच य चाउम्मासे, अह सहस्सं च वारिसए ॥૧૧॥” (આવ૦ નિ૦, ૧૫૩૦)

ભાવાર્થ-“ સાંજે (દૈવસિક પ્રતિક્રમણ) એક સો, પ્રાતઃકાળે (રાત્રપ્રતિક્રમણમાં) તેનાથી અડધો (પચાસ,) પાક્ષિકમાં ત્રણ સો, ચાતુર્માસિકમાં પાંચ સો તથા વાર્ષિક (પ્રતિક્રમણમાં) એક હજાર ને આઠ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ કાર્યોત્સર્ગ કરવો.”

તેમાં સાંજના પ્રતિક્રમણમાં (ત્રણ કાઉસગમાં ૨+૧+૧=) ચાર લોગસ્સ ચંદ્રેસુ નિમ્મલ-યરા સુધી ચિંતવતાં એક સો શ્વાસોચ્છવાસ થાય તે પહેલાં કહેવાઈ જાયું છે. એ જ પ્રમાણે સવારના પ્રતિક્રમણમાં (એ કાઉસગમાં એકેક) એ લોગસ્સ ચિંતવતાં પચાસ શ્વાસોચ્છવાસ થાય, વગેરે દરેક પ્રતિક્રમણમાં પ્રમાણ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. આ શ્વાસોચ્છવાસનું પ્રમાણ 'પાચસમા ઝસાસા' અર્થાત્ 'જેટલાં પદ ચિંતવાય તેટલા શ્વાસોચ્છવાસ જાણવા' વગેરે (પૃ. ૬૦૪માં) કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવું. દૈવસિક આદિ પ્રતિક્રમણોમાં ઉપર જણાવેલા શ્વાસોચ્છવાસના પ્રમાણ માટે કાઉસગમાં કેટલા 'લોગસ્સ' ચિંતવવા ? તે માટે કહ્યું છે કે-

“ ચત્તારિ દો દુવાલસ, વીસં ચત્તા ય હુંતિ ઉજ્જોયા ।

દેસિઅરાહપક્ષિજ, ચાઝમ્માસે અ વરિસે અ ॥૧૧॥” (આવ૦નિ૦ ૧૫૩૧)

ભાવાર્થ-“ દૈવસિક-રાત્રિક-પાક્ષિક-આતુર્માસિક અને વાર્ષિક કાઉસગમાં અનુક્રમે ચાર, બે, બાર, વીસ તથા આલીશ લોગસ્સ ચિંતવવાના હોય છે.” તેનું શ્લોકપ્રમાણ આ પ્રમાણે થાય છે-

“ પળવીસમદ્વતેરસ, સિલોગ પળ્લત્તરિં ચ બોધન્વા ।

સયમેગં પળવીસં, વેવાવળ્લા ય વારિસણ ॥૧૧॥” (આવ૦નિ૦ ૧૫૩૨)

ભાવાર્થ-“ (દૈવસિકમાં) પચીસ, (રાત્રિકમાં) સાડા બાર (પાક્ષિકમાં) પંચોતેર, (આતુર્માસિકમાં) એક સો ઉપર પચીસ, અને વાર્ષિક પ્રતિક્રમણમાં બસો ને બાવન શ્લોકો જાણવા.”

અહીં ચાર શ્વાસોચ્છવાસનો એક શ્લોકો, એમ એક લોગસ્સમાં (ચંદ્રેસુ નિમ્મલયરા સુધી) પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ ગણતાં સવા છ શ્લોક થાય, તેને તેવા ચાર લોગસ્સથી ગુણતાં પચીસ શ્લોક પ્રમાણ દૈવસિક (કાઉસગ) થાય છે. એ રીતિએ બીજા (રાત્રિક વગેરેમાં)માં પણ ગણી લેવું. (વાર્ષિક પ્રતિક્રમણમાં આલીશ લોગસ્સના અહીંસો શ્લોક ઉપર એક નવકારની આઠ સંપદા રૂપ આઠ શ્વાસોચ્છવાસના એ શ્લોક ગણતાં કુલ બસો ને બાવન શ્લોકનું પ્રમાણ થાય છે.) એ પ્રમાણે 'નિયત' કાર્યોત્સર્ગોનું પ્રમાણ કહ્યું. હવે અનિયત કાર્યોત્સર્ગનું પ્રમાણ કહે છે-

દ્વારગાથા-“ ગગળાગમળવિહારે, સુત્તે વા સુમિળદંસળે રાઓ ।

ગાવાળઈસંતરળે, હરિયાવહિઆપદિક્કમળં ॥૧૧॥ ” (આવ૦નિ૦ ૧૫૩૩)

ભાવાર્થ-“ આ ગાથાનું વિવરણ આ પ્રમાણે છે- (૧) ગમન, (૨) આગમન, (૩) વિહાર, (૪) સૂત્ર, (૫) રાત્રિએ સ્વપ્નદર્શન, અને (૬) નાવડીથી નદી ઉતરવી, એ વગેરેમાં ઇરિયાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરવું. ” તેમાં ભિક્ષુ વગેરેને માટે ઉપાશ્રયેથી અન્યથા જવું તે 'ગમન' અને પરગામ વગેરે અન્ય સ્થલેથી આવવું તે 'આગમન.' એ ગમન અને આગમન કયાં પછી ઇરિયાવહિ૦ પડિછમી પચીસ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉસગ કરવો. ” કહ્યું છે કે-

“ મત્તે પાળે સયળાસળે અ અરહંતસમળસેજાસુ ।

ઉચારે પાસવળે, પળવીસં હોંતિ ઝસાસા ॥૧૧॥ ” (આવ૦ માળ્ય-૨૩૪)

ભાવાર્થ-“ આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-“ આહાર, પાણી, શયન, આસન, જિન-મંદિર, સાધુનિ વસતિ તથા સ્થાંડિલ-માત્રુને અંગે જવા-આવવામાં પચીસ શ્વાસોચ્છવાસનો

કાઉરસગ્ગ કરવાનો હોય છે. ” તેમાં ‘આહાર-પાણી નિમિત્તે પરગામ વગેરે અન્ય સ્થલે ‘ગમન’ કર્યા પછી, ત્યાંથી જલ્દી પાછા ન વળી શકાય તો (ત્યાં) અને ત્યાંથી ‘આગમન’=આવ્યા પછી પણ ‘ધરિયાપથિકી પ્રતિક્રમણ’ કરવું. એ પ્રમાણે ‘શયન’ એટલે સંધારો અથવા વસતિ (મકાન) નિમિત્તે, આસન એટલે પાટ-પાટલાદિ નિમિત્તે, ‘ચૈત્યધર’ એટલે જિનમંદિરે ઠરનાદિ નિમિત્તે અને ‘શ્રમણગુહ’ એટલે સાધુની વસતી (ઉપાશ્રય)માં જવા-આવવા નિમિત્તે (ઉપર કહ્યું તે કારણે ગમન-આગમનના યોગે) ધરિયાવહિં પડિછમતાં પચીસ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ કાઉરસગ્ગ કરે તથા સ્થંડિલ-માત્રુ (વગેરે) જે પોતે પરઠંચું હોય, તો એક હાથ માત્ર દૂર જવા-આવવા છતાંય ધરિયાવહિં પડિછમીને તેટલોજ કાઉરસગ્ગ કરે, પણ પોતે સ્થંડિલ-માત્રુ (કુંડી વગેરે) માત્રકમાં કર્યું હોય અને તે બીજા સાધુએ પરઠંચું હોય, તો પરઠવનાર સાધુ ધરિયાવહિં પડિછમીને કાઉરસગ્ગ કરે, પણ સ્થંડિલાદિ કરનાર પોતે ન૧૨૫ કરે, હા ! પોતે વસતિથી એક સો હાથ ઉપરાંત દૂર જાય તો બીજાએ પરઠવવા છતાં પોતે અને પરઠવનાર સાધુ બન્ને ધરિયાવહિં પડિછમીને પચીસ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ કાઉરસગ્ગ કરે; એટલા પ્રસંગોમાં પચીસ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉરસગ્ગ બાણવો. એ પ્રમાણે મૂળ (દ્વાર) ગાથામાં કહેલા ‘ગમનનું’ અને આગમનનું કાઉરસગ્ગ પ્રમાણ કહ્યું. હવે ત્રીણું વિહારને અંગે કહે છે કે-‘વિહાર’ એટલે સૂત્રપોરસી (સૂત્ર બાણવા) નિમિત્તે ઉપાશ્રયેથી અન્યત્ર જવું તે. તેને અંગે કહ્યું છે કે-

“ નિયજાલયાગો ગમણં, અણત્ય ઉ સુત્તપોરિસિનિમિત્તં ।

હોઈ વિહારો હત્યવિ, પળવીસં હંતિ ઝસાસા ॥૧॥ ” (આવંભાવ્ય-૨૩૪માંપ્રશ્નિસ,

ભાવાર્થ-“પોતાના સ્થાનેથી સૂત્રપોરિસી (બાણવા)નિમિત્તે અન્ય સ્થલે જવું તે ‘વિહાર’ કહેવાય, તેને અંગે પણ પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ (નો કાઉરસગ્ગ કરવાનો) હોય છે ”

દ્વારગાથામાં કહેલું ચોથું પદ ‘સૂત્ર’=સૂત્રાદિના ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ અને અનુજ્ઞા સમજવી, તેમાં સત્તાવીસ શ્વાસોચ્છવાસનો (સાગરવરગંભીરા સુધી) કાઉરસગ્ગ કરાય છે, કહ્યું છે કે-

“ ઉદ્દેસસમુદ્દેસે, સત્તાવીસં અણુણવળયાણ ।

અદ્દેય ય ઝસાસા, પદ્ધવળપદિકમળમાઈ ॥૧॥ ” (આવંનિ, ૧૫૩૪)

ભાવાર્થ-“ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ અને અનુજ્ઞામાં સત્તાવીસ શ્વાસોચ્છવાસનો અને પ્રસ્થાપન તથા પ્રતિક્રમણ વગેરેમાં આઠ શ્વાસોચ્છવાસ(નો કાઉરસગ્ગ હોય) છે. ” આ પ્રસ્થાપન અને પ્રતિક્રમણનો અર્થ કહે છે કે-‘ પ્રસ્થાપન ’ એટલે કોઈ કાર્ય માટે કોઈ સાધુને અન્યત્ર મોકલવો તે; તેમાં જતાં સ્થલના (વિઘ્ન) થાય તો આઠ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉરસગ્ગ કરીને, બીજી વાર સ્થલના થાય તો સોલ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉરસગ્ગ કરીને જાય, પણ ત્રીજી વાર સ્થલના થાય તો જાય જ નહિ; બદલે બીજા સાધુને મોકલે; અથવા કાર્યજ્ઞાત તે જ સાધુને મોકલવાની જરૂર હોય તો દેવવંદન કરીને, બીજા સાધુને આગળ રાખીને તેની નિશ્ચામાં જાય; એ પ્રસ્થાપનને અંગે બાણવું. હવે ‘ પ્રતિક્રમણ ’ એટલે અહીં (સાધુને મોટા યોગની ક્રિયામાં) કાળનું પ્રતિ-

૧૨૫. સ્થંડિલ-માત્રુ જે કુંડી આદિ માત્રકમાં કર્યું હોય અને પરઠવનાર બીજા સાધુ હોય, તો પણ પોતે ધરિયાવહિં પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, એમ પણ વ્યવહારસત્રમાં કહેલું છે.

ક્રમણુ સમજવું. આ કાળ પડિછમતાં પણ આઠ શ્વાસોચ્છવાસનો અને 'આદિ' શબ્દથી 'કાળ' અહણ કરવામાં, કાળ પરઠવવામાં, ગોચરી (જતાં પહેલાં કરાતી ઉપયોગની ક્રિયા) માં તથા શ્રુતસ્કંધનું પરાવર્તન કરવામાં, 'એટલા સ્થાને પણ આઠ શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉસ્સગ્ગ સમજ લેવો. કેટલાકે શ્રુતાદિના પરાવર્તનમાં પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ પણ કહે છે. એમ દ્વારગાથામાં કહેલા એથા 'સૂત્ર'ને અંગે કાઉસ્સગ્ગનું પ્રમાણ કહ્યું. હવે પાંચમા 'રાત્રે સ્વપ્ન જોવાને અંગે' કહે છે, જો જીવહિંસા, અસત્ય બોલવું વગેરે દોષોનું સ્વપ્ન આન્યું હોય, તો 'એક સો' શ્વાસોચ્છવાસનો અને સ્વપ્ન મૈથુનસેવ્યાનું સ્વપ્ન આન્યું હોય તો 'એક સો ને આઠ' શ્વાસોચ્છવાસનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો. તે હકીકત (પૃ. ૩૪૬ માં) કહેવાઈ ગઈ છે. છઠ્ઠા દ્વારમાં નાવડી (આદિ)થી નદી ઉતરે તો પચીસ શ્વાસોચ્છવાસપ્રમાણ કાઉસ્સગ્ગ કરવો. કહ્યું છે કે—

“ નાવાણ ઉત્તરિં, વહમાઈ તહ નંદં ચ એમેવ ।

સંતારેણ ચલેણ વ, મંતું પળવીસ ઝસાસા ॥૧॥ ” (આવ૦નિ૦, ૧૫૩૮માં પ્રશ્નિત)

ભાવાર્થ—“ નાવડીથી પાણીનો પ્રવાહ વગેરે, કે નદી વગેરે ઉતરીને (ઓળંગીને) 'પચીસ શ્વાસોચ્છવાસ' પ્રમાણ કાઉસ્સગ્ગ કરે, એ પ્રમાણે તારૂંઓથી (ત્રાપાથી) કે પગથી ચાલીને પણ નદી કે પાણીનો કોઈ પ્રવાહ ઉતરે, તો પણ તેટલો જ કાઉસ્સગ્ગ કરે. ”

એ પ્રમાણે અનિયત કાયોત્સર્ગના પ્રમાણની દ્વારગાથાનું વિવરણ પણ પૂર્ણ થયું. કાઉસ્સગ્ગમાં શ્વાસોચ્છવાસનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ પાયસમા ઝસાસા, કાલપમાણેણ હંતિ ણાયન્વા ।

એવં કાલપમાણં, ઉસ્સમ્મે હોહ ણાયન્વં ॥૧॥ ” (આવ૦નિ૦, ૧૫૩૯)

ભાવાર્થ—“ કાઉસ્સગ્ગમાં જેટલાં પદો ચિંતવે તેટલા શ્વાસોચ્છવાસ સમજવા, એમ કાઉસ્સગ્ગમાં કાળનું પ્રમાણ સમજવું. અર્થાત્ કાળનું પ્રમાણ કાઉસ્સગ્ગના પ્રમાણથી જાણવું. ” કાઉસ્સગ્ગનો વિધિ આ પ્રમાણે છે—

“ પુન્નં ઠંતિ અ ગુરુણો, ગુરુણા ઉસ્સારિઅંમિ પારિંતિ ।

ઠાયંતિ (૩) સવિસેસં, તરુણા અણ્ણોણ્ણચ(નૂણવિ)રિઆ ઉ ॥૧॥ ”

“ ચરરંગુલ મુહપોત્તી, ઝજ્જૂણ હ્હવ્વહત્થરયહરણં ।

નોસઠ્ઠચત્તદેહો, કાઉસ્સમ્મં કરેજ્જાહિ ॥૨॥ ” (આવ૦નિ૦, ૧૫૪૪-૪૫)

ભાવાર્થ—“ પહેલાં શુદ્ધ કાઉસ્સગ્ગ કરે, (પછી અન્ય સાધુઓ કરે) અને શુદ્ધ પાયાં પછી ખીજાઓ પારે. તેમાં પણ અન્ય અન્ય કાર્યો માટે ફરેલા અર્થાત્ ગયેલા-આવેલા હોવાથી તરૂણ (સશક્ત) સાધુઓ (તેઓને વિશેષ પ્રવૃત્તિને અંગે ચિંતન વધુ કરવાનું હોવાથી) વધુ સમય કાઉસ્સગ્ગમાં રહે (૧). વળી (કાઉસ્સગ્ગ કરતાં) જે પગોની વચ્ચે આગળ (જે અંગુઠામાં પરસ્પર) ચાર આંગળા અંતર રાખી ઊભા રહેવું અને મુહપત્તિ જમણા હાથમાં તથા રજ્જેહરણ ડાબા હાથમાં પકડવો; એ પ્રમાણે હાથ પગ વગેરે અંગોની (જિન) મુદ્રા કરીને (પરિશ્રમ, ડાંસ-મચ્છરાદિનો ઉપદ્રવ કે ઠંડી-ગરમી આદિના પરીપહેાની ઉપેક્ષા કરવારૂપ) કાયોત્સર્ગ કરવો (૨). ”

આ કાયોત્સર્ગ (૧) ઉચ્છિત, (૨) નિષ્કલ્પ અને (૩) શયિત-એમ ત્રણ પ્રકારે થાય છે

અને તે દરેકના પણ ચાર ચાર પ્રકારો છે તે આ પ્રમાણે—

૧. ઉચ્છિન્નોચ્છિન્ન એટલે દ્રવ્યથી અને ભાવથી બન્ને પ્રકારે ઉઠીને, તાત્પર્ય કે-દ્રવ્યથી= શરીરથી ઊભા રહીને અને ભાવથી=ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાનમાં રહીને, ૨. ઉચ્છિન્નાનુચ્છિન્ન એટલે દ્રવ્યથી-ઊભા રહીને માટે ઉચ્છિન્ન, અને ભાવથી-કૃષ્ણાદિ અશુભ લેશ્યાના પરિણામપૂર્વક માટે અનુચ્છિન્ન, ૩. ‘અનુચ્છિન્નોચ્છિન્ન’ એટલે દ્રવ્યથીનીચે બેસીને અને ભાવથી-ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાનમાં રહીને તથા ૪. અનુચ્છિન્નાનુચ્છિન્ન-એટલે દ્રવ્યથી-નીચે બેસીને અને ભાવથી પણ-કૃષ્ણ વગેરે અશુભ લેશ્યાપૂર્વક, એ ચાર લેદો ઉચ્છિન્નના જણાવ્યા. એ પ્રમાણે ‘નિષ્કણ’ એટલે બેઠેલો અને ‘શયિત’ એટલે સુતેલો, એ બંનેના પણ ચાર ચાર લેદો સ્વયં વિચારી લેવા.

કાઉસ્સગ્ગસૂત્ર (અન્નતથ)ના અર્થ તથા તેના ઓગણીસ દોષો (પૃ. ૪૦૩ થી ૪૦૬ માં) કહેવાઈ ગયા છે. આ કાઉસ્સગ્ગનું પણ ફલ કર્મોની નિર્જરા રૂપ જ છે. કહ્યું છે કે—

“ કાઉસ્સગ્ગે જહ સુદ્ધિઅસ્સ મજ્જંતિ અંગમંગાઈં ।

इव भिदंति सुविहिआ, अट्टविहं कम्मसंघायं ॥૧। (આવંનિ૦, ૧૫૫૧)

ભાવાર્થ—“કાયોત્સર્ગમાં વિધિપૂર્વક ઊભા રહેલાનાં અંગોપાંગો (શરીર અવયવો) જેમ જેમ ભાંગે (દુઃખે), તેમ તેમ વિધિપૂર્વક કાઉસ્સગ્ગ કરનારા સુવિહિત આત્માઓ ચિત્તનો નિરોધ કરીને આઠ પ્રકારના કર્મસમૂહને ભેદે છે (નાશ કરે છે).”

એમ પાંચમું ‘કાઉસ્સગ્ગ’ નામનું આવશ્યક વર્ણવ્યું. હવે—

૬. ‘પચ્ચક્રખાણુ’-‘પ્રત્યાખ્યાન’ શબ્દ ‘પ્રતિ+આ+ખ્યાન’ એ ત્રણ અંશો મળવાથી થયો છે (અને તેને પ્રાકૃત યા ચાલુ ભાષામાં ‘પચ્ચક્રખાણુ’ કહે છે.) તેનો અર્થ ‘પ્રતિ’ એટલે પ્રતિકૂળપણે, ‘આ’ એટલે અમુક મર્યાદાપૂર્વક, ‘ખ્યાન’ એટલે કહેવું (અર્થાત રાગાદિ અંતરંગ શત્રુઓ સામે અમુક મર્યાદાપૂર્વક પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવાની કબૂલાત) તેને પચ્ચક્રખાણુ કહે છે. આનું સ્વરૂપ પણ (પૃ. ૫૦૦ થી) પચ્ચક્રખાણુ અધિકારમાં કહેવાઈ ગયું છે. એ રીતિએ ‘છ આવશ્યકરૂપ પ્રતિક્રમણુના’ વિધિ જણાવ્યો.

‘પ્રતિક્રમણુ’ વ્રતધારી શ્રાવકે દરરોજ ઉભયકાળ કરવું જોઈએ અને (પહેલા ગુણુસ્થાન-વર્તી ધર્મરૂચિવાળા) ‘યથાભદ્રિક’ આત્માએ (વ્રતાદિ ઉચ્ચર્યા ન હોય તો) પણ તેનો અભ્યાસ વગેરે કરવાના ઉદ્દેશથી કરવું જોઈએ. અહીં કોઈ સમજે કે-‘શ્રાવકનાં ખાર પૈકી કોઈ એક પણ વ્રત અંગીકાર કર્યું નથી, તેવા યથાભદ્રિકને વ્રતોના અભાવે તેના અતિચારો ન હોય, માટે અતિચારોની શુદ્ધિ માટે કરાતું પ્રતિક્રમણુ કરવું તેને અનુચિત છે અને પ્રતિક્રમણુના પાઠો (સૂત્રો) બોલવા તે પણ તેને અઘટિત જ છે, જો એમ ન માનીએ તો તે મહાવ્રતોના પાઠો ઉચ્ચારે તેનો પણ વિરોધ નહિ કરાય. તેનું સમાધાન જણાવે છે કે-‘જેમ યથાભદ્રિકને પણ (વિરતિને) માર્ગે ચઢાવવા માટે દીક્ષા આપવાનું વિધાન છે, તેમ પ્રતિક્રમણુ કરાવવું તે પણ યોગ્ય જ છે. જો કે તેણે કોઈ એક પણ વ્રત ઉચ્ચર્યું નથી, છતાં તે તે વ્રતોના અતિચારોના ઉચ્ચાર દ્વારા ‘અશ્રદ્ધા વગેરે દોષોને ટાળવા માટે’ પણ પ્રતિક્રમણુ કરવાનું શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે.’ (ત્યાં પ્રતિક્રમણુ-વંદિતુ સૂત્રમાં જ પ્રતિક્રમણુનાં કારણો જણાવતાં) કહ્યું છે કે—

“ પઢિસિદ્ધાણં કરणे, કિચ્છાણમકરણે (અ) પઢિક્કમણં ।

અસદ્દહણે અ તહા, વિવરીઅપરુવણાણ અ ॥૧૧॥ ” (વંદિતુસૂત્ર-ગા૦ ૪૮)

ભાવાર્થ-“ નિષિદ્ધ (કાર્યોને) કરવાથી, કરવા યોગ્ય વિહિત કાર્યોને નહિ કરવાથી, (વિધિ-નિષેધાદિ રૂપ તે તે) જિનવચનોમાં અશ્રદ્ધા (અવિશ્વાસ) કરવાથી અને શાસ્ત્રથી વિપરીત (ઉત્સૂત્ર) પ્રરૂપણા (ઉપદેશ) કરવાથી, -એમ ચાર કારણે પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.”

આ હેતુથી જ પ્રતિક્રમણ કરતાં, નહિ સ્વીકારેલી પણ શ્રાવકની તથા સાધુની પઢિમાઓ (અભિગ્રહ વિશેષ)નું સાધુ પણ ‘દ્વિગારસહિં ઉવાસગપઢિમાહિં, ચારસહિં મિક્કલુ પઢિમાહિં’ બોલીને તેનું પ્રતિક્રમણ કરે છે.

શિષ્ય પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે કે-‘એમ જો તે તે વ્રતાદિ અંગીકાર નહિ કરવા છતાં પણ તેના પાઠો બોલી શકાય કે તેનું પ્રતિક્રમણ થઈ શકે એમ કહો છો, તો શ્રાવક પણ સાધુના પ્રતિક્રમણસૂત્ર (પગામસિદ્ધાણં)થી જ પ્રતિક્રમણ ભલે કરે ! શો વાંધો છે ?’ તેના ઉત્તરમાં શુદ્ધ જણાવે છે કે-‘ભલે કરે ! એમાં કોણ કેવો વિરોધ કરે છે ? અર્થાત્ કોઈનો કાંઈ વિરોધ નથી, એ અમોને પણ મંજૂર છે. માત્ર શ્રાવકોના પ્રતિક્રમણ (વંદિ-તુ) સૂત્રમાં આશુવ્રતાદિને અંગે નિષિદ્ધ આચરણોનું (નહિ કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓનું) વિસ્તારથી વર્ણન છે, તેથી વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી તેઓ તે બોલે છે, આ પ્રશ્નોત્તરો પ્રથમ પંચાશક (ગા૦ ૪૪)ની ટીકામાં જણાવેલા છે.

વળી શ્રાવકને ‘આ છ આવશ્યકો નહિ, પરંતુ અવશ્ય કરવા યોગ્ય એવાં ચૈત્યવન્દન વગેરે જ શ્રાવકનાં આવશ્યકો છે.’-એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે-આગમમાં શ્રાવકને પણ ‘પ્રતિક્રમણ રૂપ છ આવશ્યકો’ કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન કરેલું છે. કહ્યું છે કે-

“ સમણેણ સાવમેણ ય, અવસસકાયવ્વયં હવહિં જમ્હા ।

અંતો અહોનિસિસ્સ ય, તમ્હા આવસસયં નામ ॥૧૧॥ ” (આવંમૂલ, ગા૦ ૩)

ભાવાર્થ-“ સાધુએ અને શ્રાવકે દિવસના અંતે અને રાત્રિના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, માટે તેનું ‘આવશ્યક’ એવું નામ છે.” અર્થાત્-‘શ્રાવકે પણ એ વખત અવશ્ય કરવું જોઈએ.’

એ પ્રમાણે (એક તો) શ્રાવકને પણ આ ‘છ આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ)’ કરવાનું શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ વિધાન કરેલું છે. બીજી વાત-અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી માત્ર ચૈત્યવન્દન વગેરે જ ‘શ્રાવકનાં આવશ્યકો’ છે, એમ કહેવું તે બ્યાજબી પણ નથી, કારણ કે-‘અજ્ઞાપયણછક્કવગ્ગો’ અર્થાત્ ‘છ અધ્યયનનો સમુદ્ધ તે પ્રતિક્રમણ’ વગેરે ‘આવશ્યક’ શબ્દના જે પર્યાય (એકાર્થ-વાચક) શબ્દો શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે તે ઉપરથી પણ ‘આવશ્યક’ છ પ્રકારે છે, એ નિશ્ચિત છે. (આ અર્થ ‘પ્રતિક્રમણ રૂપ છ આવશ્યક’માં જ ઘટે છે.) વળી અંતો અહોનિસિસ્સ ય’ અર્થાત્ ‘દરરોજ સવારે અને સાંજે એમ બે સમયે કરવું’-એવું જે વિધાન છે, તે પણ પ્રતિક્રમણ રૂપ આવશ્યકને અંગે જ ઘટે છે, ચૈત્યવન્દન માટે તો ત્રણ કાળનું વિધાન છે. (માટે ચૈત્યવન્દન વગેરે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છતાં તે ‘આવશ્યક’ નામથી પ્રસિદ્ધ નથી. ‘આવશ્યક’ નામથી તો પ્રતિક્રમણ રૂપે કરતાં સામાયિકાદિ છ આવશ્યકો જ સમજવાનાં છે.) વળી અનુયોગદ્વાર-સૂત્રમાં-‘જજ્ઞ સમણે વા સમણી વા સાવણ વા સાચિઆ વા, તચ્ચિસે તમ્મણે તહ્થેસે તદ્દજ્ઞવસિપ

તદ્દોવજ્જે તદ્દપ્પિકરણે તત્ત્થાવળભાવિય ઉમ્મઓકાલં આવસ્સયં કરેદ્, સે ત્તં લોઉત્તરિઝં ભાવા-
વસ્સયં' અર્થાત્-" જે કારણ માટે સાધુ અથવા સાધ્વી કે શ્રાવક અથવા શ્રાવિકા, તે ચિત્તવાળા
થઈને, તેમાં તન્મય થઈને, તે દેશવાળા બનીને, તેના અધ્યવસાયવાળા થઈને, તેના અર્થમાં ઉપ-
યોગ દઈને, તેમાં (ચરવળો-મુહુપત્તિ આદિ) ઉપકરણોનો યથાવિધિ ઉપયોગ કરીને (અર્થાત્ તે
તે ઉપકરણોનો તેમાં યથાયોગ્ય વ્યાપાર કરીને) અને તે ભાવનાથી ભાવિત થઈને જે કાળ આવ-
શ્યક કરે, તે તેનું લોકોત્તર ભાવ-આવશ્યક બાળુનું." એમ કહેલું હોવાથી પણ શ્રાવકને છ આવ-
શ્યક રૂપ પ્રતિક્રમણ કરવું યોગ્ય જ છે.

અહીં જે એમ કહેવાતું હોય કે-"આ છ આવશ્યકો રૂપ પ્રતિક્રમણ અતિચારોની શુદ્ધિ
(પ્રાયશ્ચિત્ત) રૂપે છે અને શાસ્ત્રમાં જે 'આલોચના-પ્રતિક્રમણ' વગેરે દશ પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં
છે તે સાધુઓને જ ઉદ્દેશીને છે, તેમાંથી કોઈ એક પણ પ્રાયશ્ચિત્ત શ્રાવકને ઉદ્દેશીને કહ્યું હોય
તેમ કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) વગેરે ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી. (તો શ્રાવકને પ્રાયશ્ચિત્ત માટેનું 'પ્રતિ-
ક્રમણ' કેમ કરી શકાય ?) વળી શ્રાવકોને અતિચારો પણ ઘટતા નથી (કે જેથી તેની શુદ્ધિ કરવાની
હોય !), કારણ કે-અતિચારો તો 'સંજ્વલન' કષાયના ઉદયથી થાય-એમ કહ્યું છે (શ્રાવકોને
તો પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય વગેરે ત્રણેય કષાયોનો ઉદય હોવાથી અનાચાર એટલે મતભંગ થાય, એમ
કહેલું છે.), માટે શ્રાવકોને અતિચારો કે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ પ્રતિક્રમણ પણ ઘટતું નથી."
તેનો ઉત્તર એ છે કે-"શ્રાવકોને 'પ્રકલ્પ' વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું જોવામાં આવતું નથી,
તો પણ 'શ્રાદ્ધજિતકલ્પ' વગેરે ગ્રંથોમાંથી 'તે પ્રાયશ્ચિત્તો શ્રાવકોને અંગે પણ કહ્યાં છે'-એમ
અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. જે એમ ન સ્વીકારીએ તો 'ઉપાસક દશા' અંગમાં ગણધરભગવાન શ્રી-
ગોતમસ્વામીજીએ આનંદ શ્રાવકને કહ્યું છે કે-"હિ આણુદં! તમે આ અર્થેનું (મિથ્યા બોલ્યા
તેનું) આલોચન કરો, પ્રતિક્રમણ કરો, નિન્દા કરો, ગર્હા કરો અને યથાયોગ્ય તપકર્મ રૂપ
પ્રાયશ્ચિત્ત અંગીકાર કરો." એ વચન કેમ ઘટે ? માટે ઉપર્યુક્ત પાઠોથી 'શ્રાવકને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત
કહેલું છે' એ વાત સિદ્ધ થાય છે." તે ઉપરાંત સંજ્વલન સાથે અન્ય કષાયોનો ઉદય છતાં
શ્રાવકને અતિચારો કેમ ઘટે ? તેનું પણ સમાધાન પહેલાં (પૃ. ૨૭૫-૨૭૬ માં) કહેવાઈ ગયું
છે. એમ શ્રાવકને પણ અતિચારો, તેની શુદ્ધિ અને એ માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણ પણ સિદ્ધ છે.

હવે શ્રાવકને આ આવશ્યકો કેવી રીતે ઘટે ? તેસમજાવે છે. કહ્યું છે કે-

“ સન્વંતિ માણિઊણં, વિરઈં ખલુ જસ્સ સન્વિઆ નત્થિ ।

સો સન્વવિરઈવાઈ, ચુકકઈ દેસં ચ સન્વં ચ ॥૧૧॥ ” (આવ૦નિ૦-૮૦૦)

ભાવાર્થ-" સન્વં સાવજ્ઞં જોગં પચ્ચક્કામિ' અર્થાત્ સર્વ પાપ વ્યાપારોના ત્યાગ કરૂં છું.'
-એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને (પણ) જે (સાધુ)ને સર્વ (પાપ) વિષયક વિરતિ નથી (જે સર્વ પાપોને
છોડતો નથી), તે સર્વવિરતિવાદી (સાધુ) દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ બન્નેથી ચૂકે છે.

ઉપર્યુક્ત વચનથી અર્થાપત્તિએ શ્રાવકને 'સર્વ' શબ્દ રહિત (દેશવિરતિરૂપ) સામાયિકસૂત્ર
કહેલું છે, માટે તે શ્રાવકનું પહેલું આવશ્યક છે.

બીજું 'અતુર્વિ'શતિસ્તવ (અઉવીસત્થો) સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિને માટે છે અને શ્રાવકને પણ

તે તો કરવા યોગ્ય છે જ. વળી ‘એ સૂત્ર અમુકે કહેવું અને અમુકે ન કહેવું’ એવો ભેદ શાસ્ત્રમાં નથી, માટે પણ શ્રાવકને ઘટે છે. બીજી વાત એ પણ છે કે-ભગવતીસૂત્રમાં શંખ (શ્રાવક) ના અધિકારમાં-પુષ્કલી શ્રાવકે ગમનાગમન પ્રતિક્રમણ કર્યું’-એમ કહેલું હોવાથી, ઇરિયાવહિંપડિલ્લ-મવાનું શ્રાવકને અંગે પણ કહેલું છે અને ત્યાં ભગવતીસૂત્રમાં જ શંખ શ્રાવક વગેરેનાં કથાનકોમાં તથા બોધનિયુક્તિની ચૂર્ણિમાં ‘ગમનાગમન’ શબ્દને ‘ઇરિયાવહિનો પર્યાયશબ્દ કહેલો છે (અર્થાત્ બન્નેનો એક જ અર્થ છે) એમ ઇરિયાવહિ પડિલ્લમવાનું શ્રાવકને જો સિદ્ધ છે તો તેના કાઉત્સગમાં પ્રાયઃ ‘ચતુર્વિંશતિસ્તવ’ને ચિંતવવાનું હોવાથી પણ તે શ્રાવકને કરણીય છે.

ત્રીજું ‘વન્દન આવશ્યક’ ગુણવંતનો વિનય કરવારૂપ છે. ગુણવંતનો વિનય કરવો શ્રાવકને પણ યોગ્ય છે, શ્રી કૃષ્ણજી વગેરેએ તે કરેલું પણ છે. માટે ત્રીજું ‘વન્દન આવશ્યક પણ શ્રાવકને કરણીય છે. અહીં શિષ્ય, ‘શ્રાવકને ગુરુવન્દન કહ્યું નથી.’-એમ સમજી પૂછે છે કે—

“ પંચમહવ્યજુત્તો, અનલસમાણપરિવર્જિતમર્મ અ ।

સંચિગ્ગનિજ્જરટ્ટી, કિંકમ્મકરો હવહ સાહ ॥૧૧॥” (આવ૦નિ૦ ૧૧૯૭)

ભાવાર્થ—“ પંચમહાવ્રતવાળો, અનાજસુ (અપ્રમાદી), જેની બુદ્ધિમાંથી માન(અભિમાન) નો ત્યાગ થયો છે, (અર્થાત્ નિરભિમાની છે,) જે સંવેગી (મોક્ષની અભિલાષાવાળો) છે અને નિર્જરાનો અર્થી છે, એવો સાધુ વન્દનકારક અર્થાત્ ગુરુવન્દન કરવામાં અધિકારી છે.”

એમ આવશ્યકનિયુક્તિની આ ગાથામાં કહેલું છે. તેમાંનો ‘સાધુ’ શબ્દ શ્રાવકનો વ્યવસ્થેદક (નિષેધક) હોવાથી શ્રાવકને ગુરુવન્દન કરવાનું ઘટતું નથી. તેનું સમાધાન ગુરુ કરે છે કે-‘તમારી સમજ ખરાબર નથી, કારણ કે-તે ગાથામાં કહેલો ‘સાધુ’ શબ્દ બીજાનો નિષેધક નથી, પણ ઉપલક્ષથી ‘સાધુએ અને બીજાઓએ પણ વંદન કરવું’ એમ જણાવનારો છે. જો બીજાનો નિષેધક હોત. તો સાધુ સિવાયની સાધ્વીઓને પણ નિષેધ કરાયો હોત, અને તે નિષેધ તો ઘટતો નથી, કારણ કે-શાસ્ત્રમાં તો ગુરુવન્દન કરવામાં ‘માતા’ વગેરે અમુક સાધ્વીને આશ્રીને જ પુત્ર વગેરે અમુક સાધુને જ વંદન કરવાનો નિષેધ છે. (આથી બીજાં સાધ્વીઓએ તો ગુરુવન્દન કરવું, એમ સ્પષ્ટ જ છે.) બીજી વાત-ઉપર પાંચ મહાવ્રતવાળો’ કહેલું હોવાથી, જે ‘મહાવ્રત’થી અણુવ્રતવાળાનો નિષેધ માનશો, તો એજ ન્યાયે ‘પાંચ’ શબ્દથી ‘ચાર મહાવ્રતવાળા’ બાવીસ તીર્થના ‘સાધુઓ માટે પણ’ નિષેધ થઈ જશે કે જે કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી, માટે (સાધુના ઉપલક્ષણથી) શ્રાવકે પણ સાધુની જેમ ગુરુવંદન કરવું, તે અર્થ ઘટિત જ છે. સિદ્ધ જ છે.

ચોથું ‘પ્રતિક્રમણ આવશ્યક’ તો સામાન્યતઃ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માત્ર ઇરિયાવહિંપડિલ્લના વિધાનથી જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં ‘વિચિત્ર (બુદ્ધા બુદ્ધા) અભિચ્છદ(નિયમ)વાળા સર્વ શ્રાવકોને સર્વસામાન્ય એક જ પ્રતિક્રમણ(વંદિતુ)સૂત્રથી પ્રતિક્રમણ કેમ થઈ શકે ?’-એવી શંકા પણ અઘટિત છે, કારણ કે-જેણે વ્રત અંગીકાર કર્યો હોય તેણે તેમાં લાગેલા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવું યોગ્ય છે અને બીજાઓને ‘અશ્રદ્ધાન, ઉત્સૂત્ર’ વગેરેનું પ્રતિક્રમણ કરણીય છે. એ સમાધાન આગળ જણાવી પણ ગયા છીએ, એમ ‘પ્રતિક્રમણ આવશ્યક’ શ્રાવકને કરવાનું સિદ્ધ થતાં પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે-‘ભલે શ્રાવકને પ્રતિક્રમણ કરણીય હોય, પણ સાધુના પ્રતિક્રમણ(પગામ સજ્જાય) સૂત્રથીજ તેણે પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, કારણ કે-‘શ્રાવકના પ્રતિક્ર-

મણ્ણ(વંદિત્તુ)સૂત્ર ઉપર નિર્ચુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ વગેરે પૂર્વાચાર્યોની રચના નહિ હોવાથી તે પૂર્વાચાર્યોને માન્ય નથી. તેના ઉત્તરમાં પણ જણાવે છે કે-‘આ પ્રશ્ન પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે-નિર્ચુક્તિ વગેરે નહિ હોવાથી વંદિત્તુસૂત્રને પ્રમાણભૂત નહિ માનો, તો ‘આવશ્યક’ વગેરે દશ શાસ્ત્રો સિવાય બીજા શાસ્ત્રો ઉપર પણ નિર્ચુક્તિની રચના નથી અને ‘ઓપપાતિક’ વગેરે ઉપાંગ-સૂત્રો ઉપર તો ચૂર્ણિની રચના પણ નથી, માટે તમારા મતે નિર્ચુક્તિ કે ચૂર્ણિ વિનાનાં એ પણ હરેક શાસ્ત્રો પૂર્વાચાર્યોને અમાન્ય સિદ્ધ થશે. કે જે ઇષ્ટ નથી, આથી શ્રાવકને ‘વંદિત્તુ’ સૂત્રથી પ્રતિક્રમણ કરવું વ્યાજબી જ છે’-એમ શ્રાવકને ચોથું આવશ્યક પણ સિદ્ધ જ છે.

પાંચમું ‘કાર્યોત્સર્ગ આવશ્યક’-એક તો શ્રાવકને ધરિયાવહિ પડિછમવાનો અધિકાર હોવાથી, બીજું તેને પાંચમી (કાઉત્સગ્ગ) પડિમા કરવાની હોવાથી અને ત્રીજું સુભદ્રા શ્રાવિકા વગેરેનાં કાઉત્સગ્ગ કર્યાનાં શાસ્ત્રમાં દષ્ટાન્તો હોવાથી, શ્રાવકને ‘કાઉત્સગ્ગ’ કરણીય છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ. વળી સાધુઓ કાઉત્સગ્ગનો ભંગ થવાના ભયે તેમાં આગારો રાખે છે, તો ગૃહસ્થે તો અવશ્ય આગારો રાખવા જ જોઈએ, કારણ કે-સાધુની અપેક્ષાએ શ્રાવકો નિષ્ઠા રહિત (ઓછી સ્થિરતાવાળા) હોય છે. એમ શ્રાવકને પાંચમું આવશ્યક પણ કરણીય છે-એમ સમજવું.

છઠ્ઠું ‘પચ્ચક્કુખાણુ આવશ્યક’ પણ શ્રાવકને કરણીય છે. અહીં પ્રશ્નકાર પચ્ચક્કુખાણુના આગારોને અંગે પ્રશ્ન કરે છે કે-‘પારિટ્ટાપનિકા’ વગેરે આગારો તો સાધુઓને (આહારાદિ પરઠવવાનાં ન હોવાથી તેઓને) જ ઘટે, શ્રાવકોને તે આગારો રાખવા યોગ્ય નથી. તેનું સમાધાન ગુરૂ જણાવે છે કે-‘તમારો પ્રશ્ન અયોગ્ય છે, કારણ કે-પરઠવવા યોગ્ય આહાર ગુરૂ વગેરે વડીલોને વાપરવાનો અધિકાર નથી, છતાં તેઓ ‘પારિટ્ટાવણિઆ’ આગાર રાખે છે, ભગવતી-સૂત્રના યોગવહન કરનાર સાધુને ‘ગિહત્થસંસટ્ટેણ’ આગારની આવશ્યકતા નથી, છતાં તેઓ એ આગાર રાખે છે, તેમાં જેમ સૂત્રપાઠ અખંડ રાખવાનો ઉદ્દેશ છે, તેમ ગૃહસ્થને પણ ‘પારિટ્ટાવણિઆ’ વગેરેની જરૂર નથી; છતાં તે આગારો રાખે છે, તેનાં ‘સૂત્રપાઠ અખંડ રાખવો’ એ જ કારણ છે; માટે ગૃહસ્થને એ આગારોપૂર્વક પચ્ચક્કુખાણુ કરવામાં દોષ નથી.’

એમ શ્રાવકને છ આવશ્યક ઘટિત છે, માટે સાધુની જેમ શ્રાવકે પણ શ્રીસુધર્માસ્વામી વગેરે પૂર્વપુરુષોની પરંપરાથી આદ્યા આવતા વિધિ પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કરવું જ જોઈએ. અહીં છ આવશ્યકોનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

હવે પહેલાં કહેલું છે કે-‘પ્રતિક્રમણસૂત્રનું વિવરણ છ આવશ્યકને અંતે કહીશું,’ તે કહે છે. તેમાં સાધુના પ્રતિક્રમણસૂત્રનું વિવરણ આ અંથના બીજા ભાગમાં આપવાનું હોવાથી, અહીં માત્ર શ્રાવકના પ્રતિક્રમણસૂત્રનું જ કહીશું.

શ્રાવકે પ્રથમ સામાયિકપૂર્વક પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ. ‘પ્રતિક્રમણસૂત્ર’ સર્વ અતિચારોની શુદ્ધિ કરનાર હોવાથી વિશિષ્ટ કલ્યાણસ્વરૂપ છે, માટે પ્રારંભમાં મંગલ વગેરે કરે છે—

“ વંદિત્તુ સન્ન-સિદ્ધે, ધમ્માયરિય અ સન્નસાહુ અ ।

ઈચ્છામિ પઢિકમિઉં, સાવગધમ્માહારસ્સ ॥૧॥ ”

અર્થ-‘વંદિત્તુ’ એટલે વાંદીને, કેને ? ‘સાવેને, સિદ્ધોને, ધર્મોચાર્યોને, ‘અ’ શબ્દથી

ઉપાધ્યાયોને તથા સર્વ સાધુઓને. તેમાં ૧-જેઓ 'સઘ્વ' = સર્વ વસ્તુને જાણે અથવા સર્વનું ઇહત કરે તે 'સાર્વો' એટલે સઘળા તીર્થંકરો સમજવા અને ૨-સિદ્ધે = સિદ્ધ થયેલા, સર્વકર્મ-ક્ષય થવાથી જેઓનાં સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ થયાં છે, તે 'સિદ્ધો' જાણવા; એ તીર્થંકરોને અને સિદ્ધોને. ૩-શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ (જ્ઞાન અને ક્રિયા) એ બન્ને પ્રકારના 'ધર્મ'ને આચરે તે અથવા તો એ ધર્મનું દાન કરે તે 'ધર્માચરિણ' = 'ધર્માચાર્યો' જાણવા; ગાથામાં 'ચ' શબ્દ છે તેનાથી ૪-શ્રુતજ્ઞાનને લાણાવનારા 'ઉપાધ્યાયો' સમજવા, અને ૫-સઘ્વ એટલે સ્થવિર-કલ્પિક, જિનકલ્પિક વગેરે સર્વ પ્રકારના સાદ્ધુ = 'મોક્ષની સાધના કરનારા સાધુઓ' (મુનિઓ) સમજવા;—એ પાંચેયને વંદન કરીને. એમ પહેલી અડધી ગાથાથી સર્વ વિદ્ધોની શાન્તિ માટે પંચપરમેષ્ઠિને કયો છે નમસ્કાર જેણે, એવો શ્રાવક કહે છે કે—'હ્રસ્વામિ' = હું ઇચ્છું છું, શું? 'પઠિકમિજં' = 'પ્રતિક્રમણ કરવાને' અર્થાત્ નિવૃત્ત થવાને. કેનાથી નિવૃત્ત થવાને? 'સાવગધ-મ્માદ્ધારસ્સ' = શ્રાવકધર્મમાં લાગેલા અતિચારોથી, અહીં મૂળમાં 'અતિચાર' શબ્દ જાતિ અર્થમાં એકવચનાન્ત છે, માટે સર્વ જાતિના અતિચારોથી, એમ અર્થ સમજવો અને છઠી વિભક્તિ છે તે પંચમીના અર્થમાં છે, તેનો એ અર્થ થયો કે—'શ્રાવકને અંગે જણાવેલા જ્ઞાનાચારાદિ પંચાચાર વગેરેના કુલ એક સો ને ચોવીસ અતિચારોથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છું છું.'—એ ગાથાર્થ પૂર્ણ થયો (૧). હવે સામાન્ય રીતિએ સર્વ અતિચારોનું સાથે પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે—

“ જો મેં વયાદ્યારો, નાળે તહ દંસળે ચરિત્તે અ ।

સુહુમો ય વાયરો વા, તં નિંદે તં ચ ગરિહામિ ॥૨॥ ”

અર્થ—'જો' = સામાન્ય જે કોઈ, 'મે' = મારે, 'વયાદ્યારો' = પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતોની મલિનતા રૂપ પંચોતેર અતિચારો તથા 'નાળે' = જ્ઞાનના કાલ-વિનય વગેરે આઠ આચારોમાં વિપરીત વર્તન કરવા રૂપ, 'દંસળે' = સમ્યક્ત્વમાં 'શંકાદિ' પાંચ દોષો સેવવા રૂપ તથા 'નિઃશંકતા' વગેરે આઠ દર્શનાચારો નહિ પાળવા રૂપ, 'ચરિત્તે' = ચારિત્રના પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુણિત રૂપ આઠ આચારોમાં અનુપયોગપણે વર્તન કરવા રૂપ, અને મૂળમાં 'અ' (જ) છે તેનાથી તપાચાર, વીર્યાચાર તથા સંલેખનાના અતિચારો સૂચવ્યા છે; તેથી બાહ્ય અને અભ્યંતર બાર પ્રકારનો તપ; તથા મનનું—વચનનું—કાયાનું એ ત્રણ પ્રકારનું બળ-વીર્ય સમજવું, આ તપ કરવાની તથા બળ ફેરવવાની શક્તિ છતાં ધર્મકાર્યમાં છૂપાવવાથી તે તે અતિચારો, તથા સંલેખનાના (આ લોકમાં સુખ-સૌભાગ્યાદિની, પરલોકમાં દેવ-દેવેન્દ્રપણા વગેરેની, સુખમાં જીવવાની, દુઃખમાં મરવાની અને કામલોભપ્રાપ્તિની, ઇચ્છા રૂપ) પાંચ અતિચારો, કુલ (૭૫+૮+૧૩+૮+૧૨+૩+૫=) એક સો ને ચોવીસ અતિચારોમાં, 'સુહુમો ય વાયરો વા' = ન સમજી શકાય તે 'સૂક્ષ્મ' અથવા પ્રગટ સમજાય તે 'ખાદર' (કોઈ પણ અતિચાર લાગ્યો હોય), 'તં' = તે સર્વ અતિચારોને 'નિંદે' = મનના પશ્ચાત્તાપ રૂપે નિંદું છું અને 'ત્ત ચ ગરિહામિ' = તે સર્વની ગુરુસાક્ષીએ (મેં અયોગ્ય કયું એમ) ગર્હા કરું છું (૨). પ્રાયઃ બીજાં વ્રતોના પણ અતિચારો પરિગ્રહથી થાય છે (અતિચારોનું મૂળ પરિગ્રહ છે), માટે હવે સામાન્યથી પરિગ્રહનું પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે—

“ દુવિદ્ધે પરિગ્રહંમી, સાવજ્ઞે બહુવિદ્ધે ય આરંભે ।

કારાવણે અ કરણે, પઢિકમે દેસિઅં સર્વં ॥૩॥

અર્થ-‘દુવિદ્યે’=‘સજીવ તથા નિર્જીવ’ એમ બે પ્રકારની વસ્તુઓના ‘પરિગ્રહંમી’=પરિગ્રહમાં (મૂર્છામાં), ‘સાવજ્ઞે વદુવિદ્યે ય આરંભે’=‘પાપસ્વરૂપ અનેક ભતિના આરંભોને (જીવહિંસાદિ પાપોને), ‘કારાવણે’=શીખ દ્વારા કરાવવાથી ‘કરણે’=સ્વયં કરવાથી અને ‘અ’ શબ્દથી તેમાંના કેઈ પાપની અનુમોદના કરવાથી પણ ‘મને જે કેઈ અતિચાર લાગ્યા હોય તેનું’ એટલો વાક્યનો સંબંધ પાછળની ગાથામાંથી અહીં ભેડવો; ‘પઢિકમે દેસિઅં સર્વં’=દ્વિવસ સંબંધી તે સર્વ અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરું છું, અર્થાત્ તે અતિચારો રૂપ અશુભ ભાવોથી હું પ્રતિકુળ ગમન કરું છું, અથવા નિર્વૃત્ત થાઉં છું, (પાછા ફરું છું); અહીં ‘દેસીયં’ પદ આર્ષપ્રયોગથી થયેલું છે, તેનું સંસ્કૃત ‘દૈવસિકં’ થાય અને તેનો મૂર્જર-ભાષામાં ‘દિવસ સંબંધી’ અર્થ થાય છે; એમ રાઈ, પદ્મખી વગેરે પ્રતિક્રમણોમાં પણ ‘રાઈઅં-પક્ષિઅં’ વગેરે શબ્દો બોલવા અને તેનો અર્થ પણ તે તે પ્રમાણે સમજવો (૩). અહીં ‘પ્રતિક્રમણ’=‘પાછું ફરવું’ અર્થ જણાવ્યો, તે માટે કહ્યું છે કે—

“સ્વસ્થાનાઘત્ પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ, પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥૧॥”

ભાવાર્થ-“પ્રમાદને વશ પોતાના (સમભાવ) સ્થાનથી (રાગ-દ્વેષાદિ પર ભાવરૂપ) પરસ્થાનમાં ગયેલા જીવનું, પુનઃ પોતાના સ્થાનમાં પાછા ફરવું તેને પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.”

ત્રીજી ગાથાનું વર્ણન કયું. હવે જ્ઞાનના અતિચારોની નિંદા કરવા કહે છે કે—

“જં વદ્ધમિદિદિહિં, ચઙ્ગિં કસાઈહિં અપ્પસત્થેદિં ।

રાગેણ વ દોસેણ વ, તં નિદે તં ચ ગરિહામિ ॥૩॥”

અર્થ-‘જં વદ્ધં’=જે અશુભ કર્મ બાંધ્યું હોય; અહીં જ્ઞાનમાં અતિચાર રૂપ ‘અશુભકર્મ’ ભણવું, કારણ કે-પ્રસંગને અનુસારે વિરતિમાં વિઘ્નભૂત (અપ્રશસ્ત) દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોને અને દુષ્ટ કષાયોને વશ થયેલા જીવને તે ઇન્દ્રિયો કે કષાયોથી જે કર્મ બંધાય, તેનું મૂળ અજ્ઞાન છે; માટે ઇન્દ્રિયો અને કષાયોથી બંધાવા છતાં તે કર્મ જ્ઞાનાતિચારરૂપ છે. કહ્યું છે કે—

“તજ્ઞાનમેવ ન ભવતિ, યસ્મિન્નુદિતે વિભાતિ રાગગણઃ ।

તમસઃ કુતોઽસ્તિ શક્તિર્દિનકરકિરણાગ્રતઃ સ્થાતુમ્ ॥૧॥”

ભાવાર્થ-“તે જ્ઞાન, જ્ઞાન નથી જ, કે જે પ્રગટ થવા છતાં રાગનો સમુદ્ધ (રાગ-દ્વેષાદિ) રહી શકે. શું અંધારામાં એ શક્તિ છે કે તે સૂર્યનાં કિરણોની સામે ટકી શકે? ન જ ટકી શકે. તેમ રાગાદિ પણ જ્ઞાનની હાજરીમાં ન જ રહી શકે. રહે તો જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો અભાવ સમજવો.

માટે જે ઇન્દ્રિયો કે કષાયોમાં રાગાદિનું બંધન હોય, તે અપ્રશસ્ત કહેવાય છે અને અપ્ર-શસ્તતા અજ્ઞાનમુલક હોવાથી તેનાથી બંધાતું કર્મ પણ જ્ઞાનાતિચારરૂપ છે. એ જ્ઞાનાતિચારરૂપ કર્મ કયાં સાધનોથી બાંધ્યું? તે કહે છે-‘ઈદિપિહિં કસાઈહિં અપ્પસત્થેદિં’=અપ્રશસ્ત ઇન્દ્રિયો અને અપ્રશસ્ત કષાયોથી. તેમાં સ્પર્શ-રસ વગેરે સ્વસ્વ વિષયોમાં ભેડાયેલી સ્પર્શ-નેન્દ્રિય વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અનુક્રમે ૧-સંજીવ સાધુ, ૨-સોદાસ રાબ, ૩-ગંધપ્રિયકુમાર, ૪-મથુરાના

વધિક અને ૫-સુભદ્રા શેઠાણીની જેમ બાંધેલું. તથા ત્રીજા ઔદયિક ભાવને પામેલા ‘ક્રોધ-માન-માયા-લોભ’ એ દુષ્ટ કષાયોથી અનુક્રમે ૧-‘મણ્ડુકક્ષપક, ૨-પરશુરામ, ૩-ધનશ્રી અને ૪-મમ્મ-ણ શેઠ’ની જેમ બાંધેલું; વળી ‘રામેણ વ દોસેણ વ’=ગોવિંદવાચક અને ઉત્તરાતી જેમ દષ્ટિરાગ, કામરાગ વગેરે દુષ્ટ ‘રાગથી’ બાંધેલું અને ‘ગોષ્ટાભાહિલ’ વગેરેની જેમ દ્વેષથી-અપ્રીતિથી બાંધેલું કર્મ; અહીં ‘વા’ ‘વા’ શબ્દો ‘અથવા’ અર્થમાં છે. એમ તે તે પ્રકારે બાંધેલા ‘તં નિંદે તં ચ ગરિહામિ’=‘તે કર્મને નિંદું છું અને ગર્હા કરું છું;’ વગેરે અર્થ બીજી ગાથા પ્રમાણે. આગળ પણ તેમ સમજવું (૪). હવે ‘સમ્યક્દર્શન અને ચક્ષુદર્શનને અંગે કહે છે-

“ આગમણે નિગમણે, ઠાણે ચંકમણે અનામોગે ।

અમિઓમે અ નિઓમે, પડિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥૫॥ ”

અર્થ-‘આગમન-નિર્ગમન-સ્થાન-ચંકમણ-અનામોગ-અલિયોગ અને નિયોગ કરવાથી જે બાંધ્યું હોય તે દેવસિક સર્વ પાપનું પ્રતિક્રમણ કરું છું;’ તેમાં મિથ્યાદષ્ટિઓની સ્થયાત્રા (વર-ઘોડા) વગેરે જેવા માટે કુતૂહલથી ‘આ+ગમન’=સર્વ પ્રસંગોમાં જવું, અને ‘નિર્ગમન’=પાછા ફરવું, તથા મિથ્યાદષ્ટિ દેવોની કુલિકાઓ (દેહરીઓ) વગેરે સ્થલે ‘સ્થાન’=ઝીલા રહેવું, અને ‘ચંકમણ’=ત્યાં આમ-તેમ ફરવું, એ આગમન-નિર્ગમન-સ્થાન અને ચંકમણ કયા કયા કારણે કર્યા? તે કહે છે ‘અનામોગ’=ઉપયોગ (સ્મૃતિ) ચૂકવાથી યા અજ્ઞાનપણે, ‘અમિઓમે’=બલાત્કારથી, અર્થાત્ રાજા કે લોકસમૂહ વગેરેનાં દબાણ-આગ્રહ વગેરે રૂપ રાજાલિયોગાદિ કારણોથી અને ‘નિયોગે’=‘નગરશેઠ’ આદિ પક્ષી હોવાને યોગે (ઔચિત્ય જાળવવાની ફરજથી)-એમ એ ત્રણ કારણે ઉપર કહ્યાં તે ‘આગમન’ વગેરે કરવાથી જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તે ‘પડિકમે’ વગેરેનો અર્થ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે. (૫). હવે સમ્યક્ત્વના અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે-

“ સંકા-કંલ-વિગિચ્છા (ગિચ્છા), પસંસ તહ સંથવો કુલિંગીસુ ।

સમ્મત્તસદ્યારે, પડિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥૬॥ ”

અર્થ-“ અહીં દર્શન (મિથ્યાત્વ) મોહનીય કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થવાથી પ્રગટેલો ‘જિનકથિત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા રૂપ’ આત્માનો શુભ પરિણામ (સ્વભાવ), તેને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. આ સમ્યક્ત્વના ‘શંકા’ વગેરે પાંચ અતિચારો છે, જે શ્રાવકે બાણવા જોઈએ, પણ આચરવા જોઈએ નહિ; છતાં જિનકથિત તત્ત્વોમાં શંકા વગેરે કરવાથી જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તેનું ‘પ્રતિક્રમણ કરું છું’ વગેરે અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. એ શંકાકિતું સ્વરૂપ કહે છે-(૧) ‘સંકા’=જિનેશ્વરોએ કહેલાં જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોમાં ‘તે તે પ્રમાણે હશે કે નહિ?’ એમ સંશય કરવો, (૨) ‘કંલ’=અન્યધર્મીઓમાં ક્ષમા-અહિંસા વગેરે શુભોનો લેશ જોઈને તે તે અન્ય ધર્મની અભિલાષા કરવી (૩) વિગિચ્છા’=દાનાદિ ધર્મકાર્યો કરવા છતાં, ‘આનું ફળ મળશે કે નહિ?’ વગેરે ફલનો સંદેહ (સંશય) કરવો, અહીં કોઈ સ્થલે ‘વિચ્છા’ પાઠ છે, તેનો અર્થ ‘સાધુનાં શરીર તથા ઉપધિ-કપડાં વગેરે મેલથી મલિન જોઈને તેઓની ‘જુથુ’સા’ (અણુગમો-નિંદા)રૂપ ‘વિદ્ધ જુથુ’સા’ કરવી, (૪) ‘પસંસ’=અન્યધર્મીઓની ‘અહો! આ લોકો મહા તપસ્વીઓ છે’ વગેરે પ્રશંસા કરવી, (૫) ‘તહ સંથવો કુલિંગીસુ’=તથા તે અન્ય ધર્મના સાધુ વગેરેની સાથે

પરિચય કરવો-રાખવો, એમ 'સમ્મત્તસ્સદ્યારે' = સમ્યક્ત્વના પાંચ અતિચારોનું 'પલિક્કમે' = વગેરેનો અર્થ આગળ કહ્યા પ્રમાણે. આ પાંચ અતિચારોમાં અનુક્રમે (૧) ક્ષીરનું પાન કરનારા બે છોકરાઓ, (૨) સળ તથા અમાત્ય, (૩) જિનદત્તનો મિત્ર દુર્ગંધ, (૪) શકટાલ મંત્રી અને (૫) સુરાપદ્મ શ્રાવક-એ પાંચનાં દૃષ્ટાન્તો અન્ય શ્રંથેથી જાણી લેવાં." હવે ચારિત્રાતિચારના પ્રતિક્રમણની ઇચ્છાથી પ્રથમ સામાન્ય રૂપે 'આરંભ નિંદા' માટે કહે છે કે-

“ છકાયસમારંમે, પયણે ય પયાવણે ય જે દોસા ।

અત્તદ્દા ય પરદ્દા, ઉમયદ્દા ચેવ તં નિંદે ॥૭૭॥ ”

અર્થ-‘છકાયસમારંમે’=‘પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ અને વનસ્પતિ’ એ પાંચ સ્થાવરકાય તથા ત્રસકાય, એમ છકાય જીવોનો સમારંભ કરવાથી=અત્યંત પીડા ઉપજાવવાથી, અહીં ‘તુલા-દંડ’ના ન્યાયે ‘એમ તોલવાનો કાંટો કહેવાથી સાથે બે છાબડાં પણ આવી જાય તેમ’ સમારંભ શબ્દથી સાથે ‘સંરંભ અને આરંભ’ પણ સમજી લેવા; તેમાં મારવા વગેરેનો સંકલ્પ કરવો તે ‘સંરંભ,’ પીડા ઉપજાવીને તે ‘સમારંભ’ અને ઉપદ્રવ (પ્રાણનાશ) કરવો તે ‘આરંભ’ કહેવાય છે : અર્થાત્-એ પૃથ્વીકાય આદિ છ પ્રકારના જીવોનો સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ કરવાથી ‘જે દોસા’=જે ‘દોષો’ (પાપો) સેવ્યા હોય; અહીં ‘અતિચાર’ નહિ કહેતાં ‘દોષ’ કહેવાનું કારણ એ છે કે-અતિચારો વ્રતની મલિનતા રૂપ હોય છે અને છકાય જીવોની અહિંસા રૂપ વ્રત અંગીકાર ન કર્યું હોય તેને એ મલિનતા ન થટે, માટે દોષોનો અર્થ અહીં અતિચાર નહિ પણ પાપ સમજવો; એ પાપોનાં કારણો કહે છે-‘પયણે ય પયાવણે ય’=સ્વયં પકાવવાથી, બીજા દ્વારા પકાવરાવવાથી અને બીજા ‘ય’ (જ) શબ્દથી અનુમોદના કરવાથી, અર્થાત્-રસોઈ આદિ પાક કરવા-કરાવવા કે અનુમોદવાથી, એ પાક કેને માટે ? ‘અતદ્દા ય પરદ્દા ઉમયદ્દા ચેવ’=આત્માર્થે =પોતાને માટે, પરાર્થે=પ્રાણુર્ણુક (મહેમાન-પરેણા) વગેરે બીજાઓને માટે, ‘ઉભયાથે’=સ્વ-પર બન્નેને માટે તથા ‘ચ’ એટલે નિષ્કારણ દ્રેષ વગેરેથી, અહીં ‘પવ’ શબ્દથી ઉપર જણાવ્યાં તેટલાં જ કારણે એમ સમજવું, અથવા બીજી રીતિએ ‘મુગ્ધ બુદ્ધિથી હું સાધુને માટે ભોજન તૈયાર કરીશ તો મને પુણ્ય થશે’-એમ પોતાના પુણ્યને માટે, ‘બીજાના પુણ્યને માટે’ તથા ‘પોતાના અને પરના-ઉભયના પુણ્યને માટે’ એમ પણ અર્થ કરવો; ફલિતાર્થ એ થયો કે-પોતાના પરના કે ઉભયના કારણે (અથવા પુણ્યાર્થે) પાક કરવા-કરાવવા અને અનુમોદવાથી છકાય જીવોનો ‘સંરંભ’ વગેરે થવાથી જે પાપો થયાં હોય. અથવા બીજો અર્થ એમ પણ છે કે-છકાયનો સમારંભ થાય, તેમ અયતનાથી, અર્થાત્ ‘પાણી ગાળવું’ વગેરે કાર્યોમાં યતના નહિ રાખવાથી જે દોષો સેવ્યા હોય, ‘તં નિંદે’=તેની નિંદા કરે છું. (૭)” હવે ચારિત્રના ‘અતિચારોનું’ સામાન્યતયા પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે-

“ પંચપ્પમણુવયાણં, ગુણવ્વયાણં ચ તિણ્ણમહારે ।

સિલ્લ્યાણં ચ ચણ્ણં, પલિક્કમે દેસિઅં સવ્વં ॥૮૦॥ ”

અર્થ-“ પાંચ અણુવ્રતોના, ત્રણ ગુણુવ્રતોના અને ચાર શિક્ષાવ્રતોના, એમ દિવસે લાગેલા સર્વ અતિચારોનું, ‘પ્રતિક્રમણ કરે છું’ વગેરે અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. માત્ર અહીં ‘અણુવ્રત’

શબ્દમાં ‘અણુ’ના ‘અનુ’ અને ‘અણુ’ બે પર્યાયશબ્દો છે અને અનુક્રમે તેના ‘પાછળ તથા નહાતું’ એમ અર્થો થાય છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયા ‘પછી’ પ્રાપ્ત થાય માટે ‘અનુવ્રત’ અને સાધુનાં મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ શ્રાવકનાં વ્રતો ‘નહાનાં-લઘુ’ હોવાથી અણુવ્રત’ સમજવાં. પાંચ અણુવ્રતો શ્રાવકના ‘મૂલગુણો’-છે અને અણુવ્રતોને વિશેષ ‘ગુણ કરનાર હોવાથી’ દિશિપરિમાણ વગેરે વ્રણને ‘ગુણવ્રતો’ કહ્યાં છે. આ આઠ વ્રતો ‘યાવત્કથિત’ (જાવજીવ સુધીનાં) હોય છે અને ચાર શિક્ષાવ્રતો ‘ઈત્વરકાલિક’ (અમુક વખતે કે અમુક પર્વદિવસે કરતાં હોવાથી અમુક સમય કે અમુક દિવસ પુરતાં) છે. વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરે, તેમ આત્માને પણ પુનઃ પુનઃ સમતાદિ ગુણોના અભ્યાસ રૂપ હોવાથી ‘સામાયિક’ વગેરે ચારને ‘શિક્ષાવ્રતો’ કહ્યાં છે. (૮)” હવે ચારિત્રના અતિચારોનું જીદું જીદું પ્રતિક્રમણ કરવા પહેલા વ્રતને અંગે કહે છે કે—

“ પદમે અણુવ્યંમી, થૂલગપાણાદવાયવિરૂઢો ।

આયરિયમપ્પસત્થે, હત્થ પમાયપ્પસંગેજં ॥૧૧॥ ”

અર્થ—‘પદમે અણુવ્યંમી’=પહેલા અણુવ્રતમાં, અર્થાત્ અહિંસાવ્રત સર્વ વ્રતોનો સાર છે, સર્વ વ્રતોનું સાધ્ય અહિંસા છે, માટે સર્વમાં પહેલું, વળી ‘અણુ’=અનુ અને અણુ. તેમાં વ્રતો સમક્ષિતની ‘અનુ=પછી’ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ‘અનુવ્રત’ અને મહાવ્રતો કરતાં શ્રાવકનાં વ્રતો ‘અણુ’=નહાનાં’ હોવાથી અણુવ્રત, એમ પહેલા અણુ (અનુ)વ્રતમાં ‘થૂલગપાણાદવાય’=મોટા અથવા મોટા જીવોનો પ્રાણાતિપાત (હિંસા). તેમાં જે બાહ્ય ચક્ષુ વગેરેથી જોઈ શકાય તેવો મોટો, અથવા જેઓનાં ગમન-આગમન વગેરે જોઈ શકાય તેવા મોટા ઊંચન્દ્રિય આદિ વ્રસ જીવોનો એમ ‘થૂલગ’ વિશેષણ અતિપાતનું અને જીવોનું બંનેનું ધર્મ શકે છે, માટે મોટો કે મોટા જીવોનો ‘પાણ’=ઈન્દ્રિયો-બળો-શ્વાસોસ્પ્રવાસ અને આયુષ્ય રૂપ બાહ્ય પ્રાણોનો ‘અતિપાત’=તેઓનાં હાડકાં વગેરે લેવાનો ઉદ્દેશ, ઇત્યાદિ કારણે ‘નાશ’ તેની ‘વિરૂઢો’=નાશ નહિ કરવાની વિરતિ-પ્રતિજ્ઞા, તેનાથી ‘આયરિય’=વિપરીત આચરણ કયું’ હોય-પ્રતિજ્ઞા પાલી ન હોય; સંગંજ અર્થ—પહેલા અણુવ્રતમાં મોટો અથવા મોટા જીવોનો પ્રાણનાશ (હિંસા) નહિ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞાથી વિપરીત આચરણ કયું’ હોય, અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-દેશ વિરતિમાંથી આગળ વધી ને સર્વ વિરતિમાં જનારાને પણ આ પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તો થાય, અને તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું તો ઘટિત નથી તેનું શું? એનું સમાધાન કરે છે કે ‘અપસત્થે’=ક્રોધાદિના ઉદયને વશ (ક્રોધ વગેરેના અશુભ પરિણામ) થવાથી, ‘હત્થ’=આ પ્રાણાતિપાતમાં ‘પમાયપ્પસંગેજં’=પ્રમાદમાં આસક્ત થવાથી, અર્થાત્ ‘સુરાપાન’ વગેરે પાંચ પ્રકારના પ્રમાદમાં અત્યંત મગ્ન થવાથી. અહીં એકના નામ સાથે તેનાં સંબંધિય પણ ગણાય છે—એ ન્યાયે ‘પ્રમાદ’ કહેવાથી ‘આકુટ્ટી’ (ઊદરકારી) અહંકાર’ વગેરે બીજાં પણ કારણો સમજી લેવાં, માટે તે દરેકને યોગે આ વ્રતમાં જે અતિક્રમણ કયું’ હોય, અથવા બીજી રીતિએ એ વિરતિને આશ્રીને હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે તે ‘વધ-બન્ધન’ વગેરે અનુચિત આચરણ કયું’ હોય ‘તેનું પ્રતિક્રમણ કરૂં છું.’ વગેરે આગળની ગાથામાં કહેવાશે તેનો સંબંધ જોડવો. (૯)” હવે તે જ ‘વધ-બન્ધન’ વગેરે કહે છે—

“ વહ-વંધ-છવિચ્છેપ, અદમારે મત્તપાણવોચ્છેપ ।

પદમવયસ્સહ્યારે, પઢિક્રમે દેસિઅં સન્વં ॥૧૦॥ ”

અર્થ-“વદ્”=મનુષ્ય-પશુ વગેરેને નિર્દયપણે માર મારવો, ‘વંચ’=દોરડા વગેરેથી સજ્જત બાંધવાં, ‘હવિચ્છે’=તેમનાં કાન-નાક વગેરે છેદવાં-કાપવાં, ‘અહમારે’=તેની શકિતનો વિચાર કર્યા વિના ગળા ઉપરાંત ભાર-ભોજો ઉપડાવવો-ખેંચાવવો વગેરે અને ‘મત્તપાણવોચ્છે’=તેઓનાં આહાર-પાણી અટકાવવાં (ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવાં), ક્રોધાદિને વશ થઈ નિર્દયતાપૂર્વક એ પાંચ પ્રકારે વર્તન કરવું તે ‘પદમવયસ્સહ્યારે’=પહેલાં વ્રતના (પાંચ) અતિચારો છે. એનું આતચારપણું પૂર્વે (પૃ. ૨૮૮ માં) કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવું. અથવા અન્નજીવજ્વાથી કિંવા અતિક્રમ-વ્યતિક્રમ વગેરે કરવાથી પણ તે તે અતિચારો સર્વ વ્રતોમાં સમજવા. આ ‘વધ’ વગેરે પાંચ અતિચારો દ્વારા ‘જે કોઈ કર્મ બાંધ્યું હોય,’ વગેરે સંબંધ પૂર્વની ગાથામાંથી જોડવો, તેનું ‘પઢિક્રમે’ વગેરેનો અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. (૧૦)” હવે બીજા વ્રત માટે કહે છે કે-

“વીણ અણુવ્વયંમી, પરિચૂલગઅલિયવયણવિરઈઓ ।

આયરિયમપ્પસત્થે, इत्य पमायप्पसंगेण ॥૧૧॥ ”

અર્થ-“વીણ અણુવ્વયંમી”=બીજા અણુવ્રતમાં, ‘પરિ’=અતિશયેન, ‘ચૂલગ’=જેનાથી લોકમાં અપકીર્તિ, રાજદંડ વગેરે મોટું નુકશાન થાય તેવાં મોટાં, ‘અલિયવયણ’=‘કન્યા અલિક’ વગેરે પાંચ પ્રકારનાં જીવંત (અસત્ય) વચનો. જેવાં કે-(૧) (કન્યા કે તેના સંબંધીઓ ઉપરનો) દ્વેષ વગેરે હોવાથી ‘વિષકન્યા’ ન હોય, તેને પણ (તેના વિવાહાદિમાં વિદ્ધ કરવા માટે) ‘આ વિષકન્યા છે’ વગેરે (અનેક પ્રકારે) કન્યા સંબંધી જીવંત જોલવું તે ‘કન્યાલિક’, (૨) દ્વેષાદિ કારણથી ઘણું દૂધ આપતી હોય, તેને પણ ‘આ ગાય થોડું જ દૂધ આપે છે’ વગેરે ગાય (પશુ) સંબંધી અસત્ય જોલવું તે ‘ગવાલિક’, (૩) પારકી જમીન (ઘર-ક્ષેત્ર) વગેરેને પોતાની કહેવી (પોતાની પારકી કહેવી), વગેરે ભૂમિ સંબંધી અસત્ય જોલવું તે ‘ભૂમ્યલિક’, અહીં ‘કન્યા’ના ઉપલક્ષણથી મનુષ્ય વગેરે કોઈ પણ જે પગવાળાને અંગે, ‘ગાય’થી પશુ વગેરે કોઈ પણ ચાર પગવાળાને અંગે તથા ‘ભૂમિ’ શબ્દથી કોઈ પણ અપદ (પગ વિનાની સર્વ વસ્તુ ઝાડ-પાન વગેરેને) અંગે અસત્ય જોલવું, તે દરેકને તે તે ‘કન્યાલિક’ વગેરેમાં ગણવું. (૪) ધન-ધાન્ય વગેરે બીજાની મૂકેલી કોઈ પણ થાપણનું હરણ કરવું (ઘોળવવી), તે ‘ન્યાસાપહાર.’ જે કે આ બધાંય કાર્યો (અપેક્ષાએ) ચોરીરૂપ છે, તે પણ તેમાં અસત્ય જોલવાની મુખ્યતા હોવાથી ‘મૃષાવાદ’ તરીકે કહ્યા છે. (૫) લેવડ-દેવડ (લેણા-દેવા)ને અંગે પ્રામાણિક માનીને બીજાએ સાક્ષી કર્યો હોય, તેમાં લાંચ-રૂપત કે મત્સર વગેરેથી પ્રભાવિત થઈને ખોટી સાક્ષી આપવી, તે ‘ફટસાક્ષીપણું,’ આ પાંચ પૈકીના ચોથા અને પાંચમા અલિકનો સમાવેશ પહેલાં ત્રણ પૈકી કોઈ ને કોઈમાં થઈ જાય છે, છતાં ‘થાપણ ઘોળવવી અને ખોટી સાક્ષી ભરવી’ એ બે લોકોમાં અતિ દુષ્ટ મનાતાં હોવાથી જુદાં ગણાવ્યાં છે. એમ પાંચ પ્રકારનું અસત્ય જોલવાની ‘વિરતિ’ તે ‘પરિચૂલગઅલિયવ-યણવિરઈ,’ તેમાં ‘આયરિયમપ્પસત્થે’ વગેરેનો અર્થ પૂર્વ પ્રમાણે(૧૧)” હવે તેના અતિચારો-

“સહસા રહસ્સ દારે, મોલુવણ્ણે ય કુલ્લેહે ય ।

વીઅવયસ્સહ્યારે, પઢિક્રમે દેસિઅં સન્વં ॥૧૨॥ ”

અર્થ—“અહીં ‘સૂચનાત્સૂત્ર’ અર્થાત્ સૂત્ર માત્ર સૂચના પુરતું જ હોય છે, એ ન્યાયે ‘સહસ્ર’=વિચાર કર્યા વિના બીજાને કલંક દેવું, ‘આ માણસ ચોર છે’ વગેરે વગેરે અસત્ય દોષો બીજામાં આરોપવા તે ૧-‘સહસ્રાભ્યાખ્યાનં,’ પોતાની સ્ત્રીએ વિશ્વાસથી જણાવેલી શુભ વાત (કે જે કહેવા જેવી ન હોય, છતાં) બીજાને કહેરી તે ૩-‘સ્વદારામંત્રભેદ,’ પોતાને તે વિષયનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં બીજાને તે તે ‘મંત્ર-ઓષધિ’ આદિનો ઉપદેશ કરવો તે ૪-‘મૃષોપદેશ’, અને ખોટાં (બનાવટી) છાપ-સીકા-અક્ષર બનાવીને કે માત્રા બિન્દુ વગેરે વધારીને (કે બદલીને) ખોટા લેખ વગેરે કરવા-લખવા તે ૫-‘કુટલેખ.’ મૃષાવાદવિરમણ મતના આ પાંચ અતિચારો (દ્વારા ‘જં વદ્ધં’=જે કર્મ બાંધ્યું હોય), તેનું ‘પટિક્કમે’ વગેરેનો અર્થ ત્રીજી માથા પ્રમાણે. (૧૨) હવે ત્રીજા મત માટે કહે છે—

“ તદ્દપ અણુવ્યંમી, થૂલગપરદન્વહરણવિરદ્ધો ।

આયરિયમપ્પસત્થે, હત્થ પમાયપ્પસંગેણ ॥૧૩॥ ”

અર્થ—“ તદ્દપ અણુવ્યંમી=ત્રીજા અણુમતમાં ‘થૂલગ’=જેનાથી રાજદંડ-કેદ કહેવા થાય તેવી મોટી, ‘પરદન્વહરણ’=પારકા ધનની ચોરી કરવાની, ‘વિરદ્ધો’=વિરતિથી (ચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી), ‘આયરિયમપ્પસત્થે’ વગેરેનો અર્થ પૂર્વ પ્રમાણે. (૧૩)” હવે તેના અતિચારો—

“ તેણાહપ્પઓમે, તપ્પહિરુવે વિરુદ્ધગમણે ય ।

કૂડતુલકૂડમાણે, પટિક્કમે દેસિઅં સવ્વં ॥૧૪॥ ”

અર્થ—“ તેણ =ચોર લોકોએ, ‘આહુ’=બીજા દેશ-પ્રદેશમાંથી ચોરી લાવેલી કેસરાદિ કોઈ વસ્તુને, ‘આ સોંધી (ચોછી કિંમતે) મળે છે એવી લોભબુદ્ધિથી’ ચોરીની જાણવા છતાં ખરીદવી તે ૧- સ્તંનાહુત. ‘વ્વઓમે’ શબ્દથી ‘સૂચનાત્ સૂત્ર’ એ ન્યાયે અહીં ‘તસ્કરપ્રયોગ’ સમજવો; તેમાં ‘તસ્કર’=ચોર લોકોને; પહેલાંથી વસ્તુ ઉધાર વગેરે આપવા દ્વારા ચોરી કરવામાં ‘વ્વઓમે’=પ્રેરણા કરવી તે ૨-‘તસ્કરપ્રયોગ.’ તપ્પહિરુવે=તે તે કંકુ-કેસરાદિ વેચવાની વસ્તુઓમાં તેના સરખી બીજી કસુંબો વગેરે, અથવા તે તે જાતિની પણ હલકી-કૃત્રિમ વસ્તુઓ ભેળવીને વ્યાપાર કરવો; જેમ કે-ધીમાં ચરખી કે બનાવટી ધી, કેસરમાં કસુંબો કે બનાવટી કેસર, એમ સદૃશ કે કૃત્રિમ ચીજો ભેળવીને સારી વસ્તુના નામે ઉંચા ભાવે વેચવી તે ૩-‘તત્પ્રતિરૂપવ્યવહાર.’ ‘વિરુદ્ધગમણે’=પરસ્પર બે શંતુઓનાં રાજ્ય તે ‘વિરુદ્ધ રાજ્ય;’ ત્યાં તે તે રાજ્યોની આજ્ઞા વિના વ્યાપાર માટે જવું તે ૪-વિરુદ્ધગમન. અને ‘કૂડતુલ કૂડમાણે’= ખોટાં (હલકાં-ભારે) તોલાં કે ખોટાં (ન્હાનાં-મોટાં) માપાંથી વ્યાપાર કરવો (હલકાં કે ન્હાનાંથી આપવું અને ભારે કે મોટાંથી લેવું) તે ૫-‘કુટુલાકુટમાન’ સમજવું. (૧૪)” સંબોધ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

“ ઉચિયં મોત્તૂળ કલં, દવ્વાહકમાગયં ચ ઉવ્વકરિસં ।

નિવહિયમવિ જાણંતો, પરસ્સ સંતં ન ગિણ્હિજ્ઞા ॥૧૫॥ ” (શ્રા૦બ્ર૦૨૯)

ભાવાર્થ—“ જે દેશમાં જે કાળે ઉચિત ગણાતું હોય તેથી વધારે વ્યાજ લેવું નહિ, ‘દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ’ને આશ્રીને જે ચીજનો જેટલા પ્રમાણમાં ભાવ વધ્યો હોય તેનાથી વધુ ભાવ લેવો નહિ તથા ‘આ વસ્તુ પડી ગયેલી છે’ એમ જાણવા છતાં પારકી ચીજ લેવી નહિ.”

એ પાંચ (કે યોછા) અતિચારો સેવવાથી જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તેનું 'પટ્ટિક્રમે દેસિયં સર્વં' વગેરેનો અર્થ ત્રીજી ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે. હવે ચોથા વ્રતને માટે કહે છે કે—

“ ચતુથે અણુવ્યયમી, નિચ્ચં પરદારગમણમવિરૂઢો ।

આયરિયમપ્પસત્થે, હત્થ પમાયપ્પસંગેણ ॥૧૫॥ ”

અર્થ—‘ ચતુથે અણુવ્યયમી ’=ચોથા અણુવ્રતમાં, ‘ નિચ્ચં ’=હંમેશાં, ‘ પરદારગમણ ’=‘ પર’ અન્ય પુરુષોની ‘ દારા ’=પરણેલી કે રખાત (બાડે રાખેલી) સ્ત્રી સાથે ‘ ગમન ’=મૈથુન સેવવું, તેની ‘ વિરૂઢો ’=વિરતિથી, અર્થાત્ પરસ્ત્રીસેવનના ત્યાગ રૂપ નિયમથી, ‘ આયરિયમપ્પસત્થે ’=વગેરે નવમી ગાથામાં જણાવ્યા મુજબ. (૧૫) હવે તેના અતિચારો કહે છે—

“ અપરિગ્ગહિયા ઇત્તર, અણંગ વીવાહ તિવ્વઅણુરાગે ।

ચતુથવયસ્સહારે, પટ્ટિક્રમે દેસિયં સર્વં ॥૧૬॥ ”

અર્થ—“ અપરિગ્ગહિયા ”=જેને પતિ ન હોય તેવી વિધવા (કે કુમારી વગેરે) સ્ત્રીને લોગવવી તે ૧-‘ અપરિગ્ગહિતાગમન. ’ ‘ ઇત્તર ’=ઈત્વર (અમુક) કાળ માટે કોઈએ બાડે રાખેલી વેશ્યા, (કે જે તેટલો કાળ બીજા પુરુષને લોગવી શકે નહિ,) તેની સાથે મૈથુન સેવવું તે ૨-‘ ઈત્વરપરિગ્ગહિતાગમન. ’ ‘ અણંગ ’=‘ કામ ’ (વિષય) વાસના, તેના યોગે પરસ્ત્રીની સાથે ‘ હોઠ-ચુંબન, આલિંગન ’ વગેરે ક્રીડા કરવી, અથવા વાત્સ્યાયને (કામશાસ્ત્રમાં) કહેલાં ચોરાશી (કરણોને) આસનોને સેવવાં તે ૩-‘ અનંગક્રીડા. ’ ‘ વિવાહ ’=સ્નેહરાગ વગેરેથી પારકાં સંતાનોના વિવાહ કરવો તે ૪-‘ પરવિવાહકરણ. ’ શ્રાવકે પોતાના સંતાનોના વિવાહનો પણ અમુક સંખ્યામાં નિયમ કરવો જોઈએ. ‘ તિવ્વઅણુરાગે ’=‘ શબ્દ-રૂપ ’ બેને કામ અને ‘ રસ-ગંધ-સ્પર્શ ’ ત્રણને લોગ કહ્યા છે, એ કામ અને લોગોમાં અતિશય અનુરાગ કરવો (ગૃહિ કરવી) તે ૫-‘ કામલોગતીવ્રઅનુરાગ. ’ ચોથા વ્રતમાં ‘ પરસ્ત્રીગમનવિરમણુ ’ વ્રતવાળાને આ પાંચ અતિચારો છે, સ્વદારાસંતોષ વ્રતવાળાને અને સ્ત્રીને તો પહેલા બેથી વ્રતભંગ થાય માટે છેલ્લા ત્રણ જ અતિચારો છે, એમ વિવેક સમજવો. અથવા તો અતિક્રમ-વ્યતિક્રમ વગેરેને યોગે જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તે ‘ ચતુથવયસ્સહારે ’=વગેરે બાકીનો અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. (૧૬) હવે પાંચમું વ્રત કહે છે—

“ ઇત્તો અણુવ્વપ પંચમંમિ, આયરિયમપ્પસત્થંમિ ।

પરિમાણપરિચ્છેદ્દે, હત્થ પમાયપ્પસંગેણ ॥૧૭॥ ”

અર્થ—“ ઇત્તો ”=(ચોથા વ્રત) પછી, અણુવ્વપ પંચમંમી ’=ધન-ધાન્ય વગેરે નવ પ્રકારના પરિગ્રહનું પ્રમાણ (મર્યાદા) બાંધવારૂપ ‘ પાંચમા અણુવ્રતને વિષે, ’ ‘ અપ્પસત્થંમિ ’=જે કાંઈ અપ્રશસ્તભાવે (દુષ્ટ પરિણામથી), ‘ આયરિયં ’=અતિક્રમણુ કર્યું હોય, કયા વિષયમાં ? ‘ પરિમાણપરિચ્છેદ્દે ’=પર્યાપ્તપ્રમાણ કરતી વેળાએ અમુક રાખેલા પ્રમાણનો ‘ પરિચ્છેદ્દ ’=છેદ કરવામાં, અર્થાત્ તે પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરવામાં જે કોઈ (અનિષ્ટ) આચરણુ કર્યું હોય, તેને ‘ હત્થ પમાયપ્પસંગેણ ’ વગેરે બાકીનો અર્થ નવમી ગાથા પ્રમાણે. (૧૭) હવે અતિક્રમણુ માટે કહે છે—

“ ધનધનનિવિત્તવત્થું, રુપ્પમુવણે ય કુવિયપરિમાણે ।

દુપ્પ ચત્તપ્પયંમી, પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥૧૮૥॥ ”

અર્થ—“ ઘણ ”=‘ ગણિમ ’ વગેરે ચાર પ્રકારનું દ્રવ્ય. તેમાં ગણીને અપાય-લેવાય તે સોપારી-ભયક્ષણ-ક્રાક્ષણ વગેરે ‘ ગણિમ, ’ તોલ કરીને અપાય તે ગોળ વગેરે ‘ ધરિમ, ’ માપીને (માપું ભરીને) અપાય તે ઘી-ચોપ્પડ વગેરે ‘ મેય ’ અને જે પરીક્ષા કરીને અપાય-લેવાય તે માણુક-હીરા-કાપડ વગેરે ‘ પારિચ્છેદ. ’ એ ચારેય પ્રકારનું ધન, ‘ ઘણ ’=ચોવીસ પ્રકારનાં (પૃ૦ ૧૯૦ માં) જણાવેલાં ધાન્યો, આ ધન અને ધાન્ય પોતે રાખેલા પ્રમાણથી વધારે રાખવું, બોટલે કે-પોતાની પાસે નિયમ પૂરતું હોય, ઉપરાંત-દેણુદાર આદિ પાસેથી લેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે ઘેર લાવે નહિ, પરંતુ પોતાનું જ્યાં સુધી વેચાય (બોધું થાય) નહિ, ત્યાં સુધી દેણુદારને ત્યાં જ પોતાના થકું રાખે, અગર અમુક મુદત પછી લેવાનું સાટું કરી રાખે, અથવા અમુક સંખ્યામાં મુંડા (કોડી-કોઠાર) જેટલું ધાન્ય રાખવાનો નિયમ કયો હોય તેમાં વધારે ભરાય માટે મુંડા-કોઠાર વગેરે નહાનાને મોટા બતાવી ભરે, એમ અનેક રીતિએ એ બંને વસ્તુઓ ધારેલા પ્રમાણથી વધારે રાખવા રૂપ ‘ ધન-ધાન્ય અતિક્રમ ’ નામનો પહેલો અતિચાર. ‘ જિત્ત ’=ક્ષેત્ર. તેમાં ૧-‘ સેતુ ’ (કુવા-વાવડી વગેરેના પાણીથી પાક પાકે તેવી જમીન), ૨-‘ કેતુ ’ (વરસાદના પાણીથી પાક પાકે તેવી જમીન) અને ૩-‘ સેતુકેતુ ’ (બંને રીતિએ પાક પાકે તેવી જમીન), એમ ત્રણ પ્રકારની જમીન તે ક્ષેત્ર, ‘ વસ્તુ ’=વાસ્તુ. તેમાં ૧-‘ ખાત ’ (જમીનની નીચેનું ભોંયડું વગેરે), ૨-‘ ઉચ્છિત ’ (ઉપરનું મકાન-હવેલી વગેરે) અને ૩-‘ ખાતોચ્છિત ’ (ભોંયરાવાળી હવેલી વગેરે) તથા ઉપલક્ષણથી તે સિવાયનાં રાજા વગેરેને વસવાટ કરવાનાં શહેર-ગામ-રાજ્ય વગેરે, એમ મકાનો કે શહેર વગેરેને ‘ વાસ્તુ સમજવાં. આ ક્ષેત્રો અને વાસ્તુ પોતે રાખેલી સંખ્યાના પ્રમાણથી વધવાના પ્રસંગે બે-ત્રણ વગેરેને ભેગાં કરી એક (મોટું) બનાવે, તે ૨-‘ ક્ષેત્રવાસ્તુ અતિક્રમ ’ નામનો અતિચાર. ‘ રુપ્પ ’=રજત (ચાંદી) અને ‘ સુવર્ણે ’=સોનું, રાખેલા પ્રમાણથી એને વધવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિને આપે, તે ૩-‘ રૂપ્ય-સુવર્ણ અતિક્રમ ’ નામનો અતિચાર. ‘ કુવિઅં ’=થાળ-કથોળાં વગેરે ધાતુઓનાં વાસણો આદિ ઘરનો સઘળો સરસામાન-ચાચરચીલું, તે પ્રમાણથી વધી જતાં નહાનાં મોટાં, હલકાં ભરે, વગેરે ફેરફાર કરવો તે ૪-‘ કુપિત પ્રમાણાતિક્રમ ’ અતિચાર. અને ‘ દુપ્પ ’=ગાડાં-દાસ-દાસી વગેરે સઘળાં બે પગવાળાં તથા ‘ ચત્તપ્પયંમી ’=ગાય-ઘોડા વગેરે સઘળાં ચાર પગવાળાં, ધારેલા પ્રમાણથી એ વધી જતાં તેઓના ગર્ભને સંખ્યામાં ન ગણવા, વગેરે પ્રકારથી પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન તે ૫-‘ દ્વિપદ-ચતુષ્પદ પ્રમાણાતિક્રમ ’ અતિચાર. આ પાંચ પેઢી જે અતિચારો લાગ્યા હોય તે તે, ‘ પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ’ વગેરે અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. (૧૮) પાંચ અણુમતોનું પ્રતિક્રમણ કહ્યું. હવે પહેલા શુભ્રતના પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે—

“ ગમણસ્સ ય પરિમાણે, દિસાસુ ઉદ્ધં અહે અ તિરિઅં ચ ।

બુદ્ધિસહઅંતરદ્ધા, પદમંમિ મુળવ્વપ નિદે ॥૧૯૥॥ ”

અર્થ—“ ગમણસ્સ ય પરિમાણે ”=જવા-આવવાના પરિમાણમાં ‘ ય ’ (ચ)=અતિક્રમણ કયું હોય, કયાં જવા-આવવામાં ? દિસાસુ=દિશાઓમાં, કયાં દિશાઓમાં ? ઉદ્ધં અહે અ તિરિઅં અ

ઉર્ધ્વ, અધો અને તિચ્છી દિશાઓમાં, તેમાં ઉંચે જે યોજન વગેરે રાખેલા પ્રમાણનો ઉપયોગ નહિ રહેવો વગેરે કારણથી વધારે ઉંચે જવાથી ૧-‘ઉર્ધ્વદિશા અતિક્રમ’ અતિચાર; નીચે પણ ખાણુ-ભોંયરાં વગેરેમાં રાખેલા પ્રમાણથી અજાણપણાદિ કારણે વધારે નીચે જવાથી ૨-‘અધોદિશાતિક્રમ’ અતિચાર; અને તિચ્છી એટલે પૂર્વાદિ આઠ દિશાઓમાં રાખેલા પ્રમાણ ઉપરાંત અજાણપણા વગેરે કારણોથી વધારે દૂર જવાથી ૩-‘તિચ્છદિશાતિક્રમ’ અતિચાર વળી ‘સુદૃઢિ’=એ દિશાઓમાં જે અમુક અમુક યોજનાદિની છૂટ રાખી હોય, તેમાં કોઈ એક દિશામાં વધારે દૂર જવાનો પ્રસંગ આવતાં ન જવાનું હોય તે દિશામાંથી અમુક યોજન ઓછા કરીને જે દિશામાં જવાનું હોય તેમાં ઉમેરવા, એ રીતિએ જાને દિશાના કુલ યોજનનું પ્રમાણ સાચવવાથી નિયમ અક્ષંગ અને વસ્તુતઃ નિયમ ઉપરાંત જવાથી ભંગ, એમ ભંગાભંગરૂપ ૪-‘ક્ષેત્રવૃદ્ધિ’ નામનો અતિચાર અને ‘સદ્અંતરદ્વા’=સ્મૃતિનું અંતર્ધાન -વિસ્મૃતિ; જેમ કે-પૂર્વ દિશામાં સો યોજનથી વધારે નહિ જવાનું પ્રમાણ કયું, પણ જવાના સમયે ‘પચાસ યોજન પ્રમાણ રાખ્યું છે કે સો ?’-એવો સંદેહ થતાં સો યોજનનું સ્પષ્ટ સ્મરણ નહિ હોવાથી જે પચાસથી ઉપરાંત જાય તો અતિચાર અને સો યોજનથી દૂર જાય તો વ્રતભંગ; એ ૫-સ્મૃતિભ્રંશ’ અતિચાર. એ ‘પદ્મ મંમિ’=પહેલા ‘ગુણવ્વણ’=ચીદરાજપ્રમાણ લોકમાં રહેલા જીવસમૂહનું પીડાઓથી રક્ષણ કરવારૂપ ‘શુણને કરનારૂં માટે શુણવ્રત,’ તેમાં ઉપર કહેલા કોઈ અતિચાર લાગ્યા હોય તેની નિંદે-નિંદા કરૂં છું, વગેરે પૂર્વની જેમ જાણવું. (૧૬)”

ખીણું શુણવ્રત જે પ્રકારે છે, એક લોગથી અને ખીણું કર્મથી, લોગ પણ જે પ્રકારે છે એક ઉપલોગ અને ખીણે પરિલોગ, તેમાં ‘ઉપ’=એક વાર, ‘ભોગ’=લોગવવામાં આવે, તેવી આહાર-પાણી પુખ્ત વગેરે ચીજોનો લોગ તે ‘ઉપલોગ’ અને ‘પરિ’=અનેક વાર ‘ભોગ’=લોગવાય તેવી મકાન-ઘરેણાં-આદિ વગેરેનું સેવન, તે ‘પરિલોગ’ સમજવો. આના પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે--

“ મજ્જમિ ય મંસમિ ય, પુષ્કે ય ફલે ય ગંધમલ્લે ય ।

ઉવભોગે પરિભોગે, બીર્યમિ ગુણવ્વણ નિંદે ॥૨૦॥ ”

અર્થ-“ શ્રાવકે સુખ્યવૃત્તિએ તો અચિત્ત (નિર્જીવ) અને નિર્દોષ આહારથી નિર્બીહ કરવો જોઈએ, તેમ શક્ય ન હોય તો સચિત્તનો ત્યાગ, તે પણ દુઃશક્ય હોય તો પાપવાળાં ‘સુરાપાન, અનંતકાય’ વગેરેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને, પ્રત્યેક વનસ્પતિ કે મિશ્ર (કાંઈક સચિત્ત-કાંઈક અચિત્ત) વગેરે વાપરવાનું પણ પ્રમાણ કરવું જોઈએ. તેને અંગે કહે છે કે-‘મજ્જમિ’=મદ્ય (સુરાપાન), ‘મંસમિ’=માંસ અને ‘ય’ (જ) =ખાદીની સર્વ અભક્ષ્ય અને અનંતકાય વસ્તુઓ, કે જેનું વર્ણન (પૃ. ૧૬૯ થી) ‘પાંચ પ્રકારના ટેટા’ વગેરે ખાવીસ અભક્ષ્ય તથા બત્રીસ અનંતકાયરૂપે કહેવાઈ ગયું તે, ‘પુષ્કે’=કેરડો-મહુડો વગેરેનાં ફૂલો (મહોર), ‘ય’ (જ)=ત્રસ જીવો હોય તેવાં પત્ર-ભાજી (કોખીજ) વગેરે અને ‘ફલે’=જાંબુ-ખીલાં વગેરે ફળો; આ મદ્ય-માંસ વગેરે વસ્તુઓની રાજકાર્ય વગેરે પ્રવૃત્તિ કરતાં કોઈ ‘ખરીદી કરાવવી’ વગેરે કયું હોય તેમાં; આ નામોથી એ (ખાન-પાનરૂપ) ‘અંતર્લોગ’ કહ્યો : હવે જેનો (શરીરે ચોપડવા-પહેરવારૂપ) ‘બાહ્ય’ લોગ થાય તે કહે છે-‘ગંધમલ્લે ય’=‘ગંધ’= સુગંધી પદાર્થો ચોપડવા વગેરે અને ‘માલ્ય’=

ફૂલોની માળા પહેરવી (કલગી-છડી કે માથે શુંથણ કરવું) વગેરે, આના ઉપલક્ષણથી અહીં બાકીની પણ ભોગ્ય વસ્તુઓ સ્વયં જાણી લેવી. ઉપર જણાવ્યાં તે ‘ઉપભોગ-પરિભોગ=’ ભીમ શબ્દથી ભીમસેનની જેમ’ અહીં ‘ઉપભોગ-પરિભોગનું પ્રમાણ’ સમજવું આ પ્રમાણરૂપ ‘ત્રીયંમિ ગુણવચ્ચ=’નીજા શુભ્રવતમાં અજાણપણા વગેરે કારણોથી જે અતિક્રમણ કર્યું હોય (નિયમ ઉપરાંત ભોગવ્યું હોય), તેની ‘નિર્દે=’નિંદા કરે છું, વગેરે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે. (૨૦).” હવે એના અતિચારોના પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે કે-

“ સચ્ચિત્તે પઢિવદ્ધે, અપોલદુપ્પોલિષ્ ય આહારે ।

તુચ્છોસદ્દિમક્ષણયા, પઢિવકમે દેસિઅં સવ્વં ॥૨૧॥ ”

અર્થ-“સચ્ચિત્તે”=સચ્ચિત્તનો સર્વથા ત્યાગ કરવા છતાં અજાણપણાદિ કારણે તે વાપરવાથી કે અમુક પ્રમાણમાં નિયમ છતાં ભૂલી જવું વગેરે કારણે નિયમ ઉપરાંત વાપરવાથી ૧-સચ્ચિત્ત આહાર’ નામનો અતિચાર; એમ ‘પઢિવદ્ધે’=સચ્ચિત્તનો ત્યાગ કરવા છતાં વૃક્ષ ઉપરના શુંદર વગેરે ખાવાથી કે રાચણ વગેરે ફળોને બીજાસહિત મુખમાં નાખી બીજો કાઢી નાખવાથી ૨-‘સચ્ચિત્ત પ્રતિબદ્ધ આહાર’ નામનો અતિચાર; ‘અપોલ’=અપકવ, અગ્નિ આદિથી સંસ્કાર કર્યા વિનાની, અચિત્ત નહિ થએલી કણક-લોટ વગેરે અપકવ વસ્તુઓનું લક્ષણ કરવાથી ૩-‘અપકુ-વૌષધિ લક્ષણ’ નામનો અતિચાર, ‘દુપ્પોલિષ્’=દુષ્પકુવ, અગ્નિ આદિથી સંસ્કાર કરવા છતાં પૂર્ણ અચિત્ત નહિ થયેલા પોષ (પાપડી) વગેરેનું લક્ષણ કરવાથી ૪-‘દુષ્પકુવૌષધિ લક્ષણ’ નામનો અતિચાર, અને ‘તુચ્છોસદ્દિમક્ષણયા’=તૃપ્તિ ન થાય તેવી તુચ્છ, મગની કોમળ ફળીઓ (શીંગો) વગેરે (ઘણી ખાવા છતાં ભૂખ શમે નહિ અને હિંસા ઘણી થાય તેવી) વસ્તુઓ ખાવાથી ૫-‘તુચ્છૌષધિ લક્ષણ’ નામનો અતિચાર, એ પાંચ અતિચારો દ્વારા જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તેનું ‘પઢિવકમે’ વગેરેનો અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. (૨૧)”

હવે ભોગોપભોગની વસ્તુઓ મેળવવા માટે અંગારકર્મ વગેરે પંદર કાર્યો જે ચીકફૂણાં કર્મો બાંધવામાં હેતુ હોવાથી ‘કર્મોદાન’ કહેવાય છે, તે શ્રાવકે જાણવાં પણ આચરવાં જોઈએ નહિ, છતાં અજાણપણા વગેરેથી પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તેના પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે-

“ ઇંગાલી વળ સાહી, માહી ફોહીસુ વજ્જણ કમ્મં ।

વાણિજં ચેવ ય દંત-લક્ષરસકેસ વિસવિસયં ॥૨૨॥ ”

“ एवं खु जंतपीलण-कम्मं निहंछणं च दवदाणं ।

सरदहतलायसोसं, असईपोसं च वज्जिज्जा ॥૨૩॥ ”

અર્થ-“અહીં ગા૦ ૨૨ મીના પૂર્વાર્દમાં ‘કમ્મં’ શબ્દ છે, તેના દરેક શબ્દો સાથે સંબંધ હોવાથી ‘ઇંગાલી’=અંગારકર્મ, ‘વળ’=વનકર્મ, ‘સાહી’=શકટકર્મ, ‘માહી’=ભાટકર્મ અને અહીં ‘ફોહી’=સ્ફાટકકર્મ, એ પાંચ કર્મમાં, અહીં ‘અંગારા કરવા તે અંગારકર્મ’, તેના ઉપલક્ષણથી અગ્નિના મહા આરંભવાળો લુહાર-ભાડજીન-કુંભાર-સોનાર વગેરેનો પણ ધંધો કરીને આજીવિકા મેળવવી તે દરેક ૧-‘અંગાર(કર્મ)જીવિકા’ જાણવી; એમ ‘વનકર્મ’=જંગલી કપાવવાં વગેરે, ‘શકટકર્મ’=ગાડાં વગેરે વાહનો કે તેનાં અંગો બનાવવાં-વેચવાં વગેરે, ‘ભાટકર્મ’=ગાડાં-ઊંટ-પાડા

વગેરેથી ભાડાનો ધંધો કરવો અને 'સ્ફોટકકર્મ' = જમીન ફોડાવવી (ખોદાવવી) વગેરે, એવાં કર્મો કરીને આજીવિકા મેળવવી, તે અનુક્રમે ૨- 'વનકર્મ' જીવિકા; ૩- શકટકર્મ જીવિકા; ૪- ભાટકકર્મ જીવિકા અને ૫- સ્ફોટકકર્મ જીવિકા જાણવી. હવે ઉત્તરાર્ધથી મહા આરંભરૂપ પાંચ પ્રકારના 'વ્યાપારો' કહે છે- 'વાણિજ્ય' = વ્યાપાર, 'વેવ' = વળી નિપ્પે અને 'દંતલક્ષ્મરસકેસવિસવિસય' = એમાં વિષય' શબ્દ સર્વત્ર જોડવાથી દાંત વિષયક, લાખ વિષયક, રસ વિષયક, કેશ વિષયક અને વિષ વિષયક - એમ સમજવું. અર્થાત્ દાંત વગેરે પાંચેયનો વ્યાપાર કરીને આજીવિકા મેળવવી તે. તેમાં લોકો જે સ્થલે હાથીઓ વગેરેને મારીને, તેના દાંત-હાડકાં વગેરે મેળવતા હોય, તે સ્થલેથી તે ત્રસ પ્રાણીઓના શરીરનાં અંગો (અવયવો) રૂપ દાંત વગેરે ખરીદ કરવાં તે ૧- 'દંતવાણિજ્ય', એમ લાખ વગેરેનો વ્યાપાર ૨- 'લાક્ષાવાણિજ્ય', મધુ-ધી-તેલ વગેરેનો વ્યાપાર ૩- 'રસવાણિજ્ય', પશુઓ કે મનુષ્યો વગેરેનો વ્યાપાર ૪- 'કેશવાણિજ્ય' અને ઝેર-શસ્ત્ર-અસ્ત્ર વગેરેનો વ્યાપાર ૫- વિષવાણિજ્ય' - એમ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારો સમજવા. પૂર્વાર્ધમાં કહેલાં 'અંગારકર્મ' વગેરે 'કર્મ' = પાંચ કર્મો તથા આ પાંચ 'વાણિજ્ય' = વ્યાપારો શ્રાવકે આજીવિકા માટે 'વજ્જવ' = વર્જવા, એમ ખાવીસમી ગાથાનો અર્થ સંબંધ જાણવો. હવે તેવીસમીનો અર્થ કહે છે- 'જંતપીલણ' = યંત્ર દ્વારા પીડન, અર્થાત્ ખાંડણીઆ-ઘંટી વગેરે યંત્રોથી અનાજ વગેરે ખાંડવું-ઢળવું ઇત્યાદિ 'કર્મ' = કર્મથી આજીવિકા મેળવવી તે ૧- 'યંત્રપીડનકર્મ', 'નિહ્લંછણ' = નિતરાં લાગ-છન (સર્વથા કાપવું), અર્થાત્ પ્રાણીઓના શરીરના અવયવોને કાપવા, એવું કર્મ કરીને આજીવિકા મેળવવી તે ૨- 'નિર્લાગ-છનકર્મ', 'દ્વદાર્ણ' = દ્વ દેવો, અર્થાત્ જંગલો-ગામ-શહેર વગેરે સજગાવીને આજીવિકા મેળવવી તે ૩- 'દ્વદાનકર્મ', 'સરદહ્વતલાયસોસ' = સરોવરો-ઢાંડો-તલાવો વગેરેનું શોષણ કરવું, અર્થાત્ નીક વગેરેથી તેમાંનું પાણી ખેંચીને (સુકવીને) આજીવિકા મેળવવી તે ૪- 'શોષણકર્મ' 'ચ' = અને 'અસર્ફપોસ' = આજીવિકા માટે દાસ-દાસી વગેરે દુરાચારીઓનું પોષણ કરીને તેના દુરાચારથી કમાણી કરવી તે ૫- 'અસતિપોષણકર્મ'. અહીં 'પવં' અને 'ચુ' શબ્દો છે, તે ગાથાને અતે જોડવા, તેનો અર્થ એમ કરવો કે-એ પંદર કર્મોદાનો તથા 'પવં' = એવાં બીજાં પણ કોટવાળપણું, જેલર-પણું વગેરે ખર(નિર્દય) કર્મો ઉત્તમ શ્રાવકે, 'ચુ' = અવશ્ય, 'વજ્જિજ્જા' = વર્જવાં જોઈએ. (આ પંદર કર્મોદાનો વગેરે મોટાં પાપકાર્યો અજાણપણા વગેરેથી કરતાં કોઈ કર્મ ખાંચું હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કડં છું-વગેરે પ્રસંગાનુસાર સમજવું.) બીજા ગુણવ્રતમાં આ ભોગોપભોગનાં સાધનો રૂપ પંદર પાપકર્મોનું પ્રતિક્રમણ જણાવ્યું. (૨૨-૨૩)"

હવે 'અનર્થદંડવિરમણ' નામના ત્રીજા ગુણવ્રતને અંગે કહે છે કે- 'અનર્થદંડ' = સ્વશરીર કે સ્વજન વગેરેને માટે જે કાર્યો કરે તે 'અર્થ' = સપ્રયોજન, તે સિવાય નિઃપ્રયોજન (નિરર્થક) કરે તે 'અનર્થ'. એમ જીવ વિના પ્રયોજને જે પ્રવૃત્તિથી પુણ્ય રૂપી ધનનો નાશ કરે અને પાપકર્મથી લેપાય, તેને 'અનર્થદંડ' કહ્યો છે. એના 'અપધ્યાન આચરિત' વગેરે ચાર પ્રકારો છે. તેનો 'મુહર્ત્ત' વગેરે અમુક કાળ સુધી ત્યાગ, તેને 'અનર્થદંડ' (વિરમણ) વ્રત કહેલું છે. આ ચારમાંના ૧- 'અપધ્યાન આચરિત' અને ૨- 'પાપોપદેશ', એનું સ્વરૂપ (પૃ. ૨૩૨માં) તે વ્રતમાં કહેવાઈ ગયું છે, બાકીના ૩- 'હિંસક વસ્તુનું પ્રદાન' તથા ૪- 'પ્રમાદાચરણ' જે ઘણા પાપનાં કારણરૂપ હોવાથી 'વહિતુ' સૂત્રકાર પોતે બે ગાથાઓથી કહે છે—

“ સત્યગિમ્સલજંતગ-તળકદ્દે મંતમૂલમેસજ્જે ।

દિન્ને દવાવિષ વા, પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥૨૪॥ ”

“ જ્ઞાણુવ્વટ્ટણવળ્ણગવિલેવળે સદ્ધરુવરસગંધે ।

વત્થાસળઆમરળે, પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં ॥૨૫॥ ”

અર્થ-‘સત્યગિમ્સલ’=શસ્ત્ર-અગ્નિ તથા મુશળ (સાંભેલું) વગેરે, ‘જંતગ’=ગાડું વગેરે યંત્રો, ‘તળ’=તુણ-ધાસ, જેનાથી મોટાં દોરડાં (વસ્ત્ર) વગેરે બને છે તે ‘ડાલડો-શણ’ વગેરે જાતિનાં ધાસ, અથવા ‘ક્ષત-ધા’ વગેરેમાં થયેલા કૃમિઆ વગેરે જીવોનો નાશ કરનારી ‘બહુકરી’ નામની વનસ્પતિ, ‘કદ્દ’=કાષ્ટ, અર્થાત્ લાકડાના રેંટ-લાકડી વગેરે, ‘મંત’=ઝેર ઉતારવાના કે વશી-કરણ વગેરેના મંત્રો, ‘મૂલ’=મૂળીઆં, અર્થાત્ નાગકમની આદિ કે તાવ વગેરે ઉતારવાનાં મૂળીઆં, અથવા ‘ગર્ભ’ પાડવો-પડાવવો’ ઇત્યાદિ પાપકાર્ય તે ‘મૂળકર્મ’, અને મેસજ્જે=અનેક ચીજો મેળવીને બનાવેલાં-ઉચ્ચાટન (સંતાપ-કલેશ) વગેરે કરનારાં ઔષધો; ઘણા જીવોનો સંહાર કરનારાં એ શસ્ત્ર-અગ્નિ વગેરે હિંસક સાધનો દાક્ષિણ્યતા આદિ કારણ વિના જ ‘દિન્ને’=મેં બીજાને (જેને-તેને) આપ્યાં હોય ‘વા’=અથવા ‘દવાવિષ’=બીજાઓ દ્વારા અપાવરાયાં હોય, તેનાથી જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તેનું ‘પઢિકમે દેસિઅં સવ્વં’ નો અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. (૨૪)”

હવે જ્ઞાણુવટ્ટણ’=સ્નાન અને ઉદ્ધવર્તન, તેમાં ત્રસ જીવોવાળી જમીન ઉપર, અથવા ઉડતા જીવો પાણી વગેરેમાં પડે તેવા સમયે, કે વસ્ત્રથી પાણીને ગાળ્યા વિના, એમ જયણા વિના શરીર યોગવાપૂર્વક સ્નાન કરવાથી જે કર્મ બાંધ્યું, તથા જીવયુક્ત ચૂર્ણ (શરીરે યોગવાની પીઠી) વગેરેનું શરીરે ઉદ્ધવર્તન કરવું-શરીરે યોગવું અને યોગ્યા પછી શરીરથી ઉતારેલી તે વસ્તુઓને શખમાં નહિ નાખતાં જ્યાં-ત્યાં નાખવાથી તેની ઉપર કીડીઓ વગેરે ચઢે, અને કુતરાં વગેરે તેનું ભક્ષણ કરે અથવા જતા-આવતા માણસોના પગ નીચે કચરાવાથી તે જીવો મરી જાય, એમ જયણા વિના ઉદ્ધવર્તન કરવાથી જે કર્મ બાંધ્યું, ‘વલ્લગ’=કસ્તુરી આદિથી શરીરે વર્ણશોભા કરી, ‘વિલેવળે’=કંકુ-અંદન-ખરાસ વગેરેનું શરીરે વિલેપન કર્યું, એ વર્ણ અને વિલેપનમાં ઉડતા જીવો પડવા વગેરેથી વિરાધના થાય તેમ અચતનાથી કર્યો, તથા ‘સદ્ધ’=(કુતૂહલથી) વીણા-વાંસળી વગેરેના શબ્દ સાંભળ્યા કે પાપ આરંભ કરનારા જીવો જાગે તેમ રાત્રિએ ઉંચે શબ્દે બોલ્યા, કે જેથી ‘આહજ્ઞોવળવળિષ’^{૧૨૬} વગેરે ગાથામાં કહેલા દોષો લાગે, વગેરે જે કોઈ પાપકર્મ થયું હોય, વળી ‘રુવ’=નટ વગેરેનાં રૂપો જોયાં (અર્થાત્-નાટક-સીનેમા-સરકસ-ભવાઈ-તમાસા-નટ-ભાંડ-ભવૈયાના ચાળા કે મદારીઓની રમત વગેરે જોયાં), ‘રસ’=સાંભળનારને પણ આસક્તિ થાય

૧૨૬. શબ્દ સાંભળીને જાગેલા માણસોમાં કોઈ રેંટ વગેરે પાણીનાં યંત્રો ચલાવવાં શરૂ કરે, સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા માટે નદી-કૂવે જાય, અગર ખળાં વગેરેમાં લોકો અનાજ પીલવા માંડે, પ્રભાત થયું-એમ સમજીને વ્યાપારીઓ વ્યાપાર માટે જાય, છુદાર વગેરે અગ્નિ સળગાવે, કૌટુંબીઓ પોતાનાં કાર્યોમાં લાગી જાય, માછીમારો તથા કસાઇઓ વગેરે પોતાના ધંધા શરૂ કરે, ચોરો-માળીઓ તથા પરદારાને સેવનારાઓ પાપપ્રવૃત્તિ શરૂ કરે, મુસાફરી કરનારાઓ પ્રયાણ શરૂ કરે અને હળ-ગાડાં વગેરે ખેડનારાઓ તે તે કામ શરૂ કરે, વગેરે પાપારંભમાં નિમિત્ત થવાય તેનું રાત્રે આવજો બોલ્યા હોય. (ઓખનિર્ણય-ક્રિત-ભાષ્ય, ૬૦)

તેમ તે તે ખાદ્ય વસ્તુના સ્વાદનું વર્ણન કર્યું, 'જેવે'=ખીજાને આસક્તિ થાય તેમ ગંધની પ્રશંસા કરી, તથા 'ઘટ્યાસણઆમરણે'=વસ્ત્ર, આસન, આભરણ (આભૂષણ-અલંકારાદિ)નું પણ આસક્તિ વધે તેમ વર્ણન (વર્તન) કર્યું; અહીં શબ્દ-રૂપ વગેરે પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયો જણાવેલા હોવાથી તેના સજાતિય સુરાપાન, વિષયસેવન, કષાય, નિદ્રા અને વિકૃતિ, એ પાંચેય પ્રમાદો સમજી લેવા; અથવા તેા આજસ-પ્રમાદથી તેલ વગેરેનાં ભાજન ખૂદલાં રાખ્યાં વગેરે અહીં જણાવ્યું તે સમજી 'પ્રમાદાચરિત' જાણવું; એ પ્રમાદાચરિત સેવવાથી જે કાંઈ કર્મ બાંધ્યું હોય, તેનું 'પદ્ધિકમે દેસિઅં સત્ત્વં'નો અર્થ ત્રીજી ગાથા પ્રમાણે. (૨૫) હવે તેના અતિચારો કહે છે—

“કંદપ્પે કુવ્વકુહ્ણ, મોહરિઅહિગરણમોગઅરિત્તે ।

દંડમિ અણદ્દાપ, તદ્દંમિ ગુણવ્વર નિંદે ॥૨૬॥”

અર્થ—‘કંદપ્પે’=કંદર્પ, અર્થાત મોહ વધે તેમ હસવું તે એક; ‘કુવ્વકુહ્ણ’=કોતકુચ્ચ, અર્થાત આંખ વગેરેના વિકારપૂર્વક લોકો હસે તેમ ભાંડ જેવા આળા કરવા તે બીજી; મોહરિ’=મૌખર્થ, અર્થાત નિપ્રયોજન પ્રસંગ વિના વાચાળપણે જે તે બહુ બોલવું તે ત્રીજી; ‘અહિગરણ’=સંયુક્ત અધિકરણતા, અર્થાત આત્માને નરકાદિ દુર્ગતિનો અધિકારી બનાવે તેવાં અધિકરણો-સાંભેલું, બાંડણીઓ વગેરે તુર્ત કામમાં આવે એમ સંયુક્ત રાખવાં, તે ‘સંયુક્ત અધિકરણતા’ ચોથી; વિવેકી પુરૂષોએ ગંધ-ચૂર્ણ વગેરે પણ મેળવીને તૈયાર ન રાખવાં કારણ કે-તૈયાર જોઈને બીજાને માગતાં અટકાવી શકાય નહિ, જુદાં જુદાં હોય તો સામો માગે જ નહિ, સ્વયમેવ અટકી જાય; ‘મોગઅરિત્તે’=ઉપભોગ-પરિભોગની વસ્તુઓનો ઘણો સંગ્રહ, વધારે રાખવાથી બીજાઓ પણ સ્નાનાદિ માટે તેલ-આમળાં વગેરે માગીને સ્નાન વગેરે આરંભો કરે તે ‘ભોગાતિરિક્તતા’ પાંચમો, એ પાંચ અતિચારોથી ‘દંડમિ અણદ્દાપ’=અનર્થદંડ નામના ‘તદ્દંમિ ગુણવ્વર’=ત્રીજા ગુણવ્રતમાં જે કાંઈ કર્મ બાંધ્યું હોય, તેને ‘નિંદે’=નિંદા કરે છું, વગેરે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે. (૨૬)”

એમ ત્રણ ગુણવ્રતોનું પ્રતિકમણુ કરીને ચાર શિક્ષાવ્રતોને કહે છે. તેમાં પહેલું ‘સામાયિક’ જેવું સ્વરૂપ વ્રતોમાં (પૃ. ૨૩૬ માં) કહેવાઈ ગયું, તેના અતિચારોનું પ્રતિકમણુ કરવા કહે છે કે—

“તિવિહે દુપ્પણિદ્દાણે, અણવદ્દાણે તદ્દા સદ્ધિદ્દુણે ।

સામાઙ્ગ વિત્તહકપ, પદ્ધમે સિલ્લાવપ નિંદે ॥૨૭॥”

અર્થ—“સામાયિક કરનારે સામાયિક કરતાં ‘તિવિહે દુપ્પણિદ્દાણે’=મન, વચન અને કાયા-એ ત્રણને અયોગ્ય વિષયમાં જોડવાં, તે ત્રણના દુષ્પ્રવિધાન રૂપ ત્રણ અતિચાર. તેમાં ૧-મનથી-ધરનાં, હાટનાં વગેરે સાવધ કાર્યોનું ચિંતન કરવું, ૨-વચનથી-પાપ આરંભ થાય તેવું કે રાગ-દ્વેષ-કષાયાદિ થાય તેવું કહોર વગેરે બોલવું અને ૩-કાયાથી પૂજ્યા-પ્રમાજ્યા વિનાની ભૂમિએ બેસવું (ચીજ મૂકવી-લેવી) વગેરે કરવું. તથા ૪-‘અણવદ્દાણે’=‘અનવસ્થાન,’ સામાયિકનો સમય પૂર્ણ નહિ કરવો, અથવા સામાયિક અનાદરપૂર્વક જેમ-તેમ કરવું; વગેરે અને ૫-સદ્ધિદ્દુણે’=‘વિસ્મૃતિ થવી,’ નિદ્રા વગેરે પ્રમાદ પૂર્વક કે શુન્ય ચિત્તે સામાયિક કરવું (ઉપયોગ ચૂકી જવો) વગેરે; એ પાંચ અતિચારોને આશ્રીને ‘સામાઙ્ગ’=સામાયિક નામના, ‘પદ્ધમે સિલ્લાવપ’=પહેલા શિક્ષાવ્રતમાં જે કાંઈ ‘વિત્તહકપ’=વિપરીત આચર્યું હોય-અતિચાર સેવ્યો હોય, સામા-

ચિક્તુ' યથાશક્ય પાલન ન કર્યું હોય, તેની 'નિંદે' = નિન્દા કરું છું, વગેરે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે (૨૭)"

હવે દેશાવકાશિક કહે છે કે છટ્ટા દિશિપરિમાણુ વ્રતથી જવા-આવવા વગેરેમાં ચાવજીવ માટે 'અમુક-સો-બસો વગેરે યોજનપ્રમાણુ ભૂમિનું' નિયમન કર્યું હોય, તેમાં જે અમુક ઇષ્ટ-સમય માટે 'ઘર, શય્યા કે અમુક સ્થાનથી દૂર નહિ જવાના નિયમ રૂપ' સંક્ષેપ કરવો તે, અથવા પૂર્વે અંગીકાર કરેલાં વ્રતોમાં સખેલી છૂટનો અમુક સમય માટે વિશેષ સંક્ષેપ કરવો, તે 'દેશાવકાશિક વ્રત' છે. એના અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે—

“ આળવળે પેસવળે, સદે રૂવે ય પુગ્ગલક્ષેવે ।

દેસાવગાસિયંમી, વીણ સિક્કાવણ નિંદે ॥૨૮॥ ”

અર્થ—“ઘર, ઉપાશ્રય વગેરે પોતાના ઇષ્ટસ્થાને 'દેશાવકાશિક વ્રત' સ્વીકાર્યા પછી, (ધારેલી અમુક ભૂમિની બહાર નહિ જવાનો નિયમ કર્યા પછી) તે ભૂમિથી દૂર (બહાર) રહેલી કોઈ ચીજ કોઈ બીજાની પાસે મંગાવવી, તે 'આળવળે' = ૧-‘આનયનપ્રયોગ, નિયમિત ભૂમિથી બહારનું જ્યારે પ્રયોજન પડે, ત્યારે પોતે ત્યાં નહિ જતાં બીજા કોઈને મોકલવો, તે 'પેસવળે' = ૨-‘પ્રેષ્યપ્રયોગ', પોતે હોય તે સ્થાનથી બહાર રહેલા મનુષ્યને 'પોતે અહીં છે'—એમ જણાવીને પોતાની પાસે બોલાવવા 'સદે' = ઉધરસ, ખેંખારો વગેરે શબ્દ-અવાજ કરવો, તે ૩-‘શબ્દાનુપાત', ધારેલી ભૂમિથી બહારના મનુષ્યને પોતાની હયાતિ અહીં છે'—એમ જણાવવા માટે તે ભ્રષ્ટ શકે તેમ આમ-તેમ આંટા મારી બહાર થવું, અથવા માળ વગેરે ઉંચા સ્થાને ચઢીને બીજાનાં 'રૂવે' = રૂપ બેવાં, તે ૪-રૂપાનુપાત અને નિયમિત ક્ષેત્રની બહાર રહેલા મનુષ્યને અમુક કરવા યોગ્ય કાર્ય વગેરેની યાદ કરાવવા માટે 'પુગ્ગલક્ષેવે' = કાંકરો વગેરે ફેંકવા રૂપ પુગ્ગલનો પ્રયોગ કરવો, તે ૫-‘પુગ્ગલપ્રક્ષેપ', 'દેસાવગાસિયંમી' = દેશાવકાશિક નામના 'વીણ સિક્કાવણ' = બીજા શિક્ષા-વ્રતમાં લાગેલા એ અતિચારોની 'નિંદે' = નિન્દા કરું છું, વગેરે પૂર્વ પ્રમાણે. (૨૮)”

હવે 'પૌષધોપવાસ' તેમાં 'પૌષ' = ધર્મની પુષ્ટિ, તેને કરે ત 'પૌષધ' કહેવાય અષ્ટમી ચતુર્દશી વગેરે પર્વદિવસોમાં અવસ્ય કરવા યોગ્ય આ એક વ્રત છે તેમાં 'ઉપવસનં' = આત્માએ રહેવું, તે 'પૌષધોપવાસ' કહેવાય છે. તેના ભેદો (પૃ. ૨૫૨ માં) કહ્યા, અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કહે છે—

“ સંથારુચારવિહી, પમાય તદ્દ ચેવ મોયળામોષ ।

પોસહવિહિવિવરીણ, તદ્દણ સિક્કાવણ નિંદે ॥૨૯॥ ”

અર્થ—“સંથાર' = સંથારીયું, કામળી વગેરે શયનની સામગ્રી, ઉપલક્ષણથી શય્યા-પાટ-પાટલા વગેરે વસ્તુઓ, અને 'ઉચ્ચાર' = 'ઝાડો-પેશાળ' તેને પરઠવવા માટેનાં બાર બાર સ્થલો, કે જેને સ્થંડિલ-માત્રુનાં માંડલાં કહેવાય છે, તેની વિધિમાં પ્રમાદ કરવો, એટલે કે-શય્યામાં અને સંથારામાં ચક્ષુ વડે સુદૃઢ જોયા વિના બેસવું-સુવું વગેરે અવિધિએ વર્તન કરવાથી પડેલો અતિચાર, એ જ શય્યા, સંથારા વગેરેને ઓઘા વગેરેથી સુદૃઢ પ્રમાણ્ય વિના કે અવિધિએ (જેમ-તેમ) પ્રમાર્જને વાપરવાથી બીજો અતિચાર; ઉપર જણાવ્યાં તે સ્થંડિલ-માત્રુને પરઠવવાનાં સ્થાનોને આંખથી સુદૃઢ નહિ જોવાથી કે બરાબર નહિ જોવાથી બીજો અતિચાર અને તે સ્થાનોને સુદૃઢ નહિ પ્રમાર્જવાથી કે જેમ-તેમ પ્રમાર્જવાથી ઓઘા-

અતિચાર. એ ચારેયને અંગે પુનઃ કહે છે કે-‘તદ્દ વેવ’=‘એ જ રીતિએ, ’ અર્થાત્ સંચારમાં કે ઉચ્ચારાદિમાં ઉપર પ્રમાણે ચાર અતિચારો જેમ પ્રમાણથી થાય તેમ ‘મોચનામોચ’=‘અનાલોચ થવાથી’-એ ચારેય પ્રવૃત્તિ ઉપયોગશુન્યપણે કરવાથી કે ભૂલી જવાથી પણ ચાર અતિચારો, થાય છે, અને ‘પોસહવિદ્ધિવિવરીય’=(પૃ. ૨૪૬ માં કહેલા) ચારેય પ્રકારના પોષધની વિધિમાં વિપરીત કરવાથી, અર્થાત્ વિધિનું પાલન નહિ કરવારૂપ પાંચમો અતિચાર થાય છે. જેમકે- પોષધવ્રતી ભૂખ વગેરેની પીડાથી વિચારે કે -પોષધ પૂર્ણ થતાં આવતી કાલે મારે માટે ‘અમુક અમુક આહાર વગેરે કરાવીશ. ’ ઇત્યાદિ દુષ્ટ ધ્યાન વગેરેરૂપ અવિધિ કરવો તે પાંચમો અતિચાર અથવા ‘મોચનામોચ’ પાઠાન્તર છે, તેમાં ‘મોજન+આમોગ’ એ પૈકી ‘મોજન’=લોજનનું તથા ઉપલક્ષણથી સ્નાનાદિ શરીરસત્કારનું ધ્યાન કરવાથી અને ‘આમોગ’=ઉપભોગથી, અર્થાત્ ‘ક્યારે પોષધ પૂર્ણ થાય, કે જેથી હું લોજન વગેરે કરું’ ઇત્યાદિ લોજનાદિની તત્પરતાદિનું ધ્યાન કરવાથી પાંચમો અતિચાર ગણતાં આ પાંચ અતિચારો વડે ‘પોસહવિદ્ધિવિવરીય’=પોષધવિધિમાં વિપરીત આચારણરૂપ ‘તદ્દ સિવ્વિલાવ નિંદે’=ત્રીજા શિક્ષાવ્રતમાં જે કાંઈ કર્મ બાંધ્યું હોય તેની નિંદા કરું છું-એમ સંબંધ જોડવો. પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘પોષધની વિધિમાં વિપરીત આચરણ’ તે જ પાંચમો અતિચાર સમજવો. અને એ પાંચ અતિચારો વડે ‘તદ્દ સિવ્વિલાવ નિંદે’=ત્રીજા શિક્ષાવ્રતમાં જે કાંઈ કર્મ બાંધ્યું હોય તેની નિંદા કરું છું-એમ સંબંધ જોડવો. (૨૬) ”

હવે ચોથું ‘અતિથિસંવિભાગ’ શિક્ષાવ્રત કહે છે. તેમાં ‘તિથિ-પવો’ વગેરેના લોકિક વ્યવહારોને જેઓએ તજેલા છે, તેવા-લોજન સમયે આહારાદિ માટે આવેલા સાધુ, તે શ્રાવકના ‘અતિથિ’ કહેવાય તેઓને, ‘સં’=નિર્દોષ અને ‘વિભાગ’=પોતાને ઉદ્દેશીને બનાવેલી વસ્તુનો કંઈક ભાગ આપવો તે સંવિભાગ, અર્થાત્ ન્યાયોપાર્જિત અને સાધુધર્મમાં કદપે તેવાં આહાર, પાણી વગેરેથી, ‘પશ્ચાત્ કર્મ’ વગેરે દોષો ન લાગે તેમ (પૃ. ૨૭૦માં કહ્યા પ્રમાણે) દેશ-કાળ-શ્રદ્ધા-સત્કાર અને ક્રમપૂર્વક, ‘વિભાગ’=વિશિષ્ટ (પોતાના આત્માના ઉપકારની બુદ્ધિથી) ભાગ આપવો, તે ‘અતિથિસંવિભાગ’ કહેવાય છે. આમાં વિધિ એવો છે કે-શ્રાવકે પોષધ કરીને સાધુનો યોગ હોય, તો અવશ્ય અતિથિસંવિભાગ કરીને પારણું કરવું, બીજા દિવસોમાં એવો નિયમ નથી. કહ્યું છે કે—

“ પઢમં જર્જણ દાઠ્ઠણ, અપ્પણા પળમિઠ્ઠણ પારેહ ।

અસહ અ સુવિહિઆણં, મુંજેહ કપદિસાલોઓ ॥૧॥ ” (ઉપદેસમાલા-૨૩૮)

ભાવાર્થ-“ શ્રાવક લોજન પહેલાં સાધુ (શુર)ને સ્વયં પ્રણામ (વન્દન) કરીને હાન આપીને જમે, સાધુનો યોગ ન હોય તો તેઓ જ્યાં વિચરતા હોય તે દિશા તરફ રાહ જોતો વિચારે કે-‘શુરયોગ મળે તો કૃતાર્થ થાઉં’-એમ ભાવનાપૂર્વક લોજન કરે. ”

આ વ્રતમાં લાગેલા અતિચારોના પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે કે—

“ સચ્ચિત્તે નિક્કિલવણે, પિહિણે વસણસ મચ્છરે વેવ ।

કાલાહકમદાણે, ચઠ્ઠથે સિવ્વિલાવ નિંદે ॥૩૦॥ ”

અર્થ-“ દેવાયોગ્ય આહારાદિ વસ્તુ નહિ દેવાની બુદ્ધિથી, અતિક્રમ-અતિક્રમાદિ દ્વારા, અથવા અનુપયોગાદિ થવાથી ‘સચ્ચિત્તે’=સચિત્ત જમીન અગર પાણી વગેરે ઉપર ‘નિક્કિલવણે’=

મૂકવાથી ૧-‘સચિત્ત નિરોધપણતા’ અતિચાર, સચિત્ત વસ્તુથી તે દેવાયોગ્ય વસ્તુને ઢાંકવાથી (આપવાની વસ્તુ ઉપર સચિત્ત મૂકવાથી) ‘પિહિજે’=૨-‘સચિત્તપિધાનતા’ અતિચાર, નહિ દેવાની બુદ્ધિ વગેરે કારણથી દેવાની વસ્તુ પોતાની છતાં બીજાનો ‘વવણ્ણ’=વ્યપદેશ’ કરવાથી, (વસ્તુ પારકી-બીજાની કહેવાથી) ૩-‘વ્યપદેશ’ અતિચાર, ‘મચ્છરે’=‘થું’ હું આનાથી પણ હલકો છું કે એ આપે અને હું ન આપું ?’ વગેરે બીજા દાન દેનારા ઉપર મત્સર કરીને આપવાથી ૪-‘મત્સરિતા’ (માત્સર્ય) અતિચાર અને (આપવું ન પડે એ બુદ્ધિથી) સાધુને આહાર લેવાના સમય પહેલાં, અગર પછી એવા સમયે નિમંત્રણ કરે કે સાધુ આવી શકે નહિ અને દાનની ભાવના બતાવી શકાય તે ૫-‘કાલાતિક્રમ’ અતિચાર. એ પાંચ અતિચારો દ્વારા ‘ચત્તથે સિષ્ણાવણ’=શોથા શિક્ષાવ્રતમાં જે કાંઈ અયોગ્ય વર્તન કયું હોય, તેની ‘નિદે’=નિંદા કરે છું, વગેરે પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે. (૩૦) ” હવે રાગ-દ્વેષ વગેરે કારણે દાન દીધું હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે—

“ સુહિણ્ણુ ય દુહિણ્ણુ ય, જા મે અસ્સંજણ્ણુ અણુકંપા ।

રાગેણ વ દોસેણ વ, તં નિદે તં ચ ગરિહામિ ॥૨૧॥ ”

અર્થ—“ અતિથિસંવિભાગ ’નો અધિકાર ચાલુ હોવાથી, આ ગાયોક્ત વિશેષણો સાધુનાં છે એમ પ્રસંગને અનુસરીને સમજી લેવું. તે કહે છે કે—‘સુહિણ્ણુ-(સુ+હિતેણુ)’=જ્ઞાનાદિ રત્નત્રયી રૂપ જેઓને સુંદર હિત છે તે સુહિતોને, વળી ‘દુહિણ્ણુ-(દુઃખિતેણુ)’=રાગને લીધે કે તપથી શિથિલ (અશક્ત) થયેલાઓને, અથવા તો ઉપધિ (સંયમની સામગ્રી) જેઓ પાસે અદ્યપ માત્ર હોય, તેના દુઃખી સાધુઓને, વળી ‘અસ્સંજણ્ણુ-(અ+સ્વં+યતેણુ)’ તેમાંના ‘સ્વં’=જેઓ સ્વયં-પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, ‘યત્’=ચારિત્ર પાળનારા ‘અ’=નથી, અર્થાત્ જેઓ પોતાની ઇચ્છા-બુદ્ધિ પ્રમાણે કરનારા નથી, કિન્તુ ચારિત્રમાં ગુરૂઆજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છે તેવાઓની, ‘જા મે અણુકંપા-(યા મયાણુકંપા)’=મેં જે ભક્તિ કરી હોય, અહીં અણુકંપા એટલે ‘ભક્તિ’ સમજવી. કહ્યું છે કે—

“ આયરિણુકંપાણ, ગચ્છો અણુકંપિણો મહામાગો ।

ગચ્છાણુકંપણાણ, અવ્વુચ્છિત્તી કયા તિત્થે ॥ ૧૨૭॥ (ઓવનિ૦ માળ્ય) ॥

ભાવાર્થ—“ આચાર્યની અણુકંપા (ભક્તિ)થી મહાભાગ શ્રીગચ્છની અણુકંપા (ભક્તિ) કરી, અને એ ગચ્છની ભક્તિથી તીર્થની-શાસનની રક્ષા કરી. એમ ‘અણુકંપા’ એટલે ‘ભક્તિ’ સમજવી.”

એ ભક્તિ દેવી કરી ? ‘રાગેણ’=ગુણાનુરાગથી નહિ પણ પુત્ર વગેરેના સંબંધને કારણે સ્નેહ-રાગથી તથા ‘દોસેણ’=નિંદા રૂપ દ્વેષથી. જેમ કે—આ સાધુઓ, કે જેઓએ પૂર્વે દાન આપ્યું નથી, ધન-ધાન્યરહિત દરિદ્રી (બિખારી) છે, જેઓનાં સર્વ અંગો ઉપર પૂર્ણ મેલ લયો છે, બીચારાઓને જ્ઞાતિજનોએ છોડી દીધેલા છે, જેઓ ભૂખથી પીડાય છે અને સર્વ પ્રકારે લાચાર (અશરણુ) છે, માટે સહાય કરવા લાયક છે; આ રીતિએ નિંદાપૂર્વક દયા કરીને આપવું તે અનુચિત છે, કારણ કે—ઉત્તમ સાધુઓની એવી નિંદા ગર્ભિત દયા કરીને આપવાથી દુર્ગતિનું આયુષ્ય લાંબુ બંધાય છે. આગમમાં કહેલું છે કે—“તહારુવં સમર્ણ વા માહર્ણ વા સંજય-વિરય-પહિદય-પચ્ચક્કાય-પાવકમ્મં હીલિત્તા નિદિત્તા સિસિત્તા ગરહિત્તા અવમન્નિત્તા અમણુમ્મેણં અપીદ-કારેનેર્ણ અક્ષણપાણસાદમસાદમેર્ણં પહિલામિત્તા અસુહદીદાઉયસાય કમ્મં પકરેદ ॥” અર્થાત્—

“તેવા ઉત્તમ શ્રમણ અથવા માહુણ, કે જેઓ ઇન્દ્રિયોથી સંચિત છે, પાપથી રહિત છે અને પાપ-કર્મોનાં જેઓએ પચ્ચક્ષુષાણુ કર્યાં છે, તેવાઓની અવહેલણા (હલકાઈ) કરીને, નિંદા કરીને, દુર્ગંધા કરીને, ગદ્યા કરીને તથા અપમાન કરીને, મનને ન ગમે તેવું અને અપ્રીતિ ઉપજાવે તેવું ‘અશન-પાન-ખાદિમ કે સ્વાદિમ’ વહોરાવવા છતાં દીર્ઘ સ્થિતિનું અશુભ આયુષ્યકર્મ ખાધે છે.”

અથવા ખીજે અર્થ-‘સુહિપસુ-(સુચિતેષુ)’=સુખ અનુભવતા સુખી, અથવા ‘દુહિપસુ (દુઃચિતેષુ)’=દુઃખી, એવા ‘અસંયતેસુ-(અસંયતેષુ)’=‘પાર્શ્વસ્થ’ વગેરે અસંયમીઓને, ખાકીનો રાગ-દ્વેષથી વગેરે અર્થ પહેલાંની જેમ, માત્ર અહીં ‘દ્વેષથી’-‘દગપાણં પુષ્ક ફલં’^{૧૨૭} વગેરે તેઓના દોષો જેવાથી પ્રગટેલા મત્સરપૂર્વક-એમ અર્થ કરવો.

અથવા ત્રીજે અર્થ ‘અસંયત’=છકાય છવોની વિરાધના કરનારા કુલિંગીઓને (અન્ય મત-વાળાઓને) ‘રાગેણ’=‘એક ગામમાં જન્મેલા’ વગેરે કારણોથી પ્રીતિપૂર્વક તથા ‘દ્વેષેણ’=‘તેઓમાં રહેલી નૈનશાસનની પ્રત્યનિકતા (શત્રુપણુ)’ વગેરે દોષો દેખવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અપ્રીતિપૂર્વક-એમ ત્રણેય અર્થો પ્રમાણે મેં જે કોઈ (અયોગ્ય) દાન કર્યું હોય, ‘તં નિંદે તં ચ ગરિહામિ’=તેને નિંદુ છું, તેની ગદ્યા કરું છું, વગેરે બીજી ગાથા પ્રમાણે અહીં ‘તે કુલિંગીઓને કે પાસ-ત્યાદિ અસંયતોને’ પણ ઓચિત્યને અંગે દાન આપ્યું હોય તે નિંદા નથી, કારણ કે-શ્રીજિને-શ્વરદેવોએ પણ વાર્ષિક દાન દ્વારા ઉચિત દાનને કરણીય જણાવ્યું છે. (૩૧)” હવે સાધુઓને આપવા યોગ્ય છતાં ન આપ્યું, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે કે—

“ સાહુસુ સંવિભાગો, ન કઓ તવચરણકરણજુત્તેસુ ।

સંતે ફાસુયદાણે, તં નિંદે તં ચ ગરિહામિ ॥૩૨॥ ”

અર્થ-“અહીં ‘ફાસુયદાણે’=પ્રાસુક (દેવાયોગ્ય) અચિત્ત વસ્તુ, ‘સંતે’=હોવા છતાં, ‘તવ-ચરણકરણજુત્તેસુ’=(ખાર પ્રકારનો) તપ તથા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી શુભોથી યુક્ત એવા, ‘સાહુસુ’=સાધુઓનો, ‘સંવિભાગો ન કઓ’=સંવિભાગ ન કર્યો-તેઓને દાન ન દીધું, ‘તં નિંદે તં ચ ગરિહામિ’ એ બીજી ગાથા પ્રમાણે અહીં ‘ચરણસિત્તરી’ કહેવાથી તેમાં ‘તપ’ આવી જવા છતાં ગાથામાં ‘તપ’ જુદો કહ્યો, તે નિકાચિત કર્મોને પણ ક્ષય કરવાની તપમાં શક્તિ છે, એ તેની પ્રધાનતા જણાવવા માટે કહ્યું સમજવું. (૩૨)” હવે સંલેખનાના અતિઆરોના પરિહાર માટે કહે છે—

“ ઇહલોષ પરલોષ, જીવિય મરણે ય આસંસપઓમે ।

પંચવિહો અહ્યારો, મા મજ્ઞં હુજ્જ મરણંતે ॥૩૩॥ ”

અર્થ-“અહીં કહેલું ‘આસંસપઓમે’=‘આશંસાપ્રયોગ’ પદ દરેકને જોડવાનું હોવાથી, પ્રતિ-

૧૨૭. “દગપાણં પુષ્કફલં, અણેસણિજ્જં ગિહ્વત્થકિચ્ચાઈં ।

અજયા પહિસેવંતિ, જડ્ધેસવિહંબગા નવરં ॥૧॥ ” (ઉપદેશમાલા, ગા૦ ૩૪૯)

ભાવાર્થ-“જે અસંયમીઓ (શિથિભાચારીઓ) સચિત પાણી પીવે છે, જાઈ વગેરેનાં પુષ્પો કે આશ્ર વગેરે ફળોને ખાય છે, અનેષણીય (સાધુને ન કલ્પે તેવાં ‘આધાકર્મ’) વગેરે દોષોવાળાં આહાર-પાણી આદિ વાપરે છે અને શૂદ્ધરથોનાં સાવચ-પાપકાર્યો કરે છે; એ રીતિએ પ્રતિકૂળ આચરણને કરનારા તે કેવળ સાધુવેપની વિહંબના (અપભ્રાજના) કરનારા છે, અલ્પ માત્ર પણ પરમાર્થના સાધક નથી.”

ક્રમણ કરનારનો 'દ્વલોપ' = આ લોકથી મનુષ્યલોક સમજવો. તેમાં 'આસંસા' = 'હું' રાજા થઈ (કે મને સુખ-સૌભાગ્ય-પરિવારાદિ મળે તો સાડું) વગેરે અભિલાષાનો 'પઓગ' = આપાર, અર્થાત્ એવી અભિલાષાઓ કરવી તે ૧- 'ઇહલોક આશંસાપ્રયોગ' અતિચાર; 'પરલોપ' = અન્ય લવમાં 'દેવ થાઉં' વગેરે અભિલાષા કરવી તે ૨- 'પરલોક આશંસાપ્રયોગ' અતિચાર; કોઈ અનશન કરે, ત્યારે ઘણા નગરજનો મોટા ઓચ્છવો કરે-તેને જોઈને, તથા ઘણા માણસો વન્દન કરવા આવે તેઓને હુર્પૂર્વક વંદન કરતા જોઈને, તથા અનેક વિવેકી લોકોનાં સત્કાર-ભર્યાં પ્રશંસાનાં વચનો સાંભળીને, તથા ઉત્તમ ધર્મીઓ વારંવાર પાસે આવીને ઉત્સાહ વધારનારાં વચનો કહે તે સાંભળીને, અને નિષ્પાપ એવા સમસ્ત શ્રીસંધની સભામાં તે નિમિત્તે શરૂ થયેલું ધર્મપુસ્તકોનું વાંચન તથા વસ્ત્ર-પુષ્પો વગેરેથી પોતાનો થતો સત્કાર ઇત્યાદિ જોઈને, મનમાં વિચારે કે- 'અનશન સ્વીકારવા છતાં મારે દીર્ઘકાળ જીવવું હિતકર છે, કારણ કે-મારા ઉદ્દેશથી આ બધી શોભા (મહત્તા) થાય છે; 'એમ 'જીવિય' = લાંબુ જીવવાની આશા કરવી તે ૩- 'જીવિતાશંસાપ્રયોગ' અતિચાર; તથા કોઈ આત્મા (તાપ-ઠંડી આદિ દુઃસહ પરીવર્તો થાય તેવા) કઠોર સ્થલે અનશન સ્વીકારે અને ત્યાં ઉપર જણાવ્યું તેવું તેની પૂજા-સત્કાર-મહોત્સવાદિ નહિ થવાથી, અથવા તો ભૂખ-તૃષ્ણા વગેરેની પીડાથી, વિચાર કરે કે- 'હું કેમ શીઘ્ર મરતો નથી? જલદી મરણ થાય તો છુટું.' એમ 'મરણે' = મરવાની ઇચ્છા કરવી તે ૪- 'મરણાશંસાપ્રયોગ' અતિચાર; તથા 'કામ' = શબ્દ અને રૂપ તથા 'લોગ' = ગંધ-રસ અને સ્પર્શ, એ 'કામલોગ' રૂપ પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ઇચ્છા કરવી, જેમ કે- 'મને આ તપના મહિમાથી પરલોકમાં સૌભાગ્ય વગેરે પ્રાપ્ત થાઓ.' ઇત્યાદિ 'આસંસપઓગે' = 'કામ-લોગાશંસાપ્રયોગ' અતિચાર જાણવો. એ 'પંચવિહો અદ્વિજારો' = પાંચ પ્રકારનો અતિચાર, 'મા મજ્ઞં હુજ્જ મરણંતે' = મને મરણ સુધી (જાવજીવ) ન થાઓ! (૩૩) હવે સર્વ અતિચારોનું મન-વચન-કાયાથી પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે.

“ કાણ કાઠ્યસ્સા, પઢિકમે વાઠ્યસ્સ વાયાપ્પ ।

મણસા માણસિયસ્સા, સવ્વસ્સ વયાઠ્યારસ્સ ॥૩૪॥ ”

અર્થ- 'કાઠ્યસ્સા' = જીવહિંસા-વધ વગેરે કરનારી 'પાપકારી કાયા દ્વારા' કરેલા કાયિક અતિચારોનું 'કાપણ' = તપ-કાયોત્સર્ગ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાનકારક કાયા દ્વારા 'પઢિકમે' = પ્રતિક્રમણ કરું છું. અહીં 'કાઠ્યસ્સા' અને 'માણસિયસ્સા' પાઠમાં 'સ્સા' દીર્ઘ છે તે 'આર્ષ' પ્રયોગથી સમજવો. એ પ્રમાણે 'વાઠ્યસ્સ' = સહસા (વિચાર્યા વિના) બોલવું-ચાડી કરવી આજ દેવું વગેરે 'દુષ્ટ વચનોથી થયેલા વાયિક' અતિચારોનું 'વાયાપ્પ' = 'મિચ્છામિ દુષ્કર્મ' દેવો (ભુલ કબૂલ કરવી-સ્વમુખે શરૂ સામે ભુલની ગહો કરવી), વગેરે વચન દ્વારા પ્રતિક્રમણ કરું છું. તેમ જ 'માણસિયસ્સા' = દેવ-શુર-ધર્મ (કે જીવ-અજીવ) વગેરે શ્રીજિનકથિત તત્ત્વોમાં 'મન દ્વારા શંકાદિ કરવાથી થયેલા માનસિક' અતિચારોનું 'મણસા' = 'હા! મેં અસત્ય વિચાર કર્યો-ખોટું ચિંતવ્યું.' વગેરે મનથી આત્મનિંદા (પશ્ચાત્તાપ) કરવા દ્વારા પ્રતિક્રમણ કરું છું. એમ 'સવ્વસ્સ વયાઠ્યારસ્સ' = સઘળા ત્રતોના અતિચારોનું 'પઢિકમે' = હું પ્રતિક્રમણ કરું છું.

આ સામાન્યથી મન-વચન-કાયારૂપ ત્રણેય યોગોત્તર પ્રતિક્રમણ કહ્યું. (૩૪)" હવે એ યોગોના જ જુદા જુદા વિષયથી વિશેષ પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે—

“ વંદનત્રયસિક્ષા-ગારવેસુ સન્નાકસાયદંદેસુ ।

ગુત્તીસુ સમિર્દેસુ ય, જો અદ્યારો તયં નિદે ॥૩૫॥ ”

અર્થ—“ વંદન =ચૈત્યવન્દન અને શુરવન્દન, 'વચ' =વ્રતો અર્થાત્ 'સ્થૂલ પ્રાણુતિપાત-વિરમણાદિ' શ્રાવકનાં વ્રતો કે 'પોરૂપી' વગેરે પરચ્છેદપ્રાણરૂપ નિયમો, 'સિક્ષા' =શ્રદ્ધા અને આસેવનશિક્ષારૂપ બે પ્રકારની શિક્ષા, તેમાં સામાયિક આદિ મૂલ સૂત્રો તથા અર્થો ભણવા તે 'શ્રદ્ધાશિક્ષા' કહ્યું છે કે—“સાવગસ્સ જહન્નેણ અદુપ્પવયણમાયાઓ ઉક્કોસેણ છજ્જીવણિયા સુત્તઓ વિ અત્થઓ વિ, પિંડેસણજ્ઞયણં ન સુત્તઓ, અત્થઓ પુણ ઉલ્લાવેણં સુણઈ સ્તિ” =અર્થાત્—‘શ્રાવકને જઘન્યથી ‘અષ્ટપ્રવચનમાતાઓ’ અને ઉત્કૃષ્ટથી પદ્મવનિકાય’ (દશવૈકાલિકતા ચોથા) અધ્યયન સુધી મૂલસૂત્ર તથા અર્થથી ભણવાનો અધિકાર છે, આગળ ‘પિંડેપણા’ (દશવૈકાલિકતું પાંચમું) અધ્યયન વગેરે મૂલસૂત્ર ભણવાનો અધિકાર નથી, માત્ર ઉલ્લાપથી (વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા) તેના અર્થો સાંભળવાનો અધિકાર છે.” એ રીતિએ જ્ઞાન ભણવું તે ‘શ્રદ્ધાશિક્ષા’ અને આ ગ્રંથમાં જણાવેલું ‘નમસ્કારમહામંત્રના સ્મરણપૂર્વક જાગવું’ વગેરે પ્રાતઃકાળથી માંડીને આખા દિવસનાં શ્રાવક કર્તવ્યો વગેરે—ક્રિયા કરવી તે ‘આસેવનશિક્ષા’, એ બે પ્રકારની શિક્ષા, અને ‘ગારવ’ =ગૌરવ-મોટાઈ; અર્થાત્—જાતિમદ વગેરે આઠ મહત્થાનો અથવા રસ-ઋદ્ધિ-શાતા ગારવરૂપ ત્રણ ગારવો. એ વંદન, વ્રત, શિક્ષા તથા ગારવોમાં, વળી ‘સન્ના’ =આહાર-ભય-મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધિ’ ચાર સંજ્ઞાઓ, અથવા તેમાં ‘ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-લોક અને ઝોષ’ એ છ મેળવતાં દશ, કે એ દશમાંથી લોકસંજ્ઞાને બાદ કરીને ‘સુખ-દુઃખ-મોહ-વિતિગિચ્છા-શોક અને ધર્મ’ એ છ મેળવતાં પંદર સંજ્ઞાઓ, અગર તેમાં લોકસંજ્ઞાને પણ મેળવતાં સોલ્લ સંજ્ઞાઓ; વળી ‘કસાય’ =જેનાથી ‘કષ’ =સંસારની, ‘આય’ =લાભ-વૃદ્ધિ થાય, તે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ’ વગેરે કષાયો, ‘વંહ’ =જીવોત્તર ધર્મધન લૂંટવારૂપે ઠંડ કરે તે દુષ્ટ મન-વચન અને કાયારૂપ અશુભ યોગો એ જ ત્રણ ઠંડો, અથવા માયાશબ્દ-નિયાણુશબ્દ અને મિથ્યાદર્શન (મિથ્યાત્વ) શબ્દ એ ત્રણ ઠંડો; એમ સંજ્ઞા, કષાય અને ઠંડોને વિષે; તથા ‘ગુત્તીસુ’ =અશુભ યોગોના નિરોધ (મન-વચન અને કાયાની દુષ્ટતાના ત્યાગ) રૂપ ત્રણ શુભિત્યોમાં, ‘સમિર્દેસુ’ =‘ધર્મસમિતિ’ આદિ પાંચ સમિતિઓમાં અને ‘ય’ (ચ) =‘દર્શનપ્રતિમા’ આદિ શ્રાવકની પ્રતિમારૂપ અભિ-પ્રકો, વગેરે શ્રાવકનાં સઘળાં ધર્મકાર્યોને વિષે; એમ આ ‘વંદન-વ્રત’ વગેરેમાં નહિ કરવા યોગ્ય કરવું, કરવા યોગ્ય નહિ કરવું, અશ્રદ્ધા કરવી, વગેરે વિપરીત આચરણ કરવાથી ‘જો અદ્યારો તયં નિદે’ =જે અતિચાર લાગ્યો હોય તેની નિંદા કરે છું. આ ભિન્ન ભિન્ન અનુષ્ઠાનોમાં થયેલા અતિચારોત્તર પ્રતિક્રમણ કર્યું. (૩૫)” હવે સમ્યક્દર્શનનો મહિમા જણાવે છે.

“ સમ્મદિટ્ઠી જીવો, જઈ વિ હુ પાવં સમાયરહ કિંચિ ।

અપ્પો સિ હોઈ વંધો, જેણ ન નિદંધસં કુણઈ ॥૩૬॥ ”

અર્થ—‘સમ્મદિટ્ઠી’ એમાં ‘સમ્મ’ =સમ્યક્ અર્થાત્ અવિપરીત ‘દિટ્ઠી’ =દષ્ટિ અર્થાત્ બોધ

(સમજણ) વાળો ‘જીવો’=જીવ, ‘જીવિ’=‘જી કે’ કોઈ પ્રસંગે નિર્વાહ ન થવાથી (ન છૂટકે), ‘કિંચિ’=અદ્ય-નિર્વાહ પૂરતું, ‘પાવં’=ખેતી વગેરે પાપને, ‘સમાચરહ’=આચરે (કરે), ‘હુ’=તો પણ, (મિથ્યાત્વ) ગુણસ્થાનકે તે પાપ કરવામાં કર્મબંધ થાય તેની અપેક્ષાએ ‘અપ્પો’=થોડો માત્ર, ‘સિ’=તે આવકને, ‘હોઈ વંધો’=જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોને બંધ થાય છે, ‘જેણ ન નિવંધસં કુણહ’=કારણ કે-તે નિર્દયપણે (નિર્વર્તિત પરિણામથી) કરતો નથી. પશુવધ થાય તેવા વેપાર કરનાર આરૂઢતતું અહીં દૃષ્ટાંત સમજવું. (અર્થાત સમ્યગ્દર્શનને યોગે પરિણામ નિર્વર્તિત ન હોવાથી નિરૂપાયે પાપ કરે તો પણ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે બંધ થાય, તેના કરતાં તેને અદ્ય માત્ર કર્મબંધ થાય છે.) (૩૬)” અહીં પ્રશ્નકાર કરે છે-થોડું પણ ઝેર મારે જ, તેમ થોડો પણ કર્મબંધ હુટ તો છે જ ? તેનું સમાધાન કહે છે કે-

“ તેપિ હુ સપ્પહિકમણં, સપ્પરિયાવં સઉત્તરગુણં ચ ।

સ્થિપ્પં ઉવસામેઈ, વાહિં વ સુસિક્કિઓ વિજ્ઞો ॥૩૭॥ ”

અર્થ-“ તેપિ”=સમ્યગ્દષ્ટિએ કરેલું થોડું પણ તે પાપ, ‘સપ્પહિકમણં’=છ આવશ્યક રૂપ પ્રતિક્રમણ સહિત હોવાથી (તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાથી); ‘સપ્પરિયાવં’=પરિતાપ-પશ્ચાત્તાપ સહિત હોવાથી (પશ્ચાત્તાપ કરવાથી); અહીં ‘પ્પરિયાવં’ માં ‘પ્પ’ પ્રાકૃતના ‘આર્ષ’, નિયમથી ડબલ છે-એમ જાણવું : અને ‘ઉત્તરગુણં’=ગુણોએ આપેલા પ્રાયશ્ચિત રૂપ ‘ઉત્તરગુણ’ યુક્ત હોવાથી (ગુરૂ પાસે પ્રાયશ્ચિત કરવાથી), ‘સ્થિપ્પં ઉવસામેઈ’=જલદી ઉપશાન્ત બનાવી દે છે, એટલે કે-તે અદ્ય માત્ર બાંધેલાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોને (પ્રતિક્રમણ, પશ્ચાત્તાપ અને આલોચણથી રસાદિકની અપ-વર્તનાદિ કરી) નિર્બળ બનાવી દે છે, અથવા તો મૂળથી પણ ક્ષય કરે છે, અહીં ‘હુ’ નિર્ધારણે હોવાથી ‘જકાર’પૂર્વક કરે જ છે-એમ સમજવું. દૃષ્ટાંત જણાવે છે કે-‘વાહિં વ સુસિક્કિઓ વિજ્ઞો’=સુશિક્ષિત વૈદ્ય જેમ સાધ્ય વ્યાધિને શાન્ત કરે છે તેમ. (૩૭)” બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે કે-

“ જહા વિસં કુટ્ટગયં, મંતમૂલવિસારયા ।

વિજ્ઞા હણંતિ મંતેહિં, તો તં હવહ નિવ્વિસં ॥૩૮॥ ”

“ एवं अट्टविहं कम्मं, रागदोससमज्जियं ।

आलोयंतो य निंदंतो, स्थाप्यं हणह सुसावओ ॥૩૯॥ ”

અર્થ-“ જહા વિસં કુટ્ટગયં”=જેમ કોઠામાં (શરીરમાં) વ્યાપેલા ઝેરને, ‘મંતમૂલવિસારયા વિજ્ઞા’=મંત્ર-મૂળીઆં વગેરે ઉપાયોને જાણનારા વૈદ્યો ‘મંતેહિં તં હણંતિ’=મંત્રો (વગેરે)થી તે ઝેરનો નાશ કરે છે, ‘તો હવહ નિવ્વિસં’=તેથી વિધવાળો તે નિર્વિધ-ઝેર વિનાનો થાય છે તેમ. અહીં એમ સમજવાનું છે કે-ઝેરથી પીડિત મનુષ્ય વૈદ્યોના તે મંત્રાક્ષરોને તે પ્રકારે સમજતો નથી, તો પણ મણિ-મંત્ર-ઓષધિ વગેરેનો મહિમા અચિંત્ય હોવાથી મંત્રાક્ષરોના શ્રવણ માત્રથી સાંભળે થાય છે, તેમ શ્રીગણધરકથિત પ્રતિક્રમણસૂત્રો મંત્રરૂપ છે : તેના અર્થો વગેરે નહિ જાણવા છતાં શ્રદ્ધાપૂર્વક માત્ર તેનું શ્રવણ કરવાથી પણ કર્મો નાશ પામે છે. એ જ વાત કહે છે કે-‘एवं’=એ પ્રકારે, ‘रागदोससमज्जियं अट्टविहं कम्मं’=રાગ-દ્રેષથી બાંધેલાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મોને ‘आलोयंतो य निंदंतो सुसावओ स्थाप्यं हणह’=આલોચના તથા નિંદા કરતો સુઆવક

તતકાલ નાશ કરે છે. અહીં 'સુસાવઓ'માં 'સુ' પૂર્ણ અર્થમાં છે તે (પૃ. ૧૩૧ માં કહી ગયા તે) 'કયવચકમ્મો' વગેરે લક્ષણોવાળા ભાવશ્રાવકપણાનો સૂચક છે, માટે 'અહીં' સુશ્રાવક=ભાવશ્રાવકનાં લક્ષણોયુક્ત ઉત્તમ શ્રાવક 'એ કર્મોનો જલદી નાશ કરે છે-એમ સમજવું'. (૩૮-૩૯) ” હવે એ જ વાતને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે—

“ કયપાવો વિ મણુસ્સો, આલોહ્ય નિંદિઓ ગુરુસગાસે ।

હોહ અહિરેગલહુઓ, ઓહરિયમરુ વ્વ મારવહો ॥૪૦॥ ”

અર્થ—“ કયપાવો વિ મણુસ્સો ”=પાપ કર્યું હોય તેવો પણ મનુષ્ય, તેમાં કારણ એ છે કે-પ્રતિક્રમણની યોગ્યતા મનુષ્યમાં જ હોય છે. ‘આલોહ્યનિંદિઓ’=સારી રીતિએ (વિધિપૂર્વક) આલોચના તથા આત્મનિન્દા કરનારો, કેાની સમક્ષ ? ‘ગુરુસગાસે’=અગીતાર્થ વગેરે કુશુદ્ધિઓની સમક્ષ કરેલી અથવા શુદ્ધ વિનાજ સ્વયં કરેલી આલોચનાથી શુદ્ધિ થતી નથી માટે ‘ગીતાર્થ શુરુની પાસે’ એમ સમજવું : ‘અહિરેગલહુઓ હોહ’=અતિશય હલકો (કર્મ ભારથી મુક્ત) થાય છે. કેાની જેમ ? ‘ઓહરિયમરુ વ્વ મારવહો’=ભાર ઉપાડનાર (મજૂર વગેરે) ભાર ઉતારીને હલકો થાય તેમ, તાત્પર્ય કે-ખોળે ઉતારવાથી ખોળે ઉપાડનાર હલકો થાય છે, તેમ ગીતાર્થ શુદ્ધિની સમક્ષ પાપની આલોચના-નિંદા (વગેરે) કરીને પાપી પણ મનુષ્ય અતિશય હલકો થાય છે. (૪૦) ”

હવે પાપમાં બહુ રક્ત શ્રાવક પણ આ આવશ્યક કરવાથી દુઃખમુક્ત થાય છે. તે કહે છે કે—

“ આવસ્સણ ણ્ણ, સાવઓ જઈ વિ બહુરઓ હોહ ।

દુક્ખાણમંતકિરિયં, કાહી અચિરેણ કાલેણ ॥૪૧॥ ”

અર્થ—“ આવસ્સણ ણ્ણ ”=દાંતણ કરવું વગેરે દ્રવ્ય આવશ્યકોથી નહિ, પણ ઉપર જણાવ્યાં તે ‘સામાયિકાદિ છ ભાવ આવશ્યકોથી ’ ‘સાવઓ’=શ્રાવક, ‘જઈ વિ બહુરઓ હોહ’=જે કે તે બહુ રજવાળો-ઘણાં અશુભ કર્મોવાળો હોય, અથવા ‘બહુરઓતું’ ‘બહુરતઃ’=વિવિધ પાપ-કાર્યોમાં આસક્તિવાળો હોય, તો પણ ‘દુક્ખાણં’=દુઃખોની, ‘અંતકિરિયં’=અંતક્રિયા (વિનાશ) ‘કાહી’=કરશે, ‘અચિરેણ કાલેણ’=થોડા માત્ર કાળમાં, તાત્પર્ય કે-‘શ્રાવક કદાચ બહુ કર્મવાળો હોય અથવા બહુ પાપાસક્ત હોય, તો પણ આ છ આવશ્યકોરૂપ પ્રતિક્રમણ કરવાથી અદ્ય કાળમાં જ દુઃખોનો વિનાશ કરશે. જે કે દુઃખોના સર્વનાશરૂપ અંતક્રિયામાં આખરી કારણ તો (શૈલેશી અવસ્થારૂપ) યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તો પણ સુદર્શન શેઠ વગેરેની જેમ શ્રાવકને પ્રતિક્રમણ પણ સર્વ દુઃખોના નાશમાં પરંપર કારણ હોવાથી; પ્રતિક્રમણથી સર્વ દુઃખોનો વિનાશ કરશે’ એમ કહ્યું તે પણ ખરાખર છે. (૪૧) ” હવે વિસ્મૃતિના પ્રતિક્રમણ માટે કહે છે.

“ આલોચણા વહુવિહા, ન ય સંમરિયા પઢિકમણકાલે ।

મૂલગુણઉત્તરગુણે, તં નિંદે તં ચ ગરિહામિ ॥૪૨॥ ”

અર્થ—“ આલોચણા વહુવિહા ”=ઘણા પ્રકારની આલોચના, જે કે (સ્વ-દોષોને પ્રગટરૂપે શુદ્ધને કહી જણાવવા તે ‘આલોચના’ કહેવાય છે, તો પણ અહીં કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને દોષોમાં કારણભૂત પ્રમાદક્રિયાને પણ આલોચના કહી છે, માટે અહીં ‘આલોચના એટલે ઘણા પ્રકારની પ્રમાદરૂપ ક્રિયા’ સમજવી. ‘ન ય સંમરિયા પઢિકમણકાલે’=પ્રતિક્રમણ સમયે (આલોચના, નિંદા

અને ગહા કરતી વેળાએ) તે પ્રમાદરૂપ ક્રિયા સાંભરી (યાદ થઈ) ન હોય, કયા વિષયમાં થએલી ? ‘મૂલગુણ-ઉત્તરગુણે’=મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણોમાં થએલી ‘તં ત્રિવે તં ચ ગરિહામિ’=ખીજી ગાથા પ્રમાણે. (તાત્પર્ય કે-મૂલ-ઉત્તરગુણોમાં સેવેલા અનેક અતિચારો પ્રતિક્રમણ કરવાના સમયે સ્મૃતિમાં ન આવ્યા હોય તેની પણ નિંદા-ગહા કરે છું. (૪૨)”

પ્રતિક્રમણ કરતો શ્રાવક, એ પ્રમાણે હુકૃતની નિંદા વગેરે કરીને, ધર્મના મૂલરૂપ વિનય માટે બોલો થઈને, ‘તસ્સ ધમ્મસ્સ કેવલીપ્પણત્તસ્સ’ પાઠ બોલીને આ મંગલ ગાથા બોલે.

“ અબ્બુદ્ધિઓમિ આરા-હણાઈ (પ) વિરઓ (મિ) વિરાહણાઈ અ ।

તિવિદ્દેણ પઢિકંતો, વંદામિ જિણે ચઢવીસં ॥૪૩॥ ”

અર્થ-“ તસ્સ કેવલીપ્પણત્તસ્સ ધમ્મસ્સ’=શુર પાસેથી સ્વીકારેલા તે કેવલીભાષિત શ્રાવક-ધર્મની, ‘અબ્બુદ્ધિઓમિ આરાહણાઈ’=આરાધના માટે અર્થાત તેના સુંદર પાલન માટે ઉદ્યત (તૈયાર -સાવધ) થયો છું, વિરઓ વિરાહણાઈ અ’=તેની વિરાધનાથી અટકયો છું અને ‘તિવિદ્દેણ પઢિકંતો વંદામિ જિણે ચઢવીસં’=‘મન-વચન અને કાયા’ એ ત્રણ યોગોથી ‘પ્રક્રિમણ કરનારો હું’ થોળીસેય શ્રીજિનેશ્વરોને વંદન કરે છું. (૪૩)” એમ આ ગાથાથી ભાવજનનને નમસ્કાર કરીને, સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ માટે ત્રણેય લોકનાં (શાશ્વતાં-આશાશ્વતાં) સ્થાપના જિનને વંદન કરવા કહે છે કે—

“ જાવંતિ વેદ્ધાઈ, ઉદ્ધે ય અદ્ધે ય તિરિયલોઈ અ ।

સવ્વાઈ તાઈ વંદે, રૂઠ સંતો તત્થ સંતાઈ ॥૪૪॥ ”

અર્થ-“ જાવંતિ-અધો અને તિરિયલોકમાં જેટલાં ચૈત્યો (જિનપ્રતિમાઓ) છે, તે ત્યાં રહેલાં સર્વ ચૈત્યોને અહીં રહેલો હું વાંડું છું. (૪૪)” હવે સર્વ સાધુઓને વંદન કરવા કહે છે કે—

“ જાવંત કે વિ સાહુ, મરહેરવયમહાવિદ્દે અ ।

સવ્વેસિં તેસિં પણઓ, તિવિદ્દેણ તિદંડવિરયાણં ॥૪૫॥ ”

અર્થ-“ જાવંત’-જિનકલ્પવાળા-સ્થવિરકલ્પવાળા વગેરે સઘળા ‘કે વિ સાહુ’=કોઈ પણ સાધુઓ, ઉત્કૃષ્ટથી નવ હજાર કોડપ્રમાણ અને નવન્યથી [ઉપા ૦-એ હજાર કોડપ્રમાણ, કયા ક્ષેત્રમાં ? ‘મરહેરવયમહાવિદ્દે’=મરતક્ષેત્રો-ઐરવતક્ષેત્રો અને મહાવિદેહક્ષેત્રોમાં વિચરતા તથા ‘ય’ (ચ) =વળી અકર્મભૂમિઓ વગેરે ક્ષેત્રોમાં સંહરણ કરાયેલાઓને પણ, તે સાધુઓ કેના ? ‘તિદંડવિરયાણં’=ત્રણ દંડથી વિરામ પામેલાઓને, અર્થાત્ મન-વચન-કાયાની મલિનતાથી રહિત શુભ યોગવાળાઓને ‘સવ્વેસિં તેસિં’=તે સર્વ સાધુઓને] ‘તિવિદ્દેણ પણઓ’=મન વચન અને કાયાથી પ્રણામ કરે છું, (સળંગ અર્થ-ભરતાદિ કોઈ પણ સ્થલે ત્રણ દંડથી સુક્ત જે કોઈ ઉત્તમ સાધુઓ છે, તે સર્વને હું ત્રિવિધે પ્રણામ કરે છું.) (૪૫)” એમ સમસ્ત જિનચૈત્યોને તથા સાધુઓને પ્રણામ કરીને ભવિષ્યમાં પણ ભાવના શુભ રહે માટે કહે છે—

“ ચિરસંચિયપાવપણાસળીઈ, મવસયસહસ્સમહણીઈ ।

ચઢવીસજિણવિણિગ્ગય-કહાઈ વોલંતુ મે દિઅઠા ॥૪૬॥ ”

અર્થ-“ ‘ચિરસંચિયપાવપણાસળીઈ’=દીર્ઘ કાળનાં એકઠાં કરેલાં પાપ(કર્મો)નો વિનાશ કરનારી, ‘મવસયસહસ્સમહણીઈ’=લાખો ભવોને (જન્મ-મરણોને) તોડનારી, ‘ચઢવીસજિણવિણિ-

મગ્ધકદાહ=ચોવીસ જિનેશ્વરોથી પ્રગટેલી (તેઓએ કહેલી) 'કથા' એટલે 'તે જિનેશ્વરોનો નામ-જાપ, ગુણોનું કીર્તન, તેઓના ચારિત્રની પ્રશંસા વગેરે કરવા દ્વારા ચોલંતુ મેં દિગ્દર્શ=મારા દિવસો (ભવિષ્યકાળ) પસાર થાઓ. (ભાવિ જીવન 'સંસારઘાતક શ્રીજિનેશ્વરોના ગુણગાનાદિથી પૂર્ણ થાઓ.) (૪૬)" હવે મંગલ પૂર્વક અન્ય ભવો માટે પણ સમાધિ અને બોધિની પ્રાર્થના કરે છે કે—

“ મમ મંગલમરહંતા, સિદ્ધા સાહુ સુઝં ચ ધમ્મો ય ।

સમદ્વિદ્વીદેવા, દિત્તુ સમાર્હિં ચ ચોર્હિં ચ ॥૪૭॥ ”

અર્થ— પૂર્વાર્હનો અર્થ—“મારે અરિહંતો, સિદ્ધો, સર્વ સાધુઓ તથા અંગ-ઉપાંગ વગેરે આગમરૂપ શ્રુત(જ્ઞાન) અને આશ્રયોના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર ધર્મ, એ સર્વ મંગલ છે (અર્થાત્ મારાં સર્વ વિઘ્નોનાં તે નાશક છે.) વળી 'ચ' એ અરિહંતાદિ સઘળા 'લોકોત્તમ' છે તથા તે સર્વનું 'મારે શરણુ થાઓ.' જો કે અન્ય સ્થલે 'ચત્તારિ મંગલં' વગેરે પાઠથી મંગલો ચાર જ કહેલાં છે, ત્યાં શ્રુતને જુદું નહિ, ધર્મમાં અંતર્ગત ગણ્યું છે, તો પણ અહીં 'શ્રુત' અને 'ધર્મ' બે શબ્દો-થી 'જ્ઞાન અને ચારિત્ર' બન્નેને જુદાં કહ્યાં તે 'જ્ઞાન અને ક્રિયા' બન્નેના સહયોગથી જ મોક્ષ થાય છે, મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બન્ને સમાન કારણો છે—એમ જણાવવા માટે સમજવું. 'સમદ્વિદ્વીદેવા'= (અહીં દેવો અને દેવાઓનો એકશેષ સમાસ હોવાથી) શ્રીઅરિહંતદેવ(ના શાસન)નો પક્ષ (સેવા) કરનારા સમકિતદષ્ટિ યજ્ઞો અને અંબીકા વગેરે ચક્ષિણીઓ (દેવ-દેવીઓ), 'દિત્તુ સમાર્હિં ચ ચોર્હિં ચ'=સમાધિને-ચિત્તની સ્વસ્થતાને તથા ભવિષ્યમાં જિનધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ) બોધિને આપો ! અર્થાત્ સમકિતદષ્ટિ દેવો-દેવીઓ મને સમાધિ તથા બોધિને આપો ! પ્રશ્ન-દેવો સમાધિ (બોધિ) આપવામાં સમર્થ છે કે અસમર્થ ? જો અસમર્થ હોય તો પ્રાર્થના કરવી વ્યર્થ છે અને સમર્થ હોય તો હુલ્લંબોને પણ તે કેમ ન આપે ? એમ કહેતા હો કે—સમર્થ છે, પણ તેવા યોગ્ય જીવોને માટે જ, અયોગ્ય જીવોને તે આપી શકતા નથી, તો વસ્તુતઃ સમાધિ (બોધિ) જીવની યોગ્યતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નક્કી થયું. એથી દેવો તો બકરીના ગળાનાં આંચળની જેમ નકામા ઠયો, તેઓને આવી પ્રાર્થના કરવાનું કારણ શું ? ઉત્તર—સર્વત્ર યોગ્યતા જ પ્રમાણભૂત ગણાય છે, તો પણ પરીક્ષામાં જેઓ અયોગ્ય (યુક્તિથી અસત્ય) ઠયો છે તે નિયતિવાદી વગેરેના જેવા અમે એકાન્તવાદી નથી, પણ શ્રીજિનમતના અનુયાયી છીએ, તે શ્રીજિનમત સર્વ નયોના સમૂહરૂપ સ્યાદાદમુદ્રાથી સુદ્રિત છે, કારણ કે—તેનું મંતવ્ય 'સામગ્રીં ચે જનિકા' =કોઈ પણ કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં સામગ્રી (યોગ્યતા, કાળ, ઉદ્યમ વગેરે સર્વ) કારણ છે. (અધુરો સામગ્રીથી નહિ, પણ જરૂરી સર્વ કારણોના સહકારથી જ કાર્ય થાય છે.) ઘટ માટે માટીની યોગ્યતા છે, તો પણ કુંભાર-ચાક-ચીવર-દોરો-દંડ વગેરે સહકારી કારણો મળવાથી જ ઘટ બને છે, તેમ અહીં પણ સમાધિપ્રાપ્તિમાં જીવની યોગ્યતા કારણ રૂપ છે જ; તો પણ મેતાર્થ સુનિ વગેરેની જેમ તે તે પ્રકારે વિઘ્નોનો નાશ કરવા દ્વારા દેવો પણ સમાધિ કે બોધિ આપવામાં સમર્થ (કારણભૂત) છે જ; માટે તેઓને પ્રાર્થના કરવી વ્યર્થ નથી. (૪૭)" પ્રશ્ન 'વતો લીધાં (ઉચ્ચર્યાં) હોય તેને તો પ્રતિક્રમણ કરવું ઘટે, પણ વત-રહિતને તે કેમ ઘટે ? કારણ કે—'પ્રતિક્રમણ અતિચારોનું' થાય, અને વત વિના અતિચારો તો

હોય નહિ; માટે પ્રતરહિતને પ્રતિક્રમણુ ઘટે નહિ. 'ઉત્તર-' માત્ર અતિચારે અંગે જ નહિ, પણ ચાર કારણોથી પ્રતિક્રમણુ કરવાનું છે. 'તે ચાર કારણો કહે છે કે—

“ પઢિસિદ્ધાણં કરણે, કિચ્ચાણમકરણે અ પઢિકમણં ।

અસદ્દહણે અ તદા, વિવરીઅપરુચ્ચણાણ ય ॥ ૪૮ ॥ ”

અર્થ—“ સમ્યક્ત્વને મલિન કરનારાં 'શંકા વગેરે' તથા વ્રતોને મલિન કરનારાં 'વધ વગેરે' જે કાર્યો 'પઢિસિદ્ધાણં' = નિષેધેલાં છે તે તે, 'કરણે' = કરવાથી (૧); 'પૂજા કરવી' વગેરે અંગીકાર કરેલા નિયમો આદિ જે જે 'કિચ્ચાણં' = કરવા યોગ્ય છે તેને, 'અકરણે' = નહિ કરવાથી (૨); નિગોઠાકિ શ્રદ્ધેય ભાવોમાં 'અસદ્દહણે' = અશ્રદ્ધા કરવાથી (૩); 'તદા' = તથા, 'વિવરીઅપરુચ્ચણાણ' = સત્ય વિપરીત-ઉન્માર્ગની પ્રપણા કરવાથી (ઉત્સૂત્રવચનથી), આ ઉન્માર્ગ-દેશના મરિચી વગેરેની જેમ જીવોને ચાર ગતિરૂપ મહા સંસારમાં ભમાવનારી છે, તે અજ્ઞાણ-પણાદિને યોગે કરવાથી (૪);—એમ ચાર કારણોથી પ્રતિક્રમણુ કરવાનું છે.

પ્રશ્ન—‘શ્રાવકને શું ધર્મદેશનાનો અધિકાર છે, કે તેને ઉન્માર્ગદેશના થાય?’ ઉત્તર—‘હા, અમે કહીએ છીએ કે—શ્રાવકને ધર્મદેશનાનો અધિકાર છે. ‘કેવા શ્રાવકને ધર્મદેશનાનો અધિકાર છે?’ તે કહે છે કે—‘ગીતાર્થ શુદ્ધી જેણે સૂત્ર-અર્થ જાણ્યા હોય, અને શુદ્ધે આધીન વ્યાખ્યાવાળો હોય તેવાને, અર્થાત્ શુદ્ધે જે જેમ સાંભળાવ્યાં હોય તેમ તે તે સાંભળેલાં સૂત્રો અને અર્થો કહેનારને અધિકાર કેમ ન હોય? હોય જ. ‘શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—‘પઢહ સુણેહ સુણેહ, જણસ્સ ધમ્મં પરિકહહ. ઇત્યાદિ’ અર્થાત્—શ્રાવક ધર્મને ભણે, સાંભળે, તેને વારંવાર ગણે (પાઠ કરે) અને બીજાઓને કહે. ‘વળી (પ્રતિક્રમણુની) શૃષ્ટિમાં પણ કહ્યું છે કે—‘સો જિણવાસસાવઓ અઢ્ઢમિચ્ચઉદસીસું ઉવવાસં કરેહ, પુત્થયં ચ વાવહ’ ઇત્યાદિ।’ અર્થાત્—‘તે જિનદાસ નામનો શ્રાવક અષ્ટમી-ચતુર્દશીએ ઉપવાસ કરે છે અને પુસ્તકને વાંચે છે, વગેરે. માટે શ્રાવકને પણ શુદ્ધમથી ભણેલા કે સાંભળેલા સૂત્રો-અર્થો બીજાને કહેવાનો અધિકાર છે. માટે ઉપયોગશૂન્યતાદિના યોગે શ્રાવકને ઉન્માર્ગદેશના થઈ જાય તે બનવાજોગ છે. એ ચાર કારણોથી ‘પઢિકમણં’ = પ્રતિક્રમણુ કરવાનું છે. આથી નક્કી થયું કે—પ્રતરહિતને પણ ઉપર્યુક્ત કારણે પ્રતિક્રમણુ કરવાનો અધિકાર હોવાથી તે ઘટિત છે. (૪૮)” હવે અનાદિ સંસારરૂપ સમુદ્રના વમળમાં (ચક્ષરમાં) અથડાતા જીવોને પરસ્પર વેરને ખમાવવા કહે છે—

“ સ્વામેમિ સવ્વજીવે, સવ્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વમૂણસુ, વેરં મજ્જ ન કેણઈ ॥૪૯॥ ”

અર્થ—“ અનન્ત ભવોમાં પણ અજ્ઞાન અને મોહથી મૂઢ થયેલા મેં ‘સવ્વજીવે’ = સર્વ કોઈ જીવોને જે પીડા કરી હોય, તેને વર્તમાનમાં તે અજ્ઞાન-મોહ ટળી જવાથી ‘સ્વામેમિ’ = ખમાવું છું; ‘સવ્વે જીવા સ્વમંતુ મે’ = સર્વ જીવો મારાં તે હુપ્ત વર્તનોની ક્ષમા કરો! ખમાવવાનો હેતુ જણાવે છે કે—‘મિત્તી મે સવ્વમૂણસુ’ = મારે સર્વ જીવોની સાથે મૈત્રી છે, ‘વેરં મજ્જ ન કેણઈ’ = કોઈની પણ સાથે મારે વેર નથી, અર્થાત્ તે સર્વ જીવોને મારી શક્તિ પ્રમાણે જોએનો મોક્ષ થાય તેવાં કારણો મેળવી આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ, અને વિધન કરનારાઓને પણ

હું વિદ્ય કરીશ નહિ; કારણ કે-(શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના જીવ) મરૂતિ તથા કમઠની જેમ વૈરની પરંપરા અનેક ભવચાલુ રહે છે (ત્યાં પણ પરસ્પર વૈર-વિરોધ કરાવી જીવને સંસારમાં બંધાવે છે,). (૪૯) ” હવે પ્રતિક્રમણ (વંદિતુ) સૂત્રનો ઉપસંહાર કરતાં અંતિમ મંગલ કરે છે.

“ એવમહં આલોહ્ય, નિદિય ગરહિય દુગંછિતં સમ્મં ।

તિવિહેણ પઢિકંતો, વંદામિ જિણે ચઝવ્વીસં ॥૫૦॥ ”

અર્થ-“ એવમહં ”=એ પ્રમાણે હું ‘ નિદિય-ગરહિય ’=મારાં પાપકર્મોની સમ્યક્ રીતિએ આત્મસાષ્ટે નિંદા કરીને, ગુરૂ સમક્ષ સમ્યક્ પ્રકારે ગદ્દા કરીને અને ‘ દુગંછિતં સમ્મં ’=સમ્યક્ રીતિએ દુર્ગંછા કરીને, અર્થાત્ ‘ તે પાપ કરનારા મારા આત્માને ધિક્કાર હો ! ’ વગેરે આત્મનિંદા કરીને, ‘ તિવિહેણ પઢિકંતો વંદામિ જિણે ચઝવ્વીસં ’=મન-વચન-કાયાથી તે યાપોતું પ્રતિક્રમણ કરતો હું ચોવીસેય શ્રીજિનેશ્વરને વંદન કરું છું. (૫૦) ”

એમ અદ્ય રૂચિ (શક્તિ)વાળા જીવોને યોગ કરવા પ્રતિક્રમણસૂત્રનો અહીં સંક્ષિપ્ત અર્થ જણાવ્યો, વિસ્તૃત અર્થ તો બૃહદ્વૃત્તિ તથા પ્રતિક્રમણચરિત્રમાંથી જોઈ લેવો.

હવે અહીં પ્રસંગાનુસાર આકી રહેલાં બીજાં પણ સૂત્રોની વ્યાખ્યા કહીએ છીએ.

“ આયરિઅ ઉવજ્ઞાણ, સીસે સાહમ્મિણ કુલગણે અ ।

જે મે કેહ કસાયા, સવ્વે તિવિહેણ સ્વામેષિ ॥૧॥ ” (પયગ્ગાસુતં)

અર્થ-“ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-શિષ્ય-સાધર્મિક-કુલ અને ગણ, તેઓ પ્રતિ મે જે કેહ કપાયો કર્યા હોય, તે સર્વને હું ત્રિવિધે એટલે ‘ મન-વચન અને કાયા ’થી ખમાવું છું. (૧)

“ સવ્વસ્સ સમણસંઘસ્સ, મગવઓ અંજલિં કરિય સીસે ।

સવ્વં સમાવહત્તા, સમામિ સવ્વસ્સ અહયં પિ ॥૨॥ ” (પયગ્ગાસુતં)

અર્થ-“ મગવઓ=ભાવાન્ ‘સવ્વસ્સ સમણસંઘસ્સ’=સર્વ શ્રીશ્રમણસંઘને, ‘અંજલિં કરિય સીસે’=એ હાથથી મસ્તકે અંજલિ કરીને ‘સવ્વં સમાવહત્તા’=સર્વને ખમાવીને ‘સમામિ સવ્વસ્સ અહયં પિ’=હું પણ તે સર્વને ક્ષમા કરું છું (૨) ”

“ સવ્વસ્સ જીવરાસિસ્સ, માવઓ ધમ્મનિહિઅનિઅચિત્તો ।

સવ્વં સમાવહત્તા, સમામિ સવ્વસ્સ અહયં પિ ॥૩॥ ” (પયગ્ગાસુતં)

અર્થ-“ ‘સવ્વસ્સ જીવરાસિસ્સ’=સર્વ જીવસમૂહને (જગતના સર્વ જીવોને), માવઓ ધમ્મનિહિઅનિઅચિત્તો=ભાવર્થ ધર્મમાં ચિત્તસ્થાપન કર્યું છે જોણે, એવો હું (ધર્મ બુદ્ધિએ અથવા રાગ-દ્રેષ તજીને) ‘સવ્વં સમાવહત્તા સમામિ સવ્વસ્સ અહયં પિ’=સર્વને ખમાવીને હું પણ તે સર્વને ક્ષમા કરું છું (૩) ”

હવે સ્તુતિઓના અર્થ જણાવે છે.

“ સુઅદેસ્યા મગવહં, નાનાવરણીયકમ્મસંઘાયં ।

તેસિં સવેઉ સયયં, જેસિં સુઅસાયરે મત્તી ॥૧॥ ”

અર્થ-“ ભગવતી શ્રુતદેવી, શ્રુતસમુદ્ર (સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્ર)માં જેઓની સતત ભક્તિ છે (જેઓ જ્ઞાનની સતત ઉપાસના કરે છે), તેઓના જ્ઞાનાવરણીયકર્મના સમૂહને ક્ષય કરો ! (૧) ”

“ જીસે સ્થિતે સાહુ, દંસણનાળેહિં ચરણસહિર્ણિં ।

સાઠંતિ મુક્તમગ્ગં, સા દેવી હરહ દુરિઆઈ ॥૧૧॥ ”

અર્થ—“ જેના ક્ષેત્રમાં (સ્થાનમાં) રહીને સાધુઓ ચરણયુક્ત દર્શન અને જ્ઞાનથી (જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રરૂપ) મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, તેઓનાં દુરિતાને (પાપોને) તે ક્ષેત્ર દેવી હરણ કરે. (૧)”

હવે નમોઽસ્તુ વર્દમાનાય વગેરે ત્રણ સ્તુતિઓની વ્યાખ્યા કહે છે.

“ નમોઽસ્તુ વર્દમાનાય, સ્પર્દમાનાય કર્મણા ।

તજ્જયાઽવાપ્તમોક્ષાય, પરોક્ષાય કુતીર્થિનામ્ ॥૧૨॥ ”

અર્થ—“ ‘નમોઽસ્તુ વર્દમાનાય’=શ્રીવર્દમાનસ્વામિને નમસ્કાર થાઓ ! તેઓ કેવા ? હવ-
ર્દમાનાય કર્મણા=કર્મની સાથે સ્પર્ધા કરનારા; વળી કેવા ? ‘તજ્જયાઽવાપ્તમોક્ષાય’=તે કમોનો જય
(પરાભવ) કરીને જેમણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો છે, વળી કેવા ? ‘પરોક્ષાય કુતીર્થિનામ્’=કુતીર્થિઓને
(અન્ય ધર્મીઓને) જેઓ પરોક્ષ છે (જેઓનું દર્શન અન્યધર્મવાળા પામી શકતા નથી).
સળંગ અર્થ=કર્મ સાથે સ્પર્ધા કરનારા, પરિણામે તેનો પરાભવ કરીને મોક્ષ મેળવનારા અને
જેમનું દર્શન પણ અન્યધર્મવાળાને થતું નથી, તે શ્રીવર્દમાનસ્વામિને નમસ્કાર થાઓ ! (૧)”

“ યેષાં વિક્ષારવિન્દરાજ્યા, જ્યાયઃક્રમકમલાવલીં દધત્યા ।

સદૃશૈરિતિ સક્લતં પ્રશસ્યં, કથિતં સન્તુ શિવાય તે જિનેદ્રાઃ ॥૨૨॥ ”

અર્થ—“જિનેશ્વરોનાં શ્રેષ્ઠચરણરૂપી કમલોની શ્રેણિ સાથે તેને ધારણ કરતી દેવચિત્ર
વિકાસી સુવર્ણકમલની શ્રેણિનું જે મિલન, તેને ‘સરખાનું’ સરખાની સાથે આવું મીલન પ્રશંસા-
પાત્ર છે’—એમ પંડિતોએ વખાણ્યું, તે શ્રીજિનેશ્વરો કલ્યાણને માટે થાઓ ! તાત્પર્ય કે—શ્રીજિ-
નેશ્વરો દેવચિત્ર વિકાસી સુવર્ણકમલો ઉપર પગ મૂકીને ચાલે છે, ત્યારે ચરણરૂપ કમલો સોના-
ના વર્ણુ સરખાં અને દેવચિત્ર કમલો પણ તેવાં કોમળ સોનાનાં, એમ બન્ને સદૃશ હોવાથી,
દેવચિત્ર કમલોએ જાણે પોતાના સદૃશ પ્રભુના ચરણકમલોની સંગત કરી હોય નહિ શું ? એમ
‘બન્નેના સદૃશ મિલનને પંડિતોએ પ્રશંસાપાત્ર કહ્યું,’ તે (સુવર્ણકમલ સમાન ચરણકમલોવાળા)
શ્રીજિનેશ્વરો કલ્યાણ કરે ? (૨)”

“ કષાયતાપાર્દિતજન્તુનિર્વૃત્તિં, કરોતિ યો જૈનમુશ્વામ્બુદોદ્રતઃ ।

સ શુક્રમાસોદ્ભવવૃષ્ટિસન્નિભો, દધાતુ તુષ્ટિં મયિ વિસ્તરો ગિરામ્ ॥૨૩॥ ”

અર્થ—“ યો જૈનમુશ્વામ્બુદોદ્રતઃ=શ્રીજિનેશ્વરોના મુખ રૂપી વાહનોમાંથી વરસેલો, ‘શુક્રમાસો-
દ્ભવવૃષ્ટિસન્નિભો’=જેઠ મહિનામાં વરસેલા વરસાદ સરખો, ‘ગિરાં વિસ્તરો’=ધર્મદેશના રૂપી વાણીનો
વિસ્તાર (વરસાદ), ‘કષાયતાપાર્દિતજન્તુનિર્વૃત્તિં કરોતિ’=કષાયોના તાપથી પીડાતા પ્રાણીઓને શાન્તિ
કરે છે (કષાયરૂપી અગ્નિને શાન્ત કરે છે), ‘સ મયિ તુષ્ટિં દધાતુ’=તે (વાણીનો વરસાદ) મને
તોષ (શાન્તિ) કરે. સળંગ અર્થ શ્રીજિનેશ્વરોના મુખમાંથી નીકળેલો વાણીનો ધોધ કષાય-
અગ્નિના તાપથી બળતા જીવોને જેઠ મહિનાના વરસાદની જેમ શાન્તિ કરે છે, તે મને પણ
શાન્તિ કરે. (૩)” એમ ત્રણ ગાથાથી અનુક્રમે શ્રીવીરપ્રભુની, સર્વ જિનેશ્વરોની તથા શ્રીજિ-
નવચનની સ્તુતિ કરી હવે ‘વિશાલલોચન’ વગેરેનો અર્થ કહે છે—

“ વિશાલલોચનદલં, પ્રોઘદંતાંશુકેસરમ્ ।

પ્રાતર્વીરજિનેન્દ્રસ્ય, મુખપદ્મં પુનાતુ વઃ ॥૧૧॥ ”

અર્થ-“વિશાલલોચનદલં”=વિકસિત નેત્રોરુપી જેને પત્રો-પાંખડીઓ છે, ‘પ્રોઘદંતાંશુકેસરમ્’=દેદીપ્યમાન દાંતનાં કિરણો રૂપી જેમાં કેસરા (જિસતંતુઓ) છે, તે ‘વીરજિનેન્દ્રસ્ય મુખપદ્મં’=શ્રીવીર જિનેન્દ્રનું સુઅકમલ, ‘પ્રાતઃ વઃ પુનાતુ’=પ્રભાતકાળે તમોને પવિત્ર કરે ! (૧)” એ શ્રીવીરપ્રભુની સ્તુતિ કરી. હવે સર્વ જિનોની સ્તુતિ માટે કહે છે કે—

“ યેષામભિષેકકર્મ કૃત્વા, મત્તા હર્ષમરાત્ સુખં સુરેન્દ્રાઃ ।

તૃણમપિ ગણયન્તિ નૈવ નાકં, પ્રાતઃ સન્તુ શિવાય તે જિનેન્દ્રાઃ ॥૧૨॥ ”

અર્થ-“યેષામ્ અભિષેકકર્મ કૃત્વા હર્ષમરાત્ મત્તાઃ સુરેન્દ્રાઃ”=(મેરૂપર્વત ઉપર) જે જિનેન્દ્રોનું જન્માભિષેકનું કાર્ય કરીને હર્ષના ભાર (અતિ હર્ષ) થી મત્ત થયેલા (આનંદ પામેલા) દેવેન્દ્રો ‘નાકં સુખં તૃણમપિ નૈવ ગણયન્તિ’-(પોતાનાં) સ્વર્ગનાં સુખોને તૃણ સમાન પણ ગણતા નથી જ, ‘તે જિનેન્દ્રાઃ પ્રાતઃ શિવાય સન્તુ’=તે શ્રીજિનેન્દ્રો પ્રાતઃકાળે (સ્મરણ કરનારના) કલ્યાણને કરે. (૨)” હવે શ્રીજિનવચનની સ્તુતિ કરે છે કે—

“ કલકૃત્તનિર્મુક્તમમુક્તપૂર્ણતં, કુતર્કેરાહુગ્રસનં સદોદયમ્ ।

અપૂર્વચંદ્રં જિનચંદ્રમાષિતં, દિનાગમે નૌમિ બુધૈર્નમસ્કૃતમ્ ॥૧૩॥ ”

અર્થ-“કલકૃત્તનિર્મુક્તં”=કલંકરહિત (શ્રીજિનવચન, કપ-છેદ અને તાપથી શુદ્ધ હોવાથી તદ્દન કલંકરહિત છે, જ્યારે અંદ્રને મૃગનું કલંક છે), ‘અમુક્તપૂર્ણતં’=જેણે પૂર્ણતા છોડી નથી (જે હંમેશાં સમ્પૂર્ણ છે, અંદ્ર તો ક્ષીણ થાય છે.) વળી ‘કુતર્કેરાહુગ્રસનં’=કુવિચારરૂપી રાહુનો જેણે કોળીયો કર્યો છે, અર્થાત્ જેની સામે કુતર્કો ટકી શકતા નથી (જ્યારે અંદ્ર તો ઉલટો રાહુથી અહણ કરાય છે.) વળી ‘સદોદયમ્’=હંમેશાં ઉદયવાળું (અસ્ત નહિ થનારું, અને અંદ્રનો તો અસ્ત થાય છે.) માટે જ ‘અપૂર્વચંદ્રં હવ’=અપૂર્વ અંદ્રસમાન એવું, ‘જિનચંદ્રમાષિતં’=શ્રીજિનેન્દ્રોનું વચન ‘બુધૈર્નમસ્કૃતમ્’=જેને પંડિતોએ પ્રણામ કર્યો છે, (વિદ્વાનોને પણ જે પૂજનીય છે,) તેને ‘દિનાગમે નૌમિ’=પ્રભાત સમયે હું પ્રણામ કરું છું. એમ આ સ્તુતિઓમાં પણ પહેલી શ્રીવીરપ્રભુની, બીજી સર્વ જિનોની અને ત્રીજી જિનાગમની છે. (૩)” હવે ૧૭૦ જિનની સ્તુતિ—

“ વરકનકશંખવિદ્રુમ-મરકતઘનસન્નિધિં વિગતમોહં ।

સપ્તતિશતં જિનાનાં, સર્વામરપૂજિતં વંદે ॥૧૪॥ ”

અર્થ-“વરકનક-શંખ-વિદ્રુમ-મરકત-ઘનસન્નિધિં”=શ્રેષ્ઠ સોનું (પીતલવર્ણ), શંખ (ધોળો વર્ણ), મરકત (નીલરત્ન-નીલમ-લીલો વર્ણ) તથા ઘન એટલે પાણીથી ભરેલાં વાદળ (કાળો વર્ણ), ‘સન્નિધિં’=એ વસ્તુઓના સમાન વર્ણવાળા, અર્થાત્, પીળા-સફેદ-રાતા-લીલા અને શ્યામ વર્ણવાળા, તથા ‘વિગતમોહં’=મોહરહિત અને ‘સર્વામરપૂજિતં’=સર્વ (ચારે નિકાયના) દેવોથી પૂજાએલા, ‘જિનાનાં સપ્તતિશતં વંદે’ એક સો ને સી-તેર શ્રીજિનેન્દ્રોને હું વાંદુ છું. (૧)”

એમ પ્રતિક્રમણનો અધિકાર પૂર્ણ કરીને, હવે મૂળ શ્લોકમાં કહેલા ‘સુરોવિશ્રામણા ચૈવ’ એ છેલ્લા પદથી કહે છે કે-પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી, અવશ્ય ગુરૂની વિશ્રામણા કરવી, તે ગૃહસ્થનો

વિશેષ ધર્મ છે. અહીં ‘શુરૂ’=ધર્મોચાર્ય અને તેઓની ‘વિશ્રામણા’=શ્રમ-થાક દૂર કરવા માટે અગર ભક્તિ નિમિત્તે ‘શરીર દબાવવું’ વગેરે, સેવા. ’ અહીં ઉપલક્ષ્યથી તેઓને સંયમ યાત્રામાં કુશલતા-સુખશાતા વગેરેની પૃચ્છા કરવી, ઇત્યાદિ પણ સમજી લેવું. જે કે સાધુઓ ઉત્સર્ગથી સેવા કરાવતા નથી, કારણ કે-દશવૈકલિકસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની ગાથા ૩ માં સંવાહણા વંતપ-હોમણા ય’ એ પાઠથી શરીર દબાવરાવવું, ઠાંત સાફ કરવા, વગેરે કાર્યો સાધુને અનાચીણું (વળર્થ) કહ્યાં છે તેા પણ અપવાદથી (સકારણ) સાધુઓદ્વારા કે તેના અભાવે તેના (શ્રદ્ધાળુ) શ્રાવક વગેરે દ્વારા પણ સેવા કરાવી શકે છે તથા શ્રમ દૂર કરવો-કરાવવો વગેરે પણ કરે છે; માટે તે વિષયમાં પરિણામની શુદ્ધિ (પૂજ્યભાવ)પૂર્વક સાધુની સેવા કરનારને કર્મનિ-જરાડપી લાભ તથા વિનય પણ થાય છે.

શુરૂવિશ્રામણા કર્યા પછી ‘શ્રાવકનાં વ્રતો તથા તેનું પાલન કરવાનો વિધિ વગેરે યાદકરવાડે, શ્રીનમસ્કાર મહામંત્રનો જાપ કરવાડે, અથવા ‘વાચના-પૃચ્છના-પરાવર્તના-અનુગ્રેક્ષા અને ધર્મ-કથા’-એ પાંચ પ્રકારનો, એમ કોઈ પણ સ્વાધ્યાય કરવો. કોઈ તેવા ખાસ કારણથી સાધુના ઉપાશ્રયે જઈ શકે નહિ તે, અથવા રાજા (મંત્રી) વગેરે કે અતિ સંપત્તિવાળો મહા વ્યવસાયી શ્રાવક, સાધુના ઉપાશ્રયે જવાના અભાવે પોતાના સ્થાને પણ પ્રતિક્રમણ અને સ્વાધ્યાય પણ કરે, કારણ કે-શાસ્ત્રમાં સ્વાધ્યાયનું મહા ફલ જણાવ્યું છે. કહ્યું છે કે-

“ વારસવિહમ્મિ વિ તવે, સન્નિતરવાહિરેકુસલદિદ્ધે ।

નવિ કિંચિ અત્થિ હોહી, સજ્ઞાયસમં તવોક્કમ્મ ॥૧૧૮॥” (દશવૈ૦નિર્વૃ૦)

ભાવાર્થ-“કુશલદિદ્ધે”=શ્રીવીતરાગદેવે કહેલા બાહ્ય અને અવ્યંતર-બાર પ્રકારના તપમાં એવો કોઈ તપ છે નહિ, થયો પણ નહિ, કે જે સ્વાધ્યાયની બરાબરી કરી શકે, અર્થાત્ સઘળા તપમાં સ્વાધ્યાય અતિ ઉપકારક તપ છે. ” વળી પણ કહ્યું છે કે-

“ સજ્ઞાણ પસત્થં, જ્ઞાણં જાણં અ સચ્ચપરમત્થં ।

સજ્ઞાણ વટ્ટંતો, સ્વળે સ્વળે જાહ વેરમં ॥૧૧॥ ” (ઉપદેશમાલા ૩૩૮)

ભાવાર્થ-“સ્વાધ્યાયથી શુભ ધ્યાન થાય છે, સત્ય પરમાર્થ તત્ત્વોને જાણી શકાય છે અને સ્વાધ્યાયમાં રહેલા જીવને ક્ષણે ક્ષણે વૈરાગ્ય થાય છે (વધે છે.) ”

શ્રાવકના દિનકૃત્યનો અધિકાર અહીં સમાપ્ત થયો. હવે રાત્રિકૃત્યો કહે છે-

મૂલ “ ગત્વા ગૃહેઽથ કાલેર્જહદ્-ગુરુસ્મૃતિપુરસ્સરમ્ ।

અલ્પનિદ્રોપાસનં ચ, પ્રાયેણાઽબ્રહ્મવર્જનમ્ ॥૬૬॥ ”

મૂલાર્થ-“ પછી ઘેર જઈને શયન કરવાના સમયે શ્રીઅરિહંત અને ગુરુના સ્મરણપૂર્વક અલ્પ નિદ્રા કરે અને પ્રાયઃ મૈથુનનો ત્યાગ કરે. ”

ટીકાનો ભાવાર્થ -‘અથ’=એમ ગુરૂના ઉપાશ્રયે સ્વાધ્યાય કર્યા ‘પછી’ ‘ગૃહે ગત્વા’=ઘેર જઈને, ‘કાલે’=રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર પૂર્ણ થયા પછી કે શરીરની સ્વસ્થતા સારી હોય તેા અર્ધરાત્રિ પસાર થયા પછી નિદ્રા સમયે, અર્થાત્ ઘેર જયા પછી પુત્ર-પુત્રી વગેરે પરિવારને ધર્મ સંભળાવે, પછી નિદ્રાનો અવસર થાય ત્યારે, ‘અલ્પનિદ્રોપાસનં’=અલ્પ નિદ્રા સેવે, એ ગૃહસ્થનો

વિશિષ્ટ ધર્મ છે-એમ સંબંધ બેડવો. કહ્યું છે કે-

“ કાઠ્ઠણ સયણવગ્ગસ્સ, ઉત્તમં ધમ્મદેસણં ।

સિજ્જાઠાણં તુ ગંતૂણં, તઓ અન્નં કરે इमं ॥૧॥ ” (શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ૨૧૪)

ભાવાર્થ-“ સ્વજનવર્ગને ઉત્તમ પ્રકારની ધર્મદેશના કરીને, શયન કરવાના સ્થાને બેઠને, પછી બીજું આ પ્રમાણે કરે. ”

અહીં ‘અદ્ય નિદ્રા કરે’ એમ કહ્યું, તેમાં ‘નિદ્રા’ એ વિશેષ્ય છે અને ‘અદ્ય’ વિશેષણ છે. તેમાં વિધાન વિશેષણનું છે, કારણ કે-જ્યારે વાક્ય વિશેષણ સહિત હોય, ત્યારે કરાતા વિધિ-નિષેધો વિશેષણને લાગુ પડે એવો ન્યાય છે. અહીં ‘નિદ્રા’ વિશેષ્ય છે, માટે તેનું વિધાન નથી. નિદ્રા તો જીવને દર્શનાવરણીયકર્મના ઉદ્યત્થી ઉપદેશ વિના પણ સ્વતાઃસિદ્ધ છે, તેના આદેશ કરવો નિર્વર્થક છે. શાસ્ત્રવચન તો જે પ્રવૃત્તિ સ્વયમેવ ન થતી હોય તેને અંગે જ સાર્થક છે. માટે અહીં નિદ્રાનું વિધાન નથી, પણ ‘અદ્ય’ એ વિધાન છે, અર્થાત્ નિદ્રા ‘અદ્ય કરવી’ એમ કહેવાનું છે. નિદ્રા કેવી રીતિએ કરવી? ‘અર્હદ્ગુરુસ્મૃતિપુરસ્સરમ્’=અરિહંતો-શ્રીતીર્થ-કર-દેવો અને ગુરુઓ-ધર્માચાર્યોના સ્મરણપૂર્વક, એટલે કે તેઓને મનમાં ધારણ કરવાપૂર્વક નિદ્રા કરવી. અહીં ‘સ્મરણપૂર્વક’ એ નિદ્રાની ક્રિયામાં વિશેષણ સમજવું અને ‘દેવ=ગુરુ’ એના ઉપ-લક્ષણથી બીજું પણ-ચાર શરણાં સ્વીકારવાં, હૃષ્ટતની ગહી કરવી, સુકૃતની અનુમોદના કરવી, સર્વ જીવોને ખમાવવા, (સાકાર) પરચક્રુણાણુ કરવું, અઠાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરવો અને પંચ પરમેષ્ઠિ શ્રીનમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરવું, વગેરે સમજી લેવું; કારણ કે-એ સઘળું કયો વિના શ્રાવકને સુવું યોગ્ય નથી. તેમાં દેવનું સ્મરણ-“ગમો વીઝરાગાણં, સઘ્વન્નૂણં, દેવિંદપૂઢ-આણં, જહઢ્ઢિયવત્થુવાર્હણં, તેલુક્કગુરુણં અઢ્ઢંતાણં મગવંતાણં, જે ઇવં આઢ્ઢક્ષંતિ ઢ્ઢત્યાદિ ॥” અર્થાત્-‘વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, ઇન્દ્રાથી પૂજાએલા, યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વને કહેનારા, ત્રણેય લોકના ગુરુ, જેઓ સંસારમાં પુનઃ અવતરવાના નથી, ભગવાંત, ઇત્યાદિ વિશેષણુ વિશિષ્ટ શ્રીઅરિહંત પર-માત્માને મારો નમસ્કાર થાઓ’ વગેરે પંચસૂત્રપૈકીના પહેલા સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્મરણ કરવું. ગુરુનું પણ “તે ગામો, નગરો અને દેશો વગેરે ધન્ય છે, કે જ્યાં મારા ધર્માચાર્યો (ધર્મગુરુઓ) વિચરે છે” વગેરે સ્મરણ કરવું અથવા દેવવન્દન તથા ગુરુવંદન વગેરે કરીને નમસ્કાર કરવા રૂપ સ્મરણ કરવું. શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય(પ્રસ્તાવ ૮-ગા. ૨૯૫)માં કહ્યું છે કે-‘સુમરિત્તા મુવળનાહે ઢ્ઢત્યાદિ.’ તેની ટીકામાં ‘સુમરિત્તા’ = ધાતુઓના અનેક અર્થો થતા હોવાથી ‘વંદન કરીને,’ ‘મુવળનાહે’=જગતપ્રભુને, અર્થાત્ ‘સ્મૃત્વા’=‘વન્દન કરીને’-એમ અર્થ કયો છે, માટે અહીં સ્મરણનો અર્થ ‘વન્દન કરીને’-એમ પણ સમજવો. ચાર શરણાં કેમ કરવાં? તે માટે કહ્યું છે કે-

“ ક્ષીણરાગાદિદોષોઘાઃ, સર્વજ્ઞા વિશ્વપૂજિતાઃ ।

યથાર્થવાદિનોઢ્ઢંતઃ, શરણ્યાઃ શરણં મમ ॥૧॥ ”

“ ધ્યાનાગ્નિદગ્ધકર્માણઃ, સર્વજ્ઞાઃ સર્વદર્શિનઃ ।

અનન્તસુસ્રવીર્યેઢ્ઢ્ઠાઃ, સિદ્ધાશ્ચ શરણં મમ ॥૨॥ ”

“ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર-યુતાઃ સ્વપરતારકાઃ ।

જગત્પૂજ્યાઃ સાધવશ્ચ, મવન્તુ શરણં મમ ॥૩॥ ”

“ સંસારદુઃખસંહર્તા, કર્તા મોક્ષસુખસ્ય ચ ।

જિનપ્રણીતધર્મશ્ચ, સદૈવ શરણં મમ ॥૪॥ ”

ભાવાર્થ—“ જેઓનો રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણો (દોષો) નો સમૂહ ક્ષય પામ્યો છે, જે સર્વજ્ઞ છે, ત્રણેય જગતના જીવોથી જે પૂજાએલા છે, યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વને જણાવનારા છે, અને શરણ કરવા યોગ્ય છે, તે શ્રીઅરિહંત ભગવંતોનું મને શરણ થાઓ ! (૧) ધ્યાનરૂપ અગ્નિથી જેઓએ કર્મોને મૂળથી બાળી નાખ્યાં છે, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે અને અનંત સુખ તથા અનંત બળ (વીર્ય) થી શોભે છે, તે શ્રીસિદ્ધભગવંતોનું મને શરણ થાઓ ! (૨) જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોથી યુક્ત, સ્વ-પરના તારક અને જગત્પૂજ્ય શ્રીસાધુભગવંતોનું મને શરણ થાઓ ! (૩) અને સંસારના દુઃખોનો નાશ કરનાર, મોક્ષસુખને પ્રગટ કરનાર એવા શ્રીજિનેશ્વર કથિત ધર્મનું મને હંમેશને માટે શરણ થાઓ ! (૪)”

એમ ચાર શરણાં સ્વીકારે. શ્રાવકને આ શરણાં સ્વીકારવાં તે મહા ગુણકારી છે. કહ્યું છે કે—

“ ચરંગો જિણધમ્મો, ન કઓ ચરંગસરણમવિ ન કયં ।

ચરંગમવચ્છેઓ, ન કઓ દા ! હારિઓ જમ્મો ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ જ્ઞાન-શીલ-તપ અને ભાવરૂપ ચતુર્વિધ ધર્મ ન કર્યો, અરિહંતાદિ ચારનું શરણ ન કર્યું તથા ચાર ગતિરૂપ ચાર અંગોવાળા સંસારનો છેદ ન કર્યો : હા ! ખેદની વાત છે કે—જન્મ હારી ગયો.” તથા—

“ જં મળવયકાપદિં, કયકારિઅણુમદ્દિં આયરિઅં ।

ધમ્મવિરુદ્ધમસુદ્ધં, સવ્વં ગરિહામિ તં પાવં ॥૨॥ ”

ભાવાર્થ—“ મન, વચન અને કાયાથી કરવા-કરાવવા અને અનુમોદવારૂપે જે કાંઈ ધર્મ-વિરુદ્ધ અશુદ્ધ (દુષ્ટ) આચર્યું હોય, તે સર્વ પાપની ગહી કડં છું.” વગેરે સુકૃતની નિંદા કરવી.” વળી—

“ અહવા સવ્વં ચિય, વીઅરાયવયણાણાસરિં જં સુકયં ।

કાલત્તણ વિ તિવિહં, અણુમોણમો તયં સવ્વં ॥૩॥ ”

ભાવાર્થ—અથવા “ત્રણેય કાળમાં મન-વચન-કાયાથી શ્રીજિનાજ્ઞાને અનુસરતું જે કાંઈ સુકૃત કર્યું હોય, તે સર્વની અનુમોદના કડં છું.” વગેરે સુકૃતને અનુમોદવું તથા—

“ સ્વામેમિ સવ્વજીવે, સવ્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વભૂણસું, વેરં મજ્જ ન કેળઈ ॥૪॥ ”

ભાવાર્થ—“ હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું, સર્વ જીવો મારા અપરાધોની ક્ષમા કરેા. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રીભાવ છે, કોઈની સાથે વૈર નથી.” ઇત્યાદિ ક્ષમાપના કરવી.

તે પછી (સાકાર) પરચક્ષુઆણુનો વિધિ કહે છે કે અધિસહિત (ગંઠિસહી)ની સાથે ચારેય પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવારૂપ ‘ચઉગ્ગિહાર’નું અને સર્વ મતોના સંક્ષેપરૂપ ‘દેશાવ-ગાશિક’નું પણ પરચક્ષુઆણુ કરવું. (તાત્પર્ય કે—નિદ્રા સમયે નિદ્રપયોગી સર્વ પાપારંભો-પરિચ્છેદ વગેરેનો ત્યાગ કરવા સાકાર પરચક્ષુઆણુ કરે.) શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં કહ્યું છે કે—

“ પાણિવહમુસાદત્તં, મેહુણદિણલાભઽણત્યદંદં ચ ।
અંગીકર્યં ચ મુતું, સઘ્વં ઉવભોગપરિભોગં ॥ ૧ ॥ ”

“ ગિહગન્ધં મુત્તૂળં, દિસિગમણં મુત્તુ મસગજ્ઞાઈ ।
વયકાણ્દિ ન કરે, ન કારવે ગંઠિસદ્દિણં ॥૨॥ ” (ગાં૩૦૦-૩૦૧)

ભાવાર્થ-“ મચ્છર, બૂ વગેરે સિવાયની હિંસા, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, તે દિવસે કરેલી કમાણી સહિત સઘળોય પરિણહ, અનર્થદંડ, નિદ્રામાં બઝરી કપડાં કે શયનાદિ સિવાયનો સર્વ ઉપભોગ-પરિભોગ અને ધરના મધ્ય (શયન)સ્થાન સિવાય સર્વ દિશામાં ગમના-મમન, એ સર્વનો મનથી ત્યાગ થવો અશક્ય હોવાથી વચન અને કાયાથી કરવા કરાવવાનો ત્યાગ અધિસહિતના પચ્ચક્ષુખાણુપૂર્વક કરે; અર્થાત્ ‘ગાંઠ ન છાડું’ ત્યાં સુધી એવા સંકેતપૂર્વક ત્યાગ કરે, વગેરે (પૃ. ૨૪૬ માં) કહ્યું છે. બાકીનાં પાપસ્થાનકોના ત્યાગ માટે કહ્યું છે કે—

“ તદ્દા કોહં ચ માણં ચ, માયં લોમં તદ્દેવ ય ।
પિજ્જં દોસં ચ વજ્જેમિ, અન્નમક્ખાણં તદ્દેવ ય ॥૩૦૨॥ ”

“ અરહરઈપેસુન્નં, પરપરિવાર્યં તદ્દેવ ય ।

માયામોસં ચ મિચ્છત્તં, પાવઠાણાણિ વજ્જિમો ॥૩૦૩॥ (શ્રાદ્ધંદિકૃ૦)

ભાવાર્થ-“ ક્રોધ-માન-માયા તથા લોભ અને રાગ-દ્વેષ તથા અભ્યાખ્યાનનો પણ ત્યાગ કરે છું, વળી અરતિ-રતિ-પૈશૂન્ય-પરપરિવાદ-માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વ, એ સર્વ પાપસ્થાન-કોનો હું ત્યાગ કરું છું. (૧-૨)” એમ સર્વ પાપસ્થાનકોને નિદ્રા પૂર્વે તજવાં. વળી—

“ જહં મે હુજ્જ પમાઓ, હમ્મસ દેહસ્સિમાઈ રયણીણ ।

આહારમુવહિદેહં, સઘ્વં તિવિહેણ વોસિરિઅં ॥૧॥ ” (સંચારાપોરિસીગાં૪)

ભાવાર્થ-“ જો મારા શરીરનો આ રાત્રિમાં પ્રમાદ થાય, (આયુષ્ય પૂર્ણ થાય) તો સર્વ પ્રકારનો આહાર, સર્વ ઉપધિ (જીવનનાં સાધનો), અને શરીર, સર્વને ત્રિવિધે વોસિરાવું છું.”

એમ શ્રીનવકારમંત્રપૂર્વક આ ગાથા ત્રણ વાર ગણીને સાકાર (સંકેત પૂર્વકનું) અનશન સ્વીકારવું, પચ્ચક્ષુખાણુ પછી શયન પહેલાં પાંચ વાર શ્રીનવકારમંત્રનું સ્મરણ કરવું અને અલગ શબ્દોમાં સુવું, કારણ કે-શ્રી વગેરેની સાથે સુઈ રહેવાથી વિષય સેવનના અનાદિકાળના સતત અભ્યાસને લીધે અને વેદોદયની ઉત્કટતાને યોગે, પુનઃ પણ વિષયવાસનાથી જીવ વિકારી બને, એમ સર્વ રીતિએ મોહને (વિષય-કષાયોને) ઉપશમાવીને તથા ધર્મ-વૈરાગ્ય વગેરે શુભ ભાવોથી જીવને ભાવિત કરીને નિદ્રા કરવી. મૂલ ગાથામાં ‘પ્રાયેણ’ છે, માટે ગૃહસ્થ હોવાથી એકાન્તે (સર્વથા) ન છાડાય તો શક્ય મૈથુન તજવું અને જાવજીવ અશક્ય હોય તેણે પણ પર્વતિથિએ વગેરે ઘણા દિવસોમાં પ્રજ્ઞાચારી રહેવું. ઉંઘમાંથી બગી જાય ત્યારે કરવાનું કહે છે કે—

મૂલ-“ નિદ્રાસયેજ્ઞનાજ્ઞાના-મશૌચાદેર્વિચિન્તનમ્ ।

હત્યાહોરાત્રિકી ચર્યા, શ્રાવકાણામુદીરિતા ॥૬૭॥ ”

મૂલાર્થ-“ નિદ્રામાંથી બગી જાય ત્યારે શ્રીઓના અંગોનું અપવિત્રપણું વગેરે વિચારવું. એ પ્રમાણે શ્રાવકોની દિન-રાત્રિની ચર્યા (કરણી) કહી.”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“ નિદ્રામાંથી રાત્રિ વધુ બાકી હોય તેવા વખતે જાગી જવાય, તો અનાદિ સંસારમાં કરેલા (વિષયસેવનના) અભ્યાસના રસથી ઉછળતા દુર્જય કામના વિકારને છૂટવા સ્ત્રીનાં અંગોની અપવિત્રતાનું વિશેષ પ્રકારે ચિંતવન કરવું; અને મૂળ ગાથામાં કહેલા ‘આદિ’ શબ્દથી શ્રીજમ્ભૂસ્વામિજી, શ્રીસ્થુલભદ્રજી આદિ મહર્ષિઓ, (શ્રીવિજયશ્રેષ્ઠિ આદિ) સુશ્રાવકો અને (શ્રીમતીચંદનબાલા વગેરે) શ્રાવિકાઓ, વગેરેનાં દુષ્પાદ્ય શીલપાલનની સુગંધથી સુવાસિત બનેલાં પવિત્ર ચરિત્રોને વિચારવાં; ઉપરાન્ત કષાયોનો વિજય કરવાના ઉપાયોનું અને સંસારસ્થિતિની અતિ દુષ્ટતાનું ધ્યાન કરવું તથા ધર્મ મનોરથો ચિંતવવા; ઇત્યાદિ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે—એમ સંખંધ જોડવો. સ્ત્રી શરીરની અપવિત્રતા માટે વિચારવું કે—

“ મંસં ઇમં મુત્તપુરીસમીસં, સિંહાણ ચેલાણ ચ નિજ્જરંતં ।

एअं अणिसं किमिआण वासं, पासं नराणं मइवाहिराणं ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ—“(સ્ત્રીનું) આ શરીર માંસ રૂપ છે, આ મળ મૂત્રથી ભરેલું છે, શ્લેષ્મ અને કફ-થુંક વગેરે અશુચિનું ઝરણું છે, કૃમિયા વગેરે અનેક જીવોનું ઘર છે, ક્ષણવિનશ્વર (નાશવંત) છે, વસ્તુતઃ બુદ્ધિરહિત પુરૂષોને કસાવવા માટેનો કાંસો (બળ) છે.” વગેરે વિચારવું.

શ્રીજમ્ભૂસ્વામિજી, શ્રીસ્થુલભદ્રજી આદિ મહા મુનિઓનાં ચરિત્રો તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

કષાયોનાં છૂટવાનો ઉપાય—કષાયોનાં જય તે તે દૂષણોના પ્રતિપક્ષને સેવાથી થાય છે. જેમ કે-૧-ક્રોધનો ક્ષમાથી, ૨-માનનો નિરભિમાનતાથી (લઘુતાથી), ૩-માયાનો ઋણુતાથી (સરલતાથી), ૪-લોભનો સંતોષથી, ૫-રાગનો વૈરાગ્યથી, ૬-દ્વેષનો મિત્રતાથી, ૭-મોહ(મૂઢતા)-નો વિવેકથી, ૮-કામવિકારનો સ્ત્રીના શરીરની અપવિત્રતાનો વિચાર કરવાથી, ૯-મત્સરનો બીજાની સંપત્તિમાં વધારો જોઈને પણ કલેશ નહિ કરવાથી ૧૦-વિષયોનો (પાંચેય ઇન્દ્રિયો તથા મનના) સંયમથી, ૧૧-મન, વચન અને કાયાના અશુભ યોગોનો ત્રણ ગુપ્તિથી, ૧૨-પ્રમાદનો અપ્રમાદથી અને ૧૩-અવિરતિનો વિરતિથી; એમ પ્રતિપક્ષ આચરણથી તે તે દોષો સહેલાઈથી છૂટાય છે.

સંસારસ્થિતિની દુષ્ટતા—આનો વિચાર ચારેય ગતિઓમાં પ્રાયઃ અનુભવેલાં અતિ દુઃખોના ચિંતનથી કરવો. તેમાં નારકોનું અને તિર્યંચોનું મહા દુઃખ તો પ્રગટ જ છે. કહ્યું છે કે—

“ અચ્છિનિમીલણમિત્તં, ગતિયં સુદં દુઃખમેવ અણુવદં ।

नरप नेरइआणं, अहोनिंसं पञ्चमाणणं ॥ ૧ ॥ ”

“ જં નરપ નેરઇઆ, દુઃખં પાવંતિ ગોયમા ! તિવલં ।

તં પુણ નિગોઅમજ્જે, અણંતગુણિઅં મુખેઅવં ॥ ૨ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ નરકોમાં રાત્રિ-દિવસ દુઃખોથી સળગી રહેલા (ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા) નારકોને સતત દુઃખ જ છે, આંખના પલકારા જેટલો સમય પણ ત્યાં સુખ નથી. (૧) હે ગોતમ ! નરકમાં નારકો જે આકરાં દુઃખો ભોગવે છે, તેથી પણ અનંતગુણું દુઃખ નિગોદમાં સમજવું. (૨) ”

મનુષ્યભવમાં પણ જીવોને ગર્ભાવાસનું, જન્મનું, વૃદ્ધાવસ્થાનું, મરણનું તથા ‘અનેક જાતિની માનસિક ચિંતા-શરીરના રોગો-દરિદ્રતા’ વગેરે ઉપદ્રવોનું દુઃખ જ છે. દેવપણામાં પણ ત્યાંથી વ્યવહારનું, દાસપણાનું, પરાભવનું, ઇર્ષ્યાનું, વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો છે. કહ્યું છે કે—

- “ સુર્દિહિં અગ્નિવર્ણાદિ, સંભિષ્ણસ્સ નિરંતરં ।
જારિસં ગોયમા ! દુઃખં, ગન્ધમે અદ્વગુણં તઓ ॥૧૧॥ ”
- “ ગન્ધાઓ નીહરંતસ્સ, જોળીજંતનિપીલણે ।
સયસાહસ્સિઅં દુઃખં, કોડાકોડોગુણં પિ વા ॥૧૨॥ ”
- “ ચારગનિરોદ્ધવહંધ-રોગધનહરણમરણવસણાઈ ।
મણસંતાવો અજસો, વિગોવળયા ય માણુસ્સે ॥૧૩॥ ”
- “ ચિંતાસંતાવેહિ અ, દારિદ્રરૂઆદિ દુષ્પઉત્તાદિ ।
લદ્ધુણવિ માણુસ્સં, મરંતિ કેઈ સુનિવ્વિષ્ણા ॥૧૪॥ ”
- “ ફેસાવિસાયમયકોહ-માયલોહેદિ એવમાઈદિ ।
દેવા ત્રિ સમભિભૂઆ, તેસિં કત્તો સુહં નામ ॥૧૫॥ ”

ભાવાર્થ-“ (ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવ કહે છે કે-) ‘હે ગૌતમ ! તપાવેલાં અગ્નિસમાન સોયો એકો સાથે આખા શરીરમાં ભેંકવાથી જે દુઃખ થાય, તેથી આઠગુણું દુઃખ ગર્ભાવાસમાં (૧) ગર્ભ-માંથી નીકળતાં માતાની યોનિ રૂપ યંત્રમાં પીલાતાં ગર્ભાવાસથી લાખગણું કે કોડાકોડગુણું દુઃખ, (૨) જન્મ પછી પણ જેલમાં પૂરાવું, લાઠી વગેરેના પ્રહારો સહવા, બંધનોથી બંધાવું, રોગોથવા, ચોરી વગેરેથી ધનનું હરણ થવું, અંતે મરણની વ્યથા ભોગવવી, ઉપરાંત મનના સંતાપનું, અપયશનું, વગોવણાનું (અપમાજનાનું) વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો મનુષ્ય પણ ભોગવે છે. (૩) કેટલાક મનુષ્યો તેા ચિંતાથી, સંતાપથી, ટાળ ન શકાય તેવી દરિદ્રતાથી, કે ન મટે તેવા રોગોથી અત્યંત કંટાળીને આપઘાત પણ કરે છે. (૪) દેવો પણ ‘ધૃત્યો-વિષાદ-મદ-ક્રોધ-માયા-લોભ’ વગેરેથી અતિ દુઃખી હોય છે, તેઓને પણ કયાં સુખ છે ? (૫) ” વગેરે ચાર ગતિરૂપ સંસારની વિષમતાનું ધ્યાન કરવું.

ધર્મ મનોરથોની ભાવના-ધર્મના મનોરથો માટે ભાવના ભાવવી કે-

- “ સાવયવરંમિ વર દુજ્જ, વેહઓ નાણદંસણસમેઓ ।
મિચ્છત્તમોહિઅમદ્દે, મા રાયા ચક્કવટ્ટી વિ ॥૧૧॥ ”
- “ કહઆ સંવિગ્ગાળં, ગીયત્થાણં ગુરુણ પયમૂલે ।
સયણાઇસંગરહિઓ, પવજ્જં સંપવજ્જિસ્સં ॥૧૨॥ ”
- “ મયમેરવનિક્કંપો, સુસાણમાઇસુ વિહિઅઉસ્સગ્ગો ।
તવતણુઅંગો કહઆ, ઉત્તમચરિઅં ચરિસ્સામિ ॥૧૩॥ ”

આદિ.

ભાવાર્થ-“ જ્ઞાનદર્શન વગેરે ગુણવાળો હું આવકના ઘરમાં દાસ થાઉં તે સાહે, પણ મિથ્યાત્વથી મૂઢ મતિવાળો હું રાજા કે ચક્રવર્તી પણ ન થાઉં ! (૧) તથા સ્વજનના સંબંધને છોડીને હું સંવિગ્ન અને ગીતાર્થ શુદ્ધના ચરણકમળમાં ક્યારે દીક્ષા અંગીકાર કરીશ ? (૨) સાધુ થયેલો હું તપથી શરીરને સૂકવીને, ભય-ભેરવના પ્રસંગોમાં પણ નિડર બનીને સ્મશાન વગેરેમાં કાઉંસ્સગ્ગ કરવા રૂપ ઉત્તમ ચારિત્રને હું ક્યારે પાળીશ ? (૩) ” ઇત્યાદિ.

આવકોને યોગ્ય દિન-રાત્રિની કરણીરૂપ આ સમજો ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ સમજવો.

। અર્હે ।

શ્રી ધર્મસંગ્રહનો સવિસ્તર ગૂર્જરાનુવાદ-ભાગ ૧ લો-(વિભાગ ૨ નો પ્રકરણ ચોથું-શ્રાવકનાં પર્વાદિનાં કર્તવ્યો)

અહીં સુધી શ્રાવકનાં દૈનિક કર્તવ્યોને 'ગૃહસ્થે પોતાના ધર્મ' તરીકે આચરવાં જોઈએ' એમ વિસ્તારથી કહીને, શ્રાવકનાં 'પર્વદિવસો' વગેરેમાં કરવા યોગ્ય કર્તવ્યો, જેનું ઘણું વર્ણન અગાઉ કહેવાઈ ગયું, તેને અહીં સ્પષ્ટ જણાવવા જુદાં કહે છે-

મૂલ " एवं पर्वसु सर्वेषु, चतुर्मास्यां च हायने ।

जन्मन्यपि यथाशक्ति, स्वस्वसत्कर्मणां कृतिः ॥६८॥ "

મૂલાર્થ-"એ દિનકર્તવ્યની જેમ સર્વ પર્વદિવસોમાં, ચોમાસીમાં; વર્ષમાં તથા આખા જન્મમાં પણ કરવા યોગ્ય સ્વસ્વ સત્કાર્યો શક્તિ અનુસારે કરવાં."

ટીકાનો ભાવાર્થ-"પર્વ"=પાછળ જણાવ્યું તેમ, 'સર્વેષુ'=અમુક એક-એ નહિ પણ સંઘર્ષાય, 'ચતુર્માસી' આદિ પર્વોમાં, 'ચતુર્માસ્યાં'=આર આર મહિનાની ચોમાસીમાં, 'હાયને'=આખા વર્ષમાં તથા 'જન્મન્યપિ'=આખા જન્મ(ભવ)માં પણ 'યથાશક્તિ'='પોતાના ચિત્ત-વિત્તના સામર્થ્ય' (અર્થાત્ ભાવ અને સંપત્તિ આદિ સામગ્રી)ના અનુસારે 'સ્વસ્વસત્કર્મણાં'=પર્વમાં પર્વકાર્યો, ચોમાસીમાં ચોમાસી કર્તવ્યો, વર્ષમાં વાર્ષિક કૃત્યો અને જન્મમાં ભવને અંગે કરવા યોગ્ય, 'સત્'='સુદર અર્થાત્ ધર્મનાં કાર્યોને, 'કૃતિઃ'=કરવાં, તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે; એમ પૂર્વની સાથે વાક્યનો સંબંધ મેળવવો. અહીં જેમ દિન કૃત્યો દરરોજ કરવાનાં છે તેમ પર્વકૃત્યો વગેરે પણ તે તે પર્વ આદિમાં કરવાનાં સમજવાં. તેમાં પર્વો (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યાં છે કે-

" अह्मि चउहसि पुणिमा य तहामावसा हवइ पव्वं ।

मासंमि पव्वउक्कं, तिस्सि अ पव्वाइ पक्खंमि ॥१॥ "

ભાવાર્થ-"(એ) અહ્મી, (એ) ચતુર્દશી તથા પૂર્ણિમા અને અમાવાસી-એમ પર્વ-દિવસો એક મહિનામાં છ અને એક પક્ષમાં ત્રણ આવે છે."

વળી 'આહસહસપુણિમાસીસુ'='ચતુર્દશી, અહ્મી, અમાવાસી અને પૂર્ણિમામાં,' એ સૂત્રપાઠથી મૂલ આગમમાં પણ એ છ પર્વો કહેલાં છે. શ્રીમહાનિશીથ સૂત્રમાં તો જ્ઞાનપંચમીને

૧. શક્તિ ઉપરાંત કરવાથી ભવિષ્યમાં ધર્મકાર્યોની શક્તિને બદલે હાનિ થાય-અટકી જવાય, ન્યૂન કરવાથી પુણ્યથી પાપ થયેલી સામગ્રી નિષ્ફલ થાય અથવા તેનો દુરુપયોગ થવાથી ઊંચતું તુકથાન થાય, આટે શ્રીજીનશાસનમાં સર્વ વિષયમાં સ્વશક્તિ અનુસાર ઉદ્ભવ કરવા જણાવ્યું છે. તેમાં પણ ઉપકારી-ઝોતું ખાસ લક્ષ્યમિત્તુ ઇવોનો વિકાસ સધાય તે જ છે. એથી જ કોઈ કોઈ પ્રસંગે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને પુરુષ આદિ નિમિત્તોને પામીને ભાવિ હિતના ઉદ્દેશથી શક્તિ કરતાં અધિક કરવાની પ્રેરણા પણ હોય છે, પરંતુ શક્તિ કરતાં ન્યૂન કરવાનું કે શક્તિને ગોપવવાનું તો હિતાવહ નથી જ,

પણ પર્વકૃત્યે જણાવી છે. ત્યાં કહ્યું છે કે-‘અઢમી ચડહસીસું નાજપંચમીસુ ડવવાસં ન કરેદ પચ્છિત્ત’=‘અષ્ટમી, ચતુર્દશી તથા જ્ઞાનપંચમીમાં ઉપવાસ ન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવે.’ અન્ય ધર્મોમાં (શ્રાદ્ધવિધિમાં) તો કહ્યું છે કે-

“ સીઆ પંચમિ અઢમિ, ઇગારસિ ચડહસી પળ તિહીડ ।

ઇઆઓ સુઅતિહીઓ, મોયમગળહારિણા મળિઆ ॥૧॥ ”

“ સીઆ દુવિહે ધમ્મે, પચ્ચમી નાળેસુ અઢકમ્મે અ (મી કમ્મે) ।

ઇગારસિ અંગાળં, ચડહસી ચડદપુવ્વાળં ॥૨॥ ” (પ્ર૦ ૩, ગા ૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ દ્વિતીયા, પંચમી, અષ્ટમી, એકાદશી અને ચતુર્દશી-એ પાંચ (પર્વ) તિથિ-ઓને શ્રીગૌતમ ગણધરે શ્રુતતિથિઓ કહી છે (૧). (તેમાં) દ્વિતીયા (નિશ્ચિય અને વ્યવહાર અથવા શ્રુત અને ચારિત્ર, અગર શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ-એમ અનેક રીતિએ) એ પ્રકારના ધર્મની અને પંચમી મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ જ્ઞાનની આરાધના માટે, અષ્ટમી આઠ કમોના ક્ષય માટે, એકાદશી અગીઆર અંગોરુપ શ્રુતની તથા ચતુર્દશી ચૌદ પૂર્વોની આરાધના માટે જાણવી (૨). ”

એ પાંચમાં પૂર્ણિમા અથવા અમાવાસી મેળવતાં દરેક પક્ષમાં ઉન્નુકૃત્યો છ પર્વો આવે.

પર્વદિનનાં કૃત્યો-એ પર્વોમાં પોષધ (ખુખ્ય) કર્ત્તવ્ય છે. તે દરેક પર્વમાં ન કરી શકાય, તો પણ અષ્ટમી વગેરેમાં અવશ્ય કરવો. આગમમાં (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યું છે કે-

“ સઘ્વેસુ કાલપઘ્વેસુ, પસત્યો જિળમઇ હવહ જોગો ।

અઢમિચડહસીસુ અ, નિયમેળ હવિજ્જ પોસહિઓ ॥૧॥ ” (પ્ર૦ ૩, ગા ૦૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ જિનમતમાં સર્વ કાળપર્વોમાં પ્રથમત યોગ (મન-વચન-કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ રૂપ ધર્મ) સેવવાનો છે, છતાં અષ્ટમી-ચતુર્દશીએ તો નિયમા પોષધ કરવો જ જોઈએ. ”

તથાપિ ‘યથાશક્તિ’ કહેલું હોવાથી અષ્ટમી વગેરેમાં પણ પોષધ કરવા શક્તિમાન ન હોય તેઓએ તે દિવસોમાં ઉભયકાળ પ્રતિક્રમણ, અને તેટલું વધારે સામાયિક અને ઘણા સંક્ષેપવાળું (અને તેટલી ઓછી છૂટવાળું) દેશાવગાથિક વ્રત, વગેરે ધર્મકાર્યો તો કરવાં જોઈએ. (પાપનો આરંભ ઘટાડવો જોઈએ.) પોષધનો વિધિ (પૃ. ૨૫૬માં) કહી આવ્યા છીએ.

તથા પર્વદિવસોમાં સ્નાન કરવું, માથા વગેરેમાંથી જીભો વગેરે શોધવી, માથું શુંથવું, વસ્ત્ર વગેરે ધોવાં-રંગવાં, ગાડાં, હળ વગેરે ચલાવવાં, મુંડા બાંધવા (અનાજ ભરવાના કે વન-સ્પતિ વગેરેના કોઠાર બાંધવા), યત્રો (ઘાણી-રેંટ વગેરે) ચલાવવાં, ફળવું, ખાંડવું, વાટવું તથા પત્રો-પુષ્પો ફેળો વગેરે ચૂંટવાં, સચિત્ત પદાર્થો તથા ખડી-રમચી વગેરેને ચૂરવાં, વાવેલાં અનાજ લણવાં-કાપવાં, ભૂમિ-ભીંતો વગેરેને લીંપણ કરવું, માટી વગેરે ખોદવી, કાંતવું (પીંજવું), ઘર વગેરે બનાવવાં (મુતાર-કડીયા વગેરેનાં કામ કરાવવાં કે ચાલુ રાખવાં), સચિત્ત વસ્તુનું લોજન કરવું, વગેરે સર્વ પ્રકારનાં વાપકાર્યોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

રોજના ચાલુ તપ કરતાં પર્વદિવસે તપમાં વધારો કરવો, સનાત્રપૂજા, ચૈત્ય પરિપાટી, સર્વે મુનિરાજોને વન્દન, સુપાત્રદાન અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન વગેરે ધર્મકાર્યો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, તથા દરરોજ કરતા હોય તે પણ પર્વદિવસોમાં વિશેષ કરવાં જોઈએ. (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યું છે કે-

“ જહ સન્વેસુ દિણેસું, પાલહ કિરિં તઓ હવહ લહું ।

જં પુણ તહા ન સક્કહ, તહ વિ હુ પાલિજ પન્વદિણં ॥૧॥ ” (ગા૦ ૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ—“જે સર્વ દિવસોમાં (ધર્મ) ક્રિયાનું પાલન કરે તે ઉત્તમ છે, પરંતુ ન કરી શકે તે પણ પર્વદિવસને તે અવશ્ય પાલન કરજો જ.”

તથા—“ નાહણચીવરધોઅણ-મત્થયગુંથણ(મ)બંધચેરં ચ ।

સંહણપીસણલિપ્પણ, વજ્જેઅન્વાઈ પન્વદિણે ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“સ્નાન કરવું, વસ્ત્ર ધોવાં, માંથું ગુંથવું, મૈથુન સેવવું અને ખાંડવું-દળવું-લીપવું, વગેરે કાર્યોનો પર્વદિવસે ત્યાગ કરવો જોઈએ.”

આગમમાં પણ ‘પર્વદિનના પાલનથી શુભઆયુષ્યનો ખંધ’ વગેરે મહા ફલ આપાવ્યું છે. કહ્યું છે કે—“અયવં ! વીઅપમુહાસુ પંચસુ તિહીસુ વિહિં અં ધમ્માણુદ્ધાણં કિં ફલં હોઈ ? ગોયમા ! વહુ-ફલં હોઈ, જમ્હા પઆસુ તિહીસુ જીવો પરમવાડઅં સમગ્ગિજણઈ, તમ્હા તવોવહાણાઈ ધમ્માણુદ્ધાણં કાયવ્યં, જમ્હા સુદ્ધાડઅં સમગ્ગિજણઈ ” इति । અર્થાત્-અશ્વ—“હે ભગવન્ ! દ્વિતીયા વગેરે પાંચ પર્વતિથિઓમાં કરેલાં ધર્મ-અનુષ્ઠાનોનું શું ફળ મળે ?” ઉત્તર—“હે ગોતમ ! ઘણું ફળ મળે, કારણ કે—એ તિથિઓમાં જીવ આગામી ભવનું આયુષ્ય ખાંધે છે, માટે પર્વ દિવસોમાં તપ-ઉપ-ધાન વગેરે ધર્મ-અનુષ્ઠાનો કરવાં, કે જેથી શુભ આયુષ્યનો ખંધ થાય. ઇત્યાદિ.”

આસો અને ચૈત્ર માસની શાશ્વતી બે, ચોમાસીની ત્રણ અને પર્યુષણની એક-એમ કુલ છ અઠ્ઠાહીઓના દિવસો, ત્રણ ચોમાસીના ત્રણ દિવસો અને સંવચ્છરીનો એક દિવસ, વગેરે ઉપ-રાન્ત શ્રીજિનેશ્વરોનાં ચ્યવન, જન્મ આદિ પાંચ કલ્યાણકોના દિવસો પણ પર્વો બાણવાં. એ સર્વ પર્વદિવસોમાં ઉપરનાં ધર્મકાર્યો વિશેષ કરવાં (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યું છે કે—

“ સંવચ્છરચાઉમ્માસિપ્પસુ, અઢ્ઠાહિઆસુ અ તિહીસું ।

સન્વાયરેણ લમ્મઈ, જિણવરપૂઆતવગુણેસું ॥૧॥ ” (ગા૦ ૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ—“સાંવત્સરિક (પર્યુષણની) અને ચોમાસીની (વગેરે) અઠ્ઠાહીઓમાં તથા દરેક પર્વતિથિઓમાં સર્વ પ્રયત્નપૂર્વક (અને તેટલું વધારે) શ્રીજિનેશ્વરોની પૂજા, તપ તથા પ્રદક્ષિણ વગેરે ગુણોની શુભ સાધનામાં લાગી જવું.”

તેમાં પણ ચૈત્ર અને આસોની બે અઠ્ઠાહીઓ શાશ્વતી છે; તે દિવસોમાં વૈમાનિક દેવો પણ શ્રીનંદીશ્વરદ્વીપ વગેરે તીર્થોમાં અષ્ટાહ્નિકાદિ ઓચ્છવો કરે છે. કહ્યું છે કે—

“ દો સાસયજત્તાઓ, તત્થેગા હોઈ ચિત્તમાસંમી ।

અઢ્ઠાહિઆદિમહિમા, વીઆ પુણ અસિસે માસે ॥૧॥ ”

“ એઆઓ દોવિ સાસય-જત્તાઓ કરંતિ સન્વદેવાવિ ।

નંદીસરંમિ સ્વયરા, અહવા નિઅપ્પસુ ઠાણેસુ ॥૨॥ ”

“ તહ ચડમાસિઅતિઅગં, પજોસવ્વણા ય તહય ઇઅ હલ્લં ।

જિણજમ્મદિક્કલ-નિન્વાણાઈસુ અસાસઈઆ ॥૩॥ ” (ઉચ્ચાર્ય-વૃત્તિ)

ભાવાર્થ-“જે અષ્ટાદ્વનિકા યાત્રાઓ-તેમાં એક અષ્ટાદ્વનિક મહોત્સવ ચૈત્રમાં અને બીજો આસોમાં થાય છે, એ બન્ને શાશ્વતી યાત્રાઓ છે, સઘનાય દેવો અને વિદ્યાધરો તે અઠ્ઠાદીઓ નંદીશ્વરદ્વીપમાં અથવા પોતપોતાના સ્થાને કરે (ઉજવે) છે. ઉપરાન્ત ચોમાસીની ત્રણ અને પચુષણની એક એમ કુલ અઠ્ઠાદીઓ છ છે, તેમાં એ ચાર અને શ્રીજિનેશ્વરના જન્મ-દીક્ષા-કેવલ-નિર્વાણ વગેરે કદયાણકોની બધી અઠ્ઠાદીઓ અશાશ્વતી છે.”

છવાલિગમમાં તો કહ્યું છે કે-“તત્ત્વ જં બદ્ધે મયજનવદ્વાનમંતરજોહસલ્લેખાણિયા દેવા તિહિં ચઝમાસિપદિ પજ્જોસલ્લણા અઠ્ઠાદિઆઓ મહામહેમાઓ કરિતિ ॥” અર્થાત્-“ત્યાં (નંદી-શ્વરદ્વીપમાં) ઘણા ભવનપતિ-વાણવ્યંતર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો ત્રણ ચોમાસીઓમાં અને પચુષણમાં આઠ દિવસના મોટા મહોત્સવો કરે છે.”

તિથિનિર્ણય-સવારે પ્રત્યાખ્યાન કરતાં (સૂર્યોદય સમયે) ભોગવાતી તિથિને પ્રમાણ કરવી, લોકમાં પણ સૂર્યોદયને અનુસારે દિવસ (રાત્રિ) વગેરેનો વ્યવહાર થાય છે. કહ્યું પણ છે કે-

“ચાઝમ્માસિઅવરિસે, પવિલ્લપ્પંચદ્દમીસુ નાયન્વા ।

તાઓ તિહીઓ જાસિ, ઉદેહ સૂરો ન અણ્ણાઝ ॥૧॥”

“પૂઆપચ્ચક્કલાણં, પહિક્કમણં તહય નિયમગહણં ચ ।

જીણ ઉદેહ સૂરો, તીહ તિહીણ ઝ કાયન્વં ॥૨॥”

“ઉદયંમિ જા તિહી, સા પમાણમિઅરીહ કીરમાણીણ ।

આણામંમણવત્થા, મિચ્છત્તવિરાહણં પાવે ॥૩॥” (શ્રાવિંગ્ગ ૦૨, ગા ૧૧ નીટીકા)

ભાવાર્થ-“આતુર્માસિકમાં, વાર્ષિકમાં, પાક્ષિકમાં, પંચમીમાં તથા અષ્ટમીમાં તે તિથિઓ પ્રમાણ કરવી, કે જ્યારે તે તે તિથિમાં સૂર્યોદય હોય. તે સિવાયની તિથિઓ (તે વારમાં હોય તે) પ્રમાણભૂત નથી. (અર્થાત્-સૂર્યોદય વખતે જે તિથિનો ભોગવટો ચાલુ હોય તે તિથિ તે દિવસે ગણવી.) (૧). વળી પૂજા-પચ્ચક્કલાણ-પ્રતિક્રમણ અને નિયમ (અભિચક્કાદિ વગેરે તે તે પર્વનાં કાર્યો) જે દિવસે તે (પર્વ) તિથિનો સૂર્યોદય હોય તે દિવસે કરવાં (૨). સૂર્યોદય વખતે જે તિથિ હોય તેને જ તે દિવસે પ્રમાણ રાખવી, (કારણ કે-તે દિવસે) તે સિવાયની બીજી તિથિ માનવાથી ૧-આજ્ઞાભંગ, ૨-અનવસ્થા, ૩-મિથ્યાત્વ અને ૪-વિરાધના, એમ ચાર દોષો થાય છે (૩).” પારાશરસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે-

“આદિત્યોદયવેલાયાં, યા સ્તોકાપિ તિથિર્ભવેત્ ।

સા સમ્પૂર્ણેતિ મન્તવ્યા, પ્રભૂતા નોદયં વિના ॥

(શ્રાવિંગ્ગ ૦૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ-“સૂર્યોદય વેળાએ જે તિથિ થોડી પણ (ભોગવાતી-ચાલુ) હોય તે તિથિ જ (તે દિવસે) સમ્પૂર્ણ માનવી, પણ સૂર્યોદય વિનાની (સૂર્યોદય વેળાએ ભોગવટો ન હોય તે) લાંબી (આખા દિવસ-રાત્રિ સુધીની) હોય તો પણ ન માનવી.”

(ઉત્સર્ગથી ઔદયિકતિથિને અંગે આ નિયમ કહ્યો, પરંતુ પંચાંગના હિસાબે કય કય વૃદ્ધિ આવે ત્યારે શું કરવું? તે માટે) પૂ. વાયકપ્રવર શ્રીમદ્દુભાસ્વાતિશ મહારાજનું કથન

(વૃદ્ધ પરંપરાએ) આ પ્રમાણે સંભળાય છે-

“ ક્ષયે^૨ પૂર્વા તિથિઃ કાર્યા, વૃદ્ધી^૩ કાર્યા તથોત્તરા ।

શ્રીવીરજ્ઞાનનિર્વાણં (મોક્ષકલ્યાણમ્), કાર્યલોકાનુગૈરિહ ॥૧૧॥ ”

(શ્રાદ્ધવિંગા ૧૧ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ ક્ષય હોય ત્યારે તેની આરાધના પૂર્વની તિથિમાં અને વૃદ્ધિ હોય ત્યારે (પહેલી છોડીને) ઉત્તરા એટલે બીજી તિથિમાં કરવી, અને શ્રીવીર પ્રભુનું જ્ઞાન અને નિર્વાણ (મોક્ષ-કલ્યાણક) લોકોને અનુસરીને કરવું, અર્થાત્ લોકોમાં જે દિવસે દીવાલી પર્વ હોય તે દિવસે કરવું. (૧) ”

એ રીતિએ પર્વતિથિઓ વગેરેના દિવસોને પોષધ વગેરે (તે તે દિવસે કરવા યોગ્ય) ધર્મકાર્યો દ્વારા આરાધવા. એ પ્રમાણે પર્વકૃત્ય કહ્યું.

૨. અહીં તિથિની ક્ષય-વૃદ્ધિ એ રીતિએ થાય છે કે-જે એક વારમાં એ તિથિઓની સમાપ્તિ થતી હોય તે વારે તેમાંની બીજી તિથિ કોઇ વારના સૂર્યોદયમાં આવી શકતી ન હોવાથી તેને ક્ષીણતિથિ અને જે એક તિથિનો ભોગવટો ત્રણ વારને સ્પર્શતો હોવાથી ભાગલાગટ એ દિવસના સૂર્યોદયમાં આવે તેને વૃદ્ધિતિથિ કહેવાય છે. ત્રણ કાળથી જૈન ગણિતના ટિપ્પણના અભાવે જૈનેતર ટિપ્પણ માનવાનું પૂર્વાચાર્યોથી ચાલુ છે અને તે ટિપ્પણ અનુસાર અનિયમિત-કોઇ પણ તિથિનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ આવી શકે છે. આવા પ્રસંગે આરાધના માટે શું કરવું ? તે માટેનો પૂ. શ્રીઉમાસ્વામિ મહારાજનો આ અપવાદ-નિયમ અનેક જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે અને તદનુસાર પર્વતિથિનું આરાધન કરવામાં આવે છે.

૩. અહીં શ્રાદ્ધવિધિ, તત્ત્વતરંગિણી આદિ ગ્રંથોમાં ‘ગ્રાહ્યા’ એવો પાઠાંતર છે.

૪. શ્રી ગૌતમસ્વામીજીના કેવલજ્ઞાનનો સંબંધ પ્રભુના નિર્વાણ સાથે હોવાથી, તેની પણ આરાધના તે જ રાત્રિના અંતે-પ્રભાતે કરવાનો વ્યવહાર છે.

। इति पर्वकृत्यं समाप्तं ।

શ્રાવકનાં ચોમાસી કર્તવ્યો

હવે ચાતુર્માસિક કર્તવ્યો કહે છે. તેમાં જેણે જે વ્રતો લીધેલાં હોય, તેણે તે તે વ્રતોમાં રાખેલી છટો પૈકી જે છટો તે તે ચોમાસીમાં નિરૂપયોગી હોય તેનો પણ ત્યાગ કરીને સંજોગ કરવો, વ્રત લીધાં ન હોય તેણે નિષ્કારણ થતા અવિરતિજન્ય પાપારંભ (કર્મભંધ)થી અચળ દરેક ચોમાસીએ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તથા નિયમો કરવા. તેમાં વર્ષા (અષાઢ) ચોમાસીમાં તો (પૃ. ૧૪૧ માં) સમ્યક્ત્વ અધિકારમાં નિત્ય નિયમો કહી ગયા તેમાં વૃદ્ધિ કરવી. જેમ કે-એ અથવા ત્રણ વાર અષ્ટપ્રકારી વગેરે જિનપૂજા કરવી, શ્રીજિનમંદિરમાં સંપૂર્ણ (બુદ્ધત્વ) દેવવંદન કરવું, સર્વ બિંબોની દરેરાજ પૂજા કરવી, અથવા (ન બને તો દર્શન) વનંદન કરવું, સ્નાત્રમહોત્સવ-મોટી પૂજા-પ્રભાવના વગેરે કરવું, ગુરૂને મોટું (દ્વાદશાવર્ત) વંદન કરવું, 'ગુરૂની અંગપૂજા-પ્રભાવના-સ્વસ્તિક (મહુંલી કરવી)' વગેરે (જ્ઞાનીની ભક્તિ) કરવાપૂર્વક વ્યાખ્યાન સાંભળવું, ગુરૂની શારીરિક (પગ-માથું ઢાળવું) વગેરે ભક્તિ કરવી, તપું તપું જ્ઞાન ભણવું-વાંચવું વગેરે અનેક પ્રકારે સ્વાધ્યાય કરવો, પાણી પ્રાસુક (ઉકાળેલું) પીવું, સચિત્ત વસ્તુનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, અને તેમ ન થઈ શકે તો નિરૂપયોગી સચિત્ત ચીજો ખાવા-પીવાનો ત્યાગ કરવો.

તથા ઘર-હાટ કે તે તે મકાનોની બીંતો-થાંભા-ખાટલા (પલંગાદિ)-પાટ-ખાટલા-પાટલી-સીકાં (ઉંચે વસ્તુ મૂકવાનાં સાધનો), ઘી-તેલ કે પાણી વગેરેનાં ભાજનો, ઇંધણાં (કોલસા-છાણાં વગેરે) તથા અનાજ વગેરે, એ સર્વ ચીજોમાં પનક (નિગોદ-લીલ-કૂમ કે ઇંધણ-ધનેરીયાં) વગેરે જીવો ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે જેની જેમ રક્ષા થાય તેમ મકાન વગેરેને પહેલાંથી જ ગુનો વગેરે લગાવવો, અનાજ વગેરેમાં રાખ વગેરે ભેળવવું, તે તે ચીજોને લાગેલા મેલ સાફ કરવા, તપાવવા યોગ્ય વસ્તુને તડકે તપાવવી (જ્યાં ભેજ કે હવા લાગે ત્યાં ન મૂકવી), ઠંડા સ્થાનમાં રાખવા જેવો (અનાજ વગેરે) વસ્તુઓને ઠંડા સ્થાનમાં મૂકવી, વગેરે જયણાં કરવી. તથા પાણી દિવસમાં એ અથવા ત્રણ વાર ગાળવું, ઘી-તેલ-ગોળ-છાશ-પાણી વગેરેમાં ભાજનો સારી રીતિએ ઢાંકવાં, અરમ ઓસામણ (તથા સ્નાનવું મેલું પાણી) વગેરે લીલ-કૂમ વગેરે જીવો જ્યાં ન હોય તેવી ઘણી રેતીવાળી જમીનમાં થોડું થોડું છટું છટું નાખવું (કે જેથી જહી સૂકાઈ જતાં જીવોત્પત્તિનો પ્રસંગ ન આવે), ચૂલા કે હીલા વગેરે (અગ્નિ)ને ઉઘાડા નહિ રાખવા તથા દગવામાં-રાંધવામાં-વસ્ત્ર ધોવામાં-વાસણ ધોવામાં વગેરે કામોમાં સારી રીતિએ જોવાનો-પ્રમાર્જવાનો ઉપયોગ રાખવો, મંદિર-શાળા (પૌષ્ઠશાળા-ઉપાશ્રમ) વગેરે સ્થાનોમાં 'ચંદ્રગા (ચંદરવા-છાટ) બાંધવા, વગેરે સર્વ કાર્યો પૂર્ણ બજાવવાપૂર્વક કરવાં. (જેમ પહેલા વ્રતની રક્ષા કરવી. બોબ્બની રક્ષા માટે) અવ્યાખ્યાન

૫. પોતાની પૂજા કરાવવા ઇચ્છવું-એ સાધુનો ધર્મ નથી, પણ ગુરૂપૂજા કરનારને અટકાવવો જોઈએ નહિ, કારણ કે-શ્રાવકને તો યોગ્ય જ્ઞાની ગુરૂની પૂજા કરવી તે તેનો ધર્મ છે.

૬. ચૂલો, પાણીઆર, ખાંડણીઓ તથા ઘંટી ઉપર; વલોણાના, સુવાના, ન્હાવાના તથા જમવાના સ્થાને; તેમ જ દેહરાસરે અને પૌષ્ઠશાળાએ-એમ દર સ્થાને ચંદરવા બાંધવા એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે.

૭. જીવોત્પત્તિ ન થાય માટે એ કાર્યો પહેલાં જ કરવાં જોઈએ, જીવોત્પત્તિ થવા પછી પાણું-તપાવવું-ઝાટકવું-સાફ કરવું અયોગ્ય છે. વસ્તુનાં જીવો ઉત્પન્ન થાય નહિ તેની પ્રત્યક્ષ જ કાળજી

(આજ-કલંક) આપવું, આડી કરવી, કઠોર વચન કહેવું તથા નિષ્કારણ અસત્ય બોલવું, વગેરે વચનના હોષોને તજવા. (ત્રીજાની રક્ષા માટે) ખોટાં તોલાં-માપાંથી લેવડ-દેવડ વગેરે કરવું નહિ. (ચતુર્થમાં) બ્રહ્મચર્ય પાળવું, સર્વથા ન પળાય તો પર્વતિથિઓમાં અવશ્ય પાળવું અને સામાન્ય તિથિઓમાં દિવસે મૈથુનનો સર્વથા ત્યાગ કરવો-રાત્રિએ પરિમાણ કરવું. (પાંચમાં) ઇચ્છા રૂપ પરિમાણમાં (રાખેલી છૂટમાં) અને તેટલો વધુ સંક્ષેપ કરવો.

(છઠ્ઠામાં) સર્વ દિશાઓમાં (અન્ય ગામે) જવાનો ત્યાગ કરવો, તેમ શક્ય ન હોય તો જરૂરી ન હોય તે દિશાઓમાં જવાનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. (સાતમાં) શક્યતા પ્રમાણે 'સ્નાન કરવું', માથું ઝુંથવું, દાંતજી વાપરવાં, પગરખાં પહેરવાં' વગેરેનો ત્યાગ કરવો. ઉપરાંત જમીન (માટી-ખાણ વગેરે) ખોદવી, વસ્ત્ર વગેરે રંગવાં, ગાડાં (ગાડી-એકા-મોટરાદિ) ચલાવવાં, વગેરે પાપકારી બંધ કરવાં. વાહનથી કે વરસાદ વરસવા વગેરેથી રાયજી-આંખા

રાખવી, છતાં ઉત્પન્ન થાય તો તેની રક્ષા કરવી એ જયણ છે. વાપરવાના પાટ, પાટલા કે પલંગ વગેરેમાં, ઝોડિંગણ દેવાય તે ભીંતના ભાગમાં કે ખુરશી વગેરેમાં ગરમીના દિવસોમાં શરીરનો પરસેવો માગે તેમાં ચોમાસાની ભીની હવાથી તેમાંના ખારતું પાણી થઈ જવાથી જવો ઉપજે. ઘરનાં આંગણાં વગેરે પણ પહેલાં નાખેલો કચરો વગેરે મેલી વસ્તુઓવાળાં હોય તો તેમાં પાણી પડતાં લીલ-ફૂગ થાય છે, બળખા-લેખમ વગેરે સુકાઈ ગયા હોય તો પણ ચોમાસામાં તેમાં જવોત્પત્તિ થાય છે, ચોપડ આદિનાં ભાજનો ઉપર લાગેલો ચીકાશ કે મેલ વગેરેમાં પણ જવોત્પત્તિ થાય છે, ખાટલા-પલંગ-પાટ-પાટલા વગેરે પણ સાફ નહિ રાખવાથી જવોત્પત્તિ થાય છે, બાળવાનાં ઇંધણાં વગેરે બળતણમાં કુંચુઆ-કચિળો-ઘૂણુ નામના ઝીડા વગેરે થાય છે, વસ્ત્રાદિ ધોવામાં વપરાતા સાણુ વગેરેનાં ખારવાળાં પાણી જ્યાં નાખવામાં આવે ત્યાં હિંસાનો સંભવ છે, તેમાં પડતા સંપાતિમ જવો પણ મરી જાય છે, એ રીતિએ ધાર્મિક ઉપકરણો-સાંપડા-દાણી-ચરવાળાની દાંડીઓ-દંડાસણુ વગેરેને પણ પકડવાથી લાગેલા હાથના પરસેવામાં જવોત્પત્તિ થાય છે, આવકોનો ધર્મ જયણરૂપ છે, વિરાધના ન થાય તો પણ જયણ નહિ કરનારને વિરાધક કહ્યો છે, આથી સર્વ કાર્યો જયણપૂર્વક કરવાં. યોગશાસ્ત્રમાં આવકને અંગે કહ્યું છે-કે“ આવક તસ જવોની વિરાધના તો ન કરે, પણ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો-આદિ-સાધુઓ જાણુ આવક સ્થાવર જવોની પણ નિરર્થક હિંસા ન કરે.” માટે આરંભનાં સર્વ કાર્યોમાં સંક્ષેપ કરવો, કરવાં પડે તે પણ જયણપૂર્વક કરવાં, એ તાત્પર્ય છે.

૮. રાયજી-આંખા વગેરેમાં વાહન કે વરસાદના પાણી વગેરેથી જવોત્પત્તિનો સંભવ કહ્યો છે. અન્ય દેશમાં તે સમયે પાકતી કેરી વગેરે પણ અહીં આવતાં આ દેશની હવાથી તેમાં જવોત્પત્તિ સંભવિત છે, માટે આદ્રો નક્ષત્રની શરૂઆતથી તેનો ત્યાગ કરવાનો વ્યવહાર પૂર્વપુરોએ અખંડ જાળવ્યો છે, આજે પણ ચાલુ છે. શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે કે-વ્યવહારને પ્રધાન પદ આપીને, સર્વજ્ઞ છતાં ભગવાન શ્રી મહાવીર દેવે અચિત્ત પાણીથી ભરેલા તળાવનું જળ અને અચિત્ત ધાન્યનાં ભરેલાં ગાડાં તથા તેમાંથી દાન આપનારાઓ પણ હોવા છતાં બૂખ્યા અને તૃણાતુર સાધુઓને તેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ ન આપી, અનશન કરવાની અનુમતિ આપી, કારણ કે-તેમ કરતાં વ્યવહારમાર્ગનો લોપ થાય અને એથી પાછળના જવો માર્ગબ્રષ્ટ થાય. શાસ્ત્રમાં પાણી વગેરેનો જે કાળ જણાવ્યો છે તે પણ એક જ દિવસમાં પ્રકર વગેરે જેટલો ફેરફાર ન થવા છતાં સંભવિત હોવાથી, જે ત્રણ પ્રહરાદિક કાળ જમારથી પાળવાનો જણાવેલો છે. ત્યારથી તે જ પ્રમાણે પાળવામાં ધર્મ માનીને શ્રીસંધે તે પાળ્યો છે, તેમાં એક મીનીટ પણ વધારવી બાજબી નથી; તેમ કેરી વગેરે તે દેશી કે પરદેશી હોય, તો પણ તેમાં એક દિવસ મા

(કેરા)માં ઇયળો થતી હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો. રાંધેલો વાસી આહાર, દ્વિઙ (કાચા ગોરસ જાથે કઠોળ) અને પૂરીઓ વગેરે, પાપડ-વડીઓ વગેરે, સુકાં શાક (સુકવણી), તાંદળબ્બ વગેરે પાંદડાંનાં (ભાજીનાં) શાક, નાગરવેલનાં પાન, કેપર (ગોળા-કાચલાં વગેરે), ખારેક, ખજૂર, દ્રાક્ષ, (કાચી) ખાંડ અને સુઠ વગેરે, એ દરેકમાં લાંલ-કૂગ-કુંદુઆ-ઇયળો વગેરે થવાનો સંભવ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો, કદાચ તે વસ્તુઓની ઔષધાદિ વિશેષ કાર્યોમાં (તેના વિના નિર્બાહ ન થાય તેવી) આવશ્યક જરૂર પડે તો તેને આરી રીતિએ જોઈ-તપાસીને જયણાપૂર્વક ઉપયોગ કરવો તથા (પૃ. ૩૦૭ માં કહેલાં) પંદર કર્મદાનોનો અને ઘણા આરંભવાળાં કઠોર કર્મોનો પણ ત્યાગ કરવો. (આડમામાં) જળકીડા (તળાવ, નદી વગેરેમાં સ્નાનાદિ) ન કરવા વગેરેનો નિયમ કરવો, અને ‘સ્નાન કરવું’, તેલ વગેરે ચોળવાં કે રાંધવું’ ઇત્યાદિમાં પણ પરિમાણ કરવું. (એમ પાંચ અણુવ્રતો અને ત્રણ ગુણુવ્રતોના પાલન-રક્ષા માટે પ્રયત્નશીલ થવું.)

દેશાવકાશિક, સામાયિક અને પૌષ્ઠ-એ ત્રણની વૃદ્ધિ કરવી, અર્થાત્ પર્વદિવસોમાં તે વિશેષ વિશેષ કરવાઃ અતિથિસંવિભાગ હંમેશાં કરવો, તેમ ન બને તો તપના પારણે અવશ્ય કરવો (એમ ચાર શિક્ષાવ્રતોની આરાધના કરવી.)

ઉપરાન્ત શક્તિપ્રમાણે ઉપધાન તપ, સંસારતારણ તપ, અકાર્થ તપ કે પંદર ઉપવાસ, સોલ ઉપવાસ, માસક્ષમણ વગેરે તપશ્ચર્યા વિશેષતયા કરવી રાત્રે ચઉવિહાર કે છેવટે તિવિહારનું પણ પચ્ચ-કૃપાણુ કરવું. દીન-અનાથ વગેરે દુઃખીઆને સહાય કરવી, ઇત્યાદિ આતુર્માસિક કર્તવ્યો જાણવાં.

આ અર્થને જણાવનારી ચોમાસીના અભિગ્રહોના વર્ણનની પૂર્વાચાર્યની રચેલી ગાથાએ (આદ્યવિધિની ગાથા ૧૨મીની ટીકામાં) નીચે પ્રમાણે છે,

“ચાઉમ્માસિઅમિગ્ગહ, નાળે તહ દંસણે ચરિત્તે અ । તવવિરિઆયારમ્મિ અ, દવ્વાઈ અળેગહા હંતિ ॥૧॥ પરિવાડી સજ્ઞાઓ, દેસણસવળં ચ ચિંતણી ચેવ । સત્તીઈ કાયવ્વં, સિઅવંચમિ નાળપૂઆ ય ॥૨॥ સમજ્ઞણોવલેવળ, મુંહિલિયા મંદળં ચ ચિઈમવળે । ચેઈઅપૂઆવંદળ-

કલાકનો પણ વધારો કરવો તે ઉચિત નથી. ટોપરાના આખા ગોળામાં પણ ફાટો પડતી હોવાથી, તેમાં હવાનો સંચાર થતાં જીવોત્પત્તિ થતી જોવાય છે, માટે તે ચોમાસામાં વાપરવા ઉચિત નથી. સોપારી-અદામ-શ્રીફળ વગેરે પણ તે જ દિવસનાં ભોગેલાં વાપરવાનો વ્યવહાર છે. પત્ર-શાક જે કે વર્ષો ચોમાસીમાં વર્જવાતું કહ્યું છે, તો પણ ફાગણ ચોમાસીથી તેના ત્યાગનો વ્યવહાર ચાલુ છે. વિશેષ સ્વચ્છ ગીતાર્થોથી જાણી લેવું. માત્ર જહવાદિ ઇન્દ્રિયોની પરાધીનતા સિવાય જ્ઞાનીઓએ મહા પરિશ્રમે જળ-વેલા માર્ગેને ટોડવાતું અન્ય કોઈ કારણ જણાતું નથી. ‘વ્યવહારધર્મ’ એટલે યોગ્ય મર્યાદાતું પાલન. તેના પાલનથીજ નિશ્ચયધર્મનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે નિશ્ચયધર્મને સમજનારા જ્ઞાનીઓ નિશ્ચયધર્મ કરતાં પણ વ્યવહારધર્મની કિંમત વધારે સમજે છે. જેઓને વ્યવહારધર્મ નિર્જીવ જેવો લાગે છે, તેઓ નિશ્ચયધર્મને પામ્યા કે સમજ્યા પણ હોય તે માનવું અઘટિત છે. સાધુધર્મમાં નિશ્ચયધર્મથી ભક્ત્ય છતાં વ્યવહારધર્મથી કેટલીય વસ્તુઓને અભક્ત્ય માનીને છોડવામાં આવે છે. સાધુઓનું કાર્ય પૂર્વપુરુષોએ બાંધેલા વ્યવહારમાર્ગને પાળવાતું અને પળાવવાતું છે, કારણ કે-એ વ્યવહારમાર્ગની રક્ષાથીજ નિશ્ચયધર્મને પ્રાપ્તિને જીવો કલ્યાણ સાધી શકે છે. અહીં એવું ન સમજવું કે-નિશ્ચયધર્મના ધ્યેયને ચૂકીને પણ વ્યવહારધર્મને બળ આપવું, માત્ર વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના વિરહમાં વર્તમાનકાળે વ્યવહારધર્મની પ્રધાનતા છે. તેનો કોઈ રીતિએ ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી, એ જ તાત્પર્ય છે.

નિમ્મલકરણં ચ વિવાણં ॥૩॥ ચારિત્તમિ જલ્હા, જૂઆગંડોલપાઢણં ચેવ । વળકીહસારદાણં,
 રૂપજલણમ્મતસરસ્વા ॥૪॥ વજ્રહ અન્નમ્મત્તાણં, અક્કોસં તહય રુક્ષવયણં ચ । દેવગુરુસવ્વકરણં,
 પેસુઅં પરપરીવાયં ॥૫॥ પિહમાઈદિદ્ધિવંચણ, જયણં નિહિસુંકપડિઅવિસયંમિ । દિણિ વંમ રયણિ-
 વેલા, પરનરસેવાઈ પરિહારો ॥૬॥ ધળધમ્માઈનવવિહ-ઈચ્છામાણંમિ નિઅમસંસેવો । પરપેસણસંદે-
 સ ય, અહ ગમણાઈ અ દિસિમાણે ॥૭॥ ણ્હાણંગરાયધૂવળ-વિલેવળાહરણફુલ્લતંબોલં । ધળસારા-
 ગુરુકુંકુમ-પોહિસમયનાહિપરિમાણં ॥૮॥ મંજિટ્ટલક્ષ્મકોસુંમ-ગુલિઅરાગાણવત્થપરિમાણં । રયણં
 વજ્રમણિકળગ-રૂપસુત્તાહપરિમાણં ॥૯॥ જંબીરઅંબજંબુઅ-રાહળનારિંગ્મબોજપૂરાણં । કક્કહિઅસો-
 હવાયમ-કવિટ્ટિંકરુઅભિલ્લાણં ॥૧૦॥ સ્વજ્જૂરદક્ષદાહિમ-ઉત્તતિઅનાલિકેરકેલાઈં । ચિચિણિ-
 અબોરબિલ્લઅ-ફલચિમ્મહચિમ્મહીણં ચ ॥૧૧॥ કયરકરમંદયાણં, મોરહનિંબુઅંબિલીણં ચ ।
 અત્થાણં અંકુરિઅ-નાણાવિહફુલ્લપત્તાણં ॥૧૨॥ સચ્ચિત્તં બહુબીઅં, અણંતકાર્યં ચ વજ્રજ્ઞ કમસો ।
 વિગઈવિગઈમયાણં, દન્વાણં કુળપ્પ રિમાણં ॥૧૩॥ અંસુઅધોઅણલિંપણ-સ્વત્તવ્વળણંચ ન્હાણદાણં ચ ।
 જૂઆકરુદ્ધમમ્મસ, સ્વિત્તકજ્ઞં ચ વહુમેઅં ॥૧૪॥ સ્વંહળપીસળમાઈણ, કૂડસક્તવાહ કુળપ્પ સંસેવં ।
 જલક્ષિણ્ણઅરંધળ-ઉન્વદુળમાઈઆણં ચ ॥૧૫॥ દેસાવગાસિઅવણ, પુઠ્ઠવીસ્વળે જલસ્સ આખ-
 યણે । તહ ચીરધોઅણે ણ્હાણ-પિઅળ જલણસ્સ જાલણ ॥૧૬॥ તહ દીવબોહણે વાય-વીઅણે
 હરિઅહિંદણે ચેવ । અણિવદ્ધજંપણે ગુરુ-જળેણ ય અદત્તણ ગહણે ॥૧૭॥ પુરિસાસળસયળીણ, તહ
 સંભાસળપલોયળાઈસું । વવહારે પરિમાણં, દિસિમાણં મોગપરિમોગે ॥૧૮॥ તહ સન્વળત્થદંડે,
 સામાઈઅપોસહેડતિહિવિભાગે । સન્વેસુવિ સંસેવં, કાહં પડિદિવસપરિમાણં ॥૧૯॥ સ્વંહળપીસળરં-
 ધળ-મુંજળવિક્ષળણ-વત્થરયણં ચ । કત્તળપિંજળલોહળ-ધવલળલિંપણયસોહળ ॥૨૦॥
 વાહળરોહળ લિક્ષ્વાઈ-જોઅણે વાળહાળ પરિમોગે । નિંદળલ્લળણંહળ-રંધળદલળાઈકમ્મે અ
 ॥૨૧॥ સંવરણં કાયવ્વં, જહસંભવમણુદિણં તહા પઢણે । જિળમવળદંસણે સુળણ-ગુળળજિળમવળ-
 કિચ્ચે અ ॥૨૨॥ અટ્ટમીચહસીસું, કલ્લાળતિહીસુ તવવિસેસેસું । કાહામિ ઉજ્જમમહં, ધમ્મત્થં
 વરિસમજ્ઞંમિ ॥૨૩॥ ધમત્થં મુહપત્તી, જલછાળળ ઓસહાઈદાણં ચ । સાહમ્મિઅવચ્છલ્લં, જહસત્થિ
 ગુરુળ વિળઓ ય ॥૨૪॥ માસે માસે સામાઈઅં, ચ વરિસંમિ પોસહં તુ તહા । કાહામિ સસત્તીણ,
 અતિહીણં સંવિમાગં ચ ॥૨૫॥ ” (ગા ૦ ૧૨ ટીકા)

ભાવાર્થ-“જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ તથા વીર્ય-એ પાંચેય આચારોના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ
 અને ભાવ વગેરેને આશ્રીને ચતુર્માસિક અભિઅહો અનેક પ્રકારે કરી શકાય છે (૧). જ્ઞાનાચા-
 રમાં-જ્ઞાનપરિપાટી, ભણવું-વાંચવું-પૂછવું વગેરે સ્વાધ્યાય, વ્યાખ્યાનઅવધુ તથા સાંભળેલાં ધર્મ-
 શાસ્ત્રોત્તુ ચિંતન તથા શક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાન-પંચમીએ શ્રી શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા વગેરે વિશેષતથા
 કરવું (૨), દર્શનાચારમાં-જિનમંદિરમાં સંભાર્જન (સાક્રસુદ) કરવું, ઉપલેપન-ચુના વગેરેથી
 ધોળવું, મહુંડી કરવી (મોતી આદિના સ્વસ્તિક પૂરવા) તથા જિનપૂજા કરવી, દેવવંદન કરવું

અને જિનપ્રતિમાઓને લેપ-ઓપ વગેરેથી નિર્મળ કરવી, વગેરે કરવું (૩). ચારિત્રાત્મારમાં-‘શરી-
ર ઉપર જળો મૂકાવવી નહિ, માથા વગેરેની જૂઓ વીણવી નહિ, ખડોલા (શરીરમાં ઘતા મોટા
કૃમિઆ) પડાવવા નહિ, શરીરનાં ચાંદાં-ઘા વગેરેમાં પડેલા જીવોને ક્ષાર દ્યને (કે ઝેરો વસ્તુ
લગાવીને) મારવા નહિ, ઇંધણું (બળતણ) બેઠને વાપરવાં, અગ્નિમાં (ચૂલા-દીવા વગેરેમાં)
પડીને જીવો મરે નહિ તેની જયણા રાખવી, અનાજમાં (પડેલા) ત્રસ જીવો મરે નહિ તેમ
તેની રક્ષા કરવી (એમ પહેલું વ્રત પાળવું.) (૪). (ત્રીજા વ્રતમાં) કોઈને ખોટું આજ્ઞા દેવું
નહિ, આક્રોશ કરવો નહિ, કઠોર (અપ્રિય) વચન બોલવું નહિ, દેવ-ગુરુ-ધર્મ વગેરેના સોગન
કરવા નહિ અને ચાડી તથા પરનિંદા વગેરે કરવું નહિ (૫). (ત્રીજા વ્રતમાં) માતા-પિતાદિની
દષ્ટિવંચના કરીને (ઠગીને) બુદ્ધી ખાંડ કરવી નહિ, થાપણ ઓળવવી નહિ (?) શુદ્ધ(કાણુ)ચોરી
કરવી નહિ અને કોઈની ખોવાયેલી-પડેલી વસ્તુમાં પણ જયણા કરવી, અર્થાત્ ચોરીની બુદ્ધિએ
લેવી નહિ (૬). (ચોથા વ્રતમાં) દિવસે પ્રજ્ઞાચર્ય પાળવું અને રાત્રિએ અમુક વારથી વધુ વાર
મેથુન ન સેવવાનો નિયમ કરવો, ઉપરાન્ત પુરૂષે પરસ્ત્રીને તથા સ્ત્રીએ પરપુરૂષને લોગવાનો ત્યાગ
વગેરે શક્ય નિયમ કરવો (૭). (પાંચમા વ્રતમાં) ધન-ધાન્ય વગેરે નવ પ્રકારના પરિગ્રહમાં
કરેલા ઇચ્છાપરિમાણનો સંક્ષેપ કરવો. અને (છઠ્ઠા વ્રતમાં) નિયમિત જૂમિની બહાર બીજાને
મોકલવો નહિ, સંદેશો મોકલવો-મંગાવવો નહિ અને નિયમિત જૂમિથી બહાર (લોચરા વગેરે)
અધિક જૂમિમાં જવું નહિ. ઇત્યાદિ (૭). (સાતમા વ્રતમાં) સ્નાન કરવાનો, અંગરાજ કરવાનો,
શરીર ધૂપવાનો, વિલેપન કરવાનો, આભરણુ-અલંકાર પહેરવાનો, પુષ્પ-હાર-તંબોલ વગેરે વાપ-
રવાનો તથા બરાસ-અશુર-કંકુમ પોદિસ (પોથી) અને કસ્તુરી વગેરે વાપરવાનો (અમુક
પરિમાણમાં) નિયમ કરવો (૮). મજ્જ-લાખ-કસુબો-ગળી વગેરેના રંગોથી રંગવામાં (તથા
પહેરવા વગેરેમાં) તઓનું, તેમ જ રત્ન-હીરા-મણિ-સોનું-રૂપું-મોતી-સૂત્ર વગેરેનું પણ પહે-
રવા-લોગવવાને અંગે પરિમાણ કરવું (૯). (લોજનને અંગે) જંબીર (કળ વિશેષ)-કેરી-
બાંબૂ-રાયણુ-નારંગી-ખીએરાં-કાકડી-અખરોટ-વાયમ-કોઠાં-ટિંબરૂં-ખીલી ફળો (૧૦). ખજૂર-
કાકા-દાડિમ-ઉત્તતિઅ (?) -નાળિએર-કેળાં વગેરે તથા આંબલી-બોર-ખીલાંનાં ફળ (?) ચીલડાં
-ચીલડી (૧૧) તથા કેરાં-કરમદાં-લોરડ (?) -લીંબુ-આમલી વગેરેનાં અથાણાં, જેમાં નવા અંકુશ
થયા હોય તે તથા અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો-પત્રો (૧૨); એ દ્રવ્યોમાં સચિત્ત-બહુબોજ-અનંતકાય
વગેરેનો ક્રમશઃ ત્યાગ કરવો, એટલે કે-સચિત્ત ન છોડાય તો બહુબોજ, બહુબોજ ન તબાય તો
અનંતકાયનો ત્યાગ કરવો; યથાશક્ય ઘી-દૂધ વગેરે વિગ્રહઓનું, તેનાં નિવિઆતાંનું (તથા સરસ
દ્રવ્યો) વગેરેનું પરિમાણ કરવું (૧૩). (આઠમા વ્રતમાં) વસ્ત્ર ધોવાં-લીંપણ કરવું-આણુ ખોદવી,
(પુન્યાથે) સ્નાનદાન કરવું, બીજાની જૂઓ વીણવી કે અનેક પ્રકારનું ક્ષેત્ર(ખેતી)નું કાર્ય કરવું.
(૧૪), ખાંડવું-ફળવું વગેરે કાર્યોનો જેમ અને તેમ સંક્ષેપ કરવો અને ખોટી સાક્ષીનો સંક્ષેપ
(?) વિવેક કરવો; જળાશયોમાં સ્નાન કરવું, અનાજ રાંધવું (?), ઉદ્વર્તન કરવું (તેલ-સાણુ વગેરે
ચોળવાં) વગેરેનો પણ સંક્ષેપ કરવો (૧૫). દેશાવગાશિક વ્રતમાં જમીન ખોદવી વગેરે પૃથ્વી-
કાય, પાણી લાવવું-વસ્ત્ર ધોવાં-સ્નાન કરવું-પાણી પીવું વગેરે અપકાય, અગ્નિ સળગાવવો
(૧૬)-દીવો જગાવવો વગેરે અગ્નિકાય, વાત (પંખો) વીંજવો વગેરે વાયુકાય, લીલી વનસ્પતિ

છેલ્લી-મુંઢલી વગેરે વનસ્પતિકાય,-એ પાંચેય સ્થાવર જીવોનો વિરાધનાનો સંક્ષેપ કરવો, અસં-
ખદ્ધ યોલવામાં, વડાલો ન જાણે તેમ ગુપ્ત વસ્તુઓ મેળવવી (ગાંઠ કરવી) વગેરેમાં સંક્ષેપ
કરવો (૧૭). પરસ્પર પુરૂષ-સ્ત્રીના આસને બેસવું-થયન કરવું-પરસ્પર યોલવું-(અંગોપાંગાદિતુ)
અવલોકન કરવું, એ વગેરે અનુચિત વર્તનમાં સંક્ષેપ કરવો, વ્યાપારમાં પ્રમાણ નક્કી કરવું,
દિશિનું પરિમાણ કરવું અને ભોગોપભોગની વસ્તુઓનું પરિમાણ કરવું (૧૮). સર્વ પ્રકારના
અનર્થદંડનાં કાર્યોનો સંક્ષેપ કરવો, સામાયિક-પોષધ-અતિથિસંવિભાગને અંગે પણ ઓછાં કરતા
હોય કે ન કરતા હોય તેમાં પ્રતિજ્ઞિન સંક્ષેપ કરવો અર્થાત વધુ કરવાં. (૧૯). ખાંડવામાં-દળ-
વામાં-રાંધવામાં-ભોજનમાં-નાટકાદિ જોવામાં-વસ્ત્ર રંગવામાં, રૂ કાંતવામાં-પીંજવામાં, કપાસ
લોઢવામાં, લીંત વગેરે ધોળવામાં, ભૂમિ લીંપવામાં તથા વસ્તુ સાફ (શુદ્ધ) કરવામાં જેટલો અને
તેટલો સંવર (સંક્ષેપ) કરવો (૨૦). વાહન ચલાવવાં, થોડા વગેરે ઉપર બેસવું, શરીરની લીંચો
(સવા વગેરે) શોધવા, પગરખાં પહેરવાં તથા ક્ષેત્રમાં નિંદણ કરવું-લણવું-વીણવું (ખજાં કરવાં)-
રાંખવું-દળવું વગેરે કાર્યોમાં (૨૧). દરરોજ યથાશક્ય સંક્ષેપ કરવો. (એમ સર્વ મતોના સંક્ષેપ-
રૂપ દેશાવકાશિક કરવું.) જ્ઞાન લણવામાં જિનમંદિરે દર્શન કરવામાં, ધર્મ સાંભળવામાં-ગણવામાં
(પાઠ-સ્વાધ્યાય કરવામાં) અને જિનમંદિર વગેરેનાં કાર્યોમાં હંમેશાં વિશેષ ઉદ્યમ કરવો (૨૨)
ધર્મને માટે આ વર્ષમાં અષ્ટમી, ચતુર્દશી કે શ્રીજિનેશ્વરોનાં કલ્યાણક વગરે અમુક દિવસોમાં
સવિશેષ તપ વગેરે કરીશ-એમ નિર્ણય કરવો (૨૩). ધર્મની સાધના માટે સાધર્મીઓને મુહ-
પત્તિ, પાણી ગાળવાનાં ગરણાં તથા ઔષધ વગેરે આપીને યથાશક્ય સાધર્મિકવાત્સલ્ય કરવું,
યથાશક્ય ગુરૂવિનયમાં ઉદ્યમ કરવો (૨૪). એમ ચોમાસાની ધર્મકરણીમાં યથાશક્ય વૃદ્ધિ કરવી
તથા (ઓછામાં ઓછું) દર મહિને એક સામાયિક, વર્ષમાં એક પોષધ અને અતિથિસંવિભાગ-
યથાશક્તિ કરીશ, વગેરે પ્રમાણ કરવું (૨૫).” એમ ચાર ગુણુત્તોને આરાધવાં. એ રીતિએ ક્રમશઃ
આર મતો વગેરેની આરાધનારૂપ ચતુર્માસિક કૃત્યો જાણવાં.

। इति चातुर्मासिक कृत्यानि ।

શ્રાવકનાં વાર્ષિક કૃત્યો

હવે વાર્ષિક કૃત્યોનું વર્ણન કરે છે. ‘સંઘપૂજા’ વગેરે વાર્ષિક કૃત્યો અનેક પ્રકારનાં છે. તેનું વર્ણન શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણમાં અગીઆર દ્વારોથી આ પ્રમાણે કર્યું છે—

“ પદ્ધરિસં સદ્ધચ્ચણ, સાહમ્મિઅમત્તિજત્તિગં ॥૧૨॥ ”

“ જિણિગિહ્ણવણં જિણધણ-સુહ્દી મહપૂઅ ધમ્મજાગરિઆ ।

સુઅપૂઆ ઉજ્જમણં, તહ તિત્થપમાવણા સોહી ॥૧૩॥ ” (મૂલ ગાં ૧૨-૧૩)

ભાવાર્થ—“ શ્રાવકે પ્રતિ વર્ષે (૧) સંઘપૂજા, (૨) સાધર્મિકભક્તિ, (૩) ત્રણ પ્રકારની યાત્રા (૪) જિનમંદિરમાં સ્નાનમહોત્સવ, (૫) દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ, (૬) મહાપૂજા, (૭) ધર્મજાગરિકા, (૮) શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા, (૯) ઉદ્યાપન, (૧૦) શાસનની પ્રભાવના તથા (૧૧) શોધિ એટલે પ્રાયશ્ચિત્તશુદ્ધિ, એ અગીઆર કર્તવ્યો કરવાં જોઈએ. ” તેમાં—

૧-સંઘપૂજા-પોતાના વૈભવ-સંપત્તિને અનુસારે અતિ આદર અને બહુમાનપૂર્વક સાધુ-સાધ્વીને યોગ્ય, ‘આધાકમ’ વગેરે હોષરહિત-નિર્દોષ અને તે પણ સંયમમાં ઉપકારક વસ્ત્ર-કામળી-રજોહરણ-સુતર-ઊત-પાત્રાં-દાંડા-દાંડી-સોય-કાંટા કાઢવાનું સાધન (ચીપીયો)-કામળ-કુંપક(ખડીઓ)-કલમ (પેન્સીલ)-પુસ્તક વગેરે શુરૂને આપવું. કહ્યું છે કે—

“ વત્થં પત્તં ચ પુત્થં ચ, કંબલં પાયપુંહણં ।

દંહં સંથારયં સિજ્ઞં, અન્નં જં કિંચિ સુજ્ઞહ ॥૧૪॥ ” (શ્રાંદિનકું ગાં ૧૭૮)

ભાવાર્થ—“ વસ્ત્ર-પાત્ર તથા પુસ્તક-કામળ-પાદોપોરોચન (રજોહરણ) દંડા-સંથારો-શય્યા તથા બીજું પણ સંયમને ઉપકારક જે કાંઈ સાધુતાને યોગ્ય શુદ્ધ-કલ્પ્ય હોય તે સાધુને આપવું. ”

એમ પાટ-પાટલા-પાટલી વગેરે સંયમને ઉપકારક સર્વ વસ્તુઓ પણ શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક સાધુએને આપવી. સાધુપણમાં સોય વગેરે પણ ઉપયોગી છે-એમ જણાવતાં (બૃહદ્) કદપમાં કહ્યું છે કે-‘અસળાઈં કત્થાઈં, સૂઆઈં અડકળા તિત્થિ’ અર્થાત-અશન વગેરે ચાર, વસ્ત્ર વગેરે ચાર અને સોય વગેરે ચાર, એમ કુલ બાર, એટલે કે-“૧-અશન, ૨-પાન, ૩-ખાદિમ, ૪-સ્વાદિમ ૫-વસ્ત્ર, ૬-પાત્ર, ૭-કામળ, ૮-પાદોપોરોચન (રજોહરણ) ૯-સોય, ૧૦-પિંપલક (મુંડન માટે અક્ષો), ૧૧-નખ ઉતારવાની નરણી તથા ૧૨-કર્ણ (કાન) શોધન(ની સળી), એ બાર પ્રકારની વસ્તુઓ જેના સ્થાનમાં રાત્રે રહ્યા હોય તે શય્યાતરની સાધુને ન કલ્પે. ” એમ કહેવાથી સંયમમાં ઉપયોગી તે બીજાની કલ્પે છે. ” માટે સંયમમાં ઉપકાર કરે તેવી નિર્દોષ વસ્તુઓ શુરૂને આપીને સાધુ-સાધ્વીરૂપ સંઘની પૂજા-ભક્તિ કરવી, શક્તિ અનુસારે ભક્તિપૂર્વક પહેરામણી (વસ્ત્રાદિ) આપીને શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ સંઘનો પણ સત્કાર કરવો, તદુપરાંત દેવ-શુરૂ-ધર્મ વગેરેના શુભ ગાનારા અન્ય યાચકો (ભોજક-સેવક-ભાટ) વગેરેનો પણ યથોચિત સત્કાર કરવો.

શ્રીસંઘની પૂજાના જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પ્રકારો છે. તેમાં પોતાની શક્તિથી (સમગ્ર સંઘનો) સર્વ પ્રકારની વિશિષ્ટ પહેરામણી વગેરે આપીને સત્કાર કરવો તે ઉત્કૃષ્ટ, શક્તિના અભાવે માત્ર સૂત્ર (સુતર) જેવી અલ્પ કિંમતની વસ્તુ વડે સત્કાર કરવો અથવા માત્ર એક-એ

જ સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક-શ્રાવિકાની ભક્તિ કરવી તે જઘન્ય, અને એ ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય સિવાયની (વચલા ગાળાની કરેક પ્રકારની ભક્તિને) મધ્યમ ભક્તિ સમજવી. અધિક ખર્ચ કરવાની શક્તિ ન હોય તો પણ શ્રાવકે પ્રતિવર્ષે શુરુને માત્ર એક મુહુર્ત આપવા જેવું અલ્પ દાન પણ કરવું અને શ્રાવક-શ્રાવિકાનો માત્ર સોપારી આદિ સામાન્ય વસ્તુ આપીને પણ સત્કાર કરવો. નિર્ધનને એટલાથી પણ મહા ફલ મળે છે, માટે થોડી પણ ભક્તિ કરીને ‘સંઘપૂજા’ સાચવવી. પોતાની શક્તિ ગોપબ્યા વિના કરેલી શ્રીસંઘની પૂજા ઘણું ફળ આપે છે. કહ્યું છે કે-

“ સત્તીહ સંઘપૂજા, વિસેસપૂજાઽત્તુ મહુગુણા પસા ।

જં एस सुए मणिओ, तिथ्यराणंतरो संघो ॥૧॥ ” (પ્રતિષ્ઠા પંચાંગાન્ક૮)

ભાવાર્થ-“ શક્તિ પ્રમાણે શ્રીસંઘપૂજા અવશ્ય કરવી, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની પૂજા સંઘના અવયવરૂપ આચાર્ય વગેરે ભિન્ન ભિન્નની પૂજા કરતાં ઘણું શુભને કરનારી છે, કારણ કે-આગ-મમાં શ્રીસંઘને શ્રીતીર્થ કર ભગવંતથી બીજો નંબરે, અથવા તેઓની બરાબર, અગર તીર્થ કરોને પણ પૂજ્ય હોવાથી તેઓથી પણ એક કહેલો છે. ” એ શ્રીસંઘપૂજાનો વિધિ કહ્યો.

૨-સાધર્મિકભક્તિ (વાત્સલ્ય)-શ્રાવકે પ્રતિવર્ષે સમાન ધર્મીઓનું વાત્સલ્ય પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અવશ્ય કરવું જોઈએ, જેઓ સઘળાનું વાત્સલ્ય ન કરી શકે તેઓએ પણ જોછામાં જોછા એક-એક પણ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ભક્તિ અવશ્ય કરવી, કારણ કે-સમાન ધર્મીઓનો યોગ (મેળાપ) ઘણો ફલદાયક છે. (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યું છે કે-

“ सर्वे सर्वे मिथः सर्व-सम्बधा लब्धपूर्विणः ।

साधर्मिकादिसम्बन्ध-लब्धारस्तु मिताः क्वचित् ॥૧॥ ” (ગા૦ ૫ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ સંસારમાં જન્મ-મરણ કરતા સર્વ જીવોએ પરસ્પર સર્વની સાથે (માતા-પિતાદિ) સર્વ સંબંધો પૂર્વકાળમાં અનેકથા બાંધ્યા છે, પણ સાધર્મિકપણુ વગેરે (ધાર્મિક) સંબંધ બાંધનારા તો કોઈ અમુક (અલ્પ) જીવો જ હોય છે. ”

મહાપુરુષથી પ્રાપ્ત થયેલા તે સાધર્મીઓની સેવાનું ફળ તો અમાપ છે. (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યું છે કે-

“ एगत्थ सन्वधम्मो (ग्मा), साहम्मिअवच्छलं तु एगत्थ ।

बुद्धितुलाए तुलिआ, दोवि अ तुल्लहई मणिआई ॥૧॥ ” (ગા૦ ૫ ટીકા)

ભાવાર્થ-“ એક બાજુ (દાનાદિ) સઘળાય ધર્મોને અને બીજી બાજુ એક માત્ર સાધર્મિક વાત્સલ્યને મૂકીને, બુદ્ધિરૂપ કાંટાથી તોલ કરે તો જન્મે સમાન થાય એમ કહ્યું છે. ” (કારણ કે-સાધર્મિક સર્વ ધર્મોનો આધાર હોવાથી એકલી તેની સેવા પણ સર્વધર્મોની સેવારૂપ છે.)

મુનિઓને રાજપિંડ અકલ્પ્ય હોવાથી, રાજાઓને તો આતિથ્યસંવિભાગ ત્રત પણ સાધર્મિક વાત્સલ્યથી જ આરાધી શકાય છે. સાધર્મિકવાત્સલ્યનો વિધિ આ પ્રમાણે કહેલો છે-

૧-‘દ્રવ્ય સાધર્મિકવાત્સલ્ય’-પોતે શક્તિસંપન્ન હોય તો દરરોજ શક્તિ પ્રમાણે એક-એક વગેરે સાધર્મિકોની ભક્તિ કરે, તેમ કરવું અશક્ય હોય તો પોતાના પુત્ર વગેરેના જન્મોત્સવોમાં કે એવા અન્ય પ્રસંગોમાં સાધર્મિકોને વિનયપૂર્વક આમંત્રણ કરીને ભોજન સમયે ‘સ્વયં’ તેઓના પત્ર ધોવા. વગેરે વિનયપૂર્વક ઉત્તમ આસને બેસાડીને, ઉત્તમ (સુવર્ણ-માંદી આદિનાં)

ભાજનોમાં, જુદી જુદી જાતિનાં શાક વગેરે સહિત ઉત્તમ (મિષ્ટ) ભોજન જમાડવું-તંજોલ આપવું અને વસ્ત્રો (પાઘડી-શાલ-દુશાલા) તથા આભરણોથી તેઓને સત્કાર કરવો; જેઓ સંકટમાં હોય, તેઓને પોતાનું ધન ખર્ચીને પણ તે તે સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવો (આપત્તિ-માંથી છાડાવવા) અને અંતરાયકર્મના ઉદ્ધવે વૈભવ સ્વીકૃત્ય હોય તો તેઓને પોતાનું ધન આપીને મૂળ અવસ્થાએ મૂકવા (અર્થાત્ પૂર્વની જેવા સંપત્તિવાળા બનાવવા.) (શ્રાદ્ધવિધિમાં) કહ્યું પણ છે કે—

“ ન કયં દીણુદ્ધરણં, ન કયં સાહમ્મિઆણ વચ્છહં ।

હિઅયંમિ વીઅરાઓ, ન ધારિઓ હારિઓ જમ્મો ॥૧॥ ” (ગા૦ ૫ ટીકા)

ભાવાર્થ—“ પોતાના જીવનમાં જેણે દીન-દુઃખીઓને ઉદ્ધાર કર્યો નહિ, સાધર્મિકોનું વાત્સલ્ય કર્યું નહિ અને હૃદયમાં શ્રીવીતરાગદેવને ધારણ કર્યો નહિ, તે માનવ જન્મને હારી ગયો.”

૨-ભાષ સાધર્મિકવાત્સલ્ય-ધર્મકાર્યોમાં સીદ્ધાતા જેઓ ધર્મ ન કરી શકતા હોય તેઓની તે તે અગવડો દૂર કરીને-જરૂરી સગવડો આપીને ધર્મમાં સ્થિર કરવા, ધર્મમાં પ્રમાદ (આળસ) કરનારાઓને તે તે કર્તવ્ય યાદ કરાવવું, ભૂલ કરનારાને વિવેકપૂર્વક ભૂલથી બચાવવા, વાત્સલ્યપૂર્વક સન્માર્ગની પ્રેરણા કરવી, એક વાર પ્રેરણા કરવા છતાં ન સમજે તો પણ નારાજ નહિ થતાં સફળાવપૂર્વક પુનઃ પુનઃ પ્રેરણા કરવી, વગેરે. (શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં) કહ્યું છે કે—

“ સારણા વારણા ચેવ, ચોયણા પહિચોયણા ।

સાવણાવિ દાયબ્બા, સાવયસ્સ હિઆવહા ॥૧॥ ” (ગા૦ ૨૦૯)

અર્થ—એ પ્રમાણે છે કે—“ વિસરી ગયેલા ધર્મકાર્યને યાદ કરાવવું તે ‘સ્મારણા’, અને કુસંગતિ વગેરે અકાર્યોથી વારવા તે ‘વારણા,’ સ્મારણા અને વારણા વારંવાર કરવા છતાં પણ કોઈ અતિ પ્રનાદી જીવ પોતાનાં કર્તવ્યો (નિયમો) વગેરેમાં ભૂલ કરે, તો તેને ‘શ્રાવક જેવા ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલાને આમ વર્તવું એ શું યોગ્ય છે ?’ વગેરે વાક્યોથી (કાંઈક) ઉપાલંબ(ઓળખો) આપીને પ્રેરણા કરવી તે ‘નોદના’ અને એક જ વિષયમાં વારંવાર ભૂલો વગેરે કરે ત્યારે ‘તારા જન્મને ધિક્કાર હો !’ વગેરે કઠોર શબ્દોથી અત્યંત પ્રેરણા કરવી તે ‘પ્રતિનોદના’ સમજવી.” (કઠોર શબ્દોથી કહેવા છતાં હૃદયમાં વાત્સલ્યભાવ તૂટવો ન જોઈએ, નહિ તો બીજાનું હિત કરવા પહેલાં પોતાને જ હાનિ થાય છે, પરિણામે અસફળાવ થતાં ધર્મ મટી અધર્મ બની જાય છે.) (શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણમાં) કહ્યું છે કે—

“ પમ્હુદ્ધે સારણા વુત્તા, અણાયારસ્સ વારણા ।

ચુક્કાણં ચોયણા હોહ (શુજ્જો), નિદ્દુરં પહિચોયણા ॥૧॥ ” (ગા૦ ૫ ટીકા)

ભાવાર્થ—“ વિસ્મૃત થયેલું યાદ કરાવવું તે સારણા, બિલટા આચરણથી વારવો તે વારણા, છતાં ચૂકે તો સાવધ કરવો તે નોદના અને નિપુર વચનથી ઓળખો આપવો તે પ્રતિનોદના છે.”

માટે શ્રાવકે પણ સાધર્મિકના હિત માટે ધર્મકાર્યોમાં મથાયોગ્ય સ્થાને ઉપર પ્રમાણે સારણા-વારણાદિ કરવાં. એ ભાવથી સાધર્મિકવાત્સલ્યનું સ્વરૂપ બાજવું. કહ્યું છે કે—

“ સાહમ્મિઆણ વચ્છહં, ઇઅં અઅં વિઆહિઅં ।

ધમ્મદ્ધાણેસુ સીઅંતં, સબ્બમાથેણ ચોયણા ॥૧॥ ” (શ્રાદ્ધદિનકૃ ૨૦૮)

ભાવાર્થ—“આ એક (દ્રવ્ય) સાધર્મિકવાત્સલ્ય કહ્યું, ખીલું (ભાવ) વાત્સલ્ય આગમમાં કહ્યું છે કે-પૂજા-અનુષ્ઠાન વગેરે ધર્મકાર્યોમાં સીદાતા (પ્રમાદી) સાધર્મિકને સર્વ પ્રયત્નોથી (એટલે ઉપર જણાવ્યાં તે સારણાદિથી) પ્રેરણા કરવી-શિખામણ આપવી, તે ભાવવાત્સલ્ય સમજવું.”

માટે સાધર્મિકોની વિનયાદિરુપે સેવા કરવી તે જ કલ્યાણકારી છે, તેઓની સાથે કલહ (કલેશ) વગેરે કાંઈ અનુચિત કરવું તે હિતાવહ નથી. (શ્રાદ્ધદિનકૃત્યમાં) કહ્યું છે કે—

“વિવાયં કલહં ચેવ, સન્વહા પરિજ્જપ ।

સાહમ્મિર્હિ સદ્ધિં તુ, જઓ एअं વિઆહિયં ॥૧॥”

“જો કિર પહણઈ સાહમ્મિ-અંમિ કોવેણ દંસણમયં(ણં)મિ ।

આસાયણં તુ સો કુણઈ, નિક્કિવો લોગંબંધુણં ॥૨॥” (ગા૦૨૦૨-૨૦૩)

ભાવાર્થ—“સાધર્મિકોની સાથે (ન્યાય મંદિરમાં) વિવાદ અને કલહ સર્વથા ન કરવો, કારણ એ કહ્યું છે કે-‘દર્શનમય (જૈનશાસનના આધારભૂત) સાધર્મિકને ક્રોધથી ભારે છે, તે નિર્દય ત્રિલોકજંધુ શ્રીતીર્થંકરદેવની આશાતના કરે છે, (૨)” આ ખીલું વાર્ષિક કર્તવ્ય કહ્યું.

કે-યાત્રાત્રિક-અહીં પ્રસંગને અનુસારે ‘શ્રીજિનેશ્વરની ત્રણ યાત્રાઓ’ સમજવી, તેમાં ‘જિનયાત્રા’ શબ્દના અર્થ માટે પંચાશકમાં કહ્યું છે કે—

“જત્તા મહૂસવો ચલુ, ઉદિસ્સ જિણે સ કીરઈ જો ડ ।

સો જિણજત્તા મણઈ, તોઈ વિહાણં તુ દાણાઈ ॥૧॥”

યથા—“દાર્ણ તવોવહાણં, સરીરસકારમો જહાસત્તિ ।

ઉચ્ચિઅં ચ ગીઅવાઈઅ-થુદ્યોત્તા પેચ્છણાઈઆ ॥૨॥” (યાત્રાપંચા૦, ૪-૫)

ભાવાર્થ—“યાત્રા એટલે મહોત્સવ, જિનેશ્વરને ઉદ્દેશીને કરાતો મહોત્સવ જિનયાત્રા કહેવાય, અહીં પરદેશ જવા રૂપ યાત્રા નહિ સમજવી. આ મહોત્સવરૂપ યાત્રામાં ‘દાન’ વગેરે કરવાનું હોય છે, જેમ કે-યથાશક્તિ દાન દેવું, તપ કરવો, વસ્ત્ર વગેરેથી શરીરશોભા કરવી અને મહોત્સવને ઉચિત ખીત-વાણંત્ર-સ્તુતિ-સ્તવન તથા નાટક વગેરે કરવું. (તે યાત્રાનાં કાર્યો છે.)”

નાટ્ય (ગીતમ્વાણંત્ર) વગેરે તો મહોત્સવના પ્રારંભમાં, મધ્યમાં અને અંતે પણ કરવાં. કહ્યું છે કે—

“પત્થાવો પુણ યેઓ, હમેસિમારંમમાઈઓ ॥” (યાત્રાપંચા૦ ૧૧)

ભાવાર્થ—“નાટક આદિનો પ્રસ્તાવ તો પ્રારંભમાં વચ્ચે અને છેલ્લે પણ જાણવો.”

દાન તો મહોત્સવના પ્રારંભમાં જ કરવું. તેનું કારણ ત્યાં જ કહ્યું છે કે—

“આરમ્મે ચિઅ દાણં, દીણાદીણ મણતુઢિજણત્થં ।

રણામઘાયકારણ-મણહં ગુરુણા સસત્તીણ ॥” (યાત્રાપંચા૦ગા૦૧૨)

ભાવાર્થ—“મહોત્સવમાં, રંક-હીન-દુઃખીઆ આદિ સર્વની ચિત્તપ્રસન્નતા પ્રગટ કરવા દાન મહોત્સવની શરૂઆતમાં જ કરવું જોઈએ. વ્યાખ્યાનકાર શુદ્ધિ પોતાની શક્તિને અનુસારે રાજા (કે ત્યાંના અધિકારીઓ) વગેરેને ઉપદેશ કરીને જીવોની પ્રાણલક્ષ્મી તથા ધનલક્ષ્મીની રક્ષા કરાવવી જોઈએ, એટલે કે-(કસાઈ-માછીમાર વગેરે) હિંસા દ્વારા આજીવિકા ચલાવનારાઓને

તેઓના ભોજન વગેરેના પ્રબંધ કરાવીને હિંસાદિ પાપોથી અટકાવી અમારિપ્રવર્તન કરાવવું જોઈએ અને રાજાનાં ઠાણ-કર વગેરે માફ કરાવવાં જોઈએ. (શુરનો એવો યોગ ન હોય તો) શ્રાવકો વગેરેએ પણ ધનવ્યય કરીને ‘અમારિ, અચોર્ય’ વગેરે કરાવવું જોઈએ.” એમ પ્રારંભમાં જ અમારિપ્રવર્તન-અચોર્ય વગેરે કરાવીને શ્રીજિનેશ્વરનાં શુભગાન કરવાં, વાળંત્રી વગડાવવાં તથા નાટક-પ્રેક્ષણ કરાવવા પૂર્વક સર્વ જીવોને આનંદ ઉપજે તેવાં સુંદર વસ્ત્રાભરણ વગેરે પહેરીને શ્રીજિનમંદિરાદિમાં મહોત્સવ કરવો-કરાવવો તેને યાત્રા કહી છે. એના ત્રણ પ્રકારો છે, કહ્યું છે કે-

“ અષ્ટાદિકામિધામેકાં, રથયાત્રામયાપરામ્ ।

તૃતીયાં તીર્થયાત્રાં ચે-ત્યાહુર્યાત્રાં ત્રિધા બુધાઃ ॥ (શ્રાદ્ધવિધિંગા૦૫,ટીકા)

ભાવાર્થ-“ એક અષ્ટાદિકા નામની (આઠ દિવસનો મહોત્સવ), બીજી રથયાત્રા (વરઘોડો) અને ત્રીજી સંઘની સાથે તીર્થયાત્રા, એમ જ્ઞાનીઓએ યાત્રા ત્રણ પ્રકારની કહી છે.”

તેમાં ચાલુ પ્રકરણમાં (પૃષ્ઠ ૬૪૬માં) કહ્યું તેમ સર્વ અષ્ટાદિકર્પવોમાં (વાળંત્રાદિ આડંબરથી) સર્વ મંદિરોમાં (અંગરચના-વિશિષ્ટ પૂજા વગેરે) વિસ્તારપૂર્વક મહોત્સવ કરવો, તે પહેલી ‘અષ્ટાદિકા યાત્રા’ બાણવાં. આને ‘ચૈત્યયાત્રા’ પણ કહી છે.

સારી રીતે શુભગારેલા (સુવર્ણ, ચાંદી કે કાષ્ઠ વગેરેના) ઉત્તમ રથમાં શ્રીજિનપ્રતિમાને પધરાવીને મહોત્સવપૂર્વક સ્નાત્રપૂજાદિ ભક્તિ-સત્કાર કરતા ‘સમસ્ત નગરમાં (ગામ કે શહેરમાં) ફેરવીને તેની પૂજા કરવી-કરાવવી, તે વગેરે બીજી ‘રથયાત્રા’ કહેવાય છે. ટૂંકી પરિશિષ્ટપર્વમાં પૂ. આર્ય શ્રીસુહસ્તિસૂરિજીના પ્રબંધમાં (સર્ગ ૧૧-૬૬ થી) રથયાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે કે- “આર્ય શ્રીસુહસ્તિસૂરિજી જ્યારે અવંતીમાં હતા, ત્યારે એક વર્ષે શ્રીસંઘે ‘ચૈત્યયાત્રા’ મહોત્સવ કર્યો, તે પ્રસંગે ભગવાન શ્રીઆર્યસુહસ્તિસૂરિજી પણ શ્રીસંઘ સાથે હંમેશાં મંડપમાં પધારીને મંડપને શોભાવતા, અને તેઓના શિષ્ય, (તેઓથી પ્રતિબોધ પામેલા શ્રીસંપ્રતિરાજ) એ હાથ જોડીને પરમાણુની જેમ (માન-મોટાઈ મૂકીને) તેઓની સન્મુખ બેસતા. ચૈત્યયાત્રા નિમિત્તે શ્રીસંઘે આ રથયાત્રા કાઢી હતી, કારણ કે-ચૈત્યયાત્રામહોત્સવ રથયાત્રા કરવાથી પૂર્ણ થાય છે. આ રથયાત્રામાં સુવર્ણ અને માણેક વગેરેની કાન્તિથી (પ્રકાશથી) જળહળતો-સર્વે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતો, સૂર્યના રથ જેવો ઉત્તમ રથ રથશાળામાંથી બહાર કાઢ્યો, અને વિધિના બાજુ શ્રાવકોએ તેમાં પધરાવેલી શ્રીજિનપ્રતિમાની સ્નાત્રપૂજા વગેરે ભક્તિ શરૂ કરી. તેમાં સ્નાત્રમહોત્સવ એવો કર્યો કે-પ્રભુના જન્મભિષેક વખતે મેરૂપર્વત ઉપરથી નીચે પડે તેમ રથમાંથી સ્નાત્રજળ નીચે પડ્યું, (પ્રવાહ આવ્યો.) પછી મુખે વસ્ત્ર (મુખકોષ) બાંધેલા શ્રાવકોએ, બાજુ પ્રભુને વિનંતિ કરવા ઈચ્છતા હોય તેમ પ્રતિમાજીને સુગંધી દ્રવ્યોથી વિલેપન કર્યું, માલતી-શતપત્ર વગેરે પુષ્પોની માળાઓથી પૂજી ત્યારે શરદઋતુના વાદળથી ઢંકાએલી ચંદ્રની કળા હીપે તેમ પ્રતિમા દીપવા (શોભવા) લાગી (અર્થાત્ વાદળ જેવી માળામાં પ્રતિમાજી ચંદ્રકળા સમાન દેખાયાં) અશુર વગેરેથી ધૂપપૂજા એવી કરી કે તેના ધુમાડાથી ઢંકાએલાં પ્રતિમાજી, બાજુ નીચું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હોય, તેમ શોભવા લાગ્યાં, પછી જિનપ્રતિમાની સામે દેહીપ્યમાન દીપકની શિખાવાળી આરાત્રિક કરી (આરતિ ઉતારી) ત્યારે પ્રતિમાજી એવાં દેખાયાં કે-તેની સામે દેહી-

ખ્યાન ઔષધિઓના સમૂહથી શોભતું મેરૂપર્વતનું શિખર પણ લાજે, પછી આર્દ્રતથર્મના ઉપાસક તે શ્રાવકોએ શ્રીઅરિહંત ભગવંતને વન્દન (ચૈત્યવન્દન) કરીને, વૃષભોની જેમ આગળ થઈને સ્વયમેવ રથને ખેંચ્યો (ચલાવ્યો). એમ રથ જ્યારે પ્રતિદિન શહેરમાં ફરતો ત્યારે નગરની ઓંઓ આવી આવોને રથની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણાથી ફરતો-રાસડા (ગરબા) ગાતો, આરેય પ્રકારનાં વાજીત્રોના નાહપૂર્વક પ્રેક્ષણો (નાચ-નાટક) થતાં અને રથની ચારેય બાજુ શ્રાવિકાવર્ગ સુંદર માંગલિક (ગીતો) ગાતો, એમ દરરોજ ઘેર ઘેર પૂજા-સત્કારને પામતો અને ઉત્તમ કેસર વગેરેની સુગંધવાળા પાણીના છંટકાવવાળી ભૂમિ ઉપર ચાલતો તે રથ અનુક્રમે સંપ્રતિ રાજાના મકાન(મહેલ)ના બારણે આવ્યો, ત્યારે પનસફળના કાંટાની જેમ જેના શરીરની રોમરાજી હર્ષથી વિકસ્વર થઈ છે, તે શ્રીસંપ્રતિ પણ રથપૂજા કરવા તૈયાર થયો અને અપૂર્વ આનંદરૂપી સરોવરમાં હંસની જેમ ઝીલતા (આનંદથી નાચતા) તેણે રથમાં શોભતા શ્રીજિનપ્રતિમાની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી.” વગેરે. મહાપદ્મચક્રીએ પણ પોતાની માતાના મનોરથોને પૂર્ણ કરવા અતિ આડંબરપૂર્વક રથયાત્રા કરી હતી. પરમાર્દ્રત રાજા કુમારપાલે કરેલી રથયાત્રામાં તે જણાવ્યું છે કે-“યૈત્ર મહિનાની (શુકલ) અષ્ટમીને દિવસે ચોથા પ્રહરે અતિ શોભાવાલો રથ જ્યારે રથશાળામાંથી નીકળ્યો, ત્યારે અતિ હર્ષથી એકત્ર થયેલા નગરવાસી લોકોએ એકાએક મંગલ રૂપ ‘જય-જય’ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. શ્રીજિનેશ્વરનો તે રથ સુવર્ણનો હતો, તે ચાલતા મેરૂપર્વત જેવો દેખાતો હતો, (ઘણા ઉંચો હતો.) ઉપરના મોટા સુવર્ણદંડ ઉપર મોટો ધ્વજ ફરકતો હતો તથા છત્ર અને ચામરો વગેરેથી અતિશય દીપ્તો હતો. તે રથ રથશાળામાંથી નીકળીને કુમારવિહાર(નામના જિનમંદિર)ના આંગણે આવ્યો, ત્યારે મહાજને અતિ ઠાઠથી સ્નાત્ર-વિલેપન કરીને, પુષ્પહાર-અલંકાર-આભરણુ વગેરેથી શણગારેલી (પૂજેલી) શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમાને મોટા આડંબરથી તે રથમાં પધરાવી. પછી આગળ વાગતાં વાજીત્રોના નાહથી આકાશને પણ પુરતો, જેની આગળ યુવતીઓનાં ટોળેટોળાં આનંદથી નાચે છે, સામંત રાજાઓ-મંત્રીઓ વગેરે (સાજન) જેની સાથે ચાલે છે, તેવો તે રથ રાજમંદિર તરફ ચાલ્યો, ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે રાજા કુમારપાલે સ્વયમેવ રથમાં વિરાજેલી શ્રીજિનપ્રતિમાનું પટ્ટાંશુક (રેશમી વસ્ત્રો) તથા સુવર્ણનાં આભૂષણો વગેરેથી પૂજન કર્યું અને આગળ અનેક પ્રકારનાં નાટક (નાચ) કરાવ્યાં. એવા મહોત્સવથી રાત્રિ પૂર્ણ કરીને, રથ સિંહદ્વારની બહાર-જેની અનેક ધ્વજાઓ પવનથી ફરકતી જાણે નાચ કરી રહી હતી તેવા સુંદર તંબૂમાં આવ્યો, ત્યાં પ્રભાતે રાજાએ સ્વયમેવ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ સમક્ષ રથમાં રહેલી જિનપ્રતિમાની ઉત્તમ પૂજા કરીને આરતી પણ કરી (ઉતારી). પછી હાથી ભેડેલો એ રથ કામકામ બાંધેલા અનેક પટ્ટમંડપો (વસ્ત્રોના મંડપો)માં રોકાતો રોકાતો (પૂજતો) સઘળા નગરમાં ભર્યો.” વગેરે રથયાત્રાનું સ્વરૂપ જાણવું.

ત્રીજી ‘તીર્થયાત્રા’-તેમાં શ્રીશત્રુંજયગિરિરાજ તથા ગીરનાર વગેરે તીર્થો તથા શ્રીતીર્થ-કરદેવોની જન્મ-દીક્ષા-કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણની ભૂમિઓ; તેઓની વિહારભૂમિઓ, એ દરેક સ્થળો અનેક ભવ્ય છવોને શુભ ભાવ પ્રકટાવવા દ્વારા સંસારસમુદ્રમાંથી તારે છે, માટે તીર્થો કહેવાય છે, ત્યાં સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ માટે શ્રીજિનેશ્વરને ઉદ્દેશીને વિધિપૂર્વક મહોત્સવ કરવો તે ૩-‘તીર્થયાત્રા’ કહેવાય છે. તેમાં વિધિ એવો છે કે-મુખ્યત્વે પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાપાલન, (બોધામાં

ઓછા) એકાસણાનો તપ, પગે ચાલતા જવું વગેરે અભિગ્રહો કરવા, વાહન વગેરે સામગ્રી હોય તો પણ તીર્થયાત્રા ‘પગે ચાલીને કરવી,’ વગેરે સઘળું ઉચિત છે જ. કારણ કહ્યું છે કે—

“ દ્વાદશારી દર્શન-ધારી યાત્રાસુ ભૂશનકારી ।

સચિત્તપરિહારી, પદચારી મહાચારી ચ ॥૧૧॥ ” (શ્રાંત્રિધિં માં ૫, ટીકા)

ભાવાર્થ—“ તીર્થયાત્રામાં (૧) એક આહારી, (૨) દર્શનધારી, (૩) ભૂમિશયનકારી, (૪) સચિત્તપરિહારી. (૫) પાદચારી અને (૬) પ્રજ્ઞચારી બનવું. એમ છન્ ‘રી’ પાલવી તે પ્રથમ કર્તવ્ય છે.”

પછી રાજની અનુમતિ મેળવી, શક્તિ પ્રમાણે યાત્રા માટે યુક્તિવાળાં (સાથે રાખી શકાય તેવાં) દેવાલયોને તૈયાર કરવાં, અનેક જાતિના વસ્ત્રમંડપો (તંબૂ-રાવડીઓ) વગેરે રહેવાનાં સાધનો, મોટાં કઢાયાં વગેરે રસોઈનાં સાધનો, ચાલતા ફૂવા—સરોવરો (અર્થાત્ પાણી સાથે રાખવાનાં ટાંકાં વગેરે સાધનો), ગાડાં વગેરે અનેક જાતિનાં વાહનો, વગેરે સામગ્રી તૈયાર કરવી. પછી બહુમાન પૂર્વક શુરૂને, શ્રીસંઘને તથા સ્વજનવર્ગને નિમંત્રણ કરવું. તદુપરાંત અમારિ પ્રવર્તાવવી (હિંસાનાં કાર્યો બંધ કરાવવાં), શ્રીજિનમંદિરમાં મોટી પૂજા વગેરે મહોત્સવ મંડાવવા, દીન-રંક વગેરેને દાન આપવું અને જેઓને સાથે આવવામાં ધન-વાહન વગેરેની સગવડ ન હોય તેવા નિરાધારોને તે તે સામગ્રી આપવાની ઉદ્દેશ્યથી કરાવીને તીર્થયાત્રા માટે ઉત્સાહિત કરવા. વળી શ્રીસંઘની રક્ષા માટે તેડાવીને બખ્તર-અંગક (તથાપ્રકારનો પોષાક) વગેરે સામગ્રીનું દાન કરી સન્માનપૂર્વક અનેક મુલકોને સાથે રાખવા, ગીત-નૃત્ય-વાજાં વગેરે તૈયાર કરાવવાં (મેળવવાં), ઇત્યાદિ સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને શુભ દિવસે પ્રસ્થાનરૂપ મંજળ કરવું; અને ત્યાં સમગ્ર સમુદાયને વિશિષ્ટ લોજન, તામ્બૂલ વગેરેથી જમાડીને તથા ઉત્તમ વસ્ત્રો વગેરેની પહેરામણી કરીને, તેમાંના પ્રતિષ્ઠાવંત-ધર્માર્થ-પૂજ્ય (વડીલ) અને અતિ બાળ્યવંત એવા પુરૂષોને હાથે (શ્રીસંઘ પાસે) સંઘપતિપણાનું તિલક કરાવવું. પછી ત્યાં શ્રીસંઘની પૂજાનો મહોત્સવ કરવો અને (પ્રયાણ પછી) માર્ગમાં શ્રીસંઘની સારી રીતિએ સંભાળ કરવી, ગામે ગામે અને નગરે નગરે શ્રીજિનમંદિરોમાં ‘સ્નાત્રપૂજા-ધ્વજનું’ દાન-ચૈત્યપરિપાટી’ વગેરે સુંદર મહોત્સવો તથા (યથાશક્તિ) જિજ્ઞોદ્ધાર પણ કરાવવા, એમ સઘળી ચિંતા કરવાપૂર્વક જ્યારે શ્રીતીર્થે પહોંચાય ત્યારે દૂરથી તીર્થનાં દર્શન થતાં જ રત્ન, મોતી વગેરેથી તીર્થને વધાવવું, સ્તુતિ કરવી અને ઉત્તમ લાડુ વગેરેની લાલનિકા (હઠાણી-પ્રભાવના) કરવી.

તીર્થભૂમિએ પહોંચ્યા પછી ત્યાં અષ્ટપ્રકારી વગેરે મહાપૂજા ભજાવવી, વિધિપૂર્વક સ્નાત્રમ-હોત્સવ કરવો, તીર્થભાળ પહેરવી, ધીની ધારા દેવી, નવ અંગે શ્રીજિનપૂજન કરવું, રેશમી વગેરે કિંમતી મોટો ધ્વજ ચઢાવવો, રાત્રિભાગરણ કરવું, ગીત-નૃત્ય વગેરે ઉત્સવ કરવા, તીર્થની આરાધનાને ઉદ્દેશીને ઉપવાસ-છટ્-અઠ્ઠમ વગેરે યથાશક્તિ તપ કરવો. ભિન્ન ભિન્ન જાતિનાં કુળ-નૈવેદ્ય વગેરે વસ્તુઓની ભેટ કરવી, પહેરામણી મૂકવી, જોનારને આશ્ચર્ય ઉપજે તેવો સુંદર-દર્શનીય અંદુઓ (ભગવંતની ઉપર) બાંધવો, દીવા માટે તેલ (કોપરેલ)-ધી, પૂજા માટે ઘોતીઆં-કેશર-ચંદન-અગુરુ-પુષ્પની અંગેરી વગેરે સમસ્ત પૂજાની સામગ્રી ભેટ કરવી, નૂતન દેહરી વગેરે બનાવરાવવી, સુતાર વગેરે કારીગરોને સત્કારવા, ત્યાં થતી આશાતનાઓ દૂર કરાવવી, તીર્થની

÷ બીજા ગ્રન્થોમાં દર્શનધારીને બદલે આવશ્યકકારી કહેલું છે.

રક્ષા કરનારાઓનું સન્માન કરવું, તીર્થના નિર્વાહ માટે ભાગ (અમુક લાભો) શરૂ કરવો, સાધર્મિકોનું વાતસલ્ય કરવું, ગુરૂની તથા શ્રીસંઘની પહેરામણી વગેરે કરીને ભક્તિ કરવી અને ચાચકોને તથા દીન-દુઃખીઆ વગેરેને ઉચિત દાન દેવું, ઇત્યાદિ સત્કાર્યો કરવાં. એમ યાત્રા કરીને પાછા આવી સુંદર મહોત્સવથી નગરપ્રવેશ કરવો. ઘેર પહોંચે ત્યારે ‘દેવ (શાસનદેવ)ના આહવાન’ વગેરેનો ઓચિંત્ય કરવો, શ્રીસંઘને ભોજન વગેરેથી સત્કાર કરીને વિસર્જન (વિદાય) કરવો અને અમુક વર્ષ (મુદત) સુધી તીર્થયાત્રાની તિથિએ ઉપવાસ વગેરે તપ કરીને તે દિવસને આરાધવો. એ તીર્થયાત્રાનો વિધિ બહુવો.

આ યાત્રાઓ શ્રીજિનેશ્વરોના કલ્યાણકલ્પિતોમાં વિશેષ લાભકારક છે. કહ્યું છે કે—

“તા રહનિક્લમણાદિ, એતે ૩ દિગે પદુચ્ચ કાયવ્વં ।

જં એસો ચિત્ર વિસત્રો, પદાણમો તીર્થ કિરિત્રાણ ॥૧૧॥” (યાત્રાપંચા૦ ૪૨)

ભાવાર્થ—“તે માટે (અર્થાત્ કલ્યાણકલ્પિતોમાં શ્રીતીર્થકરનું બહુમાન વગેરે વિશેષ લાભો થતા હોવાથી) રથનિક્લમણ (રથયાત્રા) વગેરે પણ એ દિવસોને આશ્રીને કરવું, કારણ કે—યાત્રારૂપ તે કાર્ય માટે કલ્યાણકલ્પના દિવસો જ પ્રધાન વિષયરૂપ છે.”

તથા (પર્વકૃત્યોમાં પૃ. ૬૪૬માં) કહી ગયા તેમ “વાર્ષિક અને ચાતુર્માસિક તિથિઓમાં અઠાધ્યોમાં, તથા પર્વતિથિના દિવસોમાં સર્વ આદરપૂર્વક (શક્ય સધળી સામગ્રીપૂર્વક) શ્રી જિનપૂજા, તપ અને પ્રહાર્યયર્થ વગેરે શુષ્ણોને આરાધવા જોઈએ.”—એ આગમનું પ્રમાણ હોવાથી, (કલ્યાણકલ્પની જેમ) અષ્ટાહનિકાઓ અને પર્વોમાં પણ આ યાત્રાઓ વિશેષ લાભદાયક સમજવી.

વળી આ યાત્રાઓ દર્શનશુદ્ધિ (મિથ્યાત્વના ક્ષય) માટે પણ ઉત્તમ કારણભૂત હોવાથી તેનો ઉદ્ધમ કલ્યાણકારી જ છે. કહ્યું છે કે—

“દંસણમિહ મોક્ષંગં, પરમં એસસ અદ્વહાયારો ।

નિસ્સંકાદિ મણિતો, પમાવણંતો જિણિદેહિ ॥૧૧॥”

“પવરા પમાવણા રૂહ, અસેસમાર્વમિ તીર્થ સવમાવા ।

જિણજત્તા ય તર્યંગં, જં પવરં તપ્પયાસોડ્યં ॥૨૧॥” (યાત્રાપંચા૦, ગા૦ ૨-૩)

ભાવાર્થ—“મોક્ષનું મુખ્ય અંગ સમ્યગ્દર્શન છે. એ દર્શનને માટે શ્રીજિનેશ્વરોએ ‘નિઃશંકતા આદિ પ્રભાવના સુધીનો’ આઠ પ્રકારનો (દર્શન) આચાર કહ્યો છે, તેમાં પ્રભાવના નામનો આઠમો આચાર શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે—આકીના સાત હોય તો જ પ્રભાવના થઈ શકે છે. આ પ્રભાવનાનું અંગ જિનયાત્રા (યાત્રાત્રિક) છે, માટે તેનો (યાત્રાનો) પ્રયત્ન કરવો તે સર્વોત્તમ છે. (૧-૨)” એમ ‘યાત્રાત્રિક’ નામનું ત્રીજું કૃત્ય કહ્યું.

૪-શ્રી જિનમંદિરમાં સ્નાત્રમહોત્સવ-શ્રીજિનેશ્વરની સ્નાત્રપૂજા પણ દરરોજ, ન અને તો પર્વદિવસોમાં અને તે પણ ન અને તો પ્રતિવર્ષે છેવટ એક પણ, વાજાંત્ર-ગીત વગેરે આડંબરપૂર્વક સર્વ ઉત્તમ સામગ્રી મેળવીને કરવી. (સાધર્મિકો વગેરેને નિમંત્રણ કરીને શ્રીસકલસંઘ સાથે તે એવી કરવાં, કે જેથી શ્રીજૈનશાસનની પ્રભાવના-મહત્તા વધે.)

૫-દેવદ્રવ્યવૃદ્ધિ-દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ માટે દર વર્ષે પોતાની શક્તિ અનુસાર ઈન્દ્રમાળા કે

બીજી (ઉપધાન વગેરેની) માળા (ઉછામણી બોલીને) પહેરવી, તથા સંપત્તિ પ્રમાણે શ્રીજિન-પ્રતિમાને માટે યુગટ વગેરે નવાં આભરણો-ચંદરવા (પુંઠીયાં-છોડ) વગેરે કરાવી મંદિરમાં મૂકવા.

૬-૭-મહાપૂજા તથા રાત્રિજાગરણ-પ્રભુના સર્વ અંગોએ આભરણો ચઢાવવાં, વિશિષ્ટ અંગરચના કરવી, શરીર ઉપર પત્રભંગી(કસ્તુરી વગેરેથી લલાટે આડ વગેરે)ની રચના કરવી, પુષ્પનાં તથા ફેળનાં ઘસ કરવાં (માંડવા બનાવવા), પૂતળીના આકારવાળા પાણીના કુવારા બનાવવા તથા જુદાં જુદાં સુંદર ગીત ગાવાં, નૃત્ય કરવાં, વાજાંત્ર વગાડવાં, વગેરે ઓચ્છવપૂર્વક મોટી (૧૦૮ પ્રકારી વગેરે) પૂજા કરવી (ભણાવવી) અને રાત્રિએ જાગરણ કરવું.

૮-શ્રુતપૂજા-શ્રુતજ્ઞાન (નાં સાધનોરૂપ) પુસ્તક વગેરેની બરાસ-વાસ વગેરેથી પૂજા માત્ર કરવી તે તો પ્રતિદિન પણ શક્ય છે, છતાં તેટલું કરવામાં ય અશક્ત હોય તેણે દર વર્ષે એક વખત તો અવશ્ય તેવી શ્રુતપૂજા કરવી.

૯-ઉદ્યાપન-યંચપરમેષ્ઠિ શ્રીનમસ્કારમહામંત્ર-શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર-શ્રીઉપદેશમાલા વગેરે જ્ઞાનને અંગે, દર્શનને અંગે તથા જુદાં જુદાં પ્રકારના તપને અંગે ઉદ્યાપન કરવાનું શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે, તેમાં દર વર્ષે ઓછામાં ઓછું એક પણ ઉદ્યાપન વિધિપૂર્વક કરવું.

તેમાં વિધિ એવો છે કે-શ્રી નવકારમહામંત્રના લાખ કે કોડ વગેરે જાપ કરીને શ્રીજિનમંદિર-માં સ્નાત્રમહોત્સવ-સાધર્મિકવાત્સલ્ય-સંઘપૂજા વગેરે મોટા આડંબરપૂર્વક (જાપ કર્યો હોય તેટલા) લાખ કે કોડ ચોખ્ખા (ના દાણા કે સ્વસ્તિક); શ્રી નવકારમંત્રના અક્ષર જેટલી અડસઠ સોના-ચાંદીની વાટકીઓ, પાટીઓ (સ્લોટો), કલમો, મણિ-મોતી-પરવાળાં-રોકડ વગેરે નાણું; શ્રીફળ વગેરે અનેક જાતિનાં ફળો; જાતજાતનાં પકવાન્ન; જાતજાતનાં અનાજ; ખાદિમ-સ્વાદિમ તથા કાપડ વગેરે વસ્તુઓની ભેટપૂર્વક શ્રીનવકારમંત્રનું ઉદ્યાપન કરવું, ઉપધાન-વહનાદિ વિધિપૂર્વક માળ પહેરીને શ્રીઆવશ્યકસૂત્રનું ઉચ્ચમણું કરવું. એમ બીજા પ્રકીર્ણ અર્થોનાં ઉચ્ચમણાં પણ તેની ગાથાઓની સંખ્યા પ્રમાણે કરવાં. જેમ-કે-શ્રી ઉપદેશમાલાની ૫૪૪ ગાથાઓ હોવાથી, તેટલા લાડુ-શ્રીફળ વગેરે ફળો-નૈવેદ્ય-રોકડનાણું આદિ વસ્તુઓની ભેટ કરવી, ઇત્યાદિ ઉપદેશમાલા વગેરે જ્ઞાનનાં ઉદ્યાપન કરવાં, તથા અંદર સોનામહોર વગેરે મૂકીને તૈયાર કરેલા લાડુ (દર્શન લાડુ)ની દહાણી (પ્રભાવના) કરીને શાસન પ્રભાવના રૂપ દર્શન વગેરેનાં ઉચ્ચમણાં કરવાં; અને શુદ્ધપંચમી આદિ જુદાં જુદાં તપનાં ઉચ્ચમણાં પણ, તે તે તપમાં કરવાના ઉપવાસ વગેરેની સંખ્યા જેટલા રોકડા રૂપીયા કે સોનામહોર આદિ નાણું-(સોના-રૂપા વગેરેની) વાટકીઓ-શ્રીફળો-તેટલા લાડુ વગેરે વિવિધ વસ્તુઓ ભેટ મૂકીને કરવાં; એમ જ્ઞાન-દર્શન-તપ વગેરેનાં ઉદ્યાપનો પૈકો પ્રતિવર્ષે ઓછામાં ઓછું સ્વશક્તિ પ્રમાણે એક ઉદ્યાપન તો કરવું જ.

૧૦-તીર્થપ્રભાવના-શ્રી જૈનશાસનની શોભા માટે પ્રતિવર્ષે ઓછામાં ઓછો એકેક વખત પણ ગુરૂનો પ્રવેશમહોત્સવ, શ્રીસંઘને પહેરામણી અને પ્રભાવના વગેરે કરવું. તેમાં ગુરૂનો પ્રવેશમહોત્સવ તો ‘સર્વ પ્રકારનાં વાજાંત્રો’ વગેરે મોટા આડંબરથી ચતુર્વિધ શ્રીસંઘે સાથે મળીને કરવો ગુરૂની સામે જવું અને શ્રીગુરૂ આદિ સર્વ સંઘનો સત્કાર કરવો, ઇત્યાદિ યથાશક્તિ આડંબરથી ગુરૂને નગરમાં પ્રવેશ કરાવવો. કહ્યું છે કે-

“ અમિગમણવંદનનમં-સગેજં પડિપુચ્છજેણ સાહુજં ।

ચિરસંચિત્તં પિ કમ્મં, સ્વળેણ વિરલત્તણમુવેદ ॥૧૧॥ ” (ઉપમાલા-૧૬૬)

ભાવાર્થ-“ ગુરૂની સામે જવાથી, વન્દન કરવાથી, નમસ્કાર કરવાથી તથા સુખશાતાદિ પૂજવાથી ચિરકાળનાં પણ સંચિત કરેલાં કર્મો સર્જામાં વિરલ થઈ (નાશ પામી) જાય છે.”

સાધુનો પ્રવેશમહોત્સવ અનુચિત છે-એવી શંકા પણ કરવી નહિ, કારણકે-સિદ્ધાન્તમાં તેનું આસ વિધાન કરેલું છે, વ્યવહારભાષ્યમાં સાધુની પ્રતિમાના અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે-

“ તીરિઅ ઉન્નામગનિઉગ-દરિસણં સન્નિસાહુમ્પાદે ।

દંડિઅમોદઅસદ્દે, સાવગસંધો વ સકારં ॥ ”

ભાવાર્થ-“ એની વ્યાખ્યા એ પ્રમાણે છે કે-“ પ્રતિમાધારી સાધુ પ્રતિમા (અભિમુદ્રવિશેષ પૂર્ણ કરીને, નજીકના ગામમાં જે રસ્તે ઘણા સાધુઓનું ગમનાગમન થતું હોય ત્યાં જઈને, સહુ જોઈ શકે તેમ, ‘હું’ પ્રતિમા વડન કરીને આવ્યો છું”-એમ સાધુઓને જાહેર કરે, ત્યારે તે સાધુઓ રાજ વગેરે ત્યાંના અગ્રેસરોને કહે કે-“અમુક (નામવાળા) મહા તપસ્વી સાધુ તપ-શ્રીયો પૂર્ણ કરીને ગામની બહાર આવેલા છે, તેઓને સારા સત્કારપૂર્વક ગરબમાં પ્રવેશ કરાવવો યોગ્ય છે.” એથી રાજ પ્રવેશ કરાવે, રાજના અભાવે ગામના અધિકારી, તે ન હોય તો સમુદ્ધિ-વંત શ્રાવક અને તેવો શ્રાવક પણ ન હોય તો અતુર્વિધ શ્રીસંઘ મળીને પણ સત્કાર કરે (પ્રવેશ કરાવે), એવો રૂઠ આચાર છે.” એવું આગમવચન હોવાથી ગુરૂનો પ્રવેશમહોત્સવ મોટા આડંબર પૂર્વક કરાવવો ઉચિત છે.

વળી શ્રી શ્રાવકસંઘને પણ શ્રીફળ વગેરે ઉત્તમ વસ્તુઓની દહાણી આદિ કરવા રૂપ પ્રભાવના કરવી, કારણ કે-શાસનની પ્રભાવના કરનારને ‘તીર્થ’કરપણું વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે-

“ અપુવ્વનાળગદ્દળે, સુઅમત્તી પવયળે પમાવળયા ।

एएहिं कारणेहिं, तिथ्ययरत्तं लहइ जीवो ॥૧॥ ” (ઉપદેશપદ, ૫૦૨)

ભાવાર્થ-“ અપૂર્વ (નવું) જ્ઞાન મેળવવાથી (ભણવાથી); શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિ કરવાથી અને શાસનની પ્રભાવના કરવાથી, એ ત્રણ કારણે જીવ તીર્થ’કરપણું પામે છે.”

તથા-“ કારણાદ(પ્રકારેણ)ધિકાં મન્યે, માવનાતઃ પ્રમાવનામ્ ।

भावना मोक्षदा स्वस्य, स्वान्वयोस्तु प्रभावना ॥૧॥”(શ્રા.વિધિ.ગા.૫ટીકા)

ભાવાર્થ-“ ભાવના પોતાને જ અને પ્રભાવના પોતાને તથા બીજાને પણ મોક્ષ આપનારી છે, માટે ભાવનાથી પણ પ્રભાવના (પ્રભાવનામાં ‘પ્ર’) અધિક છે —એમ હું માનું છું.”

(માટે પ્રતિવર્ષે યથાશક્તિ શાસનપ્રભાવના કરવી.) આ દશમું વાર્ષિકકૃત્ય કહ્યું.

૧૧-શોધી-શોધી=અપરાધીનું પ્રાયશ્ચિત, ગુરૂનો યોગ હોય તો દર વર્ષે ઓછામાં ઓછું એક વખત ગુરૂને પોતાની ભૂલોને પ્રગટ જણાવીને આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. કહ્યું છે કે-

“ પ્રતિસંવત્સરં બ્રાહ્મં, પ્રાયશ્ચિત્તં ગુરો પુરઃ ।

शोध्यमानो भवेदात्मा, येनादर्श इवोज्ज्वलः ॥૧॥”(શ્રા.વિધિ.ગા.-૫ ટીકા)

૧૦. શ્રાદ્ધવિધિમાં “ ભાવના મોક્ષદા સ્વસ્ય, સ્વાન્વયોસ્તુ પ્રભાવના । ‘પ્ર’કારેણાધિકા સુવર્તં, માવનાતઃ પ્રમાવના ॥ ૧ ॥” એ પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ-“ પ્રતિવર્ષે શુદ્ધની આગળ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું જોઈએ, કે જેથી શુદ્ધ કરાતો આત્મા આરીસાની જેમ ઉજ્જ્વલ થાય. ” આવશ્યકનિર્મુક્તિમાં (૧) તેનો સમય કહ્યો છે કે-

“ પવિત્રઅચાઉમ્માસિજ, આલોચના નિયમસો ડાયવ્વા ।

મહણં અમિગ્ગહાણ ય, પુવ્વગ્ગહિણિવેદેડં ॥૧૧॥ ” (આલો ૦ પંચા ૦ ગા ૦ ૧૦)

ભાવાર્થ-“ ૬૨ પાક્ષિકમાં અને ચોમાસીએ તો શુદ્ધ પાસે આલોચના નિયમા આપવી અને તે વખતે પૂર્વે લીધેલા અભિગ્રહોનું પણ નિવેદન કરીને (પુનઃ વિશેષ) બ્રહ્મ કરવા. ”

તેમાં ‘આ’=‘સર્વ’ પ્રકારે પોતાના મન-વચન-કાયા રૂપ ત્રણ અશુભ યોગોથી જે જે અકાર્યો થયાં હોય, તેને શુદ્ધ ભાવપૂર્વક (આત્મશુદ્ધિના ઉદ્દેશથી) ‘લોચના’=પ્રગટરૂપે શુદ્ધની આગળ યથાસ્થિત જણાવવાં, તે ‘આલોચના’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે-

“ આલોચણં અકિચ્ચે, અભિવિહિણા દંસણં તિલિંગેહિં ।

વયમાદ્દહિં સમ્મં, ગુરુણો આલોચણા ણેયા ॥૧૨॥ ” (આલો ૦ પંચા ૦ ૨)

ભાવાર્થ-“ આલોચના=સમસ્ત પ્રકારે સ્વયં પરોક્ષમાં કરેલાં અકૃત્યોને-તે કરતી વેળા મન-વચન-કાયા પૈકી વચનાદિ યોગો દ્વારા જે રીતે તે કર્યાં હોય તેને યથાર્થરૂપે જણાવવાં, અર્થાત્ કરતી વેળા જેવા જેવા મન-વચન-કાયાના અશુભ વિકારો (વ્યાપારો) થયા હોય તે હેતુઓ વગેરે સહિત શુરુને તે તે દોષો જણાવવા તેને આલોચના જાણવી. ” તેનો વિધિ શ્રાદ્ધજિતકથપ-પંચાશક વગેરેમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે.

દ્વારગાથા-“ પત્થં પુણં પસં વિહી, અરિહો અરિહંમિ દલયદ્ (૬ અ) કમેણં ।

આસેવણાદ્દહિં સમ્મં, દહ્વાદ્દહિં સુદ્ધસં (દ્વીષ) ॥૧૩॥ ”

ભાવાર્થ-“ વ્યાખ્યા એમ છે કે ”-હવે કહેવાશે તે આલોચનાનો વિધિ આ પ્રમાણે છે-
૧-યોગ્ય=આલોચના કરનાર આલોચક યોગ્ય જોઈએ, ૨-યોગ્યની પાસે=જેની સન્મુખ આલોચના કરવાની હોય તે શુરુ પણ યોગ્ય જોઈએ. ૩-કમથી=આસેવના તથા આલોચનાના કમથી તે આપવી જોઈએ, ૪-સમ્યક્=‘દૃષ્ટ’-આકૃષ્ટી વગેરે તે તે અકૃત્ય કરતાં પોતાને જેવા ભાવો (અભ્ય-વસાયો) થયા હોય તે છપાવ્યા વિના સ્પષ્ટ જણાવવા જોઈએ, અને ૫-દ્રવ્યાદિકની શુદ્ધિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ વગેરેની શુદ્ધિપૂર્વક આલોચના કરવી જોઈએ. એમ આલોચનાનાં પાંચ દ્વારો છે, તેમાં-

૧. આલોચકનું સ્વરૂપ-આલોચકનું સ્વરૂપ પંચાશકમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે-

“ સંવિગ્ગો ડ અમાયી, મદ્દમં કણ્ણિક્કિઓ અણાસંસી ।

પણ્ણવણિજ્જો સદ્દહો, આણાઉત્તો દુકલ્લતાવી ॥૧૪॥ ”

“ તત્ત્વિહિસમુસ(સ્સુ)ગો સલ્લ, અમિગ્ગહાસેવણાદ્દહિંમણ્ણુઓ ।

આલોચણાપયાણે, જોગ્ગો મણિઓ જિણિદેહિં ॥૧૫॥ ” (આલો ૦ પંચા ૦)

ભાવાર્થ-“ સંવિગ્ગો=(સંવેગી) સંસારથી ભય પામેલો હોય તે જ આલોચના કરનારો યોગ્ય સમજવો, કારણ કે સંસારનો ભય હોય તો જ હુકર કાર્ય કરવાના પરિણામ થાય, આલોચના દેવી તે હુકર કાર્ય છે, તેમાં પોતાના દોષોને સ્વમુખે કબૂલ કરવાના હોય છે, કહ્યું છે કે-“ અવિ રાયા ચપ્પ રણ્ણં, ન ય વુલ્લરિક્કં કહે ” અર્થાત્-રાજા પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરે

પણ માનહાનિના ભયે પોતાના દુરાચરણને (હું હાર્યો' વગેરે) કહી શકે નહિ. ' માટે આલોચક સંસારભીરૂ જોઈએ ૨-‘અમાયી’=અશકે જોઈએ, માયાવી હોય તે પોતાનાં દુશ્વરિત્રાને યથાયોગ્ય પૂર્ણ સ્વરૂપમાં (અરા રૂપમાં) કહી શકે નહિ, ૩-‘મદ્મં’=આલોચક બુદ્ધિમાન જોઈએ. બુદ્ધિ વિનાનો જે આલોચક પોતાના અપરાધો વગેરેને સમજી પણ શકે નહિ, તે તેની આલોચના તો કરે જ શી રીતિએ ? ૪-‘કળ્પદ્વિઓ’=આલોચક સ્થાવિરકલ્પ-જાતકલ્પ કે સમાપ્તકલ્પાદિમાં રહેલો, અર્થાત્ સ્થાવિરકલ્પમાં પણ જાત અને જાતમાં પણ સમાપ્તકલ્પાદિમાં રહેલો જોઈએ, તે સિવાયના અજાતકલ્પાદિવાળાને તો અતિચારોની બુગુપ્સા (અણગમો-ઘૃણા) પણ ન થાય તેથી તે આલોચના કરી શકે નહિ. ૫-‘અણાસંસી’=‘ઈચ્છા વિનાનો,’ અર્થાત્ ‘આચાર્ય વગેરેને પોતાના પક્ષકાર ખનાવવા’ ઇત્યાદિ ઇચ્છા કે કોઈ સાંસારિક રૂળ (સુખ)ની ઇચ્છા વિનાનો જોઈએ, કારણ કે-એવી ઇચ્છાવાળો સમગ્ર અતિચારોની આલોચના કરે એ સંભવિત નથી, વળી એવી કોઈ પણ ઇચ્છા કરવી તે પણ અતિચાર જ છે માટે એવી દુષ્ટ ઇચ્છા રાખીને તો આલોચના કરવા છતાં શુદ્ધિ થાય જ નહિ. ૬-‘વજ્રવણિજ્ઞો’=‘સુખપૂર્વક સમજાવી શકાય તેવો જોઈએ, જે એવો ન હોય તેને તેના દુરાગ્રહને યોગે અકાર્યોથી અટકાવી શકાય નહિ. ૭-‘સદ્બો’=શ્રદ્ધાળુ જોઈએ, શ્રદ્ધાળુ હોય તે જ શુદ્ધિએ આપેલા પ્રાયશ્ચિત્તની શ્રદ્ધા કરી શકે. ૮-‘અણા-ઉત્તો’=આપ્ત(હિતેચ્છુ-પૂજ્ય) પુરૂષોની આજ્ઞા-શિખામણ મુજબ ચાલનારો જોઈએ. આવો આત્મા (વડીલોને સમર્પિત હોવાથી) પ્રાયઃ અકાર્યને કરે નહિ. ૯-‘તુકજ્ઞતાવી’=પોતાનાં કરેલાં અકાર્યોનો પ્રશ્નાત્તાપ કરનારો જોઈએ. એવો હોય તે જ આલોચના કરી શકે. ૧૦-‘તત્ત્વિદિસમુસ્સુગો જલુ’=આલોચના કરવાની વિધિમાં લાલસા(પ્રીતિ)વાળો જોઈએ, એવો આત્મા આલોચનામાં અવિધિ ન થાય તેની પૂર્ણ કાળજી રાખી અવિધિને તજે. ૧૧-‘અભિગ્મહાસેવણાદલિંગજુઓ’=‘દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ વગેરેના અભિગ્રહો કરવા-કરાવવા-અનુભોદવા’ ઇત્યાદિ ચિદ્ધો રૂપ આલોચના કરવાની યોગ્યતાનાં લક્ષણોવાળો જોઈએ, અર્થાત્ દ્રવ્યાદિ નિયમો કરવા-કરાવવા-અનુભોદવામાં પ્રીતિવાળો જોઈએ. એમ શ્રીજિનેશ્વરેએ અગીઆર શુદ્ધોધી યુક્ત આત્માને આલોચના દેવા (કરવા) માટે યોગ્ય કહ્યો છે.” એ આલોચકના સ્વરૂપનું પહેલું દ્વાર કહ્યું.

૨. આલોચનાચાર્યનું સ્વરૂપ-એનું સ્વરૂપ શ્રાદ્ધજિતલ્પમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-

“ ગીજ્ઞત્યો કંડજોગી, ચારિત્તી તહ ય ગાહણાકુસલો ।

સ્વેઅન્નો અવિસાઈ, મણિઓ આલોજણાચરિત્રો ॥૧૧॥ ” (જિતકલ્પ ગા૦૮)

ભાવાર્થ-“ ૧-ગીજ્ઞત્યો=ગીતાર્થ. જે ‘નિશીથ’ વગેરે આગમોને સૂત્ર તથા અર્થ સહિત જાણતો (ઉત્સર્ગ-અપવાદાદિ ભાવોનો યથાર્થ જ્ઞાતા) હોય. ૨-‘કંડજોગી’=જેણે મન-વચન-કાયાના વ્યાપાર રૂપ યોગોનો અભ્યાસ કર્યો હોય (શુભ યોગોનું સતત પરિશીલન કર્યું હોય); અથવા જેણે વિવિધ પ્રકારનો (બાહ્ય-અભ્યંતર) શુભ તપ કર્યો હોય તે ‘કૃતયોગી’ જાણતો; તાત્પર્ય કે-વિવિધ શુભ ધ્યાનથી અને અનેક પ્રકારના તપ વગેરેથી જેણે આત્મા તથા શરીરને સમ્પૂર્ણ કર્યું હોય, ૩-‘ચારિત્તી’=અતિચારરહિત નિર્મળ ચારિત્રવાન હોય. ‘તહ ય ગાહણાકુસલો’=‘તથા પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરાવવામાં અતુર,’ આલોચકને અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ દ્વારા વિવિધ

તપ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત સુખપૂર્વક અહણ કરાવી શકે તેવો હોય. ૫-‘લેઅજો’=સમ્યક્ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની વિધિના પરિશ્રમ (અભ્યાસ)ને જાણનારો હોય અને ૬-‘અવિસાર્જ’=જે આલોચકના મોટા અને ઘણા દોષો સાંભળીને પણ ખેદ નહિ કરતાં તેને તે તે વિષયનાં દૃષ્ટાન્તો પૂર્વક પેરા-વ્યવચનો કહીને ઉત્સાહ વધારનારો હોય. એ છ ગુણોથી યુક્ત હોય તેને શ્રીજિનેશ્વરજીએ આલોચનાચાર્ય કહ્યો છે.” પંચાશકમાં તો કહ્યું છે કે-

“ તહ પરહિયંમિ જુત્તો, વિસેસજો સુહુમભાવકુસલમતી ।

માવાણુમાણવં તહ, જોગ્ગો અલોઅણાયરિજો ॥૧૧॥ ” (અલોચંચા૦, ૧૫)

ભાવાર્થ-“ (તથા) પરાપકાર કરવામાં ઉદ્યત-ઉદ્યમી (પરાપકારી સ્વભાવવાળો), આલોચકના સૂક્ષ્મ પણ મનોગત ભાવ વગેરેને જાણવામાં અન્ય આચાર્યોની અપેક્ષાએ વિશેષ બુદ્ધિવાળો-કુશળ, અને તેથી જ ઇંગિતાકાર વગેરેથી પણ બીજાના ચિત્તને સમજનારો, તેને આલોચનાચાર્ય (વિકટના ગુરુ) કહ્યો છે. જે આ ગુણોથી રહિત હોય તે આલોચકની શુદ્ધિ કરવામાં અસમર્થ જાણવો.”

આલોચનાચાર્યના આઠ ગુણો આ પ્રમાણે કહ્યા છે-

“ આચારવમાહારવં, વવહારુન્વીલણ પકુન્વી અ ।

અપરિસ્માવી નિજ્જવ, અવાયદંસી ગુરુ મણિજો ॥૧૧॥” (આંજિઁકલ્પ, ગા.૯)

ભાવાર્થ-૧-“ આચારવં=આચારવાન, જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા ‘જ્ઞાનાદિ પાંચેય આચારોને પાળનારો,’ કારણ કે-એવા ગુણીનું વચન શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય બને, ૨-‘આહારવં’=‘અવધારણાવાન,’ અર્થાત્ યાદ રાખવાની શક્તિવાળો, આવો હોય તે જ આલોચકે કહેલા સર્વ અપરાધોને તેણે કહ્યા હોય તેમ હૃદયમાં ધારણ કરી શકે. ૩-વવહાર’=(મતુર્ પ્રત્યયનો લોપ હોનાથી) વ્યવહારવાન; અર્થાત્ ‘આગમ-શ્રુત-આજ્ઞા-ધારણા અને જિત’-એ પાંચ પૈકી કોઈ અન્યતર (એક) વ્યવહારનો જાણુ, વ્યવહારને જાણુતો હોય તે જ યથાયોગ્ય શુદ્ધિ કરી (પ્રાયશ્ચિત્ત આપી) શકે, તેમાં પહેલો ‘આગમવ્યવહાર’ કેવલજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ, અવધિજ્ઞાનીઓ તથા ચૈદ્ધ પૂર્વધરો, દશ પૂર્વધરો અને નવ પૂર્વીઓને આશ્રીને (તેઓના કાળમાં) હોય છે, બીજો ‘શ્રુતવ્યવહાર’ આઠ પૂર્વથી માંડીને ઘટતાં ઘટતાં એક કે અડધા પૂર્વના જ્ઞાનવાળાઓને તથા અગીઆર અંગ અને નિશીથ વગેરે સમગ્ર શ્રુતના જ્ઞાતાઓ માટે હોય છે, ત્રીજો ‘આજ્ઞાવ્યવહાર’ પરસ્પર દૂર દેશમાં રહેલા બે ગીતાર્થ આચાર્યો (આલોચક અને પ્રાયશ્ચિત્ત દેનારા)ને હોય છે, તેઓ ગૂઢ (સાંકેતિક) પદો (શબ્દો) દ્વારા આલોચના અને પ્રાયશ્ચિત્ત દેનારા-લેનારા હોય છે, અર્થાત્ (સંદેશે લઈ જનાર ન સમજે તેવા) સાંકેતિક શબ્દોમાં ગીતાર્થ આલોચક પોતાના અપરાધો બીજા સાધુ દ્વારા આલોચનાચાર્યને જણાવે અને તેનો જવાબ (તેવા જ) સાંકેતિક શબ્દોમાં આલોચનાચાર્ય મોકલે, એમ તેઓ બેજ સમજે એ પ્રમાણે આલોચના દેનારા-લેનારાઓને આજ્ઞાવ્યવહાર જાણવો. ચોથો ‘ધારણાવ્યવહાર’ ગુરુએ નાના-મોટા જે અપરાધોમાં જેવી રીતિએ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું હોય, તે જાણી ધારી રાખનારો અંતેવાસી (શિષ્ય) ગુરુના સ્વર્ગવાસ પછી તેવા અપરાધવાળાને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તેવી રીતિએ આપે તેને, અને પાંચમો ‘જિતવ્યવહાર’ આગમમાં કહેલું હોય તેથી પણ ઓછું અથવા વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનું પરંપરાથી જે ચાલુ હોય તે

‘જિત’ અને તેનાથી ચાલે તે જિતવ્યવહાર સમજવો. વર્તમાનકાળે એ મુખ્ય છે, આ પાંચ પૈકી કોઈ પણ વ્યવહારનો જાણુ તે ‘વ્યવહારવાન’ કહેવાય. ૪-‘ઉચ્ચોલપ’=‘લજ્જાને દૂર કરાવનાર,’ અર્થાત્ આલોચક લજ્જાથી દોષોને કહી શકતો ન હોય તેની લજ્જા દૂર કરાવીને યથાર્થ સ્વરૂપમાં દોષો જણાવવા માટે ઉત્સાહી બનાવનાર, વસ્તુતઃ આ ગુણવાળો આલોચનાચાર્ય આલોચકને અત્યંત ઉપકારી થઈ શકે છે, ૫-‘પકુલ્લી’=આલોચકે કહેલા અતિચારોનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને તેની અત્યંત શુદ્ધિ કરાવનાર. કોઈ ઉપર કદા તે ‘આચારવાન’ વગેરે ગુણવાળો છતાં બીજાને શુદ્ધિ (પ્રાયશ્ચિત્ત) ન આપતો હોય, તે આલોચનાચાર્ય ન થઈ શકે-એમ જણાવવા માટે ‘પકુલ્લી’ વિશેષણ છે. (‘શુદ્ધિ કરવી’ એ અર્થમાં ‘કુલ્લી’ ધાતુ આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે, કે જેનું ‘વિકુલ્લી’ રૂપ બને છે. એ જ ધાતુ ઉપરથી ‘પકુલ્લી’ શબ્દ થયો છે), ૬-‘નિઝ્જવ’=(પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ‘નિર્ણયક’)=આલોચકનો નિર્ભાવ કરનારો, આલોચકમાં જેનું સામર્થ્ય હોય તેને અનુસારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારો, ૭-‘અવાચકંસી’=અપાયોનો જાણુ, અર્થાત્ દુષ્ટકાળ, શરીરનું દોષદાયક વગેરે (આલોચકને દોષ સેવવામાં હેતુભૂત બનેલાં) ઐહિક કારણોને સમજનાર, અથવા બીજા અર્થ ‘અપાયોને દેખાડનાર’ આલોચકને તેણે સેવેલા અતિચારોને યોગે ભાવિકાળે થનારા ‘દુર્લભ-બોધિપણ’ વગેરે અપાયોને સમજાવનાર, આ કારણથી જ તે આલોચકને ઉપકારક થાય છે. ૮-‘અપરિસ્સાવી’=બીજાને નહિ સંભળાવનાર, અર્થાત્ આલોચકે કહેલા દોષો બીજા કોઈને નહિ કહેનારો, આલોચકના દોષો જાણીને જે અન્યને કહે, તે આલોચકની નિન્દા-લઘુતા કરાવનાર થાય, એ આઠ ગુણવાળા ગુરુને શ્રીજિનેશ્વરોએ આલોચનાચાર્ય કહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે—

“ આલોચનાપરિણમો, સમ્મં સંપદ્ધિઓ ગુરુસંગાસે ।

જહ અંતરાવિ કાલં, કરેજ્જ આરાહઓ તહ વિ ॥૧॥ ” (જિતકલ્પ ૩૧)

ભાવાર્થ—“ આલોચના કરવાના પરિણામવાળો આત્મા આલોચના કરવા માટે શુદ્ધ પાસે જવા નીકળે અને ત્યાં પહોંચતાં પહોંચતાં રસ્તામાં જ મૃત્યુ પામે, તો પણ તેને આરાધક સમજવો. (અર્થાત્ આલોચના નહિ થવા છતાં તે વિરાધક બનતો નથી.) ”

એ આલોચનાચાર્યનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે તેમાં અપવાદ જણાવે છે.

“ આચરિઆહ સગચ્છે, સંમોહઅહરગીઅપાસથો ।

સારુવી પચ્છાકહ, દેવય પહિમા અરિહ સિદ્ધો ॥૧॥ ” (જિતકલ્પ ૧૨)

ભાવાર્થ—“ આલોચકે ઉપર જણાવ્યા તેવા ગુણવાળા શુદ્ધ પાસે આલોચના કરવી, તે પણ સાધુએ અથવા શ્રાવકે નિયમા પોતાના ગચ્છમાં જ કરવી, તેમાં પણ મુખ્યત્વે તો ગચ્છના આચાર્ય પાસે કરવી, આચાર્યનો યોગ ન હોય તો પ્રવર્તક, તેઓના અભાવે સ્થવિર અને તે પણ ન હોય તો ગણાવચ્છેદકની પાસે કરવી. એમ પોતાના ગચ્છમાં એ પાંચ પૈકી કોઈ એક પણ હોય, તો તેની પાસે જ આલોચના કરવી. પોતાના ગચ્છમાં એ પાંચેયનો અભાવ હોય તો ‘સાંભોગિક’=એક સામાચારી (સરખા આચારવાળા) અન્ય ગચ્છમાં આલોચના કરવી. ત્યાં પણ આચાર્ય પાસે, આચાર્ય ન હોય તો અનુક્રમે પૂર્વપૂર્વના અભાવમાં પછી પછીના ઉપાધ્યાય-પ્રવર્તક-સ્થવિર કે ગણાવચ્છેદક પાસે આલોચના કરવી. એક સામાચારીવાળા અન્ય ગચ્છમાં પણ

તેવો આલોચના કરવાનો યોગ ન હોય, તો 'ઇતર-અસાંભોગિક' એટલે જે બિન્ન સમાચારીવાળા હોય તે ખીજા સંવેગી ગચ્છમાં ઉપર કહ્યું તેમ આચાર્ય વગેરેના ક્રમથી આલોચના કરવી. અન્ય ગચ્છમાં પણ તેવા સંવેગી આચાર્યાદિનો યોગ ન હોય તો ગીતાર્થ 'પાસત્યા'ની પાસે કરવી, તેના અભાવમાં ગીતાર્થ 'સાંપિક' પાસે, અને તેના અભાવે ગીતાર્થ 'પશ્ચાત્કૃત' પાસે કરવી.

'સાંપિક' તે કહેવાય છે, કે જે સંકેદ વચ્ચેથી હોય, માથે મુકન કરાવતો હોય, કચ્છ ન ખાંધતો હોય (અધોવચ્ચ સાધુની જેમ પહેરતો હોય), ઓધો છોડી દીધો હોય (બાકીનો સાધુ-વેષ રાખ્યો હોય), અબ્રહ્મચારી (ચતુર્થવ્રતનો વિરાધક હોય) છતાં સ્ત્રી વિતાનો (ધરખારી ન) હોય અને બિક્ષાથી જીવન ચલાવનાર હોય. 'સિદ્ધપુત્ર' તે કહેવાય છે, કે જે માથે ચોટલી રાખનારો તથા સ્ત્રીવાળો (ધરખારી) હોય, અને 'પશ્ચાત્કૃત' તે કહેવાય છે, કે જે ચારિત્રનો વેષ પણ છોડીને ધરખારી (ગૃહસ્થ) બની ગયો હોય. તેમાં ઉપર કહ્યું તેમ સંવેગી ગુરૂનો યોગ ન મળવાથી ગીતાર્થ પાસત્યા, સાંપી, વગેરેની પાસે આલોચના કરવી પડે, તો તેઓને પણ ગુરૂની જેમ 'વંદન કરવું' વગેરે આલોચનાનો વિધિ કરવો, કારણ કે-ધર્મનું મૂળ વિનય છે. જો તે પાસત્યા વગેરે (ગીતાર્થ હોવાથી) પોતાને હીનગુણવાળા સમજી વંદન ન કરવા દે, તો પણ તેઓને આસન બીછાવી આપીને, પ્રણામ માત્ર પણ કરીને આલોચના કરવી (અર્થાત્ તેટલો પણ વિનય કરવો) અને 'પશ્ચાત્કૃત' પાસે આલોચના કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો તેને ઇતર (અમુક સમય પૂરતું) સામાયિક ઉચ્ચરાવીને અને વેષ આપીને વિધિપૂર્વક આલોચના કરવી.

ઉપર જણાવ્યા તેવા ગીતાર્થ પાસત્યાદિકનો પણ યોગ ન મળે, તો 'રાજગ્રહી નગરીનું' ગુણ-શૈલ ચૈત્ય' વગેરે સ્થાનમાં, જ્યાં શ્રીઅરિહંતદેવ તથા ગણધરભગવંતોથી પ્રાયશ્ચિત અપાતાં અનેક વાર જે શાસનદેવીએ જોયાં હોય (એથી જે આલોચનાના સ્વરૂપને જાણતી હોય), તે શાસન-દેવીની અક્રમ વગેરે તપથી આરાધના કરીને તેને પ્રત્યક્ષ કરી તેની સામે આલોચના કરવી, જો તેનું સ્વર્ગનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી વ્યવન થયું હોય અને તેને સ્થાને ખીજી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને અક્રમ વગેરે તપથી પ્રત્યક્ષ કરીને પોતાના દોષો કહેવા, તે દેવી મહાવિદેહમાં વિચરતા શ્રીઅરિહંતદેવને પૂછીને જે પ્રાયશ્ચિત લાવી આપે તે લેવું. તેમ પણ ન બને તો શ્રીઅરિહંતદેવની પ્રતિમા સમક્ષ આલોચના કરી સ્વયં પ્રાયશ્ચિત સ્વીકારવું, અને પ્રતિમાનો પણ યોગ ન હોય, તો પૂર્વોત્તર (ઇશાન) દિશાની સન્મુખ રહીને શ્રીઅરિહંત-સિદ્ધોની સમક્ષ આલોચના કરવી, પણ આલોચના કર્યા વિના રહેવું નહિ; કારણ કે-શબ્દવાળાને (આલોચના ન કરે તેને) આરાધકપણું રહેતું નથી.

જેમ આલોચના ગીતાર્થ પાસત્યાદિ પાસે કરવી સંવિગ્ન છતાં અગીતાર્થની પાસે નહિ, કારણ કે-

“ અગીઝો નવી જાણઈ, સોહિં ચરણસ દેહ સ્પર્શિઅં ।

તો અપ્પાણં આલો-અગં ચ પાડેઈ સંસારે ॥૧૧॥ ” (જિતકલ્પ, ગા૦ ૨૦)

ભાવાર્થ—“ અગીતાર્થ (સૂત્ર-અર્થ-ઉત્સર્ગ-અપવાદ-તદુભય-વિધિ-ઉદ્યમ-પ્રશંસા-ભય વગેરેને કહેનારાં સૂત્રને તથા રૂપે નહિ સમજનાર તથા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ-પુરૂષ આદિને નહિ જોખખનાર) ચારિત્રની શુદ્ધિને (તે તે દોષમાં કેવું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું વગેરે) સમજી શકતો નથી,

તેથી ન્યૂનાધિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપતાં તે પોતાને અને આલોચકને ખન્નેને સંસારમાં ફૂંકાડે છે. (ભાવાં છે.) વ્યવહારસૂત્રના પહેલા ઉદ્દેશમાં પણ એજ કહ્યું છે, તે પાક આ પ્રમાણે છે—

“ મિત્ત્વ અન્નયરં અકિચ્છાણં પડિસેવિત્તા, ઈચ્છિજ્ઞા આલોહિત્ત્વં પડિકમિત્ત્વં નિદિ-
ત્ત્વં વા વિઉદ્ધિત્ત્વં વા વિસોહિત્ત્વં વા અકરણયાણ અબ્ધુદ્ધિત્ત્વં વા અહારિહં તત્ત્વોક્ત્ત્વં પાય-
ચ્છિત્ત્વં પડિવજ્જિત્ત્વં વા, જત્થેવ અપ્પણો આયરિઅ-ઉવજ્ઞાણ પાસિજ્ઞા, કપ્પઈ સે તસ્સંતિણ
આલોહિત્ત્વં જાવ પડિવજ્જિત્ત્વં । ણો ચેવ ણં અપ્પણો આયરિઅ-ઉવજ્ઞાણ પાસિજ્ઞા, જત્થેવ
સંભોહિઅં સાહમ્મિઅં बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा, कप्पइ से तस्संतिण आलोहत्तण जाव पडिव-
ज्जित्तण वा । णो चैव णं संभोहअं साहम्मिअं बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा, जत्थेव अन्नसंभोहअं
बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा, कप्पइ से तस्संतिण आलोहत्तण जाव पडिवज्जित्तण वा । णो चैव
णं अण्णसंभोहअं साहम्मिअं बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा, जत्थेव सारुविअं बहुस्सुअं वज्झागमं
पासेज्जा, कप्पइ से तस्संतिण आलोहत्तण जाव पडिवज्जित्तण वा । णो चैव णं सारुविअं
बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा, जत्थेव समणोवासगं पच्छाकडं बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा,
कप्पइ से तस्संतिण आलोहत्तण जाव पडिवज्जित्तण वा । णो चैव णं समणोभासगं पच्छाकडं
बहुस्सुअं वज्झागमं पासेज्जा, जत्थेव सम्मं भाविआइं चेइआइं पासेज्जा, कप्पइ से तस्संतिण आलो-
हत्तण जाव पडिवज्जित्तण वा । णो चैव णं सम्मं भाविआइं चेइआइं पासेज्जा, बहिआ गामस्स
नयरस्स वा करयलपरिग्गहिअं सिरसावत्तं मत्थण अंजलिं कट्टडु, कप्पइ से एवं वइत्तण ‘एवइआ
મે અવરાહા, એવતિસુત્તો અહં અવરદ્ધો’ અરહંતાણં સિદ્ધાણં અંતિણ આલોહિજ્ઞા પડિકમેજ્ઞા જાવ
પાયચ્છિત્ત્વં પડિવજ્જેજ્ઞા સિ તિ વેમિ ।

અર્થાત્—“ સાધુ કોઈ ભતના અકાર્યનું પ્રતિસેવન (આચરણ) કર્યો પછી જો તેની આલોચના કરવા, પ્રતિક્રમણ કરવા, નિંદા કરવા, વિગોપન (વગોવણું) કરવા, વિશુદ્ધિ કરવા, ફરીથી નહિ કરવાનો નિર્ણય કરવા અને યથાયોગ્ય તપકર્મ રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત અંગીકાર કરવા ઇચ્છે, તો તેણે જ્યાં પોતાના (ગચ્છના) આચાર્ય-ઉપાધ્યાયને દેખે (હોય) ત્યાં (જઈને) તેઓની પાસે જો આલોચના વગેરે કરવું જોઈએ; અને સ્વગચ્છના આચાર્ય-ઉપાધ્યાયને ન જૂએ (તેઓનો યોગ ન હોય), તો જ્યાં પોતાના સાંભોગિક સાધર્મિક-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમ એવા- (બીજા ગચ્છવાળા) ને દેખે ત્યાં (જઈને) તેઓની પાસે તે આલોચનાદિ કરવું કદપે; જો સાંભોગિક (એક સામાચારીવાળા) સાધર્મિક-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમને પણ ન દેખે, તો જ્યાં અન્ય સાંભોગિક (બિન્ન સામાચારીવાળા) સાધર્મિક-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમને દેખે ત્યાં જઈને તેઓની પાસે આલોચનાદિ કરવું કદપે; અન્ય સાંભોગિક સાધર્મિક-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમને (પણ) ન દેખે, તો જ્યાં ‘સારુપિક’-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમને દેખે ત્યાં જઈને તેઓની પાસે આલોચનાદિ કરવું કદપે; જો એવા સારુપિક-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમને પણ ન દેખે, તો જ્યાં ‘પશ્ચાત્કૃત’ (ચારિત્રમાંથી પાછા પડેલા) એવા શ્રાવક બહુશ્રુત-પરિચિતાગમને દેખે ત્યાં તેઓની પાસે આલોચનાદિ કરવું કદપે; જો એવા ‘પશ્ચાત્કૃત’-બહુશ્રુત-પરિચિતાગમ શ્રાવકને ન દેખે, તો જ્યાં સમ્યજ્ઞ ભાવિત થયેલાં શ્રી

જિનપ્રતિમા રૂપ ચૈત્યને દેખે ત્યાં તેઓની સામે તે આલોચનાદિ કરવું કલ્પે; એ તેવા સમ્યક્ ભાવિત ચૈત્યને પણ ન દેખે, તો ગામ કે નગરની બહાર બે હાથે અંજલિથી મસ્તકે આવર્ત કરીને (ભમાવીને) આ પ્રમાણે કહેવું કલ્પે કે-“આવા આવા મારા અમુક અપરાધો છે, હું આટલી (અમુક) વાર અપરાધી થયો છું.”-એ પ્રમાણે કહીને અરિહંતો તથા સિદ્ધોની સમક્ષ આલોચના કરે, પ્રતિક્રમણ કરે, ચાવત પ્રાયશ્ચિત્ત અંગીકાર કરે-એમ કહું છું.”

માટે જ યદિ એવા ગીતાર્થ આલોચનાચાર્યનો યોગ દુર્લભ હોય, તો કાલથી બાર વર્ષ અને ક્ષેત્રથી સાતસો યોજન સુધી શોધવા, પણ અગીતાર્થની પાસે આલોચના કરવી નહિ. કહ્યું છે કે-

“ સલ્લુદ્ધરણનિમિત્તં, ગીઝત્યગવેસણા ઉ ઉક્કોસા ।

જોઝણસયાઈ સત્ત ઉ, બારસવરિસાઈ કાયવ્વા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“શલ્ય(અતિચારો)ની શુદ્ધિ માટે ગીતાર્થની શોધ (ક્ષેત્રથી) ઉત્કૃષ્ટ સાત સો યોજન સુધી (અને કાળથી) બાર વર્ષ પર્યન્ત કરવી.”

‘ગીઝત્યો કહજોગી’ ગાથામાં જણાવેલાં બીજાં વિશેષણોને છોડીને, અહીં માત્ર ‘ગીતાર્થ’ ની શોધ કરવી-એમ કહ્યું તે ત્યાં કહેલા સકલગુણયુક્ત આલોચનાચાર્યનો યોગ ન મળે, તો માત્ર સંવિગ્ન પણ ગીતાર્થની પાસે પણ આલોચના તો કરવી જ, એમ જણાવવા માટે છે.

એ બીજું દ્વાર કહ્યું. હવે ત્રીજું દ્વાર ‘ક્રમપૂર્વક આલોચના કરવી’ તેનો ક્રમ જણાવે છે.

૩. આલોચના-આસેવનાદિ અનુક્રમ-એને માટે આલોચના પંચાશકમાં કહ્યું છે કે-

“ દુવિહેણણુલોમેણં, આસેવણવિઝડણામિહાણેણં ।

આસેવણણુલોમં, જં જહ આસેવિઝં વિઝડે ॥૧૧॥ ”

“ આલોચણણુલોમં, ગુરુગવરાહે ઉ પચ્છજો વિઝડે ।

પણગાઈણા કમેણં, જહ જહ પચ્છિત્તવુઝ્ઝી ઉ ॥૨॥ (ગા૦ ૧૭-૧૮)

ભાવાર્થ-“બ્યાખ્યા એ પ્રમાણે છે કે-“એક ‘આસેવનાના’=સેવાયેલા અતિચારોના ક્રમથી અને બીજી ‘વિકટના’=આલોચનાના (પ્રાયશ્ચિત્તના) ક્રમથી-એમ બે ક્રમથી આલોચના કરવી. તેમાં આસેવનાક્રમ=એ અતિચારો જે ક્રમથી જેવી રીતિએ સેવ્યા હોય તે ક્રમથી તેવી રીતિએ તેની આલોચના કરવી તે, અને આલોચના(વિકટના)ક્રમ એવો છે કે-મોટા અપરાધોની આલોચના નહાના અપરાધોની પછી કરવી, તે ‘પણગાઈ’=જેન સિદ્ધાન્તની પરિભાષા પ્રમાણે ‘પંચક-દશક-પંચદશક’ વગેરે ક્રમથી કરવી, અર્થાત્ જે અપરાધોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તરોત્તર વધારે હોય તે તે અપરાધોને પછી પછાં કહેવા. અહીં નહાના અપરાધમાં ‘પંચક’ તેથી મોટામાં ‘દશક’ તેથી પણ મોટામાં ‘પંચદશક’ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, આ ‘પંચક’ આદિ પ્રાયશ્ચિત્તની સાંકેતિક સંજ્ઞાઓ છે. આ બે ક્રમમાં આલોચના કરનાર (અપરાધી) પોતે ગીતાર્થ હોય તો આલોચનાના ક્રમથી જ આલોચના કરે. કારણ કે તે જાણે છે (અર્થાત્ પોતે ગીતાર્થ હોવાથી કયા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું, કયા અપરાધનું વધારે, વગેરે જાણતો હોવાથી તે આ ક્રમથી આલોચના કરી શકે, માટે તેણે એ બીજા નંબરના ક્રમથી કરવી, પણ આલોચક ગીતાર્થ ન હોય તે આસેવનાના (જે ક્રમે અપરાધો થયા હોય તે) ક્રમે આલોચના

કરે, કારણ કે-તેને એની આલોચનાના (પ્રાયશ્ચિતના) ક્રમનું જ્ઞાન હોતું નથી, આસેવના ક્રમથી તેને અતિચારોનું સાદું સ્મરણ થાય છે. તાત્પર્ય કે-ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગીતાર્થ આલોચના-ક્રમથી અને અગીતાર્થ આસેવનાક્રમથી આલોચના કરે, એ ત્રીણું ક્રમનું દ્વાર કહ્યું. હવે-

૪. આલોચનામાં સમ્યક્પણું-આલોચના સમ્યક્ રીતિએ કરવી જોઈએ કહ્યું છે કે-

“તદ્ આઝ્ઞિયદપ્પ-પ્પમાયઓ કપ્પઓ વ જયણાણ્.”

કજ્જે વાઝ્ઞયણાણ્, જહ્ઠ્ઠિં સન્વમાલોણ્ ॥૧॥” (આલોપંચા૦, ૧૯)

ભાવાર્થ-‘તદ્’=તેવી રીતિએ, અર્થાત્ ‘આલોચક, આલોચનાચાર્ય અને અનુક્રમ’ એ જેમ આલોચનાનાં અંગો છે, તેવી રીતિએ ‘આકુટ્ટી-દર્પ-પ્રમાદ’ વગેરે આ ગાથામાં કહેવાતાં અતિચારનાં કારણો પણ આલોચનાનું અંગ છે. આકુટ્ટીથી, દર્પથી, પ્રમાદથી, કદ્દપને યોગે જયણાથી, કે આકસ્મિક કાર્યપ્રસંગે અજયણાથી, એમ જે જે હેતુથી જે જે અપરાધો થયા હોય તે તે હેતુઓ સાથે તે તે અપરાધોને યથાસ્વરૂપ જણાવવા, તે આલોચના ‘સમ્યક્’ કહેવાય છે. તેમાં ‘આકુટ્ટીથી’=ઈરાદાપૂર્વક (જાણી-સમજીને) અપરાધ સેવવો તે, ‘દર્પથી’=વદગન (સાધુના આચારવિરુદ્ધ હોડવું-કૂદવું-ભીંત ઝોળાંગવી) વગેરે કરવાથી અને ‘પ્રમાદથી’=મુરખાપાન વગેરે પાંચ પ્રકારના પ્રમાદથી ભૂલ કરવી કે વિસ્મૃતિ-અનુપયોગ વગેરે પ્રમાદથી ભૂલ થવી તે. (ગાથામાં ત્રણ પદોનો ‘દંદ’ સમાસ અને હેતુ-અર્થમાં પાંચમીનો પ્રયોગ છે.) ‘કદ્દપથી’=અશિવ-મારી-મરફી વગેરે ઉપદ્રવોરૂપ સબલ કારણે તેમ કરવાનો કદ્દપ હોવાથી તેવા પ્રસંગે અપવાદ સેવવો તે, એવા સબલ કારણે તો યતનાપૂર્વક (ખને તેટલો ઓછો) અપવાદ સેવવાનો હોય, માટે ‘જયણાથી’=યથાશક્તિ સંયમની રક્ષા યતના સાચવીને અપવાદ સેવ્યો હોય તે, અથવા તો ‘કજ્જે’ આકસ્મિક પ્રયોજને સંજ્ઞમ થઈ જવાથી, ‘મકાનમાં અગ્નિ સળગવો (સર્પાદિનો ઉપદ્રવ થવો)’ વગેરે આકસ્મિક કાર્યપ્રસંગે કાર્યાકાર્યના ખ્યાલ વિના અચતનાથી અપરાધ થયો હોય તે; એમ જે અપરાધ જેવા રૂપમાં થયા હોય તેને તે રીતિએ (યથાર્થરૂપે) આલોચનાચાર્યની સામે પ્રગટ જણાવવા, તે ‘સમ્યક્’ આલોચના કહેવાય છે. આત્મશુદ્ધિની ભાવનાવાળા જીવે એ પ્રમાણે ધોતાના અપરાધોનું નિવેદન કરવું, લજ્જા-ભય વગેરેથી અદ્વ પણુ છૂપાવવું નહિ. કારણ કહ્યું છે કે-

“જહ્ વાલો જંપતો, કજ્જમકજ્જં ચ ડ્ઞ્ઞુઞ્ મળહ્.”

તં તદ્ આલોજ્જજા, માયામયત્રિપ્પણ્ણકો અ ॥૧॥” (આલોપંચા૦, ૪૭)

તથા-“માયાહ્દોસરહિઓ, પહ્સમયં વહ્દમાણસંવેગો.”

આલોજ્જજા અકજ્જં, ન પુણો કાહં તિ નિચ્છયઓ ॥૨॥”

“લજ્જાહ્ ગારવેણં, વહ્સુસુઅમણ વા વિ દુચ્ચરિઅં.”

જો ન કહેહ્ ગુરુણં, ન હુ સો આરાહ્ગો મણિઓ ॥૨૮॥”

(સંપ્રકંઆલોપંચિ૦)

ભાવાર્થ-“આલક (અણુસમજી હોવાથી) કાર્ય-અકાર્યનો (સારા-ખોટાનો) વિચાર કર્યો વિના જ જેવું જાણે તેવું સરળ ભાવે બોલે છે, તેમ આલોચકે પણ કપટ-ખોટાઈ વગેરે દૂષણોને છોડીને જે અપરાધો જેમ થયા હોય તેમ પ્રગટ જણાવવા જોઈએ,” તથા-“માયા-મદ વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરીને, સમયે સમયે સંવેગમાં વૃદ્ધિ પામતા આલોચકે પુનઃ તેમ નહિ કરવાના

નિશ્ચયથી કરેલાં અકાર્યોની આલોચના કરવી, જે લભ્યથી અને આસ્વથી=મોટાપથી અથવા રસગારવ-ઋદ્ધિગારવ અને શાતાગારવમાં આસક્તિથી તપ કરવાની ઈચ્છાના અભાવે કે બહુશ્રુતપણાના મદથી, આચરેલા દોષોને શુદ્ધ આગળ ન જણાવે, તેને આરાધક કહ્યો નથી. (બાણવો નહિ.)”

માટે આલોચકે સર્વ અપરાધો યથાસ્વરૂપે જણાવવા, એ ‘સમ્યક્’ દ્વાર કહ્યું.

૫. દ્રવ્યાદિ શુદ્ધિ-હવે પાંચમા દ્વારમાં કહેલી ‘દ્રવ્યાદિ શુદ્ધિ’ માટે કહ્યું છે કે—

“ દવ્વાઈસુ સુહેસું, દેશા આલોજના જાતો તેસું ।

હોંતિ સુહમાવચ્છદી, પાણ સુદા ઉ સુરહેઝ ॥૧૯॥ ”

“ દવ્વે સ્ત્રીરદુમાઈ, ત્રિણભવગાઈ અ હોંતિ સ્વિચંમિ ।

પુણતિદિપમિદ કાલે, સુહોવજોગાઈ માવેસું ॥૨૦॥ ”(આલોપંચા)

ભાવાર્થ—“તેમાં પ્રથસ્ત (ઉત્તમ) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો યોગ મેળવીને આલોચના કરવી, કારણ કે-તે દ્રવ્યાદિ ભાવો શુભ હોય તો આલોચકને ભવિષ્યમાં સુખ આપનારી-સુખસ્વરૂપ શુભભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રાયઃ કોઈક જ જીવને છાડીને ઘણાઓને શુભ નિમિત્તો જ શુભ ભાવનાં કારણ બને છે.” પ્રથસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર વગેરેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-૧-ઉત્તમ દ્રવ્યોમાં ‘ક્ષીરવૃક્ષો=વડ-ચંપક-અશોક વગેરે ઉત્તમ વૃક્ષો બાણવાં.’ કહ્યું પણ છે કે-‘વચ્ચે સુવર્ણગાદસુ સ્ત્રીરદુમાદસુ આલોપ’ ત્તિ અર્થાત-‘દ્રવ્યથી સારા વર્ણ-ગંધ-રસ વગેરે વાળાં ક્ષીરવૃક્ષાદિની નીચે આલોચના કરવી,’ ૨-ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં=શ્રીજિનમંદિરાદિ ઉત્તમ સ્થલમાં. ‘આદિ’ શબ્દથી બીજાં પણ શુભ સ્થલો બાણવાં. કહ્યું પણ છે કે—

“ ઉચ્છવણે સાલિવણે, ચેદ્દરે ચેવ હોઈ સ્વેચંમિ ।

ગંભીરસાણુણા, પયાહિનાવત્તડગે અ ॥૨૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ઉત્તમ ક્ષેત્ર=શેરડીનું વન, ડાંગરનું વન, ચૈત્યધર (મંદિર) અને જળાશય કે જે ગંભીર (બિંદુ હોય), ગંભીર અવાજ થતો (પડતો પડતો) હોય તથા જેમાં પાણી યોગ કરતું હોય, વગેરે સ્થલો ઉત્તમ બાણવાં.”

અર્થાત્ ત્યાં આલોચના કરવી. ૩-ઉત્તમ કાળમાં=‘પંચમી-દશમી-પૂર્ણિમા’ વગેરે પૂર્ણાદિ તિથિઓમાં, ‘આદિ’ શબ્દથી સારાં તિથિ-વાર-નક્ષત્ર-યોગ વગેરે જોઈને અશુભ સિવાયની તિથિએ આલોચના કરવી. તે ઉત્તમ કાળ બાણવો. કહ્યું પણ છે કે—

“ પદિકુલે(કુદ્દે)અ(અણ)(પદિકુલે લય)દિવસે, વજ્જેજ્જા અટ્ટમિં ચ નવમિં ચ ।

હટ્ઠિં ચ ચત્તિં ચ, વારસ દોહં પિ પક્કણં ॥૨૨॥ ”

ભાવાર્થ—“પ્રતિક્રમ (યોગો વગેરેથી અશુભ અથવા લતાદિ નિષિદ્ધ) દિવસમાં તથા બન્ને પક્ષોની અષ્ટમી-નવમી-પદ્મી-ચતુર્થી અને દ્વાદશી એ તિથિઓમાં આલોચના કરવી નહિ.”

અર્થાપત્તિથી તે સિવાયની તિથિઓમાં શુભ યોગાદિ હોય તે દિવસે આલોચના કરવી. ૪-ઉત્તમ ભાવમાં=શુભ ઉપયોગ (અધ્યવસાય) આદિથી યુક્ત થઈને. અહીં પણ ‘આદિ’ શબ્દથી નિમિત્તશાસ્ત્રમાં કહેલાં શુભ (શકુનો) નિમિત્તો મેળવીને અને શુભ ભાવોથી યુક્ત થઈને આલોચના કરવી. એમ ઉત્તમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવનો યોગ મેળવીને આલોચના કરવી,

એ ‘ક્રમ્મદિ શુદ્ધિ’ નામનું મૂળ ગાથામાં જણાવેલું પાંચમું દ્વાર કહ્યું.

ઉપરના પાંચ પ્રકારોથી વિધિપૂર્વક આલોચના કરવાથી આત્મા ભાવશબ્દથી છૂટે છે. ‘પોતે કરેલા દુશ્ચરિતને યથાયોગ્ય પરસાક્ષીએ પ્રગટ નહિ કરવું’ તે ભાવશબ્દ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

“ સમ્મં દુચરિત્તસા, પરસક્ષિત્તમ્પગાસણં જં તુ ।

एअं च भावसल्लं, पण्णत्तं वीअराएहि ॥૧॥ ” (આલોપંચા૦, ૩૬)

ભાવાર્થ—“ પોતે કરેલા દુશ્ચરિતને બીજાની સાક્ષીએ સમ્યક્ રીતિએ પ્રગટ નહિ કરવું, તેને શ્રીગ્રીતરામદેવોએ ‘ભાવશબ્દ’ કહ્યું છે.”

‘પરસાક્ષીએ આલોચના કરવાથી જ ભાવશબ્દ ટળે’ એમ કહેવાથી, ‘સ્વયં’ આલોચના કરીને સ્વકલ્પનાનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તે શબ્દવાળો જ રહે ’-એમ જણાવ્યું. કહ્યું છે કે—

“ આલોચ્છં અદાઉં, સઙ્ગ અણ્ણમિ તહ (અ)પ્પણો દાઉં ।

जे वि हु करेंति सोहि, ते वि ससल्ला विणिहिद्धा ॥૧॥” (આલોપંચા૦ ૩૭)

ભાવાર્થ—“ બીજા આલોચનાચાર્ય હોવા છતાં, લક્ષ્મણદિ કારણોથી જેઓ તેમની પાસે આલોચના કરતા (આપતા) નથી તેઓ, તથા પોતાની મેળે જ આલોચના આપીને જેઓ સ્વ-કલ્પનાનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તેઓ પણ સશબ્દ બાણવા.”

આથી એમ જણાવ્યું કે-આલોચનાચાર્ય વગેરે બીજાનો યોગ હોય, તો તેમની પાસે જ આલોચના કરનારો શુદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ છત્તીસગુણસમન્ના-ગણેણ તેણ વિ અવસ્સ કાયન્ના ।

परसक्खिआ विसोही, सुद्धु विवहारकुसलेण ॥૧॥” (જિતકલ્પ, ગા૦ ૧૬)

ભાવાર્થ—“ પોતે છત્રીસ ગુણોથી યુક્ત (આચાર્ય) હોવા સાથે સારી રીતિએ વ્યવહારકુશળ હોય તેણે પણ આલોચના અવશ્ય પરસાક્ષીએ જ કરવી.”

હા ! બીજાના અભાવે સ્વયં આલોચના કરનારો પણ શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ તેમાંય સિદ્ધોની પણ સાક્ષી તો બેઠાં જ. કારણ કહ્યું છે કે-‘સિદ્ધાવસાણે અત્તિ’ અર્થાત્-‘કોઈનો યોગ ન હોય તો છેવટે સિદ્ધોની સાક્ષીએ પણ આલોચના તો કરવી જ.’ માટે શક્ય હોય તે રીતિએ પણ આત્માને નિઃશબ્દ કરવો બેઠાં જ, -સશબ્દપણે મરવામાં ઘણા મોટો દોષ છે. કહ્યું છે કે—

“ જં કુણ્ણ ભાવસલ્લં, અણુદ્ધિઅં ઉત્તમદ્ધકાલંમિ ।

दुल्लहबोहीगत्तं, अणतसंसारिअत्तं च ॥૧॥ ” (આલોપંચા૦, ૩૮)

ભાવાર્થ—“ મરણકાળે પણ ઉદ્ધર્થા વિનાનું (આલોચના વિના) આત્મામાં રહી ગયેલું ભાવશબ્દ આત્માને દુર્લભભોધિ કરે છે તથા અનંતકાળ સંસારમાં અભાવે છે.”

એમ શબ્દ રહી જવાના ઉપયુક્ત વિપાકોને (દુઃખોને) બાણતો હોય, તે જ ‘સમ્યક્’ આલોચના માટે ઉત્સાહી થઈ શકે. કહ્યું છે કે—

“ સંવેમપરં ચિત્તં, કાઝ્ઞં તેહિ તેહિ સુત્તેહિ ।

सल्लाणुद्धरणविवाग-दंसगाईहि आलोए ॥૧॥” (આલોપંચા૦, ૩૯)

ભાવાર્થ-“શત્રુની શુદ્ધિ નહિ કરવાથી થતા વિપાકોને જણાવનારાં વગેરે તે તે સૂત્રોથી (આમમનાં વચનોથી) ચિત્તને સંવેગવાળું (ઉત્સાહી) બનાવીને આલોચના (અવસ્થ) કરવી.”

આલોચકનાં દૂષણો-હવે આલોચના કરનારનાં દશ દૂષણો કહે છે.

“આકંપઈત્તા અણુમાણઈત્તા, જં દિદ્ધં ઘાયરં ચ સુહુમં વા |

છજં સદાહલયં, બહુજણપ્રવચ્ચતસ્સેવી ||૧||”

ભાવાર્થ-“૧-“આકંપઈત્તા”=કંપાવીને, અર્થાત્ વૈયાવચ્ચ વગેરેથી શુદ્ધિને વશ કરીને આલોચના કરે, ‘તેઓ ઓછું’ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે’-એવા અભિપ્રાયથી વૈયાવચ્ચાદિ કરી તેઓની પાસે આલોચના કરવી. ૨-અણુમાણઈત્તા’=અનુમાન કરીને, અર્થાત્ ‘અતિ નાના અપરાધ જણાવવાથી હલકો દંડ આપે છે’ વગેરે શુદ્ધિ (ના સ્વભાવ)નું અનુમાન કરીને આલોચના કરવી. ૩-“જં દિદ્ધં”=જે અપરાધ બીજાએ જોયો હોય તેની જ આલોચના કરે, શુદ્ધિ અપરાધોની આલોચના ન કરે. ૪-“ઘાયરં”=મોટા દોષોની આલોચના કરે, નાના દોષોને દોષ રૂપે માને જ નહિ, એટલે અવગણના કરીને તેની આલોચના ન કરે. ૫-સુહુમં ઘા’=‘અથવા સૂક્ષ્મને’ આલોચે, જેમ કે-‘રબા વિના માસની સળી લીધી હોય’-એવા પણ નાના અપરાધોની આલોચના કરે, મનમાં માને કે-‘સૂક્ષ્મ અપરાધોથી ડરનારો મોટા અપરાધોને કેમ ન આલોચે ?’ એમ શુદ્ધિ સમજશે (અર્થાત્ એમ મોટા અપરાધોને છૂપાવીને માત્ર નહાતાને જ આલોચે). ૬-“છજં”=અસ્પષ્ટ સ્વરે, શુદ્ધિ પૂર્ણ સાંભળી પણ ન શકે તેમ અસ્પષ્ટ આલોચના કરે. ૭-સદાહલયં’=શબ્દાકુલ, મોટા શબ્દ વગેરેથી એવું જોલે કે-શુદ્ધિ બરાબર સમજી ન શકે, અથવા બીજાઓ પણ સાંભળે તેમ આલોચના કરે. ૮-‘બહુજણ’=ઘણાઓની પાસે, અર્થાત્ અનેક આલોચનાચાર્યની આગળ એકના એક જ દોષોની આલોચના કરે. ૯-‘અવ્યક્ત’=જે છેદ્યથોનું રહસ્ય બાહ્યતા ન હોય તેવા અબાહ્યની પાસે આલોચના કરે. અને ૧૦-‘તત્સેવી’=પોતે જેવા અપરાધો કર્યા હોય તેવા અપરાધો જે શુદ્ધિએ કર્યા હોય (તે ‘તત્સેવી’ કહેવાય) તેમની પાસે આલોચના કરે, સરખા દોષ (આચાર) વાળા શુદ્ધિ સામે સુખપૂર્વક લજ્જાદિ વિના પોતાના અપરાધો કહી શકાય, એમ જે અપરાધ જે જે શુદ્ધિમાં હોય, તે તે અપરાધની તે તે શુદ્ધિ પાસે આલોચના કરે.

એ દૂષણો આલોચકે તજવાં જોઈએ, અવિધિથી ઉઠટો અપાધનો સંભવ છે. કહ્યું છે કે-

“હરરા ત્રિવજ્જખો વિ હુ, કુવેજ્જકિરિયાઈણાયખો ખેખો |

અવિ હોર(જ્જ) તત્થ સિદ્ધિ, આણામંગા ન ઉણ પત્થ ||૧||”(આલો.પંચા.૦-૫)

ભાવાર્થ-“અવિધિથી આલોચના કરવામાં મૂર્ખ વૈદના ઓષધની જેમ કે અવિધિથી વિદ્યા સાધવા વગેરેની જેમ વધુ નુકશાન થાય છે; કદાચ પુણ્યનું બળ હોય તો ‘મૂર્ખ’ પણ વૈદ્યાદિથી કાર્યસિદ્ધિ થાય, પણ અહીં તો તીર્થકરની આજ્ઞાને ભંગ થવાથી ઇષ્ટસિદ્ધિ ન જ થાય.”

હવે વિધિપૂર્વક ‘સમ્યજ્’ આલોચના કરવાથી જે લાભ થાય તે જણાવે છે-

“લહુમા’ લ્હાઈજણણં, અપ્પપરનિવચિ’ અજ્જવં’ સોહી |

દુકરકરણં’ આણા, નિસ્સલ્લચં’ ચ સોહિગુણા ||૧||”

(સંપ્રક.આલો.અધિ.૦૨૮)

જાવાથી-ભાર ઉપાડનાર ભાર ઉતારીને હલકો થાય, તેમ આલોચકને પણ શક્ય નીકળી જવાથી ૧-‘લઘુતા’ થાય છે (કર્મ જોછાં થાય છે), આલોચના કરવાથી આત્માને ૨-‘દહાદિ’= પ્રમેદ (આનંદ) ઉત્પન્ન થાય છે, ૩-‘આત્મપરનિવૃત્તિ’=સ્વ-પર દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. તે એ રીતિએ કે-આલોચકને પોતાના દોષો ટળે છે અને તેને જોઈને બીજાઓ પણ આલોચના કરવા તૈયાર થાય તેથી બીજાઓના પણ દોષો ટળે છે. ૪-‘આજ્ઞવ’=યથાસ્વરૂપમાં દોષો સ્વમુખે કહેનારના ‘માયા-કપટનો નાશ’ થાય છે. ૫-શોધિ=દોષ રૂપ મેલ જવાથી ‘આત્માની શુદ્ધિ’ થાય છે. ૬-‘દુષ્કરકરણ’=દુષ્કર કાર્ય થાય છે, કારણ કે-દોષો સેવવા દુષ્કરકરણ નથી, એ તો અનાદિ અવ્યાસથી સહુથી થાય છે, પણ આલોચના કરવી અતિ દુષ્કર છે, કારણ કે-મોક્ષનો સાધક એવો અત્યંત વીર્યોદ્ભાસ પ્રગટયા વિના આલોચના થઈ શકતી નથી. નિશીથચૂર્ણમાં પણ કહ્યું છે કે-“તં ન દુષ્કરં જં પઢિસેવિજ્જહ, તં દુષ્કરં જં સમ્મં આલોચ્છજ્જહ સિ ।” અર્થાત્-તે ‘દુષ્કર નથી કે અપરાધ કરવા, દુષ્કર તો તે છે કે-પોતે કરેલા અપરાધને સમ્યગ્ રીતિએ સ્વમુખે બહાર કરવા.’ માટે જ તે અવ્યંતર તપ છે. ‘સમ્યગ્ આલોચના કરવી’ તે ‘માસક્ષમણ’ વગેરે બીજા બાહ્ય અનેક પ્રકારના તપ કરતાં પણ અતિ દુષ્કર ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ નામનો તપ છે. ૭-‘આણ’=શ્રીભિનેશ્વરદેવની ‘આજ્ઞાનું’ પાલન થાય છે અને ૮-‘નિઃશલ્યપણું’=આત્મા શદ્ધ રહિત થાય છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ૨૯ માં અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-“આલોચનયાર ણં મંતે ! જીવે કિં જગદ્ ? આલોચનયાર ણં માયાનિગ્રાણમિદ્ધાવંસનસલ્લાણં અણંતસંસારવદ્દળાણં ઉદ્ધરણં કરેદ્, ઉત્તુભાવં ચ ણં જગદ્દહ । ઉત્તુભાવં પઢિચ્છને અ ણં જીવે અમાયી રત્તીવેઝં નપુંસગવેઝં ચ ન વંચદ્, પુલ્લવદ્દં ચ ણં ણિજ્જરેદ્ ” इति । અર્થાત્-“હે ભગવંત ! આલોચના કરવાથી જીવ શું મેળવે છે ? ઉત્તરમાં ભગવંત કહે છે કે-‘આલોચના કરવાથી જીવ અનંતસંસારને વધારનારાં ‘માયા, નિયાણ અને મિથ્યાદર્શન એ ત્રણેય શદ્ધોનો (ઉદ્ધાર) નાશ કરે છે, અને આત્માનો ઋણ (સરલ) ભાવ પ્રગટ કરે છે, એ ઋણભાવને પામેલો જીવ તેથી માયારહિત બને છે અને સ્ત્રીવેદ-નપુંસકવેદ (જેવાં દુષ્ટ) કર્મોને બાંધતો નથી તથા પૂર્વે બાંધ્યાં હોય તેની નિર્જરા કરે છે.” વગેરે આલોચના કરવાથી શુભો થાય છે.

એ પ્રમાણે અહીં શ્રાદ્ધજિતકલ્પ, તેની ટીકા તથા પંચાશક અને તેની ટીકામાંથી ઉદ્ધરીને આલોચનાનો વિધિ દુકાણમાં અદ્ય માત્ર કહ્યો. અત્યંત તીવ્ર અધ્યવસાયથી કરેલું મોટામાં મોટું નિકાચિત બંધવાળું ‘બાલહત્યા-સ્રીહત્યાદિ’ મહા પાપ પણ તેની સમ્યગ્ આલોચના કરવાથી અને શુરુએ આપેલા પ્રાયશ્ચિત્તને પૂર્ણ કરવાથી ‘દહપ્રહારી વગેરે મહાપુરુષોની જેમ’ તદ્ભવે પણ ક્ષય થાય છે, માટે પ્રતિવર્ષે કે પ્રતિચોમાસીએ આલોચના કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું એ શ્રાવકનું અગીઆરમું વાર્ષિક કૃત્ય છે. એ પ્રમાણે શ્રાવકનાં અગીઆર વાર્ષિક કૃત્યો જણાવ્યાં.

। इति वापककृत्यानि ।

શ્રાવકનાં જન્મકૃત્યો

‘જન્મકૃત્યો’ એટલે શ્રાવકને માનવ જીવમાં કરવા યોગ્ય ધર્મકૃત્યો નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે.

“ વૈદ્ય ૧ પટિમ ૨ પદ્ધા ૩, સુગ્રાહપન્નાવળા ૪ ય પયદ્ધવળા ૫ ।

પુત્યપલેહ્નવાયળ ૬, પોસહસાલાહકારવળ ૭ ॥૧॥ ” (શ્રાદ્ધવિધિ, ૧૫)

ભાવાર્થ—“ ૧-ચૈત્ય કરાવવું, ૨-જિનપ્રતિમા ભરાવવી, ૩-પ્રતિષ્ઠા કરવી, ૪-પુત્રાદિને પ્રવચના-દીક્ષા અપાવવી, ૫-ગુરુને ‘આચાર્ય’પદ’ વગેરે પદે સ્થાપના, ૬-ધર્મશ્રેયો લખવા-લખાવવા, વાંચવા-વંચાવવા, અને ૭-પોષધશાલાદિ કરાવવાં. આ શ્રાવકનાં જન્મકૃત્યો છે. તેમાં—

૧. જિનમંદિર બનાવવું—“ ચૈત્ય=જિનમંદિરને કરાવવું. ’ એ કર્તવ્ય રૂપે તો સાત ક્ષેત્રમાં ધનવ્યય કરવાના અધિકારમાં (પૃ૦ ૩૩૩ માં) કહેવાઈ ગયું, અહીં તેનો વિધિ જણાવીએ છીએ. એ રીતે ‘જિનપ્રતિમા કરાવવી તથા પુસ્તક લખાવવાં’ તે પણ ‘કરણીય છે’-એ તો (પૃ૦ ૩૩૧-૩૩૬ માં) કહેવાઈ ગયું છે, અહીં તેનો વિધિ જ જણાવીશું-એમ સમજી લેવું. તેમાં પ્રથમ જિનમંદિર બનાવવામાં અધિકારી કેવો હોય, તે માટે છદ્દા પોઝશકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

“ ન્યાયાર્જિતવિશેષો, મતિમાન્ સ્ફીતાશ્ચયઃ સદાચારઃ ।

ગુર્વાદિમતો જિનમવન-કારણસ્યાધિકારીતિ ॥૧॥ ” (ગા૦ ૨)

ભાવાર્થ—“ ન્યાયોપાર્જિત ધનવાળો, પ્રતિભાશાળી, બુદ્ધિવાળો, ધર્મકાર્યોના સુંદર મનો-રથોવાળો, સદાચારી (ઓચિત્ય-વિવેક-વિનયોદિયુક્ત), ગુર્વોદિ વડીલોને તથા રાજા-મંત્રી વગેરેને પણ માનનીય, શ્રીજિનમંદિર કરાવવામાં અધિકારી બાણુવો ” ઉપા પંચાશકમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ અહિગારી ૩ ગિહત્થો, સુહસયળો વિચસંજુઓ કુલજો ।

અભુદો ધિશ્વલિઓ, મદમં તદ્ધ ધમ્મરાગી અ ॥૧॥ ”

“ ગુરુપૂજાકરણરૂઢે, સુસ્સુસાગુણસંગઓ ચેવ ।

જાયાહિગયવિહાણસ્સ, ધણિયમાળાપહાળો ય ॥૨॥ ” (ગા૦૪-૫)

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનમંદિર બનાવવામાં અધિકારી ગૃહસ્થ છે, તે સારા (સદાચારી) સ્વજનવાળો, સારા(ન્યાયોપાર્જિત)ધનવાળો, ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલો, અક્ષુદ્ર=કુપણતા અથવા કૂરતા-રહિત, ધૈર્યરૂપ બળવાળો, (ઘણું અર્થ યતા છતાં સ્થિર આશયવાળો) બુદ્ધિમાન તથા શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મનો રાગી, ગુરુજન=માતા-પિતાદિ તથા ધર્માચાર્ય વગેરેની સેવા કરવામાં પ્રીતિ (પુન્યભાવ) વાળો, ‘સાંભળવાની ઇચ્છા’ વગેરે (શુશ્રૂષાદિ) બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી યુક્ત, શ્રીજિનમંદિર કરાવવામાં ‘ન્યાયથી મેળવેલું’ દ્રવ્ય જોઈએ, વગેરે’ વિધિના બાણુ અને અત્યંત જિનાશ્ચાત્રધાનજિનવચનમાં અતિ શ્રદ્ધાળુ હોઈ જિનાશ્ચાને અનુસરનારો હોવો જોઈએ. (૧-૨)”

એ અધિકારીનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. હવે શ્રીજિનમંદિર બંધાવવાનો વિધિ કહે છે કે—

દ્વારગાથા—“ જિનમવનકારણવિદી, મુદ્ધા ચૂમી^૧ દલં ચ કટ્ટાઈ^૨ ।

મિગમાણસંધાણં^૩, સાસચહુદ્દી^૪ અ જ્ઞયના^૫ ચ ॥ (સપ્તમપંચા-૯)

ભાવાર્થ—“શ્રીજિનમંદિર કરાવવામાં ૧-ભૂમિશુદ્ધિ, ૨-દલશુદ્ધિ અર્થાત્ તેમાં ઉપયોગી લાકડાં-પથર-ઈંટો વગેરે વસ્તુઓની શુદ્ધિ, ૩-કામ કરનારા કારીગરો-મજૂરો વગેરેને ઠગવા નહિ, ૪-પોતાના આશયની (શુભ અધ્યવસાયની) વૃદ્ધિ અને ૫-જયજ્ઞાન્યથાશક્તિ હોવાનો ત્યાગ,—એ પાંચ બાબતો હોવી જોઈએ.

ભૂમિશુદ્ધિ માટે કહ્યું છે કે—

“દન્વે માવે અ તદા, સુદ્ધા ભૂમી પપ્સડકીલા ય ।

દન્વેડપ્તિગરહિઆ, અન્નેસિ હોઝ માવે ડ ॥૧૧॥” (સપ્તમપંચા૦, ૧૦)

ભાવાર્થ—“ભૂમિશુદ્ધિ દ્રવ્યથી અને ભાવથી એ પ્રકારે છે—તેમાં ઉત્તમ મનુષ્યો જ્યાં જતા-આવતા (રહેતા) હોય તેવા ઉચિત પ્રદેશમાં જ્યાં ખીલા વગેરે વસ્તુઓ અને ઉપલક્ષ્યથી હાડકાં (કોલસા) વગેરે અનિષ્ટ વસ્તુઓ દટાયેલી ન હોય, તે ભૂમિ ‘દ્રવ્યથી શુદ્ધ’ અને જ્યાં મંદિર બાંધવાથી અન્યલોકોને અપ્રીતિ ન થાય તે ‘ભાવથી શુદ્ધ’ બાબત;” એમ ભૂમિ એ પ્રકારે શુદ્ધ હોય ત્યાં જિનમંદિર બાંધવું જોઈએ.” ષોડશકમાં પણ કહ્યું છે કે—

“શુદ્ધાઞ્ચ વાસ્તુવિદ્યા-વિહિતા સન્ન્યાયતઞ્ચ યોપાત્તા ।

ન પરોપતાપહેતુઞ્ચ, સા જિનેદ્રેઃ સમાખ્યાતા ॥૧૧॥” (ષોડશક ૬-૪)

ભાવાર્થ—“વાસ્તુશાસ્ત્રમાં જણાવેલાં લક્ષણોવાળી, ન્યાયથી મેળવેલી અને જ્યાં મંદિર બાંધવાથી અન્ય લોકોને ઉપતાપ (કલેશ-કષાય) ન થાય, તે જમીનને શુદ્ધ કહી છે.”

દલશુદ્ધિ માટે કહ્યું છે કે—

“કદ્દાઈ વિ દલં રૂઢ, સુદં જં દેવતાદુવચ્ચનાઓ ।

જો અવિહિનોવળીઅં, સયં ચ કારાવિઅં જં જો ॥૧૧॥” (સપ્તમપંચા૦, ૧૭)

ભાવાર્થ—“તે લાકડું, ઈંટો વગેરે વસ્તુઓ શુદ્ધ છે, કે જે વ્યતરાદિ દેવતાઓથી અધિષ્ઠિત જંજલમાંથી ન લાવ્યા હોય, કારણ કે—ત્યાંથી લાવવામાં તેઓને દ્વેષ થવાનો સંભવ છે. વળી મનુષ્ય કે પશુઓ વગેરેને દુઃખી કરીને (વધુ ઉપડાવવા-એંચાવવા પૂર્વક) અવધિથી ન લાવ્યા હોય અને તે વૃક્ષો વગેરે સ્વયં કષાબ્યાં કે ઈંટો વગેરે સ્વયં પકાવરાવી ન હોય. શ્રી-જિનમંદિરમાં આવી વસ્તુઓ વાપરવી, તે (દલ) શુદ્ધ બાબત.” ષોડશકમાં પણ કહ્યું કે—

“દલમિષ્ટકાદિ તદપિ ચ, શુદ્ધં તત્કારિવર્ગતઃ ક્રીતમ્ ।

ઉચિતક્રમેણ યત્સ્યા-દાનીતં ચેવ વિધિના તુ ॥૧૧॥” (ષોડશક ૬-૭)

ભાવાર્થ—“દલ એટલે ઈંટો વગેરે પણ તે શુદ્ધ કહ્યું છે, કે જે તેના બનાવનારા લોકો પાસેથી વ્યાજની મૂલ્ય આપીને લીધું હોય તથા વિધિપૂર્વક લાવવામાં આવ્યું હોય.”

આ શ્રીજિનમંદિરમાં ઉપયોગી ‘લાકડું, ઈંટો, પથર’ વગેરે દલની શુદ્ધિ અશુદ્ધિને બાજુવાનો ઉપાય કહ્યો છે કે—

“તસ્સવિ અ ર્મો જોઓ, સુદ્ધાસુદ્ધપરિજાણનોવાઓ ।

તક્કહગહ્ણાદિમ્મી, સડયેઅરસણિવાઓ ઝો ॥૧૧॥” (સપ્તમપંચા૦, ગા૦ ૧૮)

ભાવાર્થ—“લાકડું, પથર, ઈંટો, ચુનો વગેરે દલની તથા (‘અર્પિ’ શબ્દથી) મંદિરની ભૂમિની પણ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને જાણવાનો આ ઉપાય જાણવો. જેમ કે-તે વસ્તુને ખરીદ કરવા વગેરેની વિચારણા (મંત્રણા) કરતી વેળાએ, ખરીદ કરતાં, કે સ્વસ્થાને લાવતાં, ઇત્યાદિ તે તે પ્રસંગે ‘શુભ-અશુભ છીંક વગેરે’ સારા-ખોટા શકુન (શબ્દ વગેરે) થાય, તેને અનુસારે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ સમજવી. તાત્પર્ય કે-તે તે પ્રસંગે શકુનાદિ સારાં થાય તો શુદ્ધિ અને ખરાબ થાય તો અશુદ્ધિ જાણવી.” શુભાશુભ શકુનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ પંદાદિ સુહો સદૌ, મરિત્રો કલસો ય સુંદરા પુરિસા ।

સુહજોગાઈ ય સડળો, કંદિયસદાદિ રૂઝરો ડ ॥૧૧॥ ” (સત્તમપંચા, ૧૯)

ભાવાર્થ—“ભાલા-મૃદંગ-મર્દલ-કલંબ-ઝલરી-હુડુક-કાંસીયા-વીણા-વાંસળી-પડહ-શંખ અને પ્રણવ’ એ બાર પ્રકારનાં (માંગલિક) વાજાંત્રોને નંદી વાદ્ય કહેવાય છે; તેવા કોઈ વાજાંત્રનો. તથા (‘આદિ’ શબ્દથી) ઘંટા વગેરેનો કોઈ માંગલિક શબ્દ સંભળાય, પાણીથી ભરેલો ઘડો વગેરે જળપાત્ર કે આકૃતિ અને વસ્ત્રાદિકથી સુશોભિત ઉત્તમ પુરૂષો, ઇત્યાદિ સામું મળે કે દેખવામાં આવે, અને ‘યોગ’ એટલે તે સમયે મન-વચન-કાયાની ચેષ્ટાઓ શુભ હોય, અથવા ખીજી રીતિએ ‘યોગ’ એટલે વાર-તિથિ-ચંદ્રબળ-નક્ષત્ર-યોગ-કરણ વગેરે જ્યોતિષની પંચાંગશુદ્ધિ હોય, અથવા શુભ સંબંધ વગેરે થાય, ઇત્યાદિ યોગ્ય શુભ હોય, તો તે ‘શુભ શકુનો’ ઇષ્ટકાર્યની સિદ્ધિનાં સૂચક જાણવાં અને ‘આકંઠ વગેરે’ જે કોઈના રડવાનો કે કલહ વગેરેનો દુષ્ટ અવાજ આદિ સાંભળવામાં આવે કે કોઈ નિષેધ (નકારો) કરે, વગેરે થાય, તો તે અપશકુનો-ઇષ્ટકાર્યનાં વિધાતક નિમિત્તો જાણવાં.” ષોડશકમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ દાર્વપિ ચ શુદ્ધમિદ, યન્નાનીતં દેવતાણુપવનાદેઃ ।

પ્રમુળં સારવદભિનવ-મુર્ચ્ચર્ગ્રન્થ્યાદિરઢિતં ચ ॥૮૮॥ ”

“ સર્વત્ર શકુનપૂર્વે, ગ્રહબાદાવત્ર વર્તિતવ્યમિતિ ।

પૂર્ણકલશાદિરૂપ-ચિત્તોત્સાહાનુગઃ શકુનઃ ॥૯૧॥ ” (ષોડશક ૬,)

ભાવાર્થ—“શ્રી જિનમંદિર કરાવવામાં કાષ્ટ વગેરે પણ તે શુદ્ધ જાણવું, કે જ્યાં કોઈ વ્યંતરી વગેરે દેવી અધિષ્ઠાત્રી હોય કે કોઈ વ્યંતર વગેરે દેવ અધિષ્ઠાતા હોય તેવા વનની પાસેનું, અગર કોઈ તિર્યચ કે મનુષ્યની માલકીવાળાં જંગલમાંથી ન લાવ્યા હોય, મજબૂત હોય, જિણું ન હોય, નવું હોય, ઉત્તમ જાતિનું હોય અને ગાંઠો વગેરે દૂષણો વિનાનું હોય; તે લાકડાં વગેરે લાવવાં ઇત્યાદિ મંદિરનાં સઘળાં કાર્યો શુભ શકુન પૂર્વક કરવાં, અર્થાત્ તે તે વસ્તુઓ ઘડણ કરવી-લાવવી-ખરીદવી વગેરે સઘળું શુભ શકુનમાં કરવું. શકુનોમાં પણ ‘પાણી’થી પૂજું ભરેલો ઘડો વગેરે જળપાત્ર કે દહીં, ધરો, અક્ષત, વગેરે મળે, ને બાદ્ય શકુનો જાણવાં અને મનને ઉત્સાહ આદિ અજ્યંતર શકુનો જાણવાં તેમાં બાદ્ય શકુનો પણ મનને જેવો ઉત્સાહ હોય તે પ્રમાણે સફલ થાય છે.” એ ભૂમિશુદ્ધિ અને દલશુદ્ધિનું સ્વરૂપ કહ્યું હવે—

મંદિરનું કામ કરનારા નોકરોને ઠગવા નહિ, તેને અંગે કહ્યું છે કે—

“ કારવણેઽવિઞ તસ્સિદ, મિતગાળતિસંધર્ષં જ કાયન્વં ।

અવિઆદિગપ્પદાણં, દિદ્ધાદિક્કપ્પલં ઇઅં ॥૧૧॥ ” (સપ્તમપંચા૦, ૨૧)

ભાવાર્થ-“ જિનમંદિર કરાવવામાં સુતાર-સલાટ-મજુરો વિગેરે નોકરોને પણ જે ખર્ચ-મજુરી વગેરે આપવાનું નક્કી કર્યું હોય તે આપવામાં ઠગવા નહિ, પરંતુ તેઓની નક્કી કરેલી મજુરી (પગાર) કરતાં પણ સારા પ્રમાણમાં-અધિક આપવું, કારણ કે- તેથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે પ્રકારનું ફલ મળે છે, એક તો તે ગરીબ લોકો વધુ દ્રવ્ય મળવાથી ખુશી થઈને સારી રીતિએ (પોતાનું સમજીને) કામ કરે એ પ્રત્યક્ષ ફલ અને કેટલાકે તો એથી શ્રીજિનધર્મની પ્રશંસા કરતાં બોધિબીજને પણ પામી જાય, એ પરોક્ષ ફલ છે.” યોડશકમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ મૃતકા અપિ કર્તવ્યા, ય દ્વિ વિશિષ્ટા સ્વભાવતઃ કેચિત્ ।

યૂયમપિ ગોઠિકા દ્વિ, વચનેન સુખં તુ તે સ્થાપ્યાઃ ॥૧૦॥ ”

“ અતિસન્ધાનં ચૈવાં, કર્તવ્યં ન સ્વલુ ધર્મમિત્રાણામ્ ।

ન વ્યાજાદિહ ધર્મો, મતિ તુ શુદ્ધાશયાદેવ ॥૧૧॥ ” (યોડશક ૬,)

ભાવાર્થ-“ શ્રી જિનમંદિર કરાવવા માટે કારીગરો (મજુરો) વગેરે પણ એવા રાખવા કે જેઓ સ્વભાવથી જ લોકવ્યવહારમાં ઉત્તમ હોય. વળી ‘તમે પણ આ જિનમંદિરમાં અમારા સહાયકો છો’ ઇત્યાદિ સન્માનભર્યાં વચનોથી ઉત્સાહ વધારીને તેઓ સુખપૂર્વક (પોતાની ઇચ્છાથી જ) રહે તે રીતિએ રાખવા, ધર્મમાં મિત્રતુલ્ય તેઓને (કોઈ પણ પ્રસંગમાં) ઠગવા નહિ, કારણ કે-ધર્મ કપટથી થતો નથી પણ નિષ્કપટભાવ રૂપ શુદ્ધ આશયથી જ થાય છે.”

સ્વાશય શુદ્ધિ-હવે ચોથા દ્વારમાં ‘પોતાના આશય(ભાવ)ની વૃદ્ધિ’ કરવા માટે કહ્યું છે કે-

“ સાસયવુદ્ધી વિ દ્વિ, સુવળગુરુજિર્ણિદગુણપરિણાપ ।

તર્મિવમઠાવણત્યં, સુદ્વપવિત્તીષ્ણિયમેણ ॥૨૫॥ ”

“ પેચ્છિસ્સં હત્યમદ્દં, વંદણગણિમિત્તમાગણ સાહ ।

કયપુણ્ણે મગવંતે, ગુણરયણિદ્ધી મહાસલ્લે ॥૨૬॥ ”

“ પહિવુજ્જિસ્સંતિ દ્વિ, દ્વદ્દૂણં જિર્ણિદનિમ્મકલંકં ।

અણ્ણેઽવિ મન્વસચ્ચા કાર્હિતિ તતો પરં ધમ્મં ॥૨૭॥ ”

“ તા ઇઅં મે વિત્તં, જમિત્થમુવઓગમેહ અણવરયં ।

દ્વિચિંતાઽપરિવાહઆ, સાસયવુદ્ધી અમોક્ખફલા ॥૨૮॥ ” (સપ્તમપંચા૦,)

ભાવાર્થ-“ ત્રણ ભુવનના ગુરુ શ્રીજિનેશ્વરદેવના ગુણો, જેવા કે-‘ત્રણેય જગતમાં પૂજનીય એવું મહત્ત્વ, સામાન્ય જિનેમાં ઇશ્વરપણું, સર્વજ્ઞતા તથા અન્ય ભવ્ય ભુવોને સંસારઅટવીથી પાર ઉતારવાનું સામર્થ્ય’ વગેરે ઉત્તમતા સમજીને, તેઓની પ્રતિમા સ્થાપવા માટે (શ્રીજિનમંદિર બંધાવવાની) ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કરવાથી આત્માને નિયમા પોતાના શુભ ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે (૧). એ આશયવૃદ્ધિ કેવી થાય તે કહે છે-‘મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં શ્રીજિન-જિઓને વંદન કરવા બમારે શુભ કર્મવાળા-પુણ્યવંત, જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપી રત્નોના નિધાનભૂત અને મહાસત્ત્વશાલી શ્રીસાધુભગવંતો આવશે ત્યારે તેઓનાં હું દર્શન કરીશ’ (૨). વળી ‘આ

મંદિરમાં ‘માળા-શસ્ત્ર-સી’ વગેરે કંલકોથી રહિત એવી વીતરાગતામય શ્રીજિનમૂર્તિનાં દર્શન કરીને બીજા પણ્ય અનેક લબ્ય જીવો પ્રતિબોધ (બોધિબીજને) પામશે એને તેથી તેઓ પણ્ય ઉત્તમ શ્રીજિનધર્મની આરાધના કરશે’ (૩). ઇત્યાદિ મહાન લાભોનું કારણ હોવાથી આ મંદિર બનાવવામાં જે ધન ખર્ચ થાય તે જ મ્હાડ-મ્હારા આત્માને ઉપકાર કરનાડ છે, સિવાયનું સંસારના કાર્યોમાં વપરાતું ધન પારકું જ છે, મારા આત્માને કંઈ લાભકર્તા નથી, એવી સતત વિચારણા રૂપ અખંડ બાવના થયા કરે, તે પોતાના આશયની વૃદ્ધિ બાંધી. આવી અખંડ આશયવૃદ્ધિથી જીવને મોક્ષ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.”

પ. યતના-‘સ્વઆશયવૃદ્ધિ’ નામનું ચોથું દ્વાર વર્ણવ્યું. હવે ‘યતના’ દ્વાર કહે છે-

“ જયણા ય પયત્તેજી, કાયન્વા પ્તથ સન્વજોગેસું ।

જયણા ઉ ધમ્મસારો, જં મણિઆ વીઝરાગેહિ ॥૨૧॥ ”

“ સા રૂપ પરિણયજલદલ-વિમુદ્ધિરૂપા ઉ દોડ ણાયન્વા ।

અણ્ણારંમણિવિત્તીય, અપ્પણાદિદુર્ણં ચેવ ॥૨૩॥ ” (સપ્તમપંચા૦)

ભાવાર્થ-“ આ જિનમંદિર બંધાવવામાં લાકડાં-પત્થર-ઈંટો-પાણી વગેરે સઘળી વસ્તુઓ લેવી-લાવવી-વાપરવી, ઇત્યાદિ દરેક પ્રવૃત્તિ કરતાં જીવરક્ષા માટે પૂર્ણ આદરપૂર્વક યતના કરવી; કારણ કે શ્રીવીતરાગદેવોએ જ્યણાને ધર્મનો સાર-પ્રાણ કહ્યો છે. ” એ જ્યણાનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહ્યું છે કે-શ્રીજિનમંદિર બનાવવામાં ‘પાણી-લાકડાં-પત્થર વગેરે દરેક વસ્તુઓ પરિણત થઈ ગઈ હોય તેવી અચિત્ત વાપરવી. અર્થાત્ શક્ય હોય તેટલી જીવહિંસા ઓછી થાય તે રીતિએ પાણીને ગાળીને અને પત્થર-લાકડાં-માટી વગેરે પણ્ય અચિત્ત થયેલાં હોય તેવાં વાપરવાં બેધએ. તે ઉપરાંત ખેતી વગેરે બીજા આરંભોના ત્યાગ કરીને શ્રીજિનમંદિરનાં કાર્યોમાં સ્વયં હાજર રહેવાથી જ્યણા થાય, કારણ કે-ત્યાં સ્વયં હાજર રહેલો આવક પોતે તે તે કાર્યોમાં યથોચિત્ત જીવોની રક્ષા કરી શકે અને કારીગરો-મજૂરો વગેરે પણ્ય યતના સાચવે તેમ તે તે કાર્યોમાં તેઓને બેડી શકે. પોતાની હાજરી ન હોય, તો તે કારીગરો-મજૂરો વગેરે યતના વિના જેમ-તેમ કામ કરે, માટે સ્વયં દેખભાલ રાખવી. આ જાત દેખરેખ રૂપ જ્યણા સમજવી. દેહચ-સરને અંગે આવી જાતપ્રવૃત્તિ, સંસારના અન્ય પાપારંભોના ત્યાગરૂપ હોવાથી વસ્તુતઃ તથાવિધ દુષ્ટ કાર્યોથી અટકવારૂપ નિવૃત્તિસ્વરૂપ જ છે. એ પ્રમાણે શ્રીજિનમંદિર કરાવતાં જ્યણા કરવાનો વિધિ કહ્યો, એમ પાંચ દ્વારોથી નૂતન શ્રીજિનમંદિર કરાવવાનો વિધિ જણાવ્યો. હવે-

જીર્ણોદ્ધારનો વિધિ-જીર્ણોદ્ધારમાં વિશેષ આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો. કહ્યું છે કે-

“ નવીનજિનગેહસ્ય, વિધાને યત્ ફલં ભવેત્ ।

તસ્માદષ્ટગુણં પુણ્યં, જીર્ણોદ્ધારેણ જાયતે ॥૨૧॥ ”

“ જીર્ણે સમુદ્ધૃતે યાવત્, તાવત્પુણ્યં ન નૂતને ।

ઉપમર્દો મહાસ્ત્ર, સ્વચૈત્યત્યાતિધિરપિ ॥૨૨॥ ”

ભાવાર્થ-“ નૂતન જિનમંદિર કરાવવામાં જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આઠગુણું પુણ્ય થાય છે (૧). અર્થાત્ “ જીર્ણું જિનમંદિરને ઉદ્ધાર કરવામાં થાય છે. તેટલું

પુણ્ય નૂતન મંદિર કરાવવામાં થતું નથી, કારણ કે-નવું કરાવવામાં જીવેની હિંસા વગેરે ઘણી થાય છે અને ‘મંદિર પોતાનું કરાવેલું કહેવાશે’ એવી કીર્તિની લાલસાનો પણ સંભવ છે (૨). ”

માટે જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં વિશેષ લાભ છે. વળી જિનકલ્પી કે જે સંઘની-સાધુસમુદાયની વગેરે સઘળી જવાબદારીથી મુક્ત છે, તેની પણ જિનમંદિરના ઉદ્ધારની જવાબદારી છે. કહ્યું છે કે-

“ રાયા અમચ્ચસિટ્ઠી, કોહંબોણ વિ દેસણં કાઉં ।

જિણે પુવ્વાયયણે, જિણકપ્પી વા વિ કારવહ ॥૧૧॥ ”

તથા-“ જિણભવણાં જે ઉદ્ધ-રંતિ મત્તીઈ સહિઅપહિઆં ।

તે ઉદ્ધરંતિ અપ્પં, મીમાઓ ભવસમુદાઓ ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ અથવા (અન્ય ચિંતા કરનારના અભાવે) જિનકલ્પી સાધુએ પણ રાજા-અમાત્ય (મંત્રી)-નગરશેઠ કે મોટા કુટુંબવાળાઓને પણ ઉપદેશ કરીને જીર્ણોદ્ધાર પ્રાચીન જિનમંદિરને (દુરસ્ત) કરાવ(રાવ)વું. તથા કહ્યું છે કે-જે આત્માઓ સડેલાં-પડેલાં (લાંગેલાં-તૂટેલાં) જિનમંદિરોનો ભક્તિપૂર્વક ઉદ્ધાર કરે-કરાવે છે, તેઓ આ લયંકર ભવસમુદ્રમાંથી વસ્તુતઃ પોતાનો જ ઉદ્ધાર કરે છે. ”

વળી પહેલાં જીર્ણોદ્ધાર કરવાપૂર્વક જ (વધુ સામર્થ્ય હોય તો) નૂતન મંદિર કરાવવું ઉચિત છે. આથી જ શ્રીસંપ્રતિ મહારાજાએ જીર્ણોદ્ધાર ૮૯ હજાર અને નવાં ચૈત્યો ૩૬ હજાર કરાવ્યાં. એમ પરમાર્હત કુમારપાલ રાજા, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ આદિ પૂર્વશ્રાવકોએ પણ નવાં મંદિરો બનાવ્યાં તે કરતાં જીર્ણોદ્ધારો વધારે કરાવ્યા છે.

વળી શ્રીજિનમંદિર બનાવનારે કુંડીઓ-કળશો-એરસીઆ-દીવા (દીવાંઓ) વગેરે જિન-પૂજનમાં ઉપયોગી સર્વ પ્રકારની સામગ્રી પણ મંદિરમાં મૂકવી જોઈએ. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધનભંડાર આપવો, મંદિરનો લાગો (વ્યાપારાદિમાં લાગ) ચાલુ કરવો અને પુણ્યો માટે વાડી-બગીચો વગેરેની યોજના પણ કરવી જોઈએ. તેમાં પણ રાજા કે મોટા ધનપતિ આદિએ જિન-મંદિર કરાવ્યું હોય, તેણે તો ભંડારમાં ઘણું ધન આપવું, તથા તેના ભવિષ્યના નિર્વાહ માટે અમુક શહેરો-ગામો-ગોકુલો વગેરે આપવાં જોઈએ, કે જેથી શ્રીજિનપૂજન અવિચ્છિન (સતત) ચાલુ રહે. આ પહેલું જન્મકૃત્ય કહ્યું હવે બીજું કહે છે—

૨. જિનજિરમ્મ કરાવવું-ઉપર પ્રમાણે જિનમંદિર તૈયાર થતાં, તેમાં શીઘ્ર (બને તેટલી વહેલી) શ્રીજિનપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી, ષોડશકમાં કહ્યું છે કે-

“ જિનમવને તવ્વિમ્બં, કારણિતવ્યં દુતં તુ બુદ્ધિમતા ।

સાઠધિષ્ઠાનં દેવં, તદ્ધવનં વૃદ્ધિમદ્ધવતિ ॥૧૧॥ ” (પોદશક ૭-૧)

ભાવાર્થ-“ બુદ્ધિમાન પુરૂષે જિનમંદિરમાં શ્રીજિનજિરમ્મ તૂત સ્થાપન કરાવવું જોઈએ, કે શ્રીજિનપ્રતિમાના આધિપત્યથી મંદિરની દિન દિન વૃદ્ધિ (ચઢતી કળા) થાય. ”

શ્રીજિનપ્રતિમા કરવાનો વિધિ સાતમા ષોડશકમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે—

“ જિનવિમ્બકારણવિધિઃ, કાલે પૂજાપુરસ્સરં કર્તુઃ ।

વિમ્બોચિતમૂલ્યાર્પણ-મનઘસ્ય શુભેન માવેન ॥૨૧॥ ”

“ નાર્પણમિતરસ્ય તથા, યુક્ત્યા વક્તવ્યમેવ મૂલ્યમિતિ ।

કાલે ચ દાનમુચિતં, શુભભાવેનૈવ વિધિર્પૂર્વમ્ ॥૩૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ શ્રીજિનભિંખ કરવાનો વિધિ એવો છે કે—પ્રતિમા બનાવનાર કારીગર દુષ્ટ-વ્યસનવાળો ન હોય, તો તેને યોગ્ય અવસરે સાડું લોજન જમાડીને, પાન-પુષ્પ-હાર-ફલ વગેરેથી સત્કાર કરીને, પ્રતિમા ભરાવનારે ઔદાર્ય-બહુમાન વગેરે શુભ ભાવપૂર્વક પોતાની સંપત્તિ (વૈભવ) ને અનુસારે પ્રતિમાનું મૂલ્ય આપવું. જે પ્રતિમા બનાવનાર તેવો સદાચારી ન મળે, ઠાડું-જુગાર-પરસ્ત્રીસેવન વગેરે વ્યસનવાળો હોય, તો તેને તેવી રીતિએ મૂલ્ય આપવું નહિ, પણ લોકનીતિથી ઉચિત ગણાય તેમ ‘અમુક કિંમતવાળી અમુક પ્રમાણની પ્રતિમા ત્હારે બનાવવી, તેનું મૂલ્ય (તું જેમ જેમ પ્રતિમા તૈયાર કરીશ તેમ તેમ) ટુકડે ટુકડે આપીશ’ વગેરે ખહેલાંથી નક્કી કરવું; એટલે કે—જે કાળે જેટલી કિંમત ઉચિત હોય તેટલી કિંમત તેને આપવી, કારણ કે—કોઈ કાળે ન્હાના ભિંખનું પણ મૂલ્ય ઘણું અને કોઈ કાળે મોટા ભિંખનું પણ મૂલ્ય થોડું હોય. વળી તે (કૃપણતાથી નહિ) પણ શુભ ભાવથી, એટલે કે—પ્રતિમા માટે કદપેલા ધનના ભક્ષણથી કારીગર સંસ્કારમાં રખડે નહિ તેવી તેની રક્ષાની ભાવનાથી એાણું આપવું. ”

તથા જિનમંદિર, શ્રીજિનભિંખ વગેરે કરાવનારે પોતાના ભાવની શુદ્ધિ માટે શુરુ અને શ્રીસંઘ સમક્ષ બહાર કરવું કે—“ આ કાર્યમાં અવિધિથી જે કંઈ થોડું પણ ધન બીજાનું વપરાયું હોય તેનું પુણ્ય તેને થાઓ ! ” ઘોડશકમાં કહ્યું છે કે—

“ યદ્યસ્ય સત્ક્રમનુચિત-મિદ વિત્તં તસ્ય તજ્જમિદ પુણ્યમ્ ।

મવતુ શુભાશયકરણા-દિત્યેતન્નાવશુદ્ધં સ્યાત્ ॥૧૧॥ ” (પોદશક ૭-૧૦)

ભાવાર્થ—“ આ ભિંખ કરાવવાના ખર્ચમાં ‘જે કોઈનું જેટલું દ્રવ્ય અયોગ્ય માર્ગે મારા દ્રવ્ય ભેગું આપ્યું હોય, તેનું પુણ્ય તેને થાઓ ! ’—એમ આશય નિર્મલ કરવાથી પોતાનું ધન ખર્ચાય તે ‘ભાવથી શુદ્ધ’ (ન્યાયોપાર્જિત) થાય છે. ”

શ્રી જિનભિંખમાં મંત્રસ્થાપના (પ્રાણપ્રતિષ્ઠાદિ) કરવા માટે પણ ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ મંત્રન્યાસશ્ચ તથા, પ્રણવનમઃપૂર્વકં ચ તજ્ઞામ ।

મન્ત્રઃ પરમો જ્ઞેયો, મનનત્રાણે હ્યતો નિયમાત્ ॥૨૧॥ ” (પોદશક ૭-૧૧)

ભાવાર્થ—“ તથા જે ભગવંતનું ભિંખ કરાવવાનું હોય, તેઓના નામની સ્થાપના ‘ૐ’ અને ‘નમઃ’ પૂર્વક કરવી. જેમ કે—‘ઋષભદેવ’ નામ માટે ‘ૐ નમઃ ઋષભદેવાય મંત્રથી સ્થાપના કરવી. આ મંત્રથી નિશ્ચે ‘મનન’=જ્ઞાન અને ‘ત્રાણ’=રક્ષણ થાય છે, માટે ‘મંત્ર=મન્ત્ર’ કહેવાય છે. ”

એમ સંક્ષેપમાં શ્રીજિનભિંખ કરાવવાનો વિધિ કહ્યો. શ્રીજિનપ્રતિમા મણિ (રત્ન, સ્ફટિક વગેરેની,) સુવર્ણ વગેરે ઉત્તમ ધાતુની, ચંદન વગેરે કાષ્ઠની, હાથીકાંતની, પાષાણની કે છેવટે ઉત્તમ માટીની કરાવવી. પ્રમાણમાં—ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો થનુખની, જઘન્યથી એક અંજુઠ (અંજુલ) જેવડી ન્હાની (કે વચ્ચેના માપની—મધ્યમ) પોતાની શક્તિ અનુસારે કરાવવી. શ્રીજિનમૂર્તિ ભરાવવાનું ફલ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ દાલિદં દોહગ્નં, કુજારકુસરીરકુમરકુમરૈર્મો ।

અવમાણરોગસોગા, ન હુંતિ જિણવિંબકારીણં ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ જિનમૂર્તિ બનાવનારને ‘દરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય-હીનબતિમાં જન્મ-રોગી કે ખરાબ રૂપ વગેરેવાળું’ દુષ્ટ શરીર-નરકાદિ દુષ્ટ ગતિ-દુષ્ટ (કાર્યો કરાવનારી) હીન ભુદિ, તથા અપમાન-રોગ કે શોક’ વગેરે થતાં નથી. ”

એટલું જ નહિ, વાસ્તુ (શિલ્પ)શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિથી બનાવરાવેલી સુંદર લક્ષણવાળી શ્રીજિનપ્રતિમા આ ભવમાં પણ અદ્યુદય સાધે છે. (વિપરીત કરતાં હાનિ પણ થાય છે.) કહ્યું છે કે-

“ અન્યાયદ્રવ્યનિષ્પન્ના. પરવાસ્તુદલોદ્ભવા ।

દીનાધિકાક્ષી પ્રતિમા, સ્વપરોન્નતિનાશિની ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ અન્યાયોપાજિત ધનથી, ‘પરવાસ્તુ’=બીજાં મકાન વગેરેનું લાકડું-પથ્થર વગેરેથી તથા અંજામાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળી બનાવેલી શ્રીજિનપ્રતિમા, બનાવનારની અને બીજાઓની પણ ઉન્નતિનો નાશ કરે છે. ” તથા કહ્યું છે કે-

“ મુહનકનયણનાદી-કઢિમંગે મૂલનાયકં ચયહ ।

આદરણવત્યપરિગર-ચિંધાઉહમંગિ પૂજ્જા ॥૧૧॥ ”

“ વરિસસયાઓ ઉડ્ડં, જં વિંબં ઉત્તમેહિં સંઠવિંચં ।

વિઅલંગુવિ પૂજ્જહ, તેં વિંબં નિક્ક(પ્ક)લં ન જઓ ॥૨૧॥ ”

“ વિંબપરિવારમજ્જે, સેલસસ ય વણસંકરં ન સુહં ।

સમઅંગુલપમાણં, ન સુંદરં હોહ કહઆ વિ ॥૩૧॥ ”

“ હકંમુલાહ પડિમા, હકારસ જાવ મેહિ પૂજ્જા ।

ઉડ્ડં પાસાહ પુણો, હઅ મણિઅં પૂવ્વસૂરીહિ ॥૪૧॥ ”

“ નિરયાવલિમુત્તાઓ, લેવોવલદંતકટ્ટલોહાણં ।

પરિવારમાણરહિં, ધરંમિ નો પૂઅણ વિંબં ॥૫૧॥ ”

“ મિહપડિમાણં પુરઓ, વલિવિત્યારો ન ચેવ કાયવ્વો ।

નિચ્ચં ણ્હવણ તિસંસ-મચ્ચણં માવઓ કુજ્જા ॥૬૧॥ ”

ભાવાર્થ-“ મુખ-નાક-નેત્ર-નાભિ (પેટ) તથા કટિના ભાગમાંથી ખંડિત શ્રી જિનમૂર્તિનો મૂળનાયક તરીકે ત્યાગ કરવો, આભરણ-વસ્ત્ર-પરિવાર (પરિકર)-લંછન (ચિન્હ) કે આયુધથી ખંડિત હોય તો તેને (મૂળનાયકજી તરીકે પણ) પૂજી શકાય છે. જોછામાં જોછા એકસો વર્ષો પૂર્વે ઉત્તમ ગુરૂએ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરેલી પ્રતિમા ખંડિત અંગવાળી હોય તો પણ તેને પૂજી શકાય છે, કારણ કે-તે પ્રાચીન હોવાથી શોભા રહિત (નિષ્ફલ) મનાતી નથી. વળી પ્રતિમા અને પરિકર- (‘છત્રધર-યક્ષ-આમરધર’ વગેરે પરિવાર)માં જુદા જુદા રંગના પથ્થર વગેરે વાપરવા શુભાવહ નથી તથા ‘એ-ચાર-છ-આઠ’ ઇંચાદિ સમ અશુભ પ્રમાણવાળી પ્રતિમા પણ કદી સુંદર (ઉન્નતિ-કારક) થતી નથી. એકથી અગીઆર અંગુલના પ્રમાણ સુધીની પ્રતિમા ઘરમાં પૂજી શકાય, તેથી મોટી (સંઘના) મંદિરમાં પૂજવી, એમ પુર્વાચાર્યોએ જણાવેલું છે. નિરયાવલિસૂત્રના વચનથી

(ચુનો વગેરે) લેપની બનાવેલી, કોઈ પણ જાતના પાષાણની, હાથીદાંતની કે ચંદનાદિ કાષ્ટોની તથા લોહની^{૧૧} બનાવેલી કે પરિવાર (પરિકર) વિનાની અથવા પ્રમાણરહિત પ્રતિમા ઘરમાં પૂજવી નહિ. ઘરદેહરાસરમાં જિનપ્રતિમાની આગળ બલિ(નેવેદ્ય)પૂજા કરવી નહિ, પણ હંમેશાં બાવથી સ્નાત્ર (પ્રક્ષાલ) અને ત્રિકાળ પૂજન કરવું. (૧ થી ૬) ”

મુખ્યવૃત્તિએ તો જિનપ્રતિમાએ પરિકરવાળી, તિલક-આભરણ-વસ્ત્રાદિયુક્ત (કચ્છ-કંઠોરો-કુંડલ-ખાભુખંધ-કંકણ વગેરેની તથા બાલમાં તિલક વગેરેની આકૃતિ સહિત) કરાવવી તેમાં પણ મૂળનાયકજીની પ્રતિમા તો અવશ્ય તેવા પરિકર-આભરણાદિથી યુક્ત બનાવવી, કારણ કે-તેથી જ તે શોભાવાળી બને અને તેનાથી વિશેષ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય વગેરે ઉપાર્જન થાય. કહ્યું છે કે—

“ પાસાઈઆ પડિમા, લક્ષણજુતા સમત્યલંકરણા ।

જહ પલ્હાણ્ઠ મળં, તહ નિજ્જરમો વિઆણાહિ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ સંપૂર્ણ લક્ષણવાળી તથા સઘળા અલંકારોથી યુક્ત પ્રસન્નતા પ્રગટાવે તેવી મનોહર જિનપ્રતિમા દર્શન કરનારના મનમાં જેમ જેમ વધારે આહ્લાદ ઉપજાવે, તેમ તેમ કર્મનિર્જરા વધારે થાય-એમ સમજવું. ”

જન્મકૃત્યોમાં ‘જિનબિમ્બ’ નામનું આ બીજું કૃત્ય કહ્યું, હવે ત્રીજું કૃત્ય કહે છે.

૩. શ્રીજિનબિમ્બની પ્રતિષ્ઠા કરાવવી-ઉપરોક્ત વિધિપૂર્વક તૈયાર થયેલા શ્રી જિન-બિમ્બની પ્રતિષ્ઠા તૂર્ત કરાવવી. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે—

“ નિષ્પન્નસ્યૈવં સ્વલુ, જિનવિમ્બસ્યોદિતા પ્રતિષ્ઠાઽઽશુ ।

દશદિવસામ્યન્તરતઃ, સા ચ ત્રિવિધા સમાસેન ॥૧॥ ” (પ્રતિષ્ઠા ષોડ૦૧)

ભાવાર્થ—“ એ પ્રમાણે (વિધિથી તૈયાર કરાયેલા શ્રીજિનબિમ્બની પ્રતિષ્ઠા દશ દિવસની અંદર (જદદી) કરાવવી. તે પ્રતિષ્ઠા સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે. ”

‘વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા’ આદિ આ ત્રણ પ્રકારો (પૃ. ૩૬૪ માં) કહેવાઈ ગયા છે કહ્યું પણ છે કે—

“ વત્ત(ત્તિ)પહ્ઠ્ઠા ઇમા, સિત્તપહ્ઠ્ઠા મહાપહ્ઠ્ઠા ય ।

ઇગચઁવીસસત્તરિ-સયાણ સા હોઈ અણુકમસો ॥૧॥ ” (ચૈત્ય૦વૃ૦મા૦ ૩૫)

ભાવાર્થ—“ અનુક્રમે એક જિનની મૂર્તિ તે વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા, ચોવીસીની-ચોવીસ મૂર્તિઓનો એક પદ તે ક્ષેત્રપ્રતિષ્ઠા અને એકસો સિત્તેર બિમ્બોનો સમગ્ર એક પદ તે મહા પ્રતિષ્ઠા કહેવાય છે.

પ્રતિષ્ઠા પહેલાં પ્રતિષ્ઠામાં ઉપયોગી સર્વ પ્રકારનાં ઉપકરણો (સાધનો) મેળવવાં, જુદા જુદા

૧૧. સુવર્ણ-રજત-તામ્ર-પિત્તલ-કાંસુ-સીસુ-જસત-અને લોખંડ એ આઠને લોહ કહેવું છે, પિત્તલ-રજત-સુવર્ણ-અને રત્ન વગેરેની પ્રતિમા ઘરમાં પૂજવાનું વિધાન છે, શીદપશાસ્ત્રમાં પણ લોહની પ્રતિમા કહી છે અને ‘લોખંડના સ્પર્શથી પ્રતિમાનું અંજન નાશ પામે છે’ એમ પ્રસિદ્ધિ છે. શ્રીમુનિ સુવ્રતરવામિના ચરિત્રમાં સર્ગ૦૬, શ્લો૦ ૩૫-૩૬ માં “ દાંત કાષ્ટ-પથર અને લોહની પ્રતિમા ઘરમાંઘરમાં કુળનાયક કહીને ‘કોઈ લોહની પ્રતિમા પણ છત્તે છે’ એમ જણાવ્યું છે ” એથી અહીં ‘લોહ’ શબ્દથી લોખંડ સિવાય ‘જસત-સીસુ’ વગેરે સંબંધે છે તો પણ આ વિષયના અનુભવિએ પાસેથી એવું વિશેષ સમાધાન મેળવવું જરૂરી છે.

ગામ-નગરોના શ્રીસંધાને અને તે તે સ્થાને વિચરતા શ્રીગુરુઓને પણ આમંત્રણપૂર્વક બોલાવવા, તેઓ પધારે ત્યારે 'મોટા આડંબર(શોભા)પૂર્વક 'નગરપ્રવેશ કરાવવો' વગેરે તેઓનું સ્વાગત કરવું, ઉત્તમ લોજનથી જમાડવા-વજાદિકની 'પહેરામણી' વગેરે તેઓને સત્કાર કરવો, કેહીઓને ખંદીખાનેથી છોડાવવા, જીવહિંસા બંધ કરાવવી (અમારિ પ્રવર્તાવવી), સર્વને જમાડવા માટે અભંગ દ્વારેષ દાનશાળાઓ ચાલુ કરવી (અર્થાત્ કેઈને પણ નિષેધ કરવો નહિ, રાંક, ચાચક આદિ સર્વને હર્ષ વધે એ પ્રમાણે લોજન આપવું), સુથાર વગેરે કારીગરોને પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સંતોષવા, ઉત્તમ સંગીત તથા વાજાઓના નાદ વગેરેથી આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી અપૂર્વ મહોત્સવોની યોજના વગેરે કરવું અને પ્રતિમાને અદાર સનાત્ર (અભિષેક) કરાવવા ઈત્યાદિ પ્રતિષ્ઠાકલ્પ (પ્રતિષ્ઠાવિધિ) વગેરે અર્થોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ વિધિ કરવો. અહીં પ્રતિષ્ઠાપંચાશકમાં કહેલા વિધિમાંથી કાંઈક માત્ર કહીએ છીએ—

“ ણિપ્પણસ્સ ય સમ્મં, તસ્સ પહ્વાવણે વિહી एसो ।

સુહજોણ પવેસો, આયત્તણે ઠાળઠવણા ય ॥૧૬॥

તેણેવ સ્વેત્તસુદ્ધી, હત્થસયાદિવિસયા ણિઓમેણં ।

કાયવ્વો સકારો (ય), ગંધપુપ્ફાદિપહિં તહિં ॥૧૭॥

દિસિદેવયાણ પૂજા, સર્વેસિં તહ ય લોગપાલાણં । ઓસરણકમેણ્ણે, સર્વેસિં ચેવ દેવાણં ॥૧૮॥ તત્તો સુહજોણં, સટ્ઠાણે મંગલેહિં ઠવણા ડ । અહિવાસણમુચિણં, ગંધોદગમાહ્ણા પ્તથ ॥૨૧॥ ચત્તારિ પુણ્ણકલસા, પહાણમુદાવિચિત્તકુસુમજુઆ । સુહપુણ્ણચત્તચડતંતુ-ગોત્થયા હોંતિ પાસેસું ॥૨૨॥ મંગલદીવા ય તહા, ધયગુલપુણ્ણા સુભિક્કુભ[રુ]વજ્જા ય । જવવારયવ્ણયસત્થિ-ગાદિ સર્વં મહારંભં (રમ્મં) ॥૨૩॥ મંગલપહિસરણાંદં, ચિત્તાંદં રિદ્ધિવિદ્ધિજુત્તાંદં । પઠમદિઅહંમિ ચંદણ-વિલેવણં ચેવ ગંધહુદં ॥૨૪॥ ચડનારીઓમિણં, ણિયમા અહિગાસુ ણત્થિ ડ વિરોહો । ણેવત્થં ચ હમાસિં, જં પવરં તેં હંદં સેઅં ॥૨૫॥ ઉક્કોસિયા ય પૂજા, પહાણદર્વેહિં પ્તથ કાયવ્વા । ઓસહિફલવત્થસુવણ-મુત્તરયણાદિપહિં ચ ॥૨૬॥ ચિત્તવલિચિત્તગંધેહિં, ચિત્તકુસુમેહિં ચિત્તવા-સેહિં । ચિત્તેહિં વિઠ્ઠહેહિં, માવેહિં વિહવસારેણં ॥૨૭॥ ચિદ્વંદણ ધુહ્વુદ્ધી, ઉસ્સગ્ગો સાહુ સાસણસુરાણં । થયસરણ પૂજકાલે, ઠવણા મંગલગપુવ્વા ડ ॥૨૮॥ પૂજા વંદણમુસ્સગ્ગ, પારણા માવથેજ્જકરણં ચ । સિદ્ધાચલદીવસમુદ-મંગલાણં ચ પાઠો ડ ॥૨૯॥ જહ સિદ્ધાણ [પસિદ્ધા] પડ્ડા, તિલોગચૂડામણિમિ સિદ્ધિપણં । આચંદસૂરિઅં તહ, હોડ હમા સુપ્પત્તિદ્ધુત્તિ ॥૩૦॥ એવં અચલાદીસુવિ, મેરુપ્પમુદેસુ હોતિ વત્તવ્વં । એતે મંગલસદ્ધા, તમ્મિ સુહનિવંધણા દિદ્ધા ॥૩૧॥ (પ્રતિષ્ઠાપંચાશક) .

ભાવાર્થ—“ એમ સમ્યક્ વિધિપૂર્વક તૈયાર થયેલા શ્રીજિનખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો વિધિ એ પ્રમાણે છે કે—” (ઉત્તમ ચંદ્ર, નક્ષત્ર વગેરે જ્યોતિષનું યોગબળ, અથવા (શુભ ધ્યાન વગેરે) મન-વચન-કાયાના શુભ યોગોનું (વ્યાપારનું) બળ હોય ત્યારે, તે જિનખિંબનો મંદિરમાં પ્રવેશ

કરાવીને યોગ્ય આસને સ્થાપવું. (૧૬) તથા ઉપર જણાવ્યા તેવા શુભ મુહૂર્તે અથવા મન-વચન-કાયાના શુભ યોગોપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાના સમયે ચારેય દિશામાં એક સો હાથપ્રમાણ કે તેથી પણ અધિક ભૂમિમાં અવશ્ય શુદ્ધિ કરાવવી, (ચારેય દિશામાં એટલી ભૂમિ જોઈ-તપાસીને, જો ત્યાં હાડકાં-માંસ કે અશુચિ વગેરે હોય તો તેને અવશ્ય દૂર કરાવવું.) જિનમંદિરમાં સુગંધી ચૂર્ણ, પુષ્પો તથા ધૂપ વગેરેથી સત્કાર કરવો (૧૭), પછી ‘ધન્દ્ર’ વગેરે દશ દિગૂપાલોની તથા સોમ-ચમ-વરૂણ અને કુબેર’ ચાર લોકપાલદેવો, કે જેઓ ‘અનુક્રમે પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાના અધિષ્ઠાતા છે અને અનુક્રમે ખરૂં-દંડ-પાશ અને ગદા, એ આયુધોવાળા છે, ’ તેઓની સમવરણના^{૧૨} ક્રમથી પૂજા કરવી; કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે-માત્રદિગૂપાલો કે લોકપાલોની જ નહિ પણ સર્વ દેવોની પૂજા કરવી (૧૮). પછી ચન્દ્ર-નક્ષત્ર-લગ્ન આદિ શુભ હોય તેવા ઉત્તમ મુહૂર્તે જિનપ્રતિમાને ગીત-ગાન-વાજાંત્ર આદિ મંગલપૂર્વક અથવા ચંદન વગેરેનું મંગલ કરવા-પૂર્વક, જ્યાં પ્રતિષ્ઠા કરવાની હોય ત્યાં પધરાવવી, પછી પ્રતિષ્ઠાકલ્પમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સુગંધી ચૂર્ણ-વાસ વગેરેથી મિશ્રિત કરેલા ઉત્તમ-પવિત્ર જળ તથા લાલ ઉત્તમ માટી વગેરેથી તેની ‘અધિવાસના’ કરવી (જિનપ્રતિમાની શુદ્ધિ કરી તેને પ્રતિષ્ઠાયોગ્ય બનાવવી) (૨૧). વળી જળથી પૂર્ણ ભરેલા કુંભો(ઘડાઓ), કે જેમાં સોનામહોર-રૂપાનાણું કે રત્નની સ્થાપના કરી હોય, કંઠે હાથના કાંતેલા સુતરથી ભરેલી ત્રાકમાંથી ચાર તારવાળું (જીવા) સુતર બાંધ્યું હોય, જુદી જુદી જાતિનાં પુષ્પોથી જે ઘડાઓને પૂજ્યા હોય, (ગળામાં પુષ્પના હાર વગેરે નાખ્યા હોય), તેવા ઘડાઓ પ્રતિમાની ચારેય દિશામાં સ્થાપન કરવા (૨૨). પછી ત્યાં ઘી-ગોળથી પૂર્ણ ‘મંગલ દીપક’ કરવા, કે જે દીપકોમાં ઉત્તમ શેરડી-સાકર વગેરે મૂકેલાં હોય, અથવા બીજી રીતિએ ઘી-ગોળથી પૂર્ણ મંગલ દીપકો કરવા અને ઉત્તમ શેરડીના સાંઠા, કેળ વગેરે ઉત્તમ વૃક્ષો મૂકવાં, (શેરડીના સાંઠા અને કેળના સ્તંભ વગેરેનો મંડપ કરવો) તથા શરાવ વગેરેમાં વાવેલા જવાં-કુરા (જવારા), ચંદન-શ્રીખંડ વગેરેના વર્ણુ (વિલેપનો) અને સ્વસ્તિક તથા નંદાવર્ત વગેરે, જેમ સુંદર અને સુશોભિત બને તેમ ત્યાં સર્વ સામગ્રી મેળવવી (૨૩). પછી પહેલા (અધિવાસનાના) દિવસે ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ નામની ઓષધિઓથી યુક્ત મંગલસ્વરૂપ વિચિત્ર કંકણદોરા (મંગલસૂત્ર) પ્રતિમાના હાથે બાંધવા તથા કેશર-ખરાસ-કસ્તુરી વગેરેથી મિશ્રિત ચંદનનું શ્રીજિન-પ્રતિમાને વિલેપન કરવું (૨૪) માંગલિક વસ્ત્ર-આભૂષણો વગેરે પહેરેલી (સઘવા) ઓછામાં ઓછી ચાર ઝાંઝો પાસે ‘અવમાનન’ એટલે ‘પુંખણું’ કરાવવાં, પુંખણુંમાં ચારથી વધારે ઝાંઝો નો પણ નિષેધ નથી, એ પુંખણારી ઝાંઝોનાં વસ્ત્રાભરણાદિ જેમ વધારે ઉત્તમ તેમ આ કાર્યમાં વધુ શ્રેયસ્કર બન્યું. (૨૫). અધિવાસના વખતે ઉત્તમ જાતિનાં ચંદન-અગુરુ-કર્પૂર-પુષ્પો-આદિ દ્રવ્યોથી જિનપ્રતિમાની શ્રેષ્ઠ પૂજા કરવી, તથા ઉત્તમ જાતિની ત્રીહિ-કમોદ-ચોખા વગેરે ઓષધિઓ, શ્રીફળ-દાડિમ વગેરે ફળો, વસ્ત્રો, મોતી તથા રત્નો વગેરે ઉત્તમ દ્રવ્યો વડે ઉત્કૃષ્ટ પૂજા કરવી (૨૬), સારા પ્રમાણમાં ચંદનો વ્યય કરીને (ઉદારતાપૂર્વક) અનેક જાતિનાં ઉત્તમ નૈવેદ્ય, જુદી જુદી જાતિના ઉત્તમ ગંધો, વિવિધ જાતિનાં ઉત્તમ પુષ્પો અને અનેક જાતિનાં ઉત્તમ સુગં-

૧૨. આ ક્રમનું વર્ણન દીક્ષાપંચાસકની ગાથા ૧૨ થી ૨૨માં કરેલું છે, તે ત્યાંથી સમજ લેવું.

ધવાળાં ચૂસી (વાસ) વગેરેથી પૂજા કરવી; તેમ જ અનેક પ્રકારની રચનાઓ પણ કરવી. રચનાઓમાં બનાવેલા ‘રમત રમવી, હસવું-લેટવું’ વગેરે અનેક બ્રતિના ભાવો (દર્શનો) દ્વારા ઉત્તમ શોભા વધે તેમ પ્રતિમાની પૂજા કરવી, (અર્થાત્ શક્તિ અનુસાર સુંદર રચના વગેરેથી પ્રતિમાની શોભા કરવી.), અથવા હાદિક ભક્તિના ભરપૂર ભાવોથી (દરેક કરવારૂપ) ભાવપૂજા કરવી (૩૦). હવે પૂજા પછી શું કરવું? તે કહે છે કે-તે પ્રતિમાની સમક્ષ ચૈત્યવંદન કરવું તથા ઉત્તરોત્તર જે સ્તુતિઓમાં અક્ષરો વગેરે વધારે હોય તેવી (‘નમોઽસ્તુ વર્દમાનાય’ કે ‘સંસારદાતા’ વગેરે) વૃદ્ધિવાળી સ્તુતિઓથી સ્તુતિ કરવી. શાસનદેવી(દેવ)ની આરાધના માટે ઉપયોગપૂર્વક સુંદર ઠાઉસ્સગ્ગ કરવો, તેમાં ‘લોગસ્સ’ ચિંતવવો અથવા પારીને ઉપર પ્રગટ લોગસ્સ કહેવો અને ઇષ્ટચર વગેરેનું સ્મરણ કરવું; પછી પ્રતિમાની અથવા પ્રતિષ્ઠાકારકની પૂજા કરવી, એ પ્રમાણે સવળો વિધિ કરીને પ્રતિષ્ઠા માટે લગ્નનો જે અંશ (સમય) નક્કી કર્યો હોય તે સમયે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્ર (નવકારમંત્ર) ગણવાપૂર્વક પ્રતિમાની સ્થાપના કરવી. (૩૨) પ્રતિષ્ઠા પછી પ્રતિમાની પૂજા કરવી, (ચૈત્ય)વંદન કરવું, અને ઉપસર્ગની શાન્તિ નિમિત્તે કાઠિ સ્સગ્ગ કરવો. બીજાઓ કહે છે કે-પ્રતિષ્ઠાદેવીનો ઠાઉસ્સગ્ગ કરવો; કાઉસ્સગ્ગ પારીને ભાવની (ચિત્તની) સ્થિરતા અથવા ભાવથી સ્થૈર્ય એટલે આશીર્વાદરૂપ ભાવવચ્ચનોના ઉચ્ચારપૂર્વક કરેલી પ્રતિષ્ઠાની સ્થિરતા કરવી (પ્રતિષ્ઠાની સ્થિરતા કરનારાં આશીર્વાચનો બોલવાં); આશીર્વાચનો માટે કહ્યું છે કે-‘સિદ્ધો-મેરૂપર્વત-જમ્બૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર’ ની ઉપમાવાળી મંગલ ગાથાઓ કહેવી (૩૩) એ ગાથાઓ કહી છે કે-‘જહ સિદ્ધાણ પદ્મ’ વગેરે. એનો ભાવાર્થ એમ છે કે-જેમ ત્રણ જગતની ઉપરના ‘સિદ્ધશિલા’ રૂપ સિદ્ધસ્થાને વિરાજતા સિદ્ધોની પ્રતિષ્ઠા ચંદ્ર-સૂર્ય રહે ત્યાં સુધી શાશ્વતી છે, તેમ આ પણ ‘યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ’ એટલે ચંદ્ર-સૂર્ય રહે ત્યાં સુધી સ્થિર રહો (૩૪). એમ પ્રતિષ્ઠાને મેરૂપર્વત, જમ્બૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર વગેરેની ઉપમાથી પણ સ્થિર કરવી; તાત્પર્ય કે-જેમ જમ્બૂદ્વીપના મધ્યમાં મેરૂપર્વત ‘યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ’ સ્થિર છે, અસંખ્યાત દ્વીપોના મધ્યમાં જમ્બૂદ્વીપ ‘યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ’ સ્થિર છે અને અસંખ્યાત સમુદ્રોમાં લવણસમુદ્ર ‘યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ’ સ્થિર છે, તેમ આ પ્રતિષ્ઠા પણ ત્યાં સુધી સ્થિર રહો! તદુપરાન્ત બીજી પણ માંગલિક ગાથાઓ બોલવામાં નિષેધ નથી, કારણ કે-આવાં માંગલિક આશીર્વાચનો પ્રતિષ્ઠા સમયે (વધારે બોલવાં) વધારે કલ્યાણકારી છે, એમ શાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ જોયું છે. (૩૫).”

વળી પ્રતિષ્ઠા વખતે શ્રી જિનપ્રતિમાને કરાતા સ્નાત્ર(અભિષેક)થી જિનેશ્વરોની જન્મ-અવસ્થાને, ફળ-નૈવેદ્ય-પુષ્પ-વિલેપન-સંગીત વગેરેથી કરાતી પૂજા દ્વારા તેઓની ‘કૌમાર્ય વગેરે’ ગૃહસ્થાવાસની ઉત્તર ઉત્તર અવસ્થાઓને, છદ્મસ્થપણાનાં સૂચક વસ્ત્રોથી શરીર આચ્છાદિત કરવું, વગેરે અધિવાસના દ્વારા તેઓની શુદ્ધ ચારિત્ર-અવસ્થાને, નેત્ર ઉઘાડવાથી (નેત્રમાં અંજન કરવાથી) કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થયું તે અવસ્થાને અને તે પછી સર્વ પ્રકારની પૂજા કરતી વેળાએ જિનેશ્વરની સમવસરણ-અવસ્થાને ચિંતવવી, એમ ‘શ્રાદ્ધસામાચારી’ની ટીકામાં કહેલું છે. હવે પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી શું કરવું? તે જણાવે છે કે—

“ સત્તીષ્ સંઘરૂઆ, વિસેસપૂજાઽ વહુગુણા ઇસા ।

જ એસ સુદ મળિઓ, તિત્યચરાગંતરો સંઘો ॥૩૮॥ ”

તથા-“ ઉચિઓ જાણોવયારો, વિસેસઓ જવરિ સયણવગ્ગમિ ।

સાહમ્મિઅવગ્ગમિ અ, એં સ્વલુ પરમવચ્છલ્લં ॥૪૭॥ ”

તથા-“ અદ્ધાહિઆ ય મહિમા, સમ્મં અણુવંઘસાહિગા કેઈ ।

અન્ને ઉ તિણિ દિઅહે, ણિઓગઓ વેવ કાયવ્વા ॥૪૮॥ ” (પતિ૦પંચા૦)

આવાર્થ-“ શક્તિ અનુસારે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની પૂજા કરવી. શ્રીસંઘના અંગજૂત ‘ધર્માચાર્ય’ આદિ એકેકની પૂજા કરતાં સમમ શ્રીસંઘની પૂજા ઘણા શુષ્ણને કરનારી છે, કારણ કે-આજમમાં શ્રીસંઘને તીર્થ’કરની પછી બીજો નંબર, તીર્થ’કરતુલ્ય અથવા તીર્થ’કરથી પણ શ્રેષ્ઠ કહેલો છે. વળી યથાયોગ્ય (યોગ્યતાને અનુસારે) સર્વ’કોનો (જનસમુદાયનો) લોજન વગેરેથી) સત્કાર કરવો, તેમાં સ્વજનવર્ગ-પોતાના સંબંધીઓ અને બીજા સાધર્મિકોનો સત્કાર ઉત્તમ લોજન-પહેરામણી વગેરેથી (બીજાઓ કરતાં) વિશેષ કરવો તે પરમ વાત્સલ્ય છે. પ્રતિષ્ઠા અંગે શુભભાવથી આઠ દિવસ સુધી (અષ્ટાદિકા) મહોત્સવ કરવો. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે-અષ્ટાદિકા મહોત્સવથી શ્રી જિનપ્રતિમાની પૂજાની (તેના પૂજકોની) પરંપરા ચાલુ રહે છે. બીજા આચાર્યો કહે છે કે-‘ત્રણ દિવસનો યોગ્યત્વ તે નિશ્ચયથી કરવો.’ ચોડશકમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ અષ્ઠૌ દિવસાન્ યાવત્, પૂજાઽવિચ્છેદતોઽસ્ય કર્તવ્યા ।

દાનં ચ યથાવિમવં, દાતવ્યં સર્વસત્ત્વેભ્યઃ ॥૧॥ ” (પ્રતિષ્ઠાપોહસ્તક-૧૬)

આવાર્થ-“ પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાની આઠ દિવસ પર્યંત અવિચ્છિન્નપણે પુણ્ય-નૈવેદ્ય વગેરેથી વિશિષ્ટ પૂજા કરવી અને સંપત્તિને અનુસારે શાસનની ઉન્નતિ માટે સર્વ જીવોને દાન આપવું. વળી-

“ તત્તો વિસેસપૂજા-પુણ્વં વિહિણા પહિસ્સરોમ્મુઅણં ।

મૂજવલિ દીણદાણં, એત્થં પિ સસત્તિઓ કિંપિ ॥૪૯॥ ”

“ તત્તો પહિદિણપૂજા-વિહાણઓ તહ તહેહ કાયવ્વં ।

વિહિઆણુદ્ધાણં સ્વલુ, ભવવિરહફલં જહા હોતિ ॥૫૦॥ (પતિ૦પંચા૦)

આવાર્થ-“ પૂર્વ દિવસોની અપેક્ષાએ વિશેષ-ઉત્તમ પૂજા કરીને વિધિપૂર્વક પ્રતિસર એટલે (બાંધેલાં) કંકણો છોડવાં, તથા જેમાં યત્ર-પુણ્ય-કળ-અક્ષત અને સુગંધીવાળું પાણી વગેરે મેળવ્યું હોય તેવો રાંધેલા ધાન્યરૂપ ભલિનો પ્રક્ષેપ ભૂતને કરવો (બાકુલા ઉછાળવા). એ કંકણમોચન તથા ભૂતભલિ કરતી વેળાએ પણ શક્તિ અનુસારે પ્રતિષ્ઠાની અપેક્ષાએ થોડું પણ દીન-દુઃખીઆ વગેરેને અનુકંપાદાન કરવું. પછી પ્રતિદિન વિધિપૂર્વક પૂજા-દેવવંદન-દર્શન-સ્થયાત્રા-સ્નાત્રમહોત્સવ વગેરે કાર્યો એવી ઉત્તમ રીતિએ કરવાં, કે જેથી સંસારના વિરહરૂપ મોક્ષ ફળની પ્રાપ્તિ થાય.

પ્રતિષ્ઠા પછી બાર મહિના સુધી તે દરદોજ સ્નાત્ર વગેરે કરવું. પ્રતિષ્ઠાની તિથિએ તે વિશેષ પ્રકારે કરવું. વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યારે અદ્ધાઈ મહોત્સવ વગેરે વિશેષ પૂજા કરવાપૂર્વક ઉત્તમ આયુષ્ય ગાંઠે બાંધવું. (અર્થાત્ એથી જીવને સદ્ગતિનું આયુષ્ય બંધાય છે.) પછી પણ ઉત્તરોત્તર સવિશેષ ભક્તિ-પૂજા ચાલુ રાખવી, એ ત્રીજું જન્મકર્તવ્ય કહ્યું. ચોથું-

૪. પુત્રાદિને દીક્ષા અપાવવી-પ્રતિષ્ઠાની જેમ મોટા આડંબર-મહોત્સવપૂર્વક શ્રીસંઘ અને ગુર્વાદિ સર્વને નિમંત્રણ કરીને પોતાના પુત્ર-પુત્રી-ભાઈ-ભત્રીજા આદિ સ્વજનને, મિત્રને કે પરિવારના મનુષ્યને દીક્ષા અપાવવી અને ઉપસ્થાપના (વડી દીક્ષા) પણ કરાવવી. સંભળાય છે કે-કૃષ્ણજી અને ચેડા મહારાજાએ પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓના પણ વિવાહનો ત્યાગ કર્યો હતો. અને પોતાની પુત્રીઓ વગેરેને તથા બીજા પણ ધાવચ્ચા (શેઠાણીના) પુત્ર વગેરે (હજારો)ને મોટા આડંબરપૂર્વક દીક્ષાઓ અપાવી હતી. દીક્ષા અપાવવામાં આત્માને ઘણો લાભ છે. કહ્યું છે કે—

“ તે ધન્ના કયપુણ્ણા, જણઓ જણની અ સયણવગ્ગો અ ।

જેમિં કુલંમિ જાયહ, ચારિત્તધરો મહાપુત્તો ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“તે માતા-પિતા અને સ્વજન(પિત્રાઈ)વર્ગ ધન્ય છે-કૃતપુન્ય છે, કે જેઓના કુળમાં આરિતરત્નને ધારણ કરનારા મહા ઉત્તમ પુત્રનો જન્મ થાય છે.”

૫. ગુરૂની પદસ્થાપના-યોગ્ય ગુરૂઓની ‘ગણી, વાચનાચાર્ય’ વગેરે પદપ્રતિષ્ઠા કરાવવી તે શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. માટે દીક્ષિત થયેલા પોતાના પુત્ર વગેરેને કે તે તે પદને યોગ્ય હોય તેવા બીજા પણ ગુરૂઓને ‘શાસનોન્નતિ’ વગેરેના ઉદ્દેશથી સુંદર મહોત્સવપૂર્વક તે તે પદપ્રદાન કરાવવું. શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે કે-શ્રી અરિહંતદેવના પહેલા સમવસરણમાં શ્રીગણધરદેવોને ગણધરપદની સ્થાપના (પ્રતિષ્ઠા) સૌધર્મેન્દ્ર કરાવે છે. મહામંત્રી વસ્તુપાલે પણ એકવીસ આચાર્યભગવતોને આચાર્યપદે સ્થાપન કરાવ્યા હતા. આમ યથાશક્ય મહોત્સવપૂર્વક યોગ્ય ગુરૂને પદપ્રદાન કરાવવું એ શ્રાવકનું પાંચમું જન્મકૃત્ય છે. હવે—

૬. પુસ્તકો (શાસ્ત્રો) લાખાવવાં-‘શ્રી કટ્ટપસૂત્ર વગેરે આગમો તથા શ્રીજિનેશ્વરોનાં અરિત્રો આદિ’ ગ્રંથો ન્યાયોપાર્જિત ધનથી મેળવેલાં સુંદર-ઉત્તમ જાતિનાં પત્ર (તાડપત્ર-કાગઢ) વગેરે ઉપર અતિ શુદ્ધ-સ્પષ્ટ અક્ષરોથી (અશુદ્ધિ વગેરે દોષો ન રહે તેવી કાળજીપૂર્વક) લખાવવાં, ફરરોજ મોટા આડંબરપૂર્વક સંવેગી ગીતાર્થ ગુરૂ પાસે પૂજા-બહુમાન વગેરે કરીને વંચાવવાં (વ્યાખ્યાન દ્વારા પોતે સાંભળવાં અને બીજા ભવ્ય આત્માઓને સંભળાવવાં.) તથા (ઉપલક્ષણથી) તે તે આગમોને વાંચનારા-ભણનારા વગેરે જ્ઞાનચાહી આત્માઓને વચ્ચે વગેરે જરૂરી ચીજો આપીને સહાયક થવું, તે શ્રાવકોનું છટકું જન્મ કર્તવ્ય છે. કહ્યું છે કે—

“ યે લેખયન્તિ જિનશાસનપુસ્તકાનિ, વ્યાખ્યાનયન્તિ ચ પઠન્તિ ચ પાઠયન્તિ ।

શ્રવન્તિ રક્ષણવિધો ચ સમાદ્રિયન્તે, તે મર્ત્યદેવશિવશર્મ નરા લભન્તે ॥૧॥”

ભાવાર્થ—“જેઓ જૈનશાસનનાં (જૈનધર્મનાં) પુસ્તકોને લખાવે છે, ગુરૂ પાસે વ્યાખ્યાન દ્વારા વંચાવે છે, પોતે ભણે છે, બીજાને ભણાવે છે, સાંભળે છે અને તેનું રક્ષણ કરવામાં પૂજા આદર ધરાવે છે, તેઓ મનુષ્યનાં, દેવભવનાં અને અન્તે મોક્ષનાં પણ ઉત્તમ સુખોને પામે છે.” ઇત્યાદિ હકીકત સાત ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યવ્યય કરવાના અધિકારમાં (પૃ. ૩૩૬ માં) જણાવી ગયા છીએ.

૭. પોષધશાળા કરાવવી-જે સ્થળ નિષ્પાપ-પવિત્ર હોય અને ધર્મી મનુષ્યો જ્યાં વસતા હોય, તેવા સ્થલે શ્રાવક વગેરેને પોષધાદિ ધર્મકાર્યો કરવા માટે (ધર્મશાળા-ઉપાશ્રયરુપ) સર્વ સાધારણ મકાન બંધાવવું. ધર્મી શ્રાવક વગેરેને માટે કરાવેલું અને સારી રીતિએ સંભાળેલું

સ્થાન, સંયમની સાધના માટે નિર્દોષ અને યોગ્ય હોવાથી અવસરે અવસરે સાધુઓને ઉતરવા પણ આપવું, કારણ કે-સાધુને ઉતરવા મકાન આપવાનું મહા ફળ છે. કહ્યું છે કે—

“ જો દેહ ઉવસ્સયં જહ-વરાણ તવણિયમજોગજુત્તાણં ।

તેણં દિણ્ણા વત્થન્ન-પત્તસયણાસણવિગપ્પા ॥૧૧॥ ”

ભાવાર્થ—“ જે આત્મા તપ-નિયમ અને જ્ઞાનાદિ શુભ યોગોથી યુક્ત એવા મુનિવરોને ઉપાશ્રય (આશ્રય) આપે છે, તેણે (વસ્તુતઃ સ્થાન જ નહિ પણ) વસ્ત્ર-અન્ન-પાત્ર-શયન વગેરે સઘળું આપ્યું.” (કારણ કે-ઉપાશ્રયને આધારે જ આહારાદિ સઘળાનો પણ ઉપભોગ કરી શકાય છે.)

માટે પૌષધશાળા કરાવવી એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. જન્મકૃત્યોની દ્વારગાથાનો અર્થ પૂર્ણ થયો.

શ્રાદ્ધવિધિમાં તો (ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગની સાધના માટે) રહેવાનું ઘર બંધાવવું (વિદ્યાભ્યાસ કરવો, લગ્ન કરવાં તથા મિત્ર વગેરેનો સંગ્રહ કરવો.) ઈત્યાદિને પણ જન્મકૃત્યોમાં ગણેલાં છે, પરંતુ તે કાર્યોને ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મ તરિકે અમે (પૃ. ૧૦ મા-થી) ગૃહસ્થના સામાન્ય ધર્મના અધિકારમાં જ યથાસ્થાને જણાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત ‘વ્રત ગ્રહણ કરવાં’ વગેરે જન્મકૃત્યોનું વર્ણન પહેલાં કરેલું હોવાથી અહીં જણાવતા નથી. હવે ‘પ્રતિમાઓ વહન કરવી’ શ્રાવકને વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી તેને જન્મકૃત્યોથી જુદી જ જણાવાયે છીએ. એ મુજબ જન્મકૃત્યોનો અધિકાર અહીં પૂર્ણ થયો. હવે પ્રતિમાઓનું વર્ણન કરે છે—

મૂલ—“ વિધિના દર્શનાદ્યાનાં, પ્રતિમાનાં પ્રપાલનમ્ ।

યાસુ સ્થિતો ગૃહસ્થોપિ, વિશુદ્ધ્યતિ વિશેષતઃ ॥૬૯॥ ”

મૂલાર્થ—“ જેનું પાલન કરવાથી આત્મા ગૃહસ્થ છતાં વિશેષતયા વિશુદ્ધ થાય છે, તે ‘દર્શન’ આદિ શ્રાવકની (અગીઆર) પ્રતિમાઓનું વિધિપૂર્વક પાલન કરવું.”

ટીકાનો ભાવાર્થ—“ ‘સમ્યક્-વને નિર્દૂષણુ રીતિએ પાળવાના અભિગ્રહ રૂપ, અથવા તો સમ્યક્-વથી ઓળખાતા અનેક અભિગ્રહ વિશેષ રૂપ દર્શન નામની પ્રતિમા ’ જેમાં પ્રથમ નંબરે છે, તે શ્રાવકધર્મની અગીઆર પ્રતિમાઓનું દશાશ્રતસ્કંધ’ વગેરે આગમોમાં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે ઉત્તમ રીતિએ પાલન કરવું, તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે—એમ પૂર્વની સાથે સંબંધ જણાવો. આ પ્રતિમાઓ (અભિગ્રહો)ના પાલનથી થતો લાભ જણાવે છે કે—એ પ્રતિમામાં રહેલો (પાલન કરતો) આત્મા સાધુપણું નહિ પામવા છતાં વિશેષ એટલે સામાન્ય શ્રાવક કરતાં અસંખ્યાતગુણી ગુણુશ્રેણિ વડે આત્મશુદ્ધિ કરે છે. તાત્પર્ય કે—(બીજા શ્રાવક કરતાં) પ્રતિમાધારી શ્રાવક અસંખ્યાતગુણુ પાપકર્મોનો ક્ષય કરે છે. કયી પ્રતિમાઓ ? તે માટે સંબોધ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

“ દંસણ વય સામાદ્ધ, પોસહ પહિમા અબંમસચ્ચિત્તે ।

આરંભપેસઠ્ઠિદ્ધુ, -વજ્જણ સમણમૂળ અ ॥૧૧॥ ” (અંપ્રતિમા૦૮૮)

ભાવાર્થ—“ દર્શન, વ્રત, સામાયિક, પૌષધ અને પ્રતિમા (કાઉસ્સગ્ગ) —એ પાંચના પાલન-રૂપ અભિગ્રહ વિશેષ, તે અનુક્રમે ‘દર્શન-વ્રત-સામાયિક-પૌષધ અને પ્રતિમા’ નામની પાંચ પ્રતિમાઓ, ‘અપ્રદક્ષ-સચિત્ત-આરંભ-નોકર અને ઉદ્ધુભોગ’ના ત્યાગરૂપ અનુક્રમે તે તે નામની છથી દશ સુધી (પાંચ) પ્રતિમાઓ, અને અગીઆરમી ‘શ્રમણુભૂત’ નામની પ્રતિમા જણાવી.” એમ

આવકના અગીઆર પ્રતિમાઓ કહી છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(પૃ૦ ૨૭૭ માં કહ્યા તે) ચંકાદિ પાંચ દોષોથી રહિત, (પૃ૦ ૧૧૧ માં કહેલાં) પ્રથમાદિ પાંચ લક્ષણોથી સહિત, તથા (પૃ૦ ૧૨૫ માં કહેલાં) સ્થૈર્ય વગેરે પાંચ બ્રૂષણોથી બ્રૂષિત, (પૃ૦ ૧૨૮ માં કહેલા) મોક્ષમાર્ગરૂપ મહેલની પીઠિકા આદિકૃપ ‘સમ્યગ્દર્શન’ (સમક્રિત), તેનું ભય-લોભ-લજ્જા વગેરે વિશ્નોથી જરા પણ અતિચાર સેવ્યા વિના નિરતિચારપણે એક મહિના સુધી સતત પાલન કરવું (અર્થાત્ ભયાદિને યોગે અદ્ય પણ અતિચાર ન લગાડવા) તે પહેલી ‘દર્શનપ્રતિમા’ એક મહિનાની બાજુવી. એ દર્શનપ્રતિમામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનનું પાલન કરવા સાથે અખંડિત અને અવિરાધિત (અતિક્રમાદિ દોષો સેવ્યા વિના નિરતિચારપણે) આવકનાં બાર વ્રતોનું પાલન કરવું, તે બે મહિનાની બીજી ‘વ્રતપ્રતિમા’ બાજુવી. પાછલી બે પ્રતિમામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સમક્રિતનું અને વ્રતોનું નિરતિચારપણે પાલન કરવા ઉપરાન્ત ત્રણ મહિના સુધી દરરોજ (સવાર સાંજ) સામાયિકના દોષો ટાળીને અપ્રમત્તપણે સામાયિક કરવું, તે ત્રણ મહિનાની ત્રીજી ‘સામાયિક પ્રતિમા’ કહી છે. પહેલી ત્રણેયના પાલન સાથે ચાર મહિના સુધી (પૃ. ૨૪૬ માં જણાવેલી) દરેક ચતુષ્પર્વીમાં સંપૂર્ણ-આઠ પ્રહરના પોષધનું (નિરતિચારપણે) અખંડ પાલન કરવું, તે ચાર મહિનાની ચોથી ‘પોષધપ્રતિમા’ બાજુવી. એ ચારેયના પાલનપૂર્વક પાંચ મહિના સુધી પ્રત્યેક ચતુષ્પર્વીમાં, ઘરની અંદર, બારણામાં કે ચતુષ્પથ (ચોટા)માં, પરીવહો તથા ઉપસર્ગો આવે તો પણ ચલાયમાન થયા વિના આખી રાત્રિ પૂર્ણ ચતાં સુધી કાર્યોત્સર્ગ (કાઉરસગ્ગ)માં રહેવું તે પાંચ મહિનાની પાંચમી ‘પ્રતિમા (કાર્યોત્સર્ગ)’ નામની પ્રતિમા કહી છે. એમ પછીની દરેકમાં પણ પૂર્વની સઘળી પ્રતિમાઓનું પાલન સમજી લેવું. પ્રથમની પાંચના પાલન સાથે છ મહિના સુધી નિર્મળ જાલચર્યનું પાલન કરવું, તે છ મહિનાની છઠ્ઠી ‘અબ્રહ્મવર્જન (અજાચર્ય) પ્રતિમા’, પૂર્વોક્ત છએના પાલન પૂર્વક સાત મહિના સચિત્ત આહારનો ત્યાગ તે સાતમી સાત મહિનાની ‘સચિત્તવર્જ પ્રતિમા’એ સાતેયના પાલનપૂર્વક આઠ મહિના સુધી (બીજા કાર્યોમાં જ નહિ, કિન્તુ આહારમાં પણ અર્થાત્ તમામ કાર્યોમાં) સ્વયં (છકાય જીવેનો) આરંભ ન કરવો તે આઠ મહિનાની આઠમી ‘આરંભવર્જનપ્રતિમા;’ આઠેયના પાલનપૂર્વક નવ મહિના સુધી નોકરો વગેરે બીજાઓ દ્વારા પણ આરંભ ન કરાવવો, તે નવમી ‘ત્રેધ્યવર્જનપ્રતિમા;’ નવેયના પાલન સાથે દશ મહિના સુધી બીજાઓએ પ્રતિમા ધારીને-ઉદ્દેશીને વિના ગ્રેરણાએ પણ તૈયાર કરેલાં (ઉદિઠું) આહાર આદિ ન લેવાં, તે દશ મહિનાની દશમી ‘ઉદિઠુંવર્જનપ્રતિમા;’ અને એ દશેયના પાલન સાથે અગીઆર મહિના સુધી સ્વજનાદિના સંબંધને તજીને, ‘રજ્જેહરણુ’ વગેરે સાધુવેષને ધારણ કરીને અને કેશનો લોચ કરીને ‘મોકુળ’ વગેરે સ્વાધીન સ્થાનમાં રહેવું તથા ‘પ્રતિમાપાલકાય અમળોપાસકાય મિશ્નં વક્ત’ અર્થાત્-‘પ્રતિમાધારી આવકને લિહ્યા આપો’-એમ કહીને આહાર આપનારને ‘ધર્મલાભ’ રૂપ આશીર્વાદ આપ્યા વિના જ, આહાર મેળવીને સાધુની જેમ ઉત્તમ સમ્યગ્ આચરણે પાળવા, તે અગીઆર મહિનાની અગીઆરમી ‘અમણુભૂતપ્રતિમા’ કહ્યું છે કે—

“ દંસળપડિમા ખેયા, સમ્મત્તજુત્તસ્સ જા હં વોદી ।

કુમારકલંકરિયા, મિચ્છત્તસબોદસમમાયા ॥ ” (પ્રતિપંચાં ગા૦ ૪)

ભાવાર્થ-“ સમક્રિતવંત આત્માની કાયા^{૧૩} (શરીર), કે જે મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થવાથી આઅવિરૂદ્ધ દુરાગ્રહરૂપ કલંકથી રહિત હોય છે, તેને અહીં દર્શનપ્રતિમા સમજવી.” વળી—

“વિદ્વિદા પડિમા ણેયા, સુદ્ધાણુવ્યધારણં । સામાદઅપડિમા ઉ, સુદ્ધં સામાદઅં પિ અ ॥૧૥”

“અદ્વમીમાદપન્વેસુ, સમ્મં પોસહપાલણં । સેસાણુદ્ધાણજુત્તસ્સ, ચતુર્થી પડિમા હમા ॥૨૥”

“ નિકંપો કાઉસ્સગં તુ, પુન્નુત્તગુણસંજુઓ । કરેહ પન્વરાઈસું, પંચમીં પડિવન્નઓ ॥૩૥”

ભાવાર્થ-“ (ખાર) અણુમતોને શુદ્ધ રીતિએ (નિરતિઆર) ધારણ કરવાં તે બીજી ‘(મત) પ્રતિમા’ જાણવી અને સામાયિકનું પશુ શુદ્ધ પાલન કરવું તે ત્રીજી ‘સામાયિકપ્રતિમા’ સમજવી (૧). અષ્ટમી આદિ પર્વોમાં સમ્યગ્ રીતિએ પોષધનું પાલન કરવું તે ચોથી ‘(પોષધ) પ્રતિમા’ જાણવી (૨). પૂર્વની પ્રતિમાઓમાં કદા તે શુદ્ધોથી સુક્ત આત્મા પાંચમી પ્રતિમાને અંગીકાર કરીને (આર) પવહિવસોમાં રાત્રિએ (ઘરમાં, ખારણા પાસે કે ચોટામાં પરીષદો-ઉપસંગોમાં પણ) સમગ્ર રાત્રિ નિષ્કંપપણે કાઉસ્સગ કરે તે પાંચમી ‘પ્રતિમા’ નામની જાણવી (૩).” આને અંગે વિશેષતા છે કે—

“ અસિણાણ વિઝહમોઈ, મઝલિહો દિવસબંધયારી અ ।

રતિં પરિમાણકહો, પડિમાવજ્જેસુ દિયણ્સુ ॥૧૮॥”

“ ક્ષાયહ પડિમાણ ઠિઓ, તિલોગપુજ્જે જિણે જિઅકસાણ ।

નિઅદોસપણ્ણીઅં, અભં વા પંચ જા માસા ॥૧૯॥” (પ્રતિમા પંચાં)

ભાવાર્થ-“ (પાંચમી પ્રતિમાવાળો) સ્નાન કરે નહિ, દિવસે લોજન સમાપ્ત કરીને રાત્રે ચારેય આહારનો ત્યાગ કરે, અધોવસ્ત્રને (ધોતીને) કચ્છ વાળે નહિ તથા પ્રતિમા (ચતુર્થપર્વ) સિવાયના દિવસોમાં દિવસે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે અને રાત્રિએ પશુ સ્ત્રીઓનું તથા લોજની સંબંધનું પ્રમાણ નક્કી કરે (૧). કાચોત્સર્ગમાં ‘ત્રણેય લોકથી પૂજિત તથા ક્રોધાદિ (અંતરંગ શત્રુઓ)ના વિજેતા’ શ્રીજિનેશ્વરોનું ધ્યાન, અથવા પોતાના રાગાદિ દોષોને હણી શકાય તેમ ‘કામની નિંદા’ વગેરે દોષના પ્રતિપક્ષી ઉપાયોનું ચિંતન પાંચ મહિના સુધી કરે (૨).”

“છટ્ઠીં વંધયારી સો, ફામુઆહાર સત્તમી । વજ્જિજ્જા વજ્જમાહારં, અદ્વમીપડિવન્નઓ ॥૨૦॥”

ભાવાર્થ-“ છટ્ઠીમાં તે (છ મહિના સુધી દિવસે તથા રાત્રિએ અખંડ) બ્રહ્મચર્યને પાળે, સાતમીમાં (સાત મહિના સુધી) અચિત્ત (નિર્જીવ) વસ્તુનો જ આહાર કરે અને આઠમી પ્રતિમાવાળો (આઠ મહિના) સાવધ આહારનો (સ્વયં આરંભનો) ત્યાગ કરે. છટ્ઠીમાં વિશેષતા—

“ પુન્નોહઅગુણજુત્તો, વિસેસઓ વિજિયમોહણિજ્જો અ ।

વજ્જહ અવંધમેગં-તઓ અ રાહંપિ થિરચિત્તો ॥૨૦॥”

“ સિગારકહાવિરઓ, હત્થીં સમં રહંમિ નો ઠાઈ ।

ચયઈ અ અહપ્પસંગં, તહા વિમૂસં ચ ઉક્કોસં ॥૨૧॥”

૧૩. ‘ઉપાસકદશા’ વગેરેમાં દર્શનના અભિગ્રહને દર્શનપ્રતિમા કહી છે અને અહીં કાયાને પ્રતિમા કહી છે. તેમાં એ અપેક્ષા છે કે— આસ્તિકતા, દેવ-ગુરુ આદિની વૈધાવચ્ચનો નિયમ વગેરે શુદ્ધોથી પ્રતિમાધારી આત્મા બીજા શુદ્ધીજનો કરતાં ઘણો શ્રેષ્ઠ હોય; એ શુદ્ધ કારિક ક્રિયારૂપ છે, કાયાથી કેમ્પાય છે, એમ કાયાની મુખ્યતા હોવાથી અભિગ્રહને બદલે અભિગ્રહવાળાની કાયાને પ્રતિમા કહી છે. (પ્રતિમાપંચાસક-ગાથા ૭)

“ एवं जा छम्मासा, एसोऽहिगओ इहरहा दिट्ठं ।

जावज्जीवं पि इमं, वज्जइ एयंमि लोगंमि ॥२२॥ ” (प्रतिमापंचाशक)

ભાવાર્થ—“ પહેલાં કહ્યા તે ‘અસ્નાન, રાત્રિભોજનત્યાગ’ વગેરે અથવા ‘સમ્યક્ત્વ-અણુમતો-સામાયક-પૌષ્ઠ અને પ્રતિમા’ શુભોવાળો શ્રાવક છઠ્ઠી પ્રતિમામાં પાંચમી કરતાં વિશેષથી મોઢ (વેદ)નો જય કરીને દિવસે જ નહિ, રાત્રિએ પણ ચિત્તની સ્થિરતાપૂર્વક સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળે, પાંચમી કરતાં છઠ્ઠીમાં આ જ વિશેષતા છે (૧). ચિત્તની સ્થિરતાના ઉપાયો-‘શીકથા-કામકથા’ વગેરે કામોત્તેજક શૃંગારી વાર્તાલાપ ન કરે, સ્ત્રીની સાથે એકાન્તમાં ન રહે, બહિરમાં પણ સ્ત્રીનો અતિ પરિચય ન રાખે તથા શરીરે ‘અલંકાર-વિલેપન’ વગેરેથી ઉત્કૃષ્ટ શોભા ન કરે (સામાન્ય શરીરરક્ષા માટે જરૂરી હોય તેટલું કરે.) (૨). એમ છઠ્ઠી પ્રતિમાધારી શરીરશોભા અને વિકલાદિના ત્યાગ પૂર્વક ઉત્કૃષ્ટથી છ મહિના સુધી મૈથુનનો ત્યાગ કરે, તે અહીં કહેવાનું છે; અન્યથા સામાન્ય શ્રાવકો પણ બલબળવ મૈથુનનો તો ત્યાગ કરતા દેખાય છે (૩). હવે ૬-૧૦મી કહે છે.

“ अवरेण वि आरंभं, नवमीए नो करावए । दसमीए पुणोदिट्ठं, फासुअं पि न भुंजए ॥१॥ ”

ભાવાર્થ—“ નવમી પ્રતિમાવાળો શ્રાવક (પોતાના આહાર વગેરેને અંગે) નોકરો આદિ બીજા દ્વારા પણ આરંભ ન કરાવે, અને દશમીમાં બીજાએ (વિના ધ્રેરણાએ પણ) પ્રતિમાધારીને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલો પ્રાસુક (નિર્જીવ) આહારાદિ પણ ન વાપરે.” તેમાં વિશેષતા કહે છે કે—

“ निविखत्तमरो पायं, पुत्तादिसु अहव सेसपरिवारे ।

शेवममत्तो अ तद्वा, सव्वत्थ वि परिणओ णवरं ॥३०॥ ”

“ लोगववहारविरओ, बहुसो संवेगभाविअमई अ ।

पुव्वोइअगुणजुत्तो, णव मासा जाव विहिणा उ ॥३१॥ ”

“ उदिट्ठकडं भत्तं वि, वज्जए किमुअ सेसमारंमं ।

सो होइ अ सुरसुंडो, सिंहलि वा धारइ कोई ॥३२॥ ”

“ जं णिहिअमत्थजायं, पुट्ठो णिअएहि णवरि सो तत्थ ।

जइ जाणइ तो साहइ, अह णवि तो बेइ णवि जाणे ॥३३॥ ”

“ जइपज्जुवासणपरो, सुहुमपयत्थેસુ णिच्च तल्लिच्छो ।

पुव्वोदिअगुणजुत्तो, दस मासा कालमासेणं ॥३४॥ ” (प्रतिમા પંચાશક.)

ભાવાર્થ—“ નવમી પ્રતિમામાં કુટુમ્બનો તથા વ્યાપાર આદિ કાર્યોનો પણ ભાર પ્રાયઃ યોગ્ય પુત્રોને, બાઈ વગેરેને અથવા યોગ્ય નોકર વગેરેને સોંપી દે, તથા પોતે ધન્ય-ધાન્યાદિ સર્વ પરિબ્રહ્માં મમત્વને ઘટાડે-અલ્પ કરી દે; વિશેષમાં સર્વત્ર પરિણત-બુદ્ધિવાળો-વિવેકી અને (૧). લૌકિક સઘળા વ્યવહારોમાંથી નિવૃત્ત થયેલો વારંવાર મોક્ષની અભિલાષામાં દહતા કેળવે; એમ નવમીમાં નવ મહિના સુધી આરંભનો ત્યાગ કરે. (૨). દશમીમાં એ વિશેષતા છે કે-બીજા આરંભોનો જ નહિ, પણ હુકર એવો ભોજનનો આરંભ પણ તજે. તેના ઉદ્દેશથી બીજાએ તૈયાર કરેલું ‘ઉદિટ્ઠ’ પણ ભોજનાદિ ન વાપરે; ઉપરાન્ત મસ્તકે મુંડન કરાવે અથવા કોઈ ચોટલી પણ રાખે (૩). આ પ્રતિ-

નદી-સમુદ્ર-દ્વીપ વગેરે સદા અવસ્થિત પદાર્થો માત્ર બાહ્યવા યોગ્ય છે; તેમ આ ધર્મ પણ માત્ર બાહ્યવા યોગ્ય જ હશે; અથવા તો મિથ્યાત્વ વગેરે આશ્રયો હેય-તત્ત્વવા યોગ્ય છે, તેમ આ ધર્મ પણ તત્ત્વવા યોગ્ય જ હશે.” તેના સમાધાન માટે કહે છે કે-“માર્ગોનુસારીપણું” વગેરે સામાન્ય ધર્મને પામેલા ઉત્તમ આત્માઓને આ ધર્મ ‘અનુષ્ટેય’-આચરવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ ઉત્તમ આત્માઓએ, આ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ આચરવો-પાળવો, એમ કહેલું છે; તે ચારિત્ર રૂપ પર્વત માટે સીડી રૂપ છે, એટલે કે આચરણમાં ઉતારેલો આ ધર્મ, જે ધર્મમાં સર્વ પાપવ્યાપારોનો ત્યાગ અને નિરવધ (નિષ્પાપ) પ્રવૃત્તિઓ(અનુષ્ઠાનો)નું સેવન કરવાનું છે તે ચારિત્રધર્મરૂપ પર્વત ઉપર પહોંચવા માટે કેડી-માર્ગ સમાન છે; કેડી(માર્ગ)ના આલંબનથી જેમ સુખપૂર્વક મોટા પર્વત ઉપર પણ ચઢી શકાય છે, તેમ નિષ્કલંક(નિરતિચાર)પણે આ વિશેષ ધર્મનું પાલન કરનારો ગૃહસ્થ પણ સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્રને સુખપૂર્વક પામી શકે છે.” ધર્મભિન્દુમાં કહ્યું છે કે-

“ પદંપદેન મેધાવી, યથાડ્ડરોહતિ પર્વતમ્ ।

સમ્યક્ તથૈવ નિયમા-દ્વીરચારિત્રપર્વતમ્ ॥૧૧॥ ” (અધ્યાય ૩, ગા ૧૭)

ભાવાર્થ-‘બુદ્ધિમાન એકેક પગલું ચાલતો પર્વત ઉપર ચઢી બાય છે, તેમ (આવકધર્મનું) સારી રીતિએ પાલન કરનારો ધીર નિષ્ઠે ચારિત્રપર્વત ઉપર ચઢી ચકે છે.”

પહેલાં થોડા (નાના) ગુણોની આરાધના કરીને, પછી ઘણા (મોટા) ગુણોની આરાધના કરવી ન્યાયયુક્ત હોવાથી, અહીં પહેલાં ગૃહસ્થધર્મનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. ધર્મભિન્દુમાં કહ્યું છે કે-

“ સ્તોકાન્ ગુણાન્ સમારાધ્ય, બહુનામપિ જાયતે ।

યસ્માદારાધનાયોગ્ય-સ્તસ્માદાદાયન્ મતઃ ॥૧૨॥ ” (અધ્યાય ૩, ગા ૧૮)

ભાવાર્થ-“પહેલાં થોડા થોડા ગુણોની આરાધના કરીને આત્મા ઘણા ગુણોની આરાધના માટે પણ યોગ્ય બને છે, માટે ગૃહસ્થધર્મને પહેલો કહ્યો છે.”

આ ન્યાય પણ અમુકને આશ્રીને જ બાહ્યવો કારણ કે-તથાવિધ વિશિષ્ટ અધ્યવસાયોને યોગે નિર્બળ થએલા ચારિત્ર મોહનીય કર્મવાળા શ્રી સ્થુલિભદ્રજી વગેરે અનેક પૂર્વપુરૂષોને શ્રદ્ધસ્થધર્મ વિના જ ઉત્તમ-સર્વવિરતિ-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થયેલી શાઓમાં સંભળાય છે જ, તથાપિ કાળના તારતમ્યની અપેક્ષાએ આ ક્રમને અનુસરવું બ્યાજબી છે, કારણ કે-આ પાંચમા આરામાં તો (સમ્યક્ત્વથી શરૂ કરીને) પ્રતિમાપાલન સુધી યથાશક્તિ સર્વ આવકધર્મની આરાધના વડે ચિત્તને કેળવનારા જીવને જ સાધુધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, કહ્યું છે કે-

“ જુત્તો પુણ પસ કમો, ઓહેળં સંપયં વિસેસેળં ।

જમ્હા અસુહો કાલો, દુરણુચરો સંજમો ઇત્ય ॥૧૩॥ ” (પ્રતિમા પંચાં,)

ભાવાર્થ-‘શ્રાદ્ધધર્મના પાલનપૂર્વક સાધુધર્મ (ની યોગ્યતા) પ્રાપ્ત કરવારૂપ આ ક્રમ ઓઘથી-સામાન્યરૂપે બ્યાજબી છે, એકાન્તે નહિ; તો પણ વર્તમાનમાં તે વિશેષતઃ બ્યાજબી છે (જરૂરી છે), કારણ કે-વર્તમાનકાળ અશુભ છે; આ કાળમાં સંયમનું પાલન દુષ્કર (કષ્ટ-સાધ્ય) છે. (માટે દીક્ષાર્થીએ ગૃહસ્થધર્મની આરાધના વડે આત્માને યોગ્ય બનાવવો જોઈએ.)”

प्रशस्ति^{१४}

“श्रीमद्वीरजिनेन्द्रपट्टपदवीसीमन्तिनीमण्डनं, प्रत्यावानजनिष्ट हीरविजयः सूरिः सतामग्रणीः । येनाऽकम्बरराट् प्रबोध्य विहितो दुष्कर्मकर्त्ताप्यहो; धर्मोक्त्या त्रिदिवस्य केजिमणिनेवार्हः प्रदेशी नृपः ॥१॥ अमलमलमकार्षीत्सद्गुरोस्तस्य पट्टं, विजयिविजयसेनः सूरिरुग्रप्रतापः । महति सदसि शाहेर्वादिनो निष्पतावान् ; रविरिव निजगोभिस्तारकान् यद्वभूव(श्चकार) ॥२॥ विजयतिलकसूरि-भूरिघूरिप्रकृष्टो, दिनमणिरुदयाद्रौ तस्य पट्टे बभूव । कुमरतिमिरमुग्रं मास्य शुद्धोपदेश-प्रसृमरकि-रणैर्यो भव्यपद्मांश्चकार ॥३॥ तदीये पट्टेऽभूद्विजयिविजयानन्दसुगुरु-र्यशस्वी तेजस्वी मधुरवचनः सौम्यवदनः । कषायैर्निर्मुक्तः प्रशमगुणयुक्तः सुविहित-स्तपागच्छाधीशः सकलवसुधाधीशमहितः ॥४॥ जयति विजयरजः सूरिरितस्य पट्टे, सकलगुणगरिष्ठः शिष्टलोकैः प्रशस्यः । प्रथितपृथुजयश्री-रुग्रपुण्यप्रभावः, कलितसकलशास्त्रः प्रास्तमिथ्यात्वजालः ॥५॥ तदनु पट्टपतिर्विहितोऽधुना, विजय-राजतपागणभूभुजा । ‘विजयमान’ इति प्रथिताह्वयो, विजयतेऽतुलभाग्यनिधिः सुधीः ॥६॥

इतश्च-विजयानन्दसूरीणां, विनेया विनयान्विताः, श्रीशान्तिविजयाह्वानाः, शोभन्ते पण्डितो-त्तमाः ॥७॥ आजन्मादपि शीलसत्यमृदुताक्षान्त्यार्जवाद्या गुणा, भूयांसो गुरुभक्तता च विपुला येषु प्रकृष्टा अपि । प्रोत्साहाय गुणार्थिनां स्वगुरुभिर्व्यक्तीकृता भूतले; सर्वत्राखिलगच्छकार्यविनियोगेन प्रसन्नात्मभिः ॥८॥ तेषां विनेय उदितादस्तो विवत्रे, ग्रन्थं च मानविजयाभिधवाचकोऽमुम् । ध्रुण्यं यदत्र मतिमन्दतया भवेत्तन्मेधाविभिर्मयि कृपां प्रणिधाय शोध्यम् ॥९॥ सत्तर्ककर्कशधिया-ऽखिलदर्शनेषु, मूर्धन्यतामधिगतास्तपगच्छधुर्याः । काश्यां विजित्य परयूथिकपर्षदोऽय्या, विस्तारि-तप्रवरजैनमतप्रभावाः ॥१०॥ तर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन, प्रोद्बोधितादिममुनिश्रुतकेवलित्वाः । चकुर्यशोविजयवाचकराजिमुख्या, ग्रन्थेऽत्र मय्युपकृतिं परिशोधनाद्यैः [किल योजनाद्यैः] ॥११॥ बाल इव मन्दगतिरपि (बालक इव मन्दगतिः), सामाचारीविचारदुर्गम्ये । अत्राभूवं गतिमां-स्तेषां हस्तावलम्बेन ॥१२॥ [सिद्धान्तव्याकरणच्छन्दः-काव्यादिशास्त्रनिष्णातैः । लावण्यविजयवाचक-शक्रेः समशोधि शास्त्रमिदम् ॥१३॥] वर्षे पृथ्वी^१गुण^२मुनि^३चन्द्र^४ [१७३१] प्रमिते च माघवे मासे । शुद्धवृत्तीयादिवसे, यत्नः सफलोऽयमजनिष्ट ॥१४॥ (किं च)-समग्रदेशोत्तमगुंजरेषु, अहम्मदाबाद-पुरे प्रधाने । श्रीवंशजन्मा मतिआभिधानो, वणिग्वरोऽभूच्छुभकर्मकर्त्ता ॥१५॥ नित्यं गेहे दानशाला विशाला, तीर्थोन्नत्यातीर्थराजादियात्रा । सप्तश्रेण्यां वित्तवापश्च यस्य, स्तोतुं प्रायो ह्यस्मदाद्यैरश-क्यः ॥१६॥ साधुः श्रीशान्तिदासः प्रवरगुणनिधिस्तत्सुतोऽभूदुदारो, धात्र्यां विख्यातनामा जगद्-समधिकानेकसत्कृत्यकृत्या (कर्त्ता) । रङ्गानामन्नवस्त्रौषधसुवितरणाद्येन दुष्कालनामः प्रध्वस्तं शस्तभूता बहुविधिमहिता जातिसाधर्मिकश्च ॥१७॥ पुत्रन्यस्तसमस्तगेहकरणीयस्य स्फुटं वार्द्धके, सिद्धान्तश्रवणादिधर्मकरणे चद्रस्पृहस्यानिशम् । सद्धर्मद्वयसंविधानरचनाशुश्रूषणोत्कण्ठिन-स्तस्य

१४-आ प्रशस्ति श्रीज्ज भागने अंते आपेली छे छतां अमे उपयोगी जल्ली अही^१ क्षीधी छे.

પ્રાર્થનયાઽસ્ય ગુમ્ફનવિધૌ જાતઃ પ્રયત્નો મમ ॥૧૮॥ જ્ઞાનારાધનમતિના, ચિનયાદિગુણાન્વિતેન
 વૃત્તિરિયમ્ । પ્રથમાદર્શે લિખિતા, ગણિતા કાન્ત્યાદિવિજયેન ॥૧૯॥ ધાત્રી સંપદ્ધિધાત્રી ભુજગપતિ
 ધૃતા સાર્ણવા યાવદાસ્તે, પ્રોચ્ચૈઃ સૌવર્ણ્યશૃંગ્ણોલ્લિખિતસુરપથો મન્દરાદ્રિશ્ચ યાવત્ । વિશ્વં વિદ્યોતયન્તૌ
 તમનુ શશિરવી આમ્યતથ્વેહ યાવત્ ; ગ્રન્થો વ્યાખ્યાયમાનો વિબુધજનવરૈર્નન્દતાવેષ તાવત્ ॥૨૦॥ યે
 ગ્રન્થાર્થવિભાવનાતિનિપુણાઃ સમ્યગ્ગુણગ્રાહિણઃ, સન્તઃ સન્તુ માય પ્રસન્નહૃદયાસ્તે કિં ચલૈસ્તૈરિહ । યેષાં
 શુદ્ધસુમાપિતામૃતરસૈઃ સિક્તોઽપિ ચિત્તે ભૃશં; ગ્રીષ્મર્તૌ મરુભૂમિકાસ્તિવ પયોલેશો ન સંલક્ષ્યતે ॥૨૧॥
 વિલોકયાનેકશાસ્ત્રાણિ વિહિતાદૃગ્રન્થતસ્તિવદ્ । પ્રેત્યાપિ બોધિલામોઽસ્તુ, પરમાનન્દકારણમ્ ॥૨૨॥

ભાવાર્થ-“ શ્રીમદ વીરજિનેશ્વરની પાટપરંપરા રૂપી સતી સ્ત્રીના શગણુર સરખા
 સત્પુરુષોમાં અગ્રસર તથા સર્વત્ર પ્રખ્યાત, એવા શ્રી હીરવિજયસૂરિજી નામના આચાર્ય-
 મહારાજ (પ્રભુ શ્રી મહાવીરની પટ માં પાટે) થયા, કે જેઓએ ‘શ્રી કેશી ગણધર જેમ
 પ્રદેશી રાજાને પ્રતિજ્ઞા કરીને સ્વર્ગસુખનો ભોક્તા બનાવ્યો તેમ’ અતિ દુષ્કર્મ કરનારા એવા
 પણ ‘અક્રબર’ નામના મુસલમાન બાદશાહને ધર્મનો પ્રતિજ્ઞા કરીને સુગતિને યોગ્ય બનાવ્યો
 (૧). તે સદ્ગુરૂની પાટને, પ્રોઠ પ્રતાપશાલી અને સર્વત્ર વિજય પામેલા, એવા શ્રી વિજય
 સેનસૂરિજીએ અત્યંત શોભાવી, અને ‘સૂર્ય’ જેમ પોતાનાં કિરણોથી તારાઓને નિસ્તેજ કરે
 તેમ’ તેઓએ બાદશાહની મોટી સભામાં વાદીઓને જીતીને નિસ્તેજ બનાવ્યા (૨). તેઓની પાટે
 પૂર્વાચલ ઉપર જેમ સૂર્યનો ઉદય થાય, તેમ ઘણા આચાર્ય મહારાજાઓમાં અગ્રેસર એવા (જ્ઞાનગુણથી)
 સૂર્ય સમા શ્રી વિજયતિલકસૂરિજી નામના આચાર્ય થયા, જેઓએ સર્વત્ર ફેલાવેલાં શુદ્ધ
 ઉપદેશ રૂપી કિરણો દ્વારા કુમત રૂપી અંધકારનો નાશ કરીને લગ્ન જીવો રૂપી કમળોને વિકસિત
 બનાવ્યાં (૩). તેઓની પાટે વિજયવંતા સદ્ગુરૂ શ્રી વિજયાનન્દસૂરિજી થયા; તેઓ મહા
 યશસ્વી, તેજસ્વી, મધુર વચનવાળા, સૌમ્ય વદનવાળા ક્ષાયોનો જય કરનારા, પ્રથમતાશુભથી
 યુક્ત, વિધિમાર્ગનું સુંદર પાલન કરનારા અને તપાગચ્છના નાયક હતા તથા સઘળા રાજાઓ
 પણ જેઓની પૂજા (સેવા) કરતા હતા (૪). તેઓની પાટે સઘળા શુભોદી મહાન, શિષ્ટ
 પુરુષોની પ્રશંસાનું પાત્ર, જેઓની જયલક્ષ્મી સર્વ દિશામાં વિસ્તાર પામી હતી તેવા, પુણ્યના
 ઉચ્ચ પ્રભાવવાળા, સકલ શાસ્ત્રોના પારંગામી અને મિથ્યાત્વની જાળને જેઓએ નાશ કરી છે, તેવા
 (હાલમાં) શ્રીવિજયરાજસૂરિજી જયવંતા વર્તે છે (૫) તેઓની પછી અતુલ ભાગ્યના
 ભંડાર, બુદ્ધિમાન અને શ્રી ‘માનવિજય’ એવું જેઓનું પ્રસિદ્ધ નામ છે, તેઓને (વર્તમાન)
 તપાગચ્છના નાયક તે શ્રી વિજયરાજસૂરિજીએ હમણાં પદધર બનાવ્યા છે (૬).

આ બાબતુ-(ઉપર જણાવ્યા તે) શ્રી વિજયાનન્દસૂરિજીના શિષ્ય, કે જેઓ વિનય-
 શુભથી યુક્ત છે, પંડિતોમાં શિરોમણી છે અને શ્રી ‘શાન્તિવિજય’ જેઓનું નામ છે, તેઓ
 શાસનમાં શોભે છે (૭). તે શ્રી શાન્તિવિજયજીમાં, જન્મથી માંડીને ‘શીલ, સત્ય, મૃદુતા, ક્ષમા,
 સરલતા અને અત્યંત શુભકૃતિ’ વગેરે ઘણા સુંદર ગુણો હોવા છતાં, શુભાર્થીઓને પ્રોત્સાહન
 આપવા માટે તે ગુણોથી પ્રસન્ન થયેલા તેઓના શુરૂએ સ્વયં ગચ્છનાં સઘળાં કાર્યો લખાવીને,
 તેઓને સમગ્ર ભૂતજમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે (૮). તેઓના શિષ્ય અને ‘માનાવિજય ઉપાધ્યાય’

નામ છે જેતું, એવા મેં અતિ આદરપૂર્વક આ ગ્રંથનું વિવરણ કર્યું છે. મતિમંદપણથી આ ગ્રંથમાં જે ક્ષતિઓ રહી હોય, તેને મારા ઉપર કૃપા કરીને બુદ્ધિમાનોએ સુધારી લેવી (૬).

તર્કશાસ્ત્ર જેવાં કઠિન શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોને પણ સમજવામાં અતિ તીક્ષ્ણ (નિપુણ) બુદ્ધિ વડે જેઓ સઘળાં દર્શનોમાં પ્રમાણબૂત મનાયા છે--મહત્ત્વને પામ્યા છે, તપાગચ્છમાં તેઓ અગ્રેસર છે, કાશીમાં પરદર્શનીઓની સભામાં વાદીઓને છતીને જેઓએ શ્રી જૈનધર્મનો પ્રભાવ સર્વત્ર વિસ્તાર્યો છે (૧૦), પૂર્વના સમર્થ વિદ્વાનોના રચેલા તર્ક-પ્રમાણ-નય વગેરે કઠિન વિષયોનું વિવેચન કરીને પૂર્વકાળે થઈ ગયેલા તે તે શ્રુતકેવલીઓના શ્રુતકેવલીપણને જેઓ પ્રકાશમાં લાવ્યા છે, તે ઉપાધ્યાયોની પંક્તિમાં મુખ્ય એવા શ્રી યશોવિજય વાચકે આગ્રંથનું પરિશોધન કરીને (અને રહી ગયેલી ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરીને) મારા ઉપર અતિ ઉપકાર કર્યો છે (૧૧). વધારે શું ? બાલકની માફક શાસ્ત્રોમાં મંદ ગતિવાળો પણ હું સામાચારીના (ચરણ-કરણાનુચોગના) વિચાર રૂપ આ અતિ ગહન ગ્રંથમાં ગતિ કરી શક્યો છું, તે તેઓના હસ્તાક્ષરબળનું જ ફલ છે, અર્થાત્ તેઓની પૂર્ણ સહાયતાના બળે જ આ ગ્રંથ રચવામાં હું સફલ થઈ શક્યો છું (૧૨). વળી [ઉપા૦-આગમે, વ્યાકરણ, છંદશાસ્ત્ર તથા કાવ્યશાસ્ત્રો, વગેરે સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત વાચકેન્દ્ર શ્રી લાવણ્યવિજય વાચકે આ ગ્રંથને સમ્યક્ શુદ્ધ કર્યો છે. ૧૩.] વિક્રમ સંવત ૧૭૩૧ વર્ષે, વૈશાખ માસે, સુદ ત્રીજે (અક્ષયતૃતીયાએ), આ ગ્રંથ રચનાનો પ્રયત્ન સફલ થયો છે (૧૪). વળી-

સમગ્ર દેશોમાં ઉત્તમ શ્રી ગુર્જરદેશમાં આવેલા ‘અહમ્મદાબાદ’ નામના મુખ્ય શહેરમાં શ્રીમાલી વંશમાં જન્મેલા અને શુભ કાર્યોને કરનારા શ્રી ‘મતિઆ’ નામના ઉત્તમ વણિક હતા (૧૫). તેઓના ઘરે હંમેશાં ચાલતી મોટી દાનશાળા, તેઓની શ્રી જૈનશાસનની ઉન્નતિ થાય તેવી રીતની તીર્થોધિરાજ શ્રી શત્રુજયગિરિરાજ આદિ સર્વ તીર્થોની યાત્રાઓ અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મીનો સાતેય ક્ષેત્રોમાં સફળવ્યય (વાવેતર), વગેરે તેઓના ગુણોનું વર્ણન કરવું તે અમારા જેવાને અશક્ય છે (૧૬). તે ‘શ્રી મતિયા’ આવકને સહાચારી-ઉત્તમ ગુણોનો ભંડાર અને પૃથ્વીમાં જેઓનું નામ પ્રસિદ્ધ છે એવા ‘શ્રી શાન્તિદાસ’ નામના પુત્ર થયા. પ્રસિદ્ધ ‘શ્રી જગદુશા’ શેઠ કરતાં પણ અધિક સત્કાર્યોના કરનારા તેમણે, રંકોને અન્ન-વસ્ત્ર-ઔષધ વિગેરેનું દાન કરીને દુષ્કાળનું નામ પણ નાશ કર્યું તથા ઉત્તમ જાતિભાઈઓ અને સાધર્મિકોને અનેક પ્રકારે વાત્સલ્ય કરીને પૂજ્યા (૧૭). વૃદ્ધાવસ્થામાં સમસ્ત ઘરનાં કાર્યો પોતાના પુત્રોને સોંપીને, હંમેશાં જેઓ ‘સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કરવું’ વગેરે ધર્મકાર્યોમાં બદ્ધ રૂપૃઠાવાળા (અતિ આદરવાળા) બન્યા છે, તે શ્રી શાન્તિદાસ શેઠને, સાધુધર્મ અને શ્રાવકધર્મ-એમ દ્વિવિધ ધર્મના વિધિની રચના કરાવીને, તેને શ્રવણ કરવાની પ્રગટ થયેલી ઉત્કંઠાને યોગે પ્રાર્થના કરવાથી આ ગ્રંથ રચવામાં મારો પ્રયત્ન થયો છે (૧૮).

જ્ઞાનની આરાધના કરવાની બુદ્ધિવાળા અને વિનયાદિ ગુણોથી યુક્ત, એવા શ્રી ‘કાન્તિ-વિજયગણીએ’ આગ્રંથને સહુથી પહેલાં પુસ્તક-પ્રતિ તરીકે લખ્યો છે (૧૯).

સંપત્તિને કરનારી એવી પૃથ્વી સમુદ્રો સહિત જ્યાં સુધી શેષનાગે પોતાના મસ્તકે ધારણ કરેલી રહે, પોતાનાં અતિ ઉંચાં સુવર્ણમય શિખરોથી દેવોના માર્ગને જેણે સ્પર્શ કર્યો છે,

એવો મેરૂપર્વત જ્યાં સુધી કાયમ રહે, જગતને પ્રકાશ કરતા ચંદ્ર અને સૂર્ય જ્યાં સુધી તે મેરૂપર્વતની આરેય બાજુ ભ્રમણ કરતા રહે, ત્યાં સુધી પંડિતપુરુષોથી વંચાતો-ભણાતો આ ગ્રંથ પણ જયવંતો રહે! શાશ્વત બને! (૨૦).

જેઓ ગ્રંથના ભાવોને પ્રગટ કરવામાં અતિ નિપુણ છે અને જે સમ્યગ્ ગુણોને ગ્રહણ કરનારા છે, તે સત્પુરુષો (આ ગ્રંથ દ્વારા) મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. તે ખલપુરુષોનું મારે શું પ્રયોજન છે? કે ‘ મારવાડની ભૂમિમાં શ્રીભક્તુમાં પડેલા વરસાદનો છાંટો પણ ન જણાય તેમ’ જેઓનાં ચિત્તમાં શુદ્ધ અને સુંદર વચનો રૂપ અમૃતના રસ વડે સતત સિંચેલો (તત્વાવબોધ રૂપ) પાણીનો લેશ પણ જણાતો-ટકતો નથી (૨૧).

અનેક શાસ્ત્રોને જોઈને બનાવેલા આ ગ્રંથના ફલ રૂપે અન્ય ભવમાં પણ મને પરમાનંદ (મોક્ષ)ના કારણભૂત ઓધિનો લાભ થાઓ! (૨૨) ”

—૦—

એ પ્રમાણે પરમપુરુષદ્વારક શ્રી વિજયાનન્દસૂરિ શિષ્ય પંડિત શ્રી શાન્તિ(વજયગાણુના ચરણોપાસક મહોપાધ્યાય શ્રી માનવિજયગાણુવિરચિત સ્વોપજ્ઞ શ્રી ધર્મસંગ્રહના પહેલા ભાગમાં ‘ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ ’ એ નામના બીજા અધિકારનો,
‘ તપાગચ્છાધિપતિ, સંઘસ્થવિર, પૂ. આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયસિદ્ધિ-
સૂરિ-પદ્મલંકાર સ્વર્ગત શમદ્વમાદિગુણભૂષિત પૂ. આચાર્યવર્ય
શ્રી વિજયમેઘસૂરિ-પદ્મલંકાર ગાંભીર્યાદિગુણોપેત પૂ.
આચાર્ય શ્રી વિજયમનોહરસૂરિ-શિષ્યાણુ
મુનિ ભદ્રંકરવિજયકૃત ’ ગૂર્જરભાષાનુ-
વાદ અહીં સમાપ્ત થયો.

વિ. સં. ૨૦૦૬-વીર સં. ૨૪૭૬ }
મહા સુદ ૧૦, શનિવાર

{ સ્થલ-શિવગંજ
(મારવાડ) [રાજસ્થાન]

આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગની સંસ્કૃત ટીકાનું પ્રલોકપ્રમાણ ૯૪૨૩ ગણેલું છે.
સ્વોપજ્ઞ શ્રી ધર્મસંગ્રહ મૂલ અને ટીકાના ભાષાનુવાદમાં પ્રથમ ભાગનો બીજો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

ઇતિ શ્રી ધર્મસંગ્રહ પ્રથમો ભાગ: સમાપ્ત:

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ-પંક્તિ

૧-૨

૩-૬

૬-૧૩

૬-છેલ્લી

૧૧-૧૪

૧૧-૧૬

૧૨-૩૧

૩૨-૩૧

૩૨-૩૧

૩૨-૩૧

૩૬-૧૨

૩૬-૧૩

૩૬-૨૦

૪૧-૧૨

૪૩-૭

૪૬-૧૦

૫૩-૧૨

૫૪-૨૦

૫૫-૧

૫૬-૨૦

૬૫, ૬૬-૧

૭૦-૬

૭૧-૧૬

૭૪-૧૦

૭૬-૩

૭૬-૧૬

૮૧-૧૧

૮૫-૬

૮૫-૨૫

૮૬-૫

૮૬-૧૫

૯૦-૧૧

૯૨-૧૩

૯૩-૧૧

૯૩-૧૨

અશુદ્ધ-શુદ્ધ

મનહર—મનોહર

યથાર્થ—યથાર્થ

મૂલ—મૂલ

આકારે—આકારે

અન્યાન્યા—અન્યોના

પરાપ—પરોપ

અશુભ-ક—અશુભક

અપૂર્ણ—અપૂર્ણ

ઉપપદ ૧—ઉપપદ ૧૦

—હારાઓ—હારો(રઓ)

વિવિધ—વિધિવ

ભવાદે—ભવોદે

તેઓ—તેઓની

પર્યમિ—પર્યમિ

—અમોઈ—અમોઈ

પલક—પલંગ

સર્વ ધ—સર્વધ્રે

શસ્ત્રો—શાસ્ત્રો

દેવોનો—દેવાનો

‘સ્થરી’—સ્થિરી

દેવોનો—દેવાનો

સંખ્યા—સાંખ્ય

અતુ—અતુ

પૂર્વ—પૂર્ણ

પાંચેય—પાંચેય

આશા—આશા

અહિરંત—અરિહંત

—અત્રપમિથ્યા—અત્રપમિથ્યા

પદ—પદમો

—લહતી—લહંતી

દોડ—દોડ

મોનીય—મોહનીય

શિની—શ્રેણીની

તિરથ—તિરથ

—સારિઆ—સારિઓ

પૃષ્ઠ-પંક્તિ

૯૩-૨૭

૯૫-૧૧

૯૫-૨૮

૯૬-૩૨

૯૭-૧૩

૯૭-છેલ્લી

૧૦૪-૧૨

૧૦૪-૨૫

૧૦૭-૨

૧૦૮-૨૦

૧૧૦-૧૫

૧૧૪-૨

૧૧૫-૬

૧૧૫-૨૮

૧૧૬-૧૩

૧૧૬-૨૨

૧૨૨-૨૭

૧૨૩-૨૪

૧૨૩-૩૪

૧૨૫-૨૧

૧૨૭-૧૦

૧૩૪-૫

૧૩૮-૧૧

૧૩૯-૧૦

૧૪૭-૧૬

૧૬૧-કો.૧૧-૧

૧૬૪-છેલ્લી

૧૬૬-૧૩

૧૬૮ કો. ૧૧-૫

૧૭૪-૨૬

૧૭૭-૧૩

૧૭૭-૨૩

૧૮૧-૨૬

૧૮૬-૧૬

૧૮૬-૨૩

અશુદ્ધ-શુદ્ધ

પજ્જવિહં—પજ્જવિહં

સદ્દે—સદ્દે

—ઈદ્—ઈદ્

—સંહિ—સંહિ

—દિયમ—દિમય

—મયત્વ—મયત્વ છે

વ્યય—વ્યય

—ઈદ્—ઈદ્

—ઈપદિ—ઈપદિ

મુદ—મુદ

—ણિણોગા—ણિઓગા

અંથી—અંથ

મોક્ષા—મોક્ષ

—તુણાથી—તુણાથી

શ્રિક—શ્રેણિક

મોત્તળ—મોત્તળ

કલ્પ—કલ્પ

સંવગ—સંવેગ

નિમિત્ત—નિમિત્ત

—જણવ—જણવ

પદાન—પ્રદાન

—કમ્મે—કમ્મે

ઉપસર્ગ—ઉત્સર્ગ

ભાગવત—ભાવગત

વગેરે—

—૬૦—૬૬

૧૫૭—૧૪૭

પંચાસ—પંચાસ

૫૩૧૪૪—૫૩૧૪૪૧

પાણા—પ્રાણા

અરોચ્ય—આરોચ્ય

તિયંચ—તિયંચ

—૨૬—૨૬

મુદુખ્યા—મુદુમખ્યા

પોષ્ય—પીષ્ય

—

પાટ-પંક્તિ	અનુદ-શુદ્ધ	૩૦૬-૧૬	સ્વ-સ્વયં
૧૬૫-૧૦	પ્રમાદી—પ્રમાદી	૩૨૭-૧૧	૦પ્રલિખિતિ—૦પ્રતિલિખિત
૧૬૫-૨૪	મૂર્ધ્વ—મૂર્ધ્વ	૩૨૮-૨૪	મરી—મહારી
૧૬૭-૮	ભોજન—ભોજન	૩૩૦-૬	વશિષ્ટતા—વશિષ્ટતા
૧૬૭-૨૬	રુદ્ધે—રુદ્ધે	૩૩૪-૨૯	આયોગ્ય—અયોગ્ય
૧૬૮-૩	ગરુઝ—ગરુઝ	૩૩૫-૧૨	વક્ત્રકલ્પ—વક્ત્રકલ્પ
૨૦૦-૧૨	ઉપજંતિ—ઉપજંતિ	૩૩૭-૧૮	સત્યનાના—સત્યતાના
૨૦૦-છેલ્લી	૦રુણા—૦રુણા	૩૩૮-૨૪	યથોચિત—યથોચિત
૨૦૧-૨૬	વેચિ—વેચિ	૩૩૯-૭	ચંદના—ચંદના
૨૦૪-૧૬	નિષ્પિષ્ટે—નિષ્પિષ્ટે	૩૪૨-૩	સ્વલુ—સ્વલુ
૨૦૫-૧૦	પાપીભી—પાપીભી	૩૪૪-૮	સંધાસદિ—સંધાસદિ
૨૦૬-૨૪	મલિ—મલિ	૩૪૪-છેલ્લી	કાષ્ઠિકા—કાષ્ઠિકા
૨૦૬-૨૯	કરનાને—કરનારને	૩૪૫-૨	ગમાં—માં
૨૧૦-૨૬	૦રાહુને—૦રાહુને	૩૪૫-૧૧	૦દ્રમિષા—૦દ્રમીષા
૨૧૦-૨૭	સંધ્યા—સંધ્યા	૩૪૭-૨૬	જાણિયો—જાણિયો
૨૧૨-૧૯	લસુળ—લસુળ	૩૫૧-૧૬	ગયાને—ગાયાને
૨૧૨-૩૦	કન્દ—કન્દ	૩૫૧-૩૨	ભક્ષવિષ્ય—ભવિષ્ય
૨૧૬-૨૧	સિદ્ધત—સિદ્ધત	૩૫૨-૧૩	ભક્તિચેત્ય—ભક્તિચેત્ય મંગલચેત્ય
૨૧૬-૩૦	તથેવ—તથેવ	૩૫૨-૧૯	શાશ્વ—શાશ્વત
૨૨૦-૧૬	આધારક—આધારક	૩૫૩-૨૫	સમ્યગ—સમ્યગ્
૨૨૩-૨૭	૦ચાર્ણ—૦ચાર્ણ	૩૫૪-૩૧	દશાક્ષ—દશાક્ષ
૨૩૩-૧૧	૦ખાલો—૦ખાલો	૩૫૪-૩૩	કનિષ્ઠ—કનિષ્ઠ
૨૩૪-૧૭	૦ખણીયા—ખણીયા	૩૫૮-૧૪	૦દિમિ—દિમિ
૨૩૭-૭	વિચિત્ય—વિચિત્ય	૩૬૧-૮	૧ - ૧ (સુદત્કલ્પ)
૨૩૮-૫	અંત—અંતર	૩૬૨-૪	૦દ્વયે—દ્વયે
૨૩૮-૨૧	૦ખટ્ટન—ખટ્ટન	૩૬૨-૫	૦નાહ્યા—૦નાહ્યા
૨૪૦-૧૪	સખળો—સખળો	૩૬૩-૫	૦વાદે—વાદે
૨૪૨-૩	આર્ષમ્—આર્ષમ્	૩૬૫-૯	અસાતના—આસાતના
૨૪૭-૨૮	રાઈ—રાઈ	૩૬૭-૧૦	સામાગ્રી—સામાગ્રી
૨૪૮-૩૧	મુષ્ણ—મુષ્ણ	૩૬૯-છેલ્લી	ઝ્યક્ષ—ઝ્યક્ષ
૨૬૨-૨૭	ઝા—ઝા	૩૭૫-૬	કરને—કરીને
૨૬૮-૬	ચતુષ્ટ—ચતુષ્ટ	૩૭૬-૨૪	ચામધા—ચામરધા
૨૬૯-૨૬	અતિથિ—અતિથિ	૩૭૮-૧૭	વિધિ—વિધી
૨૭૧-૬	૦પદ્ધિ—૦પદ્ધિ	૩૭૯-૧૬	૦સંતિ—૦સંતી
૨૭૧-૬	૦કાષ્ઠ—૦કાષ્ઠ	૩૮૦-૭	૦કૃત—૦કૃત
૨૭૮-૧૨	૦રાહુને—૦રાહુને	૩૮૦-૧૫	મુષ્ટય—મુષ્ટય
૨૮૨-૭	એને—એને	૩૮૦-૧૬	૦સ્તુતી—૦સ્તુતિ
૨૮૫-૨૫	૦કાર્ય—૦કાર્ય	૩૮૧-૨૬	દાષ્ટ—દાષ્ટ
૨૮૫-૨૭	૧૬—૧૧૬	૩૮૩-૧૫	ખનાવવુ—ખનાવવુ
૩૦૨-૨૬	૦સ્યોદ્ધર્ષ—૦સ્યોદ્ધર્ષ	૩૮૪-૩	નિસિદ્ધિ—નિસિદ્ધિ

पृष्ठ-पंक्ति	अशुद्ध-शुद्ध	पृष्ठ-पंक्ति	अशुद्ध-शुद्ध
३८४-१२	०रुवाहं—०रुवाह	४२६-२०	करीश—करीश
३८५-२६	तत्ता—ततो	४३२-७	छियोयो०—छियायो०
३८५-२८	जणि०—जिणि०	४३३-२४	प्रभावनी—प्रभावथी
३८६-१५	निमल्लं—निम्मल्लं	४३४-५	समान्य—सामान्य
३८६-२६	०नेश्वरे०—०नेश्वरदे०	४३५-२५	अन्न—अन्न
३८६-२९	०गृहणहृ०—०गृहवण०	४३६-१६	मतीह—मत्तीह
३८९-२०	अरथु—अरथु	४३७-२३	०देकभां—०दोकाभां
३८५-६	गमणस्य—गमणस	४३८-१८	०रुत्तकु०—०रुत्तरकु०
३८६-१८	पयान्द्रय—पयेन्द्रिय	४३८-छेली	अभ्या०—अभ्यास
३८६-१६	वत्सपति—वनस्पति	४३६-३	भूत०—भूत०
३८६-छेली	पचि०—पचि०	४३६-६	औवरत—औरवत
४००-५	पयेन्द्रिय—पयेन्द्रिय	४४०-७	०सक्षयु०—०सक्षयु०
४००-१६	०महत्ते—०महवत्ते	४४१-२६	व्युत्पत्ति०—व्युत्पत्ति०
४००-१६	छंति—छंति	४४२-१४	सिद्धि—सिद्ध
४००-२६	अरित्रना—आरित्रना	४४२-३०	वन्दनाते—वन्दनाते
४०१-८	छिपःपरि०—छिःपरि०	४४४-२०	०अगभारा—०आगभारा
४०१-१४	हरिआ—हरिआ	४४४-३९	+ (प्रशमरति २९४)
४०३-५	०करणेण—०करणेण	४४५-१६	साक्षयो—साक्षयो
४०४-५	(अ०उ०)—(अ०अ०उ०)	४४६-१६	सासान्य—सामान्य
४०४-११	रपराईश—सपराईश	४४६-३२	अेक—अे
४०४-१४	इसगो—इसगो	४४६-३	आक्षय०—आवक्षय०
४०५-१४	कालणे—कालणे	४५१-२	समदिष्टि०—सम्मदिष्टि०
४०७-६	संधारआर—संधाआर	४५३-१३	अशात०—आशात०
४०८-२८	चक्खुफसे०—चक्खुफासे०	४५५-२०	विकहं—विकहं
४०६-५	तित्तिअं—तित्तीअं	४५६-२७	अपभ०—अपभा०
४१२-५	अपोक्षाअे—अपेक्षाअे	४६१-१७	पमावर्ग—पभावर्ग
४१२-१३	गच्छधने—गच्छधने	४६२-३	०समुदे—समुदे
४१५-१५	स्तव—स्तव	४६६-२९	क्षयोप०—क्षयोप०
४१५-३३	राय—राय	४६७-६	मणाहसु—मणाईसु
४१६-१३	‘अतुरत’—‘अतुरत’	४६७-७	०संघे—०संघे
४२२-३४	इशानभा—इशानथी	४६७-२५	०छोम—छोम
४२३-३२	‘स्थान’—‘स्थान’	४७०-१७	परिद्धं ?—परिद्धं ? अेभ
४२४-२८	निअ०—जिय०		त्रय, धीय त्रय अकूपोद्गमां
४२५-३	अतिपा०—अधिपा०		‘ज्ञानादित्रिक’ अेटे ‘ज्ञान-इशान-
४२६-१४	चित्तआप—चित्तआप		आरित आइ ? !
४२६-३३	अभ्यतव—अभ्यतव	४७१-१४	रई अ०—रई अ अ०
४२८-३२	अन्नाअ—अन्नाअ	४७२-१८	निसादि०—निसीदि०

પૃષ્ઠ-પંક્તિ	અશુદ્ધ-શુદ્ધ	પૃષ્ઠ-પંક્તિ	અશુદ્ધ-શુદ્ધ
૪૭૨-૨૬	ઉપકાર૦—ઉપકર૦	૫૪૦-૧૩	ઉપજ—ઉપ્પજ
૪૭૬-૧૯	◦મોહિ—◦મોહેહિ	૫૪૦-૧૪	ઉગ્રધાયા—ઉગ્રવાયા
૪૮૦-૧૫	તેઓનો—તેઓનો સંસર્ગ કરનારા	૫૪૧-૨૦	આથાઓ—ગાથાઓ
૪૮૦-૨૪	અશ્રોતરી—અશ્રોતરી	૫૪૨-૧૬	નિરયક—નિરયક
૪૮૬-૧૪	લોકો દેખે—લોકો ન દેખે	૫૪૩-૨૮	◦વાપ—◦પાવ
૪૮૮-૧૧	◦ચિહ્નતા—ચિહ્નતા	૫૪૪-૭	◦દાયક—◦દાયિક
૪૯૨-૨૯-૩૧	અશા૦—આશા૦	૫૪૬-૧૧	◦પર્વર્ગ—પર્વર્ગ
૪૯૪-૨૧	પાડસુ—પડિસુ	૫૪૬-૧૨	તેઓ—તેઓ
૪૯૫-૧૦	અશાત૦—આશાત૦	૫૪૬-૨૫	પકાઝા—પકઝા
૪૯૫-૩૩	કુપ્પર—કુપ્પર	૫૪૬-૩૦	થાપણ—થાપણ
૪૯૬-૨	◦સમુદ્ધ—◦સમુદ્ધ	૫૫૦-૭	◦ભૂરત—◦રભૂત
૪૯૬-૯	અકરમુ—અકારમુ	૫૫૦-૨૭	શુ કેરુ—શુરુ
૪૯૬-૧૨	સિસ—સીસ	૫૫૧-૨	કારણોથા—કારણોથી
૪૯૬-૨૮	સ્વામિતા—સ્વામિતા	૫૫૧-૧૭	પણ કહેવી—પણ ન કહેવી
૪૯૬-૩૨	નિવસ—નિવસ	૫૫૮-૩૦	છિદા—છિદો
૪૯૭-૫	ઉત્કટિકા—ઉત્કટિકા	૫૫૯-૯	આશિષ—આશિષ
૪૯૯-૧૧	◦ધમ્મસ—ધમ્મસ	૫૬૦-૧૩	પપતિ—પપતિ
૫૦૧-૨૨	વાયર—વાયર	૫૬૦-૨૭	સમદિ—સમદિ
૫૦૨-૨	◦યરિહીણ—◦યરિહીણ	૫૬૦-૩૨	મિત્ર—મિત્ર
૫૦૫-૮	◦મળગાર—◦મળગાર	૫૬૧-૧૮	વહેરા—વહેરા
૫૦૬-૨૮	કાળપચ—કાળપચ	૫૬૪-૧૧	મંત્રે—મંત્રે ! જીવા
૫૦૯-૬	વિતલિર—વિતલિર	૫૬૫-૩	પિઠિકા—પીઠિકા
૫૦૯-૨૬	પોરુપાદિ—પોરુપાદિ	૫૬૫-૧૩	◦લામેમા—◦લામેમા
૫૦૯-૨૯	વ્યવહાર—વ્યવહાર	૫૬૬-૨	પત્યા—પ્રત્યા
૫૧૧-૮	વ્યુજત્સૃતિ—વ્યુત્સૃતિ	૫૬૭-૪	◦આર્થ—◦આર્થ
૫૧૨-૧૬	મંડગપ—મંડગપ	૫૬૭-૧૦	◦લિગિનિ—◦લિગિનિ
૫૧૩-૩૨	◦હારમ—હારમ	૫૭૨-૬	પુનર્જિ—પુનર્જિ
૫૧૬-૧૮	◦સવાહિ—◦સમાહિ	૫૭૫-૧૦	◦પોરિસિ—◦પોરિસિ
૫૧૭-૩૨	વેકકેકા—વેકકેકા	૫૭૫-૭૯	પજોસ—પજોસ
૫૧૯-૧૭	આસમાધિ—આસમાધિ	” ”	પચ્છિત—પચ્છિત
૫૧૯-૩૪	કહેયુ—પહેયુ	૫૭૬-૫	◦વરીસેસુ—વરીસેસુ
૫૨૦-૧૨	સહસા—સહસા	૫૭૭-૮	◦લેહણ—◦લેહણ
૫૨૪-૬	ઓસામાળ—ઓસામાળ	૫૭૭-૧૦	◦સલાર—◦સાલાપ
૫૨૭-૪	નિવિઆતા—નિવિઆતા	૫૭૭-૨૬	તેથી—તેથી
૫૩૬-૧૭	સક્ષીએ—સાક્ષીએ	૫૭૮-૩૧	અલોદ્ધ—આલોદ્ધ
૫૩૬-૨૮	વત્તુની—વત્તુની	૫૭૯-૩	માવચ્છર્ણ—માવચ્છર્ણ
૫૩૬-૭૯	અદ્ધ—અદ્ધ	૫૮૨-૧૨	વારસ—વારસ

પૃષ્ઠ-પંક્તિ	અશુદ્ધ-શુદ્ધ	પૃષ્ઠ-પંક્તિ	અશુદ્ધ-શુદ્ધ
૧ -૧૨	તિવે—તવે	૬૩૫-૫	નિદિય—નિદિય
૫૮-૫	આરાહાળાં—આરાહાળાં	૬૩૫-૨૫	માહવત્તા—માવહત્તા
૫૮૫-૨૧	કસાયા—કસાયા	૬૩૮-૩	લક્ષથી—લક્ષણથી
૫/૭-૨	સિદ્ધાની—સિદ્ધોની	૬૩૮-૧૭	વારસ—વારસ
-૨૭	સ્વાધ્યાય—સ્વાધ્યાય	૬૪૦-૨૩	ગુસારિ—ગુસારિ
-૩૨	મહેરસર—મરહેસર	૬૪૩-૨૪	ગીયત્થાણ—ગીઅત્થાણ
-૧૬	ચારિત્રાર—ચારિત્રાચાર	૬૫૨-૨	ચારિત્તમિ—ચારિત્તમિ
૫૬૦-૫	પ્રાતક—પ્રતિક	૬૫૨-૨૪	વિળઓય—વિળઓ
૫૬૨-૧૭	મહિમાં—મહિનામાં	૬૫૮-૧૦	બંધૂણે—બંધૂણ
૫૬૧-૧૨	સાંત્સરિક—સાંવત્સરિક	૬૫૮-૨૮	આરમ્મે—આરમ્મે
૫૬૭-૨૧	જહકમ—જહકમે	૬૬૨-૨૨	દેહિ—દેહિ
૫૬૮-૨૫	સમંગલિગ—સમંગલગ	૬૬૮-૧૨	ઓપનારે—આપનારે
૬૦૧-૪	કાર્યોત્સર્ગ—કાર્યોત્સર્ગ	૬૭૦-૪	ઈન્છિજ્જા—ઈન્છિજ્જા
૬૦૧-૧૦-૧૨-૧૩-૧૬-૨૦-૨૭-૩૩	કાર્યોત્સર્ગ—કાર્યોત્સર્ગ	૬૭૩-૨૮	વારસ—વારસિ
૬૦૨-૧૭	લોકો, —લોકો,	૬૭૫-૨૭	સિદ્ધિ—સિદ્ધી
૬૦૭-૨૮	ચુકર—ચુકર	૬૭૭-૩૧	સંગ્રાણ—સંગ્રાણ
૬૦૮-૨૦	લક્ષથી—લક્ષણથી	૬૭૮-૨૭	ચેવ—ચેવ
૬૧૧-૨૫	તજ્ઞાન—તજ્ઞાન	૬૮૦-૨૫	મુવઓ—મુવઓ
૬૧૭-૧૧	પડિકમે—પડિકમે	૬૮૦-૨૬	રિવાહ—રિવાહિ
૬૨૫-૨૬	અસહ—અસહ	૬૮૨-૬	કોડંબોપ—કોડંબોપ
૬૨૬-૧૨	અસ્સંજણસું—અસ્સંજણસુ	૬૮૪-૧૬	(ઇક)—(ઇક)
૬૨૬-૩૪	કારેગેળં—કારેગેળં	૬૮૬-૧૯	ઘય—ઘય
૬૩૨-૧૩	પ્રક્રિમણ—પ્રતિક્રિમણ	૬૮૬-૨	જ—જ
૬૩૨-૧૫	આશાશ્વતાં—અશાશ્વતાં	૬૮૬-૩	સઓ—સઓ
		૬૮૭-૧૩	હમાઈ—હમોઈ

આધારભૂત ગ્રંથોની નામાવલિ

૧. શ્રી ધર્મખિન્દુ	૧૦. શ્રી યોગખિન્દુ	૧૯. શ્રી આચારંગસૂત્રચૂલિ
૨. શ્રી ઉપદેશપદ	૧૧. શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	૨૦. શ્રી ધર્મરત્નપ્રકરણ
૩. શ્રી પોડયાક	૧૨. શ્રી લલિતવિસ્તર	૨૧. શ્રી શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ
૪. શ્રી દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા	૧૩. શ્રી પંચાશક	૨૨. શ્રી તત્ત્વાર્થોધિગમ
૫. શ્રી નીતિશાસ્ત્ર	૧૪. શ્રી ચરમાવર્તવિશિકા	૨૩. શ્રી નવતત્ત્વ પ્ર
૬. શ્રી પ્રશમરતિ પ્ર	૧૫. શ્રી ઉપદેશરત્નાકર	૨૪. શ્રી આવશ્યકનિર્મુક્તિ
૭. શ્રી મનુસ્મૃતિ	૧૬. શ્રી નિશીથસૂત્ર	૨૫. શ્રી યોગશાસ્ત્ર
૮. શ્રી કીરાતાબ્જનીયમ્	૧૭. શ્રી પત્રવણસૂત્ર	૨૬. શ્રી વિશેષાવશ્યક
૯. શ્રી ધર્મસંગ્રહણી	૧૮. શ્રી આચારંગસૂત્ર	૨૭. શ્રી બહુલકંઠ

૨૮. શ્રી શતક બૃહચૂષ્ણિ	૬૦. શ્રી શીવપુરાણ	૯૨. શ્રી વિચારામૃતસારસંગ્રહ
૨૯. શ્રી કમ્બપંચડી ટીકા	૬૧. શ્રી આયુર્વેદ	૯૩. પૂજાપ્રકરણ (ઉમાસ્વાતિ- વાચક)
૩૦. શ્રી પ્રવચનસારોદ્ધાર	૬૨. શ્રી જીવાભિગમસૂત્ર	૯૪. શ્રી ત્રિપિણિશલાકાપુરુષચરિત્ર
૩૧. શ્રી પંચસંગ્રહ	૬૩. શ્રી સંસક્તનિર્ધુક્તિ	૯૫. શ્રી પદ્મચરિત્ર
૩૨. શ્રી સન્મતિ તર્ક	૬૪. શ્રી આદ્યપ્રતિક્રમણસૂત્રચૂષ્ણિ	૯૬. શ્રી બૃહચ્ચાન્તિ
૩૩. શ્રી પંચવસ્તુક	૬૫. શ્રી આદ્યપ્રતિક્રમણસૂત્રરત્ન	૯૭. શ્રી દશામૃતસ્કંધચૂષ્ણિ
૩૪. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનનિર્ધુક્તિ	૬૬. શ્રી પિંડનિર્ધુક્તિ	૯૮. શ્રી સિદ્ધસેનદ્વાત્રિશિકા
૩૫. શ્રી સદ્ધર્મવિશિકા	૬૭. શ્રી ઓઘનિર્ધુક્તિ	૯૯. શ્રી સિદ્ધપ્રાભુત
૩૬. શ્રી સ્વયંગંગાસૂત્ર	૬૮. શ્રી ઓઘનિર્ધુક્તિચૂષ્ણિ	૧૦૦. શ્રી દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ
૩૭. શ્રી ઉપદેશમાળા	૬૯. શ્રી સિદ્ધદેવ	૧૦૧. શ્રી પંચકલ્પભાષ્ય
૩૮. શ્રી દાણુગસૂત્ર	૭૦. શ્રી આદ્યદ્વિનકૃત્ય	૧૦૨. શ્રી આદ્યજિતકલ્પ
૩૯. શ્રી અધ્યાત્મમત પરીક્ષા	૭૧. શ્રી સમવાયગસૂત્ર	૧૦૩. શ્રી ગુરુવંદનભાષ્ય
૪૦. શ્રી દર્શનશુદ્ધિ પ્ર૦	૭૨. શ્રી આવકધર્મપ્રસૂતિ	૧૦૪. શ્રી પચ્ચક્ષુમાણુભાષ્ય
૪૧. શ્રી વ્યવહારભાષ્ય	૭૩. શ્રી ભુદ્ધશાસ્ત્ર	૧૦૫. શ્રી આવશ્યકભાષ્ય
૪૨. શ્રી વ્યવહારભાષ્યપીઠિકા	૭૪. શ્રી ઉપાસકદસા	૧૦૬. શ્રી દિવેતોપદેશમાળા
૪૩. શ્રી વ્યવહારસૂત્રચૂષ્ણિ	૭૫. શ્રી અતેકાર્થસંગ્રહ	૧૦૭. શ્રી સુદસણાચરિયમ
૪૪. શ્રી સમ્યક્ત્વવિશિકા	૭૬. શ્રી વીતરાગસ્તોત્ર	૧૦૮. શ્રી કલ્પવ્યવહાર
૪૫. શ્રી આવશ્યકમુળ	૭૭. શ્રી અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા	૧૦૯. શ્રી પાક્ષિકસૂત્રચૂષ્ણિ
૪૬. શ્રી આવશ્યકચૂષ્ણિ	૭૮. શ્રી લૌકિકશાસ્ત્ર	૧૧૦. શ્રી પ્રતિક્રમણુલેખગર્ભ
૪૭. શ્રી આદ્યવિધિ પ્ર૦	૭૯. શ્રી યતિદિનચર્યા	૧૧૧. શ્રી અનુયોગહાર
૪૮. શ્રી સામાચારી	૮૦. શ્રી પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિ	૧૧૨. શ્રી વ્યવહારસૂત્ર
૪૯. શ્રી ભગવતીસૂત્ર	૮૧. શ્રી ધ્યાનશતક	૧૧૩. શ્રી વ્યવહારચૂલા
૫૦. શ્રી વિવાહચૂલિકા	૮૨. શ્રી મહાનિશીથ	૧૧૪. શ્રી ચૈત્તરણુપપત્તો
૫૧. શ્રી આવક-વ્રતભંગાવચૂરિ	૮૩. શ્રી લૌકિકવ્યવહારશાસ્ત્ર	૧૧૫. શ્રી દિનચર્યા
૫૨. શ્રી લૌકિકશાસ્ત્ર	૮૪. શ્રી વિવેકવિલાસ	૧૧૬. શ્રી ઓઘનિર્ધુક્તિભાષ્ય
૫૩. શ્રી સંબોધપ્રકરણ	૮૫. શ્રી અષ્ટકપ્રકરણ	૧૧૭. શ્રી પંચસૂત્ર
૫૪. શ્રી દશવૈકલિક	૮૬. શ્રી ચૈત્તરણુપપત્તિ	૧૧૮. શ્રી પારાશરસ્મૃતિ
૫૫. શ્રી દશવૈકલિકનિર્ધુક્તિ	૮૭. શ્રી ચૈત્તરણુપપત્તિ	૧૧૯. શ્રી પરિશિષ્ટપર્વ
૫૬. શ્રી અન્યદર્શન	૮૮. શ્રી વિચારસારપ્રકરણ	૧૨૦. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર
૫૭. શ્રી નિશીથચૂષ્ણિ	૮૯. શ્રી રાયપસેણીય	*૧૨૧. શ્રી આદ્યસામાચારી
૫૮. શ્રી નિશીથભાષ્ય	૯૦. શ્રી પૂજાવિધિપ્રકરણ	
૫૯. શ્રી રત્નપુરાણ	૯૧. શ્રી વસુદેવહિંડી	

* આ સિવાય પણ બહુ સાક્ષીપાઠોનાં આધારસ્થલો અને મેળવી શક્યા નથી. કેટલીય વ્રતિઓ ચૂષ્ણિઓ વગેરે ભ્રમકર્તૃક પ્રત્યેનાં નામો પણ જુદાં ગણ્યાં નથી. જુદાં ગણતાં સંખ્યા થયી વધી જાય.

અંથમાં આવતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ.

અકલ્પ્ય=સાધુતાને અયોગ્ય
અકૃતાગમ=કર્મ કર્યા વિના કૃણ ભોગવવું.
અચરમાવર્ત=અતિમ પુદ્ગલપરાવર્તન પૂર્વનોકાળ
અચિત=જીવરહિત પદાર્થ
અતથાપ્રકારનો=જૂદા પ્રકારનો-તેવો નહિ.
અધ્યયન=અંધનો અમુક ભાગ
અનાદિસદચર=અનાદિકાળથી સાથે રહેનાર
અનિવ્રત્તિકરણ=જુઓ પૃં ૮૩ ની ટીપ્પણી
અનિશ્ચિત=જુઓ પૃં ૩૭૦
અનુકાન=ક્રિયા-આચરણ
અપસાપ=કન્કાર-વિરોધ
અપવાદ=કારણિક માર્ગ
અપાન્તરાસ=બીજા ભવમાં જતાં વચ્ચેનો સમય
અપુનર્બંધક=કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નહિ બાંધનાર
અપૂર્વકરણ=જુઓ પૃં ૮૩ ની ટીપ્પણી
અપ્રતિપાતિ=વિદ્યમાન
અપ્રાસુક=જીવવાળું
અમારિ=જીવેને બચાવવા-ન મારવા
અવસ્થા=અનાદર
અવન્ય=સફળ
અવહેલના=અપદીર્તિ
અવિતથ=સત્ય-યથાર્થ
અંતઃકોડાકોડી=એક કોડાકોડી એછા
અંતરકરણ=જુઓ પૃં ૮૩ ની ટીપ્પણી
આકૃત્રી=જુઓ પૃં ૬૭૨
આત્મકો=મારણાન્તિક પીડાઓ
આપાત=પ્રારંભમાં
આસાવો=અમુક વાક્ય-પાઠ
ઉત્સર્ગ=મુખ્ય માર્ગ-રાજમાર્ગ
ઉદ્દેશો=અંધના અમુક ભાગનો પેટાભાગ
ઉદ્ભટ=વૈભવથી વધુ પડતું-ન શોભે તેવું
ઉચ્ચતવિહારી=ચારિત્રનું કડક પાલન કરનાર
ઐદંબર્યાયાર્થ=રહસ્યનું જ્ઞાન-ભાવનાજ્ઞાન
કલ્પ્ય=સાધુતાને યોગ્ય
કલ્યાણક=તીર્થકરોનાં જન્મદિવસાદિ તિથિઓ
કુટરથ=કદાપિ અંશે પણ ન બદલાય તેવો
કૃતનાશ=કરેલા કર્મના ફળનો અભાવ

ક્રમણ=ખરીદ કરવું
ખામણી=ક્ષમા આપવી-જેવી
ગંગદ્વલ=ગંગા નદીનું જોડું પાણી
અંધિભેદ=જુઓ પૃં ૮૨
ગીતાર્થી=ઉત્સર્ગ-અપવાદ વગેરેને સમજનાર સમયસ
ચરમાવર્ત=છેલ્લો એક પુદ્ગલપરાવર્ત સંસારકાળ
જિનમુદ્રા=પૃં ૩૯૭ જુઓ
તથાભવ્યત્વ=પૃં ૭૧ જુઓ
દપ=જુઓ પૃં ૬૭૨
નચર=નાશવંત
નિર્ધ્વંસ=અતિ કઠોર-નિર્દય
નિશ્ચિત=જુઓ પૃં ૩૭૦
નિઃશૂક=નિર્દય-કઠોર
નૈસર્ગિક=સ્વાભાવિક
પચન=સજીવ વસ્તુને અગ્નિથી પકાવવી
પરિતુલના=બરાબરી કાર્ય માટે યોગ્યતા કેળવવી.
પરિશીલન=વારંવાર કરવું-અભ્યાસ
પરિહાર=ત્યાગ
પદ્યોપમ=કાળનું પ્રમાણ-પૃં ૫૯ ની ટીપ્પણી
પાસત્યા=જુઓ પૃં ૪૭૬
પુદ્ગલપરાવર્તન=કાળનું એક માપ, પૃં ૫૯ની ટીપ્પણી
પ્રસાક=ચક્રવર્તીની સેનાને પણ ચૂરવામાં સમર્થ
તપસ્વી સાધુ
પ્રતિષેધ વાક્યો=નિષેધ કરનારાં વચનો
પ્રમાર્જના=જીવરક્ષા માટે સાફ કરવું
પ્રવળ્યા=સાધુતા
પ્રાદુર્ભાવ=પ્રગટ થવું
પ્રાસુક=નિર્જીવ વસ્તુ
ફલિતાર્થ=સારાંશ
બહુશ્રુતપણું=શાસ્ત્રોના મર્મનું જાણપણું
ભવ્યત્વ=જુઓ પૃં ૭૧
માર્ગપતિત=જુઓ પૃં ૩૩ ની ટીપ્પણી
માર્ગાનુસારી=જુઓ પૃં ૩૩-૪૦ ની ટીપ્પણી
માર્ગાભિમુખ=જુઓ પૃં ૩૩ ની ટીપ્પણી
મોરશિશુન્યાય=મોરના ઘીના રંગની જેમ સ્વાભાવિક
યથાપ્રતિકરણ=જુઓ પૃં ૮૨
રોધ=રોકાણ

વિધિવાક્યો=આજ્ઞાવચનો

વિશ્રામણ્ણા=શ્રમ દૂર કરવા માટે સેવા

વિસંવાદ=પરસ્પર વિરોધ

વ્યપદેશ=વ્યાખ્યા-હિપચાર વાક્ય (૫૦ ૧૦)

વ્યપદેશથી=બીજાના દષ્ટાન્તથી (૫૦ ૫૫)

શતપાક=સો પૂટથી અથવા સો દીનારથી બનાવેલું

શીતલવિહારી=ચારિત્રમાં દોષો સેવનાર

શુભક કલહ=કવાય વિનાનો હાસ્યજન્ય વાક્યકલહ

સકુદૃબધક=એક જ વાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધનાર

સજ્જાય=પઠન-વાંચન-ધ્યાન વગેરે

સહસ્રપાક=હજાર પૂટ અથવા દીનારના ખર્ચે બનેલું

સંખારો=પાણી ગાળતાં બચેલા જીવ વગેરે

સંડાસા=જુઓ ૫૦ ૪૮૬ ની ટીપ્પણી

સંયમશ્રેણી=સંયમના અધ્યવસાયસ્થાનો

સંવેગી=મુક્તિના જ એક રાગવાળો

સ્પદ્મીથી=બીજાની બરાબરી કરવા માટે

સ્વોપચ્ચ=મૂળ અને ટીકાના કર્તા એક જ હોય તેવા ગ્રંથ

સાગરોપમ=જુઓ ૫૦ ૫૮ ની ટીપ્પણી

સામાચારી=કર્તાવ્યો કે કર્તાવ્યોપદેશક ગ્રંથ

સાસ્વાદન=જુઓ ૫૦ ૬૦

હનન=સજીવ વસ્તુને છેલ્લી-કાપવી તે.

ઇતિ ધર્મસંગ્રહ ભા. ૧ લા નું ગુજરાતી ભાષાન્તર સમ્પૂર્ણમ્

